TRAP
BESKRIVELSE AF DANMARK

FEMTE BIND

J. P. TRAP

KONGERIGET DANMARK

TREDJE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF

V. FALBE-HANSEN OG H. WESTERGAARD

UDARBEJDET AF

H. WEITEMEYER

FEMTE BIND

AARHUS VEJLE RINGKJØBING
RIBE OG FÆRØ AMTER
SAMT SUPPLEMENT OG STEDREGISTER

KJØBENHAVN MCMIV
FORLAGT AF UNIVERSITETSBOGHANDLER G. E. C. GAD
TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE

VOLUME 5

INDHOLD

BILLEDER

BYKORT

Aarhus Amt, paa Jyllands Østkyst, begrænses mod N. Ø. af Randers Amt (Ø.-Lisbjærg og Galten Hrdr.), mod N. V. af Viborg Amt (Hovlbjærg, Lysgaard og Hids Hrdr.), fra hvilket det for en Del skilles ved Gudenaa, mod V. af Ringkjøbing Amt (Ginding og Hammerum Hrdr.), mod S. af Vejle Amt (Nørvang og Hatting Hrdr.), fra hvilket det til Dels skilles ved Bygholm Aa, samt Horsens Fjord og mod Ø. af Kattegat. Til Amtet høre Øerne *Endelave* og *Tunø* i Kattegat og *Alrø* og *Vaarsø* i Horsens Fjord. Amtets største Udstrækning fra Ø. til V. er omtr. 9 Mil, fra N. til S. er der højst 7 Mil. Naar undtages den sydøstl. Del af Hads Herred, der er en Slette, og Lavningerne om Vandløbene, navnlig Aarhus Aas Dal, er Overfladen højtliggende og for en Del stærkt bakket; den midterste og vestlige Del indeslutte Jyllands højeste Partier, der hæve sig i Ejer Bavnehøj til 547 F., 172 M., i Himmelbjærget til 516 F., 162 M., og i Sorring Loddenhøj til 470 F., 148 M. M. H. t. Jordbundsforholdene hører den østl. Del, gml. Aarhus Amt, til Jyllands bedste Jorder (særlig i Hads Hrd.) med overvejende Ler i Overlaget, og gml. Aarhus Amtraadskreds er ogsaa den frugtbareste i Jyll. og bedre end flere af Øernes Amter; ved Matr. gik der gnmstl. kun $10^{3}/_{4}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (930 Td. H. paa 1 □ Mil, svarende til Takst $11,_{5}$). Den vestl. Del, gml. Skanderborg Amt, er mindre frugtbar, idet den hører til Rullestenssandet og karakteriseres ved sin løse sandede Jordbund; jo længere man kommer mod V., jo daarligere ere Jorderne; ved Matr. kom der i gml. Skanderborg Amt gnmstl. $25^{3}/_{4}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (388 Td. H. paa 1 □ Mil, svar. til Takst $4,_{7}$). Af Vandløbene, der sno sig mellem Bankerne, mærkes Gudenaa og dens Biaaer; af Vandløbene, der søge mod Ø. til Kysten, nævnes Lyngbygaard Aa og Aarhus Aa, der forene sig, hvorpaa de løbe gennem Brabrand Sø; mod S. Ø. løber Odder Aa. Paa Søer er Amtet ret rigt: Skanderborg Sø, Mossø og Himmelbjærgsøerne.

Amtets Størrelse var ifl. Arealopgørelsen 1896: $45,_{10}$ □ Mil (2484 □ Km.); af de jydske Amter ere Thisted, Vejle og Randers mindre. Af det samlede Fladeindhold udgøre Købstæderne $0,_{48}$ □ Mil ($26,_{4}$ □ Km.). Det opmaalte Fladeindhold, hvori Søplanens ret betydelige Vandareal (10,228

Td. Ld.) ikke er medregnet, opgjordes $^{16}/_{7}$ 1896 til 439,987 Td. Ld. (241,993 Hekt.). Heraf var besaaet Fladeindhold 178,464 (deraf med Hvede 3025, Rug 36,949, Byg 33,424 — aldeles overvejende 2-radet —, Havre 70,551 — 61,100 hvid Havre —, Blandsæd til Modenhed 10,614, Boghvede 1529, Bælgsæd 651, Spergel 89, Frøavl 548, Kartofler 3833, Gulerødder 728, Foderroer 12,181, Grøntfoder 4060, Havesager m. m. 282); der henlaa til Brak 35,107, til Høslæt 25,470 og Afgræsning 85,257; Engarealet var 19,616, Fladeindholdet af Have var 3850, af Skov 45,570 bevoksede og 1402 ubevoksede Arealer, Tørvemoser 6655, Kær og Fælleder 4056, Hegn 1002, Byggegrunde, Veje osv. 9923 Td. Ld. Af væsentlig ubenyttede Arealer var der Heder med 20,414, Flyvesand og Klit 1179, Stenmarker og Forstrande 571 og af Vandareal uden for Søplanen 1451 Td. Ld. Af det saml. Areal udgør Kornarealet over $^{1}/_{3}$, en forholdsv. større Del end i noget andet jydsk Amt; Forholdene her ligne i øvrigt de to andre østjydske Amter, saaledes at der absolut set dyrkes mest Havre, men baade heraf og af Rug spiller Dyrkningen dog forholdsv. set en mindre Rolle end i Jyllands andre Amter; til Gengæld er Dyrkningen af Hvede og særlig Byg langt mere udbredt, og dette Amt har det største Bygareal af de jydske Amter. Derimod er Kartoffelarealet mindre end i noget andet jydsk Amt, men paa den anden Side er Arealet til Foderroer større end i noget andet af Landets Amter. Her dyrkes en Del Boghvede og Bælgsæd, og til Grøntfoder er anvendt betydeligt mere Areal end i de andre østjydske Amter; ogsaa til Dyrkning af Havesager og til Frøavl er der anvendt ret store Arealer sammenlignet med andetsteds, ligesom dette Amt har størst Haveareal i Jylland. Agermarkens Græsarealer ere vel betydelige, men udgøre dog en forholdsv. mindre Andel af det dyrkede Areal end i jydske Amter i Alm., og Engarealet er ikke særlig stort (kun mindre i Vejle og Thisted A.). Skovarealet er meget betydeligt (deribl. Statsskovene Silkeborg Skovdistrikt, i alt 5256 Td. Ld.) — mest Bøgeskov, 22,861 Td. Ld., men dog ogsaa en Del Naaletræer, 16,745, hvoraf næsten Halvdelen nyplantet — og langt større end i noget andet Amt, medens Moser og navnlig Kær og Fælleder ere til Stede i langt mindre Omfang end i andre jydske Amter. Af væsentlig ubenyttede Arealer er der forholdsv. set ikke meget, dog lidt mere Hede end i Randers Amt.

Af Husdyr fandtes $^{15}/_{7}$ 1898: 29,773 Heste, 116,371 Stkr. Hornkvæg (deraf 77,447 Malkekøer), 57,389 Faar, 78,086 Svin, 3607 Geder og 2878 Kaniner. Husdyrbestandens Værdi opgjordes til $30,_{4}$ Mill. Kr., den største Værdi i noget jydsk Amt. Sættes Værdien i Forhold til Arealet, staar dette Amt øverst, medens det staar lavest, naar Sammenligning sker med Folketallet, hvilket dog hænger sammen med Amtets store Bybefolkning; ogsaa naar Hartk. bruges som Maalestok, staar Amtet langt nede i Rækken, kun højere end Vejle, Randers og Thisted Amter. Husdyrbestandens

store Værdi skyldes navnlig det store Antal Hornkvæg, hvoraf Værdien er større end i noget andet Amt, og hvor navnlig Malkekøerne ere til Stede i et stort Antal, medens Studeholdet derimod er mindre end i noget andet jydsk Amt; dog er ogsaa Hestebestanden af stor Værdi og staar kun tilbage for Randers Amts; Antallet af Svin er større end i noget andet jydsk Amt, medens Faareholdet ikke mere spiller nogen særlig Rolle. Svineholdet har været i stærk Opgang i den senere Tid; ogsaa for Heste og Hornkvæg, navnlig Malkekøer, har der været en Del Fremgang, medens Faareholdet har været i rask Tilbagegang. Af bedækkende Handyr høre de fleste til jydsk Race. Inden for Fjerkræavlen er Hønseholdet meget udbredt og har været i stærk Opgang; der findes her flere Høns — og ogsaa Kalkuner — end i noget andet jydsk Amt; i 1898 fandtes der 566,226 Høns, 3184 Kalkuner, 33,610 Ænder og 6625 Gæs. Antallet af Bistader var 5991.

Det hele Ager og Engs Hartkorn og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1900: 24,271 (halv. Skovsk. 93); deraf var Købstædernes 480. Landdistrikternes Hrtk. fordelte sig $^1/_1$ 1895 saaledes, at der fandtes 115 større Landbrug paa 12 Td. H. og derover med 2924 Td., 5251 Bøndergaarde (1-12 Td. H.) med 18,029 Td., 11,502 Huse (under 1 Td. H.) med 2808 Td., samt forskellige andre Jordlodder med i alt 109. Endvidere var der 1534 jordløse Huse i Amtet. Af samtl. Gaarde vare 5211 med 20,265 Td. H. Selvejergaarde, 73 med 309 Td. H. Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte, 13 med 61 Td. H. Arvefæstegde. uden denne Ret og 69 med 318 Td. H. alm. Fæstegaarde paa Livstid. Af samtlige Huse vare 12,319 med 2761 Td. H. Selvejer- og Arvefæstehuse, hvoraf 1027 jordløse; af Fæste- og Lejehuse fandtes 717 med 47 Td. H., hvoraf 507 jordløse. Det saml. Antal Gaardbrug er betydeligt, og navnlig ere de smaa Gaarde fra 1-4 Td. H. til Stede i stort Antal, hvorimod der af de større Gaarde ikke findes saa mange som i de to andre østjydske Amter. Antallet af Husbrug er særdeles betydeligt, og der findes her saavel af store som navnlig af de smaa Husbrug med Jord flere end i noget andet jydsk Amt; paa den anden Side er der færre jordløse Huse. M. H. t. Besiddelsesmaaden er Selveje det almindeligste; af Arvefæstegaarde er der kun faa, og det samme gælder alm. Fæstegaarde, selv om det her kun staar tilbage for Aalborg og Randers A. Ogsaa inden for Husbrug med Jord er Selveje det ganske overvejende; af de jordløse Huse er omtr. $^1/_3$ undergivet Fæste- og Lejeforhold.

Folketallet var $^1/_2$ 1901: 186,440 (1801: 53,318, 1840: 80,841, 1860: 109,045, 1890: 157,191), hvoraf Købstæderne 84,006 og Landdistrikterne 102,434. M. H. t. til Befolkningstætheden overgaar det alle de andre jydske Amter. Paa 1 □ Mil kom der i 1901: 4134 (75,1 paa 1 □ Km.). Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at der

til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgerne, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at i 1890 levede 11,620 af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Sagførere, Lærere, osv.), 57,918 hørte til Jordbrugernes Klasse, 768 til Gartnernes, 506 til Fiskernes, 44,174 til Haandværk og Industri, 14,066 til de handlendes, 1027 til de søfarendes; der var 18,495, som hørte til Gruppen „andre Erhverv", hovedsagelig „forskellig Daglejervirksomhed", 5306 levede af deres Midler, og 3311 vare under Fattigvæsenet m. v. Landbruget er Hovederhvervet, men Amtets store Byer bevirker, at Industri og Handel spiller en forholdsv. betydelig større Rolle her end i de øvrige jydske Amter; det samme gælder immateriel Virksomhed; derimod er Fiskeri næsten uden Betydning i Sammenligning med andre Amter, og Søfart som Næringsvej er heller ikke videre udbredt.

Aarhus Amt er i administrativ Henseende delt i 2 Amtsraadskredse. Til gml. Aarhus Kreds høre Købstaden *Aarhus* og de 6 Herreder: *Hasle*, *Vester-Lisbjærg*, *Sabro*, *Framlev*, *Ning* og *Hads*; den har et Amtsraad paa 9 valgte Medlemmer og omfatter 36 Sognekommuner. Folketallet i Kredsen var 1901: 98,016 (1801: 25,164, 1840: 38,310, 1860: 48,489, 1890: 77,949); Kredsens Landd.'s Hrtk. var 12,487 Td. Til gml. Skanderborg Kreds høre Købstæderne *Horsens*, *Skanderborg* og *Silkeborg* og de 6 Herreder: *Hjelmslev*, *Gjern*, *Tyrsting*, *Vrads*, *Vor* og *Nim*; den har ligeledes et Amtsraad paa 9 valgte Medlemmer og omfatter 35 Sognekommuner. Folketallet i Kredsen var 1901: 88,424 (1801: 28,154, 1840: 42,531, 1860: 60,556, 1890: 79,242); Kredsens Landd.'s Hrtk. var 11,383 Td.

M. H. t. Amtskommunens finansielle Forhold i Aaret $^1/_4$1899-$^{31}/_3$ 1900 udgjorde for gml. Aarhus Kreds Udskrivningen paa Kredsens Hartkorn 124,254 Kr. (10 Kr. pr. Td. Hrtk.), Ligning paa Kredsens Kommuner 50,000 Kr., Bidrag fra Købstæder 1684, Indtægt af Aktiver 20,946 Kr.; af Udgiftsposterne vare de væsentligste: Vejvæsenet 66,804, Medicinalvæsenet 62,597, Justits-, Politi- og Fattigvæsenet 36,296, Amtsskolefonden 14,929, Dyrlægevæsen 4047, Amtsraadet 4178. Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_3$ 1900 i Panteoblig. og Kapitaler 654,199 og faste Ejendomme til en Værdi af 434,344 Kr; den skyldte 728,347 Kr. bort. Amtsfattigkassen udredede s. A. til døvstummes Oplærelse 2204, i Anl. af afsindiges og Idioters Underhold 6969 og fik sine væsentligste Indtægter fra $^1/_4$ pCt. Afgiften 778, Bøder 545, i Henh. til Plak. 1845 524, Indtægt af Aktiver 1182 samt i Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden 7500 Kr. Amtsfattigkassen ejede $^{31}/_3$ 1900: 32,396 Kr.; desuden bestyredes under Kassen 2966 Kr. i Legatmidler. I gml. Skanderborg Kreds var Udskrivningen paa Kredsens Hartkorn 136,598 (12 Kr. pr. Td. Hrtk.), Ligning paa Kommunerne 66,000, Bidrag fra Købstæderne 1132, Tilskud fra Komm. til Fællesanligg. 2358 og Indtægt af Aktiver 8085; af Udgiftsposterne vare de

væsentligste: Vejvæsenet 79,435, Medicinalvæsenet 51,885, Justits-, Politi- og Fattigvæsen 45,965, Amtsskolefonden 15,372, Dyrlægevæsen 4777, Amtsraadet 5468 Kr. Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_{3}$ 1900: 370,960 Kr. i Panteobl. og Kapitaler samt faste Ejendomme til en Værdi af 375,662 Kr.; den skyldte 569,841 Kr. bort. Amtsfattigkassen udredede s. A. til døvstummes Oplærelse 449, i Anl. af afsindiges og Idioters Underhold 8092 og fik sine væsentligste Indtægter fra $^{1}/_{4}$ pCt. Afgiften 1017, Bøder 567, Bidr. efter Pl. 1845 393, Indtægt af Aktiver 1334, samt i Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden 7000 Kr. Amtsfattigkassen ejede $^{31}/_{3}$ 1900: 34,151 Kr.; desuden bestyredes under Kassen 13,572 Kr. i Legatmidler. — M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene for hver enkelt By. — For Sognekommunerne anføres følgende: I gml. Aarhus Amtsraadskreds udgjorde de paalignede Skatter i 1899: paa Hartkornet 245,723 (gnmstl. c. $19^{1}/_{2}$ Kr. pr. Td. H.), paa Formue og Lejlighed 247,737, Ligning paa Menigheden 211, Indtægt af Aktiver 42,197, Afgifter efter Næringsloven 11,593; desuden udrededes Naturalarbejde uden for Paaligningen til samlet Værdi af 3821 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 139,363, Skolevæsen 130,424, Alderdomsunderst. 101,933 — s. A. modtoges 47,028 i Statstilskud —, Vejvæsen 63,675, Udgift ved Sogneraadene 6318, Bidrag til Jærnbaneanlæg 31,832 Kr. Sognekomm. ejede i Slutn. af 1899 i Kapitaler 508,288 Kr., i faste Ejendomme 1,781,078 og skyldte 950,654 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stod Legater til et samlet Beløb af 50,025 Kr. — I gml. Skanderborgkreds udgjorde de paalignede Skatter i 1899 paa Hartkornet 305,733 (gnmstl. c. 27 Kr. pr. Td. H.), paa Formue og Lejlighed 226,408, Ligning paa Menigheden 545, Indtægt af Aktiver 18,481, Afgifter efter Næringsloven 19,935; desuden udrededes Naturalarbejde uden for Paaligningen til samlet Værdi af 10,175 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 164,861, Skolevæsen 193,031, Alderdomsunderst. 138,650 — s. A. modtoges 67,553 Kr. i Statstilskud —, Vejvæsen 73,559, Udgift ved Sogneraadene 5035, Bidrag til Jærnbaneanlæg 4946 Kr. Sognekomm. ejede i Slutn. af 1899 i Kapitaler 151,376, i faste Ejendomme 1,322,017 og skyldte 561,640 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stod Legater til samlet Beløb af 55,545 Kr. Hvad Beskatningens Højde angaar, staar Skanderborg Kreds med en Del større Paaligning pr. Td. H. end Aarhus Kreds, men i Forhold til Høstværdien var Skattebeløbet lige stort i de to Kredse og omtr. svarende til Jyllands Gennemsnit. Pr. Td. Hrtk. var det samlede Skattebeløb højere i Skanderborg, men lavere i Aarhus Kreds end for Jylland som Gennemsnit; i Forhold til det produktive Areal er Skattebeløbet i Aarhus Kreds en Del større end gnmstl.

Gl. Aarhus Amtsraadskreds hører til 9. Landstingskreds, gl. Skander-

borg til 10. Kreds, og i de to Dele er der henholdsvis 4 og 5 Folketingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet under Aarhus Stift og omfatter 7 Provstier: 1) Aarhus Købstads og Hasle Herred, 2) V.-Lisbjærg, Sabro og Framlev, 3) Hads og Ning, 4) Hjelmslev og Gjern, 5) Tyrsting og Vrads, 6) Vor og Nim, 7) Samsø og Tunø.

I jurisdiktionel Henseende omfatter Amtet, foruden de 4 Købstadsjurisdiktioner, 9 Landjurisdiktioner: 1) Hasle, V.-Lisbjærg, Sabro og Framlev Herreders, 2) Hads Herreds, 3) Ning Herreds, 4) Hjelmslev og Gjern Herreders, 5) Tyrsting og Vrads Herreders, 6) Vor og Nim Herreders samt Stensballegaards Birks, 7) Silkeborg Birks, 8) en Del af Frijsenborg-Favrskov Birks og 9) noget af Samsø Birks (Tunø).

Amtet hører til 4. Udskrivningskreds og til Aarhus Stiftsfysikat (gml. Aarhus A.) og Vejle-Skanderborg Fysikat (gml. Skanderborg A.); der er 8 Lægedistrikter: 1) Aarhus Stadslægedistr., 2) Aarhus Landdistr., 3) Hads Herreds Distr., 4) Horsens Distr., 5) Brædstrup Distr., 6) Silkeborg Distr., 7) Skanderborg Distr., 8) Frijsenborg Distr.; Tunø hører til Samsø Distr. M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet to Amtstuedistrikter: Aarhus og Skanderborg Distrikter. Amtet har for Tiden 10 Branddirektorater: 4 for Købstæderne og 6 for Landdistrikterne (et for V.-Lisbjærg, Framlev, Hasle og Ning Hrdr., et for Hads Hrd., et for Sabro og en Del af Gjern Hrd., et for Vor, Nim, Tyrsting og en Del af Vrads Hrd., et for Hjelmslev Hrd., et for en Del af Gjern og Vrads Hrd.).

Aarhus Amt udgjorde i Middelalderen Dele af *Aabosyssel* (Hasle, V.-Lisbjærg, Sabro, Framlev, Ning, Hjelmslev og Gjern Hrdr.) og *Løversyssel* (Hads, Vrads, Tyrsting, Vor og Nim Hrdr.). Fra 1660 hørte det til *Havreballegaard* (ell. Aarhusgaard) *Amt* (Hasle, V.-Lisbjærg og Ning Hrdr.), *Skanderborg Amt* (Sabro, Framlev, Vor, Tyrsting, Hjelmslev og noget af Gjern Hrdr.), *Stjernholm Amt* (Nim Hrd.; til Amtet hørte ogsaa Bjærge og Hatting Hrdr.) og *Silkeborg Amt* (Vrads og det meste af Gjern Hrd.; det sidste lagdes 1793 helt til Skanderborg A.). Ved Res. af $^4/_9$ 1793 og $^{14}/_6$ 1799 oprettedes Aarhus Amt af disse Amter, men ved Res. af $^4/_3$ 1824 udskiltes atter af dette Skanderborg Amt, med de under gml. Skanderborg Amt nævnte 6 Herreder; ved Res. af $^{27}/_7$ 1867 forenedes de atter til eet; se i øvrigt under de enkelte Herreder.

Litt.: *J. H. Bredsdorff*, A. Amt, beskr. efter Opfordr. af Landhusholdningsselskabet, Kbh. 1827. — *J. C. Schytte*, Skanderborg Amt, beskr. efter Opfordr. af Landhusholdningss., Kbh. 1843. — *J. B. Krarup*, Beskr. af Landbrugets Udvikl. i Danm. I. Det sydøstl. Jyll., Kbh. 1895-96.

Aarhus

Aarhus Købstad, den næststørste By i Landet (naar Handelspladsen Frederiksberg regnes med til Kbh.), ligger dels i Hasle, dels i Ning Herred under $56^0\ 9'\ 25,_{72}''$ n. Br. og $2^0\ 21'\ 58,_{30}''$ v. L. for Kbh. (beregn. for Domkirkens Taarnspids). Den ligger smukt ved Aarhus Bugt i en Dal ved Mundingen („Mindet“) af Aarhus Aa eller Mølleaa, der kommer fra Brabrand Sø, gennemstrømmer Dalen og deler Byen i to omtrent lige store Dele, en nordl. og en sydl., forbundne ved 8 offtl. Broer (foruden flere private Gangbroer). Mod N. og S. begrænses Dalen af store, til Dels skovklædte Bakker (henholdsvis Ris Skov og Marselisborg Skove), hvorfra der er vide Udsigter over Bugten og Landet ved Kalø Vig, Mols og Helgenæs. Af Højdepunkter mærkes mod N. Galgebakke, 117 F., 37 M., og Knudrisbakke, højeste Punkt 60 F., 19 M. Den gamle By selv ligger lavt paa et nogenlunde jævnt Terræn, skraanende ned til Aaen fra begge Sider; ved Frederiksport er der $51,_9$ F., $16,_3$ M., paa Torvet V. for Domkirken $12,_9$ F., ved Toldkammeret $6,_{19}$ F. De nye Kvarterer mod N. og S. ligge højere, til Dels op ad Bakkerne. Aarhus ligger omtr. $5^1/_4$ Mil N. Ø. for Horsens, 3 Mil N. Ø. for Skanderborg, $4^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Randers og 8 Mil S. Ø. for Viborg (ad Jærnbanen resp. $6,_9$ Mil, 52 Km., 3 Mil, 23 Km., $7,_{83}$ Mil, 59 Km. og $11,_4$ Mil, 86 Km.) samt omtr. 21 Mil V. N. V. for Kbh. Byens største Udstrækning fra N. til S. er omtr. $^1/_2$ Mil, fra Ø.

til V. omtr. $^1/_4$ Mil. Af Hovedaarerne i den gml. By nævnes fra S. til N.: Ryesgade, der fører fra Banegaarden og fortsættes i Søndergade over den ret imponerende St. Klemensbro (se S. 28) til Store Torv (det Strøg af Byen, der har det mest storstadsagtige Præg), og den dermed nogenlunde paralleltløbende Frederiks Allé og Frederiksgade, der mod S. fører til Landevejen til Skanderborg og mod N. gennem Immervad munder ud i Lille Torv. En tredje Hovedaare fra S. til N. gaar nær Kysten: Hads Herreds Vej, Spanien og Dynkarken, der mod S. udmunder i Landevejen til Odder og mod N. paa den anden Side Aaen fortsættes i Skolegade og Mejlgade, der løber ud i Landevejen til Grenaa. Af andre Gader N. for de nævnte Torve nævnes Guldsmedgade samt Volden og Studsgade, der fører ud til Nørrebrogade, som udmunder i Landevejen til Randers. Af Hovedgader i østvestl. Retning nævnes Sønder Allé og dens Fortsættelse Vester Allé, der fører til Kvægtorvet, hvorfra Vesterbrogade gaar videre til Landevejene til Viborg og Silkeborg; ligeledes Østergade (med Fortsættelsen Mørkegade og Louisegade) og Vestergade (Forts. Møllegade), der udmunde i Vester Allé. Et karakteristisk Gadeparti er Aagade, der et Stykke gaar langs med Aaens Nordbred, og Fiskergade, som gaar noget S. for Aaen; over de to Gader fører den ovennævnte St. Klemens Højbro. I den ældre Del af Byen ere Gaderne for en Del krogede og undertiden ret snævre; i de nyere Kvarterer mod N. (Kirstinebjærgkvarteret, Trøjborgkvarteret), V. (Bispetoften, Mølleengen) og S. (Frederiksbjærg, der ved to Jærnbroer over Jærnbanens Terræn forbindes med den ældre Bydel) ere de lige og brede. En stor Udvidelse forestaar i det nyerhvervede „Marselisborgkvarter“, til hvis Bebyggelse der foreligger Forslag (H. Kampmann og Ambt). Af ældre Bindingsværksbygninger er der bevaret en Del; Fortidens hærgende Ildebrande og Nutidens Krav have dog faaet mange til at forsvinde. Byen har i det hele et nymodens Præg med mange store og smukke Bygninger. I sidste Halvdel af 19. Aarh., navnlig i de sidste Aartier, er Aarhus gaaet mægtigt frem og har udvidet sig. Saaledes indlemmedes fra $^1/_1$ 1874 (kgl. Res. af $^{29}/_5$ 1873) en Del af Viby Sogn, den nuv. Forstad Frederiksbjærg, omtr. 88 Td. Ld., mellem Byens Sydgrænse og Hovedgaarden Marselisborgs Hovedparcel (ved Approb. af $^{20}/_3$ 1875 indlemmedes nogle Arealer af Jorderne under Bygrænsen); det tidligere Landdistrikt, „Aarhus Mølledistrikt“, indlemmedes 1886 (minist. Kundgør. af $^{23}/_{11}$), og 1896 erhvervede Kommunen Marselisborg Gods for omtr. 1,200,000 Kr., omtr. 1250 Td. Ld., hvoraf c. 900 Td. Ld. indlemmedes fra $^1/_1$ 1899 (kgl. Resol. $^7/_{12}$ 1898).

Byens Købstadsgrund udgjorde 1901 omtr. 382 Td. Ld., Markjorderne 2780 Td. Ld. Der var Sept. 1901 168 Gader og Stræder (saml. Længde omtr. $4^2/_3$ Mil) og 12 Torve og Pladser. Husenes Antal var ved Folketællingen 1901 3394, hvoraf de allerfleste paa den egentlige Bygrund. Af Fladeindholdet 1896. i alt 2236 Td. Ld., vare besaaede 981, Afgræsn. 11, Høslæt m. m. 307, Kær og Fælleder 117, Hegn 11, Have 41, Skov 154, Veje og Byggegr. 604 Td. Ld. Det saml. Hartk. var $^1/_1$ 1895 241 Td., hvoraf 205 hørte til 42 Gaarde og 13 til 385 Huse; 24 Gaarde og 279 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Hartkornet af Byggegrunden er 1901 efter Indlemmelsen af de nye Kvarterer 115 og af Markjorderne $226^1/_2$ Td. Paa Markjorderne ligge bl. a. Kirstinebjærgkvarteret, Villaerne om Aldersro, Ormslev Spritfabrik, Artillerikasernen, Marselisborg Hovedgaard ($51^1/_2$ Td. H., 531 Td. Ld.) og Gaarden Louisenhøj.

A B C D

1	*Amtstue*	I-11	43	*Kaserne Fodfolks -*	G-6
2	*Apotek Frederiksbjerg -*	G-14	44	*" Rytter -*	E F 12 13
3	*" Löve -*	H-10	45	*Kirke Dom -*	I 11
4	*" Sct. Pauls -*	F-15	46	*" Katolsk-Apostolsk -*	E 13
5	*" Svane -*	H-10	47	*" Romersk-Katolsk -*	G 13
6	*Asyl „Börnely"*	G-12	48	*" Sct. Pauls -*	F-16
7	*" Dronning Louises -*	E-16	49	*" Valgmenigheds -*	H 9
8	*" Prinss: Karolines -*	H-10	50	*" Vor Frue -*	G-10
9	*Banegaard Hammel -*	D-11	51	*Kilde*	G-18
10	*" Hoved -*	G-H-14-15	52	*Krudttaarn*	G-5
11	*" Øst -*	K-8	53	*Missionshus „Eben Ezer"*	E-15
12	*Bank Handels,- Landbrugs -*	H-10	54	*Monument*	F-14
13	*" National -*	I-10	55	*Museum*	E-11
14	*" Privat -*	H-11	56	*Posthus*	H-12
15	*" Kredit -*	I-12	57	*Præstebolig Vor Frue Sogns -*	H 9
16	*Bikube Aarhus -*	I-11	58	*" Sct. Pauls -*	G-16
17	*Bispegaard*	H-13	59	*Raadhus*	I-11
18	*Borgmesterkontor og Telegrafst:*	I-10	60	*Skole Borger-(Drenge)*	G-8
19	*Börsen*	I-13	61	*" " -(Pige)*	F-12
20	*Elektricitetsværk*	I-14	62	*" By - (Nordre)*	I-9
21	*Enkeboliger*	H-9	63	*" " - (Söndre)*	E-13
22	*Fattig og Forsörgelsesanstalt*	E-12	64	*" " - (Nörrebro)*	I-6
23	*Forsamlingsbygning Folkets -*	G-12	65	*" Katedral -*	I-11
24	*Fribolig Alderdoms -*	E-15	66	*" Teknisk -*	G-9
25	*" Enke -*	E-15	67	*Slagtehus Off:*	H 15-16
26	*Frimurerloge*	H-12	68	*Spare-og Laanekasse Arbs. -*	G-12
27	*Gasværk*	I-14	69	*" og "*	H-10
28	*Glasværk*	D-16	70	*Sparekasse Landbo -*	G-12
29	*Handels og Kontorisforening*	H-9	71	*Statsbibliotek*	F-11
30	*Hospital Aarhus -*	G-10	72	*Stiftelse Buxlunds -*	I-10
31	*" Epidemi -*	G-8	73	*" Hutfeldts -*	I-14
32	*" Kommune -*	I-5-6	74	*" „Rings Minde"*	G-10
33	*Hotel Central -*	G-14	75	*" Skovbys -*	H-13
34	*" „Cimbria"*	I-10	76	*" Stæhrs -*	G-10
35	*" Grand -*	G-13	77	*" Willadsens -*	I-10
36	*" „Kronprinsen"*	F-14	78	*Stiftsprovstegaarden*	I-10
37	*" „Royal"*	I-10	79	*Svendehjem*	H-9
38	*" „Skandinavien"*	H-11	80	*Svineslagteri*	I-14
39	*Höjskolehjem*	H-9	81	*Sygehus Amts -*	D-16
40	*Haandværkerforening*	I-9	82	*" Garnisons -*	E-13
41	*Kapel Methodist-(Bethel)*	H-12	83	*Teat...*	
42	*Kaserne Artilleri -*	E-F-4-5	8..		

Nærværende Kort ...
1903 tilført neder...

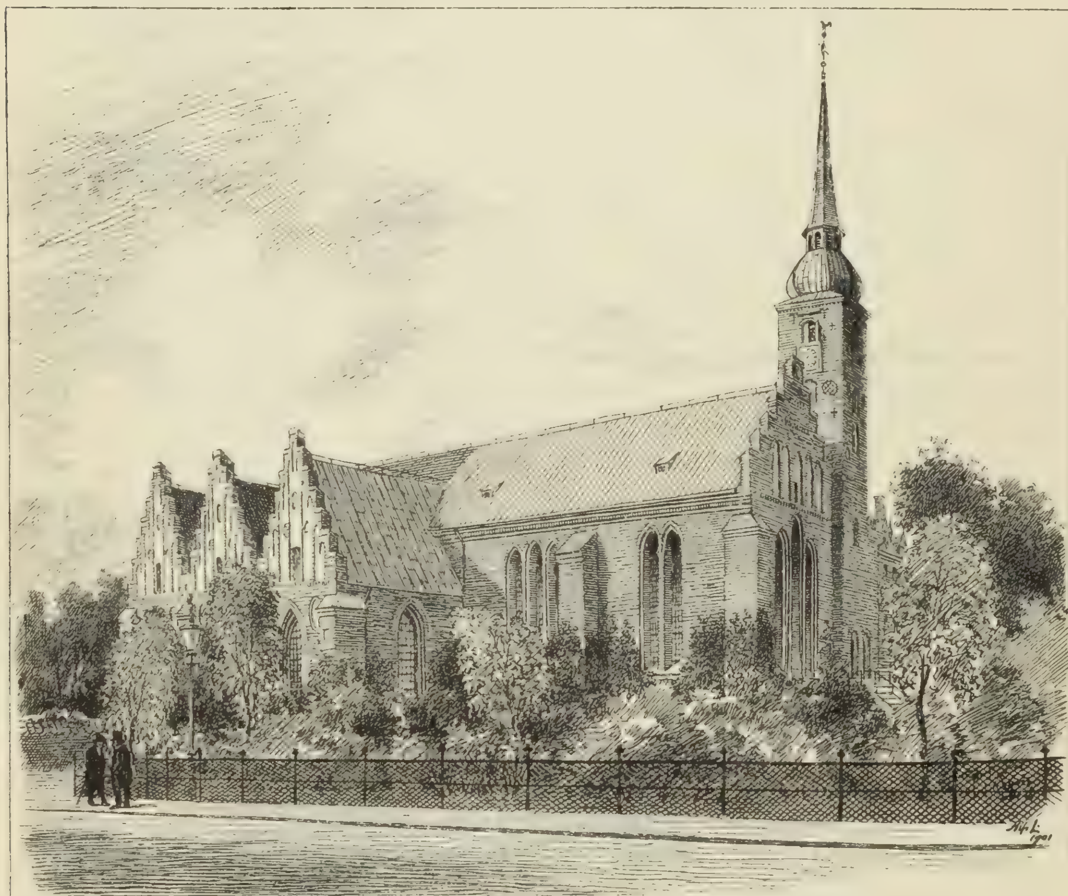
Bygningernes saml. **Brandforsikringssum** var $^1/_7$ 1901 61,200,000 Kr. (Antal af Forsikringer 3570).

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes: **Domkirken**, som bliver beskreven særskilt S. 40.

Vor Frue Kirke (i katolsk Tid kaldet „St. Nicolai Kirke", se S. 37), ved Vestergade, er den tidligere Sortebrødre Klosterkirke, der udgjorde den sydl. Fløj af Klosteret (se S. 21) og ved Reformationen blev skænket til Sognekirke. Den bestaar af Skib og Kor uden særlig Korbue, Sakristi og Taarn ved Korets Nordside og Sideskib ved Skibets Sydside. Kirken er opf. i 2. Halvdel af 13. Aarh., men den er, navnlig i den senere Middelalder, undergaaet meget store Forandringer, saa at det kun er dens ældste Dele, Skib (75 og 29 F.), Kor (56 og $26^1/_2$ F.) og Sakristi, alle i tidlig gotisk Stil, der kunne føres tilbage til den oprindl. Opførelsestid. Da Klosterets sydlige Korsgang, hvoraf endnu staa 4 Hvælvingsfag (se S. 21), har stødt op til Skibet og til Dels til Koret og Sakristiet, er det vel Grunden til, at Skibets Nordmur kun er simpelt udstyret, opført uden Sokkel, af raa og kløvet Kamp, medens der ogsaa er anvendt Fraadstenskvadre i Skibets nordøstl. Hjørne. Der ses Spor af tilmurede Døre, som fra Korsgangen have ført ind til Skibet. I øvrigt forhindrer den tykke Kalkpuds, der dækker den nederste Del af Muren, en nøjere Undersøgelse; den øverste Del (muligt noget yngre) er i omtr. 12 F. Højde af røde Munkesten, hvoraf ogsaa det meste af den øvrige Bygning er opført; en stor Del af Korets Nordside er dog af gule Mursten. To store, rundbuede Vinduer i den vestl. Del af Skibets Nordmur stamme vistnok fra Renæssancetiden, da formentlig den manglende Del af Korsgangen er nedbrudt. Særlig udpræget er den gotiske Stil i Koret, der har de rigest udstyrede Vinduer, nemlig i den flade Østgavl 3 høje, smalle, spidsbuede Vinduer, adskilte ved Piller med slanke Trekvartsøjler, og paa Sydsiden et lign. tredelt Vinduesparti og et tvedelt Vindue. Den blindingsprydede Korgavl, med i den senere Middelalder paabyggede Kamme, og Korets Sydside hvile paa Granitsokkel med Skraakant. Koret, 4 Trin over Skibet, har to Stjernehvælvinger, der ligesom de 3 simplere Krydshvælvinger i Skibet (37 F. over Gulvet) have deres Ribber baarne af Dværgsøjler, hvoraf enkelte have et Mandehoved til Kapitæl. Sakristiet (hvælv.) er atter 6 Trin højere end Koret; Gravhvælvingen underneden bruges nu til Varmeapparat; en smuk spidsbuet Dør fører fra Koret ind til Sakristiet. I 2. Halvdel af 15. Aarh. har man gennembrudt Skibets Sydmur med 3 store Spidsbuer og af røde Munkesten i Munkeskifte, paa Granitsokkel med Skraakant tilbygget Sideskibet (samme Længde som Hovedskibet, $21^1/_4$ F. bredt), dannet som 3 Kapeller (hvælvede), hver med sin blindingsprydede Kamgavl. Oven over Hvælvingerne ses Spor af Skibets oprindelige, spidsbuede Vinduer, ligesom af den Gesims og smukke Frise af Formsten, der har prydet Muren. Det synes, som om de 3 Kapeller ikke ere helt samtidige; Vinduerne i det østl. have saaledes en rigere Profilering, medens de i de to vestl. have samme dybe Hulliste som i de yngre Dele af Korsarmene i Aarhus Domkirke. Det vestl. Kapel blev under en 1865-66 foretagen indv. Restauration (Bygningsinspektør Walther) indrettet til Forhal, idet den gml. Dør paa Sydsiden benyttedes. Hovedindgangen er i Skibets, med Blindinger og Kamme prydede Vestgavl. Omtr. samtidig

med Sideskibet er det høje, smalle, firkantede Taarn tilbygget; det har Kuppel og ottekantet Spir (178 F.). Den øverste Del af Taarnet er skalmuret, maaske i 1. Halvdel af 18. Aarh. (i Kirkeværge Hans Jensen Buchtrups Tid, † 1753). En høj Stentrappe paa Kirkens Østside fører op til et Rum, hvorfra Adgang til Taarn og Sakristi. Kirken er bleven restaur. udvendig i 1870'erne. Ved Restaurationen 1865-66 fandtes paa Korhvælvingerne Kalkdekorationer, deribl. adl. Vaabenskjolde (fra Midten af 15. Aarh.).

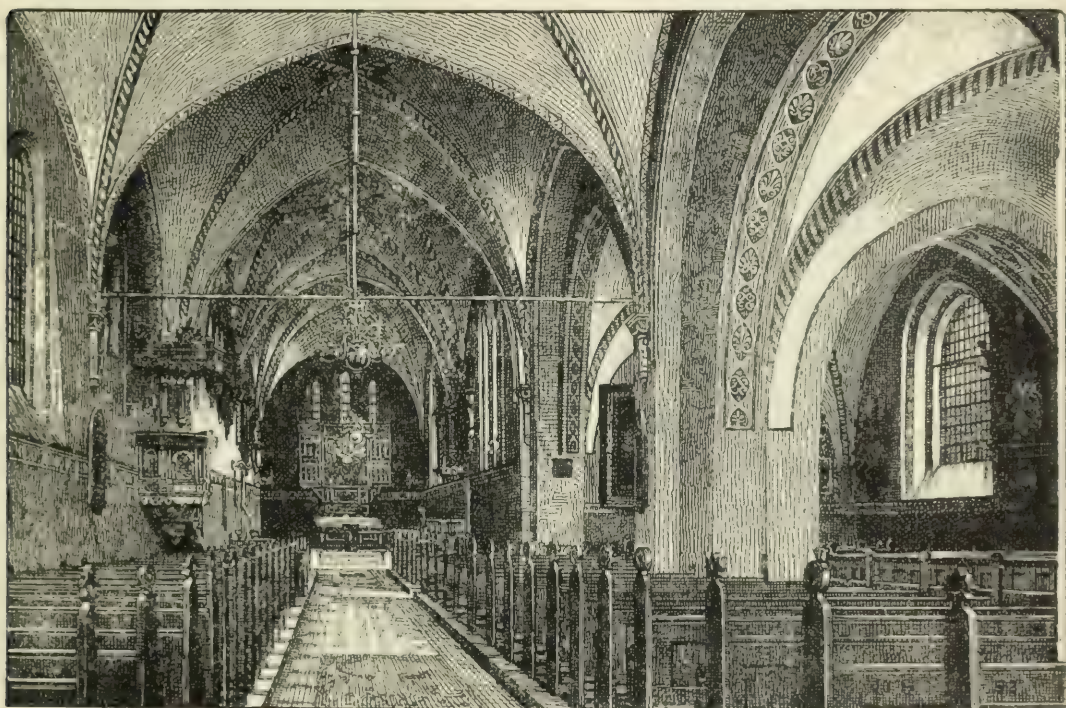
Altertavlen er et gotisk Alterskab fra omtr. 1520-30 (vistnok udgaaet fra Claus Bergs Værksted) med rig Udskæring og Forgyldning, bestaaende af to ydre ubevægelige Fløje med Malerier paa Indersiderne, to

Vor Frue Kirke.

bevægelige Fløje, der kunne lukke for Midtskabet og have Malerier paa Ydersiderne; paa Midttavlen er udsk. Korsfæstelsen, paa de bevægelige Fløjes Indersider Apostel- og Helgenfigurer, deribl. St. Dominicus og Kirkens Værnehelgen St. Nicolaus; Predellaens to Fløje ere nu i Nationalmus. (se *Fr. Beckett*, Altert. S. 130 flg. og T. LV). De store Malmalterstager ere uden Indskrift. Prædikestolen, med Snitværk, er i Renæssancestil; ved den en smuk Malmlampet, skænket 1639 af Ahrent Althalt og Alheid Hansd. Døbefonten, af Smedejærn og med Fod som Drager, er i Renæssancestil. Orgelet, fra 1866, er paa et Pulpitur i det vestl. Kapel. I Sakristiet et stort Egetræskrucifiks fra den tidligere Middelalder og en sjælden, tolvarmet Malmlysekrone fra c. 1500 (se Tegn. af æ. n. Arkit. 1. S. 3. R. Pl. 2). I øvrigt er der i Kirken 5 gml. Malmlysekroner og 1 ny. I Koret

findes Epitafier over 1) Provst Christen Nielsen Friis, † 1664, og Hustru (med Portr.), 2) Borgmester Jens Christensen Basballe, † 1708, og Hustru (deres Ligsten i sydl. Korvæg er oprindl. lagt over Raadmd. Oluf Tunbaa, † 1566, og ovenn. Provst Chr. Friis med Hustru), 3) Christen Jensen Basballe, † 17.., og 2 Hustruer, 4) Borgmester Hans Pedersen, † 1650, og Hustru og Børn, opsat 1651 (anseligt), 5) Raadmd. Peder Christensen, † 1610, og Borgmester Søren Jensen Frost, fhv. Slotsskriver paa Skanderborg, † 1642, 6) Sognekapellan Svend Albertsen, † 1680 (Portr.). I Hovedskibet et Epitafium over Borgmester Niels Pedersen, † 1616, og 3 Hustruer. Af Epitafierne i Sideskibet nævnes: over 1) Raadmd. Anders Laursen, † 16.. og Hustru (Portr.), 2) Handelsmd. og Kirkeværge Jens Sørensen Winther, † 1670, og Hustru, opsat 1675, 3) Farver og Raadmd. Peder Jessen, † 1712, og to Hustruer, 4) Borgmester og Kirkeværge Hans Jensen

Vor Frue Kirkes Indre 1893.

Winther, † 1726, 5) Raadmd. Oluf Sørensen, † 1724, og Hustru. Paa østl. Væg hænger et stort, godt malet Billede af en Mand og en Kvinde (begge i rig Dragt fra 17. Aarhundrede), uden Navne og Aarstal. I Sakristiet Epitafier over: 1) Handelsmand Chr. Basballe, † 1687, og Hustru, og Handelsmand Søren Olsen, † 1661, og Hustru, 2) Raadmd. Niels Luridsen, † 1710, og 2 Hustruer, 3) Handelsmd. og Kirkeværge Hans Jensen Buchtrup, † 1753 („har annammet Kirkens Bygning i maadelig Tilstand med 1600 Rd., leveret den fra sig udi god Tilstand af Bygning med Kapital 14,600 Rd.“). Ved Restaurationen 1865-66 bleve Begravelserne under Gulvet ryddede og fyldte. I Gulvet ligge mange Ligsten, hvis Indskrifter til Dels ere udslidte. En af dem er over Kirkeværge Knud Johansen Connis, † 1758, og Hustru. I Sideskibets Gulv en hvid Marmorsten med Indskrift: „Stiftamtmd. Oluf Borch de Schouboe [† 1763] og Arvingers Begravelse til ævig Tid“. Af andre, der have været begr. her, nævnes Jens Jensen Brock til Clausholm, dræbt 1404 (se S. 37 og IV S. 909),

og Greve, Generallieutn. F. Danneskjold-Samsøe, † 1770, hvis Ligsten 1866 flyttedes ud paa Kirkegaarden. I Kirkens Vestgavl sidder en middelalderlig Ligsten med Korsstav (se *Løffler,* Gravst. Pl. III). — Kirkegaarden ved Kirken er nedlagt.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der tillige er Præst ved Hospitalet, og en resid. Kapellan, som tillige er Sognepræst til Aaby. Kirkens Formue var Juni 1901 10,200 Kr., dens Gæld 20,321 Kr.

St. Pauls Kirke, i Forstaden Frederiksbjærg for Enden af Bruunsgade, er opf. 1884-87 (indviet $^{6}/_{2}$ 1887), delvis efter Tegn. af Bygningsinspektør Walther, Arbejdet ledet af Arkitekt A. J. Müllertz. Den er bygget i romansk Stil af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor med Apsis mod S. samt to Taarne, med Pyramidetage, mod N. Mellem Taarnene fører en Stentrappe op til Portalen, der bæres af murede, runde Søjler. Kirken har fladt Bræddeloft, hvilende paa gennemgaaende Rundbuer, som bæres af Søjleknipper. Hele Kirkens Længde er 130 F., Bredden 60 F., Højden 36 F.; Taarnene ere 80 F. høje. Altertavlen (Saulus uden for Damaskus) er malet af H. Siegumfeldt, Rammen skaaren efter Tegn. af Bygningsinspektør H. Kampmann. Prædikestolen er af Egetræ, prydet med Paulus og de 4 Evangelister (skænket af Enkefru Lisbjærg), Døbefonten af Granit; Orgelet er anskaffet af Kirken, med Bidrag af Sognebeboerne. Kirken opvarmes ved et Kalorifer Varmeapparat (skænk. af Etatsr. Meulengracht). Grunden til Kirken er skænket af Etatsr. M. P. Bruun. Kirken, der har kostet godt 100,000 Kr., er opf. dels ved Tilskud fra Stat og Kommune, dels ved frivillige Bidrag. Den restaureredes indvendig 1901, ved hvilken Lejlighed den fik et Pulpitur i den østl. Side, ligesom det tilsvarende oprindelige mod V.

St. Pauls Kirke.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst. Dens Gæld var Juni 1901 4525 Kr. Præsteboligen, Marselisborg Allé, er opført paa en af H. P. Ingerslev skænket Grund.

En fjerde Sognekirke, hvortil Kommunen har skænket Grunden, skal opføres efter Tegn. af H. Kampmann paa Højderne bag Knudrisbakke ved Kommunehospitalet.

Hospitalskirken, se under Hospitalet S. 21.

Valgmenighedskirken (Anneks til Bering, Koldt Sogn), Nørre Allé, indviet $^4/_4$ 1886, er opf. af røde Mursten i gotisk Stil med Kamgavle efter Tegn. af Arkit. S. F. Kühnel og bestaar af Skib og Kor.

Missionshuset Eben-Ezer, i Forstaden Frederiksbjærg, Dybbølgade, tilhørende „Kristelig Forening for indre Mission", er indviet $^5/_9$ 1877 og opf. af Beton (60 F. langt, 30 F. bredt) med stor Kamgavl ud til Gaden og hvælv. Loft. — Paa Christiansbjærg er der ved privat Initiativ med Tilskud (500 Kr.) af Kommunen opført et Bedehus.

Katolsk Kirke.

Romersk - katolsk Kirke, Ryesgade, er opf. 1879-80 i gotisk Stil af røde Mursten paa høj Granitsokkel efter Tegn. af Arkit. Frantz Schmitz (Arkit. ved Køllns Domkirke, Arbejdet ledet af Arkit. S. Petersen) og bestaar af Skib og Kor, mod V., samt et omtr. 170 F. højt Taarn med ottekantet, kobberdækket Spir, mod Ø.; det danner Gavlpartiet ud til Gaden. Kirkens Længde er 120, Bredden 54 F. I Taarnets Østside fører en Sandstensportal ind til Vaabenhuset under Taarnet. Skibet bestaar af et Midtskib, 25 Al. højt, og to lavere Sideskibe, alle hvælvede; Højkirkens Mure hvile paa Sandstenssøjler med rigt udstyrede Kapitæler. Kirken er smykket med Glasmalerier, nogle med Fremstillinger af Danmarks Hist., og med et Galleri af Sandstensstatuer og Relieffer langs Midtskibets Vægge. Smukke Altre i udsk. Egetræ. Kirken er dekoreret i 1898. Den har kostet omtr. 120,000 Kr. Ved Kirken findes Præstebolig og Skole.

Katolsk-apostolisk Kirke, Frederiks Allé, er opf. 1893.

Biskoppelig Metodistkapel „Betel" er indrettet i en Ejendom i Fiskergade.

Byen har to **Kirkegaarde**. Den gamle (søndre) Kirkegaard, ved Frederiksport og Frederiks Allé, omtr. $7^1/_2$ Td. Ld., er indviet $^2/_{11}$ 1818.

flere Gange udvidet. Den benyttes endnu (indtil 1926) af dem, der have Gravsteder, men skal efterhaanden omdannes til Park; paa Kirkegaarden findes et Ligkapel, opf. ved Midten af 19. Aarh. Den ny (nordre) Kirkegaard, oven for Knudrisbakke, indviet $^{9}/_{10}$ 1876, oprindl. 9 Td. Ld., udvidet 1890, 92, 96 og 1900, er nu omtr. $21^{1}/_{2}$ Td. Ld. Paa Kirkegaarden et stort Ligkapel med Korsfløje, opf. 1879 i gotisk Stil (Arkitekt: V. Puck), og ved Indgangen Mindesmærker for Indenrigsminister H. P. Ingerslev til Marselisborg, † 1896, en 7-8 Al. høj Granitsøjle efter Tegn. af V. Dahlerup, med Portrætmedaillon af H. A. F. Hammeleff, afsløret $^{2}/_{11}$ 1897, og for Oberst E. M. Dalgas, † 1894, stor raa Granitsten. — Den mosaiske Kirkegaard, ved Frederiks Allé, over for den gamle Kirkegaard, omtr. $^{1}/_{14}$ Td. Ld., blev 1827 overladt til den mosaiske Menighed.

Raadhuset, Hj. af Domkirkeplads og Mejlgade, to Stokv. med Kælder og et fremspringende Midtparti, er opf. 1857 for 58,000 Rd. af Købstaden og Amtskommunen, der eje Halvdelen hver. Det er bygget af røde Mursten med hvide Baand i Renæssancestil efter Tegning af Bygningsinspektør C. G. F. Thielemann. Det indeholder en større Sal, Lokaler for Byraadet, Aarhus' Amtsraad, Bytinget og de to Herredsting, Politistation, Arrestforvarerbolig og Plads til 28 Arrestanter. Over Indgangen staar: „Med Lov skal man Land bygge".

Et **Ting- og Arresthus** skal efter Overenskomst mellem By og Amtsraad opføres (tænkes begyndt 1902) paa en Grund mellem Biblioteksgade, Christiansgade og Vester Allé. Bygningen skal opføres for Købstadens Regning, men Amtskommunen bliver Lodtager i den i Forhold til det Beløb, hvortil dens Andel i det ældre Raadhus (der overtages af Købstaden) er vurderet. Bygningen skal foruden Arresthus (Arrestforvarerbolig, 63 Celler, Sygestue m. m.) indeholde Lokaler for Amtsraadet, Bytinget og de to Herredsting samt for Forligskommissionen for Amtets 1. Forligskreds.

Katedralskolen, Domkirkeplads, to Stokv. af Mursten, er opf. paa samme Grund som den gamle Skolebygning, der maatte nedrives 1762 paa Grund af Brøstfældighed, og indviedes Marts 1766; 2. Stokv. er dog opf. 1847-49 (paa Grund af Krigen og den fjendtlige Okkupation maatte Arbejdet flere Gange standses). I Frontespicen staa Fr. VII's Navnetræk, omgivet af Emblemer, og flg. Ord af Ovid: „Nil non mortale tenemus pectoris exceptis ingeniique bonis" (forgængeligt er alt, hvad vi eje, undtagen Hjærtets og Aandens Fortrin); over Døren staar: 1848. N. for Bygningen ligger Rektorboligen, to Stokv., opf. 1865 (Bygningsinspektør Walther). Ø. for Skolebygningen ligger et Gymnastikhus, sammenbygget med Pedelboligen, samt en Bygning til de fysiske og naturhistoriske Samlinger. Selve Skolebygningen indeholder 10 Klasseværelser samt en Festsal, hvori et fortrinligt Billede af Ole Worm, malet af Karel v. Mander. Det over 60,000 Bd. store Bibliotek, der er dannet ved Sammenslutning af Skolebiblioteket og „Aarhus Stiftsbibliotek", og som 1894 blev betydeligt forøget ved Indlemmelsen af „den Regenburgske Samling", omtr. 25,000 Bd., som skænkedes af Stiftamtmd. Th. A. J. Regenburg, † 1895, har hidtil haft sin Plads paa Skolebygningens Loft, men flyttes nu til Dels til Statsbiblioteket (se S. 18). Efter Flytningen er Skolebiblioteket altsaa stærkt formindsket. Skolen omfatter ogsaa en Realskole. Skolen har for Tiden 1 Rektor, 4 Overlærere og 9 Adjunkter. Der var $^{1}/_{8}$ 1901 116 Elever (deraf 36 i Realklasserne). (Om Skolen se *E. G. Tauber*, Historia

scholæ cathedralis Arhusiensis etc., Arhusiæ MDCCCXVII, og Skoleprogr. 1850. Se ogsaa *H. H. Blache*, Skoleprogr. 1836-37 og 1840, og i Hist. Tidsskr. 4. R. III, S. 22 flg.). Det har i de sidste Aar været paa Tale at opføre en ny Skolebygning, eller ogsaa foretage omfattende Forandringer af den ældre.

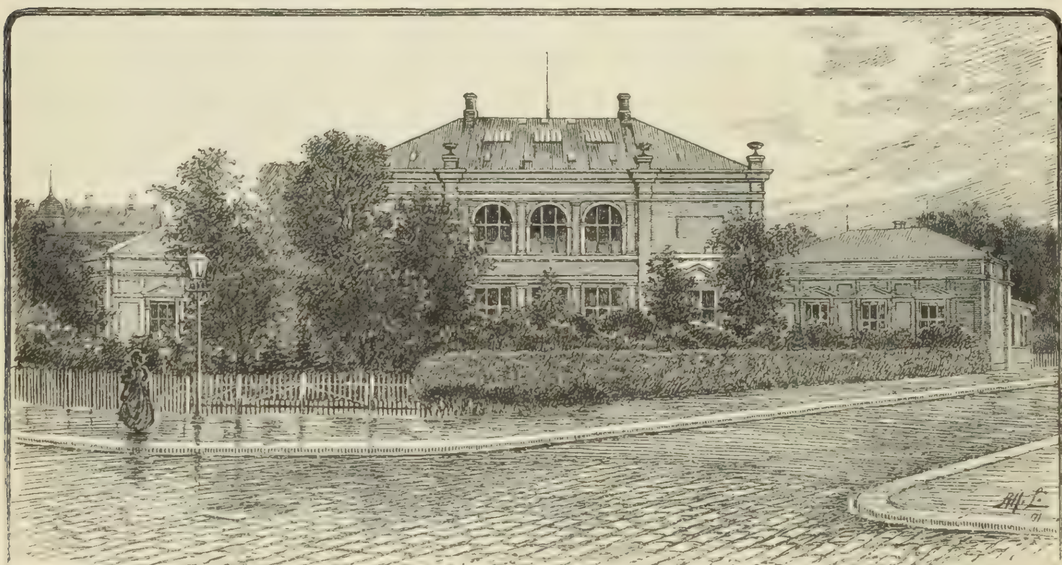
Det **kommunale Skolevæsen** omfatter 2 Betalingsskoler og 4 Friskoler. Betalingsskolerne ere: **Borger-Drengeskolen**, Ny Munkegade, opf. 1890 (Arkitekt: S. F. Kühnel) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har 14 Klasser, delte i to parallelt løbende Rækker, og $^1/_8$ 1901 418 Elever. **Borger-Pigeskolen**, Vester-Allé, opf. 1899-1900 (Arkit.: C. Harild) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har som Drengeskolen Plads til 14 Klasser, hvoraf 11 ere tagne i Brug, og $^1/_8$ 1901 342 Elever. De 4 Friskoler ere: **Nordre Byskole**, Paradisgade, opf. 1862 af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har en Drenge- og en Pigeafdeling, 31 Klasser og $^1/_8$ 1901 986 Elever. **Nørrebros Byskole**, ved Randersvej, opf. 1892-93 (Arkit.: H. V. Ahlmann) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har ligeledes en Drenge- og en Pigeafdeling, 46 Klasser (18 Klasseværelser) og 1463 Elever; til den sidste Skole slutter sig en Filial paa Christiansbjærg, opf. 1898 (Arkit.: H. Kampmann) af røde Mursten i 1 Stokv.; den har 4 Klasser, der søges af Børn indtil 10 Aars Alderen (79 Elever). **Søndre Drengeskole**, Valdemarsgade, opf. 1879 (Arkit.: V. Puck) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har 34 Klasser (16 Klassevær.) og 1078 Elever. **Søndre Pigeskole**, Frederiks Allé, opf. 1883-84 (Arkit.: C. Lange) af gule Mursten i 2 Stokv. med Kælder; den har 35 Klasser (16 Klassevær.) og 1145 Elever. Til hver af Kommunens Skoler hører et Gymnastikhus, og til deres Brug er der 2 Bade- og Svømmeanstalter, en N. og en S. for Byen, samt 2 Legepladser, paa Marselisborg Mark og paa Galgebakken. Ved Kommunens Skoler var der $^1/_8$ 1901 ansat en af Byraadet valgt Skoleinspektør, 6 Overlærere, 46 Lærere og 64 Lærerinder (af hvilke sidste 4 alene undervise i Haandgerning), endvidere 4 Gymnastiklærere og 2 Gymnastiklærerinder. Elevernes Antal var $^1/_8$ 1901 i det hele 5511.

Af **Privatskoler** er der 28, af hvilke 4 have Ret til at afholde Realafgangseksamen, nemlig Aarhus private Realskole (Fengers), Nørrebrogade, A. Kirkegaards Real- og højere Pigeskole (for Drenge og Piger), Ny Grønnegade, Frk. E. Schmidts Pigeskole, Nørre Allé, og Fru A. Laursens Pige- og Drengeskole, Søndergade. Desuden er der Marselisborg Kost- og Latinskole, opr. 1899 i Forbindelse med Marselisborgs Hovedbygning ($^1/_1$ 1901: 138 Elever). Af de øvrige Privatskoler ere 7 for Børn under 9 Aar. Endvidere er der en romersk-katolsk Skole (se S. 13), der har omtr. 64 Elever. I alt fandtes der i Aarhus $^1/_1$ 1901 7454 skolesøgende Børn, hvoraf 5138 undervistes i Kommunens og 2175 i Privatskoler, Resten i Katedralskolen og i Hjemmet.

Af andre Undervisningsanstalter nævnes: **Teknisk Skole**, Hj. af Munkegade og Nørre Allé, opf. 1883-84 (Arkit.: P. Schmidt) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder. Bygningen, til hvilken Kommunen har skænket Grunden, har kostet omtr. 143,000 Kr., hvoraf Staten har givet 30,000 Kr. Skolen er delt i 3 Afdelinger: en Aftenskole, en Dagskole og et Maskinistkursus; i Vinteren 1900-1901 har den været besøgt af omtr. 1500 Elever (42 Lærere). Begyndelsen til Skolen er den 1828 oprettede

„Prins Ferdinands Tegneskole“. En Filial tænkes opf. i den nærmeste Fremtid i det nye Marselisborgkvarter; Kommunen har skænket Grunden. **Jyllands statskontrollerede Handelsakademi**, Vestergade, er opr. 1889; det faar Tilskud fra Stat, Kommune og Aarhus' Handelsforening (9 Lærere, 69 Elever). Desuden er der i Vinterhalvaaret 3 Aftenskoler for Handelslærlinge, nemlig Aarhus' Handelsforenings, Handels- og Kontoristforeningens og Handelsforeningens af 1887; de benytte alle Kommuneskolernes Lokaler. En jydsk Handelshøjskole, til hvilken Byens Handelsstand har givet Tilskud, medens Kommunen har skænket Grund, skal oprettes i Marselisborgkvarteret lige bag St. Pauls Kirke.

Aarhus Museum, Hj. af Vester Allé og Museumsgade, er opf. 1876-77 efter Tegn. af Bygningsinspektør Walther paa en af Mølleejer A. Weis skænket Grund for omtr. 65,000 Kr. ved Tilskud fra Stat, Kommune og flere offtl. Institutioner samt ved private Bidrag, udvidet 1891 efter Tegn. af Etatsr. V. Dahlerup med to Sidefløje for omtr. 58,000 Kr. Hovedbyg-

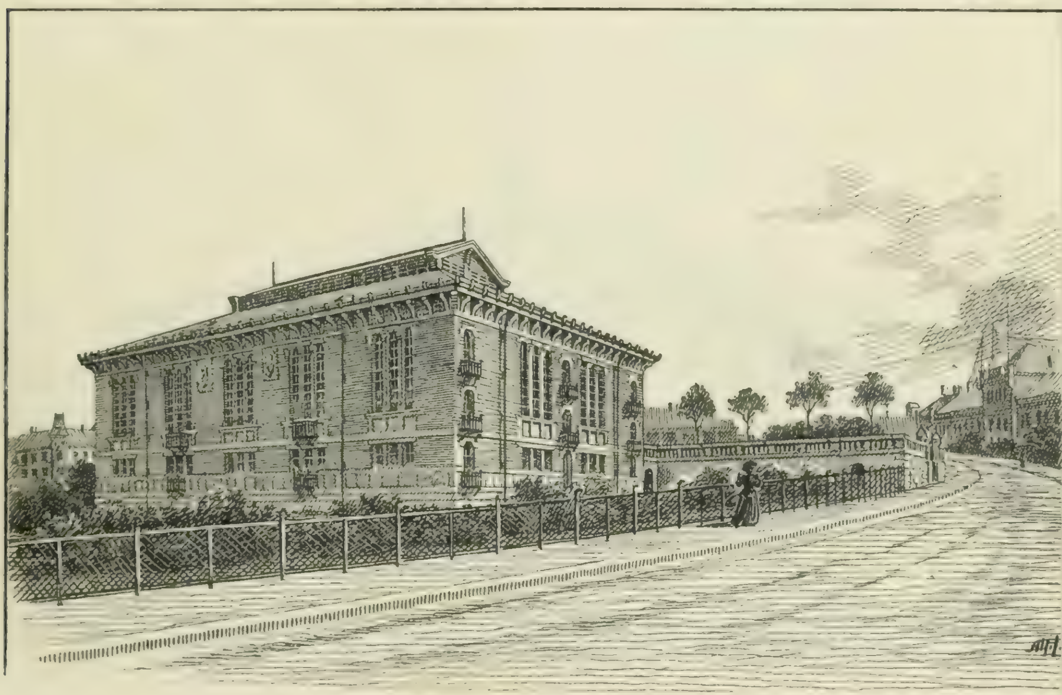

Aarhus Museum.

ningen er i to Stokv. (pudset), Sidefløjene i 1 Stokv. af gule Mursten. Museet er delt i en historisk Afdeling og en Kunstafdeling. Den historiske Afdeling (stiftet $^{29}/_{1}$ 1861; først havde den Plads paa Raadhuset), i Sidefløjen til højre, indeholder Oldsagssaml., Samlinger fra Middelalder og nyere Tid samt en Mønt- og Medaillesaml. I Runesalen staa 6 Runesten: 1) Brudstykke, paa Ole Worms Tid funden i Klostergaarden ved Frue Kirke, senere forsvunden, atter funden ved Aarhus Havn 1866 (først opstillet ved Raadhuset), med (ufuldstændig) Indskrift: „Ulv (?) teksle rejste denne Sten efter Aamunde, sin Fælle (Søn), som døde ved Hedeby“; 2) funden 1850 i Aarhus Mølle, med Indskr.: „Gunulv og Ogøt og Aslak og Rolv rejste denne Sten efter deres Fælle Full, som døde østpaa paa Havet, da Kongerne kæmpede med hinanden“; 3) funden 1866 ved Frue Kirke (først opstillet i Katedralskolens Gaard), med Indskr.: „Ketel rejste denne Sten efter sin Fader Inge“; 4) Brudstykke, funden 1847 ved Katedralskolens Ombygning, senere opstillet ved Raadhuset, med Indskr.: „Asger, Bjør . . . Stener . . .“; 5) Hørningstenen, funden 1849 i Hørning Sogn,

Hjelmslev Hrd., med Indskr.: „Toke Smed rejste Sten efter Torgisl Gudmundsøn, som gav ham Kuld og Frelse"; 6) Vejlbystenen, funden i Vejlby Sogn, Hasle Hrd., forsvunden, men genfunden i 1859 i Aarhus Havn, med Indskr.: „Thjuðkel rejste denne Sten efter sin Maag Toke". (Om Runestenene se *Wimmer*, D. Runemindesm. I S. 121 og 125 flg. og II S. 184, 187, 259 og 279 flg.). Kunstafdelingen bestaar af 270 Gibsafstøbninger (i Sidefløjen til venstre og Hovedbygningens 1. Etage) og Malerier af danske Kunstnere (2. Etage), omtr. 105 Numre, samt en Samling Fotografier, Raderinger og Heliogravurer. Hver Afdeling har sin særlige Bestyrelse. Museet er en selvstændig Stiftelse, der ejer sig selv. Bygningen er assureret for 118,000, den hist. Afd. for 30,000 og Kunstafd. for 155,000 Kr.

Statsbiblioteket, ved Vester Allé og Louisegade, er opf. 1898-1901 af Staten for omtr. $^1/_4$ Mill. Kr. ved Bygningsinspektør H. Kampmann.

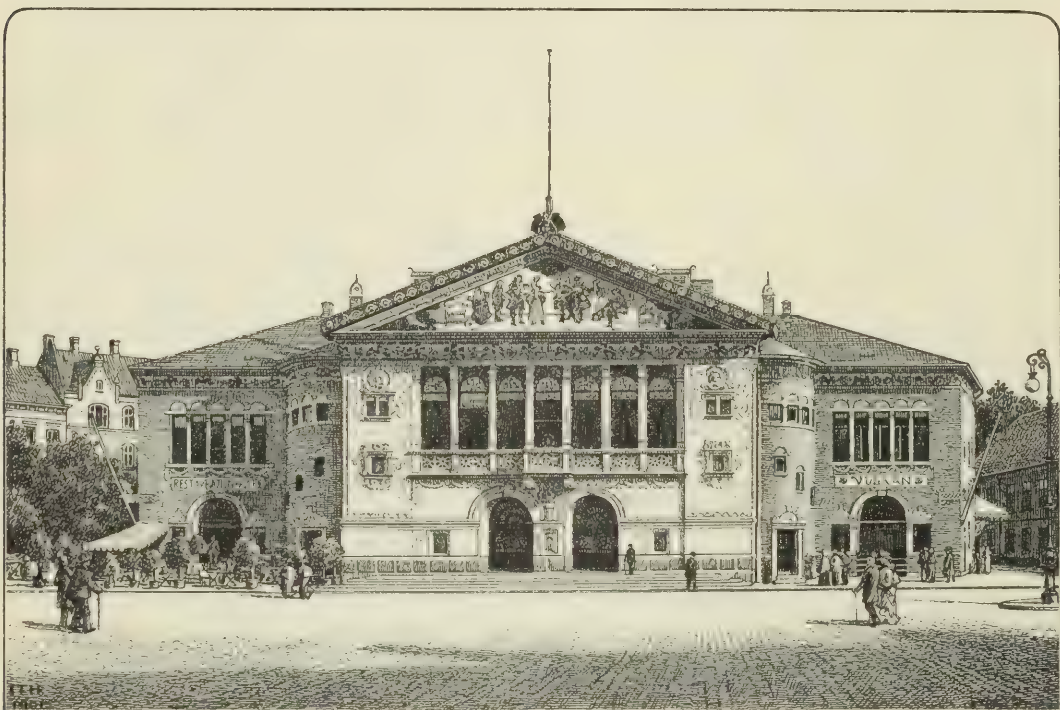

Statsbiblioteket i Aarhus.

Bygningen, der ligger paa et mod Aaen stærkt skraanende Terræn, er bygget af røde Mursten og Sandsten paa Granitsokkel i eet Stokv. med Kælder, der mod N. V. paa Skraaningen fremtræder som Stue, og danner en stor Firkant. Den indeholder: i Midten en stor Læsesal paa 3 Hvælvingsfag med Ovenlys, og Vægreoler i 2 Etager med omløbende Galleri; omkring Læsesalen ligge Bogrummene, inddelte i flere Etager med indskudte Jærnristegulve. Desuden er der særlige Rum til Bibliotekaren, Assistenterne, Kort- og Visesamlingen, Udlaan og Garderobe samt Vestibule. Tagetagen er indrettet til Avismagasin. To elektriske Elevatorer til Transport af Bøger forbinde de forskellige Etager. Der er indlagt elektrisk Lys, saa at Biblioteket ogsaa kan benyttes om Aftenen. Endvidere er der Bolig for Kustoden. Fyrkælderen ligger adskilt fra Bygningen og opvarmer den ved et Varmeapparat (Ingeniør Ramsing). Paa den omtrent 1 Td. Ld. store Grund er der Plads til en Udvidelse med to Sidefløje, der hver kan rumme det samme

som den nuværende Bygning. — Biblioteket dannes paa Grundlag af det store kgl. Biblioteks Dubletsamling af den danske Litteratur, omtr. 150,000 Bd. Hertil kommer „den Regenburgske Samling“, „Aarhus Stiftsbibliotek“ (der, før det flyttedes til Skolen, havde Plads i Museet og tidligere i Domkirkens nordøstl. Kapel) og en Del af Katedralskolens Bibliotek (se S. 14) samt de af Staten købte to Bogsamlinger: Gehejmekonferensr. Wegeners (omtr. 40,000 Bd.) og det Vahlske Missionsbibliotek. Biblioteket bliver særlig rigt paa hist. Værker, navnlig vedr. Danmarks og Hertugdømmernes Historie. Ved Biblioteket er ansat en Bibliotekar og 2 Assistenter.

Af andre Biblioteker nævnes: Aarhus Landboforenings Bibl., omtr. 3000 Bd., Garnisonens Officersbibl. (i Klubben Polyhymnia), omtr. 12,000 Bd., og det 1868 stift. Folkebibl. (i Borger-Pigeskolen), c. 4000 Bd.

Aarhus Teater.

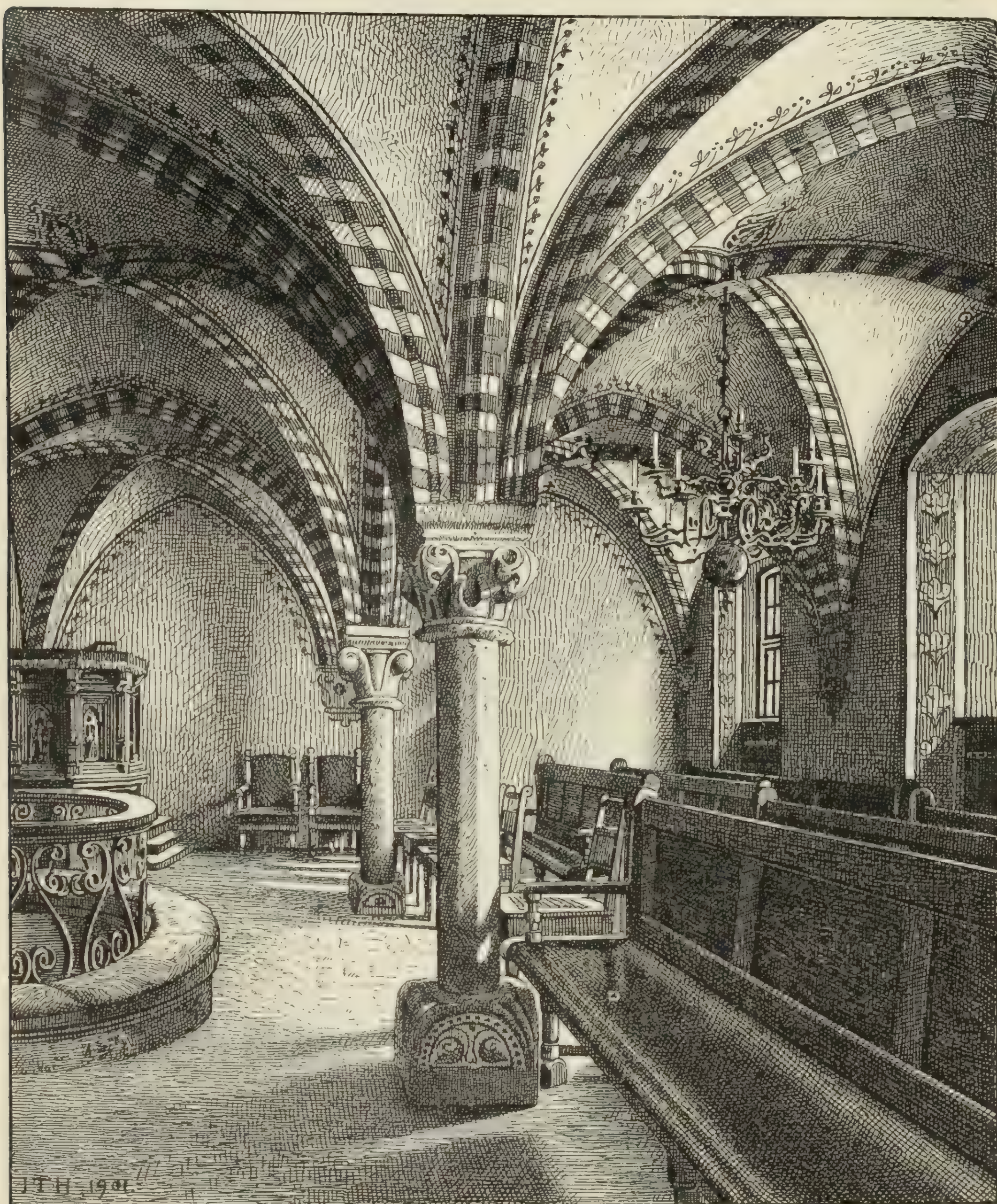
Aarhus Teater, Bispetorvet, er opf. 1898-1900 (aabnet $^{15}/_{9}$ 1900) paa en til Dels af Kommunen skænket Grund efter Tegn. af Bygningsinspektør Kampmann. Bygningen, der er opført for omtrent 650,000 Kr., hvoraf en større Del er Aktiekapital, er en monumental Murstensbygning; i Frontespicen over det fremspringende Midtparti findes en Holbergsscene efter Tegning af Prof. Hans Tegner, udf. i Keramik; den rige Dekoration baade ind- og udvendig er i øvrigt udf. af Maleren Hansen-Rejstrup. Teatret har 1050 Pladser. De første Teaterforestillinger i Byen gaves, saa vidt bekendt, i en Sal i Løveapotekets 2. Etage („Apotekerens Loft“). Klubben Polyhymnia, stift. 1815, opførte kort efter det første egentlige Teater (aabnet 1816), i Kannikegade, ombygget og udvidet 1853 og 1890 (se *E. Dam*, Aarh. Løveapotek, S. 60 flg.). Dette er nu købt af Staten, som vil opføre en Post- og Telegrafbygning der (se S. 23).

Den nuv. **Bispegaard**, indrettet i en ældre Ejendom i Fredensgade, har afløst den ældre Bispegaard (se S. 39), en Bygning i 2 Stokv. af Grund-

mur, der laa S. for Domkirken paa Bispetorvet (hvor nu Teatret ligger), og som 1882 købtes af Kommunen for 85,000 Kr. til Anlæg af Torvet og derefter blev nedbrudt. **Stiftsprovstegaarden**, N. for Domkirken bag en Have, er opf. 1858 (Arkit.: Bygningsinspektør Thielemann), paa samme Plads som den af Stiftsprovst F. Nannestad i 18. Aarh. opførte Gaard.

Aarhus Hospital er opstaaet af Byens gamle Sortebrødrekloster (se S. 37), idet Chr. III $^{12}/_{11}$ 1541 forordnede, at „Sortebrødreklosteret i A. med hvad Huse, Bygning, Abildgaard, som findes norden og vesten St. Nicolai Kirke (ɔ: den nuv. Vor Frue Kirke), og desligeste det Vandløb, som kommer der igennem Muren fra St. Karens Gaard, med alt andet af Klosterets Gaarde og Haverum i sin Længde og Bredde, som det nu er forefundet", skulde indrettes til et alm. Hospital for syge og fattige; til dette henlagdes ved samme Res. alt Gods, Rente og Rettighed, der hørte til de to Helligaandshuse i Randers og Horsens, dog saaledes at Lemmerne herfra skulde overføres til Aarhus Hospital og underholdes der. Dette er den første Fundats for Hospitalet; men det synes, at Sortebrødreklosteret allerede en lille Tid forinden har huset fattige og syge; $^{15}/_{5}$ 1541 bestemtes nemlig, at den Ydelse af Korn („Spitalhavre" eller „Plovkorn"), som forhen paahvilede Bønderne fra Ning, Hjelmslev, Sabro, Hasle, Framlev, Gjern og Hovlbjærg Hrdr. til Aarhus St. Karens Gaard, fremtidig skulde ydes i Sortebrødreklosteret og anvendes til de fattiges og syges Nytte. I de flg. Aar blev Hospitalet paa forskellig Maade beriget. Chr. III skænkede det 1542 sin Tredjepart af Korn- og Kvægtienden af Vejlby, Egaa, Lisbjærg og Brabrand Sogne, og s. Aar fik det Ejendomsbrev paa et Stenhus i Horsens, der havde været Sygehus ved Byens St. Hans Kloster; 1560 fik Hospitalsforstanderen Følgebrev til de Bønder, der før havde hørt til Aarhus St. Karens Gaard; 1562 henlagdes Grenaa Hospital til det (se IV S. 977), og 1575 skænkede Fr. II det Kronens Part af Rug- og Bygtienden af Vejlby, Søften, Grundfør, Holme, Tranbjærg, Koldt og Viby Sogne, endvidere en Gaard Mollerupgd. og 100 Tiendelam fra Aarhusgd. Et Skaar i sine Indtægter havde det dog lidt paa den Tid, idet Helligaandshusene i Randers og Horsens henh. 1558 og 1560 atter vare blevne oprettede til selvstændige Stiftelser og havde faaet det væsentligste af det Gods tilbage, med hvilket de 1541 vare blevne henlagte til Aarhus Hospital. Ligeledes led det Tab ved Krigene i 17. Aarh., og i Slutn. af 18. Aarh. maatte det under uheldige Konjunkturer sælge det bedste af sit Bøndergods. Aar 1719 angives dets Indtægter at hidrøre fra 320 Td. Hrtk. Bøndergods, 6 Sognes Kongetiende af Rug og Byg samt Konge-Kvægtienden af 12 Sogne og en By; først solgtes Viby Kongetiende, 1781 Søftens og Grundførs, 1802 Koldts. I en Forestilling til Kongen Aar 1705 hedder det, at Hospitalet kun aarl. kunde underholde 27-28 Lemmer; 1778 udgjorde Lemmernes Antal 61, omtr. Halvdelen i Hospitalet og Halvdelen i Hjemmet; heraf fik nogle 2 Mk. og andre 1 Mk. Cour. ugtl. i Understøttelse. Hospitalet fik en ny Fundats af $^{26}/_{2}$ 1651. Efter den nu gældende Fund. af $^{7}/_{7}$ 1856 er Lemmernes Antal fastsat til 28 (12 mandl. og 16 kvdl.) af Aarhus Stift, som nyde Husly, Varme, Lys, Vask, Klæder og Underhold, Sygeforplejning, Lægehjælp og Medicin. Besidderen af Grevsk. Frijsenborg har Ret til at belægge 2 Pladser. Den med Hospitalet forbundne Daareindretning nedlagdes 1862. Ved Fundatstillæg af $^{22}/_{4}$ 1879 oprettedes en egen Afdeling for 20 Pensionærer af den dannede Middelstand, fortrinsvis Piger, Enker eller

forladte Koner, der faa Bolig, Lys, Varme, Vask, Brændsel til Madlavning og 3,50 Kr. ugtl.; samtidig fik Lemmerne 3,50 Kr. ugtl. i Stedet for Kosten (ved Res. af $^{9}/_{12}$ 1900 forhøjet til 4 Kr.). Hospitalets Kapital var $^{1}/_{5}$ 1900 493,651 Kr., hvorhos det oppebærer Kongetienden af Vejlby, Tranbjærg og Holme Sogne med $53^{5}/_{8}$ Td. Rug og $116^{5}/_{8}$ Td. Byg og i Af-

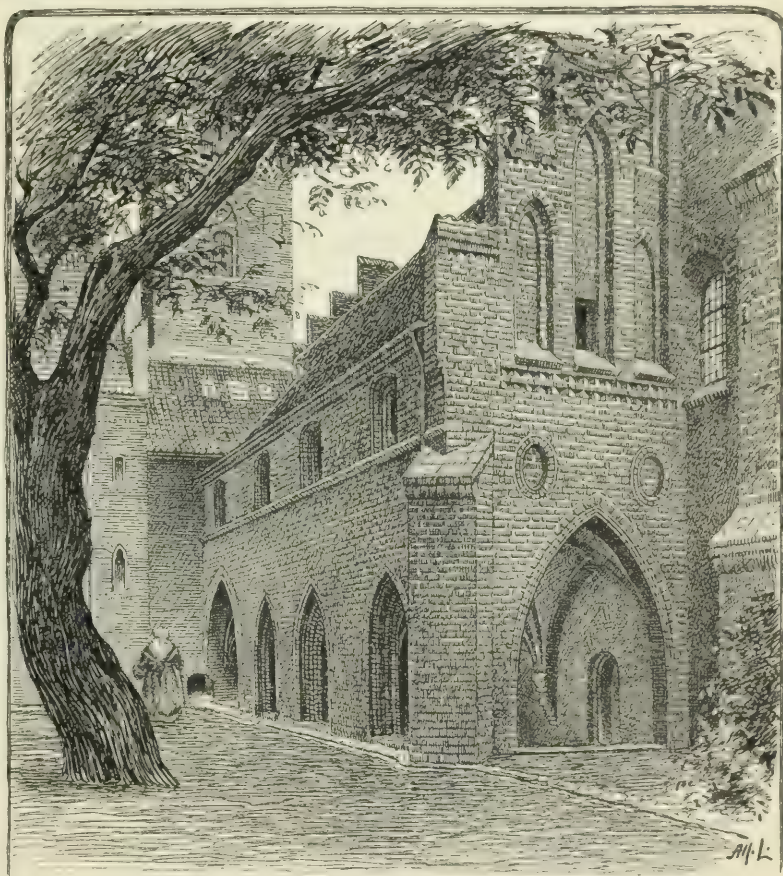

Hospitalskirken.

gifter af faste Ejendomme, der ere frasolgte, 3 Td. Rug, 245 Td. Byg og 4 Td. Havre, endvidere i Plovhavreafgift $181^{3}/_{8}$ Td. Havre efter Kapitelstakst og $192^{1}/_{2}$ Td. med 1,33 Kr. pr. Td.; desuden ejer det Jordlodder paa Aarhus Mark af omtr. 2 Td. Hrtk. Hospitalet er brandforsikret for 81,000 Kr. Det bestyres under Stiftsøvrighedens Direktion og Domkirkens Sognepræsts, Borgmesterens og Byfogdens Inspektion af en Forstander. Sogne-

præsten ved Vor Frue Kirke er fra 1845 Præst ved Hospitalet (indtil 1642 og 1690-1845 var Kapellanen ved Vor Frue Kirke tillige Præst ved Hospitalet; 1642-90 havde det egen Præst).

Bygningen er endnu delvis en Rest af det gamle Kloster og minder i øvrigt ved sit Plananlæg derom. Den blev 1878-79 underkastet en gennemgribende Restauration (Arkitekt: N. P. C. Holsøe), der kostede omtr. 100,000 Kr. Den bestaar af 3 sammenhængende Fløje og støder mod S. op til Vor Frue Kirke, saa at den sammen med denne omslutter en firkantet Gaard, den gamle Fratergaard. Den østl. Fløj, 2 Stokv. med Kælder, er opf. 1878 paa en ældre enetages (indtil Slutn. af 18. Aarh. toetages) Plads i gotisk Stil af røde Mursten og med blindingsprydede Kamgavle; heri bo de 20 Pensionærer. Nordfløjen har en Portgennemgang; Partiet Øst for denne er i 1 Stokv. (2. Stokv. nedbrudt i Slutningen af 18. Aarh.), Partiet mod V. i 2 Stokv.; Ydermurene ere væsentl. fra Klostertiden, af røde Munkesten i Munkeskifte; i det vestlige Parti findes et Rum med 4 spidsbuede Hvælvinger; Fløjen indeholder bl. a. Kontorer og Økonomilejlighed. Den vestl. Fløj, i 2 Stokv., er ligeledes fra Klostertiden, af røde Munkesten i Munkeskifte og med blindingsprydet Kamgavl; i nederste Stokværk findes et Par dels med Kryds-, dels med Tøndehvælvinger overdækkede mindre Rum samt et større (Refektoriet?), der har hele Fløjens Bredde og er dækket med 6 spidsbuede Krydshvælvinger i to Rækker, der i Midten løbe af paa to smukke Granitsøjler med rigt udhugget Fod og Kapitæl. Dette Rum blev ved sidste Restauration indrettet til Kirke (før i Østfløjens Nordende), medens Fløjen i øvrigt afgiver Beboelse for Lemmerne. I ældre Tid, indtil Slutn. af 18. Aarh., har denne Fløj været Forstanderbolig; senere blev den benyttet til Spindeskole for Fattigvæsenet og Bolig for Fattigskolens Lærer, fra omtr. 1820 til 1870 til udvidet Bolig og Arbejdsanstalt for de under Fattigvæsenet hørende Personer. En interessant Rest fra Klostertiden er endelig det op til Vor Frue Kirkes Nordside stødende Stykke af Munkegangen, der vistnok oprindl. har strakt sig langs Indersiden af alle Fløjene;

Hospitalsgaarden med Resterne af Munkegangen.

det bevarede Stykke indeholder 4 spidsbuede Krydshvælvinger (se Studierejser af Kunstakad. Elever, II Pl. 4). I Kirken er Inventariet væsentlig nyt. Altertavlen er et forgyldt Krucifiks; udsk. Prædikestol; Kalk fra 1557, ifl. Indskr. bekostet af Anne Krestensdatter, medens Jacob Klejnsmed var Hospitalsforstander.

Kommunehospitalet, ved Randers Landevej og Nørre Boulevard, er opf. 1892-93 af Kommunen for 511,162 Kr. efter Tegn. af Arkitekt Th. Arboe. Det store Bygningskompleks indtager omtr. $5^1/_2$ Td. Ld., hvoraf omtr. 3 er Park. Foruden Hovedbygningen, i to Stokv. med Kælder, er der to Epidemibygninger, ligeledes i to Stokv., til Difteritis-, Tyfus- og Skarlagenspatienter, Økonomibygn., Vadskeri- og Desinfektionsbygn., Inspektør- og Lægebolig. Hospitalet har i det hele Plads til 208 Patienter, deraf 98 paa Epidemiafdelingen. Hospitalet optager fortrinsvis syge fra Aarhus Kommune; sindssyge optages til midlertidig Behandling.

Amtssygehuset, paa Frederiksbjærg ved Godthaabsgade, er opf. 1880-82 af Aarhus Amt for 210,000 Kr.; en særlig Epidemibygning er opf. 1888-89 (Arkitekt for begge: Th. Arboe). Bygningerne ere af røde Mursten. Der er Plads til 90 Patienter, deraf 32 i Epidemibygningen.

Kolera- og Epidemihospitalet, Ny Munkegade, er opf. af Købstaden 1874 (Amtskommunen har dog Medbenyttelsesret) for omtr. 25,000 Kr. og bestaar af nogle hvide, 1 Stokv. høje Huse. Det har Plads til 32 Patienter (det skal i en nær Fremtid flyttes ud paa Marselisborg Mark).

Garnisonssygehuset, Valdemarsgade, er opf. 1877 af Kommunen for omtr. 110,000 Kr. (Arkitekt: C. Lange); det har 100 Senge.

Fattig- og Forsørgelsesanstalten, Vester-Allé (bygget paa det Sted, hvor før den af Christen Jensen Basballe, † 1687, oprettede Stiftelse laa), er opf. 1869-70 (Bygningsinspektør Walther) for omtr. 90,000 Kr., udvidet 1884 (for omtr. 41,200 Kr.). Det er et firfløjet Bygningskompleks, opf. af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder og har en Sygeafdeling paa 38 Senge. Anstalten har i det hele Plads til 200 à 250 Lemmer; om Sommeren er Belægningen omtr. 140, om Vinteren indtil 220. Under Fattigvæsenet sortere ogsaa 4 Friboliger for Enker, Klostergade, Graven, Møllestien og Rosensgade; til Friboligen i Graven er der føjet en Bagbygning, der benyttes til Alderdomsforsørgelse. Ligeledes høre under Kommunen en Del Fattighaver, i Møllevangen, der gratis udlaanes til fattige Familier.

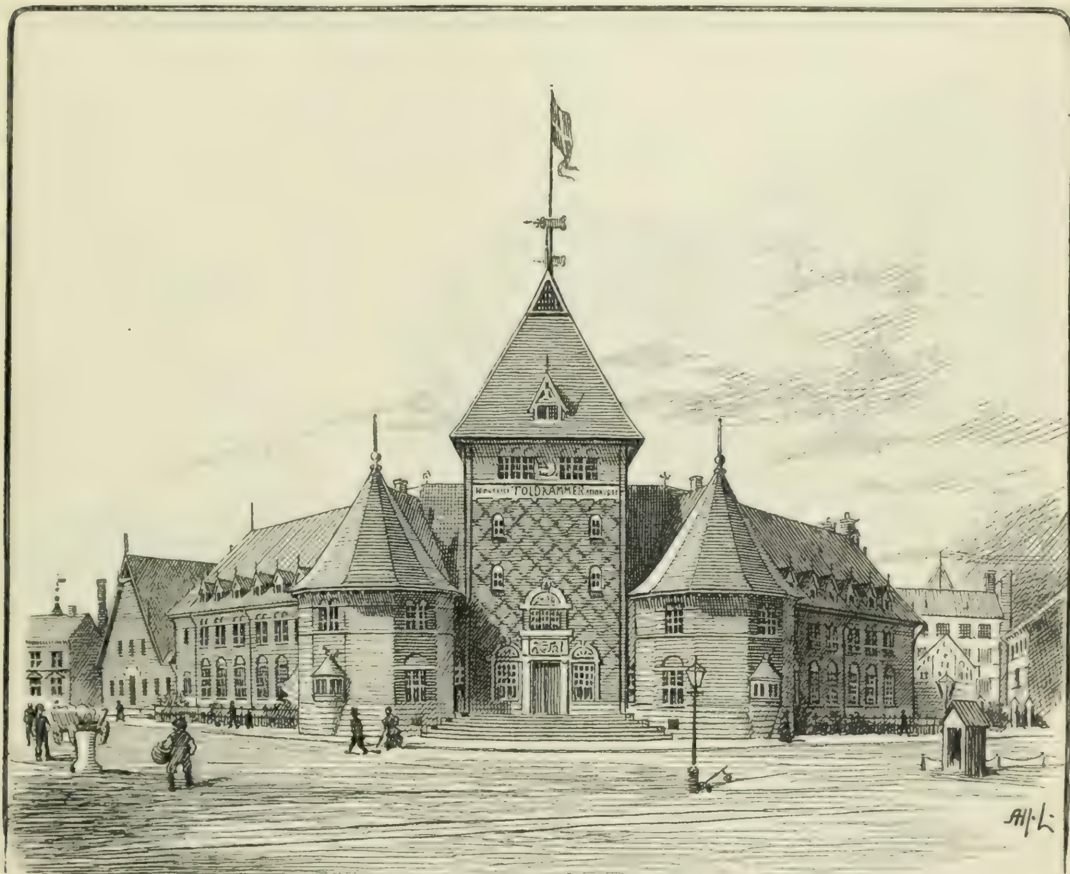
Hovedbanegaarden, tillige Udgangspunkt for Hads-Ning Banen, for Enden af Ryesgade, er opf. 1862, udvidet og ombygget i Renæssancestil 1884 (Arkit.: Arboe og Oberst Thulstrup). Der er Forbindelsesspor mellem Stationen og Havnen (Dampskibene) samt **Østbanegaarden**, mod N. i Byen ved Mejlgades Port, opf. 1877, Udgangspunkt for Aarhus-Ryomgaard Banen. I Mølleengen nær ved Museet er **Hammel Banegaard**, opf. 1901 (Arkitekt: Wenck), Udgangspunkt for den snart færdige Aarhus-Hammel Bane. I Nærheden skal den nye Godsbanegaard ligge.

Gasværket, mod Ø. i Byen nær ved Kysten, ved Grønland, er anlagt 1853-54 af det engelsk-danske Gaskompagni og overtoges af Kommunen $^1/_1$ 1880, flere Gange udvidet, navnlig 1899 ved Opførelsen af et Vandgasværk. Aar 1900 produceredes af Kulgas 103,810,300 og af Vandgas 152,352,400 Kbfd. Gaderne belyses med omtr. 1000 Lygter, hvortil der medgaar over 9 Mill. Kbfd. Gas. Søndergade og Ryesgade samt de 4 centrale Torve oplyses ved elektrisk Belysning.

Elektricitetsværket, ved Gasværket, er anlagt 1900 af Kommunen (aabnet $^{15}/_{9}$) for over 600,000 Kr.

Vandværket, mod V. i Byen mellem Aaen og Silkeborg Landevej, er anlagt af Kommunen 1871-72 for omtr. 201,000 Rd. (udvidet 1886) som et Damptryk-Vandværk. Det kan filtrere indtil 60,000 Td. Aavand i Døgnet. Aar 1900 var det gnmstl. Forbrug pr. Døgn 48,264 Td. (størst Forbrug $^{14}/_{6}$: 68,120 Td.). Under Udførelse er en 33 Tommers Ledning fra artesiske Boringer 1 Mil V. for Byen, alene til Forsyning med Kildevand.

Posthuset, lejet Lokale, ligger paa Fredenstorv. **Telegrafstationen** med **Statstelefonstationen** (ligeledes lejet Lokale i Borgmestergaarden) paa

Toldkammerbygningen.

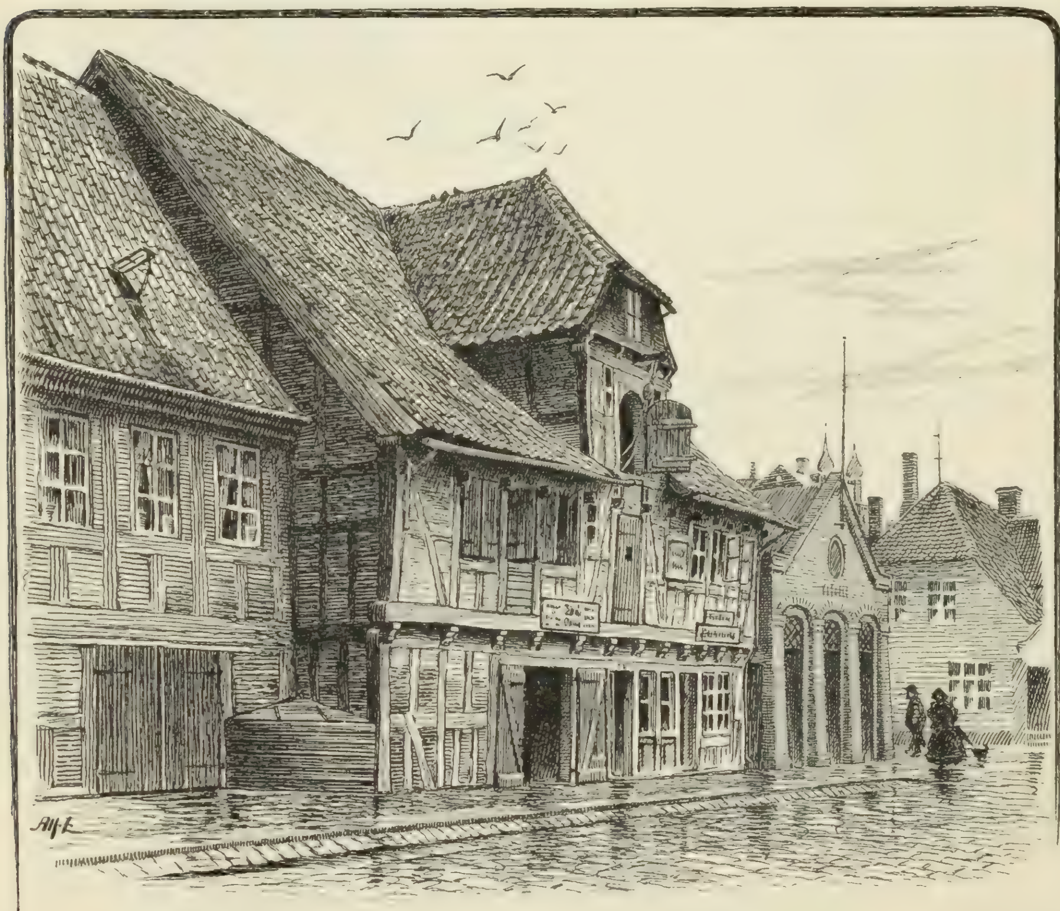
Mejlgade. En ny Post- og Telegrafbygning (Kampmann) skal opføres paa Bispetorvet (se S. 18), efter at Staten 1900 har købt den gamle Teaterbygning og nogle tilstødende Ejendomme.

Toldkammerbygningen, ved Havnen, er opf. af Staten 1897 for omtr. 370,000 Kr. efter Tegning af Bygningsinspektør H. Kampmann. Det er en monumental, rigt udstyret Bygning, opført af røde Mursten paa Granitsokkel, paa et trekantet Areal, hvis Spids med Hovedfaçaden vender ud mod Havnen. Façaden bestaar af et bredt, firkantet Taarn, flankeret af to lave, ottekantede Taarnbygninger; fra Hovedfaçaden udgaa langs Trekantens Sider to Fløje med Vejerbod, Kontorer osv., medens Forbindelsesbygningen er anvendt til Pakhuse; 1. Stokv. er helt igennem Frilager. Ved Havnen ligge endnu de tre ældre Toldbodbygninger som et Vidnesbyrd om Havneforholdenes raske Udvikling. Den ældste, der ligger ved

Aaen, er en Bindingsværksbygning, formentlig fra 17. Aarh. (i en Betænkning af Borgerne fra 1656 siges, at en Toldbod bedst kunde indrettes „udi Kramerhuset ved Aaen“), med knægtbygget Façade; den benyttedes indtil ind i 1830'erne. Den Bygning, der afløste den, ligger S. for Aaen og er i to Stokv.; den benyttedes til 1868, da den tredje Toldbod opførtes, ligeledes i to Stokv., nær ved Havnen.

Om **Havnen** se S. 35.

Det **offentlige Slagtehus**, med Kødkontrolstation, ved Hads Herreds Vej, er opf. 1894-95 af Kommunen (Arkitekt: H. Meyer) paa et omtr. $2^3/_4$ Td. Ld. stort Areal og har med senere Udvidelse kostet omtr. 333,000 Kr.

Den ældste Toldbod.

Bygningerne bestaa af en Administrationsbygn., 2 Slagtehaller, en Bygn. til Hesteslagteri, Stalde m. m. I Administrationsbygningen er der Kødkontrol.

Aarhus er Danmarks største Garnisonsby næst Kjøbenhavn, idet 8. Infanteriregiment (14., 20., 28. og 38. Bataillon) af 1. jydske Brigade, 3. Artilleriafdeling og 3. Dragonregiment (indtil 1864 havde Byen kun Dragoner) garnisonere her, ligesom den kommanderende General for 2. Generalkommando (Jyll. og Fyn) og Chefen for 1. jydske Brigade bo her; ogsaa 2. Generalkommandointendantur har Sæde her. Til Brug for Garnisonen har Komm. opført: **Rytterikasernen**, Vester Allé, med Ridehus, opf. 1876-77 af røde Mursten (Arkit.: C. Lange) for 494,206 Kr., **Fodfolkskasernen**, mod N. V. ved Kaserne Boulevard, opf. 1879 af røde Mursten i 3 Stokv. med Kælder (Arkit.: C. Lange) for 279,553 Kr., og **Artillerikasernen**, mod N. V. ved Lange-

landsgade, opf. 1889 af røde Mursten (Arkitekt: Müllertz) for 443,769 Kr. Desuden mærkes den ligeledes af Kommunen i 1901 for 37,500 Kr. opf. Bolig for den kommanderende General for 2. Generalkommandodistrikt, Hj. af Randersvej og Vennelyst Boulevard (Villastil; Arkit.: Kühnel), Krudthuset, paa Galgebakken, opf. 1893, og Eksercerpladserne, omtr. 62 Td. Ld. ved Skejby Led, N. for Byen ved Randersvejen.

Af milde Stiftelser nævnes foruden de anførte: **Hutfeldts Stiftelse**, Rosensgade, i 1 Stokv., opr. 1696 af Kammerassessor Jesper Nic. H. († 1696) til Bolig for 6, nu 4 Enker. **Anders Stæhrs Stiftelse**, Møllestien, i 1 Stokv., opr. 1768 af Raadmd. Anders S., til Fribolig for 2 Enker. **Buxlunds Stiftelse**, Graven, med en 1812 ombygget Bygning i 1 Stokv., opr. 1804 af Urmager Søren B., med Fribolig til 30 Enker. **Willadsens Stiftelse**, Graven, 2 Stokv., opr. 1810 af Peder W. og Hustru, med Fribolig for 6 Enker. Disse 4 Stiftelser bestyres af Fattigudvalget (se S. 22). **Aarhus Haandværkerforenings Friboliger**, Paradisgade, af røde Mursten i 3 Stokv., opf. 1866-67, udvidet 1890-92 (Arkitekt: Walther), med 12 Friboliger for trængende Enker efter ældre Haandværkere; den bestyres af Haandværkerforeningens Bestyrelse. **Mads Hansen Rings Stiftelse** („Rings Minde"), Nygade, 2 Stokv., opr. 1861 af Købmd. Mads Hansen R., med 4 Friboliger for Enker og ældre ugifte Døtre af Borgere i Aarhus, fortrinsvis af Legatstifterens Familie, og 4000 Kr., hvis Renter for største Delen uddeles til ligestillede uden for Fattigvæsenet; den bestyres af Byraadet. **Skovbys Stiftelse**, Fredensgade, 2 Stokv., opr. 1896 af Bankdirektør Harald S. († 1896), med Friboliger for Lærerinder, Husjomfruer og andre Kvinder af Middelstanden; den bestyres af Byraadets Legatudvalg og nogle af Stiftsøvrigheden valgte Mænd. **Arveprinsesse Carolines Asyl**, Frue Kirkeplads, 1 Stokv., opr. 1836 af Arveprinsessen med en Kapital paa 30,000 Kr., hvori indbefattet en Del Legater; det har Plads til 70-80 Børn og har en særlig Bestyrelse. **St. Stefansforeningens Børneasyl „Børnely"**, Asylvej, 1 Stokv., opr. 1880; det ledes af en Diakonisse og har Plads for 112 Børn (i Bygningen er tillige Hjem for Foreningens Menighedspleje). **Christian IX's og Dronning Louises Guldbryllupsasyl**, St. Paulsgade, i 1 Stokv. af røde Mursten, er opr. 1892, med Plads for 120 Børn. **Redningshjemmet Bethesda for forførte Piger**, paa Aarhus Mark ved Skovvangsvej, opr. 1893.

Af Velgørenhedsforeninger fremhæves: Velgørenhedsselskabet, stiftet 1841, hvis væsentligste Formaal er at støtte værdige trængende uden for Fattigvæsenet. Aarhus Købmænds Hjælpekasse, st. 1861, med Formaal at støtte værdige trængende af Handelsstanden og deres efterladte; den ejer omtr. 70,000 Kr. Skippernes Understøttelseskasse, st. 1799. Skipperlavet, st. $^3/_1$ 1600 (yder Begravelseshjælp). Understøttelsesforeningen for trængende jydske Landmænd og deres efterladte, st. 1881 (omtr. 1300 Medl., Kapital: omtr. 100,000 Kr.). St. Stefansforeningen, st. 1876, med Asyl, Menighedspleje (se ovfr.), Tjenestepigehjem og Sømandshjem, opr. 1881, i Foreningens Ejendom, Havnegade. Aarhus Plejeforening, st. 1885, hjælper fattige syge, samt svage Børn. Foreningen for Underst. og Belønninger til Tyender i A., st. 1887. Foreningen Bespisning af fattige Børn i Byskolerne, st. 1894. Soldaterhjemmet, Studsgade, st. 1887. Foreningen til Værn for enlig stillede Kvinder har Filial i A.

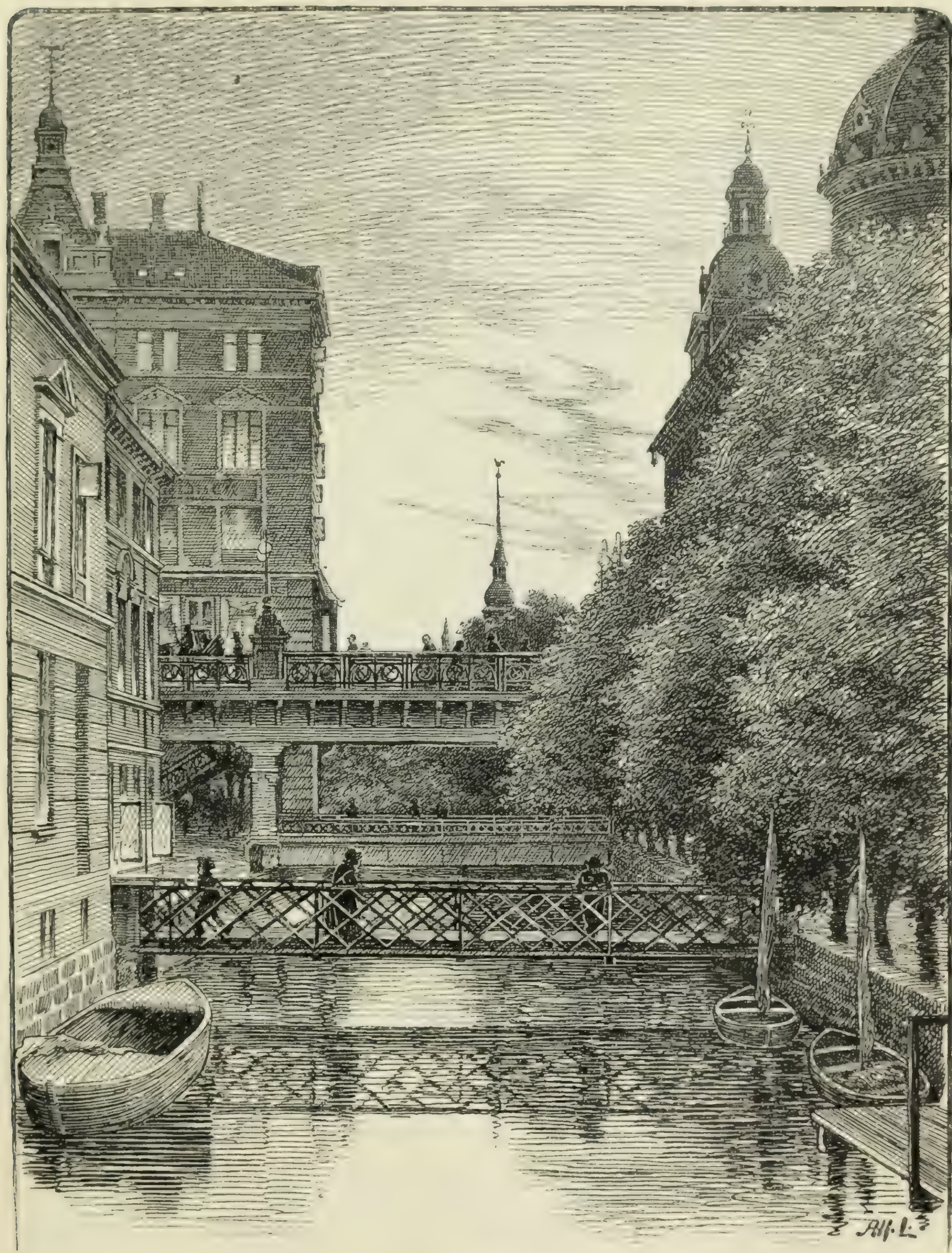
Den gensidige danske Livsforsikring, st. 1896 (nærmest Begravelseskasse). Den alm. Begravelseskasse, st. 1894. Den borgerlige Sygekasse, st. 1869. Foreningen af Haandværkere, Fabrikarbejdere og ligestillede, st. 1863. Haandværkssvendenes Rejse- og Sygeforening (fælles for hele Landet).

Af andre Foreninger, der have mere almen Interesse, nævnes: Det danske Hedeselskab, st. ved et Møde i A. $^{28}/_{3}$ 1866 (omtr. 5000 Medl.), med Formaal at fremme Frugtbargørelsen af de jydske Heder. Aarhus Amts landøkonomiske Selskab, st. 1842, med Formaal at virke for Landbrugets Fremme og Landboforholdenes Udvikling (omtr. 1100 Medl.). Det jydske Haveselskab, st. paa et Møde i A. $^{27}/_{6}$ 1873. Foreningen for Danmarks Fjerkræavl, st. 1878, har Domicil i A. Det danske Fjerkræavlerselskab, st. 1891, har Domicil i A. Haandværkerforeningen, st. $^{24}/_{9}$ 1848 (omtr. 1500 Mdl.), har en 1867-68 opf. anselig Bygning (to Stokv.) i Paradisgade (Arkitekt: Walther), udvidet 1897-98, med 2 Forsamlingssale, Restauration m. m.; Bygningerne ere assurerede for 185,000 Kr., vurd. til 235,000 Kr.; om dens Stiftelse se S. 25. (Se *R. Berg*, A. Haandværkerforening 1848-98, Aarhus 1898). Handelsforeningen, st. 1862, med Aftenskole. Handels- og Kontoristforeningen, st. 1871 (omtr. 700 Medl.), Ejendom i Klostergade, med Aftenskole. Frederiksbjærg Handels- og Industriforening, st. 1900. Grundejerforeningen, st. 1879 (omtr. 1200 Medl.). Arbejdernes Byggeforening, st. 1872, der har til Formaal at opføre Boliger for Foreningens Medlemmer (den har indtil 1901 opf. over 100 Huse). Arbejdernes Forbrugsforening (omtr. 1500 Medl.), med Bageri, Mølle, Ølbryggeri m. m. Højskoleforeningen, st. 1878, med Højskolehjem i Klostergade. Kristelig Forening for unge Mænd, med Ejendom i Klostergade. Vaabenbrødreforeningen for A. og Omegn, st. 1859 (omtr. 1160 Medl.). Sønderjydsk Forening for A. og Omegn, st. 1887. Selskabet Polyhymnia, st. 1815 (se S. 18), med stort Klublokale i Kannikegade. Det borgerlige Skydeselskab, st. 1834 (Skydepavillon i Ris Skov). Aarhus Amts Skytteforening, st. 1866. Aarhus Garnisons Officersforening, st. 1871 (Lokale i Polyhymnia). Underofficersforeningen, st. 1891. Kunstforeningen, st. 1847 (afholder Udstillinger). Musikforeningen, st. 1878 (afholder Koncerter). Kammermusikforeningen, st. 1894. Foreningen for A. og dens Omegns Forskønnelse, st. 1890. Afholdsforeningen, st. 1880, og flere andre Afholdsforeninger, m. m.

Frimurerlogen, „St. Clemens", Amaliegade, er opf. 1881 (indviet $^{23}/_{11}$) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder (Arkitekt: C. Lange). **Odd-Fellow Logen**, „St. Olaf", Christiansgade, er stiftet $^{6}/_{5}$ 1884; Bygningen er opf. af røde Mursten (Arkitekt: L. Petersen). — Good-Templarordenen, oprettet i Aarhus 1882, har Lokaler i Fredensgade, Nord. Good-Templarordenen i Christiansgade. — Mellem Sønder- og Østergade ligger den folkelige Forsamlingsbygning (Aktieselskab), et stort Bygningskompleks, 3 Stokv. (Arkitekt: V. Puck). Casino, Variété, Rosenkrantzgade, er opf. 1900 (Arkit.: Kühnel).

Af **Pengeinstitutter** nævnes: Bankkontoret, Store Torv, 1 Stokv. med Hvælvinger, Filial af Nationalbanken, aabnet $^{4}/_{12}$ 1837. Aarhus Privatbank, opr. 1871, har i Kannikegade en smuk Bygning af røde Mursten

(Arkitekt: Carl Tonning). Jydsk Handels- og Landbrugsbank, Lille Torv, en 1874 oprettet Filial af Handelsbanken i Kbh., en ny Bygning, opf. 1900 i 3 Stokværk med Kælder, af Granit (Kælder og Stue) og røde Mursten med Sandstensforsiringer (Arkitekt: Kühnel). Spare- og

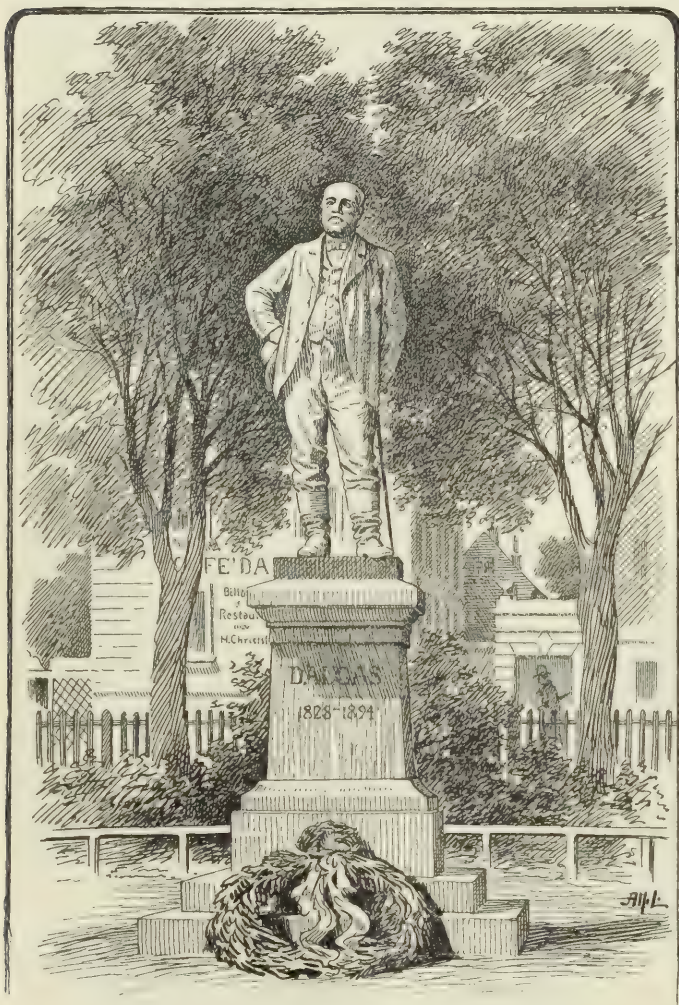
St. Klemensbro.

Laanekassen, opr. 1839, har Kontor i Immervad. Landbosparekassen, opr. 1862, paa Østergade. Desuden nævnes: Arbejder Spare- og Laanekassen, opr. 1874, med Ejendom paa Østergade, Spare- og Laanekassen for Haandværkere og Industridrivende, opr. 1871, Aarhus Kreditbank, opr. 1894, med Ejendom i Christiansgade, Øre-

sparekassen, Ny jydske Købstad-Kreditforening og Hypotekforeningen, opr. 1895. Om Banker og Sparekasser se i øvrigt S. 34.

Af Badeanstalter nævnes, foruden flere Søbadeanstalter (deribl. Kommuneskolernes, se S. 15), St. Olufs Badeanstalt, Kystvejen, anlagt 1870, og Aarhus Vandkuranstalt og Badehotel, Valdemarsgade, anl. 1888, udvidet 1894 og 1899.

Af de 7 Broer, der føre over Aaen, nævnes Dobbeltbroen **St. Klemensbro**, der er opført af Jærn 1884 og bestaar af en Lavbro, der forbinder Aagade og Fiskergade, og en Højbro, der fører fra Søndergade over til Klemenstorv. Anlægget, der har kostet omtr. 260,000 Kr. med de indkøbte Grunde, hvoraf de 100,000 indkom ved private Bidrag, og som er udført til Dels efter Plan af Premierlieutn. Andersen, er en Pryd for Byen. Tidligere gik Søndergade stejlt ned til Aaen, medens der fra Klemenstorv førte en Stentrappe ned til den, saa at Vognfærdslen mellem Kvartererne N. og S. for Aaen maatte foregaa ad Immervad over Frederiksbro. Under Opførelse er en bevægelig Bro (Rullebro med elektrisk Bevægkraft) i Forlængelse af Dynkarken.

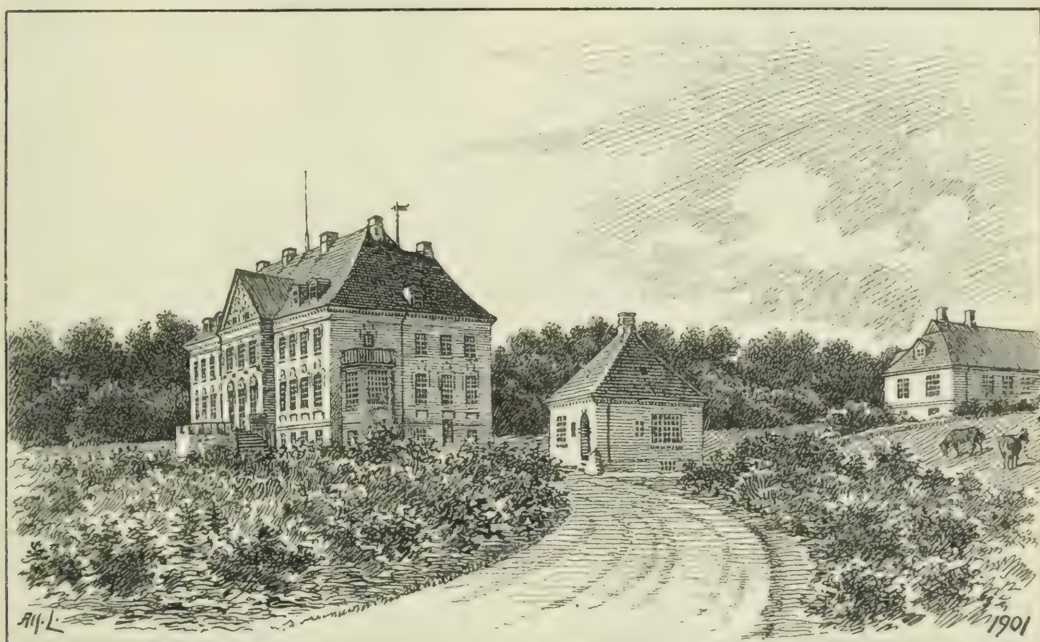

Dalgas' Statue.

I og ved Byen er der flere smukke Anlæg. Det største er **Vennelyst**, uden for Studsgades Port mellem Nørrebrogade og Guldbergsgade. Det er anlagt i 1850'erne og var fra Beg. noget over 4 Td. Ld. („Folddumperne"); 1890-91 blev det udvidet med omtr. 7 Td. Ld. I Anlægget har Kommunen 1897 ladet opføre en smuk Træpavillon med højt Taarn i maurisk Stil (Arkitekt: Thorv. Jørgensen). Anlægget **Knudrisbakke**, mod N., fra Østbanegaarden til Trøjborgvej, omtr. 2 Td. Ld., er udvidet og forskønnet 1885. Fra Bakkerne er der smukke Udsigter ud over Byen og Bugten. Ved Hovedbanegaarden er der et lille Anlæg (omtr. $^1/_4$ Td. Ld.), hvori der $^{16}/_7$ 1901 er afsløret en Broncestatue af Oberst E. M. Dalgas, modell. af R. Andersen, paa en høj Granitsokkel. Paa Pladsen stod tidligere en Broncebuste af Fr. VII (Gave af Galvanoplastiker Møller), der nu er flyttet til Vennelyst. Den tilbageværende

Rest af „St. Olai Kirkegaard“ (se S. 38) er et lille, indhegnet Blomsteranlæg. Under Udførelse er et nyt Anlæg, omtr. 2 Td. Ld., paa den tidligere „Wallensteins Skanse“, S. for Byen. — Ved Randers Landevej N. for Byen er $^{31}/_{5}$ 1899 afsløret en Bautasten til Minde om Rytterfægtningen $^{31}/_{5}$ 1849.

N. og S. for Byen ejer Kommunen Ris Skov og Marselisborg Skove. **Ris Skov**, omtr. 140 Td. Ld., er en tidligere Egeskov, hvor dog Bøgen nu har fortrængt den gamle Bestand; kun i dens sydl. Del findes endnu Ege. Ejendommelig for Skovbunden er Skovløget, en ellers sjælden Plante, der vokser her i store Mængder; i Skoven, der er rig paa smukke Udsigtspunkter, har Kommunen 3 Pavilloner, „Salonen“, købt af Kommunen 1875, „Ferdinandspladsen“ (hvor det borgl. Skydeselskab har sin Skydepavillon) og „Pavillonen“. **Marselisborg Skove** (i Viby, Holme og

Prins Christians Sommerbolig.

Maarslet S.), omtr. 600 Td. Ld., ligeledes rige paa Udsigtspunkter, bestaar af flere Partier, nærmest ved Aarhus Ladegaardsskov („Friheden“), dernæst mod S. et større Skovparti (Jægersk., Kirkesk., Hestehaven, Thorskov) med de smukke Søer ved de nedlagte Vandmøller Poulsmølle, Thorsmølle og Varna samt Silistria Vandmølle; endnu sydligere ligger et tredje Skovparti (Skaadesk.), hvori en Mindesten for C. P. R. Ingerslev til Marselisborg, † 1864.

Mellem Ladegaardsskov og det andet Skovparti ligger paa et Højdedrag **Prins Christians Sommerbolig**, skænket Prinsen ved Gaver fra hele Landet, dog mest fra Aarhus, paa en omtr. 10 Td. Ld. stor Grund. Den er opf. 1899-1902 efter Tegn. af Bygningsinspektør H. Kampmann og bestaar af en Hovedbygning i to Stokv., af Mursten (hvidtet) med Anvendelse af Granit i Sokkel og udvendige Trapper, ligesom der er benyttet en Del Kridtsten til Façadernes Udsmykning. Hovedfaçaden har paa Midten et fremspringende Parti med Trappeparti og Frontespicegavl, den anden Façade to fremspringende Partier paa Hjørnerne og derimellem to smaa

kantede Taarne og et højt Trappeparti. I Stueetagen findes selve Opholdsrummene, paa 1. Sal Soveværelserne og i Kælderen Økonomien. Taget er dækket med glaserede Tagsten. Desuden er der en Staldbygning og en Portbygning.

Gamle Huse. Trods Byens stærke Vækst og Modernisering er der endnu bevaret et forholdsvis stort Antal gamle Privatbygninger, navnlig af Bindingsværk. Det ældste er Huset Badstuegade Nr. 2, opført 1593 af Raadmand Povl Pedersen Skriver i to Stokværk af svært Egebindingsværk (hele Tømmerskelettet er nummereret med Renæssancetidens sædvanlige Tømmermærker) paa Sokkel af raa Kamp. Huset staar, hvad det ydre angaar, væsentlig uforandret; Knægtene under de fremspringende

Badstuegade Nr. 2.

Bjælkehoveder ere smukt profilerede og prydede med Blad- og Spiralornamenter; Overgangsfod og Mellemstykker ere ligeledes forsirede. Portovertræet bærer en gudelig Indskrift, Povl Pedersens Navn og Bomærke og Aarst. 1593. Paa Gaardsiden løber langs øverste Etage en oprindelig Svale. (Se Illustr. Tid. $^{9}/_{4}$ 1893). Den mod S. tilgrænsende 2 Stokv. høje grundmurede Bygning, Borgporten Nr. 18, bærer paa Façaden Aarst. 1798. Fra 1597 hidrører den anselige, nu dog en Del forandrede og moderniserede Ejendom paa Hjørnet af Lilletorv og Immervad. Den er opf. af Raadmd. Niels Christensen Skriver og Hustru Sidsel Persdatter, af Bindingsværk i 3 Stokv. med knægtbygget Façade og med Svale langs Gaardsiden; mod Immervad er Huset 13 Fag langt, mod Lilletorv 15 Fag. Paa Portovertræet og et i Gaardsiden indsat Træstykke findes gudelige Indskrifter, Aarst. 1597 og Niels

Christensens og Hustrus Navne og Bomærke. Gaarden har været beboet af adskillige Magistratspersoner; 1788 blev af den dav. Ejer, Handelsmd. Povl Pedersen Frausing 3. Stokv. nedtaget, hvorom en i Gaardsiden indsat Trætavle, med Indskrift: „Anno 1788 er denne Gaard repareret og i Stand sat af P. P. Frausing og Chatrine Maria Bagge“, endnu minder. — Fra 17. Aarh. stammer det grundmurede, 2 Stokv. høje Hus „Trods Katholm“, Mindegade Nr. 4, opf. 1606 af Fru Christence Bryske til Katholm (se IV, S. 975); over Indgangsdøren er Aar 1900 opsat en Sten til Minde herom. Af Bindingsværkshuse væsentlig fra 17. Aarh. findes følgende: Mejlgade Nr. 19, 62 og 78, alle i 2 Stokv. med smukt udskaarne Knægte, men mere eller mindre moderniserede; Skolegade Nr. 30, i 1 Stokv., ligeledes med forsirede Knægte; og Skolegade Nr. 15, opf. 1642, i 2 Stokv., 9 Fag langt; paa Portovertræet en gudelig Indskrift, Aarst. 1642 og Bygherrens og hans Hustrus Navnetræk SHAR og HID. Blandt samtidige, nu nedrevne Bindingsværksbygninger kunne nævnes: Mejlgade Nr. 30 (afbildet i Trap, Danmark I. Udg.) og Skolegade Nr. 13. De fleste Bindingsværkshuse ere dog fra 18. Aarh., alle i 2 Stokv. med Façader med simple Profiler. Her nævnes Husene Mejlgade 24 og 72, Studsgade 19, 20 og 35, Rosensgade 34, Klostergade 58, Tangen 8, Frue Kirkerist 6, Vestre Møllesti (Sidehus til Vestergade 29), Vestergade 27, 34, 41, 53 og 56 (dette opf. ifl. Indskrift paa Portovertræet 1750, med Navnetr.: Sø. Me. S. Ha. og Me. Je. D. Ha). Aagade 14, Skolegade 19 og Dynkarken 39 (ifl. Indskrift paa Portovertræet opf. 1795 af Købmd. Rasmus Niels Malling). Et meget smukt udskaaret Portovertræ over det nu nedrevne 2 Stokv. høje, store Bindingsværkshus Vestergade Nr. 6 bar Indskriften: Sal. Thøger Kiersgaard, Maren Olufsdaater, Anno 1747.

Indbyggerantallet var 1 Febr. 1901 51,814; 1801 var der 4102, 1840: 7087, 1860: 11,009, 1880: 24,831 og 1890: 33,306. Befolkningen er saaledes efter danske Forhold taget overordentlig til i sidste Halvdel af 19. Aarh. — Erhverv 1890: 4505 levede af immateriel Virksomhed, 13,584 af Industri og Haandværk, 6265 af Handel, 198 af Jordbrug, 214 af Gartneri, 614 af Søfart, 86 af Fiskeri, 6369 af forsk. Daglejervirksomh., 1047 af deres Midler, 409 nøde Almisse, og 15 vare i Fængsel.

Aarhus er først og fremmest en Handelsby, navnlig en Indførselsby, og i den Henseende Jyllands vigtigste Plads. Det er især Varer som Korn, Foderstoffer, Kul, Petroleum, Trælast, Jærn m. m., der indføres. Byen har vel i sig selv et ganske godt naturligt Opland (om ikke saa stort som Randers), men hvad der har udvidet dette betydeligt for Aarhus' Vedkommende og skaffet Byen saa at sige det meste af Jyll. til Opland, er det store Jærnbanenet, for hvilket den er Centrum, i Forbindelse med den udmærkede Havn. Dens Industri har, navnlig i de sidste Aartier, ogsaa faaet Betydning; men nogen betydelig Industriby er den ikke.

Af fremmede Varer fortoldedes i Aarhus 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 90,519 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 230,300 Pd., Silke- og Silkevarer 6828 Pd., uldne Manufakturvarer 175,312 Pd., Vin 352,850 Pd., andre Spirituosa à 8^0 4434 Vrtlr., Glas og Glasvarer 526,041 Pd., Humle 58,176 Pd., Stentøj, Fajance osv. 254,424 Pd., Porcellæn osv. 35,879 Pd., Kaffe 851,828 Pd., Olier 22,112,365 Pd., Ost 37,267 Pd.,

Risengryn og Rismel 1,615,021 Pd., Stensalt 2,040,924 Pd., andet Salt 1,305,003 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 979,949 Pd., Te 14,218 Pd., Tobaksblade og Stilke 358,925 Pd., fabrik. Tobak og Cigarer 15,929 Pd., Stenkul 339,870,747 Pd., Metaller og Metalvarer 12,519,697 Pd., samt Tømmer og Træ 22,021 Clstr. og 119,447 Kbfd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a.: 11,429 Td. Hvede, 2950 Td. Rug, 2440 Td. Byg, 1,391,110 Pd. Flæsk, 8,457,450 Pd. Smør, 5809 Stkr. Hornkvæg og Kalve, 272,230 Pd. Huder og Skind, 81,000 Pd. Kokosolie, 10,884,320 Pd. Palme- og Oliekager og 2,299,665 Snese Æg. Til indenlandske Steder uden for Jylland udskibedes bl. a.: 7798 Td. Hvedemel, 3262 Td. Rugmel, 9477 Td. Byg, 2481 Td. Havre, 74,520 Pd. Flæsk, 13,180 Pd. Ost, 159,050 Pd. Smør, 1304 Heste, 3384 Stkr. Hornkv., 1322 Stkr. Faar og Lam, 48,000 Pd. Cikorierødder, 6430 Pd. Uld, 261,200 Pd. Huder og Skind, 295,150 Pd. Klude, 4,044,680 Pd. Kokosolie, 10,902,190 Pd. Palme- og Oliekager, 10,100 Snese Æg og 6,122,840 Pd. Margarine.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 119 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 5217 Tons, deribl. 4 Skibe paa mellem 200 og 400 T. hvert og 3 paa over 400 T. hvert; af Fartøjerne vare 18 Dampskibe paa 4213 T. og med 1465 H. Kraft. Fra Udlandet indkom 1320 (hvoraf 494 Dampsk.) og udgik 1086 Skibe (424 Dampsk.) med henh. 303,431 og 25,777 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 1654 (907 Dampsk.) og udgik 1892 Skibe (997 Dampsk.) med henh. 62,696 og 26,622 Tons Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde 1900, efter Fradrag af Godtgørelser, 1,784,844 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 73,150 Kr., i alt 1,857,994 Kr. (4688 Kr. mere end i 1899). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradrag af Godtgørelser, 137,121 Kr. (65,036 Kr. mindre end i 1899); det produc. Udbytte var 2,228,301 Potter, hvoraf 6357 udførtes til Udlandet og 186,950 udskibedes til indenlandske Steder uden for Jylland.

I Aarhus holdes aarl. 12 Markeder: 1 i Jan., 3 i Feb. og 3 i Marts med Heste, 1 i Apr. og 1 i Maj med Kreaturer, 1 i Juli med Heste og Kvæg, 1 i Okt. med Kvæg og Faar og 1 i Dec. med Heste og Kvæg. Torvedag hver Onsd. og Lørd., den sidste med lev. Kreaturer. Det i 3 Dage i Slutn. af Juli afholdte St. Olafs Marked, der begyndte i 2. Halvdel af 16. Aarh., ophævedes 1685, genoprettedes 1706 og blev endelig ophævet 1896 (se Saml. til j. Hist. V S. 220).

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Frichs Efterfølgere, Maskinfabr., Jærn- og Metalstøberi, opr. 1854, Søndergade, særlig Damp-, Mølleri-, Teglværks- og elektriske Anlæg, c. 350-400 Arbejd. L. Lange, H. P. Jensen & Co., Jærnstøberi og Maskinfabrik, fra 1896 et Aktieselskab (forbundet med Lange i Svendborg), Aktiekap. 80,000 Kr., c. 150 Arbejd. Tscherning Dybbros Maskinfabrikker, et Aktieselskab, opr. 1899, Kapital 100,000 Kr. Caroc & Leths Jærnstøberi- og Maskinfabrik, omtr. 55 Arbejdere. Th. Sabroe & Co., Jærnstøberi og Maskinfabrik, et Aktieselskab, særlig Fabrikation af Kulsyre- og Kølemaskiner, c. 90 Arbejdere. Andersens Klokkestøberi, 8 Arbejdere. Danmarks Hestesko-

sømfabr., omtrent 30 Arbejdere. Frederiksbjærgs Symaskine- og Cykleforretning. Desuden flere Jærnstøberier og Maskinfabrikker. To Vægtfabrikker. Aarhus Aktie Damp- Save og Høvleværk, et Aktieselskab, c. 12 Arbejdere. Tømrermestrenes Damp- Save- og Høvleværk, et Aktieselsk., c. 20 Arbejd. Aarh. Maskinsnedkeri og Listefabr., c. 25 Arbejd. Aarh. Dampdrejeri, 17 Arbejd. Desuden flere Dampsnedkerier. Aktieselsk. „Østjydske Bryggerier“, opr. 1898, Kap. 1,950,000 Kr., omfatter Bryggeriet „Ceres“ i A. samt Horsens Bayersk- og Hvidtølsbryggeri og Bryggerierne „Fredericia“ og „Vejle“; „Ceres“, Vesterbro, er anlagt 1856 og har c. 100 Arbejd. Aktiebryggeriet Trøjborg, opr. 1899, Aktiekap. 400,000 Kr., har c. 45 Arbejd. Desuden nævnes Bryggeriet „Vesterbro“ og Forbrugsforeningens Bryggeri. Aarh. Spritfabrikker, der hører ind under „De danske Spritfabrikker“, har c. 20 Arbejd. Lottrups Brændevinsbrænderi. Ormslevs Brændevinsbrænderi og Eddikebryggeri. Flere Eddikebryggerier, deribl. Danielsens og A. Eddikebryggeri. Tre større Møller, „Aarh. Mølle“, „Vesterbro Mølle“, „Reginehøj Mølle“ (21 Arbejd.). Flere Mineralvandsfabrikker, deribl. Aschlunds („St. Nicolauskilde Brøndanstalt“) og Fabrikkerne „Echo“, „Aktiv“ og „Fortuna“. Aarh. Dampsennepsfabr. Aarh. Dampvæveri, ved Hviid, c. 30 Arbejd. Holm & Voigts Efterflg., Klædefabr. og Farveri, c. 40 Arbejd. Stampes Klædefabr. og Farveri, 43 Arbejd. Schmalfelds Tobaksfabr., et Aktieselsk., Kap. 110,000 Kr., c. 60 Arbejd. Sørensen & Co, Tobaksfabrik, c. 125 Arbejd. Nobels Tobaksfabrik, c. 40 Arbejdere. Møllers Sæbefabr. og Oliemølle, et 1895 opr. Aktieselsk., Kap. 102,000 Kr., c. 15 Arbejd. Aarh. ny Oliefabrik, et 1883 opr. Aktieselsk. (limiteret), Kap. 1 Mill. Kr., c. 40 Arbejd. Bangs Oliemølle. Aarh. Sodafabr., 7 Arbejd. Mehls Fabrikker (Bestes), Sæbefabr., kemiske Syrer og Præparater, c. 28 Arbejd. Fabrikken „Aarh.“, Sæbefabr. Skandinavisk Acetylen Gasværks Fabr., 6 Arbejd. M. Bech & Sønner, Kradsuldsfabr. Chokoladefabrikken „Elvirasminde“. Abildgaards Fabrikker, Sukkervarefabr., et 1899 opr. Aktieselsk., Kap. 200,000 Kr., c. 55 Arbejd. Desuden flere Sukkervarefabrikker. Mønsteds Margarinefabr. („Aarh. Butterine Company“), opr. 1883, c. 350 Arbejd. Bagernes Rugbrødsfabr., et 1896 opr. Aktieselsk., Kap. 50,000 Kr., c. 12 Arbejd. Aarh. Glasværk, et 1897 opr. Aktieselsk., Kap. 130,000 Kr., c. 140 Arb. Aarh. Æskefabr., et Aktieselsk., Kap. 60,000 Kr., c. 60 Arbejd. Aarh. Piskefabrik., 7 Arbejd. Aarh. ny Vatfabr., et Aktieselsk., Kap. 9000 Kr. Aarhus Patent Falstagstensfabr. Flere Cementvarefabrikker. Djurslands Kalkværk, et Aktieselsk., Kap. 40,000 Kr. Aarh. Kalkværk (Langballe), Kalk- og Teglværk samt Saltraffinaderi, c. 45 Arbejd. Desuden Emiliedal og Hørning Kalkværker, to Aktieselskaber. Flere Sten- og Billedhuggeretablissementer, m. m. Endvidere nævnes Jydsk Telefonaktieselsk., opr. 1896, Kap. 1 Mill. Kr., og Jydsk Forlagsforretning, et 1895 opr. Aktieselsk., Kap. 60,000 Kr. Byen har 16 Bogtrykkerier, deribl. Aarhus Stiftsbogtrykkeri, c. 30 Arbejd.

I Aarhus udgives 5 Aviser: „A. Stiftstidende“, „A. Amtstidende“, „A. Amts Folkeblad“, „Jyllandsposten“ og „Demokraten“.

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 1417 Heste, 297 Stkr. Hornkvæg (deraf 238 Køer), 33 Faar, 64 Svin og 23 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Auktionsdirektør, og en Byfoged, der tillige er By- og Raadstueskriver, Byens Bestyrelse af et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 19 valgte Medlemmer, hvortil slutte sig flere Embedsmænd, som Byraadssekretæren, Kæmneren, Kommunebogholderen, 2 Kommunelæger, Stadsingeniøren, Havneingeniøren, Bygnings- og Brandinspektøren, Fattiginspektøren, Sygehusinspektøren m. fl. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for Skolevæs., f) for Brolægnings- og Vejvæs., g) for Gas- og Elektricitetsværket, h) for Vandværket, i) for Bygninger og Inventar, k) for Legater, l) for Kommunehospitalet og Epidemihuset, m) for Skovvæs., n) for Byens og Omegnens Forskønnelse, o) for Markerne, p) for Slagtehuset, q) for Marselisborg. Desuden mærkes Bygnings-, Indkvarterings-, Skole-, Sundheds- og Brandkommissionen, m. m.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 716,142 (deraf Grundsk. 19,028, Hussk. 58,099, Formue- og Lejlighedssk. 610,711, Lign. paa Menigheden 28,304), Afgifter efter Næringsloven m. fl. 75,377, Indt. af Aktiver 540,152 (deraf af Vandværket 154,820 og af Gasværket 177,165), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 37,874 og Skolekontingent 16,050 Kr.; Udgifter: Bidrag til Stat 11,317, til Amt 1684, til Amtsskolefond 10,488, Byens Bestyrelse 52,599, Fattigvæs. 117,298, Alderdomsunderst. 78,882, Skolevæs. 288,678, Rets- og Politivæs. 78,853, Medicinalvæs. 137,389, Gader og Veje 90,911, Belysn. 26,876, offtl. Renlighed 25,310, Vandforsyning 72,070, Brandvæs. 11,343, Indkvartering 32,452, Lystanlæg 4876, afløst Højtidsoffer 33,311 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 2,129,798 og i faste Ejendomme 9,156,000 Kr. og skyldte bort 8,752,832 Kr. Under Byraadet var ved Udg. af 1900 Legater til et Beløb af c. 384,000 Kr. For 1901 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $5^{9}/_{10}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var 20,453,000 Kr., deraf var skattepligtig Indt. 13,115,150 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Halvdelen af Raadhuset, de kommunale Skoler, Fattiggaarden, de ovenn. Friboliger for Enker, Kommunehospitalet, Epidemihuset, Garnisonssygehuset, Gasværket, Elektricitetsværket, Vandværket, Slagtehuset, et Sprøjtehus, de 3 Kaserner, Krudthuset, Kapellerne paa Kirkegaardene, de ovenn. Anlæg og Skove med Pavilloner m. m., Marselisborg Gods, Eksercerpladserne med andre Pladser og Jorder i Byen og paa Markjorderne.

Byens Politikorps bestaar af en Politiassistent, 3 Overpolitibetjente og 58 Politibetjente. Et Ordenskorps (opr. 1870 i Stedet for den 1869 ophævede Borgervæbning) er nu uden Betydning. Der er et fast Brandkorps med Dag- og Nattevagt; det bestaar af 1 Brandinspektør, 1 Næstkommanderende, 4 Brandmestre og 50 Mand, hvoraf 10 besørge den faste Vagts Besættelse; foruden nævnte Befalingsmænd fungere begge Skorstensfejermestre som Befalingsmænd; desuden er der 2 frivillige Reservebrandmestre.

I Spare- og Laanekassen i A. (opr. $^{5}/_{10}$ 1839) var $^{31}/_{3}$ 1899 Spar. Tilgodehav. 3,860,832 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 138,304 Kr., Antal af

Konti 5999. — I Landbosparekassen (opr. $^{9}/_{12}$ 1862) var Spar. Tilgodehav. 3,963,628 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 160,444 Kr., Antal af Konti 4156. — I Spare- og Laanekassen for Haandværkere og Industridrivende (opr. $^{3}/_{10}$ 1871) var $^{31}/_{3}$ 1899 Spar. Tilgodeh. 1,156,457 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 42,000 Kr., Antal af Konti 1642. — I Aarhus Privatbank (opr. $^{11}/_{8}$ 1871) er Aktiekapit. $2^{1}/_{2}$ Mill. Kr.; $^{31}/_{12}$ 1899 var Folio- og Indlaanskontoen 8,782,733 Kr., Vekselkontoen 2,027,688 Kr.; Spar. Tilgodehav. (indbef. i Indlaan) var $^{31}/_{3}$ 1899 6,127,078 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$-4 pCt., Antal af Konti 10,184. — I Arbejder Spare- og Laanekassen for A. og Omegn (opr. $^{18}/_{4}$ 1874) var $^{31}/_{3}$ 1899 Spar. Tilgodehav. 3,972,376 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 75,990 Kr., Antal af Konti 8484. — I Jydsk Handels- og Landbrugsbank (opr. $^{1}/_{9}$ 1876), Filial af Kjøbenhavns Handelsbank, var $^{31}/_{3}$ 1899 Spar. Tilgodehav. 2,195,373 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$-4 pCt., Antal af Konti 3150. — I A. Øresparekasse (opr. $^{6}/_{2}$ 1880) var $^{31}/_{3}$ 1899 Spar. Tilgodehav. 61,330 Kr., Rentef. 3 pCt., Reservef. 7138 Kr., Antal af Konti 5348. — Desuden er der en 1894 opr. Kreditbank og en Filial af Nationalbanken, „Bankkontoret“ (se S. 26).

Havnen (se Vignetten S. 1) er opstaaet af Aaen. Den bestod fra først af kun af dens Munding; allerede tidlig har man forlænget Aaens Bredder ved Bolværker og Stensætninger; paa D. Atl.'s Tid havde Havnebassinet 6-8 F. Vand. Senere har man ved Indvinding fra Havet og ved Anlæg af Stenmoler dannet to Havne uden for Mundingen og derved frembragt den bedste Havn paa Jyllands Østkyst næst Frederikshavn; men det er først sket i 19. Aarh. Først byggedes 1810-37 en Dækmole S. Ø. for Aamundingen for at beskytte Havnen, og 1846-61 anlagdes den første Yderhavn, Gamle-Havn, omtr. 11 Td. Ld., ved at forlænge Molen mod N. og bygge en Nordmole (den nuv. midterste Mole); dette Bassin, saavel som Indløbet, fik indtil 16 F. Vand; 1872 uddybedes det til 18 F. For at beskytte Havnen mod nordøstl. Vinde begyndte man 1873 at forlænge Sydmolen mod N. med Granit og Beton til det nuv. indre Fyr, og 1883-90 anlagdes den anden Yderhavn, Ny-Havn, omtr. $16^{1}/_{2}$ Td. Ld., ved at opfylde Terrænet ud til Østbanegaarden og bygge den nuv. Nordmole samt uddybe Bassinet til 18-20 F. Alle disse Arbejder havde kostet omtr. 2 Mill. Kr. Aar 1893-94 forlængedes yderligere Sydmolen med omtr. 640 F. til det nuv. yderste Fyr for en Bekostning af omtr. 357,000 Kr., og 1897-98 gjordes Sydmolen bredere ud mod Søen med $4^{1}/_{4}$ Td. Ld. for at skaffe Oplagspladser; denne Udvidelse og de derved foranledigede Reguleringsarbejder kostede omtr. 293,000 Kr. Samtidig uddybedes Havnebassinerne til 24 og Indløbet til 25 F. for 94,000 Kr., og paa Grund af Uddybningen maatte Bolværkerne i de to Yderhavne sikres med en Bekostning af 184,000 Kr. Hele Havnen er nu 440,770 □ Al. ($31^{1}/_{2}$ Td. Ld.), Havnepladsen omtr. 24 Td. Ld., Bolværkernes Længde omtr. 7240 F., Dybden i Ny-Havn 22 og 24 F., i Gamle-Havn 17, 22 og 24 F., i Aaen 9-13 F. I Ny-Havn, hvorved ligger det store, 1890 opf. Havnepakhus, der kan rumme 50,000 Td. Korn, lægge de store Handelsskibe til med Korn, Kul og Trælast osv.; i Gamle-Havn lægge bl. a. Passagerdamperne til, medens den lille Havn i Aamundingen særlig søges af de mindre Skibe, der gaa i Kystfart. Havnevæsenet bestyres under Byraadet af et Udvalg paa 5 Medlemmer, i hvilket Borg-

mesteren er født Formand, og hvoraf to Medl. vælges uden for Byraadet. Under Udvalget staa en Havneingeniør og en Havnefoged. I de sidste 5 Aar har den gnmstl. Indtægt, ekskl. Laan, været omtr. 320,000 Kr. og Udgiften ligesaa stor. Havnen ejede $^1/_1$ 1900 i Kontanter og forsk. Fonds omtr. 550,000 og i faste Ejendomme og Inventar 3,840,000 Kr., medens dens Gæld var 928,567 Kr. Den aarl. Indtægt af Havne- og Bropenge har i de sidste 5 Aar gnmstl. været omtr. 270,000 Kr. Paa Sydmolens Yderende er der et rødt fast Fyr; paa samme Mole et lign. omtr. 640 F. inden for det første, og lige over for det sidste paa Nordmolens Yderende et grønt fast Fyr, paa Midtmolen en grøn Fyrlanterne; Lodshusets Urskive viser grønt Lys. Ved Havnen er der 6 Lodser, som kun lodse mellem Havnen og Reden.

I gejstlig Hens. danner Aarhus Købstad eet Provsti med Hasle Herred. Byen er delt i 3 Sogne: Domkirkens, den østl., Vor Frue, den vestl., og St. Pauls, den sydl. Del. Et 4. Sogn tænkes oprettet.

I Aarhus bo Biskoppen over Aarhus Stift samt Stiftsprovsten, Stiftsfysikus for Gamle Aarhus Amt og Randers Amt, de høje militære Embedsmænd, der ere nævnte S. 24, m. fl.

Aarhus hører til 9. Landstingskreds og Amtets 2. og 3. Folketingskreds, for hvilke den er Valgsted, Aarhus Amtstuedistr. (Amtsforvalteren bor her) og har sin egen Stadslæge samt 2 Kommunelæger og 5 Apoteker: Løveapoteket (se *E. Dam*, A. Løveapotek 1596-1896, Aarh. 1896), St. Klemens Apotek, Svaneapoteket (opr. 1750), Frederiksbjærg Apotek og St. Pauls Apotek. Den hører til 4. Udskrivningskreds' 230. Lægd (Udskrivningschefen bor her) og er Sessionssted for Lægderne 218-43, 264-93 og 297-303.

Ved Aarhus Toldsted er ansat en Toldinspektør, 1 Toldkasserer, 4 Toldkontrollører og 23 Toldassistenter, ved Postvæsenet 1 Postmester, 1 Postkontrollør og 8 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Bestyrer, 3 Overtelegrafister og 10 Telegrafister. Aarhus har Statstelefon og staar desuden i Forbindelse med andre jydske Byer ved Jydsk Telefonaktieselskab.

Aarhus er et af Jyllands vigtigste Jærnbaneknudepunkter. Den er Station paa den østjydske Længdebane, der aabnedes mod N. $^3/_9$ 1862 og mod S. $^4/_{10}$ 1868 (se i øvrigt under Fredericia) samt Udgangspunkt for den 1877 aabnede Aarhus-Ryomgaard Bane (se IV S. 813) og de private Baner Hads-Ning og Hammelbanen. Hads-Ning (eller Aarhus-Odder-Hov) Banen, $4,_{81}$ Mil, $36,_2$ Km., der gaar fra Viby paa Statsbanen, er anlagt ifl. Lov af $^{12}/_5$ 1882, aabnedes $^{19}/_6$ 1884 og kostede 1,261,000 Kr. (Staten afholdt $^1/_2$ af Ekspropriationsudgifterne). Hammelbanen, der gaar mod N. V. over Klank til Hammel, er under Anlæg ifl. Privatbaneloven af $^8/_5$ 1894 (Staten tilskyder $^1/_2$ af Anlægskapitalen) og ventes aabnet 1902. Paa Statsbanerne solgtes i Driftsaaret 1899-1900 308,102 Billetter; af Gods ankom 78,373 og afgik 310,730 Tons. Paa Hads-Ning Banen ankom 1900-1 78,667 og afgik 79,881 Personer; der ankom 148,108 og afgik 442,914 Cntr. Gods.

Aarhus staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn, Kalundborg (over Samsø), Odense, Lübeck over Svendborg og Nakskov, Hamburg, Newcastle og Leith.

Historie. Navnet staves i Vald. Jordeb. *Arus* (i islandske Kilder *Aros*), og denne Form findes endnu 1487; som oftest forekommer den i den sammentrukne Form *Aars* (første Gang 1404); 1406 findes Formen *Arhus* (mest benyttet i plattyske Dokumenter); først fra 1535 bliver den sidste Form almindelig. Navnet udledes af Ar, Genitiv af Aa, og Os, ɔ: Munding (lat. Ostium), en Afledning, der stemmer overens med Byens Beliggenhed og med dens ældste Segl fra 1421, hvori ses en Aa under en Bygning med 2 Taarne, i hvilken staa St. Klemens og St. Peder (dette Segl har Byen genoptaget ifl. kgl. Approb. af $^{30}/_{1}$ 1900 i Stedet for det tidligere, der var lavet efter den folkelige Forklaring: et Hus med 3 Aarer i). Derefter maa man ogsaa forkaste Huitfeldts Beretning, at Byen oprindl. har ligget omtr. $^{3}/_{4}$ Mil nordligere end nu, inde i Landet ved Lisbjærg (s. d.) og først i Beg. af 12. Aarh. af Erik Ejegod er flyttet til sin nuv. Plads, hvor den laa langt bedre for Handel og Skibsfart. Byen er en af de ældste i Landet. Den fik en kristen Kirke allerede under en af Gorm den gamles Forgængere Kong Frode (se under Domkirken S. 40), og under Harald Blaatand blev den i 948 Bispesæde, hvad der ogsaa blev fastslaaet under den af Svend Estridsen endelig ordnede Stiftsinddeling for Nørrejylland. Allerede i 11. Aarh. var den Hovedoverfartssted fra Jylland til Sjælland, Fyn og Skaane, efter Adam af Bremens Ord, og dette ligesom Beretningen om et Søslag ved Aarhus $^{18}/_{12}$ 1043, hvori Svend Estridsen overvandt Harald Haarderaade, bekræfter, hvad der ovfr. er sagt om dens oprindl. Beliggenhed ved Kysten. Denne udsatte den imidlertid ogsaa tidlig for Fjendeangreb. Den blev saaledes plyndret og brændt under Harald Haarderaade, og under Vald. I blev den omtr. 1159 hærget af Venderne. I øvrigt vides kun lidt om Byen i Middelalderen, og dens Navn træffes sjælden i Forbindelse med hist. Begivenheder. Hellig Niels, en uægte Søn af Knud Magnussen, som mulig en Tid var Høvedsmand paa Viby ved Aarhus, men ellers levede stille paa sin Gaard Skejby N. V. for Byen, blev ved sin Død 1180 jordet i A. (se S. 41) og blev snart æret som Helgen. Byens ældste kendte Privilegier ere udstedte af Chrf. af Bayern $^{2}/_{7}$ 1441 og senere ofte bekræftede og udvidede, saaledes 1450, 1466, 1475, $^{21}/_{2}$ 1486, $^{19}/_{11}$ 1505, 1515, 1540, $^{7}/_{12}$ 1561, 1597, 1648 og 1671. Byen vides at have været Møntsted under Hardeknud og Magnus den Gode samt i Perioden 1147-57 og under Chr. III i Aarene 1535-36 (Møntmestrene Reynold Junghe og Hans van der Viidhæ). — Mærkelig nok fik Aarhus i Middelalderen kun to Klostre (at der skulde have været to Klostre til, for Franciskanere og Kartheusere, beror paa en Misforstaaelse). Ældst var det til St. Nicolaus indviede *Sortebrødrekloster*, der skal være grundlagt 1227, men i hvert Fald var til 1246, idet der da herfra ligesom fra andre Dominikanerklostre sendtes Munke til Lifland. I de flg. Tider nævnes Kl. oftere; 1255 var Prioren med i den Kommission, der skulde undersøge Rygterne om Kongesønnen Niels' Hellighed, og 1267 beskikkedes han til Dommer i Striden mellem Aarhusbispen og Øm Kloster; Aar 1300 solgte Klosteret sin Andel i en Kro i Aarhus, 1405 maatte Jens Nielsen Løvenbalk til Avnsbjærg forpligte sig til at lade holde en evig Messe i Klosterets Kirke for den af ham dræbte Jens Jensen Brock til Clausholm, der var begravet i denne Kirke, og 1438 tvistedes Kloster og Borgerskab i Aarhus; i Testam. betænktes Kl. flere Gange, saaledes 1268 og 1456. Aar 1517 var Prioren her og 2 Munke fra Vor Frue Kl. i Aarh. m. a. i Domkirken for at granske Datoerne paa Bisperne Bos og Ulr. Stygges Ligsten. Tidspunktet for Klosterets Ophævelse kendes ikke nøje, vistnok 1530. I Dec. 1529 havde vel Fr. I skænket Kl. med alt Tilliggende, Have, Abildgaard og Teglgaard, til Biskop Ove Bille paa Aarhus Bispedømmes Vegne, men det var tilføjet i Gavebrevet, at Overtagelsen først skulde finde Sted, „om saa sker, at Sortebrodrene i Aarhus forlade deres Kloster“ (en Bestemmelse, der ofte er bleven urigtigt opfattet, som vare Munkene allerede Dec. 1529 udvandrede). Ved Reformat. Indførelse blev Kl. inddraget under Kronen og 1541 indrettet til et Hospital, som hvilket det endnu tjener (se S. 19); som nævnt ere Klosterbygningerne delvis bevarede, ligesom ogsaa Klosterkirken, der kort efter Reformationen fik Navnet Vor Frue Kirke (se S. 9). — Det andet Kloster, efter Orden og Beliggenhed kaldet *Vor Frue Kloster paa Brobjærg*, husede Karmelitermunke; Klosterkirkens Værnehelgen var St. Jørgen. Det er rimeligvis grundlagt ved Midten af 15. Aarh., i hvert Fald før 1462, siden det paa et da i Bryssel afholdt Generalkapitel opregnedes som et af de 8 Klostre, der hørte til Karmeliterordenens provincia Daciæ. Om dets Hist. vides ikke meget. 1486 skænkede Povl Laxmand det noget Gods i Ringkjøbing Amt, som han dog Aaret efter ombyttede med andet; 1499 fik det af Markvard Brun mod Forpligtelse til at lade afholde en ugtl. Messe en Abildhave, hvilken Prioren Niels Christiernsen 1506 mageskiftede til Aarhus By mod en

Kaalhave; 1495 og 1517 betænktes det i Testam. Ogsaa dette Kl. blev længe før Reformat. forladt af Munkene og overladt til Biskop Ove Bille, idet han 1531 af Fr. I fik Tilladelse for sig og Efterkommere til at beholde det, „da Konventsbrødrene af mærkelige Aarsagers Skyld havde opladt ham Klosteret med Grund, Kirke, Kirkegaard, Huse, Toft og Humlegaard“. Hvornaar det er nedrevet, vides ikke (at det, som man har sagt, skulde være nedbrudt 1541 ifl. Kongebrev af $^{5}/_{11}$ d. A., er urigtigt og skyldes en Sammenblanding med St. Jørgens Gaard). Det har ligget paa Brobjærg, den nuv. Frederiksgade, paa dennes vestl. Side; paa Stedet er der truffet Murstensfundamenter og Menneskeben. — Af Hospitaler og milde Stiftelser havde Aarhus i Middelalderen 3: Helligaandshuset, St. Jørgens Gaard og St. Karens Gaard. *Helligaandshuset* hørte til Rækken af borgerlige Hospitaler af dette Navn og styredes af en Forstander, der tillige ifl. Domkapitlets Statuter af 1388 var Kannik ved Domkirken. Det ældste daterede Dokum., hvori det nævnes, er udstedt 1354 og handler om, at 1 Gd. i Dolmer, 1 Gd. i Bredstrup og 2 Gde. i Ebdrup vare skænkede det bl. a. til Hjælp ved Istandsættelsen af Helligaandshusets Kirker; det maa altsaa have været en Del ældre. Aar 1398 bortlejede det de 2 Gaarde i Ebdrup. 1540 var Hospitalet øde, og Kongen skænkede det da til Superintendenten i Aarhus Mads Lang; i dette Dokum. siges det at ligge vesten ved Immervad og ned til Aaen. *St. Jørgens Hospital* var som sædvanlig udelukkende bestemt for spedalske og maa af den Grund have ligget uden for Byen; det nævnes 1514 i Mogens Gøyes Testam.; 1541 blev Hospitalet ophævet, og Chr. III gav da Borgerne Tilladelse til, at de maatte nedbryde det tillige med dets Kirke og benytte Sten og Tømmer til Genopførelsen af deres nylig afbrændte Huse. Ogsaa *St. Karens Gaard* synes at have været et Hospital for spedalske; i alt Fald kaldes den 1512 „domus leprosorum sanctæ Katerinæ Arusiensis“ i et Brev, hvorved Pave Julius II stadfæstede Kong Hans' Gave til det af Maarslet Kirke og „Spitalshavre eller Plovkorn“ af 7 omliggende Herreder. 1515 henlagde Chr. II Viby Kirke til denne Stiftelse. 1523 fik Biskop Ove Bille af Fr. I Forlening paa den; kort efter blev Klosterprovsten Svend Mogensen Forstander for den, og han overlod den til Oluf Hammer, der 1531 og 1541 fik Livsbrev paa den, sidste Gang dog mod, at Plovkornet af de 7 Herreder fremtidig skulde ydes til Aarhus Hospital. Hvad der senere er bleven af St. Karens Gaard, er ligesom dens Beliggenhed ukendt.

Foruden Domkirken, de to Klosterkirker og Hospitalernes Kirker eller Kapeller har der i Middelalderen endnu været et Par Kirker i og ved Aarhus. S. 41 er nævnt en *Helligtrefoldighedskirke*. N. Ø. for Domkirken har der staaet en *St. Olafs Kirke*, der skal være opf. 1102 af Træ og have staaet indtil 1548, da den faldt sammen, hvorefter Menigheden henvistes til Domkirken; 1637 blev der paa dens Plads opbygget et Kapel af Bindingsværk, i hvilket der holdtes Ligprædikener til Midten af 18. Aarh. Det er denne St. Olafs Kirke, der ved senere Tiders Misforstaaelser er bleven gjort til Hellig Niels' Hvilested, og paa dens Kirkegaard har der endog været rejst flere Mindesmærker efter hinanden til hans Ære. Endnu staar der et 1847 rejst Granitkors med Indskr.; ved Korset ligger en ældre Mindesten. Fremdeles har der mod N. uden for Byen ligget et *Helligkorskapel*, nævnt 1503. Hertil skal endelig føjes, at det i Slutn. af 12. Aarh. nævnes en „St. Nicolai Kirke“, der da angives at have været Katedralkirke; den blev 1203 skænket til St. Klemens' Kirke, og samtidig skænkedes ogsaa en „Vor Frue Kirke“ dertil. Disse to Kirker kunne dog næppe tælles som særskilte Kirker, idet de antages at være identiske med de to Kirker, der senere optræde som Kirker henholdsvis for Sortebrødreklosteret og Karmeliterklosteret. Hvis dette er saa, er det i begge Tilfælde ældre Kirker, som Munkene ere komne i Besiddelse af og have bygget deres Klostre ved. — Af Gilder nævnes 1418 og senere et Købsvende-Lav, kaldet *Vor store Frue Gilde* (ved dettes aarl. Fester var det, at Skoledisciplene i Aarhus under Morten Børups Ledelse opførte Skuespil), 1499 et *St. Gertruds Gilde*, endvidere et *St. Sebastians Gilde* og et *Guds Legems Lav*.

Byen har som andre Byer, i alt Fald i Slutn. af Middelalderen, været befæstet med Mure, Volde og Grave, og Gadenavne som Graven, Volden og Borgporten (det lille Stræde, der forbinder Store- og Lille Torv) minde endnu derom. Disse Gader vise ogsaa Byens tidligere Udstrækning mod N. og N. V.; den har efter disse da været meget lille; maaske har den dog i ældre Tid strakt sig længere mod Ø., hvor Havet efterhaanden har vundet Terræn; et Navn som Mejlgade (ɔ: Medel-, Middelgade, se Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 324) kan maaske tyde herpaa. Mod S. har Byen vistnok aldrig været egentlig befæstet, da Aaen, hvortil Terrænet sænker sig stærkt, her har dannet en naturlig Grav (der nævnes vel „Søndervold“ og „Sønder-

grave", men Graven har vel været Aaens Leje). Først langt senere udvidede Byen sig S. for Aaen. Endnu i Beg. af 16. Aarh. befales det Borgerne at sørge for Byens Befæstning mod N. Byens 7 Porte (1727 ombyggedes de, undtagen Mølleporten, paa Grund af Brøstfældighed) vare: Middelgades Port, Nørregades Port (Studsgadens [Sturisgade] Port), Munkeport, Borgport (Vesterport), Mølleport, Brobjærg Port (uden for Brobjærg Bro, Frederiksgade) og Mindeport (Sønderport, uden for Mindebro). Den anseligste har vistnok Borgporten været; den var et Taarn med 4 Kamgavle og Spir paa Taget og indeholdt senere bl. a. Byens sikreste Arrest (1621 omtales Bagernes Brødudsalgssted som værende i den); 1685 tillod Chr. V, at den blev nedbrudt (Byen skulde „forskonnes" i Anledn. af Kongens forestaaende Ankomst), da den „hindrede Korselen og Farten i Byen", og da den „ikke var til nogen Nytte, end at deri hang en Klokke, hvormed der ringedes til Bytinget og om Aftenen til Ni slet". (Foruden de Sten, der kunde bruges, indeholdt den 1250 Læs Fyld). Flere af de andre Porte stode som nævnt langt senere (i Beg. af 18. Aarh. var Brobjærg Port bleven flyttet omtr. 78 Al. længere ud). Et Slot eller en Borg har derimod Byen aldrig haft. Navnet *Aarhusgaard* galdt den katolske Bispegaard, der efter Reformat gik over til Kronen og senere solgtes og brugtes som Pakhus (den 1882 nedbrudte Bispegaard, se S. 18, blev givet til Bisperesidens 1558); senere gik Navnet over paa Havreballegaard (Marselisborg), der var Ladegaard til Bispegaarden.

I Beg. af den nyere Tid har Byen vel taget Del i de stærke Brydninger under Reformationen og Grevens Fejde; men der er intet bevaret om det; kun ved man, at den i 1523 tog Del i Oprøret mod Chr. II. I øvrigt havde den som de andre Købstæder sine Ulykker at bære. Allerede 1472 berettes der om en stor Brand, hvorfor Kongen gav Borgerne Frihed for al Udbud, Tjeneste og kgl. Tynge, undtagen deres aarl. Byskat, i 12 Aar. 1541 brændte meget af Byen, hvorfor der igen tilstodes Byen Lettelser (se D. Kancellireg. Nov. 1541 og $^{2}/_{6}$ 1542); maaske har en ny Brand fundet Sted 1546, da et kgl. Brev af $^{28}/_{3}$ d. Aar befaler, at Husene skulle tækkes med Tegl (se ogsaa Kancel. Brevb. $^{21}/_{11}$ 1561); 1548 og 1549 omtales nye Brande, 1556 brændte atter en stor Del af Byen, hvorfor de brandlidte fritoges for Skat i 3 Aar (se Kanc. Brevb. $^{10}/_{6}$ 1556), og flere Gange senere omtales betydelige Brande, saaledes 1690 og 1744. Ogsaa Pesten har været en hyppig Gæst; 1573 eftergives den resterende Skat paa Grund af en stor Pest, hvoraf mange af Borgerne vare døde, og 1578 skal der ifl. D. Atl. være død 2250 Mennesker af Pesten, og Kongen eftergiver dem atter 1579 noget af Skatten. Dertil kom Krigene i 17. Aarh. De kejserlige Tropper under Scharffenberg holdt Byen besat fra Sommeren 1627 til Sommeren 1629 og tyngede den med store Kontributioner; fra denne Tid skal den saakaldte „Wallensteins Skanse" S. for Byen stamme; i 1. Halvdel af 1644 laa de svenske her og brandskattede Byen (et lille svensk Korps, der efterlodes her ved de andres Tilbagetog, blev taget til Fange af de danske ved en Storm paa Skansen $^{17}/_{8}$ 1644); 1657 rykkede de svenske atter ind i Aarhus under Grev Kønigsmark, og efter deres Bortdragen, vistnok i Eftersommeren 1658, blev de afløste af de allierede, af hvilke navnlig Polakkerne fik Ry for deres vilde Huseren. Under den sidstn. Krig blev Byen ogsaa i Sommeren 1659 beskudt og brandskattet af en svensk Flaade.

Trods alt dette har Aarhus dog i Forhold til Landets andre Byer været meget betydelig i 16. og 17. Aarh. navnlig ved sin Handel, skønt der kun er overleveret os meget lidt om det. Den drev stor Handel paa Udlandet, især paa Lübeck, Amsterdam, England, Frankrig og Spanien, og i dens Velmagtsdage, midt i 17. Aarh., da Arent Berntsen kunde sige om den, at den havde et stort og formuende Borgerskab, skal dens Handelsflaade have talt omtr. 100 Skibe, deraf 20 med mellem 30 og 80 Læster, ja nogle endog større, og dens Kornudførsel have beløbet sig til omtr. 20,000 Td. aarl. I Købstadsforordningen af 1682 nævnes A. blandt de Byer, der maa bruge udenlandsk Handel, og den havde ligesom Aalborg, Viborg, Fredericia og Ribe 2 Borgmestre og 3 Raadmænd. Men i 18. Aarh. indtraadte der her, som i flere andre Byer, en Tilbagegang. Ved Beg. af 18. Aarh. var Handelen paa Norge og Holland endnu betydelig, og i 1708 købtes der i Byen over 36,000 Td. Korn til Udskibning. Men fra Krigen 1709 gik det nedad. I en Indberetn. fra Byen 1735 siges, at Handelen, „som før var blomstrende", nu var meget aftagen, til Dels paa Grund af, at Havnen, som før havde haft 8-10 F. Vand, nu var tilslammet og kun havde 5-6 F. Vand, og at der kun dreves en Del Skibsfart paa Norge og ubetydelig paa Lübeck; Handelsflaaden talte nu kun 52 Skibe paa i alt 690 Læster, og der var kun 50 Købmænd. I 1746 var Flaaden sunken ned til 42 Fartøjer med 553 Læster, og 1768 var der kun 31 Skibe, hvormed der næsten kun sejledes paa Norge og Kjøbenhavn;

den aarl. Konsumtion var gaaet ned til 9800 Rd. I D. Atl. (1768) angives Skibenes Antal til 28, og 1769 var Indbyggertallet 3579 (1672: 3474). Ved Slutn. af Aarh. var Tilstanden noget bedret: 1798 angives Flaaden til 44, dog for det meste smaa Skibe paa i alt 1288 Tons, og der ankom s. Aar 248 Skibe med 7000 Tons Drægtighed. Udførselen indskrænkede sig dog væsentlig til Kjøbenhavn og Hertugdømmerne. Da kom Opsvinget i 19. Aarh., navnlig efter at Aarhus som Handelsby havde frigjort sig for Hovedstadens Supremati og taget fat paa Udbedringen af sin Havn; ogsaa Forholdet til Hamburg løsnedes stærkt ved de slesvigske Krige. Ved Beg. af 19. Aarh. stod den som Jyllands tredje By i Folkemængde; men allerede 1840 havde den overfløjet Randers, og ved 1850 var den kommen forbi Aalborg; dens stærke Fremgang i 2. Halvdel af Aarhundredet er skildret foran ved Udviklingen af dens Havn, Jærnbanenettet og dens mange Institutioner. Ved Statsbibliotekets Oprettelse og ved sit Teater, den første egentlige jydske Scene, m. m. hævder den sit Ry som „Jyllands Hovedstad“ ogsaa i aandelig Henseende. Allerede 1614 havde Byen et af den lærde Hans Hansen Skaaning oprettet Bogtrykkeri, men det ophørte ved hans Død efter at have bestaaet i 34 Aar. Først 1794 fik Byen atter et Bogtrykkeri, da Byens ældste Blad, „Aarhus Stiftstidende“, begyndte at udkomme. Det Gymnasium, som Chr. IV agtede at oprette ved Latinskolen ligesom ved flere andre Stiftsstæder, synes aldrig at være kommen i Stand; 1839-53 var der i Byen en videnskabelig Realskole.

Under den første slesvigske Krig rykkede preussiske Husarer frem til Byen, men N. for Byen bleve de saaledes angrebne af de danske Dragoner $^{31}/_{5}$ 1849, at de maatte trække sig tilbage; $^{21}/_{9}$ s. Aar blev Byen dog besat af Preusserne. Ogsaa i Krigen 1864 blev den besat af Fjenden.

Af bekendte Mænd, der ere fødte i A., nævnes: Naturforskeren og Oldgranskeren Ole Worm (1588-1654), Matematikeren og Astronomen Ole Rømer (1644-1710), Biskop Erik Pontoppidan (1698-1764), Generalmajor, Bygmester Laur. de Thura (1706-59) og Prof. Rektor Jens Worm (1716-90).

Litt: *F. Nannestad*, Hilaria Aarhusiensia, Haun. 1748. — *J. R. Hübertz*, Et Blik paa Staden A. og dens alm. Hist., Kbh. 1837 (1. og eneste Hæfte af: Bidr. til Skildr. af Staden og Communen A.). — *S. Forf.*, Aktstykker vedk. Staden og Stiftet A., 3 Dele, Kbh. 1845-46. — *Ed. Erslev*, Historien om A., til Brug ved Undervisning i Aarhus, 1863. — *C. C. Clausen*, A. og Omegn, Kbh. 1899. — Optegn. om kirkl. Pers. i A., i Kirkeh. Saml. 3. R. III S. 342 flg. — *Chr. Kjer*, A. Kirker og Klostre i den katolske Tid, i Kirkeh. Saml. 3 R. V S. 673 fl. — *A. Vejviser*, 1901, Aarhus 1900. — *Rasmus Nielsen*, Aarhus i Fyrrerne, Aarhus og Kbh. 1901.

Aarhus Domkirke.

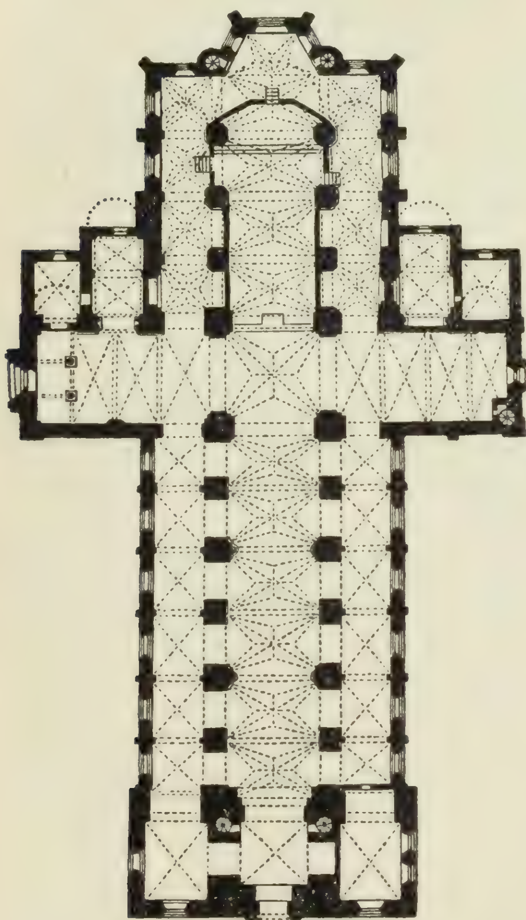

St. Klemens Kirke er den yngste af Nørrejyllands tre Hovedkirker. Den er dog opf. i romansk Tid, men er i Tidernes Løb undergaaet saa mange Forandringer, at den op til vore Dage har bevaret langt mere et gotisk end et romansk Præg. Byen havde vel en Kirke fra Midten af 10. Aarh., da her oprettedes et Bispedømme (se S. 37), men det var en uanselig Træbygning, ifl. den saakaldte Roskildekrønike opf. af Kong Frode (en af Gorm den gamles nærmeste Forgængere), der skal være døbt af Ærkebisp Unni og indviede Trækirken til den hellige Trefoldighed. Denne Kirke, hvis Plads man ikke kender (det er mulig den Kirke, om hvilken Adam af Bremen fortæller, at den blev stukken i Brand i Kampene mellem Magnus den gode, Svend Estridsen og Harald Haarderaade) saa lidt som, hvornaar den er forsvunden, har vistnok været Stiftskirke; i 12. Aarh. vides det fra Hellig

Niels' Legende, at som Stiftskirke tjente da St. Nicolai Kirke, der mulig er opf. ved Slutn. af 11. Aarh. Begyndelsen til den tredje og nuv. Domkirke gjordes af Biskop Peder Vognsen af Hvideslægten († 1204), der besluttede at henlægge Hovedkirken til den Plads ved Stranden, hvor der laa et uanseligt St. Klemens Trækapel, og han valgte den vel nærmest, fordi dette Kapel indesluttede Liget af Hellig Niels (se S. 37), der af Aarhus Præsteskab var kaaret som Helgen, men alligevel aldrig blev kanoniseret. Den tidligste sikre Efterretning om den nye Kirke have vi først i et Brev fra Pave Cølestin III af $^{23}/_{4}$ 1197, hvori han tilsiger 40 Dages Aflad for alle dem, som vilde bidrage til Opførelsen af den Stenkatedral, som det var Bisp Peders Agt at bygge i Stedet for den tidligere af Træ. Aar 1203 blev St. Nicolai Kirke ligesom Byens to andre Kirker, St. Olai og Vor Frue, henlagt til Domkirken. Hvornaar der er taget fat paa Opførelsen, vides ikke; men med dens Fuldendelse trak det længe ud. Bisp Ebbe (1215-24) skænkede til Domkirkens Fuldførelse sin Part i de Offergaver, der bragtes til Hellig Niels; $^{12}/_{8}$ 1254 udstedte Pave Innocens IV et Brev om Aflad til dem, som vilde være behjælpelige ved Arbejdet, „som var paabegyndt med ikke ringe Bekostning“, hvilket turde vise, at Kirken heller ikke da har været færdig. Den er dog sikkert bleven fuldendt senest omkring Aar 1300. I Beg. af 14. Aarh. blev det bestemt, at St. Klemens Kirketavle paa Søn- og Festdage skulde ombæres i Domkirken og alle Kirker i Aarhus Stift. Fra 1330 haves Udtog af et af Pave Johan XXII udstedt Brev om Domkirkens Reparation; det hedder deri, at Kirken for nogen Tid siden ved ulykkelig Hændelse var brændt, hvorfor det tillodes Biskop og Kapitel i den Anledning at oppebære en Tredjedel af Kirketienderne i 5 Aar efter den gamle Taksation.

Den af Peder Vognsen grundlagte Kirke var opført i romansk Stil af røde Munkesten i Munkeskifte paa Sokkel af huggen Granit og var oprindl. en treskibet, hvælvet Basilika med Korsfløje og et anseligt Korparti, idet baade Højkoret og de paa dets Sider fortsatte Sideskibe (Koromgange) afsluttedes af halvrunde Apsider, af hvilke selvfølgelig Højkorets var den største; samme Afslutninger med halvrunde Alternicher har der været paa de to Kapeller, der vare opførte mellem Højkorets Sideskibe og Korsfløjene, et paa hver Side (ved en af Worsaae 1863 foretagen Udgravning fandtes Fundamenterne til det nordl. Kapels Apsis), ja det er endog antaget (*V. Koch*, i Aarb. f. n. Oldk. 1895 S. 241), at der paa de to nuv., nyere, uden for sidstnævnte Kapeller liggende firkantede Kapellers Plads ligeledes oprindl. har været Apsider (der altsaa knyttede sig til Korsfløjenes Vægge og nedbrødes, da de ydre Kapeller rejstes). Antagelsens Rigtighed forudsat, har Domkirken saaledes haft ikke mindre end 7, alle mod Ø. vendende Rundbygninger, og ved dette ejendommelige Plananlæg for Højkoret saavel som ved det usædvanlig lange Tværskib minder Aarhus Domkirke ikke lidt om engelsk-normanniske Kirker; blandt disse skulde dens Forbillede da snarest søges (paa omstaaende Grundplan, der er laant fra ovennævnte Aarb., ere de 7 formentlige Apsider indpunkterede). Koromgangene have paa hver Side aabnet sig ind til Højkoret med 3 Rundbuer, og der var ligeledes Buer fra Koromgangene og Kapellerne til Korsfløjene. Midtskibet, der var adskilt fra Korsskæringen ved en Skranke med Granitsøjler, havde paa hver Side 8 rundbuede Arkader ind til Sideskibene; hver anden Arkadepille var forstærket ved et Fremspring og en Halvsøjle, der fortsattes op paa

Højkirkens Vægge og bare Midtskibets 3 Fag aflang-firkantede Krydshvælvinger. Højkirkens Vinduer have vistnok været grupperede to og to i hvert Hovedfag; Sideskibene havde 4 Vinduer, grupperede to og to, for hvert af Midtskibets Hovedfag. Korsfløjenes Gavle havde fremspringende Portaler; over hver af disse var der et højt og smalt, rundbuet Vindue, og Sidemurene havde hver 3 rundbuede, meget kortere Vinduer. Inden for den nordl. Korsfløj var der opført et Galleri, der hvilede paa to ottekantede Granitpiller (fra Galleriet har der ført en dækket Gang over til den kat. Bispegaard, der laa, hvor nu Stiftsprovstegaarden har sin Plads; Gaarden blev først nedbrudt i 1. Halvdel af 18. Aarh. Døraabningen fra Galleriet ses endnu). Ved sidste Restauration fandtes Spor af, at det har været Hensigten at opføre et lign. Galleri i den sydl. Korsfløj. Ved Langhusets Vestgavl har der vistnok staaet et Taarn. Ved Udgravningen 1863 fandtes ved den nordl. Korsgavls østl. Del Fundamenter af et Trappetaarn (der først skal være nedbrudt 1747).

Grundplan af Domkirken, fra 1876.

Saaledes stod Kirken, indtil Biskop Peder Jensen Lodehat (Bisp her 1386-95, † 1416) tog fat paa dens Udvidelse og Ombygning i gotisk Stil (1388 forordnede han, at Halvdelen af de Pengebøder, som Kanniker, Altertjenere og Vikarer idømtes for Forseelser, skulde tilfalde Kirken, den anden Halvdel Kapitlet, dog saaledes, at Kannikerne først fik Andel i de indkomne Beløb, „naar Kirkens Bygninger vare i Stand“), Arbejder, der varede til langt ind i 15. Aarh. Langhuset og Korsfløjene forhøjedes betydeligt, Hvælvingerne, Arkader, Hvælvingsbuer og Vinduer bleve spidsbuede, men navnlig blev Højkoret og dets Koromgange i høj Grad ændrede og omdannede til en lys, gotisk Kirkehal. Hele Korpartiet forhøjedes med mere end 10 Al., og Højkoret fik til Afslutn. en halv Sekskant, i hvis inderste Hjørner der rejstes to runde, slanke Trappetaarne med høje Spir, Koromgangene inddeltes ved Støttepiller i 4 slanke Fag, som afsluttedes med Spidsgavle, og baade her og i Afslutningen mod Ø. indsattes høje, rigt profilerede Vinduer. I Korpartiets Ydermure indmuredes en Mængde Kampestenskvadre og Overdele af smaa, rundbuede Vinduer samt enkelte Billedsten, der vel maa skrive sig fra en da nedbrudt, romansk Kirke i Byen. Ogsaa Sidekapellerne mistede deres Apsider, og i Hjørnet mellem disse Kapeller og Korsfløjene var der kommet to ydre Kapeller til (dog vist tilføjede allerede før den store Ombygning), hvis Mure gik helt ud til

Korsfløjenes Gavle (det nordl. har i den nyeste Tid været benyttet til Stiftsbiblioteket, det sydl. til Materialhus). Men i den saaledes i gotisk Stil omdannede Kirke var der dog bevaret ikke saa lidt af de oprindelige Former, særlig i de nedre Partier. Saaledes er Underdelen af Pilleparret i Koret nærmest ved Korsfløjene fra den gamle Kirke, ligesom 3 Fjerdedele af de slanke, ottekantede Piller i Langhuset ere oprindelige; ogsaa Sidekapellerne bevarede for en Del deres romanske Præg, navnlig Rundbuerne ind til Korsfløjene; ligeledes beholdt Korsfløjene en Del romanske Enkeltheder, saaledes det omtalte Galleri i den nordl. Korsfløj og Portalen med sin Granitoverligger. Under Peder Jensen Lodehat og hans Efterfølger Bo († 1423; se S. 54 og Marm. Dan. II S. 85) er ogsaa det mægtige Taarn ved Vestgavlen opført, og den sidste tilbyggede omtrent 1420 ved Nordsiden af Taarnet et Sidekapel, som han indviede til Trefoldigheden, St. Jacob og St. Agnes. Men Fuldførelsen af Kirkens Vestparti lod dog vente længe paa sig, og først under Bisp Jens Iversen († 1482), der gjorde meget for at forskønne Kirken, fik Taarnet sin endelige Højde og Afslutning i et mægtigt Spir (340 F.!). Taarnet skal indtil 1470 have haft et mindre Spir; den øverste Del af Taarnet prydedes med Bispens Slægtsvaaben (Langernes 3 Roser) og St. Klemens' Attribut, Ankeret, der ogsaa findes mange Steder i Kirken; ligeledes opførte han omtr. 1470 det til Vor Frue indviede sydl. Sidekapel ved Taarnet.

Omtrent saaledes maa Kirken antages at have staaet til Beg. af 17. Aarh. Men efterhaanden blev den forvansket ved hensynsløse Restaurationer, Tilbygninger og mangelfuld Vedligeholdelse. Mest vide vi om det store Taarnspirs Skæbne. Allerede i 1. Halvdel af 16. Aarh. var det saa brøstfældigt, at det hældede, og Chr. III befalede $^{17}/_{6}$ 1546 under et Ophold i Aarhus, at det skulde nedtages, og Dec. s. A., at Bygmester Martin Bussart skulde lede Opførelsen af et nyt; 1548 androg Lensmanden i Aarhus om, at Kongen vilde hjælpe til Spirets Bygning. Dette Spir (færdigt 1551) brændte ved Lynnedslag $^{24}/_{5}$ 1642, og alle Klokkerne smeltede paa een nær (endnu ved sidste Restaur. saas Spor paa Hvælvingerne af den voldsomme Brand). Først nogle Aar efter lagdes der Tag over Taarnet, og endelig 1662 opsattes et nyt Spir. Dette styrtede ned $^{31}/_{1}$ 1737 under en voldsom Storm; rigtignok rejstes det igen s. Aar, men meget solidt har det ikke været, thi under en Restauration af Kirken 1775 maatte det tages ned paa Grund af Brøstfældighed og blev 1776 erstattet med en lav, i høj Grad misprydende Hætte, der hvilede paa en muret, ottekantet Underbygning. Den nævnte Hovedrestauration af Kirken 1775-78, under Ledelse af Bygmester Chrf. J. Zuber, var i det hele meget uheldig og hensynsløs. Bl. a. bleve Sideskibene og en Del af Tilbygningerne belagte med Tagsten, i Stedet for at de før ligesom hele Kirken havde været tækkede med Bly; ligeledes var det vistnok dengang, at de to indre østl. Kapeller mistede deres Apsider, og at alle 4 østl. Kapeller fik Halvtage i Stedet for de tidligere Saddeltage og Spidsgavle. Desuden vare Dørportalerne ændrede i Renæssancestil, det store Vindue over Hovedindgangen i Taarnet var til Dels tilmuret, m. m. Efter at Spiret paa det nordl. af de østl. Trappetaarne var styrtet ned $^{11}/_{3}$ 1822, blev Murværket i dem begge fornyet, og Spirene erstattedes med løgformede, smagløse Kupler. Kirkens Indre var ligeledes med Aarene kommet i en yderlig forsømt Tilstand. Mure og Hvælvinger vare revnede, flere Steder vare store Stykker Murværk borthuggede for at skaffe Plads til Pulpiturer,

Epitafier og lign., ligesom der i nordl. Sideskib var indrettet flere Gravkapeller, saaledes i den vestl. Ende et for Apoteker Jac. Gesius († 1711) og Familie og et andet foran det Rodsteenske Kapel for Laur. Ebbesen, og længere mod Ø. i Sideskibet var der en indhegnet Begravelse for Biskop H. F. Janson. Hvælvinger og Vægge vare hvidtede, saa at al tidligere Udsmykning var tildækket, Begravelserne under Gulvet vare fyldte og Ligstenene ombyttede, det meste af Inventariet var yderlig forfaldent, osv. Midt i 19. Aarh. var Kirken i en saadan Tilstand, at en gennemgribende Restauration var nødvendig, hvis den skulde reddes. Interessen for Sagen vaktes ved et Foredrag i Kirken af N. Høyen i Sept. 1857, og efter flere Forhandlinger overdroges det Bygningsinspektør, Prof. W. Th. Walther at forestaa Restaurationen med det Formaal for Øje saa vidt muligt at bringe Kirken tilbage til den Skikkelse, den maatte antages at have haft i Beg. af 17. Aarh. Efter at Tagværket og Tegltaget paa det nordl. Sideskib samt Murværket paa den sydl. Side af Midtskibet oven over det nævnte Tag var udbedret, restaureredes Kirkens Indre med en Bekostning af omtr. 83,000 Kr. i Aarene 1867-71, idet bl. a. Hvælvinger og Vægge befriedes for Hvidtekalken og fik en let Dekoration af Kalkfarve, til Dels efter fundne Motiver, flere Kalkmalerier, Vaaben og lign. fremdroges (se ndfr.), medens andre atter tildækkedes, de misprydende Pulpiturer og Gravkapeller fjernedes, Inventariet istandsattes, meget fornyedes, deribl. Stolestaderne, som dog beholdt deres Egetræsforstykker (nogle med adl. Vaaben og Aarst. 1587), m. m. I 1877-82 foretoges den ydre Restauration for omtr. 211,000 Kr. Først forhøjedes Hovedtaarnets Mure og afsluttedes med 4 Spidsgavle, over hvilke det mægtige, ottekantede, 134 F. høje Spir med Fløjstang opførtes (i alt 286 F.); dernæst udbedredes de to vestl. Kapeller og Langhusets Sider, de østl. Kapeller fik atter Spidstage, de to indre af dem atter deres oprindelige Apsider; det sydl. af Kapellerne (der som nævnt havde været Materialhus) blev atter aabnet med sin Rundbue ind til Korsfløjen; de to østl. Trappetaarne prydedes igen med høje, kegleformede Spir (i alt 132 F.), Blytagene paa Langhuset, Tværskibet og Koret udbedredes, Sideskibene og Kapellerne tækkedes med Kobber, Portalerne fik deres oprindelige romanske og gotiske Former, og endelig udgravedes Terrænet omkring Kirken (et Arbejde, man alt 1874 havde begyndt paa), der i Tidernes Løb ved Nedbrydning af Bygninger og derved efterladt Grus samt ved flere Lag Brolægninger var vokset ikke lidt op over Kirkesoklen, og dette Terræn blev til Dels (dog ikke mod V.) beplantet og indhegnet. Dekorationen af Langhuset ledede af Landskabsmaler C. Aagaard, af Korsfløjene og Koret af Walther; Restaurationen af Kalkmalerierne udførtes af Dekorationsmaler N. Fristrup, ligesom han og Billedhugger Fjeldskov restaurerede Epitafierne Af senere Arbejder nævnes 1885 Indlæggelsen af Gas og et nyt Varmeapparat i det yderste Sidekapel mod S. (ved Restaurationen 1867-71 var der allerede blevet indrettet Varmeapparat her); 1893 blev Taarnets Kobbertag omlagt, og der borttoges 8 F. af Fløjstangen (saa at hele Højden nu er 278 F.).

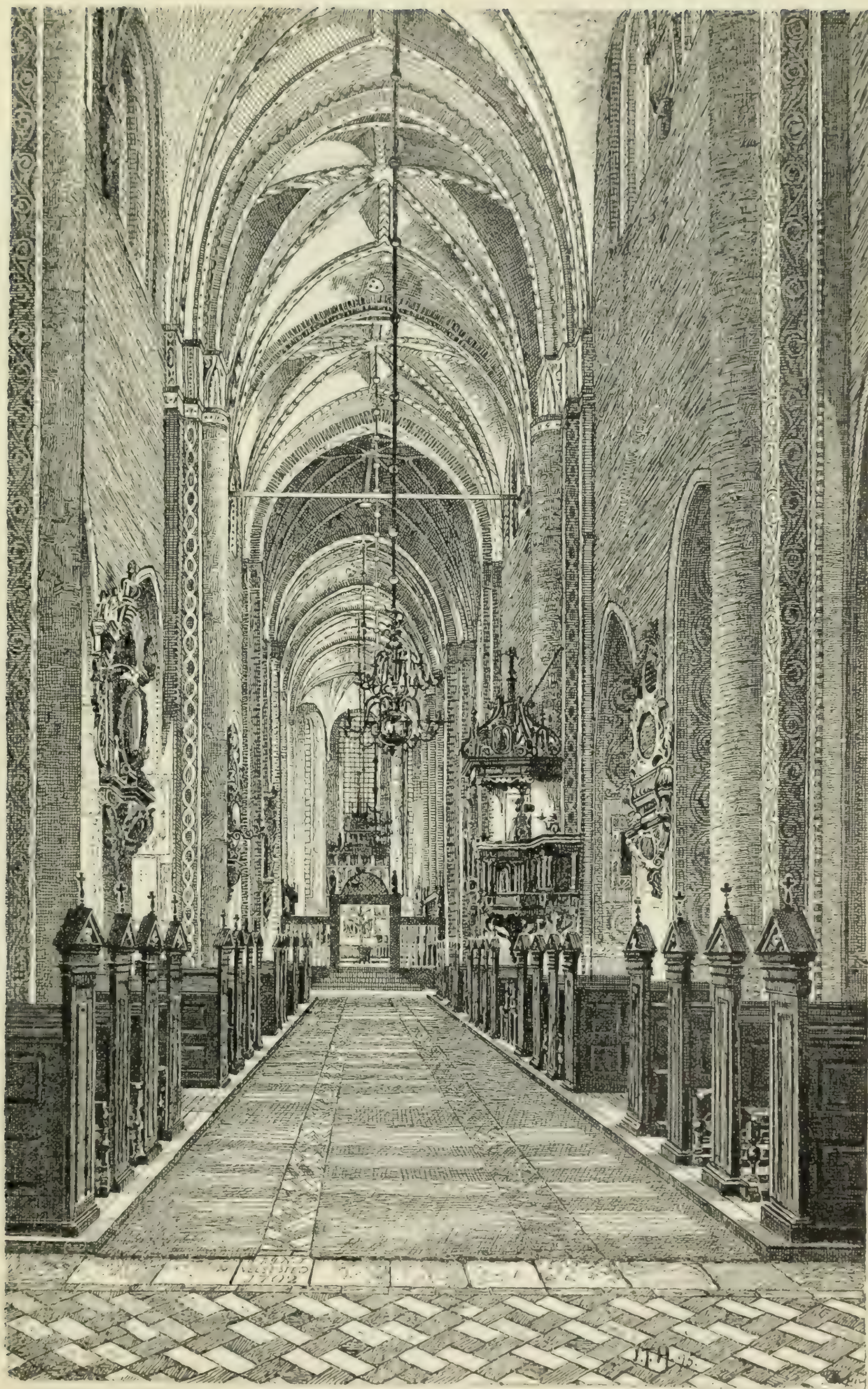
Kirken er en af Landets største, i alt Fald den længste, idet den udv. er 296 F. Bredden i Langhuset er 84, i Koret 82½ F.; Tværskibet er 164 og 42 F. Til Tagskægget er der i Højkirken, Korsfløjene og Koret 65, i Sideskibene 32, i de vestl. Kapeller 37½ og i de ydre østl. Kapeller 28 F. Hovedtaarnet er 40½ × 40 F. i Grunden; Højden af Muren, som

Aarhus Domkirke 1901.

forneden er 10 F. tyk, men aftager opad til 6 F., er $126\frac{1}{2}$ F. til Begyndelsen af Spidsgavlene, der ere 34 F. høje; hele Højden med Spir og Fløjstang er som sagt 278 F. Trappetaarnene ere udv. 10 F. i Gnmst.; Murhøjden er 98 F., hele Højden som nævnt 132 F.

Kirken har 3 Indgange. Hovedindgangen, i Taarnets Vestmur, er rundbuet med spidsbuede Karme; over Indgangen aabner sig det mægtige, spidsbuede Vindue. Sideindgangene i de to Korsgavle have rundbuede Portaler med to Stenpiller og Overliggere, den nordl. fra Kirkens ældste Tid. Desuden er der to smaa Døre i de to ydre østl. Kapeller. Taarnrummet er Vaabenhus, fra hvilket der til venstre er Opgang til det nordlige Sidekapel, nu kaldet det Rodsteen-Marseliske Kapel, skilt ved et Jærngitter (se ndfr.), medens til højre en tynd Mur, hvori der findes en stor Niche (her stod tidligere en Gibsafstøbning af Thorvaldsens Kopernikusstatue), skiller Taarnrummet fra det sydlige Sidekapel, nu Landemodesal (se ndfr.). Gennem Vaabenhusdøren, foran hvilken staa 6 slanke Træsøjler med udsk. Bispe- og Helgenfigurer (fra et Pulpitur, der før var anbragt mellem Kor og Tværskib), træder man ind i Midtskibet, hvorfra man har det mest imponerende Syn over den høje, lyse Kirke. Midtskibet aabner sig ind til Sideskibene med 6 Arkader. Hveranden af Pillerne, der ere 32 F. i Omkreds, har som nævnt et retvinklet Fremspring og en Halvsøjle, med attisk Fodstykke og trapezformet Hovedstykke, der bærer de seks, 70 F. høje Hvælvingers Gjordbuer, som hvile paa smaa Konsoller; desuden støttes de ved Jærnstænger, der gaa tværs over Højkirken. Hvælvingernes Dekoration paa Ribberne er ny; dog findes der en enkelt ældre, et Vaabenskjold med 3 Roser (Langers), og Indskriften: „Anno dni MCDLXXVII Edificate sunt iste testudines provisione venerabilis in XPO, Johannis Ivari episcopi arusiensis“. I Buerne mellem Hoved- og Sideskibene findes interessante Kalkmalerier, saaledes St. Michael, som vejer Sjælene, et Billede af Treenigheden, Christus som Himmeldrot m. fl.; intet Kalkmaleri er ældre end 1. Halvdel af 15. Aarh. Højkirken oplyses af spidsbuede Vinduer over Sideskibenes Tage, 6 paa hver Side, Sideskibene af 6 lign. Vinduer paa hver Side. I Tværskibet, der indv. er 153 F. langt og $30\frac{1}{2}$ F. bredt, hæver Hvælvingen over Korsskæringen sig 72 F., de 8 Hvælvinger i Korsfløjene (4 i hver) ere noget lavere. Midthvælvingen er dekoreret med Stjerner mellem Ribberne og figurlige Fremstillinger paa Kapperne (i den østl. Christus paa Himmelbuen, med Lammet, Bøllernes Vaaben og Aarst. 1480, i den vestl. St. Klemens med Bispestav og Anker samt paa Siderne Biskop Niels Clausens Vaabener, Skadernes og Presenternes, i den nordl. Ornamenter og to Engle med et Skjold, hvori Lammet, i den sydl. en Biskop); ogsaa Korsfløjenes Hvælvinger have enkelte Kalkmalerier; bl. a. staar i nordl. Korsfløj flg. Indskrift: „Post natalitiam Christi de virgine pura MCD anno septem cum bis quadraginta progenie clarus Ejlerus episcopus arusiensis hoc opus explevit dum pestis maxima sævit“. Korsfløjene have som nævnt bevaret flest Spor af den gamle romanske Bygning, navnlig i de halvrunde Arkadebuer, der føre ind til Sidekapellerne, og i det S. 42 omtalte Galleri i nordl. Korsfløj (hvorpaa Orgelet, der nu har Plads over Hovedindgangen, stod indtil 1730). Det nordl. (Sehestedske) Kapel og især det sydl. Sidekapel, nærmest ved Koret, have atter faaet deres romanske Former. Ved en Skranke (se ndfr.) skilles Tværskibet fra det $2\frac{1}{2}$ F. hævede Kor, der med sine Koromgange med de høje, smalle Vin-

Domkirkens Indre 1895.

duer danner en prægtig gotisk Kirkehal og utvivlsomt er Bygningens smukkeste Parti. Hvælvingerne, som baade i Højkoret og Koromgangene have samme Højde som Korshvælvingen, bæres af 8 fritstaaende Søjler, 4 paa hver Side. Ogsaa her ses enkelte Kalkmalerier, saaledes i Hvælvingen over

Den nordlige Korsfløj med Galleriet.

Korafslutningen og paa Koromgangenes Vægge, bl. a. i nordl. Koromgang St. Jørgens Kamp med Dragen. I den østlige Koromgang er der indrettet Sakristi. Gulvet i Midtskibet og Korsskæringen er lagt af Mursten i Mønster, i Sideskibene og Koret af Fliser og Ligsten, i Korsfløjene og Koromgangene af Mursten og Ligsten. I sydl. Sidekapel er der i Alternichen et stort, halvcirkelformet, muret Sæde.

Kirkens Indre virker overordentlig smukt ved det rige Inventar og de mange, til Dels kostbare Epitafier og Ligsten. Altertavlen (restaur. 1888-89 af Magn. Petersen) er et udmærket Arbejde fra sen-gotisk Tid. Den bestaar af det egentlige Alterskab med 4 bevægelige og 2 faste Døre, et lavere Fodstykke med 2 bevægelige Døre, og en baldakinagtig Kroning (Alterskab) foroven. Det egentlige Alterskab med Fodstykket er udf. af Bernt Notke fra Lübeck og ifl. en lat. Indskr. foræret Kirken 1479 af Aarhusbispen Jens Iversen. Dette Alterskab viser, naar alle 4 Fløje ere lukkede for Midttavlen, paa Ydersiderne af de bevægelige Yderfløje og paa Indersiderne af de faste Fløje Malerier af Domkirkens Skytshelgen Pave Klemens, Johannes Døberen, St. Anna, Christusbarnet og Jmfr. Marie samt Stifteren Biskop Jens Iversen. Naar de ydre, bevægelige Fløje slaas tilbage, ses paa Indersiderne og paa de indre, lukkede Fløje bl. a. 8 Malerier af Christi Lidelseshist. og Opstandelsen; Midttavlen og Indersiden af de indre Fløje vise rigt udsk., malede og forgyldte Figurer, i Midten St. Anna med Christusbarnet og Jmfr. Marie, St. Klemens og Johannes Døberen, ved Siderne de 12 Apostle og forskellige Helgener, deribl. Knud Konge. Fodstykket indeholder 3 med Gitterdøre lukkede Rum, hvori oprindl. opbevaredes Monstransen og Relikvier, nu Alterstager og de hellige Kar; paa Fodstykkets Døre ere malede Fremstillinger af Christus i Getsemane, Gud Fader med Christus, samt Pave Gregors underfulde Messe. Kroningen, med et Krucifiks foroven og med forskellige malede og udsk. Figurer (deribl. vistnok Stifteren, Aarhusbispen Niels Clausen), er en senere Tilføjelse, bekostet 1514 af Biskoppen, der ogsaa skal have ladet den egentlige Altertavle restaurere. (Se *Fr. Beckett*, Altert. S. 26 og Pl. VI—XVI). Som Dækplade paa det murede Alterbord tjener, formentl. siden Slutn. af 15. Aarh., en Ligsten over Aarhusbispen Jens Assersen, † 1306 (se Aarb. f. n. Oldk. 1887 S. 113). To malmstøbte Alterstager fra 1705, skænkede af Handelsmd. Casper Nielsen Brandt og Hustru, samt to Sølvstager fra 1706, skænkede af Baron P. Rodsteen. Af Kirkens hellige Kar nævnes en Sølvkande, foræret 1675 af Bispinde Brochmand. I to Skabe i det Rodsteen-Marseliske Kapel opbevares flere gamle Messehagler og Kaaber; 2 af Haglerne samt en guld- og sølvindvirket Atlaskes Korkaabe ere meget sjældne og kostbare, fra Slutn. af den kat. Tid, bl. a. med Bisperne Jens Iversens og Niels Clausens Vaabener (den nu brugelige Bispekaabe, af gult Brokade, er skænket af Baron P. Rodsteen). Disse Hagler og Kaaber opbevaredes før i de to ved Siderne af Alteret staaende, af 3 Partier dannede, smukt udsk. Korskabe af Egetræ, over hvis Overkarm en lat. Indskrift, ifl. hvilken de ere skænkede 1508 af Biskop Niels Clausen. Døbefonten, midt i Koret, er støbt af Malm (af Peter Klokkestøber) i Bægerform, med bibelske Fremstillinger paa Udsiden og med de 4 Evangelister som Støtter; ifl. en lat. Indskr. er den skænket 1481 af Biskop Jens Iversen. Det smukke Messingbækken er fra 1625, skænket 1697 af Borgmester M. M. Malling, som ogsaa har givet Sølv-Daabsfadet 1696 (omstøbt 1721). Det gamle Laag til Døbefonten, af Egetræ, med en Johannes Døber Figur i Toppen og 8 malede Messingplader paa Siderne, opbevares nu i Aarhus Museet (efter en Tid lang, indtil 1893, at have tjent som Tag paa et Lysthus i Løveapotekets Have); det var skænket 1612 af Raadmd. (senere Borgmester) Willum Worm (se *A. Reeh*, Laaget til Døbefonten i A. Domkirke, Særtryk af Aarhus Stiftstid. 1895 Nr. 48). I Koret staar endvidere en 11 F. høj, syv-

armet Lysestage af Messing, ifl. en Indskrift paa Fodstykket bekostet 1515 af Biskop Niels Clausen og forfærdiget af Dirick Kron (i Lübeck). Skranken, der skiller Koret fra Tværskibet, har paa hver Side 7 messingbeklædte Træsøjler, forærede Kirken 1697 af Borgmester M. M. Malling, og i Midten en Smedejærnsdør, bekostet 1643 af Hr. Christen Skeel; paa Skranken staa desuden 4 udsk. Træfigurer (de store Kirkefædre), der ligesom de S. 46 nævnte 6 Figurer i Taarnrummet have hørt til et prægtigt Pulpitur, som 1508 var rejst af Biskop Niels Clausen. Prædikestolen, smukt udsk. af Egetræ, med bibelske Fremstillinger, er fra 1588. Orgelet, med det danske Vaaben og Fr. IV's Navnetræk, er bygget 1730 af Lambert Daniel Carstens, repareret 1747 og restaur. og udvidet 1876 af J. A. Demant. I Koret findes ved Langsiderne to Rækker Kannikestole, 15 (før 18) i hver Række, udsk. af Egetræ og prydede med Snitværk; de hidrøre fra Slutn. af gotisk Tid, mulig bekostede af Biskop Niels Clausen. Paa de faste Stole i Midtskibet findes som Rester af de Egetræs Stole, hvormed Kirken blev forsynet 1587, endnu delvis Forstykkerne bevarede; 9 bære Aarst. 1587, paa 3 læses Ejernes Navne (Erik Podebusk, Manderup Parsberg og Fru Margr. Gyldenstierne). Kirken har 6 Lysekroner, af hvilke de to største, hver med 20 Arme, i Midtskibet, ere skænkede 1613 og 1640. I nordl. Koromgang hænger en smuk Model af et armeret Linieskib, fra 1720. Kirken har 6 Klokker; den største, „Stormklokken", er ganske ny. Paa søndre Korsfløjs Sydmur er ophængt en Urskive med Gyldenstierne-Vaabenet.

Af Begravelser i Kirken nævnes særlig: Den hellige Niels (se S. 41), som først blev jordet i St. Klemens Trækapel, blev utvivlsomt, straks efter at Peder Vognsen havde rejst den nye Domkirke, flyttet til denne; men Gravens Plads kendes ikke. Ligeledes fandt Biskop Peder Vognsen Hvilested i Domkirken, i Højkoret oppe ved Alteret, hvor der ses en 7 F. lang, 3 F. høj muret Forhøjning, dækket med en sort Marmorsten; her fandtes ved en Undersøgelse i 1830 i et muret Rum under Dækstenen en 28 T. lang Blykiste (altsaa ikke oprindl.), hvori Liget af Bispen; paa Kistelaaget laa en Blyplade med Angivelse af hans Dødsaar og -dag (nu indsat i Muren over Graven, under Glas). Den for sin høje Alder navnkundige Chr. Jacobsen Drakenberg, f. 1626, † 1772, blev først bisat i Kælderen under Laurids Ebbesens Kapel, men 1846 efter Dronn. Caroline Amalies Ønske flyttet til Sakristiet, eller, som andre mene, begr. paa Kirkegaarden; Gravens Plads kan nu i hvert Fald ikke paavises.

De mange til Dels kostbare Epitafier og Mindetavler, som Kirken indeholder, ere anbragte: I Højkoret 3 udmærkede Epitafier over 1) Otte Skeel til Katholm, † 1646, og Hustru Ide Lunge, opsat 1656, 2) Erik Podebusk til Bidstrup, † 1573, og Hustru Sidsel Oxe, † 1593 (bekostet 1576 af hende; begge afb. i forgyldt Alabast), og 3) Rigsraad Jørgen Skeel til Sostrup m. m., † 1631, og hans 2 Hustruer Christine Lunge, † 1609, og Jytte Brock, † 1640 (opsat 1633; paa den ene Side af den med forgyldt Indskrift dækkede Marmortavle ses han knælende, paa den anden hans Hustruer). Ved sidstn. Epitafium hænger Jørgen Skeels Kaarde, og under det er en smuk Smedejærnsdør (med 3 Vaabenskjolde, FKL HIS FIB og Aarst. 1634; afb. i Studierejser af Kunstakad. Elever I Pl. 8), omrammet af 2 Apostelfigurer og 2 Serafer; Døren fører ud til nordre Koromgang. I nordre Koromgang 3 Epitafier over 1) Raadmd. Peder Ras-

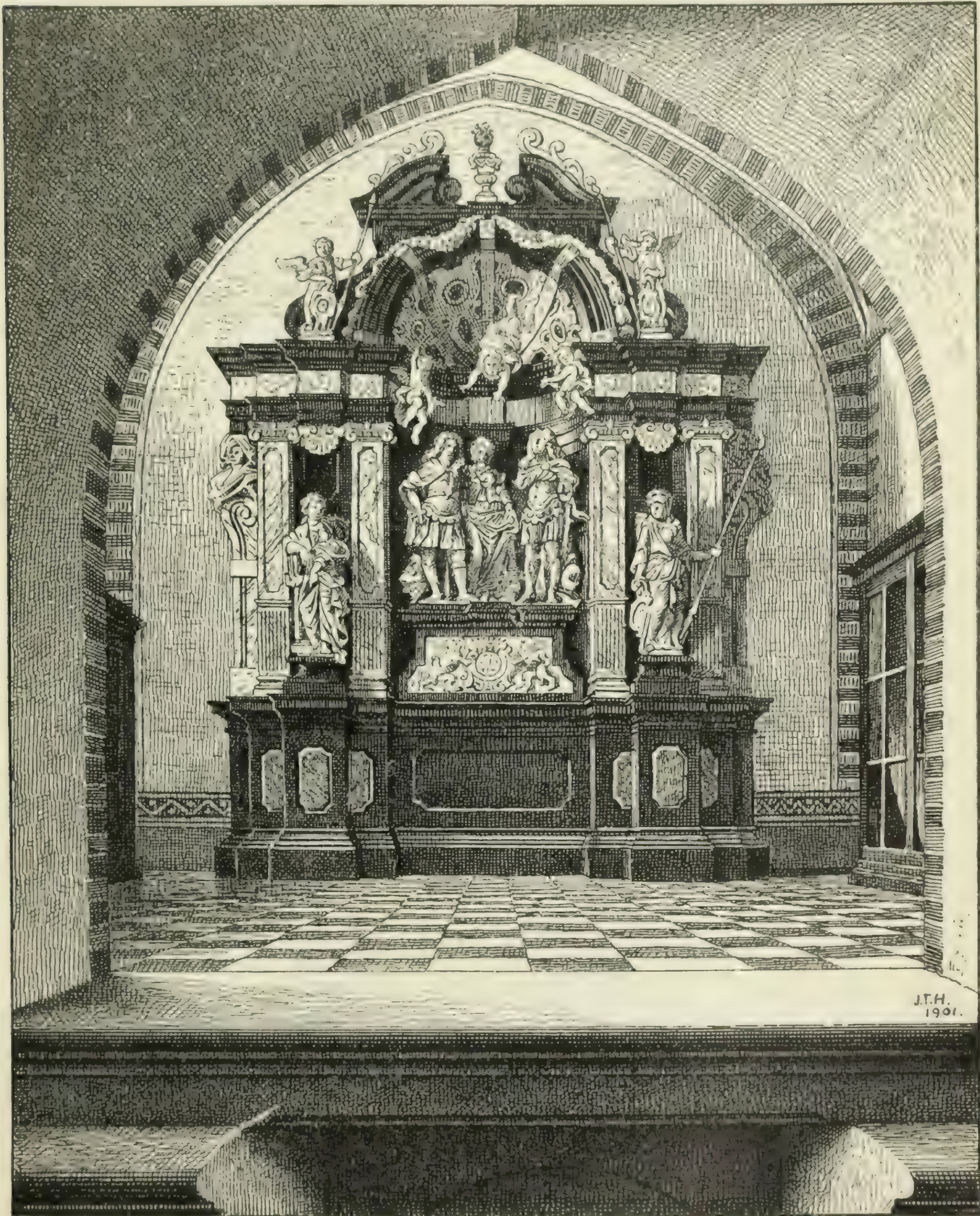
mussen, † 1653, og 2 Hustruer (opsat 1655; med Malerier af ham, Hustruer og mange Børn), 2) Skipper og Raadmd. Søren Sørensen, † 1685, og Hustru (med oliem. Billeder), og 3) Organist ved Domkirken, Hospitalsforstander Joh. Utrecht, † 1661, Hustru og 6 Børn (alle afmalede). I Sakristiet Epitafium over Biskop Peder Hygom, † 1764, og hans Hustru. I søndre Koromgang Epitafier over 1) Borgmester M. M. Malling, † 1701, og Hustru, og Raadmd. S. M. Malling, † 1682, og Hustru (med alle fires malede Billeder; Kirkens næststørste Epitafium), 2) Borger Jørgen Heitvinkel, † 1636 (med Portr.), 3) Kannik og 1. Kapellan ved Domkirken Svend Hansen Arboe, † 1658, og Hustru (med Bill.), og 4) Borger Peder Saxe, † 1621, og Hustru (med Bill.); fremdeles Mindetavler over Sognepræsterne Torkild Abildgaard, † 1564, og Peder Abildgaard, † 1556, samt over Skipper Frands Mortensen Aarhus og Hustru, opsat 1743. I søndre Sidekapel en Mindesten (sort Marmor) over Præsten i Skanderborg Poul Andersen (Colding), † 1618, samt 2 knælende Sandstensfigurer og en sort Marmorsten (hidflyttede fra det Lindenovske Kapel) og en lille hvid Sten med en Dommedagsfremstilling. I søndre Korsfløj Epitafier over 1) Borgmester Anders Lydichsen, † 1664, og Hustru, med deres malede Billeder (det største Epitafium af Træ i Domkirken), 2) Toldkontrollør Hans Terkelsen Rosenqvist, † 1726, og Hustru, og 3) Licentiat Nicolaus Broberg, † 1674, og Hustru (opsat 1686); samt en Trætavle med Indskrift over Bogbinder Joh. Zimmermann, † 1750, og Hustru (med et langt mystisk Vers). I nordre Korsfløj Epitafier over 1) Handelsmd. og Overformynder Jens Rasmussen Lasson, † 1693, og Hustru (med malede Billeder i Legemsst.), og 2) Assessor Jens Lasson, † 1690, og Hustru; under det sidste Epit. er indmuret en lille sort Marmorsten med Indskrift, at Frk. Hedevig Margr. Lasson, † 1785, er begr. i Assessor J. Lassons Gravsted, og at hun til Gravens Vedligeholdelse har givet 200 Dlr. (Ligstenen, se S. 55, holdes af Kirken stadig smykket med Blade og Blomster). Fremdeles hænger her en Mindetavle om Indstiftelsen af en Lørdagsprædiken i Domkirken ved Præsten Niels Christensen Spentrup Aar 1632. Under Galleriet i Korsfløjens nordl. Ende V. for Døren (hvor før det i 1696 indrettede Hutfeldske Kapel var) hænger et med hvide Figurer smykket Epitafium af sort Marmor over Landkommissær og Assessor Jesper Hutfeld, † 1696, og Hustru. Paa den anden Side af Døren hænger under Galleriet en Jærngitterdør med adl. Vaab. og Aarst. 1637; her var tidligere Indgang til det yderste Sidekapel mod Nord, det Lindenovske Kapel, som Domkapitlet 1637 solgte til Laurids Lindenovs Enke Fru Anne Friis. Over Gitterdøren er en Mindetavle over Laurids Lindenov, † 1635, og to Hustruer. 1823 blev dette Kapel (og det ved Siden deraf liggende indre Kapel) indrettet til Lokale for Aarhus Stiftsbibliotek (se S. 18), og Lindenovs og Hustruers Kister nedsattes i Kælderen nedenunder; nu tjener Kapellet, hvortil Indgangen er fra det Sehestedske Kapel, som Materialhus og Ligkapel. Herfra er Opgangen til de to Gallerier i Korsfløjens Nordende; paa det underste Galleris Endemur hænger et Krucifiks. I det Sehestedske Kapel, som Domkapitlet 1640 solgte til Kansleren Chr. Thomesen Sehested til Stovgaard, og som denne lod indrette til Gravkapel, staar paa en muret Sokkel en stor Mindetavle (sort Marmor, med Brystbilleder ovenover) over ham, † 1657, Hustru Mette Holgersdatter Rosenkrantz, † 1644, og Børn (de ligge alle i Ligkælderen under Gulvet tillige med flere af Familien, deribl. Søhelten Chr. Thom. Sehested, † 1736).

Dette Kapel er afspærret fra Korsfløjen ved en særdeles kunstfærdig, delvis forgyldt Jærngitterdør med adelige Vaabener og Aarst. 1650. Inden for Døren staa to store Kvindefigurer af Sandsten. I Midtskibet 6 Epitafier, 3 paa hver Side, over 1) Biskop Jacob Matthiesen, † 1660, og Hustru (med malede Billeder), 2) Proviantforvalter og Stiftsskriver Christen Wegerslev (bekostet 1723), 3) Biskop Erik Grave, † 1691, og Hustru, 4) Borgmester Rasmus Nielsen og Hustru, opsat 1654; (med hans, Hustruens og 5 Børns malede Bill.), 5) Else Olufsdatter, † 1725 (opsat af hendes Mand, Handelsmd. Jens Andersen Müller, † 1741), og 6) Købmd. Michel Pedersen Borre, † 1724, og Hustru. I nordl. Sideskib en Stentavle med 5 forgyldte bibelske Fremstillinger og en Indskr., at Handelsmd. Mikkel Lassen og Hustru 1702 have givet 100 Slettedlr. til deres Gravsteds Vedligeholdelse; endvidere Marmor-Mindetavler over Oberst Chrf. Hvas til Kaas, † 1658, og Hustru, over Kapitelskriver ved Domkirken Jens Hvas, † 1709, og Hustru (opsatte 1868) over Biskop Hector Fr. Janson, † 1805, og Hustru, samt to, 1893 opsatte Tavler over faldne i 1848-50 og 1864, og en over Underkorporal Andreas Petersen, † 1864. I det 3 F. hævede Laurids Ebbesens Kapel, for den vestl. Ende af det nordl. Sideskib, fra hvilket det er skilt ved en Jærngitterdør med Vaabenskjolde og Aarst. 1639 (da Kapellet indrettedes), staar et anseligt Epitafium over Laurids Ebbesen, Lensmand paa Skanderborg Slot, † 1646, og 3 Hustruer, alle 4 fremstillede knælende ved Siden af den nu indskriftløse Marmortavle, der er omkranset af deres Anevaabener, i alt 64. I Kælderen under Kapellet hvile foruden nævnte Personer ovenn. Oberst Chrf. Hvas, Kmhr. Axel Bilde Arenfeldt, † 1775, m. fl. I det sydl. Sideskib er der eet Epitafium, opsat af Handelsmd. Hans Mikkelsen Storm, † 1659 (med hans, Hustrus og Børns Bill.); desuden hænge her en sort, indskriftløs Stentavle, paa hvis Ramme adl. Vaabener, samt to Mindetavler over Familien Worm.

I Landemodesalen, indrettet i det af Bisp Jens Iversen 1470 opf. sydlige Kapel ved Taarnet (se S. 43), hænge to smukke Epitafier (hvidt og sort Marmor) over Bisperne Joh. Braem, † 1713, og Hustru, og Johs. Ocksen, † 1738, og Hustru (deres Kister staa i Kælderen underneden). Kapellet var oprindl. ved en Tværvæg delt i 2 Kapeller, af hvilke det østl., med Indgang fra Kirken, havde et Jerusalemsalter, det vestl., med Indgang fra Vaabenhuset, et Vor Frue Alter (i det sidste Kapel valgte Bispen sit Hvilested); 1692 fjernedes Skillevæggen, Indgangen fra Vaabenhuset tilmuredes, og Rummet blev ved en lav Skranke delt i en Konventssal (nu Landemodesalen) og Ø. for den et lille Rum til Stiftsarkivet (efter at det er blevet flyttet, er Rummet nu et Slags Forværelse). I Landemodesalen hænge oliemalede Portrætter af 6 Bisper i Aarhus: Joh. Braem, Andr. Birch, † 1829, P. H. Mønster, † 1830, Jens Paludan-Müller, † 1845, Gerh. P. Brammer, † 1884, og B. J. Fog, † 1896. Det paatænkes at søge Samlingen fuldstændiggjort.

Kirkens største Prydelse findes i det Rodsteen-Marseliske Kapel, som nævnt S. 43 stiftet 1420 af Biskop Bo. I Slutningen af 17. Aarhundrede blev Kapellet solgt til Baron Const. Marselis († 1699), som indrettede det til Gravkapel med Ligkælder under det med sorte og hvide Marmorfliser belagte Gulv. I Kapellet, til hvilket Adgangen er fra Vaabenhuset ad en 5 Trin høj Trappe, og som er skilt fra Vaabenhuset ved et Jærngitter, staar et af Thomas Quilinus 1703-4 forfærdiget prægtigt Epitafium

af sort poleret Marmor (brandforsikret for 20,000 Kr.) med 4 ioniske Søjler og mange Figurer af hvidt Marmor; i Midten staar Baronesse Sophie Elisab. Charisius med sin 1. Mand, Const. Marselis, paa højre, og sin 2. Mand, Baron Peter Rodsteen, paa venstre Side. Paa Væggen hænge to malede Portrætter af Grev Fædder Charisius, † 1829, og Hustru.

Det Rodsteen-Marseliske Kapel.

Af Kirkens mange Ligsten er største Delen endnu ret velbevaret. Midt i Koret ligger en prægtig Sten over den sidste kat. Biskop Knud Gyldenstierne, † 1568, og Hustru Jytte Podebusk, † 1573, samt hendes Fader Predbjørn P., † 1541, med de to førstes Billeder i Legemsst. og Anevaabener. Om en Sten paa Alterbordet se S. 49. I nordl. Koromgang Ligsten over 1) Borgmester Anders Lydichsen, † 1664, og Hustru, 2) Skipper og Raadmd. Søren

Sørensen, † 1685, og Hustru, 3) Borger Jakob Laursen, † 16 . ., og Hustru, † 1648, 4) Kapt. over Silkeborg og Kalø Len Lauritz Andersen Holst, † 1635 (Bill. i Legemsst.), 5) Laurids Rasmussen, † 1608, 6) Borger Gregers Nielsen, † 1643, og to Hustruer (Portræthoveder), og 7) Købmand Peder Jensen Skriver, † 1771, og Hustru (disse 7 Sten ligge i Gulvet), fremdeles over 1) Aarhusbispen Ejler Madsen Bølle, † 1501, med Figur i Legemsst. (afb. i *Løffler*, Gravst. Pl. XXXIV), 2) Raadmd. Clemmen Jensen Smagbier, † 1626, og to Hustruer (med Bill.), 3) Mette Urne, † 1587 (Bill. i Legemsst.), 4) to Børn, Erik, Søn af Bjørn Andersen til Stenalt, og Birgitte, Datter af Axel Urne til Søgaard, begge † 1577 (med deres Bill. i Legemsst.), 5) Borger Hans Albretsen Wood, † 1650, og Hustru (disse 5 Sten indmurede i Væggen). I Sakristiet i Gulvet en meget stor og smuk Ligsten over Aarhusbispen Niels Clausen, † 1531 (med Figur i Ornat); i Væggene ere indsatte Ligsten over Borger Hans Andersen Grønbæk, † 1662, og Hustruer, over Handelsmd. Mikkel Andersen Wern, † 1713, og Hustru (med Bill. i halv Størr.), over Raadmd. Peder Rasmussen, † 1653, og to Hustruer og Børn, over Handelsmd. Mikkel Lassen, † 1709, og Hustru, over Borger Niels Ibsen, † 1619, og hans Fætter Rektor Laurits Lauritsen, † 1692, og over Borger Jens Madsen, † 1650, og hans Hustru (med Bill.). I sydl. Koromgang i Gulvet Ligsten over Rektor Jens Nielsen Mundelstrup, † 1701, og Hustru, over Kantor Thomas Riber, † 1576, over Prælat i Kapitlet Dr. Matthias Jacobsen Riber, † 1636, og Hustru, over Præsten Paaske Jensen Høvi, † 1642, og Hustru (med Bill. i Legemsst.), over Kapt. i Søetaten Andr. Søbøtker, † 1752, over Mag. Jacob Knudsens Hustru Elisabeth Menelaidatter, † 1646, over Kanniken Dr. Peder Pedersen Saxe, † 1641, med to Hustruer, og over Købmd. Niels Jensen Kjellerup, † 1789, og to Hustruer; smstds. er i Væggen indsat Ligsten over Kanniken Petrus Nicolai, † 1500, over Evert Eriksen Thott og Hustru (fra Beg. af 16. Aarh.; med Bill.; afb. i *Løffler*, Gravst., Pl. XXXIII), og en meget stor Ligsten over Biskop Bo, † 23/12 1423 (fundet 1894 i det Rodsteen-Marseliske Kapel, hvor Biskoppen var begravet; ved Indretningen til Gravkapel bleve baade Biskop Bos og Biskop Ulrik Stygges Ligkister og Gravsten nedgravede i Grunden smstds.). I sydl. Sidekapels Vægge er indsat Ligsten over Christen Munk, † 1579, og to Hustruer (med Bill. i Legemsst.), over Erik Podebusk til Bidstrup, † 1573, og Hustru, og en udslidt Sten over en ung Kvinde (til denne Sten knytter sig et Sagn). I sydl. Korsfløj i Gulvet Ligsten over Lic. med. Peder Hansen, † 1599 (paa Stenen Døden med Spade og Timeglas), over C. H. Blichfeld, † 1726, og M. D. H. Blichfeld, † 1748, og over Kontrollør Valentin Feth og Hustru (med Aarst. 1758 og mange Portræthoveder); smstds. i Væggene Ligsten over Købmd. Kjeld Iversen, † 1797, og Hustru, over Borger Jens Nielsen Mørke, † 1627, og to Hustruer (med Bill. i Legemsst.), over Mester Christen Nielsen Foss, † 16 . ., og Hustru, † 1647 (med Bill. i Legemsst), en meget stor og smuk Sten over Jens Juel til Alsted, † 1563, og Hustru (Bill. i Legemsst.), over Jørgen Bernekov til Kjellerup, † 1567, og Hustru (Bill. i Legemsst.), og over Manderup Parsberg til Hagesholm, † 1626, og Hustru Ingeborg Juel (Bill. i Legemsst.). I nordl. Korsfløj i Gulvet Ligsten over Skipper Niels Andersen, † 1668, hans Broder, Skipper Jens Andersen, † 1675, og dennes Hustru, over Biskop Hans Gjødesens Datter Anne Johanne (Bill. i Legemsst.) og hendes Broder († 1606), og over Biskop Hans Enevoldsen Brochmand, † 1664; i Muren

Ligsten over Frk. Hedevig Margr. Lasson, † 1785 (se S. 51), over Handelsmd. Fr. Raae, † 1783, og Hustru, og over Assessor Jens Lasson, † 1690, og Hustru. I nordl. Sideskib i Gulvet Ligsten over Købmd. Jens Antonisen, † 1803, og Hustru, over Kommerceerd. Mogens Skov, † 1678, over Hans Sorensen, † 1 . 58, Handelsmd. Hans I. Stromensen, † 1 . 69, og deres Hustru, over Handelsmd. Michel Sørensen Due, † 1716, og Hustru, og over Handelsmd. M. Jensen Thonbo, † 1725, og to Hustruer (med Bill. i Legemsst.). I sydl. Sideskib i Gulvet Ligsten over Viceborgmester Ulrik Chr. Müller, † 1756, og to Hustruer, over Borgmester Jakob Mikkelsen, † 1678, Hustru og to Børn, over Handelsmd. Jørgen Andersen, † 1707, og Hustru, over Borgmester Thøger Clemensen Kjersgaard, † 1744, og to Hustruer, og over Raadmd. Niels Ibsen, † 1642, og Hustru. I Landemodesalens Gulv en meget smuk Ligsten over Biskop Jens Iversen, † 1482 (med Bill. i Ornat; se *Løffler*, Gravst. Pl. XXVI), og en over Biskop Mads Lang, † 1557 (med Bill. i Legemsst.). — Udvendig i Kormuren er indsat 3 romanske Ligsten med Korsstave, de to tillige med Slyngninger og Dyrefigurer (se *Løffler*, Gravst. Pl. V og X).

Domkirken har i katolsk Tid haft et meget stort Antal Altere. Der nævnes Altere indviede til St. Klemens, St. Anna, St. Katerine, St. Laurentius, Marie Magdalene, St. Nicolaus, St. Margrethe, St. Peder ad vincula, St. Erasmus, Johannes Bapt., Hellig Legems, Marie assumpt., St. Benedikt, Helligkors, den Helligaand, Jerusalem, m. fl.

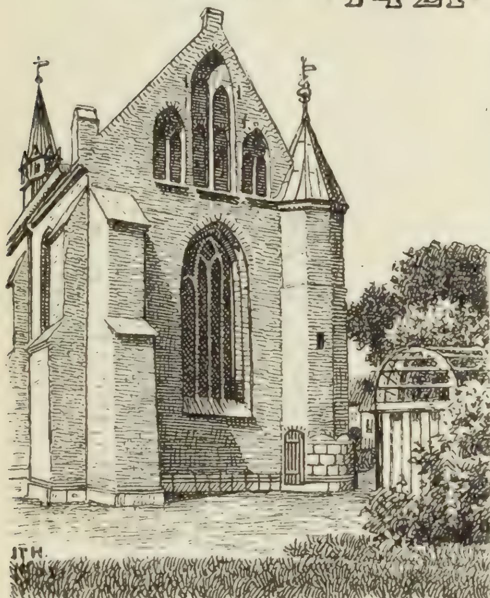
Pladsen omkring Kirken var Kirkegaard indtil 1813 og omgiven af en høj Ringmur indtil 1818. Men Kirken laa endnu længe trykket af sine Omgivelser; først 1858 ved Nedbrydelsen af det gamle, 1748 opf. Raadhus fik den Luft ud til Store Torv, og ved den gamle Bispegaards Forsvinden 1882 opstod Bispetorvet mod S. Ved Reguleringen 1882 af det omgivende Terræn anbragtes tæt ved Kirken mod S., Ø. og N. et lavt Jærngelænder. Inden for dette ved Korafslutningen, lige over for Katedralskolen, staar en Mindesten for Skolens bekendte Rektor Morten Børup, † 1526, der blev begravet her. Stenen, med flere Emblemer (Ferle, Ris og Greb), blev rejst 1882 (Billedhugger J. Herskind). Paa Børups Grav laa indtil Beg. af 19. Aarh. hans Ligsten, hvorpaa de nævnte Embl. vare udhuggede (se bl. a. Kirkeh. Saml. 2. R. III S. 840).

Ved Domkirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan. Kirken ejede Juli 1901 i Kapitaler 150,660 Kr. og havde en aarl. Tiendeindtægt af 2100 Kr., medens dens Gæld var 168,226 Kr.

Litt.: *C. V. Hertel*, Forsøg til en antiq.-hist. Beskr. over A. Dom- og Cathedralkirke osv., 2 Dele, Haderslev og Aalborg 1809-10. — *K. Schytte*, Kortf. Beskr. over A. Domkirke, Aarhus 1835. — *N. Høyen*, A. Domkirke, i Kirkeh. Saml. 2. R. I S. 161 flg., og *s. Forf.* i „Danske Mindesmærker" I. — *J. B. Løffler*, Udsigt over Danm. Kirkebygn., S. 204 flg. — *Magn. Petersen*, Kalkmalerier, S. 14. — *A. D. Jørgensen*, Den nord. Kirkes Grundlæggelse, S. 201 og 812, og Tillæg S. 81. — *C. Madsen*, Beskr. af A. Domkirke, Aarhus 1888. — Ministerialtid. 1885 S. 874 flg. — Om Aarh. Domkapitel se *Aarhusiensis Liber* i Script. rer. Dan. VI og Tillæg Kirkeh. Saml. 3. R. V S. 322 flg.

Horsens

Horsens Købstad ligger i Nim Herred (skønt adskilt fra det øvrige af Herredet ved Hatting Hrd., Vejle Amt) under $55^0 51' 43{,}_{95}''$ n. Br. og $2^0 43' 28{,}_{72}''$ v. L. for Kbh. (beregnet for Frelsers Kirkes Taarnspir). Byen ligger terrasseformet lejret op ad en Bakke ved det inderste af Horsens Fjord, mest paa Byens nordl. Bred, hvor Bygholm Aa løber ud Fjorden og gennemstrømmer dens sydligste Del. Fra Højderne mod Nord er der vide Udsigter over Byen, det omliggende Land og Fjorden. Paa Bakken N. V. for Kirkegaarden er der 125 F., 39 M., i den nordl. Udkant af Byen (Smedegades Forlængelse) $66{,}_5$ F., 21 M., og ved Hj. af Søndergade og Hospitalsgade $7{,}_8$ F., $2{,}_5$ M. Byen ligger omtr. $5^1/_4$ Mil S. V. for Aarhus, $2^1/_2$ Mil S. S. V. for Skanderborg og $3^1/_4$ Mil N. Ø. for Vejle (ad Jærnbanen henh. $6{,}_9$ Mil, 52 Km., $3{,}_8$ Mil, 29 Km., og $4{,}_1$ Mil, 31 Km.). Bygrundens største Udstrækning fra Ø. til V. er omtr. 1500 Al., det bredeste Sted fra Nord til S. er omtr. 2000 Al. Byen er temmelig regelmæssig bygget med flere meget brede og anselige Gader med smukke, anselige Bygninger; navnlig er Søndergade usædvanlig bred (nogle Steder 80 F.). Den fortsættes mod V. i Jessensgade, for Enden af hvilken Banegaarden ligger, og mod Ø. over Kirketorvet i Borgergade og Slotsgade. Andre Hovedaarer ere den med Søndergade parallelt løbende Nørregade og de mod N. gaaende Gader Smedegade og Hestedamsgade med dens Fortsættelse Allégade, der udmunder i Nørretorv, hvorfra Nørrebro fører ud til Landevejen til Skanderborg. Mod S. gaar fra Søndergade Hospitalsgade og dens Fortsættelse Sønderbrogade, som udmunder i Landevejen til Vejle. Paa Søndergade findes flere interessante, ældre Huse med brede Stentrapper; ogsaa i Borgergade, ved Aaen, i Smedegade og a. St. er der nogle ældre Bygninger, men i øvrigt har Byen, der gennemgaaende er fortrinligt brolagt, for en Del et nymodens Præg, og hele nye Kvarterer ere opstaaede i de senere Aar, saaledes „Stjernholmkvarteret“ mod Ø. Et meget karakteristisk Gadeparti findes langs Aaen over hvilken føre 7 Broer, deribl. den 1867 ombyggede Sønderbro og den

HORSENS.
NORDSTRAND
HANSTED
BYS JORDER
KØBSTADENS MARKJORDER
MARKEDS
PLADS
MOSAISK KIRKEGAARD
KIRKEGAARD
PAVILLON
CAROLINE-AMALIELUND
BYGHOLM
HOVEDGAARDS JORDER
HAVN
HORSENS FJORD
1 Apotek Helms D 10
2 - Svane D 9
3 - Vilhsserup F 7
4 Asyl D 8
5 - Borger F 9
6 Bank Haandværker- E 9
7 Banegaard C 9
8 Brandstation I 7
9 Enkebolig Flensborgs F 9
10 Epidemihus I 7
11 Forsørgelsesanstalt C 7
12 Gasværk H I 11
13 Gymnastikhus F 9
14 Haandværkerforeninger D 7
15 Haandtogsbolig H 12
16 Hospital Horsens m Kirke D 10
17 Hotel Jørgensens m Teater D 9
18 - Phønix D 10
19 - Skandinavien F 10
20 Kapel Methodist D 7
21 Kirke Frelserens F 10
22 - Kloster G 10
23 - Romersk Katolsk E 9
24 Posthus og Telegraf C 9
25 Præstebolig F 9
26 Raad Ting og Arresthus E 10
27 Skole Borger F 9
28 - Kommune Vestre D 8
29 - - Østre F 9
30 - Latin G 10
31 - Teknisk H 11
32 Slagtehus F 4
33 Spare og Laanekasse C 9
34 - C 9
35 Sømandshjem D 7
36 Stiftelse Anna Svanes F 10
37 - Arendtsens Minde H 11
38 - Borger F 9
39 - D 8
40 Straffeanstalt B 2
41 G 10
42 B 8
43 Sygehus Amts F 9
44 Toldkammer G 11
45 Tvangsarbejdsanstalt D 4
Udført af V. F. A. Berggreen
Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad
1901
Axel E. Aamodt Lith. Etabl.

s. Aar opførte Raadhusbro samt Jærnbanebroen, over hvilken Jærnbanen gaar til Havnen.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1901 omtr 364,000 □ Al. (26 Td. Ld.), Markjorderne 1317 Td. Ld. Der var i Maj 1901 92 Gader og Veje og 4 Torve og Pladser. Husenes Antal var Maj 1901 1603, hvoraf 1370 paa den egentlige Bygrund. Af Fladeindholdet 1896, i alt 1343 Td. Ld., vare besaaede 904, Haver 114, Skov 17, Veje og Byggegrunde 305, Vandareal 3 Td. Ld. Det samlede Hrtk. var $^1/_1$ 1895 129 Td., hvoraf 74 hørte til 22 Gaarde og 21 til 211 Huse; 19 Gaarde og 68 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Jorderne udskiftedes 1831; Græsningsretten, der som en Servitut hvilede paa Jorderne, afløstes da mod et Ækvivalent af 203 Td. Ld., der uddeltes til Stederne i Byen efter deres Grundtakst (dog modificeret saaledes, at intet fik over 1 Td. Ld. og intet under 920 □ Al). Paa Markjorderne ligge, foruden en Del Gadebebyggelser, af offtl. Bygninger kun Slagtehuset og Epidemihuset; desuden *Spedalsø*, Saml. af Huse, og *Christiansholms Fabrik.*

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_4$ 1901 25,329,985 Kr. (Antal af Forsikringer 1745).

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Vor Frelsers Kirke, paa den nordl. Del af Kirketorvet, indtil 1794 kaldet *St. Ibs Kirke*, bestaar af Langhus, delt i 3 Skibe, Kor med halvrund Apsis mod Ø. og Taarn mod V., tilbygget ved Langhusets Sydvesthjørne, saa at Taarnmuren ligger i Flugt med Kirkens Vestgavl, samt lille Tilbygning ved Kirkens nordvestl. Hjørne. Hele Kirkens indv. Længde er omtr. 135 F., deraf Koret 41 F., Bredden 56 F., deraf Midtskibet henved 25 F., Korets Bredde 20 F. Den oprindl. Del, Langhus og Kor med Apsis, er opført i romansk Tid af store røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant. Sideskibene have mod Ø. oprindl. haft en halvrund Afslutning (det nordl. Sideskib har nu en lille femsidet Afslutn., der stammer fra Kyrasserernes Tid, og hvorigennem de havde Indgang til deres Stol). Ved Midtskibets, indtil Tagskægget omtr. 68 F. høje Vestgavl, med rundbuede Blindinger, staar en nu spidsbuet Granitportal med 3 Søjler paa hver Side, med Dyrefigurer og Slyngninger; Portalen, tilmuret indtil sidste Restauration, stammer maaske fra en ældre Kirke (afb. i Tegn. af æ. nord. Arkit. 1. S. 1. R. Pl. 16). Over Portalen findes et stort Vindue, der ogsaa til Dels har været tilmuret og erstattet med et mindre, spidsbuet Vindue. Paa Siderne af Portalen er der, adskilt ved store Blindinger og Piller, et lille rundbuet Vindue, ogsaa fremdraget ved Restaurationen. I gotisk Tid er der i Kirken blevet indbygget Hvælvinger, i Koret 2, omtr. 22 F. over Gulvet (Halvkuppelhvælvingen i Apsis er oprindl.), i Midtskibet 5, omtr. 42 F. over Gulvet, og i det sydl. Sideskib 4, henved 23 F. Det nordl. Sideskib har fladt Loft., men har ogsaa haft Hvælvinger, der vistnok ere nedtagne i 18. Aarh., maaske da der opsattes Pulpiturer her (ved en Synsforretning 1736 vare Hvælvingerne her meget brøstfældige). Taarnet, der oprindl. har haft Kamgavle (1695 nedtoges et „lidet, gammelt, ubrugeligt Taarn, som stod paa den vestre Ende af St. Ibs Kirke paa Kammen“), er vistnok opf. samtidig med Hvælvingerne;

efter en Synsforretn. 1737, der viste, at Kamgavlene vare saa brøstfældige, at de ikke kunde repareres, fik Taarnet, der er omtr. 90 F. til Murhøjden, 1740 den af Købmd. og Kirkeværge Claus Cordtsen bekostede, nuv. kobbertækkede Kuppel med Spir (omtr. 54 F.). Kirken er i det hele undergaaet mange Forandringer og har lidt meget, bl. a. ved en Brand, vistnok i 16. Aarh. Da det ved Res. af $^{24}/_{1}$ 1794 bestemtes, at Kirken skulde være Byens Sognekirke (tidligere, fra 1632, holdtes der kun Aftengudstjeneste her) i Stedet for Graabrødre Klosterkirke, blev den 1794-96 underkastet en Restauration, der kostede 9482 Rd., og ved hvilken der bl. a. anbragtes Pulpiturer i det nordl. Sideskib mellem Pillerne (der var dog flere Pulpi-

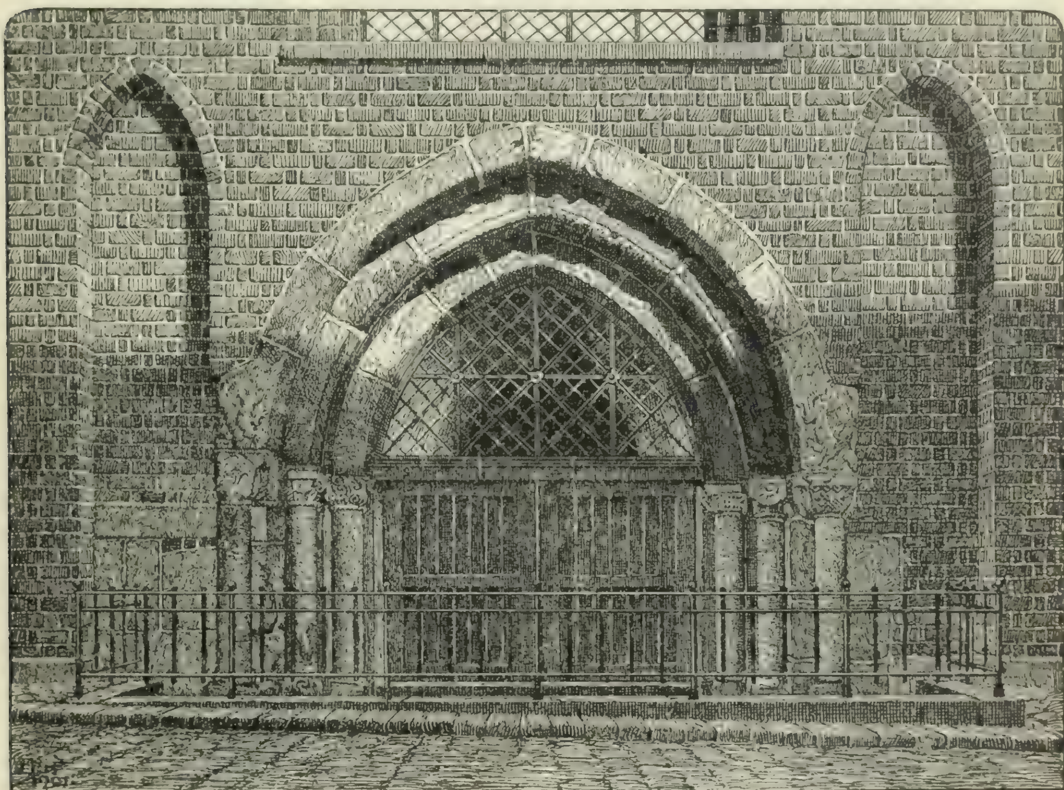

Vor Frelsers Kirke.

turer i Kirken før den Tid). Under Ledelse af Bygningsinspektør Walther blev der 1864-66 foretaget en indre Restauration (for 48,000 Rd.), hvorved Kirken fik et langt smukkere og lysere Udseende; bl. a. fjernedes nogle lukkede Stole i Koret, Pulpiturerne mod N. gjordes mindre, en stor Del af Inventariet fornyedes, m. m. Ved Restaurationen fandtes enkelte Kalkmalerier, der dog ikke ere bevarede. Endelig blev Kirken restaureret udvendig 1879-80 under Ledelse af Prof. H. B. Storck (Konduktør: Arkitekt Estrup).

Hovedindgangen er siden 1880 gennem en Portal paa Taarnets Sydside og fører ind i Forstuen i Taarnet (fladt Loft). Der er dog ogsaa en Indgang fra Kippervig gennem den lille, i sin Tid mod N. V. opførte Til-

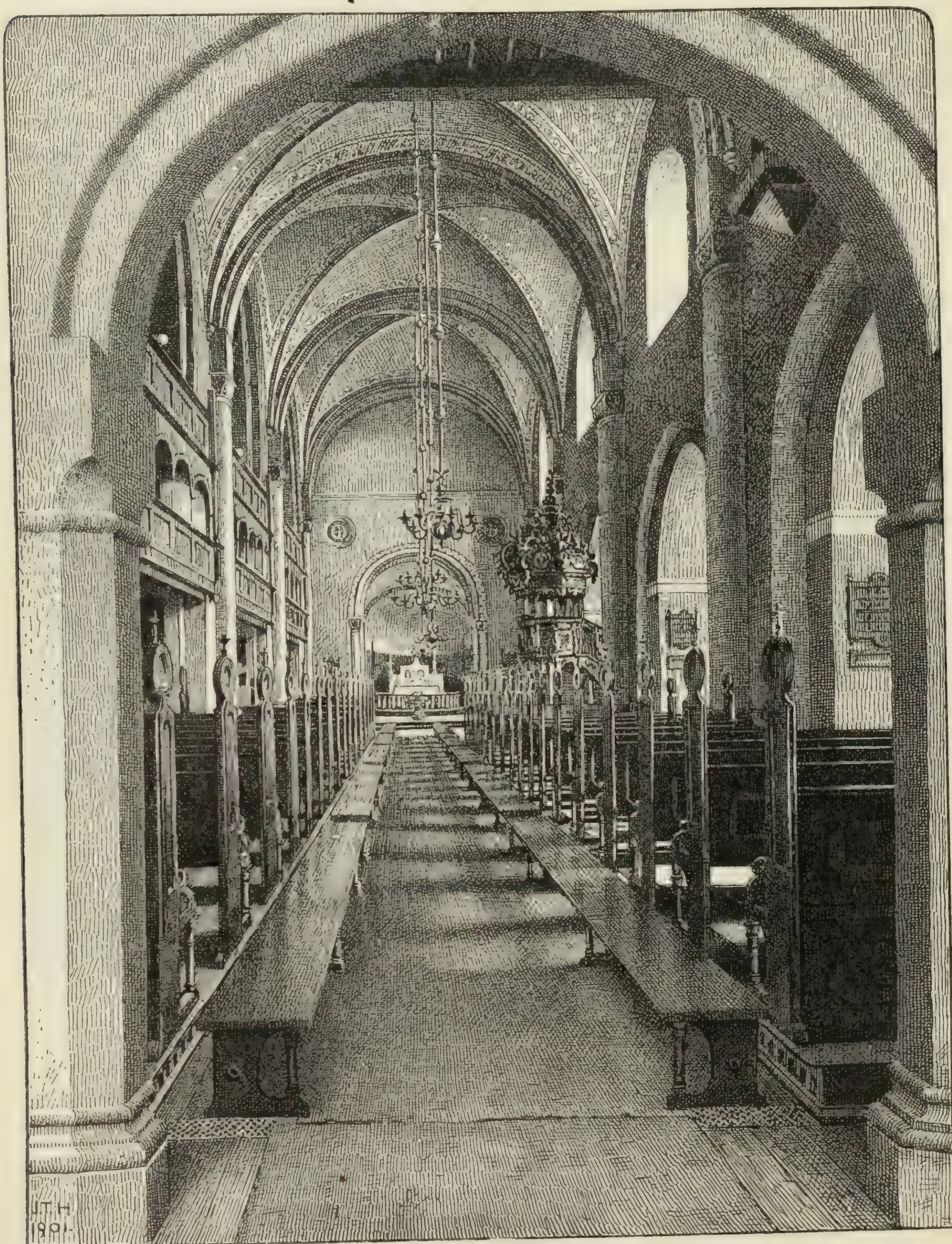
bygning, hvori der er Forhal og Opgang til Pulpituret, ligesom en lille Indgang i Apsis bag Alteret. Midtskibet aabner sig ind til det sydl. Sideskib med 4 Spidsbuer, baarne af 3 murede Piller med Halvsøjler og rigt forgyldte Kapitæler. Hvert af Sideskibene oplyses ved 4 rundbuede Vinduer. Højkirken har kun Vinduer paa Sydsiden over Sideskibets Tag. Koret, der adskilles fra Midtskibet ved en rund Korbue, ved hvis Sider to Granitsøjler med smukke Kapitæler og Dyrefigurer, har paa hver Side to Vinduer. Langs Kormuren og Apsis er der en Rundbuefrise. Ved Restaurationen 1866 blev der opsat et nyt Alterbord, over hvilket er anbragt et stort Kors og et ældre, godt Billedskærerarbejde (Nadveren), vistnok oprindl. hørende til Prædikestolen. Denne er et rigt, fortrinligt udskaaret Arbejde af Egetræ, Brasilietræ og Ibenholt, der bæres af en Mosesfigur og har Frem-

Portal ved Vor Frelsers Kirkes Vestgavl.

stillinger af Lidelseshist. samt 9 Figurer (Christus og Apostelfigurer) og Lydhimmel, paa hvilken to Mands- og Kvindeportrætter (de to malede, de to i Relief); den er forfærdiget i 1663-70 og skænket af Raadmd. Joh. Andersen og Hustru til Klosterkirken, hvorfra den er flyttet herhen, vistnok i Beg. af 19. Aarh., medens den tidligere Prædikestol, skænket 1742 af Handelsmd. Jens Jørgensen Lindvig, flyttedes til Klosterkirken. Granitdøbefonten og Orgelet (paa et Pulpitur i Kirkens Vestende) ere fra 1866. Sølvdøbefadet, skænket af Bodil Jørgensd. Høgsbro 1719, Borgmester Hofgaards Enke, har oprindl. været i Klosterkirken. Kirken har 4 Messinglysekroner, hvoraf de to midterste have Aarst. 1689 og 1691. Af Epitafier og Ligsten er der kun faa tilbage, da de fleste ere forsvundne ved Kirkens Restaurationer, ligesom Begravelserne, der have været baade under Koret og Langhuset, ere fyldte og tilmurede; Kirken fik Bræddegulv 1866,

og Ligstenene optoges. I det sydl. Sideskib hænge 3 Epitafier over 1) forann. Cl. Cordtsen, † 1740, og Hustru Gertrud Hofgaard, 2) Borgmester Stefan Rasmussen Hofgaard, † 1716, og tre Hustruer, og 3) Købmd. Peder Tho-

Vor Frelsers Kirkes Indre.

massen Bering, † 1739, og Hustru Elisab. Cathr. Hofgaard. I Muren under Orgelpulpituret er der indmuret to stærkt slidte Ligsten, for Vestenden af sydl. Sideskib en ligeledes slidt Ligsten, for Vestenden af nordl. Sideskib en Gravplade af støbt Jærn fra 16. Aarh. over Michel Grape og Hustru Dorte Sested, i Tilbygningen en lign. af Jærn over Søren Christensen

Grenaa, † 1679 (g. m. Borgmester Hofgaards 1. Hustru), og en Ligsten over Didr. Cordtsen, † 1724, og Hustru Mette Clausd., † 1708.

Kirken har tidligere ligget frit paa den omgivende Kirkegaard, der var indhegnet af en Mur. Den nordl. Del af Kirkegaarden ud til Nørregade blev tidlig bebygget; 1575 skænkedes den sydl. Del til Byen til Udvidelse af Kirketorvet.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der tillige er Præst ved Klosterkirken, og 2 resid. Kapellaner, af hvilke den 1. tillige er Præst ved Hospitalskirken. Kirken har fælles Formue med Klosterkirken. De ejede $^1/_1$ 1901 i Kapitaler 78,484 Kr. og i Jorder omtr. 27 Td. Ld. Ager og en Del Engskifter samt Hanning Sogns Kongetiende; deres Gæld var 178,000 Kr.

Klosterkirken, mellem Borger- og Aagade, er det tidligere Graabrødreklosters Kirke og vistnok stammende fra Klosterets Anlæggelse i 2. Halvdel af 13. Aarh. (se under Hist.); 1532 blev den som nævnt af Fr. I skænket Byen til Sognekirke. Kirken, der har dannet Klosterets nordl. Fløj, er opf. af røde Munkesten paa Granitsokkel og bestaar af et treskibet Langhus og et smallere Kor med lige Gavl og en slank Tagrytter over Skibets Østende. Kirkens indvendige Længde er 74 Al., deraf Korets $31^1/_2$; Langhusets Bredde er henved 27, Korets henved 12 Al. Bygningen er ikke fra een Tid. Kernen i dens Murværk er en mindre Kirke, der skriver sig fra Overgangstiden mellem romansk og gotisk Stil, hvad der kan ses baade i Skib og Kor, som for oven afsluttes af en endnu bevaret rundbuet Frise, under hvilken ses Overdelen af flere svagt spidsbuede Vinduer. I gotisk Tid har man saa forhøjet Murværket paa Højkirken over 5 Al. over Frisen, og man har i det nye Murværk anbragt paa hver Side 4 smukke, spidsbuede Vinduesaabninger, omtr. som Triforiebuer, omkring hvilke der ind mod Skibet afsattes Leje til 4 Hvælvinger; udvendig afsluttedes Murværket med en profileret Gesims. Men uvist af hvilken Grund er denne oprindelige Plan for Kirkens Udvidelse ikke kommen til Udførelse. Kun i Koret, der har rund Korbue ind til Skibet, blev den gennemført, idet den dækkedes af 4 spidsbuede, 18 Al. høje Hvælvinger. Under Triforierne i Højkirken spændtes derimod 3 lavere Hvælvinger (15 Al. fra Gulvet), der bares af murede profilerede Piller paa hver Side og ikke svarede til Triforierne og de oprindl. paatænkte 4 Hvælvingsfag; mellem Pillerne førte Spidsbuer ind til Sideskibene, der dækkedes hver af 4, 11 Al. høje Hvælvinger. Tillige forlængedes Kirken mod V. med eet Hvælvingsfag. Disse Byggeforetagender ere maaske udførte ved Aar 1500 (ved Klosterets Brand 1497 led Kirken ogsaa; det øverste af Muren havde ved sidste Restauration Spor deraf). Maaske har ogsaa alle 3 Skibe ved den Lejlighed faaet det fælles Tag, som Kirken havde indtil den sidste Restauration. Ogsaa det ved Korets nordøstl. Hjørne staaende tikantede Trappetaarn, der fører op til Rummet over Hvælvingerne, er vel fra den Tid. Derimod har Kirken aldrig haft noget Taarn. Kirkebygningen blev i Aarenes Løb mere og mere forvansket og mistede for en stor Del sit karakteristiske Præg; navnlig er den bleven mishandlet ved en Restauration 1737-38, efter at en Synsforretn. 1736 havde vist, at Hvælvingerne vare brøstfældige og næsten faldefærdige, Sydmuren var trykket udad og revnet fra øverst til nederst, Taget forfaldent, Inventariet næsten ubrugeligt, osv. Ved Restaurationen mistede Ydermurene saa godt som alle arkitektoniske Prydelser. Murværket omsattes med smaa,

gule Mursten, ja Sydmuren skalmuredes helt med saadanne; paa Sydsiden vare Vinduerne smaa og rundbuede, paa Nordsiden større og dels rund-, dels spidsbuede. I det Indre fornyedes bl. a. Stolene, navnlig ved Hjælp fra Etatsr. G. Hansen Lichtenberg, ligesom der ogsaa fra andre Privatmænd ydedes Bidrag. I Slutn. af 18. Aarh. ophørte Kirken som nævnt S. 58 at være Sognekirke, og fra 1797 henstod den saa godt som ubenyttet; kun i en enkelt Sommer var den i kort Tid i Brug, medens Vor Frelsers Kirke repareredes, og i Krigen 1848-50 anvendtes den til Depot. I 1862 blev den underkastet en foreløbig Reparation paa Grund af den projekterede Istandsættelse af Vor Frelsers Kirke, og under denne benyttedes Klosterkirken 1864-66, ligesom 1879-80 under Vor Frelsers Kirkes ydre Restau-

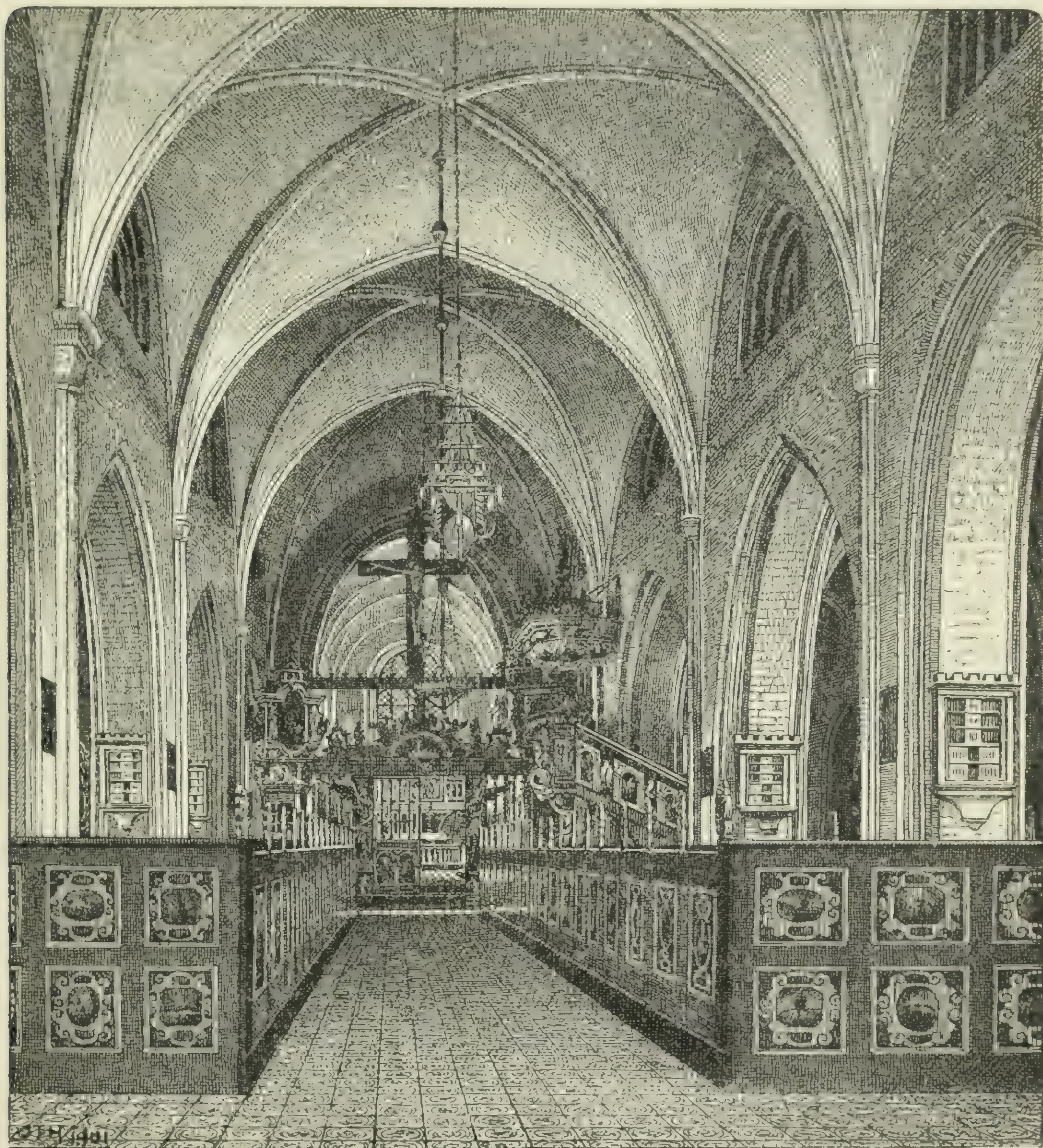

Klosterkirken.

ration. Men i øvrigt brugtes den som Ligkapel indtil 1888, da den for at kunne tjene som Byens anden Kirke blev gennemgribende restaureret under Ledelse af Prof. H. B. Storck (Konduktør: Arkitekt Estrup). Restaurationen, der kostede omtr. 115,500 Kr., var færdig i April 1892; Kirken indviedes $^{21}/_{1}$ 1894.

Restaurationen gik ud paa saa vidt mulig at give Kirken den Skikkelse, som var paatænkt efter Planen i Slutn. af Middelalderen. Højkirken fik saaledes 5 Hvælvingsfag, Hvælvingerne hævedes til samme Højde som Korets, saa at Triforierne kom til Syne, Pillerne ombyggedes, Vinduerne restaureredes, alt efter de Former, der fandtes i Koret, Kirken fik nyt Tagværk, særskilt for de 3 Skibe, saa at Gesimsen atter blev fremdragen, Taget tækkedes med Bly, og til Brug for Klokken opførtes Tagrytteren;

Vinduerne fik blyindfattede Ruder, Gulvet i Kirken lagdes med Fliser med paatrykt Mønster, og Terrænet om Bygningen blev reguleret. Særlig smukke ere de to Gavle, Vestgavlen med sine tre store spidsbuede Vinduer og sine Blindinger, Østgavlen (se Vignetten S. 56) med sit ene store Vindue og sine Blindinger samt Trappetaarnet, der fik spidst, mangesidet Spir. Kirken har to Indgange, nemlig Hovedindgangen paa Langhusets Nordside helt

Klosterkirkens Indre.

mod V., indenfor hvilken der er en Forstue, og en anden paa Sydsiden helt mod Ø. tæt ved Koret. Ved Restaurationen udbedredes tillige Inventariet, og der indlagdes Varmeapparat og Gas.

Af det rige gamle Inventar, der er fra de forskelligste Tider, fra Middelalderen til op i 18. Aarh., nævnes: I Koret, der er hævet et Par Trin, staar den rigt udskaarne, stærkt forgyldte Altertavle med en Midttavle, hvori Korsfæstelsen med mange Figurer, to Sidetavler med 12 Apostel- og 4 Helgenfigurer og et Fodstykke med de hellige tre Konger; Tavlen, fra

omtr. 1500, er repareret 1706 (paa Bekostning af Maren Pedersd. og Karen Hansd., Enker efter Kirkeværge Mads Jørgensen Kølholt og Handelsmd. Søren Maltesen) og 1892. Paa hver Side af Koret staa 9 Munkestole fra Slutn. af 15. Aarh., med udmærket udsk. Panelværk og Endestykker, paa hvilke udsk. Billeder af Apostlene, Helgener og 4 Vaabenskjolde, der vise, at Stolene ere bekostede af Erik Ottesen Rosenkrantz og Niels Manderup til Barritskov; paa Undersiden af 3 af Sæderne er der store udsk. Hoveder. Nogle lign. Korstole, som før have staaet op ad Gitteret, der skiller Koret fra Kirken, ere nu flyttede ned til Vestmuren. Det stærkt forgyldte Trægitterværk mellem Kor og Kirke, med store Figurer, Malerier m. m., er bekostet 1679 af Jens Nielsen Thonbo og 1702 forgyldt og stafferet af Handelsmd. Henr. Lichtenberg og Hans Christensen. Oven over Gitret er anbragt et stort Krucifiks (restaur. af Morten Cordtsen 1720), der naar helt op til Korbuen. Prædikestolen, der bæres af Marie med Barnet, og som har en Del Figurer og Lydhimmel, er som nævnt S. 59 fra Vor Frelsers Kirke. Den gamle, romanske Granitdøbefont, med Dyrefigurer og Rebsnoning paa Kummen, staar for Østenden af det nordl. Sideskib, indhegnet af en udsk. Funtelukkelse med Englefigurer og Ornamenter, bekostet 1716 af Borgmester Stefan Rasmussen Hofgaard. Orgelet, over Forstuen, er anskaffet ved sidste Restauration (det tidligere Orgel, bekostet 1739 af Peder Thomassen Bering, var anbragt midt paa den nordl. Side af Midtskibet paa et Pulpitur, der med Orgelet fjernedes 1863). Stolene, som nævnt, fra 18. Aarh. ere malede med barokke, symbolske Billeder som Stolene i Søndersogns Kirke i Viborg, med Aarstal 1738 og Navnet M. Chr. Thrane. Paa hver Side af Koret for Enden af Sideskibene er der et Kapel med muret Begravelse under. I det nordl. Kapel (hvælvet), hvortil der fra Koret er Opgang, skilt ved et Jærngitter, findes 3 Kister og et stort Marmormonument med Portrætmedaillon over Kammerassessor, Apoteker Gotfred Schmidt, † 1773 (Stamfader til Familien v. Schmidten) og to Hustruer. I det sydl. noget større Kapel (Bjælkeloft), med Portal og Jærngitter ud til Sideskibet og en rund Aabning ud til Koret, hænge to sorte Marmortavler, der fortælle, at her ere begr. to russiske Prinser Peder, † 1798, og Alexis, † 1787, og deres Søstre Catharina, † 1807, og Elisabeth, † 1782 (se under Hist.); deres Kister ere satte ned under Gulvet, og Kapellet er tomt. I det vestl. Hjørne af det sydl. Sideskib findes det Lichtenbergske Gravkapel, skilt fra Hoved- og Sideskib ved smukke Jærngitre (uden for Gitret ved Sideskibet et smukt udsk. Trægitterværk med Indskrift, at denne Begravelse har Chr. Nielsen Thonbo og Hustru ladet indrette 1675); det er indrettet 1738 af Etatsr. Gerh. Hansen Lichtenberg, † 1764, der er begr. her med sin Hustru Bodil Hofgaard, † 1795, deres Børn og hans Forældre Handelsmd. Hans Christensen, † 1740, og Gedske Lichtenberg, † 1697, samt hans Morbroder Handelsmd. Henr. Lichtenberg, † 1745; i Kapellet findes 2 Marmorkister med G. Lichtenbergs og Hustrus Lig og et kostbart, over 9 Al. højt Marmorepitafium, udf. af Didr. Gercken; Nedgangen til den nu tomme Gravkælder er fra Sideskibet. Af de mange andre, til Dels pragtfulde Epitafier nævnes: i Koret: over 1) Borgmester Jørgen Hansen Høgsbro, † 1697, og Hustru Maren Jensdatter Thonbo, † 1686, 2) over Kancellir. Joch. Lichtenhjelm, † 1775, og hans to Hustruer, 3) over Borgmester Anders Jørgensen, † 1620, og hans Hustru (med Billeder af dem og Børn), 4) over Borgmester Jørgen Christoffersen Blimester, † 1697, og Hustru. Paa den sydl. Pille ved Opgangen til Koret

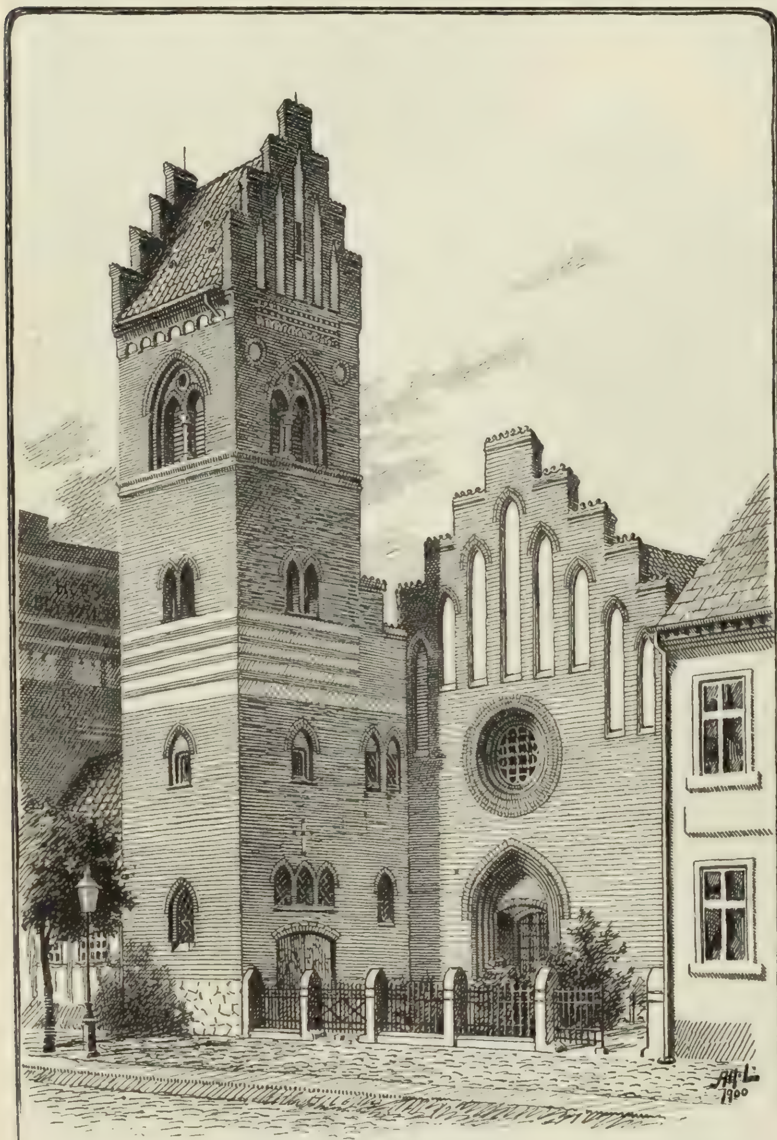
er et stort Epitafium over Borgmestrene Hans Olufsen Riber, † 1615, og Ernst Ernstsen Baden, † 1656, med den førstes Hustru Ane Hansdatter Svane, † 1634, og deres Datter, g. m. Baden (paa Epitafiet er der Billeder af 12 Personer, hvoraf 6 Børn; man har gættet paa, at de forestille Historio-

Det Lichtenbergske Kapel.

grafen Hans Svaning, † 1584, Ane Svanes Fader, med Hustru og Børn). Paa den tilsv. nordl. Pille Epitafium over Raadm. Oluf Ibsen, † 1644, og to Hustruer (afb. i Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 3. R. Pl. 6). I Midtskibet Epitafier over Købmd. Jens Jørgensen Lindvig, † 1689 (med hans Billede i hvidt Marmor og 4 Figurer hentydende til Handelsstanden), og Chr. Thonboe til Jensgd., † 1707. I nordl. Sideskib er der en Begravelse (Marmortavle) for den Lillienskjoldske Familie, indrettet 1798 af Enken efter J. G. Lillien-

skjold († 1796). Af Ligsten ere kun faa bevarede, alle nu indsatte i Væggene, bl. a. over de to ovenn., Borgmester Anders Jørgensen og Raadmd. Oluf Ibsen, over Handelsmd. Peder Jørgensen Flensborg, † 1714, og 2 Hustruer, over Raadmd. Joh. Andersen, † 1674, og Hustru (se Vor Frelsers Kirke S. 59), og over Præsten Hans Knudsen og Hustru, begge † af Pesten 1619, samt deres Datter og hendes Mand, Raadmd. Hans Kalesen Høg, † 1678. I Vaabenhuset findes 3 Ligsten, deraf en over Raadmd. Thomas Pank, † 1741, og Hustru. Af de mange, der have været begr. i Kirken, nævnes en fynsk Adelsmand, fra Sandagergd. (?), † 1561 (efter Sagnet under en Dans paa Stjernholm), og Rigshofm. Ejler Hardenberg til Mattrup og Vedtofte, † 1565.

Katolsk Kirke.

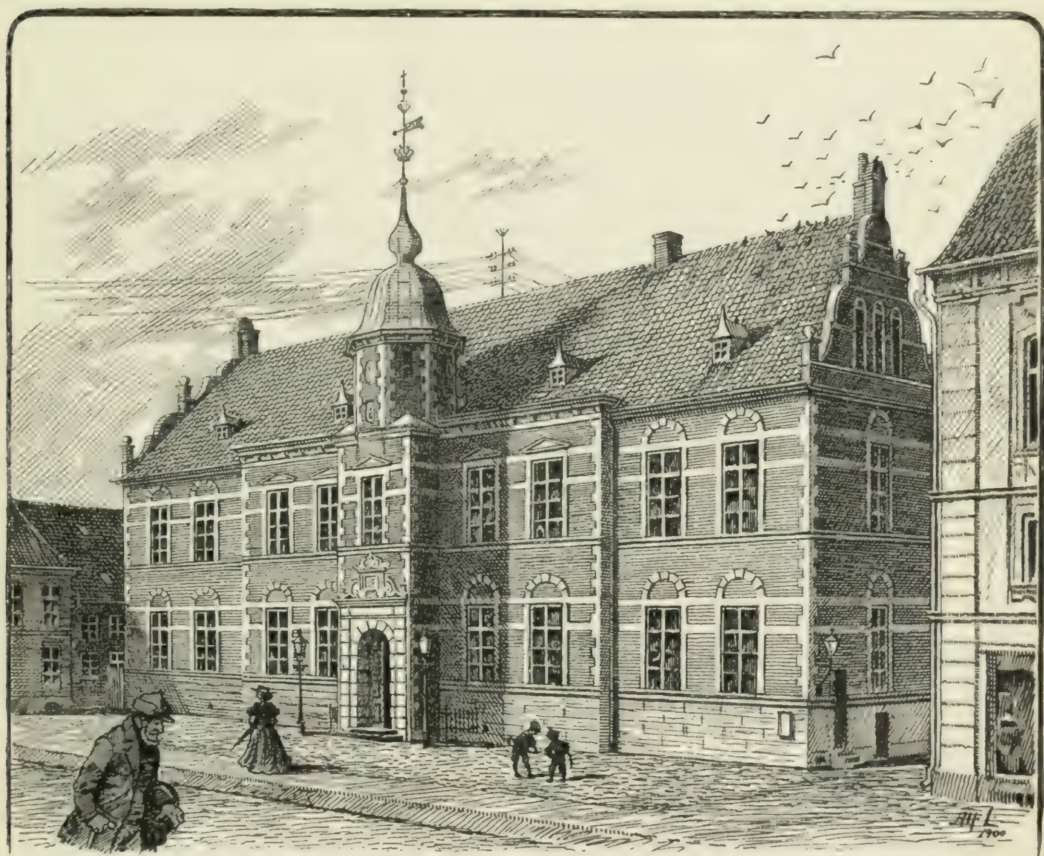
Ved Restaurationen 1862 fandtes nogle Kalkmalerier (Korsfæstelsen, Nedtagelsen af Korset, Opstandelsen) paa Muren i det nordl. Sideskib, fra Midten af 15. Aarh., ligeledes et paa Korets Østmur (den hellige Christoffer) og paa Hvælvinger og Ribber nogle Dekorationer; senere er der paa Korets Nordmur fremdraget to adl. Vaabenskjolde (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 16).

Klosterkirken ejer sig selv. Den har Formue fælles med Vor Frelsers Kirke (se S. 61).

Kirkegaarden, omtrent 1 Td. Ld., der omgiver Kirken paa alle Sider og var Byens eneste Kirkegaard fra 1575 til 1836, bruges nu ikke mere (det sidste Lig jordedes her 1896). Tidligere skiltes den fra Borgergade ved en omtr. 3 Al. høj Mur, i hvis vestl. Del der var 9 rundbuede Nicher; Muren erstattedes 1896 med et Jærngitter med Granitpiller. Paa Kirkegaarden er et 1888 opf. Ligkapel af Træ og mange bevarede Grave med Gravsten

og Mindesmærker, deribl. ved Gitret ud mod Borgergade et over Horsens lærde Skoles Rektor Oluf Worm, † 1830 (en sleben Granitsten med fritst. Vase med Relief, inden for et Jærngitter), rejst 1836 af Disciple. Ved den sydl. Kormur staa flere udhugne Granitsten, deribl. en Portal med en Halvsøjle og en Tympanon med Christus og en Figur paa hver Side, samt en anden Tympanon med Dyrefigurer m. m. I Kirkens Nordmur har der været en lille tilgitret Aabning ned til et Gravkammer under nordl. Sideskib (et helt ugrundet Sagn har sat Aabningen og den ene Tympanon med Christusfiguren, der før har haft Plads i Nærheden, i Forbindelse med en Nonne, der skulde være indmuret der).

Hospitalskirken, se S. 71-72.

Raadhuset.

Metodistkapellet, Vimmelskaftet, af røde Sten i to Stokv., er indviet 1892.

Romersk-katolsk St. Josephs Kirke, Nørregade, er opf. 1896-97 (indviet $^{31}/_{1}$ 1897) i gotisk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten med hvide Kalkstensbælter og Kamgavle (Arkit.: H. F. J. Estrup) og bestaar af Skib og Kor samt et 40 Al. højt Taarn, der ligger foran og ved Siden af Kirken ud til Gaden. Til Kirkens Hovedindgang, ud til Gaden, fører en Stentrappe. Kirken (Længde 33, Bredde 15, Højde 16 Al.) er delt i en Midtgang og to Sidegange og har aaben Tagkonstruktion; den er rigt dekoreret og har Glasmalerier i de 3 Vinduer bag Alteret. Taarnrummet er Ligkapel. Katolikkerne have holdt Gudstjeneste i Byen fra 1872, først i en Baggaard i Søndergade, siden i et $^{17}/_{12}$ 1874 indviet Kapel i Nørregade (før „Hotel Royal"), der ligger ved den nuv. Kirke og er indrettet

til Skole. Ved Kirken er der Præstebolig (se Ugebl. for kat. Kristne 1897, S. 88 og 99).

Foruden Klosterkirkegaarden har Byen 3 **Kirkegaarde**. Den gamle Assistens Kirkegaard, N. for Kattesund, er anlagt 1835, udvidet 1860, nu omtr. 7$^1/_2$ Td. Ld. Paa Kirkegaarden findes et Monument for faldne Krigere (omtr. 200) fra de slesv. Krige; det bestaar af en stor Granitobelisk paa en Høj, i hvis Sider ere indsatte Sten med de faldnes Navne; ligeledes et Monument for Borgm., Kmhr. J. C. v. Jessen, † 1884, rejst af Byens Borgere. Den nye Assistens Kirkegaard, Ø. for Byen ved Landevejen, anlagt 1875, indviet $^{16}/_6$ 1876, udvidet 1894, er omtr. 13$^1/_2$ Td. Ld. — Mosaisk Kirkegaard, Frederiksgade, omtr. $^1/_2$ Td. Ld., er tagen i Brug 1851; et Ligkapel, med Bolig for Opsynsmanden, er skænket af Købmd. Z. I. Levy og er nu gaaet over til Levy's Stiftelse (se S. 73).

Raadhuset, Hj. af Søndergade og Raadhusstræde, er opf. 1854-55 (paa samme Plads, hvor det tidligere, i Slutn. af 16. Aarh. opf. Raadhus, 1 Stokv. med Kælder, høj Trappe og 3 Kviste ud til Søndergade, stod; det ældste Raadhus, der vistnok laa paa Hjørnet af Borgergade og Torvet, antages at være brændt omtr. 1580) for 42,981 Rd. og ejes alene af Købstaden. Bygningen er opf. af røde Mursten med Sandstensforsiringer og Renæssancegavle mod V. og Ø. (Arkitekt: H. Chr. Zeltner) og er i to Stokv.; midt paa Façaden ud til Søndergade staar et firkantet Taarn, hvori Hovedindgangen er, og over hvilket hæver sig en ottekantet Overbygning med Kuppel og Spir; over Indgangen staar: „Sub lege libertas“ (Frihed under Loven) og Aarst. 1855. Inden for Indgangen er en stor Forhal, baaren af Træsøjler. Raadhuset indeholder bl. a. i Stuen Borgmester- og Byfogedkontor, Kæmnerkontor, Politistation og Bytingssal, paa 1. Sal en stor Sal, med en Del Malerier af oldenborgske Konger, en Byraadssal med Udvalgsværelse, Vor og Nim Hrdr.'s Tingstue samt Arkivlokaler. Paa Pladsen bag ved Raadhuset opførtes 1845 en særskilt, nu nedreven Arrestbygning. Paa denne Plads med Façade ud til Raadhusstræde er der 1900-1 opf. et nyt **Ting- og Arresthus**, en stor, trefløjet Bygning i 2 Stokv. paa Granitsokkel (Arkitekt: H. F. J. Estrup). Bygningen, der antages at koste omtr. 200,000 Kr., af hvilke Købstaden betaler $^4/_7$, Skanderborg Amtsrepartitionsfond Resten, indeholder bl. a. Tinglokaler for Købstadens og Vor og Nim Hrdr.'s Jurisdiktioner, Lokale for Forligskommissionen og Kontorlokaler for Vor og Nim Hrdr. samt 20 Enkeltceller og 2 Dobbeltceller.

Den lærde Skole stammer fra Reformationstiden, idet den fik sit første Lokale i en Fløj (vistnok den østl.) af Graabrødreklosteret, som Fr. I 1532 skænkede Byen. Efter en Indskrift paa den 1746 nedrevne gamle Skolebygning: „Erik Lange 1589“ (Erik L. til Engelsholm, dengang Lensmand paa Bygholm Slot) er Skolen 1586 vistnok erstattet med en ny, der laa paa Kirkegaarden N. Ø. for Kirken. Denne Bygning viste sig ved en Synsforretning 1736 saaledes i Forfald, at der 1746 paa dens Grund opførtes en ny; denne gik helt ud til Borgergade, bestod af 54 Fag Grundmur og 8 Fag Bindingsværk og kostede 3890 Rd. Den viste sig dog med Tiden for lille, og ved kgl. Res. af $^3/_{12}$ 1847 bestemtes, at der skulde opføres en ny med Rektorbolig, hvortil anvistes 35,278 Rd., der skulde udredes af den alm. Skolefond; ved Res. af $^{12}/_8$ 1848 overlodes Palæet paa Torvet (se S. 77) til det lærde Skolevæsen til Opførelse af den

nye Bygning. Denne Plan blev imidlertid ikke udført, Palæet blev med kgl. Tilladelse solgt 1852, og Lov af $^{28}/_{3}$ 1855 fastslog, at der skulde opføres en ny Skole for 33,000 Rd. Den blev efter Tegn. af Bygningsinspektør Thielemann opført 1856-57 paa Hj. af Havnealleen og Amaliegade og bestaar af en 115 F. lang Hovedbygning, af gule Mursten, i to Stokv. med Kælder (til Økonomilejlighed og Pedelbolig) og Kvist, og en ved en Portbygning med Hovedbygningen forbunden omtr. 80 F. lang Sidebygning, ligeledes i to Stokv., med Gymnastiklokale i Stuen og et omtr. 20,000 Bd. stort Bibliotek paa 1. Sal. Over Hovedindgangen ud til Havnealleen staar: „Ut discat juventus sapere et fari“ (for at Ungdommen kan lære at tænke og tale). I Frontespicen er anbragt et af nogle Horsensborgere skænket Ur. Bygningen indeholder foruden Rektorbolig (i øverste Stokv.) en Sangsal, 13 Klasseværelser, 1 Lærerværelse og Værelser til Skolens fysiske og naturhist. Samlinger samt et Sløjdlokale. Skolen har for Tiden 1 Rektor, 1 Overlærer, 10 Adjunkter, 1 Timelærer og 2 Gymnastiklærere. Da Latinskolens 2 nederste Klasser nedlagdes 1871, oprettede Lærerne en Forberedelsesskole (der nu faar en egen Bygning) til den lærde Skole. Der var i den lærde Skole $^{1}/_{9}$ 1901 157 Elever (deraf 65 i Realklasserne), desuden i Forberedelsesskolen 53 Elever. (Om Skolen se *C. F. W. Bendz*, Bidr. til H. lærde Skoles Hist. i ældre og nyere Tider, Horsens 1848, *Jørgensen*, Medd. om Studenterne fra H. Skole 1750-1851, 1883, og *A. S. Steenberg*, H. lærde Skoles Bibl., i Skolens Indbydelsesskr. 1895).

Det **kommunale Skolevæsen** omfatter en Betalingsskole og to Friskoler. Betalingsskolen, **Borgerskolen** (den borgerlige Realskole), Skolegade, er opf. 1860 af røde Mursten med gule Forsiringer i 3 Stokv. med Kælder og en stor Kvistbygning med Kamgavl (Arkitekt: Steinbrenner) for 23,250 Kr. (med Grunden); 1895-96 opførtes bag ved den en ny Bygning (Arkitekt: Estrup) af røde Mursten i to Stokv. med Kælder for 41,181 Kr. Borgerskolen har en Drengeafdeling, der er Realskole, og en Pigeafdeling. Borgerskoleeksamen skal afholdes første Gang 1903 for Drengene, 1904 for Pigerne; $^{1}/_{9}$ 1901 havde Skolen 19 Klasser, 520 Elever (deraf i Drengeafdelingen 12 Klasser og 328 Elever) og 12 Lærere og 8 Lærerinder. De to Friskoler ere: 1) **Vestre Kommuneskole** (før kaldet „Friskolen“), Allégade, opf. 1860 af røde Mursten med gule Forsiringer i 2 Stokv. med Kælder og Kvistbygn. (Arkitekt: Steinbrenner) for 17,196 Rd. (med Grunden); 1895-96 opførtes bag ved den en ny Bygning (Pigeskole) af røde Mursten i 3 Stokv., og samtidig et Gymnastikhus (Arkitekt: Estrup), for 73,520 Kr. Skolen havde $^{1}/_{9}$ 1901 30 Klasser og 971 Elever (deraf 528 Drenge). 2) **Østre Kommuneskole** (før kaldet „Forberedelsesskolen“), Kildegade, er opf. 1881-82 af røde Mursten i to Stokv. med Kælder (Arkitekt: Stadsingeniør, Kancellir. H. C. Hansen) for 73,426 Kr.; 1887-88 blev den gjort dobbelt saa stor og udvidet med 8 Klasseværelser (s. Arkitekt) for 41,555 Kr.; den havde $^{1}/_{9}$ 1901 31 Klasser og 1041 Elever (deraf 533 Drenge). Friskolerne havde 2 Overlærere, 20 Lærere og 20 Lærerinder foruden 1 Gymnastiklærer og 1 Gymnastiklærerinde. Ved det offtl. Skolevæsen er ansat en kgl. udnævnt Skoleinspektør, der tillige er Overlærer ved Borgerskolen. — Af Privatskoler er der 21, hvoraf to (Frk. Schougaards Pigeskole, Kildegade, 125 Elever, og Frk. Friis' Pigeskole, Rædersgade, 87 Elever) have Ret til at afholde Realafgangseksamen. Desuden kan nævnes romersk katolsk Skole, ved Kirken (se S. 67),

der har omtr. 108 Elever. Af de øvrige ere 12 Forberedelseskoler; i alt var der i Horsens $^{1}/_{1}$ 1901 3765 skolesøgende Børn.

Af andre Undervisningsanstalter nævnes: **Den Rosing-Ræderske Aftenskole** (Lokale i Vestre Kommuneskole) er oprettet 1829 som en Søndagsskole, udgaaet fra „Selskabet for Søndagsskolerne i Horsens", der stiftedes $^{28}/_{1}$ 1829, særlig ved Præsten U. F. Rosings og Borgmester N. D. A. Ræders Bestræbelser, 1864 ændret til en Aftenskole, navnlig for Haandværkslærlinge. Skolen, der opretholdes ved et Legat paa 4000 Kr. af Ræder samt ved Tilskud fra Skanderborg Amts Skolefond og fra Byen, ledes af Horsens Skolekommission; den har 2 Lærere og omtr. 86 Elever, fordelte i 4 Klasser. **Teknisk Skole**, Allégade, er oprettet $^{16}/_{10}$ 1857 af Haandværker- og Sangforeningen som en „Tegneskole"; 1875 fik den sin egen, af Foreningen i dens Have opførte Bygning af røde Mursten i to Stokv. Skolen ejer en Del Legater og faar Understøttelse af Stat, Amt, Kommune og Sparekassen; den er delt i 43 Klasser, har 19 Lærere og omtr. 510 Elever. Der paatænkes opf. en ny Bygning. **Handelsskolen**, opr. 1869, har 5 Klasser, 7 Lærere og omtr. 90 Elever. **Horsens Kvindeseminarium**, Ryesgade, en stor Bygning af røde Mursten i to Stokv. (Arkit: Estrup), er opr. 1878 og anerkendt af Staten; det har 29 Elever, 6 Lærere og 6 Lærerinder. Til Seminariet er knyttet en Pigeskole, som kun optager Børn fra Kommuneskolerne (117 Elever).

Et Gymnastikhus, Kildegade, er opf. 1878 paa det gamle Ridehus' Grund af Kommunen for 20,656 Kr. (Arkit: Clausen). Kun en Del af Bygningen benyttes dog som Gymnastiksal for to af Kommuneskolerne; det øvrige er Ridehus. Hele Bygningen benyttes undertiden til Forsamlingshus og Udstillingslokale (83 F. langt, 32 F. bredt). Et nyt Gymnastikhus, med to Gymnastiklokaler, i to Stokv., skal opføres 1902 ved østre Kommuneskole.

Horsens Hospital. Fr. I skænkede 1532 til Byen Graabrødreklosteret, saaledes at Kirken som nævnt skulde være Sognekirke, medens Klostergaarden dels skulde være Skole og Bolig for Præsten, dels indrettes til et Hospital for „fattige, vanføre syge Mennesker". Denne sidste Anvendelse af Klosteret blev dog aldrig til Virkelighed, vistnok fordi Byen i sit fra Middelalderen stammende Helliggesthus alt i Forvejen havde et Hospital. Nogle Aar senere saa det imidlertid ud til, at Horsens for stedse skulde miste dette, idet Chr. III $^{12}/_{11}$ 1541 forordnede, at alt Gods, Rente og Rettighed, der hørte til Helligaandshusene i Horsens og Randers, skulde henlægges til Aarhus Hospital (se S. 19). Men Horsens Hospital blev dog genoprettet, idet Fr. II $^{8}/_{5}$ 1560 udstedte et Brev, hvori det hedder, at „vi ere komne udi Forfaring, hvorledes der har været et Hospital i H., og det paa nogle Aar har været øde; da paa det at fattige, syge og saare Mennesker, som for deres Sygdoms og Skrøbeligheds Skyld ikke kunne gaa og bede deres Brød, maa der have et Sted og Værelse og dertil have nødtørftig Underhold, have vi befalet, at Hospitalet i H. skal nu straks igen opbygges". Ved s. Brev henlagde Kongen til det 6 Gaarde og 1 Bol i Mols, Ning og Bjærge Hrdr., hvilke da hørte til Aarhus Hospital, men før havde ligget til Horsens Hospital, samt 4 Læster Korn af Kronens Korntiende af Bjærge Hrd., m. m. I Spidsen for Hospitalet skulde staa en Forstander. I de nærmest flg. Aar modtog det store Gaver. Fr. II stadfæstede 1564 en Gave fra Holger Rosenkrantz til Boller til Hospitalet, best. af 11

Gaarde og 1 Bol i Gislum, Middelsom, Rougsø, Nør- og Sønderhald Hrdr.; af Renten heraf skulde der i Hospitalet oprettes 5 Senge, hvortil Rosenkrantz for sig og Arvinger betingede sig Belæggelsesret; 1565 skænkede Kongen det aarl. 100 Læs Ved fra Kronens Skove i Skanderborg Len; 1568 befalede han, at der skulde skaffes det 4000 Mursten og Tømmer til 4 Bindinger Hus; 1569 overlod han det Torsted Kirke (som før havde hørt til Horsens' St. Jørgens Gaard), saa at det fik Patronatsret til Kirken med Ret til at indsætte Sognepræsten, der tillige skulde gøre Tjeneste i Hospitalskirken; s. Aar gav han det en Del Jordegods i Nørvang, Tørrild, Bjærge og flere Hrdr. Ogsaa i 17. Aarh. virkede Hospitalet under gunstige Vilkaar; $^7/_6$ 1665 fik det en Fundats, hvori det bl. a. fastsattes, at Aarhusbispen og Lensmanden paa Stjernholm skulde føre Overtilsyn med det, og at Præsten skulde prædike for Lemmerne 2 Gange ugtl. foruden Søn- og Helligdage. Ved Beg. af 18. Aarh. var dets Bestaaen truet, idet Stiftamtmanden og Aarhusbispen 1705 foreslog Kongen, at det skulde nedlægges, Bygningerne sælges og Lemmerne flyttes til Aarhus Hospital; men Planen blev ikke udført. De ugunstige Pengevilkaar under og efter Krigen 1807-14 og en mindre heldig Bestyrelse havde da nær bragt det til Undergang. I Slutn. af 18. og i 19. Aarh. bortsolgtes en Del Jordegods. Ved Midten af 18. Aarh. var der 31 Lemmer, der fik 2 Mk. ugtl.; i 1780 blev Underholdsportionerne forhøjede, og 1795 oprettedes der 12 nye Portioner; ved en Stiftsøvrigheds Res. af 1823 bestemtes, at der skulde være 24 Lemmer med Kostportioner og et større Antal uden for Hospitalet med Understøttelsesportioner. Ifl. den nugældende Fundats af $^7/_7$ 1856 har Hospitalet 24 faste Pladser for gamle værdige trængende af Aarhus Stift (i Reglen 12 Md. og 12 Kvinder), der faa Husly, Varme, Lys, Vask, Klæder, Medicin og Lægehjælp samt Kost eller i Stedet derfor 3,50 Kr. ugtl. Uden for Hospitalet gives Understøttelse til 10 Personer med 0,66 Kr. ugtl. Ifl. Fundatstillæg af $^{22}/_{12}$ 1876 er der optaget 14 Pensionærer af den dannede Middelstand (i Reglen Piger, Enker eller forladte Kvinder), der bo i en nyopf. Bygning og nyde det samme som Lemmerne. Hospitalet ejer $6^5/_8$ Td. Hrtk. Jordegods, Torsted Sogns Kirke-, Konge-, Korn- og Kvægtiende, Bjærge Hrd.'s Kvægtiende og Andel af Hornum Sogns Kvægtiende samt $^{30}/_4$ 1901 en Kapital paa 291,551 Kr. Hospitalet er brandforsikret for 69,380 Kr. Det bestyres under Stiftsøvrighedens Direktion og Sognepræstens og Borgmesterens Inspektion af en Forstander; 1. resid. Kapellan i Horsens er tillige fra 1803 (da Torsted Sogn blev Anneks til Hatting) Præst ved Hospitalet.

Den omtr. 45 Al. lange Hovedbygning, ud til Hospitalsgade, stammer vistnok fra Hospitalets Genoprettelse i 1560 og er mulig bygget paa det gamle Helligaandshus' Plads (efter andre laa St. Jørgens Gaarden før her); den er opf. af røde Mursten i to Stokv. med Kælder under den sydl. Del af den; i dens sydl. Ende er Kirken, der gaar gennem begge Stokv., indrettet; i øvrigt indeholder Fløjen Beboelse for de faste Lemmer samt Sygestue. Til Bygningens Gaardside støder en 1843 opf. Tværbygning af Grundmur, der først var i 1 Stokv., men 1862 fik tilbygget et 2. Stokv.; den indeholder Økonomilejlighed, Bolig for Økonomen, Ligstue og Værelser for Lemmerne. Til de ovenn. nye Pensionærer opførtes i Haven ifl. kgl. Res. af $^{24}/_6$ 1875 en 30 Al. lang, ny Bygning af Grundmur i 2 Stokv., ved en lille Bygning sat i Forbindelse med Tværbygningen. Ud til Hospitalsgaarden ligger ogsaa Forstanderboligen, i 1 Stokv. med Kælder og

Kvist, opf. 1866. Kirken, der sikkert stammer fra Hospitalets Genoprettelse i 1560, er restaur. 1868-69 (under Ledelse af Ingeniør J. Clausen); den fik da en ny Altertavle i gotisk Stil, dog med Benyttelse af udsk. Billeder fra den gamle kat. Tavle (i Midten Jmfr. Marie med Christusbarnet). To Malmalterstager, skænkede 1665 af G. og F. Jeltzer. Ny Prædikestol; Orgel fra 1879; et gmlt. Krucifiks; det flade Bjælkeloft er dekoreret. Den tilhørende Have med Gaardsplads er omtr. 1 Td. Ld.

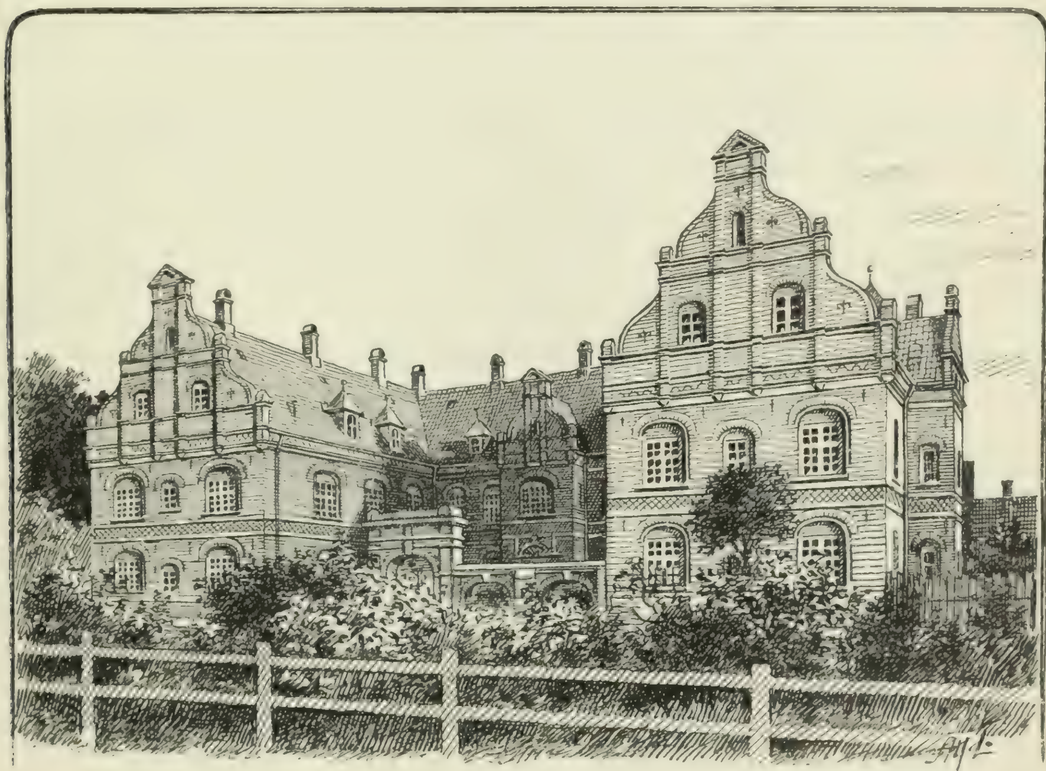
Sygehuset for Horsens Lægedistrikt, Kildegade, ejes af Købstadskommunen med $^1/_3$ og Skanderborg og Vejle Amtskommuner (henh. med 26 og 41 pCt.) i Forening. Det er opf. 1858 af gule Mursten (Arkitekt: Thielemann) for 34,137 Rd. og bestaar af en to Stokv. høj Hovedbygning med Sygestuer mod S. og N. paa begge Sider af Korridoren, der deler Bygningen; 1869 udvidedes det med en Tilbygning (18,838 Rd.); det har Plads til 52 Patienter. I Tilbygningen er der Badeanstalt. (Det ældre Sygehus, i Borgergade, er solgt). — **Epidemihuset**, Langmarksvej, N. for Byen, er opf. 1871 for 5087 Rd. og ejes af Byen; det er opf. af gule Mursten i 1 Stokv. og har Plads til 10 Patienter. — En **Desinfektionsanstalt**, ved Aaen, er oprettet af Kommunen 1885.

Forsørgelsesanstalten, ved Fabriksvej og Houmannsgade, er opf. 1872-73 efter Tegn. af Ingeniør J. Clausen for 66,600 Kr. og bestaar af en 2 Stokv. høj Bygning af Grundmur med Façade mod S. og Udbygning mod N.; den er delt i to Afdelinger, en for Mænd og en for Kvinder, og er beregnet til 40 gamle, uarbejdsdygtige fattige. — **Tvangsarbejdsanstalten** (8 Td. Ld.), N. for Byen ved Tugthusvej, er opført 1863-64 af Skanderborg og Vejle Amtsraadskredse samt Horsens, Skanderborg og Vejle Byer; Bygningen er af Grundmur i to Stokv. og har Plads til omtr. 90 Lemmer og Tvangsfanger.

Et **St. Josephs Hospital**, N. for østre Kommuneskole, paa Borgmesterbakken, er af Katolikkerne 1901 indrettet i en i 1880'erne opf. Villa (Borgmester Lendrops).

Milde Stiftelser: **Anna Svanes Stiftelse** („Svaneboligen" eller „Himmeriges Boder"), Fugholm, er opr. 1631 af Ane Hansd. Svane (se S. 65) for 3, nu 7 fattige Enker, som desuden faa 24 Kr. aarl. i Brændselshjælp. Bygningen, af gule Mursten i to Stokv., er efter Indskriften over Døren, hvor der ogsaa findes en Svane i Hautrelief, ny opf. 1785. Stiftelsen, der med nogle Legater ejer omtr. 20,250 Kr., bestyres under Stiftsøvrighedens Tilsyn af Borgmesteren og Sognepræsten. — **Flensborgs Enkebolig**, Nørregade, i to Stokv., af Bindingsværk, men med grundmuret Façade, er opr. 1790 af Borgmester Andr. Hansen F. († 1790) og Hustru til Fribolig for 8 trængende Borgerenker, der desuden faa 20 Kr. til Brændselshjælp; Stiftelsen, der med nogle Legater ejer omtr. 9260 Kr., bestyres som den forrige. — **M. G. Nitschkes og Hustrus Borgerasyl**, Kildegade, er opr. 1832 og 1847 af Farver M. G. N. († 1847) og Hustru Karen From († 1873) med 12,000 Rd., for hvilke der 1875 opførtes en Bygning af røde Mursten i to Stokv. til Fribolig for 4 trængende Borgerfamilier og 6 Borgerenker, der foruden Fribolig faa frit Brændsel. Stiftelsen, der ejer 11,853 Kr., bestyres af Selskabet til Underst. af værdige gamle Borgere og deres Enker. — **Den borgerlige Stiftelse**, Kildegade, er opr. af nysnævnte Selskab, der stiftedes 1844, og som 1868 opførte Bygningen, af røde Mursten i 2 Stokv., med Fribolig for 8 trængende Familier og 6 enlige Personer, der

hver har en lille Have og Brændselshjælp samt Pengeunderst. af de Stiftelsen tillagte Legater. Den ejer omtr. 42,420 Kr., deri indbefattet Legaterne. — **Den Levyske Stiftelse**, Farvergade, er opf. i to Stokv. (Arkitekt: Ingeniør Clausen) af Købmand Z. I. Levy, † 1880, til Bedehus for den mosaiske Menighed (indviet $^{27}/_{12}$ 1867; den første Synagoge, indrettet 1803, var i et lejet Lokale), men omdannedes 1897-98 til Fribolig med 4 Lejligheder, og Synagogen nedlagdes (se ogsaa S. 68). — **Søstrene Houmanns Fribolig**, Jessensgade, af røde Mursten i 2 Stokværk, er oprettet 1881 af Købmand L. P. Houmann, † 1886, til Fribolig for 8 ugifte, fattige, henved 60 Aar gamle Piger, der hver faar 15 Kr. mdl.; Stiftelsen bestyres af Bestyrelsen for Horsens Børneasyl. — **Stiftelsen „Arentzens Minde"**, Hj. af Slotsgade og Gasvej, er opr. 1891 ved Te-

Arentzens Minde.

stam. af Fabrikant H. Chr. A. († 1892) med hele hans Bo. Den smukke Bygning, der er opf. 1895-96 i hollandsk Renæssancestil af røde Sten (Arkitekt: Estrup) og med Grunden kostede 78,720 Kr., bestaar af 3 Fløje i to Stokv. med Kælder (hvori Portnerbolig) og svajede Gavle; den fjerde Side af Gaarden lukkes af en Mur med Gitterport; den indeholder 7 enkelte og 20 dobbelte Lejligheder med Fribolig paa Livstid for trængende Haandværksmestre og deres Enker, fortrinsvis Slægtninge af Stifteren. Stiftelsen bestyres under Borgmesterens Tilsyn af Byraadet. — **Børneasylet**, Allégade, begyndte i et lejet Lokale, købte 1845 en Ejendom paa Borgergade, udvidet 1862, og opførte 1875 den nuv. Bygning, af gule Mursten i to Stokv.; ved senere Udvidelse kan det nu optage omtr. 200 Børn.

Jærnbanestationen, for Enden af Jessensgade, Station paa den østjydske Længdebane og Udgangspunkt for H.-Juelsminde-, H.-Tørring-, og H.-Bryrup Banerne (se S. 84), er en to Stokv. høj Bygning, opf. 1867

(Arkit.: N. P. C. Holsøe), udvidet sidste Gang 1898. Paa den til Dels beplantede Plads foran Banegaarden, „Stationspladsen", er der 1876 rejst et Springvand med en 7 F. høj Opsats (Søjle med Delfiner og Amoriner, m. m., udf. af Zinkstøber Rasmussen).

Post- og Telegrafbygningen, paa Sydsiden af Stationspladsen, af røde Mursten i 3 Stokv., er opf. 1880-81 (Arkit.: Th. Arboe), udvidet 1898-99 med 3. Stokv. (Arkit.: H. Kampmann). Den bestaar af en 72 F. lang Hovedbygning og en 30 F. lang Tilbygning. Statstelefonen har ogsaa Station her.

Toldkammerbygningen, Hj. af Havneallé og Aagade, to Stokv. af Grundmur, er opf. 1837.

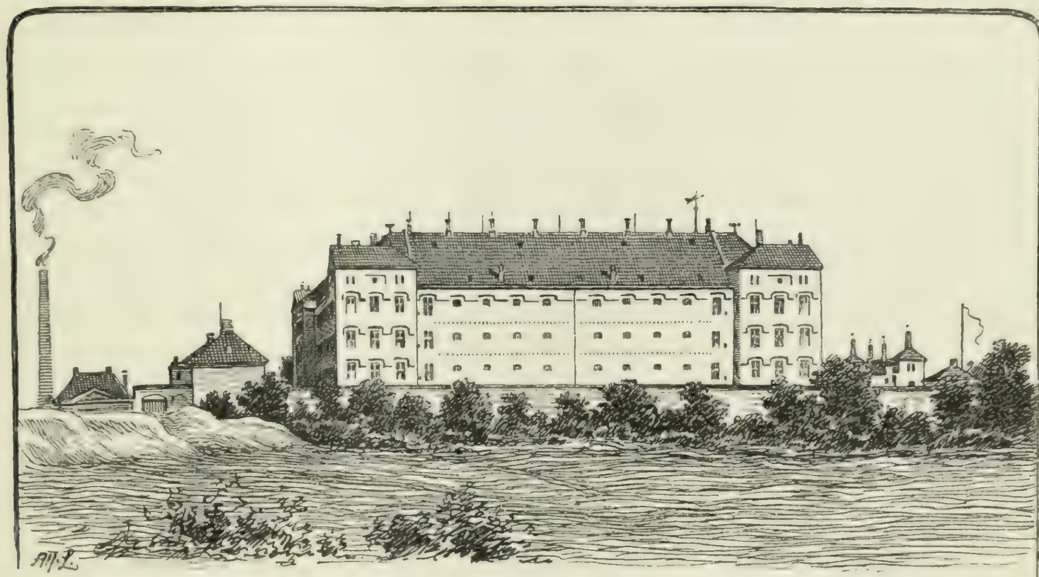
Gasværket, Gasværksvej, er anlagt af Kommunen 1859-60 (English & Hanssen) for omtr. 168,000 Kr., udvidet 1877 og 1894. Produktionen i 1900 var omtr. 50,820,000 Kbfd. — **Vandværket**, omtr. $^{3}/_{4}$ Mil N. for Byen ved *Egebjærg* i Hansted Sogn, er anlagt 1874-76 for omtrent 460,000 Kr. (English & Hanssen) og aabnet $^{15}/_{7}$ 1876. Det ligger i en smuk Dal, hvor den af Kommunen indkøbte Egebjærg Vandmølle laa, og er omgiven af høje, skovklædte Bakker, hvis Kilder afgive Vandet; gennem Dalen løber en Aa, som forsyner Mølledammen; Værket drives ved en Turbine og i den tørre Aarstid ved Dampkraft; Vandet løftes op i en Beholder, der rummer omtr. 5000 Td., og hvis Bund ligger over 152 F. over Havet; herfra føres Vandet gennem Rørledninger ind til Byen. Vandværket blev for omtr. 135,500 Kr. betydelig udvidet 1889-90, bl. a. ved Anlæg af en Reservevandbeholder paa Blæsbjærg Banke N. for Caroline Amalielund og en ny Kildevandsledning i Egebjærgdalen. Vandforbruget i 1900 var i Gnmst. 13,751 Td. pr. Døgn.

Det **offentlige Slagtehus** med Kødkontrolstation, ved Nørrestrandsvej, er opf. af Kommunen 1893 for omtr. 113,000 Kr. (Arkit.: Justitsr. Meyer).

Straffeanstalten ved Horsens, mod N. V. paa Byens Grund, er opf. af Staten 1847-53 (taget i Brug $^{20}/_{5}$ 1853) for 860,000 Kr. efter Tegn. af Bygningsinspektør, Prof. F. Friis paa et omtr. 26 Td. Ld. stort Areal af den Byen tilhørende tidligere Eksercerplads. Det store Bygningskompleks, der med den det omgivende, 774 F. lange og 15 F. høje Ringmur indtager et Areal af $2^{1}/_{2}$ Td. Ld., bestaar af 2 i Retning Ø. V. beliggende 52 F. høje, 273 F. lange og 30 F. brede Hovedbygninger, der forbindes med 3 i Retning N.-S. beliggende Tværbygninger, 52 F. høje, 128 F. lange og 40 F. brede, alle 5 Bygninger i 4 Stokv. foruden Kælder. Af de nævnte Bygninger er den mod S. vendende væsentligt benyttet i Administrationens Tjeneste, men for øvrigt ligesom Bygningen mod N. indrettet til Arbejdslokaler for Fangerne, medens de to ydre Tværbygninger optages af Sovelokaler for disse (udelukkende Enkeltceller). Midtbygningen, hvori Kirken er beliggende, er som Følge af Viborg Straffeanstalts Nedlæggelse (se IV S. 567) siden 1875 i den nordre Halvdel indrettet til Cellefængsel for omtr. 50 Forbedringshusfanger. Kælderne afgive Rum for Køkken med tilhørende Forraadskamre, Vadskeri, Badelokaler, omtrent 20 Enkeltceller til forskelligt Brug samt et Centralvarmeapparat for disse og Cellefængslet. Imellem de enkelte Bygninger indbyrdes saavel som mellem disse og Ringmuren findes det for Fangernes Bevægelse i fri Luft nødvendige Antal Gaarde (for Cellefangernes Vedk. et Kompleks af Enkeltmandsgaarde). Yderligere haves en større, ved en Mur adskilt Materialgaard, hvor bl. a. en Bygning til flere Dampkedler og en elektrisk Dynamo til den industrielle

Drift samt en fast Dampsprøjte forefindes. Umiddelbart uden for Ringmuren (eller i Forbindelse med samme) findes: midt for Hovedfaçaden mod S. en to Stokv. høj Bygning, der samtidig med at udgøre Hovedindgangen til Fængslet afgiver Bolig for Inspektør og Præst; i Hjørnerne af den sydl. Ringmur to mindre Pavilloner for henh. Bogholder og Økonomiforvalter; omtr. midt for den østre Ringmur en senere opført Tjenestebolig for Inspektionsassistenten; lidt mere nordlig, men beliggende inden for Ringmuren, en større Bygning med Bolig for Overbetjent, Køgemester m. fl. Funktionærer; ved den vestre Ringmur Sygehuset. En langs Ringmuren udvendig løbende Vej adskiller Bygningerne fra et Kompleks af Funktionærhaver, N. og V. for hvilke Jorderne ere enten tagne i Brug til Køkkenhave for Fængslet eller bortforpagtede.

Straffeanstalten er alene bestemt for mandlige Fanger (indtil 400), inddømte saavel til Tugthus som Forbedringshusarbejde. For Fanger af sidstnævnte Kategori er Behandlingen enten Cellestraf under i det hele taget samme Form som i Vridsløselille Straffeanstalt (Isolation Dag og Nat) eller

Straffeanstalten ved Horsens.

Fællesstraf efter et progressivt System — ligesom Tugthusfangerne — ifl. kgl. Anordn. af $^{13}/_{2}$ 1873. Siden 1899 er Friluftsstraffuldbyrdelse (efter irsk Mønster) anvendt paa et mindre Antal Fanger, der i indtil 5 Maaneder aarl. under fornødent Opsyn have været stationerede forskellige Steder i Ringkjøbing Amt, beskæftigede ved Opdyrkning af Alheden. — Den overvejende Del af Fangeantallet beskæftiges i Straffeanstalten med Vævning og Trikotering for Aktieselskabet Crome og Goldschmidts Fabrikker, Resten af Straffeanstalten selv med Maattesyning, Kurvefletning samt ved forskellig for Fængslets Økonomi og daglige Orden nødvendig Virksomhed.

Bestyrelsen bestaar af en Direktør (Stiftamtmanden for Aarhus Amt) og Fængselsinspektøren. Desuden er ved Straffeanstalten ansat en Præst, en Læge, en Bogholder, en Økonomiforvalter og Kasserer, en Inspektionsassistent, 2 Lærere (der tillige er henh. Degn og Organist), 1 Overbetjent og 1 Overværkmester; Antallet af øvrige Funktionærer udgør i alt 72. Til Straffeanstalten er knyttet det $^{1}/_{12}$ 1859 stiftede Horsens Fængselsselskab, der har til Formaal at understøtte de fra Fængslet løsladte Fanger og

hjælpe dem ind i en Livsstilling. Selskabet har fra sin Stiftelse indtil $^1/_1$ 1901 understøttet 1740 af de 4758 løsladte Fanger (Litt.: *S. M. Hafstrøm*, Fra H. Tugthus, tolv Aars Iagttagelser, Aarhus og Kbh. 1900).

Af andre Bygninger mærkes: Præsteboligen, Kirkegaards Allé, opf. 1894 (Arkitekt: Estrup). Brandstationen, Frederiksgade, er opf. 1900 for omtr. 32,000 Kr. (Arkit.: Estrup). Odd-Fellow Logen „Horsia", st. $^{10}/_{10}$ 1890, ejer „Palæet" paa Torvet (se S. 77). Et Silopakhus, sved Havnen, er opf. 1898 (Ingeniør Johnsen) og tilhører Aktieselsk. „Horsens Dampmølle". Haandværker- og Sangforeningens Bygning, Allégade, en anselig Bygning i to Stokv. (Arkit.: Clausen), indviet $^{27}/_2$ 1885, med stor Festsal gennem to Etager (64 F. lang) m. m. og Have (omtrent 1 Td. Ld.), hvori teknisk Skole (se S. 70). Arbejdernes Forsamlingsbygning, Søndergade, indrettet i den tidligere Kasernes Staldbygning. Horsens Landbrugsforenings Forsamlingsbygning Hejmdal, Rædersgade, opf. 1886. St. Stefanshjemmet, Vimmelskaftet, opf. af Stefansforeningen, indviet $^{20}/_2$ 1885, en Bygning af røde Mursten i 2 Stokværk med Gavl ud til Gaden; den indeholder Forsamlingshus og Børnehjem. Svendehjemmet, Slotsgade, af røde Mursten i 2 Stokværk, opf. 1890 (Arkitekt: Estrup). Teatret, Søndergade i „Jørgensens Hotel", bygget 1847, ombygget 1857, flere Gange udvidet og forbedret, rummer nu omtr. 500 Tilskuere. Frelsens Hær har Lokale paa Søndergade, Højskolehjemmet i Hestedamsgade. Af Badeanstalter har Byen, foruden Sygehusets Badeanstalt, Madevejens Badeanstalt, Nørregades Badeetablissement, Kommunens 2 Badeanstalter (den kvindl. ved Nyhavn og den mandl. Fjorden ud for Strandgade) og Horsens Badeanst., ved Havnen (Aktieselsk.).

Af Velgørenhedsforeninger og andre Selskaber nævnes: Brændselskomiteen, stift. 1844; Det alm. Velgørenhedsselskab, stift. 1863, understøtter trængende uden for Fattigv.; Den alm. Hjælpekasse, st. 1895, understøtter Medlemmerne med Sygehjælp; Skipperkasseforeningen, st. 1802, understøtter værdige trængende Sømænd og deres efterladte. Den borgl. Ligkasseforening, st. 1840; Haandværkernes og Arbejdernes Sygekasse, st. $^1/_4$ 1852; Handelsstandens Hjælpekasse, st. 1869; Foreningen til trængende Konfirmanders Beklædning, st. 1871; Foreningen til Underst. af rejsende Haandværkssvende, st. 1879, har opført ovenn. Svendehjem; Spareforeningerne „Julens Glæde", st. 1885, og „Vinterens Trøst", st. 1886; Foreningen til Undervisning for Arbejdere, st. 1884; St. Stefansforeningen, st. 1876; Kristl. Forening for unge Mænd, st. 1886; Epworthforeningen, st. 1892, med Formaal at give unge Mennesker kristl. Oplysning og Kundskaber; Nord. Good-Templar Orden, med 3 Loger: „Lykkens Prøve", „Dan" og „Vesta"; Horsens folkelige Afholdsforening; Sønderjydsk Forening for H. og Omegn, st. $^{16}/_7$ 1889; Horsens Landbrugsforening, st. $^{29}/_3$ 1862; Horsens nye Landbrugsselskab, st. $^9/_{11}$ 1884; Hesteavlsforeningen for H. og Omegn, st. 1888; H. Hesteforsikringsforening, st. 1886; Haandværker- og Sangforeningen, st. $^8/_8$ 1849 (omtr. 1200 Medl.); Arbejderforeningen, st. $^9/_{12}$ 1872; Arbejdernes Byggeforening, st. $^{31}/_8$ 1871, med det Formaal at opføre billige Boliger til Udlejning bl. Medlemmerne, har opført 5 Huse i Stefansgade; Arbejdernes Forbrugsforening, stift. $^{27}/_1$ 1885; Handelsforeningen; Horsens nye Handelsforening, stift. 1892; flere

Have- og Byggeandelsselskaber; Foreningen „Enigheden“ (beværtningsdrivende), st. $^{8}/_{6}$ 1880, bl. andet med det Formaal at opføre en Alderdomsbolig; De danske Vaabenbrødre for H. og Omegn, st. $^{31}/_{10}$ 1859; De danske Forsvarsbrødre for H. og Omegn, st. $^{11}/_{11}$ 1875; De nye Forsvarsbrødre for H. og Omegn, st. $^{14}/_{6}$ 1885; Koncertforeningen, st. 1845; Sangforeningen „Brage“, st. $^{1}/_{9}$ 1881; H. borgerl. Skyttelav, st. 1840 (omtr. 300 Medl., Skydebane i Caroline Amalielund); Skytteforeningen for H. og Omegn (Skydebane ved „Sølyst“); Klubben „Foreningen“, st. 1813, har Lokaler i Palæet, som den købte 1852, og hvis ene Halvdel den nedbrød. Paa den tilbageværende Del ses endnu en Træportal fra Palætiden.

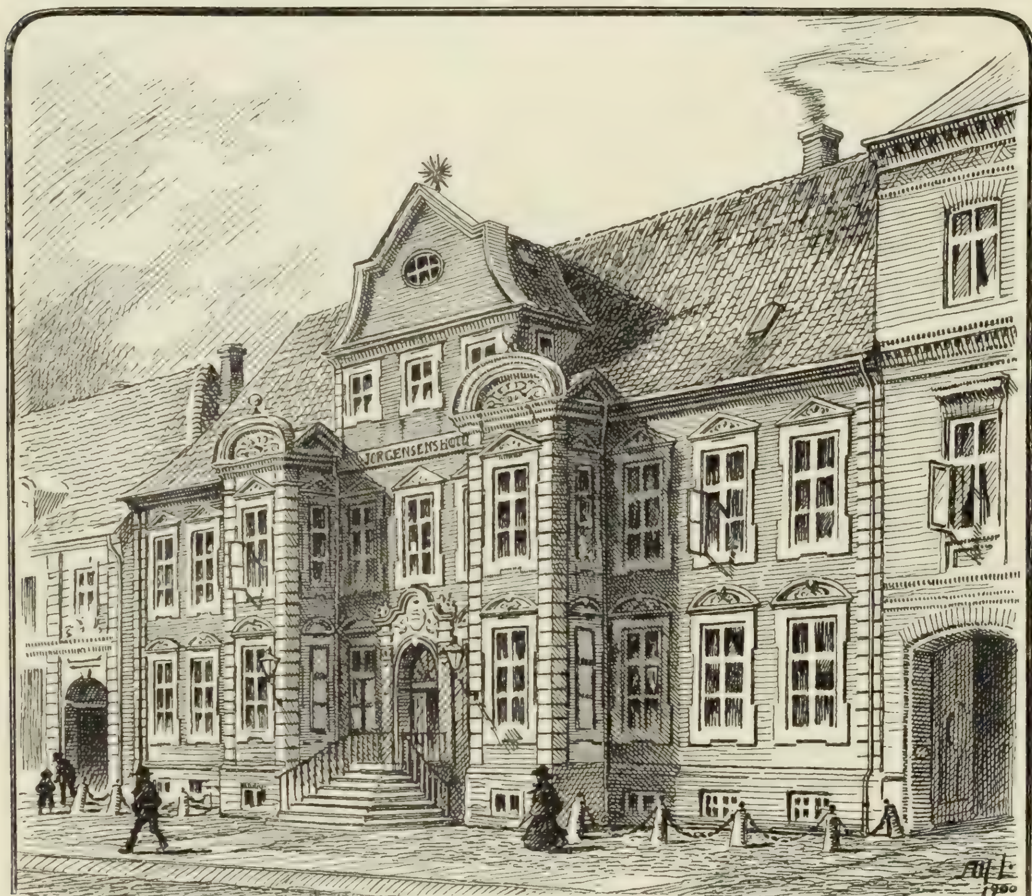
Claus Cortsens Gaard Søndergade Nr. 10.

Af Pengeinstitutter nævnes: Spare- og Laanekassen for H. og Omegn, Jessensgade (har sin egen Bygning, af røde Mursten i to Stokv., i gotisk Stil; der er 1901 opf. en ny Bygning, Hj. af Stationspl. og Jessensgade (Arkit.: Estrup). Landbosparekassen, Rædersgade (i „Hejmdal“); Haandværkerbanken, Nørregade, Horsens Bank og Banken for H. og Omegn (Filial af Kjøbenhavns Handelsbank, har Lokaler i Sparekassens Bygning). Se i øvrigt nærmere S. 83.

Foruden et mindre Anlæg ved Nørretorv (anlagt 1861) og et ved Stationspladsen med Springvand ejer Byen det smukt vedligeholdte Lystanlæg **Caroline Amalielund**, ved Byens Østgrænse. Begyndelsen blev gjort 1841 paa den saakaldte „Papegøjetoft“ (fra gammel Tid benyttet til Fugleskydning) og fik 1844 sit Navn ved Dronningens Nærværelse. Til den ældre Del, $6^{3}/_{4}$ Td. Ld., tilkøbte Kommunen 1887 omtr. $6^{1}/_{2}$ Td. Ld. I Anlægget ligger paa en Terrasse en stor anselig Pavillon (med Balkon og Verandaer), som Kommunen 1887 købte af Skyttelavet og lod ombygge og udvide (Arkit.: Estrup). Til Dels ved Kommunens Foranstaltning afholdes her om Sommeren ugentlige Koncerter. Et Lystanlæg, „Folkets Lund“, omtr. 5 Td. Ld., mod Ø. mellem Caroline Amalielund og Teglgaardsvej, er anlagt af Arbejdernes Fællesorganisation

som Samlingssted for Arbejderpartiet; det aabnedes Juni 1896. — Endnu østligere ved Stensballesund ligger det private Etablissement *Sølyst*, paa hvis Jorder der 1896 er aabnet en Cyklebane.

Gamle Huse. Et ret stort Antal gamle Privatbygninger, hvoraf dog ingen — vistnok dog paa en enkelt nær — ere ældre end fra Beg. af 18. Aarh., er endnu bevaret; karakteristisk for dem ere de oftere forekommende brede og høje Stentrapper med Jærnrækværk, men især de meget hyppige Indskrifter paa Dør- og Porthammere o. l. St., idet Skikken at forsyne Husene med Inskriptioner i andre danske Købstæder var ved at gaa af Brug omtr. Aar 1700. Som de interessanteste nævnes Huset Søndergade Nr. 10, opf. i 1718 af Købmand Claus Cortsen, af Bindingsværk i 2 Stokv. med

Den Lichtenbergske Gaard.

Façadegavl og Karnaptaarn med spaantækt Løgkuppel, hvorpaa en smuk Vindfløj (det er det eneste danske Bindingsværkshus med bevaret Karnaptaarn); Façaden er efter Datidens Brug ikke knægtbygget, men Overgangsfødder og Mellemstykker ere prydede med udskaarne Ornamenter. Af Vindfløjene bærer den paa Gavlen mod N. Indskriften C C G S D H 1718, den paa Spiret Navnet Claus Cortsen; paa en Dørhammer i Gaarden læses C C G H, 1718 og et gudeligt Vers. Huset har stedse været Købmandsgaard; i underste Etage var til Slutn. af 19. Aarh. bevaret den gammeldags store Køllestue med Købmandsboden i Baggrunden; i Karnapværelset findes vævede Tapeter. I samme Gade (Nr. 17) ligger den Lichtenbergske Gaard (nu Jørgensens Hotel), et af Landets anseligste og smukkeste ældre Købstadshuse. Her stod tidligere en 2 Stokv. høj Bindingsværksbygning

med brede Kviste og med smukt Snitværk paa Overgangsfødder, Mellemstykker og Bjælkehoveder. Denne vistnok i Beg. af 18. Aarh. opførte Gaard lod Etatsr. Gerhard de Lichtenberg i 1744 væsentlig ombygge, saaledes at Stuehuset ud mod Gaden fik sin nuv. Skikkelse, som en grundmuret Bygning i Palæstil, to Stokv. høj med Kælder. Midt paa Forsiden anbragtes en bred Kvist og paa hver Side af den høje Stentrappe en fremspringende Karnap, der gaar op gennem begge Etager og ender i halvrunde og tagformede Stenafslutninger. Over den rigt udstyrede Sandstensportal ses Bygherrens Vaabenskjold; over Dørbuen læses: „Was Gott beschert uns niemandt werdt. Anno 1744“, og over Kapitælerne Navnene G. de Lichtenberg og Bodil Hofgaard. Alle Vinduerne have Indfatninger og smukke Afslutninger i Sten. StuehusetsGaardside forblev derimod urørt, og først 1896 ombyttedes Bindingsværket med Grundmur, ved hvilken Lejlighed Gaardsi den flyttedes nogle Al. udad. I dets Indre findes ret tarvelige Rokoko Stuklofter samt Døre og Messinglaase i s. Stil. PaaLoftet opbevares Snitværket fra den ændrede Gaardside samt Rester af den Sandstensportal, der stod Ø. for Stuehuset mellem det og Naboejendommen og dannede Indkørsel til Gaarden. — I en lign., men tarveligere Stil er det grundmurede, to Stokv. høje Apotek, Søndergade Nr. 12, opf. 1736 med halvrundt afsluttet Façadekvist og Stensirater over Vinduerne og Indgangsdøren, hvortil en bred Stentrappe med Jærnrækværk fører; i Buen over Døren ere Akantusornamenter, og derunder staar Bygherrens Navn (Jacob Schmidt og Hustru Anna Margr. Helms) samt Aarst. 1736.

Pakhus ved Aaen.

Af bevarede grundmurede Bygninger fra 18. Aarh. kunne endvidere nævnes: Søndergade 15 (fra 1788), 47 og 49, Nørregade 11 og 21 (fra 1786) og Fugholm 16 („Svanebolig“, fra 1785, se S. 72). Bindingsværksbygningerne fra 18. Aarh. ere talrigere repræsenterede, men ved et

større Antal er Façaden ud mod Gaden enten oprindl. eller hyppigst senere bygget med Grundmur. Helt af Bindingsværk ere bl. a. Smedegade 7, 14, 65 og 71 (i dennes Vindfløj KSMB og KMD og Aarst. 1756), endvidere Søndergade 32 (paa et Portovertræ KMB [ɔ: Knud Monberg] og KMD og Aarst. 1772), Nørregade 4 (paa et Dørovertræ JSH og CCK og Aarst. 1779) samt et Par morsomme Pakhuse ved Aaen; med grundmurede Façader ere: Søndergade 18 (paa et Portovertræ OH og RM og Aarst. 1787), 28 (fra 1773, med flere Indskrifttræer, deribl. eet med KMB og KMD, et andet med MKMB og ACFB og Aarst. 1773), 35 (fra 1786), 43 (Hotel Skandinavien; fra dens Opførelsestid hidrøre to Overtræer, det ene med Aarst. 1724, det andet med 1733 og Navn. Erik Hofgaard og Anna Bræstrup; Façaden ud mod Gaden er 1780 ombygget af Præsten N. M. Frimodt) og 44 (paa et Portovertræ COS og DLD samt Aarst. 1781), endvidere Nørregade 31 (Flensborgs Friboliger), Aagade 33 (fra 1794, med Navnetræk PK og CO), Raadhusstræde 7 (fra 1784; over Porten Navnetræk MMB og AFB) og Hospitalsgade 6 (paa eet Portovertræ 1768, paa et andet JNHG og LKDH). I en Sidefløj til Søndergade 29 er der bevaret Rester af Bindingsværk fra 17. Aarh. — Endelig tilføjes, at der fra flere nu forsvundne gamle Huse er bevaret Indskriftplader; saaledes sidder i Søndergade 24 en Sten med Aarst. 1772 og et Vers til Minde om en tidl. Ejer, Jens Jørgensen Lindvig; i Aagade 89 sidder et Portovertræ med Aarst. 1739, og i Privateje ere to Indskrifttavler, begge med Aarst. 1727, fra Badstuegade 6 og 8. (Litt.: Tidsskr. for Kunstind. 1897 S. 21 flg.; Horsens Avis $^{23}/_{2}$ 1898).

Indbyggerantallet var 1. Feb. 1901: *22,243* (1801: 2396, 1840: 4933, 1860: 8980, 1890: 17,290), over 9 Gange større end ved Beg. af 19. Aarh.; navnlig har den stigende Industri i de senere Aar bidraget til Forøgelsen. — Erhverv 1890: 1375 levede af immat. Virksomhed, 7768 af Haandværk og Industri, 3188 af Handel, 141 af Jordbrug, 158 af Søfart, 131 af Fiskeri, 3477 af forsk. Daglejervirksomh., 561 af deres Midler, 183 nøde Almisse, og 308 (deraf 287 Tugthusfanger) sade i Fængsel. — Horsens er en meget driftig By, hvor Haandværk og Industri ere i stadig og stærk Fremgang, ligesom Handelen er i rask Opkomst paa Grund af den gode Havn og de senere Aars Baneanlæg, der forøge dens i Forvejen gode, frugtbare Opland.

Af fremmede Varer fortoldedes 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 644,480 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 155,032 Pd., Silke- og Silkevarer 2640 Pd., uldne Manufakturvarer 90,778 Pd., Vin 85,313 Pd., andre Spirituosa à 8⁰ 1654 Vrtlr., Glas og Glasvarer 94,046 Pd., Humle 40,182 Pd., Stentøj, Fajance osv. 53,529 Pd., Porcellæn osv. 5536 Pd., Kaffe 261,115 Pd., Olier 70,908 Pd., Risengryn og Rismel 409,479 Pd., Stensalt 400,000 Pd., andet Salt 184,773 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 351,195 Pd., Te 8860 Pd., Tobaksblade og Stilke 302,313 Pd., fabr. Tobak og Cigarer 3318 Pd., Stenkul og Kokes 92,775,347 Pd., Metaller og Metalvarer 1,965,601 Pd. samt Tømmer og Træ 8948 Clstr. og 23,949 Kbfd. Desuden tilførtes en Del fortoldede Varer fra andre indenlandske Steder. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a.: 210,665 Pd. Flæsk, 7000 Pd. Kød, 253,700 Pd. Smør, 55,176 Snese Æg og 45,100 Pd. Klude. Til indenlandske Steder uden for Jyll. udskibedes bl. a.: 362,700 Pd. tørrede Cikorierødder, 4626 Pd. Flæsk, 43,266 Pd.

Kød, 174,400 Pd. Smør, 26,907 Pd. Fedt, 19,541 Pd. Talg, 2560 Stkr. Faar og Lam, 9557 Pd. Uld, 360,742 Pd. Huder og Skind, 14,778 Pd. Fæhaar, 35,545 Snese Æg, 17,901 Pd. Sæbe, 24,850 Pd. Tagpap, 79,261 Pd. Tang, 172,094 Pd. Klude, 62,315 Potter Øl og 24,542 Pd. Markfrø.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 108 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 1708 Tons, deribl. 5 Dampskibe paa 432,5 T. og med 259 H. Kraft samt en Dampmuddermaskine paa 19 T. Fra Udlandet indkom 316 og udgik 284 Skibe med henh. 43,622 og 743 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 366 og udgik 420 Skibe med henh. 15,204 og 5442 Tons Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1900, efter Fradrag af Godtgørelser, 435,929 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 28,991 Kr., i alt 464,920 Kr. (10,043 mere end i 1899). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradr. af Godtg., 9168 Kr. (2497 mindre end i 1899); det produc. Udbytte var 109,310 Potter, hvoraf 1831 udførtes til Udlandet.

I Horsens holdes flg. Markeder: 1. og 3. Torsdag i hver Maaned samt hver Torsdag i Okt., Nov. og Dec. indtil Jul med levende Kreaturer; 11. Jan., 5., 12. og 19. Feb. og 5., 12. og 19. Marts med Heste; 2. og 28. Apr., 12. og 13. Juni, 26. Sept. og 22. Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Torsdag og Lørdag.

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Crome & Goldschmidts Fabrikker, Spinderier og Væverier for Tilvirkning af Bomulds-, Linned- og Uldvarer; de anlagdes 1864, gik 1874 over til et Aktieselskab, med Aktiekapit. 1,600,000 Kr., 1881 tilkøbtes „Ribe tekstile Fabrikker“; det store Kompleks af Bygninger, ved Fabriksvej, udvidedes betydeligt 1892; der er 550 mekaniske Væve og omtr. 850 Arbejdere af begge Køn og Funktionærer (foruden Arbejdskraften paa Tugthuset, se S. 75); til Fabr. hører en Brugsforening, en Laanekasse og en Sygekasse; den aarl. Omsætning henved 4 Mill. Kr. F. C. Madsens Dampvæveri (særlig kulørte Bomuldstøjer og hel- og halvuldne Kjoletøjer), anl. 1874, fra 1898 Aktieselsk., Aktiekap. 300,000 Kr.; omtr. 130 Arb., aarl. Prod. omtr. 30,000 Stkr. Tøj. Paasch & Larsen, Petersen, Fabrikation af Mejeribrugsredskaber og Maskiner, et 1897 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 300,000 Kr. Møller & Jochumsens Maskinfabr. og Jærnstøberi, anl. 1857, Aktieselsk. fra 1897, Aktiekap. 200,000 Kr. H. Jacobsen & Co.'s Maskinfabr. og Jærnstøberi, anl. 1893. J. Stallknechts Jærnstøberi og Maskinfabr. (det ældste Jærnstøberi i Jyll., oprindl. anl. 1831 af C. F. Weiss). Horsens Symaskinefabrik (J. Stallknecht, Symaskiner og Cykler). Aurora, et 1899 opr. Aktieselsk., Mejeribrugsartikler. Horsens Lædervare- og Drivremmefabr. En Sække-, Sejl-, Telt- og Flagfabr. Stjernholms Fabrikker, Tilvirkning af Tagpap, Asfalt samt Cementstøberi, anl. i 1870'erne, fra 1889 et Aktieselsk., Aktiekap. 35,000 Kr. Horsens Damp-Høvle- og Savværk, anl. 1888. Trævarefabrikken Thor. Horsens Baiersk- og Hvidtøls Bryggeri, anlagt 1868, fra 1895 et Aktieselsk., Aktiekap. 400,000 Kr.; 1898 indlemmedes det i det da dannede „Østjydske Bryggerier“ (se under Aarhus S. 33); de anselige Bygninger, ved Nørretorv og Stefansgade, bleve helt ombyggede 1879-81 og udvidede, atter udvidede 1899; omtrent 75 mandlige og kvdlige Arbejd.; aarl. Produktion:

indtil 45,000 Td. Øl. Et Brændevinsbrænderi (Larsen & Co.). Flere Mineralvandsfabrikker. Horsens Dampmølle, anlagt 1854, overgik 1880 til et Aktieselsk., Aktiekap. 200,000 Kr. Nørrebros Dampmølle, anlagt 1867. Aggerbecks Sæbe- og Parfumefabr., anlagt 1852. Christiansholms Sæbefabrik, anlagt 1860 paa Spedalsø, 1895 flyttet til H. En Tobaksfabrik (Petersen & Sørensen), anlagt 1865, udvidet 1886; omtrent 100 voksne Arbejd. og 125 Børn. Horsens nye Kalkværk, et 1891 oprettet Aktieselsk., Aktiekap. 40,000 Kr. En Imprægneringsanstalt, anlagt af R. Colstrup ved Havnen paa en 8 Td. Ld. stor Grund, kan behandle $1^1/_2$ Mill. Kbfd. Træ aarlig (1901: $1,_2$ Mill. Kbfd., særlig Jærnbanesveller). En Fabrik for Telefoner osv. (E. Møller; har købt den tidligere Trævarefabrik „Bastian"). Horsens Andelssvineslagteri, oprettet 1887, udvidet 1899; den indskudte Kapital er nu 266,500 Kr.; aarlig Omsætning c. $2^1/_4$ Mill. Kr. Arbejdernes Brugsforening driver Bryggeri og Bageri, m. m. Der er 7 Bogtrykkerier.

I Horsens udgives 4 Aviser: „H. Avis", „H. Dagblad", „H. Folkeblad" og „H. Socialdemokrat".

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 565 Heste, 386 Stkr. Hornkvæg (deraf 313 Køer), 25 Faar, 466 Svin og 19 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, og et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 19 valgte Medlemmer, hvortil slutte sig flere Embedsmænd som Kæmneren, Stads- og Havneingeniøren, Brandinspektøren og Fattiginspektøren. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for Skolevæs., f) for Brolægnings- og Vejvæs., g) for Vandværket, h) for Gasværket, i) for Kommunens Bygninger, k) for Lystanlægget Caroline Amalielund, l) for Markjorderne, m) for Legater, n) for Tilsyn med teknisk Skole, o) for det offtl. Slagtehus, p) for Renovationsv., q) for Stjernholm, r) for Arentzens Minde, s) for Levys Stiftelse, t) for Tilsyn med Plejebørn, u) Budgetudvalg, v) Redaktionsudvalg, x) for Valgbestyr. ved de kommun. Valg.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 252,069 (deraf Grundsk. 4085, Hussk. 41,920, Formue- og Lejlighedssk. 197,311, lign. paa Menigheden 8753), Afgifter efter Næringsloven 27,048, Indtægt af Aktiver 97,144 (deraf af Gasværk 23,635, af Vandværk 48,829, af Slagtehus 17,685), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 28,613, Skolekontingent 10,570 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 6008, til Amt 672, til Amtsskolefond 4459, Byens Bestyrelse 19,440, Fattigvæs. 80,676, Alderdomsunderst. 61,889, Skolevæs. 95,357, Rets- og Politivæs. 28,299, Medicinalvæs. 9903, Gader og Veje 22,480, Belysn. 13,501, offentl. Renlighed 18,558, Brandvæs. 5456, Lystanlæg 3196, Højtidsoffer 8126, Driftstilskud til Baner 11,973 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 234,617, i faste Ejendomme 2,038,605 og i Tiender 41,500 Kr. og skyldte bort 1,294,077 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 443,006 Kr. For 1901 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $7,_9$ pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 3,300,000 Kr.; deraf var skattepligtig Indt. 3,000,000 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Raadhuset, Skolebygningerne, For-

sørgelsesanstalten, Gasværket, Vandværket, Slagtehuset, et Sprøjtehus, Caroline Amalielund med Pavillon, to Grusgrave, en Lergrav og Hvejsel Sogns Kongekorntiende; desuden Andel i Ting- og Arresthuset, Tvangsarbejdsanstalten, Sygehuset og Epidemihuset.

Politikorpset bestaar af 1 Overbetjent, 6 Politibetjente, 1 Vagtmester for Natpolitiet, 9 Patrouillebetjente til Natpolitiet, 3 Reservepatrouillebetjente til do. og 1 Havnevægter. Brandkorpset deles i en lønnet Afdeling, best. af 1 Brandinspektør, 1 Assistent, 4 Sprøjteførere, en Brandvagtmester, 1 Værkmester og 40 Brandsvende, og en ulønnet Afd., best. af 2 Assistenter, 4 Sprøjteførere og det tjenestepligtige Mandskab ifl. Lov af $^{21}/_{3}$ 1873.

I Spare- og Laanekassen for H. By og Omegn, opr. $^{4}/_{6}$ 1847, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 10,279,125 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 587,113 Kr., Antal af Konti 12,556. — I Landbosparekassen, opr. $^{1}/_{6}$ 1863, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 3,700,645 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 126,281 Kr., Antal af Konti 5002. — I Bjærge og Hatting Hrdr.'s Spare- og Laanekasse, opr. $^{10}/_{2}$ 1867, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodehav. 673,680 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. ÷68 Kr., Antal af Konti 1093. — I Haandværkerbanken, opr. $^{20}/_{2}$ 1877, Spare- og Laanekasse, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 131,124 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 12,529 Kr., Antal af Konti 692. — I Horsens Bank, opr. $^{4}/_{2}$ 1896, er Aktiekapit. 200,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1900 var Folio- og Indlaanskontoen 1,229,227 Kr., Vekselkontoen 880,329 Kr. — Banken for H. og Omegn er oprettet 1855, men blev 1871 en Filial af Kjøbenhavns Handelsbank. — I Horsens Friskoles Sparekasse, opr. $^{1}/_{7}$ 1874, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 12,050 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 20 Kr., Antal af Konti 1026.

Havnen dannedes oprindelig kun af Aaens Udløb med Lade- og Losseplads ved „Ladebrohoved“ ud for det nuv. Stjernholmskvarter; men kun Baade og fladbundede Pramme kunde benytte den, større Fartøjer maatte gaa ind i det Ø. for Byen paa Fjordens Nordside indskærende Stensballesund, som brugtes til Vinterhavn. I Løbet af 18. Aarh. blev der vel arbejdet noget paa at udbedre Havnen, men endnu 1785 havde den kun 2-3 F. og Renden, der førte ind til den, 3-5 F. Vand. Da blev den 1795-1802 for en Bekostning af 20,000 Rd. ved Bestræbelser af Stiftamtmd. Ove Høegh-Guldberg og andre Mænd som Billedhugger og Bygmester Jens Hjernøe og Raadmd. Anders Kruse (en Mindetavle for ham, der 1823 opsattes paa Raadhuset, er nu anbragt i Havnepavillonen) betydeligt forbedret og uddybet; Renden og Havnen fik en Dybde af 8-9 F., Renden en Bredde af 36 F., Aabredderne reguleredes, og Havnepladsen udvidedes dels ved Køb af Grunde N. for Aaen, dels ved Opfyldning af en Del af det lave Farvand „Flasken“ S. for Aaen. 1856-57 forlængedes Renden ud i Fjorden, udvidedes til en Bredde af 80 F. og til en Dybde af 12-13 F., og der anlagdes lige uden for Aaens Munding paa Nordsiden af Fjorden en ny Havn, der fik samme Dybde som Renden. 1869-70 blev der paa Østsiden af den nye Havn anlagt en særlig Kølhalehavn, 1881 anlagdes en Ophalingsbeding; Renden er nu omtr. 1 Mil lang, 100 F. bred i Bunden og indtil 20 F. dyb, ligesom en Del af Havnen, hvis mindste Dybde er 12 F.; endelig ud-

videdes Havnen 1896 med 9500 □ Al. Den gamle Havn er 29,000, den ny Havn 75,500 og Kølhalehavnen 5500 □ Al., Havnepladsen er omtr. 400,000 □ Al., foruden c. 280,000 □ Al. endnu ikke helt reguleret, opfyldt Grund, og Bolværkernes Længde 3700 F. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 4 Medlemmer. Ved Havnen er ansat en Havneingeniør og en Havnefoged. Ved Udg. af 1900 ejede Havnen omtr. 231,000 Kr. og havde en Gæld af omtr. 197,000 Kr; Indtægten af Havne- og Bropenge er aarl. 50-55,000 Kr. Paa Havnens Sydside er der to røde, faste Ledefyr. Ved Havnen er der ansat 1 Lods, ved Hjarnø 2 Lodser, der lodse mod N. til Aarhus, mod S. til Fredericia og mod Ø. til Odense Fjord; i Renden er der Lodstvang for Skibe paa 80 Tons og derover.

I gejstlig Henseende udgør Horsens et eget Pastorat med en Sognepræst og to resid. Kapellaner (se S. 61).

Horsens hører til 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 1. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted ligesom for 4. Kreds, Skanderborg Amtstuedistr. og Horsens Lægedistr. (Distriktslægen bor her) og har 3 Apoteker, „Helms Apotek“, Søndergade, det ældste, oprettet vistnok i Beg. af 17. Aarh. (om Bygningen se S. 79), Svaneapoteket, Jessensgade (opr. 1875), og Apoteket i Smedegade (opr. 1897). Den hører til 4. Udskrivningskr.' 144. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 114-128, 130-37, 139-41, 143-79 og 184-87.

Ved Horsens Toldsted er ansat 1 Toldinspektør, 1 Toldkasserer, 1 Toldkontrollør og 7 Toldassistenter, ved Postvæsenet 1 Postmester og 6 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Bestyrer og 3 Telegrafister. Horsens har Statstelefon samt privat Telefonselskab.

Horsens er efterhaanden bleven et ret vigtigt Jærnbaneknudepunkt, idet den er Station paa den østjydske Længdebane, der aabnedes $^{4}/_{10}$ 1868 (se i øvrigt under Fredericia), og Udgangspunkt for de tre private Baner H.-Juelsminde, H.-Tørring og H.-Bryrup Banen. Horsens-Juelsminde Banen ($4,_{10}$ Mil, $30,_{5}$ Km.) er bygget ifl. Lov af $^{12}/_{5}$ 1882, aabnedes $^{25}/_{5}$ 1884 og kostede 1,127,600 Kr. (Staten afholdt $^{1}/_{2}$ af Ekspropriationsudg.). Horsens-Tørring Banen ($3,_{73}$ Mil, $28,_{1}$ Km.) er bygget ifl. Lov af $^{12}/_{4}$ 1889, aabnedes $^{1}/_{12}$ 1891 og kostede 721,498 Kr. (foruden den halve Ekspropriation, som Staten afholdt). Horsens-Bryrup Banen ($5,_{05}$ Mil, 38 Km.) er bygget ifl. Privatbanelov af $^{8}/_{5}$ 1894 (Staten afholdt $^{1}/_{2}$ af Omkostningerne), aabnedes $^{23}/_{4}$ 1899 og kostede 1,030,000 Kr. Paa Statsbanen solgtes i Driftsaaret 1899-1900 137,134 Billetter; af Gods ankom 42,248 og afgik 42,218 Tons. Paa H.-Juelsminde B. befordredes i Driftsaaret 1900-1901 af Personer fra H. 55,623 og til H. 53,494, af Gods fra H. 9581 og til H. 6933 Tons. Paa H.-Tørring B. befordredes af Pers. fra H. 25,833 og til H. 40,427, af Gods fra H. 12,499,696 og til H. 4,629,188 Kgr. Paa H.-Bryrup B. befordredes af Pers. fra H. 28,223 og til H. 27,332, af Gods fra H. 7925 og til H. 2576 Tons.

Horsens staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn.

Historie. Navnet staves i Vald. Jordeb. *Horsnæs*, og lign. Stavemaader (Horsnes, Horssnæs osv.) findes i mange gamle Dokumenter; det udledes almindelig af

„Hors“ (Hest) og „Næs“, hvad der ogsaa stemmer overens med Byens Vaaben, og Navnet er da ligesom Assens-Asnæs gaaet over til den nuv. Form (at Navnet oprindl. har været Hothersnæs, som det findes i Saxo, har ingen hist. Hjemmel). Det er en meget gammel By, der sandsynligvis allerede i 11. Aarh. har haft Betydning, om man end først træffer dens Navn i 12. Aarh., da den var Møntsted under Borgerkrigen 1147-57. Dens Beliggenhed gjorde den tidlig til en vigtig Handels- og Skibsfartsby, om den end ligesom de andre danske Købstæder i Middelalderen er bleven hæmmet af Hansestæderne. Byens Navn forekommer ofte i Forbindelse med hist. Begivenheder. Under Krigen mellem Erik Plovpenning og Abel blev den plyndret og brændt 1247; 1261 kom et norsk Gesandtskab til H. for at hente Ingeborg, Erik Plovpennings Datter (som opholdt sig i et Kloster i Nærheden), da hun skulde giftes med Magnus Lagaboter. Under Krigen med Norge blev Byen brændt 1285 af den norske Fribytter Alf Erlingsen. Erik Menved opholdt sig i H. 1292 og 1299 og udstedte flere Breve herfra. Samme Konge sluttede i H. $^{9}/_{8}$ 1313 et Forlig med Hertug Erik af Sønderjylland og lod ved samme Lejlighed nogle Adelsmænd dømme som Forrædere, fordi de havde ægget Bønderne til Oprør; de oprørske Bønder bleve ligeledes straffede og tvungne til at opføre en Borg i eller ved H. (maaske hvor nu Bygholm ligger, se d.). At Byen har lidt under Interregnet og de paafølgende urolige Tider, ligesom under den sorte Død i 14. Aarh., er vel utvivlsomt. Erik af Pommern sluttede $^{22}/_{8}$ 1432 i H. en Vaabenstilstand paa 5 Aar med de holstenske Grever og Hansestæderne. En Rigsdag holdtes her 1453.

Byen har tidlig haft sin egen Stadsret, i alt Fald fra 13. Aarh., vistnok tagen af den slesvigske Stadsret, hvad der fremgaar af det IV S. 848 omtalte Brev fra 1317, hvori Horsens Borgere sende Æbeltoft en Afskrift af „Vor Lov, som er stadfæstet af de danske Konger“. Hvornaar den har faaet Købstadsrettigheder, vides ikke. De ældste kendte Privilegier ere udstedte 1442 af Chrf. af Bayern og ofte senere bekræftede og udvidede, saaledes 1452, 1485, 1503, 1531, 1540, $^{12}/_{12}$ 1560, 1597, $^{30}/_{11}$ 1648 og $^{23}/_{1}$ 1672.

Byen havde i Middelalderen to Klostre*). *Franciskanerklosteret* blev stiftet i 1261 af Ridder Niels fra Barritskov, der skænkede Graabrødreordenen sin store Gaard i H. tillige med alle sine Byggegrunde og Pladser der imellem det V. derfor liggende Stræde (Badstuestrædet) og Byens østre Grav. I de flg. Tider betænktes Klosteret ofte med Gaver, saaledes i Testam. 1268, 1319, 1396, 1495, 1509 og 1514. Aar 1275 og senere, sidst 1529, holdt Franciskanerne Kapitel her; under Erik af Pommern, Chr. I og Hans er der holdt Møder og Retterting her. Ved 1497 hjemsøgtes Klosteret af en større Brand; 1504 antoge Munkene den strengere Ordensregel, Observantsen. I Reformationstiden fandt Munkene en Tid lang Støtte hos Adelsmanden Manderup Holck til Barritskov, en Ætling af Klosterets Stifter, men Uvilje fra Borgernes Side nødte dem snart til at drage bort; 1530 fik Borgerskabet af Kongen Løfte paa at erholde tilbage alle de Gaarde og Jorder i Byen, som vare komne til Klosteret, naar Munkene droge bort; dette foregik Aar 1532, og Klosterkirken blev da givet Byen til Sognekirke, medens Klostergaarden bestemtes dels til Skole og Bolig for Præsten, dels til Hospital (se S. 70). Klosteret har sikkert paa sædvanlig Vis udgjort et firfløjet Bygningskompleks, af hvilket Kirken vistnok dannede den nordl. Fløj; om Skolefløjens Skæbne se S. 68. Desuden synes der til Klosteret at have hørt et Hus nede ved Aaen, S. for Kl.; Fundamenter af det bleve trufne 1875 og senere. Det andet Kloster mod Ø. uden for Byen, *St. Hans Kloster* eller *Korsbrødregaarden*, var af Johanniterordenen. Det nævnes første Gang 1390, da der forekommer en Bernhard som Forstander for det, men sandsynligvis var det noget ældre. I Tidens Løb erhvervede det adskillige Ejendomme i Byen og paa Landet; 1438 mageskiftede det saaledes to Gaarde i Elbæk og Gangsted samt en Bod i Horsens mod en Mark ved Hansted Bro, der tilhørte Øm Kloster; 1505 havde det Andel i Elling Mark; ogsaa Priorslykken og Spedalsø ved Horsens havde det Raadighed over, ligesom Horsens St. Jørgens Gaard vistnok har staaet i Afhængighedsforhold til det; 1530 skødede Prior og Konvent Lerager (i Nørvang Hrd.) til Mogens Gøye. Klosterkirken synes mærkelig nok tillige at have været Sognekirke; thi 1480 fik Prioren Pavens Tilladelse til, at de Sognefolk, som indtil da havde søgt Klosterkirken, fremtidig for at undgaa Sørøveroverfald (!) maatte søge St. Jacobi Kapel i

*) At der skulde have været et tredje Kloster, for Dominikanere, beror paa en Misforstaaelse. Den Sortebroder „Michael de Horsnes“, der 1246 sendtes til Lifland, hørte ikke hjemme i noget Kloster i H., men opholdt sig her som Terminsbroder (udsendt fra Sortebrødreklosteret i Aarhus?).

Horsens, der tilhørte Klosteret. Ved Reformationen inddroges Klosteret under Kronen og bortforlenedes til adelige, saaledes 1537 til fhv. Biskop Oluf Munk; 1568 blev det forlenet til Holger Rosenkrantz, der $^{29}/_{1}$ 1575 fik det tilskødet af Kongen „med Bygning, Kirke, Kirkegaard tillige med alt Gods“, deribl. omtr. 60 Bøndergaarde (se S. 88). Klosteret har sikkert været et firfløjet Kompleks, af hvilket Klosterkirken dannede den sydl. Fløj, men heraf findes nu intet Spor; Klosterkirken forsvandt sikkert længe før de øvrige Bygninger. Paa Klosterkirkegaarden er der fundet murede Grave. Til Klosteret hørte som til alle andre Johanniterklostere et Sygehus, der laa paa Kirkegaarden S. for Kirken, nær ved Stranden; 1562 blev det skænket til Aarhus Hospital. — Af milde Stiftelser har Byen haft to: et Helligaandshus og en St. Jørgens Gaard. Helligaandshuset hørte til Rækken af de borgerlige Hospitalsstiftelser; det var i alt Fald til i 1509, maaske dog allerede 1468, idet det mulig er identisk med den „Helgensgaard i Horsens“, der nævnes d. Aar. Med Hospitalet var forbundet et Kapel. Helligaandshuset blev med alt Tilliggende 1541 skænket til Aarhus Hospital, hvortil Lemmerne flyttedes, men 1560 blev det atter oprettet som Hospital (se S. 70). St. Jørgens Gaarden, for spedalske, laa uden for Byen, uvist hvor; den nævnes første Gang 1492, da Kong Hans tillod, at Thorsted Kirke fremdeles maatte tilhøre den (stadf. 1502 og 1524); ved Chr. III's Brev af 1542 er den sikkert blevet ophævet. — Byen har mulig haft en Kirke endnu foruden de to nævnte Klosterkirker og St. Ibs Kirke. Thi ved Brev af 1540 tillod Chr. III Borgerne i H. at „nedbryde den gamle Kirke, som kaldes Vor Frue Kirke, og benytte Kalk, Sten, Klokker og Tømmer og anden Del til Hjælp til at opbygge deres Sognekirke med“. Den her mente Sognekirke er vistnok den tidligere Graabrødrekirke, der 1532 blev Sognekirke. „Vor Frue Kirke“ har man almindelig antaget var identisk med St. Ibs Kirke eller den nuv. Vor Frelsers Kirke, idet denne oprindl. skulde have været indviet til Vor Frue og efter Reformationen have faaet Navnet St. Ibs; det er dog meget tvivlsomt, bl. a. fordi Kirken alt 1480 kaldes capella sancti Jacobi og 1532 St. Ibs. Snarere kunde man tænke paa St. Hans Klosters Kirke, da Klosteret 1480 kaldtes „preceptoria beate Marie virginis“, men dette er ogsaa tvivlsomt. Om en Vor Frue Kirke i Horsens vides for øvrigt intet. — At Byen i Middelalderen har haft flere Gilder, maa antages; 1532 nævnes Vor Frue Kompagni; der maa vistnok ogsaa have været et St. Gertruds Gilde (1627 nævnes „St. Gertruds Have“) og maaske et Papegøjegilde.

Byen har i Middelalderen været omgiven af Grave og Volde; 1261 nævnes den østre Grav, der vistnok har gaaet midt over Kattesund noget Ø. for Borgergade ned til Aaen; ligeledes omtales vestre Grav, om hvilken Gaden „Graven“ mellem Nørregade og Søndergade endnu minder; mod N. har Grænsen vistnok været omtr., hvor Kildegade nu gaar; mod S. havde Byen en naturlig Grav i Aaen. I et Kongebrev af 1581 tillades det Byen at bruge og bebygge Resterne af de gamle Volde, som da laa øde og ubrugte. Byen har haft 5 Porte: Sønderport („Hospitalsport“, ved Byens ældste Bro Sønderbro, ogsaa kaldet St. Jørgens Bro, Højbro og Hospitalsbro), Fugholms Port, Smedegades Port, Kattesunds Port og Borgergades Port (først nedbrudte ved Konsumtionens Ophævelse ved Midten af 19. Aarh.). Den næstældste Bro er Fugholms Bro.

I Slutn. af Middelalderen og Beg. af den nyere Tid tiltog Byens Handel især paa Lübeck, Hamborg, Bremen, Amsterdam og Norge, efterhaanden som Hansestædernes Magt knækkedes; den regnedes for en af Jyllands vigtigste Byer, mange adelige havde Gaarde der, og Velstanden steg, om ogsaa Fremgangen for en kort Tid kunde hæmmes ved Pest og Ildebrand. Saaledes fik Borgerne efter en stor Brand 1540 Skattefrihed i 4 Aar, og to Aar efter fik de Kronens Mark, Lovby Mark, mod en aarl. Afgift, for at Borgerne kunde komme til „deres rette Næring og Bjærging“ og Byen „saa meget desbedre blive bygget og forbedret igen“. Efter en anden stor Brand under Fr. II fik Borgerne atter Skattefrihed i 2 Aar, men tillige Paalæg om at tække Husene med Tegl. Pesten har hjemsøgt Byen bl. a. 1578-79. I øvrigt tog Byen stærk Del i de store Bevægelser, der indledede den nyere Tid. Reformationen fik tidlig Fodfæste, navnlig ved Prædikanten Peder Borgsmed, der allerede optraadte her 1530 († 1572). Chr. III modtog de jydske og fynske Stænders Hylding $^{18}/_{8}$ 1534 uden for Horsens. Under Krigene i 17. Aarh. led Byen meget; den plyndredes baade af Venner og Fjender. Saaledes huserede den tyske Oberst Wolf Heinr. Bauditz (Baudissin), der var i dansk Tjeneste, slemt her i 1627, og s. Aar besattes den af de kejserlige Tropper, der først forlod den ved Fredsslutn. 1629. Næppe var den kommen til Kræfter igen, før den i Jan. 1644 blev besat af de svenske, som brandskattede den for over 30,000 Rd. og for en stor Del ødelagde den, idet

89 Gaarde og Huse vare mer eller mindre i Grus og dens Skibe ruinerede eller bortførte, „saa at mange derudover ere geraadne i Armod, og udi Byen nu er ganske ringe Formue og Næring". Ved kgl. Brev af 1646 fik H. Skattefrihed for 3 Aar. Atter besattes den af de svenske 1657, og Aaret efter kom de allierede, Polakkerne og Brandenborgerne, der efterlod den i en saadan Tilstand, at den for lange Tider laa nede; 1672 havde den kun 1584 Indb., da mange vare flygtede fra Byen; 1682 var der kun 87 Gaarde, 72 Huse og 279 Boder (mod 123, 158 og 302 i 1627) og en stor Del øde Pladser. Dertil kom Indkvarteringer og forøgede Skatter, Handel og Søfart gik tilbage, og Byen stod i Stampe til langt op i 18. Aarh.; 1720 siger Magistraten, at af de 214 Mænd, der havde Borgerskab, var Halvdelen fattig, og en stor Del betlede Brødet, og 1753 erklærer den, at „den sorte Armod regerer i de fleste Huse med bevæbnet Haand"; 1709 havde Byen 17 Fartøjer paa 152½ Læster, 1711 kun 13 Fartøjer paa 127½ L.; ifl. Magistratens Sigende i Marts 1721 havde Byen ved Fjendehaand mistet 12 Skibe; 1726 var der 18, 1732 og 1735 24 Skibe paa 232 L., 1746 20 Skibe paa 156 L. Skibsfarten gik mest paa Flensborg, Kjøbenhavn og Østersøbyerne samt Norge. En væsentlig Hindring for Sejladsen vare de slette Havneforhold, til hvis Forbedring der først blev gjort noget af Betydning i Slutn. af 18. Aarh. Folketallet angives 1769 til 2584 og 1787 til 2221. Endnu 1806 (da 31 Skibe paa 457 L.) kunde Borgmesteren sige, at Tilstanden var den samme som 1768. Men da den syvaarige Krig med England og den deraf følgende Krise var overstaaet, og Havnearbejdet havde faaet Fart, kom Fremgangen og Udvidelsen, navnlig efter 1840. Handelsflaaden var 1855 44 Skibe (1042 L.), 1864 46 Skibe (1155½ L.), 1875 49 Skibe (2097 L.). Til yderligere Udvikling have de store Jærnbaneanlæg tjent, og Byen hører nu til de driftigste og raskest fremskridende østjydske Byer. Den var 1801 Jyllands femtestørste By, nu har den overfløjet baade Fredericia og Randers og staar som Nummer 3. — I 1808 havde Byen Indkvartering af fr.-spanske Tropper. Baade 1848, 1849 og 1864 var den besat af Fjenderne.

I Slutn. af 18. Aarh. fik Horsens sit lille Hof, idet 2 Prinser og 2 Prinsesser af den russiske Kejserfamilie tog Ophold her 1780. Det var Børn af Anton Ulrich, Hertug af Braunschweig, Broder til Dronning Juliane Marie, og Anna af Mecklenburg, hvis ældste Søn Ivan var bleven bestemt til russisk Tronfølger af Kejserinde Anna; men et Aar efter dennes Død 1740 blev Ivan styrtet af Peter den stores Datter Elisabeth og tillige med sine Forældre og 4 Søskende satte i Fangenskab, senest paa en lille Ø i Dwina nær ved Archangelsk. Efter at Ivan og Forældrene vare døde, besluttede Katharina II at formilde de overlevende 4 Børns Fangenskab, og ifl. Overenskomst mellem det danske og russiske Hof bleve de 1780 sendte til Horsens, hvor der blev købt to Gaarde paa Torvets Sydside, med Have ud til Aagade, til Bolig for dem. Gaardene bleve sammenbyggede og indrettede under Ledelse af Bygmester Prof. Harsdorff, med et lille Kapel efter græsk-katolsk Ritus; det var det saakaldte Palais. Den russiske Kejserinde udredede alle Udgifterne, ligesom hun betalte den aarl. Apanage. Den sidste af de 4 Søskende døde 1807 (se S. 64). (*H. E. Friis*, Om det russ. Fyrstehof i H., Kbh. 1895). Fra 1810 til 1829 beboedes Palæet af Charlotte Frederikke, Prins Chr. Frederiks (Chr. VIII) fraskilte Gemalinde, som levede her i en Slags Forvisning og førte et muntert selskabeligt Liv. Om Palæets videre Skæbne se S. 68.

Byen har vistnok haft fast Garnison siden Beg. af 18. Aarh., indtil det slesvigske Kyrasser-Regiment, hvoraf Staben og 3 Eskadroner laa her, blev opløst 1840; efter Armé-Organisationen af 1842 blev den Garnisonssted for 37. Bataillon indtil 1895.

Som omtalt ovfr. blev St. Hans Klosters Bygninger 1575 tilskødede Holger Ottesen Rosenkrantz († 1575), der omdannede dem til en Adelsgaard *Stjernholm* (opkaldt efter Hustruen Karen Gyldenstierne?), som Enken beholdt som Enkesæde til sin Død 1613. Sønnen Otte Chrf. Rosenkrantz til Boller solgte Gaarden 1616 til Chr. IV, der lagde Bygholm Len under Stjernholm og flyttede Lensmandens Residens hertil fra det omtr. paa denne Tid ødelagte Bygholm (s. d.), som nu blev Ladegaard til „Stjernholm Slot". Den sidste Lensmand paa Stjernholm Len var Henning Pogwisch. Fr. III solgte 1661 S. med Bygholm til Peder v. Ufelen fra Hamburg; men et af de nye Amter beholdt Navnet Stjernholm Amt (se S. 6). Ufelen solgte 1670 S. med Bygholm til Familien Bülow, og kort efter lod Landsraad Joach. Werner Bülow det da forfaldne Stjernholm Slot nedrive og Materialerne benytte til Genopførelsen af Bygholm, der atter oprettedes til Hovedgaard. Grunden med Tilliggendet kom nu paa andre Hænder; 1829-35 ejedes den af Statskassen, som solgte den til Ritmester. Kmjkr. v. Thienen, der opførte en ny Gaard Stjernholm omtr. paa den

gamles Plads. Den blev 1879 købt af Kommunen og hele Grunden udlagt til Byggepladser, efter at Grunden, der før hørte til Hatting Sogn, kort forinden var lagt ind under Horsens By; nu minder kun „Stjernholmkvarteret“ om Stedet. — Det gamle Slot har efter Resens Tegn. 1677 været ret anseligt; men paa D. Atl.'s Tid var der ikke mindste Spor tilbage af det, ikke engang Grundstenene, der vare bortførte til Bygninger og Gærder. Paa „Slotstoften“ stod da kun et Bondehus, som kaldtes „Slottet“, og Manden, som boede der, kaldtes „Slotsmanden“. Efter en Synsforretning 1645 bestod Slottet da af en Borggaard, der omsluttedes af 4 Fløje, alle i to Stokv. med Karnapper baade til Gaarden og til Udsiden, og en ved en Port med Borggaarden forbunden Staldgaard, N. for Borggaarden, ogsaa omsluttet af Bygninger.

Horsens henføres i Vald. Jrdb. under Hatting Hrd., fra hvilket den først skiltes ved Res. af $^{14}/_{6}$ 1799, da den lagdes under Aarhus Amt, i Stedet for, som Amtsomordningen af 1794 egentlig bestemte, under Vejle Amt; ved Oprettelsen af Skanderborg Amt 1824 lagdes den ind under dette.

Af bekendte Mænd, der ere fødte i H., nævnes: Ærkebiskop Hans Svane (1606-68), Søfareren Vitus Jonassen Bering (1681-1741), General Poul Vendelbo, adlet under Navnet Løvenørn (1686-1740) og Statsmanden Ove Høegh-Guldberg (1731-1808).

Litt.: *O. Fabricius*, H. Kjøbstads Beskr. og Hist., Odense 1879, og Bidr. til H. Bys Hist., i Saml. til j. Hist. 2. R. II S. 351 flg. — H. Kjøbstads Vejviser 1900-1, Horsens 1899.

Skanderborg

Skanderborg Købstad ligger i Hjelmslev Hrd. under 56° 2′ 25,60″ n. Br. og 2° 38′ 50,93″ v. L. for Kbh. (beregnet for Kirkens Taarnspids). Byen ligger i smukke Omgivelser paa en Odde, der skyder mod S. ud i den 1685 Td. Ld. store *Skanderborg Sø* (76 F. o. Havet), hvis Bredder omgives af Skove og Bakker, og i hvis største Del, Store Sø, Ø. for Byen, de to smaa Øer, den skovbevoksede *Æbelø* og den ved en lille Halvø (Sønderø) næsten landfaste høje nøgne *Kalvø* ligge; den vestl. Del af Søen kaldes Henning- (Svanesø) eller Lille Sø. Ved Byens Sydgrænse fører en Dæmning med en Bro („Dagmarbroen“), over det smalle Løb, der forbinder de to Søer, til et Næs, ad hvilket Landevejen til Horsens gaar. Højeste Punkt i Byen er mod N. ved Hj. af Adel- og Møllegade, 117 F., 37 M.; paa Torvet er der 90 F., 28 M. Afstanden fra Aarhus er omtr. 3, fra Silkeborg $3^3/_4$ og fra Horsens $2^1/_2$ Mil (ad Jærnbanen henh. $3_{,05}$ Mil, 23 Km., $4_{,12}$ Mil, 31 Km., og $3_{,85}$ Mil, 29 Km.). Byens Udstrækning fra N. til S. er omtr. 1600, fra V. til Ø. højst 600 Al., Hovedgaden er Adel- eller Storegade, der gaar over Torvet og mod N. udmunder i Aarhusvejen, mod S. i Horsensvejen; parallelt med Adelgades sydl. Del gaar Lillegade, der ved Torvet forbindes

SKANDERBORG.

Trap Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave

Eftertryk forbydes.

Udført af V. F. A. Berggreen

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad.

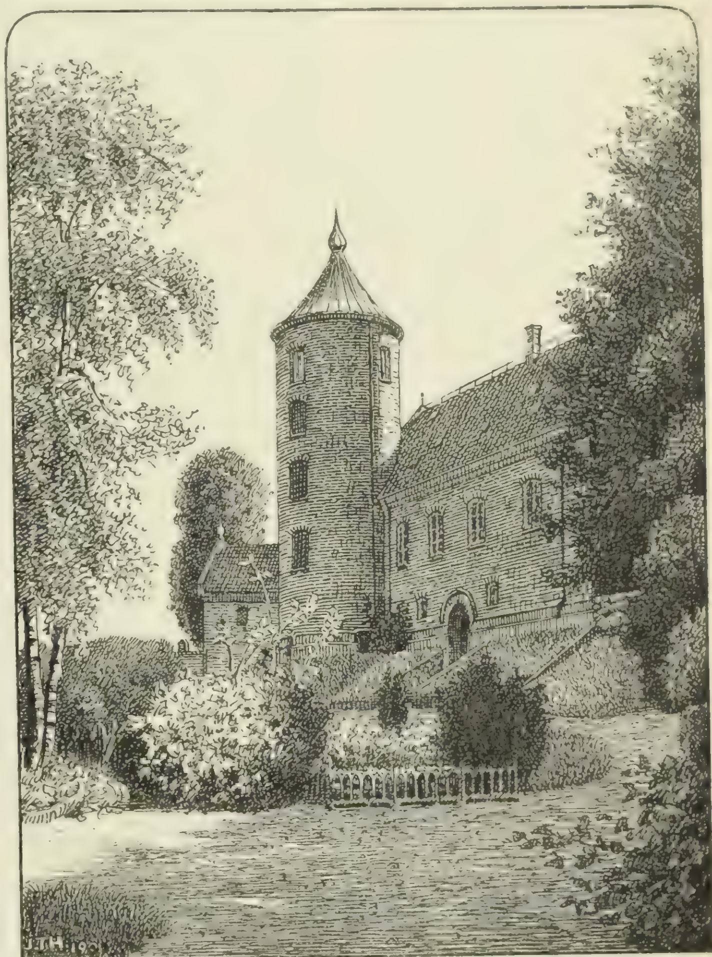
Axel E. Aamodts lith. Etabl:

1902.

med den ved Skolegade; mod V. gaa et Par Gader, hvoraf Møllegade udmunder i Viborgvejen. Af gamle Huse er der kun faa.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1901 479,037 □ Al. (noget over 34 Td. Ld.), Markjorderne omtr. 589 Td. Ld. Byen havde da 7 Gader og Stræder og 1 Torv. Husenes Antal var Juli 1901 347, hvoraf 181 paa Købstadsgrunden. Fladeindholdet af Byen med Markjorder var ved Opgørelsen 1896 623 Td. Ld.; deraf vare besaaede 522, Haver 38, Moser og Kær 18, Veje og Byggegrunde 45. Hartk. var $^1/_1$ 1895 28 Td.; deraf hørte 3 under 2 Gaarde og 25 under 198 Huse; 1 Gaard og 41 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne ligge bl. a. Skanderup Kirke og Skanderborg Mølle.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_5$ 1901 8,110,690 Kr. (Antal af Forsikringer 347).

Skanderborg Kirke.

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, paa en Bakke („Slotsholmen") i Skanderup Sogn paa Næsset mod S. ved Horsens Landevej, bestaar af Skib og Kor ud i eet, i Retning S. Ø.-N. V., rundt Taarn med spidst Tag ved Østhj. og ved Taarnets Østside et Vaabenhus, hvortil høje Stentrapper føre op fra Vejen. Kirken er den eneste Levning af Skanderborg Slot, der blev solgt 1767 og da nedbrudt undtagen en Del af Hovedfløjen med dennes østl. Rundel, som 1572 var bleven indrettet til Slotskapel af Fred. II og nu skænkedes som Sognekirke til Byen, hvis Indbyggere allerede havde søgt den siden 1699. Bygningen er af røde Munkesten. Kirkens Indre blev fuldstændig ændret i 1800; den blev restaureret omtr. 1866, Taarnet 1882, Kirkens Ydre 1885. Skib og Kor, der laa i Slotsfløjens Stueetage, have fladt, gibset Loft. Altertavlen (Christus) er malet 1866 af C. Dalsgaard. Prædikestolen (før ved det øverste østlige Vindue), der er fra 1572, fik 1800 sin Plads over Alteret. Døbefonten, af Cement, er ny; gammelt Døbefad af Kobber. Paa begge Sider af Kirken er der Pulpiturer; det nærmest ved Alteret er fra

Fr. II's Tid; paa Stolestaderne findes Vaabenskjolde, Fr. II's Valgsprog og hans og Dronningens Vaabener og Navnetræk samt Aarst. 1572. Orgelet, over Indgangen mod S., er fra 1800, skænket af Familien Pultz (et nyt opsættes 1902). I Kirken hænger en af Major Warnick 1827 skænket Glaskrone, et Skib og en af Kirkeværge og Købmand Hans Friis og Hustru 1774 skænket Malmlysekrone. Over Indgangsdøren (før Slottets Nedbrydelse var Indgangen mod S. V. fra Slotsgaarden gennem et lille rundt Taarn) i Vaabenhuset sidder en Sten med Fr. II's Navnetræk og Aarst. 1571 (sad før paa Slotsporten, se S. 96). Kælderen under Kirken, der tidligere har været Vinkælder, er dækket af to lange Tøndehvælvinger; her har staaet en Del Ligkister, bl. a. med Lig af Familien Pultz (nu findes deres Begravelse under Taarnet; Major Fr. Pultz og Hustru Sophie Dorothea f. Comtesse Holck og deres Slægt, deribl. Jægerm. H. F. P., Kapt. Flemming P. og Ritmester P. Hovenbeck P.), indtil Rummet 1886-87 blev omdannet til Ligkapel med Indgang fra Kirkegaarden paa Bygningens Nordøstside. Taarnet har foruden Gravkælderen 4 Stokværk; fra det øverstes Glamhuller er der vid Udsigt over Egnen.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, som tillige er Præst ved Skanderup og Stilling Kirker. Kirken ejede i 1900 omtr. 8000 Kr. og skyldte bort omtr. 1100 Kr.

Kirkegaarden, ved Kirken, er anlagt 1773 (før den Tid brugte Byen Skanderup Kirkegaard).

Raad-, Ting- og Arresthuset, paa Torvet, opf. 1830, ombygget 1860, er af røde Mursten i to Stokv. med Kamgavle og Taarn med Spir midt paa Façaden. Det ejes af Skanderborg Amtskommune med $^5/_6$ og af Købstaden med $^1/_6$ og indeholder Tingstue, Byraadssal, Amtsraadssal, to Lokaler til Aarhus Stiftamts og Byens og Herredskontorets Arkiver samt Arrestforvarerbolig og Plads til 7 Arrestanter. Paa Raadhuset hænger et Maleri af Stiftamtmd. Th. A. J. Regenburg († 1895), malet af N. Pedersen Mols. — Før 1830 havde Byen intet Raadhus; Tinget holdtes i nogle Værelser over Slotsporten, der laa N. for Dagmarbroen, og, efter at Porten var bleven nedbrudt i Beg. af 19. Aarh., i Byfogdens Hus. I Porthuset var der ogsaa Arrester; senere maatte Arrestanterne føres frem og tilbage mellem Skanderborg og Aarhus, indtil Raadhuset blev bygget.

Amtshuset, Adelgade, en smuk grundmuret Bygning i to Stokv. med Kælder og Frontespice, er opf. i Begyndelsen af 19. Aarh. af Byfoged Bagger, men købt af Staten, da Skanderborg Amt oprettedes 1824, til Bolig for Amtmanden (Stiftamtmd. for Aarhus Stiftamt).

Kommuneskolen, ved Raadhuset og Skolegade, er opf. 1858 (med en Tilbygning 1895) af gule Mursten i to Stokv.; den havde $^1/_5$ 1901 340 Elever, fordelte i 7 Klasser, hvoraf de 4 vare i to Afdelinger, samt 1 Overlærer, 3 Lærere, 3 Lærerinder og 1 Timelærerinde. — **Teknisk Skole**, Vestergade, er opf. 1892 af røde Mursten i to Stokv. med Kælder. — Desuden er der i Byen en privat Realskole med Dimissionsret, ved Stationsvejen, opf. af røde Mursten i to Stokv., med omtr. 90 Elever, 1 Pigeinstitut og 2 Børneskoler.

Amtssygehuset, V. for Byen ved Sygehusvej, er opf. 1890-92 for omtr. 155,000 Kr. af Skanderborg Amtskommune, der ejer det, af røde Mursten i to Stokv. (Arkit.: Th. Arboe). Det har særskilte Afdelinger for alm. og for epidemiske Sygdomme og kan optage i alt 54 Patienter, deraf

20 i Epidemibygningen. — **Byens Sygehus**, Lillegade, en gammel Bygning i 1 Stokværk, har 46 Senge. — **Fattighuset**, Lillegade, en gammel Bygning i 1 Stokv. (Skole indtil 1819).

Milde Stiftelser: **Alderdomsfriboligen**, Møllegade, af røde Mursten i to Stokv., er oprettet 1877 ved frivillige Bidrag og afgiver Fribolig for 8 (først 5) ubemidlede Familier; Stiftelsen er brandforsikret for 14,700 Kr. **Børneasylet**, Lillegade, af røde Mursten i 1 Stokv., er oprettet 1867 ved frivillige Bidrag. Begge Stiftelser have egen Bestyrelse.

Gasværket, V. for Byen, N. for teknisk Skole, er anlagt 1892 af Kommunen; i 1900 produceredes 5,592,000 Kbfd. Gas.

Jærnbanestationen, et Stykke N. for Byen, Udgangspunkt for Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen, er opf. 1871. Ved Stationen ligger Toldkamret. Posthuset og Telegrafbygningen er paa Adelgade.

Af andre Bygninger nævnes Præsteboligen, Adelgade, opf. 1740, Embedsbolig fra 1762, Borgmesterboligen med Kontorer, Adelgade, opf. 1889, Missionshuset „Nain“, V. for Byen ved Vesterskovvej, opf. 1900. Spare- og Laanekassen for Sk. og Omegn, Adelgade, opf. 1889 (Arkit.: V. Puck). Haandværkerforeningen, Adelgade, i 1 Stokv., opf. 1895. Et Svendehjem, Vestergade, opf. 1901.

I Hjørnet mellem Aarhusvejen og Stationsvejen N. for Byen er der et af Kommunen ejet lille Anlæg, hvori der 1878 ved frivillige Bidrag fra Egnen er rejst et Mindesmærke, et omtr. 4 Al. højt Visbykors med Indskr.: „Minde om Niels Ebbesen og hans Mænd“ (se Vignetten S. 88). — Slotsbanken, V. for Skanderborg Kirke, er omdannet til et smukt Haveanlæg, *Frederiksminde*, der ejes af Staten, hvori der 1845 er rejst et Mindesmærke for Fr. VI, en af et Jærngitter omgiven Granitstøtte, med 4 Basreliefs af Marmor (Retfærdigheden, Friheden, Oplysningen og Stændernes Indstiftelse 1831) med Indskrifter og en kolossal Marmorbuste af Kongen, udf. af Thorvaldsen. — Lidt vestligere ud ad Horsensvejen ligger den Kommunen tilhørende Ejendom *Sølund* (købt 1886) med omtr. 80 Td. Ld. Ager og en omtr. 180 Td. Ld. stor vel vedligeholdt Skov, *Dyrehaven*, med en af Kommunen opf. Pavillon. Til Sølund hører Øen *Æbelø*.

Indbyggerantallet var 1. Feb. 1901 2721 (1801: 488, 1840: 890, 1860: 1423, 1890: 2354). — Erhverv 1890: 383 levede af immat. Virksomhed, 108 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 5 af Fiskeri, 3 af Søfart, 873 af Industri, 440 af Handel, 413 af forsk. Daglejervirks., 112 af deres Midler, 10 nøde Almisse, og 2 vare i Fængsel.

Ved Skanderborg-Silkeborg Toldsted fortoldedes af fremmede Varer i 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 25,696 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 13,230 Pd., uldne Manufakturvarer 13,936 Pd., Vin 3145 Pd., Glas og Glasvarer 23,753 Pd., Humle 3595 Pd., Stentøj, Fajance osv. 11,501 Pd., Kaffe 40,101 Pd., Olier 2120 Pd., Risengryn og Rismel 126,761 Pd., Salt 16,145 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 93,805 Pd., Stenkul 420,000 Pd., Metaller og Metalvarer 617,303 Pd. samt Tømmer og Træ 9782 Kbfd. Desuden tilførtes en Del fortoldede Varer fra andre indenlandske Steder.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 5 Dampbaade (Silkeborg) paa i alt 57 Tons og med 85 H. Kraft.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde 1900, efter Fradrag af Godtgørelser, 60,394 Kr., Krigsskatten af Vareindførselen 1879 Kr., i alt 62,273 Kr. (4232 mere end i 1899). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte s. Aar, efter Fradr. af Godtgørelser, 32,783 Kr. (1258 mere end i 1899); det producerede Udbytte var 384,238 Potter (deraf i Skanderborg 163,962).

I Skanderborg holdes flg. Markeder: 1. Fredag i hver Maaned samt alle Fredage i Fasten og fra 1. Nov. til Jul med lev. Kreaturer, desuden 1 i Jan., 3 i Febr. og 3 i Marts med Heste, og 1 i Maj, 1 i Juni, 1 i Juli, 1 i Sept. og 1 i Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Fredag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Skanderborg Jærnstøberi og Maskinfabrik (A. Blom & Søn); Skanderborg Uldvare- og Klædefabrik, et Aktieselskab; Skanderborg Dampbrænderi (N. Christensen & Co.) og et Andelssvineslagteri, opr. 1890.

I Skanderborg udgives 3 Aviser: „Sk. Amts Avis“ „Sk. Amtstidende“ og „Sk. Socialdemokrat“.

Kreaturhold 1898: 118 Heste, 207 Stkr. Hornkv. (deraf 133 Køer), 78 Faar, 165 Svin og 22 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver samt Herredsfoged og Skriver i Hjelmslev og Gjern Hrdr., og et Byraad, der foruden af Formanden (Borgmesteren) bestaar af 9 valgte Medlemmer. Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Fattigvæs., c) for Alderdomsunderst., d) for Skolevæs., e) for Gasværket, f) for Sygehuset, g) for Gader og Veje, h) for Bestyrelsen af Sølund, i) for Byens og Omegnens Forskønnelse, k) for Valglister.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 38,073 (deraf Grundsk. 781, Hussk. 3456, Formue- og Lejlighedssk. 33,636), Afgifter efter Næringsloven 2973, Indtægt af Aktiver 10,892 (deraf Gasværk 4032), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 3254 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 722, til Amt 145, til Amtsskolefond 603, Byens Bestyrelse 2003, Fattigvæs. 8623, Alderdomsunderst. 5991, Skolevæs. 10,190, Rets- og Politivæs. 3308, Medicinalvæs. 2798, Gader og Veje 482, Belysn. 1400, offtl. Renlighed 89, Brandvæs. 2424, Lystanlæg 200, Højtidsoffer 2616 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1901 i Kapitaler 4419 og i faste Ejendomme 307,181 Kr. og skyldte bort 241,373 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 9165 Kr. For 1901 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $3,_{8}$ à $9,_{4}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var 802,600 Kr.; deraf var skattepligtig Indt. 779,800 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset, Skolen, Sygehuset, Fattighuset, Gasværket, et Sprøjtehus, Markedspladsen, nogle Jordlodder samt den S. 91 nævnte Ejendom Sølund.

Byens Politikorps bestaar af 1 Politibetjent, 1 Reservebetjent (tillige Arrestforvarer) og 2 Natvægtere, Brandkorpset af 1 Brandinspektør, flere Underbefalingsmænd og det tjenestepligtige Mandskab (mellem 20 og 50 Aar).

I Spare- og Laanekassen for Sk. og Omegn (opr. $^{4}/_{1}$ 1856) var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodehav. 1,797,049 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 103,049 Kr., Antal af Konti 2047. — I Sk. Landbosparekasse (opr.

$^{31}/_{5}$ 1887) var Spar. Tilgodeh. 1,071,200 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 38,703 Kr., Antal af Konti 1134.

I gejstlig Hens. danner Skanderborg eet Pastorat med Skanderup og Stilling Sogne. — Amtmanden (tillige Stiftamtmd.) bor her.

Skanderborg hører til 10. Landstingskreds og gml. Skanderborg Amts 2. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Skanderborg Amtstuedistr. (Amtsforvalteren bor her) og Skanderborg Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek. Den hører til 4. Udskrivningskr.' 188. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 180-83 og 188-208.

Ved Skanderborg-Silkeborg Toldsted er ansat en Toldforvalter (bor i Silkeborg) og 4 Toldassistenter (hvoraf 2 i Sk.), ved Postvæsenet 1 Postmester (og 2 Ekspedienter), der tillige er Bestyrer af Telegrafvæsenet. Der er Statstelefon, og Byen staar tillige i Telefonforbindelse med de andre jydske Byer ved jydsk Telefonaktieselskab.

Byen er Station paa den østjydske Længdebane, aabnet $^{4}/_{10}$ 1868, og Udgangspunkt for Statsbanen Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen, i alt $14{,}_{84}$ Mil, 112 Km. Ved Lov af $^{24}/_{4}$ 1868 anlagde Staten Skanderborg-Silkeborg Banen ($4{,}_{12}$ Mil, 31 Km.), der aabnedes $^{2}/_{5}$ 1871 og kostede 1,161,860 Kr. foruden Ekspropriationsudgifterne. Lov af $^{23}/_{5}$ 1873 gav Regeringen Koncessionsret til en privat Bane Silkeborg-Herning ($5{,}_{42}$ Mil, 41 Km.), der aabnedes $^{28}/_{8}$ 1877 og kostede 2,070,000 Kr., hvoraf Staten tilskød 80,000 Kr. pr. Mil foruden Ekspropriationsudgifterne. Staten drev dog Banen fra Begyndelsen og overtog den $^{1}/_{11}$ 1879, da der ved Lov af $^{16}/_{6}$ 1879 var bestemt Anlæg af en Statsbane Herning-Skjern ($5{,}_{41}$ Mil, 40 Km.), der aabnedes $^{1}/_{10}$ 1881 og kostede 1,129,750 Kr. I Driftsaaret 1899-1900 solgtes i Sk. 70,003 Billetter; der ankom af Gods 14,692 og afgik 5890 Tons.

Historie. Oprindelsen til Navnet er Landsbyen Skanderup, som tidligst nævnes i et Gavebrev af $^{6}/_{7}$ 1176 af Vald. I til Esrom Kloster („Sklandethorp"; i Vald. Jordb.: „Scandthorp"). Slottet (se ndfr.), som byggedes i Byens Nærhed, kaldtes Skanthorpburg, Skanderborg, efter den, og Navnet gik ogsaa over paa Byen, der efterhaanden voksede op i Læ af Slottet. Men Navnene Skanderup og Skanderborg benyttedes i Flæng endnu i Midten af 17. Aarh., og Landsbyen, som i sin Tid laa til Dels paa Skanderborg Bys Jorder, og Købstaden vare vel ogsaa temmelig eet, da Skanderborgs Indb. vedbleve at søge Skanderup Kirke (alt 1547 kaldtes Skanderup Kirke Schandelborg Sognekirke), indtil de ved Reskr. af $^{14}/_{10}$ 1699 henvistes til Slotskirken. Fr. II, som opholdt sig saa meget paa Skanderborg Slot, gav Byen dens første Privilegier ved Brev af $^{28}/_{10}$ 1583, hvori det hedder, „at, for at Undersaatterne, som nu bo eller komme til at bo ved Sk. Slot, desbedre maa nære og bjærge sig, samt Bønderne deromkring nærmere maa kunne faa, hvad de behøve til deres Husholdning, tillades det dem, som bo ved Slottet, eller som ville begive sig did og bo og bygge inden for det Plankeværk (!), som nu er opsat, at bruge Køb og Salg og Købmandshandel med Humle, Staal, Salt, Klæde og hvad andre Varer, Bønderne kunne have behov; ligeledes skal det være Smede, Skomagere og andre Haandværksfolk, som ere dygtige i deres Haandværk og ville flytte did, tilladt at gøre dette; de, som vilde bygge, skulde bygge Købstadbygning med gode Stalde, Logementer og Værelser, saa andre, som det hændes at komme did, kunde have hos dem bekvem Tilflugt og Underhold; endvidere forundes dem, som nu bo der eller ville bygge der, Fritagelse for Skat og al anden kgl. Tynge og Besværing" (se Hist. Tidsskr. V S. 33 flg.). Disse Privilegier stadfæstedes 1600 og 1648; men Byen blev

dog endnu længe efter ikke anset som fuldstændig Købstad, ligesom den vedblev at staa under Slotsskriverne (Amtsforvalterne) og først fik sin egen Øvrighed, da Fr. V $^{20}/_{6}$ 1760 beskikkede den en Byfoged. Den har altid været en lille By (1769 havde den 514 Indb.), da dens Opland er meget ringe; i 19. Aarh. har den dog taget en Del til og udvidet sig, navnlig mod N. Under Krigen med de kejserlige skal Chr. IV have ladet den befæste (ifl. Resen), og paa D. Atl.'s Tid 1768 saas der endnu N. for Byen Spor af en Skanse. Under Krigen med de svenske var den en Tid besat af Polakkerne, som slemt huserede her og brandskattede Byen. Ved en Brand 1746 lagdes 17 Gaarde i Aske. I Maj 1849 holdt General Rye Egnen besat. — En af Fr. III 1651 oprettet Latinskole nedlagdes allerede 1658.

Slottet, der i sin Tid var en af Landets anseligste Kongeborge, var allerede til som Kongsgaard i Slutn. af 12. Aarh. Da Dronning Dagmar 1212 laa for Døden i Ribe, lader Kæmpevisen Kong Valdemar opholde sig paa Sk. Slot, hvorfra han ilede til Ribe. Under Krigen mellem Abel og Erik Plovpenning opholdt den sidstes Dronning Jutta sig 1247 paa Slottet, hvorfra hun, fortælles der, pinte Munkene i Øm Kloster, lod deres Gods føre paa Baade til Slottet og søgte at berøve dem deres Høst. Naar Kæmpeviserne lade Erik Glipping opholde sig her i sin sidste Regeringstid og

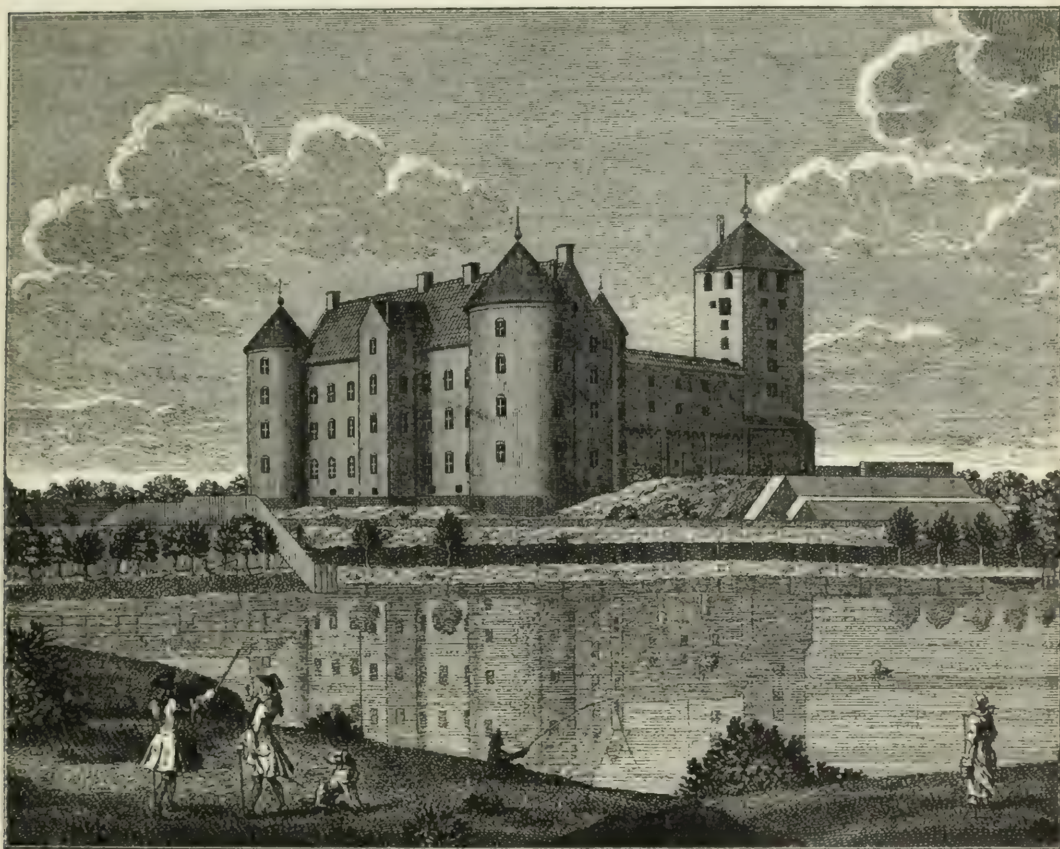

Skanderborg Slot, efter Resen.

1. Fortifikationen om Slottet. 2. Vindebro. 3. Hyttefadet. 4. Haven bag ved Slottet. 5. Porthuset. 6. Smedien. 7. Staldgaard og Stald. 8. Gamle Bryggers og Bagers. 9. Opkørsel til Slottet. 10. Borgegaardens Port paa søndre Side. 11. Borgegaardens Rum. 12. Det store Klokketaarn, tilforn et Fangetaarn. 13. Køkkenet. 14. Urtehave. 15. Ny Bro. 16. Gamle murede, hvælvede Render fra det gamle Køkken udi Søen. 17. Det gamle Ridehus, og Kornhus. 18. Porten imod Stalden. 19. Tvende Taarne. 20. Kongens Residens, som ligger i Øster. 21. Et Taarn til Kirken. 22. Et Taarn i Norden. 23. Et Taarn i Syden. 24. Kalvø. 25. Søndersø. 26. Æbelø. 27. Dyrehave. 34. Søen.

Marsk Stig undsige ham her, ligesom Dronning Agnes her fik Efterretning om Kongens Død 1286, turde det i alt Fald vise, at Sk. var et hyppigt Opholdssted for Hoffet. I Slutn. af Chrf. II's Regering var Sk. Slot med Len det eneste, han havde tilbage i Jylland, men ogsaa dette kom snart i Holstenernes Magt; under Belejringen af Slottet faldt Niels Ebbesen her $^{2}/_{11}$ 1340. Under Oprøret 1368 mod Vald. Atterdag blev Slottet belejret af Oprørerne og Holstenerne. Senere var det en Tid pantsat til Aarhus Bispestol. Af de kgl. og bispl. Lensmænd paa Slottet nævnes den bekendte Oprører Niels Brock 1302, Markvard Rostrup 1340 (se under Aakjær), Hr. Erland Kalf 1364-5, Hr. Chr. Vendelbo 1369, Erik Nielsen 1376, Jens Palnesen 1420, Palle Jonsen 1424, Hofmester Erik Ottesen Rosenkrantz til Bjørnholm († 1503), vistnok 1452-88, Aarhusbispen Niels Clausen omtr. 1503-16, Rigshofmester Mogens Gøye til Krenkerup fra 1516 (af Fogder i Middelalderen nævnes Niels Juul 1459, Tord Madsen 1482, Chr. Jude 1496, alle af Adel). Af Lensmænd i nyere Tid nævnes: Eskil Gøye 1558-60, Holger Ottesen Rosenkrantz 1560-73, Claus Glambek 1573-89, Manderup Parsberg til Hagsholm til 1602, Rigsmarsk Anders Bille 1650-57, Chr. IV's Søn Ulrik Chr. Gyldenløve til 1658 og Gunde Rosenkrantz til Vindinge. Skanderborg blev ofte besøgt af Kongerne, hyppigst af Fr. II; han foretog betydelige Byggearbejder (se

ndfr.), og her fødtes 1574 hans Datter Anna (g. m. Jakob VI af Skotland). Ogsaa Chr. IV gæstede det ofte, om ogsaa det hører til Sagnet, naar der fortælles om hans lange Ophold her i hans Uddannelsestid og hans Færden paa Skanderborg Sø (han har, indtil hans Undervisning afsluttedes 1593, kun opholdt sig nogle faa Dage paa Sk. paa Gennemrejse i Jan. 1591; se *Tr. Lund*, Chr. IV's Skib paa Sk. Sø, I S. 9); her døde hans Datter Elisabeth 1608, og Aaret efter førtes Chrf. Rosenkrantz til Høgsbro m. m. hertil, efter at han paa Herredagen i Horsens var bleven anklaget for det bekendte Bedrageri mod Karen Strangesen, Christen Juels Enke; ligeledes fødtes Chr. IV's og Kirstine Munks Datter Sophie Elisabeth (g. m. Grev Chr. Pentz) her 1619. Om Kongens Planer til at befæste Slottet se *F. Mejdell*, i Saml. til j. Hist, 2. R. III S. 71 flg. Efter 1660 blev Slottet Sæde for Amtmanden over Skanderborg og Aakjær Amter (fra 1671 havde Amtmd. Chrf. Sehested Sk. Amt i Forpagtning i en Række Aar). Efter den Tid vare Kongernes Besøg sjældnere, og Slottet forfaldt mere og mere. Fr. IV blev $^{26}/_{6}$ 1726 viet her til venstre Haand til Anna Sophie

Skanderborg Slot, efter Thurah.

Reventlow, efter at han samme Dag havde bortført hende fra Clausholm; han lod ogsaa 1717-18 foretage en Ombygning af Slottet; samtidig bleve Rytterdistrikterne atter organiserede, og Krongodserne anvendtes til Kavalleriets Underholdning; de 3 Distrikter i Jylland vare Skanderborg, Dronningborg og Kolding. Den sidste Konge, der besøgte Sk., var Chr. VI i Maj 1733. Da Rytterdistrikterne nedlagdes, og Godset solgtes 1767, blev Slottet for 6481 Rd. solgt til Nedbrydelse, undtagen Kirken (se S. 89). Godset, tils. 6932 Td. Hrtk., blev s. Aar solgt for 758,342 Rd. D. C. samt Ry-, Nørre- og Sønderskov for 20,450 Rd. D. C. Godset opbødes ved Auktion i 12 Hovedgaarde: 1) Sk. Slots Ladegaard, 2) Sjelleskovgd. (Wedelslund), 3) Søbygd., 4) Tvilumgd., 5) Nissumgd., 6) Ringkloster, 7) Vor-Ladegd. og Møldrup, 8) Tammestrup og Havreballegd., 9) Vaabensholm, 10) Nedensk.-Vilholt, 11) Skovsrod-Bomholt og 12) Kalbygd. (se disse). — Slottet var opført paa en Banke paa den saakaldte Slotsholm (se S. 91). Om dets oprindelige Udseende vides ikke meget; først fra Fr. II's Tid og senere foreligger der fyldigere Oplysninger om det gennem kgl. Bygge-Ordrer, Synsforretn. (bl. a. fra 1604, 1608, 1645, 1650 og 1680) samt Tegn. i Resens Atlas fra omtr. 1677, i Kbh.'s Raadstueark. (fra 1739) og i Thurahs Vitruvius

fra omtr. 1746 (hvor der tillige findes Etageplaner). Det er navnlig Fr. II, som har bygget paa Slottet og vistnok i Hovedsagen givet det den Skikkelse, hvorunder det ses hos Resen. 1561 skriver Kongen, at da han vil bygge og befæste Skanderborg Slot, skal Emborg Kirke (ɔ: Øm Klosterkirke) „med Søvnhus, Omgang og andre unyttige Huse“ nedbrydes og Materialerne anvendes til Slottet; Nov. 1562 hedder det, at det paabegyndte Byggeri paa Sk. den flg. Sommer skulde tilendebringes, hvorfor alle Murmestre og Kalkslagere fra Ribe, Vejle, Horsens og Aarhus ved Foraarstide skulde begive sig til S. for at arbejde paa Slottet. 1563 blev man dog ikke færdig, og Kongen paabød da Brænding af saa mange Mursten som mulig, til Brug næste Foraar. I de nærmest følgende Aar høres ikke meget om Byggearbejder; men 1570 begyndes der igen. Det hedder da, at de bestilte Mursten til S. skulde hidskaffes; 1571 bestiltes en stor Ladning Tagsten; 1573 sluttede Kongen Kontrakt med Gert Stenhugger om, at han skulde lave en Port af Sten ved Slottet samt det til en Brønd fornødne Stenværk, og s. A. modtog han et Tilbud paa Levering af 100,000 Mursten; 1574 paabødes Indkøb af Tagsten. Efter Resens Tegn., som næppe er korrekt i alle Enkelthederne og bl. a. viser en Række Bastioner om Slotsholmen, der vistnok aldrig ere opførte, om de end have været projekterede (se ovfr.), bestod Slottet af 4 sammenbyggede Fløje, der omsluttede Slotsgaarden. Den nordøstl. Fløj, i 3 Stokv. og Kælder, var Hovedfløjen og indeholdt Kongens og Dronningens Værelser, Riddersalen samt i den sydøstl. Halvdel den af Fr. II indrettede Slotskirke; for hvert af dens to udvendige Hjørner stod en Rundel og midt paa dens Nordøstside en firkantet Karnapbygning. Mellem denne Fløj og den sydøstl. Fløj, med Indkørselsport, stod et rundt Trappetaarn til Kirken, og midt paa Sydøstfløjens Gaardside et andet Taarn. Sydvestfløjen indeholdt bl. a. Køkken. I Nordvestfløjen, ligesom de foregaaende Fløje i 3 Stokv., var Kancelli og Borgestue; midt i den stod et stort, skævt-firsidet Taarn, der sikkert hidrørte fra Slottets ældste Tid og oprindl. var Fangetaarn, men senere Klokketaarn og kaldtes det hvide Taarn (det er muligt, at „Svend Feldings Klokke“ har hængt her indtil 1634, da den førtes til Dronningborg Slot; se Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 218); mellem dette Klokketaarn og Nordøstfløjen har Nordvestfløjen kun fortsat sig med ringe Bredde som en Art Vægtergang, og hvor den gik op til Nordøstfløjen, stod i Sammenstødet et rundt Taarn. Uden om Slottet fandtes paa Slotsholmen forskellige Udhuse, saaledes Staldbygninger (en ny Stald opførtes under Lensmanden Vald. Parsberg), gammelt Bryggers og Bagers, Kohus, Slagterhus, Smedie, Ridehus (senere Kornhus) m. m., samt vistnok ogsaa Badstue (opf. under Vald. Parsberg) og en Vandkunst, hvis Bygning Fr. II 1572 beordrede (ikke helt færdig 1575). For Slotsholmens Nordende var en af Fr. II opf. Slotsport, hvorover stod det kgl. Navnetræk F S., Vaaben og Aarst, 1571 (se S. 90); herfra førte en Vindebro over til Byen. En anden Bro førte mod Syd over til Dyrehaven. Til Slottet hørte desuden „Jægergaarden“, der stod i Byen paa det sydl. Hj. af Adel- og Amaliegade, samt en Ladegaard og et Lysthus „Sparepenge“. — Efter Chr. IV's Tid forfaldt Slottet en Del (Svenskerne huserede slemt her 1645), og en Synsforretn. fra 1680 viser det stærkt i Forfald. Chr V. lod bygge et stort Køkken og dertil nedbryde en Del af Slottet, samt reparere den øvrige Bygning i Aaret 1692, men 1722 blev denne Køkkenbygning nedbrudt og opbygt ved den nordøstl. Fløj. 1717-18 undergik Slottet som nævnt en Hovedforandring. Hele den sydvestl. Halvdel, som da var mest forfalden, blev nedbrudt, dog saaledes at det store Klokketaarn blev staaende, og den nordøstl. Halvdel forsvarlig istandsat. Paa den sydl. Side opsattes en 3 Etages Bygning, og ved dens Ende et 1 Stokv. højt Hus, der kom til at ligge paa tværs af hin Bygning, lige over for Klokketaarnet. Mod S. V. blev Slotsgaarden i øvrigt ikke lukket ved nogen Bygning. Ved denne Forandring indtog Slottet nu kun lidt over Halvdelen af Banken, hvorpaa det var bygget; den anden Halvdel, mod S. V., blev afskaaren i halvrunde Terrasser, og deromkring neden for Banken anlagdes en Have. I denne Tilstand stod Slottet til 1767, da det nedbrødes. Ved en af Nationalmus. i 1899. foretagen Undersøgelse er der paa Organistlodden truffet Murlevninger af en firsidet Bygning af Munkesten.

Paa *Kalvø* har der en kort Tid boet Munke, først Benediktinere, hvis Konvent opløstes 1168, derefter Cisterciensere fra Venge (Hjelmslev Hrd., s. d.), som paa Grund af Plagerier havde maattet opgive dette Sted. Men Naturforholdene paa Kalvø vare ikke gunstige (Uvejr gjorde undertiden Forbindelsen med Land umulig), og 1172 flyttede Cistercienserne over paa det faste Land og grundlagde Øm Kloster (s. d.).

Litt.: *K. Hansen*, Beskr. over Sk. Bye og Slot, Kbh. 1833.

Silkeborg

1900

Silkeborg Købstad ligger i Gjern Hrd. under 56^0 10' $9,_{86}$" n. Br. og 3^0 1' $39,_{23}$" v. L. for Kbh. (beregnet for Raadhusets Spir). Byen ligger meget smukt ved Silkeborg Langsø og en Vig af Søen (Kalgaards Vig) og ved Gudenaa, her kaldet Remstrup Aa, der forbinder Søen med Brassø, rundt omgiven af Søer, store Skove og lyngklædte Bakker. Den er lejret paa et temmelig jævnt Terræn; højeste Punkt er paa Torvet, 95 F., 30 M. Afstanden fra Aarhus er omtr. $5^1/_4$, fra Skanderborg $3^3/_4$ og fra Ringkjøbing 11 Mil (ad Jærnbanen henh. $7,_2$ Mil, 54 Km., 4 Mil, 31 Km., og $13,_8$ Mil, 104 Km.). Byens Udstrækning fra N. Ø. til S. V. er omtr. 2700 Al., største Bredde omtr. 1400 Al. Den er meget regelmæssig bygget med brede og lige Gader, der for en Del skære hinanden i rette Vinkler, et Vidnesbyrd om dens hurtige Opkomst. Hovedaaren er den fra V. til Ø. gaaende Vestergade, der mod V. udmunder i Ringkjøbingvejen og mod Ø. gaar over Torvet og fortsættes i Østergade, hvorfra Viborgvejen gaar mod N. ad en over Langsø 1854 anlagt Dæmning, og som mod Ø. fører over Broen over Aaen til Aarhusvejen; fra Torvet fører mod S. Søndergade ud til Horsensvejen. Husene ere for det meste godt og solidt byggede, mange i flere Stokv.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1901 $121^1/_2$, Markjorderne 482 Td. Ld. Byen havde Maj 1901 23 Gader og Stræder, 2 Torve og 1 Markedsplads. Husenes Antal var da 627, hvoraf 366 paa Købstadsgrunden. Fladeindholdet af Byen med Markjorder var ved Opgørelsen 1896 604 Td. Ld.; deraf vare Ager og Eng 309, Haver 82, Skov 26, Kær og Fælled 32, Veje og Byggegrunde 154 Td. Hartk. var $^1/_1$ 1901 $18^1/_2$ Td. Af Bebyggelserne paa Markjorderne mærkes Koopmanns Svineslagteri og Pensionaterne Solbakken, Søfryd, Trouville og Ørnsø, alle nær ved den ved Ørnsø i Tem Sogn liggende Vandkuranstalt, samt det nye Sygehus.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_5$ 1901 7,495,934 Kr. (Antal af Forsikringer 627).

Om Silkeborg Landdistrikt, der har Fattig- og Skolevæsen fælles med Købstaden, se under Gjern Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken (se Vignetten S. 97), midt i et lille Anlæg ved den østl. Side af Torvet, er opf. 1876-77 (indviet $^4/_{11}$ 1877) i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel efter Tegn. af Arkitekt H. Sibbern (Konduktør: E. Schiødte) for 81,970 Kr., hvoraf Staten tilskød 20,000 Kr., medens det øvrige skaffedes til Veje ved Laan og private Gaver. Kirken bestaar af Langhus med to korte Korsfløje, Kor med tresidet Afslutning og Taarn, med ottekantet Overbygning og Spir (i alt 118 F.), mod V. Taarnrummet er Forhal. Langhus og Korsfløje have aaben Tagkonstruktion, Koret en blaat dekoreret Halvkuppelhvælving; paa Siderne af Koret er der smaa Rum til Sakristi og Præsteværelse, under det en hvælvet Kælder til Varmeapparat. Paa Alterbordet staar Thorvaldsens Christus af bronceret Zink. Prædikestolen er af Egetræ; Døbefonten, af Bronce, har Form af en Engel med Muslingeskal; Orgelet har Plads over Indgangen fra Taarnet. — Gudstjenesten holdtes fra 1846 i en Sal i den sydvestl. Fløj af Silkeborg Hovedbygning; først nogle Aar senere blev der Raad til at indrette et lille Kapel her, da Købmand Høltzermann 1850 skænkede Alter, Prædikestol, Stole m. m.; 1857 var det blevet udvidet.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst. Kirken ejer ingen Formue; Maj 1901 var dens Gæld 4601 Kr.

Irvingianernes Kapel, nær ved Markedspladsen, af røde Mursten, er indviet Sept. 1874.

Et **katolsk Vor Frue Kapel**, Hj. af Vestergade og Hostrupsgade, er en hvid Bygning.

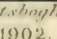
Et **Missionshus „Bethel“**, Tværgade, af røde Mursten, er indviet 1882.

Byen har to **Kirkegaarde**. Den ældre Kirkegaard, mod V. uden for Bygrænsen ved Ringkjøbingvejen, omtr. $2^1/_2$ Td. Ld., er anlagt 1851 og udvidet 1866 og 1874. Paa Kirkegaarden er Michael Drewsen begravet i en aaben Gravhøj (inden for Trægitret ses hans Kiste). Den nye Kirkegaard, længere mod V. ved s. Vej, omtr. 4 Td. Ld., er anlagt 1880. Her er 1884 opf. et Ligkapel, af røde Mursten med Søjler og aaben Forhal (Arkitekt: Rosen).

Raad-, Ting- og Arresthuset, ved den vestl. Side af Torvet, er opf. 1857 i gotisk Stil af røde Mursten med et lille Taarn, med Kuppel og Spir, midt paa Façaden (Arkitekt: H. Chr. Zeltner) for 15,563 Rd. og tilhører Skanderborg Amtskommune og Købstaden med Halvdelen hver. Det indeholder en Byraadssal, Retslokale for Købstadens og Silkeborg Birks Jurisdiktion, et Lokale for Forligskommissionen samt Arrestforvarerbolig og 8 Arrester. Paa Raadhuset findes en Buste af Chr. VIII (Afstøbning af en Marmorbuste paa Rosenborg, af F. C. Stramboe, opstillet 1900), to Buster af Fr. VII og Chr. IX og et af J. Roed malet Billede af Mich. Drewsen.

Skoler og Undervisningsanstalter: 1) Den **kommunale Skole**, oprindl. kaldet „Almueskolen“, men (efter at en i 1868 i Forbindelse med Almueskolen oprettet Realskole var ophævet) nu kaldet Borgerskolen, Søndergade, er opf. 1856, udvidet 1878 og 1884 og bestaar af en Hovedbygning i 2 Stokv. af røde Mursten og et i 1897 opf. (Arkit. Rosen) Gymnastikhus med Skolebade og Pedelbolig. Skolen havde $^1/_1$ 1901 566 Elever (deraf 296 Drenge) i 19 Klasser samt 8 Lærere og 8 Lærerinder. Desuden undervistes i de under 7, 9 og 11 nævnte Seminarieskoler (mod

SILKEBORG.

SILKEBORG LANGSØ

KALGAARD VIG

HORSNÆS

KIRKEGAARD

STORMAEN

HAVNEPLADS

REMSTRUP AA

AMTSSYGEHUS

KØBSTADENS MARKJORDER

MARKEDSPLADS

BANEGAARD

SVINESLAGTERI

Søgade

Skræjen

Østergade

Vestergade

Nygade

Skolegade

Torvet

Skole Torv

Raadhusstræde

Kirkevej

Christian d. VIII's Vej

Fredensgade

Søndergade

Tværgade

Hostrupsgade

Møllegade

Amaliegade

Estrupsgade

Frensensvej

Til Engkjøbing

Til Horsens

Til Aarhus

1	Apotek	B 3	16	Missionshus „Bethel"	C 3
2	Asyl Dronning Louises	C 3	17	Papirfabrik	G 2
3	Badesanatoriet	F 4	18	Posthus	E 3
4	Borgmesterbolig	D 5	19	Præstebolig	B 3
5	Fattiggaard	C 4	20	Raad-, Ting- og Arresthus	D 3
6	Friboliger	B 3	21	Seminarium, Frøken Langs	B 4
7	Gasværk	D 2	22	Seminarieskole, Frøken Langs	B 4
8	Haandværkerforening m. Teater	D 3	23	Seminarium, Vinthers	B 3
9	Hotel „Dania"	D 3	24	Skole, Borger-	D 4
10	„ Missions-	B 5	25	„ Real-	B 3
11	„ „Silkeborg"	E 2	26	„ Teknisk	B 4
12	Højskolehjem	B 4	27	Sprøjtehus	C 4
13	Kapel, Irvingianer-	C 4	28	Telegrafstation	B 4
14	„ Katolsk-	B 3	29	Totalafholdsforening	E 2
15	Kirke	E 3	30	Toldbod	A 4

Udført af V. F. J. Berggreen

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad

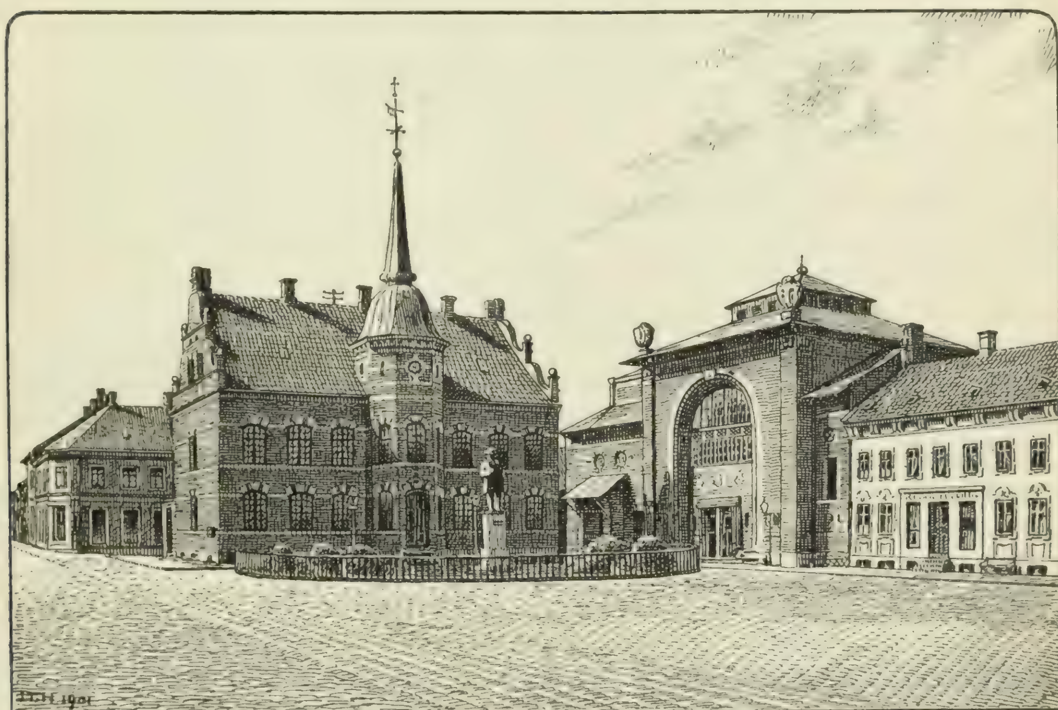
1902.

Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

100 50 0 1 2 300 Meter

100 50 0 1 2 3 4 5 Alen

en ved særlig Overenskomst med Seminarierne fastsat Betaling af Kæmnerkassen) omtr. 370 Børn, som ellers hørte hjemme i Borgerskolen. 2) **Kirkeskovs private Realskole**, Skolegade, opr. 1881, opf. 1896 af røde Mursten i 2 Stokv. (Arkit.: Frimodt-Clausen), med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen; $^1/_6$ 1901: 165 Elever (deraf 120 Drenge). 3) **Kirkeskovs Ungdomsskole „Kornmod“**, opr. 1900, forbereder til Præliminæreksamen; Lokale i Realskolen; $^1/_6$ 1901: 16 Elever. 4) **Frk. Th. Langs højere Pigeskole**, Skoletorvet, opr. 1882, opf. 1886 af røde Mursten i 2 Stokv. (Arkit.: Rosen), med Ret til at afholde alm. Forberedelseseks.; $^1/_5$ 1901: 100 Elever (deraf 86 Piger og 14 Drenge i Underklasserne). 5) **Johansens Skole**, Markedspladsen, opr. 1885 (Elever $^1/_5$ 1901: 54, hvoraf omtr. Halvdelen Piger). 6) **Vinthers Seminarium**, Skolegade, opr. 1886, opf. 1894 af røde Mursten i 2 Stokv. (Arkit.:

Torvet med Raadhuset og Haandværkerforeningen.

Frimodt-Clausen); Elevantal: 90. 7) **Vinthers Seminarie-Børneskole**, Skolegade, opr. 1894 til Seminaristernes Uddannelse; $^1/_5$ 1901 var der af Kommunen henvist 180 Elever. 8) **Frk. Th. Langs Forskolelærerindeseminarium**, Hostrupsgade (anerkendt af Staten 1896), opr. 1891, opf. 1894 af røde Mursten i 1 Stokv. (Arkit.: Rosen); $^1/_5$ 1901: 26 Elever. 9) **Frk. Langs Forskole** til Forskolelærlingenes Uddannelse, Skoletorvet, opr. 1894; Skolen udgør Underklasserne for den under 11 nævnte Seminarie-Børneskole. 10) **Frk. Langs Kvindeseminarium**, Hostrupsgade, opr. 1897 (anerkendt af Staten), opf. 1899-1900 i 3 Stokv. med Taarn, Gymnastiksal, Skolekøkken m. m. (Arkit.: Rosen), indviet $^2/_6$ 1900; $^1/_8$ 1901: 31 Elever. 11) **Frk. Langs Seminarie-Børneskole**, Hostrupsgade, opr. 1897 og opf. s. Aar af røde Mursten i 2 Stokv. til Kvindeseminariets Elevers Uddannelse; til denne og den under 9 nævnte Forskole var der $^1/_5$ 1901 af Kommunen henvist 189 Elever (deraf 91 Drenge). 12) **Teknisk Skole**,

Skoletorvet, opr. 1863, opf. 1888-89 af røde Mursten i 2 Stokv. (Arkit.: Jensen) paa en af Kommunen skænket Grund med Tilskud fra Stat, Kommune og andre for omtr. 38,000 Kr. (med Grunden); i Skoleaaret 1900-1: 191 Elever (deraf 12 kvindl.).

Amtssygehuset, Søgade, hvidt, i 1 Stokv. med Kvist, er opf. 1862 (16 Senge); det bliver nu afløst af et nyt, der bygges Ø. for Byen paa Kildebakken og ventes færdigt 1902. Det opføres af Skanderborg Amtskommune og Købstaden (Lodtagere henh. med $^4/_5$ og $^1/_5$) og kommer til at bestaa af et egentligt Sygehus, hvidt, 2 Stokv. med to Taarne (24 Senge), et Epidemihus, ligeledes hvidt i 2 Stokv. (16 Senge), en Vaskeribygning og et Ligkapel, af røde Mursten (Arkit.: Rosen); det faar i det hele 40 Senge. — Et lille **Epidemihus**, ved Horsensvejen, for Kolera- og Koppepatienter, er opf. af Byen 1874. — **Fattiggaarden**, ved Markedspladsen, er indrettet 1868 i en ældre Gaard og har Plads til 30 Lemmer.

Milde Stiftelser: **Dronning Louises Asyl**, Tværgade, opr. 1864 af en Kreds af Damer; Bygningen, i 1 Stokv. med Kamgavl, er opf. 1879 og har Plads til 50 Børn. **Silkeborg Børnehjem**, Drewsens Vej, opf. ved et af Købmd. C. Knap og Hustru 1884 stiftet Legat; Bygningen, i Villastil i 1 Stokv. (Arkit.: Rosen), har Plads til omtr. 15 forældreløse eller forladte Børn. **Friboligerne**, Hostrupsgade, af røde Mursten i 2 Stokv., er opr. 1861 af en Forening og afgiver Boliger (hvoraf de 9 helt frie), navnlig for ældre Haandværkere og deres Enker. — I Byen er der en 1872 stiftet Velgørenhedsforening.

Gasværket, mod N. ved Søen, er anlagt 1856 (før Kjøbenhavns) for omtr. 28,000 Rd. og betydeligt udvidet 1896 og 1900, bl. a. med en smuk Bestyrerbolig (Arkit.: Rosen); i 1900 produceredes 13,266,000 Kbfd. Gas.

Jærnbanestationen, mod S. ved Drewsens Vej, er opf. 1870-71. — **Posthuset** er indrettet i den sydvestl. Fløj af Silkeborg Hovedbygning, hvor Kapellet før var. **Telegrafstationen** (Byen fik allerede privat Telegraf 1857, Statstelegraf 1870) er paa Skoletorvet.

Kødkontrolstationen, Fredensgade, en lille hvid Bygning (Arkit.: Rosen), er opf. 1900.

Haandværkerforeningen, stiftet 1863, opførte 1876 paa Torvet ved Raadhuset en egen Bygning, der 1895 afløstes af en ny Bygning i norditaliensk Stil (se Bill. S. 99) efter Tegn. af Arkit. Rosen, med Teater (omtr. 500 Pladser). Bygningen har kostet omtr. 80,000 Kr.

Badesanatoriet, ved Aaens østl. Bred, begyndte som en „Kneippkuranstalt", indviet $^2/_5$ 1897, drevet af et Aktieselskab; 1899 fik det det nuv. Navn. Bygningerne ere opf. 1896-97 (Arkit.: Rosen).

Af andre Bygninger nævnes Præstegaarden, ved den ældre Kirkegaard, af røde Mursten med Kamgavle, opf. 1857-58; Borgmesterkontor og -bolig (Embedsbolig), ved Horsensvejen, opf. 1888; Højskolehjemmet, Skoletorvet, af røde Mursten i 2 Stokv., opf. 1898 (Arkit.: Andersen, Kbh.; den tidligere 1884 opførte Bygning i Nygade blev købt af „Arbejderforeningen"); Good-Templar Ordenens Bygning, Fredensgade, hvid i 2 Stokv., opf. 1887, dens Forsamlingssal, smstds., 1898; Totalafholdsforeningens Bygning, af røde Sten i 2 Stokv., er opf. 1884 (Arkitekt: Rosen); Frelsens Hær har Bygning i Hostrupsgade. Af Privatbygninger nævnes en i Vestergade (Arkit.: Rosen).

Foran Raadhuset er $^{15}/_{10}$ 1892 afsløret en af Billedhugger Pedersen-Dan

udf. Broncestatue af Mich. Drewsen, † 1874, „Silkeborg Bys Grundlægger“, „rejst af erkendtlige Medborgere“. Paa Skoletorvet er et mindre Anlæg. — Ved Ringkjøbingvejen, mellem Kirkegaardene, ligger Lystskoven **Lunden**, omtr. 11 Td. Ld., tidligere Statens, men lejet af Kommunen, som 1901 har købt den for 35,000 Kr.; i Lunden en stor, af Kommunen 1888 opf. Pavillon. — Fredskoven „Indelukket“, langs Aaens Østbred, omtr. 42 Td. Ld., tillige med Ejendommen Marielund, 53 Td. Ld., har Kommunen ogsaa købt af Staten 1900 for 42,000 Kr.

Indbyggerantallet var 1. Feb. 1901 7228 (1860: 1775, 1880: 2931, 1890: 4217). Erhverv 1890: 459 levede af immat. Virksomhed, 50 af Jordbrug, 27 af Gartneri, 2060 af Industri, 827 af Handel, 16 af Søfart, 632 af forskellig Daglejervirksomh., 108 af deres Midler, og 38 nøde Almisse.

Om Indførsel osv. ved Skanderborg-Silkeborg Toldsted se S. 91.

I Silkeborg afholdes Markeder hver Maaned, undtagen Jan. og Aug., med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Papirfabrikken, anlagt 1844 af Brødr. Chr. og Mich. Drewsen, aabnet $^1/_1$ 1845, brændt 1864 og genopført, 1869 solgt til Strøyberg, $^1/_3$ 1889 indlemmet i Aktieselskabet „De forenede Papirfabrikker“ og derpaa foreløbig standset, men atter sat i Gang 1894 (se nærmere S. 105); Fabrikken, hvis store Bygningskompleks, bestaaende af de store Fabriksbygninger, den „gamle Mølle“ (restaur. 1901 af Arkit. Rosen og indrettet til Fabrikation af haandgjort Papir), Bestyrerboligen, Mich. Drewsens Villa, Maskinmesterbolig, Arbejderboliger m. m., ligger ved Aaens østl. Bred, har af Dampkraft 125 H. Kraft, af Vandkr. 200 H. Kr. og beskæftiger omtr. 200 Arbejdere (deraf omtr. Halvdelen kvindl.). Koopmanns Svineslagteri, grl. 1878-79, paa Markjorderne (omtr. 60 Arbejd.). Hammers Uldspinderi og Klædefabrik, paa Torvet, anl. 1857, udvidet 1895 (aarl. Produkt. omtr. 200,000 Pd. Uldgarn og 50,000 Al. Klædevarer og Kjoletøjer; omtr. 60 Arbejd.). Commichau & Co., Trikotagefabr., anl. 1883, 1901 gaaet over til et Aktieselsk. (limited), Kapit. 400,000 Kr. (aarl. Prod. omtr. 8000 Dusin Uldvarer og 8000 Dusin Hørvarer, de sidste kun til Udlandet; omtr. 90 Arbejd.). Silkeborg Jærnstøberi og Maskinfabr. (Dons-Blædel og Schneecloth), anl. 1854 (omtr. 70 Arbejd.). Verners Uldspinderi (omtr. 24 Arbejd.). Jensens Uldspinderi (omtr. 20 Arbejd.). En Spritfabrik; 2 Ølbryggerier; 2 Dampmøller; 1 Andelsmejeri; 1 Mølle; 2 Savskærerier; et Maskinsnedkeri; en Tobaksfabrik; et Mejeri, 2 Bogtrykkerier, m. m.

I Silkeborg udgives 4 Aviser: „Silkeborg Avis“, „Silkeborg Dagblad“, „Silkeborg Folkeblad“ og „Silkeborg Socialdemokrat“ (de 3 sidste trykkes i Aarhus).

Kreaturhold 1898: 202 Heste, 69 Stkr. Hornkvæg (deraf 65 Køer), 21 Faar, 243 Svin og 26 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver samt Birkedommer og Skriver i Silkeborg Birk, og et Byraad, der foruden af Formanden (Borgmesteren) bestaar af 11 valgte Medlemmer. Af de kommunale Embedsmænd nævnes Stadsingeniøren (tillige Gasværksbe-

styrer), Skoleinspektøren, Kæmneren, Brandinspektøren og Kødkontrolløren. Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Skolevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for tekniske Anliggender, f) for Marker og Skove, g) for Kødkontrollen, h) for Byens Forskønnelse, i) for Valglisterne, k) for Redaktionen; desuden nævnes Sundheds-, Brand-, Bygnings- og Ligningskommissionen.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 91,045 (deraf Grundsk. 429, Hussk. 3793, Formue- og Lejlighedssk. 86,494, lign. paa Menigheden 329), Afgifter efter Næringsloven 8637, Indtægt af Aktiver 25,685 (deraf Gasværk 17,251, Kødkontrol 2139), Statens Tilskud til Alderdomsunderst. 8405, Skolekontingent 647 Kr.; Udgifter: Bidrag til Stat 309, til Amt 85, til Amtsskolefond 1095, Byens Bestyrelse 5980, Fattigvæs. 19,352, Alderdomsunderst. 18,416, Skolevæs. 30,189, Rets- og Politivæs. 7033, Medicinalvæs. 4086, Gader og Kloak 8207, Belysn. 4000, offtl. Renlighed 451, Brandvæs. 787, Lystanlæg 366, Højtidsoffer 2400 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 95,013 og i faste Ejendomme 450,115 Kr. og skyldte bort 355,286 Kr. Under Byraadet var Legater til Beløb af 6809 Kr. Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed var for 1901 $1^1/_2$ à 10 pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 2,242,100 Kr., deraf var skattepligtig Indt. 2,014,300 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset og i det nye Syge- og Epidemihus, samt Kommuneskolen, Fattiggaarden og en Ejendom ved Siden af den (i Nygade), det lille Epidemihus, Gasværket, Kødkontrolstationen, et Sprøjtehus, Lunden, Indelukket og Marielund (se S. 101) samt nogle Enge i Funderholme og Bennetholme, omtr. 24 Td. Ld.

Politiet bestaar af 2 Politibetjente, foruden Arrestforvareren, der er 3. Betjent, og 2 Vægtere. Brandkorpset bestaar af Brandinspektøren samt 1) en lønnet Afdeling, best. af 1 Assistent, 1 Sprøjtefører, 1 Værkmester og 15 Brandsvende, 2) et Ordenskorps, best. af 1 Fører, 1 Næstfører og 20 Mand (Ordenskorpset er i særlige Tilfælde pligtigt til at gøre Polititjeneste) og 3) en Reserve, best. af 1 Assistent, 5 Sprøjteførere og det tjenestepligtige Mandskab, som ikke har løskøbt sig.

I Spare- og Laanekassen for S. og Omegn, opr. $^{10}/_{11}$ 1860, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 1,572,406 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 124,391 Kr., Antal af Konti 3033. — I S. Bank, opr. $^{1}/_{10}$ 1882, er Aktiekapit. 270,000 Kr.; $^{31}/_{3}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 2,360,615 Kr., Vekselkontoen 719,772 Kr. — I Handels- og Landbrugsbanken i S., opr. $^{1}/_{7}$ 1899, er Aktiekapit. 60,000 Kr.; $^{30}/_{6}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 494,259, Vekselkontoen 299,002 Kr.

Neden for Papirfabrikkens Hammerværk og Bro har Kommunen en lille Havn, 2-3 F. dyb, uden Bolværk, for Pramme, der besejle Silkeborg Kanal (se IV S. 808), og smstds. har Jærnbanen ved Havnesporet c. 150 F. Bolværk for Pramme. S. for Aarhusvejens Bro er der paa Aaens østl. Bred Anlægsplads for Dampbaadene, der gaa til Himmelbjærget og Laven.

I gejstl. Hens. danner Silkeborg, som tidligere hørte til Linaa Sogn, men fra 1855 havde dette Sogn til Anneks, nu et eget Sogn fra 1899. Se under Linaa.

Silkeborg hører til 10. Landstingskreds og gml. Skanderborg Amts 5. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Skanderborg

Amtstuedistr. og Silkeborg Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek. Den hører til 4. Udskrivningskreds' 211. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 209-17.

Ved Skanderborg-Silkeborg Toldsted er ansat 1 Toldforvalter (der bor her) og 4 Toldassistenter (hvoraf 2 her), ved Postvæsenet 1 Postmester og 3 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Bestyrer. Der er Statstelefon, og Byen staar desuden i Telefonforbindelse med andre jydske Byer ved jydsk Telefonaktieselskab.

Silkeborg er Station paa Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen (se S. 93). Desuden er vedtaget Anlæg af en lettere Statsbane Silkeborg-Langaa ifl. Lov af $^{27}/_{4}$ 1900. I Driftsaaret 1900-1901 solgtes i Silkeborg 61,106 Billetter; der ankom af Gods 36,781 og afgik 14,952 Tons Gods.

Historie. Navnet — 1470: Sillkæborgh, 1488: Silkijborgh*) — og den Borg, der laa der, nævnes første Gang i Beg. af 15. Aarh, da S. ejedes af Hr. Laur. Hvas til Ormstrup, † 1430 (se IV S. 769), der havde faaet den med sin 2. Hustru Thore, Datter af Erik Mus, som har ejet Godset og vistnok der opført Borgen paa en Grund, som mærkelig nok ikke tilhørte ham, eller som i alt Fald Alling Kloster gjorde Fordring paa. Fru Thore overdrog imidlertid allerede 1414 Silkeborg til Domkirken i Aarhus (s. Aar skænkede hun ligeledes til Bispestolen sit og sine Børns Gods i V.- og Ø.-Kejlstrup i Hids Hrd.); men da Gaven ikke støttede sig til noget Skøde eller formeligt Gavebrev, og Overdragelsen var sket uden Mandens eller Slægtningenes Vilje, maatte Aarhusbispen Bo foreløbig lade sig nøje med Løftet. Allerede 1418 fik dog Bispen for at sikre sig Besiddelsen et Mageskifte i Stand med Alling Kloster, der som nævnt mente sig at være Ejer af Grunden; ved Mageskiftet fik Bispestolen, foruden Remstrup og Remstrup Fang, tillige „Stedet, som Silkeborg stander paa". Efter Laur. Hvas' Død begyndte Aarhusbispen Ulrik Stygge nye Underhandlinger med Fru Thore, som 1433 bortmageskiftede og afhændede til Bispen sit og Familiens Gods i Linaa Sogn, og 1436 stadfæstede hun tillige med sin 2. Mand Ove Ovesen (Kaas) til Lerbæk, som hun havde ægtet i Mellemtiden, Gaven af Silkeborg til Kirken. Før Kirken kunde komme i rolig Besiddelse af Godset, maatte dog først Forholdet ordnes dels til Alling Kloster, der gjorde Vanskeligheder m. H. t. Mageskiftet af 1418, dels til Laur. Hvas' Børn, hvilket dog først afsluttedes, da Erik Hvas med Søstrene Kirstens og Birgittes Samtykke skødede deres Andel i Silkeborg Gods til Bispestolen, en Ejendomsret, der 1489 stadfæstedes af Kong Hans; med Alling Kloster ordnedes Sagen først 1532, da der blev truffet „en endelig Ende og Beslutning" om Remstrup og Remstrup Fang med mere Jordegods (se *Fr. Hvass*, Medd. om Fam. Hvas, III S. 28 flg.). Aarhusbisperne satte megen Pris paa Besiddelsen. Lige fra 1436 havde de indsat en Official eller Befalingsmand (den første var den ovennævnte Ove Ovesen; dog nævnes alt 1433 en Adelsmand Arild Svendsen paa S.; 1464 var Erik Christiernsen (Fasti) Høvedsmand, 1488 Joach. Lykke, 1490 Oluf Munk); den oprindlige Borg have de vistnok straks nedbrudt og erstattet med en langt anseligere Borg (se ndfr.); de samlede meget Gods til den og opholdt sig sikkert ofte der; de to næstsidste kat. Bisper Ejler Madsen Bølle og Niels Clausen døde begge der 1501 og 1531 efter nogle Aar før at have nedlagt deres Embeder og forbeholdt sig Silkeborg Slot paa Livstid. Da Joh. Rantzau udsendtes 1536 for at tage Bispegodset i Besiddelse for Kronen, gjorde den bispelige Befalingsmand paa Silkeborg Hans Stygge Modstand og vægrede sig ved at overgive Borgen uden Befaling fra Biskop Ove Bille, og da denne nægtede det, blev han som de andre Bisper fængslet. Silkeborg blev nu et kgl. Len og Sæde for en Lensmand indtil 1660; efter den Tid

*) Oprindelsen til Navnet kendes ikke; med Ordet Silke har det selvfølgelig intet at gøre. Bekendt nok er Sagnet om Bisp Peders Silkehue (der var ingen Bisp Peder i Aarhus fra 1414 til Reformationen), der blæste i Søen, hvorefter Bispen bestemte, at han vilde anlægge en Borg der, hvor den drev i Land. Som et morsomt Eksempel paa Sagnfornyelse fortælles i „Dania" (II S. 351), at en Elev paa Askov Folkehøjskole i en Stil har skrevet, at, da Hr. Drewsen en Dag var i Silkeborg og sejlede paa Søerne, blæste hans høje Silkehat af, og han skal da have sagt, at der, hvor den drev hen, vilde han bygge en Gaard, der hed S.

dannedes Silkeborg Amt (se S. 6). Selve Gaarden og Godset skødede Kongen 1664 til Vinskænk i Glückstadt Chr. Fischer for den Forstrækning, han 1658 og flg. Aar i Krigen havde gjort Regeringen, dog med Forbehold af Indløsningsret. Senere gik Ejendommen over til Broderen Daniel F. og dennes Søn Chr. F. til Allinggd., Gravballegd. og Vinderslevgd., fra hvem Fr. IV indløste den 1720 og udlagde den til Rytterdistrikt, medens Gaarden blev afbrudt; Kongen skal have skænket Materialerne fra Slottet til Grev Friis (Frijsenborg) til dermed at „opbygge“ Favrskov. Men da havde Slottet alt i nogen Tid været Ruin.

Ved nogle af Fabrikejer N. C. Strøyberg 1880-82 foretagne Udgravninger, som 1882 tilsaas af Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring (se *J. B. Løffler*, i Aarb. f. n. Oldk. 1885 S. 323 flg.), har man fundet Borgens Fundamenter. Den har ligget paa den yderste Pynt af det flade Næs, der skyder ud i Langsø Ø. for Aaens Udløb (hvor nu Papirfabrikkens Have er), og har ind mod Landet mod S. Ø. været beskyttet af en Grav, saaledes at den egentlig har ligget paa en lille Holm, der har været omgivet af et Egetømmers Bolværk; yderligere har der længere mod S. Ø. endnu været en Grav og en Mur. Det har været en aflang-firkantet Bygning (omtr. $46^1/_2 \times 21^1/_2$ Al.) med et svært kvadratisk Taarn (omtr. 13 Al.) paa Midten af Østfaçaden. Borgen er opf. i Beg. af 15. Aarh., vistnok af Aarhus Bispestol, kort efter at den 1418 var kommen i Besiddelse af Stedet (den tidligere Borg er da som nævnt bleven nedbrudt), paa en Underbygning af Pæleværk, af røde Munkesten i Munkeskifte; Murene vare indtil 4 Al. tykke (tykkest paa Østsiden, der vendte ind mod Landet); der har vistnok været 3 Stokv., og nederste Stokv. har haft 10 Fag Krydshvælvinger, hvilende paa 4 svære Piller i Husets Midte. Taarnet, der vistnok har haft firsidet Spir, var tækket med Bly, Bygningen selv med Tagsten. Ved Udgravningen fandtes desuden en stor Del hugne Granitsten, der har været anvendt i Bygningen og utvivlsomt stammer fra en ældre romansk Kirke. Den sydvestl. Del af Murværket staar endnu i en Højde af $2^1/_2$ Al. I en Synsforretn. af 1611 omtales allerede Hovedbygningen „det store Stenhus“ (med Kongens og Dronningens Gemakker) som meget brøstfældig, ligesom Bygningerne i Borggaard og Ladegaard, der begge vistnok have ligget mellem den indre og ydre Grav, og vistnok for en stor Del have været yngre (fra den Tid, Silkeborg var bleven Kronens Eje), vare i meget daarlig Stand; af disse Bygninger nævnes bl. a. i Borggaarden en Portbygning, hvori Lensmanden boede, en Østfløj med Bryggers m. m. og en Sydfløj med Trappetaarn. Tilstanden blev ikke bedre ved de smaa Restaurationer i de flg. Aar; 1615-16 opførtes omkring Hovedbygningen en Kampestensmur i Stedet for det gamle, raadne Træbolværk. Bygningerne led yderligere ved en Storm i Efteraaret 1624 og under Krigene 1627-29 og 1644-45, navnlig den sidste, da de hærgedes voldsomt af de svenske. Ved Midten af 17. Aarh. omtales „Stenhuset“ til Dels som Ruin, og skønt Arnt Berntsen 1656 kalder det et „velbygt, anseligt og lystigt Slot“, er det omtr. paa den Tid styrtet sammen eller nedbrudt.

Efter at Godset var gaaet over til Rytterdistrikt, vare de øvrige Bygninger saa faldefærdige, at man besluttede at nedbryde dem 1726; ved Aukt. s. Aar solgtes det tilbagestaaende Murværk tillige med „et stort og højt Stykke Stenmur eller Taarn . . . nu kaldet Stenhuset“, og alt jævnedes med Jorden. Hovedbygningens Grund blev dog liggende, indtil nedenn. Hoff opførte den nuv. „Hovedbygning“ V. for Aaen ved Østergade (1 Stokv. med to lave, kantede Taarne ved Hjørnerne og en Frontespice midt paa Façaden) til Dels af Sten derfra, ligesom Papirfabrikkens Fundamenter væsentlig lagdes af Materiale fra Slotstomten.

Ved Ryttergodsets Salg 1767 købte Ritmester Hans Hoff Silkeborg med Tilliggende af $24^1/_2$ Td. Hrtk. Hovedgaardstakst, 212 Td. H. Bøndergods, 22 Td. Skovsk. og 17 Td. Møllesk. for 38,000 Rd. D. C. og opførte ovenn. Hovedbygn. (Ladebygningerne, af Bindingsværk, brændte 1777 og opførtes atter af Grundmur); 1790 gik Ejendommen for 60,000 Rd. over til Sønnen Landsdom. Henr. Muhle H., som straks begyndte at sælge af Godset; endelig solgte han 1804 Hovedgaarden med 10 Bøndergaarde og nogle Huse og Skovene (omtr. 5000 Td. Ld.) samt Konge- og Kirketienderne af Linaa og Tem Sogne for 200,000 Rd. D. C. til Ritmester H. Halling og Overkrigskommissær H. P. Ingerslev, som 1805 blev Eneejer. Om hans Arbejde for at sejlbargøre Gudenaa se IV S. 808. Han solgte S. 1814 til Krigsraad Aastrup i Randers for 300,000 Rd. Sølv og 300,000 Rd. Sedler, men Handelen gik tilbage 1817, og Ingerslev beholdt S., indtil den ved Tvangsaukt. 1823 for 143,000 Rd. blev overtaget af Statskassen, som bortforpagtede den.

Allerede ovenn. Landsdommer Hoff havde haft den Tanke at faa anlagt en lille

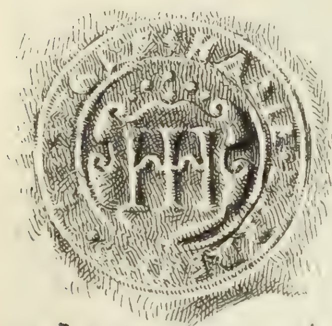
Købstad eller Ladeplads paa Stedet og gøre Aaen sejlbar for Pramme, og ogsaa fra anden Side var den fremsat, saaledes af Oberst Brock, Toldinspektør i Randers, der paa Regeringens Foranstaltning havde undersøgt Gudenaaen 1799 for at se, om den kunde sejlbargøres til Randers. Ogsaa foresloges der af H. P. Ingerslev en Vandvej fra Silkeborg til Aarhus (gennem Remstrup Aa, Bras-, Borre-, Jul-, Birk-, Knud-, Ravn-, Venge-, Peter-, Gammelgaard-, Taastrup- og Brabrand Sø samt Aarhus Aa), en Plan, der dog af Regeringen erklæredes for uigennemførlig. Atter 1836 dukkede Planen om en Handelsplads paa Stedet op, fremsat af Godsinspektør, Justitsr. Bindesbøll, der sammen med Johs. I. Brun til Brunshaab havde tænkt paa at forpagte Vandkraften ved S. til Anlægget af en Klædefabrik, og Marts 1840 indgav Bindesbøll et motiveret Forslag om en Handelsplads' Anlæg til Chr. VIII, da S. ifl. kgl. Res. af $^{7}/_{2}$ 1840 var bleven erklæret for Domæne. Kongen selv havde stor Interesse for Sagen, navnlig efter et Besøg i S. i Sommeren s. Aar. Ideen blev dog først virkeliggjort, da Brødr. Chr. og Mich. Drewsen ved kgl. Res. af $^{16}/_{2}$ 1844 bleve i Stand til at anlægge Papirfabrikken (se S. 101), idet Rentekammeret ved denne Res. bemyndigedes til at overlade dem den fornødne Vandkraft og Grund til Fabrikken, hvorhos alle Hovedgaardens Jorder bortforpagtedes til dem paa 50 Aar, dog med Forpligtelse til at afgive en Del af Jorderne til en Handelsplads. Ved Arvefæsteskødet overlodes der Brødr. Drewsen: 1) et Grundstykke paa østre Side af Gudenaa med Bygninger, deribl. Silkeborg Vandmølle, af Møllesk. 17 Td., 2) Stampeholm med Bygning og et mindre Jordstykke paa den venstre Aabred, 3) Vandkraften ved S. Stigbord med Slusefiskeriet, dog med Forbehold af 20 Hestes Kr. med Plads til et Jærnværk, samt af det fornødne Vand til Anlæg af en Kanalsluse (hele Vandkr. var 150 H. Kr.), 4) Fiskeri i Aaer, Søer og Vandsteder inden for Arvefæstets Grænser; alt mod en aarl. Afgift af 840 Rd. i 10 Aar, 1440 Rd. i de næste 10 Aar, og derefter 2500 Rd. Ved Handelspladsens Oprettelse (se ndfr.) overlodes der den af Domænen den saakaldte Vestermark paa omtr. 250 Td. Ld. og omtr. 50 Td. Ld. Eng af Hovedgaardens Mark (1853 udparcelleredes en stor Del af disse Hovedgaardsjorder); endelig solgtes 1873 for 68,000 Kr. til Fabrikkens dav. Ejer Strøyberg Gaarden med dens Bygninger, Østmarken, nogle Enge m. m., i alt omtr. 100 Td. Ld., saa at Statsdomænen nu kun bestaar af Skovene (om Salget af Indelukket og Marielund 1900 se S. 101).

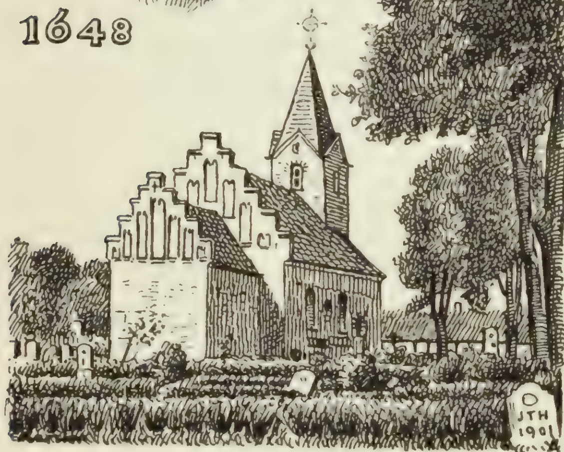
Efter en fra Rentekammeret under $^{29}/_{6}$ 1844 indgiven Forestilling om Oprettelsen af en Handelsplads blev der nedsat en Kommission, som efter nogle i Aug. 1845 afholdte Møder i S. under $^{2}/_{9}$ 1845 fremsatte Forslag, hvori den fremhæver Stedet som gunstigt for en Købstads Opkomst, navnlig paa Grund af dens centrale Beliggenhed i Jylland og ved Landets eneste sejlbare Vandløb, men dog indstiller, at man foreløbig indskrænker sig til Anlægget af en Handelsplads, som oprettedes ved Res. af $^{15}/_{12}$ 1845 og $^{8}/_{1}$ 1846. I de første Aar var Udviklingen kun ringe; før Fabrikkens Anlæg 1844 var der omtr. 30 Mennesker paa den nuv. Kommunes Grund, 1850 var der 499. Men med 1854, da Stedet fik en egen Birkedommer, og 1855, da den fik egen Kommunalbestyrelse og blev et eget Kirkesogn (1856 oprettedes S. Lægedistrikt), begyndte det materielle Opsving; 1855 havde S. 1204 Indb., og i de nærmest flg. Aar gik den rask fremad, om ogsaa Pengekrisen 1857 ramte S. saa meget haardere, som dens handlende for en stor Del vare yngre Mænd, der havde begyndt uden stor Kapital. Til Fremgangen bidrog særlig de forbedrede Kommunikationsmidler; 1853-56 anlagdes Silkeborg-Herning Landevej; 1854 byggedes Dæmningen over Langsø, over hvilken Landevejen gennem Hids Hrd., Silkeborgs vigtigste Opland, til Viborg anlagdes 1855-60, ligesom de andre Landeveje efterhaanden forbedredes og forlængedes, og Kanalvejen til Randers reguleredes (se IV S. 808); ogsaa Jærnbanen har gavnet den meget (i dens Anlæg tog en i Byen 1861 stiftet Landboforening ivrig Del). Især voksede den industrielle Virksomhed, om end Pladsen aldrig er bleven den Industriby, som man i sin Tid drømte om. Byen indtog dog længe en underlig Mellemstilling mellem Købstad og Landsogn. Allerede i Rigsdagssamlingen 1856-57 blev der forelagt Udkast til Lov om at gøre den til Købstad, men den gik ikke igennem; først ved Lov af $^{7}/_{4}$ 1899 blev den Købstad fra $^{1}/_{1}$ 1900.

Litt.: *V. Drechsel*, S. 1840-80, Kbh. 1880.

Hasle Herred.

Sogne:

Hasle Herred begrænses mod N. af V.-Lisbjærg Hrd., mod V. af Sabro og Framlev Hrdr., mod S. af Ning Hrd., mod Ø. af Kattegat og mod N. Ø. af Randers Amt (Ø.-Lisbjærg Hrd.). Sydgrænsen dannes af Brabrand Sø og Aarhus Aa; ved Nordgrænsen løber Egaa. Udstrækningen fra V. til Ø. er omtr. $1^3/_4$, fra N. til S. 1 Mil. Overfladen er for det meste bakket og højtliggende, især i den nordlige Del (det højeste Punkt er 284 F., 89 M.), men skraaner mod Syd, og ved Aaerne paa Grænsen er der lavt. Jorderne ere for største Delen gode, lerede, lermuldede og sandmuldede. I de lavtliggende Dele er der gode Enge; af Skov er der meget lidt (334 Td. Ld.). Det hører til Amtets frugtbareste Herreder (ved Matr. gnmstl. 9 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 15,689 Td. Ld. ($1_{,57}$ □ Mil, $87_{,44}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 i Landdistr.: 1450 Td., Folketallet $^1/_1$ 1901 i Landdistr.: 6410 (1801: 2103, 1840: 3079, 1860: 4076, 1890: 5859). En Del af Aarhus Købstad ligger i Herredet. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Aarhus Købstad, i verdsl. Hens. hører det under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds.

Hasle Hrd., i Vald. Jrdb.: *Hasløghæreth,* hørte i Middelalderen til Aabosyssel, fra 1660 til Havreballegaard Amt; se videre S. 6.

Aaby Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til det resid. Kapellani ved Frue Kirke i Aarhus Købstad, omgives af dennes Jorder, Hasle og Brabrand Sogne samt Ning Hrd. (Viby S.), fra hvilket det skilles ved

Brabrand Sø og Aarhus Aa. Kirken, mod S., ligger henved 1/2 Mil V. S. V. for Aarhus. De mod S. jævnt skraanende Jorder ere lermuldede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Silkeborg og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 790 Td. Ld., hvoraf 429 besaaede (deraf med Hvede 58, Rug 20, Byg 33, Havre 211, Frøavl 3, Blandsæd til Modenhed 5, Grøntf. 21, Rodfr. 74), Afgræsn. 103, Høslæt, Brak, Eng m. m. 191, Have 28, Skov 3, Moser, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 28 Td. Kreaturhold 1898: 81 Heste, 325 Stkr. Hornkv. (deraf 283 Køer), 44 Faar, 128 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 105 Td.; 21 Selvejergde. med 98, 45 Huse med 7 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 481 (1801: 163, 1840: 235, 1860: 288, 1890: 355), boede i 84 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 12 levede af immat. Virksomhed, 195 af Jordbr., 24 af Gartneri, 4 af Fiskeri, 83 af Industri, 13 af Handel, 13 af forsk. Daglejervirks., 10 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byen: *Aaby* med Kirke, Skole, Mølle, Lervarefabrik og Teglværk. *Valby*, Villakvarter ved Landevejen. Gaarde: *Østergd.* og *Elisabethsminde.*

Aaby S., en egen Sognekommune, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 280. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne; den resid. Kapellan ved Vor Frue Kirke i Aarhus er Sognepræst (se S. 12).

Kirken bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutn. samt Taarn med Pyramidetag mod V. Den er opf. 1872-73 i italiensk Rundbuestil af Granitkvadre — fra den tidligere romanske Kirke, der nedreves, da den nuv. opførtes — og vekslende Lag af røde og gule Mursten (Arkit.: Prof. Walther). Skibet har skraatliggende Loft af Tømmer og Brædder, afbrudt af 2 brede Rundbuer, der dele Skibet i 3 Afsnit. Korbuen er af Gesimsstenene fra den gml. Kirke. Taarnrummet, med fladt Bjælkeloft, er Forhal. Ny Altertavle af Egetræ, med et Maleri (den korsfæstede) fra 1873 af A. Fritz (den gamle Altertavle, i Renæssancestil, hænger i Taarnrummet). Romansk Granitdøbefont med udhugne Figurer, fra den gamle Kirke. De malede Figurer paa den udskaarne Prædikestol ere efter Thorvaldsen, udsk. af Fjeldskov.

Aaby var før et eget Sognekald med Hasle til Anneks og var henlagt til Lektoratet i Aarhus; 1618 blev Hasle skilt fra det og det selv henlagt til det da oprettede Konrektorat i Aarhus; ved Reskr. af 29/4 1740 blev det lagt til Kapellaniet ved Vor Frue Kirke i Aarhus, ved Reskr. af 24/11 1764 til Sognepræsteembedet ved s. Kirke, indtil det ved Reskr. af 3/12 1845 atter lagdes til Kapellaniet.

Litt.: *Anker Jensen*, Sprogl. Forhold i A. Sogn, i „Dania“ V. S. 213.

Vejlby Sogn omgives af Aarhus Købstadsjorder og Skejby Sogn, V.-Lisbjærg Hrd. (Lisbjærg og Elev S.), Randers Amt (Ø.-Lisbjærg Hrd.), fra hvilket det skilles ved Egaa, og Kattegat. Kirken, noget sydl., ligger over 1/2 Mil N. for Aarhus. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere fortrinlige, lerede, undtagen en ufrugtbar Sandslette („Fedet“) ved Kysten. Lidt af Ris Skov (Vejlby Krat). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Grenaa og Aarhus-Ryomgaard Banen.

Fladeindholdet 1896: 2407 Td. Ld., hvoraf 1098 besaaede (deraf med Hvede 104, Rug 126, Byg 188, Havre 406, Spergel 3, Blandsæd til Modenhed 12, Grøntf. 18, Kartofler 54, andre Rodfr. 177, andre Handelspl. 10), Afgræsn. 378, Høslæt, Brak, Eng m. m. 517, Have 76, Skov 6, Moser 44, Kær og Fælleder 114, Stenmarker m. v. 53, Veje og Byggegr. 107, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 277 Heste, 964 Stkr. Hornkvæg (deraf 841 Køer), 230 Faar, 412 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 227 Td.; 49 Selvejergde. med 198, 180 Huse med 29 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2

1901: 2195 (1801: 440, 1840: 671, 1860: 1188, 1890: 2051), boede i 298 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 211 levede af immat. Virksomhed (navnlig fra Sindssygeanstalten), 476 af Jordbr., 26 af Gartneri, 13 af Fiskeri, 469 af Industri, 64 af Handel, 219 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, 520 vare paa Sindssygeanstalten, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Vejlby*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Menighedshus (opf. 1889), Forsamlingshus (opf. 1890), Skole, Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 18,882 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1684 Kr., Antal af Konti 258), Andelsmejeri og Mølle samt Fattiggaard (paa Vejlby Mark, opr. 1881, Plads for 30 Lemmer) og Sindssygeanstalten for Nørrejyll. *Mariemølle*. Ved *Ris Skov Station* en lille Stations- og Villaby.

Hovedindkørselen til Sindssygeanstalten.

Sindssygeanstalten for Nørrejylland er oprettet af Staten ifl. Plakat af $^{13}/_{10}$ 1847 og toges i Brug $^{1}/_{9}$ 1852. Den var oprindl. alene bestemt for helbredelige sindssyge, men udvidedes ifl. Lov af $^{16}/_{2}$ 1856 til ogsaa at optage uhelbredelige. Den er nærmest bestemt til Behandling og Forplejning af syge — indtil 270 af hvert Køn —, der ere hjemmehørende i Nørrejylland, ifl. Fællesregulativet af $^{3}/_{11}$ 1888 fra Aarhus, Viborg og Aalborg Stifter samt fra Skodborg-Vandfuld og Hjerm-Ginding Herreder i Ringkjøbing Amt; dog kunne ogsaa Patienter fra andre Dele af Landet saavel som fra Udlandet optages, for saa vidt Pladsen tillader det. Fra først af var der kun Plads til 130 helbredelige, der kun havde Ret til at blive i 2 Aar, hvis de ikke bleve helbredede; efter den 1856 vedtagne Udvidelse, færdig 1861, blev der Plads til 200 af hvert Køn, der beholdes, saalænge Sygdommen varer, og 1881 udvidedes Pladserne til det nuv. Antal; $^{1}/_{12}$ 1901 var der 493 Patienter (deraf 235 Mænd og 258 Kvinder); i det hele

har der indtil $^{1}/_{12}$ 1901 været optaget 6490 Patienter. De ere fordelte i 3 Forplejningsklasser, for hvilke Betalingen pr. Dag er 2,50, 1,50 og 1,08 Kr.; uformuende forplejes paa 3. Klasse for 55 Øre. Ved Anstalten er ansat en Overlæge (den eneste kgl. ansatte Embedsmd.), to Reservelæger, en Kandidat, en Forvalter og Kasserer, en Bogholder, en Oldfrue, en Husholderske m. m.; i alt er der til Anstalten knyttet omtr. 140 Funktionærer og Tyende. Ved kgl. Res. af $^{2}/_{1}$ 1858 udgør Anstalten en egen Menighed, og Sognepræsten i Vejlby har hidtil været Præst ved Anstalten. Direktionen bestaar af 3 Medlemmer med Overlægen som Formand. — Anstalten, der ligger smukt lige N. for Ris Skov, omtr. 700 Al. fra Kysten mellem Aarhus-Ryomgaard Banen og Grenaavejen, fra hvilken en Allé fører op til den, indtager et Areal af omtr. 100 Td. Ld. ($5^{3}/_{4}$ Td. Hrtk.), hvoraf $27^{1}/_{2}$ Td. Ld. gaar ind under Avlsbruget, medens det øvrige er benyttet som Byggegrund, Have, Skov osv. Det store Bygningskompleks, der er omgivet af udstrakte Haveanlæg, er opført 1849-52 af gule Mursten med Skifter af røde Sten efter en af Anstaltens første Overlæge H. Selmer og Bygningsinspektør F. Friis udarbejdet Plan, der siden noget ændredes og udførtes af M. G. B. Bindesbøll, og udvidedes 1859-61 efter Tegn. af F. Meldahl. Anlægsomkostningerne med Grund, Inventar osv. beløb sig til 269,080 Rd., Udvidelsen 1859-61 kostede 300,977 Rd.; to, 1886-88 opf. Tilbygninger, et 1888-89 opf. Ligkapel paa Kirkegaarden og nogle Nybygninger 1898-99 kostede i det hele 243,928 Kr. Bygningerne bestaa af et Midtparti, der omslutter en aflang-firkantet Gaard, hvis østl. Fløj er Hovedbygningen, i to Stokv. med Kælder og ottekantet Taarn med Kuppel midt paa Façaden samt fremspringende Partier med Kamgavle, ligesom paa den nordl. og sydl. Fløj, der benyttes til Økonomi, Àdministration, Avlsbrug osv.; den 4. Side af Gaarden afsluttes af et Jærngitter med murede Piller. Til Hovedbygningen, der indeholder bl. a. Festsal og Kapel, slutte sig umiddelbart mod N. og S., i Fortsættelse af den, Patientbygningerne, der ligeledes forgrene sig paa Nord- og Sydsiden af Midtpartiet, og som ogsaa omtr. alle ere i to Stokv. (kun de to yderste paa begge Sider af Indkørselen ere i 1, enkelte Partier i 3 Stokv.). Anstalten har sit eget Vandværk ligesom sin egen Kirkegaard, hvor den første Overlæge H. Selmer († 1879) hviler (Granitsten med Portrætmedaillon).

Vejlby S., en egen Sognekommune, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gml. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 274. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit med tilhugne Hjørnekvadre, uden Sokkel. Begge Døre (Nordd. tilm.), et Par Vinduer og Korbuen ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarn, med hvælv. Underrum, og Vaabenhus af røde Munkesten i Munkeskifte, ligesom der indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor, hvis Mure forhøjedes noget. Koret er restaur. omtr. 1870 (Prof. Walther). Gotisk Altertavle (restaur. 1870) med Apostelfigurer. Prædikestol fra 1632 (staff. 1652). Gml. Granitdøbefont. I Taarnrummet et lille Orgel. Paa Egetræsdøren fra Skib til Vaabenhus Aarst. 1531. I Vaabenhuset er indmuret en middelalderlig Ligsten med Kors og Dyrefigur (se *Løffler*, Gravst. Pl. X). — Om *Vejlby Runestenen* se S. 17.

Vejlby Sogn hørte i sin Tid til Rektoratet i Aarhus, senere til det øverste Kapellani ved Domkirken (undt. 1658-85, da det atter var forenet med Rektoratet); 1811 blev det (Reskr. af $^{26}/_{8}$ 1803) et eget Pastorat.

Litt.: *C. V. Hertel*, Forsøg til antiq.-hist. Beskr. over Aarhus Domkirke II S. 598-616.

Hasle Sogn omgives af Aarhus Købstadsjorder, Aaby, Brabrand og Tilst Sogne, hvilket sidste skiller det fra dets Annekser Skejby og Lisbjærg (sidste i V.-Lisbjærg Hrd.). Kirken, mod Ø., ligger 1/2 Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere lermuldede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 907 Td. Ld., hvoraf 531 besaaede (deraf med Hvede 69, Rug 30, Byg 53, Havre 274, Blandsæd til Modenhed 5, Grøntfoder 16, andre Rodfr. 79), Afgræsn. 154, Høslæt, Brak, Eng m. m. 177, Have 11, Moser, Kær og Fælleder 9, Veje og Byggegr. 23 Td. Kreaturhold 1898: 100 Heste, 293 Stkr. Hornkvæg (deraf 226 Køer), 97 Faar, 258 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 109 Td.; 20 Selvejergde. med 106, 33 Huse med 3 Td. Hrtk. Befolkningen, 1/2 1901: 354 (1801: 211, 1840: 234, 1860: 297, 1890: 399), boede i 67 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomh., 183 af Jordbr., 5 af Gartneri, 104 af Industri, 25 af Handel, 49 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Hasle* (1203: Hasløch, 1299: Hasløff, 1427: Haslæ), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole og Mørtelfabrik. *Haslegaard* har 13 1/4 Td. H., 107 1/2 Td. Ld., alt Ager; 1 Hus.

Hasle S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 279. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Syddøren, med Figurer paa Siderne og Overligger med Christus paa Korset (se *Løffler*, Udsigt osv., S. 115 og 118), ere bevarede (der har vistnok aldrig været Nordd.). I Murene findes desuden flere Sten med Figurer. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet af Granitkvadre og røde Munkesten, med Bjælkeloft (Aarst. 1749 og 1839 minde om Restaur.); ogsaa Vaabenhuset er senere. Altertavle med et Maleri (den korsfæstede) af Hjernø. Nyere Prædikestol. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver paa Kummen.

Haslegaard nævnes 1579. — Hasle Sogn fik, efter at være skilt fra Aaby (se S. 107), Skejby og Lisbjærg til Annekser (disse to Sogne vare før et eget Pastorat).

Skejby Sogn, Anneks til Hasle, omgives af Vejlby, Aarhus Købstadsjorder, Tilst og Kasted Sogne samt V.-Lisbjærg Hrd. (Lisbjærg S., det andet Anneks). Kirken, midt i Sognet, ligger henved 3/4 Mil N. N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere lermuldede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Randers.

Fladeindholdet 1896: 841 Td. Ld., hvoraf 517 besaaede (deraf med Hvede 63, Rug 42, Byg 78, Havre 201, Blandsæd til Modenh. 29, Grøntf. 14, Kartofler 4, andre Rodfr. 86), Afgræsn. 147, Høslæt, Brak, Eng m. m. 154, Have 7, Veje og Byggegr. 16 Td. Kreaturhold 1898: 105 Heste, 373 Stkr. Hornkvæg (deraf 317 Køer), 74 Faar, 179 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 104 Td.; 17 Selvejergde. med 99 og 37 Huse med 5 Td. Hrtk. Befolkningen, 1/2 1901: 344 (1801: 147, 1840: 160, 1860: 193, 1890: 325), boede i 58 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomhed, 198 af Jordbr., 39 af Industri, 11 af Handel, 49 af forsk. Daglejervirks. og 11 af deres Midler.

I Sognet Byen: *Skejby* med Kirke og Skole.

Skejby S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 275. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, oprindl. meget lille, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og

Kor ere opf. i Overgangsstil af Granitkvadre, raa og kløvet Kamp (mod N.) og store røde Mursten paa Sokkel med Skraakant. Den spidsbuede Korbue, af Munkesten, er bevaret. Skibets og Korets Mure ere delvis omsatte i ny Tid. Skibet har fladt Loft, Koret en i den senere Middelalder opf. Hvælving. Samtidig tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum (Forhal), af Munkesten; 1846 blev dets Overdel nedtaget omtr. til Taghøjden i Skibet, og fra 1883 er Indgangen henlagt til Taarnets Sydside; paa Dørens Overligger, af Granit, er udhugget et Par Løver. Alterbillede (Christus brydende Brødet) fra 1883 i ny Indfatning. Romansk Granitdøbefont med Løvværk og Mandehoveder. Prædikestol i Renæssancestil. Krucifiks fra gotisk Tid.
Om Sognehistorien se S. 110.

Brabrand Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Aarslev, Lyngby Sogn, Sabro Hrd. (Faarup S.), Tilst, Hasle og Aaby Sogne samt Ning Hrd. (Koldt og Ormslev S.), fra hvilket det skilles ved den 364 Td. Ld. store *Brabrand Sø*, af hvilken en Del hører til Sognet. Kirken, mod S., ligger $^3/_4$ Mil V. for Aarhus. De for største Delen højtliggende, noget bakkede Jorder ere af forskellig Beskaffenhed, lerede, muldede og sandblandede. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Aarhus til Silkeborg og Viborg samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2821 Td. Ld., hvoraf 1547 besaaede (deraf med Hvede 64, Rug 201, Byg 275, Havre 679, Blandsæd til Modenh. 56, Grøntf. 72, Kartofler 17, andre Rodfr. 180, andre Handelspl. 3), Afgræsn. 418, Høslæt, Brak, Eng m. m. 639, Have 75, Skov 32, Moser 4, Kær og Fælleder 14, Hegn 4, Heder 13, Veje og Byggegr. 73 Td. Kreaturhold 1898: 297 Heste, 1124 Stkr. Hornkv. (deraf 917 Køer), 327 Faar, 612 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 301 Td.; 61 Selvejergde. med 279, 130 Huse med 22 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1477 (1801: 381, 1840: 638, 1860: 848, 1890: 1189), boede i 246 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 82 levede af immat. Virksomhed, 537 af Jordbr., 52 af Gartneri, 11 af Fiskeri, 387 af Industri, 48 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Brabrand* (1340: Brabrun, 1410: Brabrandh), ved Silkeborgvejen og Brabrand Sø — $^1/_2$ 1901: 160 Huse og 953 Indb. —, med Kirke, Præstegd. (opf. 1874-75), Skole, Sparekasse for B. og Aarslev Sogne (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 75,367 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5162 Kr., Antal af Konti 277), Planteskole, Fribolig for trængende (opr. 1900 af Rentier Peter Jensen), Bageri, Gæstgiveri, flere Villaer, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Gjellerup*; *True* med Skole, Mølle og Bageri. *Todderup*, Gd. og Huse. *Holmstrupgaard* har 36 Td. H. *Tovsgaard* har $15^1/_2$ Td. H., 136 Td. Ld. (i B. og Lyngby S.), hvoraf $15^1/_2$ Eng og Mose, $4^1/_2$ Gaardsplads og Have, Resten Ager; 2 jordløse Huse. *Sølyst*, Gd.

Brabrand S., een Sognekommune med Annekset, delt i to Sognefogeddistrikter, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 277 (søndre Distr.: Brabrand, Gjellerup og Tovsgd.) og 278 (nordre Distr.: True og Holmstrupgd.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit uden Sokkel. Korbuen, begge Døre (Nordd. tilm.) og flere Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes et Taarn, af Munkesten, senere nedbrudt til Taghøjden af Skibet. 1880 tilføjedes V. for dette et nyt Taarn i romansk Stil af røde Sten, med Pyramidetag, og samtidig restaureredes Kirken (Arkitekt: V. Puck). Vaabenhuset er

vistnok ogsaa fra nyere Tid. Altertavlen er et Maleri (Christus vandrer paa Havet) fra 1895 af J. Hansen. Alterkalken er 1551 skænket af Biskop Ove Bille af Aarhus (en Tavle i Koret minder om det). Romansk Granitdøbefont med Løvværk; Døbefad af Tin fra 1686 med Constantin Marselis' og Sophie Elisab. Charisius' Navne. Prædikestol fra 1665. Orgel fra 1893. Ligsten fra den tidligere Middelalder med Kors og Indskrift i Majuskler: „Hac clausus petra cum Christo regnet in ethra" (se *Løffler*, Gravst., S. 20 og Pl. II).

I True har ligget en Kirke, som nævnes endnu 1524 (Sognet endnu 1548, Præstegaarden 1555); den er vistnok nedbrudt ved Midten af 16. Aarh.; Materialerne skulle være benyttede til en Udvidelse af Brabrand Kirke. Endnu i Beg. af 19. Aarh. saas tydelige Spor af Kirkegaarden; ved True Skole støder man endnu ofte paa Brokker af røde Mursten og Menneskeben.

Holmstrupgaard, der skal være opbygget af en Landsby Holmstrup, var før Ladegaard til det nedlagte Baroni Marselisborg; nuv. Ejer er Forpagter Petersen paa Maribo Ladegd. — *Tovsgaard* er sammenkøbt og opf. 1842-43; nuv. Ejer er Hofjægermester J. P. T. Qvistgaard, der 1871 købte den for 104,000 Kr.

Brabrand Sogn havde Kasted til Anneks, indtil det 1870 fik Aarslev til Anneks, medens Kasted blev Anneks til Tilst.

Aarslev Sogn, Anneks til Brabrand, omgives af dette og Lyngby Sogn samt Framlev Hrd. (Framlev og Harlev S.) og Ning Hrd. (Ormslev S.), fra hvilket det skilles ved Aarhus Aa. Kirken, noget østl., ligger noget over 1 Mil V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere muldede og sandblandede, med Enge langs Aaen. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Silkeborg og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 1136 Td. Ld., hvoraf 557 besaaede (deraf med Hvede 64, Rug 56, Byg 106, Havre 217, Frøavl 19, Blands. til Modenh. 6, Grøntf. 9, Kartofler 13, andre Rodfr. 67), Afgræsn. 167, Høslæt, Brak, Eng m. m. 302, Have 15, Skov 54, Moser 6, Kær og Fælleder 11, Veje og Byggegr. 22 Td. Kreaturhold 1898: 118 Heste, 462 Stkr. Hornkv. (deraf 326 Køer), 179 Faar, 229 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 118 Td.; 25 Selvejergde. med 111, 37 Huse med 7 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 430 (1801: 203, 1840: 321, 1860: 356, 1890: 435), boede i 73 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 224 af Jordbrug, 1 af Gartneri, 161 af Industri, 14 af Handel, 10 af forsk. Daglejervirks., 6 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Aarslev*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Fællesmejeri, Maltgøreri, Mølle, Bageri, Savværk og Kro. *Aarslevgaard* har $13^7/_8$ Td. H., 123 Td. Ld., hvoraf 22 Eng, 3 Skov, Resten Ager. *Havgaard.*

Aarslev S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 272. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (se Vignetten S. 106) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit uden Sokkel. Et Vindue (tilm.) og begge Døre (Nordd. tilm.) ere bevarede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, samtidig opførtes et Taarn, der 1883 blev erstattet af det nuv., af Mursten i romansk Stil med 4 spidse Gavle og Spir. Kirken har Kamgavle af Mursten, fra 1866. Vaabenhuset er ogsaa en senere Tilbygning. Alterbilledet (Jesus og den bodfærdige Kvinde) er fra 1875 af A. Dorph. Granitdøbefont. I Koret en Mindetavle over Præsten Knud Andersen Thoustrup, † 1757, og Hustru.

Ved Aarslev er der fredlyst en Jættestue.

Aarslev var et eget Pastorat med Tilst til Anneks, indtil det 1870 blev Anneks til Brabrand (se ovfr.).

Tilst Sogn omgives af Annekset Kasted og Skejby Sogn, Aarhus Købstadsjorder, Hasle og Brabrand Sogne, Sabro Hrd. (Faarup S.) og V.-

Lisbjærg Hrd. (Søften S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels lette, med Underlag af Grus og Sand, dels svære med Lerunderlag. Mod V. *Gjeding* Sø, omtr. $2^1/_2$ Td. Ld. Gennem Sognet gaa den østjydske Længdebane og, langs Sydgrænsen, Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 2411 Td. Ld., hvoraf 1321 besaaede (deraf med Hvede 59, Rug 216, Byg 266, Havre 544, Frøavl 4, Blands. til Modenh. 27, Grøntf. 29, Kartofler 12, andre Rodfr. 164), Afgræsn. 330, Høslæt, Brak, Eng m. m. 588, Have 23, Skov 5, Moser 65, Kær og Fælleder 4, Hegn 6, Veje og Byggegr. 67 Td. Kreaturhold 1898: 212 Heste, 867 Stkr. Hornkv. (deraf 563 Køer), 268 Faar, 379 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 256 Td.; 41 Selvejergde. med 246, 59 Huse med 10 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 690 (1801: 375, 1840: 498, 1860: 520, 1890: 653), boede i 130 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomhed, 372 af Jordbr., 172 af Industri (63 ved en Gødningsfabr.), 8 af Handel, 56 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tilst* (1203: Tislæst, 1295: Tilest, 1320: Tisælest), med Kirke, Præstegd. („Solbakken"), Skole, Sparekasse for T. og Kasted S. (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Sp. Tilgodeh. 23,165 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1722 Kr., Antal af Konti 295) og Telefonst.; *Brendstrup*; *Gjeding* med Skole og Mejeri. *Eldal*, Gde. *Brendstrupgaard* har 26 Td. H., 270 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 62 Skov (i Lisbjærg og Trige S.), Resten Ager (i T. og Hasle S.); 1 Mølle. *Brendstrup-Nedergaard* har $20^1/_8$ Td. H., 160 Td. Ld. (noget i Hasle S. og paa Aarhus Købstadsjorder), hvoraf 4 til 3 Huse, Resten Ager. *Marienlyst*, Gd., har $15^1/_2$ Td. H., 136 Td. Ld., alt Ager; 2 Huse. *Vestereng*, Gd., har 15 Td. H., 119 Td. Ld. (26 paa Aarhus Købstadsjorder), alt Ager.

Tilst S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 276. Lægd. Kirken tilhører for største Delen Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere i Overgangsstil af raa og kløvet Granit. Nogle Vinduer og Norddøren (tilmurede) samt Syddøren, med Søjle paa hver Side, og Korbuen ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarn og Vaabenhus, af Munkesten, og Skib og Kor fik Hvælvinger. Anselig udsk. Altertavle i Barokstil fra 1683. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i Renæssancestil fra 1633. Ved en Restaur. 1873 fandtes i Koret nogle Kalkmalerier (3 Apostle) fra omtr. 1500. Paa Kirkegaarden et 1901 opf. Ligkapel.

Om Sognehistorien se S. 112.

Kasted Sogn, Anneks til Tilst, omgives af dette og Skejby Sogn samt V.-Lisbjærg Hrd. (Lisbjærg og Ølsted S.). Kirken, noget nordl., ligger 1 Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels lette og stærkt sandblandede, dels skøre med Lerunderlag.

Fladeindholdet 1896: 914 Td. Ld., hvoraf 506 besaaede (deraf med Hvede 24, Rug 68, Byg 84, Havre 237, Blands. til Modenh. 14, andre Rodfr. 77), Afgræsn. 109, Høslæt, Brak, Eng m. m. 254, Have 10, Moser 12, Veje og Byggegr. 20 Td. Kreaturhold 1898: 82 Heste, 359 Stkr. Hornkv. (deraf 242 Køer), 58 Faar, 443 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 102 Td.; 13 Selvejergde. med 98, 23 Huse med 4 Td. Hartk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 241 (1801: 100, 1840: 137, 1860: 180, 1890: 223), boede i 43 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomhed, 148 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 37 af Industri, 2 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 4 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Kasted* med Kirke, Skole og Fattiggaard for K. og Brabrand Komm. (opr. 1883, Plads for 50 Lemmer). Hovedgaarden *Kjærbygaard* har $25^5/_8$ Td. H. A. og E. og $^1/_2$ Td. Skovsk., 241 Td. Ld., hvoraf 25 Eng, 28 Skov (i Trige S.), Resten Ager; desuden c. $^1/_2$ Td. H. Fæstegods. *Koldkjærgaard* har $23^3/_8$ Td. H., 204 Td. Ld., hvoraf 7 Eng, 4 Gaardspl. og Have, Resten Ager. *Uskjærgaard*.

Kasted S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 273. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib af kvadratisk Form, med fladt Loft, og Kor, med senere indb. Hvælving, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korets Spidsgavl er af røde Mursten. Begge Døre ere bevarede (Nordd. tilm.). I den senere Middelalder opførtes det lille Taarn (før med Hvælving), af Granitkvadre og Mursten, og Vaabenhuset, af Mursten. Altertavle (den genopstandne Christus, Kopi) fra 1879 af P. A. Lyders. Store Malmalterstager, skænkede 1654 af Ove Skade til Kjærbygd. og Hustru Augusta Margr. Marschalck. Granitdøbefont. Lille Klokke, uden Indskr., fra 15. Aarh. Taarnrummet er Ligkapel.

Kjærbygaard tilhørte i 14. og 15. Aarh. Alling Kloster. Klosterets Lensmand 1428 var Lille Ove, Væbner, der skødede sit Gods i Skiøfstorp i Liisberg Hrd. til Kapitlet i Aarhus, og 1452 Erkedegnen i Aarhus Hr. Markvard Skjernow. Senere tilhørte K. Hr. Peder Lykke og Kronen, der 1579 mageskiftede den til Hans Brun, med hvis Datter Bodil den kom til Chrf. Skade, † 1654, hvis Søn Fr. S. 1658 skødede K. (37 Td. H.) til sin Broder Gehejmer. Ove S., † 1664, der efterlod den til sin Datter Judithe Cathr. S. († 1678), som bragte den til sin Mand Admiral Chr. Bielke († 1694). Han solgte den 1686 til sin Broder Otte B., † 1711, der 1709 oprettede K. til et Stamhus; hans Enke Beate Rosenkrantz succederede ham, men overdrog snart Stamhuset til sin Søn Major Jørgen Bielke, † 1724, i hvis Tid det blev meget forgældet; hans Enke Ide Dorothea Rosenkrantz døde 1733, hvorefter det gik over til Datteren Beate Dorothea Bielke (g. 1. med Oberstlieutn. Chr. Stürup, 2. med Major Frands Reenberg), som ifl. Overenskomst 1746 (mod en aarl. Pension af 160 Rd.; paa Stamhuset hvilede da en Gæld paa 21,000 Kr., „meget over Halvdelen af dets Værdi") overdrog det til Svigersønnen, Amtmd. Verner Rosenkrantz til Krabbesholm († 1777). Ifl. kgl. Bevill. af $^{29}/_5$ 1750 solgte han det 1751 med Tiender og Gods (26, 12 og 204 Td. H.) til Kommercer. Ole Olesen i Aarhus for 32,000 Rd. Hans Stifdatter Edel Nielsd. Secher arvede K. 1759, og hendes Dødsbo skødede den (26, 64 og 294 Td. H.) 1769 for 31,152 Rd. til Medarvingen Jørg. Anker Secher, hvis Søn M. P. Secher († 1831) 1804 overtog K. (26, 110 og 317 Td. H.) for 140,000 Rd. og ifl. kgl. Bevill. bortsolgte 239 Td. H. Bøndergods til Fæsterne; 1808 solgte han K. for 118,000 Rd. til Broderen Niels Anker S.; ved Aukt. 1829 solgtes den for 41,250 Kr. til Niels Knudsen Søndergaard; 1841 blev den for 77,000 Kr. købt af Th. Secher Hansen, hvis Søn Oscar H. overtog den 1881 og 1889 solgte den for 180,000 Kr. til Svogeren, den nuv. Ejer, Oberst O. Staggemeier. — Hovedbygningen, to Fløje af Bindingsværk i 1 Stokv., er opf. 1768-70; 1881 blev Façaden til Gaarden nedreven og genopf. af Grundmur.

Koldkjærgaard blev 1883 købt for 190,000 Kr. af Jægerm. F. Leth, der 1891 solgte den for 171,000 Kr. til den nuv. Ejer, A. Bech. — Hovedbygningen, i 1 Stokv., er opf. 1856; 1899 fik den en gennemgaaende Kvist.

En *Østergaard* i „Kalsted" hørte 1397 til Alling Kloster.

Om Sognehistorien se S. 112.

Lyngby Sogn, Anneks til Borum i Framlev Hrd., omgives af dette (Borum og Framlev S.), fra hvilket det skilles ved Lyngbygaard Aa, Aarslev og Brabrand Sogne, samt Sabro Hrd. (Faarup S.). Kirken, midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere lerblandede Muldjorder. Gennem Sognet gaar den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 1226 Td. Ld., hvoraf 712 besaaede (deraf med Hvede 38,

Rug 89, Byg 146, Havre 249, Blands. til Modenh. 64, Grøntf. 32, Kartofler 6, andre Rodfr. 87), Afgræsn. 191, Høslæt, Brak, Eng m. m. 192, Have 15, Skov 55, Moser 26, Kær og Fælleder 6, Veje og Byggegr. 23, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 89 Heste, 499 Stkr. Hornkv. (deraf 286 Køer), 135 Faar, 265 Svin og 27 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 127 Td.; 12 Selvejergde. med 125, 11 Huse med 2 Td. Hartk. og 9 jordløse Huse, 1/2 i Fæste og Leje. Befolkningen, 1/2 1901: 208 (1801: 83, 1840: 185, 1860: 206, 1890: 229), boede i 32 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 2 levede af immat. Virksomhed, 165 af Jordbr., 20 af Industri, 7 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 2 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lyngby* med Kirke og Skole; *Yderup* (1432: Jigdrup). Hovedgaarden *Lyngbygaard* har 56 Td. H., omtr. 700 Td. Ld., hvoraf 75 Eng, 200 Skov, Resten Ager; en Vandmølle med Savværk. *Amhøjsgd.*, *Sigaard.*

Lyngby S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hasle

Lyngbygaard.

m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Lanlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 281. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Lyngbygaard.

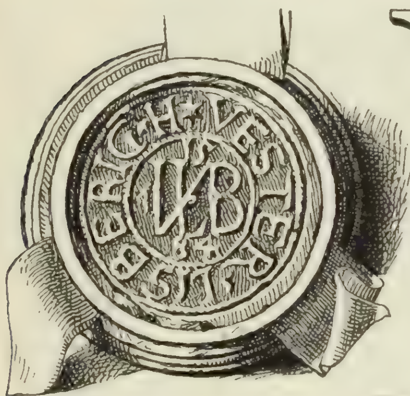
Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af hugne Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Flere Vinduer og begge Døre (Nordd. tilm.) ere bevarede; paa Syddørens Karmsten er der Billeder. Senere tilføjedes Vaabenhuset, af store røde Mursten. Koret har senere indb. Hvælving, Skibet fladt Loft. Over Skibets Vestgavl, der er ommuret med Mursten, er opf. et lille Klokkespir af Træ. Altertavle i Renæssancestil med et nyt Maleri (Christus indbydende Menigheden) af P. A. Lyders. Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. I Koret et Marmorepit. over Joh. Ahrent (Althalt) til Lyngbygd., † 1728, med 2. Hustru og Efterkommere, begravede under Koret, opsat 1813 af Tøger Lassen Althalt. Ved Vaabenhusets Mur en middelalderlig Ligsten med Korsfigur og Indskrift i Majuskler. Paa Skibets Nordvæg er der fremdraget et, nu overkalket Kalkmaleri fra 2. Halvdel af 13. Aarh. (se *M. Petersen*, Kalkm., S. 14 og Pl. V).

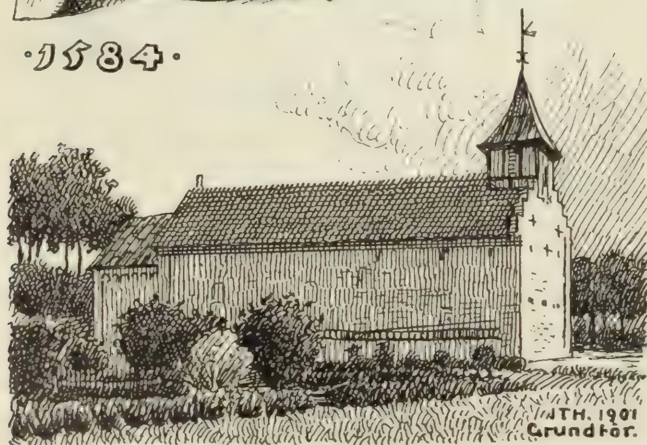
Lyngbygaard nævnes 1540; i Slutn. af 16. Aarh. tilhørte den Christen Munk, senere Chr. Urne, der 1655 solgte den til Anshelm Podewils, hvis Enke Magdalene v. Thienen 1681 skødede L. (40 Td. H.) med en Del Gods for 4730 Rd. til Hofjægerm. Hans Mogensen Arenfeldt til Rugd., der 1686 solgte L. med Gods til Joh. Ahrent Althalt († 1728); dernæst fulgte dennes Søn Christen Althalt († 1734), hans Søn Krigsr. Joh. Ahrent Althalt († 1766), dennes Enke Anne Lassen († 1808) og Sønnen Overkrigskommissær Tøger Lassen Althalt († 1826), hvorefter den med Gods købtes for 47,000 Rd. af Ritmester, senere Hofjægerm. Johs. Friis († 1877), der 1874 overdrog den til Sønnen, den bekendte Landmand, Hofjægerm. Johs. F., den nuv. Ejer (Gaarden er nu vurd. til 575,000 Kr.). — Hovedbygningen, der ligger smukt, omgiven af Skov, er af Egebindingsværk i to Stokv. med Kælder, opf. i to Dele 1755 og 1775; den har til Dels murede Hvælvinger; Grunden er meget gammel; Ladebygningen er opf. 1828.

Vester-Lisbjærg Herred.

Sogne:

Grundfør, *S. 117.* — *Spørring*, *S. 118.* — *Søften*, *S. 118.* — *Trige*, *S. 119.* — *Ølsted*, *S. 120.* — *Lisbjærg*, *S. 121.* — *Elsted*, *S. 121.* — *Elev*, *S. 122.*

Vester-Lisbjærg Herred, det mindste i Amtet, grænser mod S. til Hasle Hrd., mod V. til Sabro Hrd., mod N. og Ø. til Randers Amt (Galten og Ø.-Lisbjærg Hrdr.). Paa Vestgrænsen løber Lilleaa, paa Sydgrænsen Egaa. Udstrækningen fra V. til Ø. og fra N. til S. er omtr. $1^1/_2$ Mil. De for en Del højtliggende og bakkede Jorder (Byhøj er 306 F., 96 M.) ere for det meste lerede og lermuldede, enkelte Steder sandede. Skovarealet er meget lille (433 Td. Ld.). Det hører til gl. Aarhus Amts middelgode Herreder (ved Matr. gennemstl. 11 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 14,048 Td. Ld. ($1,_{41}$ □ Mil, $77,_{63}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1264 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 4040 (1801: 2080, 1840: 3179, 1860: 3749, 1890: 4099). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Sabro og Framlev Hrdr., i verdsl.

Hens. hører det under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds.

Om Herredet, der i Middelalderen hørte til Aabosyssel, se IV S. 1008; fra 1660 hørte det til Havreballegaard (eller Aarhusgaard) Amt; se videre S. 6.

Grundfør Sogn omgives af Annekset Spørring, Trige og Søften Sogne, Sabro Hrd. (Folby og Haldum S.), fra hvilket det skilles ved Lilleaa, og Randers Amt (Galten Hrd.). Kirken, midt i Sognet, ligger $1^3/_4$ Mil N. N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere af forskellig Beskaffenhed, lerede, muldede, sandede og stenede. Haraldslund Skov. Gennem Nordvestgrænsen gaar den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2385 Td. Ld., hvoraf 1180 besaaede (deraf med Rug 251, Byg 227, Havre 489, Boghvede 4, Blandsæd til Modenhed 49, Grøntf. 15, Kartofler 18, andre Rodfr. 123, andre Handelspl. 4), Afgræsn. 504, Høslæt, Brak, Eng m. m. 517, Have 19, Skov 104, Moser 8, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 47 Td. Kreaturhold 1898: 219 Heste, 830 Stkr. Hornkvæg (deraf 540 Køer), 339 Faar, 547 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 209 Td.; 50 Selvejergde. med 196, 56 Huse med 13 Td. Hartk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 658 (1801: 325, 1840: 576, 1860: 657, 1890: 668), boede i 137 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomhed, 401 af Jordbr., 6 af Gartneri, 151 af Industri, 15 af Handel, 10 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Grundfør* (1374: Grundfer, 1427: Grunfær, 1486: Grwnffær) med Kirke, Præstegd., Skole, Fattiggaard (oprettet 1883, Plads for 30 Lemmer), Sparekasse for G.-Spørring Sogne (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 38,014 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 7092 Kr., Antal af Konti 302), Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1893), Andelsmejeri (Engholm) samt Mølle (noget fra Byen) med Bageri, Teglværk og Købmandshdl.; *Hinnerup*. Hovedgaarden *Haraldslund* har $8^1/_4$ Td. H., 145 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 45 Skov, Resten Ager; 1 Livsfæstehus. *Sandballegaard* har 13 Td. H., 139 Td. Ld., hvoraf 4 Have og Gaardspl., Resten Ager (det tidligere store Dampbrænderi er nedlagt).

Grundfør S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 264 Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (se Vign. S. 116), indviet til St. Hans, bestaar af Skib og Kor samt Underdelen af et oprindl. Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (særlig i den vestl. Del) og Fraadsten (særlig i Koret) paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, af Fraadsten, begge Døre (tilm.) og flere Vinduer (tilm.) ere bevarede. Taarnrummet, der er Forhal, har en nu tilmur. Rundbue af Granit ind til Skibet. Skibet har fladt Loft, Koret en i senere Middelalder indb. Hvælving. Et lille Klokkespir, af Egebindingsværk, er opf. 1854 over Vestgavlen. Ny Altertavle fra 1894 (Kopi af Bloch: Christus og Discipl. i Emaus). Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Udskaaren Prædikestol fra 1636. De øverste Stolestader have udsk. Apostelbilleder. Paa Kortrinet, af Træ, staar: Begravelse bekostet af Sognepr. Villads Olufsen († 1719). I Skibet Ligsten over Borger i Aarhus Christen Sveistrup, † 1758, og Hustru, i Koret over Ane Jensd., † 1602.

Generallieutn. Chr. Rodsteen skødede 1716 en Del Gods i Sognet, deribl. en Mark, Harrildsmark kaldet, og Grundfør Kirke (148 og 21 Td. H.) for 9000 Rd. til Hans Hansen Rosborg († 1752), der af Godset oprettede *Haraldslund*, og som 1737

skødede H. med Tiende og Gods (i alt 190 Td. H.) til sin Søn Jakob R., hvis Enke Kirstine Marie Sveistrup senere ægtede Stefan Gertsen, der 1804 skødede H. (6) med ufri Jord under Gaarden, Tiender og Gods (18, 44 og 145 Td. H.) for 81,200 Rd. til Købmd. Hans Chr. Hansen i Randers. Af senere Ejere nævnes Landøkonomen N. B. Chr. Krarup, † 1865, der ejede den 1840-55 og her oprettede den første egentlige Landbrugsskole i Landet (grundlagt 1837 paa Frijsendal, men flyttet hertil 1840; 1855 flyttedes den til Skaarupgd., se IV S. 1025); derpaa ejedes den af Mackeprang, Grev Sponneck, Kapt. C. F. E. Holstein og H. Ehnhus, der købte den for 100,000 Kr. og 1897 solgte den for 50,000 Kr. i dens nuv. Størrelse til Kancellird. A. W. Bredstrup, der nu ejer den. — Hovedbygningen, af Grundmur i to Stokv., er opf. 1850 (den tidligere Bygning, opf. 1718, var af Mur og Bindingsværk).

I *Hinnerup* har været et Kapel; efter at det var nedbrudt (alt før 1623; men endnu i Slutn. af 18. Aarh. fandtes Fundamenter), lagdes Byen først til Søften, senere til Grundfør Sogn. Paa Kapellets Plads, lige N. for Byen, blev der ved Grusgravning 1858 fundet en defekt Runesten. — V. for Grundfør By skal der have ligget en Herregaard *Damsgaard*. — Ved Grundfør har der været en hellig Kilde, *St. Hans Brønd*, som 1623 siges at have været meget søgt i fordums Tid.

Spørring Sogn, Anneks til Grundfør, omgives af dette og Trige Sogn samt Randers Amt (Ø.-Lisbjærg og Galten Hrdr.). Kirken, mod N., ligger over 2 Mil N. N. V. for Aarhus. De for en Del højtliggende, snart temmelig jævne, snart bakkede Jorder ere som i Hovedsognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Randers.

Fladeindholdet 1896: 1672 Td. Ld., hvoraf 815 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 152, Byg 187, Havre 332, Blands. til Modenh. 31, Grøntfoder 13, Kartofler 17, andre Rodfr. 79), Afgræsn. 335, Høslæt, Brak, Eng m. m. 425, Have 12, Skov 12, Moser 13, Kær og Fælleder 7, Hegn 5, Heder 12, Veje og Byggegr. 36 Td. Kreaturhold 1898: 137 Heste, 567 Stkr. Hornkvæg (deraf 377 Køer), 294 Faar, 389 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 126 Td.; 30 Selvejergde. med 112, 48 Huse med 14 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 465 (1801: 179, 1840: 288, 1860: 345, 1890: 429), boede i 97 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 9 levede af immat. Virksomh., 261 af Jordbr., 116 af Industri, 11 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Spørring* (1306: Spyrind), ved Landevejen, med Kirke, Skole, teknisk Skole, Bageri, Købmandshdl. og Kro, opf. 1896 med stor Forsamlings- og Teatersal. *Kjærhuse*. *Bjeragergaard*, *Resengaard*. En Mølle og en Vandmølle.

Spørring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 269. Lægd. Kirken tilhører Aarhus Katedralskole.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor med Apsis samt Vaabenhus mod S. Skib, Kor og Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Skibets Vestende er senere ommuret med Mursten og har fladt Bjælkeloft, medens Kirken ellers har Hvælvinger fra den senere Middelalder. Syddøren, med Søjler, og et Vindue i Apsis ere bevarede. Vaabenhuset, af Mursten, med Kamgavl, er en senere Tilbygning; i dets Vestmur er indsat en middelalderlig Ligsten. Kirken, der er meget forskudt mod N., er senere blevet styrket ved Jærnankre og Stræbepiller. Altertavlen er et gmlt. Alterskab i rig gotisk Stil (restaur. omtr. 1865). Messingstager fra 1655 med Jens Madsens og Hustrus Navne. Granitdøbefont.

Søften Sogn, som har til Anneks Folby i Sabro Hrd., omgives af dette Hrd. (Folby og Faarup S.), Hasle Hrd. (Tilst og Kasted S.), Ølsted, Trige og Grundfør Sogne. Kirken, mod V., ligger $1^1/_2$ Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels sandede, mest med Underlag af Sand og opfyldte med Sten („Stenrevlen" gaar over Søften

Mark), dels noget lerede, med Underlag af Ler og Smaasten. Gennem Sognet gaar den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2069 Td. Ld., hvoraf 1025 besaaede (deraf med Hvede 16, Rug 189, Byg 212, Havre 384, Blandsæd til Modenh. 74, Grøntf. 29, Kartofler 15, andre Rodfr. 106), Afgræsn. 431, Høslæt, Brak, Eng m. m. 463, Have 13, Skov 26, Moser 9, Kær og Fælleder 17, Hegn 4, Heder 23, Veje og Byggegr. 58 Td. Kreaturhold 1898: 178 Heste, 803 Stkr. Hornkvæg (deraf 526 Køer), 313 Faar, 485 Svin og 25 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 173 Td.; 39 Selvejergde. med 150 og 86 Huse med 22 Td. Hrtk. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 558 (1801: 334, 1840: 555, 1860: 586, 1890: 600), boede i 123 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 332 af Jordbr., 7 af Gartneri, 116 af Industri, 11 af Handel, 43 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 30 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Søften* (gml. Form: Sykten) med Kirke, Præstegd., 2 Skoler, Fattiggaard (opr. 1884, Plads for 30 Lemmer), Forsamlingshus med Afholdshjem (opf. 1901), Andelsmejeri (Aneskilde) og Kro. *Jakobsminde*, Gd., har 14 Td. H., 146 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 12 Skov, Resten Ager. *Havhøjgd. Elgaarde, Hinnerupgde., Ditlevgde. Mølballe*, Huse.

Søften S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 268. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Munkesten, med Hvælving, og Vaabenhuset, af Munkesten og Fraadsten. Samtidig indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor. Kirken er restaur. 1898. Ny Altertavle med et Maleri (den korsfæstede). Berettelseskalk, af Sølv, fra 1720, i hvilken 15 Mønter fra Chr. IV's Tid ere indsatte. Døbefont af Sten. Epitafium over Præsten Clemmen Nielsen Aarhus, † 1686, med Hustru og Datter (Portr.).

Trige Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Ølsted, Søften og Grundfør Sogne, Randers Amt (Ø.-Lisbjærg Hrd.), Elev og Lisbjærg Sogne. Kirken, noget sydl., ligger over $1^{1}/_{4}$ Mil N. N. V. for Aarhus. De højtliggende, dels jævne, dels bakkede Jorder (Byhøj, 306 F., 96 M.) ere overvejende lermuldede. Trige Skov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Randers.

Fladeindholdet 1896: 2876 Td. Ld., hvoraf 1468 besaaede (deraf med Hvede 23, Rug 245, Byg 258, Havre 546, Blands. til Modenh. 152, Grøntf. 39, Kartofler 15, andre Rodfr. 190), Afgræsn. 615, Høslæt, Brak, Eng m. m. 396, Have 29, Skov 130, Moser 79, Kær og Fælleder 46, Stenmarker 4, Veje og Byggegr. 109 Td. Kreaturhold 1898: 227 Heste, 1033 Stkr. Hornkvæg (deraf 720 Køer), 221 Faar, 1418 Svin og 55 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 233 Td.; 41 Selvejergde. med 206, 100 Huse med 27 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 792 (1801: 353, 1840: 623, 1860: 788, 1890: 797), boede i 154 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 484 af Jordbr., 7 af Gartneri, 164 af Industri, 31 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 35 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Trige* med Kirke (ved Landevejen), Præstegd., Skole, Fattiggaard (paa T. Mark, opr. 1881, Plads for 30 Lemmer), Sparekasse for T. og Ølsted Sogne (opr. 1875; $^{31}/_{3}$ 1900 var Sparernes Tilgodeh. 17,239 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1704 Kr., Antal af Konti 225), Bageri og Købmandshdl.; *Pannerup. Hæst* (gml. Form: Herst), Udflyttersteder. *Bærmose* og *Trige Skov*, Huse. Gaarden *Thomasminde* har 49 Td. H., 498 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 11 Skov, Resten Ager; 8

Huse. Gaarden *Pedersminde* har 19 Td. H., 305 Td. Ld., hvoraf 45 Eng, Resten Ager; 1 Hus. *Østermølle* og *Vestermølle*.

Trige S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 266. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Begge Døre ere bevarede (tilmur.; om Syddørens Tympanon se Aarb. f. nord. Oldk. 1896, S. 283). I den senere Middelalder tilføjedes mod V. et Taarn, af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, senere nedbrudt i Højde med Skibet. 1876 nedbrødes et Vaabenhus, mod S., og samtidig opførtes mod V. (i Stedet for et Bindingsværksspir) et Taarn af røde Mursten, med sekskantet Spir og Bjælkeloft, Østgavlen ombyggedes med Mursten, og Gesimser af samme Materiale opsattes. Skibet har Bjælkeloft, Koret Hvælving fra den senere Middelalder. Altertavle i gotisk Stil med Thorvaldsens Christus i Gibs. Romansk Granitdøbefont med Mandehoveder og Løvefigurer. Prædikestol i Barokstil fra 1651. — Paa Kirkegaarden er begraven Peder Vilkens, hædret og mindet for 15 Felttog og 7 Saar i fransk Tjeneste, † 1867.

Ved Trige Skov Ø. for Kirken ses et højt, firkantet Voldsted, bevokset med Træer og omgivet af Grave, hvor der skal have staaet en Herregaard *Østrup*. Borgen skal have tilhørt Drosten Peder Hoseøl. — Ogsaa ved Kaskjær Aa skal der have ligget en Herregaard, *Kaskjær*.

Ølsted Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Trige, omgives af dette, Lisbjærg Sogn, Hasle Hrd. (Kasted S.) og Søften Sogn. Kirken, midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder (højeste Punkt 285 F., $88,_5$ M.) ere overvejende lerede. Nordøsthjørnet berøres af Landevejen fra Aarhus til Randers.

Fladeindholdet 1896: 787 Td. Ld., hvoraf 420 besaaede (deraf med Hvede 23, Rug 62, Byg 80, Havre 159, Blands. til Modenhed 22, Grøntf. 7, Kartofler 6, andre Rodfr. 60), Afgræsn. 155, Høslæt, Brak, Eng m. m. 166, Have 6, Moser 9, Kær og Fælleder 4, Veje og Byggegr. 25 Td. Kreaturhold 1898: 94 Heste, 318 Stkr. Hornkv. (deraf 202 Køer), 92 Faar, 232 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var 1895: 74 Td.; 22 Selvejergde. med 68, 36 Huse med 6 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 279 (1801: 131, 1840: 214, 1860: 234, 1890: 319), boede i 65 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 214 af Jordbrug, 9 af Gartneri, 53 af Industri, 12 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 6 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Ølsted* med Kirke, Skole og Købmandshdl. *Ølsted-Knolde*, Huse.

Ølsted S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 270. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Et Par Vinduer, Korbuen og begge Døre (tilmur.) ere bevarede. 1891 nedbrødes et Vaabenhus af Bindingsværk, mod S., og et lille Taarn, mod V., og det nuv. Taarn, i romansk Stil, af store røde Mursten, tilføjedes (Arkit.: Clausen, Aarhus). Taarnets Underrum er Forhal. Altertavle fra 1727 med et nyere Maleri (Christus i Getsemane). Granitdøbefont. Prædikestol fra 1875. I Taarnrummet Mindetavle over Krigsr. Niels Langballe, Maaler og Vejer i Aarhus, † 1752, med 2 Hustruer, og den anden Hustrus 3. Mand Prof. Jens Worm, Rektor i Aarhus, † 1790, opsat af denne. Under Gulvet Gravhvælving med deres Kister.

Johannes Pedersen af *Ølsted* nævnes 1356.

Lisbjærg Sogn, Anneks til Hasle i Hasle Hrd., omgives af dette (Kasted, Skejby og Vejlby S.), Elev, Trige og Ølsted Sogne. Kirken, noget mod S. V., ligger 1 Mil N. N. V. for Aarhus. De for det meste højtliggende og bakkede Jorder (Kongsbjærg, 287 F., 90 M.) ere dels sandede, dels skøre sandlerede, dels lermuldede. I den sydl. Del løber *Egaa*. Ved Nordøstgrænsen ligger Lisbjærg Skov. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Randers og, i Sydøsthjørnet, Aarhus-Ryomgaard Banen.

Fladeindholdet 1896: 2157 Td. Ld., hvoraf 1100 besaaede (deraf med Hvede 71, Rug 127, Byg 195, Havre 466, Blandsæd til Modenh. 75, Grøntf. 18, Kartofler 9, andre Rodfrugter 138), Afgræsn. 401, Høslæt, Brak, Eng m. m. 433, Have 20, Skov 147, Moser 22, Kær og Fælleder 3, Veje og Byggegr. 27 Td. Kreaturhold 1898: 226 Heste, 867 Stkr. Hornkvæg (deraf 530 Køer), 294 Faar, 499 Svin og 35 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 196 Td.; 42 Selvejergde. med 188, 56 Huse med 7 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 638 (1801: 400, 1840: 481, 1860: 530, 1890: 668), boede i 124 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 363 af Jordbr., 14 af Gartneri, 165 af Industri, 6 af Handel, 62 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lisbjærg*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Fattiggaard (opr. 1882, Plads for 30 Lemmer), Dyrlægebolig og Andelsmejeri; *Terp*. Gaarde: *Alstrupgd.*, *Kongsgd.*, *Ruggd.*, *Lisbjærggd.*, *Mollerup*, 2 Gde., m. m. *Graamølle*, *Nymølle*, med Bageri, *Rødemølle*, alle Vandmøller.
Lisbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks Skejby, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 271. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten, Limsten og raa Granit. Begge Døre og flere Vinduer ere bevarede (Nordd. og Vinduer tilmur.). I den senere Middelalder indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor, og Taarnet (ikke i indv. Forbindelse med Skibet), med Pyramidetag, og Vaabenhuset, begge af Munkesten, tilføjedes. Taarnet er senere meget ombygget. I Vaabenhuset en Ligsten fra den tidligere Middelalder (et Navnetræk og Aarst. 1782 er indhugget i den). Ny Altertavle med et Maleri (Opstandelsen) af J. Roed (den romanske, i Kobber drevne og forgyldte Altertavle er siden 1867 i Nationalmus.; se Aarb. f. n. Oldk. 1868, S. 152 flg.). Malmalterstagerne ere 1705 skænkede af Delefogden Peder Jensen Bunde, † 1724. Granitdøbefont. Støbt Malmdøbefad, skænket af Hr. Claus Bille til Lyngsgd. († 1558) med hans Vaaben. Ny Prædikestol. Under Koret var tidligere en 1899 fyldt Gravhvælving, hvor ovenn. P. J. Bunde o. fl. vare begravede.
I Sognet har ligget *Terpgaard*, der 1626 beboedes af en ærlig og velbyrdig Kapt. Axel Strick, men 1662 tilhørte (23 Td. H.) Jørgen Hartvigsen og da var ganske forfalden og udplyndret af Fjenden; siden tilhørte den Jørgen H.'s Søn Bendix H.
Huitfeldts uhjemlede Beretning om, at Aarhus oprindl. har ligget ved Lisbjærg, er omtalt S. 37. I D. Atl. (IV S. 115) omtales ogsaa det Sagn, at Lisbjærg Kirke er den ældste i Nørrejylland, og at de første Bisper i Aarhus bleve begravede her.
Paa en Banke, Bulbjærg, ved Lisbjærg Skov er der undersøgt en stor og vigtig Gravplads fra den romerske Jærnalder; Gravene indeholdt navnlig Sæt af Mad- og Drikkekar af Ler.
Om Sognehistorien se S. 110.

Elsted Sogn omgives af Annekset Elev og Randers Amt (Ø.-Lisbjærg Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. N. Ø. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere stærkt lerede. Gennem den sydøstl. Del gaar Aarhus-Ryomgaard Banen.

Fladeindholdet 1896: 1260 Td. Ld., hvoraf 682 besaaede (deraf med Hvede 56, Rug 59, Byg 115, Havre 259, Blandsæd til Modenh. 83, Grøntf. 26, Kartofler 8, andre Rodfr. 75), Afgræsn. 258, Høslæt, Brak, Eng m. m. 260, Have 14, Skov

14, Moser, Kær og Fælleder 11, Hegn 4, Veje og Byggegr. 17 Td. Kreaturhold 1898: 119 Heste, 532 Stkr. Hornkv. (deraf 334 Køer), 136 Faar, 309 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 168 Td.; 23 Selvejergde. med 154, 49 Huse med 14 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 447 (1801: 230, 1840: 324, 1860: 425, 1890: 427), boede i 90 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 230 af Jordbr., 4 af Gartneri, 88 af Industri, 17 af Handel, 43 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Elsted* med Kirke, Præstegd., Skole og Mølle; en Del af *Lystrup* (Resten i Egaa Sogn, se IV S. 1023) med Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. *Kjærgaard* har 20 Td. H., 204 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 4 Skov, Resten Ager. *Asmusgaard* har 16 Td. H., 143 Td. Ld., hvoraf 3 Have og Plantage, Resten Ager. *Godthaab*, Gd.

Elsted S., en egen Sognekommune, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 267. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Kjærgaard.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib, med fladt Loft, og Kor, med senere indb. Hvælving, ere fra romansk Tid, dels af Granitkvadre, dels af kløvet Kamp, uden Sokkel. Korbuen, flere Vinduer og begge Døre ere bevarede (Vinduer og Nordd. tilm.). Taarn og Vaabenhus, begge af Mursten, ere senere tilbyggede. Restauration af Kirken 1880. Paa Alteret staar Thorvaldsens Christus. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol fra 1636. I Koret et jærnbeslaaet Skab.

Asmusgaard er købt 1881 af den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær V. Holst for 138.000 Kr.

Elsted var i omtr. 300 Aar Anneks til Skjødstrup (se IV S. 1021), indtil det ved Res. af $^1/_4$ 1874 blev et eget Pastorat med Elev (før Anneks til Hjortshøj) til Anneks.

Elev Sogn, Anneks til Elsted, omgives af dette, Hasle Hrd. (Vejlby S.), Lisbjærg og Trige Sogne samt Randers Amt (Ø.-Lisbjærg Hrd.). Kirken, mod N., ligger henved $1^1/_4$ Mil N. for Aarhus. De højtliggende og bakkede, kun mod S. lavtliggende og jævne Jorder ere lerede. Gennem Sognet gaar Aarhus-Ryomgaard Banen.

Fladeindholdet 1896: 842 Td. Ld., hvoraf 381 besaaede (deraf med Hvede 29, Rug 44, Byg 77, Havre 150, Blands. til Modenh. 30, Kartofler 5, andre Rodfr. 46), Afgræsn. 146, Høslæt, Brak, Eng m. m. 229, Have 7, Moser 66, Veje og Byggegr. 13 Td. Kreaturhold 1898: 89 Heste, 341 Stkr. Hornkv. (deraf 210 Køer), 127 Faar, 152 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 85 Td.; 18 Selvejergde. med 82, 13 Huse med 3 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 203 (1801: 128, 1840: 118, 1860: 184, 1890: 191), boede i 37 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 8 levede af immat. Virksomhed, 129 af Jordbr., 28 af Industri, 5 af Handel, 12 af forskellig Daglejervirks., 7 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Elev* med Kirke, Skole og en, paa Borishøj, 1895 opr. Folkehøjskole; dens Gymnastik- og Forsamlingshus ligger paa den anden Side af Sogneskellet i Lisbjærg Sogn.

Elev S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 265. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i Overgangsstil af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Tympanon (med Christus paa Korset), og Korbuen ere bevarede; eet Vindue spores. Skibet har Bjælkeloft, Koret senere indb. Hvælving. Vaabenhuset, af store Mursten, er vistnok fra den senere Middelalder, men forhøjet i Nutiden. Korgavlen er 1852

ombygget, med Mursten i den øverste Del. Altertavle i Renæssancestil, med et Maleri (den korsfæstede) af Kruse i Aarhus. Granitdøbefont. I Vaabenhuset er indmuret en Ligsten fra den tidligere Middelalder, med Korsstav og Fuglebilleder.

Om Sognehistorien se S. 122.

Sabro Herred.

Sogne:

Lyngaa, S. 124. — Vitten, S. 125. — Haldum, S. 126. — Hadsten, S. 127. — Folby, S. 128. — Lading, S. 129. — Sabro, S. 131. — Faarup, S. 132.

Sabro Herred, det nordligste i Amtet, grænser mod Ø. til V.-Lisbjærg og Hasle Hrdr., mod S. til Framlev Hrd., mod V. til Gjern Hrd. og Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.) og mod N. Ø. til Randers Amt (Galten Hrd.). En Del af Øst- og Nordøstgrænsen dannes af Lilleaa. Udstrækningen fra N. V. til S. Ø. er omtr. $2^3/_4$, fra V. til Ø. over 1 Mil. De for det meste højtliggende, til Dels jævne Jorder ere overvejende lerblandede, mest frugtbare den sydl. Del. Det er meget rigt paa Skov (i alt 3492 Td. Ld.), idet en Del af de Frijsenborgske Skove ligger her. Det hører til gml. Aarhus Amts mindst frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. 12 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 21,753 Td. Ld. ($2,_{18}$ □ Mil, 120 □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1707 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 5538 (1801: 2562, 1840: 3479, 1860: 4207, 1890: 5484). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Framlev og V.-Lisbjærg Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Hasle m. fl. Hrdr.'s og Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktioner samt under Amtets 1. Forligskreds (Sabro og Faarup S.) og 3. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Sabro Hrd., i Vald. Jrdb.: *Saghæbrokhæreth*, hørte i Middelalderen til Aabosyssel, fra 1597 under Skanderborg Len og fra 1660 under Skanderborg Amt; se videre S. 6.

I Herredet kendes kun omtr. 130 Gravhøje, hvoraf tilmed nu Halvdelen er sløjfet

og Resten for største Delen mere eller mindre forstyrret; ingen er fredlyst; om Jættestuer og Dysser vides intet. Det ringe Antal jordfaste Oldtidsmonumenter maa dog sikkert forklares ved den stærke Opdyrkning.

Litt.: *E. T. Kristensen*, Bondeliv i Sabro Hrd., i Aarb. f. d. Kulturhist. 1898, S. 77 flg.

Lyngaa Sogn omgives af sit Anneks Skjød i Hovlbjærg Hrd., Viborg Amt, Vitten, Haldum og Hadsten Sogne samt Randers Amt (Galten Hrd.), fra hvilket det skilles ved Lilleaa, og Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.). Kirken, noget sydl., ligger 3 Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels muld-, ler- og sandblandede, dels skarpsandede. En Del Skov (Lyngaa Sk., Svejstrup Sk., Favrskovholt, Sølund).

Fladeindholdet 1896: 3985 Td. Ld., hvoraf 1496 besaaede (deraf med Hvede 10, Rug 292, Byg 263, Havre 629, Boghvede 10, Blandsæd til Modenhed 33, Grøntf. 42, Kartofler 22, andre Rodfr. 195), Afgræsn. 873, Høslæt, Brak, Eng m. m. 647, Have 26, Skov 776, ubevokset 10, Moser 31, Kær og Fælleder 35, Heder 34, Veje og Byggegr. 55 Td. Kreaturhold 1898: 311 Heste, 1149 Stkr. Hornkvæg (deraf 769 Køer), 543 Faar, 673 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 314 Td.; 48 Selvejergde. med 298, 1 Fæstegd. med 9, 37 Huse med 7 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 663 (1801: 395, 1840: 490, 1860: 557, 1890: 603), boede i 118 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomhed, 397 af Jordbr., 105 af Industri, 23 af Handel, 24 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lyngaa* (1277: Liunghøgh) med Kirke, Præstegd., Skole, Privatskole, Forsamlingshus (opf. 1896), Sparekasse (opr. 1880; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 20,822 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 515 Kr., Antal af Konti 180) og Andelsmejeri (Brolund); *Vivild*; *Svejstrup*. Hovedgaarden *Favrskov* med Gaarden *Volstrup*, under Grevsk. Frijsenborg (s. d.), har $60^1/_4$ Td. H. (deraf $1^1/_4$ Td. Skovsk.), omtr. 720 Td. Ld., hvoraf 80 Eng, 200 Skov, Resten Ager. Gaarde: *Bægaarde* (2 Gde.), *Højgaardslund*, *Højlund*, *Dalsgd.*, *Nygd.*, *Bondesholm*, *Stensholm*, *Nydamsgd.*, *Godthaab*, *Havkjærgd.*, *Bondeslund*, *Moesgd.*, *Tranbjærggd.*, m. m.

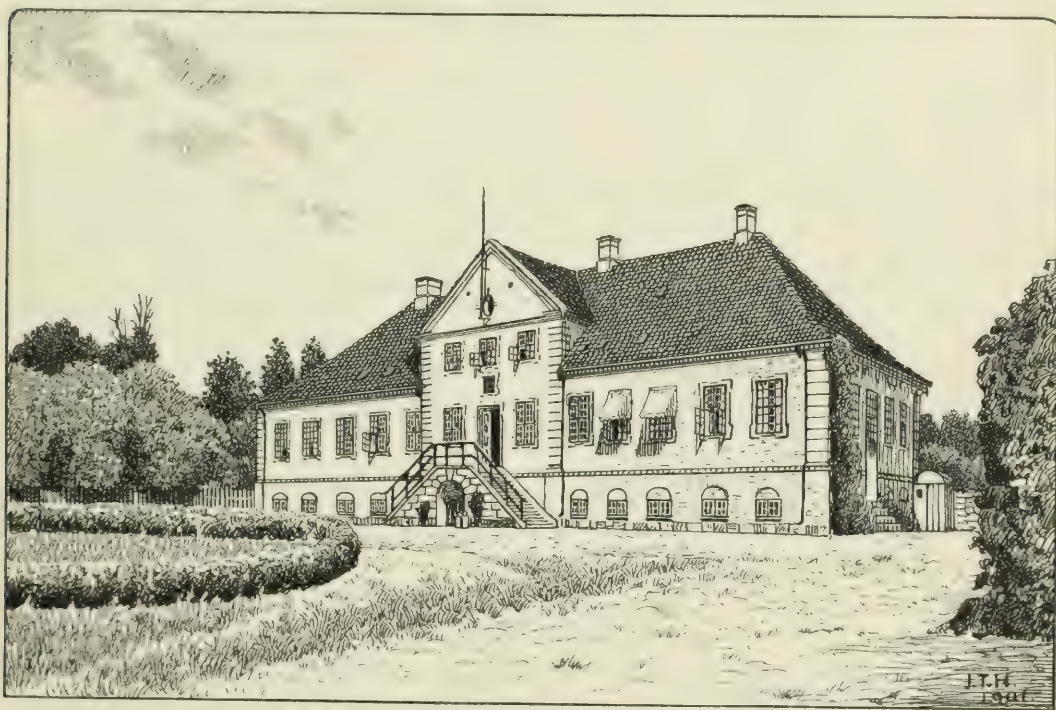
Lyngaa S., en egen Sognekommune, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 229. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor samt Taarn, af samme Bredde som Skibet, mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, Norddøren og flere Vinduer (tilmur.) ere bevarede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, med afvalmet Tag og hvælv. Underrum, nu Forhal, tilføjedes. Ved en Restaur. 1867-68 nedbrødes et Vaabenhus mod S., Korgavlen ommuredes delvis, og Skib og Kor fik Gesimser af Mursten; i 1900 bleve de fundne Kalkfarvedekorationer paa Hvælvingerne restaurerede. Altertavle (med Thorvaldsens Christus) og Prædikestol i Renæssancestil, henh. fra 1640 og 1633. Alterkalk og Disk med Niels Friis' og Hustruers Navnetræk og Vaaben. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Sjældent Døbefad i Kedelform, støbt af Malm 1481, da Jac. Nielsen Hviid var Sognepræst. I Koret Mindetavle over Niels Friis til Favrskov, † 1651, og 2 Hustruer m. fl. (begr. i Hvælv. under Koret), opsat 1855. Epitafium over Forvalter Niels Nielsen Hjersing, † 1713, og Hustru; han har skænket Malmlysekronen i Kirken og en smuk Egetræskiste (i Vaabenhuset). Series pastorum.

Favrskov tilhørte 1277 (Farscogh) Aarhusbispen (se Script. rer. Dan. VI S. 410), 744), senere Jørg. Friis, † 1632, hans Søn Niels F., † 1651, og dennes Søn Gehejmer. Mogens F., † 1675, der 1672 udlagde den (31, med Tiender og Gods i alt 600 Td. H.) som fædr. og mødr. Arv til Datteren Dorthe F., g. m. Amtmd. Jens Rosenkrantz, † 1695, hvis Søn, Amtmd. Chr. R., skødede den 1697 til sin Morbroder Niels Friis til Frijsenborg; 1736 lagdes den ind under Grevskabet. — Den smukt beliggende Hovedbygning, hvortil skal være benyttet Materialer fra Silkeborg Slot (se S. 104), er opf. ved Midten af 18. Aarh. paa Grunden af en ældre Bygning, med meget tykke Mure af gule Mursten i 1 Stokv. med hvælv. Kælder og Kvist til Gaard og Have. Laden og Hestestalden ere af Egebindingsværk; paa en Døroverligger staar, at Bygningerne ere opf. 1736 af Chr. Friis, efter at de vare brændte ved Lynild s. Aar.

En Gaard *Svejstrup* (Sveghestorp) tilhørte ogsaa 1277 Aarhusbispen; 1375 nævnes Anders Svendsen af S.

Et endnu eksisterende Folkesagn vil vide, at der ved Lyngaa eller ved Dalsgaard har staaet en Kirke, *Dals Kirke*, som skal være sunken i Jorden; nær ved Dalsgd.

Favrskov.

har man fundet en Masse Sten baade som Brolægning og Fundament for Bygninger. (Se *Thiele*, Folkesagn II S. 169 og 202).

Til flere af Gravhøjene i Sognet knytte sig Sagn. I to Høje paa Præstegaardsmarken, *Bohøj* og *Ryssehøj*, skal Kong Bo, Ithins Søn, der i Kamp dræbte Kong Hother, men selv fik sit Banesaar, samt hans Kæmper være begravede. Hother skal hvile i *Kongshøj*, der snart siges at ligge ved Bægaarde, snart ved Svejstrup. — I en Banke ved Moesgaard er en fordum hellig Kilde, som besøgtes endnu ved Midten af 19. Aarh. Ved Favrskov har ogsaa været en hellig Kilde (Emils K.).

Vitten Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Lyngaa, Haldum og Folby Sogne samt Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^1/_2$ Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, til Dels jævne, noget side Jorder ere lerblandede. Nogen Skov mod S. (en Del af Tinning Sk.).

Fladeindholdet 1896: 1373 Td. Ld., hvoraf 655 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 113, Byg 113, Havre 264, Blands. til Modenh. 26, Grøntf. 18, Kartofler 6,

andre Rodfr. 110), Afgræsning 252, Høslæt, Brak, Eng m. m. 228, Have 17, Skov 185, Moser 7, Veje og Byggegr. 28 Td. Kreaturhold 1898: 114 Heste, 576 Stkr. Hornkvæg (deraf 440 Køer), 173 Faar, 433 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 116 Td.; 21 Selvejergde. med 101, 58 Huse med 15 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 405 (1801: 190, 1840: 256, 1860: 310, 1890: 411), boede i 89 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 26 levede af immat. Virksomhed, 279 af Jordbr., 62 af Industri, 6 af Handel, 20 af forsk. Daglejervirks. og 18 af deres Midler.

I Sognet Byen *Vitten* med Kirke, Præstegd., 2 Skoler, Forsamlingshus (opf. 1896), Sparekasse for V., Haldum og Hadsten Sogne (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 64,486 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5452 Kr., Antal af Konti 386), Andelsmejeri og Købmandshdl. *Thyrasbrønd* (tidligere Skovridergaard).

Vitten S., een Sognekommune med Annekserne Haldum og Hadsten, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion, Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 227. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren er tilmuret, nogle Vinduer spores. Ved en Restaur. 1867 nedbrødes et Vaabenhus, mod S., og Taarnet, af røde Mursten, hvis Underrum er Forhal, opførtes. Altertavle fra 1896 med Thorvaldsens Christus. Alterkalk og Disk af Sølv med Chr. Friis' Navn og Vaaben fra 1738. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer m. m. Prædikestol fra 1896. Series pastorum, hvortil en Altertavle i Renæssancestil, fra Hadsten Kirke, er benyttet. Paa en Hjørnesten paa Korgavlen ses en Dyrefigur.

I Præstegaardens Skov er en hellig Kilde, *Dagmars Kilde*, som Dronning Dagmar skal have drukket af paa en Rejse fra Skanderborg; endnu langt op i 19. Aarh. blev den besøgt.

Haldum Sogn, Anneks til Vitten, omgives af dette og Hadsten Sogne, Randers Amt (Galten Hrd.), V.-Lisbjærg Hrd. (Grundfør S.) og Folby Sogn. Kirken mod S., ligger $2^1/_4$ Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere lerblandede. En Del Skov (Haldum Sk., Nørresk., Søndersk.). Paa Nordøstgrænsen løber Lilleaa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Randers til Skanderborg og, ved Østgrænsen, den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2769 Td. Ld., hvoraf 1263 besaaede (deraf med Hvede 13, Rug 221, Byg 227, Havre 551, Blands. til Modenh. 74, Grøntf. 18, Kartofler 19, andre Rodfr. 140), Afgræsn. 553, Høslæt, Brak, Eng m. m. 479, Have 36, Skov 350, Moser 9, Kær og Fælleder 9, Heder 9, Veje og Byggegr. 57 Td. Kreaturhold 1898: 276 Heste, 970 Stkr. Hornkvæg (deraf 646 Køer), 380 Faar, 552 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 250 Td.; 38 Selvejergde. med 221, 2 Fæstegde. med 13, 112 Huse med 15 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1039 (1801: 341, 1840: 463, 1860: 491, 1890: 1026), boede i 178 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 82 levede af immat. Virksomh., 485 af Jordbrug, 255 af Industri, 70 af Handel, 84 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Haldum*, ved Landevejen, med Kirke, Mølle og Andelsmejeri; *Sandby*; *Haar* med Købmandshdl.; *Hinnerup-Broby*, Stationsby med Skole, Realskole (opr. 1886), Lægebolig, Dyrlægebolig, Maskinfabrik, Ølbryggeri, flere Handelsetablissementer, Haandværkere, Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; ved Stationen et Mindesmærke (Broncebuste, modell. af Bissen) for Fr. VII, rejst 1869. *Haldumgaard.*

Haldum S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 226. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadstens- og Limstenskvadre. Façaderne prydes med flade Lisener og Rundbuefrise. Der ses Spor af de oprindl. Døre og Vinduer; Korbuen er bevaret. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Munkesten, med hvælv. Underrum (nu Forhal), og Skib og Kor fik Hvælvinger. Ved en uheldig Restauration i 1865 blev bl. a. Kirken cementrappet, en cementpudset Sokkel tilføjet, Taarnet delvis skalmuret og forsynet med firsidet Spir, og et Vaabenhus nedbrudt. Altertavle i Renæssancestil fra 1599 (restaur. 1895), med nyere Malerier. Alterkalk og Disk af Sølv med Chr. Friis' og Øllegaard Gersdorffs Navne og Vaaben. Granitdøbefont med Evangelistsymbolerne, Mandehoveder og Lovefigurer. Prædikestol i Renæssancestil. I Skibets Mur en Ligsten over Kancellir. Niels Hansen og Hustru; en anden i Taarnrummet over nogle Præstefolk. Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Paa Sandby Mark har ifl. D. Atl. ligget en Herregaard *Eggelund*.

Hadsten Sogn, Anneks til Vitten, omgives af det andet Anneks, Haldum og Lyngaa Sogne samt Randers Amt (Galten Hrd.), fra hvilket det skilles ved Lilleaa. Kirken, noget sydl., ligger $2^3/_4$ N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere lerblandede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Randers til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 1508 Td. Ld., hvoraf 699 besaaede (deraf med Rug 132, Byg 115, Havre 316, Boghvede 5, Blands. til Modenh. 23, Grøntf. 20, Kartofler 13, andre Rodfrugter 75), Afgræsning 352, Høslæt, Brak, Eng m. m. 331, Have 13, Skov 41, Moser 7, Kær og Fælleder 27, Heder 4, Veje og Byggegr. 26, Vandareal 6 Td. Kreaturhold 1898: 128 Heste, 512 Stkr. Hornkv. (deraf 308 Køer), 225 Faar, 282 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 122 Td.; 19 Selvejergde. med 112, 46 Huse med 10 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 451 (1801: 199, 1840: 277, 1860: 308, 1890: 386), boede i 73 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 164 af Jordbrug, 96 af Industri, 38 af Handel, 34 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Hadsten* (1432: Halstiern) — delt i Over- og Neder H. —, ved Landevejen, med Kirke og Skole samt, i Galten Sogn, Ungdomsskole (opr. 1876), Fattiggaard (opr. 1875, Pl. for 40 Lemmer), Apotek, Læge- og Dyrlægebolig, Sparekasse (opr. 1898; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 1085, Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 16), Dampmølle, Fællesmejeri, Købmandhdl., Kro, Markedsplads (Marked i Marts, Apr., Sept. og Okt.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition (se Galten Sogn, IV S. 906).

Hadsten S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 228. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn, med 4 Kamgavle og Spir, mod V. Den er opf. af røde Mursten 1871-72 (Arkitekt: Kiilsgaard sen.) i Stedet for den tidligere romanske Granitkirke, hvis indvendige Mure til Dels ere benyttede. Den oprindl. Norddør, med udhugne Dyrefigurer, gik tabt ved Ombygningen. Kirken har fladt, kasseteret Bjælkeloft; Taarnrummet er Forhal. Ny Altertavle med Thorvaldsens Christus i Gibs (om den gamle se S. 126). Døbefonten, af Marmor, er fra den gml. Kirke. Ny Prædikestol. Alterkalk og Disk af Sølv fra 1738 med Chr. Friis' Navn og Vaaben.

I Sognet har ifl. D. Atl. ligget en Herregaard *Gammelgaard*. — Der har været 3 hellige Kilder, St. Laurentii Kilde og Munkekilden, begge ved Hadsten Kirke, samt Helligkilden, ved Neder-Hadsten.

Folby Sogn, det største i Herredet og Anneks til Søften i V.-Lisbjærg Hrd., omgives af dette (Søften og Grundfør S.), fra hvilket det skilles ved Lilleaa, Haldum og Vitten Sogne, Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.), Gjern Hrd. (Hammel S.) samt Lading, Sabro og Faarup Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere dels sand-, dels lerblandede, med Underlag af Sand, Ler og Smaasten. Henved $^1/_4$ er dækket af Skov (Folby Enemærke, Norringure, Norring Vestersk., Nørreris Sk., en Del af Tinning Sk. og en Del af Søndersk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Randers til Skanderborg og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 5112 Td. Ld., hvoraf 1873 besaaede (deraf med Hvede 7, Rug 346, Byg 351, Havre 726, Frøavl 4, Blands. til Modenh. 72, Grøntf. 58, Kartofler 29, andre Rodfr. 279), Afgræsn. 732, Høslæt, Brak, Eng m. m. 807, Have 33, Hegn 5, Skov 1427, ubevokset 82, Moser 48, Kær og Fælleder 12, Veje og Byggegr. 87, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 365 Heste, 1513 Stkr. Hornkv. (deraf 1056 Køer), 511 Faar, 968 Svin og 45 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 342 Td.; 69 Selvejergde. med 315, 134 Huse med 27 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1075 (1801: 615, 1840: 799, 1860: 928, 1890: 1162), boede i 233 Gaarde og Huse: Erhverv 1890: 44 levede af immat. Virksomhed, 704 af Jordbr., 199 af Industri, 14 af Handel, 1 af Skibsf., 147 af forsk. Daglejervirks., 47 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Folby* med Kirke, Skole og Forskole (mellem F. og Norring), Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 58,344 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3643 Kr., Antal af Konti 362) og Købmandshdl.; *Norring* med Skole, Vandmølle, Andelsmejeri (Korsholm) og Købmandshdlr; *Tinning* med Forskole (mellem T. og Tinninghede) og Købmandshdl. *Tinninghede*, Udflyttersteder, med Skole. *Risgaarde* — *Mellem-*, *Øster-* og *Nørreris*, den sidste $10^1/_2$ Td. H. —. *Hovmark*, 2 Gde. *Højvanggaarde*, 4 Gde. *Folbygd.*, *Vestergd.*, *Ris-Hovgd.*, m. m. *Emilsminde*, Skovfogedbolig.

Folby S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 225. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre. Et Par Vinduer, mod N., ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Munkesten med indbl. Granitkvadre. Ved en Restaur. 1864 opførtes Vaabenhuset i Stedet for et ældre, mod S., der nedreves, og Taarnet fik Spir. Kirken har senere indbyggede Hvælvinger. Taarn og Hvælvinger ere restaur. 1898. Altertavlen er et Maleri (Christus og Synderinden) fra 1858 af T. M. Jensen, i ny Ramme. Alterkalk fra Middelalderen, med Indskrift. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol i Renæssancestil; Himlen er 1637 skænket af Peder Pedersen og Hustru Maren Munck (deres Navne og Bomærke ogsaa paa Malmalterstagerne). Pulpitur med Orgel fra 1895. Series pastorum.

Norring Ris Hovgaard eller *Norringgaard* („Nørreris") laa tidligere mod S. i Sognet ved den nordlige Udkant af Nørreris Skov, og solgtes 1647 tillige med Norring By og mere Gods af Fru Marie Below til Hr. Oluf Parsberg til Jernit, det senere Frijsenborg, til hvilket Grevskab Ejendommen, delt i to Fæstegaarde, derefter hørte. Da Gaardene brændte 1842, bleve de genopførte som een Ejendom, *Ris Hovgaard*, omtr. 1000 Al. N. for den gamle Plads ude paa Marken og senere solgt til Selvejendom. Det er denne Gaard, som Traditionen, der kan følges tilbage til 16. Aarh. (se Præsteindbereln. til Worm 1623, i D. Saml. 2. R. IV S. 151), lader være Niels Ebbesens Gaard, dog maaske med Urette (se Hist. Tidsskr. 6. R. II S. 660 fl. og III S. 104 flg.). — Ved Skovbrynet ses endnu det gamle Voldsted, ved Skovdiget delt i to Banker, med en lille Rest af de omgivende Volde. Ved en Ud-

gravning 1870 fandtes Fundamenter af Kamp og forkullede Egeplanker. Paa den vestl., mindre Banke inden for Skovdiget staar en gammel, mægtig Eg (13 Al. i Omfang ved Roden), „Niels Ebbesens Eg“ (se Vignetten S. 123), ved hvilken Niels Ebbesen ifl. Sagnet har bundet sin Hest; ved Træet ligger en Sten med hans Navn og Aarst. 1340, der skal være lagt der af nogle Disciple fra Aarhus Latinskole ved Midten af 18. Aarh.

Niels Jensen af *Tinning* nævnes 1386.

Norring nævnes som et eget Sogn 1323, 1524 og 1552. Endnu paa D. Atl. Tid saas Rester af dens Kirke.

Lading Sogn omgives af Annekset Sabro (der skiller det fra det andet Anneks Faarup), Folby Sogn, Gjern Hrd. (Hammel og Voldby S.) og Framlev Hrd. (Sjelle, Skivholme og Borum S.). Kirken, mod S., ligger 2 Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere muldede, sandblandede og lerblandede. En Del Skov (Lyngballe Sk., m. m., Fajstrup Krat). Ved Sydgrænsen ligger *Lading Sø*. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 3946 Td. Ld., hvoraf 1598 besaaede (deraf med Rug 299, Byg 327, Havre 585, Spergel 4, Blandsæd til Modenh. 104, Grøntf. 64, Kartofler 21, andre Rodfr. 193), Afgræsn. 708, Høslæt, Brak, Eng m. m. 686, Have 28, Hegn 7, Skov 580, ubevokset 55, Moser 68, Kær og Fælleder 14, Heder m. v. 22, Veje og Byggegr. 83, Vandareal m. m. 96 Td. Kreaturhold 1898: 281 Heste, 1247 Stkr. Hornkv. (deraf 826 Køer), 414 Faar, 788 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 282 Td.; 50 Selvejergde. med 255, 99 Huse med 22 Td. Hrtk. og 37 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 936 (1801: 464, 1840: 620, 1860: 852, 1890: 969), boede i 188 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomhed, 558 af Jordbr., 2 af Gartneri, 174 af Industri, 46 af Handel, 95 af forsk. Daglejervirks., 40 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lading*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Mølle og Andelsmejeri; *Fajstrup* (1327: Fadistorp), ved Landevejen, med Skovfogedbolig; *Skjoldelev* med Præstegd., Skole, Kro, Købmandshdl., Savværk og Valgsted for 4. Folketingskr. *Hummelure*, *Skjoldelevhede*, *Lading-Bjørnkjær*, *Ladinghede*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Lyngballegaard*, under Grevsk. Frijsenborg, har $28^3/_4$ Td. H., 310 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, Resten Ager. *Skjoldelevgaard* har $14^3/_8$ Td. H., 150 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 17 Skov, 4 Mose, Resten Ager. *Vesterkjær*, Gd., og *Christiansbjærg*, Gd. (hver paa over 11 Td. H.).

Lading S., en egen Sognekommune, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 224. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, Norddøren og eet Vindue (tilmur.) ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Granitkvadre og Mursten; senere nedbrødes det i Højde med Skibets Tag. Ved en Restaur. 1861-62 tilføjedes mod V. et nyt Taarn med firsidet Spir, Vaabenhuset opførtes, og Koret ombyggedes, med røde Mursten, og fik Hvælving. Skibet har Bjælkeloft. Altertavle i Renæssancestil (rest. 1895). Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel, fra 1898.

Lyngballegaard ejedes af Aarhus Kapitel, men Kronen mageskiftede den 1584 til Hans Rostrup. Senere ejedes den af Laur. Friis, † 1619, hvis Enke Bodil Kruse antagelig solgte den til Laurids Ebbesen (Udsøn), der 1625 gav Otte Kruse Skøde paa Ristrup, L. og Perstrup, men dog 1627 pantsatte Ristrup og L. m. m. til Chrf.

Gersdorff og 1632 skødede begge Gaarde til Grev Valdemar Christian. I dennes Tid var L. en Tid forpagtet bort til en adl. Jomfru Alhed Pol (nævnt 1641). Greven mageskiftede 1646 begge Gaarde til Kronen, der 1650 afhændede dem til Caspar Gersdorff, som 1653 solgte L. til Hr. Oluf Parsberg. 1667 ejedes L. af Lieutn. Mogens Ernst von Rønne. Derpaa solgtes den til Mogens Frijs og var en af de Gaarde, hvoraf i 1672 Grevsk. Frijsenborg oprettedes (s. d.). — Stuehuset er opf. efter en Brand 1846; efter Indskriften paa en Signalklokke paa Huset var den forrige Bygning opf. 1778, efter at den ældre var ødelagt af Lynild.

Skjoldelev har haft en Kirke, nævnt 1524. Uden for Præstegaardens sydl. Port ligger et Hus, „Kirkeledshuset", og ved dette er der fundet Menneskeben og Rester af Ligkister, formentlig vidnende om Kirkens Plads. Som Medudsteder af et Vidne af Sabro Herredsting nævnes 1386 „Nicolaus Juto de Skuldeløf".

Litt.: *H. F. Rørdam*, Livet i Skjoldelev Præstegd., i Kirkeh. Saml. 3. R. IV S. 105 flg.

Sabro Sogn, Anneks til Lading, omgives af dette, Folby Sogn og det andet Anneks Faarup samt Framlev Hrd. (Borum S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere som i Hovedsognet. Nogen Skov (Borum Sk., Grusbjærg Sk., Udstrup). I Sognet krydses Landevejene fra Aarhus til Viborg og fra Randers til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 1676 Td. Ld., hvoraf 820 besaaede (deraf med Hvede 23, Rug 130, Byg 156, Havre 331, Blandsæd til Modenhed 36, Grøntf. 15, Kartofler 10, andre Rodfr. 118), Afgræsn. 301, Høslæt, Brak, Eng m. m. 358, Have 12, Skov 109, Moser 21, Kær og Fælleder 6, Veje og Byggegr. 44, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 142 Heste, 668 Stkr. Hornkv. (deraf 430 Køer), 144 Faar, 379 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 158 Td.; 27 Selvejergaarde med 141, 62 Huse med 17 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 476 (1801: 169, 1840: 318, 1860: 460, 1890: 483), boede i 91 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomh., 261 af Jordbr., 7 af Gartneri, 78 af Industri, 14 af Handel, 73 af forsk. Daglejervirks., 17 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Sabro* (1207: Saebroch, 1236: Sauebrock, 1428: Sawbro) med Kirke, Skole, Fattiggaard (opr. 1883, Plads for 50 Lemmer), Mølle, Købmandshdl. og Kro. *Sabro-Bjørnekjær*, Huse. Hovedgaarden *Ristrup*, med *Hanghedegaard* og *Ristrup Mølle*, har $49^1/_8$ Td. A. og E. Hrtk. og 1 Td. Skovsk., 520 Ld., hvoraf 60 Eng, 100 Skov, Resten Ager. *Vindskovgaard.*

Sabro S., een Sognekommune med det andet Anneks Faarup, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 292. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid (?) af Fraadsten, Kalksten og Al paa Sokkel med Skraakant. I Renæssancetiden tilføjedes det lille Taarn, af røde Mursten med Pyramidetag; Underrummet er Forhal; i Nutiden er tilføjet et Trappetaarn. Skibet har fladt Bjælkeloft, Koret en senere indb. Hvælving. Altertavle i Barokstil med et Maleri (Christus med Brødet og Vinen). Malmalterstager fra 1588 med Laur. Rostrups og Hustrus Navnetræk og Vaaben. Deres Begravelse har før været i Koret (D. Atl. fortæller, at de kejsl. Tropper 1628 brugte Kirken som Kornmagasin og stillede Rostrups Lig op ad Væggen og skød til Maals efter det, og at der i et helt Aar ikke holdtes Gudstjeneste i Kirken). Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Prædikestol i Barokstil fra 1653. Epitafium (med Portr.) over Præsten Niels Poulsen Brandtzon, † 1664, og Hustru. Den ene Klokke, uden Indskr., er fra 15. Aarh.

Aar 1400 vidnede Hr. Thord paa Sabro Herredsting, at Hr. Jens Pig undte Ebbe Skøtte *Ristrup* paa 52 Aar, og at hverken han eller Hr. Jens Nielsen Pigs andre

Arvinger havde Ret dertil. Siden ejedes R. af Erik Skram, der 1529 solgte den til Hans Rostrup, † før 1546, efter hvem Sønnen Laurids R. arvede den. Ved hans barnløse Død 1588 kom den til Enken Kirsten Rud, der levede endnu 1610, og derefter til hans Søstersøn Hans Skram, der formodentlig solgte den til Laurids Ebbesen (Udsøn). Den havde saa Ejere fælles med Lyngballegd. (medens Grev Vald. Christian ejede den, se S. 130, havde Joach. v. Bredow den i Forpagtning 1634—39), indtil den 1652 af Caspar Gersdorff blev solgt til hans Frænde Caspar Rud. Gersdorff. 1667 ejedes R. af Fru Kathrine v. Andersen, sl. Jacob Nielsens af R., 1683 af Hans v. Lossow († 1702), hvis Arvinger 1703 skødede R. (29, Skov ½ og Gods, ialt 184 Td. H.) til Digteren, Justitsr., Landsdommer Tøger Reenberg, † 1742 paa R. (se Hist. Tidsskr. 7. R. III S. 213 flg.), derefter hans Søn Major Fr. R., † 1755 (Familien skænkede Legater til Sognet og havde Gravkapel i Lisbjærg Kirke indtil 1854), hvis Enke Beate Dorothea Bielke 1755 skødede R. til Fr. Reenbergs Søstersøn Morten Theilman til Skrumsager, † 1781, dernæst hans Datter Margr. Mette T. (g. m. P. Wormskjold), der 1835 afhændede R. til Handelshuset Ph. H. Ree i Aarhus, der s. Aar solgte den til K. J. Cohen fra Hamborg for 54,000 Rd., og han solgte den 1837 for 58,500 Rd. til Hans v. Folsach († 1873); derefter købtes den af Købmd. Eenhuus i London og 1874 for 410,000 Kr. af den forrige Ejers Søn, Hofjægerm. F. v. F., der 1896 solgte den for 292,000 Kr. til den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær F. R. H. v. Bülow. — Hovedbygningen, en Midtfløj og to Sidefløje, i 1 Stokv., er opf. af Grundmur og ombygget og restaur. 1897.

Vindskovgaard er vel den Skovgaard, der 1424 ejedes af en Niels Gudmandsen.

I Sabro stiftedes omtr. 1160 et lille Cistercienserkloster, Forløber for det senere Øm Kloster. Det var Aarhusbispen Eskil, der gjorde Begyndelsen til det, idet han skænkede Vitskølabbeden Henrik en Grund i Sabro til det nye Samlag. Kun en kort Tid levede Munkene imidlertid her, idet Stedet, som det hedder i et af Pave Alex. III udstedt Brev, ikke ret egnede sig til Munkevæsen; 1165 flyttede de til Sminge i Tvilum (nu Voel) Sogn, hvor Bisp Eskil havde givet dem en ny Gd..

Sabro synes oprindl. at have udgjort et eget Pastorat; 1573 nævnes en Præst her; 1591 var det Anneks til Lading.

Faarup Sogn, Anneks til Lading, omgives af det andet Anneks Sabro og Folby Sogn, V.-Lisbjærg Hrd. (Søften S.), Hasle Hrd. (Tilst, Brabrand og Lyngby S.) og Framlev Hrd. (Borum S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels sand-, dels lermuldede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Viborg og, i Sydøsthjørnet, den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 1384 Td. Ld., hvoraf 651 besaaede (deraf med Rug 139, Byg 128, Havre 274, Blandsæd til Modenh. 21, Grøntf. 13, Kartofler 10, andre Rodfr. 66), Afgræsning 264, Høslæt, Brak, Eng m. m. 302, Have 21, Hegn 5, Skov 24, Moser 77, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr 34 Td. Kreaturhold 1898: 122 Heste, 471 Stkr. Hornkv. (deraf 311 Køer), 145 Faar, 358 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 123 Td.; 21 Selvejergde. med 115, 50 Huse med 8 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 493 (1801: 189, 1840: 256, 1860: 301, 1890: 444), boede i 84 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 38 levede af immat. Virksomhed, 210 af Jordbr., 146 af Industri, 16 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Faarup* med Kirke, Skole og Forskole; *Kvotrup*; *Mundelstrup*, ved Landevejen, med Mølle, Gødnings- og Svovlsyrefabrik (anl. 1871, tilhører Aktieselskabet „Fredens Mølles Fabrikker", se II S. 238; omtr. 40 Arbejdere), Kro, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition. *Mundelstrupgaard* har $19^5/_8$ Td. H., omtr. 300 Td. Ld. (i F. og Borum S.), hvoraf 100 Plantning og Skov, 6 Eng og Mose, Resten Ager; 1 Skovfogedhus og 1 Hus.

Faarup S., een Sognekommune med Sabro Sogn, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Aarhus Landlæge-

distr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 293. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre og flere Vinduer ses. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., og Skib og Kor fik Hvælvinger. I 1880 nedbrødes et Vaabenhus mod S. og et Taarn, og et nyt Taarn, af smaa røde Mursten med Spir, opførtes; Underrummet er Forhal. Altertavlen har et Maleri (den korsfæstede). Malmstager fra 1501. Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. Orgel fra 1899. Flere Ligsten uden for Kirken, bl. a. over Niels Jensen, † 1660, og Hustru (Portrætter), og over Jens Nielsen, † 1694.

Mundelstrupgaard er oprettet 1853 af sammenkøbt Bøndergods af Kammerrd. Eriksen; 1867 købtes den af den nuv. Ejer, fhv. Minister C. Baron Juul-Rysensteen, der senere har tilkøbt 80 Td. Ld. Skov.

Faarup var oprindl. et eget Pastorat. I Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at naar enten Præsten i Lading eller Faarup døde, skulde disse to Sogne forenes.

Framlev Herred.

Sogne:

Framlev Herred grænser mod N. til Sabro Hrd., mod Ø. til Hasle og Ning Hrdr., mod S. til Hjelmslev Hrd. og mod V. til Gjern Hrd. Gennem Herredet løber fra V. til Ø. Lyngbygaard Aa, som derpaa danner en Del af Østgrænsen, inden den falder i Aarhus Aa, som løber paa Sydøstgrænsen. Størst Udstrækning fra N. til S. er omtr. $1^3/_4$, fra V. til Ø. $1^1/_2$ Mil. De overvejende højtliggende, snart bakkede, snart jævne Jorder ere for største Delen lerede, mod N. mere sandede. Der er nogen Skov, temmelig ligelig spredt (1788 Td. Ld.). Det hører til Amtsraadskredsens mindre frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. $12^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 20,293 Td. Ld. ($2{,}_{03}$ ☐ Mil, $111{,}_8$ ☐ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1606 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 6010 (1801: 2920, 1840: 4472, 1860: 5718, 1890: 5803). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Sabro og V.-Lisbjærg Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds.

Framlev Hrd. (s. Navn i Vald. Jrdb.) hørte i Middelalderen til Aabosyssel, fra 1660 til Skanderborg Amt; se videre S. 6.

Sjelle Sogn omgives af Annekset Skjørring, Skovby og Skivholme Sogne samt Sabro Hrd. (Lading S.) og Gjern Hrd. (Voldby og Sporup S.). Kirken, midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder (Domensbjærge, 307 F., 96 M.) ere muldblandede, til Dels ogsaa lerblandede. En Del Skov (Dyrehave, Limelle Møllehoved, Møllesk.). Paa Sydgrænsen løber Lyngbygaard Aa.

Fladeindholdet 1896: 2023 Td. Ld., hvoraf 899 besaaede (deraf med Hvede 45, Rug 127, Byg 179, Havre 281, Blandsæd til Modenhed 73, Grøntf. 59, Kartofler 13, andre Rodfr. 121), Afgræsn. 300, Høslæt, Brak, Eng m. m. 376, Have 19, Skov 375, Moser 16, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 31 Td. Kreaturhold 1898: 188 Heste, 782 Stkr. Hornkvæg (deraf 507 Køer), 267 Faar, 540 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 154 Td.; 27 Selvejergde. med 138, 74 Huse med 13 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 641 (1801: 305, 1840: 494, 1860: 587, 1890: 584), boede i 115 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 373 af Jordbr., 2 af Gartneri, 128 af Industri, 13 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Sjelle* (1326: Selegh, 1340: Siælugh) med Kirke, Skole, Købmandshdl., Andelsmejeri, Kro og Telefonst. *Sjellehede*, Huse. Hovedgaarden *Wedelslund* har 43 Td. H., omtr. 720 Td. Ld., hvoraf 45 Eng, omtr. 400 Skov, Resten Ager; ved Gaarden to Vandmøller i prægtig, gammel Bøgeskov.

Sjelle S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr. 289. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu; Norddøren, med Halvsøjler, og et Par Vinduer ere tilmurede. I den senere Middelalder blev Koret udvidet til Skibets Bredde; samtidig tilbyggedes Taarn og Vaabenhus (det sidste ombygget 1879), af Munkesten, og Hvælvinger indbyggedes i Skib og Kor. Kirkens Sydside blev restaur. 1879, Nordsiden 1896 (1595 siges, at Kirken „for nogen Tid siden er nedfalden", hvorfor Kongen ydede en Læst Korn fra Skanderborg Slot til dens Reparation). Taarnrummet, med Spidsbue ind til Skibet, har fladt Bjælkeloft. Korgavlens øverste Del fik Kamme 1878. Altertavle i Renæssancestil. Bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Orgel fra 1901. Epitafium over Provst Niels Thomsen Randers, † 1656, og Hustru. I Vaabenhuset staar en Runesten (allerede nævnt 1591 som værende i Kirken) fra omtr. Aar 1000, med Indskrift: „Frøsten satte denne Sten efter Gyrd lange sin Mand, Sigvaldes Broder, men han . . . de tapre Mænd paa Vishede" (se *Wimmer*, D. Runemindesm. I S. 138 flg.). — Paa Kirkegaarden Mindesmærke over nedenn. Erhard Grev Juel-Vind-Frijs, † 1826, og Hustru.

Wedelslund kaldtes tidligere *Sjelleskovgaard*. Efter Sagnet boede den i Kæmpeviserne besungne Svend Felding her. 1465 kendte Erik Hvas sig at have Lod og Del i „Selloff Skouffgaard", der da formodentlig alt tilhørte hans Søster Birgitte Hvas, g. m. Hans Rostrup. Den ejedes saa af disses Søn Laurids R. 1489, hans Søn Jørgen R., † 1565, dennes Søn Hans R. 1590-1611, hvis Søn Gunde R. 1616 skrev sig til S., men kort efter maa have solgt den til Hans Skram, hvis Søn Vald. S. 1652 pantsatte den til Tyge og Laurids Below, men endnu 1657 skrev sig til

den; 1658 skrev Gunde Rostrup sig atter til den. 1672 ejedes den af Dr. jur. Matthias Broberg; 1686 fik Sønnen Rasmus Broberg af sine Svogre, Hans v. Lossow til Ristrup, Hans Lange til Asmild og Tøger Reenberg, tilskødet deres Del i S. den blev købt af Fr. IV, da han indrettede Rytterdistrikterne i Jyll., og hørte (39 Td. H.) under Skanderborg Ryttergods; 1768 blev S., nu kaldet Wedelslund, af Kronen skødet (41, Gods 351, Tiender 146 Td. H.) for 65,606 Rd. til Gehejmekonferensrd., Grev Erhard Wedel Frijs, efter hvis Enkes Død 1789 W. med Mølle (41), Bondergods (243) og Tiender (107 Td. H.) skødedes ifl. testamentarisk Bestemmelse til Gehejmekonferensraadinde Sophie Amalie Baronesse Kragh-Juel-Vind til Stensballegd., og 1818 gik den over til Erhard Grev Juel-Vind-Frijs, † 1826, hvis Bo solgte den ved Aukt. 1828 til Handelshuset Warburg i Altona (Godset købtes af Bønderne), der 1838 solgte W. til Kmjkr., senere Hofjægerm. F. v. Folsach, † 1889, hvis Enke M. v. F. nu ejer den. — Hovedbygningen bestaar af en Midtfløj af Grundmur og to Sidefløje af Bindingsværk, alle i 1 Stokv.; Midtfløjen ombyggedes af Brødr Warburg. Avlsbygningerne ere opf. 1887 efter en Brand.

Skjørring Sogn, Anneks til Sjelle, omgives af dette og Galten Sogne samt Gjern Hrd. (Sporup, Dallerup og Laasby S.). Kirken, noget østl., ligger over $2^1/_2$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, jævne, mod S. skraanende Jorder ere muld- og lerblandede. En Del Skov (Oversk., Nedersk.). Paa Sydgrænsen løber Lyngbygaard Aa.

Fladeindholdet 1896: 1723 Td. Ld., hvoraf 630 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 91, Byg 125, Havre 265, Blands. til Modenh. 46, Grøntf. 7, Kartofler 6, andre Rodfr. 80), Afgræsn. 300, Høslæt, Brak, Eng m. m. 312, Have 14, Skov 428, Moser 5, Veje og Byggegr. 32 Td. Kreaturhold 1898: 130 Heste, 557 Stkr. Hornkv. (deraf 343 Køer), 242 Faar, 285 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 113 Td.; 25 Selvejergde. med 104, 37 Huse med 8 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 402 (1801: 220, 1840: 316, 1860: 384, 1890: 390), boede i 83 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 3 levede af immat. Virksomhed, 223 af Jordbr., 83 af Industri, 24 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 18 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skjørring* (1403: Skyringh, 1481: Beckskørring) med Kirke, Skole og 2 Købmandshdlr.; *Rode* med Mølle. *Rodegaard* har $13^1/_2$ Td. H., 178 Td. Ld., hvoraf 26 Eng, 34 Skov, Resten Ager; 1 Hus.

Skjørring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 284. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af raa Granit med Hjørnekvadre. Korbuen og et Par Vinduer ere bevarede. Taarnet, opf. 1867, og det noget ældre Vaabenhus ere af smaa røde Mursten. Altertavle og Prædikestol i senere Renæssancestil; nyt Alterbillede (Christus i Getsemane) fra 1897 af Anker Lund. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer, Mandehoveder m. m. (se Aarb. f. n. Oldk. 1881, S. 273).

Rodegaard blev 1403 af Gotskalk Rostrup givet til Øm Kloster, der endnu 1479 ejede den.

Skivholme Sogn omgives af Annekset Skovby, Sjelle Sogn, Sabro Hrd. (Lading S.), Borum og Framlev Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger 2 Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere dels muldede og lerede, dels lettere sandede. En Del Skov (Skivholme Sk., Gydelykke, Bjærget, Lunden, Ellekjær, Grimskjær). Paa Sydgrænsen løber Lyngbygaard Aa.

Fladeindholdet 1896: 2623 Td. Ld., hvoraf 1284 besaaede (deraf med Hvede 22, Rug 216, Byg 275, Havre 493, Blandsæd til Modenh. 48, Grøntf. 63, Kartofler 18, andre Rodfrugter 149), Afgræsn. 447, Høslæt, Brak, Eng m. m. 514, Have 20, Skov 290, Moser 10, Veje og Byggegr. 53 Td. Kreaturhold 1898: 252 Heste, 1044

Stkr. Hornkv. (deraf 656 Køer), 358 Faar, 582 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 186 Td.; 42 Selvejergde. med 165, 101 Huse med 21 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 747 (1801: 354, 1840: 518, 1860: 711, 1890: 759), boede i 164 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomhed, 561 af Jordbr., 112 af Industri, 21 af Handel, 22 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skivholme* (1304-35: Skydhæ, i D. Atl.: Skyholm) med Kirke, Præstegd., Skole og Købmandshdl.; *Herskind* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1892) og Telefonst.; *Terp* med Mølle og Bageri. *Herskindhede*, Gde. og Huse, med Skole, Mølle og Købmandshdl. Præstegaarden har $14^1/_2$ Td. H., 188 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 55 Skov, Resten Ager.

Skivholme S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr. (Herskind hører til Aarhus Landlægedistr.), 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 290. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere oprindl. opf. i Overgangsstil af raa og kløvet Granit samt Fraadsten. Koret, hvis øvre Partier ere af røde Mursten, havde en (senere nedbrudt) Apsis; det har en sjælden, vistnok oprindl. Hvælving (se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 234). Norddøren (tilm.) og flere Vinduer ere bevarede; den tilspidsede Korbue er vistnok ogsaa oprindl. I den senere Middelalder fik Skibet Hvælvinger, og Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet samt Pyramidetag, og Vaabenhuset tilføjedes af Munkesten. Kirken blev restaur. 1898-99 (Prof. H. J. Holm); bl. a. bleve Taarnets Mure fornyede af røde Mursten, og Apsis, med Halvkuppelhvælv., opførtes paa det gml. Fundament. Ved Restaurationen fremdroges Kalkmalerier paa Hvælvingerne (Magn. Petersen), bl. a. med Fremstilling af Knud Lavard og Biskop Niels Clausens Vaaben samt Aarst. 1503 over Korbuen. Altertavle og Døbefont (af Granit) ere nye. Prædikestol i Renæssancestil med Provst Niels Lauritsen Hasses Navn (levede ved Aar 1600). I Taarnrummet et Madonnabillede og et Brudstykke af et Epitafium (over Præsten Jac. Bondesen, † 1676), nu anvendt som Series pastorum. I D. Atl. fortælles, at der i Præstegaardens Dokumenter nævnes „Sky Kirke“ osv. og „Skyholm By“. — I Præstegaarden er Billedhuggeren A. V. Saabye født 1823.

Skovby Sogn, Anneks til Skivholme, omgives af dette, Sjelle, Skjørring, Galten, Storring og Framlev Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere som i Hovedsognet. Paa Nordgrænsen løber Lyngbygaard Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Silkeborg og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 1493 Td. Ld., hvoraf 809 besaaede (deraf med Hvede 17, Rug 119, Byg 157, Havre 263, Blandsæd til Modenhed 37, Grøntf. 81, Kartofler 9, andre Rodfr. 125), Afgræsn. 246, Høslæt, Brak, Eng m. m. 352, Have 15, Hegn 3, Skov 33, Veje og Byggegr. 34 Td. Kreaturhold 1898: 130 Heste, 602 Stkr. Hornkv. (deraf 370 Køer), 177 Faar, 400 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 124 Td.; 24 Selvejergde. med 110, 62 Huse med 14 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 450 (1801: 210, 1840: 363, 1860: 432, 1890: 459), boede i 101 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomhed, 220 af Jordbrug, 132 af Industri, 20 af Handel, 61 af forsk. Daglejervirks., 5 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Skovby* med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1896), Mølle, Købmandshdl., Jærnbane- og Telefonst. Gaarden *Christinedal* har $16^1/_2$ Td. H., 227 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 30 Skov, Resten Ager; 1 Hus.

Skovby S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Aarhus

Landlægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 287. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere oprindelig opf. i romansk Stil af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu; Norddøren og flere Vinduer ere tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, med hvælv. Underrum og Pyramidetag. 1887 bleve Skib og Kor næsten helt ombyggede, og et nyt Vaabenhus, i romansk Stil, opførtes i Stedet for et ældre (Arkit.: F. Uldall). Altertavle i Renæssancestil, med et Maleri (den korsfæstede). Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol i Renæssancestil fra 1601. Under Taarnet en Gravkælder, hvori Kister med Lig af Amtsforv. Wøldikes Familie.

I Sognet har ligget en lille Hovedgaard *Skovbygaard*, der 1504 ejedes af Knud Steen, 1543 af dennes Brodersøn Christen S., men ved Else Knudsdatter Steens Giftermaal kom til Mourids Ibsen (Benderup), hvis Søn Niels Mouridsen 1575 mageskiftede den (Hovedgaarden Nørregd. i Skovby) til Kronen. En Laurids Nielsen i S., som nævnes 1580, var sikkert kun en Bonde.

Christinedal hed tidligere Lundgaard; 1767 blev den købt paa Aukt. over Skanderborg Rytterdistr. af Grev Wedel Frijs til Frijsenborg; 1781 havde den 9, Tiender 39 og Bøndergods 79 Td. Hrtk. Nuv. Ejer er P. Krogh.

Borum Sogn, hvis Anneks er Lyngby i Hasle Hrd., omgives af dette (Lyngby og Tilst S.), Sabro Hrd. (Faarup, Sabro og Lading S.), Skivholme og Framlev Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger over $1^3/_4$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende sandmuldede, med Underlag af Sand. Paa Sydgrænsen løber Lyngbygaard Aa. Nogen Skov (Møllesk., Baskjær Sk., Vindsk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Randers til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 1890 Td. Ld., hvoraf 912 besaaede (deraf med Hvede 14, Rug 162, Byg 157, Havre 353, Frøavl 5, Blands. til Modenh. 58, Grøntf. 36, Kartofler 17, andre Rodfr. 110), Afgræsn. 293, Høslæt, Brak, Eng m. m. 359, Have 17, Skov 169, ubevokset 5, Moser 80, Veje og Byggegr. 51 Td. Kreaturhold 1898: 162 Heste, 566 Stkr. Hornkvæg (deraf 369 Køer), 271 Faar, 432 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 135 Td.; 29 Selvejergde. med 126, 49 Huse med 8 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 501 (1801: 282, 1840: 327, 1860: 442, 1890: 504), boede i 104 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 296 af Jordbrug, 113 af Industri, 10 af Handel, 46 af forsk. Daglejervirks., 14 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Borum* (1326: Bardhom, 1335: Bordhum, 1490: Bordum), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Læge, Sparekasse for B. og Lyngby Sogne (opr. 1874; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 24,928 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1322 Kr., Antal af Konti 162), Andelsmejeri (Borumlund), Mølle, Bageri, Købmandshdl. og Kro. *Borum-Feldhede* og *Baskjær*, Huse. *Tandholm*, Gd.

Borum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 285. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med en senere nedbrudt Apsis, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen er bevaret; af Vinduer og Norddør ses Spor. Skibet har Bjælkeloft, Koret en senere indb. Tøndehvælving. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (ikke i indv. Forb. med Skibet), af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Jesus i

Getsemane) af Lyders i Aarhus. Alterstagerne ere 1614 skænkede af Herredsfoged Anders Pedersen. Prædikestol fra 1604. Granitdøbefont. — Paa Kirkegaarden et i 1900 opf. Ligkapel.

I den nu sløjfede *Borum Eshøj* er der 1871 og 1875 fremdraget 3 mærkelige Gravfund fra den ældste Broncealder. Paa Bunden af Højen, der hævede sig nogle og tyve F., fandtes en Kiste, dannet af en paalangs spaltet og udhulet Egestamme; deri hvilede paa en Dyrehud Liget af en Kvinde, og derved optoges Trøje og Skørt af vævet uldent Tøj, Haarnet, Hornkam, Smykkeringe, rund Bælteplade, Dolk m. m., alt velbevaret. Dette er det eneste kendte Fund af en fuldstændig Kvindedragt fra Broncealderen. I Nærheden af denne Kiste stod paa Højens Bund to andre, begge med Mandslig, hvorved ligeledes fandtes velbevarede Klædningsstykker af vævet uldent Tøj (Hue, Kappe m. m.) samt Broncedolk, Spaanæske m. m. (se *V. Boye*, Fund af Egekister fra Broncealderen, 1896, S. 49 flg.). — Ved Borum er der fredlyst 3 anselige Gravhøje, *Vindhøj*, *Stenhøj* og den midterste af *Trehøjene*.

Harlev Sogn omgives af Annekset Framlev, Stjær Sogn, Hjelmslev Hrd. (Adslev S.), Ning Hrd. (Koldt og Ormslev S.) og Hasle Hrd. (Aarslev S.). Kirken, midt i Sognet, ligger henved $1^3/_4$ Mil V. S. V. for Aarhus. De fra N. og S. jævnt skraanende Jorder med lavtliggende Enge paa begge Sider af Aarhus Aa ere dels lermuldede med Underlag af Ler og Mergel, dels sandmuldede med Grusunderlag. Mod S. løber Aarhus Aa, der danner noget af Sydgrænsen, ligesom Lyngbygaard Aa en Del af Nordøstgrænsen. Ved Vestgrænsen ligger den nu omtr. 200 Td. Ld. store *Taastrup Sø*, hvoraf en Del hører til Sognet. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Randers til Skanderborg og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 2055 Td. Ld., hvoraf 933 besaaede (deraf med Hvede 34, Rug 150, Byg 163, Havre 398, Blandsæd til Modenh. 35, Grøntf. 17, Kartofler 17, andre Rodfr. 119), Afgræsn. 449, Høslæt, Brak, Eng m. m. 457, Have 22, Skov 83, Moser 41, Kær og Fælleder 30, Stenmarker 6, Veje og Byggegr. 27, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 152 Heste, 829 Stkr. Hornkv. (deraf 489 Køer), 250 Faar, 498 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 179 Td.; 32 Selvejergde. med 169, 49 Huse med 10 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 594 (1801: 318, 1840: 450, 1860: 530, 1890: 507), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 365 af Jordbr., 77 af Industri, 14 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 17 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Harlev* (1365: Hathleff) med Kirke, Præstegd., Skole, Fattiggaard (opr. 1868, Plads for 24 Lemmer) og Jærnbanest. (paa H.-Mark); *Taastrup* (i 12. Aarh.: Thorsteinsthorp), ved Landevejen, med Skole; *Skiby*. *Harlevholm*, Gde. Gaarden *Ludvigsholm* har 28 Td. H., 320 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 10 Skov, 5 Gaardspl. og Have, 10 Mølledam og Aaløb, Resten Ager; 1 Vandmølle. *Tarskovmølle* har 12 Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 18 Have, Gaardspl. og Aaløb, 22 Skov, Resten Ager. 1 Vandmølle. *Stallinggd.*, *Harlevgd.*, *Haldgd.*, *Skibygd.*

Harlev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gml. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 288. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Ludvigsholm.

Kirken (se Vignetten S. 132) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit, Fraadsten og Limsten. Flere Vinduer spores. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Korets Hvælving og Gavl er ombygget 1863. Taarnet, med hvælv. Underrum, er 1861-62 opf. af røde Mursten, efter at det gamle Taarn var styrtet ned 1861; Vaabenhuset er ogsaa en senere Tilbygning. Altertavle. fra 1592, og Prædikestol i Renæssancestil. Granitdøbefont. I Koret Mindetavle over Præsten Mag. Chr.

Lindemann, † 1781. I Skibet Mindetavle fra 1587 (restaur. 1787 og 1831) over „ærlig og velbyrdig Frue“ Genete Cragengelt (se ndfr.). I Skibsgulvet slidt Ligsten over en Præst og hans to Hustruer.

Harlevholm tilhørte 1319 Andreas Nielsen til „Hatlefholm“. I 16. Aarh. blev den købt af Genete Cragengelt, „den skotske Kvinde paa Tjele“ († paa H. 1567; se IV S. 764); hendes Mand Hans Skriver afhændede efter hendes Død H. til Ejeren af Stadsgd.; 1790 skødedes den (6, i alt 11 Td. H.) for 13,990 Rd. af Jens Jørgen de Fædder til Refsnæs til hans Søn Hans Fr. de Fædder-Charisius til Constantinsborg.

Framlev Sogn, det største i Herredet og Anneks til Harlev, omgives af dette, Stjær, Storring, Skovby, Skivholme og Borum Sogne samt Hasle Hrd. (Lyngby og Aarslev S.), fra hvilket det skilles ved Lyngbygaard Aa, som ogsaa danner en Del af Nordgrænsen. Kirken, noget østl., ligger 1 ½ Mil V. for Aarhus. De for det meste højtliggende, snart bakkede, snart jævne Jorder ere overvejende lermuldede med Underlag af Ler og Mergel. Nogen Skov (Over- og Nedersk.). Paa Sydgrænsen ligger Taastrup Sø (se S. 137), hvoraf en Del hører til Sognet. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Aarhus til Silkeborg og fra Randers til Skanderborg samt Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 3281 Td. Ld., hvoraf 1712 besaaede (deraf med Hvede 80, Rug 238, Byg 361, Havre 663, Blandsæd til Modenh. 56, Grøntf. 74, Kartofler 28, andre Rodfr. 210), Afgræsn. 614, Høslæt, Brak, Eng m. m. 601, Have 26, Skov 167, Moser 72, Kær og Fælleder 28, Veje og Byggegr. 61 Td. Kreaturhold 1898: 289 Heste, 1258 Stkr. Hornkv. (deraf 809 Køer), 448 Faar, 725 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 302 Td.; 66 Selvejergde. med 282, 89 Huse med 20 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 829 (1801: 555, 1840: 674, 1860: 877, 1890: 889), boede i 161 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 632 af Jordbr., 141 af Industri, 25 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirks., 18 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Framlev* med Kirke og Skole; *Labing* (1385: Labingh, 1427: Laban) med Vandmølle; *Hørslev*; *Hørslevbole* med Skole; *Lillering* med Friskole, Forsamlingshus (opf. 1891), Sparekasse for Harlev-F. Sogne (opr. 1870; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 17,877 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 96), Jærnbanehpl. og Telefonst.; *Snastrup* (Snaastrup) med Vandmølle. *Gammelmose*, Huse, med Andelsmejeri (Mosevang). *Højbygaard* har 13 Td. H., 120 Td. Ld., alt Ager. *Hørslevgde. Vorgaarde. Framlevgd.*

Framlev S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 291. Lægd. Kirken tilhører et Konsortium.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Kamp og Fraadsten. Begge Døre (Nordd. tilm.) og flere Vinduer ere bevarede. Korgavlen er prydet med Pilastre og Rundbuefrise, over hvilke en Limstenskvader med en udhuggen Fremstilling af den korsfæstede. Paa Korets Sydøsthjørne en anden Sten med et Menneske og en Dyrefigur. I den senere Middelalder tilføjedes Taarn, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet samt Pyramidetag, og Vaabenhus, begge af Munkesten, ligesom Kor og Skib fik Hvælvinger. Altertavle i Renæssancestil med et nyt Maleri (Christus paa Vejen til Emaus, Kopi efter A. Dorph) af Lyders i Aarhus. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i Renæssancestil, fra 1602. I Vaabenhuset er 1898 indmuret to mærkelige, romanske Ligsten med Kors og andre Figurer samt Indskrifter (se *Løffler*, Gravst., S. 19 og 20 samt Pl. IX). Ved Korbuens Ombygning 1890 fandtes i Kirken flere Kalkmalerier, deribl. paa Korbuen et Mariebillede fra omtr. 1150 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 13). Ved samme Lejlighed fandtes en Ege-

planke med Vinduesaabning fra en ældre Trækirke (nu i Nationalmus.; se Aarb. f. n. Oldk. 1894, S. 381 flg.).

I Labing har ligget en Hovedgaard *Labinggaard*, som 1418 var Genstand for et Mageskifte og 1484 tilhørte Erik Ottesen Rosenkrantz; 1514 ejedes den af Tvilum Kloster. — Thomes Jensen i *Snastrup* („Snalstrup") nævnes 1410; ligeledes 1494 og 1508 *Ranesbol* i S. („Sneptrup"). — I 1398 nævnes i Sognet en By *Højby*; 1505 nævnes et Byggested, „Højby Mark". — Paa Lillering Mark laa 1557 en Skov: *Nørre Hestehave*.

Paa Framlev Mark har der været en hellig Kilde, der især søgtes af Børn med engelsk Syge.

Storring Sogn, hvis Annekser ere Stjær og Galten, omgives af Stjær, Framlev, Skovby og Galten Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Venge S.). Kirken, noget østl., ligger $2^1/_4$ Mil V. S. V. for Aarhus. De for en Del højtliggende, bølgeformige Jorder ere muldblandede med Lerunderlag; gennem Sognet gaar en Stenrevle. Nogen Skov (Søhave, Langsk., Gammeldam).

Fladeindholdet 1896: 2166 Td. Ld. (19 indvundne ved Søudtørring), hvoraf 1093 besaaede (deraf med Hvede 23, Rug 179, Byg 213, Havre 472, Blandsæd til Modenh. 51, Grøntf. 20, Kartofler 9, andre Rodfr. 126), Afgræsn. 407, Høslæt, Brak, Eng m. m. 445, Have 22, Skov 126, Moser 9, Kær 3, Veje og Byggegr. 42, Vandareal m. m. 19 Td. Kreaturhold 1898: 168 Heste, 788 Stkr. Hornkv. (deraf 525 Køer), 186 Faar, 495 Svin og 26 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 182 Td.; 37 Selvejergde. med 169, 54 Huse med 13 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 581 (1801: 286, 1840: 558, 1860: 657, 1890: 570), boede i 116 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomh., 364 af Jordbr., 3 af Gartneri, 88 af Industri, 46 af Handel, 4 af forsk. Daglejervirks., 14 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Storring* (ɔ: Store Ring; gml. Form: Rind) med Kirke, Præstegd., Skole, Fattiggaard (opr. 1880, Plads for 28 Lemmer), Købmandshdlr. og Telefonst.; *Høver* (1505: Høffuer, 1524: Høffwerdt), nær ved Landevejen, til Dels i Galten Sogn, med Skole, Apotek, Lægebolig, Andelsmejeri (Marienlund), Ølbryggeri, Købmandshdlr., Kro, Markedsplads (Marked i Marts, Apr., Sept. og Nov.) og Telefonst. *Gammelgaard* har $32^5/_8$ Td. H., 368 Td. Ld. (i St., Stjær og Galten S.), hvoraf 60 Eng, 12 Skov, 6 Gaardspl. og Have, Resten Ager; 5 Huse. Præstegaarden har $13^1/_2$ Td. H., 160 Td. Ld., hvoraf 13 Eng, 45 Skov, 93 Ager, Resten Gaardspl., Have og en Skovfogedlod.

Storring S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Hasle m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 283. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1890 af røde Mursten paa Granitsokkel i romansk Stil (Arkit.: V. Puck) i Stedet for den gamle, da nedbrudte Granitkirke, og bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Taarnrummet er Forhal. I Skibet aaben Tagkonstruktion, Koret har Bjælkeloft. Altertavlen, i gml. Indfatning, er malet af A. Fritz (den korsfæstede). Granitdøbefont fra den gml. Kirke med Figurer. Prædikestol fra 1638. I Koret en malet Frise: Apostlene.

Gammelgaard, alt nævnt under Chrf. af Bayern og atter 1467, skal ifl. D. Atl. være bygget af Tømmeret i en gammel Ladegaard paa Storring Mark, der hørte til den S. for Gammelgd. liggende Borg *Sandgrav*, hvor Rane Jonsen skal have boet (jvfr. Ranesbol i Snastrup ovfr.). Ø. for Gaarden ligge to Høje, *Stejlehøj* og *Dronninghøj*; paa den første siges Rane at være stejlet (han blev henrettet uden for Roskilde 1294), paa den anden stod Enkedronning Agnes og saa paa Eksekutionen! Af Sandgrav, der 1342 skødedes af Stig Andersen Hvide til Broderen Ove Andersen, ses endnu det formentlige Voldsted, „*Sandgravvold*", i den udtørrede Gammelgaard Sø. Ved Enden af den Vej, der fører over til Voldstedet, ses ogsaa nogle Forhøj-

ninger, „Klosterknolde“ (hvor et Sagn vil vide, at der har ligget et Nonnekloster!), der vistnok ogsaa have hørt til Borgen. — Gammelgaard tilhørte vistnok i 15. Aarh. Øm Kloster. Nu ejes den af Grosserer H. Broge, der købte den 1896. Hovedbygningen, et Midtparti og to Sidefløje, i 1 Stokv., er opf. 1860, restaur. 1878.

Erik af Pommern tildømte 1396 Karine, Svend Jensens Efterleverske, en Gaard *Rind* i Framlev Hrd., hvilken hun 1398 solgte til Anders Truelsen, der 1410 oplod Dronn. Margrethe den; 1443 var den i Bondeeje.

I Høver nævnes 1524 en Kirke.

Stjær Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Storring, omgives af dette, Framlev og Harlev Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Venge og Adslev S.). Kirken, midt i Sognet, ligger over 2 Mil V. S. V. for Aarhus. De højtliggende Jorder, med flere høje Bakker (Bjørnebjærge, 404 F., 127 M., Rammel Aas, 388 F., 122 M.) ere lermuldede; gennem Sognet gaar en Stenrevle. Ved Nordøstgrænsen ligger Taastrup Sø (se S. 137), hvoraf noget hører til Sognet, og Søskov.

Stjær Kirkes Syddør.

Fladeindholdet 1896: 1478 Td. Ld., hvoraf 776 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 146, Byg 153, Havre 311, Blandsæd til Modenh. 23, Grøntf. 13, Kartofler 13, andre Rodfr. 106), Afgræsn. 269, Høslæt, Brak, Eng m. m. 269, Have 11, Skov 93, Mose 11, Kær og Fælleder 6, Heder 21, Veje og Byggegr. 21 Td. Kreaturhold 1898: 135 Heste, 516 Stkr. Hornkv. (deraf 361 Køer), 200 Faar, 431 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 119 Td.; 29 Selvejergde. med 99, 62 Huse med 20 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 528 (1801: 171, 1840: 289, 1860: 381, 1890: 455), boede i 118 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 2 levede af immat. Virksomh., 284 af Jordbr., 113 af Industri, 12 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byen *Stjær* (1325: Styærdhæ) med Kirke, Skole, to Missionshuse (opf. 1889 og 1899) og Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 32,521 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2909 Kr., Antal af Konti 183).

Stjær S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 282. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib, med Bjælkeloft, og Kor, med senere indb. Hvælving, ere fra romansk Tid af Granitkvadre

paa Sokkel med Skraakant. Syddoren, med Relieffremstillinger paa Karmstenene og Overliggeren, benyttes endnu; eet Vindue er bevaret (tilm.). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, nu uden indre Forbindelse med Skibet, af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset, af smaa gule Mursten, er fra Nutiden. Omtr. 1875 ombyggedes større Partier af Kirkens Mure; atter Restauration 1894. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri („Kommer hid“) af C. Overgaard. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Fugle m. v. Ny Prædikestol.

Ved det skanderborgske Rytterdistrikts Salg 1767 blev Byen Stjær købt af den bekendte Magn. Beringskjold (om ham og hans Forhold til Bønderne se „Museum“ 1892, 1. Halvbd. S. 97 flg.).

Galten Sogn, Anneks til Storring, omgives af dette, Skovby og Skjørring Sogne samt Gjern Hrd. (Laasby S.) og Hjelmslev Hrd. (Venge S.). Kirken, noget østl., ligger $2^1/_2$ Mil V. for Aarhus. De temmelig jævne Jorder ere gode, lermuldede. Paa Nordgrænsen løber Lyngbygaard Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Silkeborg og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 1561 Td. Ld., hvoraf 804 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 141, Byg 156, Havre 310, Blandsæd til Modenh. 42, Grøntf. 24, Kartofler 13, andre Rodfr. 112), Afgræsn. 265, Høslæt, Brak, Eng m. m. 391, Have 18, Skov 24, Moser 30, Veje og Byggegr. 27 Td. Kreaturhold 1898: 145 Heste, 664 Stkr. Hornkv. (deraf 453 Køer), 238 Faar, 434 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 113 Td.; 29 Selvejergde. med 85, 95 Huse med 28 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 737 (1801: 219, 1840: 483, 1860: 717, 1890: 686), boede i 162 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 51 levede af immat. Virksomh., 321 af Jordbr., 206 af Industri, 27 af Handel, 49 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Galten* med Kirke, Skole, Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 41,403 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2482 Kr., Antal af Konti 328), Teglværk, Købmandshdl., Jærnbane- og Telefonst. samt Postekspedition; noget af *Høver* (se S. 139). *Klank*, Gde. og Huse, ved Landevejen, med Folkehøjskole (opr. 1867, virkede som Landbrugsskole 1885-89), hvormed er forbunden en Friskole, Forsamlingshus (opf. 1889), og Mølle. *Smedeskov*, Huse.

Galten S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 286. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med tresidet Afslutn., samt Taarn mod V. og er opf. 1884 (Arkit.: V. Puck i Aarhus) i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant, i Stedet for den ældre, da nedbrudte Granitkirke. Taarnet, hvis Underrum (med Bjælkeloft) er Forhal, er foroven ottekantet. Façaderne prydes af Pilastre og en Rundbuefrise og støttes af Stræbepiller. Skibet har aaben Tagkonstruktion, Koret Bjælkeloft. Altertavle og Prædikestol ere nye. Granitdøbefonten, med Figurer i fladt Relief, er fra den gamle Kirke, ligesom Korbuens Gesimssten med romansk Løvværk.

Ning Herred.

Sogne:

Viby, S. 143. — *Ormslev*, S. 144. — *Koldt*, S. 146. — *Holme*, S. 147. — *Tranbjærg*, S. 148. — *Tiset*, S. 149. — *Maarslet*, S. 149. — *Beder*, S. 151. — *Malling*, S. 152. — *Astrup*, S. 153. — *Tulstrup*, S. 154. — *Tunø*, S. 155.

Ning Herred grænser mod N. til Hasle og Framlev Hrdr., mod hvilke Grænsen dannes af Brabrand Sø og den igennem denne løbende Aarhus Aa, mod V. til Hjelmslev Hrd., mod S. til Hads Hrd. og mod Ø. til Kattegat. Paa Sydøstgrænsen skærer Norsminde Fjord sig ind; i Noret falder Odder Aa. Herredets største Udstrækning fra N. til S. er godt 2, fra V. til Ø. omtr. $1^3/_4$ Mil. Overfladen er overvejende højtliggende, dels bakket, dels jævn. Imod N. hæver Bavnehøj sig, 308 F., 97 M., og S. for Holme de saakaldte Holme Bjærge med Jelshøj, 407 F., 128 M.; i den sydl. Del er der atter et højere Parti med Mandshoved, 282 F., $88_{,5}$ M., og Ennehøj, 250 F., $78_{,5}$ M. Jorderne ere overvejende lerede og lermuldede, mod N. og i den østl. Del dog noget sandede. Det er ret godt forsynet med Skov (2346 Td. Ld.). Det hører til Amtsraadskredsens frugtbareste Herreder (ved Matr. gnmstl. $10^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Til Herredet hører Øen Tunø i Kattegat. Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 30,732 Td. Ld. ($3_{,07}$ □ Mil., 169 □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 2857 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 10,797 (1801: 4679, 1840: 6961, 1860: 8664, 1890: 10,523). I Herredet ligger en Del af Aarhus Købstad. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Hads Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (undtagen Tunø, der hører under Samsø Birk) og Amtets 1. Forligskreds (undt. Tunø, under 4.).

Ning Hrd.. i Vald. Jrdb.: *Ninggehæreth*, hørte i Middelalderen under Aabosyssel, fra 1660 under Havreballegaard Amt; se videre S. 6.

Der foreligger endnu kun Optegn. om de jordfaste Oldtidsmonumenter i de 4 nordl. Sogne, Viby, Holme, Koldt og Ormslev; i disse er der talt omtr. 120 (deraf 3 Jættestuer, et Par Dysser, 3 Langhøje, Resten runde Gravhøje), men heraf vare henved 30 sløjfede og omtr. 50 mere eller mindre forstyrrede; $^{1}/_{1}$ 1902 vare 14 fredlyste.

Viby Sogn, hvoraf Dele ere indlemmede i Aarhus 1874 og 1899 (se S. 8), omgives af Aarhus Købstadsjorder, Holme, Tranbjærg og Koldt Sogne samt Hasle Hrd. (Aaby S.), fra hvilket det skilles ved noget af Brabrand Sø (se S. 111) og Aarhus Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $^{1}/_{2}$ Mil S. V. for Aarhus. De mod S. og V. højtliggende, dels bakkede, dels jævne Jorder ere afvekslende sandede og lerblandede med Underlag af Grus og Ler. En Del Skov (Højsk., m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Aarhus til Horsens og Skanderborg samt den østjydske Længdebane, Hads-Ning Hrdr.'s Banen og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 2842 Td. Ld. (efter den S. 8 nævnte Indlemmelse formindsket med omtr. 900 Td. Ld.), hvoraf 1387 besaaede (deraf med Hvede 44, Rug 202, Byg 287, Havre 521, Bælgsæd 10, Blandsæd til Modenhed 93, Grøntf. 46, Kartofler 23, andre Rodfr. 157, andre Handelspl. 4), Afgræsn. 299, Høslæt, Brak, Eng m. m. 646, Have 65, Skov 345, Moser 21, Kær 10, Hegn 10, Stenmarker 3, Veje og Byggegrunde 54 Td. Kreaturhold 1898: 256 Heste, 895 Stkr. Hornkv. (deraf 675 Køer), 257 Faar, 493 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 247 Td.; 51 Selvejergde. med 228, 77 Huse med 19 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 880 — efter de 900 Td. Ld. Indlemmelse i Aarhus 1899 — (1801: 411, 1840: 623, 1860: 855, 1890: 1389), boede i 158 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 130 levede af immat. Virksomh., 442 af Jordbr., 19 af Fiskeri, 383 af Industri, 76 af Handel, 7 af Skibsf., 256 af forsk. Daglejervirks., 37 af deres Midler, og 39 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Viby* (i Vald. Jrdb.: Withby) — hvoraf den nordl. Del kaldes „Nordby", den sydl. „Viby-Terp" (1248: Wiueterp) —, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Fattiggaard (opr. 1884 paa Viby-Terp Mark, Plads for 30 Lemmer), Skole, „Sichar", Hjem for faldne Kvinder (opr. af Diakonissestiftelsen, indviet $^{11}/_{11}$ 1898), Sparekasse (opr. 1867; $^{31}/_{3}$ 1900 var Sparernes Tilgodeh. 37,184 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 277, Antal af Konti 147), Kalk- og Teglværk, Træskofabrik, 2 Jærnbane- og Telegrafstationer (Hammelbanens kaldes „Viby-Nord-St."). *Viby-Mark*, Gde. og Huse. *Vibygaard*.

Efter Indlemmelsen 1899 ligge bl. a. flg. Lokaliteter paa Aarhus Købstadsjorder: Hovedgaarden *Marselisborg* (se S. 8), Gaardene *Louisenhøj* og *Frederiksminde*, Skovriderboligen *Louisenlund*, Traktørstedet *Fiskerhuset*, *Magdalene Mølle* og *Frederikshøj Kro*.

Viby S., en egen Sognekommune siden $^{1}/_{1}$ 1868, hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 241. Lægd. Kirken tilhører Sognekommunen.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, flere Vinduer (tilm.) og Syddøren ere bevarede, Norddøren tilmuret. I den senere

Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger; Apsis har oprindl. Halvkuppelhvælving. Samtidig tilføjedes Taarnet, af Munkesten, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet samt Pyramidetag med Kviste, og Vaabenhuset, af Munkesten. Taarnet, der har været 10 Al. højere, men styrtede ned i Slutn. af 18. Aarh., er 1785 genopf. af Baron Gersdorff. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil. Bægerformet Granitdøbefont.

Marselisborg hed tidligere *Havreballegaard* og tilhørte i katolsk Tid Aarhus Bispestol. Ved Reformat. kom den til Kronen og lagdes som Ladegaard under Aarhusgd. (den katolske Bispegd. i Aarhus By, se S. 39), indtil den 1661 afhændedes til Handelsmd. Gabriel Marselis; den var da meget medtaget af de svenskes og Polakkernes Plyndringer. Hans Søn Constantin M. fik 1680 Havreballegd. og Gods ophøjet til et Baroni, der efter hans barnløse Død (1699) tilfaldt Chr. V, som skænkede det til sin Søn Generaladmiral Ulr. Chr. Gyldenløve, efter hvis barnløse Død 1719 det gik over til hans Brodersøn Gehejmerd. Grev Fr. Danneskjold-Samsøe. Da ogsaa denne døde uden Sønner 1770, faldt Baroniet tilbage til Kongen, der 1772 forlenede det til Chr. R. Ph. Baron Gersdorff, † 1800 (Faderen, Baron, Stiftamtmand Niels G., † 1748, havde 1733 af Kongen faaet Ekspektance paa Lenet, naar det hjemfaldt til Kronen), efter hvem det gik over til Broderen Nic. Max G., † 1802; under Sønnen, russ. Generallieutn. C. C. N. G. († 1813) blev Baroniet 1805 substitueret med en Fideikommiskapital og M. solgt til Fr. J. Chr. Güldencrone til Vilhelmsborg, † 1824, hvorpaa russisk Oberst Gersdorff købte den 1825 for 50,000 Rd. Sølv og 1832 solgte den til H. Rothe til Aggersvold og Justitsr. C. P. R. Ingerslev, † 1864, hvilken sidste alene overtog den 1835 for 55,000 Rd. Sølvværdi og 65,000 Rd. rede Sølv; Sønnen, senere Indenrigsminister, H. P. I., † 1896, afhændede den kort før sin Død til Aarhus for 1,200,000 Kr. (se S. 8). — Hovedbygningen, der ligger smukt i Nordkanten af Ladegaardsskov, er uanselig, af Grundmur i 1 Stokv.; den er udlejet til den S. 15 nævnte Latinskole (hvortil der ogsaa er opf. en Sidebygn.).

I Præsteindberetningen af 1623 fortælles, at der fordum i Viby har været en Herregaard *Kongsgaard*, og at der paa Gaarden har været to Jomfruer, som der lod bygge et Kapel, til hvilket de holdt en Munk, Broder Marckor, som sang Messen for dem i Kapellet; Gaarden laa S. for Viby Kirke (til hvilken der skal have været Løngang), og dens „Grundvold gives endnu noget til Kende, naar man pløjer paa samme Sted" (se D. Saml. 2. R. VI S. 152). Mulig er det paa denne Kongsgaard — hvor Vald. I 1176 havde Møde med Prins Magnus Eriksen —, at Hellig Niels har været Befalingsmand. Kongsgaarden har ligget paa en lille Bakke og sikkert været omgiven paa alle Sider af Grave og naturligt Vandløb; paa Pladsen er der i Slutn. af 19. Aarh. opbrudt Fundamenter af Granit og Munkesten ligesom ogsaa Rester af en Brolægning. — Ved Kysten mellem Marselisborg og Wallensteins Skanse er der en *St. Nicolai* Kilde, der alt omtales i Hellig Niels' Levnedsbeskrivelse fra Beg. af 14. Aarh. og ogsaa i ovennævnte Præsteberetn. fra 1623 („til Kilden har Halte og Krøblinge begivet sig og der kastet deres Krykker og tilbedt St. Nicolaus og straks toet sig i Kilden"). Paa Viby Mark er der en Kilde, omkring hvilken der er optaget en Del Skeletter.

I Viby blev der 1857 oprettet en Folkehøjskole af Politikeren Lars Bjørnbak († 1878), for hvem der ved Skolen 1880 rejstes en Mindestøtte; Skolen blev nedlagt 1899.

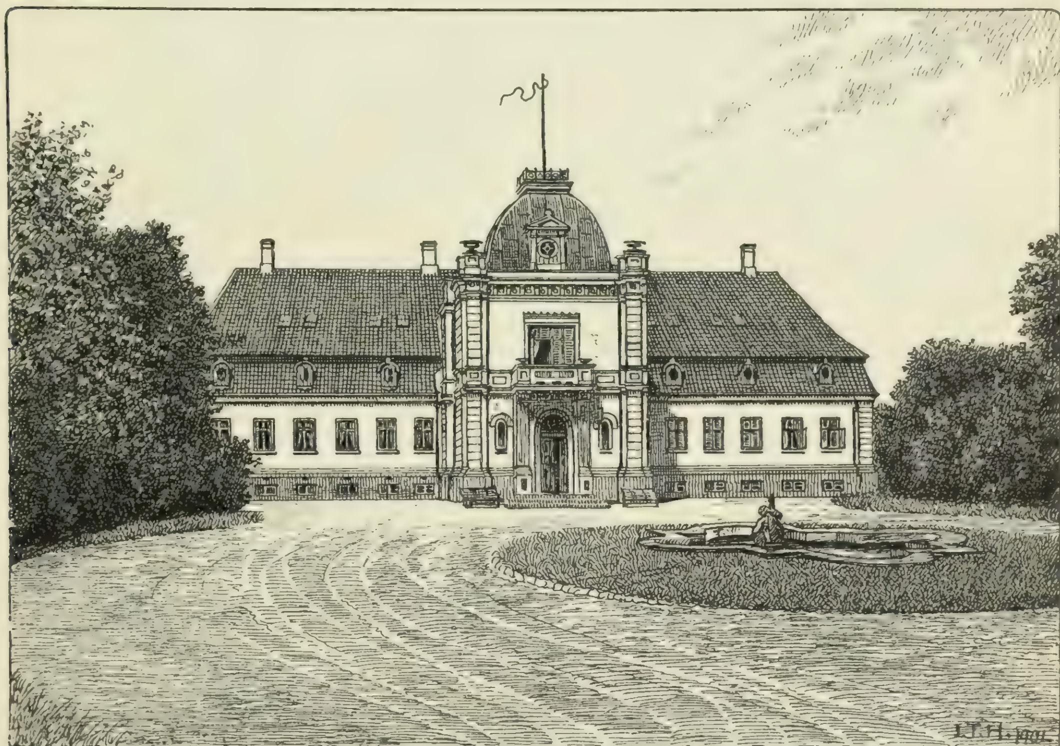
Viby har før haft Tiset til Anneks (s. d.); ved Kongebrev af $^{12}/_{11}$ 1660 henlagdes de to Sogne til Domsognet i Aarhus.

Ormslev Sogn omgives af Annekset Koldt samt Hasle Hrd. (Brabrand og Aarslev S.), fra hvilke det skilles ved Brabrand Sø og Aarhus Aa, og Framlev Hrd. (Harlev S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil V. S. V. for Aarhus. De højtliggende, overvejende jævne Jorder ere stærkt lerede, sandede paa Bakkeskrænten ned mod Mosen mod N. Mod N. Storskov. Gennem Sognet gaar Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 2031 Td. Ld., hvoraf 911 besaaede (deraf med Hvede 35, Rug 143, Byg 176, Havre 341, Blandsæd til Modenhed 42, Grøntf. 36, Kartofler 13, andre Rodfr. 123), Afgræsn. 280, Høslæt, Brak, Eng m. m. 545, Have 40, Skov 127, Moser 32, Kær 14, Hegn 9, Veje og Byggegr. 46, Vandareal m. m. 26 Td. Kreaturhold 1898: 163 Heste, 740 Stkr. Hornkv. (deraf 468 Køer), 235 Faar, 522

Svin og 49 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 179 Td.; 35 Selvejergde. med 168, 65 Huse med 11 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 696 (1801: 277, 1840: 436, 1860: 444, 1890: 721), boede i 118 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 483 af Jordbr., 11 Gartneri, 110 af Industri, 22 af Handel, 2 af Skibsf., 28 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 28 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ormslev* (1477: Ormsløff, 1551: Ormsleff) med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1892), lille Sparekasse for O.-Koldt Sogne (opr. 1873) og Mølle; *Aabo* med Skole; *Kunnerup* (sammenbygget med Koldt By). Hovedgaarden *Constantinsborg* har $37^1/_8$ Td. A. og E. Hrtk. og 1 Td. Skovsk., 520 Td. Ld. (lidt i Koldt S.), hvoraf

Constantinsborg.

80 Eng, 120 Skov, Resten Ager. *Aabogaard* har 14 Td. H., 122 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, Resten Ager; 1 Hus. *Buggesgaard*.

Ormslev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 239. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Sakristi, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Kun Skibets vestl. Del, af raa Granit og Fraadsten, er bevaret af den oprindelige, i romansk Tid opf. Kirke; Syddøren benyttes endnu, af Norddøren og Vinduer ses Spor. Kirkens øvrige Partier ere opf. af Munkesten, vistnok i gotisk Tid. Tilmurede Spidsbuer i Skibets n. og s. Mur vise, at Kirken har haft Korsarme. Korets Sidemure og Sakristiets Østmur have Pilastre og Frise med flade Buer. Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til det ligeledes hvælv. Skib, er delvis ombygget 1734 og atter senere; nu har det Pyramidetag. Altertavle fra 1619 i Renæssancestil med et af Lyders restaureret Maleri (Nadveren). Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. I Taarnet Epitafium over Marie Mortensdatter Westergaard, † 1750, g. m. Præsten Hans Chr. Nissen, † 1763. Ligsten over Degnen Oluf Sørensen Hovedstrup. — Paa Kirkegaarden er Generalkonsul H. Pontoppidan, † 1901, begravet.

Constantinsborg hed tidligere *Stadsgaard.* 1400 og 1406 nævnes Erik Jensen „de Staath“, Ridder, Fader til den berygtede Lensmand i Sverige Jesse Eriksen og til Hr. Peder Lykke, opkaldt efter sin Morfader. Hr. Peder Lykke efterlod Stadsgaard til sin Søn Hr. Chrf. L., der kun havde to Døtre Johanne L. til S., vistnok † ugift, og Anne L., g. m. Manderup Holck. Sidstnævntes Dattersøn Vald. Parsberg mageskiftede 1583 S. til Fr. II. Efter 1660 kom S. til Familien Marselis. Constantin M. lod Gaarden ombygge, og hans Enke Sophie Elisab. Charisius lod $^{9}/_{2}$ 1703 C. oprette til et Stamhus, som efter hendes Død 1741 gik over til hendes Brodersøn Konferensr. Constantin Aug. Charisius († 1776) og, da Familien 1787 var uddød paa Mandssiden med hans Søn Ambrosius C., til dennes Datter Anne Marie Dorothea, g. m. Etatsr., Rigsgreve J. J. Fædder og derved til Familien Fædder-Charisius. Men 1799 blev Stamhuset substitueret med en Fideikommiskapital paa 193,251 Rd. (nu 408,600 Kr., besiddet af Kmhr., Baron Stampe-Charisius), medens C. med Gods (29 og 226 Td. H.) solgtes for 71,100 Rd. til Generalkrigskomm. Hans Fr. Fædder-Charisius, efter hvem C. solgtes 1837 til P. S. Møller, hvorefter den 1867 blev købt for 162,000 Rd. af Generalkonsul Henrik Pontoppidan († 1901), der meget ophjalp den forfaldne Ejendom og 1885 for 300,000 Kr. overlod den til Sønnen, den nuv. Ejer, A. Pontoppidan. — Hovedbygningen, af Grundmur i eet Stokv. med høj Kælder, Taarn til Gaarden samt Kvist og Trappeparti til Haven, er opf. 1802, ombygget 1868.

Niels Jonsen af *Orumsleff* nævnes 1351, Peder Jonsen af Wormisløff 1400 og Jes Stisen i Wormsløff, Væbner, 1438. — Fru Dorte Friis, Joh. Barestets, fik 1651 Brev paa *Aabogaard.* — Ogsaa *Kunnerup* og *Buggesgaard* nævnes som tidligere Herregaarde i Sognet.

Ved Gaarden Hesselballe har der været en hellig Kilde, *Vor Frue Kilde.* Ved Constantinsborg nævnes Sundhedskilden *Rask Kilde.* — Ved Ormslev er der fredlyst en lille Jættestue, ved Constantinsborg 3 Gravhøje.

I Ormslev var der en Folkehøjskole fra 1879 til 1887.

Koldt Sogn, Anneks til Ormslev, omgives af dette, Hasle Hrd. (Brabrand S.), fra hvilket det skilles ved Brabrand Sø (se S. 111), Viby, Tranbjærg og Tiset Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Hørning og Adslev S.) og Framlev Hrd. (Harlev S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^{1}/_{2}$ Mil S. V. for Aarhus. De højtliggende, bølgeformige Jorder ere dels lerede, dels sandede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Skanderborg samt den østjydske Længdebane og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 3652 Td. Ld., hvoraf 1908 besaaede (deraf med Hvede 19, Rug 339, Byg 424, Havre 772, Blands. til Modenh. 44, Grøntf. 57, Kartofler 30, andre Rodfr. 216, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 627, Høslæt, Brak, Eng m. m. 838, Have 55, Skov 80, Moser 51, Kær 16, Hegn 7, Heder 9, Veje og Byggegr. 59 Td. Kreaturhold 1898: 370 Heste, 1558 Stkr. Hornkvæg (deraf 1046 Køer), 590 Faar, 1051 Svin og 73 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 377 Td.; 108 Selvejergde. med 334, 199 Huse med 43 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1450 (1801: 639, 1840: 976, 1860: 1133, 1890: 1359), boede i 293 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomh., 903 af Jordbr., 8 af Gartneri, 168 af Industri, 31 af Handel, 57 af forsk. Daglejervirks., 37 af deres Midler, og 91 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Koldt* (1320: Koltee) med Kirke, Friskole, Fortsættelsesskole og Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 42,602 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2738 Kr., Antal af Konti 368); *Bering* (delt i Over- og Nederballe) med Valgmenighedskirke og Præstebolig; *Enslev* med Mølle; *Kattrup* med Skole og Andelsmejeri (Bøgekilde); *Hasselager* med Skole, Kro, Jærnbane- og Telefonst.; *Lemming* med „Ormslev Børnehjem“ (opr. 1881 i Ormslev, flyttet hertil 1886; optager fattige, forældreløse Børn fra hele Jyll.); *Stavtrup* med Skole; *Edslev* med Mølle og Andelsmejeri. *Lemminggaard*, 12 Td. H., *Jarlsminde*, Gd., m. m. *Pints Vandmølle.*

Koldt S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 237. Lægd. Sognet er delt i to Sognefogeddistrikter, Koldt og Edslev. Kirken tilhører Sognebeboerne, Valgmenighedskirken Menigheden.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit, Limsten og Fraadsten, med hugne Hjørnekvadre. Begge Døre og flere Vinduer ere bevarede (Nordd. og nogle Vinduer tilm.). I den senere Middelalder indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor, og Taarnet, af raa Granit og Munkesten, samt Vaabenhuset, af Munkesten, tilføjedes. Taarnrummet, med fladt Loft (oprindl. Hvælv.), har Spidsbue ind til Skibet; Taarnet har Pyramidetag. Altertavle og Prædikestol i senere Renæssancestil; Alterkalk fra katolsk Tid. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver og Mandehoveder. I Taarnrummet er der opstillet nogle Ligsten. Et Par middelalderlige Ligsten, den ene med 2 Korsfigurer (en tredje, med Navnet Ascerus, er nu i Aarhus Museum).

Valgmenighedskirken er opf. 1874 af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir mod V. Altertavlen er malet af Poul Christiansen (Englene og Hyrderne), opsat 1901. Valgmenigheden anerkendtes af Staten $^{20}/_{4}$ 1876.

I *Stavtrup* har ligget en Hovedgaard. 1478 pantsatte Else Mikkelsdatter, Laurids Pedersens Efterl., Peder Lauridsen Kruse og Anders Lundkier Nørgaard i „Stattrup" til Øm Kloster. Peder Lauridsen Kruse solgte den 1484 til Stig Nielsen af Vingegd., der 1485 mageskiftede den til Klosteret. Voldstedet, en mindre Borgbanke med omgivende Grav, ses endnu; midt paa Voldstedet staar nu en lille Gaard, Bodstedgaard. — Mette Jepsdatter i *Hasleager*, Jes Stigsens Efterl. (jfr. Ormslev), nævnes 1460.

Ved Bering er der fredlyst en Langhøj og 3 anselige runde Gravhøje, ved Edslev et Dyssekammer og 4 Gravhøje (Store Thorshøj, Store og Lille Dalsager Høj og Svinnestel).

Ved Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at Ormslev og Koldt Sogne skulde sammenlægges.

Holme Sogn omgives af Viby Sogn, Annekset Tranbjærg, Maarslet Sogn og Kattegat. Kirken, mod N. V., ligger $^{3}/_{4}$ Mil S. S. V. for Aarhus. De højtliggende, for det meste bakkede Jorder (i Holme Bjærge: Jelshøj, 407 F., 128 M., med trigon. Station, Skaade Alper) ere muldede med Underlag af Sand og Ler. En Del Skov ved Kysten (Thorsk., Skaadesk., se S. 29, med smukke Udsigtspunkter som Ørnereden). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Odder.

Fladeindholdet 1896: 2137 Td. Ld. hvoraf 1077 besaaede (deraf med Hvede 13, Rug 174, Byg 223, Havre 421, Blands. til Modenh. 49, Grøntf. 51, Kartofler 22, andre Rodfr. 116, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 259, Høslæt, Brak, Eng m. m. 363, Have 41, Skov 314, Moser 17, Kær 3, Veje og Byggegr. 61 Td. Kreaturhold 1898: 213 Heste, 663 Stkr. Hornkv. (deraf 535 Køer), 195 Faar, 461 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 172 Td.; 46 Selvejergde. med 142, 122 Huse med 30 Td. Hrtk. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1118 (1801: 339, 1840: 571, 1860: 855, 1890: 871), boede i 206 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomh., 412 af Jordbrug, 10 af Gartneri, 213 af Industri, 52 af Handel, 2 af Skibsf., 105 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Holme* med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1896), Sparekasse for H. og Tranbjærg S. (opr. 1870; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 36,089 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1950 Kr., Antal af Konti 189) og Mølle; *Skaade* med Skole, Mølle, Fællesmejeri og Bageri samt Skovfogedbolig. *Holmebjærge* og *Skidenpyt*, Gde. og Huse. Gaarde: *Saralyst*, *Kragelund*, med Teglværk, *Emiliedal*, Teglværk. *Silistria*, Vandmølle. *Thorsmølle*, Hus.

Holme S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ning Hrd.'s

Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 240. Lægd. Kirken tilhører største Delen af Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1882 (Arkit.: Prof. Walther) i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel (fra den nedbrudte romanske Kirke) og bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Kirken har fladt Loft. I den dybe Korbue er der mod N. et Rum for Præsten, mod S. Opgang til Prædikestolen. I Soklen er indsat en romansk Ligsten med 3 Kors. Taarnet er foroven ottekantet med Spir. Altertavlen, i Renæssancestil med et Maleri (Christus med Brødet og Vinen, restaur. 1882), Granitdøbefonten og nogle Forstykker af Stolestader fra 1688 ere fra den gl. Kirke. Prædikestolen er ny. I Skibet et gammelt Krucifiks og et Skib; i Koret Mindetavle over Præsterne Anders Thomsen og Niels Christensen Hjordtvang, i 16. Aarh., der siges at være begr. ved Alteret i den gl. Kirke; i Vaabenhuset Epitafium over Præsten Chr. Joh. Thorsager, † 1695, med Hustru.

En Karine Nielsdatter i *Holme*, nævnt 1509, synes at være af Adel.

Den anselige Gravhøj *Jelshøj* (15 F. over Terrænet), hvorfra der er vid Udsigt (se S. 147), er fredlyst. — Mindestøtte i Skaade Skov, se S. 29.

Tranbjærg Sogn, Anneks til Holme, omgives af dette, Maarslet, Tiset, Koldt og Viby Sogne. Kirken, noget sydl., ligger over 1 Mil S. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere muldede med Underlag af Ler og Sand. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Horsens og Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 1920 Td. Ld., hvoraf 1109 besaaede (deraf med Hvede 18, Rug 153, Byg 224, Havre 476, Blandsæd til Modenh. 29, Grøntf. 44, Kartofler 11, andre Rodfr. 152), Afgræsn. 313, Høslæt, Brak, Eng m. m. 348, Have 30, Skov 20, Moser 47, Kær 11, Veje og Byggegr. 40 Td. Kreaturhold 1898: 189 Heste, 814 Stkr. Hornkv. (deraf 490 Køer), 253 Faar, 538 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 194 Td.; 41 Selvejergde. med 182, 51 Huse med 12 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 630 (1801: 249, 1840: 342, 1860: 423, 1890: 537), boede i 116 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 358 af Jordbr., 9 af Gartneri, 103 af Industri, 3 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tranbjærg*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Andelsmejeri, Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Gundestrup* med Jærnbanehpl.; *Bjødstrup*; *Børup*; *Slet*, ved Landevejen, med Teglværk; *Jegstrup*; *Østerby*.

Tranbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 231. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Ursula og de 11,000 Jomfruer, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre, med Halvsøjler og Tympana med Billeder, og flere Vinduer (Nordd. og Vinduerne paa eet nær tilmur.) ere bevarede; desuden findes flere Stenbilleder paa Kirken. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt Bjælkeloft, og Taarnet, hvis Underrum (fladt Loft) har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset (forhøjet i ny Tid) opførtes, begge af Munkesten, nu pudsede med Cement. Altertavlen er et gotisk Alterskab med Figurer af St. Ursula, 10 af de 11,000 Jomfruer, Jmfr. Marie og Evangelisten Johannes, paa Fløjene de 12 Apostle. Alterstager fra 1633. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i Barokstil. Paa nogle Stolestader Aarst. 1670 og 1682.

Bjødstrup, før *Bjørnstrup*, var en Hovedgaard, der 1505 tilhørte Ulf Kalf, hvis Datter Anne var g. i ufri Stand, først med Christen Hansen, der 1543 solgte B. til Per Ebbesen Galt, siden med Per Gregersen i Odder, der 1552 blev sagsøgt af Per Ebbesens Enke Fru Ingeborg om samme Skøde, fordi Frands Andersen (Hvittenstiern), der mente at have arvet B., 1542 havde pantsat den til Hans Rostrup.

Ved Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at efter den dav. Tranbjærg-Præsts Død skulde Sognet være Anneks til Holme.

I Børup er Skolemanden Morten Børup († 1526) født ved Midten af 15. Aarh.

Tiset Sogn omgives af Koldt, Tranbjærg, Maarslet, Malling, Tulstrup og Astrup Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Vitved og Blegind S.), fra hvilket det skilles ved Aarhus Aa og *Stilling-Solbjærg Sø* (se S. 177), af hvilken en lilleDel hører til Sognet. Kirken, noget vestl., ligger $1^3/_4$ Mil S. V. for Aarhus. De mere jævne end bakkede Jorder (Mandshoved, 282 F., $88_{,5}$ M.) ere lerede og sandmuldede. Ravnholt Skov, Ingerslev Sk., Tingskov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 3092 Td. Ld., hvoraf 1739 besaaede (deraf med Hvede 30, Rug 290, Byg 373, Havre 615, Bælgsæd 4, Blands. til Modenhed 95, Grøntf. 64, Kartofler 23, andre Rodfr. 244), Afgræsn. 426, Høslæt, Brak, Eng m. m. 708, Have 35, Skov 75, Moser 18, Kær 11, Hegn 13, Stenmarker m. v. 4, Veje og Byggegr. 63 Td. Kreaturhold 1898: 307 Heste, 1380 Stkr. Hornkvæg (deraf 838 Køer), 429 Faar, 1024 Svin og 47 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 312 Td.; 88 Selvejergde. med 271, 144 Huse med 41 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1042 (1801: 467, 1840: 835, 1860: 994, 1890: 1051), boede i 232 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 38 levede af immat. Virksomhed, 748 af Jordbr., 9 af Fiskeri, 131 af Industri, 23 af Handel, 63 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tiset* (1468: Tiiswith, 1524: Tiiswedt), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd. og Skole; *Ravnholt* med Sparekasse (opr. 1868; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 112,516 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 12,812 Kr., Antal af Konti 328) og Kro (Tingskov Kro); *Ingerslev* (1347: Yngheslóff, 1519: Ingesløff) med Skole; *Battrup* (1484: Bartrop) med Skole; *Solbjærg* med Kro; *Tander*. *Mustrup*, Gde. *Ingerslev Vandmølle*. *Aldrup*, Mølle og Andelsmejeri.

Tiset S., en egen Sognekommune, hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 238. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (maaske gammel Herredskirke) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, der er bevaret, har Tympanon med Løvefigurer og Løvværk. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Senere, vistnok i Renæssancetiden, tilføjedes Taarn, med Pyramidetag, og Vaabenhus, begge af Granitkvadre, mulig fra en nedbrudt romansk Kirke; Taarnets hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet. Ny Altertavle med et Maleri, Jesus og Marie Magdalene. Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. I Gulvet to udslidte Ligsten.

Paa Ingerslev Mark skal der ifl. Præsteindberetn. af 1623 have ligget et Slot *Trælborg*, hvis Sted endnu dengang kendtes (Traditionen viser endnu Stedet); 1203 nævnes Aarhusbispens Gaard „Threlthorp“, formodentlig denne. — Efter s. Præsteberetn. har der ved Ravnholt været en hellig Kilde, *Mariekilde*, i hvilken unge Piger skulde bade sig og derefter tilbede Jmfr. Marie. — I Tingskov skal der have staaet et Tinghus, som senere flyttedes til Marselisborg.

Sognet, der 1594 og endnu paa D. Atl.'s Tid undertiden kaldtes "Tising“, var Anneks til Viby (se S. 144), indtil det ved Reskr. af $^7/_6$ 1873 blev et eget Pastorat.

Maarslet Sogn omgives af Holme, Tranbjærg, Tiset, Malling og Beder Sogne samt Kattegat. Kirken, noget vestl., ligger over $1^1/_4$ Mil S. S. V. for Aarhus. De overvejende højtliggende, snart bakkede, snart jævne Jorder ere lerede og muldede med Underlag af Ler. En Del Skov (Storskov,

Hørret Sk., Enemærket, Dyrehave, m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Horsens og Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 4428 Td. Ld., hvoraf 2342 besaaede (deraf med Hvede 61, Rug 378, Byg 515, Havre 823, Blandsæd til Modenhed 121, Grøntf. 113, Kartofler 26, andre Rodfr. 303), Afgræsn. 391, Høslæt, Brak, Eng m. m. 985, Have 60, Skov 516, Moser 30, Kær 4, Hegn 17, Veje og Byggegr. 76, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 315 Heste, 1672 Stkr. Hornkv. (deraf 1183 Køer), 480 Faar, 1358 Svin og 37 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 413 Td.; 81 Selvejergde. med 383, 104 Huse med 30 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1298 (1801: 578, 1840: 791, 1860: 1037, 1890: 1262), boede i 231 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 141 levede af immat. Virksomhed, 756 af Jordbr., 1 af Fiskeri, 179 af Industri, 24 af Handel, 94 af forsk. Daglejervirks., 41 af deres Midler, og 26 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Maarslet* (Over- og Neder-M.; 1360: Mordslet) med Kirke, Præstegd., Skole, Børnehjem (opr. 1889), Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 31,544 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3012 Kr., Antal af Konti 233), Andelsmejeri (Kildevang), Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition; *Testrup* med Folkehøjskole (opr. 1866; se *J. Nørregaard*, T. Folkehøjsk. 1866-91, Kbh. 1891), Forsamlingshus og Teglværk; *Obstrup*; *Højballe*; *Hørret* med Skole; *Langballe* med Skole. *Hørretlykke* og *Moesgaard*, Huse. Hovedgaarden *Vilhelmsborg*, under Baroniet af s. Navn, har $80^1/_8$ Td. A. og Engs Hrtk. og 10 Td. Skovsk., 1221 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 563 Skov (363 i Beder og Malling S.), Resten Ager; ved Gaarden et Turbineanlæg*). Hovedgaarden *Moesgaard* har 52 Td. H., 1000 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 300 Skov, 230 inddæmmet Land (ved Norsminde, Saksild S.), Resten Ager. *Tranbjærggaard* har $12^7/_8$ Td. H., 124 Td. Ld., hvoraf 4 Plantage, Resten Ager; 1 Hus. *Stenegegaard*. *Frederiksdal*, Skovriderbolig. *Skovmølle*, Vandmølle.

Maarslet S., en egen Sognekommune, hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 232. Lægd. Kirken tilhører Baroniet Vilhelmsborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og flere Vinduer (tilmur.) ere bevarede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis Underrum (med fladt Loft) har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Munkesten, tilføjedes. Taarnets Overdel er ombygget (vistnok 1779). Altertavle med et Maleri (Christus hos Martha og Maria) fra 1888 af A. Dorph, skænket af Baron C. Güldencrone (den gamle Altertavle er i Aarhus Museum). Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver og Mandehoveder. Prædikestol fra 1603 i Renæssancestil. Epitafium over Sandemand Peder Nielsen (Oldefader til Biskop Testrup i Aalborg) og Hustru Ingeborg Pedersd. Fogt, opsat af Sønnen Rasm. Pedersen Testrup, Borger i Aarhus, 164.. Mindetavle over Præsten Mads Bergenhammer, † 1727, med Hustru og Børn. I det 4 Al. høje, af raa Granit opf. Kirkegaardsdige er indmuret en middelalderlig Ligsten med Korsfigur og Indskriften: Hulda.

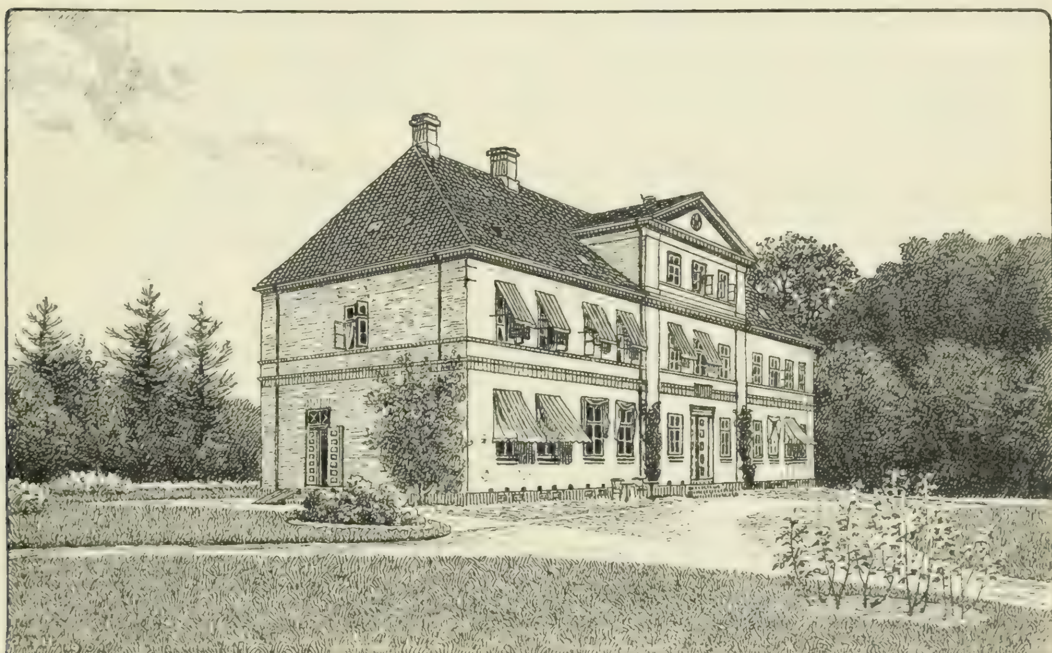
Vilhelmsborg hed oprindl. *Skumstrup*; 1486 nævnes en Væbner Orm i S., senere Per Ebbesen Galt († 1548). I Slutn. af 16. Aarh. kom S. til Familien Friis (med et Egern i Vaabenet); 1625 skrev Niels F. sig til S.; hans Søn Mogens F. gjorde S. til et anseligt Gods, men solgte 1662 S., Moesgd. og Østergd. til Vilh. Marselis († 1683), der $^{18}/_9$ 1673 fik S. ophøjet til et Baroni under Navnet Vilhelmsborg samtidig med, at han selv blev adlet som Güldencrone. Efter hans Død gik Baroniet

---

*) Til *Baroniet Vilhelmsborg* hører i alt $247^1/_2$ Td. H., hvoraf fri Jord $65^3/_4$, indtaget til Skov $4^1/_2$, Bøndergods $6^2/_3$, Kirke- og Kongetiende 155 Td.; i Bankaktier 10,200, i Fideikommiskapitaler omtr. 733,500 Kr.

niet i Arv til hans Søn, Stiftamtmd. Chr. G., † 1746, Amtmd. Matth. G., † 1753, Gehejmer. Chr. J. Fr. G., † 1788, Stiftamtmd. Fr. J. Chr. G., † 1824, som købte Marselisborg, Kmhr. O. C. L. G., † 1863, Kmhr. C. G., † 1895. Den nuv. Besidder er Hofjægerm. O. T. C. Baron Güldencrone. — Hovedbygningen, der ligger i Udkanten af en Skov paa en Bakke, ved hvis Fod løber en Bæk, er opf. 1843-45 i to Stokv. (hvidkalket), af Baron Ove Güldencrone, der ogsaa anlagde en smuk Have og gjorde store Forbedringer ved Godset. Ladegaarden er genopf. efter en Brand 1855.

Moesgaard var siden Midten af 16. Aarh. forenet med Østergd. (se S. 155) og Skumstrup, og efter at denne var bleven Baroni, vedblev M. at være Allodialgods til Baroniet. 1748 havde den 20 Td. H., ufri Jord 30, Tiender og Gods i alt 322 Td. H. Efter Baron Chr. Fr. Güldencrones Død 1788 blev hans Bo erklæret fallit, og M. solgtes 1789 ved Aukt. til hans ældste Søn Fr. J. Chr. G. til Vilhelmsborg for 39,000 Rd., hvortil den paa Gaard og Gods hæftende Gæld beløb sig; ogsaa hans Formuesomstændigheder vare i Uorden, og 1822 blev M. ved Aukt. solgt for 55,100 Rd. til Statskassen, medens Güldencrone forpagtede Gaarden og døde her 1824; 1838 blev M. for 110,000 Rd. solgt til Ejeren af Constantinsborg, H. C. O. Møller, og

Vilhelmsborg.

Overretsprokurator T. Chr. Dahl († 1872), senere Stiftamtmd., som 1844 blev Eneejer. Nu ejes den af hans Enke, Kmhrinde E. E. Dahl. — Hovedbygningen, i den sydl. Udkant af Moesgaard Storskov, i 2 Stokv. af Grundmur, er opf. i 2. Halvdel af 18. Aarh.

Johan Lunov af *Maarslet* nævnes 1486 og Mads Nielsen af *„Hørit“* 1473. — *Testrup* er vistnok det Thyristhorp og Thiræsthorp, der i 14. Aarh. siges at ligge i Holme Sogn.

Et Hospital, som oprettedes 1684 af Vilh. Güldencrones Enke Regitze Sophie Vind med et Hus ved Maarslet Kirke for 10 fattige Kvinder, nedlagdes 1831 og er nu Fattighus.

Ved Langballe skal der ifl. D. Atl. have staaet en Kirke eller et Kapel, efter hvilket endnu dengang en Gaard kaldtes „Kapel-Præstegaard“ og dens Beboer „Kapelspræst“. Der findes endnu Fundamenter af Kapellet, og en lille Bæk der kaldes Kapelbæk.

Indtil Slutn. af 16. Aarh. bestyredes Maarslet Sognekald fra Aarhus.

Beder Sogn omgives af Annekset Malling, Maarslet Sogn og Kattegat. Kirken, noget sydl., ligger henved 1½ Mil S. for Aarhus. De højtliggende,

temmelig jævne Jorder ere lermuldede. Langs Kattegat ligger Fløjstrup Skov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Horsens og, ved Vestgrænsen, Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 1827 Td. Ld., hvoraf 762 besaaede (deraf med Rug 153, Byg 181, Havre 209, Blands. til Modenhed 79, Grøntf. 29, Kartofler 17, andre Rodfrugter 92), Afgræsn. 216, Høslæt, Brak, Eng m. m. 342, Have 32, Skov 402, Moser 15, Kær 14, Veje og Byggegr. 41 Td. Kreaturhold 1898: 137 Heste, 550 Stkr. Hornkv. (deraf 365 Køer), 275 Faar, 344 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 143 Td.; 36 Selvejergde. med 129, 70 Huse med 14 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 696 (1801: 325, 1840: 442, 1860: 553, 1890: 637), boede i 136 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 28 levede af immat. Virksomhed, 352 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 145 af Industri, 29 af Handel, 1 af Skibsf., 49 af forsk. Daglejervirks., 18 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Beder* (1267: Bitreth) med Kirke, Præstegd., Skole, Havebrugsskole (opr. 1889), Dyrlægebolig, Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 101,872 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 13,721 Kr., Antal af Konti 323), Andelsmejeri, Mølle, Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Seldrup* med Skole; *Fulden* (1335: Fullen) med Vandmølle; *Over-Fløjstrup*. *Bispelund*, *Godthaab*, *Christiansgaard*, Gde. *Rokballe Vandmølle*.

Beder S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Landlægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 233. Lægd. Kirken tilhører Baroniet Vilhelmsborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit samt Fraadsten. Syddøren er bevaret; af Norddøren og Vinduerne ses Spor. Paa Korets Nordside findes en Rundbuefrise, baaren af Søjler. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Munkesten, tilføjedes. Senere nedtoges Taarnets øvre Del, og 1794 opførtes et nyt lille Taarn med Pyramidetag og Bogst. F. B. G. V. i Stedet for det ældre. Altertavlen er et moderne Trækors. Ny Prædikestol. Granitdøbefont. Epitafium over Præsten Laurids Jensen Beder, † 1694, med Portr. af ham, Hustru og 5 Børn.

En By *Agisthorp* (Ajstrup i Malling Sogn?) nævnes her 1267.

Malling Sogn, det største i Herredet og Anneks til Beder, omgives af dette, Maarslet, Tiset, Astrup og Tulstrup Sogne, Hads Hrd. (Nølev og Saksild S.), hvorfra det til Dels skilles ved Norsminde Fjord (Kysing Nor) og Norsminde, samt Kattegat. Kirken, noget vestl., ligger $1^3/_4$ Mil S. for Aarhus. De overvejende højtliggende, temmelig jævne Jorder (Ennehøj, 250 F., $78_{,5}$ M.) ere som i Hovedsognet. En Del Skov (Starup Sk., Pedholt Sk., Elkjær Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Horsens og Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 4661 Td. Ld., hvoraf 2335 besaaede (deraf med Hvede 37, Rug 417, Byg 516, Havre 667, Bælgsæd 7, Blandsæd til Modenhed 286, Grøntf. 74, Kartofler 54, andre Rodfr. 272), Afgræsn. 848, Høslæt, Brak, Eng m. m. 947, Have 58, Skov 237, Moser 67, Kær 9, Hegn 24, Flyvesand, Stenmarker 31, Veje og Byggegr. 102 Td. Kreaturhold 1898: 378 Heste, 1768 Stkr. Hornkv. (deraf 1109 Køer), 963 Faar, 1101 Svin og 39 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 430 Td.; 91 Selvejergde. med 383 og 157 Huse med 46 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1748 (1801: 748, 1840: 931, 1860: 1191, 1890: 1461), boede i 319 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 107 (22 Højskoleelever) levede af immat. Virksomhed, 865 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 23 af Fiskeri, 286 af Industri, 46 af Handel, 71 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Malling* (1245: Malend, 1470: Malingh), ved Landevejen, med Kirke, Skole, teknisk Skole (opr. 1897), Landbrugsskole (opr. 1889), Fattiggaard (opr. 1872, Plads for 40 Lemmer), Lægebolig, Andelsmejeri, Dampmølle (Aktieselsk.), Savværk, Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Vormstrup*; *Krækjær* (1406: Krævekær, 1421: Kraueker); *Elkjær*; *Pedholt* med Skole og Mølle; *Pøl*; *Skaabling*; *Synnedrup*; *Starup*; *Storenor*; *Lillenor* med Andelsmejeri (Korskilde) og Mølle; *Ajstrup* med Skole; *Snovdrup*; *Bisgaard*; *Neder-Fløjstrup* med Skole. *Malling Nymark* og *Malling-Østerskov*, Gde. og Huse; *Sømose*, Gde.; *Frederiksodde*, Huse. Gaarden *Norslund*, med 1 Gd. i Starup og 1 Gd. i Storenor, har $21^1/_4$ Td. H., omtr. 220 Td. Ld. (deraf Norslund $9^3/_4$ Td. H., 110 Td. Ld.), hvoraf 15 Eng, 10 Skov, 6 Have og Park, 4 Tørvemose, Resten Ager; 1 Hus og stort Rørskær ved Norsminde Fjord. *Karensminde*, Gd., har 17 Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 12 Skov, 6 Gaardspl. og Have, 3 By- og Markveje, Resten Ager; 2 Huse.

Malling S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 234 a (et vestl. Sognefogeddistr.) og 234 b (et østl. Distr.). Kirken tilhører Baroniet Vilhelmsborg.

Kirken (se Vignetten S. 142) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Kapel paa Korets Nordside. Kirkens ældste Partier, Koret og den østl. Del af Skibet, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Alt i tidlig Tid blev Skibet forlænget betydeligt mod V., til Dels med Mursten, og et Taarn (med yngre Pyramidetag) tilføjedes her, men blev senere nedbrudt i Højde med Skibet. I den senere Middelalder tilføjedes det nuv. Taarn, Vaabenhuset (paa dettes Mur: 1787) og Kapellet, alt af Munkesten. Syddøren benyttes endnu; to Døre, mod N., og flere Vinduer tilmurede. Paa Skibets Nordside en Kvadersten med en mandl. Figur. Skib og Kor ere hvælvede; Taarnrummet har fladt Loft. Kapellet, der indtil 1893 var Gravkapel for Familien Güldencrone til Vilhelmsborg (Familiebegrav. nu paa Kirkegaarden) i to Stokv., begge hvælvede, er nu Ligkapel; paa Jærndøren staar: 1708. Altertavlen er et gotisk Alterskab med Figurer af Gud Fader med den korsfæstede, Johannes Døber, en Biskop og, paa Fløjene, de 12 Apostle (restaur. 1887). Rigt udsk. Prædikestol i senere Renæssancestil. Granitdøbefont med Dobbeltløver. Malmlysekrone fra 1732; to Malmstager fra 1596. I Gulvet flere ældre Ligsten. I Vaabenhusets og Kapellets Ydermure er der indmuret 3 middelalderlige Ligsten.

Jes Persen i *Malling* førte 1465 adeligt Vaaben. — 1421 solgte Karine, Knud Riegelsens Enke, *Kraueker* og Krauekers Fang til Kong Erik. — Peder Prip fik 1550 Brev paa *Skobling* i Ning Hrd.; S. var altsaa da en Gaard, som senere maa være kommen i privat Eje, thi 1581 mageskiftede Oluf Brockenhuus bl. a. en Gaard i Malling S., kaldet „Schovbølling“, til Kronen.

Sognet hørte tidligere til lect. theol. i Aarhus; 1655 blev det Anneks til Beder.

Astrup Sogn omgives af Annekset Tulstrup og Tiset Sogn, Hjelmslev Hrd. (Vitved S.) og Hads Hrd. (Hvilsted og Odder S.). Kirken, noget nordl., ligger 2 Mil S. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere lerblandede.

Fladeindholdet 1896: 2360 Td. Ld., hvoraf 1186 besaaede (deraf med Hvede 46, Rug 193, Byg 269, Havre 404, Blands. til Modenh. 147, Grøntf. 21, Kartofl. 11, andre Rodfr. 93), Afgræsn. 326, Høslæt, Brak, Eng m. m. 566, Have 31, Skov 116, Moser 69, Kær 5, Veje og Byggegr. 60 Td. Kreaturhold 1898: 219 Heste, 926 Stkr. Hornkvæg (deraf 601 Køer), 320 Faar, 680 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 239 Td.; 60 Selvejergde. med 220, 61 Huse med 19 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 706 (1801: 316, 1840: 557, 1860: 648, 1890: 728), boede i 130 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 85 levede af immat. Virksomh., 423 af Jordbr., 107 af Industri, 30 af Handel, 44 af forsk. Daglejervirks., 28 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Astrup* (1444: Acerdorp) med Kirke, Præstegd. og Andelsmejeri (Balskilde); *Ask* med Skole, Folkehøjskole (opr. 1869) og Mølle; *Løjenkjær* (1316: Lotenkier) med Mølle; *Drammelstrup*; *Rasborg*; *Bøgeskov* med Skole og Sparekasse for A. og Tulstrup Sogne (opr. 1871; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 107,534 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8081 Kr., Antal af Konti 316).

Astrup S., een Sognekommune med Annekset og Hvilsted i Hads Hrd., hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 235. Lægd. Kirken tilhører Herschendsgave og nogle Sognebeboere.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Sakrist ved Korets Østside. De ældste Dele, Kor og Skibets østl. Parti, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Løvefigurer paa Tympanon og Karmsten, er bevaret, Norddøren og flere Vinduer tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og et Taarn, med samme Bredde som Skibet og Spidsbue ind til Skibet, tilføjedes; senere nedtoges det i Højde med Skibet, og 1780 opførtes det nuv. mindre Taarn (med Pyramidetag), af Mursten. Vaabenhuset er en ældre, Sakristiet en yngre Tilbygning, begge af Mursten. 1890 blev Kirken restaureret (Arkit.: Prof. Walther). Ny Altertavle med et Maleri (den korsfæstede). Granitdøbefont. Ny Prædikestol. Ved en indv. Restaur. i 1900 fandtes i hele Kirken Kalkmalerier (bl. a. med en Indskr., der siger, at denne Gerning (vistnok Hvælvingernes Indbygn.) er gjort 1511, da Per Nielsen var Sognepræst), der nu til Dels blive restaurerede.

Drammelstrup har været en Hovedgaard. 1486 og 1543 nævnes Søren Munk i D. og 1499 Espen i D.

Tulstrup Sogn, Anneks til Astrup, omgives af dette, Tiset og Malling Sogne samt Hads Hrd. (Nølev og Odder S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil S. S. V. for Aarhus. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lerblandede.

Fladeindholdet 1896: 1158 Td. Ld., hvoraf 558 besaaede (deraf med Hvede 25, Rug 96, Byg 126, Havre 143, Blands. til Modenh. 78, Grøntf. 16, Kartofler 6, andre Rodfr. 66), Afgræsn. 149, Høslæt, Brak, Eng m. m. 290, Have 9, Skov 84, Moser 29, Hegn 4, Veje og Byggegr. 30 Td. Kreaturhold 1898: 90 Heste, 411 Stkr. Hornkv. (deraf 276 Køer), 124 Faar, 297 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 107 Td.; 15 Selvejergde. med 95, 34 Huse med 12 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 299 (1801: 153, 1840: 268, 1860: 310, 1890: 254), boede i 58 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 185 levede af Jordbr., 55 af Industri, 1 af Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tulstrup* med Kirke; *Pederstrup*; *Hinnedrup*. Hovedgaarden *Østergaard* har $38^{1}/_{4}$ Td. H., omtr. 450 Td. Ld. (deraf c. 130 i Malling S., lidt i Astrup og Odder S.), hvoraf 12 Eng, 100 Skov, 8 Have, Gaardspl. m. m., Resten Ager.

Tulstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet og Hvilsted i Hads Hrd., hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 236. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibets østl. Del og Koret ere fra romansk Tid af Granitkvadre. Kirken har fladt Loft. Syddøren er bevaret. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., og Taarnet opførtes, alt af Munkesten; Taarnets Østmur hviler paa to Piller i Skibet. Vaabenhuset, af raa Granit, er i 1791 delvis ombygget med smaa Mursten; s. Aar reparere des Taarnet. Altertavle i Barokstil med et Relief (den korsfæstede med Maria og Johannes). Granitdøbefont med Evangelistsymbolerne og Dobbeltløver. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Koret Ligsten over Jost Ulfeld, † 1563, og Hustru Anne Kaas (med Figurer).

Østergaard tilhørte 1543 Jost Ulfeld, dernæst hans Enke Anne Kaas, hans Dattersøn Joh. Brockenhuus til Lerbæk, dennes Fætter Niels Friis og hans Søn Mogens F., den første Greve til Frijsenborg. 1662 ejedes Ø. af Jmfr. Birgitte Krabbe, der 1678 skødede den til Vilh. Güldencrone til Vilhelmsborg; hans Sønner Vilh. og Jørgen G. solgte 1701 al deres Arv i Ø. (samt Moesgd. og Bustrup) til Broderen Chr. G. til Vilhelmsborg; 1747 skødede Vilh. Güldencrone til Vilhelmsborg Ø. for 13,000 Rd. til sin Svoger Const. Aug. Charisius til Constantinsborg, og han solgte den (24, 22 og 264 Td. H.) 1767 for 30,000 Rd. til sin Svigersøn Kapt. Fr. Chr. Kaas, senere Admiral († 1804), som skødede den 1771 for 38,000 Rd. til Chr. F. Güldencrone til Vilhelmsborg, efter hvis Død den (24, 12 og $1^1/_2$ Td. H.) ved Aukt. 1789 solgtes til Forpagter paa Moesgd. Jørgen Schmidt. Hans Arvinger solgte den til Krigsraad Müller, men overtoge den snart igen og solgte den til deres Medarving, Schmidts Svigersøn, F. Koch. Han solgte den til Jægerm. Schultz, der efter kort Tids Forløb afhændede den til Departementssekretær, senere Stiftamtmd. C. B. A. Dahl († 1870), fra hvem den ved Arv kom til Broderen T. Dahl til Moesgd. († 1872), hvis Enke (se S. 151) nu ejer den. — Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist, er opf. 1835.

Pederstrup og *Hinnedrup* vare fordum adelige Sædegaarde, om det da ellers er dette Hinderup, hvortil Slægten Munds Stamfader Peder M., der levede ved Aar 1500, skrives. Pederstrup ejedes 1479 af Mikkel Bjørnsen, der førte Slægten Falsters Vaaben, blev 1518 af Hans Knudsen solgt til Hans Rostrup, hvis Datter Ellen, Ove Skrams Efterleverske, endnu 1603 ejede den. Den kom saa til Gunde Lange, der 1624 solgte den til Laurids Ebbesen (Udsøn), og havde saa fælles Ejere med Lyngballegd. og Ristrup, indtil den med disse 1646 kom til Kronen. — Paa Østergaards Mark skal ogsaa have ligget en Herregaard, *Aalkjærgaard*; i 1. Halvdel af 19. Aarh. skal der være fundet Fundamenter af Murværk.

Tunø Sogn, det mindste i Herredet, bestaar af den mellem Jylland og Samsøs Nordspids i Kattegat liggende Ø *Tunø*, 624 Td. Ld., omtr. $3{,}_5$ □ Km Øen, der har Form af en Trekant med Spidsen (Sønder Klint) vendt mod S., strækker sig fra V. til Ø. omtr. $^1/_2$ Mil, medens dens største Bredde knapt er $^1/_4$ Mil; fra Vestpynten er der omtr. 1 Mil til Jyllands Kyst, fra Østpynten $^1/_2$ Mil til Samsø. Overfladen er lavtliggende og jævn, højest paa Midten (78 F., $24{,}_5$ M.), Kysterne vekselvis lave og høje med nøgne Lerskrænter og omgivne af Grunde; saaledes udgaar fra Østpynten den næsten altid tørre Sandbanke *Tunø-Røn* (*Østerrøn*), og V. for Øen ligger den tørre Sandbanke *Tunø-Knob* (*Vesterrøn*). Øen deles i to Dele ved en helt flad Strækning, „Mosen“, hvis Græs- og Lyngtørv tidligere var Beboernes eneste Brændselsmateriale; nu er den dels opdyrket, dels beplantet med Naaletræer; desuden er der en Plantage paa Øens Østspids. Jorderne ere i det hele frugtbare, sandmuldede, om end noget lette.

Fladeindholdet 1896: 624 Td. Ld., hvoraf 282 besaaede (deraf med Rug 81, Byg 81, Havre 81, Kartofler 15, andre Rodfr. 22), Afgræsn. 81, Høslæt, Brak m. m. 163, Have 12, Skov 30, Kær og Fælleder 36, Veje og Byggegr. 20 Td. Kreaturhold 1898: 38 Heste, 264 Stkr. Hornkv. (deraf 172 Køer), 284 Faar og 208 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 46 Td.; 16 Selvejergde. med 25 og 46 Huse med 18 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 234 (1801: 177, 1840: 189, 1860: 221, 1890: 253), boede i 64 Gaarde ogHuse; Erhverv 1890: 12 levede af immat. Virksomh., 173 af Jordbr., 32 af Industri, 10 af Handel, 8 af Skibsfart, 4 af forsk. Daglejervirks. og 14 af deres Midler.

I Sognet: *Tunø By*, ved Østkysten, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1893), Andelsmejeri, Mølle, Anlægsbro (anlagt 1896, 10 F. Vand ved Yderenden), Statstelefonst. (Forbindelse over Nordby med Tranebjærg paa Samsø) og Fyr, som er indrettet 1801 paa Kirketaarnet (hvidt og rødt, fast Fyr; Flammens Højde o. Havet 98 F., Lysvidden $2^1/_4$ Mil).

Tunø S., en egen Sognekommune, hører under Samsø Birks Jurisdiktion (Tranebjærg), Aarhus Amtstue- og Samsø Lægedistr., 9. Landstings- og gl.

Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 243. Lægd. Kirken tilhører Aarhus Domkirke.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og den vestl. Del af Koret er opf. i gotisk Tid (vistnok i 1. Halvdel af 14. Aarh.) væsentlig af raa og kløvet Granit. Syddøren, med Spidsbue, er bevaret; et oprindl., spidsbuet Vindue ses. I den senere Middelalder forlængedes Koret betydelig mod Ø., og Taarnet og Vaabenhuset tilføjedes, alt af Munkesten, ligesom Skib og Kor fik Hvælvinger. Der er to svagt tilspidsede Korbuer, en mellem Skib og Kor og en mellem den ældre og yngre Del af Koret. Taarnet er ombygget og forhøjet (Murhøjden: 52 F.) 1801, da det indrettedes til Fyrtaarn, og ejes af Marineministeriet. Altertavle i rig gotisk Stil; i Midtfeltet Madonna, ved Siderne St. Klemens og St. Jacob, paa Fløjene Evangelisterne. Prædikestol i Renæssancestil. Granitdøbefont med Dobbeltløver. I Koret Præste- og Degnestol fra gotisk Tid (paa den sidste Bispen Niels Clausens Vaaben). Over den ene Korbue et Krucifiks. I Skibet en Silkefane til Minde om, at Dorothea Schwartz i Marts 1713 blev reddet fra et Skibbrud der paa Øen.

Tunø (i Vald. Jrdb.: Thund) blev 1216 af Vald. Sejr mageskiftet til Aarhus Domkirke. — Det tidligere Færgevæsen (med Overfart til Aarhus, Norsminde og Dyngby i Jyll. samt til Maarup Havn, Samsø) er ophørt; Øen staar nu ved Postbaad i dagl. Forbindelse med Kalundborg-Aarhus Dampskibene og anløbes desuden 2 Gange ugtl. af Aarhusbugtens Dampskibe. — Beboerne ere bekendte som gode Sømænd; dog hører intet større Fartøj hjemme der.

Hads Herred.

Sogne:

Rathlousdal.

Hads Herred grænser mod N. til Ning Hrd., fra hvilket det for en Del skilles ved Norsminde Fjord (Kysing Nor) med Norsminde og Odder Aa, mod V. til Hjelmslev og Vor Hrd., mod S. til Horsens Fjord, i hvilken det udsender Halvøen Gyllingnæs, og mod Ø. til Kattegat. Øen Alrø i Fjorden hører til Herredet. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er omtr. 2, fra N. til Sydspidsen af Gyllingnæs over $2^1/_2$ Mil. Overfladen er mod V. højtliggende og bakket, opfyldt af Udløberne fra Midtjyllands Højdeparti; den østl. Del falder af til Kattegat og Horsens Fjord og er jævn og til Dels lavtliggende; paa Overgangen mellem de to Dele hæver et enkelt Punkt, Mølhøj, sig til 178 F., 56 M., og omtr. ved Indgangen til Gyllingnæs ligge Ulstrupbakker og det isolerede Bavnbjærg, 116 F.,

36,5 M. Jorderne ere gennemgaaende gode og lermuldede, nogle Steder sandmuldede. Det har en Del Skov (3496 Td. Ld.). Det hører til gml. Aarhus Amts middelgode Herreder (ved Matr. gnmstl. 11 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 41,131 Td. Ld. (4,12 □ Mil, 226,8 □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 3603 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 13,407 (1801: 6718, 1840: 10,053, 1860: 11,066, 1890: 12,875). I gejstl. Henseende danner det eet Provsti med Ning Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Hads Hrd.'s Jurisdiktion og Amtets 2. Forligskreds, undtagen Hvilsted Sogn, der hører under 1.

Hads Hrd., i Vald. Jrdb. kaldet *Harzhæreth*, skal have sit Navn af „Hattis Ø", Navnet paa den Ø, som tidligere dannede Herredets sydøstl. Del, idet Norsminde Fjord i sin Tid har staaet i Forbindelse med Horsens Fjord gennem en Lavning Ø. for Odder over Randlev og Ørting Moser. Det hørte i Middelalderen til Løversyssel; senere dannede det Aakjær Len og fra 1660 Aakjær Amt; se videre S. 6.

Litt.: *K. Bønnelycke*, H. Herred før og nu (Særtryk af Odder Avis), Aarhus 1873-76.

Saksild Sogn omgives af Annekset Nølev, Bjerager Sogn, Kattegat (Kysing eller Saksild Bugt) og Norsminde Fjord, med Indløbet Norsminde. Kirken, mod S., ligger $2^3/_4$ Mil S. for Aarhus. De jævne, mod Ø. helt lavtliggende Jorder ere overvejende muldede med Lerunderlag, langs Stranden mere sandede. En Del af Norsminde Fjord „Frederiksdals Inddæmning", omtr. 260 Td. Ld., er inddæmmet.

Fladeindholdet 1896: 2997 Td. Ld., hvoraf 1459 besaaede (deraf med Hvede 76, Rug 234, Byg 308, Havre 378, Boghvede 5, Frøavl 8, Blandsæd til Modenh. 249, Grøntf. 51, Kartofler 23, andre Rodfr. 125), Afgræsn. 582, Høslæt, Brak, Eng m. m. 654, Have 25, Skov 96, Kær 17, Hegn 8, Heder m. m. 86, Veje og Byggegr. 66 Td. Kreaturhold 1898: 232 Heste, 980 Stkr. Hornkv. (deraf 635 Køer), 594 Faar, 782 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 266 Td.; 39 Selvejergde. med 198, 11 Fæstegde. med 53, 58 Huse med 15 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 603 (1801: 439, 1840: 530, 1860: 571, 1890: 677), boede i 136 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomhed, 414 af Jordbr., 4 af Gartneri, 6 af Fiskeri, 131 af Industri, 17 af Handel, 50 af forsk. Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Saksild* (Saxild; 1203: Saxwæl, 1346: Sauxil) med Kirke, Præstegd., Forsamlingshus (opf. 1897), Mølle, Købmandshdl., Kalkbrænderi og Telefonst.; *Rude* med Skole og Sparekasse for S.-Nølev Sogne (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 117,039 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8894 Kr., Antal af Konti 267); *Kysing* med Skole og Mølle. *Norsminde Havn* (7 F. dyb) med Toldassistentstation, Kro, Købmandshdl., Andelsmejeri og Skærvefabrik. *Tuskjær*, Gde. og Huse. *Vester-Hovgaard*.

Saksild S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 244. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Rathlousdal.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og en Til-

bygning til Korets Østside. De ældste Partier, Koret og den østl. Del af Skibet, ere fra romansk Tid af raa Granit. Norddøren er bevaret, eet oprindl. Vindue tilmuret. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., og Taarnet tilføjedes, alt af Munkesten. Vaabenhuset, af Munkesten og raa Granit, er delvis ombygget 1751. Tilbygningen ved Koret, med Indgang for Præsten, har Sognepræsten Poul Poulsen, † 1730, ladet opføre. Kirken har Bjælkeloft. Udsk. Altertavle i Barokstil. Ny Døbefont af Sten. Prædikestol i Barokstil. I Skibet et Krucifiks og en Malmlysekrone, vistnok fra Reformationstiden. I Vaabenhuset Series pastorum.

En Væbner Jes Palnesen boede 1458 i *Rude.*

I *Saksild* brændte 1868 4 Gaarde og 7 Huse. En 1852 oprettet Folkehøjskole i Saksild blev nedlagt 1876. — *Rude* har en Bylov fra 1743. I Rude staar en 1845 rejst Mindestøtte for Studiosus David Davidsen († 1793); paa Støtten staar: „Rude Fæsteres Velgører 1786"; han gav Bønderne Arvefæste og stiftede et Legat. — *Kysing* brændte 1793 paa to Gaarde nær. Paa Kysing Mark i Nærheden af Norsminde har staaet en Kirke, nævnt 1430 og 1524; til Kysing Sogn hørte ogsaa Storenor og Lillenor i Malling Sogn. Kirkeruinen ses endnu. Efter Sigende skal Kirken være nedbrudt under Svenskekrigen 1658-60. At Saksild Sogn har lidt meget under Krigen, ved man i alt Fald af, at der i Saksild Kirke fra 1659 til 1859 holdtes en af Bønderne indstiftet Takkegudstjeneste 6 Dage om Aaret til Minde om Befrielsen fra det haarde polske Aag. — *Norsminde* er et gammelt Havnested; 1393 gav Erik Menved Aarhus Domkapitel Ret til at kræve Told af de Skibe, der søgte Havnen.

Ved Rude er der fredlyst to stensatte Gravkister fra Oldtiden, 6 og 8 F. lange, dækkede med Overliggersten. Ved Norsminde blev der 1871 fundet en stor Køkkenmødding.

Litt.: *D. H. Wulff*, Bylov for Saksild By i Saml. til j. Hist. VI S. 256 flg.

Nølev Sogn, Anneks til Saksild, omgives af dette, Bjerager og Odder Sogne samt Ning Hrd. (Tulstrup og Malling S.) og det inderste af Norsminde Fjord. Kirken, mod V., ligger $1^3/_4$ Mil S. for Aarhus. De temmelig jævne Jorder ere lerede, nogle sandblandede. Mod N. løber *Odder Aa*. Gennem Sognet gaa Hads-Ning Hrdr.'s Banen og Landevejen fra Aarhus over Odder til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 1353 Td. Ld., hvoraf 639 besaaede (deraf med Hvede 51, Rug 81, Byg 132, Havre 167, Blandsæd til Modenh. 127, Grøntf. 31, Kartofler 6, andre Rodfrugter 42), Afgræsning 305, Høslæt, Brak, Eng m. m. 315, Have 15, Hegn 3, Skov 38, Veje og Byggegr. 37 Td. Kreaturhold 1898: 115 Heste, 561 Stkr. Hornkv. (deraf 348 Køer), 210 Faar, 349 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 142 Td.; 29 Selvejergde. med 137, 27 Huse med 4 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 328 (1801: 240, 1840: 303, 1860: 353, 1890: 338), boede i 68 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomh., 227 af Jordbr., 50 af Industri, 8 af Handel, 1 af Skibsf., 8 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nølev* (1470: Nøddeløff) med Kirke og Skole; *Assendrup* med Andelsmejeri, Jærnbane- og Telegrafst. *Driften*, Gde. og Huse.

Nølev S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 245. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Rathlousdal.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Vaabenhus mod S. og Tilbygning ved Korets Østside. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit. Syddøren benyttes endnu, Norddøren og flere Vinduer ere tilmurede. Paa Skibets Vestgavl staar C. F. H. R. [ɔ: Holstein-Rathlou] 1808. Vaabenhuset er af Munkesten; Tilbygningen (til Præsten) er fra Nutiden. Kirken har fladt Loft. Altertavle i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med interessante Relieffer (den korsfæstede, Syndefaldet, m. m.). Prædikestol i Renæssancestil.

Randlev Sogn omgives af Annekset Bjerager, Halling, Gosmer og Odder

Sogne. Kirken, mod S., ligger $3^1/_4$ Mil S. for Aarhus. De temmelig jævne Jorder ere muldede med Lerunderlag. Gennem Sognet gaa Hads-Ning Hrdr.'s Banen og Horsens-Odder Banen. (den sidste under Anlæg).

Fladeindholdet 1896: 1454 Td. Ld., hvoraf 751 besaaede (deraf med Hvede 21, Rug 132, Byg 160, Havre 185, Frøavl 5, Blandsæd til Modenh. 112, Grøntf. 31, Kartofler 9, andre Rodfr. 95), Afgræsn. 221, Høslæt, Brak, Eng m. m. 322, Have 21, Skov 22, Moser 64, Veje og Byggegr. 50 Td. Kreaturhold 1898: 130 Heste, 594 Stkr. Hornkv. (deraf 428 Køer), 309 Faar, 698 Svin og 34 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 155 Td.; 32 Selvejergde. med 128, 1 Fæstegd. med 2, 121 Huse med 24 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 816 (1801: 374, 1840: 610, 1860: 707, 1890: 746), boede i 173 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 370 af Jordbr., 5 af Gartneri, 153 af Industri, 36 af Handel, 118 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv. Betydeligt Tørveskær.

I Sognet Byerne: *Over-Randlev* (i 13. Aarh.: Ranlog) med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse for R.-Bjerager Sogne (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 84,195 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 7244 Kr., Antal af Konti 428), Købmandshdl. og Andelsmejeri; *Neder-Randlev* med Jærnbanehpl., 3 Købmandshdl. og Mølle; *Bovlstrup Stationsby* med Lægebolig, Bryggeri, Bageri, Købmandshdl., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. *Hovgaarde* (2 Gde.); *Øster Terp* (2 Gde.); *Randlev Hedegaard*; *Guldborg*, Huse; *Hesselbjærg* (2 Gde.) med Mølle; *Drammelstrup*, Huse; *Randlev-Vesterskov*, Gd. og Huse; *Bredkjær*, Gde. og Huse; *Randlev Mose*, Huse; *Nørskov*, Gde. og Huse.

Randlev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 246. Lægd. Kirken tilhører en Aandssvageanstalt i Lübeck.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. og et lille Spir over Skibets Vestgavl. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre og flere Vinduer ere bevarede (Sydd. og Vinduer tilmur.). Korbuen har interessante Relieffremstillinger (Syndefaldet, den korsfæstede m. m., se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 226). Vaabenhuset og Spiret ere opf. i Nutiden i Stedet for de ældre. Kirken har fladt Loft. Altertavlen er et gotisk Alterskab; i Midtpartiet Jmfr. Maria med Jesusbarnet, St. Catharina og St. Barbara, paa Fløjene Apostlene. Moderne Døbefont af Træ (den gl. Granitdøbefonts Kumme staar i Vaabenhuset). Prædikestol i Renæssancestil. Epitafium af Sandsten over Sognepræsten Provst Jochum Brorson, † 1719, med Hustru.

Paa en Bakke ved Sødalsmose har der efter Sagnet ligget et Slot *Sødal*; ved Mergeludgravning er der paa Stedet fundet Murstensbrokker, Potteskaar m. m. — *Randlev Præstegaard* blev afbrændt 1749 (se *St. St. Blicher*, En jydsk Mordbrænderhist.).

Bjerager Sogn, Anneks til Randlev, omgives af dette, Halling Sogn, Kattegat og Saksild, Nølev og Odder Sogne. Kirken, mod V., ligger 3 Mil S. for Aarhus. De til Dels lavtliggende, jævne Jorder ere som i Hovedsognet. Gennem Sognet gaar Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 2582 Td. Ld., hvoraf 1390 besaaede (deraf med Hvede 76, Rug 192, Byg 280, Havre 339, Bælgsæd 3, Frøavl 7, Blandsæd til Modenhed 229, Grøntf. 59, Kartofler 16, andre Rodfr. 186), Afgræsn. 493, Høslæt, Brak, Eng m. m. 488, Have 39, Skov 80, Moser 26, Heder 14, Veje og Byggegr. 48 Td. Kreaturhold 1898: 277 Heste, 1178 Stkr. Hornkv. (deraf 769 Køer), 482 Faar, 1206 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 303 Td.; 62 Selvejergde. med 274, 1 Arvefæstegd. med 5, 1 Fæstegd. med 5, 99 Huse med 19 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 906 (1801: 437, 1840: 675, 1860: 805, 1890: 911), boede i 189 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 49 levede af immat. Virksomhed, 471 af Jordbr., 8 af Gartneri, 19 af Fiskeri

193 af Industri, 17 af Handel, 2 af Skibsf., 99 af forsk. Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bjerager* med Friskole og Købmandshdl.; *Rørth* med Mølle; *Rørth-Elle* med Skole; *Dyngby* med Skole, Fattiggaard (opr. 1885, Plads for 30 Lemmer), Købmandshdl. og Mølle; *Bovlstrup* med Forsamlingshus, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Hylken. Grinsnap*, Gde. og Huse, *Dyngby-Lyng* og *Dyngby-Lund*, Huse. *Bovlstrupstrand*, Huse; *Hylken Strand*, Huse; *Lillemose*, Gd. og Huse, m. m. *Svejgaard* har $18^7/_8$ Td. H., 160 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 19 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Bjerager-Hovgaard* har $15^3/_8$ Td. H., 153 Td. Ld. (deraf 29 i Randlev og 2 i Odder S.), hvoraf 2 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 3 Huse.

Bjerager S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 247. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu; Sydd. og flere Vinduer ere tilmur. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, som har samme Bredde som Skibet, og hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, af Munkesten og raa Granit, tilføjedes. Altertavle i Renæssancestil fra 1625 med Malerier (den korsfæstede og Himmelfarten). Ny Døbefont af Træ. Prædikestol i Renæssancestil. Epitafium over Købmd. Thomas Madsen, † 1680, og Hustru. I en Vognport ved Kirkegaarden staar en af Justitsr. Larsen paa Dybvad skænket Ligbaare fra 1748.

Bjerager-Hovgaard blev 1581 af Oluf Brockenhuus mageskiftet til Kronen, der 1647 gav Eiler Gabrielsen Akeleye Brev paa den. Siden laa den under Aakjær, men blev 1735 af Fru Hedv. Margr. Bornemann skænket til Julius Vilh. Hillerfelt og Ane Lauridsdatter Gjødvad for tro Tjeneste.

Las Palnesen af *Dyngby*, Væbner, nævnes 1438.

Dyngby har været et eget Sogn, der nævnes 1437 og 1468 eller 1478; Sagnet siger, at Kirken, der stod endnu 1524, er brændt og afløst af Bjerager Kirke. Paa D. Atl.'s Tid var Kirkens Plads bebygget. Stedet paavises endnu.

St. St. Blichers Fader Niels B., som var Præst her (1796—1823; Sønnen var Forpagter i Præstegaarden 1811—19), fortæller, at han opførte et lille Hus ved Kirken til Brug for Kirkegængere, ligesom han for Randlev-Bjerager Sogne 1808 stiftede „Selskab for gavnlig Virksomhed", der bestod til 1815 (se Kirkeh. Saml. 4. R. III S. 103-4).

Odder Sogn, det største i Herredet og i gl. Aarhus Amt, omgives af Nølev, Bjerager, Randlev, Gosmer, Ørting, Falling, Torrild og Hvilsted Sogne, samt Ning Hrd. (Astrup og Tulstrup S.). Kirken, noget østl., ligger $2^3/_4$ Mil S. S. V. for Aarhus. De mod N. og V. højtliggende og bakkede (højeste Punkt 291 F., 91 M.), mod S. lavtliggende og jævne Jorder ere sandblandede og lerede. Gennem Sognet løber *Odder Aa* og dens Biaa *Rævsaa*. En Del Skov (Vejlsk., Dyrehave, Ulvsk. m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Aarhus til Horsens og Hads-Ning Hrdr.'s Banen samt Odder-Horsens Banen (den sidste under Anlæg).

Fladeindholdet 1896: 7421 Td. Ld., hvoraf 3300 besaaede (deraf med Hvede 192, Rug 462, Byg 663, Havre 905, Bælgsæd 3, Frøavl 23, Blandsæd til Modenhed 584, Grøntf. 84, Kartofler 34, andre Rodfr. 332, andre Handelspl. 18), Afgræsning 1326, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1482, Have 139, Hegn 48, Skov 602, ubevokset 32, Moser 187, Kær og Fælleder 68, Veje og Byggegr. 217, Vandareal m. m. 20 Td. Kreaturhold 1898: 617 Heste, 2551 Stkr. Hornkv. (deraf 1750 Køer), 726 Faar, 1934 Svin og 80 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 590 Td. (deraf 74 under det tidligere Tvenstrup Sogn); 89 Selvejergde. med 480, 5 Arvefæstegde. med 24, 7 Fæstegde. med 32, 369 Huse med 53 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 4231 (1801: 1239, 1840: 2117, 1860: 2429,

1890: 3670), boede i 611 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 413 levede af immat. Virksomh., 1317 af Jordbr., 29 af Gartneri, 995 af Industri, 312 af Handel, 369 af forsk. Daglejervirks., 138 af deres Midler, og 97 vare under Fattigv.

I Sognet: *Odder* (1363: Oddræth) — $^1/_2$ 1901 329 Huse og 2822 Indb. (1801: 469, 1840: 889, 1890: 2164) —, stor købstadlignende Landsby med brolagt Hovedgade, ved Landevejen og Odder Aa samt ved den nordl. Udkant af Vejlskov (en Del af Byen hedder „Egholm“, en anden „Slippen“), med Kirke, Valgmenighedskirke, Præstegd. og Præstebolig for Valgmenighedspræsten, to Kirkegaarde (den ene ved Kirken, den anden mod N. med et 1894 opf. Ligkapel), Ting- og Arresthus (opf. 1856-57, Plads for 10 Arrestanter), Almueskole (udvidet 1876 og 1893, c. 350

Gade i Odder.

Elever), Realskole (opr. 1872, c. 70 Elever), Friskole, teknisk Skole (opr. 1872, Bygningen opf. 1899, c. 75 Elever), Folkehøjskole (opr. 1889), Amtssygehus med Epidemibygning — Sygehuset er opf. 1879-80, ombygget 1897-98 (Arkitekt: Frimodt-Clausen), Epidemibygningen 1888-89 (Arkit: Arboe); det har i alt kostet 130,000 Kr. og har Plads til 55 Patienter, deraf 25 i Epidemibygn. —, Apotek (opr. 1850), Distriktslægebolig (privat), Andersens Stiftelse med Fribolig for 12 gamle eller svagelige af begge Køn (opr. 1872 af Kancellird. Rasmus A., † 1889, og Hustru; Stiftelsen, hvis Grundkapital er 200,000 Kr., bestyres under Amtsraadets Overtilsyn af en Forstander; Bygningen er opf. 1891), Odder Bornehjem for kirtelsvage Børn (opr. 1886, Bygningen er opf. 1892 og ejes nu af Plejeforeningen i Aarhus), Asyl (opr. 1888, med en 1896 opf. Bygning),

Odder Bank (opr. Nov. 1898; Aktiekapital: 75,000 Kr.; $^{31}/_{3}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 326,351, Vekselkontoen 98,216 Kr.), Hads Hrd.'s Spare- og Laanekasse (opr. $^{27}/_{11}$ 1862; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 1,199,679 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 86,632 Kr., Antal af Konti 2273), Rathlousdal-Odder Vandværk (et Interessentskab, anlagt 1878, udvidet 1898), Gasværk (anlagt 1897), Haandværkerforening med egen Bygning, offtl. Brusebadeanstalt, Herredsfogedbolig (privat), Bolig for Driftsbestyreren paa Hads-Ning Hrdr.'s Banen, et større Hvidtølsbryggeri og Maltgøreri (anl. 1851), 2 Dampsavværker, Farveri, Væveri og Uldspinderi, Maskinfabrik med Jærnstøberi, Garveri, et større Teglværk (aarl. $2^1/_2$ Mill. Sten), Kalkværk, Andelssvineslagteri, Andelsmejeri (Aaholm), 3 Vandmøller („Nedermølle", „Sandager Mølle" og „Stampemølle"), Gartnerier, mange handlende og Haandværkere, m. m., Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Odder Dagblad", 3 Hoteller, Markedsplads (Marked i Feb., Marts, Apr., Juli, Sept. og Nov. med Heste og Kreaturer), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Postkontor, Valgsted for gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. og Sessionssted for 4. Udskrivningskr.' Lægd 244-58. Foran Ting- og Arresthuset staar paa et Granitfodstykke en Broncebuste af Fr. VII, modelleret af F. C. Stramboe, afsløret Okt. 1871. Ved den nordlige Udkant af Skoven er $^{8}/_{8}$ 1898 afsløret et Mindesmærke (raa Granitsten med Broncerelief, modelleret af Thod Christensen) for V. Holstein-Rathlou, † 1884, „Fører for de jydske Herregaardsskytter 1848". Under Anlæg i 1902 er Privatbanen *Horsens-Odder* med Sidebane til Gylling (Lov af $^{16}/_{3}$ 1900). — Andre Byer: *Sander*; *Tvenstrup* med Skole og Mølle; *Svorbæk* (Sorbæk); *Balle* med Skole; *Snærild* med Fattiggaard (opr. 1883, Plads for 80 Lemmer) og Mølle; *Fillerup* med Skole, Savmølle og 2 Vandmøller (Skægsmølle); *Ondrup* med Skole; *Morsholt*. *Studshoved*, Gd. og Huse; *Rold*, Gd. og Huse. *Ulvskov*, Huse. Hovedgaarden *Rathlousdal*, under Stamhuset af s. Navn, har $55^1/_2$ Td. A. og E. Hrtk., 19 Td. Skovsk., 554 Td. Ld. under Hovedgaarden, hvoraf 44 Eng, 70 Skov, Resten Ager; desuden af Fæstegods 78 og af Arvefæstegods 165 Td. Hrtk.; Skovarealet under Rathlousdal er 1064 Td. Ld.; Fæste- og Arvefæstegods samt Skovene ligge i Hads, Hjelmslev-Gjern og Vor-Nim Hrdr.*). Hovedgaarden *Rodsteenseje* har 51 Td. A. og E. Hrtk., 2 Td. Skovsk., 524 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 78 Skov, Resten Ager; desuden $2^3/_4$ Td. Hrtk. Fæstegods. *Petersminde*, Gd., har $15^3/_4$ Td. H., 150 Td. Ld., (66 i Nølev S.), hvoraf 19 Eng, 4 Skov, Resten Ager. *Favrgaard* har 15 Td. H., 202 Td. Ld., hvoraf 22 Skov, 6 Eng, 7 Tørvemose, 14 opdyrket Tørvemose, 3 Have, Resten Ager; 2 Huse.

Odder S., en egen Sognekommune, delt i 3 Sognefogeddistrikter, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 253 (østre Distr.: Odder, Sander, Ondrup, Morsholt, Rodsteenseje), 254 (vestre Distr.: Balle, Snærild, Fillerup, Rathlousdal) og 245 (det nedlagte Tvenstrup Sogn med Svorbæk). Kirken tilhører to Privatmænd.

---

*) Til *Stamhuset Rathlousdal*, som omfatter Hovedgaardene R., Gersdorffslund og Sophienlund, høre 657 Td. Hrtk. af alle Slags, hvoraf fri Jord 158, indtaget til Skov 37, Bondergods 218, Kirke- og Kongetiende 244 Td.; i Bankaktier 14,000 Kr., i Fideikommiskapitaler omtr. 819,200 Kr. foruden 3512 Td. Byg i aarl. Arvefæsteafgifter af bortsolgt Gods. Hovedgaardenes Tilliggende er 1460 Td. Ld. foruden 1380 Td. Ld. Skov. Med Stamhuset er forenet det Brounsvardenske Fideikommis, 48,512 Kr.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Vaabenhus og Korsarm mod N. samt Tilbygning mod S. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, af Granitkvadre og Munkesten, tilføjedes. Korsarmen, af Mursten, med Tøndehvælving af Brædder, er opf. 1674 af Admiral Jens Rodsteen; den benyttes dels til Siddepladser, dels til Gravkapel for Rodsteensejes Ejere. Tilbygningen til Varmeapparat, med en høj Skorsten, er fra Nutiden, af smaa røde Mursten. Altertavle i Renæssancestil fra Midten af 17. Aarh., med godt Snitværk (Nadveren; se Kirkehist. Saml. 4. R. II S. 332). Alterstager fra 1652, skænkede af Skovrider Ernst Melckersen og Hustru. Romansk Granitdøbefont med Løver og Løvværk. Prædikestol i Renæssancestil. I Korsarmen et stort Epitafium af Sandsten og Marmor i Rokokostil over Admiral J. Rodsteen, † 1706, og Hustru Sophie Am. Gersdorff. Smstds. et Epitafium over Tingskriver Jesper Rasmussen, † 1679, og Hustru (Malerier af dem og Børn). I Vaabenhusets Østmur en romansk Ligsten med Kors og dobbelt Rebsnoning. — Porten i Kirkegaardsdiget, med Kamgavle, er fra den senere Middelalder. Ved Kirkegaardsmuren en stor Kampesten, „Stodderstenen".

Valgmenighedskirken er opf. 1885-86 (indv. $^{14}/_{8}$ 1886) af røde Mursten (Arkitekt: Lieutn. Chr. Jensen) og bestaar af Skib og Kor samt et Taarn med Spir mod V. Loftet er fladt; Koret er dekoreret. Ingen Altertavle; Sandstensdøbefont.

Rathlousdal var fra først en Bondeby *Loverstrup* og overdroges Rigsdrosten Joachim Gersdorff af Fr. III for hans Jordegods i Skaane. I L. laa tidligere en stor Bondegaard af samme Navn, som 1570 mageskiftedes af Fr. II til Knud Mogensen, Foged paa Bygholm, en Søn af Mogens Lauridsen Løvenbalk paa Tjele og Fru Genete Cragengelt. Fra J. Gersdorff kom L. til hans Svigersøn Hofmester Gregorius Rathlou, der gav den Navnet R. Efter hans Død 1681 fulgte hans Søn Jagtjunker Fr. Carl R., og 1708 dennes Broder Gehejmer. Chr. R. († 1752), som $^{7}/_{8}$ 1749 oprettede R. og Gersdorffslund til et Stamhus (R. 25, Gersdorffslund 48, Bøndergods 509, Tiender 211 Td. H.; senere blev det saml. H. forøget til 1002 Td.) for sin Frues Brodersøn Statsminister Joach. Otto Schack-Rathlou, efter hvis barnløse Død 1800 Stamhuset tilfaldt den beslægtede Familie Holstein-Rathlou, nemlig Kmhr. Niels Rosenkrantz H.-R., † 1846, Sønnen af samme Navn, † 1850, og dennes Søn, den nuv. Besidder, Hofjægerm. Chr. F. E. Holstein-Rathlou. — Hovedbygningen (se Vignetten S. 156), af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist, er opf. 1769. Fløjene til Stuehuset og Ladebygningerne ere dels af Grundmur, dels af Bindingsværk. I den smukke Have staa flere Støtter af Wiedewelt, deribl. en 1783 rejst 4 Al. høj Obelisk af norsk Marmor over Joach. O. Schack-Rathlous Datter, Dorthea Sophie, g. m. Baron C. A. Haxthausen. — I Lystskoven er der 1857 ind i en Banke opf. et Gravkapel for Familien Holstein-Rathlou (se Gosmer Kirke S. 172).

Rodsteenseje er opstaaet af en Hovedgaard *Hovedstrup*, der vistnok i 14. Aarh. ejedes af Ridderen Laurids Truidsen i Gylling, med hvis Datterdatter Elsebe Markvardsd. Rostrup den kom til Jens Allæsen. Disses Søn Laurids Jensen ejede H. 1444. Den næste Ejer var Christen Steen, 1458 Foged paa Aakjær, saa hans Søn Henrik S. 1494 og 1514, dennes Søn Christen S. 1550, med hvis Datter Else den kom til Oluf Brockenhuus, som 1581 mageskiftede den til Kronen for Sebberkloster. H. var derefter en Bondeby og en ufri Gaard, der hørte til det Gods, som Joach. Gersdorff fik af Kronen (se ovfr.). Hans Svigersøn Admiral Jens Rodsteen lod 1681 Gaarden ombygge og gav den sit nuv. Navn. Med hans Datter Øllegaard kom R. til Oberst Fr. Chr. Rantzau, † 1724, og efter Enkens Død 1736 overdroges R. (42, Skov og Møllesk. 14, Tiender 90, Gods 248 Td. H.) for 21,500 Rd. til Oberst Malte Sehested, † 1754, hvis Enke Sophie Am. Rantzau døde 1790. R. arvedes af deres Børn Mette Sophie Sehested, g. m. Oberstlieutn. Peder v. Weinigel († 1797), Hofjunker Iver Chr. S. († 1793) og Oberstlieutn. Jens Fr. S. († 1766). Sidstnævntes Datter Sophie Am. Rantzau Sehested, † 1838 (g. 1. m. Kmhr. Greve Ditl. Trampe, 2. m. Kmjkr. Chr. M. v. Voss), ejede R. indtil 1835, da den ved Aukt. blev solgt for 50,400 Rd. til O. V. Hagemann. Han solgte den 1857 for 190,000 Rd. til Kmhr. Dahl til Moesgd. og H. C. O. Møller til Constantinsborg, som 1869 solgte den for 212,000 Rd. til den nuv. Ejer, Hofjægerm. Holstein-Rathlou til Rathlousdal. — Hovedbygningen, der er opf. 1681, bestaar af 3 Fløje, med en høj Kælder af Kamp og Stue af svært Egebindingsværk; midt paa Hovedfaçaden staar et af Malte Sehested opf. Taarn. Paa Gaarden findes en Del Malerier, deribl. af nogle af nogle af Ejerne. (Om R. se *A. Thiset*, i Herregaardenes Adresseavis 1879 Nr. 1-6).

Tyge Kalf af *Tvenstrup* nævnes 1492.

Tvenstrup, med Svorbæk, var tidligere et eget Sogn og Anneks til Odder. Ved kgl. Reskr. af $^{27}/_{9}$ 1674 befaledes det, at Tvenstrup Kirke skulde nedbrydes og Materialet benyttes til Odder Kirke („den dermed noget større at gøre“), siden Admiral Jens Rodsteen havde indberettet, at T. Sogn „er saa ringe og af saa liden en Almue, at den ikke skal være god for at holde Kirken vedlige, men den daglig derfor mere og mere skal forfalde, saa endelig dens totale Ruin i Længden befrygtes“. Sognefolket udvirkede dog hos Admiralen, at det beholdt Kirken mod selv at holde den vedlige, og den vedblev at være Anneks til Odder indtil 1820, da den nedbrødes paa Grund af Brøstfældighed. Kirken, der var uden Taarn, har ligget lige V. for Byen. Altertavlen, som oprindl. synes at have været i Odder Kirke (se Kirkeh. Saml. 4. R. II S. 331) og at være solgt derfra 1645, er nu i Nationalmuseet; den er fra omtr. 1200, af drevne forgyldte Kobberplader med Fremstillinger bl. a. af Christi Liv; Klokken kom til Odder Kirke, Uret til Rodsteensejes Bygning, de to Døbefonter til Rodsteensejes Have.

Ved Skellet mellem Fillerup og Lundhof Marker stod i Middelalderen *Ulv Kirke*; 1490 udstedtes et Lovhævd bl. a. paa 4 Gaarde i Ulv Sogn; Kirken nævnes endnu

Rodsteenseje.

1506 og 1524. Grundstenene paa Hovedbygningen paa *Favrgaard* (den er opf. 1858, men Midtpartiet er ældre) skulle være tagne fra den.

Paa Rodsteenseje skal der tidligere have været Tingsted paa den saakaldte Tingbakke; senere var Tingstedet mellem Fillerup og Lundhof; det nedlagdes ved Beg. af 19. Aarh., hvorefter der midlertidig holdtes Ting i en Gaard i Fillerup, indtil Tinghuset i Odder blev opført.

Paa Rathlousdals Jorder har der været en hellig Kilde, der ansaas god for Hudsygdomme og søgtes endnu i 19. Aarh.; 1889 opførtes om Kilden en halvcirkelformet Kampestensmur ind i Bakkeskrænten, og Vandet optages nu i en stor Stenkumme; omkring Kilden er udhugget: „Hellig Kilde“ og Aarst. 1889.

Hvilsted Sogn omgives af Odder og Torrild Sogne, Hjelmslev Hrd. (Fruering S.) samt Vor Hrd. (Hylke S.), Hjelmslev Hrd. (Fruering og Vitved S.) og Ning Hrd. (Astrup S.). Kirken, noget sydl., ligger $2^1/_2$ Mil S. V. for Aarhus og 1 Mil Ø. S. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, temmelig jævne Jorder (højeste Punkt 337 F., 104 M.) ere meget lerblandede. Nogen Skov (Rantzausgave Sk.). I Vest- og Nordvesthjørnet gaar Landevejen fra Aarhus til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 1778 Td. Ld., hvoraf 892 besaaede (deraf med Hvede

60, Rug 137, Byg 195, Havre 326, Blandsæd til Modenh. 79, Grøntf. 18, Kartofler 6, andre Rodfr. 70), Afgræsn. 333, Høslæt, Brak, Eng m. m. 327, Have 17, Skov 149, Moser 11, Kær 4, Veje og Byggegr. 44 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 649 Stkr. Hornkvæg (deraf 438 Køer), 187 Faar, 540 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 170 Td.; 36 Selvejergde. med 151, 54 Huse med 19 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 488 (1801: 231, 1840: 450, 1860: 509, 1890: 518), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 7 levede af immat. Virksomhed, 291 af Jordbr., 4 af Gartneri, 96 af Industri, 16 af Handel, 78 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hvilsted* med Kirke, Præstegd., Skole, Købmandshdl. og Mølle; *Onsted* med Skole og Mølle. Hovedgaarden *Rantzausgave* har $41^1/_4$ Td. H., 530 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 130 Skov, Resten Ager. *Lethenborg* har $28^1/_4$ Td. H., 288 Td. Ld. (i Hvilsted, Fruering og Hylke S.; i det sidste Stuehuset), hvoraf 8 Eng, Resten Ager.

Hvilsted S., een Sognekommune med Astrup og Tulstrup i Ning Hrd., hører under Ning Hrd.'s Jurisdiktion (Aarhus), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 242. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Rest af et Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit. Norddøren og et Par Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarn og Vaabenhus, af Munkesten, tilføjedes. Taarnet, med hvælvet Underrum, blev senere nedtaget i Højde med Skibet (Taarnet skal være nedstyrtet 1777). Altertavle i Renæssancestil. Bægerformet Granitdøbefont. Epitafium i rig Renæssancestil over Ridefoged Jacob Jensen til Kanne, † 1661, med to Hustruer, opsat 1641, og et mindre over Mikkel Pedersen Skriver, ligeledes til Kanne, og Hustru. Deres Ligsten ved Vestgavlen i Kirken. Tidligere Kalkdekorationer ere overkalkede.

Rantzausgave hed tidligere *Kanne*. Canegaard var oprindl. en lille Adelsgaard, der før 1464 var bleven „schured i fald" (ɔ: forbrudt til Kronen for ikke ydet Ledingspligt); den ejedes da af Brødr. Peder og Las Mikkelsen, 1497 af Mikkel Lassen, 1499 af Las Mikkelsen, 1548 af Hans og Rasmus Mikkelsen. Disse sidste førte en mangeaarig Markskelstrætte med de „Balle Mænd", der vare deres nære Frænder, og den fik en blodig Ende, idet Rasmus Mikkelsen med sine to Sønner dræbte to af de Balle Mænd, der vare hans egne Søstersønner, paa det omtvistede Stykke Jord, hvorfor K. 1575 af Hans Mikkelsen og Ove Rasmussen blev afstaaet til Kronen. Denne maa atter have afhændet K., thi 1609 tilhørte den Mikkel Skriver, 1616 Peder Mikkelsen, 1641 Jakob Jensen († 1661); 1661 fik Lisbet, sl. Kapt. Bødtkers Efterlev., af Kronen Bevilling at nyde K., og 1664 hendes Datter Anna Christine B., og hun beholdt den til 1687, skønt Kronen 1666 solgte den til Axel Sehested, som solgte den til Grev Mogens Friis, der 1674 solgte den til Admiral Jens Rodsteen; den havde saa Ejere sammen med Rodsteenseje, indtil Sønnen af Chr. Fr. Rantzau (der gav den Navnet R.), Frands R. († 1768), overtog den (18, 65 og 204 Td. H.) 1736 for 15,500 Rd.; han testamenterede den 1765 til sin Søsterdatter Jmfr. Øllegaard Rodsteen Sehested. Senere ejedes den af A. Secher og dennes Enke f. Engelsted, hvorefter den i 1840'erne købtes for 80,000 Rd. af Kammerrd., senere Jægerm. P. J. Neergaard, der 1873 overdrog den for 360,000 Kr. til Sønnen, den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær, cand. jur. P. C. S. Neergaard. — Hovedbygningen, af Grundmur i 2 Stokv., er opf. 1873.

Lethenborg er i Beg. af 19. Aarh. dannet af 3 sammenkøbte Gaarde, Tammestrup-Øde, Lille-Lethenborg og Røjgaard (1562: Rodgd.; den sidste var i sin Tid paa over 20 Td. H. og nedbrødes 1839), af P. Herschend til Herschendsgave og ejedes af Familien til langt op i 19. Aarh.; 1893 købtes den (med ubetydelig Besætning) ved Tvangsaukt. for 132,000 Kr. af den nuv. Ejer Seminarieforstander, Landstingsmd. P. Bojsen. — Gaarden er opf. 1897 efter en Brand 1896; Stuehuset er i 2 Stokv.

Hvilsted var Anneks til Astrup, indtil det $^1/_1$ 1872 blev et eget Pastorat.

Torrild Sogn, hvis Anneks er Vedslet i Vor Hrd., omgives af dette (Vedslet S.), Hjelmslev Hrd. (Fruering S.), Hvilsted, Odder, Falling og

Hundslund Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger 3 Mil S. V. for Aarhus og $1^1/_4$ Mil S. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, temmelig bakkede Jorder ere sand- og lerblandede. En Del Skov (Nørresk., Søndersk., Tornsbjærg Sk., Fensholt Sk.). Paa Sydgrænsen løber Odder Aa.

Fladeindholdet 1896: 3256 Td. Ld., hvoraf 1264 besaaede (deraf med Hvede 18, Rug 265, Byg 277, Havre 488, Blands. til Modenhed 118, Grøntf. 26, Kartofler 16, andre Rodfr. 56), Afgræsn. 623, Høslæt, Brak, Eng m. m. 579, Have 22, Skov 555, Moser 58, Kær og Fælleder 69, Heder m. m. 25, Veje og Byggegr. 59 Td. Kreaturhold 1898: 228 Heste, 879 Stkr. Hornkv. (deraf 534 Køer), 467 Faar, 624 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 227 Td.; 9 Selvejergaarde med 54, 20 Arvefæstegde. med 91, 12 Fæstegde. med 48, 44 Huse med 13 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse, hvoraf $^1/_4$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 570 (1801: 422, 1840: 550, 1860: 533, 1890: 573), boede i 107 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomh., 369 af Jordbr., 121 af Industri, 7 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

Døbefont i Torrild Kirke.

I Sognet Byerne: *Torrild* (gml. Form: Thorril) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_3$ 1900 var Sparernes Tilgodeh. 42,612 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3551 Kr., Antal af Konti 347), 2 Møller, Andelsmejeri og Telefonst.; *Krogstrup*; *Fensholt* (1486: Ferensholt). *Johannesro*, Gd.

Torrild S., en egen Sognekommune, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 255. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af huggen og raa Granit. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og der opførtes et Taarn af Granitkvadre og Munkesten, senere nedbrudt i Højde med Skibet, hvorefter det nuv. Taarn opførtes V. for det gamle. Det ældre Taarnrum har fladt Bræddeloft. Vaabenhuset, af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, er en nyere Tilbygning. Ifl. Indskrift paa Taarnmuren er Kirken 1768 bleven repareret af Ejeren, Sognepræsten Johs. Hillebrandt. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil, den første fra 1610, den sidste fra 1616. Smuk romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk (se Aarb. f. n. Oldk. 1881 S. 270). I Loftet et Skib. — Ifl. D. Atl. skal Kirken være udvidet med Materiale fra et Kapel, som før stod ved Rindelevgaard i Fruering Sogn.

Ved Torrild er der en fordums hellig Kilde, *Blidekilden*, som Sagnet lader være opkaldt efter en Jmfr. Blide i Fensholt.

Hundslund Sogn omgives af Torrild og Falling Sogne, Horsens Fjord og Vor Hrd. (Søvind, Gangsted og Vedslet S.). Kirken, midt i Sognet, ligger 4 Mil S. S. V. for Aarhus. De for det meste højtliggende, særlig mod S. bakkede Jorder (Bavnehøj, 292 F., 92 M., med trigon. Station) ere ler- og sandblandede. En Del Skov (Vestersk., Skabelund Sk., Aktieplantagen). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus over Odder til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 5331 Td. Ld., hvoraf 2434 besaaede (deraf med Hvede 21, Rug 521, Byg 536, Havre 864, Boghvede 4, Bælgsæd 4, Blandsæd til Modenh. 189, Grøntf. 30, Kartofler 35, andre Rodfr. 230), Afgræsn. 1033, Høslæt, Brak, Eng m. m. 943, Have 48, Skov 484, ubevokset 15, Moser 33, Kær 21, Hegn 7, Heder 237, Veje og Byggegr. 72 Td. Kreaturhold 1898: 393 Heste, 1740 Stkr. Hornkv. (deraf 1182 Køer), 857 Faar, 1383 Svin og 44 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 373 Td.; 89 Selvejergde. med 326, 1 Fæstegd. med 4, 192 Huse med 43 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1401 (1801: 837, 1840: 1355, 1860: 1504, 1890: 1469), boede i 313 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomh., 765 af Jordbr., 15 af Gartneri, 21 af Fiskeri, 296 af Industri, 33 af Handel, 3 af Skibsf., 176 af forsk. Daglejervirks., 67 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hundslund*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, privat Forskole, Forsamlingshus (opf. 1880), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1872; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 43,097 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2408 Kr., Antal af Konti 307) og Teglværk; *Oldrup* med Skole og Andelsmejeri (Bækkelund), *Hadrup* med Mølle; *Sødrup*; *Tendrup* (1320: Tennetorp); *Kjærsgaarde* med Købmandshdl.; *Torup* med Mølle; *Trustrup* med Mølle; *Svinballe*; *Sondrup* med Skole og Andelsmejeri; *Skabelund* med Færge til Alrø. *Ovdrupgaard* har 17 Td. H., omtr. 232 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 21 Skov, Resten Ager; ved Gaarden et Andelsmejeri. *Ruslandgd.*; *Karisenlund*, Gd.; *Øster-* og *Vestergd.*

Hundslund S., en egen Sognekommune, delt i to Sognefogeddistrikter, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd. 256 (nordl. Distr.) og 257 (sydl.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.), flere Vinduer, Korbuen og en lille (tilmur.) Dør i Korets Sydmur ere bevarede. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Samtidig opførtes Taarnet, med hvælv. Underrum med Spidsbue ind til Skibet, af Granit og Munkesten, og Vaabenhuset, af samme Materiale. I Vaabenhusets Mur er der indsat to romanske Ligsten (se *Løffler*, Gravst. Pl. IV). Altertavle i Renæssancestil med Snitværk samt et Maleri (Christus og Johannes ved Jordan) af Dalsgaard fra 1891. Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Prædikestol fra 1700. Over Korbuen et Krucifiks. Orgel fra 1890. Sjælden Mindetavle over 2 Gaardes Beboere i Hadrup (restaur. i nyeste Tid). Paa Kirkegaarden Mindesten over Sognepræst Jens Møller Vogelius († 1861).

Skabelund var fordum en adl. Hovedgaard, der 1543 ejedes af Rasmus Skade, 1560 af Niels Madsen og Maren Rasmusdatter Skade, hvis Søn Mads Nielsen (Skade) 1583 mageskiftede denne af ham selv beboede Hovedgaard „Skoblingaard“ med „Skobling“ Mølle til Kronen.

Ovdrupgaard var fordum en By paa 3 Gaarde og en Vandmølle, Tuemølle; den blev 1772 samlet og opbygget af Andr. Woetmann, Forvalter paa Aakjær, som 1775 solgte den til Kmhr. Beenfeldt til Serridslevgd. Nu ejes den af J. C. Leth, der købte den 1894 for 175,000 Kr. — Gaarden er nyopført efter en Brand 1884.

Hundsluud Kirke blev af Bisp Tyge i Aarhus henlagt til Kantordømmet i Aarhus, da Kirkeejeren havde dræbt Præsten Ugot og derved forbrudt sin jus patr., hvilket Lunds Ærkebisp stadfæstede 1284.

Paa Sødrup Mark har staaet en Kirke, *Oldrup Kirke*, der var Anneks til Hundslund, og hvis Grundvold endnu ses. Til Sognet hørte Oldrup, Sødrup, Hadrup og maaske Ovdrup. Det bestod endnu 1579; thi da udgik Kongebrev om, at Sognepræsten, som i Annekset, Oldrup Sogn, havde en Præstegaard, hvoraf der aarl. svaredes Landgilde til Aarhusgd., indtil videre maatte fritages derfor.

Ved Sondrup er der en fordums hellig Kilde (den tabte sin Kraft, da en Mand badede sin skabede Hest i den).

Ørting Sogn omgives af Annekset Falling, Gosmer og Odder Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger $3^1/_2$ Mil S. S. V. for Aarhus. De højtliggende, noget bakkede Jorder (Mølhøj, 178 F., 56 M.) ere overvejende lerede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus over Odder til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 1537 Td. Ld., hvoraf 635 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 113, Byg 142, Havre 170, Frøavl 3, Blandsæd til Modenh. 91, Grøntf. 19, Kartofler 14, andre Rodfr. 76), Afgræsn. 210, Høslæt, Brak, Eng m. m. 222, Have 23, Skov 193, Moser 214, Veje og Byggegr. 40 Td. Kreaturhold 1898: 103 Heste, 464 Stkr. Hornkv. (deraf 314 Køer), 195 Faar, 444 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 121 Td.; 28 Selvejergde. med 108, 81 Huse med 10 Td. Hrtk. og 32 jordløse Huse, over $^1/_4$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 619 (1801: 350, 1840: 504, 1860: 536, 1890: 614), boede i 134 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 235 af Jordbr., 5 af Gartneri, 138 af Industri, 26 af Handel, 142 af forsk. Daglejervirks., 19 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Ørting* (1302: Yrthinge) med Kirke, Præstegd., Skole, Fattiggaard (opr. 1883, Plads for 26 Lemmer), Sparekasse for Ø.-Falling Sogne (opr. 1883; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 87,808 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4420 Kr., Antal af Konti 409), Mølle, Teglværk og Telefonstation. *Vestergaarde* og *Østergaarde*, Gde. og Huse. *Dybvads Mølle.*

Ørting S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 252. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu. Nordd. og et Par Vinduer ere tilmurede. I den senere Middelalder blev Koret hvælvet, medens Skibet beholdt sit Bræddeloft. Samtidig opførtes Vaabenhuset af raa Granit og Munkesten. Taarnet er opf. 1891 (Arkit.: Frimodt-Clausen, Aarhus) af Munkesten. I Kirkens Sydmur er indmuret et Par middelalderlige Ligsten med Korsfigurer. Altertavle fra 1896 med et Maleri (Christus i Emaus) af Anker Lund (den gl. Altertavle, et gotisk Alterskab, er ophængt i Skibet; Fløjene mangle). Døbefont af Kalksten. Prædikestol i Renæssancestil.

Østergaarde var fordum en samlet Ejendom, som Væbneren Erik Andersen 1390 solgte til Bisp Peder i Aarhus. Biskop Ulrik fik 1435 nyt Skøde paa den af Væbneren Mogens Nielsen. — Johan Niclissun de *Yrthinge* nævnes 1302. — *Bilsbæk* i Ørting Sogn omtales 1433.

I Vestergaarde (den Del, der kaldes „Halen") er en fordums hellig Kilde, *St. Helene Kilde.*

Falling Sogn, Anneks til Ørting, omgives af dette, Gosmer og Gylling Sogne, Horsens Fjord, Hundslund, Torrild og Odder Sogne. Kirken, mod Ø., ligger $3^3/_4$ Mil S. S. V. for Aarhus. De i den vestl. Del noget højtliggende og bakkede Jorder (mod S. Ulstrupbakkerne med Bavnsbjærg, 116 F., $36{,}_5$ M.) ere overvejende muldede med Lerunderlag, nogle Steder

dog lette, sandmuldede. Gennem Sognet løber *Aakjær Aa.* En Del Skov (Tammebjærg Sk., Spaakjær Sk., Hestehave). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus over Odder til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 3878 Td. Ld., hvoraf 1520 besaaede (deraf med Hvede 96, Rug 242, Byg 339, Havre 473, Bælgsæd 4, Blands. til Modenh. 153, Grøntf. 41, Kartofler 18, andre Rodfr. 151), Afgræsn. 648, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1022, Have 26, Skov 507, Moser 35, Kær og Fælleder 44, Veje og Byggegr. 76 Td. Kreaturhold 1898: 236 Heste, 1247 Stkr. Hornkvæg (deraf 863 Køer), 549 Faar, 783 Svin og 54 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 318 Td.; 43 Selvejergde. med 302, 18 Huse med 16 Td. Hrtk. og 62 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 761 (1801: 592, 1840: 807, 1860: 855, 1890: 784), boede i 137 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 12 levede af immat. Virksomhed, 578 af Jordbrug, 7 af Gartneri, 88 af Industri, 31 af Handel, 38 af forsk. Daglejervirks. og 30 af deres Midler.

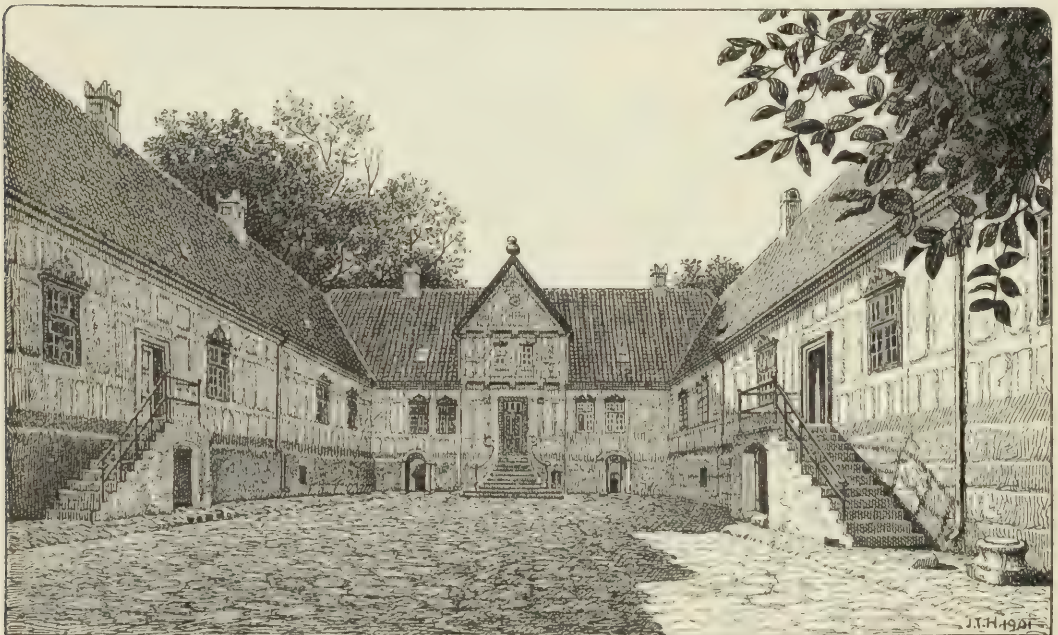
I Sognet Byerne: *Falling* med Kirke og Skole; *Aalstrup* med Skole og Andelsmejeri (Kjærholm); *Halkjær*; *Amstrup* med Udskibningssted (ved Broen kun 1-2 F. Vand) og Pakhus. *Skoven*, Huse; *Aalstrup Huse*; *Aakjær Huse.* Hovedgaarden *Aakjær*, med Afbyggergaardene *Uldrupgaard* og *Damsgaard* samt *Vadsmølle* (Vandmølle), har 120 Td. H., omtr. 2040 Td. Ld. (i Ørting, Falling og Hundslund Sogne), hvoraf 150 Eng, 620 Skov, Resten Ager; til Vadsmølle høre desuden 24 og under Skovridergaarden *Felshøj* 21 Td. Ld.; til Aakjær et Savskæreri. Andre Gaarde: *Lundhof* ($9^{1}/_{4}$ Td. H., omtr. 307 Td. Ld., hvoraf 107 Skov) og *Brændebygegaard* eller *Brandbygd.* (1426: Brendbyggested).

Falling S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 251. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Kapel ved Korets Nordside. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Apsis' Sokkel har Rebsnoning. Begge Døre (Nordd. tilmur.), Korbuen og et Vindue i Apsis ere bevarede. Mellem Kor og Apsis er en dobbelt Granitbue. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger (Apsis har en yngre, flad Hvælv.), og Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, af samme Bredde som Skibet, tilføjedes. Vaabenhuset, af smaa Mursten, er nyere; Kapellet er opf. 1780 for Aakjærs Ejere. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil, den første stafferet 1748 af Hedevig Margr. Bornemann, den anden fra 1585. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer og Løvværk. I Skibet Epitafium over Provst Hans Rasmussen Skjolde, † 1693, og Hustru, opsat 1681 (med Bill. af dem og Børn). Malmlysekrone i Renæssancestil. I Kapellet et Epitafium over den her begr. Fru Hedevig Margr. Bornemann, † 1749, g. 1. med Etatsr. Bendix Lassen, 2. med Oberst Matthias Rosenørn til Damsgd. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Aakjær nævnes første Gang 1386, da Nicolaus Rostrup førte Vidne, at den Grund, hvorpaa „Akyer" er bygget, tilhørte ham, hans Brødre og Søstre og blev aldrig forbrudt paa Grund af Udskejelser eller Forbrydelser. 1398 skødede Avo Krabbe til Biskop Bo i Aarhus al sin Hustru Silæs Ret i „Kærsgaard, Swinebaligh og Akær" og stadfæstede det Skøde, som Brødr. Gotskalk og Benedict Rostrup og deres Svoger Johs. Allæsen havde givet Bispen derpaa. Rostrupperne havde faaet dette Gods efter deres Forældre Markvard Rostrup og Cæcilie, Datter af Hr. Laurids Truidsen i Gylling. Af Bispernes Fogeder paa A. kendes Jes Palnesen 1417 (jfr. Rude, S. 158), Mikkel Storm 1423, Henrik Sandberg 1426-41, Christen Steen 1458, Gunde Lange 1460-70, Hr. Niels Lange 1479-86, Tyge Jensen (Seefeld) 1488. A. tilfaldt ved Reformationen Kronen og lagdes først under Aarhusgaard, men blev fra 1548 et eget Len, hvortil hørte Hads Hrd. (1580-88 og 1597-1650 var det dog forenet med Skanderborg). Saaledes blev A. Sæde for en kgl. Lensmand, men samtidig blev det kgl. Slot (Almuen kalder endnu Hovedgaarden „Slottet"), som dog kun sjældent besøgtes af Kongerne. Efter 1660 blev det et eget Amt (se S. 157), medens Gaarden

1661 udlagdes til Joachim Gersdorffs Arvinger, af hvilke Fr. Gersdorff paa Skiftet fik A., som han snart efter solgte for 32,000 Rd. Specier til Peder Griffenfeld, der straks efter bortbyttede A. til Generallieutn. Jørgen Bielke mod Samsø; men dette er vel ikke gaaet i Orden, thi 1674 skødede Gersdorff A. til Jørgen Bielke; han skødede 1675 A. for 32,000 Rd. til Chr. Gersdorff, der 1677 mageskiftede A. (800 Td. H.) mod Isgaard (550 Td. H.) og 15,000 Rd.; 1678 skødede Chr. Gersdorff A. (89 Td. H. og Gods) til sin Svoger Otte Krabbe, der 1697 skødede A. (76, Tiender 101 og Bøndergods 466 Td. H.) til Etatsr. Bendix Lassen († 1717), hvis Enke Hedevig Margr. Bornemann ægtede Oberst Matthias Rosenørn († 1725); dernæst ejedes den af hendes Søn af 1. Ægteskab, Major Henr. Lassen († 1732), derpaa atter af hende, efter hvis Død 1749 A. (med Bjerager Hovgd., 9, og en anden Gd., 4 Td. H.) for 55,000 Rd. kom til hendes Svigersøn Tøger Lasson til Dybvad, efter hvis Enkes Død 1783 A. (76, Tiender 121, Bøndergods 478, Dybvad 11, Tiender 94 og Bøndergods 254 Td. H.) overtoges af hans Svigersøn, Kmhr. Fr. Chr. Tønne v. Lüttichau, † 1805, bekendt fra „den jydske Proprietærfejde“ (se *E. Holm*, Kampen om Landboreformerne, S. 197 flg.). Han skødede den og Dybvad (64, Tiender 158, Gods 470; Dybvad 11, Gods 164 Td. H.) 1753 til Rigsgreve Gehejmer. v. Münster-Meinhövel for 372,000 Rd. i Pistoler

Aakjær.

(hver 4 Rd.), denne skødede A. 1794 for 310,000 Pistoler (hver $4^2/_3$ Rd.) til Gehejmer. Fr. Otto v. der Nath, hvis Dødsbo 1802 skødede A. for 133,000 Rd. til Kmhr. Henrik Grev Reventlow og Kmjkr. Major Andr. Hartv. Barth. Fr. Baron Bernstorff; den første solgte den 1836 til Joseph Gerson Cohen for 200,000 Rd.; 1857 blev den for 530,000 Rd. solgt til Jægerm. P. J. Neergaard, som 1884 for 1,460,000 Kr. overdrog A. og Dybvad til Sønnen, den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær, cand. jur. Chr. P. . Neergaard.

Om *Aakjær Slot* vides, at Lensmanden paa Aarhusgd. Peder Ebbesen Galt 1546 fik kglt. Paabud om at bygge paa A., hvorfor Kongen tilskrev Abbedissen i Maribo Kloster om at give Peder Ebbesen Lov til at lade hugge Tømmer i en af Klosterets Skove (1547 fik Lensmanden tillige Ordre om at forøge Kongens Stod paa A. med gode Heste). Bygningerne synes dog at have været gamle og utilstrækkelige. Lensmanden Christen Munk fik derfor i 1576 Brev om, at da A. Slot efterhaanden forfaldt meget, og der ikke var Huse med Kamre i, hvori Kongen kunde opholde sig, skulde han opføre et Hus, hvori Kongen kunde have en bekvem Bolig. Stald-, Bryggers-, og Ladegaarden vare ligeledes saa forfaldne, at han skulde opføre nye, hvor Behov gjordes. Slotsbygningen synes atter 1601 at være i daarlig Forfatning, og Kongen bød, at da „den runde Kvist, hvor den Trappe er, der gaar ned fra vort Kammer og ud til Jægergaarden, skal have givet sig ud fra Muren paa Huset“, skulde Kvi-

sten nedtages og Stenene opbevares; 1612 udgik Ordre om at bygge en Stenbro fra Ladegaarden til „Svend Feldings Vandsted“. Slottet led en Del i Krigen 1627-29. I en Synsforretning 1646 nævnes: Det søndre Hus med den hvide Sal og derunder Skolen; Huset med Prinsens Gemak og derunder Borgestue og Køkken; det store murede Hus med Fruerstuen og Kongens Gemak; Huset med Portgennemkørsel og Fængsel (paa dette Hus var et Par Rundeler); Møllehuset; Broen mellem Slottet og den mellemste Gaard; Bryggerhuset, Huset langs med Graven ved Vindebroen; Ridestalden; Møllebroen. — Den nuv. Hovedbygning, til Dels opf. paa de gamle Fundamenter og restaur. i 18. Aarh. af M. Rosenørn og Tøger Lasson, bestaar af 3 Fløje i 1 Stokv. med høj Kælder af Bindingsværk, paa Kampestensfundament. En stor Del af Avlsbygningerne brændte $^{16}/_{4}$ 1900.

Til Aakjær knytter sig en Del af Fortællingerne om Sagnhelten *Svend Felding*. Broen over Ladegaardsaa N. for Aakjær hedder „Rødebro“ eller „Svend Feldings Bro“; ved dens Sydende var før en Forhøjning (da den ryddedes 1850, fandt man et omtr. firkantet Bygningsfundament af tilhuggen Granit), hvor han havde sin Stald, og her vandedes ogsaa hans Heste („S. F.'s Vandsted“), og en Stenalders Dysse i Spaakjær Skov udpeges som hans Grav. Selv siges han at have boet paa *Spegelsborg*, der skal have ligget lidt N. V. for Aakjær ved Spejlborg Dam. Paa Dybvad findes „S. F.'s Madgryde“; hans Sværd, der var paa Aakjær, er nu i Nationalmuseet. Chr. IV befalede 1634 Lensmanden Laurids Ebbesen (Udsøn) at lade S. F.'s Klokke føre fra Aakjær til Dronningborg (se S. 96).

I Sognet har ligget en Hovedgaard *Søttrup*, der 1432 skødedes af Eske Brock til Bisp Ulrik i Aarhus. — Ved Amstrup ligger en Gravhøj, kaldet *Stolpehøj*, fordi der tidligere stod paa den en Egestolpe, hvorpaa Bavnen tændtes. Sydligere ligger Gravhøjen *Pottelaag*.

Falling var Anneks til Halling indtil 1655, da det blev Anneks til Ørting, medens Halling blev Anneks til Gosmer.

Gosmer Sogn omgives af Annekset Halling, Randlev, Odder, Ørting, Falling og Gylling Sogne samt Kattegat. Kirken, mod N., ligger $3^1/_4$ Mil S. for Aarhus. De ikke meget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere muldede og lerede. Gennem Sognet løber *Malskjær Aa*. En Del Skov (Ravnsk., Søby Fredsk., Søndersk., Vandmosesk.).

Fladeindholdet 1896: 2948 Td. Ld., hvoraf 1577 besaaede (deraf med Hvede 150, Rug 138, Byg 310, Havre 378, Bælgsæd 4, Frøavl 23, Blandsæd til Modenh. 293, Grøntf. 63, Kartofler 10, andre Rodfr. 207), Afgræsn. 501, Høslæt, Brak, Eng m. m. 463, Have 24, Hegn 6, Skov 266, Moser 47, Veje og Byggegr. 59, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 272 Heste, 1095 Stkr. Hornkv. (deraf 761 Køer), 352 Faar, 1324 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 311 Td.; 3 Selvejergde. med 108, 27 Arvefæstegde. med 117, 18 Fæstegde. med 78, 29 Huse med 7 Td. Hrtk. og 23 jordløse Huse, $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 607 (1801: 436, 1840: 547, 1860: 580, 1890: 601), boede i 106 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 428 af Jordbrug, 4 af Fiskeri, 57 af Industri, 11 af Handel, 47 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gosmer* (1302: Gasemær, ɔ: maaske Gaasemyr) med Kirke, Præstegaarden „Præstholm“ (noget Ø. for Byen), Skole, Hospital (opr. 1756 af Dorothea Sophie Schack, † 1771, Enke efter Gehejmer. Chr. Rathlou, til 8, senere til 16, fra 1892 til 6 Lemmer, med 12 Kr. maanedl.; der var oprindl. 2 Hospitaler, men 1892 nedlagdes det ene) og Sparekasse (opr. 1876; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 47,240 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3268 Kr., Antal af Konti 256); *Smedrup*; *Fensten* (i Vald. Jrdb.: Phynsteen) med Skole; en Del af *Søby* (Resten i Gylling S.). *Hedemark* og *Malskjær*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Gersdorffslund*, under Stamhuset Rathlousdal (se S. 162), har $75^1/_2$ Td. A. og E. Hrtk., $6^1/_4$ Td. Skovsk., 641 Td. Ld. Ager og 290 Td. Ld. Skov; til Gaarden høre af Fæstegods $117^1/_2$ og af Arvefæstegods 216 Td. H. Hoved-

gaarden *Dybvad* har $28^1/_2$ Td. H., 220 Td. Ld. (i Gosmer og Ørting S.), hvoraf 20 Eng, Resten Ager; til Gaarden en Mølle, i Ørting Sogn. Præstegaarden *Præstholm* har $13^1/_4$ Td. H., c. 120 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 10 Skov, 4 Have, Resten Ager.

Gosmer S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 248. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Rathlousdal.

Kirken, vistnok indviet til St. Theobald (i Beg. af 18. Aarh. fandtes i Alterbordet en Relikvieæske med en Seddel, hvorpaa „In honorem sti. Theobaldi"), bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Kapel mod N. Kirken var oprindl. opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, men er helt ombygget 1866 (Arkitekt: Tvede) undtagen det fra den senere Middelalder stammende Taarn og Kapellet, en endnu senere Tilbygning. Syddøren og en Dør paa Korets Sydside, begge med Halvsøjler og Tympanon med udhuggede Figurer, ere dog bevarede. Skib og Kor med Apsis ere nu af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, Apsis har Dobbeltsokkel, Lisener, Halvsøjler og Rundbuefrise. Skib og Kor have kasseteret Bjælkeloft, Apsis Halvkuppelhvælving. Taarnet, af Mursten, er restaur. 1775 og 1862; det hvælv. Underrum er Gravkapel for Familien Rathlou; her staa bl. a. 2 Kister med Lig af Chr. Rathlou, † 1752, og Hustru; i Begravelsen underneden hvile bl. a. Gregorius Rathlou, † 1681, og Hustru. I Kapellet mod N. staa 3 af Wiedewelt udf. Marmorsarkofager med Lig af Statsminister Joach. O. Schack-Rathlou, † 1800, Hustru og Datter. Et Kapel ved Taarnets Nordside, hvori Lig af Familien Holstein-Rathlou, blev nedbrudt 1866, og Ligene flyttedes til det S. 163 nævnte Kapel. Vaabenhuset, af Mursten, er fra 1866. Udsk. Altertavle, med nye Malerier (Christi Vandring paa Søen), og Prædikestol i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

I Søby ejedes 1381 *Skovsgaard* af Jens Pors, efter hvem vel Gaarden *Porsborg* havde Navn. Denne blev 1559 af Jørgen Rosenkrantz skødet til Kronen, der 1572 gav en vis Adam Sørensen Brev paa Gaarden, som han dog 1577 oplod Kronen igen mod Hansted Hovgaard. 1647 fik Major Ejler Gabrielsen Akeleye (begr. i Gosmer Kirke; tidligere var der et Epitafium over ham) Brev paa P.; hans Eftermand Rasmus Tøgersen fik 1652 Tømmer udvist, da Gaarden var brændt. Efter 1660 kom P. med det øvrige Krongods i Hads Hrd. til Joach. Gersdorff, som af P., Højby (se ndfr.) og en By *Lemmestrup*, der laa ved Vejen mellem Søby og Halling (Pladsen er endnu kendelig, navnlig Gaardenes Møddingshuller), m. m. oprettede *Gersdorffslund*. Hans Svigersøn Hofmester Gregorius Rathlou ombyggede Gaarden 1674 af Bindingsværk; den brændte 1713, men genopførtes straks af Chr. Rathlou, som indlemmede den i det af ham 1749 oprettede Stamhus Rathlousdal (se S. 163). Hovedbygningen, af Grundmur i to Stokv., er opf. ved Midten af 19. Aarh.

Dybvad var oprindl. en Bondegaard; her er den bekendte Professor Jørgen Dybvad († 1612) født ved Midten af 16. Aarh.; 1617 beboedes D. af ovenn. Major Akeleye og siden af Vald. Lykke; 1662 var den en Bondegd. paa 15 Td. H. 1676-81 ejedes D. af Landkommissær Laurids Brorsen; efter hans Enkes Død 1693 skødede Arvingerne D. til hendes Svigersøn Præsten i Hundslund Oluf Friis, der 1694 skødede den til Otte Krabbe til Aakjær, som 1695 transporterede Købet til Fuldmægtig Mads Nielsen († 1696, begr. i Gosmer Kirke). 1750 ejedes D. af Tøger Lasson til Aakjær. Den havde nu Ejere sammen med Aakjær (se S. 170), indtil der Nath 1798 skødede den til Didr. Henr. Koch for 30,000 Rd. i slesv.-holst. grov species Kur., og han skødede den ($20^1/_4$ Td. H.) 1801 til Etatsr., Overvejinspektør Mourids Chr. Piper. Senere kom den atter til Aakjærs Ejere, se S. 170.

I Sognet har der ligget andre adelige Sædegaarde. *Gosmerholm* menes at have ligget, hvor nu Præstholm ligger; 1444 ejedes den af en Væbner Jens Mikkelsen. Chr. IV opholdt sig i *Præstholm* 20-22. Febr. 1609 paa Rejsen fra Dronningborg til Haderslev (den har været Præstegaard siden 1579, idet Kongen da gav Præsten i Ørting-Gosmer Tilladelse til at flytte til Anneksgaarden i Gosmer Præstholm, fordi der ved Præstegaarden i Ørting manglede Vand). — *Højby*, hvis Voldsted endnu kan spores S. for Gosmer, ejedes af en Niels Knudsen af „Howby", død før 1386, og tilfaldt saa hans Moder Fru Ingeborg, da Enke efter Tyge Puder, som efterlod

den til sin Søn Bent P., der 1406 skrev sig til H., men testamenterede sin Del i H. til Aarhus Domkirke. Hans Broder Tyge P. var dog Medejer og havde desuden 1409 udkøbt sin Halvsøster Fru Marine Knudsd., Iver Munks, af Gaarden. Formodentlig er denne Part af Gaarden kommen til hans Datter Fru Abel Tygesd., Niels Kalfs, thi dennes Svigersøn David Saxesen skrev sig 1446 til H., og hans Enke Mette Nielsd. Kalf solgte 1483 sin Part i H. til Bispen i Aarhus, som saaledes blev Eneejer. Dog klagede den flg. Bisp endnu 1518, at H. blev brugt uden hans Minde. Formodentlig havde Fru Mettes Arvinger afstaaet deres formentlige Rettigheder til Otte Holgersen (Rosenkrantz), der virkelig maa have fravundet Kirken Gaarden, thi hans Søn Jørgen Rosenkrantz mageskiftede den 1559 til Kronen. Siden blev den delt i to Halvgaarde og brugtes 1632 til Bolig for en Fændrik; 1654 fik ovenn. Major Akeleye Brev paa H. Faa Aar efter blev den udlagt til Joach. Gersdorff, der lod den nedbryde og Jorderne lægge under Gersdorffslund. En Skov, Højbylund, bevarede længe Navnet. — *Bjørnkjær* føres af et Sagn tilbage til Vikingetiden, et andet vil vide, at den er anlagt af Marsk Stig. Gaarden synes alt at være nedlagt 1427, thi da skødede ovenn. Fru Abel Tygesd. Puder, Niels Kalf af Bjørnkjærs Efterlev., B. Gaardsted m. m. Gods til Bisp Ulrik i Aarhus. Endnu 1509 nævnes dog B. Det betydelige Voldsted (mærk St. St. Blichers Digt: „B.'s Ruiner") ligger i den sydøstl. Udkant af Vandmoseskov og bestaar af to med Volde og dobbelte Grave omgivne Forhøjninger; mod N. fører en Dæmning over Graven; paa Bankerne findes en Del Kampesten. — Ilved Andersen solgte 1372 *Lindegaard* i Fensten til Thomes Vesteni, der 1401 skødede den til Poul Stigsen (Hvide), som 1414 solgte alt sit Gods i Fensten til Bisp Bo i Aarhus. Det er vel samme Gaard, som nu kaldes *Fensten Hovgaard*, og om hvilken det hedder, at den fordum var beboet af Adel.

Om Sognehistorien se S. 171.

Litt.: *A. Thiset*, Bidr. til G. Sogns Fortidshist., i Hist. Tidsskr. 5. R. V S. 572 flg.

Halling Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Gosmer, omgives af dette, Randlev og Bjerager Sogne samt Kattegat. Kirken, noget vestl., ligger $3^{1}/_{4}$ Mil S. for Aarhus. De lavtliggende, jævne Jorder ere som i Hovedsognet. Halling Skov. Gennem Sognet gaar Hads-Ning Hrdr.'s Banen.

Fladeindholdet 1896: 991 Td. Ld., hvoraf 492 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 89, Byg 108, Havre 137, Blands. til Modenh. 62, Grøntf. 21, Kartofler 5, andre Rodfr. 65), Afgræsn. 176, Høslæt, Brak, Eng m. m. 170, Have 18, Skov 43, Moser 4, Heder m. v. 28, Veje og Byggegr. 60 Td. Kreaturhold 1898: 97 Heste, 361 Stkr. Hornkvæg (deraf 250 Køer), 166 Faar, 427 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 109 Td.; 10 Arvefæstegde. med 37, 15 Fæstegde. med 59, 32 Huse med 9 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse, $^{1}/_{4}$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 507 (1801: 210, 1840: 289, 1860: 301, 1890: 430), boede i 122 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 190 af Jordbr., 2 af Gartneri, 31 af Fiskeri, 89 af Industri, 41 af Handel, 7 af Skibsfart, 31 af forsk. Daglejervirks. og 18 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Halling* med Skole og Jærnbanehpl.; *Spøttrup*. *Hov*, Udskibningssted, Havn (anlagt uden for en lille Holm, 1901 uddybet til 9 F.) og Badested med Skole, Pakhus (opf. 1853), Baadebyggeri, Gæstgiveri, Jærnbanestation (Endepunkt for Hads-Ning Hrdr.'s Banen, se S. 36), Telegraf- og Telefonst. (Telegraf- og Telefonkabel til Sælvig Havn paa Samsø, nedlagt 1899). *Halling-Mark*, Gde. og Huse. *Ballen*, Gde. og Huse. *Gammelhave*, Gd., *Hovmarken*, Gd., *Holsatia*, Villa.

Halling S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 249. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Rathlousdal.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit og have fladt Loft. Senere Ombygninger, bl. a. af Korgavlen, med Mursten, har udslettet alle oprindl. Enkeltformer. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, med Spidsbue ind til Skibet, af Munke-

sten (restaur. 1778). Vaabenhuset, af raa Granit, er en senere Tilbygning. Nyere Altertavle med et forgyldt Kors. Bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil.

I *Hov Havn* indskibede Chr. IV sig $^{19}/_{10}$ 1618 til Kalundborg.

Om Sognehistorien se S. 171.

Gylling Sogn omgives af Falling og Gosmer Sogne og bestaar hovedsagelig af den mellem Kattegat og Horsens Fjord udskydende Halvø *Gyllingnæs,* der ender i Kalvsnakke. Kirken, mod N., ligger 4 Mil S. for Aarhus. De jævne Jorder ere overvejende lerede. En Inddæmning paa Halvøens Sydøstside kaldes *Kalsemae.* En Del Skov (Hummelkjærsk., Rydsk., Storsk., Kalvshoved). Gennem Sognet løber *Malskjær Aa.*

Fladeindholdet 1896: 4283 Td. Ld., hvoraf 2122 besaaede (deraf med Hvede 123, Rug 284, Byg 464, Havre 535, Bælgsæd 10, Blands. til Modenh. 336, Grøntf. 94, Kartofler 16, andre Rodfr. 259), Afgræsn. 521, Høslæt, Brak, m. m. 1071, Have 43, Hegn 4, Skov 441, Moser og Kær 4, Stenmarker m. v. 7, Veje og Byggegr. 63. Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 345 Heste, 1590 Stkr. Hornkvæg (deraf 1072 Køer), 466 Faar, 1595 Svin og 45 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 384 Td.; 71 Selvejergde. med 334, 4 Fæstegde. med 24, 135 Huse med 26 Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1293 (1801: 699, 1840: 1029, 1860: 1094, 1890: 1260), boede i 270 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 38 levede af immat. Virksomh., 699 af Jordbr., 5 af Gartneri, 21 af Fiskeri, 220 af Industri, 30 af Handel, 1 af Skibsf., 186 af forsk. Daglejervirks., 47 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gylling* (det sydvestl. Hjørne af Byen kaldes *Nabiskrog*) med Kirke, Præstegd., Skole, Foredragssal, Fattiggaard (paa Gylling Mark, opr. 1891, Plads til 20 Lemmer), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1882; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 228,029 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8594 Kr., Antal af Konti 416), Mølle, Andelsmejeri, Andelsbryggeri, Købmandshdl., Haandværkere m. m. samt Telefonst.; *Lerdrup*; en Del af *Søby* (Resten i Gosmer S.). *Gyllingskov*, med Skole, og *Lerdrupskov*, Huse. Gaarden *Gyllingnæs*, med Afbyggergaarden *Tyndege*, har $50^3/_4$ Td. A. og E. Hrtk., $1^5/_8$ Td. Skovsk., 1130 Td. Ld., hvoraf 60 Eng, 350 Skov, Resten Ager. Præstegaarden har 20 Td. H., c. 170 Td. Ld., hvoraf 10 Skov, Resten Ager. *Østergaard* har 13 Td. H., c. 70 Td. Ld.; *Horskjær*, Gd. (c. 7 Td. H.).

Gylling S., en egen Sognekommune, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 250. Lægd. Kirken tilhører Sogneboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre og eet Vindue i Korgavlen (dette og Nordd. tilmur.) ere bevarede. Skibet har Bjælkeloft, Koret en senere indb. Hvælving (nogle Kalkmalerier her, fra omtr. 1500, fandtes 1883, men ere udslettede). Taarn og Vaabenhus, af Munkesten, ere fra den senere Middelalder; i sidstes Mur to romanske Ligsten med Kors m. m., den ene med Navnet Helene. Anselig Altertavle i Renæssancestil fra 1638. Romansk Granitdøbefont med Løver og Løvværk. Prædikestol fra omtr. 1830. I Skibet et Krucifiks; i Vestgavlen 2 slidte Ligsten (se D. Atl. IV S. 250). I Koret Ligsten over Præsten Dines Guldberg, † 1758, Ove Høegh-Guldbergs Morbroder, og i Vestenden et Pulpitur fra 1627. I Vaabenhuset er 1890 opstillet en i en Lade i Gylling 1839 funden Runesten med Indskr.: „Toke Torgilssøn rejste denne Sten efter sin Broder Risping den gode og ..." (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 254).

Gaarden *Gyllingnæs* er oprindl. en Parcel af Aakjær, hvortil den hørte, indtil von der Nath 1801 skødede den (942 Td. Ld.) for 16,000 gamle fuldvægtige Louisdorer til Brødr. Joh. og Georg Smit fra Altona (sidstn. † 1834, begr. paa Kirkegaarden); derefter ejedes den af G. Smits Datter Georgiana (hos hvem en fhv. engl. Officer

Robert Stapleton levede), Enke efter en van Zeller (mærk: T. A. Beckers Novelle „Englænderne paa G.“; Kbh. 1859). Hun solgte Gaarden 1842 til W. H. Fr. Mylord fra Holsten († 1848), hvis Enke solgte den 1851 til Const. Brun; P. Krohn købte den 1853 for 120,000 Rd.; dernæst ejedes den af Berg; den nuv. Ejer, Ritmester Fr. Grevenkop-Castenskjold købte den 1885 for 550,000 Kr. — Hovedbygningen, „det engelske Hus“, er af Bindingsværk i 1 Stokv.; en ny Bygning, af Grundmur i to Stokv. (ikke fuldført), er opf. 1865 af Fru Berg. I Haven findes store Plataner. — Gyllingnæs Skove have været rige paa Ege, hvoraf der endnu er enkelte tilbage; nu er den hovedsagelig Bøgeskov (se *Vaupell*, De danske Skove, S. 140).

Hr. Laurids Truidsen af Gylling nævnes 1444, men hans Levetid faldt dog 100 Aar før dette Aar; hans Datter, g. m. Markvard Rostrup, har ladet Kirkeklokken støbe omtr. 1340. Siden ejedes G. af Hr. Jep Kalfs Enke, der gav den til Kirken.

Baade Gylling og Søby (Sæby) nævnes i Vald. Jordb., den første ansat til 12, den anden til 7 Mark Guld.

Paa Sydpynten af Gyllingnæs ses Rester af en Skanse, hvor der er fundet Stenkugler.

Alrø Sogn bestaar af den i Mundingen af Horsens Fjord liggende Ø *Alrø*, mod S. skilt fra Hjarnø ved Alrø Sund. Den er $0,_{13}$ □ Mil, $7,_{2}$ □ Km., og strækker sig fra V. til Ø. omtr. $^3/_4$ Mil, medens Bredden højst er noget over $^1/_4$ Mil. Kirken, omtr. midt paa Øen, ligger $4^1/_2$ Mil S. S. V. for Aarhus og 2 Mil Ø. for Horsens. De lavtliggende, jævne Jorder (højeste Punkt 49 F., 15 M.) ere frugtbare, lerede. Mod Ø. staar Øen i Forbindelse med Gyllingnæs ved en Vadegrund, over hvilken der kan køres.

Fladeindholdet 1896: 1322 Td. Ld., hvoraf 577 besaaede (deraf med Rug 163, Byg 167, Havre 168, Blands. til Modenh. 56, Grøntf. 9, Kartofler 4, andre Rodfr. 9), Afgræsn. 185, Høslæt, Brak, Eng m. m. 386, Have 13, Skov 20, Moser, Kær og Fælleder 27, Stenmarker m. v. 79, Veje og Byggegr. 34 Td. Kreaturhold 1898: 100 Heste, 448 Stkr. Hornkv. (deraf 298 Køer), 271 Faar og 328 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 133 Td.; 26 Selvejergde. med 129, 25 Huse med 4 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen $^1/_2$ 1901: 277 (1801: 212, 1840: 287, 1860: 289, 1890: 284), boede i 60 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomhed, 167 af Jordbr., 7 af Fiskeri, 52 af Industri, 8 af Handel, 13 af Skibsf., 2 af forsk. Daglejervirks. og 20 af deres Midler.

Paa Øen: *Alrø By* med Kirke, Præstegd., Skole, Mølle, Andelsmejeri og Statstelefonst. Fra Sydkysten er Færge til Hjarnø.

Alrø S., en egen Sognekommune, hører under Hads Hrd.'s Jurisdiktion (Odder), Aarhus Amtstue- og Hads Hrd.'s Lægedistr., 9. Landstings- og gl. Aarhus Amts 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 258. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den meget lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere opf. i Overgangsstil, vistnok i 14. Aarh., af raa Granit med indblandede Munkesten. Skibet har Bjælkeloft, Koret en i den senere Middelalder indb. Hvælving. Begge Døre (Sydd. tilmur.) og eet Vindue ere bevarede. Skibets Vestgavl er ombygget 1772 af smaa Mursten, og samtidig skal Vaabenhuset, af raa Granit og smaa Mursten, være tilføjet. Smukt udsk. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Kopi af C. Blochs Christus i Getsemane). Malmalterstagerne ere skænkede 1660 af Henr. Mund til Serridslevgd. Anselig Granitdøbefont med Relieffigurer. Ny Prædikestol. I Koret Ligsten over Præsten Simon Pedersen Alrøe, † 1653, og Hustru.

Alrø og Endelave gav Fr. III 1661 i Faddergave til Niels Banners († 1668) to Sønner.

Alrø var alt 1555 et eget Sogn; 1595 fik Præsten Lov til at nyde Sognets Kongetiende indtil videre, da Kaldet var meget ringe.

Hjelmslev Herred.

Sogne:

Skanderup.

Hjelmslev Herred grænser mod Ø. til Hads og Ning Hrdr., mod N. til Framlev og Gjern Hrdr., mod V. til Tyrsting Hrd. og mod S. til Vor Hrd. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er omtr. $2^3/_4$, fra N. til S. højest $1^1/_2$ Mil. Herredet hører til Jyllands Højdeparti og har en bølgeformet Overflade med mange Bakker og Dalstrøg; højeste Punkt er Ørnekol, 414 F., 130 M. Det har Affald til alle Sider og har Udseende som en Ø, idet det ved Udkanterne er omgivet af Søer og Vandløb; saaledes hører mod S. en Del af Skanderborg- og Mos Sø til det, paa Vestgrænsen løber en Del af Gudenaa, ved Nordgrænsen ligge Knud- og Ravn Sø og i den østlige Del Stilling-Solbjærg Sø; ved Nordøstgrænsen løber et mindre Vandløb. Jorderne ere overvejende sandede, men Leret optræder dels pletvis, dels mere sammenhængende, særlig mod Ø. og i Midten, hvor derfor Frugtbarheden er større. Det hører til gl. Skanderborg Amts bedre Herreder (ved Matr. gnmstl. $17^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Det har omtr. 10 pCt. Skov (3045 Td. Ld.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 32,375 Td. Ld. ($3,_{24}$ □ Mil, $178,_4$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 i Landdistr. 1770 Td., Folketallet i Landdistr. $^1/_2$ 1901: 8217 (1801: 4312, 1840: 5808, 1860: 7146, 1890: 8270). I Herredet ligger Købstaden Skanderborg. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Gjern Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion og gl. Skanderborg Amts 1. Forligskreds.

Herredet, i Vald. Jrdb.: *Hialmæslefhæreth*, hørte i Middelalderen til Aabosyssel, senere kom det under Skanderborg Len og fra 1660 under Skanderborg Amt; se videre S. 6.

Der er talt noget over 300 jordfaste Oldtidsmonumenter (deraf knapt 10 Dysser, Resten Gravhøje); men heraf var over Halvdelen mere eller mindre forstyrret og $^{1}/_{6}$ sløjfet; $^{1}/_{1}$ 1902 vare 17 fredlyste. Flest Monumenter kendes fra det store Dover Sogn (c. 175); i Venge Sogn er der talt c. 40, i Skanderup 25 og i Fruering 20.

Skanderup Sogn, Anneks til Skanderborg Købstad, hvis Jorder dele Sognet i 3 Dele (en østl., nordl. og vestl.), omgives af disse Jorder, det andet Anneks Stilling, Vitved og Fruering Sogne, Vor Hrd. (Taaning S.), Dover, Venge og Mesing Sogne. Kirken ligger $^{1}/_{2}$ Fjerdingvej N. for Skanderborg paa dennes Markjorder. De højtliggende, overvejende bakkede Jorder (højeste Punkt 386 F., 121 M.) ere for det meste muldlerede med Lerunderlag, i den vestl. Del dog mere sandede med Sandunderlag. En Del Skov (Dyrehave, se S. 91, Fennelund, Fuglsang Sk.). Til Sognet, der er rigt paa Aaer og mindre Vandløb (saaledes *Illerup Aa*), høre en Del af *Skanderborg Sø*, se S. 88, og den 3036 Td. Ld. store *Mos Sø*, hvilke forbindes ved *Taaning Aa*, samt en Del af den 714 Td. Ld. store *Stilling-Solbjærg Sø*. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Skanderborg til Aarhus, Silkeborg, Viborg og Horsens samt den østjydske Længdebane og Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 5706 Td. Ld., hvoraf 2357 besaaede (deraf med Hvede 41, Rug 488, Byg 493, Havre 924, Boghvede 16, Bælgsæd 9, Blandsæd til Modenh. 158, Grøntf. 27, Kartofler 48, andre Rodfr. 152), Afgræsn. 1109, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1269, Have 71, Skov 452, Moser 126, Kær og Fælleder 54, Hegn 17, Heder 22, Veje og Byggegr. 155, Vandareal m. m. 74 Td. Kreaturhold 1898: 379 Heste, 1694 Stkr. Hornkv. (deraf 1021 Køer), 680 Faar, 893 Svin og 71 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 309 Td.; 61 Selvejergde. med 275, 136 Huse med 34 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1455 (1801: 693, 1840: 1032, 1860: 1246, 1890: 1583), boede i 282 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 146 levede af immat. Virksomh., 843 af Jordbr., 18 af Gartneri, 17 af Fiskeri, 159 af Industri, 41 af Handel, 247 af forsk. Daglejervirks., 49 af deres Midler, og 63 vare under Fattigv.

Skanderup Kirke, ved Aarhusvejen og nær ved Skanderborg Sø, ligger paa Skanderborg Købstadsjorder (se S. 89). I Sognet Byerne: *Foerlev* med Skole, Sparekasse (opr. 1878; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 4329 Kr., Rentef. $3^{3}/_{5}$ pCt., Reservef. 422 Kr., Antal af Konti 89) og Mølle; *Vrold* (i Vald. Jrdb.: Wraghældæ) med Skole og Andelsmejeri (Brokhøj); *Gram* med Skole. *Remmerhuse*. *Skanderborg Ladegaarde*, Gde. og Huse, med Skole. *Skanderborg Jærnbanestation*, ved hvilken Børnehjem for Skanderborg og Omegn (opr. 1883, Pl. for c. 50 Børn), Andelsmejeri (Nonnebjærg) og Kro. *Hømose*, Gde. og Huse. *Mallinggaard* har $23^{1}/_{2}$ Td. H., 287 Td. Ld. (lidt i Stilling S.), hvoraf 17 Eng, 17 Skov, 2 Tørvemose, Resten Ager; 8 Arbejderboliger; til Gaarden hører en fortrinlig Kilde. *Foerlevgaard*: $14^{1}/_{2}$ Td. H., 182 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 30 Skov, Resten Ager. *Vederslund*: $12^{1}/_{2}$ Td. H., 170 Td. Ld. *Ladegaard*: $12^{3}/_{8}$ Td. Hrtk., 153 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 2 Huse med Mejeri. Andre Gaarde: *Edelsborg*, *Leegaardslyst*, *Østergd.*, *Justenborg*, *Nørregd.*, *Frederiksminde*, *Sølund* (se S. 91). *Fulbro* og *Skvæt Vandmøller*.

Skanderup S., een Sognekommune med det andet Anneks Stilling, hører under Hjelmslev-Gjern Herreders Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstingskr. og gl. Skanderborg Amts 2.

Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 189 (Vrold), 190 (Foerlev og Ladegde.) og 191 (Gram). Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken (se Vignetten S. 176) bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibets østl. Del og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Fraadsten, men senere meget ombyggede med Mursten. Den mere end halvrunde Apsis, paa Sokkel med Skraakant, er smykket med Pilastre, foroven forbundne med Rundbuer, og 3 smaa runde Lysaabninger. Senere forlængedes Skibet mod V. af Munkesten; dernæst opførtes af s. Materiale Taarnet, der har et 1741 opf. Spir, og Vaabenhuset (det udgjorde en Fløj af Kirken, indtil Skanderborg fik sin egen Kirke, se S. 89; nu er det Materialhus), begge i gotisk Stil, og Skibet fik Krydshvælvinger, Koret Tøndehvælv. (Apsis har Halvkuppelhvælv.). I en Synsforretn. 1646 omtales Kirken som meget brøstfældig (se Ring Kloster). Aar 1849 blev den istandsat, da den havde lidt meget under Fjendens Ophold. Altertavle fra 1650 i Barokstil med et nyere Maleri (Jesus og Marie Magdalene, Kopi; det gamle Billede hænger bag paa Tavlen). Rigt udskaaren Prædikestol fra 1653 i s. Stil. Granitdøbefont. I Skibet en Malmlysekrone og 3 store Epitafier over Clemens Clemensen Fischer, † 16 . ., Regimentsskriver Peder Borum, † 16 . ., og Regimentskriver Christen Knudsen Gyberg, † 1740, der har skænket den ene Klokke 1735. Den anden Klokke, med Indskr. i Minuskler, er fra 15. Aarh. I Taarnrummet, der er Forhal, er indmuret en Ligsten (udslidt) med Bill. af en Mand og to Kvinder. I nordl. Kirkemur en Ligsten over Generalkrigskommissær Joh. E. E. Schmidt, † 1760. (Se om Kirken *Helms*, Tufstenskirker, S. 111).

Ved Rytterdistriktets Salg 1767 blev *Skanderborg Slots Ladegaard* solgt for 48,365 Rd. og udstykket i 6 Parceller, hvoraf *Mallinggaard* er den største. Enken efter Borgmester Malling i Viborg, Charl. Hilleborg Storm, skødede 1780 M. („Skanderborg Ladegaard Nr. 3", 9 Td. H.) for 6450 Rd. til Johs. Flechtner af Kbh. Enken efter P. Langballe, der havde købt den for 201,000 Kr., solgte den 1901 for 135,000 Kr. til den nuv. Ejer Th. Neergaard. Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist, er opf. ved Midten af 19. Aarh.

Munke Abildgaard, et Enemærke paa Foerlev Mark, nævnes 1496 som tilhørende Øm Kloster. — *Fulbro* nævnes alt i Vald. III's Tid og atter 1485. — En By *Nyby* i Sognet nedlagdes 1573, og dens Jorder lagdes da ind under Skanderborg Ladegaard. Til Erstatning for Byens Tiende fik Sognepræsten Kronens Part af Tienden af Gram. — Om *Skanderup* By se S. 93. — Ifl. Kongebrev af 1573 skulde Kronens Gods i Fruering, Vitved, Venge, Skanderup og Illerup Sogne samt Svejstrup og Bjedstrup være et eget Birk, *Skanderup Birk*.

Et lille Højdedrag Ø. for Skanderborg Sø, *Nonnebjærget*, 275 F., 85 M., er alm. antaget for det Sted, hvor Niels Ebbesen faldt $^{2}/_{11}$ 1340. Ifl. andre (se *M. H. Rosenørn*, Greve Gert og Niels Ebbesen, 2. Del, Kbh. 1901, S. 110 og 196) har Kampen dog staaet mellem Skanderborg Ladegaard og Skanderup Kirke ved Søens Nordvestkyst paa *Manbjærget*.

I Vrold har der været en Kirke, endnu nævnt 1524, som efter Reformationen ikke blev brugt længere; men endnu 1585 stod Taarnet og noget Murværk, som Fr. II da skænkede til Niels Skram til Urup til Hjælp til Forbedring af hans Kirke ved Urup (ɔ: Østbirk Kirke). Kirken har staaet mod N. Ø. i Byen, hvor Pladsen endnu ses; der er fundet formentlige Murfundamenter og Skeletter.

Ved Skvæt Mølle er der en fordum hellig Kilde, der har været søgt Valborg og St. Hans Aften endnu i 2. Halvdel af 19. Aarh. Ved Kilden stod en Pengeblok, og Indtægten ved Besøgene tilfaldt Møllersvenden, der holdt Kilden i Stand; Bassinet er nu omgivet af en Træramme.

Stilling Sogn, Anneks til Skanderborg Købstad, fra hvis Jorder det skilles ved den østl. Del af det andet Anneks Skanderup, omgives af dette og Vitved Sogne, fra hvilket det skilles ved Stilling-Solbjærg Sø (se S. 177), Hørning, Adslev og Mesing Sogne. Kirken, noget østl., ligger $^{3}/_{4}$ Mil N. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, noget bakkede Jorder (Stilling Trehøje, 249 F., 78 M.) ere mod Ø. muldlerede med Lerunderlag, mod V. sandede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Skanderborg til Aarhus og Randers samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 1012 Td. Ld., hvoraf 462 besaaede (deraf med Rug 112, Byg 115, Havre 167, Blands. til Modenh. 39, Grøntf. 4, Kartofler 6, andre

Rodfr. 19), Afgræsning 203, Høslæt, Brak, Eng m. m. 219, Have 11, Skov 67, Moser 18, Veje og Byggegr. 29 Td. Kreaturhold 1898: 77 Heste, 332 Stkr. Hornkv. (deraf 203 Køer), 125 Faar, 230 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 55 Td.; 14 Selvejergde. med 44 og 52 Huse med 11 Td. Hrtk. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 425 (1801: 175, 1840: 206, 1860: 268, 1890: 368), boede i 91 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomh., 182 af Jordbrug, 1 af Gartneri, 18 af Fiskeri, 76 af Industri, 13 af Handel, 36 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Stilling*, ved Landevejen og Stilling Sø, med Kirke, Skole, Andelsmejeri (Alhøj) og Jærnbanestation.

Stilling S., een Sognekommune med det andet Anneks Skanderup, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 192. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre, med Tympana med Dyrefigurer, ere bevarede (Nordd. tilmur.; se Aarb. f. n. Oldk. 1896, S. 230); Spor af de ældste Vinduer. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger; paa den østl. Hvælving i Skibet ses Aarhusbispen Niels Clausens Vaaben. 1886 ombyggedes Skibets Vestende og fik et lille Spir, og Vaabenhuset opførtes i romansk Stil af røde Mursten, i Stedet for det ældre (Arkitekt: F. Uldall). Ny Altertavle med et Maleri (Opstandelsen). Alterkalk, forfærdiget 1519 paa Foranstaltning af Priorissen Maren Christiernsdatter til Brug ved Jmfr. Marias Alter i Ring Kloster. Granitdøbefont med Dobbeltløver. Ny Prædikestol. I Skibets Vestende Pulpitur med Orgel. I Koret Epitafium, opsat 1760 af Provst Chr. Jensen Høgh, † 1760, over Hustru og 5 Børn.

I Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at efter den dav. Stilling-Præsts Død skulde Sognet være Anneks til Skanderup, hvilket indtraf senest 1567.

Fruering Sogn, der bestaar af en nordl. og en mindre sydl. Del, adskilte ved Hylke Sogn i Vor Hrd., omgives af Annekset Vitved, Skanderup Sogn (østl. Del), Skanderborg Sø, hvoraf en Del hører til Sognet, Vor Hrd. (Hylke og Vedslet S.) og Hads Hrd. (Torrild og Hvilsted S.). Kirken, mod N., ligger $^{1}/_{2}$ Mil Ø. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder ere sandmuldede, kolde med Lerunderlag, blandede med Sand. En Del Skov (Fredsk., Hedesk., Sparkjærhoved, Lillehoved). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 4421 Td. Ld., hvoraf 1990 besaaede (deraf med Hvede 18, Rug 430, Byg 470, Havre 838, Boghvede 4, Blands. til Modenh. 92, Grøntf. 25, Kartofler 20, andre Rodfr. 90), Afgræsn. 832, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1118, Have 42, Skov 265, Moser 50, Kær og Fælleder 24, Hegn 4, Stenmarker m. v. 11, Veje og Byggegr. 80, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 372 Heste, 1556 Stkr. Hornkvæg (deraf 944 Køer), 711 Faar, 917 Svin og 64 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 287 Td.; 57 Selvejergde. med 192, 10 Arvefæstegde. med 36, 4 Fæstegde. med 17, 138 Huse med 42 Td. Hrtk. og 37 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1098 (1801: 658, 1840: 932, 1860: 1014, 1890: 1154), boede i 256 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 32 levede af immat. Virksomhed, 729 af Jordbr., 6 af Gartneri, 241 af Industri, 31 af Handel, 2 af Skibsf., 46 af forsk. Daglejervirks., 54 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne; *Fruering* med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse for F.-Vitved Sogne (opr. 1872; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 137,819 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 14,072 Kr., Antal af Konti 554); *Virring* (1311: Werringh) — Dele af den hedder *Nedergaarde*, *Lille-Virring*, *Virring-Hede* — med 2 Skoler og Forsamlingshus (opf. 1896), Andelsmejeri og Mølle; *Svinsager*, ved Landevejen; *Hvolbæk*; *Skaarup*; *Gjesing* med Skole. Hovedgaarden *Herschendsgave*, under Slægthuset af s. Navn, har

$12^1/_8$ Td. H., $298^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 111 Skov, Resten Ager og Eng; til Gaarden hører en Vandmølle. *). Hovedgaarden *Sophienlund* (*Rindelevgd.*), under Stamhuset Rathlousdal (se S. 162), har 23 Td. H., 299 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 26 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre af Fæstegods 23 og af Arvefæstegods 37 Td. H. Andre Gaarde: *Lykkesholm*, *Storgd.*, *Gjesinggd.*, m. m. *Vestermølle*. *Røde* og *Hede Vandmøller*, sidste med Teglværk.

Fruering S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 193 (Fruering, Skaarup, Hvolbæk) og 194 (Virring, Svinsager og Gjesing). Kirken tilhører Stamh. Rathlousdal.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor ud i eet, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten, i Nutiden til Dels ombyggede af Mursten; en Del af Koret har Granitsokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarn (med Bjælkeloft) og Vaabenhus, af Munkesten, tilføjedes, senere delvis ombyggede med smaa Mursten. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Nadveren). Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestol i Renæssancestil. Epitafium over Præsten Chr. Ludv. Blok, † 1768, og Hustru.

Slægthuset *Herschendsgave* er opr. ifl. Bevill. af $^{11}/_4$ 1788 af Kammerrd. Peder Herschend († 1796), som ved det Skanderborgske Rytterdistrikts Salg 1768 havde faaet tilskødet $168^3/_4$ Td. A. og E. Hrtk., 3 Td. Skovsk. og $12^1/_2$ Td. Møllesk. for 14,845 Rd. og 1785 havde forøget dette Gods ved af Grev Jørgen Ditl. Trampe at købe Assendrup By, Vedslet Sogn (tillige med Sognets Konge- og Kirketiende), for 11,850 Rd. (desuden havde han 1774 af Kmhr. Ditl. Pentz købt Vitved Sogns Kirketiende og noget Strøgods). Da han var barnløs, gik Slægthuset ifl. Testam. over til hans Søstersøn Peter, som antog Navnet Herschend († 1823), derefter til dennes Søn, Kammerrd. P. Herschend († 1853) og besiddes nu af dennes Søn Peter H. — Paa det Sted, hvor den 1729 brændte Gjesing Mølle havde staaet, byggede P. Herschend 1769 en Gaard af Egebindingsværk med teglhængt Hovedbygning, som kaldtes *Gjesing Ødemølle* indtil hans Død 1796. Den nuv. Hovedbygning, af gule Mursten i to Stokv. med Taarn med kobbertækket, gennembrudt Spir, er opf. 1868 (Arkitekt: Ingeniør Clausen, Horsens).

Sophienlund hed til omtr. 1774 *Rindelevgaard*. Erik Østensen mageskiftede 1313 sit Gods i Rindeløff til Øm Kloster, som 1334 fik mere Gods smstds. af Brune Eriksen; 1429 gav Peder Kabbe og Jutte Pedersdatter R. til samme Kloster; Niels Mortensen i R. 1520 var vel kun en Bonde. Den kom under Rathlousdal i 18. Aarh.

Sognet har Navn efter Ring Kloster, der tidligere laa i Sognet. Grunden til Delingen af Sognet (se S. 179) var efter Sagnet den, at Præsten i Hylke Sogn under en Vakance i Fruering Pastorat beklagede sig til Chr. IV over, at hans Pastorat var for lille, men Naboens for stort, hvorfor Kongen tog Ringkloster, Nissumgaard og Tammestrup-Øde fra Fruering og lagde dem til Hylke.

Tæt N. V. for Sophienlund har der fordum staaet en Kirke eller et Kapel, *Rindelev Kirke*, paa hvis Tomt endnu ses Rester af Murkalk. Stedet kaldes „Kirkebakken", en nærliggende Eng „Kirkeengen". — Ogsaa Ø. for Virring nær ved Sogneskellet har der staaet en Kirke, *Kejlstrup Kirke*, der skal have været af huggen Granit. De sidste Murrester førtes bort 1871 og 1877 til Bygningsmateriale; paa Tomten ses endnu Murkalk. I den Gaard, paa hvis Mark Kirken har staaet, er der herfra indmuret to smaa romanske Ligsten, den ene med Korsstavfigur.

Ved Vestermølle har der været en hellig Kilde.

Arkæologen P. O. Brøndsted († 1842) er født 1780 i Præstegaarden.

Vitved Sogn, Anneks til Fruering, omgives af dette, Skanderup Sogns østl. Del, Stilling-Solbjærg Sø (se S. 177), hvoraf den største Del hører til Sognet, samt Ning Hrd. (Astrup S.) og Hads Hrd. (Hvilsted S.). Kir-

*) Til *Slægthuset Herschendsgave*, der omfatter ovenn. Hovedgaard og Gaarden Peterslund, hører $124^7/_4$ Td. H. af alle Slags, deraf fri Jord 15, Bøndergods $1^3/_4$, Kirke- og Kongetiende $107^1/_2$ Td., en Bankaktie paa 1400 Kr. og i Fideikommiskapitaler c. 65,300 Kr.

ken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil Ø. N. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (Ørnekol, 414 F., 130 M.) ere sand- og lermuldede, flere Steder stenede med Underlag af Ler. Ved Østgrænsen gaar Landevejen fra Aarhus til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 1363 Td. Ld., hvoraf 740 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 150, Byg 164, Havre 312, Blandsæd til Modenh. 30, Grøntf. 8, Kartofler 5, andre Rodfr. 62), Afgræsning 195, Høslæt, Brak, Eng m. m. 342, Have 12, Skov 21, Moser 16, Kær og Fælleder 6, Veje og Byggegr. 30 Td. Kreaturhold 1898: 133 Heste, 546 Stkr. Hornkv. (deraf 355 Køer), 213 Faar, 416 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 104 Td.; 31 Selvejergde. med 86, 65 Huse med 18 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 429 (1801: 241, 1840: 326, 1860: 427, 1890: 455), boede i 97 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 4 levede af immat. Virksomh., 312 af Jordbrug, 8 af Fiskeri, 87 af Industri, 8 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vitved* med Kirke, Skole og Forsamlingshus (opf. 1897); *Fastrup* med Missionshus (opf. 1876) og Mølle.

Vitved S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 195. Lægd. Kirken tilhører Slægthuset Herschendsgave.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Stenbilleder paa Karmstenene, benyttes endnu; ved Vaabenhusdøren staar en mægtig Tympanon med Billeder; ogsaa i Taarnet sidde nogle Sten med Relieffer. Senere fik Koret Hvælving, og Taarn, med Hvælving, og Vaabenhus opførtes af Munkesten. Taarnet, der har Rundbue ind til Skibet, blev senere nedbrudt til dettes Højde, og et lille Klokkespir opført over Vestgavlen. Altertavle i Barokstil med et Maleri (Kopi af Carl Blochs Billede i Holbæk Kirke). Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i Renæssancestil, bekostet 1639 af Povl Sørensen.

Blegind Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Hørning, Stilling-Solbjærg Sø, af hvilken en Del hører til Sognet, og Ning Hrd. (Tiset S.), fra hvilket det skilles ved Aarhus Aa, som kommer fra Solbjærg Sø. Kirken, noget østl., ligger 1 1/4 Mil N. Ø. for Skanderborg. De bølgeformige Jorder ere lermuldede, noget lettere med Lerunderlag.

Fladeindholdet 1896: 1183 Td. Ld., hvoraf 577 besaaede (deraf med Rug 121, Byg 139, Havre 237, Blands. til Modenh. 21, Grøntf. 3, Kartofler 5, andre Rodfr. 51), Afgræsn. 199, Høslæt, Brak, Eng m. m. 339, Have 16, Moser 21, Veje og Byggegr. 31 Td. Kreaturhold 1898: 106 Heste, 485 Stkr. Hornkv. (deraf 290 Køer), 154 Faar, 348 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 95 Td.; 27 Selvejergde. med 86, 31 Huse med 9 Td. Hartk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 320 (1801: 210, 1840: 217, 1860: 288, 1890: 317), boede i 63 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomh., 215 af Jordbr., 7 af Gartneri, 42 af Industri, 6 af Handel, 7 af forsk. Daglejervirks., 19 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Blegind* (1347: Bleglüng) med Kirke, Præstegd. og Skole. *Aldrup Vandmølle.*

Blegind S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 196. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre og raa Granit; senere Ombygninger ere af Mursten. Syddøren, med Tympanon med Løver, benyttes endnu, Norddøren og

enkelte Vinduer ses tilmur. (se Aarb. f. nord. Oldk. 1894, S. 224). I Skibets Mur nogle Granitsten med Løvværk og Dyrefigurer. Senere opførtes Taarn (restaur. 1894 af Arkit. Ahlmann) og Vaabenhus, af Munkesten. Kirken har fladt Loft. Altertavle i senere Renæssancestil med et Maleri (Disciplene paa Vejen til Emaus) af A. Dorph, fra 1895. Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i senere Renæssancestil. En Ligsten over Præsterne Rasmus Nielsen, † 1638, og Laurids Nielsen Torrild, † 1659, og deres Hustru, og en over Præsten Esbern Rasmussen Malling, † 1702, og to Hustruer.

Haugegaard i Blegind nævnes 1490.

Hørning Sogn, Anneks til Blegind, omgives af dette, Stilling-Solbjærg Sø, Stilling og Adslev Sogne samt Ning Hrd. (Koldt S.), fra hvilket det skilles ved Aarhus Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere dels ler-, dels sandmuldede. En Del Skov (Oversk., Søndersk., m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Skanderborg til Aarhus og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2303 Td. Ld., hvoraf 1169 besaaede (deraf med Hvede 11, Rug 215, Byg 253, Havre 449, Frøavl 3, Blands. til Modenh. 75, Grøntf. 66, Kartofler 14, andre Rodfr. 83), Afgræsn. 380, Høslæt, Brak, Eng m. m. 490, Have 25, Skov 138, Moser 22, Kær og Fælleder 19, Heder 3, Veje og Byggegr. 51, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 195 Heste, 896 Stkr. Hornkv. (deraf 545 Køer), 309 Faar, 537 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 171 Td.; 39 Selvejergde. med 155, 72 Huse med 16 Td. Hrtk. og 29 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 729 (1801: 417, 1840: 513, 1860: 580, 1890: 744), boede i 162 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 66 levede af immat. Virksomhed, 369 af Jordbr., 176 af Industri, 35 af Handel, 67 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hørning*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Lægebolig, Sparekasse for Blegind- H. Sogne (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 54,868 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3034 Kr., Antal af Konti 325), Gæstgiveri og Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Fregerslev*; *Bjertrup*; *Dørup* med Vandmølle. *Agerskov*, Gd., har $12^5/_8$ Td. H., 160 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 30 Skov, Resten Ager. *Bodil Vandmølle.*

Hørning S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 197. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid, det første af raa Granit og Munkesten, det andet af Kalkstenskvadre, med Rundbuefrise langs Taget og Pilastre paa Østgavlen; Koret har høj Sokkel med Skraakant. Indvendig i Korgavlen sidder den oprindl. Egetræsramme i et tilmuret Vindue. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Taarnet, der ikke har indvendig Forbindelse med Skibet, og Vaabenhuset ere af Mursten (1581 hedder det, at Taarnet for nogen Tid siden var faldet ned og havde gjort Kirken stor Skade). Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Kopi af Dorphs Disciplene paa Vejen til Emaus, malet af R. Christiansen 1888). Alterstagerne ere 1598 skænkede af Terkel Hansen Borumholm. Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil (restaur. 1901). Nyt Pulpitur med Orgel. I Vaabenhuset er indmuret flere Ligsten, deribl. over Herredsfoged Oluf Pedersen Freersløf, † 1681, og Hustru, og en middelalderlig Ligsten med Kors og Rebsnoning langs Kanten.

Om *Hørning Runestene* se S. 16. — En Del af Hørning By brændte 1859.

Ved Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at Hørning skulde være Anneks til Blegind.

Adslev Sogn omgives af Annekset Mesing, Venge Sogn, Framlev Hrd. (Stjær og Harlev S.), Ning Hrd. (Koldt S.), fra hvilket det skilles ved Aarhus Aa, Hørning og Stilling Sogne. Kirken, mod N., ligger over 1

Mil N. N. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt 364 F., 114 M.) ere overvejende muldsandede med Underlag af Sand og Grus, flere Steder af Kvægler. En Del Skov (Vraaen, Kolsk., Adslev Sk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Randers til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 2036 Td. Ld., hvoraf 950 besaaede (deraf med Rug 187, Byg 190, Havre 379, Boghvede 4, Frøavl 11, Blands. til Modenh. 34, Grøntf. 28, Kartofler 17, andre Rodfr. 99), Afgræsn. 411, Høslæt, Brak, Eng m. m. 318, Have 17, Skov 241, Moser 8, Heder 26, Veje og Byggegr. 63 Td. Kreaturhold 1898: 139 Heste, 630 Stkr. Hornkvæg (deraf 380 Køer), 294 Faar, 352 Svin og 32 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 98 Td.; 25 Selvejergde. med 75, 74 Huse med 22 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 483 (1801: 283, 1840: 399, 1860: 555, 1890: 514), boede i 115 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 313 af Jordbr., 4 af Gartneri, 108 af Industri, 6 af Handel, 1 af Skibsfart, 46 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Adslev* (1295: Addæsleff) med Kirke, Præstegd. og Skole; *Jeksen*, ved Landevejen, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Sparekasse for A.-Mesing Sogne (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 44,360 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2257 Kr., Antal af Konti 313) og Kro. *Jeksen Hovgd. Kollens Vandmølle.*

Adslev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 198. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu (Nordd. tilmur.); enkelte Vinduer spores. Vaabenhuset er fra Nutiden, af Mursten. Kirken har haft et Taarn, der skal være styrtet ned for omtr. 100 Aar siden. Hvælvingerne i Skib og Kor ere fra den senere Middelalder. Altertavle i Barokstil med et Maleri (Nadveren). Kalk og Disk fra 1691, skænkede af Præsten Chrf. Davidsen Walther og Hustru. Alterstager fra 1622. Granitdøbefont med Dyrefigurer, Mandehoveder og Løvværk. Nyere Prædikestol. I Koret staa 3 Figurer (Jmfr. Maria, Johannes Døberen og St. Barbara), vistnok fra en gotisk Altertavle.

En øde Gaard *Borup* nævnes 1686.

Mesing Sogn, Anneks til Adslev, omgives af dette, Venge og Skanderup Sogne (nordl. og østl. Del), Skanderborg Købstadsjorder og Stilling Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $^3/_4$ Mil N. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere frugtbare, muldede med Lerunderlag. Nogen Skov (Søndersk., Borgmesterskov.). Paa Sydgrænsen løber Illerup Aa.

Fladeindholdet 1896: 1596 Td. Ld., hvoraf 679 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 127, Byg 165, Havre 254, Blandsæd til Modenh. 33, Grøntf. 38, Kartofler 10, andre Rodfrugter 47), Afgræsn. 294, Høslæt, Brak, Eng m. m. 374, Have 12, Skov 180, Moser 17, Veje og Byggegr. 37 Td. Kreaturhold 1898: 126 Heste, 519 Stkr. Hornkv. (deraf 329 Køer), 218 Faar, 344 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 87 Td.; 19 Selvejergde. med 73, 52 Huse med 14 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 395 (1801: 191, 1840: 282, 1860: 387, 1890: 416), boede i 91 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 4 levede af immat. Virksomh., 290 af Jordbr., 68 af Industri, 5 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Mesing* (Mjesing) med Kirke, Skole og Forsamlingshus (opf. 1888).

Mesing S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 199. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren (Tympanon med Løvefigurer) benyttes endnu (Nordd. og flere Vinduer tilmur.). I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, med en stor Bue mod V., og Vaabenhuset, begge af Munkesten, tilføjedes. Altertavle i Renæssancestil med et nyere Maleri (den korsfæstede) af Aarup i Skanderborg. Kalk, skænket 1684 af Overførster Peter Ziebrigh og Hustru Margr. Gabbels. Granitdøbefont med Løvefigurer m. m. Smuk Prædikestol fra 1613.

I Sognet laa 1287 en By *Ravndal*, og endnu 1554 nævnes *Ravndals Mølle*.

Dover Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Venge, Skanderup Sogn (nordl. og vestl. Del), Skanderborg Købstadsjorder, Tyrsting Hrd. (Ry S.) og Gjern Hrd. (Alling og Tulstrup S.). Kirken, midt i Sognet, ligger 1 Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, meget bakkede Jorder (højeste Punkt 366 F., 115 M.) ere overvejende lermuldede, i den vestl. Del sandmuldede, mest med Underlag af Sand, enkelte Steder Rødsand. Paa Nord-, Vest- og Sydgrænsen omgives Sognet af Vandløb og Søer, af hvilke Dele høre til det: paa Nordgrænsen *Ravn Sø*, 336 Td. Ld., og *Knud Sø*, 343 Td. Ld., som forbindes ved *Knudaa*, paa Vestgrænsen *Birk Sø*, 121 Td. Ld., *Rymølle Sø*, 79 Td. Ld., og *Ves Sø*, 107 Td. Ld., og paa Sydgrænsen *Mos Sø* (se S. 177); paa Sydøstgrænsen løber *Illerup Aa*. Omtr. $^1/_7$ af Arealet er dækket af Skov (Firgaarde Sk., Nygaarde Sk., Hemstok Sk., Boes Sk., m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Skanderborg til Silkeborg og Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 7338 Td. Ld., hvoraf 2786 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 567, Byg 574, Havre 1174, Boghvede 17, Frøavl 58, Blandsæd til Modenh. 88, Grøntf. 50, Kartofler 41, andre Rodfr. 209), Afgræsning 1405, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1443, Have 49, Skov 1092, ubevokset 7, Moser 151, Kær og Fælleder 87, Hegn 7, Heder m. m. 112, Veje og Byggegrunde 196, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 413 Heste, 1779 Stkr. Hornkvæg (deraf 1107 Køer), 1134 Faar, 981 Svin og 85 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 316 Td.; 73 Selvejergde. med 293, 199 Huse med 23 Td. Hrtk. og 45 jordløse Huse, c. $^1/_4$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1829 (1801: 805, 1840: 975, 1860: 1231, 1890: 1545), boede i 335 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 90 levede af immat. Virksomh., 822 af Jordbrug, 9 af Gartneri, 25 af Fiskeri, 318 af Industri, 55 af Handel, 135 af forsk. Daglejervirks., 46 af deres Midler., og 45 vare under Fattigv.

I Sognet *Dover Kirke*, ved Landevejen, og Byerne: *Svejstrup* med Præstegd., Missionshuset Karmel (opf. 1901) og Forsamlingshus (indrettet 1892); *Bjedstrup*, ved Landevejen, med Skole; *Illerup* med Mølle; *Alken* med Andelsmejeri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Boes* med Skole og Mølle; *Ry Stationsby*, ved Landevejen, — $^1/_2$ 1901: 79 Huse og 596 Indb. — med Skole (indtil 1901 Privatskole), Folkehøjskole (opr. 1892), teknisk Skole (opr. 1895), Kro, Købmandshdl., Bageri, Mølle, Savmølle, Haandværkere m. m., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Sim*; *Firgaarde* med Skole, Fattiggaard (opr. 1880, Plads for 35 Lemmer), Børnehjem (opr. 1887) og Mølle; *Nygaarde*; *Hemstok*. *Dovergaard* (før *Hvidsminde*) har omtr. 17 Td. H., omtr. 370 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 60 Skov, Resten Ager; 5 Lejehuse. En Gaard i Hemstok har $12^5/_8$ Td.

H., 160 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 30 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Højlund*, *Skovlund*, *Karenslund*.

Dover S., en egen Sognekommune, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 200 (Svejstrup, Bjedstrup, Alken, Illerup og Hemstok) og 201 (Resten). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (indviet til St. Andreas) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid vistnok særlig af Al (hvidtet). Syddøren er bevaret; eet Vindue ses (tilmur.) I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og det lille Taarn og Vaabenhus, begge af Munkesten, opførtes. Taarnet havde oprindl. høj Spidsbue mod V., men denne lukkedes senere, og det inderste af Taarnrummet er nu Materialhus. 1863 blev Korgavlen skalmuret med smaa røde Mursten, og Stræbepiller opførtes. Altertavle i Renæssancestil med et nyere Maleri (Jesus med Martha og Maria). Alterstager, skænkede 1592 af senere Borgmester i Randers Niels Jacobsen i Nygaard og Hustru Margr. Christoffersdatter Udsøn († 1595; Halvdelen af hendes Ligsten staar ved Kirkegaardsmuren). Granitdøbefont med Dobbeltløver m. m. Prædikestol i Renæssancestil fra 1643 (restaur. 1878). I Koret Epitafium over Præsten Niels Andersen Svejstrup, † 16 . . , med to Hustruer og Børn.

Kirken har vistnok oprindl. været Herredskirke, da der i Sognet har ligget en By *Hjelmslev*, nævnt 1299; Navnet paa en Del af Marken (hvor der før laa to „Hjelmslev Huse") minder endnu om den. — I Sognet har ogsaa ligget en By *Skibing* eller *Skiping* (delt i Gammel-, Øster- og Vester Sk.), nævnt bl. a. 1239, 1362, 1385, 1490 og 1514. — N. for Nygaarde ved Ravn Sø skal have ligget en Gaard, *Karlsgaard*; man vil have fundet Brolægning paa Stedet.

Dover har udgjort et eget Birk, *Dover Birk*, stadfæstet af Kong Hans 1490 og Chr. III 1546. Aar 1560 udgik Kongebrev om, at Birkerne Dover, Ry, Tørring, Vor og Vissing fremtidig skulde danne eet Birk med Ting uden for Øm Kloster; dette ændredes 1573 til, at Dover, Ry og Vissing Sogne samt Salten skulde søge eet Birketing, der lagdes ved Ry („Ry Birketing").

Illerup har udgjort et eget Sogn, alt nævnt 1317 (Egeltorp Sogn). Kirken, indviet til St. Crispinus og St. Crispinianus, stod endnu 1524, men var nedlagt 1552; $^{16}/_{1}$ 1573 nævnes dog endnu Illerup Sogn (se S. 178), men $^{27}/_{6}$ s. A. nævnes „Illerup i Dover Sogn". Kirken var fuldstændig forsvunden 1623; den har sikkert staaet V. for Skanderborgvejen mod S. i Illerup By paa „Kirkegaardsbakken", hvor der er fundet Skeletter; en Søjlekapitæl af Granit, nu i en Have i Skanderborg, skal være herfra. — Ogsaa i *Boes* skal der have ligget en Kirke eller et Kapel (i Præsteberetn. fra 1623 omtales Spor af Kirkegaarden); Kirken har vistnok ligget paa Højderne i den vestl. Udkant af Byen, hvor der er fundet Kalk- og Murbrokker samt Menneskeben. — *Svejstrup Præstegaard* nævnes alt 1573.

Ved Dover har der været en fordums hellig Kilde, *Hjelmslev Kilde* (nævnt 1623), ved Ravn Sø *Karlskilden* (oprenset for nogle Aar siden).

Af Sognets henved 175 Oldtidsmonumenter ere flg. 17 Gravhøje fredlyste: ved Hemstok 9 smaa (de 7 i Gruppe), ved Alken 1, ved Bjedstrup 1 (Illeruphøj), ved Boes 1 og ved Sim 5 (deribl. Maglehøj og Tippethøj).

Venge Sogn, Anneks til Dover, omgives af dette, Skanderup Sogns nordl. Del, Mesing og Adslev Sogne, Framlev Hrd. (Stjær, Storring og Galten S.) og Gjern Hrd. (Laasby og Tulstrup S.). Kirken, noget vestl., ligger $1^1/_4$ Mil N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere forskellige, dog overvejende lerede, mere eller mindre muldede, mod N. og N. V. noget skarpsandede. I Sognet *Venge Sø* og *Peders Sø* (Pittersø), samt ved Vestgrænsen en Del af *Ravn Sø* (se S. 184). En Del Skov (Egelund, Vorbjærge, Smedebjærge, Kirkesk., Ballesk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Skanderborg til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 4794 Td. Ld., hvoraf 2021 besaaede (deraf med Hvede

11, Rug 410, Byg 454, Havre 818, Boghvede 14, Blandsæd til Modenh. 113, Grøntf. 37, Kartofler 31, andre Rodfrugter 130), Afgræsn. 864, Høslæt, Brak, Eng m. m. 961, Have 63, Skov 589, ubevokset 10, Moser 67, Kær og Fælleder 16, Hegn 4, Heder 7, Veje og Byggegr. 149, Vandareal m. m. 43 Td. Kreaturhold 1898: 322 Heste, 1357 Stkr. Hornkvæg (deraf 927 Køer), 654 Faar, 792 Svin og 30 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 226 Td.; 59 Selvejergde. med 188, 1 Fæstegd. med 3, 158 Huse med 35 Td. Hrtk. og 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1054 (1801: 639, 1840: 926, 1860: 1150, 1890: 1174), boede i 248 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomhed, 723 af Jordbr., 5 af Gartneri, 245 af Industri, 16 af Handel, 62 af forsk. Daglejervirks., 66 af deres Midler, og 20 vare under Fattigv.

Venge Kirke.

I Sognet Byerne: *Venge*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshuset Saron (opf. 1900) og Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 48,229 Kr., Rentef. $3^3/_5$ pCt., Reservef. 3011 Kr., Antal af Konti 224); *Søballe* med Forskole; *Haarby* med Skole; *Nørre-Vissing* med Skole og Kro. Hovedgaarden *Sophiendal* har $26^3/_8$ Td. H., 735 Td. Ld., hvoraf 100 Eng, 250 Skov, Resten Ager; til Gaarden en Mølle.

Venge S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 202 (Søballe og Haarby) og 203 (Venge og N.-Vissing). Kirken tilhører Sognebeboerne.

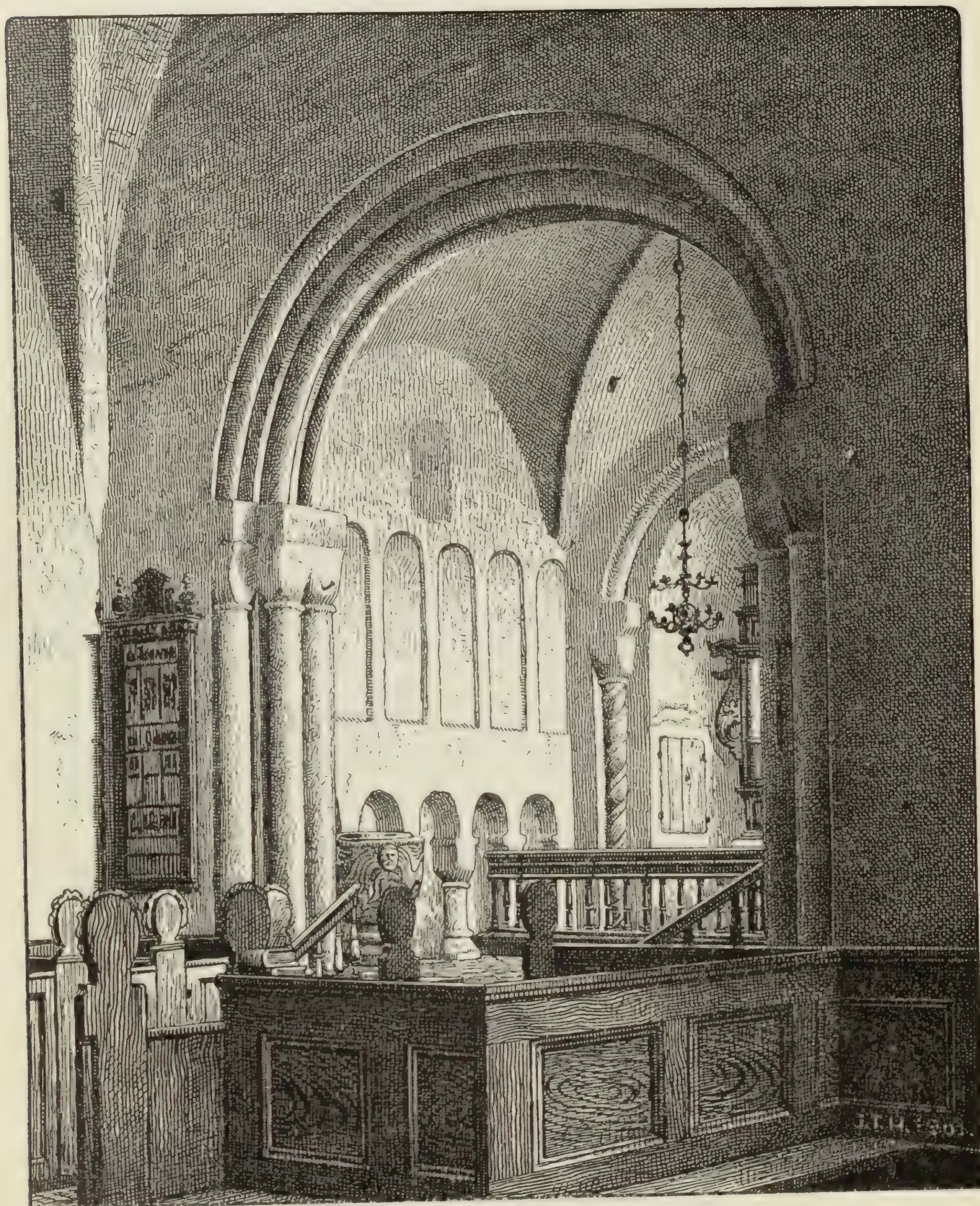
Kirken, der før var Kirke til Venge Kloster (se ndfr.) og kaldtes St. Trinitatis Kirke, er en ved Midten af 12. Aarh. opført enskibet Korskirke, bestaaende af Skib, et smallere Parti mod V., der er Underdelen af et oprindeligt Taarn (en Sjældenhed ved vore Klosterkirker), firkantet Kor med Apsis mod Ø. og Korsarme mod N. og S., der ligeledes hver har Apsis mod Ø.; senere er tilbygget et Taarn over den sydl. Korsarm samt et Vaabenhus mod S. De oprindelige Dele ere væsentlig af Fraadstenskvadre paa et enkelt Sokkelskifte dels af Fraadsten, dels af Al (Koret). Den smalle, fir-

Venge Kirkes Langhus, set fra Koret.

kantede Norddør (tilmur.) er bevaret, ligesom et lille Vindue med snoede Søjler i Korets Apsis mod Ø. I Vestgavlen findes ogsaa en oprindelig rundbuet Dør, og foran Gavlen staar et Trappetaarn, firkantet forneden, halvrundt foroven, fra hvilket Trappen, der ligger i den tykke Taarnmur, har ført op til Taarnets øvre Partier, af hvilke der ses Rester under Taget. Det tidligere Taarnrum, hvis Sider støttes af Stræbepiller, har dobbelt Rundbue ind til Skibet. I Slutn. af Middelalderen, da det nuv. gotiske Taarn og Vaabenhuset, begge af røde Munkesten, opførtes, fik det ældre Taarnrum saa vel som Skibet, Koret og den sydl. Korsarm spidsbuede Hvælvinger, medens den nordl. Korsarm beholdt sit Bræddeloft. Kirkens interessanteste Parti er

Koret, hvis halvrunde Korbue har 3 Rundstave, som bæres paa hver Side af 3 trekvart Søjler med tærningformede Kapitæler; Korets indre Vægge ere forneden prydede med et Galleri af dybe, rundbuede Blindinger, der bæres af smaa, næsten fritstaaende Søjler, og oven over dette er der et andet Galleri af kun lidt fordybede

Venge Kirkes Kor.

Blindinger. Ind til Apsis, der har oprindl. Halvkuppelhvælving, og hvis Ydermur prydes af en karakteristisk Gesims, staar paa hver Side af Rundbuen en snoet Søjle med Tærningkapitæl. En høj, smal Rundbue fører fra Skibet ind til hver af Korsarmene, af hvilke den nordl. er bedst bevaret. Bjælkeloftet deler det i to Stokv., der hvert har en lille hvælvet Alterniche (noget vistnok enestaaende i Landet), der gør, at Apsiden udefra ligner et Taarn. Det øvre Stokv. har, før Skibet fik Hvælvinger, aabnet sig ud til dette med et Dobbeltvindue med Halvsøjler. Den sydl. Korsarm har været udstyret paa samme Maade, men er nu forvansket ved Opfø-

relsen af Hvælving og Taarn. Der er fundet Rester af Kalkmalerier fra omtr. 1200 saavel paa Apsis' Hvælving (Christus paa Himmeltronen?) som paa Apsisbuen og i Blindingerne i Korets Vægge (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 13). Altertavlen, fra 1655, med et paa Træ malet Billede (Nadveren), og Prædikestolen ere i Barokstil. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. I sydl. Korsarm en Mindetavle af sort Marmor over Amtmd. Fr. L. v. Woyda og Hustru Frederikka Sophie, f. Adeler (se ndfr.; deres Kister have staaet her), opsat 1888. Den sidste har ifl. en Sandstenstavle over Vaabenhusdøren ladet Kirken istandsætte 1792. (Se *J. Kornerup*, Veng Klosterkirke, i Danske Mindesmærker I; *Løffler*, Udsigt over Danm. Kirkebygn. S. 89, og *Helms*, D. Tufstenskirker S. 112 flg.).

I Sognet har ligget *Venge Kloster*, et Benediktinerkloster, grundlagt af „Vald. I's Forgængere". Paa Kong Vald.'s Tid var Klosteret dog alt i Forfald, Konventet bestod kun af 3 Munke, og Abbeden førte et uordentligt Levned. Aarhusbispen Svend, som havde lovet Cistercienserne at skænke dem et Kloster i sit Stift, anmodede derfor Kongen om, at V. Kloster maatte overlades til de med Forholdene i Sminge misfornøjede Cisterciensere (se S. 193); Kongen indvilgede 1166, og Abbeden Briennus fik Pave Alex. III's Stadfæstelse paa Flytningen. Kun to Aar bleve dog Munkene i V., idelig plagede af en adl. Dame Margrethe, der vilde have Venge Kl. omdannet til et Nonnekloster; 1168 flyttede de til Kalvø (se S. 96). Om Bygningerne, der utvivlsomt have ligget ved Kirken, vides intet.

Sophiendal er en Del af det Skanderborgske Ryttergods og blev oprettet til Hovedgaard 1767 af Kronen, som solgte den 1768 (17, Skov 6, Tiender 31, Gods 310 Td. H.) for 34,809 Rd. til Amtmd., Gehejmer. Fr. L. v. Woyda († 1778), hvis Enke F. Sophie, f. Adeler, døde 1805, hvorefter Byfoged Bagger i Skanderborg og Jørgen Gjesing i Randers maa antages s. Aar at have købt den ved Aukt., thi 1806 pantsatte de S. for 55,000 Rd. til Woydas Arvinger. Bagger og Gjesing solgte den 1811 til P. Skandorff af Aarhus, fra hvem den 1813 gik over til Svigersønnen Chr. Møller Bus, indtil den 1821 blev udlagt til Woydas Arvinger, som s. Aar for 10,000 Rd. skødede den til deres Medarving Jørgen Baron Rosenkrantz, † 1831, hvorefter den ved Aukt. 1833 for 11,150 Rd. gik over til Sønnerne, senere Oberst F. W. R. og senere Gehejmer., Stiftamtmd. G. E. R., † 1884, hvilken sidste udkøbte Broderen 1873; 1886 overdroges den for 170,000 Kr. til Sønnen, den nuv. Besidder, G. J. H. C. Baron Rosenkrantz. — Hovedbygningen, der ligger omtr. 100 Al. V. for Kirken, og i hvis Fundamenter der er fundet Bjælker, som have været angrebne af Ild, og en Mængde Trækul, er opf. 1876-79, udvidet 1884 (Arkit.: H. B. Storck) og bestaar af 3 Fløje i eet Stokv. med Kælder og Kviste samt Gavle og et Taarn.

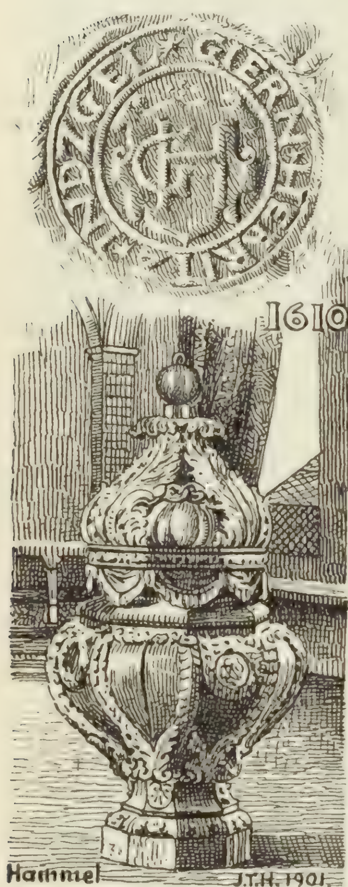
I Venge har ligget en *Vengegaard*, der nævnes 1236, da Niels Mogensens Sønner mageskiftede en Tredjedel deri til Øm Kloster; 1471 nævnes Niels Andersen af Venge og 1484 Stig Nielsen af Venge. Vengegaard hørte senere til det Skanderborgske Ryttergods.

I N.-Vissing Bys sydl. Del har staaet en Sognekirke; en Gaard her har før været kaldt „Kirkegaarden" og en Bæk „Kirkebækken"; i Gaardens Have er der endnu i Slutn. af 19. Aarh. fundet Menneskeskeletter, Rester af Ligkister m. m. *Nørre-Vissing Sogn*, nævnt 1340 og 1506, hørte til Gjern Hrd. (endnu 1573 nævnes „Vissing i Gjern Hrd").

Ved Venge har der været en hellig Kilde, *St. Anne Kilde*, ved Søballe ligeledes en hellig Kilde.

Gjern Herred.

Sogne:

Gjern Herred begrænses mod Ø. af Sabro og Framlev Hrd., mod S. af Hjelmslev, Tyrsting og Vrads Herreder, fra hvilke det skilles ved Ravn Sø, Knud Sø og Himmelbjærgsøerne med Gudenaa, og mod V. og N. af Viborg Amt (Hids, Lysgaard og Hovlbjærg Hrdr.); ogsaa Vestgrænsen dannes af Gudenaa. Størst Udstrækning fra N. til S. er omtr. 3, fra V. til Ø. $2^3/_4$ Mil. Overfladen hører til Jyllands Højdeparti og er meget bakket, især den østl. og mellemste Del (højeste Punkt er Sorring Loddenhøj, 470 F., $147,_5$ M.) med Affald mod N., S. og især mod V. Jorderne ere bedst mod Ø., særlig mod N. Ø., hvor de ere lermuldede; i den vestl. Del ere de sandmuldede, sandede og skarpsandede. Flere Aaer, som Linaa og Gjern Aa, sno sig mellem Bakkerne mod V. til Gudenaa. Over $^1/_9$ af Arealet er bedækket med Skov (6121 Td. Ld.). Det hører til gml. Skanderborg Amts middelgode Herreder (ved Matr. gnmstl. 25 Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 54,130 Td. Ld. ($5,_{42}$ □ Mil, $298,_4$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 2102 Td., Folketallet var $^1/_2$ 1901 i Landdistr. 12,542 (1801: 4708, 1840: 7020, 1860: 11,371, 1890: 11,977). I Herredet ligger Købstaden Silkeborg. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Hjelmslev Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Silkeborg Birks, Frijsenborg-Favrskov Birks og Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktioner samt under gl. Skanderborg Amts 1. Forligskreds (Alling, Tulstrup, Laasby og Dallerup S.), 4. Forligskr. (Linaa, Voel, Gjern, Skanderup og Tvilum S.) og 5. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Gjern Hrd., i Vald. Jrdb.: *Giærnæhæreth*, hørte i Middelalderen til Aabosyssel, senere under Skanderborg Len, fra 1660 dels til Skanderborg, dels til Silkeborg Amt; se videre S. 6.

Der er talt omtr. 620 jordfaste Oldtidsmonumenter; men heraf var henved $^1/_5$ sløjfet og over Halvdelen mere eller mindre forstyrret; $^1/_1$ 1902 vare 14 fredlyste. Som iagttaget andetsteds i det indre Jyll. ere Højene færrest paa de flade Strækninger (mod S. i Hrd.), medens de ligge tæt paa Bakkerne, især mod V. Et sammenhængende Højbælte findes over et Bakkedrag gennem Linaa og Tvilum Sogne, i hvilket første der taltes 140 Monum.; i Gjern Sogn taltes omtr. 70.

Silkeborg Landdistr., det sydvestligste Hjørne af Herredet, ligger paa begge Sider af Gudenaa og Silkeborg Købstad og omgives af dennes Markjorder, Vrads Hrd. (Tem S.), paa hvis Grænse ligge *Ørn Sø*, 79 Td. Ld., *Almind Sø*, 100 Td. Ld., og *Bras Sø*, 193 Td. Ld., af hvilke Dele høre til Distriktet, Linaa Sogn og Viborg Amt (Hids Hrd.), fra hvilket det skilles ved *Silkeborg Langsø*, 421 Td. Ld., hvoraf ogsaa en Del hører til Distriktet. Ogsaa *Lyngsø*, $21^1/_2$ Td. Ld., ligger i Distriktet. De noget højtliggende, for en stor Del bakkede Jorder ere næsten helt dækkede med Skov, der er en Del af det Staten tilhørende *Silkeborg Skovdistrikt* (Lysbro Sk., Kobsk., Nordskov, Plantagen Flyvesande). Gennem Distriktet gaa Landevejene fra Silkeborg til Aarhus, Ringkjøbing og Horsens samt Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 2156 Td. Ld., hvoraf 58 besaaede (deraf med Rug 18, Havre 21, Boghvede 5, Kartofler 6, andre Rodfr. 4), Afgræsn. 47, Høslæt, Brak, Eng m. m. 29, Have 3, Skov 1826, ubevokset 88, Kær og Fælleder 10, Stenmarker 3, Veje og Byggegr. 36, Vandareal m. m. 54 Td. Kreaturhold 1898: 6 Heste, 34 Stkr. Hornkv. (deraf 27 Køer), 9 Faar og 21 Svin. M. H. t. Ager og Engs Hrtk., se Linaa Sogn. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 46 (ved tidligere Tællinger er Folketallet medtaget dels under Silkeborg, dels under Linaa S.).

I Distriktet *Ivershave*, Hus, ved Silkeborg Langsø; Gaarden *Marielund* (se S. 101), en 1900 opført Skovriderbolig (Arkit.: H. Kampmann); *Naaege*, Skovfogedbolig; *Lysbro*, Skovopsynsmandsbolig; *Gml. Hattenæs*, Restauration; *Ny Hattenæs*, Hotel.

Silkeborg Landdistr., der har Skole- og Fattigvæsen m. m. fælles med Købstaden og søger dens Kirke, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Silkeborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 212. Lægd.

Silkeborg Skovdistrikt, der ligger her samt i Linaa og Tem Sogne og omfatter Nordskov, Lysbro, Kobskov, Østerskov, Vesterskov, Funderholm, Thorsøbakkerne og Sønderskov, er 5256 Td. Ld. (3 Td. A. og E. Hrtk. og 40 Td. Skovsk.), hvoraf omtr. 1900 Td. Ld. Bøgeskov, Resten Naaleskov. Til Domænen hører desuden Andel i Himmelbjærgsøerne. I de paa smukke Spasereveje og prægtige Udsigter rige Skove nævnes her i Distriktet: *Fruens Bænk*, i Lysbro Skov, og *Dronningestolen*, 208 F., 65 M., *Langdal Aas*, 231 F., 72 M., *Ulvehoved*, 236 F., 74 M., og *Tøndalshøved* (*Lovisehøj*), 234 F., 73 M., alle i Nordskov.

Landdistriktet, der før var en Del af Linaa Sogn, blev oprettet ved Regul. af $^{20}/_3$ 1855, udvidet ved Lov af $^{30}/_{10}$ 1857.

Linaa Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Voel, Dallerup, Laasby, Tulstrup og Alling Sogne, Tyrsting Hrd. (Ry S.) og Vrads Hrd. (Tem S.), fra hvilket det skilles ved *Jul Sø*, 1021 Td. Ld., *Borre Sø*, 369 Td. Ld., og *Bras Sø* (se ovfr.), af hvilke Dele høre til Sognet, Silkeborg Landdistr. og Viborg Amt (Hids Hrd.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Silkeborg og $2^3/_4$ Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder ere overvej-

ende sandede, især mod V.; mod Ø. findes enkelte lerede og lermuldede Jorder. En Del Skov og Plantage (Storsk., Tvedsk. m. m.). Gennem den nordl. Del løber *Linaa* til Gudenaa, mod S. ligger den lille ***Puk Sø*** (c. *2* Td. Ld.). Flere smaa ubeboede Holme (deribl. Møgelø, Lilleø og Alø) i Jul Sø høre til Sognet. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Silkeborg til Skanderborg, Aarhus og Randers samt Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 8617 Td. Ld., hvoraf 2935 besaaede (deraf med Rug 788, Byg 454, Havre 1222, Boghvede 103, Frøavl 16, Ærter og Vikker 28, Spergel 4, Blands. til Modenh. 31, Grøntf. 55, Kartofler 120, andre Rodfr. 114), Afgræsn. 2041, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1137, Have 50, Skov 958, ubevokset 15, Moser 101, Kær og Fælleder 74, Hegn 17, Heder 967, Flyvesand 85, Veje og Byggegr. 158, Vandareal m. m. 78 Td. Kreaturhold 1898: 380 Heste, 1509 Stkr. Hornkvæg (deraf 1018 Køer), 955 Faar, 721 Svin og 72 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 236 Td. (hvorunder medregnet Silkeborgs 18½ Td. og Silkeborg Landd. 14 Td.); 73 Selvejergde. med 166, 255 Huse med 62 Td. Hrtk. og 47 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 1646 (1801: 696, 1840: 1003, 1860: 1731, 1890: 1627), boede i 333 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 62 levede af immat. Virksomh., 834 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 10 af Fiskeri, 425 af Industri, 68 af Handel, 12 af Skibsf., 106 af forsk. Daglejervirks., 61 af deres Midler, og 44 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Linaa* (1427: Lima, 1433: Lennow), ved Aarhusvejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1895), Mølle, Vandmølle, Andelsmejeri, Købmandshdl. og Kro; *Mollerup* med Skole, Missionshus (opf. 1897) og Købmandshdl.; *Laven* med Skole, Mølle, Købmandshdl., Hotel, Havneplads, Dampbaadsfart til Himmelbjærget og Silkeborg, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition;. *Haarup*; *Skjellerup* med Fattiggaard (opr. 1868, Plads for 30 Lemmer) og Vandmølle. *Skjellerup-Nygaarde*, Gde. og Huse, med Skole; *Sejs*, Huse, med Skole; *Nylykke*, Gde. og Huse. *Halved*, Huse. *Svejbæk*, Færgested, med Overfart til Tem Sogn og Jærnbanehpl. *Ludvigslyst*, Sommerpensionat. ***Resenbro Kro***, ved Vejen til Randers. Gaarde: *Kjærsmølle*, med Vandmølle, *Laven-Hovgd.*, *Jægerspris*, *Bjaruplund*, *Kirkedal*, *Stovgd.*, *Bjørnholt*, m. m.

Linaa S., en egen Sognekommune, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Silkeborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 212 a og b (østre og vestre Distr.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med Apsis, Taarn mod V. og Kapel mod N. Kor og Apsis samt Skibets østl. Del ere opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og begge Portaler, med Søjler og Tympana med Figurer (se Aarb. f. nord. Oldk. 1896 S. 246), ere bevarede; Syddøren er dog nu anbragt i Taarnets Vestmur som Adgang til Kirken, medens Norddøren, i hvilken er indsat en Dør med Aarst. 1689 og Bogst. DF-EL, danner Indgangen fra Skibet til Kapellet. Senere forlængedes Skibet mod V., med Granitkvadre, vistnok fra Bjarup Kirke (se ndfr.), og Kapel og Taarn (sidste vist i Beg. af 19. Aarh.) opførtes, begge af Munkesten. Taarnets Underrum, med Indgang fra V. og S., er Forhal. Kapellet (med 8 Kister) bærer en Sandstenstavle med Navnene Daniel Fischer og Else Linde samt Aarst. 1689. Skib og Kor have fladt Bjælkeloft, Apsis en (næppe oprindl.) Halvkuppelhvælving. Altertavle i Renæssancestil med et nyere Maleri (Christus velsigner de smaa Børn). Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol i Renæssancestil. I Koret Ligsten over Præsten Rasmus Nielsen, † 1611, og Hustru (Portrætfig.). I Skibet en i Egetræ udskaaren Johannes Døber, en Mindetavle over faldne i Krigen 1848-50 samt et Pulpitur med Orgel, fra 1858. I Taarnet en middelalderlig Ligsten med en mandlig Figur og Navnet Asser (se *Løffler*, Gravst., Pl. XIII). Ved Kirkegaardsdiget staar en Tympanon, vistnok fra Bjarup Kirke.

S. for Laven paa en i Jul Sø fremspringende Odde har ligget en Borg *Dynæs*. Den blev af Vald. Atterdag 1360 tilskødet Hr. Palne Jonsen (Munk), med hvis Datter Elne Borgen kom til Hr. Ove Hase, der 1401 pantsatte den til Hr. Elev Elevsen.

Hans Søn Palne Hase kyndte 1433 forgæves Løsen paa D.; men efter at Søsteren Fru Ingeborg Ovesd. havde givet Biskop Ulrik i Aarhus Fuldmagt til at indløse den, maatte Panthaveren Fru Thore, Enke efter Hr. Laurids Hvas (tidligere g. m. en Datter af Hr. Elev Elevsen), og hendes anden Ægtefælle 1435 oplade Bispen Borgen, som denne 1444 erhvervede Ejendomsretten til af Fru Ingeborg Ovesdatters Ægtefælle Mattis Fredbjornsen. — Det fredede Voldsted, der ligger paa den indtil 104 F., 33 M., høje Odde (66 F. o. Vandet), som ved lave Sænkninger er skilt fra Landet, bestaar af en firsidet Voldbanke, 28 F. høj, 165-190 F. i Gnmst. ved Foden, 100 F. foroven. I Toppen er der en større Udgravning, hvori ses Mursten, et enkelt Sted Grundsten. (Om D. se *F. Hvass*, Medd. om Fam. Hvas III S. 23 flg., og Ill. Alm. 1860 S. 68 flg.).

Lidt N. Ø. for Mollerup paa Toppen af et Bakkedrag har staaet *Bjarup Kirke* (endnu 1524 nævnt som Bjertrup Kirke), hvis Grund, dækket af lave Jordforhøjninger, endnu ses. Den har været af Granit og har bestaaet af Skib og Kor med Korrunding (i alt 80 F. lang, Skibet 45 F. bredt); ud for Vestenden ses en lav, rund Højning, mulig Spor af et Taarn. Hvornaar Kirken er nedbrudt, vides ikke. Sognet, der har hørt under Linaa Pastorat, skal have bestaaet af Byerne Bjarup, Volstrup og Bottrup*).

I Linaa er der et Hospital for Enker; det brændte 1868, hvorefter det overgik til Sognets Fattigvæsen.

Ved Haarup er der fredlyst en anselig Gravhøj. — Ved Mollerup og ved Bjarup Kirkeruin har der været hellige Kilder. — N. for den flade, ejendommelige *Sejs Hede* hæve sig de lyngklædte Bakker *Sindbjærg*, 329 F., 103 M., og *Stovbjærg*, 316 F., 99 M.

Linaa var tidligere ligesom nu et eget Pastorat, med Dallerup som Anneks; $^{14}/_{12}$ 1855 blev det Anneks til Silkeborg, medens Dallerup og Laasby bleve eet Pastorat for sig; ved Reskr. af $^{23}/_{11}$ 1898 blev Linaa atter et eget Pastorat (fra $^{1}/_{1}$ 1899) med det nyoprettede Voel Sogn til Anneks. Den forrige Linaa Præstegd. blev solgt ved Aukt. 1855 for 26,350 Rd., der anvendtes til Opf. af de nye Præstegde. i Silkeborg og Laasby; den sidste flyttedes senere til Dallerup. Den nuv. Præstegd. i Linaa er opf. 1899.

Voel Sogn, Anneks til Linaa, omgives af dette, Dallerup, Skanderup og Gjern Sogne samt Viborg Amt (Hids Hrd.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over $1^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Silkeborg og 3 Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende og bakkede Jorder ere dels sandede, paa enkelte Steder sandmuldede og lerblandede, dels skarpsandede, næsten overalt med Sandunderlag. Paa Nordgrænsen løber Gjern Aa gennem den c. 100 Td. Ld. store *Sminge Sø* til Gudenaa.

Fladeindholdet er 3701 Td. Ld., Befolkningen $^1/_2$ 1901 587. Se i øvrigt under Tvilum Sogn, hvoraf det før udgjorde den sydl. Del, og fra hvilket Sognet udskiltes 1898.

I Sognet Byerne: *Voel*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1895), Forsamlingshus (opf. 1891), Kro og Købmandshdl.; *Sminge* (1207: Smaheng) med Vandmølle. *Voelhede*, *Voel-Nygaarde*, *Højgaarde*, *Torupgaarde*, Gde. og Huse. *Anneksgaarden.*

Voel S., een Sognekommune med Skorup-Tvilum Sogne, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Hammel Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 215. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1876 (Arkit.: Kiilsgaard) som en Korskirke i romansk Stil af røde

---

*) Et Sagn fortæller, at der paa Kalbygaard, Laasby Sogn (se S. 208), boede 3 Søstre Lin, Bjar og Dal, som byggede 3 Kirker Linaa, Bjarup og Dallerup. Da de engang efter et Besøg i Bjarup Kirke sejlede over Bjarup Sø (nu en Mose i Linaa Sogn) til Kalbygd., savnede Bjar sin Guldring, som var falden i Søen, og hun udstødte Forbandelse over den, som havde taget den. Søen strømmede nu over sine Bredder, og Fiskene laa paa det tørre; men i den første Fisk, som aabnedes paa Kalbygd., laa Ringen. Dals Grav ses endnu Ø. for Dallerup Kirkegaardsmur; naar man rører ved den, vil der komme Kvægsyge.

Mursten paa Granitsokkel med lille Spir over Vestgavlen, hvor Indgangen er; ferniseret Bjælkeloft. Altertavle med et af Sorø Akademi skænket Maleri.

I Sminge grundlagdes 1165 et lille Cistercienserkloster af de med Forholdene i Sabro (se S. 131) misfornøjede Munke. Det var Aarhusbispen Eskil, der havde givet dem Grunden. Da dette Sted imidlertid ogsaa var fattigt og utilstrækkeligt, flyttede Munkene 1166 til Venge (se S. 189).

Sminge var tidligere et eget Sogn, hvis Kirke nævnes 1524 (dens Plads, V. for Byen, ses endnu), og som vistnok har været Anneks til Skanderup. I Klemmebrevet af 1555 bestemtes i alt Fald, at efter den dav. Skanderup-Præsts Død skulde Sognefolket i Sminge søge Tvilum Kirke og Tvilum-Præsten nyde Sminge Præstegaard og anden Præsterente. — Sminge Sogn udgjorde i Middelalderen et eget Birk. — Knud VI skænkede Voel og Sminge til sin Frille.

Ved Voel er der fredlyst 3 runde Gravhøje og en Langhøj.

Om Sognehistorien se S. 193.

Gjern Sogn omgives af Annekset Skanderup, Sporup, Søby, Skorup og Tvilum Sogne, Viborg Amt (Hids Hrd.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa, og Voel Sogn. Kirken, mod S., ligger $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Silkeborg og $3^1/_2$ Mil N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende og særlig mod V. bakkede Jorder (Langekol, 325 F., 102 M.) ere mod Ø. lermuldede, mod V. skarpsandede, i øvrigt overvejende sandede og sandmuldede. I den østl. Del findes nogle Vandløb, der ved Gjern By samle sig til *Gjern Aa,* som danner en Del af Sydgrænsen. I den nordøstl. Del gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 3843 Td. Ld., hvoraf 1458 besaaede (deraf med Rug 362, Byg 265, Havre 629, Boghvede 26, Blands. til Modenh. 8, Grøntf. 26, Kartofler 42, andre Rodfr. 97), Afgræsning 805, Høslæt, Brak, Eng m. m. 662, Have 13, Skov 36, ubevokset 10, Moser 113, Kær og Fælleder 31, Heder 672, Veje og Byggegr. 38, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 258 Heste, 914 Stkr. Hornkv. (deraf 597 Køer), 586 Faar, 477 Svin og 32 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 170 Td.; 44 Selvejergde. med 143, 84 Huse med 27 Td. Hrtk., og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 819 (1801: 341, 1840: 467, 1860: 668, 1890: 767), boede i 153 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomhed, 516 af Jordbr., 99 af Industri, 35 af Handel, 43 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gjern* med Kirke, Præstegd., Skoler (Byskolen og østre Skole paa Gjern Mark), Sparekasse for G.-Skanderup Komm. (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 34,771 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3583 Kr., Antal af Konti 243), Andelsmejeri og Kro; *Ellerup; Naarup. Søbyvad*, Gde., med Kro, Mølle og Bageri. Gaarde: *Karenshaab*, *Peterslyst* og *Hedegd.*

Gjern S., een Sognekommune med Annekset, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 214. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre, raa Granit og Al; ved senere Ombygninger er benyttet smaa Mursten. Begge Døre og en Dør paa Korets Nordside, med Søjler og Tympana (alle tilmur.), ere bevarede; flere Vinduer spores; Koret har haft Apsis. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Taarnet, af røde Mursten, hvis Underrum er Forhal og har Indgang fra N., er opf. 1861, da et Vaabenhus mod N. nedbrødes. Altertavlen, med et Maleri (Nadveren, Kopi), og Prædikestolen ere i Renæssancestil. Alterstagerne ere skænkede 1609 af Henr. Mejer Lønborg og Hustru. Epitafium over Præsten Hans Michelsen, † 1620 (hans Ligsten er indsat i Norddørens Blinding), opsat 1639 af Provst Rasm. Christensen Gjern og Hustru (med deres og Børns Portr.). En 1694 opsat Mindetavle over Brødr. Rasm. og Christen Hansen, † henh. 1671 og 1692. I Syddørens Blinding en Ligsten fra Renæssancetiden med et senere indhugget Navn Lars Poulsen, † 1777. Series pastorum.

Kaalbækgaard i Ellerup nævnes 1377.

Paa Troldhøj i Gjern Bakker ved Gudenaa har der været en hellig Kilde. — Ved Gjern er der fredlyst 3 anselige Gravhøje, deribl. Haastedhøj og Bjærghøj.

Skanderup Sogn, Anneks til Gjern, omgives af dette, Voel, Dallerup, Røgen og Sporup Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger over $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Silkeborg og 3 Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (Glimeshøj, 350 F., 110 M.) ere dels sandede og sandmuldede, dels skarpsandede. Gjern Aa danner en Del af Nordgrænsen.

Fladeindholdet 1896: 2055 Td. Ld., hvoraf 925 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 206, Byg 157, Havre 394, Boghvede 8, Blands. til Modenh. 20, Grøntf. 24, Kartofler 33, andre Rodfr. 77), Afgræsn. 449, Høslæt, Brak, Eng m. m. 423, Have 18, Skov 33, Moser 17, Kær og Fælleder 28, Heder 132, Veje og Byggegr. 27, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 141 Heste, 619 Stkr. Hornkv. (deraf 408 Køer), 358 Faar, 311 Svin og 26 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 105 Td.; 34 Selvejergde. med 83 og 62 Huse med 21 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 511 (1801: 237, 1840: 336, 1860: 381, 1890: 471), boede i 104 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomhed, 303 af Jordbr., 6 af Gartneri, 78 af Industri, 16 af Handel, 35 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skanderup* med Kirke; *Holmstol* med Skole; *Dalby*. *Vedskov* og *Mølhave*, Gde. og Huse. *Karolinelund* og *Lillemølle*, Vandmøller.

Skanderup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr'. 213. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre, med enkelte Kvadre af Fraadsten og Al, paa Sokkel med Skraakant. Korbuen er bevaret; et Par Vinduer, mod N., ere tilmurede. Koret har haft Apsis. Vaabenhuset er opf. af røde Mursten ved Midten af 19. Aarh, i Stedet for et ældre, mod S. Anselig udsk. Altertavle i Barokstil. Alterbord i Renæssancestil fra 1895. Alterkalk, givet 1693 af Skipper Mikkel Sørensen Gylding i Aarhus og Hustru. Ny Granitdøbefont. Prædikestolen fra 1585, med Udsens og Kruses Vaabener, er omdannet i ny Tid. Malmlysekrone, givet 1734 af Christen Stær og Hustru.

Paa Kirkegaarden har der været en meget søgt hellig Kilde, der bragte Kirken i stort Ry. I D. Atl. (IV S. 214) hedder det, at mange syge og skrøbelige søgte Kilden for at blive helbredede, „men da en Mand toede en blind Hest deri, mistede Vandet sin Kraft, og Kilden tilstoppedes, hvorover Folk nu i Stedet derfor lade bede for sig af Prædikestolen". F. Thura, Præst her fra 1792 til sin Død 1836, har skrevet i Kirkebogen, „at mange Hundrede fra mit Embedes Beg. have baade mundtlig og skriftlig anmodet mig om Bøn for syge lige fra Aalborg og ned til Holsten".

Mølhave var tidligere en Hovedgaard, der 1319 (Mølnæhaghæ) ejedes af Svend Friis, 1425 og endnu 1472 af en Fru Merete og 1477 af Peder Eriksen Løvenbalk, der da solgte den.

Ved Dalby er Gravhøjen *Lammehøj* fredlyst.

Skanderup var i Middelalderen et eget Pastorat, vistnok med Sminge til Anneks; ved Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at Sk. efter den dav. Præsts Død skulde annekteres til Gjern.

Skorup Sogn omgives af Annekset Tvilum, Gjern og Søby Sogne samt Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.); Nordgrænsen dannes af Gudenaas Biaa Gjel Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil N. Ø. for Silkeborg og 4 Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne, mod N. noget skraanende Jorder ere overvejende lermuldede med Lerunderlag. Lidt Skov (Nørre- og Søndersk.). Gennem det sydlige Hjørne gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 2152 Td. Ld., hvoraf 881 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 187, Byg 179, Havre 415, Blands. til Modenh. 9, Grøntf. 17, Kartofler 13, andre Rodfr. 55), Afgræsn. 463, Høslæt, Brak, Eng m. m. 536, Have 9, Skov 169, Moser 26, Kær og Fælleder 18, Heder 16, Veje og Byggegr. 33 Td. Kreaturhold 1898: 172 Heste, 583 Stkr. Hornkv. (deraf 365 Køer), 399 Faar og 293 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 102 Td.; 25 Selvejergde. med 93 og 24 Huse med 9 Td. Hartk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 350 (1801: 206, 1840: 235, 1860: 288, 1890: 349), boede i 59 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 269 af Jordbrug, 20 af Industri, 13 af Handel, 4 af forsk. Daglejervirks. og 25 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Skorup* (1319: Scogthorp, 1327: Skoughæthorp) med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse for Sk.-Tvilum S. (opr. 1875; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 24,964 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3853 Kr., Antal af Konti 300); *Grølsted* med Forsamlingshus (opf. 1900). *Grølsted Huse*.

Skorup S., een Sognekommune med Annekset og med Voel Sogn, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Skanderborg Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 218. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Ved en Restauration 1856 omsattes Murene; Syddøren er delvis bevaret (dens Søjler borttoges 1856), og enkelte Vinduer spores. Vaabenhuset, mod S., nedbrødes 1856, og et nyt opførtes ved Skibets Vestgavl, men dette blev senere afløst af det nuv., opført af røde Mursten i romansk Stil (Arkit.: Prof. Walther); over dets Vestende er senere rejst et lille Spir; Fløjen, der er fra et ældre Spir, har Indskr. H. H. R. og 1773. Altertavle med et Maleri (Christus) fra 1856 af T. M. Jensen. Den gl. Altertavle, i Renæssancestil, fra 1655, med H. Lindenovs, M. Høgs og C. Rosenkrantz's Navnetræk og Vaabener, er ophængt i Skibet og benyttes som Series pastorum. Alterkalken har Aarst. 1667 og er fra Tvilum Kirke. Granitdøbefont (skal være fra Vejerslev Kirke, Hovlbjærg Hrd.). Nyere Prædikestol i gotisk Stil. I Vaabenhusets Sydside en middelalderlig Ligsten med Majuskelindskr.: Thord og Thruend (se *Løffler*, Gravst. Pl. VII).

Skorup ejedes 1327 af Niels Palnesen. — I Sognet skal have ligget en Hovedgaard *Dussit*, af hvis Grave og Volde, „Dussvolden", der endnu saas Spor i Skorup By paa D. Atl.'s Tid (D. Atl. fortæller, at der paa Kirkegaarden laa en Ligsten med Munkebogstaver, der skal have ligget over en Herremand paa Dussit, men senere kom til at ligge over den første evang. Præst i Sk.-Tvilum, Villum Pedersen, som havde været Munk i Tvilum Kloster). — I Sognet har vistnok ogsaa ligget en Hovedgaard *Have*, som Palle Nielsen Brammel 1398 skødede til Tvilum Kloster.

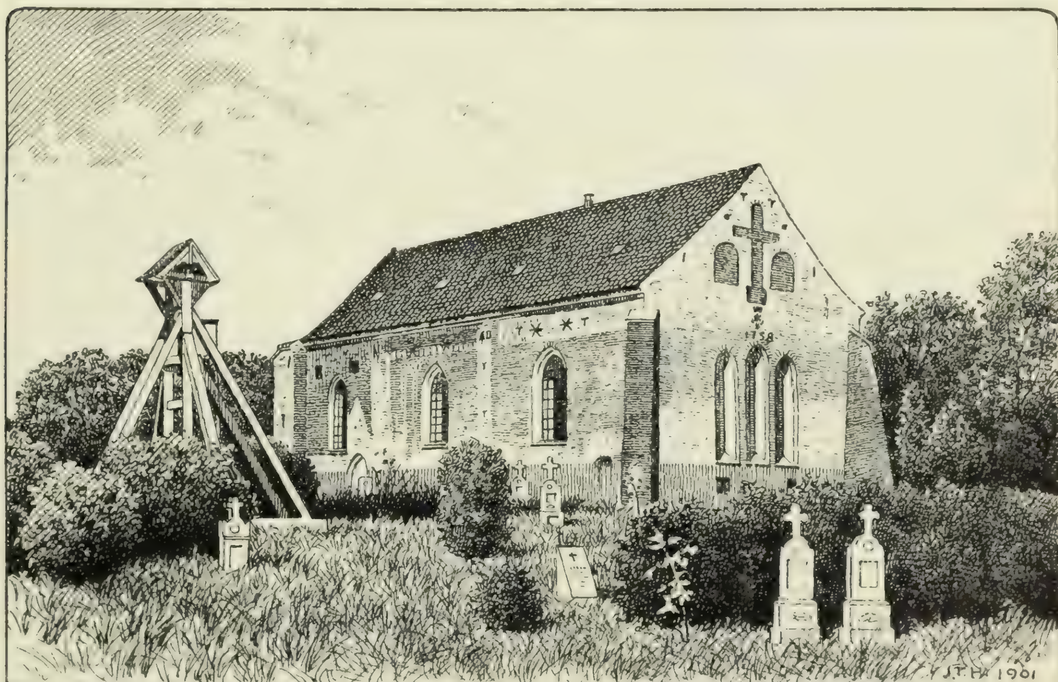
Tvilum Sogn, Anneks til Skorup, omgives af dette og Gjern Sogn samt Viborg Amt (Hids, Lysgaard og Hovlbjærg Hrdr.). Vestgrænsen dannes af Gudenaa, Nordgrænsen af dens Biaa Gjel Aa. Kirken, mod S. V., ligger $1^1/_2$ Mil N. Ø. for Silkeborg og $3^3/_4$ Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere dels lerblandede, sandmuldede og sandede, dels skarpsandede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 8561 Td. Ld. (efter Udskillelsen af Voel Sogn 1898 4860 Td. Ld.), hvoraf 3655 besaaede (deraf med Rug 928, Byg 478, Havre 1605, Boghvede 95, Bælgsæd 13, Spergel 32, Blands. til Modenh. 31, Grøntf. 95, Kartofler 152, andre Rodfr. 224), Afgræsn. 2294, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1660, Have 59, Skov 193, Moser 85, Kær og Fælleder 124, Hegn 14, Heder m. v. 316, Veje og Byggegr. 156, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 505 Heste, 1947 Stkr. Hornkv. (deraf 1239 Køer), 1424 Faar, 974 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 260 Td.; 67 Selvejergde. med 190, 216 Huse med 69 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1595 — deraf 587 Indb. i 125 Huse i Voel Sogn — (1801: 623, 1840: 813, 1860: 1259, 1890:

1548), boede i 312 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 42 levede af immat. Virksomhed, 1058 af Jordbr., 5 af Gartneri, 257 af Industri, 52 af Handel, 60 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 17 var under Fattigv.

I Sognet den enligt beliggende *Tvilum Kirke* og Byerne: *Horn* med Skole, Missionshuset „Nain" (opf. 1896) og Forsamlingshus (opf. 1892); *Faarvang* med Skole; *Trust* (gml. Form: Truidstath, Truist), ved Landevejen, med Skole, Andelsmejeri (Bavnskilde), Kalkværk, Kro og Markedsplads (Marked i Maj og Nov.). Hovedgaarden *Tvilumgaard* har omtr. 30 Td. H., 493 Td. Ld., hvoraf omtr. 40 Eng, 120 Skov, Resten Ager; 3 Arbejderboliger.

Tvilum S., een Sognekommune med Hovedsognet og Voel Sogn, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), i øvrigt under de samme

Tvilum Kirke.

Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 216. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Den ret høje *Kirke*, der har dannet den nordl. Fløj af Tvilum Kloster (se ndfr.), bestaar af Skib og Kor ud i eet med flad Gavl mod Ø. Den er oprindl. opført i gotisk Stil ved Midten af 13. Aarh. af røde Munkesten i Munkeskifte uden Sokkel; men den er i Tidens Løb undergaaet saa mange Forandringer, at den har mistet sin oprindl. Karakter. Der har saaledes mod V. staaet et oprindeligt Taarn, der er nedbrudt for omtr. 200 Aar siden. Ved Skibets sydvestl. Hjørne staar en oprindl., fremspringende Pille, hvori der er Vindeltrappe med Adgang indv. fra. Begge Døre saavel som en Dør paa Korets Sydside spores, ligesom de smukke oprindelige, tre og tre samlede Vinduer, der ødelagdes ved en Restauration 1872 og erstattedes med store spidsbuede Vinduer; ved samme Lejlighed lukkedes Syddøren, og et foranstaaende Vaabenhus nedbrødes, medens der i den store Spidsbue i Vestgavlen anbragtes en Dør, der fører ind til den lille Forhal, som indrettedes i den vestl. Ende af Skibet. Skib og Kor ere dækkede af 3, ved store Spidsbuer adskilte Hvælvinger. Ved Korets Nordside har der staaet en Tilbygning; Korgavlen (med Fr. V's Navnetræk og Aarst. 1758) har en stor korsformet Blinding mellem to rundbuede; indv. paa Korets Østmur er der en tvedelt Fordybning, over hvilken et Par trekløverbladede Buer med en Søjle imellem. Anselig udsk. Altertavle med Sidefløje i gotisk

Stil fra den senere Middelalder; i Midtfeltet Gud Fader med Christus, Maria med Barnet og Johannes Døberen; paa Sidefløjene Apostlene og Kirkefædrene, m. m. (restaur. 1691 og 1858). Granitdøbefont med Rundbuefrise og Rebsnoning. Prædikestol i Renæssancestil med nyere Malerier; stort Krucifiks fra den senere Middelalder. I Kormuren et Marmorepitafium over Rosenørnernes Stamfader Peder Rosenørn, † 1706, og Hustru Anna de Hemmer. Smstds. er indsat en gotisk Ligsten med Minuskelindskr. over Poul Mikkelsen, Provst i Tvilum Kloster, † senest 1511. Klokken hænger i en Stabel paa Kirkegaarden.

Tvilum Kloster, bygget i et Morads tæt ved Gudenaa, var en Bolig for regelbundne Kanniker af Augustinerordenen, med en Provst i Spidsen. En Supplik med pavl. Resol. af 1428 viser, at det var grundlagt af Ribebispen Gunner i 2. Fjerdedel af 13. Aarh., og at dets Moderstiftelse var Augustinerklosteret Dalby i Skaane. Værnehelgenen var Jmfr. Maria. I Dokum. nævnes det første Gang 1257, da Gejstligheden i sin Klage over Chrf. I anførte, at Kongen flere Gange i eet Aar havde gæstet det med sine Folk og Heste. Denne Grund til Besværing blev dog ikke helt hævet under de flg. Konger, thi i Vald. III's Haandfæstn. af 1326 ses, at Klosteret har følt sig trykket af at holde Heste og Hunde for Kongen og modtage anden Indkvartering, saa at Kannikerne endog for dets Skyld ikke kunde holde deres Regel. Tvilum-Provsten tilkøbte sig 1513 af Chr. II Frihed for, at der skulde holdes Borgelejeheste i Klosteret. Som andre Herreklostre samlede det sig efterhaanden betydeligt Jordegods, over hvilket det fik Birkerettighed; der nævnes Gods i Hovlbjærg, Hids, Lysgaard, Middelsom, Gjern, Framlev og Sabro Hrdr. Augustinerordenen holdt sine Kapitler her 1280, 1288 og 1357. Ved Reformationen blev Klosteret inddraget og Godset 1537 lagt under Silkeborg Slot. Klosteret har sammen med Kirken dannet et firfløjet Kompleks; men kun Kirken staar som nævnt tilbage; hvornaar det øvrige er nedbrudt, vides ikke.

Tvilumgaard, oprindl. Ladegaard til Klosteret, kom ved Reformationen til Kronen og lagdes under Silkeborg Slot; senere blev den udlagt til Privatejendom til Dækning af Kronens Gæld og ejedes 1684 af Assessor i Kommercekollegiet, Kancellird. Peder Madsen, der 1679 fik Vaaben og Navn af Rosenørn, † 1706; 1720 skødede Oberst Poul Rosenørn (siden til Katholm og Mejlgd.) T. (47, Skov 7, Aalegd. 4, Hovedgdstakst i alt 58 Td. H.) med Tiender og Gods til Kronen, der havde Indløsningsret til den, og som lagde den under det Skanderborgske Ryttergods. Ved dettes Ophævelse 1767 solgtes T. (55, Gods 354 Td. H.) for 43,060 Rd. til Anne Dorte de Trappaud, der s. Aar afhændede Gaarden for 46,070 Rd. til Andr. Fischer paa Gravballegd. († 1773), hvis Enke Charl. Am. Hansen 1774, 1785 o. fl. Aar udstykkede og frasolgte Bøndergodset, for det meste til Bønderne. Hovedparcellen, den nuv. Tvilumgd., købtes 1839 af Villads Petersen, der solgte den til Bjørn, som købte en Gaard til og solgte T. til Rieffesthal, som ligeledes udvidede den og senere solgte den til Fru Busch, Sæbygd., Holbæk Amt; hun solgte den 1881 for 207,000 Kr. til den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær N. H. E. v. Holstein. — Hovedbygningen, i Villastil, 1 Stokv. med Kvist, er opf. i 1870'erne.

Trust hørte tidligere til Vejerslev Sogn, Hovlbjærg Hrd. (se Saml. til j. Hist. VI S. 303). Tvilum Birk nævnes endnu 1645.

Hammel Sogn, det nordøstligste i Herredet, omgives af Annekserne Voldby og Søby og det mellemliggende Sporup Sogn, Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.) og Sabro Hrd. (Folby og Lading S.). Kirken, noget vestl., ligger henved 3 Mil N. Ø. for Silkeborg og $3^1/_4$ N. V. for Aarhus. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder (Urebakke, 308 F., 97 M.) ere muldede med Lerunderlag. Henved $^1/_3$ af Arealet er dækket med Skov (Frijsenborg Lystsk., Gravhøj og Pøtmølle Sk., Hammel Sk. og Hammelure, Vognkjær Sk., en Del af Søndersk., Gml. Dyrehave). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Skanderborg til Randers og, ved Sydgrænsen, fra Aarhus til Viborg samt Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 4367 Td. Ld., hvoraf 1221 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 210, Byg 193, Havre 498, Frøavl 118, Kommen og Raps 13, Blands. til Modenh. 19, Grøntf. 21, Kartofler 14, andre Rodfr. 132), Afgræsn. 790, Høslæt, Brak, Eng m. m. 500, Have 66, Skov 1428, ubevokset 37, Moser 91, Kær og Fælleder 46, Hegn 25, Heder 23, Veje og Byggegr. 114, Vandareal m. m. 26 Td.

Kreaturhold 1898: 261 Heste, 738 Stkr. Hornkvæg (deraf 493 Køer), 158 Faar, 504 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 177 Td.; 25 Selvejergde. med 164. 120 Huse med 13 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1651 (1801: 345, 1840: 606, 1860: 751, 1890: 1396), boede i 209 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 213 levede af immat. Virksomh., 363 af Jordbr., 2 af Gartneri, 475 af Industri, 170 af Handel, 131 af forsk. Daglejervirksomh., 23 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Hammel* — $^1/_2$ 1901: 194 Huse og 1498 Indb. — med Kirke, Præstegd., Ting- og Arresthus for Frijsenborg-Favrskov Birk (Bygningen, der ejes af Aarhus, Skanderborg og Viborg Amtsraadskredse, som ere Lodtagere i Forh. til Hrtk., er benyttet som saadan fra 1837; Arrestfløjen, med Plads til 7-8 Arrestanter, er opf. ved 1848), Birkedommerbolig, 2 Kommuneskoler (Skole og Forsk.), teknisk Skole (opr. 1882), Amtssygehus (opf. 1893-94 efter Tegn. af Arkitekt C. Kiilsgaard, for 26,000 Kr., med 16 Senge; det ejes af Skanderborg og Viborg Amtskommuner med henh. $^3/_5$ og $^2/_5$; Besidderen af Grevsk. Frijsenborg har givet et større Bidrag til Opførelsen), Apotek, Distriktslægebolig, „Komtesse Agnes' Stiftelse" (opr. ved Fund. af $^{10}/_1$ 1898, til Underst. af værdige trængende paa Grevsk. Frijsenborg; til Stiftelsen høre Gjerngaard, nogle Skove i Dallerup S. og en Kapital paa 100,000 Kr.), Forsamlingsbygning (nu Hotel, opf. 1886), Missionssal (indrettet 1900 i den ældre Drengeskole), 2 Good-Templarloger, Landboforening, Sparekasse for Frijsenborg-Favrskov Birk (opr. 1866; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 1,416,712 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 52,447 Kr., Antal af Konti 2622), Maskinfabrik, Klædefabr., Mineralvandsfabr., Dampvæveri, Farveri, Garveri, Ølbryggeri, Maltgøreri, Mølle, Teglværk, Købmandshdlr., 2 Gæstgiverier, Markedsplads (Marked i Jan., Maj, Aug., Okt. og Dec.), Jærnbanest. (Endepunkt for Aarhus-Hammel Banen, se S. 36), Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor. Hovedgaarden *Frijsenborg*, under Grevskabet af s. Navn (se nedfr.), har med Afbyggergaarden *Jernit* $90^5/_8$ Td. A. og E. Hrtk. og $3^1/_4$ Td. Skovsk., c. 1200 Td. Ld. (deraf 700 under Jernit, hvoraf 150 i Skjød Sogn), hvoraf c. 500 permanent Græsning og 700 Skov. Avlsgaarden *Fuglsang*, ligeledes under Grevskabet, har c. 17 Td. H., 320 Td. Ld. (230 i Lading S.), alt Ager. Under Grevskabet hører ogsaa *Mosager*, Godsforvalterbolig, Skovridergaarden *Dyrhuset*, med Fasaneri, og den smukt beliggende *Pøt Vandmølle*, med Savskæreri og Damme til kunstig Fiskeavl. *Anbæk*, ved Landevejen, Kro med Købmandshdl., Andelsmejeri (Videmark) og Jærnbanestation.

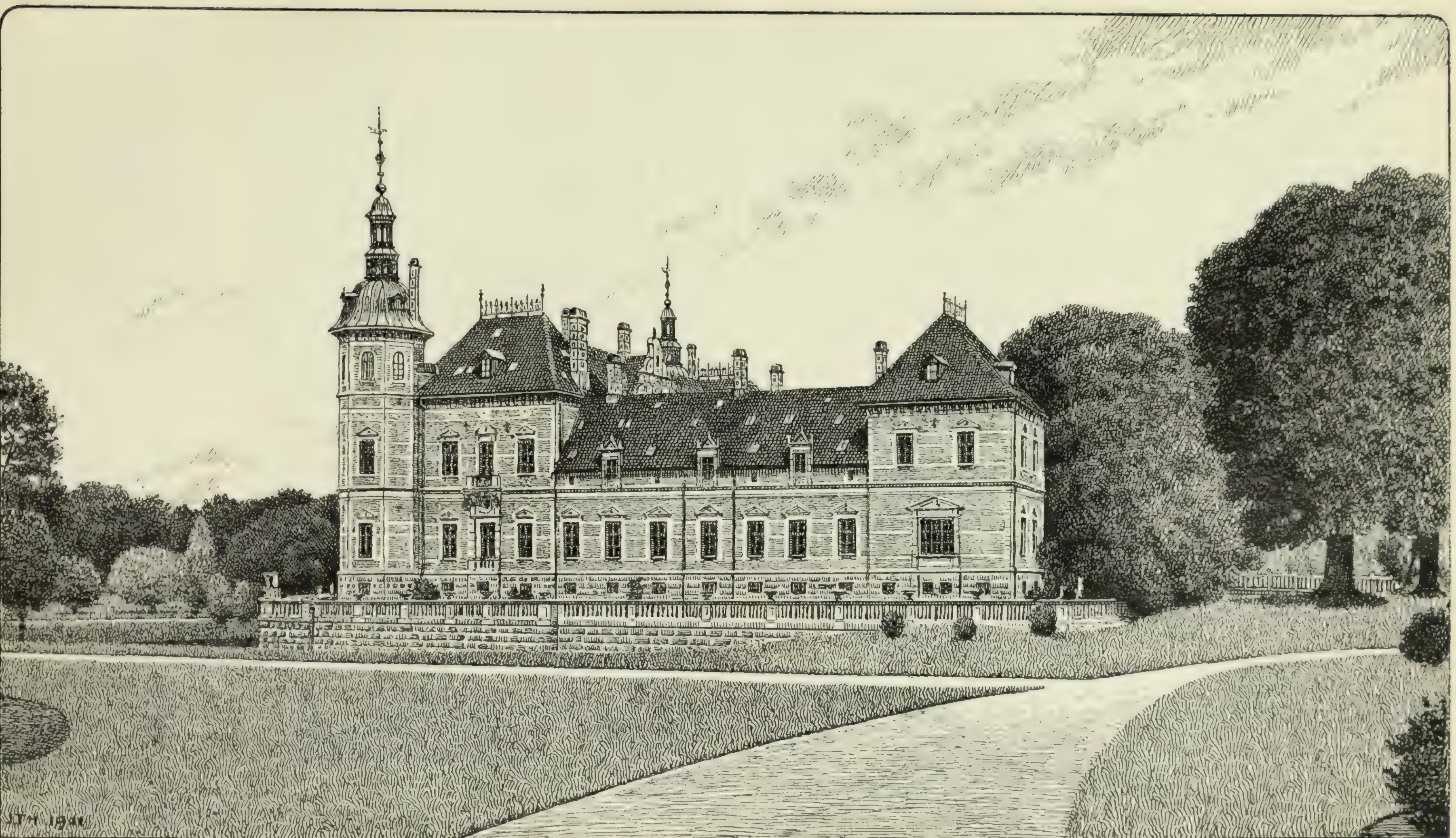
Grevskabet Frijsenborg, Landets største Gods i Td. Ld., ligger i Viborg, Randers, Aarhus og Vejle Amter og deles i en nordl. Del, hvortil høre Hovedgaardene Frijsenborg med Jernit, Søbygaard med Afbyggergaarden Skovladen, Østergaard, Favrskov med Volstrup, Lyngballe med Fuglsang, og Frijsendal, og en sydl. Del, hvortil høre Boller med Christiansminde, Fuglsang, Thyrasminde og Møgelkjær samt 12 Forpagtergaarde. Til Grevskabet høre 2191 Td. Hrtk. af alle Slags, hvoraf fri Jord 746, indtaget til Skov 265, Bøndergods c. 24, Kirke- og Kongetiende 1162 Td.; i Bankaktier 70,800 Kr., i Fideikommiskapitaler c. 7,462,000 Kr. samt de Grevskabets Kirker tilhørende Midler, c. 29,838 Kr. Hovedgaardenes Jordtilliggende udgør 6700 Td. Ld. foruden 13,000 Td. Ld. Skov.

Hammel S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Skanderborg Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folke-

tingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 222. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skibet og Korets vestl. Del ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Skibet har fladt Loft, dekoreret i Rokokostil, Koret har to Hvælvinger. Senere forlængedes Koret mod Ø. med et Gravkapel af Mursten. I nyeste Tid ere Kirkens Mure næsten helt omsatte med Mursten; de to oprindl. Døre, med Tympana med Figurer (Syddør med Søjler), bevaredes, men tilmuredes (Nordd.'s Tympanon afb. i *Løffler*, Udsigt over D. Kirkebygn., S. 119). 1881 opførtes Taarnet, hvis Underrum, med Indgang fra V., er Forhal, af store, røde Mursten i romansk Stil med firsidet Spir. Altertavle i gotisk Stil med et Maleri (Christus med Kalken) fra 1848 af J. T. Lund. Døbefont af Egetræ fra 1898 (efter Tegn. af Hans J. Holm, se Vignetten S. 190), med Træhimmel, oprindl. fra Uth Kirke. Prædikestol i Barokstil fra 1694 med Friisernes og Reventlowernes Vaabener. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel. I Herskabsstolen findes Levninger af Stolestader i Renæssancestil med Vaabener og Navnene A. Holck, W. Parsberg, J. Lykke, B. Brahe. I Koret en pragtfuld Ligsten (med Portrætfig.) over Vald. Parsberg til Jernit, † 1607, hans Hustru Ide Lykke, † 1618, og deres Børn Verner, † 1586, og Beate, † 1593. Deres Kister stode før i en Hvælving under Koret, men den er nu for faa Aar siden bleven ryddet, og Benene ere i een Kiste hensatte i Kapellet. I Skibet Epitafier over Vald. Parsberg og Familie, opsat 1610, samt over Provst Jens Olsen Varde, † 1693, og Hustru, samt Søn, Præsten i Havrum Christen Høst, † 1704, opsat 1682. Series pastorum (et tidligere Epitafium). Kapellet har ind til Koret en Rundbue, med en Gitterport i Rokokostil med Bogstaverne EWF. og CSF.; paa dets hvælv. Træloft staar i Stuk Chr. Friis' og Øllegaard Gersdorffs Vaabener og Navnetræk samt Aarst. 1738. I Kapellet staa 8 Marmorkister med Ligene af: 1) Grev Chr. Friis, † 1763; 2) hans Hustru Øllegaard Gersdorff, † 1734; 3) Erhard Greve Wedel Friis, † 1786; 4) hans Hustru Christine Sophie Friis, † 1787, 5) deres Datter Christiane Sophie, † 1746 (8 Maaneder gl.); 6) Kmhr. Chr. Fr. v. Gram, † 1768; 7) hans Fader, Gehejmekonferensr. C. Chr. v. Gram, † 1780; 8) den sidstes Hustru Birgitte Christiane Friis, † 1775; endvidere en Trækiste med Liget af Elisab. Sophie Grevinde Friis-Desmercières, † 1799. Den største Klokke er støbt 1571 til Kjerteminde Kirke. I Kirkens Sokkel sidder Brudstykket af en Runesten med Navnet Ulf (den ældste af alle kendte jydske Runestene, se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 6). — Paa Kirkegaarden, hvor der 1885 er opf. et Ligkapel, findes bl. a. en Ligsten over Præsten Jens Pedersen Høeg, † 1792, et Monument over Birkedommer Jens Lassen Tommesen, † 1838, og et af Frijsenborgs Beboere rejst Monument (norsk Marmor med omgivende Stenpiller og Jærnlænker) over Lægen og Velgøreren Joh. Chr. Bredefeld, † 1804 (se *St. St. Blichers* Novelle „Landsbydoctoren").

Paa det Sted, hvor ***Frijsenborg***, Hovedsædet i Grevskabet, nu ligger, laa fordum en Landsby *Jernit* (se ndfr.), hvor der var en adl. Sædegaard, der i 15. Aarh. tilhørte Hr. Tyge Kalle, men senere var beboet af Bønder. Fr. II mageskiftede Jernit 1583 for Stadsgd. (Constantinsborg) til Vald. Parsberg, der afbrød Byen og opf. Hovedgaarden, som efter hans Død 1607 kom til hans Brodersøn Oluf P., † 1661, der ogsaa ejede Egeskov, Palstrup, Hagsholm, Tulstrup og Lyngballegd. Hans Datter Anne Cathrine bragte J. til sin Mand Otte Pogwisch til Saltø († 1684), som blev forarmet i Krigen og 1665 maatte sælge Jernit og Tulstrup til Mogens Friis til Favrskov, † 1675, som ogsaa erhvervede Lyngballegd. (se S. 130) og, efter at han $^{25}/_{5}$ 1671 var bleven ophøjet i Grevestanden, under $^{6}/_{4}$ 1672 fik oprettet *Grevskabet Frijsenborg* af Gaardene Jernit, Tulstrup og Lyngballegd. samt Hagsholm og Østergaard; samtidig oprettede han af Torup et Baroni (Frijsenvold), medens han lod sine andre tilkøbte Ejendomme Boller og Møgelkjær tillige med Favrskov uden for Grevskabet. Dette arvedes af Sønnen, Kmhr., Stiftamtmd. Niels Friis, † 1699, og derefter af dennes Søn, Gehejmerd., Kmhr. Chr. Friis, under hvem Favrskov 1736 lagdes ind under Grevskabet (ligeledes var det ved hans Testam. bestemt, at Boller og Møgelkjær skulde lægges ind under det, dog med det Forbehold, at de med en Del af deres aarl. Indtægt skulde tjene til Enkesæde; de indlemmedes først endelig ved kgl. Bevill. af $^{7}/_{11}$ 1844). Med Chr. Friis uddøde 1763 den grevl. Slægt paa Mandssiden, hvorefter Grevskabet tilfaldt hans ældste Datter Grevinde Christine Sophie F. (g. med Grev Erh. Wedel Friis); efter hendes barnløse Død 1787 gik det over til Søsteren, Grevinde Elisab. Sophie Friis (Enke efter Gehejmerd. Desmercières),

Frijsenborg.

og da hun ogsaa døde barnløs 1799, til Datteren af den tredje Søster (Birg. Christiane Friis, g. m. Gehejmerd. C. Chr. v. Gram), Sophie Magdalene v. Gram, Enke efter Baron Jens Krag-Juel-Vind til Juellinge og Stensballegd. Hun afstod det til sin ældste Søn, Baron Fr. C. Krag-Juel-Vind, som derefter antog Navnet Frijs, † 1815; derefter gik det over til Sønnen, Kmhr. Grev J. Chr. Krag-Juel-Vind-Frijs, † 1860, som ophjalp det i lang Tid slet bestyrede og forgældede Gods (det var 1848, før Salget af Fæstegodset, omtr. 8 □ Mil) og 1849 aftraadte det til sin eneste Søn, den som Konseilspræsident bekendte Grev C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs, som ogsaa 1867 overtog Stensballegd., † 1896; nuv. Besidder er hans Søn Grev Mogens Chr. Krag-Juel-Vind-Frijs, der alt 1882 havde overtaget Styrelsen af den nordl. Del af Grevskabet.

Hovedbygningen ligger i den sydl. Udkant af en Skov paa en lille Ø, der er omgiven af Grave, som ere udvidede i nyeste Tid og indhegnede af en Granitmur. Den er opf. 1860-67 efter Tegn. af Kmhr. F. Meldahl med Bibeholdelse af Murene i den ældre Bygning, der var opf. 1693-1709 af Niels Friis og Sønnen Chr., og som bestod af 3 Fløje i 1 Stokv, med Kælder og to Rundeler ved Hovedfløjen mod V. Den nuv. Bygning, hvis Stil er en Blanding af fransk Stil fra 16. Aarh. og Chr. IV's Stil, bestaar af en Hovedfløj mod V., der er i to Stokv. med Kælder og to ottekantede Taarne (Forhøjelse af de gamle Rundeler), med gennembrudte Spir, paa Yderhjørnerne ud mod Haven, og to Sidefløje, i 1 Stokv. med Kælder, men mod Ø. afsluttede af to, 2 Stokv. høje Pavilloner. I Hovedfløjens Frontespice ind mod Gaarden er anbragt en Buste af Niels Friis fra den gamle Bygning, medens Hovedfaçaden til Gaarden prydes af Buster af de senere Besiddere og deres Familie. Det Indre er smukt og smagfuldt dekoreret med Assistance af Prof. Hans J. Holm og Malerne C. F. Aagaard og O. Bache (Loftsmalerier). Paa Broen mod Ø. staa to Broncefigurer, den ene med Friisernes Vaaben, den anden med en Grevekrone i Skødet og de tre Egerner ved Fødderne, samt to Løver; paa Broen til Haven staa to Løver, modell. af Tidemand. Af Avlsgaardens Bygninger, S. for Hovedbygningen, bleve de to nedbrudte 1891-93, og af dens Tilliggende bleve 300 Td. Ld. lagte under Afbyggergaarden Jernit og c. 400 udlagte til permanent Græs og Parkanlæg. Af den til Haven stødende Skov er en Del Lystskov, en anden Del indhegnet til Dyrehave. I det stærkt kuperede Terræn mærkes „Skovdalen", hvor Sagnet beretter, at Marsk Stig og de andre Sammensvorne holdt Rast efter Mordet paa Erik Glipping. I den østl. Del af Skoven, „Gravlunden", findes i en af en Mur indhegnet Bakke et Gravsted for de senere Besiddere med Familie. Ved den sydl. Udkant af Skoven, noget fra Vejen til Hammel, staar en 1872 af Grevskabets Beboere rejst Broncestatue (af C. G. V. Bissen) af Grev Chr. E. Krag-Juel-Vind-Frijs († 1896).

Avlsgaarden *Fuglsang* blev oprettet i 1870'erne, Afbyggergaarden *Jernit* i 1830'erne.

Den største Del af de til Grevskabet hørende Skove, omtrent 8000 Td. Ld., ligger i en Cirkel af omtrent 2 Miles Radius samlede omkring Frijsenborg, i Aarhus og Viborg Amter; den mindre Del hører til Boller og Møgelkjær og ligger dels i Nærheden af disse, dels langs Vejle Fjord. Hovedbestanden er Eg og navnlig Bøg; i den nordlige Del er der en Del Birk, som dog for en Del er fortrængt af Bøg eller erstattet med Naaletræ. Baade i den nordl. og sydl. findes en Mængde Raavildt, hvorimod Daa- og Kronvildt kun findes i den nordl. Del. Ræve og Harer er der Rigdom af baade mod N. og S.

Jernit har i Middelalderen været et eget Sogn, som med Hammel og Voldby vare under een Præst; men $^2/_{10}$ 1558 befalede Kongen, at *Jernit Kirke*, som da var meget bygfældig, skulde nedbrydes (Sognet var dengang kun 6 Gaarde og 1 Bol) og Sognefolket søge Hammel Kirke, til hvilken Materialerne skulde anvendes. Hammel-Voldby havde 1673-1812 Sall Sogn i Hovlbjærg Hrd. til Anneks; derefter blev Søby (ved Reskr. af $^{19}/_{11}$ 1802) Anneks til Hammel (Søby havde før været Anneks til Havrum, Hovlbjærg Hrd.).

I Kappelsdal ved Hammel har der været en indtil Midten af 19. Aarh. søgt hellig Kilde.

Voldby Sogn, Anneks til Hammel, omgives af dette og Sporup Sogn samt Framlev Hrd. (Sjelle S.) og Sabro Hrd. (Lading S.). Kirken, mod N. V., ligger omtr. 3 Mil Ø. N. Ø. for Silkeborg og ligesaa langt V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, ujævne Jorder (Stenknold, 308 F., 97 M.) ere mod Ø. og S. muldlerede med Lerunderlag, mod N. stærke og kvegede og mod V. lette og magre med sort Hedemuld i Overlag og Sand og Grus i Underlag. Voldbyholtskov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 1953 Td. Ld., hvoraf 1007 besaaede (deraf med Rug 159, Byg 187, Havre 444, Frøavl 79, Blandsæd til Modenhed 17, Grøntf. 18, Kartofler 11, andre Rodfr. 92), Afgræsning 248, Høslæt, Brak, Eng m. m. 468, Have 23, Skov 102, ubevokset 7, Moser 49, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 41 Td. Kreaturhold 1898: 158 Heste, 612 Stkr. Hornkvæg (deraf 382 Køer), 286 Faar, 293 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 91 Td.; 22 Selvejergde. med 74, 92 Huse med 17 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 664 (1801: 273, 1840: 305, 1860: 512, 1890: 721), boede i 146 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomh., 468 af Jordbrug, 11 af Gartneri, 96 af Industri, 25 af Handel, 53 af forsk. Daglejervirks., 14 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Voldby* med Kirke, Skole, Fattiggaard (paa Voldby Mark, opr. 1871, Plads for 52 Lemmer), Ølbryggeri, Mølle og 3 Købmandshdlr. *Byrielsholm*, Gd.

Voldby S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 223. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Murene ere senere omsatte; et Par oprindl. Vinduer spores. Fra den sydl. Portal hidrører en Tympanon med Fremstillinger af Christus og Evangelisterne, nu indsat i Kirkegaardsmuren. Taarnet (oprindl. større), af Mursten med indblandede Granitkvadre, er senere tilbygget. Underrummet, der har en i ny Tid dannet Indgang fra V., er Forhal. I Taarnmuren er indsat en middelalderlig Ligsten. Altertavle i Renæssancestil med Malerier, ved Midten af 19. Aarh. flyttet hertil fra Hammel Kirke. Romansk Granitdøbefont, ophugget i Nutiden. Prædikestol i Renæssancestil (flyttet hertil 1899 fra den nedbrudte Nebel Kirke) med Claus Munds og Hustrus Vaabener.

Søby Sogn, Anneks til Hammel, omgives af dette, Sporup, Gjern og Skorup Sogne samt Viborg Amt (Hovlbjærg Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over $2^1/_4$ Mil N. Ø. for Silkeborg og $3^1/_2$ Mil V. N. V. for Aarhus. De højtliggende, ujævne Jorder ere dels lermuldede, dels sandmuldede og sandede. En Del Skov (Søby Lunde, Holmen, Hestehave, Vesterris Sk.). Ved Sognets Nordgrænse ligger den omtr. 150 Td. Ld. store *Søbygaard Sø*, hvoraf en Del hører til Sognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Aarhus til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 2385 Td. Ld., hvoraf 1067 besaaede (deraf med Rug 208, Byg 192, Havre 518, Blandsæd til Modenh. 15, Grøntf. 20, Kartofler 17, andre Rodfr. 93), Afgræsn. 370, Høslæt, Brak, Eng m. m. 598, Have 16, Skov 154, Moser 19, Kær og Fælleder 11, Hegn 8, Heder 18, Veje og Byggegr. 122 Td. Kreaturhold 1898: 157 Heste, 674 Stkr. Hornkv. (deraf 441 Køer), 336 Faar, 348 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 144 Td.; 24 Selvejergde. med 130, 60 Huse med 14 Td. H. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 494 (1801: 252, 1840: 285, 1860: 366, 1890: 459), boede i 94 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 272 af Jordbr., 2 af Gartneri, 86 af Industri, 13 af Handel, 63 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet den enligt beliggende *Søby Kirke* og Byerne: *Svendstrup*, ved Landevejen, med Skole og Pigeskole; *Møgelby*; *Vadsted*. *Mølgaarde*, Gde. og Huse. *Hedehuse*. Hovedgaarden *Søbygaard* med Afbyggergaarden *Skovladen*, under Grevsk. Frijsenborg, har $41^1/_2$ Td. H., 596 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 96 Skov, Resten Ager; paa Gaarden et stort Fasaneri; i Søen stor Bestand af Vildænder, der fodres og fredes næsten hele Aaret. *Rampes Vandmølle*.

Søby S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks,

hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 221. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre; Murene ere helt omsatte i 1867, og alle oprindl. Enkeltheder udslettede; Kirken faar nu kun Lys fra S. (Korbuen er dog bevaret); samtidig blev et Vaabenhus mod S. nedbrudt. Skibet har fladt Loft, Koret en senere indbygget Hvælving. Taarnet er fra gotisk Tid af Munkesten med iblandede Granitkvadre; dets hvælvede Underrum, der er Forhal, har Indgang paa Sydsiden; dets ottekantede Spir er fra 1857. Ny Altertavle i gotisk Stil, med Thorvaldsens Christus i Gibs. Romansk Granitdøbefont med Ornamenter. Prædikestol i Renæssancestil fra 1630 med Chrf. Gersdorffs og Else Munks Vaabener. Messinglysekrone, skænket 1887 af Etatsr. Ditzel. Klokken, uden Indskrift, hører til de ældste i Landet. I Taarnmuren er indsat en romansk Ligsten med Korsfigur.

Søbygaard (Sæbygaard) ejedes 1401 af Thomes Vesteni, hvis Søn Hr. Laurids V. paa Grund af Overfald paa Provsten i Tvilum, der havde fornærmet hans Moder, blev dømt fredløs i 7 Aar og sat i Ban. Ved sin Tilbagekomst tvang han Biskoppen af Aarhus til at hæve Bansættelsen og uddrev Nonnerne af sin Gaard, som hans Moder havde gjort til et Jomfrukloster (se D. Saml. I S. 50). 1485 og 1506 ejedes S. af hans Søn Erik V., saa af dennes Søn Laurids, hvis Søn Erik V. døde 1607 som Slægtens sidste Mand. Senere ejedes S. af Mogens Juel, Chrf. Gersdorff før 1612 († 1630), hans Søn Peder G. og dennes Enke Anne Lykke; hans Søsterbørn Joh. Brockenhuus og Frands Rantzau solgte 1651 S. til Hr. Joach. Gersdorff († 1661). 1675 tilhørte S. Chr. Gersdorff, senere en Christen Mørk (dræbt af Stimænd ved Vejle), 1681 Kancelliassessor Jens Poulsen († 1687), hvis Enke Maren Madsdatter med sine Børn 1701 skødede S. (38 Td. H.) med Gods til sin Søn, Landsdommer Matth. Poulsen, der 1719 skødede Gaarden (38, Tiender 49 og Gods 214) til Kronen, som lagde den under det Skanderborgske Ryttergods. Ved dettes Ophævelse solgtes S. (34, Skov- og Møllesk. 4, Bøndergods 269, Skov- og Møllesk. 5 og Tiender 186 Td. H.) ved Skøde af 1770 for 62,534 Rd. til Justitsr. Hans Henr. de Lichtenberg. I hans Dødsbo 1778 købtes S. (39, 186 og 393 Td. H.) for 110,400 Rd. af Grev Erh. Wedel Frijs til Frijsenborg; 1802 lagdes S. under Grevskabet. — Den ældre Hovedbygning, som var af Grundmur med to Taarne og Kapel, nedbrødes 1719, medens Ladegaardsbygningerne indrettedes til 2 Kompagnier Ryttere. Den nuv. Bygning, ved Søbygaard Søs vestl. Bred, af Grundmur i 1 Stokv. med høj Kælder og Kvist, er opf. 1810. Avlsbygningerne ere nyopførte efter en Brand 1886. Nær ved Søens nordvestl. Bred ses Voldstedet af den gamle Gaard, en aflang-firsidet Banke, omgiven af en ret bred Grav.

I *Vadsted* har ligget en adl. Sædegaard, der 1512 ejedes af Søren Clausen, 1566 af Chrf. Lauridsen, 1568 af Fru Anne, 1575 af Godske Friis og 1597 af dennes Søn Laurids Friis.

Ved Mølgaarde er der fredlyst en Gravhøj.

Om Sognehistorien se S. 202.

Røgen Sogn omgives af Annekset Sporup, Skanderup og Dallerup Sogne. Kirken, noget nordl., ligger $2^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Silkeborg og $2^3/_4$ Mil N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt, 356 F. 112 M.) ere overvejende lermuldede med Lerunderlag, mod V. sandede og sandmuldede. Hundskov. Gennem Sognet gaar Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 1951 Td. Ld., hvoraf 889 besaaede (deraf med Rug 182, Byg 196, Havre 391, Frøavl 7, Grøntf. 17, Kartofler 11, andre Rodfr. 83), Afgræsn. 353, Høslæt, Brak, Eng m. m. 464, Have 21, Skov 76, Moser 39, Kær og Fælleder 16, Heder 46, Veje og Byggegr. 45 Td. Kreaturhold 1898: 161 Heste, 644 Stkr. Hornkv. (deraf 388 Køer), 293 Faar, 301 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 107 Td.; 28 Selvejergde. med 97, 50 Huse med 9 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 415 (1801: 194, 1840: 326, 1860: 458, 1890: 433), boede i 76 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomh., 275 af Jordbrug, 59 af Industri, 20 af Handel, 42 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Røgen* (Røgind) med Kirke, Præstegd., Skole, Forskole, Missionshus (opf. 1896), Forsamlingshus (opf. 1893) og Købmandshdl.; *Klintrup. Ovstrupgaarde. Ovstruplund*, Gd. *Skytsbjærg*, Andelsmejeri.

Røgen S., een Sognekommune med Anneksét, hører under Frijsenborg-Favrskov Birks Jurisdiktion (Hammel), Skanderborg Amtstue- og Frijsenborg Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 219. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, men 1864 ombygget, til Dels med Mursten. Eet tilmuret Vindue ses; Korbuen er bevaret; i Korgavlen er indmuret en Tympanon af Granit med Christus; i Forhallen staa Kapitæler og Fodstykker af Søjler. Koret har haft en nu nedbrudt Apsis, Taarnet, hvis Underrum, med fladt Loft, er Forhal, er opf. 1864 af røde Mursten. Altertavlen er et Maleri (Christus indbydende Menigheden) fra 1861. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver, Mandehoveder m. m. Prædikestol i Barokstil fra 1650. Ligsten over Præsten Søren Ottesen Grønbech, † 1748, og Hustru, samt over Ridefoged i Skanderborg, Sejer Andersen i Ovstrup, † 1598, hans Hustru og hendes 2. Mand, Herredsfoged Jesper Pedersen (Portrætfig.).

En i Røgen 1868 oprettet Folkehøjskole nedlagdes 1877.

Sporup Sogn, Anneks til Røgen, omgives af dette, Skanderup, Gjern, Søby, Hammel og Voldby Sogne, Framlev Hrd. (Sjelle og Skjørring S.) og Dallerup Sogn. Kirken, mod N., ligger $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Silkeborg og 3 Mil N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende lerede og lermuldede. En Del af Nordgrænsen dannes af Gjern Aa, en Del af Vestgrænsen af Gjelbæk. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Skanderborg til Randers og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 3366 Td. Ld., hvoraf 1635 besaaede (deraf med Rug 311, Byg 361, Havre 700, Blands. til Modenh. 47, Grøntf. 31, Kartofler 28, andre Rodfr. 157), Afgræsning 823, Høslæt, Brak, Eng m. m. 706, Have 28, Skov 64, Moser 15, Kær og Fælleder 17, Veje og Byggegr. 75. Kreaturhold 1898: 312 Heste, 1148 Stkr. Hornkv. (deraf 729 Køer), 557 Faar, 705 Svin og 52 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 163 Td.; 38 Selvejergde. med 145, 84 Huse med 18 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 782 (1801: 329, 1840: 532, 1860: 571, 1890: 754), boede i 141 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomhed, 418 af Jordbrug, 174 af Industri, 19 af Handel, 64 af forsk. Daglejervirks., 40 af deres Midler, og 17 vare under Fattigv.

I Sognet *Sporup*, Huse, med Kirke og Jærnbanestation og Byerne: *Farre* (1460: Fardow), ved Landevejen, med Skole, Fællesmejeri (Høgholm) og 2 Købmandshdlr.; *Lyngby. Farrehede*, Huse, med Skole. Gaarden *Sporuplund* har $14^1/_8$ Td. H., $181^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 1 Plantage, Resten Ager; 1 Hus. *Lyngbygaard* har c. 13 Td. H., 251 Td. Ld., hvoraf 14 Eng, 2 Skov, Resten Ager. *Krarupgde.*, *Krogsdal*, Gd., *Røddikegaard* (Rødegd.).

Sporup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 220. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Ved en Ombygning 1866 omsattes det meste af Murene, og de oprindelige Enkeltformer udslettedes; kun Granitkorbuen er bevaret; Kirken faar kun Lys fra S. Samtidig opførtes Taarnet af røde Mursten; Underrummet, med fladt Loft, har Indgang fra S. og er Forhal. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Udskaaren Altertavle i Barokstil fra 1676 med Chr. Fiskers og Mette Harders Navnetræk. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i s. Stil og med de s. Vaabener som Altertavlen. I den sydl. udv. Portalblinding er indmuret Ligsten over Mogens Nielsen fra Farre, † 16.., og Hustru, † 1644, i Langhusets Vestgavl Ligsten over Christen Pedersen i Farre, † 16.., og Hustru (de har skænket Alterkalken 1671) samt Broder, begge Sten med

Portrætfigurer. Kirken har i 1900 faaet Kalkfarvedekorationer, til Dels efter nogle 1890 fundne Motiver.

Ved Farre er der fredlyst en Gravhøj. — Paa Lyngby Mark har der været en hellig Kilde, især besøgt Valborg Aften.

Dallerup Sogn omgives af Annekset Laasby, Linaa, Voel, Skanderup og Røgen Sogne samt Framlev Hrd. (Skjørring S.). Kirken, noget mod S. V., ligger 2 Mil Ø. for Silkeborg og henved $2^1/_2$ Mil N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende og bakkede Jorder (Sorring Loddenhøj, 470 F., 147,5 M., med trig. Station og vid Udsigt) ere ler- og sandmuldede med Lerunderlag. En Del Skov (Sorring Sk., Vestersk., Drægsig Sk., Kjeldbjærg Sk., Søndersk.). Paa Sydgrænsen løber Lyngbygaard Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Skanderborg til Randers og Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 3751 Td. Ld., hvoraf 1739 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 272, Byg 319, Havre 775, Boghvede 4, Bælgsæd 4, Frøavl 7, Blandsæd til Modenhed 49, Grøntfoder 42, Kartofler 33, andre Rodfr. 231), Afgræsn. 688, Høslæt, Brak, Eng m. m. 661, Have 28, Skov 482, ubevokset 5, Moser 17, Kær og Fælleder 45, Hegn 5, Veje og Byggegr. 78 Td. Kreaturhold 1898: 341 Heste, 1239 Stkr. Hornkvæg (deraf 885 Køer), 544 Faar, 722 Svin og 71 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 173 Td.; 46 Selvejergde. med 127, 178 Huse med 45 Td. Hrtk., og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1392 (1801: 385, 1840: 807, 1860: 1080, 1890: 1266), boede i 264 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 47 levede af immat. Virksomh., 667 af Jordbr., 384 af Industri, 69 af Handel, 48 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Dallerup* med Kirke, Præstegd. og Mølle; *Tovstrup* med Skole, Missions- og Forsamlingshus (opførte 1897), Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 43,905 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 475 Kr., Antal af Konti 354), Købmandshdl., Pottemageri, Vandmølle og Telefonst. samt Jærnbanest. (paa T. Mark); *Sorring* med Skole, Missionshus (opf. 1897), Forsamlingshus (opf. 1898), Fattiggaard (opr. 1870, Plads for 32 Lemmer), Lægebolig, Vandværk, 2 Møller, Pottemageri og Telefonst. Spredte Bebyggelser: *Volstrup* og *Bjarup*. *Rosenlund*, Gd.

Dallerup S., en egen Sognekommune, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 207 (Dallerup og Sorring) og 208 (Tovstrup). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Tympanon med figurlige Fremstillinger (Christus, m. m.), og Korbuen ere bevarede; et Par Vinduer ses tilmurede. Norddørens Tympanon staar foran Vaabenhuset. Dette er opf. af smaa røde Mursten, vistnok i 18. Aarh., med hvælvet Træloft fra Nutiden. Skibets og Korets Spidsgavle ere ommurede med Mursten. Kirken har fladt Loft. Altertavle i Renæssancestil med et nyere Maleri (Christus i Getsemane). Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Ligsten over Jacob Jensen Rosborg til Kalbygd.. † 1804. — Øst for Kirkegaardsmuren vises Dals Grav (se Anm. S. 193).

Ved Sorring er der fredlyst to anselige Gravhøje lige ved Siden af hinanden; i den ene Høj er der blottet et stensat Gravkammer. — Ved Tovstrup Mølle har der været en hellig Kilde.

Om Sognehistorien se under Linaa Sogn S. 193.

Laasby Sogn, Anneks til Dallerup, omgives af dette, Linaa og Tulstrup Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Venge S.) og Framlev Hrd. (Galten og Skjørring S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over 2 Mil Ø. for Silkeborg og ligesaa langt N. N. V. for Skanderborg. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder (Klankhøj, 382 F., 120 M.) ere overvejende lermuldede med Lerunderlag.

En Del Skov (Østersk., Vestersk., Kalbygaards Sk., Flensted Krat). Nordgrænsen dannes af Lyngbygaard Aa. I Sognet krydses Landevejene fra Silkeborg til Aarhus og fra Skanderborg til Randers. Gennem Nordøsthjørnet gaar Aarhus-Hammel Banen.

Fladeindholdet 1896: 3758 Td. Ld., hvoraf 1831 besaaede (deraf med Rug 317, Byg 380, Havre 711, Blandsæd til Modenh. 140, Grøntf. 44, Kartofler 18, andre Rodfr. 217), Afgræsn. 616, Høslæt, Brak, Eng m. m. 730, Have 31, Skov 349, Moser 75, Kær og Fælleder 10, Hegn 21, Heder 3, Veje og Byggegr. 92 Td. Kreaturhold 1898: 298 Heste, 1210 Stkr. Hornkvæg (deraf 826 Køer), 535 Faar, 720 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 165 Td.; 37 Selvejergde. med 136, 124 Huse med 29 Td. Hrtk., og 28 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1026 (1801: 320, 1840: 618, 1860: 939, 1890: 995), boede i 242 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomhed, 584 af Jordbr., 3 af Gartneri, 226 af Industri, 47 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 37 vare under Fattigv.

Sydportalen i Laasby Kirke.

I Sognet Byen: *Laasby*, ved Randersvejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1896), Bryggeri, Pottemageri, Kro, Købmandshdl. og Telefonst. samt Jærnbanest.; *Flensted*, ved Silkeborgvejen, med Skole, Mølle og Købmandshdl. samt Andelsmejeri (Korsvej). *Bjarupmose*, Huse. Hovedgaarden *Kalbygaard*, med Afbyggergaarden *Bjarup Mosegaard*, har 24 Td. H., 634 Td. Ld., hvoraf 23 Eng, 180 Skov, 50 Tørvemose, 21 Have, Veje og Gaardspl., Resten Ager. *Thorsminde*, Gd. (9 Td. H.). *Ersholt*, Gd.

Laasby S., en egen Sognekommune, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 206. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, med Dyrefigurer paa Gesimsstenen, og Syddøren, med figurl. Fremstillinger

paa Tympanon og Karmsten, ere bevarede; Nordd. er tilmur. ligesom flere Vinduer. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, hvis Underrum har Bjælkeloft og stor Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset (med Tøndehvælv. af Træ), af Munkesten. I nyere Tid er Taarnets Overdel bleven nedbrudt og et lille Spir af Mur og Egebindingsværk opf. paa Vestenden. Katolsk, udsk. Altertavle med Fløje med et nyt Maleri i Midtpartiet (Christus) af en russisk Kunstner og et Broncekrucifiks paa Alterbordet, skænkede af Statsr. Thor Lange Alterbord med Snitværk i Renæssancestil. Malmalterstager fra 1631. Granitdøbefon med Dobbeltløver, Mandehoveder m. m. paa Kumme og Fod. Nyere Prædikestol.

Kalbygaard nævnes alt 1457, da den ejedes af Væbneren Mads Nielsen, og 1489 (se ogsaa S. 193); 1718 bestod K. af to Bøndergaarde (tils. 21 Td. H.) under det Skanderborgske Ryttergods. Ved dettes Nedlæggelse 1767 oprettedes K. til en Hovedgaard, der købtes af Generalkrigskommissær M. Beringskjold for 30,730 Rd.; 1769-70 ejedes den af Justitsr. Hans Henr. de Lichtenberg til Bidstrup m. m. († 1777), fra 1771 af Jacob Jensen Rosborg († 1804), 1804 af Jens Peter Anthony, 1805 af hans Enke. Senere solgtes Gaard og Gods til Fæstebønderne i Laasby, Flensted, Dallerup og Sorring Byer, der udstykkede Godset og 1812 stillede Hovedgaarden til Auktion. Senere har den været ejet af Rosenørn, Hepke, J. Lange, dennes Søn og A. M. Jensen, fra hvem den 1896 ved Tvangsaukt. gik over til Livsforsikringsselskabet Hafnia, som s. A. solgte den til Forpagter Heilmann for 215,000 Kr. — Hovedbygningen, i 1 Fløj, 1 Stokv. med høj Kælder, er opf. 1874.

Laasby var tidligere Anneks til Sjelle og Skjørring, indtil det 1855 blev Anneks til Dallerup.

Døbefont i Laasby Kirke.

Alling Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Tulstrup og Linaa Sogn samt Tyrsting Hrd. (Rye S.), fra hvilket det skilles ved en Del af Jul Sø, Gudenaa (her kaldet Alling Aa) og Birk Sø, og Hjelmslev Hrd. (Dover S.), fra hvilket det skilles ved Knud Sø. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 3/4 Mil Ø. S. Ø. for Silkeborg og 2 Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt 325 F., 102 M.) ere overvejende sandmuldede. Gennem Sognet gaar Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 1153 Td. Ld., hvoraf 467 besaaede (deraf med Rug 115, Byg 99, Havre 200, Boghvede 10, Blandsæd til Modenh. 12, Kartofler 18, andre Rodfr. 11), Afgræsn. 292, Høslæt, Brak, Eng m. m. 214, Have 9, Skov 51, Moser 8, Kær og Fælleder 8, Heder 48, Veje og Byggegr. 56 Td. Kreaturhold 1898: 63 Heste, 328 Stkr. Hornkv. (deraf 228 Køer), 243 Faar, 149 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 62 Td.; 17 Selvejergde. med 57, 35 Huse med 5 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 351 (1801: 161, 1840: 194, 1860: 264, 1890: 324), boede i 73 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 143 af Jordbr., 116 af Industri, 29 af forsk. Daglejervirks., 3 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Alling* med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1897) og Købmandshdl. *Bomholt* (Gl. og Ny B.), 2 Gde., *Ovdal*, Gd., *Lilliendal*, Gd.

Alling S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjelmslev-Gjern Hrdr.'s Jurisdiktion (Skanderborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 205. Lægd. Kirken tilhører en Gaardejer i Sognet.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, nogle Vinduer og Syddøren ere bevarede, Nordd. tilmuret. Vaabenhuset, af røde Mursten, er fra den senere Middelalder. Ny Altertavle med et Maleri (Nadveren, Kopi efter Leon. da Vinci). Alterstager af Tin, skænkede 1682 af Anne Jensdatter, Enevold Rasmussens Efterleverske i Bomholt. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Nyere Prædikestol. Over Korbuen Blikplade med Indskr. over Præsten H. D. Wenzel, † 1824. Klokken, med Indskr. i Minuskler, er fra 15. Aarh.

Asche Byggested i Alling S. nævnes 1508. — *Bomholt* var 1446 en By, 1491 kaldet Bogensholt. Senere var B. to Gaarde (Over- og Neder-B.) under det Skanderborgske Ryttergods; de skulde ved dets Nedlæggelse 1767 sælges sammen med Gaardene Skovsrod og Kilsgaard i Tulstrup Sogn som en Hovedgaard med underliggende Bøndergods; men ved Auktionen blev Budet paa det saml. Gods mindre end de separate Bud, og Ejendommene bleve derfor solgte særskilte og indbragte 27,950 Rd.

Tulstrup Sogn, Anneks til Alling, omgives af dette, Linaa og Laasby Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Venge og Dover S.), fra hvilket det til Dels skilles ved *Knud Sø* og *Ravn Sø* (se S. 184), af hvilke Dele høre til Sognet, samt Knudaa, der forbinder dem. Kirken, mod S., ligger 2 Mil Ø. S. Ø. for Silkeborg og $1^3/_4$ Mil N. V. for Skanderborg. De højtliggende, bakkede Jorder (Risbakke, 339 F., $107,_5$ M.) ere overvejende lermuldede med Lerunderlag. Skæggeskov, Hylding Skov. Mod S. ligger den næsten tilgroede *Ilsø*, c. 9 Td. Ld.

Fladeindholdet 1896: 3458 Td. Ld., hvoraf 1533 besaaede (deraf med Rug 344, Byg 329, Havre 674, Boghvede 12, Bælgsæd 12, Blandsæd til Modenhed 50, Grøntf. 15, Kartofler 29, Rodfr. 68), Afgræsn. 718, Høslæt, Brak, Eng m. m. 712, Have 25, Skov 174, Moser 54, Kær og Fælleder 71, Heder m. v. 97, Veje og Byggegr. 66, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 251 Heste, 957 Stkr. Hornkv. (deraf 650 Køer), 784 Faar, 536 Svin og 25 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 148 Td.; 47 Selvejergde. med 121, 110 Huse med 26 Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 800 (1801: 346, 1840: 493, 1860: 759, 1890: 867), boede i 183 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomhed, 532 af Jordbr., 177 af Industri, 18 af Handel, 68 af forsk. Daglejervirks., 36 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tulstrup* med Kirke, Præstegd. (noget Ø. for Byen), Sparekasse for Alling-T. Sogne (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 226,907 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 11,539 Kr., Antal af Konti 484), Andelsmejeri (Søkilde, Ø. for Byen), Kro og Købmandshdl.; *Tørring* med Skole, Mølle og Købmandshdl.; *Javngyde* med Skole og Købmandshdl. samt Mølle. *Javngyde Markskole*, med Købmandshdl. *Kilsgaard* ($7^1/_2$ Td. H., 170 Td. Ld.), ved Gaarden Mølle og Teglværk; *Skovsrod*, Gd.

Tulstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 204. Lægd. Kirken tilhører største Delen af Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis samt Vaabenhus mod S. Skibets vestl. Del og Koret ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, Apsis opf. samtidig af Fraadsten og raa Granit. Begge Portaler (Nordd. tilmur.), med figurl. Fremstillinger paa Tympana og Karmsten (Christus, Jmfr. Maria, St. Peder, St. Michael, m. m.; se *Løffler*, Uds. over D. Kirkebygn. S. 118), ere bevarede, ligesom ogsaa Korbuen; flere tilmurede Vinduer ses. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset, af smaa røde Mursten,

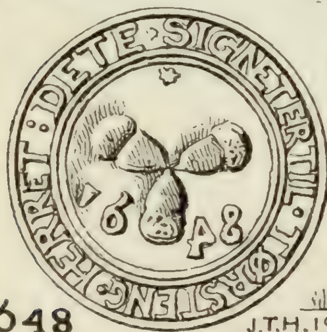
er fra nyere Tid. Skib og Kor have fladt Bjælkeloft, Apsis Halvkuppelhvælving. Altertavlen, i senere Renæssancestil med et Maleri (den korsfæstede), er nu paa Loftet; paa Alterbordet staar Thorvaldsens Christusfigur, af Zink. Granitdøbefont med Dobbeltløver, Englefigurer, m. m. Prædikestol i Overgangsstil fra Gotik til Renæssance.

En Borger i Viborg gav 1447 *Østergaard* i Tulstrup Sogn til Øm Kloster. *Kilsgaard* nævnes 1469, *Helligkors Enemærke* ved *Knud Bro* 1470. — Ved Javngyde er der fredlyst Resterne af en stensat Gravkiste. — Præstegaarden, før i Alling, blev 1893 flyttet til Tulstrup.

Tyrsting Herred.

Sogne:

Tyrsting Herred, det midterste i Gl. Skanderborg Amt, omgives af dettes andre 5 Herreder, nemlig mod N. af Gjern Hrd., fra hvilket det skilles ved Jul Sø og Gudenaa, mod Ø. af Hjelmslev, Vor og Nim Hrdr., hvor Grænsen ogsaa for største Delen dannes af Gudenaa (og Mos Sø), mod S. V., V. og N. V. af Vrads Hrd.; paa en Del af Nordvestgrænsen løber Salten Aa, paa Sydvestgrænsen Matrup Mølleaa. Dets største Udstrækning fra N. til S. er omtr. 3, fra V. til Ø. $2^1/_4$ Mil. Overfladen hører til Jyllands Højdeparti og er som oftest bølgeformig; højeste Punkt er mod N. Ø. i Rye Sønderskov, 516 F., 162 M.; selve Himmelbjærget er 469 F., 147 M.; noget mod S. V. ligger Ottehøje, 450 F., 141 M. Jorderne ere mod Ø. og især mod N. Ø. lette, sandede, i Midten for en stor Del lerede, men med koldt Underlag. Det er ganske godt forsynet med Skov, særlig mod N. (i alt 8395 Td. Ld.). Det er det ufrugtbareste Hrd. i gl. Skanderborg Amt næst Vrads Hrd. (ved Matr. gnmstl. $28^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 46,147 Td. Ld. ($4,_{62}$ □ Mil, $254,_{4}$ □ Km.). Ager

og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1509 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 8055 (1801: 3372, 1840: 4461, 1860: 6781, 1890: 7766). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Vrads Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion og gl. Skanderborg Amts 3. Forligskreds, undtagen Rye Sogn, som hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion og 4. Forligskr.

Tyrsting Hrd., i Vald. Jrdb.: *Thystinghæreth*, hørte i Middelalderen til Løversyssel, senere til Skanderborg Len og fra 1660 til Skanderborg Amt; se videre S. 6.

Litt.: Indberetn. til Nationalmus. om antikvariske Undersøgelser i T. Hrd., af *Henry Petersen* og *J. B. Løffler*, 1877.

Rye Sogn, det nordligste og største i Herredet, omgives af S.-Vissing og Vorladegaard Sogne, Hjelmslev Hrd. (Dover S.), Gjern Hrd. (Alling og Linaa S.) og Vrads Hrd. (Tem S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil N. V. for Skanderborg og omtr. ligesaa langt S. Ø. for Silkeborg. Syd-, Øst- og Nordgrænsen dannes for største Delen af Gudenaa og de Søer, den gennemløber: *Mos Sø* (se S. 177), den 229 Td. Ld. store *Guden Sø*, *Ryemølle Sø*, *Ves Sø*, *Birk Sø* og *Jul Sø*, af hvilke Dele høre til Sognet; en Del af Sydgrænsen dannes ogsaa af den 536 Td. Ld. store *Salten Langsø*, som ligeledes til Dels hører til Sognet, og dens Afløb til Gudenaa, *Salten Aa*; Gudenaa gennemløber den sydøstlige Del af Sognet. Overfladen er særlig imod N. højtliggende og bakket. Sognet er stærkt skovbevokset (over $^1/_3$ af Arealet er dækket af Skov); det højeste Punkt ligger i Rye Sønderskov, 516 F., 162 M.; Himmelbjærgets Kol i Rye Nørreskov, med trig. Station, er 469 F., 147 M.; lidt sydligere i Skoven er et Punkt 501 F., 157 M.; østligere ligge Mølleskov og Lammehoved Skov. Jorderne ere overvejende skarpsandede, men af meget forskellig Godhed.

Fladeindholdet 1896: 8340 Td. Ld., hvoraf 2004 besaaede (deraf med Rug 669, Byg 207, Havre 690, Boghvede 208, Bælgsæd 5, Blandsæd til Modenhed 31, Grøntf. 33, Kartofler 119, andre Rodfr. 42), Afgræsn. 1365, Høslæt, Brak, Eng m. m. 730, Have 36, Skov 3181, ubevokset 77, Moser 194, Kær og Fælleder 62, Heder 540, Veje og Byggegr. 137, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 210 Heste, 856 Stkr. Hornkv. (deraf 592 Køer), 879 Faar, 490 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 161 Td.; 48 Selvejergde. med 122, 2 Fæstegde. med 3, 133 Huse med 32 Td. Hrtk. og 39 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1317 (1801: 669, 1840: 825, 1860: 998, 1890: 1173), boede i 239 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 34 levede af immat. Virksomh., 479 af Jordbr., 7 af Fiskeri, 435 af Industri (350 af Træskomageri), 48 af Handel, 114 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Rye* (1401: Rydhæ, 1486: Ryde, 1495: Ryæ) med Kirke, Præstegd., Skole, Afholdshjem med Forsamlingssal (opf. 1899), Sparekasse (opr. 1876; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 33,948 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2611 Kr., Antal af Konti 323), Kro og Telefonst.; *Emborg* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1898). *Fiskerhuse*, Gde.; *Hejnæs*, Gde.; *Fællund*, Gde.; *Glarbo*, Gde., med Skole; *Svejbæk*, Gde., *Pøtsø*, *Festibakke* og *Limbjærg*, Huse. *Himmelbjærggaard*, Børneopdragelsesanstalt (opr. af Forstander L. Budde, aabnet Juli 1897). Paa Himmelbjærgets Kol et Hotel; ved Foden af Bakken, hvor der er Landingssted for Dampbaadene, der gaa til Laven og Silkeborg (se S. 102), ligger *Hotel „Julsø"*. Enkelte

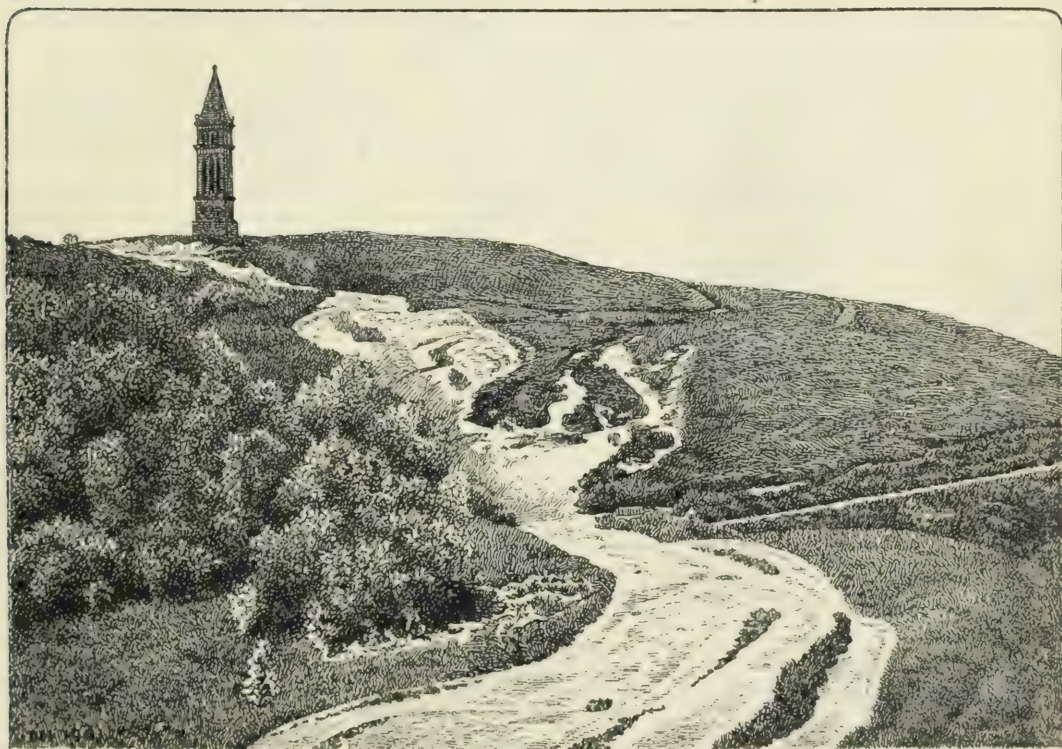
Gaarde: *Munkedal*, *Ryelund*, *Hjasbæk*, *Skjeldal*. *Rye Vandmølle*, nu *Glentholm*, med Træsliberi, Træskofabrik og stor Aalefangst.

Rye S., en egen Sognekommune, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 217. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken, indviet til St. Søren, bestaar af Skib og Kor ud i eet. Oprindelig stod her en i romansk Tid af Granitkvadre opf. Kirke, hvis Sokkelsten (og enkelte Kvadre) ere indmurede forneden i Østgavlen af den nuv. Kirke. Denne er opf. ved Midten af 15. Aarh. af store røde Mursten i Munkeskifte, med indblandet Al. I Bygningen kan skelnes mellem en ældre og en lidt yngre Del, af hvilke den sidstn. (vestl.) til begge Sider springer faa Tommer frem foran den førstnævnte (ved en Storm siges et Taarn, se ndfr., at være faldet ned, hvorefter den vestl. Del tilbyggedes). Den af Mursten og Kamp slet opf. Østgavl er af langt senere Oprindelse end Sidemurene. Ved Gravning paa Kirkegaarden er man stødt paa Fundamenter, der gør det utvivlsomt, at der til Kirkens østl. Del har sluttet sig et Tværskib ($^7/_{10}$ 1476 indviedes et Kapel ved Kirkens Sydside); Tværskibet var nedbrudt 1677 (D. Atl. siger, at Kirken før har været en Korskirke). Man har ogsaa fundet Fundamenter af det anselige Taarn, der har staaet mod Ø. for Enden af Koret. Ved en Brand 1660 ødelagdes den øverste Del af Taarnet og Alteret deri, hvorfor der 1661 og 1662 udgik kgl. Ordre om Hjælp til Kirken (paa en Tegn. i Resens Atl. ses Taarnet endnu). Af Kirkens tre Døre anvendes den vestligste paa Nordsiden, medens de andre ere tilmurede. Paa den østl. Del af Kirken ses Rester af en smagfuld Frise, med firkløverformet af sort glaserede Tegl muret Mønster. Kirken har Hvælvinger, der synes at tilhøre samme Tid som Bygningens vestl. Del. Altertavlen er 1630 opsat af Herman Hansen af Rye Mølle; Billedet (den korsfæstede) er fra 1882. Alterkalk fra 1686 med Ahlefeldternes og Urnernes Vaabener og Bogst. H. AF.-H. W. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1632. I Skibet et stort Krucifiks fra Slutn. af Middelalderen. Epitafium fra 1628, bekostet af Morten Sørensen og Hustru, repareret 1715 af Søren Steffensen. Ligsten over den næstsidste Abbed i Øm Kloster, Peder Sørensen, † 1554. Mindetavle fra omtr. 1450 over Biskop Svend af Aarhus († 1191) med Bispefigur. — Paa Kirkegaarden findes tre (før flere) gml. karakteristiske Ligtræer af Kisteform (eet er afbild. i Tegn. af æ. n. Arkit. 1. S. 3. R. Pl. 15).

Emborg har sit Navn efter *Øm Kloster*. Dette berømte Cistercienserabbedi, om hvis Oprindelse og ældste Historie der foreligger udførligere Efterretninger end om noget andet dansk Kloster i en af et Par Munke smstds. forfattet, højst interessant Mindebog, grundlagdes under Vald. den stores Regering, Cisterciensernes gyldne Tid. Længe havde Munkene dog flyttet omkring, før de i Øm fandt blivende Sted. Begyndelsen gjordes omtr. 1160, da Aarhusbispen Eskil aftalte med Abbed Henrik af Vitskøl et Cistercienserklosters Stiftelse i sit Bispedømme. Den første Plads, Bispen udsaa hertil, var Sabro (se S. 131), men da denne befandtes mindre skikket til Munkesamlaget, overlod han det 1165 Sminge i Voel Sogn (se S. 194); ogsaa her var Stedet imidlertid utilstrækkeligt, og Aaret efter flyttede Munkene til Venge, hvis forfaldne Benediktinerkloster de med Aarhusbispen Svends og Kongens Tilladelse toge i Besiddelse (se S. 189). I Venge stod Klosteret dog kun to Aar; idelig plagede af en adelig Dame Fru Margrethe droge Munkene saa 1168 til Kalvø i Skanderborg Sø, hvor der ligeledes tidligere havde boet Benediktinere (se S. 96). Endelig flyttede de 1172 over paa den Tange, der skiller Guden Sø fra Mos Sø, og her grundlagde de Øm Kloster. Af Navnet og den yndige Beliggenhed dannede de Klosterets latinske Benævnelse „cara insula“ (ɔ: den kære Ø). Abbeden, som havde ført Munkene under en stor Del af Omflytningsperioden og ved Rejser til Rom havde indhentet Pavens Stadfæstelse paa Nybygningerne, var Briennus, en fhv. Munk i Øms Moderstiftelse Vitskøl. Aarhusbispen Svend vedblev til sin Død 1191 at være Klosterets store Velgører, og han havde endog til Hensigt at indtræde i Munkesamfundet; han blev derfor begravet i Klosterkirken. Blandt Abbederne nævnes Viborgbispen Gunner (Abbed 1216—22). Efter Midten af 13. Aarh. blev Klosteret igen flyttet og rejst paa et andet Sted i Øm, og 1257 indviedes den nye Kirke. Kort efter opstod alvorlige Trængselsaar. Under Abbeden Bo udbrød der 1263 store Tvistigheder med Aarhuspispen Tyge ang. dennes Ret til Gæsteri af Klosteret, hvilke fortsattes under den flg. Abbed Thure. Denne Strid, der i ganske særlig Grad

afspejler Landets dav. retslose Tilstand, og som endog i Løbet af faa Aar truede Klosteret med Undergang, førtes med umaadelig Voldsomhed. Bispen brød med Magt ind i Klosteret, da Abbeden nægtede ham Adgang dertil; han udslyngede Band over Abbeden og hans undergivne; Munke og Lægbrødre mishandledes, naar de vovede sig uden for Klosterets Enemærker, og Klosterets Bønder fortrædigedes paa enhver Maade. Forgæves søgte man Overenskomst opnaaet ved dansk og fremmed Voldgift; Bispen ænsede ikke Afgørelserne, han havde Kongen og Enkedronningen paa sin Side. Hvorledes Striden er endt, vides ikke, da Fremstillingen i Krøniken afbrydes med Beretningen om, at Abbeden 1267 stævnedes for Kongen. Sandsynligvis er Striden dog næppe endt til Klosterets Fordel. (Se Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte, VIII S. 3 flg., og *A. D. Jørgensen*, i Aarb. f. nord. Oldk. 1879 S. 111 flg.). Fra de flg. Tider foreligger der væsentligst kun Oplysninger om Øms Godshistorie og dets Abbeder. Der nævnes Jordegods m. m. i flg. Hrdr.: Tyrsting, Vrads, Vor, Gjern, Hjelmslev, Framlev, Sabro, Ning, Hids, Lysgaard, Sønderhald, Mols, Ø.- og V.- Lisbjærg og Randers Nørre og Sønder; end-

Parti af Himmelbjærget, set fra Brejdablik.

videre havde Øm Gaarde i Aarhus, Horsens og Rye, fremdeles Kirker, Fiskegaarde og andre Herligheder. Det har i det hele været et af Landets rigeste og mest ansete Herreklostre. Efter Reformationen fik Øm Lov at bestaa under Abbeders Styrelse; dog blev Sorø-Abbeden 1538 udnævnt til at have et Overtilsyn med det ligesom med de andre endnu bestaaende Cistercienserklostre (se *H. F. Rørdam*, i Kirkehist. Saml. 3. R. III S. 94 flg.). Først April 1560 sekulariseredes Øm, Godset lagdes $^{16}/_{4}$ til Bygholm, og den gamle Munkebolig omdannedes nu under Navnet Emborg til et kglt. Slot, paa hvilket Fr. II opholdt sig hele Vinteren 1559—60 og fra Okt. 1560 med mindre Afbrydelser indtil Febr. 1561; han tænkte i den Tid endog paa at gøre det til Hovedresidens for Jylland, hvilket han dog snart opgav for at kaste sin Kærlighed paa Skanderborg. Dermed var dets Rolle udspillet; Godset lagdes under Skanderborg, og $^{6}/_{10}$ 1561 befalede Kongen, at „Emsborg Kirke med Sovnhus, Omgang og andre unyttige Huse“ skulde nedrives og Materialerne anvendes ved Ombygningen af Skanderborg Slot (om en Klokke fra Øm Kl. se III S. 718). 1565 fik Holger Rosenkrantz til Boller kgl. Tilladelse til at nedbryde „den Stald i Emsborg, hvor Kongens egne Heste havde staaet, og det dertil byggede Stuehus“. Paa Klosterets Ladegaards Plads rejste der sig snart Bøndergaarde, og

1571 traf Kongen Foranstaltning til at bortfæste Jorderne under Emborg til Bønderne. Vistnok det eneste, som paa den Tid endnu stod igen af Klosteret, var et Kapel, der dog ikke mere benyttedes som saadant; 1579 fik Marine Lauridsdatter Livsbrev paa det med tilhørende Kaalgaardssted (hendes Mand havde før boet i Kapellet). Ruiner af Klosteret have indtil den seneste Tid været at se. Aar 1896 lod Nationalmuseet foretage en Undersøgelse, hvorved der fandtes nogle Kampestensfundamenter vistnok af Klosterets vestl. Mur; men Undersøgelsen kunde ikke føres til Ende. I Nationalmus. findes nogle ornamenterede, i 1896 fundne Fliser og Teglsten fra Klosteret, denbl. en glaseret med Fremstilling af 3 Ryttere foran en Portbygning med Tinder, i Aarhus Museum en brændt Sten med Fremstilling af en Bygning med Midttaarn og to Sidetaarne med Tinder.

I Øm Kloster har der været holdt en, som det synes, blomstrende Skole; da den ophævedes 1560, henlagde Fr. II, „paa det at Religionen ikke derved skulde have Afbræk“, Kronens Korntiende af 10 Sogne i Hads Hrd. til Aarhus Skole, for at 24 fattige Disciple deraf kunde have deres Underhold.

Fr. VII's Monument paa Himmelbjærget.

Rye var i Middelalderen en betydelig By, der vistnok skyldte Øm Kloster sin Anseelse, som forøgedes ved dens hellige Kilder, nemlig St. Sørens Kilde i Rye Sønderskov, Helligkilden i Rye og Præstekilden i Rye Nørreskov. I Historien er Byen bekendt ved Adelens og Gejstlighedens Møde her $^{4}/_{7}$ 1534 for at hylde Chr. III som Konge. Den antages i Middelalderen at have været Købstad; i det mindste nævnes den i Recessen af 1536 som saadan, skønt den da hverken synes at have haft fuldstændig Købstadsnæring eller egen Magistrat; den var imidlertid endnu dengang et Sted, hvor de for Bonden nødvendige Varer kunde forhandles, og i 2. Halvdel af 16. Aarh. er der forundt enkelte Personer Bevilling til at drive Købmandskab der med Humle, Salt, Staal, Jærn og desl. (se Hist. Tidsskr. V, S. 27 flg.). Ved kgl. Brev af $^{24}/_{12}$ 1579 forordnedes, at de Markeder, som $^{18}/_{12}$ 1578 henlagdes fra Rye til Horsens, herefter skulde holdes i Rye paa de sædvanlige Tider, da det vilde være belejligere for Indbyggerne deromkring; 1683 flyttedes de til Skanderborg. Ogsaa i Resens Atl. findes Rye blandt Købstæderne. — Sognet var ogsaa i gamle Dage et eget *Birk*; men 1560 befaledes Rye, Dover, Taaning, Vor (ɔ: Vorladegd.) og Vissing Birker sammenlagte til eet Birk, hvis Ting skulde holdes uden for Øm Kloster; 1573 forandredes det til, at Rye, Dover og Vissing Sogne samt Salten skulde danne eet Birketing, ved Rye, medens Vor, Taaning og Hylke Sogne skulde være et andet Birk, Taaning Birk. Aar 1687 fik Rye Tinghus paa Nygaard Mark, men 1700 flyttedes det til Skanderborg, og Birket inddroges under Sk. Rytterdistrikts Birk. — Ved Rye har der været et kgl. Jagthus, endnu nævnt i Synsforretn. af 1604 og 1608; Kongen har udstedt Breve herfra Juli 1573 og Juli og

Aug. 1578; det er vel det Jagthus, som i D. Atl. kaldes Kongsgaarden. I Resens Atl. og D. Atl. nævnes ogsaa en Gaard, Fogedgaarden, lige V. for Kirken.

Himmelbjærget, der dels er bevokset med Skov (Bøgeskov, stærkt blandet med Enebærbuske), dels med Lyng, hæver sig temmelig stejlt fra Ø. og N., saa at Opstigningen fra Landingsstedet ved Jul Sø er noget vanskelig, medens Affaldet fra S. og S. V. er jævnt, saa at man kan køre op til Kollen, der er meget besøgt for sin vide Udsigt over Silkeborgegnen med dens Søer, Skove og afrundede Lyngbakker. Kollen stod længe i Folkebevidstheden ikke alene som det højeste Punkt i Silkeborgegnen, men ogsaa i hele Danmark, endog rum Tid efter, at Generalstabens Maalinger 1847 havde udpeget Ejer Bavnehøj som det højeste. Paa Kollen, hvor der ofte har været holdt Folkemøder, staar et 1874 ved frivillige Bidrag rejst Mindesmærke for *Fr. VII*, bestaaende af et omtr. 75 F. højt Udsigtstaarn, opf. efter Tegn. af Arkitekt L. P. Fenger, et $^{11}/_{10}$ 1882 afsløret Mindesmærke for *St. St. Blicher*, en Bautasten med en Fugl ovenpaa og Indskriften: „1839 stævnede St. St. Bl. her første Gang til dansk Folkemøde“, og et $^{23}/_{9}$ 1883 afsløret Mindesmærke for *A. F. Tscherning*, en Bautasten med Indskr. og Portrætmedaillon, udf. af H. Conradsen). Hotellet paa Kollen blev opf. 1865, men er senere udvidet. (Se *E. Erslev*, Jylland, S. 242 flg.).

Sønder-Vissing Sogn omgives af Annekset Vorladegaard, Vor Hrd. (Østbirk S.), Tønning, Græstrup og Vinding Sogne, Vrads Hrd. (Tem S.) og Rye Sogn. Kirken, noget sydl., ligger $2^1/_4$ Mil V. for Skanderborg og $2^1/_4$ Mil S. S. Ø. for Silkeborg. Østgrænsen dannes af Gudenaa, Nordgrænsen af Salten Langsø og Salten Aa (se S. 211). De højtliggende Jorder (Møgelbjærg, 437 F., 137 M., fra hvilket der mod V. strækker sig et paa Afveksling rigt Bakkeparti) ere mod N. og ved Gudenaa sandede, mod S. muldblandede. En Del Skov (Addit Sk., Løndal Sk., Nedensk., Søndersk., m. fl.). I den østl. Del ligge nogle smaa Søer: *Blid Sø*, *Veng Sø*, *Fuglsø* og *Lægensø*, m. fl. Ved Vestgrænsen gaar Landevejen fra Silkeborg til Horsens.

Fladeindholdet 1896: 6975 Td. Ld., hvoraf 2259 besaaede (deraf med Rug 790, Byg 289, Havre 828, Boghvede 162, Bælgsæd 12, Blands. til Modenh. 41, Grøntf. 25, Kartofler 84, andre Rodfr. 25), Afgræsn. 1811, Høslæt, Brak, Eng m. m. 855, Have 31, Skov 1295, ubevokset 31, Moser 284, Kær og Fælleder 45, Heder 153, Veje og Byggegr. 152, Vandareal m. m. 58 Td. Kreaturhold 1898: 228 Heste, 932 Stkr. Hornkv. (deraf 587 Køer), 945 Faar, 576 Svin og 25 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 176 Td.; 49 Selvejergde. med 147, 90 Huse med 29 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 923 (1801: 344, 1840: 501, 1860: 784, 1890: 914), boede i 189 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat. Virksomhed, 510 af Jordbr., 252 af Industri (151 af Træskomageri), 27 af Handel, 60 af forskellig Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sønder-Vissing* (tidligere kaldet Gammel-V.) med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1888), Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 38,459 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3212 Kr., Antal af Konti 319), Mølle og Bageri; *Addit* med Skole og Mølle. *Sivkjær*, Gde. *Vissingkloster*, Gde. *Vilholt*, Gde. og Huse. *Nedenskov*, Gde. og Huse. *Additnæs*, Huse. *Løndal*, Gd. (c. 5 Td. H., c. 580 Td. Ld., hvoraf c. 361 Skov, til Dels i Vinding S.; 11 Lejehuse). *Addithus*, Landsted. *Pinds Vandmølle*. *Vorvadsbro*, Andelsmejeri ved Broen af s. Navn over Gudenaa.

S.-Vissing S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 179. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit, Fraadsten og

Al. Syddøren er bevaret, et enkelt Vindue og Norddøren spores. I sen gotisk Tid har man indbygget Hvælvinger i Skib og Kor samt opført Taarnet. Omtr. 1620 tilføjedes Vaabenhuset, og 1795 blev største Delen af Taarnets Vestside ombygget. Paa Taarnet Bogst. FIF. — SCF. Altertavle fra Slutn. af 16. Aarh. (med et Maleri fra Nutiden, Christus og Johannes). Alterkalk fra 1744. Døbefont af Cement. Prædikestol fra 1585. To Lysekroner, skænkede 1900 af Fabrikejer V. Jørgensen til Løndal. I Koret Ligsten over Jens Nielsen i Vissing Kloster, † 1591, og Hustru, i Vaabenhuset Sten over Præsten Fog Jacobsen Ørsted, † 1721, med 2 Hustruer. En Ligsten fra Middelalderen, med Kors, staar ved Kirkegaardsporten. Indvendig i Vestgavlen er indmuret en stor Runesten (funden i Kirkegaardsdiget, 1838 flyttet til Vaabenhuset, for faa Aar siden flyttet til den nuv. Plads), med Indskr.: „Tove, Mestivis Datter, Harald Gormsens [Harald Blaatand] den godes Kone, lod gøre dette Mindesmærke efter sin Moder". I Vaabenhuset staar en mindre Runesten (funden 1836 i Kirkegaardsporten) med Indskr.: „Toke gjorde dette Mindesmærke efter sin Fader Abe, en forstandig Mand" (se *Wimmer*, D. Runemindesm. I S. 73 flg. og II S. 116 flg.). I 1900 undersøgtes nogle Kalkmalerier fra omtr. 1500 paa Muren over Korbuen (Dommedag) og paa Hvælvingerne i Skibet; de sidste bleve restaurerede.

Mod N. i Sognet har ligget *Vissing Kloster*, et Nonnekloster formentlig af Benediktinerordenen, om hvilket der vides meget lidt. Det nævnes første Gang c. 1247, da Abel paa sit Strejftog i Jyll. afbrændte Nonnernes By Gammel-Vissing undt. Sognekirken der; 1268 blev Klosteret, 1345 to Nonner betænkte i Testam.; 1411 var Hr. Jens Præst og Prior i Klosteret. Det besad Jordegods bl. a. i Nølev (Hads Hrd.), Burgaarde (Græstrup Sogn) og Langballe (Vinding S.), endvidere Addit Skov og Fiskegaarde i Vosgaard Aa. I 1. Halvdel af 15. Aarh. var Klosteret omtr. øde, hvorfor Aarhusbispen Ulrik (1424-49) ophævede det og henlagde dets Besiddelser (deribl. Gml.-Vissing Sognekirke) til det nærliggende Vor Kloster.

Ved det Skanderborgske Ryttergods Salg 1767 blev *Nedenskov-Vilholt* købt for 22,030 Rd. af Forvalter Chr. Collin; 1798 lagdes Ejendommen ind under Stamhuset Matrup (se S. 222); 1829 købte Politikeren J. P. C. Holst Fæstegodset, hvoraf han oprettede to større Gaarde.

Ved Vissing Præstegaard har der været et kglt. *Jagthus*, nævnt endnu i en Synsforretn. af 1604. — Om Vissing Birk se S. 214. — Ved S.-Vissing er fredlyst Gravhøjen *Bredhøj*.

Vorladegaard Sogn, Anneks til S.-Vissing, omgives af dette, Vor Hrd. (Østbirk, Yding og Taaning S.) og *Mos Sø* (se S. 177), hvoraf en Del hører til Sognet. Kirken, midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil V. for Skanderborg og over $2^1/_2$ Mil S. Ø. for Silkeborg. Vestgrænsen dannes af Gudenaa. De højtliggende, bakkede og paa Afveksling rige Jorder (Kollen eller Sukkertoppen, 344 F., 108 M.) ere sandmuldede og sandede, med Sand og sjældnere Ler til Underlag. En Del Skov (Højlund Sk., hvoraf en stor Del er Krat, og Dørup Sk.).

Fladeindholdet 1896: 4722 Td. Ld., hvoraf 1782 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 504, Byg 305, Havre 725, Boghvede 69, Bælgsæd 8, Blandsæd til Modenhed 29, Grøntf. 25, Kartofler 74, andre Rodfr. 37), Afgræsn. 1027, Høslæt, Brak, Eng m. m. 741, Have 17, Skov 587, ubevokset 113, Moser 91, Kær og Fælleder 30, Heder m. v. 214, Veje og Byggegr. 100, Vandareal m. m. 19 Td. Kreaturhold 1898: 230 Heste, 935 Stkr. Hornkv. (deraf 642 Køer), 810 Faar, 560 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 158 Td.; 56 Selvejergde. med 129, 102 Huse med 29 Td. Hartk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 843 (1801: 420, 1840: 564, 1860: 799, 1890: 930), boede i 189 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomhed, 586 af Jordbr., 6 af Fiskeri, 163 af Industri, 27 af Handel, 6 af Skibsf., 80 af forsk. Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vorladegaard* med Kirke, Forsamlingshus (opf. 1890), Kro og Mølle; *Møldrup* med Skole og Købmandshdl.; *Gantrup* med Købmandshdl.; *Dørup* med Skole; *Hem. Dørupskov*, Bolsteder. *Højlund*, Huse med Skole. *Kroggaard* og *Jensgaard* (hver omtr. 8 Td. H.); *Klostermølle*, Vandmølle med Træsliberi ved Mos Sø. *Sandvad Kro*, ved Sognets Sydspids.

Vorladegaard S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Skanderborg Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 180. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den store *Kirke* bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Fraadsten med indblandet Al og raa Granit. Syddøren er bevaret, Nordd. og flere Vinduer ses tilmurede. Skib og Kor have Rundbuefrise. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger (Apsis har oprindl. Halvkuppelhvælving), og kort efter opførtes Taarnet over Skibets sydvestl. Halvdel. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Altertavle fra 1752 (senere delvis forandret) med et nyere Maleri (Christus velsignende Børnene). Alterstagerne ere 1593 skænkede af Peder Fisk og Johanne Madsd. Somer i Vor Kloster Mølle. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestol fra omtr. 1600. Ligsten over Kirkeværge Peder Erichsen, † 1729.

Vorladegaard By hed oprindelig Vor (hvorefter et Hrd. er benævnt) og fik den nye Betegnelse efter en Ladegaard, som hørte til *Vor Kloster*, en Munkebolig af Benediktinerordenen. Navnet skreves i Middelalderen hyppigst Ore, Horæ, Hoør eller Wore; paa Latin omdannedes det til Oratorium (se Kirkeh. Saml. 3. R. I S. 546 flg.). Klosteret nævnes første Gang 1183, da dets Abbed optræder som Underskriver af et Dokument. I Tidens Løb samlede det sig et betydeligt Jordtilliggende ikke alene i den nærmeste Omegn, Vor, Tyrsting, Vrads og Nim Hrdr., men ogsaa paa Mors, i Hassing Hrd., Bjærge Hrd. og i Sønderjylland; det ejede de 4 Sognekirker: Vor (ɔ: Vorladegd.), S.-Vissing, Yding og Østbirk, endvidere Fiskegaarde i Mos Sø, m. m. En Del af disse Besiddelser havde det faaet ved Vissing Klosters Nedlæggelse (se S. 216). Som flere andre Benediktinerklostre blev Vor i 2. Halvdel af 15. Aarh. reformeret; det var Cismarmunken Broder Johannes, der paa Aarhusbispen Jens Iversens Foranledning her indførte den strengere Ordensregel (ved 1462); Aar 1488 optoges det i den Kongregation af reformerede Benediktinerklostre, der efter Bursfelde ved Weser kaldtes Bursfelde-Kongregationen (se Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 84 flg.). Med Skovkloster stod Vor i Broderskabsforbindelse. Der var Aar 1522 20 Munke foruden Abbeden. Aar 1532 gav Abbed og Konvent Aarhusbispen Ove Bille Klosteret i en Slags Forlening. Ved Reformationens Indførelse tillodes det Vor fremdeles at bestaa; 1538 blev Officialen i Aarhus Mourids Mortensen Forstander, valgt hertil af Konventet; 4 Aar efter blev Klosteret en verdslig Forlening, men havde vistnok indtil 1552 Munke. Omtr. ved denne Tid henlagdes Klosterets Gods under Skanderborg, 1560 under Bygholm, men senest 1568 atter under Skanderborg og samtidig dermed „ødelagdes Vor Kloster“. To Altertavler herfra sendtes 1560 til Ejsing Kirke (Ginding Hrd.) og til Dronningborg Slot. Endnu i 19. Aarh. saas Ruiner af Klosteret, der laa ved Klostermølle.

Ved Ryttergodsets Salg 1767 bleve *Vor Ladegaard* og *Møldrup* solgte for 22,102 Rd. til Kancellir. Jochum Rohdenborg de Lichtenberg, der 1769 skødede Hovedgaarden *Krog*, Møldrup og 12 Td. H. af Vorladegd. By (i alt Hovedgaardstakst 26, Bøndergods 245, Tiender 17 Td. H.) til Mag. Peder Lauridsen Borch i Grejs († 1777), der 1774 skødede *Møldrup Krog* til Grev Jørgen Ditlev v. Trampe til Urup; denne skødede s. Aar Urup med M. (26, Bøndergods 242, i alt 976 Td. H.) for 94,000 Rd. til Etatsr. Casp. Peder Rothe, hvorefter M. synes før 1787 at være bleven udstykket i 3 Parceller, Møldrupgd., Kroggd. og Vorladegaards Mark, medens U. C. Schmidten 1787 fik Tilladelse til at flytte Møldrup Krogs Hovedgaardstakst til Lillerupsholm.

Sognet hørte oprindl. til Vor Hrd., men blev ved kgl. Reskr. af $^{29}/_{11}$ 1822 henlagt til Tyrsting Hrd.'s Jurisdiktion, til hvilket det i gejstl. Hens. som Anneks til S.-Vissing Sogn allerede hørte ved Reskr. af $^{29}/_{12}$ 1802. Ved Klemmebrevet af 1555 var det blevet Anneks til S.-Vissing. — Om Vor Birk se S. 214.

Vinding Sogn omgives af Annekset Bryrup (der skiller det fra det andet Anneks Vrads), Græstrup og S.-Vissing Sogne samt Vrads Hrd. (Tem S.), fra hvilket det skilles ved Salten Aa. Kirken, noget sydl., ligger 3 Mil V. for Skanderborg og $2^1/_4$ Mil S. for Silkeborg. De højtliggende, bølgeformige Jorder (Ottehøje, 463 F., 145 M.) ere overvejende lermuldede med Lerunderlag. En Del Skov (Vinding Sk., Over- og Nedersk.). Langs Salten

Aa findes en Del Engstrækninger. Ved Sydvesthjørnet ligger den c. 700 Td. Ld. store *Kaalsø*, der til Dels hører til Sognet. Gennem Sognet gaar Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 3233 Td. Ld., hvoraf 1197 besaaede (deraf med Rug 277, Byg 214, Havre 529, Boghvede 3, Blands. til Modenh. 55, Grøntfoder 38, Kartofler 29, andre Rodfr. 50), Afgræsn. 600, Høslæt, Brak, Eng m. m. 521, Have 16, Hegn 5, Skov 645, ubevokset 20, Moser 82, Kær og Fælleder 22, Heder m. v. 72, Veje og Byggegr. 53 Td. Kreaturhold 1898: 115 Heste, 538 Stkr. Hornkvæg (deraf 359 Køer), 340 Faar, 346 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 91 Td.; 23 Selvejergde. med 74, 61 Huse med 16 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 455 (1801: 224, 1840: 280, 1860: 392, 1890: 488), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 267 af Jordbr., 111 af Industri (59 af Træskomageri), 23 af Handel, 61 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Vinding* med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Mølle, Jærnbane- og Telegrafst. *Langballe*, Gde.; *Lykkensro*, Gde. *Statene*, Huse. Enkelte Gaarde: *Ulstrup*, *Vedelsbo*, *Frederikslund*, *Nygd.* og *Fuglsang*.

Vinding S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 181. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Al. Flere oprindl. Vinduer spores. Udvendig er Kirken prydet i to maskerede Stokværk med Blindinger, som foroven afsluttes af forskellig store Buer; i det øverste Stokv. ere de fortløbende baade paa Skib og Kor, men i det underste ere de delte ved Pilastre, een paa hver af Korets tre Sider, medens Skibet har haft to paa den nordl. og to paa den sydl. Side, men næppe nogen Dekoration paa Vestgavlen. I sen gotisk Tid fik Koret Krydshvælving, og en Del af Skibets Vestgavl ommuredes. I nyere Tid ommuredes Skibets Sydside, og det lille Vaabenhus opførtes. Altertavlen er et tarveligt Snitværk fra Fr. III's Tid, med nye Malerier. Prædikestolen fra s. Tid. Kalken er 1742 skænket af Chr. VI. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Klokke fra 14. Aarh. Ligsten over Præsten Anders Nielsen Sveistrup, † 1662, og Hustru. I Skibets Gulv en romansk Ligsten med Korsstav og Rester af Indskrift.

Paa Nygaards Mark er der fredlyst 2 anselige Langhøje, *Givehøje*, ved Ulstrupgaarde en Række af 6 Gravhøje, hørende til *Ottehøjene*.

Bryrup Sogn, Anneks til Vinding, omgives af dette, Græstrup Sogn og Vrads Hrd. (N.-Snede, Vrads — det andet Anneks — og Tem S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $2^1/_4$ Mil S. for Silkeborg og $3^1/_4$ Mil V. for Skanderborg. Nordgrænsen dannes af Salten Aa. De højtliggende, bakkede Jorder (Kannikebjærg, 409 F., 128 M., med trig. Station) ere mod N. lermuldede med Lerunderlag, mod S. skarpsandede med Sandal til Underlag, i øvrigt sandmuldede og sandede. En Del Skov (nemlig Statsskoven Velling Skov, 655 Td. Ld., hørende til Palsgaard Skovdistrikt, og Kalsk.). Mod N. ligge *Igelsø*, 5 Td. Ld., og *Hundsø*, 3 Td. Ld., mod S. *Kvindsø*, 15 Td. Ld., *Langsø*, 50 Td. Ld., og *Hulsø*. Gennem Sognet gaa Horsens-Bryrup Banen og en ny anlagt Landevej fra Silkeborg til N.-Snede.

Fladeindholdet 1896: 3959 Td. Ld., hvoraf 1214 besaaede (deraf med Rug 312, Byg 167, Havre 541, Boghvede 28, Bælgsæd 18, Blands. til Modenhed 34, Grøntf. 11, Kartofler 64, andre Rodfr. 39), Afgræsn. 951, Høslæt, Brak, Eng m. m. 492, Have 17, Skov 713, ubevokset 36, Moser 24, Kær og Fælled 11, Heder m. v. 357, Veje og Byggegr. 87, Vandareal m. m. 55 Td. Kreaturhold 1898: 149 Heste, 550 Stkr. Hornkv. (deraf 358 Køer), 599 Faar, 443 Svin og 42 Geder. Ager

og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var 1895 92 Td.; 29 Selvejergde. med 77, 58 Huse med 14 Td. Hrtk. og 31 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 692 (1801: 198, 1840: 311, 1860: 551, 1890: 583), boede i 128 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 40 levede af immat. Virksomh., 316 af Jordbrug, 4 af Fiskeri, 134 af Industri (34 af Træskomageri), 23 af Handel, 31 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 20 vare under Fattigv.

I Sognet *Bryrup Kirke* og i Nærheden Fattiggaard (opr. 1889, Plads for 40 Lemmer), samt Byerne: *Bryrup-Stationsby* med Sparekasse (opr. 1862; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 44,401 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4697 Kr., Antal af Konti 430), Forsamlingshus, Kro, Jærnbanest. (Endestation for Horsens-Bryrup Banen, se S. 84) og Telegrafst.; *Velling* med Skole, Skovkassererbolig og Skovopsynsmandsbolig; *Løve* (1406: Løghæ) med Skole og Vandmølle. *Sejet*, Gde. *Vesterhaab*, Huse. Enkelte Gaarde: *Østerhaab*, *Kolpengd.*, Mølle (1423: Kolben). *Katrinedal*, m. m. *Krude Vandmølle.*

Bryrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 182. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skibets østl. Del og Koret ere opf. i romansk Tid af Fraadsten, delvis paa Granitsokkel med Skraakant. Eet oprindeligt Vindue ses tilmuret. I Middelalderens Slutn. forlængedes Skibet betydeligt mod V., af Munkesten i Munkeskifte, og Skib og Kor fik Hvælvinger. Vaabenhuset er noget yngre. Altertavlens ældste Dele ere fra Chr. IV's Tid; tarveligt Maleri (Matth. 26,41). Romansk Granitdøbefont. Ny Prædikestol.

I *Bryrupgaard* var 1484 Hr. Axel Lagesen (Brock) Parthaver.

Velling Skov (saavel som Vinding og Addit Skov i S.-Vissing Sogn) har et stærkt kuperet Terræn og er rig paa smukke, vide Udsigter, saaledes fra Kannikebjærg, fra Vellinggavl og fra Kolterne.

I Beg. af 18. Aarh. anlagde Palle Møller († 1757) en Fabrik for Høleer, Skæreknive, Søm osv. i *Nørremølle* (nu Katrinedal Mølle, Tem S.); ved Privilegium af 1716 anlagde han en lignende i den nu forsvundne *Bryrup Mølle*, og ved Privilegium af 1730 udvidedes den sidste til ogsaa at være et Kobberværk; Værkerne siges i sin Tid at have beskæftiget 70 à 100 Mennesker. De nedlagdes omtr. 10 Aar efter Møllers Død (se Saml. t. j. Hist. 3. R. I, S. 140 flg.).

Ved Velling er der fredlyst en anselig Gravhøj.

Græstrup Sogn, Anneks til Klovborg i Vrads Hrd., omgives af dette (Klovborg og N.-Snede S.), Bryrup, Vinding, S.-Vissing, Tønning og Ring Sogne samt det andet Anneks Tyrsting. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^3/_4$ Mil S. for Silkeborg og 3 Mil N. V. for Horsens. Vestgrænsen dannes for en Del af *Halle Sø*, omtr. 125 Td. Ld., og *Stisholm Sø*, 75 Td. Ld., af hvilke Dele høre til Sognet, samt af den fra disse Søer kommende *Matrup Mølleaa*, Biaa til Gudenaa; paa Nordgrænsen ligger *Kaalsø* (se S. 218). De højtliggende, bakkede Jorder (Storehøj, 361 F., 113 M.) ere mod V. overvejende magre, sandede, hyppigst med Sand, undertiden med Ler til Underlag, mod Ø. bedre, muldede, mest med Lerunderlag. En Del Skov (Løvet Sk., Græstrup Sk., Davding Sk., Rodvigsballe Sk.). Gennem den østl. Del gaa Landevejen fra Silkeborg til Horsens og Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 6544 Td. Ld., hvoraf 2733 besaaede (deraf med Rug 695, Byg 438, Havre 1141, Boghvede 49, Bælgsæd 27, Frøavl 4, Blands. til Modenh. 129, Grøntf. 64, Kartofler 110, andre Rodfr. 75), Afgræsn. 1455, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1197, Have 46, Skov 552, ubevokset 83, Moser 135, Kær og Fælleder 36, Hegn 60, Heder m. v. 66, Veje og Byggegr. 109, Vandareal m. m. 72 Td. Kreaturhold 1898: 325 Heste, 1205 Stkr. Hornkvæg (deraf 792 Køer), 824 Faar, 809 Svin og 45 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 204 Td.; 57 Selvejergde. med 162, 138 Huse med 42 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1051 (1801: 401, 1840: 557, 1860: 910, 1890: 1082), boede i 208 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomhed, 706 af Jordbr., 212 af Industri, 29 af Handel, 44 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 30 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Græstrup* med Kirke, Skole, Sparekasse (opr. 1866; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 33,486 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2609 Kr., Antal af Konti 226), Teglværk og Mølle, Kro og Statstelefonst.; *Løvet* med Skole; *Davding* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1899), Mølle og Statstelefonst.; *Nimdrup* med Mølle og Teglværk; *Slagballe* med Skole, Jærnbane- og Telegrafst.; *Burgaarde. Halle* og *Vingum*, Gde. og Huse. *Hovedskov* og *Nedergaarde*, Gde. og Huse. *Rodvigsballegaard* har 15-16 Td. H., omtr. 350 Td. Ld. (i G., Vinding og Bryrup S.), hvoraf 20 Eng, 70-80 Skov, Resten Ager; megen Skov er opdrevet efter Hrtk.'s Ansættelse; til Gaarden høre 2 Huse og 2 Mil Søbred i 4 Søer, hvori en Del Fiskeri. *Folris*, Gd. (9 Td. H., 250 Td. Ld.). *Fruensminde*, Mølle.

Græstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 186 (østl. Del) og 187 (vestl. Del). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Koret, der synes at have haft halvrund Apsis, er opf. i romansk Tid af Al, raa Kamp og Fraadsten. Et tilmuret Vindue spores. Skibet, af store røde Mursten, er vistnok opf. ved Slutn. af 13. Aarh. Taarnet, af samme Materiale samt raa Kamp og enkelte Kvadre, delvis paa Granitsokkel med Skraakant, der vistnok skriver sig fra det oprindl. Skib, er noget yngre. Ved Middelalderens Slutning fik Skib og Taarn Hvælvinger, og Vaabenhuset opførtes. Betydelige Dele af Kirken ere senere blevne ombyggede. Altertavle fra Chr. IV's Tid, med et nyt Maleri (C. Bloch: Opstandelsen, Kopi af Astrid Engel). Kalken er 1716 skænket af Anna, sl. Daniel Fischers til Matrup. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer og Indskrift paa Randen. Prædikestol fra Beg. af 18. Aarh. Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Fru Kirsten Andersdatter, Jens Bangs i *Dauding*, nævnes 1584.

Rodvigsballe nævnes 1531 (Raadisballe) og 1535 (Rudisballe); den nuv. Gaard er bygget 1846 af Politikeren, Etatsr. J. P. Chr. Holst († 1886) af Gods fra Matrup; den gik i Arv til hans Barnebarn P. v. Scholten og købtes 1892 ved Aukt. uden Besætning for omtr. 75,000 Kr. af den nuv. Ejer, Købmd. i Horsens, P. Schmidt-Madsen. Hovedbygningen, i 2 Stokv., er opf. 1860.

Omtr. midt i *Stisholm Sø* ligger en lille Ø, Stisholm, c. 1 Td. Ld. (under Klovborg Sogn), paa hvilken der efter Sagnet har staaet en af en Hr. Stig opbygget Borg (se „Orion" II S. 74 flg.).

I en Mose, Folrisdamme, fandtes 1865 et Par Broncelurer, begge med Bærekæde.

Tyrsting Sogn, Anneks til Klovborg i Vrads Hrd., omgives af dette (Klovborg S.), det andet Anneks Græstrup, Ring og Føvling Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger $2^3/_4$ Mil V. N. V. for Horsens og $3^1/_2$ Mil S. for Silkeborg. De højtliggende, bølgeformige Jorder, med Affald mod S., ere sandblandede, mere eller mindre muldede, med Sand og Ler til Underlag. En Del Skov (Matrup Sk., Gaasehoved Sk., Bærsnap, m. m.). Vest- og Sydvestgrænsen dannes af Matrup Mølleaa.

Fladeindholdet 1896: 2448 Td. Ld. (339 Td. Ld. opføres i Matr. under Vrads Hrd.), hvoraf 1058 besaaede (deraf med Rug 201, Byg 200, Havre 399, Boghvede 6, Bælgsæd 4, Blandsæd til Modenhed 115, Grøntf. 72, Kartofler 14, andre Rodfr. 47), Afgræsn. 415, Høslæt, Brak, Eng m. m. 482, Have 10, Skov 407, Moser 7, Kær og Fælleder 8, Flyvesand 18, Veje og Byggegr. 40 Td. Kreaturhold 1898:

105 Heste, 509 Stkr. Hornkvæg (deraf 356 Køer), 182 Faar, 426 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 127 Td.; 13 Selvejergde. med 121, 16 Huse med 6 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 282 (1801: 190, 1840: 239, 1860: 282, 1890: 286), boede i 52 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomhed, 147 af Jordbr., 48 af Industri, 12 af Handel, 69 af forsk. Daglejervirks., 4 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byen *Tyrsting* med Kirke og Skole. Til Godset Matrup, der foruden Hovedgaarden *Matrup* omfatter Forpagtergaardene *Tyrstinggaard* (415 Td. Ld.), med Fællesmejeri, *Bjerrebo* (300 Td. Ld.), Gaarden *Jægersminde* og *Stismølle* (270 Td. Ld.) samt Vaabensholm (320 Td. Ld.), den sidste i Føvling Sogn, hører i alt 137$^1/_2$ Td. H., 3000 Td. Ld., hvoraf c. 700 Skov (deraf under Hovedgaarden ca. 30 Td. H., 280 Td. Ld.); en Del af Godset ligger i Klovborg og Aale Sogne; ved *Matrup Vandmølle* drives et Savværk, Uldkarteri og Bageri; desuden høre til Godset Tyrsting, Klovborg, Ring og Føvling Kirkers Kirke-, Konge- og Kvægtiender samt

Matrup.

den S. 219 nævnte Stisholm Sø og Tørvemosen Folrisdamme i Græstrup Sogn. *Rolighed*, Huse. Andre Gaarde: *Heftholm*, *Højgaard*.

Tyrsting S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 185. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Matrup.

Kirken, der er opf. 1766-77 af Tyge Jesper de Thygeson i Stedet for den da nedbrudte gamle romanske Granitkirke, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Forneden i Murværket findes Sokkelsten og Kvadre fra den gamle Kirke. Altertavlen bestaar af et i 1551 udført Basrelief i Alabast (Dommedag) i en Ramme fra 18. Aarh. Disk fra 1706 med Tyge Jespersens og Anne Mikkelsdatters Navne. Vaseformet Marmordøbefont, med Billeder af Evangelisterne, Prædikestol, med udhuggede Hoveder; Pulpitur og Orgel ere fra Ombygningen. Paa nogle af Stolestadernes Endestykker Aarst. 1635. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 15. Aarh. Kirkens Indre med en Del af Inventariet restaureredes 1892—95.

Matrup ejedes 1418 af Tord Mikkelsen, 1429 af Peder Skram, 1444 af dennes Broder Niels S. († 1470), efter hvis Død M. kom til hans Svigersøn Erik Styggesen Rosenkrantz († c. 1535); hans Datter Karen bragte den til sin Mand, Rigshofm. Eiler Hardenberg († 1565); disses Søn Rigsr. Erik H. døde uden Sønner 1604, og

M. tilfaldt hans Datter Kirsten H., g. m. Axel Brahe til Elved († 1616), dernæst deres Søn Tyge Brahe († 1640), hans Datter Anna B. og hendes Mand Oluf Daa, der 1646 ved Mageskifte overlod den til sin Søstersøn Corfitz Ulfeldt til Bavelse († 1690), der blev forarmet i den svenske Krig og maatte pantsætte Gaarden til forskellige, deribl. Henrik Nielsen Holst af Kbhvn., der 1686 tilskødede Tyge Jespersen til Skjerring Munkgaard († 1706) og Tøger Pedersen Norkier paa Vosnæsgd. M. (54) og en Gaard (12 Td. H.) for 2783 Rd. Den tilhørte dernæst Tyge Jespersens Enke Anne Mikkelsdatter († 1721), efter hvem M. blev solgt 1722 paa Auktion med Tiender og Gods (4371 og 341 Td. H.) for 25,550 Rd. til Chr. Fischer til Allinggd. Han skødede 1724 M. (Hrtk. som før) for 28,000 Rd. til Kancellir. Niels Thygesen († 1752), efter hvis Enke Helle Ammitzbølls Død 1755 M. (43,71 og 332 Td. H.) købtes for 38,600 Rd. af Regimentskvartermester, Justitsr. og Amtsforvalter Emanuel Thygeson, der under $^{3}/_{11}$ 1759 af M., Mindstrup og Skovgd. (først købt og indlemmet 1762) oprettede et Stamhus, som efter hans barnløse Død 1764 gik over til hans Brodersøn Justitsr. Tyge Jesper de T. Han udskilte ifl. kgl. Bevill. af $^{19}/_{1}$ 1798 Mindstrup og Skovgd. fra Stamhuset, mod at dette forøgedes med Vaabensholm og Nedenskov Vilholt (se disse) med Tiender og Bøndergods (359 og 187 Td. H.). Efter hans Død 1822 tilfaldt Stamhuset hans Søn, Stiftamtmd. N. Em. de Thygeson († 1860), men da det (dengang omfattende 14 Sogne, omtr. 800 Td. H. og 5000 Td. Ld. Skov) havde paadraget sig stor Gæld, blev det nedlagt 1828 og Godset solgt ved Tvangsaukt., hvorved den sidste Besidders Søn, nuv. Kmhr., Landstingsmd. Thyge G. B. F. de Thygeson købte Hovedgaarden med Bøndergods. Han ophjalp Ejendommen betydelig, anlagde Engvanding, foretog Plantninger osv.; efter at en Del af Godset var solgt til Fæsterne, solgte han 1851 Gaarden til Oliemøller F. V. Schytte, der 1853 afhændede den til fhv. Minister, Etatsr. R. Westenholz, † 1866, hvis Enke havde den, indtil den 1878 gik over til den ældste Søn Th. F. W. og efter hans Død 1883 til Broderen, den nuv. Ejer, R. A. W. — Hovedbygningen bestaar af 3 grundmurede Fløje i 1 Stokv. med Kamgavle og hvidkalkede Mure. Midtfløjen, med meget tykke Mure og til Dels hvælvede Kældere, er fra 1578 (Aarst. staar paa Sandstensornamenterne, der smykkede den oprindelige Portal og endnu findes paa hver Side af Indgangen; se Vignetten S. 210) fra den af Erik Hardenberg opførte Gaard, der efter Midten af 18. Aarh. ombyggedes af Eman. Thygeson (Sandstensgesimserne med Hoveder fjernedes). Fra Bygningens Sydside føre 3 Terrasser ned til Matrup Mølleaa. Ladebygningen er opf. 1764. (Om M. se „Orion“ II S. 1 flg.).

Tyrstinggaard er samlet af Bøndergaarde i den tidligere Tyrsting By, *Bjerrebo* for en stor Del af to Gaarde Rolighed og Haabefuld. — I Fællund Skov ligger *Svinedalen*, hvor man siger, at det sidste Vildsvin i Landet blev skudt.

Ring Sogn omgives af Annekset Føvling, Træden, Tønning, Græstrup og Tyrsting Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^{1}/_{2}$ Mil V. N. V. for Horsens og 3 Mil S. S. Ø. for Silkeborg. De højtliggende, bakkede Jorder (Brokhøj, 429 F., 138 M.) ere dels sand-, dels lermuldede, med Lerunderlag. En Del Skov (Ring Sk., Ring Knude). I Sognet den c. 40 Td. Ld. store *Ring Sø*. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Silkeborg og Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 2312 Td. Ld., hvoraf 946 besaaede (deraf med Rug 220, Byg 212, Havre 437, Blandsæd til Modenh. 31, Grøntf. 7, Kartofler 22, andre Rodfr. 13), Afgræsn. 401, Høslæt, Brak, Eng m. m. 428, Have 19, Skov 413, Moser 18, Kær og Fælleder 21, Hegn 5, Heder 14, Veje og Byggegr. 47 Td. Kreaturhold 1898: 160 Heste, 541 Stkr. Hornkvæg (deraf 389 Køer), 299 Faar, 374 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 98 Td.; 28 Selvejergde. med 78, 106 Huse med 20 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 951 (1801: 232, 1840: 289, 1860: 522, 1890: 745), boede i 163 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 91 levede af immat. Virksomh., 375 af Jordbr., 9 af Gartneri, 144 af Industri, 75 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 8 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ring* (1407: Rindh) med Kirke, Præstegd. (begge mellem Ring og Brædstrup), Skole og Sparekasse (opr. 1868; $^{31}/_{3}$ 1900

var Spar. Tilgodeh. 67,282 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 648 Kr., Antal af Konti 368); *Brædstrup*, ved Landevejen, stor Landsby med $^1/_2$ 1901 98 Huse og 641 Indb. samt med Ting- og Arresthus (ombygget 1883, Plads for 8 Arrestanter, tilhører Skanderborg Amtskommune), Embedsbolig for Herredsfogden, Amtssygehus (opf. 1892-93 efter Tegn. af Arkitekt Hansen for omtr. 47,000 Kr., med 21 Senge), Apotek og privat Distriktslægebolig (begge opr. 1856), Dyrlæger, Skole, Mølle, Dampmølle, flere Haandværkere og Købmænd, Højskolehjem, Kro, Markedsplads (Marked i Maj, Juli og Okt.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor og Valgsted for gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. *Brokhøj*, Gd. *Fredsbo*, Gd.

Ring S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 175. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Matrup.

Kirken, der er opf. 1870 i Stedet for den paa Grund af Brøstfældighed nedbrudte gamle Granitkirke, bestaar af Skib og Kor ud i eet og kun lidet fremtrædende Korsfløje, alt med lave Tøndehvælvinger, og Taarn (32 Al.) mod V., af røde Mursten paa høj Fod af hugne Granitsten fra den gamle Kirke (Arkit.: Hansen, Svendborg). Inventariet er nyt undt. Granitdøbefonten med Relieffer og Alterkalken fra 1797 med Bogst. T. J. F., fra den gamle Kirke. Orgel i Taarnet over Forhallen, der har Bjælkeloft.

En Gaard *Wormstrup* i Bræstrup nævnes 1508.

Føvling Sogn, Anneks til Ring, omgives af dette, Tyrsting Sogn, Vrads Hrd. (Klovborg og Aale S.), fra hvilket det skilles ved Matrup Mølleaa, Nim Hrd. (Hvirring og Nim S.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa, og Træden Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, mod S. noget skraanende Jorder ere i det hele tunge, lerede med Lerunderlag, nogle Steder dog magre, sandede med Sand og Sandal til Underlag. En Del Skov (Seljebjærg Sk., Vaabensholm Sk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Silkeborg.

Fladeindholdet 1896: 3368 Td. Ld., hvoraf 1434 besaaede (deraf med Rug 331, Byg 273, Havre 620, Boghvede 15, Bælgsæd 6, Blands. til Modenh. 71, Grøntf. 33, Kartofler 26, andre Rodfr. 58), Afgræsn. 676, Høslæt, Brak, Eng m. m. 761, Have 28, Skov 315, Moser 23, Kær og Fælled 9, Heder m. v. 55, Veje og Byggegr. 67 Td. Kreaturhold 1898: 194 Heste, 834 Stkr. Hornkv. (deraf 565 Køer), 570 Faar, 673 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 180 Td.; 49 Selvejergde. med 125, 1 Fæstegd. med 24, 93 Huse med 30 Td. Hartk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 755 (1801: 318, 1840: 406, 1860: 686, 1890: 775), boede i 157 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 516 af Jordbr., 134 af Industri, 5 af Handel, 46 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Føvling* med Kirke, Skole og Mølle; *Haarup* med Skole; *Aastrup* (Over- og Neder-A.) med Andelsmejeri (Aastruplund). Gaarden *Vaabensholm*, under Matrup (se S. 221), har $23^1/_2$ Td. H., 320 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, Resten Ager. *Aastrupgaard* ($11^1/_4$ Td. H.), *Helligkildegaard*, *Dalkildegd.*, *Kjærgd.*, *Ellidshøj*, Gd., *Lykkesminde*, Gd.

Føvling S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 176. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Matrup.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten, Al og raa Kamp, senere Ombygninger af Munkesten. Et Vindue ses tilmuret. Paa Skibets Vestgavl

findes 3 rundbuede Blindinger, der tilhøre den oprindl. Dekoration. Ved Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum (et Træspir nedreves i 1850'erne), og Skib og Kor fik Hvælvinger. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Taarnets Overdel er ommuret 1856. Anselig udsk. Altertavle fra 17. Aarh. med et Maleri (Christus velsign. Menigheden) af P. A. Lyders fra 1873. Kalk, givet 1745 af Amtsforvalter Schandorfs Enke Charlotte Amalie. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer m. m. Tarvelig Prædikestol. Klokken, indviet til de hellige 3 Konger, Jesus og Maria, er fra 1500.

Den tidligere Hovedgaard *Vaabensholm* hed oprindl. *Føvling Hovedgaard*, senere *Væbnersholm* efter Familien Væbner, der ejede den; 1439 og 1449 nævnes Jens Henriksen af F., 1455 Torlof Hval af F., Terkel Pedersen (Væbner) 1467, hans Søn Peder Terkelsen 1490 og 1504, dennes Søn Terkel Pedersen 1546, hvis Søn Peder Terkelsen, † 1587, var Slægtens sidste Mand. 1622 ejedes V. af Jakob Krabbe, som 1649 solgte den til Fru Elisab. Daa, efter hvem den tilfaldt hendes Søn Corfitz Ulfeldt til Matrup, der 1670 skødede V. (20 Td. H.) til sin Søn Jacob U. til Kjærgaardsholm († 1688, se IV S. 639) som Vederlag for hans mødr. Arvepart. Senere hørte V. (1718: 14½ Td. H.) til det Skanderborgske Rytterdistrikt og beboedes af to Bønder; ved Ryttergodsets Salg 1767 blev V. atter en Hovedgaard og solgtes for 19,800 Rd. til Forvalter Mønster; senere tilhørte V. Familien Thygeson og blev 1798 indlemmet i Stamhuset Matrup (se S. 222). Efter Stamhusets Ophævelse 1828 blev Gaarden delt og bortfæstet i to Avlsbrug, men 1856 blev den atter samlet til een Gaard. Om et Kapel paa V. se S. 225.

Paa Vaabensholms Mark er der fredlyst to store Gravhøje, *Staghøje*.

Tønning Sogn omgives af Annekset Træden, Ring, Græstrup og S.-Vissing Sogne samt Vor Hrd. (Østbirk S.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 2½ Mil N. V. for Horsens. De højtliggende, bakkede Jorder (Trebjærg Høje, 413 F., 130 M.) ere overvejende muldlerede med Lerunderlag, sandede ved Gudenaa. En Del Skov (Tørring Sk., Troelstrup Sk.). Gennem Sognet gaar Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 2604 Td. Ld., hvoraf 1200 besaaede (deraf med Rug 239, Byg 253, Havre 545, Boghvede 11, Blandsæd til Modenh. 74, Grøntf. 13, Kartofler 16, andre Rodfr. 46), Afgræsning 571, Høslæt, Brak, Eng m. m. 540, Have 16, Skov 154, Moser 30, Kær og Fælleder 9, Heder 32, Veje og Byggegr. 49 Td. Kreaturhold 1898: 167 Heste, 692 Stkr. Hornkv. (deraf 435 Køer), 370 Faar, 347 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 132 Td.; 34 Selvejergaarde med 123, 35 Huse med 9 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 449 (1801: 218, 1840: 288, 1860: 446, 1890: 445), boede i 82 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomhed, 301 af Jordbr., 4 af Gartneri, 79 af Industri, 2 af Handel, 27 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tønning* med Kirke, Præstegd., Skole, privat Forskole, Forsamlingshus (opf. 1895), Sparekasse (opr. 1871; 31/3 1900 var Spar. Tilgodehav. 31,576 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4434 Kr., Antal af Konti 225), Mølle, Jærnbane- og Telegrafst.; *Gammelstrup* med Jærnbanehpl.; *Troelstrup* med Andelsmejeri (Tr.-Søbæk). Gaarde: *Sorgenfri*, *Røgballegd.*, *Korsballegd.*, *Nærumgd.*

Tønning S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 177. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren er bevaret, Sydd. og eet Vindue ses tilmurede. Taarnet, af store røde Mursten i Munkeskifte, er vistnok opf. ved Midten af 13. Aarh., men senere delvis ombygget (paa

Muren Aarst. 1770 og 1806). Ved Middelalderens Slutn. indbyggedes Hvælvinger i Langhus og Taarn, og vistnok omtr. samtidig opførtes Vaabenhuset. Alterrammen er et ret anseligt Snitværk fra Chr. IV's Tid, med et Maleri (Christus i Getsemane) fra 1875 af V. Pacht. Alterstagerne ere 1674 forærede af Gese Heckmann. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestolen, et ualmindelig rigt Snitværk i Renæssancestil, er 1642 skænket af Herredsfoged Anders Jensen og Hustru, Himlen 1643 af Martin Lauridsen i Gammelstrup og Hustru. Ligsten over ovenn. Anders Jensen († 16..) og Hustru Maren Christensd., over Præsten Ove Lauridsen Bølge, † 1657, og Hustru (med Portrætfig.) samt over Provst Erik Jensen Kjær, † 1750, med to Hustruer. Kirken blev restaur. 1891; 1901 blev der fundet Kalkmalerier paa Hvælvingerne.

I Gammelstrup laa tidligere en Hovedgaard *Gammelstrup Hovgaard*, som 1411 af Fru Gunner Bosdatter, Hr. Erland Kalfs Efterleverske, blev pantsat til Lage Christiernsen Rød; 1560 ejedes den af Fru Bege Rosenkrantz.

Træden Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Tønning, omgives af dette, Ring og Føvling Sogne samt Nim Hrd. (Nim og Underup S.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, mod N., ligger $2^1/_4$ Mil N. V. for Horsens. De højtliggende, bølgeformige Jorder (højeste Punkt 388 F., 122 M.) ere for det meste muldlerede med Lerunderlag, ved Gudenaa sandede. Nogen Skov (Træden Sk.).

Fladeindholdet 1896: 1642 Td. Ld., hvoraf 766 besaaede (deraf med Rug 183, Byg 163, Havre 300, Boghvede 10, Blandsæd til Modenh. 50, Grøntf. 6, Kartofler 11, andre Rodfr. 43), Afgræsn. 330, Høslæt, Brak, Eng m. m. 349, Have 9, Skov 133, Moser 14, Veje og Byggegr. 38 Td. Kreaturhold 1898: 101 Heste, 422 Stkr. Hornkvæg (deraf 299 Køer), 279 Faar, 363 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 90 Td.; 25 Selvejergde. med 80, 28 Huse med 10 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 337 (1801: 158, 1840: 201, 1860: 311, 1890: 345), boede i 65 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 207 af Jordbr., 60 af Industri, 11 af Handel, 39 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Træden* med Kirke, Skole, privat Forskole og Forsamlingshus (opf. 1891). *Bredvad Vandmølle* med Savskæreri.

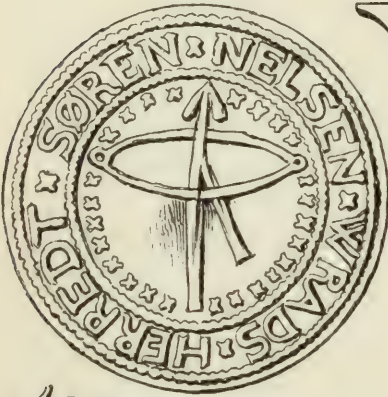
Træden S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 178. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med halvrund Apsis, samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, fladt Loft, Apsis fra s. Tid, med Halvkuppelhvælving. Begge Døre og et Vindue ere bevarede (Nordd. og Vinduet tilmur.). Langt senere opførtes ved Skibets Vestende et Taarn, men Spiret styrtede ned i en Storm 1783, og Taarnet blev senere nedbrudt; det derpaa anbragte Aarstal 1783 overflyttedes til Skibets Vestgavl, paa hvilken ogsaa Fr. V's Navnetræk og Bogst. FF. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Ved en Restaur. 1891 fornyedes Altertavlen (Kopi af Dorphs Christus i Emaus), ligesom Prædikestolen, der er fra Fr. IV's Tid og bestaar af to i en ret Vinkel sammenstødende Marmorplader, prydede med Ornamenter og Basrelieffer af Evangelisterne, restaureredes af Billedhugger F. Fjeldskov; den er kommen til Kirken fra et nedbrudt Kapel paa Vaabensholm (se Ministerialtid. Sept. 1891). Romansk Kalkstensdøbefont med Dyrefigurer. Series pastorum i den gamle Alterramme.

Aar 1508 nævnes *Bredvad Mølle* og en Gaard *Brunsvig*, der da var øde. — Ifl. D. Atl. skal der S. Ø. for Træden By have ligget en Herregaard *Kigeberg* (Navnet findes endnu som Bakketop).

Vrads Herred.

Sogne:

1610

Vrads Herred, det vestligste og største i Amtet, begrænses mod N. Ø., Ø. og S. Ø. af Gjern, Tyrsting og Nim Herreder, mod S. og S. V. af Vejle Amt (Nørvang Hrd.) og mod V. og N. V. af Ringkjøbing Amt (Hammerum Hrd.) og Viborg Amt (Hids Hrd.). Den største Udstrækning fra N. til S. er omtr. $4^{3}/_{4}$, fra V. til Ø. noget over 4 Mil. Nordøstgrænsen dannes af Himmelbjærg Søerne, Sydøstgrænsen med en Del af Sydvestgrænsen af Gudenaa og Skjern Aa. Den østl. og navnlig den nordøstl. og sydøstl. Del er højtliggende og bakket, idet den ligger Øst for Jyllands Hovedvandskel; det højeste Punkt er Bavnehøj, 487 F., 153 M.; den vestl. Del er derimod overvejende jævn og sænker sig mod S. og navnlig mod V., idet den hører til de store Flader; men Skraaningen er dog kun ringe. Jorderne ere i den østl. Del for en Del lerede og muldsandede, i øvrigt i det hele mere eller mindre skarpsandede, ofte med Al til Underlag. Medens den vestl. og sydlige Del næsten er skovløs, er der mod N. og Ø. en Del Skov og Plantage (i alt 11,290 Td. Ld.), hvoraf en Del hører til Silkeborg Skovdistrikt (se S. 191), men det meste til Palsgaard Skovdistrikt. Af Aaløbene mærkes navnlig Skjern Aas Biaa Holtum Aa. Det er Amtets ufrugtbareste Herred (ved Matr. gnmstl. $75^{3}/_{4}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Af Heder er der i alt omtr. 15,200 Td. Ld. Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 91,639 Td. Ld. ($9,_{18}$ □ Mil, $505,_{5}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skovskyldshrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 1312 Td., Folketallet $^{1}/_{2}$ 1901 9442 (1801: 3507, 1840: 5175, 1860: 7282, 1890: 8987). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Tyrsting Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion, undt. Tem Sogn, der hører under Silkeborg Birks Jurisd., samt under Amtsraadskredsens 3. Forligskr. (Linnerup og Aale), 4. Forligskr. (Tem) og 5. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Vrads Hrd., i Vald. Jrdb.: *Wrazhøghæreth*, hørte i Middelalderen til Løversyssel, senere til Silkeborg Len og fra 1660 til Silkeborg Amt; se videre S. 6.

Der er talt omtr. 1500 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf henved 450 smaa Stenrøser, Resten runde, til Dels lave Jordhøje; af Dysser og andre Stengrave er der kun paavist 3. Henved $^3/_4$ af Monum. var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; $^1/_1$ 1902 vare 29 fredlyste. Flest kendes fra den nordl. og vestl. Del (Sognene Tem c. 600, N.-Snede 400, Vrads 150, Ejstrup 135).

Litt.: Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i V. Hrd., af *Henry Petersen* og *J. B. Løffler*, 1887.

Tem Sogn omgives af Vrads Sogn, Tyrsting Hrd. (Bryrup, Vinding, S.-Vissing og Rye S.), fra hvilket det skilles ved Salten Aa med Salten Langsø (se S. 211), Gjern Hrd. (Linaa S., Silkeborg Landdistr. og Silkeborg Købstadsjorder), fra hvilket det skilles ved Jul Sø, Borre Sø, Bras Sø, Almind Sø og Ørn Sø (se S. 191), samt Viborg Amt (Hids Hrd.), mod hvilket Grænsen for en stor Del dannes af Funder Aa, og Ringkjøbing Amt (Hammerum Hrd.). Kirken, midt i Sognet, ligger noget over 1 Mil S. for Silkeborg. De højtliggende, bakkede Jorder (Bavnehøj, 487 F., 153 M., Duedal Bjærg, 372 F., 117 M.) ere dels ler-, dels sandmuldede, enkelte Steder skarpsandede. Omtrent en Femtedel er dækket af Skov (Vester-, Øster- og Sønderskov, Thorsøbakker, hørende under Silkeborg Skovdistrikt, se S. 191, Rudstrup Skov), omtr. $^1/_7$ af Heder. Mod N. ligge *Thor Sø*, 136 Td. Ld., *Ellesø*, *Slaaen Sø* og *Hummel Sø*, mod S. *Engetved Sø*. Flere ubeboede Smaaøer i Borre Sø, deriblandt Borres Ø og Langø, høre til Sognet, ligeledes Salten Ø i Salten Langsø. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Horsens og Nørre-Snede til Silkeborg.

Fladeindholdet 1896: 22,013 Td. Ld., hvoraf 5853 besaaede (deraf med Rug 1552, Byg 837, Havre 2774, Boghvede 107, Bælgsæd 34, Spergel 14, Blandsæd til Modenh. 79, Grøntf. 61, Kartofler 251, andre Rodfr. 141), Afgræsn. 4242, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2595, Have 82, Hegn 29, Skov 4259, ubevokset 87, Moser 333, Kær og Fælleder 252, Heder 3385, Flyvesand m. v. 216, Veje og Byggegrunde 354, Vandareal m. m. 326 Td. Kreaturhold 1898: 695 Heste, 2593 Stkr. Hornkv. (deraf 1671 Køer), 2676 Faar, 1290 Svin og 49 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 317 Td.; 107 Selvejergde. med 215, 276 Huse med 89 Td. Hrtk. og 104 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2513 (1801: 1001, 1840: 1692, 1860: 2082, 1890: 2608), boede i 504 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 108 levede af immat. Virksomh., 1477 af Jordbrug, 656 af Industri (412 af Træskomageri), 55 af Handel, 170 af forsk. Daglejervirks., 102 af deres Midler, og 40 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tem*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Sparekasse (opr. 1883; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 47,876 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 3907 Kr., Antal af Konti 560), Andelsmejeri, Teglværk og Kro samt *Hørrelund* (1503: Horduadlund) paa Tem Mark, opr. 1870 til Fattiggaard (Plads for 60 Lemmer); *Salten*, ved Landevejen, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1898), Mølle, Markedsplads (Marked i Juli) og Kro; *Tømmerby* med Skole; *Vorret*; *Fogstrup*; *Sebstrup* med Skole; *Asklev*; *Hjortsballe*; *Rudstrup*; *Gjessø* med Skole og Mølle; *Virklund* (i 13. og 14. Aarh.: Wirklongh), ved Landevejen, med Skole og Forsamlingshus (opf. 1891); *Bakbjærg* med Skole. Mindre Bebyggelser:

Glarbo, Gde. og Huse, med Forsamlingshus (opf. 1887); *Skjeldalhuse*; *Engetved*, Gde.; *Paarup*, Gde.; *Lindgde.*, Gde. og Huse; *Tolstrupgde.*; *Hedegde.*; *Lovdal* (1496: Loedal), Gde.; *Brande*, Gde. og Huse, med Filialkirke; *Bøgskov*, Gde. og Huse; *Løgager*, Gde. og Huse, *Stenhule*, Gde. Gaarden *Løvenholt* har 12 Td. H., 430 Td. Ld., hvoraf 130 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Knudlund*, *Gjessølund*, *Ørneborg* (6 Td. H.), *Bøgeballe*, m. m. *Silkeborg Vandkuranstalt*, ved Ørnsø (et 1883 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 95,100 Kr.). *Kongshus*, Skovfogedbolig, *Cathrinedals Vandmølle*, ved Salten Aa.

Tem S., en egen Sognekommune, hører under Silkeborg Birks Jurisdiktion (Silkeborg), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 209 (vestre Del: Asklev, Sebstrup, Hjortsballe og Virklund) og 210 (østre Del). Kirken tilhører en Privatmand, Kirken i Brande Staten.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsfløj mod N. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor eré fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Eet Vindue spores. I sent gotisk Tid opførtes et Taarn af Munkesten, og Hvælvinger indbyggedes i Skib og Kor. Senere nedtoges Taarnets øverste Del i Højde med Skibets Tag; 1863 opførtes et nyt, foroven ottekantet Taarn med Spir, til Dels over det ældre Taarns Vestgavl. Korsfløjen og Vaabenhuset, af røde Mursten, ere opf. 1874. Paa Taarnets nordl. Side skal have ligget et nu nedrevet Kapel for Landsdommer Hoff. Kirken er flere Gange restaur. i nyeste Tid, sidst indvendig 1893. Altertavle fra Fr. III's Tid med et Maleri (den korsfæstede) og et nyt Alterbord fra 1893. Cementstøbt Døbefont. Prædikestol (restaur. 1893) fra s. Tid som Altertavlen. I Taarnrummet et sent gotisk Krucifiks. Ligsten over Præsten Niels Cortsen Bisted, † 1707, med to Hustruer, samt flere andre med udslidte Indskrifter.

Brande Kirke er opf. 1900 (indviet $^9/_{12}$ 1900) i gotisk Stil (Arkit.: Frimodt-Clausen) og bestaar af Skib og Kor med fladt Bjælkeloft. Sandstensdøbefont. Den er bygget paa en Plads, hvor der har staaet en for længst nedbrudt Kirke. Før Opførelsen af den nye Kirke saas tydelige Spor af den gamles Grund — den har været af huggen Granit, 60 F. lang og 28 F. bred — og af Kirkegaarden, der var omgivet af et stort Stendige. — Ogsaa i Virklund og Tømmerby har der været Kirker. *Virklund Kirke*, der helt er opbrudt, har været væsentlig af Al, uden Taarn, c. 50 F. lang. *Tømmerby Kirke* er ligeledes helt opbrudt; paa Tomten er der fundet Granitkvadre. Man har ment, at Materiale af disse Kirker er blevet benyttet ved Silkeborg Slot.

Virklund og *Hedegaard* have været Hovedgaarde; begge skødedes 1391 af Anders Offesen til Torup til Aarhus Domkirke. Den Væbner Stig Nielsen af Wircklongh, som nævnes 1499, har vel haft Hovedgaarden i Leje af Domkirken. — Byggestederne *Buskebjærg* og *Sønderbyskovhale* nævnes her 1500.

I Sognet var et Lægedistrikt og et Apotek, indtil Distriktet 1856 deltes i Silkeborg og Brædstrup Distrikter, og der oprettedes to nye Apoteker i disse.

Sognet er rigt paa smukke, ejendommelige Steder, navnlig i Vester-, Sønder- og Østerskov med deres kuperede Terræn og vide Udsigtspunkter. — I Egnen omkring Tem findes store Lag af Myremalm, som i ældre Tid har været Genstand for Jærnudsmeltning, der dog forlængst er ophørt; paa Hjortsballes Marker er der fundet en Mængde Jærnslakker; endnu 1842 blev der dog i Egnen gjort et mislykket Forsøg. I Sognet findes ogsaa Brunkulslag, saaledes V. for Salten Langsø og især i Vesterskov; paa det sidste Sted lod Staten 1861 foretage resultatløse Forsøg paa at bryde Kullene ved at anlægge en lang „Stolle“ ind i Bakken langs Lagene.

Cannikegaard, en tidligere kgl. Skovridergd., ejedes 1799-1812 af Ane Margr. Langballe, Enke efter Præsten Poul Chr. Clausen (se Personalh. Tidsskr. IX, S. 249).

Vrads Sogn, Anneks til Vinding i Tyrsting Hrd., omgives af dette (det andet Anneks Bryrup), N.-Snede og Ejstrup Sogne, Ringkjøbing Amt (Hammerum Hrd.) samt Tem Sogn, fra hvilket det skilles ved Salten Aa. Kirken, mod Ø., ligger 2 Mil S. S. V. for Silkeborg. De højtliggende,

mod Ø. bakkede, mod V. helt jævne Jorder ere i det hele skarpsandede, hist og her noget muldblandede, men omtr. 1/3 af Arealet er uopdyrket Hede, navnlig i den vestl. Del, som er meget ringe bebygget. Henved 1/5 er dækket af Skov og Plantage (Snabegaard Sk., en Del af Langbjærg og Gludsted Plantager, alle hørende til Palsgaard Skovdistr., samt en Del af den private Store-Hjøllund Plantage). Mod S. Ø. ligge de smaa Søer *Ræv Sø*, 10 Td. Ld., *Kalgaard Sø*, 15 Td. Ld., *Langsø*, 20 Td. Ld., *Kongsø*, 5 Td. Ld., og en Del af *Taarup Sø*, 25 Td. Ld. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 12,300 Td. Ld., hvoraf 1701 besaaede (deraf med Rug 580, Byg 112, Havre 748, Boghvede 85, Bælgsæd 17, Frøavl 3, Blands. til Modenh. 23, Grøntf. 9, Kartofler 116, andre Rodfr. 7), Afgræsn. 2094, Høslæt, Brak, Eng m. m. 580, Have 39, Hegn 20, Skov 2745, ubevokset 376, Moser 138, Kær og Fælleder 171, Heder 3963, Flyvesand m. v. 274, Veje og Byggegrunde 184, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 550 Stkr. Hornkv. (deraf 322 Køer), 892 Faar, 345 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 81 Td.; 22 Selvejergde. med 44, 75 Huse med 22 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 523 (1801: 202, 1840: 260, 1860: 391, 1890: 496), boede i 92 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 391 af Jordbr., 17 af Gartneri, 28 af Industri, 9 af Handel, 11 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vrads* med Kirke, Skole og Markedsplads; *Taarup*; *Bredlund* (Store- og Lille B., den sidste spredte Gde. og Huse). *Hjøllund* (St.- og Lille-H.), Huse, med Skole og Skovbetjentbolig (den tidligere Lille Hjøllund Kro, ved Landevejen). *Andsø*, Huse; *Kolpensig*, Skovfogedbolig i Gludsted Plantage; *Kjærshoved*, Gde. og Huse, med Privatskole. Enkelte Gaarde: *Tyklund*, *Lykkensprøve*, *Snabegaard*, Skovopsynsmandsbolig, *Godrum*, *Favrholt*, *Vipskovgd.*, *Knob*, *Andsøgd.* med Vandmølle.

Vrads S., een Sognekommune med Vinding og det andet Anneks, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 183. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere af raa Granit; under Vestgavlen findes Sokkel med Skraakant og tilhugne Hjørnekvadre, hvilket tyder paa, at der her har staaet en i romansk Tid opf. Kirke, der senere er bleven for største Delen tilintetgjort og genopført med delvis Anvendelse af det gamle Materiale. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Kirken har fladt Loft. Altertavle fra 1654 med Fr. III's Navnetræk og Lindenovernes, Høgernes og Rosenkrantzernes Vaabener. Kalken er 1754 skænket af Christen og Rasmus Langballe, Alterstagerne 1653 af Kirstine Munk. Døbefontens Kumme, af Kalksten, er dekoreret dels omtr. 1350, dels i Renæssancestil; Foden, af rødlig Kamp, er fra Renæssancetiden. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen.

I Sognet laa fordum en Hovedgaard *Sillerup* (1525: Solderup), der 1489 ejedes af Henrik Persen Prip.

Snabegaard Skov blev anlagt af Staten 1808 paa en fra Snabegaard (1489: Snagegaard) overdragen Parcel, 325 Td. Ld. — *Hjøllund Plantage* blev indkøbt af Grev Brockenhuus-Schack 1877, nu udvidet til 1826 Td. Ld., hvoraf dog endnu 1/4 ikke er beplantet.

I en Mose ved Taarup er der en kredsrund Jordhøjning med flad Top; mulig har der staaet en Borg. — I Sognet er der fundet Saml. af Jærnslakker som Vidnesbyrd om Jærnudsmeltning i ældre Tid.

Ejstrup Sogn, det vestligste og største i Herredet, omgives af Vrads

og N.-Snede Sogne, Vejle Amt (Nørvang Hrd.), fra hvilket det til Dels skilles ved Skjern Aa, og Ringkjøbing Amt (Hammerum Hrd.). Kirken, mod Ø., ligger $3^1/_2$ Mil S. V. for Silkeborg og 5 Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, for en Del ujævne Jorder (et af de højeste Punkter er Havrebakken, 286 F., 90 M.) ere overalt sandede, mere eller mindre muldblandede, for største Delen med Sand- og Grusal til Underlag; omtr. $^1/_4$, navnlig mod V., henligger som Hede; meget er i de senere Aar blevet opdyrket, ligesom store Strækninger af Staten ere indtagne til Beplantning, nemlig c. 4100 Td. Ld. af de under Palsgaard Skovdistrikt hørende Plantager Gludsted og Nørlund (i alt 10,025 Td. Ld., hvoraf kun endnu c. 6200 Td. Ld. er beplantet). Gennem Sognet løber Skjern Aas Biaa *Holtum Aa*, der optager flere mindre Vandløb, navnlig *Smedebæk* og *Kvindbæk*. Fra Holtum Aa udgaar den af Hedeselskabet 1874 anlagte Ejstrup og Skibbild Vandingskanal (9000 Al.). I Sognet ligge *Ejstrup Sø*, 92 Td. Ld., og *Ensø*, 18 Td. Ld.

Fladeindholdet 1896: 24,977 Td. Ld., hvoraf 5751 besaaede (deraf med Rug 2112, Byg 364, Havre 2304, Boghvede 249, Bælgsæd 129, Frøavl 15, Blandsæd til Modenhed 174, Grøntf. 68, Kartofler 286, andre Rodfr. 47), Afgræsn. 5935, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2565, Have 51, Hegn 261, Skov 1759, ubevokset 56, Moser 295, Kær og Fælleder 658, Heder 6692, Stenmarker m. v. 556, Veje og Byggegr. 279, Vandareal m. m. 119 Td. Kreaturhold 1898: 487 Heste, 1945 Stkr. Hornkvæg (deraf 1259 Køer), 2311 Faar, 1073 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 159 Td.; 49 Selvejergde. med 79, 244 Huse med 76 Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1648 (1801: 484, 1840: 628, 1860: 935, 1890: 1438), boede i 319 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomh., 1101 af Jordbr., 4 af Fiskeri, 132 af Industri, 26 af Handel, 47 af forsk. Daglejervirks., 74 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ejstrup* med Kirke, Præstebolig, Skole, Missionshus (opf. 1902), Forsamlingshus (opf. 1886), Bageri, Købmandshdl., Kro, Mølle, Statstelefon og Dyrlæge; *Store-Thorlund* med Mølle, Købmandshdl. og Skole; *Lille-Thorlund*; *Krejbjærg*; *Groest*; *Rønslunde* med Skole; *Hedegaard* med Købmandshdl.; *Tykskov*; *Nybygget*; *Hygild*, med Skole; *Kidmose*; *Harrild*; *Bjerregaard*; *Hallundbæk*; *Fruergaard* med Skole og Skovløbergaard; *Store-Nørlund*; *Dyringhave*; *Smedebæk* med Mejeri, Vandmølle og Købmandshdl.; *Nygaard*; *Hvillum*; *Brejl*; *Nørre-Gludsted* med Kirke, Skole, Købmandshdl., Mølle og Mejeri; *Sønder-Gludsted*. Blandt Gaardene nævnes: *Mosedal* eller *Gludstedgd.* ($4^1/_2$ Td. H., 545 Td. Ld.) og *Granly*.

Ejstrup S., een Sognekommune med N.-Snede, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 170 (søndre Del) og 171 (nordre Del). Kirken tilhører en Del af Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsfløj mod N. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre, flere Vinduer og Korbuen ere bevarede. Vistnok i Overgangstiden mellem romansk og gotisk Tid tilføjedes Taarnet, af Munkesten, med blindingsprydede Gavle og Skydehuller. Ved Slutn. af Middelalderen indbyggedes Krydshvælvinger i Skib, Kor og Taarnrum, der samtidig aabnedes ind til Skibet ved en Spidsbue. Vaabenhuset er vistnok fra samme Tid; Korsfløjen, med fladt Loft, er opf. 1626, til Dels af Kvadre fra den nedbrudte Nordmur. Ny Altertavle fra 1892 med et Maleri (C. Bloch: Opstandelsen, Kopi af Karen Wiehe). Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol fra Slutn. af 17. Aarh. I Vaabenhuset ere opstillede to Egetræs Gravrammer fra s. Tid.

Filialkirken i Gludsted er opf. 1891-92 i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Frimodt-Clausen) og bestaar af Skib og Kor ud i eet med fladt Bjælkeloft samt Taarn, med Spir, mod V. Altertavle, med Krucifiks, af Egetræ ligesom Prædikestolen; Granitdøbefont.

Paa „Kirkebanken" ved Krejbjærg har der i Middelalderen staaet en Kirke; paa Stedet er der fundet tilhugne Granitsten.

Ved Tykskov er fredlyst Gravhøjen *Munkhøj*, ved Hedegaarde 3 Gravhøje, deribl. den anselige *Ensø Høj*.

Ejstrup Sogn var Anneks til N.-Snede, indtil det ved Reskr. af $^{10}/_{6}$ 1894 blev et eget Pastorat.

Nørre-Snede Sogn omgives af Vrads og Ejstrup Sogne, Vejle Amt (Nørvang Hrd.), fra hvilket det skilles ved Rørbæk Sø, Hammer og Klovborg Sogne samt Tyrsting Hrd. (Græstrup og Bryrup S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $3^1/_2$ Mil S. S. V. for Silkeborg og over 4 Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende og navnlig mod Ø. bakkede Jorder (Rishøj, 380 F., 119 M.) ere overvejende skarpsandede, flere Steder temmelig muldrige, mod S. Ø. lerblandede; mod V. en Del opdyrket Hede. En Del Skov (Palsgaard Skov, en Del af Langbjærg Plantage og hele Hampen Plantage, samt store Egekratstrækninger, som Stenholt-, Nedergaard- og Leret Krat). Paa Østgrænsen ligge *Taarup Sø* (se S. 229), *Halle Sø* og *Stisholm Sø* (se S. 219), forbundne ved Matrup Mølleaa, der løber til Gudenaa. Mod N. Ø. ligger den omtr. 100 Td. Ld. store *Hampen Sø* og *Kragsø*, c. $2^1/_2$ Td. Ld. Ved Kirkebyen støde Landevejene fra Vejle og Horsens til Viborg sammen, og desuden gaar derfra Landevej til Silkeborg.

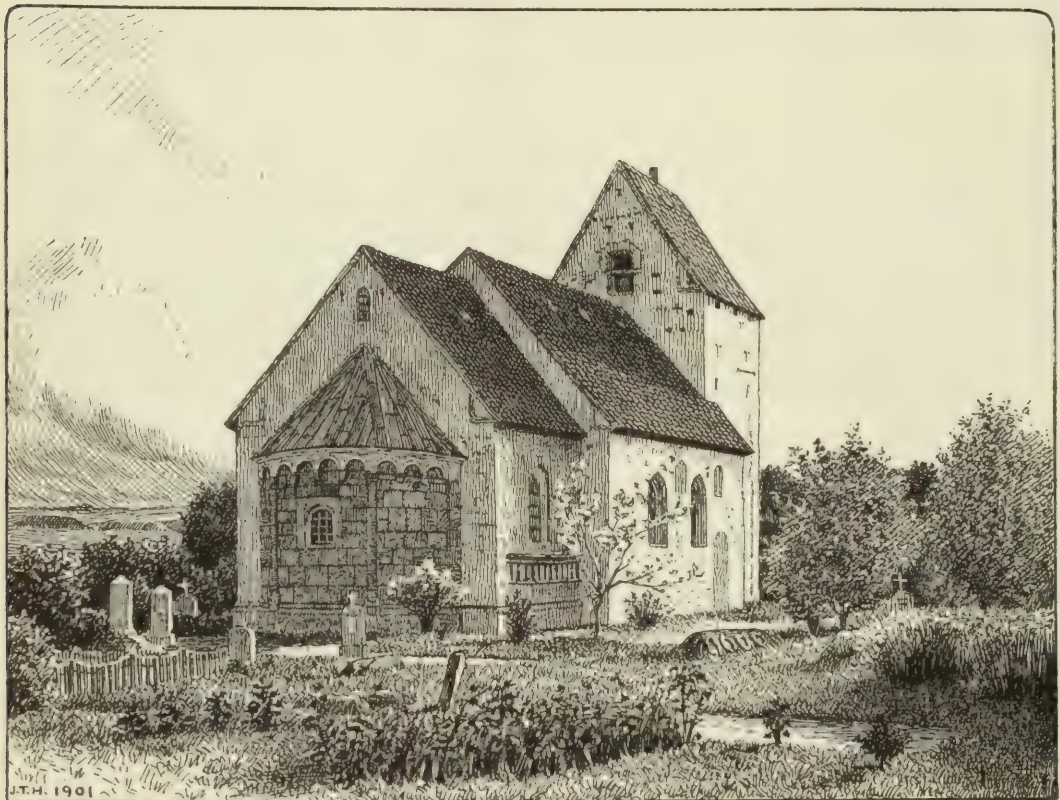
Fladeindholdet 1896: 14,171 Td. Ld., hvoraf 4311 besaaede (deraf med Rug 1303, Byg 441, Havre 1996, Boghvede 62, Bælgsæd 108, Spergel 7, Blands. til Modenh. 141, Grøntf. 27, Kartofler 199, andre Rodfr. 25), Afgræsn. 4213, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1762, Have 64, Hegn 72, Skov 1914, ubevokset 102, Moser 427, Kær og Fælleder 76, Heder m. v. 881, Veje og Byggegr. 223, Vandareal m. m. 125 Td. Kreaturhold 1898: 395 Heste, 1586 Stkr. Hornkv. (deraf 1016 Køer), 1862 Faar, 1193 Svin og 33 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 186 Td.; 56 Selvejergde. med 109, 198 Huse med 60 Td. Hrtk. og 37 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1432 (1801: 501, 1840: 757, 1860: 1120, 1890: 1361), boede i 298 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 61 levede af immat. Virksomh., 929 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 198 af Industri, 36 af Handel, 51 af forsk. Daglejervirks., 53 af deres Midler, og 28 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nørre-Snede* med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Missionshus (opf. 1894), Forsamlingshus (opf. 1887), Borgerforening, Lægebolig, Sparekasse (opr. 1863; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 137,434 Kr., Rentef. $3^4/_5$ pCt., Reservef. 11,853 Kr., Antal af Konti 675), Andelsmejeri, 3 Købmandshdlr., flere Haandværkere, Mølle, Kro, Markedsplads (Marked i April og Okt.), Statstelefonst. og Postekspedition; *Leret*, ved Horsensvejen; *Nortvig* med Skole; *Hundshoved*, ved Vejlevejen, med Mølle; *Græstrup* (1416: Grepptorp); *Bjørnskov* med Købmandshdl.; *Nørhoved*, ved Viborgvejen; *Hampen*; *Boest* (1407: Bardas) med Skole. Mindre Bebyggelser: *Ibsgaarde*; *Kejlstrupgaarde* (1526: Kedelstrup) med Købmandshdl.; *Frisbæk*, Gde., med Skole; *Arritskov*, Gde. *Nedergaard* har 15 Td. H., 937 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, 446 Skov, Resten Ager; ved Gaarden Planteskole og Mosekultur. Skovridergaarden *Palsgaard*. Andre Gaarde: *Engebjærg*, *Godthaab*, *Søhalegd.*, *Hampenbjærg*, *Frydensberg*.

N.-Snede S., een Sognekommune med Ejstrup, hører under de samme

Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 169. Lægd. Kirken tilhører en Del af Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Mikkel, bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib, Kor og Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren (tilmuret) og flere Vinduer ere bevarede. Apsis har tre ved Rundbuer afsluttede Blindingsfag, adskilte ved slanke Halvsøjler. Paa flere af Kvadrene i Skibets Sydmur findes Skulpturer (Hest, Løve, Hund), og Sydportalens Tympanon (nu indmur. i Taarnet) bærer to Løvefigurer (se *Løffler*, Uds. o. D. Kirkeb., S. 123). I sent gotisk Tid opførtes Taarnet, af røde Munkesten, Kvadre og raa Granit; samtidig indbyggedes Hvælvinger i Taarnrummet (der har Spidsbue ind til Skibet), Skibet og Koret. Apsis, oprindl. med Halvkuppelhvælving, nu med fladt Loft, er ved en Mur adskilt fra Koret. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Altertavle fra Slutn. af 16. Aarh. med et Maleri (Christus i Getsemane) af C.

Nørre-Snede Kirke.

Schleisner fra 1860. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen. Paa enkelte Stolestader Aarst. 1588. Døren mellem Vaabenhus og Skib bærer Aarst. 1604. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 15. Aarh.

I en Præsteberetning fra 1623 fortælles, at der paa N.-Snede Mark S. for Byen „findes en *St. Knuds Kilde*, til hvilken mange syge før søgte og bleve helbredede. Saa blev samme Kilde opsat med et Bulværk og et Kapel bygget hos samme Kilde, som stod hos den i nogle Aar, indtil Chr. III drog den Vej frem [han har udfærdiget et Brev fra N.-Snede $^{29}/_{7}$ 1558], og der han formærkede, hvad samme Bulhus betød, befalede han, at man skulde nedbryde den, og han gav selv en Kromand udi Snede samme Kapel og Bulhus, og stod den siden hos hans Gaard i mange Aar, og staar samme Kilde endnu ved Magt paa den Dag“. I D. Atl. nævnes en *St. Mikkels Kilde*; mulig er det den samme.

Palsgaard Skovdistrikt, i det hele 13,462 Td. Ld., omfatter Palsgaard, Snabegaard og Velling Skove, Hampen, Langbjærg, Fruergaard, Gludsted, Nørlund og Hastrup Plantager. Begyndelsen blev gjort med *Palsgaard Skov*, nu c. 1150 Td. Ld., der anlagdes 1804 paa 5 nedlagte Bøndergaardes Jorder, som udlagdes til Statskassen for resterende Skatter; det samme var Tilfældet i 1867 med 106 Td. Ld. af Langbjærg

Plantage, hvorefter Staten i 1868 tilkøbte to Ejendomme, saa at Plantagen blev over 220 Td. Ld.; den og Hampen Pl., anlagt 1878, er nu tils. c. 480 Td. Ld. Om Gludsted og Nørlund Plantager se S. 230. I Palsgaard Skov findes endnu noget Kronvildt.

I N.-Snede By staar foran Forsamlingshuset en 9/6 1901 afsløret Sten til Minde om, at en halv Eskadron kurhessiske Husarer, som havde indkvarteret sig her, bleve tagne til Fange 9/6 1849. — *Snegaards* (Snedegaards?) *Mølle* nævnes 1519.

I Sognet er der fredlyst 21, til Dels gruppevis liggende Gravhøje, deribl. ved Hundshoved den anselige *Groesthøj* og ved Boest *Pighøj*.

N.-Snede Sogn, ligesom Ejstrup, har hørt til Aarhus Domkirke.

Klovborg Sogn, hvortil Græstrup og Tyrsting Sogne i Tyrsting Hrd. ere Annekser, omgives af disse og Føvling Sogn, fra hvilke det skilles ved Halle og Stisholm Søer samt Matrup Mølleaa (se S. 219), Aale, Linnerup, Hammer og N.-Snede Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 3½ Mil S. S. V. for Silkeborg og 3 Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder (højeste Punkt 396 F., 124 M.) ere overvejende sandede og sandmuldede med magert Ler og Sandal til Underlag. En Del Skov (Tranholm Sk., Dalsgaard Krat, m. m.). Ved Sydgrænsen ligger *Gabsø*, c. 5 Td. Ld. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Vejen mellem Vejle og Viborg.

Fladeindholdet 1896: 6426 Td. Ld., hvoraf 2668 besaaede (deraf med Rug 699, Byg 306, Havre 1239, Boghvede 23, Bælgsæd 39, Blandsæd til Modenh. 174, Grøntf. 17, Kartofler 103, andre Rodfr. 68), Afgræsn. 1819, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1143, Have 21, Hegn 28, Skov 430, ubevokset 7, Moser 44, Kær og Fælleder 93, Heder 71, Veje og Byggegr. 100 Td. Kreaturhold 1898: 221 Heste, 954 Stkr. Hornkv. (deraf 634 Køer), 874 Faar, 829 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 114 Td.; 34 Selvejergde. med 63, 146 Huse med 51 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 841 (1801: 255, 1840: 393, 1860: 807, 1890: 816), boede i 184 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomhed, 635 af Jordbr., 69 af Industri, 19 af Handel, 39 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Klovborg* (Kloborg), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1892), Andelsmejeri, Teglværk, Bageri og Købmandshdl.; *Skade* med Præstegd.; *Gribstrup* med Missionshus, Mølle og Købmandshdl.; *Velgaarde* med Statstelefonst. Mindre Bebyggelser: *Tranholm*, Gde. og Huse; *Nørskov*, Gde.; *Flaaris*, Gde. og Huse; *Tirsvad*, Gde. og Huse; *Matrup Ladegaard* med Skole. Enkelte Gaarde: *Sønderskov*, *Dalsgd.*, *Donnerup*, Skovfogedbolig, *Malund*, *Rishedegd.*, *Petersminde*. *Sønderdal Kro*.

Klovborg S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 184. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Matrup.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibet er fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og et Par Vinduer ere bevarede. Ved Middelalderens Slutn. opførtes Taarnet, af Mursten, hvis overhvælv. Underrum fik Rundbue ind til Skibet, og dette fik Krydshvælvinger. 1591 lod Rigsr. Erik Hardenberg († 1604) det oprindl. Kor nedbryde og Skibets Mure forlænge mod Ø., hvor de afsluttedes med en halvrund Apsis (med Bygherrens og Hustrus Vaaben). Senere fik Koret en Tøndehvælving af Brædder, Vaabenhuset opførtes og Taarnet, hvis øverste Del nu er af Bindingsværk, gjordes lavere. Ny Altertavle med et Trækors og Thorvaldsens Christus. Kalken er skænket 1706 af Tyge Jespersen og Anna Mikkelsdatter (Alterstager, fra 1574 med Hardenbergernes og Rønnovernes Vaabener og Erik Hardenbergs og Hustrus Navnetræk, ere nu paa Matrup). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol af Sandstensplader og

Murværk. Stolestader og Klokke fra 1591, begge med Erik Hardenbergs og Hustrus Navnetræk og Vaaben. I Koret et anseligt Epitafium af Sandsten med Portrætfig. m. m. over Rigshofm. Eiler Hardenberg, † 1565, hans Sønner Stygge, Korfitz og Erik (med dennes Hustru Anne Rønnov og tre Døtre Karine, Rigborg og Berete) og Datter Kirstine, og et af Wiedewelt udf. Epitafium over Justitsr. Emanuel Thygeson († 1764), af forskelligt farvet Marmor og med den afdødes Buste. Under Koret staa i en tilmuret Gravhvælving 37 Kister med Lig af Slægterne Hardenberg og Thygeson.

I Sognet laa i Middelalderen en Borg *Tranholm*, som tilhørte Slægten Skarpenberg. Dronn. Margrethe købte i Beg. af 15. Aarh. T. af Rigsr. Joh. Skarpenberg, hvorpaa den blev nedbrudt, og af Godset oprettedes Tranholm Len, der indehavdes bl. a. af Las Dan, Svend Torbernsen (Udsøn) 1467, Erik Stygge (Rosenkrantz) 1486. En Gaard, Tranholmgd., er bygget paa den gamle Borgplads, som nu er stærkt ødelagt og planeret; der findes ofte store, røde Mursten her.

Væbneren Mikkel Nielsen (Tornekrands) skrev sig 1455 til „Floriis".

Skade nævnes alt 1497 som Præstegaard. *Skader Kirke*, vel den samme som Klovborg Kirke, nævnes 1492.

Ved Rishedegd. er der fredlyst de to anselige Gravhøje *Føvling Høj* og *Storhøj* samt en mellem dem liggende mindre Gravhøj.

Linnerup Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Hammer, Tørring, Aale og Klovborg Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 3 Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder (Loddenhøj, 378 F., 119 M.), som skraane noget mod S., ere dels sandede og muldsandede, dels lerblandede; mod S. Ø. findes store Engstrækninger (Hjortsvang Enge).

Fladeindholdet 1896: 2164 Td. Ld., hvoraf 1065 besaaede (deraf med Rug 246, Byg 183, Havre 502, Bælgsæd 8, Blands. til Modenh. 28, Grøntf. 27, Kartofler 31, andre Rodfr. 40), Afgræsning 457, Høslæt, Brak, Eng m. m. 512, Have 10, Skov 22, Moser 40, Kær og Fælleder 24, Flyvesand m. v. 6, Veje og Byggegr. 28 Td. Kreaturhold 1898: 130 Heste, 632 Stkr. Hornkv. (deraf 375 Køer), 362 Faar, 261 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 71 Td.; 26 Selvejergde. med 57, 39 Huse med 14 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 395 (1801: 210, 1840: 273, 1860: 334, 1890: 373), boede i 75 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 291 af Jordbrug, 42 af Industri, 7 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Linnerup*; *Hjortsvang*, med Kirke, Præstegd., Skole og Forsamlingshus (opf. 1888). *Hjortsvang-Fælled*, Gd. og Huse. *Lønsgaarde* (Lehnsgde.). *Flengegaard*.

Linnerup S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 172. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor vare oprindl. opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Det brøstfældige Skib blev nedbrudt 1866 og paany opf. af det gamles Materiale, men forlængedes noget mod V., og Taarnet, af Granitkvadre og røde Mursten, med Indgang i Vestmuren til Taarnrummet, der er Forhal, opførtes; Skibet fik Tøndehvælv. af Brædder; 1893 blev det gjort fladt med skraa Sider, delt i Felter. Korets Krydshvælv. er fra den seneste Middelalder. Korgavlen ombyggedes 1880 af Mursten. Altertavlen (Kopi af C. Bloch: Christus i Emaus) er fra 1893. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1796. Klokken, med Minuskelindsk.: MCDXC decimo.

Lønsgaard, tidligere en Hovedgaard, ejedes 1593 af Fru Helvig Kaas, 1633 af hendes Brodersøn Otte Kaas, hvis Broder Claus K. 1636 mageskiftede L. til Fru Jytte Brock. 1662 tilhørte L. Christen Jørgensen Skeel, der 1671 skødede den (21 Td. H.) med 1 Bondegaard for 684 Rd. til Fru Anne Kathr. Normand, sl. Joh. Vittinghofs; hun solgte den 1679 til Joach. Fr. Pentz til Aastrup (Vendsyssel) og atter 1683 til Jomfruerne Frederikke Amalie, Eva Margr. og Ingeborg Krist. Pentz; 1755 var den en Bondegd. under Hammergd.

Paa Reformationstiden hørte Linnerup saavel som Annekset Hammer til Aale-Tørring Pastorat.

Hammer Sogn, Anneks til Linnerup, omgives af dette, Klovborg og N.-Snede Sogne, Vejle Amt (Nørvang Hrd.), fra hvilket det for største Delen skilles ved den ene af Gudenaas Kilder, Hammermølle Aa, og Tørring Sogn. Kirken, noget sydl., ligger $3^1/_2$ Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende magre og sandede med Sandunderlag, enkelte Steder muldblandede, til Dels med Lerunderlag. Mod N. V. udspringer *Skjern Aa*. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 2238 Td. Ld., hvoraf 861 besaaede (deraf med Rug 220, Byg 98, Havre 364, Boghvede 3, Bælgsæd 11, Blandsæd til Modenhed 89, Grøntf. 25, Kartofler 30, andre Rodfr. 21), Afgræsn. 604, Høslæt, Brak, Eng m. m. 444, Have 9, Hegn 10, Skov 66, Moser 39, Kær og Fælleder 55, Heder 96, Veje og Byggegr. 47, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 92 Heste, 390 Stkr. Hornkv. (deraf 258 Køer), 283 Faar, 243 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 46 Td.; 18 Selvejergde. med 36, 27 Huse med 10 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 245 (1801: 112, 1840: 153, 1860: 242, 1890: 259), boede i 49 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 8 levede af immat. Virksomhed, 202 af Jordbrug, 34 af Industri, 3 af Handel, 4 af forsk. Daglejervirks., 5 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet *Hammer Kirke* og i Nærheden Skole og Forsamlingshus (opf. 1897), samt Byerne: *Møllerup* (Myllerup); *Hage*; *Kovtrup*. Gaarde: *Store-* og *Lille-Hammergaard* (henh. $4^1/_2$ og 3 Td. H.), *Hammerlund*, *Bregnbjærg*, m. fl. *Hammermølle*, Vandmølle.

Hammer S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 172. Lægd. Kirken tilhører Tiendeyderne.

Kirken, indviet til Marie Magdalene, bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Koret og Skibets østl. Del ere opf. af Fraadsten i romansk Tid. Korbuen og Syddøren ere bevarede, Nordd. og et Par Vinduer tilmurede. Skibets vestl. Del, af Munkesten, er opf. i 2. Halvdel af 15. Aarh., Vaabenhuset er nyere. Kirken har fladt Loft. Paa Korets Nordside ses Spor af et nedbrudt Gravkapel (?). Ny Altertavle med Thorvaldsens Christus. Granitdøbefont. Prædikestol fra 1892. I Koret en Kisteplade (samt Kaarde og Spore) over Amtmd. Ditlev de Trappaud, † 1768. I Skibet nogle udsk. Figurer fra 15. Aarh.

Hammergaard ejedes i 15. Aarh. af Peder Skram, derefter af hans Søn Ove S. 1487 og af dennes Søn Jørgen S., hvis Enke Margr. Juel ejede H. 1543. Deres Søn var Ove S. til H., † 1581, hvis Søn Otte S. 1606 blev dræbt i Viborg af en fuld Præst samme Dag, som han var hjemkommen fra et Ophold i Udlandet. Hans Søster Anne Skram, Christen Høgs, arvede H., som 1630 ejedes af hendes Søn Jørgen Høg, † 1656, og endnu 1663 af dennes Enke Regitse Parsberg. 1667 mageIagde Steffen Rodes Arvinger deres Part af H. Hovedgd. (15 Td. H.) til Vald. Skram til Todbøl, der 1670 skødede H. (30) med 4 øde Gaarde (29 Td. H.) og noget Gods til Herman Frans v. Svaneweide; denne skødede 1674 H. (74 Td. H.) til Peder Hoffmand af Aarhus, der 1679 skødede den (62 Td. H.) til Fr. Ulr. Ulfeld paa Kyø. Han skødede 1691 H. (27 Td. H.) med en Del Gods til Peiter Ferd. v. Haugwitz til Stovgd. hvis Arvinger 1697 solgte den til Oberstlieutn. Paul de Trappaud; han skødede den 1705 til Kommercer. Joh. Trane (27, Gods 217, Tiende 4 Td. H.). 1715 ejedes H. af Provst Mads Trane († 1717), 1718 af Provst Holger Bredal († 1722), 1741 af Kammerassessor Jens Jørgen Bredal, der 1755 skødede H. (27) med Rørbæk (26), Tiender (79) og Gods (414 Td. H.) for 32,400 Rd. til Oberstlieutn. Jean de Trappaud († s. A.). S. Aar tilhørte H. Kommercer. Hans Kruse til Hvolgd., hvis Enke Elisab. Marie Vinding 1766 skødede den (27, Tiender 13, Bøndergods 206 Td. H.) for 17,800 Rd. til Povl Østergaard til N. Karstoft, der 1769 solgte den (20, 13 og 80 Td. H.) til sin Svoger Ole Chr. Secher i Aarhus, der 1770 skødede den (20, Tiende 4 Td. H.)

til Iver Bertelsen til Seest, som 1783 skødede den for 4900 Rd. til Erhardt Carl Chr. Stiernholm; han skødede den 1785 for 5200 Rd. til Fr. Chr. Zellermann, der 1788 solgte den for 7200 Rd. til Melchior Sommerfeldt Boserup (s. Aar), efter hvem den ved Aukt. 1789 solgtes for 5000 Rd. til Poul Langballe.

Ved Møllerup er der fredlyst en Gravhøj.

Aale Sogn omgives af Annekset Tørring, Linnerup og Klovborg Sogne, Tyrsting Hrd. (Føvling S.), Nim Hrd. (Hvirring S.) og Vejle Amt (Nørvang Hrd.). Østgrænsen dannes af Gudenaa. Kirken, mod S. Ø., ligger $2^1/_2$ Mil V. N. V. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder ere dels sand-, dels lermuldede. I den sydl. Del findes store Eng- og Kærstrækninger (Aale Kær). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til N.-Snede.

Fladeindholdet 1896: 3371 Td. Ld., hvoraf 1532 besaaede (deraf med Rug 337, Byg 223, Havre 620, Boghvede 3, Spergel 7, Blandsæd til Modenhed 44, Grøntf. 54, Kartofler 46, andre Rodfr. 198), Afgræsn. 688, Høslæt, Brak, Eng m. m. 633, Have 19, Hegn 7, Skov 38, Moser 71, Kær og Fælleder 205, Heder m. v. 111, Veje og Byggegr. 63, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 207 Heste, 1021 Stkr. Hornkv. (deraf 679 Køer), 400 Faar, 768 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 148 Td.; 43 Selvejergaarde med 127, og 116 Huse med 20 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 732 (1801: 337, 1840: 439, 1860: 598, 1890: 810), boede i 153 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 83 levede af immat. Virksomh. (44 Højskoleelever), 488 af Jordbr., 6 af Gartneri, 150 af Industri, 20 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Aale* med Kirke, Præstegd., Skole (indrettet 1894 i en tidligere Pigehøjskole, som var oprettet 1867 og nedlagdes 1891), privat Pogeskole, Forsamlingshus (opf. 1882), Andelsmejeri og Fattiggaard (paa Aale Mark, opr. 1883, Plads for 50 Lemmer). *Aale-Kjær*, Huse. Hovedgaarden *Bjerregaard* har c. $12^1/_2$ Td. H., c. 245 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 35 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Brejnholm*, *Sophiesminde*, *Lillebjerre*, *Petersbjerre*, *Havbjerre*. *Bjerremølle*, *Brejnholmmølle*, Vandmøller. *Aastedbro Kro*.

Aale S., een Sognekommune med Annekset, hører under Tyrsting-Vrads Hrdr.'s Jurisdiktion (Brædstrup), Skanderborg Amtstue- og Brædstrup Lægedistr., 10. Landstings- og Skanderborg Amts 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 173. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus og Kapel mod N. Koret og Skibets østl. Del ere opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og Korbuen ere bevarede, Nordd. og et Par Vinduer ses tilmurede. Paa Reformationstiden fik Skib og Kor Hvælvinger; i Slutn. af 18. Aarh. forlængedes Skibet mod V. (paa Vestgavlen HS—EMG og Aarst. 1774). I ny Tid ommuredes Korets Gavl, og Vaabenhuset opførtes. Altertavle fra 1894 (A. Dorph: Eet er fornødent). Kalk, skænket 1787 af Ottesen til Bjerregd. Romansk Granitdøbefont med Hoveder paa Kummen. Prædikestol fra 2. Halvdel af 17. Aarh. Kirkens nyere vestl. Parti var et ved en Gitterdør afskildret, 1774 indrettet Gravkapel, hvori stod Marmorsarkofager med Ligene af Kmhr. Holger Sehested, † 1806, og Hustru Edel Margr. Gersdorff, † 1778; men 1894 blev Kapellet inddraget i Kirken og Kisterne hensatte i det da opførte Kapel mod N. Under Gulvet findes en Gravkælder med Kister med Lig af Familierne Krabbe og Unger. I Skibet Epitafier over Provst Oluf Rasmussen Samsing, † 1659 (se Sagnet om hans Død i *Thiele*, Folkesagn I S. 96), og Hustru, samt over deres Søn, Præsten Rasmus Olufsen Aale, † 1721, og Hustru (begge med malede Portr.). I Korbuen ved Opgangen til Prædikestolen hænger en Tavle med Indskr. til Minde om, at $^{11}/_7$ 1627 faldt Hvælvingen paa dette Sted ned over Morten Pachs til Bjerre uden at gøre ham Skade.

Bjerregaard eller *Bjerre* ejedes 1489 af Brødr. Erik og Søren Gjødesen, der

begge førte adl. Vaaben, men rigtignok hver sit. Førstnævntes Søn, Gjøde Eriksen, boede 1552 i Bjerre, men kun i Bondestand, hvorimod Søren Gjødesens Datter Maren ægtede Adelsmanden Niels Glambek, hvis Søn Claus G. 1578 erhvervede den egentlige Bjerregd. ved Mageskifte med Kronen. Med hans Datter Sidsel, † 1656 paa B., kom Gaarden til Morten Pachs (se under Kirken). Deres Datter Margr. solgte 1661 B. til ærlig og velbyrdig Hermann Stochman af Köln og Fru Cathrine v. Buurwinckel, fra hvem den kom til Martin Rud. v. Unger, hvis Søn Joh. Rud. v. U. (dræbt 1696) testamenterede B. til sin Fæstemø Ide Sophie Giedde († 1756), der siden ægtede Etatsr. Ole Krabbe († 1728) og 1754 skødede B. med Tiender (41 og 19 Td. H.) og Gods for 16,000 Rd. til sin Søn Kapt. Gjord Chr. Krabbe, som 1772 afhændede den (41, 19 og 241 Td. H.) til Kmhr. Holger Sehested, der 1786 solgte den til Faktor Niels Ottesen, som 1791 solgte B. for 48,000 Rd. til Justitsr. de Thygeson til Matrup. Derefter ejedes den af Kmhr., Amtmd. C. V. Munthe-Morgenstjerne (omtr. 1802) og en Langermann fra Hamburg (omtr. 1806), under hvem Skoven, der hørte til Gaarden, omhuggedes, senere af H. Andersen og M. Vissing og Jørgen Jensen, hvis Søn Politikeren Jens Jørgensen († 1876) blev Eneejer 1851; hans Søn, den nuv. Ejer, Chr. Jensen, overtog den med Besætning for 120,000 Kr. — Hovedbygningen, af Grundmur i 2 Stokv., er opf. 1857.

Brejnholm (Bregenholm) har været en Hovedgaard, der i sin Tid har været i Familierne Brocks, Lykkes og Daas Eje (se „Orion“ II S. 98); 1662 beboedes den (14 Td. H.) af Fru Margr. Pachs, 1663 af hende og Arild Giedde, fra hvilken sidste Magdalene Mathiasd., sl. Rasmus Nielsens, 1668 fik Indførsel i den, og hun skødede den 1671 til Rud. Unger, hvorefter den var forenet med Bjerregd. til Beg. af 19. Aarh. Gravene omkring den gamle Gaards Voldsted kunne endnu spores.

Ole Krabbe fik Nov. 1700 Lov til at holde Kro ved *Aastedbro*.

I Reformationstiden hørte Linnerup-Hammer til Pastoratet.

Tørring Sogn, Anneks til Aale, omgives af dette, Linnerup og Hammer Sogne samt Vejle Amt (Nørvang Hrd.), fra hvilket det til Dels skilles ved Gudenaa og dens ene Kildeaa *Hammermølle Aa*, medens den anden Kildeaa, *Alsted Aa*, løber gennem Sognets sydl. Del. Kirken, noget mod S. V., ligger 3 Mil V. for Horsens. De højtliggende, noget ujævne Jorder ere overvejende sandmuldede med Sand og Sandal til Underlag. En Del af den omtr. 30 Td. Ld. store *Havstrup Sø* hører til Sognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Viborg, og Horsens-Tørring Banen ender her.

Fladeindholdet 1896: 3977 Td. Ld., hvoraf 1846 besaaede (deraf med Hvede 31, Rug 411, Byg 332, Havre 777, Blands. til Modenh. 69, Grøntf. 90, Kartofler 56, andre Rodfr. 76), Afgræsn. 823, Høslæt, Brak, Eng m. m. 964, Have 31, Hegn 19, Skov 57, Moser 59, Kær og Fælleder 57, Heder 15, Veje og Byggegr. 76, Vandareal m. m. 29 Td. Kreaturhold 1898: 253 Heste, 1227 Stkr. Hornkvæg (deraf 815 Køer), 448 Faar, 716 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 189 Td.; 46 Selvejergde. med 146, 202 Huse med 43 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1113 (1801: 405, 1840: 580, 1860: 773, 1890: 826), boede i 210 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomh., 688 af Jordbrug, 73 af Industri, 11 af Handel, 17 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tørring* med Stationsbyen af s. Navn, ved Landevejen og Gudenaas Dal — $^1/_2$ 1901: 85 Huse og 508 Indb. —, med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1887), Forsamlingshus (opf. 1889), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1880; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 45,271 Kr., Rentef. $3^3/_5$ pCt., Reservef. 1203 Kr., Antal af Konti 456), Andelsmejeri, Bageri, Haandværkere, Kro og Gæstgiveri, Markedsplads (Marked i Feb., Maj, Juli, Okt. og Dec.), Jærnbanestation (Endepunkt for Horsens-Tørring Banen, se S. 84), Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Plovstrup*. Saml. af Gde. og Huse: *Tørringskov*, *Tørringmark*, *Tørring-Fælled*, *Pythede*, *Overhede*, *Melhede*, *Kandborg*. Hovedgaarden *Stovgaard* har

$21^1/_2$ Td. H., 350 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 30 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Tajbelgd.*, *Kobbelgd.*, *Brille*, *Egholm* med Vandmølle, *Tørringgd.*

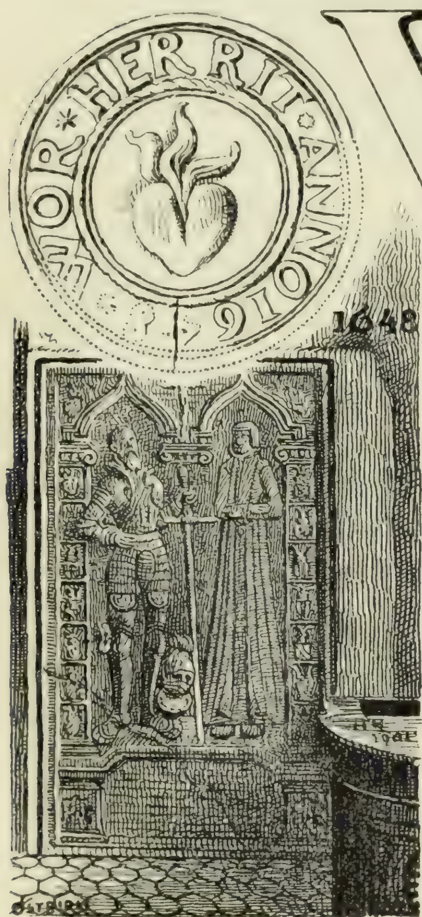
Tørring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr' 174. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Kor og den østl. Del af Skibet ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren (tilmur.) er bevaret. Omtr. ved 1600 blev Kirken forlænget mod V. og fik Hvælving; senere tilføjedes Taarnet (med Aarst. 1636 og 1694) og Vaabenhuset, af Mursten; Taarnet har Kuppel og ottekantet Spir. Altertavlen er et Maleri fra 1863 (Christus). Paa Alterkalken Navnene Axel Sehested og Øllegaard Thott, deres Vaabener og Aarst. 1661. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra omtr. 1660. Taarnrummet var indtil 1867 Ligkapel, hvori bl. a. henstod Ligene af Kapt. P. F. v. Haugwitz til Stovgd., † 1695, og Hustru (nu nedsænkede paa Kirkegaarden).

Stovgaard tilhørte 1487 Niels Skram, 1512 Sønnen Peder S., senere Erik Lunge, † 1616, hvis Søster Anna L. blev gift med Thomas Maltesen (Sehested); derpaa deres Søn Kansler Chr. Thomesen Sehested, † 1657, og hans Søn Oberst Axel S., † 1676; under ham fik 1666 en Kort Henr. Merche Indførsel i S., men s. Aar skødede Oberst Markvard Rodsteen til Lerbæk den (60 Td. H.) — tillige med Hovedgaarden Alsted, Nykirke S., Nørvang Hrd., som fulgte med S. lige til 1792; de nedenn. Købesummer gælde for begge Gaarde — til Oberst Niels Rosenkrantz til Holbækgd., hvis Enke Birthe Skeel skødede den (94 Td. H.) 1686 til Kapt. Peiter Ferd. v. Haugwitz, † 1695, og hans Arvinger skødede den (78 Td. H.) 1701 til Kmhr. Chr. Albr. Brockdorff til Lindau; han skødede den 1718 for 36,000 Rd. til Oberst Henrik Brockdorff til Grundet, som skødede den 1722 til Oberst Henning v. Arenstorff, † 1751, hvis Datter Margr. v. A. (g. m. Generallieutn. Max. V. Dombroich) solgte den 1751 til Anna Margr. Helms, sl. Apoteker Jak. Schmidts af Horsens, og hun skødede den 1760 til Sønnen Apoteker Gotfr. S.; han solgte den 1769 til Kapt. Chr. Fr. Tønne v. Lüttichau (senere til Aakjær og Dybvad; † 1805), som 1776 for mindst 64,000 Rd. skødede den til Kmhr. F. C. L. Beenfeldt til Serridslevgd. († 1801); han solgte den 1778 for mindst 75,000 Rd. til Just Fr. Wodschou, og han den igen 1783 for 88,000 Rd. til Kancellird. Fr. V. Hansen til Østerbygd. Ved Aukt. efter ham 1787 købtes den for 64,000 Rd. af Justitsr. Th. de Thygeson til Matrup, som fraskilte en Del af Godset og 1792 solgte S. (57, ufri Jord 12 Td. H.) for 36,666 Rd. til Bønderne, som straks solgte S. alene for 22,500 Rd. til Poul Glud Langballe, og han skødede den 1797 for 27,300 Rd. til Knud Pagh fra Fredericia. I Beg. af 19. Aarh. købte Major Johs. P. Ingwersen den til sin Datter, g. m. Ferd. Mazanti; hun solgte den 1843 som Enke til sin Broder R. Ingwersen († 1848), hvis Søn, den nuv. Ejer, Hans I., købte den 1875 af Moderen for 200,000 Kr. — Hovedbygningen, 3 Fløje i 1 Stokv. med Kælder af Grundmur, er opf. 1844 i Stedet for en 1763 opf. Bygning; i den store, gamle Have findes store Fiskeparker. Ladegaarden er opf. 1863. Omtr. 600 Al. Ø. for Gaarden sløjfedes 1875 et Voldsted, „Røverkulen“, hvor det ældste Stovgd. sikkert har ligget. Den kredsrunde Borgbanke (c. 65 F. i Tværm.) var dannet ved Afgravning af den vestl. Ende af en langstrakt Bakke, som har ligget midt i et Kær; den har været omgivet af Grav og en lav Vold. Ved Sløjfningen fandtes store røde Mursten og Kampesten. — Stovgd. hørte, ligesom Alsted gør endnu, til Nykirke Sogn, Nørvang Hrd., indtil den ved Res. af $^6/_2$ 1853 henlagdes til Tørring Sogn.

Vor Herred.

Sogne:

Vor Herred grænser mod S. V. til Nim Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Hansted Aa, mod V. og N. V. til Tyrsting Hrd., hvor Grænsen paa et Stykke dannes af Gudenaa, mod N. til Hjelmslev Hrd., ved hvilket Herredet berører Mos Sø og i øvrigt har Taaning Aa og en Del af Skanderborg Sø til Grænse, mod Ø. til Hads Hrd. og mod S. til Horsens Fjord og Vejle Amt (Hatting Hrd.). Fra V. til Ø. er Udstrækningen omtr. 3, fra N. til S. 2 Mil. Overfladen er højtliggende med et Højdeparti i Midten, hvori Danmarks højeste Punkt ligger, Ejer Bavnehøj, 547 F., 172 M., og med Affald til alle Sider, brattest mod N. og mod V.; mod S. Ø. hæver dog Terrænet sig atter noget (Møgelbjærg, 323 F., $101,_5$ M.). Jorderne ere meget forskellige, dog overvejende lermuldede, kun paa Affaldene, navnlig mod N. og V., sandede. Skovarealet er i det hele 3556 Td. Ld. M. H. t. til Frugtbarheden hører det til Amtsraadskredsens bedste Herreder (ved Matr. gnmstl. $15^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 47,642 Td. Ld. ($4,_{77}$ □ Mil, $262,_{64}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 3226 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 12,122 (1801: 6638, 1840: 9594, 1860: 11,601, 1890: 12,563). I gejstl. Henseende danner det eet Provsti med Nim Hrd., i verdslig Hens. hører det under Vor og Nim Hrdr.'s samt Stensballegaard Birks Jurisdiktion og Amtsraadskredsens 2. Forligskreds, undt. Hylke og Taaning Sogne, under 1. Forligskr.

Vor Hrd., i Vald. Jordeb. *Horæhæreth* (Oræhæreth), hørte i Middelalderen til Løversyssel, senere til Skanderborg Len og fra 1660 til Skanderborg Amt; se videre S. 6.

Der er talt over 550 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf 15 Stendysser og andre

Stenalders Stengrave, Resten Gravhøje; men henved $^3/_4$ var sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; $^1/_1$ 1902 vare 19 fredlyste. Flest Monum. kendes fra Sognene Østbirk (c. 130), Yding (80), Hansted (65), Hylke og Nebel (hvert 50).

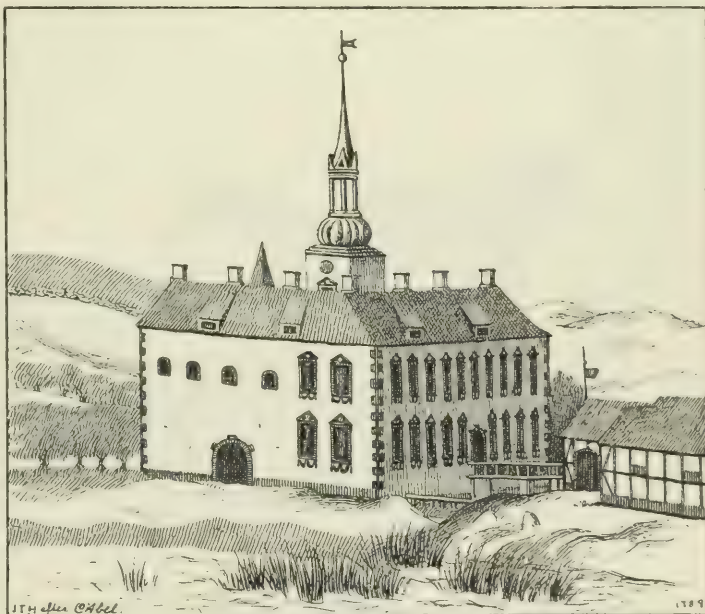
Østbirk Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Yding, Ovsted, Tolstrup og Lundum Sogne samt Nim Hrd. (Underup S.) og Tyrsting Hrd. (Træden, Tønning, S.-Vissing og Vorladegaard S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Gudenaa. Kirken, noget vestl., ligger $1^3/_4$ Mil S. V. for Skanderborg og ligesaa langt N. N. V. for Horsens. De højtliggende, stærkt bølgeformede, mod S. noget skraanende Jorder ere overvejende muldlerede med Lerunderlag, midt i Sognet sandede, flere Steder stenede. En Del Skov (Stubsk., Lillerup Krat, Skovene om Julianelyst, m. fl.). Mod S. ligger den tilgroede *Ilsø*. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Skanderborg og Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 5847 Td. Ld., hvoraf 2656 besaaede (deraf med Hvede 38, Rug 575, Byg 587, Havre 1031, Boghvede 6, Ærter og Vikker 5, Frøavl 3, Blandsæd til Modenh. 273, Grøntf. 38, Kartofler 45, andre Rodfr. 55), Afgræsn. 1057, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1267, Have 52, Skov 467, Moser 193, Kær og Fælleder 25, Flyvesand m. v. 4, Veje og Byggegr. 124 Td. Kreaturhold 1898: 422 Heste, 1813 Stkr. Hornkv. (deraf 1230 Køer), 807 Faar, 1244 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 359 Td.; 81 Selvejergde. med 314, 166 Huse med 45 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1702 (1801: 660, 1840: 1051, 1860: 1515, 1890: 1549), boede i 299 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 121 levede af immat. Virksomhed (47 Højskoleelever), 813 af Jordbr., 22 af Gartneri, 309 af Industri, 47 af Handel, 169 af forsk. Daglejervirks., 50 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Østbirk* (1339: Bierke, 1461: Østerbircke), ved Landevejen — $^1/_2$ 1901: 95 Huse og 531 Indb. —, med Kirke, Præstegd., Skole med Forskole, Forsamlingshus (opf. 1886), Planteskole, Apotek, Læge- og Dyrlægebolig, Good-Templar Loge, Sparekasse for Ø.-Yding Sogne (opr. 1883; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 40,080 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2444 Kr., Antal af Konti 258), Mølle, Andelsmejeri, Maskinbageri, Savværk, Købmandshdl., Kro, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition; *Vestbirk*, nær ved Gudenaa, med Skole, Folkehøjskole (opr. 1884) med Friskole, teknisk Skole (opr. 1886), Købmandshdl., Trikotagefabrik og Jærnbaneholdeplads; *Sattrup* med Skole, Forskole og Mølle; *Øvre-* og *Neder-Monbjærg* (udflyttede); *Trampenbjærg*. *Vrænge*, Huse. Hovedgaarden *Urup* har $25^7/_8$ Td. H., c. 400 Td. Ld. (lidt i Nim og Underup Sogne), hvoraf 60 Eng (deraf 50 af den 1902 udtørrede Urup Søs c. 100 Td Ld.), 120 Skov, Resten Ager; 3 Huse og en Skovfogedbolig. Gaarden *Julianelyst* har c. 28 Td. H. (5 i Lundum S.), 636 Td. Ld., hvoraf 24 Eng, 319 Skov, 4 Tørvemose, 1 Have og Gaardspl., Resten Ager; 6 Huse. *Lillerup*, Gd., har $25^1/_8$ Td. H., 328 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 24 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Purup*, Gde. og Huse, *Lillerupholm*, Gd., *Kollerup*, 2 Gde. med Mølle, *Birkenæs*, 2 Gde., *Tingstedholm*, Gd. med Vandmølle., *Ilballegd.*, *Jægersborg*, Gd. *Urup Vandmølle*.

Østbirk S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 159 a (vestre Sognefogeddistr.) og 159 b (østre). Kirken tilhører den Hørningske Stiftelse (se IV S. 944) og staar under Stiftsøvrighedens Bestyrelse.

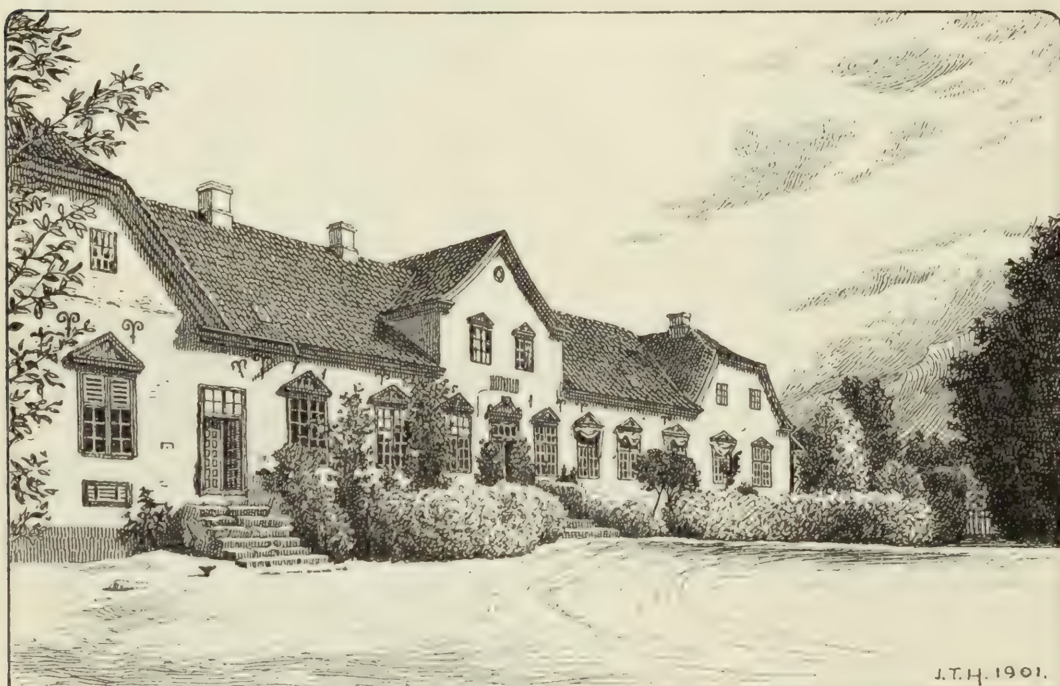
Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og en Korsarm ved Korets Sydside. Skibet er vistnok opført i romansk Stil i 13. Aarh. og er af raa Granit og Fraadsten. Koret er ombygget af røde Munkesten fra den 1585 nedbrudte Vrold Kirke (se S. 178). Taarnet (restaur. 1789), med pyramideformet Spir, og Korsarmen, der er Gravkapel, ere fra gotisk Tid af Munkesten; en tilsvarende Korsarm ved Korets Nordside, der var Gravkapel for Peder Skram og flere, blev nedbrudt 1856 (Kisterne nedsænkedes paa Kirkegaarden). Vaabenhuset, af røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant, er vistnok fra Tiden omkring 1800. Skib, Kor, Korsarm og Taarnrum ere hvælvede. Altertavlen, restaur. 1897 af Prof. Magn. Petersen, er et meget smukt Alterskab fra omtr. 1480, som i meget, især Maleriernes Udførelse, minder om Tavlen i Aarhus Domkirke (den har vistnok tilhørt Ring Kloster); i Midtpartiet findes næsten legemsstore, udsk. Figurer af Gud Fader og den korsfæstede, ved Siderne Maria med Barnet og en Portrætfigur (maaske Aarhusbispen Jens Iversen); paa Fløjene Apostlene m. fl. samt Malerier af Lidelseshist. Alterstagerne ere skænkede 1577 af Peder Skram og Hustru. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer og Himmel i Barokstil. Prædikestol i Renæssancestil med rigt Snitværk. Pulpitur i Rokokostil med Malerier. I Taarnrummet er Orgelet. Kirkestol fra c. 1750. Gravkapellet, der ved en smuk Smedejærnsdør er skilt fra Koret, indeholder 5 Stenkister med Lig af Familien Grabow. I Korgavlen to pragtfulde Ligsten 1) med Portrætfigurer, over Rigsadmiral Peder Skram, † 1581, og Hustru Elisab. Krabbe, † 1578 (se Vign. S. 239), og 2) over deres Sønner Christen og Peder Skram, begge † 1566. I Skibet er der fundet Rester af Kalkmalerier (nu overhvidtede) fra c. 1480; nogle ældre, deribl. et af St. Antonius, ere restaur. 1901. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder. I Præstegaardshaven staar et Par ottekantede Granitsøjler, der vistnok have hørt til en af de oprindl. Portaler. — Paa Kirkegaarden er der $^{22}/_{8}$ 1886 afsløret et Mindesmærke, en over 4 Al. høj gullig Sandsten, der gaar bredt til foroven, med et indhugget Linieskib og Indskr., over Peder Skram og Hustru (efter Tegn. af Billedhugger Evens).

Urup 1783, efter Maleri af Abel.

Urup ejedes 1448 af Henrik Madsen, 1450 af Peder Skram, 1487 af Sønnen Christen S., dennes Søn Rigsadmiral Peder S., † 1581, hans Søn Niels S. og dennes Datter Elsebe S., g. m. Eske Bille til Svanholm. Hun satte alt sit Gods over Styr og synes at have maattet afstaa U. til Jacob Ulfeldt, g. m. hendes Søskendebarn Birgitte Brockenhuus, og den ejedes saa af deres Søn Ebbe U., † 1654, derpaa atter af Birgitte Brockenhuus, efter hvis Død den 1662 blev udlagt til Korfits Ulfeldt; 1680 blev den af Anna Elisab. Gierbrantz i Hamborg skødet (108 Td. H.) med en Del Gods til Vilh. Güldencrone til Vilhelmsborg. Sønnen afstod den 1701 til sin Broder Jørgen G. († 1714); derpaa ejedes U. af Stiftamtmd. Pentz og hans Hustru Vibeke Dorothea Gersdorff († 1720), Edel Margr. Krag til Kjærgd. (Enke efter Generallieutn. Fr. Gersdorff), der 1726 skødede U. (44) med Skov (1), Tiender (68) og Gods i Skanderborg (310) og Stjernholm Amter (167 Td. H.) til Konferensr. Jørgen Grabow († 1728), hvis Enke Lucie Hedvig Levetzow 1732 skødede den med Tiender og Gods (45, 108 og 477 Td. H.) til sin Søn Oberst Hans Rud. Grabow († 1765); efter hans Hustru Margr. Øllegaard Rantzaus Død 1772 gik den over til Fr. Chrf. Greve Tramp, g. m. H. R. Grabows Søster Clara Hedevig, for 72,000 Rd., og 1775

skødede han den (45, 144 og 671 Td. H.) for 64,000 Rd. til sin Søn Jørgen Ditl. T., som 1777 skødede U. (45) med Tiender (108), Bøndergods (556), Møldrupkrog Hovedgd. (26) og Bøndergods (242), i alt 976 Td. H., for 94,000 Rd. til Etatsr. Casp. Peder Rothe († 1784), hvis Enke Edele Cathr. Soelberg († 1837) 1787 solgte U. m. m. for 85,400 Rd. til Ulrik Chr. Schmidten († 1828), der ejede den til c. 1806; 1807-11 ejedes den af Kancellir. Kjær og Købmd. J. C. Wulff i Horsens, senere af T. T. Strange († 1832), der købte den 1825 for 8500 Rd. Sølv og nogle Legater, H. W. Bremer, som købte den 1844 for 42,000 Rd., og Baron O. E. Güldencrone († 1892), der købte den 1863 for 68,000 Rd. og forbedrede og forøgede den; hans Enke solgte den 1898 for 171,000 Kr. til cand. pharm. Rieffesthal, den nuv. Ejer. — Hovedbygningen, der har været omgiven af Grave, bestaar af 3 grundmurede Fløje i 1 Stokv. med Kælder. Hovedfløjen, der har flere Al. tykke Mure, er til Dels opf. af røde Sten i Renæssanceskifte med Sandstensindfatninger (Frontespicer med Englehoveder) om Vinduerne; den er en Rest af den i Slutn. af 16. Aarh. opførte Bygning, der ifl. en Indskr. over den nyere Indgangsdør er opf. 1592 af Niels Skram og Hustru Kirstine Rosenkrantz; fra Peder Skrams Tid er der foruden Stuehusets

Urup 1901.

Mure bevaret en Række Hvælvinger, baarne af smukke Granitsøjler, i Husets nordl. Halvdel og nedenunder hvælvede Kældere samt inde i Gaarden 2 Sten med hans og Elsebe Krabbes Vaaben. Gaarden var oprindl. i to Stokv. med et større og et mindre Taarn, og Sidefløjene vare betydeligt længere end nu; men i Beg. af 19. Aarh. nedbrødes 2. Stokv. og Taarnene af Kjær. De fleste Værelser have Stuklofter og Døre fra 18. Aarh. En rigt udsk. Renæssancedørfløj fra Niels Skrams Tid samt en Række store Gobeliner fra 17. Aarh. ere i den næstsidste Ejers Tid komne til Brattingsborg (Samsø). Den nuv. Ejer har udvidet Avlsbygningerne betydeligt.

Lillerup (maaske lille Urup) nævnes 1499, tilhørte i 16. Aarh. Peder Skram og laa senere under Urup (1775: 10 Td. H.); 1797 blev den (sammen med Holm Skov) af Ulr. Chr. Schmidten for 21,400 Rd. solgt til Raadm. Anders Kruse i Horsens og Erik Chr. Grave Hoppe, Fuldmægtig ved Urup. Senere har den været ejet bl. a. af Kmhr., Oberst Poulsen, Thorvaldsens Svigersøn, der omtr. 1825 opførte den nuv. Hovedbygning, en v. Halle, der 1859 solgte den til Hofjægerm. Johs. Friis (til Lyngbygd.); han solgte den 1874 til H. C. Brodersen, som 1890 solgte den for 220,000 Kr. til den nuv. Ejer, A. V. Holm.

Julianelyst, oprindl. *Sophieslyst*, blev bygget af Ulr. Chr. Schmidten af Urups Hovedgaardstakst (13) og ufri Jord ($1^1/_2$ Td. H.) og 1799 solgt tillige med Herligheden af Lillerupholms eller Møldrupkrogs Gods (184 Td. H.) for 36,000 Rd. til Ove

Henr. Friherre Juel (forhen til Rysensteen), der gav den sit nuv. Navn; 1832 købtes den af N. Glud, som 1840 solgte den til N. Strange; 1879 købtes den af den nuv. Ejer, N. J. Lund. — Hovedbygningen, af Grundmur i to Stokv. med høje Kældere og to Sidefløje, er opf. 1792-93.

Et Byggested *Hargille* nævnes 1430 og 1499, *Harbusgaard* i Vestbirk 1579.

Yding Sogn, Anneks til Østbirk, omgives af dette og Ovsted Sogn samt Tyrsting Hrd. (Vorladegaard S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil V. S. V. for Skanderborg og $2^1/_4$ Mil N. N. V. for Horsens. De højtliggende, bølgeformige Jorder (Bavnehøj, 408 F., 128 M.) ere muldlerede med Lerunderlag. En Del Skov (Yding Østerskov, Søndersk.).

Fladeindholdet 1896: 2634 Td. Ld., hvoraf 1089 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 224, Byg 281, Havre 492, Blands. til Modenh. 43, Grøntf. 17, Kartofler 11, andre Rodfr. 16), Afgræsn. 569, Høslæt, Brak, Eng m. m. 519, Have 15, Skov 364, Moser 16, Kær og Fælleder 12, Veje og Byggegr. 50 Td. Kreaturhold 1898: 185 Heste, 740 Stkr. Hornkv. (deraf 502 Køer), 323 Faar, 398 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 155 Td.; 34 Selvejergde. med 144 og 53 Huse med 11 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 520 (1801: 290, 1840: 407, 1860: 516, 1890: 588), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 32 levede af immat. Virksomhed, 324 af Jordbr., 2 af Gartneri, 118 af Industri, 17 af Handel, 63 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Yding* med Kirke, Skole, privat Pogeskole og 2 Købmandshdlr.; *Saaby* med privat Pogeskole, Andelsmejeri og Mølle. *Sønderskov*, Gd., *Winthersminde*, Gd., *Langkjærgd.*, *Østergd.*, *Nørregd.*, m. fl.

Yding S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Skanderborg Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 146. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med kasseteret Bjælkeloft, ere opf. 1865 af gule Mursten paa Granitsokkel med Skraakant, af Sognebeboerne (Marmortavle med Indskr. herom i Korets Spidsgavl). Taarnet, af røde Munkesten, er en Rest af den ældre, nu nedrevne Kirke (indviet til Jmfr. Maria); dets Underrum er Forhal med Spidsbue ind til Skibet. I Korgavlen en middelalderlig Ligsten med Løvefigur. Inventariet er nyt, undtagen Granitdøbefonten, med Dobbeltløver, fra den gamle Kirke. Altertavle i moderne gotisk Stil med et Maleri (den korsfæstede). Alterkalken er fra Østbirk Kirke. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Puthgaard eller *Pydtzgd.* i Yding Sogn blev 1351 af Niels Jensen i „Løffuestrup" skødet til Vor Kloster. — 1503 nævnes Jens Brunck i *Nørgaard* i Yding. — I Saaby laa 1587 en *Saabygaard*, tilhørende Albert Christoffersen (Serlin). — En 1885 oprettet Landbrugsskole i Yding ophævedes 1887.

Ved Yding er der fredlyst en Gruppe af 4 Gravhøje.

Ovsted Sogn omgives af Annekset Taaning, Hylke, Kattrup, Tolstrup, Østbirk og Yding Sogne. Kirken, noget østl., ligger 1 Mil S. S. V. for Skanderborg og over $1^1/_2$ Mil N. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder (Ejer Bavnehøj, 547 F., 172 M., med trig. Stat.) ere dels grusede og sandmuldede, dels lermuldede med Lerunderlag. En Del Skov (Ejer Sk., Balle Sk., Tammestrup Sk., m. fl.). Ved Sydøstgrænsen ligger Tebstrup Sø. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 4325 Td. Ld., hvoraf 1957 besaaede (deraf med Hvede 26, Rug 402, Byg 501, Havre 743, Blandsæd til Modenhed 205, Grøntf. 25, Kartofler 20, andre Rodfr. 32), Afgræsn. 859, Høslæt, Brak, Eng m. m. 970, Have 29, Skov 376, Moser 39, Veje og Byggegr. 93 Td. Kreaturhold 1898: 292 Heste, 1325 Stkr. Hornkv. (deraf 955 Køer), 540 Faar, 814 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 274 Td.; 58 Selvejergde. med 228, 145 Huse med 45 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1065 (1801: 534,

1840: 848, 1860: 1175, 1890: 1134), boede i 243 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 697 af Jordbr., 2 af Gartneri, 218 af Industri, 39 af Handel, 101 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet *Ovsted Kirke*, noget V. for Landevejen, og *Sneptrup Præstegaard* samt Byerne: *Tebstrup*, ved Landevejen, med Sparekasse for O.-Taaning Sogne (opr. 1893; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 14,793 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 299), Teglværk og Kro; *Ris* med Skole og Forskole samt Forsamlingshus; *Ejer* med Mølle og Savmølle; *Bjødstrup* (1488: Biørnestrup) med Skole; *Elling* med Andelsmejeri. Hovedgaarden *Tammestrup* har $25^{1}/_{4}$ Td. H., 384 Td. Ld. (c. $^{1}/_{3}$ deraf i Taaning S.), hvoraf 42 Eng, 45 Skov, Resten Ager. *Ejergaard* har $16^{1}/_{8}$ Td. H., 300 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 70 Skov, Resten Ager. *Fredenshjem*, Gd. (10 Td. H.).

Ovsted S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 150. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, den højestliggende i Landet, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granit og Fraadsten, Skibet paa Sokkel med Skraakant; ved Ombygninger er brugt Mursten. Begge Døre (Sydd. tilmuret) og Korbuen ere bevarede. Korets østl. Del har en oprindl. Hvælving med 3 Kapper af Fraadsten, som mod V. slutte sig til en Rundbue; i den nordl. Mur findes en (nu tilmur.) lav Dør, gennem hvilken der ad en Vindeltrappe har været Adgang til Rummet over Hvælvingerne. Korets vestl. Del havde først Bjælkeloft, men blev hvælvet senere i Middelalderen. Taarnet, med Pyramidetag, er af røde Munkesten i Munkeskifte; Vaabenhuset, af gule Mursten, er vistnok fra 18. Aarh. Altertavle i senere Renæssancestil med et nyt Maleri (Opstandelsen). Prædikestol fra 1618. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver.

Tammestrup nævnes 1486 (1373: Tommestrup) og tilhørte da Øm Kloster; senere kom den til Kronen og hørte til det Skanderborgske Rytterdistrikt, ved hvis Salg den 1767 oprettedes til en Hovedgaard, der 1769 skødedes med Havreballegd. (12 og 9 Td. H.) med Tiender (48) og Bøndergods (302) for 32,920 Rd. til Etatsr. Lichtenbergs Enke Bodil Hofgaard; 1795 fik hun kgl. Bevill. til, at T. maatte beholde sin Frihed, naar Godset frasolgtes, og 1796 blev T. med Havreballegd. (12 og 9), Tiender (67) og Bøndergods (10 Td. H.) for 19,000 Rd. solgt af hendes Dødsbo til Forvalter paa T., Damgaard. I 19. Aarh. har den været ejet bl. a. af H. V. Gützlaff, som købte den 1843 for 44,000 Rd. og solgte den 1855 for 73,000 Rd. til Neergaard, der solgte den til A. Nyholm, † 1896, efter hvem Jægerm. J. K. Dinesen til Kragerupgd. overtog den og 1898 solgte den til den nuv. Ejer, Chr. Heilmann, for 170,000 Kr. — Hovedbygningen, af Grundmur i 3 Fløje i 1 Stokv. med Kvist og Kælder, er opf. 1852; Vestfløjen er genopf. efter en Brand 1894.

Ved Tebstrup ligger et formentligt Voldsted, *Voldhøj*, 12-14 F. højt; der er Spor af Grave mod V., S. og Ø. — Ved Kirken er der en fordums hellig Kilde, *St. Anne Kilde*. — Paa Toppen af *Ejer Bavnehøj* (se S. 215), hvorfra der er en meget vid Udsigt (se *E. Erslev*, Jylland, S. 247), ligger en stærkt ødelagt Gravhøj.

I Slutn. af 17. Aarh. paatænktes det at annektere Ovsted-Taaning til Skanderborg Slotskald, men Bestemmelsen opgaves 1690.

Taaning Sogn, Anneks til Ovsted, omgives af dette og Hylke Sogn, Hjelmslev Hrd. (Skanderup S.), fra hvilket det skilles ved Skanderborg Sø, Taaning Aa og Mos Sø, samt Tyrsting Hrd. (Vorladegaard S.). Kirken, mod N. V., ligger $^{3}/_{4}$ Mil S. V. for Skanderborg og $2^{1}/_{4}$ Mil N. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder ere mod Ø. sandede med Sandunderlag, mod V. muldede med Lerunderlag. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Skanderborg og, mod N. Ø., den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2620 Td. Ld., hvoraf 1048 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 243, Byg 228, Havre 411, Boghvede 18, Frøavl 6, Blands. til Modenhed 86, Grøntf. 10, Kartofler 19, andre Rodfr. 20), Afgræsn. 583, Høslæt, Brak, Eng

m. m. 557, Have 16, Skov 176, Moser 21, Kær og Fælleder 20, Hegn 6, Heder 71, Veje og Byggegr. 122 Td. Kreaturhold 1898: 152 Heste, 646 Stkr. Hornkvæg (deraf 426 Køer), 408 Faar, 353 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 127 Td.; 34 Selvejergde. med 114, 50 Huse med 13 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 432 (1801: 315, 1840: 485, 1860: 552, 1890: 485), boede i 99 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomhed, 322 af Jordbr., 2 af Gartneri, 1 af Fiskeri, 65 af Industri, 7 af Handel, 38 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Taaning* (1451-92: Thørningh) med Kirke, Skole og Pogeskole; *Horndrup*. *Lille-Taaning*, Huse. Hovedgaarden *Havreballegaard* (4 1/2 Td. H., 131 Td. Ld.).

Taaning S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 151. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid (dog med Spor af Overgangsstil), væsentlig af Fraadsten paa Dobbeltsokkel af Granit med Skraakant. Syddøren og den dobbelte Korbue ere bevarede; af Nordd. og enkelte Vinduer ses Spor. Korets østl. Del har en nu tilmuret Dør, gennem hvilken man ad en Vindeltrappe i Sydmuren har kunnet komme op over Korets Bjælkeloft. I den senere Middelalder fik Skibet og Korets vestl. Del Hvælvinger, og Taarn, af Munkesten, og Vaabenhus, af Munkesten og raa Granit, tilføjedes. Altertavle i senere Renæssancestil fra 1613 med et Maleri fra 1852 (Christus) af Lyders i Aarhus. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestol i Renæssancestil fra 1595, skænket af Gaardejer Sti Knudsen; Himlen er fra 1621. Orgelet, fra 1882, er skænket af Gaardejer Niels Jensen Hald. En Trætavle i Taarnet og en Marmortavle i Taarnbuen minde om Legater, der ere skænkede Kirken henh. 1708 og 1897.

Havreballegaard er en ældgammel Gaard, thi alt 1268 gav Uldani Nielsen denne sin Gaard Haffuerballe til Øm Kloster, hvilket Skøde hans Hustru Karen stadfæstede 1269. Endnu 1520 tilhørte H. Klosteret, men 1543 nævnes en Væbner Ove Pedersen af H. Senere hørte den en Tid sammen med Tammestrup (se S. 244); i 19. Aarh. har den været ejet af Sommer, Møller, Kapt. Staal, Frich fra omtr. 1855, efter hvis Død den c. 1875 solgtes for 120,000 Kr. til et Konsortium, som straks solgte den for 128,000 Kr. til Lieutn. v. Deurs; han afhændede den 1885 til G. O. Petersen; 1893 blev den købt for 39,000 Kr. af den nuv. Ejer, C. Sørensen. — Hovedbygningen, af Grundmur, i 2 Stokv., er opf. 1873.

Om Taaning Birk se S. 214.

Hylke Sogn omgives af Taaning, Ovsted, Kattrup og Vedslet Sogne, Hjelmslev Hrd. (Fruering Sogns to adskilte Dele) og Hads Hrd. (Hvilsted S.). Nordgrænsen dannes af Skanderborg Sø, hvoraf en Del hører til Sognet. Kirken, noget nordl., ligger 1/2 Mil S. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandblandede, mest sandede mod N., lerede mod S. Nogen Skov (Hylke Sk., Ustrup Sk., Brørup Sk., Jordbjærggaard Plantage). Gennem Sognet gaar den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 4522 Td. Ld., hvoraf 1832 besaaede (deraf med Hvede 27, Rug 420, Byg 450, Havre 664, Boghvede 5, Blands. til Modenh. 206, Grøntf. 5, Kartofl. 29, andre Rodfr. 24), Afgræsn. 1082, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1086, Have 34, Skov 277, Moser 92, Kær og Fælleder 25, Hegn 7, Veje og Byggegr. 82, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 291 Heste, 1423 Stkr. Hornkvæg (deraf 951 Køer), 695 Faar, 723 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 235 Td.; 52 Selvejergde. med 196, 112 Huse med 37 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 872 (1801: 568, 1840: 861, 1860: 1142, 1890: 987), boede i 204 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 43 levede af immat. Virksomh., 758 af Jordbr., 1 af Gartneri, 4 af Fiskeri, 102 af Industri, 9 af Handel, 8 af Skibsf., 33 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hylke* med Kirke, Præstegd., Skole, Andelsmejeri

og Vandmølle; *Baastrup* med Fattiggaard (opr. 1882, Plads for 29 Lemmer); *Ustrup* med „Hylke“ Jærnbanehpl.; *Brørup* med Skole og Mølle. *Tammestrup-Øde*, Gde. og Huse. *Elbækhus Kro. Ringkloster Skole.* Hovedgaarden *Nissumgaard* har 20 Td. H., 320 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, 2 Skov, Resten Ager. *Ringkloster*, Gd., har $16^7/_8$ Td. H., 312 Td. Ld. (til Ejendommen høre Kalvø og Halvøen Sønderø i Skanderborg Sø, Skanderup S., c. 8 Td. Ld.), hvoraf 72 Eng, 20 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Jordbjærggaard.* Om *Lethenborg*, Gd., se Hvilsted Sogn S. 165.

Hylke S., en egen Sognekommune, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 147. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Fraadsten og raa Granit er anvendt i Vestgavlen. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede, Syddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder tilføjedes Taarn (med Spir) og Vaabenhus, af Munkesten med indblandede Granitkvadre og raa Granit. Samtidig gennembrødes Vestgavlen med en Rundbue ind til Taarnets Underum, og Hvælvinger indbyggedes i Skib og Kor. Et Brudstykke af en middelalderlig Ligsten findes som Trin i Vaabenhuset. Altertavle fra 1878 med et Maleri (Opstandelsen) af A. Fritz i Aarhus. Prædikestol fra 1641. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger og Kors. I Gulvet flere til Dels udslidte Ligsten. I Koret et lille Epitafium over Præsten Laurids Pontoppidan, † 1698, med Hustru og Datter.

I Sognet har ligget *Ring Kloster* (1203: *Rind*), et Nonnekloster formentlig af Benediktinerordenen. Det nævnes første Gang i 1203, men ud over dets Godshist. vides ikke meget om det. Dets Gods laa spredt i Vor, Nim, Vrads, Hjelmslev, Hids og Tørrild Herreder. I Spidsen for Nonnerne stod en Priorisse, medens en Prior — oftest en Aarhuskannik eller en verdslig Adelsmand — forvaltede Godset og sørgede for Nonnernes Underhold. Medens Adelsmanden Jens Kanne var Prior, brændte Klosteret ved Aar 1430, og Jens K. beskyldtes endog for at have paasat Ilden (se Kirkeh. Saml. 4. R. I S. 493 flg.). I Beg. af 16. Aarh. var Rigsr. Niels Clemensen Forstander, senere Knud Henriksen Gyldenstierne, og fra 1529 Kansler Claus Gjordsen. Ved 1532 overdroges Klosteret Mogens Gøye i Forlening, og efter hans Død 1544 fik Herluf Trolle det, paa Hustruen Birg. Gøyes Vegne, i Pant; endnu i dette Aar nævnes Klosterjomfruer. Fr. II indløste Klosteret 1571 fra Birg. Gøye og lagde Godset til Skanderborg Slot. Bygningerne forfaldt efterhaanden; 1650 siges: „Kirken er ganske øde, og findes intet andet deraf end nogle Stykker forfalden Mur, som Chr. IV har foræret til at bygge og forbedre Skanderup Kirke med. Det Hus, som Kornloftet var paa, er aldeles nedfalden og slet borte undt. noget af den søndre Gavl“. Hvad der endnu var tilbage, brændte i Beg. af 18. Aarh., da R. beboedes af Amtm. Jørg. Grabow († 1728), og paa Stedet laa der senere 3 Bøndergaarde med Navnet Ringkl. Den nuv. Gaard er dannet 1824-25 af to sammenkøbte Gaarde ($9^1/_2$ og $7^1/_2$ Td. H.) af Student M. G. Krag, der afhændede den 1832 for 14,800 Rd. til Kmjkr. Arenstorff, som solgte den 1841 for 23,000 Rd. til cand. phil. D. C. A. Andersen; dennes Søn Landbrugskand. C. F. A., den nuv. Ejer, overtog den 1886. Hovedbygningen, der er opf. i Beg. af 19. Aarh., men 1854 forhøjet med et Stokv., ligger delvis paa Klosterets Grund; paa Gaardspladsen, i Haven og Ø. derfor er der ved Gravning fundet Murrester o. a.; ved Kostalden er opgravet Menneskeben. I Hovedbygningen er indmuret en Figursten fra Klosteret. Om en Altertavle fra Kirken se S. 241. En Klokke befaledes 1564 sendt til Horsens Bykirke.

Nissumgaard hørte 1718 (18 Td. H.) til det Skanderborgske Ryttergods; ved Salget 1767 oprettedes den til en Hovedgaard, og ved Auktionen købtes den for 26,000 Rd. af Gehejmeraadinde Rathlou; 1779 ejedes den af Peder Herschend, Inspektør ved Rathlousdal m. m., som 1770 skødede den, Ringkloster og Tammestrup (17) med Bøndergods (15 Td. H.) for 9500 Rd. til Hans Seyersen. Senere lagdes noget af dens Jord under Lethenborg. I 19. Aarh. ejedes den i 64 Aar af O. Christensen, hvis Arvinger solgte den 1895 for 190,000 Kr. til den nuv. Ejer, C. Wolff. — Hovedbygningen, eet Stokv. med Kælder, er opf. 1850.

Den jydske Oprører Niels Brock boede 1350 i *Hylke.* — *Staugaard* i Ustrup

nævnes 1373 og en Gaard *Tykjær* i Brørup 1422 og 1530. — *Jordbjærg* (1258: Hiordberg) tilhørte 1477 Vor Kloster; 1786 blev den for 4950 Rd. skødet af Christen Hansen til Kmjkr., Ritmester Hans Benzon.

Vedslet Sogn, Anneks til Torrild i Hads Hrd., omgives af dette og Hundslund S. i Hads Hrd., Gangsted, Ørridslev, Kattrup og Hylke Sogne samt Hjelmslev Hrd. (Fruering S.). Kirken, mod Ø., ligger 1 Mil S. Ø. for Skanderborg og 2 Mil N. Ø. for Horsens. De højtliggende og bakkede Jorder ere overvejende lermuldede med Lerunderlag, mod N. Ø. sandblandede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Aarhus og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2910 Td. Ld., hvoraf 1308 besaaede (deraf med Hvede 43, Rug 268, Byg 318, Havre 472, Blands. til Modenh. 147, Kartofler 14, andre Rodfr. 44), Afgræsn. 706, Høslæt, Brak m. m. 721, Have 20, Skov 55, Moser 28, Kær og Fælleder 14, Veje og Byggegr. 57 Td. Kreaturhold 1898: 254 Heste, 1055 Stkr. Hornkv. (deraf 666 Køer), 560 Faar, 755 Svin og 46 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 203 Td.; 54 Selvejergde. med 182, 88 Huse med 21 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 760 (1801: 450, 1840: 647, 1860: 773, 1890: 821), boede i 166 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomh., 508 af Jordbr., 6 af Gartneri, 123 af Industri, 14 af Handel, 92 af forsk. Daglejervirks., 40 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vedslet* med Kirke, Skole og Mølle; *Assendrup*, ved Landevejen, med Hospitalet „Elisabeth Dorothea" (oprettet 1788 af Elisab. Falk og hendes Mand, Kammerrd. P. Herschend til Herschendsgave, med Bolig for 4 fattige); *Grumstrup* med Skole, Pogeskole, Andelsmejeri og Mølle. Gaarde: *Kjærsholm*, *Kejlstrup*, *Hedevigslund*.

Vedslet S., en egen Sognekommune, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 155. Lægd. Kirken tilhører Slægthuset Herschendsgave.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, Apsis, opf. samtidig, af raa Granit og Fraadsten uden Sokkel. Korbuen og Norddøren ere bevarede; flere Vinduer ses tilmur. Apsis er skilt fra Koret ved en senere opf. Mur. I den senere Middelalder opførtes det lave Taarn, væsentlig af Munkesten, med fladt Loft i Underrummet, der har Rundbue ind til Skibet; Vaabenhuset, af Munkesten, er vistnok fra s. Tid, ligesom Korhvælvingen; Skibet har beholdt sit flade Loft. Altertavle, Prædikestol (fra 1641) og Stolestader i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Løver og Løvværk.

En halv Fjerdingvej S. Ø. for Kirken ligger en Plads, *Troldkirke*, hvor Kirken efter Sigende skulde have ligget, men Troldene hindrede Opførelsen. Da Pladsen blev ryddet og opdyrket, fandtes der store Granitsten og Murrester af Munkesten.

Kattrup Sogn omgives af Annekserne Ørridslev og Tolstrup samt Ovsted, Hylke og Vedslet Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^1/_4$ Mil S. for Skanderborg og $1^1/_2$ Mil N. N. Ø. for Horsens. De højtliggende, bakkede Jorder ere overvejende sandmuldede og lerede, dels med Sand og Grus, dels med Ler i Underlaget. Nogen Skov (Testrup Sk., Ludvigseje Sk.). Ved Vestgrænsen ligger *Tebstrup Sø*. Østhjørnet berøres af den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2595 Td. Ld., hvoraf 1120 besaaede (deraf med Hvede 70, Rug 184, Byg 274, Havre 473, Blands. til Modenh. 55, Grøntf. 3, Kartofler 8, andre Rodfr. 53), Afgræsn. 580, Høslæt, Brak, Eng m. m. 580, Have 16, Skov 196, Moser 24, Kær og Fælleder 18, Veje og Byggegr. 61 Td. Kreaturhold 1898: 180 Heste, 976 Stkr. Hornkv. (deraf 618 Køer), 295 Faar, 707 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 171 Td.; 35 Selvejergde. med 153, 56 Huse med 18 Td. Hrtk. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 608 (1801: 389, 1840: 569, 1860: 662, 1890: 635), boede i 112 Gaarde og Huse;

Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomh., 389 af Jordbr., 116 af Industri, 11 af Handel, 53 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 31 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kattrup* med Kirke, Præstegd., Fattiggaard (opr. 1882, Plads for 30 Lemmer) og Mølle; *Møballe* med Andelsmejeri; *Overby* med Skole. *Borup Huse. Borupgaard* har $40^5/_8$ Td. H. ($4^1/_2$ i Tolstrup S.), 550 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 11 Tørvemose, 45 Skov, 7 Veje, 10 Gaardspl. og Have, Resten Ager; til Gaarden høre 7 Lejehuse og $^2/_5$ af Tebstrup Sø. *Testrupgaard* har $13^5/_8$ Td. H. (1 Td. i Hylke S.), 223 Td. Ld., hvoraf 13 Eng og Mose, 42 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Frydensborg*, *Bechsminde*, *Overbygd.*, *Møballegd.*, *Ludvigseje*, *Overby-Nedergd.*

Kattrup S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4 Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 152. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (Apsis med profil. Sokkel). Norddøren, et Par Vinduer og Korbuen ere delvis bevarede. Taarnet (Pyramidetag), hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre, raa Granit og Munkesten, ere senere Tilbygninger. I 1850-51 blev Kirken underkastet en betydelig Ombygning (smaa Mursten); bl. a. fik Skib og Kor nye Hvælvinger og Apsis Halvkuppelhvælving. Apsis skilles fra Koret ved en Mur, hvori et Par Døre. Altertavlen er et Maleri (Christus) fra 1896 af N. Pedersen Mols. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer og Løvværk. Prædikestol fra 1601. Paa Stolestaderne Aarst. 1579 og 1766. I Skibets Gulv en slidt Ligsten (med Figurer) over Niels Grøn, Slotsskriver paa Skanderborg Slot, Ejer af Borup og Hoved, † 1612 (han har skænket Prædikestolen), og Hustru Kirsten Nielsdatter.

Store-Borupgaard ejedes 1776 af Købmand i Horsens Jens Overby, fra omtr. 1790 af hans Svigersøn Jens Engerslev, som 1803 solgte den til Kmhr. Chr. Fr. Juul; 1816 solgtes den for 25,000 Rd. til Mikkel Roested, † 1839, hvorefter den ejedes af Sønnen Niels R., som 1852 solgte den for 70,000 Rd. til cand. jur. C. Monbjerg, der 1849 havde købt Lille-Borupgd. for 20,000 Rd. og forenede de to Gaarde. Han solgte 1856 Ejendommen for 105,000 Rd. til J. Lange; 1867 blev den for 160,000 Rd. købt af den nuv. Besidder af Grevsk. Wedellsborg, Grev B. Wedell, der 1896 solgte den til den nuv. Ejer, S. P. Pedersen. — Hovedbygningen, to Stokv., er opf. 1869. — Der skal tidligere have ligget en By *Borup*. Ved Haven har der ligget Stendiger, og der er flere Steder fundet Grundsten til Bygninger.

Testrupgaard ejedes 1705 af Elisab. Krabbe, Enke efter Ritmester Joh. Adolph Restorff, senere af Præsten Mag. Søren Glud, der omkom ved Præstegaardens Brand 1742, derpaa af Enken Elisab. Ochsen († 1745) og Ritmester Joh. Glud, der 1758 skødede den til A. Bjørn til Rask, fra hvem den 1776 ved Aukt. købtes (8, Bøndergods 116, Tiender 56 Td. H.) af Major Beenfeldt til Serridslevgd.

Ørridslev Sogn, Anneks til Kattrup, omgives af dette, det andet Anneks Tolstrup, Nebel, Vær, Søvind, Gangsted og Vedslet Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. Ø. for Horsens og $1^1/_2$ Mil S. for Skanderborg. En Del Skov (Tornebjærg Sk., Hovedsk., Nørresk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Aarhus og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 3145 Td. Ld., hvoraf 1369 besaaede (deraf med Hvede 69, Rug 242, Byg 332, Havre 528, Frøavl 5, Blandsæd til Modenhed 127, Grøntf. 15, Kartofler 6, andre Rodfr. 45), Afgræsning 635, Høslæt, Brak, Eng m. m. 631, Have 22, Skov 319, Moser 12, Kær og Fælleder 59, Veje og Byggegr. 95, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 222 Heste, 1034 Stkr. Hornkv. (deraf 695 Køer), 342 Faar, 1042 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 251 Td.; 53 Selvejergde. med 232, 103 Huse med 19 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1116 (1801: 428, 1840: 605, 1860: 747, 1890: 1006), boede i 199 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 80 levede af immat. Virksomh., 447 af Jordbr., 3 af Gartneri, 197 af Industri, 83 af Handel, 136 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 17 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ørridslev* med Kirke og Skole; *Tvingstrup*, ved Landevejen, med Skole, Mølle, Andelsmejeri, Kro, Jærnbane- og Telegrafst.; *Ørskov* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1886) og Mølle; *Hovedgaard-Stationsby* (Over- og Neder-H.), ved Landevejen, med Skole, Realskole (opr. 1901), Lægebolig, Teglværk, flere Købmandshdlr. og Haandværkere, Kro, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition. *Ørskovgaard* har $17^1/_8$ Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, Resten Ager; 1 Hus og Fiskeavl. *Cathrinelund* har $16^3/_8$ Td. H., 198 Td. Ld., hvoraf 22 Skov, Resten Ager. *Store-Hovedgaard* har 13 Td. H., 176 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 18 Skov og Have, Resten Ager. Den tidligere Ørridslevgaard er 1887 delt i to Gaarde: *Ørridslevgaard*, med $9^1/_2$ Td. H., c. 100 Td. Ld., hvoraf 5 Skov, Resten Ager (2 Lejehuse), og *Havgaard*, med $18^5/_8$ Td. H., c. 185 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, Resten Ager (2 Lejehuse). Andre Gaarde: *Hovedkro*, *Fruenshave*, *Vennebo*, m. fl.

Ørridslev S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 157. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. Korbuen er bevaret, Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarn (ikke i indv. Forbindelse med Skibet) og Vaabenhus, begge af Munkesten, opførtes. Ny Altertavle med et Maleri (Christus i Getsemane) af Th. Jensen fra 1867; Alterstagerne ere givne 1596 af Niels Grøn i Borup for hans Faders Jens Grøn i Hoved og Moder Ane Nielsdatters Begravelse i Altergulvet. Romansk Granitdøbefont af sjælden Form. Prædikestol i Barokstil. I Vaabenhuset en Ligsten over en Ejer af Hoved, Christen Mortensen Frost, † 1638, og Hustru. Ved en indv. Restauration 1901 istandsattes nogle gamle Kalkdekorationer paa Hvælvingerne.

Hovedgaard var oprindl. en By eller Samling af Gaarde ved Navn *Hoved*. 1417 solgte Joh. Gundesen sin Gaard og Enemærke i Hoffuit til Mikkel Olufsen, hvis Søn Eske Mikkelsen 1453 solgte sin Andel i H. til Søren Jensen. Dennes Søn Niels Sørensen Juul udkøbte 1457 sine Brødre og ligeledes Mikkel Olufsens øvrige Arvinger, og hans Søn Søren Juul ejede siden H. ind i det flg. Aarh. Se videre under Kattrup og Ørridslev Kirker. 1769 var den Bondegaard ($9^1/_2$ Td. H.) under Tammestrup; 1775 ejedes den af Oberst Fr. Chrf. Grev Trampe, hvis Enke skødede den ($9^1/_2$, Tiender 36 Td. H.) til Sønnen Kmhr., Grev Jørgen Ditl. Trampe, efter hvem den paa Aukt. 1786 købtes for 11,841 Rd. af Kmjkr. Wormskjold. Nuv. Ejer er Hartvig Hartvigsen.

I Ørskov har ligget et Tinghus, hvis Rest nedbrødes i 1. Halvdel af 19. Aarh.

Tolstrup Sogn, Anneks til Kattrup, omgives af dette og det andet Anneks Ørridslev, Nebel, Hansted, Lundum, Østbirk og Ovsted Sogne. Kirken, mod S. Ø., ligger 1 Mil N. N. Ø. for Horsens og $1^1/_2$ Mil S. S. V. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandmuldede, dels med Sand og Grus, dels med Ler til Underlag. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Skanderborg.

Fladeindholdet 1896: 1994 Td. Ld., hvoraf 978 besaaede (deraf med Hvede 17, Rug 193, Byg 237, Havre 310, Blandsæd til Modenhed 143, Grøntf. 31, Kartofler 10, andre Rodfr. 36), Afgræsn. 464, Høslæt, Brak, Eng m. m. 442, Have 16, Skov 25, Moser 14, Kær og Fælleder 13, Veje og Byggegr. 41 Td. Kreaturhold 1898: 167 Heste, 714 Stkr. Hornkv. (deraf 476 Køer), 264 Faar, 445 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 156 Td.; 40 Selvejergde. med 138, 71 Huse med 18 Td. Hrtk. og 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 731 (1801: 342, 1840: 584, 1860: 701, 1890: 765), boede i 143 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 114 levede af immat. Virksomhed, 397 af Jordbr., 155 af Industri, 10 af Handel, 58 af forsk. Daglejervirksomh., 19 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tolstrup* med Kirke og Vandmølle; *Gjedved*, ved

Landevejen, med Skole, Kapellanbolig, privat Seminarium, Forsamlingshus (opf. 1901), Maltgøreri, Bryggeri, Bageri, Mølle, Vandmølle og Andelsmejeri; *Eldrup. Lille-Gjedved*, Gde. og Huse; *Tammestrup*, Gde. *Gjedvedgaard* (11 Td. H., 120 Td. Ld.); *Overholm*, Gd.

Tolstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 4. Udskrivningskr.' 153. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Fraadsten paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Halvsøjler, er bevaret, Nordd. og nogle Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten, opførtes. I ny Tid er hele Kirken undergaaet betydelige Ombygninger, sidst 1899, da bl. a. Hvælvingerne i Skibet erstattedes med Bjælkeloft (Arkitekt: Estrup). Paa Taarnet staar: BHS—GDB, 1767 og i Fløjen: 1707. Ny Altertavle med et Egetræsrelief (Christus med et Barn) af Billedhugger V. Fjeldskov. Den gl. Altertavle med et Maleri (Ecce homo) er ophængt i Taarnrummet. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil, restaur. c. 1870 og prydet med Billeder af Evangelisterne, af Fjeldskov. I Skibets Vestende et Pulpitur. Over Korbuen et lille Krucifiks. Klokken, med Indskrift i Minuskler, er fra 1430.

I Gjedved oprettedes 1854 af et Aktieselskab en Folkehøjskole med Politikeren Lucianus Kofod som Forstander; 1859 blev den købt af nuv. Landstingsmd. L. P. Bojsen. Med Højskolen var i nogle Aar forenet en Friskole, og $^1/_{10}$ 1862 aabnedes tillige Seminariet, som efterhaanden fik saa stor Tilgang, at Højskolen nedlagdes 1881 (se *Jensen-Lyngbye*, G. Højskole og Seminarium, Næstved 1888).

Ved Gjedved har der været en hellig Kilde.

Lundum Sogn omgives af Annekset Hansted, Tolstrup og Østbirk Sogne samt Nim Hrd. (Tamdrup S.), fra hvilket det skilles ved Hansted Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over 1 Mil N. V. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder ere dels muldede med Lerunderlag, dels sandede og sandmuldede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Vorvads Bro ved Gudenaa og Horsens-Bryrup Banen.

Fladeindholdet 1896: 1906 Td. Ld., hvoraf 826 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 181, Byg 166, Havre 351, Blandsæd til Modenh. 85, Grøntf. 10, Kartofler 15, andre Rodfr. 12), Afgræsn. 336, Høslæt, Brak, Eng m. m. 473, Have 17, Skov 81, Moser 104, Kær og Fælleder 15, Heder 3, Veje og Byggegr. 47, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 119 Heste, 537 Stkr. Hornkv. (deraf 349 Køer), 274 Faar, 355 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 117 Td.; 20 Selvejergde. med 102, 58 Huse med 14 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 415 (1801: 275, 1840: 475, 1860: 495, 1890: 467), boede i 91 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomhed, 299 af Jordbr., 110 af Industri, 3 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lundum* med Kirke, Præstegd., Teglværk, 2 Vandmøller, Jærnbane- og Telegrafst.; *Lundumskov* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1889). *Ødekirkehuse. Dagmarsgaard* har 12 Td. H., 140 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 8 Skov, Resten Ager. *Stenkjær*, Gd. ($10^1/_2$ Td. H.). *Lottedal*, Gd.; *Valdemarsgaard.*

Lundum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 158. Lægd. Kirken tilhører Hansted Hospital.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Fraadsten paa Sokkel med Skraakant.

Norddøren og flere Vinduer ere bevarede; Syddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving (Skibet har en langt yngre Træhvælv.), og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue (oprindl. Rundbue) ind til Skibet, opførtes af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset, af Munkesten, er yngre. 1886 tilbyggedes et Trappetaarn af store røde Mursten i Munkeskifte paa Granitsokkel. Altertavle i Renæssancestil med en Gravure (Christus velsigner Menigheden) af Billedhugger Fjeldskov. Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Gammelt Krucifiks.
Ved Lundum er der fredlyst et smukt firsidet Dyssekammer, det eneste endnu bevarede i Herredet.

Hansted Sogn, Anneks til Lundum, omgives af dette, Tolstrup og Nebel Sogne, den fra Horsens Fjord indskydende Vig Nordstrand, Horsens Købstadsjorder, Vejle Amt (Hatting Hrd.) og Nim Hrd. (Tamdrup S.). Sydvestgrænsen dannes af Hansted Aa, som falder i Nordstrand. Kirken, mod S., ligger henved $^1/_2$ Mil N. for Horsens. De mod N. noget højtliggende og bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere overvejende lermuldede, mod S. og V. sandede og sandblandede. Hansted Skov. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Aarhus og Skanderborg samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 4088 Td. Ld., hvoraf 1803 besaaede (deraf med Hvede 44, Rug 325, Byg 417, Havre 723, Frøavl 12, Blandsæd til Modenh. 178, Grøntf. 17, Kartofler 23, andre Rodfr. 63), Afgræsn. 738, Høslæt, Brak, Eng m. m. 880, Have 31, Skov 305, Moser 160, Kær og Fælleder 66, Flyvesand m. v. 9, Veje og Byggegr. 83, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 292 Heste, 1330 Stkr. Hornkv. (deraf 860 Køer), 671 Faar, 626 Svin og 34 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 315 Td.; 63 Selvejergde. med 292, 84 Huse med 23 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1096 (1801: 627, 1840: 794, 1860: 838, 1890: 1209), boede i 193 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 36 levede af immat. Virksomh., 690 af Jordbr., 2 af Gartneri, 238 af Industri, 16 af Handel, 127 af forsk. Daglejervirks., 85 af deres Midler, 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hansted*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Hansted Hospital (se ndfr.), Teglværk og Kalkbrænderi; *Egebjærg*, ved Landevejen, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1887), Andelsmejeri (Egedal) og Horsens Vandværk (se S. 74); *Raadved* med Skole. Hovedgaarden *Hanstedgaard* har $20^3/_8$ Td. H., 220 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, Resten Ager; desuden hører til Ejendommen Hansted Skov ($2^3/_8$ Td. H., 114 Td. Ld.) med Skovfogedsted (28 Td. Ld.). *Egebjærggaard* har 15 Td. H., $200^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 17 Skov, 8 Tørvejord, $5^1/_2$ Gaardspl. og Have, Resten Ager. *Raadved-Kjærsgaard* har $13^3/_4$ Td. H., 233 Td. Ld. (40 i Lundum S.), hvoraf 35 Eng, c. 50 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Petersholm*, Gd., har $12^1/_2$ Td. H., 171 Td. Ld., hvoraf 11 Eng og Mose, Resten Ager; 1 Hus. *Kannerupgde. Brandbjærglund*, Gd.

Hansted S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 154. Lægd. Kirken tilhører Hansted Hospital.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Fraadsten. Syddøren og flere Vinduer ses tilmurede; Norddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder fik Skib, Kor og Apsis Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, opførtes af Munkesten (senere ombygget). Et Trappetaarn, mod N., er opf. 1873; Vaabenhuset, i Spidsbuestil, er fra Nutiden. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Nadveren), restaur. 1894. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer og Løvværk. Prædikestol i Renæssancestil. I Vaabenhuset tre romanske Ligsten (se *Løffler*, Gravst. Pl. VI) og en Ligsten over Forpagter paa Hansted Hovgd. Oluf Pedersen Mandix, † 1697, og Hustru. I Skibet Epitafium over Anders Jensen Thonbo † 1697, og Hustru. En Korskranke, fra 1721, er opsat ved

Skibets Nordmur. I Taarnrummet Pulpitur med Orgel. Under Koret er der en Begravelse med 11 Kister med Lig bl. af ovenn. Thonbo og Hustru samt Købmd. Laurs Eriksen Riber og Hustru. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Hanstedgaard nævnes i Vald. Jrdb. som Krongods; siden maa den have tilhørt Rane Jonsen, med hvis Gods den kom til Kronen, som 1585 mageskiftede den (Hansted Hovgd.) og meget andet Gods til Kjeld Brockenhuus. Efter hans Død 1616 ejedes den af Enken Edel Ulfeld, † 1633, Sønnen Joh. B., † 1648, hvis Enke Helvig Bille ægtede Henning Pogwisch. Hans Stifsøn Erik Brockenhuus maatte sælge den. 1684 skødede Arvingerne efter Peder Hansen H. (25) og Gods (i alt 198 Td. H.) for 20 Rd. pr. Td. H. til Borger i Horsens Anders Jensen Thonbo († 1697), hvis Enke Dorthe Hansdatter Lotterup († 1711), efter at have mistet sin sidste Søn 1704, 1705 skænkede Gaard og Gods til det af hende i Hansted By oprettede Hospital for 24 fattige, gamle husarme og vanføre Mennesker (Fundats af $^{12}/_{5}$ 1705, Testamente af $^{10}/_{5}$ 1710). Senere er Stiftelsen udvidet, sidst ved Fundats af $^{10}/_{10}$ 1870. I Stiftelsen optages nu 60 trængende (Folk fra det tidligere Hanstedgaards Gods have Forret, men i øvrigt kan Optagelse ske uden Hensyn til Hjemsted), hvoraf 24 Mænd og 36 Kvinder, som faa Husly, Kost, Lys, Varme, Lægehjælp og Medicin; desuden ydes uden for Stiftelsen aarl. Understøttelse til 350 trængende, nemlig 200 Kr. til 75, 100 Kr. til 125 og 50 Kr. til 150. Stiftelsen, der foruden Hovedgaarden ejer Hansted og Lundum Sognes Kirke- og Kvægtiender samt Kongetienden af 5 Sogne i Viborg Amt, bestyres under Stiftamtmandens og Biskoppens Direktion og Herredsfogdens og Sognepræstens Inspektion af en Forstander. Dens Kapital udgjorde ved Udg. af 1901 1,262,511 Kr. — Hospitalsbygningen, der ligger ved Kirken ud til Landevejen, er opf. 1712, ombygget 1867—68 og udvidet 1881—82 ved Paabygning af et Stokv.; den bestaar af en Hovedfløj i 2 Stokv. og to Sidefløje i 1 Stokv., alt af Grundmur, med Kælder under Hovedfløjen; i Bygningen findes Bolig for de 60 Lemmer og for Økonomen, samt en fælles Forsamlingsstue, to Sygestuer, en Ligstue og, i den sydl. Ende af Hovedfløjen, et lille Kapel, hvori der holdes Morgen- og Aftenandagt (Forstanderen bor i Horsens). Hovedbygningen paa Hanstedgaard, der er bortforpagtet, er opf. 1694 af Thonbo og bestaar af en Hovedfløj og to Sidefløje, alle i 1 Stokv. af Grundmur.

Niels Jonsen af „*Roduighgaard*“ forpligtede sig 1355 til at sælge sin Gaard i Hansted til Munkene i Vor Kloster; 1396 blev Gaarden Raadved (Rødwigh) tildømt Kronen. Endnu 1578 solgte en Niels Jonsen i „Raadue“ denne sin Gaard til Kronen, men da var Raadved en By.

Ved Hansted staar en 1901 rejst Mindesten om en Jernbaneulykke $^{26}/_{12}$ 1876. I Hansted Skov er der fredlyst 10 smukke Gravhøje.

Vær Sogn, det sydligste i Herredet, omgives af Annekset Nebel, Ørridslev og Søvind Sogne samt Horsens Fjord, fra hvilken *Stensballesund* fører ind til Nordstrand og skiller Sognet fra Horsens Købstadsjorder. Kirken, mod N. V., ligger $^{3}/_{4}$ Mil Ø. N. Ø. for Horsens. De for en Del højtliggende og bakkede Jorder (Kraghøj, 233 F., 73 M.) ere mod N. sandede og sandmuldede, mod S. lermuldede med Lerunderlag. En Del Skov (Lykkesk., Kjærsk., Brakørsk., Elbæk Sk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens over Odder til Aarhus, der ad Sundbro fører over Stensballesund.

Fladeindholdet 1896: 2836 Td. Ld., hvoraf 1124 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 272, Byg 293, Havre 321, Frøavl 6, Blands. til Modenhed 179, Grøntf. 10, Kartofler 10, andre Rodfrugter 26), Afgræsn. 517, Høslæt, Brak, Eng m. m. 667, Have 48, Skov 417, Kær og Fælleder 4, Veje og Byggegr. 49, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 210 Heste, 886 Stkr. Hornkv. (deraf 590 Køer), 426 Faar, 713 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 223 Td.; 56 Selvejergde. med 205, 95 Huse med 18 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 769 (1801: 585, 1840: 654, 1860: 721, 1890: 854), boede i 171 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 32 levede af immat. Virksomhed, 537 af Jordbrug, 7 af Gartneri, 8 af Fiskeri, 154 af Industri, 18 af Handel, 59 af forsk. Daglejervirks., 28 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet *Vær Kirke* (1340: Were) med Præstegaard ved den lille Vær Sø (8 Td. Ld.), og Byerne: *Stensballe*, ved Landevejen, med stor

Havedyrkning, Skole, Forsamlingshus (opf. 1888) og Restauration; *Haldrup*, ved Landevejen, med Skole og Forsamlingshus (opf. 1887); *Meldrup*; *Blirup*. *Værholm*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Stensballegaard*, under Stamhuset af s. Navn*), har $52^7/_8$ Td. A. og E. Hrtk. og $3^1/_8$ Td. Skovsk., 855 Td. Ld., hvoraf 46 Eng, 400 Skov, Resten Ager; til Gaarden hører et Mejeri, desuden Skabelund Skov i Hundslund Sogn (ca. $5^1/_2$ Td. H., 125 Td. Ld.) og Øen Vaarsø med Vaarsø Kalv i Horsens Fjord, Søvind Sogn ($7^7/_8$ Td. H., ca. 100 Td. Ld.). *Hessellund*, Teglværk.

Griffenfelds Kapel i Vær Kirke (hans Kiste i Forgrunden til højre).

Vær S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistrikt, 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskreds samt 4. Udskrivningskr.' 145. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Stensballegd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og en Tilbygning mod N. Skib og Kor ere opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, men senere meget ombyggede med Mursten. Taarn (med Spir), Vaabenhus og Tilbygning, med Opgang til Herskabsstolen, ere senere, af Mursten. I den senere Middelalder er Koret blevet hvælvet; Skibet har fladt Bjælkeloft (malet som Kassetter). Taarnrummet, med Tøndehvælving og Rundbue ind til Skibet, er Gravkapel; paa en Tavle over Døren staar: „Her lagdes Kragh og Griffenfeld og her hædres dansk Blod og Dyd af Efterslægten“. Altertavle, opsat 1699 af Baronesse Krag, med et Maleri (Christus i Getsemane) af F. Storch fra 1873. Romansk Granitdøbefont med Relieffer. Prædikestol fra 1587 med Rosenkrantzernes Vaaben. I Skibet

*) Til *Stamhuset Stensballegaard* høre $226^1/_2$ Td. H., deraf fri Jord $64^1/_2$, indtaget til Skov 5, Bøndergods $^1/_8$, Kirke- og Kongetiende 156 Td.; i Bankaktier 6400 Kr., i Fideikommiskapitaler c. 435,000 Kr. samt de Stamhusets Kirker tilhørendè Midler, 7000 Kr.

tre Pulpiturer med Malerier. Ligsten med Portrætfig. over Folmer Rosenkrantz til Stensballegd. († 1586), Hustru Fru Margr. Gyldenstierne til Tim († 1581) og to Sønner. Malmlysekrone, skænket 1695 af Baron F. Krag og Charl. Am. Griffenfeld. Epitafium over Præsten Jens Pedersen Bai († 1687) og to Hustruer, med Portr. og Aarst. 1678 og 1681. I Kapellet findes tre Trækister med Ligene af Rigskansler Peder Griffenfeld, † 1699, Charl. Am. Griffenfeld, † 1703, og hendes Mand Baron Fr. Krag, † 1728, og Epitafium med Portrætmedaillon af Marmor over sidstnævnte. Paa Griffenfelds Kiste findes en dobbelt Metalplade; paa den øverste staar en kort Indskr.; den dækker over den anden, paa hvilken en lang, sympatetisk Indskr. om hans sørgelige Skæbne osv. I Kælderen under Skibet ere begravne 1) Griffenfelds Hustru Cathr. Nansen, † 1672, 2) Fr. Krags 3. Hustru Edele, † 1751, 3) Frk. Charl. Am. Krag, 4) Frk. Vibeke Cathrine Krag, samt flere af den Kragske Familie.

Stensballegaard ejedes 1341 og 1361 af Truels Jensen (Benderup), 1386 og 1411 af Sønnen Hr. Jep Truelsen, 1420 af en Fru Johanne, 1452 af Hr. Timme Nielsen (Rosenkrantz), † c. 1457, derefter af hans Søn Hr. Niels Timmesen († c. 1485), dennes Enke Fru Inger Gyldenstierne, Sønnen Axel Nielsen († 1551), dennes Søn Folmer († 1586). Efter Sønnen Gert Rosenkrantz's barnløse Død 1600 kom S. til hans Enke Anne Friis, derefter til hans Søster Birgitte Rosenkrantz's Dattersøn Chrf. Pachs († 1651). Hans Enke Hilleborg Bille solgte 1655 S. og Værholm til Jmfr. Dorte Galde, men denne Handel maa være gaaet tilbage, thi 1661 solgte Fru Hilleborg den til Rentemester Henrik Müller; fra ham er den vistnok kommen til Peder Griffenfeld, hvis Datter ved sit Giftermaal 1690 bragte den til Baron Fr. Krag († 1728); hans Døtre Vibeke Cathr. († 1755) og Charl. Am. Krag († 1771) oprettede $^{3}/_{11}$ 1748 ifl. Faderens Testam. S. til Stamhus (S. 62. Værholm 14, Bøndergods 274, Tiender 88, Endelave 146, samt Tiender 18), der tilfaldt deres afdøde Søster Ide Helle Margrethes Søn Baron Jens Juel-Vind til Juellinge († 1776), der ved den Lejlighed forenede Kragernes Navn og Vaaben med sit eget; han tiltraadte det efter Søstrenes Død paa den Betingelse, at det ikke maatte forenes med Juellinge, saalænge der er flere Sønner, men skal være et Secundogenitur. Den næste Besidder var Sønnen, Kmhr. og Generalmajor Jens Baron Krag-Juel-Vind, der forenede Stamhuset Sæbygaard (se IV S. 101) med det og 1807 føjede Navnet Arenfeldt til sit eget; men heller ikke dette Stamhus maatte forenes med Stensballegd., saa længe der var flere Børn, og da han døde 1855, fulgte derfor hans ældste Søn, Major Jens Holger Baron Krag-Juel-Vind-Arenfeldt, † 1858, dennes Broder, Baron T. S. K.-J.-V.-A., † 1866, den tredje Broder Baron Preben K.-J.-V.-A., † 1867, derefter Gehejmer. E. Lensgreve Krag-Juel-Vind-Frijs til Frijsenborg, † 1896; nuv. Besidder er hans Søn, M. C. Greve Krag-Juel-Vind-Frijs til Frijsenborg. — Hovedbygningen, der ligger smukt ved Fjorden (Gravene ere nu tilkastede), bestaar af 3 Fløje af Grundmur, hvoraf Hovedfløjen er i to, Sidefløjene i 1 Stokv.; den er væsentlig opf. 1692-94 af Fr. Krag; paa en af Sidefløjene staar en Sten med Indskrift om, at Folmer Rosenkrantz 1582 ombyggede den tidligere Bygning; maaske stammer denne Fløj fra hans Tid. Den store Have er til Dels i gammel Stil med stive Hække og store Alleer.

Værholm (maaske den Gaard Værlefholm, som Peder Munk og Thorsten i Hinge 1337 solgte til Ebbe Galt) var 1485 en Bondegaard, som tidligere havde tilhørt Kronen, men da ved et Mageskifte med Kong Hans kom til Rosenkrantzerne og forbandtes med Stensballegd.; 100 Aar efter blev den oprettet til Hovedgaard, da den ved Skiftet efter Folmer Rosenkrantz tilfaldt hans Datter Birgitte R., g. m. Claus Nielsen Glambek til Rask († 1591), derefter Datteren Sidsel, gift med Morten Pachs; hun solgte den 1648 til Chrf. Pachs til Stensballegd., hvis Enke Hilleborg Bille (efter at en Handel 1655 med Jmfr. Dorte Galde var strandet) 1656 solgte den til Jmfr. Dorte Urne. Senere er den vistnok kommen i Rentemester Henr. Müllers Eje, thi 1685 ejedes den (som Arv efter Müller?) af Johs. Fincke til Skullerupholm, i hvilket Aar Borgmester Jørgen Nielsen, Kbh., fik Indførsel i den (30 Td. H.), og 1691 overdrog Thom. Finckes Enke Drude Müller, Johs. Fincke og Frants Müller for Gæld V. til Fr. Krag til Stensballegd.; ved Stamhusets Oprettelse 1748 hørte V. (fri Sædegaardstakst 14 Td. H.) til det; 1772 var Bygningen nedbrudt.

Nebel Sogn, Anneks til Vær, omgives af dette, Ørridslev, Tolstrup og Hansted Sogne, samt Nordstrand. Kirken, mod V., ligger $^{1}/_{2}$ Mil Ø. N. Ø. for Horsens. De bakkede og især i den nordl. Del højtliggende Jorder ere

muldlerede med Lerunderlag. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Aarhus og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2395 Td. Ld., hvoraf 1124 besaaede (deraf med Hvede 40, Rug 216, Byg 274, Havre 458, Blandsæd til Modenhed 87, Grøntf. 12, Kartofler 6, andre Rodfr. 32), Afgræsn. 493, Høslæt, Brak, Eng m. m. 588, Have 27, Skov 97, Moser 4, Kær og Fælleder 7, Hegn 5, Veje og Byggegr. 46, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 183 Heste, 848 Stkr. Hornkv. (deraf 602 Køer), 281 Faar, 561 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 205 Td.; 43 Selvejergde. med 185 og 49 Huse med 20 Td. Hrtk., 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 551 (1801: 343, 1840: 520, 1860: 630, 1890: 566), boede i 109 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 394 af Jordbrug, 70 af Industri, 2 af Handel, 56 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nebel*; *Serridslev*, ved Landevejen, med Kirke og Skole; *Bleld* med Skole. *Vesterskov*, Gd. og Huse. Hovedgaarden *Serridslevgaard* har $39^3/_4$ Td. H. (deraf 5 i Kattrup-Tolstrup-Ørridslev Komm.), 469 Td. Ld., hvoraf 62 Skov, Have og Gaardspl., Resten Ager; til Gaarden høre 1 Vandmølle og 7 Lejehuse, tils. c. 5 Td. H., 56 Td. Ld.

Nebel S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Landstings- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr. 156. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Stensballegd.

Kirken er opf. af Stamhuset Stensballegd. 1878 i Stedet for den nedbrudte Nebel Kirke (kun Vaabenhuset, benyttet som Ligkapel, staar tilbage) i gotisk Stil af røde Sten paa Granitsokkel (Arkit.: Ingeniør Clausen, Horsens) og bestaar af Skib og Kor ud i eet med tresidet Afslutn. mod Ø. samt Taarn med Spir mod V.; Taarnets Underrum er Forhal. Kirken har dels aaben Tagkonstruktion, dels Bjælkeloft; stor Spidsbue mellem Kor og Korafslutn. Altertavle og Alterbord, i rig Barokstil, ere fra den gamle Kirke, skænkede 1656 af Henr. Mund og Hustru, med et Maleri (Christus i Emaus) af F. Storch fra 1874 (det ældre Alterbill., Nadveren, hænger i Præstens Kammer). Det øvrige Inventar er nyt. Romansk Granitdøbefont med Relieffer. Smuk 18-armet Messinglysekrone (skal være fra Bergens „Tyskekirke"), skænket af Grev Frijs.

Serridslevgaard skænkedes 1424 til Maribo Kloster af Karine Clausdatter Krumpen og var derefter 1433 bortlejet til Poul Nielsen, 1469 til Peder Andersen, 1518 og 1564 til Søren Mund, hvis Søn Claus 1599 tilbyttede sig Ejendomsret til Gaarden af Maribo Kloster mod Vorninggd. i Hillerslev (se IV S. 237). Hans Enke Kirsten Harbou ægtede Niels Munk, der 1615 skrev sig til S., men siden kom Gaarden til dennes Stifsøn Henrik Mund († 1675), hvis Enke Birgitte Mormand 1682 skødede S. og noget Gods (9, i alt 92 Td. H.) til Jens Mikkelsen Mule; derefter ejedes S. af Kancelliassessor Henrik Mule († 1742), hans Enke Maren Høstmark, hendes 2. Mand Kancellir. Fr. Lautrup, der 1749 skødede S. (19, 13 og 229 Td. H.) til Etatsr. Gerh. Lichtenberg til Engelsholm, hvis Enke Bodil Hofgaard 1768 skødede S. (19, ufri Jord 7, Tiender 87, Bøndergods 361 Td. H.) til sin Svigersøn Major Fr. L. Chr. Beenfeldt († 1801, bekendt fra „den jydske Proprietærfejde"), og hans Enke solgte den for 140,000 Rd. til Generalkrigskommissær Chrf. Dahl; 1825 solgtes den ved Auktion til Majorinde Gersdorff († 1842), og efter Datteren Sophie Charl. G.'s Død solgtes den 1882 ved Aukt. for 441,500 Kr. til H. C. Brodersen fra Flensborg, hvis Dødsbo nu ejer den. — Hovedbygningen, af Grundmur i 3 Fløje, 1 Stokv. med høj Kælder, er opf. 1777 (Vaaben samt Aarst. staar over Døren).

Gangsted Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Søvind, Ørridslev og Vedslet Sogne samt Hads Hrd. (Hundslund S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over $1^1/_2$ Mil N. Ø. for Horsens og ligesaa langt S. Ø. for Skanderborg. De højtliggende, ujævne Jorder (Møgelbjærg, 323 F., $101,_5$ M.) ere mere eller mindre lerede med Lerunderlag.

Fladeindholdet 1896: 1823 Td. Ld., hvoraf 869 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 183, Byg 223, Havre 369, Blands. til Modenh. 43, Grøntf. 4, Kartofler 5, andre

Rodfr. 37), Afgræsn. 409, Høslæt, Brak, Eng m. m. 406, Have 18, Skov 69, Moser 16, Veje og Byggegr. 34 Td. Kreaturhold 1898: 156 Heste, 642 Stkr. Hornkvæg (deraf 454 Køer), 310 Faar, 463 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 141 Td.; 33 Selvejergde. med 131, 37 Huse med 10 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 389 (1801: 260, 1840: 351, 1860: 403, 1890: 413), boede i 84 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomh., 250 af Jordbr., 57 af Industri, 13 af Handel, 42 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gangsted* med Kirke, Skole og Sparekasse for G.-Søvind Sogne (opr. 1875; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 83,016 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2089 Kr., Antal af Konti 336): *Elbæk* med Præstegd., Friskole og Folkehøjskole (opr. 1894); *Aggestrup*; *Ballebo*. *Krørup*, Gde. og Huse. *Gangsted-Bjærge*, Huse.

Gangsted S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 149. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede; Syddøren anvendes endnu. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, og Taarnet (med Pyramidetag), hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, opførtes af Granitkvadre og Munkesten (i Fløjen: ISCMI. 1782). Vaabenhuset, af raa Granit og Bindingsværk, er ogsaa senere. Altertavle i Barokstil med Snitværk (Moses, Christus m. m.) og et nyt Maleri (Kopi af C. Blochs Julenat). Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Nyere Prædikestol. Mindetavler over faldne i Krigen 1864 samt over Bertel Fædder og Laurits Friis, † 1699, med deres Hustru Gedske Lucasd., † 1705.

Per Hvid i *Agistrup* nævnes 1463. — Niels Munk i *Ballebo* 1455 førte Slægten Juuls Vaaben.

Søvind Sogn, Anneks til Gangsted, omgives af dette, Ørridslev og Vær Sogne, Horsens Fjord og Hads Hrd. (Hundslund S.). Kirken, mod S. Ø., ligger 1 1/4 Mil Ø. N. Ø. for Horsens. De mod N. noget højtliggende, ujævne Jorder ere mod N. lermuldede med Lerunderlag, mod S. lettere og til Dels sandede. En Del Skov. Til Sognet hører Øen *Vaarsø* (med Vaarsø Kalv og Langeøer) i Fjorden, c. 100 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens over Odder til Aarhus og Horsens-Odder Banen.

Fladeindholdet 1896: 4002 Td. Ld., hvoraf 1882 besaaede (deraf med Hvede 26, Rug 389, Byg 445, Havre 677, Blandsæd til Modenh. 211, Grøntf. 12, Kartofler 22, andre Rodfr. 99), Afgræsning 719, Høslæt, Brak, Eng m. m. 905, Have 50, Skov 332, Moser 23, Kær og Fælleder 13, Hegn 4, Veje og Byggegr. 70, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 319 Heste, 1356 Stkr. Hornkv. (deraf 948 Køer), 587 Faar, 1291 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 294 Td.; 74 Selvejergde. med 262, 127 Huse med 32 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1096 (1801: 572, 1840: 743, 1860: 931, 1890: 1084), boede i 243 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomhed, 636 af Jordbr., 15 af Gartneri, 2 af Fiskeri, 202 af Industri, 25 af Handel, 134 af forsk. Daglejervirks., 49 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Søvind*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus, Jærnbanest., Kro og Andelsmejeri; *Brigsted* med Forskole; *Toftum*; *Ørbæk*; *Aas* med Skole og Forsamlingshus. Hovedgaarden *Tyrrestrup* har 36 3/8 Td. A. og E. Hrtk., 3 7/8 Td. Skovsk., 579 Td. Ld., hvoraf 20 Eng og Mose, 139 Skov, 12 Have og Gaardspl., Resten Ager; 4 Lejehuse. Andre Gaarde: *Torupvolde*, med Jærnbanehpl., *Grotkjær*, *Reballegd.*, *Hedegd.*, *Glibinggd.* med Mølle. Paa *Vaarsø* (se S. 253) en Skovfogedbolig.

Søvind S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 148. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (og enkelte Fraadsten) paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede; Syddøren, delvis ødelagt, benyttes endnu. Korgavlen er ombygget i Renæssancetiden. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, opførtes af Munkesten. Vaabenhuset, af raa Granit, er ligeledes yngre. Et af Gjord Pedersen Galt opf. Gravkapel ved Korets Sydside, med 9 Kister, blev nedbrudt ved Midten af 18. Aarh. af Hans Juul. Altertavle i Barokstil, med Snitværk (Moses og Christus) og et Maleri (Nadveren), er skænket 1723 af Major Chr. C. Müller til Tyrrestrup og Hustru, Anne Lasson. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Barokstil fra 1675. Ligsten (med legemsstore Figurer, se Saml. til j. Hist. IV S. 47) over 1) Peder Ebbesen Galt († 1548) med Hustru Ingeborg Gjordsdatter Drefeld († 1551) og Søn Mogens Galt († 1575) samt 2) over Rasmus Knudsen til Vaarsø, † 1608. Mindetavler over faldne i de slesvigske Krige og over Hans Christensen Juul til Tyrrestrup, † 1769, og Hustru (begr. under Alteret).

Tyrrestrup ejedes 1438 af Anders Hop, men kom siden til Slægten Galt, formodentlig til Mogens Ebbesen, † 1481, dennes Datter Ide, g. m. Niels Thomesen (Lange), der skrev sig til T., og Søn Ebbe Mogensen, falden 1500 i Ditmarsken, dennes Søn Peder Ebbesen, † 1548, hans Sønner Mogens, † 1575, Anders, † 1585, og Gjord, † 1591, sidstn. Sønner Peder og Axel Galt, † 1614; efter sidstn. gik Arvingerne fra Arv og Gæld. Gaarden kom saa til Laxmand Gyldenstierne og dennes Søn Ebbe G. 1648, derefter til Gehejmer. Otte Pogwisch, fra hvem den maa være kommen til Kronen, som 1668 skødede den (74 Td. H.) med omtr. 50 Gaarde og Bol m. m. samt noget Gods i Sjælland til Rentemester Henr. Müller, derefter hans Søn Jørgen M., † 1690 som Amtmd., g. m. Karen Pogwisch; efter hendes Død gik den over til Sønnen, Kapt., senere Major Chr. C. Müller, † 1733 (af Onklen Amtmd. Chr. M. fik han 1720 tilskødet halve T. med Gods), efter hvis Enkes Død T. 1736 blev solgt (42, Tiender 84, Bøndergods 213 Td. H.) for 20,000 Rd. til Hans Christensen Juul († 1769; se IV S. 707); hans Arvinger skødede 1770 T. for 36,000 Rd. til Datteren Cecilie Marie J., der ægtede Kammerr. O. Joh. Søltoft, † 1802 (begge begr. paa Kirkegaarden); hans Søn, Kancellisekretær Chr. S. døde 1825, og ved Aukt. 1827 solgtes T. for 32,000 Rd. til hans Søn, O. Joh. S., † 1878; efter Enkens Død overdroges T. 1884 for 350,000 Kr. til Sønnen, Landbrugskand. V. Søltoft, den nuv. Ejer. — Hovedbygningen, endnu omgiven af Grave paa de 3 Sider (den 4. fyldtes ved 1830), er opf. ved 1720 af Chr. C. Müller og bestaar af 3 Fløje i 1 Stokv. med høj Kælder, dels af Grundmur, dels af Egebindingsværk. (Om T. se Saml. til j. Hist. IV S. 47 flg.).

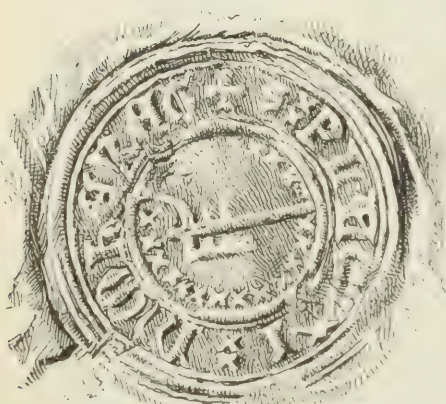
En Herregaard *Torupgaard* har ligget paa Torupvoldes Plads; rundt om Haven findes Rester af Volde og der udenfor Sænkninger, antagelig Grave; i Haven er der truffet Rester af Munkestensfundamenter. — Peder Galt boede 1636 i *Brigsted.*

I Aas har der staaet en Kirke (nævnt 1524), c. 65 F. lang, 32 F. bred, som nedbrødes af Peder Ebbesen Galt († 1548); nu er Grunden helt opbrudt, men paa Kirkegaardens Plads opgraves undertiden Menneskeskeletter.

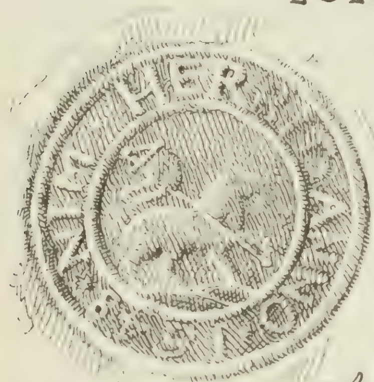
Ved Tyrrestrup er der fredlyst 4 Gravhøje.

Nim Herred.

Sogne:

1610

J.T.H. 1902. 1648

Nim Herred, det sydligste i Amtet, begrænses mod N. Ø., N. og N. V. af Vor, Tyrsting og Vrads Hrdr., mod S. V. og S. af Vejle Amt (Nørvang og Hatting Hrdr.); mod S. Ø. berører det det inderste af Horsens Fjord. Nordvestgrænsen dannes af Gudenaa, paa en Del af Østgrænsen løber Store Hansted Aa, paa en Del af Sydgrænsen Bygholm Aa. Største Udstrækning fra N. til S. og fra V. til Ø. er omtr. 2 Mil. Overfladen er for det meste højtliggende, især mod V. og i Midten, men falder af mod Ø.; i Midten ligger mod N. Møgelbjærg, 346 F., 109 M., og sydligere de to Bavnehøje, begge 334 F., 105 M.; mod S. Ø. og S. ved Aaerne er der snarest lavt. Jorderne ere for en stor Del sandede og muldblandede, især mod V. og N.; mod S. ere de lermuldede. Herredet har meget lidt Skov (i alt 1309 Td. Ld.). Til Herredet hører Øen Endelave i Kattegat. Det hører til Amtsraadskredsens bedste Herreder (ved Matr. gnmstl. 15 Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 24,410 Td. Ld. ($2,_{45}$ □ Mil, $134,_{9}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 1464 Td., Folketallet i Landdistr. $^{1}/_{2}$ 1901 5854 (1801: 2733, 1840: 4650, 1860: 5772, 1890: 5818). Til Herredet hører Købstaden Horsens, der ligger isoleret. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Vor Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Vor og Nim Hrdr.'s Jurisdiktion og gl. Skanderborg Amts 2. Forligskreds.

Nim Hrd., i Vald. Jrdb.: *Nymhæreth*, hørte i Middelalderen til Løversyssel, senere under Bygholm Len og fra 1660 under Stjernholm Amt; se videre S. 6.

Der er talt omtr. 450 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf kun 6 Dysser og Jættestuer, Resten Gravhøje; henved $^{3}/_{4}$ var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; $^{1}/_{1}$ 1902 vare 27 fredlyste. Flest Monum. kendes fra Sognene Hvirring (115), Underup (110), Nim (95) og Tamdrup (70).

Tamdrup Sogn, det største i Herredet, omgives af Hornborg, Hvirring, Nim og Underup Sogne, Vor Hrd. (Østbirk, Lundum og Hansted S.), fra hvilket det skilles ved Store Hansted Aa, og Vejle Amt (Hatting Hrd.), fra hvilket det for en Del skilles ved Bygholm Aa. Kirken, midt i Sognet, ligger 1 Mil N. V. for Horsens. De i den nordl. Del højtliggende og bakkede, mod S. og Ø. skraanende Jorder ere dels lermuldede med Lerunderlag, dels sandmuldede. En Del Skov (Enner Sk., Vinten Sk., Provstlund, Bisgaard og Aarupgaards Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Silkeborg og N.-Snede samt Horsens-Tørring og Horsens-Bryrup Banen.

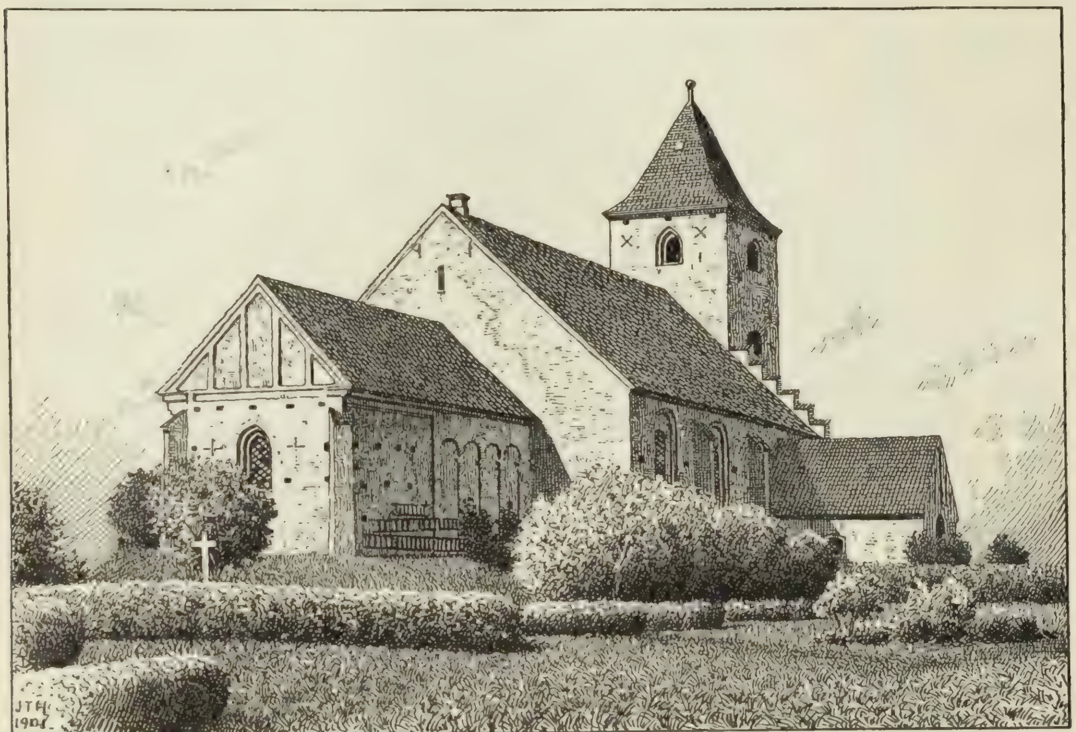
Fladeindholdet 1896: 5926 Td. Ld., hvoraf 2804 besaaede (deraf med Hvede 25, Rug 586, Byg 606, Havre 1209, Bælgsæd 24, Blands. til Modenh. 139, Grøntf. 67, Kartofler 37, andre Rodfr. 107), Afgræsn. 1090, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1438, Have 55, Skov 232, Moser 134, Kær og Fælleder 79, Veje og Byggegr. 88, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 457 Heste, 2058 Stkr. Hornkvæg (deraf 1398 Køer), 857 Faar, 1425 Svin og 32 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 465 Td. 100 Selvejergde. med 417, 186 Huse med 47 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1574 (1801: 705, 1840: 1255, 1860: 1662, 1890: 1593), boede i 324 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 48 levede af immat. Virksomh., 936 af Jordbrug, 310 af Industri, 37 af Handel, 195 af forsk. Daglejervirks., 47 af deres Midler, og 20 vare under Fattigv.

I Sognet *Tamdrup Kirke* (1279: Thomæthorp), ved N.-Snedevejen, og Byerne: *Kjørup* med Præstegd., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Vrønding* (Over- og Neder-V.) med Skole, Forskole, Forsamlingshus (opf. 1898), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Læge og Dyrlæge; *Molgjær* (1522: Moelkier), ved N.-Snedevejen, med Kro; *Lund*, ved Silkeborgvejen, med Skole, Andelsmejeri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Vinten*, ved Silkeborgvejen med Skole (*Vinten-Enner Sk.*, mellem de to Byer), Forsamlingshus (opf. 1889) og Teglværk; *Enner* med Fattiggaard (paa E.-Mark, opr. 1871, Plads for 40 Lemmer). *Østerkjær*, *Vinten-Lindholm* og *Vinten-Holme*, Huse. *Bisgaard* har 32 7/8 Td. H., 347 Td. Ld., hvoraf 35 Eng, 31 Skov, Resten Ager. *Provstlund* har 19 Td. H., 280 Td. Ld., hvoraf 45 Eng og Mose, 23 Skov, Resten Ager; til Ejendommen høre en Del Tørveskær samt 1 Fæstegd. og 1 Hus. *Aarupgaard* har c. 15 Td. H. (lidt i Hatting S.), 190 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 5 Skov, Resten Ager; 1 Lejehus. *Marienborg* har c. 14 Td. H., 148 Td. Ld., hvoraf 7 Eng, 4 Mose, Resten Ager. Andre Gaarde: *Vintengd.*, *Frodesdal*, *Sophienborg*, *Herlykkegd.* med Mølle, *Vrøndinggd.*, *Laurasminde*, *Grønbjærg*, *Ennergd.*

Tamdrup S., en egen Sognekommune, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 161 (søndre Del: Vrønding, Kjørup, Molgjær, Aarupgd., Bisgd., Marienborg) og 162 (nordre Del). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den mærkelige *Kirke*, vistnok vor ældste mere anselige romanske Kirkebygning, bestaar af et treskibet Langhus, Kor mod Ø., Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Dens ældste Dele, Skib og den vestl. Del af Koret, ere opf. af Fraadsten og Al paa Sokkel med Skraakant i Beg. af 12. Aarh. som en treskibet Basilika, hvis Kor og Sideskibe havde halvrunde Afslutninger mod Ø., og i hvilken Hovedskibet skiltes fra Sideskibene ved Arkader, der bares til hver Side af 7 lave, runde Søjler (en dog firkantet). Hovedskibet oplystes af de over Sideskibenes Tage siddende meget smaa, rundbuede Vinduer. Af de oprindl. Døre er den sydl. bevaret, men tilm.; den nordl. er senere udvidet. Korbuen er ogsaa bevaret; oven over den var der en rundbuet Aabning ind til Rummet over Korloftet; Korets Ydermure have mod N. og S. slanke rundbuede Blindinger. Hele Kirkens indv. Længde var 102 (deraf Korets 20), Midt-

skibets Bredde 19 F., dets Højde c. 26 F.; Sideskibenes Bredde og Højde var 10½ og 12½ F. Kirken minder i meget om Vor Frue Kirke i Roskilde. I Slutn. af Middelalderen mistede Kirken ved en Ombygning sin oprindl. Karakter. Bjælkeloftet erstattedes i Midt- og Sideskibe med 4 Fag Krydshvælvinger i hvert, og hveranden Søjle blev nedbrudt for at faa de spidsbuede Arkader ind til Sideskibene bredere, saa at der nu kun er 3 Søjler paa hver Side; Højkirkens Vinduer tilmuredes, Sideskibenes Mure forhøjedes (nu er der store rundbuede Vinduer i Sideskibene), og Skibene fik fælles Tag; de 3 Apsider nedbrødes ogsaa (Buerne i Sideskibene ses endnu), Korets Mure forlængedes c. 14 F., og det fik lige Gavl mod Ø. og Hvælvinger; tillige tilføjedes det anselige Taarn, alt af Munkesten (1836 brændte Overdelen ved Lynnedslag; nu er der firsidet Spir); Vaabenhuset er ogsaa af Mursten. Kirkens Mure ere nu hvidtede. Ved en Reparation 1869 fandtes flere, nu udslettede Kalkmalerier. Altertavle og Prædikestol (restaurerede 1894) ere i Renæssancestil; 25 drevne, kobberforgyldte Plader, der vare Rester af en romansk Altertavle, og som i nyere Tid sade i Prædikestolens Fyldinger, kom 1873 til Nationalmus.; Prædikestolen fik i Stedet udskaarne Egetræsfyldinger (Christus og Evangelisterne efter

Tamdrup Kirke.

Thorvaldsen). Mærkelig romansk Granitdøbefont med Løvværk og Evangelistsymboler. Anselig Klokke fra 1463 med Indskr. i Minuskler. I den sydl. Taarnmur en tidlig middelalderlig Ligsten med Kors og Indskr.: „Hic jacet Setifote“. Et Par mindre Ligsten fra s. Tid i Vaabenhuset. (Om Kirken se *Løffler*, i Aarb. f. n. Oldk. 1881 S. 69 flg., og Uds. over D. Kirkeb. S. 39 flg.).

Bisgaard (ɔ: Bispegaard) hørte i Middelalderen under Aarhus Bispestol (her er vel Forklaringen til den anselige Kirke); 1580 nævnes ved Adelens Hylding Anders Grøn til Bisgd. Senere var den en Bondegaard, der 1683 tilhørte Rentemester Henr. Müller og 1694 Fr. Olufsen Svane, som havde købt den af Hans Nansen i Kbh., senere Jens Mandix († 1744), der tilkøbte en Del Gods (62 Td. H.), og Sønnen Oluf M. († 1805), der ved Skøder af 1767, 1770, 1771 og 1781 sammenkøbte den nuv. Gaard, navnlig ved Køb af *Tamdrupgaard* (der i sin Tid, da Sognet var Anneks til Hvirring, var Anneksgaard; til Magelæg skænkede Mandix den nuv. Præstegd. i Kjørup til Præsteembedet; der har før i Sognet været en By Tamdrup) og *Kjørupgaard* (12 Td. H.), som han 1781 købte for 3450 Rd. af P. Rothe til Urup. Mandix' Enke ægtede Sten Hasselbalch († 1827), fra hvem B. ved Tvangsaukt. 1826 blev købt for 11,223 Rd. i Sølv og 3558 Rd. i Sedler af Købmd. Rasm. Secher, der 1848

solgte den for 65,000 Rd. til senere Kmhr. O. O. A. Reedtz, hvis Dødsbo 1889 solgte den for 175,000 Kr. til den nuv. Ejer, J. M. Lorenzen. — Hovedbygningen, fra Slutn. af 18. Aarh., er af Egebindingsværk i 1 Stokv. paa Granitsokkel og med Kvist.

Aarupgaard er vel det Orruplund, der 1459 ejedes af en Anders Jensen. Siden var den en Kronen tilh. Fæstegaard, der 1627 var overdraget Holger Grøn (Søn af Anders Grøn til Bisgd.), som havde opgivet sin Adel. I Beg. af 18. Aarh. skødede Herredsfoged Peder Jensen Hegelund (hvis Kone S. H. Morland havde købt Gaarden paa Aukt.) A. (15 Td. H.) til Borgmester Stephan Rasmussen Hofgaard

Tamdrup Kirkes Indre.

1740 købtes den af Zacharias Wichmann († 1764). der 1759 overdrog den til Sønnen Erik W., og han skødede den 1761 til Jens Chr. Fussing; han solgte den 1767 til Købm. P. Wellejus, der gjorde Opbud 1791; derefter kom den til Bygholm, hvortil den endnu hører. — Hovedbygningen, af Grundmur i 3 Fløje, 1 Stokv. med Kælder under Midtfløjen, er opf. efter en Brand 1872.

Provstlund tilhørte 1495 Vor Kloster (den nuv. Gaard er sammenkøbt 1845-46 af Kmhr. Schütte til Bygholm). Dette fik 1350 af Otte Limbek til Boller Skøde paa dennes Gods i *Vintenlund.*

I Vinten Skov er der en kredsrund Borgplads *Hummelknold*, 120 F. i Tværm. og omgiven af en nu tilgroet Grav; paa Banken er der opgravet store Mursten.

Umiddelbart S. Ø. herfor ligger en firkantet Voldbanke, indtil 9 F. høj, ved Foden 92 og 82 F., ligeledes omgiven af en tilgroet Grav. — Ved Enner fandtes 1849 nogle Sølvsmykker og omtr. 1315 Sølvmønter, nedlagte ved Aar 1030, deribl. den ene af de ældste Mønter, som kendes fra Roskilde.

Tamdrup var Anneks til Hvirring indtil 13/4 1742, da det blev et eget Pastorat.

Nim Sogn omgives af Annekset Underup, Tamdrup og Hvirring Sogne samt Tyrsting Hrd. (Føvling og Træden S.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, midt i Sognet, ligger henved 1 3/4 Mil N. V. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder (Bavnehøj, 334 F., 105 M.) ere mod N. Ø. lermuldede, i øvrigt sandmuldede og sandede, enkelte Steder skarpsandede. Nim Skov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Silkeborg.

Fladeindholdet 1896: 2653 Td. Ld., hvoraf 1092 besaaede (deraf med Rug 281, Byg 217, Havre 451, Boghvede 7, Bælgsæd 9, Blands. til Modenh. 53, Grøntf. 11, Kartofler 22, andre Rodfr. 39), Afgræsn. 491, Høslæt, Brak, Eng m. m. 554, Have 18, Skov 241, Moser 37, Kær 2, Heder m. v. 162, Veje og Byggegr. 55 Td. Kreaturhold 1898: 148 Heste, 577 Stkr. Hornkv. (deraf 369 Køer), 437 Faar, 456 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 109 Td.; 32 Selvejergde. med 83, 91 Huse med 26 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, 1/2 1901: 529 (1801: 244, 1840: 508, 1860: 546, 1890: 560), boede i 131 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomh., 372 af Jordbrug, 112 af Industri, 14 af Handel, 20 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Nim* ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1866; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 38,818 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2982 Kr., Antal af Konti 303) og Kro. *Sletkjær*, Gde. og Huse. *Bræstenbro Kro*, ved Landevejen og Broen over Gudenaa. Gaarde: *Lundgd.*, *Bolund* (8 Td. H.), *Ballegd.*

Nim S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 160. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Den lille *Kirke* (hvidtet) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre og raa Granit. Norddøren og eet Vindue ses tilmurede; Syddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder opførtes Taarn (vistnok oprindl. højere end nu) og Vaabenhus af Granitkvadre, raa Granit og Munkesten. Hele Kirken har fladt Loft. Korgavlen og Kirkens Sydside ere senere ommurede. Korbuen, af huggen Granit med Løvefigurer paa Gesimsstenene, er oprindelig. Altertavlen er et Maleri (Nadveren) i ny Ramme. Lille Granitdøbefont med Figurer i Relief. Prædikestol i Renæssancestil. Over Korbuen et gmlt. Krucifiks. I Vaabenhuset Ligsten (med Portrætfig.) over Chrf. Holgersen (se ndfr.) og Hustru. I Skibets Gulv en stor, udslidt Ligsten.

I Nim Skov paa *Eslund Bjærg* har der (ifl. D. Atl.) ligget en Gaard med Volde omkring, af hvilken der endnu i Slutn. af 18. Aarh. saas Rudera; nu er der kun en Del Grundsten paa Stedet. Ovenn. Chrf. Holgersen, en anset Mand under Chr. IV, havde den i Forlening; den skal være bleven ødelagt i 17. Aarh. af de svenske (se Schlegel, Saml. z. dän. Gesch. I). — *Nim* nævnes alt i Vald. Jrdb. som Krongods; Marsk Stig havde det i Forlening af Erik Glipping. — Ved Bræstenbro har der i den senere Middelalder staaet et til Vor Frue indviet Kapel, som var „funderet af Aarhusbispen Bo († 1423) og renoveret af Biskop Ulrik († 1449)"; i et Brev fra 1461 nævnes en Toft „sønden til Vor Frue Kapels Gaard hos Brystingbro". Paa Kapellets Plads („den gamle Kirkegaard" kaldet) opgraves endnu Grundsten og Munkesten. I Nærheden af Kapellet har der været en hellig Kilde.

Sognet regnedes endnu paa D. Atl.'s Tid til Tyrsting Hrd.

Underup Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Nim, omgives af dette og Tamdrup Sogn samt Vor Hrd. (Østbirk S.) og Tyrsting Hrd. (Træden S.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa. Kirken, mod S. V.,

ligger $1^3/_4$ Mil N. V. for Horsens. De højtliggende, bakkede Jorder (Møgelbjærg, 346 F., 109 M.) ere dels lermuldede med Lerunderlag, dels sandmuldede med Sandunderlag. En Del Skov (Nedersk. m. m.). Mod N. Ø. *Torp Sø.*

Fladeindholdet 1896: 2245 Td. Ld., hvoraf 1009 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 242, Byg 203, Havre 450, Boghvede 7, Bælgsæd 7, Blands. til Modenh. 47, Grøntf. 11, Kartofler 22, andre Rodfr. 16), Afgræsn. 410, Høslæt, Brak, Eng m. m. 476, Have 12, Skov 191, Moser 53, Kær og Fælleder 9, Heder m. v. 47, Veje og Byggegr. 35 Td. Kreaturhold 1898: 123 Heste, 515 Stkr. Hornkvæg (deraf 374 Køer), 374 Faar, 448 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 102 Td.; 34 Selvejergde. med 79, 77 Huse med 23 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 498 (1801: 182, 1840: 416, 1860: 539, 1890: 547), boede i 114 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 9 levede af immat. Virksomhed, 387 af Jordbr., 113 af Industri, 5 af Handel, 17 af forsk. Daglejervirks., 14 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Underup* (gml. Form: Unnæthorp) med Kirke og Skole; *Vorbjærg* med Forsamlingshus (opf. 1899); *Torp* med Skole og Andelsmejeri. *Kjærsgaard* ($6^1/_2$ Td. H.). *Sudkjær*, Huse; *Naldal Mark*, Huse.

Underup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 163. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i Overgangsstil. Korbuen, begge Døre og flere Vinduer ere bevarede (Nordd. og et Vindue tilmur.). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset, med fladt Loft, er en endnu senere Tilbygning, af Mursten (til Dels ombygget 1887). Skib og Kor have fladt Loft. Altertavlen har et nyt Maleri (Vandringen til Emaus, efter A. Dorph). Cylindrisk Granitdøbefont, af een Sten. Prædikestol i senere Renæssancestil.

I *Ørstbjærg* nær ved Underup skal ifl. D. Atl. en Næskonge Ørst være begravet, og smstds. nævnes *Vorbjærggaard*, som da beboedes af Bønder, men tidligere var beboet af Korfits Ulfeldt til Matrup. — Niels Jensen af *Underup* nævnes 1450. — Jmfr. Sophie Galt i *Thorp* nævnes 1641.

Ved Vorbjærg er der fredlyst 17 runde Gravhøje, til Dels liggende i Gruppe, ved Underup 2 Langhøje og 3 runde Gravhøje. — I Porskjær Mose er der gjort et Fund fra den ældre Jærnalder, ejendommeligt ved sit overvejende Indhold af Dupsko til Sværdskeder og Endeknapper til Sværdfæster.

Underup var oprindl. eet Pastorat med Hvirring, Hornborg og Tamdrup Sogne. Da Præsten for disse 4 Sogne, Laurids Pedersen, døde 1566, androg Præsten i Nim om, at Underup maatte henlægges til Nim, da der til dette Kald kun hørte 13-14 Gaarde, hvilket bevilgedes $^{24}/_{12}$ 1566.

Hvirring Sogn omgives af Annekset Hornborg, Tamdrup og Nim Sogne, Tyrsting Hrd. (Føvling S.) og Vrads Hrd. (Aale S.), fra hvilke det skilles ved Gudenaa, samt Vejle Amt (Hatting Hrd.). Kirken, midt i Sognet, ligger $1^3/_4$ Mil. V. N. V. for Horsens. De højtliggende, bakkede Jorder (Møgelbjærg, 249 F., 78 M.) ere overvejende sandmuldede, sandede og skarpsandede mod N. og V., mod S. en Del lerede. En Del Skov (Rask Sk., Honum Sk., Skyggelund). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til N.-Snede og Horsens-Tørring Banen.

Fladeindholdet 1896: 5804 Td. Ld., hvoraf 2753 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 560, Byg 479, Havre 1089, Boghvede 21, Ærter og Vikker 24, Frøavl 4, Blandsæd til Modenh. 156, Grøntf. 130, Kartofler 55, andre Rodfr. 229), Afgræsn. 1081, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1228, Have 48, Skov 401, Moser 54, Kær og Fælleder 28, Hegn 13, Heder m. v. 30, Veje og Byggegr. 165 Td. Kreaturhold 1898: 385 Heste, 1728 Stkr. Hornkv. (deraf 1144 Køer), 785 Faar, 1144 Svin og 47 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 321 Td.; 78 Selvejergde. med 255, 1 Fæstegd. med 3, 205 Huse med 63 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1478 (1801: 574, 1840: 1013, 1860: 1374, 1890: 1430), boede i 308 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 47 levede af immat. Virksomh., 947 af Jordbr., 10 af Gartneri, 248 af Industri, 22 af Handel, 43 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 56 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hvirring*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1882) og Telefonst.; *Trebjærg* (1435: Thrybyærg); *Kodallund* (Over- og Neder-K.); *Honum* (1467: Huornum) med Skole, Forsamlingshus (opf. 1884), Telefonst. og Fattiggaard (opr. 1869, Plads for 50 Lemmer); *Honumskov*; *Boring* med Skole, Forsamlingsh. (opf. 1891) og Teglværk; *Rask Mølle*, Stationsby, med Vejr- og Dampmølle, Købmandshdl., Bageri, Kro, Jærnbane- og Telegrafst. *Boringskov*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Rask* har 46¹/₄ Td. H., omtr. 780 Td. Ld., hvoraf 55 Eng og Mose, 275 Skov, Resten Ager; til Gaarden et Teglværk. Andre Gaarde: *Rosenlund*, *Skyggeslund*.

Hvirring S., een Sognekommune med Annekset, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gl. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 164 (den vestl. Del: Boring, Honum, Honumskov, Rask) og 165 (østl. Del). Kirken tilhører det Thygesonske Fideikommis.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med Apsis ere opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (under Koret er Soklen profileret). Begge Døre, med Tympana (Nordd. er istandsat 1888), og et Vindue i Apsis (se Aarb. f. n. Oldk. 1894 S. 288) benyttes endnu. Paa Korets Sydside findes en lavtsiddende, lille, aflang Lysaabning (tilmur.). Buerne mellem Skib og Kor og mellem dette og Apsis ere oprindelige Granitbuer. Kirkens Hvælvinger skulle være indbyggede i Slutn. af 16. Aarh. af Claus Glambek af Sten fra den nedbrudte Boring Kirke. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten. I 1778 er Taarnet (med Pyramidetag) delvis ombygget og gjort lavere (paa Syd- og Vestmuren staar dette Aarst. og Bogst. TT—ET). Vaabenhuset, vistnok fra Rokokotiden, er af Granitkvadre og store røde Mursten. Ny Altertavle med et stort Maleri (Christus velsignende Menigheden). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Skibet Epitafium over Mourids Hansen Høyer til Rask, † 1722, og Hustru. I Korvæggen Ligsten, med Figurer, over ovenn. Claus Glambek, † 1591, Hustru og 2 Børn (hvælvet Begr. under Koret).

Rask tilhørte 1493 Las Grøn, 1498 Søren Gjødesen, dennes Enke „Hustru Karen" Rekhals 1543 og Søn Iver Sørensen, ogsaa kaldet Iver Rask, og, da han døde barnløs, Søsteren Fru Maren Sørensdatter Gjødesen, g. m. Niels Glambek, saa disses Søn Claus G. († 1591). Hans Datter Sophie bragte den 1609 til sin Mand Mogens Pachs, † 1642; saa disses Søn Chrf. P. (1651 snigmyrdet paa R.) og hans Enke Hilleborg Bille, der ejede den endnu 1661. Senere ejedes den af Mette Grubbe († 1683, Enke efter Ebbe Ulfeldt til Urup), hvis Broder Alex. Grubbe 1686 skødede halve R. og en Del Gods til Mourids Hansen Høyer († 1722), som 1689 købte den 2. Halvdel af R. (27 Td. H.) og en Del Gods af Mathias Fr. Lützow til Vedbygd., og hvis Arvinger 1723 skødede R. (48) med Skov (6), Tiende (18) og Gods (i alt 368 Td. H.) for 70 Rd. pr. Td. H. til Kapt. Henr. Lassen. Denne solgte 1731 R. (i alt 346 Td. H.) for 150 Rd. pr. Td. H. Hovedgaardstakst, 100 pr. Td. H. Tiende og 70 Rd. pr. Td. H. Gods til Borgmester Hans Marcusen († 1764), efter hvem R. 1766 (55, 18 og 312 Td. H.) overtoges af hans Stedsøn Laurids Ammitzbøll († 1776) for 38,439 Rd. Paa Aukt. efter ham i 1776 solgtes R. (48, 6, 18 og 297 Td. H.) for 68,100 Rd. til Kancellir. Andr. Bjørn, der 1791 overdrog Gaarden (Godset da forøget til 318 Td. H.) for 76,000 Rd. til Sønnen Andr. Eman. B., † 1814 som „fordums Ejer af R."; derefter fik Præsten, Konsistorialr. H. G. Bechmann († 1836) den ved 1812 at ægte Charl. Nicol. Bjørn, f. Qvotrup. Senere har den været ejet af Frich, der 1840 solgte den til P. Abell († 1867), som 1842 solgte den til A. J. Nielsen, efter hvem den nuv. Ejer, R. Christiansen, købte den 1853 for 105,000 Rd. — Hovedbygningen, opf. 1840-42, bestaar af Stuehus med Kvist og to Sidefløje, alle af Grundmur i 1 Stokv. (den forrige Bygn. var opf. af Henr. Lassen, i 3 Fløje af Mur og Bindingsværk).

Hr. Erik og Jens Iversen Lykke solgte 1396 *Borthinge* og *Borthingeholm*, som de havde arvet efter deres Fader, og som tidligere havde tilhørt Per Brock, til Dronn. Margrethe. Endnu 1626 laa her en større Gaard *Boringsgaard*, der da tilhørte Knud Galt. Midt i en tidligere Sø ved Boring skal der ifl. D. Atl. have staaet et Lystslot, muligt Boringsholm; paa Stedet er der fundet gammelt Pæleværk.

Paa Kirkebakken ved Boring har der staaet en Kirke, endnu nævnt 1524; den skal være nedbrudt af ovenn. Claus Glambek. Kirkens Grund ses endnu.

Ved Hvirring er der fredlyst en 195 F. lang Langhøj, *Langbjærg*, paa Præstegaardens Mark Gravhøjen *Isbjærg* og ved Honum 4 anselige runde Gravhøje.

Om Sognehistorien se S. 263.

Hornborg Sogn, Anneks til Hvirring, omgives af dette og Tamdrup Sogne samt Vejle Amt (Hatting og Nørvang Hrdr.), fra hvilket det til Dels skilles ved Bygholm Aas Biaa Gjesager Aa. Kirken, mod Ø., ligger $1^1/_2$ Mil V. for Horsens. Jorderne ere overvejende lermuldede, nogle Steder stenede. Nogen Skov (Kalhave og Havrum Sk.). I den nordl. Del gaar Horsens-Tørring Banen.

Fladeindholdet 1896: 4144 Td. Ld., hvoraf 2016 besaaede (deraf med Hvede 24, Rug 383, Byg 427, Havre 898, Frøavl 4, Blandsæd til Modenh. 65, Grøntf. 64, Kartofler 14, andre Rodfr. 136), Afgræsn. 732, Høslæt, Brak, Eng m. m. 950, Have 32, Skov 152, Moser 44, Kær og Fælleder 43, Hegn 8, Heder m. v. 38, Veje og Byggegr. 126 Td. Kreaturhold 1898: 346 Heste, 1508 Stkr. Hornkv. (deraf 963 Køer), 614 Faar, 1208 Svin og 34 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 324 Td.; 69 Selvejergde. med 286, 128 Huse med 38 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1121 (1801: 618, 1840: 916, 1860: 1017, 1890: 1008), boede i 223 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomh., 682 af Jordbr., 179 af Industri, 22 af Handel, 32 af forsk. Daglejervirks., 44 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hornborg* med Kirke, Kapellanbolig, Skole, Forsamlingshus (opf. 1888) og Vejr- og Vandmølle; *Havrum* med Skole; *Kalhave* med Skole, Mølle og Teglværk; *Flemming* med Efterskole, Jærnbane- og Telegrafst. *Dortheasminde Stationsby* med Tagpapfabrik, Fællesmejeri, Teglværk og Jærnbanehpl. *Vadbjærg*, Huse. *Østergaard*; *Vestergaard*. *Klagsmølle*, Vandmølle.

Hornborg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 166. Lægd. Kirken tilhører det Thygesonske Fideikommis.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Fraadsten og Al; enkelte Steder ses Rester af Soklen (under Koret dobbelt). Norddøren og enkelte Vinduer ses tilmurede. Vaabenhuset er senere tilføjet, af store røde Mursten. Ny Altertavle i gotisk Stil med et Maleri (Ecce Homo). Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil.

Ved Havrum ligger et firsidet Voldsted, *Havrum Slot*, 170 F. langt og 70-80 F. bredt, omgivet af Grave undt. mod S.; paa Banken er der opgravet Kampesten og Brokker af Munkesten. — Paa en flad Strækning paa Havrum Mark, „Havrum Sø“, ligger en stor Granitsten (omtr. 630 Kbfd.), til hvilken knytte sig flere Sagn. — Ved Hornborg er undersøgt en Boplads fra den ældre Jærnalder.

Endelave Sogn bestaar af den i det sydvestl. Hjørne af Kattegat liggende Ø *Endelave* uden for Horsens Fjord, $1^1/_4$ Mil Ø. for Ashoved paa Jyllands Kyst og ligesaa langt S. Ø. for Kolsnakke ved Indløbet til Horsens Fjord samt 2 Mil V. for Samsøs Sydspids. Den er $0{,}_{23}$ □ Mil, $12{,}_6$ □ Km., og har Form af en retvinklet Hage, med Toppunktet Lyngør Hage mod S. Ø., den nordlige Arm endende i „Øverste Ende“, den vestl. i „Kloppen“; de to Arme ere omtr. $^3/_4$ Mil lange, medens Bredden er omtr. $^1/_4$ Mil. Kirken, ved Nordvestkysten, ligger $3^3/_4$ Mil S. Ø. for Horsens. De lavtliggende, svagt bølgeformige Jorder (højeste Punkt 25 F., 8 M.) ere ret frugtbare, sandmuldede med Ler og Sand til Underlag, undtagen den nordøstlige Del, der er opfyldt af Hede. Kysterne ere, navnlig mod V. og N., omgivne af lave Grunde.

Fladeindholdet 1896: 2295 Td. Ld., hvoraf 758 besaaede (deraf med Hvede 21, Rug 169, Byg 179, Havre 204, Spergel 10, Blandsæd til Modenh. 129, Grøntf. 11, Kartofler 18, andre Rodfrugter 14), Afgræsning 272, Høslæt, Brak, Eng m. m.

375, Have 21, Skov 76, Moser 3, Kær og Fælleder 90, Hegn 19, Heder 508, Stenmarker 135, Veje og Byggegr. 31, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 156 Heste, 592 Stkr. Hornkv. (deraf 393 Køer), 582 Faar, 282 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 143 Td.; 39 Selvejergde. med 129, 94 Huse med 14 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 654 (1801: 410, 1840: 542, 1860: 634, 1890: 680), boede i 152 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat. Virksomh., 296 af Jordbr., 2 af Gartneri, 100 af Industri, 16 af Handel, 155 af Skibsf., 51 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv. Søfart og Fiskeri ere vigtige Erhverv.

I Sognet *Endelave By*, ved Nordvestkysten, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1895), Lægebolig, Andelsmejeri og Mølle; den lille Havn, der ligger 1170 F. ude i Havet, forbunden med Byen ved en Dæmning, har 8 F. Vand. Gaarden *Louisenlund* har $15^1/_2$ Td. H., 300 Td. Ld., hvoraf 65 Oredrev, 35 Hedejord, 20 beplantet Hedejord, 30 Skov, Resten Ager.

Endelave S., en egen Sognekommune, hører under Vor-Nim Hrdr.'s Jurisdiktion (Horsens), Skanderborg Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og gml. Skanderborg Amts 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 168. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i Beg. af det 14. Aarh. af raa Granit, med Hjørnekvadre, samt Munkesten. Syddøren er bevaret; Nordsiden har aldrig haft Dør eller Vinduer. I nyere Tid er Korbuens Mur, Korets Spidsgavl og Skibets Vestgavl blevne ombyggede med Mursten, delvis af Bindingsværk (det er maaske disse Arbejder, der menes, naar D. Atl. siger, at Kirken næsten helt er opbygget paany af Fr. Krag 1707; et lille Spir, der nævnes smstds., er forlængst forsvundet). Vaabenhuset er af raa Granit, med yngre Murstensgavl. Altertavle med et nyt Maleri fra 1902 af Rud. Pedersen (Jesus hos Martha og Maria) samt Kragernes Vaaben og Bogst. BFK—FEK. Paa den ene Malmalterstage staar Nils von Søfrensen Gülling 1696, paa den anden Karien Niels Dochter 1696. Granitdøbefont. Prædikestol i ældre Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur i Rokokostil. I Skibets n. Væg en meget udslidt Ligsten med Billede af en Præst med sine to Hustruer.

Endelave, i Vald. Jrdb.: *Øndælaghæ*, har været beboet i Oldtiden, da der her har staaet en Runddysse (Gravhøje kendes derimod ikke), og der flere Steder er opsamlet Flintredskaber. Øen blev tillige med Samsø af Chrf. I $^{21}/_{10}$ 1253 overdraget Albrecht af Braunschweig som Pant for Kongens Løfte paa Als og er maaske bleven i de braunschweigske Hertugers Besiddelse til 1300, da Øerne skulle være solgte til Greve Gert (se II S. 528). Under Chr. II og Fr. I var Øen givet i Forlening som Pant til de sidste katolske Bisper i Aarhus. Kongen skødede den 1667 til Overjægerm. V. J. Hahn, der 1670 solgte den til Hofmarskal Chrf. Sehested; han fik 1677 jus patr. og Birkeret samt Frihed for 50 Td. H. paa Øen til Oprettelse af en Sædegaard; men 1689 afstod han atter Øen til Kronen. Derpaa kom den til Baron Fr. Krag til Stensballegd. og indlemmedes (146 Td. H.) i Stamhuset ved dets Oprettelse, men 1787 gaves kgl. Tilladelse til at bortsælge den, mod at der købtes andet Gods; 1796 blev den solgt for 11,500 Rd. til Major Schildknecht og en Fideikommiskapital i Stedet lagt ind under Stamhuset. — Øen hørte tidligere til Hads Hrd., men blev ved Reskr. af $^{15}/_8$ 1838 henlagt til Nim Hrd.

Fr. Krag opførte i den vestl. Ende af Endelave By Gaarden *Edelsholm* (opkaldt efter hans 3. Hustru Edele Krag) til Ophold for Stensballegd.'s Besiddere, naar de besøgte Øen; senere boede hans Søn af 2. Ægteskab, Baron Børge Krag, her til sin Død 1761. Ved Øens Salg til Major Schildknecht blev Edelsholm delt i to Fæstegaarde, som senere ere blevne Selvejendom ligesom det andet Fæstegods. — *Louisenlund* er oprettet ved Sammenlægning af flere Fæstegaarde af Major Schildknecht paa Øens Østside i Skoven (nu mest El og enkelte Bøge; Skoven har tidligere været langt større og bestaaet især af Ege, som Majoren skal have fældet og solgt til Skibstømmer; flere Steder paa Øen findes Kristtorn); den ejedes af Joh. Dan. Schildknecht († 1858); hans Enke († 1869) overdrog den 1863 til Svigersønnen, den nuv. Ejer, G. Hoe. Bygningen, i 1 Stokv. af Egebindingsværk, er opf. 1796 af Major Schildknecht, til Dels ombygget 1900.

Litt.: Beskr. til geol. Kort, Kortbladet Bogense, ved *V. Madsen*, Kbh. 1900.

Vejle Amt.

Vejle Amt, det sydøstligste i Nørrejylland, begrænses mod N. af Aarhus Amt (Vrads og Nim Hrdr.), fra hvilket det til Dels skilles ved Skjern Aa, Gudenaa og Bygholm Aa, og Horsens Fjord, mod Ø. af Kattegat og Lille Bælt, hvilket sidste afsætter Vejle Fjord og Kolding Fjord, mod S. af Sønderjylland, paa hvis Grænse Lille Bælt afsætter den lille Bugt Hejlsminde, og mod V. af Ribe Amt (Andst og Slavs Hrdr.) og Ringkjøbing Amt (Nørre-Horne og Hammerum Hrdr.). Øen Hjarnø i Horsens Fjords Munding hører til Amtet. Overfladen er i det Hele højtliggende og bakket, navnlig den midterste Del, igennem hvilken Jyllands Hovedvandskel bugter sig; her i Vandskellet hæve sig mod N. Tranebjærg til 441 F., $138,_5$ M., og Vonge Bavnehøj til 408 F., 128 M.; sydligere ligger nær ved Vandskellet Møllebjærg, 437 F., 137 M. Ogsaa den østl. Del mellem Fjordene er for det meste bakket og ret høj; saaledes hæver Bjærgelide S. for Horsens sig til 385 F., 121 M., og i den sydøstligste Del nær ved den tyske Grænse ligger Skamlingsbanke, 360 F., 113 M. Mod V. gaar Landet over i de store Flader. Den højst forskellige Jordblanding veksler fra særdeles frugtbart, muldrigt Ler paa Halvøerne mod Ø. mellem Fjordene, navnlig den sydligste Del, og til det skarpeste, for Muld blottede Sand i Amtets vestl. og nordvestl. Del; dog ere de gode Jorder i det hele overvejende (Forholdet er som 3 til 2). Ved Matr. gik der gnmstl. 19 Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (526 Td. H. paa 1 □ Mil, svarende til Takst $6,_5$); af de jydske Amter staar Vejle Amt i Frugtbarhed kun tilbage for gl. Aarhus og Randers Amter. Af Søer er der kun faa; af Vandløb nævnes foruden de ved Grænsen nævnte med deres Biaaer, Vejle Aa og dens Biaa Grejs Mølleaa.

Amtets Størrelse var ifl. Arealopgørelsen 1896: $42,_{29}$ □ Mil (2329

□ Km.); det er Jyllands mindste Amt næst Thisted A. Af det samlede Fladeindhold udgøre Købstæderne $0,_{71}$ □ Mil ($39,_{1}$ □ Km.). Det opmaalte Fladeindhold, hvori Søplanens ubetydelige Vandareal (245 Td. Ld.) ikke er medregnet, opgjordes $^{16}/_{7}$ 1896 til 421,909 Td. Ld. (omtr. 232,050 Hekt.). Heraf var besaaet Fladeindhold 158,427 (deraf med Hvede 3995, Rug 34,477, Byg 28,366 — godt Halvdelen toradet —, Havre 63,290 — de tre Fjerdedele hvid Havre —, Blandsæd til Modenhed 12,840, Boghvede 2222, Bælgsæd 737, Spergel 249, Frøavl 394, Kartofler 4384, Sukkerroer 90, Cikorierødder 153, Gulerødder 424, Foderroer 4301, Grøntfoder 2338, Havesager m. m. 167); der henlaa til Brak 32,344, til Høslæt 25,152, til Afgræsning 99,942; Engarealet var 19,262, Fladeindholdet af Have 3208, af Skov 31,163 bevoksede og 758 ubevoksede Arealer, Tørvemoser 7134, Kær og Fælleder 6024, Hegn 2035, Byggegrunde, Veje osv. 10,600. Af væsentlig ubenyttede Arealer var der Heder med 24,413, Flyvesand 277, Stenmarker og Forstrande 497 og af Vandarealer uden for Søplanen 674 Td. Ld. Kornarealet udgør godt $^{1}/_{3}$ af det saml. Areal, omtr. det samme som i de to andre østjydske Amter (dog lidt mindre end i Aarhus A.), og betydeligt mere end andet Steds i Jylland; i Forbindelse hermed staar det ogsaa, at Brakarealerne, hvoraf en ikke ubetydelig Del i dette Amt ere besaaede med Lupiner o. l. til Nedpløjning, ere af forholdsvis langt større Udstrækning end i de andre jydske Amter. Havren indtager det største Areal, men udgør ligesom Rugen en fhv. mindre Del af det saml. Kornareal end i Amterne uden for de østjydske; til Gengæld er Dyrkningen af Hvede — af Jyllands Amter det største Areal — og af Byg langt mere udbredt her. Til Boghvede er udlagt et ret betydeligt Areal og til Bælgsæd mere end i noget andet jydsk Amt. Frøavl spiller ikke saa stor en Rolle som i de andre østjydske Amter; Kartoffelavlen er større end i Aarhus A., men staar ellers langt tilbage for andre jydske Amter. Vejle A. er det eneste jydske Amt, hvor der dyrkes Sukkerroer, men endnu i 1896 var det kun paa et temmelig ringe Areal; det er ogsaa det eneste jydske Amt, hvor der dyrkes Tobak (50 Td. Ld.). Arealet til Foderroer var betydelig mindre end ellers i Østjylland, medens det omvendte var Tilfældet med Agermarkens Græsarealer. Engarealet er ikke betydeligt, kun mindre i Thisted A. Skovarealet er stort; af andre jydske Amter har foruden det skovrige Aarhus A. kun Ringkjøbing Amt et absolut set større Areal; det meste er Bøgeskov (18,237 Td. Ld.), men der er dog ogsaa en Del Naaletræer (7933), hvoraf henimod Halvdelen er nyplantet. Skovene findes især i den østl. Del; i det sydøstl. Hjørne ligger Statsskovene Stenderup Skovdistrikt. I den vestl. Del ligge de store Statsplantager, der danne Randbøl Skovdistrikt. Havearealet er betydeligt, og til levende Hegn medgaar et langt større Areal end i noget andet jydsk Amt. Af Moser, Kær og Fælleder har dette Amt mindst af de jydske Amter næst Aarhus A. Af ubenyttede Arealer er navnlig

Hedearealet betydeligt, $2^1/_2$ □ Mil, og større end i de to andre østjydske Amter; derimod er der langt mindre Flyvesand, Stenmarker o. l. end i andre jydske Amter. Af de ubenyttede Arealer anses en langt større Del som tjenlig til at tages under Kultur end i de andre østjydske Amter, navnlig til Ager.

Af Husdyr fandtes $^{15}/_7$ 1898: 22,902 Heste, 105,365 Stkr. Hornkvæg (deraf 68,097 Malkekøer), 47,329 Faar, 63,876 Svin, 2119 Geder og 3965 Kaniner. Husdyrbestandens Værdi opgjordes til $26,_1$ Mill. Kr. Sættes Værdien i Forhold til Arealet, staar dette Amt højt, kun lavere end Aarhus og Randers A.; i Forhold til Befolkningen svarer dette Amt netop til Jyllands som Gennemsnit, nogle staa lavere (Aarhus, Thisted og Ribe A.), de fleste med en højere Værdi pr. Indb. Bruges Hartkornet til Maalestok, staar Amtet selvfølgelig langt nede; kun Thisted Amt har en mindre Værdi pr. Td. H. Værdien af Hornkvæget er større end i alle andre jydske Amter undt. Aarhus; det hænger fornemmelig sammen med det store Antal Malkekøer, men for øvrigt spiller Studeholdet endnu nogen, men dog en aftagende Rolle i dette Amt. Antallet af Heste, som dog har været i Fremgang i den nyeste Tid modsat Hornkvæget, er ikke særlig stort — kun Thisted og Ribe Amt have færre, og af Faar har intet jydsk Amt færre; derimod er Svineholdet ret betydeligt, og det er gaaet langt stærkere frem i Tiden mellem de to sidste Kreaturtællinger, end Faareholdet gik ned. Af Handyrene ere de allerfleste Hingste af jydsk Race; af Tyrene ere en Del flere af den røde danske Malkerace (729) end af jydsk Race (512); af Væderne er næsten Halvdelen languldet, Resten delt mellem Landrace og kortuldede. Inden for Fjerkræavlen er Hønseholdet meget udbredt og har været i stærk Opgang; ogsaa Antallet af Kalkuner og Ænder er ret betydeligt; i 1898 fandtes der 560,776 Høns, 2067 Kalkuner, 34,468 Ænder og 6251 Gæs. Antallet af Bistader var 6465.

Det hele Ager og Engs Hartkorn og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1901: 22,330 (halv. Skovsk. 126); deraf var Købstædernes 626 Td. Landdistrikternes Hrtk. fordelte sig $^1/_1$ 1895 saaledes, at der fandtes 184 større Landbrug paa 12 Td. H. og derover med 3929 Td., 4445 Bøndergaarde (1-12 Td. H.) med 14,859 Td., 9449 Huse (under 1 Td. H.) med 2782 Td., samt forskellige andre Jordlodder med i alt 138 Td. Endvidere var der 1912 jordløse Huse i Amtet. Af samtl. Gaarde vare 4529 med 18,351 Td. H. Selvejergaarde, 63 med 283 Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte, 37 med 154 alm. Fæstegaarde paa Livstid. Af samtlige Huse vare 10,307 med 2729 Td. Selvejer- og Arvefæstehuse, hvoraf 1048 jordløse; af Fæste- og Lejehuse fandtes 1054 med 53 Td. H., hvoraf 864 jordløse. Det samlede Antal Gaardbrug er ikke fuldt saa stort som i de to andre østjydske Amter, men i Klasserne 12 Td. H. og derover samt 8-12 Td. H. har dette Amt flest

Ejendomme af alle jydske Amter; derimod er der et forholdsvis mindre Antal Mellemgaarde (2-8 Td. H.), medens der atter af de ganske smaa findes ret mange. Af Huse med Jord har kun Aarhus A. flere; de ere ret ligelig fordelte over og under $^1/_4$ Td. H. Af jordløse Huse har kun Aarhus og Thisted A. færre. M. H. t. Besiddelsesmaaden er Selveje det almindeligste; i alt er der kun 100 Gaarde, som ikke ere Selvejergaarde. Ogsaa inden for Husbrug med Jord er Selveje det ganske overvejende; af jordløse Huse er hen imod Halvdelen undergivet Fæste- og Lejeforhold.

Folketallet var $^1/_2$ 1901: 125,523 (1801: 44,506, 1840: 70,628, 1860: 91,791, 1890: 111,904), hvoraf Købstæderne 39,822 og Landdistrikterne 85,701. M. H. t. til Befolkningstætheden staar det i Jylland kun tilbage for Aarhus A., men for alle Øamter. Paa 1 □ Mil kom der i 1901: 2968 ($53_{,9}$ paa 1 □ Km.). Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at der til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgerne, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at i 1890 levede 7374 af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Sagførere, Lærere, osv.), 54,502 hørte til Jordbrugernes Klasse, 249 til Gartnernes, 1214 til Fiskernes, 25,872 til Haandværk og Industri, 8144 til de handlendes, 582 til de søfarendes; der var 8289, som hørte til Gruppen „andre Erhverv", hovedsagelig „forskellig Daglejervirksomhed", 3975 levede af deres Midler, og 1703 vare under Fattigvæsenet m. v. Landbruget er Hovederhvervet, men Handel og Industri spille dog en fhv. stor Rolle — kun Aarhus A. har en større Del af Befolkningen beskæftiget herved; det samme gælder immateriel Virksomhed; Fiskeri spiller nogen Rolle som Erhverv, Søfart en meget lille.

Amtskommunens finansielle Forhold i Aaret $^1/_4$1900-$^{31}/_3$ 1901. Af Indtægtsposterne: Udskrivning paa Amtsraadskredsens Hartkorn 368,982 — 17 Kr. pr. Td. —, Bidrag fra Købstæderne 2748, Indtægt af Aktiver 5439, Tilskud fra andre Kommuner til Fællesanliggender 324; af Udgiftsposterne vare de væsentligste: Vejvæsen 106,669, Medicinalvæsen 98,460, Justits-, Politi- og Fattigvæsen 71,619, Amtsskolefond 21,706, Dyrlægevæsen 9082, Regulering af Vandløb 2346, Amtsraadet 7717, til Jærnbaner 67,683 Kr. Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_3$ 1901: i Panteobl. og Kapitaler 696,965 og faste Ejendomme til en Værdi af 770,000 Kr., men skyldte 894,636 Kr. bort. — Amtsfattigkassen udredede s. A. til døvstummes Oplæring 2493, til Idioters Underhold 4554, andre Sygeudgifter (Ophold paa Sygehuse, Lysinstitut m. v.) 3459, til Plejehjem 907 Kr., og fik sine væsentligste Indtægter fra $^1/_4$ pCt. Afgiften 914, Bøder 1023, i Henh. til Plakat 1845 683, Indtægt af Aktiver 428, samt i Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden 9010 Kr. Kassen ejede $^{31}/_3$ 1901: 8972 Kr.; desuden bestyres under Kassen Legatmidler til Beløb af 2500 Kr. — M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene for hver enkelt By. — For Sognekommunerne anføres for 1899 følgende:

de paalignede Skatter udgjorde paa Hartkornet 443,863 (gnmstl. 20½ Kr. pr. Td. H.), paa Formue og Lejlighed 286,217; Indtægt af Aktiver 7690, Afgifter efter Næringsloven 29,239; desuden udrededes Naturalarbejde uden for Paaligningen til samlet Værdi af 16,742 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 206,557, Skolevæsen 274,984, Alderdomsunderst. 193,794 — s. Aar modtoges 90,654 i Statstilskud —, Vejvæsen 156,645, Udgift ved Sogneraadene 10,451, Bidr. til Jærnbaneanlæg 32,070 Kr. Sognekommunerne ejede i Slutn. af 1899 i Kapitaler 173,599 Kr., faste Ejendomme til Værdi af 3,028,554 og skyldte 858,392 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stod Legater til samlet Beløb af 178,606 Kr. Hvad Beskatningens Højde angaar, staar Paaligningen paa Hartkornet (til Amt og Sogne) lidt under Jyllands som Gnmst., ligesom ogsaa Ligningen paa Formue og Lejlighed udregnet pr. Td. H. er noget lavere end Landsdelens Gnmst. Det saml. Skattepaalæg pr. Td. H. i dette Amt bliver derfor ogsaa lavere end i de fleste jydske Amter — kun Skanderborg Amtsraadskreds og Randers A. kunne opvise lavere Beløb —, men i Forhold til det produktive Areal er det højt, kun Aarhus Kreds, Randers og Thisted A. have højere Beløb; set i Forhold til Høstværdien svarer Skattebeløbet paa det nærmeste til Landsdelens Gnmst.

Amtet bestaar af Købstæderne: *Vejle*, *Fredericia* og *Kolding* og Herrederne: *Bjærge*, *Hatting*, *Nørvang*, *Tørrild*, *Jerlev*, *Elbo*, *Holmans*, *Brusk* og *Nørre-Tyrstrup*.

Amtets samtlige Landkommuner danne een Amtsraadskreds, der har et Amtsraad paa 11 valgte Medlemmer. Amtet har i alt 64 Sognekommuner.

Amtet udgør sammen med gamle Skanderborg Amt 10. Landstingskreds og har 6 Folketingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet dels under Aarhus, dels under Ribe Stift. Det omfatter 4 Provstier, hvoraf det første under Aarhus Stift: 1) Bjærge og Hatting, 2) Nørvang og Tørrild, 3) Elbo, Holmans og Jerlev, og 4) Brusk og Nørre-Tyrstrup.

I jurisdiktionel Henseende omfatter Amtet, foruden de 3 Købstadsjurisdiktioner, 6 Landjurisdiktioner: 1) Bjærge Herreds, 2) Hatting Herreds, 3) Nørvang og Tørrild Herreders, 4) Jerlev Herreds (sammen med Andst og Slavs Hrdr. i Ribe Amt), 5) Elbo og Holmans Herreders samt en Del af Brusk Herreds og 6) Kolding Herreds, det sidste dannet ifl. Lov af $^{17}/_{3}$ 1876 af 7 Sogne af Brusk Hrd. og hele N.-Tyrstrup Hrd.

Amtet hører dels til 3., dels til 4. Udskrivningskreds og til Vejle-Skanderborg Fysikat; der er 5 Lægedistrikter: 1) Fredericia Distr., 2) Kolding Distr., 3) Vejle Distr., 4) vestre Distr. og 5) Hornsyld Distr.; noget hører dog til Horsens Distr. (Aarhus Amt) og et enkelt Sogn til Grindsted Distr. (Ribe Amt). M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt. Amtet har for Tiden 7 Brand-

direktorater: 3 for Købstæderne og 4 for Landdistrikterne (et for Bjærge og Hatting Hrdr., et for Nørvang, Tørrild og en Del af Jerlev Hrdr., et for Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr. og et for Kolding og en Del af Brusk og Jerlev Hrdr.).

Vejle Amt udgjorde i Middelalderen Dele af *Løversyssel* (Bjærge og Hatting Hrdr.), *Almindsyssel* (Jerlev med Holmans og Brusk med Elbo Hrdr.), og *Jellingsyssel* (Nørvang og Tørrild Hrdr.). Fra 1660 hørte det til *Koldinghus Amt* (Nørvang, Tørrild, Jerlev, Elbo, Holmans og Brusk Hrdr.) og *Stjernholm Amt* (Bjærge og Hatting samt Nim Hrd. i Aarhus Amt). Om Kolding Hrd. se S. 271. Ved Res. af $^{4}/_{9}$ 1793 og $^{27}/_{5}$ 1796 dannedes Vejle Amt af Koldinghus Amt med de tre Købstæder, og ved Res. af $^{14}/_{6}$ 1799 lagdes Bjærge og Hatting Hrdr. af Stjernholm Amt til det. Se i øvrigt under de enkelte Hrdr.

Litt.: *C. F. I. Dalgas*, V. Amt, beskr. efter Opfordr. af Landhusholdningsselskabet. Kbh. 1826. — *J. B. Krarup*, Beskr. af Landbrugets Udvikl. i Danm. I. Det sydøstl. Jyll., Kbh. 1895-96.

Vejle

Vejle Købstad ligger i Nørvang Hrd. under 55° 42′ 27″ n. Br. og 3° 2′ 30″ v. L. for Kbh. (Kirken) ved det inderste af Vejle Fjord og ved Enden af et langt, smalt Dalstrøg, som mod N. og S. indesluttes af høje, til Dels stejle og skovklædte Bakker, og som gennemstrømmes af Vejle Aa. Beliggenheden er usædvanlig smuk; fra de omgivende Bakker, navnlig fra den mod S. liggende Møllebakke, 170 F., 53 M., er der udmærket Udsigt over Byen, Dalstrøget og Fjorden; ogsaa fra Pilkebakken mod N., 155 F., 49 M., og fra Himmelpinden mod

Trap. Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave

VEJLE.

1	Amtsgaarden	B 4
2	Amtstue	C 4
3	Apotek Løve-	C 5
4	" Svane-	D 3
5	Asyl	D 4
6	Banegaard Post og Telegraf	D 5
7	Bank: Landmands-	C 4
8	- Vejle-	D 5
9	Fattiggaard	D 6
10	Frivillig Haandværker-	E 4
11	Gasværk	E 4
12	Haandværkerforening	D 4
13	Hospital Vejle-	D 3
14	Hotel Missions	D 5
15	- Royal"	C 4
16	- „Vejle"	D 4
17	Højskolehjem	D 4
18	Kirke	D 3
19	" Apostolsk	C 2
20	- Baptist -	D 2
21	Kirke St Nikolaj -	C 5
22	" St Pauls -	D 4
23	Linnemanns Jomfrukloster	C 6
24	Lysstation Elektrisk -	B 4
25	Missionshus „Hamreland"	E 4
26	Museum	D 5
27	Politistation	C 5
28	Pumpestation	D 7
29	Raad- Ting og Arresthus	C 4
30	Skole Borger-	C 5
31	- Fri	E 3
32	- Latin og Real	D 3
33	" Teknisk -	E 3
34	Slagtehus off.	B 4
35	Sparekasse Landbo-	C 4
36	og Stiftelse	C 4
37	Svineslagteri	E 5
38	Sygehus	D 1
39	Teater	D 5
40	Toldkammer	E 5

KØBSTADENS MARKJORDER

KØBSTADENS MARKJORDER

NØRRESKOV

KIRKEGAARD

KAPEL

VEJLE FJORD

KIRKEGAARD

HAVN

KØBSTADENS MARKJORDER

KØBSTADENS MARKJORDER

VEJLE AA

VINDING BYS JORDER

VEJLE FJORD

Vestergade

Kirketorv

Nørregade

Havnegade

Strandgade

Søndergade

Nordre Havneplads

Søndre Havneplads

Til Kolding

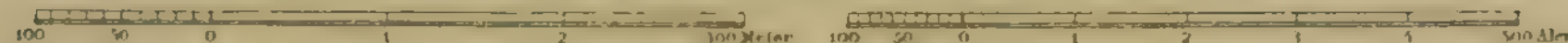
Til Ribe

Udført af V. A. Berggreen

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad

1903.

Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

V., 220 F., 69 M., ved Varde Landevej, er der store Udsigter. Aaen løber ud i Fjorden umiddelbart S. om Byen, men den optager fra N. Grejs Aa eller Grejs Mølleaa, der ved Stokbro N. for Byen deler sig i to Arme, hvoraf den ene løber V. om Byen og forener sig med Vejle Aa V. for Sønderbro, medens den anden løber lige mod S. gennem Byen og falder i Aaen Ø. for Broen. Byen selv ligger paa et temmelig jævnt Terræn, der er noget hævet i Midten; højeste Punkt er N. V. for Raadhustorvet, c. 25 F., 8 M., paa Torvet er der 21 F., $6_{,5}$ M. Den ligger 3 Mil N. V. for Fredericia, $3^1/_2$ Mil N. for Kolding og $3^1/_4$ Mil S. V. for Horsens (ad Jærnbanen henh. $3_{,6}$ Mil, 27 Km., $6_{,4}$ Mil, 48 Km., og $4_{,1}$ Mil, 31 Km.). Den største Udstrækning fra N. til S. er omtr. 2400 Al., fra V. til Ø. er Bredden højst 1100 Al. Den er i det hele velbygget og gør trods sin Ælde intet gammelt Indtryk, da de hyppige Ildebrande have faaet de fleste ældre Bygninger til at forsvinde. Hovedgaderne ere: den fra Ø. til V. førende Havnegade, der gaar over Kirketorvet og fortsættes i Kirkegade, som udmunder i Raadhustorvet, samt de fra S. til N. gaaende Gader: Dæmningen, der fører langs med Grejs Aas østl. Arm, og Torvegade, der gaar fra Raadhustorvet og fortsættes i Nørregade, som forener sig med Dæmningen og fortsættes dels i Vestergade, der fører ud til Landevejen til Varde, dels i Nørrebrogade, som fører ud til Landevejen til Horsens; mod S. fortsættes Torvegade over Torvet i Søndergade, som gaar over Sønderbro og i Sønderbrogade fører ud til Landevejene til Kolding, Ribe og Fredericia. Byen har udvidet sig stærkt i de senere Aar, navnlig mod N. Ø. og N. V.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1901 127, Markjorderne 2013 Td. Ld. Byen havde Nov. 1901 67 Gader og Stræder og 4 Torve og Pladser; Husenes Antal var da 1264, hvoraf 1138 paa Købstadsgrunden. Fladeindholdet af Byen med Markjorder var ved Opgørelsen 1896 2140 Td. Ld.; deraf vare Ager og Eng 1216, Haver 33, Skov 546, Veje og Byggegrunde 342, Moser 2 Td. Ld. Det saml. Hartk. var $^1/_1$ 1895 129 Td., hvoraf 71 hørte til 27 Gaarde og 43 til 198 Huse; 16 Gaarde og 54 Huse dreves fra Ejendomme i Byen.

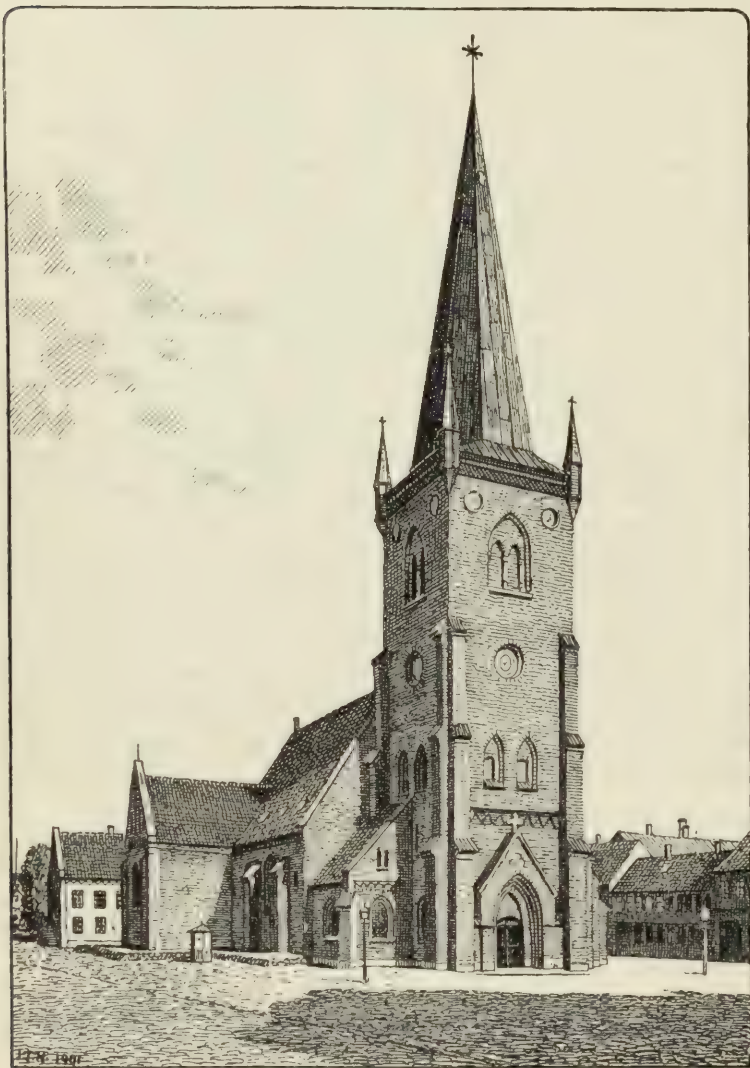
Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_4$ 1902 15,843,887 Kr. (Antal af Forsikringer 1340).

Om Vejle Købstads Landdistrikt, der har Skole- og Fattigvæsen fælles med Købstaden, se under Tørrild Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, midt paa Kirketorvet, fordum indviet til St. Nicolaus, bestaar af et Midtskib og to Sideskibe, to Korsarme, Kor mod Ø. med lige Gavl og Taarn mod V., til hvilket slutte sig et Par Rum, hvoraf det n. har Adgang til Taarnets øvre Dele, og det s. er Ligkapel. I sin oprindl. Skikkelse bestod Kirken af et lille Hovedskib, Sideskib mod N. og et lille Kor, opførte i gotisk Stil af røde Munkesten i Munkeskifte, i Slutn. af 13. Aarh. (det er dog vistnok utvivlsomt, at der tidligere har staaet en romansk Kirke). Kirken er i Tidens Løb undergaaet mange Udvidelser og Ombygninger, saa at der kun er en Del tilbage af den oprindelige Arkitektur. Paa det nordl. Sideskibs Ydermur ses Spor af den gamle Kvindedør af rundbuet Form og 4 smalle, spidsbuede Vinduer, af hvilke de 3 synes at have været sammenknippede med smalle Piller imellem (alle nu tilmurede); ligeledes

er Hovedskibets Vestgavl, der i den senere Middelalder blev dækket af det tilføjede Taarn, prydet med to Rækker høje, smalle, spidsbuede Blindinger (se Tegn. af æ. n. Arkit. II Saml. 4. R. Pl. 13; Vestgavlen saas 1887, da det gamle Taarn nedbrødes, og er nu atter helt dækket af det nye Taarn). Midt- og Sideskibe ere nu samlede under eet stort Tag; men en Vindeltrappe i det nordvestl. Hjørne kan tyde paa, at Midtskibets Mure før have været højere, og at der altsaa har været særskilte Tage. Midtskibet skilles fra Sideskibene ved 3 Par firkantede Piller, hvortil mindre Piller slutte sig, som bære Gjordbuerne af de spidsbuede Hvælvinger, i Midtskibet 5 (27 F. høje) og i hvert af Sideskibene 5. Koret har to Hvælvingsfag. Korbuen bæres af et Par svære Murstenssøjler (pudsede). I den senere Middelalder udvidede man Kirken. Vistnok i 1. Halvdel af 15. Aarh. opførtes skævt for Hovedskibets Vestgavl et lille, lavt Taarn med Spidsgavle; derefter tilføjede man det sydl. Sideskib og gennembrød Midtskibets Ydermur med Buer for at forbinde det med Sideskibet. Den sydl. Korsarm, Hellig Trefoldigheds-kapel, skal være opført 1518 af Borgmester Niels Jonssøn, † 1528 (der anbragte en latinsk Indskrift paa Hvælvingen og fik sit nu forsvundne Gravsted her); ved Kapellets Østside er en Udbygning som en meget bred Pille, og paa Indermuren ses her en stor, rundbuet Niche, hvor der vel har staaet et Alter. Hvornaar den nordl. Korsarm, med blindingsprydet Spidsgavl, er tilføjet, vides ikke, men det er i alt Fald sket før Middelalderens Slutning. Sideskibene have Stræbepiller, men de nordl. stamme fra senere Ombygninger. I 1493 nævnes „Vor Frue Alter“ og 1478, 1500 og 1503 „Hellig Kors Alter“. I Beg. af Chr. IV's Tid var Kirken saa brøstfældig, at den under Opsigt af Caspar Markdanner blev istandsat; bl. a. bleve de nuv. store, rundbuede Vinduer i Sideskibene ind-

Vejle Kirke.

satte. Under Krigen 1627-29 led den meget, idet Fjenden havde hugget Skydehuller i Taarnet, 4 Hvælvinger vare nedfaldne, Taarnet var faldefærdigt, osv., og Kongen tillod, at der udrededes Hjælp af de andre Kirker i Stiftet til Istandsættelsen. Endnu 1636 klager Præsten over, at Kirken forfalder mere og mere, og at der intet Orgel er. Atter led den meget i Krigen 1643-45, saa at den endnu 1681 var forfalden. Aar 1744 undergik den en Hovedreparation, idet den fik „en ganske ny Overdel af Tømmer og Tag"; 1790-91 var der atter en større Istandsættelse, ledet af Murermester A. Kruse (Horsens), der fik 1700 Rd., medens mindre Beløb udbetaltes til Billedhugger Hjernøe og Orgelbygger Worm (for at faa de fornødne Penge solgtes Kapellaniets Byggeplads 1789); ved denne Lejlighed fjernedes 5 af Kirkens 12 Pulpiturer. I 1855-56 ombyggedes Midtskibets Østgavl, og det nuv. brede Kor opførtes af røde Mursten (Bygningsinspektør Thielemann) for omtr. 9000 Rd.; 1862 var der en ny Restauration (Arkitekt: C. Lendorf), hvorved bl. a. Hvælvinger og Vægge i Midt- og Sideskibe istandsattes med Anbringelse af en ny Dekoration i røde Mursten, Pillerne omdannedes, og nye Stolestader anbragtes; endelig opførtes 1887-88 for omtr. 40,000 Kr. det nuværende Taarn med ottekantet, kobbertækket Spir og 4 Hjørnespir (i alt 170 F.) og med de to ovennævnte Tilbygninger, i gotisk Stil af røde Munkesten (Arkitekt: L. A. Petersen). Taarnuret er skænket af Apoteker H. E. Friis. I Aaret 1901 bleve Korets Hvælvinger og Vægge dekorerede med Freskomalerier (af C. Petersen). Indgangen er gennem en Portal i Vestsiden til det hvælv. Taarnrum, der er Forhal. Kirken er tækket med Tegl, Tilbygningerne ved Taarnet med Skifer. Midtskibets indvendige Længde er 79, Bredden $15^1/_2$ F.; det nordlige Sideskib er $14^1/_2$, det sydlige $13^1/_2$ F. bredt indvendig; Koret er 38 F. langt og $28^1/_2$ F. bredt.

Altertavlen er i Rokokostil med et Maleri (Opstandelsen). Paa de smukke Malmalterstager staa Bogst. H D — M H D og Aarst. 1592; Alterkalken er skænket 1681 af Peder Jensen Høvers Arvinger. Den temmelig tarvelige Prædikestol i Renæssancestil er skænket 1576 af Borgmester Clemens Sørensen. Den romanske Granitdøbefont, der er meget ældre end Kirken, har paa Foden et Mandehoved og et Vædderhoved (afb. i Tegn. af æ. n. Arkit. I Saml. 1. R. Pl. 16). Orgelet, i Vestenden, er fra 1862. I Korets 4 Vinduer er der i 1900 indsat nogle af Overgaard udf. Glasmalerier med Optrin af Jesu Liv (skænkede af 4 Borgere i Byen). I Koret findes Malerier paa Træ af Luther og Melanchton og et af Præsten Peder Christensen Riber, † 1610. I sydl. Korsarm et 1860 af J. Roed malet Billede af Anders Sørensen Vedel, † 1616, i nordl. Korsarm en Series pastorum. Flere Lysekroner, deribl. en stor Malmlysekrone, skænket 1707 af Oberstlieutn. Kai de la Mare til Aggersbøl, † 1713. Han har 1704 ladet indrette sin Begravelse i den s. Korsarm, hvilken 1862 flyttedes hen under den vestl. Hvælving af den nordl. Korsarm; Kapellet, der er skilt fra Kirken ved en Rokokodør, er istandsat 1744 af Ritmester Joh. Moldrup og Hustru Catarine Elisab. de la Mare og 1844 af Kapt. P. Moldrup; her staa flere Kister (ligesom i den nu tilmurede, hvælvede Begravelse underneden; en af Kistepladerne herfra over en Købmd. Jens Feveile, † 1787, hænger paa Kapellets Ydervæg), deribl. en med et mumificeret Lig af en Kvinde, fundet 1835 i Haraldskjær Mose, som fejlagtigt er blevet antaget for Gunhild, Erik Blodøkses Dronning (se *N. M. Petersen*, i Ann. f. n.

Oldk. 1836-37 og 1842-43, og *Worsaae*, i Hist. Tidsskr. III og IV). I Kapellet hænger en Vejle Borgerforenings Fane fra 1736. I Kormuren ere indsatte 8 Ligsten, deribl. over 1) Raadm. Søren Sørensen, † 1571, og Hustru, lagt af Sønnen Anders Sørensen Vedel, 2) Raadm. Hans Jensen med Aarst. 1574, 3) Franz Sluder, f. i Lübeck, og Hustru, med Aarst. 1582, 4) Borgmester Clemens Sørensen, † 1602, med to Hustruer, 5) Borgmester Hans Knudsen Svane, † 1675, med Hustru; de øvrige ere omtr. ulæselige (en af dem er vistnok over Jomfru Magdalene Pogwisch til Damsbo, † 1609, der 1600 blev dømt til at betale 300 Dl. i Bøde, fordi hun havde ladet Stenen indsætte i Kirkevæggen). De mange Epitafier og Mindetavler, Kirken har haft, ere nu forsvundne (se *Hofman*, Fund. IV S. 725 flg.). Den største og ældste af Klokkerne er støbt 1633 i Lübeck af Anton Wise. I det nordl. Sideskib ses udvendig 23 Murhuller, hvori der efter Sagnet har været indmuret Kranierne af ligesaa mange Røvere, som fangedes uden for Byen i Roms Hule og henrettedes.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der tillige er Præst til Hornstrup, og en residerende Kapellan (den sidste fra $^{28}/_{1}$ 1901). Kirken ejede Nov. 1901 i Kapitaler 27,000 Kr. og i Jorder $2^{3}/_{8}$ Td. Hrtk.; dens Gæld var 72,000 Kr.

Der skal opføres en ny Sognekirke (efter Tegn. af Arkit., Prof. V. Koch, † 1902) mod Ø. i Byen, N. for den gamle Kirkegaard.

Missionhuset Mamrelund, ved Indg. til den gamle Kirkegaard og ved Kirkegaardsvej, er opf. 1885 af røde Mursten (Arkitekt: L. A. Petersen).

Metodistkapellet St. Pouls Kirke, Wissingsgade, en anselig Bygning af røde Mursten i to Stokv. med Taarn med Kuppel og Spir, er indviet $^{18}/_{12}$ 1892 (Arkit.: Jensen, Odense).

Baptistkapellet, Korsgade, af røde Mursten i 1 Stokv. med rundbuede Vinduer, er opf. 1877.

Katolsk-apostolisk Kirke, Tønnesgade, er opf. 1895 af røde Mursten.

Byen har to **Kirkegaarde**: den gamle Kirkegaard, mod Ø., mellem Jærnbanegade og Kirkegaardsvej, $2^{5}/_{7}$ Td. Ld., er anlagt 1825-26; inden for Hovedindgangen mod S. staar en Sandstensobelisk til Minde om 12 Soldater, faldne ved Vejle $^{8}/_{3}$ 1864; tillige er der en Gravhøj over faldne fra 1848-50 og en Mindesten for Dragonen Peder Hansen Andkjær, † 1890 ($^{26}/_{6}$ 1848 fangede han Kapt., Grev Reichenbach). Den nye Kirkegaard, N. Ø. for den gamle ved Østre Kirkegaardsvej, er anlagt 1871 med et Areal af $2^{1}/_{6}$ Td. Ld. og udvidet 1895-96 med $2^{4}/_{7}$ Td. Ld.; paa Kirkegaarden er i 1901 for 17,000 Kr. opf. et Ligkapel (Arkitekt: N. Christof Hansen) af røde Mursten i Korsform med en taarnlignende Afslutn. over Midtpartiet.

Raad-, Ting- og Arresthuset, Raadhustorvet, er opf. 1878-79 for 92,000 Kr. og tilhører Vejle Amtskommune og Købstaden, hver med Halvdelen. Det er bygget efter Tegn. af Arkitekt C. Lendorf i gotisk Stil af røde Mursten i 2 Stokv. med høj Kælder og et 96 F. højt Taarn med Spir midt paa den 92 F. lange Hovedfaçade. Det indeholder i Kælderen Bolig for Arrestforvareren, Politilokaler, Detentionslokale, Arkiv m. m., i 1. Stokv. en Vestibule, hvortil en høj Stentrappe fører op fra Torvet, en Byraadssal, Tingstuer m. m., og i 2. Stokv. en Amtsraadssal og en stor Festsal m. m.; i Byraadssalen er et Billede af Kong Hans, malet efter Ligstenen i St. Knuds Kirke og skænket 1881 af Apoteker H. E. Friis, et Maleri (Exner) af Kmhr., fhv. Minister Matth. Lüttichau til St. Grundet († 1870) og

et Maleri af Preben Brahe til Engelsholm, † 1708, i Festsalen et 1898 af Prof. O. Bache malet Billede af Amtmd., fhv. Minister C. L. V. R. Nutzhorn († 1899). Det 52 F. lange Arresthus, i 3 Stokv. med Kælder, er opf. vinkelret ved Bagsiden af Raadhuset med Façade mod N. og S. og indeholder Plads for 18 Arrestanter (12 Enkelt- og 2 Tremandsceller). I Raadhustaarnet hænger en Klokke fra Slutn. af 14. Aarh. (nu brugt som Slagklokke) med Relieffer og Indskrift i Majuskler og Minuskler: Jhesus, Maria, excito vivos, voco mortuos (jvfr. D. Atl. V S. 947).

Det ældste Raadhus brændte 1530, hvorefter Fr. I 1531 skænkede Sorte-

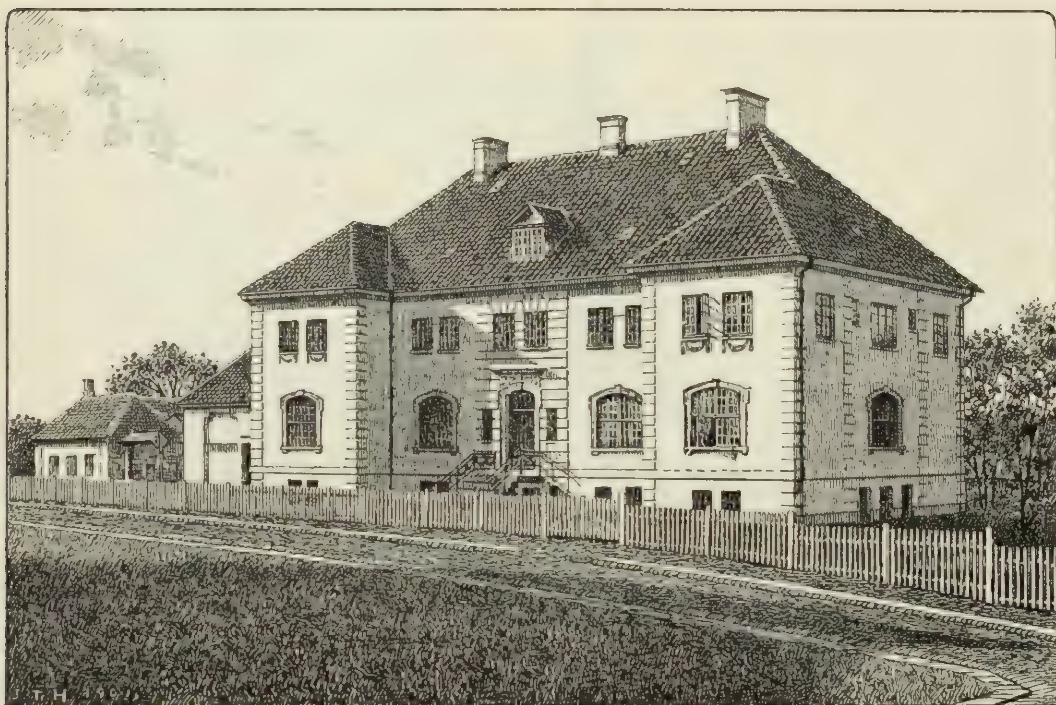
Raadhuset i Vejle.

brødreklosteret (se S. 285) til Byen, af hvis Bygninger en (vistnok noget N. for den nuv. Bygning) blev indrettet til Raadhus; det blev nedbrudt 1780 og afløst af et nyt i to Stokv. (det nederste var hvælvet) med Taarn, som er veget for det nuv. Raadhustorvet skal have været Klosterets Kirkegaard.

Amtsgaarden, Klostergade, er opf. af Staten 1899-1900 efter Tegn. af Bygningsinspektør J. V. Petersen for omtr. 60,000 Kr. Den er i 2 Stokv. med Kælder, i Palaisstil med pudsede Façader og Sandstensindfatninger om Vinduer og Dør mod Gaden; i Kælderen er Økonomilejlighed m. m., i Stuen Kontorlokaler og dagl. Værelser, paa 1. Sal Sove- og Gæsteværelser. Til Gaarden høre Udhuse, Gaardsplads og Have. Den er bygget

paa en Del af den gamle Amtsgaards Areal i Torvegade (en pudset Bindingsværksbygn. fra omkring 1800; paa en Niche i Muren en Buste af Orla Lehmann), som Staten solgte til Kommunen, der 1901 afhændede den til private, efter at et Stykke var blevet nedrevet for at give Plads til Orla Lehmannsgade.

Det kommunale Skolevæsen omfatter flg. Skoler: **Borgerskolen,** Hj. af Kirketorvet og Møllegade, er opf. 1838 af Grundmur, udvidet 1882 med en Bygning i Møllegade (henh. for 12,600 og 25,900 Kr.), begge i 2 Stokv.; den har Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen. **Friskolen** (først kaldet „Foghs Friskole", stiftet 1796 af Kammerrd. Søren F. for 20 fattige Børn, senere forandret til alm. Friskole for Byen), Klostergade, er opf. 1854 i 2 Stokv. af røde Mursten; nu bruges den hovedsagelig som Pigeskole, medens der 1890 lige overfor paa den anden Side af Gaden er opf. en ny Bygning, i 3 Stokv. af røde Mursten, for Drengeskolen (for

Amtsgaarden.

omtr. 35,000 Kr.). En ny fælles Kommuneskole, i 2 Stokv. og 3 Stokv. Endepartier med Kælder, med 19 Klasseværelser, Sløjdlokale, Skolekøkken og Bespisningslokaler samt Gymnastikhus, er 1901-2 under Opførelse paa Markedspladsen N. for den gamle Kirkegaard (Arkitekt: N. Christ. Hansen). Borger- og Friskolen havde $^1/_8$ 1901 1620 Elever, fordelte i 55 Klasser, og 23 Lærerinder og 20 Lærere, hvoraf en er Overlærer og tillige Skoleinspektør. Desuden ligger paa Markjorderne Søndermarksskolen. — **Latin- og Realskolen,** Nørrebrogade, er oprettet 1865 som privat Realskole med Understøttelse af Stat, Amt og By (den var indtil 1874 i Løveapotekets Bagbygn., senere paa Dæmningen, hvor nu Døtreskolen er), blev senere ogsaa Latinskole og overtoges $^1/_4$ 1891 af Kommunen. Bygningen er opf. 1893-94 for c. 65,000 Kr. efter Tegn. af Arkit. J. E. Gnudtzmann af røde Mursten i 3 Stokv. med Kælder og indeholder bl. a. 12 Klasseværelser og Rektorbolig; særligt Gymnastikhus. Skolen havde $^1/_1$ 1902 121 Elever, i 8 Klasser, 1 Rektor, 7 Lærere og 1 Lærerinde.

Andre Undervisningsanstalter: **Forskoleseminariet** for Kvinder, N. Ø. for Byen ved Horsensvejen, er opf. 1892-93 af Staten for 50,000 Kr. efter Tegn. af Bygningsinspektør J. V. Petersen; den er i 2 Stokv. med røde Sten i Façaderne og med særligt Gymnastikhus; i Stuen er Skolelokaler og Bolig for en Lærerinde, paa 1. Sal Forstanderens Kontor og Bolig. Seminariet har foruden Forstanderen 2 Lærerinder; $^1/_1$ 1902: 26 Elever. Af Privatskoler nævnes 6 Pigeskoler, hvoraf Døtreskolen, Dæmningen (se ovfr.), opr. 1894, har Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen, og Frk. Seligmanns Skole, opr. 1882, med en 1895 opf. Bygning, 3 Stokv., i Herslebsgade (Arkit.: L. A. Petersen); $^1/_1$ 1902: 137 Elever (67 Drenge). — **Teknisk Skole**, Strandgade, er opf. 1895 af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder og Loftsetage (Arkit.: L. A. Petersen) og indeholder bl. a. 10 Klasseværelser. Skolen er oprettet 1855 og drives nu af det 1890 oprettede tekniske Selskab med Underst. af Stat, Amt og Kommune; den er besøgt af omtr. 350 Elever.

Vejle Hospital, Hj. af Nørre- og Nørrebrogade. Dets Oprindelse kendes ikke; mulig stammer det fra en middelalderlig Stiftelse. Det nævnes første Gang i et Brev af $^{27}/_6$ 1542, hvorved Chr. III tillagde det Kronens Tredjepart af Korn- og Kvægtienden af Øster-Snede og Gaverslund Sogne; men sin betydeligste Udvidelse fik det ved s. Konges Gavebrev af $^{16}/_{12}$ 1558, da han skænkede det Kronens Part af Korntienden af 9 Sogne (af hvilke de to Sognes Tiende hidtil havde ligget til Hospitalet i Ribe). Senere er dets Formue bleven forøget bl. a. ved det af Hospitalsforstander Key Stallknecht 1758 stiftede Legat, udvidet af Sønnen, Præsten Lorentz St. († 1799). Ifl. Fundats af $^{21}/_3$ 1874 og Reskr. af $^{29}/_{10}$ 1893 optager Hospitalet nu 10 Pensionærer af den dannede Middelstand, fortrinsvis Piger, Enker eller forladte Koner, som faa fri Bolig, Varme, Lys, Lægehjælp, Medicin, Vask og 3,50 Kr. ugentl., samt 14 Lemmer med 3,25 Kr. ugtl.; tillige nyde 4 Kvinder uden for Hospitalet hver 34 Kr. 66 Øre aarl. af Leths Legat og 1 Kvinde 40 Kr. aarl. Hospitalet ejer foruden nogle Jordejendomme omtr. 182,000 Kr.; dets aarl. Indtægt er omtr. 14,000 Kr. Det bestyres under Stiftamtmandens og Biskoppens Direktion samt under Borgmesterens og Sognepræstens Inspektion af en Forstander. De forfaldne Bindingsværksbygninger bleve 1765 ombyggede af Grundmur med Bolig tillige for Forstanderen. De nuv. Bygninger, af røde Mursten i 2 Stokv. med Bolig for Forstanderen, ere opf. 1872 (Arkitekt: Winstrup, Kolding). Bygningerne ere brandforsikrede for 38,540 Kr.

Amtets og Byens **Sygehus**, mod N. i Byen paa Kabbeltoft, tilhører Amtskommunen og Købstaden med henh. $^2/_3$ og $^1/_3$. Det er opf. af røde Mursten og bestaar af 3 fritliggende Bygninger: en Hovedbygning, med en Mands- og en Kvindeafdeling, hver med 20 Senge, for alm. Sygdomme (en overbygget Veranda benyttes som Liggehal), en anden Bygning, med 18 Senge, for epidemiske Sygdomme, og en tredje Bygning med 14 Senge, for Hud- og Kønssygdomme, med Desinfektionsanstalt. Der er altsaa ordinært Plads til 72 Patienter, men Tallet er som oftest betydeligt overskredet. De to første Bygninger ere opf. 1888 (Arkit.: Olivarius), den sidste 1898 (Arkit.: N. Christ. Hansen). Det gamle Sygehus, nu kaldet Administrationsbygningen, Kirketorvet, en 1856 opf., to Stokv. høj Bygning, ejes af Kommunen og benyttes bl. a. til Museum (se S. 281), Folkebibliotek, Kontorer og Badeanstalt. — **Fattiggaarden**, Gammelhavn, er en af Kommunen 1843 købt Bygning (Plads til 20 Lemmer).

Andre milde Stiftelser: **Sparekassens Stiftelse**, Kirkegade, i Sparekassens Gaard (se ndfr.), opr. 1836 med Fribolig for 10 Enker, som tillige nyde fri Læge og Medicin, 1 Favn Brænde og 1000 Tørv aarl. samt 2 Kr. ugtl. hver; den bestyres af Sparekassens Direktion. — **Linnemanns Jomfrukloster**, Gammelhavn, opr. 1856 af Agent Andr. D. Linnemann († 1861) og Hustru, med en Bygning i 2 Stokv. til Fribolig for 5 trængende Jomfruer, fortrinsvis af Legatstifternes Familie, og 5000 Kr., hvis Renter anvendes til Bygningens Vedligeholdelse, medens Resten deles mellem Beboerne: Stiftelsen styres under Amtets Tilsyn af Borgmesteren, Sognepræsten og Legatstifternes nærmeste mandl. Descendent i Byen. — **Haandværkerfriboligen**, Kirkegaardsvej, er opr. i 1860'erne i en ældre Bygning i 1 Stokv. og har 4 Friboliger. — **Børneasylet Dagmar**, Wissingsgade, 1 Stokv., er opf. 1891 og har Plads til omtr. 100 Børn.

Byen har to Banegaarde: **Statsbanegaarden**, ved Havnegade, opf. i 1860'erne (Arkitekt: Arboe), flere Gange udvidet, sidst 1897, og **Nordbanegaarden**, mod N. ved Gormsgade, opf. 1894, Station for Vejle-Give og Vejle-Vandel Banen.

Post- og Telegrafbygningen, ved Statsbanegaarden paa Jærnbanepladsen, 3 Stokv., er opf. 1897 for 190,000 Kr. efter Tegn. af Bygningsinspektør J. V. Petersen i middelalderlig Stil af røde Sten med Forsiringer af Granit, Kridt og Savoniersten; i Stuen er Postvæsenets, paa 1. Sal væsentlig Telegrafvæsenets Lokaler, paa 2. Sal er Postmesterens Bolig.

Toldkammerbygningen, ved Havnen, er i 2 Stokv.

Gasværket, ved Havnen, er anlagt 1858-59 af det danske Gaskompagni og ejes fra $^{1}/_{1}$ 1899 af Kommunen; i 1900 produceredes omtr. 25 Mill. Kbfd. Gas. — En **elektrisk Lysstation**, ved Flegborg, er anlagt 1895-96 (den første i Jyll.) af Aktieselsk. „Vejle Elektricitetsværk". — **Vandværket**, omtr. $^{3}/_{4}$ Mil fra Byen i Grejsdalen, er anlagt 1867 af Kommunen dels af Kildebrønde, dels ved artesiske Boringer; Samlebrønden, hvorfra Vandet føres ind til Byen gennem 8 Støbejærnsledninger, ligger 90 F. over Vejle Fjords Vandstand. Vandværket er flere Gange udvidet, senest 1901-2 med en Pumpestation, S. for Byen, for omtr. 130,000 Kr. Forbruget i Døgnet er 15 à 18,000 Td.

Det **offentlige Slagtehus** med Kødkontrolstation, ved Blegbanken, er opf. af Kommunen 1899-1900 for omtr. 190,000 Kr. (Arkit.: Justitsrd. H. Meyer og N. Christ. Hansen).

Af andre Bygninger nævnes: Haandværkerforeningens Bygning, Hj. af Havnegade og Dæmningen, i 2 Stokv., købt af Foreningen 1881. Løveapoteket (opr. 1744), Kirketorvet, en anselig Bygning, opf. 1800, senere forhøjet med et 2. Stokv. Sparekassens Bygning, Kirketorvet, 2 Stokv., opf. 1869. Vejle Amts Avis Bygning. Landmandsbankens Kontor, Torvegade, hvid i 2 Stokv., opf. 1900 (Arkitekt: N. Christ. Hansen). Teatret, lige over for Statsbanegaarden paa Jærnbanepladsen, en stor, 1884-85 opf. Bygning i Renæssancestil; det har omtr. 700 Tilskuerpladser (Arkit.: L. A. Petersen). Et Sommerteater, ved Skyttehusvejen. Ynglingeforeningens Bygning, Hj. af Herslebs- og Nutzhornsgade, 3 Stokv. med Taarn, opf. 1898. Arbejdernes Forsamlingsbygning, Nørrebrogade, 1 Stokv. Et Højskolehjem, Dæmningen. Et Svendehjem, Kapelgade. — Ved Havnens Sydside er en offentlig Badeanstalt.

Af Foreninger af mere almen Interesse nævnes: en Velgørenhedsfor-

ening, stift. 1850, Sygekassen „Alliance", st. 1898, Arbejdernes Sygekasseforening, st. 1898, Haandværkerforeningen, st. 1861, Arbejderforeningen, st. 1872, en Handelsforening, st. 1861, Vaabenbrødrene for V. og Omegn, st. 1859, Forsvarsbrødrene, st. 1881, Museumsforeningen, st. 1899 med det Formaal at faa oprettet et Museum (aabnet 1901 i Administrationsbygningen, se S. 279) paa Grundlag af Samlinger, der ere skænkede af afdøde Etatsr. Eckardt til Ørumgd., en Kunstforening, st. 1887, en Musikforening, st. 1884, flere Afholdsforeninger, Skyttelavet, st. 1858.

Ved Havnen er der 1874 rejst et Monument (en 11 F. høj Granitobelisk med Portrætmedaillon i Bronce, udf. af Billedhugger O. Evens) for Amtmand H. Treschow († 1836), hvem Havneanlægget for en væsentlig Del skyldes. — Paa en Bygning paa Hj. af Raadhustorvet og Kirkegade, der opførtes 1858 i Stedet for en ældre Gaard, som skal være bleven skaanet ved den store Ildebrand 1739 (i Sidebygningen findes to Plader med Bogst. CSCR og Aarst. 1782), findes en Sten med Indskrift, at her i Borgm. Niels Jonssøns Hus boede Chr. II i Jan. 1523 og modtog Adelens Opsigelsesbrev.

Byens nærmeste Omegn er rig paa smukke Spaserevej e, navnlig i Grejsdalen, i Sønderskov (hvortil Vejen gaar over den med 3 Buer 1804 byggede Sønderbro) og i den N. for Fjorden liggende Nørreskov, hvor Skyttelavet 1859 har anlagt en smuk Park med en 1859 opf. Pavillon, Skyttehuset.

Indbyggertallet var 1. Feb. 1901 14,592 (1801: 1310, 1840: 2705, 1860: 4920, 1890: 9015); Byen er vokset meget betydeligt i 19. Aarh., navnlig i det sidste Aarti. — Erhverv 1890: 722 levede af immat.Virksomhed, 4069 af Haandværk og Industri, 2028 af Handel, 260 af Jordbrug, 129 af Søfart, 1312 af forsk. Daglejervirks., 413 af deres Midler, 80 nøde Almisse, og 2 sade i Fængsel. — Særlig har Handelen taget stærkt til i de sidste Aartier, men ogsaa Haandværk og Industri ere i Fremgang. Byen har en forholdsvis stor Arbejderbefolkning.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 39,036 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 82,837 Pd., Silke og Silkevarer 2201 Pd., uldne Manufakturvarer 65,024 Pd., Vin 40,812 Pd., andre Spirituosa à 8⁰ 273 Vrtlr., Glas og Glasvarer 121,408 Pd., Humle 2607 Pd., Stentøj, Fajance osv. 60,045 Pd., Porcellæn osv. 15,159 Pd., Olier 919,619 Pd., Risengryn og Rismel 284,982 Pd., Salt 250,364 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 360,598 Pd., Tobaksblade og -stilke 47,885 Pd., fabrikeret Tobak og Cigarer 2557 Pd., Stenkul og Kokes 54,401,578 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer 3,358,038 Pd. samt Tømmer og Træ 2423 Clstr. og 42,827 Kbfd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a.: 44,157 Pd. Huder og Skind, 66,338 Pd. Papir, 10,978 Pd. Klude, 209,415 Pd. Jærnvarer, 40,756 Pd. Tarme og 2720 Pd. Tvist; til indenlandske Steder uden for Jylland udskibedes bl. a.: 7918 Pd. Kød, 114,462 Pd. Flæsk, 11,295 Pd. Ost, 1,180,864 Pd. Margarine, 81,393 Snese Æg, 2627 Stkr. Faar og Lam, 162,386 Pd. Huder og Skind, 1,631,233 Pd. Papir, 225,912 Pd. Klude, 646,100 Stkr. Mursten, 6196 Pd. Kalkuld, 236,912 Pd. Jærnvarer, 86,251 Pd. Uldgods, 50,523 Pd. Sæbe, 27,901 Pd. Rørvæv og 923,757 Pd. Tvist.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 97 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 1071 Tons, deribl. 5 Dampsk. paa tils. 171 T. og med 133 Hestes Kr. Fra Udlandet indkom 341 og udgik 276

Skibe med henh. 32,255 og 134 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 264 og udgik 330 (af hvilke henh. 118 og 122 Dampsk.) med henh. 12,008 og 7323 Tons Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1900, efter Fradrag af Godtgørelser, 305,052 Kr., Krigsskatten af Vareindførselen 11,013 Kr., i alt 316,065 Kr. (6462 mere end i 1899). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradr. af Godtg., 41,838 Kr. (1236 mere end i 1899); det produc. Udbytte var 491,344 Potter à 8°, hvoraf 1056 udførtes til Udlandet og 87,028 udskibedes til indenlandske Steder uden for Jylland; der tilvirkedes 197,960 Pd. Pressegær.

I Vejle holdes flg. Markeder: hver Onsdag fra 1. Nov. indtil Jul samt anden Onsdag i hver Maaned med lev. Kreaturer, 1 i Jan., 3 i Febr. og 3 i Marts med Heste, 2 i April, 1 i Juni, 1 i Sept. og 1 i Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Onsdag og Lørdag.

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: flere Jærnstøberier, deribl. Hess' Jærnstøberi, anlagt 1876, c. 300 Arbejdere, P. Jensen & Co. Jærnstøberi, opr. 1862, c. 20 Arbejd., og Vejle Jærnbyggeri og Maskinfabrik, et 1900 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 100,000 Kr., c. 20 Arbejd. V. Bolte- og Møtrikfabrik, et 1899 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 60,000 Kr. V. Bomuldsspinderier, et 1901 opr. Aktieselsk., Aktiekap. $1^1/_2$ Mill. Kr. (dannet ved Sammenslutning af 3 ældre Selskaber), aarl. Prod. 4 Mill. Pd., c. 500 Arbejd. M. Hansens mekaniske Væverier, omdannet til Aktieselsk. 1897, Aktiekap. 70,000 Kr., aarl. Prod. c. 30,000 Al., c. 30 Arbejd. V. Dampvæveri (opr. 1890), et 1899 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 150,000 Kr., aarl. Prod. til Værdi c. 600,000 Kr., 137 Arbejd. Flere Bryggerier og Brændevinsbrænderier, deribl. Bryggeriet Vejle (opr. 1858), hørende til Aktieselsk. „Østjydske Bryggerier" (se S. 33), 18 Arbejd., og Møhls Brændevinsbrænderi. Flere Maltgørerier. V. Damp- og Vandmølle, c. 20 Arbejd. Steensens Margarinefabrik, opr. 1889, aarl. Omsætning af 3 Mill. Kr., c. 90 Arb. To Mineralvandsfabrikker. En Chokoladefabrik (Aktieselsk.). En Parfume- og Sæbefabrik. Et Cikorietørreri. Flere Cigar- og Tobaksfabrikker. Flere Farverier, Garverier, deribl. Aktieselsk. Dansk Garve-Kompagni, opr. 1898, Aktiekap. 200,000 Kr., og V. Saalelæder-Fabrik (Aktieselsk., opr. 1889), og Teglværker, deribl. Bøgager Teglværk (et limit. Selskab). En Cement-Tagstensfabrik. V. Amts Svineslagteri, et 1896 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 200,000 Kr., m. m., samt 5 Bogtrykkerier.

I Vejle udgives 4 Aviser: „V. Amts Avis", „V. Amts Folkeblad", „V. Amts Dagblad" og „V. Socialdemokrat".

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 463 Heste, 406 Stkr. Hornkv. (deraf 307 Køer), 227 Faar, 271 Svin og 30 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, og et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 13 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for Skolevæs., f) for By- og Vejarbejder, g) for Belysning, h) for Vandvæs., i) for Skove, Jorder og Bygninger, k) for tekniske Anliggender, m. fl.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 202,477 (deraf

Grundsk. 3398, Hussk. 6567, Formue- og Lejlighedssk. 185,512, Lign. paa Menigheden 6650, Bidrag fra Landd. 350), Afgifter efter Næringsloven 19,969, Indtægt af Aktiver 29,925 (deraf for Vandforsyning 21,803), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 13,301, Skolekontingent 10,466, Indtægt fra Latinskolen 23,962, Slagtehuset 2712 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 2672, til Amt 592, til Amtsskolefond 2414, Byens Bestyrelse 12,369, Fattigvæs. 24,022, Alderdomsunderst. 29,884, Skolevæs. 86,329 (deraf Latinskolen 23,962), Rets- og Politivæs. 19,504, Medicinalvæs. 27,489, Gader og Veje 39,598, Belysn. 8854, offtl. Renlighed 6691, Brandvæs. 1952, Højtidsoffer 5150, Vandforsyning 3230, Kirkeudgifter 3500 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 620,683 og i faste Ejendomme 1,727,800 Kr. og skyldte bort 1,823,516 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 24,300 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $10_{,5}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var 4,790,000 Kr.; deraf var skattepligtig Indt. 2,070,352 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raad- og Sygehuset, Administrationsbygningen, Skolebygningerne, Fattiggaarden, Gas- og Vandværket, Slagtehuset, Markeds- og Dyrskuepladsen (Sportspladsen), de paa Byens Grund liggende Skove (henved 530 Td. Ld.) samt Andel i Vejle-Vandel Banen.

Byens Politikorps er ophævet 1887. Der er 1 Politiassistent, 4 Politibetjente; ved Natstyrken er ansat 1 Vagtmester og 11 Patrouillebetjente. Brandkorpset, for hvilket en Brandinspektør staar i Spidsen (desuden er der 1 Vicebrandinspektør og 22 Assistenter og Underassistenter), bestaar af det værnepligtige Mandskab mellem 20 og 50 Aar; Korpset deles i en Luknings-, Nedbrydnings-, Rednings- og Ordensafdeling.

I Vejle Bank (opr. $^{1}/_{10}$ 1854) er Aktiekapit. 500,000 Kr.; $^{30}/_{6}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 5,172,542, Vekselkontoen 1,897,806 Kr. — I V. By og Amts Sparekasse (opr. $^{9}/_{6}$ 1827) var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 4,649,653 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 360,652 Kr., Antal af Konti 7706. — I Landbo- Spare- og Laanekassen for Vejle Opland (opr. $^{4}/_{11}$ 1863) var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodehav. 3,240,548 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 121,261 Kr., Antal af Konti 4873. — I Landmandsbankens Afdeling i V. (opr. $^{18}/_{5}$ 1872) var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 2,076,889 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 3404.

Havnen er anlagt 1824-27 (tidligere maatte Skibene ankre omtr. $1^{1}/_{2}$ Fjerdingvej fra Byen i Fjorden og losse og lade ved Baade); gennem Fjorden fører en omtr. 4800 F. lang Rende, der er 80 F. bred i Bunden. Havnen er flere Gange udvidet, senest siden 1892, da den og Renden er uddybet fra 14 til 18 F., og Bolværkslængden forøget fra 3400 til 4400 F. Den bestaar af det egentlige langagtige Havnebassin med Svejebassin, omtr. 93,000 □ Al., en ydre Havn, omtr. 80,000 □ Al., og en Baadehavn, omtr. 10,000 □ Al.; Havnepladsen er omtr. 53 Td. Ld. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 6 af Byraadet valgte Medlemmer, hvoraf Halvdelen uden for Byraadet. Ved Havnen er ansat en Havneingeniør og en Havnefoged. Ved Udg. af 1901 var Havnens Aktiver omtr. 150,000, dens Gæld 170,000 Kr. Indtægten af Havne- og Bropenge er aarl. omtr. 48,000 Kr. Paa Havnepladsen er der to røde Havnefyr. Ved Vejle findes Lodser, der kun lodse i Fjorden.

I gejstlig Hens. danner Vejle eet Pastorat med Hornstrup Sogn, med en Sognepræst og en resid. Kapellan (der skal oprettes et andet Sogn).

I Vejle bo Amtmanden over Vejle Amt og Stiftsfysikus for Vejle og gml. Skanderborg Amter.

Vejle hører til 10. Landstingskreds og Amtets 3. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Vejle Amtstuedistr. (Amtsforvalteren bor her) og Vejle Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har 2 Apoteker: Løveapoteket (opr. 1744) og Svaneapoteket (opr. 1885). Den hører til 4. Udskrivningskr.' 87. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 236, 239-53, 260-65 af 3. Udskrivningskr. og 87-113, 129, 138 og 142 af 4. Udskrivningskreds.

Ved Vejle Toldsted er ansat 1 Toldforvalter, 1 Toldkontrollør og 6 Toldassistenter, ved Postvæsenet 1 Postmester og 4 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Overtelegrafist og 2 Telegrafister. Vejle har Statstelefon og desuden et privat Telefonselskab (opr. 1895).

Vejle er Station paa den østjydske Længdebane, der aabnedes $^{4}/_{10}$ 1868 (se Fredericia), og er Udgangspunkt for de private Baner Vejle-Give og Vejle-Vandel. Vejle-Give Banen (4 Mil, $30{,}_2$ Km.) er bygget ifl. Lov af $^{12}/_{4}$ 1889 og $^{11}/_{4}$ 1890, aabnedes $^{2}/_{8}$ 1894 og kostede 1,230,000 Kr.; Staten tilskød 100,000 Kr. og de halve Ekspropriationsudgifter. Vejle-Vandel Banen ($3^{3}/_{4}$ Mil, $28{,}_3$ Km.) er bygget ifl. Lov af $^{8}/_{5}$ 1894 og aabnedes $^{10}/_{9}$ 1897. Paa Statsbanen solgtes i Driftsaaret 1900-1 134,628 Billetter; af Gods ankom 37,572 og afgik 38,893 Tons. Paa Vejle-Give Banen befordredes i Driftsaaret 1900-1 af Personer fra V. 48,840 og til V. 45,940, af Gods fra V. $10{,}_8$ Mill. Kg. og til V. $2{,}_7$ Mill. Kg. Paa Vejle-Vandel Banen befordredes s. Aar af Personer fra V. 27,914 og til V. 26,763, af Gods fra V. $7{,}_1$ Mill. Kg. og til V. $3{,}_8$ Mill. Kg.

Vejle staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn over Bogense og Kalundborg. Paa Fjorden gaar der smaa Dampbaade til Munkebjærg, Tirsbæk og Fakkegrav, m. m.

Historie. Vejle, hvis Navn i Middelalderen skreves Wæthlæ, Wæthel, Wedel, hos Huitfeldt og a. St. Vedle (vistnok af „Vejle", et Sted med lavt Vand, som man kan vade over), er en gammel By, hvis Oprindelse ligger langt tilbage i Middelalderen, om den end, saa vidt vides, først nævnes i Midten af 13. Aarh. I alt Fald har der tidlig ligget her to befæstede Steder, *Borgvold* ved Byens østlige Side N. for Aaens Udløb, som har tjent til at forsvare Adgangen fra Fjorden (Borgvold er vistnok identisk med Castrum Wethæl, som 1351 med Tilliggende var pantsat til Ribe Bispestol; 1473 kaldes Pladsen Borgvold, tilhørte Klosteret og var udlagt til Kaalgaarde), og *Rosborg* 2060 Al. Vest for Sønderbro til Forsvar for Aa dalen; maaske Byen skylder disse to Befæstninger sin Oprindelse. Begge Bankerne have været bebyggede og omgivne med Volde og Grave; men paa D. Atl.' Tid vare de opploiede; Resterne af Borgvold forsvandt ved Banens Anlæg; (i en gammel Vise nævnes „det rige Rosborg"; 1406 kendtes Hr. Mogens Munk at have „de Slot og Fæste Rotsborgh, saa som er Koldinge og Rotsborgh med de Len, der nu tilligge, og med Koldinge By og Wætlæ"). Om Byen selv har været befæstet og støttet sig til disse to Befæstninger, forlyder der intet. Dens 3 Porte, Sønderport, ved den nuv. Sønderbro, Nørre- og Vesterport, begge ved Enden af Nørregade, vare endnu til op i 19. Aarh. Af andre Broer nævnes Midtbro (mellem Torve- og Nørregade), Nørrebro (ved Svaneapot.), Stokbro (mod N. ved Vardevejen) og Gjeddebro noget V. for denne. Hvornaar Byen er bleven Købstad, vides ikke; de første kendte Privilegier ere givne den $^{16}/_{8}$ 1327 af Kong Vald.; senere ere de blevne stadfæstede $^{3}/_{8}$ 1355, $^{27}/_{11}$ 1442 og ofte senere, bl. a. af Chr. IV $^{27}/_{3}$ 1635, da Byens Arkiv var blevet ødelagt under Krigen 1627-29. Byen omtales flere Gange i Middelalderens

Historie, saaledes 1256, da Ærkebisp Jakob Erlandsen fik den bekendte Vejlekonstitution vedtagen her paa Kirkemødet 6. Marts; ogsaa i Feb. 1279 holdtes Kirkemøde her af Ærkebisp Thrugot Thorstensen. Byen er ofte bleven besøgt af Kongerne. Erik Menved sluttede her 1316 et Forbund med sin Søstersøn Joh. af Werle, og $^{13}/_{3}$ 1345 blev her indgaaet et Forbund mellem Vald. Atterdag og Svogeren Hertug Vald.; $^{22}/_{1}$ 1523 modtog Chr. II i Vejle den jydske Adels Opsigelsesbrev. Af Klostre havde Byen kun eet.

Sortebrødreklosteret, indviet til Jmfr. Marie, angives alm. at være stiftet omtr. 1227; men det maa være meget yngre. Det nævnes hverken i en Kapitelbog fra 2. Halvdel af 13. Aarh., gældende for Dominikanerordenens Provins Dacia, ej heller i en ved Aar 1300 forfattet Liste over Provinsens Klostre. Det synes at være stiftet af Drosten Laurens (Laurids) Jonsen († 1340). Dennes Søn Peder Laurensen (Panter) fik paa en Sendefærd til Avignon 1355 udvirket pavl. Begunstigelser for Klosteret i Anledn. af dets Omdannelse fra Træ- til Stenbygning; 1478 indførtes i Klosteret den strengere Ordensregel, og 1505 optoges det i den saakaldte hollandske Kongregation. I øvrigt vides ikke meget om det. Det betænktes i Testam. 1456 og 1514. Sommeren 1529 overlod det til Mogens Gøye 2 Gaarde i Ure (Tørrild Hrd.) og Munkskov smstds. Kort efter ophævedes det, og Munkene droge bort. Sidst i 1529 modtog Jens Hvas til Kaas paa Kongens Vegne Inventar og Klenodier fra Klosteret; $^{4}/_{3}$ 1531 overdrog Kongen Bygningerne til Borgerne, dog med Forbehold af de Klenodier og Boskab, der endnu maatte findes i Klosteret; ligeledes skulde der i det indrettes et Hus, hvori Kongen og Dronningen under Ophold i Byen kunde bo. Fra Overdragelsen undtoges ogsaa to Humlegaarde, Teglgaarden m. m., hvilke Byen dog fik 1535. Som omtalt S. 277 har Klosteret ligget ved Raadhustorvet. — I et Dokum. fra 1526 nævnes en øde Jord i Vejle, kaldet Korsbrødregaarden. Mulig har der her tidligere staaet en af et Par Johannitermunke beboet Gaard, som har tilhørt et af Landets Johanniterklostre (Antvorskov?).

Nogen betydelig By blev dog Vejle aldrig, om og den havde en ret anselig Handel, især paa Norge, hvilken dog for en Del hæmmedes ved de vanskelige Besejlingsforhold paa Fjorden, Forhold, der som nævnt S. 283 først bedredes i 19. Aarh. Næst Handelen har Agerbruget været Beboernes Hovederhverv, og navnlig dyrkedes der i Byen og dens Omegn i tidligere Tid en stor Mængde Humle; endnu 1682 var der i Byen 95 Humlehaver, uagtet en stor Del var bleven ødelagt i det 17. Aarh.'s Krige; men i 2. Halvdel af 18. Aarh. var Humledyrkningen helt ophørt.

Ved Beg. af den nyere Tid ramtes Byen af svære Ulykker, navnlig Ildebrande. Aar 1523 brændte „det meste af Byen"; 1530 var der en stor Brand, hvorved Raadhuset lagdes i Aske (se S. 277); 1546 gav Kongen de brandlidte Borgere Frihed for Skat og anden Tynge i 3 Aar; ved Brev af $^{10}/_{11}$ 1553 fik atter brandlidte Borgere Frihed for Tynge mod, at de genopbyggede deres Gaarde, og 1595 brændte 37 Gaarde paa Sønder- og Fiskergade samt Sønderports Porthus; 1584 bortrev Pesten 500 Mennesker. Vel synes Byen at være gaaet noget frem i Beg. af 17. Aarh.; men da kom Krigene, som slog den ned for lange Tider. Under Krigen 1627-29 var den næsten hele Tiden besat af de kejserlige Tropper, som befæstede Raadhuset og Kirken og nedbrød eller brændte en Mængde Huse; da Fjenden drog bort, vare omtr. 200 Huse ødelagte, hele Gader laa øde, mange Folk vare flyttede fra Byen, og de offentlige Bygninger, især Kirken (se S. 275) og Raadhuset, vare i høj Grad mishandlede; Raadhusets Taarn var til Dels styrtet ned. Ogsaa i Krigen 1644-45 havde den Besøg af Fjenden, som atter befæstede Raadhuset og nedrev en Del Huse i dets Nærhed; efter Krigen var den endnu mere ødelagt end i 1629, idet „en Fjerdedel af Byen laa øde med det, der var ruineret i forrige Krig". I Aaret 1654 truedes Byens Eksistens alvorlig af den nyanlagte By Frederiksodde, idet Kongen til Gunst for den sidste vilde forbyde al Søhandel paa Vejle, et Forbud, som Borgerne dog fik afværget. Saa kom Svenskekrigen 1657-60, i hvilken den først blev okkuperet af de svenske, derpaa af de allierede, som huserede om muligt endnu værre end Fjenden, og Tilstanden forværredes yderligere ved en Pest i 1659, som bortrev en Mængde Mennesker. Efter Fredslutningen vare kun 29 Bygninger beboede, de øvrige vare brændte, ødelagte eller forladte og de fleste Borgere flyttede ud paa Landet; 1672 var der 712 Indb., medens Byen før Krigen 1627 menes at have haft 1300. Det varede længe, inden den begyndte at komme til Kræfter, saa meget mere som dens Handel næsten helt var umuliggjort, idet Dybet, hvori Skibene skulde ligge, var efterløbet med Sand, og da nye Ildebrande hærgede den; saaledes brændte 1739 en Del af den, og $^{23}/_{4}$ 1786 lagdes hele Nørregade, en god Tredjedel af

Byen, i Aske (se Sorø Akad. Skoleprogr. 1877 S. 7). Aar 1769 havde den 950 Indb., og 1793 var der i alt 169 Gaarde, altsaa færre end det Antal, de kejserlige Tropper havde ødelagt 1627-29. I 19. Aarh. er den imidlertid gaaet stærkt frem, især efter at den i 1820'erne havde faaet sin Havn. I begge de slesvigske Krige var den besat af Fjenden, uden at den dog tog synderlig Skade; paa sit Tilbagetog leverede Olaf Rye en Træfning ved Byen $^8/_5$ 1849, og efter en Kamp mellem de danske og Østerrigerne uden for Byen $^8/_3$ 1864 blev den besat af de sidste og senere af Preusserne (se Saml. t. j. Hist. 3. R, I S. 249 og 305 flg.).

I Byen og paa Markjorderne har der været flere hellige Kilder: *St. Nicolai Kilde* (nu kaldet Klauses Kilde), mod N. ved Horsensvejen, *Helligkilden*, nær ved Skovriderboligen i Nørreskov (meget besøgt St. Hansaften langt op i 19. Aarh.), og *Kokkens* eller *Sværtepøt Kilde*, S. for Byen ved Kolding Landevej. — Byen har haft en Latinskole, der sikkert oprettedes paa Reformationstiden (den sidste Munk i Klosteret i Vejle, Niels Bredal, blev Rektor ved Skolen), og som nedlagdes 1739.

I Vejle ere fødte: Anders Sørensen Vedel (1542-1616, se S. 275), der ligesom de fynske Bisper Jak. Madsen Vejle (1538-1606) og Hans Knudsen Vejle (1567-1629) tog Navn efter sin Fødeby; endvidere Arkæologen J. J. A. Worsaae (1821-1885).

Litt.: *G. F. Gaarmann*, Efterretn. om Weile Kiøbstæd, Fredericia 1794. — *J. J. A. Worsaae*, Bidr. til V. Byes og Amts Hist. i 17. Aarh., i Hist. Tidsskr. II S. 175 flg. (ogsaa i Særtryk). — *A. H. H. Smith*, V. og Omegn, Kbh. 1882. — *V. Vejviser* 1901.

Fredericia

Fredericia Købstad ligger i Elbo Hrd. under 55° 34′ 10,95″ n. Br. og 2° 49′ 6,86 v. L. for Kbh. (beregnet for Møllen mod N., paa Prins Christians Bastion) paa en Odde (tidligere kaldet Bersodde), der næsten i en ret Vinkel skyder mod S. ud i Lille Bælt. Byen ligger paa et i det hele lavtliggende, jævnt Terræn i ret smukke og afvekslende Omgivelser; kun mod V. og mod N. Ø. i Trællenæs hæver Terrænet sig noget. Det højeste Punkt i Byen er mod N., c. 45 F., 14 M., mod Ø. er der 42 F., mod S. V. kun 7 F. Byen ligger omtrent 3 Mil S. Ø. for Vejle og $2^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Kolding (ad Jærnbanen henh. 3,6 Mil, 27 Km., og 2,8 Mil, 21 Km.) samt omtr. $^1/_4$ Mil N. for det paa

FREDERICIA.

1901

Fyn liggende Strib Færgested og 1 Mil N. N. Ø. for Middelfart. Den har et fra andre danske Købstæder væsentlig forskelligt Præg og vidner i hele sit Anlæg om sin Oprindelse, idet den blev anlagt midt i 17. Aarh. af Fr. III som Fæstning og Værn for Nørrejylland. Den har Form som en Kvadrant, hvis Bue, som vender mod N. og N. V. og dannes af de gamle Volde med deres Bastioner og Grave, er omtr. 2850 Al., medens Radius er 2300 Al. De henved 2000 Al. lange Hovedgader ere snorlige og skære hinanden i rette Vinkler i Retningen N.-S. og V.-Ø. Hovedgaderne ere usædvanlig brede, omtr. 25 Al. (Kongensgade endog 30 Al.; et Par mindre Stræder ere dog knap 13 Al.), og Planen, der senere udarbejdedes under Fr. IV og approberedes af ham 1728, og som er fulgt saa nøjagtigt, at de 23 af de nuv. 28 Gader med deres Navne findes paa den, viser noksom, at det var Hensigten at gøre den til en stor By („Jyllands Hovedstad"), hvad der dog aldrig lykkedes; de udlagte Grunde*) forbleve ubebyggede og benyttedes for en Del til Haver; først i de seneste Aar ere de store ubebyggede Strækninger, saaledes mod V. ved Norgesgade og mod N. Ø. ved Kongens Port, blevne bebyggede. Byen er i Forhold til sit Indbyggertal meget omfangsrig. Husene gøre i Forhold til de brede Gader et lidt uanseligt Indtryk. Mod N. V. fører gennem Prinsens Port Landevejen til Vejle og Kolding. De vigtigste Færdselsaarer ere Danmarksgade, Jyllandsgade og især Gotersgade.

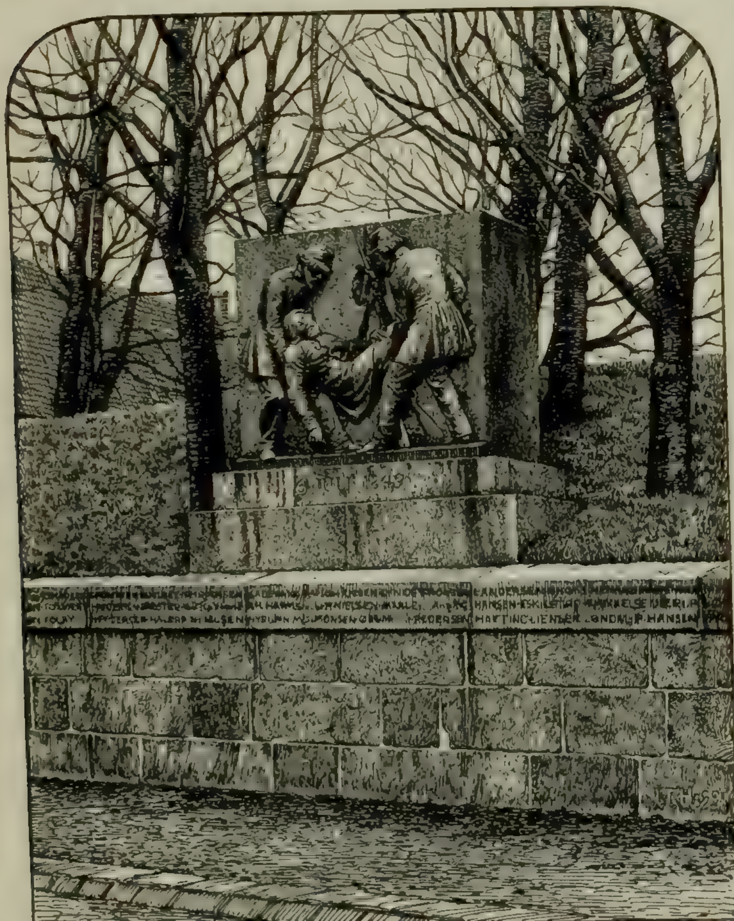
Byens Købstadsgrund udgjorde 1902 5,453,315 □ Al. (omtr. 390 Td. Ld.), Markjorderne 43,537,460 □ Al. (3110 Td. Ld.). Byen havde Efteraaret 1901 28 Gader og Stræder og 4 Torve og Pladser. Husenes Antal var 1226, hvoraf 974 paa Købstadsgrunden. Fladeindholdet af Byen med Markjorder var ved Opgørelsen 1896 3506 Td. Ld.; deraf vare 2514 Ager og Eng, 52 Haver, 120 Skov, 525 Veje og Byggegrunde, 262 Fælleder og Moser og 31 Stenmarker. Det saml. Hartk. var $^1/_1$ 1895 351 Td., hvoraf 271 hørte til 103 Gaarde og 80 til 426 Huse; 75 Gaarde og 247 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne ligge bl. a. *Hannerup*, Huse, med Teglværk, og *Hannerup Krat* med Pavillon, *Fuglsang Skov* og Ekercerpladsen.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_{11}$ 1901 14,551,700 Kr. (Antal af Forsikringer 1227).

Af Byens **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes: **Trinitatis** eller **Danske Kirke**, ved Danmarks-, Kongens- og Dron-

*) Ifl. Planen vare 2826 Grunde bestemte til Bebyggelse, og i den derefter udarbejdede Grundbog, hvori hver Grunds Størrelse er opgivet, er dens Grundskyld fastsat til 2777 Rd. 88 Sk., hvori dog ifl. Reskr. af $^2/_4$ 1798 afgaar 1066 Rd. 64 Sk. for nogle Enge og den saakaldte reformerte Mark, som ikke vare inddelte til Bebyggelse. For at faa Nybyggere til at nedsætte sig tilstedede Byens Privilegier enhver fri Byggegrund og en betydelig Jordlod i Marken. Men da den Jord, som var bestemt dertil, inden kort Tid var uddelt, fik de senere Nybyggere i Stedet for en Jordlod Ret til at lade et vist Antal Kreaturer græsse paa Byens store Fælleder, navnlig i Hannerup Krat og paa Hyby Fælled. I 1800 og 1801 udskiftedes Byens Jorder (omtr. 3000 Td. Ld., af 353 Td. H.) ifl. kgl. Res. af $^{13}/_5$ 1796, og af Fælleden uddeltes en Del blandt de dav. Grundejere i Stedet for Græsningsretten; Resten forbeholdtes til Uddeling blandt senere Nybyggere. Enhver Nybygger fik 3000 □ Al. Jord efter Takst 24 for hver Daler Grundskyld, der hvilede paa hans Byggeplads; ved Kancelliskr. af $^{11}/_6$ 1846 blev Jordloddernes Størrelse nedsat til 1000 □ Al. for hver Dalers Grundskyld. Saaledes har enhver Nybygger uden Betaling faaet Byggegrund og, naar Grunden var bebygget, ligeledes uden Betaling, en Jordlod i Marken, indtil denne Bestemmelse hævedes ved Res. af $^{31}/_3$ 1858.

ningensgade, var opf. 1655 først af Bindingsværk og laa mere mod Sydvest paa Kirkegaarden, men ombyggedes 1689 paa Grund af Brøstfældighed af Grundmur, som den nu staar. Paa Skibets Sydside er indsat en Sten med Frederik III's Navnetræk og Datoen $^{29}/_{5}$ 1655, paa hvilken Dag Kongen knælede paa Stenen, da han lagde Grundstenen til Kirken, hvad der staar at læse paa en Trætavle underneden, som ogsaa fortæller, at Kirken blev ombygget 1689 efter Chr. V's Brev og Bevilling og ved Stiftamtmd. F. E. v. Speckhans og Biskop Chr. Lodbergs Befordring, samt at den blev indviet $^{22}/_{7}$ 1690 og da kaldet Trinitatis Kirke. Kirken er opf. af Mursten (senere cementpudsede) og bestaar af Skib og Kor ud i eet samt to større Udbygninger mod S. og to mindre mod N. Langhuset, hvis indv. Længde er 60 og Bredde 20 Al., er dækket af et pudset Træloft af buet Form; dets vestl. Parti er afdelt til Forhal; mod V. og Ø. har Langhuset Kamgavle (paa sidstn. staar: 1689); Sidefaçaderne prydes af Blindinger, der hver sluttes af to Spidsbuer. De sydl. Udbygninger, der ere henh. Sakristi og Ligkapel, have ogsaa Kamgavle og Blindinger; de nordl. Udbygninger, der tidligere have været Opgange til Pulpiturerne, benyttes til Materialhus og Varmeapparat. Kirkens Trævinduer ere mest af rundbuet Form. Klokkerne hænge i Vestgavlen. Altertavlen, skænket 1692 af Tolder Peder Skov og stafferet 1703 af Toldforvalter Joh. Banner, er rigt udsk. i Barokstil med et Hovedmaleri (Leon. da Vincis Nadvere, Kopi fra c. 1845 af Gamborg) og ovenover Himmelfarten. To store Messingalterstager og to mindre, de sidste fra 1664. Udsk. Prædikestol i Barokstil fra 1690; paa Fyldingerne Evangelisterne, paa Trapperækværket Moses og Aron. Interessant romansk Granitdøbefont (fra den nedbrudte Kirke i Ullerup?) med Rundbuefrise og figurl. Fremstillinger paa Kummen; over Fonten en i Barokstil udsk. Himmel. Orgelet, over Forhallen, er skænket af Fr. VII, da han 1857 besøgte Kirken, og indviet 1861 efter en indv. Restauration af Kirken, hvorved nogle ældre Pulpiturer langs Væggene fjernedes. Ved en Restauration 1890 forhøjedes Vinduerne, og Loft og Vægge dekoreredes (Maler Simonsen). I Skibet 3 Malmlysekroner, skænkede af Joh.

Kæmpegraven paa Trinitatis Kirkegaard.

Nielsen og Else Lavesd. 1712, 2) Svend Mortensen og Else Jørgensd. Tarsk 1692 og 3) Byfoged Gregers Beighfeld og hans to Hustruer 1692. I Koret en stor Messinglysekrone, skænket 1705 af Hans og Jens Bonnisen. Paa Korets Sydvæg et lille Epitafium over Præsten Christen Borch, † 1717, med to Hustruer og 12 Børn, og sammesteds en Stenmindetavle over Hans Marcussen til Rask, † 1764, hans Hustru Catharina og hendes 1. Mand Byfoged Laur. Ammitzbøll. Ved Indgangen mod V. i Soklen findes flere Ligsten fra den gamle Kirke, i Forhallen og uden for Ligkapellet en lignende.

Paa den endnu benyttede 4 Td. Ld. store Kirkegaard omkring Kirken findes ud mod Kongensgade Kæmpegraven over de ved Fredericia $^{6}/_{7}$ 1849 faldne c. 500 Soldater, en med Bøgetræer beplantet, firkantet Gravhøj, der omgives af en 208 Al. lang og $2^{1}/_{4}$ Al. høj Ringmur af Granitkvadre, paa hvilke de faldnes Navne; over Muren ud mod Gaden er anbragt et Broncebasrelief (to Krigere sænke en falden Kammerat i Graven) af H. V. Bissen; Monumentet, der har kostet 10,129 Rd. (frivillige Bidrag), indviedes $^{6}/_{7}$ 1853. Paa Kirkegaarden er der ogsaa et af Fr. VII (da han som Prins opholdt sig i Byen 1834-39) rejst Mindesmærke (en Bavtasten med et Sværd) over de jydske Dragoner, der ved Byens Indtagelse af de svenske $^{24}/_{10}$ 1657 lode sig nedhugge til sidste Mand, efter Sagnet her paa Kirkegaarden.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en residerende Kapellan, hvilken sidste tillige er Sognepræst til Vejlby. Kirken ejede ved Udg. af 1901 7700 Kr.; dens Gæld var 7478 Kr.

Michaelis Kirke (se Billedet S. 291), Vendersgade, Garnisonskirke, endnu fra ældre Tid kaldet *Tyske Kirke*, da der fra Beg. kun prædikedes tysk i den; fra 1. Halvdel af 18. Aarh. prædikedes der afvekslende tysk og dansk, i 19. Aarh. prædikedes kun tysk enkelte Gange aarl., fra 1864 er Sproget udelukkende dansk. Sit nuv. Navn fik den først 1722 (se Kirkeh. Saml. 2. R. III S. 181 og 4. R. VI S. 191). Den blev opf. 1665-67 (indviet $^{1}/_{6}$ 1668) af Bindingsværk ved Hjælp fra alle Kirker i Danmark, men er senere efterhaanden ombygget af Grundmur, idet Koret genopførtes 1722, 1741-42 ombyggedes Sydsiden og den vestl. Del, 1761 (ved de jydske Kirkers Hjælp) Nordsiden, og endelig begyndte man 1763 paa Opførelsen af det lille Taarn. Kirken, der blev restaur. 1872, er af Mursten (med hvidkalkede Mure) og bestaar af Skib og Kor ud i eet samt Taarn med Kuppel ved Østgavlen. Langhuset har store, rundbuede Vinduer og fladt, dekoreret Bræddeloft; langs Nordsiden og Vestgavlen, hvor Orgelet findes, er der Pulpiturer. Der er Indgang baade gennem Taarnet, hvor der er Forstue, og gennem Vestgavlen (over denne staar: 1742). Altertavlen er et Maleri (Englenes Forkyndelse), mellem to hvide Søjler; paa Siderne Peder og Johannes. Prædikestolen er skænket 1677 af Jochum Richter, opmalet 1709. Døbefont af Træ. Af de Inskriptioner, Mindefaner og Begravelser for høje militære Personer, der omtales i D. Atl., findes ingen tilbage.

Paa den 2 Td.Ld. store Kirkegaard ved Kirken er der en Gravhøj med Bavtasten (rejst 1866) „for 40 danske Krigere, 1864", ligesom der ligger begravet 264 Insurgenter, faldne $^{6}/_{7}$ 1849 (3 Kors med tyske Indskrifter).

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der tillige er Sognepræst til Erritsø, og en Kateket. Kirken ejede ved Udg. af 1901 en Kapital paa 32,850 Kr.

Reformert Kirke, Dronningensgade, er ifl. en Indskrift over Kirkedøren

opf. 1735 (indviet $^1/_4$ 1736) og bestaar af et enkelt Kirkeskib af Grundmur; Prædikestolen staar ved Sydgavlen; 4 Lysekroner. Efter i 1849 at være bleven anvendt til Artillerimagasin blev den restaureret; 1901 blev den atter restaur. I Kirken prædikedes der fransk indtil 1783, derpaa afvekslende fransk og tysk; efter Præsten J. K. Rieus Død 1821 (under hvem der prædikedes tysk een Gang om Maaneden) blev Sproget udelukkende tysk. Menigheden tæller omtr. 600 Medlemmer. Ved Kirken er der en $^3/_4$ Td. Ld. stor Kirkegaard. (Se *J. M. Dalgas*, Tableau hist. et statist. de l'établissement des Réformés de Fr., Coph. 1797; *J. Ludwig*, Die reformirte Gemeinde in Fr., Bremen u. Leipzig, Fredericia 1886).

Romersk katolsk St. Knuds Kirke, Sjællandsgade, er ifl. Privilegium af 1686 (den katolske Mission i Fr. oprettedes 1674) opf. 1686(?), oprindl. af Bindingsværk, genopf. 1767 af gule Mursten af Jmfr. Susanne Bianco. Den bestaar af Skib og Kor samt et 1865 opf. Taarn med Spir (90 F.). Menigheden tæller omtr. 400 Medlemmer.

Synagogen, Riddergade, er oprindl. opf. efter Bevilling af 1714 og indviet 1719, ombygget 1812-14 og endelig afløst af den nuv. Bygning, af røde Mursten med Gavlen ud til Gaden, indviet $^{24}/_1$ 1865 (se *H. L. Hirsch*, Det jødiske Trossamfund i Fr., Fredericia 1896). Af den før talrige Menighed er der nu kun enkelte Familier tilbage.

Et **Missionshus**, Hj. af Nørre-Voldgade og Prinsensgade, er opf. 1891-92 af røde Mursten (Arkitekt: Jacobsen).

Foruden de ovenn. Kirkegaarde er der 1880 uden for Prinsens Port den omtr. $5^1/_2$ Td. Ld. store St. Michaelis og Trinitatis Kirkers **Assistenskirkegaard** (indv. $^5/_8$ 1881), der er fælles for begge Sogne samt for den katolske Menighed, som i 1896 fik tilskødet et særskilt Stykke Jord i Kirkegaardens sydvestl. Hjørne. Paa Kirkegaarden ere af mere kendte Mænd begr. Borgmester J. C. Jørgensen, † 1884, Biskop V. Gøtzsche, † 1901, og Herredsfoged H. N. Becher, † 1901. Mod V. i Byen ved Vester-Voldgade og Enden af Jyllandsgade ligger den c. $^3/_4$ Td. Ld. store mosaiske Kirkegaard, som overlodes Menigheden under Fr. IV.

Raad-, Ting- og Arresthuset, Hj. af Venders- og Sjællandsgade ved Raadhustorvet, er opf. 1859-60 efter Tegn. af Kmhr. F. Meldahl for omtr. 26,000 Rd. af Amt og Kommune, der eje det hver med Halvdelen. Det er bygget af graa og røde Mursten i to Stokværk med 3 Gavlpartier paa Façaden; i det midterste Gavlparti, der prydes af Byens Vaaben med dens Valgsprog: Pro pace armatus, er Hovedindgangen, der fører ind til en Forhal; paa 1. Sal er en smuk Vestibule. I Stuetagen findes Arrestforvarerens Bolig, Politistation og Borgmesterkontor samt 10 Eneceller for Arrestanter, paa 1. Sal Byraadssalen og et Udvalgsværelse (med fælles Forværelse), Tingstuer for Herred og By, Arkivlokaler og 1 Fællescelle samt 1 Enkeltcelle (der er i alt Plads til 13 Arrestanter). Bygningerne indtage et Areal af 1175 □ Al., hvortil kommer en Fængselsgaard paa 800 □ Al. og Arrestforvarerens Gaard, 270 □ Al. I Vestibulen paa 1. Sal findes to Marmorbasrelieffer med Portrætbuster (af Billedhugger A. Paulsen) til Minde om Byens Velgørere, Legatstifterne Brødr. Raadm. Hans og Vejermester Andr. Thomsen (Legatet stiftet 1802) samt Bogtrykker I. M. Eibeschütz († 1884); i Forværelset til Byraadssalen findes Portrætter af oldenborgske Konger fra Chr. I til Chr. VII, i Salen selv Malerier af Fr. III og Fr. VII og en Marmorbuste af Chr. IX samt et mægtigt, af Sonne 1864 malet

Billede: en Episode af Slaget ved Fredericia; desuden findes i Udvalgsværelset Portrætter af Fr. VI (i Kroningsdragt, af Eckersberg), Chr. VIII og Fr. VII, en Marmorbuste (anbragt 1861) af Politikeren P. M. Orla Lehmann, der i 13 Aar var Amtmand i Vejle, og i Bytingsstuen et Billede af Amtmd. Hans de Hofman († 1793), der som Præsident i Fredericia har gjort meget for Byens Opkomst, og som 1762 indviede det forrige Raadhus. Det laa omtr. paa samme Plads som det nuv. og var af Grundmur i 1 Stokv. med til Dels hvælvet Kælder og et Taarn.

Det kommunale Skolevæsen omfatter flg. Skoler: **Fredericia Drenge- og Pigeskole**, Hj. af Sjællandsgade og Købmagergade, er opf. 1899-1900 for c. 146,000 Kr. af røde Mursten i to Stokv. med Kælder, samt et stort Gymnastikhus (Arkitekt: J. Jespersen); den har 15 Klasseværelser,

Raadhuset og Michaelis Kirke.

Haandgerningssale, Lærer- og Lærerindeværelse, Kontor m. m. **Forskolen** (Trinitatis Sk.) for Drenge og Piger, Hj. af Danmarks- og Kongensgade, 1 Stokv., en ældre Bygning. Før den nye Skoles Opførelse var Trinitatis Skole Drengeskole og Michaelis Skole (nu ubenyttet), ved Kirken, Pigeskole. De to Kommuneskoler havde Foraaret 1901 tils. 38 Klasser, hvoraf 24 i Hovedskolen (12 Drenge- og 12 Pigekl.), med tils. 1310 Elever, med 1 kgl. udnævnt Overlærer, 16 faste Lærere og 7 faste Lærerinder, 4 Timelærerinder og 1 Gymnastiklærer. Desuden findes paa Markjorderne **Fredericia Markskoler**, Søndermarks- og Nørremarkssk., med c. 140 Elever, 2 Lærere og 2 Lærerinder. — Andre Undervisningsanstalter: **Latin- og Realskolen**, Hj. af Danmarksgade og Kongensstræde, en ældre Bygning (nu Rektorbolig) med en to Stokv. høj Tilbygning, opf. 1880. Latinskolen blev oprettet af Fr. III 1656 og havde tidligere Lokale i Dalegade. Senere flyttedes den til sin nuv. Plads, men

nedlagdes 1817 som Latinskole og blev ved Res. af $^{14}/_{2}$ 1818 omdannet til „Det lærde Institut“ med Bidr. fra den alm. Skolefond; fra 1866 blev den en selvejende Skole med Bidrag fra Stat, Amt og By og med Ret til at afholde Afgangs- og alm. Forberedelseseksamen; ved Byraadsbeslutn. af $^{2}/_{4}$ 1902 overtoges den af Kommunen. Den har 1 Rektor og 7 Lærere og 3 Lærerinder samt omtr. 150 Elever (Drenge og Piger), fordelte i 6 stud. og 4 Realklasser, foruden Underklasser. En privat **Realskole**, Købmagergade, opr. 1896, Bygningen, i 2 Stokv., er opf. 1896 (Arkitekt: Bjerre); den havde $^{1}/_{8}$ 1901 9 Klasser og 165 Elever (baade Drenge og Piger). Desuden er der Frk. Krags Pigeskole med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen, Øster-Voldgade, opf. 1901 (Arkitekt: J. Jespersen), med c. 70 Elever, og Frøknerne Andersens Pigeskole, Købmagergade, opf. 1887-88, 2 Stokv. (c. 90 Elever). — **Teknisk Skole**, Fynsgade (Skolen er opr. i 1862 af Fredericias Haandværkerforening), er opf. 1888 i 2 Stokv. (Arkitekt: Overbanemester Gusmer) og havde sidste Skoleaar ca. 300 Elever. Tillige er der en reformert Skole (delvis tysk Undervisning), ved Kirken i Dronningensgade, opf. 1720-21, c. 80 Elever, og en katolsk Skole (St. Knuds Drengeskole), Gotersgade, ca. 75 Elever. — Af Biblioteker nævnes: Latinskolens, 2500 Bd., det 1828 grundlagte Officersbibliotek, c. 5590 Bd., Underofficersbiblioteket, 5460 Bd., og et Folkebibliotek, 1200 Bd.

Det kgl. Døvstummeinstitut, mod S. Ø. i Byen ved Enden af Dronningensgade, er opf. af Staten ifl. Lov af $^{22}/_{3}$ 1880 paa en af Kommunen skænket, 3 Td. Ld. stor Grund paa „den reformerte Mark“, og toges i Brug Aug. 1881. Bygningerne, der kostede c. 217,000 Kr., opf. efter Tegn. af Arkitekt Levy af gule Mursten med graa Forsiringer i norditaliensk Villastil, ere i 3 Stokv. med Kælder og bestaa af en 95 Al. lang Hovedbygning, som indeholder bl. a. en Fest- og Kirkesal samt Bolig til Forstanderen, og paa hvis Bagside findes to, 34 Al. høje Trappetaarne (med hvælv. Trappegang), endvidere en 35 Al. lang Midtfløj og to, 19 Al. lange Sidefløje samt en isoleret Bagbygning. Anstalten, der fra først af var bestemt til omtr. 100 Børn, der undervises efter Talemetoden, blev 1886 udvidet med nogle lejede Lokaler mod N. i Byen ved Prinsessegade og Nørre-Voldgade, og ved en ifl. Lov af $^{11}/_{2}$ 1890, i 1890-91 opf. Forskole af gule Mursten (Arkitekt: Levy), der kostede c. 40,000 Kr. Anstalten kan nu optage 250 Børn og er delt i en A-Afdeling (for de bedre begavede Børn), en B-Afdeling og Forskolen, hvilken sidste omfatter de internerede Børn, nemlig Forberedelsesklasserne og den nederste Klasse af A- og B-Afdelingen, medens de øvrige Børn ere i Pleje ude i Byen. Ved Anstalten er ansat en Forstander, 12 Lærere og 8 Lærerinder foruden Lærere og Lærerinder i Haandgerning og Gymnastik og 13 Funktionærer (to af Lærerne ere tillige ansatte som Inspektører, henh. ved A- og B-Afdelingen, og to af Lærerinderne som Plejemødre, ved A- og B-Afdelingen); desuden er der ansat en Præst (f. T. Sognepræsten ved Trinitatis Kirke) og en Læge (tillige ved Sygehuset). $^{1}/_{4}$ 1902 var der 183 Elever; der har siden Oprettelsen været optaget i det hele 818 Børn (473 Drenge og 345 Piger).

Hospitalet, Dronningensgade, af Grundmur i 1 Stokv., til hvis Oprettelse Fr. IV ved Reskr. af $^{4}/_{12}$ 1705 henlagde Tavlepenge fra Ribe Stifts Kirker samt Kendelser for Ægteskabsbevillinger og Straffebøder, er oprettet ved Fundats af $^{1}/_{9}$ 1754, efter at Bygningen var fuldendt 1749 under

Ledelse af Stiftsbefalingsmd. Holger Scheel og Biskop H. A. Brorson, hvis Navne tillige med en latinsk Indskrift staa over Døren. Dets Formaal var at understøtte „fattige, syge og elendige" som Lemmer; Antallet af Lemmer er stadig gaaet ned, og nu giver det fri Bolig, Brændsel, Lys, Læge og Medicin samt en ugentl. Understøttelse af indtil 3 Kr. til 9 fattige Kvinder. Dets Formue er f. T. 28,740 Kr.; Bygningen er brandforsikret for 25,090 Kr. Det bestyres under Stiftamtmandens og Biskoppens Direktion og Borgmesterens og Trinitatis Sognepræsts Inspektion af en Forstander.

Byens **Sygehus**, Sjællandsgade, af røde Mursten i 2 Stokv. (Arkitekt: Levy), er opf. 1880-81 for c. 51,000 Kr. med 25 Senge; i 1889-90 indrettedes det for c. 20,000 Kr. ved en 3 Stokv. høj Tilbygning til 40 Senge foruden Værelser til Funktionærer, Økonom osv. Paa Sygehusets Grund er 1900-1 opf. for 40,000 Kr. et Epidemihus med 15 à 20 Senge.

Garnisonssygehuset, Dronningensgade, er opf. 1890-92 af Kommunen for 110,000 Kr. efter Tegning af Bygningsinspektør J. V. Petersen af røde Mursten i to Stokv. med Kælder, bestaaende af en $83^1/_2$ Al. lang Hovedbygning med 2 korte Endefløje; det har 60 Senge (deraf 56 til menige). Det ældre Garnisonssygehus brændte 1864 under Bombardementet.

St. Josephs Hospital, i Sjællandsgade ved Kirken, er opf. af røde Mursten i 3 Stokv. (Arkitekt: Smidt) 1886 af St. Josephssøstrene: det styres af en Priorinde i Spidsen for 13 Søstre og har 36 Senge.

Byens **Fattiggaard**, Hj. af Dronningens- og Sjællandsgade, to, 1 Stokv. høje Hovedbygninger, af hvilke den ene (oprindl. Cikoriefabr.) købtes af Kommunen 1878 med tilh. Grund for 12,000 Kr., samtidig med at den anden Hovedbygning opførtes, alt for en Bekostning af c. 32,000 Kr.; 1888-90 indrettedes en særlig Sygeafdeling, saa at der nu er Forsørgelses-, Arbejds- og Sygeafd. for i alt 60 Personer, foruden Beboelse for Opsyn og Økonom, m. m. Den reformerte Menigheds Fattiggaard, Sjællandsgade, 1 Stokv., har Plads til 10 Lemmer.

Milde Stiftelser: Den **Geelmuyden-Jaunsenske Stiftelse**, Hj. af Danmarks- og Øster-Voldgade, to Stokv. af røde Mursten, opf. 1886 (Arkitekt: Bjerre), opr. ifl. Testam. af 1853 af Konsul G. Chrf. Fr. G. og Hustru Dorothea J. til Fribolig for 6 Enker eller ugifte Jomfruer paa over 40 Aar, fortrinsvis af Legatstifternes Slægt, med en Kapital paa 13,000 Kr.; den bestyres under Justitsmin. Tilsyn af Byfogden og 2 Byraadsmedlemmer. **Fredericia Kommunes Friboliger**, Bjærgegade, af røde Mursten i 2 Stokv., er opr. 1883 af Byraadet for 8 Familier uden for Fattigvæsenet; Bygningen er brandforsikret for 13,720 Kr.; den bestyres af Byraadet. **Den Bruunske Stiftelse**, Bjærgegade, opf. 1902 af røde Sten i 2 Stokv. (Arkitekt Jespersen), har 6 Lejligheder for enligtstillede Kvinder. **Dagmarasylet**, Dalegade, af røde Mursten i 1 Stokv., er oprettet 1866 og har Plads til 130 Børn.

Banegaarden, mod S. i Byen, Station paa den østjydske Længdebane og Knudepunkt for de jydske Jærnbaner fra S., V. og N., er en Station af 1. Klasse med en meget anselig, 2 Stokv. høj Bygning, opf. 1868 (Arkitekt: P. N. C. Holsøe), flere Gange udvidet, saaledes 1893, da bl. a. de to Trappetaarne ved Hovedfaçaden tilføjedes. Ved Jærnbanespor er den forbunden med Dampfærgehavnen (se S. 300). Omtrent hele 2. Stokv. optages af **Telegrafstationen** (flyttet til Banegaarden 1871), en af de største i Nordevropa, idet den foruden med Indlandet staar i Forbindelse med næsten

hele Udlandet. — **Posthuset**, Vendersgade, ved Banegaarden, af røde Mursten i 2 Stokv., er opf. 1883 (Arkitekt: Bygningsinspektør Winstrup). — **Toldkammerbygningen**, ved Havnen, 2 Stokv., er opf. 1844-45.

Gasværket, mellem Købmagergade og Dalegade, er anlagt 1866 af Kommunen for 40,000 Rd., flere Gange udvidet og ombygget, sidst 1900-1 for 210,000 Kr. Produktionen 1900 var 26,838,000 Kbfd. Gas. — **Vandværket**, mod N. Ø. ved Østerstrand, er anlagt 1890-91 af Kommunen for c. 250,000 Kr. Vandet kommer fra Kilder i Strandkanten paa Hyby Fælled; Vandbeholderen er paa Kongens Bastion for Enden af Dronningensgade. I 1900 var Vandforbruget pr. Døgn gnmstl. 7120 Td. **Kødkontrolstation**, paa Axeltorvet.

Fredericia **Fæstning** bestaar endnu af Navn, med en Kommandant i Spidsen, men i Virkeligheden er den nedlagt og helt uden Skyts; dog staar hele Fæstningsenceinten, der med sine Alleer og smukke Udsigter over det omgivende Land og Bæltet afgiver usædvanlig smukke Spasereveje. Hovedvolden mod Landsiden danner 8 Fronter og 9 Bastioner — fra N. Ø. til S. V.: Kongens, Dronningens, Prins Christians, Prins Georgs, Prinsessens, Slesvigs, Holstens og Oldenborgs Bastioner, den sidste med den smukkeste Udsigt — (hvoraf 4 tidligere havde en mindre Jordforhøjning i Midten, en saakaldet „Kavaller“ eller „Kat“, men de nedbrødes af Østerrigerne 1864) med Raveliner og en Grav af forskellig Bredde samt flere Raveliner foran Graven. Mod Søsiden løbe to Volde, hver omtr. 1500 Al. lang (med Smaabastioner), som forene sig i et Citadel, der ligger paa Sydøstspidsen af Odden, og som har været forsynet med et Tøjhus, et bombefast Krudttaarn og Fæstningens Salutbatteri. Gennem Hovedvolden fører tre Gennemgange: Kongens Port mod N. Ø., kun en Gennemskæring af Volden, Prinsens Port, der er opført af Mur (se Vignetten S. 286), og Havne- eller Søporten, der tidligere havde en Jærngitterport.

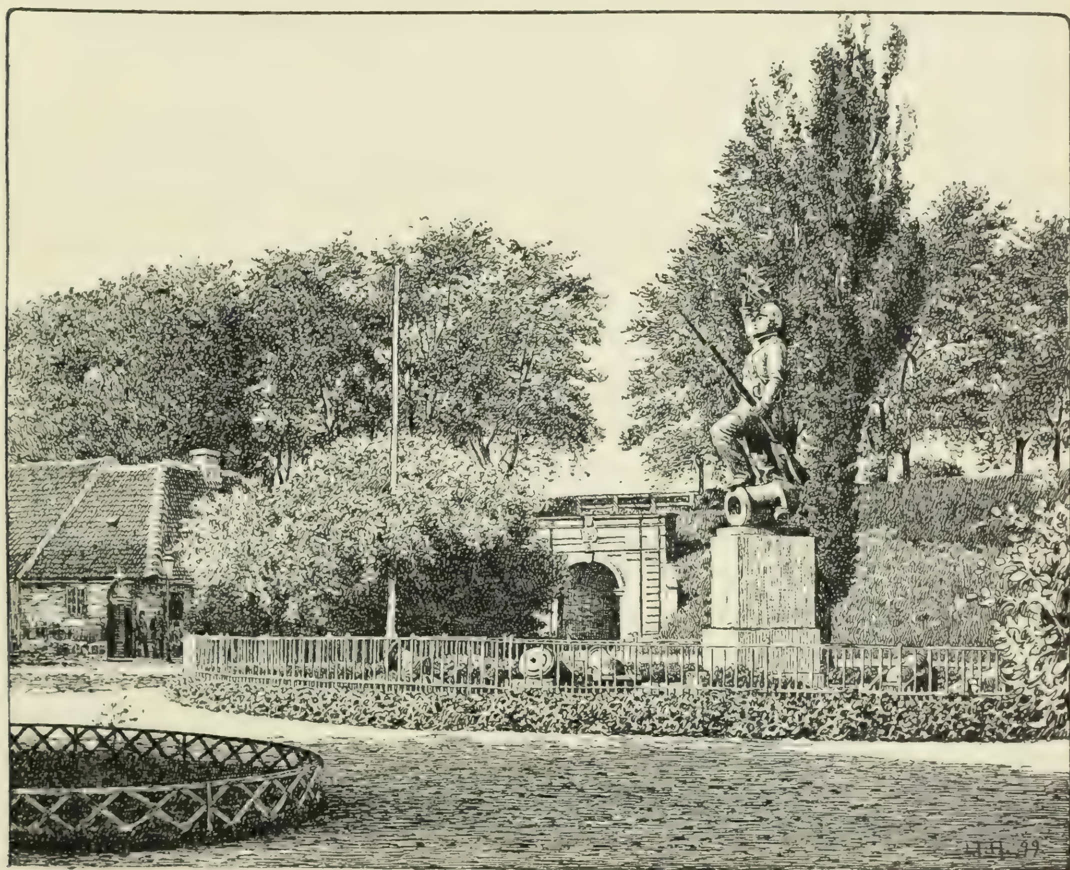
Fredericia er et i Forhold til sin Størrelse meget betydeligt Garnisonssted for 7. Infanteriregiment (10., 12., 27. og 37. Bataillon) og har som saadant flere Bygninger, der henhøre under Militæretaten, nemlig **Eksercerhuset**, Hj. af Østervold- og Danmarksgade, en stor rød, 1863 opf. Bygning (et ældre Eksercerhus i Gotersgade bruges nu til Ridehus), et **Tøjhus**, Gotersgade, 2 Stokv., oprindl. et 1853 opf. Sukkerkogeri, købt 1865, et grundmuret **Krudttaarn**, ved Østerstrand (ved Døvstummeinstituttet), opf. 1875, **Hovedvagten**, ved Prinsens Port (se Vignetten S. 286), og flere Vagtbygninger, samt i Kastellet et 1858 opf. bombefast **Krudttaarn**, flere Depot- og Magasinbygninger, m. m. Garnisonssygehuset er nævnt S. 293. Et 1858 opf. Laboratorium, ved Østerstrand, nu kaldet „Støbehuset“, er overgaaet til Komm., der har benyttet det til Kolerahospital. Mod N. Ø. paa Hyby Fælled ved Kysten ligger Eksercerpladsen.

Af andre Bygninger nævnes: Præsteboligerne til Trinitatis Kirke, Prinsensgade, opf. 1849 i 1 Stokv., til Michaelis Kirke, Hj. af Jyllands- og Vendersgade, opf. af gule Sten i 2 Stokv., Teatret, Prinsessegade, af røde Mursten (rummer c. 700 Tilskuere), opf. 1883 ved Siden af en 1898 opf. Bygning, der rummer Fredericia Klub, Officersforeningen, Frimurerlogen osv. (desuden et andet Teater i Hotel Kronprins Frederik, Gotersgade, og en Variété „National“, Jyllandsgade). Forsamlingsbygningen, Kirkestræde, Romersk Badeanstalt, Oldenborggade, aabnet 1875 (et 1874

dannet Aktieselsk.), et Højskole- og Afholdshjem, Hj. af Fyns- og Købmagergade, et Soldaterhjem, Nørre-Voldgade, og et Svendehjem, Kongensstræde.

Af Foreninger af mere almen Interresse nævnes: en Understøttelsesforening, stiftet 1894, De forenede Haandværkeres Sygeforening, stift. 1847, Fr. Sygeforening, stift. 1874, Den borgl. Hundrede-Mandsforening (Syge- og Begravelseskasse), stift. 1900, en Plejeforening, st. i 1870'erne, en Børnebespisningsforening, stift. 1880, Haandværkerforeningen, st. 1848, og Handelsforeningen, st. 1866.

Byen er rig paa Monumenter for Fredericiaslaget. Ved Prinsens Port staar i et lille Anlæg den $^{6}/_{7}$ 1858 afslørede Landsoldat, en omtr.

Landsoldaten.

6 Al. høj Broncestatue af H. V. Bissen, paa et omtr. 4 Al. højt Granitfodstykke, rejst ved frivillige Bidrag fra hele Landet (c. 24,000 Kr.). Paa Raadhuspladsen mellem Raadhuset og Michaelis Kirke er der $^{6}/_{7}$ 1859 afsløret, ligeledes ved Bidrag fra hele Landet, en kolossal Broncebuste (af H. V. Bissen) af General *Bülow* paa et Granitfodstykke; 1880 omgaves den af en Triumfbue. I et lille Anlæg i Sjællandsgade mellem Goters- og Prinsessegade er der $^{20}/_{8}$ 1876 afsløret en 5 F. høj Broncebuste (af A. Paulsen) paa et 6 Al. højt Granitfodstykke, af General *Olaf Rye*, der faldt i Slaget (han blev først begr. i Kæmpegraven paa Trinitatis Kirkegaard, men senere førtes Liget til Garnisons Kirkegaard i Kbh.; paa Marken N. for Byen er der dér, hvor han formentlig faldt, opkastet en Kæmpehøj). Ved Anlæggets Indgang mod Gotersgade er en Mur med et Jærn-

gitter og to Piller med Aarst. 1849 og 1874; Bidraget til Monumentet (c. 21,000 Kr.) er ligeledes samlet fra hele Landet. Paa den nordøstligste Bastion, Danmarks Bastion, er der $^6/_7$ 1899 afsløret som Monument for Fredericias Forsvar og Byens dav. Kommandant, Oberst *C. F. Lunding*, en 12 Al. høj Obelisk af Granit med Portrætmedaillon, Relieffer (A. Paulsen) og Indskrifter, rejst ved Bidrag fra hele Landet. — Paa Hj. af Goters- og Jyllandsgade er indsat en Mindetavle med Portrætmedaillon (udf. af Billedhugger N. Nielsen) for Digteren *C. Brosbøll* (*Carit Etlar*), der er født her. — Ved den østl. Ende af Jyllandsgade findes et lille, uanseligt Bindingsværkshus (Façaden nu af Grundmur), der vistnok uden al Hjemmel paavises som den svenske General Gustav Wrangels Hovedkvarter 1657, og som 1848 besøgtes af hans Ætling, den preuss. General Wrangel.

Mod S. Ø. i Byen er det 7 Td. Ld. store Anlæg **Karolinelund**, anlagt 1822, indviet 1828 paa Arveprins Ferdinands og Prinsesse Carolines Bryllupsdag; i Anlægget er der en Musikpavillon. En smuk Spaserevej, „Strandvejen", fører mod S. V. langs Kysten til **Hannerup Krat**, 52 Td. Ld., hvor der er en 1886 opf. Pavillon. Ved Krattet er en stor Planteskole. Fra Krattet fører mod V. Vejen til den ligeledes af Befolkningen besøgte *Fuglsang Skov*, 60 Td. Ld.

Indbyggerantallet var 1. Feb. 1901: 12,714 (1801: 3474, 1840: 4433, 1860: 6261, 1890: 10,042). — Erhverv 1890: 2065 (deraf 761 Militær) levede af immat. Virksomhed, 3768 af Industri og Haandværk, 1402 af Handel, 715 af Jordbrug, 12 af Gartneri, 138 af Søfart, 52 af Fiskeri, 1321 af forsk. Daglejervirksomh., 501 af deres Midler, 66 nøde Almisse, og 2 sade i Fængsel.

Handelen er ikke betydelig, da Byens Opland er meget lille; navnlig er Udførslen ringe. Derimod er Industrien forholdsvis stor og i stærk Opkomst. Jordbrug er som Erhverv større end i de fleste andre danske Købstæder; her maa særlig mærkes Tobaksdyrkningen, som i sin Tid indførtes af de reformerte (eller i alt Fald særlig dreves af dem), og om hvilken der i 18. Aarh. kunde siges, at den var Byens vigtigste Næringsvej; dette gælder vel langtfra nu, om end Tobaksavlen langt op i 19. Aarh. var ret betydelig, men den finder dog endnu Sted. Fiskeriet er heller ikke uden Betydning; ifl. Fiskeriberetn. fiskedes der i Finansaaret 1899-1900 af 200 Fiskere for en Værdi af 68,244 Kr. fra 2 Dæksbaade, 55 Damjoller og 55 mindre Fartøjer, især Torsk, Sild og Aal.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 314,039 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 25,977 Pd., uldne Manufakturvarer 81,936 Pd., Vin 72,848 Pd., andre Spirituosa à 8^0 1305 Vrtlr., Glas og Glasvarer 32,210 Pd., Humle 29,099 Pd., Stentøj, Fajance osv. 20,379 Pd., Kaffe 34,177 Pd., Olier 1,495,663 Pd., Risengryn og Rismel 13,150 Pd., Stensalt 4,900,000 Pd., andet Salt 350,018 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 56,322 Pd., Tobaksblade og -stilke 90,365 Pd., fabr. Tobak og Cigarer 2743 Pd., Stenkul 68,103,048 Pd., Kokes 2,524,400 Pd., Kulbriketter 240,000 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer 556,944 Pd. samt Tømmer og Træ 989 Clstr. og 19,415 Kbfd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 18,000 Stkr. Hvidkaal og 410,000 Pd. gmlt. Jærn; til indenlandske Steder uden for Jylland udskibedes bl. a.: 200,000 Pd. Sæbe, 1,899,000 Pd. Jærnvarer, 58,900 Pd. Huder og Skind, 17,000 Snese Æg og 105,500 Pd. Klude.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 37 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 995 Tons, deraf 6 Dampskibe paa 726 T. og med 692 Hestes Kr. Fra Udlandet indkom 96 Skibe (deraf 34 Dampsk.) og udgik 97 (35 Dampsk.) med henh. 20,855 og 234 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 328 og udgik 358 Skibe med henh. 6200 og 2725 Tons Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1800, efter Fradrag af Godtgørelser, 242,721 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 9029 Kr., i alt 251,750 Kr. (2681 Kr. mindre end i 1899). Brændevinsbrændingsafgiften indbragte, efter Fradr. af Godtg., 68,075 Kr. (1066 Kr. mere end i 1899); det produc. Udbytte var 779,591 Potter Brændevin à 8⁰; af Pressegær tilvirkedes 321,824 Pd., hvoraf 19,800 udførtes til Udlandet.

I Fredericia holdes flg. Markeder: 1 i Jan. med Heste, 2 i Marts, 1 i Apr., 1 i Maj, 1 i Juli, 1 i Sept. og 1 i Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Mandag og Torsdag.

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Ernst Voss' Fabrik, Jærnstøberi og Metalfabrik (Lamper, Gasapparater, Galanteri), grundl. 1879, 1897 omdannet til et Aktieselsk., Aktiekapit. 750,000 Kr.; Fabrikken, hvis store Bygninger ligge ved Vestervoldgade, beskæftiger c. 225 Arbejd. (Mænd og Kvinder). Fr. Jærnstøberi, opr. 1852, omdannet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekap. 100,000 Kr. (smelter aarl. c. 200,000 Pd. Jærn; Omsætning c. 50,000 Kr.). Frederiksens Tekstilfabrik, et 1897 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 100,000 Kr. Bloch & Andresens Bomuldsvæverier, Dampvæveri og Tøjfabrik, et 1888 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 700,000 Kr. (forbruger aarl. 550,000 Pd. Bomuldsgarn, 3700 Pd. Indigo, 5000 Td. Stenkul; beskæftiger c. 275 Personer). Fr. Tæppefabrik, uldne Varer, Klæde, grl. 1873, 1898 omdannet til Aktieselsk., Aktiekapit. 300,000 Kr.; Fabrikken, der ligger ved Nørre-Voldgade, brændte 1888, men genopførtes og udvidedes; c. 110 Arbejd. En Sæbefabrik og Talgsmelteri (C. Loehrs Fabr.), fra 1898 sammensluttet med C. Petersens Fabrikker, Kbh., og Odense Oliemølle til et Aktieselsk., Aktiekap. 1,200,000 Kr.; Fabrikken prod. aarl. 4 Mill. Pd. Sæbe; c. 40 Funktionærer. Schmidts Cigar- og Tobaksfabrik, grl. 1865 (fra Flensborg), 1898 omdannet til et Aktieselsk., Aktiekap. 150,000 Kr.; c. 150 Personer. Bryggeriet Fr. („Fæstningsbryggeriet"), ved Nørre-Voldgade, grl. 1847, fra 1898 hørende til „Østjydske Bryggerier" (se S. 33); det prod. aarl. c. 9000 Td. Øl; c. 20 Arbejd. En Spritfabrik, hørende til „De danske Spritfabrikker"; Prod. i 1900: 761,821 Potter Brændevin og 321,000 Pd. Pressegær. Et Saltraffinaderi (C. W. Loehr) koger aarl. c. 7 Mill. Pd. Salt, tillige Kokes og Cindersfabrik. En Fiskeeksportforretning med Frysningsanstalt. Desuden et større Garveri, 2 Kalkbrænderier, 3 Teglværker, m. m. samt 2 Bogtrykkerier.

I Fredericia udgives 3 Aviser: „Fr. Avis", „Fr. Dagblad" og „Fr. Socialdemokrat".

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 458 Heste, 1299 Stkr. Hornkvæg (deraf 1124 Køer), 316 Faar, 847 Svin og 79 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged samt By- og Raadstueskriver, og et Byraad, som foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 15 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg:

a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for Skolevæs., f) for Brolægnings- og Vejvæs., g) for Vandværket, h) for Gas- og Belysningsvæs., i) for Legater, k) og l) for indenbys og udenbys Ejendomme, m) for Sygehuset, n) for Kommunens Friboliger, o) for kommun. Valg, p) for Tilsyn med Plejebørn, m. m.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 127,459 (deraf Grundsk. 11,690, Hussk. 13,198, Formue- og Lejlighedssk. 102,571), Afgifter efter Næringsloven 12,051, Indtægt af Aktiver 34,884 (deraf Gasværksoverskud 17,622), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 9870 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 2654, til Amt 1405, til Amtsskolefond 2667, Byens Bestyrelse 11,473, Fattigvæs. 30,752, Alderdomsunderst. 22,331, Skolevæs. 73,275 (deraf ekstraord.: 25,081), Rets- og Politivæs. 16,930, Medicinalvæs. 23,106 (ekstraord.: 14,462), Gader og Veje 27,379, Belysn. 9166, offentl. Renlighed 1239, Brandvæs. 2495, Indkvarteringsvæs. 15,393, Lystanlæg 806 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 154,650 og i faste Ejendomme 1,278,600 Kr. og skyldte bort 975,205 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 25,847 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $7_{,3}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 3,453,500 Kr.; deraf var skattepligtig Indtægt 2,062,800 Kr. (desuden 109,100 Kr. i militær Tjenesteindt., beskattet med 2 pCt.).

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset, Skolebygningerne, Sygehuset, Fattiggaarden, Gas- og Vandværket, Jorder, omtr. 150 Td. Ld., og Skove, 112 Td. Ld.

Politikorpset bestaar af 45 Mand, med 1 Premierlieutenant og 2 Secondlieutenanter i Spidsen; ved Politivæsenet er ansat 1 Overbetjent, 4 Politibetjente og 5 Natbetjente. Brandkorpset bestaar af a) en Brandsvendeafdeling, der omfatter 25 Mand og 3 Officerer, alle lønnede, og b) Købstadens Brandkorps, der omfatter alle Borgere mellem 20 og 45 Aar (ulønnede); til det sidste høre 3 Sprøjter m. m. Endelig danne Markbeboerne et særligt Brandkorps med et Sprøjtehus med 3 Sprøjter paa Marken.

I Fredericia Bank, opr. $^{1}/_{7}$ 1884 som Filial af Landmandsbanken, selvstændig 1891, er Aktiekapit. 100,000 Kr.; $^{31}/_{3}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 1,248,618 Kr., forskellige Kreditorer 609,363, Vekselkontoen 806,918 Kr. — I Banken for Fredericia og Omegn, opr. $^{30}/_{5}$ 1898, er Aktiekapitalen 65,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1900 var Folio- og Indlaanskontoen 609,946 Kr., Vekselkontoen 320,575 Kr. — I Fr. By og Omegns Sparekasse, opr. $^{16}/_{9}$ 1851, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 2,700,624 Kr., Rentef. $3^{3}/_{4}$ pCt., Reservef. 228,209 Kr., Antal af Konti 5893. — I Sparforeningen i Fr., opr. $^{31}/_{3}$ 1873, var $^{31}/_{3}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 29,893 Kr., Rentef. 2 pCt., Antal af Konti 897. — Det nationale Livsforsikringsselskab „Dan", opr. $^{13}/_{11}$ 1896, med Hovedkontor i Fredericia, har fra $^{1}/_{4}$ 1902 Hovedkontor i Kbh.

Skønt der allerede ved Byens Anlæggelse blev lovet den en **Havn**, og der ved den under Fr. IV udkastede Plan af 1728 var Tale om at bringe den i Forbindelse med de projekterede Kanaler, blev dens Anlæg dog først begyndt 1808 (tidligere lossede og ladede Skibene paa aaben Red ved en lille Bro lige S. for Vendersgade) med et langagtigt Bassin, der er Begyndelsen til den tænkte store Kanal; 1879 udvidedes den, og Baadehavnen, V. for den, tilføjedes. Havnen er endog i strenge Vintre næsten isfri. Det egent-

lige Havnebassin er 30,000 □ Al. med en Dybde af 12-18 F., Baadehavnen 7000 □ Al. med 7-11 F., Bolværkernes Længde (foruden Bolværkerne i Fiskerihavnen) er 1900 Al.; Havnepladsen er 34,200 □ Al. (Desuden er der en Dampfærgehavn, se ndfr.). Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 5 Medlemmer, hvoraf 1 uden for Byraadet. Ved Udg. af 1901 ejede Havnen omtr. 116,700 Kr. og skyldte bort 21,666 Kr.; Indtægten af Havne- og Bropenge er aarl. omtr. 19,000 Kr. Ved Havnen er der et rødt fast Havnefyr. Der er ansat 2 Lodser, der lodse mod N. til Frederikshavn, mod S. til Kielerfjord, mod Ø. til Helsingør samt Linien Korsør-Nyborg.

I gejstlig Hens. danner Byen to Sogne: Trinitatis Sogn, med hvilket er forenet Vejlby Sogn, og Michaelis Sogn, med hvilket er forenet Erritsø Sogn.

Fredericia hører til 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Vejle Amtstuedistr. og Fredericia Lægedistr. eller Stadsfysikat (Distriktslægen bor her) og har et Apotek. Den hører til 4. Udskrivningskr.' 275. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 257, 259 og 266-75.

Ved Fredericia Toldsted er ansat 1 Toldforvalter, 1 Toldkontrollør og 5 Toldassistenter, ved Postvæsenet 1 Postmester og 4 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Bestyrer, 5 Overtelegrafister, 56 Telegrafister, 19 Reservetelegrafister og 13 Medhjælpere (Stationens saml. Ekspeditioner i Finansaaret 1900-1 vare 2,426,756). Byen har Statstelefon og privat Telefonselskab (Aktieselskabet „Forenede sydjydske Telefonselskaber“).

Da Fredericia er det vigtigste Jærnbaneknudepunkt i Jylland, gives de jydske Stambaners Historie her. Spørgsmaalet om en Bane fra Rendsborg over Flensborg og midt igennem Nørrejylland over Silkeborg og Viborg til Limfjorden fremkom allerede 1846 i de jydske Stænder, og Forslaget fik deres Anbefaling, men mødte Indvendinger fra Befolkningens Side, navnlig fra de østjydske Købstæder. Efter Krigen optoges Forhandlingerne igen paa Grundlag af de Petoske Forslag; ved Lov af $^{4}/_{3}$ 1857 fik Peto Koncession (samt en Statsrentegaranti) paa en Tværbane Aarhus-Viborg-Venøbugten med Sidebane til Randers. Koncessionen blev dog atter ophævet ved Lov af $^{10}/_{3}$ 1861. Ved denne fastsloges den jydske Stambane som en Østbane Vamdrup (senere til Landgrænsen ved Farris)- Aalborg, berørende alle Købstæderne, medens dog Strækningen Vejle-Aarhus foreløbig forblev uafgjort, samt en Tværbane Langaa-Struer-Holstebro; Peto overtog Bygningen som Entreprenør. Ved Lov af $^{26}/_{5}$ 1866 fastsloges Linien Vejle-Horsens Vest om Skanderborg-Aarhus. Hele Banenettet (Farris-Aalborg c. 39 Mil, Langaa-Holstebro c. 16 Mil) anlagdes i Sektioner og aabnedes efterhaanden: Aarhus-Randers 1862, Langaa-Viborg 1863, Viborg-Skive 1864, Skive-Struer 1865, Vamdrup-Fredericia og Struer-Holstebro 1866, Fredericia-Aarhus 1868 og Randers-Aalborg 1869. Ved Lov af $^{14}/_{3}$ 1867 bemyndigedes Regeringen til selv at overtage Driften, indtil hele Anlægget var færdigt, hvilket den gjorde fra $^{1}/_{4}$ 1867; senere forlængedes denne Bemyndigelse ved flere Love. Staten fik den halve Ekspropriationssum erstattet ved en aarl. Ligning af 1 Kr. pr. Td. H. i de af Banen berørte Amter og 33 Øre pr. Individ i de berørte Købstæder; ved de senere Anlæg voksede Udgiften hertil, saa at Kommunerne først 1889-90 fik afbetalt den dem paahvilende Gæld. Allerede inden dette Banenet var fuld-

endt, fastsloges nye Baner, nemlig ved Lov af $^{24}/_4$ 1868 flg. 4 Baner: 1) Nørre Sundby-Hjørring-Frederikshavn, 2) Skanderborg-Silkeborg, 3) Holstebro-Ringkjøbing-Varde-Esbjærg (hvis Havn samtidig besluttedes anlagt) og 4) fra Vestbanen til Vamdrup, hvis Retning (Esbjærg-Lunderskov) fastsloges ved Lov af $^{14}/_5$ 1870. Vendsysselbanen var $10,_9$ Mil (om Broen over Limfjorden se IV S. 362), Silkeborgbanen $4,_{12}$ Mil (se S. 93). Ved Lov af $^{28}/_5$ 1870 fastsloges Dampfærgeanlæg ved Strib og Fredericia, som fuldendtes 1872. Dampfærgehavnen i Fredericia, V. for Byens Havn, er kun tilgængelig for Statsbanernes Skibe; den har 12 F. Vand. Om Anlægget af Vest- og Sydbanen blev der først sluttet Kontrakt efter Vendsyssel- og Silkeborgbanens Fuldendelse. Vestbanen var 15, Sydbanen $9,_7$ Mil, og ved Lov af $^{16}/_4$ 1873 suppleredes den sidste med en Sidebane fra Bramminge til Ribe ($2,_2$ Mil); samtlige disse $26,_9$ Mil bleve færdige 1874-75; Banen Ribe-Landgrænsen ($0,_8$ Mil) fik Tietgen Koncession paa $^{17}/_4$ 1886; den aabnedes Nov. 1887, og Staten overtog straks Driften; fra $^1/_7$ 1896 er den Statsbane. — Det jydske Jærnbanepostkontor, hvorunder høre de bevægelige Postkontorer paa Jyllands Stats- og Privatbaner, har Sæde i Fr. — Paa Statsbanerne solgtes i Driftsaaret 1900-1 i Fredericia 154,607 Billetter; af Gods, Kreaturer osv. ankom til Fr. 16,636 og afgik 19,483 Tons.

Fredericia staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn, Kolding og Middelfart.

Historie. Fredericia hører til Landets yngre Byer. Alene dens Beliggenhed paa et Sted, hvor vel ingen By vilde være vokset frem af sig selv, og hele dens Plan viser, at den er opstaaet ved et Magtsprog, idet Kongen, belært af tidligere Krige, ved en Fæstning vilde sikre Nørrejylland for fjendtligt Indfald og knytte Forbindelsen mellem Halvøen og Fyn. Allerede Chr. IV havde tænkt paa en saadan Befæstning, men længere Syd paa ved Snoghøj. Det var Fr. III, der straks ved sin Tronbestigelse valgte Stedet paa Bersodde, som fra den Tid kaldtes Frederiksodde (den yderste Spids af Odden kaldtes Skanseodde). Anlægget af Fæstningen og den dertil knyttede By er vel tidligst begyndt 1649. Byens ældste Privilegier ere af $^{16}/_{12}$ 1650 og gav Nybyggerne betydelige Rettigheder fremfor andre Købstadsbeboere, idet de bl. a. fik fri Byggeplads inden for Voldene og Marklodder, Fritagelse for 6. og 10. Penge og i 10 Aar for alle Skatter, Told og Accise samt i de næste 20 Aar for halv Told og Accise. For at skaffe Plads til Byen blev det tidligere Ullerup Sogn nedlagt, dets Kirke tillige med de 3 Byer Ullerup, Hyby og Hannerup afbrudte og Markerne lagte til Byen, ligesom Beboerne bleve tvungne til at flytte inden for Voldene (Breve af $^{13}/_4$ og $^{17}/_4$ 1662), og deres Sognepræst blev den første Sognepræst i den nye By. For at styrke Befæstningen og helt at spærre Bæltet begyndte Kongen ogsaa at befæste den lige overfor beliggende Stribs Odde, som efter Dronningen skulde hedde Sophieodde (Fæstningen: Amaliaborg), men Planen blev dog snart opgiven (se III S. 511). Fredericia Fæstning er som nævnt bleven begyndt samtidig med Byens Anlæg og sikkert omtr. i det samme Omfang, som den nu har; men den var dog ikke fuldført, da den allerede i Svenskekrigen kom til at staa sin første Prøve; dog var den saa stærk, at den svenske Konge ikke vilde storme den, da han $^{23}/_8$ 1657 ankom foran den, til hvilken Rigsmarsken Anders Bille havde trukket sig tilbage med 6000 Mand. Wrangel begyndte at beskyde Byen, men først efter at Erik Dalberg personlig havde udspejdet, hvor svag Fæstningen var, vovede de svenske at storme den $^{24}/_{10}$, idet Dalberg med Rytteriet fra N. trængte langs Stranden og indtog den efter en haard Kamp med de jydske Dragoner (se S. 289); under Kampen faldt i det hele omtr. 1500 danske, medens 3000, deribl. den dødeligt saarede Anders Bille, bleve tagne til Fange; et stort Bytte faldt i Fjendens Hænder, deribl. meget, som fra Omegnen var bragt dertil i Tillid til Fæstningens Styrke. De svenske bleve i den for en Del afbrændte By, da Krigen atter begyndte kort efter Roskildefreden; men da de ikke vare stærke nok til at holde den store Befæstning besat, nedbrøde de en Del af

Værkerne og indskrænkede sig til den yderste Spids af Odden, hvor de befæstede sig, indtil de Maj 1659 fordreves herfra af de danskes allierede Brandenborgerne og Polakkerne; $^{29}/_{6}$ blev den besat af de danske. Byen havde lidt forfærdeligt, og man kunde saa at sige begynde forfra igen. Fæstningsværkerne bleve udbedrede og nogenlunde fuldendte, bl. a. ved Anlæg af Kastellet paa Pynten i Aaret 1664, da Byen ved kgl. Befaling fik sit nuv. Navn. Men Byen laa der med sin store Ramme, anlagt, som den var, til at blive en Storstad, ja maaske har Kongen endog drømt om, at den skulde være den nye Hovedstad og Kongeresidens, nu da Stedet efter Tabet af de skaanske Provinser saa at sige var kommet til at ligge i Rigets Midte. Men Staten var forarmet og kunde kun gøre lidt for Byen, om end Regeringen søgte at hjælpe den ved store Begunstigelser paa Papiret. Fr. III gav den nye Privilegier $^{9}/_{11}$ 1661 og gjorde den til Stapelstad; men hvad kunde det hjælpe, den havde ingen Havn og fik ingen før i 19. Aarh. Og heller ikke de store Begunstigelser, der indrømmedes den for at skaffe den Tilgang af Folk, nyttede meget (1672 havde den 1591 Indb.). Under $^{11}/_{3}$ 1682 fik den fri Religionsøvelse for alle Sekter, hvilket dog langtfra bragte den den Tilgang, man havde ventet, ja endog jus asyli, ɔ: alle Fallenter og alle udenlandske Manddrabere kunde søge Tilflugt her for 10 Aar, naar de betalte 1 Rd. aarl. til Magistraten; navnlig den sidste Bestemmelse, som først hævedes 1821, bidrog vel ikke til at bringe den i godt Ry. Kort sagt, Byen vilde ikke tage til, ligesom Fæstningen ingensinde fik den Betydning, der var tiltænkt den. Først i den store nord. Krig blev den sat i nogenlunde god Forsvarsstand, da i Aarene 1709-10 5000 Mand og en Del Bønder fra Koldinghus Amt arbejdede paa den; men efter Krigen forfaldt den mere og mere; til dens Vedligeholdelse benyttedes kun Straffefangerne i det derværende Stokhus, og da det nedlagdes i 18. Aarh., blev der slet ikke gjort noget. Bestræbelserne fra Fr. IV's Side paa at ophjælpe Byen løb ogsaa til Dels ud i Sandet, naar undtages, at han 1719 indkaldte en Del Reformerte*). Ved den S. 287 omtalte Plan af 1728 blev der afsat et helt Næt af Kanaler, der skulde tjene som Havn og strække sig langt op i Byen, ja der var endog afsat Plads til et Slot, men hverken det ene eller det andet kom til Udførelse. Efter Midten af 18. Aarh. skildres baade Byens og Fæstningens Tilstand saa bedrøvelig som vel muligt. Byen er fattig; de høje Skatter ere langtfra tilstrækkelige til at opholde Byen, især Garnisonen og den store Embedsstand; Handel og Haandværk ligge nede; „her er af alle Stænder, dog langt flere af Tære- end af Nærestanden"; om Fæstningen siges, „at den ej kan tjene til andet end til Retirade paa nogle faa Dage, i Fald en hel Armée skulde blive afslagen i aaben Mark"; „det er dog vist, at saa stor en Fæstning behøvede en Besætning paa 15,000 Mand, om den skulde kunne forsvare sig", og at „en Fjende, i Fald han faldt ind i Landet, vilde skønne mere paa Fr. Fæstning end vi selv; thi naar den var indtagen, var hele Jylland, det Slesvigske og Fyn snart indtagen med". 1769 havde Byen 2528 Indb. (med Garnisonen). Først i den slesvigske Krig skulde By og Fæstning hendrage hele Landets Opmærksomhed paa sig.

Ved Krigens Udbrud 1848 var Fæstningen i en saa daarlig Forfatning, at man slet ikke tænkte paa at forsvare den, og Fjenden besatte den uden Modstand i Beg. af Maj; i de flg. Dage beskødes Kastellet og Fæstningen af de danske, hvorved bl. a. Tøjhuset led Skade, og da Fjenden kort efter ved Ruslands Trusler blev tvungen til at rømme Nørrejylland, blev F. atter besat af de danske. Under Vaabenstilstanden blev imidlertid den forfaldne Fæstning istandsat; Arbejderne begyndte Feb. 1849, og Oberst Lunding blev dens Kommandant. Den 14. April blev Fæstningen erklæret i Belejringstilstand, og efter Træfningen ved Gudsø $^{7}/_{5}$ trak General

---

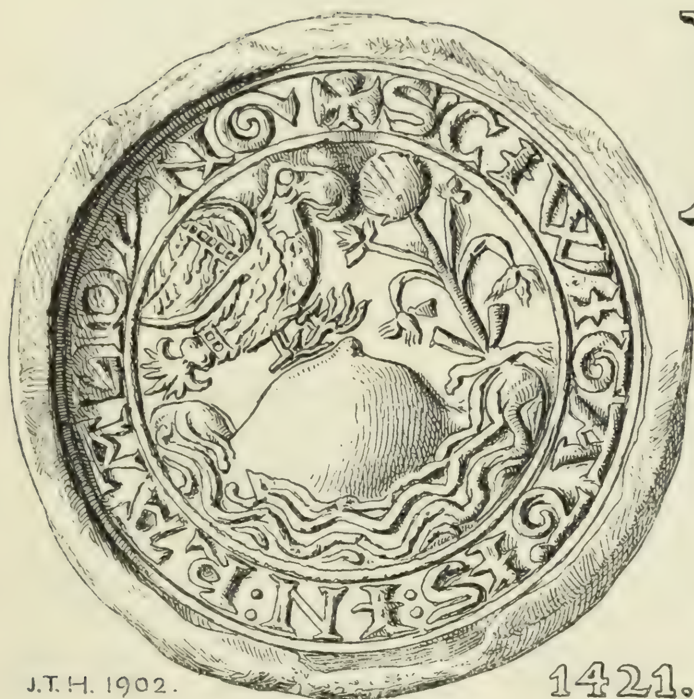
*) Det var en Del af de Fransk-Reformerte, der efter det nantiske Edikts Ophævelse havde bosat sig i Brandenburg. I Foraaret 1720 ankom 15 Familier (84 Personer), senere paa Aaret endnu 60 Personer, og i de to flg. Aar atter en Del (1797 var der 112 Familier paa i alt 540 Personer). Det er fra denne Indvandring, at største Delen af den nuv. reformerte Koloni nedstammer. De bo navnlig i Byens mindst bebyggede, nordøstl. Del, omkring deres Kirke, Skole og Fattiggaard, og Kvarteret præges endnu af disse flittige og nøjsomme Beboere, hvis Hovederhverv var og endnu til Dels er Landbrug; særlig have de drevet Kartoffel- og Tobaksavl (se S. 296). Ved deres Ankomst 1720 blev Halvdelen af de uden for Byen beliggende Havepladser (c. 48 Td. Ld.) fratagen de Borgere, som tidligere havde haft dem, og givet til Kolonisterne. Disse Havepladser tilhøre endnu Menigheden, der ligeledes fik Brugen af enkelte Jorder inden for Voldene, den „reformerte Mark", dog med det Forbehold, at de skulde opgive dem, hvis Byen skulde bruge dem til Byggepladser, og „Søbjærget" (25-30 Td. Ld.). — Den katolske Mission er som nævnt S. 290 oprettet 1674 for nogle tyske Katolikker, der vare indkomne under Fr. III som Hjælpetropper (ligesom der ogsaa har været nogle reformerte, der paa denne Maade vare bosatte i Byen fra tidlig Tid). — Hvornaar de første Jøder ere indkomne, vides ikke, men alt 1676 taltes der 14 Jøder; 1769 var der 20 Familier.

Bülow sig med Hovedhæren tilbage til Fredericia og derfra over til Fyn, og Fæstningen indesluttedes af Slesvigholstenerne under General Bonin, der bombarderede den 16. til 19. Maj, uden dog at tilføje den stor Skade, og ogsaa søgte at beskyde den Skibsbro, der var bygget paa Østfronten, og hvorved de danske havde Forbindelse med Fyn, idet Besætningen, der bestod af 5 Batailloner, paa bestemte Tider afløstes fra Hovedkvarteret i Fyn. Fjendens Plan at ødelægge Broen blev dog forpurret ved et energisk Udfald, som Lunding foretog $^{30}/_{6}$, og endelig fandt Bülow det belejlige Øjeblik at være kommet til at foretage et Hovedangreb paa Fjenden. Til Schleppegrells og Moltkes Brigader, som stode paa Fyn, sluttede sig en Del af de Mezas fra Als og Ryes fra Nørrejylland, og i de første Dage af Juli overskibedes samtlige Tropper til Fr. (de sidste ankom om Aftenen 5. Juli), nemlig 3., 4., 5. og 6. Brigade, i alt 19,000 Mand og 48 Kanoner, foruden 4000 Mand Besætningstropper. Fredag Morgen Kl. 1 den 6. Juli begyndte Slaget, idet Avantgarden under de Meza rykkede ud af Kongens Port og en Udfaldsport tæt V. for den, efterfulgt af Schleppegrells Brigade, medens højre Fløj under Rye og Moltke rykkede ud ligeledes af Kongens Port, men gik langs Stranden; Bülow ledede hele Slaget som Overgeneral. Efter nogle Timers heftig Kamp, under hvilken Avantgardens Stilling i Begyndelsen var meget kritisk, vare Fjenderne fordrevne fra alle deres Skanser, og Kl. $3^{1}/_{2}$ gav Bonin, der forgæves havde forsøgt et Modangreb, Ordre til Tilbagetog. Kampen fortsattes dog endnu nogle Timer med Forfølgelse af Fjenden. De danske havde foruden en Del Skyts og Ammunition taget omtr. 1600 Fanger; men Sejren var ogsaa dyrekøbt; 33 Officerer, deribl. Rye, og 479 Mand vare faldne, og 42 Officerer og 1302 Mand saarede, et Tab, der var ikke saa lidt større end Fjendernes. Efter Krigen var der ofte Tale om at istandsætte Fæstningen, men først fra 1861 gjordes der dog noget, navnlig begyndtes paa Anlægget af en saakaldet befæstet Lejr mod N.; men Arbejderne vare uden videre Betydning, og da F. beordredes i Forsvarsstand $^{23}/_{12}$ 1863, atter under Lunding som Kommandant, var dens Tilstand meget daarlig; $^{8}/_{3}$ blev den indesluttet af Preusserne, hvortil nogle Dage senere Østerrigerne sluttede sig; de bombarderede Byen 19.-21. Marts, hvorved en Del dræbtes og saaredes, medens 35 Huse nedbrændte og 93 beskadigedes. Efter krigsminist. Befaling af $^{25}/_{4}$ blev Fæstningen rømmet, hvorefter den $^{29}/_{4}$ besattes af Østerrigerne. Siden den Tid maa Fredericia som Fæstning anses for nedlagt, om end den endnu bestaar af Navn.

Det er en Selvfølge, at Garnisonens Formindskelse har skadet Byen en Del, ligesom den ogsaa led 1857 ved Ophævelsen af Strømtolden, der opkrævedes her af de Skibe, som passerede Lille Bælt; men de forbedrede Havneforhold og den store Trafik, der er skabt ved Jærnbanen og Dampfærgehavnen, have givet den Erstatning, og som alt omtalt er Byen i god Fremvækst.

Litt.: *J. N. Wilse*, Fuldstændig Beskr. af Stapel-Staden Fr., Kbh. 1767. — *B. Bruun*, Beskr. over Industriens Tilstand i Fr. og Omegn, Kbh. 1815. — *E. P. Rosendahl*, Optegnelser fra Fr., Skoleefterretn. 1840-41, Nykjøbing F. — *Budde-Lund*, Fr.'s Armering, Indeslutning, Bombardement samt Forsvar, Kbh. 1856. — *O. Lehmann*, Ved Indvielsen af det nye Raadhus i Fr., i „Imellem Sessionerne“, Vejlie 1861. — *C. F. Møller*, Nogle hist. Optegnelser om Fr. i 17. og 18. Aarh., Fredericia 1882. — *V. Berg* (ɔ: Fr. Mejdell), Smaa Bidrag til Fr.'s Kultur- og ældste Hist. Fredericia 1883. — *O. Lund*, Livet i en Provinsby ved Aarh.'s Midte, Kbh. 1899. — *C. C. Clausen*, Fr. og Omegn, Kbh. 1899. — *H. C. Bønnelycke*, Fra Belejringstiden i Fr., Kbh. 1899. — Festskrift i Anl. af Fredericiaslagets Halvtredsaarsdag, Aarhus 1899. Desuden de tidligere anførte Skrifter.

Kolding

1421.

Kolding Købstad ligger i Brusk Herred under 55^{0} 29′ $30,_{62}$″ n. Br. og 3^{0} $6,_{7}$′ 97″ v. L. for Kbh. (beregnet for Herkulesstøtten paa Koldinghus' Taarn). Den ligger meget smukt ved det inderste af Kolding Fjord i Kolding Aadal paa et lavt Terræn, men mod N. og S. omgiven af temmelig høje Bakker, hvorfra der er smuk Udsigt over Byen og Fjorden; saaledes lige N. for Byen Slotsbanken, 70 F., 22 M., paa hvilken den imponerende Slotsruin knejser højt over Byen; ved Byens nordvestl. Udkant ligger Tivoli, 168 F., 52 M., og mod S. hæve Sest Bakker sig med Stejlebjærg, 124 F., 39 M. Mod N. falder Slotsbanken af til den c. 22 Td. Ld. store Slotssø. Byen ligger paa begge Sider af Aaen (det meste dog N. for den), over hvilken der fører en 1808 af Granitkvadre opf. Bro samt en 1886 af Træ opf. Gangbro. Byen ligger lavt paa et temmelig jævnt Terræn; mod S. ved Engen er kun c. 3 F.; men mod N. og mod S., stige Gaderne noget. Den ligger omtr. $2^1/_2$ Mil V. S. V. for Fredericia og noget over 3 Mil S. S. V. for Vejle (ad Jærnbanen henh. $2,_8$ Mil, 21 Km., og $6,_4$ Mil, 48 Km.) samt $1^1/_2$ Mil N. for den tyske Grænse. Byens Udstrækning fra N. til S. er omtr. 1500, fra V. til Ø. 1800 Al. Den ældre Del af Byen mellem Slotssøen og Aaen er uregelmæssig bygget med for en Del bugtede og snævre Gader; men i de nyere Bydele, som mod N. V. og V. samt S. for Aaen og navnlig i Banegaardskvarteret mod Ø., ere Gaderne lige og brede med mange store Bygninger, ligesom ogsaa en stor Del af de ældre Huse i den gamle Del i de sidste Aartier have veget Pladsen for nymodens Bygninger; nogle enkelte ere dog bevarede (se nedenfor). Hovedaarerne ere den fra Torvet mod Ø. gaaende, nyanlagte Jærnbanegade, der fører ud til Banegaarden, og de med den mod S. paralleltløbende Gader Rendebanen, Helligkorsgade og Klostergade, som mod Ø. føre til Havnen; af Gaderne, der forbinde disse to Linier, nævnes Vester- og Østergade; fra Torvet gaar mod N. V. den tidligere Hovedgade Laasbygade, der fører ud til Landevejen til Vejle; mod N. Ø. fører Fredericiavej langs Slotssøen ud

til Fredericiavejen, og mod S. Søndergade til Broen over Aaen gennem Forstaden (Frederiksberg) til Landevejen til Grænsen.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1902 omtr. $138^1/_2$, Markjorderne $1278^1/_2$ Td. Ld. Der var 40 Gader og Stræder, foruden nogle til Dels bebyggede Veje, og 3 Torve og Pladser. Husenes Antal var 1. Febr. 1901 1348. Af Fladeindholdet 1896, i alt 1440 Td. Ld., vare 1124 Ager og Eng, 50 Haver, 44 Skov og 219 Veje og Byggegrunde. Det samlede Hrtk. var $^1/_1$ 1895 145 Td., hvoraf 57 hørte til 30 Gaarde og 68 til 588 Huse; 12 Gaarde og 136 Huse dreves fra Ejendomme i Byen*).

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_{11}$ 1901 13,795,861 Kr. (Antal af Forsikringer 1399).

Om Kolding Købstads Landdistrikt, der har Skole- og Fattigvæsen samt Alderdomsunderst., Bidrag til Kirke og Afløsning af Højtidsoffer fælles med Købstaden, se under Brusk Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

St. Nicolai Kirke, midt paa Kirketorvet, synes oprindl. bygget i Overgangsstil, vistnok i 13. Aarh., af store røde Mursten i Munkeskifte, men er i Tidens Løb undergaaet saa store Ombygninger, at kun faa Partier ere bevarede i deres ældste Skikkelse. Nu bestaar Kirken af et Midtskib og to Sideskibe, adskilte fra Midtskibet ved 3 firkantede Piller og to mindre Vægpiller paa hver Side, et Kor mod Ø. med tresidet Afslutn., to Korsarme, et Sakristi ved Korets Sydside og et Taarn mod V. med ottekantet kobbertækket Spir og 4 smaa Hjørnespir. Midtskibet er indv. 77 F. langt og $24^1/_2$ F. bredt, med Sideskibene er hele Bredden 59 F.; Koret er 40 F. langt og $24^1/_2$ F. bredt; Taarnet med Spir 172 F. Hele Kirken har spidsbuede Hvælvinger, 4 i Midtskibet og 4 i hvert af Sideskibene, 48 F. høje, og 2 i Koret, 44 F. høje. Taget, der er fælles for de 3 Skibe, er af Tegl. Til Bygningens ældste Dele høre Midtskibets Gavl, der har staaet frit, før Taarnet tilføjedes, og som prydes af en Blinding, der sluttes af en trekløverformet Bue, samt har Tandskifte, og den sydl. Korsarm, i hvilken Munkeskiftet ses, og som indv. i Østmuren har en Blinding, der sluttes af en „overgribende“ Rundbue. Her har vel staaet et af Kirkens mange katolske Altre (der nævnes: Kongens, Hellig Trefoldigheds, Calente-, St. Katharine og St. Annas Alter samt det hellige Blods Kapel), vistnok St. Annas Alter; thi i Kirkens Regnskaber (i Provinsarkivet i Viborg) fra 1621-22, 1637 og 1727-28 nævnes „St. Annas Kapel“, der var sammenbygget med Sakristiet og var meget anseligt, og det maa være det samme som den sydlige Korsarm. Den nordl. Korsarm, der endnu paa D. Atl.'s Tid kaldes „den nye Kirke“, er bekostet opf. 1575 af Fr. II ifl. en paa Muren anbragt Stentavle, opsat af Kirkeværgerne Borgmester Søren Paludan og Provst Hans Kneus (mærk dog Kanc. Brevb. $^{31}/_3$ 1576: Kongen havde kun givet en Del, Byen det øvrige, hvorved den var kommen i stor Gæld og da maatte have yderligere Hjælp). For øvrigt vides lidet om Kirkebygningen i den flg.

---

*) Ved Reskr. af $^{18}/_{11}$ 1846 blev den uden for Bygrunden liggende Slotsgrund (undtagen selve Ruinerne og dertil hørende Bygninger) henlagt under Byens Jurisdiktion og indlemmet i Købstaden, og ved Reskr. af $^{10}/_3$ 1862 blev det nærmere bestemt, at Grænsen skulde følge den gamle Landevej til Snoghøj (den nuv. Fredericiavej), saaledes at Arealet S. for Vejen skal høre under Byen, medens Arealet N. derfor som hidtil forbliver under Slotssognet.

KOLDING.

Trap Beskrivelse af Kongeriget Danmark. III Udgave

Eftertryk forbydes

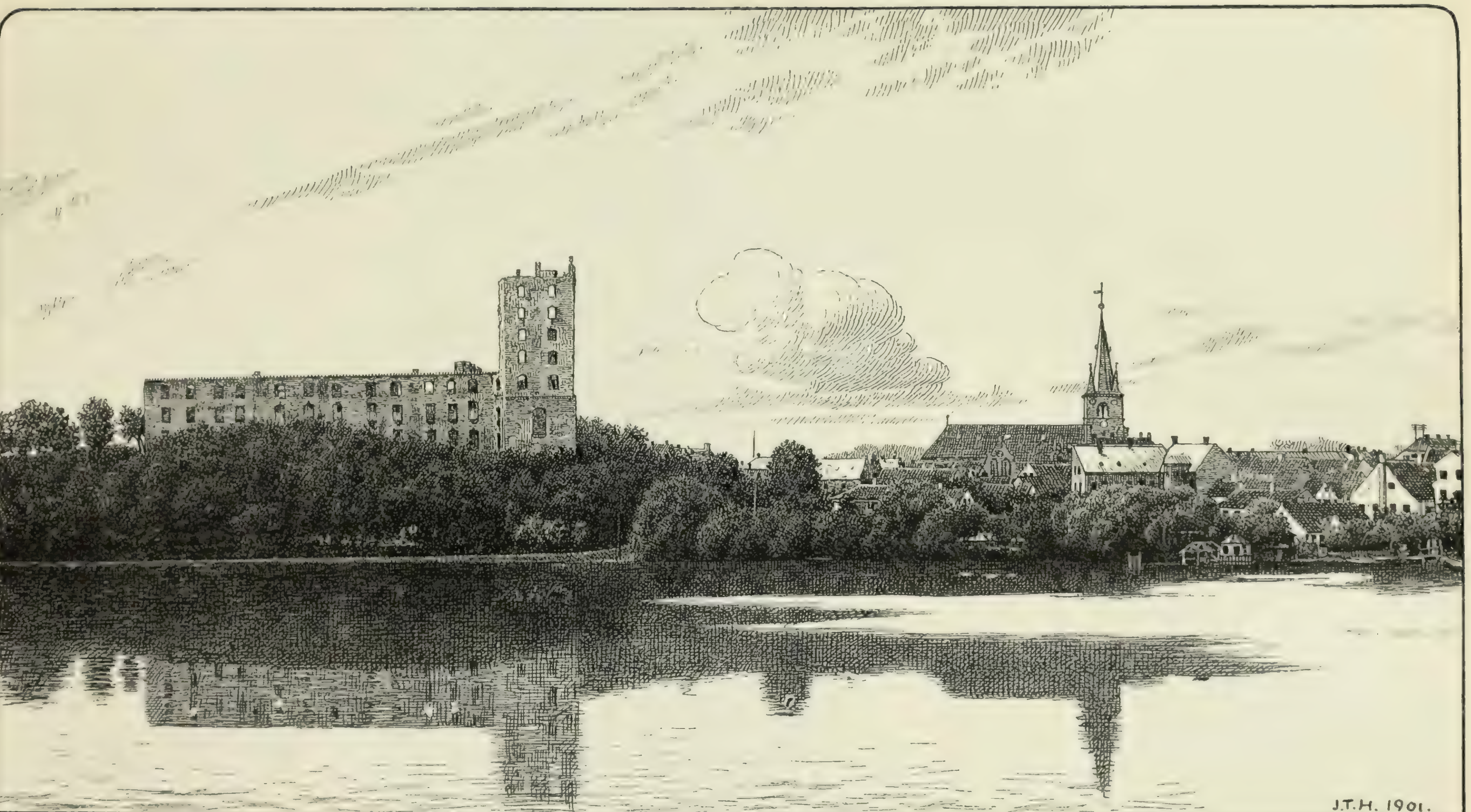

Udført af V. F. A. Berggreen.

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad

1902

Axel E. Arnoldt's Lith. Etabl.

Kolding med Slotsruinen og Kirken.

Tid; at den har lidt Skade i Krigene i 17. Aarh., er sikkert. Den „faldefærdige Kirke“ undergik en meget stor, af Murermester Samuel Zimmermann i Aarhus ledet Ombygning 1753-58, der foretoges uden Hensyn til den tidligere Arkitektur. Bl. a. bleve Midt- og Sideskibe, navnlig det nordl., til Dels ombyggede, Hvælvingerne forhøjedes 4-5 Al., Korsarmene forhøjedes, Taarnet istandsattes, og Vinduer og Tagværk fornyedes; i det Indre kom der i Rokokostil rigt profilerede, trukne Gesimser og høje Sokler omkring Pillerne, nye Stolestader og et nyt, af Orgelbygger Amdie Worm forfærdiget Orgel, ligesom Ligsten optoges af Gulvet og opstilledes langs Væggene. Under Ombygningen, der kostede 10,333 Rd. D. C. (Kirken indviedes $^{11}/_{1}$ 1758 af Biskop H. A. Brorson), holdtes Gudstjeneste i Slotskirken, hvis Istandsættelse i den Anledn. Byen maatte bekoste. Ifl. Bestemmelse 1805 skulde den nordl. Korsarm indrettes til Borgerskolen, hvorfor den 1807 ryddedes for de derværende Begravelser, og Ligkisterne nedsænkedes i Jorden, medens Korsarmen afdeltes i to Stokv.; men Lokalet henstod dog ubenyttet som Skole, da man manglede Penge til Inventar, og brugtes bl. a. af Hospitalets Lemmer og i 1808 til Sygehus for de fransk-spanske Tropper, ogsaa til Pakrum, indtil Skolen endelig tog det i Brug i Nov. 1815. Ved en Reparation af Kirken 1858-59, hvorved bl. a. opsattes et nyt af Orgelbygger Demant forfærdiget Orgel, og som i det hele kostede 4000 Rd., forenedes atter Korsarmen med Kirken og fik nye Vinduer og Stolestader. Endelig foretoges 1885-86 en meget omfattende Restauration af Kirken (for 70,000 Kr.) under Ledelse først af Bygningsinspektør Winstrup, senere af Arkitekt V. Ahlmann, hvorved dens Ydre kom til at fremtræde i gotisk Stil. Højkirken istandsattes, Koret ombyggedes fra Grunden, Taarnet forhøjedes og fik sit nuv. Spir i Stedet for de tidligere Spidsgavle, ligesom Korsarmene fik blindingsprydede Spidsgavle i Stedet for de afvalmede Gavle; de gamle Døre til Sideskibene tilmuredes, Vinduerne gjordes spidsbuede, og Korets 5 store Vinduer fik Glasmalerier. Hovedindgangen er nu i Taarnet, hvis hvælvede Underrum er Forhal; over Forhallens flade Loft er Orgelet anbragt. En Sten, der bærer Casp. Markdanners Navnetræk og Vaaben samt Aarst. 1591, og som har siddet i et 1728 nedbrudt Benhus, sidder paa Taarnets Nordside.

Altertavlen og Prædikestolen, i rig Renæssancestil, ere bekostede af Caspar Markdanner, Lensmand paa Koldinghus, henholdsvis 1589 og 1591 (begge restaur. 1892-93 af Prof. Magn. Petersen). Altertavlen har i 3, ved 4 Søjler adskilte Rum Malerier, i Midtpartiet Opstandelsen, i de to andre „den gode Hyrde“, der afmales af en Helgeninde, og Christus med Troen, fremstillet som en ung Kvinde; Kalken er skænket 1677 af Borgmester Rud. Faust, de store Malmalterstager bekostede af Kirken 1739; Alterklædet, med Fr. IV's Navnetræk og Aarst. 1719, har tilhørt Slotskirken. Døbefonten, af Sandsten, er huggen i rig Renæssancestil (paa det firkantede Fodstykke ses Evangelisterne) 1619-20 af Billedhugger Claus Lauritzen i Kolding paa Kirkens egen Bekostning; Himlen over Fonten er skænket 1636 af Søren Andersen Skriver (restaur. 1892-93 af Magn. Petersen). I Koret findes et stort Egetræskrucifiks fra den senere Middelalder, 10 Korstole samt et Panel i gotisk Stil, vistnok fra en Skriftestol, med udsk. Fyldinger (St. Jørgen med Dragen, St. Olaf, St. Nicolaus og St. Anna med Maria og Jesusbarnet) og 8 Vaabener, deribl. Biskop Iver Munks fædr. og mødr. V. († 1539); for Enderne af Panelet staar et Par Fodstykker af en Skriftestol i Barokstil med Oberst Poul Beenfeldts og Hustrus Vaaben og

Navnetræk samt Aarst. 1676. Koret skilles fra Sakristiet ved en høj Skranke i Renæssancestil, vistnok det Skillerum med dobbelt Kordør, der tidligere skilte Koret fra Kirken, og som var bekostet 1638 af Apotekerenken Margr. Reimings Børn og Arvinger. I Sakristiet findes en Series pastorum og en Tavle over de resid. Kapellaner, et Maleri fra 1886 (Christus og den samaritanske Kvinde) af Peter Møller i Kolding samt i et Skab to gamle, prægtigt udsyede Messehagler, hvoraf den ene, i sin Tid afgiven fra Slotskirken, antages oprindl. at være anskaffet af Ærkebisp Erik Walkendorff til Trond-

Kolding Kirke.

hjems Domkirke. I den sydl. Korsarm hænger et Maleri (Christi Daab), anskaffet 1626 af Henr. Splet d. ældre. Kirken har 7 smukke Malmlysekroner, af hvilke den ældste er skænket 1637 af Annas, Gregers Ottesens, Arvinger, en 2. med 16 Arme af Fru Margr. Beenfeldt, f. Fischer, † 1681, en 3. 1719 af Maren, sl. Borgmester Mads Madsen Baches, og en 4. af Agent I. P. Wissing († 1866). Ved Vestenden af det sydl. Sideskib er et Gravkapel, omgivet af en Skranke med snoede Søjler i Barokstil, og med et rigt prydet, 1678 opsat Epitafium over Oberst Poul Beenfeldt, † 1676, og ovenn. Hustru samt over Ritmester Claus Løvencron, † 1675, og Lieutn. Poul Chrf. Beenfeldt, † 1675; deres Kister staa under Gulvet. I Vestenden af det nordl. Sideskib et Gravkapel i samme Stil, hvori findes 5 Kister,

et Epitafium over Kancellir., Amtsforvalter Christen Roed, Hustru Ane Cathrine, og Jmfr. Augustine Margr. Bech, samt en Mindetavle over Kommercer., Postmester og Borgmester Jens Riis, † 1779, og Hustru. Den sydl. Korsarm har været Gravkapel for Konferensr. Woyda, † 1729, m. fl., den nordl. for Familierne Barner, Laugesen og From. Af Kirkens mange Epitafier nævnes: i Midtskibet et, med malet Portræt, over Sognepræst og Provst Jens Sørensen, † 1612, og et over Kornskriver Tyge Nielsen, † 1617, og Hustru; i Koret en lille Mindetavle over Koldings første evangeliske Præst, Niels Jespersen, † 1559, og 3 sjældne, smukt ætsede Skifertavler (de to i alt Fald ere ætsede af Villum Pedersen Trellund fra Ribe) over Raadmd. Poul Jensen, † 1572, over kgl. Maler Hans Paludan og Hustru, begge † 1590, og over Raadmd. Ove Gregersen, † 1604; sammesteds Mindetavle over Svend Knudsen, † 1625; i nordl. Korsarm findes 3 Marmorepitafier, det ene over Bispen Ancher Anchersen, † 1701, det andet, af Wiedewelt, fra 1771, over Sønnen, Biskop Mathias Anchersen, † 1741, og det tredje, af Wiedewelt, over dennes Søn Konferensrd., Højesteretsas. sessor Joh. Joach. Anchersen, † 1785, der ogsaa har opsat Epitafiet over Faderen; i sydl. Korsarm to Epitafier over Jens Christensen, † 1613 (opsat 1599), og over Jens Rasmussen, † 1618 (opsat 1643). I Gulvet findes en Mængde Ligsten. Et Varmeapparat, der er anbragt i Korsarmene, er skænket 1874 af Stadthauptmd. J. S. Borch, et Taarnur s. Aar. af Kancellird., Prokurator Dahl; Kirken har i 1900 faaet elektrisk Belysning (Gave fra Kommunen). Den ene af Klokkerne, „den svenske Klokke“, med en uforstaaelig Indsk. i Majuskler og 3 Muslingskaller, er vistnok fra 1. Halvdel af 14. Aarh.

Mindesmærke om Kampene April 1849.

Kirkegaarden omkring Kirken blev nedlagt og planeret 1825 samt udlagt til Torv, hvilket sidste dog først skete ved Restaurationen i 1858, da ogsaa de sidste af de saakaldte „Kirkebrakker“, der laa paa Kirkens Nordside og bl. a. tjente til Boliger for Degn og Organist, bleve nedbrudte.

I den nordl. Korsarms Gavl er 1866 indsat et Mindesmærke (Basrelief, af Billedhugger A. Paulsen) over Kampene i og ved Kolding 20. og 23. April 1849.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan. Kirken ejer en Kapital paa 36,791 Kr. og en Skov i Sest paa 15 Td. Ld.; dens Gæld var $^{3}/_{1}$ 1902 53,852 Kr.

Missionshuset Bethel, S. for Aaen ved Sestvej, er opf. 1883 af røde Mursten.

Romersk-katolsk St. Michaels Kirke, S. for Aaen ved Kralundsgade, er opf. 1885 af røde Mursten i gotisk Stil (Arkitekt: Hertel, i Münster) og bestaar af Skib og Kor ud i eet samt Taarn med højt Spir og smaa Hjørnespir (140 F.). Kirken, der er hvælvet, tænkes senere fuldendt som en Korskirke med Apsis. Indgangen er i Taarnet, hvis Underrum er Forhal. Af Inventariet nævnes et smukt Orgel, en paa forgyldte Kobberplader malet „Korsvej“ (ɔ: 14 Billeder om Christi Lidelse) og Glasmalerier i Korets Vinduer.

Kirkegaarden, S. for Aaen ved Haderslev Landevej, er anlagt ifl. Forordn. af $^{22}/_{2}$ 1805 og indviet $^{26}/_{9}$ 1806, senere flere Gange udvidet, nu i alt $7^{1}/_{4}$ Td. Ld. Paa Kirkegaarden er der et Monument for faldne i de slesvigske Krige, en Gravhøj med Granitomsætning og Granitsten med Indskr., opsat af Vaabenbrødrene 1875. Her ligge ogsaa begravne bl. a. Major Kr. F. Schindel, falden i Kolding $^{23}/_{4}$ 1849, og Folketingsmand Christen Berg († 1891).

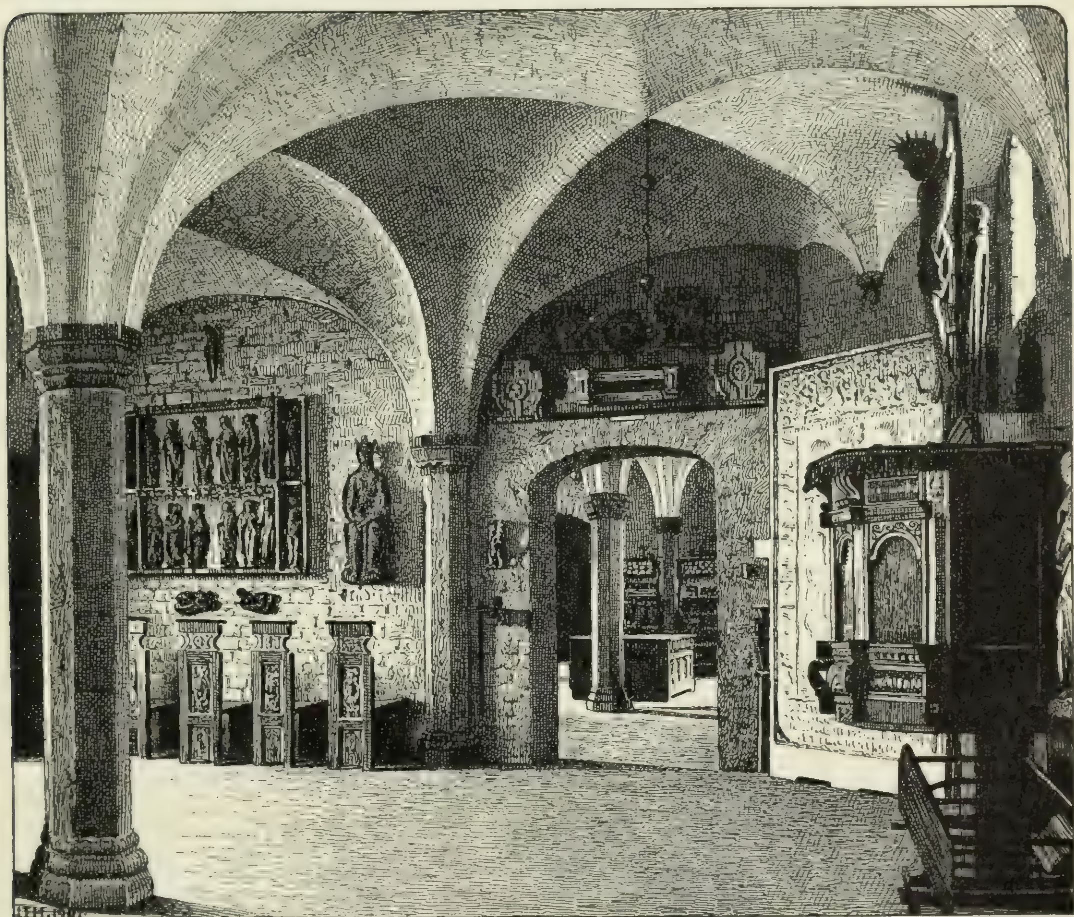
Raad-, Ting- og Arresthuset, Axeltorvet, er opf. 1873-75 efter Tegn. af Bygningsinspektør L. A. Winstrup, kostede med Grund osv. omtr. 122,000 Kr. (det er assureret for 107,686 Kr.) og ejes af Byen med $^{1}/_{3}$ og Vejle og Ribe Amter med $^{2}/_{3}$. Bygningen er af Grundmur i to Stokv. med en Forhal, hvortil 3 Rundbuer paa Façaden fører ind; i Frontespicen er et af Stadthauptmd. J. S. Borch skænket Ur. Det indeholder bl. a. i Stuen Politistation, Kæmner- og Byfogedkontor, Byting og Tingstue for Kolding Hrd., paa 1. Sal Lokaler for Forligskommission, Tingstue for Andst-Slavs Hrdr. og Byraadssal samt en 20 Al. lang og 9 Al. høj Festsal, hvori der er Freskomalerier (af Schrøder) og et stort Maleri af O. Bache: Husarernes Ridt $^{23}/_{4}$ 1849 mod Skansen paa Fredericiavejen, skænket 1899 af Brygger C. Jacobsen. Det af røde Mursten opf. Arresthus (taget i Brug 1874), bag ved Raadhuset mod V., har 20 Celler til 25 Arrestanter og Arrestforvarerbolig. — Raadhuset ligger paa samme Plads som det ældre, der var opf. 1839 af Grundmur (to Stokv., med 4 Søjler og Frontespice paa Façaden), og som havde afløst en endnu ældre Bygning af Bindingsværk, der skal være opf. i Beg. af 17. Aarh. og have tilhørt den Lindenovske Familie, men købtes af Byen.

Det kommunale Skolevæsen, der egentlig har sin Oprindelse fra de ved Forvalter Chr. Collins Gavebrev af $^{14}/_{5}$ 1772, i 1777 oprettede „Collinske Skoler“ (en Læseskole, senere slaaet sammen med Borgerskolen, og en Haandgerningsskole, senere forenet med Friskolen) samt den 1792 oprettede „danske Skole“, omfatter flg. Skoler: **Kolding kommunale Heldagsskole** (Borgerskolen), Hj. af Blæsbjærggade og Skolegade (før Sviegade); Bygningen, af Mursten i to Stokv., er opf. 1856 og kostede med Grund 15,000 Rd.; en Sten paa Bygningen minder om, at den for en stor Del er opf. ved Gaver fra Kollektør H. H. Schmidt og Hustru og Enkemadam Johanne Hoff; dens tidligere Lokale var i Kirken (se S. 306).

Bygningen har 14 Klasseværelser, Lærerværelse, Lokaler til Folkebibliotek og en Haandgerningsskole (Husflidsskole). **K. kommunale Halvdagsskole** (Friskolen), Skolegade (Friskolen er opr. 1840; en tidligere Bygning, sydligere i Skolegade, opf. 1847 og udvidet 1859, er nu Fattiggaard se S. 312), er opf. 1879 for 21,000 Kr., har 10 Klasseværelser og er af Mursten i 2 Stokv., i 1898 underbygget med Kælder til Børnebespisning; 1898 opførtes en ny Bygning ved Siden af den ældre, af røde Mursten i 3 Stokv. med Kælder (Arkitekt: J. C. Fussing); den har 13 Klasseværelser, Kontor og Lærerindeværelse samt i Kælderen Centralvarmeapparat til begge Halvdagsskoler, Brusebade og Bolig for Skolebetjenten. Til Skolerne hører et 1881 opf. Gymnastikhus i Kathrinegade (Arkit.: Fussing). I de to Skoler var der $^1/_1$ 1902 1403 Elever (deraf 605 Piger), fordelte i 51 Klasser, samt 1 Overlærer, der tillige er Skoleinspektør, 20 Lærere og 20 Lærerinder (se *Th. Siersted*, K. kommunale Skoler 1792-1892, Kolding 1892). **K. Latin- og Realskole**, Kirketorvet, er opf. 1845 for 33,107 Rd. efter Tegn. af Arkitekt N. S. Nebelong af Grundmur i 2 Stokv. med Façade mod Kirken og to Sidefløje, til Dels i to Stokv.; Bygningen, der er udvidet 1885, indeholder bl. a. 18 Klasseværelser, Festsal, Bibliotek, fysisk og naturhist. Samling, Sangsal og Kontor samt i en særlig Bygning Sløjdsal og Pedelbolig. Skolen havde $^1/_8$ 1901 255 Elever, af hvilke 53 Piger (Fællesundervisning er indført 1897), i 17 Klasser, samt 1 Rektor og 9 faste Lærere og 4 faste Lærerinder, 3 Timelærere og 3 Timelærerinder. Skolen hidrører sikkert fra Reformationstiden (nævnes 1542); 1552 tillagde Chr. III Skolemesteren Kronens Tiende af Herslev Sogn; Bygningen er vistnok fornyet eller udvidet af Dronn. Dorothea 1552 eller 1560 ifl. Indskriften paa en Sten, der er anbragt paa den nuv. Skolebygnings Façade, og som var opsat paa dens første Bygning, der laa S. V. for Kirken omtr. paa samme Plads som nu. Bygningen, der var af Grundmur i 1 Stokv., blev 1725 nedreven og genopført 1728-32. Ved Res. af $^9/_2$ 1844 blev Undervisningen udvidet og den nuv. Bygning opf. (indviet $^{23}/_{10}$ 1845). Ved Lov af $^{10}/_4$ 1855 blev Skolen nedlagt og Bygningen overladt Vejle Amt til Skolebrug, hvorefter den i Nov. 1856 genaabnedes som „Vejle Amts højere Realskole“. Efter en Overenskomst mellem Amtsskoleraadet og Byraadet i 1879 og med minist. Tilladelse overtog Byen Skolen $^1/_8$ 1880 under dens nuv. Navn og Indretning med et aarl. Tilskud fra Stat af 3000 og fra Amt af 2000 Kr. Den bestyres af et af Byraadet valgt Forstanderskab med et af Amtsraadet valgt Medlem. (Se *C. F. Ingerslev*, Bidr. til K. lærde Skoles Hist., i Skoleprogr. 1845; *K. Theisen*, Nogle Medd. fra K. Latin- og Realskoles Archiv, Indbydelsesskr. 1882; ogsaa Kirkeh. Saml. 3. R. VI S. 167 flg.). — Desuden er der **Døtreskolen af 1881**, Kathrinegade, med en 1881, i græsk Stil opf. Bygning i 2 Stokv. (Arkit.: Holm), og **K. private Realskole**, Langelinie, begge med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen (henh. med 100 og 183 Elever), Frk. Richters Pigeskole, Staldgaarden, 6 mindre Skoler og en katolsk Skole, ved Kirken (se S. 309), med 42 Elever. Der var i Byen $^1/_1$ 1902 i det hele 2045 skolesøgende Børn i skolepligtig Alder foruden 185 ikke skolepligtige. — **Teknisk Skole** (opr. 1854), Platangade, af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder (Arkit.: Fussing), er opf. 1889 for c. 67,000 Kr. af Haandværkerforeningen og teknisk Selskab med Bidr. fra Stat, Amt, Kommune m. fl.; i Driftsaaret 1900-1 havde den 410 Elever.

Af Biblioteker nævnes Latin- og Realskolens, c. 8000 Bd., og Folkebiblioteket, c. 2800 Bd.

Museet paa Koldinghus (om Ruinen se S. 325) er grundlagt ved Gave af Købmand Th. Petersen af $^{12}/_{12}$ 1877 og havde først sin Plads paa Raadhuset; efter at „Det hist.-antikvariske Selskab for K. og Omegn“ var stiftet $^{19}/_{2}$ 1890, og efter at to Rum i Ruinens nordl. Fløjs nederste Stokv. (Slotsforvalterens Værelse) vare restaurerede 1892, idet de smukke Krydshvælvinger genopførtes, efter at man havde fundet de tilhørende Granitsøjler i Slotssøen og i Haderslev, indrettedes Museet her ifl. minist. Skr.

Museumsrum i Kolding Slotsruin.

af $^{26}/_{11}$ 1892 og voksede snart ved frivillige Bidrag og Understøttelse fra mange Sider; 1896 udvidedes det ved Istandsættelsen af det gamle Hofkøkken i nederste Stokv., og 1900 restaureredes det sidste Rum i denne Fløj i alle Etager, hvorpaa Murene bleve afdækkede paa øverste Kant med Holzcementtag, saa at Museet nu strækker sig over hele nordl. Fløj, fordelt i 6 Rum. Museet, der ejes af Byen og har en Bestyrelse paa 7 Medlemmer, bestaar af en forhistorisk Samling (især Fund fra Stenalderen, særlig mærkes et stort, samlet Fund fra Kolding Fjord), der har Plads i nederste Stokv., og en historisk Samling (hvoraf en særlig righoldig Afdeling indeholder Minder fra 1848), dels i nederste, dels i de øvre Etager.

Kolding St. Jørgens Hospital, Hospitalsgade, er opr. ved Fundats af $^{15}/_{12}$ 1558 af Chr. III, „til Bolig for saare og syge Mennesker, hvortil han

gav Toft og en Agerjord uden for Byen, V. for St. Jørgens Gaard, hvortil den tidligere hørte“ (se S. 320) m. m. samt Korntienden af Andst, Bække, Gjesten, Jordrup, Vamdrup og Verst Sogne; Stiftelsen stadfæstedes $^{28}/_{2}$ 1572 af Fr. II, der forøgede dens Indtægter, hvilket gentoges af Fr. IV 1721. Hospitalets første Bygning antages at være, i alt Fald delvis, fra 1578, hvilket Aarst. stod paa den; den blev efter en den overgaaet Brand 1617 istandsat og udvidet af Lensmanden paa Koldinghus Otte Brahe (ifl. en Sten, der findes over Indgangen til Forstanderens Bolig). Denne Bygning bestod af to Længer i 1 Stokv., den ene af Grundmur paa 20 Fag, hvori der bl. a. var Kirke med et lille Trætaarn, og en anden, dels af Grundmur, dels af Bindingsværk, paa 10 Fag, samt nogle Udhuse. Hospitalet havde sin egen Kirkegaard. Ifl. Reglem. af $^{24}/_{3}$ 1747 fik dets 21 Lemmer dengang hver 28 Sk. ugtl.; 1803 bestemtes, at Kirken skulde inddrages, saa at det dav. Antal af Lemmer, 12, kunde forøges til 28; den gamle Bygning blev nedbrudt, og den nuv. opførtes (paa Muren findes en Sten med kgl. Navnetræk og Aarst. 1805) af Grundmur i 1 Stokv., bestaaende af en Hovedbygning til Gaden paa 24 Fag, og en Sidebygning paa 20 Fag, samt 1 Baghus; Bygningerne indeholde Sovestuer for Lemmerne, Forsamlingsstue, Økonomilejlighed og Forstanderbolig; Hospitalet blev 1880 udvidet ved Køb af det gamle Sygehus, der ligger lige N. for det. For Tiden optager Hospitalet 27 Lemmer (12 Mænd og 15 Kvinder), der foruden fri Bolig faa Lys, Varme, Lægehjælp og Medicin samt en Dagpenge paa 30 Øre. Uden for Hospitalet understøttes desuden 3 Personer med Pensioner paa 40 Kr. aarl. Hospitalet, der er brandforsikret for 56,765 Kr., ejer foruden de ovenn. 6 Korntiender tillige Jelling Kongetiende og en Kapital paa omtr. 110,000 Kr. samt c. 7 Td. Ld. Jorder. Det bestyres under Stiftsøvrighedens Direktion og Borgmesterens og Sognepræstens Inspektion af en Forstander.

Amtssygehuset, mod V. i Byen ved Kathrinegade, ejes af Byen med c. 29 pCt. og af Vejle og Ribe Amtskommuner (henh. med c. 39 og 32 pCt.). Det er opf. 1878-80 af gule Mursten (Arkitekt: A. R. Gjellerup) paa et omtr. 3 Td. Ld. stort Areal og bestaar af en 2 Stokv. høj Hovedbygning med Kælder, som foruden Sygestuer med 35 Senge indeholder Operationsstue og Badeværelse, en Bygning til Økonomien og Funktionærernes Bolig og en tredje Bygning, med Sygestuer med 13 Senge for veneriske og Hudsygdomme. En Epidemibygning, sammesteds, er opført 1894-95 (taget i Brug 1896) af gule Mursten i 2 Stokværk med Kælder (Arkitekt: A. R. Gjellerup); den indeholder foruden Sygestuer med 40 Senge Operationsstue og Badeværelser m. m. Desuden er der Desinfektionsbygning, Ishus og Ligkapel. (Det ældre Sygehus, Hospitalsgade, opf. 1836, er solgt til St. Jørgens Hospital, se ovfr.).

Fattiggaarden, Skolegade, den tidligere Friskole (se S. 310), havde i 1900 44 Lemmer.

Milde Stiftelser: **Den Gjedbergske Brakkerstiftelse**, Slotsgade, i 1 Stokv., er opr. 1817 af Jens Sørensen G. og Hustru Cathrine Hansd. Waltersdorff († 1846), til Fribolig for 2 fattige husvilde Borgerfolk, særlig af Legatstifterens Slægt; Stiftelsen bestyres under Stiftsøvrighedens Tilsyn af Borgmesteren og Sognepræsten. — **Kolding Haandværker- og Industriforenings Fribolig**, Sestvej, af gule Mursten i 2 Stokv., er opf. 1884 med 12 Lejligheder for trængende Medlemmer af Foreningen; Grunden

er skænket af Kancellir., Prokurator O. Fr. Kralund († 1892); under Byraadets Tilsyn bestyres Stiftelsen af Foreningen. — Et **Asyl**, Markdannersgade, i 1 Stokv., med paabygget Bolig for Bestyrerinden er opf. 1868, med Plads for 100 Børn. — Et **Børnehjem**, Kralundsgade, i 1 Stokv., er opr. 1888, med Plads for 10 Børn.

Statsbanegaarden, mod Ø., for Enden af Jærnbanegade, er opf. 1866 (Arkitekt: Arboe). **Nordbanegaarden**, ved Vejlevejen, Station paa den private Kolding-Egtved Bane (se S. 319), er opf. 1898. — **Telegrafstationen**, Jærnbanegade, og **Posthuset**, Vestergade, have lejede Lokaler. **Toldkammerbygningen**, ved Havnen, er opf. 1886 (Arkitekt: Winstrup).

Gasværket, ved Havnen, er anlagt 1861 af Kommunen og flere Gange udvidet; i 1900 solgtes 7,162,100 Kbfd. Lysgas og 16,098,400 Kbfd. Kogegas. **Elektricitetsværket**, Vestergade, er anlagt 1898 (indviet $^{27}/_{1}$ 1899) af Kommunen for c. 250,000 Kr. — **Vandværket**, V. for Byen ved Aaen, er anlagt 1886 af Kommunen for c. 230,000 Kr., med en Vandbeholder (175 F. o. Havet), der rummer c. 6000 Td. Vand, udvidet i 1900 for c. 30,000 Kr.; Forbruget pr. Døgn er gnmstl. c. 11,000 Td. — Det **offentlige Slagtehus**, paa „Reberdyb“ ved Aaen, er taget i Brug $^{1}/_{11}$ 1898; det er anlagt paa et c. 18,000 □ Al. stort Areal for 90,000 Kr. (Arkitekt: Justitsr. H. Meyer).

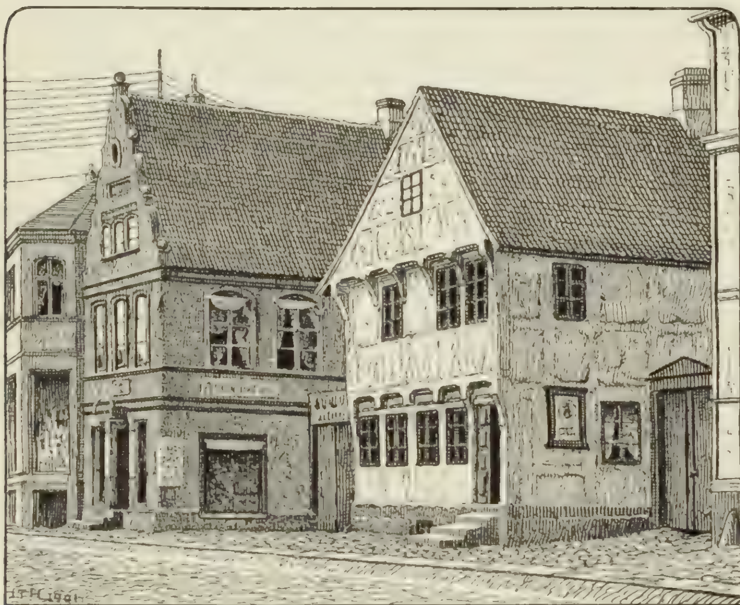
Af andre Bygninger nævnes: Præstegaarden, Hj. af Vester- og Torvegade, 2 Stokv., opf. 1588 (i Bygningen findes Dørløsholter med Aarst. 1588, 1603, 1606 og 1609), ny opbygget 1840. Løveapoteket, Torvet, i 3 Stokv., er opf. 1877. Nationalbankens Filial, Axeltorvet. Diskontokassens Bygning, Jærnbanegade, opf. 1885. Folkebankens Bygning, Jærnbanegade, opf. 1883. Industriforeningens Bygning (den vestl. Del af den 1856 opf. Klubbygning) med Teater (rummer c. 600 Tilskuere), Jærnbanegade; Teatret er opf. 1889 i 2 Stokv. Højskolehjemmet, Jærnbanegade. Vaabenbrødrenes Bygning, Jærnbanegade. Good-Templar Logen, Laasbygade, i 2 Stokv., indviet $^{2}/_{7}$ 1900, indrettet i en for nogle Aar siden opf. Købmandsgaard.

Af Foreninger af mere almen Interesse nævnes: Den alm. Understøttelsesforening, stift. 1866. Borgerlig Ligkasseforening, stift. 1840. Flere Sygekasser. Haandværker- og Industriforeningen, stift. 1862. Handelsforeningen, stift. 1870. Vaabenbrødrene for K. og Omegn, stift. 1859. Skydeselskabet, stift. 1786.

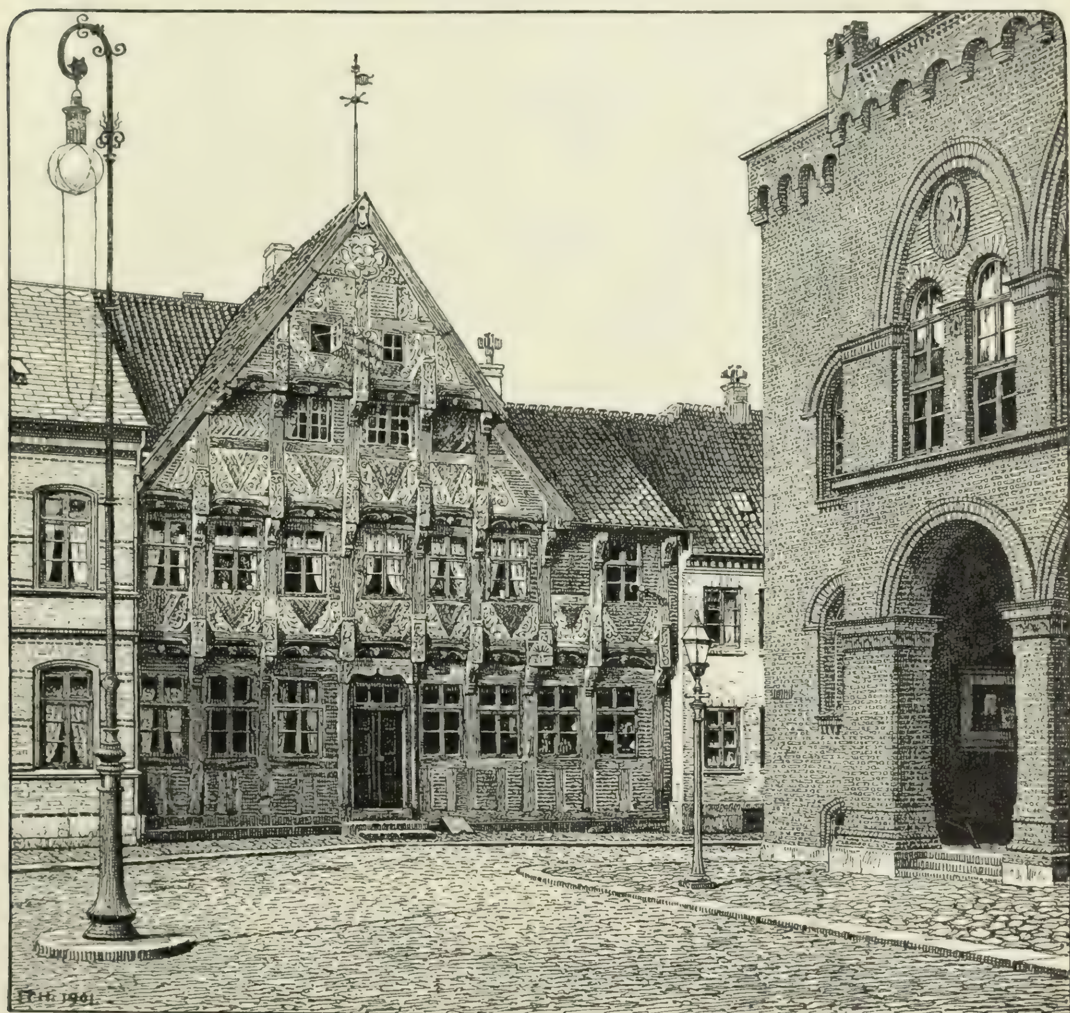
Til Byen høre to Anlæg: **Stejlebjærg**, S. for Byen, anlagt af Kommunen som en Park 1866, $5^{1}/_{2}$ Td. Ld.; fra det højeste Punkt er der fra en Altan en storartet Udsigt over Byen og Omegnen, ligesom fra den neden for Anlægget 1880 opf. Restauration Alhambra. Det andet Anlæg, **Marielund**, ligger N. Ø. for Byen i Bramdrup Sogn, $10^{5}/_{8}$ Td. Ld., skænket Kommunen 1876 af Kancellir. Kralund; det er en smuk Bøgeskov ved en lille Sø med Vandmølle, Helligvandskilden (før „Mariekilde“) osv.; i Anlægget en anselig Pavillon. — Mod N. V. ligger Anlægget **Tivoli** („Hammershave“) med smuk Udsigt fra den der opf. Pavillon. — Paa Slotsbanken er mod S. de gamle Lindetræer bevarede, mod V. og N. er der smukke, 1876 paabegyndte Plantninger. Paa Slotsbanken er der Mindesten for Koldings to Bysbørn, Digteren *Carl Ploug* (f. 1813, † 1894), afsløret $^{24}/_{9}$ 1899, af Granit med Indskr. og en Hejmdalsfigur, efter Tegn. af L. Frølich, og Oberst *Otto Vaupell* (f. 1823, † 1899), afsløret $^{22}/_{7}$ 1900, af

Granit med Broncemedaillon og Indskr. (modell. af Rasmus M. Andersen; i et Hus i Markdannersgade, hvor Vaupell levede som Barn, er ogsaa indsat en Mindetavle). — Paa et Hus i Helligkorsgade er $^{23}/_{4}$ 1899 afsløret en Mindetavle med et Broncerelief, udf. af Billedhugger Th. Møller (en Hornblæser med Dannebrog) og Indskriften: „Til Minde om Gadekampen i K. 23. April 1849“. Samme Dag afsløredes paa Fredericia Landevej en 3 Al. høi Mindesten (fra en Gravhøj paa Stenderup Mark) med en Metalchako paa Toppen og Indskriften: „Til Minde om Angrebene paa de tyske Skanser 23. April 1849“.

Gamle Huse. I Kolding fulgte man hyppigere end i andre danske Købstæder den sønderjydske Bygningsskik at lægge Husenes Smalside ud til Gaden. I Østergade Nr. 17 staar der Rester af et middelalderligt, grundmuret Gavlhus, og de bedste af de bevarede Bindingsværkshuse have samme Type. Ældst er Helligkorsgade Nr. 18, som ifl. en Løsholtindskr. er bygget 1589, og som baade i det indre og ydre er saa vel bevaret, at det fortjener at fredes og istandsættes. Dets Façade er smykket med Knægte, der ikke her have konstruktiv Betydning; dets Langsider ere af Stolper i 2 Stokv.; i det indre findes flere Rester af det oprindl. Udstyr, især i det øvre Stokv., hvor der er en Sal med malede Dekorationer (se *Mejborg*, Gamle danske Hjem, Fig. 89). Ved smalle Kørselsgyder skilles Huset fra Naboejendommene, hvoraf den ene ifl. sin Indskr. („Rigens Fjender mig ruineret, Mogens Erickson mig renoveret“ osv.) er fra 1632, men nu er stærkt ombygget. Paa Torvet ligger Landets rigest udsmykkede Bindingsværkshus, „Borchs Gaard“, hvis Gavltømmer næsten helt er dækket med udsnittede Akanthusblade og Englehoveder; ifl. to tyske Indskrifter er det bygget 1595 af Apoteker Reiming (der 1585 fik Bevilling som Apoteker). Til samme Ejendom hørte et andet, nu nedrevet Gavlhus, hvorfra en Døroverligger med dansk Indskr. og Aarst. 1607 rimeligvis stammer (se *Fyhn*, Kolding, Tab. IX; *Mejborg*, Fig. 56). Af Bindingsværkshuse med Længdesider til Gaden findes adskillige, dels med, dels uden Knægte, men alle ret tarvelige og uden Snitværk; det sidste rigere Eksempel paa denne Type (Apotekets Sidefløj mod Slotsgade, fra Beg. af 17. Aarh., med Svale) blev nedrevet 1899. Fra nedrevne Bygninger bevares skaarne Indskrifter, dels paa Museet, dels rundt om i Byen, f. Eks. i Adelgade Nr. 16 (fra 1571), i Vestergade Nr. 16 (1593), i Rendebanen Nr. 10 (fra 1619) og i Raadmd. Peter Helts

Gamle Huse i Helligkorsgade.

Hus paa Hj. af Helligkors- og Søndergade (fra 1619). De benytte Latin, Tysk eller Dansk, og hyppigst træffes Formen: „Gud bevare din Indgang og Udg. fra nu og til evig Tid, Amen“. — Foruden Bindingsværkshuse kunde man tidligere i K. træffe Træhuse, der vare byggede paa samme Maade som Omegnens ældre Bøndergaarde, med Stolper og Tavl af tykke Planker. Et lavt Baghus (Stald, Lo og Bryggers) i Torvegade Nr. 5 er nu vistnok den sidste Repræsentant for denne primitive Bygningsmaade. I Tandlæge Friis' Villa uden for Byen er der brugt Tømmerværk fra en saadan Bondegaard, der

Borchs Gaard, med Hjørnet af Raadhuset.

stod i Vejstruprød (N.-Tyrstrup Hrd.; se *Mejborg*, Fig. 135), og som trods sin Statelighed har Indskriften: „Søren Hansen og Karen Sørensd. byger af Nød og icke af Løst. Gud give os Trøst. Finis. Anno 1700 Den 15 Juli“.

Indbyggerantallet var 1. Feb. 1901: 12,516 (1801: 1672, 1840: 2611, 1860: 7141, 1890: 9658). Byen er vokset meget betydelig i de sidste Aartier. — Erhverv 1890: 747 levede af immat. Virksomhed, 3859 af Haandværk og Industri, 2439 af Handel, 219 af Jordbrug, 2 af Gartneri, 78 af Søfart, 60 af Fiskeri, 1720 af forsk. Daglejervirks., 413 af

deres Midler, og 121 nøde Almisse. — Byens Handel er i stærk Opkomst og ret betydelig; navnlig er dens Omsætning med Korn og Tømmer stor, i hvilken Hens. den kun staar tilbage for faa jydske Byer.

Af fremmede Varer fortoldedes 1900 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 17,796 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 51,780 Pd., uldne Manufakturvarer 41,069 Pd., Vin 105,244 Pd., andre Spirituosa à 8^0 1998 Vrtlr., Glas- og Glasvarer 103,305 Pd., Humle 13,577 Pd., Stentøj, Fajance osv. 15,163 Pd., Kaffe 720,878 Pd., Olier 313,353 Pd., Risengryn og Rismel 703,695 Pd., Salt 668,949 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 784,007 Pd., Tobaksblade og -stilke 240,990 Pd., fabrik. Tobak og Cigarer 15,275 Pd., Stenkul 38,378,192 Pd., Kokes 984,759 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer 1,594,970 Pd. samt Tømmer og Træ 5823 Clstr. og 87,123 Kbfd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a.: 40,696 Pd. Kød, 71,363 Pd. Fedt, 132,397 Pd. Talg, 226,598 Pd. saltede Tarme, 10,197 Stkr. Hornkvæg og Kalve, 137,532 Pd. Huder og Skind, 320,475 Pd. Klude, 8200 Pd. Limlæder, 350,000 Pd. gmlt. Jærn, 12,769 Pd. Hornaffald, 287,500 Stkr. Mursten, 40,000 Pd. Retortaffald og 4760 Pd. Spergel; til indenlandske Steder uden for Jyll. udskibedes bl. a. 390,984 Pd. Flæsk, 7928 Pd. Kød, 34,078 Pd. Fedt, 105,619 Pd. Talg, 1181 Td. Smør, 77,933 Snese Æg, 23,104 Pd. saltede Tarme, 1409 Stkr. Hornkv. og Kalve, 1865 Stkr. Faar og Lam, 18,082 Pd. Uld, 249,310 Pd. Huder og Skind, 3716 Pd. Cikorie, 326,071 Pd. tørrede Cikorierødder, 418,570 Flasker Øl, 143,865 Pd. Sæbe, 61,227 Pd. Klude, 39,000 Pd. Tagpap, 9350 Pd. Rørvæv, 46,800 Pd. Cementrør og 23,710,000 Pd. Sukkerroesaft.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 89 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 3826 Tons, deribl. 3 paa over 400 T. hvert; der var 7 Dampskibe med i alt 601 T. Fra Udlandet indkom 461 og udgik 466 Skibe med henh. 31,376 og 9132 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 791 og udgik 789 Skibe (henh. 240 og 254 Dampsk.) med henh. 21,316 og 9997 T. Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde, efter Fradrag af Godtg., 381,930 Kr., Krigsskatten af Vareindførselen 46,764 Kr., i alt 428,694 Kr. (14,423 Kr. mere end i 1899).

I Kolding holdes flg. Markeder: hver Tirsdag med Kreaturer, navnlig til Eksport, 1 i Jan., 3 i Feb. og 3 i Marts med Heste, 1 i Apr., 1 i Maj, 1 i Juli, 1 i Sept. og 1 i Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Tirsdag og Fredag*).

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Const. Hansen & Schrøders Maskinfabrik, anlagt 1888, 1896 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekap. 75,000 Kr.; c. 65 Arbejd. Leneth & Søns Maskinfabrik, anl. 1853. A. L. Johansen & Søns Savskæreri og Møbelfabrik, anl. 1855. Flere Tobaksfabrikker, deribl. S. W. Bruuns Tobaksfabrikker, anlagt 1873, 1897 overgaaet til et Aktieselsk., Aktie-

*) Det bekendteste og største Marked var tidligere Mikkelsmarkedet i Beg. af Okt., da store Baade fra Als, Ærø, Assens og Middelfart kom til Byen med Grøntsager, Frugter, Rødløg, der dels afmaaltes, dels solgtes trukne paa smalle Halmstokke, „Rosmer", tørrede Flyndere osv. Men Dagen før dette Marked fandt det saakaldte Folkemarked Sted, da unge Karle og Piger fra Jyllands Vestkyst samledes paa Rendebanen dels for at falbyde deres Varer som Jydepotter, Perseaal og klynrøget Helt, dels for at tilbyde sig selv som Tjenestefolk. Folkene i deres Nationaldragt stode opstillede langs Husene, og Landmænd fra Nørre- og Sønderjyl. samt Fyn saa paa dem og fæstede dem, hvorpaa Fæstepengene anvendtes til en Aftens Lystighed i Kolding. Nu er Markedet ophørt; men endnu holdes aarl. 1. Maj og særlig 1. Nov. et temmelig stort Folkemarked paa Rendebanen.

kap. 200,000 Kr. Brødr. Volkerts Dampvæveri og Klædefabrik. Slotsmøllens Fabrikker, Ø. for Byen ved Fredericiavejen, Ølbryggeri og Maltgøreri, et 1872 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 300,000 Kr. Fællesforeningen for Danmarks Forbrugsforeninger, et 1896 opr. Aktieselsk., Aktiekap. 150,000 Kr. Kaalunds Sæbefabrik. Kolding Damp-, Tegl- og Kalkværker, driver tillige Høvle- og Savværksvirksomhed. Kolding Aktieteglværk, opr. 1900, Aktiekap. 150,000 Kr. Sydjydsk Korn- og Foderstofkompagni, opr. 1900. En 1899 opr. Saftstation, S. for Byen. tilhørende „De danske Sukkerfabrikker", til Forsyning af Fabrikken i Assens. Desuden et Andelssvineslagteri med Eksportslagteri, et Andelsmejeri, en Mineralvandsfabrik, flere Farverier og Garverier, samt det 1896 opr. Aktieselsk. „Forenede sydjyske Telefonselskaber", Aktiekap. 300,000 Kr., og det 1894 opr. Aktieselsk. „Kolding Fjords Dampskibsselskab", Aktiekap. 137,000 Kr. Det danske Petroleumsselskab bygger flere Cisterner til direkte Import. Byen har 5 Bogtrykkerier.

I Kolding udgives 4 Aviser: „Kolding Avis", „K. Folkeblad", „Sydjylland" og „K. Socialdemokrat".

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 390 Heste, 720 Stkr. Hornkvæg (deraf 373 Køer), 248 Faar, 264 Svin og 30 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, og et Byraad, som foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 15 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Fattigvæs., d) for Alderdomsunderst., e) for Skolevæs., f) for Gasværket og den offtl. Belysn., g) for elektrisk Belysn., h) for Vandværket, i) for Slagtehuset, k) for Gader, Veje og Gangstier, l) for Jorder og Skove samt Markveje, m) for Lystanlæggene, n) for Valglisterne, o) for Legater, p) for Sportspladsen.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 170,002 (deraf Grundsk. 5864, Hussk. 6353, Formue- og Lejlighedssk. 138,616, Lign. paa Menigheden 8345, Bidr. fra Landd. 10,198 samt Markskat 626 Kr.), Afgifter efter Næringsloven 12,826, Indtægt af Aktiver 42,109 (deraf Gasværk 22,592, Vandv. 8216, Slagtehus 3618, Elektricitetsv. 2463), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 12,722, Skolekontingent 5105 Kr.; Udgifter: Bidrag til Stat 3031, til Amt 581, til Amtsskolefond 2565, Byens Bestyrelse 7390, Fattigvæs. 36,139, Alderdomsunderst. 29,181, Skolevæs. 53,449, Rets- og Politivæs. 20,578, Medicinalvæs. 16,690, Gader og Veje 9082, Belysn. 11,316, offtl. Renlighed 3413, Brandvæs. 1956, Lystanlæg 1448, Højtidsoffer 2590, Kirkeudgifter 5855, Latinskolen 6740, Fattiges Kasse 2000, Jærnbaneanlæg 20,250 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 113,369 og i faste Ejendomme 1,532,500 Kr. og skyldte bort 1,302,252 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 49,785 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $5{,}_8$ pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 4,263,700 Kr., deraf var skattepligtig Indt. 3,258,100 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset og i Sygehuset, Fattiggaarden, Borger-, Fri- og Latinskolen, Gasværket, Vandværket, Elektricitetsværket, Slagtehuset, et Par mindre Ejendomme samt Jorder og Andel i Kolding-Egtved Banen.

Byens Politikorps bestaar ifl. Reglem. af $^{5}/_{10}$ 1855 af en Premier-

lieutenant og en Sekondlieutn. samt 50 menige; Brandkorpset bestaar ifl. Vedtægt af 7/7 1887 af alle Byens Mænd mellem 20 og 45 Aar (med enkelte Undtagelser og med Ret til Frikøb); til Betjening af de til Brandhanerne hørende Slanger er der et lønnet Mandskab, 15 Mand med en Assistent.

I Spare- og Laanekassen for K. By og Omegn, opr. 25/10 1856, var 31/3 1900 Spar. Tilgodeh. 4,109,218 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 350,935 Kr., Antal af Konti 7198. — I Laane- og Diskontokassen i K., opr. 9/1 1857, er Aktiekapitalen 400,000 Kr.; 30/6 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 1,544,373, Vekselkontoen 879,903 Kr. — I Kolding Folkebank, opr. 1874, er Aktiekapitalen 137,000 Kr. — I de kommunale Skolers Sparekasse i K., opr. 21/9 1878, var 31/3 1900 Spar. Tilgodeh. 10,770 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 311 Kr., Antal af Konti 659. — Desuden er der en Filial af Landmandsbanken i Kbh., opr. 18/5 1872, hvori 31/3 1900 Spar. Tilgodehav. var 2,076,889 Kr., Rentef. 4 pCt. og Antal af Konti 3404, og en Filial af Nationalbanken, opr. 1901.

Havnen er anlagt 1842-43, idet der tidligere nok var en Skibsbro (1562 blev der bygget en ny Skibsbro), men Løbet var saa tilsandet, at Skibene maatte ankre op omtr. en Fjerdingvej fra Byen og Varerne føres til og fra i Baade. Havnen, der blev indviet 24/10 1843 og kostede 23,547 Rd., var fra Beg. ligesaa bred som nu, 180 F., og havde en Længde af 250 F. og en Dybde af 9 F., med en 1660 F. lang Indløbskanal; senere er Havnen gentagne Gange bleven udvidet og forlænget, saaledes i Beg. af 1860'erne med et ydre Bassin for Dampskibe til Svajeplads og Kutterhavn; nu er Havnen 103,000 □ Al., Nord- og Sydmolen henh. 2150 og 2500 Al., dens Dybde 16 til 20 F., Bolværkernes Længde 3960 F., Havnepladsens Størrelse 44 Td. Ld.; det c. 1/2 Mil lange Sejlløb er c. 100 F. bredt og indtil 20 F. dybt. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren som Formand og 4 af Byraadet valgte Medlemmer, hvoraf 1 uden for Byraadet. Ved Havnen er ansat en Havneingeniør, der tillige er Stadsingeniør. Havnens Formue var 1/1 1901 336,000 Kr., dens Gæld 236,920 Kr. Indtægten af Havne- og Bropenge har 1898-1900 gnmstl. været 55,525 Kr. To røde Havnefyr vise Indsejlingen, to grønne Havnemundingen. En Lods ved Drejens Odde, ved Fjordens Nordside, lodser i Fjorden og Havnen samt til Fredericia, Assens og Aarøsund. (Om Havnen se: K. Havn, Medd. fra Havneudvalget i Anl. af Jubilæet 24. Okt. 1893, Kolding 1893).

I gejstl. Hens. danner Kolding eet Pastorat med en Sognepræst og en resid. Kapellan.

Kolding hører til 10. Landstingskreds og Amtets 2. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Vejle Amtstuedistr., med egen Oppebørselsstue i K. for Kolding Hrd., og Kolding Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har 2 Apoteker: Løveapoteket (opr. 1585) og Svaneapoteket (opr. 1885). Den hører til 3. Udskrivningskreds' 237. og 238. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 221-35, 237, 238, 254-56 og 258 af denne Kreds, samt for 4. Kreds' Lægder 75-86.

Ved Kolding Toldsted er ansat 1 Toldforvalter, 1 Toldkontrollør og 6 Toldassistenter, ved Postvæsenet 1 Postmester og 6 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Overtelegrafist og 5 Telegrafister. Kolding har Statstelefon og privat Telefonnet under Sydjydsk Telefonselsk. (se S. 317).

Kolding er Station paa den østjydske Længdebane, der aabnedes $^{1}/_{11}$ 1866 (se Fredericia S. 299), og Udgangspunkt for den private Bane Kolding-Egtved. Kolding-Egtved Banen (3,$_{68}$ Mil, 27,$_{8}$ Km.) er bygget ifl. Privatbaneloven af $^{8}/_{5}$ 1894 og aabnedes $^{4}/_{5}$ 1898; Staten ydede Halvdelen af Anlægskapitalen inkl. Ekspropriation og Driftsmateriel. Paa Statsbanen solgtes i Driftsaaret 1900-1 146,087 Billetter; af Gods, Kreaturer osv. ankom 38,957 og afgik 67,090 Tons. Paa K.-Egtved Banen befordredes i Driftsaaret 1900-1 af Personer fra K. 42,009 og til K. 37,873, af Gods fra K. 6855 og til K. 5448 Tons.

Kolding staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn over Middelfart og Fredericia, endvidere ugtl. Forbindelse med Aabenraa, Flensborg og Hamburg i Anledn. af den store Kreatureksport, hver 14. Dag med Stettin og Lübeck..

Historie. Kolding nævnes første Gang i Vald. Jrdb. som *Kaldyng*, hvor den er anført under Almindherred (nu Brusk Hrd.), og hvor Byen er ansat til 80 Mark Guld, medens Landet om den er ansat til 13 Mark; 1236 kaldes den i et Gavebrev Kaldingh (endnu i Beg. af 15. Aarh. kaldes den Kalding; 1447 forekommer Formen Collinghe, senere Kolynghæ); men den har vistnok bestaaet en Del tidligere som Fiskerleje. Dens ældste Privilegier som Købstad kendes ikke; 1321 omtales de første Gang, da de stadfæstedes af Chrf. II; senere ere de ofte blevne bekræftede, saaledes 1327, 1422, 1452, 1483, 1525, 1540, $^{26}/_{6}$ 1560 osv. Den har i Middelalderen været en ret anselig By, der blomstrede ved Handel og Skibsfart., og dens Beliggenhed som Grænsestad, Slottet Koldinghus (se S. 321) og den store Hofholdning, der hørte hertil (mange Adelsmænd havde Gaarde i Kolding, langt op i den nyere Tid) have vel nok givet den forøget Betydning og gjort den til Skueplads for vigtige hist. Begivenheder, men ogsaa ofte paaført den Ulykker. Da der efter Erik Plovpennings Tronbestigelse udbrød Strid mellem ham og Broderen Abel, blev der 1242 ved nogle tyske Fyrsters Mægling sluttet Forlig mellem dem paa Eldenæs (?) ved Kolding, hvor Abel skal have haft et Slot, men allerede Aaret efter „førte Kongen en Hær til K. mod sin Broder"; $^{22}/_{10}$ 1245 bortskødede Abel og Christoffer i Kolding til Broderen Erik den ham tilkommende Del af deres fælles Besiddelser paa Als. Da Krigen udbrød igen, skal Kongen 1247 have opbrændt Kolding, som Abel havde i Pant, hvilket dog er meget tvivlsomt. Aaret efter begyndte Abel at opføre Koldinghus. Det var i K., at Chrf. I $^{24}/_{6}$ 1254 forlenede sin Brodersøn Valdemar Abels Søn med Sønderjylland. Erik Glipping indløste 1268 Koldinghus fra Hertug Erik og genopbyggede og befæstede Slottet „som en Port og Nøgle for Riget", ligesom han skal have udvidet Byen og tilbygget den sydl. Del. Efter at der var udbrudt et Bondeoprør i Jylland, og Bønderne ved Kolding 1313 havde slaaet Erik Menveds Drost Niels Olufsen Bild, drog Kongen selv over til Jyll. for at tugte Oprørerne og paalagde Almuen som Straf den saakaldte Guldkornsskat (ɔ: 1 Skp. Rug af hver Mark Gulds Jord) samt tvang dem til at opføre faste Borge, deribl. ogsaa at „befæste Kolding". Aaret efter, $^{21}/_{7}$, sluttedes der i K. et Forbund mellem Kongen og Ditmarskerne. Efter Chrf. II's Fordrivelse 1326 var Kolding blandt de Forleninger, som Kong Valdemar tildelte Marsken Ludvig Albertsen (Eberstein). Vald. Atterdag og Grev Gerts Sønner Henrik og Nicolaus sluttede Forlig i K. $^{7}/_{7}$ 1365, og $^{24}/_{3}$ 1411 sluttedes her ligeledes Vaabenstilstand mellem Erik af Pommern og Hertuginde Elisabeth af Slesvig. Jutte Lembæk overlod 1427 Koldings Indb. Byen Brendkjær S. for Kolding Aa, og dens Jorder lagdes til K. Bymark. Paa en Herredag i K. $^{30}/_{4}$ 1440 forlenede Chrf. af Bayern Hertug Adolf med Slesvig som arveligt Len. Byen havde i Middelalderen et Kloster.

Det var et Graabrødrekloster, stiftet 1288 med Samtykke af Enkedronning Agnes som Formynderske for Erik Menved og indrettet af en Gaard og et Kapel, kaldet Dueholm, tilhørende en Ridder Henr. Dulmer, der selv indtraadte som Munk

i Klosteret. Om dets Hist. vides i øvrigt ikke meget; 1413 betænktes det i et Testam.; 1474 holdt Ordenen Kapitel her; 1517 indførtes den strengere Regel, Observansen. Aar 1529 blev, væsentlig efter Tilskyndelse af Borgerne og en Adelsmand Hartvig Andersen, Klosteret ophævet og Munkene fordrevne; Bygningerne synes derefter stykkevis at være afhændede (en fik 1530 Graabrødrenes Vaskehus, to andre 1532 hver et Hus af Klosteret) og efterhaanden nedbrudte; 1551 traf Kongen Foranstaltninger til, at de, som vilde bygge og bo i Kolding, maatte faa overladt den Plads, hvorpaa Klosteret havde staaet; da var det altsaa forsvundet. Det har ligget ved Hjørnet af Klostergade og Klosterstræde. Ved Udgravning af en Ejendom i Klostergade Aar 1900 er der fundet Rester af Skeletter og flere af Egeplanker dannede Kister med Skeletter fra Middelalderen, mulig hidrørende fra Klosterets Kirkegaard. Af milde Stiftelser havde Byen i Middelalderen ogsaa kun een, et St. Jørgens Hospital for spedalske. Det nævnes første Gang 1525, men hidrører sikkert fra den tidligere Middelalder; 1543 blev det ophævet og Jordegodset henlagt til det nyoprettede Hospital i Ribe. St. Jørgensgaard laa imidlertid saa belejligt til Koldinghus, at Kongen allerede to Aar efter tog Gaven tilbage og 1552 overlod Ribe Hospital andet Gods som Vederlag for de 16 Gaarde og nogle Jordstykker i Koldingegnen, som havde tilhørt St. Jorgensgaarden. Naar denne (med tilhørende Kapel) er nedbrudt, vides ikke; den har ligget mod V. uden for Byen. Navnet overførtes paa det 1558 opr. Hospital (se S. 312). — Der har i Middelalderen været et St. Knuds Gilde (Signetet, i Nationalmus., er fra c. 1290; der haves et Brudstykke af dets Skraa, fra 1393), som indtil 1484 havde sit Gildehus i Laasbygade (Lusbygade), og vistnok ogsaa et Kalentegilde.

Ogsaa i den nyere Tid omtales Byen gentagne Gange i Historien. Chr. II havde et Møde her 1522 med sin Farbroder Hertug Frederik. Under Grevens Fejde mødtes her i Dec. 1534 Chr. III og Grev Chrf. af Oldenborg for at komme til Forlig, hvilket dog ikke lykkedes; paa en Herredag i K. 1547 fik Lübeckerne deres Privilegier stadfæstede. En særlig Betydning for Byens Handelsliv i de første Aarhundreder af den nyere Tid har utvivlsomt Øksnetolden („Kronens Told“, „Store Tolden“) haft, en Told, der hvilede paa Udførselen af Øksne til Hertugdømmerne; Studehandelen var i 16. og 17. Aarh. Landets fordelagtigste Handel, og de fleste Øksne fra Nørrejylland ere udførte over Ribe og denne By (se saaledes Kanc. Brevb. $^1/_1$ 1567, $^4/_9$ 1571 osv., og Hist. Tidskr. 7 R. I S. 328 flg.). Efter Toldrullen 1672 udrededes $1^1/_2$ Specie for Stykket af Øksne; 1691 forhøjedes den til 2, og 1718 og 1719 var den endog ansat til 3 Spec. pr. Stk. Hvor betydelig Øksnetolden var, ses bedst ved Sammenligning med andre Toldafgifter; i 1621 udrededes der af Told paa Rostockerøl 100 Dl., paa Heste 523 Dl. og paa Øksne 13,820 Dl.; i 1634 vare Tallene paa de samme Varer henh. $103^1/_2$, 1319 og 13,775 Dl.*).

Som saa mange andre Byer led K. meget under Krigene i 17. Aarh. I 1627 blev den plyndret og brændt af de danske Lejetopper (se Saml. til j. Hist. 2. R. III S. 206 flg. og 367 flg.), da de flygtede for den indtrængende kejserlige Hær, som kort efter besatte den og tog Hovedkvarter her; 1644 blev den atter hjemsøgt baade af Venner og Fjender, der ødelagde mange Bygninger, deriblandt Kirken og Skolen; men mest led den under Krigen 1657-60, da den først var i de svenskes Hænder og derpaa indtoges af de allierede, Polakkerne og Brandenburgerne, som stormede Koldinghus (se S. 322) og hærgede det og Byen langt mere end Fjenden. En heftig Pest 1659 gjorde Tilstanden endnu værre (Pesten havde ogsaa hjemsøgt K. 1640 og 1654), ligesom den oftere havde lidt af Ildebrande, og der gik lange Tider, inden den forvandt Ulykkerne. Aar 1672 havde den 1094, 1769 1396 Indb. I D. Atl. fra sidstn. Aar siges, at Byens Handel er meget ringe, til Dels paa Grund af Naboskabet med Hertugdømmet; der drives mest Handel paa Kjøbenhavn og Norge, især med Korn og Fedevarer; i en økonom. Beskr. af Koldinghus Amt fra 1786 (af Amtmd. Hans de Hofman, der ogsaa har skrevet om Kolding i D. Atl.) skildres Tilstanden endnu sørgeligere: Byen aftager meget i Næring, Havnen vil snart blive tilgroet, og de handlende have ikke Raad til at anskaffe den fornødne Mudderpram; Ørredfiskeriet aftager ogsaa, og vil vistnok ganske ophøre, naar Aaen tilgroer; mange formuende Familier ere døde og deres Midler ved Arv komne fra Byen, medens de fleste af de ny tilkomne ingen Formue have, osv. Byen blev ved at staa i Stampe til

*) Ved Forordn. af $^{29}/_{10}$ 1727 skulde der i K. udredes Told af de Varer, som passerede Grænsen; ved Lov af $^7/_2$ 1851 blev den jydske Toldgrænse ophævet, og Toldgrænsen forlagdes til Ejderen; den nuv. Toldgrænse mellem Nørre- og Sønderjylland er fastsat ved Lov af $^{23}/_{12}$ 1864 i Henhold til Fredstraktaten s. Aar.

langt op i 19. Aarh. Som Begivenheder, der bidroge til at sætte den tilbage, maa nævnes Slottets Brand 1808, Garnisonens Forflyttelse 1842 (2 Eskadroner af det Holstenske Landsenerregiment havde ligget der) og Stutteridepotets Ophør 1862; men særlig maa nævnes den elendige Indsejling til Byen; „1832 aftog Fjorden i Dybde fra 8 Favne under Skibsodde til 3 Favne, og helt inde ved Byen var den ganske grundet“. Først da den havde faaet en Havn 1843, kom der Fremgang, og de stadig forbedrede Havneforhold sammen med de betydelige Jærnbaneanlæg have megen Andel i dens store Udvikling i 2. Halvdel af 19. Aarh. ved Forøgelsen af dens Opland; ogsaa Indlemmelsen af de 8 slesvigske Sogne i Nørre-Tyrstrup Herred har haft Betydning i denne Henseende, idet disse Egne, som før søgte til Haderslev, nu bleve henviste til Kolding.

Ifølge sin Beliggenhed var Kolding særlig udsat i de to slesvigske Krige. Fra 28. Marts til 1. April 1848 var det danske Hovedkvarter her; 2. Maj blev den uden Modstand besat af Fjenden, som blev her til 28. Maj. Da Insurgenterne 20. April 1849 rykkede frem mod Kolding, fandt de den derimod forskanset, og der udviklede sig en Kamp S. for Byen, som dog endte med, at den lille danske Styrke trak sig tilbage, efter at Fjenden havde bragt Artilleri i Stilling, og Byen blev nu besat. Tre Dage efter søgte den danske Hovedhær under Bülow, omtr. 20,000 Mand, at angribe Insurgenterne her, medens Rye skulde gaa over Kolding Aa mod V. og falde dem i Flanken; men den sidste Bevægelse mislykkedes, og uagtet det var lykkedes Bülow at indtage Byen efter en heftig Kamp foran den og i selve Gaderne, maatte de danske dog atter rømme den, da Fjenden beskød Byen stærkt fra Bankerne S. for Byen og gjorde den større Skade end den, der var forvoldt ved Kampen i selve Gaderne. De danskes Tab var omtr. 650 døde og saarede, Fjendens omtr. 400. Byen var nu i Insurgenternes Vold, indtil de efter Slaget ved Fredericia og den kort efter følgende Vaabenstilstand maatte rømme Nørrejylland (se *P. L. Müller*, Kampene om K. under Felttoget 1849, Kolding 1899). Ogsaa i 1864 var Byen besat af Fjenden.

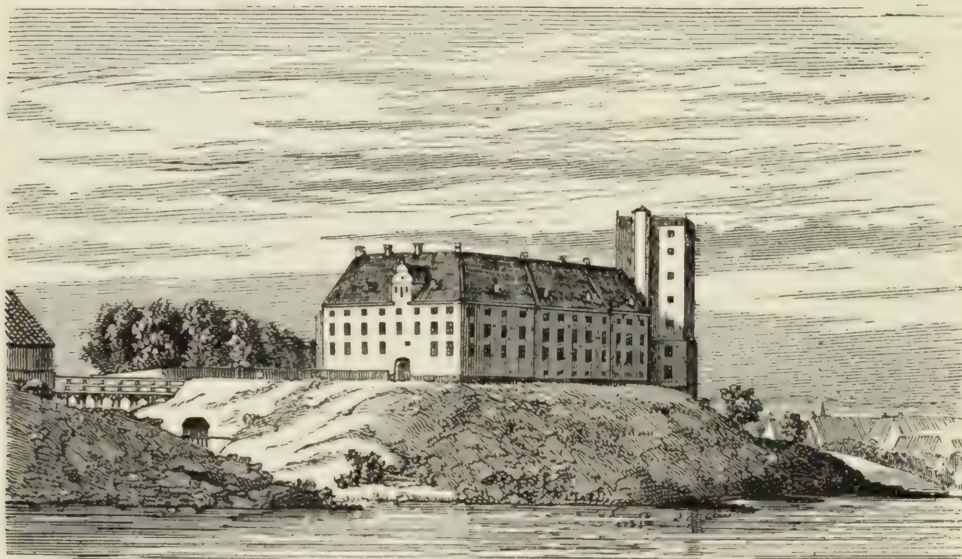
Byen har haft 4 Porte: Klosterport, Hospitalsport, Nørreport og Sønderport. Ved den sidste var der et Porthus, der stod lige ved Skibsbroen (senere kaldet Sønderbro), og som først nedbrødes 1807.

I Kong Hans' Tid opdagedes ved Harte N. V. for K. en Saltkilde, hvis Vand til henimod Slutn. af 16. Aarh. til forskellige Tider benyttedes til Salttilvirkning.

Som nævnt skylder Byen særlig **Koldinghus** sin Opkomst, ligesom selvfølgelig for en stor Del de omtalte historiske Begivenheder ere knyttede til Slottet. Ifl. Traditionen har der, før det nuv. Slot blev opført, paa et Voldsted N. for Slotssøen, der skal have staaet i Forbindelse med Fjorden, ligget en Borg *Skindelborg* (Navnet har været bevaret indtil den sidste Tid i Engen „Skindelborglykke“, og endnu kaldes en lille Ejendom „Skindelborghauge“); da Banken, hvorpaa denne Borg efter Sagnet skal have staaet, blev sløjfet 1887, traf man paa svage Fundamenter af en Bygning (opmaalte af Nationalmus.); ved Beg. af 19. Aarh. skal der endnu have været større Murlevninger. Koldinghus blev opf. 1248 af Abel „som til en Vern og Grentzehus“ for Sønderjylland mod Indfald fra Kongeriget; 1268 blev det ombygget eller udvidet og befæstet af Erik Glipping som et Værn for Riget mod Abels Slægt i Sønderjylland. Slottets tidligste Navn har været *Arensborg* eller *Ørneborg* (se Seglet S. 303), senere skal det have heddet *Middelborg*, først under Erik Glipping forekommer det nuv. Navn, men de ældre Betegnelser træffes dog ogsaa senere. Hvor stor Betydning man har tillagt det i Middelalderen, ses formentlig deraf, at det i Chrf. II's Haandfæstning 1320 nævnes blandt de tre Slotte (K., Ribe og Skanderborg) i Jylland, som ikke skulde nedbrydes. Aar 1340, da Grev Gert havde Kolding i Pant, nævnes Slottet blandt de Panter, Vald. Atterdag vilde indløse. Det blev efterhaanden udvidet og ombygget, og det var vist ikke meget, om i det hele taget noget (naar undtages Fundamenter), der stod tilbage af den oprindl. Bygning, da det brændte. Chrf. af Bayern lod hele den nordl. Fløj nedrive og genopføre fra Grunden. Chr. III, som særlig havde Kærlighed til Stedet, skal 1544-58 have opført den østl., sydl. og vestl. Fløj, men den sidste er dog vistnok til Dels langt ældre. Aar 1583 brændte den vestl. og nordl. Fløj, men genopførtes af Fr. II; 1597 var der atter en Brand, hvorved Køkken, Bagers, Bryggers, Saltkammer og Oldfruens Kammer (i vestl. Fløj) ødelagdes, og Aaret efter begyndte Chr. IV Opførelsen af Kæmpetaarnet (se ndfr.). I Krigene i 17. Aarh. led Slottet meget ilde Medfart (1653 foretog Fr. III en større Restauration paa Slottet), navnlig i den sidste Krig. Det var besat af de sven-

ske 1658, men blev indtaget med Storm af Polakkerne under Czarnetzki første Juledags Morgen; Polakkerne begik store Grusomheder, og ved Uforsigtighed af en polsk Dragon, der med en tændt Lunte kom for nær til det svenske Krudtforraad, sprængtes et af Taarnene i Luften; det har dog vist ikke været „Kæmpetaarnet“, som det er blevet antaget; thi i saa Fald vilde utvivlsomt Slotskirken underneden være bleven ødelagt, men om en Istandsættelse af denne i de næste Aar hører man ikke tale; det har snarere været et Taarn paa det nordøstl. Hjørne. (Om Polakkerne se *F. Schiern*, Hist. Studier I S. 145 flg.. og *St. Rosznecki*, Polakkerne i Danm. 1659, Kbh. 1896). Efter Krigen blev Slottet istandsat; i Kirken, som var bleven benyttet til Hestestald, lod Kongen dog Alteret staa saa ødelagt, som det var, til Minde om de svenskes Voldshandlinger. Senere blev der ogsaa foretaget Restaurationer og Forskønnelser under Chr. V, som aarl. anvendte 3000 Rd. paa det, og under Fr. IV, hvis Navnetræk med Aarst. 1720 staar over den vestl. Fløjs Portal; 1726, da Kirkens Indre restaureredes, siges Slottet at være „ombygget i fuld Stand“. Efter den Tid hører man ikke om væsentlige Restaurationer.

Til Slottet, der ligesom de andre kgl. Slotte var Sædet for en Lensmand lige til 1660*), knytte sig mange hist. Minder. Chr. III opholdt sig her 1534, da han fik Efterretning om det i Fyn udbrudte Oprør, og ligeledes Aaret efter, da han hørte

Koldinghus. (Efter Thurah).

om Lübeckernes Sejr ved Helsingborg. Skipper Klement skal have siddet længere Tid som Fange her, før han blev henrettet. Chr. III's Søn, Hertug Hans den yngre, Stamfader til det nuv. Kongehus, fødtes her 1545, ligesom hans Datter Dorothea 1546, Stammoder til det engelsk-hannoveranske Hus; her deklareredes 1548 Forlovelsen mellem Chr. III's Datter Anna og Hertug August, senere Kurfyrste af Sachsen; Chr. III selv tilbragte de sidste Maaneder af sit Liv paa Slottet, hvor han $^{13}/_{12}$ 1558

*) Af de ældre Lensmænd kendes en vis Petrus 1278, Laurids Lauridsen Abildgaard 1334, Timme Godendorp 1340, Hartvig Breide 1348, Henning Meinstrup 1389, Johs. Thomesen (Lindenov) 1392, Hr. Mogens Munk 1406, Claus Jonsen Lange 1419 og 1423, Hr. Morten Jensen (Gyrstinge) 1437, Lage Brock 1469, Hr. Mogens Ebbesen (Galt) 1479, † 1481, dennes Enke Dorte Rosenkrantz til 1487, Hr. Niels Eriksen Rosenkrantz osv. — Efter 1660 oprettedes Koldinghus Amt (se S. 272). — I Aarene 1578-80 erhvervede Fr. II alt Jordegods i Herrederne omkring Kolding, idet han mageskiftede med Adelen, saa at denne paa Herregaarde rige Egn helt blottedes derfor; kun enkelte vedbleve i nogen Tid at bestaa som kgl. Hovedgaarde. Brusk, Andst, Holmans, Jerlev og Elbo Hrdr. indhegnedes derpaa til et kglt. Jagtdistrikt og kaldtes Indherreder, medens de andre Herreder under Slottet kaldtes Udherreder, da Adelen ikke her havde afstaaet sit Gods (*O. Nielsen*, Herregaarde i Koldingegnen, i Saml. t. j. Hist., VI S. 1 flg.). Omtr. Halvdelen af Koldinghus Amt oprettedes af Fr. IV til et Rytterdistrikt, paa Halvøen mellem Vejle- og Kolding Fjord, af 5237 Td. Hrtk.; der var ingen Hovedgaarde paa Distriktet. Ved Salget af Ryttergodset 1764-67 blev det med nogle Kirketiender og en Del for resterende Skatter hjemfaldet Strøgods uden for Distriktet afhændet for 984,886 Rd. D. C. Omtr. 1800 af Bønderne købte selv deres Gaarde; kun faa Fæstegaarde solgtes til fremmede, og kun een større Gaard, Nebbegaard, bestod fra ældre Tid med delvis Herregaardsrettighed.

udstedte den Koldingske Reces og døde $^1/_1$ 1559. Hans Dronning Dorothea, som 1547 havde faaet Koldinghus med Byen og Lenet til Livgeding, tog sig meget af Byen og boede paa Slottet efter Kongens Død; hun forskønnede Slotshaven og anlagde Lystskoven og Dyrehaven. Hans d. yngres Bryllup med Elisab. af Braunschweig-Grubenhagen stod 1568 paa Koldinghus. Fr. II opholdt sig ofte her og førte et muntert Hof („Kong Frederik sidder paa Koldinghus — med Riddere og Svende, — han drikker sig saa god en Rus —"); her fødtes 3 af hans Børn, Prinsesse Elisabeth 1573, Hertug Ulrik 1578 og Prinsesse Augusta 1580; $^{14}/_{11}$ 1582 modtog her Hertugerne Adolf og Hans d.yngre deres Forlening med Slesvig efter den ved Hans d. ældres Død foretagne Arvedeling. Ogsaa Chr. IV yndede Koldinghus; paa en Herredag her 1590 sad han første Gang med i Raadet; 1596 udsendte han sit første egenhændige Brev herfra, og s. Aar holdt han her Tage Krabbes og Enevold Kruses Bryllupper; $^2/_{12}$ 1614 forlenede han her med stor Højtidelighed Hertug Frederik III med Slesvig og slog 12 Adelsmænd til Riddere af den væbnede Arm for deres Bedrifter i Kalmarkrigen: 1634 stod hans ældste Søns, Christians Bryllup med Magdalene Sibylle her. Fr. III, Chr. V og Fr. IV vare ligeledes hyppig paa Koldinghus; saaledes fejrede Fr. IV her 1700 Dronningens og Prinsesse Sophie Hedevigs Fødselsdag, og da Pesten rasede 1711 i Kbh., forlagdes Hoffet hertil; det var under dette Ophold, at Kongen ved en Maskerade paa Slottet første Gang saa Anna Sophie Reventlow. De næste Konger vare sjældnere paa Koldinghus. Det sidste Kongebesøg var Chr. VII's, da han 15. Aug.-11. Sept. 1807 i Anledn. af Englændernes Overfald paa Kbh. opholdt sig her med Hoffet, Statsraadet og en Del af Kollegiepersonalet. En Afdeling af de spanske Tropper var i 1808 indkvarteret paa Slottet, hvor Overanføreren Marskal Bernadotte havde taget Hovedkvarter; da han efter en Rejse til Kbh. var vendt tilbage hertil $^{29}/_3$ 1808, udbrød der Ild ved Uforsigtighed fra Soldaterne, der stoppede Kaminen i Vagtstuen ved Porten fuld af Halm; Ilden blussede op i Rørene, som krydsede hverandre i forskellige Retninger mellem Gulve og Lofter; om Morgenen Kl. 4 den 30. Marts brød Ilden frem, og inden Solnedgang var Slottet en Ruin.

Parti af Ruinen.

Slottet, som det stod før Branden, bestod af 4 Fløje i 3 Stokv. med hvælvede Kældere, sammenbyggede i en meget skæv Firkant, saaledes at Østfløjen, hvorigennem Porten førte (denne til Dels bevarede Port er af et dobbelt Lag Egeplanker; over den ses et beskadiget Vaaben med Fr. III's og Dronningens Navnetræk) var nogle og tyve Al. kortere end Vestfløjen. Bygningerne vare af røde Munkesten, tækkede med Skiferplader og opførte paa Granitsokkel, der paa Vestfløjens Yderside tydelig ses at være fra en Kirkes Korrunding. Denne Fløj, der er opf. i Munke-

skifte, med Spor af spidsbuede Vinduesaabninger mellem de øverste Vinduer, er aabenbart den ældst bevarede Del af Slottet. Murene ere overalt meget svære, især under Kæmpetaarnet, hvor de ere 4-5 Al. tykke. Foruden dette Taarn, i det nordvestl. Hjørne, var der inde i Gaarden 5 mindre Trappetaarne, nemlig et lige inden for Porten til højre, „Dronningens Trappe“, med Trævindeltrappe, et midt paa Nordfløjen, „Klokketaarnet“, ligeledes med Trævindeltrappe; over dets Portal ses endnu Chr. IV's og Dronningens Navnetræk og Aarst. 1598 (i Taarnet var der et Urværk og to Klokker, hvoraf den ene skænkedes af Chr. IV til Pjedsted Kirke); det tredje Taarn mellem nordl. og vestl. Fløj, „Kirketrappen“, med Sandstenstrappe, er prydet med det danske og brandenburgske Vaaben og samme Konges og Dronnings Navnetræk; det fjerde, mellem vestl. og sydl. Fløj, „Prinsens Trappe“, har haft Sandstensvindeltrappe, det femte midt paa Sydfløjen, „Kongens Trappe“, har haft Trappe og Portal af Sandsten. De tre Taarne i Hjørnerne have haft fladt Blytag, omgivet af Sandstensrækværk; de to andre vare noget højere og havde Spir. Det 130 F. høje og 48 F. brede, rektangulære Kæmpetaarn var dækket med et fladt Blytag, omgivet af et Sandstensrækværk, og bar i de 4 Hjørner de 7 F. høje „Kæmper“ af Sandsten,

Gaarden i Ruinen.

der gav Taarnet Navn: Hannibal med det danske, Hektor med det jydske og Scipio med det norske Vaaben samt Herkules med de tre Kroners Vaabenskjold; fra Taget var der den videste Udsigt over Egnen. Ved Branden 1808 styrtede de to førstnævnte Figurer ned; under en Storm $^{3}/_{10}$ 1854 faldt Scipio ned og blev anbragt midt i Slotsgaarden, hvor den stod, indtil den under Krigen 1864 blev kørt ned af en Ammunitionsvogn (Hovedet findes i Kælderen S. for Porten). Desuden stod der paa det sydvestl. Hjørne et med Kegletag forsynet Trappetaarn, fra hvilket der var Nedgang til Haven. Syd- og Østfløjen have særlig været benyttede til Beboelse; i Stuen vare Lensmandens, senere Amtmandens, i 1. Stokv. Kongens og Dronningens Værelser. I Nordfløjen fandtes bl. a. Slotsforvalterens Lejlighed, Køkken, Bagers og Bryggers; i de øvre Stokv., ligesom i de andre Fløje, vare Værelser for Hoffets Damer og Herrer samt Funktionærer. I Vestfløjens nordl. Del under Kæmpetaarnet fandtes den 1601-3 opførte Kirke, der gik gennem to Stokv., og som var prægtig udstyret, i Lighed med Frederiksborg Slotskirke, dog ikke slet saa pragtfuldt. Den havde 7 Fag, og Hvælvingerne bares af smukke Sandstenssøjler; i Buerne stode Figurer af Evangelisterne; langs Siderne var der Pulpitur, som lige over for Alteret sluttedes med Kongestolen; Alteret har vistnok været af rødt, svensk Marmor; Prædikestolen af gotlandsk Sandsten (udf. af Stenhugger Hans Borch) bares af en op-

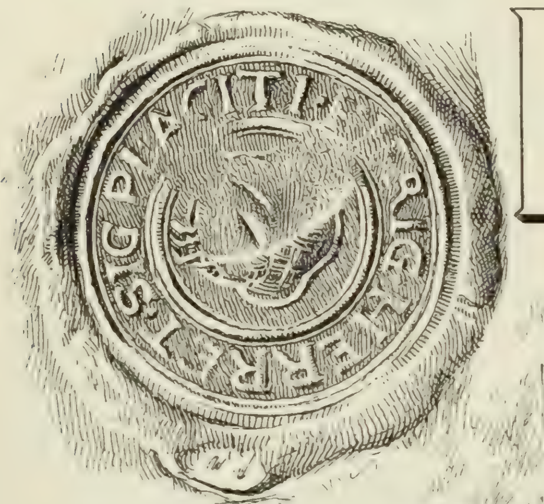
retstaaende Løve med det danske Vaaben. I Hjørneværelset i 1. Stokv. i Vestfløjen skal Chr. III være død; dette og det tilstødende Værelse i Sydfløjen var Kronprinsens Bolig. Mange af Værelserne havde Stuklofter og Gyldenlæders eller vævede Tapeter; Kaminerne vare dels af Sandsten, dels af Marmor. Af de hvælvede Kælderrum benyttedes nogle tidligere til Fængsler. Midt i den brolagte Slotsgaard stod et af en Sandstenskarm omgivet Springvand (opsat 1696), i hvis Midte stod en Søjle med en flad Concha og en metalstøbt Fortunafigur. Slotsbanken har helt været omgiven af en Grav, der skilte den fra den Banke, hvorpaa Staldgaarden ligger. Over Graven førte over til Staldgaarden en Vindebro, senere en fast Træbro; efter Branden er der en opfyldt Vej. Staldgaarden, der skaanedes ved Branden, bestaar af 3 grundmurede Længer, der indeslutte Ridebanen, og i hvilken der er to Portgennemgange. Bygningerne benyttedes bl. a. af Garnisonen indtil 1842, senere som Depot for Landstutteriet; nu udlejes de til Kornmagasiner o. a.

Efter Branden boede Slotsforvalteren nogle Aar i to hvælv. Værelser i Nordfløjen (de bleve istandsatte 1811); men da de snart vare helt forfaldne, opførtes der uden for Ruinen en Bolig for ham. Nu ligger der en 1891 opf. Opsynsbolig. Ved en Auktion 1809 solgtes en Del af Slotsinventariet, deribl. Alterstagerne, Resterne af Alteret og Prædikestolen samt flere vævede Tapeter, deraf et med Dronn. Margrethes Billede, som havde hængt i det Værelse, hvor man mener, at Chr. III er død. I øvrigt laa Ruinen uænset hen, og Beboerne i Byen betragtede den som Fællesgods, hvorfra man kunde tage af Bygningsmateriale, hvad man fandt for godt (Sandsten derfra havde i Egnen Ry som udmærkede Slibesten). 1816-17 benyttede Garnisonen Slotsgaarden til Skydebane, hvorved Vestmuren led en Del Skade. Først ved 1831 blev Ruinen lukket; men der gjordes intet for at bevare den; kun stivede man Sydmuren af, som hældede stærkt udad og truede med at styrte ned. Fra 1867 blev der dog af Rigsdagen bevilget mindre Beløb til Restaurationsarbejder; saaledes blev Kæmpetaarnets øverste Del istandsat; Trappetaarnet mod S. og flere Kælderhvælvinger ligeledes, der lagdes Betongulv over Kælderhvælvingerne, 1884 blev Kæmpetaarnets Vestside efterset, der lagdes Tagsten over alle Murene (en Del af Sydmuren blev nedbrudt, da den truede med at falde), osv. I 1890 blev Ruinen fra Indenrigsministeriet underlagt Kultusministeriet, der overdrog Vedligeholdelsen til Nationalmuseets 2. Afdel. I de flg. Aar indsamledes fra Byen og Omegnen en Mængde Bygningsrester, som Søjler, ornamenterede Sandsten, Kamingesimser osv., som nu opbevares i Kælderen S. for Porten, og de Rum, der nu benyttes af Museet (se S. 311), restaureredes. Bevillingerne ere i de senere Aar efterhaanden blevne betydelig forøgede.

Litt.: *E. G. Tauber*, Breve fra K., en topogr. Skizze, Indbydelsesskr. til den lærde Skole, Odense 1822. — *J. J. Fyhn*, Efterretn. om Kjøbstaden K., Kbh. 1848. med et Tillæg, Kolding 1860. — Kort Beskr. af Koldinghus, udg. af det hist.-antikv. Selsk. for K. og Omegn, Kolding 1897. — Vejviser for K. 1877, 1887 og 1894. — Se ogsaa Studierejser af Kunstakad. Elever, II Pl. 2 og 5-6.

Bjærge Herred.

Sogne:

Uth Kirke.

Bjærge Herred, det nordøstligste i Amtet, begrænses mod V. af Hatting Hrd., fra hvilket det for en Del skilles ved Ørum Aa, og omgives i øvrigt mod N. af Horsens Fjord, mod Ø. af Kattegat og mod S. af Lille Bælt og Vejle Fjord. Det bestaar af største Delen af den mellem Horsens- og Vejle Fjord fremspingende Halvø, hvorfra der i Kattegat skyde 3 Hager ud: Hundshage, Ashoved og Bjørnsknude, mellem hvilke de smaa Bugter As Vig og Sandbjærg Vig ligge. Ud for Hundshage ligger Øen Hjarnø, der hører til Herredet. Den største Udstrækning fra N. til S. er omtr. $2^1/_2$, fra V. til Ø. henved 3 Mil. Overfladen ved Nord- og Østkysten samt noget af Sydkysten er temmelig jævn og lavtliggende; men i det indre og helt hen til Vejle Fjord hæver Terrænet sig og er ret kuperet; nær ved Nordvestgrænsen ligger Højdedraget Bjærgelide, hvori Purrehøj er 385 F., 121 M.; sydligere ligge Tohøje, 317 F., $109,_5$ M., og i Nærheden af Østkysten den 349 F., 120 M., høje Troldemose Bakke i Klejsbakkerne. Jorderne ere som Regel lermuldede med Lerunderlag, nogle Steder sandmuldede. Af de smaa Vandløb er Skjolde Aa det betydeligste. Det er ganske godt forsynet med Skov, mest i Nærheden af Kysterne (i alt c. 6100 Td. Ld.). Det hører til Amtets frugtbareste Herreder (ved Matr. gnmstl. $10^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 47,079 Td. Ld. ($4,_{72}$ □ Mil, $259,_9$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skov-

skyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 4168 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 12,596 (1801: 7550, 1840: 10,381, 1860: 12,443; 1890: 13,016). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Hatting Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Bjærge og Hatting Hrdr.'s Jurisdiktioner og Amtets 5. Forligskreds, undt. Ut og Hjarnø, som hører til 6.

Bjærge Hrd., i Vald. Jrdb. *Biarghæreth*, hørte i Middelalderen til Løversyssel, senere til Bygholm Len, fra 1660 til Stjernholm Amt; se videre S. 272*).

Det har i Oldtiden været meget rigt paa Stendysser og lign. Stengrave; af de 255 jordfaste Oldtidsmonumenter, som Aar 1880 ere talte ($^2/_3$ deraf var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret), var der c. 75 Jættestuer, Lang- og Runddysser, Dyssekamre eller Høje med Stenalders Stengrave (Resten Gravhøje). Disse Stenmonum. høre navnlig hjemme i den midterste og sydl. Del (i Stovby Sogn c. 20, Barrit 15, Klakring 12 og Raarup 11). Intet er fredlyst.

Litt.: *T. A. Becker*, Beskr. over B. og Hatting Hrdr., i Orion I og II. — Beskr. til Geol. Kort, Kortbladet Bogense, ved *V. Madsen*, Kbh. 1900. — Saml. til j. Hist. IV S. 168 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i B. Hrd., af *Henry Petersen*, *J. B. Løffler* og *E. Bahnson*, 1878-80.

Ut Sogn, Anneks til Tyrsted i Hatting Hrd., omgives af dette, fra hvilket det for en Del skilles ved Klokkedal Bæk, Bjærge, Raarup og Skjolde Sogne samt Horsens Fjord. Kirken, ved Vestgrænsen, ligger over $^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Horsens og $3^1/_4$ Mil N. Ø. for Vejle. De temmelig jævne Jorder (med enkelte højere liggende Partier, navnlig Højdedraget Bjærgelide med Purrehøj, 385 F., 121 M.), ere frugtbare, overvejende stærkt lerede. En Del Skov (Ustrup Sk., Rold Sk., Boller Sk., Boller Nedersk.).

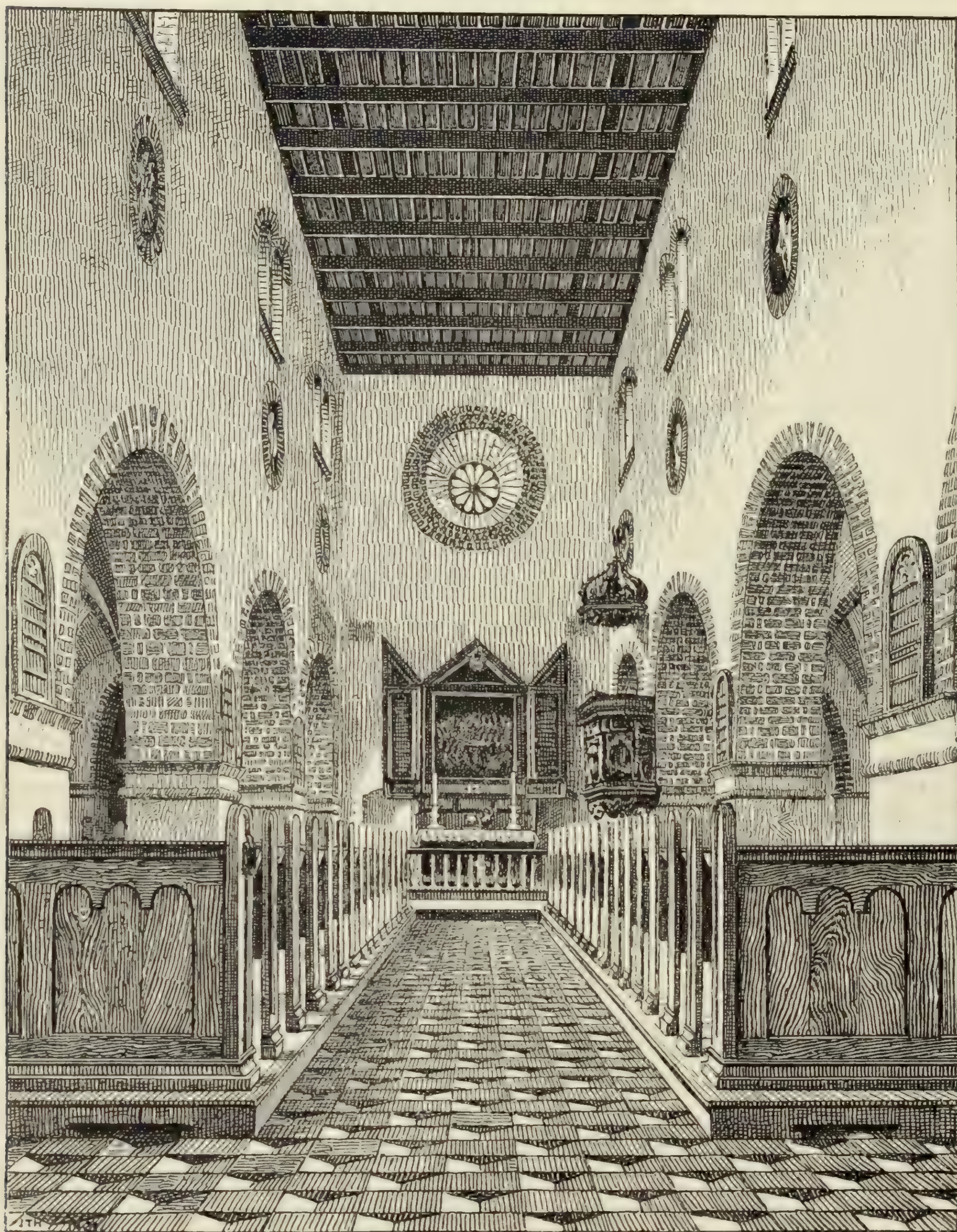
Fladeindholdet 1896: 3806 Td. Ld., hvoraf 1514 besaaede (deraf med Hvede 52, Rug 297, Byg 437, Havre 544, Blands. til Modenh. 130, Grøntf. 15, Kartofler 7, andre Rodfr. 31), Afgræsning 608, Høslæt, Brak, Eng m. m. 762, Have 34, Skov 777, Moser 6, Kær og Fælleder 6, Hegn 22, Veje og Byggegr. 72, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 199 Heste, 1030 Stkr. Hornkv. (deraf 726 Køer), 314 Faar, 449 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 327 Td.; 42 Selvejergde. med 301, 2 Fæstegde. med 9, 64 Huse med 11 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse, $^1/_4$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 666 (1801: 568, 1840: 696, 1860: 781, 1890: 762), boede i 130 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomhed, 560 af Jordbr., 5 af Gartneri, 9 af Fiskeri, 62 af Industri, 11 af Handel, 63 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ut* med Kirke, Skole, Hospital (opr. af Kirstine Munk, † 1658, til 6 fattige Lemmer; den gml. Bygning er nedbrudt, den nuv. har været benyttet til et af Komtesse Emy Frijs oprettet Børneasyl og senere til en 1870 nedlagt Folkehøjskole) og 2 Vandmøller; *Ustrup* (Over- og Neder-U.); *Sejet* med Skole og Statstelefonst. Hovedgaarden *Boller*, under Grevsk. Frijsenborg (se S. 199), har c. 78 Td. A. og E. Hrtk. og $9^1/_4$ Td. Skovsk., c. 1224 Td. Ld., hvoraf c. 600 Skov, Resten Ager og Eng. Afbyggergaarden *Christiansminde* med *Kraghlund*, under

*) Bjærge og Hatting Hrd. bleve ved kgl. Res. af $^{13}/_3$ 1688 forenede til een Jurisdiktion, men atter adskilte 1854 med hver sin Herredsfoged. Tinget holdtes tidligere ved Stenderup i Hatting Hrd., men blev ved Rcskr. af $^{31}/_7$ 1782 forflyttet til Sønder-Bjærge (se S. 331), hvor ogsaa efter Adskillelsen det fælles Ting- og Arresthus ligger. Som nævnt S. 6 og 272 hørte de to Hrdr. tidligere ogsaa i verdsl. Hens. under Aarhus Amt.

s. Grevskab, har over 45 Td. H., c. 400 Td. Ld. Ager og Eng. Til Grevsk. høre ogsaa i Sognet 3 Gaarde *Fuglsang*, *Thyrasminde* med *Raadkjær* ($11^3/_4$ Td. H.) og *Herlykke* samt 8 Forpagtergde. (se ogsaa under Møgelkjær S. 343).

Ut S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hatting Hrd.'s

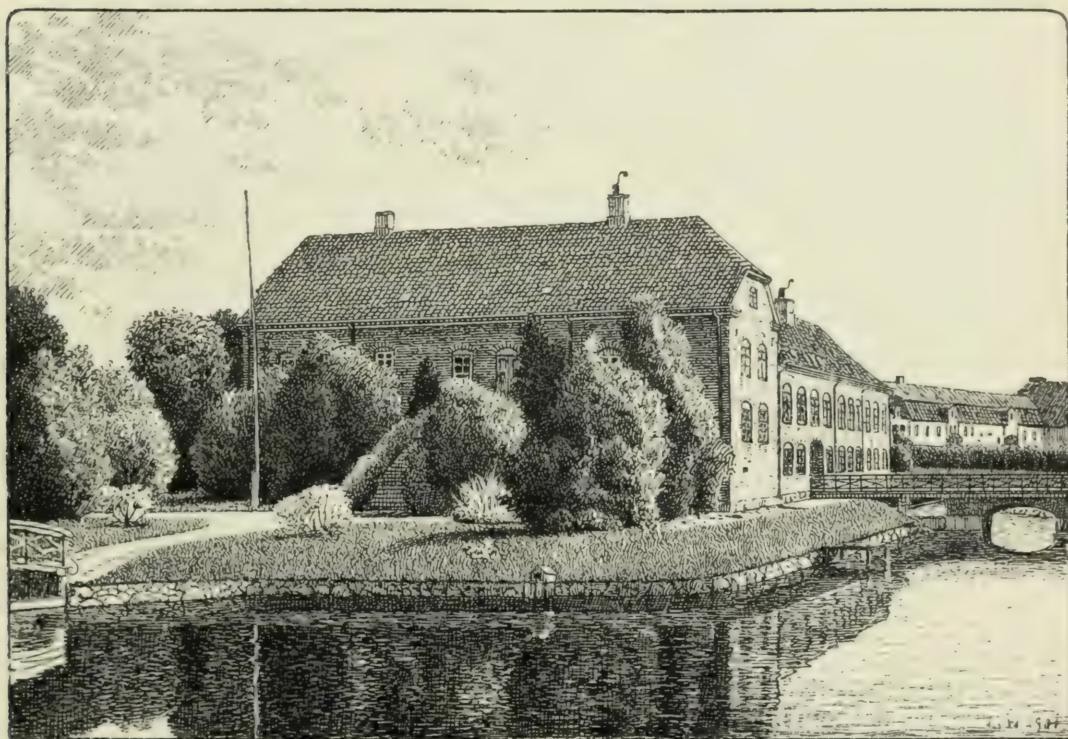

Ut Kirkes Indre.

Jurisdiktion (Horsens), Vejle Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 130. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken (se Vignetten S. 326) var oprindl. af Granitkvadre fra romansk Tid; men 1575 lod Karen Gyldenstierne Kirken nedrive og den nuv. opføre af røde Mursten som et treskibet Langhus med rundbuede Hvælvinger i Midt- og spidsbuede i Side-

skibe, Taarn mod V. og et Gravkapel mod S. (Kirken indviedes 1577). I 1869 blev den under Ledelse af Arkitekt F. Uldall omdannet til en treskibet, romansk Basilika med Bjælkeloft i Hovedskibet og Hvælvinger i Sideskibene, som forbandtes med Midtskibet ved 4, af firkantede Piller baarne, ret anselige Arkader; over Arkaderne sidde i Højkirken smaa rundbuede Vinduer, samlede to og to; Midtskibets Mure forhøjedes, og det og Sideskibene fik særskilte Tage (før vare de saml. under eet Tag). Taarnet fik et firsidet, blytækket Spir, og i dets Vestmur brødes Indgangen, over hvilken er anbragt en Tympanon, med Fremstilling af Livets Træ, fra den ældste Kirke (se *Løffler*, Uds. o. D. Kirkeb. S. 124). Paa Kirkens Østgavl staar Karen Gyldenstiernes, paa Taarnets Sydside Erhard Wedel Friis' og Hustrus Navnetræk og Aarst. 1773. Altertavlen, med to Fløje og et Maleri (Nadveren) (restaur. 1724 af Storkansler Holstein), er bekostet 1577 af Karen Gyldenstierne; Malmalterstagerne ere fra 1594. Interessant romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer m. m. (se *Løffler*, anf. St. S. 17); Døbefad fra 1622. Udsk. Prædikestol fra 1732; Orgel fra 1894. I Kapellet, der før var skilt fra Kirken ved en Mur, men nu har et Jærngitter, findes

Boller.

et pragtfuldt Epitafium af sort Marmor over Holger Ottesen Rosenkrantz, † 1575, hans Hustruer Mette Krognos og ovenn. Karen Gyldenstierne og to Døtre, et oliemalet Portræt af ham, hans 2. Hustru og 4 af deres Børn, samt 3 Kister af norsk Marmor med Lig af Slægten Krag-Juel-Vind-Frijs. I Taarnet Ligsten over Jmfr. Margr., Holger Rosenkrantz' Datter, † 1551. I Koret en Tavle med Navnene paa Befalingsmændene i Slaget ved Heide $^{13}/_{6}$ 1559, og Holger Rosenkrantz' og Karen G.'s fædr. og mødr. Vaabenskjolde, malede 1575. — Paa Kirkegaarden ere begr. Landskabsmaler Th. Læssøe († 1878) og Hustru Komtesse Emy Frijs.

Boller ejedes 1350 af Hr. Otte Limbek med Tilnavnet Rameskop, senere af Rigsr. Hr. Mogens Munk, falden ved Eggebæk 1410, hans Datter Anne, g. m. Rigsr. Henrik Knudsen Gyldenstierne, dennes Datter Sophie, g. m. Erik Ottesen Rosenkrantz til Bjørnholm, † 1503, hans Sønnesønner Otte, † 1525, og Marsken Holger Rosenkrantz, falden 1534 ved Aalborg. Da sidstn. var barnløs, arvedes B. af hans Brodersøn Holger Ottesen Rosenkrantz, † 1575, som var den egentlige Stifter af B.'s store Jordegods ved Mageskifter med Kongen, hans Enke, den myndige og trættekære Karen Gyldenstierne (med Urette var hun 1596 indviklet i en stor Hekseproces), der ogsaa udvidede Godset, og deres Søn Otte Chrf. Rosenkrantz, † 1621, hvis Søn Holger Ottesen R. d. yngre 1622-23 for Gæld maatte sælge B. og Rosenvold (for 240,000 Rd.) til Fru Ellen Marsvin.

hvem Kongen havde forstrakt med Penge, vistnok i den Mening, at hun skulde bestyre Godserne for Datteren Kirstine Munk, hvorfor hun ogsaa blev tvungen til at afstaa dem til hende, dog først efter at Ellen Marsvin havde afbrudt af Bygningerne, hvad der kunde afbrydes, og bortført det. Efter Kirstine Munks Død 1658 paa B. maatte Datteren Elisab. Augusta, Hans Lindenovs Enke, for Gæld 1664 sælge B. til Mogens Friis til Favrskov, den første Greve til Frijsenborg, som dog ikke indlemmede B. i det 1672 oprettede Grevskab; det skete først endeligt 1844, se S. 199. — Hovedbygningen, beliggende i en Lavning, som strækker sig ned mod Horsens Fjord, er omgiven af brede, vel vedligeholdte Grave og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje af Grundmur i to Stokv.; den østl. Fløj er den ældste, opf. 1588 af Karen Gyldenstierne ifl. en Sten, der er indmuret paa den; den nordl. Fløj, der har haft 3 Stokv. og et Taarn ved hver Side (1759 blev B. restaureret og moderniseret), er noget højere end de andre og har høje, hvælv. Kældere; i den sydl. Fløj er indmuret en romansk Ligsten over Peder Gødesen Fot (se *Løffler*, Gravst. Pl. III). Til B. hører en meget stor, smuk Have, hvori bl. a. et Lindetræ saa stort, at Chr. VIII, da han i 1844 var paa Boller, kunde dække til 180 Personer under dets Grene.

Christiansminde, fra Beg. en Afbyggergaard fra Boller, med c. 20 Td. H. og 200 Td. Ld., er en af de frugtbareste og bedst drevne Gaarde i Jylland.

Paa Bakkepartiet Bjærgelide er der undersøgt en Gravplads fra den ældre Jærnalder, med flere særdeles rige Grave.

Sejet har før været et eget Sogn, sammenlagt med Glud Sogn. Holger Rosenkrantz til Boller fik af Kronen $^{18}/_{6}$ 1574 Skødebrev paa *Sejet Kirke* med Kirkegaard og Kirkejord samt Tilladelse til at nedbryde Kirken og benytte Materialet til Forbedring af Ut Kirke, til hvilken Sognefolket i Sejet og Nedergaarde skulde søge.

Nebsager Sogn omgives af Annekset Bjærge, Raarup, Barrit, Vrigsted og Hornum Sogne samt Hatting Hrd. (Stenderup S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Horsens og $2^3/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende muldrige og dybtlerede. Gennem Sognet gaar Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 2094 Td. Ld., hvoraf 1071 besaaede (deraf med Hvede 18, Rug 174, Byg 278, Havre 426, Frøavl 10, Blands. til Modenh. 100, Grøntf. 7, Kartofler 8, andre Rodfr. 50), Afgræsn. 432, Høslæt, Brak, Eng m. m. 442, Have 32, Skov 50, Moser 7, Kær og Fælleder 14, Hegn 8, Veje og Byggegr. 35 Td. Kreaturhold 1898: 165 Heste, 818 Stkr. Hornkv. (deraf 568 Køer), 254 Faar, 694 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 216 Td.; 36 Selvejergde. med 161, 6 Arvefæstegde. med 28, 98 Huse med 27 Td. Hartk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 798 (1801: 388, 1840: 541, 1860: 613, 1890: 717), boede i 154 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 62 levede af immat. Virksomhed, 426 af Jordbrug, 124 af Industri, 38 af Handel, 43 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nebsager* med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse (opr. 1883; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 70,269 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1244 Kr., Antal af Konti 267); *Hornsyld* og *Hornsyld Stationsby* ($^1/_2$ 1901: 96 Huse og 522 Indb.) med Forskole, Sygehus, opf. af Amtet 1891 (3 Bygninger: Hovedbygningen med 12 Senge, Epidemibygningen med 24 Senge, en Bygning med Desinfektionsovn, Vaskeri m. m., desuden et Lighus), Apotek, Distriktslægebolig, Ølbryggeri, Gæstgiveri, Savskæreri, Markedsplads (Marked i April og Sept.), Jærnbane- og Telegrafst. samt Central for „Bjærge Hrd.'s Telefonselskab"; *Hyllerød. Tinghuse*, ved Landevejen. Hovedgaarden *Skjerrildgaard* har $29^1/_4$ Td. H., 259 Td. Ld. (i N. og Barrit S.), hvoraf 7 Eng, 12 Skov, Resten Ager. *Nebsagerskov*, *Nebsager-Bøgeskov*, *Bjørnkjær*, med Andelsmejeri, *Sinkjær*, *Kauben*, med Forskole, Gde.

Nebsager S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10.

Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 126. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og et Vindue ses tilmurede. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten, og Skib og Kor fik Hvælvinger. 1762 og 1767 blev Kirken restaureret (Taarnets firsidede Spir er vistnok fra denne Tid). Vaabenhuset er opf. 1869 i Stedet for et ældre. Altertavle fra 1893 (Christus i Getsemane). Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestol fra Chr. IV's Tid. I Koret Epitafier over Højesteretsassessor Tycho de Hofman, † 1754, og Broderen Hans de Hofman, † 1793. Mindetavle over Præsterne Elias Jacobs Daugaard, † 1647, og Dines Sørensen, † 1674. Series pastorum i Taarnet. Der er fundet Rester af Kalkmalerier.

Skjerrildgaard tilhørte i 17. Aarh. Familien Bille, nemlig Henrik B., † 1655, hans Søn Knud, † 1684, og dennes Søn Henrik B., † 1701; hans Arvinger skødede 1703 S. (27 Td. H.) med Tiender og Gods til Kapt. Henrik Brahe til Hvedholm, der 1704 skødede S. til Laur. Christensen Vesterhof til Kongstedlund. 1707 afhændede Joh. Lindberg S. (i alt 292 Td. H.) for 16,500 Rd. til Peder Christensen Thonbo (1708 Skøde til samme fra Laur. Vesterhof); denne solgte 1712 S. for 15,000 Rd. til Søren Hofman († 1771), der 1744 skødede den til sin Søn, den bekendte Forfatter, Konferensr. og Amtmd. Hans de Hofman († 1793), som 1761 skødede S. (28, Tiender 77, Bøndergods 232 Td. H.) til Kancellir. Jørgen Hvas de Lindenpalm til Tirsbæk og Bryskesborg. Han skødede 1768 S. til Kapt. Hans Helmuth v. Lüttichau, der 1790 skødede den (28, ufri Jord 15, Tiender 64, Bøndergods 32 Td. H.) for 24,694 Rd. til Kammerr. Jens Bolvig til Nebbegd., Generalkrigskommissær v. Wildenrath og Raadmd. Buhl i Fredericia. Disse skødede 1791 Hovedparcellen af S. (16) med ufri Bondeskyld (6) og Tiender (32 Td. H.) for 17,500 Rd. til Oberstlieutn. Peter v. Poulsen i Horsens, som 1800 skødede S. for 31,000 Rd. til Marcus Nic. Monrad fra Halkier, † 1808, hvis Enke 1810 ægtede Andr. Dons, † 1811. Efter at Bøndergodset var bortsolgt, blev S. ved Tvangsaukt. 1825 solgt for 11,200 Rd. til John Tornton; 1827 købtes den af Hofmann, 1840 af A. L. B. Købke, 1846 af Lindahl, 1857 af Therkilsen og 1870 af den nuv. Ejer, C. A. Ruge. — Hovedbygningen, ifl. et Vaaben i Frontespicen over Døren opf. 1766 af J. H. de Lindenpalm, er af Munkesten i 1 Stokv. med høj Kælder (restaur. af den nuv. Ejer).

Jep Ræv i *Nebsagerskov*, der førte adl. Vaaben, nævnes 1462.

Litt.: Vide og Vedtægt for Skjerrildgaards Bønder, i Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 51 flg.

Bjærge Sogn, Anneks til Nebsager, omgives af dette, Raarup og Ut Sogne samt Hatting Hrd. (Tyrsted og Stenderup S.). Kirken, midt i Sognet, ligger over 1 Mil S. for Horsens og henved 3 Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende og for en Del bakkede Jorder (en Del af Bjærgelide, se S. 327) ere overvejende lerede. I Sognet udspringer *Skjolde Aa*. Bjærge Skov.

Fladeindholdet 1896: 2623 Td. Ld., hvoraf 1275 besaaede (deraf med Rug 269, Byg 297, Havre 557, Blands. til Modenh. 91, Grøntf. 9, Kartofler 9, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 581, Høslæt, Brak, Eng m. m. 520, Have 30, Skov 141, Moser 7, Kær og Fælleder 3, Hegn 7, Veje og Byggegr. 59 Td. Kreaturhold 1898: 182 Heste, 898 Stkr. Hornkv. (deraf 569 Køer), 332 Faar, 578 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 225 Td.; 44 Selvejergde. med 196, 84 Huse med 25 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 668 (1801: 477, 1840: 548, 1860: 604, 1890: 670), boede i 141 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 66 levede af immat. Virksomhed, 360 af Jordbr., 156 af Industri, 14 af Handel, 51 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sønder-Bjærge*, ved Landevejen, med Kirke, Ting- og Arresthus, fælles for Bjærge og Hatting Hrdr. (opf. 1846 efter Tegn. af Bygningsinspektør, Prof. F. Friis i to Stokv., Plads for 9 Arrestanter), Skole og Pogeskole, Fattiggaard for Nebsager-B. Komm. (opr. 1872, Plads for 31 Lemmer), Forsamlingssal (opf. 1899 som Tilbygning til Brugsfor-

eningen) og Kro; *Nørre-Bjærge*, ved Landevejen, med Herredsfogedbolig (Aldershvile) og Valgsted for Amtets 5. Folketingskr.; *Neder-Bjærge* med Vandmølle; noget af *Gram* (Resten i Raarup S.). *Tværsiggaard*.

Bjærge S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningkr.' 114. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, opførtes af Munkesten. Vaabenhuset er noget yngre. Altertavle fra 1892 af Anker Lund (Christus). Alterkalk fra 1774 med Hans Helm. Lüttichaus og Hustrus Navne og Vaaben. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer m. m. Paa Døbefadet Walkendorfernes og Egern-Friisernes Vaabener. Prædikestol i Renæssancestil.

Urlev Sogn, hvoraf en Del i Hatting Hrd., omgives af Annekset Stenderup, Ølsted, Løsning, Hedensted og Dalby Sogne i Hatting Hrd. samt Ørum, Stovby og Hornum Sogne og den Del af Stenderup Sogn, der ligger i Bjærge Hrd. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil S. S. V. for Horsens og over 2 Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De højtliggende, temmelig bakkede Jorder (Tohøje, 317 F., $109,_5$ M.) ere overvejende muldrige, lerblandede Sandjorder, som oftest med gruset Underlag. *Ørum Aa* løber gennem Sognet langs Grænsen af Hatting Hrd. Urlev Skov.

Fladeindholdet 1896: 1639 Td. Ld. (heraf 815 i Hatting Hrd.), hvoraf 727 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 142, Byg 185, Havre 310, Blandsæd til Modenh. 40, Grøntf. 6, Kartofler 6, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 414, Høslæt, Brak, Eng m. m. 290, Have 19, Skov 107, Moser 6, Kær og Fælleder 6, Hede 24, Veje og Byggegr. 43, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 99 Heste, 481 Stkr. Hornkv. (deraf 326 Køer), 128 Faar, 260 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 125 Td., hvoraf 62 i Hatting H.; 23 Selvejergde. med 107, 38 Huse med 11 Td. H. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 333 (1801: 190, 1840: 256, 1860: 347, 1890: 332), boede i 68 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomh., 217 af Jordbr., 3 af Gartneri, 50 af Industri, 7 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks. og 15 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Urlev* med Kirke og Præstegd.; *Spettrup* med Skole. *Bækkeskov Skole*. *Stovenbjærg*, Vandmølle. Præstegaarden har $12^1/_2$ Td. H., 163 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 30 Skov, Resten Ager.

Urlev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Horsens), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 135. Lægd. Kirken tilhører en Del af Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Oprindelig har her vistnok staaet en af raa Kamp og Fraadsten paa tilhuggen Granitsokkel opført romansk Kirke, men kun en Del af Skibets nordl. Side synes at være bevaret, medens det øvrige formentlig er nedbrudt i sent gotisk Tid og derefter paany opf. i sin nuv. Skikkelse af det gamle Materiale iblandet med Munkesten. Skib og Kor ere hvælvede; Vaabenhuset er ombygget i ny Tid. Altertavle fra 17. Aarh. med et Maleri (Kopi af Carlo Dolce's Christus velsignende Brødet). Døbefont fra Renæssancetiden, af Kalksten. Paa Prædikestolen, i Renæssancestil, skal tidligere have staaet, at den var rejst af Præst og Kirkeværge med Korfitz Ulfeldts Tilladelse. Mindetavle over Præsten Jens Nielsen Høstmark, † 1722, der har skænket Kalken 1710. I Vaabenhnset er indsat et under Gulvet fundet Ligtræ med en Figur i Legemsst. og „24. Aug. 1593“ (vistnok over Præsten Jens Pedersen). I Korbuen Series pastorum.

Joh. Ascersen i *Urlev* nævnes 1458. — Ogsaa i Spettrup har ligget en af Adel beboet Sædegaard, thi 1503 nævnes Anders Munk i S. og 1533 Niels Poulsen i S., Væbnere.

Ørum Sogn, der har til Anneks Davgaard i Hatting Hrd., omgives af dette (Davgaard, Hedensted og Dalby S.), fra hvilket det skilles ved Ørum Aa, Urlev og Stovby Sogne. Kirken, mod V., ligger $1^3/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle og 2 Mil V. S. V. for Horsens. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende muldrige, lerblandede Sandjorder, til Dels med gruset Underlag. Oldsnæs Skov, Sønderskov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Davgaard.

Fladeindholdet 1896: 1439 Td. Ld., hvoraf 614 besaaede (deraf med Hvede 19, Rug 121, Byg 175, Havre 214, Bælgsæd 3, Blandsæd til Modenhed 45, Grøntfoder 6, andre Rodfr. 28), Afgræsn. 311, Høslæt, Brak, Eng m. m. 281, Have 15, Skov 184, Hegn 5, Veje og Byggegr. 26 Td. Kreaturhold 1898: 86 Heste, 481 Stkr. Hornkvæg (deraf 337 Køer), 110 Faar og 377 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 117 Td.; 16 Selvejergde. med 99, 1 Fæstegd. med 1, 50 Huse med 16 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse, $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 345 (1801: 196, 1840: 321, 1860: 370, 1890: 385), boede i 76 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 26 levede af immat. Virksomh., 217 af Jordbr., 108 af Industri, 16 af Handel, 7 af forsk. Daglejervirks., 7 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ørum* med Kirke, Præstegd., Skole og Andelsmejeri (Møgelkilde). *Skibballe Huse.* Hovedgaarden *Ørumgaard* har 30 Td. A. og E. Hrtk. og $1^1/_2$ Td. Skovsk., 443 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 150 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre 3 Td. H. Fæstegods. *Ny-Ørumgaard* har 15 Td. H., 181 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 6 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Withsminde*, *Penthale.* Vandmøllerne *Rødemølle*, med Bageri, og *Svendsmølle*, med Savskæreri.

Ørum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 129. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadstenskvadre. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I den seneste Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Vaabenhuset opførtes. Altertavlen er et Maleri (Christus) af Wegener fra 1857, i Ramme fra 1804. Kalken er skænket 1662 af Steen Bille til Ørumgd. og Hustru Karen Bille. Romansk Granitdøbefont. Prædikestolen er nyere. Rester af Kalkmalerier fra 16. Aarh. fandtes 1877 paa Skibets Vægge (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 11). Tre Messinglysekroner fra ny Tid. Under Korgulvet er der en tilmuret Begravelse for tidligere Ejere af Ørumgd.

Ørumgaard tilhørte 1458 Væbneren Ove Skale, hvis Datter Anne ægtede Peder Terkelsen (Væbner) og tilførte ham Ø., der 1527 ejedes af deres Søn Svend Pedersen. Da dennes eneste Søn Peder Svendsen var falden 1565 ugift, kom Ø. til hans Søster Kirsten Svendsdatter, g. m. Mogens Mogensen (Harbou). Deres Søn Jens Mogensen, † 1635, ejede derefter Ø. og saa hans Enke Birte Knudsdatter Bille († 1648), der efterlod den til sin Broder Henr. Bille til Billeskov og Skjerrildgd. († 1655); derefter hans Søn Knud B. († 1684) og dennes Søn Axel B. († 1739), der 1732 skødede Ø. (27, Skov- og Mølleskyld 7, Tiender 41, Gods 221 Td. H.) til Kapt. Fr. Trolle, der 1739 skødede Ø. til Forpagter Poul Marcussen paa Drenderup († 1775), som 1769 skødede Ø. og Aggersbøl for 45,000 Rd. til sin Søn Peder M. († 1779). Paa Auktion efter ham i 1780 købtes Ø. for 40,000 Rd. af Birkedommer Tobias Jantzen, der 1792 solgte Ø. for 60,000 Rd. til Mikkel Kiær i Roden. Han ejede den til 1822, derpaa Grev Chr. Rantzau til Rosenvold til 1828, hans Enke til 1839, O, P. Rønberg til 1851, hvorefter den købtes af Etatsr. Chr. Eckardt, † 1899, der drev den mønsterværdigt, og hvis Enke nu ejer den. — Hovedbygningen, een Fløj i 1 Stokv., er ombygget 1855 af Grundmur paa den ene Side og Egebindingsværk paa den anden; i 1868 og 1870 fik den Kvist og to Sidefløje. Bygningen staar paa Tomten af en middelalderlig Bygning, hvis Kælderfundament, af Kamp og til Dels Mursten i Munkeskifte, endnu tydelig ses. Kælderen, der har Egebjælkeloft, har oprindl. været $15^1/_2$ F. bred

og 29 F. lang, men en Udvidelse, der har gjort den 66 F. lang, er dog fra meget gammel Tid.

Ved en Langdysse i Ørum, ved Kirkegaardsdiget, holdt Bymændene i Markfællesskabets Tid deres Bystævne.

Stovby Sogn omgives af Annekset Hornum, Vrigsted og Barrit Sogne, Vejle Fjord, Hatting Hrd. (Davgaard S.), fra hvilket det skilles ved Ørum Aa, samt Ørum og Urlev Sogne. Kirken, noget nordl., ligger omtr. 2 Mil Ø. for Vejle og ligesaa langt S. S. V. for Horsens. De højtliggende, især mod S. ved Fjorden bakkede Jorder (højeste Punkt 275 F., 87 M.) ere overvejende lerede, nogle Steder dog lettere. Betydelige Skove mod S. ved Fjorden (Ullerup Sk., Grund Sk., Vestersk., Bankhaven, Stovby Sk., Rosenvold Sk., Æskemose Sk., m. m.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Davgaard.

Fladeindholdet 1896: 7122 Td. Ld. (40 i Haltrng Hrd), hvoraf 2634 besaaede (deraf med Hvede 53, Rug 491, Byg 658, Havre 1049, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 248, Grøntf. 42, Kartofl. 21, andre Rodfr. 65), Afgræsn 1320, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1242, Have 82, Skov 1567, Moser 9, Kær og Fælleder 41, Hegn 16, Heder 5, Stenmarker 38, Veje og Byggegr. 156, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 421 Heste, 2062 Stkr. Hornkvæg (deraf 1413 Køer), 690 Faar, 1645 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 574 Td., hvoraf 2 Td. i Hatting H.; 64 Selvejergde. med 330, 33 Arvefæstegde. med 135, 11 Fæstegde. med 50, 214 Huse med 43 Td. Hrtk. og 33 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1758 (1801: 1010, 1840: 1656, 1860: 1833, 1890: 1693), boede i 375 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 87 levede af immat. Virksomh., 981 af Jordbrug, 14 af Gartneri, 17 af Fiskeri, 381 af Industri, 57 af Handel, 3 af Skibsf., 75 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet den enligt beliggende *Stovby Kirke* og Byerne: *Gammelby* med Præstegd., Skole og Andelsmejeri; *Stovby* med privat Pigeskole, Afholdshjem (opf. 1888) og Fattiggaard (paa Stovby Mark, opr. 1875, Plads for 58 Lemmer); *Hyrup* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1897); *Hostrup* med Skole; *Belle* med Skole og Vandmølle; *Fakkegrav*, Udskibningssted og Toldkontrolsted med to Broer (8 og 6 F. Vand ved Brohovederne), Badested, Sommerpavillon og Gæstgiveri. Omtr. 1500 Al. V. for Fakkegrav *Vejlefjord Sanatorium*, Helbredelsesanstalt for brystsyge (se ndfr.). Saml. af Gde. og Huse: *Bellelund*, *Belle-Møllebanke*, *Belle-Ødegaard*, *Grund*, *Roden*, *Gravengaarde*, *Stovby Skov*, med Skole, *Rønsholt*, *Uldal*, *Aahuse*. Godset *Rosenvold*, under det grevelige Rantzauske Forlods*), har $47^1/_4$ Td. A. og E. Hrtk. og 7 Td. Skovsk., c. 1250 Td. Ld., hvoraf c. 50 Eng, 900 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre af Fæstegods 64 og af Arvefæstegods $221^1/_2$ Td. H. (i Stovby, Raarup, Nebsager, Barrit og Hornborg Sogne). Den største af *Rodengaardene* har 25 Td. H., 400 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 80 Skov, Resten Ager; til Ejendommen hører *Tybo Vandmølle* med Uldspinderi. En Gaard i Grund (Grundgd.) har $13^1/_2$ Td. H., 114 Td. Ld., hvoraf 104 Ager, Resten Eng og lidt Mose. En Gaard i Hostrup (Hostrupgd.) har $12^3/_4$ Td. H., 150 Td. Ld., hvoraf 3 Eng, $1^1/_2$ Skov, Resten Ager. Præstegaarden har 16 Td. H., 227 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 65 Skov, Resten Ager. *Bobæk*, Skovriderbolig; *Banken*, Skovfogedbolig. *Aarup Vandmølle* med Savskæreri; *Stagsrode Vandmølle*.

Stovby S., en egen Sognekommune, hører under Bjærge Hrd.'s Juris-

---

*) Til det *grevelige Rantzauske Forlods*, som indbefatter Rosenvold og Skovgaarde i Fyn (se III S. 542), høre 260 Td. H. af alle Slags, deraf fri Jord $100^1/_2$, indtaget til Skov $19^1/_2$, Bondergods $52^1/_4$, Kirke- og Kongetiende 87 Td.; i Bankaktier 8200 og i Fideikommiskapitaler 1,101,000 Kr. Hovedgaardenes Tilliggende udgør 634 Td. Ld. foruden 893 Td. Ld. Skov.

diktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 123 (østre Sognefogeddistr.) og 124 (vestre). Kirken tilhører det grevl. Rantzauske Forlods.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Af den oprindelige romanske Fraadstenskirke er nu kun bevaret en Del af Skibets og Taarnets Nordmur. I Slutn. af Middelalderen blev Kirken næsten helt ombygget; Koret nedreves, og Skibet forlængedes betydeligt mod Ø., med en femsidet Afslutning. Mod V. opførtes et nyt Taarn, af Munkesten, og Skib, Apsis og Taarnrum fik Hvælvinger (det sidste fik senere fladt Loft). I nyere Tid tilføjedes Vaabenhuset. Paa Taarnet Bogst. S. F. R(antzau) og Aarst. 1817 (da Taarnet vistnok blev gjort lavere). 1877 blev det Indre restaureret. Altertavlen, med et nyt Maleri, er 1731 skænket af Provst Jørgen Knudsen Beeske. Romansk Granitdøbefont med Englefigurer. Prædikestol fra 1640. Mindetavle over Degn Kield Nielsen, † 1742, og Hustru. I Vaaben-

Rosenvold.

huset Ligsten over Smed Christen Christensen Pimp i Aarup Mølle († 1702). Som Trin uden for Vaabenhusdøren ligger en middelalderlig Ligsten med Korsstav fra omtr. 1200 (se *Løffler*, Gravst. Pl. IV).

Rosenvold ligger paa en ældre Gaard *Stagsevolds* (Staxevold) Plads, efter Sagnet opf. af en Hr. Kalf Guldsko, efter at en Gaard af s. Navn, som laa i Barrit Sogn, var bleven ødelagt (se S. 339); 1408 solgte dog Hr. Jacob Kalf sin Hovedgaard i Stafføir til Biskop Peder, hvilken menes at være det senere Rosenvold. Stagsevold blev gentagne Gange i Vald. Atterdags Tid belejret og endelig indtaget og nedbrudt, hvorefter det henlaa som Ruin, indtil det nuv. R. blev opf. af Fru Karen Gyldenstierne, Enke efter Holger Ottesen Rosenkrantz. Deres Søn, Fr. R., † 1602, blev paa Grund af sit Forhold til Rigborg Brockenhuus (se III S. 642) dømt til at forlade Landet. Efter Broderen Otte Chrf. R.'s Død 1621 blev Rosenvold og Boller solgte for Gæld til Ellen Marsvin, der 1630 maatte afstaa dem til sin Datter Kirstine Munk (se S. 333). Hendes Godser bleve vel under Svenskekrigen skaanede for Indkvartering paa Grund af Svigersønnen Korfits Ulfeldts Indflydelse hos den svenske Konge, men de led meget, da Polakkerne kom til Egnen (i Stagsrode Skov findes en Grube,

„Polakkerhullet", hvor en Mængde af Bønderne dræbte Polakker skulle være begravede). Efter Kirstine Munks Død 1658 kom R. til Datteren Elisab. Augusta og derefter ved Salg til Stiftamtmd., Gehejmer. Henrik Rantzau, † barnløs 1674, fra ham til Brodersønnen, Kmhr. Henrik Rantzau, † 1687, og derpaa til dennes Broder Grev Otto Rantzau, † 1719, en af Landets rigeste Godsejere. Fra hans Søn Generalmajor Fr. Rantzau, † ugift 1726, gik R. over til Broderen Grev Chr. Rantzau, Vicestatholder i Norge m. m., † 1771, som $^{10}/_{9}$ 1756 oprettede det grevl. Rantzauske Forlods af R., Asdal og det halve Hammelmose, hvilket skal gaa i Arv med agnatisk-kognatisk Succession i den Rantzauske Familie paa Mands- og Kvindesiden og, naar denne maatte uddø, tilfalde Kongen. Asdal og Hammelmose bleve frasolgte 1793, imod at Købesummen, 77,190 Rd., deponeredes som Fideikommiskapital, men $^{4}/_{9}$ 1828 forøgedes Forlodset med Skovgaarde (se III S. 542) ifl. Grev Erhard Rantzaus Disposition. Nuv. Besidder er Hofjægerm. A. F. Greve Rantzau. — Hovedbygningen, der ligger smukt ved en lille Bugt af Vejle Fjord, omgiven af høje, skovklædte Bakker, er opf. 1585 af Karen Gyldenstierne af svær Grundmur og bestaar af een

Vejlefjord Sanatorium.

Fløj i to Stokv. med høj Kælder, med et rundt Taarn ved hver Ende af Bygningen. Indtil 1817, da Gaarden først igen blev Bolig for et Herskab, stod den gamle Bygning aldeles, som den var opf., men blev da moderniseret i det Indre; ved Midten af 19. Aarh. blev den ombygget med Bibeholdelse af de gamle Mure.

Paa Dronn. Margrethes Tid nævnes Herregaarden *Gravengaard.* Gaarden, der var opf. af Munkesten, har ligget, hvor nu den sydvestligste af Gravengaardene er bygget. Den har paa de 3 Sider været omgiven af Volde (paa den 4. maaske af en Grav), der sløjfedes ved Midten af 19. Aarh. — *Ullerup* er maaske det Ugelthorp, hvortil en Niels Jensen skrev sig 1340.

Gammelby skal ifl. D. Atl. have heddet Stovby, men da en Del af Byen brændte og atter blev opbygget noget derfra, beholdt den nye By Navnet Stovby, medens den ikke afbrændte Del kaldtes Gammelby. Præstegaarden har mindst fra 16. Aarh. været i Gammelby.

Vejlefjord Sanatorium, smukt beliggende i en Dalsænkning ved Fjorden, 85 F. o. Havet, rundt omgiven og beskyttet af høje, skovklædte Bakker, er opf. 1898-99 (aabnet $^{1}/_{3}$ 1899) efter udenlandske Forbilleder som Luftkursted for brystsvage af Aktiesels. „Sanatorier for Brystsyge" med Tilskud af Staten. Den store Hovedbygning er opf. efter Tegn. af Etatsr. Dahlerup og Justitsr. Meyer af gule Mursten i 3 Stokv.

med Kælder: midt paa Façaden er der en Pavillon med Kuppel og smaa Hjørnespir og et lille Spir over Midten. Desuden er der en Liggehal, en Maskin- og Økonomibygning, eget Vandværk og en Overlægebolig. Anstalten, der har et Areal af c. 77 Td. Ld., og som har kostet c. 700,000 Kr., har 93 Senge. Der er ansat en Overlæge, en Reservelæge, en assisterende Læge og en Inspektør. Aktiernes Udbytte ud over 4 pCt. anvendes til Moderation i Betalingen for mindre bemidlede.

Litt.: Om S. og Hornum Præstekald, i Kirkeh. Saml. 3. R. III S. 327 flg. — Vide for Hyrup 1674, i Saml. t. j. Hist. 3. R. II S. 54.

Hornum Sogn, Anneks til Stovby, omgives af dette, Vrigsted, Nebsager, Stenderup og Urlev Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle og henved $1^3/_4$ Mil S. S. V. for Horsens. De højtliggende, noget bakkede Jorder (Loddenhøj, 310 F., 97 M.) ere overvejende muldede. Borchsminde Skov, Hornumkjær Skov. Gennnem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Davgaard.

Fladeindholdet 1896: 1094 Td. Ld., hvoraf 491 besaaede (deraf med Hvede 34, Rug 72, Byg 124, Havre 182, Blands. til Modenh. 62, Grøntf. 3, andre Rodfr. 11), Afgræsn. 267, Høslæt, Brak, Eng m. m. 197, Have 13, Skov 67, Kær og Fælleder 11, Hegn 5, Veje og Byggegr. 39, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 86 Heste, 393 Stkr. Hornkv. (deraf 270 Køer), 108 Faar, 199 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 95 Td.; 16 Selvejergde. med 87, 25 Huse med 7 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 260 (1801: 179, 1840: 202, 1860: 269, 1890: 241), boede i 48 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 3 levede af immat. Virksomhed, 166 af Jordbr., 50 af Industri, 15 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks. og 5 af deres Midler.

I Sognet Byen *Hornum* med Kirke og Skole. Gaarden *Borchsminde* har 23 Td. H., 263 Td. Ld. (6 i Urlev S.), hvoraf 3 Eng, 45 Skov,. 7 Gaardspl., Have og Jord til 6 Lejehuse, Resten Ager. *Hornumkjær*, 2 Gde., af hvilke den ene har $12^1/_4$ Td. H., 177 Td. Ld., heraf 13 Eng, Resten Ager.

Hornum S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 125. Lægd. Kirken tilhører det grevl. Rantzauske Forlods.

Kirken var oprindl. opført i romansk Tid af Kampestenskvadre paa en profileret Sokkel, men ved Slutn. af Middelalderen blev den nedbrudt til Grunden og den nuv., af Skib og Kor bestaaende Kirke opført, dels af de gamle Materialer, dels af raa Granit og Mursten. Vistnok kort Tid efter forlængedes Skibet 19 Fod mod V. (maaske Underdelen af et senere nedbrudt Taarn), af Mursten. I ny Tid er Vaabenhuset, mod S., tilføjet. Kirken har fladt Loft. Altertavlen er et Maleri (Christus i Emaus). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Fr. IV's Tid.

Borchsminde er oprettet ved 19. Aarh.'s Beg. af en til Ørumgd. hørende Udlod, hvortil senere er tilkøbt Jorder af Hornum By. Efter den første Ejer Herredsfoged Borch har den været ejet af Hansen til 1829, O. Rønberg til 1839, Jørgen Hansen til 1853, der solgte den for 62,000 Rd. til den nuv. Ejer, L. Holm. — Hovedbygningen, opf. 1801-5, er af Grundmur i 1 Stokv. med høj Kælder og to Sidefløje.

Barrit Sogn omgives af Annekset Vrigsted, Nebsager, Raarup og Klakring Sogne, Vejle Fjord og Stovby Sogn. Kirken, mod V., ligger 2 Mil S. S. Ø. for Horsens og henved 3 Mil Ø. for Vejle. De højtliggende, bakkede Jorder ere i det hele taget lerede, enkelte Steder med Grusunderlag. En stor Del Skov (Stagsrode Sk., Randsk., Søndersk., Barrit Tykke, Lammehave). Gennem Sognet gaar Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 5162 Td. Ld., hvoraf 2113 besaaede (deraf med Hvede 133, Rug 333, Byg 534, Havre 870, Blandsæd til Modenh. 151, Grøntf. 13, Kartofler 21, andre Rodfr. 58), Afgræsning 806, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1074, Have

60, Skov 966, Moser 13, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 120, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 378 Heste, 1652 Stkr. Hornkv. (deraf 1081 Køer), 695 Faar, 1215 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 474 Td.; 98 Selvejergde. med 374, 8 Fæstegde. med 27, 204 Huse med 58 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1424 (1801: 836, 1840: 1152, 1860: 1544, 1890: 1603), boede i 324 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 79 levede af immat. Virksomh., 979 af Jordbrug, 2 af Gartneri, 2 af Fiskeri, 300 af Industri, 59 af Handel, 86 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 39 vare under Fattigv.

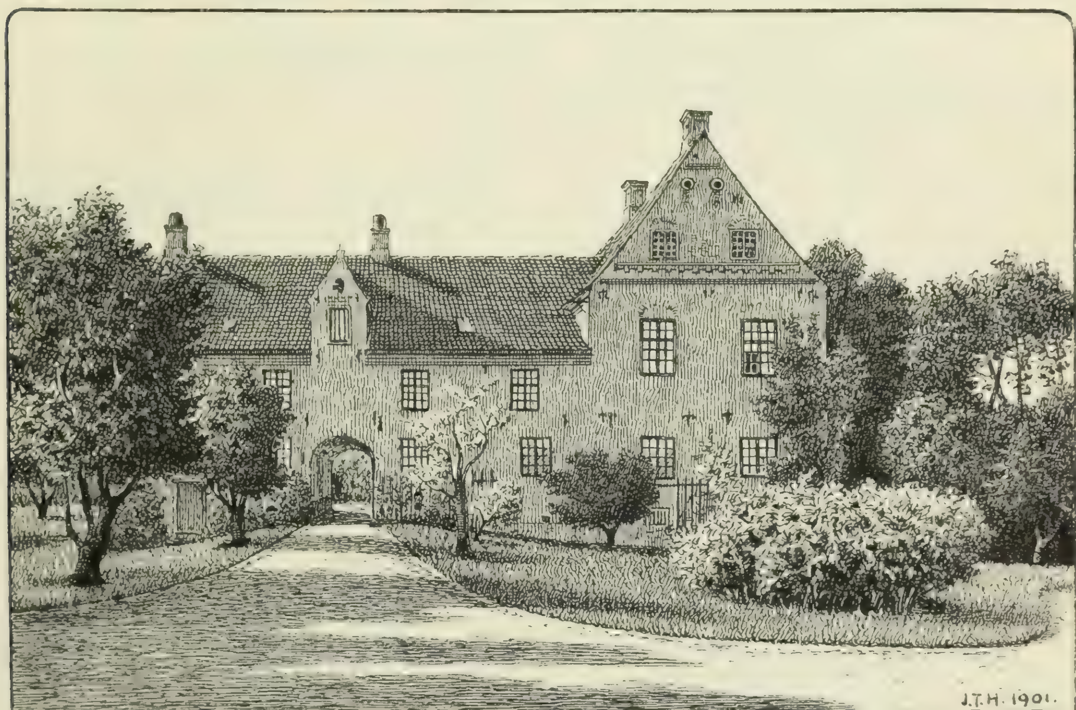
I Sognet Byerne: *Over-Barrit* med Kirke (lidt N. for Byen), Præstegd., Skole, Sparekasse for B.-Vrigsted S. (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 37,697 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 714, Antal af Konti 310), Andelsmejeri, Købmandshdl., Haandværkere, Mølle, Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Barritskovby* med Skole og Forskole; *Barrithule* med Fattiggaard (opr. 1870, Plads for 35 Lemmer) med Forsamlingssal; *Breth* med Skole og Forskole samt Mølle; *Stagsrode* med Skole og Vandmølle. *Barritlund*, Huse, og *Gramtange*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Barritskov*, under Stamhuset Rosenkrantz (se II S. 335), har 98 Td. A. og E. Hrtk., $6^3/_4$ Td. Skovsk. (heraf $18^1/_2$ Td. H. under Lottrup Ladegaard i Raarup S.), i alt c. 1670 Td. Ld. (i B., Klakring og Raarup S.), hvoraf 40 Eng, 920 Skov, Resten Ager; til Godset høre Barritskov Vandmølle, *Korsbækhoved*, Skovridergd., samt c. 6 Td. H. Fæstegods. *Nørlykke*, *Røjkjær*, *Randgd.*, enkelte Gaarde.

Barrit S., een Sognekommune med Annekset, delt i 3 Sognefogeddistrikter: Barrit, Breth og Stagsrode Fogderi, hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 120 (Barrit Distr.), 121 (Breth Distr.) og 122 (Stagsrode Distr.). Kirken tilhører Stamhuset Rosenkrantz.

Kirken bestaar af Skib med femsidet Afslutn. mod Ø., Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Kapel mod N. Skibet, der er opf. af Fraadstenskvadre i romansk Tid og afdelt i Blindingsfag, er senere, vistnok i Slutn. af 13. Aarh., blevet forlænget mod V. og Ø., hvor det oprindelige Kor nedbrødes og erstattedes af den nuv. Afslutn. Norddøren og et Vindue ses i Omrids. I den seneste Middelalder opførtes Taarn, Vaabenhus og Kapel, af Munkesten, og der indbyggedes Hvælvinger i Skibet. Senere Restaurationer have fundet Sted 1654 (Aarst. paa Skibets Sydside), 1725 (paa Kapellet), 1787 (paa Taarnet) og 1879. Nu er Vaabenhuset i Taarnet. Som Altertavle tjener et Krucifiks (den gamle Altertavle er i Kapellet). Romansk Granitdøbefont. Prædikestolen er fra c. 1730. Series pastorum. I Kapellet 8 Kister med Lig af Slægten Reedtz (Kmhr. Tønne Reedtz, † 1699, og Hustru, Generalmajor Vald. Reedtz, † 1724, og Hustru, Kmhr. Oberst Tønne Reedtz, † 1743, og Hustru, samt General G. Balthasar Samitz, † 1732, og Hustru) samt to Faner og et middelalderligt Krucifiks.

Barritskov ejedes 1261 af Ridder Niels, der stiftede Franciskanerklosteret i Horsens. Derefter Ridder Magnus Jensen 1314-23, dennes Søn Niels Mogensen, Niels Mandrop junior 1356, næppe den Niels Mandrop, som 1346 sonede, fordi han havde dræbt sin Broder Hr. Knud Nielsen, da Sagnet sikkert ganske uden Ret henlægger dette Drab til B. Saa sidstnævntes Søn, Sønnesøn, Sønnesøns Søn og Sønnesøns Sønnesøn, alle af Navnet Niels Manderup. Den sidste levede endnu 1474, men døde barnløs, hvorefter B. tilfaldt hans Søster Anne Manderup, g. m. Christiern Holck, der levede endnu 1502, saa deres Søn Manderup Holck 1515, dennes fra Syvaarskrigen bekendte Søn Hans Holck († 1565), med hvis Søn Manderup Holck denne Linie af Slægten uddøde 1588, hvorpaa Søsteren Kirsten H. bragte den til Rigsraad Steen Brahe til Knudstrup, † 1620. Deres Datter Birgitte B. bragte den til Rigsr. Fr. Reedtz til Thygestrup, † 1659, dernæst deres Sønner Kansler Peder R. († 1674) og Oberst Tønne R. († 1699), hvis Enke Elisab. Sehested 1700 skødede B. (60, i alt 311 Td. H.) til sin Søn Vald. R. († 1724), dernæst dennes Søn Kmhr., Etatsr. Tønne

R. († 1743), hvis Datter Dorthea R. 1749 bragte den til sin Mand F. Chr. Rosenkrantz til Rosenholm († 1802). Ifl. dennes Testam. oprettede hans Slægtning Gehejmestatsminister Niels Rosenkrantz († 1824) Stamhuset Rosenkrantz, som efter hans Død gik over til Familien Scheel (se II S. 337). B. er altsaa lige siden 1261 gaaet i Arv og aldrig bleven købt eller solgt. — Hovedbygningen, der ligger paa den nordl. Side af en stor Lavning, som gaar ned til Vejle Fjord, har før været omgiven af Grave og bestaar af 3 sammenbyggede Fløje. Anseligst er den østl., midterste Fløj, af røde Munkesten i to Stokv., ifl. Indskrift over Døren opf. 1598 af Steen Brahe og Hustru; der ses Spor af de oprindelige, fladbuede Vinduer og Gavlens Profillister. Ældst er Sydfløjen (vistnok fra 1. Halvdel af 16. Aarh.) med hvælvede Kældere, ligeledes i to Stokv. af Munkesten, men i Munkeforbandt. Nordfløjen, i 1 Stokv., er en ret mærkelig Bygning af Egebindingsværk med svære, høje Stolper og krydslagt Fyldetømmer; den er vistnok fra s. Tid som Østfløjen. I det Indre er en Sal fra 1728 med Stukloft, Loftsmaleri og dekorerede Paneler. Avlsbygningerne ere opførte fra ny 1880-84. — Ved Strandkanten har der ligget et nu helt udjævnet Voldsted, hvor det ældre Barritskov skal have staaet; der er fundet Rester af Munkestensmur.

Barritskov.

Hr. Jakob Kalf solgte 1408 Skoven i *Brent* (1430: Breede) med Hovedgaarden *Brendtrop* (1499: Brettrup) til Biskop Peder. — I Sognet har ligget *Barit Rude*, der alt forekommer 1238. — *Gammelgaard* i „Baruedlund“ nævnes 1443, Gammelgaard i „Baruidt Rude“ 1475.

Omtr. midt i Stagsrode Vesterskov ligger Voldstedet *Stagsevold:* to ulige store, firkantede Voldbanker, omgivne af Grave og til Dels af lave Volde. Paa den største har man c. 1875 blottet Fundamenter til en Bygning, indv. c. 26 og 19 F., med $4^1/_2$ F. tykke Mure af Kamp og Mursten, som staa endnu i en Højde af 5 F.; i Tomten er der optaget Vaaben, Smedeværktøj, Beslagstykker m. m. (opbevares nu paa Frijsenborg).

Vrigsted Sogn, Anneks til Barrit, omgives af dette, Stovby, Hornum og Nebsager Sogne. Kirken, mod N., ligger omtr. $2^1/_2$ Mil Ø. for Vejle og 2 Mil S. for Horsens. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende lerede og frugtbare.

Fladeindholdet 1896: 1522 Td. Ld., hvoraf 722 besaaede (deraf med Hvede 11, Rug 133, Byg 188, Havre 300, Blandsæd til Modenhed 35, Grøntf. 15, Kartofler 9, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 328, Høslæt, Brak, Eng m. m. 330, Have 19, Skov 47, Moser 3, Hegn 12, Veje og Byggegrunde 60 Td. Kreaturhold 1898: 136 Heste, 615 Stkr. Hornkv. (deraf 426 Køer), 233 Faar, 405 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 140 Td.; 35 Selvejergde. med 117, 90 Huse med 23 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 522 (1801: 193, 1840: 404, 1860: 512, 1890: 612), boede i 121 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 63 (deraf 35 Højskoleelever) levede af immat. Virksomh., 350 af Jordbr., 134 af Industri, 16 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Over-Vrigsted* med Kirke, Skole, Folkehøjskole (opr. 1866), privat Haandgerningsskole, Forsamlingshus (opf. 1899) og 2 Møller; *Neder-Vrigsted. Smedskjær*, Huse, med Gæstgiveri; *Løgballe*, Gde. og Huse. *Skulsballe*, Gd., *Vrigstedgd.*

Vrigsted S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 122. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Rosenkrantz.

Kirken bestaar af Skib med en Forhal mod V., over hvilken et Taarn, samt Kor med halvrund Apsis og Vaabenhus mod S. Alt, undt. Vaabenhuset, er udført i een Støbning ved Midten af 12. Aarh., af Fraadstenskvadre paa Sokkel med Skraakant. Skibet staar i Forbindelse med Forhallen ved tre rundbuede Arkadeaabninger, som slutte sig til to svære firkantede Piller, hvorpaa Taarnets Østmur hviler. Den midterste og anseligste Arkade (over 4 Al. bred) fører ind til Forhallen, der oprindl. har haft en flad, af Fraadstenskvadre muret Kuppelhvælving, medens de to Sidearkader (knap 1 Al.) føre til en Trappe, som med til Dels i Murtykkelsen anbragte Løb strækker sig langs Taarnets fire Sider. Opgangen til denne i konstruktiv Henseende højst ejendommelige Stentrappe (omtr. 20 T. bred) har oprindl. været fra den søndre, nu blindede Arkade. Den nordl., ligeledes blindede Arkade er kun anlagt for Symmetriens Skyld. Taarnet har vistnok haft tre Stokværk over Hvælvingen og lavt, firsidet Spir (ligesom det nuv.). I Skibet og Koret spores flere Vinduer; Norddøren ses tilmur. I sen Middelalder indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor (Apsis beholdt sin Halvkuppelhvælving), og Hvælvingen i Forhallen ommuredes med Mursten. Ved en uheldig Restauration i 1876 tilføjedes bl. a. Vaabenhuset. Ny Altertavle med et Krucifiks. Romansk Granitdøbefont. Døbefad fra 1618 med flere Vaabener. Prædikestol fra Chr. IV's Tid. Der er fundet Rester af Kalkmalerier paa Skibets Vægge og Korbuen fra c. 1200. (Om Kirken se *Løffler*, Uds. over D. Kirkeb., S. 140 flg., og *Helms*, Tufstenskirker, S. 111).

Vrigsted har vistnok før Reformationen været Anneks til Stovby; derefter blev Hornum Anneks til Stovby.

As Sogn omgives af Annekset Klakring, Raarup og Glud Sogne samt Kattegat, i hvilket Halvøen *Ashoved*, begrænset af As Vig og Sandbjærg Vig, skyder ud. Kirken, mod N. Ø. ved Kysten, ligger c. 2 Mil S. Ø. for Horsens og 4 Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De lavtliggende, jævne Jorder ere flere Steder stærkt lerede, andre Steder skøre og muldrige; langs Kysten, især mod N. og S., er der sandede Strækninger. Paa Pynten af Ashoved ligger Ashoved Skov. I den nordl. Del løber *Skjolde Aa* ud i Kattegat. *Haabet* er nu inddæmmet og tørlagt.

Fladeindholdet 1896: 3153 Td. Ld. (140 indvundne ved Søudtørring), hvoraf 1057 besaaede (deraf med Hvede 113, Rug 132, Byg 273, Havre 321, Blandsæd til Modenh. 154, Grøntf. 4, Kartofler 14, andre Rodfr. 45), Afgræsn. 422, Høslæt, Brak, Eng m. m. 858, Have 40, Skov 319, Moser 42, Kær og Fælleder 326, Hegn 25, Veje og Byggegr. 61, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 201 Heste, 983 Stkr. Hornkv. (deraf 668 Køer), 608 Faar, 670 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 265 Td.; 50 Selvejergde. med 241, 2 Fæstegde. med 3, 77 Huse med 21 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen,

½ 1901: 681 (1801: 556, 1840: 604, 1860: 702, 1890: 748), boede i 150 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat. Virksomh., 458 af Jordbr., 4 af Gartneri, 1 af Fiskeri, 145 af Industri, 25 af Handel, 53 af forsk. Daglejervirks., 17 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkholm* med As Kirke og Præstegd.; *Overby* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1901); *Hosby*; *Aslykke* med Skole. *Sønderhaab*, Gde. og Huse; *Hvillerup*, Gd. og Huse; *Hedehuse*, Gd. og Huse. Hovedgaarden *Palsgaard*, med Avlsgaarden *Ringstholm*, har 185⅝ Td. A. og E. Hrtk. og 4⅛ Td. Skovsk., 2575 Td. Ld. (mest i As og Klakring S., noget i Raarup og Glud S.), hvoraf 280 Eng, 711 Skov, Resten Ager; til Ejendommen høre af Fæstegods 25⅜ og af Arvefæstegods 15¼ Td. H. og As Konge- og Kirketiende, en ikke matrik. Søudtørring paa 180 Td. Ld. samt Gæstgiveriet og Vandværket ved Juelsminde og Helbjærg Vandmølle med Savskæreri i Klakring Sogn; til Palsgaard høre ogsaa Aalefiskeri og Ørreddamme. *Jægersborg*, Skovfogedbolig.

As S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 118. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Palsgd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibets østl. Del og Koret ere opf. i romansk Tid af raa Granit, men delvis ombyggede omtr. 1300 med Munkesten. Enkelte rundbuede Vinduer (tilmur.) ses i Skibets Nordmur og i Koret. I sen gotisk Tid indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor. Noget senere, men endnu i Middelalderen, forlængedes Skibet omtr. 8 Al. mod V., og Taarn og Vaabenhus opførtes. D. Atl. nævner et 1572 opf. Kapel. Altertavle fra 1895. Døbefont, Prædikestol samt Præste- og Degnestol ere alle fra Midten af 18. Aarh. Alterkalk fra 1758 med Billernes og Arenfeldternes Vaaben. Over Korbuen et sent gotisk Krucifiks. Klokken, fra 1510, er indviet til Evangelisten Johannes.

Palsgaard tilhørte Hr. Jacob Kalf, hvis Søn Axel K. eller Knob 1412 skal have opbygget Hovedfløjen (en Indskriftsten, der meldte om dette, fandtes endnu 1806). Senere vare flere Familier, deribl. Galter og Rosenkrantzer, lodtagne i P. Af den første Slægt nævnes Ebbe Mogensen († 1500 i Ditmarsken) og hans Søn Rigsr. Hr. Peder Ebbesen († 1548 paa P.), af den anden Slægt Rigsr. Hr. Ludvig Nielsen R. († c. 1490), hvis Datter Karen ægtede Mogens Munk; deres Sønner Oluf og Ludvig M. vare lodtagne i P. Det samme galdt Hartvig og Chrf. Juel efter deres Moder Lene Ludvigsd. Rosenkrantz, og Ludvig Olsen Gyldenstierne efter sin Moder Anne Ludvigsd. Rosenkrantz, samt Axel Nielsen Arenfeldt, hvis Hustru Anne Hansd. Skeel var en Datter af Gertrud Ludvigsd. Rosenkrantz. Sidstnævntes Søn Hans Axelsen Arenfeldt († 1611) skrev sig til P., som derefter kom til hans Datter Ingeborg, g. m. Ernst Normand til Selsø, der forenede Gaardens forskellige Dele († 1643); hans Datter Kirstine bragte P. til sin Mand Joachim Fr. Pentz, der blev forarmet i Svenskekrigen, hvorefter Kansleren Peter Reedtz 1665 gjorde Indførsel i P., som blev ham udlagt for c. 20,000 Rd. Efter hans Død 1674 gik P. i Arv til hans Søn, Etatsr. og Amtmd. Holger R., † 1707, dennes Søn Niels Juel R., † 1742, hans Søn Holger R., † 1803, dennes Søn Niels Juel R., † 1830 (han fik P., 91 Td. H., overdraget 1795 for 83,000 Rd., „skønt det ikke kan nægtes, at den er 120,000 Rd. værd"), og hans Søn, Gehejmer., Kmhr. Holger Chr. R., † 1857 (da han 1845 udløste en yngre Broder af P., vurderedes den til 300,000 Rd.), som oprettede et Observatorium paa Gaarden. Hans Arvinger solgte 1877 P. til Prins E. Schoenaich Carolath, der 1898 solgte den for 1 Mill. Kr. til den nuv. Ejer, Baron J. Wedel Jarlsberg. — Hovedbygningen ligger paa en 20 F. høj Banke, der har været omgiven af brede og dybe, nu udtørrede Grave. Den bestaar af 3 grundmurede Fløje; den midterste, der som nævnt siges at stamme fra 1412, har 5 F. tykke Munkestensmure og lave, hvælv. Kældere; den har før haft 3 Stokv. samt Taarn, men dette og øverste Stokv., med Kamme og Skydeskaar, ere nedtagne; af Sidefløjene, i 1 Stokv., er den østl. opf. 1804, den vestl. 1805; alle Bygningerne ere gennemgaaende restaur. 1893-94 og 1898-99, og omkring dem og den gamle Have, der er rig paa sjældne og smukke Træer, er af den nuv. Ejer anlagt en stor engelsk Park. Avlsgaardene paa P. og Ringstholm ere

nybyggede. — N. Ø. for Gaarden ved Stranden, hvor Ashoved Møllegaard ligger, er der paa et Bakkedrag et velbevaret Voldsted, omgivet af Grave. Ved en Tværgrav er Voldstedet delt i to firkantede Banker; den østl. hæver sig 16-17, den vestl. 10 F. over Gravens Bund. Paa forskellige Steder i Banken er der fundet Munkesten med Spor efter Ild og Klumper af sammensmeltet Jærn, der vise, at Gaarden er brændt.

I Sognet nævnes 1502 en Gaard *Aszing Birckelund.*

I Middelalderen synes Raarup og As at have været eet Pastorat (se Ældste d. Archivregistr. II S. 160). Sognet hed før Assens (ɔ: Asnæs), men ved kgl. Res. af $^{22}/_{4}$ 1896 fik det sit nuv. Navn.

Klakring Sogn, Anneks til As, omgives af dette, Kattegat og Vejle Fjord, mellem hvilke den i *Bjørnsknude* endende Halvø skyder ud, samt Barrit og Raarup Sogne. Kirken, nordl., ligger $2^1/_4$ Mil S. S. Ø. for Horsens og $3^1/_2$ Mil Ø. for Vejle. De temmelig jævne Jorder ere for det meste lerede, dog ogsaa sandede, især mod N. Ø. En Del Skov (Nørresk., Hestehave, Tofte Sk., Klakring Skovhaver). Gennem Sognet gaar Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 2869 Td. Ld., hvoraf 1123 besaaede (deraf med Hvede 87, Rug 182, Byg 266, Havre 435, Blandsæd til Modenh. 109, Grøntf. 13, Kartofler 15, andre Rodfr. 14), Afgræsn. 401, Høslæt, Brak, Eng m. m. 588, Have 26, Skov 505, Moser 7, Kær og Fælleder 75, Hegn 12, Stenmarker m. m. 35, Veje og Byggegr. 96 Td. Kreaturhold 1898: 215 Heste, 909 Stkr. Hornkv. (deraf 622 Køer), 553 Faar, 543 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 220 Td.; 45 Selvejergde. med 159, 5 Arvefæstegde. med 14, 1 Fæstegd. med 8, 119 Huse med 39 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1162 (1801: 517, 1840: 538, 1860: 733, 1890: 944), boede i 240 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 87 levede af immat. Virksomh., 491 af Jordbr., 76 af Fiskeri, 169 af Industri, 31 af Handel, 52 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 17 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Klakring* (1420: Clachrund) med Kirke (noget V. for Byen), to Skoler (østre og vestre), Forsamlingshus (opf. 1898), Sparekasse for As-Klakring S. (opr. 1882; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 70,697 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1578 Kr., Antal af Konti 476), Andelsmejeri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Vesterby* med Jærnbanehpl.; *Juelsminde Stationsby*, ved Sandbjærg Vig, med Skole, Kystsanatorium for kirtelsvage Børn (opf. 1901-2), Badehotel, Gæstgiveri, Handelsetablissement, Teglværk, Havn, anlagt 1896 (indtil 17 F. Dybde; fast, rødt Fyr), Endestation for Horsens-Juelsminde Banen (se S. 84), Telegraf- og Telefonst. (indtil Midten af 19. Aarh. var der herfra Overfart til Bogense). *Vesterager*, Gde. og Huse; *Øksenhave*, Huse, *Strandhuse. Vesterbygaard* (11 Td. H., 118 Td. Ld.). *Helbjærg Vandmølle* med Savskæreri (se S. 341).

Klakring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr. 119. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Rosenkrantz.

Kirken er oprindl. fra romansk Tid af raa Kamp, men maa være nedbrudt omtr. 1350 med Undtagelse af den nederste Del af Skibets nordl. og sydl. Mur og paany opf. af Munkesten. Den bestaar nu af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Henimod Slutn. af Middelalderen fik Skib og Kor Hvælvinger, og omtr. samtidig forlængedes Skibet c. 10 Al. mod V. (muligvis Underdelen af et senere nedbrudt Taarn) og fik her fladt Bjælkeloft (Kongebrev fra 1594 om Hjælp til Reparation af den brøstfældige Klackerund Kirke). Omtr. 1870 blev Kirken restaureret, ved hvilken Lejlighed bl. a. Vaabenhuset opførtes; en lille Tagrytter anbragtes 1867 over Skibets Vestgavl. Altertavlen bestaar af et nyt Krucifiks. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning. Prædikestol fra Midten af 17. Aarh.

Raarup Sogn, det største i Herredet, omgives af Barrit, Klakring, As, Glud, Skjolde, Ut, Bjærge og Nebsager Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Horsens og $3^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De højtliggende og især mod S. bakkede Jorder (Troldemose Bakke, 349 F., 120 M., med trig. Station) ere stærkt lerede, til Dels med Lerunderlag. I den nordl. Del og paa en Del af Nordgrænsen løber *Skjolde Aa*. En stor Del Skov (Klejs Sk., Lottrup Sk.). Ved Vestgrænsen gaar Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 7690 Td. Ld., hvoraf 3352 besaaede (deraf med Hvede 181, Rug 513, Byg 853, Havre 1305, Frøavl 52, Blandsæd til Modenh. 277, Grøntf. 8, Kartofler 49, andre Rodfr. 113), Afgræsn. 1016, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1992, Have 76, Skov 945, Moser 80, Kær og Fælleder 7, Hegn 48, Veje og Byggegr. 155, Vandareal m. m. 19 Td. Kreaturhold 1898: 532 Heste, 2818 Stkr. Hornkv. (deraf 1942 Køer), 970 Faar, 1949 Svin og 75 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 697 Td.; 131 Selvejergde. med 589, 2 Fæstegde. med 17, 282 Huse med 88 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2151 (1801: 1197, 1840: 1780, 1860: 2239, 1890: 2248), boede i 479 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 67 levede af immat. Virksomhed, 1492 af Jordbr., 6 af Gartneri, 398 af Industri, 56 af Handel, 1 af Skibsfart, 136 af forsk. Daglejervirks., 64 af deres Midler, og 28 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Raarup* (1333: Ruthorp, 1408: Rocketorp) med Kirke, Præstegd. (1520: Pebbirholm), Skole, Forsamlingshus (opf. 1889), Sparekasse (opr. 1884; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 44,765 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1405 Kr., Antal af Konti 492), Andelsmejeri (Kirkedal) og Vejr- og Vandmølle; *Nebel*; *Glattrup* med Skole; *Skjævlund* med Vejr- og Vandmølle; *Aastrup* med Skole og Forsørgelsesanstalt (opr. 1876, Plads for 39 Lemmer, samt Alderdomsasyl, indr. 1900); *Nøttrup* med Skole; *Klejs* med Skole; *Gramrode* med Jærnbane- og Telegrafst.; *Lindved* med Skole; *Ravnholt* med Mølle; *Senballe*; *Gram* (noget i Bjærge S.). *Ejendom*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Møgelkjær*, under Grevsk. Frijsenborg, har $62^3/_4$ Td. A. og E. Hrtk., $2^5/_8$ Td. Skovsk., c. 1200 Td. Ld., hvoraf c. 100 Eng, 600 Skov (i flere Sogne), Resten Ager. (Under Boller-Møgelkjær Godser høre desuden større Skovstrækninger i Barrit og Stovby Sogne med c. 6 Td. Skovsk., c. 1000 Td. Ld.; Arealet af samtl. Fredskove under disse Godser er c. 2400 Td. Ld.). *Kalsbøl*, Gd., har 34 Td. H., c. 328 Td. Ld., hvoraf 3 Eng, 38 Skov, 7 Gaardspl., Have og Veje, Resten Ager; 3 Huse. *Nøttrupgaard* har $15^1/_8$ Td. H., 140 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 6 Skov, Resten Ager. En Gaard i Klejs har $13^1/_2$ Td. H., $136^1/_2$ Td. Ld., hvoraf $19^1/_2$ Eng, 17 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i Gram (Gramgd.) har $13^1/_2$ Td. H. (5 i Bjærge S.), 116 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 2 Skov, Resten Ager. *Lottrup Ladegaard* drives under Barritskov (se S. 338). Andre Gaarde: *Lundbæk* (11 Td. H., 126 Td. Ld.), *Lundgde.*, *Ikjær*, *Stenkjær*, *Revsgd.*, *Revsgaardlund*, *Brandstub* og *Ørnsvig*. *Egelund Vandmølle* med Teglværk.

Raarup S., en egen Sognekommune, delt i et østre og vestre Sognefogeddistr., hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 127 (vestre Distr.) og 128 (østre). Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken, indviet til St. Anna, bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis, Vaabenhus mod S. og Kapel paa Korets Nordside. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre med Skraakant (under Apsis Dobbeltsokkel med Rundstav og

Rebsnoning). Apsidens oprindl. Halvkuppelhvælving er bevaret. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I 2. Halvdel af 15. Aarh. indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor. Kort efter forlængedes Skibets Mure omtr. 11 Al. mod V.; denne Forlængelse, af Munkesten og med fladt Bjælkeloft, er maaske Underdelen af et nedbrudt Taarn. Vistnok samtidig opførtes Vaabenhuset. Kapellet er opf. 1620 for Knud Gyldenstiernes Slægt (paa Nordmuren staar dette Aarst.). Senere ommuredes Partier af Kirken (paa Skibets Vestgavl Aarst. 1794). Rigt udsk. Altertavle med et Maleri (Opstandelsen) og Rudernes, Oxernes, Hardenbergernes og Rønnovernes Vaabener. Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestolen synes at være lidt yngre end Altertavlen. Orgel fra 1897, skænket af Sognebeboerne. I Skibet et Krucifiks fra sent katolsk Tid. I Kapellet et rigt Sandstensepitafium over Knud Gyldenstierne († 1627) og Hustru Sophie Lindenov, samt en Sarkofag, hvori hviler Generallieutn. Otto Baron Rantzau, † 1771. Under Kapellet er der hvælv. Begravelse.

Møgelkjær hed 1408 *Kjærsgaard* og blev da tilskødet Roskilde Bispestol af Hr. Jakob Kalf; 1409 tilhørte den Thomas Vesteni, 1456 og 1489 Peder Holk (Vesteni). Dennes Datter Gerlof ægtede Henneke Limbek, der solgte M. til Hr. Erik Ottesen (Rosenkrantz), † 1503, og Hr. Knud Henriksen (Gyldenstierne). Med førstnævntes Datter Kirsten kom M. til Jørgen Rud, hvis Søn Hr. Knud Rud og Sønnesøn Søhelten Otte R. derefter ejede den. Sidstnævntes Datter Mette R. († 1596) bragte den til sin Ægtefælle Henrik Gyldenstierne, der efterlod den til sin Søn Knud G., † 1627, hvis Enke Sophie Lindenov ægtede Gehejmer. Henrik Rantzau til Schönweide († 1674), hvem hun tilbragte M. Efter hans Død gik M. over til Grev Mogens Friis og lagdes senere under Frijsenborg (se S. 200). — Den ældre Hovedbygning (opf. 1571), der bestod af et større og to mindre grundmurede Huse, og som nedbrødes 1863, laa ved Randen af et Engdrag, hvorigennem Skjolde Aa løber, og var omgiven af brede Grave. Den nuv. Bygning, af Grundmur, 1 Fløj, 1 Stokv., ligger et Par hundrede Al. længere mod N. — Efter Sagnet skal der paa en nu stærkt pløjet Banke V. for Engdraget have ligget en Borg; man er ofte her stødt paa Bygningsfundamenter af Munkesten.

Kalsbøl blev 1546 af Kronen mageskiftet til Peder Ebbesen Galt; men mulig var K. da en By, thi 1575 mageskiftede Kronen til Holger Rosenkrantz en Gaard Blesberg i K. Den nuv. Gaard ejedes i 1800 af Enken efter Matthias Poulsen Secher til Sødringholm; senere bl. a. af Krigsr. Munck, Jakob Worm og Schäffer, der 1895 solgte den for 238,500 Kr. til Bryggeriejer H. Levy, hvis Enke nu ejer den. Hovedbygningen, opf. 1844-45, bestaar af en hvid Hovedfløj i to Stokv. med to Sidefløje. Den ældste af Ladebygningerne er opf. 1689.

I „Raffnsholt" i „Rocketorp Sogn" har ligget en Hovedgaard *Brendtorp*, der 1408 skødedes til Roskilde Bispestol af Hr. Jakob Kalf. — *Lundbæk* ejedes 1584 af Kjøn Qvitzow. — I *Gramrode* boede 1610 en adl. Dame Magdalene Pogwisch. I Kirkedalen ved Raarup har der været en hellig *St. Anne Kilde.*

Skjolde (*Skjold*) **Sogn** omgives af Glud, Raarup og Ut Sogne samt Horsens Fjord. Kirken, mod S. V., ligger c. $1^1/_4$ Mil S. Ø. for Horsens og over $3^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De mod S. noget højtliggende, ujævne, i øvrigt lavtliggende Jorder ere overvejende stærkt lerede. Paa Sydgrænsen løber Skjolde Aa.

Fladeindholdet 1896: 2516 Td. Ld., hvoraf 1293 besaaede (deraf med Hvede 126, Rug 171, Byg 312, Havre 560, Blandsæd til Modenh. 66, Grøntf. 17, Kartofler 12, andre Rodfr. 29), Afgræsn. 481, Høslæt, Brak, Eng m. m. 591, Have 29, Skov 63, Hegn 7, Veje og Byggegr. 49 Td. Kreaturhold 1898: 243 Heste, 970 Stkr. Hornkv. (deraf 613 Køer), 372 Faar, 529 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 279 Td.; 61 Selvejergde. med 256, 1 Fæstegd. med 7, 46 Huse med 16 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 690 (1801: 424, 1840: 636, 1860: 723, 1890: 756), boede i 158 Gaarde og 28 Huse; Erhverv 1890: 28 levede af immat. Virksomh., 550 af Jordbr., 4 af Gartneri, 146 af Industri, 2 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skjolde* (1203: Skjaldwat, 1449: Schiold) med Kirke, Præstegd., Skole, Lægebolig og Andelsmejeri (Hamlet); *Brunde*

med Skole og Forsamlingshus (opf. 1883); *Stovrup*. Gaarden *Johannesminde* har $14^3/_8$ Td. H., 131 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 11 Skov, 2 Gaardspl. og Have, Resten Ager; 1 Hus. *Frijsenlund* har 13 Td. H., $121^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 6 Skov, Resten Ager. *Svanholm*, Gd. *Vester-Bisholt*, 2 Møller.

Skjolde S., en egen Sognekommune, hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 115. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod Syd. Skib og Kor ere fra romansk Tid af store Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer spores. I sent gotisk Tid indbyggedes Hvælvinger i Skib og Kor. I Aaret 1865 blev Kirken restaureret og Vaabenhuset tilføjet. Altertavle fra 1864 med et Maleri (Christus velsignende Brødet) af Th. Jensen. Kalken er 1662 givet af Dr. Henr. Ernst og Præsten Rasmus Sørensen. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1864.

Sebdrup By i Schiold Sogn nævnes 1449.

Skjolde hørte før Reformationen til Ærkedegnen i Aarhus og blev derefter en Tid lang betjent fra Glud-Raarup Pastorat.

Glud Sogn omgives af Skjolde, Raarup og As Sogne, Kattegat og Hjarnø Sund, der skiller det fra Annekset Hjarnø, samt Horsens Fjord. Kirken, mod N. V., ligger henved $1^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Horsens og over 4 Mil Ø. N. Ø. for Vejle. De mod V. noget højtliggende, i øvrigt lavtliggende og jævne Jorder ere stærkt lerede i den østl. Del, lettere i den vestl. Del. En Del Skov (Nedersk., Sønderby Sk.). Mellem Kattegat og Hjarnø Sund skyder Hundshage ud.

Fladeindholdet 1896: 3798 Td. Ld., hvoraf 1684 besaaede (deraf med Hvede 82, Rug 313, Byg 476, Havre 575, Blandsæd til Modenhed 180, Grøntf. 10, Kartofler 20, andre Rodfr. 28), Afgræsn. 836, Høslæt, Brak, Eng m. m. 694, Have 43, Skov 375, Kær og Fælleder 13, Hegn 32, Stenmarker m. m. 9, Veje og Byggegr. 110 Td. Kreaturhold 1898: 315 Heste, 1204 Stkr. Hornkvæg (deraf 806 Køer), 684 Faar, 735 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 353 Td.; 78 Selvejergde. med 309, 2 Fæstegde. med 9, 132 Huse med 34 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 986 (1801: 673, 1840: 885, 1860: 1020, 1890: 1141), boede i 220 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 55 levede af immat. Virksomhed, 686 af Jordbr., 7 af Gartneri, 41 af Fiskeri, 211 af Industri, 34 af Handel, 3 af Skibsf., 66 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Glud* med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1889), Fattiggaard for G.-Hjarnø Komm. (opf. 1879, Plads for 28 Lemmer), Andelsmejeri (Godthaab), Haandværkere og Købmandshdlr.; *Over-Glud*; *Øster-Bisholt*; *Nørby* med Købmandshdl. og Bageri; *Østrup* med Skole; *Sønderby* (Over- og Neder S.) med Skole og Købmandshdlr. *Stenvadgaarde* og *Allesgaarde*, Gde. og Huse. *Snaptun*, Ladeplads ved Hjarnø Sund, med Overfart til Hjarnø, Toldassistentst., Købmandshdl., Pakhus, Kro (ved Broen 12-14 F. Vand). Hovedgaarden *Jensgaard* har 36 Td. A. og E. Hrtk. og $2^5/_8$ Td. Skovsk., c. 530 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 250 Skov, Resten Ager; desuden c. 4 Td. H. Fæstegods. *Kolsgaard*. *Hamborg*, Gd. Lystgaarden *Tønballe*.

Glud S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bjærge Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 116. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Jensgd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit med tilhugne Hjørnekvadre. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I sildig katolsk Tid fik Koret Hvælvinger, og samtidig synes Vaabenhuset at være opført (ifl. D. Atl. har Kirken haft Taarn). Senere ombyggedes større Partier af Murene. Altertavle i rig Renæssancestil, med et Relief (Nadveren), opsat 1654. Kalk og Disk ere 1740 efter Præstegaardens Brand blevne istandsatte af Marie Margr. Dreyer, Poul Gluds Hustru. Malmstøbt Døbefont fra 1702, udf. i Glückstadt; Prædikestol i Renæssancestil fra 1637. I Skibet et sent gotisk Krucifiks, Epitafier over Provsterne Niels Sørensen Glud, † 1711, og Poul Glud, † 1739, samt Mindetavle over nedenn. J. A. Glud og Hustru. I Vaabenhusets Gulv Ligsten over Gludernes Stamfader Provst Søren Andersen Jelling, † 1681.

Jensgaard ejedes af Joh. Rud, dennes Søstersøn Knud Gyldenstierne 1610, hvis Enke bragte den med Møgelkjær til Gehejmer. Henrik Rantzau († 1674), derefter Hr. Peder Reedtz, hvis Enke 1676 mageskiftede J. til Jak. Arenfeldt, som 1690 skødede J. (26 Td. H.) med Gods til Raadmand i Horsens Chr. Nielsen Thonbo († 1707), hvis Sønner Niels og Peder T. 1708 skødede $^2/_3$ af J. ($28^3/_4$ Td. H.) og en Del Gods til deres Broder Matthias Fogh, hvis Enke 1743 skødede Gaarden med Skov, Tiender og Gods (26, 3, 54 og 217 Td. H.) til sin Søn Kancellisekr. Tøger Fogh, efter hvis Død J. paa Aukt. 1748 købtes for 17,800 Rd. af Marie Margr. Dreyer, Enke efter Provst Glud, i hvis Familie den derefter er forbleven. Justitsr. Poul Glud († 1842) solgte J. 1830 til Sønnen, Kammerrd. J. A. Glud († 1884) for 50,000 Rd. med Glud, Raarup og Hjarnø Kirker samt Gods, og han solgte den 1867 med Glud Kirke til Sønnen, den nuv. Ejer, Justitsrd. P. C. Glud, for 121,500 Rd. — Hovedbygningen, opf. 1753, er en teglhængt Bindingsværksbygning, 1 Stokv. med Kvist, med to Sidefløje.

Allesgaard ejedes 1656 af Hartvig Rostrup.

Paa Hundshage er der et i Krigen 1807-14 anlagt Batteri, desuden Rester af to Skanser fra Svenskekrigene ved Tønballe og V. for Snaptun.

Hjarnø Sogn, det mindste i Herredet, bestaar af den ved Indløbet til Horsens Fjord beliggende Ø *Hjarnø*, skilt fra Hovedsognet Glud ved det smalle, indtil 48 F. dybe Hjarnø Sund og fra Alrø ved Alrø Sund. Den er $^1/_{18}$ □ Mil, 3 □ Km. Kirken, ved Sydvestkysten, ligger c. 2 Mil Ø. S. Ø. for Horsens. De lavtliggende, jævne Jorder (højeste Punkt 21 F., 7 M.) ere frugtbare, lerede.

Fladeindholdet 1896: 557 Td. Ld., hvoraf 273 besaaede (deraf med Rug 68, Byg 68, Havre 68, Blands. til Modenh. 67), Afgræsn. 77, Høslæt, Brak, Eng m. m. 135, Have 5, Skov 6, Kær og Fælleder 49, Veje og Byggegr. 12 Td. Kreaturhold 1898: 45 Heste, 238 Stkr. Hornkv. (deraf 168 Køer), 140 Faar og 171 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 62 Td.; 19 Selvejergde. med 56, 13 Huse med 6 Td. Hartk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 152 (1801: 146, 1840: 162, 1860: 153, 1890: 164), boede i 35 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 4 levede af immat. Virksomh., 116 af Jordbr., 10 af Fiskeri, 18 af Industri, 10 af Skibsf. og 6 af deres Midler.

Paa Øen Byen *Hjarnø* med Kirke, Skole, Forsamlingssal, Mølle og Andelsmejeri.

Hjarnø S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 117. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Jensgaard.

Den meget lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Oprindelig har her vistnok staaet en romansk Granitkirke, men den nuv. Bygning synes at være langt senere; den eneste arkitektoniske Enkelthed, Kirken har, er den spidsbuede Overdel af en Dør, som maaske hidrører fra Slutn. af Middelalderen. Ved en Brand 1804 ødeløgdes en Del af Kirkens Træværk. Paa Skibets vestl. Rygning er 1877 oprejst et lille Taarn af Bindingsværk med zinkdækket Spir. Altertavle og Prædikestol ere fra Midten af 18. Aarh. Romansk Granitdøbefont. Kalken er 1642 skænket af Præsten Jacob Sørensen Glud og Hustru. Klokke fra Middelalderen.

At Øen har været beboet i Stenalderen, fremgaar af de Flintredskaber, der jævn-

lig ere opploiede her; derimod vides der ikke at have været Dysser eller Gravhøje. Paa den inderste Del (Kallestene) af den Odde, som skyder ud fra Øens sydøstl. Del, har der ligget mindst 20 Skibssætninger (ifl. Beretn. af O. Worm og Resen, hvor de ere afbild.) fra Oldtidens Slutn.; c. 7 af dem, 16-27 F. lange og med Længderetning Ø.-V., saas endnu i den sidste Tid, men ere nu forsvundne.

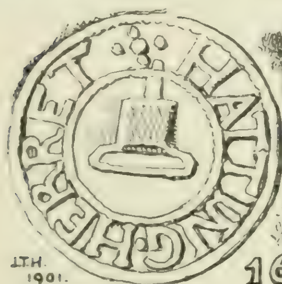
Ifl. Saxo flygtede Sagnskjalden Hjarne over paa Øen, som fik sit Navn efter ham. Traditionen udpegede en af de nævnte Skibssætninger som Hjarnes Grav; en større, nu sprængt, naturlig Rullestensblok kaldtes „Kong Hjarnes Sten“.

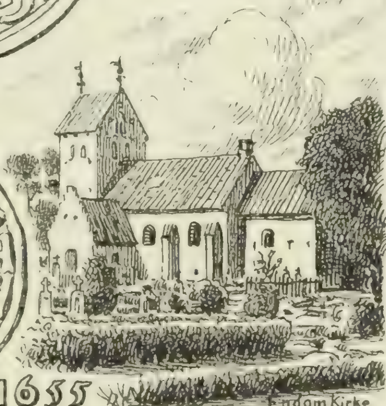
Hatting Herred.

Sogne:

Hatting, S. 348. — Thorsted, S. 350. — Tyrsted, S. 350. — Stenderup, S. 351. — Ølsted, S. 352. — Løsning, S. 352. — Korning, S. 353. — Hedensted, S. 354. — Dalby, S. 355. — Daugaard, S. 356. — Engom, S. 357.

Hatting Herred ligger ved Beg. af den Halvø, der strækker sig ud mellem Horsens og Vejle Fjord, og grænser mod N. og V. til Horsens Fjord, Aarhus Amt (Nim Hrd.) og Nørvang Hrd., mod S. til Vejle Fjord og mod Ø. til Bjærge Hrd. Vest- og Nordgrænsen dannes til Dels af Gjesager Aa, som i sit Nedreløb kaldes Bygholm Aa; ogsaa Store Hansted Aa danner paa et Stykke Nordgrænsen; paa Sydøstgrænsen løber Ørum Aa. Den største Udstrækning fra N. til S. er $2^{3}/_{4}$ Mil, medens der fra V. til Ø. højest er $1^{3}/_{4}$ Mil. Overfladen er højtliggende, men for det meste jævn, kun mod Ø. og især mod S. bakket. Jorderne ere muldrige og lerede, mod V. dog overvejende sandede, nogle Steder endog skarpsandede. Skovarealet er meget lille, i alt c. 1800 Td. Ld. Det hører til Amtets frugtbareste Herreder (ved Matr. gnmstl. $12^{1}/_{2}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 31,175 Td. Ld. ($3,_{12}$ □ Mil, $171,_{8}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 2484 Td., Folketallet $^{1}/_{2}$ 1901 8118 (1801: 4274, 1840: 6197, 1860: 8002, 1890: 8065). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Bjærge Hrd., i verdsl. Hens.

hører det under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds (Hedensted, Davgaard og Engom), 5. Forligskr. (Stenderup og Dalby) og 6. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Hatting Hrd., i Vald. Jrdb.: *Hattynghæreth*, hørte i Middelalderen til Løversyssel. senere til Bygholm Len og fra 1660 til Stjernholm Amt; se videre S. 272 og Anm. S. 327.
Litt.: *T. A. Becker*, Beskr. over Bjærge og H. Hrdr., i Orion I og II.

Hatting Sogn, det største i Herredet, omgives af Horsens Købstadsjorder, Thorsted, Ølsted, Løsning og Korning Sogne samt Aarhus Amt (Nim Hrd.), fra hvilket det for en Del skilles ved Bygholm og Store Hansted Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^3/_4$ Mil V. for Horsens og $2^3/_4$ N. Ø. for Vejle. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandblandede Lerjorder. Bygholm Aas Biaaer *Hatting Bæk* og *Ølsted Aa* gennemløbe Sognet; den sidste danner noget af Vestgrænsen. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Horsens til Silkeborg og Viborg samt, i det nordøstl. Hjørne, til Hatting, og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 5318 Td. Ld., hvoraf 2508 besaaede (deraf med Hvede 58, Rug 412, Byg 661, Havre 1015, Boghvede 3, Blands. til Modenh. 146, Grøntf. 30, Kartofler 19, andre Rodfr. 163), Afgræsn. 939, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1225, Have 81, Skov 185, Moser 65, Kær og Fælleder 138, Hegn 6, Veje og Byggegr. 158, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 333 Heste, 1696 Stkr. Hornkv. (deraf 1272 Køer), 686 Faar, 919 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 459 Td.; 50 Selvejergde. med 367, 11 Arvefæstegde. med 59, 2 Fæstegde. med 11, 71 Huse med 22 Td. Hrtk. og 47 jordløse Huse, c. $^1/_2$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1168 (1801: 663, 1840: 892, 1860: 1121, 1890: 1099), boede i 195 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 86 levede af immat. Virksomhed, 724 af Jordbr., 147 af Industri, 26 af Handel, 51 af forskellig Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 39 vare under Fattigv.

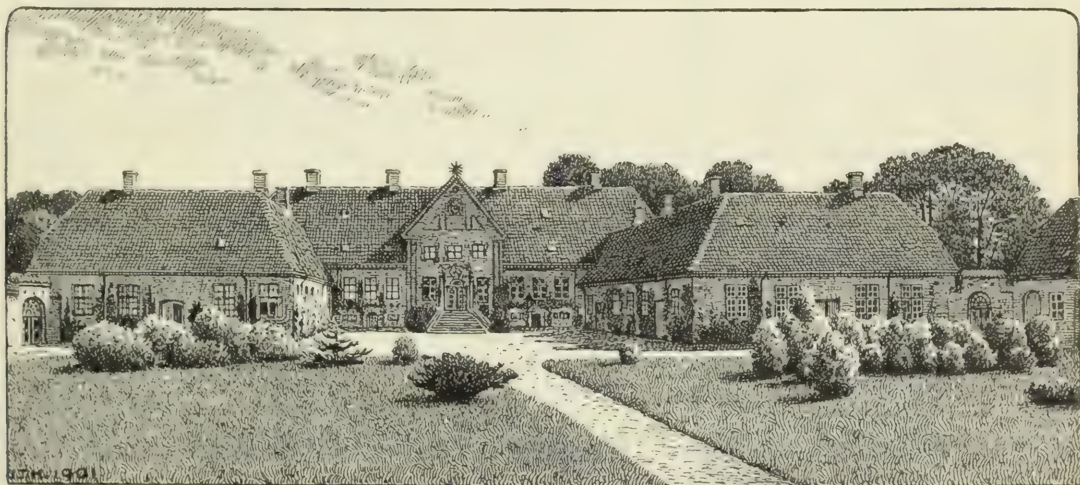
I Sognet Byerne: *Hatting* med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Forsamlingshus (opf. 1885), Fattiggd. for H.-Thorsted Komm. (opr. 1894, Pl. for 30 Lemmer, med Alderdomsasyl), Mølle, Andelsmejeri og Jærnbanehpl.; *Eriknavr* (gml. Form: Erchenaver) med Skole. *Nørhuse*, ved Landevejen, med Skole (Bygholm Sk.). *Nørhov*, *Sønderhov*, *Vesterhov* og *Østerhov*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Bygholm* med Parcelgaarden *Nørremarksgd.* har $131^5/_8$ Td. H., c. 1500 Td. Ld., hvoraf c. 340 Eng, 120 Skov, Resten Ager; til Bygholm høre et større Teglværk, en Vandmølle, med Dampkraft, Forpagtergaardene *Rugballegd.* ($11^3/_8$ Td. H., 184 Td. Ld.), *Mosegd.* i Thorsted Sogn ($16^3/_8$ Td. H., 154 Td. Ld.) og *Aarupgd.* i Tamdrup Sogn (se S. 259), og i alt af Fæstegods c. 12 og af Arvefæstegods 64 Td. H. Andre Gaarde: *Løvballegd.*, *Overgd.* *Nedermølle* og *Stampemølle*, Vandmøller.

Hatting S., een Sognekommune med Thorsted, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 131 (Hatting og Bygholm Sognefogeddistr.) og 132 (Eriknavr Sognefogeddistr.). Kirken tilhører Ejeren af Bygholm.

Kirken, der ifl. en Indskriftssten over Vaabenhusdøren er opf. 1786 af Etatsr.

Lars Thygeson til Bygholm og Hustru, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Taarnet, den eneste Levning fra den af Thygeson nedbrudte Kirke, er opf. i den senere Middelalder af Munkesten, men ombygget 1787; det har Kuppelspir, og dets hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet. Dette og Koret ere opf. i Rokokostil af smaa gule Mursten paa Granitsokkel og have fladt Loft. Altertavle i Rokokostil med et nyt Maleri (Christus). Romansk Granitdøbefont fra den gamle Kirke. Prædikestol i Rokokostil. Reliefportræt af Gibs af Hans Tausen. I Skibet en lille Malmlysekrone og en Herskabsstol. I Koret Mindetavle over Provst Jørgen Jørgensen Hatting, † 1709.

Bygholm, lige uden for Horsens, var oprindl. et kgl. Slot, maaske anlagt 1313 af Erik Menved efter Underkuelsen af Bondeoprøret i Jylland, og styredes af Lensmænd (Johs. Bjørnsen 1333, Peder Iversen Lykke 1364, Jens Andersen Brock 1369, Mogens Munk 1406, Peder Truelsen 1424, Hr. Joh. Bjørnsen til 1451, Hr. Henrik Gyldenstierne, dennes Enke Fru Anne Munk 1462, Søn Hr. Knud Henriksen og Sønnesøn Hr. Henrik Knudsen, † 1517, osv.; 1459 var Mikkel Munk Foged paa B.). Slottet forfaldt i 16. Aarh., særlig medens Tyge Brahes Svoger Erik Lange til Engelsholm var Lensmand; da han pantsatte Lenet og forlod Landet, blev han ved en Herredagsdom af 1596 fradømt Lenet. Kort efter blev Slottet ganske ødelagt, maaske af Ild, og Lensmandens Residens blev forlagt til Stjernholm, under hvilket B.

Bygholm.

blev lagt som Ladegaard (se S. 87). Fr. III skødede 1661 B. og Stjernholm til Peder v. Ufelen i Hamborg, som 1670 solgte den til Familien Bülow; Joach. Werner Bülow genopførte B. af Materialer fra Stjernholm og fik den atter opr. til Hovedgaard; 1697 skødede han B. Ladegaard med Stjernholm (116 Td. H.) og en stor Mængde Gods til Oberst Jørgen Rantzau, der 1705 skødede B. Hovedgd. (116) med Mølle (20 Td. H.) og meget Gods til Theodosius Levetzau til Oxholm, † 1719; B. ejedes dernæst af dennes Enke Anne Margr. Brockdorff, † 1763, og Søn Gehejmer. Hans Fr. L., † 1763, hvis Enke Sophie v. Eyndten 1766 skødede B. Hovedgd. (120) med Mølleskyld (18), Tiender (69) og Gods (867 Td. H.) for 115,800 Rd. til Lars Thygesen († 1812), som 1766 blev adlet som de Thygeson og blev Etatsrd. Han skødede den 1809 til Brodersønnen Stiftamtmd. Nic. Em. de Thygeson (senere ogsaa til Matrup), som 1829 for Gæld maatte overdrage den til Statskassen, der solgte den til Nationalbanken, som 1835 solgte den for 308,000 Rd. til Hofjægerm., Kmhr. A. T. Schütte, † 1889, efter hvem den gik over til Sønnen, den nuv. Ejer, L. T. Schütte. — Hovedbygningen, vistnok opf. 1775, bestaar af en Hovedfløj i 1 Stokv. med høj Kælder og Frontespice samt to i Vinkel byggede Sidefløje uden Kældere. Slottet har ligget paa en af Grave omgiven Banke i den nuv. Have.

Eriknavrgaard ejedes 1656 af en med Slægten Mund besvogret tysk Adelsmand Caspar Stochmann, der var kommen hertil som kejserlig Officer.

Eriknavr var tidligere et eget Sogn, annekteret til Hatting Sogn. Ved Kongebrev af $^{24}/_{10}$ 1560 blev det befalet at nedlægge det, da det var for lille (7 Gaarde og 2 Bol), og da Præsten ikke kunde bestride det, idet han hver Søn- og Helligdag skulde

prædike paa „vort Slot Bygholm"), og at nedbryde Kirken, hvis Materialer, Klokker m. m. skulde anvendes til Hatting Kirke, hvortil Menigheden henvistes.

Thorsted Sogn omgives af Hatting, Ølsted, Stenderup og Tyrsted Sogne samt Aarhus Amt (Nim Hrd.). Kirken, ved Østgrænsen, ligger c. $^{1}/_{2}$ Mil S. S. V. for Horsens og henved 3 Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende skøre, muldrige Lerjorder. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Vejle og Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 1610 Td. Ld., hvoraf 823 besaaede (deraf med Hvede 37, Rug 116, Byg 218, Havre 360, Blands. til Modenh. 45, Grøntf. 8, Kartofler 4, andre Rodfr. 33), Afgræsning 331, Høslæt, Brak, Eng m. m. 333, Have 18, Skov 40, Kær og Fælleder 4, Hegn 4, Veje og Byggegr. 57 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 652 Stkr. Hornkv. (deraf 407 Køer), 175 Faar, 399 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 161 Td.; 24 Selvejergde. med 128, 2 Arvefæstegde. med 25, 26 Huse med 8 Td. Hrtk. og 19 jordløse Huse, c. $^{1}/_{4}$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 315 (1801: 201, 1840: 438, 1860: 450, 1890: 408), boede i 65 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomh., 229 af Jordbrug, 74 af Industri, 80 af forsk. Daglejervirks. og 20 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Thorsted* med Kirke, Præstebolig og Skole; *Ørnstrup* (kaldes Oenstrup, mærk Oens, Ølsted Sogn) med Jærnbanehpl. En Gaard i Ørnstrup har 15 Td. H., 170 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Mosegaard* (se S. 348). *Thorstedhuse*, Gde.

Thorsted S., een Sognekommune med Hatting, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 136. Lægd. Kirken tilhører Horsens Hospital.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten og raa Granit. Norddøren og nogle Vinduer ses tilmurede; paa Vestgavlen en til Dels ødelagt Rundbuefrise. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Vaabenhuset tilføjedes, af Granitkvadre og Mursten (delvis ombygget i nyere Tid); en Klokkekam paa Vestgavlen, af røde Mursten, er opf. 1871 (Arkit.: Ingeniør Clausen, Horsens). Der har maaske staaet et Taarn mod V. Altertavlen er et Maleri (Christi Opstandelse) fra 1884 af A. Dorph. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol i Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel fra 1885. Klokke, med til Dels ulæselig Indskrift i Minuskler, fra den senere Middelalder.

Kirken tilhørte før Reformationen Horsens St. Jørgens Hospital (se S. 86); efter dettes Nedlæggelse angives Sognet en kort Tid at have været Anneks til Ølsted Sogn; fra $^{21}/_{4}$ 1569 var det Anneks til Horsens Hospitalspræsteembede indtil $^{26}/_{8}$ 1803, da det blev Anneks til Hatting; ved Res. af $^{12}/_{9}$ 1868, men først fuldbyrdet $^{8}/_{9}$ 1900, blev det et eget Pastorat.

Tyrsted Sogn, der har til Anneks Ut i Bjærge Hrd., omgives af dette (Ut S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Klokkedal Bæk, Stenderup og Thorsted Sogne, Aarhus Amt (Nim Hrd., Horsens Købstadsjorder) og Horsens Fjord. Kirken, noget østl., ligger $^{1}/_{2}$ Mil S. for Horsens og 3 Mil N. Ø. for Vejle. De noget højtliggende, ret jævne Jorder ere muldrige, lerede. Mod S. ligger *Dallerup Sø*, c. 20 Td. Ld., hvis Afløb er Klokkedal Bæk. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Horsens til Bjærge og Davgaard; ved Vestgrænsen gaar Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 2505 Td. Ld., hvoraf 1092 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 228, Byg 285, Havre 516, Blands. til Modenh. 33, Grøntf. 5, Kartofler 10, andre Rodfr. 12), Afgræsn. 538, Høslæt, Brak, Eng m. m. 568, Have 23, Skov 151, Moser 22, Kær og Fælleder 45, Veje og Byggegr. 49, Vandareal m. m. 16 Td. Kreaturhold 1898: 145 Heste, 752 Stkr. Hornkvæg (deraf 507 Køer), 350 Faar, 198 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk.

1895: 242 Td.; 42 Selvejergde. med 229, 36 Huse med 7 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 495 (1801: 421, 1840: 503, 1860: 531, 1890: 508), boede i 89 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 34 levede af immat. Virksomh., 323 af Jordbrug, 3 af Fiskeri, 55 af Industri, 59 af forsk. Daglejervirks., 8 af deres Midler, og 26 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tyrsted* med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Forsamlingshus (opf. 1899), Fattiggaard for T.-Ut Komm. (opr. 1878, Plads for 60 Lemmer) og Mølle; *Dagnæs*; *Dallerup*.

Tyrsted S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 141. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten, kløvet Granit og Limsten, delvis paa Sokkel i aftrappede Skifter. Syddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet (restaur. 1900), hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, samt Vaabenhuset (med Bjælkeloft), begge af Munkesten, tilføjedes. Kirken blev rest. 1866. Ny Altertavle med et Maleri (den korsfæstede). Alterstager fra 1693, skænkede af Grevinde Anna Marie v. Offenberg til Frijsenborg. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel fra 1890. Krucifiks med ny Figur. I Vaabenhuset en Ligsten fra c. 1300 med en Pilegrimsfigur over en gejstlig, Petrus dictus Kæller (se *Løffler* Gravst., Pl. XVIII), og en Sten over Provst Rasmus Hansen, † 1620, og 2 Hustruer. Klokken, med Indskr. i Minuskler, fra 1. Halvdel af 15. Aarh., er siden 1895 i Nationalmuseet.

I Dallerup Sø skal der ifl. D. Atl. have staaet et Slot *Dalum*. I Nationalmuseet opbevares flere i og ved Søen fundne Jærnvaaben o. a. fra c. Aar 500. — Ved Dagnæs har der været en hellig Kilde. — Den dybe, skovbevoksede *Klokkedal*, i hvilken Klokkedal Bæk løber, er bekendt for sin Skønhed.

Stenderup Sogn, Anneks til Urlev i Bjærge Hrd., omgives af dette (Urlev, Hornum, Nebsager og Bjærge S.), Tyrsted, Thorsted og Ølsted Sogne. Kirken, mod Ø., ligger c. 1 Mil S. for Horsens og $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lerede. En Del Skov (Kjærsk., Trælle Sk., Stub Sk. m. m.). Gennem Sognet gaa, ved Sydspidsen, Landevejen fra Horsens til Davgaard, og Horsens-Juelsminde Banen.

Fladeindholdet 1896: 2967 Td. Ld. (deraf 230 i Bjærge Hrd.), hvoraf 1384 besaaede (deraf med Hvede 16, Rug 258, Byg 334, Havre 581, Frøavl 4, Blandsæd til Modenhed 102, Grøntf. 16, Kartofler 14, andre Rodfr. 59), Afgræsn. 680, Høslæt, Brak, Eng m. m. 471, Have 26, Skov 244, Moser 28, Kær og Fælleder 20, Hegn 9, Veje og Byggegr. 97, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 209 Heste, 1057 Stkr. Hornkv. (deraf 692 Køer), 379 Faar, 688 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 263 Td. (heraf 24 i Bjærge H.); 46 Selvejergde. med 239, 92 Huse med 21 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 786 (1801: 389, 1840: 488, 1860: 719, 1890: 814), boede i 165 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomhed, 529 af Jordbrug, 6 af Gartneri, 133 af Industri, 12 af Handel, 61 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Stenderup* (1398: Stendrup) med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1885), Andelsmejeri, Teglværk, Savmølle, Købmandshdl., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Lystrup*; *Nørre-Aldum* med Mølle og Fattiggaard for Urlev-S. Komm. (paa Marken, opr. 1877, Plads for 29 Lemmer); *Sønder-Aldum*; *Braa* med Skole og Mølle; *Braaskov* med Jærnbane- og Telegrafst. *Aldumgaard* (i N.-Aldum) har $16^1/_2$ Td. H., 181 Td. Ld. (i S. og Urlev S.), hvoraf 10 Skov og Mose, Resten Ager; 2 Huse. *Sønder-Aldumgaard* har $13^3/_4$ Td. H., 165 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 20 Skov (i Urlev S.), Resten Ager.

Stenderup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 140. Lægd. Kirken tilhører Grevsk. Frijsenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus ved Taarnets Sydside. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. Koret er prydet med Lisener og Rundbuer. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, der har Pyramidetag, og hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, opførtes. Vaabenhuset er opf. i Stedet for et ældre, ved Skibets Sydside, ved en større Restaur. i 1865, ved hvilken bl. a. Syddøren borttoges og Fraadstenene delvis afløstes af Mursten. Ny Altertavle. Romansk Granitdøbefont. Gammel Prædikestol.

En Adelsmand Niels Pallesen af *Allum* nævnes 1350.

Ølsted Sogn omgives af Hatting, Thorsted og Stenderup Sogne, Bjærge Hrd. (Urlev S.) samt Løsning Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil S. V. for Horsens og $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende, mest jævne Jorder ere overvejende gode, muldrige Lerjorder med gode Engstrækninger. Oens Skov. Gennem Sognet løber *Ølsted Aa* og Landevejen fra Horsens til Vejle.

Fladeindholdet 1896: 2714 Td. Ld., hvoraf 1353 besaaede (deraf med Hvede 12, Rug 273, Byg 353, Havre 598, Blands. til Modenh. 44, Grøntf. 34, Kartofler 15, andre Rodfr. 24), Afgræsn. 447, Høslæt, Brak, Eng m. m. 701, Have 27, Skov 74, Moser 3, Kær og Fælleder 13, Veje og Byggegrunde 95 Td. Kreaturhold 1898: 209 Heste, 1025 Stkr. Hornkv. (deraf 689 Køer), 297 Faar, 693 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 255 Td.; 58 Selvejergde. med 234, 65 Huse med 21 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 655 (1801: 429, 1840: 523, 1860: 669, 1890: 664), boede i 134 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomh., 460 af Jordbr., 101 af Industri, 15 af Handel, 34 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet den enligt, højt beliggende *Ølsted Kirke*, ved Landevejen *Ølstedbro*, Kro og Andelsmejeri, samt Byerne: *Ølsted-Nederholm* med Præstegd.; *Ølsted-Nedermark*; *Ølsted Skovhave* med Mølle; *Bottrup*; *Oens* (Oense, 1484: Oddens) med Skole og Mølle. *Vesterskovgaard*. *Hjortholm*, Gd.

Ølsted S., en egen Sognekommune, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 137. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Fraadsten. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. Apsis er indv. halvrund, udv. tresidet, med en Rundbuefrise og dækkes af en oprindl. Halvkuppelhvælving. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, samt Vaabenhuset opførtes, begge af Munkesten. Ved en senere Ombygning, af Etatsr. Lichtenberg, gjordes Taarnet lavere og fik Spir. Altertavle, malet 1898 af H. Schytte (Kvinderne ved Graven). Prædikestol i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont af Bægerform med en Frise af Bladornamenter. Mindetavle over Seier Steffensen af Bottrup, den første danske Soldat, der faldt i 1848. Series Pastorum.

S. for Landevejen nær ved Ølstedbro Kro ligger et Voldsted, hvor der i sin Tid skal have staaet en anselig Borg („Kjærsholm" eller „Dueholm"), og hvor endnu findes Murrester af Kamp og Mursten. — Ved Ølsted har der været en hellig Kilde.

Løsning Sogn omgives af Annekset Korning, Hatting og Ølsted Sogne, Bjærge Hrd. (Urlev S.) og Hedensted Sogn samt Nørvang Hrd. (Ø.-Snede

S.), fra hvilket det skilles ved Gjesager Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 1 $^1/_2$ Mil S. V. for Horsens og 2 Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende, jævne Jorder ere mest lette Sandjorder med en Mængde Sten og paa flere Steder Underlag af Rødal. Gennem Sognet gaar den østjydske Længdebane og, gennem Sydøsthjørnet, Landevejen fra Horsens til Vejle.

Fladeindholdet 1896: 2511 Td .Ld., hvoraf 1318 besaaede (deraf med Rug 304, Byg 317, Havre 594, Boghvede 6, Frøavl 4, Blandsæd til Modenh. 18, Grøntf. 11, Kartofler 20, andre Rodfr.43), Afgræsning 469, Høslæt, Brak, Eng m. m. 610, Have 27, Skov 8, Moser 12, Kær og Fælleder 11, Veje og Byggegr. 54 Td. Kreaturhold 1898: 169 Heste, 763 Stkr. Hornkv. (deraf 545 Køer), 318 Faar, 545 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 158 Td.; 50 Selvejergaarde med 116, 143 Huse med 41 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1056 (1801: 352, 1840: 500, 1860: 812, 1890: 970), boede i 217 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomhed, 530 af Jordbr., 11 af Gartneri, 217 af Industri, 31 af Handel, 65 af forsk. Daglejervirks., 28 af deres Midler, og 24 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Løsning* med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1887), Forsamlingshus (opf. 1891), Fattiggaard (opf. 1860, Plads for 36 Lemmer), Vejr- og Vandmølle samt Teglværk; *Stobberup* (1424 og 1532: Stubberup) eller *Løsning Stationsby* ($^1/_2$ 1901: 109 Huse med 595 Indb.) med Skole, privat Pogeskole, Mølle, Købmandshdl., Kro, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition; *Sebberup* med Mølle. *Bækgaarde*, *Sebberupgaard*, *Hulbæk*, Gd.

Løsning S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Horsens Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 139. Lægd. Kirken tilhører Enkefru Serène d'Acqueria.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere oprindl. opf. i romansk Stil af Fraadsten paa Granitsokkel med Skraakant, men senere saa stærkt ombyggede, at de nu væsentlig ere af Mursten. Korbuen er bevaret; Norddøren og et Vindue ses tilmurede; den halvrunde Korbue er oprindelig. Skibet har fladt Loft. I den senere Middelalder ombyggedes Koret helt og fik Hvælving, og mod V. opførtes et Taarn, af Munkesten, men det blev senere nedbrudt i Højde med Skibet, hvorefter et lille Spir anbragtes paa Kirkens Vestgavl (fornyet i Nutiden). Vaabenhuset er en senere Tilbygning. Altertavlen er et nyt Maleri (Kopi). Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Over Korbuen et Krucifiks. I Skibet Epitafium over Erasmus Peter Tøxen, Helena Holig og Margr. Christ. Graa.

Sætting Gaard i Stubberup nævnes 1532.

Korning Sogn, Anneks til Løsning, omgives af dette, Nørvang Hrd. (Ø.-Snede S.) og Aarhus Åmt (Nim Hrd.), fra hvilket det skilles ved Bygholm Aa, samt Hatting Sogn, mod hvilket Ølsted Aa danner en Del af Grænsen. Kirken, mod N. V., ligger $1^1/_4$ Mil V. for Horsens og $2^1/_2$ Mil N. N. Ø. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandblandede. Sønderskov. Sydspidsen berøres af den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2283 Td. Ld., hvoraf 1125 besaaede (deraf med Hvede 12, Rug 220, Byg 303, Havre 489, Blandsæd til Modenhed 27, Grøntf. 10, Kartofler 12, Rodfr. 52), Afgræsn. 415, Høslæt, Brak, Eng m. m. 441, Have 23, Skov 223, Moser 5, Veje og Byggegr. 49 Td. Kreaturhold 1898: 157 Heste, 811 Stkr. Hornkv. (deraf 584 Køer), 231 Faar, 570 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 216 Td.; 47 Selvejergde. med 192, 62 Huse med 24 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 617 (1801: 333, 1840: 582, 1860: 751, 1890: 588), boede i 121 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomhed, 427 af Jordbr., 83 af Industri, 10 af Handel, 22 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Korning* med Kirke, Skole, Privatskole og Kro; *Merring-Tangegaarde*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Ussinggaard* har $56^1/_2$ Td. A. og E. Hrtk. og $^1/_2$ Td. Skovsk. ($4^5/_8$ Td. H. i Hatting S.), 771 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, c. 160 Skov, Resten Ager; Havebrug. Hovedgaarden *Merringgaard* har 21 Td. H., 253 Td. Ld., hvoraf 24 Eng, 54 Skov, Resten Ager. *Hjelmslund*, Gd.

Korning S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 143. Lægd. Kirken tilhører Enkefru Serène d'Acqueria.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten, oprindl. paa aftrappet Sokkel. Korbuen er bevaret; Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, af Munkesten, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, opførtes; dets høje Spir er opsat af Etatsr. Lichtenberg. Vaabenhuset er ogsaa en senere Tilbygning. Altertavle i Barokstil med et Maleri (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer. Prædikestol i Barokstil. Korskranke i Barokstil, opsat 1704 af Niels Jensen til Ussinggd. I Skibet et Krucifiks fra den senere Middelalder.

Merringgaard, maaske identisk med den 1476 nævnte *Broksgaard* i Merring, ejedes af Hartvig Limbek, hvis Enke Fru Mette Hansdatter solgte den 1534 til Hr. Mogens Gøye, men Handelen gik tilbage, da den alt forinden var overladt til en af Fru Mettes Døtre. Den blev 1578 af Fru Karen Krabbe mageskiftet til Kronen, som 1579 mageskiftede den til Søren Mund, hvis Søn Iver Mund ejede den 1619; sidstnævntes Søn Peder Mund skødede M. (16 Td. H.) med 6 Bolshuse 1660 til Ritmester Jochum Chrf. Rachau; 1678 tilhørte M. Oluf Munk, der 1684 med Hustru Karen Mund skødede M. med 4 Huse til Mourids Hansen Høyer, som 1685 skødede den til Niels Jensen til Ussinggd., der 1716 skødede M. (9 Td. H.) med 4 Huse for 700 Rd. til sin Søn Præsten i Løsning Clemens Nielsen Ussing († 1748). Han skødede M. 1729 til Forvalter paa Stensballegd. Andreas Schiernbech († 1754), der 1745 afhændede M. til Justitsr. Gerh. de Lichtenberg, som 1761 skødede M. (9) med Tiender (138), Gods, deribl. Ussinggd. (339) og Ølsted Bro, til sin Svigersøn Kancellir. Jochum de Lichtenhjelm († 1775); hans Enke Bodil Lichtenberg († 1807) bragte den til sin 2. Mand Kmhr. Chr. Chrf. Gersdorff († 1805), der 1803 fik Bevilling til, at M. maatte beholde sin Frihed, naar Godset frasolgtes. Hans Datter Gerhardine Jochumine G. († 1826) bragte den til sin Mand Generalkrigskommissær J. L. B. D. de Serène d'Acqueria, † 1853, fra hvem den gik over til Sønnen O. F. de S. d' A., † 1880, hvis Enke solgte den 1895 for 130,000 Kr. til den nuv. Ejer, F. Glud. — Hovedbygningen er opf. 1855 af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist; i 1860'erne blev der føjet to Taarne til; 1896 nedbrødes to Sidefløje, som vare opf. 1847, efter Gaardens Brand.

Ussinggaard var oprindl. Avlsgaard til Merringgd., men blev 1636 af Malte Sehested skødet til Fru Kirsten Munk paa Boller. Senere forenede Niels Jensen den atter med Merringgd., men da han 1716 solgte denne, boede han paa U. til sin Død (1726), hvorefter U. ejedes af hans Enke Anne Jensd. Bagge († 1741), efter hvem den paa Aukt. blev købt for 11,500 Rd. af Justitsr. Gerh. de Lichtenberg, der atter forenede den med Merringgd., med hvem den saa havde fælles Ejere; 1805 blev den skødet af Bodil de Lichtenberg (24 Td. H.) for 30,000 Rd. til hendes ovenn. Datter G. J. Gersdorff, g. m. de Serène d'Acqueria. Han solgte den 1829 for 31,000 Rd. Sølv og 50 danske Dukater til H. Frelsen (senere til Løvenholm); 1837 købte O. F. Ahlmann den for 43,200 Rd., 1854 M. F. W. Lotz den for 176,000 Rd. (han tilkøbte en Del Jord), og 1872 Kmjkr. H. Castenschiold († 1896) den for 251,000 Kr. (han tilkøbte en Gaard), hvis Sønner S. og A. C. nu eje den. — Hovedbygningen er opf. 1859 af Grundmur, 2 Stokv., med Taarn og Kamgavle.

Hedensted Sogn omgives af Annekset Store-Dalby, Bjærge Hrd. (Ørum S.), Davgaard og Engom Sogne, Nørvang Hrd. (Ø.-Snede S.), fra hvilket det skilles ved Gjesager Aa, samt Løsning Sogn og Bjærge Hrd. (Urlev S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Vejle og ligesaa langt S. V. for Horsens. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere lette og sandede, med en Mængde Sten og flere Steder med Rødal til Underlag.

Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Vejle og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 4195 Td. Ld., hvoraf 1941 besaaede (deraf med Rug 435, Byg 424, Havre 792, Boghvede 9, Blandsæd til Modenhed 139, Grøntf. 27, Kartofler 24, andre Rodfr. 87), Afgræsn. 951, Høslæt, Brak, Eng m. m. 909, Have 37, Skov 146, Moser 20, Kær og Fælleder 60, Hegn 12, Heder 4, Veje og Byggegr. 109 Td. Kreaturhold 1898: 264 Heste, 1320 Stkr. Hornkv. (deraf 885 Køer), 566 Faar, 824 Svin og 33 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 227 Td.; 68 Selvejergde. med 184, 151 Huse med 43 Td. Hartk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1152 (1801: 510, 1840: 869, 1860: 1134, 1890: 1128), boede i 258 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomhed, 700 af Jordbr., 6 af Gartneri, 229 af Industri, 35 af Handel, 47 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hedensted*, ved Landevejens og Jærnbanens Krydsning, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1899), Lægebolig, Fattiggaard for H.-Store Dalby Komm. (opr. 1882, Plads for 29 Lemmer), Andelsmejeri, Gæstgiveri samt Jærnbane- og Telegrafst.; *Torup* (1320: Tokæthorp); *Lille-Dalby*; *Aarup*; *Gjesager* (1320: Gærsaker); *Remmerslund*. *Hedensted Skovskole*. *Constantia*, Kro ved Landevejen. Gaarde: *Vindelgd.*, *Palmelund*. *Lillemølle*, Vandmølle med Væveri.

Hedensted S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 133. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (nævnt første Gang 1297, da Biskop Jens Assersen af Aarhus skænkede den til Aarhus Domkapitel, hvortil den hørte endnu 1640) bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (den vestl. Spidsgavl dog af Fraadsten) paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, begge Døre (Norddøren tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. I Murene findes Kvadre med udhuggede Fremstillinger (se *Løffler*, Uds. o. D. Kirkeb. S. 127 og 129). I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger (Apsis har sin oprindl. Halvkuppelhvælving); samtidig opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Munkesten, men senere stærkt ombyggede (Niels Linde til Tirsbæk siges at have opf., ɔ: ombygget Taarnet i 18. Aarh.; Aarst. 1876 i Taarnets Vindfløj betegner Tiden for den sidste Restauration, da ogsaa Skibets og Korets Gavle ombyggedes). Altertavle i Renæssancestil med et nyt Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer. Prædikestol i Renæssancestil. I Taarnet Epitafium og Mindetavle over Præsten Morten Andersen Giødesen, † 1708, og Hustru. Paa Hvælvingen i Apsis fandtes 1898 interessante Kalkmalerier fra Kirkens første Tid (Christus med Korsstav, omgiven af en mandelformet Glorie, og ved Siden to bedende Figurer), restaur. 1901, samt nogle andre i den østl. Skibshvælving fra omtr. 1600.

Store Dalby Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Hedensted, omgives af dette og Bjærge Hrd. (Urlev og Ørum S.), fra hvilket det skilles ved Ørum Aa. Kirken, mod V., ligger over $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Vejle og $1^1/_2$ Mil S. V. for Horsens. De højtliggende, ret jævne Jorder ere muldrige, lerblandede Sandjorder, mest med gruset Underlag.

Fladeindholdet 1896: 834 Td. Ld., hvoraf 379 besaaede (deraf med Rug 88, Byg 158, Havre 120, Blandsæd til Modenh. 3, Grøntf. 5, Rodfr. 5), Afgræsn. 192, Høslæt, Brak, Eng m. m. 199, Have 8, Skov 31, Veje og Byggegr. 22 Td. Kreaturhold 1898: 58 Heste, 299 Stkr. Hornkv. (deraf 217 Køer), 104 Faar, 210 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 54 Td.; 11 Selvejergde. med 47, 25 Huse med 7 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 187 (1801: 86, 1840: 112, 1860: 189, 1890: 188), boede i 45 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 4 levede af immat. Virksomhed, 147 af Jordbr., 21 af Industri, 8 af Handel og 8 af deres Midler.

I Sognet Byen *Store-Dalby* (1320: Dalbydiger) med Kirke og Skole. *Stavnbjærggaard*.

St.-Dalby S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 134. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa og kløvet Granit med Hjørnekvadre, men senere (1868) for største Delen ombyggede med smaa røde Mursten. Korbuen og Syddøren ere bevarede; Nordd. og et Par Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger. Ved en Restauration 1868 tilføjedes Vaabenhuset, af Mursten. Altertavle i Rokokostil. Romansk Granitdøbefont med Løvværk. Prædikestol i Renæssancestil med Snitværk. I Skibets Gulv Ligtræ over Laurids Mikkelsen i Stoenbiere, † 1651, og Hustru.

St.-Dalby var Anneks til Urlev-Stenderup indtil $^{16}/_{2}$ 1759, da det blev Anneks til Hedensted.

Davgaard Sogn, Anneks til Ørum i Bjærge Hrd., omgives af dette (Ørum og Stovby S.), fra hvilket det skilles ved Ørum Aa, Vejle Fjord samt Engom og Hedensted Sogne. Kirken, mod N. Ø., ligger henved $1^3/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Vejle og over 2 Mil S. S. V. for Horsens. De højtliggende, noget ujævne Jorder ere skøre, muldrige Lerjorder. Storskov, Kjærskov. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Davgaard Station og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2323 Td. Ld., hvoraf 975 besaaede (deraf med Hvede 40, Rug 184, Byg 238, Havre 450, Blandsæd til Modenh. 41, Grøntf. 4, Kartofler 7, andre Rodfr. 11), Afgræsn. 528, Høslæt, Brak, Eng m. m. 525, Have 33, Skov 201, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 56 Td. Kreaturhold 1898: 147 Heste, 744 Stkr. Hornkvæg (deraf 485 Køer), 282 Faar, 463 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 181 Td.; 36 Selvejergde. med 159, 1 Fæstegd. med 1, 70 Huse med 20 Td. Hrtk. og 35 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 757 (1801: 367, 1840: 563, 1860: 647, 1890: 692), boede i 145 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 40 levede af immat. Virksomh., 352 af Jordbr., 41 af Fiskeri, 151 af Industri, 55 af Handel, 40 af forsk. Daglejervirks. og 13 af deres Midler,

I Sognet Byerne: *Davgaard* (1399: Daghægord), ved Landevejen, med Kirke, Skole, privat Pogeskole, Teglværk, Kro, Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition. *Korshøj* og *Davgaardstrand*, Huse. Hovedgaarden *Williamsborg* har $21^1/_4$ Td. A. og Engs Hrtk. og $1^3/_8$ Td. Skovsk., c. 292 Td. Ld., hvoraf 72 Skov, Resten Ager og Eng; desuden af Bøndergods c. 5 Td. H., 48 Td. Ld. *Davgaarden* har $14^5/_8$ Td. H., 150 Td. Ld. (noget i Hedensted S.), hvoraf 8 Eng, 20 Skov, 2 Have og Gaardspl., Resten Ager; 1 Hus. Andre Gaarde: *Ulbækgd.*, *Askebjærg*, *Espekjær*, *Hastendal*.

Davgaard S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Hornsyld Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 138. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten paa høj Sokkel med Skraakant og have Rundbuefrise og Lisener i to maskerede Stokværk. I den senere Middelalder foretoges en delvis Ombygning, med Munkesten, Hvælvinger indbyggedes i Skib og Kor, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, samt Vaabenhuset tilføjedes, begge af Munkesten. Altertavle i Rokokostil med et nyt Maleri af Frk. Kragh (Christus i Getsemane). Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol i senere Renæssancestil. Nogle Kalkmalerier fra Midten af 16. Aarh. fandtes 1888 paa Skibets Nordvæg (se *M. Petersen*, Kalkmal. S. 10 og T. XXXVI).

Williamsborg blev ved Midten af 17. Aarh. under Navnet *Bryskesborg* grundlagt af Fru Lisbeth Bryske til Tirsbæk af nogle øde Bøndergaarde. Den havde fælles Ejere med Tirsbæk, indtil Brigader W. Halling, hvem Jørgen Hvas de Lindenpalm 1774 havde tilskødet den (20, Tiender 34, Bøndergods 185 Td. H.) for 28,000 Rd., 1775 fik Lov til at kalde den W. og 1783 solgte den (21, 33, 210) for

33,530 Rd. til Generalauditor Chr. Kallager (se om ham IV S. 964), der 1784 skødede den for 38,150 Rd. til Joh. Fr. v. Schmidten († 1830), som efter at have bortsolgt det meste af Bondergodset solgte selve Gaarden 1809. Flg. Ejere vare Regimentskvartermester Jeremias Müller Secher († 1836), Stiftamtmd. N. E. de Thygeson, Kmjkr. C. G. Lillienskjold i Horsens, hvis Arvinger solgte den 1837 for 26,200 Rd. til C. H. Martini, derefter dennes Enke og Lieutn. A. P. Frederiksen, † 1901, hvis Dødsbo nu ejer den. — Hovedbygningen er af røde Mursten, i 3 Fløje, 1 Stokv.

Davgaarden ejedes 1719 af Joh. Ludv. v. Müllen, † 1750, hans Søn Jakob v. M., † 1779, efter hvem den paa Aukt. 1780 købtes (10, 1 Skov, 1 Gd. paa 5 Td. H. og 4 Huse) for 7320 Rd. af Joh. Ludv. v. Müllen, † 1808. 1827-42 ejedes og beboedes den af Justitsr., Herredsfoged i Bjærge og Hatting Hrdr. P. With, som havde Herredskontoret her. Da Forpagtningen af Skaarupgaard (se IV S. 1025) udløb 1867, købte J. B. Krarup Gaarden og flyttede Landbrugsskolen hertil; den blev nedlagt 1874. Senere ejedes den af cand. theol. A. F. Søltoft († 1882). Nuv. Ejer er F. Ahlmann.

Engom Sogn omgives af Hedensted og Davgaard Sogne, Vejle Fjord og Nørvang Hrd. (Hornstrup og Ø.-Snede S.). Kirken, mod N. Ø., ligger 1 Mil N. Ø. for Vejle. De højtliggende, mod S. bakkede, mod N. jævne Jorder (Tornsbjærg, 300 F., 94 M., med vid Udsigt) ere for en Del muldrige Lerjorder. En Del Skov (Kongesk., Tyktorn Sk., Storsk., Assendrup Sk., m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Horsens til Vejle og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 3915 Td. Ld., hvoraf 1587 besaaede (deraf med Hvede 36, Rug 342, Byg 381, Havre 628, Blandsæd til Modenhed 126, Grøntf. 25, Kartofler 21, andre Rodfr. 27), Afgræsn. 737, Høslæt, Brak, Eng m. m. 874, Have 40, Skov 525, Moser 9, Hegn 12, Veje og Byggegr. 121, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 217 Heste, 1127 Stkr. Hornkv. (deraf 795 Køer), 446 Faar, 522 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 267 Td.; 60 Selvejergaarde med 226, 105 Huse med 40 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 930 (1801: 523, 1840: 727, 1860: 979, 1890: 1006), boede i 198 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 33 levede af immat. Virksomh., 659 af Jordbr., 9 af Fiskeri, 140 af Industri, 29 af Handel, 77 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 33 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Engom* med Kirke, Præstegd., Hospital (opr. 1626 af Henrik Bille til Billeskov og Hustru Lisbeth Bryske til Tirsbæk; ifl. Fundats af 1875 skal det vedligeholdes af Ejeren af Tirsbæk; i Hospitalet have 4 trængende Fribolig; de faa hver en aarlig Ydelse fra 4 Gaarde i Engom, og Brænde fra Tirsbæk) og Mølle; *Assendrup* med Dobbeltskole, samt paa Assendrup Mark Fattiggaard for Engom og Ørum-Davgaard Komm. (opr. 1896, Pl. for 36 Lemmer); *Bredal* (1420: Bregdal), ved Landevejen, med Skole, Poge- og Haandgerningsskole, Missionshus (opr. 1894) og Kro. *Bredalkjær* og *Bredalhede*, Gde. og Huse. *Skovhave Huse.* Hovedgaarden *Tirsbæk* har c. 35 Td. Ager og Engs Hrtk. og 15 Td. Skovsk., c. 1000 Td. Ld., hvoraf 500 Skov, Resten Ager og Eng; til Gaarden høre 2 Møller, et Savværk og Bageri, Smedie, Planteskoler m. m. Gaarden *Julianebjærg* har $19^1/_4$ Td. H. (deraf $16^1/_2$ tiendefri), 213 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 12 Skov, 2 Have, Resten Ager; 2 Huse. *Engomgaard.*

Engom S., en egen Sognekommune, hører under Hatting Hrd.'s Jurisdiktion (Bjærge), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 142. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (se Vignetten S. 347) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. Korbuen er bevaret. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, samt Vaabenhuset tilføjedes, begge af Munkesten, senere stærkt ombyggede, ligesom Koret, der er skalmuret med røde Mursten og prydet med Pilastre og Rundbuer. Altertavle i Rokokostil med et Relief (den korsfæstede). Granitdøbefont. Prædikestol, Pulpitur med Orgel, og Stolestader i Rokokostil, bekostede 1765 af Justitsr. Lindenpalm. Paa Korbuen ere Kalkmalerier fra 1. Halvdel af 13. Aarh. (restaur. 1897 af J. Kornerup).

Tirsbæk (Tyrsbæk) nævnes første Gang 1401, da den med tilliggende Bredballe By i Hornstrup Sogn tilhørte Jens eller Niels Lavesen (Dyre), derefter Sønnen Hr. Iver Jensen (hans Datter var den bekendte Mette Iversd., g. m. Knud Alfsen i Norge og Svante Nielsen Sture) 1433-62, Sønnen Vincents Iversen til 1487, hans Søn Ove Lunge (Moderen var Kirsten Lunge, efter hvem Børnene optog Navnet, men beholdt Dyrernes Vaaben), † 1540, og dennes Sønnesøn Ove Lunge, † barnløs omtr. 1608; efter hans Enke Birte Billes Død 1611 gik T. over til Slægten Bryske, idet Ove Lunges Søster Fru Gertrud Lunge ægtede Eiler Bryske til Dallund († 1614). Hans Datter Lisbeth Bryske (1. Gang g. m. Mogens Krabbe, † 1614) bragte Gaarden til sin Mand Henrik Bille († 1655), hvorefter den efter hendes Død 1674 tilfaldt Sønnen Sten Bille, † 1686, hans Datter Sophie B. og hendes Mand Anders Rosenkrantz, † 1742, der før sin Død afstod T. til sin Svigersøn Niels Linde († 1746); derefter ejedes den af Sønnen Christen L., † 1756, hans Enke Maren Loss, dennes 2. Mand Forvalter paa T. Jørgen Hvas, adlet som Lindenpalm († 1781), som 1774 skødede T. (43, Skov- og Møllesk. 20, Tiender 150, Bøndergods 304 Td. H.) til sin Svigersøn

Tirsbæk.

Brigader W. Halling (se Saml. til j. Hist. 3. R. I, S. 281 flg.), som 1776 solgte den (63, Tiender 89, Bøndergd. 287 Td. H.) til General, Greve Casp. Herm. Gottl. Moltke († 1800), og han solgte den 1780 (Hrtk. som 1774) for 85,000 Rd. til Kmhr. Chr. v. Benzon til Christiansdal, † 1801. Tirsbæk blev bestemt til at være Stamhus (kgl. Stadf. $^{20}/_{11}$ 1782), men 1792 blev der givet Bevilling til at afhænde det, hvorefter Benzon i de flg. Aar udstykkede og bortsolgte en stor Del af Bøndergodset for 58,970 Rd. og 1798 skødede T. (43, Skov- og Møllesk. 20, Tiender 150 og Bøndergods 161 Td. H.) for 27,030 Rd. til Sønnen, Kmhr. P. F. Ulr. Benzon, der fortsatte Udparcelleringen og 1804 solgte Gaarden (52, Tiender 68, Bønderg. 62) til Broderen, Kmjkr. Jak. B. Han solgte T. 1806 til et Interessentskab, som afhændede Tienderne og næsten hele Resten af Bøndergodset og endelig Gaarden selv 1810 for 185,000 Rd. D. C. og 200 Dukater til Hofagent Becker i Altona, der 1812 afhændede den for 30,000 Species og 200 Dukater til Sønnen, Generalkrigskommissær C. F. Becker († 1858; hans Søn, Forfatteren Tyge Becker har givet Skildringer af sin Fødegaard i „Orion“). Han solgte den 1840 for 71,200 Rd. til Kammerr., Birkedommer Christensen, som 1841 solgte den for 89,000 Rd. til Baron U. Brockdorff, efter hvem den i 1862 købtes af Etatsr. A. N. Hansen († 1873), hvorefter den 1879 købtes for $^1/_2$ Mill. Kr. af den nuv. Ejerinde., J. C. C. Grevinde Schack. — Hovedbygningen ligger meget smukt

ved Vejle Fjord, omgiven af høje, skovbevoksede, af Kløfter gennemfurede Bakker. Den er omgiven af brede, stensatte Grave og bestaar af 3 grundmurede Fløje, alle i to Stokv. med Kældere. Den østl. Fløj, af Kamp og Munkesten, er den ældste, vistnok fra 15. Aarh.; den nordl. Fløj, der er yngre (fra Beg. af 16. Aarh.?), har et lavt Taarn ved Vestenden mod N. (et tilsvarende ved den anden Ende er forlængst nedbrudt) og ind til Gaarden et i 19. Aarh. opf. Taarn (før Karnap) med spidst Skifertag; den vestl. Fløj, den yngste, er opf. 1577 (ifl. en Indskrift i Trappetaarnet). Alle Bygningerne bleve restaurerede af A. N. Hansen. En fjerde Fløj, der lukkede mod S. for Borggaarden, er for længe siden nedbrudt. Over Gravene føre to Pælebroer. Ladegaardsbygningerne ere opf. i 18. Aarh. Stor, smuk Have.

Julianebjærg, tidligere kaldet *Lille Tirsbæk*, er en Parcel af Tirsbæk, der 1802 købtes af Bygmester Søren Møller for 7500 Rd. og opkaldtes efter Sælgerens, P. F. U. Benzons Hustru. Efter Møllers Død gik den i Arv paa Spindesiden i Familien, af hvilken den endnu ejes, fra 1874 af F. Th. Kyhl. Hovedbygningen er af Egebindingsværk, fra 1802.

Engom var før Reformationen Anneks til Ørum-Davgaard.

Nørvang Herred.

Sogne:

Nørvang Herred, det største og nordvestligste i Amtet, begrænses mod Ø. af Hatting Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Gjesager Aa og dens Tilløb Skjærbæk, mod S. af det inderste af Vejle Fjord og Tørrild Hrd., fra hvilket det paa et Stykke skilles ved Grejs Mølleaa, mod S. V. af Ribe Amt (Slavs Hrd.), mod V. og N. af Ringkjøbing Amt (Nørre-Horne og Hammerum Hrdr.) og mod N. Ø. af Aarhus Amt (Vrads og Nim Hrdr.); paa en Del af Nord- og Nordøstgrænsen løbe Skjern Aa og Gudenaa. Udstrækningen fra V. til Ø. er over 7, fra N. til S. er der højest $3^3/_4$ Mil. Da Herredet ligger paa begge Sider af Halvøens Hovedvandskel, saaledes at den mindste, østl. Del hører til Jyllands gode Egne, medens den store vestl. Del overvejende er Hedeegne, er Forskellen i Overfladeforhold og Jordbeskaffenhed meget stor. Overfladen

i den østl. Del er højtliggende og bølgeformet, ofte stærkt bakket og kuperet (Bavnbanke, 368 F., $115,_5$ M.); kun mod N. Ø. er der jævnt og lavere; Jorderne ere her overvejende gode, ler- og sandmuldede. Den store vestl. Del, der hører til „Fladerne“, er i det hele en jævn Slette, højest mod N. Ø. og Ø. med jævnt Affald mod V. Naar undtages Egnene mod N. Ø., som ved de senere Aars Kultivering ere bedre, bestaa Jorderne overvejende af Hedesand med Underlag af graat Sand og Al. Den østl. Del er ret godt forsynet med Skov, den vestl. er næsten skovløs, naar undtages de senere Aars Beplantning (i alt 5192 Td. Ld.). De vigtigste Vandløb ere Skjern Aas Biaaer Omme Aa og Brande Aa. Som Helhed hører Herredet til de ufrugtbareste i Amtet (ved Matr. gnmstl. $44^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 147,726 Td. Ld. ($14,_8$ □ Mil, $814,_9$ □ Km.). Landd. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 3112 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 i Landdistr. 18,962 (1801: 6144, 1840: 11,216, 1860: 15,529, 1890: 18,350). I Herredet ligger Købstaden Vejle. I gejstl. Henseende danner det eet Provsti med Tørrild Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds (Hornstrup, Ø.-Snede, Grejs, Sindbjærg, Uldum, Langskov, Vindelev og Hvejsel) og 4. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Nørvang Hrd. kaldes i Vald. Jrdb. *Wangshæreth*, 1340: Wonghærith; i 14. Aarh. kaldes det Nørre Hrd.; det har i sin Tid været delt i to Herreder: Nørvang og Søndervang (se *O. Nielsen*, Vald. II's Jrdb., S. 99). I Middelalderen hørte det til Jellingsyssel, senere til Koldinghus Len, fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 272.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 58 flg.

Hornstrup Sogn, Anneks til Vejle, omgives af Grejs og Ø-Snede Sogne, Hatting Hrd. (Engom S.), Vejle Fjord, Vejle Købstadsjorder samt Tørrild Hrd. (Hover S.). Kirken, mod N. V., ligger $^1/_2$ Mil N. N. Ø. for Vejle. De højtliggende, meget bakkede Jorder ere overvejende lerede. Grænsen mod Tørrild Hrd. dannes af Grejs Aa, hvis Biaa Kjeldkjær Bæk løber paa Nordgrænsen. En Del Skov, navnlig i Grejsdalen. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Horsens og til Viborg samt den østjydske Længdebane og ved Østgrænsen Vejle-Give Banen.

Fladeindholdet 1896: 3819 Td. Ld., hvoraf 1684 besaaede (deraf med Hvede 78, Rug 296, Byg 375, Havre 737, Blandsæd til Modenhed 65, Grøntf. 47, Kartofler 16, Sukkerroer 4, andre Rodfr. 64), Afgræsn. 669, Høslæt, Brak, Eng m. m. 848, Have 39, Skov 419, Moser 7, Kær og Fælleder 6, Hegn 21, Heder 4, Veje og Byggegr. 117, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 241 Heste, 1162 Stkr. Hornkvæg (deraf 805 Køer), 349 Faar, 529 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 248 Td.; 49 Selvejergde. med 215, 157 Huse med 33 Td. Hrtk. og 38 jordløse Huse, $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1266 (1801: 438, 1840: 853, 1860: 1169, 1890: 1257), boede i 239 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 49 levede af immat. Virksomh., 631 af Jordbr., 7 af Gartneri, 160 af Fiskeri, 200 af Industri, 19 af Handel, 25 af Skibsf., 112 af forsk. Daglejervirks., 39 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Hornstrup Kirke og Skole; *Hornstrup* (1340: Hornstorp) med Fattiggaard (opr. 1878, Plads for 18 Lemmer);

Bredballe med Skole og Missionshus (opf. 1890). *Bredballestrand*, Fiskerleje, med Skole. *Grejsdal Jærnbanestation*. *Lysholt* (Store- og Lille-L.), Gde. og Huse. *Grejsdal Hotel*. Hovedgaarden *Store-Grundet* har c. 70 Td. H., 1085 Td. Ld., hvoraf 35 Eng, 300 Skov, Resten Ager; 11 Huse og 4 Td. H. Fæstegods. Andre Gaarde: *Lille-Grundet*, *Juulsbjærg*, *Charlottenlund*, *Hauerbjærggd.*, *Sandagergd.*, *Bybæk*.

Hornstrup S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 96 (Kirkeby, Hornstrup, St.-Grundet, Lysholt) og 97 (Bredballe og Bredballestrand). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit og Fraadsten; ved senere Restaurationer ere Mursten anvendte. Koret er prydet med Lisener. Syddøren er bevaret. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Munkesten, opførtes. Altertavle i Barokstil med Malerier (Nadveren og Opstandelsen). Romansk Granitdøbefont med Løvværk, Prædikestol i Barokstil. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel. Ligsten over Iver Vind, † 1586, og Hustru, † 1579. Klokke, med Indskr. i Majuskler, fra Beg. af 14. Aarh.

Grundet var en Landsby paa 7 Gaarde, som Fr. II 1578 mageskiftede til Iver Vind († 1586) for Starup; i den flg. Tid nævnes Jak. Vind, Henrik V. og Iver Vind til G. Niels Vinds († 1646) Datter Kirstine var gift 1. med Tage Krabbe, 2. med Oberst O. Fr. v. Gamm († 1698), til hvem hun havde solgt Gaarden 1679 for 20,594 Rd.; dernæst ejedes G. af hendes Søn af 1. Ægteskab Erik Krabbe († 1709), der 1705 skødede G. til Oberst Ditl. Brockdorff († 1737); han skødede 1710 G. med Afbyggergd., Tiender (73, 14 og 48 Td. H.) og en Del Gods til sin Broder Generalmajor Schack B. til Schelenborg († 1730), der 1722 skødede G. til sin Svigersøn Oberst Henr. Brockdorff († 1730), hvis Enke Charl. Am. Reedtz 1731 overlod sin Arveret i G. for 12,000 Rd. til sin Stifsøn Schack Brockdorff († 1761), hvis Enke Sophie Hedevig v. Grabow derefter ejede G. († 1784), hvorefter den ved Aukt. blev solgt (88, Højgd. 21, Tiender 60, Kirkegods 4, Bøndergods 417 Td. H.) for 86,700 Rd. til Svigersønnen, Kmhr. H. H. v. Lüttichau til Tjele († 1802; se Kirkeh. Saml. 5. R. I, S. 300 flg.). Den gik i Arv til hans Søn Generalkrigskommissær Schack L., † 1819, til dennes Søn Generallieutn. Matth L., † 1870, og dennes Svigersøn Grev S. Knuth, hvis Søn Grev F. K., den nuv. Ejer, overtog den 1885. — Hovedbygningen, opf. 1840-47, bestaar af 3 Fløje af meget svær Grundmur, Midtfløjen i to Stokv. (den forrige Bygning var opf. af Schack Brockdorff og blev indviet 1750 af Biskop Brorson).

Lysholt blev 1546 fra Kronen mageskiftet til Peder Ebbesen Galt, efter hvis Brodersøn Ebbe Andersen Galt Chrf. Gøye 1562 arvede den. Siden ejedes den af Hans Axelsen Arenfeldt, hvis Søn Axel Arenfeldt 1617-23 skrev sig til den; 1638 var L. 2 Gaarde og 1 Bol, 1672 var den en Bondegaard og ejedes af Tage Krabbe til Gunderslevholm.

Grundet Birk nævnes 1495; der har ogsaa været et *Bredballe Birk* i Sognet.

I Præsteberetn. fra 1638 nævnes et Sted *Sindholt* (ved Grundet), hvor der skal have staaet et Kloster (!) „Sindholtsborg"; da var der endnu Rester af Kældrene.

Øster-Snede Sogn omgives af Hornstrup, Grejs, Sindbjærg og Uldum Sogne, Aarhus Amt (Nim Hrd.) og Hatting Hrd. (Korning, Løsning, Hedensted og Engom S.), fra hvilket det skilles ved Gjesager Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. N. Ø. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende muldede med leret eller gruset Underlag. En Del Skov (Kragelund Sk., Indhegningen m. m.).

Fladeindholdet 1896: 6769 Td. Ld., hvoraf 3147 besaaede (deraf med Hvede 32, Rug 643, Byg 701, Havre 1469, Blands. til Modenh. 98, Grøntf. 74, Kartofler 21, andre Rodfr. 107), Afgræsning 1345, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1782, Have 48, Skov 215, ubevokset 11, Moser 41, Kær og Fælleder 4, Hegn 11, Heder 58, Veje og Byggegr. 107. Kreaturhold 1898: 414 Heste, 2341 Stkr. Hornkv. (deraf 1682 Køer), 978 Faar, 1607 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv.

Skovskyldshrtk. 1895: 392 Td.; 97 Selvejergde. med 341, 169 Huse med 51 Td. Hrtk. og 36 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1711 (1801: 567, 1840: 1135, 1860: 1668, 1890: 1696), boede i 303 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 34 levede af immat. Virksomhed, 1294 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 232 af Industri, 42 af Handel, 12 af forsk. Daglejervirks., 71 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Øster-Snede* (1340: Sneeth, 1425: Snedhæ) med Kirke, Præstegd. og Mølle; *Kragelund* med Skole og privat Skole samt Missionssal (indr. 1895) og Fattiggaard (opr. 1875, Plads for 26 Lemmer); *Krollerup*; *Bøgballe* med Fællesmejeri; *Baastrup* med Foredragssal og Andelsmejeri; *Gammelsole* med Skole, Mølle og Trævarefabrik; *Soleskov*. *Nørrehede*, *Gammelmark*, *Kragelundfælled* og *Solekjær*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Agersbøl* har 44$^1/_2$ Td. H., c. 600 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, 90 Skov, 10 Gaardspl., Have m. m., Resten Ager; en Mølle. Andre Gaarde: *Ballegd.*, *Løgballelund*, *Løgballegd*. *Gjøgemølle*, Vejr- og Vandmølle.

Ø.-Snede S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistrikt., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 110 (Ø.-Snede med den sydl. Del) og 111 (nordl. Del). Kirken tilhører Enkefru Ingwersen.

Den store *Kirke*, vistnok indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod Vest samt Korsarm og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, der synes at have haft Apsis, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel med Skraakant, senere ombyggede foroven med Mursten. Syddøren og Korbuen ere bevarede; Nordd., en Dør i Koret og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, den ligeledes hvælvede Korsarm, med Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset opførtes af Granitkvadre og Munkesten. I Korbuen findes Nicher til Sidealtre. Altertavle i senere Renæssancestil med et Maleri (Christus i Getsemane) og Apostelfigurer fra en ældre kat. Tavle. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol fra 1641 i Renæssancestil. Stort Krucifiks i Korbuen. I Skibet en Malmlysekrone, vistnok fra 18. Aarh. Der er for en Del Aar siden fundet Rester af Kalkmalerier. Af de Begravelser, der omtales i D. Atl., findes nu intet Spor.

Agersbøl (1532: Agissbøl og Agitsbølle) var oprindl. en Landsby, som 1532 tilhørte Rigshovm. Hr. Mogens Gøye, 1562 Fru Elline Gøye, 1632 Just Høeg, 1641 Jørgen Juul. derefter hans Enke Elline Hansd. Arenfeldt, hvis Arvinger 1676 skødede A. (16 Td. H.) til Laurids Brorsen til Dybvad, der senere udkøbte andre Parthavere og 1681 skødede A. (32 Td. H.) til Oberstlieutn. Kai de la Mare, † 1713, derefter dennes Søn Hieronymus de la M. († 1727), efter hvem den (45, Gods 211 Td. H.) købtes 1728 ved Aukt. for 15,004 Rd. af Madam Pernille Jørgensen. Dernæst ejedes den af hendes Søn Mourids Jørgensen, † 1753; 1769 skødede Poul Marcussen A. (44, Bøndergods 215 Td. H.) for 45.000 Rd. til sin Søn Peter M. († 1779), hvis Enke Inger Nielsd. Saabye († 1810) 1798 skødede A. (44, 24, 258 Td. H.) for 50,000 Rd. til sin Svoger Justitsr. Marcus Pauli Marcussen, der s. A. skødede A. til sin Søn Justitsr. Poul Marcussen til Krastrup og Svigersøn U. Chr. v. Schmidten; førstn. skødede 1799 sin Part i A. for 30,000 Rd. til sidstn., der frasolgte en stor Del af Bøndergodset og 1801 (Skøde af 1804) selve Gaarden (44, 24 og 122 Td. H.) for 74,000 Rd. til Forvalter E. Chr. Grave Hoppe. Senere ejedes den af Otto Andersen og Handelshuset Godefrey i Hamburg; 1819 købtes den for 40,000 Rd. D. C. af Major J. P. Ingwersen, † 1824, dennes Søn M. I., † 1862, og hans Søn Joh. I., der fik den, endnu med en Del Fæstegods, for 250,000 Rd.; efter ham blev den uden Gods købt 1880 for 462,500 Kr. af H. Hastrup og 1888 for c. 300,000 Kr. af den nuv. Ejer, Prokurator M. F. C. Zahn. — Hovedbygningen, med Rester af de tidligere Grave, er opf. 1845 og 1884 og bestaar af en 69 Al. lang grundmuret Længe i 1 Stokv. med Kælder og foran Hovedindgangen et Taarn med Spir; desuden en østl. Sidefløj. Den ældste Bygning, der skal have haft et højt Taarn og et Kapel, blev nedbrudt 1739 af Madam Jørgensen.

Laurids Mund til *Krollerupgaard* nævnes 1652. — I *Sole* boede 1459 Væbneren Claus Jensen (Dyre). Omtr. samtidig skrev Svend Torbernsen (Udsøn) sig „i Soliskovgaard".

Grejs Sogn omgives af Annekset Sindbjærg, i hvilket det har flere

Enklaver, Ø.-Snede og Hornstrup Sogne, Tørrild Hrd. (Hover og Jelling S.), fra hvilket det skilles ved Grejs Mølleaa, og Vindelev Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^{3}/_{4}$ Mil N. for Vejle. De højtliggende bakkede Jorder (Batteribanke, 330 F., 104 M.) ere overvejende lerede, mod V. dog lette, sandede. En Del Skov (Grejs Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Viborg og, i Grejsdalen, Vejle-Give Banen.

Fladeindholdet 1896: 2508 Td. Ld., hvoraf 1123 besaaede (deraf med Hvede 9, Rug 224, Byg 247, Havre 511, Blandsæd til Modenh. 26, Grøntf. 27, Kartofler 39, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 382, Hoslæt, Brak, Eng m. m. 606, Have 23, Skov 304, Moser 21, Veje og Byggegr. 44 Td. Kreaturhold 1898: 163 Heste, 781 Stkr. Hornkvæg (deraf 533 Køer), 315 Faar, 460 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 167 Td.; 51 Selvejergde. med 139, 82 Huse med 28 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse, $^{1}/_{4}$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 791 (1801: 388, 1840: 717, 1860: 953, 1890: 767), boede i 162 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 492 af Jordbr., 8 af Gartneri, 140 af Industri, 21 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Grejs* (1334: Gresa, 1340: Greese, 1471: Greyss) med Kirke (noget N. for Byen), Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1898), Forsamlingshus (opf. 1895), Mølle, Teglværk og Andelsmejeri; en Del af *Holtum*, Resten i Sindbjærg S. (i Enklaverne mod N.) med Fattiggaard for G.-Sindbjærg Komm. (Pl. for 29 Lemmer), Skole og Vejr- og Vandmølle; *Højgaard* med Teglværk ($7^{1}/_{4}$ Td. H., c. 230 Td. Ld.); *Højgaard Jærnbanehpl. Fruensmøllested*, Gd.; *Pladsbjærg*, Gd., *Bellevue*, Hus. *Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik*, Aktieselsk. (c. 70 Arbejdere; tidligere Grejsmølle Klædefabrik.).

Grejs S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd. 94 (Holtum) og 95. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutn. samt et i den øvre Del ottekantet Taarn med Gavle og Spir, er opf. 1882, i Stedet for den gamle Granitkirke, i Spidsbuestil af røde Mursten, med dekoreret Bjælkeloft (Arkitekt: Olivarius). Over Indgangsdøren i Taarnets Vestmur sidder en Tympanon af Granit; Taarnrummet er Forhal. Ny Altertavle med Hautrelief (Himmelfarten) af Fjeldskov. Prædikestolen, fra Chr. IV's Tid, og den romanske Granitdøbefont ere fra den gamle Kirke. Ved Vestmuren et Pulpitur med Orgel. I Forhallen Ligsten over Præsten Knud Christensen, † 16..; i Taarnets 2. Stokv. et smukt udsk. gotisk Egetræsskab fra den gamle Kirke.

Højgaard er en gammel Hovedgaard, som nævnes 1431 (Høudtzgaard) og 1436 (Høgardh) som tilhørende Fru Inger Hermansd. (Pennow), Enke efter Niels Vognsen. Hun gav den 1440 (Høffuitzgd.) til Maribo Kloster, hvorfra den ved Reformationen kom til Kronen, der 1579 mageskiftede den til Henrik Holck til Rønhave; hans Sønner Bertel og Christen H. arvede den. Førstnævntes Søn Henrik H. var den næste Ejer, men han synes for Gæld at have maattet afstaa H. til sin Svoger Fr. Munk, hvis Søn Jørgen M. skrev sig til den. Formodentlig er den fra ham for Gæld bleven udlagt til Fru Mette Rosenkrantz, Erik Billes, der ejede den 1653; hun efterlod den til sin Datter af 1. Ægteskab Kirsten Vind, g. m. Oberst Otte Fr. v. Gamm til Grundet. Efter Datteren, Christine Charl. v. Gamms Død solgtes 1704 ved Aukt. H. med Tiender (21 og 37 Td. H.) til Assessor Peder Lassen til Rødslet, som 1706 skødede H., 21, 38 og 205 Td. H., for henholdsv. 80, 40 og 63 Rd. pr. Td. H. til Chr. Güldencrone til Vilhelmsborg. Han skødede den 1730 til Kronen, der 1743 ved Aukt. solgte H. til Maren Mikkelsdatter (senere g. m. Mads Pedersen Møller, † 1748), som 1749 skødede H. til Schack Brockdorff til Grundet for 14,000 Rd. Hans Enke solgte 1784 Grundet og H. for tils. 86,700 Rd. til Kmhr. H. H. v. Lüttichau, som 1798 fik Tilladelse til at udparcellere den og solgte Hovedparcellen 1801 til Jens Hundevadt (før til Sønderskov), † 1806, hvorefter den paa Aukt. 1807 købtes for 10,030 Rd. af Ove Colding af Taarupgd. Nuv. Ejer af Hovedparcellen er E. Karlsen. Hovedbygningen var opf. ved Midten af 18. Aarh. (I Præsteberetn. af 1638 nævnes, at der ved Højgaard har staaet et Slot med Volde omkring, hvilke da endnu saas).

Grejsdalen, baade i dette og Hornstrup Sogn (og Hover S. i Tørrild Hrd.), er bekendt for sin dejlige Natur med rig Afveksling af høje, skovklædte Bakker og store Enge omkring Grejs Mølleaa.

Sindbjærg Sogn, Anneks til Grejs, omgives af dette, Vindelev, Langskov, Uldum og Ø.-Snede Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger c. 1¼ N. for Vejle. De højtliggende og bakkede Jorder (højeste Punkt 107 F., 34 M.) ere overvejende lerede og muldrige. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 4282 Td. Ld., hvoraf 2147 besaaede (deraf med Hvede 13, Rug 446, Byg 475, Havre 965, Blandsæd til Modenhed 43, Grøntf. 71, Kartofler 26, andre Rodfr. 108), Afgræsn. 856, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1045, Have 35, Skov 48, Moser 34, Kær og Fælleder 21, Hegn 3, Veje og Byggegr. 89, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 329 Heste, 1598 Stkr. Hornkvæg (deraf 1133 Køer), 491 Faar, 1019 Svin og 34 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 311 Td.; 77 Selvejergde. med 230, 149 Huse med 81 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 1254 (1801: 624, 1840: 1004, 1860: 1342, 1890: 1259), boede i 256 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 905 af Jordbr., 196 af Industri, 50 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 56 af deres Midler, og 20 vare under Fattigv.

I Sognet *Sindbjærg Kirke* (1340: Syndbyergh) og Skole, ved Landevejen, og Byerne: *Lindved*, ved Landevejen, med Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1899), Sparekasse (opr. 1868; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 50,703 Kr., Rentef. 3¾ pCt., Reservef. 5996 Kr., Antal af Konti 250) og Kro; *Vester-Ørum* med Skole og Mølle; *Sindbjærglund* med Mølle; *Ulkjær* med Andelsmejeri og Mølle; en Del af *Holtum* (se S. 363). *Heden*, *Vestermark* og *Ørumskov*, Gde. og Huse. *Laage*, Gd.

Sindbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 112 (Ørum og Sindbjærglund) og 113 (Lindved og Ulkjær). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og der opførtes Taarn og Vaabenhus, der begge nedbrødes 1885, og det nuv. Taarn af røde Mursten paa Granitsokkel og med ottekantet Spir og Gavle opførtes; det hvælv. Underrum er Forhal. Ny Altertavle med et Maleri (Christus). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1599. I Taarnet flere Figurer fra en katolsk Altertavle. (Et Antemensale fra romansk Tid, af Egetræ med Rester af Beklædning af forgyldte, drevne Kobberplader, er nu i Nationalmus.). Mindetavle over Jens Jørgensen Jelling til Laage, † 1679, og Hustru, samt hans Tjener Chr. Albretsen Tot, † 1703, og over Familien Hauch, opsat 1717 af L. Fogh i Ribe. I et Rum ved den nordl. Side af Forhallen staa to Kister med Lig af Niels Fogh, † 1787, og Søren Fogh til Laage, † 1794. Paa Korbuen er der fundet Kalkmalerier (to Helgenfigurer) ligesom Rester af Dekorationer i Skibet, fra Midten af 15. Aarh. (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 8 og T. XXIII).

Laage (Laghæ, Logæ) har været en Hovedgaard, der ejedes 1429 af Nis Andersen (Skeel), dennes Søn Henneke Nielsen 1460, Palle Juel 1492-1531, dennes Sønner Jørgen († 1593) og Peder († 1604), Fru Dorte Juul til Mejlgd., Jørgen Kaas', 1626, 1660 af Jørgen Juul; 1670 skødede Markvar Rodsteen til Lundsgd. og Rud. v. Offenberg deres Part i L. til Hans Juul til Starupgd., som 1678 maatte lade Forpagter Jens Jørgensen Jelling faa Indførsel i L. for 5100 Rd. Dennes Enke Anne Nielsd. Ohling († 1703) ægtede Biskop Ancher Anchersen († 1701), og paa Aukt. efter dem i 1704 købtes L. (27 og 141 Td. H.) for 11,330 Rd. af Oberst Ditlev. Brockdorff til Hvolgd., hvorefter den kom til Svigersønnen Hieronymus de la Mare og af ham 1723 skødedes (28 Td. H.) til Byfoged i Horsens Rasmus Christensen Leth, hvis Søn Chr. L. 1748 skødede L. for 14,500 Rd. til Kammerr. Søren Laursen Fogh († 1794). Han solgte den 1767 for 20,000 Rd. til Kapt. Chr. Fr. v. Bülow, der 1775 skødede den for 7700 Rd. til Jakob Kruse til Hvolgd., efter hvem hans Hustru købte den paa Aukt. 1778 for 6960 Rd. Hun skødede den 1781 til Hans Hansen, der 1784 solgte den for

11,200 Rd. til Peder Høyberg. Paa Aukt. 1788 blev den for 8550 Rd. købt af Iver Hansen. Senere ejedes den af Kmjkr. Chr. Wormskjold, hvis Arvinger 1792 skødede den for 8135 Rd. til Johs. Aagaard († 1796), i hvis Dødsbo Søren og Anders Holst fra Damgd. købte L. for 8160 Rd. og 1798 ved Aukt. solgte den for 9000 Rd. til Jonas Poder. Derefter blev Gaarden udparcelleret. Nuv. Ejer af L. er P. Andersen.

Hr. Timme Godendorp pantsatte 1342 al „Sindbyeriigh“ til Henneke Byman.

I Sognet har været en hellig *Vor Frue Kilde* S. Ø. for Kirkegaarden (ifl. Præsteberetn. fra 1638).

Uldum Sogn omgives af Annekset Langskov, Sindbjærg og Ø.-Snede Sogne samt Aarhus Amt (Nim og Vrads Hrdr.), fra hvilket det skilles ved Gudenaa og dens Biaa Lilleaa. Kirken, mod Ø., ligger c. 2 Mil N. for Vejle og ligesaa langt V. for Horsens. De højtliggende, jævne Jorder med enkelte Bakkestrøg ere overvejende sandmuldede med gruset Underlag. Mod N. V. ligger Uldum Kær (gml. Navn: Gudenkjær), der fortsættes i Ølholm og Tørring Kær. Gennem Sognet gaar Horsens-Tørring Banen.

Fladeindholdet 1896: 2501 Td. Ld., hvoraf 999 besaaede (deraf med Rug 187, Byg 200, Havre 471, Blands. til Modenh. 25, Grøntfoder 21, Kartofler 26, andre Rodfr. 66), Afgræsn. 332, Høslæt, Brak, Eng m. m. 622, Have 22, Moser 119, Kær og Fælleder 326, Veje og Byggegr. 80 Td. Kreaturhold 1898: 154 Heste, 756 Stkr. Hornkvæg (deraf 502 Køer), 300 Faar, 425 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 135 Td.; 36 Selvejergde. med 116. 107 Huse med 19 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 877 (1801: 222, 1840: 465, 1860: 595, 1890: 746), boede i 176 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 63 levede af immat. Virksomh., 362 af Jordbr., 153 af Industri, 46 af Handel, 87 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv. Betydelig Tørveproduktion.

I Sognet Byerne: *Uldum* (1340: Wollum, 1475: Woldum) — 1901: 127 Huse med 669 Indb. — med Kirke, Præstegd., Skole, Folkehøjskole (opr. 1848), Forsamlingshus (opf. 1888), Apotek, 2 Læger, Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 27,572 Kr., Rentef. $3^1/_2$ pCt., Reservef. 2813 Kr., Antal af Konti 302), Mølle, Købmandshdl., Bageri, Kro, Markedsplads (Marked i Apr. og Sept.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Hesselballe* med Skole. Gde. og Huse: *Uldum-Kjær*, *Uldum-Langager* og *Uldum-Søndermark* samt *Østergaarde*.

Uldum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 107. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutn. samt Taarn med firsidet Spir mod V. og er opf. 1883 af røde Mursten i gotisk Stil (Arkit.: Olivarius) i Stedet for den nedbrudte, brøstfældige romanske Fraadstenskirke. Taarnets Underrum, med Bjælkeloft, er Forhal; over den et Galleri ind til Skibet. Aaben Tagkonstruktion i Skib og Kor. Ny Altertavle med et Maleri (Opstandelsen; Kopi af C. Bloch). Prædikestolen, i Barokstil, og den romanske Granitdøbefont ere fra den gamle Kirke. Over Korbuen et Krucifiks fra kat. Tid. Ligsten over Karen Terkelsdatter, † 1706, g. 3 Gange med Præster. Nogle Apostelfigurer fra en kat. Altertavle findes i Kirken.

Nicolaus Jønsson de *Hasselbaligh* nævnes 1325.

For Digteren Poul Martin Møller († 1838), der er født 1794 i Uldum, hvor Faderen, Forfatteren, Biskop Rasmus M., dengang var Præst, er der paa en Høj i Byen $^{21}/_2$ 1874 afsløret en 3 Al. høj Granitmindesten. — I et Anlæg i Uldum er ogsaa 1881 rejst en 3 Al. høj Granitmindesten for Politikeren og Lægprædikanten, Gaardejer Jens Jørgensen (f. i Uldum 1806, † 1876, se S. 237).

Langskov Sogn, Anneks til Uldum, omgives af dette, Sindbjærg, Vindelev og Hvejsel Sogne samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.), fra hvilket det til Dels skilles ved Gudenaa og en Biaa. Kirken, noget østl., ligger henved

$1^3/_4$ Mil N. for Vejle. De højtliggende, mod S. stærkt bakkede Jorder ere frugtbare og lerede, dog ogsaa lette, sandede, navnlig mod N. Ø. Mod N. Ølholm Kær. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Viborg og Horsens-Tørring Banen.

Fladeindholdet 1896: 2390 Td. Ld., hvoraf 1092 besaaede (deraf med Hvede 20, Rug 219, Byg 248, Havre 443, Blands. til Modenh. 65, Grøntf. 20, Kartofler 10, andre Rodfr. 66), Afgræsn. 343, Høslæt, Brak, Eng m. m. 624, Have 23, Skov 72, Moser 26, Kær og Fælleder 151, Veje og Byggegr. 57 Td. Kreaturhold 1898: 163 Heste, 892 Stkr. Hornkvæg (deraf 606 Køer), 212 Faar, 526 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 181 Td.; 45 Selvejergde. med 170, 41 Huse med 11 Td. Hrtk. og 33 jordløse Huse, henv. $^1/_2$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 579 (1801: 269, 1840: 570, 1860: 621, 1890: 650), boede i 117 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 465 af Jordbr., 87 af Industri, 17 af Handel, 35 af forsk. Daglejervirks., 9 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet *Langskov Kirke* (noget uden for Ølholm), med Skole, Forsamlingshus (opf. 1891) og Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 21,619 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 1233 Kr., Antal af Konti 197), og Byen *Ølholm* (1429: Øthleholm), ved Landevejen, med Fattiggaard for Uldum-L. Kommune (Plads for 21 Lemmer), Købmandshdl., Kro, Jærnbane- og Telegrafst. (Hauge og Ølholm Stationsby); *Nyborg. Langskov*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Hvolgaard* har $35^1/_2$ Td. H., 445 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 46 Skov, 5 Mose, Resten Ager; til Gaarden høre en Mølle og c. 10 Td. H. Fæstegods (i Langskov, Uldum og Ørum Sogne). *Stenagergaard.*

Langskov S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr. 108. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V., er opf. 1880 af røde Mursten paa Granitsokkel i romansk Stil (Arkit.: Olivarius) i Stedet for en ældre Kirke. Kirken har fladt Loft. Taarnrummet er Forhal. Altertavle med et Maleri (Kopi af Dorphs Christus i Emaus). Alterstager fra 1698. Den romanske Granitdøbefont med Løvværk og Løvefigurer og Prædikestol i Renæssancestil ere fra den gamle Kirke. I Taarnet et katolsk Alterskab med Maria med Jesusbarnet, St. Jørgen med Dragen, St. Erasmus og, paa Fløjene, Apostlene.

Hvolgaard (1436: Holgardh) tilhørte i kat. Tid Ribe Bispestol, der lod den bestyre af Officialer, bl. hvilke nævnes Oluf Pedersen, Præst 1434, Jens Tun, Provst 1471, Jens Andersen, Præst 1475, Niels Skram 1479, Morten Bang 1486, Claus Sehested til 1531 og Peder Juel. Ved Reformationen kom H. til Kronen, og 1570 solgte Fr. II den til Jørgen Sehested; saa ejedes den af Albert Friis, † 1601, hvis Datter Else bragte den til Henrik Holck; 1624 købtes den af Anders Friis, der 1625 solgte den til Caspar Rantzau til Schmoel, hvis Søn Henr. R. ejede den 1638; 1680 skødede Enevold Brockmand H. (48 Td. H.) til Generalmajor Hans Fr. Levetzau til Oxholm, der 1696 solgte den (31) med Tiender (30 Td. H.) og Gods til Oberst Ditl. Brockdorff († 1737). Hans Svigersøn Oberstlieutn. Hieron. de la Mare skødede 1722 H. med Tiender og Gods (32, 30, og 205 Td. H.) samt 12 jordløse Huse til Forpagter paa Møgelkjær Jakob Kruse, efter hvem Sønnen Kommercerd. Hans K. († 1765) 1751 overtog Gaarden, som derpaa ejedes af dennes Enke Elisab. Marie Vinding, der 1784 skødede H. (35, ufri Jord 6, Tiender 46, Bøndergods 273 Td. H.) for 44,575 Rd. til sin Søn Anders Vinding Kruse († 1813). I 19. Aarh., da det meste af Bøndergodset er frasolgt, har den været ejet af Ægidius, Brecklin, Jessien og Fraas, hvis Arvinger solgte den 1870 for 154,000 Rd. til den nuv. Ejer, L. A. Steensen Leth. — Hovedbygningen, 1 Stokv. med Kælder og fremspringende Midtparti, samt to Sidefløje, er opf. 1809, ombygget 1870-71.

I *Ølholm* har ligget en Adelsgaard, Øthleholmsgardh, som Peder Henriksen (Prip) 1429 skødede til Hr. Erik Nielsen (Gyldenstierne). Det er vistnok den samme, som Dekanen Anders Skeel 1459 testamenterede til Ribe Bispestol under Navnet „Hovgaard" (de nordøstl. Gde. i Ølholm hedde endnu „Hovgaardene"). — S. for Langskov har der ligget 2 Gaarde *Staris*, der endnu vare til 1570. S. for Kirken har ligget en By *Guldager*, der var øde 1638.

Vindelev Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Kollerup i Tørrild Hrd., omgives af dette (Kollerup S.), Hvejsel, Langskov, Sindbjærg og Grejs Sogne. Kirken, nordl., ligger over $1^1/_4$ Mil N. N. V. for Vejle. De højtliggende, bakkede Jorder (Bavnbanke, 368 F., $115,_5$ M.) ere lerede.

Fladeindholdet 1896: 1465 Td. Ld., hvoraf 725 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 158, Byg 162, Havre 309, Blands. til Modenhed 34, Grøntf. 23, Kartofler 11, andre Rodfr. 22), Afgræsn. 245, Høslæt, Brak, Eng m. m. 384, Have 14, Skov 22, Moser 27, Kær og Fælleder 5, Veje og Byggegr. 43 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 572 Stkr. Hornkv. (deraf 406 Køer), 212 Faar, 365 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 110 Td.; 33 Selvejergde. med 96, 46 Huse med 14 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 429 (1801: 223, 1840: 388, 1860: 471, 1890: 405), boede i 87 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 286 af Jordbrug, 67 af Industri, 8 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vindelev* (1340: Wenderløøf) med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1898), Sygeforenings Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 48,015 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2439 Kr., Antal af Konti 194) og Kro; *Fløjstrup*.

Vindelev S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 109. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten og Mursten. 1884 opførtes Taarnet, med Pyramidetag, af røde Mursten i gotisk Stil, og et Vaabenhus mod S. nedbrødes. Kirken har fladt Loft. Ny Altertavle i gotisk Stil med Thorvaldsens Christus i Gibs. Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Prædikestol i Renæssancestil, fra 1578. I Skibet et Krucifiks. Ved en Restaur. 1879 fandtes i Koret Rester af Kalkmalerier fra 1527 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 9).

Hvejsel Sogn omgives af Givskud og Ø.-Nykirke Sogne, Aarhus Amt (Vrads Hrd.), Langskov og Vindelev Sogne samt Tørrild Hrd. (Kollerup og Jelling S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^3/_4$ Mil N. N. V. for Vejle. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder (højeste Punkt 359 F., 113 M.) ere mod Ø. temmelig muldrige og lerede, mod V. lette, sandede. I Sognet udspringer Gudenaas Tilløb *Alsted Mølleaa*.

Fladeindholdet 1896: 5504 Td. Ld., hvoraf 2731 besaaede (deraf med Hvede 21, Rug 513, Byg 572, Havre 1191, Boghvede 5, Bælgsæd 5, Blands. til Modenh. 126, Grøntf. 97, Kartofler 46, andre Rodfr. 155), Afgræsn. 918, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1269, Have 37, Skov 40, Moser 107, Kær og Fælleder 27, Hegn 11, Heder m. v. 203, Veje og Byggegr. 154, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 428 Heste, 1749 Stkr. Hornkv. (deraf 1211 Køer), 664 Faar, 1424 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 334 Td.; 101 Selvejergde. med 296, 123 Huse med 38 Td. Hrtk. og 35 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1318 (1801: 628, 1840: 1200, 1860: 1492, 1890: 1347), boede i 267 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomhed, 975 af Jordbr., 192 af Industri, 36 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 40 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hvejsel* (1338: Hwixil, 1340: Hwyxil) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 232,194 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8307 Kr., Antal af Konti 699) og Kro; *Bjerlev* med Mølle; *Tremhuse*; *Knude*; *Favsing* med Forskole; *Ilved* (1407: Ylwith, 1457: Iluid) med Skole, Kro, Mølle samt Aadals Andelsmejeri med Forsamlingshus (opf. 1889); *Sandvad* med Fattiggaard for H.-Givskud Komm. (Plads for 40 Lemmer). *Mindstrup Skole*. *Hvejselgaard*

har $14^3/_4$ Td. Hrtk., 153 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 6 Tørvemose, $3^1/_3$ Skov (i Langskov Sogn), Resten Ager. Gaarden *Mindstrup*, har $14^1/_4$ Td. Hrtk., c. 320 Td. Ld. (10 i Nykirke Sogn), hvoraf c. 25 Eng, 25 Skov, Resten Ager.

Hvejsel S., een Sognekommune med Givskud, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd. 105 (Hvejsel, Bjerlev, Tremhuse, Knude og Favsing) og 106 (Ilved og Sandvad). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, vistnok indviet til St. Anna, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. samt Korsarm og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten med enkelte Granitkvadre i Soklen. Ved senere Ombygninger er der anvendt Mursten. Korbuen er bevaret; eet Vindue ses tilmuret. I den senere Middelalder fik Koret Hvælvinger, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Samtidig tilføjedes Taarn, Korsarm og Vaabenhus, af store røde Mursten. Ved en Ombygning 1872 blev Taarnet gjort lavere. Det hvælv. Taarnrum og Korsarmen, ogsaa hvælv., med Rundbue ind til Skibet, tjene til Siddepladser. Ny Altertavle med et Maleri (Opstandelsen) af Dalsgaard. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil med Palle Fastis og Hustrus Navne og Vaabener. Krucifiks fra den senere Middelalder. I Skibets Mur Ligsten over Christen Splid til Mindstrup, † 1561, og Hustru Ide Lange. I Kirken er der fundet Rester af Kalkmalerier, hvoraf nogle fra Slutn. af 12. Aarh. (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 8).

Mindstrup var forhen en Hovedgaard, i hvilken Henning Kirt var lodtagen; men han solgte 1505 sin Part til Fru Kirsten Høg, Hr. Lage Brocks. Niels Jensen i M. nævnes 1471 og 1475. Ellers siges den i 15. Aarh. at have tilhørt en Christen Spend, derefter Familien Splid eller Fasti (Palle Splid 1509 og 1532. Sønner Christen, † 1561, og Jørgen, Søn Palle). Med Christence Pallesd. Fasti kom den til Jørgen Below, men hun solgte som Enke sin fædr. Gaard til Christen Thomesen Sehested; 1665 skødede Kansler Peder Reedtz M. til Jochum Fr. Pentz til Palsgaard, der 1666 skødede den til Iver Krabbe, dernæst dennes Sønner Chr. K. og Jacob K. til Urup, hvilken sidste 1686-87 skødede M. (31 Td. H.) til Jørgen Knudsen; 1720 skødede Niels Rasmussen Aale M. (19 Td. H.) til Ole Rud. Krabbe († 1753), efter hvem M. (19) og Gods (5 Td. H.) blev købt paa Aukt. 1753 for 3072 Rd. af Hans Marcussen til Rask, der 1759 skødede M. (20 og 25 Td. H.) for 5000 Rd. til Justitsr. Eman. Thygeson, som af M. og Matrup oprettede et Stamhus, af hvilket M. atter udskiltes ved kgl. Bevill. af 1798 (se S. 222). Godset er for længe siden frasolgt. C. F. Seidelin købte Gaarden 1870 for 63,500 Rd. af Michelsens Arvinger; ved Tvangsaukt. 1898 købtes den af A. Seidelin. Bygningen er af Grundmur i 1 Stokv.

Givskud Sogn omgives af Hvejsel, Ø.-Nykirke og Give Sogne samt Tørrild Hrd. (Gadbjærg og Jelling S.). Kirken, midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere mest skarpsandede med Sand eller Al til Underlag. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Herning.

Fladeindholdet 1896: 6613 Td. Ld., hvoraf 2872 besaaede (deraf med Rug 795, Byg 267, Havre 1258, Boghvede 71, Bælgsæd 93, Spergel 9, Blandsæd til Modenhed 123, Grøntf. 42, Kartofler 198, andre Rodfr. 16), Afgræsn. 1880, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1086, Have 33, Skov 113, ubevokset 11, Moser 221, Kær og Fælleder 6, Hegn 29, Heder 205, Veje og Byggegr. 156 Td. Kreaturhold 1898: 218 Heste, 833 Stkr. Hornkv. (deraf 591 Køer), 956 Faar, 558 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 89 Td.; 30 Selvejergde. med 46, 173 Huse med 42 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 872 (1801: 160, 1840: 495, 1860: 878, 1890: 950), boede i 211 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 745 af Jordbr., 88 af Industri, 36 af Handel, 8 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Givskud* (1340: Gygscoot), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1871: $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Til-

godeh. 16,899 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 829 Kr., Antal af Konti 159) og Andelsmejeri; *Givskudlund*; *Harresø*, ved Landevejen, med Skole og Kro; *Skolding* (Gilhøj) med Skole og Forsamlingshus (den gml. Skole); *Lerager*; *Østerlund*; *Ris*, ved Landevejen, med Skole, Plejehjem, Købmandshdl. og Kro. *Østerhoved*, Gde. *Birkebæk*, Gd.

Givskud S., een Sognekommune med Hvejsel, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 91. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten og raa Granit; Spor af Sokkel med Skraakant af Fraadsten. Korbuen og Syddøren ere bevarede, Nordd. og flere Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (nu kun lidet højere end Skibet) af røde Munkesten; det hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet. Vaabenhuset, opf. 1847, er af røde Mursten. Ny Altertavle med Maleri (Kopi af Vejle Kirkes). Romansk Granitdøbefont med Løvefigurer og Løvværk. Ny Prædikestol. Klokke, uden Indskr., fra den tidligere Middelalder.

Givskudlund (1460: Gywskoth lwnd) solgte Provst i Odense, Mag. Anders Glob 1529 til Hr. Mogens Gøye. — Gaarden *Lerager* blev af Prior og Konvent i St. Hans Kloster i Horsens 1530 skødet til Hr. Mogens Gøye.

Givskud var Anneks til Hvejsel, indtil det ved Reskr. af $^{25}/_5$ 1895 blev selvstændigt Pastorat.

Øster-Nykirke Sogn omgives af Hvejsel, Givskud, Give, Tyregod og Vester Sogne samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.), fra hvilket det skilles ved *Skjern Aa* og *Gudenaa*, der begge udspringe her. Kirken, mod N., ligger 3 Mil N. N. V. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder (højeste Punkt: Tranebjærg, 441 F., $138,_5$ M.) ere for det meste sandede med graat Sand eller Al til Underlag, dog findes mod S. ogsaa lerblandede Jorder. En Del Hede, til Dels bevokset med Egekrat. En Del Skov (Alsted Sk., Vonge Sk.).

Fladeindholdet 1896: 9521 Td. Ld., hvoraf 3766 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 997, Byg 505, Havre 1705, Boghvede 36, Bælgsæd 84, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 204, Grøntf. 30, Kartofler 163, andre Rodfr. 31), Afgræsn. 2535, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1963, Have 48, Skov 486, Moser 141, Kær og Fælleder 38, Hegn 25, Heder m. v. 219, Veje og Byggegr. 297 Td. Kreaturhold 1898: 380 Heste, 1455 Stkr. Hornkv. (deraf 1040 Køer), 1265 Faar, 828 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 187 Td.; 59 Selvejergde. med 124, 1 Fæstegd. med 3, 203 Huse med 60 Td. Hrtk. og 33 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1290 (1801: 381, 1840: 905, 1860: 1350, 1890: 1400), boede i 292 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat. Virksomh., 1054 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 141 af Industri, 46 af Handel, 47 af forsk. Daglejervirks., 50 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv.

I Sognet *Ø.-Nykirke Kirke* og Præstegd., samt Byerne: *Vonge* med Skole, Missionshus (opf. 1898), Sparekasse (opr. 1875; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 64,506 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 7002 Kr., Antal af Konti 326), Teglværk, Andelsmejeri og Kro; *Havstrup*; *Ørnsholt*; *Tinnet* (Nørre- og Sønder-T.) med Skole; *Oksenbjærge* med Skole; *Kollemorten* (Nørre- og Sønder-K.), ved den gamle Oksevej, med Skole, Mølle og Kro, Forsamlingshus (opf. 1899) mellem Kollemorten og Vonge. *Vongeskov* og *Mølgaarde*, Gde. og Huse. *Alstedgaard*, $8^3/_4$ Td. H., 160 Td. Ld., (hvoraf 4 Parceller: *Alstedlund*, *Lille-Alsted*, *Kildegd.*, *Elgd.*); *Trasborg*, Gd.; *Damgd. Alsted Vejr- og Vandmølle.*

Ø.-Nykirke S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 99 (østl. Del) og 100 (vestl.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Peder, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Granitsøjler og Tympanon med Christus i Korsglorie. Korbuen og flere Vinduer ere bevarede; Nordd. er tilmuret. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Samtidig opførtes Taarnet (senere gjort lavere), af Granitkvadre forneden (en af dem med en Løvefigur) og Munkesten, med hvælv. Underrum og Rundbue ind til Skibet. Vaabenhuset er opf. c. 1885 af smaa røde Mursten. Mod S. ved Skibets østl. Ende ses et stort, nu tilmuret Bueslag, der har ført ind til et nu nedrevet Kapel for den Juelske Familie. Altertavle og Prædikestol i senere Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Figurer og Rundbuefrise. I Skibets Vestende Pulpitur med Orgel. Klokke med Indskr. i Minuskler fra 1438. I Koret og paa Skibets Nordvæg er der fundet Rester af Kalkmalerier. To Ligsten (ulæselige); Mindetavle over faldne i de slesv. Krige.

Alsted var fordum en Hovedgaard, der 1434 og 1453 tilhørte Albrecht Barfod, 1467-1508 Enevold Jensen (Rafvad), dennes Datter Kirsten, g. m. Peder Skram, hvis Datter Anne bragte den til sin Ægtefælle Jens Juel, † 1563, deres Søn Peder Juel († 1612), dennes Søn Hak Juel og hans Søn Erik Juel, † 1657. 1666 skødede Markor Rodsteen A. til Niels Rosenkrantz sammen med Stovgd., med hvilken den havde fælles Ejere (se S. 238), indtil den 1792 blev købt med Tiender og Bøndergods (29, 21 og 35 Td. H.) for 15,866 Rd. af Joh. L. v. Müllen af Davgaard. Senere blev den udstykket.

Fra N.-Tinnet strækker sig i vestl. Retning en nu 750 F. lang (oprindl. mere end dobbelt saa lang) og c. 3½ F. høj Jordvold, *Margrethevolden*, med foranliggende Grav mod S. Det er vistnok en Vejspærring fra den tidligere Middelalder, anlagt for at spærre den gamle Hovedvej op gennem Midten af Jylland. Et 600 F. langt Stykke er fredlyst.

Efter *Vonge* har Herredet Navn; her maa altsaa det ældste Tingsted have været. — Ved Kirken nævnes 1638 og senere en hellig Kilde, *St. Peders Kilde*. I Nærheden har været en *St. Helene Kilde*.

I Sognet er der talt c. 270 Gravhøje; 5 ere fredlyste, deribl. *Ravnshøj* ved Oksenbjærge.

Ringive Sogn omgives af Annekset Give og S.-Omme Sogn, Ribe Amt (Slavs Hrd.) og Tørrild Hrd. (Lindeballe S.). Kirken, mod Ø., ligger c. 3¼ Mil V. N. V. for Vejle. De højtliggende, næsten helt jævne Jorder bestaa overvejende af hvidt Sand med Iblanding af Maar; det hører til Amtets ufrugtbareste Dele, navnlig N. for *Omme Aa*, der gennemløber Sognet; dog findes nogle lerblandede Jorder ved Ulkind, og langs Omme Aa er der en Del Eng. Desuden fremmes Engvandingen ved den af Hedeselskabet anlagte Ringive Kanal; af dets Plantager nævnes den 1892 anlagte Ringive Kommune Pl., 140 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Ringkjøbing og Mergelbanen Grene-Grindsted (se ndfr.).

Fladeindholdet 1896: 13,191 Td. Ld., hvoraf 3889 besaaede (deraf med Rug 1361, Byg 268, Havre 1568, Boghvede 230, Bælgsæd 43, Spergel 13, Frøavl 35, Blandsæd til Modenhed 84, Grøntf. 33, Kartofler 237, andre Rodfr. 17), Afgræsn. 4463, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1430, Have 39, Skov 232, ubevokset 179, Moser 551, Kær og Fælleder 196, Hegn 46, Heder 1916, Veje og Byggegr. 236, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 319 Heste, 1260 Stkr. Hornkv. (deraf 808 Koer), 1253 Faar, 615 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 103 Td.; 33 Selvejergde. med 60, 166 Huse med 43 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 1190 (1801: 241, 1840: 362, 1860: 619, 1890: 1138), boede i 228 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 911 af Jordbr., 108 af Industri, 28 af Handel, 13 af forsk. Daglejervirksomh., 47 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ringive* (1340: Ryngøgh, 1512: Ringøwe, vistnok Ringhøj) med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse (opr. 1870; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 101,825 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 7335 Kr., Antal af Konti 497); *Uhe*, ved Landevejen, med Skole og Kro; *Langelund* (Sønder- og Nørre-L.) med Skole, Vandmølle og Andelsmejeri; *Ulkind*; *Gammelby*; *Hedeby*. Gaarde og Huse: *Uhekrat*, *Stilbjærg* med Skole, *Grøn-*

bjærg med Missionshus (opf. 1876) og Forsamlingshus (opf. 1890), *Billund*, *Elkjær*. Enkelte Gaarde: *Baastlund*, *Høgelund* med Mølle, *Krogager*, *Egsgd.*, *Bundgd.*, *Vindbjærg*, *Karlskov*, 2 Gde.

Ringive S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 90. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Fraadsten og raa Granit paa Granitsokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. Vaabenhuset, af Mursten, er en senere Tilbygning. 1857 blev Korgavlen ommuret, 1876 blev Skibet forlænget mod V. og et Spir opsat paa Vestgavlen; 1896 opførtes Taarnet af røde Mursten (Arkitekt: Hagerup, Kolding). Altertavle i Barokstil med et Maleri (Opstandelsen, Kopi efter Carlo Dolci). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Overgangsstil fra Gotik til Renæssance. Mindetavle over Præsten Joh. Gertsen Londemann, † 1744. Paa Kirkegaarden en middelalderlig, prismeformet Ligsten, med en senere indhuggen Indskrift.

Johs. Jensen af *Høgelund* nævnes 1426. — Sagnet lader en Kong Ring være begravet i en nu fredlyst Gravhøj, *Ringshøj*, uden for Præstegaarden, ligesom hans Dronning i en Høj ved Siden af. Af Sognets c. 220 Gravhøje ere i øvrigt 14 fredlyste, deribl. ved Gammelby en Gruppe af 4 Høje.

Fra Mergellejerne ved Stilbjærg har Hedeselskabet med Statsunderstøttelse 1885-86 anlagt Mergelbanen *Grene-Grindsted* ($2^3/_4$ Mil, med 7000 Al. Sidespor).

Ringive havde fra $^{23}/_2$ 1684 Gadbjærg-Lindeballe i Tørrild Hrd. til Annekser; $^{22}/_1$ 1866 fik det til Anneks Give, som før havde været Anneks til Ø.-Nykirke Sogn, og Gadbjærg-Lindeballe blev et eget Pastorat, hvad det ogsaa havde været før 1684.

Give Sogn, Anneks til Ringive, omgives af dette, S.-Omme, Brande, Tyregod, Ø.-Nykirke og Givskud Sogne samt Tørrild Hrd. (Gadbjærg og Lindeballe S.), fra hvilket det skilles ved Omme Aa. Kirken, mod Ø., ligger henved $3^1/_4$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, mest jævne Jorder (højeste Punkt 351 F., 110 M.) ere overvejende sandede med Iblanding af Maar og med graat Sand eller Al til Underlag; Eng langs Aaløbene, af hvilke *Brande Aa* og *Karstoft Aa* udspringe her. En Del Plantage og Skov, deribl. den 1866 anlagte Give Pl., 230 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Herning og Vejle-Give Banen.

Fladeindholdet 1896: 15,381 Td. Ld., hvoraf 4785 besaaede (deraf med Rug 1304, Byg 400, Havre 2177, Boghvede 120, Bælgsæd 73, Blandsæd til Modenhed 344, Grøntf. 50, Kartofler 276, andre Rodfrugter 33), Afgræsn. 4589, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2501, Have 65, Skov 391, ubevokset 30, Moser 1195, Kær og Fælleder 394, Hegn 31, Heder 1140, Veje og Byggegr. 239, Vandareal m. m. 21 Td. Kreaturhold 1898: 502 Heste, 2006 Stkr. Hornkv. (deraf 1296 Køer), 1971 Faar, 912 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 204 Td.; 80 Selvejergde. med 138, 201 Huse med 64 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1816 (1801: 463, 1840: 841, 1860: 1102, 1890: 1455), boede i 349 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 33 levede af immat. Virksomh., 1144 af Jordbrug, 154 af Industri, 36 af Handel, 23 af forsk. Daglejervirks., 60 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Give* (1280: Gygæ, 1340: Gyghe, 1350: Gøygh), stor Landsby (1901: 115 Huse og 697 Indb.), med Kirke, Methodistkirke („Emauskirken", opf. 1894 af røde Mursten, uden Taarn; med Præstebolig), Skole, Folkehøjskole (opr. 1896), Missionshus (opf. 1899), Amtssygehus (opf. 1894 af røde Mursten i 1 Stokv. — Arkitekt: Olivarius — med en alm. Sygeafdeling med 6 og en Epidemiafdeling med 16 Senge), Apotek, Distriktslægebolig, Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 135,264 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 6715 Kr., Antal af Konti 570),

Mindestøtte for Fr. VII, Andelsmejeri, Markedsplads (Marked i Marts, Maj, Juni, Sept., Okt. og Nov.), Kro, Endestation for Vejle-Give Banen (se S. 284) og Telefonst. samt Valgsted for Amtets 4. Folketingskr.; *Farre* med Skole, Missionshus (opf. 1901), Vandmølle, Købmandshandel, Kro, Jærnbane- og Telefonstation; *Sillesthoved* (Over- og Neder-S.); *Brejnhoved*; *Store-Vorslunde* med Skole; *Øgelund*; *Hedegaarde* med Skole; *Bæksgaarde*; *Højgaarde*; *Hestlund* (Store- og Lille-H.); *Bøllund*; *Ullerup* med Skole; *Neder-Donnerup* med Skole. *Ramskov*, Gaarde og Huse. *Hjortsballe Kro*. Gaarde: *Nygd.*, *Tromborg*, *Donneruplund*, *Lille Donnerup*, *Sønderhoved*, *Kirkebjærg*, *Fruelund*, *Skjærhoved*, *Givskov*, *Loftlund*, m. m. *Ulkjær Vandmølle*.

Give S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 92 (nordl.) og 93 (sydl. Del). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten paa Dobbeltsokkel med Skraakant af Granit og Fraadsten. Norddøren og Korbuen ere bevarede. Skib og Kor have fladt Loft. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af røde Mursten; 1780 blev det restaureret og vistnok gjort lavere. Vaabenhuset, af smaa Mursten, er nyere. Ved Korets Nordside har der vistnok staaet et Sakristi. Altertavle i Barokstil med et Maleri (Christus paa Regnbuen) af Fru Ingemann fra 1849. Malmalterstager fra 1641. Romansk Granitdøbefont med figurl. Fremstillinger. Prædikestol i Barokstil. I Skibet et Pulpitur fra 1623. I Vaabenhuset en middelalderlig Ligsten. — Paa Kirkegaarden er Dragonen Niels Kjeldsen, falden 1864 (se S. 402), begravet; paa Graven er 1902 lagt en Marmorplade af Kammerater fra 6. Dragonregiment.

Donneruplund var en Hovedgaard, der tilhørte Ribe Bispestol (1512 nævnes Palle Bang, Væbner, i D.), men ved Reformationen kom til Kronen, der 1537 mageskiftede den til Oluf Staverskov, hvis Sønner Hartvig og Splid S. senere ejede den; efter deres barnløse Død kom den til deres Broderdøtre Anne og Sophie Staverskov; sidstn. tilbyttede sig 1630 Søsterens Halvpart og levede endnu 1668. De flg. Ejere vare Otte Skram, hans Søster Ellen, g. m. Alex. Grubbe til Vedbygd. († 1700), der 1684 skødede D. (12 Td. H.) med omtr. 20 Gaarde og Bol til Otte Skram til Todbøl; 1700 ejedes den af Fr. Ottesen Skram. 1718 skødede Claus Jessen D. med Gods (12 og 16 Td. H.) til Konsumptionsforpagter Christen Clausen i Ribe, der 1719 ved Aukt. solgte D. for 909 Rd. (!) til Niels Andersen Vang, som 1755 skødede D. med Tiender og Gods (12, 15 og 211 Td. H.) for 12,000 Rd. til sin Søn Anders Nielsen Vang († 1777), der 1761 skødede den til sin Svigersøn Prokurator Andr. Bagger i Jelling, som 1760 paa Auktion havde solgt D. med Gods (12 og 51 Td. H.) for 3037 Rd. til Christen Pedersen i Hvejsel; han skødede 1785 D. for 9000 Rd. til Kancellir. Malthe Chr. Friis, som 1797 skødede den da ufri Gaard (8 Td. H.) for 4,800 Rd. til Rasmus Pedersen fra Rugballegd. Nuv. Ejer er L. Bülow.

Sønderhoved (Søndersthoved) tilhørte 1512 Joseph Rekhals, 1553 Per Knudsen (Glambek), 1570 Enevold Lauridsen (Udsøn), dennes Brodersøn Laurids Ebbesen, hans Fættersøn Otte Kruse 1625, der dog vist kun ejede den i Fælleskab med sin Svoger Erik Krabbe; 1652 solgte Laurids Ebbesens Enke Fru Sophie Staverskov og Mogens Kruse den til Jørgen Lykke, der 1661 afhændede den til Kronen, som 1664 solgte den til Oberst Johan Liebreich; 1677 tilhørte den dennes Enke, dernæst hendes Svigersøn Major Otto Jacob von Schwerin, 1688 dennes Enke Helene Juliane Liebreich; 1690 overdroges S. ved en Kommissarie-Forretning til Mads Nielsen og Laur. Friis († 1699), af hvilke førstnævnte 1694 skødede S. Hovedgaard til Chr. Nielsen Toldorph i Horsens, der 1696 skødede S. (18 Td. H.) til Kapt. Kay Blome til Refstrup, der s. A. overdrog Skødet til sine Søstre Jmfr. Margr. Elisab. og Anne Dorete B., g. m. Alex. Grubbe; 1703-7 ejedes S. af Kammerr. Jens Risom, hvis Enke døde 1742; 1755 skødede Søren Seidelin S. og Refstrup til Birkedommer Lars Thistrup, der s. A. skødede S. med Tiende og Gods (18, 13 og 16 Td. H.) for 3425 Rd. til Niels Jørgensen Donnerup; han skødede 1761 L. (18, 13 og 82 Td. H.) for 9000 Rd. til Anders Nielsen Vang, der 1762 skødede S. med Gods (18 og 38 Td. H.) for 3560 Rd. til Andr. Bagger (se ovfr.), som 1763 skødede S. med Gods (18 og 69 Td. H.) for 6200 Rd. til Niels Hurtigkarl til Refstrup; han skødede den

1764 (18 og 22 Td. H.) for 3668 Rd. til Niels Zelleman, der 1766 skødede S. (18) med Tiende og Gods for 7050 Rd. til Kammerr. Jens Dørker († 1781), som 1771 pantsatte Gaarden til Oberst Juul; 1774 skødede Mads Thistrup S. for 5250 Rd. til Landraad Chr. W. L. F. v. Schleppegrell, der 1782 skødede S. for 4000 Rd. til Joh. V. Frans Baron v. Krohne, som 1785 skødede S. Hovedgd. (18 Td. H.) for 1800 Rd. til Zonnick Müller; han skødede S. 1787 for 2000 Rd. til Chr. Aug. Petersen, som 1796 skødede S. for 3799 Rd. til Fr. Chr. Bierum.

I *Hestlund* maa have ligget en adel. Sædegaard, thi Fru Dorte Kruse, Terkel Krabbes, skrev sig 1631 til H.

Ullerup har før været et eget Sogn; thi *Ullerup* (Ugælthorp), *Kirke* nævnes i Kirkelisten i „Ribe Oldemoder" 1340, derimod ikke i Listen 1524 mellem Jellingsyssels Kirker; 1638 stod der kun et lille Stykke Ydermur (af Fraadsten), men Gravene paa Kirkegaarden saas endnu. Ved Farre og ved Kirkebjærg skal der ogsaa have ligget Kirker. — Ved Give Kirke har der været en hellig Kilde; Kilden er der endnu. — Ved Ullerup er der fredlyst en Gravhøj.

Om Sognehistorien se S. 371.

Tyregod Sogn omgives af Annekset Vester, Ø.-Nykirke, Give og Brande Sogne samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.), fra hvilket det til Dels skilles ved *Skjern Aa*, som her gennemløber *Kold Sø*, der for en Del, og *Hastrup Møllesø* og *-Sø*, som helt høre til Sognet. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over $3^3/_4$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, mod Ø. noget bakkede (Tornbjærg, 367 F., 115 M.), mod V. jævne Jorder ere overvejende sandede og sandmuldede, for en mindre Del lerede, med Underlag dels af Sand og Al, dels af Ler og Mergel. Paa Sydvestgrænsen løber *Brande Aa*, mod N. *Odderbæk* ud i Kold Sø; ved Aaløbene er der gode Overrislingsenge. En Del Plantage (Hastrup Plantage, under Palsgaards Skovdistrikt, se S. 232, m. m.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Herning.

Fladeindholdet 1896: 12,005 Td. Ld., hvoraf 4310 besaaede (deraf med Rug 1391, Byg 293, Havre 1836, Boghvede 82, Bælgsæd 94, Blands. til Modenh. 348, Grøntf. 31, Kartofler 212, andre Rodfr. 21), Afgræsn. 3415, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2143, Have 48, Skov 1015, ubevokset 6, Moser 210, Kær og Fælleder 162, Hegn 40, Heder 305, Veje og Byggegr. 292, Vandareal m. m. 59 Td. Kreaturhold 1898: 408 Heste, 1381 Stkr. Hornkv. (deraf 975 Køer), 1640 Faar, 744 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 160 Td.; 59 Selvejergde. med 95, 195 Huse med 65 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1264 (1801: 341, 1840: 696, 1860: 1052, 1890: 1165), boede i 261 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomh., 913 af Jordbr., 93 af Industri, 22 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 38 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tyregod* (1291: Thiurguth, 1340: Thyrguth) med Skole, Sparekasse for T.-Vester S. (opr. 1868; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 73,313 Kr., Rentef. $3^1/_2$ pCt., Reservef. 5150 Kr., Antal af Konti 436), Andelsmejeri, Købmandshdl. og Kro; *Tyregodlund* med Præstegd.; *Sejrup* (1340: Sæthorp) med Skole og Mølle; *Enkelund* med Missionshus (opf. 1896), *Dørken* med Skole; *Lønaa*, ved Landevejen; *Svinbæk* med Skole; *Hindskov*; *Kokborg* med Skole. Saml. af Gaarde og Huse: *Hesselbjærg*, *Pomphole*, *Aalbæk*, *Fuglsang*; *Kokborg Huse*. Hovedgaarden *Hastrup*, der hører under Palsgaard Skovdistr., har c. 8 Td. H., 925 Td. Ld., hvoraf 47 Ager, 16 Eng, Resten Skov: Hastrup Plantage; i Plantagen *Skovløbergaarden* med Planteskole og udmærket Fiskeri i Hastrup Sø og Skjern Aa, især Aalefiskeri; Engene til H. have stor Betydning for de omliggende Gaarde, der for største Delen faa deres Hø herfra. Gaarde: *Løvdal*, *Krusborg*, *Kjærgd.*, *Egsgd.*, *Vesterdam*, *Moesgd.*, *Odderbæk*, 2 Gde., m. m. *Hastrup Vandmølle*.

Tyregod S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle). Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 103 og 104. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen er bevaret. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt sit flade Loft, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum fik Rundbue ind til Skibet, tilføjedes af Granitkvadre og Munkesten. Kirken blev repareret 1731 af Ole Krabbes Enke Ide Sophie Gjedde (Aarstallet staar paa Taarnets Vestmur; i Fløjen paa Pyramidetaget staar 1818). Vaabenhuset er opf. 1882 af røde Mursten. Et Gravkapel ved Korets Sydside er nedbrudt efter 1769 (ved Gravning paa Kirkegaarden 1895 fandtes Rester af Begravelserne, deribl. en Kisteplade over Henr. Bielke Kaas, † 1680). Altertavle i Barokstil med et Maleri (Christus og Johannes); Malmalterstager, skænk. 1598 af Maren Bille, sl. Laur. Skrams. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil med nye Malerier af Evangelisterne. I Koret Ligsten med Figur over Jak. Eriksen Skram, † 1570. I Skibet Marmortavle til Minde om N. F. S. Grundtvigs Konfirmation her $^{15}/_{4}$ 1798. Klokken, fra den tidligere Middelalder, er uden Indskr. — I en Lund ved Kirkegaarden er $^{30}/_{7}$ 1901 afsløret en Mindesten af Granit med Portrætmedaillon (af C. Grossmann) for Digteren C. A. Thyregod († 1898), født 1822 i Sognet.

Hastrup tilhørte i Beg. af 15. Aarh. en Væbner Tøste Nielsen af Flynder; han solgte Gaarden til den senere Ærkebisp Peder Lykke, som 1419 skødede til Biskop Christiern og Biskopsbordet i Ribe sit Gods i Gamle-Hasdorp med et Voldsted, hvorpaa Hastrup Slot havde ligget, mod at der daglig holdtes Sjælemesse i Domkirken for ham, Tøste Nielsen og dennes Hustru Inger. Biskop Christiern afhændede 1420 H. til Rigsr. Hr. Morten Jensen Gyrstinge, hvis Søn Oluf Mortensen til H. ligeledes var Rigsr. og tillige Landsdommer i Nørrejyll. Slægten uddøde med dennes Søn Folmer Olufsen, hvis Søster Anne Olufsd. bragte H. til sin Mand Peder Skram til Strandbygd. Deres Søn Erik S., Landsdommer i Nørrejyll., † 1568 (Jak. Skram fik 1567 Lov til at lægge et Birketing ved H.) og dennes Søn Laurids S., † 1587, ejede saa H., indtil den ved sidstnævntes Datter Elisab. Skrams Giftermaal kom til Henrik Below til Spøttrup. Deres Datter Marie B. bragte den til sin Mand Chr. Holck til Bustrup, der solgte H. til Oberst Jørgen Kaas († 1658). H. kom derefter til hans Søn Stiftamtmd. Hans K., † 1700, hvis Enke Sophie Amalie Bielke 1697 ved Aukt. solgte H. (83, 46 og 162 Td. H.) for 10,200 Rd. til Knud Giedde til Vadskjærgd. († 1707), der 1706 skødede H. (83, 72 og 201 Td. H.) til sin Søn Major Fr. Chr. G., † 1713, hvis Enke Helvig Lindenow Unger 1715 skødede H. (83 og 369 Td. H.) til sin Svigermoder Lene Cathr. Kaas († 1720), hvorefter H. paa Aukt. 1722 solgtes for 10,000 Rd. til Etatsr. Ole Krabbe, † 1728, hvis Enke Ide Sophie Giedde 1754 solgte H. for 19,000 Rd. grov C. til Kommercer. Chr. Leth. Han solgte 1761 H. for 17,500 Rd. til Anders Nielsen Vang, der 1764 skødede H. for 19,500 Rd. til Prokurator Andr. Bagger, efter hvem H. blev solgt paa Aukt. 1781 til Panthaveren Mogens Lottrup til Lynderupgd. for 16,800 Rd. Han skødede 1784 H. samt Bustrup og Gedsø Gaarde (15 Td. H.) m. m. for 21,000 Rd. og 100 kur. Dukater til Generalauditør Chr. Kallager, som 1786 solgte H. (74, 31, 258 og Møllesk. 10 Td. H.) for 22,550 Rd. til Erh. C. Chr. Stiernholm, der 1796 skødede H. (82, 31 og 190 Td. H.) for 27,000 Rd. til Jens Pedersen Schoutrup i Sest. Derefter blev Gaarden udstykket. Hovedparcellen ejedes ved 1870 af en Købmd. J. E. Paul fra Hamburg; 1877 købte Staten den med mere Gods, der havde hørt til H., for c. 80,000 Kr. — Det ældste Slot skal have ligget paa en nu tilgroet Holm i Søen. Den nuv. Skovløbergaard (opf. for c. 50 Aar siden med to 1879 opf. Længer) ligger paa samme Plads som den ældre Gaard, der opførtes 1589-99 og var i 2 Stokv. (det ene nedbrødes af ovenn. Chr. Leth) samt omgiven af Grave og Volde; der ses endnu Ruiner af Gaarden.

I Dørken fandtes endnu paa D. Atl.'s Tid Rester af *Sejrup Kirke*, der nævnes 1340 i „Ribe Oldemoder"; den lidt yngre Tilføjelse „desolata" viser, at den snart efter er gaaet til Grunde. — Ved *Tinghøjen* paa Hastrup Mark har Nørvang Herredsting maaske været holdt; men da det her laa i en Udkant, flyttedes det 1582 midt ind i Hrd. til et Sted paa Givskud Mark.

I Sognet er der talt over 250 Gravhøje; 13 ere fredlyste, deribl. ved Hastrup 8 og ved Tyregodlund 3.

Vester Sogn, Anneks til Tyregod, omgives af dette og Ø.-Nykirke Sogn samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.), fra hvilket det skilles ved *Rørbæk Sø*, *Nedersø*, hver omtrent 100-120 Td. Ld., og *Kold Sø*, gennem hvilke Skjern Aa løber. Kirken, mod N., ligger $3^1/_2$ Mil N. N. V. for Vejle. De højtliggende, bakkede Jorder (Galdebærbanke, 417 F., 131 M.) ere dels sandede, dels lerede med Underlag af Sand og Ler. Langs Skjern Aa findes Enge og smukke, skov- og lyngklædte Skraaninger. En Del Skov og Plantage (Lindet Pl., Skovsbøl Krat, Haarsbjærg Pl. og Rørbæk Sk., Vesterlund Sk. og Pl., Nørre-Risager Pl.).

Fladeindholdet 1896: 3422 Td. Ld., hvoraf 1037 besaaede (deraf med Rug 309, Byg 107, Havre 448, Boghvede 9, Bælgsæd 15, Blands. til Modenh. 85, Grøntf. 8, Kartofler 43, andre Rodfr. 11), Afgræsn. 1063, Høslæt, Brak, Eng m. m. 532, Have 8, Skov 415, ubevokset 33, Moser 50, Kær og Fælleder 3, Hegn 6, Heder 133, Veje og Byggegr. 75, Vandareal m. m. 67 Td. Kreaturhold 1898: 107 Heste, 428 Stkr. Hornkv. (deraf 270 Køer), 457 Faar, 261 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 58 Td.; 19 Selvejergde. med 40, 41 Huse med 17 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 308 (1801: 131, 1840: 220, 1860: 254, 1890: 302), boede i 58 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 7 levede af immat. Virksomh., 266 af Jordbr., 20 af Industri, 5 af forsk. Daglejervirks., 3 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet *Vester Kirke* og Byerne: *Vesterlund* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1897); *Skovsbøl*; *Lindet* (1461: Lindued). *Risager* og *Katballe*, Gd. og Huse; *Rørbækgaards Parceller*. *Vester Vandmølle*. Gaarden *Rørbæk*, $7^1/_2$ Td. H., c. 300 Td. Ld.

Vester S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr. 98. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus med S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit. Korbuen er bevaret; flere Vinduer ses tilmurede. Vaabenhuset er nyere, af Mursten. Altertavle med et Maleri (Christus og Jairi Datter, Kopi) fra 1880. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. Over Korbuen et lille Krucifiks.

Rørbæk tilhørte 1630 Erik Bille til Kjærsgd. og 1642 Levin Bülow. 1667 magelagde Vald. Skram til Todbøl sin Part af R. (12 Td. H.) til Arvingerne efter Steffen Rohde i Kbh.; 1713 blev R. paa Auktion efter Frans Rohde i Kbh. solgt (13, Skov 2) med Gods m. m. for 4200 Rd., til Lieutn. Sejer Sejersen, † 1715, fra hvem den gik over til Broderen Kaptajnlieutn. Joh. Jak. Sejer († 1727); 1739 skødede Gertrud, sl. Birkedommer Stribolts i Middelfart, R. med Afbyggergd. og Gods (25 og 32 Td. H.) til Peder Simonsen Schiøning i N.-Snede, som 1741 skødede R. til Assessor Jens Jørgen Bredal til Hammergd. Han solgte den (26 Td. H.) 1755 til Oberstlieutn. Jean de Trappaud († 1755), hvis Arvinger 1756 solgte R. (24 og 207 Td. H.) for 15,288 Rd. til Arnt Peter Engwari paa Haughus; s. Aar tilhørte R. Joh. Jak. Sejer († 1797), som 1790 skødede den (14, 12, 36 og Skov- og Møllesk. 11 Td. H.) for 11,990 Rd. til Forvalter Christen Christensen i Egholm Mølle, og hans Søn Chr. C. købte den paa Aukt. 1801 for 2420 Rd. Allerede paa D. Atl.'s Tid var den dog en ukomplet Sædegaard og Bygningen som en Bondegaard. I 19. Aarh. ejedes den længe af Landinspektør Thyregod og dennes Søn og fra 1856 af Datteren, g. m. Kammerr. J. Helms; 1902 købtes den for 40,000 Kr. af den nuv. Ejer, N. Jensen. — Stuehuset er opf. 1867. Paa et Næs ved Rørbæk Søs Sydbred vises den gamle Borgplads, hvor der endnu ses Rester af en 56 F. lang Kælder, 20 F. bred, sat af raa Kampesten; omkring Ruinen ligge mange Murstensbrokker. (Om R. se „Orion" II S. 99 flg.).

Risager var fordum en Hovedgaard, der 1542 ejedes af Jfr. Birgitte Rostrup, 1574 af hendes Brodersøn Hans Rostrup, efter hvem den formodentlig er kommen til hans Søsterdatter Fru Kirsten Tygesd. Sandberg, hvis Datter Jfr. Abel Bryske 1633 solgte den til Chrf. Gersdorff. 1666 skødede Karen Dyre til Knivholt R. (12 Td. H.) til Oberstlieutn. Jochum Normand til Dubnitz. 1675 skødede Claus Dyre til Sindinggd. R. til Anders Rohde. 1677 nævnes Fru Birgitte Arenfeldt til R.

Aar 1291 nævnes „Wæstærth“ Sogn, hvori laa *Wæstær Risæ*.

I Sognet er der talt c. 90 Gravhøje; 8 ere fredlyste: ved Lindet 5, ved Skovsbøl 1 og ved Vesterlund 2 (deribl. Kongenshøj, 15 F. høj).

Brande Sogn, et meget stort Sogn, omgives af Tyregod, Give og S.-Omme Sogne samt Ringkjøbing Amt (Hammerum Hrd.) og Aarhus Amt (Vrads Hrd.). Kirken, noget østl., ligger c. 5 Mil N. V. for Vejle. Naar undtages et Højdedrag, der strækker sig fra S. Ø. gennem Sognet til N. V. og ved Langkjær naar 269 F., $84,_5$ M. (mod N. V. er Sandfeld Bjærg eller Mesmers Høj, 237 F., 74 M., med trigon. Station), ere Jorderne flade og bestaa overvejende af hvidt Sand med en Del Maar, med graat Sand eller Al, flere Steder Mergel til Underlag (paa Højdedraget dog Ler); en Del hører til Amtets skarpeste Egne; Heder indtage et betydeligt Areal; Flyvesandsstrækningerne „Alkjærhøj Sande“ og „Hyvild Sande“ ere nu dæmpede. Gennem den nordl. Del løber *Skjern Aa*, der med sin Biaa *Holtum Aa* danner en Del af Nordgrænsen, medens dens anden Biaa *Brande Aa* løber gennem Sognet mod N. V.; i den sydvestl. Del løber *Karstoft Aa*. Af Plantager nævnes: Brande Pl., 136, og Sandfeld Pl., 262 Td. Ld. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Herning.

Fladeindholdet 1896: 27,879 Td. Ld., hvoraf 7215 besaaede (deraf med Hvede 10, Rug 2506, Byg 510, Havre 3004, Boghvede 402, Bælgsæd 71, Spergel 27, Frøavl 42, Blandsæd til Modenhed 137, Grøntf. 76, Kartofler 406, andre Rodfr. 23). Afgræsning 7805, Høslæt, Brak, Eng m. m. 3976, Have 95, Skov 301, ubevokset 80, Moser 720, Kær og Fælleder 1017, Hegn 172, Heder m. v. 5856, Veje og Byggegr. 618, Vandareal m. m. 23 Td. Kreaturhold 1898: 712 Heste, 2843 Stkr. Hornkv. (deraf 1835 Køer), 3128 Faar, 991 Svin og 27 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 255 Td.; 90 Selvejergde. med 157, 278 Huse med 98 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2168 (1801: 594, 1840: 822, 1860: 1124, 1890: 2002), boede i 432 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 54 levede af immat. Virksomh., 1561 af Jordbr., 8 af Gartneri, 200 af Industri, 52 af Handel, 38 af forsk. Daglejervirks., 76 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Brande* (1329: Brønyld, 1340: Brunld, 1524: Bronlø), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1898), Forsamlingshus (opf. 1888), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 147,042 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8773 Kr., Antal af Konti 914), Andelsmejeri, Købmandshdlr., Bagerier, Farveri, Kro, Markedsplads (Marked i Aug. og Sept.) og Postekspedition; *Borup*, ved Landevejen; *Flø*; *Harrild* (Øster- og Vester-H.); *Dørslund* med Biskole; *Blæsbjærg*; *Lundfod*; *Arvad* med Mølle og Stamperi; *Grarup*; *Skjerris*; *Askjær* (Nørre- og Sønder-A.) med Skole; *Langkjær* (Store- og Lille-L.) med Andelsmejeri og Mølle; *Hyvild*; *Drantum* med Biskole; *Risbjærg*; *Skjærlund* med Filialkirke og Skole; *Ure* med Skole, Andelsmejeri, Mølle og Købmandshdl.; *Tarp*; *Brandlund*; *Sandfeld* med Biskole. Andre Bebyggelser: *Usseltoft*, *Barslund Huse*, *Urekjær* med Biskole, *Nørlund*, *Husum*, *Kragsighuse*, *Kjærby*. Gaarde: *Sandfuld*, *Sandfeldbjærg* med Teglværk, *Brandholm* (4 Td. H., 225 Td. Ld.), *Brogd.*, *Alkjærlund*.

Brande S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 101 (vestl. Del) og 102 (østl.). Kirken tilhører en Del af Sognets Beboere.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren er bevaret; flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. Skib og Kor have tøndehvælvet Loft af Træ. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har

Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten; det blev ombygget af Præsten Jens Risom, † 1756 (paa Taarnets Vestside staar 1737), som lod foretage store Byggearbejder ved Kirken, ligsom han skænkede Orgelet og anlagde den smukke Præstegaardshave. Vaabenhuset, af store røde Mursten, er ogsaa en senere Tilbygning. Anselig, udsk. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Nadveren i Midtpartiet, restaur. 1899). Muret Alterbord med Relikviegemme. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Paa de øverste Stolestader staar: Hans Lange, Fru Karen Clausd. 1604. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel. Under Taarnet er en hvælv. Begravelse (for den Risomske Familie?); under Koret har været Begr. for Brandholms Ejere. I Kirken en udslidt Ligsten, vistnok over den første lutherske Præst her, Hr. Søren.

Filialkirken i Skjærlund, indviet $^{23}/_{2}$ 1896, er en Korskirke af røde Mursten med Kuppel paa Midten (Arkitekt: A. Wiinholt).

Brandholm var forhen en Hovedgaard, som i 16. Aarh. ejedes af Peder Terkelsen Væbner, efter hvis Død som sidste Mand af sin Slægt den arvedes af hans Fætterson Claus Strangesen, ogsaa død som sin Slægts sidste Mand. B. kom saa til Datteren Karen Clausd., der ægtede Hans Lange til Lunderup, som 1608 solgte B. til Bendix Rantzau. Efter ham ejedes den af Jørgen Below, derefter af Søsteren Fru Sophie Below, Christen Thotts, der 1631 solgte den til sin Svigersøn Otte Gøye, som straks bortbyttede den til sin Broder Eskild G. mod dennes Part i Tureby. Eskild G. solgte B. til Herlof Mormand, som dog 1647 maatte pantsætte den til Eskilds Børn Henrik, Birgitte og Sibylle G. Henrik døde ugift 1668; Birgitte ægtede Henning Quitzow og Sibylle Conrad v. Høvelen; disse Svogre skreve sig begge til B. (1662 „var den øde"), der imidlertid 1687 med v. Høvelens Datter Elisab. kom til Niels Parsberg, hvis Søn Preben P. havde den til 1717. 1731 testamenterede Karen Christensdatter sine Søstersønner Christen Nielsen af Assersbøl og Jens Nielsen af Skjærlund B. (13 og 24 Td. H.). Disse skødede s. A. B. for 920 Rd. til Claus Cordtsen i Horsens; 1741 købte Præsterne Johan Ahrensberg til Hvejsel og Jens Risom til Brande den (13 og 16 Td. H.) for 1321 Rd. og skødede den 1745 til Søren Bornemann. Han skødede den 1747 for 2250 Rd. til Christen Handrup, hvis Enke 1756 skødede B. for 2500 Rd. til Forpagter Niels Pedersen Hvidberg, som 1758 skødede B. for 2300 Rd. til Laurids Jensen Brandt, † 1761. Dennes Enke Maren skødede 1772 B. for 2600 Rd. til sin Broder Niels Jensen Kiersgaard († 1795), hvis Datter Johanne 1797 ægtede Otte Arrevad. Paa D. Atl.'s Tid var den ophørt at være Hovedgaard.

Drosten Laurids Jonsen skænkede til det nye Præbende, han 1329 oprettede i Ribe Domkapitel, Gods i Brande Sogn: Gaarden *Lund* (ɔ: Brandlund), nogle øde Jorder i *Kraaksik,* m. m. — Væbneren Peder Esgersen (Bryning) skødede 1420 Gaarden *Dysling* (ɔ: Dørslund) til Bispebordet i Ribe.

Brande By, med Præstegaarden, brændte næsten helt 1780 (se Kirkeh. Saml. 3. R. V S. 163 flg.: Af B. Sogns lib. dat.). — I Brande er der 1895 rejst en Mindesten (Granitsten med Portrætmedaillon, udf. af Billedhugger Brandstrup, som har skænket den) for Oberst Dalgas (se Vignetten S. 359).

I Sognet er der talt c. 225 Gravhøje; 42 ere fredlyste, deribl. ved Brandlund den 15 F. høje *Store Stendalshøj*, ved Ure *Vagthøj*. — Ved Skjærlund ligger en Gravhøj *Tinghøj*, hvor muligt Herredstinget en Tid har været holdt.

Sønder-Omme Sogn, det største i Herredet, omgives af Brande, Give og Ringive Sogne samt Ribe Amt (Slavs Hrd.) og Ringkjøbing Amt (N.-Horne og Hammerum Hrdr.). Kirken, mod V., ligger c. $5^{3}/_{4}$ Mil V. N. V. for Vejle. De næsten helt jævne Jorder (mod V. Bakkeøen Solebjærg, 214 F., 67 M.), hvoraf over en Tredjedel er Hede og Kær, bestaa af hvidt Sand med mer eller mindre Muld og med Underlag af gult Sand og Al, dog en Del Steder Ler og Mergel. Ved Bøvl, Trællund og Omvraa er der ret gode Jorder. Af Plantagerne, tils. c. 3000 Td. Ld., nævnes *Skovsende Pl.*, c. 800 Td. Ld., der for største Delen tilhører Hedeselskabet, *S.-Omme Pl.*, der tilhører et 1901 dannet Aktieselskab, og som er c. 1400 Td. Ld. (Beplantningen er beg. 1902), og Guldals Pl., c. 200 Td. Ld. Gennem Sognet løber *Omme Aa*, ved hvilken findes store, gode Enge, ligesom flere Bække, som *Simmelbæk*, ere benyttede til Engvandingskanaler, saa-

ledes de 1870 anlagte S.-Omme Kanal (henved 1 Mil) og Skovsende Kanal (c. $1^1/_2$ Fjerdingvej). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Ringkjøbing og fra S.-Omme til Grindsted.

Fladeindholdet 1896: 28,336 Td. Ld., hvoraf 5095 besaaede (deraf med Rug 1555, Byg 435, Havre 1966, Boghvede 331, Bælgsæd 55, Spergel 183, Frøavl 20, Blandsæd til Modenhed 82, Grøntf. 40, Kartofler 395, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 6463, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2385, Have 74, Skov 573, ubevokset 206, Moser 969, Kær og Fælleder 1427, Hegn 25, Heder m. v. 10,554, Veje og Byggegr. 516, Vandareal m. m. 49 Td. Kreaturhold 1898: 532 Heste, 2637 Stkr. Hornkv. (deraf 1432 Køer), 3505 Faar, 948 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 178 Td.; 52 Selvejergde. med 113 og 269 Huse med 64 Td. Hrtk., 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1829 (1801: 474, 1840: 543, 1860: 839, 1890: 1811), boede i 363 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomhed, 1373 af Jordbrug, 226 af Industri, 54 af Handel, 50 af forsk. Daglejervirks., 54 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby*, ved Landevejen, med Kirke (1340: Oom), Præstegd., Skole, Damp-, Sav- og Høvleværk, Farveri, Kro og Markedsplads (Marked i April og Sept.); *Skovsende* med Vinterskole; *Østerby* med Købmandshdl.; *Mødbjærg* (1297: Mothberigh); *Bøvl*; *Omvraa Nordby* med Skole, Vinterskole, Mølle, Købmandshdl. og Landbohjem; *Hallundbæk*; *Filskov* med Filialkirke, Skole og Kro; *Lille-Brande* med Vinterskole; *Blaahøj* med Filialkirke, Skole, Præstegd. og Andelsmejeri. Andre Bebyggelser: *Baggesgde.*, *Nørregde.* (Norge) med Vinterskole, *Trællund*, *Hjortlund* med Skole, *Kirkeby Huse*. Hovedgaarden *Juellingsholm* (8 Td. H., 667 Td. Ld., hvoraf 294 Hede, 50 Eng, 23 Skov, Resten Ager) med Mølle og Planteskole. *Hvelplund*, Gd. med Planteskole; *Ravlund*, Gd.; *Simmelsgd.*, *Lundager*, Gd. *Stakkroge*, Gd. med Mølle.

S.-Omme S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue og Grindsted Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 88a (nordøstl. Distr.), 88b (sydøstl.) og 89 (vestl.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Koret og Skibets østl. Del ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Norddøren ere bevarede; flere Vinduer ses tilmurede. Senere er Kirken undergaaet betydelige Forandringer, idet Fru Anne Grubbe 1622 lod Skibet forlænge mod V., af Granitkvadre, og Taarnet, af Granitkvadre og Mursten, opføre (Indskr. paa en Kvader i Skibets Mur: LOD FAG BDTS 1622). Stenene ere vistnok tagne fra den nedbrudte Østergaard Kirke (se ndfr.). Vaabenhuset er af Mursten. Senere ombyggedes de øvre Partier af Skibets og Korets Mure med Mursten. Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (Christus helbreder en blind) af Anker Lund fra 1883. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra 1596, skænk. af Jens Juel.

Filialkirkerne i Blaahøj og Filskov ere opf. 1877 aldeles ens (Arkitekt: Bygningsinspektør Winstrup) af Kamp og cementpudsede, uden Taarn, med Brædde loft og Skifertag; spidsbuede Vinduer. Altertavlerne ere henholdsvis Kopier efter A. Dorph og C. Bloch (Martha og Maria; Christus, der velsigner de smaa Børn). I Blaahøj Kirke findes en Kalk fra Hover Kirke.

Filskov Kirke ligger c. 1000 Al. V. for det Sted, hvor den i „Ribe Oldemoder" omtalte *Østergaard Kirke* har staaet ved Østergaard. Hvornaar den er nedbrudt, vides ikke; 1866 fandtes Spor af Kirkegaarden med mange Skeletter. En Høj der hedder „Kirkehøj".

Juellingsholm har Navn efter sine Ejere af Slægten Juel: Mogens J., † 1587, Søn Jens, † 1602, dennes Søn Mogens, † c. 1646, hvis Søster Vibeke bragte den til Chrf. Friis, hvis Døtre Elisab. og Margr. F. ejede den 1662. Førstn. ægtede Hans Rostrup, der 1667 skrev sig til J.; 1694 tilhørte den Johs. Jørgensen Hauch († 1723), hvis Søn Kancelliassessor Lars H. til Nørre Elkjær 1729 skødede J. med Tiende, Møllesk. og Gods (16, 12, 12 og 100 Td. H.) for 5300 Rd. til Forpagter paa Frøstrup Claus Svitzer. Han solgte den 1758 til Provst Ude Haar († 1789) og John Christensen, hvilken sidste fik hele Gaarden 1759, og den blev nu i hans Familie

til 1859, da den solgtes til N. Horsbøl, der havde den til c. 1885, da den købtes af C. F. Udbye († 1901); nu ejes den af Enken. — Den gamle Bygning, over hvis Indgangsdør stod Juelernes og Friisernes Vaaben, blev nedbrudt af John Christensen.

Omvraa („Olmvraa i Olm Sogn") blev 1579 af Kronen mageskiftet til Iver Lunge til Tirsbæk og ejedes 1638 af Verner Parsberg, men 1649 af Sophie Munk, og 1662 var den en Bondegaard (Vraagd.) under Juellingsholm. — I *Mødbjærg* boede 1655 Jmfr. Sophie Frederiksd. Munk, der ligesom 1657 hendes Søster Jmfr. Edel skrev sig „til Møbjærg".

I Sognet er der talt c. 145 Gravhøje; 43 ere fredlyste, deribl. ved Bøvl *Skimmelhøj* og en af *Tohøjene*, ved Hvelplund *Laurishøj* og ved Juellingsholm *Trehøjene*.

Litt.: *J. Kierkebye*, Noget om S.-O. S., i Saml. til j. Hist. V S. 1 flg. og 97 flg.

Tørrild Herred.

Sogne:

Tørrild Herred begrænses mod N. og N. Ø. af Nørvang Hrd., mod S. Ø. af Holmans Hrd., mod S. af Jerlev Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Vejle Aa, og mod V. af Ribe Amt (Slavs Hrd.). Fra V. til Ø. er Udstrækningen over 3, fra N. til S. højest 2 Mil. Overfladen er højtliggende, idet Jyllands Højdeparti og Hovedvandskel gaar midt gennem det, og temmelig bakket, især mod S. langs Vejle Aadal; kun i det nordøstl. Hjørne og især mod V., hvor Randbøl Hede breder sig, er der jævnt; paa Hovedvandskellet er det højeste Punkt 380 F., 119 M.; mod V. hæver Møllebjærg sig til 437 F., 137 M. Jorderne ere mod Ø. dels lerede, dels sandede, ofte dog med et tyndt Muldlag; mod V. blive de mere og mere sandede for til sidst at gaa over i Hede (de tidligere Flyvesandsstrækninger ere nu dæmpede). Paa Heden er der anlagt store Statsplantager, Randbøl Skovdistrikt, 1761 Td. Ld.; i alt har Herredet c. 5600 Td. Ld. Skov. Det hører til Amtets mindre frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. $20^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 58,066 Td.

Ld. (5,82 □ Mil, 330,4 □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var 1/1 1895 2460 Td., Folketallet 1/2 1901 11,696 (1801: 4161, 1840: 7311, 1860: 9638, 1890: 10,491). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Nørvang Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 4. Forligskr. (Gadbjærg og Lindeballe) og 1. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Tørrild Hrd. hed i Middelalderen *Jelling Hrd.* (i Vald. Jrdb. Jalynghæreth); det nuv. Navn forekommer første Gang 1387 (Thorild H.). Det hørte i Middelalderen til Jellingsyssel, senere til Koldinghus Len og fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 272.

Der er Aar 1895 talt c. 375 jordfaste Oldtidsmonumenter (deraf kun 2 Langdysser, Resten Gravhøje), men over Halvdelen var sløjfet eller mere eller mindre forstyrret (1638 nævnes derimod adskillige, altsaa nu helt forsvundne Dysser). Flest Monum. kendes fra den større, vestl. Del (i Randbøl Sogn c. 100, Jelling 80, Nørup 75 og Gadbjærg 65); 15 Gravhøje ere fredlyste.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 66 flg.

Vejle Landdistrikt omgives af Vejle Købstadsjorder, Skibet Sogn og Jerlev Hrd. (Højen S.). De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere muldede, med Ler, Sand, Kalk og Mergel til Underlag.

Fladeindholdet 1896: 358 Td. Ld., hvoraf 115 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 15, Byg 26, Havre 27, Blands. til Modenh. 34, Sukkerroer 6), Afgræsn. 47, Brak, Eng m. m. 108, Have 3, Skov 81, Veje og Byggegr. 4 Td. Kreaturhold 1898: 16 Heste, 96 Stkr. Hornkvæg (deraf 65 Køer), 3 Faar og 27 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 27 Td.; 1 Selvejergd. med 27 Td. og 1 Hus med Jord samt 3 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 39 (1801: 40, 1840: 48, 1860: 69, 1890: 37), boede i 4 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af Jordbrug, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet: Hovedgaarden *Pedersholm*, der omfatter hele Distriktet, med 27 Td. H., 397 Td. Ld., hvoraf 102 Eng (noget i Højen S.), 95 Skov, Resten Ager; 4 Huse.

Distriktet, der har Skole- og Fattigvæsen fælles med Købstaden (Børnene søge Søndermarks Skolen, se S. 278), hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 239. Lægd.

Pedersholm, i Middelalderen utvivlsomt Ladegaard til Rosborg (se S. 284), efter dennes Forsvinden under Koldinghus Len under Navn af „Kronens Ladegaard“ og hørende til Byen fra 1572, da Fr. II solgte den til den med Indløsningsret, blev af Fr. IV 1718 udlagt til Ryttergods; ved Aukt. over dette 1765 blev den købt af Peder Terkelsen, som opbyggede Gaarden og gav den dens Navn. Kort før sin Død 1770 skødede han den (4, Gods 25 Td. H., med Tiende m. m.) til Birkedommer Joh. Meden; 1784 skødede han den for 13,900 Rd. til Rasm. Ant. Paulsen; derpaa ejedes den af P. J. Føns; ogsaa Brigader W. Halling skal have ejet den i 18. Aarh. Grev P. A. Holck, der 1890 havde købt den for 280,000 Kr., solgte den 1899 for 200,000 Kr. til den nuv. Ejer, Hvenegaard. — Hovedbygningen, 1 Stokv. med høj Kælder, skal være opf. 1775.

Skibet Sogn omgives af Vejle Købstadsjorder og Landd., Hover, Jelling og Bredsten Sogne samt Jerlev Hrd. (Ødsted, Jerlev og Højen S.).

Kirken, mod V., ligger 3/4 Mil V. for Vejle. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere overvejende lerede (flere Steder med et kun tyndt Muldlag), dog ogsaa for en Del lette, sandede, navnlig i Vejledalen. Fortrinlige Enge findes langs den dybe *Vejle Dal*, der gennemskærer Sognet, og som udmærker sig ved sin Skønhed, omgiven af store, til Dels stejle og skovbevoksede Bakker (Himmelpinden, 220 F., 69 M.; Brunbjærg, 267 F., 84 M.), afbrudte af lavere Strækninger med Kornmarker og Græsgange. En Del Skov (Jennum Sk., Østergaards Sk., Vilstrup Sk., Haraldskjær Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Varde og Ribe samt Vejle-Vandel Banen.

Fladeindholdet 1896: 4227 Td. Ld., hvoraf 1713 besaaede (deraf med Hvede 9, Rug 387, Byg 385, Havre 703, Blandsæd til Modenh. 114, Grøntf. 42, Kartofler 35, andre Rodfr. 30, Havesager 6), Afgræsn. 834, Høslæt, Brak, Eng m. m. 974, Have 40, Skov 397, ubevokset 3, Moser 44, Kær og Fælleder 44, Hegn 8, Veje og Byggegr. 158, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 268 Heste, 1285 Stkr. Hornkv. (deraf 903 Køer), 404 Faar, 1290 Svin og 40 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 309 Td.; 60 Selvejergde. med 256, 123 Huse med 42 Td. Hrtk. og 19 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1801 (1801: 499, 1840: 843, 1860: 1112, 1890: 1260), boede i 278 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 40 levede af immat. Virksomh., 689 af Jordbr., 16 af Gartneri, 406 af Industri (86 ved Papirfabr.), 21 af Handel, 39 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet *Skibet Kirke* (1340: Skipwith, 1387: Skibith), ved Vardevejen, og i Nærheden Jærnbanehpl. og Kro, og Byerne: *Jennum* med Skole; *Slelde* med Præstegd.; *Knabberup* (Over-, Mellem- og Nedre-K.) med Skole, Klædefabrik (anl. 1864), Vejr- og Vandmølle; *Nørre-Vilstrup*, ved Ribevejen, med Skole, Missionshus (indr. 1900) og Vandmølle (V. Skovmølle, Kartefabrik); *Ru* (1452: Rueholm) med Teglværk. *Trædballe*, Huse, med Traktørsted. *Haraldskjær Fabrik*, tidligere „Vejle Træmassefabrikker", 1876 omdannet til Papirfabrik, 1889 optaget i Aktieselsk. „De forenede Papirfabrikker" (c. 25 Arbejd.). *Sophiesminde Enge*, Forstad til Vejle, med Bomuldsspinderi og Dampvæveri. Hovedgaarden *Haraldskjær* har 40 1/2 Td. H., 580 Td. Ld., hvoraf 80 Eng, 80 Skov, 20 Gaardspl., Have og Damme, Resten Ager; til Gaarden *Kvak Vandmølle*. Andre Gaarde: *Kølholt* (8 Td. H.), *Sophiesminde*, *Østengaard*.

Skibet S., en egen Sognekommune, delt i et sydl. og et nordl. Sognefogeddistr., skilte ved Aaen, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd. 241 (sydl. Distr.) og 242 (nordl.). Kirken tilhører en Del af Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Vaabenhus mod S. og Sakristi ved Korets Nordside. Koret og den østl. Del af Skibet ere fra romansk Tid af Fraadsten. Eet Vindue er bevaret, Norddøren er tilmuret (i Vestgavlen en Tympanon med Dyrefigur). I den senere Middelalder fik Koret Hvælving (Skibets Tøndehvælving er senere). Vistnok samtidig forlængedes Skibet mod V., og Vaabenhus og Sakristi (delt i et Værelse til Præsten og et Gravkapel) opførtes. Altertavle (et Kors) i Rokokostil fra 1786. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver og Ørn. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Koret Ligsten, med Figur, over Iver Friis til Haraldskjær, † 1557. I Kirken en Lysekrone, skænk. af Chr. Linde, og et Skib.

Haraldskjær (hvis Opbyggelse et helt uhjemlet Sagn har tillagt Harald Blaatand eller Harald Kesja), ogsaa Harildskjær og Haritskjær, ejedes 1432 af Niels Friis (da han skrev sig til Skibet, 1434 skrev han sig til „Harildkerr"), som skal have faaet Gaarden med sin Hustru Ellen Moltekc; senere tilhørte den deres Søn Hr. Anders Friis, dennes Søn Iver F., † 1557, og Sønnesøn Albert F., † 1601, af hvis Døtre

Karen F. ægtede Truid Bryske († 1653), der 1620 skrev sig til H., men satte al sin Ejendom over Styr, medens Sophie F. ægtede Fr. Munk til Krogsgd., der fik H. Sønnen Jørgen M. maatte for Gæld afstaa sin Part i H. til Vincents Bille, der 1656 solgte den til Manderup Abildgaard, hvis Frue Helvig Arenfeldt samtidig afkøbte Jfr. Sophie Munk $^1/_6$ i Gaarden, hvorimod dennes Søster Anne Munk 1677 skødede H. (59 Td. H.) med 6 Gaarde og Bol for 3500 Rd. til Oberst Konrad von d. Brincken († 1696); dernæst dennes Søn Godske v. d. B. († 1731), efter hvem H. ved Aukt. blev solgt (39, 19 og 204 Td. H.) for 16,250 Rd. til Major Pierre d'Andischon († 1754); 1754 skødede Gerh. de Lichtenberg H. til sin Svigersøn Christen Linde, som 1767 solgte den til sin Svoger Justitssekr. Hans Henr. de Lichtenberg, der 1769 solgte H. til Major Ove Bernhardt v. Lüttichau († 1781), efter hvem H. (40, 32 og 205 Td. H.) paa Aukt. 1782 købtes for 32,000 Rd. af Henr. Schmith i Dons († 1793), hvis Enke 1794 ægtede Major S. L. Lautrup. Efter 1799 at have faaet Tilladelse til at udstykke Gaarden bortsolgte denne næsten alt Godset og 1806 Hovedgaarden for 68,500 Rd. C. til Johs. Rahr, som 1822 maatte sælge den for 12,500 Rd. Sølv til Agent Nyholm; han solgte den 1828 for 36,000

Haraldskjær

Rd. til Hofjægerm. A. Th. Schütte, der 1838 solgte den for 56,000 Rd. til D. Neergaard, som 1842 solgte den for 84,000 Rd. til C. A. Søltoft. Han solgte den 1871 for 160,000 Rd. til H. N. de Bang til Sparresholm, hvis Søn, den nuv. Ejer, Lieutn. N. C. D. H. de Bang, arvede den 1872. Det sidste Bondergods frasolgtes 1852-53. — Hovedbygningen, der menes i det væsentlige at stamme fra 17. Aarh., bestaar af een Længe i to Stokv. af røde Munkesten og Egetømmer samt svære, hvælvede Kældere (overkalket med mørke Indfatninger om Vinduer og Døre), samt to senere tilbyggede Sidelænger, i 1 Stokv. Gravene, der have omgivet den, ere sløjfede 1852-53.

Kølholt var 1662 og 1690 en Bondegaard (12 Td. H.) under Lerbæk. Søren Jensen skødede 1704 K. (11 Td. H.) til Nic. Nissen til Rugballegd.; 1718 blev den solgt for 525 Rd. til Chr. Güldencrone til Vilhelmsborg, som 1730 solgte den til Kronen, der ved Aukt. 1738 solgte den til Gerh. de Lichtenberg, og han solgte den 1748 for 576 Rd. til Niels Thomsen, † 1763, hvorpaa den blev købt for 3901 Rd. af Chr. Hansen fra Aarhus; hans Enke ægtede Ernst Braat, † 1790, efter hvem den blev solgt for 4700 Rd. til Jes Hansen af Skjølvad; saa ejedes den af Mads Joh. Buch, † 1794, hvis Enke ægtede Forvalter S. Schøtt paa Tirsbæk. — I *Knabberup* boede 1651 en adl. Dame Jfr. Anne Munk; 1687 skødede Birgitte Arenfeldt

til Konr. v. Brincken sin paaboende Bondegaard K. — I Præsteberetn. af 1638 omtales et Voldsted *Boeldal* i Vilstrup Skov (nu kaldes Stedet „Bommerhave“; der findes Mursten i Grunden). Her har ogsaa ligget *Kjærsgaard* (1638 omtalt som „Rodskjær“), der tilhørte Drosten Laurids Jonsen († 1340); før 1649 var den øde.

Vejle Aa har tidligere været sejlbar op til Skibet Kirke, hvor der siges at have været en Havn for Baade og mindre Fartøjer (der skal være fundet Skibsankre). — Da Harald Kesja efter Kong Niels' Drab havde ladet sig hylde til Konge af Jyderne og taget Ophold i Egnen om Jelling, drog Erik Emune imod ham 1135 og skal have truffet ham i „Scypetorp“, hvor han lod ham halshugge.

Ved Haraldskjær har der i Helligkildeskoven været en hellig Kilde, endnu besøgt ved Midten af 19. Aarh. — I en Mose c. 700 Al. S. Ø. for Haraldskjær Fabrik fandtes 1835 c. 3 F. under Overfladen et mumieagtigt Kvindelig og derved nogle Klædningsstykker; Liget var fæstet i Tørvelaget ved Trækroge; se videre under Vejle Kirke S. 275. Lign. Fund af Menneskelig i Moser kendes fra andre Steder i Danm. foruden fra Nordtyskland, Irland o. a. St. Mulig tilhøre de Middelalderen eller den nyere Tid; der er dog ogsaa udtalt, at de kunne stamme fra den ældre Jærnalder (*J. Mestorf*, Moorleichen, i 42. Bericht des Mus. vaterl. Alterthümer, Kiel 1900).

Skibet Sogn blev ved Reskr. af $^{28}/_{6}$ 1826 Anneks til Bredsten, indtil det $^{1}/_{5}$ 1872 blev et eget Pastorat, hvad det ogsaa tidligere havde været. Præstegaarden laa tidligere nær ved Kirken („Præstekjær“ og „Præsteskov“ minde endnu om den), men 1576 blev den med Tilliggende lagt ind under Haraldskjær, og der blev anvist Præsten en alm. Bondegaard til Bolig; siden 1872 bor han i Slelde.

Bredsten Sogn omgives af Skibet, Jelling og Nørup Sogne samt Jerlev Hrd. (Ødsted og Jerlev S.), fra hvilket det skilles ved Vejle Aa; til Sognet hører et Enklave ved Sydspidsen af Nørup Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^{1}/_{4}$ Mil V. for Vejle. De højtliggende og, særlig mod S. langs den smukke Vejle Aadal, bakkede Jorder (Højbjærg, 329 F., 103 M.) ere for det meste ler- og sandblandede; Bakkerne, der i Terrasser falde af til Aadalen, bestaa paa flere Steder af gult Sand; langs Aaen findes en Del Eng; ved Nordgrænsen ligger *Faarup Sø*, c. 50 Td. Ld., hvoraf en Del hører til Sognet. En Del Skov i Sognets sydl. Del. Mod S. ligger *Tørskind Sø*. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Kolding, Ringkjøbing og Varde samt Vejle-Vandel Banen.

Fladeindholdet 1896: 5630 Td. Ld., hvoraf 2423 besaaede (deraf med Hvede 11, Rug 550, Byg 512, Havre 1069, Boghvede 7, Blands. til Modenh. 33, Grøntf. 59, Kartofler 47, andre Rodfr. 134), Afgræsn. 1159, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1409, Have 42, Skov 311, Moser 98, Kær og Fælleder 24, Hegn 6, Heder 33, Veje og Byggegr. 111, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 441 Heste, 1811 Stkr. Hornkv. (deraf 1182 Køer), 853 Faar, 1335 Svin og 55 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 429 Td.; 93 Selvejergde. med 380, 142 Huse med 49 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1460 (1801: 602, 1840: 1030, 1860: 1262, 1890: 1459), boede i 287 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 75 levede af immat. Virksomh., 858 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 337 af Industri, 25 af Handel, 50 af forsk. Daglejervirks., 73 af deres Midler, og 38 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bredsten* (1338: Brethsteen, 1387: Brethesten), ved Landevejen, hvor den deler sig til Ringkjøbing og Varde, med Kirke, Skole, Lægebolig, Haandværkerforening (stift. 1893, med et 1894 opf. Forsamlingslokale) og Andelsmejeri; *Balle*, ved Ringkjøbingvejen, med Præstegd., Valgmenighedskirke, Præstebolig, Friskole, Fattiggd. (Plads for 18 Lemmer) og Forsamlingshus (opf. 1899); *Lilfrost* (Lillefrost); *Søskov*; *Oilerup*; *Bredstenlund*; *Ravning* med Jærnbanest.; *Kjærbølling* med *Kjærbølling Huse*; i Enklavet *Tørskind*. *Haraldskjær*, Jærnbane- og Telegrafst. *Bredstengde.*, *Stensgde.*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Kjeldkjær* har $23^{1}/_{2}$ Td. H., 404 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 60 Skov, 4 Mose, 50 til 5 Livsfæstesteder, Resten Ager; desuden 5 Huse; ved Gaarden en Vand-

mølle, et Teglværk og et Cementstøberi. *Vingsted Mølle*, Papirfabrik (Vandmølle, omdannet 1865 til Papirfabrik, fra 1889 optaget i Aktieselskabet „De forenede Papirfabrikker") og Jærnbanest. *Store-* og *Lille Ballegd.*, *Ollerupgd.*

Bredsten S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 252 (søndre Del) og 253 (nordre). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten og store Mursten. Syddøren er bevaret. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af røde Mursten; 1740-42 lod Etatsr. Lichtenberg Kirken restaurere, Taarnet fik et højt Spir; Vaabenhuset (med Tøndehvælv.) tilføjedes vistnok ogsaa dengang, og de nuv. Hvælvinger indbyggedes i Skib og Kor. Altertavle i Rokokostil med et Maleri (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Rokokostil. I Vaabenhuset er indsat Ligsten over H. S. Steenstrup til Kjeldkjær og Hustru. (Om Kirken se D. Mag. IV S. 333 flg.).

Valgmenighedskirken er opf. 1884, indv. $^{26}/_{4}$ 1885 (Arkitekt: Bentzen, Vallekilde), af røde Mursten som en Rundkirke i Korsform med Taarn og Spir paa Kirkens Midte.

Kjeldkjær. Aar 1366 nævnes Jacob Jonsson „de Kyældkyær"; 1387 tilhørte K. to Brødre af Slægten Panter, Anders Pedersen af Svanholm og Johs. Pedersen af Hegedorp, der da pantsatte den til Jacob Villesen (Ferke), som skrev sig til den 1406. Den maa dog atter være bleven indløst, thi næste Ejer var Johs. Pedersens Søn Laurids Jensen, med hvis Enke Mette Pedersd. (Present) Hr. Engelbrecht Albrechtsen (Bydelsbak) tilgiftede sig K. Den arvedes saa af hans Datter Grete, † 1490, g. m. Claus Bryske, og Sønnedatter Fru Mette Albrechtsd., Hr. Mogens Gøyes, men flere Arvinger vare lodtagne i Gaarden, hvoraf opstod megen Trætte. Fru Kirsten Ulfstand, Enke efter Claus Bryskes Søn Carl Bryske, udkøbte efterhaanden sine Medarvinger, men maatte selv ved et 1549 afsluttet Forlig afstaa K. til Hr. Mogens Gøyes Dattersøn, den bekendte Peder Oxe. 1651 ejedes K. af Henrik Thott, 1671 af Sivert Lützow, 1688 af Augustinus Lützow, 1691 af Asmus Augustus Lützow, der 1694 skødede K. (17 Td. H.) til Forpagter paa K. Gøde Hansen, hvis Enke 1718 paa Aukt. solgte K. med Mølle og Huse for 2400 Rd. til Krigsr. Hans Folsach, der 1731 solgte K. til Gerh. Hansen Lichtenberg til Engelsholm. Han skødede 1754 K. til sin Svigersøn Christen Linde til Ulsund, som 1767 skødede K. med Engelsholm til sin Svoger Justitsr. Hans Henr. de Lichtenberg til Bidstrup. Denne skødede 1770 K. med Tiender, Kirkegods og Bøndergods (30, 100, 14 og 209 Td. H.) for 33.500 Rd. til Hans Severin Steenstrup, hvis Datter Gedske 1787 ægtede Laurids Ammitzbøl til Marsvinslund, som 1797 købte K. (17, 80 og 49 Td. H.) af sin Svigerfader for 28,000 Rd. Efter at have frasolgt Godset afhændede han 1812 Gaarden for 110,000 Rd. og 20 Dukater til Brigader Hallings Enke paa Pedersholm, efter hvis Død Sønnen Ritmester Hans H. solgte den 1818 til Thom. Godt, † 1825, hvis Enke solgte den 1837 til Sønnen Chr. G., † 1840; han testamenterede den til Søsteren Thomasine Christine G., g. m. cand. theol. H. Wolgehagen, † 1870; efter Enkens Død 1885 gik Arvingerne fra Arv og Gæld, hvorefter K. ved Tvangsaukt. overtoges af Landmandsbanken, der solgte den s. Aar til Boghandler H. Jensen, Odense, og han overdrog den 1886 til sine Svogre N. Hansen og J. Rasmussen, de nuv. Ejere. — Hovedbygningen, før af Bindingsværk, er opf. af Steenstrup 1770, af Grundmur i 1 Stokv. med Kvistgavle (paa den ene en Sandstensplade med Indskr.); Udbygningerne ere opf. af Grundmur, efter at de ældre, af Bindingsværk, vare brændte 1891.

Petrus Jonsson de *Rafning* nævnes 1366. Om den i Præsteberetn. fra 1638 omtalte „Abildgaard" se under Nørup S. 389. — Paa Balle Mark holdtes i 1638 Tørrild Herredsting.

Ved Kjærbølling har der været to hellige Kilder, *Sølvkilde* og *Stødbækkilde*.

Gadbjærg Sogn omgives af Annekset Lindeballe, Nørup og Jelling Sogne samt Nørvang Hrd. (Givskud og Give S.), fra hvilket det paa et Stykke skilles ved *Omme Aa*, der løber gennem den nordl. Del. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil V. N. V. for Vejle. De højtliggende og

bakkede Jorder med Affald mod Ø. og V. (Hestehøj, 389 F., 122 M.; højeste Punkt i Tykhøj Krat, „Store Taarn“, 409 F., 128 M.) ere dels lerblandede med Lerunderlag, især i den nordl. Del, dels sandede med graat Sand eller Al til Underlag. I Sognet Statsskovene *Tykhøj Krat* og *Smidstrup Krat*, tils. 155 Td. Ld., under Randbøl Skovdistrikt. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Ringkjøbing og Vejle-Give Banen.

Fladeindholdet 1896: 6283 Td. Ld., hvoraf 2535 besaaede (deraf med Rug 708, Byg 381, Havre 1109, Boghvede 27, Bælgsæd 9, Spergel 4, Blands. til Modenh. 150, Grøntf. 22, Kartofler 109, andre Rodfr. 15), Afgræsn. 1510, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1246, Have 35, Skov 329, Moser 182, Kær og Fælleder 37, Hegn 25, Heder m. v. 203, Veje og Byggegr. 175, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 266 Heste, 1076 Stkr. Hornkvæg (deraf 770 Køer), 911 Faar, 810 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 254 Td.; 83 Selvejergde. med 204, 116 Huse med 50 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 957 (1801: 426, 1840: 702, 1860: 973, 1890: 945), boede i 224 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomh., 699 af Jordbrug, 112 af Industri, 26 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 36 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gadbjærg* (1340: Gaddebyergh) med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1886), Sparekasse (opr. 1876, 1882 omdannet til „gensidig Hjælpeforening“), Mølle, Kro, Jærnbane- og Telegrafst.; *Smidstrup* med Skole og Andelsmejeri (Grøndal); *Tofthøj* med Skole og Mølle; *Kulbjærg*; *Tøsby* (1517: Tøsteby) med Kro, ved Landevejen; *Rostrup* med Skole. Hovedgaarden *Store Refstrup* har 17 Td. H., 321 Td. Ld., hvoraf 28 Eng, 80 Skov, 10 Mose, 3 Have, Resten Ager; til Gaarden 3 Huse med 16 Td. Ld. *Klavsholm* og *Tykhøj*, Gde. *Dybvad*, Gd., *Lille-Refstrup*, Gd.

Gadbjærg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Vestre Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 247. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Fraadsten. Korbuen er bevaret; Norddøren og eet Vindue ses tilmurede. Senere ommuredes Koret delvis med Munkesten. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset. 1785 lod Claus Tommerup Taarnet gøre lavere og Kirkens Blytag nedtage. Altertavle i senere Renæssancestil med et Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont. Ny Prædikestol. Mindetavler over Præsterne Knud, sl. Hr. Niels, Smids, † 1626, og Knud Knudsen, † c. 1659.

Refstrup blev 1426 af Jes Knudsen skødet til Albert Jensen. Af flg. Ejere kendes Erik Vesteni 1474, Niels Madsen Skade 1543 og 1558, Peder Juel, Herman Juel, hvis Datter Christence ægtede Knud Gyldenstierne, der 1626 solgte R. til Chrf. Gersdorff, som 1627 afhændede den til Caspar G., der 1640 solgte Gaarden til Laurids Ebbesen (Udsøn). Dennes Enke Fru Sophie Staverskov til Spøttrup afstod R. til sin Datter af 1. Ægteskab, Magdalene Kruse, der ægtede Herman Kaas, efter hvis Død 1658 Gaarden led meget i Svenskekrigen. 1664 fik en af hendes Kreditorer, Oberstlieutn. Diderik Blome, g. m. ovenn. Gersdorffs Datter og med Dorte Kaas, R., som han 1667 pantsatte for 4800 Rd. til Jørgen Juel til Laage. Blomes Søn Kaptajn Kaj Blomes Enke bragte R. til sin 2. Mand Etatsr. Jochum Chrf. v. Zepelin, der 1722 solgte R. til Borgmester i Fredericia Hans Marcussen, som 1732 skødede R. (23, 19 og 224 Td. H.) for 12,160 Rd. til Kancellir. Aug. Chr. Poulsen, hvis Enke bragte den til sin 2. Mand Overauditør Søren Seidelin, som 1755 skødede R. med Søndersthoved, Tiender og Gods (22, 18, 32 og 254 Td. H.) for 19,720 Rd. til Birkedommer Lars Thistrup († 1756), hvis Enke ægtede Niels Hurtigkarl. 1772 lod Hans Severin Steenstrup som Udlægshaver R. (22, 29 og 239 Td. H.) bortsælge ved Aukt. for 24,520 Rd. til Oberstlieutn. Ulr. Ad. de Trappaud, der 1777 skødede R. for 31,200 Rd. til Malte Chr. Friis, som gjorde Opbud 1781, hvorefter R. 1783 blev

skødet for 26,200 Rd. til Mogens Lottrup til Lynderupgd., som s. A. skødede R. for 26,987 Rd. til Claus Henriksen Tommerup, der 1790 skødede R. (23, 41 og 9 Td. H.) for 15,900 Rd. til sin Søn Niels Henriksen; han skødede 1794 R. (11, 19 og 8 Td. H.) for 15,500 Rd. til Hans Andr. Torslef, som 1798 skødede R. (11 og en Eng 2 Td. H.) for 10,000 Rd. til Hans Clausen; i Beg. af 19. Aarh. ejedes den af en Kapt, Sehested, senere bl. a. af P. Olsen og M. Jensen, der 1888 solgte den til den nuv. Ejer, P. Fenøe. — Hovedbygningen, i 1 Stokv. af 3 Stens tykke Munkestensmure, er opf. 1741 af Poulsens Enke; 1902 brændte den østl. Længe.

I *Tofthøj* har været en Hovedgaard, der tilhørte Erik Timmesen (Rosenkrantz) til Engelsholm og 1536 Chrf. Bang; 1638 var den 5 Bøndergaarde.

Tæt ved Kirken ligger en Bakke („St. Laurentius' Høj"), hvorfra der er vid Udsigt; D. Atl. vil vide, at Sognet skal have Navn af den, da den ligger ved Gaden (!); smstds. fortælles, at Kirken har staaet paa et andet Sted, hvor der endnu dengang saas Rester. — *Tykhøj Krat* købte Staten 1848 af Engelsholms Ejer; *Smidstrup Krat* købte den 1871.

Gadbjærg-Lindeballe blev ved Reskr. af $^{23}/_{2}$ 1684 Annekser til Ringive, men ved Reskr. af $^{22}/_{2}$ 1866 atter et Pastorat for sig ligesom tidligere.

Lindeballe Sogn, Anneks til Gadbjærg, omgives af dette, Nørup og Randbøl Sogne samt Ribe Amt (Slavs Hrd.) og Nørvang Hrd. (Ringive og Give S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Omme Aa. Kirken, mod N. Ø., ligger henved $2^3/_4$ Mil V. N. V. for Vejle. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt 434 F., 136 M.) bestaa overvejende af hvidt Sand og Maar med Underlag af graat Sand og Al, dog findes ogsaa nogle lerblandede Jorder. En Del Skov (Lindeballe Sk., Gjødsbøl Sk., Aast Sk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1896: 6567 Td. Ld., hvoraf 2082 besaaede (deraf med Rug 555, Byg 199, Havre 878, Boghvede 55, Bælgsæd 43, Frøavl 3, Blandsæd til Modenh. 134, Grøntf. 39, Kartofler 137, andre Rodfr. 38), Afgræsn. 1719, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1076, Have 15, Skov 798, ubevokset 6, Moser 107, Kær og Fælleder 107, Hegn 10, Heder m. v. 513, Veje og Byggegr. 128, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 240 Heste, 886 Stkr. Hornkv. (deraf 574 Køer), 817 Faar, 556 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 101 Td.; 35 Selvejergde. med 76, 83 Huse med 25 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 641 (1801: 243, 1840: 383, 1860: 580, 1890: 614), boede i 130 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 490 af Jordbr., 51 af Industri, 5 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lindeballe* (1340: Lindebalugh), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1901), Sparekasse (opr. 1874; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 30,154 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 2375 Kr., Antal af Konti 153) og Mølle; *Nørskov* med Skole; *Gjødsbøl* med Skole; *Aast* (Vester- og Øster-A.; 1340: Orst) med Skole og Andelsmejeri. *Bindesbøl*, *Grønbjærg* og *Brendgde.*, Gde. og Huse. Gaarde: *Lille Nørskovgd.*, *Nedvad*, *Lindeballegd.*, *Amlund*, *Sandagergd.*, m. m.

Lindeballe S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 3. Udskrivningskr.' 248. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft (Koret har haft Hvælv.), ere i Overgangsstil af Munkesten og Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (dobbelt under Koret); Norddøren benyttes endnu; flere Vinduer ses tilmurede. 1852 (Aarst. paa Skibets Vestgavl) ombyggedes store Partier af Murene. Vaabenhuset er en senere Tilbygning. Altertavle i Barokstil med et Maleri (Christus velsigner de smaa Børn, Kopi efter Bloch). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil.

Sognet har haft langt mere Skov tidligere. — Ved Aast har staaet en Kirke (paa Generalst. Kort: „Amlund K."), der var øde ved Midten af 14. Aarh.

Om Sognehistorien se ovfr.

Nørup Sogn omgives af Annekset Randbøl, Lindeballe, Gadbjærg, Jelling og Bredsten Sogne samt Jerlev Hrd. (Egtved S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 2 Mil V. for Vejle. De højtliggende, til Dels bakkede og ved dybe Dalsænkninger (Nørupdal, Vejledal) gennemskaarne Jorder (højeste Punkt 397 F., 127 M.) ere overvejende sandede, noget mere muldrige mod Ø. end mod V., meget gode mod N. Ø. og S., enkelte Steder lerede. I Sognet udspringer *Vejle Aa*, der kommer fra den 75 Td. Ld. store *Engelsholm Sø* og løber gennem en dyb Dal mod S. V. med stærkt Fald, hvorefter den danner Sydvest- og Sydgrænsen; langs Aaen er der gode Enge; fra Aaen har Hedeselskabet langs Sognets Sydgrænse anlagt en Vandingskanal. I Sognet ligger den til Randbøl Skovdistrikt hørende, 490 Td. Ld. store *Gjøding Skov* (helt Naaleskov), anlagt 1807; andre Skove: Vestersk., Dyrehave. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Ringkjøbing og Varde samt Vejle-Vandel Banen.

Fladeindholdet 1896: 9471 Td. Ld., hvoraf 3593 besaaede (deraf med Rug 972, Byg 535, Havre 1443, Boghvede 52, Bælgsæd 28, Spergel 5, Frøavl 8, Blands. til Modenh. 244, Grøntf. 61, Kartofler 172, andre Rodfr. 73), Afgræsn. 2521, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1649, Have 61, Skov 868, Moser 179, Kær og Fælleder 25, Hegn 20, Heder 235, Veje og Byggegr. 222, Vandareal m. m. 97 Td. Kreaturhold 1898: 426 Heste, 1572 Stkr. Hornkvæg (deraf 1062 Køer), 1008 Faar, 1040 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 380 Td.; 104 Selvejergde. med 300, 165 Huse med 76 Td. Hrtk. og 56 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1544 (1801: 598, 1840: 1241, 1860: 1660, 1890: 1626), boede i 339 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 73 levede af immat. Virksomhed, 1085 af Jordbr., 281 af Industri, 23 af Handel, 75 af forsk. Daglejervirks., 52 af deres Midler, og 37 vare under Fattigv.

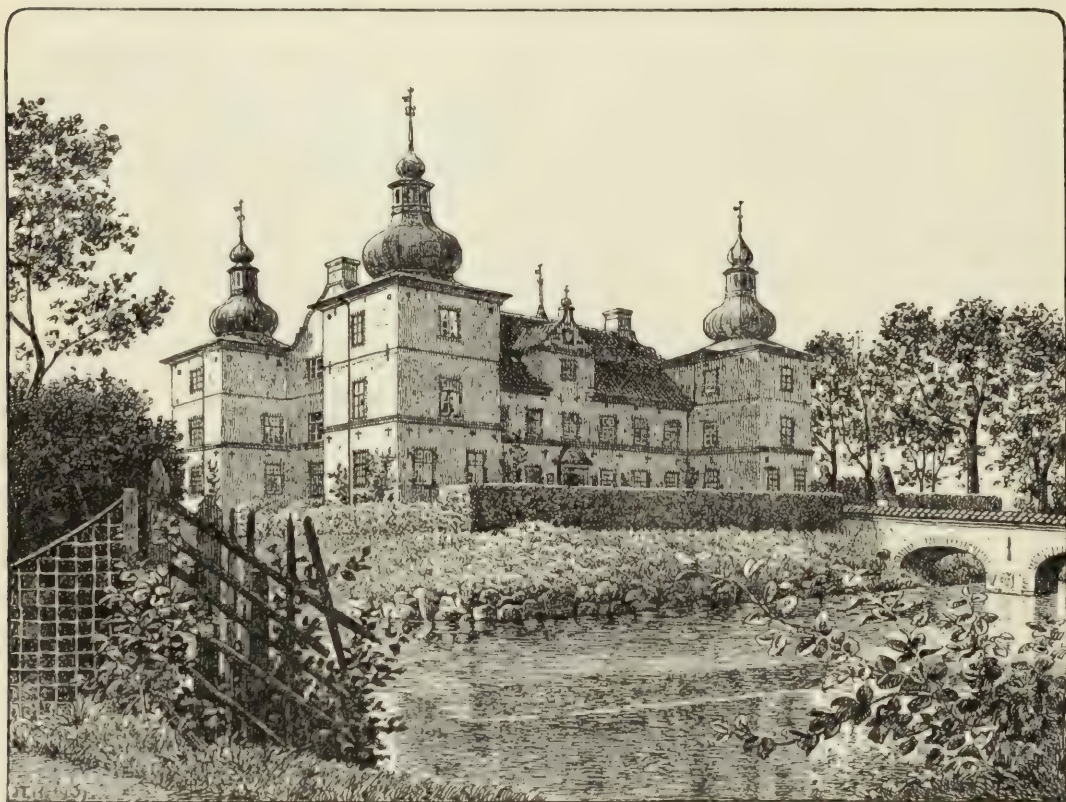
I Sognet Byerne: *Nørup* (1340: Nythorp, 1478: Nøttrop) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 30,272 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 6315 Kr., Antal af Konti 280) og Kro; *Gjødinghuse*; *Mørup* (1453: Mørderop) med Skole; *Førstballe*; *Sødover* (1452: Sødouerdh, 1484: Siødove) med Fattiggaard (paa S. Mark, nyopf. efter Brand 1901); *Gammelby* med Skole; *Tørrild* (gml. Form: Tyrild, 1338: Thorilt); *Trollerup*; *Lime* (Store- og Lille L.) med Skole og Klædefabrik; *Limskov* med Skole, Andelsmejeri og Jærnbanest.; *Smaakjær*. *Søgaarde*, 2 Gde. Hovedgaarden *Engelsholm* har 41 Td. H., 704 Td. Ld., hvoraf 365 Ager, 36 Eng, 118$^1/_2$ Skov, 50 Plantage, Hegn osv., 75 Sø; ved Gaarden en Mølle. Paa Engelsholm Mark et Forsamlingshus (opf. 1884). *Engelsholm Ladegaard* har 15 Td. H., 206 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 50 Skov, Resten Ager. *Gjødinggaard*, Skovridergaard for Randbøl Skovdistr. (med c. 70 Td. Ld. Ager, en stor Have og c. 30 Td. Ld. ung Bøgeskov). *Gjøding Vandmølle* og *Kro*, ved Vardevejen. Andre Gaarde: *Nørupgd.*, *Sillehusgd.*, *Kaaberbøl*.

Nørup S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 249 (nordre Del) og 250 (søndre). Kirken tilhører Ejeren af Engelsholm.

Den højt og smukt beliggende, anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Kapel paa Korets Nordside og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Dobbeltsokkel. Murenes øvre Halvdel er senere ommuret med smaa Mursten. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Munkesten. 1621 lod Fru Margr. Lange til Engelsholm Kapellet, med Hvælving, opføre, af Granitkvadre og Munkesten, og Hvælving indbygge i Koret. 1733 lod Gerh. de Lichtenberg foretage en større Om-

bygning, ved hvilken Skibet fik Hvælving, Taarnet Spir, og det hvælv. Vaabenhus opførtes. Altertavlen (med Relieffer: Korsfæstelsen m. m.), Prædikestolen, Himlen over Døbefonten og Stolestaderne (med allegoriske Billeder og versificerede Sentenser) samt andet Snitværk ere i rig Rokokostil, bekostede af ovenn. Lichtenberg 1732. Romansk Granitdøbefont. Paa Skibets Nordside en Herskabsstol med særlig Opgang gennem en lille Halvtagsbygning. I Skibets Vestende et Pulpitur. I Kapellet pragtfuld Ligsten over Jens Kaas til Vorgd., † 1579, med Fig. af ham og Hustru Margr. Lange, † 1622, og et Epitafium af Sandsten og Marmor i Renæssancestil over hende og hendes 2. Mand Knud Brahe († 1615), med knælende Figurer. I Skibet Mindetavle over Christen de Linde, † 1790, med Hustru, Fru Gedske de Lichtenberg, † 1766, og Søn Chr. de L., † 1766, samt Mindetavle over de i de slesvigske Krige faldne. Den største Klokke er støbt 1549. Under Alteret Gravhvælving med flere Kister (Præster). (Om Kirken se D. Mag. IV S. 328 flg.).

Engelsholm (Engelstholm, Engylstholm) blev 1452 mageskiftet af Chr. I til Hr. Timme Nielsen Rosenkrantz til Steensballegd. Hans Søn Erik Timmesen R., der ud-

Engelsholm.

videde Ejendommen meget, levede endnu 1514; efter hans Hustru, der levede endnu 1523, tilfaldt E. deres Datter Bege R. (se Personalh. Tidsskr. 2. R. III S. 145), der ægtede Erik Nielsen Lange, hans Søn Erik Eriksen L. (se Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 415 flg.) og dennes Søn, Alkymisten Erik Eriksen L. d. Y. (se under Bygholm S. 349), der ejede E. i Fællig med sin Svoger Knud Brahe († 1615), som udkøbte ham af Ejendommen. Efter hans Enke Margr. Langes barnløse Død 1622 kom E. til Knud Brahes Brodersøn Jørgen Brahe til Hvedholm († 1661), der 1653 overlod E. til sin yngste Søn Preben B. († 1708), som efterfulgtes af sin Søn Kapt. Henrik B. († 1725), hvis Enke Henrikke Sophie Bille 1730 skødede E. til Generaladmirallieutn. Fr. Greve af Danneskjold-Samsøe; han skødede 1732 E. (89, 93 og 502 Td. H.) til Gerh. de Lichtenberg, der gjorde meget for Godset og bl. a. anlagde et Teglværk og en Papirmølle (se S. 390); han skødede 1754 E. (69), Haraldskjær (39), Kjeldkjær (17), Tiender (223), Kirkegods (15) og Bøndergods (777 Td. H.) til sin Svigersøn Christen Linde til Ulsund, som 1767 skødede de samme Gaarde til sin Svoger Justitsr. Hans Henr. de Lichtenberg til Bidstrup. Han solgte 1770 E. (54, 125 og 399 Td. H.) til Kammerr. Nicolai Duus, der 1774 skødede E. m. m. for 56,000 Rd.

til Marcus v. Hielmcrone, paa hvis Aukt. 1780 E. blev solgt for 40,000 Rd. til Kmhr. Chr. Fr. Tønne v. Lüttichau, som 1784 solgte E. (41, 49 og 283 Td. H.) for 58,000 Rd. til Kmhr. Niels Krabbe Juel til Billeshave; han solgte E. 1786 for 60,000 Rd. til Justitsr. H. H. Tønder, der 1795 solgte E. for 80,000 Rd. til Kapt. Niels Jermiin, † 1807. Hans Enke ægtede 1810 Generalkrigskommissær Petersen, der arvede den efter hendes snart efter paafølgende Død, og hvis 2. Hustru efter hans Død solgte den 1842 for 74,000 Rd. til G. Krøyer, senere Jægermester; efter ham solgtes den 1873 for 210,000 Kr. til den nuv. Ejer, Hofjægerm. C. A. R. Bech. — Hovedbygningen, der ligger smukt ved Engelsholm Sø, omgiven af Grave og Skov, er opf. 1592 af Knud Brahe (ifl. Indskr. ved Døren), efter Sigende efter Tegn. af Broderen Tyge Brahe, og bestaar af en grundmuret Fløj i to Stokv. med Renæssancegavle, høje, hvælvede Kældere og Stentrappe op til Indgangen samt paa hvert af de 4 Hjørner et svært firkantet Taarn med Kuppel og Spir. Bygningen er senere bleven moderniseret af Grev Fr. Danneskjold-Samsøe og Gerh. de Lichtenberg, hvilken sidste ogsaa anlagde den store Have i fransk Stil med Terrasser, Statuer, Springvand osv. samt 1737 opførte Ladebygningerne, til hvilke en muret Bro fører over.

Kongen skødede 1549 til Erik Lange til Engelsholm *Abildgaardsholt* i Bredsten Sogn, den samme, som i Præsteberetn. fra 1638 omtales som en stor Ladegaard, der tilhørte Jørgen Brahe og hed *Abildgaard*, og paa hvis Mark laa Voldstedet „Trældborg"; det er sikkert den nuv. *Engelsholm Ladegaard*, da Voldstedet („Troldborg Ring") endnu vises Ø. for denne Gaard.

Ved Tørrild har vel en Tid Herredstinget ligget; men 1638 siges det at være paa Balle Mark i Bredsten Sogn.

Randbøl Sogn, det største i Herredet (næsten $^2/_3$ hører ifl. Matr. under Jerlev Hrd.) og Anneks til Nørup, omgives af dette, Lindeballe Sogn, Ribe Amt (Slavs Hrd.) og Jerlev Hrd. (Egtved S.). Kirken, mod N. Ø., ligger $2^1/_2$ Mil V. for Vejle. De højtliggende, mod Ø. meget bakkede (højeste Punkt 320 F., 100 M.), mod V. helt jævne Jorder bestaa overvejende af hvidt Sand og Maar med Underlag af graat Sand og Al; den vestl. Del hører til *Randbøl Hede*; de tidligere Flyvesandsstrækninger ere nu dæmpede. Vejle Aa danner en Del af Østgrænsen, Grindsted Aa en Del af Nordgrænsen. Fra Vejle Aa har Hedeselskabet ledet Vandingskanalerne Daldover Kanal og Bindeballe 1 og Bindeballe 2. I Sognet den lille *Daldover Sø*. Af Plantagerne nævnes den under Randbøl Skovdistr. hørende 1116 Td. Ld. store *Frederikshaabs Plantage* (alt Naaleskov), anlagt 1804. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle og Kolding til Varde samt Vejle-Vandel Banen.

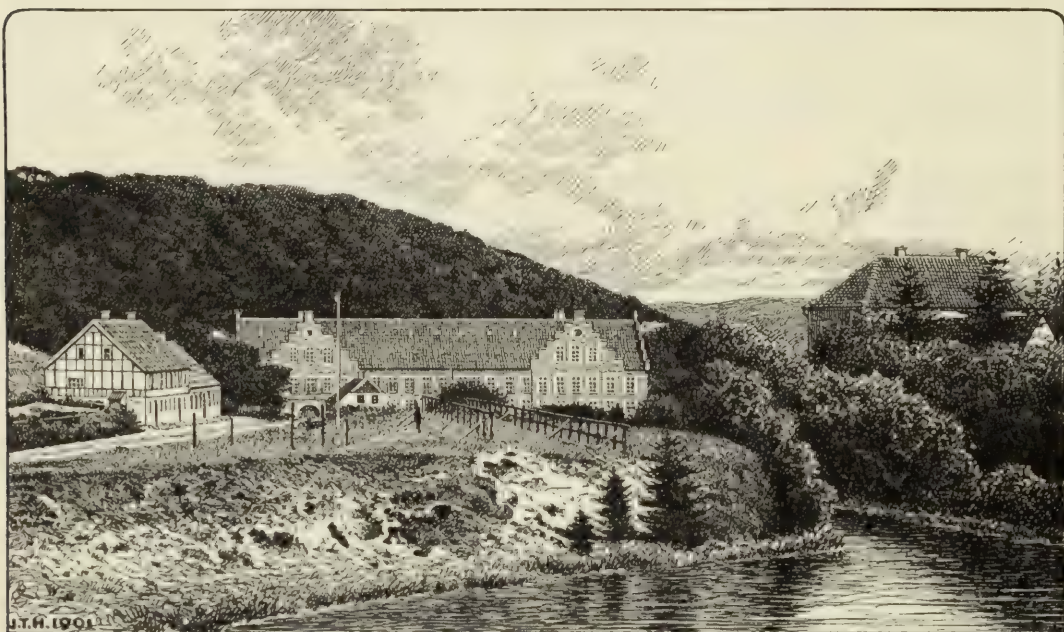
Fladeindholdet 1896: 13,064 Td. Ld. (8550 under Jerlev Hrd.), hvoraf 2957 besaaede (deraf med Rug 947, Byg 117, Havre 1231, Boghvede 249, Bælgsæd 16, Frøavl 17, Blands. til Modenhed 118, Grøntf. 6, Kartofler 213, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 4681, Høslæt, Brak, Eng m. m. 743, Have 17, Skov 1703, Moser 166, Kær og Fælleder 26, Hegn 17, Heder m. m. 2512, Veje og Byggegr. 238, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 300 Heste, 1188 Stkr. Hornkvæg (deraf 728 Køer), 1365 Faar, 554 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 182 Td. (108 under Jerlev H.): 55 Selvejergde. med 135, 102 Huse med 45 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1156 (1801: 406, 1840: 548, 1860: 764, 1890: 1024), boede i 232 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 70 levede af immat. Virksomhed, 720 af Jordbr., 172 af Industri, 11 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 37 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Randbøl* (1340: Randæbøøl), ved den dybe Vejle Aadal, med Kirke, Mølle og Jærnbanest.; *Daldover* med Missionshus (opf. 1894), Forsamlingshus („Randbøldal", opf. 1899), *Randbøldals Klædefabrik* (40-50 Arbejdere; Værdien af den aarl. Prod. 100-130,000 Kr.; se ndfr.), Andelsmejeri og Gæstgiveri; *Bindeballe* med Skole, Forskole, Sparekasse (opr. 1880; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 8355 Kr., Rentef.

4 pCt., Reservef. 609 Kr., Antal af Konti 154), Vandmølle og Jærnbanehpl.; *Frederikshaab* (eller *Store-Rygbjærg*), ved Kolding-Vardevejen, med Missionshus (opf. 1889), Skole, Sparekasse og Kro; *Almstok* med Skole; *Vandel*, ved Vejle-Vardevejen, med Skole, Mølle, Markedsplads (Marked i Maj og Okt.), Gæstgiveri og Endestation for Vejle-Vandelbanen (se S. 284) samt Telegrafstation. Saml. af Gaarde og Huse: *Hofmansfelt* (ell. *Lille-Rygbjærg*), *Hofmanslyst* (ell. *Firhuse*), *Ølgaard*, *Guldbergsminde* med Skole. *Randbølgaard*, under det Grønske Fideikommis, har $14^5/_8$ Td. H., 557 Td. Ld., hvoraf 22 Eng, 395 Skov (30 i Nørup S.), Resten Ager. Andre Gaarde: *Christiansejegod*, *Mariasnaade*, *Karolinesynde*, *Reventlowshedegd.*

Randbøl S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 3. Udskrivningskr.' 251. Lægd. Kirken tilhører de fleste af Hartkornsejerne.

Kirken (bestemt til at ombygges) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og

Randbøldals Fabrik.

Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og store, røde Mursten paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og et Vindue ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten (restaur. 1851); Vaabenhuset, af raa Granit og Munkesten, er ogsaa en senere Tilføjelse. Paa Alteret staar et Kors af hvidt Marmor. Alterstager fra 1672, skænk. af Ebbe Hansen og Karen Bennisdatter. Granitdøbefont. Prædikestol og Stolestader (med Aarst. 1639) i senere Renæssancestil. Den gamle Altertavle, i Renæssancestil, staar i Taarnet. I den seneste Tid er der fundet Kalkmalerier. Klokke, med Minuskelindskr., fra 1462.

Randbøldals Fabrik blev anlagt 1733 af Gerh. de Lichtenberg som en Papirfabrik („Engelsholm Fabrik"). Den ejedes i 19. Aarh. af Fabrikant Walther fra Flensborg; i 1860'erne bortforpagtedes den til Fabrikant Robby fra Neumünster, der omdannede den til Klædefabrik; 1871 blev den sammen med *Randbølgaard* købt af Grosserer L. J. T. Grøn, som har foretaget store Beplantninger paa Ejendommene og ifl. Fundats af $^8/_5$ 1891 (konf. $^8/_6$ s. A.) oprettede Randbølgd. til et Fideikommis. — Den anselige, rødkalkede Fabriksbygning, i 2 Længer, 3 Stokv. med Kamgavle og Taarn, er opf. 1733, udvidet og ombygget 1875 efter en Brand. Randbølgaards Hovedbygning, i Palæstil, 2 Stokv. med Kælder, er opf. i 1840 af Walther. Til Fabrikken høre en Mesterbolig, en Fyrbøderbolig og 3 Arbejderhuse. Alle Byg-

ningerne ligge særdeles smukt i den dybe Vejle Aadal, omgivne af Plantager. — *Randbølgaard* var tidligere en stor Kro („Randbøl Kro"), hvis Bevilling nylig er afgivet.

Da Sognet under Svenskekrigen blev øde, gik vistnok ogsaa Byen *Rygbjærg* (5 eller 7 Gaarde) til Grunde. To af dens Gaarde bleve købte af Fr. V, som i disses Sted byggede Byen *Frederikshaab*, med 21 Bolsteder paa hver Side af den brede Gade. Til at bebo dem og opdyrke Heden indkaldtes tyske Kolonister fra Pfalz, som fik Besætning, Avlsredskaber og Kostpenge; tillige indrettedes et Bedehus (det staar endnu) og en Begravelsesplads, og en reform. Præst fra Fredericia kom et Par Gange om Aaret dertil. Da Tiden, i hvilken de fik Kostpenge, var ude, droge de fleste bort, Resten sluttede sig til den lutherske Kirke, og nu er forlængst alt Spor af Tyskhed forsvundet.

Sagnet lader en Kong Ran hvile i en Gravhøj paa Kirkegaarden (ved en Udgravning af Højen 1840 fandtes flere tarvelig udstyrede Broncealdersbegravelser). — Under Svenskekrigen 1657-60 blev Sognet efter en gammel Præsteoptegn. helt øde, da Befolkningen uddøde af smitsomme Sygdomme, hvorfor der i 3 Aar ikke prædikedes i Kirken. Om *Bindeballe* fortælles, at den før skal have ligget mere mod S. V., men Beboerne nødtes til at flytte for Sandflugt; den gamle Boplads kaldes endnu „Gaardstederne".

Paa Toppen af en fredlyst Gravhøj paa Frederikshaabs Mark staar *Store Rygbjærg Runesten*, fundet 1874 paa Højen og kløvet, før man opdagede Runerne; 1875 blev den opstillet paa Højen og fredet. Paa Stenen staar: „Tove Bryde rejste denne Sten efter Brydens „Lege" (ɔ: elskede, Fæstemø) Torgunn. Disse Stave ville leve meget længe" (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 96 flg.). Ved Undersøgelsen af Højen fandtes en Grav med ubrændt Lig, men uden Oldsager. — I Sognet er desuden fredlyst en Række af 8 anselige, runde Gravhøje ved Randbøl, samt en Høj ved Bindeballe.

Randbøl var et eget Pastorat, indtil det $^{19}/_{6}$ 1679 blev Anneks til Nørup; ved Res. af $^{20}/_{6}$ 1874 er det atter bestemt at skulle blive et eget Pastorat.

Jelling Sogn omgives af Annekset Hover, Skibet, Bredsten, Nørup og Gadbjærg Sogne, Nørvang Hrd. (Givskud, Hvejsel og Grejs S.) samt Kollerup Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^{1}/_{4}$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, for en Del jævne Jorder (den sydl. Jellinghøj er 375 F., 118 M., med trigon. Station) ere sand- og lermuldede. En Del Skov (Jelling Sk.). Paa Sydgrænsen ligger *Faarup Sø* (se S. 383), hvoraf en Del hører til Sognet, og hvis Afløb *Grejs-Mølleaa* danner en Del af Sydøstgrænsen; Ø. for Søen store Engstrækninger. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Herning og Vejle-Give Banen.

Fladeindholdet 1896: 6680 Td. Ld., hvoraf 2983 besaaede (deraf med Hvede 19, Rug 667, Byg 636, Havre 1349, Bælgsæd 4, Blandsæd til Modenh. 102, Grøntf. 75, Kartofler 55, andre Rodfr. 74), Afgræsning 1325, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1559, Have 60, Skov 448, Moser 147, Kær og Fælleder 22, Hegn 5, Veje og Byggegrunde 128, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 416 Heste, 1803 Stkr. Hornkvæg (deraf 1248 Køer), 757 Faar, 1260 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 385 Td.; 102 Selvejergde. med 337, 279 Huse med 48 Td. Hrtk. og 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1880 (1801: 759, 1840: 1304, 1860: 1697, 1890: 1787), boede i 335 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 241 (66 Seminarieelever) levede af immat. Virksomh., 994 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 3 af Fiskeri, 310 af Industri, 81 af Handel, 3 af Skibsf., 74 af forsk. Daglejervirks., 48 af deres Midler., og 28 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Jelling* (1186: Jaling, Jelling, i Vald. Jrdb.: Jaling og Jalinge, 1263: Jalang, 1340: Jællingh, osv.), ved Landevejen, købstadagtig Landsby — $^{1}/_{2}$ 1901: 118 Huse og 827 Indb. — med Kirke, Præstegd., Skole, Statsseminarium, Fattiggaard (opr. 1878, Plads for 30 Lemmer), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 72,051 Kr., Rentef. $3^{3}/_{5}$ pCt., Reservef. 5386 Kr., Antal af Konti 543), Haandværkerforening (stift. 1889, med en ny, 1901 opf. Bygning), Andelsmejeri,

Købmænd, Haandværkere osv., Vejr- og Savmølle, Kro, Markedsplads (Marked i Maj og Sept.), Jærnbane- og Telegrafst. samt Postkontor; *Hørup*, ved Landevejen, med Skole og Jærnbanest.; *Hopballe* med Vandmølle; *Rugballe*; *Hornstrup*; *Mølvang* (*Kidde*) med Skole, Kro, Mølle og Jærnbanehpl.; *Styvel*; *Skovbølling* med Skole. *Kiddelund*, Huse; *Skovdallund*, Vandmølle, med Skole. Hovedgaarden *Faarupgaard* har c. 31 Td. H. samt 3 Td. H. Fæstegods, i alt c. 550 Td. Ld. (20 i Gadbjærg S.), hvoraf c. 400 Ager og Eng, 80 Skov, 10 Mose, 10 Have, Gaardspl. og Veje, 50 under 8 Fæste- og Lejehuse samt en Vandmølle. Gaarden *Havhus* har 18³/₄ Td. H., 299 Td. Ld., hvoraf 3 Eng, 56 Skov, Resten Ager; 3 Huse. Andre Gaarde: *Eliseholm*, *Styvelgd.*, *Kiddegd.*, *Anesminde* (c. 11 Td. H.), *Hopballegd.*, *Bøgelund.*

Jelling S., en egen Sognekommune, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s

Jelling Kirke og Jellinghøjene.

Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 245 (nordre Del) og 246 (søndre). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der har ret høje Mure, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i romansk Tid omtr. 1100 af Fraadsten (men nu helt overpudset). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet af Munkesten; det er nu kun lavt, men har været langt højere, ligesom Underrummet, der nu har fladt Loft, har været hvælvet (paa Vestgavlen staar 1811). Fra Taarnrummet Spidsbue ind til Skibet. Vaabenhuset, af smaa Mursten, er fra Nutiden. Kirken brændte tillige med den halve By ¹/₇ 1679 (efter Branden skal den mindre Jelling Runesten en Tid være benyttet som Prædikestol for den paa Kirkegaarden forsamlede Menighed); da Chr. V besøgte Jelling 1681, gav han til dens Genopførelse 300 Rd., hans „Ministre" (Hoffolk) 265 Rd. (om en latinsk Indskr. over Kirkedøren i denne Anl. se Marm. Dan. II S. 79). Paa Nordsiden af Kirken blev der i 16. Aarh. tilbygget et senere nedbrudt Kapel; af et kgl. Brev ⁶/₂ 1620 ses, at Maren Skram, Jak. Hardenbergs til Faarup, havde søgt om at faa Kapellet til Begravelse mod at give saa mange Mursten, som Kirken kunde hvælves med. Nu have Skibet og Koret fladt Loft, men Koret har været hvælvet; 1874 styrtede imidlertid den ene Korhvælving ned, hvorefter Hvælvingerne nedtoges 1875. Ved denne Lejlighed fandtes paa Korets

Vægge en Del værdifulde Kalkmalerier i byzantinsk Stil fra c. 1100, med Fremstillinger af Christi Hist., restaur. af Magn. Petersen, vistnok de ældste, man har fundet her i Landet (se *M. Petersen*, Kalkm., S. 6 og T. I, II og III). Som Altertavle tjener et Marmorkors. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Barokstil med Chr. V's Navnetræk paa Himlen. Nyt Orgel. I Koret Series pastorum i en Sandstensramme (med adl. Vaabenskjolde) fra et Epitafium (over Jak. Hardenberg). To kvindl. Sandstensfigurer og en Ligsten over Præsten Niels Smed, † 1575, i Vaabenhuset. — Paa Kirkegaarden findes en Ligsten over Mads Joh. Buch til Kølholt, † 1794, en smuk Mindesten, rejst 1880 af „syge og sunde, nær og fjærn", med Portrætmedaillon (af Saaby) for Dr. med. *C. L. Boye*, † 1879 — han ejede Havhus —, og en anselig Mindesten for Præst og Seminarieforstander *J. K. Madsen*, † 1883. I et Anlæg mellem Seminariet og Kirken staar en 1883 rejst Mindesten for Præst og Seminarieforstander *H. J. M. Svendsen*, † 1872.

Kirken gør et uanseligt Indtryk, da den er bygget mellem de to største paa hedensk Vis opførte Gravhøje i Danmark. **Jellinghøjene** ere c. 200-220 F. i Tværmaal og rejse sig c. 25 F. over den omgivende Jordflade; oprindl. have de dog sikkert været noget højere, idet den nuv. flade Top fra først af vel var mere afrundet. Disse vore mærkeligste nationale Fortidsminder dække over Landets ældste Kongegrave. Ifl. Saxo jordede Harald Blaatand sin Moder Dronn. Thyra ved Jelling i en Høj tæt

Prospekt fra 1591 af Jellinghøjene og Kirken.

A, Kirken. B. Den store Runesten. C. Den nordre Høj. D. Dammen i Højens Top. E. Den søndre Høj. F. Den lille Runesten.

ved den, hvori Kong Gorm var gravlagt; en lignende Angivelse findes hos Svend Aagesen. Hvilken af Højene der indeslutter Gorms, og hvilken Thyras Lig, berette de gamle Historieskrivere derimod ikke; men Traditionen udpeger enstemmig den sydl. Høj som Kongens, den nordlige som Dronningens. Herimod synes dog forskelligt, navnlig Indskrifterne paa de ndfr. omtalte to Runestene, at stride. I det hele kan man nu ikke fuldstændig løse alle Spørgsmaalene, som knytte sig til Jelling-Monumenterne.

I den nordl. Høj vides der første Gang at være foretaget en Gravning af Fr. IV Aar 1704; men Højens Indre blev da ikke naaet. Gravningen foraarsagede derimod, at en lille Dam eller Brønd, der fra gammel Tid havde været i Højtoppen og i øvrigt betragtedes som en hellig Kilde, efterhaanden svandt ind og tilsidst, Aar 1820, ganske udtørredes. For at genaabne Vældet gravede Bønderne nu ned i Bunden af Hullet, og ved denne Lejlighed stødte de paa et stort, træbygget Gravkammer, der stod noget over Højens Bund. Kamret var indv. 21½ F. langt, 8 F. bredt og knap 5 F. højt; Væggene dannedes af Brædder nedstukne i Grunden og indskudte foroven bag to lange Træstammer, der laa een ved hver af Kamrets Langsider og tjente til Støtte for de 25 Egestammer, der udgjorde Loftet. Gulvet var lagt af tynde Brædder, der hvilede paa selve den faste Lergrund; over Kamrets større Halvdel var Gulvet delt i to ligestore Partier ved en paa Højkant stillet Fjæl. Uden om Kamret, som ikke havde nogen Indgang, fandtes til alle Sider en tyk, faststampet Lervæg og derom et Stenlag. Undersøgelsen af Gravkamret gav ikke noget særlig rigt Udbytte af Oldsager. Kamret tømtes som foran nævnt af ukyndige Folk, og først bagefter kom Prof. Finn Magnusen til Stede. Hovedgrunden var dog den, at Kamret i fjern

Tid var blevet udplyndret; i Loftsbjælkerne var der da hugget en større, firkantet Aabning, og ved samme Lejlighed var der i Højen gravet det skaktformede Hul, som senere fyldt med Vand dannede Brønden. Aar 1820 fandt Bønderne saaledes paa Gravkamrets Bund kun en mandslang, skindklædt Trækiste med to Jærnringe som Bærehanke, og ved Kisten et lille Sølvbæger prydet med Dyrefigurer og indv. guldbelagt; endvidere to smaa Fuglefigurer og nogle Beslagstykker af forgyldt Bronze, et lille Stykke rødt Silketøj, nogle udskaarne og malede Træstykker m. m. Liget har sikkert hvilet i Kisten paa dunfyldte Puder, hvoraf Rester ogsaa forefandtes. Disse faatallige Oldsager opbevares nu i Nationalmuseet. Selve Trækisten faldt derimod straks i Stykker, og i Tidens Løb gik det ogsaa ud over det træbyggede Gravkammer; Loftet trykkedes delvis ned i Midten, og Kamret fyldtes med Jord. Aar 1861 lod Fr. VII det udrense og istandsætte, ligesom en Gang førtes ind til det langs Højbunden. Senere er Kamret dog atter sammenskredet.

Jellingstenene.

I den sydl. Høj, „Gorms Høj“, vides der ikke at være foretaget større Gravninger, før Fr. VII Aar 1861 under Ledelse af Worsaae lod Højen undersøge. Trods de mange Minegange, der førtes rundt i Højens Midte, følgende Bunden eller gaaende et godt Stykke over den, opdagedes der ikke Spor af Gravkammer. Derimod fandtes adskillige Træredskaber, som havde været benyttede ved Opførelsen af den væsentlig af Hedetørv bestaaende Høj. Senere er der ikke gjort Forsøg paa at finde det formentlige Gravkammer. Det udtaltes derfor af Worsaae, at den sydl. Høj mulig kun var en Mindehøj, opført af Gorm over Thyra, og at de begge da vare jordede i den nordl. Høj. Den kantstillede Fjæl paa Kamrets Bund kunde da have dannet Skel mellem de to Grave. Senere Tiders arkæologiske Forskninger gøre dog denne Antagelse mindre sikker. Man har set, at Vikingetidens Grave ofte ere indrettede i Marken, dybt under Bunden af den Høj, som er opkastet over dem. Noget lignende kunde være Tilfældet ved den sydl. Jellinghøj, og Gravkamret kunde saaledes endnu ligge uforstyrret her. Først en kommende Undersøgelse vil endelig klare dette Punkt.

Til Afgørelse af Spørgsmaalet om, hvilken Høj der dækker Gorms, og hvilken Thyras Lig, ere de to Runestene af ikke ringe Betydning. Disse staa nu begge paa Jelling Kirkegaard, tæt ved Siden af hinanden uden for Vaabenhuset. Den lille Runesten stod, som det fremgaar af Prospektet fra 1591, i ældre Tid paa Toppen af den sydl. Høj og er først i Beg. af 17. Aarh. henflyttet til sin nuv. Plads. Stenen er $4^{1}/_{2}$ F. høj, $3^{1}/_{2}$ F. bred. Indskriften, i 4 Linier, lyder: „Gorm Konge gjorde dette Gravminde efter Thyra sin Kone, Danmarks Bod“. Ordet „efter“ synes bestemt at angive, at Gorm overlevede sin Ægtefælle; saaledes maa den historiske Overlevering, at Thyra var den længst levende, sikkert være urigtig. Thyras Dødsaar sættes til 935, og Stenen er da rimeligvis rejst mellem 935 og 940. Men Stenen turde tillige vise, at den sydl. Gravhøj er Thyras, og at altsaa de traditionelle Betegnelser af Højene maa skyldes en Navneforveksling i ældre Tid. Den nordl. Høj bliver da Gorms, og det er saaledes rimeligvis hans Lig, som Kisten i det træbyggede Gravkammer har indesluttet. Den store Runesten, af noget trekantet Form, er over 8 F. høj og paa det bredeste Sted over 9 F. bred. Paa de to Bagsider er udhugget et firføddet Dyr samt en Christusfigur (uden Kors) omgiven af Baandslyngninger. Indskriften, i 6 Linier, lyder: „Harald Konge bød gøre dette Mindesmærke efter Gorm, sin Fader, og efter Thyra, sin Moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne“. Denne Runesten, rejst c. 980, nævnes første Gang Aar 1586, da Lensmanden paa Koldinghus Caspar Markdanner lod den opgrave, idet den laa jorddækket paa Kirkegaarden. 1591 stod den paa samme Plads som nu, og antagelig er denne ogsaa den oprindelige; her staar Stenen nemlig nøjagtig midt mellem de to Gravhøje, 100 F. fra hver, og efter sin Indskrift gælder den jo i lige Grad dem begge. Saaledes forklares vistnok ogsaa, at Kirken ikke er bygget symmetrisk mellem de to Høje; man vilde ikke flytte det gamle Mindesmærke og lagde derfor Kirken nærmere ved den nordl. Høj. Endelig synes det, at nogle store toppede Sten, der ere fundne hist og her paa Kirkegaarden (en er paa ny rejst tæt ved Runestenene), ere rejste samtidig med den store Runesten for ligesom at forbinde denne med Gravhøjene. Baade Runestenene og Højene ere nu fredlyste. (**Litt.**: *Finn Magnusen* og *Chr. Thomsen*, Efterretn. om Mindesmærkerne ved J., i Antikv. Annaler, IV S. 64; *J. Kornerup*, Kongehøjene i J., Kbh. 1875; *C. Engelhardt*, i Aarb. f. n. Oldk. 1876 S. 104 flg.; *L. Wimmer*, De d. Runemindesm. I S. 7 flg.; *S. Müller*, Vor Oldtid, S. 649 flg.). — Ved Jelling er desuden fredlyst 3 anselige Gravhøje, de eneste bevarede af en stor Højgruppe *Mangehøjene*.

Bagsiden af den lille Jellingsten.

Jellingstenene bekræfte den gamle Beretning, at Stedet i Slutn. af Oldtiden og den tidlige Middelalder har haft stor Betydning og været et hyppigt Opholdssted for de jydske Konger, om ikke Hovedsædet, da Kongerne jo paa den Tid ikke havde faste Opholdssteder. Ogsaa den Omstændighed, at Stedet længe gav Syslet og en Tid ogsaa Herredet Navn (se S. 380), viser dets Betydning. De mange Gravhøje, der før fandtes der og alle tilhørte Broncealderen, ere et Vidnesbyrd om, at Bebyggelsen gaar meget langt tilbage. At der har været en Kongsgaard, er utvivlsomt; men den er allerede tidlig bleven tilintetgjort, maaske i 1. Halvdel af 12. Aarh., (naar Svend Aagesen fortæller, at Harald Kesja blev dræbt 1135 af Erik Emune i Kongsgaarden i J., henføres denne Begivenhed af andre til Skibet eller Skjærup, se S. 383) uden

at efterlade sig noget Spor; Bygningerne have sikkert været af Træ. Hvor den har ligget, vides ikke (maaske ved Kirken, maaske ved den forlængst forsvundne Jelling Mølle, der har ligget c. 1000 Al. V. for Hopballe Mølle). Efter den Tid har der sikkert ikke været nogen Gaard til fast Opholdssted for Kongerne. Men om J.'s gamle Værdighed vidner vel den Omstændighed, at Byen var Krongods lige til 1743, da den ved Aukt. solgtes til Bønderne. Først da Fr. II havde faaet indrettet sin egen Vildtbane i Egnen ved at udkøbe Herremændene i Herrederne om Vejle og Kolding (se S. 322) og havde lagt en bedre Vej over J. mellem Koldinghus og Skanderborg, lod han til Brug for sig og Følge indrette i Præstegaarden et Herberg, *Høvdingsborg*, to Stokv. med Kvist (i øverste Stokv. var Værelser for Kongen og Dronningen), samt en Stald for 16 Heste. Nogle Damme ved Præstegaarden menes at være Levninger af de Grave, der have omgivet den. Ved Kongebrev af $^{16}/_{12}$ 1633 bevilgedes der Sognepræsten Kvægtienden af 4 Sogne mod, at han vedligeholdt Bygningerne. Stedet havde ofte Besøg af Kongerne. Men efter at Høvdingsborg til Dels var bleven ødelagt i Svenskekrigen 1658-59 (1660 siges, at Sognet omtrent var mennesketomt og øde), brændte den næsten helt 1673 (Resten forsvandt ved Byens ovenn. Brand 1679), og Præsten maatte fra den Tid selv holde „en Stue, et Gæstekammer og Stald i fornøden Tilfælde i Beredskab" i Præstegaarden. Fr. IV gæstede flere Gange J., saaledes 1721 med Dronn. Anna Sophie og Prinsesse Charlotte Amalie, da Præsten Mourits Høyer foreviste dem Gravhøjene og Runestenene (et Manuskr.: „Encomion Jellingense" af ham findes endnu). Efter den Tid blev Jelling først gæstet af Christian VIII. Præsterne synes i øvrigt tidligere at have haft et vist Tilsyn med Mindesmærkerne; 1635 ansøgte Præsten om, at Højene maatte „omlukkes med et Plankeværk", 1636 udgik kgl. Ordre om, at der skulde sættes „et godt, fast Stengærde" om dem. Formentlige Rester heraf ses endnu. 1661 søgte Præsten Jørgen Pedersen Lemvig om Skattefrihed „for den Bekostning, han paa Antiquiteten efter Eders Maj.'s Befaling gjort hafver og aarligen gøre skal" (se D. Saml. I S. 101 flg.). Præsten oppebærer endnu de ovenn. Kvægtiender med Forpligtelse til at huse Kongen. Præstegaarden ombyggedes 1885.

En Side af den store Jellingsten.

Faarupgaard er meget gammel, idet Nicolaus Jacobi (Ferke) de Fathrup nævnes 1436. Af andre Ejere kendes Laurids Skram, hans Enke Fru Maren Bille 1593, deres Datter Fru Marine Skram, dennes Søsterdatter Fru Sophie Below 1634, hendes Søn Henrik Thott til Boltinggd. 1641, der 1655 solgte den til sin Søster Jfr. Anne Thott; 1666 fik Stiftsskriver Anders Madsen Indførsel i Henrik Thotts Gaard F., og Madsens Arvinger skødede den 1672 (30 Td. H.) til Oberstlieutn. Konr. v. d. Brincken; dennes Børn skødede den 1696 til Broderen Bendix v. d. B., hvis Svigersøn, Lieutn. Joch. Eggert v. d. Lühe 1711 skødede den til Justitsr. Axel Bille til Ørumgd.; han solgte den til Rasm. Stæhr paa Rugballegd., der 1745 for 1800 Rd. solgte den til Hans Hansen Varmark, som s. A. for 2800 Rd. skødede den (27 Td. H.) til Hans Nicolaisen Goldbech; saa ejedes den af Birkedommer Lars Thistrup, hvis Enke solgte den 1758 til Ridefoged Laurids Gydesen († 1765); hans Enke ægtede Anders Andersen; saa fik Hans Marcussen Ammitzbøll den ved Giftermaal, derpaa Hans Clausen, † 1805, hvis Enke ægtede Andr. Kirstein, der ejede den til 1856, hvorpaa den gik over til Svigersønnen B. Melskens, der 1878 solgte den til Grosserer W. R. Tidemann af Holbæk, som gjorde meget for Ejendommen og 1889 solgte den til Adam P. Estrup;

han solgte den 1900 til den nuv. Ejer, O. P. Buch. — Den nuv. Hovedbygning, af Grundmur i 1 Stokv. med høj Kælder og Kvistparti paa Midten, er opf. af Tidemann. Af den tidligere Bygning findes nordl. i Gaarden to grundmurede Sidefløje. S. for den gamle, af svært Tømmer og Munkesten opførte Lade (paa den staar: 1600 og C. T. S.), og lige ved Søen ligger *„Slotsbanken“*, med Rester af Grave, hvor det ældste Faarup har ligget.

Jelling Statsseminarium er oprettet ifl. Res. af $^{2}/_{4}$ 1841 og aabnedes $^{30}/_{11}$ 1841. Den først opf. Bygning, i 1 Stokv., afløstes 1889 af en ny (Arkitekt: Bygningsinspektør Winstrup), af røde Mursten i 2 Stokv.; en Sidebygning stammer fra den første Tid; Gymnastikhuset er opf. 1883; 1894 opførtes en Forstanderbolig (Bygningsinspektør J. V. Petersen). Direktionen bestaar af Stiftamtmanden og Biskoppen over Ribe Stift samt Provsten for Nørvang-Tørrild Hrdr.; det har en Forstander (indtil 1894 var det Sognepræsten for Jelling-Hover) og 5 Lærere. I Undervisningsaaret 1900-1 var Elevernes Antal 26; indtil da havde Seminariet dimitteret 1254 Lærere (se J. Sem. 1841-91. Et Indbydelsesskrift, Odense 1891).

Litt.: *O. Nielsen*, Bidr. til J.'s og dets Mindesmærkers Hist., i Aarb. f. n. Oldk., 1895 S. 252 flg. *J. Kornerup*, Jelling, i Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 167 flg.

Bredsiden af den store Jellingsten.

Hover Sogn, Anneks til Jelling, omgives af dette og Skibet Sogn samt Nørvang Hrd. (Vejle Købstadsjorder, Hornstrup og Grejs S.), fra hvilket det skilles ved Grejs Mølleaa. Kirken, midt i Sognet, ligger $^{1}/_{2}$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, dels bakkede, dels jævne Jorder (højeste Punkt 301 F., 94,5 M.) ere overvejende lerede, med et tyndt Muldlag. I Sognet ligger Lerbæk Skov og en Del af Grejs Skov langs den smukke Aadal, hvori Grejs Mølleaa flyder; af Højdepunkterne med Udsigt over Dalen nævnes Skræderbakken, 281 F., 87 M., og Ureskovbakke, 262 F., 82 M. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Herning og Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1896: 3451 Td. Ld., hvoraf 1249 besaaede (deraf med Hvede 17, Rug 249, Byg 265, Havre 568, Blands. til Modenh. 78, Grøntf. 20, Kartofler 15, andre Rodfr. 36), Afgræsn. 753, Høslæt, Brak, Eng m. m. 556, Have 59, Skov 651, Moser 3, Kær og Fælleder 20, Hegn 13, Veje og Byggegr. 131, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 215 Heste, 934 Stkr. Hornkvæg (deraf 672 Køer), 287 Faar, 445 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 221 Td.; 46 Selvejergde. med 198, 4 Fæstegde. med 3, 76 Huse med 20 Td. Hrtk. og 87 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1753 (1801: 345, 1840: 728, 1860: 984, 1890: 1275), boede i 255 Gaarde og Huse; Erhverv

1890: 64 levede af immat. Virksomhed (20 Landbrugsskoleelever), 606 af Jordbr., 361 af Industri, 40 af Handel, 134 af forsk. Daglejervirks., 38 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hover* (1340: Houærth), ved Landevejen, med Kirke (noget S. V. for Byen), Skole, Forsamlingshus (opf. 1896), Folkehøjskole (noget fra Byen, „Grejsdalens Højsk. og Landbrugssk.", opr. 1879), Teglværker og Kro; *Ure*; *Høgsholt* med Skole. Gaarde: *Hovertoft*, *Ureskov* med Pogeskole. Hovedgaarden *Lerbæk* har 55½ Td. A. og E. Hrtk. og 5½ Td. Skovsk., 900 Td. Ld., hvoraf 100 Eng (90 i Skibet S.), 260 Skov, 40 under Huse, Resten Ager; til Ejendommen høre af Fæstegods 3 Td. H. *Rugballegaard* har 14⅞ Td. A. og E. Hrtk. og 1½ Td. Skovsk., 259 Td. Ld. (c. 5 i Jelling S.), hvoraf 12 Eng, 70 Skov, Resten Ager; desuden 12 Td. Ld. Fæstegods og 2 Huse. Andre Gaarde: *Bavngd.*, *Sophielund*, *Petersminde*, *Ureskovgd.*, *Bøgager*, Gd. med Teglværk (om Somr. 50-60 Arbejd., aarl. Prod. c. 7 Mill. Sten). *Holmsmølle*, *Lerbæk Mølle* og *Hopballe Mølle*, Vandmøller. *Grejsdalens Hammerværk* (anl. 1867; Fabrik for Agerdyrkningsredskaber, c. 60 Arbejdere; Hovedbygn. i Renæssancestil).

Hover S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 3. Udskrivningskr.' 243. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Fraadsten og Munkesten. Eet Vindue ses tilmuret. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft, og samtidig tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Munkesten, nu kun lidt højere end Skibet (senere ombygget 1850 og 1876). Vaabenhuset, af store Mursten, er senere ombygget. I Skibets Nordside ses en tilmuret Dør, der har ført ud til et nu nedbrudt Gravkapel for Etatsr H. L. Nissen, † 1707, og Hustru. Altertavle i Barokstil med Malerier (Nadveren i Midtpartiet). Romansk Granitdøbefont med Relieffer. Prædikestol fra 1684 med Nic. Nissens og Hustrus Navne og Vaabener. Series pastorum. Over Korbuen et lille Krucifiks. Malmlysekrone i Barokstil.

Lerbæk ejedes 1436 af Nicolaus Stangebjærg, hvis Datter Ingeborg ægtede Peder Brockenhuus, der endnu 1505 ejede L., som saa gik i Arv fra Fader til Søn: Joh. B., † 1512, Joh. B., † 1587, Kjeld B., † 1616, Joh. B., † 1648, Erik B., † 1677; sidstn. maatte afhænde L. for Gæld; 1672 skødede Otte Pogwisch til Saltø den (83 Td. H.) til Landsdommer Nicolaus Nissen († 1684), hvis Arvinger 1690 skødede den (55) med Rugballegd. (19) og Gods til deres Broder Nicolaus Nissen, som 1695 afhændede den til Broderen Justitsr. H. Lorens Nissen († 1707), og han skødede den 1704 til Gehejmer. Matthias Moth († 1719), hvis Datter Amalie Margr. M. bragte den til sin Mand Baron Chr. Güldencrone til Vilhelmsborg; han skødede L. (45, Skovsk. 5, Møllesk. 4, Gods 204 Td. H.) 1730 til Kronen, som 1743 paa Aukt. solgte den (54, Tiender 19, Gods 209) for 16,200 Rd. til Justitsr. Eman. Thygeson, der s. A. afstod den til Svogeren Henrik Ammitzbøll og Klemens Marcussen († 1755), hvilken sidste blev Eneejer, hvorefter den ved Aukt. for 30,144 Rd. gik over til Landsdommer Simonsen til Elvedgd. og Mogens Nellemann († 1789), der blev Eneejer og 1783 for 37,000 Rd. skødede den (45, med Tiender og Gods 225 Td. H.) til Sønnen Kammerr. Jens N. († 1824), som 1800 skødede den (55, Tiender 78, Gods 117) for 71,000 Rd. til Stiftamtmd. Nic. Eman. de Thygeson; han skødede den 1803 for 120,400 Rd. til Jens Schoutrup, som solgte den s. A. for 63,000 Rd. til Forpagter Joh. Konr. Stautz, † 1818. Senere ejedes den af R. Ingwersen, der 1843 solgte den for 96,000 Rd. til F. A. Søltoft, og han solgte den 1874 for 700,000 Kr. til den nuv. Ejer, Landvæsenskommissær G. Sass. — Hovedbygningen, der er omgiven af Grave, bestaar af 3 grundmurede Fløje i 1 Stokv. med Kælder og er opf. eller ombygget i Slutn. af 18. Aarh. (Sydfløjen er gammel, af Munkesten); Gaarden er restaur. 1890-91.

Rugballegaard nævnes 1473 og ejedes i Beg. af 16. Aarh. af Anders Friis, 1542 af Jørgen Friis, saa af Brodersønnen Albert Friis, dennes Datter Sophie, g. m. Fr.

Munk, fra hvem den ved Indførsel kom til Ditl. Pogwisch, der 1625 solgte den til Reinhold Heiderstorf; han solgte den 1634 til Jfr. Helvig Arenfeldt, der ægtede Manderup Abildgaard; derpaa ejedes den af hendes Slægtninge, saa af ovenn. Nic. Nissen († 1684) og Sønnen Nicolaus N. († 1717), hvis Enke fragik Arv og Gæld, saa af Peder Thøgersen Lassen til Rødslet m. m., † 1738, hvis Enke skødede den til Rasm. Stæhr († 1752), som 1750 solgte den for 1800 Rd. til Konr. Jørgensen Tranekjær; hans Enke solgte den (18 Td. H.) 1757 til Malthe Friis og han den 1760 til Peder Hellesen; denne solgte den 1766 ved Aukt. for 7600 Rd. til Chr. Kallager til Mejlgd. og denne den 1770 for 5784 Rd. til Ritmester Chr. Ehrenreich Brockdorff; han afhændede den 1773 for 6990 Rd. til Birkedommer Andr. Tolstrup, der 1785 skødede den for 8720 Rd. til Laurs Kilstrup, og han solgte den (12 Td. H. og et Møllested) 1798 for 11,300 Rd. til Christen Beck, der 1800 skødede den for 11,000 Rd. til Ertmann Kirstein i Kappeln. Alt paa D. Atl.'s Tid var den dog en ukomplet Hovedgd. Nuv. Ejer er K. Larsen Utke, der købte den 1897 for 120,000 Kr. Hovedbygningen, 1 Stokv., er opf. 1862.

I Grejsdalen paa Hovertoft Eng har der været en hellig Kilde.

Paa Lerbæk Mark holdt Fr. VII Revue $^{18}/_{9}$ 1848 over en Del af den fra Krigen hjemvendende Hær.

Kollerup Sogn, det mindste i Herredet (næst Vejle Landdistr.), har til Anneks Vindelev i Nørvang Hrd. og omgives af dette (Grejs, Vindelev og Hvejsel S.) og Jelling S. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil N. V. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder (Birtehøj, 378 F., 119 M.) ere overvejende lerede, dog med kun tyndt Muldlag. Kollerup Skov, Præstegaards Skov, Brandbjærg Nørre- og Sønderskov.

Fladeindholdet 1896: 2335 Td. Ld., hvoraf 1088 besaaede (deraf med Hvede 38, Rug 198, Byg 249, Havre 450, Blands. til Modenh. 86, Grøntf. 26, Kartofler 10, andre Rodfr. 31), Afgræsn. 473, Høslæt, Brak, Eng m. m. 519, Have 11, Skov 182, Moser 6, Hegn 8, Veje og Byggegr. 47 Td. Kreaturhold 1898: 153 Heste, 732 Stkr. Hornkv. (deraf 512 Køer), 183 Faar, 524 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 172 Td.; 36 Selvejergde. med 156, 39 Huse med 16 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 465 (1801: 243, 1840: 484, 1860: 537, 1890: 464), boede i 90 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomhed, 312 af Jordbr., 68 af Industri, 3 af Handel, 40 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kollerup* (1329: Koldorph, 1340: Koldorp) med Kirke, Præstegd. og Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodehav. 6764 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 1366 Kr., Antal af Konti 64); *Hygum* (1460: Høwm) med Skole og Mølle; *Lureby*. *Saksmose*, Huse. Hovedgaarden *Brandbjærg* har $25^7/_8$ Td. H., 411 Td. Ld., hvoraf $14^1/_2$ Eng, 53 Skov, Resten Ager; Dampmejeri og 6 Huse. Hovedgaarden *Skovgaard* har $22^1/_4$ Td. H., 287 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 6 Mose, 24 Skov (Jelling S.), 7 Have, Gaardspl. m. m., Resten Ager; 3 Huse. Andre Gaarde: *Kollerupgd.* *Tømmergd.*, *Munkholm* (før Elisalyst).

Kollerup S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 244. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af raa Granit og Fraadsten; ved senere Ombygninger er der anvendt Munkesten. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum senere indrettedes til Gravkapel for Familien Brockdorff; men det blev Forhal ved en Ombygning 1870, da Taarnets øvre Del og Skibets og Korets Sydside ommuredes, ligesom et Vaabenhus mod N. nedbrødes. Altertavlen er en Kopi af Blochs Maleri i Holbæk Kirke, malet af Pastorinde Jensen, Æbeltoft. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. Prædikestol fra 1870. Over den rigt

udsk. Egetræsdør mellem Skib og Forhal findes Figurer fra en kat. Altertavle; i Forhallen en anden Altertavle i Rokokostil med et Maleri (den korsfæstede) og en Mindetavle over Jørgen Brockdorff, † 1805, der lod Kirken reparere 1788. Series pastorum. Klokken, med Majuskelindskr., er fra den tidligere Middelalder.

Skovgaard ejedes 1492 af Jes Eysen; i Slutningen af 17. Aarhundrede tilhørte den Familien Rantzau sammen med Grevsk. Løvenholm (1662 siges Skovgaard at være ruineret og øde); da dette som nævnt Bd. IV S. 934 var tilfaldet Kronen og genoprettet 1732, frasolgte Fr. Chr. Danneskjold-Samsøe Skovgaard (19, Tiender 19 Td. H.) for 3885 Rd. til Kapt. Baltzer Gebh. Linde († 1747), der 1740 solgte den til Niels Jørgen Møller; han solgte den 1750 for 5000 Rd. og 100 Speciesdl. til Peder Poder, som 1753 skødede den til Christen Pedersen, der 1757 skødede den (21, Tiender 10, Gods 80 Td. H.) til Hans Goldbech; han solgte den 1762 til Justitsr. Eman. Thygeson til Matrup, hvorefter S. indlemmedes i dette Stamhus (se S. 222), men atter udskiltes 1798 og solgtes for 5900 Rd. til H. Lorentzen; han solgte S. 1803 for 9900 Rd. til Chr. Albrechtsen, der for 16,000 Rd. solgte den 1831 til Chr. Kyed, men Købet maa være gaaet tilbage, thi Albrechtsen skødede den 1839 for 23,500 Rd. til Chr. Krogh; han skødede den 1854 for 45,000 Rd. til M. Jacobsen, som 1872 for 82,500 Rd. skødede den til den nuv. Ejer, O. F. Petersen. — Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kælder og Kvist, er opf. 1870 efter en Brand; den tidligere Bygning, af Bindingsværk, var opf. 1765-66.

Brandbjærg (oprindl. en By, endnu nævnt 1638) ejedes 1541 af Peder Juel, 1570 af Fru Ide Kaas, 1606 af Jfr. Edel Kaas, 1638 af Peder Bille, derpaa af Palle Rodsteen († 1643), 1653 af Enken Fru Ingeborg Skeel, 1662 (24 Td. H.) af Døtrene Ingeborg og Sidsel Rodsteen, hvilken sidste 1667 skødede den (34, med Ladegaarden, 30 Td. H., samt et Par Gaarde) til Verner Klaumann; han skødede den 1680 til Jens Lauridsen Risom († 1694); 1697 blev den af Maren Lauridsd., sl. Amtskriver Oluf Nielsens, skødet til Jerem. Wolf, men s. A. skødedes den (18 Td. H.) til Oberst Herm. Fr. v. Boineburg, og 1705 (35 Td. H.) af Sophie Doroth. Marschalck, Grevinde Schack for 6050 Rd. til Poul Ingwersen, der 1708 solgte den (i alt 112 Td. H.) til Krigsr. Niels Morville († 1755), der 1745 skødede den (i alt 88 Td. H.) til Sekretær Fr. Andr. Johansen († 1765); han solgte den ved Aukt. 1763 for 10,220 Rd. til Forvalter Hans Saabye, der 1774 for 15,130 Rd. skødede den til Kapt. Jørgen Brockdorff († 1805), efter hvem den paa Aukt. 1780 blev købt for 28,000 Rd. af Svogeren Kaptajn Niels Jermiin, som atter 1786 solgte den for 16,300 Rd. til Schack Brockdorff, Toldinspektør i Vejle. Han skødede den 1812 til C. H. Wolckers og C. G. Schnakenbuag, hvilken sidste blev Eneejer 1821 og 1840 solgte den for 54,000 Rd. til Købmand N. Smidt i Vejle; hans Arvinger solgte den 1841 for 46,000 Rd. til F. Wibe Hastrup; ved Tvangsaukt. 1852 kom den for 35,000 Rd. til H. C. O. Berg, som 1860 skødede den for 67,500 Rd. til H. Balthazar Holst; hans Søn overtog den 1871 for 224,000 Kr. og dennes Søn, den nuv Ejer, 1901 for 230,000 Kr. — Hovedbygningen., der før har været omgiven af Volde og Grave, er fra 18. Aarh. med to Fløje af Mursten i 1 Stokv. (restaur. 1902).

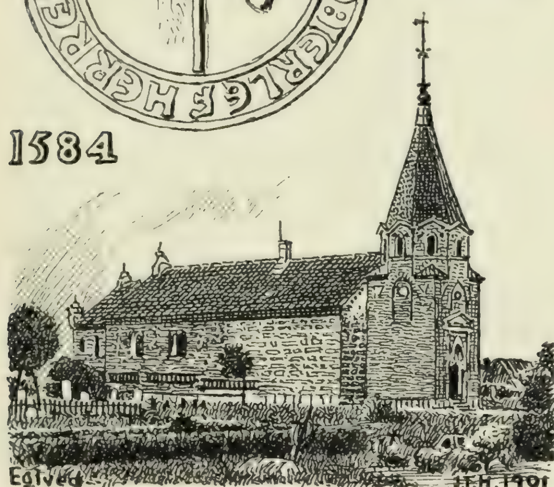
Østergaard og Vestergaard i *Hesselvraa* i Kollerup Sogn nævnes 1329; en By *Kirkeby* nævnes 1638.

Jerlev Herred.

Sogne:

Højen, S. 401. — Jerlev, S. 403. — Ødsted, S. 403. — Egtved, S. 404.

Jerlev Herred begrænses mod V. og N. af Tørrild Hrd., fra hvilket det for en Del skilles ved Vejle Aa, mod Ø. af Vejle Købstadsjorder og Holmans Hrd., mod S. af Brusk Hrd. og mod S. V. af Ribe Amt (Andst og Slavs Hrdr.). Den største Udstrækning fra V. til Ø. er c. $3^3/_4$, fra N. til S. $1^1/_2$ Mil. Overfladen er højtliggende og for en Del bakket (Møgelhøj er 346 F., $108,_5$ M.), især imod Ø., med Affald mod S. Jorderne ere i den østl. Del ret gode, lerede, dog med et tyndt Muldlag, mod V. blive de mere og mere sandede. Skovarealet er kun ringe (1507 Td. Ld.). Smaa Vandløb søge mod N. til Vejle Aa. Det hører til Amtets ufrugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. 27 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 27,201 Td. Ld. ($2,_{73}$ □ Mil, $149,_8$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1166 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 4789 (1801: 2030, 1840: 3915, 1860: 4995, 1890: 4721). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Elbo og Holmans Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s og Andst, Slavs og Jerlev Hrdr.'s Jurisdiktioner samt under Amtets 2. Forligskreds (Egtved) og 1. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Jerlev Hrd., i Vald. Jrdb.: *Jarlæzstathæreth*, 1329: *Jarlefhæreth*, hørte i Middelalderen til Almindsyssel og indbefattede tillige indtil 1. Halvdel af 14. Aarh. Holmans Hrd.; senere hørte det til Koldinghus Len og fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 272.

Litt.: Præsteberetn. fra 1638, i D. Saml. 2 R. IV S. 73 flg.

Højen Sogn omgives af Annekset Jerlev, Tørrild Hrd. (Skibet S. og Vejle Landdistr.), Vejle Købstadsjorder, Holmans Hrd. (Skjærup og Smidstrup S.) og Brusk Hrd. (Starup S.). Kirken, nær ved Vestgrænsen, ligger

$^3/_4$ Mil S. S. V. for Vejle. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder (Møgelhøj, 346 F., 108,5 M.) ere dels sandmuldede, dels, navnlig N. for Højen By, lermuldede; mod S., hvor der er gode Enge, er der jævnt. Højen Skov, Hjulbæk Skov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Kolding.

Fladeindholdet 1896: 4346 Td. Ld., hvoraf 1781 besaaede (deraf med Hvede 21, Rug 417, Byg 389, Havre 778, Blands. til Modenh. 121, Grøntf. 22, Kartofler 18, andre Rodfr. 14), Afgræsn. 1007, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1013, Have 35, Skov 328, Moser 39, Hegn 39, Veje og Byggegr. 101, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 272 Heste, 1332 Stkr. Hornkvæg (deraf 826 Køer), 383 Faar, 917 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 288 Td.; 56 Selvejergde. med 256, 1 Fæstegd. med 5, 74 Huse med 27 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse, $^1/_4$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 757 (1801: 461, 1840: 800, 1860: 951, 1890: 782), boede i 160 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 28 levede af immat. Virksomh., 569 af Jordbr., 87 af Industri, 10 af Handel, 46 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Højen* (1329: Høthern, 1340: Høthærn, 1436: Hødhne) med Kirke (S. V. for Byen i en Dal), Præstegd. (V. for Byen), Skole, Forsamlingshus (opf. 1874), Kro (ved Landevejen), Andelsmejeri og Mølle; *Horsted* (1329: Horst thwed) med Skole; *Stubberup* (1460, 1503 m. m.: Stubdrup) med Skole. *Højentang*, *Højenskov* og *Højenhede*, Huse. *Horstedgaard* har 16 Td. H., 165 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 12 Skov, Resten Ager. *Oksviggaard* har 15 Td. H., 190 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 12 Skov, Resten Ager; *Pindgaard* (Pjengd.) har $12^5/_8$ Td. H., 220 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 2 Huse. Andre Gaarde: *Daugaardsminde* (c. 12 Td. H.), *Aldebertsminde* (9 Td. H.), *Hvidbjærg*, *Haraldslund*, *Degnegd.*, *Højengd.* (11 Td. H.), m. m.

Højen S., een Sognekommune med Annekset, hører under Nørvang-Tørrild Hrdr.'s Jurisdiktion (Vejle), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 239. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere opf. i romansk Tid af Fraadsten, men senere ombyggede, dels i Middelalderen af Munkesten, dels i ny Tid af smaa Mursten. Skib og Kor have haft Dekorationer med Lisener o. lign., hvoraf endnu ses Spor; Koret havde Hvælving indtil 1860, da det fik fladt Loft. Norddøren ses tilmuret. Taarnet, med Hvælving og Rundbue ind til Skibet, er opf. fra nyt 1863 af røde Mursten i Stedet for et ældre; Vaabenhuset, af s. Materiale, er ogsaa nyt. Altertavle med et Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont med Løvværk m. m. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Vestenden et Orgel fra 1897. I Taarnrummet en udslidt Ligsten. Mindetavle over Hans Rasmussen, falden $^6/_7$ 1849 ved Fredericia.

Oksviggaard har været en Hovedgaard, som oprindl. hed *Aagesvig* og 1467 ejedes af Christiern Pedersen Glambek; siden pantsattes den af Henning Limbek til Ludvig Nielsen Rosenkrantz, hvis Datter bragte den til sin Mand Landsdommer Mogens Munk; hans Sønnedatters Mand Josva v. Qualen gav den 1579 i Mageskifte til Fr. II. — I *Stubberup* har været en Hovedgaard, som 1480 ejedes af Christiern Pedersen Glambek, 1499 af Sønnen Peder Christiernsen, † 1554, 1558 af Christiern Pedersen, hvis Broder Niels Pedersen 1583 mageskiftede den til Fr. II mod Ølluf By, Skads Hrd. (Se Saml. t. j. Hist. VI S. 22).

Aldebertsminde, oprindl. *Margrethelund*, købtes i Beg. af 19. Aarh. af den reformerte Præst i Fredericia Jean Mark Dalgas († 1811) og arvedes af Sønnen Carl Fr. Isak Dalgas, † 1870, bekendt som landøkonomisk Forfatter; han gav Gaarden dens nuv. Navn efter sin Moder.

Ved Landevejen nær ved Aldebertsminde er der rejst et $^{18}/_{10}$ 1891 afsløret Mindesmærke (Granitsten med Indskr. og en Dragonhjelm) for Dragonen *Niels Kjeldsen*, der faldt her $^{28}/_2$ 1864 i Kamp mod preuss. Husarer (se *K. Larsen*, Dragon N. K. og hans Drabsmand; *N. P. Jensen*, Dragon N. K.; *N. K.'s Saga* for Hist.

Domstol; *Nogle Officerers Indlæg* i N. K.-Striden; alle Kbh. 1902; og Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 220 flg.).

Jerlev Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Højen, omgives af dette, Brusk Hrd. (Starup S.), Ødsted Sogn og Tørrild Hrd. (Skibet S.). Kirken, mod N. V., ligger 1 Mil S. V. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lette, sandede, mere magre paa Muld end i Hovedsognet; mod N. en Del Eng. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Ribe.

Fladeindholdet 1896: 2633 Td. Ld., hvoraf 1103 besaaede (deraf med Hvede 14, Rug 239, Byg 268, Havre 422, Blandsæd til Modenhed 72, Grøntf. 32, Kartofler 22, andre Rodfr. 27, andre Handelspl. 5), Afgræsning 651, Høslæt, Brak, Eng m. m. 573, Have 25, Skov 145, Moser 20, Kær og Fælleder 46, Hegn 14, Veje og Byggegr. 56 Td. Kreaturhold 1898: 158 Heste, 815 Stkr. Hornkv. (deraf 571 Køer), 290 Faar, 556 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 158 Td.; 40 Selvejergde. med 131, 60 Huse med 27 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 625 (1801: 234, 1840: 521, 1860: 707, 1890: 567), boede i 132 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 419 af Jordbr., 84 af Industri, 10 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Jerlev* (1248: Jarløf, 1289: Jarlof, 1340: Jarløf), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1897), Uldvarefabr. „Simmersholm", Mølle og Kro; *Mejsling* med Skole. *Jerlev Engmark* og *Søndermark* samt *Smalle-Jerlev*, Huse. *Jerlevgaard* har $16^3/_4$ Td. H., $413^1/_2$ Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 2 Arbejderboliger og 1 Lejehus. *Tvedgaard* med Vejr- og Vandmølle.

Jerlev S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 3. Udskrivningskr.' 240. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere opf. i romansk Tid af Fraadsten, men ere i høj Grad ombyggede med Mursten. Paa Skibets Nordside ses to oprindl. Vinduer tilmurede; Skibsmurene have haft Dekoration med Lisener. I den senere Middelalder skalmuredes Korgavlen med røde Munkesten, Koret fik Hvælving (Skibet har beholdt sit Bjælkeloft), og det lave, hvælvede Taarn med Rundbue ind til Skibet tilføjedes af røde Munkesten iblandet med Granitkvadre. Vaabenhuset, af Mursten, er fra nyere Tid. Altertavlen, fra 1678, har et af Hense 1842 malet Billede (Christus som Barn i Templet). Alterstagerne ere skænk. af Nis Ibsen og Hustru, henh. 1601 og 1608. Bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra 1626 med Malerier. Over Korbuen et Krucifiks fra den tidligere Middelalder. Klokke, med Minuskelindskr., uden Aarst.

Ødsted Sogn omgives af Jerlev Sogn, Brusk Hrd. (Starup S.), Egtved Sogn og Tørrild Hrd. (Bredsten S.), fra hvilket det skilles ved Vejle Aa. Kirken, mod N., ligger henved $1^1/_2$ Mil S. V. for Vejle. De højtliggende, for største Delen jævne Jorder ere overvejende lerblandede Sandjorder med tyndt Muldlag, enkelte Steder med Lerunderlag; langs Aaen en Del Eng. Ammitsbøl og Ødsted Skove. I Sognet krydses Landevejene fra Vejle til Ribe og fra Kolding til Viborg og Ringkjøbing; ved Nordsiden gaar Vejle-Vandel Banen.

Fladeindholdet 1896: 5701 Td. Ld., hvoraf 2409 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 520, Byg 417, Havre 1014, Boghvede 5, Blandsæd til Modenh. 239, Grøntf. 50, Kartofler 40, andre Rodfr. 120), Afgræsn. 1217, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1286, Have 41, Skov 478, Moser 65, Kær og Fælleder 41, Hegn 26, Heder m. v. 17, Veje og Byggegr. 115, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 359 Heste, 1623 Stkr. Hornkv. (deraf 1011 Køer), 565 Faar, 1077 Svin og 39 Geder. Ager og

Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 306 Td.; 84 Selvejergde. med 272, 102 Huse med 33 Td. Hrtk. og 45 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1132 (1801: 497, 1840: 875, 1860: 1127, 1890: 1182), boede i 234 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomh., 806 af Jordbr., 246 af Industri, 30 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ødsted* (1340: Øøthsteth), ved Landevejenes Krydsning, med Kirke, Præstegaard, Skole, Forskole, Missionshus (opf. 1900) og Andelsmejeri; *Høllund* (1459: Hølind) med Vandmølle og Uldspinderi; *Vesterby* med Vandmølle; *Ammitsbøl*, ved Koldingvejen, med Forskole, Forsamlingshus (opf. 1889), Mølle og Kro; *Rugsted* (1354: Rogstad) med Skole og Mølle; *Tudved* (1354: Tudwiid, 1459: Tutwith) med Forskole og Forsamlingshus (opf. 1901). *Mølkjær Kro*, ved Vejlevejen. *Rugstedgaard* har c. 15 Td. H., 192 Td. Ld. (44 i Egtved S.), hvoraf 17 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Christiansdal* har $12^3/_4$ Td. H., c. 200 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 12 Skov og Have, Resten Ager; 2 Huse. *Ødstedgaard* ($11^1/_2$ Td. H.).

Ødsted S., en egen Sognekommune, hører under Andst, Slavs og Jerlev Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 236. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Fraadsten med Portaler og Dobbeltsokkel af Granit, men senere stærkt ombyggede; Nordsiderne have Lisener, Blindinger o. l.; Syddøren, hvis øverste Del skjules af det i Nutiden af Mursten tilføjede Vaabenhus, er bevaret, med en interessant Tympanon (en Biskop med knælende Figurer); Nordd. og flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder skalmuredes Korgavlen med røde Mursten, og Taarnet (tidligere højere), hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, tilføjedes af røde Munkesten. Katolsk Altertavle i gotisk Stil med Gudfader og den korsfæstede i Midtpartiet, Maria med Barnet og St. Nicolaus, i Fløjene Apostlene. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil. Bægerformet Granitdøbefont. Over Korbuen et gammelt Krucifiks. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Ødstedgaard ejedes 1652 af Axel Gans. — I Præsteberetn. fra 1638 siges, at der S. for Ødsted Kirke har staaet en Kirke, *Yding Kirke* (1340: Ødingh), som var bleven øde (den nævnes øde 1545), da dens Byer ikke kunde vedligeholde den; nogle af Byerne lagdes til Ødsted, andre til Starup Sogn; Murrester oppløjedes endnu i Slutn. af 19. Aarh. Sognet blev nedlagt ved Reformationen og Præstegaarden 1545 henlagt til Præsten i Egtved; 1558 henlagdes Yding Kirkes Bol til Egtved Præsteembede. *Yding By* nævnes øde 1667.

Ødsted var Anneks til Egtved, indtil det ved Reskr. af $^{10}/_4$ 1875 blev et eget Pastorat.

Egtved Sogn, det største i Herredet, omgives af Ødsted Sogn, Brusk Hrd. (Starup og V.-Nebel S.), Ribe Amt (Andst Hrd.) og Tørrild Hrd. (Randbøl, Bredsten og Nørup S.), fra hvilket det til Dels skilles ved *Vejle Aa*, som optager den gennem Sognet løbende *Egtved Aa*. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $2^1/_2$ Mil S. V. for Vejle og $2^1/_2$ Mil N. V. for Kolding. De højtliggende, mod N. Ø. og i Midten bakkede (Hesselbjærg, 325 F., 102 M.), mod V. temmelig jævne Jorder ere overvejende sandede, skarpere og mere magre paa Muld, jo længere man kommer mod V.; mod N. og S. Ø. findes dog nogle gode, muldede Jorder. En Del Skov (Egtved Sk., Fuglsang Sk., Bølling Sk., Søndersk.). I Sognet ligger *Hejlskov Sø*, c. 8 Td. Ld. Hedeselskabet har anlagt flere Vandingskanaler: Rævsgaarde K. (2400 Al.), Vollund K. (1000 Al.) og Vork-Ødsted K. (9000 Al.); den sidste gaar ind i Ødsted Sogn. I Sognet krydses Landevejene fra Vejle til Ribe og fra Kolding til Ringkjøbing; ved Egtved ender Kolding-Egtved Banen (se S. 319).

Fladeindholdet 1896: 14,521 Td. Ld., hvoraf 5516 besaaede (deraf med Hvede 11, Rug 1386, Byg 631, Havre 2191, Boghvede 141, Bælgsæd 58, Frøavl 32, Blandsæd til Modenh. 515, Grøntf. 107, Kartofler 209, Sukkerroer 25, andre Rodfr. 210), Afgræsning 4583, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2229, Have 84, Skov 556, ubevokset 107, Moser 246, Kær og Fælleder 114, Hegn 39, Heder m. v. 618, Veje og Byggegr. 406, Vandareal m. m. 22 Td. Kreaturhold 1898: 694 Heste, 3025 Stkr. Hornkv. (deraf 1899 Køer), 1611 Faar, 1956 Svin og 43 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 415 Td.; 118 Selvejergde. med 322, 270 Huse med 93 Td. Hrtk. og 68 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 2275 (1801: 838, 1840: 1719, 1860: 2210, 1890: 2190), boede i 490 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 83 levede af immat. Virksomhed, 1524 af Jordbr., 341 af Industri, 48 af Handel, 89 af forsk. Daglejervirks., 84 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Egtved* (1340: Ekthyuf, 1399: Eythwet), ved Landevejenes Krydsning, stor, opvoksende Landsby, 1/2 1901 med 157 Huse og 734 Indb., med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1890), Forsamlingshus (opf. 1885), Apotek, Lægebolig, Sparekasse (opr. 1885; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 92,917 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5464 Kr., Antal af Konti 499), Mølle, Andelsmejeri, Teglværk, Købmandshdlr., Haandværkere m. m. samt Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Bøgvad*, ved Koldingvejen; *Øster-Thorsted*, ved Vejlevejen; *Taagelund* med Skole og Nybjærg Vandmølle; *Norbæk*; *Vollund*; *Spjarup*; *Rævsgaarde*; *Vork* med Skole; *Ovstrup*; *Hjelmdrup*; *Fuglsang*, ved Koldingvejen, med Fattiggaard (opr. 1872, Plads for 28 Lemmer); *Bølling*, ved s. Vej, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. Gaarde og Huse: *Amhede*. *Egtvedskov Skole*. Gaarde: *Liegd.*, *Risgd.*, *Østerlund*, *Vesterlund*, *Sønderlund*, *Vindborg*, *Duebjærggde.*, *Ballesgde.*, *Roedsminde*, *Hvidegd.* *Eriksholm*, Vandmølle.

Egtved S., en egen Sognekommune, hører under Andst, Slavs og Jerlev Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 234 (søndre Del) og 235 (nordre). Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Den anselige *Kirke*, maaske indviet til St. Peder, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere oprindl. i Overgangsstil paa profileret Granitsokkel. To oprindl. Vinduer paa Koret ses tilmurede. I den senere Middelalder blev Koret hvælvet, medens Skibet har beholdt fladt Loft, og mod V. opførtes et Taarn, af hvilket nu kun staar det nederste Parti, af Granit, som en Fortsættelse af Skibet; senere byggedes der V. for dette et nyt Taarn, som ved en Restaur. af Kirken 1862-63 erstattedes med det nuv., af røde Mursten med ottekantet Pyramidetag og Spidsbue ind til det ældre Taarnparti fra det hvælv. Underrum, som blev Forhal, medens et Vaabenhus mod S. nedbrødes. Sydportalen, der sluttes af to Spidsbuer, som bæres af to høje Søjlepar (se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 214), er indsat i Taarnets Vestmur. Anselig, udsk. katolsk Altertavle i gotisk Stil med den korsfæstede i Midtpartiet (i Skibsgulvet ligger Halvdelen af det gml. Alterbords Dæksten med Relikviegemme). Gammel, rigtsmykket Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil med Casp. Markdanners og Hustrus Vaaben og Navnetræk. Series pastorum. I Koret Ligsten over Provst Søren Poulsen, † 1640. I Forhallen er i Nicher indsat en Tympanon, med Dobbeltløver, fra den forsvundne Norddør, en mærkelig middelalderlig Ligsten med Billedet af en Engel, som trykker Nøglen til de saliges Boliger mod den afdødes Pande (se *Løffler*, Gravst. S. 16 og T. XIV) og Brudstykket af en Runesten, der 1863 fandtes i Kirkegaardsdiget (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 59 flg.).

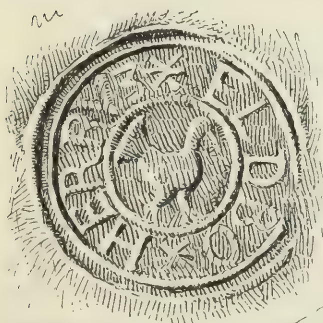
Ved *Vork* har der været en Ruin (paa Generalstabens Kort: „Kolborg Voldsted"), maaske af den Gaard *Vestergaard* i Vork, der ejedes af Jep Vilsen Ferke til Kjeldkjær, hvis Søn Poul Jepsen 1488 solgte den til Hr. Bent Bille. — V. for Bølling laa der paa D. Atl.'s Tid Ruiner af en Gaard, *Mastigaard*, der har været omgiven af Volde og Grave, og som Traditionen lader være en af Marsk Stigs Gaarde.

Den vestl. Del af Sognet har udgjort et eget Sogn, *Karbjærg Sogn*, bestaaende af Norbæk og „nogle andre smaa Byer" (Præsteberetn. fra 1638); Ruinen af Kir-

ken, der nævnes i „Ribe Oldemoder“, saas endnu paa D. Atl.'s Tid S. for Vollund; da Sognet nedlagdes, maaske efter den sorte Døds Tid, blev noget lagt til Egtved, andet til Randbøl Sogn.

Elbo Herred.

Sogne:

Elbo Herred, det mindste i Amtet, udgør den yderste, østl. Del af den Halvø, der skyder ud i Lille Bælt mellem Vejle- og Kolding Fjord, medens det mod V. begrænses af Holmans og Brusk Hrdr., fra hvilket det skilles ved den fra Vejle Fjord indtrængende Rands Fjord (eller Lillestrand) og Spangaa, der løber ud i den gennem den lavtliggende, smukke Elbodal. Dets største Udstrækning fra S. V. til N. Ø. er c. $2^3/_4$, dets største Bredde $1^1/_4$ Mil. Overfladen er gennemgaaende temmelig lavtliggende og jævn, især i Midten og mod N. V. ved Rands Fjord; dog er der enkelte højereliggende og bakkede Strækninger (højeste Punkt 151 F., $47,_5$ M.) mod S. ved Kolding Fjord og mod N. Ø. paa den i Lille Bælt udskydende Landtange Trællenæs, der ender i Kasserodde. Jorderne ere overvejende lerede og dybtmuldede, med gode Enge. Skovarealet er i alt 1769 Td. Det er Amtets frugtbareste Hrd. (ved Matr. gennemstl. $9^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 18,397 Td. Ld. ($1,_{84}$ □ Mil, $101,_3$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1389 Td., Folketallet i Landdistr. $^1/_2$ 1901 4283 (1801: 2548, 1840: 3629, 1860: 4327, 1890: 4552). I Herredet ligger Købstaden Fredericia. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Jerlev og Holmans Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr.'s Jurisdiktion og under Amtets 3. Forligskreds.

Elbo Hrd. hørte i Middelalderen under Almindsyssel og udgjorde et eget Distrikt under Brusk Hrd. under Navn af *Elendæ*, *Elnd* (ɔ: Udland) som Betegnelse for dets Beliggenhed, og Beboeren kaldtes for Elendebo; ogsaa Formen *Endle* og *Eld* fore-

kommer. Herredet har vistnok været en Ø, adskilt ved et Vanddrag fra Rands Fjord til Gudsø Vig (Elbodalen). Det nævnes første Gang 1476 som Jurisdiktion. Senere hørte det til Koldinghus Len (dog en Tid i 16. Aarh. til *Hønborg Len*), fra 1660 under Koldinghus Amt; se videre S. 272.

Litt.: Præsteberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 79 flg.

Ullerup Sogn (*Fredericia Landsogn*), det mindste i Herredet, omgives af Rands Fjord, Vejlby Sogn, Fredericia Købstadsjorder, Erritsø og Bredstrup Sogne; mod S. ligger et Enklave. De temmelig lavtliggende, jævne Jorder ere lerede. Stovstrup Skov. Gennem Sognet gaa den østjydske Længdebane to Gange paa sin Vej til og fra Fredericia samt Landevejene fra Fredericia til Vejle og Kolding.

Fladeindholdet 1896: 1372 Td. Ld., hvoraf 600 besaaede (deraf med Hvede 75, Rug 60, Byg 113, Havre 161, Blandsæd til Modenh. 150, Grøntf. 6, Kartofler 6, andre Rodfr. 15, Havesager 12), Afgræsn. 328, Høslæt, Brak, Eng m. m. 296, Have 15, Skov 90, Moser 5, Hegn 5, Veje og Byggegr. 29 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 511 Stkr. Hornkv. (deraf 369 Køer), 117 Faar, 315 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 156 Td.; 21 Selvejergde. med 149, 16 Huse med 7 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 263 (1801: 184, 1840: 256, 1860: 292, 1890: 333), boede i 49 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 1 levede af immat. Virksomhed, 268 af Jordbr., 45 af Industri, 1 af Handel, 11 af forsk. Daglejervirks. og 7 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Egum* (Igum) med Skole, en Vejr- og en Vandmølle samt Maltgøreri; *Stovstrup* med Skole. *Sønderbygaard*, ved Landevejen, har 41 1/8 Td. H., 366 Td. Ld. (47 i Bredstrup S.), hvoraf 8 Eng, 46 Skov, Resten Ager. *Stovstrupgaard* har 14 1/2 Td. H., 125 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 15 Skov, Resten Ager. *Hermandsminde*, Gd. (5 Td. H., 53 Td. Ld.), *Højgd.* (136 Td. Ld.), *Kobbelgd.*, *Hejsegd.* (tidligere Kro), *Himmerighus*, Gd., i Enklavet.

Ullerup S., en egen Sognekommune, i kirkl. Hens. hørende under Trinitatis Kirke i Fredericia, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 269. Lægd.

Det tidligere *Ullerup Sogn* blev som nævnt S. 300 delvis nedlagt for at skaffe Plads til Fredericia, og af dets 5 Byer *Ullerup*, *Hyby*, *Hannerup*, *Egum* og *Stovstrup* bleve de 3 første tillige med Kirken nedbrudte, medens de andre lagdes til Trinitatis Kirke i Fredericia. Sognet var før Nedlæggelsen sammenlagt med Vejlby Sogn. Man kan endnu se, hvor Kirken og Kirkegaarden har været, og der findes endnu Murbrokker og Menneskeben paa Pladsen. Præstegaarden var den nu nedlagte Gd. *Pugdal*. — Ifl. Præsteberetn. af 1638 har der Ø. for Kirken været en hellig Kilde, *St. Folkvards Kilde*, der i gamle Dage var meget søgt, og ved hvilken der skete store Mirakler.

I Egum har der været en Hovedgaard, *Egumgaard*, der 1459 og 1480 tilhørte Anders Christiernsen (Sandberg), 1511 Niels Henriksen (Hvas), 1536 Christiern Pedersen hvis Datterbørn Erik og Jørgen Jensen siden boede her; 1579 mageskiftede Axel Viffert en Tredjedel i Jegum Hovedgd. til Fr. II.

Biskop Rasm. Møller (Fader til Digteren Poul Møller), † 1842, er f. 1763 i Stovstrup.

Vejlby Sogn, det største i Herredet, bestaar af den mellem Vejle Fjord og Lille Bælt udskydende Odde *Trællenæs*, der ender i *Kasserodde*, og omgives af Rands Fjord (hvoraf omtrent 25 Td. Ld. er inddæmmet og udtørret), Vejle Fjord, Lille Bælt, Fredericia Købstadsjorder og Ullerup Sogn. Kirken, mod N. V., ligger henved 3/4 Mil N. for Fredericia. De i Midten

noget højtliggende og bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere stærkt lerede, men ikke meget muldrige. Den store Trællenæs Skov langs Lille Bælt.

Fladeindholdet 1896: 4051 Td. Ld. (27 indvundne ved Søudtørring), hvoraf 1240 besaaede (deraf med Hvede 115, Rug 179, Byg 270, Havre 367, Blands. til Modenh. 234, Grøntf. 5, Kartofler 37, andre Rodfr. 26, andre Handelspl. 6), Afgræsn. 811, Høslæt, Brak, Eng m. m. 632, Have 27, Skov 1180, Kær og Fælleder 26, Hegn 47, Flyvesand m. v. 15, Veje og Byggegr. 71 Td. Kreaturhold 1898: 254 Heste, 1043 Stkr. Hornkvæg (deraf 629 Køer), 601 Faar, 609 Svin og 31 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 283 Td.; 51 Selvejergde. med 256, 100 Huse med 27 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 830 (1801: 469, 1840: 722, 1860: 927, 1890: 919), boede i 185 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 587 af Jordbr., 36 af Fiskeri, 194 af Industri, 9 af Handel, 42 af forsk. Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vejlby* (1340 og 1395: Wæthælby) med Mølle; *Egeskov* (Igeskov; 1451: Egeskov) med Kirke og Skole; *Trælle* med Skole, Mølle og Andelsmejeri. *Tved*, Gde. og Huse, med Fattiggaard (Plads for 15 Lemmer); *Bøgeskov*, Huse med Mølle; *Sande*, Huse; *Trælleklint*, Huse. En Gaard i Trælle (Trællegd.) har $13^5/_8$ Td. H., 214 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 92 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En anden Gaard i Trælle (Østerbygd.) har $13^1/_4$ Td. H., 220 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 95 Skov, Resten Ager; 2 Huse. Andre Gaarde: *Anelyst*, *Vejlbygd.* med Mølle, *Lomholt*, *Kirstinebjærg*.

Vejlby S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 268. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Fraadsten paa Sokkel med Skraakant. Korgavlen har Rundbuefrise, og Spor af lign. ses paa Korets Sidemure. Korbuen og begge Døre (Nordd. tilmur.) ere bevarede, ligesom flere oprindl. Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder tilbyggedes Taarnet, af røde Munkesten, med hvælv. Underrum; Vaabenhuset er af s. Materiale. Altertavlen, med et nyt Maleri (Christus paa Vandringen til Emaus), og Prædikestolen, med Evangelisterne, ere i Barokstil. Romansk Granitdøbefont med Rundbuefrise; over den en Himmel i Barokstil. I Koret et ældre Alterbillede (Himmelfarten). Messingalterstagerne ere skænk. 1694 af Jens Nielsen i Gade (en tidligere By i Sognet). I Korbuen et Krucifiks.

Per Bruun af „Hegeskov“ nævnes 1373. — I Præsteberetn. 1638 kaldes Kasserodde „Korsør Odde“.

Vejlby Sogn blev efter Ullerup Sogns Nedlæggelse (se S. 407) Anneks til Trinitatis Sogn i Fredericia. 1901 blev det eget Sognekald, hvis Præst tillige er residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke.

Erritsø Sogn, Anneks til Michaelis Sogn i Fredericia, omgives af Fredericia Købstadsjorder, Ullerup, Bredstrup og Tavlov Sogne samt Lille Bælt. Kirken, mod N., ligger c. $^1/_2$ Mil S. V. for Fredericia. De temmelig jævne Jorder ere frugtbare, dybmuldede Lerjorder. Ladegaards Skov, m. m. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Snoghøj til Fredericia og Kolding samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2978 Td. Ld., hvoraf 1331 besaaede (deraf med Hvede 42, Rug 260, Byg 314, Havre 348, Boghvede 3, Blands. til Modenh. 253, Grøntf. 32, Kartofler 42, andre Rodfr. 34, andre Handelspl. 3), Afgræsn. 638, Høslæt, Brak, Eng m. m. 664, Have 49, Skov 143, Moser 27, Hegn 44, Veje og Byggegr. 74, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 247 Heste, 1133 Stkr. Hornkvæg (deraf 733 Køer), 477 Faar, 712 Svin og 30 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 300 Td.; 61 Selvejergde. med 256, 130 Huse med

44 Td. Hrtk. og 37 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1102 (1801: 695, 1840: 937, 1860: 1132, 1890: 1198), boede i 247 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 604 af Jordbr., 8 af Gartneri, 82 af Fiskeri, 311 af Industri, 10 af Handel, 23 af Skibsf., 46 af forsk. Daglejervirksomh., 60 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Erritsø* (1340: Ærexhøgh, 1417: Erixhøg, 1425: Erixhø, 1435: Ærishoy) med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1901), Forsamlingshus (opf. 1900), Sparekasse (opr. 1893; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 22,753 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Antal af Konti 229), 1 Vand- og 2 Vejrmøller samt 3 Teglværker. *Lyng*, Gd. og Huse (Fiskerleje), ved Sydøstspidsen ved Lille Bælt, med Skole og Fattiggaard (opr. 1869, Plads for 12 Lemmer). *Sønderskov*, Gde. og Huse. Gaarden *Snoghøj*, tidligere Færgegd., fra 1901 Dampskibsforbindelse med Middelfart, med Restauration og Hønseri, har c. 16 Td. H., c. 200 Td. Ld., hvoraf 10 Karpedamme og Eng, 25 Have og Granplantage, Resten Ager. En Gaard i Erritsø har 14 Td. H., 125 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 7 Skov, Resten Ager. Lystgaarden *Damgaard* med *Henneberg* (Hønebjærg) *Ladegaard* har $20^3/_4$ Td. H., 220 Td. Ld. *Sanddal*, Gd. med meteorol. Station. *Hovgaard*, *Brogd.*, *Ballegd.* Andelsmejeriet *Brovad.*

Erritsø S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 274. Lægd. Kirken tilhører en Del af Tiendeyderne.

Den gamle *Kirke*, der var opf. i Overgangsstil af Granit, Flint, Al og Munkesten, lblev paa Grund af Brøstfældighed nedbrudt 1898, hvorefter den nuv. blev opført (indviet $^7/_5$ 1899) efter Tegn. af Arkit. Bjerre i romansk Stil med Spir, af røde Mursten, med fladt Loft.

Henneberg Ladegaard var forhen Ladegaard til det kgl. *Hønborg Slot*, der har igget i Nærheden af Snoghøj, men for længe siden er sløjfet; endnu paa D. Atl.'s Tid saas Rudera af det; det skal have staaet, hvor nu Snoghøj Hønseri og de saakaldte „Slotshuse" ligge i Nærheden af Snoghøj (omtr. 2000 Al. S. V. for Damgaard ved Lille Belt ligger dog ogsaa en Borgplads paa Henneberg Ladegaards Grund). Af Lensmænd paa Slottet kendes Peder Iversen Lykke 1369, Hr. Folmer Mortensen Gyrstinge 1445, Peder Brockenhuus 1487, Hr. Claus Krummedige 1493, Hr. Thomas Nielsen Lange 1504, Hr. Erik Krummedige, † 1541, og Enken, Fru Sidsel Rosenkrantz. Efter at have modtaget Adelens Opsigelsesbrev i Vejle begav Chr. II sig til H., hvor han i sin Ubeslutsomhed skal have ladet sig sætte mere end 20 Gange over til Middelfart og tilbage (se *Allen*, De tre nordiske Rigers Hist., III, Afd. 2. S. 354). Under Grevens Fejde blev Slottet ødelagt af Bønderne. Efter Sidsel Rosenkrantz' Død 1557 blev Godset inddraget og lagt under Koldinghus Len. Aar 1631 nævnes Jakob Johansen Kjøbenhavn paa Hønborggaard. Fr. III overdrog $^{18}/_3$ 1662 til Major Didr. v. Uncken H. Ladegd., hvis „ringe Bygning" afbrændte, men blev genopbygget c. 1680 af v. Uncken; hans Enke ægtede Oberst Chr. Conr. v. Ellbrecht († 1731), der 1714 afstod Gaarden til Sønnen, Oberst Ant. Günther E. († 1760); han afstod den 1719 til Kongen, der udlagde Markerne til Rytterkobler. Efter Ryttergodsets Salg 1765 skødede Kongen 1770 H. Ladegd. (13 Td. H.) for 5988 Rd. til Oberstlieutn. Johs. Eskild de Falsen, efter hvem den paa Aukt. 1782 blev solgt til Generalkrigskommissær Wildenrath, der solgte den 1785 for 9000 Rd. til Jørgen Smith. I Beg. af 19. Aarh. ejedes den af W. A. Uldall (senere Justitsr. og Toldkasserer). Senere blev den forenet med *Damgaard* (bygget omkring 1840 i italiensk Villastil af Hofjægerm. v. Ahlefeldt), som købtes 1854 af den nuv. Ejer, Kmhr., Klitinspektør, Landstingsm. Th. G. C. Fr. de Thygeson. — Henneberg Ladegaard er kendt over hele Landet som Avlscenter (Forpagter H. Fr. Hansen).

Ved *Snoghøj* (forhen Snobhøj), hvor der 1535 nævnes et Blokhus, slog General Torstenson i Jan. 1644 det danske Rytteri, og s. Aar i Maj stormede Anders Bille en Skanse ved S. og fordrev den svenske Besætning. Om en paatænkt Befæstning ved S. se S. 300.

Færgegaarden i Snoghøj, der fra gammel Tid har været Overfartssted til Middelfart (se III S. 381), blev 1741 (eller 1742) givet af Kongen til den som Tordenskjolds

Vaabenbroder bekendte Kapt. Peder Grib, † 1757 (om hans Epitafium i Erritsø Kirke se Personalh. Tidsskr. I S. 154), hvis Familie paa Spindesiden ejede den i henved 100 Aar (hans Datterdattersøn, Generalmajor Jak. Scavenius Fibiger, † 1861, fødtes her 1793); 1839 blev den købt af den af Hedeplantningssagen bekendte Kmhr. H. Chr. Riegels, Postmester i Snoghøj, † 1861; senere ejedes den bl. a. af Borchsenius og Krag, hvilken sidste solgte den 1895 for 150,000 Kr. til den nuv. Ejerinde, Fru R. Christmas Dirkinck-Holmfeld. — Hovedbygningen, den gml. Færgegaard (ombygget af Grib), er restaur. af Ejerinden, der ogsaa har foretaget Beplantninger og anlagt Karpedamme. Færgeprivilegiet er hævet for 20 Aar siden.

Erritsø, som mulig oprindl. har været et eget Pastorat, var en Tid Anneks til Tavlov, indtil det ved Reskr. af $^{7}/_{12}$ 1665 bestemtes, at Sognet efter den dav. Præsts Død skulde annekteres til den tyske Kirke i Fredericia, men at der skulde holdes en Kapellan til det. Sammenlægningen skete 1667 (Kapellaniet ophævedes 1803).

Bredstrup Sogn omgives af Tavlov, Erritsø og Ullerup Sogne samt Holmans Herred (Gaarslev og Pjedsted Sogne) og Brusk Hrd. (Herslev S.), fra hvilke Hrdr. det skilles ved Rands Fjord og dens Tilløb Spangaa, som gennemløber den smukke Elbodal. Kirken, mod V., ligger 1 Mil V. N. V. for Fredericia. De temmelig jævne Jorder ere stærkt lerede og muldede. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Fredericia til Vejle og Kolding samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2470 Td. Ld., hvoraf 1117 besaaede (deraf med Hvede 83, Rug 181, Byg 262, Havre 447, Blandsæd til Modenh. 102, Grøntf. 5, Kartofler 16, andre Rodfr. 15), Afgræsn. 658, Høslæt, Brak, Eng m. m. 545, Have 22, Skov 44, Moser 21, Kær og Fælleder 7, Hegn 5, Veje og Byggegr. 51 Td. Kreaturhold 1898: 190 Heste, 1062 Stkr. Hornkv. (deraf 610 Køer), 241 Faar, 596 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 287 Td.; 42 Selvejergde. med 270, 50 Huse med 17 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 600 (1801: 355, 1840: 531, 1860: 622, 1890: 635), boede i 116 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 34 levede af immat. Virksomh., 429 af Jordbrug, 98 af Industri, 4 af Handel, 34 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bredstrup* (1340: Brestorp) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1887) og Apotek; *Stallerup*; *Kongsted* med Skole og Mølle (Kjærsgaards M.); *Torp*. *Hejse Kro*, ved Vejen til Kolding. *Ødstedgaard* har 54 Td. H., 450 Td. Ld., hvoraf 45 Eng, 30 Skov, Resten Ager; 6 Huse. To Gaarde i Bredstrup have henh. 14 Td. H., 100 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, Resten Ager, og 13 Td. H., 113 Td. Ld., hvoraf 25 Eng, 13 Skov, Resten Ager; 2 Huse. En Gaard i Torp (Torpgd.) har 15 Td. H., 138 Td. Ld., hvoraf 2 Eng, 4 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Kjærsgd.* med Mølle; *Spang* (tidligere Klædefabrik).

Bredstrup S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 271 (den sydl. Del, Kongsted Sogn, se ndfr.) og 270. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft (med Dekoration af Løvværk), ere fra romansk Tid, dog med Spor af Overgangsstil, af raa Granit og Hjørnekvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren, med Granitsøjler og Ellipsebue, er bevaret; Norddøren og flere Vinduer ses tilmur. Korbuen er nedbrudt, saa at Skib og Kor gaa ud i eet. I den senere Middelalder er Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, tilføjet af røde Munkesten (paa Vest- og Sydmuren staa 1870 og 1871). Vaabenhuset, af smaa Mursten, er fra nyere Tid. Altertavlen, med et nyt Maleri (Himmelfarten), og Prædikestolen, med Snitværk af Lidelseshist., ere i Barokstil. Bægerformet Granitdøbefont. Messingalterstager fra 1694, skænk. af Lars Knudsen i Kongsted. Orgel fra 1894.

Ødstedgaard, der ligger smukt ved Rands Fjord, skødedes med andet Gods af Fru Karen Krabbe til Skovgd. og Otte Banner til Asdal 1578 til Kongen; den beboedes i 18. Aarh. af Hofjægermester Gerh. Brockdorff, der opførte en smuk Hovedbygning (vistnok den nuv., 1 Stokv. med Kælder og Kvist) paa Ejendommen,

som før var „en ringe Hytte og et øde Sted“ (D. Atl.); i Præsteberetn. 1638 nævnes dog „en fornemme enlig Gaard, Østed, meget belejlig med Skov, Mark og Fiskevand“. Efter Brockdorff, som i Bredstrup Kirke lod indrette en aaben Begravelse, ejedes Ø. af Sønnen Bendix Brockdorff og derpaa af dennes Søstersøn Oberst v. Scholten indtil 1787, Rasmus Ejlersen til 1797, Kmhr. F. H. Baron Wedel Jarlsberg til 1802 og Kongsted, hvis Enke solgte den 1811 til Jens Lange til Rødkilde (Fader til Botanikeren Joh. Lange, som er født her), som 1847 solgte den til Købmd. Rasm. Hansen af Rudkjøbing; han solgte den 1851 til H. A. Lorenzen, † 1894, der tilkøbte 23 Td. H. af Gaarde fra Stallerup, og hvis Søn G. E. Lorenzen nu ejer den.

Den sydl. Del af Sognet med Byerne Kongsted og Torp har været et eget Sogn, *Kongsted Sogn*, der var Anneks til Bredstrup; men 1661 androges om, at Kirken maatte nedbrydes og Menigheden søge Bredstrup Kirke, idet de svenske, som før Frederiksoddes Indtagelse havde haft deres Hovedkvarter i Bredstrup og Kongsted Sogne, fuldstændig havde ødelagt Kongsted Kirke og benyttet Stenene fra Kirken til Skorstene i Hytterne i deres Lejr (ogsaa Bredstrup Kirke havde lidt meget, men kunde dog repareres). Andragendet blev bevilget $^6/_9$ 1661 (se Kirkeh. Saml. 2. R. V S. 133 fl.). Kirkeruinen, noget Ø. for Kongsted, ses ikke mere. Kirkens Døbefont staar i Bredstrup Præstegaards Have. — I Sognet skal ogsaa have ligget to Byer *Husby* og *Rerslev* (se Aarb. f. d. Kulturh. 1894 S. 43).

Tavlov Sogn omgives af Bredstrup og Erritsø Sogne, Lille Bælt og Kolding Fjord med Gudsø Vig samt Brusk Hrd. (Eltang, Vilstrup og Herslev S.), paa hvis Grænse ligger *Tavlov Sø*, nu kun 6-8 Td. Ld., fra hvilken Spangaa løber mod N. Ø. (den tørlagte *Holme Sø* er nu Eng og Pløjeland). Kirken, mod S., ligger $1^1/_4$ Mil V. S. V. for Fredericia og omtr. ligesaa langt N. Ø. for Kolding. De mod N. temmelig jævne, mod S. og Ø. mere bakkede Jorder ere dels lerede, i den nordl. Del, dels sandblandede Lerjorder mod S. og Ø., enkelte Steder endog temmelig magre Sandjorder. Taarup, Tavlov og Børup Skove. *Kidholme*, 2 Smaaøer, i Kolding Fjord høre til Sognet. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Kolding til Fredericia og Snoghøj samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 4020 Td. Ld., hvoraf 1659 besaaede (deraf med Hvede 50, Rug 315, Byg 356, Havre 650, Blands. til Modenh. 198, Grøntf. 10, Kartofler 38, andre Rodfr. 42), Afgræsn. 1069, Høslæt, Brak, Eng m. m. 820, Have 42, Skov 192, Moser 77, Kær og Fælleder 19, Hegn 55, Heder m. v. 8, Veje og Byggegr. 76, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 342 Heste, 1672 Stkr. Hornkv. (deraf 855 Køer), 573 Faar, 1045 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 363 Td.; 79 Selvejergde. med 322, 166 Huse med 39 Td. Hrtk. og 52 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1488 (1801: 845, 1840: 1183, 1860: 1354, 1890: 1467), boede i 310 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 58 levede af immat. Virksomh., 697 af Jordbrug, 199 af Fiskeri, 283 af Industri, 45 af Handel, 7 af Skibsf., 99 af forsk. Daglejervirks., 63 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tavlov-Nebel* (1340: Taflygh, 1456: Tagelhøgh) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1881), Sparekasse (opr. 1891; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 45,243 Kr., Rentef. $3^3/_4$ pCt., Reservef. 1293 Kr., Antal af Konti 446), Gæstgiveri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Taarup*; *Børup* med Mølle; *Skjærbæk* med Skole, Forskole og Mølle; *Studsdal* med Skole; *Oddersted*; en Del af *Gudsø* (Resten i Eltang S.) med Mølle. *Holmemark*, Gde. og Huse, med *Søholmegd.*; *Taarup-Østerskov*, Gde. og Huse. *Krybily Kro*, ved Koldingvejen. *Taarupgaard* (10-11 Td. H), *Bjerregd.*

Tavlov S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 272 (Tavlov Sognefogeddistr.) og 273 (Børup Sognefogedd.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere opf. i Overgangsstil af Granitkvadre paa Dob-

beltsokkel. Syddøren, der endnu benyttes, har Søjler, hvoraf den ene har ottekantet Skaft, og Fodstykker og Kapitæler med udhugg. Figurer (se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 210); Nordd. ses tilmur.; en Vinduesoverligger med en udhugget Kriger findes i Koldinghus Museum (se Aarb. 1894 S. 277). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, væsentlig af røde Munkesten, med hvælv. Underrum og Rundbue ind til Skibet (Reparationer 1863 og 68), vistnok noget senere Vaabenhuset, af store gule Mursten, og den næsten cirkelrunde Apsis (se Vignetten S. 406), af røde Munkesten paa Granitsokkel med Skraakant, og med et af Bly tækket Pyramidetag; paa Østsiden er der to Stentavler med Aarst. 1581 og Bogst. B. R.—K. F. og B. R.—K. M. samt Jmfr. Birgitte Rosenkrantz' fædr. og mødr. Vaabener. Apsis indrettedes til Gravkapel af Birgitte Rosenkrantz til Nebbegd., † 1586, for hende og hendes Søskendebarn Fru Sidsel Rosenkrantz, † 1557; i Kapellet findes en smuk Ligsten over dem med Aarst. 1581; senere blev det Gravkapel for Amtmd. V. L. V. v. Bülow, † 1785, hvis Kiste tillige med hans to Hustruers staar der. Kapellet skilles fra Koret ved en Mur med en Smedejærnsdør med Aarst. 1758. Altertavle, med Aarst. 1683 og et nyere Maleri (Christus), og Prædikestol ere i Barokstil. Granitdøbefont med Rundbuefrise.

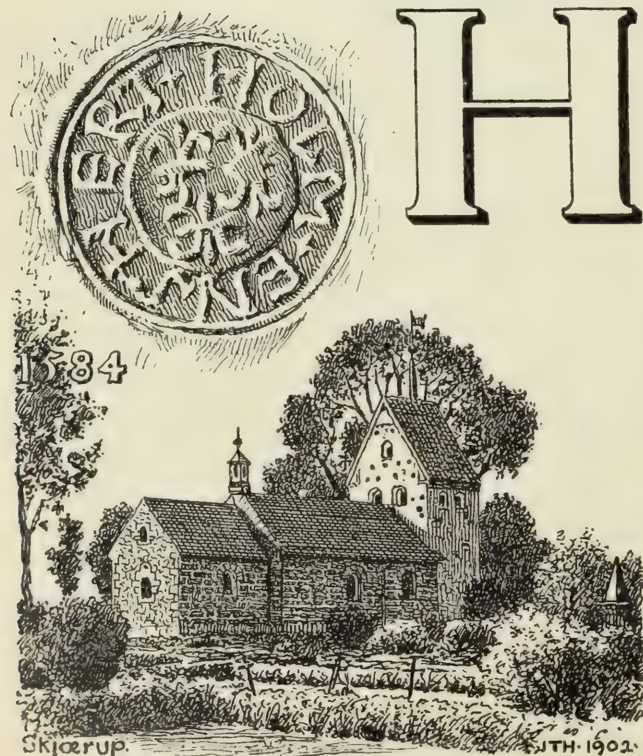
Søholmsgaard tilhørte i katolsk Tid Ribe Bispestol og inddroges ved Reformationen. Jens Bosen af Søholm 1455 førte Slægten Gyrstinges Vaaben.

I Præsteberetn. 1638 nævnes, at der ved Skjærbæk har været en hellig Kilde, *Korskilde* eller *Helbredskilde;* nu kaldes den alm. *Runds Kilde.*

Gudsø er bekendt af Kampe $^3/_5$ og især $^7/_5$ 1849, da de danske efter en energisk Kamp med de overlegne Insurgenter og tyske Rigstropper trak sig tilbage til Fredericia.

Holmans Herred.

Sogne:

Holmans Herred, den nordl. Del af den mellem Vejle- og Kolding Fjord udskydende Halvø, begrænses mod N. og N. Ø. af Vejle Fjord, mod S. Ø. af Elbo Hrd., fra hvilket det skilles ved Rands Fjord og Spangaa, mod S. V. af Brusk Hrd. og mod V. af Jerlev Hrd. og Vejle Købstadsjorder. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er $1^3/_4$, fra N. til S. $1^1/_2$ Mil. De højtliggende og især mod N. ved Fjorden bakkede Jorder (Hathøj, 291 F., 91 M.) ere dels lerede, dels sandede og muldede, men i det hele frugtbare. Af de smaa Vandløb nævnes Skjærup Aa, der løber til Spangaa. Det er ret godt forsynet med Skov (i alt 3086 Td. Ld.). Det hører til Amtets mere frugtbare

Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $11^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 23,577 Td. Ld. ($2,_{36}$ □ Mil, $129,_9$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 1904 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 7136 (1801: 3187, 1840: 4961, 1860: 6031, 1890: 6599). I gejstl. Henseende danner det eet Provsti med Elbo og Jerlev Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr.'s Jurisdiktion samt Amtets 1. Forligskreds (Vinding og Skjærup) og 3. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Holmans Hrd. hørte i Middelalderen til Almindsyssel og var oprindl. en Del af Jerlev Hrd.; det nævnes første Gang 1329 som et eget Herred under Navn af *Holmbomothæreth* (Holmbomot, ɔ: Holmboernes Møde, Tingsted; Herredet har sandsynligvis i sin Tid været en Holm for sig, adskilt ved Vejle Fjord, Rands Fjord og den Indsænkning, hvori Skjærup Aa løber). Senere hørte det til Koldinghus Len og fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 272.

Det er i alt Fald nu meget fattigt paa jordfaste Oldtidsmonumenter; 1878 taltes der kun c. 80 (c. 5 Jættestuer, Dysser og lign. Stengrave, Resten Gravhøje), og af disse vare endda $^3/_4$ sløjfede; flest kendes fra den østl. Halvdel. Ingen ere fredlyste.

Litt.: Præsteberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 76 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i H. Hrd., af *S. Müller* og *E. Schiødte*, 1878.

Gaverslund Sogn, det største i Herredet, omgives af Vejle Fjord, Gaarslev Sogn, Elbo Hrd. (Bredstup S.), fra hvilket det skilles ved Rands Fjord og Spangaa, Pjedsted, Smidstrup, Skjærup og Vinding Sogne. Kirken, noget østl., ligger c. $1^1/_2$ Mil N. N. V. for Fredericia og omtr. ligesaa langt S. Ø. for Vejle. De højtliggende og bakkede Jorder (Hathøj, 291 F., 91 M.) ere overvejende frugtbare, med Ler, Sand og Muld blandede Jorder. Ved Spangaa og Rands Fjord en Del Eng. Betydelig Skov (Strandskoven, Sellerup Sk., Gaverslund Sk.). Gennem Sognet gaar den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 7299 Td. Ld., hvoraf 2624 besaaede (deraf med Hvede 139, Rug 468, Byg 575, Havre 1088, Blands. til Modenh. 151, Grøntf. 37, Kartofler 45, andre Rodfr. 114), Afgræsn. 1685, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1232, Have 75, Skov 1434, Moser 28, Kær og Fælleder 11, Hegn 58, Stenmarker m. v. 11, Veje og Byggegr. 134, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 458 Heste, 2256 Stkr. Hornkvæg (deraf 1238 Køer), 616 Faar, 1135 Svin og 82 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 570 Td.; 100 Selvejergde. med 525, 223 Huse med 44 Td. Hrtk. og 52 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2556 (1801: 919, 1840: 1296, 1860: 1606, 1890: 1945), boede i 407 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 149 (20 Højskoleelever) levede af immat. Virksomh., 1017 af Jordbr., 9 af Gartneri, 9 af Fiskeri, 341 af Industri, 61 af Handel, 7 af Skibsf., 220 af forsk. Daglejervirks., 74 af deres Midler, og 58 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gaverslund* (i Vald. Jrdb.: Gauærslund) med Kirke, Præstegd. og Skole; *Andkjær* med Skole og Mølle samt *Andkjær Forskov Skole* og *Toftum* med Missionshus (opf. 1889); *Sellerup* med Fattiggaard (opr. 1877, nu bortforpagtet); *Brejninge* med Teglværk, Savmølle og Hotel samt i Nærheden *Den Kellerske Aandssvageanstalt* (se ndfr.); *Børkop* (1329: Byrktorp), stor Landsby — $^1/_2$ 1901: 103 Huse og 688 Indb. —, med

Indre Missions Højskole (oprettet 1889), to Lægeboliger, Sparekasse (oprettet 1889; 31/3 1900 var Sparernes Tilgodehavende 49,296 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1295 Kr., Antal af Konti 408), Andelsmejeri, Dampsavværk, Cyklefabrik, Vognfabrik, Landbohjem, m. m., Kro med Købmandshdl., Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition; *Brøndsted* med Skole og Vandmølle. *Sellerupskov*, Huse, med Jærnbanehpl. („Brejninge"); *Vognsvad*, Huse; *Kjeldbjærghuse*. *Munkebjærg*, Badested med Hotel, Jærnbanehpl. og Anlægsbro for Dampbaade. *Tingskov*, Gd. (før Børnehjem, tilhørende Amtet, nu solgt). *Hvilsbjærggaard* har 23½ Td. H., 220 Td. Ld., hvoraf 48 Eng, 22 Skov, Resten Ager. *Gaverslundgaard* har 13¾ Td. H., 135 Td. Ld., hvoraf 14 Eng, 20 Skov, Resten Ager. *Kragelund*, Gd.; *Skikballegaard* (9½ Td. H.).

Gaverslund S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.'s Lægd 264 (Brejninge Sognefogeddistr.) og 265 (Børkop Sognefogedd.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Sakristi ved Korets Nordside. Koret og den østl. Del af Skibet ere fra romansk Tid, væsentlig af Fraadstenskvadre. Korgavlen har Halvsøjler og Blindinger. Begge Døre og flere Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder er Skibet forlænget mod V. samt Vaabenhuset (nu Materialhus med Varmeapparat) og Sakristiet (før Kapel for Justitsrd. Mule til Hvilsbjærggd. og Hustru, hvis Kister 1868 nedsænkedes under Gulvet, hvor der staar flere Kister) tilføjede, alt af Munkesten. I 1843 opførtes af Mursten det lille Taarn, med firsidet Spir og udbuede Tagflader (i Stedet for et Taarn, der stod frit lige S. V. for Koret), hvis Underrum blev Forhal. Kirken har fladt Loft undt. Sakristiet. Ved en Restaur. i nyeste Tid fandtes et stort, nu restaur. Kalkmaleri, den korsfæstede, i Sakristiet. Altertavle, med Thorvaldsens Christus i Gibs og to Malerier (af Agersnap), og Prædikestol (fra 1606) ere fra Renæssancetiden. Malmalterstager fra 1678. Romansk Granitdøbefont. I Skibsgulvet Ligsten over Peder Andersen Munk, † 1618, og Hustru. I Sakristiet Epitafium over Major David Duncan, † 1751.

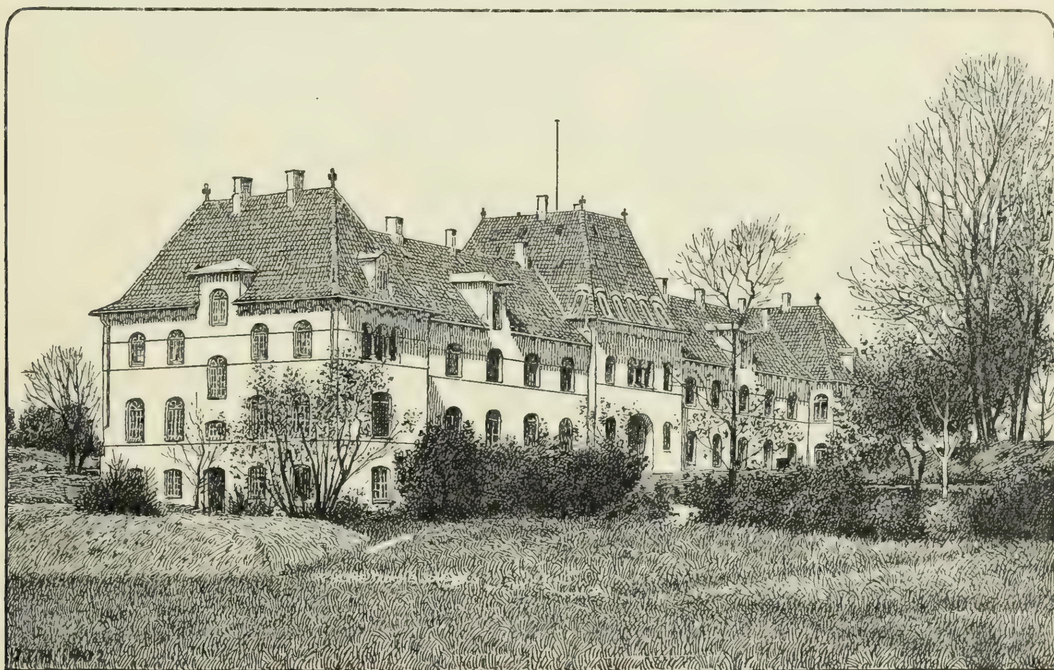
I *Sellerup* har været en Herregaard, der 1446 tilhørte Per Henriksen Prip og 1484 og 1503 Sønnen Henrik Persen Prip, 1537 Anders Hansen Lindenov, † 1562, hvis Datter bragte den til sin Mand Steen Bille til Vandaas, som 1574 mageskiftede den til Fr. II for Gods i Skaane. Paa D. Atl.'s Tid var den en Bondegaard, Sellerup-Hovgaard. Gaarden har ligget paa flad Mark nordl. i Sellerup By; der oppløjes Mur- og Grundsten. — I *Brejninge* har ogsaa været en Herregaard, som Knud Venstermand 1579 mageskiftede til Fr. II. Ø. for Brejninge By i Gaverslund Skov ligger det velbevarede Voldsted „Trindhøj", dannet i en lille rund Banke saaledes, at man har afskaaret Toppen fra den øvrige Del af Banken ved en 7 F. dyb Grav, der er lagt midt om Bankens jævne Sider; den udkastede Jord dannede en Slags Ydervold. Paa Bankens Top, 25×40 F., har Borgen staaet. (Om disse Gaarde se Saml. t. j. Hist. VI S. 17). — Ogsaa i *Brøndsted* har været en adl. Sædegaard, der 1511 tilhørte Christiern Pedersen (Glambek), 1536 og 1543 hans Søn Niels Christiernsen. S. Ø. for Brøndsted By tæt op til Rands Fjord ligger i en lav Eng (før Sø) det stærkt forstyrrede Voldsted „Herregaarden"; den uregelmæssige Højning, 60-80 F. i Tværm., udgør en Del af en længere Banke, fra hvilken den synes afskaaren ved Grav; en henved 100 F. lang Dæmning fører over Engen ud til Højningen.

Kgl. Skovrider Ingvor Jakobsen skødede 1712 sin paaboende Selvejer-Ryttergaard *Hvilsbjærggaard* (17 Td. H.) til Peder Thonbo; 1724 skødede kgl. Skovrider Joh. Brandt den til Ritmester Peder Reedtz († 1728); 1772 skødede Justitsr. Mich. Johs. Mule den for 10,000 Rd. til Chr. C. Hvass; 1803 ejedes den af Peder Nybo. Nuv. Ejer er D. Elmqvist fra 1882. Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist, er opf. 1842.

Den Kellerske Aandssvageanstalt i Br. er den af Joh. Keller i Kbh. i 1865 grundlagte Anstalt, der 1/10 1895 overgik til en af Staten kontrolleret selvejende Stiftelse. Paa det c. 200 Td. Ld. store Areal, der bestaar af to sammenlagte Bøndergaarde (Brejningegd. og Møllegd.) samt noget Strøgods, og hvoraf c. 80 Td. Ld. er under Plov, er ved Hjælp af et Statslaan paa c. 1½ Mill. Kr. i 1898-1901 efter Tegn. af

Arkitekt, Prof. V. Klein opf. et Bygningskompleks med 700 Pladser. Anlægget grupperer sig paa 3 terrasseformet over hinanden liggende og indbyrdes ved skovklædte Aase adskilte Plateauer i Arbejdshjemmene (hvide), Asylerne (gule) og Skolehjemmet (rødt); i Anlæggets Centrum ligger en Administrationsbygning med Bolig for Overlægen; ud for den staar en stor Granitsten med en kort Indskr. om Anstaltens Hist. Til Anstalten høre tillige eget Sygehus med Bolig for Reservelægen, Kirkegaard med Ligkapel, Vandværk og Cellebygning (Dampvadskeri er under Opførelse, ligesom elektrisk Lys ventes indlagt). Til Anstalten er knyttet 200 Funktionærer. Overflytningen fra Kbh. skete efterhaanden Juli 1899-Maj 1901. De tidligere Kellerske Asylafdelinger paa Sjæll. (ved Valby og Lyngby) med c. 250 Pladser ere fra $^1/_4$ 1902 forenede med „Gl. Bakkehus-Ebberødgaard“ til en fælles Anstalt. Breiningeanstalten er nu fortrinsvis bestemt for jydske aandssvage, den sjæll. Afd. for aandssvage fra det øvrige Land. Betalingen er af Ministeriet fastsat til 600 Kr. aarl.; i Tilfælde af Uformuenhed udreder Staten Halvdelen.

Det skovbevoksede Bakkeparti *Munkebjærg* i Strandskoven er kendt for sine dybe Kløfter og smukke Udsigtspunkter. Skoven udmærker sig ved sin rige Vegetation,

Den Kellerske Aandssvageanstalt i Brejninge. Arbejdshj. for Mænd.

bl. a. af Bregner og store Kristtorn; det er det eneste Sted i Landet, hvor Takstræet vokser vildt. Oppe paa Højden ligger et Badehotel.

Litt.: Videbrev for Andkjær fra 1758, se Saml. til j. Hist. 2. R. III S. 149.

Vinding Sogn omgives af Annekset Skjærup og Gaverslund Sogn, Vejle Fjord og Vejle Købstadsjorder. Kirken, mod S., ligger over $^1/_2$ Mil S. Ø. for Vejle og $2^1/_4$ Mil N. V. for Fredericia. De højtliggende og bakkede Jorder ere for det meste sandmuldede, særlig mod V., nogle dog muldrige og lerede. En Del Skov (Vinding Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Fredericia og Snoghøj og den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2218 Td. Ld., hvoraf 765 besaaede (deraf med Hvede 37, Rug 121, Byg 169, Havre 346, Blandsæd til Modenh. 26, Grøntf. 11, Kartofler 14, Sukkerroer 11, andre Rodfr. 28), Afgræsn. 389, Høslæt, Brak, Eng m. m. 368, Have 39, Skov 554, Moser 16, Kær og Fælleder 7, Hegn 24, Heder m. m. 6, Veje og Byggegr. 47 Td. Kreaturhold 1898: 134 Heste, 602 Stkr. Hornkv. (deraf 405 Køer), 247 Faar, 303 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 130 Td.; 29 Selvejergde. med 110, 97 Huse med 20

Td. Hrtk. og 42 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1030 (1801: 346, 1840: 604, 1860: 790, 1890: 953), boede i 193 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 102 levede af immat. Virksomhed (44 Højskoleelever), 327 af Jordbr., 24 af Gartneri, 66 af Fiskeri, 210 af Industri, 6 af Handel, 39 af Skibsf., 139 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Vinding* (1340: Winningh), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole (N. for Byen), Folkehøjskole (opr. 1867), 2 Møller, Teglværk og Lodsstation. *Mølholm*, Huse (Forstad til Vejle). *Vindingland* (Kyststrækningen), med Fiskerhuse. *Vindinggd.*; *Vinding Ladegd.*, *Eskholt*, Gde., *Lykkesgd.*, *Bolskjær*, *Ryholmgd.*, *Egelund*, Gd.

Vinding S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 263. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid (c. 1150) af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen er bevaret, Nordd. og to oprindl. Vinduer ses tilmur. I Skibets Mure to Granitsten med Figurer (se Aarb. f. n. Oldk. 1884, S. 5 flg.). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet af s. Bredde som Skibet, med Rundbue ind til Skibet, af Munkesten. Vaabenhuset er af nye, smaa Sten. Hele Kirken har fladt Loft (Taarnrummet har vistnok været hvælvet; 1573 nævnes Kirken som meget brøstfældig). Altertavle og Prædikestol fra Slutn. af 18. Aarh. (Figurer fra en ældre gotisk Tavle findes i Kirken). Romansk Granitdøbefont. Kalk fra 1765, skænk. af Købmd. Jens Fævejle fra Vejle, som da havde købt Kirken af Kronen.

I *Vinding* har været en Hovedgaard, der 1436 tilhørte Terkel Jensen, som førte Limbek'ernes Vaaben. En Gaard *Vindingskovbølling* skænkede Drost Laur. Jonsen 1329 til Ribe Domkapitel.

Vinding Sogn var et eget Pastorat, indtil det ved Kongebrev af $^{29}/_{10}$ 1607 annekteredes til Rektorembedet i Vejle, fordi Rektorens Løn var ringe; efter Latinskolens Ophævelse henlagdes Sognet 1741 til det residerende Kapellani i Vejle; 1807 blev det ifl. Reskr. af $^{12}/_{8}$ 1803 Anneks til Gaverslund; ved Reskr. af $^{1}/_{11}$ 1879 blev det atter et eget Pastorat med Skjærup til Anneks fra 1887.

Skjærup Sogn, Anneks til Vinding, omgives af dette, Gaverslund og Smidstrup Sogne samt Jerlev Hrd. (Højen S.) og Vejle Købstadsjorder. Kirken, ved Nordøstgrænsen, ligger 1 Mil S. S. Ø. for Vejle og $1^3/_4$ Mil N. V. for Fredericia. De højtliggende, bakkede Jorder ere dels lerblandede, dels magre og sandmuldede, især mod V. En Del Skov (Svinholt Sk., Kohave, Kobbelsk., Langskiftesk.). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vejle til Fredericia og Snoghøj.

Fladeindholdet 1896: 2300 Td. Ld., hvoraf 929 besaaede (deraf med Hvede 16, Rug 197, Byg 202, Havre 420, Blands. til Modenhed 31, Grøntf. 9, Kartofler 13, andre Rodfr. 39), Afgræsn. 444, Høslæt, Brak, Eng m. m. 515, Have 19, Skov 267, Moser 11, Kær og Fælleder 20, Hegn 38, Veje og Byggegrunde 55 Td. Kreaturhold 1898: 167 Heste, 701 Stkr. Hornkv. (deraf 481 Køer), 182 Faar, 362 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 168 Td.; 34 Selvejergaarde med 141, 70 Huse med 27 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 501 (1801: 269, 1840: 432, 1860: 516, 1890: 532), boede i 120 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomh., 364 af Jordbr., 88 af Industri, 6 af Handel, 22 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skjærup* (1329: Skyæpthorp), ved Landevejen, med Kirke (noget N. V. for Byen), Skole og Missionshus (opf. 1888); *Damkjær*, ved Landevejen, med Teglværk; *Svinholt* med Teglværk. *Linnet*, Huse, med Skole. *Lerbækholt* og *Kabbelagre* (Kapelagre), Huse. To Gaarde i Skjærup have henhv. $13^1/_8$ Td. H., 137 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 16 Skov, Resten

Ager, og 13 Td. H., 134 Td. Ld., hvoraf 14 Eng, 30 Skov, Resten Ager. *Munkgaarde. Fruegaard* (i Skjærup). *Ravnsminde*, Gd., *Enemærke*, Gd. *Brandtlund Vandmølle.*

Skjærup S., een Sognekommune med Smidstrup Sogn, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet (Vinding) samt 3. Udskrivningskr.' 262. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (se Vignetten S. 412) bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere oprindl. opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I den senere Middelalder tilføjedes, væsentlig af Munkesten, Taarnet, med Spidsbue ind til Skibet (paa Sydmuren staar: 1743). Ved en Restauration 1883 (Bygningsinspektør Winstrup), hvorved Skib og Kor helt ombyggedes, blev et Vaabenhus af Bindingsværk mod S. nedbrudt og Taarnrummet, med Bræddeloft, blev Forhal. Skib og Kor have Bjælkeloft. Stor gotisk Altertavle (restaur. 1883) med udsk. Figurer paa gylden Grund. Alterstager fra 1672. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer m. m. Prædikestol fra Renæssancetiden med Himmel. I Korvæggen Ligsten over Delefoged Hans Hansen, † 1631, og Hustru (deres Epitafium findes nu paa Kirkeloftet); desuden findes i Forhallen 4 Ligtræer over s. Familie Hansen.

I D. Atl. fortælles, at der i Skjærup By er en Gaard, hvor der har været et kglt. Jagthus, Stald og en Barfred, og paa hvilken i hen imod 300 Aar boede en Familie Søn efter Fader, alle med Navnet Hans Hansen; saalænge Mandslinien varede, og der var en Søn med Navnet Hans Hansen (til Midten af 18. Aarh.), var Stedet benaadet med Privilegier. Traditionen paa Egnen vil vide, at den første Hans Hansen var en uægte Søn af Kong Hans. Gaarden hedder nu *Fruegaard*; paa Stedet findes mange Munkesten. Men det hele er et uhjemlet Sagn. Formodentlig har der ogsaa ligget en Kongsgaard *Skjærupgaard* (maaske Ø. for Skjærup ved Brandtlund Mølle, hvor der ses en Byggeplads), paa hvilken ifl. Peder Syv Kong Hans er født (se Saml. t. j. Hist. II S. 202). — N. for Skjærup ses ogsaa en Byggeplads. I Sognet har ligget en større, i 2. Halvdel af 19. Aarh. nedbrudt Bindingsværksgaard, hvor Traditionen siger, at „Fr. IV's Dronning" laa Lig. — En Adelsmand Niels Pedersen i Skjærup (vistnok af Slægten Glambek) nævnes 1486.

Nær ved Skjærup Kirke i Engen ligger en fordums hellig Kilde, *Thyras Kleve*. Ogsaa ved Kabbelagre har der været en hellig Kilde, som ifl. Præsteberetn. 1638 har været meget søgt i gamle Dage.

Skjærup var Anneks til Smidstrup, indtil det 1887 blev Anneks til Vinding.

Litt.: *H. E. Friis*, Kong Hans, Skjærup-Vejle, i Saml. t. j. Hist. X S. 363 flg., og *O. Nielsen*, smstds. 2 R. II S. 125 flg.

Smidstrup Sogn omgives af Skjærup, Gaverslund og Pjedsted Sogne samt Brusk Hrd. (Herslev, Vilstrup og Viuf S.) og Jerlev Hrd. (Højen S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Vejle og 2 Mil V. N. V. for Fredericia. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lermuldede. En Del Skov (Storsk., Engesk., Velling Sk., Ravnshave, Smidstrup Nedersk. m. m.). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Vejle til Fredericia og Snoghøj samt, ved Vestgrænsen, fra Vejle til Kolding.

Fladeindholdet 1896: 6536 Td. Ld. (heraf 3098 i Brusk Hrd.), hvoraf 2756 besaaede (deraf med Hvede 134, Rug 518, Byg 636, Havre 1218, Blandsæd til Modenh. 115, Grøntf. 45, Kartofler 37, andre Rodfr. 48), Afgræsn. 1541, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1439, Have 52, Skov 482, Moser 36, Kær og Fælleder 18, Hegn 60, Veje og Byggegrunde 148 Td. Kreaturhold 1898: 478 Heste, 2303 Stkr. Hornkv. (deraf 1417 Køer), 655 Faar, 1433 Svin og 51 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshartk. 1895: 553 Td. (282 i Brusk Hrd.); 111 Selvejergde. med 505, 172 Huse med 48 Td. Hrtk. og 37 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1627 (1801: 913, 1840: 1405, 1860: 1678, 1890: 1685), boede i 330 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 42 levede af immat. Virksomh., 1091 af Jordbrug, 6 af Gartneri, 352 af Industri, 63 af Handel, 38 af forsk. Daglejervirks., 63 af deres Midler, og 30 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Smidstrup* (1330: Smithstorp) med Kirke, Præstegd.,

Skole, Missionshus (opf. 1884), Andelsmejeri, Vand- og Vejrmølle (Bovballe) og Kro; *Tyvkjær* med Fattiggaard (Plads for 30 Lemmer), Skole, Mølle og Teglværk; *Klatterup* med Skole; *Store-Velling* med Mølle; *Lille-Velling* med Skole; *Haastrup* med Skole, Lægebolig, Mølle og 2 Teglværker. *Folsted*, Gde. og Huse, ved Landevejen. *Tyvkjærhede* og *Madkjær*, Huse. *Hvilested Kro*, ved Landevejen. *Vellinggaard* har 20 Td. H., 193 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 18 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Smidstrupgaard* har $14^1/_8$ Td. H., 202 Td. Ld., hvoraf 7 Eng, 18 Skov, 2 Mose (i Højen Sogn), Resten Ager; 4 Huse. Tre Gaarde i Haastrup have: 1) 18 Td. H., 216 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 42 Skov (26 i Viuf S.), Resten Ager; 1 Hus; 2) (Gertrudsminde) $15^1/_6$ Td. H., 125 Td. Ld., hvoraf 2 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 3) (Haastrup-Nedergd.) 14 Td. H., 132 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 1 Hus. To Gaarde i Velling have: 1) (Egeland) $14^3/_4$ Td. H., 158 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 27 Skov, Resten Ager; 2) 12 Td. H., 132 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 16 Skov, Resten Ager. En Gaard i Tyvkjær, *Jensgaard*, har $12^5/_8$ Td. H., 145 Td. Ld., hvoraf 2 Eng, 18 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Rønshave*, *Vintergodt*, *Engsledgd.*, *Lykkeskovgd.*, *Stokballegd.*, m. fl. *Bovballe*, Mølle.

Smidstrup S., een Sognekommune med Skjærup, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 260 (Haastrup Fogderi og Tyvkjær) og 261 (Velling Fogderi og Smidstrup). Kirken tilhører Ejeren af Vellinggd.

Kirken bestaar af Skib (meget langt) og Kor, Taarn mod V. samt Tilbygning og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Syddøren ere væsentlig bevarede, Nordd. og to Vinduer i Koret ses tilmur. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving (Skibet beholdt Bjælkeloft), og Taarnet (senere meget forandret; bl. a. blev Underrummets Bjælkeloft afløst af en Hvælv.; i Vestgavlen staar Fr. V's Navnetræk og Aarst. 1754), væsentlig af Munkesten, tilføjedes. Den hvælv. Tilbygning (før Gravkapel?), med Rundbue ind til Skibet, og det dermed sammenbyggede Vaabenhus, begge væsentlig af Munkesten, ere ogsaa senere tilføjede. Gotisk Altertavle (Fløjene ere borte) med godt udskaarne Fig. (i Midtfeltet Gud Fader med Christus). Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer m. m. Prædikestol i Renæssancestil, med Himmel. I Skibets Vestende et Pulpitur fra 18. Aarh. med Malerier. I Tilbygningen Epitafium over Hofjægerm. P. Bachmanns Hustru Christine Benedicte, † 1755. I Vaabenhuset Ligsten over Provst Jak. Elling, † 1778. I Tilbygningen er fundet et Kalkmaleri fra c. 1480 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 9).

Vellinggaard ejedes 1473 af Per Raale, 1483-99 af Mads Raale; ved Barbara Pedersd. Raales Giftermaal med Henrik Vind kom V. til dennes Slægt; men Sønnen Christen Henriksen Vind mageskiftede den 1579 for Lydumgd. til Fr. II. Senere hørte den til det Koldingske Ryttergods (paa en nu forsvunden Sten ved Gaarden stod, at her var Fr. V's Vildtbane) og blev ved dettes Salg 1766 skødet (i alt 14 Td. H.) til Hofjægerm., Overførster Peder Bachmann, † 1769, hvis Arvinger overdrog den (25 Td. H.) med en Del Gods for 11,785 Rd. til Svigersønnen, Lieutn. Chr. H. Wildenrath, og han skødede den 1777 for c. 14,450 Rd. til G. Fr. Drøhse. Senere ejedes den af cand. theol. Morten Wieland, † 1816, hvis Enke ægtede cand. theol. Mich. Fenger, der solgte den (7 Td. H.) 1838 for 18,000 Rd. til Hans Damkjær; den arvedes efter ham 1850 af Palle Hansen Elkjær, hvis Søn Hans Damkjær Elkjær nu ejer den siden 1888. — Hovedbygningen er opf. 1839.

Smidstrupgaard har været en Hovedgaard, der 1415 ejedes af Niels Pedersen Pors; 1427 nævnes Basse i „Smystrop". I 19. Aarh. har den været ejet af Kammerr. Ammundsen til 1868, P. Schwensen, Wulff, der købte den 1873 for 138,000 Kr., efter hvem den ved Aukt. 1880 blev købt af den nuv. Ejer, N. Christensen. Hovedbygningen bestaar af et Stuehus af Grundmur med to Sidefløje af Bindingsværk. — *Rønshave* ejedes 1536 af ovenn. Henrik Vind og overdroges 1579 af

Anna Skram til Fr. II. — Ogsaa i *Haastrup* har været en 1475 nævnt Hovedgaard, ejet af Weyit, Væbner.

Den bekendte Holbergskuespiller Gert Londemann († 1773) er f. 1718 i Smidstrup, hvor Faderen var Præst.

Smidstrup Kirke var i Middelalderen annekteret til Provstiet over Almindsyssel og lagdes 1330 sammen med dette til Kannikedømmet ved Ribe Domkirke.

Pjedsted Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Smidstrup og Gaverslund Sogne samt Elbo Hrd. (Bredstrup S.) og Brusk Hrd. (Herslev S.), fra hvilke Hrdr. det til Dels skilles ved Spangaa og dens Biaa Mølleaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 1¼ Mil N. V. for Fredericia og 1¾ Mil S. Ø. for Vejle. De noget bakkede Jorder ere overvejende gode, lermuldede; en Del Eng, langs Aaerne, og Skov (Spang Sk., Brandbjærg Sk., Baskjær). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Vejle til Fredericia og Snoghøj samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 1866 Td. Ld., hvoraf 698 besaaede (deraf med Hvede 39, Rug 128, Byg 170, Havre 273, Blands. til Modenh. 53, Grøntf. 9, Kartofler 10, andre Rodfr. 16), Afgræsn. 523, Høslæt, Brak, Eng m. m. 388, Have 19, Skov 142, Moser 10, Hegn 34, Veje og Byggegr. 50 Td. Kreaturhold 1898: 139 Heste, 830 Stkr. Hornkv. (deraf 415 Køer), 157 Faar, 381 Svin og 26 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 192 Td.; 28 Selvejergde. med 181, 62 Huse med 11 Td. Hartk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 491 (1801: 326, 1840: 422, 1860: 491, 1890: 500), boede i 107 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 342 af Jordbr., 88 af Industri, 4 af Handel, 1 af Skibsfart, 20 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Pjedsted* (1340: Petæsteth) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1898), Andelsmejeri (Elbodal) og Jærnbanehpl. *Balle*, 2 Gde., og *Skovbølling*, 3 Gde. Gaarden *Møllersminde* har 15⅝ Td. H., 154 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 19 Skov, Resten Ager; 1 Hus og en Vandmølle. En Gaard har 15¼ Td. H., 144 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 14 Skov, Resten Ager. En Gaard har 13 Td. H., 118 Td. Ld., hvoraf 9 Eng, 9 Skov, Resten Ager. En Gaard har 12⅜ Td. H., 112 Td. Ld., hvoraf 17 Eng, 5 Skov (i Gaverslund S.), Resten Ager. Andre Gaarde: *Hvolgaard* (c. 11 Td. H.) og Mølle, *Karensdal*. *Gammelby Vandmølle*. I den smukke Spang Skov ligger det besøgte Gæstgiversted *Spang*.

Pjedsted S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 267. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod S. Kor og Skibets østl. Del, med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af raa Granit med Granitkvadre i Hjørner, Døre, Vinduer og Sokkel, med Skraakant. Syddøren og flere Vinduer ere bevarede, Nordd. ses tilmur. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., af Munkesten, med Hvælv. samt Spidsbue i Vestgavlen og ind til den ældre Del, og Taarnet, der synes at være samtidigt med Forlængelsen, opførtes af Granit og Munkesten, med hvælv. Underrum, som er Forhal; i den tykke Mur ind til Skibet har der været Trappe. Kor og Skib have fladt Loft. Udsk. Altertavle i tidlig Renæssancestil (i Midtfeltet den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont med Rundbuer. Ny Prædikestol; den gamle fra 1536, en af de ældste i Landet, er nu i Nationalmus.; se Tegn. af æ. n. Arkit. 1. Saml. 4. R. Pl. 14, hvor ogsaa er afbild. en jærnbeslaaet Egetræsdør, der stammer fra Middelalderen. I Nationalmus. er der ogsaa et Egetræslaag til et Kirkeskrin fra den tidligere Middelalder, med Runeindskrift: „Kunni Smed gjorde mig“.

I Pjedsted har der ligget to Hovedgaarde, af hvilke den ene 1579 af Hans

Brun mageskiftedes til Fr. II; den anden tilhørte 1416 Peder Nielsen Glambek, 1440 Sønnerne Christiern og Niels Pedersen, 1480-1511 disses Sønner Niels og Mads Christiernsen, og Peder og Thor Glambek. Peder Glambeks Søn Mads Raale mageskiftede den 1573 til Kronen. I Lavningen S. for Kirken er der opgravet Munkesten.

Gaarslev Sogn omgives af Gaverslund Sogn, Vejle Fjord og Elbo Herred. (Vejlby, Ullerup og Bredstrup Sogne), fra hvilket det skilles ved Rands Fjord og Spangaa. Kirken, noget vestl., ligger $1^1/_4$ Mil N. N. V. for Fredericia og $1^1/_2$ Mil S. Ø. for Vejle. De temmelig jævne, mod Ø. og S. skraanende Jorder ere overvejende gode, lerblandede, til Dels med Underlag af fint Sand, der ved Gaarslev Strand træder frem i den stejle Sandbanke Hvidbjærg, indtil 90 F., 28 M. Nebbegaards Skov, Gaarslev Sk.

Fladeindholdet 1896: 3358 Td. Ld., hvoraf 1416 besaaede (deraf med Hvede 22, Rug 311, Byg 344, Havre 529, Bælgsæd 4, Blandsæd til Modenhed 95, Grøntf. 19, Kartofler 44, andre Rodfr. 47), Afgræsn. 824, Høslæt, Brak, Eng m. m. 749, Have 32, Skov 207, Kær og Fælleder 9, Hegn 13, Stenmarker m. v. 26, Veje og Byggegr. 81 Td. Kreaturhold 1898: 242 Heste, 1220 Stkr. Hornkv. (deraf 742 Køer), 407 Faar, 783 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 291 Td.; 60 Selvejergde. med 256, 120 Huse med 35 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 931 (1801: 414, 1840: 802, 1860: 947, 1890: 984), boede i 206 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat.Virksomh., 608 af Jordbr., 4 af Gartneri, 67 af Fiskeri, 171 af Industri, 35 af Handel, 4 af Skibsf., 28 af forsk. Daglejervirks., 38 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gaarslev* (1340: Garzløøf, 1389: Garthzløøf, 1451: Garsløff) med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Missionshus (opf. 1884), Forsamlingssal i det 1889 opf. Andelsmejeri Sølund, Sparekasse (opr. 1876: $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 72,276 Kr., Rentef. $3^3/_5$ pCt., Reservef. 6135 Kr., Antal af Konti 479), Teglværk og Mølle; *Mørkholt* (1381 og 89: Myrkholt); *Rands*. Fiskerlejerne *Høl* (Slethøl), *Hølsgaarde* og *Rands Fjordstrand* (Rands Land). *Lundbjærg*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Nebbegaard* har $20^5/_8$ Td. H., c. 290 Td. Ld., hvoraf 65 Eng, 35 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Lundegd.*, *Randsgd.*, *Bygballe*. *Nebbe Vejr-* og *Vandmølle*.

Gaarslev S., en egen Sognekommune, hører under Elbo m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 266. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Sakristi mod Ø. Kor og Skibets østl. Del ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren er bevaret, Norddøren og flere Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, og Skibet forlængedes mod V., af Granit og Munkesten og med Spidsbue ind til den ældre Del, ligesom Vaabenhuset, af Munkesten, opførtes. Ogsaa Taarnet (paa det staar: 1738), af Munkesten med hvælvet Underrum og Spidsbue ind til Forlængelsen, opførtes, mulig dog senere (de tykke Mure i Forlængelsen, der er hvælvet, kunne tyde paa, at det har været Meningen at opføre et Taarn her). I den nyeste Tid er der ved Taarnets Sydside opf. en Tilbygning med Trappe. Sakristiet (nu Materialhus) er opf. i ny Tid af Granitkvadre fra Korets oprindl. Østgavl. Stor, rigt udstyret Altertavle fra sen Renæssancetid med et Maleri (Nadveren) i Midtfeltet. Romansk Granitdøbefont med Hoveder og Rundbuer. Prædikestol fra 1601. I Skibet Ligsten over Herredsfoged S. . . . Pedersen, † 1626 i Nebbe, og en udslidt Ligsten over Søren Pedersen . . . .

Nebbegaard tilhørte 1360 Tue Nielsen; den blev i Dronn. Margrethes Tid ødelagt af Hr. Iver Lykke og ejedes 1401 af Hartvig Limbek, der overdrog den til Kronen til Bod for, at han paa Tinge havde dræbt Albert Rytter. I Midten af 15. Aarh. nævnes Henneke Limbek til Nebbe, efter ham Sønnen Hartvig L., † 1518, om hvis

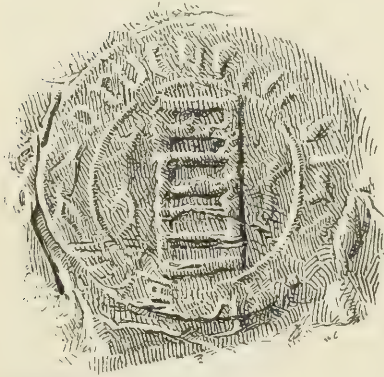
Enke Fru Mette Hansdatter Fru Lisbeth Bryske beretter, at hun med Vilje afbrændte N. og siden klagede sig over sine brændte Breve. Med deres Søn Claus Limbek uddøde Slægten ved 1562. Fra sidstn. var imidlertid Nebbe kommet til Erik Krummedige, † 1541, ogsaa som sin Slægts sidste Mand, hvorefter N. ejedes af hans Enke Sidsel Rosenkrantz, † 1557, og saa af hendes Næstsøskendebarn Jfr. Birgitte Rosenkrantz (hun havde dog ikke Gaarden helt), der 1578 mageskiftede den til Fr. II, men dog fik Livsbrev paa N. og boede der til sin Død 1586. Godset lagdes nu ind under Koldinghus, og Gaarden bortfæstedes og beboedes af flere Herredsfogder (1627 tilskrev Kongen Lensmanden paa Koldinghus, at en vis Jørgen Hansen for sin tro Tjenestes Skyld maatte faa Brugen af Nebbegaard, hvis han vilde ægte den forrige Beboers Enke). Efter at Gaarden var bleven lagt øde af de svenske, skænkede Kongen den 1660 til Jens Lauridsen Risom, † 1694, for hans tro Tjeneste paa Bornholm; han genopførte Bygningerne og satte Jorderne i god Stand. Efter ham kom den til Sønnen Jochum R., † 1709, hvis Enke ægtede Enevold Madsen Bolvig, † 1732, efter hvem den paa Aukt. blev købt (25 Td. H. foruden Gods m. m.) for 3900 Rd. af Sønnerne Joch., † 1782, og Assessor Laurids B.; den første skødede 1760 sin Del til Laurids, † 1783, efter hvem den (26, Tiender 87, Bøndergods 209 Td. H.) gik over til Landvæsenskommissær, senere Major J. Chrf. Bolvig, † 1811. I 19. Aarh. har den været ejet af Baron Düring Rosenkrantz, Baron Reedtz Thott, Hvenegaard og Baron Joach. Wedell-Wedellsborg († 1902), der 1901 solgte den til den nuv. Ejer, J. F. Carøe. — Den nuv. Hovedbygning er i 1 Stokv. med Kviste af Grundmur og Bindingsværk og stammer vistnok fra Jens Risoms Tid. Tæt S. V. for den nuv. laa den gamle Gaard paa en Pynt, som hæver sig ret brat til 15 F. over Engen (før Sø). Man ser endnu det uregelmæssig firkantede Voldsted, paa 3 Sider omgivet af en Grav (mod V. endog af to Grave); paa den fjerde, mod N., værnedes den af Søen. Paa Voldbanken er der truffet Grundmur og mange Munkesten. I en stor Bue uden om Voldstedet strækker sig en ubetydelig Grøft og Vold. Lige S. Ø. for den nuv. Gaard oppløjes mange Munkestensfragmenter, mulig Rester af en gml. Teglovn. Ogsaa paa en Pynt ved Stranden Ø. for Nebbegd. findes Munkesten, vistnok Rester af en ældre Bygning. (Om N. se Saml. t. j. Hist. VI S. 18 flg. og 238 flg., samt Personalh. Tidssk. 2. R. III S. 161 flg.).

I Sognet har ligget *Urnegaard*, der 1381 tilhørte Cathrine Eriksd. Urne, Enke efter Erik Rynd, og siden Fru Inger Hermansd. (Pennov), Niels Vognsens Enke (den nævnes som øde 1389; dog nævnes den atter 1434). Hun ejede ogsaa 1434 *Gravengaard* i Mørkholt, men afhændede disse Gaarde til Ribe Bispestol. Endvidere laa her *Bolbroholtgaard*, der tilhørte Hr. Predbjørn Podebusk, hvis Søn Cl. P. 1443 solgte den til Hr. Claus Rønnow; han solgte den 1451 til Hr. Peder Høgenskild; 1578 skødede Iver Lunge til Tirsbæk B. til Kongen. — Tæt Ø. for Gaarslev ligger i en lav Eng, før Sø, et Voldsted *Borgevold*, indrettet i en smal Landtunge og afskaaren fra dennes øvrige Del ved en dyb Grav; ved en anden Grav er Voldstedet delt i en større og højere og i en mindre og lavere Del.

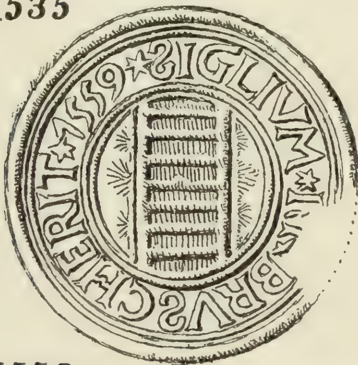
Gaarslev var Anneks til Pjedsted, indtil det ved Reskr. af 1883 blev et eget Pastorat.

Brusk Herred.

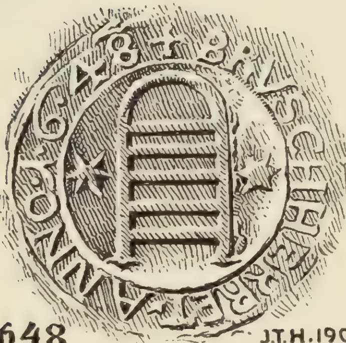
Sogne:

1535

1559

1648 J.T.H.1902.

Brusk Herred begrænses mod N. V., N. Ø. og Ø. af Jerlev, Holmans og Elbo Hrdr., fra hvilket sidste det skilles ved Spangaa, mod S. af Kolding Fjord samt mod S. og S. V. af Ribe Amt (Andst Hrd.), fra hvilket det skilles ved Kolding Aa og Vester-Nebel Aa. Den største Udstrækning fra V. til Ø. og fra N. til S. er omtr. $2^1/_4$ Mil. De navnlig i Midten og mod N. højtliggende Jorder med Affald mod V. og S. ere overvejende sandmuldede og sandede, dog ogsaa lermuldede, især paa de højeste Steder. Den østl. Del er ret godt forsynet med Skov (i alt 2208 Td. Ld.). Det hører til Amtets mere frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. $12^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 33,236 Td. Ld. ($3,_{33}$ ☐ Mil, $183,_3$ ☐ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 i Landdistr. 2332 Td., Folketallet i Landd. 8852 (1801: 3768, 1840: 6486, 1860: 7740, 1890: 8203). I Herredet ligger Købstaden Kolding. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med N.-Tyrstrup Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Kolding Hrd.'s og Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr.'s Jurisdiktioner samt under Amtets 3. Forligskreds (Vilstrup og Herslev) og 2. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Brusk Hrd. hørte i Middelalderen under Almindsyssel og hed oprindl. *Almind Hrd.*, i Vald. Jrdb. *Almundæhæreth*; det nuv. Navn forekommer første Gang 1329 som *Broscoghæreth* (Broskogs, Bro). Senere hørte det til Koldinghus Len og fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 272. Som nævnt S. 271 oprettedes 1876 Jurisdiktionen *Kolding Hrd.* af 7 Sogne af Brusk Hrd. og hele N.-Tyrstrup Hrd.

Litt.: Præsteberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 81 flg.

Kolding Købstads Landdistrikt (Slotsgrunden), den mindste Kommune i Herredet, omgives af Kolding Købstadsjorder, Kolding Fjord, Bramdrup og Harte Sogne, medens et mindre Areal, der ogsaa hører hertil, ligger N. for Byen og begrænses dels af denne, dels af Ribe Amt (Andst Hrd.), fra hvilket det skilles ved Kolding Aa. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lerblandede. Gennem Distriktet gaa Landevejen fra Kolding til Fredericia og Ribe samt den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 278 Td. Ld., hvoraf 129 besaaede (deraf med Hvede 12, Rug 6, Byg 37, Havre 67, andre Rodfr. 4, Handelspl. 3), Afgræsn. 39, Høslæt, Brak, Eng m. m. 46, Have 19, Skov 12, Veje og Byggegr. 29 Td. Kreaturhold 1898: 37 Heste, 113 Stkr. Hornkv. (deraf 94 Køer) og 177 Svin. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 24 Td.; 2 Selvejergde. med 20 og 63 Huse med 4 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 817 (1801: 144, 1840: 110, 1860: 143, 1890: 376), boede i 112 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomhed, 63 af Jordbr., 13 af Gartneri, 9 af Fiskeri, 98 af Industri, 61 af Handel, 68 af forsk. Daglejervirks. og 18 af deres Midler.

I Distriktet ligger *Dyrehavegaard*, 15 Td. H., 228 Td. Ld., hvoraf 33 Skov.

Distriktet, der har Kirke, Skole- og Fattigvæsen samt Alderdomsunderst. fælles med Købstaden, hører under dennes Jurisdiktion samt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som denne (se S. 318).

Dyrehavegaard blev 1862 købt af Landbrugsforfatteren C. G. V. Ræder († 1887), der drev den forsømte Gaard op til en udmærket Ejendom.

Harte Sogn omgives af Annekset Bramdrup, Almind og V.-Nebel Sogne, Ribe Amt (Andst Hrd.), fra hvilket det skilles ved V.-Nebel Aa og Kolding Aa, samt Kolding Købstads Landdistr. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over $^1/_2$ Mil V. N. V. for Kolding. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere for det meste gode og lerblandede, mod N. sandede og magre. I Sognet ligger *Stallerup Sø*, c. 43 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Kolding til Ribe og Ringkjøbing samt, ved Sydgrænsen, den østjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 3586 Td. Ld. hvoraf 1776 besaaede (deraf med Rug 401, Byg 138, Havre 550, Boghvede 175, Blandsæd til Modenh. 241, Grøntf. 57, Kartofler 63, Sukkerroer 12, andre Rodfr. 133), Afgræsn. 762, Høslæt, Brak, Eng m. m. 618, Have 28, Skov 67, Moser 58, Kær og Fælleder 80, Hegn 38, Heder m. v. 20, Veje og Byggegr. 98, Vandareal m. m. 41 Td. Kreaturhold 1898: 209 Heste, 1128 Stkr. Hornkv. (deraf 724 Køer), 243 Faar, 750 Svin og 26 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 194 Td., 54 Selvejergde. med 160, 100 Huse med 31 Td. H. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 925 (1801: 337, 1840: 594, 1860: 706, 1890: 813), boede i 174 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 519 af Jordbr., 143 af Industri, 27 af Handel, 31 af forsk. Daglejervirks., 37 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Harte*, ved Landevejen, med Kirke (noget V. for Byen) samt Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1892); *Paaby* med Præstegd.; *Ejstrup* med Jærnbanest.; *Stubdrup*; *Raadvad*, ved Ringkjøbingvejen. *Sandbjærg Skole. Sandbjærggd.*, Fattiggd. for H.-Bramdrup Komm. (opr. 1872, Pl. for 19 Lemmer). Gaarde: *Brogd.*, *Sandbjærghavn*, *Stallerupgde.*, *Brødsgd.*, *Lynggd.*, *Sødalgd.*, *Nebelsminde*, *Hvilestedgd. Hvilested Kro*, ved Ribevejen. *Sorgenfri Vandmølle*, *Stenvad Vandmølle* med Savskæreri.

Harte S., een Sognekommune med Annekset, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og

Kolding Lægedistrikt, 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 229. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Dobbeltsokkel med Skraakant. Koret har haft Apsis (de buede Kvadre ses i Korets Østgavl); Syddøren, med Søjler og Tympanon med Kors, benyttes endnu, Nordd. og de oprindl. Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt Bjælkeloft, og Taarnet (der har været højere end nu), med hvælv. Underrum og flad Bue ind til Skibet, tilføjedes af Granitkvadre og Munkesten (Aarst. 1758, 1777 og 1875, da Vestsiden af Træ blev Mur, betegne Ombygninger). Det store Vaabenhus, af røde Mursten og Granit, er ogsaa senere tilføjet. Kirken er restaur. 1844. Taarnrummet blev 1753 indrettet til Kapel for Gehejmer. van der Lieth til Vrandrupgd., † 1773, med Hustru og Børn, hvilket nedlagdes 1844. Altertavle i Renæssancestil fra 1618; Prædikestol i Barokstil. Romansk Granitdøbefont med Rundbuefrise og Figurer. Over Korbuen et Krucifiks. Udhamrede Messingalterstager med G. G. og Aarst. 1676. Et 1883 fundet Kalkmaleri i Skibet fra 1. Halvdel i 16. Aarh. blev ikke bevaret. Ligsten over Poul Abildgaard til Vrandrupgd., † 1563, og 3 Hustruer. Series pastorum. Klokken, uden Indskr., er fra Middelalderen. — Paa Kirkegaarden Mindesmærke over 3 Soldater, faldne ved Ejstrup $^{23}/_{4}$ 1849.

Brødsgaard har været en Hovedgaard, der 1468 tilhørte Lage Snub, derefter Sønnen Knud Snub; 1579 overdrog Anne Skram den til Kongen, men da var den en Fæstegaard. — *Stallerupgaard* er ogsaa en gml. Hovedgaard; 1496 nævnes „Stalderup" Gaardsted og Voldsted, der laa i Søen og tilhørte Ane Timmesd. Rosenkrantz; 1529 solgte Oluf Rosenkrantz Gaarden til Mogens Gøye; 1578 tilhørte den Fru Mette Oxe.

Allerede 1566 siges, at Paaby var den rette Præstegaard; men den beboedes da af en Bonde, saa at Præsten maatte bo i Kolding; 1566 fik han dog Kongebrev om, at han efter Bondens Død maatte tage Præstegaarden til Opholdssted. Først fra 2. Halvdel af 17. Aarh. synes dog Præsten at have boet i Paaby.

Bramdrup Sogn, Anneks til Harte, omgives af dette, Almind og Eltang Sogne, Kolding Fjord og Kolding Købstads Landdistr. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $^1/_2$ Mil N. for Kolding. De højtliggende, dels bakkede, dels jævne Jorder ere for en Del muldrige og lerede, mod V. dog sandede. Bramdrup Skov. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Kolding til Vejle og Ringkjøbing samt den østjydske Længdebane og Kolding-Egtved Banen.

Fladeindholdet 1896: 1829 Td. Ld., hvoraf 756 besaaede (deraf med Hvede 20, Rug 159, Byg 123, Havre 221, Boghvede 14, Blands. til Modenh. 141, Grøntf. 32, Kartofler 13, andre Rodfr. 31), Afgræsn. 414, Høslæt, Brak, Eng m. m. 333, Have 29, Skov 184, Moser 21, Hegn 38, Veje og Byggegr. 49, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 111 Heste, 581 Stkr. Hornkv. (deraf 404 Køer), 141 Faar, 258 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 124 Td.; 24 Selvejergde. med 105, 75 Huse med 19 Td. Hartk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 568 (1801: 151, 1840: 312, 1860: 348, 1890: 489), boede i 108 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomhed, 285 af Jordbrug, 75 af Industri, 54 af Handel, 17 af Skibsf., 18 af forsk. Daglejervirks., 7 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bramdrup* med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1895) og Telefonstation; *Bramdrupdam* med Kro, Andelsmejeri, Mølle og Jærnbanest. *Bramdrupmark*, Gde. og Huse. Gaarde: *Hvidsminde*, *Petersbjerggd.*, *Mejersminde*, *Marielyst.* Ved Fredericiavejen et Villakvarter og Anlægget *Marielund* (se S. 313).

Bramdrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 3. Udskrivningskr.' 230. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S.

Skib og Kor med Apsis vare oprindl. opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel, men ere i 1880 helt ombyggede og til Dels udvidede, med Benyttelse af gml. Materiale, da ogsaa Vaabenhuset, af røde Mursten, opførtes. Hele Kirken har Bjælkeloft. Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, er fra den senere Middelalder; det har Pyramidetag, i hvis Fløj staar: C. C. E. A. F. 1765. Af det gml. Inventar findes kun den romanske Granitdøbefont med Rundbuefrise. Altertavlen (Jesus med Martha og Maria) er malet af P. Møller i Kolding. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder. — Paa Kirkegaarden et 23/4 1874 afsløret Mindesmærke for 11 ved Kolding 23/4 1849 faldne Soldater.

Eltang Sogn omgives af Annekset Vilstrup, Almind og Bramdrup Sogne, Kolding Fjord og Elbo Hrd. (Tavlov S.). Kirken, mod N., ligger 3/4 Mil N. N. Ø. for Kolding. De højtliggende, for det meste bakkede Jorder ere overvejende muldede, mod N. dog mest med Sandunderlag. En Del Skov (Nørre-Stenderup Sk., Lilleballe Sk., Kyskrog, Hestholm, Kobbelsk., Hulsk., Hovens Skov). Mod S. Ø. skyde ud i Kolding Fjord *Drejens Odde* og *Hovens Odde*, der afgrænser *Gudsø Vig*. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Fredericia og Snoghøj samt den østjydske Længdebane og, i Nordvesthjørnet, Kolding-Egtved Banen.

Fladeindholdet 1896: 5023 Td. Ld., hvoraf 2090 besaaede (deraf med Hvede 72, Rug 358, Byg 384, Havre 814, Boghvede 7, Bælgsæd 5, Blandsæd til Modenh. 270, Grøntf. 46, Kartofler 36, Sukkerroer 7, andre Rodfr. 89), Afgræsn. 1222, Høslæt, Brak, Eng m. m. 981, Have 45, Skov 458, Moser 40, Kær og Fælleder 36, Hegn 58, Veje og Byggegr. 90 Td. Kreaturhold 1898: 272 Heste, 1620 Stkr. Hornkvæg (deraf 925 Køer), 371 Faar, 891 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 425 Td.; 72 Selvejergde. med 393, 126 Huse med 31 Td. Hrtk. og 63 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1380 (1801: 833, 1840: 1330, 1860: 1388, 1890: 1363), boede i 273 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomhed, 868 af Jordbr., 54 af Fiskeri, 199 af Industri, 18 af Handel, 61 af Skibsf., 47 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Eltang* med Kirke (1/4 Mil N. V. for Byen), 2 Skoler (Kirkesk. og Bysk.), Missionshus (opf. 1892 mellem Eltang og N.-Bjært) og Jærnbanest.; *Nørre-Stenderup* med Præstegd.; *Lilleballe* (Lildb.); *Nørre-Bjært*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1899), Fattiggaard for E.-Vilstrup Komm. (Plads for 28 Lemmer), Spareforening (opr. 1883; 31/3 1900 var Spar. Tilgodeh. 42,472 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3063 Kr., Antal af Konti 589), Andelsmejeri (Kildedyb) og Mølle; en Del af *Gudsø* (Resten i Tavlov S.); *Strandhuse* med Skole. *Drejens*, Lodsstation. *Nedergaard* har 19 1/4 Td. H., 187 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 15 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Eltanggaard* har 14 Td. H., 157 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 15 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i Eltang har 13 Td. H., 150 Td. Ld., 26 Eng, 24 Skov, Resten Ager. *N.-Stenderupgaard* har 17 Td. H., 204 Td. Ld., hvoraf 24 Eng, 23 Skov, Resten Ager; 3 Huse; Fiskerianlæg. *Solbjærg*, Gd. i N.-Bjært, har 19 1/2 Td. H., 180 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 14 Skov, Resten Ager. *Hermansgaard*, i s. By, har 12 Td. H., 118 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 12 Skov, Resten Ager. *Elviggaard*.

Eltang S., een Sognekommune med Annekset, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' Lægd 254 (Strandhuses Fogderi), 255 (Bjært Fogd.) og 256 (Eltang Fogd.). Kirken tilhører Ejeren af Ravnholt i Gjesten Sogn.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og

Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af raa Granit paa Sokkel med Hjørnekvadre. Norddøren ses tilmuret; to af de ældste Vinduer benyttes endnu. I den senere Middelalder tilbyggedes Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, med Pilastre udvendig, begge af Munkesten. Altertavlen, med et Maleri (Christus i Getsemane) af Schleisner, og Prædikestolen ere i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Rundbuefrise. I Skibet et stort Egetræskrucifiks; et Pulpitur i Barokstil med Aarst. 1686, opsat i „Hr. Peder Clausen Emmeløfs Tider" (Præst), er fjærnet i 1900.

Filialkirken i N.-Bjært er opf. 1889 af røde Mursten i romansk Stil (Arkitekt: J. C. Fussing) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn, hvis Underrum er Forhal. Kirken har fladt Bjælkeloft. Altertavlen (Christus og Peder paa Søen) er malet af P. Møller, Kolding.

I Sognet har ligget en Hovedgaard *Gravengaard* (D. Atl. nævner en Høj „Gravenhøj", hvor den har ligget), som 1436 ejedes af Fru Inger Hermansd. (Pennov), der da skænkede den med mere Gods til Ribe Domkapitel for en Messe, hun stiftede i Domkirken.

Eltang, i Vald. Jordeb.: Ælmtungæ, senere Ælmtangæ, Elmetang, har Navn efter en skovbevokset Landtunge, senere kaldet Hovens (Hogense) Odde, der skyder sig ud mellem Gudsø Vig og den Ø. derfor, i 1860'erne udtørrede Eltang Vig; Odden var tidligere bevokset med Ælmetræer (se Tidsskr. for popul. Fremst. af Naturvidensk. 2. R. II S. 179 flg.).

Et Brudstykke af en Runesten, der 1866 fandtes i N.-Stenderup, med ulæselig Indskr., er nu i Nationalmus. (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 299).

Eltang-Vilstrup var tidligere, indtil 1687, perpetueret til Ribe Bispegaards Vedligeholdelse.

Vilstrup Sogn, Anneks til Eltang, omgives af dette, Almind og Viuf Sogne, Holmans Hrd. (Smidstrup S.), Herslev Sogn og Elbo Hrd. (Tavlov S.), fra hvilket det skilles ved Spangaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Kolding og $1^3/_4$ Mil V. for Fredericia. De højtliggende, i den sydl. Del bakkede Jorder, med stejlt Affald mod S. til Birkemoseengen, ere lermuldede. Sønder-Vilstrup Skov.

Fladeindholdet 1896: 2084 Td. Ld., hvoraf 869 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 183, Byg 183, Havre 331, Frøavl 4, Blands. til Modenhed 94, Grøntf. 6, Kartofler 15, andre Rodfrugter 48), Afgræsn. 568, Høslæt, Brak, Eng m. m. 400, Have 12, Skov 170, Moser 17, Kær og Fælleder 13, Veje og Byggegr. 30, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 142 Heste, 825 Stkr. Hornkv. (deraf 440 Køer), 161 Faar, 545 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 195 Td.; 29 Selvejergde. med 175, 59 Huse med 19 Td. Hrtk. og 23 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 551 (1801: 241, 1840: 371, 1860: 547, 1890: 609), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 116 levede af immat. Virksomhed (105 Elever paa Opdragelsesanstalt), 337 af Jordbrug, 5 af Fiskeri, 104 af Industri, 11 af Handel, 12 af forsk. Daglejervirks., 10 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sønder-Vilstrup* med Kirke (V. for Byen), Skole og Missionshus (opf. 1890). *Skovsgaarde*, Gde. og Huse. *Landerupgaard*, med Opdragelsesanstalt (se ndfr.), har 25 Td. H., 256 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i S.-Vilstrup har 21 Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 20 Skov, Resten Ager; 1 Hus; en anden Gaard smstds. har c. 12 Td. H., 123 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 15 Skov, Resten Ager. *Skibdræt Vandmølle*.

Vilstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 257. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Ravnholt, Gjesten Sogn.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og

Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granit og Fraadsten paa Dobbeltsokkel. Korbuen er bevaret; Norddøren og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilbyggedes Taarn (der nu er lavt), med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhus af røde Munkesten. Ved Vaabenhusdøren sidde 3 middelalderlige Ligsten med Figurer (se *Løffler*, Gravst., Pl. XI). Altertavle i Rokokostil med et Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont. Over Korbuen et middelalderligt Krucifiks.

Landerupgaard (1329: Langthorpbyergh) skal i sin Tid have været Kongsgaard (se *Suhm*, Hist. af Danm. III S. 214); 1636 ejedes den af Peder Mund. Nu er den en Opdragelsesanstalt for forvildede og forsømte Drenge, oprettet 1867 som en Filial af Flakkebjærg Opdragelsesanstalt (se II S. 706), men fra 1890 en sideordnet Anstalt, dog under samme Overbestyrelse. Forstander er Chr. Møllers Søn A. Møller. For at forebygge Børnenes Lyst til at løbe hjem modtager Flakkebjærg Elever fra Jyll. og Fyn, Landerupgd. fra det øvrige Land. Der var $^1/_1$ 1902 81 Elever; fra dens Oprettelse har der været i alt 794 Elever. Da Gaarden købtes, var den 175 Td. Ld., 1874 tilkøbtes en Naboejendom paa 81 Td. Ld. Hovedbygningen er nyopf. 1899-1900 af røde Mursten i to Stokv. med høj Kælder; der er Centralvarme og elektrisk Lys (Maskinanlæggene ere i en særlig Bygning). Desuden er der en 1883 opf. Skolebygning i to Stokv.

Ved Landerupgd. ligger *Kongens Kilde*, en fordums hellig Kilde (særlig god for Øjensygdomme), som ifl. Præsteberetn. 1638 kaldes „Kongernes Kilde, fordi danske Konger, som til Riget skulde udvælges, skulle paa den Sted præsentere og af den Kildes Vand aftoes". Tæt ved Kilden staar en Sten, „Kongestenen". Om en Runesten, hvorpaa Navnet Harald [Blaatand] skal have staaet, se *Wormii Monumenta* S. 446.

Herslev Sogn omgives af Vilstrup Sogn og Holmans Hrd. (Smidstrup og Pjedsted S.) og Elbo Hrd. (Bredstrup og Tavlov S.), fra hvilket det skilles ved Spangaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^1/_2$ V. N. V. for Fredericia og henved $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Kolding. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende lermuldede. En Del Skov (Herslev Sk., Kobbelsk., Lunden, m. m.).

Fladeindholdet 1896: 3636 Td. Ld., hvoraf 1471 besaaede (deraf med Hvede 79, Rug 225, Byg 299, Havre 528, Spergel 3, Frøavl 22, Blands. til Modenh. 184, Grøntf. 24, Kartofl. 24, andre Rodfr. 83), Afgræsn. 968, Høslæt, Brak, Eng m. m. 649, Have 37, Skov 265, Moser 99, Hegn 41, Veje og Byggegr. 93, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 271 Heste, 1414 Stkr. Hornkvæg (deraf 784 Køer), 374 Faar, 985 Svin og 46 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 367 Td.; 57 Selvejergde. med 326, 106 Huse med 41 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 986 (1801: 515, 1840: 919, 1860: 1064, 1890: 1032), boede i 206 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 640 af Jordbr., 192 af Industri, 27 af Handel, 78 af forsk. Daglejervirks., 33 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Herslev* (1475: Hædersløf) med Kirke, Præstegd., Skole, Forskole samt Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1890); *Tolstrup* med Forskole og Teglværk; *Højrup* med Skole og Forskole, Andelsmejeri (Kildevæld), Mølle og Gæstgiveriet Hvanlund; *Follerup*. *Fælleden* og *Bolskov*, Huse. *Follerupgaard* har 41 Td. H., 404 Td. Ld., hvoraf 7 Eng, Mose og Mølledam, 55 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre 3 Huse og Follerup Vandmølle. *Herslevgaard* (i Herslev) har $13^1/_4$ Td. H., 135 Td. Ld., hvoraf 9 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 3 Huse. En Gaard i Tolstrup (Tolstrupgd.) har 16 Td. H., 170 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 6 Skov, Resten Ager; 1 Hus. To Gaarde i Højrup have: 1) $13^1/_2$ Td. H., 130 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 2 Huse; 2) c. $12^1/_2$ Td. H., 115 Td. Ld., hvoraf 9 Eng, 10 Skov, Resten Ager. En Gaard i Follerup, *Bollegd.*, har 14 Td. H., 120 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 2 Huse. Andre Gaarde: *Havreballegd.*, *Østdalsgd.*, *Enemærke*, *Louiselund*. *Højrup Kro*. *Skovbæk Vandmølle*.

Herslev S., en egen Sognekommune, hører under Elbo, Holmans og en Del af Brusk Hrdr.'s Jurisdiktion (Fredericia), Vejle Amtstue- og Fredericia Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 259. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Korbuen er bevaret; over Vaabenhusdørens Rundbue er udhugget et Mandehoved; Spor af de ældste Vinduer. Skibet er senere forlænget betydeligt mod V. af Granit og Mursten, som det synes i to Gange, sidst vistnok i 1787 (Aarst. paa Vestgavlen). Ogsaa Koret synes, vel i den senere Middelalder, at være forlænget mod Ø. samtidig med, at det hvælvedes, medens Skibet har beholdt Bjælkeloft. Vaabenhuset, af Mursten, er oprindl. opf. i gotisk Tid, senere ombygget, sidste Gang 1881. Ved en Restauration 1881 fik Kirken en Klokkekam (tidligere var Klokken anbragt paa en Høj paa Kirkegaarden; D. Atl. siger, at der paa Højen har staaet et Taarn). Gotisk, rigt udskaaren Altertavle; i Midtpartiet Gud Fader med Sønnen paa Skødet, Maria med Jesusbarnet og Michael, i Sidefløjene Apostlene (restaur. i Chr. VI's Tid). Romansk Granitdøbefont med Rundbuefrise, Søjler, Dyrehoveder m. m. Prædikestol fra 1601 i Renæssancestil. I Vaabenhuset en middelalderlig Ligsten, skilt i to Stykker.

Lave Rodsteen nævnes 1666 til *Follerup*. Ved Koldinghus Ryttergods Overgang til Selvejendom i Slutn. af 18. Aarh. bleve de to Gaarde i Follerup bragte sammen ved Giftermaal; i Beg. af 19. Aarh. ejedes Follerupgd. af Nicolai Nielsen, som solgte den til Lieutn. Rønnenkamp, der 1835 overlod den til Svigersønnen L. F. Holst, og han solgte den 1860 for 100,000 Rd. til den nuv. Ejer Bay, Besidder af Egeslevmagle Gods (se II S. 703). Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kvist, er opf. 1845.

I Herslev har været en Hovedgaard, *Herslevgaard*, der 1492 tilhørte Mourids Stygge og 1579 mageskiftedes af Sønnesønnen af s. Navn til Fr. II. — Ogsaa *Højrup* var fordum en adl. Sædegaard; 1436 nævnes Christiern Andersen (Sandberg) i H., 1486 Sønnen Henrik Christiernsen, dennes Sønner Eggert og Niels Henriksen, hvis Sønner Peder og Mikkel Sandberg 1579 og 1581 mageskiftede Gaarden til Kronen. — Niels Munk af Hørup nævnes 1492. — En *Gravengaard* har ogsaa ligget her, ejet af den S. 426 nævnte Inger Hermansd. (Pennov).

Almind Sogn omgives af Annekset Viuf, Vilstrup, Eltang, Bramdrup, Harte, V.-Nebel og Starup Sogne. Kirken, mod N., ligger over 1 Mil N. for Kolding og over 2 Mil S. S. V. for Vejle. De højtliggende, overvejende jævne Jorder, med brat Affald mod N. og V., ere dels sandmuldede, dels magre, paa enkelte Steder endog skarpe Sandjorder; mod Ø. findes dog ogsaa frugtbare Jorder med Lerunderlag. Mod N. og V. findes store Naaletræplantninger. Ved Vestgrænsen ligger den næsten helt udtørrede *Dons Sø*, c. 100 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Vejle og Tarm samt Kolding-Egtved Banen.

Fladeindholdet 1896: 3599 Td. Ld., hvoraf 1653 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 342, Byg 224, Havre 666, Boghvede 51, Bælgsæd 4, Blands. til Modenh. 102, Grøntf. 65, Kartofler 44, andre Rodfr. 148), Afgræsn. 875, Høslæt, Brak, Eng m. m. 747, Have 27, Skov 94, Moser 44, Kær og Fælleder 38, Hegn 22, Veje og Byggegr. 88, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 210 Heste, 1256 Stkr. Hornkv. (deraf 776 Køer), 242 Faar, 778 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 217 Td.; 50 Selvejergde. med 192 og 69 Huse med 25 Td. Hrtk. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 770 (1801: 349, 1840: 624, 1860: 766, 1890: 748), boede i 151 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomhed, 514 af Jordbr., 129 af Industri, 12 af Handel, 41 af forsk. Daglejervirks. og 22 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Almind* (gml. Form: Almundæ, se S. 422), ved Vejlevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1878) samt Jærnbane- og Telegrafst.; *Dons*, ved Tarmvejen, med Skole og Forsamlingshus (opf. 1882); *Mosevraa* (1496: Møsvraa) med Kro. *Almindhede*,

Gde. og Huse. *Donsgaard* har 14 Td. H., 213 Td. Ld., hvoraf 28 Eng, 9 Skov, 3 Mose, Resten Ager. *Dons Mølle*, Gd., har 12½ Td. H., 250 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 2 Huse og en Vandmølle. *Stagebjærggd.*, *Naalebjærggd.*, *Frydenslund*, Gd., *Rødmosegd.*

Almind S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 233. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1887 (Arkitekt: Murermester S. L. Gynther, Kolding) paa den gamle Granitkirkes Plads og med Anvendelse af dennes Materiale, bl. a. Sokkelsten og Hjørnekvadre, og bestaar af Skib og Kor, med fladt Bjælkeloft, af kløvet Granit og Kvadre paa Hjørner og i Dør- og Vinduesindfatninger, samt Taarn mod V., af røde Mursten med Trappetaarn, højt, kobbertækket Spir og Indgang fra S. til Underrummet, der er Forhal. Inventariet er fra den gamle Kirke. Altertavlen med Alterbord og tilhørende Paneler ere i rigt udsk. Barokstil fra 1681-82; i Midtpartiet et nyt Maleri (Christus i Emaus) af P. Møller, Kolding. Romansk Granitdøbefont, noget aflang i Form, og Prædikestol fra 1676. I Taarnet et Pulpitur i Barokstil. Series pastorum. Klokke, med Minuskelindskr., fra 1477. — Paa Kirkegaarden har ligget den nu udjævnede „Svenskehøj“ fra 1644 (se ndfr.).

Ifl. Præsteberetn. fra 1638 var der „tvært over for Kirken i en Skov et smukt Bjærg, *Kongensholm*, hvorpaa der i fordums Tid menes at have staaet et Slot“. I Dons Sø var der da ogsaa Spor af en Borg, *Lendesholm*, „hvor Hr. Lende siges at have holdt Hus“ (Niels Lændi var Høvedsmand paa Riberhus 1283 og senere; han levede endnu 1317).

Paa Almind Mark stod i Maj 1644 en Træfning, hvor Rigsmarsken Anders Bille slog de svenske, og 1674 holdt Chr. V her en Feltlejr; af en Stjerneskanse, der var opf. ved Dons til Troppernes Øvelse, ses endnu tydelige Spor. — Ved Almind stod 7/5 1849 en Kamp mellem General Ryes Brigade og Fjenden, hvorefter Rye trak sig tilbage.

Den bekendte Lægprædikant *Ole Larsen Skræppenborg* († 1873) ejede en Tid Donsgaard, hvor han opførte en stor Forsamlingssal. I Haven er der 1902 rejst en Mindesten for ham med Portrætmedaillon (af Rasm. Andersen).

Almind var oprindl. annekteret til det resid. Kapellani i Kolding; 1558 udlagdes der i Sognet en Præstegaard til Brug for Kapellanen; 1859 blev Almind et eget Pastorat og fik til Anneks Viuf, som før havde været Anneks til Herslev.

Viuf Sogn, Anneks til Almind, omgives af dette og Vilstrup Sogne, Holmans Hrd. (Smidstrup S.) og Starup Sogn. Kirken, noget sydl., ligger c. 1½ Mil N. for Kolding og henved 2 Mil S. for Vejle. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere for en Del lerblandede, men navnlig mod V. magre og sandede. En Del Skov (Viuf Sk., Blaakjær Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Vejle og Kolding-Egtved Banen.

Fladeindholdet 1896: 3162 Td. Ld., hvoraf 1374 besaaede (deraf med Hvede 34, Rug 285, Byg 259, Havre 534, Boghvede 13, Blandsæd til Modenhed 149, Grøntf. 35, Kartofler 15, andre Rodfr. 48), Afgræsn. 693, Høslæt, Brak, Eng m. m. 533, Have 31, Skov 277, Moser 84, Kær og Fælleder 61, Hegn 40, Veje og Byggegr. 68 Td. Kreaturhold 1898: 165 Heste, 987 Stkr. Hornkv. (deraf 648 Køer), 218 Faar, 595 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 207 Td.; 36 Selvejergde. med 176, 90 Huse med 30 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 700 (1801: 296, 1840: 587, 1860: 676, 1890: 694), boede i 153 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 453 af Jordbr., 107 af Industri, 19 af Handel, 40 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet Byen: *Viuf* (1340: Wigøth, 1496: Wyffwe), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Kro, Savmølle, Jærnbane- og Telegrafstation samt noget S. for Byen Andelsmejeri og Mølle. Paa Nørremark *Viuf nordre Skole* og Teglværk. Ved Sognets Nordspids et Missionshus (opf. 1890). *Havreballe*, Jærnbanehpl. og Telegrafst. *Viufgaard* har 13½

Td. H., 150 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 15 Skov, Resten Ager. *Elisabethsminde,* Gd., har 28 Td. H., 335 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 34 Skov, Resten Ager; 2 Huse. En Gaard i Viuf har 13 Td. H., c. 170 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 10 Skov, Resten Ager. *Havreballegaard* ($11^1/_2$ Td. H.). Andre Gaarde: *Luttergavl, Jensgd.*

Viuf S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 3. Udskrivningskr.' 258. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Forhal mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, der har haft Apsis (de buede Sokkelsten ses endnu i Korgavlen, der er ombygget, sidst 1883; ligeledes ses i Gavlen den dobbelte Rundbue, der har ført fra Koret ind til Apsis), samt Forhallen ere ældst, vistnok opf. omkring Aar 1200, væsentlig af kløvet Granit med Kvadre i Dobbeltsoklen og Dør- og Vinduesindfatninger. Forhallen, der er ombygget væsentlig af Mursten, vistnok i Chr. VI's Tid — hans Navnetræk stod i Fløjen paa den 1888 fornyede Tagrytter over Vestgavlen —, og hvis meget tykke Mure springe frem foran Skibets, har utvivlsomt baaret et Taarn, men har nu kun Skibets Højde. I Korgavlen sidder en Granitsten med en Christusfigur og paa Latin Ordene: „Jeg er Vejen, Sandheden og Livet". Syddøren, med Rundbue og Tympanon med Christusfigur, er bevaret; ogsaa Nordd. og flere oprindl. Vinduer ses tilmur. Vaabenhuset, væsentlig af Munkesten, er en senere Tilbygning. Kirken blev restaur. 1866. Altertavle og Prædikestol ere i Rokokostil fra Chr. VI's Tid. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning. Gammelt Krucifiks. I Koret en middelalderlig Ligsten (før paa Kirkegaarden) med Kors m. m. og Indskriften: „. . . Juvenis curatus hic signo pacis tumulatus" (den unge Sognepræst ligger her begr. under Korsets Tegn). I Korgulvet to Ligsten fra 1632 og 1650, til Dels ulæselige. Klokke fra 1447 med Minuskelindskrift. (Om Kirken se *J. Helms,* Ill. Tid. 1862 S. 374 flg.).

Viufgaard har været en Hovedgaard, som Hans Axelsen Arnfeld 1579 mageskiftede til Kronen. Efter Ryttergodsets Overgang til Selvejendom ejedes den 1784 (16, Tiende 6 Td. H.) af Peter Petersen; 1790 blev den af Dons solgt til Major Johs. P. Ingwersen, der tilkøbte Jord, saa at den blev over 400 Td. Ld. Han solgte den 1845 for 62,500 Rd. til Rasmussen, i hvis Tid Gaarden brændte 1849 ved Soldaternes Uforsigtighed. Fra 1855 ejedes den af et Selskab, som udparcellerede den og frasolgte en Del. Senere ejedes den af Landinspektør T. Marschall. Nuv. Ejer er G. Knudsen, der købte den 1899 for 78,000 Kr. af Lensbaron Stampe-Charisius, som havde købt den 1881 og opførte Hovedbygningen i Villastil.

Elisabethsminde er opf. 1847 af Major Ingwersen og blev 1852 solgt for 66,000 Rd. til Sønnen P. M. Ingwersen, den bekendte Landmand; hans Søn W. I. købte den 1885 for 210,000 Kr. Hovedbygningen, af Bindingsværk, er opf. 1847.

Om Sognehistorien se S. 429.

Øster-Starup Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset V.-Nebel, Almind og Viuf Sogne, Holmans Hrd. (Smidstrup S.) og Jerlev Hrd. (Ødsted og Egtved S.). Kirken, noget østl., ligger over $1^1/_2$ Mil N. for Kolding og $1^3/_4$ Mil S. S. V. for Vejle. De højtliggende, for en stor Del jævne Jorder ere mere eller mindre frugtbare, flere Steder temmelig kolde og magre Lerjorder, mod S. enkelte Steder sandede. Gennem Sognet løber *V.-Nebel Aa.* En Del Skov (Nørre-Sk., Vestersk., Brakker Sk., Fønixborg Sk.). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Tarm og Kolding-Egtved Banen.

Fladeindholdet 1896: 6324 Td. Ld., hvoraf 2806 besaaede (deraf med Hvede 70, Rug 485, Byg 491, Havre 958, Boghvede 15, Frøavl 10, Blands. til Modenh. 414, Grøntf. 76, Kartofl. 41, andre Rodfr. 245), Afgræsn. 1347, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1200, Have 52, Skov 591, Moser 20, Kær og Fælleder 6, Hegn 84, Veje og Byggegr. 211, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 393 Heste, 2080 Stkr. Hornkvæg (deraf 1382 Køer), 473 Faar, 1516 Svin og 58 Geder. Ager og Engs Hartk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 458 Td.; 76 Selvejergde. med 408, 119 Huse med 49 Td. Hrtk. og 75 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1527 (1801: 646,

1840: 1141, 1860: 1465, 1890: 1446), boede i 293 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 61 levede af immat. Virksomh., 988 af Jordbrug, 10 af Gartneri, 245 af Industri, 25 af Handel, 51 af forsk. Daglejervirks., 54 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

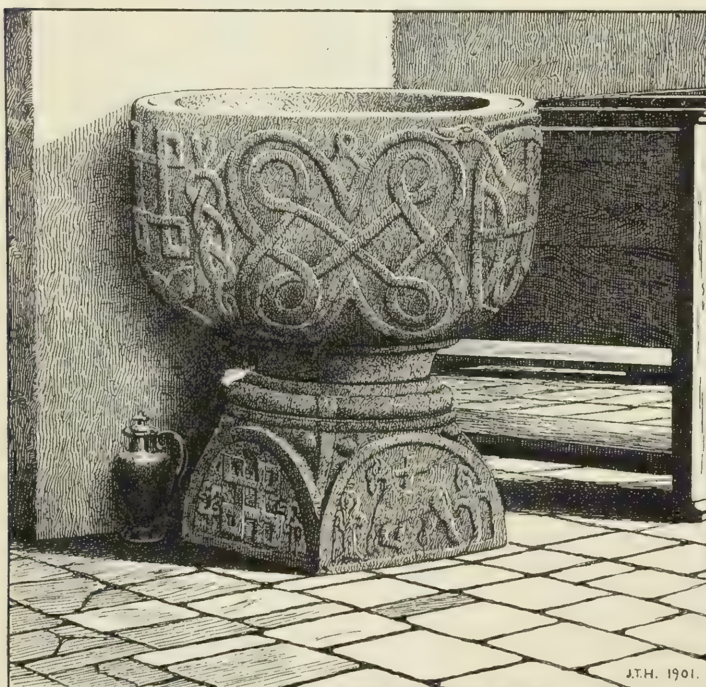
I Sognet Byerne: *Øster-Starup* (1344: Stathorp) med Kirke (noget S. for Byen), Præstegd. (Svanholm), Skole og Pogeskole samt Nørremarksskole (Pogeskole), Forsamlingshus (opf. 1897), Sparekasse for St., Nebel, Egtved og Viuf Sogne (opr. 1870; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 210,827 Kr., Rentef. $3^{3}/_{5}$-4 pCt., Reservef. 15,386 Kr., Antal af Konti 813), Jærnbane- og Telegrafst.; *Fredsted*; *Hesselballe*; *Borlev*; *Brakker* med Skole, Børnehjem (paa Gaarden Grønnelund), Jærnbane- og Telegrafstation; *Aagaard*, ved Landevejen, med Valgmenighedskirke, Præstebolig, Skole og Pogeskole, Højskole med Friskole (opf. 1900-1), Missionshus (opf. 1883), Forsamlingshus (opf. 1866, det første i Landet næst Ryslinges), Andelsmejeri, Damp- og Vejrmølle, Kro og Telefonst. *Gravens*, Huse, med Jærnbanest.; *Søndermark*, Huse. *Hesselballegaard* har 18 Td. H., 230 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 30 Skov (i Ødsted S.), Resten Ager; 2 Huse. *Fønixborg* har 30 Td. H., 331 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 45 Skov, Resten Ager. *Nygaard* har 26 Td. H., 318 Td. Ld., hvoraf 25 Eng, 35 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Egeland* har $24^{1}/_{2}$ Td. H., 391 Td. Ld., hvoraf 36 Eng, 103 Skov, 238 Ager, Resten Hegn, Strand, Gaardspl. og Have m. m.; 2 Huse. *Højgaard* har $17^{5}/_{8}$ Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 14 Eng, 1 Skov, Resten Ager; 4 Fæstelodder. *Skovgaard* har $22^{3}/_{8}$ Td. H., 385 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 80 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Agnetesminde* har $12^{1}/_{8}$ Td. H., 164 Td. Ld., hvoraf 28 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Gammeleje* har 12 Td. H., 142 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 12 Skov, Resten Ager. To Gaarde i Starup have henh. $13^{1}/_{2}$ Td. og 12 Td. H. En Gaard i Hesselballe har c. 17 Td. H., 214 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 3 Huse. En Gaard i Fredsted (Skovlykke) har c. 12 Td. H., 184 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 36 Skov, Resten Ager.

Ø.-Starup S., een Sognekommune med Annekset, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 231. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel; Koret, der har haft Apsis (forlængst nedbrudt), er senere forlænget mod Ø., væsentlig af røde Mursten (buede Kvadre, Halvsøjler m. m. fra Apsis vise, at den har været Kirkens interessanteste Parti). Tre oprindl. Vinduer mod N. og et cirkelrundt Granitvindue (Monolith) i Korgavlen. Skib og Kor have Bjælkeloft, det første med udsk. gudelige Indskrifter. Taarnet, med hvælvet Underrum og Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre forneden og røde Munkesten, ere tilføjede i den senere Middelalder. Taarnet er flere Gange ombygget (paa Muren Aarst. 1742), bl. a. 1887. Kirkens ældste Dele ere rige paa Stenbilleder; paa Syddørens Karmstene ses St. Michaels Kamp med Dragen og en Løve, ved den tilmur. Nordd. en Løve bidende i et Menneskehoved, og paa Skibets Sydvesthjørne en lign. Fremstilling, paa Koret et Dyrehoved, over Vaabenhusdøren et Relief af to mandl., knælende Figurer. Ny Altertavle fra 1902 med et Maleri (Christus i Emaus) af Agersnap, Indfatningen efter Tegn. af Prof. V. Koch (den katolske Altertavle hænger i Kirken). Mærkelig romansk Granitdøbefont med Figurer, Slangeslyngninger osv. (se Aarb. f. n. Oldk. 1881 S. 275). Prædikestol i Renæssancestil fra 1595.

Valgmenighedskirken er opf. 1887 (indviet $^{4}/_{12}$ 1887) efter Tegn. af Arkitekt S. Marstrand, i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir mod V.; 1895 blev Kirken dekoreret (Johs. Kragh).

I Starup har ligget to Hovedgaarde, *Starupgaard*. Jes Pedersen Dyre i S. nævnes 1455, Jes Staverskov i S. 1488, Claus Lagesen Glambek i S. 1488, Niels Glambek til S. 1540, Anne Pedersd. Skeel til S., g. 1. m. Christiern Pedersen Glambek, 2. m. Henrik Vind, Sønnen Iver Vind, som 1578 sammen med Claus Nielsen Glambek mageskiftede hver sin Hovedgaard i S. til Kronen. — En Hovedgaard i *Hesselballe* tilhørte 1366 Jep Tostesen, 1427 Niels Jepsen, 1472 Henrik og Peder Nielsen Skeel (Dyre), 1511 sidstnævntes Søn Niels Skeel, saa dennes Sønner Peder Skeel, † 1564, Mads og Claus Skeel, hvilken sidste 1580 mageskiftede den til Kronen. I Hesselballe i den ovenn. Gaards Have ses endnu Rester af de Grave, der have omgivet Hovedbygningen. — Ogsaa i *Borlev* laa en adl. Sædegaard, der 1467 tilhørte Oluf Pedersen Glob. — *Nygaard* var i gamle Dage en Hovedgaard *Møgtved*, som 1410-15 ejedes af Væbneren Nis Assersen, 1421 af Anders Skeel, 1465 af hans Søn Iver Skeel, hvis Søn Hans Skeel skrev sig til Nygaard (han har vel flyttet Gaarden og opbygget den andetsteds), der derefter tilhørte dennes Søn Niels Skeel, † 1561, hvis Enke Karen Krabbe 1678 mageskiftede den til Kronen. Paa en Mark mellem Nygd. og Fønixborg ud til det Engdrag, hvori V.-Nebel Aa løber, ligger et stort Voldsted, der er omgivet af Grave, over hvilke en Bro fører; i Nærheden af Graven findes mange Kampesten og Murstensbrokker. *Skovgaard* tilhørte den adl. Familie, der tog Navn efter den, nemlig Jens Jepsen 1495, Jørgen Skovgaard, † 1551, Anders Skovgaard 1565, Hans Skovgaard, der 1579 mageskiftede den til Kronen. En Hovedgaard *Damsgaard* ejedes af Familien Emmiksen, nemlig Albrecht Lydersen 1494 og 1511, Claus Albrechtsen 1528 og 1566, Bege Clausd., Peder Galskyts, som 1578 byttede D. bort til Kronen mod Hundsbæk. Kongen lagde baade den og Skovgaard tillige med Byen *Skovbølling* (12 Gde. og Bol) ind under Nygaard. Paa en Del af Nygaards Mark byggedes siden Byen *Brakker* (ɔ: Barakkerne). Efter Ryttergodsets Salg blev „Nygaards Kobbel“ (20, Tiender 56 Td. H.) for 10,150 Rd. 1766 af Kronen skødet til Rasm. Dreyer, hvis Arvinger solgte den 1787 til Rasm. Anton Poulsen, som gav den Navnet *Fønixborg*. (Om alle disse Gaarde se i øvrigt Saml. t. j. Hist. VI S. 3 flg.).

Døbefont i Starup Kirke.

Vester-Nebel Sogn, Anneks til Ø.-Starup, omgives af dette, Almind og Harte Sogne samt Ribe Amt (Andst Hrd.) og Jerlev Hrd. (Egtved S.). Kirken, noget østl., ligger $1^1/_4$ Mil N. N. V. for Kolding og $2^1/_3$ Mil S. S. V. for Vejle. De højtliggende Jorder skraane op mod Jordrup og Bølling Skove, som danne Vestgrænsen, og ere mod S. og Ø. magre og sandede, mod N. og V. lermuldede. *VesterNebel Aa*, der danner noget af Sydøstgrænsen, løber gennem Sognet, hvorigennem Landevejen fra Kolding til Egtved gaar.

Fladeindholdet 1896: 2275 Td. Ld., hvoraf 1210 besaaede (deraf med Hvede 17, Rug 228, Byg 162, Havre 393, Boghvede 67, Blandsæd til Modenhed 163, Grøntfoder 38, Kartofler 35, andre Rodfr. 102), Afgræsn. 437, Høslæt, Brak, Eng

m. m. 426, Have 23, Skov 46, Moser 24, Kær og Fælleder 38, Hegn 9, Veje og Byggegr. 53, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 157 Heste, 837 Stkr. Hornkvæg (deraf 546 Køer), 177 Faar, 675 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 121 Td.; 34 Selvejergde. med 98, 74 Huse med 22 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 628 (1801: 256, 1840: 498, 1860: 637, 1890: 633), boede i 138 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 403 af Jordbr., 93 af Industri, 12 af Handel, 35 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 35 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Vester-Nebel* (1231: Nybøl, 1388 og 1399: Nybyl), ved Landevejen, med Kirke, Skole og Pogeskole samt Friskole, Forsamlingshus (opf. 1891), Fattiggaard for Starup-N. Komm. (opr. 1868, Plads for 28 Lemmer; nu bortforpagtet) og Kro. *Ballerne*, *Nebelholm*, *Nebel-Nørremose* og *Nebel-Søndermose*, Gde. og Huse. *Elkjærholm* (eller *Nebel Mølle*), der ligger meget smukt i Nebel Aadal, har $23^1/_4$ Td. H., 375 Td. Ld. (120 Td. i Lejrskov S.), hvoraf 60 Eng, 35 Skov, Resten Ager; til Gaarden 7 Huse og en Vandmølle. Andre Gaarde: *Ulriksminde*, *Solgd.* og *Fuglkjær*.

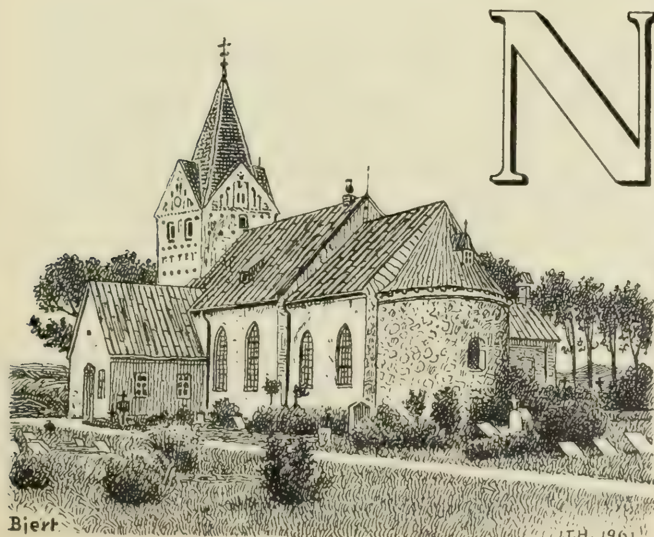
V.-Nebel S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 3. Udskrivningskr.' 232. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Elkjærholm.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, lavt Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid væsentlig af raa Granit paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Dørene (Sydd. tilmur.) ere bevarede. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, med Spidsbue ind til Skibet og hvælv. Underrum, af røde Munkesten (senere meget ombygget). Vaabenhuset, af Mursten, er nyt. I 1886 fik Skib, Kor og Taarn et tykt Lag Cement. Altertavlen er malet 1889 af P. Møller, Kolding (Christus og Peder paa Søen). Den gml. Altertavle er i Kolding Museum. Prædikestol i gotisk Stil fra katolsk Tid. Romansk Granitdøbefont.

Elkjærholm, hvis gamle Hovedbygning er i 2 Stokv. (øverste paasat 1845), blev 1895 solgt af Lieutn. A. P. Frederiksen (se Williamsborg) for 175,000 Kr. til den nuv. Ejer, B. Petersen.

Nørre-Tyrstrup Herred.

Sogne:

Bjert

Nørre-Tyrstrup Herred, det sydligste i Amtet, begrænses mod Ø. af Lille Bælt, der her afsætter Mosvig (Binderup Bugt), mod N. af Kolding Fjord og Brusk Hrd., mod V. af Ribe Amt (Andst Hrd.) og mod S. af Sønderjylland, hvor Grænsen til Dels dannes af Kjær Mølleaa og Fovsaa (efter Reguleringen af Aaløbene er der $^{12}/_2$ 1900 afsluttet en Traktat med Tysk-

land). Den største Udstrækning fra V. til Ø. er c. $2^3/_4$, fra N. til S. henved 2 Mil. Overfladen er i det hele højtliggende og bakket, kun mod Ø. ved Lille Bælt lavtliggende; i den østl. Del hæver den isolerede Skamlingsbanke, med brat Affald til alle Sider, sig til 360 F., 113 M. Jorderne ere mer eller mindre lermuldede, dog mod V. sandmuldede. Af de smaa Vandløb til Lille Bælt nævnes Solkjær Aa. Det er ret godt forsynet med Skov, i alt 3700 Td. Ld., hvoraf Statsskovene *Stenderup Skovdistrikt* udgøre 2402 Td. Det hører til Amtets mere frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. $12^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 35,447 Td. Ld. ($3,_{55}$ □ Mil, $195,_5$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. samt halv. Skovskyldshrtk. var $^1/_1$ 1895 2694 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 9269 (1803: 4388, 1840: 6783, 1860: 7927, 1890: 9192). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Brusk Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion og Amtets 2. Forligskreds.

Tyrstrup Hrd., i Vald. Jrdb.: *Thyurstrophæreth*, hørte i Middelalderen under Barvidsyssel. Senere hørte det til Haderslev Len og fra 1660 til Haderslev Amt. Ved Fredslutningen 1864 bleve 8 af Herredets Sogne lagte ind under Vejle Amt og kaldtes N.-Tyrstrup Hrd. (der var dengang Tale om at benævne det Kolding Hrd.), medens de øvrige 7 med Christiansfeld bleve afstaaede. Karakteristisk for Herredet er de levende Hegn langs Veje og Markskel, som i Sønderjylland. Den gamle Form for Bøndergaardene (se S. 315) er nu forsvunden. Alle Kirkerne eje sig selv i Fællesskab.

Der er 1886 kun talt c. 150 jordfaste Oldtidsmonumenter (en halv Snes Dysser, Resten Gravhøje); heraf vare dog c. $^2/_3$ sløjfede eller mere eller mindre forstyrrede. Flest Monumenter kendes fra Sognene Stenderup (c. 75), Bjært (30) og Hejls (20). Intet er fredlyst.

Litt.: *P. Lauridsen*, Bidr. til Haderslev Amts Hist. og Beskr., i Sønderjydske Aarbøger 1889 S. 161 flg. og 1891 S. 264 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelse i N.-T. Hrd., af *J. Helms* 1874, *S. Müller* og *E. Schiødte* 1886. — I de 8 Sognes Arkiv i Rigsarkivet findes udmærkede, haandtegnede Kort over Bymarkerne i Stenderup, Bjært, Vonsild og Ødis Sogne fra 1716.

Stenderup Sogn, det nordøstligste i Herredet, skyder som en Halvø ud i Lille Bælt mellem Kolding Fjord og Mosvig, endende i Stenderup Hage (nordligste Punkt ved Kolding Fjord er Løverodde), og omgives mod Land af Bjært Sogn. Kirken, mod V., ligger $1^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Kolding. De mod N. noget højtliggende, i det hele bølgeformede Jorder, med stejle Skrænter ved Kolding Fjord, ere lermuldede; gode Enge ved *Solkjær Aa* (*Binderup Mølleaa*), der løber gennem Sognet. Betydelige Skove: Stenderup Skov, delt i Nørresk., Midtsk. og Søndersk., alle hørende til Stenderup Skovdistrikt.

Fladeindholdet 1896: 5595 Td. Ld., hvoraf 1623 besaaede (deraf med Hvede 330, Rug 62, Byg 329, Havre 423, Frøavl 8, Blands. til Modenh. 403, Grøntf. 22, Kartofl. 15, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 1178, Høslæt, Brak, Eng m. m. 920, Have 44, Skov 1597, ubevokset 20, Kær og Fælleder 8, Hegn 94, Stenmarker (Strandbredden) 9, Veje og Byggegr. 99 Td. Kreaturhold 1898: 253 Heste, 1695 Stkr. Hornkv. (deraf 1018 Køer), 289 Faar, 822 Svin og 46 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 440 Td.; 39 Selvejergde. med 391, 152 Huse med 22 Td.

Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1182 (1803: 659, 1840: 1036, 1860: 1069, 1890: 1237), boede i 212 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 56 levede af immat. Virksomhed, 774 af Jordbr., 84 af Fiskeri, 193 af Industri, 55 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Stenderup* (Sønder St.) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus og Forsamlingshus (begge opf. 1900), Fattiggaard (oprettet 1843, Plads for 32 Lemmer), Andelsmejeri, Teglværk og 2 Møller; *Varmark. Stenholt*, Gde. og Huse; *Vestermarken*, Huse; *Stenderupskov* eller *Gl. Aalbo*, Gde. og Huse, med Skole og Kro; *Mørkholt*, Gd. og Huse; *Frydenborg*, Huse; *Moshuse*. Huse. *Stenderupgaard* har 18 Td. H., 196 Td. Ld., hvoraf 26 Eng, 46 Skov, Resten Ager. *Thygesminde* har $20^1/_2$ Td. H., c. 190 Td. Ld. (noget i Bjært S.), hvoraf 9 Eng, 4 Skov, Resten Ager. *Østergaard* har $19^3/_4$ Td. H., 190 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 13 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Dorthealund* har 13 Td. H., 130 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 8 Skov, Resten Ager (c. Halvdelen af Arealet er Arvefæste og har hørt under Præstegaarden). *Lauritsminde* har $14^1/_4$ Td. H., 150 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 6 Skov, Resten Ager; stort Hønseri med Kalkunopdræt. *Lykkesgaard* har $28^1/_4$ Td. H., 275 Td. Ld., hvoraf 47 Eng, 10 Skov, 4 Byggepl. og Have, Resten Ager. *Solkjær*, Gd., har $13^1/_2$ Td. H., 141 Td. Ld., hvoraf 24 Eng, 1 Skov, Resten Ager; 1 Hus. Gaarden *Cathrineberg* i Stenderup har 23 Td. H., 230 Td. Ld., hvoraf 25 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 7 Fæste- og 3 Ejendomshuse. Fire Gaarde i Stenderup have 1) *Fensbjærggd.* 20 Td. H., 167 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 19 Skov, Resten Ager; 2) *Østerkjær* $13^1/_2$ Td. H.; 3) *Midtgd.* 13 Td. H., 134 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 4 Skov, Resten Ager; 4) *Kongens Hørregaard*, $10^1/_4$ Td. H., 100 Td. Ld. Fire Gaarde i Varmark have: 1) *Varmarkgd.* $23^1/_4$ Td. H., 245 Td. Ld., hvoraf 27 Eng, 13 Skov, Resten Ager; 2) *Vang* 14 Td. H., 144 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 3) *Aakjær* $13^1/_2$ Td. H., 145 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 4) *Juhlsminde*, $19^1/_2$ Td. H., 205 Td. Ld., hvoraf 23 Eng, 10 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Gammelhjem*, *Stensgd.*, *Brødregd.*, *Gl. Aalbogd.*, *Penshøj*, *Ejensgd.*, *Strandholm*, *Skibelund*, *Amoshave*, *Kildevæld*, m. m. *Stenderupstrand*, Skovriderbolig. *Løverodde*, Traktørsted.

Stenderup Sogn, en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 226. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus ved dettes Vestmur. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granit paa Sokkel med Skraakant, men Murene ere til Dels ombyggede; en Restauration foretoges 1869 (Winstrup). I Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, af røde Munkesten, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet; det har firsidet Spir og et Trappehus mod S. Kirken har fladt, dekoreret Loft, Apsis oprindl. Halvkuppelhvælving. Vaabenhuset, af Mursten, er fra nyere Tid. Ny Altertavle af J. Roed (Christus for Pilatus). Apostelfigurer fra en ældre Tavle findes i Kirken. Romansk Granitdøbefont. Ny Prædikestol. I Koret et romansk Krucifiks. Series pastorum. Kirken fik 1386 Ret til at meddele Aflad.

I Sognet har der ligget flere Hovedgaarde eller Borge. *Skinkelsborg* købte Dronn. Margrethe 1407 af Claus Limbek, som med Hennike Limbek havde købt den af Henneke Skinkel; S. udgjorde endnu 1518 med Stenderup By et eget Birk og endnu 1580 et eget Len; 1442 blev det lagt under Eggert Frille paa Hindsgavl. Voldstedet ses endnu i Engen tæt ved Solkjær Aa S. for Stenderup By. Det er en 5-6 F. høj, aflang-firkantet Højning, ved en Tværgrav delt i to firkantede Dele og i øvrigt om-

givet af en Grav (for begge Ender er Graven dobbelt). Der er fundet mange Murbrokker. — Noget ældre er et andet Voldsted, i Midtskoven N. Ø. for Skovriderboligen, lige ved Stranden, en aflang-firkantet Banke, afskaaren fra det uden for liggende Bakkedrag ved en Grav; Overfladen er meget uregelmæssig paa Grund af de Bygningsrester, som endnu ligge skjulte her; talrige Murbrokker findes spredte daa Pladsen. — Voldstedet *Husvold*, nær ved Stranden ved Udkanten af Sønderskov, er vist endnu ældre. Den trekantede Borgplads, som kun hæver sig lidt over den tilstødende Eng, er dannet ved, at en lav Pynt er afskaaren ved en Grav; Jorden fra Graven er lagt dels indad mod Borgpladsens Rand, dels udad, hvorved der er dannet en lav Vold. Murrester ere ikke fundne. Det ældste Voldsted, fra Oldtidens Slutn. eller den tidligste Middelalder, *Borgsted Bakke* („Stenborg"), ligger i Nørreskov. Det er anlagt i en naturlig Banke ved dennes stejle Skraaning mod Stranden og er skilt fra den øvrige Del af Banken ved en dyb og bred Grav, der ender aabent mod Stranden og i en stor Bue er ført om Borgbanken. Murrester vides ikke at være fundne.

Fr. I skænkede *Stenderupgaard* nogle Friheder 1523, og disse fornyedes af de flg. Konger, fordi „Gaarden laa i den kgl. Vildtbane og maatte bære Byrderne ved Natteleje". — Indtil 1585 var *Varmark* Adelsgods under Stenderup Vargaard, der laa i Byen og ejedes af Kjeld Brockenhuus til Lerbæk og Mads Eriksen Vadspyd til Søgd., som nævnte Aar overdrog deres Gods i „Sønderjylland" til Kronen.

Stenderup Skove, Bøgeskov med mange Ege og Kristtorn, ere bekendte for deres Skønhed, med vide Udsigter over Bæltet fra Skrænterne ved Kysten samt for deres i ældre Tid fortrinlige Vildtbane (se ovfr.). I Skoven har der været et kglt. Jagthus.

Fra Stenderup Hage gik det svenske Fodfolk $^{30}/_{1}$ 1658 paa Isen over Lille Bælt til Fynsskov. — I Stenderup By brændte $^{27}/_{6}$ 1807 21 Gaarde og 36 Huse tillige med Præstegaarden. Byen brændte ogsaa 1591. — Ved Præstegaarden ligger *Stenkilde*.

Bjært Sogn omgives af Stenderup Sogn, Kolding Fjord (Agtrup Vig), Dalby og Vejstrup Sogne samt Lille Bælt (Mosvig). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 1 Mil S. Ø. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne, mod S. dog en Del bakkede Jorder (det nordl. Affald af Skamlingsbanke; Bjærget, 319 F., 100 M.) ere overvejende lermuldede. Gennem Sognet løber *Solkjær Aa*. En Del Skov (Strandsk., Vester- og Søndersk., Bolbro Sk., Kobbelsk., Fælleshave, Skovhave).

Fladeindholdet 1896: 6018 Td. Ld., hvoraf 2375 besaaede (deraf med Hvede 246, Rug 283, Byg 493, Havre 696, Frøavl 24, Blandsæd til Modenh. 479, Grøntf. 27, Kartofler 37, andre Rodfr. 86), Afgræsn. 1631, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1213, Have 67, Skov 402, Moser 6, Kær og Fælleder 5, Hegn 154, Stenmarker (Strandbredden) 15, Veje og Byggegr. 145, Vandareal 5 Td. Kreaturhold 1898: 378 Heste, 2294 Stkr. Hornkv. (deraf 1265 Køer), 609 Faar, 1279 Svin og 44 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 522 Td.; 83 Selvejergde. med 470, 216 Huse med 51 Td. Hrtk. og 54 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1808 (1803: 792, 1840: 1448, 1860: 1587, 1890: 1796), boede i 339 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 53 levede af immat. Virksomhed, 1116 af Jordbr., 8 af Gartneri, 85 af Fiskeri, 326 af Industri, 68 af Handel, 92 af forsk. Daglejervirks., 41 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bjært* (Sønder-B.; gml. Form: Byærthæ, Barthe, maaske identisk med Barvid), med Kirke, Præstegd., Skole (mellem B. og Binderup), Missionshus (opf. 1889), Lægebolig, Sparekasse for B.-Vejstrup Sogne (opr. 1867, $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 683,285 Kr., Rentef. 3-4 pCt., Reservef. 16,494 Kr., Antal af Konti 1436), Andelsmejeri (Vesterlykke) og Kro; *Skartved*; *Agtrup* med Skole, Fattiggaard (opr. 1867, Plads for 27 Lemmer), Kro og Mølle; *Binderup* med Vandmølle. *Agtrupskov*, Huse med Skole og fhv. Oliemølle. *Christiansminde*, Traktørsted, ved Agtrup Vig, med Anløbssted for Dampbaade. *Binderupgaard* har 24 Td. H., 287 Td. Ld., hvoraf c. 20 Eng, 30 Skov, Resten Ager. *Dalsagergaard* har

$17^1/_2$ Td. H., 214 Td. Ld., hvoraf 7 Eng, 29 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Skartvedgaard* har $13^1/_2$ Td. H., 127 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 4 Skov, Resten Ager; 1 Fæste- og 2 Lejehuse. *Agtrupgaard* har $13^1/_8$ Td. H., 130 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 10 Skov, Resten Ager. *Bjærgagergaard* (i Bjært) har $14^1/_2$ Td. H., 155 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Bjærtgaard* (i Bjært) har $12^1/_4$ Td. H., 130 Td. Ld., hvoraf c. 11 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard, *Dahlmannsminde*, i Bjært har $12^1/_4$ Td. H., 134 Td. Ld., hvoraf 8 Eng, 6 Skov, Resten Ager. En Gaard i Agtrup, *Krogsagergd.*, har $12^1/_4$ Td. H., 120 Td. Ld. To Gaarde i Skartved have: 1) $16^1/_2$ Td. H., 165 Td. Ld., hvoraf c. 4 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 2) $12^1/_4$ Td. H., 120 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, Resten Ager (1 Hus). To Gaarde i Binderup have: 1) *Kjellerup* $21^1/_2$ Td. H., 250 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 30 Skov, Resten Ager (Karpedamme); 2) 16 Td. H., 201 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 23 Skov, Resten Ager (1 Hus). *Bengaard* ($6^3/_4$ Td. H., 70 Td. Ld.).

Bjært S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 225. Lægd. Kirken ejer sig selv. (se S. 434).

Den store, brede *Kirke* (se Vignetten S. 433) bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere oprindl. opf. i romansk Tid af Granit, men senere for en Del ombyggede, Apsis sidst 1886; Skibet har fladt Loft, Koret to senere indbyggede Hvælvinger, Apsis oprindl. Halvkuppelhvælv. Norddøren ses; 3 rundbuede Vinduer ere restaur. Vistnok i den senere Middelalder opførtes Taarnet med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, det hvælv. Sakristi og Vaabenhuset, alle af røde Munkesten; Taarnrummet er nu Forhal, Vaabenhuset Materialhus; Taarnet har 4 Gavle og Pyramidetag samt et Trappehus mod N. Altertavlen er i Renæssancestil fra 1624 med et nyere Maleri (Kopi af Leon. da Vincis Nadvere). Døbefont af Træ fra 1792. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil fra 1607. Orgel fra 1839. Over Korbuen stort gmlt. Krucifiks, hvori der er fundet Relikvier, og paa dets Fod Aarst. 1630 og Bogst. MIS m. m. (vistnok Præsten Johs. Schrøder, † 1634). Enkelte Kalkmalerier.

I Sognet har der ligget flere Hovedgaarde. *Agtrupgaard* (Akhtorpgardth) blev af dens Ejer Joh. Kalf 1350 overladt til Domherrerne i Ribe for Sjælemesser. Gaarden skal have ligget i den nordvestl. Udkant af Agtrup By, hvor der er en lav Højning over Engen, og hvor der er fundet mange Murbrokker. *Bengaard* ejedes 1460 af Hartvig Smalsted og 1483 af dennes Søn Timme Smalsted, hvorefter den gik over til dennes Søster Hilleborgs Børn, Hartvig og Otto Andersen Ulfeldt, sidste † 1543; derpaa ejedes B. af Geske Rantzau; Pladsen for den gamle Gaard ses endnu. *Fromhave* blev af den sidste Ejer skænket Pastoratet til Sone for et Mord. D. Atl. siger, at der paa Binderup Mark har ligget en Hovedgaard *Oblinggaard*; 1355 solgte Ridder Erland Kalf til Drosten Niels Limbek alt sit Gods „Alengy“ i Bjært Sogn med Møllen; maaske er dette Oblinggd. Mellem Binderup og Skartved skal der også have ligget en Gaard *Trøjsel*. *Skartvedgaard* blev købt af Kronen 1743 paa Auktion.

Ved Binderup har der ligget flere, nu sløjfede Langdysser; en kaldtes *Thorshave*. En nærliggende Gravhøj hedder *Thorshøj*.

Vejstrup Sogn omgives af Bjært Sogn, Lille Bælt, Hejls Sogn, Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kjær Mølleaa, Taps, Vonsild og Dalby Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Kolding. De især mod Ø. højtliggende og bakkede Jorder (Skamlingsbanke, 360 F., 113 M., med trig. Station) ere gode, lermuldede, enkelte Steder dog noget lette og sandede. En Del Skov (Enemærke, hørende til Stenderup Skov-

distr., Tværskifte, Sønderskove). I Sognet udspringer *Solkjær Aa*, som løber mod N. gennem Sognet.

Fladeindholdet 1896: 3928 Td. Ld., hvoraf 1788 besaaede (deraf med Hvede 88, Rug 316, Byg 283, Havre 698, Frøavl 19, Blandsæd til Modenh. 271, Grøntf. 22, Kartofler 23, Sukkerroer 24, andre Rodfr. 43), Afgræsn. 864, Høslæt, Brak, Eng m. m. 834, Have 36, Skov 175, Moser 55, Hegn 57, Veje og Byggegr. 104, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 247 Heste, 1388 Stkr. Hornkv. (deraf 756 Køer), 424 Faar, 828 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 326 Td.; 59 Selvejergde. med 289, 141 Huse med 36 Td. Hrtk. og 33 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1160 (1803: 484, 1840: 693, 1860: 891, 1890: 1124), boede i 225 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 55 levede af immat. Virksomh., 744 af Jordbr., 195 af Industri, 16 af Handel, 3 af Skibsf., 54 af forsk. Daglejervirks., 38 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet *Vejstrup Kirke*, beliggende mellem de 3 Byer: *Sjølund* med Præstegd., Skole, Forskole, Missionshus (opf. 1890), Forsamlingshus (opf. 1891) og Mølle; *Grønninghoved* (1440 og senere: Grundinghouet); *Vejstruprød* med Andelsmejeri, Kro, Toldkontrolst. og Telefonst. *Sjølundgaard* har $25^3/_4$ Td. H., c. 280 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 11 Skov, 3 Mose, 6 Have, Plantage, Gaardspl. m. m., Resten Ager; nogle Huse. *Vejstrupgaard* har $17^3/_4$ Td. H., 196 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 3 Skov, 5 Mose, Resten Ager; 5 Huse. *Ravnsminde* har 13 Td. H., 135 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 12 Skov, Resten Ager. To Gaarde i Grønninghoved have: 1) $15^1/_2$ Td. H., 184 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 2) $12^1/_2$ Td. H., 160 Td. Ld., hvoraf 2 Eng, 8 Skov, Resten Ager. En Gaard i Vejstruprød har $12^5/_8$ Td. H., 124 Td. Ld., hvoraf 7 Eng og Mose, 5 Skov, Resten Ager; 1 Hus.

Vejstrup S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 228. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken bestaar af Langhus og Taarn mod V. Den er opf. 1840 (Bygningsinspektør Meyer, Slesvig), efter at den gamle Kirke var nedbrudt paa Taarnet nær. Langhuset er af gule Mursten med et mod Ø. afvalmet Tag, Tøndehvælving af Træ og i Østenden en indv. Alterniche mellem Præstens Værelse og et Materialkammer. Taarnet, af raa Granit og Mursten med Indgang fra V. og et hvælvet Taarnrum til Forhal, er fra Middelalderens Slutning; mod N. et Trappehus. Kirken blev restaur. 1875 (L. A. Winstrup). Altertavle fra 1875 af Schleisner (Jesus og den samaritanske Kvinde); ny Prædikestol, Døbefont, Orgel og 3 Lampekroner. Af det gamle Inventar findes Malmalterstager fra 1674, et romansk Krucifiks og, i Taarnet, et gotisk Alterskab med mange udsk. Figurer. Paa Kirkegaarden en mærkelig Mindesten fra 1750 over Michel Eriksen til Sjølund.

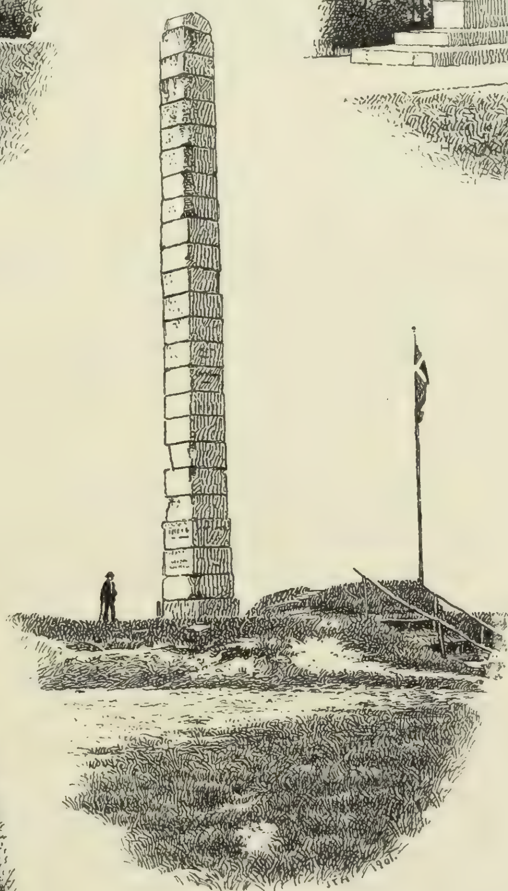
Vejstrupgaard ejes nu af M. Dall, der overtog den 1867 efter Faderen A. M. D., som havde købt den 1839. — *Sjølundgaard* er en af de store sønderjydske Bøndergaarde, som nu paa fjerde Hundredaar er i samme Families Eje og altid har været en fri Selvejergaard. Indtil 1862 stod den med sine gamle Bulværks Længer, men blev da helt ombygget. Ø. for Sjølundgd. ligger en Banke, maaske en Borgplads; der skal være fundet Murrester. (Om disse Gaarde se S. 315). Nuv. Ejer er cand. phil. Chr. Ravn, der overtog den 1893 til Værdi af 200,000 Kr.

Byen *Vejstrup* (1231: Wisænthorp, 1440: Wisdrop) er nedlagt for længe siden.

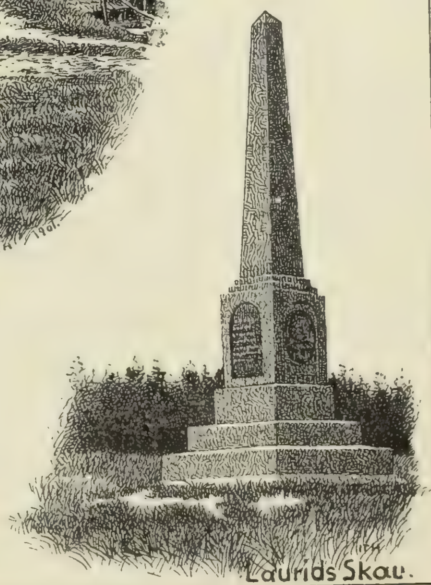
Skamlingsbanke er en til Dels af Skov omgiven Bakkekam ud mod Lille Bælt. Fra dens Top, „Højskamling", det højeste Punkt i det gamle Sønderjylland, er der en af de videste Udsigter i Danmark: mod Ø. over Lille Bælt og Fyn til Vissenbjærg, mod S. Ø. til Ærø, mod S. over det nordl. Sønderjyll., mod V. til Ribeegnen, mod N. over Koldingegnen. Banken er bleven navnkundig ved de store Folkefester („Sprogfester"), der afholdtes her med Mellemrum i Aarene 1843-59 til Støtte for den danske Sag i Sønderjylland; den første holdtes $^{18}/_5$ 1843, Aarsdagen for Sprogreskriptets

Mindestøttterne paa Skamlingsbanke.

Udstedelse. I Efteraaret 1863 rejstes her paa Festpladsen, c. 7 Td. Ld., der 1843 var købt af en Kreds af Bønder, en 50 F. høj Støtte af 25 Granitkvadre til „Minde om den danske Sags Forkæmpere i Slesvig", med Navnene paa 18 Sønderjyder (*Nis Lorenzen*, Lilholt, *P. Hjort-Lorenzen*, Haderslev, *C. Paulsen*, *G. Manicus*, Eckernførde, *C. Wimpfen*, Flensborg, *C. Jespersen*, Angel, *T. Høyer-Jensen*, Bov, *A. G. Fabricius*, Humtrup, *W. Abrahamsen*, Slesvig, *E. Pontoppidan*, Als, *G. H. Overbeck*, Flensborg, *H. Nissen*, Hammelev, *H. J. Staal*, Torning, *P. C. Koch*, Haderslev, *P. Fischer*, Aabenraa, *L. Skau*, Sommersted, *C. Flor*, *H. Krüger*, Bevtoft); $^{22}/_{3}$ 1864 væltede Preusserne den ved Sprængning, men Stenene opbevaredes af Folk i Egnen, og Maj 1866 genrejstes den. I Nærheden af Støtten findes 4 Mindestøtter: for Biskop *N. F. S. Grundtvig*, afsløret $^{4}/_{7}$ 1884, sat af norske og svenske Højskolelærere, for *Laur. Skau* († 1864), en 3 Al. høj Granitobelisk med Portrætmedaillon (af Bissen), rejst $^{18}/_{5}$ 1893, da Møderne paa Banken genoptoges, for Stiftamtmd. *Th. A. J. Regenburg* († 1895), en Granitobelisk med Portrætmedaillon (af Pacht), afsl. $^{2}/_{9}$ 1898, og for Stiftsprovst *M. Mørk-Hansen* († 1895), af Granit efter Tegn. af Arkitekt J. Mørk-Hansen, med Portrætmedaillon (af Fru M. A. Nielsen), afsl. $^{30}/_{6}$ 1899. Paa Banken er en 1868 opf. Pavillon, 1882 ombygget og 1898 forøget med en hvælvet Sal, hvori flere nationale Buster. (Se *K. Hede*, Højskamling eller Skamlingsbankens Hist., Kolding 1882, og Højskolebladet 18. Aarg. Nr. 21).

Vejstrup, før Anneks til Hejls, blev et eget Pastorat $^{1}/_{5}$ 1878.

Hejls Sogn omgives af Vejstrup Sogn, Lille Bælt, Hejls Nor (med Indløbet Slusen) og Sønderjylland, paa hvis Grænse Kjær Mølleaa løber til Hejls Nor. Kirken, mod S., ligger $1^{3}/_{4}$ Mil S. Ø. for Kolding. De fra Skamlingsbanke i Vejstrup Sogn skraanende, lavtliggende Jorder ere fortrinlig lermuldede. En Del af Vargaard Skov; Kalvehave Skov.

Fladeindholdet 1896: 2630 Td. Ld., hvoraf 1111 besaaede (deraf med Hvede 147, Rug 113, Byg 177, Havre 378, Blandsæd til Modenh 180, Kartofler 13, Sukkerroer 34, andre Rodfr. 68), Afgræsn. 486, Høslæt, Brak, Eng, m. m. 574, Have 36, Skov 205, Moser 40, Kær og Fælleder 7, Hegn 43, Stenmarker 5, Veje og Byggegr. 115, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 178 Heste, 1141 Stkr. Hornkv. (deraf 650 Køer), 224 Faar, 564 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 236 Td.; 41 Selvejergde. med 214, 110 Huse med 20 Td. Hrtk. og 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1057 (1803: 425, 1840: 623, 1860: 762, 1890: 987), boede i 190 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 58 levede af immat. Virksomhed, 517 af Jordbr., 34 af Fiskeri, 259 af Industri, 27 af Handel, 21 af Skibsf., 29 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Hejls* (1231: Hæghærls, 1413: Heghels, 1463: Hegels) — delt i *Overby*, *Midtby* og *Bæklund* — med Kirke, Præstegd., Skole, Forskole og Pogeskole, Friskole, Fortsættelsesskole (opf. 1894 af de samvirkende sønderjydske Foreninger), Missionshus (opf. 1897), Forsamlingshus (opf. 1880), Kro, Mølle og Toldkontrolsted. *Hejls Minde*, Færgested med Overfart til Sønderjylland, med Havn (Bolværk baade paa dansk og tysk Side; ved Bolværket. 12 F. Vand), Cikorietørreri og Teglværk (ved den 270 Al. lange Bros Yderender er der 9 F. Vand). *Vargaarde*, Gaarde og Huse. *Hejl Skovhuse*, *Trappendal*, Huse. *Hejlsgaard* har $17^{1}/_{4}$ Td. H., 183 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 7 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Bæklund*, Gd., har $15^{3}/_{8}$ Td. H., 170 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 12 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Bygebjærg*, Gd., har 14 Td. H., 150 Td. Ld., hvoraf 11 Eng, 9 Skov, Resten Ager. *Klostergaard* har $12^{1}/_{4}$ Td. H., 126 Td. Ld., hvoraf 6 Eng, 10 Skov, Resten Ager; 2 Huse. En Gaard i Vargaarde har $12^{1}/_{2}$ Td. H., 138 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 12 Skov, Resten Ager. *Stavnsbjærg*, Gd.; *Andsig*, Gde. *Kjærmølle*, Dampmølle og Købmandshdl. Ved Stranden flere Teglværker (se S. 434).

Hejls S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdik-

tion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 227. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken (indviet til St. Peder og St. Paulus) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus ved Taarnets Vestmur. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granit (Kor og den østl. Del af Skibet af Granitkvadre, den vestl. Del væsentlig af raa Granit). Dørene og flere Vinduer ses. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, med hvælv. Underrum og stor Bue ind til Skibet, af røde Munkesten; det har et firsidet Spir, mod N. et Trappehus. Sakristiet (Halvdelen bruges nu til Varmeapparat) er opf. af røde Sten, vistnok 1781; under Gulvet er Ligkælder; Vaabenhuset, af Mursten, er nyt (det har afløst et ældre paa s. Plads; der skal desuden have været et andet Vaabenhus ved Skibet). Interessant gotisk Alterskab med mange udsk. Figurer (i Midtfeltet Korsfæstelsen, m. m., paa Fløjene Apostlene), restaur. i Nutiden. Kalk fra 1678, Rejsekalk fra 1546, Malmalterstager fra 1677. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer og Figurer. Ny Prædikestol (den ældre, i Renæssancestil, er nu i Kolding Museum). Over Korbuen et sent romansk Krucifiks. I Sakristiet Portræt af Præsten Hack Johansen Skovgaard, † 1738. I Skibets Nordside sidder en middelalderlig Ligsten med Kors og Lam. Paa Kirkegaarden en slidt Ligsten over Joachim Breide til Vargaarde, † 1574.

Vargaarde har været en Hovedgaard, der 1481 og 1517 tilhørte Hans Breide, derefter Sønnen, ovenn. Joach. Breide, hvis Børn 1587 og 1588 afhændede den til Fr. II. hvorefter den hørte under Kronen, indtil den i 18. Aarh. blev solgt. Senere blev den delt. Lige S. for Vargaarde ses det stærkt udjævnede Voldsted: en ubetydelig, aflang-firkantet Højning, omgiven af en Indsænkning, der er Rest af en Grav; der findes mange Murbrokker. — S. for Kirken, lige ved Stranden, ligger en af Eng omgiven Højning, *Borrehøj*, mulig et Voldsted; Murrester er der ikke fundet.

Hejls Nor eller *Hejls Minde* er c. 400 Td. Ld.; det er saa fladt, at kun Pramme og Baade kunne besejle det; Indløbet, *Slusen*, med 6 F. Dybde, er meget smalt og bugtet.

Fra Hejlsminde gik det svenske Rytteri og Artilleri over Isen til Fyn $^{30}/_{1}$ 1658.

Vonsild Sogn omgives af Annekset Dalby, Vejstrup, Taps og Ødis Sogne samt Ribe Amt (Andst Hrd.). Kirken, mod N. Ø., ligger $^{1}/_{2}$ Mil S. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere gode, lermuldede. En Del Skov (Kobbelhave, Vonsild Søndersk.). Mod V. ligger en Del af den store *Svanemose*, hvor *Sest Mølleaa*, en Biaa til Kolding Aa, udspringer. Ogsaa *Dalby Mølleaa*, der løber paa en Del af Østgrænsen, udspringer i Sognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Kolding til Haderslev.

Fladeindholdet 1896: 3956 Td. Ld., hvoraf 1799 besaaede (deraf med Hvede 157, Rug 235, Byg 309, Havre 582, Frøavl 14, Blands. til Modenh. 398, Grøntf. 33, Kartofler 16, andre Rodfr. 48, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 827, Høslæt, Brak, Eng m. m. 777, Have 44, Skov 311, Moser 78, Kær og Fælleder 10, Veje og Byggegr. 109 Td. Kreaturhold 1898: 246 Heste, 1227 Stkr. Hornkv. (deraf 795 Køer), 290 Faar, 613 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 263 Td.; 44 Selvejergde. med 237, 112 Huse med 25 Td. Hartk. og 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1080 (1803: 546, 1840: 736, 1860: 877, 1890: 1083), boede i 188 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 57 levede af immat. Virksomhed, 586 af Jordbrug, 214 af Industri, 58 af Handel, 99 af forsk. Daglejervirks., 36 af deres Midler, og 33 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Vonsild* (1463: Odinschulde, 1523: Odinschylde), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole (Sønderskole), Missionshus (opf. 1900), Forsamlingshus (opf. 1898), Andelsmejeri (Godthaab), Teglværk, Kro og Valgsted for Amtets 6. Folketingskr. *Svanemosegaard* og *Hoppes Huse*, *Hedehuse*. *Sønderholm*, Gd., har $21^{3}/_{4}$ Td. H.,

265 Td. Ld., hvoraf 20 Skov, Resten Ager. *Sønderskovgaard* har 30 Td. H., 414 Td. Ld. (24 i Dalby S.), hvoraf 3 Eng og Mose, 46 Skov og Have, Resten Ager; 2 Huse. *Paulinesminde* har 15 Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 6 Mose, 19 Skov, Resten Ager. En Gaard i Vonsild har 14½ Td. H., 202 Td. Ld., hvoraf 40 Skov, Resten Ager; 3 Huse, Valseværk, Savskæreri. *Kokholm*, Gd., *Tvendesminde*, Gd., *Langkjærgd.*, *Ingersholm*, Gd., *Fredensborg*, Gd., m. m.

Vonsild S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 223. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken er opf. 1824-25, i Stedet for den ældre, til St. Anna indviede Kirke, efter Tegn. af Konferensrd. C. F. Hansen i Lighed med Frue Kirke, Kbh.; Grundstenen nedlagdes af Fr. VI 5/6 1824. Den er af gule Mursten med Skib og Kor ud i eet, med firkantede Vinduer og cirkelrunde foroven (som fører ind til Rummet over Hvælvingen), samt et Taarn mod V., hvis Underdel er en aaben Forhal mod V., med Pyramidetag og forgyldt Kors (Taarnet blev forhøjet 1880). Langhusets Tag er afvalmet paa alle fire Sider. Indvendig dækkes det brede Rum af en malet Tøndehvælving af Træ; mod Ø. findes en Alterniche (ikke synlig udv.). Kun Malmalterstagerne, fra 1676, ere fra den gamle Kirke. Paa Nordmuren et Krucifiks (af Prof. Stein). Over Sandstensdøbefonten to Basreliefs (Christus velsigner Børn og Opstandelsens Engel), udf. og skænk. af Prof. Chr. Freund. I Kirken flere Basreliefs af Thorvaldsen. Orgel. Inventariet blev malet 1898 samtidig med, at der i Koret maledes en Frise: Christi Gang til Korset (C. Petersen).

Over Præstegaardens Døre sidde 3 Egetræstavler med Indskrifter forfattede af John. Ryde, Præst her 1659-1707 (se Wisbechs Alm. 1884 og 1886). Den bekendte Forkæmper for den danske Sag i Sønderjyll., M. Mørk-Hansen var Præst her fra 1866 til sin Død 1895.

Dalby Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Vonsild, omgives af dette, Vejstrup og Bjært Sogne samt Kolding Fjord og Kolding Købstadsjorder. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger ½ Mil S. Ø. for Kolding. De højtliggende, mod N. bakkede Jorder, nogle Steder med stejle Skrænter ned til Fjorden, ere overvejende fortrinligt lermuldede. Dalby Skov. Gennem Sognet løber *Dalby Mølleaa*, som danner Vestgrænsen.

Fladeindholdet 1896: 2330 Td. Ld., hvoraf 1031 besaaede (deraf med Hvede 130, Rug 92, Byg 221, Havre 206, Frøavl 8, Blands. til Modenh. 259, Grøntf. 13, Kartofler 7, Sukkerroer 52, andre Rodfr. 41), Afgræsning 701, Høslæt, Brak, Eng m. m. 396, Have 19, Skov 136, Moser 7, Hegn 8, Veje og Byggegr. 31 Td. Kreaturhold 1898: 134 Heste, 908 Stkr. Hornkv. (deraf 471 Køer), 158 Faar, 370 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 198 Td.; 19 Selvejergde. med 187, 48 Huse med 10 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 467 (1803: 371, 1840: 472, 1860: 506, 1890: 497), boede i 75 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 325 af Jordbrug, 12 af Gartneri, 82 af Industri, 7 af Handel, 2 af Skibsf., 35 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Dalby* med Kirke, Skole og Vandmølle; *Rebæk*; *Tved*. *Straarup*, Gd., har 33⅛ Td. H., 380 Td. Ld. (6 i Bjært S.), hvoraf 15 Eng, 25 Skov, Resten Ager; 3 Huse. *Dalbygaard* har 26½ Td. A. og E. Hrtk. og ¾ Td. Skovsk., 260 Td. Ld., hvoraf 18 Skov, Resten Ager; 1 Hus (80 Td. Ld., tidligere Præstegaardsjord, er Arvefæste). *Bøgelund* har 25 Td. H., 272 Td. Ld. (14 i Bjært S.), hvoraf 30 Skov, Resten Ager; Fællesmejeri. *Højgaard* har 24¼ Td. H., 333 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 1 Hus. *Lindgaard* har 16 Td.

H., 188 Td. Ld., hvoraf 2 Eng og Mose, 14 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i Dalby, *Ankerhus*, har 14 Td. H., 158 Td. Ld., hvoraf 1 Eng, 23 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Bjærgegaard*, *Mariasminde, Møllegd.*, m. fl.

Dalby S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 3. Udskrivningskr.' 224. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken er opf. 1872-73 (Arkitekt: L. A. Winstrup) undt. Underdelen af Taarnet, der stammer fra den gamle Kirke, og bestaar af Skib og Kor med Apsis, af røde Mursten paa Granitsokkel (Skibet har Rundbuefrise), samt Taarn, der er af røde Munkesten fra Middelalderens Slutn. og har et 1872 paasat ottesidet Spir; Indgangen til den hvælv. Forhal i Taarnet er fra V. Kirken har dekoreret Bjælkeloft, Apsis Halvkuppelhvælv. Altertavlen er malet 1872 af Schleisner (Christus; den gml. Altertavle er i Kolding Museum); Prædikestolen er ogsaa ny. Alterstager til Minde om Hans Strarup, † 1648, og Hustru. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer, Mandehoveder paa Foden osv. Gammelt Trækrucifiks. En Lysekrone til Minde om Anker Jørgensen Schultz, † 1877, og Hustru, † 1900. I Vaabenhuset en Mindetavle om Kvægpesten 1746.

I Sognet har ligget en adl. Sædegaard *Tveds-Hovgaard* eller *Tvedsgaard*, som 1417 tilhørte Fru Jutte, Hennike Limbeks Efterl., 1480 og 1492 Markvard Tegenhus, hvis Datter Ellen bragte den til Anders Ebbesen Ulfeldt; derefter tilhørte den dennes Søn Just Ulfeldt, hvis Datter Anne U. ægtede Jørgen Friis, der 1585 mageskiftede T. til Kronen. Ovenn. Fru Jutte pantsatte 1427 Brændkjærmark til Kolding By; siden var der Strid mellem Byen og Familien Tegenhus paa Tvedsgaard, indtil denne ved et Forlig afstod Halvdelen af Marken til Byen. Tvedsgd. skal have ligget paa samme Sted som den nuv. Gaard af dette Navn, paa en høj, jævn Banke, der skraaner ned mod en Eng.

Straarup (Strarup), tidligere en Landsby, var i 2. Halvdel af 17. Aarh. en kgl. Forpagtergaard, som blev udparcelleret 1788. Den nuv. S., Hovedparcellen, tilhører siden 1886 O. J. Toft. Hovedbygningen er opf. 1876. Købesummen har i 2. Halvdel af 19. Aarh. været 275 à 320,000 Kr. — *Dalbygaard* blev 1894 solgt til den nuv. Ejer, J. C. Thygesen, for 200,000 Kr.

Lige N. for Tved, ved Stranden, ligger et stærkt udjævnet Voldsted, *Borgevold*, vistnok fra Oldtidens Slutn. eller den tidligste Middelalder (Anlægget omtr. som Borgsted i Stenderup S., se S. 436).

Nær ved Straarup er der fundet en Guldhalsring fra Folkevandringstiden med Ejerindens Navn, Leðra, i Runer.

Ødis Sogn, det sydvestligste og største i Herredet, omgives af Taps og Vonsild Sogne, Ribe Amt (Andst Hrd.) og Sønderjylland. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil S. V. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lermuldede, i den vestl. Del sandmuldede, dog mest med Lerunderlag. I Sognet ligge de til Stenderup Skovdistrikt hørende Skove: *Fovslet Skov*, c. 500 Td. Ld., og *Drenderup Skov*, 80 Td. Ld., samt en Del af den til samme Distrikt hørende *Svanemose*, c. 100 Td. Ld. I Sognet udspringer *Fovsaa*, som danner noget af Sydøstgrænsen og nu er reguleret.

Fladeindholdet 1896: 7541 Td. Ld., hvoraf 2983 besaaede (deraf med Hvede 103, Rug 482, Byg 559, Havre 899, Boghvede 4, Blandsæd til Modenh. 652, Grøntf. 44, Kartofler 42, Sukkerroer 5, andre Rodfr. 191), Afgræsn. 1743, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1503, Have 55, Skov 698, Mose 115, Kær og Fælleder 106, Hegn 21, Stenmarker 184, Veje og Byggegr. 120, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 424 Heste, 2346 Stkr. Hornkv. (deraf 1380 Køer), 459 Faar, 1500 Svin og 60 Geder. Ager og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 465 Td.; 80 Selvejergde. med 377, 6 Arvefæstegde. med 21, 183 Huse med 55 Td. Hrtk. og 49 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1723 (1803: 698, 1840: 1189, 1860: 1525, 1890: 1640), boede i 304 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 85 levede af immat.

Virksomh., 1067 af Jordbr., 4 af Gartneri, 244 af Industri, 68 af Handel, 101 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 29 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ødis* (1283: Øthesyck, 1463: Odiis) med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Missionshus (opf. 1893), Sparekasse (opr. 1880; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 15,203 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 633 Kr., Antal af Konti 232), Møller og Kro; *Ødis-Bramdrup* med Skole, Mølle og Kro. Paa *Fovsletmark* ligger Skole og Forsamlingshus (opf. 1901). *Fløjbjærg*, Gd. og Huse, *Ødiskrog*, Huse; *Vadshuse*; *Farris*, Gde. og Huse. *Fovslet*, Gd., har c. 40 Td. H., 435 Td. Ld., hvoraf 8 Overrislingseng, 15 Mose, 12 Plantning, Resten Ager (Hvedejord); 1

Fovslet.

Fæstehus og 9 Arbejderboliger. *Drenderup* har $18^1/_2$ Td. H., 252 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 3 Mose, Resten Ager. *Bramdrupgaard* har 19 Td. H., 322 Td. Ld., hvoraf 22 Eng, 14 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Hardtsminde* har $17^1/_2$ Td. H., 250 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 8 Skov, Resten Ager. *Kransbjærggaard* har c. 17 Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 8 Mose (i Taps S.), 2 Have, Resten Ager; 2 Huse og Kransbjærg Mølle. *Christiansholm* har $16^3/_4$ Td. H., 195 Td. Ld., hvoraf 5 Eng, 3 Mose, Resten Ager; 2 Huse. *Kajbjærggaard* har c. 13 Td. H., 166 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 11 Skov, Resten Ager; 1 Hus. Andre Gaarde: *Tagkjærgd.*, *Langbjærggd.*, *Nord-* og *Sønder-Skovgaard*, *Østergd.*, *Drenderup Nygd.*, *Riglandseg*, *Petersborggd.*

Ødis S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding

Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 222. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken er opf. 1856-57 i gotisk Stil (Bygningsinspektør L. A. Winstrup) og bestaar af Skib uden særligt Kor, men med tresidet Afslutn. mod Ø., af Granitkvadre fra den gamle Kirke og gule Mursten, samt Taarn mod V., fra den gamle Kirke, af røde Mursten, men forhøjet og forsynet med ottekantet Spir. Indgangen til Forhallen er i Taarnets Vestside. Langhuset har fladbuede Hvælvinger af Træ. Kirken blev malet og dekoreret 1895. Altertavle af J. Roed (Christus og Discipl. i Emaus). Gammel, firkløverformet Kalkstensdøbefont. Ny Prædikestol med malede Billeder af Evangelisterne og Paulus (L. Frølich). I Forhallens Væg en Ligsten med Billeder i fuld Størrelse af en Ridder og hans to Hustruer og Aarst. 1546. Den spidst tilløbende Klokke, uden Indskr., er meget gammel.

Fovslet (Fubbethslæt, senere Fobislet) har været en Hovedgaard, som har tilhørt Familien Lindenov; 1390 tilhørte den Johan Thomesen (Lindenov), 1477 nævnes Fru Margr. Emmiksdatter til F., Joh. Johansens Enke, 1525 Hans Johansen († mellem 1534 og 36); derefter ejedes F. af dennes Søn Anders Lindenov, † 1562, og dennes Brødre Hans, † 1568, og Chrf., † 1585, endelig Hans Lindenov († 1596, Søn af den 1568 afdøde Hans L.), der 1583 skødede F. til Kronen. (Fovslet By afbrødes af Kongen efter Salget og før 1595; dens Stenbro og Toftegrøfter skulle endnu kunne ses Ø. for Fovsletgd.). I det 18. Aarh. blev den Ryttergods, men efter dettes Ophævelse blev den udstykket og solgt. Hovedparcellen blev tillige med Drenderup solgt til Fr. Martens. Han solgte F. 1836 for 22,400 Rd. til C. Hänichen, der 1851 solgte den for 27,680 Rd. til G. Lorenzen; han forbedrede Ejendommen meget og solgte den 1890 for 250,000 Kr. til A. E. Bloch, som 1900 for 200,000 Kr. solgte den til den nuv. Ejer, H. Bech. — Hovedbygningen, af Grundmur i 1 Stokv. med Kamgavle og Kvist, er opf. 1861, restaur. 1892. Lige V. for den nuv. Gaard har den gamle Borg ligget, omgiven af brede og dybe Grave; selve Voldstedet er nu jævnet (det skal have været 2 firsidede Banker i S. og N.). — *Drenderup* ejedes ogsaa af Familien Lindenov; 1584 blev den af Hans Christoffersen L. († 1610) mageskiftet til Kronen for Ørslevkloster. Som nævnt ovfr. blev Hovedparcellen solgt 1797 til Martens; senere har den været ejet af Vogel, Petersen, L. Bonde, J. Madsen, Chr. Hoppe og Jacobsen, den nuv. Ejer fra 1898. Hovedbygningen bestaar af to Fløje. Lige V. for Gaarden ligger op til en Eng et firsidet Voldsted, der kun hæver sig 6 F. over de brede, dybe Grave; uden for Graven mod V. er en lav Vold. Der er fundet mange Murbrokker.

Mellem Drenderup og Ødis ligger den stærkt udjævnede Tomt (en naturlig Banke, omgiven af en Grav) af en anden Herregaard, *Gammel Hovgaard.* — I den sydl. Udkant af Fovslet Skov ses ved Kanten af en Mose et Voldsted: 2 firsidede, 5-7 F. høje Banker, skilte ved og omgivne af en Grav. — En Adelsmand Niels Thomesen i *Ødis* nævnes 1429.

Mellem Bramdrup og Højrup i Steppinge Sogn, Sønderjyll., har der før staaet en Kirke; til Sognet hørte Bramdrup og Højrup.

Skovene i Herredet maa betragtes som Rester af den mange Kvadratmile store *Færris Skov*, som strakte sig fra Farup ved Ribe til Østersøen.

Taps Sogn omgives af Ødis, Vonsild og Vejstrup Sogne samt Sønderjylland. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 1 1/2 Mil S. for Kolding. De højtliggende, paa sine Steder noget bølgeformede Jorder ere gode, lermuldede, dog enkelte Steder noget kolde. En Del Skov, især mod V. og N. (Aastorp Nørre- og Vestersk., Gjeltingsk.), og Mose mod N. V. Mod N. udspringer *Taps Aa*, som løber mod S. til Allermølleaa; Fovsaa løber paa noget af Nordvestgrænsen (se S. 443). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Kolding til Haderslev.

Fladeindholdet 1896: 3449 Td. Ld., hvoraf 1372 besaaede (deraf med Hvede 92, Rug 214, Byg 297, Havre 440, Blandsæd til Modenhed 274, Kartofler 13, andre Rodfr. 39), Afgræsn. 855, Høslæt, Brak, Eng m. m. 712, Have 29, Skov 178, Mose 98, Kær og Fælleder 99, Hegn 39, Veje og Byggegr. 67 Td. Kreaturhold 1898: 215 Heste, 1097 Stkr. Hornkv. (deraf 605 Køer), 254 Faar, 665 Svin og 26 Geder. Ager

og Engs Hrtk. og halv. Skovskyldshrtk. 1895: 244 Td.; 40 Selvejergde. med 230, 86 Huse med 14 Td. Hrtk. og 29 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 792 (1803: 413, 1840: 586, 1860: 710, 1890: 828), boede i 137 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 102 levede af immat. Virksomhed, 480 af Jordbr., 141 af Industri, 25 af Handel, 22 af forsk. Dagejervirks., 15 af deres Midler, og 43 vare under Fattigv.

I Sognet *Taps Kirke* med Præstegd. og Skole (med Gymnastik- og Foredragssal), ved Taps Aa, tæt V. for Landevejen, og Byerne: *Aastorp* med Pogeskole, Missionssal (indr. 1889) og Andelsmejeri; *Tapsore* med Forskole og Missionssal (indr. 1890); *Brænore* med Mølle og Grænsetoldsted; *Tingskovhede*, ved Landevejen, med Pogeskole; *Høkelbjærg*, ved Landevejen (en Del i Sønderjyll.). *Frederikshøj Kro*, ved Landevejen, med Lægebolig, Dyrlægebolig og Grænsetoldsted. *Dalhavegaard* har 22$^1/_2$ Td. H., c. 285 Td. Ld., hvoraf 25 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Rønhøjgaard* har 12$^3/_4$ Td. H., 154 Td. Ld., hvoraf 5 Skov, 6 Mose, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i Aastorp har 12$^3/_4$ Td. H., 157 Td. Ld., hvoraf 9 Skov, Resten Ager; 1 Hus. En Gaard i Tapsore har 13$^1/_4$ Td. H., 200 Td. Ld. (22 i Sønderjylland), hvoraf 7$^1/_2$ Eng, 4 Mose, 17$^1/_2$ Skov, Resten Ager; 3 Huse. En Gaard i Brænore har 12$^3/_8$ Td. H., 189 Td. Ld., hvoraf 29 Eng, Resten Ager; 1 Hus. *Tapsgaard* (8 Td. H.), *Nefgaard*, *Gejlbjærg*, Gd., *Dridevad*, Gd., m. fl.

Taps S., en egen Sognekommune, hører under Kolding Hrd.'s Jurisdiktion (Kolding), Vejle Amtstue- (med Oppebørselsstue i Kolding) og Kolding Lægedistr., 10. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 221. Lægd. Kirken ejer sig selv (se S. 434).

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Granitsokkel. Korbuen er bevaret; Syddøren med Søjler og Tympanon, med den korsfæstede og flere Figurer, er flyttet frem til Indgangen til Vaabenhuset; Norddøren er tilmur. Taarnet, fra den senere Middelalder, af Granitkvadre og røde Munkesten (senere Ombygninger), har nu et firsidet Spir; nyt Trappehus mod N. Vaabenhuset, af Mursten, er nyt; paa Muren en romansk Ligsten med Baandfletning m. m. Apsis er ved en Mur, der skjuler det meste af den dobbelte Granitbue, adskilt fra Koret og indrettet til Præsteværelse. Kirken har fladt Loft, Apsis er dog hvælvet. Sent gotisk Alterskab med mange udsk. Figurer; i Midtfeltet den korsfæstede, paa Siderne Helgener, i Fløjene Apostlene. Romansk Granitdøbefont med Udhugninger paa Foden. Ny Prædikestol. Over Korbuen et Krucifiks fra Overgangstiden. I Skibet en Tavle med et Billede (Christus i Getsemane) fra 18. Aarh. Epitafium med fritstaaende Figurer over Præsten Morten Horsiin, † 1766, og Hustru; deres Gravsten er opstillet i Taarnet, ligesom en Ligsten over Herredsfoged Peder Anchersen i Aastorp, 1640.

I Brænore har ligget en Hovedgaard, *Brænore*, der har været ejet af Slægten Emmiksen: Hartvig Emmiksen til Refsø, hans Sønner Niels og Emmike Hartvigsen, sidstes ene Datter Magdalene, der ægtede Albert Maltesen (Viffert), den anden Erik Kaas; deres Sønner Chr. Maltesen og Mogens Kaas ejede hver Halvdelen af B., men de solgte den til Kronen henh. 1583 og 1585. — N. for Brænore ved Fovsaa ses i en Eng svage Rester af et Voldsted (næppe 10 F. over Engen) af den fra Oldtidens Slutn. eller den tidligste Middelalder karakteristiske Form.

Efter tidligere at have været et eget Pastorat blev Taps Anneks til Aller Sogn, men da dette ved Freden 1864 blev skilt fra Danmark, blev Taps atter et eget Pastorat, og samtidig blev Brænore, der før hørte til Frørup Sogn, lagt til Taps Sogn. Ved en nærmere Regulering af Grænsen 1865 kom Skovrup By, der før hørte til Sognet, til Sønderjylland.

Paa Tingskovhede laa det gml. Tyrstrup Herreds Tinghus; senere flyttedes det til Aller (Sønderjyll.).

Ringkjøbing Amt.

Ringkjøbing Amt, det største af alle Landets Amter, strækker sig paa Jyllands Vestkyst fra Limfjorden til S. for Ringkjøbing Fjord og fra Vesterhavet til over Midten af Halvøen. Det begrænses mod N. af den Del af Thisted Amt (Refs Hrd.), som ligger S. for Thyborøn Kanal, Limfjorden (Nissum Bredning, Oddesund og Venø Bugt) og Viborg Amt (Rødding og Hindborg Hrd.), mod Ø. af Viborg Amt (Fjends, Lysgaard og Hids Hrdr.), fra hvilket det skilles ved Skive Aa, Aarhus Amt (Vrads Hrd.) og Vejle Amt (Nørvang Hrd.), fra hvilket det paa et Stykke skilles ved Skjern Aa, mod S. af Ribe Amt (Slavs, Øster- og Vester Horne Hrdr.) og mod V. af Vesterhavet, som her afsætter Ringkjøbing- og Nissum Fjord. Øen Venø i Limfjorden hører til Amtet. Overfladen hører til de overvejende med Lyngheder dækkede „Flader“ og er i det hele jævn med umærkeligt Affald til Havet; dog afbrydes Jævnheden ofte af højere, undertiden stærkt kuperede Partier, de saakaldte „Bakkeøer“. Den største er „Skovbjærgøen“ mellem Holstebro Aa og Skjern Aa, c. 35 □ Mil; den begrænses mod N. Ø. af den c. 12 □ Mil store Karup Flade, af hvilken den største Del hører til Amtet, og mod S. af den c. 7 □ Mil store Paarup-Brande Flade, hvoraf Halvdelen ligger i Amtet, og den c. 15 □ Mil store Sønder-Omme Flade, af hvilken $^1/_5$ ligger her. De højeste Punkter paa Midten af Bakkeøen („Skovbjærgbanken“) ere Tihøje, 354 F., 111 M., og Præstbjærg, 304 F., 95 M.; noget sydligere hæve Mombjærge sig til 304 F., 95 M. Syd for Skjern Aa ligger den 15-20 □ Mil store Bakkeø „Varde-Aadum Ø“, af hvilken den nordligste Del hører til Amtet. Af mindre Bakkeøer nævnes N. for Holstebro Aa Ryde Bavnehøj, 286 F., 90 M., og Sir Lyngbjærg, 224 F.,

70 M. Langs Fjorden ligger et frugtbart Bakkeparti. Endelig maa mærkes det langs Havet lejrede Klitbælte, der kun enkelte Steder er afbrudt. Det er Landets ufrugtbareste og lavest boniterede Amt; ved Matr. gik der gnmstl. $43^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (229 Td. H. paa 1 □ Mil, svarende til Takst $2,_8$). Kun enkelte Strækninger, som det nysnævnte lerede Bakkeparti ved Limfjorden, og flere Steder i den vestlige Del af Amtet („Vesterhavsfladen“), saaledes det særdeles frugtbare Holmsland N. for Ringkjøbing Fjord, have gode Jorder, ligesom ogsaa en stor Del af de lerholdige Bakkeøer egne sig til Opdyrkning. Der findes ogsaa store Engstrækninger ved Fjordene og langs med de to store Aaer, Holstebro Aa og Skjern Aa, som med deres Biaaer gennemstrømme Amtet, og disse Engstrækninger ere i de senere Aar betydeligt forøgede ved kunstige Engvandingsanlæg. I det hele er ingen Del af Landet undergaaet saa store Forandringer paa Grund af de omfattende Kultiveringsarbejder i de sidste Menneskealdre som dette Amt; navnlig gælder det Hedeegnene. Ager og Engs Arealet er saaledes i Tidsrummet 1861-96 steget fra 337,000 til 474,000 Td. Ld., og kunde Amtet i 1830 betegnes som næsten blottet for Skov, maa det nu snarere regnes til de skovrigeste.

Amtets Størrelse var ifl. Arealopgørelsen 1896: $82,_{28}$ □ Mil (4530 □ Km.). Af det samlede Fladeindhold udgøre Købstæderne $0,_{31}$ □ Mil ($17,_1$ □ Km.). Det opmaalte Fladeindhold, hvori Søplanens Vandarealer (5138 Td. Ld.) ikke ere medregnede, opgjordes $^{16}/_7$ 1896 til 816,134 Td. Ld. (omtr. 488,737 Hekt.). Heraf var besaaet Fladeindhold 183,139 (deraf med Hvede 62, Rug 49,898, Byg 16,088 — omtr. $^6/_7$ seksradet —, Havre 66,471 — over $^3/_4$ graa Havre —, Blandsæd til Modenhed 12,604, Boghvede 4049, Bælgsæd 308, Raps 22, Spergel 6864, Frøavl 328, Kartofler 11,412, Cikorierødder 22, Gulerødder 730, Foderroer 10,510, Grøntfoder 3713, Havesager m. m. 56); der henlaa til Brak 24,517, til Høslæt 25,970, til Afgræsning 172,488; Engarealet var 68,034, Fladeindholdet af Have 2559, af Skov 23,428 bevoksede og 19,593 ubevoksede Arealer, Tørvemoser 15,336, Kær og Fælleder 22,919, Hegn 749, Byggegrunde, Veje osv. 13,943 Td. Ld. Af væsentlig ubenyttede Arealer var der Heder med 224,787, Flyvesand og Klit 13,780, Stenmarker, Sumpe og Forstrande 2139 og af Vandarealer uden for Søplanen 2753 Td. Ld. Opgivelserne om Arealets Anvendelse give et tydeligt Bevis paa Amtets Ufrugtbarhed. Der er saaledes intet andet Amt, der tilnærmelsesvis har et saa stort „ubenyttet Areal“, som her udgør henimod $^1/_3$ af hele Arealet; af det saml. ubenyttede Areal paa c. 240,000 Td. Ld. anses dog 143,000 som tjenlige til at tages under Kultur, deraf 73,000 til Ager og 70,000 til Skov. Kornarealet udgør kun $^1/_6$ og det saml. Ager- og Engareal ikke fuldt $^3/_5$ af hele Arealet, begge lavere Forholdstal end i noget andet Amt. Af Kornarealet er hen imod Halvdelen besaaet med Havre og en Tredjedel med Rug, Hvedearealet er

ganske forsvindende og Bygavlen ikke betydelig, derimod er Blandsædarealet forholdsvis betydeligt. Absolut set er det dog store Arealer, der ere udlagte til Kornavl, da Amtets Udstrækning er saa stor — kun Aarhus og Viborg Amter have større Kornareal —, og Rugarealet er ogsaa betydeligt større her end i noget andet Amt. Boghvededyrkningen er ret udbredt, men staar dog tilbage for Ribe A., og over Halvdelen af hele Landets med Spergel dyrkede Jord findes i dette Amt. Inden for Rodfrugtdyrkningen spiller Kartoffelavlen Hovedrollen (hen imod $^1/_8$ af hele Landets Kartoffelareal), kun Aalborg A. har et større Areal udlagt hertil; men ogsaa Foderroerne indtage et betydeligt Areal; hovedsagelig er det Turnips, men ligeledes Kaalrabi er meget udbredt. I det hele udgør dog Rodfrugtarealet en forholdsvis mindre Del af Helheden i dette Amt end i de to andre sydvestl. Amter (Ribe og Viborg A.), og atter mindre i denne Del af Jylland end i den sydøstl. og nordl. Del. De her berørte Forhold medføre naturligvis tillige, at Brakarealerne blive forholdsvis mindre; paa den anden Side ere Agermarkens Græsarealer betydelige, og navnlig er selve Afgræsningsarealet langt større end i noget andet Amt. Ogsaa Engarealet er større end i de andre Amter; 9300 Td. Ld. ere kunstige Vandingsenge. Det saml. Skovareal er meget stort og større end i noget andet Amt; men hen imod Halvdelen deraf er rigtignok endnu ubevokset. Det er for den aldeles overvejende Del Naaletræer; at Skovplantningen har taget stærk Fart i den nyere Tid, viser den Omstændighed, at $^7/_{11}$ af Naaletræerne endnu ere under Mandshøjde. Af Plantagerne ere Felding Skovdistrikt, 6229 Td. Ld., Klosterhedens Skovdistrikt, 11,191 Td. Ld., samt Hoverdal og Straasø Plantagedistrikt, 5268 Td. Ld., Statsplantager. Ved Udg. af 1893 fandtes der desuden 156 Plantager paa c. 18,000 Td. Ld., dels anlagte af Hedeselskabet, dels af private. Af Moser, Kær og Fælleder findes ogsaa store Strækninger, kun Aalborg A. har større Areal heraf. Inden for de ubenyttede Arealer udgør Hedearealet den aldeles overvejende Del; der findes c. $22^1/_2$ □ Mil Hede, omtrent det dobbelte af, hvad der findes i Ribe A., som har det næststørste Hedeareal. Den store Kyststrækning bevirker i øvrigt ogsaa, at der findes store Strækninger Flyvesand og Klitter.

Af Husdyr fandtes $^{15}/_7$ 1898: 28,355 Heste, 126,151 Stkr. Hornkvæg (deraf 71,308 Malkekøer), 133,658 Faar, 65,569 Svin, 1317 Geder og 2733 Kaniner. Husdyrbestandens saml. Værdi opgjordes til $26,_5$ Mill. Kr. Sættes Værdien i Forhold til Arealet, staar dette Amt naturligvis lavt, lavest i hele Landet. I Forhold til Befolkningen kommer Amtet derimod en Del op over Jyllands Gennemsnit, og kun Randers A. har en større Værdi pr. Indb. Bruges Hartkornet som Maalestok, naar Amtet ogsaa højt op i Rækken; det overgaar alle Øernes Amter og staar i Jylland kun under Hjørring A. og paa Højde med Aalborg A. Ringkjøbing A. har flere Stkr. Hornkvæg og Faar end noget andet Amt; Faarenes saml. Værdi

er ogsaa størst her, medens derimod Hornkvæget — trods det større Antal — staar tilbage i Værdi for de østjydske Amter og Hjørring A. Hesteholdet er betydeligt og har været i stærk Fremgang i den nyere Tid; ogsaa i Hornkvægstallet var der nogen Opgang, som navnlig falder paa Malkekvæget, medens Studeholdet er i Aftagen. Antallet af Faar gik ned i Perioden 1893-98, medens der var en stærk Opgang i Svineholdet. Alt i alt var „Kreaturstyrken" i meget stærk Fremgang i Løbet af 1890'erne. Af de bedækkende Handyr ere de allerfleste Hingste (i alt 109) af jydsk Race, af Tyrene ere 765 af jydsk Race, 99 af rød dansk Malkerace og 523 af andre eller blandede Racer; af Væderne er der omtr. lige mange languldede og kortuldede (c. 1800 af hver), 1545 af Landrace. Inden for Fjerkræavlen er Hønseholdet betydeligt og har været i meget stærk Opgang; i 1898 fandtes 430,698 Høns, 1306 Kalkuner, 31,971 Ænder og 17,720 Gæs. Antallet af Bistader, som er i Fremgang og meget stort (kun Ribe A. har flere), var 13,411.

Det hele Ager og Engs Hartkorn var $^1/_1$ 1901: 18,177 Td. (der findes ikke Skovskyldshrtk.); Købstædernes var 1895 188 Td. Landdistrikternes Hrtk. fordelte sig $^1/_1$ 1895 saaledes, at der fandtes 62 større Landbrug paa 12 Td. H. og derover med 1193 Td., 4883 Bøndergaarde (1-12 Td. H.) med 13,732 Td., 9041 Huse (under 1 Td. H.) med 2930 Td., samt forskellige andre Jordlodder med i alt 141 Td. Endvidere var der 2565 jordløse Huse i Amtet. Af samtl. Gaarde vare 4880 med 14,733 Td. H. Selvejergaarde, 56 med 169 Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte, 9 med 23 alm. Fæstegaarde paa Livstid. Af samtlige Huse vare 11,466 med 2923 Td. Selvejer- og Arvefæstehuse, hvoraf 2449 jordløse; af Fæste- og Lejehuse fandtes 140 med 7 Td. H., hvoraf 116 jordløse. Amtets store Udstrækning medfører naturlig, at der maa findes et betydeligt Antal Brug, selv om det dog i saa Hens. staar tilbage for de østjydske Amter. Den aldeles overvejende Del af Gaardene er under 4 Td. Hrtk. (i alt 4000), ligeligt fordelt i Klasserne 2-4 og 1-2 Td. H., medens der kun findes faa Gaarde med et større Hartkornstilliggende, hvilket bl. a. hænger sammen med den lave Bonitering. Antallet af Husbrug er ogsaa betydeligt; i Klassen paa $^1/_4$ Td. og derover har intet Amt flere, medens derimod andre Amter, og da navnlig de mere frugtbare, have flere i Gruppen under $^1/_4$ Td. Hrtk. M. H. t. Besiddelsesmaaden er Selveje det aldeles overvejende, og det gælder saavel Gaardbrug som Husbrug. Ogsaa blandt jordløse Huse, hvoraf Antallet er forholdsvis stort, er Selveje det almindelige, og kun faa ere i Fæste og Leje.

Folketallet var $^1/_2$ 1901: 111,474 (1801: 40,346, 1840: 55,390, 1860: 68,287, 1890: 98,623), hvoraf Købstæderne 10,897 og Landdistrikterne 100,577. M. H. t. til Befolkningstætheden staar Amtet tilbage for

alle øvrige Amter; paa 1 □ Mil kom der i 1901: 1355 (24,$_{61}$ paa 1 □ Km.), ikke saa lidt mindre end i de tilgrænsende Amter. Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at der til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgerne, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at der i 1890 levede 5490 af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Sagførere, Lærere, osv.), 60,765 hørte til Jordbrugernes Klasse, 342 til Gartnernes, 2543 til Fiskernes, 13,839 til Haandværk og Industri, 4388 til de handlendes, 175 til de søfarendes; der var 4632, som hørte til Gruppen „andre Erhverv", hovedsagelig „forskellig Daglejervirksomhed", 4243 levede af deres Midler, og 2206 vare under Fattigvæsenet m. v. Landbruget er det væsentligste Erhverv og tæller en forholdsvis større Del af Befolkningen (over $^3/_5$) end i noget andet Amt, medens paa den anden Side Haandværk og Industri og til Dels Handel staar med et lavere Forholdstal end i de andre Amter. Fiskeri spiller nogen Rolle som Erhverv, medens Søfart er ganske forsvindende.

Amtskommunens finansielle Forhold i Aaret $^1/_4$1900-$^{31}/_3$1901. Af Indtægtsposterne: Udskrivning paa Amtsraadskredsens Hartk. 305,568 Kr. — 17 Kr. pr. Td. H. —, Bidrag fra Købstæderne 1337, Indtægt af Aktiver 4929; af Udgiftsposterne vare de væsentligste: Vejvæsen 104,833, Medicinalvæsen 138,705, Justits-, Politi- og Fattigvæsen 68,896, Amtsskolefond 25,170, Dyrlægevæsen 11,392, Regulering af Vandløb 1631, Sandflugtsvæsen 1377, Amtsraadet 9060. Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_3$ 1901: i Panteoblig. og Kapitaler 247,611 Kr. og faste Ejendomme til en Værdi af 750,300 Kr., men skyldte 388,688 Kr. bort. — Amtsfattigkassen udredede s. Aar til døvstummes Oplæring 4318, til afsindiges og Idioters Underhold m. v. 10,287 Kr. og fik sine væsentligste Indtægter fra $^1/_4$ pCt. Afgiften 810, Bøder 929, i Henh. til Plakat 1845 537, samt i Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden 14,691 Kr. Kassen ejede $^{31}/_3$ 1901: 4,546 Kr.; desuden bestyres under Kassen Legatmidler til et Beløb af 2136 Kr. — M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene for hver enkelt By. — For Sognekommunerne anføres for 1900 flg.: de paalignede Skatter udgjorde paa Hartkornet 283,570 — gnmstl. 15$^3/_4$ pr. Td. H. —, paa Formue og Lejlighed 606,034, Ligning paa Menigheden 2033, Indtægt af Aktiver 50,628, Afgifter efter Næringsloven 26,523; desuden udrededes Naturalarbejde uden for Paaligningen til samlet Værdi af 30,183 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 269,420, Skolevæsen 353,801, Alderdomsunderst. 180,938 — s. Aar modtoges i Statstilskud 83,984 —, Vejvæsen 119,810, Udgift ved Sogneraadene 10,532, Sandflugtsvæsen 8569 Kr. Sognekommunerne ejede i Slutn. af 1900 i Kapitaler 443,847, faste Ejendomme til Værdi af 2,680,749 og skyldte 1,523,461 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stod Legater til samlet Beløb af 90,994 Kr. M. H. t. Beskatningens Højde staar Paaligningen paa Hart-

kornet (til Amt og Sogne) under Jyllands gnmstl. Paaligning, men paa den anden Side er Ligningen paa Formue og Lejlighed udregnet pr. Td. Hrtk. betydelig højere end i Jyllands andre Amter; medens endnu i Almindelighed Hartkornsskatterne til Sognene udgør et større samlet Beløb end Formue- og Lejlighedsskatten, er i Ribe og navnlig i Ringkjøbing A. det omvendte Tilfældet. Det saml. Skattepaalæg udregnet i Forh. til Hrtk. i Ringkjøbing A. er højere end i alle Jyllands Amter, alene med Undtagelse af Hjørring A., men i Forhold til det produktive Areal er Beløbet lavt — kun Ribe Amt staar lavere; set i Forhold til Høstværdien er Skattebeløbet ogsaa lavt — det laveste af de jydske Amter.

Amtet bestaar af Købstæderne: *Ringkjøbing*, *Holstebro* og *Lemvig* og Herrederne: *Skodborg*, *Vandfuld*, *Hjerm*, *Ginding*, *Hammerum*, *Ulvborg*, *Hind*, *Bølling* og *Nørre-Horne*.

Amtets samtlige Landkommuner danne een Amtsraadskreds, der har et Amtsraad paa 9 valgte Medlemmer. Amtet har i alt 80 Sognekommuner.

Købstæderne Holstebro og Lemvig samt Skodborg, Vandfuld, Hjerm, Ginding og Ulvborg Herreder høre til 8. Landstingskreds, Ringkjøbing med Hammerum, Hind, Bølling og Nørre-Horne Herreder til 11. Landstingskreds. Amtet har 6 Folketingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet under Ribe Stift og omfatter 5 Provstier: 1) Vandfuld og Skodborg, 2) Hjerm og Ginding, 3) Hammerum, 4) Ulvborg og Hind og 5) Bølling og Nørre-Horne.

I jurisdiktionel Henseende omfatter Amtet, foruden de 3 Købstadsjurisdiktioner, 5 Landjurisdiktioner: 1) Skodborg og Vandfuld Herreders, 2) Hjerm og Ginding Herreders, 3) Hammerum Herreds, 4) Ulvborg og Hind Herreders og 5) Bølling og Nørre Herreders.

Amtet hører til 5. Udskrivningskreds og til Ringkjøbing Fysikat; der er 7 Lægedistrikter: 1) Lemvig Distr. (hvortil ogsaa Thyborøn af Agger Sogn, Thisted Amt, hører), 2) Holstebro Distr., 3) Herning ell. Hammerum Distr., 4) Ringkjøbing Distr., 5) Tarm Distr., 6) Ulvborg Distr. og 7) Videbæk Distr. M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet eet Amtstuedistrikt (i Holstebro, med Filial i Ringkjøbing for det tidligere Ringkjøbing Amtstuedistr., som ifl. Lov af $^8/_1$ 1872 inddroges, da Jærnbanen fra Amtets Sydgrænse til Holstebro aabnedes). Amtet har for Tiden 8 Branddirektorater: 3 for Købstæderne og 5 for Landdistrikterne (et for Skodborg og Vandfuld Hrdr., et for Hjerm og Ginding Hrdr., et for Hammerum Hrd., et for Ulvborg og Hind Hrdr. og et for Bølling og Nørre-Horne Hrdr.).

Ringkjøbing Amt udgjorde i Middelalderen *Harsyssel* (undt. Nørre-Horne Hrd., som hørte til Varsyssel). Fra 1660 hørte det til *Bøvling Amt* (Skodborg, Vandfuld, Ulvborg og Hind Hrdr. samt Dele af Ginding Hrd.) og *Lundenæs Amt* (Hjerm,

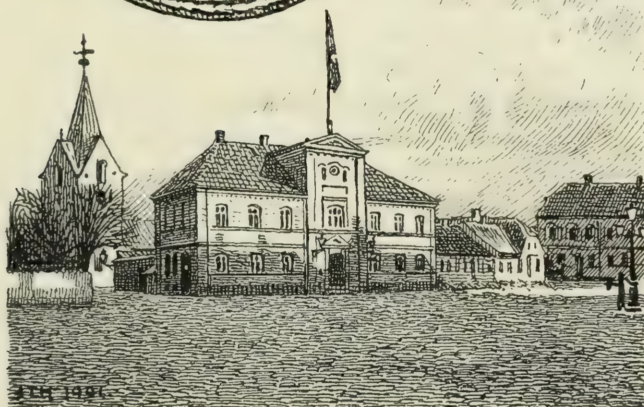
Hammerum, Bølling og N.-Horne Hrdr. samt Dele af Ginding Hrd.). Ved Res. af $^{4}/_{9}$ 1793 oprettedes Ringkjøbing Amt $^{19}/_{3}$ 1794 af de to Amter (hvortil ogsaa lagdes Vrads Hrd., indtil dette 1822 indlemmedes i Aarhus Amt). Se i øvrigt under de enkelte Herreder.

Litt.: *J. C. Hald*, R. Amt. beskr. efter Opfordr. af Landhusholdningsselskabet, Kbh. 1833. — *O. Nielsen*, Harsyssels Diplomatarium, Kbh. 1893. — *J. B. Krarup*, Beskr. af Landbrugets Udvikl. i Danm. I. Det sydvestl. Jyll., Kbh. 1899.

Ringkjøbing

·1625·

Ringkjøbing Købstad ligger i Hind Herred under 56° 5′ 27,41″ n. Br. og 4°19′ 55,63″ v. L. for Kbh. (beregnet for Kirketaarnets Spids) ved den nordøstl. Kyst af Ringkjøbing Fjord, $4^{1}/_{2}$ Mil fra dennes Udløb Nyminde Gab, paa et fladt Terræn, omgiven af Ager og Eng; det højeste Punkt er ved Kirketaarnets sydvestl. Hjørne, 19,74 F., c. 6 M. Byen ligger c. $6^{3}/_{4}$ Mil S. for Lemvig, 5 Mil S. V. for Holstebro, 11 Mil V. for Silkeborg og $7^{1}/_{4}$ Mil N. N. V. for Varde (ad Jærnbanen henh. 7,7 Mil, 57,9 Km., 6,4 Mil, 48 Km., 13,9 Mil, 105 Km., og 8,8 Mil, 66 Km.). Dens Udstrækning fra N. til S. er omtr. 1300, fra V. til Ø. 900 Al. Hovedgaderne ere fra N. til S. Østergade, der fortsættes i Østerstrandgade, Nygade, der fortsættes i Grønnegade, og Vestergade, der fortsættes i Vesterstrandgade; Nygade og Vestergade udmunde i Torvet, fra hvilket Bredgade (før Adelgade) fører mod Ø. ud til Landevejen til Aarhus og Varde; mod N. fører Nygade ud til Landevejen til Holstebro. Gaderne, der skære hverandre i regelmæssige Linier, ere for det meste lige og godt brolagte (se Vignetten S. 447), og Byen har et net og venligt, men intet gammeldags Udseende og er uden gamle Bygninger af Interesse; de fleste ere i eet Stokv. Særligt tiltalende og hyggeligt virker det store Torv med sine klippede Lindetræer. Skønt Byen som nævnt ligger lavt, er der dog en vid

Udsigt over den flade Omegn, over Fjorden og det frugtbare Holmsland, som adskilles fra Byens Markjorder og Rindum Sogn ved det mindst 80 Al. brede og 9 Al. dybe Vandløb *Von Aa*, som forbinder Fjorden med Stadil Fjord og danner dennes Afløb, og over hvilken der fører en 1862 opf., 1896 fornyet Bro (90 Al. lang) til Holmslands sydøstlige Hjørne.

Byens Købstadsgrund udgjorde 1902 c. 40, Markjorderne 508 Td. Ld. (ved Res. af $^{27}/_{2}$ 1890 indlemmedes en mindre Del af Rindum Sogn i Købstaden). Der var da 20 Gader og Stræder og 4 Torve og Pladser. Husenes Antal var c. 350 ($^{1}/_{2}$ 1901: 339), hvoraf c. 290 paa Bygrunden. Af Fladeindholdet 1896, i alt 562 Td. Ld., vare 432 Ager og Eng, 10 Kær og Fælleder, 25 Haver, 7 Skov, 14 Heder m. m. og 73 Veje og Byggegrunde. Det saml. Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895 50 Td., hvoraf 30 hørte til 11 Gaarde og 20 til 75 Huse; 9 Gaarde og 44 Huse dreves fra Ejendomme i Byen.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^{1}/_{4}$ 1902 3,040,150 Kr. (Antal af Forsikringer 356).

Om Ringkjøbing Købstads Landdistrikt, der kun med Hensyn til Fattigvæsen hører under Ringkjøbing, se Hind Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Den lave **Kirke**, vistnok indviet til St. Jørgen, paa den grusede Kirkeplads N. for Torvet, bestaar af Skib og Kor ud i eet, med tresidet Afslutning, Taarn mod V. og Korsarm mod N. De ældste Dele, Skib og Kor, ere opf. i gotisk Stil, vistnok i 15. Aarh., af Mursten; alle Murene ere 1873-75 blevne dækkede af et tykt Lag Cementpuds. Skibet har to spidsbuede, 10 Alen høje Hvælvinger, Koret en lignende. Kirkens Mure støttes af svære Piller og have rundbuede Vinduer. Skibet er indv. $22^{1}/_{4}$ Al. langt og $11^{1}/_{4}$ Al. bredt, Koret 13 Al. langt og $11^{1}/_{2}$ Al. bredt. Taarnet, vistnok fra Middelalderens Slutn. eller tidlig Renæssancetid, er af Mursten, med Spidsbue ind til Skibet og spidsbuet Hvælving, under hvilken er anbragt et lavtliggende Bjælkeloft over Taarnrummet, der er Forhal, med rundbuet Indgang fra Vest. Taarnets Grundflade er mindre end Overfladen, saa at det bliver bredere opad; ved en Restauration 1866 fik det de nuv. 4 Spidsgavle, mellem hvilke et lavt, firsidet Spir (efter Tegn. af Prof. Walther). Korsarmen, med fladt Loft og Rundbue ind til Skibet, er opf. af Mursten, af Præsten Hans Iversen Borch, † 1625; den har Siddepladser og et Pulpitur. Ved en indv. Restauration 1879 fik Kirken nye Stolestader og nyt Gulv samt Varmeapparat, der er anbragt i en lille Udbygning ved Korets Nordside. I Kirken er indlagt Gas. Altertavlen, skænket af Fr. VII, er et Maleri (Bjærgprædikenen) fra 1848 af Sophus Schack. Alterskranken er af Smedejærn i Barokstil med Bogst. WAS (ɔ: Amtsforvalter Willads Andersen, som lod opføre en muret, nu nedbrudt Begravelse N. for Koret) og MPD. samt Aarst. 1691. Prædikestolen er i Renæssancestil. Døbefonten, af bronceret Zink, er Thorvaldsens Engel med Muslingskallen. I Skibets Vestende et Pulpitur i Renæssancestil med Malerier af Jesus og Apostlene. Paa dette staar Orgelet, i Barokstil. I Korsarmen et lille Egetræskrucifiks fra den senere Middelalder (et udsk. Billede fra s. Tid af en Biskop findes i Taarnet). I Skibet to Malmlysekroner i Barokstil, den ene skænket 1692

RINGKJØBING.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave.

Eftertryk forbydes.

1	Aldersly	D	6
2	Amtstuefilial	D	4
3	Apotek	D	5
4	Bank Landbo-	D	4
5	" Ringkjöbing-	D	5
6	Epidemihus	E	3
7	Fattiggaard	D	4
8	Fribolig	D	6
9	Haandværkerf. m. Teknisk Skole	D	3
10	Hotel Jernbane-	D	3
11	" „Royal"	D	4
12	Höjskolehjem	C	4
13	Kirke	C	4
14	Kreditf. Vest og Sönderjysk-	D	5
15	Legatgaard Kroners-	D	6
16	Missionshus	C	6
17	Posthus	D	5
18	Præstegaard	E	5
19	Raad-, Ting- og Arresthus	C	4
20	Skole Borger og Real-	C	4
21	Sparekasse	D	4
22	Sygehus Amts-	E	3
23	Telegraf- og Telefonst.	D	3
24	Toldkammer	B	6

RINDUM SOGN

KØBSTADENS-

GASVÆRK

Til Holstebro

BANEGAARD

KAPEL

KIRKEGAARD

KØBSTADENS-

MARKJORDER

St. Blichersvej

Rindumsvej

Chr. Hustedsvej

Sygehusgade

Nygade

Nørregade

Østergade

Vestergade

Torvet

Holmensgade

Mellemgade

Bredgade

MARK-

JORDER

Til Aarhus

Vester Strandgade

Grønnegade

Smedegade

Øster Strandgade

Holmlandsvej

Søndergade

RINGKJØBING FJORD

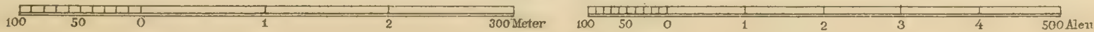
N V Ø S

Udført af V. F. A. Berggreen

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad.

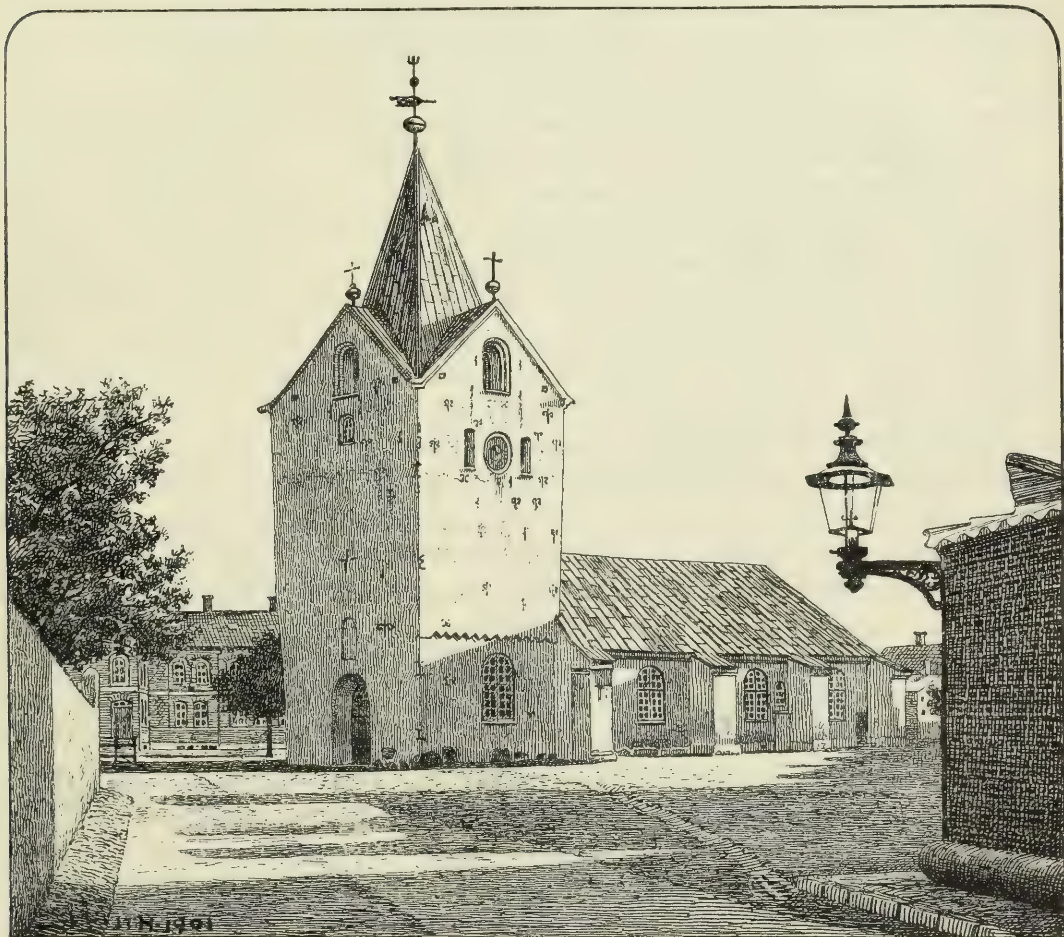
1902.

Axel E. Aamodt's Lith. Etabl. Kbhvn.

af Borger Christen Hansen, den anden af Borgmester Jens Olufsen, † 16.., og et tremastet Skib; i Korsarmen en yngre Lysekrone. I Koret Epitafium over ovenn. Præst Borch og i Skibet et andet over Provst Mag. Hans Hansen Kjær, † 1652, med Hustru og Børn. Der har været Begravelser under Gulvet; men der er ikke bevaret nogen Ligsten. I katolsk Tid har der i Kirken været et St. Anne Alter, til hvilket Hr. Ånders Sørensen, Vikar i Ribe, 1522 solgte og skødede Hedegaard i Velling Sogn.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, som tillige er Præst til Rindum. Kirken ejede Juni 1902 i Kapitaler 13,950 Kr. og i Jorder $^1/_4$ Td. H. (aarl. Lejeindtægt: 59 Kr.); dens Gæld var 1350 Kr.

Ringkjøbing Kirke.

Et **Missionshus**, Grønnegade, er opf. 1884 af røde Mursten.

Kirkegaarden, mod N. V. ved Holstebrovejen, er anlagt 1806; den er nu c. $1^1/_4$ Td. Ld. Et Ligkapel, af røde Sten, er opf. 1880. Fra 1811 ophørte al Begravelse paa den gamle Kirkegaard ved Kirken og Pladsen blev da planeret.

Raad-, Ting- og Arresthuset (se Vignetten S. 453), Torvet, er opf. af Mursten (malet) 1849 i to Stokv. med højere Midtparti over Indgangen; det ejes af Amtskommunen med $^2/_3$ og Købstaden med $^1/_3$. Det indeholder bl. a. en Amtsraadssal (restaur. 1893), en Rets- og Byraadssal (heri flere smaa Billeder fra Byens Fortid), Lokale for Forligskommissionen og Arrestforva-

rerens Bolig samt Plads til 9 Arrestanter; paa Loftet Arkivværelser for Amts- og Byraad. Det ældre Raadhus laa paa samme Sted.

Den kommunale **Borger- og Realskole**, Kirkepladsen, er opf. 1872 af røde Mursten i 2 Stokv., med en 1900 opf. Tilbygning af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder (Arkitekt: O. Berg, Esbjærg) og et 1898 opf. Gymnastikhus ud til Vestergade. Der er fælles Undervisning i Forskolen til 8 Aars Alderen, derefter deles Eleverne i Drenge- og Pigeklasser, men fra 14 Aars Alderen gaa de flinkeste over i de fælles Realklasser. I de øverste Klasser, fra hvilke der dimitteres til alm. Forberedelseseksamen, betales Skolepenge. Skolen havde $^1/_5$ 1902 313 Elever, fordelte i 14 Klasser, 3 Lærerinder og 9 Lærere, hvoraf en er Førstelærer og Overlærer. Desuden er der to private Pogeskoler. — **Teknisk Skole**, Nygade, er opf. 1888 af Haandværkerforeningen (med 6000 Kr. Tilskud fra Staten). Den har Lokaler i den nordl. Fløj af Haandværkerforeningens Bygning, af røde Mursten i 1 Stokv. (Arkitekt: Wiinholt); Aar 1901-2 havde den 103 Elever.

Amtssygehuset, mod N. Ø. ved Sygehusgade, en ombygget, tidligere Tvangsarbejdsanstalt, af røde Mursten i 1 Stokv., ejes af Amtskommunen. Det har 22 Senge, Operationsstue og Desinfektionsanstalt; Vurderingssum: 32,800 Kr. **Epidemihuset**, i Nærheden af Sygehuset, ejes ogsaa af Amtskommunen; det er opf. 1889 efter Tegn. af Arkitekt Wiinholt af røde Mursten i 1 Stokv. for c. 22,000 Kr.; det har 13 Senge. — Byens **Fattiggaard**, lige over for Sygehuset i Alleen Ø. om Byen, er opf. 1855 af røde Mursten i 1 Stokv. og har Plads til 19 Lemmer.

Ringkjøbing Friboliger, Alleen, af røde Sten i 1 Stokv., ere oprettede 1880 ved ugtl. 10 Øres Bidrag paa en af Konsul A. C. Husted skænket Grund, med Friboliger til 8, over 50 Aar gamle trængende uden for Fattigvæsenet; Stiftelsen bestyres af 6 Medlemmer, valgte af Byraadet, Handels- og Haandværkerforeningen. **Kroners Legatgaard**, Østerstrandgade, af røde Sten i 1 Stokv., er opr. 1804 af Jens Kroners Datter, Anna Cathrine, og hendes Mand Købm. Jens Mølberg, til Fribolig for 5 trængende Borgerfamilier, fortrinsvis af Legatstifternes Familie; det bestyres af Byraadet; Legathusets Bygninger solgtes til Nedbrydelse 1855, Grunden solgtes 1857, og Byens dav. Fattighus traadte i Stedet for Legathuset. — **Aldersly**, ved Gangstien Ø. for Byen, opf. 1882 af røde Sten i 1 Stokv., ejes af Kommunen og er Bolig for alderdomsunderstøttede.

Banegaarden, N. for Byen ved Enden af St. Blichers Vej, er opf. 1874.

Gasværket, mod N. V. ved Kirkegaarden, er anlagt 1894; i 1901 produceredes 3,741,600 Kbfd. Gas.

Posthuset har lejet Lokale i det 1863 opf. Apotek, Hj. af Østergade og Bredgade, **Telegrafstationen** i Østergades Forlængelse. **Toldkammerbygningen**, ved Stranden ved Holmslandsvej, af røde Sten i 2 Stokv., ejes af Staten, der har udlejet den til Privatboliger; Toldvæsenet har nu Lokaler i Jærnbanepakhuset.

Af andre Bygninger nævnes Præsteboligen, Bredgades Forlængelse, (Embedsbolig), By- og Herredsfogedkontoret, lejet Lokale i Nørregade, den ovfr. nævnte Haandværkerforening, Odd-Fellow Logen, St. Blichers Vej, opf. 1897 af røde Sten i 2 Stokv. (Arkitekt: E. Schwanenflügel), og et Højskolehjem, i den gamle Borgmesterbolig (nu Købmandsgaard) ved Torvet, i Vestergade.

Et **Lystanlæg**, mod Ø. uden for Byen ved Vardevejen, c. 7 Td. Ld.,

er anlagt 1866 (senere udvidet) for en Del ved Apoteker, Justitsr. C. C. Heibergs Foranstaltning. En aaben Pavillon er opf. 1897 af Kommunen.

Indbyggertallet var 1. Feb. 1901 2712 (1801: 771, 1840: 1239, 1860: 1409, 1890: 2290). — Erhverv 1890: 343 levede af immat. Virksomhed, 933 af Haandværk og Industri, 531 af Handel, 109 af Jordbrug, 12 af Gartneri, 25 af Fiskeri, 216 af forsk. Daglejervirks., 85 af deres Midler, 31 nøde Almisse, og 5 sade i Fængsel. — Byen har en Del Jordbrug, Haandværk og Handel, navnlig Udførsel af Heste, Kreaturer, Svin, Huder og Skind, dels over Esbjærg, dels med Jærnbanen S. paa, men den næsten umulige Sejlads paa Fjorden (se ndfr.) hindrer Byens Fremvækst, ligesom den skader det tidligere ret vigtige Fiskeri. Da der fra Nyminde Gab til Torsminde ikke findes nogen Havn eller noget Tilflugtssted for Fiskerne, maa Havfiskeriet foregaa fra aaben Strand i Smaabaade under stadig Livsfare, og der har derfor i de senere Aar næsten intet Havfiskeri været. Derimod er der et ret betydeligt Fiskeri, særlig af Aal, i Ringkjøbing og Stadil Fjorde; men de slette Udløbsforhold fra Ringkjøbing Fjord hæmme dog ogsaa dette Fiskeri. Udbyttet af Fjordfiskeriet var 1898 c. 125,000, 1899 195,000, 1900 165,000 og 1901 109,000 Kr.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 2197 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 4701 Pd., uldne Manufakturvarer 7275 Pd., Vin 13,660 Pd., andre Spirituosa à 8⁰ 298 Vrtlr., Glas og Glasvarer 10,426 Pd., Stentøj, Fajance osv. 6586 Pd., Kaffe 25,500 Pd., Rismel og Risengryn 1993 Pd., Salt 109,515 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 16,238 Pd., Tobaksblade og -stilke 127,550 Pd., fabrikeret Tobak og Cigarer 3212 Pd., Stenkul 100,000 Pd., Metaller og Metalvarer 231,562 Pd. samt Tømmer og Træ 54,133 Kbfd.

Ved Udg. af 1901 var der ved Toldstedet hjemmehørende 3 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 14 Tons.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtgørelser, 39,772 Kr., og Krigsskatten af Vareindførslen 7402 Kr., i alt 47,174 Kr. (2511 mindre end i 1900).

I Ringkjøbing holdes flg. Markeder: 1 i Febr. med Heste, 1 i April, 1 i Juni, 1 i Juli, 1 i Aug. og 1 i Okt. med Heste og Kreaturer. Torvedag fra Paaske til Mikkelsdag Lørdag, ellers Onsdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: 2 Tobaksfabrikker (den ene, Mølgaards, er grundl. 1830 og har c. 85 Arbejdere), 1 Orgelfabrik (Andresens, grl. 1890), 1 Uldspinderi og Klædefabrik (Aktieselsk. fra 1901, Aktiekap. 24,000 Kr.), 1 Vognfabrik, 1 Cikorietørreri (hørende til Aktieselsk. „De danske Cikoriefabrikker"), 1 Fabrik af Maltsaft, 1 Jærnstøberi (Aktieselsk., opr. 1899, Kap. 25,000 Kr.; c. 10 Arbejd.) og 1 Sodavandsfabrik. Byen har 3 Bogtrykkerier.

I Ringkjøbing udgives 3 Aviser: „Ringkj. Amts Avis", „Ringkj. Amts Dagblad" og „Ringkj. Avis".

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 89 Heste, 152 Stkr. Hornkv. (deraf 136 Køer), 130 Faar, 205 Svin og 6 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, samt Herredsfoged og Skriver i Ulvborg og Hind Hrdr., og et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 7 valgte

Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Fattigvæs.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 45,187 (deraf Grundsk. 1053, Hussk. 1772, Formue- og Lejlighedssk. 42,314, Bidr. fra Landdistr. 48), Afgifter efter Næringsloven 6042, Indtægt af Aktiver 7318 (deraf Gasværk 1466), Tilskud af Stat til Alderdomsunderst. 3512, Skolekontingent 2513, Tilskud til Realskolen 1750 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 669, til Amt 308, til Amtsskolefond 665, Byens Bestyrelse 2763, Fattigvæs. 6377, Alderdomsunderst. 7176, Skolevæs. 66,369 (hvoraf c. 46,000 Kr. til den nye Skolebygn.), Rets- og Politivæs. 3606, Medicinalvæs. 3700, Gader og Veje 3633, Belysn. 1507, offtl. Renlighed 982, Brandvæs. 231, Lystanlæg 547, Højtidsoffer 1465 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 61,866 og i faste Ejendomme 374,000 Kr. og skyldte bort 193,597 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $7_{,20}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var 933,900 Kr.; deraf var skattepligtig Indt. 721,650 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: $^1/_3$ af Ting- og Arresthuset, Skolebygningerne, Fattiggaarden med Jorder, Legatgaarden, Aldersly, et Hus til Brug for smitsomme Sygdomme, Gasværket, et Sprøjtehus, den tidligere Præstebolig ved Kirkepladsen, Markedspladsen, Byens Fællesjorder af Hrtk. $8^1/_8$ Td.

Byen har 1 Politibetjent, 1 Reservepolitibetjent, 1 Vægter og 1 Reservevægter. Desuden er der et Ordenskorps i Forbindelse med Brandkorpset, ved hvilket det er Borgerpligt at gøre Tjeneste; men en ændret Vedtægt for Brandvæsenet, som tilsigter et fast Korps, er under Udarbejdelse.

I Ringkjøbing Bank, opr. $^5/_{12}$ 1872, er Aktiekapit. 100,000 Kr.; $^{30}/_6$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 530,155, Vekselkontoen 231,172 Kr. — I Ringkj. Landbobank, opr. $^{14}/_4$ 1886, er Aktiekapitalen 100,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1900 var Folio- og Indlaanskontoen 887,058, Vekselkontoen 526,961 Kr. — I Ringkj. og Omegns Sparekasse, opr. $^{30}/_{12}$ 1844, var $^{31}/_3$ 1900 Spar. Tilgodeh. 1,954,609 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 153,320 Kr., Antal af Konti 5458. — Den vest- og sønderjydske Kreditforening af Landejendomsbesiddere, opr. 1860, har Hovedkontor i Ringkjøbing.

Ringkjøbing har ikke nogen Havn, men kun en c. 60 Al. lang Havnebro med 2-5 F. Vand; den anløbes kun af Fiskerbaade. Byen er for Tiden afskaaren fra al Skibsfart paa Grund af de umulige Indsejlingsforhold i Fjorden. Den c. 4 Mil lange og 2 Mil brede, c. 53,200 Td. Ld. ($5_{,3}$ □ Mil) store *Ringkjøbing Fjord* (tidligere kaldet Stavning Fjord eller Sønderfjord i Modsætning til Stadil Fjord), der har en Dybde af 6-12 F., har tidligere haft en større Aabning i den 6-7 Mil lange Klitrække, Holmslands Klit, der afgrænser den fra Havet, men har nu kun Indsejling gennem Nyminde Gab og den c. $1^1/_2$ Mil lange, smalle og grundede Nymindestrøm (mellem Holmslandsklit og Halvøen Tipperne), der stadig vandrer mere og mere mod S. og ligesom hele Fjorden er belemret med Grunde og Smaaøer („Pampuser“ og „Polder“) samt er underkastet store Forandringer i Dybdeforholdene, ja undertiden helt lukkes Uger igennem ved Sandbarrer, saa at Fjorden forvandles til en Indsø („Danmarks største Indsø“). Fjordens Vandstand, som allerede ved Middelhøjde er 1 F. over Havets — da den smalle Udløbsstrøm ikke er i Stand til at skaffe tilstrækkeligt Afløb

for den Vandmængde, Fjorden modtager gennem flere Aaer, navnlig den vandrige Skjern Aa —, stiger da saaledes, at de omliggende lave Agre og Enge oversvømmes. Den stærke Strøm fra Skjern Aa, som gaar mod V. og kunde bidrage til at holde Gabet aabent, brydes i sin Kraft ved Tipperhalvøen. Der er i 19. Aarh. anvendt store Summer paa Undersøgelser af Fjorden og paa Planer om at afhjælpe disse uheldige Forhold, bl. a. ved at frembringe et nyt Udløb nordligere i Klitrækken og ved Havneanlæg, saaledes i 1890'erne om et Kanal- og Havneanlæg ved Hvide Sande eller ved Kanalisering af Skjern Aas Strøm, saa at den kan bryde gennem Klitrækken; men alt har hidtil ikke ført til noget. En af Staten anskaffet Sandpumper arbejder nu paa Uddybning af Nymindestrømmen, men er i Løbet af 3 Aar endnu ikke naaet til Dybet i Fjorden. Fra Byraadet, de stedlige Landboforeninger og Fiskeriforeninger samt c. 1600 Lodsejere er der til Regeringen indgivet Andragende om at faa et bedre Udløb end Nymindestrømmen. (Se *S. H. A. Rambusch*, Studier over R. Fjord, Kbh. 1900).

I gejstlig Hens. danner Ringkjøbing eet Pastorat med Rindum Sogn. I Ringkjøbing bo Amtmanden (Amtmandsboligen er paa Rindumgaard, $^1/_5$ Mil N. for Byen) og Stiftsfysikus for Ringkjøbing Amt, ligesom Bestyrelsen for „Kronprins Frederiks Fond“ (en særlig Afdeling er „Harboørefondet“) til Understøttelse for Familier, hvis Forsørgere have mistet Livet eller Arbejdsførligheden under Redningsforsøg, eller for efterladte af Sømænd og Fiskere, der omkomme eller lemlæstes under Udøvelsen af deres Kald, har Sæde her.

Ringkjøbing hører til 11. Landstingskreds og Amtets 1. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Holstebro Amtstuedistr. (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek (opr. 1749, se *E. Dam*, R. Apotek, Kbh. 1899). Den hører til 5. Udskrivningskr.' 22. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 5, 22 og 24-42.

Ved Ringkjøbing Toldsted er ansat 1 Toldforvalter og 3 Toldassistenter, hvoraf de to ere Strandkontrollører henh. ved Husby og Sønder-Lyngvig, ved Postvæsenet 1 Postmester og 2 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Overtelegrafist (Telegrafkablet til England gaar over Ringkj.). Der er Statstelefon og privat Telefon.

Ringkjøbing er Station paa den vestjydske Længdebane, der aabnedes $^{31}/_3$ og $^8/_8$ 1875, henh. mod N. og mod S. (se i øvrigt S. 300). Paa Stationen solgtes i Driftsaaret 1900-1 46,848 Billetter; af Gods ankom 19,500 og afgik 4844 T.

Historie. Byens Navn, 1340: *Rennumkøpingh*, 1345: *Rænnumkøpingh*, 1368: *Rennekøping* (lat. *Rincopia*), afledes vistnok af den nærliggende Sogneby Rindum, der ogsaa oprindl. hed Rænnum (at det skal være den samme som den i Knytlingesaga nævnte „Ragnarsstadir“, hvor Svend Estridsens Ven Ragnar boede, er højst usandsynligt). Det er en gammel By, der vistnok gaar tilbage til 13. Aarh.; første Gang dens Privilegier nævnes, er 1443, da de stadfæstedes af Chrf. af Bayern; senere ere de ofte blevne bekræftede og udvidede, saaledes 1482, 1515, 1545, 1586, 1608 og 1648. Medens ingen Købmand i 1368 maatte udføre Varer fra dens Havn uden at betale Told i Ribe, forundte Chr. IV den $^{20}/_{10}$ 1599 at være et Toldsted med uhindret Indskibning af alle Varer ligesom andre lovlige Toldsteder. Navnlig har Udførslen af Øksne paa de Tider været en vigtig Indtægt for Byen; Udførslen fandt paa denne Kant af Landet før kun Sted over Ribe; men $^8/_2$ 1553, senere gentaget, fik Byen Lov til at udføre Staldøksne, men ikke Græsøksne, mod den sædvanlige Told. I det hele har vel, ved Siden af Fiskeriet, Handelen været dens vigtigste

Erhverv; den dreves især paa Norge og Holland, ogsaa paa Hamburg og efter Forordn. af $^{28}/_{1}$ 1682 vedblev R. at være blandt de Byer, der maatte drive udenlandsk Handel. Aar 1682 fastsloges det ogsaa, at den i Fremtiden skulde have een Borgmester, som før, men kun 2 Raadmænd (tidligere indtil 8).

Ringkjøbing har dog aldrig været nogen stor By trods dens gode Opland og tilsyneladende gunstige Beliggenhed ved den tidligere langt mere sejlbare Fjord. Den har saaledes aldrig haft mere end den ene Kirke og intet Kloster i Middelalderen. Dens mest blomstrende Tid falder i 16. Aarh. og 1. Halvdel af 17. Aarh.; endnu 1656 kunde Arent Berntsen sige om den: „R. er vel ikke af megen Størrelse, men haver den nogle formuende Borgere, som store Partier af Korn og Øksne sig af Landet tilforhandle og igen paa Holland og andre Steder udskibe“. Men allerede i Præsteberetningen 1638 hedder det dog: „kan være ungeferd et hundrede Borgere i Byen, mesten af saare ringe Formue“. Til dens Tilbagegang bidrog flere Ulykker (i Grevens Fejde var den bleven afbrændt af Joh. Rantzau), navnlig en Vandflod $^{1}/_{12}$ 1615, da de omliggende Marker ødelagdes, Byens Baade søndersloges, og 34 Gaarde og Huse led mere eller mindre Skade (Kongen fritog de skadelidte for Skat i 3 Aar; 1624 led Byen atter af Vandflod), og i 17. Aarh.'s Krige, især i 1644 og 1657-60, da først Fjenden og saa de allierede hjemsøgte den; ogsaa Ildebrande have vel hærget den, om der end ikke er levnet Beretning om nogen omfattende Brand. Dertil kom de stadig vanskeligere og vanskeligere Besejlingsforhold i Fjorden, efterhaanden som Nyminde Gab fra omtr. Midten af 17. Aarh. begyndte at vandre mod Syd (i 17. og 18. Aarh. fangedes der ogsaa Østers i Fjorden, men Gabets Vandring mod S. og den deraf følgende Udelukkelse af salt Vand fik dem til at forsvinde). Hvorledes Tilstanden var i 2. Halvdel af 17. Aarh., viser en Taksering af Byens Grunde og Ejendomme: der var i alt 142 Nr. (vurd. til 8732 Rd. 3 Mk.), og deraf vare 46 øde Byggepladser. 1695 blev der fordret Forklaring over, hvad der var sket med disse øde Pladser, men kun meget faa af dem vare blevne benyttede, og 2 andre Gaarde vare blevne øde siden den Tid. Ifl. et Mandtal fra 1710 (102 Borgere), med Forklaring over enhvers Vilkaar, var Byen i den største Elendighed: „her er mange øde Steder, mange Enker og faa Borgere, hvoraf de fleste ved ulykkelig Søskade og Tab paa deres Købmandsskab er kommet tilagters.“ 1743 berettes, at flere maa sælge Gaarde og Huse formedelst Næringens saa mærkelige Aftagelse, og 1745 siges Byen helt at maatte gaa under, hvis den ikke bliver hjulpen paa nogen Maade. D. Atl. siger 1769, da Byen havde 506 Indb. (mod 623 i 1672), at dens Næring er i mere Af- end Tiltagen, Handelen slet, siden Byen ikke længere er Oplagssted for andre Købstæder, Skibsfarten er liden og gaar kun paa Norge med Korn og Fedevarer osv.; Byen, som før havde haft 10-12 Skibe, havde da kun eet; de øvrige, som fragtedes, vare fremmede. Efter den Tid gik det dog noget fremad; 1774 havde Byens Købmænd, dels som Redere, dels som Befragtere, i alt 12 Skibe; de fleste tilhørte Byens to driftigste Købmænd Jens Tang, Ejer af Nørre-Vosborg († 1826), og Jens Bjerg Rindom. Vel gik næsten alle Skibe tabte i Krigen 1807-14; men allerede 1816 var der 14 Skibe, og s. Aar ud- og indklareredes 300, mest norske Skibe; 1829 var der 11 Skibe med i alt 147 Clstr. Handelsforholdene skildres 1833 som ret gode; medens tidligere en stor Del af Vesteregnens Produkter sendtes fra R. og Omegn til Lemvig til Udførsel, udførtes de da fra selve R., dels fordi Vejen gennem Limfjorden til Aalborg paa Grund af Forholdene ved Løgstør Grunde blev mindre sejlbar, dels og især fordi man i Krigen 1807-14 havde maattet hente mange Fornødenhedsartikler fra Hamburg over Land, hvorved R. fra den Tid blev som en Stapelstad, da de engelske ikke kunde komme ind under Kysten og tage Smaafartøjerne, der gik til R. Men Forholdene forandredes, da Aggerkanalen aabnedes og Løgstørkanalen anlagdes, og Besejlingsforholdene paa Ringkjøbing Fjord bleve mere og mere ugunstige som omtalt S. 458. At det ikke er gaaet, som D. Atl. spaar: „Skulde nogen Tid Nyminde Gab blive tilstoppet for Skibene, da blev vel R. ikke mere en Købstad“, skyldes næst Jærnbaneanlægget Byens Driftighed, der har kastet sig mere over Haandværk og Industri.

R. har haft to Porte, Byporten, for Enden af Bredgade (Adelgaden), og Nørreport, for Enden af Østergade. — En Latinskole (nævnt 1547) blev ophævet 1739. — Stats- og Finansmanden Grev W. C. E. Sponneck († 1888) er født i R. 1815.

Litt.: *P. N. Frost*, Beskr. over Købstaden R., Borris 1817. — *L. Mylius-Erichsen*, R. og Omegn, Kbh. 1901.

Holstebro

1584

1650

Holstebro Købstad ligger i Hjerm Hrd. under 56° 21′ 34,41″ n. Br. og 3° 57′ 36,96″ v. L. for Kbh. (beregnet for Kirketaarnets Sydgavl) paa begge Sider af Storaa eller Holstebro Aa, paa et noget kuperet Terræn og omgiven af Hedebanker og Plantager. I Nørregade ved Landevejenes Sammenstød er der c. 72 F., c. 23 M., ved Kirketaarnet 42,5 F., 13 M., og ved Storbroen 28 F., c. 9 M. Den ligger 5 Mil N. Ø. for Ringkjøbing, 3¾ Mil S. Ø. for Lemvig og henved 2 Mil S. for sin Ladeplads Struer (ad Jærnbanen henh. 6,4 Mil, 48 Km., 6,3 Mil, 47,9 Km., og 2,1 Mil, 16 Km.). Dens største Udstrækning fra N. til S. er omtr. 2400, fra V. til Ø. 1850 Al. Ved Aaen deles den i en større, nordl. Del, „Nørreland“, og en mindre, sydl., „Sønderland“ (før kaldet „Over Aaen“). Dens Gader ere gennemgaaende ret brede og lige samt godt brolagte, men flere af dem have en ikke ganske ubetydelig Stigning. Hovedgaderne ere i den nordl. Del Nørregade, som fra Store Torv over Raadhustorvet fører mod N. til Landevejene til Struer, Mejrup og Skive; fra Raadhustorvet gaar Skolegade mod V. til Landevejen til Lemvig. Fra Store Torv føre mod V. og Ø. Vestergade og Østergade, hvilken sidste udmunder i Landevejen til Viborg. Mod S. fører over Aaen den 80 Al. lange og 12 Al. brede Storbro (se Vignetten), der er opf. 1855-56 paa 3 Granitmure med Kugleafsnit (den kostede 35,000 Rd.), til Sønderlandsgade, som gaar gennem den sydl. Del til Landevejene til Ringkjøbing,

Skjern og Herning. Af Husene ere en Del i flere Stokv. Gamle Bygninger af Interesse findes ikke.

Byens Købstadsgrund udgjorde Juni 1902 1,524,040 □ Al. (c. 109 Td. Ld.), Markjorderne 29,038,220 □ Al. (c. 2074 Td. Ld.). De saakaldte „Bisgaardsjorder“ af Maabjærg Sogn ere ved Res. $^{21}/_{7}$ 1899 indlemmede i Købstaden; en Del Markjorder ere 1902 inddragne under Købstadsjorderne. Der var i 1902 26 Gader og Stræder og 4 Torve; Husenes Antal var 520 (deraf paa Bygrunden 448). Af Fladeindholdet 1896, 1918 Td. Ld., vare 1315 Ager og Eng, 2 Kær og Fælleder, 45 Haver, 389 Skov, 73 Heder, m. m. og 93 Veje og Byggegrunde. Det saml. Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1895 81 Td. (Aug. 1902: 105 Td.), hvoraf 44 hørte til 23 Gaarde og 34 til 173 Huse; 11 Gaarde og 49 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne ligge Tvangsarbejdsanstalten samt 72 Landbrug (det største paa $6^{1}/_{2}$ Td. H.).

Husenes saml. Brandforsikringssum var Juni 1902 5,411,250 Kr. (Antal af Forsikringer: 520).

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, V. for Nørregade, bestaar af Skib og Kor ud i eet med tresidet Afslutning, Korsarme mod N. og S., lavt Sakristi ved Korets Nordside og Taarn mod V. De ældste Dele, Skib og Kor samt Sakristi, ere opf. i gotisk Stil af røde Munkesten i Munkeskifte, med Fyld af raa Granit og Kalk, i 1. Halvdel af 15. Aarh.; i Dele af Soklen er der benyttet Granitkvadre, maaske fra en ældre romansk Bygning (i nordre Korsarms Ydermur er indmuret en Tympanon af Granit med et Kors). Skib og Kor ere tils. indv. 89 F. lange og $23^{1}/_{2}$ F. brede. Skibets gamle Døre, udv. med spidsbuede False, ere tilmurede (den nordl. 1733, den sydl. 1856); en oprindl. Dør fører fra Kor til Sakristi; paa Skibets Nordmur ses et tilmur., oprindl. Vindue. I 2. Halvdel af 15. Aarh. tilføjedes den sydl. Korsarm (24 × $17^{1}/_{2}$ F.), „capella Dei“. Nogle, nu restaur. Kalkmalerier, der fandtes 1900 af Kunstmaler E. Rothe i Korsarmen, have Indskr., ifl. hvilken den er opf. 1468, vistnok af Borgmester Poul Juul m. fl., hvis Navne og Bomærker ses (en yngre Dekoration fra Bisp Iver Munks Tid, † 1539, er anbragt over den første). En Indskr. paa nogle samtidig fundne Malerier i Sakristiet synes at vise, at dette er opf. ved 1430 af en Olavius Petri. Den nordl. Korsarm (23 × 17 F.) er vistnok noget yngre end den sydl. og samtidig med Taarnet (51 F. til Gesimsen). Tilbygningerne ere alle af samme Materiale og i s. Stil som de oprindl. Dele. Kirken har Hvælvinger, henved 22 F. høje, samtidige med Ydermurene, Skibet 3 (den østligste er en rigere udstyret Stjernehvælv.), Koret 1 og den tresidede Afslutn. en halv, hver af Korsarmene ligeledes 1, ligesom Taarnrummet, der er Forhal, med Indgang fra V. Sakristiet har 2 lave Hvælvinger (13 F.). Den sydl. Korsarms Gavl har 5, den nordl. og Taarnets 3 Kamme; paa de øverste af Taarnets staa Fløjstænger (opsatte 1725) med Afbildning af St. Jørgen, Byens Værnehelgen; Gavlene ere blindingsprydede. Murene, der støttes af Piller, ere overstrøgne med rød Kalkfarve. Kirken har Blytag. Der er foretaget flere Restaurationer, saaledes 1725, 1729, 1741-42, 1765 og 1778. I 1856 fik Kirken sine nuv. store Jærnvinduer.

Altertavlen, i Rokokostil, er skænk. 1757 af Købmd. Claus Skives Enke, Mette Juul (i Midtfeltet et Maleri, den korsfæstede med Maria og

HOLSTEBRO.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark. III Udgave

KØBSTADENS MARKJORDER

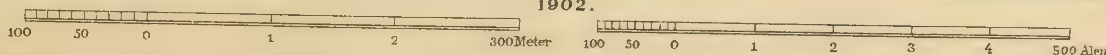
1	*Amtstue*	D 5
2	*Apotek*	C 5
3	*Asyl*	B 4
4	*Banegaard*	E 1
5	*Bank Holstebro-*	D 5
6	" *Landmands-*	C 5
7	*Fattiggaard*	B 4
8	*Gasværk*	B 6
9	*Hotel „Royal"*	C 5
10	" *Schaumburgs-*	C 4
11	*Höjskolehjem*	C 4
12	*Kirke*	C 4
13	" *Methodist-*	D 4
14	" *Valgmenigheds-*	B 3
15	*Missionshus „Elim"*	D 4
16	*Posth: Telegrafst. og Sparek:*	C 5
17	*Præstegaard*	C 4
18	*Raad-, Ting- og Arresthus*	C 4
19	*Skole Borger-*	D 4
20	" *Real-*	D 3
21	" *Teknisk-*	D 4
22	" *Valgmenigheds-*	D 3
23	*Stiftelse Industrif.-*	C 3
24	*Sygehus Amts-*	E 4

Udført af V. F. A. Berggreen

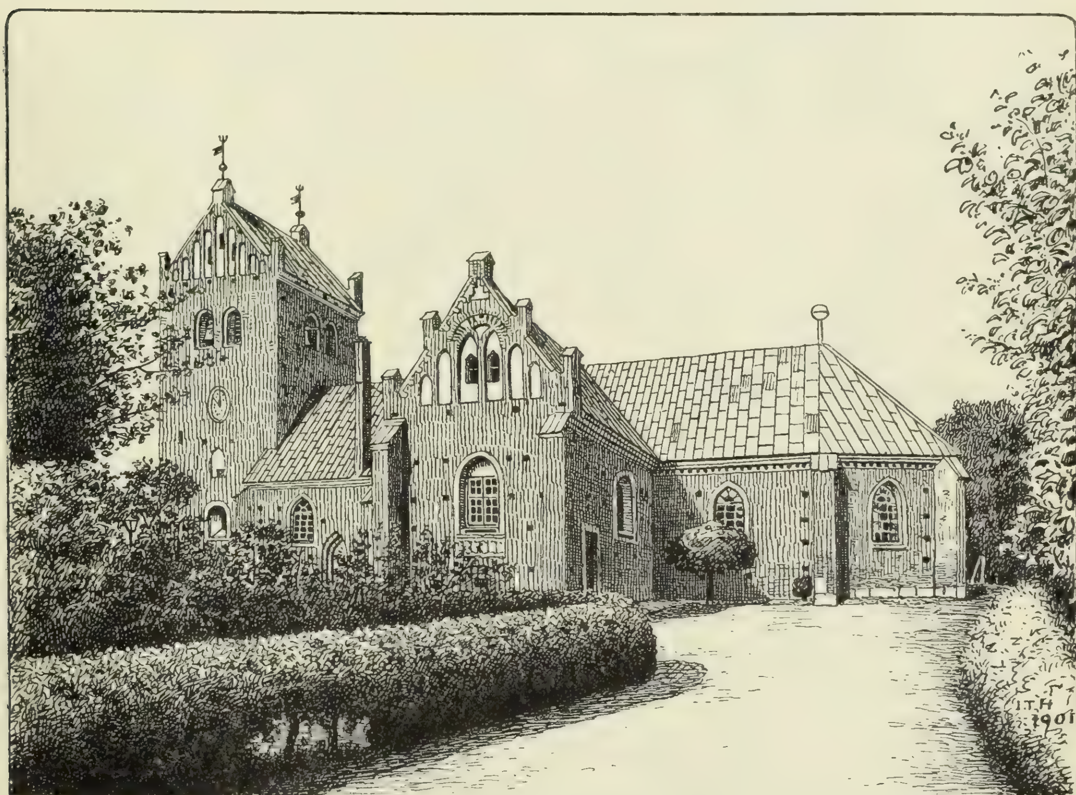
Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad.

1902.

Axel E. Aamodt's lith. Etabl. Kbhvn.

Johannes); paa Tavlen sidde 5 Fyldinger med rigt Snitværk (Mariæ Bebudelse, Jesu Fødsel, Omskærelsen, de vise Mænd, der bringe Gaver, og Jakob, der velsigner sine Sønner) fra et gotisk Alterskab, vistnok fra Slutn. af 15. Aarh. Alterskranken af Smedejærn er skænket af Kirsten Hartvigsd., Milter Hansens Enke, 1724. Alterkalken er fra 1622. Prædikestolen er i Renæssancestil. Ny Døbefont af poleret Granit. Orgelet, fra 1861, er anbragt paa et Pulpitur i Skibets Vestende. I den sydl. Korsarm er der et Pulpitur. I D. Atl. nævnes „ti lukte Stole"; nu er der 6, 2 i hver Korsarm og 2 under Orgelet. Tre Malmlysekroner, skænkede 1661 af Borgmester Niels Sørensen og Raadm. Ib Lassen, 1742 af Niels Nyboe og Hustru og 1788 af Christen Lassen Nyboe. Af Epitafier findes i

Holstebro Kirke.

Skibet: 1) af Marmor med Portrætmedailloner over Stiftamtmd., Friherre Rud. Gersdorff, † 1729, og hans to Hustruer, Judithe Eleon. v. Glaubitz, og Karen Solgaard, † 1742, og 2), af Egetræ med oliemalede Billeder, over Christen Linde, † 1706, og Hustru (opsat 1667), samt to Ligsten over Købmand Niels Kjær, † 1806, og to Hustruer, og over Laur. Nielsen Kjær, † 1808 (1807 solgtes 33 Ligsten). Over Døren ind til Sakristiet sidder en Mindetavle, der siger, at Præsten Søren Lugge, † 1730, med 3 Hustruer, er begr. under Sakristigulvet. I Taarnet et Vaabenskjold med H. B. v. M. (ɔ: Münchhausen, Karen Solgaards 2. Mand) og K. S. G. (Karen Solgaard) og Aarst. 1704. Udv. paa sydl. Korsarm sidder en Sandstenstavle over Chr. Lindes afdøde Børn „oc forhen sændte Himmelplanter". I Hvælvingerne under Gulvet staar en Del sammenpakkede Kister (under Taarnet er Gersdorffs eller Karen Solgaards Begravelse, desuden findes Graahs, Lindes m. fl. Begravelser). Den største af Kirkens to Klokker

(i D. Atl. nævnes 4) er Stormklokken, støbt 1470 af Klavs paa Borgmester Poul Juuls Bekostning.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der ogsaa er Præst til Maabjærg. Kirkens Formue i Kapitaler og Jorder var i 1901 7732 Kr., af Jorderne, c. 21 Td. Ld., svaredes aarl. 350 Kr.; dens Gæld var 2448 Kr.

Valgmenighedskirken, Skolegade, er opf. 1884 i gotisk Stil af røde Mursten (Bygmester: A. Bendtsen, Vallekilde) og bestaar af Skib og Kor ud i eet med et Klokkespir paa Gavlen ud til Gaden.

Metodistkirken, Danmarksgade, er opf. 1891 i gotisk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Vejassistent Rasmussen) og bestaar af Langhus med Taarn mod N. ud til Gaden.

Et **Missionshus**, „Elim“, Danmarksgade, er opf. 1890 (Arkitekt: Wiinholt) af røde Mursten.

Den højtliggende **Kirkegaard**, mod Ø. ved Viborgvejen og Anlægget, er anlagt 1864, indviet $^{12}/_{1}$ 1865 (den gamle Kirkegaard ved Kirken blev beplantet med Træer ved 1830 og nedlagt og omdannet til Anlæg 1876); den var oprindl. c. 4 Td. Ld., 1883 udvidedes den med 1 Td. (i 1902 er indkøbt $4^{1}/_{2}$ Td. Ld. overfor den nuv. Kirkegd. til en Annekskirkegaard). Midt paa Kirkegaarden er 1870 opf. et Ligkapel af røde Mursten.

Raad-, Ting- og Arresthuset, Raadhustorvet, er opf. 1846 af røde Mursten i to Stokv. med Kælder og et lidt fremtrædende Midtparti. Det ejes af Amtskommunen med $^{2}/_{3}$ og Købstaden med $^{1}/_{3}$ og bestaar af en Hovedbygning, som indeholder bl. a. Byraadssal, Tingstue og Arrestforvarerbolig, og en i 1881 opf. Sidebygning (Arkitekt: J. C. Weber, Aalborg); der er Plads til 20 Arrestanter. Paa Raadhuset findes en af Byfoged Tranberg skænket lyseblaa Silkefane fra Chr. VII's Tid med Byens Vaaben m. m., broderet i Guld og Sølv. Det tidligere, i en ældre Gaard 1750 indrettede Raadhus laa paa samme Sted; tidligere laa Raadhuset paa Store Torv, men det brændte 1733. Ved Reskr. af $^{20}/_{7}$ 1774 bestemtes, at der i H. skulde opføres et Raad- og Tinghus for Byen og Hjerm-Ginding Hrdr.

Det **kommunale Skolevæsen** omfatter to Skoler; Gamle Borgerskole, Slagterivej, er opf. 1859 af røde Mursten i to Stokv.; Nye Borgerskole, Danmarksgade, er opf. 1886 (Arkitekt: J. C. Weber) af røde Mursten i 2 Stokv. med høj Kælder, for 63,000 Kr. Skolerne havde $^{1}/_{5}$ 1902 489 Elever (deraf 236 Drenge), i 18 Klasser, samt 1 Overlærer, 1 Kateket, 6 Lærere og 7 Lærerinder. — En **privat Realskole**, Nørregade, med Ret til fra 1880 at afholde alm. Forberedelseseksamen, er opr. 1878. Desuden er der en Friskole, Lægaardsvej, og en Pigeskole, Vestergade. — **Teknisk Skole**, Danmarksgade, er opf. 1890-91 (Arkitekt: Wiinholt) af røde Mursten i 1 Stokv. med høj Kælder, med Tilskud fra Stat og Kommune, hvilken ogsaa gav Grunden, og ved frivillige Bidrag. Sidste Aar har den haft 79 Elever (Begyndelsen til Skolen er en af Haandværkerforeningen 1862 opr. Søndagsskole).

Tvangsarbejdsanstalten, c. $^{1}/_{8}$ Mil S. for Byen ved Herningvejen, den tidligere, 1864-65 opf. Fattiggaard, ejes af Amtskommunen og blev 1896 ombygget (Arkitekt: Prof. H. C. Amberg); den er af røde Mursten i 1 Stokv. og har Plads til 15 Tvangsfanger. Vurderingssum c. 20,000 Kr.

Amtssygehuset, ved Enghavevej, er opf. 1895 af røde Mursten i 1 Stokv. med høj Kælder og Midtparti i 2 Stokv. (Arkitekt: Wiinholt), for c. 80,000 Kr. og ejes af Amtskommunen. Det har 35 Senge, Operations-

stue og Desinfektionsanstalt. Patienterne have Adgang til Byens Anlæg, der støder op til det. — **Epidemihuset**, Vestergade, af røde Mursten i 1 Stokv., er opf. 1884, en Tilbygning 1891; det ejes ogsaa af Amtskommunen, har 22 Senge og Desinfektionsanstalt og har kostet c. 20,500 Kr. — Byens **Fattiggaard**, Vestergade, er 1895 indrettet i det tidligere, 1876 opf. Amtssygehus. Den har Plads til 19 Lemmer.

Industri- og Haandværkerforeningens Stiftelse, Skolegade, er opf. 1881 af røde Mursten i 1 Stokv., paa Aktier, tegn. af Byens Borgere; den har 8 Friboliger. — Et **Børneasyl**, Nellikestræde, er opf. 1881 og har Plads til 100 Børn.

Banegaarden, N. for Byen, Station paa den vestjydske Længdebane og den under Anlæg værende Holstebro-Herning Bane, er opf. 1865-66, af røde Mursten med et højt Midtparti (Arkitekt: Weber).

Posthuset og Telegrafstationen, Østergade, er i Sparekassens Ejendom, opf. 1889 af røde Mursten i 2 Stokv. — **Toldkammeret** er i Stationens Varehus, der er opf. 1888 efter en Brand. — En **Kødkontrolstation** er indrettet 1901 i en Ejendom paa Nørregade.

Gasværket, S. for Aaen, er anl. 1881 af et Aktieselskab (Aktiekapital: 51,000 Kr.); 1901 produceredes $7^1/_2$ Mill. Kbfd. Gas.

Af andre Bygninger nævnes: Præstegaarden, ved den vestl. Side af Kirkepladsen, en gammel, ombygget Gaard; Borgmesterbolig og -kontor, Danmarksgade, i en privat Bygning, opf. 1901; et Højskole- og Menighedshjem, Skolegade, opf. 1898 af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder (Arkitekt: J. C. Fussing); Godthaab, Redningshjem for Alkoholister, opr. 1893 (det første i Landet), ligger S. for Byen i Nærheden af Tvangsarbejdsanstalten, i Tvis Sogn.

Ø. og N. for Byen ligger en Række **Lystanlæg** — „Lunden", „Anlægget", „Nøjsomhed", „Spedalsø" og „Wiums Anlæg" —, der strækker sig op til Banegaarden, tils. c. $12^1/_2$ Td. Ld.; deres Beplantning begyndtes 1820. Ved Indgangen til „Lunden" (det ældste) fra Østergade er der en Mindestøtte (Granitobelisk med Portrætmedaillon), „rejst af taknemlige Borgere" 1894, for Grosserer Magnus Kjær († 1893), og i Nærheden en 1894 opf. Pavillon, der ejes af Kommunen. Noget nordligere i Anlægget ligger Lægaards Vandmølle ved en Mølledam. I „Wiums Anlæg", ved Banegaarden, er paa Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning rejst en Mindestøtte. — Kommunen ejer tillige c. 425 Td. Ld. store **Hedeplantager**: Søndre Pl., anl. 1867, 87 Td. Ld., ved Herningvejen, med Skydeplads for Holstebro Skyttekreds, østre Pl., anl. 1878, c. 80 Td. Ld., ved Viborgvejen, og vestre Pl., anl. 1887, 252 Td. Ld., ved Ringkjøbingvejen; endvidere ligger ved Galgebakkerne 6 Td. Ld. Plantage, bepl. 1901. Det samlede Areal var i 1901 helt beplantet; der er næsten udelukkende anvendt Bjærgfyr.

Indbyggertallet var 1. Feb. 1901: 4978 (1801: 853, 1840: 1186, 1860: 1662, 1890: 3863). — Erhverv 1890: 381 levede af immat. Virksomhed, 1518 af Haandværk og Industri, 805 af Handel, 200 af Jordbrug, 52 af Gartneri, 720 af forsk. Daglejervirksomh., 115 af deres Midler, 67 nøde Almisse, og 5 sade i Fængsel. — Folkemængden er det sidste Aarh. vokset til omtr. det seksdobbelte. Foruden Haandværk og Industri er Handelen, som for en Del foregaar over Byens Havn Struer,

vigtigt Erhverv. Byens store Opland er i de senere Aar blevet en Del formindsket ved Struers, Hernings og Silkeborgs Opkomst.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 2090 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 6867 Pd., uldne Manufakturvarer 9123 Pd., Vin 8331 Pd., Glas og Glasvarer 17,730 Pd., Humle 9634 Pd., Stentøj, Fajance osv. 10,951 Pd., Kaffe 42,118 Pd., Olier 40,476 Pd., Ost 74,996 Pd., Rismel og Risengryn 15,126 Pd., Salt 459,538 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 19,724 Pd., Te 2727 Pd., Tobaksblade og -stilke 148,239 Pd., Stenkul 140,000 Pd., Metaller og Metalvarer 375,121 Pd. samt Tømmer og Træ 15,878 Kbfd. Af indenlandske Varer udførtes til Udlandet 2,351,182 Pd. Flæsk. Om Skibsfarten se under Struer.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde, efter Fradrag af Godtgørelser, 63,325, Krigsskatten af Vareindførslen 8694 Kr., i alt 72,019 Kr.

I Holstebro holdes aarl. 10 Markeder: 1 i Jan. med Heste og Kreaturer, 1 i Feb. med Heste, 1 i Feb., 1 i Apr., 1 i Maj, 1 i Juni, 1 i Juli, 1 i Sept., 1 i Okt. og 1 i Nov. med Heste og Kreaturer. Særlig Kvægmarkederne have Betydning for Byen; det saakaldte „Store-Mandags Marked“ i Okt. fremhæves. Torvedag hver Tirsdag og Lørdag og hver anden Tirsdag fra anden Tirsdag efter Oktobermarkedet indtil Jul med Kreaturer; hver Torsdag er Torvedag for Handel med Smaagrise.

Af større Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Holstebro Aktiebryggeri (Aktieselsk., opr. 1882, Aktiekapit. 200,000 Kr., beskæftiger c. 50 Mænd og Kvinder, aarl. Prod.: c. 12,000 Td. skattepligtigt og og 3000 Td. skattefrit Øl); H. Jærnstøberi og Maskinfabrik (Aktieselsk. fra 1897, Aktiekap. 80,000 Kr.; c. 35 Arbejd.); et Jærnstøberi; 2 Maskinfabrikker; R. Færchs Tobaksfabrik (anl. 1869, beskæftiger c. 75 Mænd og Kvinder); en Tricotagefabrik (126 Arbejd.); en Kartoffelmelsfabrik (c. 20 Arb., aarl. Produkt. c. 1 Mill. Pd. Mel; til Fabrikken hører Hovedgaarden Krogsdal i N.-Felding S.); et Svineslagteri (Aktieselsk., opr. 1893, Aktiekap. 180,000 Kr., c. 20 Arbejd.); to Farverier og Klædefabrikker (hver c. 12 Arbejd.); et Høvleværk (Dmpkr.); et Savværk (Vandkr.); desuden 2 Bogtrykkerier. — Særlig mærkes Amtets Vareindkøbsforening i Kolonial- og Manufakturvarer samt Foderstoffer, der indbefatter 50 vestjydske Kredse, og hvis Omsætning i 1901 var c. $3^1/_2$ Mill. Kr. (deraf Holstebrokredsen c. 400,000 Kr.).

I Holstebro udgives 4 Aviser: „H. Avis“, „H. Dagblad“, „H. Folkeblad“ og „Vestjyllands Socialdemokrat“ (kun den første trykkes her).

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 210 Heste, 306 Stkr. Hornkvæg (deraf 273 Køer), 191 Faar, 423 Svin og 19 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver, samt Herredsfoged og Skriver i Hjerm og Ginding Hrdr., og et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 9 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Skolevæs., d) for Fattigvæs., e) for Alderdomsunderst., f) for Mark- og Vejvæs., g) for Udstykningsandragender, h) for Lystanlæggene, i) for Hedeplantagerne.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 69,033 (deraf Grundsk. 1990, Hussk. 2991, Formue- og Lejlighedssk. 64,052), Afgifter efter Næringsloven 9081, Indtægt af Aktiver 2462, Tilskud fra Stat til

Alderdomsunderst. 5534, Skolekontingent 518, Indtægt af Kødkontrollen 497 Kr.; Udgifter: Bidr. til Stat 1152, til Amt 1058, til Amtsskolefond 1095, Byens Bestyrelse 3276, Fattigvæs. 18,705, Alderdomsunderst. 13,273, Skolevæs. 19,331, Rets- og Politivæs. 6729, Medicinalvæs. 3575, Gader og Veje 20,981 (deraf 19,823 til Kloakanlæg), Belysn. 2052, offentl. Renlighed 996, Brandvæs. 3848, Lystanlæg 1359, Højtidsoffer 3400 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 23,567 og i faste Ejendomme c. 200,000 Kr. og skyldte bort 191,462 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 30,542 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $10^2/_{10}$ pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 1,849,100 Kr.; deraf var skattepligtig Indtægt 856,591 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: $^1/_3$ af Raadhuset, ny og gml. Borgerskole, Fattiggaarden, et Sprøjtehus, et Brandskur, Kæmnerboligen, Pavillonen i Anlægget samt Jorder med c. $3^1/_4$ Td. H.

Byen har kun een Politibetjent. Brandkorpset, under hvilket sorterer et Ordenskorps paa 20 Mand, der ere forsynede med Politistav og Skilt, tæller c. 400 Mand (3 Sprøjter) og ledes af en Brandinspektør, en Vandinspektør, 7 Assistenter og 20 Underassistenter.

I H. Spare- og Laanekasse, opr. $^{27}/_8$ 1827, var $^{31}/_{12}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 2,631,057 Kr., Rentef. $3^1/_2$-4 pCt., Reservef. 161,491 Kr., Antal af Konti 5808. — I H. Bank, opr. $^{15}/_{12}$ 1871, er Aktiekapit. (fra $^1/_7$ 1902) 250,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 1,330,047, Vekselkontoen 770,631 Kr. — I H. Landmandsbank, opr. $^1/_7$ 1887, er Aktiekapitalen 70,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 888,509, Vekselkontoen 537,662 Kr.

Holstebros **Havn** er som nævnt ved *Struer*, der 1733 blev lagt under Byen som dens Losse- og Ladeplads. Den nuv. Havn er dog først anlagt 1855-56, 1864 udvidet med det større østl. Bassin. Hele Anlægget har kostet Byen c. 30,000 Rd. Havnen er 41,070 □ Al. (deraf det østl. Bassin 27,270), Bolværkernes Længde 985 Al., Dybden indtil 10 F.; Havnepladsen er 36,500 □ Al. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af 3 Byraadsmedlemmer og 2 uden for Byraadet, hvoraf den ene bor i Struer. Havnens Formue var $^{31}/_{12}$ 1901 15,208 Kr.; den havde ingen Gæld. Indtægt af Havne- og Bropenge er aarl. 7-8000 Kr. To røde Lanterner ere Ledefyr.

I gejstlig Hens. danner Holstebro eet Pastorat med Maabjærg Sogn til Anneks.

Holstebro hører til 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, samt Holstebro Amtstue- og Lægedistrikt (Amtsforvalteren og Distriktslægen bo her) og har et Apotek (opr. 1715). Den hører til 5. Udskrivningskr.' 190. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 23, 162-90 og 214.

Ved Holstebro Toldsted er ansat en Toldforvalter, under hvem staa en Toldoppebørselskontrollør i Struer og 3 Toldassistenter, af hvilke de to i Struer; ved Postvæsenet en Postmester (og 2 Ekspedienter), som tillige er Bestyrer af Telegrafvæsenet. Der er Statstelefon og privat Telefon.

Holstebro er Station paa den vestjydske Længdebane, der paa Strækningen H.-Struer aabnedes $^1/_{11}$ 1866, paa Strækningen H.-Ringkjøbing

$^{31}/_{3}$ 1875 (se i øvrigt S. 299 flg.). Under Anlæg er en Statsbane Holstebro-Herning ifl. Lov af $^{27}/_{4}$ 1900; til Anlægget kan anvendes 2,375,000 Kr.; Kommunerne skulle erstatte Statskassen 25,000 Kr. pr. Mil af Udgifterne ved Anlægget med $^{1}/_{15}$ aarl. I Driftsaaret 1900-1 solgtes i H. paa Statsbanen 62,437 Billetter; der ankom af Gods 30,483 og afgik 10,901 T.

Historie. Byen nævnes første Gang 1287 som *Hwolstathbro* (1340: Holzstathbroo, 1350: Holstethbro, 1373: Holstetbro, 1403: Holthzbro, osv.). Det er saaledes en gammel By, hvis Beliggenhed er bleven bestemt ved den mest bekvemme Overgang over Storaa her, hvor den gamle Kvægdriftsvej gik. Hvornaar den er bleven Købstad, vides ikke. Dens ældste kendte Privilegier ere givne den af Chr. III $^{21}/_{5}$ 1552, da de tidligere vare brændte s. Aar ved en stor Brand i Byen (se Saml. til j. Hist. X S. 168 flg.); de ere senere blevne bekræftede bl. a. 1604. Byen var i gamle Dage Harsyssels Hovedstad, idet Sysseltinget holdtes her, i alt Fald i Slutn. af Middelalderen. Men i øvrigt har den aldrig haft større Betydning. Den har kun haft den ene Kirke (S. for Aaen har der dog paa „Kapelmark" ligget et Kapel i den katolske Tid) og aldrig noget Kloster eller nogen mild Stiftelse i Middelalderen*). At Byen i Middelalderen har haft et Præstegilde, ses af et Brev fra 1510, hvori der nævnes Præstegildegaard, som oprindl. hed Fuglsang og laa N. for Aaen, S. for den nuv. Vestergade. Mod N. uden for Byen havde Ribe Bispestol en Gaard, hvor Bisperne residerede, naar de opholdt sig paa Egnen, med tilliggende Jorder og Bøndergods; flere Breve, der ere udstedte herfra, have til Underskrift „Ex curia nostra episcopali in Holstebro". Maaske have Kongerne ogsaa boet her, naar de gæstede Byen; Chr. I's Privilegier for Nykjøbing paa Mors fra 1460 ere saaledes udstedte fra H.; denne Konge vides flere Gange at have opholdt sig i H., ligesom Kong Hans gæstede den bl. a. 1513 og Chr. III 1542; et kgl. Brev af $^{16}/_{9}$ 1560 er ogsaa dateret herfra. For øvrigt ligger der N. for Aaen, S. for Vestergade, en svag Højning, „Slotspladsen", hvor man endnu ind i 19. Aarh. kunde skelne Grave mod V., N. og Ø., medens Pladsen mod S. værnedes af Aaen; der skal her have staaet et kgl. Slot. Bispegaarden, hvorved der var en Barfred, og som laa paa Skolegade, (Navnet „Bisgaardsjorderne" minde endnu om den), tilfaldt efter Reformationen Kronen og var under Navn af „Holstebrogaard", „Kongens Gaard" og „Biskopsgaard" bortforlenet og fra 1599 lagt under Lundenæs; 1618 skødede Kronen Gaarden til Christen Hansen (Baden) til Nørgaard; $^{23}/_{11}$ 1630 skænkede Kongen den til Byen, og 4 Aar efter fik den Tilladelse til at nedrive Bygningerne. Senere opførtes en ny Gaard paa dens Jorder, „Holstebro-Bisgaard", der laa paa Nørregade og brændte 1734.

Fiskeriet i Aaen, som nu er ubetydeligt, har vel haft nogen Betydning, men Byens vigtigste Erhverv har Handelen været, om den end tidligere skadedes ved den Bestemmelse, at Øksne skulde udføres over Ribe, ligesom Handelen paa Limfjorden baade i 16. og 17. Aarh. led under Overgreb fra Aalborg. Handelens Blomstringstid var i 16. og 1. Halvdel af 17. Aarh.; den dreves navnlig over Hjerting paa Holland, med Udførsel især af Huder og Indførsel af Kolonialvarer og Klæde, over Ribe med Hamburg og Lübeck, med Udførsel især af Uld, for hvilken Vare H. var særlig bekendt, og over Aalborg, med Udførsel især af Korn. De to største Købmandsfamilier omkring 1600 vare Lægaard og Solgaard. Krigene i 17. Aarh. have vel gjort Byen en Del Skade, navnlig var den i Krigen 1657-60 en Tid lang besat af Fjenden; men det er dog særlig de hærgende Ildebrande, der satte den tilbage. Foruden den ovenn. Brand 1552 nævnes Brande 1576, der gjorde saa stor Skade, at Borgerne, „der skulle være meget forarmede", ved kgl. Brev af $^{11}/_{6}$ 1577 indtil videre bleve fri for Skat og al anden Tynge; 1603, der ligeledes havde til Følge, at de brandlidte ved Brev af $^{5}/_{10}$ 1604 fritoges for Skat i nogle Aar, $^{1}/_{7}$ 1651, $^{28}/_{7}$ 1697, da 46 Gaarde brændte og kun den ringeste Del af Byen blev staaende, 1698, $^{8}/_{4}$ 1720, $^{22}/_{7}$ 1733, da Øster- og Vester- samt noget af Nørregade gik op i Luer, 1734, da Ilden atter rasede i Nørregade, 1784 og $^{7}/_{7}$ 1794, da hele Østergade brændte. I 2. Halvdel af 18. Aarh. stod Byen i Stampe; 1769 havde den 679 Indb. (1672: 500 Indb.). I Beg. af 19. Aarh. trak Ringkjøbing en Del af Handelen til sig, som nævnt

*) Af et Brev fra 1510, iflg. hvilket Kield Digsmed, Præst og Vikar i Viborg, skænkede sin Gaard i H. til Helligaandshuset i Aalborg, ses, at samme Stiftelse fra tidligere Tid ejede en Gaard i Byen, idet der nævnes „den Helligaands Hus's Vaaning i H.". Dette har givet Anledning til den Misforstaaelse, at Aalborg Helligaandshus har haft en Filial i Holstebro.

S. 460; men dette forandredes, da Sejladsen paa Limfjorden fik Liv ved Aggerkanalens Aabning og Løgstørkanalens Anlæg, og Byen har været i god Opkomst, især efter Anlægget af Havnen i Struer; Jærnbaneanlæggene have yderligere hjulpet.

Byen har haft en af Chr. III opr. Latinskole, til hvilken han 1542 skænkede Kongetienden af Maabjærg Sogn og $^{30}/_{10}$ 1553 Landgilden af Kronens Jord „Ladegaardsjord“ uden for Varde. Bygningen, paa Hj. af Skolegade og Skolegyde, blev restaur. 1716 og 1739 givet til den danske Skole, da Latinskolen blev ophævet.

Paa de sydlige Markjorder er der fredlyst 2 anselige Gravhøje.

Litt.: *L. Ch. Th. Frølund*, H., en hist., topogr. og statist. Købstadsbeskr., Holstebro 1871.

Lemvig

Lemvig Købstad ligger i Skodborg Hrd. under 56° 33′ 0″ n. Br. og 4° 16′ 2″ v. L. for Kbh. (beregnet for Kirken) meget smukt og ejendommeligt ved det inderste af Lem Vig, der skyder ind fra Nissum Bredning i Limfjorden, og som begrænses af Gjeller Odde og Vinkel Odde. Byen selv er lejret lavt paa en Slags Dæmning i det inderste af Vigen, hvis sydligste Del, som afgrænses ved Dæmningen, nu er en lille Sø (Lemvig Sø), c. 20 Td. Ld., med Afløb til Vigen. Ved Kirkens Vaabenhus er der c. 9 F., 2,8 M., ved Banegaarden er der 105 F., 33 M. I øvrigt er den mod V., S. og Ø. omgiven af høje Bakker, der helt skjule Byen fra Landsiden, og fra hvilke der er en vid Udsigt over Limfjorden. Kun det nye Kvarter omkring Banegaarden ligger oven for Bakkerne. Byens Udstrækning fra V. til Ø. langs Kysten er c. 1600, fra N. til S. c. 1400 Al. Den ligger $6^{3}/_{4}$ Mil N. for Ringkjøbing og $3^{3}/_{4}$ Mil N. V. for Holstebro (ad Jærnbanen henh. 7,7 Mil, 58 Km., og 6,3 Mil, 47,9 Km.). Husene ere for en Del smaa og uanselige; gamle Bygninger af Interesse findes ikke. Hovedgaden er Vestergade, der mod V. over Vesterbjærg fører til den gamle Thisted Landevej, mod Ø. fører

den til Torvet og fortsættes i Østergade og Østerbjærg, som udmunder i Landevejen til Struer. Fra Torvet fører mod S. V. Søndergade, der over Sønderbjærg fører ud til Landevejen til Ringkjøbing. I de senere Aar er Adgangen til Byen, der overalt gaar ned ad stejle Bakker, lettet meget ved Vejanlæg med Bakkereguleringer, saaledes „Serpentinen“ mod V.

Byens Købstadsgrund udgjorde Juni 1902 554,000 □ Al. (henved 40 Td. Ld.), Markjorderne c. 542 Td. Ld. Der var da 16 Gader og Stræder og 3 Torve og Pladser. Husenes Antal var da 375 (deraf paa Bygrunden 259). Af Fladeindholdet 1896, 581 Td. Ld., vare 504 Ager og Eng, 26 Haver, 12 Skov, og 39 Veje og Byggegrunde. Det samlede Hrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 56 Td., hvoraf 37 hørte til 14 Gaarde og 16 til 86 Huse; 5 Gaarde og 17 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne findes ingen større Bebyggelser.

Husenes saml. Brandforsikringssum var $^{1}/_{5}$ 1902 3,491,274 Kr. (Antal af Forsikringer 370).

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Kirken, midt paa Torvet, ifl. Præsteberetn. fra 1638 indviet til *St. Nicolaus*, i D. Atl. kaldet *Vor Frue*, er en Korskirke med Taarn mod V. De ældste Dele, Skib og Kor (med flad Alterværg), udv. byggede i eet, men indv. skilte ved en Mur med spidsbuet Korbue, ere opf. i gotisk Stil, antagelig i 14. Aarh., af raa og kløvet Granit (mulig hidrørende fra en ældre Kirke) forneden og store, gule Mursten i Munkeskifte. Jordsmonnet er vokset saa stærkt op om Kirken, at man fra Torvet — den tidligere Kirkegaard, der benyttedes til 1807 — maa gaa 3-4 Trin ned til Kirkegulvet*). I Løbet af 15. Aarh. tilføjedes de to Korsarme nær ved Skibets Vestende samt Taarnet, alle af store røde og gule Mursten i Munkeskifte, Taarnet dog af raa Granit omtr. til Skibets Højde (nu cementpudset), og med Spidsbuer ind til Skibet. Dettes indv. Længde er 49, Bredden $20^{1}/_{2}$ F., Korets Længde $21^{1}/_{2}$ og Bredden 20 F.; nordl. Korsarm er $20^{1}/_{2} \times 18^{1}/_{2}$ F., sydl. $21^{1}/_{2} \times 21$ F. Kirken har overalt spidsbuede, med Ydermurene samtidige Hvælvinger, 3 i Skibet (c. 22 F. høje), 1 i Koret (20 F.), 1 i hver af Korsarmene og 1 i Taarnet, som nu er Forhal med Indgang fra V. De to fladbuede Døre ved Skibets Vestende ere bevarede (nu tilmur., den sydl. i en spidsbuet Blinding). De store, flade, i 1854 indsatte Støbejærnsvinduer have udslettet næsten alle Spor af de ældre Vinduer. Den nordl. Korsgavl, med 5 fladbuede Blindinger, er omtr. oprindelig, hvorimod den sydl. formentlig har mistet sin Udsmykning ved senere Ombygning; de nuv. Kamme paa Gavlene skyldes ogsaa senere Ombygninger. Den rundbuede Portal, med Halvsøjler, i den sydl. Korsarms Gavl er senere anbragt. Taarnet har tidligere været højere og har haft Spir, men 1683 nedbrændte det ved Lynild (en Indskr. paa den mindste af Kirkens to Klokker, fra 1686, minder om dette), og da ogsaa Kirken blev angreben af Luerne ved Byens Brand 1684 (se S. 475), blev Taarnet vel genopf. med Spir, men blev 15 Al. lavere end tidligere; 1788 blev det atter til Dels ombygget,

*) Af Kirkeregnskaber (i Vib. Arkiv) ses, at Vandet paa Grund af stærkt Tøbrud $^{22}/_{1}$ 1789 stod mere end et Kvarter over Gulvet og maatte øses ud, noget, der vel har været Tilfældet flere Gange. D. Atl. siger ogsaa, at Begravelserne under Gulvet om Vinteren staa halvt fulde af Vand.

LEMVIG.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave.

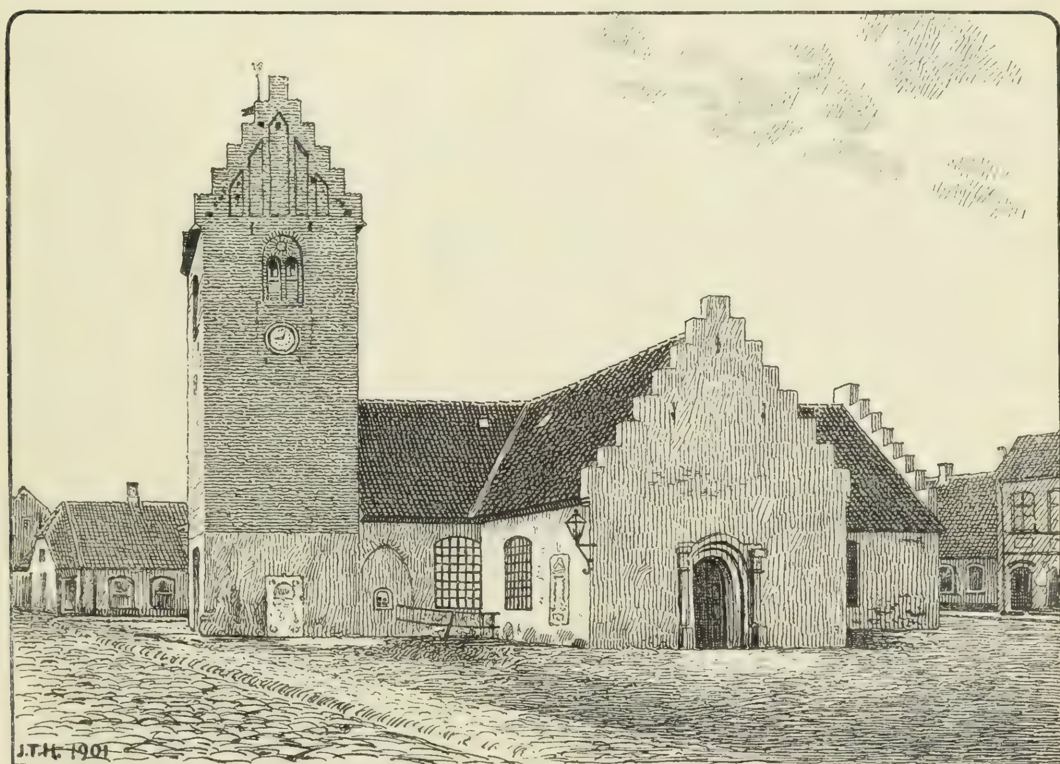
Udført af V. F. A. Berggreen.

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad.
1902.

Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

da det var meget forfaldent; 1867-69 opførtes dets nuv. blindingsprydede Kamgavle mod N. og S.; Taarnets Højde til Gesimsen er nu 49 F.; det har Blytag (i Fløjen staar: 1827), den øvrige Kirke Tegltag. Alle Façader undt. Taarnets øvre Partier ere cementfarvede. I Taarnet er Varmeapparat.

Altertavlen og Prædikestolen ere i Rokokostil; Maleriet paa Altertavlen (Christus med Kalken) er malet 1855 af J. L. Lund. Alterkalken er skænket 1655 af Fru Maren Skram, Hartvig Huitfeldts Enke. Den romanske Granitdøbefont med Rebsnoning er ældre end Kirken. Orgelet flyttedes 1889 fra Skibets Vestende til sin nuv. Plads i nordl. Korsarm. I denne var indtil 1854 en Familiebegravelse, der 1718 var tilskødet Provst Mag. Frants Rosenberg (Indgangen til Kapellet var i Gavlen). I Koret et nteressant stort Egetræskrucifiks, antagelig fra Kirkens første Tid. I Kirken

Lemvig Kirke.

er der 5 Malmlysekroner (fra 1661, skænk. af Borgmester Oluf Jepsen, 1708 og 1731, de to uden Aarst.) og 4 store Malmlampetter (de to fra 1609). I Skibet findes et lille Epitafium over Borgmester Simen Christensen, † 1648, og Hustru, og i sydl. Korsarm en Mindetavle over Karl Iver Christensen, Foged paa Voldbjærg (han gav 300 Dl. til den lat. Skole for Korsang; uden Aarst.). Ved en Restauration 1768 blev en Del Ligsten fra Kirkegaarden anbragt i Gulvene, hvorfra de senere ere fjernede; 1790 fyldtes Præstebegravelserne under Koret med Sand. I Kirkevæggene staa nu kun Ligsten over: 1) Raadmd. Jep Olufsen, † 1626, og Hustru, 2) Kirsten Pedersdatter, † 1633, sat af Peder Nielsen, og 3) Borgmester Peder Pedersen Lange, † 1661, og 3 Hustruer (indmur. i sydl. Korsfløj). I Taarnrummet staa to Ligsten over Raadmd. Knud ...., † 1602, med Hustru og to Døtre, der alle skulle være døde i Løbet af 3 Uger.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst, der tillige er Sognepræst til Nørlem, og en ordin. Kateket, der tillige er Lærer ved Borgerskolen. Kirken ejede Juni 1902 i Kapitaler og Jorder 32,667 Kr.; dens Gæld var 1160 Kr.

Valgmenighedskirken, Stationsvej, er opf. 1883 for 14,000 Kr. som en Filialkirke af Bøvling Valgmenighedskirke, af røde Mursten i Korsform med Midttaarn med Spir (Arkitekt: A. Bentzen, Vallekilde). Romansk Granitdøbefont fra Nørlem Kirke.

Et **Missionshus**, ved Søen, er opf. 1873 af røde Mursten.

Kirkegaarden, mod V. uden for Byen ved Thistedvejen, er anlagt 1807, udvidet 1872 og 1901, nu c. $2^1/_2$ Td. Ld. Paa Kirkegaarden et 1878 opf. Ligkapel.

Raad-, Ting- og Arresthuset, Østergade, er opført 1876-77 af røde Mursten i 2 Stokværk med et taarnlignende Midtparti og ejes af Amtskommunen med $^5/_6$ og Købstaden med $^1/_6$. Det indeholder blandt andet en større og en mindre Byraadssal, Tingstue, Lokale for Forligskommissionen og Arrestforvarerbolig samt Plads for 8 Arrestanter (5 Enkelt- og en Fællescelle). Bygningens Vurderingssum er 71,385 Kr. Det ældre Raadhus, paa Hj. af Torvet og Øster Nørregade, i to Stokv., opf. 1822, er nu Privatbolig (et tidligere var opf. 1755 ifl. Reskr. af $^{17}/_4$ 1750).

Den kommunale Skole, **Borgerskolen**, Skolegade, bestaar af en ældre Bygning, opf. 1856 af gule Mursten i to Stokv., og en Tilbygning, opf. 1896-97 i 3 Stokv. af røde Mursten. Desuden er der en 1889 opf. Lærerbolig, bagved Skolen. Skolen havde $^1/_5$ 1902 433 Elever, fordelte i 14 Klasser, samt 10 Lærere og 1 Overlærer. — En **privat Realskole**, ved Vasen, af røde Mursten i to Stokv., er opr. 1875; den har Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen; c. 100 Elever. Desuden er der en privat Pigeskole. — **Teknisk Skole**, Søndergade, er opf. med Statstilskud 1901 (Arkitekt: Berg, Esbjærg) af røde Mursten i to Stokv. med Kælder og taarnlignende Midtparti.

Amtssygehuset, Østerbjærg, af røde Mursten i 1 Stokv., restaur. og udvidet 1891, ejes af Amtskommunen; det har 21 Senge; Byggesummen c. 20,000 Kr. — **Epidemihuset**, mod Ø. uden for Byen ved Fjorden, er opf. 1882, udvidet 1896 og 1901, af røde Mursten i 1 Stokv.; det ejes af Amtskommunen, har 22 Senge og Desinfektionsanstalt; Byggesummen c. 26,000 Kr. — Byens **Fattiggaard**, Østerbjærg, af røde Mursten i 1 Stokv., er opf. 1840 og har Plads til 15 Lemmer.

Daus Stiftelse, Hj. af Søndergade og Torvet, af røde Mursten i 1 Stokv., er oprettet ved Fundats af Febr. 1899 af Enkefru Wilhelmine Rosenvinge Dau til Fribolig for 4 ældre ugifte Kvinder, Døtre af Embedsmænd eller Borgere i Lemvig. — Et **Børnehjem**, ved Siden af Missionshuset, af røde Mursten i 1 Stokv., er opf. 1896; det har Plads til c. 15 Børn. (I Byen har været et Hospital, opr. 1634, Fundats af $^8/_3$ 1634, af Magistrat og Borgerskab, paany opf. 1749 for 6 Lemmer; Hospitalet, som laa ved Søndergade, er nu ophævet). I Byen er der et Velgørenhedsselskab og en Konfirmandudstyrsforening.

Banegaarden, S. V. for Byen paa Vesterbjærg, Station paa Vem-Lemvig-Thyborøn Banen, er opf. 1876. — **Posthuset og Telegrafstationen**, ved Vasen, er af røde Mursten i 1 Stokv.; en ny Bygning er under Opførelse. **Toldkammerbygningen**, ved Havnegade, er i 2 Stokv.

Gasværket, mod Ø. ved Fjorden, er anlagt 1902 af Kommunen for c. 130,000 Kr. — **Vandværket** (med naturligt Tryk), ved Søen, er anlagt 1887 af Kommunen for c. 14,000 Kr.; Maksimalforbruget pr. Døgn kan være 700 Td. Vand.

I Skolegade ligge **Brandstationen** og **Kødkontrolstationen**, begge opf. 1898 af røde Mursten.

Af andre Bygninger nævnes: Præstegaarden, Østergade, Embedsbolig, Borgmesterbolig og -kontor, Østergade, Embedsbolig.

Langs Fjordens Vestside i Vesterbakkerne er der et **Lystanlæg**, hvis Beplantning begyndtes 1857. Det ejes af Kommunen; i Anlægget en 1893 opf. Pavillon. — Ved vestl. Nedkørsel til Byen, „Serpentinen“, findes et mindre Anlæg, „**Aabergs Minde**“, hvori staar en Mindestøtte (en 8 Al. høj Granitsten med Portrætmedaillon) for Folketingsmand Chr. Aaberg, afsløret $^{15}/_{9}$ 1899.

Indbyggertallet var 1. Feb. 1901: 3207 (1801: 375, 1840: 688, 1860: 1192, 1890: 2413). — Erhverv 1890: 269 levede af immat. Virksomhed, 840 af Haandværk og Industri, 479 af Handel, 124 af Jordbrug, 24 af Gartneri, 58 af Fiskeri, 40 af Skibsfart, 379 af forsk. Daglejervirks., 129 af deres Midler, 69 nøde Almisse, og 2 sade i Fængsel. — Ved Siden af Handel, Skibsfart og Haandværk har Fiskeriet nogen Betydning. I 1900 fiskedes der fra 10 Baade 8600 Pd. Aal til en Værdi af c. 3000 Kr.; desuden en Del Torsk, Flynder, Hummer og Rejer.

Af fremmede Varer fortoldedes 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 2876 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 10,439 Pd., uldne Manufakturvarer 3455 Pd., Vin 5002 Pd., Glas- og Glasvarer 25,397 Pd., Stentøj, Fajance osv. 7611 Pd., Porcellæn osv. 8355 Pd., Kaffe 111,540 Pd., Olier 2977 Pd., Rismel og Risengryn 5660 Pd., Salt 237,044 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 19,708 Pd., Tobaksblade og -stilke 20,000 Pd., Stenkul 4,055,216 Pd., Metaller og Metalvarer 260,060 Pd. samt Tømmer og Træ 762 Clstr. og 22,198 Kbfd. Af indenlandske Varer udførtes til Udlandet bl. a.: 190,000 Pd. gmlt. Jærn; til indenlandske Steder uden for Jyll. udskibedes bl. a. 4799 Pd. Uld og 38,246 Pd. Huder og Skind.

Ved Udg. af 1900 var der ved Toldstedet hjemmehørende 32 Fartøjer og maalte Baade tils. paa 642 Tons, deraf 2 Dampsk. tils. paa 287 T. (1 over 200 T.). Fra Udlandet indkom 66 og udgik 56 Skibe med henh. 3875 og 116 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 58 (50 Dampsk.) og udgik 53 Skibe (49 Dampsk.) med henh. 2281 og 140 T. Gods.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtg., 41,640 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 5700 Kr., i alt 47,340 Kr. (1455 mindre end i 1900).

I Lemvig holdes flg. Markeder: 1 i Feb. med Heste, 1 i Apr., 1 i Juni, 1 i Aug., 1 i Sept. og 1 i Nov. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Lørdag.

Af Fabrikker nævnes: en Tobaksfabrik, et Teglværk, en Dampmølle. Der er 1 Bogtrykkeri.

I Lemvig udgives 3 Aviser: „L. Avis“, „L. Dagblad“ og „L. Folkeblad“.

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 144 Heste, 269 Stkr. Hornkvæg (deraf 222 Køer), 45 Faar, 178 Svin og 4 Geder.

Byens Øvrighed er en Borgmester, som tillige er Byfoged og Byskriver,

samt Herredsfoged og Skriver i Skodborg-Vandfuld Hrdr., og et Byraad, som foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 9 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Skolevæs., d) for Fattigvæs., e) for Gader og Veje samt Belysn., f) for Byens Grunde, g) for Retsvæs., h) for Vandværket, i) for Kommunevalg.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 48,266 (deraf Grundsk. 1688, Hussk. 3503, Formue- og Lejlighedssk. 40,947, Lign. paa Menigheden 2128), Afgifter efter Næringsloven 5474, Indtægt af Aktiver 3108 (deraf Vandforsyning 1505), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 2562, Skolekontingent 373, Indtægt af Kødkontrol 609 Kr.; Udgifter: Bidrag til Stat 391, til Amt 319, til Amtsskolefond 690, Byens Bestyrelse 2435, Fattigvæs. 10,444, Alderdomsunderst. 6473, Skolevæs. 16,646, Rets- og Politivæs. 3683, Medicinalvæs. 10,769, Gader og Veje 2645, Belysn. 940, offtl. Renlighed 126, Brandvæs. 808, Lystanlæg 648, Højtidsoffer 1830 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 40,791 og i faste Ejendomme 115,695 Kr. og skyldte bort 147,643 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 12,000 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed $7,_6$ pCt.; den anslaaede Indtægt var omtr. 970,000 Kr., deraf var skattepligtig Indt. 882,000 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset, Fattiggaarden, Borgerskolen, Vandværket, Gasværket, Brandstationen og Kødkontrollen samt 3 Huse til Værdi af 87,165 Kr.

Byens Politikorps bestaar af 30 Mand af Byens Borgere, hvoraf en Formand, Brandkorpset, foruden af 5 lønnede Mand, der udføre Tordenvagt, af Borgerne, der udtages i Alderen 20-50 Aar (3 Sprøjter).

I Spare- og Laanekassen for L. og Omegn, opr. $^{2}/_{8}$ 1847, var $^{31}/_{12}$ 1900 Spar. Tilgodeh. 1,365,912 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 45,944 Kr., Antal af Konti 2979. — I L. Bank, opr. $^{1}/_{7}$ 1874, er Aktiekapitalen 100,000 Kr.; $^{30}/_{6}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 1,482,157, Vekselkontoen 366,697 Kr. — I L. Landmandsbank, opr. $^{28}/_{9}$ 1898, er Aktiekapitalen 68,000 Kr.; Indlaanskontoen $^{31}/_{12}$ 1901 var 480,067, Vekselkontoen 393,184 Kr.

Havnen er anlagt 1855-57 (endnu i Slutn. af 18. Aarh. var der ikke engang en Skibsbro; der maatte losses og lades ved Baade), hvortil der optoges et Laan paa 18,000 Rd.; knap 20 Aar efter maatte den ombygges, da den var ødelagt af Pæleorm; 1895 tilbyggedes en c. 200 F. lang, jordfyldt Havnebro, 200 F. Landbolværk og et nyt Havnebassin mod Vest (der er projekteret ny Udvidelse af Havnen mod V.). Havnen har nu 9-10 F. Dybde. Havnepladsen er 8400 □ Al., Bolværkslængden 700 Al. Havnen bestyres af Havneudvalget, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 4 Medlemmer. Havnen ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Kapitaler (ekskl. Bygninger og Redskaber) 55,667 Kr. og skyldte bort 55,405 Kr. Den aarl. Indtægt af Havne- og Bropenge er 13-14,000 Kr. En Havnebane (med den største Stigning i Landet) er anlagt 1893 fra Banegaarden til Havnen og føres ad en Bro paa høje Murpiller over Byens vestlige Nedkørsel langs Fjordens Vestside. Ved Vestsiden af Fjorden er der to hvide, V. for Havnen to grønne og paa Havnens Vest- og Nordmole to røde Lanterner.

I gejstl. Hens. danner Lemvig eet Pastorat med Nørlem til Anneks og har en Sognepræst og en ordineret Kateket.

I Byen bor Bestyreren for det nørrejydske Redningsvæsen (se IV S. 41).

Lemvig hører til 8. Landstingskreds og Amtets 2. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek. Den hører til 5. Udskrivningskreds' 216. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 191-213, 215 og 216.

Ved Lemvig Tolddistrikt er ansat en Toldforvalter og 4 Toldassistenter, hvoraf de to ere Strandkontrollører ved Harboøre og i Fjaltring, ved Postvæsenet en Postmester (og to Ekspedienter), der tillige er Bestyrer af Telegrafvæsenet. Der er privat Telefon.

Lemvig er Station paa Privatbanerne Vem-Lemvig og Lemvig-Thyborøn. Vem-Lemvig Banen ($3,_{84}$ Mil, $28,_{9}$ Km.) er bygget ifl. Lov af $^{31}/_{3}$ 1874; men Koncessionen gaves først 1878, og Banen aabnedes $^{20}/_{7}$ 1879; den har kostet 1,225,000 Kr. Lemvig-Thyborøn Banen ($3,_{63}$ Mil, $27,_{4}$ Km.) er bygget ifl. Privatbaneloven af $^{8}/_{5}$ 1894; Koncessionen gaves 1897, og Banen aabnedes 1899, for Strækningen L.-Harboøre $^{22}/_{7}$ og Harboøre-Thyborøn $^{1}/_{11}$; den kostede c. 800,000 Kr. Paa Banerne befordredes i Driftsaaret 1901-2 af Personer fra L. 52,196 og til L. 51,768, af Gods fra L. 3,963,153 og fra L. Havn 4,158,176 Kg., til L. 2,641,455 og til L. Havn 3,594,041 Kg.

Lemvig staar i Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn over Aalborg og de andre Limfjordsbyer.

Historie. Lemvig er en meget gammel By, der allerede nævnes som By („oppidum“) i Kongebreve af 1234, 1237 og 1252 („Ribe Oldemoder“ S. 5 flg.), hvor den kaldes *Læmwich* og *Lemvich*; Navnet har tydeligt nok sin Oprindelse af Vigen, hvorved den ligger, og det nærliggende Sogn Lem (nuv. Nørlem). Men trods sin Ælde har den aldrig været af nogen Betydning; den har kun haft den ene Kirke og intet Kloster eller mild Stiftelse i Middelalderen. I Taksten til Prinsessestyr 1592 er den kun ansat til $62^{1}/_{2}$ Rd., ligesom Sæby; dog staar den over andre Byer, der nu ere større, saaledes Skive og Hobro, der kun ere ansatte til 25 Rd. hver. Hvornaar den er bleven Købstad, vides ikke; dens ældste kendte Privilegier ere fra 1545, senere bekræftede bl. a. 1597. I Præsteberetn. 1638 kaldes den en liden Købstad; 1672 havde den 450, 1769 kun 316 Indb.; D. Atl. siger om den i sidstn. Aar, at den i forrige Tider har haft „temmelig rige Indvaanere, men nu findes de fleste i maadelige Omstændigheder“. Store Ildebrande have vel ogsaa bidraget til at sætte den tilbage; i et Brev af 1479 omtales en Brand, der ødelagde Raadhuset; 1684 brændte det meste af Byen (et Vers: „Medynk over Ildebranden i L.“ af Peder Hemmet blev trykt s. Aar). Dens vigtigste Næring, Handel og Skibsfart, der gik gennem Limfjorden paa Aalborg, Kjøbenhavn og Norge med Korn og andre Landbrugsprodukter, hæmmedes meget af den førstn. By og af de daarlige Besejlingsforhold i Fjorden. Men i 19. Aarh. bidrog Aggerkanalens Aabning og senere Løgstørkanalens Anlæg betydelig til dens Fremgang, da den har et godt og frugtbart Opland, og Jærnbaneforbindelsen har yderligere hjulpet den frem. — Byen led en Del ved Stormflod i Jan. 1839 og i Decbr. 1895.

Ved Byen, Ø. for Lemvig Aa, har der været et *Helligkors Kapel*; i dettes Grund fandtes endnu 1604 Mursten.

Byen har haft en af Chr. III oprettet Latinskole, til hvilken han 1542 lagde Kongetienden af Lem Sogn; den ophævedes 1739.

Litt.: *C. Dreyer*, En liden Beskr. over L. samt Skodborg og Vandfuld Hrdr., Viborg 1795 (paany udg. i Udtog af *M. S. Hestbech*, Lemvig 1893).

Skodborg Herred.

Sogne:

Skodborg Herred begrænses mod N. og N. Ø. af Limfjorden (Nissum Bredning, Oddesund og Venø Bugt), i hvilken den til Herredet hørende Ø Venø ligger, mod Ø. og S. Ø. af Hjerm Hrd. og mod V. af Nissum Fjord, Vesterhavet og Vandfuld Hrd. Den største Udstrækning fra N. til S. er over $3^1/_2$, fra V. til Ø. henved 4 Mil. De mod N. langs Limfjorden højtliggende og bakkede (Bavnehøj eller Skjellerhøj, 286 F., 90 M.), mod S. S. V. skraanende og mod S. og ved Nissum Fjord helt lavtliggende og jævne Jorder ere mod N. frugtbare og lerede, sydligere sandede og til Dels dækkede af Heder, endelig ved Nissum Fjord mere eller mindre sandmuldede med store Engstrækninger. Skovarealet er 3418 Td. Ld. Af Plantager findes der en stor Del, deriblandt Klosterhedens Skovdistrikt (se S. 495). En Del smaa Vandløb, hvoraf Flynder Aa er det største, søger ud til Nissum Fjord. Det hører til Amtets mere frugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. $30^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet (med Lemvig) 76,230 Td. Ld. ($7_{,63}$ □ Mil, $420_{,11}$ □ Km). Landdistr. Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 2456 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 i Landdistr. 10,984 (1801: 4636, 1840: 6365, 1860: 7486, 1890: 9821). I Herredet ligger Købstaden Lemvig. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Vandfuld og Ulvborg Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion, und-

tagen Venø, der hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdikt., og under Amtets 2. Forligskreds, undt. Venø, der hører under 3.

Skodborg Hrd., i Vald. Jrdb. *Skodburghæreth*, hørte i Middelalderen til Harsyssel, senere til Bøvling Len, fra 1660 til Bøvling Amt; se videre S. 453.

De jordfaste Oldtidsmonumenter findes især i den nordl., højtliggende Del, medens der i den sydl., lave Del er forholdsvis faa. I alt er der talt c. 750 Mindesmærker, alle Gravhøje; 1/4 er dog nu sløjfet eller overpløjet; 1902 vare 70 fredlyste. Flest kendes fra Sognene Resen (c. 150), Gudum (120), Lomborg (105) og Fabjærg (100). Omtr. 200 af Højene høre til en stor, oprindl. af c. 900 Gravhøje bestaaende Række, der begynder nær ved Karup Aa og strækker sig mod V. gennem Ginding, Hjerm, Skodborg og Vandfuld Hrdr. ud til Vesterhavet tæt S. for Bovbjærg (se Saml. t. j. Hist. IX S. 88 flg.). — Næsten alle Byerne ere udflyttede.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 1 flg. — *O. Nielsen*, Hist.-topogr. Efterretn. om S. og Vandfuld Hrdr., Kbh. 1894. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i S. Hrd., af *J. B. Løffler*, 1879.

Nørlem Sogn, Anneks til Lemvig, omgives af Lemvigs Købstadsjorder, Rom, Fabjærg og N.-Nissum Sogne, fra hvilket sidste det til Dels skilles ved Karbæk, samt Limfjorden (Nissum Bredn. og Lem Vig). Kirken, mod V., ligger henved 1/4 Mil Ø. N. Ø. for Lemvig. De højtliggende, for det meste bakkede Jorder (Bavnehøj eller Skjellerhøj, 286 F., 90 M., med trig. Station og vid Udsigt over det meste af Skodborg og Vandfuld Hrdr. helt ud til Vesterhavet) ere overvejende frugtbare, lermuldede med Underlag af Ler. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Lemvig til Struer og Oddesund.

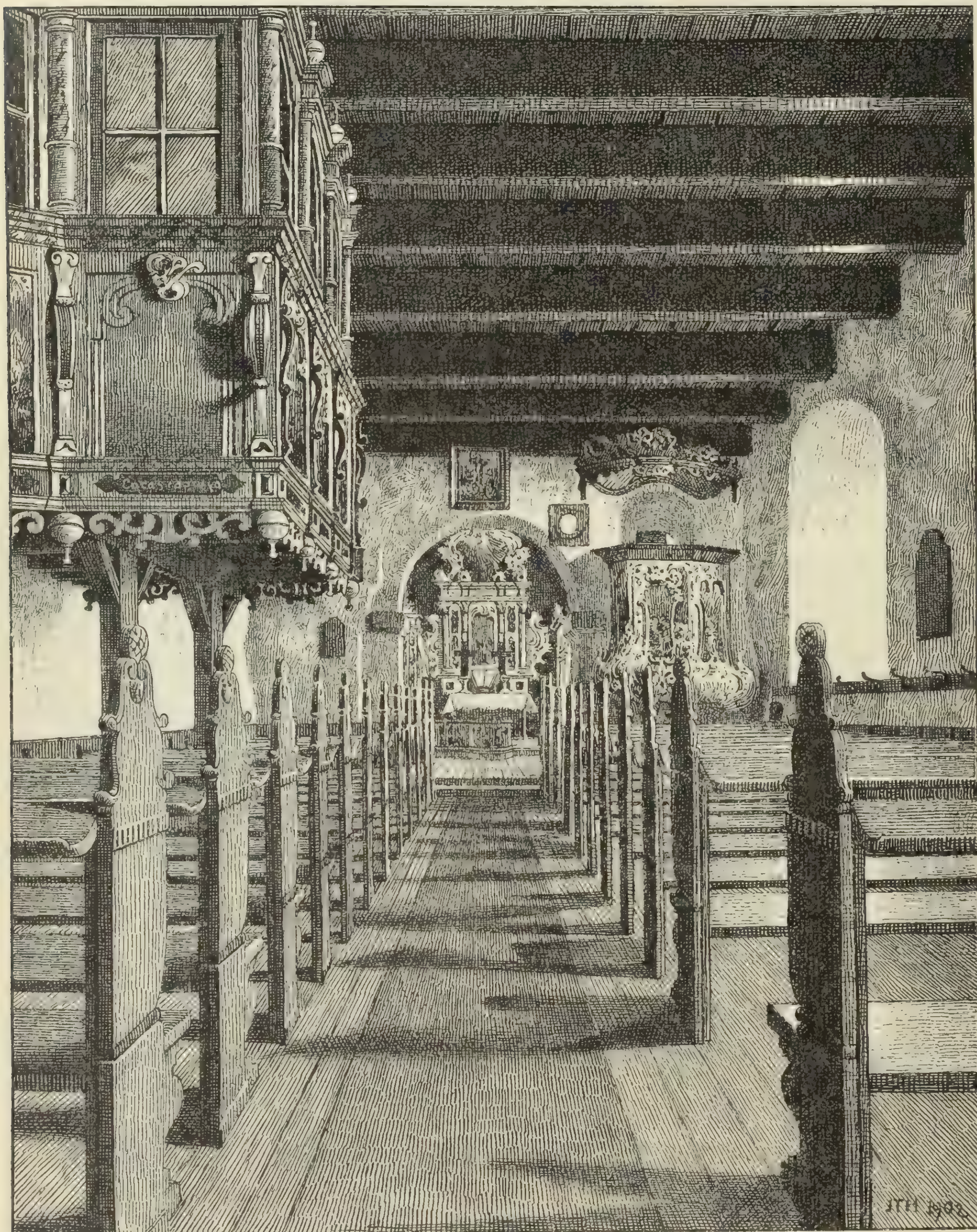
Fladeindholdet 1896: 2365 Td. Ld., hvoraf 1108 besaaede (deraf med Rug 172, Byg 103, Havre 404, Bælgsæd 4, Blands. til Modenh. 171, Grøntf. 49, Kartofler 21, andre Rodfr. 184), Afgræsn. 530, Høslæt, Brak, Eng m. m. 517, Have 13, Skov 15, Moser 3, Kær og Fælleder 93, Stenmarker m. v. 35, Veje og Byggegrunde 50 Td. Kreaturhold 1898: 182 Heste, 1033 Stkr. Hornkv. (deraf 461 Køer), 496 Faar, 587 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 181 Td.; 34 Selvejergde. med 164, 33 Huse med 17 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 458 (1801: 281, 1840: 361, 1860: 478, 1890: 460), boede i 80 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 8 levede af immat. Virksomh., 352 af Jordbr., 28 af Industri, 1 af Handel, 29 af forsk. Daglejervirks., 33 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet *Nørlem Kirke* (1340: Leem, 1379: Lææm), ved Landevejen, med Skole og Stiernhielms Hospital (se ndfr.). Hovedgaarden *Kabbel* har 32 1/4 Td. H., c. 370 Td. Ld., hvoraf 30 Eng og Rørskær, 20 Skov, 50 Bakker og Fiskedamme, Resten Ager, 1 Hus. *Bjærgegd.*; *Østerbol*, 2 Gde.; *Skidengd.*, *Splidsbol*; *Abildgd.*, *Gilsgd.*; *Kjærgd.*; *Ravndal*, 2 Gde.; *Tonsbjærggd.*; *Brunsgd.*; *Nyholm*, Gd., med Mølle; *Sandholm*, Gd.; *Skovgd.*; *Skovshoved*, Gd. med Huse; *Moeskjærgd.*; *Molkjærgd.*; *Futterup*, Gd. med Huse; *Kirkegd.* (11 Td. H.); *Gammeltoft*, Gd.; *Lemtorp*, 3 Gde. og Huse; *Sophielyst*, *Brydebol*, Gd. med Huse, *Damgaarde*, 3 Gde.; m. m. *Skjellerhøj Huse.*

Nørlem S., en egen Sognekommune, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 209. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Kapel ved Skibets Nordside.

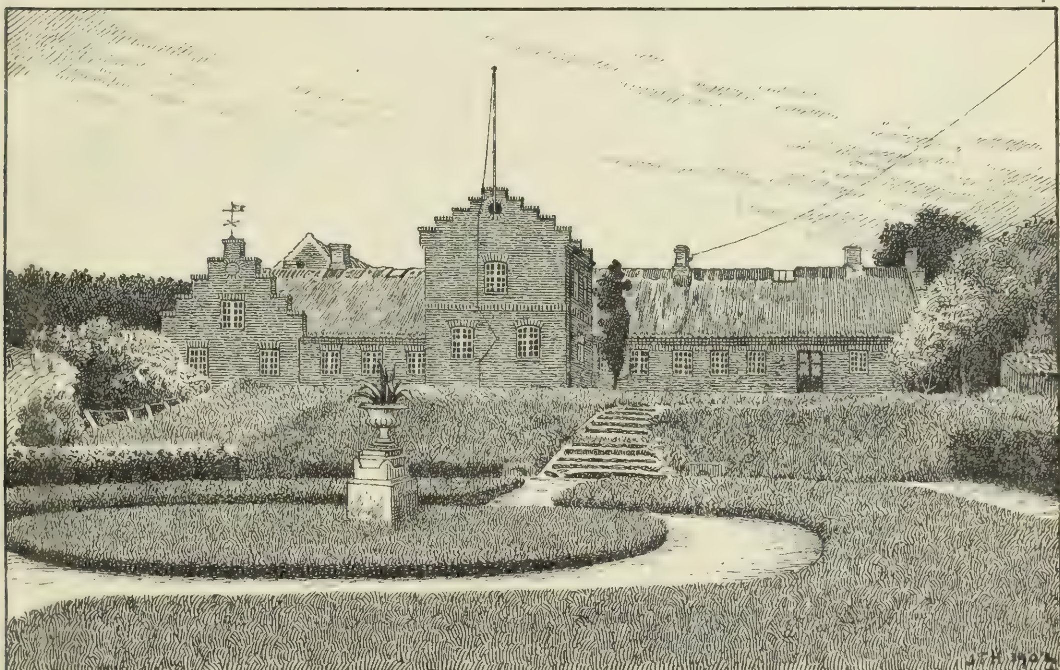
Skib og Kor ere fra romansk Tid (12. Aarh.) af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I 1893-95 er der indsat rundbuede, granitindfattede Vinduer i Kirken; paa Korgavlen ses et oprindeligt Vindue tilmuret. Vistnok ved Reformationstiden tilføjedes Taarnet, af raa Granit og Mursten, med Indgang fra V., og Koret fik Hvælving. Gravkapellet er opf. 1770 af Kbmd. Niels Jacobsen. Altertavlen, med Aarst. 1770, er Rester

Nørlem Kirke.

af en ældre Tavle i Renæssancestil samt nyere Dele i Rokokostil. Kalk fra 1634. Døbefont af Træ med udsk. Engel over (den gamle Granitdøbefont fandtes i en Gaard i Lemvig; nu er den i Valgmenighedskirken der). Prædikestol og Pulpitur i Rokokostil. De øverste Stolestader bære Jacob Grubbes og Ingeborg Kruses fædr. og mødr. Vaabener, samt Aarst. 1638. Klokken, uden Indskrift, er meget gammel. I Gravkapellet staa 5 Kister med Lig af Familien de Stiernhielm. Under Alteret har været Begr. for Kabbels ældre Ejere.

Kabbel ejedes 1491 (Kabel) og 1511 af Oluf Rytter, 1539 af Broderen Anders Rytter, derpaa af dennes Søn Oluf Rytter, dræbt c. 1559 af Niels Kaas, og af hans Enke Ide Munk. Deres Søn Anders R. døde omtr. samtidig med Moderen († 1618) som Slægtens sidste Mand. Aar 1602 havde Anders Rytter givet Enevold Kruse († 1621) Skøde paa K., som gik over til Datteren Fru Ingeborg Kruse, g. m. Jakob Grubbe, som forøgede Godset og efter sin Hustrus Død 1647 købte af Tyge Kruse hans efter hans Faster tilfaldne Halvpart af K. Efter Jak. Grubbes Død 1655 tilfaldt denne Halvpart Gabriel Kruses Børn, som 1657 solgte den til Jørgen Kruse († 1666). 1664 fik Vald. Daa til Bonderup Indførsel i K. (72 og 280 Td. H.) for 13,340 Rd., som Jørgen Kruse skyldte ham. Derefter ejedes K. af Fru Dorthe Daa, † 1675, Enke efter Gregers Krabbe til Torstedlund, og hendes Datter Helvig Krabbe (g. m. Peder Juel), som 1696 skødede K. (34) og halve Ørs (6 Td. H.) med Gods til Forpagter Lucas Andersen Nors († 1717), hvis Enke Berte Hansd. Berg 1718 solgte K. (34, 20 og 267 Td. H.) for 16,522 Rd. til Niels Overgaard til Kvistrup, † 1722. Hans Enke bragte den til sin 2. Mand Kammerr., Amtsforvalter Jens Voigt, der 1729 for Gæld maatte lade K. udlægge til Justitsr. Enevold Berregaard, † 1731, hvorefter K. 1733

Kabbel.

solgtes til Laurids og Peder Wandborg, † 1738, hvilken sidste blev Eneejer; efter Hustruens Død 1741 blev K. paa Aukt. købt af Søsteren Anna Marias Mand, Kbmd. Niels Jacobsen († 1777), som 1759 skødede K. til sin Søn Jens Wandborg, adlet de Stiernhielm, efter hvis Død 1780 K. arvedes af hans Moder, som s. A. solgte K. (34, 87, 224 og Kirkeskyld 9 Td. H.) samt halve Store Ørs (6 Td. H.) for 33,500 Rd. til Hans Wandborg († 1793), hvis Enke ægtede Morten Chr. Aggersborg; han skødede 1794 K. (34, 74 og 231 Td. H.) samt halve Store Ørs for 43,000 Rd. til Niels Schack, som 1799 solgte Gaardene for 60,250 Rd. til Herredsfoged Hans Jacob Lindahl i Lemvig, Herredsfoged Th. Wissing i Viborg og Prokurator Hans Roedsted til Nørgd., hvilke to sidste s. A. overdrog deres Ret til Lindahl. Han solgte den kort efter til Christen (Jensen Østergaard) Breinholt, efter hvem den 1811 for 13,000 Rd. gik over til Svigersønnen Christen Møller, hvis Enke bragte den 1820 til sin 2. Mand J. Stokholm, † 1844; hans Svigersøn Niels Breinholt skødede den 1846 for c. 32,000 Rd. til J. C. M. Olsen, hvorefter den 1874 blev købt for 117,500 Rd. af Major H. J. Lautrup, † 1875; efter Enkens Død 1884 ejes den af Sønnerne (Overretsassessor L., Oberstlieutn. L. og Proprietær H. L.). — Den nuv. Hovedbygning, 1 Fløj i 1 Stokv., er opf. af Stokholm med en Tilbygning midt for Fløjen, 2 Stokv., fra Enkefru Lautrups Tid. Den tidligere Gaard var opf. af Jak. Grubbe, men ombygget af Niels Jacobsen og Sønnen, af Egebindingsværk.

Østerbol var fordum en Hovedgaard, som 1483 ejedes af Niels Krabbe til Herpinggd., der 1502 solgte den til Niels Clemmentsen til Avnsbjærg. Maaske har Gaarden før heddet Øster Kabel, thi 1467 solgte Terkel Peedz en Gaard af dette Navn til Jens Kalf af Nystrup. — *Skovgaard* har ogsaa været en Hovedgaard, thi 1492 og 1507 nævnes Jens Jensen i S., Skodborg Hrd., 1502 Per Krabbe i S., 1497-1507 Jes Eysen i S. — *Damgaard* eller *Vistesensgaard* ejedes 1539 af Niels Rytter og blev 1578 af Kronen mageskiftet til Malte Jensen (Sehested).

Stiernhielms Hospital oprettedes 1780 af Anna Maria Wandborg til Minde om den s. Aar afdøde Søn Stiernhielm med et Hus til Skolestue og Lærerbolig samt Fribolig for 4 Lemmer af Kabbel Gods og 2000 Rd. samt Forpligtelse for Ejeren af Kabbel til at vedligeholde Hospitalet og levere Tørv dertil; 1870 blev Skolen flyttet fra Hospitalet, og 1890 gik dette over til Nørlem Kommune, saaledes at Bygningen nu anvendes til Fribolig for trængende uden for Fattigvæsenet.

Nørre-Nissum Sogn omgives af Nørlem, Fabjærg og Gudum Sogne, fra hvilket sidste det til Dels skilles ved Karbæk, samt Limfjorden (Nissum Bredn.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^3/_4$ Mil Ø. for Lemvig. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder (højeste Punkt er 252 F., 78 M.) ere frugtbare, lerede. Mod S. ligger Fenskjær Mose. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Lemvig til Struer og Oddesund.

Fladeindholdet 1896: 3812 Td. Ld., hvoraf 1801 besaaede (deraf med Rug 237, Byg 192, Havre 740, Bælgsæd 4, Blandsæd til Modenhed 269, Grøntf. 49, Kartofler 20, andre Rodfr. 286), Afgræsn. 870, Høslæt, Brak, Eng m. m. 890, Have 27, Skov 3, Moser 13, Kær og Fælleder 65, Hegn 5, Stenmarker 13, Veje og Byggegr. 119, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 292 Heste, 1622 Stkr. Hornkvæg (deraf 698 Køer), 876 Faar, 800 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 270 Td.; 65 Selvejergde. med 245, 57 Huse med 25 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1038 (1801: 408, 1840: 597, 1860: 629, 1890: 859), boede i 179 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 80 levede af immat. Virksomhed (43 Højskoleelever), 567 af Jordbr., 4 af Fiskeri, 123 af Industri, 10 af Handel, 13 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 36 vare under Fattigv.

I Sognet *N.-Nissum Kirke* (i Vald. Jrdb.: Nesium), ved Landevejen, Præstegaarden, Højskole (opr. 1887) og privat Skolelærerseminarium (opr. 1892), to Skoler, østre og vestre, et Missionshus (opf. 1888) og et Forsamlingshus (opf. 1890). Hovedgaarden *Kongensgaard*, har 18 Td. H., 250 Td. Ld. (2 i Resen S.), hvoraf 6 Eng, Resten Ager. *Ballegde.*, 2 Gde.; *Østergde.*, 3 Gde. med Huse; *Vestergd.*; *Aabenraa*, Gd.; *Torngde.*, 2 Gde. med Huse; *Broksgd.* med Huse; *Studsgd.*: *Lønbækgd.*; *Buskgde.*, 2 Gde. med Huse; *Sønder-Nygd.*; *Grøngd.*; *Sandholm*, Gd.; *Nyholm*, Gd.; *Stokholm*, 2 Gde. med Huse; *Nissumby*, Gd.; *Høgsgd.*; *Splind*, Gd. med Huse; *Hundskjær*, Gd.; *Ardal*, Gd.; *Gantris*, Gd. med Huse; *Kamstrup*, 4 Gde. med Huse; *Kalbore*, Gd.; *Smedslund*, Gd.; *Pilgd.* med Huse (Kjøbenhavn); *Corinth*, Huse; *Skafsgde.*, 2 Gde.; *Nikolinesgd.*; *Nissumbol*, Gd.; *Blæsbjærg*, Gd.; *Bak*, Gd. og Huse; *Lundgde.*, 2 Gde. med Huse; *Ovsgd.*; *Tved*, Gd.; *Hald*, Gd. med Huse; *Borum*, 5 Gde. med Huse; *Agergd.*; *Hyldgd.* med Andelsmejeri; *Brunsgd.*; *Grummesgd.*; *Gejlgd.*; *Tovborg*, Gd. og Huse; *Ejdal*, Gd.; *Byskov*, 3 Gde. (hvoraf en 10 Td. H.) med Huse; *Bjærg*, Gd.; m. fl. En Mølle, ved Landevejen.

N.-Nissum S., en egen Sognekommune, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 210. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den højtliggende *Kirke* (Kirkebakken er 247 F., 76 M.) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Dobbeltsokkel. Norddøren er bevaret. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten

(Taarnet havde før Spir, men dette brændte 1666). Vistnok samtidig fik Koret Hvælving (medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft), og Vaabenhuset opførtes. Skibets og Korets Sydside omsattes 1895, ligesom der indsattes rundbuede Vinduer i den oprindl. Stil (Bygningsinspektør J. V. Petersen). I Korets Gavl en raat udført Billedsten (maaske Adam med Kundskabens Træ og Slangen; se *Løffler*, Uds. over Kirkeb. S. 127). Altertavle fra 2. Halvdel af 17. Aarh. med et Maleri (Christus i Getsemane) af Schleisner fra 1873. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen.

Kongensgaard er den Kongsgaard med tilliggende Gods, der 1231 nævnes i Vald. Jrdb. som „Nesium". Paa Danehoffet i Nyborg 1327 tildømtes den den svenske Prins Erik Valdemarsøn som Arv efter hans Moder, Erik Plovpennings Datter Jutta. Senere var den en Hovedgaard, der ejedes af Erik og Jens Vognsen († ved 1600). Sidstnævntes Søn Jacob V. solgte den 1634 til Hans Caspar v. Reibnitz til Bækmark, hvis Enke Fru Birgitte Brahe 1648 solgte den til Kapt. Henr. Rot, 1649 adlet med Navnet Linderot. Hans Søn Ritmester Henrik L., der 1668 havde faaet K. udlagt (Broderen Claus L. skødede 1680 sin Part i K. til ham), maatte, efter at Gaarden 1691 var brændt, c. 1707 afhænde den til Forpagter paa Rysensteen, Niels Wellegaard († 1708), men boede her til sin Død 1713. Niels Wellegaards Enke solgte ved Aukt. 1709 K. (22 Td. H.) til Jens Lauridsen Wandborg († 1716) for 1110 Rd.; hans Enke Anne Marie Madsd. ægtede Kammerrd. Matth. Pedersen († 1745), der tilkøbte Gods, saa at K. blev en komplet Hovedgaard; 1755 skødede Enken K. (22, 30, 201, Kirkegods 7 Td. H.) for 14,000 Rd. til sin Svigersøn, Borgmester i Fredericia Henr. Wolrath Richter; han bortsolgte Godset 1760 og senere selve K. til Th. Wolder; derefter ejedes den af O. C. Hovedstrup († 1774), hvis Enke bragte den til C. Iversen Qvistgaard († 1780), saa af Christen Breinholt, dennes Svigersøn N. C. Lund, der 1831 solgte den for 4000 Rd. til H. C. Høgh til Rammegaaard, som 1837 solgte den til A. C. Steenstrup († 1882), der 1876 overdrog den til Sønnen J. K. S.; han solgte den 1896 for 128,000 Kr. til O. Futtrup Kristensen, den nuv. Ejer. — Hovedbygningen er opf. af N. C. Lund.

Den ene af Kamstrupgaardene, *Store-Kamstrup*, har været en Hovedgaard, der i 15. Aarh. ejedes af Familien Hjul, nemlig Jes Persen Hjul og Sønnen Thøger H., fra hvem den gik over til Niels Clemmentsen til Avnsbjærg; efter Sønnen Rasm. Cl. († 1529) købtes K. af Rigshovm. Mogens Gøye og blev da en Bondegaard. — Paa *Byskov* boede 1590 Fru Ide Munk, Enke efter Anders Rytter paa Kabbel, og døde her 1618. Paa *Smedegaard* boede 1690 Fru Ingeborg Lange, Otte Qvitzows Enke.

Højskolen og Seminariet ere oprettede af Pastor Ad. C. Hansen. Tils. danne de et Kompleks af 13 Bygninger, hvoraf 5 i to Stokv. og en stor Gymnastiksal. Seminariet havde i Okt. 1902 74 Elever, Højskolen c. 40, tils. 9 Lærere og Lærerinder.

Tørring Sogn omgives af Annekset Heldum og Lomborg Sogn, Vandfuld Hrd. (Hove og Hygum S.), fra hvilket det skilles ved et Kær, hvori *Hove Aa* flyder, og Limfjorden (Nissum Bredn. og Lem Vig). Kirken, midt i Sognet, ligger 1/2 Mil N. V. for Lemvig. De især i Midten højtliggende og noget bakkede Jorder ere muldede med Ler til Underlag. Mod N. ligge nær ved Kysten *Gjeller Sø* og *Vester-* eller *Vadskjær Sø*, henh. c. 130 og 200 Td. Ld., til Dels tilgroede, paa Grænsen af Heldum Sogn *Horn Sø*, 80 Td. Ld., der har staaet i Forbindelse med Limfjorden. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Hove og Lemvig-Thyborøn Banen.

Fladeindholdet 1896: 3041 Td. Ld., hvoraf 1063 besaaede (deraf med Rug 200, Byg 109, Havre 457, Blandsæd til Modenh. 105, Grøntf. 33, Kartofler 10, andre Rodfr. 148), Afgræsn. 580, Høslæt, Brak, Eng m. m. 670, Have 16, Skov 14, ubevokset 13, Kær og Fælleder 162, Heder 50, Stenmarker 65, Veje og Byggegr. 94, Vandareal m. m. 311 Td. Kreaturhold 1898: 168 Heste, 1083 Stkr. Hornkv. (deraf 450 Køer), 531 Faar, 403 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 209 Td.; 42 Selvejergde. med 187, 1 Fæstegd. med 2, 46 Huse med 20 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 675 (1801: 470, 1840: 483, 1860: 519, 1890: 666), boede i 137 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 450 af Jordbr., 15 af Fiskeri, 118 af Industri, 4 af Handel, 15 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 24 vare under Fattigv.

I Sognet: *Tørring Kirke* (1340: Tiringhe, 1512: Thüring) med Præ-

stegd. (før kaldet Huldal), Skole, Mølle og Andelsmejeri (sidste ved Landevejen). Hovedgaarden *Vadskjærgaard* har $15^1/_2$ Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, 2 Plantage, 3 Gaardspl., Have m. m., Resten Ager. *Madegde.*, 2 Gde. med Huse; *Finkesgd.*; *Lykkesgd.*; *Underbjærg*, Gd.; *Gransgde.*, 2 Gde.; *Dusgde.*; *Lomfarbæk*, 2 Gde.; *Sudergd.*; *Agergd.*; *Grøntoft*, Gd.; *Dalgd.*; *Halgd.*; *Eskebæk*, Gd. ($9^1/_2$ Td. H.), *Nørkjær*, Gd.; *Søgde.*, 3 Gde. (hvoraf Sønder-S. har $9^1/_2$ Td. H.); *Kobberholm*, 2 Gde.; *Sejbjærg*, Gd.; *Sønderkjær*, Gd.; *Kokholm*, 2 Gde. paa 8 og 9 Td. H.; *Havnstoft*, Huse; *Kallesø*, 3 Gde. (en paa 8 Td. H.), med Fattiggaard for T.-Heldum Komm. (opf. 1858, Pl. for 14 Lemmer); *Nygd.*; *Lindskrog*, Gd.; *Balleby*, 4 Gde., med Jærnbane- og Telefonst.; *Pinholt*, Gd.; *Poldbjærg*, Gd.; *Beksgd.*; *Veje*, Gd. og Huse; *Stor*, Gd. og Huse; *Lovmandsgd.*; *Hummersgd.* med Huse; m. m.

Tørring S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 207. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den højtliggende *Kirke*, indviet til St. Hans, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Begge Døre og to Vinduer ses tilmurede; i Sydmuren 4 ornamenterede Sten. I sen katolsk Tid tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum, nu Vaabenhus, har Spidsbue ind til Skibet, af Munkesten, og Koret blev hvælvet, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Taarnets øverste Del er senere ombygget. Nyere, sammenstykket Altertavle med et Maleri (Christus velsigner Brød og Vin). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. Klokke fra 1506. I Taarnets Fod ere indmurede to Ligsten fra den tidligere Middelalder (se *Løffler*, Gravst. T. VII).

Vadskjærgaard tilhørte i 14. Aarh. Christiern Nielsen, der solgte den til Hr. Jep Olsen Lunge. Senere kom den til Friiserne, Niels F. 1525, Søn Godske F. 1540-84, Søn Jørgen F., † 1632, Søn Just F., † ugift 1661, derefter dennes Broder Niels F. til Favrskov og hans Søn Mogens, første Greve af Frijsenborg. V. kom saa 1663 ved Magelæg til Rigsadmiral Ove Gieddes Arvinger og derfra til Amtmd. Knud Giedde († 1707), der 1690 mistede den ved Indførsel til Amtmd. Ove Lange. Han skødede 1693 V. (21, i alt 80 Td. H.) for 1832 Rd. til Forpagter Christen Nors, hvis Enke Mette Christensd. 1700 skænkede sin Halvpart af V. (90 Td. H.) til sin Svigersøn, Præsten i Saltum Jacob Lauridsen Holm († 1717), hvis Sønner Jacob og Christen H. 1722 skødede $^2/_3$ af V. (42, 58, 454 og Kirkegods 20 Td. H.) til deres Svoger, Byfoged i Nykjøbing Rasmus Jørgensen († 1746), der vistnok havde arvet $^1/_3$ af V. med sin Hustru, men gik fallit, og 1725 blev V. (21, 29 og 237 Td. H.) købt paa Aukt. for 6716 Rd. af Generalmajor Chr. Fr. Levetzau til Restrup. 1759 skødede Oluf Madsen Dahl († 1772), der vistnok havde købt Gaarden 1754, V. til sin Søn Mads Olufsen D. († 1773), hvis Enke Inger Lauridsd. Vadum bragte Gaarden til sin 2. Mand Jørgen Glerup, som 1775 ved Aukt. solgte V. (21, 20 og Kirkegods 6 Td. H.) for 5000 Rd. til Simon Andrup († 1779); han skødede 1779 V. for 6100 Rd. til Alex. Nybo fra Brøndum. Han skødede 1794 V. for 10,000 Rd. til Forpagter Marcus Sveistrup, som 1807 for 10,600 Rd. solgte den til Mads Agger († 1842); han overdrog den 1835 til Sønnen Jens A. († 1859), efter hvis Enkes Død 1867 den kom til Sønnen Mads A., den nuv. Ejer. — Den nuv. Hovedbygning, i 1 Stokv., er opf. 1860; den ældre, der laa N. for den, har i sin Tid bestaaet af 4 Bygninger og har vistnok været omgiven af Vand. Fra V. stammer den 1712 fødte Digter Chr. Fr. Wadskjær († 1779), hvis Fader var Forpagter paa V.

Søgaard har vistnok været en Hovedgaard; 1497 gav Søren Stygge til Søgd. paa Holmsland til Gudum Kloster sin Rettighed til sin Gaard „Sø" i T. Sogn; 1499 ejedes den af Erik Ottesen Rosenkrantz til Boller. Ved Søgd. skal have ligget en Borg, maaske *Stjernborg*, da der tidligere har ligget en Gaard af det Navn.

Gjeller- og *Vester Sø*, hvori der før har været rigt Fiskeri, som ødelagdes navnlig ved Stormfloden i Jan. 1839, bleve 1869 overtagne af et Aktieselskab, der inddæmmede og søgte at udtørre dem; men det mislykkedes, og Søerne købtes da 1871 af et Interessentskab, der opgav Udtørringen og lod dem tilgro med Rør, som bragte

stort Udbytte; men ved Stormfloden i Dec. 1895 sprængtes Dæmningerne, og Søerne fyldtes atter med Vand. Nu paatænkes der opført nye Diger.

I Sognet er der gjort Oldsagsfund, saaledes i Aggers Mose ved Kallesø Gaarde et Fund af c. 1800 Perler og Hængesmykker af Rav, fra den yngre Stenalder. — Ved Vester-Kallesø er der fredlyst 3 anselige Gravhøje.

Litt.: T. Sogns Vide om Fiskeri i Hvol Bæk etc., i Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 54 flg.

Heldum Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Tørring, omgives af dette, Lomborg og Rom Sogne, Lemvig Købstadsjorder og Limfjorden (Lem Vig). Kirken, noget sydl., ligger $^1/_4$ Mil V. for Lemvig. De især mod S. højtliggende, i den nordl. Del bakkede Jorder ere muldede med grusblandet Ler til Underlag. Ved Nordgrænsen ligger *Horn Sø* (se S. 481). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Hove og Lemvig-Thyborøn Banen.

Fladeindholdet 1896: 788 Td. Ld., hvoraf 267 besaaede (deraf med Rug 59, Byg 19, Havre 127, Blandsæd til Modenh. 6, Kartofler 3, andre Rodfr. 50), Afgræsn. 245, Høslæt, Brak, Eng m. m. 240, Have 3, Skov 5, Moser 8, Kær og Fælleder 4, Stenmarker 9, Veje og Byggegr. 7 Td. Kreaturhold 1898: 39 Heste, 303 Stkr. Hornkv. (deraf 117 Køer), 113 Faar og 111 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 65 Td.; 8 Selvejergde. med 64, 3 Huse med 1 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 89 (1801: 58, 1840: 57, 1860: 55, 1890: 79), boede i 12 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 71 levede af Jordbr., og 8 af Industri.

I Sognet: *Heldum Kirke* (1231: Høldum, 1340: Hældum), ved Landevejen, med Skole, Missionshus (opf. 1892) og Forsamlingshus (opf. 1902). *Nørre-Vinkel*, Gd. (8 Td. H.); *Øster-Vinkel*, Gd.; *Sønder-Vinkel*, Gd., med $18^1/_2$ Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 45 Eng, 15 Bakker, Resten Ager (under Gaarden drives desuden 24 Td. Ld., $3^1/_4$ Td. H., af Lemvig Købstadsjorder); *Kirkegd.*, *Ballegaard* med $15^7/_8$ Td. H., 175 Td. Ld., hvoraf 21 Eng, 4 Skov, Resten Ager (8 under Lemvig); *Østergd.*; *Heldumbol*, Gd.; *Markgd.*; m. m.

Heldum S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 208. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med Bjælkeloft, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Paa hver Side af Korbuen har der været en Alterniche, af hvilke den nordl. er bevaret. Norddøren og to Vinduer spores. Syddøren er tilintetgjort og en ny Dør gennembrudt nærmere Vestgavlen, da man her har afskildret et Slags Vaabenhus. Spidsgavlene ere senere ommurede. Altertavle med et Maleri fra 1845 (Christus velsigner Brød og Vin). Kalken er 1623 skænket af Knud Gregersen og Hustru. Romansk Granitdøbefont. Epitafium fra 1758 over Niels Nielsen Bierregaard til N.-Vinkel, † 1737, Hustru og 11 Børn (se Sml. til j. Hist. IV S. 260 flg., og Personalh. Tidsskr. 3. R. II S. 193 flg.). I Kirkens Vestende har der været Begravelse for S.-Vinkels Ejere. Foran Indgangsdøren en Ligsten med Korsfigur fra den tidligere Middelalder. Den langstrakte Klokke, i Vestgavlen, med „Ave Maria", Kors m. m., er fra c. 1250.

I Heldum ejede Vald. Sejr 12 Mark Gulds Jord. — I Sognet har ligget en Gaard *Hettestrud*, hvorpaa Vestervig Kloster fik Skøde i 1300; i 16. Aarh. ejedes den af Rigshofm. Mogens Gøye og hans Datter Elline; 1633 var den Bondegaard.

Lomborg Sogn omgives af Annekset Rom, Heldum og Tørring Sogne, Vandfuld Hrd. (Hove og Ramme S.), Bøvling og Flynder Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^3/_4$ Mil S. S. V. for Lemvig. De højtliggende, nogenlunde jævne Jorder ere dels muldede med leret Underlag, dels sandede med Sand til Underlag. Den sydlige Del er opfyldt af Kronheden, der hører til Klosterhedens Skovdistrikt (se S. 495). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Ringkjøbing og Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 6843 Td. Ld., hvoraf 1725 besaaede (deraf med Rug 334, Byg 86, Havre 775, Spergel 13, Blands. til Modenh. 214, Grøntf. 43, Kartofler 62, andre Rodfr. 195), Afgræsn. 1203, Høslæt, Brak, Eng m. m. 738, Have 15, Skov 39, ubevokset 1992, Moser 100, Kær og Fælleder 173, Heder 707, Veje og Byggegr. 124, Vandareal m. m. 25 Td. Kreaturhold 1898: 258 Heste, 1325 Stkr. Hornkv. (deraf 675 Køer), 827 Faar, 643 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 173 Td.; 45 Selvejergde. med 138, 98 Huse med 32 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 890 (1801: 311, 1840: 509, 1860: 676, 1890: 827), boede i 186 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomhed, 627 af Jordbr., 73 af Industri, 1 af Handel, 53 af forskellig Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet: *Lomborg Kirke* (1340: Longhburgh, 1503: Langborg), Præstegaarden, to Skoler (søndre og nordre), Missionshus og *Lomborg Jærnbanehplads. Armose*, Gd.; *Mosegd.*; *Hvassesgd.*; *Basselbjærg*, Huse; *Hvingelby*, 3 Gde.; *Nordenkjær*, Gd.; *Højgd.*; *Nørre Mølle*; *Østerbjærg*, Gd.; *Søndergd.*; *Nygd.*; *Storbjærg*, Gd. med Huse; *Underbjærg*, Gd.; *Mullesgd.*; *Østergd.* (8 Td. H.); *Bendsgd.*; *Møldambjærg*, Hus; *Thybogde.*, 2 Gde. med Huse; *Lundsby*, 4 Gde. med Huse; *Vestergd.*; *Braagde.*, 2 Gde.; *Krabbesmarkgde.*; *Kirkegd.*; *Drøjdal*, Gd.; *Hedegde.*, 2 Gde.; *Ravnsbæk*, 4 Gde.; *Søndermølle*; *Nødskov*, Gd.; *Kjelder*, 3 Gaarde med Huse; *Døj*, Gd.; *Mølgd.*; *Glarbjærg*, Gde. med Huse; *Møltrup*, Gd. med Huse; *Risbæk*, Gd.; *Vilhelmsborg*, Hus, Kro ved Landevejen. *Søndre Mølle.*

Lomborg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 192. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Begge Døre og 3 Vinduer ses tilmurede. I Slutn. af Middelalderen blev Skibets Vestgavl nedbrudt, Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, opf. af Munkesten, og Koret fik Hvælving. Senere blev en Dør i Taarnets Vestside anbragt, da et Vaabenhus mod S. nedbrødes. Altertavlen er sammenstykket af Snitværk fra forskellige Tider, med Aarst. 1703 samt Daaernes og Juel-Rysensteenernes Vaabener. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. Klokke fra 1505.

I Sognet, hvis oprindelige Navn vistnok er Langbjærg, efter det Højdedrag, hvorpaa Kirken ligger, er Astronomen og Matematikeren Christen Sørensen Longomontanus († 1647) født 1562.

Ved Drøjdal er der fredlyst 1 Gravhøj, ved Braagaarde 3 og ved Glarbjærg 3, alle meget anselige. — Ved Lomborg har der været en hellig Kilde.

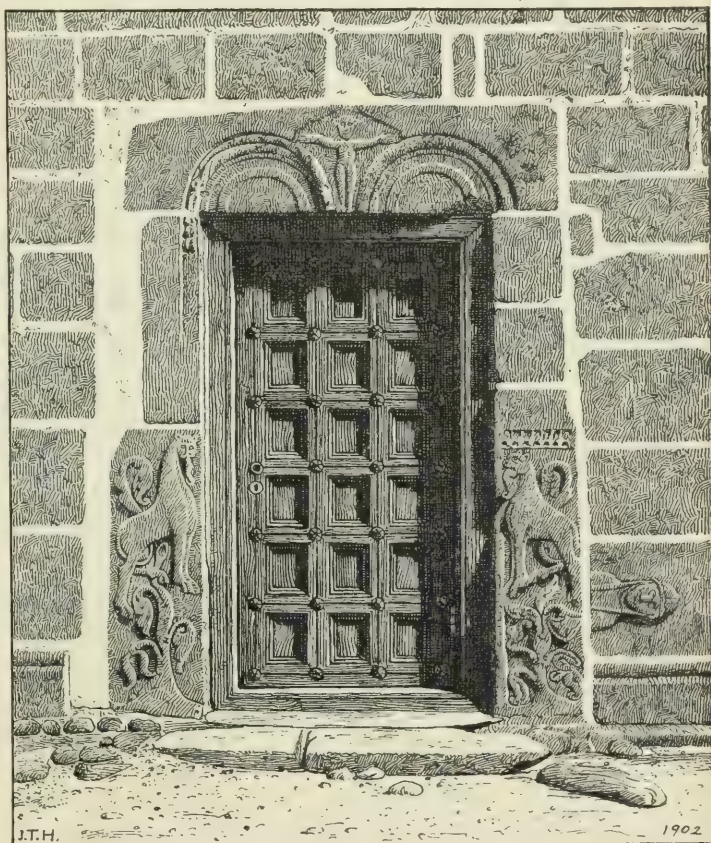
Rom Sogn, Anneks til Lomborg, omgives af dette, Flynder, Møborg, Gudum, Fabjærg og Nørlem Sogne, Lemvig Købstadsjorder og Heldum Sogn. Kirken, i den nordl. Del, ligger $^1/_2$ Mil S. for Lemvig. De højtliggende, mod N. noget bakkede Jorder ere dels lerede, dels muldede med Lerunderlag, dels sandede med Sandunderlag, det sidste især i den sydl. Del, hvor der findes store Hedestrækninger („Rom Hede"), som ere indtagne under Klosterhedens Skovdistrikt (se S. 495). Paa Nordøstgrænsen løber Skjørbæk, der søger ud i Søen ved Lemvig. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Ringkjøbing, ved Nordvesthjørnet Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 4358 Td. Ld., hvoraf 959 besaaede (deraf med Rug 180, Byg 82, Havre 418, Spergel 12, Blandsæd til Modenhed 114, Grøntf. 15, Kartofler 25, andre Rodfr. 113), Afgræsn. 547, Høslæt, Brak, Eng m. m. 398, Have 7, Skov 330, ubevokset 1507, Moser 11, Kær og Fælleder 91, Heder 444, Veje og Byggegrunde 60 Td. Kreaturhold 1898: 114 Heste, 623 Stkr. Hornkv. (deraf 315 Køer), 468 Faar, 292 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 129 Td.; 27 Selv-

ejergde. med 111, 35 Huse med 15 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 360 (1801: 186, 1840: 216, 1860: 293, 1890: 370), boede i 70 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomh., 272 af Jordbr., 3 af Gartneri, 42 af Industri, 2 af Handel, 12 af forsk. Daglejervirks., 18 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet: *Rom Kirke* (1340: Runnum, 1638: Romme; Navnet skrives endnu undertiden Romb), ved Landevejen, og Skole. *Lemvig Mark*, Huse; *Bjerregd.*; *Sodborg*, Gd. ($10^1/_2$ Td. H.); *Romled*, Gd.; *Pilgd.*; *Skjørbæk*, Huse; *Dubgde.*, 2 Gde. (i en Dal „Rom Dubbe"); *Roesgde.*, 2 Gde.; *Munkhave*, Huse; *Overby*, 4 Gde. med Huse; *Romby*, 4 Gde. med Huse; *Nørre-Ravnsbæk*, Gd.; *Anneksgd.*; *Kvistgde.*, 2 Gde.; *Ørs*, 3 Gde.

Rom S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 191. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Rom Kirkes Syddør.

Den anselige *Kirke*, der i Middelalderen var Fjerdingskirke, bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis samt Taarn mod V. Skib og Kor, med flade, perlemalede Lofter, og Apsis, med oprindl. Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid (Beg. af 13. Aarh.) af tilhugne Granitkvadre baade ind- og udvendig (Apsis er dog af raa Granit, da denne Del har været bestemt til at pudses og dækkes med Kalkmalerier, hvoraf endnu ses Rester i 7 svagt ophøjede Medailloner, som have dannet Glorier om Englehoveder) paa Dobbeltsokkel. Paa begge Sider af den store Korbue er der en Alterniche, hvoraf den sydl. er gennembrudt som Opgang til Prædikestolen. Begge Døre ere bevarede; Syddøren, hvis Overligger og nederste Karmsten ere prydede med karakteristiske Skulpturer, benyttes endnu (paa tværs af den ene Karmsten sidder desuden et Mandehoved). Flere oprindl. Vinduer ses. Apsis har 3 Lysaabninger, to cirkelrunde, den midterste oval. Bygningen er i Tidens Løb undergaaet store Forandringer (ved Kongebr. af $^{15}/_3$ 1643 paalægges det de andre Kirker i Stiftet at bidrage til Kirkens Reparation, da den er „meget bygfældig"); bl. a. ere Ydermurene flere Gange omsatte, men saa slet, at de ere meget brøstfældige. I Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet (som har været meget højere end nu) af Granit fra den nedbrudte Vestgavl og af røde Munkesten; Taarnrummet, der er Forhal og har fladt Loft, har været bestemt til at hvælves (om det er sket, kan ikke afgøres); den anselige, halvrunde Bue, der førte ind til Skibet, er nu tilmuret, med en Dør i. Apsis, der en Tid har været Begravelse (bl. a. for Præsten Jens Høst, † 1671), er nu Sakristi, ved en Bræddevæg skilt fra Koret. Den anselige, udsk. Altertavle, fra 15. Aarh. (Topstykket er senere), har i Midtpartiet Korsfæstelsen (med et senere Maleri af Christus) m. m., paa Fløjene Apostlene. Alterstagerne ere skænk. 1639 af Jak.

Grubbe og Ingeborg Kruse. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra senere Renæssancetid. I Sakristiet en kat. Skriftestol. Malmlysekrone fra 1862. Klokken, uden Indskr., er meget gammel. — Paa Kirkegaarden, hvor der findes en Gravhøj, ligge 3 gamle Ligsten, hvoraf to over Købmændene Christen Bodsgaard, † 1714, og Chr. Hillerup, † 1772. I *Løffler*, Kirkeb. S. 96 findes en Grundplan af Kirken.

Ørs (gml. Form: Ørsse) var en Hovedgaard, der 1439 ejedes af Peder Arstsen, 1455 af Jep Pedersen; 1520 nævnes Christen Mørck, 1551 Mads Mørk i Ø.; 1608 var den en jordegen Bondegd., som Kongen da skødede til Frands Nielsen Munk, hvis Enke Fru Mette Thomesd. Orning 1637 solgte den til Jak. Grubbe til Kabbel; 1655 forpagtede Laurids Lunov Gaarden af Hr. Oluf Parsberg og Steen Bille, hvilke endnu 1661 hver ejede en Halvpart af Ø. (da i alt 30 Td. H.); den ene Del med andet Gods blev 1662 af Otte Pogwisch skødet til Korfitz Ulfeldt (1665 fik Mogens Rosenkrantz til Glimminge kgl. Skøde paa Halvparten af Ø.) og solgtes 1670 af Morten Timmermand til Henrik Ruse, hvorved den kom under Rysensteen; den anden Del blev 1662 af Steen Bille skødet til Fru Dorthe Daa, Gregers Krabbes Enke, og hørte derefter til Kabbel. Endnu i Slutn. af 18. Aarh. var Ø. delt mellem de to Gaarde. Man mener at kende den gamle Gaards Plads i en Engbund, hvor man har fundet Egepæle.

Rom var før et eget Pastorat, men ved Reskr. af $^{12}/_{10}$ 1670 bevilgedes, at det skulde være Anneks til Lomborg, da de to Præster kun daarligt kunde leve af de ringe Sogne.

Ved N.-Romby er der fredlyst 2 anselige Gravhøje, ved Mellem-Overby 1, ved Ø.-Overby 1 og i Kappelhede 1 (*Fladhøj*).

Bøvling Sogn omgives af Annekset Flynder og Lomborg Sogn, Vandfuld Hrd. (Ramme og Fjaltring S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Rysensteen Bæk og Ramme Aa, Nissum Fjord (her kaldet Bøvling Fjord) og Nees Sogn, fra hvilket det skilles ved den fra Nissum Fjord indtrængende Indfjorden, Tang Sø og den i Søen løbende Flynder Aa. Til Sognet hører „Bøvling Klit", den nordl. Del af den Landstrimmel, der skiller Nissum Fjord fra Vesterhavet. Kirken, mod N. V., ligger $1^3/_4$ Mil S. V. for Lemvig. De lavtliggende, jævne Jorder ere overvejende muldsandede med Sandunderlag, nogle Steder lerede. Gennem det nordøstl. Hjørne gaar Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 6564 Td. Ld., hvoraf 1910 besaaede (deraf med Rug 369, Byg 166, Havre 666, Boghvede 21, Bælgsæd 8, Spergel 11, Blandsæd til Modenh. 295, Grøntf. 30, Kartofler 107, andre Rodfr. 235), Afgræsning 1509, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1544, Have 40, Skov 69, Moser 40, Kær og Fælleder 141, Hegn 6, Heder 466, Flyvesand m. v. 692, Veje og Byggegr. 132, Vandareal m. m. 15 Td. Kreaturhold 1898: 331 Heste, 1663 Stkr. Hornkv. (deraf 868 Køer), 1322 Faar, 1085 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 239 Td.; 62 Selvejergaarde med 199, 127 Huse med 32 Td. Hrtk. og 80 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1507 (1801: 456, 1840: 625, 1860: 792, 1890: 1286), boede i 291 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 88 levede af immat. Virksomhed, 777 af Jordbr., 8 af Gartneri, 75 af Fiskeri, 211 af Industri, 16 af Handel, 36 af forsk. Daglejervirks., 74 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet: *Bøvling Kirke* (c. 1300: Bifling, 1347: Bøuelingh, c. 1350 og 1360: Byflingh) med Præstegdaard Byen *Bøvlingbjærg* med Valgmenighedskirke, Præstebolig (Lillebjærg), Skole, Friskole, Missionshus, Forsamlingshus, privat Sygehus, Apotek, Lægebolig, Dyrlægebolig, Sparekasse (opr. 1881; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 24,050 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2781 Kr., Antal af Konti 206), Andelsmejeri, Købmænd, Haandværkere, Kro og Telefonst. *Faare*, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Kro. Hovedgaarden *Rysensteen* har 16 Td. H., c. 450 Td. Ld.; til Gaarden Teglværk. *Vester-Rysensteen*, Gd.; *Høvsøre*, Gde. og Huse; *Smørpøt*, Gd.; *Lykke*, Gd.; *Gadkjær*, 2 Gde. med Huse; *Fjordside*, Gd.; *Kølhede*,

Gd. (c. 10 Td. H.); *Krogshede*, 4 Gde.; *Aagd.*; *Søgd.*; *Klitsgd.*; *Brogd.*; *Brørup*, Gde. og Huse; *Bodsgd.*; *Agergd.*; *Brendsgd.*; *Sandmandsgd.*; *Lund*, Gd.; *Lavlund*, Gd.; *Østerby*, Gd. og Huse; *Maagde.*, 3 Gde.; *Villensgde.*, 2 Gde.; *Gammelgde.*, 3 Gde.; *Galsgde.*, 3 Gde.; *Ilvad*, Gd.; *Skadhede*, 2 Gde.; *Pugpøt*, Gd.; *Østergd.*; *Grønkjær*, Gd.; *Halehuse*; *Godballe*, Gd.; *Faaremøller*, Vejr- og Vandm.; *Mølgd.*; *Møltoft*, Gd.; *Fjord*, Gd.; *Lergrav*, Gd. og Huse; *Smedsgd.*; *Øster-Bøvling*, Gd.; *Østre Skole*; *Sudermark*, 2 Gde.; *Storbjærg*, Gd.; *Anebjærg*, Gd. med Mølle og Huse. *Bøvling Klit* med Skole.

Bøvling S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.

Rysensteen.

Lægd 196 a og 196 b (Bøvling Klit, som udgør et eget Sognefogeddistr.). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere oprindl. fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og 3 Vinduer ses tilmurede. I Slutn. af Middelalderen forlængedes Skibet c. $12^1/_2$ Al. mod V., og Taarnet, hvis hvælv. Underrum (nu Gravkapel) har Rundbue ind til Skibet, tilføjedes af Munkesten. Vistnok samtidig blev Koret forlænget mod Ø. og Vaabenhuset opført. Senere fik Taarnet løgformet Spir (før 1769 havde det, foruden et Spir i Midten, 4 mindre Spir paa Hjørnerne), og to Døre anbragtes i Koret. Store Dele af Murene ere ombyggede med Mursten. Godt udsk. Altertavle i Barokstil, skænket 1684 af Chr. Juel-Rysensteen og Hustru, i Midtpartiet Nadveren. Alterstagerne ere 1616 skænk. af Ridefoged paa Bøvling Knud Gregersen. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra Chr. IV's Tid. Sent katolsk Krucifiks. I Koret en Herskabsstol i Renæssancestil og en middelalderlig Ligsten med Kors (se *Løffler*, Gravst. T. VII). I Kapellet, der er lukket med en Jærndør, staa 12 Kister med Lig af Fam. Juel-Rysensteen. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1491. I Kirken har der bl. a. været en Marmorbuste af Henrik Ruse.

Valgmenighedskirken *Marie Kirke* er opf. 1875 af røde Mursten i romansk Stil i Korsform med et Klokkespir paa Vestenden. Kirken har fladt Loft. Altertavlen er malet af Fru Ingemann.

Rysensteen var i katolsk Tid et Slot *Bøvling*, som tilhørte Ribe Bispestol, der forlenede det bort til Adelsmænd, f. Eks. Morten Jepsen Seefeld 1466, Sønnen Jes Mortensen 1473, Godske Friis, † 1495, Palle Juel 1499 og Kjeld Juel 1500, som havde det i Forlening af deres Broder Biskop Hartvig Juel, og Niels Eskildsen Høeg 1506. Ved Reformationen kom Slottet til Kronen og blev et kglt. Len og Sæde for Lensmændene, af hvilke den første var Niels Kjeldsen Juel til Astrup. Aar 1627 indtoges det af de kejserl. Tropper, 1644 af de svenske, Aug. 1657 atter af de svenske, hvorved det led meget. Som Betaling for sine Befæstningsarbejder fik Hollænderen Henrik Ruse (udt. Ryse) 1664 af Kronen Skøde paa B. Slot med Gods; efter at være adlet 1664 og 1671 optaget i Friherrestanden fik han det $^1/_7$ 1672 oprettet til et Baroni (3500 Td. H.) Rysensteen (Rusenstein). Efter hans Død 1679 gik det over til Datteren Joh. Marie, hvis 2. Mand Oberst Chr. Juel til Lundbæk († 1691) 1679 blev Friherre under Navn af Juel-Rysensteen og s. Aar fik Tilladelse til at reducere Hrtk. til 1500 Td. og bortsælge Resten. Efter ham fulgte Sønnen Ove Henr. J.-R., † 1749, saa Otto Henr. J.-R., † barnløs 1769, hans Broder Chr. Fr. J.-R., † 1782, og hans Søn Ove Henr. J.-R. († 1836), som ifl. kgl. Bevill. af $^5/_5$ 1797, mod at substituere det med en Fideikommiskapital paa 141,000 Rd., 1798 paa Aukt. solgte det (med Store Ørs 54, og Tiender og Gods, i alt 1022 Td. H.) for 141,000 Rd. til P. S. Fønss til Løvenholm og U. C. v. Schmidten, hvilken sidste blev Eneejer 1802. Derefter ejedes det af et Interessentskab, der bortsolgte Godset, medens R. selv overtoges af en af Interessenterne, Peder Høgh, hvis Svigersøn N. M. Petersen ejede den til 1856. Derefter skiltes Vester-R. derfra, og R. selv solgtes til Grosserer Toldorph i London, efter hvis Død den kom til Lund paa Bernstorff Hovmarksgd., som 1867 solgte den til J. C. Jørgensen; han solgte den 1896 til et Konsortium med Lemvig Bank som Hovedinteressent, der 1902 solgte den for 125,000 Kr. til Landstingsmd. Etatsr. N. B. Breinholt til Vandborg-Vestergd. — Den nuv. Hovedbygning, der ligger paa en høj, beplantet Vold, og som sammen med Haven er omgiven af en Grav, bestaar af 3 af Kamp og Mursten opf. Fløje i 1 Stokv., hvoraf Hovedfløjen mod V. har høje, hvælvede Kældere og en høj Trappe op til Indgangen; Porten ind til Borggaarden, der paa den østl. Side er lukket med en Mur, fører gennem Sydfløjen. Denne og Vestfløjen stamme fra den 1638—39 opf. Bygning (Nordfløjen er nyere), som afløste den ældre Bygning i 4 Fløje af Bindingsværk. I en Synsforretn. af 1646 nævnes i Vestfløjen, der staar endnu som dengang (blot at Overdelen nu er Grundmur, før Bindingsværk), bl. a. Fruerstuen, i Portfløjen Skriverstuen, i Østfløjen Borgestuen og Gæstekamre, i Nordfløjen Køkken, Bryggers, Mælkestue m. m.; de 3 Sidefløje vare uden Kældere, af Kamp i Grunden og af Mursten i Ydermurene, medens de ind til Gaarden vare af Bindingsværk; der har vistnok været to Taarne; endnu 1769 stode alle 4 Fløje. Der har været endnu en Grav uden om den inderste samt dobbelte Volde; endnu 1766 førte en Vindebro over Graven. Ladegaarden ligger for sig selv; den gamle Lade, som brændte 1886, var fra 1778.

Paa *Bøvling Klit*, der sikkert tidligere flere Steder har staaet i Forbindelse med Havet (Ramme Aa har saaledes før haft Udløb gennem en Indsænkning i Klitten, der endnu kaldes „Gammelminde"), strandede $^{24}/_{12}$ 1811 to engelske Linieskibe „St. George" og „Defence", hvis hele Besætning, 1600 Mand, druknede paa 11 Matroser nær.

I Sognet fandtes, nær ved Indfjorden, 1902 en Gravplads fra Oldtiden med 12 Grave, hvori der var Urner m. m.

Flynder Sogn, Anneks til Bøvling, omgives af dette, Lomborg, Rom og Møborg Sogne. Kirken, noget nordl., ligger $1^1/_2$ Mil S. for Lemvig. De lavtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandede med dyndet Sand til Underlag. Syd- og Sydøstgrænsen dannes af Flynder Aa og dens Biaa Rødemølle Aa. I den østl. Del ligge Hedestrækninger, hvoraf Dele høre til Klosterhedens Skovdistrikt (se S. 495). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Ringkjøbing og Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 6240 Td. Ld., hvoraf 1663 besaaede (deraf med Rug 461, Byg 70, Havre 621, Spergel 28, Blandsæd til Modenhed 150, Grøntf. 122, Kar-

tofler 103, Rodfr. 102), Afgræsn. 1872, Høslæt, Brak, Eng m. m. 776, Have 10, Skov 84, ubevokset 75, Moser 73, Kær og Fælleder 242, Heder 1200, Flyvesand 40, Veje og Byggegr. 200, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 219 Heste, 1069 Stkr. Hornkv. (deraf 556 Køer), 1111 Faar, 619 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 129 Td.; 40 Selvejergde. med 113, 56 Huse med 16 Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 732 (1801: 259, 1840: 396, 1860: 417, 1890: 590), boede i 130 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomhed, 414 af Jordbr., 60 af Industri, 10 af Handel, 15 af forsk. Daglejervirks., 28 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

I Sognet: *Flynder Kirke* (1340: Flundær, 1439: Flyndæræ) og to Skoler (søndre og nordre). Hovedgaarden *Bækmark* har $14^1/_2$ Td. H., 352 Td. Ld., hvoraf 80 Eng, 10 Skov, 22 Hede og Mose, Resten Ager. Byen *Bækmarksbro* med Missionshus, Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 47,636 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8039 Kr., Antal af Konti 230), Andelsmejeri, Kro, Markedsplads (Marked i April og Okt.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. *Kannesgd.*; *Puggd.*; *Husted*, Huse; *Stavnstrup*, Gd. og Huse; *Bodrøgel*, Gd. og Huse; *Brandborg*, Gd. og Andelsmejeri; *Gaasborg*, Gd.; *Store Vibholt*, Fattiggaard for Bøvling-F. Komm. (opf. 1879, Plads for 20 Lemmer); *Sinkbæk*, Gde. og Huse; *Raakjær*, Gd.; *Mosegd.*; *Ilkjær*, Gd; *Faare*, Gd.; *Flyndergde.*, 3 Gde. med Huse; *Krogsgd.*; *Pøtager*, Gd.; *Vang*, Gd.; *Folbæk*, Gd. og Huse; *Røjgd.*; *Kirkegd.*; *Sandbæk*, Gd.; *Agergde.*, 2 Gde.; *Kjærgd.*; *Sti*, Gd.; *Galmstrup*, Gd.; *Øgendal*, Gd.; *Bak*, Gd.; *Overmølle*, Gd.; *Stensbæk*, Gd. med Vejr- og Stampemølle; *Grønkjær*, 2 Gde.; *Toft*, Gd.; *Veje*, Gd.; *Flynder Vandmølle*; *Flynder-Ørs*, Gd.; m. m.

Flynder S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 193. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren er bevaret, Syddøren og eet Vindue spores. I sen gotisk Tid er Vaabenhuset tilføjet, af Munkesten. 1809 er Korets Spidsgavl ommuret; 1878 opførtes en Klokkestol i Stedet for et ældre Taarn. Altertavle fra Midten af 17. Aarh. med et Maleri (Christus) fra 1874 af C. Schleisner. Knæfald, opsat 1747 af Chr. Linde til Bækmark og Hustru. Ottekantet Kalkstensdøbefont fra Renæssancetiden. Prædikestol fra 1630. Rester af et Epitafium over Thomas Maltesen Sehested, † 1609, Hustru Anne Lunge, † 1607, og Søn Malte Thomesen, † 1601. I Koret Ligsten med Fig. over Chr. Juel til Bækmark, † 1585, Hustru Anne Lunge, † 1607, og dennes Søster Kirstine Lunge, † 1574. Om et Vievandskar i Kirken se Aarb. f. n. Oldk. 1888 S. 109.

Bækmark tilhørte i Middelalderen Ribe Bispestol og kom ved Reformationen til Kronen. Som Lensmænd i Bispetiden nævnes Tøste Nielsen 1388, Christen Stenfeld 1462, Benditte Jensdatter 1476 og 1491, Markvard Juel 1494 og 1518, hans Enke Anne Viffert; som kgl. Lensmænd Bertel Juel 1539, Chr. Friis 1545 og Iver Juel 1561. Kronen mageskiftede 1574 B. til Christen Juel, med hvis Enke Anne Lunge den kom til Th. Maltesen Sehested, † 1609; disses Søn Kansleren Christen Thomesen S. — f. paa B. $^{17}/_2$ 1590, † 1657 — maa have overdraget den til sine Slægtninge, thi 1623 fik Major Niels Sehested, † 1627, den; hans Enke Fru Birthe Brahe († 1653) bragte den til sin 2. Mand H. Casp. v. Reibnitz, † 1635. Hendes Arvinger solgte B. 1653 til Niels Kaas, som 1682 skødede den til Oberst Morten Bartholt, † 1693, efter hvis Enkes Død 1700 hendes Søster Dorothea v. Andersen arvede B. (35 Td. H.); hun døde 1701, men havde forinden skødet den til Fru Magdalene Ranch, Enke efter Major Bøhnen, og hun skødede den 1704 med Gods (112 Td. H.) samt Ulsund med Tiender og Gods (17, 12 og 118 Td. H.) til Christen Linde til Volstrup, † 1706. Den arvedes af Sønnen Chr. L., † 1753, hvis Søn Chr. L. 1754 solgte B. med Gods (35 og 210) samt Holmgd. (40) og Krogsgd. (11 Td. H.) for i alt 36,850 Rd. til Forvalter Peter Dinesen. Han solgte 1758 B. uden Gods for 7-8000 Rd. til

Simon Andrup († 1779), som 1766 skødede B. for 9900 Rd. til Anders Stigaard, der 1769 solgte B. (35 og 60 Td. H.) for 12,000 Rd. til Fr. Chr. Møller. Derefter ejedes den af J. F. Vedel (før til Gudumkl.); 1775 skødede Lieutn. L. V. Høeg til Kvistrup den til Regimentskvarterm. Peder Utzen, der ved Aukt. 1786 maatte sælge den for 10,320 Rd. til Dines Dinesen til Holmgd.; hans Enke skødede 1794 B. med Holmgd. og Krogsgd. for i alt 42,000 Rd. til Forvalter Lov, Byfoged Lindahl og Forvalter Hartmann, og 1795 solgte førstn. den til Morten Chr. Aggersborg; s. Aar skødede denne og Lindahl B. (36 Td. H.) for 7200 Rd. til Forpagter Rasm. Chr. Winther, ved hvis Aukt. 1800 den købtes for 12,000 Rd. af Niels Schack; han solgte den (27 Td. H.) 1807 for 20,150 Rd. til Generalaud. Lindahl, hvis Dødsbo solgte den 1812. Den ejedes saa af P. Bjerregaard og købtes 1824 af Justitsr., Byfoged J. Tranberg, † 1829; hans Søn Andr. Grøn T. døde 1890, og hans Søn E. A. N. Tranberg, den nuv. Ejer, købte den 1889 for 70,000 Kr. — Den nuv. Hovedbygning, af Grundmur, en Hovedfløj med to Sidefløje i 1 Stokv., stammer fra 18. Aarh. Den gamle Gaard, hvis Grave endnu ses paa de 3 Sider, bestod 1758 af 3 Fløje mod V., N. og S.; men Andrup nedbrød Vest- og det halve af Nordfløjen.

Krogsgaard solgtes 1627 af Niels Brun til Nør Dybe til Iver Juel; senere ejedes den af Morten Sehested til Holmgd., hvis Datter Lisbeth S. († 1705) 1661 arvede K., „der er udlagt til en Hovedgaard" (16 Td. H.); den blev 1680 af Lisbeth Sehested, sl. Ant. Reedtz', pantsat for 1500 Rd. til Christen Laursen Krarup og 1683 af Opbudsboet udlagt (17 Td. H.) til Jørgen Arenfeldt til Rugd., som 1688 skødede den til Fru Sophie Gyldenstierne, sl. Jens Sehesteds. Hendes Arvinger skødede 1731 K. (11 Td. H.) til Chr. Linde til Bækmark, og K. var i lang Tid forenet med Holmgaard (se ovfr. under Bækmark).

Flyndergaard var fordum en Hovedgaard. 1419 nævnes Væbneren Tøste Nielsen i F. og Fru Inger, 1471 Jep Mortensen Kruse, 1492 og 1514 Mikkel Krag (som hørte til Familien Kid), 1547 Mads Juel, 1561 Bernt Angeldrup. 1651 skødedes den af Fru Birgitte Brahe til Bækmark til Sophie Jørgensd. Rosenkrantz, hvis Fader 1653 solgte den til Niels Kaas til Bækmark.

Paa Bækmarks Mark nær ved Landevejen staar et vistnok tidligt middelalderligt Granitkors (se Vignetten S. 477), 2 Al. højt over Jorden, Korsarmenes Længde 18 T., uden Indskr. eller Udhugninger. Sagnet vil vide, at en hvid Jomfru, som spøgede paa Bækmark, er manet ned her.

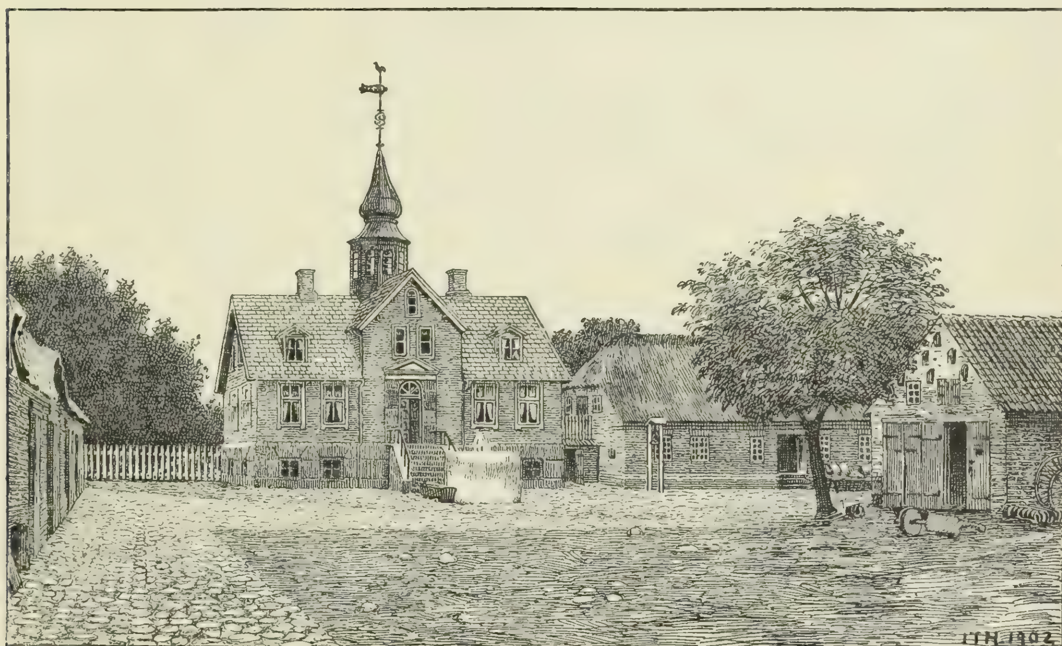
I Flødhøj paa Sandbæk Mark fandtes 1863 en Egekiste fra Broncealderen (se *V. Boye*, Egekistef., S. 21), hvori en Broncedolk, Tøjstykker m. m.

Møborg Sogn omgives af Annekset Nees, Flynder, Rom og Gudum Sogne samt Hjerm Hrd. (Asp, Bur, Vem og Gjørding S.), fra hvilket det skilles ved Damhus Aa. Kirken, mod S., ligger henved $2^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Lemvig og $2^1/_4$ Mil V. N. V. for Holstebro. De i Midten noget højtliggende og bakkede (Bavnehøj, 144 F., 45 M., med trig. Station), i øvrigt lavtliggende og jævne Jorder ere overvejende sandede, dels med Ler, dels med Grus til Underlag. I den nordl., østl. og vestl. Del findes store Hede- og Mosestrækninger. I den østl. Del noget af Klosterhedens Skovdistrikt (se S. 495). Mod V. have ligget flere Hedesøer, som Vindbjærg Sø og Birk Sø. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Ringkjøbing og Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 9009 Td. Ld., hvoraf 1737 besaaede (deraf med Rug 456, Byg 94, Havre 620, Boghvede 16, Bælgsæd 6, Spergel 72, Blandsæd til Modenhed 140, Grøntf. 62, Kartofler 142, andre Rodfr. 128), Afgræsn. 1780, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1068, Have 18, Skov 408, ubevokset 509, Moser 287, Kær og Fælleder 292, Hegn 8, Heder 2721, Veje og Byggegr. 148, Vandareal m. m. 33 Td. Kreaturhold 1898: 253 Heste, 1148 Stkr. Hornkv. (deraf 638 Køer), 1326 Faar, 585 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 141 Td.; 36 Selvejergde. med 109, 114 Huse med 31 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 941 (1801: 268, 1840: 454, 1860: 601, 1890: 857), boede i 190 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 670 af Jordbr., 56 af Industri, 6 af Handel, 6 af forsk. Daglejervirks., 33 af deres Midler, og 65 vare under Fattigv.

I Sognet: *Møborg Kirke* (1340: Møthburgh, 1492 og 1503: Mødborg og Myøborg), Præstegd., Forsamlingshus (opf. 1894), 3 Skoler (Hovedskolen ved Kirken, vestre og nordre) og Mølle. Hovedgaarden *Nørre Holmgaard* har 15 Td. H., 483 Td. Ld., hvoraf 80 Eng, 128 Plantage (Holmgd. Pl., anl. 1900), Resten Ager. *Stovgde.*, 2 Gde.; *Rødemølle*, Gd.; *Kattenhøj*, Gd.; *Nørmark Huse*; *Nordenbjærg*, Gd.; *Overgd.*; *Bossen*, 2 Gde.; *Bossenhede*, Gd.; *Stenbro*, Gd.; *Vejhuse*; *Aabjærggd.* med en 100 Td. Ld. stor, 1876 anlagt Plantage; *Smørpøt*, Gd.; *Kikkenborg*, Hus; *Grebsgd.*; *Torp*, Gde. og Huse; *Kræmmergd.*; *Kvolsbæk*, 3 Gde. og Huse; *Krarup*, 3 Gde.; *Østerby*, 3 Gde. og Huse; *Søndergd.*; *Donskjær*, Huse; *Hyldal*, 2 Gde. og Huse; *Amstrup*, Gd.; *Mosetoft*, Gd.; *Skrædergde.*, 3 Gde; *Aagd.* (før Møborggd.); m. m.

Møborg S., en egen Sognekommune, hører under Skodborg-Vandfuld

Nørre Holmgaard.

Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 194. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Den halvrunde Korbue har ornamenterede Kragbaand (se *Løffler*, Kirkeb. S. 18). Norddøren er bevaret; to Vinduer ses tilmurede. I sen Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af raa Granit og Munkesten. Ved Skibets Nordside lod Familien Sehested opføre et Gravkapel, men det blev nedbrudt 1810-20. Vaabenhuset er nyere. Altertavle fra omtr. 1700, hvorpaa en Marmorplade med Christus og Apostlene, og ny Altertavle med et Maleri (Christus og Børnene) af C. Toft fra 1856. Romansk Granitdøbefont Prædikestol fra s. Tid som den gamle Altertavle. I Vestenden et Pulpitur fra 1663. Klokke fra 1509. I Koret Epitafium med et oliemalet Billede af Præst Jens Mortensen, † 1695, med Hustru og Børn. Under Gulvet i Skibet mod Syd, hvortil en Aabning i Kirken fører ned, staa Sten over: Malte Juel til Holmgd., † 1508, og Hustru Marine Pedersd. (Lange), Jens Thomesen (Sehested), † 1555, og Hustru Anne Juel, Malte Jensen (Sehested), † 1592, og Hustru Sophie Bille, Claus Maltesen Sehested, † 1612, og Hustru.

Nørre Holmgaard eller Holmgaard tilhørte 1449 Anders Pig, senere Malte Juel,

† 1508, hvis Fader Jens J. alt skrev sig til Møborg, og kom ved hans Datter Anne Juels Giftermaal til Jens Thomesen (Sehested) til Højriis († 1555), derefter deres Søn Malte Jensen, der tilkøbte meget Gods, hans Søn Steen S., † 1611, dennes Broder Claus S., † 1612, dennes Søn Jens S., † 1628, hans Broder Mogens S., † 1657, dennes Søn Jens S., † 1698, hvis Enke Sophie Gyldenstierne døde paa H. 1730. Hendes Arvinger skødede 1731 H. med Tiender (40 og 20 Td. H.) med Krogsgd. m. m. til Chr. Linde til Bækmark, hvis Søn af s. Navn ved Aukt. 1754 solgte H. samt Krogsgd. med Tiender og Gods for 36,850 Rd. til Forvalter Peder Dinesen, hvis Dødsbo 1763 skødede H. for 17,000 Rd. til hans Enke Mette Christiane Rømer († 1775) og hendes 2. Mand Jak. Joh. Colding († 1774), hvis Arvinger 1776 solgte H. for 25,000 Rd. til Dines Pedersen Dinesen († 1794); hans Enke skødede 1794 H. og Bækmark (36 Td. H.) for 42,000 Rd. til Forvalter Lov, Byfoged Lindahl og Forvalter Hartmann, af hvilke sidstn. frafaldt sin Andel, medens Lov 1795 afstod sin Halvpart i H. og Bækmark til Morten Chr. Aggersborg i Lemvig, som 1797 skødede H. for 1362 Rd. (!) til Landvæsenskommissær H. J. Lindahl, der 1798 skødede H. med Krogsgd., Tiender og Gods (34, 11, 20 og 46 Td. H.) for 17,061 Rd. til Christen Aggersborg, Forvalter Jørgen Donnerup og Knud Møller. Disse skødede den 1808 for 17,990 Rd. til Kammerrd. Tetens i Viborg, Kapt. Schønau og Exam. jur. N. Schønau til Kjølbygd., hvilke s. Aar solgte den for 13,100 Rd. til Christen Wolder. Derpaa ejedes den af Math. Nødskov, som c. 1854 solgte den til Grosserer H. L. Danchell († 1871); den kom saa i Hænderne paa Spekulanter, Brixen og Jørgensen, under hvilke den helt forfaldt, indtil den overtoges af Mægler Hoskjær, som 1861 solgte den for 26,000 Rd. til Grosserer A. N. Hansen († 1873), som atter bragte den paa Fode; Sønnerne (Højesteretsagf. Oct. H. og Lieutn. V. H.) solgte den 1877 til P. Kjær, der frasolgte 7-800 Td. Ld. Hede og Mose og 1880 solgte H. til M. N. Holm, og han solgte den 1882 til V. Reichert; 1887 overtoges den af Restauratør Ditl. Hansen i Kbh., som 1889 solgte den for 115,000 Kr. til den nuv. Ejer, G. E. Eriksen. — Den nuv. Hovedbygning, i Villastil med et Taarn, er opf. 1888 efter en Brand. Det tidligere, c. 100 Aar gamle Stuehus, straatækt i 1 Stokv., staar endnu, men benyttes ikke til Beboelse. Den ældste Gaard laa paa en Holm i Engene, men blev efter en Brand 1589 opf. paa det Sted, hvor nu Haven ligger, omgiven af de gamle Grave og Volde. H. bestod 1769 af 4 Fløje, hvoraf den ene var grundmuret, med et Taarn; den blev nedbrudt i Beg. af 19. Aarh.

Ved V.-Bossen er der fredlyst tre anselige Gravhøje, ved Bossenhede en og ved Nordenbjærg en.

Nees Sogn, Anneks til Møborg, omgives af dette og Bøvling Sogne, fra hvilket det skilles ved Indfjorden, Tang Sø og Flynder Aa, Hjerm Hrd. (Gjørding S.), hvor Grænsen paa et Stykke dannes af Damhus Aa, og Nissum Fjord (Bøvling Fjord). Kirken, mod N., ligger $2^1/_4$ Mil S. S. Ø. for Lemvig. De lavtliggende, jævne Jorder ere overvejende skarpsandede, nogle Steder dog muldsandede; mod Ø. og i Midten store Hede- og Mosestrækninger med smaa Søer, deriblandt *Bedsø*.

Fladeindholdet 1896: 6046 Td. Ld., hvoraf 1264 besaaede (deraf med Rug 335, Byg 89, Havre 475, Boghvede 12, Bælgsæd 6, Spergel 67, Blandsæd til Modenhed 87, Grøntf. 14, Kartofler 122, andre Rodfr. 55), Afgræsn. 1474, Høslæt, Brak, Eng m. m. 884, Have 16, Skov 119, Moser 81, Kær og Fælleder 21, Hegn 9, Heder 2075, Veje og Byggegr. 70, Vandareal m. m. 26 Td. Kreaturhold 1898: 185 Heste, 873 Stkr. Hornkvæg (deraf 445 Køer), 1170 Faar, 449 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 121 Td.; 34 Selvejergde. med 106, 74 Huse med 15 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 726 (1801: 274, 1840: 467, 1860: 576, 1890: 699), boede i 136 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomhed, 477 af Jordbr., 5 af Fiskeri, 103 af Industri, 9 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 39 af deres Midler, og 39 vare under Fattigv.

I Sognet: *Nees Kirke* (1340: Neæs), *Nees Skole* og *Skalstrup Skole*. Hovedgaarden *Ulsund* (Ulvsund) har 16 Td. H., 566 Td. Ld., hvoraf 60 Eng, 266 Hede og Mose, Resten Ager. *Ørnskov*, Huse; *Ulsundby*, Huse; *Grønsmølle*, Gd.; *Knæverholm*, Gd.; *Ulsundhede*, Huse; *Vestergd.*;

Nørager, Gd.; *Bjærgegde.*, 2 Gde. og Huse; *Vester-Nees*, Gd.; *Bække*, 2 Gde.; *Gade*, Gd. og Huse; *Sundgd.*; *Kirkebygde.*, 3 Gde. og Huse; *Lykke*, Gd.; *Agersende*, Gd. og Huse; *Sakskjær*, 2 Gde. og Huse; *Gammeltoft*, Huse; *Sandbæk*, 2 Gde. og Huse; *Hedehuse*; *Harpøt*, Gd.; *Nørbygde.*, 2 Gde. og Huse; *Havgd.*; *Frostesgd.*; *Fjordside*, Gd.; *Jørgensgd.*; *Ballesig*, 2 Gde.; *Rimmen*, Huse; *Skavhede*, 2 Gde.; *Graakjær*, 2 Gde.; *Yderste Huse*; m. m.

Nees S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 195. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere oprindl. fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, men nu staa kun de Partier tilbage, hvor Skib og Kor støde sammen, medens det øvrige hidrører fra en, af de gamle Kvadre, raa Granit og smaa Mursten raat udført Ombygning, vistnok midt i 17. Aarh., ved hvilken Koret gjordes betydelig længere og Muren mellem Kor og Skib nedbrødes. Vaabenhuset er af Bindingsværk. Altertavle fra Chr. IV's Tid med et Maleri (Christus) fra 1857 af P. Hansted. Alterstager fra 1630, skænk. af Dorothea v. Andersen, Klosterjomfru i St. Hans Kloster ved Slesvig († 1636). Romansk Granitdøbefont med Dyrefigurer m. m. Prædikestol fra 1715. Anselig Lysekrone, skænk. 1730 af Chr. Linde til Bækmark. Nyt Krucifiks. Chr. Linde og Hustru ere begr. under Gulvet.

Ulsund tilhørte i 16. Aarh. Familien Grøn (Christen Grøn 1511, Erik G. 1525, Jens G. 1560), derpaa Erik Skram, hvis Enke Anne Vind 1624 solgte U. til Claus v. Andersen, † 1632, hvis Søn Hans Jørgen v. A. døde 1655, hvorefter U. tilfaldt hans Søster Cathrine v. A., der bragte den til sin Mand Oberst Morten Bartholt til Bækmark, med hvilken Gaard U. var forenet til 1761, da Christen Linde ved Aukt. solgte den (28, 6 og 209 Td. H.) for 16,500 Rd. til Peder Harpøth, † 1777, hvis Søn Christen H. døde 1830, hvorpaa Godset frasolgtes og U. købtes af P. U. Lind, † 1859, efter hvis Enkes Død 1869 den blev solgt til Chr. Schmidth. Han solgte den 1884 for 105,000 Kr. til et Konsortium, som 1887 solgte den for 60,000 Kr. til S. Høy, og han solgte den 1894 for 70,000 Kr. til S. Chr. Schmidt, som 1902 solgte den for s. Sum til C. Pedersen Østerby. — Den nuv. Hovedbygning er opf. efter en Brand 1890 i 1 Stokv. med 2 Fløje; den tidligere Bygning, ligeledes med 2 Sidefløje, var opf. 1769.

Nørager ejedes 1536 og 1547 af Jens Grøn og blev 1581 af Bertel Munk solgt til Malte Jensen Sehested til Holmgd.; 1690 frasagde Morten Bartholt til Bækmark N. dens Frihed. 1704 blev N. (11 Td. H.) af Magdalene Ranch, sl. Major Bøhnens, skødet til Peder Bie, Præst i Bøvling († 1725), som 1714 skødede N. for 1100 Rd. til Chr. Linde til Bækmark.

Karine Hiulsdatter i Nees nævnes 1477. — Paa *Sundgaard* boede 1654 Fru Karen Qvitzow, Hans Jørgen v. Andersens Enke fra Ulsund, 1664 og flg. Aar Fru Ingeborg Lange, Enke efter Otto Qvitzow.

Gudum Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Fabjærg og N.-Nissum Sogn, Limfjorden (Nissum Bredn.), Resen Sogn, Hjerm Hrd. (Favsing og Asp S.), Møborg og Rom Sogne. Kirken, mod N., ligger over $1^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Lemvig. De i den østl. Del højtliggende og bakkede (Raabjærg, 216 F., 68 M.), mod S. skraanende og jævne Jorder ere mod N. lermuldede, i den sydl. Del sandede. I den nordøstl. Del løber *Klostermølle Aa* ud til Limfjorden. Den sydl. Del optages for største Delen af Klosterhede, hvor det meste af *Klosterhedens Skovdistrikt* (se ndfr.) ligger. Gennem den nordl. Del gaar Landevejen fra Lemvig til Struer og Oddesund.

Fladeindholdet 1896: 12,397 Td. Ld., hvoraf 2356 besaaede (deraf med Rug 344, Byg 233, Havre 951, Bælgsæd 6, Frøavl 7, Blandsæd til Modenh. 267, Grøntf. 56, Kartofler 67, andre Rodfr. 424), Afgræsn. 1592, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1340, Have 30, Skov 1841, ubevokset 2729, Moser 247, Kær og Fælleder 400, Heder 1635, Stenmarker 41, Veje og Byggegr. 177, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 373 Heste, 1665 Stkr. Hornkvæg (deraf 784 Køer), 1396 Faar, 1005 Svin og

43 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 271 Td.; 64 Selvejergde. med 245, 61 Huse med 23 Td. Hrtk. og 63 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1147 (1801: 465, 1840: 698, 1860: 783, 1890: 1004), boede i 219 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 59 levede af immat. Virksomh., 670 af Jordbr., 4 af Fiskeri, 119 af Industri, 15 af Handel, 45 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 50 vare under Fattigv.

I Sognet: *Gudum Kirke* (1268: Guthum); Missionshus (opf. 1897); Præstegaard; 4 Skoler (vestre, østre, nordre og Hestbæk Skole); *Aasbjærg Fattiggaard* (opf. 1868, Pl. for 31 Lemmer); Sparekasse (opr. 1885; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 45,118 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2609 Kr., Antal af Konti 226). Hovedgaarden *Gudumkloster* har $21^1/_2$ Td. H., 550 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 300 Plantage og Græsningsjord, Resten Ager; 3 Huse. *Rimmer*, Gd., Kro; *Rimmerhuse*, ved Landevejen; *Surkjær*, 2 Gde.; *Trabjærg*, 2 Gde.; *Trabjærggde.*, 2 Gde.; *Bedsted*, Gd.; *Østergd.*; *Aamølle*, Vandmølle ved Klostermølle Aa; *Tangsgd.*; *Bjerrum*, 3 Gde. og Huse; *Højbjærg*, Gd.; *Bredal*, 2 Gde.; *Havskov*, Gd. ($8^1/_2$ Td. H.); *Hvistendal* (1444: Hvidsteendall), Gd.; *Hornshøj*, Gd.; *Krøjkjær*, Gd.; *Vium*, 5 Gde. og Huse; *Krogsgde.*, 3 Gde. (hvoraf 1 paa 9 Td. H.); *Lind*, 3 Gde.; *Skov*, Gd.; *Skovgd.*; *Tang*, 4 Gde.; *Borre*, Huse; *Klostermølle*, Vandmølle, Gd. og Forsamlingshus (opf. 1899); *Fiskbæk*, 3 Gde.; *Skodborg*, 4 Gde., Købmandshdl.; *Gudumbro*, Huse; *Lillelund*, Gd; *Ørvejle*, Gd. og Huse; *Sivekjær*, Gd.; *Serup*, Gd.; *Hedegd.*; *Skodborg Huse*; *Iversminde*, Gd.; *Hestbæk*, 2 Gde.; *Fruerhøj*, Skovfogedhus; Plantørboliger, m. m.

Gudum S., en egen Sognekommune, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 211. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der har været sammenbygget med Gudum Kloster (se ndfr.), maa formodes oprindelig at have været en af Kampestenskvadre opf. Bygning, men af denne er nu kun en Tympanon, en Del Kvadre og Døbefonten bevaret. Den nuv. Kirke er opf. i 2. Halvdel af 15. Aarh. (omtr. 1484) og bestaar af en aflang-firkantet Bygning, af Munkesten. Den har vistnok oprindl. haft 5 Hvælvinger, som senere afløstes af et fladt Bjælkeloft, ligesom Kirken før en Brand 1631 havde Taarn. Af de oprindl., spidsbuede Vinduer ses 4. Indvendig i Kirkens østl. Del findes 4 anselige, til Røgelse og Vievandskar bestemte Rum. Begge de oprindl. Døre ere tilmurede. Ved Midten af 17. Aarh. er der til Kirkens Sydmur føjet en hvælv. Tilbygning, under hvilken findes lukkede Begravelser. Et lille Vaabenhus, ved Kirkens Vestgavl, er fra nyeste Tid. Udsk. Altertavle i rig Renæssancestil fra 1640, med Fremstilling af Nadveren i Midtpartiet og Evangelister og Apostle ved Siderne. Kalken er 1557 forbedret med 15 Lod af Klosterets Forstander Malte Sehested og bærer desuden Erik Ottesen (Rosenkrantz's) Navn og Vaaben; den er 1768 yderligere forbedret af Jens Wandborg de Stiernhielm. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1621. I søndre Tilbygnings Østvæg er indsat en Ligsten fra 2. Halvdel af 15. Aarh. over Palle Juel til Udstrup, Befalingsmd. paa Bøvling. I Skibet Ligsten fra 1683 over Poul Eliæsen, Ridefoged paa Holmgd. m. m., med Hustru og hendes 2. Mand, Hr. Morten, med deres Figurer. Pulpitur med Stiernhielms Vaaben og Aarst. 1767.

Hovedgaarden *Gudumkloster* har Navn efter det Nonnekloster af Benediktinerordenen, der har ligget her. Stifter og Grundlæggelsesaar ere ukendte; men Kl. maa være ældre end 1268, thi da betænktes det i et Testam. I det hele vides ikke meget om det udover Godshistorien. Oprindl. synes det at have ligget S. for det nuv. Gudumklosters Gaardsplads i en ejendommelig Aadal (i Dalen N. for Aaen er der i ældre Tid oppløjet Sten); først 1484 flyttedes det op paa den dav. Præstegaards Grund og knyttedes sammen med Gudum Kirke, saaledes at denne, der hidtil havde været Sognekirke, nu blev Klosterkirke. 1466 eller mulig lidt tidligere indførtes efter Nonnernes Ønske en strængere Ordensregel, en Reform, som Ribebispen Henrik Stangeberg († 1465) som Klosterets foresatte stadig havde modsat sig; Nonnerne havde endog 1459 maattet anmode Paven om, at det maatte blive over-

draget nogle af Landets Prælater at beskytte dem mod Biskoppen. I Spidsen for Klosteret stod en Priorisse, medens én Prior (oftest en verdsl. Adelsmand) forvaltede Jordegodset og sørgede for Nonnernes Underhold. Til at besørge Gudstjenesten var der nogle Præster, og det er aabenbart til dem, der sigtes i et af Peder Syv optegnet Ordsprog om en skinhellig Hykler: „Han er saa hellig som en Gudummunk“. Klosteret ejede det meste af Gudum Sogn foruden en Del Gods i de omliggende Hrdr.; 1439 fik det Patronatsret til N.-Nissum Kirke, 1494 til Fabjærg Kirke. Ved Reformationen inddroges Klosteret under Kronen, der 1537 forlenede det til Jens Thomesen Sehested til Holmgd. og senere til Sønnen Malte S., Iver Munk, Otte Emiksen og Axel Brahe; dog vedbleve Nonnerne en Tid at have deres Underhold i Klosteret; endnu 1572 var der 3 tilbage. Fra 1585 blev det henlagt til Løn for en af Landsdommerne; 1670 lagdes det ind under Ryttergodset; fra 1683 forestod Gabriel Grubbe Gudumkl. Ved Ryttergodsets Salg blev G. (23, i alt 162 Td. H.) købt 1717 for 8499 Rd. af Kapt. Andr. Rask, hvis Arvinger, deribl. Major Andr. R., 1732 skødede G. med Tiende, Møllesk. og Gods (23, 28, 10 og 207 Td. H.) til Forpagter Mads Staby († 1756), som 1751 skødede den til Svigersønnen J. Fr. Vedel († 1800), og han solgte den til Præsten Lars Jelstrup, som 1762 skødede den med nogle Huse til Christen Olesen († 1784). Derefter gik den fra Fader til Søn: Iver O., † 1832, Christen O., † 1854, Iver O., † 1902, og den nuv. Ejer P. Olesen, der overtog den 1882 for 180,000 Kr. — Af Klosterbygningerne findes, naar undtages Kirken, intet Spor. Aar 1624 gaves Tilladelse til at nedbryde det gml. Bryggers- og Bagerhus for dermed at forbedre de andre Huse, og 1631 brændte en Del af Klosteret, hvorefter Lensmanden Laurids Belov 1656 paa Kongens Befaling opførte en ny trefløjet Hovedbygning, til hvilken Kirken ligesom før sluttede sig som 4. Fløj, mod S. (en Tegn fra ca. 1670 findes hos Resen; i en Synsforretn. af 1710 omtales Bygningerne). Den nuv. Bygning, i samme Længderetn. som Kirken, med en Fløj ved Østenden, i 1 Stokv., er opf. af Christen Olesen i 18. Aarh.; i Haven N. for Bygningen kan endnu ses, hvor Klosterhaven har ligget.

Surkjær har været en Hovedgaard, der 1549 ejedes af Væbneren Anders Spend. — *Trabjærggaard* har været en Hovedgd., der 1493 ejedes af Jep Christensen, 1496 af Hans Olufsen, der førte Slægten Galskyts Vaaben og efterlod T. til sin Svigersøn Niels Spend, hvis Søn Jens S. ejede den 1553; 1616 ejedes den af Fru Karen Nielsdatter og 1619 af Jmfr. Edel Rytter. — *Østergaard* har været en Hovedgd., der c. 1400 ejedes af Peder Nielsen, c. 1450 af Hans og Malte Krabbe, 1580 af Christen Juel, der 1574 fik den ved Mageskifte med Kronen. — I *Tangsgaard* nævnes 1440 Jens Persen Hjul; 1486 tilhørte Gaarden Gudum Kloster; endnu 1661 hørte den under Gudumkl. — *Skodborggaard*, efter hvilken Herredet har Navn, og hvor Herredstinget holdtes vistnok til Beg. af 17. Aarh., gav Albert og Anders Glob 1504 til Gudum Kl.

Ved Lind har ligget en Voldplads, *Trælborg* (nævnt i Præsteberetn. 1638), der nu er udjævnet; den var mod N. begrænset af en Dal, ligeledes mod Ø. og V. af naturlige Lavninger, medens der mod S. havde været en Grav; der er ikke fundet Spor af Murværk. — Paa en Høj paa Grænsen af Fabjærg Sogn har der i Middelalderen staaet et Stenkors. — I Dalen neden for Gudumkloster har der været en hellig Kilde, *Vor Frue Kilde*. Desuden skal der have været Sundhedskilder ved Tangsgde., ved Østergd. (Ravnskilde), Trabjærggde. (Skovkilde) og Viumgd. (Plumkilde), alle nævnte 1638.

Ved Havskov er der fredlyst 3 anselige Gravhøje, ved Sønder-Tang 2, ved Tangsgde. 2 og ved Gudum Præstegd. 4, deribl. den anselige *Kongshøj*. — Paa Hestbækgaard Hede ligger en utallig Mængde smaa Tuer, *Holmgaards Knopper*, til Dels af Form som Gravhøje. Sagnet vil vide, at en engelsk Hær er begravet her; men Tuerne ere kun naturlige Sandflugtsdannelser.

Klosterhedens Skovdistrikt, der ligger i Rom, Lomborg, Flynder, Møborg, Gudum, Fabjærg og Resen Sogne, bestaar af Klosterhedens og Kronhedens Plantager, der paabegyndtes 1880 og tils. udgøre 11,191 Td. Ld., hvoraf dog i 1902 kun c. 4670 vare beplantede.

Fabjærg Sogn, Anneks til Gudum, omgives af dette, N.-Nissum, Nørlem og Rom Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 1 Mil S. Ø. for Lemvig. De højtliggende, nogle Steder bakkede Jorder, med Affald mod S., ere dels lerede, dels muldede med leret Underlag, dels skarp-

sandede med Sand til Underlag. I den sydl. Del ligge Hedestrækninger, hvoraf en Del hører til Klosterhedens Skovdistrikt (se ovfr.).

Fladeindholdet 1896: 6096 Td. Ld., hvoraf 1541 besaaede (deraf med Rug 249, Byg 90, Havre 600, Spergel 8, Blands. til Modenh. 271, Grøntfoder 28, Kartofler 29, andre Rodfr. 263), Afgræsn. 891, Høslæt, Brak, Eng m. m. 873, Have 14, Skov 397, ubevokset 1473, Moser 24, Kær og Fælleder 19, Heder 706, Veje og Byggegr. 142, Vandareal m. m. 14 Td. Kreaturhold 1898: 246 Heste, 1259 Stkr. Hornkvæg (deraf 549 Køer), 741 Faar, 605 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 190 Td.; 39 Selvejergde. med 157, 62 Huse med 27 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 700 (1801: 402, 1840: 559, 1860: 548, 1890: 603), boede i 134 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 469 af Jordbr., 37 af Industri, 37 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet: *Fabjærg Kirke*, to Skoler (nordre og søndre), *Nygaard Fattiggaard* (opf. 1891, Pl. for 16 Lemmer), Forsamlingshus (opf. 1902). *Fabjærgbol*, Gd.; *Toft*, Gd.; *Kviesgde.*, 2 Gde. og Huse; *Kjærgd.*; *Nørgde.*, 2 Gde. og Huse; *Havreballe*, 2 Gde.; *Ørvejle*, Gd.; *Korslund*, Gd.; *Hyldgde.* 2 Gde.; *Svendsgd.*; *Vestergde.*, 3 Gde. og Huse; *Bloksgd.*; *Prebensgd.* (8 Td. H.) med Andelsmejeri; *Vintersgde.*, 2 Gde. og Mølle; *Skov*, Gd.; *Søgd.*; *Børring*, 2 Gde.; *Pigsborg*, Gd.; *Lisomkjær*, Gd.; *Bjærg*, Gd.; *Nymølle*, Mølle; *Fruebol*, Gd.; *Nørredal*, Gd.; *Engelund*, 2 Gde. og Huse; *Balletoft*, Gd.; *Agergd.*; *Rottesgd.*; *Savmandsgd.* (10 Td. H.); *Fabjærgdal*, Gd.; *Hvirvelstoft*, Gd.; *Rattrup*, Gd.; *Sønderby*, 2 Gde. med en 1900 opf. Skovridergd. for Klosterhedens Skovdistrikt; m. m.

Fabjærg S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 215. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Norddøren er bevaret; Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. Ved Middelalderens Slutn. tilføjedes Taarnet (senere ombygget), hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten, Koret fik Hvælving (Skibet har beholdt sit Bjælkeloft), og Vaabenhuset opførtes. Altertavlen er sammensat af Brudstykker af et Renæssancesnitværk; i Midtpartiet et Maleri (Christus med Brødet og Vinen). Romansk Granitdøbefont med kløverbladformet Kumme. Prædikestol i Renæssancestil. Tarveligt, sentgotisk Krucifiks. Klokken, med Indskr., er støbt 1504.

Kviesgaard (1487: Quessgd.) har Navn efter Adelsfamilien Qvie. 1388 nævnes Niels Qvie; Poul Qvie pantsatte Gaarden 1439 til sin Søstersøn Peder Arstsen af Ørs; senere nævnes Jes Qvie, efter hvis Død Christen Pedersen skødede den til Niels Clemmentsen, der senere havde den i Forlening af Kronen. Sophie Brahe til Bækmark skænkede 1647 Kviesgaard til sin Søsterdatter Jmfr. Karen Ejlersd. Quitzow; 1683 var den beboet af Bønder.

Ved Savmandsgd. er der fredlyst 9 store Gravhøje, ved Bloksgd. 7 og ved Sønder-Agergd. 1. — Ved Vestergde. har der været en (1638 nævnt) hellig Kilde.

Resen Sogn omgives af Annekset Humlum, Limfjorden (Nissum Bredn.), Gudum Sogn og Hjerm Hrd. (Favsing og Ølby S.), fra hvilket det til Dels skilles ved den inddæmmede Vig Kilen. Kirken, mod S., ligger c. 2 Mil Ø. S. Ø. for Lemvig og 1/2 Mil V. for Struer. De ikke meget højtliggende, noget bakkede Jorder ere dels lerede, dels sandede Muldjorder. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Struer til Lemvig og Oddesund samt, i Sydøsthjørnet, Thisted-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 4267 Td. Ld., hvoraf 1448 besaaede (deraf med Rug 253, Byg 118, Havre 494, Boghvede 4, Blands. til Modenh. 274, Grøntf. 10, Kartofler 68, andre Rodfr. 226), Afgræsn. 942, Høslæt, Brak, Eng m. m. 626, Have 22, Skov

32, ubevokset 363, Moser 166, Kær og Fælleder 155, Heder 380, Stenmarker 39, Veje og Byggegr. 87, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 215 Heste, 997 Stkr. Hornkv. (deraf 512 Køer), 961 Faar, 262 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 172 Td.; 43 Selvejergde. med 151, 72 Huse med 21 Td. Hrtk. og 31 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 771 (1801: 423, 1840: 510, 1860: 615, 1890: 751), boede i 155 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomhed, 541 af Jordbr., 5 af Gartneri, 5 af Fiskeri, 109 af Industri, 4 af Handel, 30 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet *Resen Kirke*, Skolen (ved Gaarden Rotborg), Præstegd. og *Marslund Fattiggaard*, for R.-Humlum Komm. (opf. 1872, Pl. for 16 Lemmer). *Toftum*, 2 Gde. (en paa c. 9 Td. H.) og Huse; *Kokholm*, 2 Gde. og Huse; *Kjærgaardsig*, Gd.; *Mattrup*, Gd.; *Hyldtoft*, Gd.; *Pilgd.*; *Bonnesig*, Gd.; *Makholm*, 3 Gde. og Huse; *Bæk*, Gd. med Vandmølle; *Hedegde.*, 2 Gde.; *Dalgd.*; *Havgd.* med Huse; *Damgd.*; *Bjærgegd.*; *Store-Hedegd.*; *Esthave*, Gd.; *Rotborg*, Gd.; *Lille-Humlum*, 3 Gde. og Huse; *Langagergd.*; *Frisenborg*, Gd.; *Ellebæk*, Gd. og Huse; *Resenby*, Gd.; *Resenborg*, Gd. (11 Td. H.); *Østerstgd.*; *Kikkenborg*, Gd.; *Drosvad*, Gd.; *Ørgd.*; m. m.

Resen S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig) og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 212. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Resenborg.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og Gravkapel mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Norddøren er bevaret; Sydd. og eet Vindue ses tilmurede. I sen gotisk Tid synes Skibet at være blevet forkortet i V., hvorefter et (senere nedbrudt) Taarn, der skal have været rundt, opførtes her, Koret fik Hvælving (Skibet har beholdt sit Bjælkeloft), og Vaabenhuset opførtes. Gravkapellet blev i Beg. af 18. Aarh. tilføjet af Jens Wandborg, men 1848 afkortet betydeligt mod S., og Kisterne nedsænkedes paa Kirkegaarden. 1792 lod Præsten Chr. Rosenberg og Hustru det nuv. smalle Taarn (eller Klokkestabel) med Spir, hvis Forside er helt aaben, tilføje. Korets Spidsgavl er ommuret med Mursten; 1880 omsattes Kvadrene paa Skibets Sydside, 1884 opførtes Vaabenhuset fra nyt af Granitkvadre med Kamme af røde Mursten. Altertavle i Renæssancestil fra 2. Halvdel af 17. Aarh., med et nyt Maleri (Christus) af P. Hansted. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Beg. af 19. Aarh. I Gravkapellet et godt udsk. Krucifiks fra seneste katolsk Tid (Korset er nyt), samt Ligsten over Præsten Poul Hansen, † 1600, Fader til Biskop Hans Resen, † 1638, som er født her 1561. — Paa Kirkegaarden findes Ligsten over ovenn. Præst Rosenberg († 1812) og Hustru.

Ørgaard ejedes 1542 af en Fru Mette (Friis, g. m. Mogens Kaas), 1567 af Jens Kaas, dennes Søn af s. Navn, sidstnævntes Sønner Thomes og Mogens K., der formodentlig solgte den til Gunde Rostrup. Han solgte den 1630 til Erik Lunov, som 1632 afhændede den til Fru Ingeborg Parsberg.

Kokholm har været en Hovedgaard, som i 15. Aarh. ejedes af Peder og Christen Krabbe, 1458 af Chr. Stenfeld, 1467 af Eiler Juel, hans Enke Kirstine Stenfeld 1499 og 1510, Bertel Juel 1539, Jens Grøn, g. m. Bertel Juels Enke Johanne Skram, 1549, 1636 Erik Krabbe, der da pantsatte den til Gunde Lange. 1638 var den beboet af en Bonde. — Anders Lauridsen til *Toftum* nævnes 1561.

Ved Resenborg er der fredlyst 2 store Gravhøje, ved Vestergd. 2, ved Toftum 2 og ved Bonnesig 1.

Humlum Sogn, Anneks til Resen, omgives af dette og Limfjorden (Nissum Bredn., Oddesund, Venø Sund, Struer Bugt og den inddæmmede „Kilen“, se S. 527), i hvilken Grisetaa Odde skyder ud mod N. og Askjær Odde mod Ø. Kirken, midt i Sognet, ligger over 2 Mil Ø. S. Ø. for Lemvig og 1/2 Mil N. N. V. for Struer. De højtliggende, bakkede Jorder ere ler- og sandmuldede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Lemvig til Struer og Oddesund og Thisted-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 2648 Td. Ld., hvoraf 1066 besaaede (deraf med Rug 135, Byg 116, Havre 387, Blandsæd til Modenh. 185, Grøntf. 18, Kartofler 33, andre Rodfr. 189), Afgræsn. 594, Høslæt, Brak, Eng m. m. 509, Have 18, Skov 25, Moser 13, Kær og Fælleder 111, Hegn 8, Heder 172, Stenmarker 69, Veje og Byggegr. 63 Td. Kreaturhold 1898: 152 Heste, 795 Stkr. Hornkv. (deraf 437 Køer), 725 Faar, 573 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 136 Td.: 28 Selvejergde. med 123, 42 Huse med 13 Td. Hrtk. og 41 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 785 (1801: 303, 1840: 344, 1860: 400, 1890: 654), boede i 149 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 61 levede af immat. Virksomh., 343 af Jordbr., 6 af Gartneri, 46 af Fiskeri, 86 af Industri, 14 af Handel, 54 af Skibsf., 26 af forsk. Daglejervirks., 11 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet: *Humlum Kirke*, ved Landevejen, Skole og Sparekasse for Resen-H. Komm. (opr. 1871; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 54,002 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2899 Kr., Antal af Konti 319). *Oddesund-Syd*, paa Grisetaa Odde, med Jærnbane- og Telegrafst. samt Dampfærgehavn (12 F. Vand, to Mole- og to Ledefyr; se IV S. 206 og 297; paa Vestsiden af Odden er en lille Baadehavn, som nu er tilsandet); *Pinen*, Gd., før Kro og Færgested med Overfart over Oddesund (egentlig „Oddesund Hus“; Navnet har den faaet af rejsende, for hvem Pinen blev for lang); *Nørbak*, Gd.; Hovedgaarden *Vejbjærggaard* (9 Td. H., 180 Td. Ld.); *Skov*, Gd.; *Gottrup*, Gd.; *Kjær*, Gd.; *Tagaard* (1483 og langt senere „Tagvad“); *Nørgd.* med Huse; *Bredalsgde.*; *Bassidal*, Gd.; *Humlum Stationsby* med Missionshus (opf. 1886), Andelsmejeri, Kro, Jærnbane- og Telegrafst.; *Ørskov*, Gde.; *Gadegd.* med Mølle; *Brunsgd.* med Mølle; *Ryttersgd.*; *Klostergd.*; *Bramstrup*, Gd.; *Bjærg*, Gd.; *Vognsgd.*; *Kirkeby*, Gd.; *Ø.*- og *S.-Pallesgd.*; *Store Lund*, Gd.; *Sønderbak*, Gd.; *Brejnholt*, Gd. med Teglværk, har $14^{1}/_{2}$ Td. H., 230 Td. Ld., næsten alt Ager; *Stokkendal*, Gd.; *Lille Hedegd.*; Hovedgaarden *Strandbjærggaard* har $16^{3}/_{8}$ Td. H., 325 Td. Ld., hvoraf 243 Ager og 20 Skov; *Bremdal*, Gd., m. m.

Humlum S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 213. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere oprindl. fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I sen Middelalder synes Skibet at være blevet nedbrudt undt. den østl. Del og paa ny opf. af raa Granit og enkelte røde Mursten. Vistnok samtidig tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten, Koret fik Hvælving, og dets Ydervægge ommuredes. Indgangen er i Sydvæggen af Taarnrummet, der er Vaabenhus. En spidsbuet Dør paa Skibets Nordside er fra Ombygningen. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600, restaur. 1900 af Magn. Petersen, med et nyt Maleri (Christus i Getsemane) af Anker Lund. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Slutn. af 17. Aarh. (opmalet 1709). Anselig Malmlysekrone, skænk. af Anatomen, Prof. Ib Ibsen († 1862), der er f. paa Breinholt, som Faderen, Peder I. ejede; den er ophængt til Minde om Faderen og Broderen C. L. Th. I., der faldt ved Eckernførde $^{5}/_{4}$ 1849. I den tilmur. Dør Ligsten over Jørgen Billeskov til Vejbjærggd., † 1776, og Hustru, begr. under Gulvet, ligesom Fru Berete Kaas, g. m. Jac. Krabbe til Strandbjærggd. Messehagel med Sølvkrucifiks, paa hvis Fod: P. Nygaard 1694 (Præst her, † 1719; 1694 blev han Præst i Trankebar). Klokken, uden Indskr., er vistnok fra 14. Aarh.

Strandbjærggaard, ogsaa kaldet *Strandbygd.*, hørte i katolsk Tid til Ribe Bispestol og kom ved Reformationen til Kronen. Af Lensmænd nævnes 1457 Jep Nielsen, 1514 Christen Steen, 1563 Frands Iversen Munk. Kronen mageskiftede 1573 S. til Iver Skram (Fasti), hvis Søn Peder S. ejede den 1603, men 1613 solgte den til Anders Friis, som formodentlig har afhændet den til Oluf Munk, der ejede den 1615. Hans Enke, Sophie Høcken, bragte S. til sin 2. Mand Laurids Lunov, der ejede den 1627; 1650 ejedes den af Erik Krabbe, der maatte pantsætte den til Mogens og Gregers Høg og Fru Anne Lunge, der gjorde Indførsel i den og 1651 solgte den

til Enevold Blik, som 1656 pantsatte den til sin Broder Ove Blik og 1684 solgte den til Provst Niels Poulsen Astrup († 1690). 1686 tilhørte S. Jacob Iversen Krabbe († 1727), hvis 2. Hustru Klara Marie Rønne døde 1741 (se Personalh. Tidsskr. III S. 65 flg.). 1749 solgte Mads Staby til Gudumkl. S. (12 Td. H.) for 2300 Rd. grov Kur. til Niels Sørensen Ballebye († 1767), hvis Enke Mette Olufsd. Dahl († 1791) 1769 bragte den til sin 2. Mand Søren Hansen. Derefter ejedes den af Sønnen Ole Ballebye, † 1801, og hans Enke, der 1843 overlod den til hans Søstersøn N. B. Cortuum, † 1861; hans Enke († 1889) solgte den 1876 til J. Olesen til Gudumkl., der 1880 overdrog den til Sønnen H. O., † 1891, hvis Enke nu ejer den. — Hovedbygningen, 1 Stokv., er opf. omkring 1800.

Vejbjærggaard ejedes af Biskop Iver Munk († 1539), der vistnok overlod den til sin naturlige Søn Niels Iversen, som ejede den 1580. 1625 og 1632 ejedes den af Erik Krabbe (se Strandbjærggd.), 1638 af Jmfr. Anne Sehested, senere af Chr. Rantzau til Herningsholm († 1663) og havde saa Ejer fælles med denne, indtil Dorothea Frederikke Ahlefeldt, g. m. Fr. Greve af Leiningen til Herningsholm, 1694 skødede den (11 Td. H.) til Jens Holmkjær († 1712), hvis Datter Maren bragte den til sin Mand Mogens Skov († 1729), hvorefter hun 1732 solgte V. med mere Gods til Forpagter Hans Jørgensen († 1740), hvis Slægtning Dorthe Margr. Majlund bragte den til sin Mand Jørgen Billeskov († 1776), der fik Skøde paa den 1752; Sønnen Hans B. overtog 1776 V. (11, 18 og 213 Td. H.) for 15,000 Rd. samt 3000 Rd. for Indbo og Besætning og 2320 Rd. Gæld og solgte den (11 og 4 Td. H.) 1792 for 4156 Rd. til Peter Toftum, som 1795 skødede den for 7000 Rd. til Niels Severin Munk. Senere Ejere ere Lundsgaard, P. Kræmmer, A. Christensen, Høeg til Rammegd., hans Svigersøn N. M. Petersen og Jak. Bjerre, der 1834 solgte den for 5000 Rd. til Lieutn. Th. C. Møller († 1854), hvis Søn J. C. M. overtog den 1855 for 13,000 Rd.; hans Søn P. J. V. M. overtog den 1895 for 76,000 Kr. — Hovedbygningen, 1 Stokv., er opf. 1785, forbedret med Grundmur 1847.

Svend Aagesen fortæller, at den Flaade, hvormed Knud den hellige vilde gøre Tog til England i 1085, samledes i *Humla*, vistnok en Vig ved dette Sogn.

Ved Kirkebygd. er der fredlyst 8 Gravhøje, ved Tagd. 4, ved Store Kjær 2 og ved Store Lund 1.

Venø Sogn bestaar af den i Limfjorden (Venø Bugt) liggende Ø *Venø*, skilt fra det øvrige af Herredet ved Venø Sund. Øen, der strækker sig over 1 Mil fra N., Thorsodde, til S., Venø Odde, men paa sit bredeste Sted kun er noget over 2000 Al., er $0{,}_{12}$ □ Mil, $6{,}_{5}$ □ Km. Kirken, midt paa Øen, ligger $2^1/_2$ Mil Ø. for Lemvig. Paa Nordsiden skærer Klovvig ind mellem Bradserodde og Østerøre. De temmelig højtliggende, af enkelte Kløfter og Furer mod N. gennemskaarne Jorder (Forstov Bakke, 85 F., $26{,}_{5}$ M.) ere for en stor Del sandede med nogle Mosestrækninger. Venø Plantage, anl. 1890, er 108 Td. Ld.

Fladeindholdet 1896: 1175 Td. Ld., hvoraf 245 besaaede (deraf med Rug 57, Byg 10, Havre 83, Spergel 6, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 43, Kartofler 25, andre Rodfr. 14), Afgræsn. 102, Høslæt, Brak, Eng m. m. 111, Have 4, Skov 25, ubevokset 96, Kær og Fælleder 212, Heder 317, Stenmarker 35, Veje og Byggegr. 27 Td. Kreaturhold 1898: 31 Heste, 121 Stkr. Hornkv. (deraf 71 Køer), 340 Faar, 73 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 31 Td.; 9 Selvejergde. med 29, 10 Huse med 2 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 165 (1801: 72, 1840: 89, 1860: 104, 1890: 116), boede i 33 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomhed, 62 af Jordbr., 38 af Fiskeri, 6 af Industri, 2 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

Paa Øen: *Venø By* (før kaldet Vennerby ligesom Øen Vennerland; i et Dokum. 1563 kaldes Øen Vennerholm) med Kirke, Præstebolig med Skole, Missionshus og Andelsmejeri. *Nørskov*, 2 Gde.; *Nørbygd.*, 2 Gde.; *Vejsbjærg*, 2 Gde.; *Sønderris*, Gd.; *Nørreris*, Gd.; *Sønderskov*, Gd. ($7^1/_2$ Td. H.).

Venø S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings-

og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 214. Lægd. Kirken tilhører Lodsejerne.

Den meget lille *Kirke* ($15^3/_4$ Al. lang, $6^3/_4$ Al. bred), der tidligst er opf. i 2. Halvdel af 16. Aarh., bestaar af et aflangt-firkantet Rum med Bjælkeloft, af raa Granit og, paa Hjørnerne, Munkesten. Paa Sydspidsen ses en tilmuret, fladbuet Dør. Et lille Vaabenhus er senere opf. ved Vestgavlen. Altertavlen er en Kopi fra 1882 af Prof. Dorphs: „Et er fornødent". Kalken er 1700 skænket af Præst i Hjerm Mads Hassel og Hustru. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Midten af 17. Aarh. Series pastorum fra 1750.

Venø var tidligere Anneks til Hjerm og Gimsing, indtil Øen 1750 fik sin egen Præst, der tillige er Skolelærer.

Paa Øen findes ingen Gravhøje, men der er fundet en Del Oldsager som Vidnesbyrd om dens Bebyggelse i Oldtiden.

Vandfuld Herred.

Sogne:

1535

1634

Vandfuld Herred, det nordvestligste og mindste i Amtet, omgives mod Ø. og S. af Skodborg Hrd., mod V. af Vesterhavet, mod Nord og N. Ø. af Thisted Amt (Refs Hrd.) — Nordspidsen af Harboøretangen hører til dette (se IV S. 285), — og Limfjorden (Nissum Bredn.); mod S. V. berører det Nissum Fjord. Udstrækningen fra N. til S. er $3^1/_2$, fra V. til Ø. højest 1 Mil. Den midterste Del er temmelig højtliggende, bakket og bølgeformet (højeste Punkt: Bavnehøj, 184 F., 58 M.); mod S. V. og N. V. er Overfladen derimod ganske lavtliggende og jævn. Klitrækken langs Havet er kun smal og ikke videre høj og mangler helt paa mere end en Mil, da Kysten her er lerholdig med bratte Skrænter ud til Havet (Bovbjærg). Jorderne ere i det hele ret frugtbare, men i øvrigt af forskellig Beskaffenhed, lerede, muldede og sandede. Skov mangler næsten helt (18 Td. Ld.). Vandløbene ere kun ubetydelige; derimod har Herredet af Indsøer

Klitsøen Ferring Sø, som mod Nordøst fortsættes i en Række Sødrag, der staar i Forbindelse med Limfjorden. Det er Amtets frugtbareste Hrd. (ved Matr. gnmstl. $13^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 22,845 Td. Ld. ($2{,}_{29}$ □ Mil, $126{,}_{08}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1373 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 6487 (1801: 3354, 1840: 4235, 1860: 4648, 1890: 6120). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Skodborg Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 2. Forligskreds.

Vandfuld Hrd., i Vald. Jrdb.: *Wændlæfolkhæreth*, 1340: *Wentfolkhæreth* (af det samme „Vendle", hvoraf Vendsyssel kommer, se IV S. 6), hørte i Middelalderen til Harsyssel, senere under Bøvling Len og fra 1660 under Bøvling Amt; se videre S. 452.

Der er i Hrd. kun talt c. 200 jordfaste Oldtidsmonumenter, alle Gravhøje, og heraf var c. $^1/_4$ sløjfet eller forstyrret; 1902 vare 24 fredlyste. De fleste findes i den sydl. Del, hvor c. 95 høre til den imponerende Højrække, der fra Karup Aa i Viborg Amt strækker sig mod V. ud til Vesterhavet ved Bovbjærg (se S. 477). Den midterste Del er helt uden Høje; i den nordlige Del er der adskillige, deribl. en smuk Højgruppe i Hygum og Engbjærg Sogne. Flest Høje ere talte i Sognene Ramme (c. 80) og Dybe (c. 40). — Næsten alle Landsbyerne ere udflyttede.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 8 flg. — *O. Nielsen*, Hist.-topogr. Efterretn. om Skodborg og V. Hrdr., Kbh. 1894. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i V. Hrd., af *J. B. Løffler*, 1880.

Harboøre Sogn, det største og nordligste i Herredet, omgives af Annekset Engbjærg, Vandborg og Ferring Sogne, Vesterhavet, Thisted Amt (Refs Hrd.), Limfjorden (Nissum Bredn.) og Hygum Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^1/_2$ Mil N. V. for Lemvig. De lavtliggende, helt jævne Jorder (højeste Punkt, i Klitten, er kun c. 58 F., 18 M.) ere sandede Agerjorder med Klitter langs Havet og Engstrækninger ind mod Limfjorden. Ind mod Land gaar Grænsen gennem Ferring Sø og dens Fortsættelser Sønder-, Mellem-, og Nørrevese og 3 Kanaler, der føre ud til Limfjorden; Søen Noret hører helt til Sognet. Den nordl. Del bestaar af den smalle Harboøre Tange, som mod Ø. udvider sig i Harbo Røn (Rønland). Gennem Sognet gaar Lemvig-Thyborøn Banen.

Fladeindholdet 1896: 4378 Td. Ld., hvoraf 1011 besaaede (deraf med Rug 232, Byg 282, Havre 454, Kartofler 42), Afgræsn. 987, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1531, Have 16, Kær og Fælleder 596, Heder 165, Veje og Byggegr. 72 Td. Kreaturhold 1898: 191 Heste, 1086 Stkr. Hornkvæg (deraf 649 Køer), 1634 Faar, 344 Svin og 23 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 82 Td.; 34 Selvejergde. med 43, 129 Huse med 38 Td. Hrtk. og 79 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1588 (1801: 958, 1840: 1213, 1860: 1193, 1890: 1594), boede i 296 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 65 levede af immat. Virksomhed, 394 af Jordbr., 675 af Fiskeri, 180 af Industri, 54 af Handel, 2 af Skibsf., 125 af forsk. Daglejervirks., 80 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Harboøre Kirke (1255: Harthboøræ, 1340: Hartboør), Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1901), Sparekasse (opr. 1881; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 56,053 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 9710, Antal af Konti 179), Badehotel, Jærnbane-, Telegraf-

og Telefonst. samt Toldassistentst.; *Tøt* med Missionshus (opf. 1884), Friskole, Andelsmejeri og Savmølle med Maskinværksted; *Vrist* med Jærnbane- og Telegrafst.; *Vejlby. Langerhuse*, Fiskerleje. *Knopper*, Gd. og Huse, med Jærnbane- og Telegrafst.: *Rønland*, Gd. og Huse, med Skole og Mølle; *Falkesgd.*; *Mærskgd.*; *Trillinggde.*; *Kyndesgd.*; *Brunsgde.* med Mølle; *Hovmøller*, Gd. og Huse; *Røngde*; *Flyvholm*, Gd. og Redningsstation; *Sandsgde.*; *Stavsholm*, Gde. og Huse; *Holmene*, Huse; *Skjøttergde.*; *Landergd.*; *Norsgde.*; *Gajsgd.*; *Sandholm*, Gd.; *Kjøbmandsgde.*; *Noret*, Gd. og Kro; *Langergd.*; *Vristgde.* med Mølle; *Nygd.*; *Brogde.*; *Fiskergd.*; *Paakjær*, Gd.; *Lilleøre*, Gd. med Redningsstation; m. m.

Ved Siden af Jordbrug er Fiskeri Hovederhverv. Paa Havet fiskedes i 1900 af 142 Fiskere med 7 Kuttere, 22 aabne Havbaade og 52 mindre Baade, især Torsk og Kuller, Rødspætter og Hummer til en Værdi af 73,645 Kr.; i Limfjorden fiskedes fra 27 Baade Aal til Værdi af over 44,500 Kr., desuden Sild (5000 Kr.), Flynder, Torsk, Hummer og Rejer.

Harboøre S. (før delt i 4 Fjerdinger, da det har været et eget Birk), een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 200. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken var vistnok oprindl. en lille af Rullesten opf. Bygning, af hvilken nu kun Vestgavlen staar tilbage. Den nuv. Kirke bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. og er opf. c. 1500 af Munkesten udv. og Granit indvendig (hvidtet). Skibet har Bjælkeloft, Koret er hvælvet. Taarnets hvælvede Underrum, der nu er Vaabenhus, med Indgang fra N., er senere aabnet ind til Skibet med en Spidsbue. Begge Døre og tre Vinduer ses tilmurede. Altertavle fra 2. Halvdel af 17. Aarh., med et Maleri (Kopi af Leonardo da Vincis Nadvere). Romansk Granitdøbefont med Menneskehoveder paa Kummen. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen. Krucifiks fra sent katolsk Tid. Stort Pulpitur langs Skibets nordl. og vestl. Side.

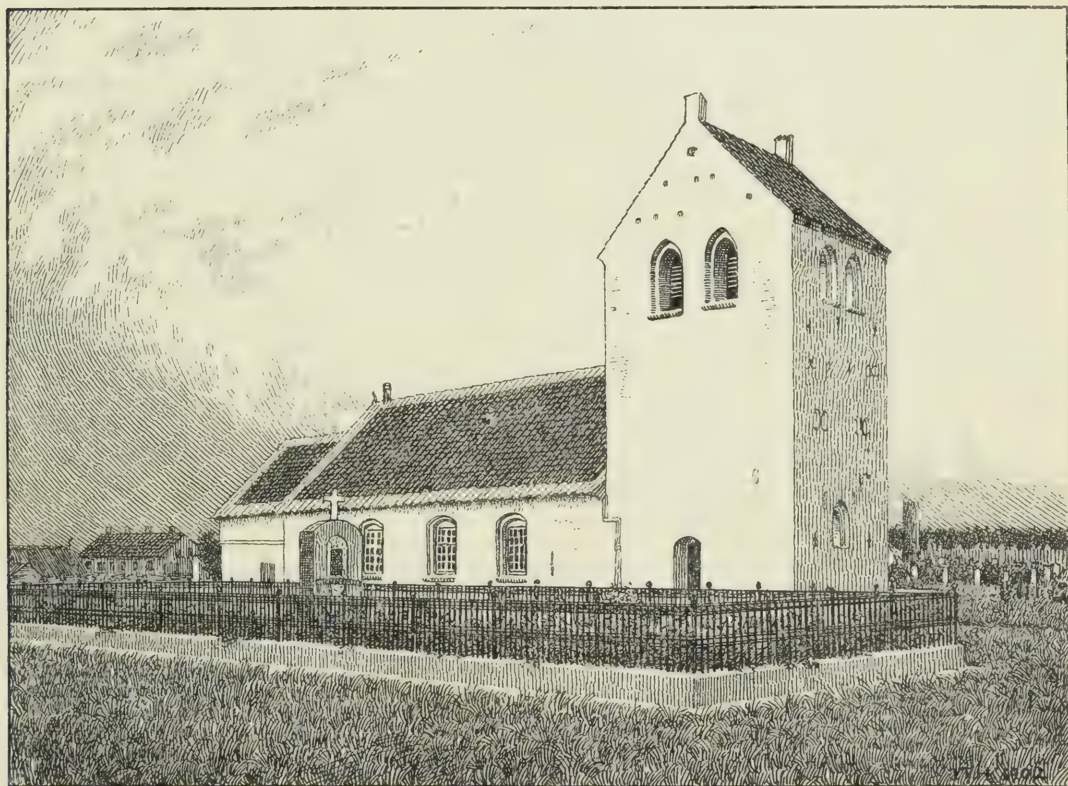
Flere Monumenter over Fællesgrave paa Kirkegaaden bære Vidne om Beboernes farefulde og opofrende Gerning. En Mindesten er rejst over 23 Fiskere, der druknede $^{21}/_{11}$ 1893, en Begivenhed, der vakte stor Bevægelse over hele Landet og fremkaldte Oprettelsen af „Harboørefondet“, der med sin egen Bestyrelse sorterer under „Kronprins Frederiks Fond“ (se S. 459), ligesom den medførte stort religiøst Røre, da Sognet er stærkt paavirket af Indre Missions Retning. En anden Mindesten er rejst over 12 Mænd, der under Redningsforsøg druknede med Lilleøres Redningsbaad $^{25}/_{1}$ 1897. Af andre større Ulykker nævnes, at $^{17}/_{11}$ 1862 druknede 8 og $^{11}/_{5}$ 1863 10 Fiskere. Af de mange Strandinger nævnes den russiske Fregat „Alexander Nevskys“ $^{25}/_{9}$ 1868, idet dog næsten hele Besætningen, c. 800 Mand, deribl. Storfyrst Alexis, reddedes.

Sognet har paa Grund af sin udsatte Beliggenhed været hjemsøgt af Vandflod og Sandflugt som vistnok intet andet Sogn, naar undtages Nabosognet Agger. Det har tidligere været langt frugtbarere, ligesom det vistnok har haft Skov. Selve Tangen har utvivlsomt været meget bredere, end den nu er. Om Oversvømmelser og Gennembrud af Tangen hører man dog først Tale i 16. Aarh. Omtr. ved 1550 maatte Præsten flytte „formedelst Havgange og Sandflugt“; 1566, 1572, 1586 og 1685 berettes om Havets Indbrud i Fjorden og Oversvømmelse af Landet, og 1624 (eller Slutn. af 1623) brød Havet en c. 3000 F. lang Aabning i Tangen omtr. ved Rønland (se IV S. 285), hvilken dog snart lukkede sig igen. Mere led Sognet dog ved de voldsomme Oversvømmelser i Julen 1717 og Nytaarsnat 1720, da det saa at sige helt stod under Vand, ligesom ved Stormfloderne i Jan. 1818 og i Febr. og Novbr. 1825, da Aggerkanalen dannedes (se IV S. 286); ved Stormfloden i Jan. 1839 bortskylledes Klitterne helt ned til Rønland, og der brødes Hul paa Tangen mellem Havet og Ferring Sø („Ferrings Minde“), hvilket dog atter lukkedes omtr. et Aar efter. I 1868 ødelagdes Byen Nørre Langøre og dens frugtbare Jorder og Enge; (endnu 1862 havde den 3 Gaarde med c. 6 Td. H.), og S.-Langøre var saa truet, at Beboerne maatte flytte mod S.; dette Aar og 1874 gennembrødes atter Tangen ved

Ferring Sø, men begge Gange lukkedes Aabningerne snart efter. Havet har stadig skyllet bort af Landet, saa at Tangen har flyttet sig mere og mere mod Ø. For at sikre Kysten har man søgt at erstatte Klitterne med Sanddiger, beplantede med Klittag og Marehalm, men navnlig har man langs Kysten ned til Bovbjærg anlagt de IV S. 286 omtalte Høfder, ligesom der mod Ø. ind til Fjorden er opf. Dæmninger for at beskytte Landet mod Vandet, naar det gennem Thyborøn Kanal presses ind i Fjorden. — Trods sin afsides Beliggenhed har Sognet flere Gange været hjemsøgt af Fjender, nemlig 1627 og 1644, idet Vejen til Thy dengang gik over Tangen.

Harboøre skødedes 1255 af Chrf. I til Ribe Bispestol, der havde egen Birkeret her indtil Reformationen, da Sognet lagdes under Bøvling Len.

Sognet regnedes tidligere til Skodborg Hrd. Det var i Middelalderen et eget Pastorat, men 1555, efter at det havde lidt af Vandflod, udgik kgl. Befaling om, at Kirken skulde afbrydes og Sognefolket søge Engbjærg Kirke, medens Kirkens Materiale skulde bruges til Engbjærg Kirkes Behov. Harboøre Kirke blev dog ikke afbrudt,

Harboøre Kirke med Fællesgravene.

men Engbjærg blev Hovedsognet, indtil det ved Reskr. af $^{11}/_{5}$ 1810 blev Anneks til Hygum, og Harboøre blev et eget Pastorat; ved Reskr. af $^{10}/_{3}$ 1824 fik det Engbjærg til Anneks. Præstegaarden er nyopf. efter en Brand 1899.

Engbjærg Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Harboøre, omgives af dette, fra hvilket det skilles ved de S. 501 nævnte Søer, samt Hygum, Hove og Vandborg Sogne. Kirken, mod V., ligger c. $1^{1}/_{4}$ Mil N. V. for Lemvig. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder ere lermuldede. Gennem Sydspidsen gaar Lemvig-Thyborøn Banen.

Fladeindholdet 1896: 841 Td. Ld., hvoraf 402 besaaede (deraf med Rug 53, Byg 66, Havre 159, Bælgsæd 3, Blandsæd til Modenhed 41, Grøntfoder 23, Rodfr. 56), Afgræsn. 111, Høslæt, Brak, Eng m. m. 226, Have 4, Moser 5, Kær og Fælleder 76, Veje og Byggegr. 13, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 62 Heste, 405 Stkr. Hornkvæg (deraf 190 Køer), 215 Faar og 190 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 85 Td.; 17 Selvejergde. med 82, 5 Huse med 3 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 193 (1801: 102, 1840: 156, 1860:

151, 1890; 166), boede i 28 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 147 af Jordbr., 3 af Industri, 4 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet: *Engbjærg Kirke* (i Vald. Jrdb.: Ængæbyærgh) og Skole. *Store-Engbjærggaard* har 16 Td. H., 155 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 10 uopdyrket Bakke, Resten Ager. *Smedshave*, Gd.; *Rosdal* (Rosedal), Gd.; *Troldborg*, Gd.; *Dronninglund*, Gd.; *Lille-Engbjærggd.*; *Aalsgd.*; den gml. Præstegd.; *Skidenvad*, Gd. (8 Td. H.); *Vester-* og *Nørre-Lund*, Gde.; *Nejrup*, 3 Gde.; *Skov*, Gd.

Engbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 201. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor. Koret og Skibets østl. Del ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (Murene senere ombyggede). Begge Døre og to Vinduer spores. I den senere Middelalder tilføjedes mod V. et Taarn, hvis Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Koret fik Hvælving, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Senere nedbrødes Taarnet i Højde med Skibet, og Resten indrettedes til Vaabenhus, med Indgang mod N. Altertavle fra 1607 med et Maleri fra 1896 (Vandringen til Emaus) af N. Bjerre. Alterstagerne ere 1632 skænk. af Georgius Andreæ Ripensis (ɔ: Præsten Jørgen Andersen Riber, † 1659) og Hustru. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen. Series pastorum i Rammen til et Epitafium over Præsten Poul Chr. Riis, † 1778. Under Altergulvet er Begravelse for nogle Præster. Den langstrakt støbte Klokke er meget gammel, uden Indskr.

I „Engæbyærgh" ejede Vald. Sejr Gods. Her laa en adl. Sædegaard *Engbjærggaard*, der 1468 ejedes af Jens og Peder Knudsen Harbou (der vistnok havde faaet den fra Faderen Knud Nielsen). Sidstnævntes Søn Erik Pedersen solgte den til Niels Clemmentsen, med hvis Gods den kom til Hr. Mogens Gøye; Sønnen Albrecht G. ejede den 1547. Ogsaa Thomes Krabbe, vistnok Dattersøn af Peder Knudsen, havde skrevet sig til E. Ved Aar 1560 ejedes den af Knud Bildt.

Ved Dronninglund er der fredlyst 2 runde Gravhøje samt en 120 F. lang Langhøj, ved Engbjærggd. en Rundhøj og ved Troldborg en 150 F. lang Langhøj.

Om Sognehistorien se under Harboøre.

Hygum Sogn omgives af Annekset Hove, Engbjærg og Harboøre Sogne, Limfjorden (Nissum Bredn. med Hygum Nor) og Skodborg Hrd. (Tørring S.), paa hvis Grænse Hove Aa løber. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 1 Mil N. V. for Lemvig. De højtliggende, temmelig bakkede Jorder ere frugtbare, lermuldede. I den nordl. Del en stor Engstrækning, *Plet.*

Fladeindholdet 1896: 2335 Td. Ld., hvoraf 863 besaaede (deraf med Rug 133, Byg 127, Havre 350, Blandsæd til Modenhed 90, Grøntf. 15, Kartofler 15, andre Rodfr. 132), Afgræsn. 401, Høslæt, Brak, Eng m. m. 758, Have 10, Kær og Fælleder 236, Veje og Byggegr. 65 Td. Kreaturhold 1898: 142 Heste, 878 Stkr. Hornkv. (deraf 372 Køer), 907 Faar, 371 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 175 Td.; 38 Selvejergaarde med 162, 28 Huse med 13 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 522 (1801: 358, 1840: 413, 1860: 519, 1890: 483), boede i 91 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 264 af Jordbr., 40 af Fiskeri, 79 af Industri, 15 af Handel, 27 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet: *Hygum Kirke* (i Vald. Jrdb.: Høghum; udt. Hyvom), Præstegd., Skole og Biskole samt Missionshus (opf. 1888). *Plethuse*; *Ryltorre*, Huse; *Bjærg*, Gde., *Smedsgd.*; *Klostergd.*; *Grummesgd.*; *Blaabjærg*, Gd.; *Nørby*, 3 Gde.; *Pasgd.*; *Kammergde.*, 2 Gde.; *Sønderby*, 4 Gde.; *Paakjær*, 3 Gde.; *Nygd.* (8 Td. H.); *Graabæk*, 2 Gde.; *Dalgd.*; *Vestergd.* (c. 9 Td. H.); *Aals*, Gd.; *Veje*, Gd., 2 Møller og Telefonst.; *Ellemose*, Gd. og Teglværk (1454: Ellermose); *Byskov*, 3 Gde. med Huse, deribl. *Sønder-Byskov*, med 13 Td. H., 155 Td. Ld. (5 i Hove S.), hvoraf 50 Eng, Resten Ager; *Agerskov*, 2 Gde.; *Knudseje*, Gd.; m. m.

Hygum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 205. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Thøger, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsarm mod S. og Sakristi paa Korets Nordside. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (Murene delvis omsatte). Norddøren og eet Vindue ses tilmurede. Ved Middelalderens Slutn. tilføjedes Taarnet (med firsidet Spir), hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet. Vistnok samtidig opførtes den hvælv. Korsfløj og Korets Hvælving samt det hvælv. Sakristi, alt af de gamle Kvadre og Munkesten. Senere indrettedes Taarnrummet til Vaabenhus med Indgang fra V. Ny Altertavle med et Maleri (Vandringen til Emaus) af Lund. Paa en af de 3 Alterstager staar 1642. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1599. I Vaabenhuset Ligsten over Konsumtionsforpagter Laurids Christensen Volstrup, † 1750. Under Sakristiet har været Præstebegravelse.

Thomes Borri eller Berrii af „Heggum" nævnes 1420. — *Abildgaard* i „Hyum" Sogn og *Kjærgaard* smstds. nævnes henh. 1351 og 1467.

I Præsteberetn. 1638 nævnes *St. Thøgers Kilde* ved Korsbæk. — I Sognets sydl. Del, ved Byskov, findes store Brunkullag. — Ved Hygum er fredlyst en anselig Gravhøj.

Hygum var i ældre Tid et eget Pastorat, men fik Engbjærg til Anneks 1810-24 (se S. 503) og derpaa Hove.

Litt.: H. Sogns Vide om Fiskeri i Hygom Bæk, Fjorden etc., i Saml. til j. Hist. 3 R. II S. 62.

Hove Sogn, Anneks til Hygum, omgives af dette, Engbjærg, Vandborg, Dybe og Ramme Sogne samt Skodborg Hrd. (Lomborg, Heldum og Tørring S.). Kirken, noget nordl., ligger henved $^3/_4$ Mil V. for Lemvig. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere lerede. Gennem Sognet gaa Lemvig-Thyborøn Banen og Landevejen fra Lemvig til Hove.

Fladeindholdet 1896: 2236 Td. Ld., hvoraf 1076 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 190, Byg 162, Havre 403, Blands. til Modenh. 156, Grøntf. 9, Kartofler 9, andre Rodfr. 140), Afgræsning 475, Høslæt, Brak, Eng m. m. 597, Have 10, Moser 13, Kær og Fælleder 13, Veje og Byggegr. 52 Td. Kreaturhold 1898: 193 Heste, 1057 Stkr. Hornkv. (deraf 506 Køer), 448 Faar, 488 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 180 Td.; 52 Selvejergde. med 164, 49 Huse med 16 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 635 (1801: 309, 1840: 372, 1860: 457, 1890: 616), boede i 126 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 417 af Jordbrug, 88 af Industri, 10 af Handel, 29 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

I Sognet: *Hove Kirke* (1340: Houæ, 1420: Hauffue), ved Landevejen, og Skole. *Revhale*, 2 Gde.; *Stigaard* (9 Td. H.); *Vinkel*, 3 Gde. og Huse; *Revskov*, Gd. og Fattiggaard for Hygum-H. Sogne (opf. 1871, Pl. for 40 Lemmer); *Klinkby*, Gde. og Huse, med Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Kirkeby*, 3 Gde. og Huse, med Missionshus (opf. 1896) og Mølle; *Kirkebol*, Gd.; *Hovmark*, Gd.; *Højland*, Gde. og Huse; *Borg*, Gd.; *Nødskov*, Gd.; *Tolbjærg*, Gd.; *Snabe*, 4 Gde. og Huse; *Hovmade*, 3 Gde.; *Stenhule*, Gd.; *Fiskebæk*, Gd.; *Bak*, Gd.; *Smedsbol*, Huse; *Hovdam*, Gd. og Huse; *Maribol*, Gd. og Huse; *Stor*, Gd.; *Hovlind*, 2 Gde. og Huse; m. m.

Hove S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 206. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Peder, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Begge Døre og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder opførtes Taarnet,

hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten. Langt senere indrettedes Taarnrummet til Vaabenhus med Indgang fra V.; 1822 blev Taarnets Overdel nedtaget, men atter opf. 1875, dog ikke saa højt som før. Altertavle fra 19. Aarh. med et Maleri (Christus med Brød og Vin). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Midten af 18. Aarh.; Epitafium og Ligsten (den sidste nu paa Kirkegaarden), vistnok over Præsterne Gregers Eskilsen († 1600) og Jak. Pedersen Munk († 1640) samt deres Hustru.

Vinkel er den Hovedgaard *Hovinkel*, der 1549 ejedes af Adelsmanden Christen Mogensen (1543 nævnt i „Hove"), 1568 af Las Spend, 1582 af Christen Aagesen. — I *Hovmade* boede 1501 Erik Pedersen Harbou.

I Præsteindberetn. fra 1638 omtales en hellig *St. Peders Kilde* N. for Kirken.

Hove var et eget Pastorat, indtil det 1824 blev Anneks til Hygum (se S. 505). I Præstegaarden er Orientalisten, Prof. M. V. Fausbøll f. 1821.

Vandborg Sogn omgives af Annekset Ferring, Dybe, Hove og Engbjærg Sogne samt Ferring Sø, af hvilken en Del hører til Sognet. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil V. for Lemvig. De noget højtliggende, i det hele bakkede Jorder (Raabjærg, 182 F., 57 M.) ere lerede og en Del stenede. Gennem den nordl. Del gaar Lemvig-Thyborøn Banen.

Fladeindholdet 1896: 2565 Td. Ld., hvoraf 1188 besaaede (deraf med Rug 210, Byg 162, Havre 469, Blandsæd til Modenh. 161, Grøntf. 14, Kartofler 12, andre Rodfr. 160), Afgræsn. 610, Høslæt, Brak, Eng m. m. 597, Have 17, Moser 20, Kær og Fælleder 38, Heder m. v. 11, Veje og Byggegr. 79 Td. Kreaturhold 1898: 209 Heste, 1241 Stkr. Hornkv. (deraf 579 Køer), 487 Faar, 582 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 217 Td.; 43 Selvejergde. med 192, 54 Huse med 25 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 731 (1801: 343, 1840: 456, 1860: 502, 1890: 670), boede i 127 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomhed, 471 af Jordbr., 93 af Industri, 13 af Handel, 7 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 41 vare under Fattigv.

I Sognet: *Vandborg Kirke* (1340: Wanburgh), Præstegd. og Skole. *Strand*, Gde. og Huse med Forsamlingshus (opf. 1887), Missionshus (opf. 1900), Sparekasse for V.-Ferring Komm. (opr. 1874; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 46,573 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5690 Kr., Antal af Konti 204), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.: *Ager*, 2 Gde.; *Dalgde.*, 3 Gde. og Huse; *Nørre Munksgd.*; *Nørgd.*; *Blaabjærg*, Gd.; *Skrædergd.*; *Mægbæk*, Gd.; *Store-Katkjær*, Gd.; *Østergd.*; *Bjærg*, Gd.; *Hovdam*, Gd.; *Grydsbæk*, Gd.; *Vandborg Vandmølle*; *Vestergaard* har 27 Td. H., og *Mølgd.* 2 Td. H. (drives under eet); *Gaaskjær*, 2 Gde.; *Ingerslund*, Gd.; *Brændgd.*; *Damgd.*; *Kirkensgd.*; *Galtmose*, Gd.; *Nygd.*; *Musholm*, Gd.; *Skidengd.*; *Fuglsang*, Gd.; *Kvistgd.*; *Guldbjærg*, Gd.; *Kubstrup*, Gd.; *Flyvesgd.* (9 Td. H.); *Lille-Kubstrup*, Gd.; *Skovmose*, Gd.; *Brunsgd.*; *Mosegd.*; m. m.

Vandborg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 202. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

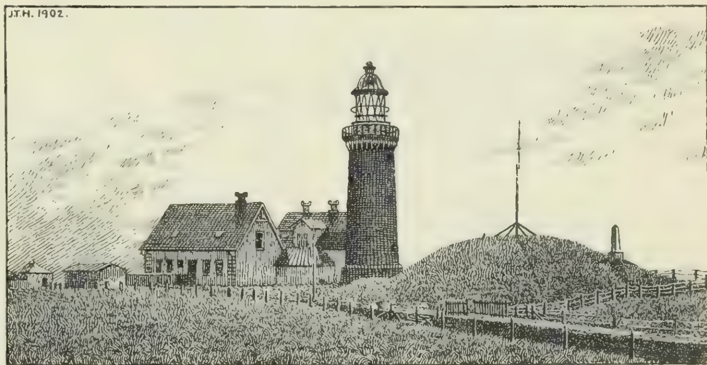
Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Sakristi paa Korets Nordside. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Norddøren og eet Vindue spores. I Sydmuren en Kvader med et Menneskehoved. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af raa Granit og Munkesten, Skib og Kor fik Hvælvinger, og det hvælv. Sakristi opførtes. Et Vaabenhus skal ifl. Traditionen være opf. mod N. af Præsten Christen Madsen (der havde sit Værelse ovenpaa til sin Død 1530); det blev nedbrudt 1810-20, og Taarnrummet er nu Vaabenhus. Rigt udsk. Altertavle i Renæssancestil fra 1624 med et senere Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol

fra Slutn. af 17. Aarh. I Skibsgulvet Ligsten over Præsten Oluf Knudsen Hjerm, † 1719, og hans Eftfl., Sønnen Emmiche Hjerm, † 1765. Under Sakristiet er der Præstebegravelser.

Fuglsang ejedes 1584 af Søren og Jørgen Høg. — *Vestergaard* (nævnt 1626) beboedes 1785 af Birkeskriver Arnt Warelmann, som solgte den 1803 ved Aukt.; fra 1854 ejes den og *Mølgd.* af nuv. Landstingsmd., Etatsr. N. B. Breinholt. — *Grydsbæk*, i hvis Have der staar to Kæbeben af en Hval, ejedes 1785 af Birkedommer Søren Lund, der kaldte den Lundsgd., senere af Justitsr. Claudi, som til Dels anlagde og forskønnede den store, smukke Have.

Ferring Sogn, Anneks til Vandborg, omgives af dette, Dybe og Trans Sogne, Vesterhavet, Harboøre Sogn og Ferring Sø, hvis Sydspids hører til Sognet. Kirken, mod V., ligger $1^1/_2$ Mil V. S. V. for Lemvig. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende lermuldede med Ler og sandblandet Grus til Underlag. En stor Del af Kysten er høj med bratte Lerskrænter ud til Havet, *Bovbjærg* kaldet; højeste Punkt: 147 F., 46 M. I den nordl. Del den lille tilgroede Sø *Sylten*.

Fladeindholdet 1896: 1211 Td. Ld., hvoraf 507 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 74, Byg 73, Havre 186, Kommen og Raps 8, Blandsæd til Modenhed 58, Grøntf. 26, Kartofler 6, andre Rodfr. 72), Afgræsn. 278, Høslæt, Brak, Eng m. m. 227, Have 6, Moser 3, Kær og Fælleder 107, Flyvesand 48, Veje og Byggegr. 34 Td. Kreaturhold 1898: 79 Heste, 433 Stkr. Hornkv. (deraf 226 Køer), 292 Faar, 171 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 97 Td.; 25 Selvejergde. med 85, 41 Huse med 12 Td. Hartk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 414 (1801: 232, 1840: 244, 1860: 260, 1890: 377), boede i 75 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 28 levede af immat. Virksomhed, 210 af Jordbr., 41 af Fiskeri, 35 af Industri, 1 af Handel, 27 af forsk. Daglejervirks., 19 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

Bovbjærg Fyr.

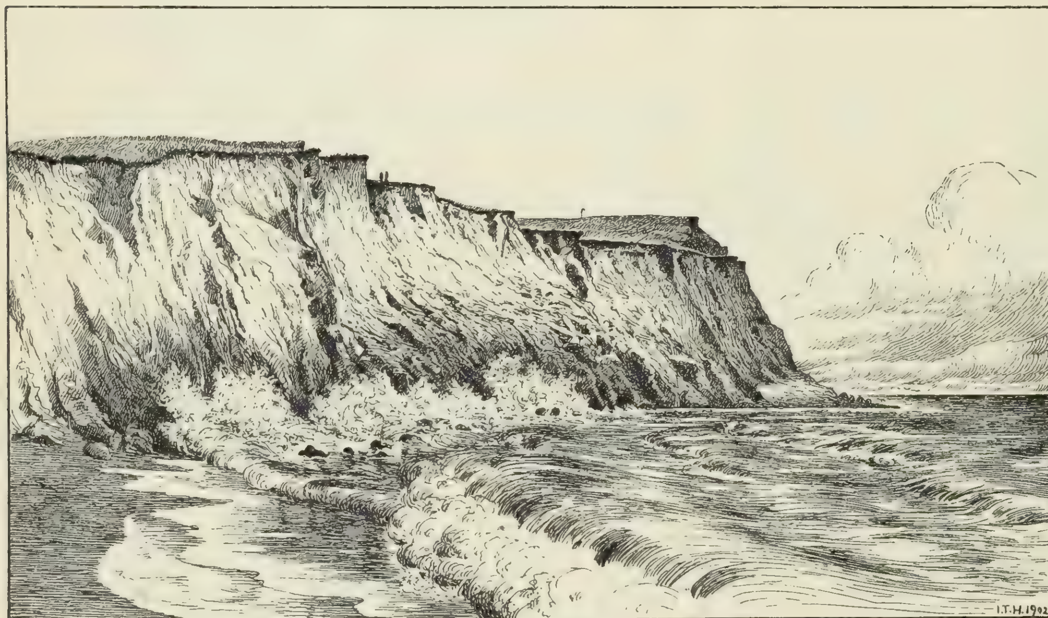
I Sognet: Byen *Ferring* (1340: Færingh) med Kirke, Skole, Afholdshjem, Badehotel („Bovbjærghus"), Redningsst. og Telefonst. *Brændgd.*; *Strandhuse*; *Borup*, 5 Gde. (hvoraf en paa c. 9 Td. H.) og Huse; *Juelsgd.*; *Kaasgd.*; *Lund*, 3 Gde.; *Korsled*, Gd. (9 Td. H.); *Søndergd.*; *Klitgd.*; *Kirkegd.*; *Midsommersbjærg*, 2 Gde.; *Damsgde.*, 3 Gde. Ved Sognets Sydgrænse ligger *Bovbjærg Fyr* med Fyrmesterbolig, opf. 1876-78, et hvidt, fast Fyr, der vises fra et 82 F. højt, rødt, rundt Fyrtaarn; Flammens Højde 196 F., Lysvidden $5^1/_4$ Mil. Fyret staar c. 824 F. fra Skrænten.

Ferring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 199. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere oprindl. fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Senere ombyggedes Skibet ganske af raa Granit med tilhugne Hjørnekvadre og uden Sokkel. Vistnok samtidig (c. 1450) opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum (nu Vaabenhus med Adgang fra S.) har Spidsbue ind til Skibet, og Koret fik Kuppelhvælving. Kirken blev restaur. 1839 ifl. en Tavle i Koret. Altertavle fra 1638 med et senere Maleri (Nadveren).

Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1640. Lille, gmlt. Krucifiks. Epitafium over Præsten Gregers Lund, † 1796, og Hustru; Mindetavle over Præsten Hans Jespersen Ugelberg, † 1682. I Korvæggen Ligsten over Provst Christen Beck, † 1750, og Hustru. Klokken, med Indskr., er fra 1469.

Damsgaard var fordum en Hovedgaard, der tilhørte Familien Krabbe, nemlig Christen K. 1502 (han skrives ogsaa til Ferringgaard), Oluf K. 1559, Godske K. 1580, Oluf K. 1625, † 1633, Henrik K. 1655; 1667 tilhørte den Gjord Galt til Hørbylund († 1684), g. m. Henrik Krabbes Enke Eva Unger, 1674 Hans Krabbe, 1680 atter Gjord Galt, der da skødede den Part (7 Td. H.) i D., som Eva Unger havde arvet efter sin Søn Hans Krabbe, til sin „Søn" (ɔ: Stifsøn) Oluf Krabbe († 1728). Han skødede 1681 D. (30) med 6 Gaarde (33 Td. H.) til Friherreinde Sophie Am. Lindenov til Lindenborg, der 1682 skødede den til Raadmd. Thomas Svane († 1715), som 1696 skødede D. (22 og 47 Td. H.) til Jens Lauridsen Wandborg, der 1697 skødede den (20) og 1 Bondegd. til Gregers Daa til Rysensteen; 1713 frasagde Baron Ove Henr. Juel sin adl. Sædegd. D. al Frihed, hvorefter den deltes i Nørre- og Sønder-D., der dreves under Baroniet Rysensteen indtil dettes Nedlæggelse. (Se Personalh. Tidskr. III S. 40 flg.).

Bovbjærg.

Frøkjærgaard i Ferring Sogn nævnes 1420, da den skødedes til St. Hans Kloster i Viborg.

Medens *Bovbjærg* Lerbanke inde fra Land ikke gør noget stort Indtryk, da Terrænet er jævnt stigende ud til Kysten, frembyder den med sine kantede, sønderrevne Former og dybe Kløfter et imponerende Syn set nede fra Strandbredden. Banken har vist i sin Tid skraanet ned til Havet og haft Forstrand; men nu naar Havet, der vistnok intetsteds paa Vestkysten er saa voldsomt i sit Oprør som her, paa en lang Strækning lige ind til dens Fod og udhuler den, saa at der stadig skylles store Masser bort, og Gaardene se deres Marker forsvinde og maa selv flytte længere og længere ind (Hartkornsskatterne maa derfor ogsaa stadig nedsættes, saaledes i 1876-77, og i 1901 var der for Ferring, Trans og Fjaltring Sogne en Afgang af 23½ Td. H.). I Tidsrummet 1790-1874 er Klinten i hele Strækningen rykket c. 500 F. ind. Ved Anlæg af Høfder har man ogsaa her søgt at værne Landet; men da de, hvor Forstranden mangler, ere særlig vanskelige og bekostelige at anlægge, er man her standset med Arbejdet, medens der lidt N. for Ferring Kirke, hvor Klinten sænker sig og der findes Forstrand, er anlagt flere. — Lige V. for Fyret ved Foden af Gravhøjen *Hesthøj* er der 1899 rejst en Granitstøtte til Minde om Fr. VI's Besøg paa Bovbjærg $^{21}/_{6}$ 1826 og $^{23}/_{6}$ 1830 (Støtten, der fra først var af Træ, har man gentagne Gange maattet rykke ind paa Grund af Klintens Bortskæring). Noget N. for Fyret

er $^{20}/_{7}$ 1902 afsløret en 13 F. høj Granitsten til Minde om Folketingsmand C. Berg, † 1891, med Navn, Aarstal og Indskriften: „Gaa aldrig paa Akkord med Uretten".

Ferring var et eget Pastorat, indtil det ved Reskr. af $^{5}/_{8}$ 1814 blev Anneks til Vandborg.

Dybe Sogn omgives af Annekset Ramme, Fjaltring, Trans, Ferring, Vandborg og Hove Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $1^{1}/_{4}$ Mil S. V. for Lemvig. De højtliggende, temmelig bakkede Jorder ere dels ler-, dels sandmuldede.

Fladeindholdet 1896: 2439 Td. Ld., hvoraf 1060 besaaede (deraf med Rug 201, Byg 91, Havre 415, Kommen og Raps 8, Blandsæd til Modenh. 113, Grøntf. 26, Kartofler 18, andre Rodfrugter 187), Afgræsn. 677, Høslæt, Brak, Eng m. m. 464, Have 21, Kær og Fælleder 65, Heder 46, Veje og Byggegr. 98, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 193 Heste, 1138 Stkr. Hornkvæg (deraf 543 Køer), 340 Faar, 553 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 180 Td.; 35 Selvejergde. med 159, 58 Huse med 21 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 713 (1801: 243, 1840: 365, 1860: 452, 1890: 707), boede i 126 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomhed, 499 af Jordbr., 91 af Industri, 10 af Handel, 28 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 28 vare under Fattigv.

I Sognet *Dybe Kirke* (1340: Dybek) med Skole, Præstegd. (Solvang), Friskole, Hospital, mod N. Ø. i Sognet (opr. 1777 af Provst Chr. A. Brasch, † 1780, og Hustru, med et Hus til 4 fattige, som hver faar aarl. 13 Kr. 33 Ø. af „Braschs og Hustrus Legat"), Andelsmejeri (Ørsted) og Forsamlingshus (opf. 1893). *Brosholm*, Gd.; *Knakker*, 2 Gde.; *Knudesgd.* (10 Td. H.) med Tegl- og Savværk; *Nørre-Dybe*, Gd.; *Huggersgd.*; *Dybebjærg*, Huse; *Flandsmose*, 4 Gde. og Huse; *Damgd.*; *Kastbjærg*, 2 Gde.; *Stamphøj*, Gd.; *Bromsgd.* (11 Td. T.); *Helligkildegd.*; *Møgelgaard* med 12 Td. H., 130 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, Resten Ager; *Pilgd.*, 2 Gde.; *Lisbjærg*, Gd.; *Ærtbjærg*, Gd.; *Søndergd.*; *Vejlinggd.* ($8^{1}/_{2}$ Td. H.); *Pugholm*, 2 Gde.; *Herup*, 2 Gde.; *Grobsgd.*; *Løngd.*; *Nørmark*, Gd.; *Slet*, Gd.; *Dybe Kirkegd.* ($11^{1}/_{2}$ Td. H.); m. m. *Højtoft Mølle.*

Dybe S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 203. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu; Nordd. og tre Vinduer ses tilmur. Ved Middelalderens Slutn. opførtes Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Munkesten, Vaabenhuset blev tilføjet, og Koret fik Hvælving, den sidste opf. 1517 af Præsten Mads Krabbe († 1537) ifl. en nu udslettet Indskr. paa nogle Dekorationer i Hvælvingen. Altertavlen er en Kopi af en af Raphaels Madonnafigurer, skænket af Præsten F. C. Harboe, † 1869, malet af Frk. E. Harboe. Muret Alterbord af Granitkvadre. Romansk Granitdøbefont. Døbefad fra 1573 med Kaasernes og Rotfeldernes Vaabener, skænket til Kirken 1703. Prædikestol fra 17. Aarh. Over Korbuen et Krucifiks fra katolsk Tid. Epitafium over Præsterne Ingvard Abrahamsøn, † 1664, og Peder Ifversøn Skiern, † 1701, samt deres Hustru Else Nielsdatter (med Portr.). Ligsten over Præsterne Jørgen Wedel, † 1744, og Chr. Arent Brasch, † 1780; i Koret en Tavle fra 1786, der omhandler den sidstes Legater. Mindesten over Præsten Jens Nielsen Øe, † 1705, og Hustru.

Møgelgaard har været en Hovedgaard, der ejedes 1598 af Godske Krabbe, med hvis Datter Kirsten den kom til Anders Mogensen (Vognsen), † 1662; dennes Datter Karen, der 1667 havde faaet Søstrene Margrethes og Ingers (g. m. Jesper Friis) Del i M. tilskødet, solgte den 1672 til Baron Ruse. — *Vejlinggaard*, tidligere

Vederlanggaard, var en Hovedgaard, der ejedes 1473 og 1485 af Jes Steen (af Familien Steenfeld), 1491 af Christen Steen; Jørgen Steen, g. m. Maren Juel, solgte V. til Biskop Jørgen Friis i Viborg; Ulf Kalf til Bjørnstrup og Karen Jesdatter solgte derimod 1506 hendes Søsterlod i V. til Hr. Niels Høg til Eskjær. — *Grobsgaard* tilhørte 1598 Godske Krabbe. — *Herup* (Heirup) ejedes ved Aar 1500 af Jep Puder, *Nordybe* 1626 af Niels Brun. De to sidstnævnte Gaarde solgte Erik Juel 1649 til Fru Ide Lange. Herupgd. ejedes 1718 af Anders Rosenkrantz til Tirsbæk, der 1705 havde faaét den tilskødet af Niels Ibsen til Tviskloster. — 1430 skødede Thomes Borri eller Berrii i „Heggum“ til Gudum Kloster Gaardene *Flanszmoesze*, *Kaszberrig* og *Fagre* i „Dybeck“ Sogn.

Ved Herup er der fredlyst 4 Gravhøje. — Ved Helligkildegd. har der været en hellig Kilde.

Ramme Sogn, Anneks til Dybe, omgives af dette, Hove Sogn, Skodborg Hrd. (Lomborg og Bøvling S.) og Fjaltring Sogn. Kirken, mod Ø., ligger $1^1/_4$ Mil S. V. for Lemvig. De ikke videre højtliggende, jævne Jorder ere overvejende lerede med Ler, til Dels Grus til Underlag, mod S. dog sandede. *Ramme Aa* gennemløber Sognet og danner Sydvestgrænsen. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Bækmark til Dybe Sogns Sydvestgrænse og Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 3604 Td. Ld., hvoraf 1243 besaaede (deraf med Rug 240, Byg 82, Havre 533, Frøavl 5, Blandsæd til Modenhed 141, Grøntf. 18, Kartofler 41, andre Rodfr. 183), Afgræsning 1160, Høslæt, Brak, Eng m. m. 754, Have 21, Skov 4, Moser 23, Kær og Fælleder 146, Hegn 10, Heder 105, Veje og Byggegr. 128, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 200 Heste, 1104 Stkr. Hornkv. (deraf 468 Køer), 561 Faar, 459 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 154 Td.; 38 Selvejergde. med 141, 49 Huse med 13 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 778 (1801: 263, 1840: 346, 1860: 389, 1890: 598), boede i 132 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 32 levede af immat. Virksomh., 374 af Jordbr., 5 af Gartneri, 108 af Industri, 23 af Handel, 44 af forsk. Daglejervirks., 9 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet: *Ramme Kirke* (1340: Rammingh, 1491: Raminggord) og Skole. *Bonnet*, 2 Gde., med Forsamlingshus (opf. 1897), Mølle, Gæstgiveri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Lundgd.*; *Troldvad*, Gd.; *Marsbjærg*, Gd. med Huse; *Rammehave*, Gd.; *Arnbjærg*, Gd.; *Hjortkjær*, 2 Gde. med Huse; *Rammeskov*, 2 Gde. (en paa 8 Td. H.); *Rammedige*, Hus (tidligere Kro); *Bjærggd.*; *Høj*, 2 Gde.; *Plovgd.*; *Ramme Stationsby* med Markedsplads (Marked i Aug.), Gæstgiveri, Jærnbane- og Telegrafst.; *Yderstræde*, 2 Gde.; den gml. Præstegd. (før Sundsdal); *Kirkegd.*; *Døj*, Gd.; *Vium*, Gd.; Hovedgaarden *Rammegaard*, med Vandmøllen *Overmølle*, har $17^1/_2$ Td. H.; *Bommerhede*, 2 Gde.; *Gliphede*, Gd.; *Pindsmark*, Gd.; *Mosebol*, Gd.; *Bækdal*, Gd.; *Fladhede*, Gd.; *Sønderby*, Gd.; *Volder*, Gd. (11 Td. H.); *Søndermark*, Gd.; *Østergd.*; *Vestergd.*; *Vestermark*, Gd. *Højmølle*. *Vester-* og *Mellemmølle*, Vandmøller.

Ramme S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 204. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre og 6 Vinduer ses tilmurede. Omtr. 1450 opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, væsentlig af Munkesten, og Koret fik Hvælving. Smuk, udsk. Altertavle i Renæssancestil fra 1620 med Skramernes, Vindernes, Sparre-Kaasernes og Huitfeldternes Vaabener; i Midtfeltet en Kopi af Carlo Dolcis Christus med Brød og Vin. Kalken er 1631 skænket af Hartvig Huitfeldt og Marine Skram. To Monstranser, oprindl. fra Saxo Kirke i Norge, ere siden 1879 i Nationalmuseet. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen.

Rammegaard tilhørte Anders Spend 1493, Sønnen Anders Spend 1514 og derpaa 1546 Slægtens sidste Mand Jens Spend († 1586); hans Datter Ellen bragte R. til sin Mand Iver Skram til Voldbjærg. Dernæst Sønnen Erik S. († 1607), Enken Anne Vind. Deres Datter Marine S. († 1673) blev gift 1) m. Hartvig Huitfeldt, der 1631 ejede R., 2) 1661 m. B. G. v. Obelitz († 1707), til hvem hun skødede den 1662. Han solgte den (28 Td. H.) med en Del Gods 1682 til Chr. Juel til Rysensteen, til hvilket Baroni den hørte indtil 1798, da Baron O. H. Juel solgte R. (21) med Herpinggd. (14), Bøndergods (434) og Tiender (424 Td. H.) for 122,000 Rd. til Kmhr. P. S. Fønss til Løvenholm og U. Chr. v. Schmidten til Urup; sidstn. overdrog 1802 sin Part i R. til Fønss, der 1808 skødede R. for 18,000 Rd. til Birkeskriver Arnt Peter Warelmann, og han skødede s. Aar R. for 36,000 Rd. til Byfoged Fr. Chr. Schønau, der straks solgte den til P. Høegh til Rysensteen; hans Søn H. C. H. fik 1846 Skøde paa R. Enken solgte den 1877 til Pastor Raa; 1878 blev den købt af H. Jørgensen og C. Ebbensgaard til Hanbjærg Hovgd., hvilken sidste sammen med Etatsr. Møller ejer den. — Hovedbygningen, i 1 Stokv., er gammel.

Ved Sognets vestl. Grænse, paa et større Stykke dannende Skeldige mellem R. og Dybe Sogne, ligger *Rammediget*, en oprindl. over en Fjerdingvej lang Jordvold, der gaar i Retning N.-S. og mod Ø. delvis er ledsaget af en Grav. Diget er nu mere eller mindre forstyrret undt. et 376 F. langt, fredlyst Stykke lige S. for

Rammediget.

Landevejen fra Ramme ind i Dybe Sogn. Her synes Dimensionerne at være de oprindelige: Volden er c. 5 F. høj og 20 F. bred ved Foden, Graven c. 15 F. bred og 4 F. dyb. Mod S. har Diget tabt sig i en Eng, hvor Fjaltring Sognegrænse begynder. Diget er formentlig et Forsvarsværn fra Oldtidens Slutn., opf. ligesom andre lign. Langvolde for at dække et større Areal, der i øvrigt var sikret af Vandløb. Mod S. i Sognet paa Volder Mark findes en anden Vold, ogsaa i Retning N.-S., henved 220 Al. lang og paa et Sted 10-12 Al. bred i Bunden; den fortsættes mod S. i et Skeldige, der skal kunne spores i Bøvling Sogn. Et Folkesagn har sat Rammediget i Forbindelse med et (eller flere Slag) mellem engelske, der vare landede her under en Kong Angel (Amled?), og danske, og Kampen skal have strakt sig helt op til Gudum Sogn, hvor den engelske Hær skal være omkommen i „Anglands Mose“ (se ogsaa S. 495). — Ved Fladhede er der fredlyst 3 anselige Gravhøje, ved Hjortkjær 2, ved Mosebol 2, ved Højlund 1 og ved Østerhøj 1.

Ramme Sogn var et eget Pastorat, indtil det ved Reskr. af $^{19}/_{8}$ 1796 blev Anneks til Dybe.

Fjaltring Sogn omgives af Annekset Trans, Dybe og Ramme Sogne, Skodborg Hrd. (Bøvling S.), fra hvilket det skilles ved Ramme Aa, Nissum Fjord (Bøvling Fjord) og Vesterhavet. Kirken, mod V., ligger $1^{3}/_{4}$ Mil S. V. for Lemvig. De temmelig lavtliggende, jævne Jorder ere frugtbare, muldsandede med sandet Grus, enkelte Steder med Ler til Underlag.

Fladeindholdet 1896: 2249 Td. Ld., hvoraf 805 besaaede (deraf med Rug 152,

Byg 109, Havre 324, Blands. til Modenh. 60, Grøntf. 23, Kartofler 28, andre Rodfr. 106), Afgræsn. 566, Høslæt, Brak, Eng m. m. 570, Have 9, Skov 9, Moser 38, Kær og Fælleder 142, Heder 10, Flyvesand 37, Veje og Byggegr. 61 Td. Kreaturhold 1898: 141 Heste, 795 Stkr. Hornkv. (deraf 416 Køer), 690 Faar, 419 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 120 Td.; 45 Selvejergde. med 105, 46 Huse med 14 Td. Hrtk. og 33 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 695 (1801: 336, 1840: 418, 1860: 474, 1890: 678), boede i 139 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomh., 438 af Jordbrug, 52 af Fiskeri, 63 af Industri, 35 af Handel, 6 af Skibsf., 6 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet: *Fjaltring Kirke* (1340: Fjaltærwangh, 1420: Fialtring), Præstegd., Skole, Friskole, Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 68,403 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4321 Kr., Antal af Konti 339), Mølle, Statstelefon- og Telefonst. *Dybaa*, Huse; *Oidal* (1441: Odall) eller *Houlsgd.*, Gd. og Huse; *Tofting*, 2 Gde.; *Skalkhøj*, 2 Gde. og Huse; *Nørby*, 5 Gde.; *Lapholm*, 2 Gde.; *Enevoldsgd.*; *Kirkegd.*; *Kjærsgde.*, 2 Gde. og Huse; *Kjærgde.*, 2 Gde.; *Musholm*, Gd. og Huse; *Lisby*, 5 Gde.; *Ruby*, 2 Gde.; *Harbosgd.*; *Klostergd.*, 2 Gde.; *Dalgd.*; *Gadegd.*; *Skyttesgd.*; *Gavlhøj*, 2 Gde.; *Sønderby*, 2 Gde.; *Mærsk*, Kro og Toldassistentst.; *Tuskjær*, Gd. og Redningsstation; *Maarupgde.*, 3 Gde.; *Bjærg*, 2 Gde.; *Vipshede Huse*; *Vraa*, 2 Gde.; m. m.

Fiskeriet dreves i 1900 af 50 Mand, der fra 2 Kuttere, 7 aabne Havbaade og 18 mindre Baade fiskede til Værdi af 11,500 Kr., især Kuller og Torsk.

Fjaltring S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdiktion (Lemvig), Holstebro Amtstue- og Lemvig Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 197. Lægd. Kirken tilhører flere af Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Korsfløj mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Tre Vinduer ses tilmurede. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, hvis Underrum (opr. hvælvet, nu med fladt Loft; nu Vaabenhus, med Indgang fra S.) har Spidsbue ind til Skibet, af raa Kamp og Munkesten. Vistnok ved Slutn. af 17. Aarh. opførtes den hvælv. Korsfløj, af Mursten, og Muren mellem Skib og Kor nedbrødes, ligesom Taarnet fik Spir. Ydermurene ere til Dels omsatte. Altertavlen er et katolsk Alterskab fra omtr. 1450, hvis fleste Figurer senere ere borttagne og afløste af en Kopi efter Carlo Dolcis Christus med Brød og Vin; paa Fløjene Apostlene. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Midten af 17. Aarh. I Korsfløjen Mindetavle anbragt af Præsten Chrf. Rasmussen Lime († 1730) og under Gulvet en af samme i 1689 indrettet Begravelse med flere Kister.

En By *Dybvad* i Sognet nævnes 1420-1486.

Paa Gaarden Sønder-Bjærg er Politikeren, Folketingsmand Chr. Berg († 1891) f. $^{18}/_{12}$ 1829.

Trans Sogn, Anneks til Fjaltring, omgives af dette, Dybe og Ferring Sogne samt Vesterhavet. Kirken, mod V., ligger henved $1^3/_4$ Mil S. V. for Lemvig. De noget højtliggende, bølgeformede Jorder ere muldsandede, dels med Ler, dels med sandet Grus til Underlag. En Del af Kysten, Fortsættelsen af Bovbjærg, har stejle Klinter.

Fladeindholdet 1896: 987 Td. Ld., hvoraf 414 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 60, Byg 40, Havre 176, Blandsæd til Modenh. 52, Grøntf. 11, Kartofler 14, andre Rodfr. 58), Afgræsn. 292, Høslæt, Brak, Eng m. m. 206, Have 4, Skov 4, Moser 21, Kær og Fælleder 6, Heder m. v. 18, Veje og Byggegr. 22 Td. Kreaturhold 1898: 66 Heste, 462 Stkr. Hornkv. (deraf 194 Køer), 322 Faar 140 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 82 Td.; 19 Selvejergde. med 74, 16 Huse med 8,

Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 218 (1801: 210, 1840: 252, 1860: 251, 1890: 231), boede i 40 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 2 levede af immat. Virksomh., 187 af Jordbr., 18 af Fiskeri, 11 af Industri, 7 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet: *Trans Kirke* (1340: Transæ, 1480: Trannis, vistnok Trannæs) og Skole. *Herpinggaard* har 14 Td. H. *Emtkjær*, Gd. (8 Td. H.); *Lille-Emtkjær*, Gd.; *Roldborg*, Gd. (Parcel af Herpinggd.); *Norsgde.*, 2 Gde.; *Fuglkjær*, Gd.; *Herping*, Gd.; *Kirkeby*, 4 Gde.; *Gadegaard*, 2 Gde. og Huse; *Rækby*, 2 Gde.; *Nederby*, 2 Gde.; *Lykke*, Gd. og Huse; *Bjærg*, 2 Gde.; *Ajstrup*, Gd.; m. m.

Trans S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 198. Lægd. Kirken tilhører Ejerinderne af Herpinggaard.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og 4 Vinduer ses tilmurede. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum (nu Vaabenhus med Indgang fra S.) har Rundbue ind til Skibet, af raa Granit og Munkesten. Altertavlen, med et Maleri (Nadveren), og Prædikestolen ere fra 1655 i Renæssancestil, skænk. af Henrik Krabbe til Damsgd. Romansk Granitdøbefont. I Skibet Krucifiks fra sent katolsk Tid. Klokke fra 1504.

Herpinggaard var før en Hovedgaard, der 1408 tilhørte Palle Krabbe, 1454 Sønnerne Hans og Malte Krabbe, 1480 Hans' Søn Niels Kr., dernæst dennes Broder Thomas Krabbe 1490, dennes Svigersøn Laurids Andersen 1537 og hans Svoger Bernt Angeldrup 1549, Anders og Thomes Lauridsen 1580 (se Personalh. Tidsskr. III S. 40 flg.), Oluf Krabbe, med hvis Datter Anne den kom til Otte Lunov, der skrev sig til H. 1648 og 1652 solgte den til Jmfr. Eva Unger. Otte Lunov tilkøbte sig dog 1660 paany en Part i H. af Fru Barbara Krabbe, Niels Galdes. Eva Unger († 1694) ægtede Gjord Galt († 1684), der 1681 pantsatte H. (31 Td. H.) til Præsten Laurids Gregersen i Vandborg, og 1691 skødede hun H. (14 Td. H.) til Rasmus Nielsen Overgaard til Kvistrup. Han skødede den 1702 til Inspektør paa Rysensteen Jens Jørgensen Seerup (senere Amtmd.), der 1717 skødede H. med Gods for 3060 Rd. til Friherre O. H. Juel af Rysensteen, med hvilket Baroni den var forenet til 1798, da Baron O. H. Juel ved Aukt. solgte H. til P. S. Fønss og U. Chr. v. Schmidten, der 1802 skødede H. med Tiender (14 og 50 Td. H.) samt lidt Gods for 11,400 Rd. til Peder Høegh. Senere har den været ejet af Familien Kastberg; nuv. Ejer er Frøknerne Kastberg.

Ved Herpinggaard er der fredlyst 4 Gravhøje, ved Lille Herpinggd. 1. — Ved Bjærg har der været en hellig Kilde, *Kongens Kilde* eller *St. Thøgers Kilde.*

Hjerm Herred.

Sogne:

Hjerm Herred omgives mod N. af Limfjorden (Venø Bugt), mod Ø. og S. Ø. af Ginding og Hammerum Hrdr., mod S. af Ulvborg Hrd., mod S.V. af Nissum Fjord og mod N. V. af Skodborg Hrd. Det meste af Sydgrænsen dannes af Storaa, Nordøstgrænsen af Hellegaard Aa, noget af Sydvestgrænsen af Damhus Aa. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er over $5^1/_4$, fra N. til S. omtr. 2 Mil. Overfladen er overvejende højtliggende og jævn (højeste Punkt: Sir Lyngbjærg, 224 F., 70 M.) undtagen den smalle Strimmel, der gaar ud til Nissum Fjord mellem Skodborg og Ulvborg Hrdr., hvor den er lavtliggende, dog til Dels bakket; mod N. falder Overfladen af til Venø Bugt. Jorderne ere mod N. og i Midten lerede og dybmuldede, mod S. sandmuldede og sandede; langs Storaa findes en Del Eng, mod S. Ø. og S. V. Hedestrækninger. Skov- og Plantagearealet er 1147 Td. Ld. Det hører til Amtets frugtbare Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $22^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 64,267 Td. Ld. ($6,_{44}$ □ Mil, $354,_{59}$ □ Km.). Landdistr. Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 2696 Td., Folketallet i Landd. $^1/_2$ 1901 13,514 (1801: 4578, 1840: 5711, 1860: 7145, 1890: 11,779). I Herredet ligge Købstaden Holstebro og Ladepladsen Struer. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Ginding Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Hjerm og Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 3. Forligskreds.

Hjerm Hrd., i Vald. Jrdb.: *Hiarmæhæreth* (1321: Hjarmæ 1340: Hyarm, 1373: Hyærm), hørte i Middelalderen til Harsyssel, fra 1. Halvdel af 16. Aarh. til Lundenæs Len og fra 1660 til Lundenæs Amt; se videre S. 453.

Der er Aar 1879 i Hrd. talt c. 700 jordfaste Oldtidsmonumenter (alle Gravhøje); heraf vare da henved 100 sløjfede, mange andre mere eller mindre forstyrrede; 1902 vare 64 fredlyste. I den nordl. Del er der kun faa Høje, i den sydl. derimod mange; flest ere talte i Sognene Borbjærg (c. 150), Asp (130), Navr og Mejrup (hvert 85) og Maabjærg (60). Omtr. 360 af Højene høre til den S. 477 omtalte Højrække fra Karup Aa til Vesterhavet. — De fleste Landsbyer ere udflyttede.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 12 flg. — *C. Nielsen*, Hist.-topogr. Efterretn. om H. og Ginding Hrdr., Kbh. 1895. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i H. Hrd., af *J. B. Løffler*, 1880.

Maabjærg Sogn, Anneks til Holstebro, omgives af dennes Købstadsjorder, Navr, Sir, Hjerm og Mejrup Sogne samt Ulvborg Hrd. (Idum S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $^1/_2$ Mil N. for Holstebro. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere for en Del lermuldede, mod S. V. sandede. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Holstebro til Oddesund og fra Holstebro til Skive og Løgstør samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 3585 Td. Ld., hvoraf 1579 besaaede (deraf med Hvede 7, Rug 398, Byg 75, Havre 596, Boghvede 4, Frøavl 25, Blandsæd til Modenhed 195, Grøntf. 54, Kartofler 7, andre Rodfrugter 216), Afgræsn. 844, Høslæt, Brak, Eng m. m. 770, Have 26, Skov 3, Moser 37, Kær og Fælleder 127, Heder 106, Veje og Byggegr. 88, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 230 Heste, 1010 Stkr. Hornkv. (deraf 511 Køer), 728 Faar, 557 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 197 Td.; 39 Selvejergde. med 160, 1 Fæstegd. med 7, 55 Huse med 21 Td. Hrtk. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 658 (1801: 244, 1840: 378, 1860: 411, 1890: 576), boede i 132 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 38 levede af immat. Virksomh., 384 af Jordbrug, 66 af Industri, 53 af forsk. Daglejervirks., 12 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Maabjærg* (1340: Mobiergh), ved Oddesundvejen, med Kirke og 2 Skoler. *Dellerup*, 4 Gde.; *Trasbjærg*, 2 Gde. og Huse; *Nørlund*, 2 Gde. og Huse; *Sønderlund*, 5 Gde. og Huse; *Søndergd.*; *Nørhede* og *Lavhede*, Huse; *Lægaard*, 2 Gde. med Vandmølle; *Særkjær*, Gd.; *Gaarhøje*, Gd.; *Døse*, 2 Gde.; *Hale*, Gd.; *Høgsager*, Gd.; *Frøjk*, Gde. og Huse, med Udklækningsanstalt for Ørred, anlagt af Staten.

Maabjærg S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 182. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Avsumgd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skibets østl. Del og Koret ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I Nordmuren en Granitsten med en menneskelig Figur. Norddøren benyttes endnu; Sydd. og tre Vinduer ses tilmur. Ved Slutn. af Middelalderen blev Skibet forlænget omtr. $7^1/_2$ Al. mod V., af huggen Granit og, i Gavlen, Munkesten. Koret fik Hvælving, og Vaabenhuset opførtes, og kort efter tilføjedes Taarnet (nu med Pyramidetag), hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet. Kirken er restaur. 1894 (Arkitekt: Fleischer). Anselig Altertavle i Renæssancestil med et Maleri (den korsfæstede) af Otto Bache, fra 1861. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen. I Vaabenhuset er indmuret et Vievandskar. Den langstrakte Klokke, uden Indskr., er meget gammel.

Paa Kirkegaarden er en lille Gravhøj, hvori efter Sagnet ere begravede 3 Jomfruer, som have bygget Maabjærg, Møborg og Mejrup Kirker.

Paa Lægaard er den bekendte Handelsmand og Borgmester i Kbh. Mikkel Vibe født 1565. Fra Lægaard stammer ogsaa Familien Legaard, hvortil hører Fr. II's Livlæge Christen L.

Ved Store Døse er der fredlyst en smuk Gruppe af 9 Gravhøje, samt 4 andre; i en af disse, *Bredhøj*, er der gjort mærkelige Fund fra den ældre Broncealder: to Kister af Eg, indeholdende ubrændt Lig, hvorved Klædningsstykker, Broncesager, m. m. (se *V. Boye*, Egekistefund, S. 24).

Maabjærg har været Anneks til Holstebro undtagen 1807-18, da det var annekteret til Mejrup.

Litt.: *L. C. Th. Frølund*, M. Sogn før og nu, Holstebro 1875.

Mejrup Sogn omgives af Holstebro Købstadsjorder, Maabjærg, Hjerm og Borbjærg Sogne, Ginding Hrd. (Hodsager S.) og Hammerum Hrd. (Tvis S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, noget sydl., ligger over $^1/_2$ Mil Ø. for Holstebro. De mod N. højtliggende og bakkede, mod S. lavtliggende og jævne Jorder ere mod N. lermuldede, mod S. sandmuldede og sandede. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Holstebro til Viborg og til Skive og Løgstør.

Fladeindholdet 1896: 6011 Td. Ld., hvoraf 2462 besaaede (deraf med Rug 602, Byg 149, Havre 914, Boghvede 45, Bælgsæd 4, Spergel 35, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 332, Grøntf. 25, Kartofler 124, andre Rodfr. 226), Afgræsn. 1794, Høslæt, Brak, Eng m. m. 992, Have 29, Skov 3, Moser 83, Kær og Fælleder 24, Heder 484, Veje og Byggegr. 130, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 332 Heste, 1341 Stkr. Hornkv. (deraf 735 Køer), 1328 Faar, 759 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 266 Td.; 74 Selvejergde. med 233, 72 Huse med 33 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 884 (1801: 404, 1840: 549, 1860: 625, 1890: 857), boede i 167 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 675 af Jordbr., 82 af Industri, 1 af Handel, 6 af forsk. Daglejervirks., 36 af deres Midler, og 32 var under Fattigv.

I Sognet: *Mejrup Kirke* (1340: Mæthorp), ved Viborgvejen, 3 Skoler, Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 22,700 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2567 Kr., Antal af Konti 154) og Missionshus (opf. 1899). *Hindkjær*, 2 Gde. og Huse; *Brusen*, 4 Gde. og Huse med Mølle; *Blæsbjærg*, 2 Gde. og Huse; *Barslund*, 2 Gde. og Huse; *Majgde.*, 4 Gde. med Mølle; *Nørre-Skovgd.*; *Munktoft*, 2 Gde.; *Bramskov*, Gd.; *Løvringborg*, Gd.; *Kalsgd.*; *Damtoft*, Gd.; *Bladbjærg*, Gd.; *Hornshøj*, 4 Gde. med Andelsmejeri; *Arlund*, Gd.; *Moseby*, 3 Gde.; *Hedegd.*; *Stensgd.*; *Kovsgd.*; *Kovind*, Gd.; *Birk*, Gd. (9 Td. H.); *Kirstinelyst*, Gd.; *Gammelby*, 2 Gde., hvoraf Store-Gammelby har 13 Td. H., 245 Td. Ld., alt Ager; *Hattens*, 3 Gde.; *Kaalhave*, Gd.; *Kobberup*, 3 Gde. og Huse; *Kjærgde.*, 2 Gde.; *Mellemtoft*, Gd.; *Agerbæk*, Gd. og Huse; *Kirkegd.*, 2 Gde.; *Elkjær*, Gd.; *Bjærggd.*; *Hessel*, Gd.; *Møltoft*, Gd.; *Tovstrup*, 3 Gde.; *Noes*, Gd.; *Savstrup*, Gd. (Møllen i Borbjærg S.); *Savstruphede*, Huse; *Sivegd.*; *Skovbæk*, Gd.; *Skovgde.* med Huse; m. m.

Mejrup S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingkr. samt 5. Udskrivningskr.' 183. Lægd. Kirken tilhører de fleste af Sognebeboerne samt Ejeren af Tviskloster. Præsten er tillige Kateket i Holstebro, hvor han bor.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Fire Vinduer og Norddøren ses tilmurede. Ved Midten af 15. Aarh. opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, Kirken fik Hvælvinger, og Vaabenhuset tilføjedes. Altertavlen er sammenstykket fra forskellige Tider (i 1766 stod paa den, at den var fra 1585); i Midtfeltet et Maleri (Kopi af Billedet i Harridslev, Støvring Hrd.). Alterstagerne ere skænk. 1599 af Peder Jepsen i Hornshøj. Døbefontens Kumme, af Granit, er fra romansk Tid. Prædikestol fra 1648. Mindetavle over Provst Jørgen Lønstrup, † 1774. Sentgotisk Krucifiks. Klokken er fra c. 1500

Blæsbjærg ejedes af Per Nielsen og derpaa af Niels Clemmentsen til Avnsbjærg og var da en Hovedgaard; den inddroges ved hans Død 1518 med hans øvrige Gods, hvorpaa Blæsbjærg Len gaves til Eiler Bryske, men Niels' Søn Rasmus Clemmentsen havde det 1520-23 og fik af Fr. I Blæsbjærg til Ejendom. Efter hans Død 1529 købte Rigshofm. Mogens Gøye hans Gods og overdrog B. 1540 til sin Søn Falk G.; 1578 tilhørte den Fr. Gans; derefter var den en Bondegaard. — *Hornshøjgaard* beboedes 1584 af en Adelsmand Jørgen Munk. — *Tovstrup* har været en Hovedgaard, der 1651 ejedes af Oberst Chr. de Müller, hos hvem Jmfr. Magdalene Holck († 1664) 1657 gjorde Indførsel; 1664 ejedes den atter af Müller, derefter af Christen Harbou, der 1669 pantsatte den for 1580 Rd. til Christen Linde.

Ved Lille-Tovstrup er der fredlyst 5 Gravhøje, ved Agerbæk 1 og ved Mejrup 1 paa Kirkegaarden.

Mejrup var tidligere et eget Pastorat; ved Reskr. af $^{12}/_{8}$ 1803 fik det Maabjærg til Anneks 1807-18, hvorefter Mejrup fra 1819 blev forenet med Kateketembedet i Holstebro. Præstegaarden udparcelleredes, og for en Del af Købesummen erhvervedes en Kateketbolig i Holstebro, og Kateketen blev tillige Førstelærer ved Købstadens Borgerskole.

Borbjærg Sogn, det største i Herredet, omgives af Mejrup, Hjerm og Hanbjærg Sogne samt Ginding Hrd. (Ryde, Sevel, Haderup og Hodsager S.). Kirken, mod N., ligger $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Holstebro. De noget højtliggende, mod N. V. bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere mod N. V. lerholdige, ellers sandmuldede og sandede. I den nordl. Del ligge *Borbjærg Møllesø* og *Holmgaard Sø*, hver c. 30 Td. Ld., som have Afløb gennem *Hellegaard Aa*, der udspringer her. Mod Ø. og S. ligge store Hede- og Mosestrækninger (Skave, Hessel og Tinkerdal Moser); en Del indtages af den til Feldborg Skovdistr. (se S. 548) hørende *Borbjærg Plantage*, 1357 Td. Ld., købt 1878-81. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Holstebro til Viborg, Skive og Løgstør.

Fladeindholdet 1896: 14,250 Td. Ld., hvoraf 3842 besaaede (deraf med Rug 885, Byg 240, Havre 1392, Boghvede 62, Spergel 96, Blands. til Modenh. 499, Grøntf. 74, Kartofler 211, andre Rodfr. 380), Afgræsn. 2482, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1762, Have 59, Hegn 8, Skov 437, ubevokset 1392, Moser 396, Kær og Fælleder 443, Heder 3146, Veje og Byggegr. 218, Vandareal m. m. 65 Td. Kreaturhold 1898: 535 Heste, 2350 Stkr. Hornkv. (deraf 1298 Køer), 2324 Faar, 1426 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 357 Td.; 102 Selvejergde. med 297, 1 Arvefæstegd. med 2, 1 Fæstegd. med 1, 161 Huse med 55 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1730 (1801: 692, 1840: 823, 1860: 1176, 1890: 1557), boede i 318 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomh., 1147 af Jordbr., 152 af Industri, 28 af Handel, 107 af forsk. Daglejervirks., 66 af deres Midler, og 26 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Borbjærg* (1340: Borthbiergh, 1443: Bordberræ, 1461: Bordberg) med Kirke, Præstegd. (*Holmgd.*, N. for Byen ved Holmgaard Sø), Skole, Forsamlingshus (opf. 1891), Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 31,555 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2837 Kr., Antal af Konti 349), Mølle og Købmandshdl.; *Trabjærg* (1231: Thrabiærgh) med Skole, Mølle, Købmandshdl. og Planteskole; *Skave*, ved Viborgvejen, med Andelsmejeri (Godthaab) og Købmandshdl.; *Tinkerdal*; *Hoager* (Hogager) med Kapel (opf. 1899 af røde Mursten, med et lille Spir) og Skole. *Perregde.*, 2 Gde.; *Bøgild*, 4 Gde.; *Brødbæk*, 4 Gde. og Huse med Andelsmejeri; *Skylvad*, Gd.; *Kviesgd.*; *Dalgd.*; *Rindbæk*, Gd.; *Hvam*, Gde. og Huse med Mølle og, ved Skivevejen, Kro; *Bisgde.*, 3 Gde.; *Pajbjærg*, Gd. (8 Td. H.); *Fleng*, 2 Gde.; *Kyllinglund*, Gd.; *Hajslund*, 2 Gde. og Huse; *Nygd.*; *Lebjærggren*, Gd.; *Hedegde.*, 2 Gde.; *Damgde.*, 2 Gde.; *Vandborg*, Gd.; *Risum*, Gde. og Huse; *Johannehaab*,

Gd.; *Savstrup*, 2 Gde. med Vandmølle (sidste til Dels i Mejrup S.); *Hesselaa*, Gd.; *Hessel*, 2 Gde.; *Bukdal*, 2 Gde. og Huse; *Munksgd.*; *Kjeldsmark*, 2 Gde.; *Brunbjærg Huse*; *Nørre-* og *Søndergd.*; *Abildholt*, 2 Gde.; *Naa*, Gd.; m. m.

Borbjærg S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr's Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 184. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsfløje mod S. og N. samt Materialhus og Vaabenhus, begge mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid (c. 1140) af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu; af Sydd. findes Tympanon. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum fik Spidsbue ind til Skibet, Muren mellem Skib og Kor nedbrødes, og de hvælv. Korsfløje tilføjedes, Koret og Korsskæringen fik Hvælvinger, og Vaabenhus og Materialhus (oprindl. Kapel) opførtes. Kirken blev istandsat 1655, da den var meget brøstfældig. Altertavlen er fra omtr. 1425 og bestaar af et Alterskab med to Fløje, i hvilket 5 Billedgrupper og 2 enkelte Figurer (Fremstilling af Legenden om St. Jørgen), alle af Alabast med Maling og Forgyldning, ere anbragte; Rammen er fra Chr. IV's Tid. Alterbordets Forside har mærkelige, udsk. Fremstillinger af Christi Hist., fra Midten af 12. Aarh. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Chr. IV's Tid. I søndre Korsfløj Epitafium over Baccalaur. Anders Knudsen Borberg, † 1683. Den sydl. Del af Taarnrummet er Begravelse for Kmjkr. Gert Diedr. Levetzau, † 1791 (Sandstenskiste). Klokken, uden Indskr., er meget gammel.

Brødbæk blev ved 1400 af Hethe Nielsen solgt til Hr. Folmer Lunge og 1461 af Claus Podebusk til Hr. Niels Eriksen Gyldenstierne. — *Pajbjærg* (Padbjærg) tilhørte 1495 Iver Jensen, 1537 Per Iversen, der førte Skeel-Vaabenet. — *Savstrup* var 1547 2 Gde., der tilhørte Tvis Kloster; 1624 blev S. af Fru Dorte Munk, Chrf. Parsbergs, solgt til Iver Juul; i 18. Aarh. beboedes S. af Kapt. Niels Høg. — *Hesselaa* skal i sin Tid have hørt til Godset *Kyndeseje*. — *Store Hessel* har været en Hovedgaard, som ved 1500 ejedes af Chrf. Spend, i 17. Aarh. af Niels Kaas og Dorte Munk. Paa nogle Stoledøre i Kirken fandtes endnu i 18. Aarh. Vaabenmærker for Ejere af Hessel. Lige Ø. for den nuv. Gaard i en Eng ligger en firkantet, nu udjævnet Voldplads, hvor man har fundet Kampesten og Murbrokker. — *Abildholt* har været en Hovedgaard, der ejedes af Jakob Rostrup til Lergrav, henrettet 1594. — *Brandtbjærg* ejedes 1551 af Per Juel, 1637 af Fru Helvig Kaas, der gav den til Fru Kirsten, Peder Billes; formodentlig ved Indførsel kom den fra Peder Bille til hans Svoger Palle Rodsteen († $^{11}/_{11}$ 1643 paa B.) og ejedes endnu 1654 af dennes Enke Fru Ingeborg Skeel; senere tilhørte den Preben Parsberg. — Hr. Poul Laxmand gav 1486 *Munksgaard* til Vor Frue Kloster i Aarhus. Den har vel sit Navn fra hans Hustru Fru Inger Munks Slægt.

I Vald. Jrdb. nævnes Kongens Gods i „Hvammæ“, „Thrabiærgh“ og „Hæslæ“ Mølle. Erik Glipping gav Gods i Hvam, Hesle Mølle og „Quimæruth“ til Ribe Domkirke for sin Faders Sjælemesse.

Holmgaard blev 1500 skænket af Væbneren Oluf Nielsen, Forstander for Stubber Kloster, til Præstegaard; Gaarden var dog alt i Præsteembedets Besiddelse før Gavebrevet af 1500. Præsten Chr. Hielmcrone, † 1789, lod opføre 3 Fløje til den, smykkede Værelserne med Loftsmalerier osv. og anlagde Haven paany, ligesom han anlagde en Grav mellem Borg- og Ladegaarden, saa at det hele fik Udseende af en Herregaard.

I Sognet ere 19 Gravhøje fredlyste, deriblandt ved Hedegaard 4 anselige, ved Naa 5 og ved Sønderfleng 1 stor.

Ved Kjeldsmark har der været en hellig Kilde.

Hanbjærg Sogn, Anneks til Ryde i Ginding Hrd., omgives af dette (Ryde, Sal og Ejsing S.), fra hvilket det skilles ved Hellegaard Aa, samt Limfjorden (Venø Bugt), Hjerm og Borbjærg Sogne. Kirken, midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. Ø. for Holstebro. De navnlig i Midten og mod Ø. bakkede Jorder med Affald mod N. til Fjorden ere overvejende lermuldede.

Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Skive og Løgstør samt den nørrejydske Tværbane Langaa-Viborg-Struer.

Fladeindholdet 1896: 2259 Td. Ld., hvoraf 1148 besaaede (deraf med Rug 211, Byg 126, Havre 392, Blands. til Modenh. 171, Frøavl 3, Grøntf. 4, Kartofler 57, andre Rodfr. 183), Afgræsn. 374, Høslæt, Brak, Eng m. m. 619, Have 21, Skov 14, Moser 18, Kær og Fælleder 4, Veje og Byggegr. 52, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 170 Heste, 748 Stkr. Hornkv. (deraf 574 Køer), 546 Faar, 469 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 126 Td.; 29 Selvejergde. med 102, 66 Huse med 23 Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 744 (1801: 287, 1840: 380, 1860: 417, 1890: 684), boede i 131 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomhed, 396 af Jordbr., 62 af Fiskeri, 124 af Industri, 25 af Handel, 25 af forsk. Daglejervirksomh., 23 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet: *Hanbjærg Kirke* (1340: Hathenbyerg, 1444: Hadhenberig), Skole og Hospital (opr. 1759 af Henrik Linde med et Hus til 4 fattige af Hanbjærg-Hovgaards Gods). *Hanbjærg*, Gde. og Huse, med Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. Hovedgaarden *Hanbjærg-Hovgaard*, med *Sølvst*, har 18 Td. H., 315 Td. Ld., hvoraf 75 Eng og Mose (40 i Borbjærg S.), 15 Plantage, Resten Ager; en 1881 anlagt Gær- og Spritfabrik (Aktieselsk.) ved Gaarden er nedlagt i 1900, og Direktørboligen er nu Børnehjem. *Gydsbæk*, Gd.; *Vestergd.*; *Vivtrup*, Gd.; *Damgd.*; *Rusborg*, Gd.; *Ransborg*, Huse; *Hulgd.*; *Sandholm*, Gd.; *Katholm*, Gd.; *Strandby*, Gd.; *Kokborg*, Gd.; *Tindskov*, 2 Gde.; *Hanbjærgkro*, Gd. (før Kro); *Gammelby*, Gd.; *Hedegd.*; *Sønderby*, Gd. (Storgd.); *Østergd.*; *Melgd.*; *Horstoft*, Gd.; *Trædholt*, Gd.; *Lindbjærg*, Gd.; m. fl. Mod N. et Missionshus (opf. 1896).

Hanbjærg S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 186. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu, Sydd. er tilmur. Ved Middelalderens Slutn. opførtes Taarnet (Aarst. 1779 minder om en Restaur.), hvis hvælv. Underrum (1761 indrettet til Gravkapel af Henr. Linde, nu tomt) har Spidsbue ind til Skibet. Vistnok samtidig fik Koret Hvælving. Vaabenhuset er nyere. Altertavlen bestaar af nogle udsk. Figurer (den korsfæstede og Apostlene) fra omtr. 1450 fra den gml. Altertavle, indsatte i en ny Ramme. Romansk Granitdøbefont med Bogst. Isli i Runer (se *Wimmer*, Døbef. i Aakirkeby, S. 14 flg.). Prædikestol fra Slutn. af 17. Aarh.

Hanbjærg-Hovgaard tilhørte 1438 Fru Inger og Fru Elle, Døtre af Niels Jepsen af Elkjær, derpaa Stubber Kloster og efter Reformationen Kronen, som 1547 skødede den til Iver Juel; efter Maren Juel, † 1624 (Datter af Iver J. til Stubbergd. og g. m. Erik Rosenkrantz til Landting), blev den købt af Chrf. Gersdorff, som 1632 skødede den til sin Datter Dorte, g. m. Joh. Rantzau. Deres Datter Anne bragte den til sin Mand Joh. Brockenhuus, efter hvis Død 1673 den blev udlagt til hans Kreditorer; 1679 indførtes Peder Pedersen Høg, 1681 Niels Pedersen Høg for 1428 Rd. i H. Med Dorthea Pedersd. Høg kom H. til Provst Christen Soelgaard († 1713), der 1682 med Niels Pedersen Høg skødede den til Christen Linde, † 1706, i hvis Familie den forblev til 1843, da Henrik Linde († 1858) solgte den til Apoteker Petersen fra Hamburg, som nogle Aar efter solgte den til cand. phil. Hofman Schmidt, hvis Svigermoder solgte den 1859 for 180,000 til den nuv. Ejer, C. Ebbensgaard. — Hovedbygningen, i 1 Stokv. med to Fløje og omgiven af Grave, er opf. (eller ombygget) af Jens Linde († 1799), hvis Navn tillige med Hustrus Sophie Krabbes og Aarst. 1775 staar over Hovedindgangen.

Hanbjærg var tidligere et eget Pastorat, indtil det ved Reskr. af $^{14}/_{10}$ 1735 blev Anneks til Ejsing; 1819-31 var det Anneks til Vejrum; ved Reskr. af $^{16}/_{3}$ 1831 blev det atter et eget Kald, men annekteredes kort efter til Ryde.

Hjerm Sogn omgives af Hanbjærg, Borbjærg, Mejrup, Maabjærg, Sir, Vejrum og Gimsing Sogne samt Limfjorden (Venø Bugt). Kirken, mod V., ligger over 1 Mil N. N. Ø. for Holstebro. De højtliggende, temmelig jævne Jorder, med Skraaning mod Fjorden, ere frugtbare, muldlerede. Volstrup Skov. Gennem Sognet gaa den nørrejydske Tværbane Langaa-Viborg-Struer og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 5749 Td. Ld., hvoraf 2851 besaaede (deraf med Hvede 8, Rug 502, Byg 258, Havre 1100, Frøavl 9, Blandsæd til Modenhed 446, Grøntf. 81, Kartofler 24, andre Rodfr. 421), Afgræsn. 1049, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1279, Have 70, Skov 85, Moser 84, Kær og Fælleder 48, Heder m. v. 82, Veje og Byggegr. 185, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 446 Heste, 2097 Stkr. Hornkv. (deraf 1097 Køer), 1236 Faar, 1446 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 441 Td.; 96 Selvejergde. med 389 og 99 Huse med 52 Td. Hrtk., 32 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1664 (1801: 620, 1840: 779, 1860: 966, 1890: 1482), boede i 304 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 83 levede af immat. Virksomhed, 1036 af Jordbrug, 9 af Gartneri, 6 af Fiskeri, 177 af Industri, 33 af Handel, 51 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 36 vare under Fattigv.

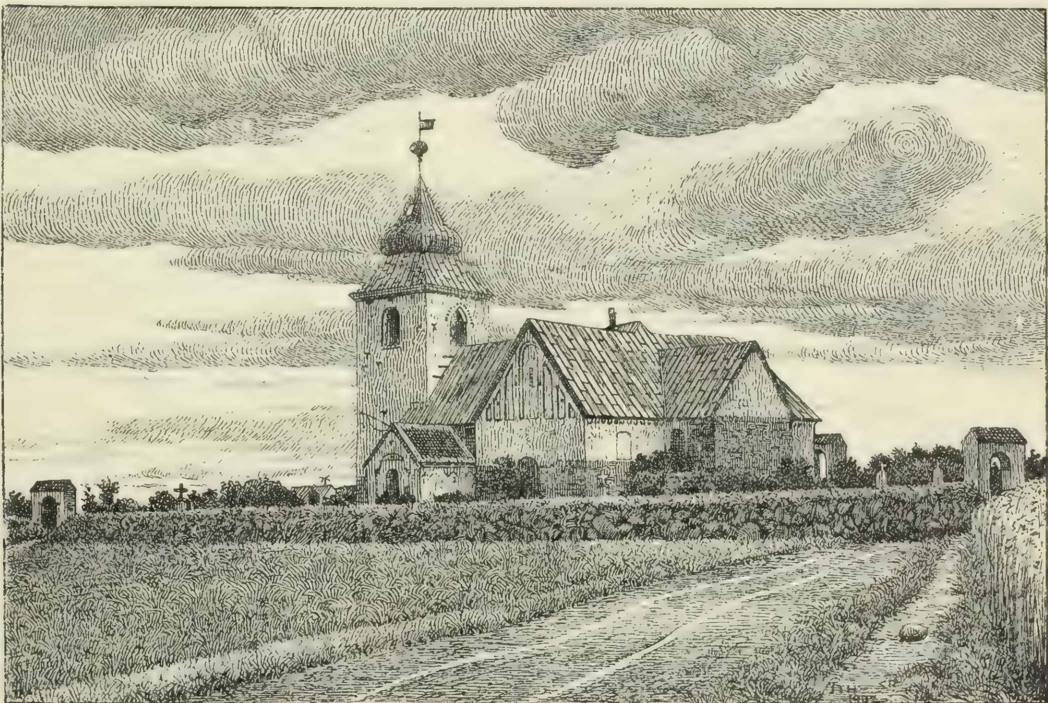
I Sognet: *Hjerm Kirke* (om Navnet se S. 514), Præstegaard og 3 Skoler (østre, vestre og søndre). *Hjerm Stationsby* med Læge, stort Kalkværk (20 à 30 Arbejdere, stor Udførsel af Gødningskalk, ejes af „De jydske Kalkværker"), Andelsmejeri, Købmandshdl., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. Hovedgaarden *Volstrup* har 23 Td. H., 604 Td. Ld., hvoraf 34 Eng, 70 Skov, 60 Mose, 240 Hede (Mose og Hede i Hodsager S.), Resten Ager; til Gaarden en Vandmølle. *Aldershvile*, Gd., *Sophienlund*, Gd., *Livbjærggde.*, 2 Gde., *Nyborg*, Gd., og *Zytphensminde*, Gd., alle Parceller af Volstrup; *Snøder*, 3 Gde.; *Telling*, 5 Gde. og Huse; *Kragelund*, 3 Gde.; *Østerby*, 2 Gde. og Huse; *Sle*, Gd.; *Volstrup By*, 3 Gde.; *Skjetterup*, 6 Gde.; *Feldborg*, 2 Gde.; *Sophienborg*, Gd. med Mølle; *Hjermgde.*, 3 Gde.; *Hjermhede*, 7 Gde. og Huse; *Kongsgd.*; *Kvium*, 8 Gde. og Huse; *Damgd.*; *Turskov*, Gd.; *Cathrineborg*, Gd.; *Kjærgd.* (8 Td. H.); *Kirkegd.*; *Christiansborg*, Gd.; *Bjærggd.*; *V.*- og *Ø.-Avsum*, 5 Gde. og Huse; *Tusgd.*; *Hummelmose*, Gd. og Huse; *Sønder-Hjerm*, 3 Gde.; *Korsbjærg*, Gd.; *Bak*, Gd.; *Hvidbjærg*, Gd.; *Skarby*, Gd.; *Snuffelborg*, Gd.; *Hjortborg*, Gd.; *Smørborg*, Gd.; *Egebjærg*, 2 Gde.; *Ytteborg*, Gd.; *Lindeborg*, 2 Gde.; m. m.

Hjerm S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 185. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsarme mod N. og S. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren ses tilmuret; Sydd., noget omdannet, benyttes endnu. Ved Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, væsentlig af Munkesten. Vistnok samtidig opførtes de hvælv. Korsfløje, og Hvælvinger indbyggedes i Korset og i Koret, hvis Korbue blev flyttet længere mod V. og udvidet. Samtidig opførtes Vaabenhuset. En lille Bygning foran Norddøren er senere nedreven. Taarnets Spir er vistnok fra 1791 (Aarst. i Fløjen). Altertavlen er i sine ældste Dele fra 17. Aarh., senere omdannet og forsynet med Klingenbergernes og Jermiinernes Vaabener. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Midten af 17. Aarh. Den mindre Klokke er 1507 bekostet af Abbed Niels (i Tvis Kloster). I søndre Korsfløj 2 Ligsten over den bekendte Rigsr. Mogens Munk, † 1558, med 6 Børn, og over hans Søn, Biskop, Rigsr. Oluf Munk, † 1569, og Hustru Drude Rantzau, † 1606 (Figurer); Gravhvælvingen underneden er tilmuret. I Koret anseligt, rigt udstyret Epitafium af Sandsten og Marmor over Axel Juul,

† 1671, og Hustru Elisabeth Friis, † 1677 (restaur. 1897 af Fjeldskov). I Skibet Epitafium over Præsten Anders Pedersen, † 1659, Hustru og 18 Børn. I Taarnets Nordmur Mindetavle over Præsten Henrik Jensen Jermiin, † 1689, og to Hustruer. Ved Nedgangen til en Begravelseskælder under nordre Korsfløjs Yderside en Tavle med Indskr., at Christen Linde og Hustru 1707 have ladet Begravelsen indrette for Volstrups Ejere.

Volstrup (i 15. Aarh.: Olstrup) tilhørte Ribe Bispestol og er ifl. Huitfeldt opf. 1313. 1492 havde Jens Kaas den i Forlening. Biskop Iver Munk forlenede sin Broder Rigsr. Fr. Mogens M. († 1558) med V., som denne beholdt som kgl. Forlening paa Livstid, da V. ved Reformationen gik over til Kronen. Hans Søn Biskop Oluf M. († 1569) fik 1542 Skøde paa V.; dog tiltraadte han først Ejendommen efter Faderens Død. Af hans Sønner arvede Jørgen M. († 1589) V., som med hans Datter Karen kom til Iver Friis († 1623), hvis 2. Hustru Fru Dorte Budde 1627 solgte V. til Fru Ingeb. Parsberg, Iver Iuuls († 1627). Dernæst fulgte hendes Søn Axel Juul († 1671). I Enken Elisab. Friis' Tid († 1677) fik Dr. Matth. Broberg 1672 Indførsel i Gaarden, og Godset splittedes mellem Kreditorerne. 1675 skødede Johanne

Hjerm Kirke.

Lykke, Henr. Belovs, $^1/_4$ af V. til Erik Qvitzow, som 1678 skødede s. Fjerdedel til Christen Linde, der 1682 fik tilskødet af Fru Elisabeth Friis' Dødsbo en Part (18 Td. H.) af V. og 1683 af Dr. Matthias Brobergs Arvinger en anden Del (57 Td. H.) af V. Efter Christen Lindes Død 1706 fulgte hans Søn af samme Navn, † 1723. Hans Datter Jytte Dorothea bragte V. til sin Mand Kapt. E. Fr. Zytphen, † 1756, hvis 2. Hustru blev g. m. Major Poul Klingenberg til Tanderup († 1771); 1777 testamenterede hans Enke V. til sin Datter Hedev. Kathr. Zytphen, g. m. Præsten A. F. Grib († 1761) og senere Major L. V. Høeg († 1784), og hendes to Døtre. 1786 skødede Hedev. Kathr. Zytphen og hendes ene Svigersøn Kapt. Linde til Møltrup V. til hendes anden Svigersøn, Etatsr. M. Chr. Skou til Bustrup († 1818), der 1798 fik Tilladelse til, at V. maatte beholde sin Frihed, naar Godset frasolgtes. Hans Enke († 1846; begr. paa Hjerm Kirkegd.) testamenterede V. til sin Slægtning, Konsistorialraadinde Elisab. Skov († 1854), hvorpaa den solgtes til Konsul Rygaard, der atter solgte den til Schultz, † 1865, hvorpaa den købtes af P. Hagensen til Ullerup, og H. Jørgensen til Tangsgd.; den første blev Eneejer 1867 og overdrog V. til Sønnen Frans H., † 1889, hvis Enke nu ejer den. — Den nuv. Hovedbygning, 1 Stokv. af Grundmur, er opf. (eller ombygget) 1805 og 1876. Den har før været i 3 Fløje af Bindingsværk (den var tidligere brændt 1609). En Del af de gamle Grave er bevaret.

I Præsteindberetn. 1638 omtales en Dal, *Blegedal*, paa Hjermgaards Mark, hvori der er Kalk, som skal være benyttet til Kirkens Opførelse; det nuv. Kalkværk ligger der.

Struer Sogn, det mindste i Herredet, bestaar hovedsagelig af Ladepladsen Struer og omgives af Annekset Gimsing, Ølby Sogn og Limfjorden, i hvilken Vraldodde skyder ud og afgrænser Struer Bugt fra Venø Bugt. Kirken ligger 2 Mil N. for Holstebro. Jorderne ere bakkede; Kirkebakken i Byen er 51 F., 16 M. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Oddesund samt Langaa-Viborg-Struer Banen og Thisted-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 323 Td. Ld., hvoraf 141 besaaede (deraf med Rug 15, Byg 17, Havre 48, Blands. til Modenh. 30, Grøntfoder 8, Rodfrugter 22), Afgræsn. 57, Høslæt, Brak, Eng m. m. 63, Have 4, Veje og Byggegr. 57 Td. Kreaturhold 1898: 71 Heste, 81 Stkr. Hornkv. (deraf 79 Køer), 44 Faar, 55 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1902 i alt 29 Td. Hrtk., se under Gimsing S. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 3230 (1801: 53, 1840: 114, 1860: 159, 1890: 2207), boede i 318 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 527 levede af immat. Virksomh., 42 af Jordbrug, 8 af Gartneri, 213 af Fiskeri, 579 af Industri, 338 af Handel, 56 af Skibsf., 398 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

Holstebros Ladeplads **Struer**, ved Struer Bugt, hvis Havn er beskrevet S. 467, har Kirke, ny Præstegaard, Borgerskole, privat Realskole (opr. 1882) med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen, Missionshus, et af Amtskommunen ejet Epidemihus (opf. 1900 paa en af Komm. skænket Grund for c. 30,000 Kr.; med 17 Senge og Desinfektionsanstalt; Bygmester: Jensen, Skive), Apotek, Lægebolig, Dyrlægebolig, Sparekasse for S. og Omegn (opr. 1871; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 155,129 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 13,089 Kr., Antal af Konti 622), Bank (opr. 1897; Aktiekapit.: 50,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 223,426, Vekselkontoen 146,527 Kr.), Gasværk (anl. 1897), elektrisk Lysstation (anl. 1901), Kødkontrolst., Teglværker, Savskæreri, Maskinfabrik, Dampkedelfabr., Cyklefabr., Cementstøberi, Farveri, Tobaksfabr., Ølbryggeri, Mineralvandsfabr., Fiskerøgeri, Fiskeeksportforretninger, Mølle, Fællesmejeri, Bogtrykkeri („S. Avis“ udgives i Holstebro og „S. Dagblad“ i Ringkjøbing), mange Haandværkere og handlende, flere Hoteller og Gæstgiverier, Jærnbane-, Telegraf- og Statstelefonst. samt Toldoppebørselskontrolsted, Postkontor og Dampskibsstation. Byen staar i Dampskibsforb. med Kbh. og Limfjordens Byer. — Desuden i Sognet *Struerdal*, Gde. og Huse, *Overhoved*, Gd. med Teglværk, *Thorgd.* (før Præstegd.), *Marskjær*, Gd., og *Fuglgd.*

Foruden Handel og Industri driver Byen ret betydelig Skibsfart og Fiskeri. Ifl. Fiskeriberetn. var der 1900 44 Fiskerbaade; der fiskedes især Flynder (c. 23,000 Kr.), Aal (16,500 Kr.), Torsk, Sild, Hummer og Rejer. Ogsaa i Østersfiskeriet deltager Struer.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 4597 Pd., Glas og Glasvarer 14,627 Pd., Kaffe 16,855 Pd., Salt 50,000 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 5478 Pd., Tobaksblade og -stilke 6651 Pd., Stenkul 218,685 Pd., Metaller og Metalvarer 242,290 Pd. samt Tømmer og Træ 1635 Clstr. og 6642 Kbfd. Til indenlandske Steder uden for Jyll. udskibedes bl. a.: 1179 Td. Havre, 5189 Pd. Fedt, 15,615 Pd. Uld, 99,201 Pd. Huder og Skind, 91,000 Pd. Klude og 22,600 Pd. saltede Slagteriprodukter. Ved Toldstedet var der i 1901 50 maalte Fartøjer og Baade paa tils. 374 Tons; i udenrigsk Fart indkom 60 og udgik 59 Skibe med henh. 2237 og 105 T. Gods; i indenrigsk Fart indkom 65 og udgik 55 med henh. 1808 og 263 T. Gods. Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtgørelser, 23,325, Krigsskatten af Vareindførslen 991 Kr., i alt 24,316 Kr. (2334 Kr. mere end i 1900).

Struer S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s

Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 179b. Kirken ejer sig selv.

Kirken, der ligger højt S. for Byens Hovedgade, er opf. 1890-91 i Rundbuestil af røde Mursten paa Granitsokkel (Arkitekt: F. Uldall) for c. 43,000 Kr. og bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutn. samt ved Vestgavlen et Taarn med ottekantet Overbygn. og Spir (95 F.). Kirken er udv. 111 F. lang, 36 F. bred. Skib og Kor have til Dels aaben Tagkonstruktion, ferniseret og dekoreret; en stor Rundbue fører ind til Koret; Taarnrummet, med fladt Bjælkeloft, er Forhal, til hvilken fører en rundbuet Portal i Vestgavlen; fra Taarnets 2. Stokv. (Tøndehvælv.), hvori Orgelet har Plads, fører en halvrund Bue ud til Skibet. Altertavle, med et Maleri (Christus og Nikodemus) af A. Dorph, og Prædikestol ere af Egetræ. Ny Granitdøbefont. Under Koret Kælder med Varmeapparat.

Forbi Struer, der fra først var Navnet paa den Vig, hvorved Byen ligger (oprindl.: Struker, senere Struger, vistnok af „Struk“, ɔ: Indsnævring), gik i gamle Dage, ligesom nu Landevejen og Thisted-Struer Banen, Vejen over de to smalle Odder, der lukke for Kilen (se S. 527), til Oddesund og videre til Thy. Da Vadestedet mellem de to Odder var farligt, blev det 1578 befalet Lensmanden paa Ørum, Ludv. Munk til Kvistrup, at bygge en Skibsbro og holde en Pram og Baad der, og 1589 fik han ny Ordre om at bygge en Bro over Vadestedet. Stedet blev snart efter almindeligt benyttet som Ind- og Udskibningssted (alt i Præsteberetn. 1638 omtales det som saadant), og der lossedes navnlig norsk Bygningstømmer; D. Atl. siger 1769, at der især lossedes Tømmer og Jærnværk fra Aalborg til Holstebro og andre Steder i Egnen. Struer var 1733 bleven lagt under Holstebro som dens Losse- og Ladeplads, senere bekræftet ved Reskr. af $^{27}/_{6}$ 1777; 1798 fik tillige Holstebro Tilladelse til at sælge Varer paa Stedet, hvorfor der anlagdes en Kompagnigaard (den paavises endnu) i Fællesskab af denne Bys Handelsmænd. Hvad der dog især har bidraget til Struers Opkomst, er Aggerkanalens Aabning 1825; senere kom dertil Anlæg af Løgstørkanalen og Byens Havn samt Landevejen mellem Holstebro og Oddesund; Jærnbaneanlæggene have yderligere givet den Fremvækst. — Ved Stormfloden 1839 led Struer betydeligt.

En Gaard i Byen, *Marskjærgd*, nævnes alt 1497 som tilhørende Gimsing Kirke; ved Midten af 16. Aarh. blev den af Domprovst Iver Juel bortfæstet til Adelsmanden Jens Hjul, som 1560 fik kgl. Stadfæstelse paa at maatte beholde den paa Livstid.

Sognet var før en Del af Gimsing Sogn, men blev fra $^{1}/_{1}$ 1895 (Resol. $^{1}/_{6}$ 1894) et eget Sogn med Gimsing til Anneks.

Gimsing Sogn, Anneks til Struer, omgives af dette, Ølby, Vejrum og Hjerm Sogne samt Limfjorden (Venø Bugt). Kirken, mod N. Ø., ligger $1^{3}/_{4}$ Mil N. for Holstebro. De noget højtliggende, mod N. bakkede Jorder ere frugtbare, muldlerede med Ler til Underlag. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Oddesund samt den vestjydske Længdebane og Langaa-Viborg-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 1987 Td. Ld., hvoraf 1089 besaaede (deraf med Hvede 13, Rug 145, Byg 119, Havre 429, Frøavl 17, Blandsæd til Modenh. 137, Grøntf. 32, Kartofler 6, andre Rodfr. 190), Afgræsn. 323, Høslæt, Brak, Eng m. m. 391, Have 18, Skov 46, Moser 4, Kær og Fælleder 24, Stenmarker 8, Veje og Byggegr. 76, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 140 Heste, 711 Stkr. Hornkv. (deraf 388 Køer), 261 Faar, 534 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. (inkl. Struer Sogn) 1895: 208 Td., 40 Selvejergde. med 186, 112 Huse med 22 Td. Hrtk. og 152 jordløse Huse. Hrtk. 1902: 179 Td. Befolkningen $^{1}/_{2}$ 1901: 548 (1801: 335, 1840: 420, 1860: 647, 1890: 601), boede i 99 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomh., 344 af Jordbr., 7 af Gartneri, 108 af Industri, 10 af Handel, 65 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet: *Gimsing Kirke* (1340: Gimsingh; senere ofte: Gjemsing). Hovedgaarden *Kvistrup* med Afbyggergaarden *Ørumgd.* har 28 Td. H. (deraf Ørumgd. 8), 403 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 40 Skov, 10 Gaardspl., Have og Plantage, Resten Ager; til Gaarden 4 Huse og 1 Smedie; desuden

høre til den 107 Td. Ld. i Borbjærg Sogn, hvoraf 60 ere tilplantede, Resten Mose. *Gimsinghoved*, Gd., har 12 Td. Hrtk., 122 Td. Ld., hvoraf 120 Ager. *Søndergd.*; *Gimsingfælled*, Gde. og Huse; *Kjeldsmark*, Gd. med Teglværk; *Trudsø* (1683: Trudshoved), Gde. og Huse med Vinterskole; *Østerby*, Gde. og Huse med Skole; *Movstgde.*, Gde. og Huse; *Hillersborg*, Gd. (8 Td. H.); *V.-Dalby*, Gd.; *Ø.-Dalby*, nedlagt Fattiggaard; *Nørskovhus*, Gd.; m. m. *Kvistrup Mølle*.

Gimsing S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 179a. Kirken tilhører Enkekonsulinde Schou, Struer.

Kirken bestaar af Skib og Kor ud i eet, samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere oprindl. fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren er tilmuret, Norddøren benyttes endnu. Ved Middelalderens Slutning tilføjedes Vaabenhuset. Uvist naar blev den gamle Kirke nedbrudt undt. en Del af Skibets Sidemure, der forlængedes mod Ø. og V. Altertavlen er et godt Snitværk fra 2. Halvdel af 16. Aarh., med Ludv. Munks og Anne Lykkes fædr. og mødr. Vaabener; de have 1584 skænk. Alterstagerne. Kalk og Disk ere 1631 skænk. af Ingeb. Parsberg, Iver Juels. Romansk Granitdøbefont af Firkløverform. Prædikestol fra s. Tid som Altertavlen. I Kirken en ejendommelig middelalderlig Gravsten (se *Løffler*, Gravst., T. VI). Den langstrakte Klokke, uden Indskr., er meget gammel.

Kvistrup er en meget gammel Gaard, idet den med andet Gods 1163 skænkedes til Oprettelsen af Tvis Kloster (s. d.), under hvilket den hørte indtil Reformationen; 1400 nævnes dog Væbner Niels Krag af K., 1470 Per Munk. Kronen skødede 1547 K. (med Klosterets øvrige Gods) til den sidste kat. Ribebisp Oluf Munk († 1569), hvorefter den ejedes af Sønnen Ludv. Munk, Lensmd. paa Ørum, og hans Søn Oluf M., der 1613 skødede den til Iver Juul til Villestrup og Volstrup († 1627), Sønnen Axel J. døde 1671, hvorpaa Enken Elisabeth Friis' Dødsbo 1681 skødede K. (72), Avsumgd., Ladegd. (12) og Gods (216 Td. H.) for 10,000 Rd. til Rasmus Nielsen Overgaard (nyt Skøde 1689 efter Højesteretsdom af 1688). Han skødede 1705 K. (52 Td. H,) med Gods til Sønnen Niels O. († 1722), hvis Enke bragte den til sin 2. Mand Amtsforvalter, Kammerr. Jens Voigt († 1758), fra hvem den (52, 58, i alt 414 Td. H.) ved Skøde af 1729 gik over til Købmd. Niels Bering, som 1729 (Skøde af 1731) afstod den for 22,000 Rd. til Kancellir. Chr. Moth († 1766), hvis Søster ægtede Kancellir. Balth. Halse, † 1771, hvorpaa Enken solgte den (52, 11 og 296 Td. H.) for 41,400 Rd. til Justitsr. J. Hvass til Tviskl. († 1773); Enken, † 1774, testamenterede den til sin Forlovede, Ritmester H. Fischer († 1794), der 1774 solgte K. (52 og 220 Td. H.) for 35,000 Rd. til Lieutn. L. V. Høeg, men købte den tilbage 1775; hans Enke solgte K. (42, 11 og 22 Td. H.) for 43,000 Rd. til Joh. B. Pape († 1831), der 1814 ved Aukt. solgte den (38 Td. H.) for 75,000 Rd. til Th. Nyssum; ved Tvangsauktion 1824 gik den for 6000 Rd. over til Staten, men blev 1825 solgt for 12,000 Rd. til Forpagteren R. Ægidius, hvis Søn H. C. Æ. overtog den 1847 for 42,000 Rd., og hans Opbudsbo solgte den 1858 til Apoteker G. A. Eyber for 80,250 Rd.; han solgte den 1884 for 220,000 Kr. til Sønnen N. S. E.; Ørumgd. havde han købt af Faderen 1874 for 60,000 Kr.; han solgte 1888 begge Gaarde for 250,000 Kr. til den nuv. Ejer, Landbrugskand. P. Olufsen. — Den ret anselige Hovedbygning er opf. 1637 af Axel Juul (Aarstallet med hans Vaaben og allegoriske Figurer staar paa en Sandstensportal ved Indgangen fra Haven) og bestod oprindl. af en Hovedfløj af Grundmur i 2 Stokv. med hvælv. Kældere og et Taarn med blytækt Spir ved Østenden; øverste Stokv. nedtoges kort efter 1814, og Spiret af Apoteker Eyber. To Sidefløje, der vare forbundne med en Mur, og som vare opf. af Fischer, nedbrødes ligeledes af Eyber.

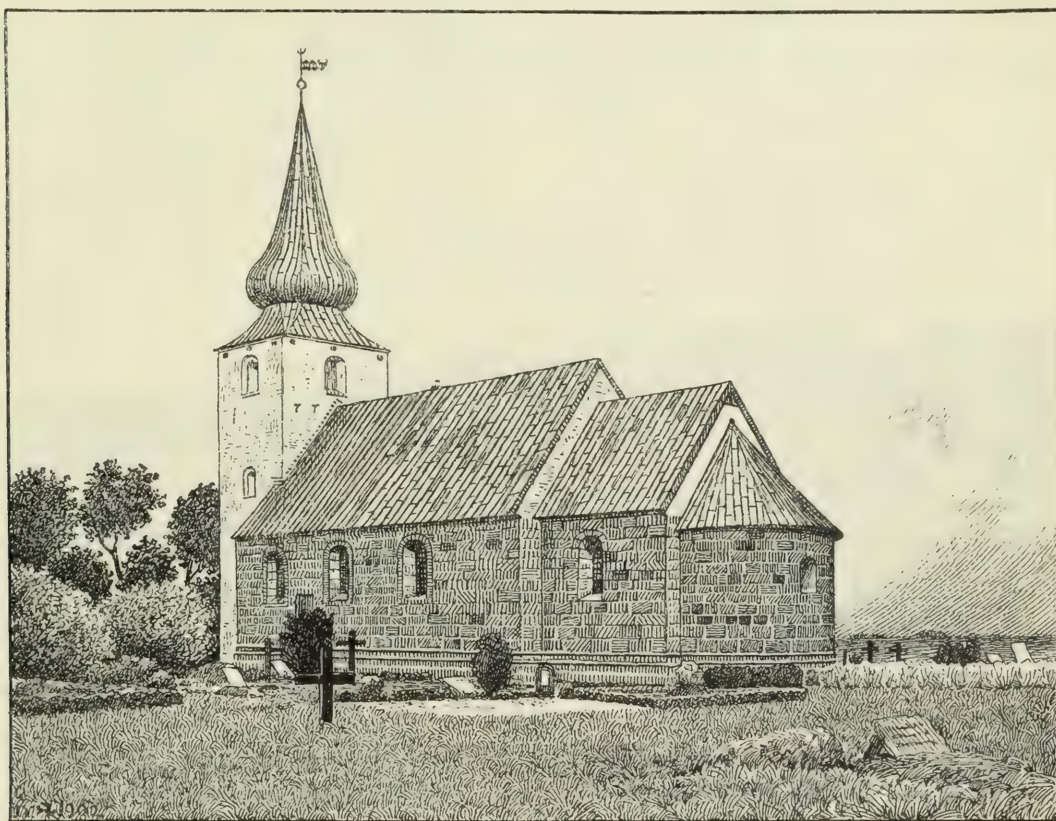
Movstgaard, ɔ: Mouridsgd., hed oprindl. *Gimsinggaard* og var en Hovedgaard, der 1408 og 1422 ejedes af Nis Kalf (Niels Thordsen) og senere Marine Jensdatter, 1500 af deres Søn Mourids Nielsen, med hvis Datter Inger den kom til Peder Thomesen; Sønnen Jens Pedersen ejede den 1525 og hans Søn Mourids Jensen 1560 († 1565); Thomas Lauridsen nævnes 1584; 1638 kaldes den en forhenv. Herregd.

Ved Holmgaard er der fredlyst en Gravhøj, ved Gimsinghoved en anden.

Gimsing var Anneks til Hjerm, indtil det ved Reskr. af $^{30}/_{9}$ 1875 blev et eget Pastorat; fra 1895 blev det Anneks til Struer (se S. 523).

Vejrum Sogn omgives af Hjerm, Gimsing, Ølby, Fovsing, Asp, Navr og Sir Sogne. Kirken, mod N. Ø., ligger henved $1^1/_4$ Mil N. for Holstebro. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere frugtbare, lermuldede med Ler til Underlag. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Holstebro til Oddesund.

Fladeindholdet 1896: 3567 Td. Ld., hvoraf 1808 besaaede (deraf med Hvede 7, Rug 290, Byg 136, Havre 613, Blandsæd til Modenh. 343, Grøntf. 51, Kartofler 6, andre Rodfr. 358), Afgræsn. 798, Høslæt, Brak, Eng m. m. 810, Have 36, Skov 9, Kær og Fælleder 19, Heder 5, Veje og Byggegr. 77, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 295 Heste, 1457 Stkr. Hornkvæg (deraf 702 Køer), 479 Faar, 799 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 319 Td.; 55 Selvejergde. med 304, 33 Huse med 15 Td. Hrtk. og 28 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 718 (1801: 483, 1840: 521, 1860: 600, 1890: 703), boede i 125 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomhed, 557 af Jordbr., 10 af Gartneri,

Veirum Kirke.

82 af Industri, 1 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 6 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

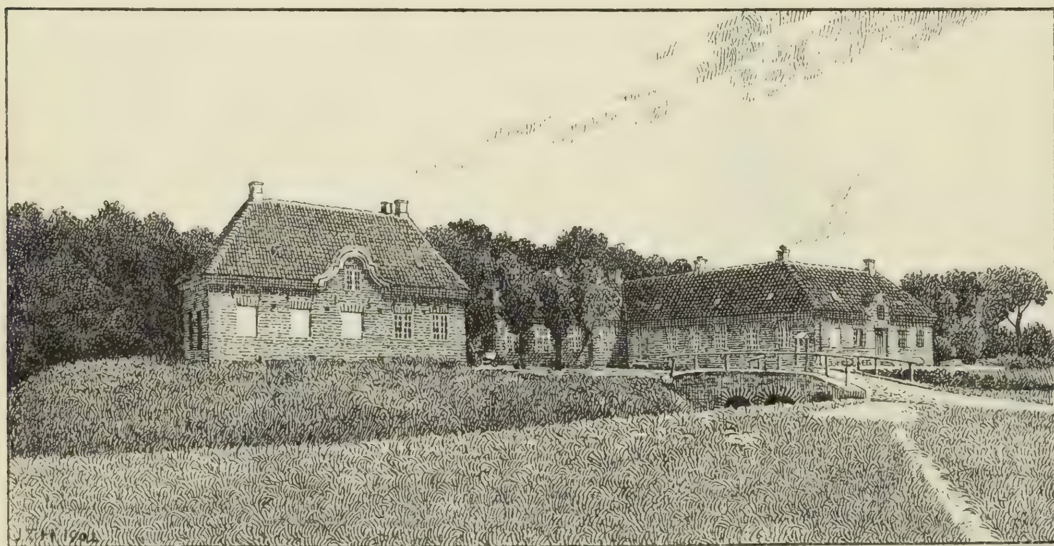
I Sognet: *Vejrum Kirke* (1340: Wethrum), ved Landevejen, Præstegd., og to Skoler (nordre og søndre) samt Missionshus (opf. 1896). Hovedgaarden *Avsumgaard*, under Stamhuset af s. Navn, har (med *Avsumlilles* Jorder i Hjerm Sogn) $53^1/_2$ Td. H., hvoraf $43^3/_4$ under Hovedgaarden, 523 Td. Ld. (noget i Hjerm og Sir Sogne), hvoraf $9^1/_2$ Eng, 56 Skov (Avsumgaard Plantage), 18 Gaardspl. og Have, Resten Ager; desuden hører til Godset af Fæstegods $4^1/_2$ og af Arvefæstegods 2 Td. H. *). *Rovnborg*, Gd.; *Lyngkrog*, Gd. og Huse; *Kvistgaard* har $16^1/_2$ Td. H., $155^1/_2$ Td. Ld.,

*) Til Stamhuset Avsumgaard hører $341^1/_8$ Td. H., deraf fri Jord $53^1/_2$, Bøndergods $6^1/_2$, Kirke- og Kongetiende $243^7/_8$; i Bankaktier 6200 Kr., i Fideikommiskapital c. 810,000 Kr.

hvoraf 20 Eng, $5^1/_2$ Have og Plantage, Resten Ager; *Dalgd.*; *Lundby*, Gde. og Huse; *Avsumdal*, Gd.; *Vestergd.*; *Skjød*, 2 Gde.; *Agergd.*; *Overdal*, Gd.; *Nederdal*, Gd. (9 Td. H.); *Skaderis*, Gd.; *Brendgd.* ($8^1/_2$ Td. H.); *Hammerhus*, Andelsmejeri; *Tipsmark*, Gd.; *Lørup*, 2 Gde.; *Villemose*, Gd. (13 Td. H.); *Mosegaard* har 14 Td. H., 122 Td. Ld., hvoraf 2 Eng, Resten Ager; *Ø.*- og *V.-Bjærg*, 2 Gde.; *Tinggde.*, 3 Gde. og Huse; *Krumborgdige*, Gd.; *Damgd.*; *Provstgd.* ($9^1/_2$ Td. H.); *Gasseholm*, Gd.; *Knak*, Gd.; *Søjbjærg*, Gd.; *Skikkild*, Gd. (12 Td. H.); *Tolsgde.*, 4 Gde.; *Søllergde.*, 4 Gde.; *Engsnap*, Gd.; m. m. *Hammer Mølle* og *Sønder Mølle*.

Vejrum S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 180. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Avsumgd.

Den anselige *Kirke*, indviet til St. Andreas, bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor med Apsis ere fra ro-

Avsumgaard.

mansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Den udvidede Norddør benyttes endnu, Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. Paa en Kvader i Korets Nordside en udhugget Figur. Ved Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, væsentlig af Munkesten, Koret fik Hvælving, og Vaabenhuset opførtes. Taarnets løgformede Spir er opsat efter 1766 (1736 havde Chr. Moth til Kvistrup opsat et firkantet Spir). Apsis (med Halvkuppelhv., senere ommuret) er nu skilt fra Koret og er Sakristi. Taarnrummet har været Begravelse for Rasm. Overgaard (en Gitterdør i den nu blindede Bue er bevaret). Kirken er restaur. 1891 (Arkitekt: Fleischer). Altertavlens ældste Dele, fra c. 1425, bestaa af et Midtparti og to Fløje, hvori St. Catharinas Martyrdød er fremstillet i 5 Reliefs af Alabast, alt indsat i en anselig Renæssanceramme fra 1593. Romansk Granitdøbefont med Ornamenter paa Kummen. Rigt udsk. og forgyldt Prædikestol fra Chr. IV's Tid. Orgel fra 1877. Klokken har Christiern, Abbed i Tvis Kloster, ladet støbe 1485. Der er i 1900 fundet Kalkmalerier, som atter ere overkalkede.

Avsumgaard, alt nævnt 1475, tilhørte 1502 Niels Clemmentsen, senere Rigsr. Mogens Munk, som 1554 med kgl. Stadf. skænkede A. og to andre Gde. i Sognet til en Kvinde Marine Jensdatter og to Døtre, som han havde med hende, for deres Livstid; 1607 tilhørte A. Christen Olufsen og Hustru Maren Mogensdatter, som 1624 skødede den til Iver Juul til Volstrup og Kvistrup, hvorefter den var Ladegaard til sidstnævnte Gaard; som nævnt S. 524 blev den (12 Td. H.) af Elisabeth Friis' Dødsbo solgt til Rasm. Overgaard, der 1690 opsagde dens Frihed, „saa at den blev

en Bondegaard". Hans Søn Niels O. solgte 1709 A. til Præsten Mag. Jens Jermiin († 1742, begr. i Hjerm Kirke), der tilkøbte meget Gods (1742 var den 11 og 95 Td. H.). Efter Enkens Død 1746 overtog Sønnen, Præsten, Konsistorialr. Th. Just J. († 1778) Gaarden og fik den (11, 10, Tiender 244 og Bøndergods 377 Td. H.) oprettet $^1/_9$ 1777 til et Stamhus, der senere er blevet i Familien: Sønnen, Kmjkr. Jens J., † 1810, Sønnen Ritmester Th. J. J., † 1857, Sønnen Kapt. H. H. J., † 1902, og Sønnen cand. jur. J. J. S. S. Jermiin, den nuv. Besidder fra 1899. — Hovedbygningen, opf. af Mur og Bindingsværk (nu næsten alt Mur) af Konsistorialr. Th. J. Jermiin, er omgiven af Grave paa de 4 Sider og bestaar af en Hovedfløj og to Sidefløje i 1 Stokv. Over Graven fører fra den store Ladegaard en Bro (før Vindebro); paa den modsatte Side ligger Haven, i fransk Stil (se Afbild. i D. Atl.). Over Indkørselsporten til Ladegaarden (se Vignetten S. 514) staar 1778-1901.

Om *Rovnborg* siges 1638, at den havde Grave og dobbelt Vold (nu er Voldstedet sløjfet), og at den havde tilhørt Erland Kalf; den 1504 nævnte Væbner Erik Kid i „Vejrum" har vistnok været Ejer af den. — *Kvistgaard* har været Hovedgaard og ejedes 1456 af Simon Spend, 1511 af Jens Spend, 1543 af en Fru Maren, 1545 af Godske Spend og 1580 af Anders Spend.

I den sydvestl. Del af Sognet og derfra ind i Asp Sogn strækker sig en nu stærkt forstyrret og nedpløjet ældgammel Langvold, *Vindeldiget*; det gaar omtr. fra Ø. til V. og skal tidligere have været c. 12 F. bredt.

Ølby Sogn, der har Fovsing og Asp til Annekser, omgives af Fovsing, Vejrum og Gimsing Sogne, den fra Limfjorden afsatte Arm Kilen og Skodborg Hrd. (Resen S.). Kirken, midt i Sognet, ligger $1^3/_4$ Mil N. N. V. for Holstebro. De noget højtliggende, ret jævne Jorder med dybe Indskæringer, der gaa ind fra Kilen og for det meste have lyngklædte, nu til Dels beplantede Sider, ere overvejende lermuldede, mod N. sandmuldede.

Fladeindholdet 1896: 1855 Td. Ld., hvoraf 941 besaaede (deraf med Rug 172, Byg 41, Havre 352, Blands. til Modenh. 194, Grøntf. 20, Kartofl. 24, andre Rodfr. 137), Afgræsn. 294, Høslæt, Brak, Eng m. m. 443, Have 14, Skov 10, Moser 6, Kær og Fælleder 16, Heder m. v. 75, Veje og Byggegr. 52 Td. Kreaturhold 1898: 146 Heste, 598 Stkr. Hornkvæg (deraf 336 Køer), 484 Faar og 341 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 109 Td.; 31 Selvejergde. med 97, 29 Huse med 12 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 396 (1801: 192, 1840: 186, 1860: 229, 1890: 360), boede i 80 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede. af immat. Virksomh., 286 af Jordbr., 2 af Fiskeri, 44 af Industri, 2 af forsk. Daglejervirks. og 11 af deres Midler.

I Sognet: *Ølby Kirke*, med en Saml. Huse, Skole og Missionshus (opf. 1894). Byerne: *Vester-Ølby* med Præstegd. (opf. 1901), *Vester-Ølbygd.*, *Søndergd.*, *Damgd.* med Huse, *Dalgd.*, 3 Gde., *Kjærgaard*, Vandmølle med Huse, *Møllegd.*, *Mølbjærg*, Gd., *Sønder-Kokholm*, Gd., *Thorgd.*, 2 Gde.; *Øster-Ølby* med *Ø.-Ølbygd.*, *Kokholm*, 2 Gde. og Huse, *Ørgd.*, *Brasholm*, Gd., *Dueholm*, Gd. Sparekasse for Ø.-Asp-Fovsing Sogne i *Vestergd.* (opr. 1878; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 81,450 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 190 Kr., Antal af Konti 379). Andelsmejeri („Fovsing").

Ølby S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 178. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og flere Vinduer ere bevarede. Vaabenhuset er fra nyere Tid. Altertavle fra Slutn. af 17. Aarh. med et Maleri (den korsfæstede). Alterstagerne ere 1695 skænk. af Præsten Jens Poscolan og Sognemændene. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Chr. IV's Tid.

Kilen, der i gamle Dage har skaaret langt længere ind mod S. V. og vistnok

staaet i Forbindelse med Nissum Fjord, og som har været en aaben Vig fra Struer Bugt, er nu lukket ved en Dæmning, hvori der er et Sluseværk, som kan aabnes, naar Vandstanden i Kilen er for høj; over Dæmningen gaar nu Landevejen fra Holstebro til Oddesund (ogsaa tidligere gik Vejen herover, se S. 523) og Thisted-Struer Banen. Kilen har Tilløb fra Kjærgaards Mølleaa eller Bredkjær Bæk.

Ved Ølby Kirke har der været en (1638 nævnt) hellig Kilde, *St. Nicolai Kilde.* — Ved Mølbjærg er der fredlyst en 110 F. lang Langhøj og to runde Gravhøje.

Fovsing Sogn, Anneks til Ølby, omgives af dette, Vejrum og Asp Sogne samt Skodborg Hrd. (Resen og Gudum S.). Kirken, mod N. V., ligger $1^3/_4$ Mil N. V. for Holstebro og 2 Mil S. Ø. for Lemvig. De højtliggende, mod N. noget bakkede Jorder ere sand- og lermuldede, det sidste mod Ø.; mod S. V. en større Hedestrækning (nogle mindre Plantager) og Anglands Mose.

Fladeindholdet 1896: 2562 Td. Ld., hvoraf 973 besaaede (deraf med Rug 184, Byg 42, Havre 422, Blands. til Modenhed 131, Kartofler 55, andre Rodfr. 136), Afgræsn. 590, Høslæt, Brak, Eng m. m. 421, Have 10, Skov 17, ubevokset 16, Moser 26, Heder 474, Veje og Byggegr. 35 Td. Kreaturhold 1898: 151 Heste, 564 Stkr. Hornkv. (deraf 346 Køer), 406 Faar, 399 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 100 Td.; 29 Selvejergde. med 80, 53 Huse med 20 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 488 (1801: 183, 1840: 231, 1860: 311, 1890: 429), boede i 101 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 333 af Jordbrug, 50 af Industri, 8 af Handel, 7 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet: *Fovsing Kirke* (1340: Foxingh) og Skole (ved Skadborg). *Raabjærg*, Gd.; *Pilgd.*; *Ørevejle*, Gd.; *Fovsinggde.*, 2 Gde. med Huse; *Nørdal*, Gd.; *Bak*, Gd.; *Bjærg*, 2 Gde.; *Melgd.* med Andelsmejeri; *Nøgelgd.*; *Skrædergde.*, 2 Gde.; *Sønderdal*, Gd.; *Skadborg*, Gd. med Missionshus (opf. 1896); *Fædam*, Gd.; *Lyskjær*, 2 Gde.; *Navrsgd.*; *Kjælderhede*, Gd.; *Sejbjærg*, 2 Gde.; *Vesterkjær*, Gd.; *Store-Stadsbjærg*, Gd.; m. m. *Fovsing Mølle.*

Fovsing S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 5. Udskrivningskr.' 177. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Avsumgd.

Kirken, indviet til St. Catharina, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren er bevaret; eet Vindue ses tilmur. Ved Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, hvis oprindl. hvælv. Underrum (nu fladt Loft) har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset opførtes. Senere ombyggedes Skibets Ydermure med Kamp og Mursten. Kirken er restaur. 1899 (Arkitekt: Fleischer). Altertavlen er en Ramme fra 18. Aarh., i hvilken en udsk. Fremstilling af Korsfæstelsen fra 1. Halvdel af 15. Aarh. (restaur. 1889-90). Romansk Granitdøbefont med Rundbuer. Prædikestol fra 17. Aarh.

Fovsing Hovgaard ejedes i 15. Aarh. af Væbneren Oluf Nielsen og Sønnen Provst Henrik Olufsen, † 1502, derpaa af dennes Søster Bodil, som paa Kronens Vegne overdrog Foxinggd., Foxing Mølle med mere Gods til Niels Clemmentsen.

Asp Sogn, Anneks til Ølby, omgives af det andet Anneks Fovsing, Vejrum, Navr og Bur Sogne samt Skodborg Hrd. (Møborg og Gudum S.). Kirken, mod N., ligger henved $1^1/_2$ Mil N. V. for Holstebro. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere overvejende sandmuldede, mod Ø. dog en Del lermuldede, med Hede mod S. V.

Fladeindholdet 1896: 4657 Td. Ld., hvoraf 1197 besaaede (deraf med Rug 241, Byg 93, Havre 534, Bælgsæd 4, Spergel 6, Blands. til Modenh. 121, Grøntf. 6, Kartofler 79, andre Rodfr. 110), Afgræsn. 1186, Høslæt, Brak, Eng m. m. 737, Have 10, Hegn 5, Skov 15, ubevokset 15, Moser 33, Kær og Fælleder 102, Heder m. v. 1282, Veje og Byggegr. 72 Td. Kreaturhold 1898: 170 Heste, 695 Stkr.

Hornkv. (deraf 376 Køer), 784 Faar, 373 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 116 Td.; 29 Selvejergde. med 96, 69 Huse med 20 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 471 (1801: 237, 1840: 266, 1860: 383, 1890: 477), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomhed, 366 af Jordbr., 53 af Industri, 29 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet: *Asp Kirke* (1340: Aspæ), Skole og Missionshus (opf. 1896) med en Saml. Huse. Byen *Linde* med Skole, Missionshus (opf. 1896) og Vandmølle. Gaarde: *Præstegaarden*; *Kirketoft*; *Nørby*, 2 Gde.; *Vestergd.*; *Nygd.*; *Lille Stadsbjærg*; *Borg*; *Lergrav*; *Vestermark*; *Timling*, 3 Gde.; *Bastrup*, med Huse; *Skrædergd.*; *Munksgd.*; *Østerby*; *Østergd.*; *Birkild*, 3 Gde. med Huse; *Nørgd.*; *Stovgd.*; *Buskgd.*; *Lindbjærg*; *Vandborg*; *Lilletorp*; *Ludvigsdal*; *Lindtorp* (10 Td. H., c. 500 Td. Ld.); m. m.

Asp S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 5. Udskrivningskr.' 176. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu. Ved Siderne af Korbuen ind mod Skibet findes to Nicher til Helgenbilleder (den søndre senere tilmur.). Flere Kvadre med Hoveder. Ved Slutn. af Middelalderen opførtes mod V. et senere nedbrudt Taarn og Vaabenhuset. Kirken er restaur. 1895 og 97. Ny Altertavle med et Maleri (den korsfæstede). I Alterbordet er fundet en Relikvieæske. Døbefontens Kumme, af Granit, er fra romansk Tid. Prædikestol fra 2. Halvdel af 17. Aarh. De øverste Stolestader have Aarst. 1636. I Skibets Mur Ligsten over Jens Henr. Brasch til Lindtorp og to Hustruer.

Lindtorp har været en Hovedgaard. Aar 1510 skødede Fru Maren Stenfeldt til Kokholm til Niels Clemmentsen „alle Lyndtorp"; 1594 tilfaldt Gaarden Fru Karen Viffert, Enke efter Timme Rosenkrantz til Rydhave; 1610 tilhørte den Erik Friis, 1632 Laurids og Niels Friis, som da solgte den til Fru Ingeb. Parsberg, g. m. Erik Høg til Bjørnholm, † 1673; dernæst ejedes den af Sønnen Iver Juul Høg og Enken Hille Trolle (der senere ægtede Generallieutn. Palle Krag), 1690 af Joh. Trellund; 1699 købtes den af Christen Linde, † 1706, og gik over til Svigersønnen Niels Leth, hvis Enke 1715 skødede den (12, 16 og 48 Td. H.) for 2718 Rd. til Amtmd. Jørgen Lund († 1723), hvis Søn Præsten Hans Matth. L. († 1761) og hans Broder Student Andr. L. 1733 skødede den (12, 16 og 94 Td. H.) til Jens Henr. Brasch, † 1760; hans Enke Anne Margr. Grøn († 1794) testamenterede den 1778 til sin Stifdatters Datter Anne Margr. Biering, der ægtede 1) Konsumtionsforvalter Balth. Low († 1799) og 2) Lieutn. H. H. Wittersheim. Ved Aukt. 1802 købtes den af Asmus Pape, som for en Del udparcellerede den. Senere har den været ejet bl. a. af Familien Wille.

Ved Asp gamle Præstegaard er der fredlyst 5 anselige Gravhøje (deribl. *Fladhøj*), ved Østerby 3 og ved Linde 3.

Asp var et eget Pastorat, indtil det ved Reskr. af 9/7 1687 blev Anneks til Ølby-Fovsing (det var først bestemt til at være Hovedsogn; 25/7 1685 havde det været bestemt, at Asp skulde være Anneks til Vejrum).

Navr Sogn omgives af Annekset Sir, Maabjærg Sogn, Ulvborg Hrd. (Idom S.), fra hvilket det skilles ved Storaa, Bur, Asp og Vejrum Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 1 Mil N. V. for Holstebro. De navnlig i Midten og mod N. Ø. højtliggende og bakkede Jorder (Krunderup Bakker, 216 F., 68 M., beplantede med Bjærgfyr, Krunderup Plantage, 38 Td. Ld., smuk Udsigt) ere sandede og sandmuldede med store Hede- og Mosestrækninger (Gjedmose, Aamose). Gennem Sognet gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 5594 Td. Ld., hvoraf 1466 besaaede (deraf med Rug 352, Byg 52, Havre 605, Boghvede 11, Spergel 31, Blands. til Modenh. 94, Grøntf.

25, Kartofler 81, andre Rodfr. 213), Afgræsn. 1134, Høslæt, Brak, Eng m. m. 760, Have 19, Skov 74, ubevokset 15, Moser 267, Kær og Fælleder 117, Heder m. v. 1625, Veje og Byggegr. 105, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 175 Heste, 808 Stkr. Hornkvæg (deraf 401 Køer), 775 Faar, 413 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 142 Td.; 40 Selvejergde. med 124, 45 Huse med 17 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 534 (1801: 288, 1840: 327, 1860: 359, 1890: 492), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomh., 405 af Jordbrug, 24 af Industri, 15 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet: *Navr Kirke* (1340: Nakæræ, 1347: Naker, 1442: Nawær). *Navrby* (spredt), Stationsby, med Præstegd. og Skole, Vandmølle og Jærnbanehpl. samt Gaardene: *Overlund* (9 Td. H.), *Gade*, *Torp* (2 Gde.), *Moesgd.*, *Madsbjærg*, *Dalgd.*, *Søndergd.* og *Nygd.* Gde. og Huse: *Falsig*; *Alstrup*; *Vognstrup*, med Teglværk ved Majgd. *Blaamose* (Blodmose), Huse. I Navr Nordsogn: *Overgaard* (8 Td. H.), *Kjærgde.* med Mølle, *Stabildal*, Gd., *Mae*, Gd., m. m. *Krunderup*, Gd. med Huse og Teglværk.

Navr. S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 175. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Avsumgd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib, med fladt Loft, og Kor ere fra romansk Tid, af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Tre Vinduer og Norddøren ses tilmurede. Ved Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum fik Spidsbue ind til Skibet, af Munkesten, Koret fik Hvælving, og Vaabenhuset tilføjedes. Kirken er restaur. 1880-91 (Arkitekt: Fleischer). Altertavle, med et nyt Maleri (Kopi af Blochs Christus med Barnet), og Prædikestol fra 17. Aarh. Alterstager fra 1634. Romansk Granitdøbefontskumme. Krucifiks fra sen-gotisk Tid. Klokke fra 1340. Taarnrummet er 1777 skilt fra Skibet ved en Gitterdør og indrettet til Begravelse for Konsistorialr. Th. J. Jermiin († 1778) til Avsumgd. og hans 2 Hustruer.

Roggiell Puge af *Alstrup* nævnes 1407.

Ved Alstrup er der fredlyst to store Langhøje (*Lange Mette* 315 F.; den anden 190 F. lang) samt 7 runde Gravhøje, deribl. de to sammenstødende *Tvillinghøje*.

Sir Sogn, Anneks til Navr, omgives af dette, Maabjærg, Hjerm og Vejrum Sogne. Kirken, noget østl., ligger c. $^3/_4$ Mil N. for Holstebro. De højtliggende, mod V. noget bakkede Jorder (Krunderup Bakker, Sir Lyngbjærg, 224 F., 70 M.) ere overvejende lermuldede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Holstebro til Oddesund.

Fladeindholdet 1896: 1616 Td. Ld., hvoraf 861 besaaede (deraf med Rug 180, Byg 38, Havre 338, Blandsæd til Modenh. 97, Grøntf. 29, Kartofler 7, andre Rodfrugter 170), Afgræsning 224, Høslæt, Brak, Eng m. m. 405, Have 16, Skov 6, Moser 12, Kær og Fælleder 14, Heder 40, Veje og Byggegr. 35 Td. Kreaturhold 1898: 153 Heste, 585 Stkr. Hornkv. (deraf 321 Køer), 289 Faar, 365 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 122 Td.; 25 Selvejergde. med 101, 2 Fæstegde. med 4, 31 Huse med 15 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 395 (1801: 182, 1840: 200, 1860: 238, 1890: 363), boede i 67 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomh., 286 af Jordbr., 40 af Industri, 6 af forsk. Daglejervirks., 9 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet: *Sir Kirke* (1340: Syræ) og Skole. *Sirgde.*, 2 Gde.; *Nygd.*; *Fiskgde.*, Gde. og Huse; *Lund*, Gd.; *Sortkjær*, Gd.; *Ødegd.*; *Østergd.*; *Bisgd.*; *Gundersborg*, Gd.; *Ballegde.*, Gde. og Huse; *Pilgde.*, 2 Gde.; *Sir Mølle*; *Thorager*, Gde. og Huse; *Holmgd.* med Andelsmejeri; *Gade*, Gd.; *Godrim*, Gd.; *Bjerre*, 3 Gde.; *Klovborg*, Gd.; *Støvl*, 2 Gde.; *Sir Lyngbjærg*, Huse; *Gaasager*, Gd. og Huse.; *Sirmark*, Gd. og Huse.

Sir S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 181. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Avsumgd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere oprindl. fra c. 1450, af Munkesten; Koret var før skilt fra Skibet ved en Mur, hvori en Spidsbue; Vaabenhuset er senere tilføjet. Skibets Mure (undt. den nordl.) bleve omsatte 1781; 1888 tilføjedes et nyt Kor mod Ø. og en Gavl mod V. med Klokkehus, ligesom Kirken fik Tøndehvælv. Altertavlen, en Christusfigur af Træ, er fra 1888. Alterstager fra 1677. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra Slutn. af 17. Aarh. I de smukt beplantede *Krunderup Bakker* er der paa *Storebjærg* 1878 rejst en Mindestøtte for Fr. VII og 1888 paa en anden Bakke en Mindestøtte for Stavnsbaandets Løsning, samt paa en tredje Bakke en Mindestøtte for Dronn. Caroline Amalie, som skænkede Sir dens Skole. Paa Bakkerne er der et Udsigtstaarn.

Gjørding Sogn, der med Bur er Anneks til Vem, omgives af Vem Sogn, Skodborg Hrd. (Møborg og Nees S.), Nissum Fjord og Ulvborg Hrd. (Ulvborg S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, mod Ø., ligger over $2^1/_2$ Mil V. for Holstebro. De lavtliggende, helt jævne Jorder ere sandmuldede med en Hedestrækning mod N. Ø. Gennem Sognet løber *Damhus Aa.*

Fladeindholdet 1896: 2126 Td. Ld., hvoraf 562 besaaede (deraf med Rug 181, Byg 26, Havre 162, Boghvede 5, Spergel 69, Blandsæd til Modenh. 48, Grøntf. 4, Kartofler 44, andre Rodfr. 23), Afgræsn. 611, Høslæt, Brak, Eng m. m. 377, Have 8, Moser 4, Kær og Fælleder 54, Heder m. v. 463, Veje og Byggegr. 40, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 86 Heste, 411 Stkr. Hornkv. (deraf 230 Køer), 505 Faar og 269 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 68 Td.; 16 Selvejergde. med 36, 11 Arvefæstegde. med 22, 22 Huse med 9 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 267 (1801: 139, 1840: 193, 1860: 212, 1890: 272), boede i 49 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomhed, 199 af Jordbr., 23 af Industri, 11 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 8 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Gde. og Huse: *Mellemby* med Gjørding Kirke (ofte kaldet N.-Gjørding; 1340: Gyrthing), Præstegd. og Skole; *Sønderby. Kjær*, Gd.; *Slyk* (ogsaa Navnet paa hele den Del, der ligger N. for Damhus Aa), Gde. og Huse; *Skydsgd.*; *Nørby*, Gde. og Huse; *Klavstrup*, 2 Gde.; *Bundgde.*, 2 Gde.; *Nørager*, Gd.; *Munksgd.*; *Store Skallebæk*, Gd.; *Galsgde.*; *Susgde.*; *Fælledhuse*; m. m.

Gjørding S., een Sognekommune med Annekserne, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 172. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Nørre-Vosborg i Ulvborg Hrd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu, Nordd. ses tilmur. Vaabenhuset er vistnok fra Slutn. af Middelalderen. Kirken skal have haft et Taarn, hvis Sten ved Nedbrydningen bleve anvendte til Udstrup i S.-Nissum Sogn. Altertavle fra 1836 med Thorvaldsens Christusfigur i Gibs. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra c. 1700. Epitafium over Peder Tang til N.-Vosborg, † 1626 (begr. i Ringkj. Kirke).

Vem Sogn, der har Bur og Gjørding til Annekser, omgives af sidstn., Skodborg Hrd. (Møborg S.), fra hvilket det skilles ved Damhus Aa, Bur Sogn og Ulvborg Hrd. (Raasted og Ulvborg S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, mod S., ligger $2^1/_4$ Mil V. for Holstebro. De lavtliggende, mod S. noget bakkede Jorder ere overvejende sandmuldede; den nordl. Del

er Hede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ringkjøbing til Lemvig samt den vestjydske Længdebane og Vem-Lemvig Banen.

Fladeindholdet 1896: 2616 Td. Ld., hvoraf 612 besaaede (deraf med Rug 176, Byg 35, Havre 207, Boghvede 3, Spergel 50, Blandsæd til Modenhed 29, Grøntf. 8, Kartofler 62, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 703, Høslæt, Brak, Eng m. m. 253, Have 12, Hegn 6, Skov 25, Moser 23, Kær og Fælleder 64, Heder 835, Veje og Byggegr. 79 Td. Kreaturhold 1898: 79 Heste, 381 Stkr. Hornkv. (deraf 223 Køer), 463 Faar, 256 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 67 Td.; 7 Selvejergde. med 19, 13 Arvefæstegde. med 36, 33 Huse med 12 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 612 (1801: 154, 1840: 218, 1860: 269, 1890: 552), boede i 96 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 104 levede af immat. Virksomh., 187 af Jordbr., 2 af Gartneri, 89 af Industri, 48 af Handel, 95 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vem* (urigtigt: Vemb; i Vald. Jrdb.: Hwammæ, 1340: Weæm, 1347: Weem) — delt i Vester-, Mellem- og Øster-V. — med Kirke, Skole og Forsamlingshus (opf. 1895); *Vem Stationsby* med Lægebolig, Haandværkere, handlende, Gæstgiveri, Jærnbane- og Telegrafst. (om Vem-Lemvig Banen se S. 475). *Brandsborg*, Huse; *Prangsgd.*; *Østergd.*, 3 Gde.; *Skydsgde.*, 2 Gde.; *Noesgd.* med Plantage; *Hedegde.*, 2 Gde. med Andelsmølle; *Korsgd.*; *Bundgde.*, 2 Gde.; *Mariebjærg*, Gd.; *Lille Skallebæk*, Gd.; *Sand*, Gd.; *Smedegd.*; *Povlsgd.*; m. m.

Vem S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 5. Udskrivningskr.' 173. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af N.-Vosborg i Ulvborg Hrd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere opf. af raa Granit med hugne Hjørnekvadre og spids Korbue, maaske ved Slutn. af Middelalderen. Vaabenhuset og en Klokkestabel paa Vestgavlen ere langt senere. Altertavlen er et Maleri (Christus i Getsemane) af Gjørup. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1. Halvdel af 18. Aarh. Klokken, med Indskr., er fra c. 1340.

Ved Klemmebrevet af 1555 bestemtes, at Bur Kirke skulde nedbrydes og Materialet benyttes til Vem og Gjørding Kirker, samt at Vem skulde være Hovedsognet, idet Vem Præstegaard, der brugtes under Holstebro Bispegaard, skulde være Præstebolig. Disse Bestemmelser kom dog ikke til Udførelse. Ved Reskr. af $^{10}/_{7}$ 1578 blev Vem Kirke bestemt til Nedbrydning, og Sognefolket henvist til Gjørding og Bur Sogne; men heller ikke dette skete. I 1883 blev Vem Hovedsognet.

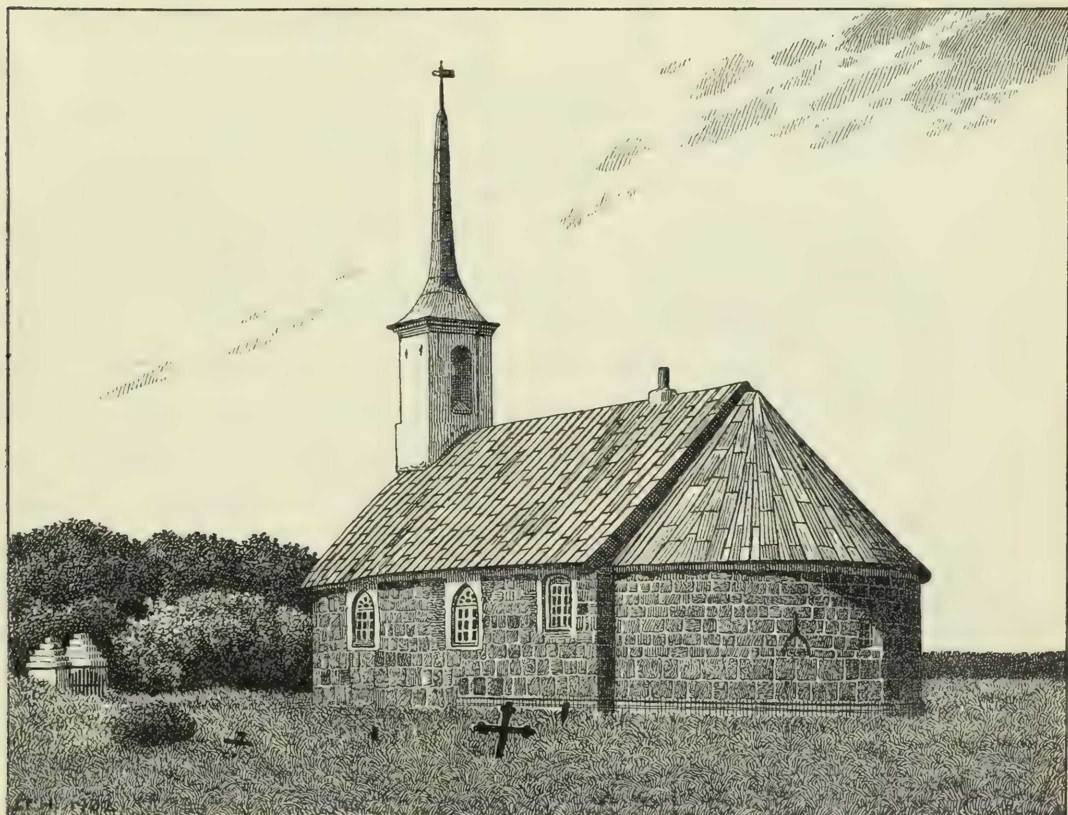
Bur Sogn, Anneks til Vem, omgives af dette, Skodborg Hrd. (Møborg S.), fra hvilket det skilles ved Damhus Aa, Asp og Navr Sogne samt Ulvborg Hrd. (Idum og Raasted S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, mod S. Ø., ligger henved $1^{1}/_{2}$ Mil V. for Holstebro. De for en Del bølgeformede Jorder ere sandede, kun opdyrkede mod S., medens den nordl. Halvdel er Hede. Gennem Sognet gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 3592 Td. Ld., hvoraf 559 besaaede (deraf med Rug 178, Byg 19, Havre 206, Spergel 48, Blandsæd til Modenhed 27, Kartofler 45, andre Rodfr. 31), Afgræsn. 686, Høslæt, Brak, Eng m. m. 220, Have 6, Skov 10, Moser 28, Kær og Fælleder 129, Heder 1889, Veje og Byggegr. 58, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 58 Heste, 333 Stkr. Hornkv. (deraf 173 Køer), 372 Faar, 183 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk.: 58 Td.; 2 Selvejergde. med 8, 11 Arvefæstegde. med 44, 1 Fæstegd. med 1, 11 Huse med 5 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 175 (1801: 85, 1840: 126, 1860: 143, 1890: 167), boede i 35 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 119 af Jordbr., 11 af Industri, 13 af forsk. Daglejervirks., 10 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet: *Bur Kirke* (1340: Buræ) og Skole. *Øster-Bur*, med Jærnbanehpl., og *Vester-Bur*, Gde. og Huse. *Burgd.*; *Nygd.*

Bur S., een Sognekommune med Hovedsognet og det andet Anneks, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som disse samt 5. Udskrivningskr.' 174. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af N.-Vosborg.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, udvendig ud i eet, med uforholdsmæssig stor Apsis samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor med Apsis, alle med flade Lofter (Apsis har dog haft Hvælving), ere opf. af Granitkvadre ved Midten af 12. Aarh. og ere Rester af en oprindl. langt større Bygning: et mod V. forlænget Kor, som ved en Tværmur med spids Korbue er bleven afdelt i Skib og Kor. Vaabenhuset er langt yngre end Ombygningen. En muret Klokkestabel med Spir er 1864 opsat paa

Bur Kirke.

Vestgavlen. Altertavlen, med Midtparti, hvori udsk. Fremstillinger af Gud Fader, Christus, St. Anna, Jmfr. Maria og St. Jørgen, og to Fløje, hvori Apostlene, er fra Slutn. af Middelalderen (restaur. 1832). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1634 med Navnet Bendt Christensen, der 1654 ogsaa har skænket Alterstagerne.

Sagnet vil vide, at der i Sognet har været et Kloster eller en Filial af Tvis Kloster, og Kirkebygningen synes jo at kunne bekræfte det. Burgaard, der ligger lige ved Kirken, skal være Klosterets Plads. Noget egentligt Kloster har der dog ikke været; men det er i hvert Fald ikke umuligt, at der her har boet Munke som Udsendinge fra et nærliggende Kloster, som har ejet Gods i Sognet. (Se Saml. t. j. Hist. IV S. 270 flg.).

Om Sognehistorien se S. 532.

Ginding Herred.

Sogne:

Estvad, S. 535. — *Rønbjærg*, S. 536. — *Sal*, S. 537. — *Ejsing*, S. 539. — *Ryde*, S. 543. — *Sevel*, S. 545. — *Haderup*, S. 547. — *Grove*, S. 549. — *Hodsager*, S. 549.

1556

1648

1655

Ginding Herred, det nordøstligste i Amtet, grænser mod S. og V. til Hammerum og Hjerm Hrdr., mod N. V. til Limfjorden (Venø Bugt), mod N. til Viborg Amt (Rødding og Hindborg Hrdr.) og mod Ø. til Viborg Amt (Fjends og Lysgaard Hrdr.), hvor Grænsen dannes af Skive Aa. Udstrækningen fra N. V. til S. Ø. er c. $5^1/_2$, fra V. til Ø. er det bredeste Sted $2^1/_2$ Mil. Overfladen er i den nordl. Del overvejende højtliggende og bakket (Ryde Bavnehøj, 286 F., 90 M.), mod S. helt jævn, hørende til „Karupfladen“. Jorderne ere for det meste sandmuldede, dog i den nordl. Del enkelte Steder gode, lermuldede; i den mellemste og sydligste Del er der store Hedestrækninger. Medens det tidligere har været rigt paa Skov, er det nu næsten skovløst; dog er der en Del Plantager, hvoraf største Delen hører til Feldborg Skovdistr.; Skov- og Plantagearealet er i alt 4238 Td. Ld. (deraf 1696 ubevoksede). Af Vandløbene mærkes i den sydl. Del Skive Aas Biaa Haderup Aa, i den nordl. Del ligger Flyndersø, der mod Ø. har Afløb til Skive Aa, mod V. staar i Forbindelse med Skallesø og mod S. med Stubbergaard Sø. Det hører til Amtets ufrugtbare Hrdr. (ved Matr. genmstl. $53^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 84,564 Td. Ld. ($8,_{47}$ □ Mil, $466,_{36}$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1704 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 9087 (1801: 3189, 1840: 4696, 1860: 5918, 1890: 8293). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Hjerm Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion samt under Viborg Amts 2. Forligskreds (Estvad og Rønbjærg S.) og Ringkjøbing Amts 3. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Ginding Hrd., i Vald. Jrdb.: *Getinghæreth*, 1340: Gedingh, 1349 og 78: Gedyngh,

1498: Gydinge, hørte i Middelalderen til Harsyssel, efter Reformationen til Bøvling Len og fra 1660 dels til Bøvling, dels til Lundenæs Amt; se videre S. 453.

Der er Aar 1900-1 talt over 700 jordfaste Oldtidsmonumenter (deraf enkelte Langhøje, Resten runde Høje; Jættestuer og Dysser forekomme ikke); men mange vare sløjfede eller mere eller mindre forstyrrede; 1902 vare 78 fredlyste. Omtrent Halvdelen af Monumenterne (c. 375) findes i Sevel Sogn; dernæst flest i Haderup-Grove S. (c. 90), Ejsing og Estvad (hvert 60) og Sal (50). Mange af Højene ligge i Grupper; henved 100 (i Ryde og Sevel S.) høre til den S. 477 omtalte Højrække fra Karup til Vesterhavet ved Bovbjærg.

Litt.: Præsteindberetning fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 20. — *O. Nielsen*, Hist.-topogr. Beskr. af Hjerm og G. Hrdr., Kbh. 1895. — *J. Kinch*, Præstekaldene i G. Hrd., i Saml. t. j. Hist. 2. R. I S. 19 fl.

Estvad Sogn omgives af Annekset Rønbjærg, Sal og Sevel Sogne samt Viborg Amt (Fjends, Hindborg og Rødding Hrdr.), fra hvilket det skilles ved Skive Aa og dens Biaa Karupmølle Bæk. Kirken, mod Ø., ligger $3^3/_4$ Mil N. Ø. for Holstebro og $^3/_4$ Mil S. V. for Skive. De for det meste bakkede og bølgeformede Jorder ere dels ler-, dels sandmuldede og sandede; langs Aaerne er der Kær- og Mosestrækninger, mod S. store Heder, der udgøre c. $^1/_3$ af Arealet. Den nordl. Del af *Flyndersø*, 757 Td. Ld., hører til Sognet og har Afløb til Skive Aa; ogsaa *Skallesø*, 172 Td. Ld., V. for Flyndersø, hører for en Del hertil. Gennem Sognet gaar Langaa-Viborg-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 6049 Td. Ld., hvoraf 1327 besaaede (deraf med Rug 329, Byg 194, Havre 518, Boghvede 33, Spergel 18, Blands. til Modenhed 63, Grøntf. 6, Kartofler 102, andre Rodfrugter 64), Afgræsning 1125, Høslæt, Brak, Eng m. m. 808, Have 15, Moser 94, Kær og Fælleder 488, Heder m. v. 2080, Veje og Byggegr. 62, Vandareal m. m. 49 Td. Kreaturhold 1898: 220 Heste, 998 Stkr. Hornkvæg (deraf 506 Køer), 1296 Faar, 388 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 214 Td.; 46 Selvejergde. med 190, 58 Huse med 18 Td. Hrtk. og 23 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 630 (1801: 384, 1840: 492, 1860: 666, 1890: 689), boede i 115 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 27 levede af immat. Virksomhed, 529 af Jordbr., 39 af Industri, 7 af Handel, 33 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 33 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Estvad* (1340: Esdwath, c. 1400: Eesvad) med Kirke, Præstegd. og Skole (nordre); *Bærsby* med Skole (søndre); *Kisum* med Fattiggaard (opf. 1879, Plads for 8 Lemmer) og Mølle. Hovedgaarden *Estvadgaard* har $45^3/_8$ Td. H., 1578 Td. Ld., hvoraf 130 Eng, 117 Skov, 991 Hede, hvoraf den nuv. Ejer har beplantet 600 med Naaletræer, Resten Ager; til Ejendommen hører *Flyndersø Møllegaard* ($5^5/_8$ Td. H., 180 Td. Ld.). *Lundhede*, Gd. med Vandmølle; *Hesselbjærg*, Gde.; *Øster-Lidegaard* ($9^1/_2$ Td. H.); *Skallesøgaard*, Plantørbolig; *Nikkelborg*, Gd.; *Smollerup*, Gd.; *Bærsholmgde.*; *Damgd.*; *Kjærgde.*

Estvad S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 162. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid (dog med Spor af Overgangsstil) af Granitkvadre og raa Granit; senere Ombygninger ere af røde Mursten. Norddøren, med Tympanon, og Korbuen ere bevarede; et Par Vinduer ses tilmur. I den senere Middelalder tilføjedes af Munkesten paa Granitsokkel Taarnet, hvis hvælv. Underrum, med Rundbue ind til Skibet, nu er Gravkapel for J. S. Bentzon, † 1741, og Hustru

(Kælderen underneden, der har været Gravkapel for Klosterdamerne paa Estvadgd., er nu Brændselsrum; Kisterne udflyttedes 1862). Vaabenhuset er fra c. 1800. Gotisk Alterskab fra 1512 med udsk. Fremstillinger (i Midtfeltet Korsfæstelsen og Gravlæggelsen, underneden Helgener, i de 2 Fløje Apostlene). En Granitkvader med Relikviegemme fra det gml. Alterbord findes i Kirken. Bægerformet Granitdøbefont. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil. Smuk Malmlysekrone i Barokstil fra 1651, skænk. til Kirken 1711. Epitafium (med Portr.) over Præsten Erik Brunov, † 1666, og Hustru. Under Korbuen Ligsten over Præsterne Jak. Rasmussen Juel, † 1689, og Hustru samt Erik Brunov og Hustru og over Ridefoged Morten Nielsen Knabe, † 1691, og Hustru. Den mindste Klokke, med Majuskelindskr., er støbt af Nicolaus i 14. Aarh. I Skib og paa Korbue fandtes i 1892 Kalkmalerier fra c. 1200, restaur. 1892 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 40).

Estvadgaard tilhørte Erik Nielsen Gyldenstierne til Timgd., † 1455, hans Sønnesøn Oluf Pedersen G., † 1504, dennes Søn Ludvig Olufsen G., hvis Søn Oluf Ludvigsen G. endnu 1555 skrev sig til E., og Faster Lene, der ægtede en ufri Mand Mester Mads Hvid; disses Svigersøn Albret Høg († 1566 ved Gotland) skrev sig ogsaa til E. Den flg. Ejer var Rigsr. Peder Munk († 1623), som 1609 solgte E. til Jak. Lykke til Tanderup; dernæst Joh. Rantzau, hans Søn Oberst Frands R. († 1676), hvis Enke Helle Urne († 1688) ægtede 2. Morten Skinkel († 1679) og 3. Hans Arenfeldt, hvorefter Gaarden gik over til hendes Søn Oberstlieutn. Fr. Chr. Rantzau, som 1710 skødede E. (86 Td. H.) med Tiender og Gods til Anders Brøndorph til N.-Elkjær († 1733), som s. Aar maatte pantsætte den til Christine Glud, Enke efter Hans Math. Bentzon til Skjærsø, hvis Søn Sekretær Joh. Sev. Bentzon († 1741) ejede den 1726; hans Enke Frederikke Louise Glud († 1745) oprettede ved Testam. af $^{4}/_{3}$ 1745 (Fundats approb. $^{22}/_{2}$ 1754) E. til en Stiftelse under Navn af *Estvadgaards Kloster* for 6 adl. Enkefruer og 6 adl. Jomfruer, der skulde bo paa Gaarden og hver have 40 Rd. aarl. Men Godset var fattigt, og Klosteret havde derfor ofte trange Tider, saa at Damerne ikke altid fik deres Hævning, og 1802 sattes Gaarden med Tiender og Gods til Aukt., uden at den dog dengang blev solgt; ved Res. af $^{28}/_{9}$ 1804 bestemtes, at Fundatsen skulde ophæves og Godset sælges, medens Damerne skulde flytte og for Eftertiden kun modtage Hævning, hvorefter Stiftelsen lagdes under Ribe Stiftsøvrighed*). Efter at Godset var afhændet, solgtes Hovedparcellen med Flyndersø Møllegd., Tiender og nogle Huse for 65,800 Kr. til Konrad Lundsgaard, som 1846 skødede den (46 Td. H.) for 30,000 Rd. til Sønnen A. Fr. L. († 1895); han solgte den 1856 (Skøde af 1861) til Grev F. M. Knuth til Knuthenborg, efter hvis Død 1874 den solgtes for 170,000 Kr. til den nuv. Ejer, Hofjægerm. C. A. D. Neergaard til Gyldenholm. — Bygningen, 1 Fløj i 1 Stokv. af Grundmur med Straatag, vistnok opf. af K. Lundsgaard, ligger V. for den tidligere, af J. S. Bentzon opf., forlængst nedbrudte Hovedbygning, i 3 Fløje, 1 Stokv., af Grundmur, hvoraf endnu ses Spor i Haven Ø. for Gaarden. Den er omgiven af Grave. Alle Udbygninger ere opf. efter en Brand 1892. (Se *J. Kinch*, E. og dets Gods i 18. Aarh., i Saml. t. j. Hist. 2. R. I S. 82 flg.).

Hesselbjærg har været en Hovedgaard; 1517 ejedes den af Ridder Niels Høg, 1543 af ovenn. Lene Olufsdatter; 1562 nævnes Peder Munk til H. — *Bærsholm* har været en Hovedgaard, der i 16. Aarh. ejedes af Jeronimus Høicken og fra ham gik i Arv til Broderdatteren Sophie H. og ikke til Sønnen, Ulf, der var født af en uadelig Kvinde. V. for Bærsholm i Kanten af Bærskjær ligger Voldstedet „Gml. Bærsholm", en firsidet Plads med svage Spor af en Grav; der oppløjes af og til Murbrokker.

I Estvadgaards Plantage ligger den smukke *Mørksø*, c. 5 Td. L., omgiven af skovbevoksede Bakker og kun skilt fra Flyndersø ved en Vold. — Et Interessentskab forsøgte at udtørre Flynder- og Skalle Sø, men det opgaves 1873.

I Estvad Sogn saavel som i Annekset Rønbjærg bor endnu en Del Efterkommere af Natmændsfamilier.

I Heden er der fredlyst 5 Gravhøje, ved Kisum 2.

Rønbjærg Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Estvad, omgives af dette og Ejsing Sogne samt Viborg Amt (Hindborg og Rødding Hrdr.).

---

*) I *Estvadgaards Stiftelse*, hvori kun optages Damer af adl. Stand eller Hustruer, Enker og ugifte Døtre efter Mænd i de 3 første Rangklasser, er Hævningen for Priorinden 600, for 7 Enkefruer og 8 Frøkener 400 og for 2 Enkefruer og 2 Frøkener 200 Kr. aarl.; Indskrivningspengene ere 200 Kr. Desuden faa 7 fattige Enker 50 Kr. aarl. hver. Direktører ere Stiftamtmanden og Biskoppen over Ribe Stift. Stiftelsen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 230,980 Kr. Stiftelsen faar aarl. af 2 solgte Fæstegaarde i Sevel Sogn 4 Td. Rug og $17^{1}/_{2}$ Td. Byg efter Kapitelstakst.

Kirken, mod Ø., ligger $3^1/_2$ Mil N. Ø. for Holstebro og 1 Mil S. V. for Skive. De med Undtagelse af enkelte Bakker jævne Jorder ere overvejende sandede; mod V. ligge store Hedestrækninger og Moser. En Del af *Flyndersø* (se S. 535) hører til Sognet; i Nordvesthjørnet ligger Skjørsø, se IV S. 638 (Mejlsø og Stavnsø ere nu udtørrede). Gennem Sognet gaar Langaa-Viborg-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 2929 Td. Ld., hvoraf 665 besaaede (deraf med Rug 143, Byg 91, Havre 278, Boghvede 12, Spergel 8, Blands. til Modenh. 23, Kartofler 77, andre Rodfr. 32), Afgræsn. 590, Høslæt, Brak, Eng m. m. 340, Have 10, Moser 163, Kær og Fælleder 300, Heder m. v. 806, Veje og Byggegr. 45, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 81 Heste, 335 Stkr. Hornkvæg (deraf 146 Køer), 581 Faar, 113 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 69 Td.; 16 Selvejergde. med 62, 30 Huse med 7 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 416 (1801: 132, 1840: 176, 1860: 280, 1890: 349), boede i 84 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 12 levede af immat. Virksomhed, 281 af Jordbr., 8 af Industri, 16 af forsk. Daglejervirks., 5 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet: *Rønbjærg Kirke* (1186: Rynebjergh, 1340: Rynbjærgh), paa en Bakke, Skole og Byen *Rønbjærg* med Missionshus (opf. 1897), Jærnbanestation med Telegrafst. Gaarden *Nørkjær* har 21 Td. H., 370 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 70 Kær, Resten Ager; en Mølle og 2 Huse. *Lille-Nørkjær*, Gd.; *Vester-Lidegde.*; *Vejlgde.*; *Primdal*, Gd.; *Musgd.*; *Sønderby*, Gde.

Rønbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 163. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra sen gotisk Tid af Munkesten (vistnok i Stedet for en ældre, da R. Kirke nævnes 1340). Norddøren er bevaret. Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, er maaske samtidigt med dette, opf. af Munkesten (ombygget 1779). Vaabenhuset er nyere. Altertavle i Rokokostil med et nyt Maleri (den korsfæstede) fra 1862 af C. Toft. Romansk, bægerformet Granitdøbefont med Bladornamenter. Prædikestol i Barokstil.

Nørkjær har været Ladegaard til Estvadgaard. — *Primdal* har været en lille Hovedgaard, som 1572 og 1584 ejedes af Otte Ludvigsen Gyldenstierne, Sønnesøn af Oluf Pedersen G. til Estvadgd.; 1651 var den en Bondegaard.

Kong Niels sejrede i Krigen mod Erik Emune 1132 i et Slag ved „Rynebyerg“, hvilket antages at være her (ikke i Skaane).

Der er fredlyst 7 Gravhøje, deribl. ved Nørkjær en 100 F. lang Langhøj og ved Rønbjærg den anselige *Fladdalshøj*.

Sal Sogn omgives af Annekset Ejsing, Estvad, Sevel og Ryde Sogne samt Hjerm Hrd. (Hanbjærg S.). Kirken, mod Ø., ligger $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Holstebro og henved 2 Mil S. V. for Skive. De noget bakkede Jorder ere sandmuldede og sandede; mod Ø. og N. findes Hede, hvori *Skaansø*, 5 Td. Ld., ligger paa Grænsen af Ejsing Sogn; ved Østgrænsen ligger *Skallesø* (se S. 535), hvoraf en Del hører til Sognet. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Skive og Løgstør og Langaa-Viborg-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 6459 Td. Ld., hvoraf 2407 besaaede (deraf med Rug 539, Byg 276, Havre 916, Boghvede 32, Spergel 9, Frøavl 4, Blandsæd til Modenh. 207, Grøntf. 19, Kartofler 164, andre Rodfr. 241), Afgræsn. 1713, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1380, Have 30, Hegn 34, Skov 26, Moser 136, Kær og Fælleder 142, Heder m. m. 412, Veje og Byggegrunde 177 Td. Kreaturhold 1898: 436 Heste, 1714 Stkr. Hornkv. (deraf 858 Køer), 2047 Faar, 1059 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 305 Td.; 93 Selvejergde. med 260, 156 Huse med 44 Td. Hrtk. og 49 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1830 (1801: 536, 1840: 819, 1860: 949, 1890: 1513), boede i 313 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 112 levede af immat. Virksomh.,

1021 af Jordbrug, 11 af Fiskeri, 202 af Industri, 49 af Handel, 38 af forsk. Daglejervirks., 65 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sal* (gml. Form: Salæ, Sale, Saal) med Kirke,

Altertavle i Sal Kirke.

Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1875; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 41,140 Kr., Rentef. $4^{1}/_{2}$ pCt., Reservef. 4143 Kr., Antal af Konti 158), Mølle og Købmandshdl.; *Svenstrup* med Fattiggaard (opf. 1883, Plads for 25 Lemmer); *Bjært* (Sønder- og Nørre B.), ved Landevejen, med Skole; *Vinderup Stationsby* — $^{1}/_{2}$ 1901: 61 Huse og 505 Indb. — med Menig-

hedshus (opf. 1894), Lægebolig, Landbohjem, Afholdshjem, Klædefabrik, Farveri, Mølle, Andelsmejeri, Købmandshdl., mange Haandværkere og handlende, Kro, Markedsplads (Marked i Apr. og Okt.), Valgsted for Amtets 4. Folketingskr., Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Hasselholt*, ved Landevejen, med Skole og Teglværk ; *Aale* med Mølle. *Sevelsted*, 3 Gde.; *Vinderup Hovgaard* ($8^1/_2$ Td. H.); *Stokholm*, Huse; *Aaleskov*, Gde. og Huse; *Trængsel*, Gd.; *Damsgd.*; *Bulig*, Gd.; *Agerbæk*, Gde.; *Agerbækskov*, Gd.; *Godrum*, Gd.; *Obedsø*, Gd.; *Buskov*, Gd.; *Noldgd.*; *Skovlund* (1467: Skofflending), 2 Gde. (en paa 8 Td. H.); *Vindelev*, Gd.; m. m.

Sal S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 188. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Den anselige *Kirke*, der har været indviet til St. Michael, og som har været Herredets Fjerdings- og Hovedkirke, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib (52 × 31 F.) og Kor, med Bjælkeloft, samt Apsis, med Halvkuppelhvælv. og profileret Granitgesims, ere fra romansk Tid (c. 1200) af Granitkvadre paa profileret Dobbeltsokkel. Den halvrunde Korbue og begge Døre, med Tympana, ere bevarede (den nordl. tilmur.); Syddøren har to, Nordd. 1 Granitsøjle paa hver Side. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede. Ved hver Side af Korbuen er en Niche, men den sydl. er gennembrudt med Opgang til Prædikestolen. Apsis er skilt fra Koret ved en senere opf. Mur. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten; nu har det et lavt, firsidet Spir, men ifl. D. Atl. skal det have været 70 Al. højt (paa Vestsiden: 1784). Mærkelig, rigt udstyret Altertavle, med forgyldte, drevne Kobberplader, fra romansk Tid, vistnok samtidig med Kirken (beskr. i Saml. t. j. Hist. V S. 169 flg. og 264). Romansk Granitdøbefont med Bladornamenter. Prædikestol og Stolestader i senere Renæssancestil (Chr. IV's Tid). Ved Fonten en middelalderlig Ligsten med to Kors; i Koret en gammel Skriftestol; i Skibet et gotisk Krucifiks og et Pulpitur. I Vaabenhuset et Vievandskar med et Mandehoved. Series pastorum.

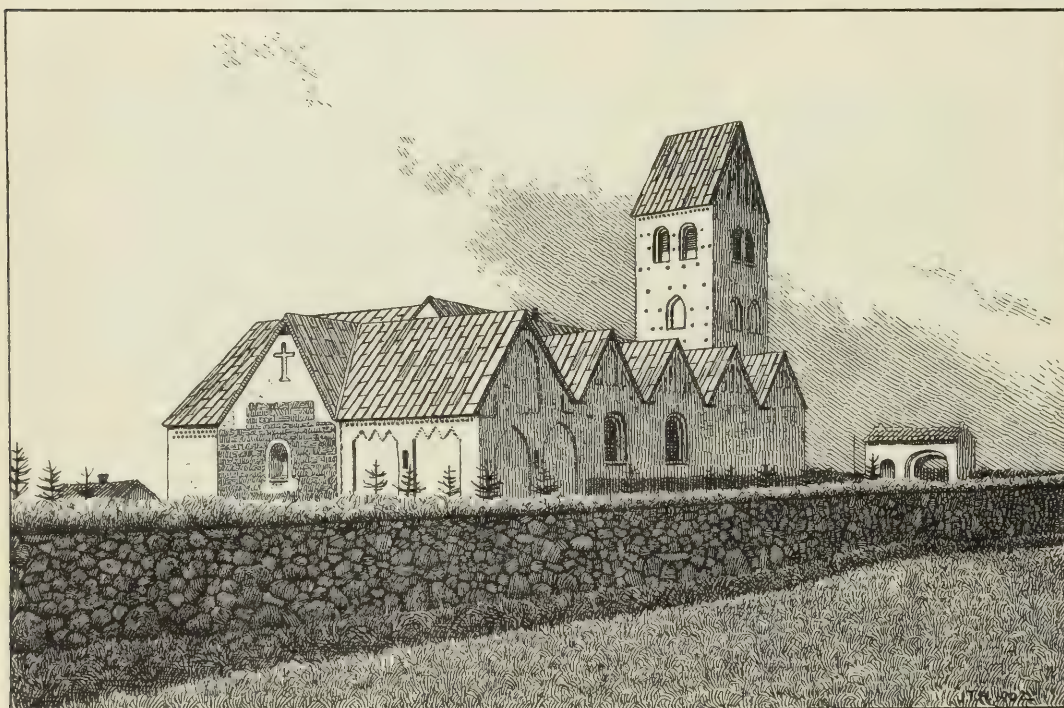
Svenstrup har været en Hovedgaard, der ejedes af Herman Knudsen, hvis Broder Væbneren Chr. Luggi 1378 pantsatte den til Ribe Bispestol; 1388 skænkede Biskop Jens Mikkelsen den til Ribe Domkapitel. Ved de nuv. Svenstrup Hovgaarde ligger et Voldsted, „Svenstrup Vold" (1638 kaldet „Hovgaard Vold"), en 15 F. høj, rund lille Højning i sid Eng; paa Højningens kun c. 30 F. vide Top er der fundet Murstensstumper. — *Vinderup Hovgaard* har været en Hovedgaard, der nævnes allerede 1274, da en Fru Lucia skødede den til Marsken Hr. Johs. Kalf, hvis Datter Fru Inger, Hr. Albert Albertsen Ebersteins, ejede den 1349, da han gav Gods til St. Mikkels Kirke i Sal; 1422 nævnes Henrik Friis af Wyndropp, Væbner; derpaa ejedes den af Eske Friis og hans Datter Fru Mette, Oluf Nielsens. Senere var den en Bondegaard, som ved Midten af 17. Aarh. oprettedes til Ladegaard for Rydhave af Malte Sehested, efter hvis Enkes, Margr. Reedtz' Død 1693 den ved Arv tilfaldt hendes Svigersønner Gregers Ulfstand Høg til Vang og Jørgen Grubbe Kaas til Rybjærg; Høgs Enke skødede sin Part i V. (43 Td. H.) til Kaas, hvis Enke 1714 skødede V. (16 og 74 Td. H.) til sin Broder Major Fr. Sehested til Rydhave, og hans Enke Birg. Sophie Sehested testamenterede 1754 V. og halve Stubbergd. (i alt 348 Td. H.) til sin Søn Oberstlieutn. Jens Sehested til Rydhave, hvorefter V. laa under Rydhave Hovedgaardstakst; 1805 blev den sat til Aukt. og skiltes fra Rydhave. N. V. for Gaarden ligger i en Eng et lille Voldsted, „Vinderup Vold": en noget afrundet, firsidet Banke, c. 100 F. stor, omgiven af en nu udjævnet Grav og en lav Vold. Pladsen er dyrket. — *Hasselholt* har været en Hovedgaard, som ved Aar 1400 ejedes af Fru Gunner Bosdatter Høg og 1489 af Niels Krabbe, g. m. Margr. Høg.

I Heden er der fredlyst en lille Gravhøj.

Ejsing Sogn, Anneks til Sal, omgives af dette og Rønbjærg Sogne, Viborg Amt (Rødding Hrd.), hvor Grænsen for en lille Del dannes af Trævel Aa, Limfjorden (Sønder-Lem Vig og Venø Bugt) og Hjerm Hrd. (Han-

bjærg S.), fra hvilket det skilles ved Hellegaard Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^3/_4$ Mil N. Ø. for Holstebro og 2 Mil V. S. V. for Skive. De for en Del bakkede Jorder ere sandmuldede og sandede. Mod Ø. Heder (Havris Hede); Kær og Moser ved Limfjorden. Ud for Sønder-Lem Vig er der anlagt et Dige til Beskyttelse af de lavere Engdrag. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Skive og Løgstør og, i den sydl. Del, Langaa-Viborg-Struer Banen.

Fladeindholdet 1896: 7528 Td. Ld., hvoraf 2314 besaaede (deraf med Rug 499, Byg 233, Havre 866, Boghvede 69, Spergel 8, Frøavl 24, Blands. til Modenh. 192, Grøntf. 15, Kartofler 215, andre Rodfr. 190), Afgræsn. 1627, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1360, Have 39, Hegn 7, Skov 13, Moser 420, Kær og Fælleder 802, Heder m. v. 815, Veje og Byggegr. 99, Vandareal m. m. 32 Td. Kreaturhold 1898: 292 Heste, 1526 Stkr. Hornkv. (deraf 697 Køer), 2034 Faar, 831 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 265 Td.; 67 Selvejergde. med 218, 109 Huse med 39 Td. Hartk. og 42 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1303 (1801:

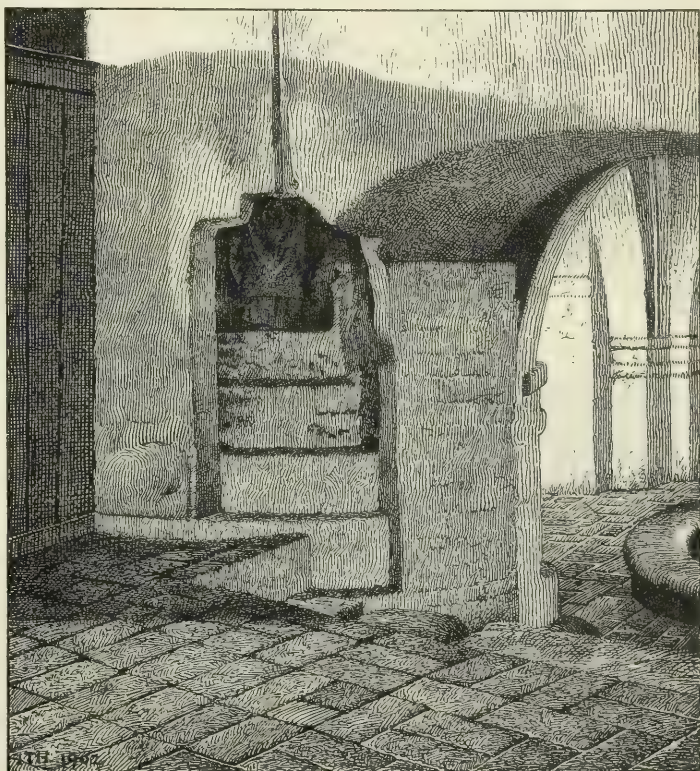
Ejsing Kirke.

392, 1840: 729, 1860: 880, 1890: 1194), boede i 252 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomhed, 808 af Jordbr., 60 af Fiskeri, 137 af Industri, 29 af Handel, 6 af Skibsfart, 54 af forsk. Daglejervirks., 36 af deres Midler, og 39 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ejsing* (1349: Exyngh, 1422: Æxyngh, 1446: Exing, 1486: Egsing) med Kirke, Skole, Andelsmejeri, Mølle og Købmandshdl.; *Egebjærg* med Skole, Missionshus (opf. 1898), Mølle og Købmandshdl.; *Geddal*; *Raast* med Skole. Hovedgaarden *Landting* har $18^1/_2$ Td. H., c. 400 Td. Ld., hvoraf 200 Eng, Resten Ager. *Nygaard* har 32 Td. H., 500 Td. Ld, hvoraf 100 Eng, 20 Skov, 30 Mose, Resten Ager; 2 Huse. *Lavhede*, Huse; *Grønkjær*, Gd.; *Kjellerup*, 2 Gde.; *Hvide-Mose*, Tørvefabrik og Jærnbanehpl.; *Bjærghuse*; *Pilgd.*; *Ravnholt*, 3 Gde.; *Elbrønd*, 3 Gde.; *Ultang*, 2 Gde.; *Tønning*, Gde.; *Møgeltoft*, 2 Gde.; *Raastgaard* har 15 Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 3 Skov, Resten Ager (Mølle); *Landting Mark*, Huse; *Hedetoft*, Gd.; *Hellegd.*, 2 Gde.; m. m.

Ejsing S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 189. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

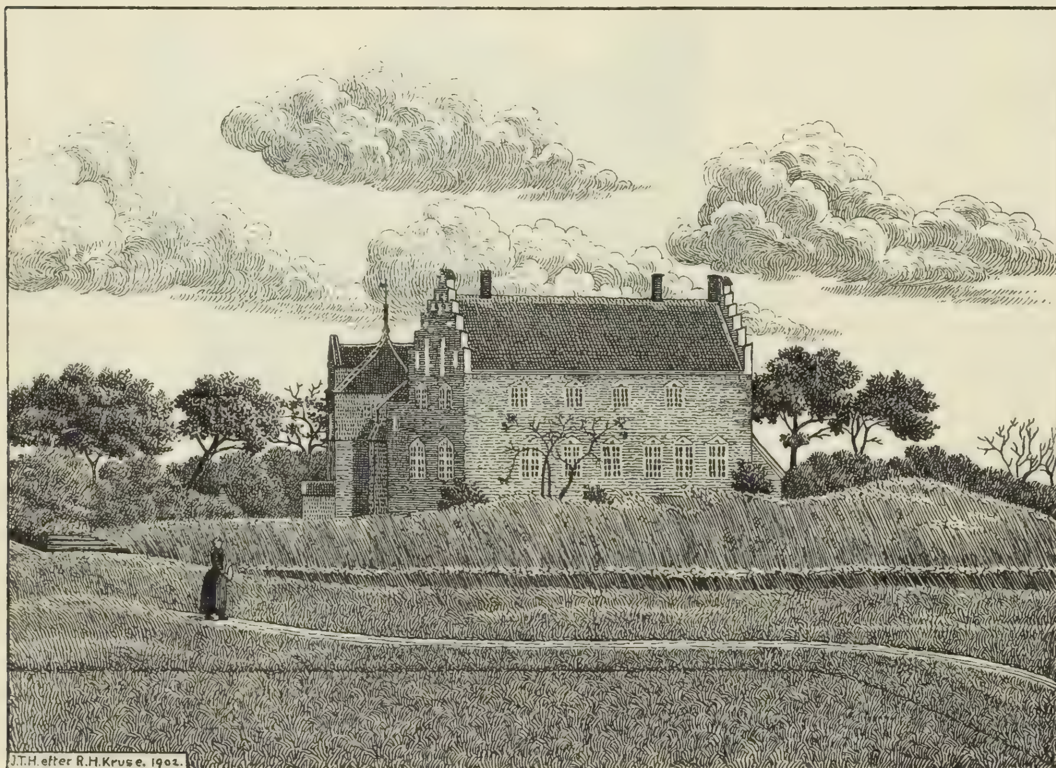
Den ret anselige *Kirke*, maaske indviet til St. Dionysius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Sideskib mod N. og Vaabenhus mod S. samt Sakristi ved Korets Nord- og Kapel ved dets Sydside. Skib, med Bjælkeloft, og Kor, med senere indb. Hvælv., ere fra romansk Tid (Beg. af 13. Aarhundrede) af Granitkvadre. Paa Korets Østside er bevaret et oprindl. Vindue. I den senere Middelalder opførtes Tilbygningerne, alle af Granitkvadre forneden og Munkesten i Munkeskifte, i gotisk Stil. Det hvælv. Sakristi er vistnok den ældste; derefter nedbrødes hele Skibets Nordmur, og en ny af Munkesten opførtes og gennembrødes af 4 store Rundbuer, der føre ind til det da opførte Sideskib, som har 4 Hvælvinger, hver med sit Tag med blindingsprydet Gavl, saa at Nordsiden med Sakristiet har 5 Tage; Norddøren flyttedes ud i den nye Ydermur. Omtrent samtidig tilføjedes Vaabenhuset foran Syddøren, som har en Halvsøjle af Granit paa hver Side (Tympanon er indsat i Muren t. h. for Vaabenhuset), og det hvælv., med to Tage forsynede Kapel, der var indviet til St. Dionysius; det murede Alter er nu borte, men i en Fordybning i en Murpille staar endnu det i Eg udsk. Billede af Helgenen med Bispehuen i den højre Haand, der er bevægelig; en muret Trappe fører op til Billedets Plads; 1671 indrettede, ifl. en Indskr. ved Opgangen til Kapellet, Mogens Rosenkrantz til Landting Kapellet til Gravkapel med Begravelse underneden.

Pillen med Helgenbilledet i Ejsing Kirke.

Ogsaa Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet, er fra Middelalderens Slutn. (Bogst. PHS MAB og Aarst. 1774 paa Vestsiden minde om en Restaur.). Altertavle fra 1764 i Rokokostil med et Maleri (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont med Søjler, Buer og Billeder (Syndefaldet m. m.) samt lat. Indskr. i Majuskler: „In nomine patris et filii et spiritus sancti“ (I Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn). Prædikestol fra 1656 med indlagt Arbejde. Lysekrone med N. Lillelunds Navn og Aarst. 1766. I Kirkens Vestende et gammelt Krucifiks. I Sideskibet Epitafier over 1) Chr. Rosenkrantz til Landting, † 1648 (opsat 1660), og 2) Godsforvalter Morten Hemmer, † 1763, og Hustru, samt Series pastorum og en lukket Stol, der har tilhørt Præstegaarden. I den østl. Hvælving Begravelse for Præsten Hans Schousboe, † 1724, og hans første Hustru samt Ligsten over Provst Knud Christensen, † 1628. I Kapellet en indelukket Stol, indr. 1765 af Lillelund, hvis Navn findes paa Indgangen til Begravelsen, og Ligsten over Axel Nielsen Rosenkrantz, † 1551, og Hustru. Udv. i Kirkens Sydmur er indmuret en Sten med Kors og ufuldst. Indskrift i Majuskler: „Acerus filius Tvconis Cabbi et domine ejus Ide. Deus“ (Asser, Søn af Tyge Cabbe og hans Frue Ide. Gud). Stenen er vistnok samtidig med Kirken og betegner maaske den, der har ladet Kirken bygge; Tyge Cabbe har maaske ejet Landting. En anden Sten paa Sydsiden har 6 Kvadrater, hver indesluttet i en Cirkel.

I Sakristiet er der 1897 fundet Kalkmalerier fra c. 1600 (et enkelt restaur. 1899 af Magn. Petersen).

Landting (oprindl. Langtind, maaske af den gml. Bygnings høje Gavl). Omtr. 1273 blev Gods i „Langætind“ Mark overdraget af Møntmester Henriks Enke til Biskop Tyge af Ribe, til hvem det allerede var pantsat af Manden. Det er dog uvist, om det er denne Gaard. L. tilhørte ved 1360 Henrik Albertsen Eberstein, derefter Hr. Aage Hethesen Puder og Fru Karen Henriksdatter Eberstein, hvis Datter bragte den til sin Ægtefælle Jens Eriksen (Banner), der ejede L. 1410, † 1435. Hans Datter Mette ægtede Hr. Niels Eriksen Gyldenstierne († 1484), der efterlod L. til sin Datter Inger († c. 1525), g. m. Hr. Niels Timmesen Rosenkrantz († c. 1485), hvis Søn var Axel R. († 1551), der siges i Skipper Klements Fejde at have forsvaret L. mod Bønderne, og som efterlod den til Sønnen Erik R., † 1591; dernæst fulgte dennes Søn Holger R., „den rige“, † 1647, Sønnen Magnus R., † 1695, hans Søn Axel R., som efter at have købt Spøttrup overdrog L. til Broderen Anders R., † 1742, hvis Datter Karen

Det gamle Landting.

Efter en Tegn. af R. H. Kruse fra 1845 (i Nationalmus.).

ægtede Niels Linde († 1746), hvis Søn Christen L. († 1756) 1747 købte L. (101 Td. H.), $^{3}/_{14}$ af Stubbergd. med Tiender og Gods (10, 80 og 397 Td. H.) for 9667 Rd. Hans Enke Maren Los giftede sig med Justitsr. Jørgen Hvas (Lindenpalm), der 1758 skødede L. med Tiender (101 og 80 Td. H.) og Gods til Niels Pedersen Lillelund († 1768), dernæst dennes Enke Mariane Bernsdorph og hendes 2. Mand Peder Hansen († 1797), hvis Arvinger 1799 skødede L. med ufri Jord og Bøndergods (102, 8 og 280 Td. H.) for 84,000 Rd. til U. Chr. v. Schmidten, der afhændede Godset og 1801 solgte Hovedparcellen af L., nogle andre Parceller, Tiender og Bøndergods (18, 6, 56 og 2 Td. H.) for 25,250 Rd. til den forrige Ejers Søn Niels Tideman Hansen. Han udparcellerede yderligere Gaarden og solgte den ved Aukt. 1815 til Claudius Hansen Windfeldt; hans Søn J. B. W. († 1866) fik Skøde paa den 1854; Sønnen, den nuv. Ejer, Cl. Hansen Windfeldt, overtog den 1880 for 120,000 Kr. — Den nuv. Hovedbygning, af Grundmur i 1 Stokv., er opf. 1855, da den gamle Borggaard blev nedbrudt. Omtr. 1000 Al. mod S. Ø. ligger det gamle Voldsted, omgiven af endnu synlige Grave, i en Eng, over hvilken fører en Dæmning til Voldstedet. Gaarden har vistnok bestaaet af 4 Fløje, hvoraf Hovedfløjen var af Grundmur i to Stokv. med et højt Taarn, og sandsynligvis opf. af Axel Rosenkrantz,

† 1551, undt. Taarnet, som vel var ældre (det fortælles, at Skipper Klements Skibe 1534 bleve beskudte fra det), men blev nedbrudt længe før den øvrige Bygning. Paa Voldstedet skal endnu ses Rester af det og de dybe Kældere.

I Sognet er der fredlyst 7 Gravhøje, deribl. ved N.-Møgeltoftegd. de to *Tvillinghøje* og den anselige *Storehøj*.

Nygaard var 1660 Ladegaard til Landting, fra hvilken den bortsolgtes 1800. — I Sognet skal have ligget en By *Gaderis*.

Ejsing var tidligere et eget Pastorat, som ved Reskr. af 14/10 1735 fik Hanbjærg til Anneks; ved Reskr. af 17/2 1819 blev Ejsing Anneks til Sal, medens Hanbjærg annekteredes til Vejrum.

Ryde Sogn, som har til Anneks Hanbjærg i Hjerm Hrd., omgives af dette (Hanbjærg og Borbjærg S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Hellegaard Aa, Sevel og Sal Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 3/4 Mil N. Ø. for Holstebro. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder (Ryde Bavnehøj, 286 F., 90 M., med trig. St.) ere dels gode, lermuldede, dels sandede mod V. med Heder, til Dels beplantede (Rydhave Plantage). Enge langs Hellegaard Aa. Rydhave Skov. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Holstebro til Skive.

Fladeindholdet 1896: 3922 Td. Ld., hvoraf 1385 besaaede (deraf med Rug 256, Byg 183, Havre 505, Blandsæd til Modenh. 145, Grøntf. 33, Kartofler 56, andre Rodfr. 200), Afgræsn. 581, Høslæt, Brak, Eng m. m. 715, Have 30, Skov 392, ubevokset 11, Moser 67, Kær og Fælleder 11, Heder 660, Veje og Byggegr. 64, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 233 Heste, 951 Stkr. Hornkv. (deraf 537 Køer), 771 Faar og 647 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 204 Td.; 48 Selvejergde. med 182, 58 Huse med 19 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 740 (1801: 345, 1840: 491, 1860: 617, 1890: 709), boede i 137 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 26 levede af immat. Virksomh., 531 af Jordbrug, 89 af Industri, 10 af Handel, 12 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

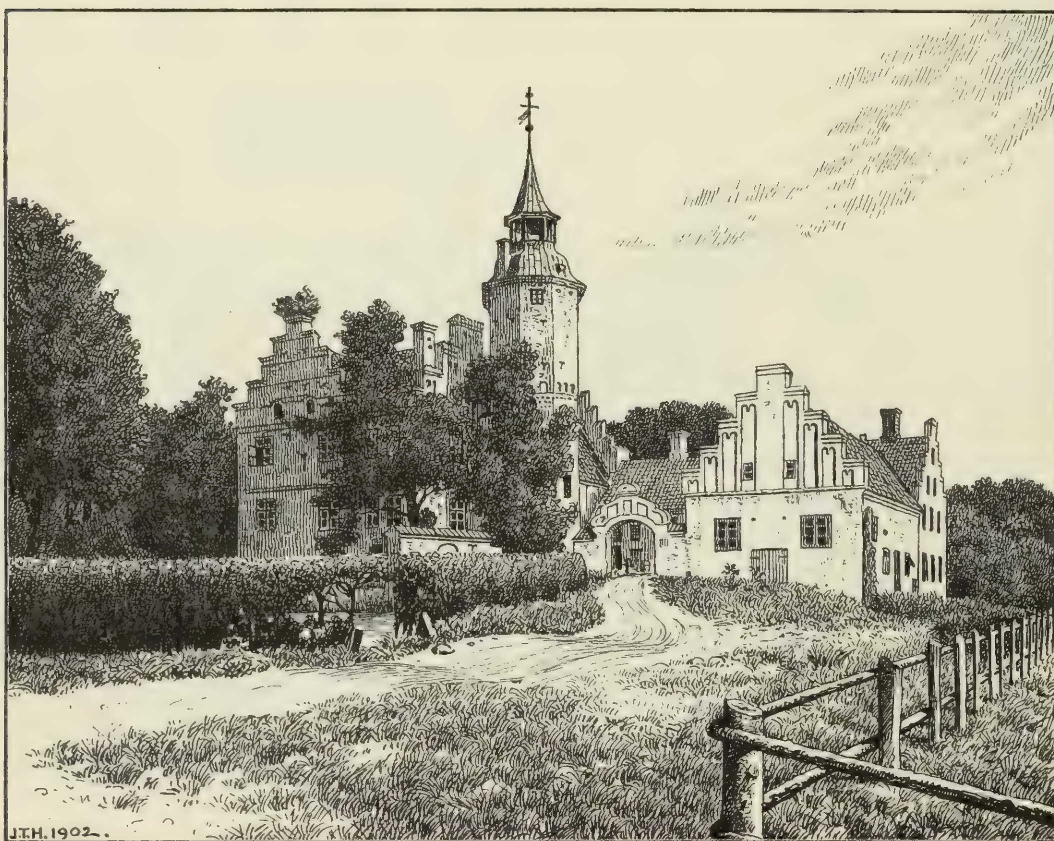
I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Ryde Kirke (1349: Rythæ), Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1896) og Andelsmejeri; *Rovt*; *Felde* (1349: Fetlæ); *Stendis* med Skole. Hovedgaarden *Rydhave* har 39 Td. H., c. 1000 Td. Ld. (i R., Ejsing, Sevel og Borbjærg S.), hvoraf 308 Ager, 102 Eng, 67 Skov, c. 200 Plantage, 110 Lejejord, Resten Moser og Kjær. *Lille Ryde Mølle*, Vandmølle; *Nederbøge*, Gd.; *Overbøge*, Gd.; *Ulstrup*, Gd. med Teglværk; *Vennegd.*; *Østerskov*, Gde.; *Kodborg*, Gd.; *Vejsgde.*; *Ligde.*; *Jeskov*, Gd.; *Kjærgd.*; *Ulsø*, Gd. (11 1/2 Td. H.); *Rydlund* Gd.; *Rydbjærg*, Gd.; *Sønderskov*, Gd.; *Nygd.*; *Store Ryde Mølle*, Vandmølle; *Hvolbæk* (Hulbæk), Hus; m. m.

Ryde S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 187. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit med Hjørnekvadre, til Dels paa Sokkel med Skraakant. Dørene ere ombyggede (nordl. tilmur.); eet Vindue er bevaret. I den senere Middelalder tilføjedes i samme Bredde som Kirken Taarnet, hvis Underrum (før hvælvet, nu med Bjælkeloft ligesom Skib og Kor) har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten (restaur. 1759 og 1819). Vaabenhuset er nyere. Under Koret har været Begravelse. Altertavle i Rokokostil med et Maleri (Kopi af C. Blochs Billede i Holbæk Kirke). Romansk Granitdøbefont med Løvværk. Prædikestol i Renæssancestil. I Taarnrummet en Del udskaarne Figurer, vistnok fra en katolsk Altertavle.

Rydhave blev 1377 af Albert Andersen Eberstein, hvis Farbroder Henrik Albertsen ogsaa nævnes til R., pantsat til Hr. Aage Hethesen Puder og havde samme Ejere som Landting, saaledes Axel Rosenkrantz, † 1551; derefter hans Søn Niels R., † 1581,

dennes Søn Timme R., † 1592, og hans Datter Birg. R. (henrettet 1603), g. m. Niels Kaas, deres Datter Anne Kaas, g. m. Albert Rostrup, som 1615 solgte R. til Anne Lykke, Enke efter Cl. Maltesen Sehested, hvis Søn Malte S., † 1661, arvede den; dernæst dennes Enke Margr. Reedtz, † 1693, Sønnen Fr. Sehested, † 1726, hans Enke Birg. Sophie Sehested, der 1753 afstod den til Sønnen, Oberstlieutn. Jens S., † 1773, hvis Enke Birg. Elisab. Sehested 1775 ægtede Kmhr. Fr. Numsen, og han skødede (ifl. Forlig af 1783) den (41, med Vinderup Ladegd., 16, halve Stubbergd. med Mølle, 18, Tiender 104, og Bøndergods, 468 Td. H.) til Kmhr. Niels Sehested (g. m. Jens Sehesteds Datter Birg. Sophie), † 1821, hvis Kreditorer solgte den 1825 til Viborg Stiftamt for 6100 Rd.; derpaa købtes den 1828 for 11,000 Rd. af H. P. Bracht, der 1856 for 75,000 Rd. solgte den til C. V. A. Christensen, som 1858 solgte den for 100,000 Rd. til Lensgreve G. C. v. Raben († 1875); han solgte den 1872 til Hofjægerm., Grev F. V. S. Danneskjold-Samsøe til Ulriksholm, † 1895, hvis Enke nu ejer den. —

Rydhave.

Hovedbygningen, der endnu til Dels omgives af Grave, bestaar af 4 Fløje med Kamgavle og ved Hovedfløjen et højt, ottekantet Taarn med Spir; de 3 Fløje ere i 2 Stokv. med Kældere, medens den ene er i 1 Stokv. Den ene Fløj er opf. midt i 19. Aarh., medens de andre vistnok stamme fra Slutn. af 16. og Midten af 17. Aarh. Mellem Taarnet og den ene Fløj er en muret Port, der lukker for Borggaarden. Ladebygningerne ere nye, væsentlig fra 1850. Til Bygningen slutter sig en stor Have.

Ved Aar 1400 solgte Hethe Nielsen og Kirstine Christiernsdatter til Hr. Folmer Lunge sit Gods i Harthesysle, Gedinge Herred, Rythe Sogn: Østerskov, Holbekgordt og Wklethorp. — I Vald. Jrdb. nævnes, at Kongen ejede Gods til 3 Marks Guld i „Ryztheret“, vistnok i dette Sogn.

I Stendis Hede er der fredlyst 9 anselige Gravhøje, hvoraf de 6 danne den smukke Gruppe *Tinghøjene.* Ved disse har Herredstinget sikkert en Tid lang været holdt.

Ryde var Anneks til Borbjærg, indtil det 1831 blev et eget Pastorat med Hanbjærg til Anneks.

Sevel Sogn, det største i Herredet, omgives af Ryde Sogn, Hjerm Hrd. (Borbjærg S.), Haderup Sogn, Viborg Amt (Fjends Hrd.), fra hvilket det skilles ved Skive Aa, samt Estvad og Sal Sogne. Kirken, mod N. V., ligger $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Holstebro og over 2 Mil S. V. for Skive. Ved *Stubbergaard Sø*, 279 Td. Ld., der helt hører til Sognet, og *Flyndersø* (se S. 535), hvis sydl. Halvdel hører hertil, og som er forbunden med den første ved et Vandløb, deles Sognet i en vestl. Del, „Vestersognet“, og en østl., „Østersognet“; desuden ligger her *Hellesø*, 63 Td. Ld., og ved Nordgrænsen en Del af *Skallesø* (se S. 535). I den vestl. Del ere de højtliggende, for største Delen bakkede Jorder (højeste Punkt: Helledalsbakker, 277 F., 87 M.) ret gode, muldlerede, muldsandede og letsandede, oftest med Lerunderlag. Østersognet hører til Karupfladen, med sandede Jorder og store Hedestrækninger (Hjelm Hede, Øster- og Sønderhede), hvoraf en Del er beplantet og hører til Feldborg Skovdistrikt (se S. 548), nemlig den c. 743 Td. Ld. store *Sevel Plantage*, dels til private Plantager, saaledes den 1901 anlagte, 533 Td. Ld. store *Stubbergaard Pl.* Der findes ogsaa store Moser og Kær (Rønnes Mose, Storemose). Gennem den sydl. Del gaar Landevejen fra Holstebro til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 18,884 Td. Ld., hvoraf 4191 besaaede (deraf med Rug 1141, Byg 332, Havre 1751, Boghvede 86, Bælgsæd 11, Spergel 76, Frøavl 31, Blands. til Modenh. 277, Grøntf. 42, Kartofler 245, andre Rodfr. 198), Afgræsn. 3934, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2292, Have 45, Hegn 6, Skov 257, Moser 428, Kær og Fælleder 285, Heder m. v. 6785, Veje og Byggegr. 282, Vandareal m. m. 379 Td. Kreaturhold 1898: 575 Heste, 2350 Stkr. Hornkv. (deraf 1170 Køer), 4382 Faar, 1100 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 397 Td.; 122 Selvejergde. med 347, 136 Huse med 50 Td. Hrtk. og 76 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1895 (1801: 874, 1840: 1111, 1860: 1267, 1890: 1824), boede i 365 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 40 levede af immat. Virksomhed, 1347 af Jordbr., 10 af Gartneri, 2 af Fiskeri, 209 af Industri (deraf 48 ved Kalkbrænderi), 40 af Handel, 41 af forsk. Daglejervirks., 72 af deres Midler, og 63 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sevel* (1340: Søuæl) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 220,728 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 17,680 Kr., Antal af Konti 720), Andelsmejeri (Tejls), Mølle, Købmandshdl., Kro (Bakhuset) og Telefonst.; *Jattrup*; *Djel* med Købmandshdl. og Mølle; *Sevelskovby*; *Navtrup*; *Trandum* (Trannum) med Skole; *Trandum Skovby*; *Mogenstrup* med Skole; *Karstoft* med Mølle; *Sebstrup*. Hovedgaarden *Ny Stubbergaard* har c. 20 Td. H., c. 1200 Td. Ld., hvoraf 200 Ager og Eng, 600 udlagt til Plantage (delvis beplantet), Resten Hede, Mose og Sø; stort Aalefiskeri. *Godrum*, Gd. og Huse; *Damgd.*; *Gadegd.*; *Tinggd.*; *Raagde.*, 3 Gde.; *Vesterhede*, Huse; *Lindholt*, 2 Gde. og Huse; *Sevelskov*, Gd. og Huse; *Holmkjær*, 3 Gde.; *Ravnholt*, Gd.; *Nørstoft*, Gd. og Skole; *Hedegde.*, 3 Gde. og Huse; *Bederholm*, 2 Gde.; *Svendshede*, Huse; *Gunderup*, Gd. og Huse; *Blagskjær*, 2 Gde. og Huse; *Kokborg*, 2 Gde. og Huse; *Mundbjærg*, 2 Gde. med Huse og Skole; *Skank*, Gd.; *Herup*, 2 Gde. og Huse; *Bjerggd.*; *Bjørnkjær*, 2 Gde. og Huse; et Kalkbrænderi (grundl. 1873) med Huse; *Søndermølle*, Vandmølle; *Røjbæk*, Gd.; *Hale*, Gd.; *Trævel*, Gd.; *Dueholm*, 3 Gde.; *Trandumhede*, Huse; *Trandum Kirkegde.*, 2 Gde. med Filialkirke; *Stenholm*, Gde.; *Krejlgd.*; *Søgde.*, 4 Gde. og Huse; m. m.

Sevel S., en egen Sognekommune, delt i 2 Sognefogeddistrikter, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue og Lægedistrikt, 8. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 5. Udskriv-

ningskr.' Lægd 164 a (vestre) og 164 b (østre Distr.). Kirken tilhører Sognebeboerne, Filialkirken ejer sig selv.

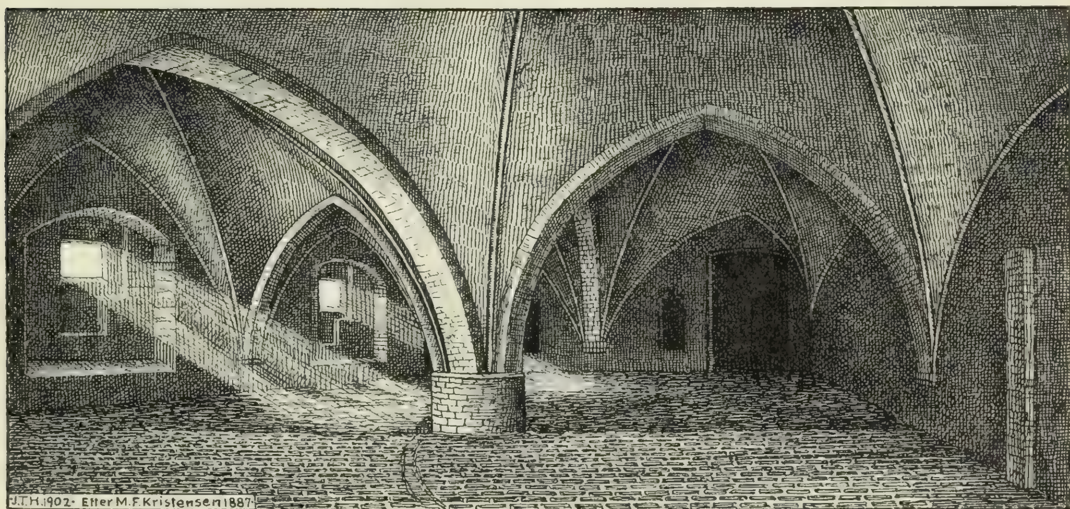
Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Kor og Skibets østlige Del ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Dørene (tilmur.) og et Vindue ere bevarede. Af Materialet fra den efter 1554 nedbrudte Trandum Kirke (se ndfr.) forlængedes Kirken mod V., paa Sokkel med Skraakant, og Taarnet (forhøjet 1574, fuldendt 1577), af Granitkvadre og Mursten, tilføjedes; Taarnrummet, oprindl. hvælv., har nu fladt Loft ligesom Skib og Kor. Vaabenhuset, af Mursten, er opf. 1765. Trefløjet udsk. Altertavle fra 1515 med Korsfæstelsen i Midtpartiet (fjernet 1858, men restaur. og genindsat 1899). I det 1818 fjernede, men 1902 atter opstillede Alterbord af Sten er et Relikviegemme. Granitdøbefont med Udhugninger. Udsk. Prædikestol fra Slutn. af 16. Aarh. Flere udsk. Stolestader, hvoraf 2 med Juelernes Vaaben. I Vestenden et Pulpitur (fra Juelernes Tid, med Apostlene, malede 1858) og et Orgel fra 1873. I Kormuren Ligsten over Maren Juel, † 1624, Enke efter Erik Rosenkrantz. I Kirkegulvet en slidt Ligsten. Et Epitafium over Kjeld Juel er borttaget 1858. En Begravelse under Koret blev s. Aar tilstoppet med Sand.

Trandum Filialkirke er opf. 1891 i romansk Stil af røde Mursten (Arkit.: J. C. Weber), indviet $^{17}/_{12}$ 1891. Den bestaar af Skib, Kor og Taarn mod V., med Bjælkeloft; Vaabenhus i Taarnet. Altertavlen er Thorvaldsens Christus i Gibs; Prædikestolen er af Egetræ, Døbefonten af Granit. Kirken ligger paa samme Plads som den efter 1554 nedbrudte Kirke, der var opf. af Granit paa Sokkel med Skraakant og bestod af Skib og Kor med Apsis samt senere tilføjet Taarn og Vaabenhus. Da Grunden ryddedes 1882, fandt man Bygningens Fundamenter, ligesom mange Rester af Grave. Af dens Inventar findes i den nuv. Kirke Alterstagerne og Dørnøglen; en tilhuggen Granitkvader (med Aarst. 1554-1891) fra den gml. Bygning er indmuret i Kirkemuren; over Indgangsdøren sidder en Marmorsten, med Indskr. fra 17. Aarh. *Trandum Sogn* bestod af det nuværende Østersogn. Ved Kongebrev af $^{12}/_{1}$ 1554 fik Iver Juel Tilladelse til at nedbryde Kirken og bruge den til Sevel Kirkes Bygning og til at slaa de to Sogne sammen mod at holde Sevel Kirke vedlige og udlægge en god Præstegd. dertil. (*A. Jensen*, Beskr. af Trandum Sogn, 1897, Manuskr. i Nationalmus. Arkiv).

I Sognet har ligget *Stubber Kloster* (gml. Form: monasterium Stubbethorp), et Nonnekloster formentlig af Benediktinerordenen, bygget paa en lav Landtunge ud i Stubbergaard Søs vestl. Del. Stiftelsesaaret kendes ikke, men Klosteret nævnes første Gang 1268, da det i et Testam. betænktes med en Gave. Dets Historie er i øvrigt lidet kendt. 1274 fik den fordums Marsk Johs. Kalf Vinderupgd. tilskødet bl. a. med Forpligtelse for sig og Efterkommere til at forsyne Klosteret og alle Kirkerne i Hjerm og Ginding Hrdr. med Brød og Vin. I 1. Halvdel af 15. Aarh. fik Klosteret med to adl. Damer, som indgave sig deri, Hanbjerg Hovgd., samt af Ridderen Lyder Kabbel Grundvadsgaard i Ramsing Sogn, Salling; 1504 pantsatte det Savstrup Gaard og Mølle til Niels Clemmentsen. Af Kirker ejede det Haderup og Trandum og vistnok ogsaa Sevel, Sal (Ginding Hrd.) og enkelte andre. I Spidsen for Klosteret stod en Priorisse, medens en Prior (ofte en verdsl. Adelsmand) styrede Jordegodset og sørgede for Nonnernes Underhold. Under de vanskelige Forhold paa Reformationstiden led Klosteret meget; 3 Gange blev det plyndret. 1536 kom det under Kronen og forlenedes 1538 til Mag. Iver Kjeldsen Juel bl. a. med Forpligtelse til, at han skulde underholde de endnu tilbageblevne Nonner, paa den Tid 12; 1547 købte han imidlertid for 12,765 Dl. Klosteret med tilliggende Gods af Kronen og oprettede det til en Hovedgaard under Navn af *Stubbergaard*. Efter ham gik S. over til Sønnen Kjeld Juel, † 1606, hvorefter Enken Christence Juel ægtede Kjeld Krabbe († 1612) og saa Knud Gyldenstierne, der 1620 skrev sig til S. Efter Fru Christences Død 1658 deltes Gaarden mellem hendes Arvinger, Fr. Munk, Fru Anne Munk, Joh. Rantzau, Frands Rantzau til Estvadgd. m. fl. og var saa godt som ikke beboet i over 150 Aar; 1678 var der 14 Lodtagere, ja en Tid skal der endog have været 24. Efterhaanden blev der dog færre Dele; 1754 var den delt mellem Major Fr. Sehested til Rydhave, Christen Linde til Tirsbæk og Morten Qvistgaard († 1783), hvilken sidste efterhaanden samlede den halve Gaard, som han 1778 solgte for 17,000 Rd. til Peder Hansen til Landting, og han solgte den (12, Mølle 6, Tiender 6 og Bøndergods 154 Td. H.) for 20,000 Rd. og 20 danske Dukater til Stiftamtmd. Niels Sehested til Rydhave, som havde den anden Halvdel efter Svigerfaderen Jens Sehested, der alt ejede den 1768. Niels Sehested udparcellerede Gaarden, og efter hans Død 1821 sattes Hovedparcellen til Aukt., men blev først c. 1825 købt af Vi-

borg Stiftamt og 1827 for 2000 Rd. af Landvæsenskommissær N. L. Boserup; han skødede den 1836 til Sønnen Jak. B., som 1870 solgte Hovedparcellen Ny-S. til Matth. Skow til Bustrup, der 1872 solgte den til det Aktieselskab, der vilde udtørre Søerne (se S. 536), og som ogsaa købte det øvrige af Ejendommen; 1873 overtog Overretsassessor Lunn den og skødede den 1876 til Tømrermester J. P. Nielsen, som 1880 solgte den til Alfr. Kabell, og han solgte den 1890 til Sv. G. Møller til Østrupgd., hvis Broder Holger Møller 1902 solgte den til Dr. phil. K. Rørdam.

Klosterbygningerne have som sædvanlig bestaaet af 4 under rette Vinkler sammenbyggede Fløje, af hvilke Kirken var den sydl.; desuden var der en Ladegaard. I 16. Aarh. vare Bygningerne stærkt i Forfald; Iver Juel udbedrede 1545 den vestl. Fløj og lod 1555 i Stedet for Nordfløjen bygge en ny Fruerstue med Taarn samt omgav 1545 Gaarden med Grave; Kjeld Juel opførte 1592 paa den nedrevne Klosterkirkes Plads et Stenhus med Port, hvorigennem Indkørslen nu blev til Gaarden. Een Fløj skal have haft tre, de andre to Stokv. I den lange Tid, Gaarden var ubeboet, forfaldt den mere og mere, og i Beg. af 19. Aarh. stod væsentlig kun den vestl. Fløj (Stuehuset) igen. Den nuv. Hovedbygning paa Ny-Stubbergaard, en Fløj i 1 Stokv., er opf. 1849 af J. Boserup, hvortil han flyttede nogle Aar efter og der ogsaa opførte Laden og de andre Bygninger. I 1870'erne nedreves Stuehuset paa Gml. Stubbergd.; Kælderetagen blev dog staaende, og for at beskytte den er der senere bygget et lille Hus derover. Kælderen er udv. 53 F. lang og 25 F.

Kælder under Gammel-Stubbergaard.

bred, opf. af røde Munkesten i Munkeskifte, formentlig ved Aar 1400. Den nordl. Halvdel er eet Rum, dækket af 4 spidsbuede Krydshvælvinger, der i Midten bæres af en muret Pille (den nordvestligste Hvælv. styrtede ned ved en Brand 1889, men er atter opmuret); den sydl. Halvdel er afdelt i flere mindre Rum, overdækkede med Tøndehvælvinger, et dog med en spidsbuet Krydshvælving. Paa Klosterkirkegaarden, S. for Klosterkirken, er der i ny Tid fundet mange Skeletter, Stumper af Rosenkranse og Beslag m. m. (Se *O. Nielsen*, Levninger fra Stubbergaards Arkiv, i D. Mag. 5. R. I S. 28 flg., og *C. Neergaard*, i Kirkeh. Saml. 4. R. I S. 67 flg.).

En Del af Sognet har før været bevokset med Skov, saaledes nævnes 1638 Skovby Sønderskov og Gjevnskov; den smukke, til Dels endnu bevoksede Dal *Gjævet*, der gaar mod S. V. fra Stubbergd., er en Levning af den sidste.

I Sognet er der fredlyst 39 Gravhøje, deribl. ved Navtrup en 105 F. lang Langhøj, ved Bjørnkjær en anselig Rundhøj, *Møgelhøj*, og i Sønderhede den 15 F. høje, smukke *Tophøj*. — Ved Blagskjær er et Kildevæld, der indtil Midten af 19. Aarh. benyttedes som hellig Kilde.

Litt.: *P. Christensen*, Minder fra S. Sogn, i Saml. t. j. Hist. 2. R. II S. 269 flg.

Haderup Sogn omgives af Sevel Sogn, Hjerm Hrd. (Borbjærg S.), Hodsager og Grove Sogne samt Viborg Amt (Fjends Hrd.), fra hvilket det skilles ved Skive Aa. Kirken, mod N., ligger 3 Mil Ø. for Holstebro og

$2^3/_4$ Mil S. for Skive. De højtliggende, for det meste jævne, enkelte Steder bølgeformede Jorder høre til Karupfladen og ere overvejende skarpsandede med Hedestrækninger, der udgøre mere end en Tredjedel af Arealet, men som nu for en stor Del ere beplantede: *Nordre Feldborg Plantage*, 1865 Td. Ld., *Søndre Feldborg Plantage*, 1656 Td. Ld., samt de to mindre Plantager *Vesterbæk Eng* (12) og *Vesterkjæret* (59 Td. Ld.), alle hørende til Feldborg Skovdistrikt (se ndfr.). Langs Karup Aa findes Mose- og Kærstrækninger, hvor Hedeselskabet har anlagt Vandingskanaler. Gennem Nordøsthjørnet gaar Landevejen fra Holstebro til Viborg.

Fladeindholdet 1896: 17,619 Td. Ld., hvoraf 2413 besaaede (deraf med Rug 839, Byg 122, Havre 690, Boghvede 144, Bælgsæd 11, Spergel 198, Frøavl 28, Blands. til Modenh. 43, Grøntf. 65, Kartofler 214, andre Rodfr. 58), Afgræsn. 2485, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1198, Have 36, Hegn 8, Skov 1810, ubevokset 1670, Moser 435, Kær og Fælleder 647, Heder m. v. 6688, Veje og Byggegr. 211, Vandareal m. m. 17 Td. Kreaturhold 1898: 283 Heste, 1301 Stkr. Hornkvæg (deraf 656 Køer), 2354 Faar, 548 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 134 Td.; 39 Selvejergde. med 95, 156 Huse med 39 Td. Hrtk. og 27 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1209 (med det 1893 udskilte Grove Sogn, 1801: 427, 1840: 698, 1860: 947, 1890: 1507), boede i 236 Gaarde og Huse; Erhverv 1890 (med Grove Sogn): 57 levede af immat. Virksomhed, 1252 af Jordbr., 52 af Industri, 26 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 59 af deres Midler, og 47 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Haderup* (1340: Haddorp) med Kirke, Præstegd., Skole, Lægebolig, Markedsplads (Marked i Marts og Sept.) og Kro; *Høstrup* (Høgstrup) med Mosestation; *Faarbæk* med Skole og Andelsmejeri; *Neder-Feldborg* med Skovridergaarden Feldborggaard (13 Td. H.); *Over-Feldborg* med Kapel (indviet $^{16}/_{11}$ 1890, opf. af røde Mursten), Mølle og Mosestation; *Egelund*. *Vivtrup*, Gd.; *Løvig*, 2 Gde. og Huse; *Hagebrogd.*; *Vormstrup*, Gd.; *Haderis*, 2 Gde. og Huse; *Højsgd.*; *Mosegd.*; *Hulbæk*, Gd.; *Reshøj Huse*; *Stavlund*, 2 Gde. og Huse; *Engholm*, Gd.; *Egelund Huse*.

Haderup S., een Sognekommune med Grove Sogn, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Sjørup Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 165 a. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Udbygning mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (Koret har profileret Dobbeltsokkel). Begge Døre ere tilmurede; Korbuen, af Mursten, er oprindelig. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum (nu Forhal; Indgangen er i Sydsiden; et tidligere Vaabenhus er nedbrudt) og Rundbue ind til Skibet samt Spir, af Munkesten (restaur. 1758), og den hvælv. Udbygning opførtes af Granitkvadre og Munkesten. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil. Det gamle Alterbord, af een Sten, er bevaret. Romansk Granitdøbefont. Series pastorum. Der er fundet Kalkmalerier i Skibet. I Taarnet har været Begravelse for Præster; Kisterne ere brændte.

Jørgen Pedersen til *Løvevig* nævnes 1543.

Feldborg Skovdistrikt indbefatter, foruden de her i Sognet nævnte Plantager, ogsaa Borbjærg Pl. (se S. 517), Sevel Pl. (se S. 545) og Sjørup Pl. i Davbjærg og Vrove Sogne, Fjends Hrd., og er i alt 6229 Td. Ld. Det var 1827, at Staten her i Sognet overtog 5 Bøndergaarde for Skatterestancer; 1828 begyndtes Beplantningen under Ledelse af Forstraad, Skovrider J. Bang af Plantør Chr. V. Nerlust († 1847), til hvem Feldborggaard blev bygget i Beg. af 1830'erne (alt Hartkornet overførtes paa denne). Ved en Hedebrand 1857 led Plantagerne meget. Borbjærg Pl. indkøbtes 1878-81, Sevel Pl. 1885 og Sjørup Pl. 1873-74. Nordre-Feldborg, Borbjærg og Sjørup Pl. ere helt beplantede, af S.-Feldborg og Sevel Pl. ligge endnu store Dele som Lynghede. Hovedtræet er Rødgran med Indblanding af Bjærgfyr, hvilken sidste dog udelukkende plantes i S.-Feldborg Pl., da Jorden her er for daarlig til Rødgran. Indtil $^1/_4$ 1900 hørte Kloster- og Kronhedens Plantager (se S. 495) ogsaa under Feldborg Skovdi-

strikt. — Ved Haderup er der fredlyst 3 smaa Gravhøje og ved Neder-Feldborg 2, deribl. den anselige *Bjerghøj*.

Grove Sogn, der har til Anneks Simmelkjær Sogn, omgives af Haderup Sogn, Hammerum Hrd. (Simmelkjær, Sunds og Bording S.) og Viborg Amt (Lysgaard og Fjends Hrdr.), fra hvilket det skilles ved Skive Aa. Kirken, noget nordl., ligger over $3^1/_3$ Mil Ø. S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, jævne Jorder, der høre til Karupfladen, ere skarpsandede og overvejende Heder, hvoraf en Del dog er beplantet; en Del Mose og Kær; af Plantagerne nævnes den private *Gedhus Plantage*, c. 1350 Td. Ld., anlagt 1898. Langs Karup Aa er der af Hedeselskabet anlagt Vandingskanaler. Midt paa Heden ligger *Kragsø*, c. 25 Td. Ld.

Fladeindholdet 1896: 14,575 Td. Ld., hvoraf 1070 besaaede (deraf med Rug 416, Byg 54, Havre 201, Boghvede 113, Spergel 175, Blands. til Modenh. 10, Kartofler 91, andre Rodfr. 7), Afgræsn. 1536, Høslæt, Brak, Eng m. m. 672, Have 10, Moser 359, Kær og Fælleder 204, Heder m. v. 10,563, Veje og Byggegr. 133, Vandareal m. m. 24 Td. Kreaturhold 1898: 100 Heste, 604 Stkr. Hornkvæg (deraf 292 Køer), 1212 Faar, 219 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 63 Td.; 21 Selvejergde. med 39, 81 Huse med 24 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 501, boede i 98 Gaarde og Huse (se videre S. 548).

I Sognet: *Grove* (1340: Grouæ), Gd. og Huse med Kirke, Præstegd. (Grovegd.) og Skole. *Gindeskov*, Gd.; *Barslund*, Gd. og Huse; *Øster-* og *Vester-Vestorp*, Gde. og Huse; *Graasand*, Gde. og Huse; *Hessellund*, Gde. og Huse; *Kjølvraa*, 2 Gde. og Huse med Skole; *Ure*, Gde. og Huse; *Gedhuset*, Gd., Arbejdskoloni for Straffefanger. *Pilhuse*. *Kragsøhus*, Plantørbolig ved Gedhus Plantage.

Grove S., een Sognekommune med Haderup S., hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amstue- og Sjørup Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 165 b. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1893 (indviet $^{26}/_{11}$) af røde Mursten i gotisk Stil (Arkitekt: Olivarius) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir. Loftet er hvælvet. Altertavlen, med et Christusbillede, har Form som Tværsnittet af en gotisk Kirke. — Sandsynligvis omtr. 8-900 Al. V. for den nuv. Kirke paa et Sted, som kaldes „Kirkehøj", har der staaet en Kirke, der nævnes som øde c. 1340. Der er ikke fundet Rester af den, men mange Spor af tidligere Opdyrkning og Gaarde vise, at det gamle Grove Sogn har været langt mere bebygget end nu. (Se Saml. t. j. Hist. VII S. 360). Det nuv. Sogn udskiltes af den sydl. Del af Haderup Sogn ved Res. af $^{29}/_9$ 1893 og fik til Anneks det af en Del af Ørre Sogn samtidig udskilte Simmelkjær Sogn.

Gedhusets Navn udledes af, at der indtil 1810 kun holdtes Geder her „foruden Arbejdsstude og 2 Køer"; en anden Forklaring er, at det kommer af „gæte", ɔ: smælte, idet man her skal have indvundet Myremalm, paa hvilket netop den sydlige Del af Karupfladen er rig. Gedhuset har lige til de sidste Aar været en Slags Kro eller et Bedested for rejsende mellem Viborg og Ringkjøbing. I 1899 afsluttedes Kontrakt mellem Fængselsvæsenet og Plantningsselskaberne „Steen Blicher" og „Jydsk Myremalms- og Plantningsselskab" om Anvendelse af Straffefanger fra Horsens til Opdyrkning af Heden (se S. 75); det første Hold Fanger kom i Eftersommeren 1899 til Gedhuset, som før har bestaaet af 4 Længer, hvoraf nu kun det lave Stuehus staar tilbage.

Mads Jonsen i *Hessellund* nævnes 1414, og 1483 nævnes atter en Mads Jonsen smstds. — Ved Gindeskov (Gindingskov) har Herredets ældste Tingsted været. — I Sognet er der fredlyst 3 Gravhøje.

Hodsager Sogn (hvoraf henved $^1/_3$ regnes under Hammerum Hrd.), Anneks til Avlum i Hammerum Hrd., omgives af dette Hrd. (Tvis, Avlum

og Simmelkjær S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Storaa, Grove og Haderup Sogne samt Hjerm Hrd. (Borbjærg og Mejrup S.). Kirken, mod V., ligger 2 Mil Ø. S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, jævne Jorder, med enkelte Bakkepartier (Yllebjærg, 139 F., 43 M.), ere sandede med store Hedestrækninger og Moser (Birkmose, Hestbjærg Mose); den opdyrkede Del ligger mest langs Storaa og *Hodsager Aa*, der danner en Del af Østgrænsen og derpaa løber mod V. gennem Sognet til Storaa. Langs Storaa er der mellem Yllebjærg og Bredvigbæk ved Hedeselskabets Hjælp anlagt af Beboerne 1872-73 en $1^{3}/_{4}$ Mil lang Vandingskanal; i den sydl. Del af Sognet ender Damholt-Hodsager Mergelbane (se S. 564).

Fladeindholdet 1896: 6599 Td. Ld. (c. 2500 under Hammerum Hrd.), hvoraf 1367 besaaede (deraf med Rug 525, Byg 50, Havre 368, Boghvede 72, Bælgsæd 10, Spergel 11, Frøavl 12, Blandsæd til Modenh. 60, Grøntf. 82, Kartofler 137, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 1310, Høslæt, Brak, Eng m. m. 754, Have 19, Skov 43, ubevokset 10, Moser 252, Kær og Fælleder 191, Heder m. v. 2516, Veje og Byggegr. 126, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 157 Heste, 714 Stkr. Hornkv. (deraf 379 Køer), 999 Faar, 345 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 53 Td.; 17 Selvejergde. med 31, 68 Huse med 21 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 563 (1801: 99, 1840: 180, 1860: 312, 1890: 508), boede i 95 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomh., 447 af Jordbrug, 16 af Industri, 1 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks. og 25 af deres Midler.

I Sognet: *Hodsager Kirke* (1340: Holsagher) og Skole. *Yllebjærg*, 3 Gde. og Huse; *Dalgd.*; *Brogd.*; *Gamle Hodsager*, 4 Gde. og Huse; *Kirkegd.*, 2 Gde. og Mølle; *Toppergd.*; *Hallundbæk*, 3 Gde. og Huse; *Halkjær Huse*; *Bredvigbæk*, Gd.; *Ommosegde.* (Aamosegde.), 2 Gde. og Huse med Andelsmejeri.

Hodsager S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 166. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor ud i eet samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere opf. i gotisk Tid (1. Halvd. af 14. Aarh.?) af raa Granit og Munkesten. Dørene ere bevarede (Sydd. tilmur.). I nyere Tid have Gavlene faaet Kamme, og Vaabenhuset er opf. af smaa, røde Mursten, med jærnbeslaaet Egetræsdør fra 1698. Altertavle i Renæssancestil med nyere Malerier (den korsfæstede og Evangelisterne). Granitdøbefont. Prædikestol og Præstestol (med Aarst. 1621) i senere Renæssancestil. Paa et af Stolestaderne Aarst. 1608. I Skibet flere udsk. Figurer (deribl. Gud Fader med Sønnen) fra en katolsk Altertavle. Klokken, med Minuskelindskr., fra 1511, hænger nu i en taarnagtig, nyere Bygning ved Kirkegaardens Indgang.

Hodsager var Anneks til Ørre, indtil det ifl. Reskr. af $^{30}/_{10}$ 1818 blev Anneks til Avlum 1822.

Hammerum Herred.

Sogne:

1584.

1648.

Hammerum Herred, det østligste og største i Amtet, grænser mod N. til Ginding og Hjerm Hrdr., mod V. til Ulvborg og Bølling Hrdr., mod S. til N.-Horne Hrd. og mod S. Ø. og Ø. til Vejle Amt (Nørvang Hrd.), Aarhus Amt (Vrads Hrd.) og Viborg Amt (Hids og Lysgaard Herreder). Herredet, der er det største i Landet (omtrent som Laaland), strækker sig fra N. til S. henved 7 Mil, paa det bredeste Sted fra V. til Ø. er det c. $5^1/_2$ Mil. Det hører til Fladerne (en stor Del af Karupfladen og Paarup-Brande Fladen samt noget af S.-Omme Fladen, se S. 447), der for en stor Del bestaa af Hedestrækninger og ere helt jævne. Mod Ø. have de en Gennemsnitshøjde af 250-300 F., kun af og til afbrudte af større eller mindre isolerede Partier, som Isenbjærg, 324 F., 102 M., og Brunbjærg, 315 F., 99 M., der kun hæve sig ubetydeligt over Egnen; mod V. sænke Fladerne sig umærkeligt og faa mere Afveksling, idet de her afbrydes af den store Bakkeø „Skovbjærgøen" mellem Holstebro- og Skjern Aa, som ofte har bakket eller bølgeformet Affald til Fladerne med brede Banker og Dalsænkninger (Mombjærge, 304 F., 95 M., Solskov Bakker, 286 F., 90 M.). Medens Jorderne paa Bakkerne gennemgaaende ere ret skikkede til Opdyrkning, muldede, ja endog lerede, ere de paa Fladerne magre, sandede og skarpsandede, med mor- og tørveholdig Jord i Lavningerne; dog gaar der omtr. midt gennem Herredet et mere frugtbart Strøg med sandmuldede, til Dels lerblandede Jorder. Omtrent en Tredjedel af Herredet er dækket af Heder. Men medens det tidligere har været anset for Landets goldeste Egn („Jammerfuld Hrd."), er der i de senere Aar sket en stor Forandring, navnlig ved Hedeselskabets Bestræbelser m. H. t.

Plantning, Engvanding og Tilvejebringelse af Mergel, paa hvilket Herredet er ret rigt. Saaledes ligger der midt i Herredet nogle af Selskabets først anlagte og største Plantager, og langs med de mange Aaer har det anlagt Engvandingskanaler. Gennem den sydl. Del løber Skjern Aa, der bl. a. optager i venstre Bred Brande Aa og i højre Holtum-, Rind- og Vorgod Aa, hvilken sidste danner en Del af Herredets Vestgrænse, i den nordlige Del Storaa, som udspringer her, optager flere mindre Vandløb og danner en Del af Nordvestgrænsen. Skovarealet er i alt 8783 Td. Ld. Den store Forøgelse af Befolkningen i de sidste Aartier viser noksom, hvorledes Herredet er gaaet frem, om det end stadig er Amtets mest ufrugtbare Herred (ved Matr. gnmstl. $101^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 214,606 Td. Ld. ($21,_{50}$ □ Mil, $1183,_8$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 2120 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 24,273 (1801: 6534, 1840: 9348, 1860: 12,852, 1890: 20,931). I gejstl. Hens. danner det et eget Provsti, i verdsl. Hens. hører det under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion og Amtets 4. Forligskreds undt. Tvis Sogn, der hører under 3.

Hammerum Hrd., i Vald. Jrdb.: *Hamrum-* og *Hambrumhæreth*, hørte i Middelalderen til Harsyssel, efter Reformationen til Lundenæs Len, fra 1660 til Lundenæs Amt; se videre S. 452.

Der er i 1894-95 talt c. 1400 jordfaste Oldtidsmonumenter, alle Gravhøje (Dysser og Jættestuer findes ikke); men et stort Antal var da sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; 1902 vare 92 fredlyste. Monumenterne ere højst ulige fordelte. Som andetsteds i Jyll. ere Højene især knyttede til Højdedragene, medens de lavtliggende Hedeflader indeholde meget faa. Flest Monum. kendes fra Sognene Assing (270), Tvis (140), Bording (135), Rind (110), Snejbjærg og Avlum (hvert 100); i det store, flade Sunds Sogn var der knap 10.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 47 flg. — *E. T. Kristensen*, Jydske Folkeminder, især fra H. Hrd., Kbh. 1871. — Gamle Minder eller det H. Hrd., som forsvinder, Herning 1889.

Tvis Sogn, Anneks til N.-Felding i Ulvborg Hrd., omgives af dette, Avlum Sogn, Ginding Hrd. (Hodsager S.) og Hjerm Hrd. (Mejrup S.), fra hvilke sidste det skilles ved Storaa, medens dens Biaa Vegen Aa danner Vestgrænsen og en anden Biaa, *Tvis Aa*, gennemløber Sognet. Kirken, mod N., ligger $^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende sandede, nogle Steder lermuldede, med en Del Hedestrækninger, især mod Ø. Ved Tvis Kirke er der en større Plantage, hvori en Del „Egepurrer". Langs Storaa har Hedeselskabet 1871 anlagt den 1500 Al. lange Tvis Kanal. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Herning og Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 11,130 Td. Ld., hvoraf 2644 besaaede (deraf med Rug 923, Byg 97, Havre 1044, Boghvede 31, Spergel 93, Blands. til Modenh. 69, Grøntf. 30, Kartofler 265, andre Rodfr. 90), Afgræsning 4749, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1259, Have 38, Skov 67, ubevokset 103, Moser 120, Kær og Fælleder 61, Hegn

28, Heder 1880, Veje og Byggegr. 151, Vandareal m. m. 30 Td. Kreaturhold 1898: 313 Heste, 1443 Stkr. Hornkv. (deraf 737 Køer), 2535 Faar, 705 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 122 Td.; 45 Selvejergde. med 97, 88 Huse med 25 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 894 (1801: 260, 1840: 455, 1860: 641, 1890: 821), boede i 162 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 650 af Jordbrug, 2 af Gartneri, 81 af Industri, 5 af Handel, 4 af forsk. Daglejervirks., 47 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet: *Tvis Kirke* med Kirkehus og Stald samt „Skovhuset“ med Plantage, Andelsmejeri og Gaarden *Lauralyst* med Jærnbanehpl. Saml. af Gde. og Huse: *Tvislund*, Gde. med Skole; *Høveds*, Gd.; *Morre*, Gde.; *Urlund*, Gd.; *Ugelkjær*, Gde.; *Grydholt*, Gde.; *Brejnholt*, Gd. med Skole; *Lindholt*; *Tusholt*; *Havris*, Gd.; *Vasehus Kro*; *Hingebjærg*, Gd.; *Gedbo*, Gde.; *Skavtrup*, Gde. med Skole og Mølle; *Kibæk*, Gde.; *Stokvad*, Gd.; *Majgd.*; *Smedegd.*; *Halgde.* med Skole; *Peterslyst*, Gd., med Redningshjemmet *Godthaab* (se S. 465); *Munkbro*, Gd.; *Nybo*, Gde.; *Amalielyst*, Gd.; *Uregd.*; *Tvismølle*, Gd. med Vandmølle; *Tviskloster*, Gd.; m. m.

Tvis S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 167. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

I Stedet for den ældre *Kirke*, der var en grundmuret Fløj af Gaarden Tviskloster, og som indviedes 1698, da den gamle Klosterkirke blev nedbrudt (se ndfr.), er der 1884 opf. en ny, som er i romansk Stil af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Loftet er kasseteret. Altertavlen, fra Midten af 18. Aarh. med et Midtparti af Alabast (de hellige tre Konger) fra Renæssancetiden, de malmstøbte Alterstager fra sen Middelalder, Kalken fra 1671, med Mormands og Buchwaldts Vaabener, den romanske Granitdøbefont og Prædikestolen ere fra den forrige Kirke.

I Sognet har ligget det i Beg. af Vald. I's Regeringstid for Cisterciensermunke stiftede *Tvis Kloster*. Navnet skreves i ældre Tid Tvissel og Thysel; paa Latin kaldtes Kl. Tuta vallis (den sikre Dal) dels paa Grund af nogen Lighed med det danske Navn, dels paa Grund af dets Beliggenhed i et bredt og dybt Dalstrøg, der fra Storaas Løb aabner sig mod S., til alle Sider begrænset af høje Banker. Stifteren var Prins Buris, Henrik Skadelaars Søn. Fundatsen er udstedt Marts 1163; ved denne skænkede Buris Abbed Peder og Brødrene af Tvis sin Gaard Tvisel til Opførelse af et Cistercienserkloster til Jmfr. Maries Ære, og han lagde hertil Skjerm (ɔ: Skjærum) Birk med Jord, Skov, Eng, Mølle osv., Felding Birk, Hjerm Birk og Kvistrup Birk. De første Munke lod han komme fra Herrisvad Kloster i Skaane, der saaledes blev Moderstiftelse til Tvis. I Tidens Løb samlede Klosteret sig et betydeligt Jordtilliggende, navnlig i Hammerum og de nærmest omliggende Herreder; af Kirker ejede det Avlum, Mejrup og N.-Felding samt Skjærum Kapel. Erik Menved stadfæstede 1308 dets Privilegier og gav det bl. a. Ret til at oppebære Sagefald af alle 40 Marks Sager og derunder; 1314 fritog han det for at betale ved noget Færgested eller Toldsted i Riget. I 16. Aarh. mødte Klosteret en Del Vanskeligheder; 1506 trættedes det med Predbjørn Podebusk om Gods i Ikast og Avlum Sogne, en Strid, der først endelig afsluttedes 1516; 1506 maatte det pantsætte Gods i Maabjærg Sogn og 1509 Munktoft i Mejrup Sogn til Niels Clemmentsen. Den sidste Abbed, Anders Andersen, fik tilmeldt Herredagsbeslutningen af 1536, at det skulde staa Munkene frit for at drage ud af deres Klostre, men vilde de blive, skulde de leve kristeligt og prædike det hellige Evangelium uden al menneskeligt Digt og Paafund. Aaret efter forflyttedes Abbed Anders til Vitskøl Kloster, og Tvis Kl. forlenedes da til Biskop Oluf Munk, bl. a. mod at han skulde underholde de tilbageblevne Munke; men 1547 købte han Klosteret af Kronen, og det blev nu en Herregaard, som arvedes af hans Sønner Iver og Poul Munk. Med sidstnævntes Datter Anne kom T. til Børge Trolle, idet han afkøbte Iver Munk hans Part. Senere tilhørte T. Ditlev v. Buchwald, hans Enke Margr. Rantzau og Svigersøn Claus Ulr. Mormand; 1670 skødede Margr. Rantzau sin Del af T. til den yngre Børge Trolle, hvis Søn Erik T. 1689 skødede T. (40 Td. H. og en Del Gods) til sin Broder Niels T., der 1691 skødede T. (31 med en Del Gods) til Major Gabriel Grubbe, hvis Enke Anne Dyre 1703 skødede T. (31, i alt 232 Td. H.) til Niels Ibsen i Holstebro, paa hvis Opbudsbo

1727 T. (31, 48 og 201 Td. H.) solgtes for 7110 Rd. til Præsten Fr. Richard († 1729); hans Enke Anne Strømborg († 1761) efterlod T. til sin Søn af 1. Ægteskab Justitsr. Jens Hvas († 1773), hvis Enke Anna Magd. Moldrup († 1774) testamenterede T. til sin Forlovede Ritmester Henr. Fischer (se S. 524), der 1775 skødede T. (31, 77 og 253 Td. H.) til Fr. Vestrup († 1779), hvis Enke Karen Kirstine Qvistgaard bragte den til sin 2. Mand Peter Gedsted († 1806), der 1803 skødede T. (31, 67 og 232 Td. H.) for 65,000 Rd. til Herredsfoged, Kammerr. Møller og Morten Vestrup til Herningsholm; 1811 blev den atter solgt ($21^3/_4$ Td. H.) og udstykkedes; den største Parcel var Lauralyst (nu 11 Td. H.); Tviskloster selv har 9 Td. H. og ejes nu af K. Bjerre.

Klosterbygningerne have sikkert paa sædvanlig Vis bestaaet af 4, under rette Vinkler sammenbyggede Fløje; men der er nu ingen synlige Rester. Klosterkirken, formentlig den nordl. Fløj, nedbrødes 1698 (Rudera saas endnu i Slutn. af 18. Aarh.), hvorefter den vestl. Fløj indrettedes til Sognekirke og tjente som saadan til 1884; 1889 blev den nedbrudt. Denne vestl. Fløj, med Længderetn. N.-S., var udv. 72 F. lang og 26 F. bred, opf. i Middelalderen af røde Munkesten paa Granitsokkel med Skraakant (under den østl. Langside manglede Soklen); Gavlmurene vare i senere Tid ommurede med smaa Mursten og et Vaabenhus tilbygget for Sydenden. Indv. havde Fløjen helt igennem ens Højde og fladt Loft. Hvornaar den østl. og sydl. Klosterfløj ere nedbrudte, vides ikke. Ved en Gravning 1885 fandtes Grundstenene til Nordfløjens af Mursten opførte nordl. Ydermur, c. 70 F. lang; blandt Murbrokkerne i Jordfylden optoges en Del Vinduessten og Profilsten til Hvælvingsribber. Kirkegaarden har ligget lige N. for Klosterkirken. Terrænet tæt ved Storaa kaldes endnu Abildgaarden. (Se Privilegier for Tvis Kl., i D. Saml. 1. R. IV S. 348 flg.). Pladsen for den 1889 nedbrudte Kirke og Kirkegaarden er fredet, og der er ved frivillige Bidrag rejst en Mindesten; det øvrige af den Dal, hvori Klosteret har ligget, tilhører Tvismølle; i Dalen en Kilde, der har ligget uden for Nordfløjens Ydermur i „Abildgaarden“.

Ved Nybo er der fredlyst en anselig Gravhøj, ved Skavtrup en, ved Munkbro to og ved Tvislund to, forbundne indbyrdes ved et Mellemparti.

Avlum Sogn, som har til Anneks Hodsager i Ginding Hrd., omgives af dette, Simmelkjær, Ørre, Sinding og Vilbjærg Sogne, Ulvborg Hrd. (Vinding S.) og Tvis Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 2 Mil S. V. for Holstebro. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere sandede med store Hedestrækninger. Ved Østgrænsen løber Storaa, omgiven af stærkt skraanende Brinker, hvor der er en lille Kratskov, Stovbæk Krat (Lunden). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Herning og Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 12,645 Td. Ld., hvoraf 3645 besaaede (deraf med Rug 1124, Byg 252, Havre 1355, Boghvede 73, Spergel 67, Blands. til Modenh. 190, Grøntf. 123, Kartofler 323, andre Rodfr. 135), Afgræsn. 3851, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2041, Have 55, Skov 105, Moser 155, Kær og Fælleder 418, Hegn 19, Heder m. m. 2017, Veje og Byggegr. 232, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 522 Heste, 1936 Stkr. Hornkv. (deraf 1257 Køer), 2769 Faar, 1201 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 161 Td.; 52 Selvejergde. med 105, 196 Huse med 56 Td. Hrtk. og 36 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1630 (1801: 420, 1840: 747, 1860: 1065, 1890: 1504), boede i 310 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomh., 1137 af Jordbr., 141 af Industri, 29 af Handel, 32 af forsk. Daglejervirks., 85 af deres Midler, og 49 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Avlum* med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Forsamlingshus (opf. 1894), Missionshus (opf. 1898), Sparekasse for A.-Hodsager Komm. (opr. 1881; $^{31}/_3$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 72,944 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1823 Kr., Antal af Konti 358) og Kro (Lundgaard Kro); *Varhede* med Skole; *Lundby*; *Skjerk*; *Skjærbæk*; *Tved*; *Jersild*; *Ljørring* med Skole, Mølle og Andelsmejeri. *Høgild*, 2 Gde.; *Rotterviggde.*; *Vargde.*, 2 Gde.; *Grønkjær*, Gd.; *Stovbæk*, Gde.; *Kronborg*, Gd.; *Krathuse*; *Lergrav*, Gd., med $15^1/_2$ Td. Hrtk., 711 Td. Td., hvoraf 300

Ager, 75 Eng, c. 10 Gaardspl., Have og Læplantning, Resten Hede; *Rugbjærg*, Gd.; *Dalgd.*; *Store* og *Lille Damgd.*; *Lundgde.*; *Avlum Huse*; *Tavlborg*, Gd.; *Gravlund*, Gd.; *Langbo*, Gd.; *Kilde*, Gde. med Skole og Mølle; *Vraa*, Gd.; *Sandgd.*; *Spegebjærg*, Gd.; *Neb*, Gd.; *Gabs*, Gd.; *Troelstrup*, Gd.; *Asbækhede*, Gd.; *Skralhuse*; *Store* og *Lille Kjærgd.*; m. m.

Avlum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 48. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til Vor Frue, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Norddøren og to Vinduer ere bevarede, I den senere Middelalder opførtes Taarnet (nu Pyramidetag), hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre (vistnok fra en nedbrudt Kirke) og Munkesten; i Fløjen Aarst. 1788. Vaabenhuset er af røde Munkesten; en jærnbeslaaet Egetræsdør med Aarst. 1649 fører ind til Skibet. Kalkmalerier ere fundne 1896 i Skibet; de ældste, ved de to gamle Vinduer, ere restaur. 1898 af Prof. M. Petersen. Altertavle i Renæssancestil fra 1593, med et nyt Maleri fra 1882 (Christus og Synderinden) af Anker Lund. Romansk Granitdøbefont med Træhimmel i Renæssancestil. Prædikestol i Renæssancestil. Et gmlt. Krucifiks. Klokken, fra 1511, har Indskr. i Minuskler.

Lergrav har været en Hovedgaard, der 1513 ejedes af Erik Eskilsen (Høg), 1525 af dennes Broder Jak. Eskilsen, hvis Datter Anne bragte den til sin Ægtefælle Hans Rostrup, og deres Søn Jak. R. († 1594). Senere tilhørte den 1638 Albert Skeel, 1651 Gehejmer. Erik Rosenkrantz til Rosenholm, † 1681, der havde faaet den med sin 1. Hustru Margr. Skeel († 1647), deres Datter Mette R., g. m. Ove Ramel til Bækkeskov m. m., som 1681 skødede den (50 Td. H. og en stor Del Gods) til sin Søster Anne Ramel til Hundslund, Enke efter Kansler Peder Reedtz. 1695 tilhørte L. Anders Simonsen, hvis Enke 1699 skødede L. (41 og 226 Td. H.) til Bent Møller († 1716); 1720 tilhørte L. Niels Ibsen til Tviskl., der 1727 skødede den for 6098 Rd. til Anders Fr. Opitz til Skibstedgd., hvis Arvinger 1749 overdrog L. (41, 62 og 340 Td. H.) til hans yngste Søn Matth. O. († 1762), der 1758 paa Aukt. solgte L. (41, 25 og 204 Td. H.) for 10,120 Rd. til Konrad Lundsgaard († 1781); hans Søn Christen L. solgte den 1798 for 40,200 Rd. til Landvæsenskommissær Petersen og Byfoged Borck fra Ringkj.; men Handelen maa være gaaet tilbage, thi Lundsgaard ejede den til 1807, derpaa Peder Lundsgaard til 1866, hvorpaa den købtes af J. P. Damgaard, den nuv. Ejer. — Den nuv. Bygning, af Grundmur i 1 Stokv., er opf. 1810. Jak. Rostrup flyttede og ombyggede Gaarden, hvad der skal have gjort ham fattig, saa at han forlod Landet og drog paa Æventyr; han blev halshugget for Sørøveri 1594.

Ved Lergrav er der fredlyst 6 Gravhøje.

Vilbjærg Sogn omgives af Annekset Nøvling, Sinding, Ørre og Avlum Sogne samt Ulvborg Hrd. (Vinding og Timring S.). Kirken, noget østl., ligger $2^3/_4$ Mil S. S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, i den vestl. Del noget bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere for en Del gode, sand- og lermuldede, nogle Steder sandede; en Del Eng og Mose. I Sognet ligger den af Hedeselskabet ejede *Røddinglund Plantage*, 318 Td. Ld., anlagt 1889. Gennem Sognet gaar Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 6287 Td. Ld. (i Matr. 2918 opført i Ulvborg Hrd.), hvoraf 1879 besaaede (deraf med Rug 511, Byg 256, Havre 731, Boghvede 13, Bælgsæd 4, Spergel 18, Blandsæd til Modenhed 92, Grøntf. 81, Kartofler 117, andre Rodfr. 51), Afgræsn. 1759, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1320, Have 40, Skov 76, ubevokset 650, Moser 130, Kær og Fælleder 206, Hegn 4, Heder m. m. 109, Veje og Byggegr. 106, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 337 Heste, 1171 Stkr. Hornkv. (deraf 709 Køer), 1257 Faar, 506 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 85 Td.; 20 Selvejergde. med 46, 138 Huse med 38 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1012 (1801: 193, 1840: 344, 1860: 499, 1890: 910), boede i 192 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomhed, 619 af Jordbrug, 5 af Gartneri, 123 af Industri, 46 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vilbjærg* (1340: Wilbyergh) med Kirke, Præstegd., Skole og Forskole, Missionshus (opf. 1893), Forsamlingshus (opf. 1902), Lægebolig, Mølle, Andelsmejeri, Kro og Jærnbanestation; *Rødding* med Skole; *Røddinglund*, Gd. med Plantørbolig; *Odsbjærg*, Gd.; *Tusing*, Gd.; *Bjerregde.*; *Ejsingkjær*, Gd.; *Helleskov*, Gde.; *Stentoft*, Gd.; *Pugdal*, Gde.;

Koret i Vilbjærg Kirke.

Burgde. med Fattiggaard for V.-Nøvling-Timring (opf. 1871, Plads for 24 Lemmer); *Merrild*, Gde.; *Tranholm Huse.*

Vilbjærg S., een Sognekommune med Annekset Nøvling og Timring Sogn i Ulvborg Hrd., hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 59. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken (i Præsteberetn. 1638: „af de gamle kaldet sancti Gaig hoffuet") bestaar

af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel med Profil og Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.), med udhuggede Overliggere, Syddøren, tillige med Halvsøjler, ere bevarede. Flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. Særlig interessant er den firkantede Aabning ind til Koret, vistnok enestaaende i Landet, med Halvsøjler ind til Skibet; de gaa foroven over i et Par af svære Rundstave begrænsede halvrunde Buer; i det ene Felt et Relief (en Mand i Kamp med et Dyr); ogsaa Overliggerstenene ind mod Koret ere prydede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel og Munkesten, og Vaabenhuset, af raa Granit og Munkesten. Altertavle i Barokstil med et nyt Maleri (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil.

Ved Merrild har der ifl. Præsteindberetn. 1638 ligget et Voldsted, *Skavlkjær*, med Grave og Volde om.

Ved Røddinglund er der fredlyst 2, i Røddinglund Plantage 11 Gravhøje,

Nøvling Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Vilbjærg, omgives af dette, Sinding, Tjørring og Snejbjærg Sogne samt Ulvborg Hrd. (Timring S.); paa Østgrænsen løber Herningsholm Aa. Kirken, mod N. Ø., ligger $3^1/_4$ Mil S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, mod S. noget bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere sandede med en Del Hede; af Plantagerne nævnes den 120 Td. Ld. store Skibbildgaard Pl. og Staldhøj Pl. Gennem Sognet gaar Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 3517 Td. Ld., hvoraf 987 besaaede (deraf med Rug 297, Byg 103, Havre 360, Boghvede 13, Spergel 24, Blands. til Modenh. 43, Grøntf. 16, Kartofler 80, andre Rodfr. 49), Afgræsning 894, Høslæt, Brak, Eng m. m. 716, Have 20, Skov 58, ubevokset 53, Moser 81, Kær og Fælleder 8, Hegn 6, Heder 625, Veje og Byggegr. 69 Td. Kreaturhold 1898: 146 Heste, 528 Stkr. Hornkv. (deraf 337 Køer), 634 Faar, 232 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 45 Td.; 14 Selvejergde. med 30, 45 Huse med 15 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 394 (1801: 111, 1840: 195, 1860: 291, 1890: 337), boede i 79 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomh., 272 af Jordbr., 7 af Gartneri, 33 af Industri, 2 af Handel, 8 af forsk. Daglejervirks. og 10 af deres Midler.

I Sognet: *Nøvling Kirke* (1340: Nythling), Skole og Forskole samt Andelsmejeri og Jærnbanehplads. *Skibbild* og *Nybo*, Gde. og Huse; *Nyborg Huse*. *Korshøj*, Gd.; *Bolsgd.*; *Egebæk*, Gd.; *Østerhoved*, Gd.; *Nøvlingskov*, Gd.; *Holtflod*, Gd.; *Bækgd.*; *Bredkjær*, Gd.; *Tvevad*, Gd.

Nøvling S., een Sognekommune med Hovedsognet og Timring, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 58. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med Bjælkeloft, opf. i romansk Tid af Granitkvadre (særlig i Koret) og raa Granit paa Sokkel med Skraakant, og et senere tilb. Vaabenhus af røde Munkesten. Kirkens Vestgavl og noget af Sydsiden ere ommurede med røde Mursten. Syddøren benyttes endnu; i Korgavlen et oprindl. Vindue. Altertavle, vistnok fra 19 Aarh., med et Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning og Bladkrans. Prædikestol i Barokstil fra 1665. Paa Kirkegaarden en Gravhøj, *Posthøj*.

Nøvling var tidligere et eget Sognekald med Sinding til Anneks, indtil det ved Reskr. af $^{30}/_9$ 1818 blev Anneks til Vilbjærg, og Sinding Anneks til Ørre.

Ørre Sogn, som bestaar af to ved Annekset Sinding adskilte Dele, omgives af dette, Avlum,, Sunds og Simmelkjær Sogne (det sidste udskilt 1893 fra Ørre Sogn) samt Ginding Hrd. (Hodsager S.). Kirken, i den større, nordl. Del, ligger $2^3/_4$ Mil S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, jævne Jorder ere overvejende muldede, med lidt Hede. Af Plantagerne nævnes den 1883 anlagte Ørre Pl., 190 Td. Ld. Gennem Sognet løber *Storaa*, der her optager *Her-*

ningsholm Aa, *Sunds Nørreaa*, *Røgen Bæk* og *Løven Aa*. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Herning og Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 5659 Td. Ld., hvoraf 1232 besaaede (deraf med Rug 496, Byg 98, Havre 330, Boghvede 61, Spergel 47, Blandsæd til Modenh. 55, Grøntf. 35, Kartofler 94, andre Rodfr. 13), Afgræsn. 1273, Høslæt, Brak, Eng m. m. 632, Have 15, Skov 87, ubevokset 108, Moser 111, Kær og Fælleder 253, Heder m. v. 1850, Veje og Byggegr. 71, Vandareal m. m. 25 Td. Kreaturhold 1898: 165 Heste, 728 Stkr. Hornkv. (deraf 438 Køer), 747 Faar, 367 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 57 Td.; 22 Selvejergde. med 43, 59 Huse med 14 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 547 (i Ørre og Simmelkjær S. tils. i 1801: 309, 1840: 408, 1860: 592, 1890: 904), boede i 115 Gaarde og Huse; Erhverv 1890 i Ørre og Simmelkjær S.: 36 levede af immat. Virksomh., 700 af Jordbr., 58 af Industri, 13 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 46 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ørre* (1340: Yrghæ) med Kirke, Præstegd. (med ualmindelig smuk Have), Skole, Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1889); *Foldager*, ved Landevejen. *Bredviggde.*, 2 Gde.; *Ørregde.*; *Brændgde.*; *Nygaard* med Skole; *Tøsmose*, Huse: *Sammensted Huse*; *Talund*, 2 Gde. og Huse; *Ørrevad*, Gd.; *Ovstrup*, Gde. og Huse; *Ansbjærg Huse*; *Nybro Vandmølle*; *Understrup*, 2 Gde.; *Romvig*, Gde. (i den sydl. Del); m. m.

Ørre S., een Sognekommune med Simmelkjær, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 47a. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med fladt Loft, opf. i romansk Tid af Granitkvadre (Koret), raa Granit med hugne Hjørnekvadre og store, røde Mursten (Skibet). Koret og Skibets østl. Parti have Dobbeltsokkel. Ved senere Ombygninger er anvendt Mursten. Norddøren og Korbuen ere bevarede; eet Vindue ses tilmuret. Altertavle fra 1858, malet af Jæger, Viborg. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger. Prædikestol i Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur. Klokken, med Indskrift i Minuskler, er fra den senere Middelalder.

I Sognet laa fordum en Hovedgaard *Ørregaard*, der 1422 ejedes af Chr. Pedersen (Fasti), 1446-99 af hans Søn Iver Christiernsen. Den kom saa vistnok ved Arv til Mogens Kaas til Ørndrup, hvis Hustru Mette Friis vel er den Fru Mette i Ø., der nævnes 1543. De flg. Ejere vare Sønnen Jens K., † 1609, dennes Søn af s. Navn, † 1593, dennes Sønner Thomas og Mogens K., derefter Jmfr. Berte Stygge, der 1649 solgte den til Claus Dyre. Han nedlagde den 1683, efter at den var afbrændt 1682. og bortfæstede den til en Bonde. Gaarden skal have ligget c. 1000 Al. S. V. for Kirken, (Se Saml. t. j. Hist. VIII S. 92 flg.). — „*Romegaard*“ hørte til det 1716 bortsolgte Ryttergods og købtes da af Niels Ibsen til Tviskl., der 1725 skødede den (15 Td. H.) til Forpagter Mikkel Pedersen Qvistgaard (se IV S. 291).

Ørre skal tidligere have været Anneks til Avlum.

Sinding Sogn, Anneks til Ørre, omgives af dette, Avlum, Vilbjærg, Nøvling, Tjørring og Sunds Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 3 Mil S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere noget muldsandede, i øvrigt sandede, enkelte Steder med Lerunderlag; en Del Hede. *Herningsholm Aa* løber gennem Sognet, der gennemskæres af Landevejen fra Holstebro til Herning og Holstebro-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 4934 Td. Ld., hvoraf 1150 besaaede (deraf med Rug 386, Byg 95, Havre 327, Boghvede 25, Spergel 9, Blands. til Modenh. 124, Grøntf. 67, Kartofler 90, andre Rodfr. 26), Afgræsn. 1610, Høslæt, Brak, Eng m. m. 850, Have 25, Skov 21, Moser 74, Kær og Fælleder 58, Hegn 4, Heder 1025, Veje og Byggegr. 111, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 156 Heste, 708 Stkr. Hornkvæg (deraf 447 Køer), 714 Faar, 344 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 74 Td.; 17 Selvejergde. med 57, 47 Huse med 16 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 549 (1801: 253, 1840: 337,

1860: 367, 1890: 475), boede i 108 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 7 levede af immat. Virksomh., 353 af Jordbrug, 52 af Industri, 11 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 28 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet: *Sinding Kirke* (1340: Synningh) og to Skoler, i Nyby og Kroghøj. Gde. og Huse: *Lønnebjærg*; *Remme*; *Hedeværn*; *Nyby*; *Asbjærg*; *Birktoft.* Hovedgaarden *Sindinggaard* har 11$^1/_2$ Td. H., 400 Td. Ld., hvoraf 180 Ager, c. 44 Eng, 6 Plantage, 170 Hede og Mose. *Schäferigd.*; *Skregd.*; *Kragsnab*, Gd.; *Remmevad*, Gd.; *Bakgd.*; *Edlesminde*, Gd.; *Kvindevad*, Gd.; *Søvndal*, Gd.; *Sophiedal* (Havrsnab), Gd.; *Aavad*, Gd.; *Sønderlund*, Gd.; *Over-* og *Nederbjærg*, Gde.; *Stensbjærg*, Gd.; *Karlsmose*, Gd.; *Visgd.*; *Eggersgd.*; m. m. *Sinding Vandmølle.*

Sinding S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 49. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* (1474 kaldet St. Mikkels Kirke) bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Murene senere delvis ommurede med Mursten. Af Syddøren er bevaret en Overligger med Menneske- og Dyrefigur samt Slyngninger; i Korgavlen et oprindl. Vindue. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten (senere nedbrudt i Højde med Skibet). Vaabenhuset, af røde Mursten, er vistnok fra 19. Aarh. Altertavle fra 1885 med et Maleri (den korsfæstede) af Oscar Mathiesen. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger og Rundbuer. Prædikestol fra senere Renæssancetid.

Sindinggaard tilhørte 1449 Jens Knudsen (Harbou), saa Sønnen Mogens Jensen, dennes Sønner Jens Mogensen, Landsdommer i Nørrejyll., og Mogens Mogensen, dennes Søn Jens Mogensen († barnløs 1635), Mogens Juel, Hans og Iver Dyre, der 1649 solgte den til Oberst Claus Dyre († 1693), hans Søn Justitsr. Palle D., hvis Enke ægtede Major Frands Rantzau til Bratskov († 1738); hans Enke Margr. Rodsteen († 1747) overtog S. for 7000 Rd. og skødede den (32, 16 og 214 Td. H.) 1743 til Mads Pedersen Lillelund († 1775), hvis Søn Peder L. 1780 skødede S. (32, 69 og 247 Td. H.) for 31,000 Rd. til Anders Speitzer fra Aggersborg († 1813). Han solgte S. 1809 til Præsten E. Wagaard i Skelund og Etatsraad S. A. Fjeldstrup († 1859) — Skøde af 1812 —, hvilken sidste blev Eneejer 1815 og gjorde meget for at ophjælpe Ejendommen, navnlig ved at tilvejebringe bedre Græsning („den Fjeldstrupske Græsblanding"), ligesom han var ivrig for Hedeplantningen; 1868 fik Grosserer Alfr. Hage († 1872) og J. Boserup til Stubbergd. Skøde paa S.; den sidste, som senere blev Eneejer, solgte S. 1877 til O. Olesen; 1894 overtoges den af et Konsortium, 1902 blev den købt for 68,000 Kr. af den nuv. Ejer Johs. Kloppenborg. — Hovedbygningen bestaar af en ældre Hovedfløj, i 1 Stokv., og to Sidefløje; i Hovedfløjens vestl. Ende er bevaret en Riddersal; N. for Borggaarden ligger den 1777 opf. Ladebygning med Indkørselsporten.

Ved Kvindevad er den første Mergel i Jyll. fundet og benyttet til Jordforbedring i 1746 af Mads Lillelund.

Ved Asbjærg er der fredlyst 4 Gravhøje, *Firhøjene.*

Om Sognehistorien se S. 557.

Simmelkjær Sogn, ved Res. af $^{29}/_9$ 1893 udskilt fra Ørre S. fra $^1/_{11}$ 1893, Anneks til Grove i Ginding Hrd., omgives af dette (Grove S.), Ørre og Sunds Sogne; Sydgrænsen dannes af Røgen Ræk. Kirken, mod N., ligger 3$^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, jævne Jorder ere sandede og skarpsandede, med en Del Hede samt Mose og Kær. Gennem Sognet gaar Damholt-Hodsager Mergelbane.

Fladeindholdet 1896: 4436 Td. Ld., hvoraf 788 besaaede (deraf med Rug 300, Byg 36, Havre 209, Boghvede 51, Spergel 54, Blandsæd til Modenh. 40, Grøntf. 8, Kartofler 80, andre Rodfr. 8), Afgræsning 830, Høslæt, Brak, Eng m. m. 499, Have 13, Skov 11, ubevokset 20, Moser 76, Kær og Fælleder 424, Heder 1724,

Veje og Byggegr. 49 Td. Kreaturhold 1898: 106 Heste, 486 Stkr. Hornkv. (deraf 272 Køer), 605 Faar, 173 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 31 Td.; 8 Selvejergde. med 15, 56 Huse med 15 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 394 (se i øvrigt S. 558), boede i 78 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: se S. 558.

I Sognet Byerne: *Over-Simmelkjær* med Kirke, Missionshus (opf. 1901), Skole og Forskole, Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 82,867 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4536 Kr., Antal af Konti 319) og Mølle; *Neder-Simmelkjær*. *Sneptrup Gde.* og *Sneptrup Huse*; *Vesterager*, Gd. og Huse.

Simmelkjær S., een Sognekommune med Ørre, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 47b. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken er opf. 1893, indviet $^{14}/_{1}$ 1894, i gotisk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Wiinholt) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir; Kirken har Tøndehvælving. Altertavlen (Jesus med Martha og Maria) er malet af Thørrestrup.

Sunds Sogn omgives af Simmelkjær, Ørre, Sinding, Tjørring, Herning, Gjellerup, Ikast og Bording Sogne samt Ginding Hrd. (Grove S.). Kirken, noget sydl., ligger $3^{3}/_{4}$ Mil S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, for det meste jævne Jorder (mod Ø. det delvis beplantede Bakkedrag Linnebjærg Bakke) ere noget muldede, men overvejende sandede med store Hedestrækninger, hvoraf store Dele dog ere beplantede. Af Plantagerne nævnes *Ildskov Pl.*, 100 Td. Ld. (anlagt 1889), *Myremalms Pl.*, 937 Td. Ld. (anl. 1897), og *Anna Margrethelund Pl.*, c. 100 Td. Ld. (anl. 1901). Omtr. midt i Sognet ligger *Sunds Sø*, fra hvilken *Sunds-Nørreaa* løber til *Storaa*, som ogsaa løber igennem Sognet. *Røgen Bæk* udspringer her. Gennem Sognet gaa Viborg-Herning Banen og Damholt-Hodsager Mergelbane.

Fladeindholdet 1896: 17,072 Td. Ld., hvoraf 2812 besaaede (deraf med Rug 1112, Byg 192, Havre 728, Boghvede 257, Bælgsæd 4, Spergel 140, Blandsæd til Modenh. 95, Grøntf. 19, Kartofler 245, andre Rodfr. 14, andre Handelspl. 6), Afgræsning 2999, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1917, Have 27, Skov 85, ubevokset 25, Moser 355, Kær og Fælleder 582, Hegn 10, Heder 7952, Veje og Byggegr. 189, Vandareal m. m. 118 Td. Kreaturhold 1898: 352 Heste, 1643 Stkr. Hornkv. (deraf 1022 Køer), 1857 Faar, 832 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 133 Td.; 48 Selvejergde. med 81, 150 Huse med 52 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1290 (1801: 452, 1840: 627, 1860: 824, 1890: 1141), boede i 239 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 33 levede af immat. Virksomhed, 928 af Jordbr., 73 af Industri, 31 af Handel, 28 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet: *Sunds Kirke* (1340: Sunzsæ, ɔ: Sunds Sø), ved Søens Vestkyst, og Byerne: *Sunds*, ved Søens Østkyst, med Skole, Vandmølle, Andelsmejeri og Mosestation samt Jærnbanest.; *Ildskov* med Filialkirke og Skole; *Østermark* (spredt); *Torup* med Fattiggaard (opf. 1901, Plads for 8 Lemmer), Mølle og Kro; *Hollingholt* med Skole; *Linaa* med Skole; *Røjen* med Skole. Plantørgd.; *Lystlund*, Gd.; *Nørremark*, Gde.; *Nybo*, Gd.; *Skaaphus*, Gd.; *Søndergd.*; *Tværmose*, Gd.; *Skinderholm*, Gd.; *Kvalsholm*, Gd.; *Mølsted*, Gd.; *Kjærgde.*; *Sønderos*, Gde. og Huse; *Kjeldsgd.*; *Kølbæk*, Gd.; *Bordinggde.* med Mosestation. Ved Kirken *Missionshuset „Elim“* (opf. 1893).

Sunds S., en egen Sognekommune, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 46. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der er opf. 1897 paa den ældre, nu nedrevne Kirkes Plads (Arkit.: R. Frimodt-Clausen) i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel, bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir mod V. Altertavle, fra 1611, Prædikestol, fra 1664, Granitdøbefonten, med Relieffer, og et Krucifiks ere fra den gamle Kirke, ligesom Klokken, fra 1459, med Indskrift i Minuskler. Den gl. Kirke (Skib, Kor og Vaabenhus, mod S.) var for Skibs og Kors Vedk. fra romansk Tid af utilhugne Rullesten.

Filialkirken i Ildskov er opf. 1898 i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Wiinholt) og bestaar af Skib og Kor med aaben Tagkonstruktion.

Ildskov (1496: Ildzhuorn, af orne, ɔ: Skov) har før været en Hovedgaard under Hald Slot. Da Fr. II solgte dette Gods, stod i Skødet, at Gaarden „Jedskov" eller „Ildskov" i Sunds Sogn skulde svare, foruden andre Afgifter, visse Kloder Jærn, hvilket vidner om tidligere Tiders Jærnudsmeltning, der har været drevet i disse Egne. Endnu 1857 kaldtes Kærene baade her og i Sinding, Tjørring og Ikast Sogne for Malmkærene, og Vejene, f. Eks. omkring Skaaphus, Malmvejene.

Skaaphus skal være bleven oprettet i 17. Aarh. af Grev Chr. Rantzau af Herningsholm til Faarehold (heraf formodentlig Navnet). S. tilhørte 1704 og 1714 Niels Larsen, men laa 1751 under Herningsholm (s. d.) og havde fælles Ejere med denne, indtil den (13, 11 og 211 Td. H.) 1779 af Birkedommer Peder Grønlund blev solgt for 8000 Rd. til Peder Obel til Kjærgaårdsholm. Han skødede 1779 S. for 9400 Rd. til Jens Chr. Holmarch, der 1782 solgte S. (13 og 51 Td. H.) for 2315 Rd. til Forpagteren Lauge Nissen. 1800 skødede Christen Hahle S. (10 Td. H.) for 3000 Rd. til Jens Andersen af Laasby. Gaarden havde tidligere større Areal end nogen anden i Landet. — *Kvalsholm* (Qualholm) var fordum en Hovedgaard, der havde Navn efter Josva v. Qvalen. Ved 1660 ejedes den af Grev Chr. Rantzau. 1804 var den (6 Td. H.) en Bondegaard under Herningsholm; 1759 laa den (8 Gaarde, 11 Td. H.) under Skaaphus.

Sunds var i tidligere Tid et Pastorat for sig, indtil det ved Res. af $^{24}/_{1}$ 1821 blev Anneks til Gjellerup; ved Reskr. af $^{10}/_{11}$ 1828 blev det atter et eget Pastorat.

Gjellerup Sogn omgives af Sunds, Ikast, Rind og Herning Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $4^3/_4$ Mil S. Ø. for Holstebro. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede, ret frugtbare, flere Steder med Lerunderlag. Langs Storaa (her: Højris Aa), som danner Nordgrænsen, er der ligesom i den sydl. Del nu kun lidt Hede tilbage. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Silkeborg til Herning og Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 10,367 Td. Ld., hvoraf 3366 besaaede (deraf med Rug 996, Byg 441, Havre 1097, Boghvede 76, Spergel 13, Blandsæd til Modenhed 232, Grøntf. 88, Kartofler 224, andre Rodfr. 193, andre Handelspl. 6), Afgræsning 2426, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2490, Have 67, Skov 39, Moser 267, Kær og Fælleder 298, Hegn 20, Heder 1127, Veje og Byggegr. 258, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 646 Heste, 2349 Stkr. Hornkv. (deraf 1613 Køer), 1592 Faar, 1422 Svin og 55 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 237 Td.; 75 Selvejergde. med 170, 196 Huse med 67 Td. Hrtk. og 67 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2122 (1801: 770, 1840: 1086, 1860: 1390, 1890: 1978), boede i 373 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 97 levede af immat. Virksomh., 1296 af Jordbr., 21 af Gartneri, 312 af Industri, 54 af Handel, 106 af forsk. Daglejervirks., 73 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gjellerup* (1340: Gøldorp) med Skole; *Kirkeby* med Kirke, Præstegd. (fra 1901) og Mølle; *Lund* (Gjelleruplund) med Skole og Forskole samt Børnehjemmet „Gamle Minder" (opr. 1889 af Frk. P. Th. Blom, † 1890, for daarligt stillede Pigebørn, særlig fra Kbh.); *Over-* og *Neder-Vraa*; *Birk* med Skole og Forskole samt Mølle; *Hammerum*, ved Landevejen, med Missionshus (opf. 1887), Forsamlingshus (opf. 1890 i Stedet for et tidligere, der først var Bygning for en 1867 opr. og 1884 nedlagt Folkehøjskole), Mølle, Andelsmejeri, Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Agerskov*; *Nørre-* og *Sønder-Fastrup*; *N.-* og *S.-Have* med Skole og Forskole; *Langelund* med Missionshus (opf. 1898); *Skovby*, ved Landevejen; *Busk* med Skole og Forskole samt Mølle; *Bjerregaard*; *Frø-*

lund. Nørlund, Gd.; *Ringstrup*, Gde.; *Lund*, Gde.; *Lindbjærg*, Gd.; *Lillebirk*, Gde.; *Krøjgd.*; *Toftgaard*, Fattiggaard (opf. 1871, Plads for 22 Lemmer); *Hammerumholm*, Gd. med Trikotagefabrik; *Nyholm*, Gd.; *Nørum*, Gde.; *Kathrinebjærg*, Gd.; *Krogslund*, Gd.; *Bjødstrup*, Gde.; *Vasehuse*; m.m.

Gjellerup S., en egen Sognekommune, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 45. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den ret anselige og interessante *Kirke*, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Korsarm mod S. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor (indv. over 39 Al. lange, Skibet 12, Koret over 9 Al. bredt, Murene over 9 Al. høje), med Bjælkeloft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre (den indre Del af raa Granit, Granitkvadre og Al) paa Sokkel med Skraakant. Korets Kvadre ere til Dels ommurede (paa Koret staar: MMH og 52). Flere oprindl. Vinduer, Granitkorbuen (over $8^1/_2$ Al. høj, 6 Al. bred) og begge Døre ere bevarede. Paa den tilmurede Syddørs Overligger findes en lat. Indskr., som oversat lyder: „I Aaret 1140 efter Herrens Byrd er dette Hus anlagt her til Guds Ære". Ogsaa paa Overliggeren over den endnu benyttede Norddør staar en lat. Indskr. i Verseform: „Ingrediens aulam culpas abicit reus istam — Et quod juste petit donando deus pius audit". I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet i Stedet for et tidligere Taarn eller en Forhal, idet der i Skibets Vestgavl ses to slanke, rundbuede Arkader, baarne af en firkantet Granitpille; Taarnet, af Granitkvadre og Munkesten, har Hvælving. Omtr. samtidig med det nuv. Taarn opførtes den hvælvede Korsarm, med Spidsbue ind til Skibet, ligeledes af Granitkvadre og Munkesten (senere ombygget; paa Vestmuren: MR). Det lille Vaabenhus, af Mursten paa Granitsokkel, er ogsaa en senere Tilbygning (ifl. D. Atl. stod der endnu 1769 et andet Vaabenhus, mod S.). Altertavlen, med Malerier, og Prædikestolen ere i senere Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med to Dobbeltløver i stærkt Relief. I Korsarmen et Krucifiks med Røverne ved Siden; paa Nordvæggen et mindre Krucifiks. (Om Kirken se *J. Helms*, i Kirkeh. Saml. 2. R. II S. 563, og D. Tufstenskirker, S. 95 flg.). — Paa Kirkegaarden en romansk, tagformet Ligsten med Rebsnoning.

Syddørens Tympanon i Gjellerup Kirke.

Navne som Agerskov, Skovby, Langelund, Frølund, Birk osv. vise, at Sognet tidligere har haft Skove, af hvilke flere omtales endnu i Præsteindberetn. 1638. Skovene skulle have strakt sig ind i Ikast Sogn, hvor et lille Krat ved Lægdsgde. menes at være en Rest af dem. — Ved Agerskov er der en Borgplads.

Bording Sogn, det største i Herredet, omgives af Ikast og Sunds Sogne, Ginding Hrd. (Grove S.), Viborg Amt (Lysgaard og Hids Hrdr.), fra hvilket det for største Delen skilles ved *Skive Aa*, som udspringer her. Det forholdsvis smalle Sogn strækker sig 4 Mil fra N. V. til S. Ø. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 6 Mil S. Ø. for Holstebro, henved $4^1/_2$ Mil S. S. V. for Viborg og 3 Mil V. for Silkeborg. De højtliggende, for en Del bakkede Jorder (Brokkerbakke, 318 F., 100 M., Brunbjærg, 315 F., 99 M., med trig. Station) ere sandede, for en Del opdyrkede, med store Hedestrækninger mod N. (Hestlund Hede) og S. (Agerskov Hede) og Moser (Ulkjær

Mose). Mod S. har Staten indtaget c. 800 Td. Ld. til Plantage, en Del af Gludsted Pl., hørende til Palsgaard Skovdistr. (se S. 230); af private Plantager nævnes den 1890 anlagte Haraldslund Pl., 100 Td. Ld., og Præstegaards Pl., c. 70 Td. Ld., anlagt 1902-3. Langs Skive Aa ere flere gode Engstrækninger; Kanalen Vallerbæk-Agerskov (4600 Al.) er anlagt 1866 af Hedeselskabet. Mod N. og S. de to smaa Søer *Søbjærg Sø* og *Ravnholt Sø*, henh. c. 5 og 6 Td. Ld. Sognet er rigt paa Mergel, navnlig mærkes de store Mergellejer ved Gaarden Damholt, hvorfra Damholt-Hodsager Mergelbane udgaar. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Silkeborg til Ringkjøbing samt Skanderborg-Skjern Banen og Viborg-Herning Banen.

Fladeindholdet 1896: 20,882 Td. Ld., hvoraf 394 besaaede (deraf med Rug 1485, Byg 244, Havre 1642, Boghvede 137, Spergel 9, Blands. til Modenh. 58, Grøntf. 12, Kartofler 330, andre Rodfr. 21, andre Handelspl. 9), Afgræsn. 4501, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2034, Have 47, Skov 96, ubevokset 78, Moser 1065, Kær og Fælleder 254, Heder 7582, Flyvesand m. v. 1061, Veje og Byggegr. 206, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 404 Heste, 1874 Stkr. Hornkvæg (deraf 1122 Køer), 1887 Faar, 819 Svin og 39 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 128 Td.; 32 Selvejergde. med 54, 283 Huse med 74 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1745 (1801: 467, 1840: 609, 1860: 839, 1890: 1577), boede i 365 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomh., 1213 af Jordbr., 148 af Industri, 22 af Handel, 44 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 43 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Bording* (1340: Burringh, 1496: Borrem, 1507: Borring) med Kirke, Præstegd. (noget N. Ø. for Byen), Skole og Vandmølle; *Agerskov* med Biskole; *Munklinde* med Andelsmejeri; *Moselund* (Vester-M.); *Rudskjær*; *Stubkjær* med Skole og Missionshus (opf. 1898); *Hestlund* med Fattiggaard (opf. 1882, Plads for 14 Lemmer); *Ravnholt*, ved Landevejen, med Skole og Missionshus (opf. 1898); *Bodholt*, ved Landevejen, med Skole, Missionshus (opf. 1902), Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 64,113 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4994 Kr., Antal af Konti 484), Mølle, Andelsmejeri og Købmandshdl., samt Bording Jærnbanestation med Telegraf- og Telefonst. samt Markedsplads (Marked i Okt.); *Guldforhoved*; *Christianshede* med Filialkirke, ved *Sejting* (Sigten) Hus, og Skole; *Søbjærg*; *Rønkilde*; *Ravnholtlund*. Gde.: *Damholt*; *Nørlund*; *Brunbjærg*. — Sognet hører til Bindeegnene, men Hosebinderiet er nu stærkt aftaget.

Bording S., en egen Sognekommune, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 43. Lægd. Kirken tilhører Kommunen, Filialkirken ejer sig selv. — Den nordl. Del af Sognet, med Byerne Agerskov og Munklinde, er 1898 udskilt i gejstl. Hens. og henlagt under Sunds Pastorat.

Kirken er opf. 1897 (indv. $^{18}/_9$) paa samme Plads som den da nedrevne ældre Kirke (af Granitkvadre, bestaaende af Skib og Kor samt Vaabenhus mod V.). Kirken er opf. i romansk Stil som en Korskirke af røde Mursten (Arkitekt: Wiinholt). Over Korset hæver sig et Taarn, hvilende paa 4 Buer. Kirken har aaben Tagkonstruktion, medens Taarnet har Loft under Taget; under Skibet en muret Gravhvælving. Paa den øverste Del af Taarnets Vægge mellem dets 8 store Vinduer ere malede de 12 Apostle i overnaturlig Størrelse. Altertavle, Prædikestol og Granitdøbefonten ere fra den gl. Kirke. I Kirkens Vestende over Indgangen et Pulpitur med Orgel. Klokken, fra 1487, er anbragt i et Stillads ved Siden af Kirken.

Christianshedes *Filialkirke* er opf. 1893-94 (indviet $^{12}/_{8}$ 1894) i gotisk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Frimodt-Clausen) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Loftet er fladt. Alteret bestaar af et Basrelief i Egetræ (Christus m. m.) og et Kors af Egetræ. Kirken, hvortil høre Byerne Christianshede, Guldforhoved og Rønkilde, ligger midt paa en gammel Kirkegaard, der har hørt til en Kirke, som antagelig er opf. efter 1340 og forfalden før 1524. Den har ligget mod N. paa Kirkegaarden, hvor der er fundet Rester af Mursten og Kister.

Brunbjærg har været en Hovedgaard, der 1491 ejedes af Albret Skeel, med hvis Datter Anne den vistnok kom til Malte Lauridsen Viffert, thi 1545 ejedes den af Chrf. Maltesen Viffert. 1556 tilhørte den en Fru Sidsel. — *Nørlund*, nævnt som Gaard 1683, blev opbygget 1764 af Kasserer paa Alheden Testrup (Bygningen staar endnu) og beboedes senere af Forvalter paa Alheden Hans Kjersgaard († 1784) og Forstinspektør G. W. Brüel († 1829). — Gaarden *Sejting* nedlagdes ved Aar 1760, og paa dens Mark anlagdes Kolonien *Christianshede*, der hørte til Kolonierne paa Alheden (se IV S. 753).

De mange Navne med Lund, Holt og Skov vise, at der før har været Skove; endnu 1638 nævnes en Skov ved Guldforhoved. Paa Hederne ses ogsaa Spor af tidligere Opdyrkning.

Ved Bording er fredlyst en lille Gravhøj.

Den c. $2^1/_2$ Mil lange *Damholt-Hodsager Mergelbane*, der er den første i sit Slags, og som har gjort megen Gavn i de Egne, den gennemløber, er under Hedeselskabets Ledelse anlagt 1877-78 af et Interessentskab, som købte Gaarden Damholt; Banen kostede c. 117,000 Kr. (Se Hedeselsk. Tidsskr. 1902, S. 222).

Sognet hørte tidligere til Ginding Hrd., men blev lagt under Hammerum Hrd. jurisdiktionelt ved Reskr. af $^{6}/_{1}$ 1832. Sognet skal indtil 1555 have været Anneks til Sunds; men 1471 nævnes dog Hr. Niels i Bordingh.

Ikast Sogn omgives af Bording, Sunds, Gjellerup og Rind Sogne samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $5^1/_2$ Mil S. Ø. for Holstebro og $3^1/_2$ Mil V. for Silkeborg. De højtliggende, temmelig jævne, dog flere Steder bakkede Jorder (mod S. Ø.: Isenbjærg, 324 F., 102 M., med vid Udsigt) ere overvejende sandede og skarpsandede, især i den sydøstl. Del, nogle Steder muldede, til Dels med Lerunderlag; betydelige Hedestrækninger, især mod S. Af Plantager nævnes mod S. en stor Del af de til Palsgaard Skovdistr. hørende Gludsted og Nørlund Pl. (se S. 230); mod N. ligger bl. a. den private Lindbjærg Plantage, 88 Td. Ld. (anl. 1892). Ligeledes findes flere Moser (Nørlund, Vester-Isen, Toftlund og Trolde Moser). Gennem Sognet løbe *Storaa*, Landevejen fra Silkeborg til Ringkjøbing, Skanderborg-Skjern Banen og Damholt-Hodsager Mergelbane.

Fladeindholdet 1896: 20,292 Td. Ld., hvoraf 4595 besaaede (deraf med Rug 1560, Byg 415, Havre 1873, Boghvede 118, Bælgsæd 7, Spergel 10, Blands. til Modenh. 99, Frøavl 14, Grøntf. 85, Kartofler 351, andre Rodfr. 63), Afgræsn. 4006, Høslæt, Brak, Eng m. m. 3554, Have 47, Skov 1973, ubevokset 71, Moser 613, Kær og Fælleder 546, Hegn 31, Heder m. m. 4560, Veje og Byggegr. 292, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 617 Heste, 2669 Stkr. Hornkvæg (deraf 1697 Køer), 2291 Faar, 1162 Svin og 26 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 226 Td.; 72 Selvejergde. med 147, 263 Huse med 78 Td. Hrtk. og 65 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2110 (1801: 723, 1840: 963, 1860: 1301, 1890: 2040), boede i 419 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 86 levede af immat. Virksomhed, 1572 af Jordbr., 201 af Industri, 47 af Handel, 46 af forsk. Daglejervirks., 60 af deres Midler, og 28 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ikast* (1340: Ycost), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1897), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1871; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 16,927 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2143 Kr., Antal af Konti 166), Mølle, Andelsmejeri, Kro, Jærnbane- og

Telegrafst. samt Postekspedition; *Hede* med Skole; *Favrholt* (1340: Fogherholt) med Skole og Missionshus (opf. 1896); *Tulstrup* med Skole og Mølle; *Siggaarde*; *Hold*; *Vaade* med Fattiggaard (opf. 1880, Plads for 14 Lemmer); *Grøde*; *Toftlund*; *Uregaarde* (1506: Wrnehaffve); *Lægdsgaarde*; *Hesselbjærg*; *Fonnesbæk* med Skole; *Over-* og *Vester-Isen* med Skole og Mosestation; *Isenvad* med Filialkirke og Missionshus (opf. 1882, genopf. 1886 efter en Brand); *Lille Nørlund. Lindbjærg*, Gde.; *Hold*, Gde.; *Ravnsvad*, Gde. og Huse; *Suderbæk*, Gd.; *Hagelskjær*, Gde.; *Skalmstang*, Gd.; *Højris*, Gd., har 16 Td. H., 440 Td. Ld., hvoraf 150 Eng, 40 Græsningsjord, 210 Ager, Resten Tørvejord og Hede; *Overgd.*; *Bøgild*, Gde.; *Remme*, Gde. og Huse; *Neder-* og *Overholt*, Gde.; *Drantum*, Gd.; *Sand*, Gd.; *Rom*, Gde.; *Bøgeskov*, Gde. og Huse; *Tyvkjær*, Gd.; m. m.

Ikast S., en egen Sognekommune, delt i et nordl. og sydl. Sognefogeddistr., hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd 44a (nordl.) og 44b (sydl. Distr.). Kirken tilhører 4 Gaardmænd i Sognet, Filialkirken ejer sig selv.

Kirken, paa en Bakke, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, fladt Loft, ere fra romansk Tid (med Spor af Overgangsstil) af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Murene ere senere omsatte; Korets Spidsgavl er 1856 ommuret med Mursten. Norddøren og flere Vinduer ere bevarede. Paa to Sten er der indhugget Indskrift om de kejserliges, Svenskernes og Østerrigernes Besøg 1627, 1644 og 1864. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset er 1883 skalmuret med røde Mursten. Anselig Altertavle i Barokstil med et Maleri fra 1871 (Christus) af Lyders. Bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgel. Klokken, med Indskrift i Minuskler, er fra 15. Aarh.

Filialkirken i Isenvad er opf. 1893 (indviet $^{17}/_{12}$) af røde Mursten i gotisk Stil (Arkitekt: Wiinholt) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med 4 Spidsgavle og slankt Spir (til Spirets Top 87 F.). Kirken har kaseteret og dekoreret fladt Loft. Altertavlen er udsk. og malet, af Træ, med et symbolsk Billede i Midten (Lammet) og et Metalkrucifiks.

Højris tilhørte 1618 Christen Krag, 1635 Erik Lykke, 1648 dennes Enke Fru Mette Lange. 1692 skødede Sophie Gyldenstierne, Enke efter Jens Sehested til Holmgd., og Axel Sehested til Timgd. H. (10 Td. H.) til Forpagter Christen Andersen Møller; 1705 fik Niels Jørgensen Møller H. tilskødet; 1736 tilhørte den Christen Madsen († 1741), paa hvis Enkes Dødsbos Aukt. den 1737 blev solgt for 2120 Rd. til Hans Rosborg, der 1750 skødede H. (6 og 34 Td. H.) til sin Søn Skovrider H. T. R. († 1779), der 1766 skødede H. (10, 14, i alt 93 Td. H.) for 7400 Rd. til Nic. Busch og Søren Thygesen, men senere ved Udlæg fik H. tilbage, hvorefter han 1771 solgte H. (10, i alt 34 Td. H.) for 3032 Rd. til Major Frands Friedenreich. Senere kom H. til Herredsfoged, Kammerr. Casp. Møller, † 1824, derefter til Lund og Familien Godt, hvorpaa den 1901 for c. 100,000 Kr. købtes af den nuv. Ejer, N. C. Sørensen.

Gaarden *Tulstrup* tilhørte i 17. Aarh. Laurids Friis, hans Søn Sivert Friis og siden Manderup Due.

I den sydøstl. Del af Sognet findes *Fandens Dige*, en c. 8 F. bred, knap 2 F. høj Jordvold, der begynder neden for den nordl. Fod af Ballebjærg og strækker sig c. 1200 F. herfra mod N. V. Efter Sigende skal Diget have strakt sig endnu 2000 F. mod V. N. V., men af dette Parti er nu intet bevaret. Diget er antagelig en Vejspærring fra Oldtidens Slutn. eller den tidlige Middelalder. Paa Johs. Meiers Kort fra 1661 findes nær Diget afsat en Plads, „*Schauenwold*“, med en Række mindre, indhegnede Jordstykker. — I Præsteindberetn. 1638 nævnes flere Skove i Sognet, deribl. *Isen Skov.*

Rind Sogn omgives af Ikast, Gjellerup, Herning, Snejbjærg, Assing og Arnborg Sogne samt Aarhus Amt (Vrads Hrd.). Kirken, mod N. V., ligger $4^3/_4$ Mil S. Ø. for Holstebro og c. 6 Mil Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, mod V. noget bakkede (en af Hjortsballe Høje, 252 F., 79 M.), i øvrigt jævne Jorder ere overvejende sandede og skarpsandede med store Hedestrækninger, der udgøre over $^1/_3$ af Arealet, og Hedemoser (Knudmose, Kølkjær Mose, Sømose), nogle Steder dog muldede med Lerunderlag. Store Dele af Hederne ere beplantede; af Plantagerne nævnes den 1868 anlagte *Høgildgaard Pl.*, 1480 Td. Ld., en Del af *Birkebæk Pl.* (se Arnborg S.), *Holt Pl.*, 180 Td. Ld., anl. 1873, *Rind Pl.*, 186 Td. Ld., anlagt 1873, *Fjederholt Pl.*, 150 Td. Ld., og en Del af den 1901 anl. *Jyndevad Pl.*, 553 Td. Ld. (Resten i Snejbjærg S.). Af Vandløbene nævnes den fra N. til S. løbende *Rind Aa* og *Søby Aa*, som kommer fra *Søby Sø* (1 Mil i Omkreds), som begge senere forene sig og falde i Holtum Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Herning til Vejle og, i Nordvesthjørnet, Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 20,334 Td. Ld., hvoraf 3779 besaaede (deraf med Rug 1232, Byg 353, Havre 1379, Boghvede 113, Bælgsæd 4, Spergel 90, Blands. til Modenh. 116, Frøavl 12, Grøntf. 101, Kartofler 324, andre Rodfr. 52), Afgræsn. 3206, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2233, Have 66, Skov 2015, ubevokset 54, Moser 547, Kær og Fælleder 515, Hegn 26, Heder m. v. 7499, Veje og Byggegr. 216, Vandareal m. m. 178 Td. Kreaturhold 1898: 491 Heste, 1876 Stkr. Hornkvæg (deraf 1268 Køer), 2103 Faar, 1085 Svin og 40 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 146 Td.; 43 Selvejergde. med 85, 194 Huse med 60 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1544 (1801: 579, 1840: 748, 1860: 958, 1890: 1426), boede i 291 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 64 levede af immat. Virksomh., 1094 af Jordbr., 16 af Gartneri, 111 af Industri, 8 af Handel, 52 af forsk. Daglejervirks., 61 af deres Midler, og 20 vare under Fattigv.

I Sognet: *Rind Kirke* og Præstegaard samt Byerne: *Lind*, ved Landevejen, med Skole, Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1898), Fattiggaard (opf. 1899, Plads for 8 Lemmer), Andels- og Fællesmejeri samt Købmandshdlr.; *Nørrelind*; *Vesterlind* med Fællesmejeri og Fattiggaard; *Kollund* med Skole; *Gunderup*; *Kølkjær* med Filialkirke og Skole; *Slumstrup*; *Vester Høgild*; *Øster-Høgild*, ved Landevejen, med Biskole; *Søby*; *Vovlund* (1267: Woghnelund) med Biskole. *Mørup*, Gd.; *Trehuse*; *Knudmose Huse*; *Bossig*, Gd.; *Orneborg*, Gd.; *Fejerskov Huse*; *Kovstrup*, Gde.; *Nørrevejn*, Gd. med Skole; *Skjoldborg*, Gd.; *Søndervejn*, Gd.; *Okkels*, Gd.; *Kidris Vandmølle*; *Bærslund* (Baslund), Gd. med Handelsetablissement; *Kølkjær Møller*; *Stokkildhoved*, 3 Gde.; *Skjærbæk*, Gde. med Spinderi; *Elmholt*, Gd.; *Fjederholt*, Gde. og Huse; *Svendlund*, Gd.; *Malmkjær*, Huse; *Sandgd.*; *N.*- og *S.-Søbygd.*; *Søbymark* og *Godrum*, Huse; m. m. *Høgildgaard*, Skovfogedbolig.

Rind S., en egen Sognekommune, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 52. Lægd. Kirkerne tilhøre Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant (Korets Nordside har Dobbeltsokkel). Syddøren og flere Vinduer benyttes endnu; Nordd. er tilmuret. Paa en Kvader i Korgavlen: A. M. og Aarst. 1676. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten. Kirken, navnlig Taarnet

og Koret, restaureredes 1898. Altertavle i Barokstil med et Maleri (den korsfæstede) af Jæger, Viborg. Bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i Barokstil. Series pastorum. Under Altergulvet Begravelse for Provst Vitus Bering, † 1766, og Hustru; en Mindetavle over dem i Koret. Ved en Undersøgelse 1898 fandtes to Gravkamre og nogle Kister.

Filialkirken i Kølkjær er opf. 1891 i gotisk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Wiinstrup) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir; Loftet er fladt. Altertavlen er fra Herning gamle Kirke (Billedet som i Rind Kirke).

Mørup blev 1669 (5 Td. H.) skødet af Birgitte Juel, Knud Galts Enke, til hendes (Sviger-)Søn Sigvard Friis.

Ved de to anselige, fredlyste Gravhøje *Hjortsballe Høje*, hvorfra der er meget vid Udsigt, er 1901 rejst et Mindesmærke for Hedeselskabets 25aarige Virksomhed. — Den nordl. Del af *Høgildgaards Plantage* blev anlagt 1868 af Hedeselskabet, den sydl. Del 1871 af Generalkonsul Pontoppidan, som 1874 afkøbte Selskabet den nordl. Del. Ved Høgildgaard Skovfogedbolig er der en smuk Have („Hernings Klampenborg"), anl. paa kuperet Terræn med Frugttræer osv. — Et 1844 opr. „Ringkjøbing Amts Engvandingsselskab" købte *N.-Søbygaard*, men opløstes 1848.

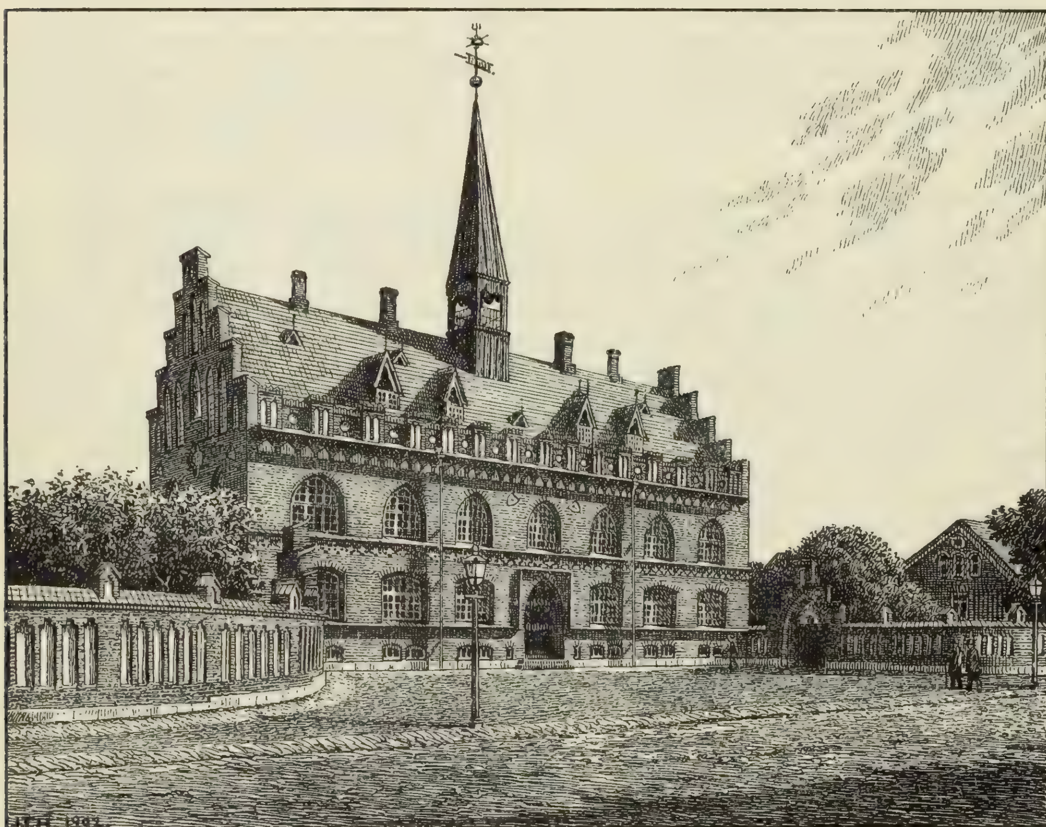
Sognet har fra gammel Tid været et af de væsentligste Tilholdssteder for Natmandsfolket, som nu, i alt Fald som afsluttet Kaste, maa regnes for uddødt.

Herning Sogn omgives af Rind, Snejbjærg, Tjørring, Sunds og Gjellerup Sogne. Kirken, noget vestl., ligger henved 4½ Mil S. Ø. for Holstebro, c. 6 Mil Ø. for Ringkjøbing og 5 Mil V. for Silkeborg. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede og navnlig midt i Sognet til Dels muldrige med lerblandet Underlag. Sognet har med sine Plantninger og Haver om de fleste Gaarde tidligere før den store Opdyrkning af Egnen gjort Indtryk af en Oase i Heden. Mod S. en Del af Knudmose. I den nordl. Del løber *Herningsholm Aa*. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Silkeborg til Ringkjøbing og fra Herning til Holstebro samt Skanderborg-Skjern Banen og de under Anlæg værende Baner Viborg-H. og Holstebro-H.

Fladeindholdet 1896: 4758 Td. Ld., hvoraf 1399 besaaede (deraf med Rug 360, Byg 162, Havre 539, Boghvede 28, Spergel 15, Blands. til Modenhed 83, Grøntf. 48, Kartofler 62, andre Rodfr. 97, andre Handelspl. 5), Afgræsn. 1124, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1034, Have 64, Skov 68, Moser 211, Kær og Fælleder 223, Heder m. v. 453, Veje og Byggegrunde 177 Td. Kreaturhold 1898: 395 Heste, 1267 Stkr. Hornkv. (deraf 853 Køer), 694 Faar, 645 Svin og 41 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 124 Td.; 32 Selvejergaarde med 93, 295 Huse med 30 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 4330 (1801: 345, 1840: 594, 1860: 870, 1890: 2935, $^1/_{11}$ 1902: c. 4800), boede i 505 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 300 levede af immat. Virksomh., 534 af Jordbr., 12 af Gartneri, 1092 af Industri, 519 af Handel, 364 af forsk. Daglejervirks., 73 af deres Midler, og 41 vare under Fattigv.

I Sognet den købstadlignende By **Herning** (1340: Hørningh; senere kaldet Hanning), ved Landevejen, som danner den med Træer beplantede Hovedgade, Landets største Landsby („Hedens Hovedstad") — ½ 1901: 404 Huse og 3706 Indb. (1840: 21, 1860: 101, 1880: 1064, 1890: 2166, $^1/_{11}$ 1902: 4008) —, med Kirke; Præstebolig; Missionshuset „Bethania" (opf. 1898 efter Tegn. af Arkit. Wiinholt); 2 Almueskoler (Hovedskolen i Byen og Landskolen V. for den); Realskole (opr. 1877 af Landstingsmand Thomas Nielsen) med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen; teknisk Skole (opr. 1878), flere private Skoler; Ting- og Arresthus, opf. 1893 i tysk Hanseatstil af røde Mursten i to Stokv., 80 F. langt, med Spir, og en 1891 opf. Sidefløj til Arrestbygn., med Plads til 16 Arrestanter (Arkitekterne: Wiinholt og Hagerup); Bygningerne, der have

kostet c. 82,000 Kr., ejes af Amtskommunen; foruden Lokale for Forligskommission og Arrestforvarerbolig indeholder Tinghuset en stilfuld, smukt dekoreret Retssal og paa Loftet et 1896 indrettet Museum med Genstande, indsamlede i Midt- og Vestjylland (Jydepotteindustrien er fyldig repræsenteret); det ældste Tinghus i H. var opf. 1827, det andet 1857. Herredsfogedbolig og Kontor (opf. 1878); Amtssygehus (opf. 1882, med 23 Senge, for c. 21,000 Kr., Arkitekt: Weber) og Epidemihus (opf. 1888 med 25 Senge, med Desinfektionsanstalt, for 12,600 Kr., Arkit.: Weber), begge ejede af Amtskommunen; Fattiggaard, opf. 1882, Plads for 22 Lemmer; Hammerum Hrd.'s Børnehjem, opr. 1882 af H. C.

Tinghuset i Herning.

Bertelsen, Plads for c. 15 Børn; Apotek (opr. 1832); Distriktslægebolig; flere Læger. Meteorologisk Station (opr. 1873). Herning Hede- og Diskontobank (opr. $^{12}/_{3}$ 1872; Aktiekapit.: 115,600 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1900 var Folio- og Indlaanskontoen 965,378, Vekselkontoen 728,914 Kr.). Hammerum Hrd.'s Sparekasse (opr. $^{1}/_{7}$ 1868; $^{31}/_{3}$ 1900 var Spar. Tilgodeh. 2,943,933 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 115,040 Kr., Antal af Konti 6061). Gasværk (anl. 1898). Haandværkerforeningsbygning (opf. 1887); Højskolehjem (opf. 1901). Af industrielle Anlæg nævnes: et Dampuldspinderi (Lunds), flere Bryggerier, et Teglværk, et Jærnstøberi, en Dampmølle, flere Møller, en Tørvefabr., et Svineslagteri, et Dampfarveri, to Mineralvandsfabr., en Tagpapfabr., Cementfabrikken „Vestjyll.“, Savskærerier; desuden Handelsetablissementer og Haandværkere samt to Bogtrykkerier; i Byen udgaar H. Folkeblad, „Vestjyll.“ („H. Dag-

blad“ udgives i Ringkj.). Her findes flere Hoteller, Gæstgiverier, Markedsplads (8 Markeder med Heste og Kreaturer i Feb., Marts, April, Maj, Juni, Aug., Okt. og Dec.), Jærnbanestation (paa Skanderborg-Silkeborg-Skjern Banen, se S. 93, ligesom den bliver Endestation for Statsbanerne Viborg-Herning, se IV S. 576, og Holstebro-Herning, se S. 93), Telegraf- og Statstelefonst. samt Postkontor (Posthuset er opf. 1892 efter Tegn. af Bygningsinspektør J. V. Petersen). Byen har Toldsted og er Valgsted for Amtets 5. Folketingskr. og Sessionsted for Lægd 43-60 af 5. Udskrivningskreds. V. for Byen ved Assistenskirkegaarden (med et Ligkapel) ligger et $2^1/_2$ Td. Ld. stort Lystanlæg (oprindl. Hedeselskabets Planteskole), hvori Mindesmærke for Oberst Dalgas, afsløret $^8/_{10}$ 1896 (en Obelisk med Portrætmedaillon); desuden ejer Byen mod S. Anlægget *Pontoppidan*, 12 Td. Ld., hvori Mindesmærker for Landstingsmd. Th. Nielsen († 1895), afsl. $^{14}/_9$ 1901, og for Generalkonsul Pontoppidan (rejst 1903).

Desuden i Sognet Byerne: *Gullestrup* (Store og Lille-G.) med Skole; *Holing* med Andelsmejeri (Danalyst). Hovedgaarden *Herningsholm* har $17^1/_2$ Td. H., 330 Td. Ld. (i H. og Gjellerup S.), hvoraf 70 Eng, 41 Mose, 4 Skov og Have, Resten Ager. *Overgd.*; *Grøderis*, Gde.; *Salholt*, Gd.; *Nørholm*, Gd.; *Vesterholm*, Gd.; *Lillelund*, Gde.; *Brendgde.*; *Lavlund*, Gd.; *Sønderager*, Gd.; *Holtbjærg*, Gd. med Teglværk; *Kjæret*, Gd. *Pontoppidans Mosestation*, c. 200 Td. Ld., mod S. ved Vejlevejen.

Ved *Herning Toldsted* fortoldedes i 1901 af fremmede Varer bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 142,727 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 7424 Pd., uldne Manufakturvarer 22,188 Pd., Vin 6822 Pd., Glas og Glasvarer 11,228 Pd., Kaffe 34,066 Pd., Olier 77,745 Pd., Rismel og Risengryn 12,186 Pd., Salt 242,266 Pd., Stenkul 25,045 Pd., Metaller og Metalvarer 317,829 Pd. samt Tømmer og Træ 5321 Kbfd. Toldafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtg., 36,110 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 1785 Kr., i alt 37,894 Kr. (6656 mere end i 1900).

Herning S., en egen Sognekommune, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion, Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 51. Lægd. Kirken tilhører Sognet.

Kirken er opf. 1888-89 efter Tegn. af Arkitekt Wiinholt. Den er bygget i romansk Stil af røde Mursten med hvide Cementforsiringer som en Korskirke med halvrund Apsis mod N., Taarn mod S. med 4 Spidsgavle og pyramideformet Spir, samt Tagrytter over Korset. Kirken har Bjælkeloft med Dekoration. Altertavle af Majolika med Billede (Christus). Granitdøbefont. — Den gamle Kirke, der laa V. for Byen og bestod af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. af Granitkvadre og Mursten, blev nedbrudt 1887 (indtil den nye Kirke var fuldført, benyttedes Missionshuset Bethania). Den gamle Klokke hænger i den nye Kirke.

Herningsholm, oprindl. kaldet *Vig*, blev 1579 af Fr. II mageskiftet til Josva v. Qvalen, hvis Enke Magdalene Olufsd. Munk ægtede Sigfred Rindschat (Rindschaid), Friherre til Friedberg, som opførte sig helt afsindig mod Familie og Tyende og til sidst for Vold mod sin Hustru blev sat i Fængsel paa Dragsholm, hvor han døde c. 1620 (se *E. Flindt*, Friherren paa H., og *F. R. Friis*, Mere om Friherren paa H., i Saml. t. j. Hist. 2. R. II S. 145 flg. og III S. 195 flg.). Senere tilhørte H. Gert Rantzau til Breitenburg († 1627), hans Søn Grev Chr. R. († 1663), der købte en Del Gods til Gaarden, dennes Svigersøn Storkansler Fr. Ahlefeldt († 1686), hans Svigersøn Joh. Fr. Greve af Leiningen-Dachsburg († 1722), der 1704 skødede H. (48, med Gods i alt 798 Td. H.) til Assessor Peder Tøgersen Lassen til Rødslet († 1737); Sønnen Justitsr. Tøger Lassen til Aakjær skødede H. 1751 med Skaaphus, Tiender og Gods (36, 13, 47 og 753 Td. H.) for 20,000 Rd. og 100 Speciesdukater til Hans Adolph Høeg, adlet som Hielmcrone, der 1757 skødede Ejendommen til Sønnen Marcus

Hielmcrone, som 1769 skødede den til sin Svoger Chrf. Rosencrone til Nøragergd.; hans Søn M. G. R. solgte den 1775 til Major Frands Friedenreich til Palstrup, der pantsatte den til Grevinde Levetzau, hvis Arvinger 1778 ved Aukt. solgte H. (36, 66 og 255) og Skaaphus (13, 11 og 211 Td. H.) for 25,200 Rd. til Birkedommer Peder Grønlund, som 1780 skødede H. til Kmhr. Holger Sehested († 1811), der udstykkede den og frasolgte Holtbjerg og Lavlund; han skødede H. (33 og 74 Td. H.) for 23,000 Rd. til Morten Vestrup, som endnu mere udstykkede den, idet Nørholm og Vesterholm frasolgtes. Senere har Hovedparcellen været ejet af Lassen, Brødr. Wood, Trondhjem (senere til Lindbjærggd.), der solgte den til Ph. Davidsen, Bjerregaard, C. Wolf, Møller, N. Gram, der købte den 1869, Worm (fra 1873), F. C. Werlauff, som 1901 solgte den for 126,000 Kr. til H. Biehl. — Hovedbygningen har bestaaet af 3 Fløje (opf. af Josva v. Qualen), hvoraf den midterste, af Grundmur i to Stokv., endnu er bevaret; desuden er der to senere opf. Sidefløje, i 1 Stokv. Gaarden har været omgiven af Grave og Volde, hvis sidste Rester sløjfedes 1870. V. for den laa den store Ladegaard, ud for hvis 4 Hjørner der i Volden har været indbygget 4 Taarne. I den gamle Fløjs 2. Stokv. findes Vægmalerier, vistnok fra Marcus Hielmcrones Tid.

Herning By er først begyndt at vokse, da Hedeselskabet tog fat paa Hedeopdyrkningen, og da Jærnbanen blev anlagt (aabnet fra Silkeborg til H. 1877, fra H. til Skjern 1881).

Ved Gullestrup er der fredlyst to Gravhøje.

Herning var Anneks til Rind, indtil det ved Reskr. af $^{19}/_{2}$ 1889 blev et eget Pastorat.

Litt.: *L. C. Th. Frølund*, H. Sogn og Plads før og nu, Holstebro 1874. — *W. T. Valeur*, H. fra 1852-88, Aarhus 1888.

Snejbjærg Sogn omgives af Annekset Tjørring, Herning, Rind og Assing Sogne, Bølling Herred (Vorgod Sogn), Ulvborg Hrd. (Timring Sogn) og Nøvling Sogn. Kirken, mod N. Ø., ligger 4 Mil S. Ø. for Holstebro og $5^1/_2$ Mil Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder (Solskov Bjærg, 281 F., 88 M.) ere for en Del muldede, men i øvrigt sandede med Hedestrækninger, især mod S. V. Ved Nordgrænsen ligger *Gjødstrup Sø*. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Herning til Ringkjøbing og Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 13,738 Td. Ld., hvoraf 4011 besaaede (deraf med Rug 1196, Byg 522, Havre 1606, Boghvede 66, Bælgsæd 24, Spergel 47, Blands. til Modenh. 130, Grøntf. 108, Kartofler 210, andre Rodfr. 95, andre Handelspl. 6), Afgræsn. 3621, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2563, Have 56, Skov 68, ubevokset 40, Moser 597, Kær og Fælleder 250, Heder 1826, Flyvesand 28, Veje og Byggegr. 323, Vandareal m. m. 348 Td. Kreaturhold 1898: 627 Heste, 2392 Stkr. Hornkv. (deraf 1600 Køer), 2447 Faar, 1230 Svin og 42 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 170 Td.; 45 Selvejergde. med 121, 194 Huse med 49 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1827 (1801: 416, 1840: 673, 1860: 951, 1890: 1531), boede i 336 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 38 levede af immat. Virksomhed, 1255 af Jordbrug, 113 af Industri, 26 af Handel, 42 af forsk. Daglejervirks., 23 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Snejbjærg* (1340: Snethbyergh; vistnok af den Skraaning, paa hvilken Byen ligger; sned, skraa), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshuset Bethesda (opf. 1894), Forsamlingshus (opf. 1901), Fattiggaard (opr. 1868, Plads for 30 Lemmer), Sparekasse (opr. 1875; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 74,864 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 12,325 Kr., Antal af Konti 385), Andelsmejeri, Mølle og Kro. *Gjødstrup Præstegd.* Gde. og Huse: *Snejbjærgbjærge*; *Hundkjær*; *Helstrup* med Skole; *Ørskov*; *Bassumgde.*; *Havnstrup* med Skole og Missionshus (opf. 1894); *Albæk*, ved Landevejen; *Tovstrup*; *Amtrup* (Over- og Neder-A.); *Tanderupkjær* med Missionshus (opf. 1893); *Tanderup Huse*; *Studsgaard* med Mølle, Kro, Jærnbane- og Telegrafst.; *Volsgde.* med Skole; *Bjærggde.*

Hovedgaarden *Tanderup* har 16 Td. H., 415 Td. Ld., hvoraf 46 Eng, 3 Skov og Have, Resten Ager; 3 Huse. Andre Gaarde: *Næstholt*; *Fonvad*; *Raabjærg*; *Lund Møllegd.*; *Kjærsgd.*; *Munkgd.*; *Krogstrup*, Gde. og Huse; *Smedegd.*; *Gjesinggd.* (1498: Gærsomgord); *Ny-Volsgd.*

Snejbjærg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 57. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel; Vestpartiet er maaske senere tilføjet. Begge Døre ses tilmurede; 2 Vinduer og en lille Lysaabning i Vestmuren (tilmur.) ere bevarede. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre (vistnok fra en nedbrudt Kirke) og Munkesten paa Sokkel, og Vaabenhuset, af Granitkvadre og Munkesten. Senere ere Murene delvis ommurede (saaledes 1853, med Spidsgavl af Mursten). Ved Korets Nordside synes der at have staaet et Sakristi. Anselig, udsk. Altertavle i senere Renæssancestil med Malerier fra ældre og nyere Tid. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra samme Tid som Altertavlen. Et Epitafium, med et Maleri „Jakobs Drøm", er ophængt i Skibet. Series pastorum. Paa Skibets Sydmur staar paa en Sten: „Anno 1602 døde af Sneb. Sogn 209 Mennesker af Pest APS".

Tanderup tilhørte 1480-1506 Lars Nielsen, 1528 og 1546 Niels Lauridsen, 1564 Fru Kirsten Pedersd., 1580 Lars Grøn, 1617 og 1630 Kansleren Christen Thomesen Sehested, 1646 Erik Quitzow, hos hvem en ufri Mand Jesper Hansen i Odense 1648 fik Udlæg i T., som han straks maatte sælge til en Adelsmand Levin Bülow, der 1651 solgte den til Laurids Friis, som straks efter afhændede den til Hartvig Sachs og Fru Lisbet Skade. De næste Ejere vare Admiral Christian Bielke, g. m. Mette Sophie Skade, og Nic. Beuscher; de solgte 1681 T. (59 Td. H.) til Major James Gosman. 1693 skødede Peder Poulsen T. (17 Td. H.) til Justitsr., Landsdommer Chr. Cassius. 1729 og 1736 ejedes T. af Hans Bachmann til Sønderskov. 1747 skødede Christen Linde til Tirsbæk T. med Møltrup til Rudolf Linde, der 1749 skødede T. med Gods (17 og 48 Td. H.) for 3759 Rd. til Laurids Nybo, som 1761 skødede T. (17 og 40 Td. H.) for 2900 Rd. til sin Svigersøn Laur. Hansen Buch († 1806), hvis Enke døde 1811. Af senere Ejere nævnes Tvede, exam. jur. B. Øllgaard, † 1852, Leth, A. Th. Dohn og Etatsr. Møller, hvis Arvinger solgte den 1902 for 100,000 Kr. til den nuv. Ejer, J. Hansen. — Den nuv. Hovedbygning, 1 Stokv., er straatækt, med to Sidefløje. Den ældre Bygning, som skal være brændt i 18. Aarh., har ligget paa en Holm, der er omgiven af endnu bevarede Volde og Grave (i Herning Museum findes et i Graven fundet Sværd), og hvor der endnu er Murrester og fuldt op af Munkesten. De inderste Grave oprenses nu og indrettes til Fiskedamme. I en Høj paa Gaardens Mark, „Cassius' Høj", skal Landsdommer Cassius være begravet.

Paa en lille Holm i Gjødstrup Sø findes en anselig Borgplads med Volde og Grave; her skal have staaet en Herregaard, *Taarnborg*; fra Øen har ført en Bro over til Præstegaarden, som siges oprindl. at have været Ladegaard dertil.

I Halds Amtsbeskrivelse (S. 56) fortælles om *Gjødstrup Sø* og Sunds Sø, at Vandets Overflade om Sommeren i stille Vejr antager en grøn Farve, og det er da skadeligt for Kreaturerne. Komme de f. Eks. til at bisse og da drikke deraf, styrte de pludselig. Naar Søerne ere saaledes, sige Beboerne om dem, at de ere syge; saa snart det regner eller blæser, ophører det, og det hedder da, at de ere sunde. Uddunstningerne af de Ting, der have ligget i Vandet, lugte modbydeligt, osv.

Ved Havnstrup er der fredlyst en, ved Snejbjærg fem Gravhøje.

Tjørring Sogn, Anneks til Snejbjærg, omgives af dette, Nøvling, Sinding, Sunds og Herning Sogne. Kirken, mod S. V., ligger $3^3/_4$ Mil S. Ø. for Holstebro og $5^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, noget bakkede Jorder (Bavnehøj, 200 F., 63 M.) ere sandede og sandmuldede, nogle lerede, med nogen Hede mod N. Af Plantager nævnes Løvbjærg og Tjørring Bys Plantager. Ved Sydgrænsen løber Herningsholm Aa, ved Nord-

østgrænsen Storaa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Holstebro til Herning og den projekt. Holstebro-Herning Bane.

Fladeindholdet 1896: 4089 Td. Ld., hvoraf 982 besaaede (deraf med Rug 339, Byg 100, Havre 325, Boghvede 44, Spergel 11, Blandsæd til Modenh. 49, Grøntf. 24, Kartofler 75, andre Rodfr. 13), Afgræsn. 997, Høslæt, Brak, Eng m. m. 698, Have 13, Skov 29, ubevokset 22, Moser 147, Kær og Fælleder 115, Hegn 6, Heder 998, Veje og Byggegr. 80 Td. Kreaturhold 1898: 153 Heste, 688 Stkr. Hornkv. (deraf 464 Køer), 551 Faar, 350 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 62 Td.; 19 Selvejergde. med 38, 57 Huse med 24 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 506 (1801: 192, 1840: 267, 1860: 415, 1890: 452), boede i 96 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomhed, 380 af Jordbr., 29 af Industri, 5 af Handel, 15 af forsk. Daglejervirks. og 18 af deres Midler.

I Sognet Byen *Tjørring* (1340: Thiuringh, 1471: Tyringh), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshuset Nain (opf. 1898), Mølle, Købmandshdl. og Kro. *Trælund*, Gde.; *Sikjær*, Mosestation; *Bjallerbæk*, Huse; *Sivebæk*, Gde.; *Ørnhoved*, Gd. (4⅝ Td. H.); *Lundager*, Gd.; *Lundgd.*; *Povlsgde.*; *Østergde.*; *Brogde.*

Tjørring S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 50. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere opf. i Overgangsstil af raa og kløvet Granit. Syddøren, Korbuen og tre Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder opførtes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Munkesten (restaur. 1789, med Bogst. CVLS-HVL). Vaabenhuset, af Mursten, er vistnok fra 19. Aarh. Altertavle i Barokstil med et nyt Maleri (den korsfæstede). Bægerformet romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Paa et af Stolestaderne Aarst. 1699. Klokken, med Indskr. i Minuskler, er fra 15. Aarh.

Ørnhoved har været en Hovedgaard, der 1525-1543 beboedes af Morten Grøn, og 1560 af Kronen blev tilskødet Laurids, Erik og Mette Grøn „mod Afgift som før Fejden“. 1598 kom den ved Mageskifte med Kronen til Christen Munk og tilhørte 1625 Niels Mogensen Munk og dennes Søn Mogens Nielsen M. 1655, men Jak. Grubbe 1645 og Erik Lunov 1660 og 1661 atter Mogens Nielsen Munk. Erik Lunovs Arvinger skødede 1684 Ø. til Claus Dyre til Sindinggd., der 1685 skødede Ø. (20 Td. H.) til Jens Giødstrup, som 1704 skødede Ø. (16 Td. H.) for 200 Rd. og 1400 Sldlr. til Niels Larsen. 1722 skødede Albret Leegaard Ø. med Gods (13 og 3 Td. H.) til Jens Poulsen, der 1731 solgte Ø. til Lars Nielsen Schophuus. Han solgte 1735 Ø. til Matthias Jacob Nielsen, der 1743 skødede den til Jens Christensen; han skødede 1749 Ø. til sin Broder Morten C., som 1756 solgte den (16 Td. H.) til Anders Rasmussen, der 1760 solgte den (13) med Afbygger (3 Td. H.) for 1000 Rd. til Laurids Lauridsen Nybo; 1808 ejedes den af Laust Nybo. Allerede i 2. Halvdel af 18. Aarh. var alt Bøndergodset bortsolgt. I 19. Aarh. har den været ejet bl. a. af Etatsr. Fjeldstrup til Sindinggd., der opførte det nuv. Stuehus, af Grundmur. Nuv. Ejer er Kristen Hauge Kristensen.

Ved Sivebæk er der fredlyst en Gravhøj.

Sønder-Felding Sogn omgives af Annekset Assing og Skarrild Sogn, Vejle Amt (Nørvang Hrd.), Nørre-Horne Hrd. (Hoven S.) og Bølling Hrd. (Borris S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 5 Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod S. noget bakkede, i øvrigt jævne Jorder ere overvejende sandede med store Hedestrækninger mod N. (Troldhede) og S. og Moser (Felding Mose). Kun midt i Sognet, hvor *Skjern Aa* løber og deler det i „Nørreland“ og „Sønderland“, er der bedre opdyrket og beboet. Af Hederne ere nu store Dele beplantede; af Plantagerne nævnes den 1873 anlagte *Skovbjærg Plantage*, 660 Td. Ld.; af Vandingskanalerne paa begge

Sider af Skjern Aa, hvilke have været til stor Gavn, nævnes især Skjernaakanalen mod N.

Fladeindholdet 1896: 12,602 Td. Ld., hvoraf 2220 besaaede (deraf med Rug 728, Byg 177, Havre 805, Boghvede 109, Bælgsæd 12, Spergel 137, Blandsæd til Modenh. 38, Frøavl 21, Grøntf. 49, Kartofler 129, andre Rodfr. 15), Afgræsn. 1800, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1201, Have 28, Skov 756, ubevokset 353, Moser 415, Kær og Fælleder 1142, Hegn 38, Heder 4497, Veje og Byggegr. 144, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 322 Heste, 1284 Stkr. Hornkv. (deraf 743 Køer), 1392 Faar, 515 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 86 Td.; 32 Selvejergde. med 53, 113 Huse med 33 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 767 (1801: 252, 1840: 317, 1860: 465, 1890: 655), boede i 148 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomhed, 491 af Jordbr., 5 af Gartneri, 30 af Industri, 2 af Handel, 37 af forsk. Daglejervirks., 59 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet *S.-Felding Kirke* (1340: Fillingh), Præstegaard, Missionshus (opf. 1893). Gde. og Huse: *Over-* og *Nedertarp*; *Gammelmark*; *Overby* med Andelsmejeri; *Nederby* med Skole; *Drongstrup*; *Fruergde.* med Vandmølle; *Skovbjærg*, Gd. og Mosestation, 626 Td. Ld., tilhørende Hedeselskabet; *Vesterbjærge*; *Sandet* med Mosestation og Biskole; *Ilderhede Huse* med Biskole, Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 34,720 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1522 Kr., Antal af Konti 167) og Mosestation. *Gaarsvig*, Gd. (Gaardsvig); *Mosegd.*; *Høgsviggd.*; *Elkjær*, Gd.; *Østerbjærge*, Gd.; *Minds*, Gd.

S.-Felding S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 55. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med fladt Loft, ere opf. i Overgangsstil af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Sydd. tilmur.), den ellipseformede Granitkorbue (paa den s. Gesimssten en Drage og et Bladornament) og to Vinduer ere bevarede. Paa Vestgavlen en Hjørnesten med en Dyrefigur. Murene ere delvis omsatte. Vaabenhuset, af Granitkvadre (Spidsgavlen af Mursten), er senere tilbygget. Altertavle i Renæssancestil, opsat 1575 af Niels Juul og Else Skovgaard, med et Maleri (Christus helbreder en blind) fra 1885 af Anker Lund. Romansk Granitdøbefont. Kirkesangerstol fra katolsk Tid. Prædikestol, opsat 1558 af Hartvig Skram og Fru Kirsten Skovgaard. Klokke, uden Indskrift, fra 15. Aarh. Series pastorum. Orgel fra 1884.

Fruergaard tilhørte Hartvig Skram 1553, Jakob Skram 1582 og 1616 (begravet under Koret i Kirken), 1638 en Fru Karen, der da blev tiltalt for Falskmøntneri, 1651 Fr. Buchwaldt, 1681 Caspar v. Buchwaldt og blev 1735 (9 Td. H., da ikke Hovedgaard) skødet af Niels Bigum i Middelfart til Hans Jensen i Kobberbølle. — *Skovbjærg* var 1580 en adl. Sædegaard, der ejedes af Poul Vognsen.

Ved Gaarsvig er der fredlyst 2 Gravhøje, ved Mosegd. 2, i Skovbjærg Plantage 1 samt ved Drongstrup 11, hvoraf 8 danne Gruppen *Lille Klavshøje* og 2 høre til Gruppen *Store Klavshøje.*

Assing Sogn, Anneks til S.-Felding, omgives af dette, Skarrild, Arnborg, Rind og Snejbjærg Sogne samt Bølling Hrd. (Vorgod og N.-Vium S.). Kirken, noget sydl., ligger 5 Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere bedre end i Hovedsognet, sandede og sandmuldede, til Dels med Lerunderlag; store Hedestrækninger, Kær og Moser. Megen Hedeopdyrkning. Af Plantagerne nævnes den 1873 anlagte *Harreskov Pl.*, 1542 Td. Ld., og c. 80 Td. Ld. af Birkebæk Pl. (se S. 576) samt en Del mindre Plantager. Gennem Sognet gaar Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 12,470 Td. Ld., hvoraf 2228 besaaede (deraf med Rug 698, Byg 181, Havre 894, Boghvede 139, Spergel 96, Blandsæd til Modenhed 14, Grøntfoder 32, Kartofler 143, andre Rodfr. 31), Afgræsn. 2178, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1110, Have 42, Skov 1054, Moser 267, Kær og Fælleder 429, Hegn 30, Heder 4857, Veje og Byggegr. 272 Td. Kreaturhold 1898: 287 Heste, 1139 Stkr. Hornkvæg (deraf 758 Køer), 1499 Faar, 653 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 82 Td.; 29 Selvejergde. med 47, 129 Huse med 35 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1084 (1801: 301, 1840: 366, 1860: 468, 1890: 842), boede i 202 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 50 levede af immat. Virksomh., 596 af Jordbr., 20 af Gartneri, 70 af Industri, 37 af Handel, 24 af forsk. Daglejervirks., 39 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet *Assing Kirke* (1340: Asingh) og Byerne: *Kirkegaarde* med Skole og Andelsmejeri; *Kibæk Stationsby* med Missionshus (opf. 1889), Forsamlingshus (opf. 1894), Lægebolig, Vandmølle, Markedsplads (Marked i Maj og Nov.), Jærnbane- og Telegrafst.; *Vilhusted*; *Olling* (1638: Oelending) med Biskole; *Paarup*; *Bukkjær* med Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 52,779 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4398 Kr., Antal af Konti 230); *Brunhede. Troldhede Biskole.* Gde. og Huse: *Harreskov* med Skole og Plantørbolig; *Mikkelborg* med Skole; *Aggersig*; *Mosegde.*; *Hvedde*; *Albækhede*, Hus; *Vejlgd.*; *Hedegd.*; *Kjærsig*, Gd. med Mosestation.

Assing S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 56. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med fladt Loft, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, og et nyere Vaabenhus, af røde Mursten, mod N. Norddøren og flere Vinduer samt Korbuen ere bevarede. Korgavlen er ombygget 1890. Ny Altertavle i gotisk Stil med et Maleri (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont i Bægerform. Gammel Prædikestol uden særlig Stil. I Skibets Vestende den gml. Altertavle, i Renæssancestil. Klokke, med Indskrift i Minuskler, fra 1483, i en muret Stabel paa Kirkegaarden.

I Sognet er der fredlyst 18 Gravhøje, deribl. ved Kirkegde. den anselige *Alkhøj* og ved Paarup de to *Klarhøje*.

Skarrild Sogn omgives af S.-Felding, Assing og Arnborg Sogne samt Vejle Amt (Nørvang Hrd.). Kirken, mod N. V., ligger $5^3/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere skarpsandede med betydelige Hedestrækninger, der udgøre over Halvdelen af Arealet, og Kær og Moser (Ronum Mose, Gammelgaard Mose, Døvling Mose). Store Dele ere dog nu beplantede. Af Plantagerne nævnes *Skarrild Kratpl.*, 246 Td. Ld., anl. 1867, *Hesselvig Pl.*, 835 Td. Ld., anl. 1877, *Døvling Pl.*, 508 Td. Ld., anl. 1887, og *Vester Hesselvig Pl.*, 384 Td. Ld., anl. 1889, alle ejede af Hedeselskabet. Gennem Sognet løber fra N. Ø. mod V. *Skjern Aa*, som deler Sognet i „Nørre-“ og „Sønderland“, og som i venstre Bred optager *Karstoft Aa*, der ligeledes gennemløber Sognet. Langs disse Aaer findes store Engvandingsanlæg, saaledes *Hessselvigkanalen* S. for Aaen og *Skjernaakanalen* ($2^3/_4$ Mil) N. for den.

Fladeindholdet 1896: 17,479 Td. Ld., hvoraf 2358 besaaede (deraf med Rug 792, Byg 195, Havre 792, Boghvede 138, Bælgsæd 17, Spergel 136, Blandsæd til Modenh. 47, Grøntf. 35, Kartofler 192, andre Rodfr. 10), Afgræsning 2252, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1551, Have 32, Skov 1288, Moser 578, Kær og Fælleder 178, Hegn 19, Heder m. v. 9007, Veje og Byggegrunde 173, Vandareal m. m. 43 Td. Kreaturhold 1898: 285 Heste, 1338 Stkr. Hornkvæg (deraf 809 Køer), 1726 Faar, 540 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 93 Td.; 32 Selv-

ejergde. med 61, 110 Huse med 32 Td. Hrtk. og 25 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 846 (1801: 306, 1840: 370, 1860: 589, 1890: 810), boede i 180 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 32 levede af immat. Virksomh., 600 af Jordbrug, 11 af Gartneri, 73 af Industri, 22 af Handel, 27 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler., og 10 vare under Fattigv.

I Sognet: Byen *Skarrild* (1340: Skareld), med Kirke, Præstegd., Skole, Andelsmejeri (Aalykke), Vandmølle, Købmandshdl. og Kro (Gammelgd.); *Lustrup*, Gd. og Huse; *Selstrup*, Gde. og Huse; *Grene*, Gde. og Huse; *Ronum*, Gde. og Huse, med Skole; *Sønder-Karstoft*, Gde. og Huse, med Filialkirke og Skole; *Døvling*, Gde. og Huse, med Skole; *Nørre-Karstoft*, Gd., har 7 Td. H., c. 800 Td. Ld. *Krogen*, Gd.; *Øvig*, Gd.; *Krogager*, Gd.; *Hesselvig Enggaard*, c. 200 Td. Ld.; *Classonsborg*, Pappapirfabrik og Uldspinderi (c. 10 Arbejdere); *Sandgd.*; *Bæktoft*, Gd.; *Barslund*, Gd. og Huse; *Sinkebæk*, Gd.; m. m.

Skarrild S., een Sognekommune med Arnborg, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Herning Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 54. Lægd. Kirkerne tilhøre Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med fladt Loft, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, og et senere opf. Vaabenhus (med ellipsebuet Hvælv.), af Granitkvadre og Mursten, mod N. Norddøren og flere Vinduer ere bevarede. Der er Spor af et nu nedbrudt Taarn mod V. Ny Altertavle i gotisk Stil med et Maleri (den korsfæstede). Alterstagerne ere 1605 skænkede af Oluf Christensen Ronnom. Romansk bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. Stolestader fra 1624. Klokke, uden Indskrift, fra den tidligere Middelalder.

Filialkirken i Karstoft er opf. 1902, indviet $^{28}/_{9}$ (Arkitekt: V. Ahlmann) af røde Mursten i romansk Stil og bestaar af Skib og Kor samt højt Taarn. Bjælkeloft. Alterbilledet er Kopi af Const. Hansens Billede i Torup (II S. 114); Marmordøbefont.

Nørre Karstoft var fordum en Hovedgaard, der 1636 af Iver Mogensen Krabbe blev solgt til Korfitz Ulfeldt, hvis Søn Jakob U. ejede den 1638. Hans Søn Jakob Jakobsen U. skødede den (27 Td. H.) 1683 til Præsten Niels Kjeldsen Ulfborg († 1691), hvis Søn Joh. Nielsen 1695 solgte K. (20 Td. H.) til Knud Hansen Vindfeld, som 1697 skødede K. til Forpagter Hans Andersen, der 1720 skødede K. med Gods (20 og 20 Td. H.) til sin Svigersøn Jens Poulsen; 1722 blev den tilskødet Chr. Trappaud; 1741 ejedes den af Birkeskriver Peder Paaske († 1753), efter hvem den paa Aukt. 1755 købtes af Peder Simonsen Schiønning, som 1759 skødede K. (20 og 46 Td. H.) til Poul Østergaard, der 1766 skødede K. for 4454 Rd. til Prokurator Anders Bagger til Hastrup; han solgte 1771 K. for 5000 Rd. til Herredsfoged Hans Ditlevsen Linnet, der 1775 skødede den med Tiender (20 og 29 Td. H.) for 7200 Rd. til Poul Østergaard. Senere deltes den i flere Gaarde.

Fabrikken *Classonsborg*, omgiven af en smuk Plantage, blev anlagt 1837 paa en Gaard *Skave* (fra 1841 kaldet C.) af Slesvigeren N. Classon som Klædefabrik, men tillige for at forbedre de jydske Uldbindingsartikler. Fabrikken opkøbte Varerne, som behandledes ved Valkning, Presning osv. og derefter solgtes til højere Priser. Men da Ejeren omtr. 1850 flyttede til Bonn, gik den snart over til at blive en almindelig Klædefabrik uden Forbindelse med Husfliden. Nu er den fra 1892 tillige Pappapirfabrik.

Hesselvig Enggaard bestod oprindl. af to Bøndergaarde, som 1869 købtes for 10,000 Rd. af E. M. Dalgas. Dengang kunde Ejendommene næppe give Ejerne det nødtørftige Udkomme; nu vurderer Hedeselskabet, som ejer den siden 1880, den til over 90,000 Kr. Der er Forsøgsstation for Engvanding.

I Nørreland er der fredlyst 5 Gravhøje hørende til Gruppen *Rækkehøjene*, i Døvling Plantage 3 Høje og ved Døvling den anselige *Troldhøj*.

Arnborg Sogn omgives af Skarrild, Assing og Rind Sogne, Aarhus Amt (Vrads Hrd.) og Vejle Amt (Nørvang Hrd.). Kirken, mod S. V.,

ligger 6 Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende Jorder, kun af og til afbrudte af Bakker (Arnborg Bjærg, 223 F., 70 M., Fasterholt Bjærg, 226 F., 71 M.), ere overvejende skarpsandede med store Heder samt Kær og Moser (Hjøllund, Nørre- og Sønderkjær). Af Plantagerne nævnes en stor Del af den Hedeselskabet tilhørende *Birkebæk Plantage*, 1467 Td. Td., anlagt 1872, og den 1898 anlagte *Fasterholt Pl.*, 820 Td. Ld. Sognet, som har en Del ved Engvanding forbedrede Enge, gennemstrømmes af *Rind Aa*, som optages af den ved Sydgrænsen løbende Skjern Aa. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Herning til Vejle.

Fladeindholdet 1896: 12,012 Td. Ld., hvoraf 1806 besaaede (deraf med Rug 755, Byg 107, Havre 638, Boghvede 99, Bælgsæd 9, Spergel 20, Blandsæd til Modenh. 22, Frøavl 9, Grøntf. 9, Kartofler 135, andre Rodfr. 3), Afgræsn. 2297, Høslæt, Brak, Eng m. m. 785, Have 21, Skov 887, ubevokset 449, Moser 499, Kær og Fælleder 249, Hegn 21, Heder 4740, Veje og Byggegr. 229, Vandareal m. m. 29 Td. Kreaturhold 1898: 200 Heste, 839 Stkr. Hornkv. (deraf 529 Køer), 1553 Faar, 333 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 57 Td.; 18 Selvejergde. med 28, 88 Huse med 29 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 682 (1801: 185, 1840: 242, 1860: 327, 1890: 593), boede i 131 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 432 af Jordbr., 20 af Gartneri, 46 af Industri, 22 af Handel, 24 af forsk. Daglejervirks., 18 af deres Midler,og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkegaarde* med Arnborg Kirke (1340: Arnburgh) og Mølle; *Gamle Arnborg* med Præstebolig, Andelsmejeri og Kro; *Skibild* (Skivild) med Filialkirke og Skole. Gde. og Huse: *Tovdal*, Gd.; *Hjøllund* med Vandmølle; *Gottenborg* med Skole; *Overgd.*; *Birkebæk*, Skovridergd., med Hedeselskabets Plantningselevskole; *Skovbjærggde.*; *Togsvig*, Gd.; *Sønder-Søby*; *Fasterholtgd.*, i Nærheden *Fasterholt* (ell. Damholt) *Skole*; *Bjerre*; *Tornvig*, Gd. med Mølle; *Holtum*; *Gren*.

Arnborg S., een Sognekommune med Skarrild Sogn, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 53. Lægd. Kirkerne tilhøre Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med fladt Loft, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, og et senere tilføjet Vaabenhus, af raa og huggen Granit, mod S. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Dele af Murene ere senere omsatte (paa Skibets Vestgavl Aarst. 1830). Ny Altertavle (den korsfæstede). Romansk Granitdøbefont af Bægerform. Prædikesto! til Dels i Barokstil; paa Himlen Aarst. 1653. I Koret Mindetavle over Præsten Arent Bistedt, † 1758, og Hustru.

Filialkirken ved Skibild er opf. 1897 af røde Mursten i gotisk Stil (Arkitekt: Wiinholt) og bestaar af Skib og Kor samt Tagrytter over Koret, Loftet er fladt. Altertavlen er en Kopi af A. Küchlers Mariæ Bebudelse.

Gren er maaske det Grene, hvortil en Nicolaus Lille skrev sig 1320.

Ved Tovsvig, langs Rind Aa, er der fundet undergaaede Træer, dels Naaletræer, dels Eg. Samme Sted findes det reneste Myremalm, til hvis Udsmeltning Skovene ere blevne ødelagte. Den sidste Smeltehytte for Myremalm var her. — *Birkebæk Plantage* er anlagt af Bonden Niels Birkebæk; Gaarden og Plantagen overtoges 1875 af Hedeselskabet.

Ved Arnborg og Gl. Arnborg er der fredlyst to Gravhøje, ved Gottenborg to og ved Gren to.

Arnborg var Anneks til Skarrild, indtil det ved Reskr. af $^4/_6$ 1897 blev et eget Pastorat.

Ulvborg Herred.

Sogne:

Husby, S. 578. — S.-Nissum, S. 579. — Staby, S. 581. — Madum, S. 584. — Ulvborg, S. 585. — Raasted, S. 588. — Idum, S. 590. — N.-Felding, S. 591. — Vinding, S. 592. — Vind, S. 593. — Timring, S. 594.

1584

1610

1648 1655

Ulvborg Herred begrænses mod N. af Hjerm Hrd., fra hvilket det skilles ved Storaa, mod Ø. og S. Ø. af Hammerum Hrd., mod S. og S. V. af Bølling og Hind Hrdr., fra hvilket sidste det til Dels skilles ved Madum Aa, mod V. af Vesterhavet og mod N. V. af Nissum Fjord. Fra V. til Ø. er Udstrækningen c. 5, fra N. til S. mellem 1 og $3^1/_2$ Mil. Den vestl. Tredjedel af Herredet, der hører til „Vesterhavsfladen", er lavtliggende og jævn i Modsætning til den østl. Del, som er højtliggende, idet den hører til den nordvestl. Del af Skovbjærg Bakkeøen med Heldning mod N. til Storaa og med enkelte isolerede Højder, som Lærkehøj, 221 F., 69 M., og paa selve Skovbjærgbanken, som ligger i Herredets sydøstl. Del, Præstebjærg, 304 F., $95{,}_5$ M., og Tihøje, 354 F., 110 M. Jorderne ere gennemgaaende sandede, i den vestl. Del dog ret muldrige, i den østl. Del enkelte Steder lerholdige, men dog overvejende meget magre, med store Hedestrækninger; ogsaa i den vestl. Del findes Heder og Klit. En Del mindre Vandløb søge mod N. til Storaa. Skovarealet, hvortil høre Straasø Statsplantage og Husby Klitplantage, er i det hele 2663 Td. Ld. Det hører til Amtets ufrugtbare Herreder (ved Matr. gnmstl. 48 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 85,129 Td. Ld. ($8{,}_{53}$ □ Mil, $470{,}_7$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1782 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 7777 (1801: 3742, 1840: 5009, 1860: 5835, 1890: 7289). I gejstl. Hens.

danner det eet Provsti med Hind Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Ulvborg-Hind Hrdr.'s, Hjerm-Ginding Hrdr.'s og Hammerum Hrd.'s Jurisdiktioner samt under Amtets 1. Forligskreds (Husby, S.-Nissum, Staby, Madum og Ulvborg), 4. Forligskr. (Timring) og 5. Forligskr. (de øvrige Sogne).

Ulvborg Hrd., i Vald. Jrdb.: *Vlburghæreth*, hørte i Middelalderen til Harsyssel, senere til Bøvling Len og fra 1660 til Bøvling Amt; se videre S. 452.

Der er i 1901-2 talt henved 970 jordfaste Oldtidsmonumenter, alle Gravhøje (Dysser og Jættestuer forekomme ikke), men et stort Antal var da sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; $^1/_{11}$ 1902 vare 103 fredlyste. Næsten alle Højene findes i den større, østl. Del (i Sognene Idum 290, Vinding 225, N.-Felding 150, Vind 130, Timring 90 og Raasted 50); i de 5 lavtliggende Sogne mod V. er der tils. kun talt c. 35 Gravhøje, hvoraf de 25 i Ulvborg Sogn.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 27 flg. — *P. Storgaard Pedersen*, U. Hrd., en hist.-topogr. Beskr., Ringkjøbing 1900.

Husby Sogn omgives af Annekset S.-Nissum og Staby Sogne, Hind Hrd. (Vedersø S.) og Vesterhavet. Til Sognet hører Landstrimlen „Husby Klit", S. for Sognet (omsluttet af Hind Hrd.), hvortil hører en Del af den udtørrede Stadil Fjord. Kirken, mod N., ligger over $2^3/_4$ Mil N. N. V. for Ringkjøbing og $3^3/_4$ M. V. S. V. for Holstebro. De lavtliggende, jævne Jorder ere sandede Muldjorder, til Dels med Lerunderlag, med store Klitstrækninger langs Havet og nogle Moser mod N. V. (Skævemose). I Sognet en stor Del af *Husby Klitplantage*. Mod S. i Sognet ligge de smaa Søer *Øvand*, nu omtr. udtørret, og *Dommersø*, paa Sydøstgrænsen *Husby Sø* og *Nørresø*, som hører til Hind Hrd.

Fladeindholdet 1896: 4556 Td. Ld., hvoraf 729 besaaede (deraf med Rug 233, Byg 62, Havre 271, Spergel 50, Blandsæd til Modenhed 38, Grøntf. 5, Kartofler 42, andre Rodfrugter 25), Afgræsn. 820, Høslæt, Brak, Eng m. m. 552, Have 4, Skov 179, ubevokset 62, Kær og Fælleder 580, Flyvesand m. m. 1352, Veje og Byggegr. 78, Vandareal m. m. 200 Td. Kreaturhold 1898: 154 Heste, 704 Stkr. Hornkvæg (deraf 450 Køer), 1318 Faar, 331 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 136 Td.; 41 Selvejergde. med 107, 3 Arvefæstegde. med 7, 56 Huse med 22 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 581 (1801: 403, 1840: 475, 1860: 556, 1890: 604), boede i 107 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomhed, 340 af Jordbr., 10 af Gartneri, 87 af Fiskeri, 39 af Industri, 7 af Handel, 2 af Skibsf., 28 af forsk. Daglejervirks., 43 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet: *Husby Kirke* (1233: Husæby, 1340: Husby), Præstegd. (mod S.), Forsamlingshus (opf. 1897), ved Gaarden Mose, og Mølle, ved Landevejen. Byen *Kirkeby* med Skole, Toldassistentstation og Mølle. *Husby Klitskole*. Gde. og Huse: *Grim*; *Moseby*; *Bjærg*; *Bækby*; *Østerby*; *Søgde.*; *Øby*; *Øhuse*. *Nørby*, Gde.; *Silbjærg*, Gd.; *Krog*, Gd.; *Amtkjær*, Gd.; m. fl.

Ifl. Fiskeriberetn. fiskedes der i 1900 fra Husby Krydstolddistr. af 48 Fiskere fra 12 Havbaade og 16 mindre Baade Torsk og Kuller til en Værdi af 7781 Kr. Fiskeriet er i Tilbagegang.

Husby S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 28. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og Korbuen ere bevarede; Nordd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (med højt Spir), hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten. Altertavle i Barokstil fra c. 1700 med nyere Malerier. Romansk bægerformet Granitdøbefont med Figurer og Rundstave. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Skibet et gammelt Krucifiks. I Koret 2 Ligsten over Præsterne Hans Nielsen, † 1614, og Jakob Andersen Riber, † 1707, og Hustru. Series pastorum. Klokken, med Indskr. i Majuskler, er fra Beg. af 14. Aarh. — Paa Kirkegaarden Ligsten over B. Kjerulf (se S. 580).

Pratzgaard i Husby nævnes ved 1500. — Mogens Jonsen i *Bjerg* nævnes 1338.

Husby Klitplantage, nu 2035 Td. Ld., anlagdes af Staten 1859 ifl. Lov af $^{29}/_{12}$ 1857 om Sandflugtens Dæmpning (da Forsøget paa Klitplantning atter var optaget, efter at tidligere Forsøg vare mislykkede) med et Areal paa c. 200 Td. Ld. under Ledelse af Plantør A. J. Drewsen, som med stor Energi gennemførte Arbejdet; 1889 udvidedes den med c. 600 Td. Ld. og 1898 med c. 1200 Td. Ld. i Husby og S.-Nissum Sogne. Træbestanden er væsentlig Bjærgfyr. — *Husby Sø* søgte man at udtørre 1869 ved at grave en Kanal til Nissum Fjord, men Forsøget opgaves efter nogle Aar.

Sønder-Nissum Sogn, Anneks til Husby, omgives af dette og Staby Sogne, Nissum Fjord, Bøvling Sogns Klit og Vesterhavet. I Fjorden ligger Fjandø. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $3^1/_4$ Mil N. N. V. for Ringkjøbing og $3^3/_4$ Mil V. S. V. for Holstebro. De lavtliggende, jævne Jorder ere sandmuldede med Klitstrækninger langs Vesterhavet, samt inden for disse en større Hede. En Del af Husby Klitplantage (se ovfr.).

Fladeindholdet 1896: 5569 Td. Ld., hvoraf 868 besaaede (deraf med Rug 276, Byg 105, Havre 301, Spergel 62, Blandsæd til Modenh. 15, Frøavl 4, Kartofler 63, andre Rodfr. 38), Afgræsn. 1184, Høslæt, Brak, Eng m. m. 784, Have 4, Skov 537, Moser 25, Kær og Fælleder 351, Heder 885, Flyvesand m. v. 875, Veje og Byggegr. 55 Td. Kreaturhold 1898: 218 Heste, 931 Stkr. Hornkv. (deraf 577 Køer), 1933 Faar, 397 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 191 Td.; 51 Selvejergde. med 158, 4 Arvefæstegde. med 10, 76 Huse med 23 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 771 (1801: 526, 1840: 675, 1860: 703, 1890: 793), boede i 157 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 399 af Jordbr., 184 af Fiskeri, 73 af Industri, 10 af Handel, 33 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 31 vare under Fattigv.

I Sognet: *S.-Nissum Kirke* (1340: Nesium, senere Nesym og Nesom), Missionshus (opf. 1899), to Skoler (østre Sk., Ø. for Kirken, og vestre Sk., i Fjand), Aktiemølle og Kro. Byerne: *Nør-* og *Sønder-Fjand* (gml. Form: Fjenlde, Fjelnde, Fjenle, Fjælend, Fjelde osv.); *Neder-* og *Over-Torup*; *Klem*; *Vang*. Hovedgaarden *Udstrup* har $20^1/_8$ Td. H., 204 Td. Ld., hvoraf 50 Eng, Resten Ager; Rørskær i Fjorden. *Torsminde*, Skole, Rednings- og Statstelefonst.; *Bjærgehuse* med Rednings- og Statstelefonst.; *Fjandgde.*; *Fjandhuse*; *Harbogde.*; *Kjær Huse*; *Torup Huse*; *Felsted Huse*; *Bavnbæk Fattiggaard* (opf. 1884, Plads for 29 Lemmer); *Sittrupgde.*; *Anneksgde.*; *Gjelstrupgde.*; *Korsgd.*; *Krogsgd.*; *Nørhede*, Gde.; *Gadegd.*; *Svejdalgde.*; *Grønne*, Gde.; *Sønderby*, Gde.; *Pilgde.*; *Glistrup*, Gde.; m. m.

S.-Nissum S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.) — undt. Torsminde Distr. paa Landtangen mellem Nissum Fjord og Havet, som hører under Skodborg-Vandfuld Hrdr.'s Jurisdikt. —, Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 27. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den temmelig anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaaben-

hus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og Korbuen ere bevarede; Nordd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis Underrum (med fladt Loft) har Spidsbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten. Vaabenhuset, af Mursten, er vistnok fra 19. Aarh. Ved Korets Sydside har der været et Gravkapel. Altertavle i Barokstil fra 1703 med nyere Malerier (Nadveren, m. fl.). Det oprindl. Granitalterbord er bevaret. Romansk bægerformet Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Taarnrummet Ligsten over Peder Christensen Brøllund, Forpagter paa Udstrup, † 1758. Klokken, uden Indskr., er vistnok fra 15. Aarh. — Paa Kirkegaarden er i en Fællesgrav begr. 24 engl. Matroser fra Skibene „St. George“ og „Defence“ (se S. 488).

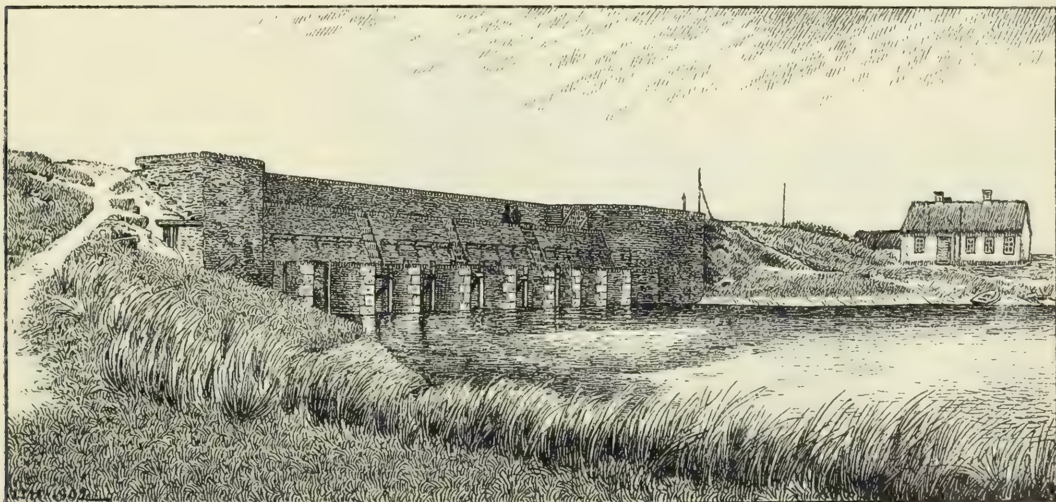
Udstrup tilhørte 1473 Jens Spend, derefter hans Søn Mogens S., hvis Datter Ellen bragte den til Palle Juel, saa Sønnen Mogens J. 1506-33, hans Søn Palle J. 1585, 1616 Fru Else Krag, Laurids Lunovs, saa Chrf. Gersdorff, der 1630 solgte den til Jens Hermansen Juel. 1669 skødede Erik Quitzow U. (24 Td. H.) og Gods til Henrik Ruse, der lagde den under Rysensteen, til hvilket den hørte indtil 1776, da Baron Chr. Fr. Juel solgte U. (25, 111 og 260 Td. H.) til Forpagteren Jens Tang († 1789), i hvis Dødsbo den (25, 16 og 12 Td. H.) solgtes for 11,260 Rd. til Forpagter Mads Andersen Kyttrup, der 1801 skødede U. for 15,400 Rd. til Landinspektør C. A. Wesenberg. 1805 blev den ved Aukt. solgt til Købmd. C. Husted, Lars Sørensen paa Timgd. og Byfoged Borch, hvilken sidste blev Eneejer 1807 og s. Aar fik Tilladelse til at udstykke den; hans Enke solgte U. 1811 til J. P. Fuglsang, som købte Agermarken tilbage og solgte U. 1819 ved Aukt. for 12,880 Rd. til Niels Schak Jensen, † 1845, hvis Søn Hans Windfeldt, † 1887, arvede den; hans Søn Knud Jensen W. har ejet U. fra 1880. — Hovedbygningen, en Hovedfløj med Frontespice og to Sidefløje med takkede Gavle, alle i 1 Stokv., er opf. 1784 af Grundmur.

I Fjand har ligget en Hovedgaard *Fjandhus*, der skal have været ejet af den fra Folkevisen om den engelske Prinses Skibbrud bekendte Esge Frost, hvis Datter Sophie bragte den til sin Mand Bo Høg, hvilke nævnes dertil 1367. Gaarden er maaske nedbrudt under Dronn. Margrethe eller Vald. Atterdag; 1466 var den i alt Fald nedlagt. Traditionen har bevaret Mindet om en Bygning i Klitterne, som man har antaget for en Kirke, og endnu i Beg. af 19. Aarh. har man fundet Murbrokker og Levninger af Brolægning. (Se *O. Nielsen*, Borgen Fjandhus i S.-N. Sogn, i Saml. til j. Hist. VII S. 257 flg.).

Ved Kirken har været et Hospital, oprettet ved Legat af Ridefoged paa Udstrup Bertel Bertelsen Kjerulf († 1748) og taget i Brug 1757, til Bolig for 5 Fattige, som hver fik 15 Rd. aarl. Senere forøgedes Legatet af en Slægtning, Foged paa Søbygd. J. G. Kjerulf († 1813); men 1822 blev det nedlagt og Huset blev Fattighus (nu nedlagt).

Klitterne baade i dette og Husby Sogn have en Størrelse som faa Steder paa Vestkysten; Ovenbjærg i S.-Nissum Sogn naar 75 F., $33,_5$ M. Sandflugten har voldt store Ødelæggelser i Sognenes vestl. Del, navnlig i 16. og 17. Aarh. (1580 siges, at „en Part af samme Sogne ere fordærvede af Sand og Vand“). Men den østl. Del gik heller ikke fri; her var det dog Oversvømmelserne fra Fjorden, som gjorde Skade. *Nissum Fjord*, over 14,000 Td. Ld. med c. 6 F. Vand under alm. Forhold, har sandsynligvis ligesom Ringkjøbing Fjord været en aaben Havbugt, der efterhaanden er bleven lukket ved de af Havstrømmen aflejrede Sanddyner, som senere dannede sig til en sammenhængende Klitbræmme. Til Afløb for Vandet i Fjorden, der har Tilløb gennem mange Aaer (Afvandingsegnen er c. 30 □ Mil), dannede der sig i Klitten Kanaler, „Minder“, hvoraf flere vises helt op til Sydenden af Bovbjærg (se S. 488). Naar disse Udløb for kortere eller længere Tid lukkedes, og naar tilmed Havvandet ved Storm pressedes ind i Fjorden, oversvømmedes de tilgrænsende Sogne, hvorved Marskengene led stor Skade. I Slutn. af 17. og Beg. af 18. Aarh. lukkede Landtangen sig helt, saa at der maatte skaffes Udløb ved Hjælp af Spade. Der berettes om Stormfloder Nytaarsaften 1723 og 1741, i hvilket sidste Aar *Torsminde* (tidligere: Torskminde) gennembrødes omtr. paa dets nuv. Sted, samt Julen 1760, Feb. 1825 og 1839. Torsminde, der ligesom Nyminde ved Ringkjøbing Fjord er tilbøjelig til at vandre mod S., men dog har holdt sig omtr. paa samme Sted, da man ved hver ny Udgravning lægger Udløbet lidt nordligere, var uafbrudt aabent fra 1741 til 1804; men siden den Tid har det hyppigere og hyppigere lukket sig ved Tilsanding, og Udgravningen er bleven vanskeligere med Aarene. Omtr. 1840 fik Kastberg i Lemvig Koncession paa Udtørring af Fjordens nordl. Del; han solgte Koncessionen til J. Owen i Kbh., som bestemte sig til at udtørre hele Fjorden og lægge en Sluse med Porte at aabne udad mod Havet i Stedet for det direkte Udløb;

han fik Konc. herpaa og solgte den til et engelsk Aktieselskab, som 1868-70 lod Ingeniør C. G. Bruun bygge Torsminde Kanal og Sluse, c. 1500 Al. N. for det gamle Minde. Slusen, af Beton, Klinker og Granit, kunde bortlede indtil 6000 Kbfd. Vand i Sekundet, medens den hindrede Havvandet fra at trænge ind. Samtidig blev det gamle Minde afdæmmet ved et Dige, ligesom der af Regeringen opførtes betydelige Klitdiger for at hindre Havet fra at skylle over. I 1869-70 paabegyndtes Inddæmningen af den sydøstl. Del af Fjorden, den c. 2500 Td. Ld. store „Felsted Kog“, ved Opførelsen af et $1^3/_4$ Mil langt Dige; Udpumpningen skete ved Hjælp af store Maskiner, og det tørlagte Areal beplantedes med Græs. Men Udbyttet var ikke stort, da Bunden til Dels bestaar af Flyvesand. Der skete flere Gange Digebrud (saaledes Dec. 1873), der pumpedes desuden ikke til Stadighed, hvorfor det inddæmmede Areal ofte stod under Vand om Vinteren, og endelig standsede hele det af Bruun paabegyndte Foretagende 1885, efter at der var gaaet store Kapitaler til Spilde. Kun den mægtige Sluse staar tilbage (c. 200 Al. V. for den har der nu tværs over Kanalen lagt sig en Barre af Sand og Ral). Det gamle Udløb aabnedes atter paa Selskabets Bekostning, men har stadig paa ny maattet udgraves, da der ved paalands Kuling lægger sig en Vold af smaa Rullesten tværs over Kanalen. Den ovenn. Gennemskæring fandt Sted c. 1200 Al. S. for Slusen og aabnedes $^3/_2$ 1890; der var Vand nok til, at Fiskerbaade kunde passere; men det varede ikke længe, før en

Slusen ved Torsminde, set indenfra.

Sandbarre uden for Kanalen umuliggjorde al Sejlads. Den stadig gentagne Udgravning foregaar nu paa Amtsraadets Foranstaltning, og Udgifterne paalignes Lodsejerne. Fiskeriet i Fjorden er endnu af stor Betydning, men Udbyttet, der udgjorde 1898: 30,225, 1899: 22,700, 1900: 39,381 og 1901: 48,304 Kr. (hertil maa lægges Værdien af eget Forbrug og af Fisk, der solgtes direkte til Forbrugerne, vistnok Halvdelen af de anførte Beløb), er fordelt paa mange Hænder.

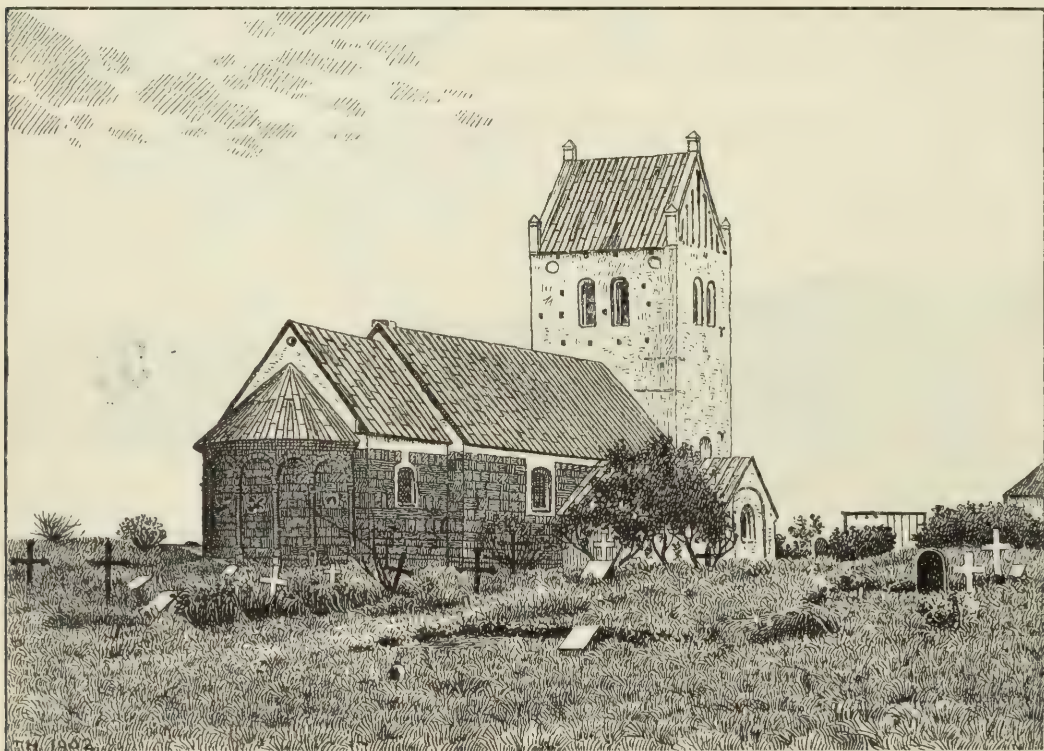
Litt.: *A. Sørensen*, Fortællinger og Sagn om S.-N. Sogn, i Saml. t. j. Hist. II S. 291 flg.

Staby Sogn omgives af Husby, S.-Nissum, Ulvborg og Madum Sogne samt Hind Hrd. (Vedersø S.), fra hvilket det skilles ved Madum Aa, som falder ud i Husby Sø (se S. 579), hvoraf en Del hører til Sognet. Kirken, mod S. V., ligger $2^1/_2$ Mil N. for Ringkjøbing og $3^1/_2$ Mil V. S. V. for Holstebro. De for det meste lavtliggende, jævne Jorder ere mod N. lerede med Marskenge (Nørkjær Enge) langs Fjorden, mod S. og S. Ø. sandede med Hedestrækninger. En Landevej fra Ulvborg Station fører ind i Sognet.

Fladeindholdet 1896: 4926 Td. Ld., hvoraf 1482 besaaede (deraf med Rug 480, Byg 145, Havre 406, Spergel 118, Blands. til Modenh. 153, Grøntf. 10, Kartofler 67, andre Rodfr. 95, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 1430, Høslæt, Brak, Eng m. m 1289, Have 19, Skov 95, Kær og Fælleder 80, Heder 354, Veje og Byggegr. 107

Vandareal m. m. 68 Td. Kreaturhold 1898: 307 Heste, 1486 Stkr. Hornkv. (deraf 904 Køer), 1348 Faar, 770 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 305 Td.; 79 Selvejergde. med 276, 1 Arvefæstegd. med 3, 88 Huse med 25 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 973 (1801: 513, 1840: 771, 1860: 847, 1890: 958), boede i 175 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 55 levede af immat. Virksomhed, 637 af Jordbr., 18 af Fiskeri, 120 af Industri, 4 af Handel, 44 af forsk. Daglejervirks., 39 af deres Midler, og 41 vare under Fattigv.

I Sognet *Staby Kirke* (1313 og 1340: Stabby), to Skoler (nordre og søndre), Præstegd. (før Gammelgd.) mod Ø., Missionshus (opf. 1902), Uddannelsesskole for Vinterlærere (ejes af Amtet, før en Folkehøjskole, opr. 1853, nedlagt 1894), Sparekasse (opr. 1886; 31/3 1901 var Spar. Tilgodeh. 235,737 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 9930 Kr., Antal af Konti 556) og Andelsmejeri (Fjords Minde); Fattiggaard (før i Silbjærg, opr. 1869,

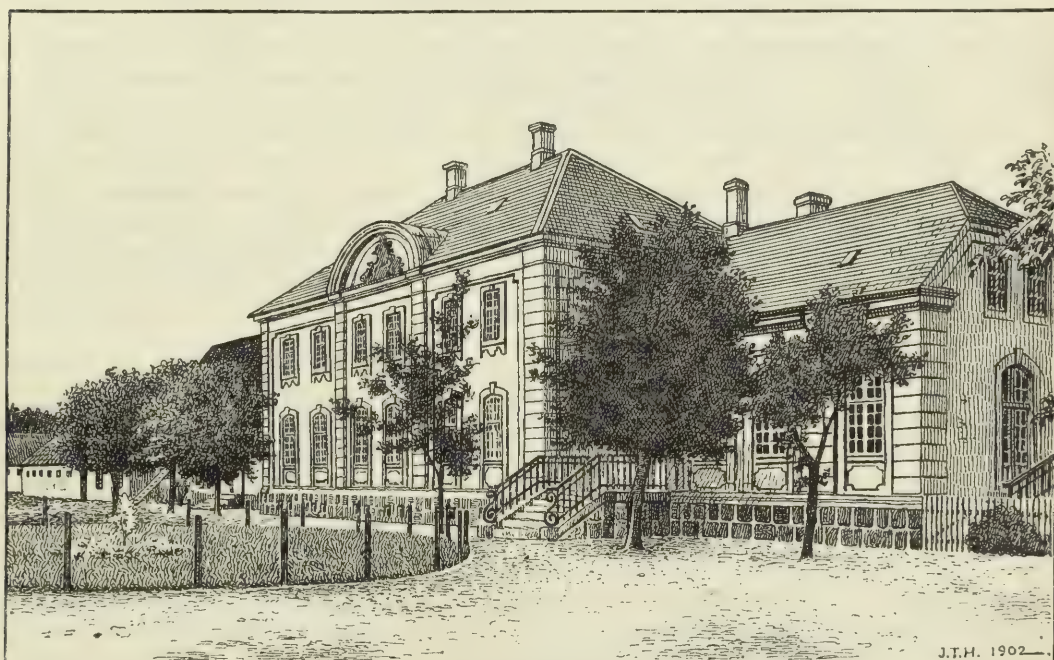
Staby Kirke.

Pl. for 20 Lemmer). Gaarde og Saml. af Gde.: *Kirkeby*; *Kirkegde.*; *Klostergaarde*; *Herrestoft*; *Blæsgde.*; *Nørgde.*; *Bentesgde.*; *Nistrupgde.*; *Julsgde.*; *Hundhale*, Gde.; *Sønderby*, Gde.; *Munkhule*, Gde. Hovedgaarden *Pallesbjærg* har 26 Td. H., 580 Td. Ld. (250 i Ulvborg S.), hvoraf 100 Eng, 20 Gaardspl., Have og Plantage omkring Gaarden, 250 Plantage i Ulvborg Sogn, Resten Ager; til Gaarden høre Mølle, Sav- og Tærskemaskine. Gaarden *Svendsholm* har 14½ Td. Hrtk., c. 250 Td. Ld. (26 i Ulvborg S.), hvoraf 45 Eng, 15 Plantage, 17 Hede, Resten Ager; Vandmølle. *Arbjærg* (før Arnbjærg), Gd.; *Tokesdal*, Gd.; *Movstgd.*; *Ting*, Gd.; *Gade*, Gd.; *Nørtoft*, Gd.; *Nygd.*; *Skaarkjær*, Gd.; *Bjærg*, Gd.; *Flodgd.*; *Bundgde.*; *Brunbjærg*, Gd.; *Staby-Kjærgd.* (c. 8 Td. H.); *Frøsang*, Gd.; *Brink*, Gd.; *Neder-Uglkjær*, Gd.; *Smedsgd.*; *Kortborg*, Gd.; *Harbosgd.*; m. fl.

Staby S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistrikt, 8.

Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr'. 25. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Kapel mod N. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, og Apsis, med Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid (dog med Spor af Overgangsstil) dels af Granitkvadre (Skibet), dels af Granitkvadre og Jærnsandsten (særlig Koret) paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.), eet Vindue og Korbuens Granitpiller med Menneskehoveder ere bevarede; paa Korets Sydside er der en oprindl. Dør (tilmur.). Særlig interessant er den prægtige Apsis, hvis Façade er delt i 6 Felter ved Halvsøjler af Granit, som hvile paa en profileret Dobbeltsokkel, og hvis Fodstykker og Kapitæler ere prydede paa forskellig Maade; over Kapitælerne danne Kragsten med Menneske- og Dyrehoveder Overgangen til de store Buer mellem Søjlerne (se *Løffler*, Kirkeb., S. 113); mod Ø. sidde to firkløverformede Vinduer af een Sten (se *Helms*, D. Tufstensk., S. 103). Allerede tidlig er Skibet forlænget mod V. med tykkere Mure af Granitkvadre og Munkesten; denne Del har enten været en Forhal eller været bestemt til at bære et Taarn. V. for Forlængelsen er i den senere Middelalder Taarnet

Pallesbjærg.

tilføjet, væsentlig af røde Munkesten, med hvælv. Underrum og Rundbue ind til Skibet. Senere Tilføjelser ere Vaabenhuset (fladt Loft) og Kapellet med Tøndehvælv., begge af Mursten. Taarnet har nu 2 blindingsprydede Gavle, men skal have haft 4 Gavle. Altertavle og Prædikestol ere i Renæssancestil; paa Bagsiden af Alteret staar, at det er anskaffet 1597 af Mogens Juel, og en Series pastorum. Dækpladen til det gml. Alterbord ligger foran Vaabenhusdøren. Smukke Malmalterstager, skænk. 1668 af Niels Trolle og Hustru. Romansk Granitdøbefont med snoede Rundstave. I Skibets Vestende et Pulpitur i Renæssancestil. I Kapellet, skilt fra Skibet ved en Jærndør i Renæssancestil, staa 3 Kister med Lig af Frands Linde til Pallesbjærg, † 1765, Hustru Helle Gertr. Basse, † 1715, og Marie Anne Rutelia Basse, † 1758. Epitafier: i Skibet over Provst J. Chr. Windelin, † 1792, og Hustru, i Taarnet over Borger i Holstebro Niels Hansen Rafn, † 1702, og Hustru, og over Lars Frandsen Roer paa Staby-Kjærgd., † 1755. Den mindre Klokke er fra 1513.

Pallesbjærg har vistnok Navn efter Landsdommer Palle Juel, der 1560 mageskiftede sig Gods til her i Sognet. Med hans Datter Else kom den til Poul Munk og med deres Datter Anne til Børge Trolle (1610 maatte dog Birg. Rosenkrantz, Enke efter Mogens Juel, afstaa P. til Hans Lykke til Krabbesholm, til hvem den var pantsat af Mogens Juel), derefter Sønnen Niels Trolle, † 1667, hvis Døtre Lene og Hille ægtede Enevold Parsberg og Palle Krag til Katholm († 1723), hvilke begge skrev

sig til P.; 1692 skødede Axel Juel og Hustru Sophie Am. Parsberg $^1/_4$ og Palle Krag $^3/_4$ af P. (59, Tiender 33 samt noget Gods) for 14,000 Rd. til Chr. Linde, † 1706. Hans Søn Frands Rantzau L. († 1765) transporterede P. 1757 til Svigersønnen Chr. D. Friedenreich († 1780), som 1771 overdrog den til Sønnen Chr. Linde F., paa hvis Dødsbos Aukt. 1786 P. (59, 33 og 273 samt Bondesk. 3 Td. H.) blev solgt til Generaladjut. Jens de Poulsen, som byttede den med Palstrup til Ritmester C. Chr. v. Irminger; 1792 lod Justitsraad Lange til Bratskov som Panthaver den (med Brunbjærg, Staby-Kjærgd. m. m.) sælge for 67,100 Rd. til Christen Strandbygaard († 1812), hvis Arvinger solgte den 1816 til Justitsr. Schønau, Herredsfoged J. Tranberg og Agent Buch, som udparcellerede den og 1822 solgte Hovedparcellen (c. 26 Td. H.) til Christen Jensen Ebbensgaard, † 1836; derefter ejedes den af Sønnen Jens Breinholt E., † 1868, hvis Enke solgte den 1872 for 80,000 Rd. til nuv. Ejer, Kreditforeningsdirektør C. B. Hoppe. — Hovedbygningen er opført 1898-99 i Palaisstil (Arkitekt: Prof. H. C. Amberg) og bestaar af en Midtfløj i to Stokv. med Kælder og Frontespice (hvori det Hoppeske og Wedel-Jarlsbergske Vaaben) samt ved vestre Side en Endefløj i 1 Stokv. (ved Østenden staar endnu en Rest af den ældre Bygning; men det er Meningen her at opføre en Fløj svarende til den alt opf. Endefløj). Midt i 18. Aarh. bestod Bygningen af 3 Fløje af Bindingsværk med et Trætaarn ved Hovedfløjen. Denne Bygning afløstes i 1800 af en grundmuret Bygning paa Kampestenssokkel og med Frontespice med Ur; det sidste er anbragt i det nye Porttaarn. De fleste Udhuse, deribl. Bygningen med Porttaarnet, ere opf. af den nuv. Ejer; en Lade af Egebindingsværk er fra 17. Aarh.

Svendsholm har været en Hovedgaard, der 1266 af Ridder Aage Thytæsk skødedes til Ribe Bispestol; efter Reformationen kom den til Kronen, som forlenede den bort 1542 til to Jomfruer Mette og Sidsel, men 1533-53 til Niels Glambek, der alt 1532 havde skrevet sig til Staby; 1560 mageskiftede Kronen den til Palle Juel, og den hørte derefter under Pallesbjærg, indtil den 1812 solgtes til Strandbygaards Svigersøn O. A. la Cour, som 1822 solgte den for 3200 Rd. til Svogeren N. A. Strandbygaard, hvis Sønnesøn N. S. overtog den 1881 for 50,000 Kr. — Hovedbygningen, i 1 Stokv., er opf. 1866.

Brunbjærg har været en Hovedgaard, som ejedes af Familien Viffert, bl. a. Chrf. Maltesen V., der boede paa B. (Broffuensb.) 1546-47, og Karen Maltesd. V. (g. m. Timme Rosenkrantz paa Rydhave), som i Beg. af 17 Aarh. solgte den til Mogens Juel. 1630 solgte Hofmester paa Sorø Just Høg den til Niels Trolle; 1669 laa den (24 Td. H.) under Pallesbjærg; 1690 frasagde Mads Pedersen den Sædegaards Frihed; 1692 tilhørte den Axel Juel til Pallesbjærg, med hvilken den var forenet i lang Tid, indtil den solgtes og udstykkedes. — I Staby levede 1406 Jens Lagesen (Dyre), 1466 Iver Jensen (Skeel), 1492-1543 dennes Søn Per Iversen. Ved 1600 ejedes *Staby-Kjærgaard* af Fru Gertrud Olufsdatter, 1610 af Peder Munk, derpaa af Mogens Sehested til Holmgd. og Datteren Lisbeth S., Tønne Reedtz', som 1694 skødede den (15 Td. H.) til Rasmus Andersen til Søgd.; 1730 skødede Thom. Pedersen den (15, i alt 55 Td. H.) til Kapt. Casp. Linde, der 1736 skødede den (i alt 87 Td. H.) til Frands Linde, hvorpaa den var forenet med Pallesbjærg indtil 1802. — *Brink* var fordum et Bispelen, der 1492 var forlenet til Oluf Staverskov, 1510 til Jesper Pedersen (Juel), saa til Enevold Jensen, 1546 til Jørgen Hansen Juel, 1562 til Hr. Niels Lange. — *Klostergaarde* have tilhørt Mariager Kloster, der ogsaa ejede Staby Kirke 1459-1650. — Gaarden *Ting* har vistnok sit Navn, fordi Herredstinget, som tidligere holdtes ved Tinghøj i Ulvborg Sogn, en Tid var her; senere, da Ulvborg forenedes med Hind Hrd., holdtes det i Madum Sogn.

Medens Præsten J. C. Büchler var suspenderet 1822-25, blev Præstegaarden, undtagen et lille Stykke, hvori Præstekonen laa syg, bogstavelig nedbrudt og ført bort (stjaalet!) af Sognebeboerne.

Om Sandflugt i Staby og Vedersø Sogne se Kanc. Brevb. $^{12}/_{11}$ 1574.

Madum Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Tim i Hind Hrd., omgives af dette (Vedersø, Tim og Thorsted S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Madum Aa, samt Ulvborg og Staby Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $2^1/_4$ Mil N. N. Ø. for Ringkjøbing og $3^1/_4$ Mil S. S. V. for Holstebro. De i Midten temmelig lavtliggende, jævne Jorder ere sandede, dog hist og her med stærkt Lerunderlag, med store Hede- og Flyvesandsstrækninger mod N. og Ø. Af Plantager nævnes *Madum Pl.*,

150 Td. Ld., anlagt 1883, og *Madumflod Pl.*, 231 Td. Ld., anl. 1900. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ringkjøbing til Lemvig og Holstebro samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2954 Td. Ld., hvoraf 593 besaaede (deraf med Rug 179, Byg 41, Havre 193, Spergel 71, Blands. til Modenh. 29, Grøntf. 11, Kartofler 49, andre Rodfr. 19), Afgræsn. 649, Høslæt, Brak, Eng m. m. 519, Have 13, Skov 161, ubevokset 8, Moser 24, Kær og Fælleder 80, Heder 518, Flyvesand 275, Veje og Byggegrunde 110, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 107 Heste, 492 Stkr. Hornkv. (deraf 317 Køer), 687 Faar, 263 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 94 Td.; 33 Selvejergde. med 80, 2 Arvefæstegde. med 4, 34 Huse med 10 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 401 (1801: 248, 1840: 303, 1860: 379, 1890: 385), boede i 71 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 281 af Jordbr., 54 af Industri, 4 af Handel, 13 af forsk. Daglejervirks., 21 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Madum* (1340: Matum) med Kirke, Annekspræstegd. og Skole. Gde. og Huse: *Østerby*; *Madumflod*; *Nygd.*; *Bjerregd.*; *Bundgde.*; *Vibholm*, Gd. (5 $^1/_4$ Td. H.); *Kjærgde.*; *Madum Mølle* og Stampe; *Bjerrumgde.*

Madum S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 26. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit paa Sokkel med Skraakant. Norddøren og Korbuen ere bevarede. Sydd. og flere Vinduer ses tilmur. Taarn, med Hvælv., og Vaabenhus ere fra Slutn. af Middelalderen, af Munkesten, senere meget ombyggede. Fra 1897 er Hovedindgangen i Taarnet, hvor nu Vaabenhuset er. Altertavlen er et Maleri (den korsfæstede) i ny Ramme. Alterstager fra 1695. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Barokstil med Snitværk. Under Koret en nu tom Begravelse. Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Herredstinget holdtes fra 1638 ved Madum Kirke (se S. 584), indtil det 1778 flyttedes til Ringkjøbing.

Sognet har i tidligere Tid haft en Del Skov. I 18. Aarh. blev det hærget af Sandflugt, hvorved flere Gaarde ødelagdes og der mod Ø. opstod et Klitparti, som dog nu til Dels er beplantet. Plantningen af Klittag for at standse Sandflugten begyndte ved 1780. I Sognet, saavel som i Staby og Ulvborg Sogne, har man i de senere Aar med stort Udbytte fremdraget under Sandlaget en udmærket Tørvejord, „Madum Tørv".

Madum var Anneks til Tim i Hind Hrd., indtil det ved Reskr. af $^{14}/_3$ 1823 blev Anneks til Staby; ved Reskr. af $^8/_5$ 1860 blev det atter 1884 Anneks til Tim.

Ulvborg Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Raasted, Vind Sogn, Hind Hrd. (Thorsted S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Madum Aa, Madum og Staby Sogne, Nissum Fjord og Hjerm Hrd. (Gjørding og Vem S.), fra hvilket det skilles ved Storaa, som ved Sognets Nordøstgrænse optager Lilleaa. Kirken, noget mod N., ligger henved $2^1/_2$ Mil V. S. V. for Holstebro og $3^1/_4$ Mil N. N. Ø. for Ringkjøbing. De mod V. lavtliggende og jævne, mod Ø. højtliggende Jorder med enkelte højere Punkter (Lærkehøj, 221 F., 69 M., Skovbjærg, 174 F., 55 M.) ere især mod V. og N. ret gode, sandede og lerede med betydelige Enge, mod S. og Ø. opfyldt af store Hedestrækninger (Nørre Vosborg Hede) med Klitdannelse, af hvilke dog store Dele nu ere beplantede. Af Plantagerne nævnes en Del af *Straasø Pl.*, i alt 2312 Td. Ld. (hvoraf dog kun c. 730 ere bepl.), der hører til Statsplantagen „Hoverdal og Straasø Plantagedistr." (se S. 605 og 593); desuden *Ulvborg Aktiepl.*, 381 Td. Ld., anlagt 1871, *Ulvborg Kommunes Pl.*, 202 Td. Ld., anl. 1889, og *Pallesbjærg Pl.*, 250 Td. Ld., anl. 1890 (se S. 582). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ring-

kjøbing til Lemvig og Holstebro og fra Ulvborg Stationsby til Staby samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 12,652 Td. Ld., hvoraf 2081 besaaede (deraf med Rug 566, Byg 212, Havre 642, Boghvede 10, Spergel 27, Blandsæd til Modenhed 249, Grøntf. 123, Kartofler 108, andre Rodfr. 140), Afgræsn. 2749, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2056, Have 53, Skov 748, ubevokset 111, Moser 22, Kær og Fælleder 207, Heder m. v. 4441, Veje og Byggegr. 173, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 392 Heste, 2024 Stkr. Hornkvæg (deraf 1013 Køer), 1583 Faar, 912 Svin og 36 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 343 Td.; 61 Selvejergde. med 281, 7 Arvefæstegde. med 30, 2 Fæstegde. med 3, 77 Huse med 26 Td. Hrtk. og 72 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1531 (1801: 579, 1840: 799, 1860: 921, 1890: 1181), boede i 252 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 103 levede af immat. Virksomhed, 654 af Jordbr., 9 af Gartneri, 2 af Fiskeri, 206 af Industri, 94 af Handel, 52 af forsk. Daglejervirks., 50 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby*, ved Ringkjøbingvejen, med Ulvborg Kirke (c. 1340: Ulburgh), Præstegd., Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 498,635 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 35,825 Kr., Antal af Konti 1150) og Forsamlingshus (opf. 1884); *Ulvborg Stationsby* ($^1/_2$ 1901: 97 Huse og 690 Indb.), ved Landevejen, med Filialkirke (Ulvkjær; 1266: Uglækiar), Missionshus (opf. 1902), Skole (Sønderkjær Sk.), Epidemihus (ejes af Amtskommunen, opf. 1893 for 21,400 Kr.; Arkitekt: Østergaard Nielsen; 18 Senge og Desinfektionsanstalt), Apotek, Distriktslægebolig, flere Læger, Dyrlæge, Fællesmejeri, handlende, Haandværkere osv., Markedsplads (Marked i Apr., Aug. og Okt., det største Marked med Heste og Kreaturer i Vestjyll.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Kyttrup*; *Lillelund*; *Vium* med Skole; *Lystlund* med Skole. *Klemhuse*; *Pinvig* og *Veje*, Huse; *Holmgde.*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Nørre Vosborg* har 31 Td. H., c. 450 Td. Ld., hvoraf 150 Eng, 20 Plantage, Resten Ager; næsten alt Godset er solgt til Arvefæste; til Gaarden hører Skjærum Teglværk. *Skjærum*, ved Ringkjøbingvejen, Gd. med Laksegaard, Mølle, Andelsmejeri og Teglværk. *Sønder Vosborg*, Gd.; *Vosborglille*, Børnehjem (Pl. for c. 6 Børn); *Vester-* og *Nørtang*, Gde.; *Nørmark*, Gd.; *Viumgd.*; *Bukbjærg*, Gd.; *Bak*, Gd.; *Bavnbæk*, Gd.; *Vodde*, Gd.; *Brøde*, Gd.; *Ebbensgd.*; *Ræosgde.*, 2 Gde.; *Damgde.*, 2 Gde.; *Kjærgd.*; *Knygsand*, Gd.; *Østergd.*; *Vestergd.*; *Melgd.*; *Korsgd.*; *Tranflod*, Gd.; *Katborg*, Gd.; *Stenummosegd.*; m. m. I Sognet et Andelsmejeri, 2 Møller og 1 Vandmølle.

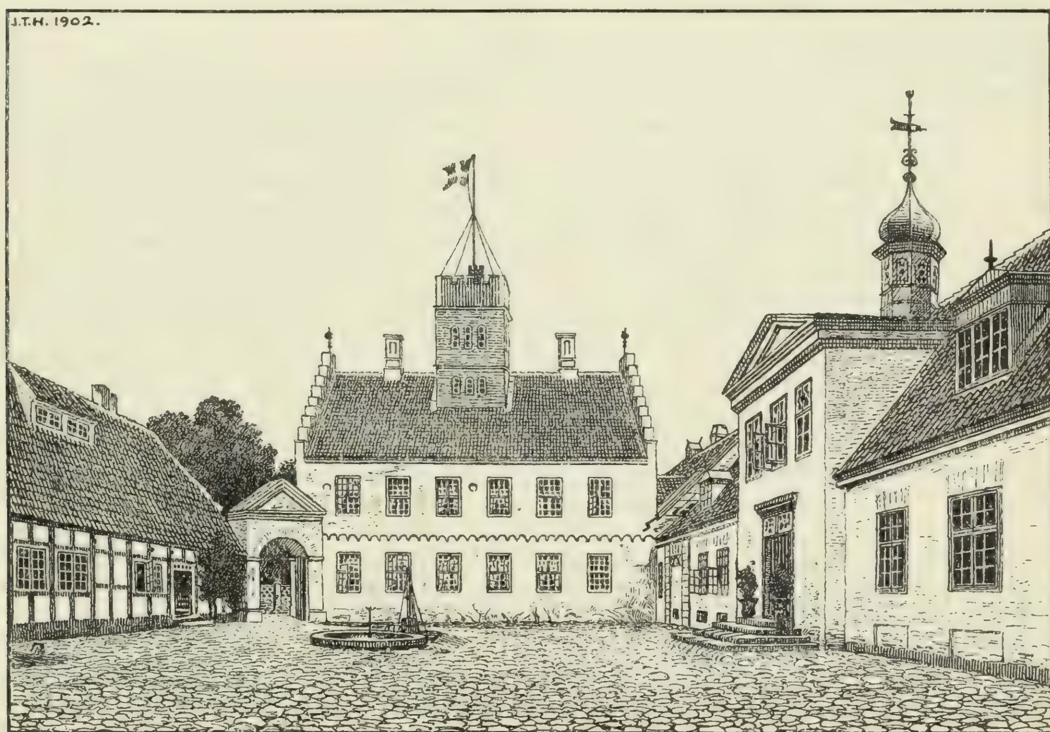
Ulvborg S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- og Ulvborg Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 24. Lægd. Kirkerne tilhøre Sognebeboerne.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, højt Taarn mod V. samt Korsarm, Kapel og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere fra romansk Tid af Granitkvadre (enkelte af Al) paa Sokkel med Skraakant. Syddøren benyttes endnu, Nordd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten; senere Vaabenhuset, af Munkesten, samt Korsarmen (oprindl. hvælv., nu med fladt Loft, vistnok fra 1763) og Kapellet (hvælv.), som ere sammenbyggede og af s. Materiale som Taarnet; de have Rundbuer ind til Skib og Kor. Anselig Altertavle i Renæssancestil fra 1586 med Midtparti, hvori Relief af Korsfæstelsen, og Sidefløje (istandsat 1740 og 1793). Romansk Granitdøbefont. Prædikestolen, i Renæssancestil, er anbragt foran Koret i Forb. med et Pulpitur med Malerier. I Skibets Vestende et lign. Pulpitur. I Kapellet prægtigt Sandstensepitafium, med Marmorplade, Søjler og to Sandstensfigurer, over Preben Gyldenstierne, † 1616, og to Hustruer (han har opf.

Kapellet; Kisterne staa i Kælderen underneden). I Korsarmen Epitafium over Præsten Jak. Schou, † 1770, og Hustru samt Anna Ølgaard, g. m. Sønnen Pastor Jens Schou, Ligtræ over Ane Vognsdatter, † 1578, og Series pastorum. Flere Ligsten i Gulvet. En Ligsten over Holger Ulfstand til Vosborg, † 1617, er borttaget i Beg. af 19. Aarh.; Slægtens Begr. har været under Koret. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1457. I Kirkemuren en Sten med et Mandehoved, ved Indgangen til Kirkegaarden en anden med en Dyrefigur. Paa Kirkegaarden en hvælv. Gravkælder for Vosborgs Ejere.

Filialkirken er opf. (indviet $^{23}/_{12}$) 1900 uden Tilskud fra Staten, af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor med fladt Bjælkeloft.

Nørre Vosborg, nær ved Storaas Munding, hed oprindelig *Osborg* (ɔ: Borgen ved Aamundingen) og tilhørte Hr. Niels Bugge, † 1359, hans Datter Ellen, Chr. Vendelbos; dennes Datter Ingeborg bragte den til sin Mand Predbjørn Podebusk; derefter ejedes den af Sønnen Claus P. (1422 nævnes dog en Peder Krabbe til „Oosborigh") og dennes Søn Predbjørn P., † 1541, hvis Datter Jytte ægtede Niels Brock

Nørre Vosborg.

til Gl. Estrup, og derpaa Biskop Knud Gyldenstierne, som forøgede Godset meget. bl. a. med Skjærumgd. (se nedfr.); saa fulgte hans Søn Preben Gyldenstierne, † 1616, og hans Søn Knud G., som 1626 skødede V. til Svogeren Jens Juel, † 1634, hvis Enke Ide Lange døde paa V. 1649. Deres Datterdatter Ide Sophie Bielke var g. m. Knud Giedde, der skrev sig til V. 1667, men den tilhørte vel Svigerfaderen Ove Bielke, † 1674, hvorefter den kom til Joach. Fr. Vind til Gundestrup, † 1688 (g. m. Ide Sophies Søster Maren Bielke), som 1687 solgte den med Gods (i alt over 700 Td. H. — efter gml. Skyldsætning) for 10,000 Rd. til Herm. Frands v. Schwanewede til S.-Vosborg, † 1697, efter hvis Enkes Død den 1706 solgtes til Niels Leth, † 1711; den ejedes saa af hans Enke Maren Linde († 1755), deres Søn Joh. Henr. Linde, † 1754, der 1746 overtog den (66 og 210 Td. H.), og hvis Enke Sophie Linde 1758 for 20,000 Rd. skødede den til Sønnen Christen Linde, † 1778, paa hvis Dødsbos Aukt. den købtes (66, 26 og 210 Td. H.) for 40,000 Rd. af Chr. Linde Friedenreich, † 1786, af hvis Dødsbo den (66, 57 og 233 Td. H.) tillige med S.-Vosborg købtes for 77,100 Rd. af Kbmd. Peder Tang og Søren Tang til Timgd., af hvilke den første († 1826) blev Eneejer og 1797 overdrog den til Sønnen N. K. Tang, † 1814; hans Enke ægtede Stiftsprovst, senere Biskop C. D. Koefoed, † 1831, der frasolgte en Del Gods og 1824 overdrog V. til sine Stifsønner, af hvilke A. E. M. Tang, senere Etatsr.

(† 1868), overtog den 1825 og tilbagekøbte en Del af Godset; hans Enke solgte V. 1878 for 299,000 Kr. til Svigersønnen, H. Valeur, † 1880, hvis Enke nu ejer den. — Hovedbygningen, der er omgiven af dobbelte Volde, hvoraf den inderste er c. 10 Al. høj, og derimellem brede Grave (paa den ene Side dobbelt, og der udenfor en lavere Vold), bestaar af 4 Fløje. Den østl. er af Grundmur med Rundbuefrise mellem de to Stokv., opf. af Preben Gyldenstierne, vistnok i Slutn. af 16. Aarh.; i Bygningen har været Kapel, omdannet til Værelser af H. Leth; den har Trappegavle, opf. 1857, og et Udsigtstaarn af Træ paa Taget, opf. 1868 af Etatsr. Tang, hvis Familie i det hele har gjort meget for at bevare og forskønne Ejendommen. De tre andre Fløje, i 1 Stokv., ere af Bindingsværk og Grundmur (den sydl. har Spir paa Taget), opf. c. 1648, 1770 og 1838. Ved Indkørslen fra Ladegaarden staar et af Peder Tang opf. Porttaarn; en muret Bro fører over til Borggaarden. Uden for Porten staar det ovfr. omtalte „Vosborglille“, opf. af Etatsr. Tang i samme Stil som Hovedbygningen. Gaard og Ladegaard ere omgivne af Have og Plantninger, hvori en Stenstøtte med Indskriften: „Efterkommere frede og fortsætte Værket“. Voldstedet for den tidligere Borg, der skal være opf. af Niels Bugge og har haft Taarne, vises endnu i en Eng, Hestehaven, S. V. for den nuv. Gaard. Den skal være bleven ødelagt af Vandflod i 1. Halvdel af 16. Aarh.

Sønder Vosborg er udskilt ved Midten af 16. Aarh. af N.-Vosborg og oprettet til Hovedgaard, da Knud Gyldenstierne og Gregers Holgersen Ulfstand, Søn af Predbjørn Podebusks Datter Anne, enedes om at dele gamle Vosborg, som de to Familier i nogen Tid havde ejet i Fællesskab. Gregers Ulfstand, † 1583, havde den fra 1548, derpaa Sønnen Holger U., † 1617, og dennes Brodersøn Axel U. († 1634), som 1629 med Medarvinger skødede den til Mogens Juel; 1634 ejedes den af Rigsr. Jens Hermansen Juel, derpaa af Erik Juel til Hundsbæk, † 1657, og Sønnen Claus Juel, † 1673; senere solgtes den til H. Fr. v. Schwanewede, efter hvis Enkes Død 1705 den deltes mellem Arvingerne, af hvilke Svigersønnen Tønne Sehested samlede den 1706 og 1718 skødede den (39, 52 og 208 Td. H.) til Peder Lassen til Rødslet, hvis Søn Mads L. 1747 skødede den til Frands Linde, der 1757 overdrog den til Svigersønnen Chr. D. Friedenreich; han overdrog den 1771 til Sønnen Chr. Linde F., paa hvis Dødsbos Aukt. 1786 den (39, 60 og 266 Td. H.) med N.-Vosborg m. m. købtes af Peder og Søren Tang (se ovfr.), og de skødede den 1789 for 39,300 Rd. til Schack Halchus de Hoffmann († 1798), som 1794 fik Lov til at frasælge Godset, uden at den mistede sin Frihed; hans Enke solgte den 1799 (39, 57 og 179 Td. H.) for 50,200 Rd. til et Konsortium, som frasolgte det meste af Godset og udstykkede Hovedgaarden; Hovedparcellen solgtes til Christen Stenum, hvis Familie endnu ejer den. — Stuehuset er opf. 1882 noget N. for det Sted, hvor den gml. Bygning, der skal være bleven ødelagt ved Vandflod 1593, har staaet.

Skjærumgaard tilhørte Tvis Kloster og var en af de Gaarde, som det havde faaet af Prins Buris. Efter Reformationen skødede Kronen den 1547 tillige med Klosteret til Oluf Munk, der dog alt som Lensmand paa Tvis 1537 havde skødet den til Knud Gyldenstierne paa N.-Vosborg, men dette var ikke godkendt af Kongen, hvorfor det gentoges 1550. Ved Gaarden var der en hellig Kilde og et Kapel (at der har ligget et Kloster, er urigtigt; men maaske har Tvis Kloster haft en eller to Munke boende her for at styre Godset). Kapellet skænkede Kongen 1547 til Ribe Hospital til Nedbrydelse og Salg af Materialet „at forvende til de fattige og syge Menneskers Gavn, Nytte og Bedste“. Det blev dog ikke nedbrudt dengang, thi da Gyldenstjerne 1550 fik Skjærumgd., fik han ogsaa Kapellet ved at afkøbe Hospitalet dets Rettighed; 1553 fik han kgl. Befaling til at nedbryde Kapellet, fordi „der bruges Afguderi og anden Uskikkelighed“. Kapellets Plads og enkelte af Grundstenene ses endnu. Paa en her rejst Sten staar, at Pladsen er fredet af E. Tang; i 1878-79 er den bleven omgivet af en Plantage. — En Adelsmand Jes Clausen nævnes 1477 i *Skjærom*.

Den bekendte Politiker Ole Kirk ejede 1823-72 *Ebbensgaard*, som han drev op til en Mønstergaard.

Sognet, navnlig Byen Lystlund, har lidt en Del af Sandflugt.

I Ulvborg Aktieplantage er der fredlyst en anselig Gravhøj, *Stjernhøj*. Ved Gravhøjen *Tinghøj* mod Ø. i Sognet har Herredstinget en lang Tid været holdt; paa den nærliggende Høj *Galgehøj* var samtidig Retterstedet. Senere holdtes Tinget ved Ulvborg Kirke og fra 1638 ved Madum Kirke (se S. 585).

Raasted Sogn, Anneks til Ulvborg, omgives af dette, Vind og Idum Sogne samt Hjerm Hrd. (Bur og Vem S.), fra hvilket det skilles ved Storaa.

Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^3/_4$ Mil V. S. V. for Holstebro og henved $3^3/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. lavtliggende og jævne, i øvrigt bakkede Jorder ere sandede, nogle Steder med Lerunderlag, med store Hedestrækninger (hvori flere Indsande: Snerpsande, Hælsig Sande), hvoraf dog større Dele nu ere beplantede. Af Plantager nævnes *Raasted Pl.*, 186 Td. Ld., anlagt 1883, og *Stenumgaards Pl.*, 213 Td. Ld., anl. 1891. Gennem Sognet løber fra S. til N. V. Storaas Biaa *Lilleaa*; ligeledes gennemskæres det af Landevejen fra Holstebro til Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1896: 6384 Td. Ld., hvoraf 885 besaaede (deraf med Rug 298, Byg 67, Havre 251, Boghvede 5, Spergel 137, Blands. til Modenh. 33, Frøavl 4, Kartofler 72, andre Rodfr. 16), Afgræsn. 1727, Høslæt, Brak, Eng m. m. 475, Have 6, Skov 251, ubevokset 84, Moser 34, Kær og Fælleder 109, Heder 2547, Flyvesand 154, Veje og Byggegr. 105, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 95 Heste, 556 Stkr. Hornkvæg (deraf 274 Køer), 676 Faar, 255 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 113 Td.; 29 Selvejergde. med 109, 13 Huse med 3 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 263 (1801: 192, 1840: 246, 1860: 280, 1890: 275), boede i 52 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 8 levede af immat. Virksomh., 228 af Jordbr., 14 af Industri, 11 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet: *Raasted Kirke* (1340: Roosteth) og 2 Skoler. Hovedgaarden *Stenumgaard* har $17^1/_2$ Td. H., c. 1100 Td. Ld., hvoraf 340 Ager, 93 Eng, Resten Hede. *Lille-* og *Gammel-Stenum*, Gde.; *Knudsig*, 2 Gde.; *Øgelstrup*, Gd. (c. 400 Td. Ld.); *Hvoldal* (Huldal) og *Hvolby*, Gde.; *Femhøje*, 2 Gde.; *Mosegd.*; *Gammelmølle*, Vandmølle; *Snerp*, Gd.; *Gml. Raasted.*, 2 Gde.; *Nymølle*, Gd. (før Vandmølle); *Arnsbjærg*, Gd.; *Blæsbjærg*, 2 Gde.; *Gaarsdal*, Gd.; *Ormstrup*, Gde. og Huse; m. m.

Raasted S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 23. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Syddøren (udvidet) ere bevarede; Nordd. og flere Vinduer ses tilmurede. Korgavlen er helt ombygget. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum (nu skilt fra Skibet ved en Mur) har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten. Altertavle, med et Maleri (den korsfæstede), og Prædikestol ere i Barokstil. Det gamle Granitalterbord er bevaret. Alterstagerne ere 1603 skænkede af Conr. Huusmann (med hans Navn og Vaaben). Romansk Granitdøbefont med Bladornamenter.

Stenumgaard tilhørte 1537 og 1545 Jakob Vognsen, 1569-85 Sønnen Jens V., 1601 hans Søn Mikkel V., hvis Døtre Margr. og Anne Vognsdatter 1635 solgte den til Fru Ide Lange, Jens Juels. Med hendes Datter Susanne J. kom S. til Erik Qvitzow, der 1652 solgte den til Fru Elsebe Juel til Brusgd. Hun solgte den 1670 til Christen Linde, fra hvem den gik over til Sønnen Frands L., der 1757 transporterede den til Chr. D. Friedenreich, som 1771 overdrog den til sin Søn Christen Linde F., paa hvis Dødsbos Aukt. 1786 den (21, 31 og 220 Td. H.) blev solgt for 31,200 Rd. til Niels Wad til Øgelstrup, † 1797, der frasolgte en Del af Godset; Sønnen Chr. W. solgte den 1822-23 til Niels Jensen Vejrup, † 1849; Sønnen Christen Hansen Nielsen († 1883) skødede den 1879 til Sønnen Niels Christensen, som 1889 solgte den til den nuv. Ejer, G. Kirk. — Hovedbygningen, 1 Fløj, er opf. 1810.

Øgelstrup er en gammel Hovedgaard, der ved Midten af 14. Aarh. ejedes af Palle Juel, som med sine Søskende ejede meget Gods i Raasted og Idum Sogne, derpaa af Sønnen Jens J., dennes Søn Iver J., † 1468, som 1421 nævnes til Ø., og hans Søn Palle J. til Udstrup, hvorefter den længe hørte under Udstrup, endnu 1661 (23 Td. H.), da bortfæstet til en Bonde; 1666 ejedes den af Thom. Andersen Wendtzel, derpaa af Christen Linde, hvorefter den længe laa under Stenumgd. Christen Wad (maaske Fæster) døde 1754 paa Ø.; senere ejedes den af Sønnen Niels W., † 1797.

Laur. Wad solgte den 1824 til O. A. la Cour, der 1827 solgte den til Svogeren Lars Jepsen. Nuv. Ejer er Kr. Lauritsen.

Idum Sogn omgives af Raasted, Vind og N.-Felding Sogne samt Hjerm Hrd. (Holstebro Købstadsjorder, Maabjærg, Navr og Bur S.), fra hvilket det skilles ved Storaa. Kirken, noget mod N. V., ligger $1^1/_4$ Mil V. S. V. for Holstebro. De højtliggende, i det hele jævne Jorder, med enkelte Bakker (Trehøje, 170 F., 53 M.), ere sandblandede, de fleste Steder dog med Ler (Mergel) til Underlag, med store Hedestrækninger, hvoraf en Del er beplantet. Af større Plantager nævnes Hestbjærg Pl., 142 Td. Ld., anlagt 1889, og Estrup Pl., c. 70 Td. Ld., anl. 1880, en af de ældste Sogneplantager, begge tilhørende Kommunen; af større private Plantager nævnes Burlund Pl., anl. 1888, og Idumlund Pl.. anl. 1898. Gennem Sognet løbe *Idum Aa* og *Gryde Aa* til Storaa. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Holstebro til Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1896: 8129 Td. Ld., hvoraf 1786 besaaede (deraf med Rug 547, Byg 111, Havre 673, Boghvede 41, Spergel 126, Blandsæd til Modenhed 48, Grøntf. 14, Kartofler 148, andre Rodfr. 77), Afgræsn. 2669, Høslæt, Brak, Eng m. m. 773, Have 16, Skov 231, ubevokset 71, Moser 69, Kær og Fælleder 81, Hegn 8, Heder 2301, Veje og Byggegr. 113, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 196 Heste, 955 Stkr. Hornkv. (deraf 491 Køer), 1266 Faar, 521 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 153 Td.; 39 Selvejergde. med 124, 1 Arvefæstegd. med 3, 1 Fæstegd. med 3, 48 Huse med 22 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 541 (1801: 334, 1840: 395, 1860: 411, 1890: 508), boede i 99 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 9 levede af immat. Virksomhed, 415 af Jordbr., 31 af Industri, 6 af Handel, 11 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet: *Idum Kirke* (c. 1340: Ithium), Præstegd., Forsamlingshus (opf. 1894) og 2 Skoler (Kirkebysk. og Idum østre Sk.). *Burlund*, 2 Gde.; *Kjeldal*, 3 Gde.; *Røgelhede*, Gd.; *Sønderbæk*, 2 Gde.; *Hedegde*, 2 Gde.; *Borris*, Gd.; *Estrup*, 4 Gde.; *Øje*, Gd.; *Idumlund*, 3 Gde. med Mølle; *Strovstrup*, 3 Gde.; *Nørgd.*; *Østerlund*, 2 Gde.; *Nibsbjærg*, Gd.; *Fladmose*, Teglværk; *Nagstrup*, 3 Gde. og Huse; *Kovfeld Huse*; *Sig*, Gd.; *Gammelmark*, Gd.; *Tammestrup*, Gd.; *Simonstrup*, Gd.; *Høgsbjærg*, 2 Gde.; *Hestbjærg*, 3 Gde. med Andelsmejeri (Enighed); *Ormstrup*, Gd.; m. m.

Idum S., en egen Sognekommune, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 171. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Norddøren (udvidet) ere bevarede, Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælvede Underrum har Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, af Granitkvadre og Munkesten. Altertavlen (fra 1624, afbrændt 1786, fornyet 1787, restaur. 1884), med et Maleri (den korsfæstede) af A. Dorph, og den udskaarne Prædikestol ere i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Bladornamenter. Et lille Krucifiks over Korbuen. I Vaabenhuset en Ligsten fra Middelalderen, med Kors og Bispestav, og en anden over Anne Esebesdatter, † 1651, g. m. Præsten Niels Ringkjøbing Christensen, † 1636. Klokken, med Indskr. i Majuskler, er fra Beg. af 14. Aarh.

Strovstrup blev 1622 mageskiftet til Kronen af Iver Juel; 1643-56 ejedes den af en Adelsmand Niels Krag. Gaarden laa 1662 under Volbjærg, men senere indtil 1791 under Baroniet Rosenvold.

I Sognet er der fredlyst 36 Gravhøje, deribl. ved Idum 13, ved Hestbjærg 4 og ved Kjeldal 2.

Nørre-Felding Sogn, som har til Anneks Tvis i Hammerum Hrd., omgives af dette (Tvis S.), Vinding, Vind og Idum Sogne samt Hjerm Hrd. (Holstebro Købstadsjorder). Kirken, mod Ø., ligger $^1/_2$ Mil S. for Holstebro. De højtliggende, bakkede Jorder ere sandede, enkelte Steder med lerblandet Underlag, med nogle Hedestrækninger samt Enge mod V. Paa Østgrænsen løber Vegen Aa, paa en Del af Vestgrænsen *Gryde Aa*, som løber gennem den sydl. Del. Gennem Sognet Landevej fra Holstebro til Varde.

Fladeindholdet 1896: 5729 Td. Ld., hvoraf 1512 besaaede (deraf med Rug 432, Byg 69, Havre 609, Boghvede 3, Spergel 15, Blandsæd til Modenh. 142, Grøntf. 21, Kartofler 83, andre Rodfr. 138), Afgræsning 1574, Høslæt, Brak, Eng m. m. 949, Have 15, Skov 76, Moser 28, Kær og Fælleder 48, Hegn 8, Heder m. v. 1461, Veje og Byggegr. 58 Td. Kreaturhold 1898: 208 Heste, 916 Stkr. Hornkv. (deraf 449 Køer), 921 Faar, 432 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 126 Td.; 28 Selvejergde. med 113, 39 Huse med 12 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 485 (1801: 195, 1840: 324, 1860: 373, 1890: 469), boede i 85 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomhed, 370 af Jordbr., 19 af Industri, 15 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet: *N.-Felding Kirke* (1340: Fillingh), Præstegd. og Huse. Hovedgaarden *Krogsdal* har c. 19 Td. H., c. 500 Td. Ld., hvoraf 40 Eng, 82 Plantage, 40 Mose og Hede, Resten Ager; paa Gaarden, der hører til den S. 466 nævnte Kartoffelmelsfabrik, avles aarl. 3-4000 Td. Kartofler. Gaarden *Feldingholm* har 12 Td. H., 400 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 90 Hede og Mose, Resten Ager. *Vegen Vandmølle*. *Skindbjærg*, Gde. og Huse, med Skole og Sparekasse for F.-Tvis Sogne (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 25,445 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 396, Antal af Konti 130); *Vingtoft*, Gd. og Hus; *Pølsbjærg*, Gde. og Huse; *Trug*, Gd.; *Ølgryde*, Gde.; *Tolstrup*, Gde. og Huse; *Hedegd.*; *Flodgd*, Fattiggaard. (opf. 1889, Plads for 24 Lemmer); *Bavnsgd.*; *Stensgd.*; *Bovtrup*, Gde. og Huse; *Dyrmose*, Gde.; *Harrestrup*, Gde.; *Sognstrup*, Gde.; *Tveskjel*, *Vorager* og *Loftager*, Saml. af Huse.

N.-Felding S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 168. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib (med fladt Loft) og Kor (senere hvælv.) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Syddøren og flere Vinduer ere bevarede (Nordd. tilmur.). Vaabenhuset, med Klokken i Gavlen, er af Mursten. Et Taarn mod V. er nedbrudt i 18. Aarh. Den anselige Altertavle, dels i Renæssance-, dels i Barokstil, er fra 1592, istandsat 1695, med et Maleri (Christus i Getsemane) af C. Schleisner (det tidligere Alterbillede er nu i Skibet). Romansk Granitdøbefont med Bladornamenter (anskaffet for c. 30 Aar siden). Prædike-, Degne- og Herskabsstol fra 1637. I Skibets Nordvesthjørne fandtes indtil for faa Aar siden et aabent Gravsted for Krogsdals Ejere. I Koret Ligsten fra 1633, i Kordøren en over Maren Nielsdatter, † 1622, og for Vaabenhusdøren en over Peder Nielsen Skriver af Stavshede, † 16... Series pastorum.

Krogsdal, der tidligere havde tilhørt Tvis Kloster, blev 1547 som Bondegaard af Kronen tilskødet Oluf Munk og tilhørte derpaa hans Søn Poul Munk, † 1601, og dennes Søn Iver M., saa Moderen Elsebe Juel og hendes Søn Hans Lindenov, † 1620, hvis Enke Else Thott ægtede Korfitz Ulfeldt, † 1644, derpaa Jørgen Kruse til Hjermeslevgd., † 1668, senere Claus Dyre til Sindinggd., † 1693, og hans Datter Elsebe D. († 1724), der 1704 skødede K. med Tiender (19 og 6 Td. H.) for 1700 Rd. til Forpagter Peder Vium, der samme Aar transporterede den til Christen Linde, † 1706; fra ham gik den over til Svigersønnen Jan. Friedenreich til Palstrup, † 1755 (1712 siges, at den i 60 Aar havde været omtr. øde og uden Bygning), dennes Søn Chr. D. F. og hans Søn Chr. Linde F., som 1785 ved Aukt. solgte K. (19, 17 og 85 Td. H.) for 12,000 Rd. til Forvalter Nik. Vissing, † 1798, paa hvis Dødsbos Aukt.

1799 K. (19, 17 og 219 Td. H.) købtes for 53,000 Rd. af Kbmd. Vejrup, Pastor Peder Randrup og Byfoged Jørgen Tranberg, som frasolgte Godset og udparcellerede Hovedgaarden samt 1802 solgte Hovedparcellen (4 og 7 Td. H.) for 4700 Rd. til Christen Jakobsen Holst, som 1803 skødede den (H. som før) for 7400 Rd. til P. Gedsted til Tviskl. Derefter ejedes den af Kmjkr. J. Jermiin til Avsumgd., efter hvis Enkes Død den købtes af Landsoverretsadvokat, senere Birkedommer Troels Smith, der gjorde meget for at ophjælpe Ejendommen og 1847 solgte den for 25,000 Rd. til Forpagter Duncan; derefter ejedes den af Møller, W. Friese, som 1865 solgte den til J. F. A. Hinsch; han solgte den 1874 til Enkebaronesse Elisab. Wedel-Wedelsborg; 1897 blev den solgt til M. C. Muhle, fra hvem den 1899 overtoges af Vest- og Sønderjydske Kreditforening, som 1900 solgte den for 67,000 Kr. til Kartoffelmelsfabrikken. — Hovedbygningen, 1 Fløj i 1 Stokv. med en Sidefløj, er opf. af Smith paa Fundamenter af en ældre Bygn.; den gml. Hovedbygn. laa paa den anden Side af den nuv. Gaardsplads. Af de gamle Avlsbygninger findes en Del Rester. Under Gulvet i Kostalden (Munkesten) fandtes for faa Aar siden Kister og synlige Spor af, at Bygningen har været Kapel. Stor, smuk Have.

Feldingholm, før kaldet *Stavshede*, hørte under Krogsdal, hvorfra den solgtes 1801, hvorefter den ejedes af Præsten P. Randrup, † 1829.

Kirken, ligesom det meste af Sognet, tilhørte i Middelalderen Tvis Kloster. Kirken og Tvis Kirke overlodes 1554 til Oluf Munk, der som nævnt S. 553 havde faaet Ejendomsbrev paa Tvis Kl., mod at han skulde holde de to Kirker vedlige eller bygge en ny Kirke midt i Tvis Birk. Da han imidlertid tænkte paa at nedbryde N.-Felding Kirke, udgik der 1558 Kongebrev om, at Kirken skulde blive staaende, „da det skal være en meget skøn Kirke, og den ligger ved alfar Vej“.

Ved Tolstrup er der fredlyst 3 Gravhøje, ved Skindbjærg og Stensgaard 20, hvoraf de 7 ere meget anselige.

Vinding Sogn omgives af Annekset Vind og N.-Felding Sogn, Hammerum Hrd. (Tvis, Avlum og Vilbjærg S.), Timring Sogn og Hind Hrd. (N.-Omme S.). Kirken, mod N., ligger $1^1/_4$ Mil S. S. Ø. for Holstebro. De for det meste jævne, mod S. V. og til Dels mod N. bakkede Jorder (mod S. Tihøje, 354 F., 110 M., med trig. Station, og Præstebjærg, 304 F., $95,_5$ M.) ere sandede med store Hedestrækninger, hvoraf dog en Del er beplantet. Af Plantagerne nævnes Godthaab Pl., 53 Td. Ld. Flere smaa Vandløb løbe gennem Sognet og forene sig med den paa Nordvestgrænsen løbende Vegen Aa. Ved Vestgrænsen gaar Landevejen fra Holstebro til Varde.

Fladeindholdet 1896: 10,744 Td. Ld., hvoraf 3024 besaaede (deraf med Rug 915, Byg 188, Havre 1256, Boghvede 42, Spergel 131, Blands. til Modenh. 86, Grøntf. 120, Kartofler 218, andre Rodfr. 67), Afgræsn. 3417, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1623, Have 12, Skov 50, ubevokset 80, Moser 121, Kær og Fælleder 44, Heder 2211, Veje og Byggegr. 141, Vandareal m. m. 15 Td. Kreaturhold 1898: 335 Heste, 1383 Stkr. Hornkv. (deraf 745 Køer), 2125 Faar, 545 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 160 Td.; 50 Selvejergde. med 135, 67 Huse med 25 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 834 (1801: 352, 1840: 458, 1860: 517, 1890: 769), boede i 152 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 33 levede af immat. Virksomhed, 628 af Jordbr., 37 af Industri, 8 af Handel, 11 af forskellig Daglejervirks., 39 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet: *Vinding Kirke* (1340: Wenningh), Præstegd., 4 Skoler (en ved Kirken, en ved Koldkjær, en ved Vejvad og Agerfeld Sk.) og Andelsmejeri (ved Sørvad). *Svendstrup*, 2 Gde.; *Spaabæk*, Gd.; *Røjkjær*, Gd.; *Tusholt*, 2 Gde.; *Horslund*, Gd.; *Blindkilde*, Gd.; *Hale*, Gd.; *Ramskov*, Gde. og Huse; *Tyregde.*, Gde. og Huse; *Resdal*, Gd.; *Sørvad*, Gd.; *Haskjær*, Gd.; *Hvirvel*, Gd.; *Tovstrup*, Gd.; *Vejvad*, Gde. og Huse; *Hundkjær*, Gd.; *Mosegd.*; *Fuglager*, Hus; *Nørrelund* og *Sønderlund*, Gde.; *Vinding Mølle*; *Agerfeld Kro*, ved Landevejen; *Klejnstrup*, Gde. og Huse; *Fonager*, Gd.; *Revning* (gml. Form: Reffwindt), 2 Gde.; *Bakhuse*; *Vognstrup*, 3 Gde.; *Tjagvad*, Gd.; *Strade*, Gde. og Huse; *Sig*, Gd.; *Junge*, Gd.; *Tingager*, Gd.; *Lægsgd.*; *Koldkjær*, Gde. og Huse; *Hedegd.*; *Pogager*, Gd. og Huse; *Løgager*, Gd. og Huse; m. m.

Vinding S., een Sognekommune med Annekset, hører under Hjerm-Ginding Hrdr.'s Jurisdiktion (Holstebro), Holstebro Amtstue- og Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 169. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige *Kirke*, indviet til St. Mauritius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Dobbeltsokkel. Korbuen og begge Døre ere bevarede, Nordd. tilmuret ligesom flere Vinduer. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (dets øverste Del blæste ned 1638, men genopførtes), hvis hvælvede Underrum har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten. Ny Altertavle, med et Maleri (efter C. Blochs Opstandelsen) fra 1901, og Prædikestol, fra 1627, begge i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. Mindetavle og Gravsten over Provst Hans Chr. Mariager, † 1704, og Hustru. Malmlysekrone, skænk. 1766 af Præsten Terkel Dorschæus og Hustru. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

I Sognet er der fredlyst 26 Gravhøje, deribl. ved Fonager 6, ved Sønderlund 4 og ved Vognstrup 9 Rundhøje og en 100 F. lang Langhøj.

Vind Sogn, Anneks til Vinding, omgives af dette, N.-Felding, Idum, Raasted og Ulvborg Sogne samt Hind Hrd. (Thorsted og N.-Omme S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil S. S. V. for Holstebro. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt: Voldsted Bjærg, 221 F., 69 M.) ere sandede og skarpsandede; omtr. Halvdelen er dækket af Hede; af Plantager nævnes en Del af Straasø Pl. (se S. 585) og Vinding-Vind Kommunes Pl., 91 Td. Ld. I Sognet løber, mod S. V., *Fuglkjær Aa* eller *Lilleaa*, ligesom *Idum Aa* udspringer midt i Sognet. Ved Østgrænsen gaar Landevejen fra Holstebro til Varde.

Fladeindholdet 1896: 11,494 Td. Ld., hvoraf 1516 besaaede (deraf med Rug 418, Byg 72, Havre 571, Boghvede 27, Bælgsæd 5, Spergel 183, Blands. til Modenh. 32, Grøntf. 11, Kartofler 176, andre Rodfr. 20), Afgræsn. 2169, Høslæt, Brak, Eng m. m. 618, Have 21, Skov 244, Moser 97, Kær og Fælleder 34, Heder 5983, Flyvesand m. v. 658, Veje og Byggegr. 148, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 129 Heste, 650 Stkr. Hornkvæg (deraf 355 Køer), 1328 Faar, 314 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 81 Td.; 33 Selvejergde. med 63, 41 Huse med 16 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 483 (1801: 203, 1840: 270, 1860: 364, 1890: 503), boede i 92 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomhed, 419 af Jordbr., 14 af Industri, 6 af Handel, 8 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet: *Vind Kirke* og 2 Skoler (Vind Sk. og Straasø Sk.), og Byerne *Røjkjær* og *Vindby*. *Blaabjærg*, *Blaakjær*, *Vindgab*, *Mikkelborg*, *Trækris*, *Skold*, *Bars* (Baar) og *Sandfær*, Gde.; *Kirkegd.*; *Gammelvind*, Gd.; *Skovgd.*; *Vingtoft*, Gde. og Huse; *Voldsted*, *Løvhus* og *Fuglsang*, Gde.; *Straasø*, Gd. og Plantørbolig, købt 1890 af Staten; *Sophiedal*, Hus; *Troldtoft*, Gde. og Huse; *Gosmer*, Gd.

Vind S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 170. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken, indviet til St. Gertrud, bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor (med fladt Loft; Koret har været hvælv. eller bestemt dertil) ere af raa og huggen Granit og Munkesten, vistnok helt ombyggede i Beg. af 16. Aarh. (Kirken omtales i „Ribe Oldemoder"; paa Præsten Ib Jensens Tid, 1513-63, var den øde, men genopbyggedes da af ham c. 1520). Syddøren er tilmuret. Vaabenhuset, fra sidste Halvdel af 19. Aarh., er af røde Mursten. I Skibets Vestgavl en tilmuret Rundbue, der har ført ind til et nu nedbrudt Taarn. Altertavle fra 1882 med et forgyldt Kors. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil.

Sandfær Gaard og Mølle nævnes 1490; 1526 (gentaget 1537) fik Mogens Juel til Udstrup Livsbrev af Kronen paa dem; 1559-63 var Oluf Krabbe til Damsgd. forlenet med Gaarden, 1563 Palle Juel til Pallesbjærg. — *Gammelvind* ejedes 1682 af Hans Rostrup.

Af Gravhøje er der fredlyst ved Vindgab 1, ved Blaabjærg 1, ved Røjkjær 3 og ved Gammelvind 1.

Sognet var c. 1520-29 Anneks til Vinding, derefter et eget Pastorat; 1566 ansøgte Præsten i Idum forgæves om, at Vind efter den dav. Præsts Død maatte annekteres til Idum. Vistnok 1577 blev Vind Anneks til Vinding.

Timring Sogn omgives af Hammerum Hrd. (Vilbjærg, Nøvling og Snejbjærg S.), Bølling Hrd. (Vorgod og Brejning S.), Hind Hrd. (N.-Omme S.) og Vinding Sogn. Kirken, noget mod N. Ø., ligger 3 Mil S. S. Ø. for Holstebro og 5 Mil Ø. N. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder (Skovbakke, højeste Punkt: Trehøje, 323 F., 101 M., med vid Udsigt) ere sandede med meget betydelige Hedestrækninger og Moser (Højmose og Trøstrup Mose). Af Plantagerne nævnes den af Hedeselskabet ejede *Timring Pl.*, 500 Td. Ld., anl. 1889. I Sognet løber *Vorgod Aa.*

Fladeindholdet 1896: 11,992 Td. Ld., hvoraf 2443 besaaede (deraf med Rug 712, Byg 204, Havre 904, Boghvede 35, Bælgsæd 4, Spergel 158, Blandsæd til Modenh. 73, Grøntf. 87, Kartofler 184, andre Rodfrugter 82), Afgræsn. 3158, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1142, Have 24, Skov 91, ubevokset 408, Moser 423, Kær og Fælleder 180, Hegn 20, Heder m. v. 3937, Veje og Byggegr. 148, Vandareal m. m. 17 Td. Kreaturhold 1898: 335 Heste, 1298 Stkr. Hornkvæg (deraf 773 Køer), 1843 Faar, 642 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 80 Td.; 22 Selvejergde. med 52, 116 Huse med 27 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 914 (1801: 197, 1840: 293, 1860: 484, 1890: 844), boede i 180 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 45 levede af immat. Virksomhed, 656 af Jordbr., 80 af Industri, 13 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Timring Kirkeby* (c. 1340: Timbringh) med Kirke Præstegd., Skole (ved Mosegaard), Missionshus (opf. 1900), Andelsmejeri og Mølle; *Najbjærg*; *Tiphede* (Tephede) med Filialkirke, Missionshus (opf. 1896), Skole og Mølle; *Birkmose* med Pogeskole. Hovedgaarden *Møltrup* har 13 Td. H., c. 400 T. Ld., hvoraf 40 Eng, 19 Mose, 10 Hede, Resten Ager. Ved Møltrup et Forsamlingshus (opf. 1890). *Skovbjærg* med Missionshus (opf. 1898). *Heldmusdal*, Gd. og Huse; *Knibsdal*, Gd.; *Bjerregd.*, Gd. og Huse med Pogeskole; *Kjærgde.*; *Kirkegd.*; *Risgde.*; *Mosegde.*; *Hjortsballe*, Gd.; *Feldbjærg*, Gd.; *Grimstrup*, Gd. med Mølle; *Nygd.*; *Tarp Huse*; *Smækbjærg Huse*; *Mølsted*, Gd.; *Elkjær*, Gd.; *Trøstrup*, Gd.; *Brikshus*; m. m.

Timring S., een Sognekommune med Vilbjærg-Nøvling Pastorat, hører under Hammerum Hrd.'s Jurisdiktion (Herning), Holstebro Amtstue- og Videbæk Lægedistr., 8. Landstings- og Amtets 5. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 60. Lægd. Timring Kirke tilhører Ejeren af Møltrup.

Den uanselige *Kirke* (ifl. Præsteindberetn. 1638 tidligere kaldet „Sanct Trab"), paa en Bakke, bestaar af Skib og Kor, Underdelen af et Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I 1773 ere Murenes øverste Dele ombyggede med smaa røde Mursten. Taarnet, med hvælv. Underrum og Spidsbue ind til Skibet (nu lukket med en Mur) samt en lille Udbygning mod N. med Adgang til et Pulpitur, er nu kun lidt højere end Skibet; det er ligesom Vaabenhuset af Granitkvadre og Mursten. Altertavle, med et Maleri (Christus indbydende Menigheden) fra 1884 af Anker Lund, og Prædikestol i Barokstil med Snitværk. Romansk Granitdøbefont med snoede Rundstave.

Filialkirken i Tiphede er opf. 1901 i italiensk Stil af røde Mursten som en Korskirke med hvælvet Loft og høj Kuppel (Arkitekt: Wiinholt). Altertavlen er et Maleri (Johs. 21).

Møltrup ejedes 1577 af Jørgen Splid til Mindstrup, derefter af dennes Døtre Helvig og Mette S. Den blev 1640 solgt af Fru Helvig Skade, der havde arvet den efter Mette Splid († 1638), til Palle Rosenkrantz; siden ejedes den af Fru Susanne Krabbe (Enke efter Niels Friis til Krastrup), hvis Arvinger 1657 solgte den til Ove Blik (se *Villads Christensen*, En Adelsslægts sidste Dage, i Saml. til j. Hist. 3 R. I S. 113 flg.). 1684 skødede hans Arvinger M. (8 Td. H.) til Borgmester Claus Christensens Arvinger, der 1685 skødede den (18 Td. H.) til Christen Linde, fra

hvem den gik over til Sønnen Niels Linde, † 1746; 1747 blev den (20, 33 og 272 Td. H.) af hans Søn Chr. Linde skødet til Rud. Linde, der 1773 skødede M. (20, 109 og 317 Td. H.) for 29,300 Rd. til sin Brodersøn Kapt. Christen de Linde († 1812), som frasolgte en stor Del af Godset; Enken solgte M. 1813 til J. Chr. Julsgaard, som 1825 skødede den for 1000 Rd. til Oberst Wenzel v. Haffner; han solgte den 1826 til Klædekræmmer Peder Aaby Wand, † 1829; derpaa ejedes den af U. C. Valentiner, fra 1830 af P. Aagaard, Crone, Brødr. Lassen, som c. 1840 solgte den til Grev Vincents Lerche til Lerchenborg, der gjorde meget for at ophjælpe den og 1894 solgte den for 108,000 Kr. til Niels Gram, fra hvem den ved Tvangsaukt. 1902 overtoges af Vest- og sønderjydske Kreditforening. — Hovedbygningen, 3 Fløje af Grundmur i 1 Stokv., er opf. 1777 af Kapt. Linde; i Borggaarden staar et Springvand. Til Gaarden hører en stor, smuk Have.

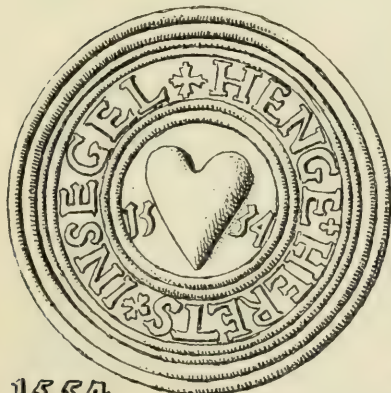
Tiphede Gaard tilhørte 1575 Laur. Grøn paa Tanderup. Tiphede Ladegaard blev 1694 af Axel Sehested til Nøragergd. skødet til Mads Pedersen paa Brunberg, som 1699 solgte den til Christen Linde.

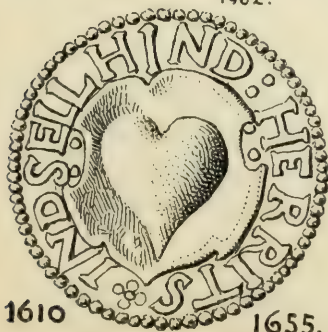
N. for Brikshus, 211 F., 66 M. over Havet, ligger ved *Staldhøj* en langagtig Fordybning, som ifl. Sagnet i Svenskekrigen var Gemmested for Böndernes Heste. S. V. for Trøstrup findes nogle Forhøjninger, som skulle stamme fra Skanser i samme Krig. I Timring Plantage er der fredlyst 8 Gravhøje, ved Trøstrup 3.

Timring var Anneks til Vilbjærg i Hammerum Hrd., indtil det ved Reskr. af 8/10 1900 blev et eget Pastorat.

Hind Herred.

Sogne:

Hind Herred grænser mod N. og Ø. til Ulvborg Hrd., mod S. til Bølling Hrd. og er i øvrigt omgivet af Ringkjøbing Fjord og Vesterhavet. Til Herredet høre Holmsland mellem Ringkjøbing Fjord og Stadil Fjord, hvilken sidste ligger i Herredet, og Holmslands Klit mellem Ringkjøbing Fjord og Vesterhavet. Den største Udstrækning fra V. til Ø. er over 4, fra N. til S. c. $3^1/_2$ og, naar Klitten tages med, over 6 Mil. Den vestl. Halvdel, der hører til „Vesterhavsfladen“, er lavtliggende og jævn med sandede, muldrige eller muldlerede Jorder, det sidste især paa det frugtbare Holmsland, og gode, til Dels marskagtige Enge ved de to Fjorde og Vandløbene, der søge ud i dem (den største er Hover Aa); den østl. Del, der danner Vestsiden

af Skovbjærg Bakkeøen, er mere højtliggende og til Dels bakket (højeste Punkt: Omme Bakker, 279 F., 88 M.) med overvejende sandede, magre Jorder med store Hedestrækninger (Kronheden). Skovarealet er i alt 1525 Td. Ld. Af Plantagerne nævnes Hoverdal Plantage (se S. 605). Det hører til Amtets middelgode Hrdr. m. H. t. Frugtbarhed (ved Matr. gnmstl. 36 3/4 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet (med Ringkj.) 79,374 Td. Ld. ($7,_{95}$ □ Mil, $437,_{8}$ □ Km.). Landd. Ager og Engs Hrtk. var 1/1 1895 2141 Td., Folketallet 1/2 1901 i Landd. 8868 (1801: 4854, 1840: 6611, 1860: 7325, 1890: 8605). I Herredet ligger Købstaden Ringkjøbing. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Ulvborg Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 1. Forligskreds.

Hind (Hing) Hrd., i Vald. Jrdb. *Heingæhæreth*, c. 1340: *Hingæh.*, hørte i Middelalderen til Harsyssel, senere til Bøvling Len og efter 1660 til Bøvling Amt; se videre S. 453.

Der er i 1892 talt c. 300 jordfaste Oldtidsmonumenter (alle Gravhøje paa nær et Par Dysser i Thorsted og Hover Sogne); mange vare dog da sløjfede eller mere eller mindre forstyrrede; 1902 vare 15 fredlyste. Som Tilfældet i andre af Amtets ud til Havet grænsende Hrdr. findes ogsaa her de fleste Høje i den højtliggende, østl. Del (i N.-Omme Sogn c. 65, Thorsted 50, Hover 75); i de vestlige, lavtliggende Sogne er der derimod kun faa (i Vedersø, Stadil, Ny og Gammel S., Rindum og Velling S. tils. kun c. 45).

Litt.: Præsteindberetn. 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 32 flg. — *P. Storgaard Pedersen*, Bidr. til Hing Hrd.'s Hist. og Topogr., Ringkjøbing 1896.

Ringkjøbing Købstads Landdistrikt, S. Ø. for Byen, omgives af Rindum og Velling Sogne. De lavtliggende, jævne Jorder ere muldsandede, ret frugtbare med Enge og lidt Hede. Gennem Distriktets sydl. Spids gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 133 Td. Ld., hvoraf 60 besaaede (deraf med Rug 22, Byg 2, Havre 16, Spergel 5, Blandsæd til Modenhed 5, Kartofler 6, andre Rodfr. 3), Afgræsning 43, Høslæt, Brak, Eng m. m. 16, Heder 10, Veje og Byggegr. 4 Td. Kreaturhold 1898: 8 Heste, 33 Stkr. Hornkv. (deraf 27 Køer), 36 Faar og 18 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 5 Td. (se Rindum S.). Befolkningen, 1/2 1901: 36 (1801: 20, 1840: 22, 1860: 30, 1890: 27), boede i 8 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af Jordbr., 7 af Fiskeri og 3 af Industri.

I Distriktet ligge *Hedegaarden* og 7 Huse.

Distriktet har Fattigvæsen fælles med Købstaden, medens Børnene efter Overenskomst med Velling Kommune søge dennes Skole. Det har ikke noget særligt Sogneforstanderskab, ligesom det heller ikke er særligt repræsenteret i Købstadens Byraad. Det hører under Købstadens Jurisdiktion og de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som denne.

Rindum Sogn, Anneks til Ringkjøbing Købstad og det mindste i Herredet næst Landdistriktet, omgives af Ringkjøbing Købstadsjorder, Landdistriktet,

Velling, No og Hee Sogne samt Ny og Gammel Sogne, fra hvilke det skilles ved Von Aa. Kirken, mod V., ligger $^1/_6$ Mil Ø. for Ringkjøbing. De temmelig lavtliggende og jævne Jorder ere muldsandede, til Dels med lerblandet Underlag, med Engstrækninger ned mod Von Aa og Hede mod V.; mod Ø. ligger det meste af Statsplantagen *Femhøjsande* (se ndfr.). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ringkjøbing til Holstebro og Silkeborg samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 2214 Td. Ld. (se S. 454), hvoraf 790 besaaede (deraf med Rug 179, Byg 65, Havre 256, Spergel 20, Blandsæd til Modenh. 80, Grøntf. 58, Kartofler 39, Sukkerroer 12, andre Rodfr. 78), Afgræsn. 613, Høslæt, Brak, Eng m. m. 523, Have 11, Skov 84, Kær og Fælleder 50, Heder m. v. 60, Veje og Byggegr. 73, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 156 Heste, 693 Stkr. Hornkv. (deraf 466 Køer), 407 Faar, 401 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. (inkl. Ringkj. Landdistr.) 1895: 117 Td.; 35 Selvejergde. med 92, 65 Huse med 21 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 541 (1801: 265, 1840: 367, 1860: 425, 1890: 512), boede i 103 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 36 levede af immat. Virksomhed, 383 af Jordbr., 47 af Industri, 14 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Rindum Kirke og Skole; *Østerby*; *Sønderby*, ved Silkeborgvejen; *Mejlby* med Mølle; *Vester-* og *Nørby*, ved Holstebrovejen. *Østerkjær*, Gde. og Huse. *Vesterbyhedehuse*. *Rindumgaard*, Amtmandsbolig; *Vasegd.*; *Brogd.*; *Nygd.*; *Mejlbygd.*; *Holmgd.* (før Annekspræstegd.); m. fl.

Rindum S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings. og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 33. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Granitkorbuen, begge Døre (Sydd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum og Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, af Munkesten, det nederste af Taarnet dog af Granitkvadre. Ved en større Restaur. 1889 (Arkitekt: Ahlmann) fik bl. a. Sydmuren større rundbuede Vinduer. Altertavle fra 1723 med et Billede af den korsfæstede. Det gamle Granitalterbord, med Træbeklædning fra 1640 med Malerier, er bevaret. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger. Prædikestol i senere Renæssancestil. I Skibet et gmlt. Krucifiks, Mindetavle over Kapellan og Rektor i Ringkjøbing Christen Andersen Agerholm, † 1725, og Malmlysekrone, skænk. af Generalmajor J. v. Lottig, † 1742, for hvem og Familie der har været Begr. i Taarnrummet (Kisterne flyttedes ud paa Kirkegaarden 1880). Rester af Kalkmalerier i Koret fra Renæssancetiden fandtes 1889.

Rindumgaard var tidligere en Hovedgaard, der i 15. Aarh. ejedes af Fru Anne Lange til Nørholm, der havde pantsat den til Henrik Stampe, som oplod Pantet til Niels Clemmentsen. 1568 ejedes den af Fru Annes Sønnedatter Fru Anne Clausd. Strangesen, Christen Fastis til Vennergd., og hørte nu sammen med denne, ofte benyttet som Enkesæde, saaledes 1647 af Mette Lange, Erik Lykkes. Hendes Brodersøn Henrik Lange skødede den (18 Td. H.) 1682 til sin Moder Fru Karen Pogwisch; hun maatte 1684 afstaa den for resterende Skatter til Kongen, som 1693 overdrog den og Vennergd. til Henning Meyercrone. Den var nu Fæstegd. under Vennergaard indtil 1770, da Mads Opitius solgte den (10 Td. H.) for 735 Rd. til Christen Nielsen Post i Ringkjøbing og Morten Nielsen i Gammel Sogn. Fra c. 1807 ejedes R. af Amtmd. P. O. Rosenørn († 1828), der 1819 anlagde en Plantage ved Gaarden, senere udvidet af Amtmd. F. F. Tillisch og 1900 af den nuv. Amtmd. G. H. V. Feddersen. Ved kgl. Res. af $^{14}/_8$ 1824 købte Staten Gaarden til Amtmandsbolig.

Femhøjsande Plantage, nu i alt 70 Td. Ld., hvoraf mindre Dele ligge i Velling og No Sogne, er anlagt 1828 af Ringkjøbing By og opretholdtes ogsaa, da Staten andre Steder havde opgivet Klitplantningen omtr. 1840. Efter at Plantningen i mange Aar var mislykket, er nu den ældre Bestand af Rødgran og alm. Fyr fortrængt væsentlig af Bjærgfyr, og nu lykkes den udmærket.

Velling Sogn omgives af No og Rindum Sogne, Ringkjøbing Købstadsjorder, Ringkjøbing Fjord og Bølling Hrd. (Stavning, Dejbjærg og Lem S.). Kirken, mod V. ved Fjorden, ligger $^{3}/_{4}$ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. noget højtliggende, mod S. lavtliggende og jævne Jorder ere sandede, med dels sandet, dels lerblandet Underlag; nogen, nu næsten tilplantet Hede mod N. og gode Enge ved Fjorden. Af Plantager nævnes en Del af *Femhøjsande Pl.* (se ovfr.), den 254 Td. Ld. store *Velling Pl.*, anl. 1887, og *Schuberts Pl.*, c. 50 Td. Ld., anlagt 1880. Gennem den sydl. Del løber *Venner Aa*, efter at den har dannet Østgrænsen. Ude i Fjorden er der opvokset en stor Holm (se under Stavning Sogn). Gennem den nordl. Del gaa Landevejen fra Ringkjøbing til Silkeborg og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 4764 Td. Ld. (1836 regnes i Matr. under Bølling Hrd.), hvoraf 1072 besaaede (deraf med Rug 339, Byg 107, Havre 257, Boghvede 27, Spergel 69, Blandsæd til Modenhed 86, Grøntf. 48, Kartofler 79, andre Rodfr. 58), Afgræsn. 1226, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1611, Have 23, Skov 246, ubevokset 64, Moser 27, Kær og Fælleder 89, Hegn 6, Heder 258, Veje og Byggegrunde 130, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 223 Heste, 1117 Stkr. Hornkv. (deraf 620 Køer), 831 Faar, 563 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 254 Td.; 57 Selvejergde. med 225, 71 Huse med 28 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 516 (1801: 397, 1840: 601, 1860: 624, 1890: 598), boede i 113 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 40 levede af immat. Virksomh., 444 af Jordbr., 7 af Fiskeri, 75 af Industri, 1 af Handel, 18 af forsk. Daglejervirksomh., 10 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Velling Kirke (1340: Wællingh) og Fællesmejeri; *Astrup* med Præstegd.; *Kovstrup* med *Velling Jærnbanehpl.*; *Vesttarp* med Skole; *Hebøltoft*; *Venner*; *Nørby* med Biskole. *Skralhede Huse*; *Røgind*, Gde. og Huse; *Hulsig*, Huse; *Klaptoft*, Gde. og Huse, med Vandmølle; *Holmager*, 2 Gde. Hovedgaarden *Rybjærg* har 17 Td. H., c. 235 Td. Ld., hvoraf c. 100 Eng (deraf 30 med god Tørveskær), Resten Ager. *Fjordvang*, Gd., har $14^{5}/_{8}$ Td. H., 151 Td. Ld., hvoraf 66 Eng, 3 Mose, 5 Strandbanker, Byggepl., Have m. m., Resten Ager. Enkelte Gaarde: *Tranemosegd.*; *Vennergde.*, 2 Gde. (paa $9^{1}/_{4}$ og $9^{1}/_{8}$ Td. H.); *Ulbjærg*; *Ulkjær*; *Elkjær*; *Nagengd.*; m. fl. Ved Velling Plantage Plantørbolig, Planteskole og Forsøgshave, den sidste ejet af Hedeselskabet.

Velling S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 37. Lægd. Kirken tilhører to Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Forhal og Taarn mod V. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre (i Koret ogsaa indvendig), paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og flere Vinduer ere bevarede. Den tilmur. Syddør er rigt prydet med Stenbilleder (se Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 3. R. Pl. 10). Lidt senere tilføjedes V. for Skibet og i hele dets Bredde Forhallen, med fladt Loft, af Granitkvadre paa profil. Dobbeltsokkel og skilt fra Skibet ved to firkantede Granitpiller. I den senere Middelalder tilføjedes V. for Forhallen Taarnet (paa Sydsiden: 1792), hvis hvælv. Underrum, nu Vaabenhus, har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Mursten. Under Ledelse af Prof. B. Storck (Arkitekter: Wiinholt og Hagerup) underkastedes Kirken en grundig Restauration 1890 (et Vaabenhus mod N. blev nedbrudt). Altertavle, fra 1619, med et Maleri (Christus i Emaus) af F. Müller fra 1891, og Prædikestol, fra 1603, ere i Renæssancestil. Det gamle Stenalterbord er bevaret, under en Træbeklædning fra 1587. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger. De øverste Stolestader, fra 1602, have Erik Rosenkrantz' og Maren Juels fædr. og

mødr. Vaabener (en heftig Strid om Stolestader i Kirken mellem Rybjærgs og Vennergaards Ejere afgjordes efter mange Aars Forløb i 1. Halvdel af 17. Aarh.). I Kirkens Vestende et Pulpitur i Renæssancestil. I den tilmur. Syddør er udvendig indmuret Ligsten over Christen Fasti, † 1557, og Hustru (den hvælv. Begravelse har været under Koret).

Rybjærg blev 1408 af Hr. Niels Krag givet til Ribe Domkapitel; den var 1431 forlenet til Hr. Erik Nielsen Gyldenstierne og 1489-1525 til Per Grøn; 1543 blev den mageskiftet til Iver Juel til Astrup, † 1556. Efter hans Datter Fru Maren Juel arvede Fr. Munk omtr. 1610 R., men solgte den 1625 til Iven Buchwaldt, hvis Broder Detlev B. vistnok før 1651 solgte den til Fr. Sachs; 1666 ejedes R. af Philip Herman Hundertmark († 1687), der 1685 skødede den (36 Td. H. med 10 Bøndergaarde) til Jørgen Grubbe Kaas til Hastrup († 1712); R. ejedes derefter af hans Enke Birgitte Sophie Sehested († 1721) og Søn Kommandør Hans Kaas, der 1728 skødede den (17, i alt 68 Td. H.) for 5400 Rd. til Forpagter Peder Madsen Lillelund († 1730); derefter dennes Søn Mads L., der c. 1743 afstod den til Broderen Niels P. Lillelund, som 1758 skødede den (17 og 62 Td. H.) med Vennergd. for 30,000 Rd. og 50 Speciedukater til Thomas Lund til Grinderslevkl., der 1761 skødede R. til Oberstlieutn. H. V. Rosenvinge; han skødede den 1762 til Hofjkr. Holger Sehested, som 1764 skødede den til Mads Opitius, paa hvis Opbudsbos Aukt. 1779 den (13 Td. H.) solgtes for 5050 Rd. til Jakob Jepsen († 1790), hvis Enke 1790 skødede den (11, i alt 56 Td. H.) for 16,500 Rd. til Krigsr. Henrik Ammitzbøl († 1796); hans Søn Søren A. († 1812) overtog den (11 og 10 Td. H.) 1796. Hans Enke ægtede Anders Lang til Vennergd., som solgte R. til Agent Laur. Buch, hvis Søn Købmd. L. B. 1827 solgte den for 8000 Rd. til Thomas Bruhn († 1889), som 1873 overlod den til Sønnen Ernst Bruhn; han solgte den 1903 til Sønnen N. Bruhn — Hovedbygningen, to Fløje af Grundmur i 1 Stokv., er opf. af Iver Juel 1553; en Tilbygning af Granit („Kapellet“) er nylig ombygget. Laden, af Eg og Fyr, skal stamme fra samme Tid som Hovedbygningen. Den store, smukke Have, hvori der bl. a. findes en meget stor, sjælden Kristtorn, er anlagt af J. G. Kaas.

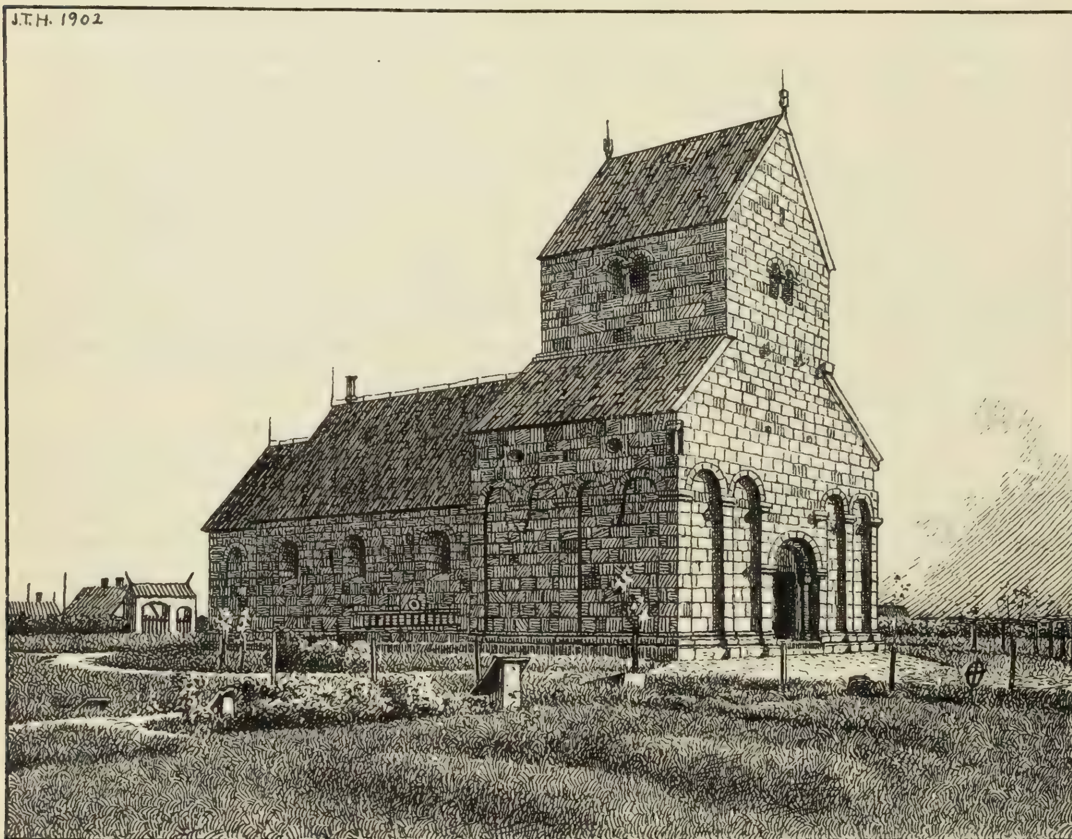
Vennergaard tilhørte 1422 Christen Fasti, 1479 Sønnen Thomes F., dennes Søn Christen F. († 1557 paa V.), hans Søn Thomes F. († 1600). Derefter Erik Lykke († 1644), Enken Fru Mette Lange, hendes Broder Anders L. († 1659), dennes Enke Karen Pogwisch, g. 2. med Oberst Sivert Rathlou († 1676), hendes Søn Henrik Lange († 1697), der 1688 skødede den til Henning Ulrik v. Lützow. Derefter kom den til Kronen, der 1693 skødede den til Henning Meyercrone († 1707), hvis Enke Christine Schrøder 1716 skødede den (63 Td. H.) for 9500 Rd. til Amtsforvalter Lars Pedersen Heldvad († 1736), hvis Søn Kammerrd. Nicolai H. († 1755) 1737 overtog den (63, 38, 203 og Kirkegods 15 Td. H.) for 10,000 Rd. (se Saml. til j. Hist. 3. R. II S. 535 flg.); efter ham solgtes den 1756 ved Aukt. for 18,500 Rd. til Niels Pedersen Lillelund, der 1758 skødede den med Rybjærg (se ovfr.) til Thomas Lund, som 1761 skødede dem til Oberstlieutn. H. V. Rosenvinge, som 1762 solgte dem til Hofjkr. Holger Sehested. Han solgte den 1764 for 37,700 Rd. til Mads Opitius, der 1771 skødede V. (27 og 38 Td. H.) for 9000 Rd. til Forvalter Chr. Kaalund, som 1778 skødede V. for 7880 Rd. til Kapt. Niels de Poulson († 1782), efter hvem V. (28 og 74 Td. H.) solgtes for 12,600 Rd. til Chr. Nørager († 1795). Efter Enkens Død 1807 kom den, efter at Bøndergodset for det meste var frasolgt, til Anders Lang, som maatte gaa fra den i Pengekrisen. Senere ejedes den af Søren Nielsen, hvis Arvinger 1851 delte Gaarden i de to, den nu bestaar af.

Tranemosegaard nævnes 1425 tillige med en øde Mølle, Klappemølle, og tilhørte da Hans Bagæs Arvinger. Derefter ejedes den af en vis Fru Merete Karls, hvis Arvinger Wilken Pixsten, Jon Tulesen, Kannik i Ribe, og Jens Bosen af Søholme 1446 solgte den til Kantor i Ribe Anders Brok. 1647 ejedes den af Fru Anne Munk, Mogens Ulfelts til Selsø. — Til *Velling* skrev sig Christiern Grøn 1484 og Jep Grøn 1582. Sidstnævnte skrives ogsaa „af Heergaard i Velling Sogn“.

Hee Sogn omgives af Annekset No, Rindum og Ny Sogne, Stadil Fjord — i hvilken *Hindø*, som hører til Sognet —, Stadil, Tim, Thorsted og Hover Sogne. Kirken, mod S. V. i Sognet, ligger 1 Mil N. N. Ø. for Ringkjøbing. De mod V. lavtliggende og jævne, mod Ø. noget bakkede Jorder ere sandede, i den vestl. Del mere muldrige, med Enge og Kær, mod Ø. med Hedestrækninger. Mod S. den 1894 anlagte *Sanddal Plantage*, 181 Td. Ld.

Gennem Sognet løber *Hover Aa*; Landevejen fra Ringkjøbing til Holstebro og den vestjydske Længdebane gaa igennem det.

Fladeindholdet 1896: 6197 Td. Ld., hvoraf 1432 besaaede (deraf med Rug 440, Byg 127, Havre 453, Boghvede 4, Spergel 112, Blandsæd til Modenh. 116, Grøntf. 18, Kartofler 83, andre Rodfr. 78), Afgræsn. 1723, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1172, Have 7, Skov 86, Moser 21, Kær og Fælleder 147, Heder 1493, Veje og Byggegr. 113, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 300 Heste, 1274 Stkr. Hornkvæg (deraf 747 Køer), 1230 Faar, 686 Svin og 43 Geder. Ager og Engs Hrtk. i Hee og No Sogne 1895: 375 Td.; 113 Selvejergde. med 309, 158 Huse med 66 Td. Hrtk. og 41 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 816 (i Hee og No S. 1801: 843, 1840: 1144, 1860: 1327, i Hee S. 1880: 830, 1890: 804), boede i 180 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 58 levede af immat. Virksomh., 535 af Jordbr.,

Hee Kirke.

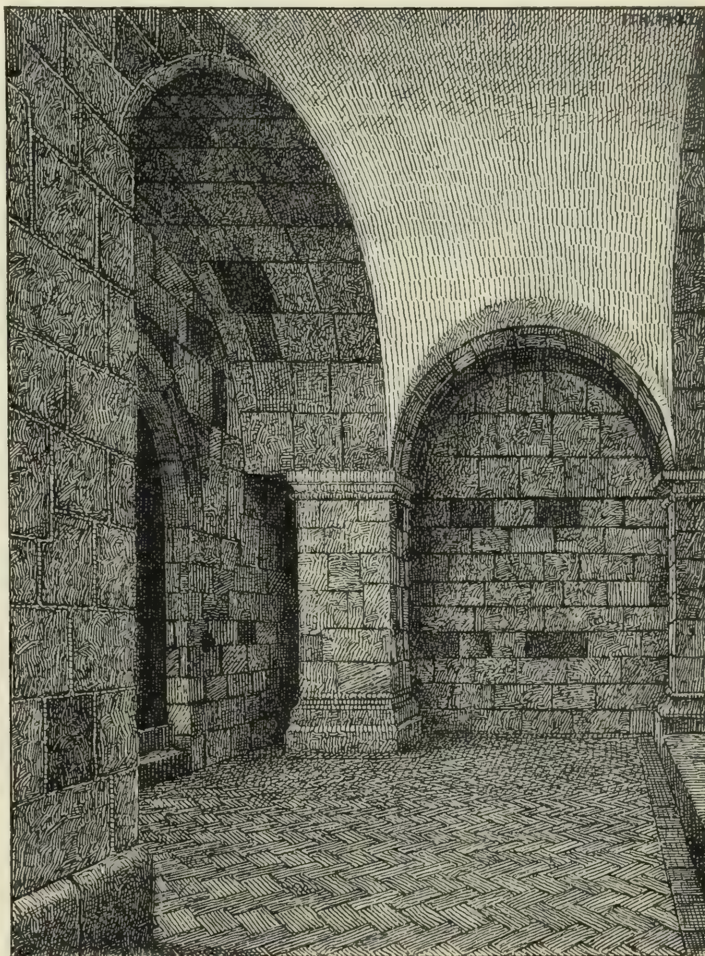
3 af Fiskeri, 111 af Industri, 5 af Handel, 12 af forsk. Daglejervirks., 53 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

I Sognet: *Hee Kirke* (1291: He, 1300: Hee), Forsamlingshus (opf. 1890), Skole, Jærnbanestation og Kro. Byerne: *Sønderby* med Præstegd.; *Agersbæk*; *Sirsbæk*; *Halby* med Fattiggaard (opf. 1873, Plads for 31 Lemmer); *Ejstrup* med Mølle og Stampemølle; *Hvingel* med Skole. *Astrup*, Gde.; *Birkkjær Huse*; *Nørkjær*, *Østerkjær*, *Lilkjær*, *Sønderkjær*, *Mastrup*, *Ølstoft* og *Færgegd.*, enkelte Gde.; *Voldbjærgmark*, Gde.; *Sanddal*, Gd. med Planteskole; *Bratbjærg*, Gde.; m. m. Hovedgaarden *Voldbjærg* har c. 12 Td. H., c. 200 Td. Ld. hvoraf c. 100 Eng, 5 Plantage, Resten Ager; 1 Hus. *Voldbjærg Vandmølle*.

Hee S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ulvborg-Hind

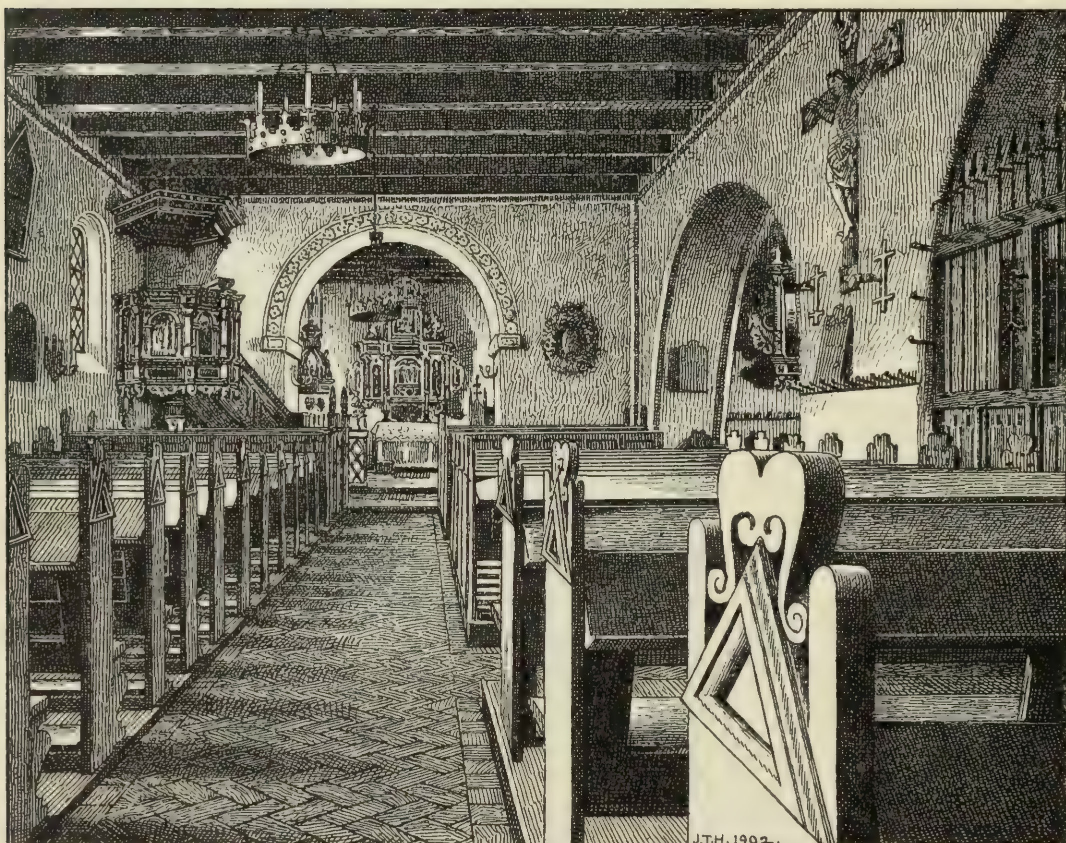
Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 32. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der har været Herredskirke (maaske indviet til Vor Frue), er en af de ejendommeligste jydske Granitkirker. Den bestaar af Skib og Kor, Forhal med Taarn mod V. og to Tilbygninger mod S. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid (Midten af 12. Aarh.) af Granitkvadre paa Sokkel i to Skifter med Skraakant. Skibets Norddør spores endnu; men de oprindl., smaa Vinduer ere baade i Skib og Kor erstattede af større med Granitindfatninger. Omtr. 50 Aar efter Kirkens Opførelse tilføjedes Forhallen og Taarnet, Repræsentant for den romanske Granitarkitektur ved Midten af 12. Aarh. med Nordtysklands og navnlig Rhinlandenes Bygningskunst som Forbillede; flere Enkeltheder røbe en direkte Paavirkning af Ribe Domkirke. Partiet, der i Tidens Løb var blevet meget forvansket (Taarnets øverste Del var saaledes nedstyrtet ved 1721 og genopført af Mursten af Chr. Rantzau til Voldbjærg), er nu ved en Restauration 1882-84 under Ledelse af Prof. B. Storck, hvorved Vestpartiet nedbrødes indtil Soklen, bragt tilbage til den oprindl. Skikkelse. Det er opf. af Granitkvadre (Forhallen af saadanne baade ud- og indvendigt, Taarnets øverste Stokv. af røde Mursten indvendigt) paa Dobbeltsokkel, hvis øverste Skifte har Profil og Rundstave. Forhallens Gavl og Sidefaçader ere ved Pilastre inddelte i Felter, som paa Gavlen hver afsluttes af en Rundbue, paa Siderne af to Rundbuer. Hovedindgangen i Gavlen har paa hver Side en paa Kapitæl og Fodstykke rigt prydet fritstaaende Søjle og afsluttes af en Tympanon, hvori to Løver, og en dobbelt Rundbue. Paa Forhallen er der desuden i Højde med Tagskægget 4 smaa Hjørnesøjler. I Højde med disse har hver Sidefaçade to smaa, runde Lysaabninger, medens Gavlen har to aflange Aabninger, afsluttede af en Rundbue, og oven over dem springer et Par Menneskehoveder frem. Herfra hæver Taarnet sig, med dobbelt Lydhul paa hver af de 4 Sider og med Gavle mod V. og Ø. I Forhallens Indre findes i det sydvestl. Hjørne Vindeltrappen, der fører op i Taarnets to øvre Stokværk (atter fremdragen ved sidste Restaur.), og i det nordvestl. Hjørne en svær, fritstaaende, firkantet Granitpille paa Dobbeltsokkel, hvorfra der mod S. over til Pillen, hvori Trappen findes, er spændt en Ellipsebue, og tilsvarende Buer er der ved Forhallens andre 3 Sider; Midtrummet mellem de 4 Buer er hvælvet. Over de to smaa Sidepartier indenfor Buerne, der ere spændte fra V. til Ø., findes i 2. Stokv. to ejendommelige Rum, som faa Lys gennem de ovennævnte runde Aabninger paa Sidefaçaderne, og som dækkes af Halvtage (Traditionen siger, at de have tjent til Opholdssted for en Fru Elle fra Voldbjærg; maaske Ellen Krag, g. m. Peder

Forhallen i Hee Kirke.

Skram). Herredets Arkiv har i sin Tid haft Plads her i 2. Stokv. Desværre er Forhallen for nylig bleven adskilt fra Kirken ved en Bræddevæg med en Dør i. Af de to Tilbygninger, af Granitkvadre og indbyrdes sammenbyggede med et Tvillingtag og med Spidsgavle, er den vestl., som er hvælvet og har Spidsbue ind til Kirken, utvivlsomt den ældste, vistnok hidrørende fra katolsk Tid (maaske et særligt Kapel), senere Gravkapel for Familien Rantzau, men nu Vaabenhus med Indgang fra V. (Kisterne stod her til 1873; under Kapellet er Gravhvælving). Den anden Tilbygning, med Bjælkeloft og Rundbue ind til Skibet, kaldet „No Kirke“, er opf. af Materialet fra den gamle No Kirke (se ndfr.); indtil sidste Restaur. strakte den sig længere mod Ø. Ved Korets Nordside har desuden staaet et hvælv. Sakristi, nedbrudt efter 1769. Den rigt udsk. Altertavle, fra 1635, med Nadveren i Midtpartiet (restaur. 1884), og Prædikestolen ere i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Bladornamenter; over den en Himmel i Renæssancestil. I Koret en Kirkesangerstol

Hee Kirkes Indre.

i gotisk og en Præstestol i Renæssancestil. De øverste Stolestader have Aarst. 1655 og Otte Krags og Hustrus fædr. og mødr. Vaabener; de to næste have Spends og Fastis Vaabener. I Skibet et gotisk Krucifiks. I Buen ind til Vaabenhuset findes et katolsk Monstranshus (ifl. D. Atl. skal der deri før have staaet et Billede af Jfr. Maria), i „No Kirke“ et Pulpitur med Malerier og en Series pastorum (før et Epitafium), restaur. 1884, ved Korbuen en Mindetavle over Forvalter Casp. Buchholtz, † 1744. En Lysekrone fra Kapellet er nu i Nationalmuseet. (Om Kirken se Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 2. R. Pl. 2 og 3. — *J. B. Løffler*, i Kirkeh. Saml. 3. R. I S. 34 flg., og Kirkeb. S. 142 flg. — *J. Helms*, D. Tufstenskirker S. 103).

Voldbjærg (1443: Voldbierig) ejedes 1416 af Hr. Jens Skram, 1440 af Hr. Niels Krag, med hvis Datter Ellen Hr. Peder Skram tilgiftede sig Gaarden. Disses Datter Johanne ægtede Erik Christiernsen Fasti, hvis Børn optog Skram-Navnet, og V. gik i Arv til Sønnen Peder Skram 1497, Enken Christence Lunge 1543, dennes Søn Iver S. 1548-1580, dennes Sønner Peder, Spend og Erik Skram, † 1607, med hvis Søn Peder Skram denne Slægt uddøde. Næste Ejer var Rigsr. Niels Krag († 1650), dennes Søn Rigsr. Otte K. († 1666), med hvis Datter Sophie Amalie V. kom til hendes 2. Mand

Grev Otto Rantzau til Rosenvold, hvis Søn Grev Chr. R., † 1771, 1770 solgte V. (104, 54 og 483 Td. H.) for 48,000 Rd. til Jens Hvas til Tviskl. († 1773) og Andr. Høyer til Søndervang, hvilken sidste 1778 skødede V. (104, 87 og 404 Td. H.) for 46,000 Rd. til Peder Nissen, der 1784 skødede den (104, 87 og 446 Td. H.) for 59,000 Rd. (ombyttede den med Spøttrup) til Matthias Richter (se under Spøttrup, IV S. 635), der 1792 bortsolgte Godset, hvorefter Hovedparcellen (26, 33 og 1/2 Td. H.) 1795 solgtes for 7000 Rd. til Birkedommer P. Grønlund, † 1819. Hans Datter bragte den til sin Mand P. Brusen, † 1829, hvorpaa den købtes af T. C. Clemmensen for 2520 Rd. Sølv, og han solgte den 1830 for 3200 Rd. Sølv til Christen Sørensen; 1861 gik den over til Sønnen S. Christensen og i 1900 for c. 63,000 Kr. (efter at 52 Td. Ld. vare solgte til Jærnbanen) til dennes Søn Chr. Sørensen, den nuv. Ejer. (Om Ejere af Voldbjærg, se *P. M. Nødskov*, i „Iris og Hebe“). — Hovedbygningen, som i 18. Aarh. bestod af 3 Fløje af Egebindingsværk, og som har ligget i den nuv. Have, omgiven af Volde og brede, nu væsentlig opfyldte Grave, blev nedbrudt 1794. Pladsen er nu stærkt afgravet. Den nye Bygning brændte ved Lynnedslag 1874; nu er der en Hovedfløj og to Sidefløje, i 1 Stokv. af Grundmur. C. 800 F. S. V. for den nuv. Gaard ligger det endnu delvis bevarede Voldsted for det ældste Voldbjærg, aflang-firkantet, 85×115 F., 4 F. højt og omgivet af Grave; mod Ø. førte en Dæmning eller Bro over Graven; i Banken er der optaget henved 50 svære Egeplanker, formentlig anvendte til Pilotering.

Agersbæk har været en Hovedgaard, som 1533 tilhørte Splid Bang; senere ejedes den af Albert Friis til Haraldskjær, † 1601, hans Datter Lisbet F. 1605; 1627 solgte Tønne Friis den paa sin afdøde Mosters Arvingers Vegne til Niels Krag, hvis Svigersøn Hans Juul solgte den 1650 til sin Svoger Otte Krag. Snart efter har den vistnok mistet sin Frihed. — I *Hee* har ligget en Hovedgaard; 1465 nævnes Christiern Knutsøn (Harbou) af H., Væbner.

No Sogn, Anneks til Hee, omgives af dette, Rindum og Velling Sogne, Bølling Hrd. (Lem og Olstrup S.) og Hover Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 3/4 Mil N. Ø. for Ringkjøbing. De ikke videre højtliggende, noget bakkede Jorder ere sandede med Kær og Moser samt Heder. En Del af Femhøjsande Pl. og Velling Pl. (se S. 597-98). Gennem den vestl. Del gaa Landevejen fra Ringkjøbing til Holstebro og gennem Sydspidsen Ringkj.-Herningvejen og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 5665 Td. Ld., hvoraf 1297 besaaede (deraf med Rug 404, Byg 97, Havre 383, Boghvede 18, Spergel 118, Blandsæd til Modenh. 66, Grøntf. 32, Kartofler 115, andre Rodfr. 61), Afgræsn. 1783, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1041, Have 18, Skov 126, ubevokset 24, Moser 17, Kær og Fælleder 394, Hede 820, Veje og Byggegr. 140, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 202 Heste, 931 Stkr. Hornkv. (deraf 586 Køer), 972 Faar, 496 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. se Hee Sogn. Befolkningen, 1/2 1901: 693 (1880: 737, 1890: 701), boede i 141 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 553 af Jordbr., 6 af Fiskeri, 82 af Industri, 4 af Handel, 6 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *No* (1340: Noo) med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1888) og Mølle. Saml. af Gde. og Huse: *Heager*, *Lybæk*, *Lybækmose* (Huse), *Grimstrup*, *Oxfeld*, *Øster-No*. Enkelte Gde.: *Nobæk*, *Gammeltoft*, *Nobjærg*, *Noklit*, *Nygd*. *Røgind Kro*, Mølle.

No S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, der bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Pyramidetag mod V., er opf. 1877, indviet 1878 (Arkitekt: J. B. Løffler), af røde Mursten paa Granitsokkel, i romansk Stil. Taarnet, hvis Underrum er Forhal, over hvilken et Pulpitur med Rundbuer ind til Skibet, har Indgang fra V. Kirken har Bjælkeloft. Altertavle i Renæssancestil (oprindl. fra Ringkjøbing Kirke) med et nyt Maleri (den korsfæstede) af C. Hansen. Romansk Granitdøbefont, som skal være fra den gamle No Kirke (hidført fra Ringkj.). Klokke fra et 1811 strandet engelsk Skib.

No Sogn blev udskilt af Hee Sogn ved kgl. Res. af 30/3 1878. Men No har tidligere

ogsaa været et eget Sogn. Den gamle No Kirke, der har ligget noget N. for den nuv., omtales 1340, men nævnes senere som øde; mulig er det sket paa Pestens Tid. Sognet og Kirken omtales dog endnu 1525; maaske er den bleven nedbrudt kort efter Reformationen. Materialet blev anvendt til Opførelsen af den under Hee Kirke omtalte Tilbygning, men mange Granitkvadre skulle være bragte til Voldbjærg (en Del af dem skal nu sidde i Ringkjøbing Toldbygning). Sagnet fortæller, at Kirken blev nedbrudt, fordi Herskabet paa Voldbjærg, som yndede Præsten i Hee som Selskabsmand og særlig som god Violinspiller, vilde afholde ham fra at søge Forflyttelse, og derfor fik Tilladelse til at sammenlægge de to Sogne; men det kan ikke være Præsten J. Gjødstrup, som Wiberg fortæller, da denne selv i Præsteindberetn. af 1638 siger, at No Kirke er nedbrudt „for mange Aar siden“. Endnu 1769 fandtes Kirkegaardsdiget, og der var da paa Kirkegaarden opført en Skole, som endnu ligger der. Nu ses kun en Række Sten, formentlige Rester af Diget. Der skal være opgravet mange Menneskeben, og under og ved Skolens ene Længe skal man have stødt paa Grundsten.

Thorsted Sogn omgives af Annekset Hover, No, Hee og Tim Sogne, Ulvborg Hrd. (Ulvborg og Vind S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Madum Aa, og N.-Omme Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 $^1/_4$ Mil N. Ø. for Ringkjøbing og 2 $^3/_4$ Mil S. V. for Holstebro. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere sandede, flere Steder med Lerunderlag; men henved Halvdelen er dækket af Heder, saaledes mod Nord Kronheden, endog med Flyvesandsstrækninger, som dog nu ere helt dæmpede (Klovsig-, Esp-, Sørup- og Store Sande). Store Dele af Heden ere dog nu beplantede. Her ligger en Del af Statsplantagerne *Hoverdal Plantagedistrikt* (se ndfr.) og mange private Plantager, deribl. *Klovsig Pl.*, 310 Td. Ld, anlagt 1880, og *Thorslund Pl.*, 100 Td. Ld., anl. 1901. Gennem Sognet løber fra Ø. til V. *Thorsted Aa.*

Fladeindholdet 1896: 11,181 Td. Ld., hvoraf 1073 besaaede (deraf med Rug 330, Byg 34, Havre 352, Boghvede 10, Spergel 205, Blands. til Modenh. 35, Grøntfoder 10, Kartofler 75, andre Rodfrugter 21), Afgræsn. 1636, Høslæt, Brak, Eng m. m. 548, Have 8, Skov 440, ubevokset 1725, Moser 129, Kær og Fælleder 224, Heder m. m. 5202, Veje og Byggegr. 176, Vandareal m. m. 16 Td. Kreaturhold 1898: 131 Heste, 649 Stkr. Hornkv. (deraf 414 Køer), 1038 Faar, 384 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 82 Td., 26 Selvejergde. med 64, 48 Huse med 16 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 400 (1801: 160, 1840: 274, 1860: 291, 1890: 412), boede i 82 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomh., 320 af Jordbrug, 34 af Industri, 15 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet: *Thorsted Kirke* (1340: Thorsteth) og Skole, og Byerne: *Gammelby* med Præstegd.; *Nørreesp* med Vandmølle; *Sønderesp*. Gde. og Huse: *Lystbæk*; *Brendgde.*; *Bondesgde.*; *Ristofte*. Enkelte Gde.: *Aarbjærg*; *Bastenraa*; *Rødsten*; *Abisgade* med Mølle; *Vinkjældergd.*; *Havbjærg*; *Bækdal*; *Gintbjærg*; *Gejl* (Gjeddal); *Sørup*; *Aarup*; m. m. *Thorsted Vandmølle.*

Thorsted S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ulvborg Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 41. Lægd. Kirken tilhører Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen og Norddøren ere bevarede; Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. I Skibets Vestgavl ses en tilmuret Spidsbue, der har ført ind til et 1816 nedbrudt Taarn (en Slags Portal i Renæssancestil af Mursten er tilmuret). Vestgavlen er ny opmuret af Mursten 1883. Vaabenhuset er af Granitkvadre og Munkesten. Ny Altertavle med et Maleri (Christus i Getsemane) fra 1876 af C. Schleisner. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. De øverste Stolestader ere fra 1571. I Koret Epitafium over Præsten Hans Andersen Assens, † 1700, med Hustru. Series pastorum.

Sørup ejedes før 1663 af Mikkel Hvas og blev det Aar af Niels Harbo og Fru Kirsten Orning skødet til Ridefoged Laurids Jensen.

Kronheden, hvortil nu ogsaa Timgaards og Aabjærgs Heder regnes, har sit Navn af, at den har tilhørt Kronen. *Hoverdal Plantagedistrikt.* i Thorsted og Hover Sogne, købtes af Staten 1891-92. Det indbefatter Thorsted og Hover Plantager, i alt 2955 Td. Ld., hvoraf dog kun c. 950 ere tilplantede.

Ved Lystbæk er der fredlyst 3 Gravhøje, som høre til Gruppen *Volhøjene*, ved Bondesgde. de to anselige *Moelhøje*, endvidere *Trenhøj* og en mindre Stenkreds. — N. for Præstegaarden er der ved Foden af „Hellig Kildes Bakke" en fordums hellig Kilde, som har været meget besøgt af syge.

Hover Sogn, Anneks til Thorsted, omgives af dette, Hee og No Sogne, Bølling Hrd. (Olstrup og Brejning S.) og N.-Omme Sogn. Kirken, mod S. V., ligger $1^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt: 209 F., 66 M.) ere sandede, nogle Steder med Lerunderlag; Hedestrækninger mod N. og S. Af Plantager nævnes *Thorsted Pl.*, en Del af Hoverdal Plantagedistr. (se ovfr.), og *Hjelm Pl.*, 162 Td. Ld., anlagt 1894. Gennem Sognet løber *Hover Aa*; ved Vestgrænsen ligger *Ulvsø* og den udtørrede *Bryde Sø*.

Fladeindholdet 1896: 5783 Td. Ld., hvoraf 699 besaaede (deraf med Rug 229, Byg 27, Havre 167, Boghvede 10, Spergel 103, Blands. til Modenh. 51, Grøntf. 14, Kartofl. 67, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 1390, Høslæt, Brak, Eng m. m. 429, Have 12, Skov 407, ubevokset 1186, Moser 23, Kær og Fælleder 55, Heder 1528 Veje og Byggegr. 51 Td. Kreaturhold 1898: 111 Heste, 524 Stkr. Hornkv. (deraf 290 Køer), 585 Faar, 245 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 57 Td.; 23 Selvejergde. med 48, 21 Huse med 8 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 291 (1801: 155, 1840: 184, 1860: 211, 1890: 252), boede i 49 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 220 af Jordbr., 13 af Industri, 2 af forsk. Daglejervirks. og 11 af deres Midler.

I Sognet: *Hover Kirke* (1340: Houer), Skole og Forsamlingshus (opf. 1891). Saml. af Gaarde og Huse: *Tovstrup* med Præstegd.; *Kirkegde.*; *Hjelm*; *Hover*; *Muldbjærg* med Vandmølle; *Tarp*. *Store Hoverdal*, Gd. med Plantørbolig (Statens); *Lille Hoverdal*, Gd.; *Kjeldgd.*; *Hedegd.*; *Gade*, Gd.; *Vadstrup*, Gd.; *Vadhoved*, Gd.; *Præstegd.*; *Sig*, Gd.; m. m.

Hover S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 40. Lægd. Kirken tilhører Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Vestgavlen støttes af en Granitpille (vistnok fra 1771, da Gavlen led ved Uvejr). Korbuen, Syddøren, med Halvsøjler, og flere Vinduer benyttes endnu; Nordd. er tilmuret. Vaabenhuset, af Granitkvadre og Munkesten, er senere tilføjet. Altertavle i senere Renæssancestil med et Maleri (Kopi af Dorph's Christus paa Vejen til Emaus). Oprindeligt Granitalterbord. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger og Rundbuefrise. Prædikestol i Renæssancestil. Præste- og Degnestol i gotisk Stil. Paa et Stolestade: 1575.

Ved Hovergde. er der fredlyst 5 Gravhøje, der høre til Gruppen *Kvindhøjene*, og ved Muldbjærg 3; i en af disse (*Muldbjærg*) er der gjort et værdifuldt Fund fra den ældre Broncealder: en Egekiste indeholdende Rester af et ubrændt Mandslig, hvorved velbevarede Klædningsstykker, Hue, Kappe, Underklædning og Bælte, samt Broncesværd, Træskede, m. m.; i Højen var der to andre Grave fra den ældre Broncealder. (Se *V. Boye*, Egekistefund S. 30 flg.).

Hover S. var Anneks til Ølstrup, Bølling Hrd., indtil det ved Reskr. af $^4/_3$ 1814 blev Anneks til Thorsted.

Nørre-Omme Sogn, det største i Herredet, har til Anneks Brejning i Bølling Hrd. og omgives af dette, Hover og Thorsted Sogne samt Ulvborg

Hrd. (Vind og Timring S.). Kirken, noget mod S. V., ligger $2^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Ringkjøbing og $2^3/_4$ Mil S. S. V. for Holstebro. De højtliggende, bakkede Jorder (Grønbjærg Bakke, 243 F., 76 M.) ere dels sandede, dels sandmuldede, med betydelige Moser og Kær samt Hedestrækninger, hvilke sidste indtage over $^1/_3$ af Arealet; paa Hederne findes dog pletvis gode, opdyrkede Jorder. Af Plantager nævnes: Kjærdal, Klink og Nørhede Pl. I Sognet udspringer *Hover Aa*. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Holstebro til Skjern.

Fladeindholdet 1896: 13,499 Td. Ld., hvoraf 2663 besaaede (deraf med Rug 679, Byg 136, Havre 1204, Boghvede 12, Spergel 208, Blands. til Modenh. 128, Grøntf. 55, Kartofler 211, andre Rodfr. 27), Afgræsn. 2917, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1357, Have 12, Skov 15, ubevokset 10, Moser 173, Kær og Fælleder 1191, Hegn 6, Heder m. v. 4965, Veje og Byggegr. 190 Td. Kreaturhold 1898: 351 Heste, 1511 Stkr. Hornkv. (deraf 815 Køer), 2070 Faar, 663 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 116 Td.; 37 Selvejergde. med 72, 141 Huse med 43 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1053 (1801: 232, 1840: 322, 1860: 482, 1890: 877), boede i 203 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 749 af Jordbr., 37 af Industri, 1 af Daglejervirksomh., 49 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet: *N.-Omme Kirke* (1340: Oom) med Præstegd. og Skole, og Byerne: *Grønbjærg*, ved Landevejen, med Mølle; *Kodal*; *Fjaldene* med Biskole; *Askov* (1480: Assehoweth) med Skole; *Halkjær*; *Store-* og *Lille Spaabæk*; *Skraastrup*. *Nørhede*, Huse, med Skole. Gde. og Huse: *Sig*, Gd.; *Holmgde.*; *Kjærgde.*; *Brunsgaard*, Gd. og Hus. Enkelte Gaarde: *Nedergd.* med Mølle; *Nygd.*; *Pøl*; *Hedegd.*; *Klidsbjærg*; *Kjærdal*; *Klink*; *Omgd.*; *Overgd.*; *Grøntoft*; m. m.

N.-Omme S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 42. Lægd. Kirken tilhører to Gaardejere i Rindum Sogn

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu; Sydd. og flere Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis Underrum (kun det nederste af Krydsribberne af dets Hvælving er tilbage) har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten. Paa Skibets Nordmur en Kvader med et Mandehoved. Altertavle fra 1641 i Renæssancestil med et Maleri (Himmelfarten) fra 1855 af Hunæus. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i senere Renæssancestil.

Tim Sogn, der har til Anneks Madum i Ulvborg Hrd., omgives af dette, Thorsted, Hee, Stadil og Vedersø Sogne. Kirken, mod V., ligger $1^3/_4$ Mil N. for Ringkjøbing. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere mod V. gode, sandmuldede, mod Ø. sandede og skarpsandede med store Heder, især mod N. Ø., og enkelte gamle Flyvesandstrækninger; Hederne indtage omtr. $^1/_3$ af Arealet. Af Plantager nævnes den 1896 anlagte Stokholm Pl., 114 Td. Ld. Mod V. findes store Engstrækninger. Gennem Sognet løber *Tim Mølleaa*, ved Nordgrænsen *Madum Aa*. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ringkjøbing til Holstebro samt fra Tim Station til Kirken og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 7254 Td. Ld., hvoraf 1326 besaaede (deraf med Rug 430, Byg 127, Havre 387, Boghvede 15, Spergel 145, Blandsæd til Modenhed 55, Grøntf. 18, Kartofler 106, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 1236, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1443, Have 18, Hegn 6, Skov 69, ubevokset 14, Moser 38, Kær og Fælleder 303, Heder m. v. 2614, Veje og Byggegr. 172, Vandareal m. m. 15 Td. Kreaturhold 1898: 261 Heste, 1332 Stkr. Hornkv. (deraf 682 Køer), 1441 Faar, 721 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 215 Td.; 68 Selvejergaarde med 189,

58 Huse med 25 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 920 (1801: 448, 1840: 665, 1860: 681, 1890: 825), boede i 159 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 43 levede af immat. Virksomh., 543 af Jordbr., 111 af Industri, 47 af Handel, 28 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet: *Tim Kirke* (1340: Tyym; udt. med langt i), Præstegd. (i Nørby) og to Skoler (vestre og østre), hver med et Forsamlingslokale. *Tim Stationsby* med Lægebolig, Afholdshjem, Købmandshdlr., Haandværkere m. m., Gæstgivergaard, Markedsplads (Marked i Nov.), Jærnbane- og Telegrafst. samt Postekspedition. Desuden i østre Sognet Gaardene: *Rejkjær*; *Snogdal*; *Oxbjærge*; *Stampe*; *Pølsmark*; en Vandmølle; *Norderstgde.*; *Sønderstgd.*; *Grønne*; *Nygd.*; *Søndergde.*; *Kjærgd.*; *Mølgd.*; *Nøderup*; *Svendsgd.*; *Kogsgd.* Hovedgaarden *Timgaard* har 11 3/4 Td. H., 237 Td. Ld., hvoraf 90 Eng, 10 Mose, 12 Hede, Resten Ager. *Lindholm*, Gd., har 12 1/4 Td. H., 208 Td. Ld., hvoraf 88 Eng, Resten Ager. I vestre Sognet Gaardene: *Svingel*; *Bak*; *Søgde.*; *Daring*; *Sig*; *Søe*; *Nørby*, By, med *Smedegde.*, *Nørgde.*, *Lomborg*, *Gade*, *Brink* og *Barbesgde.*; *Skaregde.*; *Lundsgd.*, en Mølle; *Gl. Præstegd.*, et Mejeri; *Knudsgde.*; *Sønderby*; *Østerby*; *Sandgrav* og *Brogde.*, med Kro, samt *Riskjær.*

Tim S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 31. Lægd. Kirken tilhører Sognets Lodsejere.

Den anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor ud i eet, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren benyttes endnu; eet Vindue ses tilmuret. Vistnok i den senere Middelalder tilføjedes det slanke Taarn, af Granitkvadre og Munkesten. I Renæssancetiden ombyggedes og udvidedes Koret, og Vaabenhuset, af Mursten, opførtes. Et af Marsken Peder Gyldenstierne opf. Kapel, mod S., er nedbrudt efter D. Atl.'s Tid. Stor Altertavle i Renæssancestil (restaur. 1901) med et Maleri fra 1896 (Jesus og den tro Tjener) af H. Agersnap. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Epitafium af Marmor og Sandsten over Knud Gyldenstierne, † 1636, Hustru og Børn; en Mindetavle siger, at Epitafiet er opsat 1654 af Mogens Sehested til Holmgd. og Medarvinger over deres Forældre og Søskende. I Vaabenhuset Ligsten fra c. 1290 over Conradus Frans, Hustru Cecilie og 2 Børn (se *Løffler*, Gravst. S. 26, og Aarb. f. n. Oldk. 1887 S. 109), over Niels Eriksen Gyldenstierne, † 1484, og Hustru, og over Fru Regitze Torbensd. Bille, Peder Nielsen Gyldenstiernes Hustru. Den ene af Klokkerne er fra 1516; den anden, som var fra 1562, men er omstøbt, skal Peder Gyldenstierne have hjembragt under Syvaarskrigen fra en svensk Kirke.

Timgaard (eller *Tim*) er en meget gammel Hovedgaard, som i lange Tider tilhørte Slægten Gyldenstierne, saaledes Hr. Erik Nielsen 1396-1446, Sønnen Hr. Niels Eriksen, † 1484, Sønnen Peder Nielsen, † 1509, hans Søn Knud Pedersen, † 1552, hans Søn Rigsmarsk Peder G., † 1594, der opførte den nedenn. Bygning*), dennes Broder Axel G., † 1602, hans Søn Knud G., † 1636, med hvis Datter Lisbeth G., † 1651, Gaarden kom til Hr. Mogens Sehested, † 1657, og hans Sønner Knud S., † 1658, og Axel S., som 1692 skødede den (58, 55, 204 og Kirkegods 5 Td. H.) til sin Broders Enke Fru Sophie Gyldenstierne, hvis Søn Holger Sehested 1756 skødede den (56, 55 og 245 Td. H.) til Frands Linde, som 1757 transporterede den til Svigersønnen Chr. Dan. Friedenreich; han overdrog den 1771 til Sønnen Frands F., der 1777 solgte den ved Aukt. for 24,000 Rd. til Justitsr. Jak. P. Hygom, † 1780, hvis Enke 1782 solgte den for 24,000 Rd. til Sønnen Kancellir. P. J. H.; han solgte den 1785 for 28,000 Rd. til Søren Tang († 1795, begr. paa Tim Kirkegaard), hvis

*) Om Peder Gyldenstiernes Liv paa Timgd. fortælles mange Sagn. Da han engang havde Fr. II til Gæst, fik han det Løfte af Kongen, at han vilde blive paa T., indtil et bestemt Vinfad var tømt; men Peder satte Fadet i Forbindelse med andre, hvorved Kongens Ophold forlængedes. Under Opholdet foranstaltedes bl. a. en Væddekørsel, under hvilken Peder kørte forbi Kongen og sagde „Pyt!" („Pyt! sagde Per til Kongen"), hvad der vakte Kongens Mishag („Jeg vil ingen Pytten vide af, Per!").

Arvinger 1797 solgte den (57, 55 og 249 Td. H.) for 41,200 Rd. til Hans Hansen, som 1798 skødede den for 58,000 Rd. til Byfoged H. Jak. Lindahl. Han frasolgte en stor Del af Godset, byggede Lindholm, nedrev Hovedbygningen og solgte 1805 Hovedgaarden til Lars Sørensen, † 1813; efter Enkens Død 1815 blev den solgt til Kammerr. L. Lassen, † 1826, hvorefter den 1827 blev købt af O. A. la Cour, som 1840 solgte den til A. C. Koefoed; han solgte den til H. A. R. Hauch, † 1861, hvorpaa den blev solgt til Brødr. L. og Chr. Nybo, som 1865 solgte den til Søren Hansen, † 1899, hvis Søn Hans Nørgaard Hansen nu ejer den. — N. N. Ø. for den nuv. Timgaard, hvis Bygning, 1 Stokv., skal være en Sidefløj af den gml. Gaard, ligger i en Eng, som før har været Morads eller Sø, den firkantede, 100 F. lange og brede, 5 F. høje Borgbanke, hvor den af Peder Gyldenstierne opførte Gaard har haft sin Plads. Mod N., V. og Syd ses endnu dobbelte Grave (mod V. og S. skulle de oprindl. have været tredobbelte); mod Ø. er Graven opfyldt ved Anlæg af en Have c. 1700. Adgangen til Banken gik over Gravens sydvestl. Hjørne. Bygningen var af Granit og Mursten og bestod af 4 sammenbyggede Fløje i to Stokv., af hvilke den sydl., den egentlige Hovedfløj, helt var af Granit; den havde gotiske Gavle og to Taarne indv. ved Hjørnerne af Sidefløjene, og gennem den gik Borgporten; Nordfløjen, hvori Kapellet var, styrtede ned Nytaarsnat 1710 og blev aldrig genopf. i sin gamle Skikkelse. Ifl. Traditionen var der til Opførelsen benyttet Materiale af en nedbrudt Kirke (maaske Vestervig Klosterkirke, se IV S. 283; mærk ogsaa Ordet: „Timgaard den røde lagde Vestervig Kloster øde"), og der er ogsaa adskilligt, som synes at bekræfte dette. Paa Timgaard staar saaledes Overliggerstenen til et romansk Dobbeltvindue (for c. 100 Aar siden fandtes der ogsaa en Granitdøbefont), og i Stuehuset sidder som Sokkel- og Trappesten en Del glathugne Sten; paa Aabjærggd., Vedersø Sogn, opbevares herfra 3 romanske Søjlebaser og i Nationalmus. bl. a. en romansk Tympanon med to udhugne Dyrefigurer (fra Parcelgaarden Kjærgd.). Bygningen stod indtil Slutn. af 18. Aarh., restaur. 1786 af Søren Tang (ifl. en Indskr. paa Porten), da den nedbrødes af Lindahl. Ladegaarden er bevaret paa sin oprindl. Plads. — Paa Timgaard er der fundet flere Brudstykker af en Ligsten (nu i Nationalmus.), som ifl. et uhjemlet Sagn har ligget over Dyveke i Mariekirken i Helsingør. Den har sikkert været bestemt til at ligge over Sigbrit (paa Stenen har vistnok staaet: Sigbrecht Willumsdochter) og er ført til Timgd. af Knud Pedersen Gyldenstierne, som for at vise sit Had til Sigbrit skal have ladet den opstille i Borgporten, for at alle forbigaaende kunde besudle den (se *Henry Petersen*, Gravst. paa Timgd., „Dyvekes Sten" kaldet, i Aarb. f. n. Oldk. og Hist. 1879 S. 56 flg.).

I 2. Halvdel af 18. Aarh. hærgedes den østl. Del af Sognet af Sandflugt, som man 1760 søgte at standse ved at opføre et Dige; 1780-81 lod Staten foretage Plantninger af Marehalm.

Tim var tidligere et eget Sognekald med Madum til Anneks, indtil det ved Reskr. af $^{14}/_{8}$ 1823 blev Anneks til Stadil og Madum Anneks til Staby; ved Reskr. af $^{8}/_{10}$ 1884 blev atter Tim Hovedsogn med Madum til Anneks.

Litt.: *P. M. Nødskov*, Beskr. over Thimgd. og Thim Sogn, Viborg 1787.

Stadil Sogn, omgives af Vedersø, Tim og Hee Sogne samt Stadil Fjord og Ulvborg Hrd. (Husby S., Landstrimlen „Husby Klit", se S. 578). Øerne Stadilø og Næsø ere nu blevne landfaste ved Vester Stadil Fjords Inddæmning. Kirken, mod S. Ø., ligger $1^1/_2$ Mil N. N. V. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder ere gode, muldede, dels sand-, dels lerblandede, med store Enge ved Fjorden (Halkjær og Volderum Enge).

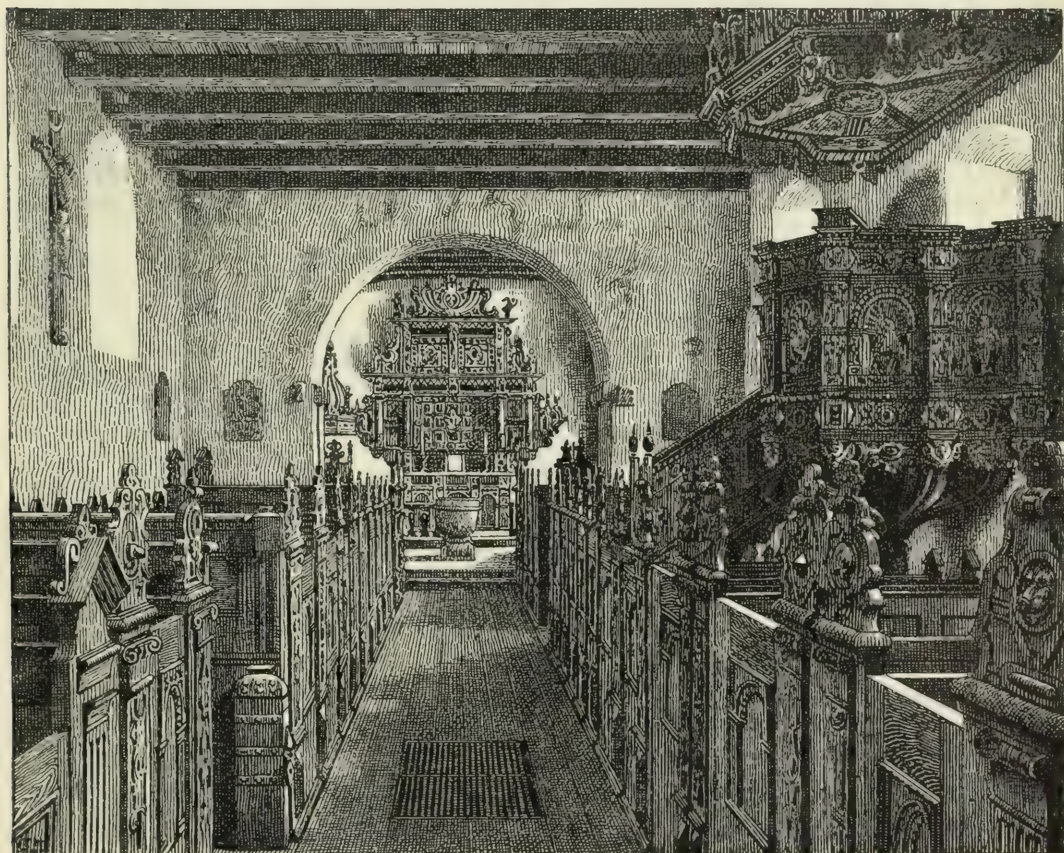
Fladeindholdet 1896: 4056 Td. Ld., hvoraf 1358 besaaede (deraf med Rug 364, Byg 159, Havre 427, Boghvede 8, Spergel 54, Blandsæd til Modenh. 115, Grøntf. 12, Kartofler 84, andre Rodfr. 134), Afgræsn. 1183, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1201, Have 7, Hegn 5, Skov 8, Moser 62, Kær og Fælleder 179, Heder 17, Veje og Byggegrunde 35 Td. Kreaturhold 1898: 328 Heste, 1403 Stkr. Hornkv. (deraf 849 Køer), 1448 Faar, 790 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 298 Td.; 83 Selvejergde. med 276, 52 Huse med 22 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 848 (1801: 608, 1840: 729, 1860: 759, 1890: 836), boede i 143 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomh., 666 af Jordbrug, 5 af Fiskeri, 41 af Industri, 18 af Handel, 10 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 35 vare under Fattigv.

8
9
10
11
12
13
Til Silkeborg
B
Ø
K
CERES
VANDVÆRK
9
Mønsgade

AARHUS.

I Sognet *Stadil Kirke* (1290: Stathæl, 1273 og 1340: Stathel, 1293: in Statlæ, 1300: Stadlæ; udt.: Stajel), og Byerne: *Kolby* med Præstegd.; *Stadil* med Pogeskole og Mølle; *Vesterager*; *Fuglbjærg* (1438: Fowelbergh); *Brombjærg*; *Halkjær* med Sparekasse (opr. 1870; 31/3 1901 var Spar. Tilgodeh. 61,901 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 8866 Kr., Antal af Konti 475), *Mejlby* med Pogeskole; *Opstrup*; *Skjelmose* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1902); *Alrum*; *Stadilø* med Biskole og to Møller. Gde. og Huse: *Kampgde.*; *Dyekjær*; *Søtoft*; *Slatøft*; *Østertoft* (6-7 Td. H.); *Tesbjærg*; *Damgd.*; *Stovgd.*; *Bjærg*; *Højen*; *Nygd.*; *Sjøng*; *Korsholm*; *Graversgde.*; *Nørgde.*; *Dalsgde.*; *Hustedgde.* Hovedgaarden *Søndervang*

Stadil Kirkes Indre.

har 14 Td. H., 115 Td. Ld. (foruden Rørskær og Sø med Fiskeri), hvoraf 40 Eng, Resten Ager.

Stadil S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 30. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, vistnok indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Granitsokkel, Korbuen, med Udsmykninger paa Gesimserne, og Norddøren ere bevarede; Sydd., med en utydelig Indskr. paa Overliggeren, og eet Vindue ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum (nu Forhal) og Rundbue ind til Skibet samt Udbygning til Trappen (nu ubenyttet), og Vaabenhuset, begge af Munkesten. En Korsarm mod S. (i Skibets Mur ses to tilmur. Rundbuer), der har været Gravkapel, og et Sakristi ved Korets Nord-

side ere nu nedbrudte, det første ved 1810. Altertavlen (et Antemensale), i Indfatning i Renæssancestil, er fra romansk Tid (Slutn. af 12. Aarh.) og bestaar af drevne, forgyldte Kobberplader med indfattede, slebne Stene; i Midtfeltet Christus, i de mange smaa Felter Scener af Jesu Liv, Apostlene osv. (se Saml. t. j. Hist. V S. 184 flg.). I Granitalterbordet er der 1901 fundet et Gemme med Relikvier. Romansk Granitdøbefont med Udsmykninger paa Foden. Prædikestol og Stolestader i Renæssancestil med rigt Snitværk. Præstestol (før Skriftestol) i gotisk Stil. I Skibet et lille Krucifiks og et Pulpitur, med Billeder af Christus og Apostlene, i Renæssancestil. I Koret Ligsten over Slotsfoged Laur. Jensen paa Østertoft, † 1681, og Hustru, i Vaabenhuset Ligsten over Erik Vognsen til Søndervang og Hustru. Inventariet er restaur. i 1901 under Ledelse af Prof. V. Koch. (Om Indskrifterne se Kirkeh. Saml. 4. R. IV S. 542 flg.).

Søndervang tilhørte i 2. Halvdel af 15. Aarh. en Væbner Claus Jensen; hans Datter Fru Edel († efter 1552) ægtede Joseph Rekhals, hvis Datter Birgitte bragte den til sin Ægtefælle Terkel Pedersen, Væbner, og disses Datter Maren den til sin Ægtefælle Erik Vognsen. 1603 ejedes S. af Mads Thomesen (den var da nylig brændt), som 1607 skødede den til Knud Gyldenstierne til Timgd., † 1636, hvis Datter Jytte bragte den til sin Mand Otte Thott (†1656), der 1653 solgte den til Jørgen Rosenkrantz; fra ham gik den over til Søsteren Dorthe Rosenkrantz, Otte Thotts, som 1667 tillige med Jørgen Krabbe og Knud Thott skødede S. (84 Td. H.) til Thomas Fuiren, † 1673; derpaa ejedes den af Brodersønnen Didrik Fuiren til Fuirendal († 1686), af dennes Enke Fru Margr. Eilers, † 1708, hendes Datter Friherreinde Christine Fuiren, † 1735, Gehejmer. Harboes, efter hvem den (61, 38 og 275 T. H.) 1738 paa Aukt. solgtes for 12,030 Rd. til Regimentskvarterm. Svenning Andersen († 1760), hvorpaa den 1760 skødedes til Peder Pandrup til Marsvinslund, der 1769 solgte den for 24,000 Rd. til Generalaud. Andr. Høyer; han skødede den 1778 for 32,000 Rd. til Chr. Ehrenreich Brockdorff (før til Hessel og Rugballegd., † 1819), der 1792 solgte S. (61 Td. H.) og 5 Huse for 10,320 Rd. til 40 Bønder. De udstykkede Gaarden og solgte Hovedparcellen c. 1800 for 5000 Rd. til Chr. Toft, fra hvis Familie den ved Giftermaal gik over til Enev. Slot; han afstod den 1874 til Svigersønnen Jens Eskilsen; 1891 overtoges den af Vest- og sønderjydsk Kreditforening, som solgte den 1896 for 52,000 Kr. til den nuv. Ejer, Chr. Skibsted. — Den nuv. Hovedbygning (2 Fløje i eet Stokv.), der er opf. c. 1860, ligger paa den gamle Ladegaards Plads. Den gamle Hovedbygning, der laa mod Ø. i den nuv. Have, skal have bestaaet af 3 Fløje, hvoraf Hovedfløjen i to Stokv.; den sidste Rest nedbrødes c. 1860.

Østertoft blev 1668 af Dorthe Rosenkrantz, Otte Thotts, skødet (13 Td. H.) til Laurids Jensen og ejedes 1699 af Thomas Pedersen († 1730), hvis Enke 1731 skødede Ø. (12, Tiender 38 og Gods) for 3000 Rd. til Fru Christine Fuiren, hvorefter Ø. var Ladegaard (12 Td. H.) under Søndervang. — Til *Stadilholm* skrev sig 1455 en Væbner Las Daa. — *Stadilø* kaldes 1583 „Stalø“ og ejedes da af Folmer Rosenkrantz til Stensballegd. — *Kampgaard* skal efter Sagnet være en gammel Kongsgaard.

Vedersø Sogn omgives af Stadil og Tim Sogne, Ulvborg Hrd. (Madum, Staby og Husby S.), fra hvilket det skilles ved Madum Aa (Røjkjær Bæk) og *Nørresø* (eller *Aabjærg Sø* eller *Hugsø*), c. 275 Td. Ld., der hører til Sognet, samt Vesterhavet og Husby Klit (se S. 578). En Del af den udtørrede Stadil Fjord (se S. 614) hører til Sognet. Kirken, midt i Sognet, ligger henved $2^1/_4$ Mil N. N. V. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder ere muldede med Sand, enkelte Steder med Ler til Underlag; ved Fjorden og Aaen Enge, mod S. Ø. lidt Hede, paa den korte Strækning ved Vesterhavet Flyvesand (Vedersø Klit).

Fladeindholdet 1896: 3008 Td. Ld., hvoraf 864 besaaede (deraf med Rug 300, Byg 71, Havre 270, Spergel 70, Blands. til Modenh. 40, Grøntf. 12, Kartofler 56, andre Rodfr. 43), Afgræsn. 780, Høslæt, Brak, Eng m. m. 673, Have 6, Hegn 15, Skov 12, Moser 98, Kær og Fælleder 194, Heder 179, Flyvesand 150, Veje og Byggegr. 37 Td. Kreaturhold 1898: 202 Heste, 921 Stkr. Hornkvæg (deraf 550 Køer), 1095 Faar, 524 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 161 Td.; 53 Selvejergde. med 139, 62 Huse med 22 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 567 (1801: 393, 1840: 532, 1860: 575, 1890: 595), boede i 114 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomhed, 454 af Jordbr., 1 af Fiskeri, 48 af Industri, 1 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 41 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet: *Vedersø Kirke* (1340: Withershøgh; udt.: Vejse), Præstegd., ved Nørresø, og Mølle, samt Byerne: *Kirkeby* med Skole; *Hugby* med Biskole; *Tarp*; *Kjærby*. *Sundhuse* med Vedersø Redningsstation og Statstelefonst.; *Tranekjær*, Gde.; *Kjærgde.*; *Bjærgegde.*, 2 Gde. Hovedgaarden *Aabjærg* har 18½ Td. H., 228 Td. Ld., hvoraf 100 Eng, 3 Skov, Resten Ager. *Dybkjær*, Gd.

Vedersø S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (Filial i Ringkj.) og Ulvborg Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 29. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og Kapel mod S. (en anden Udbygning mod S. er nedbrudt i 1. Halvdel af 19. Aarh.). Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre, Skibet paa Sokkel med Skraakant, Koret paa Dobbeltsokkel med Karnis og Skraakant. Norddøren, indvendig med Tympanon med Løvefigurer, og et Par Vinduer ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Mursten, Vaabenhuset, af Mursten, og Gravkapellet, før hvælvet, af Granitkvadre og Munkesten. Gesimssten, med Lindorm og Løvværk m. m., fra den gamle Korbue ere indmurede i Taarnet; ved Norddøren en Sten med et Menneskeansigt. I Taarnet stod tidligere Kister med Lig af Familien Linde (hvælv. Gravkælder underneden), i Kapellet Kister med Lig af Familien Obelitz. Altertavle i Rokokostil med nye Malerier. Det gml. Granitalterbord, med Relikviegemme, er bevaret, Alterstagerne ere 1620 skænkede af Herman Juel og Hustru. Romansk Granitdøbefont (synes at være Stykker af to Fonter; i en Have V. for Kirken staar en Granitkumme af en Font). Prædikestol og Herskabsstol i Taarnet ere skænkede af Hans Kaas til Aabjærg. Mindetavle over Provst H. Borch, † 1773.

Aabjærg ejedes i 14. Aarh. af Hr. Lage Rød og Hr. Bo Høg, 1482 af Niels Juel, dennes Søn Enevold J. 1537, hans Søn Niels J. 1543-68, hans Søn Herman J., † 1608, hans Søn Rigsr. Jens J., † 1634, med hvis Døtre Jørgen Rosenkrantz og Erik Qvitzow fik A., som de ejede 1652. 1669 skødede sidstn. den (72 Td. H.) til Generalmajor Henr. Ruse; 1682 mageskiftede Chr. Juel til Rysensten den for Rammegd. (se S. 511) til B. G. v. Obelitz, hvis Svigersøn Christen Linde († 1723) 1703 fik halve A. og 1723 den anden Halvdel (i alt 50, 11 og 206 Td. H.); efter Sønnen Chr. Lindes Død 1743 ejedes A. af Enken Fru Birgitte Kaas, † 1754, som skænkede den til sin Brodersøn Premierlieutn., senere Major Hans Kaas, der 1768 skødede A. (50, 10 og 203 Td. H.) for 27,000 Rd. til Kapt. Ernst Halchus (adlet 1780 som de Hoffmann), der 1798 solgte den (50, 48 og 240 Td. H.) for 69,100 Rd. til Landvæsenskommissær, Herredsfoged C. Møller til Højris, Forvalter Henning Lassen og Fuldmægtig Lars Lassen. De frasolgte Godset og afhændede Hovedparcellen til Kammerrd. H. G. Lassen, † 1830, hvorpaa den efter Enkens Død 1851 arvedes af Svigersønnen A. C. Koefoed, som straks solgte den for 25,000 Rd. til O. A. la Cour (før til Timgd.), og han solgte den 1857 for 45,400 Rd. til Niels Jakobsen Mølgaard († 1878), som 1865 overdrog den til Svigersønnen, den nuv. Ejer, Chr. Jensen. — Hovedbygningen, opf. 1852, bestaar af en Hovedfløj og to Sidefløje, af Grundmur i 1 Stokv. Ladegaarden er opf. efter en Brand 1864. Gaarden har før ligget paa den nuv. Præstegaards Mark („Klemenskrog"), hvor Murrester endnu kunne oppløjes.

I Sognet laa fordum en Hovedgaard *Kjellingbjerg* (en Banke N. Ø. for Aabjærg bærer endnu Navnet), i 17. Aarh. kaldet *Ny Aabjærg*, der i 15. Aarh. ejedes af Fru Inger, Otte Stampes, hendes Søn Mogens S., med hvis Datter Else den kom til Niels Krag, derpaa dennes Søn Erik K. († 1606). Senere ejedes den af Jens Juel til Aabjærg, † 1634.

Ny Sogn bestaar af den nordl. og vestl. Del af *Holmsland*, Landet mellem Ringkjøbing og Stadil Fjorde, samt *Holmsland Klit*, den over 5½ Mil lange Klitstrækning mellem Ringkjøbing Fjord og Vesterhavet og skilt fra Holmsland selv ved „Sandene" (se ndfr.); for øvrigt omgives Sognet af sit Anneks Gammel Sogn, der bestaar af den øvrige Del af Holmsland, Hee Sogn, fra hvilket det skilles ved Von Aa, og mod N. V. af Husby Sogn

(Husby Klit). Kirken, omtr. midt paa Holmsland, ligger henved $^3/_4$ Mil N. V. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder paa Holmsland ere gode, for største Delen muldede, dels med sandet, dels med leret Underlag; langs Fjordene er der store Engstrækninger med betydelig Opgrøde af Rør, saaledes mod N. Ø. Holmbo-Kjær, mellem Von Aa, Gammelaa og Stadil Fjord. Holmsland Klit bestaar af Flyvesandsbanker (højeste Punkt: Karen Brands Bjærg, 79 F., 25 M.), dog langs Fjorden nogle Agre og Enge.

Fladeindholdet 1896: 11,979 Td. Ld., hvoraf 2133 besaaede (deraf med Rug 453, Byg 541, Havre 717, Boghvede 6, Spergel 77, Blandsæd til Modenh. 75, Frøavl 15, Grøntf. 19, Kartofler 131, andre Rodfrugter 97), Afgræsning 1670, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2009, Have 12, Skov 26, ubevokset 15, Kær og Fælleder 227, Heder 955, Flyvesand, Klit m. v. 4703, Veje og Byggegr. 201, Vandareal m.m. 25 Td. Kreaturhold 1898: 444 Heste, 1984 Stkr. Hornkv. (deraf 1359 Køer), 5648 Faar, 1030 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 357 Td.; 114 Selvejergde. med 299, 174 Huse med 58 Td. Hrtk. og 74 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1896 (1801: 1103, 1840: 1523, 1860: 1647, 1890: 1903), boede i 349 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 57 levede af immat. Virksomh., 753 af Jordbr., 673 af Fiskeri, 177 af Industri, 20 af Handel, 54 af forsk. Daglejervirks., 146 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Ny Sogns Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1886), Mølle og Kro; *Kloster*; *Nørby* med Præstegd., Missionshus (opf. 1899), Andelsmejeri (Juelsminde) og Gaardene *Provstgd.*, *Strædegde.*, *Juulsgd.*, *Pellingpøt*, Huse, *Pugflod*, *Vejlgde.*, *Plovsgde.*, *Poldergde.*, *Søgde.* og Biskole; *Sønderby* med Biskole, *Iversensgde.*, *Lergravgd.*, *Brøllundgde.* og *Klevehuse*; *Nørre-* og *Sønder-Bandsby* med *Gadegd.*, *Kjærgd.*, *Østerbygde.*, *Enggrobgd.*, *Bredmose*, Gd., og *Søgde.*; *Nørre-* og *Sønder-Rødklit* med Biskole samt *Tambjærggde.* og *Lodbjærg Huse.* Paa Klitten: *Krogen* og *Kryle*, Gde., og fra N. til S. Byerne: *Hovvig* med Biskole og Statstelefonst.; *Søndervig* med Biskole, Badehotel, Rednings- og Statstelefonst. (fra Søndervig gaar Telegrafkablet til England, nedlagt 1868); *Klegod* med Skole; *Nørre-* og *Sønder-Lyngvig* med Kapel, Skoler og Toldassistentbolig samt Rednings- og Statstelefonst.; *Renderne*; *Aargab* (1552: Oregab) med Præstegd., Skole, Mølle og Statstelefonst. samt Mindestøtte (hvid Marmorobelisk paa Sandstensfod) for 4 Fiskere, der druknede $^{18}/_5$ 1894; *Nørre-* og *Sønder-Havrvig* (1552: Haffuervig) med Kapel, Missionshus (opf. 1899) og Skole samt Rednings- og Statstelefonst.; *Bjerregaard* med Biskole, Rednings- og Statstelefonst.

Medens Jordbrug er det vigtigste Erhverv paa Holmsland, er Fiskeriet det paa Holmsland Klit, baade Fiskeriet i Fjorden (særlig Aal) og Havfiskeriet. Det sidste er dog noget i Aftagen. Ifl. Fiskeriberetn. fiskedes der paa Havet i 1900 i S.-Lyngvig Krydstolddistr. af 60 Fiskere fra 6 aabne Havbaade og 16 mindre Baade til en Værdi af 6722 Kr., især Kuller og Torsk, dog ogsaa Pighaj, Skader og Rokker.

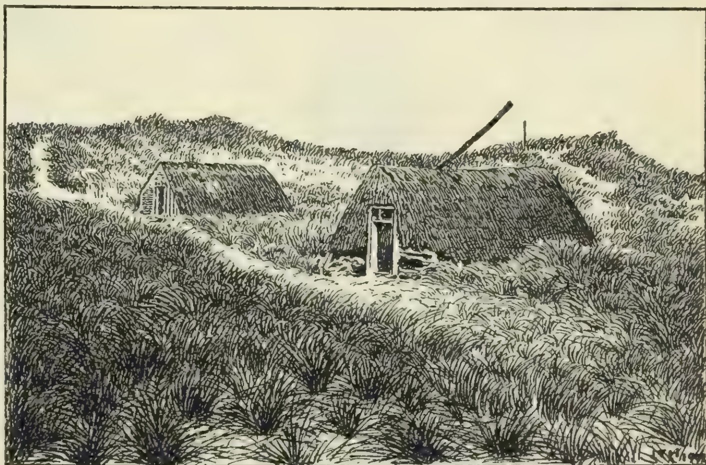
Ny S., een Sognekommune med Annekset („Holmsland Komm."), hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., undt. Havrvig og Bjerregaard, der hører til Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' Lægd. 35 (Holmsland) og 36 (Holmsland Klit). Kirken og Kapellerne tilhøre Sognebeboerne. Foruden Sognepræsten er der ansat en resid. Kapellan, der bor i Aargab.

Kirken, indviet til St. Laurentius, den yngste af Holmslands to Kirker, bestaar af Skib og Kor ud i eet, Taarn mod V., Korsarme mod N. og S., Vaabenhus mod

S. og Materialhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere af Mursten med indblandede Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre ere bevarede; paa Koret ses Spor af de oprindl. Vinduer. Senere ere Skibets og Korets Mure delvis omsatte, og Taarnet, med Bjælkeloft og Pyramidetag samt Spidsbue ind til Skibet, Korsarmene, med Hvælvinger (2 i hver) og Rundbuer ind til Skibet, Vaabenhuset og Materialhuset tilføjede. Altertavle og Prædikestol i senere Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Rundstave. Epitafium med Malerier over Præsten Jens Nielsen Krag, † 1688, Hustru og Børn; et andet over Student Johs. Anton Barchman, † 1700. I den nordl. Korsarm Epitafium over Hans Krabbe, † 1647, og Hustru, med flere Figurer.

Kapellerne i Lyngvig og Havrvig ere opf. 1869 i Rundbuestil af røde Mursten og bestaa af Skib og Kor samt Vaabenhus mod V. De have Bjælkelofter; Klokken ved Kirkerne hænger i en Kam paa Østgavlen. Havrvig Kapel, der ligger paa en stenet, ufrugtbar Slette („Havrvig Slæde"), er det mindste.

Søgaard har været en Hovedgaard, der tilhørte Søren Stygge 1497, Niels Stygge 1580, senere Hans Krabbe, † 1647, og Fru Christence Juul († 1659), Oberst Chr. de Müller, som 1654 pantsatte sin Part af S. til Jmfr. Magdalene Holck; 1661 skødede Axel Juul, Jmfr. Kirsten Juul og Fru Birgitte Juul halve S. (18 Td. H.) med 10 Gaarde og Bol, som de havde arvet efter deres Søster Fru Christence Juul, til Niels Enevoldsen Harbou († 1675), der 1662 af Fru Margr. Stenov, Tyge Kruses, og 1663 af Magdalene Holck købte andre Dele i S., som han 1674 pantsatte for 4900 Rd. Sp. til Laurids Jensen paa Østertoft; Harbous Enke Fru Kirsten Orning († 1718) maatte for Fattigdom gaa fra Gaarden, og Jensen blev Ejer, † 1681; de næste Ejere vare Amtsforvalter Rasmus Andersen († 1696), Svigersønnerne Tolder Elias Lauridsen († 1699), der 1697 pantsatte S., 20 Td. H., for 3900 Rd. til Chr. Ulrik Schultz, † 1709, og Mogens Henriksen Vendelbo samt deres Enke Ide Sophie Rasmusdatter, som 1721 maatte indføre Bodil Jørgensd. Høxbro, Borgmester Stefan Hofgaards Enke, i S. for en Gæld paa 5512 Rd. Kroner og 646 Rd. K. 1723 ejedes S. af Peder Pedersen Bagge, † 1728, hvis Enke, Johanne Nielsd. Kolding († 1772) 1770 overdrog S. (18, 56 og 204 Td. H., vurderet til 13,549 Rd.) til sin Svigersøn Henr. Ammitzbøl († 1795), efter hvem S. (20, 112 og 376 Td. H.) overdroges til Sønnen Kancelliassessor Hans Peter A. († 1821). Efter Enkens Død 1830 blev Godset bortsolgt — hele Klitten, som hørte til Søgd., købtes af Beboerne —, og Gaarden købtes af M. Vejlgaard, som udparcellerede den. Nu bestaar den af 4 Bøndergaarde. — Den gamle Hovedbygning, der bestod af 3 Længer, nedbrødes af M. Vejlgaard; den store Ladebygning, der var den sidste Rest, brændte ved Lynnedslag 1844. Borggaarden, der har været omgiven af Volde og Grave (udjævnede af Vejlgaards Søn), skal have ligget noget V. for det nuv. Stuehus paa den største af Gaardene.

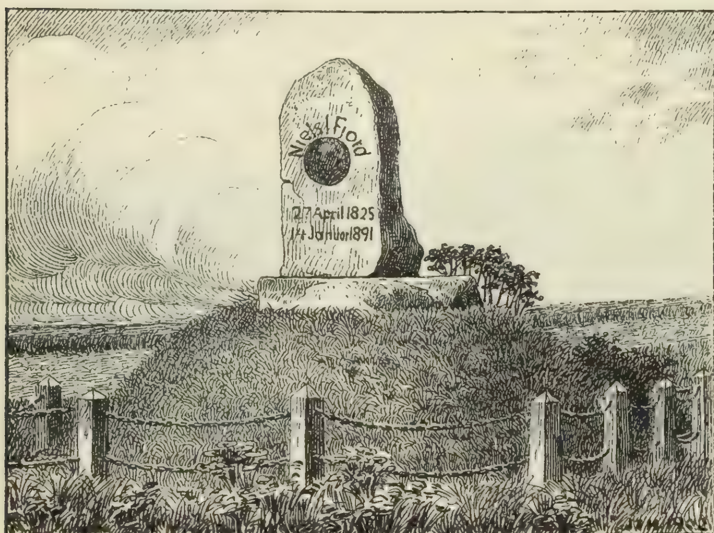

Fiskerboder ved Søndervig.

Hindø (i kommunal Hens. hørende til Hee Sogn, se S. 599) paa Holmsland var en adl. Sædegaard, som Otte Kaas ved 1650 solgte til Rigsrd. Niels Krag, hvis Søn Rigsrd. Otte Krag derefter ejede den. — *Provstgaard* tilhørte i katolsk Tid Provsten for Harsyssel.

Holmsland (tidligere: Nørbyholm) kaldtes tidligere en Ø (i gamle Dage har den vistnok været flere Øer), da den mod Ø. begrænses af Von Aa, over hvilken fører en 1814 anlagt Bro ved Bandsby — foruden den S. 454 omtalte Bro (i Gammel Sogn) —, medens den mod V. skiltes fra Klitten ved et smalt, grundet Vanddrag „Sandene", der, ligesom Von Aa nu, forbandt Ringkjøbing- og Stadil Fjorde; men det er nu næsten tilgroet, væsentlig paa Grund af to Dæmninger, der lagdes over det 1864, da man udtørrede Vester Stadil Fjord, den nordl. ved Hovvig, den sydl.

ved Brøllund. *Vester-Stadil Fjord* (c. 3000 Td. Ld.), som hører til Husby, Stadil, Vedersø og Ny Sogne, søgte man som omtalt at udtørre, bl. a. ved den af Staten opførte Dæmning ved Hovvig, og i Begyndelsen syntes Foretagendet at lykkes og give rigt Rørskær, men Dæmningen gennembrødes snart, og Fjorden sattes atter under Vand; dertil kom, at Sandflugten dækkede meget af det udtørrede Areal. En anden Dæmning opførtes 1865 i Ringkjøbing Fjords nordvestl. Hjørne fra Klegod over til Gammel Sogn 1865, men gennembrødes ogsaa snart. — *Holmsland Klit* er en af de ejendommeligste og mest udprægede Klitstrækninger paa Vestkysten, bekendt for sine vilde Klitpartier, som „Kristen Pedersens Sand" og „Hvide Sande" (ved det sidste ligger Karen Brands Bjærg), hvor Klitterne naa over hele Tangen til Fjorden, sine sælsomme og hyppige Luft- og Havspejlinger („Hildringer", „Fata Morgana") og sin Fiskerbefolkning, der med Møje og Livsfare bjærger Føden. Af de mange Ulykker omtales, at 1772 gik 5 Baade under med 55 Mand. I Klitterne ligge Fiskerboderne, hvis lyng- og tangklædte Tage gaa helt ned til Jorden, og som i Foraarsfisketiden fra April til St. Hans Dag er (eller var; Fiskerboderne benyttes nu saa godt som ikke mere) Opholdssted for alle, der beskæftiges med Fiskeriet, deribl. ogsaa „Esepigerne", der sætte Ese Madding, paa Krogene. Til Madding bruges nu mest en lille Fisk, „Tobis", desuden Brislinger, salt Sild og Lever o. a. Klitten er bleven meget hærget af Sandflugt og Stormflod. Den første, som Beboerne unægtelig selv have befordret ved at oprykke Hjelmen for at bruge den til Foder, Tække og Brændsel, blev først dæmpet i Slutn. af 18. Aarh. Af Stormfloder kunne nævnes en $^{31}/_{12}$ 1663, en $^{29}/_{5}$ 1720, en $^{30}/_{12}$ 1781 og den store Stormflod $^{4}/_{2}$ 1825.

Fjords Monument ved Gammel Sogns Kirke.

Holmsland var indtil 1665 et Kapellani under Ribe Domkirke; det blev da et eget Pastorat, delt i to Sogne.

Litt.: *E. T. Kristensen*, Øen Holmsland og dens Klit, Viborg 1891. — *Rambusch*, Studier over Ringkjøbing Fjord, Kbh. 1900, særlig S. 11 og 176 flg.

Gammel Sogn, Anneks til Ny Sogn, udgør den sydøstl. Del af Holmsland og omgives af Ny og Rindum Sogne, Ringkjøbing Købstadsjorder, fra hvilke to sidste det skilles ved Von Aa, og Ringkjøbing Fjord. Kirken, mod S. ved Fjorden, ligger over $^{1}/_{4}$ Mil N. N. V. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder ere fortrinlige, dybmuldede, dels med sandet, dels med lerblandet Underlag, og Engstrækninger.

Fladeindholdet 1896: 3079 Td. Ld., hvoraf 489 besaaede (deraf med Rug 137, Byg 91, Havre 140, Boghvede 3, Spergel 11, Blandsæd til Modenh. 14, Grøntf. 13, Kartofler 36, andre Rodfr. 44), Afgræsn. 279, Høslæt, Brak, Eng m. m. 411, Have 3, Kær og Fælleder 25, Heder 124, Flyvesand, Klit m. m. 1687, Veje og Byggegr. 60 Td. Kreaturhold 1898: 104 Heste, 440 Stkr. Hornkv. (deraf 277 Køer), 417 Faar og 314 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 110 Td.; 29 Selvejergde. med 93, 37 Huse med 17 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 291 (1801: 230, 1840: 248, 1860: 273, 1890: 263), boede i 49 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 189 af Jordbr., 20 af Fiskeri, 22 af Industri, 5 af Skibsf., 19 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet: *Gammel Sogns Kirke*, Skole og Mølle samt *Strandgde.*;

Bollerup, Gde.; *Harbogde.*; *Mogensensgde.*; *Esbogde.*; *Ledgd.* med Andelsmejeri; *Bøndergde.*; *Midtby*, Gd.; *Ungersgd.*; *Anneksgd.*; *Klostergd.*

Gammel S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 34. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, i kat. Tid kaldet Helligkors Kirke, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, begge Døre (Sydd. og flere Vinduer tilmurede) ere bevarede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Spidsbue ind til Skibet (det har lavt Spir, som før har været højere og har haft 4 Gavle), og Vaabenhuset af Mursten. Kirkens Sydside er ombygget 1880. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil. Det oprindl. Granitalterbord er bevaret. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning og Bladornamenter. Degnestol i Renæssancestil fra 1635.

Ved Vejen ud for Kirken er der $^{22}/_{9}$ 1895 afsløret et Mindesmærke — to Granitsten med en af Rasm. Andersen udført Medaillon, opstillede paa en Høj — for Docent N. J. Fjord, † 1891, som er født 1825 i Gammel Sogns Skole.

Bølling Herred.

Sogne:

Vorgod, *S. 616.* — *N.-Vium*, *S. 617.* — *Herborg*, *S. 618.* — *Brejning*, *S. 619.* — *Lem*, *S. 621.* — *Ølstrup*, *S. 622.* — *Dejbjærg*, *S. 623.* — *Hanning*, *S. 624.* — *Stavning*, *S. 626.* — *Skjern*, *S. 627.* — *Bølling*, *S. 628.* — *Sædding*, *S. 629.* — *Borris*, *S. 630.* — *Faster*, *S. 632.*

Bølling Herred omgives mod N. V. og N. af Hind Hrd., mod N. Ø. og Ø. af Hammerum Hrd., mod S. af N.-Horne Hrd. og mod S. V. af Ringkjøbing Fjord. Største Udstrækning fra V. til Ø. er over $4^1/_4$, fra N. til S. c. $3^1/_2$ Mil. Den mindre, vestl. og sydvestl. Del, der hører til Vesterhavsfladen, er lavtliggende og jævn, medens det øvrige, der bestaar af den sydvestl. Side af Skovbjærg Bakkeø, er mere højtliggende og noget bakket; højeste Punkt er Store Momhøj, 304 F., 95 M.; Tophøj er 272 F., 85 M. Jorderne ere i den sydvestl. og sydl. Del til Dels muldsandede og lerblandede med gode Enge langs Fjorden og Skjern Aa, som løber gennem det sydøstl. Hjørne og med sit Delta, som er reguleret 1901-2, danner en Del af Sydgrænsen samt

her optager flere Biaaer i venstre Bred, saaledes Ganer Aa *); i øvrigt ere Jorderne overvejende sandede, med store Hedestrækninger, hvis Opdyrkning dog lykkes ret godt, da Underlaget ofte er ler- og mergelholdigt; ligeledes findes der gode Enge langs Vorgod Aa, som gennemløber den østl. Del, inden den falder i Skjern Aa. Skovarealet er i alt 1525 Td. Ld. Det hører til Amtets ufrugtbare Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $47^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 118,880 Td. Ld. ($11,_{81}$ □ Mil, $650,_3$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 2153 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 12,745 (1801: 4220, 1840: 6065, 1860: 7648, 1890: 11,022). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med N.-Horne Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Ulvborg-Hind Hrdr.'s og Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktioner samt under Amtets 1. Forligskreds (Lem og Ølstrup) og 5. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Bølling Hrd., i Vald. Jrdb.: *Bylænghæreth*, hørte i Middelalderen til Harsyssel, senere til Lundenæs Len og fra 1660 til Lundenæs Amt; se videre S. 453.

Der er i 1883 talt c. 1625 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf 10 Jættestuer, 27 Langdysser, 2 Runddysser, 10 Langhøje og Resten runde Gravhøje; et stort Antal var dog da sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; $^1/_{11}$ 1902 vare 117 fredlyste. Monumenterne ere temmelig jævnt fordelte; kun i det lavtliggende Stavning Sogn er der ikke paavist et eneste. Flest kendes fra Sognene Lem (240), Vorgod og Herborg (tils. 215), Brejning og Hanning (hvert 195), N.-Vium (170), Borris (165) og Faster (125).

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 38 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i B. Hrd. af *S. Müller* og *E. Schiødte*, 1883.

Vorgod Sogn omgives af N.-Vium, Herborg og Brejning Sogne, Ulvborg Hrd. (Timring S.) og Hammerum Hrd. (Snejbjærg og Assing S.). Kirken, noget vestl., ligger henved $3^3/_4$ Mil Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder (ved Sydøstgrænsen Store Momhøj, 304 F., 95 M., med trig. Station) ere nogle Steder, som ved Barde, noget muldrige, i øvrigt sandede, til Dels skarpsandede, med store Hedestrækninger, hvoraf en Del dog er beplantet. Af Plantagerne nævnes den af Hedeselskabet ejede *Barde Pl.*, 330 Td. Ld., anlagt 1889. Langs Aaerne, *Vorgod Aa*, som gennemløber Sognet, og dens Biaa *Abild Aa*, ved Nordgrænsen, findes gode Enge.

*) Den 9 à 10 Mil lange *Skjern Aa*, der som ofte nævnt optager flere betydelige Biaaer, fører ved sit Udløb ret anselige Vandmasser, under alm. Forhold om Sommeren c. 500, om Vinteren c. 700 Kbfd. Vand i Sekundet, under særlige Forhold som stærke Regnskyl eller Tøbrud endog indtil c. 7500 Kbfd. Naar Vandmængden stiger til c. 1000 Kbfd. i Sek., er Aaen paa de sidste $1^1/_2$ Mil ikke i Stand til at optage den, saa at den oversvømmer de omliggende Enge (det udsatte Areal er c. 4500 Td. Ld.) og anretter stor Skade; da Aaen desuden fører store Mængder af Sand med sig, danner den et efter vore Forhold ganske anseligt Delta, der stadig vokser længere mod V. ud i Ringkjøbing Fjord (man regner, at det er skredet c. 5000 F. mod V. siden Slutn. af 18. Aarh.). I Løbet af 19. Aarh. er der ved Oprensning, Anlæg af Dæmninger og Sidekanaler osv. gjort adskillige Forsøg paa at forhindre Oversvømmelserne, saaledes 1817, 1830, 1843 og 1845, og senere er der udkastet omfattende Planer til en Regulering af Deltaet, saaledes 1873 og 1887; den sidste, der skyldtes Ingeniør S. Brøndsted, blev opgivet paa Grund af dens Bekostelighed, c. 700,000 Kr., men genoptaget i en modereret Form, udarbejdet af Vandinspektør P. Fløe, og sattes i Værk af Ringkjøbing Amtsraad, som, efter at en Kommission 1898 havde udtalt sig for Arbejdet, lod det udføre i 1901-2 for c. 285,000 Kr., som fordeltes paa Lodsejerne, medens Statskassen ydede Beløbet som rentefrit Laan. Arbejdet bestaar i Regulering af Hovedstrømmen ved Anlæg af Dæmninger og to Sidestrømme samt Regulering af Ganer Aas og Sønder-Omme Aas nederste Løb. (Se „Ingeniøren" $^{13}/_2$ 1901).

Fra Vorgod Aa, der er et af de Vandløb, som Hedeselskabet mest har benyttet til Engvanding, udgaa Vium Kanal, Borris østre og vestre Kanal og Egeris østre Kanal , de to første paa venstre, de andre paa højre Bred. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ringkjøbing til Silkeborg.

Fladeindholdet 1896: 22,837 Td. Ld. (hvoraf 9362 i Matr. ere opf. under Hammerum Hrd.); men heri er indbefattet Herborg Sogn, som udskiltes 1898, og derefter er Vorgod Sogn 16,943 Td. Ld. Af de to Sognes saml. Areal vare 1896 4868 besaaede (deraf med Rug 1426, Byg 265, Havre 1945, Boghvede 215, Bælgsæd 46, Spergel 299, Blandsæd til Modenh. 93, Grøntf. 108, Kartofler 417, andre Rodfr. 52), Afgræsn. 5116, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2106, Have 51, Hegn 18, Skov 132, Moser 549, Kær og Fælleder 457, Heder 8918, Flyvesand m. v. 277, Veje og Byggegr. 328, Vandareal m. m. 15 Td. Kreaturhold (for begge Sogne) 1898: 603 Heste, 2434 Stkr. Hornkv. (deraf 1545 Køer), 3307 Faar, 1507 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 181 Td.; 54 Selvejergde. med 112, 234 Huse med 68 Td. Hrtk. og 45 jordløse Huse. Befolkningen i Vorgod Sogn, 1/2 1901: 1427 (inkl. Herborg S. 1801: 436, 1840: 574, 1860: 941, 1890: 1760), boede i 274 Gaarde og Huse; Erhverv (inkl. Herborg S.) 1890: 58 levede af immat. Virksomh., 1409 af Jordbrug, 133 af Industri, 29 af Handel, 42 af forsk. Daglejervirks., 64 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vorgod* (c. 1340: Worthguth og Worhguth, senere: Vordegod) med Kirke, Præstegd., Skole og Missionshus (opf. 1893); *Fjelstervang* (Store- og Lille-F.) med Filialkirke; *Abeltrup*; *Barde*; *Solsøhede* med Skole; *Vorgodhede* med Skole; noget af *Videbæk* (se S. 618); *Rimmerhus*; *Allegde.* (Store- og Lille-A.). *Søndergaard* (i Vorgod), Fattiggaard (opr. 1881, Plads for 28 Lemmer). *Hamborg*, Gd.; *Vesterager*, Gd.; m. m.

Vorgod S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s (Skjern) og Hammerum Hrd.'s Jurisdiktioner (Herning), Holstebro Amtstue-(med Filial i Ringkj.) og Videbæk Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 6. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand, Filialkirken Distriktets Beboere.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, begge Døre (Sydd. tilmur.) og flere Vinduer (tilmur.) ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis Underrum (nu med fladt Loft, men bestemt til at hvælves) har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Granitkvadre og Munkesten. Altertavle, Prædikestol, Præstestol og Stolestader i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. Klokken, med Indskr. i Minuskler, er fra 15. Aarh.

Filialkirken i Store Fjelstervang paa Højen Brombjærg er opf. 1898 af røde Mursten (Arkitekt: Ahlmann) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir; Loftet er hvælvet. — Ved Lille Fjelstervang har tidligere staaet en Kirke (af Granit), der nævnes 1340 i „Ribe Oldemoder", med en kort efter tilføjet Bemærkning som øde (vel under den sorte Død).

Ø. for Barde er Vinklen mellem Abild Aas og Vorgod Aas Forening c. 2400 F. fra deres Sammenløb afskaaret af en endnu ret velbevaret Jordvold, c. 2000 F. lang, indtil 15 1/2 F. bred og 3-5 F. høj. Fraset et lille Knæk gaar Volden i omtr. lige Linie fra N. til S. og støtter sig med Enderne til de to Aaer. Det er vistnok et Forsvarsværn fra Oldtidens Slutn. eller den tidlige Middelalder.

Ved Fjelstervang er den af 4 Gravhøje bestaaende Gruppe *Momhøje* fredlyst; af dem er Store Momhøj 16 F. høj. I Gravhøjen *Storhøj* ved Barde er der gjort et værdifuldt Fund fra den ældre Broncealder: en velbevaret Egekiste, hvori Guldring, Sværdskede, Træskaale m. m. (*V. Boye*, Egekistefund S. 38).

Nørre-Vium Sogn omgives af Annekset Herborg og Vorgod Sogn, Hammerum Hrd. (Assing S.) samt Borris, Faster og Sædding Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 4 Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder ere sandede, til Dels skarpsandede, dog rige

paa Mergel, med store Hedestrækninger. Af Plantagerne nævnes *Bjørslev Pl.*, 886 Td. Ld., anlagt 1893, og Egeris Pl. Langs *Vorgod Aa*, der gennemløber Sognet og danner en Del af Sydvestgrænsen, ligge gode Enge og Vium og Egeris østre Kanal. Gennem det sydøstl. Hjørne gaar Skanderborg-Silkeborg-Skjer Banen.

Fladeindholdet 1896: 9927 Td. Ld. (5838 ere i Matr. opførte under Hammerum Hrd.), hvoraf 1806 besaaede (deraf med Rug 482, Byg 76, Havre 651, Boghvede 102, Spergel 294, Blandsæd til Modenh. 32, Grønf. 18, Kartofler 129, andre Rodfr. 22), Afgræsn. 1508, Høslæt, Brak, Eng m. m. 937, Have 27, Skov 173, ubevokset 825, Moser 241, Kær og Fælleder 87, Hegn 13, Heder 4098, Veje og Byggegr. 207, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 195 Heste, 938 Stkr. Hornkv. (deraf 549 Køer), 1357 Faar, 512 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 64 Td.; 19 Selvejergde. med 41, 93 Huse med 23 Td. Hrtk. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 806 (1801: 141, 1840: 190, 1860: 308, 1890: 708), boede i 160 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 44 levede af immat. Virksomh., 523 af Jordbr., 64 af Industri, 22 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet: Byerne: *Nørre-Vium* (1340: Wiim) med Kirke, Præstegd. og Skole; *Fiskbæk* med Skole, Missionshus (opf. 1897) og Mølle; *Skjærbæk*; *Bjørslev* (Nørre- og Sønder-B.); *Troldhede Stationsby* med Skole, Missionshus (opf. 1897), Kro, Mølle, Jærnbane- og Telegrafst.; *Raghede* (eller *Skovby*) med Skole. *Egerisgd.* (c. 8 Td. H.); *Sønderup* og *Doverhøj*, Gde.; *Egeris* og *Tovdal*, Vandmøller.

N.-Vium S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Videbæk Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr'. 7. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med flade Lofter, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, og Vaabenhus mod N., af Granitkvadre og Munkesten. Korbuen, begge Døre (Sydd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Skibets vestl. Taggavl er senere ommuret med raa Kamp og Munkesten. Nyere Altertavle. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer. Prædikestol i Renæssancestil. Paa et af Stolestaderne Aarst. 1716. Klokken, med Indskr. i Majuskler, er støbt 1329 af Paulus; den hænger i et Træskur ved Kirkens Østende.

I Bjørslev Plantage er der fredlyst 12 Gravhøje.

Sognet var Anneks til Vorgod, indtil det ved Res. af $^{12}/_{12}$ 1898 blev et eget Pastorat med Annekset Herborg, der da udskiltes af Vorgod Sogns vestl. Del.

Herborg Sogn, udskilt fra Vorgod Sogn 1898 og Anneks til N.-Vium, omgives af dette, Sædding, Hanning, Brejning og Vorgod Sogne. Kirken, noget vestl., ligger c. 3 Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder ere nogle Steder muldede, i øvrigt sandede, til Dels skarpsandede, med lidt Hede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ringkjøbing til Silkeborg.

Fladeindholdet 1901: 5894 Td. Ld. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 817, boede i 139 Gaarde og Huse. Se iøvrigt S. 617 under Vorgod Sogn.

I Sognet Byerne: *Vester-Herborg* med Kirke og Skole; *Øster-Herborg*; *Videbæk* (en Del i Vorgod S.), ved Landevejen, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1886), Epidemihus (opf. 1892 for 15,000 Kr., med Desinfektionsanstalt og 14 Senge; ejes af Amtskommunen), Distriktslægebolig, Dyrlæge, Afholdshjem, Sparekasse for Vorgod og N.-Vium-Herborg Komm. (opr. 1868; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 90,828 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4308 Kr., Antal af Konti 648), flere Købmænd osv., Kro, Markedsplads (Marked i Feb., Juni og Okt.) og Telefonst. *Birkmose*, Gde. og Huse.

Gaarde: *Ryesminde, Kjeldstrupgd., Storgd., Tolsgd., Vadgd., Trøstrup. Videbæk Mølle.*

Herborg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette. Kirken tilhører Sognet.

Kirken er opf. 1898 (indviet 19/8 1899) af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med Spir; Bjælkeloft. Der har før 1/4 Mil V. for den nuv. staaet en Kirke, som nævnes 1340 i „Ribe Oldemoder", men en kort efter tilskreven Bemærkning siger, at den var bleven øde (vistnok under den sorte Død). Ruinen af Kirken, der har været af Granit, forsvandt først ganske, da man benyttede Stenene ved Ringkjøbing-Silkeborgvejens Anlæg 1856; mange af Stenene findes i Gaardene i Omegnen (se Saml. t. j. Hist. III S. 399 flg.).

Ryesminde (opkaldt efter Olaf Rye) er opstaaet ved Opdyrkning af et Hedeareal, der foretoges af et Aktieselskab for Mosekultur ved Midten af 19. Aarh. Arealet gik senere over til Etatsr. E. Tang til N.-Vosborg og F. M. Knuth til Knuthenborg.

Om Sognehistorien se S. 618.

Brejning Sogn, Anneks til N.-Omme i Hind Hrd., omgives af dette (N.-Omme og Hover S.), Ølstrup, Lem, Hanning, Herborg og Vorgod Sogne samt Ulvborg Hrd. (Timring S.). Kirken, mod V., ligger over 2 Mil Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder ere mod V. muldsandede med lerblandet, mergelholdigt Underlag, i øvrigt sandmuldede, sandede og til Dels skarpsandede med Moser (som Klynemose) og store Hedestrækninger; mod Ø. findes en Skov „Krattet", 84 Td. Ld. *Hover Aa* udspringer her. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ringkjøbing til Silkeborg og fra Holstebro til Skjern.

Fladeindholdet 1896: 13,432 Td. Ld., hvoraf 2568 besaaede (deraf med Rug 661, Byg 144, Havre 1031, Boghvede 48, Spergel 179, Blands. til Modenh. 158, Grøntf. 93, Kartofler 183, andre Rodfr. 71), Afgræsn. 3198, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1375, Have 20, Hegn 9, Skov 156, ubevokset 24, Moser 143, Kær og Fælleder 274, Heder 5479, Veje og Byggegr. 153, Vandareal m. m. 33 Td. Kreaturhold 1898: 332 Heste, 1492 Stkr. Hornkv. (deraf 922 Køer), 1687 Faar, 910 Svin og 28 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 144 Td.; 42 Selvejergde. med 94, 148 Huse med 49 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1275 (1801: 360, 1840: 548, 1860: 822, 1890: 1164), boede i 249 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomh., 951 af Jordbr., 81 af Industri, 25 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks., 50 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Brejning* (1340: Bregningh), ved Holstebrovejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1901) og Andelsmejeri; *Røjkum*; *Vægerskilde*; *Opsund*, ved Ringkjøbingvejen, med Friskole. I Vestersognet Brejning vestre Skole. *Vesterbæk*, Gde.; *Langagergd.*; *Søndergde.*; *Højmosegde.*; *Sandbæk*, Gde. med Biskole; *Randbæk*, Huse; *Fjaldene*, Huse; *Magersped*, Huse; *Thorhuse*; *Koldinghus*, Huse; *Grønnehuse*; *Vanting*, Huse; *Rudmose*, Gd. og Huse; *Kjeldsig*, Gd. og Huse. Hovedgaarden *Brejninggaard* har 17 Td. H., 620 Td. Ld., hvoraf 70 Eng, 20 Skov og Have, 200 Hede, Resten Ager; en Arbejdsbolig og en Vandmølle. Ved Brejninggd. et Missionshus (opf. 1901). Andre Gaarde: *Odderbæk*, *Toft*, *Mosen*, *Mosegde.*, *Snogdal*, Fattiggaard (opf. 1870, Plads for 23 Lemmer), *Ravnsbjærg*, *Feldbæk*, *Vøvtrup*, *Randeris* med Biskole, *Nygd.*, *Husted*, *Blæsbjærg*, *Bilring*, *Bækgd.*, *Bjørnkjær*, *Spjald*, *Brænderigd.*, *Ladegd.*, *Vasegd.*, *Kratgd.*, m. fl. *Brejning Kro*, ved Landevejenes Krydsning; i Nærheden en Mindestøtte for Fr. VII, rejst 1875.

Brejning S., en egen Sognekommune, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Vide-

bæk Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 5. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne og nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib, Kor med tresidet Afslutning, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere oprindl. opf. i romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, men i Renæssancetiden bleve de næsten helt nedtagne og omdannede, vistnok 1581, hvilket Aarst. med Navnene Hans Lancge og Jehanne Schram staar paa Korafslutningen; fra s. Tid er formentlig ogsaa Taarnet, hvis Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten. Norddøren er oprindelig. Paa Korets Sydside ses en tilmur. Dør, der har ført ind til et nu nedbrudt Kapel. Kirken har fladt Loft, men har været bestemt til at overhvælves. Altertavle, med et Maleri (den korsfæstede), og Prædike-

Brejninggaard.

stol ere i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. I Skibets Vestende et Pulpitur. Stort Krucifiks fra gotisk Tid. Mindetavle over Chr. Ulrik Schultz til Brejninggd. med Hustru og Børn. Paa Kirkegaarden to romanske Ligsten.

Brejninggaard hørte i katolsk Tid til Ribe Bispestol (1457 var den forlenet til Laurids Rød), kom ved Reformationen til Kronen og blev 1537 af Christian III pantsat til Joh. Stage, men 1544 afhændet til Gunde Lange, † 1564; derefter ejedes den af Sønnen Hans Lange († 1609) og hans Søn Gunde L., som 1646 solgte den til Broderen Peder L.; hans Søn Jørgen Lange skødede 1661 B. (48 Td. H.) med 65 Gde. og Bol til Jmfr. Dorete Galde (hans Hustru), hvorefter den ejedes af Knud Skinkel, hans Broder Morten S. († 1679), deres Søster Ide S. og Morten Skinkels Enke Helle Urne, 1683 af Oberst Laurids Munk til Merløsegd., 1703 af hans Enke Barbara Hedevig v. Dragsted, der 1708 skødede den (41, 36 og 215 Td. H.) for 12,000 Rd. til Chr. Ulrik Schultz († 1709). 1716 ejedes B. af Steffen Nielsen til Endrupholm, der 1718 skødede den til sin Søstersøn Joh. Møller, der 1726 ved Aukt. solgte den (40, 21 og 231 Td. H.) for 11,420 Rd. til Kommercerd. Chr. Siegfred Enholm; han solgte den (40, 36 og 253 Td. H.) 1754 for 16,000 Rd. og 200 Speciesdukater til Ritmester

Hans Nicolai Hoff; han skødede den (41, 36 og 263 Td. H.) 1760 for 19,500 Rd. til Baron Oberst Chr. Fr. Juel, der 1771 solgte B. for 21,500 Rd. til Etatsr. Amtmand Peter Albertin, † 1779. Senere har den været ejet bl. a. af Nyholm, Bohne, Kuhlmann og Frits Fenger, som i Beg. af 1850'erne solgte den til Brødr. Hans og Niels Frandsen (sidste † 1895), der oprettede et Brænderi paa Gaarden, men 1882 maatte sælge den ved Aukt., hvorved Brænderiet solgtes særskilt (nu „Brænderigaarden") og selve Gaarden for 124,000 Kr. til Apoteker H. G. Koefoed, fra hvem den 1901 overtoges af Vest- og sønderj. Kreditforening, som 1901 solgte den ved Aukt., for 73,000 Kr. til den nuv. Ejer, H. S. Albrectsen. — Hovedbygningen, der omgives af dybe, velbevarede Grave og Skov, er opf. omkring 1580 af røde Mursten i Renæssancestil af Hans Lange og bestod oprindl. af 4 sammenbyggede Fløje i 2 Stokv. og med et Taarn med Vindeltrappe i Borggaardens sydvestl. Hjørne; men den sydl. og vestl. Fløj med Taarnet blev nedbrudt af ovenn. Enholm. Af den sydl. er man ved Gravning stødt paa Grundmure; af Vestfløjen, der skal have været Herskabsfløjen, saas endnu 1883 Rester af den oprindelige, hvælvede Kælder. Af de to endnu staaende Fløje (med Mure paa henved 1⅓ Al.) har Østfløjen, hvorigennem Porten gaar, Sokkel og Hjørner af Granit samt svære Granitkvadre under Vinduerne i Stuen; Østfaçaden og Gavlene ere rigt udstyrede med to Friser (hvoraf den ene har Langernes og Skramernes Vaabener), Pilastre og Konsoller af brændt Ler. Nordfløjen, der nu benyttes til Kornloft, Tørvehus, Bagers m. m., er uden Dekoration, men har i Stuen næsten overalt flade Renæssancehvælvinger, der ere smukt bevarede i Borgestuen. Baade Avlsgaarden og Haven ere omgivne af nu tørlagte, ydre Grave. Ladebygningen er af Grundmur med svært Egetømmer; den er vistnok fra Langes Tid, i alt Fald bærer den to Steder hans og Skramvaabenet. Ved Gaarden ligger en større Mølledam og en c. 15 Td. Ld. stor Skov (mest Eg), en Sjældenhed paa denne Egn, hvorfor B. ogsaa er et yndet Udflugtssted for Omegnens Beboere. I den nærmeste Omegn findes vandrige Enge. (Om Brejninggd. se *Dalgas*, Geogr. Billeder, 1868, S. 92 flg., og *L. Mylius-Erichsen*, Den jydske Hede, S. 283 flg.).

I Sognet er der fredlyst 21 Gravhøje, deribl. ved Rudmose en Høj omsluttende en mindre Jættestue.

Paa Series pastorum i N.-Omme Kirke staar: „Hr. Hans flyttede 1549 fra Præstegaarden i Brejning her til Omme at bebo Anneksgaarden, som Bonden efter Kong Chr. III's Brev maatte udrømme".

Lem (Sønder-) Sogn omgives af Annekset Ølstrup, Brejning, Hanning og Dejbjærg Sogne samt Hind Hrd. (Velling og No Sogne). Kirken, midt i Sognet, ligger 1½ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. og Ø. højtliggende og bakkede (Tophøj, 272 F., 85 M., med trig. Station), mod V. og S. lavtliggende og jævne Jorder ere overvejende muldsandede, enkelte Steder lerblandede med Lerunderlag, med store Hedestrækninger samt Enge. Af større Plantager nævnes *Mourier Petersens Pl.*, c. 800 Td. Ld. (en Del i Ølstrup S.), Karsbæk Pl., 30 Td. Ld., og en Del af Løvstrup Pl. (se S. 625). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ringkjøbing til Silkeborg og Varde, den sidste forbunden med Lem Station, samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 8918 Td. Ld., hvoraf 1771 besaaede (deraf med Rug 449, Byg 123, Havre 535, Boghvede 11, Spergel 120, Blands. til Modenh. 106, Grøntf. 67, Kartofler 126, andre Rodfr. 233), Afgræsn. 1658, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1638, Have 16, Hegn 7, Skov 83, ubevokset 12, Moser 9, Kær og Fælleder 126, Heder 3396, Veje og Byggegr. 196, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 347 Heste, 1558 Stkr. Hornkv. (deraf 1002 Køer), 1156 Faar, 1251 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 191 Td.; 67 Selvejergde. med 165, 68 Huse med 25 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 1113 (1801: 480, 1840: 636, 1860: 774, 1890: 937), boede i 199 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 57 levede af immat. Virksomh., 630 af Jordbr., 130 af Industri, 20 af Handel, 21 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 37 vare under Fattigv.

I Sognet: *Sønder-Lem Kirke* (1340: Lææm), Skole og Forsamlingshus (opf. 1890), ved Kirken og Byerne: *Øster-Lem*; *Favrby*, ved Vardevejen, med Præstegd., *Bækbo*, ved Stationsvejen; *Lem Stationsby* med

Missionshus (opf. 1892), Haandværkerforeningshus (opf. 1897), Andelsmølle, Andelsmejeri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst.; *Nørby* med Pogeskole (desuden søndre Pogeskole paa Kjærgaards Mark) og Vandmølle; *Karsbæk*; *Lambæk* med Fattiggaard (opf. 1881, Plads for 15 Lemmer) og Pogeskole; *Højmark* med Skole og Forskole, Forsamlingshus (opf. 1890) og Andelsmejeri; *Nygaard*; *Vestertredje*; *Faarborg*. Hovedgaarden *Sønder-Holmgaard* har 15 Td. H. Gaarde: *Kjærgaarde*, 2 Gde.; *N.-Holmgd.*; *Tredjehave*; *Nymølle*, med Vejr- og Vandmølle; *Korsdal*; *Bjærggd.*; *Dal*; *Degnbolgde.*; *Hindhedegd.*; *Ny-* og *Gammel Bjærg*; *Kolstrup*; *Andbæk*; *Højmose*; *Hykkelbjærg*; *Søndergd.*; *Boling*; *Rævstrupgde.*

Lem S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ulvborg-Hind Hrdr.'s Jurisdiktion (Ringkj.), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 38. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Koret og den østl. Del af Skibet, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Begge Døre (Nordd. tilm.), Korbuen og flere Vinduer ere bevarede. Senere tilføjedes Skibets vestl. Del, af Granitkvadre (vistnok fra en nedbrudt Kirke), og Vaabenhuset, af Granit og Munkesten. Et Taarn med højt Spir nedbrødes i Beg. af 19. Aarh.; en Tilbygning mod N., hvoraf endnu ses Spor, er ligeledes forsvunden. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer, Løvværk m. m. I Kirken et Skib, forfærdiget af engl. fangne Sømænd 1807. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Holmgaard hørte i katolsk Tid under Ribe Bispestol; af de bispl. Lensmænd kendes Jep Grøn 1446, Christiern Knudsen (Harbou) 1453. Biskop Hartvig Juel forlenede 1497 H. til sin Broder Kjeld J., hvis Familie beholdt Forleningen, efter at H. ved Reformationen var kommen til Kronen. Kjeld Juels Enke Karen Lange afstod den 1556 til sin Sønnesøn Kjeld Iversen J. Iver Kjeldsen Juels Enke Mette Munk († 1589) erhvervede den 1580 ved Mageskifte med Kronen, og hendes Brodersøn Fr. Munk solgte den 1624 til Knud Sørensen til Tredje (se ndfr.). Han skødede 1661 H. til sin Datter Inger og Svigersøn Erik Blik, der 1669 pantsatte den til Chr. Spormand, men endnu 1670 nævnes som Ejer. Inger Knudsdatter maatte gaa fra Gaarden og døde 1718 i Armod i Lem Degnebolig. 1699 skødede Birgitte Mortensdatter, Borgmester Jep Jensen Tarms, H. (30 Td. H.) til sin Datter Birgitte og Svigersøn Jens Christensen Odderbæk († 1741), efter hvem H. (30, Mølle 4 og Gods 49 Td. H.) for 6058 Rd. solgtes ved Aukt. til Laurs Nielsen Rindum († 1753), der 1750 skødede H. (30, i alt 162 Td. H.) for 10,000 Rd. til sin Søn Niels R. († 1795). Godset bortsolgtes ved Slutn. af 18. Aarh., og Hovedgaarden er nu delt i 2 Gaarde.

Hovedparcellen, Sønder-Holmgd., ejedes senere af Jens Nielsen, † c. 1832, derpaa af N. L. Buch, † 1872, hvis Søn, N. S. Buch, nu ejer den. Af den gml. Hovedbygning er intet tilbage; dog vises en Plads i Engen, hvor den skal have staaet, og en Rest af Graven.

Tredje var en Hovedgaard, der 1536 ejedes af Søren Markvardsen, 1564 af dennes Sønner Christen og Knud Sørensen, 1587 af den sidstes Søn Søren Knudsen, hvis Søn Knud Sørensen 1624 købte Holmgd. I hans Tid brændte T. ved Lynnedslag og blev derefter lagt under Holmgd. Hans Svigersøn Erik Blik pantsatte 1670 T. (15 Td. H.) til Dr. Niels Benzon (se om Holmgd. og Tredje i øvrigt Saml. til j. Hist. V S. 233 flg.). — *Kolstorp* ejedes i 14. Aarh. af Poul Glob og blev 1406 af Fru Mette Gundesdatter (Lange) solgt til Kronen.

Plantagen Mourier Petersen er anlagt af Aktieselskabet „Steen Blicher", der 1898 købte Arealet, efter at Heden der var brændt 1897; til Kultiveringsarbejdet er anvendt Fanger fra Horsens Tugthus (se S. 549), som have Station i *Kidhus*.

I Sognet er der fredlyst 26 Gravhøje, deribl. ved Ø.-Lem en af 9 Høje bestaaende smuk Gruppe, *Nihøje*.

Ølstrup Sogn, Anneks til Lem, omgives af dette og Brejning Sogn samt Hind Hrd. (Hover og No S.). Kirken, østl., ligger $1^1/_2$ Mil Ø. for

Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder ere sandede, med Enge og store Hedestrækninger, der som en Ring omgive den midterste, beboede Del af Sognet omkring *Heager Aa*, der udspringer her. En Del af Plantagen Mourier Petersen (se S. 621) ligger her.

Fladeindholdet 1896: 4512 Td. Ld., hvoraf 677 besaaede (deraf med Rug 234, Byg 24, Havre 149, Boghvede 22, Spergel 76, Blands. til Modenhed 55, Grøntf. 21, Kartofler 56, andre Rodfrugter 40), Afgræsning 998, Høslæt, Brak, Eng m. m. 549, Have 5, Skov 29, Moser 40, Kær og Fælleder 112, Heder 1995, Veje og Byggegr. 101 Td. Kreaturhold 1898: 107 Heste, 480 Stkr. Hornkvæg (deraf 306 Køer), 544 Faar, 387 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 51 Td.; 20 Selvejergde. med 42, 24 Huse med 9 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 297 (1801: 143, 1840: 179, 1860: 219, 1890: 262), boede i 51 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 4 levede af immat. Virksomhed, 231 af Jordbr., 15 af Industri, 5 af forsk. Daglejervirks., 6 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet *Ølstrup Kirke*, Skole, Forsamlingshus (opf. 1901) og Andelsmejeri. Byen *Brorstrup* (Nørre-, Vester- og Øster-B.). *Hammelsvang* og *Flytkjær*, Gde. *Nørgd.*; *Julseje*, Gd.; *Gamle Præstegd.* med Mølle; *Lervanggd.* ($5^3/_4$ Td. H.); *Gammelgd.*; *Hjøllund*, Gd.; *Bjærget*, Hus; *Damgd.*, Huse; *Søndergd.*; m. m.

Ølstrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 39. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere at Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant og utilhugne Rullesten. Kirken synes i romansk Tid at have ligget noget V. for dens nuv. Plads og i gotisk Tid at være bleven flyttet og genopført af det gamle Materiale. I Renæssancetiden fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt fladt Loft. Altertavle (med Malerier), Prædikestol, Præste- og Degnestol samt Stolestader i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. Stort romansk Krucifiks. Epitafier over 1) Regimentsfeldskær Gerh. Hermansen Gerritz, † 1748, og Hustru og 2) Præsten Niels Pedersen Lund, † 1753.

Hammelsvang blev 1585 af Kronen mageskiftet til Peder Gyldenstierne til Tim og ejedes i 17. Aarh. af Major Knud Munk; 1787 laa den, delt i tre Gaarde, under Voldbjærg.

Ved Bjærget er der fredlyst 3 Gravhøje.

Ølstrup var før et eget Pastorat med Hover i Hind Hrd. til Anneks; ved Reskr. af $^4/_3$ 1814 blev Ølstrup Anneks til Lem og Hover til Thorsted. *Lervanggaard* ejedes og beboedes af den sidste Sognepræst i Ølstrup.

Dejbjærg Sogn omgives af Annekset Hanning, Skjern og Stavning Sogne, Hind Hrd. (Velling S.) og Lem Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. og Ø. noget højtliggende og bakkede, mod V. lavtliggende Jorder ere sandede, mod V. og S. ret muldrige med Enge, mod N. Ø. med Hedestrækninger. Af større Plantager nævnes den Hedeselskabet tilhørende *Dejbjærg Pl.*, 683 Td. Ld., og *Dejbjærglund Pl.*, 126 Td. Ld., begge anl. 1895. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ringkjøbing til Varde og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 6708 Td. Ld., hvoraf 1371 besaaede (deraf med Rug 411, Byg 150, Havre 448, Boghvede 28, Spergel 113, Blandsæd til Modenhed 65, Grøntf. 14, Kartofler 74, andre Rodfrugter 65), Afgræsn. 1614, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1194, Have 21, Skov 145, Moser 129, Kær og Fælleder 183, Heder 1950, Veje og Byggegr. 97, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 248 Heste, 1024 Stkr. Hornkv. (deraf 623 Køer), 1041 Faar, 560 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 157 Td.; 48 Selvejergde. med 137, 60 Huse med 20 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 706 (1801: 302, 1840: 633, 1860: 716, 1890: 777), boede i 139 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 62 levede af immat. Virksomh., 512 af Jordbrug, 75 af Industri, 10 af forsk. Daglejervirks., 48 af deres Midler, og 70 vare under Fattigv.

I Sognet *Dejbjærg Kirke* (1340: Døthbyergh, 1381: Dodbergh), Præstegd. og Missionshus (opf. 1897), og Byerne: *Gamle Dejbjærgby* med Skole samt Jærnbaneholdeplads; *Leding* med Skole; *Kongsholm* med Vandmølle; *Alkjærsig*; *Vognbjærg*; *Nysted*; *Vesterager*; *Bækbo* med Fattiggaard (opf. 1871, Plads for 32 Lemmer). Hovedgaarden *Dejbjærglund* har 18¼ Td. H., 513 Td. Ld., hvoraf 340 Ager, 40 Eng (10 i Skjern Sogn), 126 Plantage, Resten Gaardspl., Have og Veje. *Sorte-Kro*, Huse; *Terninggde.*; *Sandager*, Gde.; *Gammelgde.*; *Rabjærg*, Gde. med Skole; *Ugelbjærg* og *Bjørnemose*, Huse. Enkelte Gde.: *Hedegd.*; *Kjærgd.*; *Store-* og *Lille-Skindbjærg*; *Stampen*; *Letager*; *Lyager*; *Lilbæk*; *Bundsbæk* med Vandmølle; *Skydstofte*; m. fl.

Dejbjærg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 3. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Koret og den østlige Del af Skibet, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre baade ud- og indvendig, paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.), Korbuen og flere Vinduer ere bevarede. Senere forlængedes Skibet mod V., af Granitkvadre fra den nedbrudte Finderup Kirke (se ndfr.), og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten, tilføjedes. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver (Kummen hidrører vistnok fra Finderup Kirke). Gotisk Præste- og Degnestol. Herskabsstol med Anders og Mette Skrams Vaabener, som paa Prædikestolen, og Aarst. 1614. I Koret en lille Klokke fra katolsk Tid. Paa Kirkegaarden en romansk Ligsten.

Dejbjærglund tilhørte Offe Skram, 1537 hans Hustru Fru Anne Juel, Sønnen Hartvig S. († 1550), dennes Søn Anders S., hvis Datter Ellen bragte den til sin Mand Henrik Lange, der nedbrød sin anden Gaard Oldager (se S. 628) og lagde dens Jorder ind under D.; dernæst dennes Søn Christen L., † 1677, hvis Enke Sophie Rostrup 1697 solgte D. (56 og 205 Td. H.) til Jørgen Grubbe Kaas til Rybjærg; hans Søn Kommandør Hans K. solgte 1724 D. (56 og 213 Td. H.) til Forpagter Chr. Krarup († 1769), der 1768 skødede den til Laurids Ramsing; han skødede den (56, 209 og Mølle 6 Td. H.) 1791 for 31,000 Rd. til Landvæsenskommissær Peter Chr. Petersen, der s. Aar solgte den (37, Mølle 6 og nogle Enge 8, i alt 25 Td. H. Hovedgaardstakst og 50 Td. H. Bøndergods) for 11,630 Rd. til den tidligere Ejer Ramsing. Godset blev frasolgt, og Gaarden deltes senere i D. og Margrethelund, som købtes og sammenlagdes omtr. 1840 af Dresler; 1882 købtes den for 112,000 Kr. af Bruun, 1887 for 72,000 Kr. af A. J. Buchwald; i 1900 blev den overtaget af Vest- og sønderj. Kreditforening, som 1902 solgte den for 47,000 Kr. til den nuv. Ejer, Landbrugskand. N. C. Nielsen. — Hovedbygningen, een Længe i 1 Stokv. med høj Kælder, er opf. c. 1850 af Dresler. Omtr. samtidig nedbrødes Resterne af den gamle Gaard, der laa lidt S. for den nuv.; den var opf. af Henrik Lange og bestod af 4 Fløje, omgivne af Grave, af hvilke endnu ses Rester.

I Dejbjærg Bakker er der paa en opkastet Høj $^{30}/_{5}$ 1898 afsløret et Mindesmærke (to Granitsten paa en muret Granitsokkel, i alt over 6 Al.) for E. Dalgas.

I Sognet er der fredlyst 14 Gravhøje. — I 1881 og 1883 fandtes 2-4 F. dybt i Dejbjærg Præstegaardsmose Dele af to mærkelige Vogne fra den ældste Jærnalder. Stykkerne laa spredte over en større Plads, idet Vognene før Henlæggelsen, sandsynligvis som et Offer til Guderne, maa antages at være skilte i deres enkelte Dele. Af den ene Vogn, hvis Kasses Side- og Endestykker dækkes af rigt ornamenterede Broncebeslag, forefandtes største Parten; den anden var derimod meget ufuldstændig. (Se *Henry Petersen*, Vognfundene i Dejbj. Præstegaardsmose, Kbh. 1888).

Hanning Sogn, Anneks til Dejbjærg, omgives af dette, Lem, Brejning, Vorgod, Herborg, Sædding, Bølling og Skjern Sogne. Kirken, mod S. Ø., ligger 2½ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bakkede Jorder ere

muldsandede med Ler og flere Steder Mergel i Underlaget, og store Hedestrækninger. Af Plantager nævnes den 250 Td. Ld. store *Løvstrup Pl.*, anl. 1873. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Skjern til Holstebro.

Fladeindholdet 1896: 6983 Td. Ld., hvoraf 1550 besaaede (deraf med Rug 353, Byg 139, Havre 698, Boghvede 28, Spergel 37, Blands. til Modenh. 42, Grøntf. 52, Kartofler 91, andre Rodfr. 110), Afgræsning 1470, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1110, Have 19, Hegn 11, Skov 325, ubevokset 10, Moser 57, Kær og Fælleder 82, Heder 2270, Veje og Byggegr. 71, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 276 Heste, 1196 Stkr. Hornkv. (deraf 729 Køer), 1051 Faar, 906 Svin og 19 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 145 Td.; 49 Selvejergde. med 123, 52 Huse med 22 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 781 (1801: 219, 1840: 378, 1860: 716, 1890: 713), boede i 132 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 25 levede af immat. Virksomhed, 569 af Jordbrug, 11 af Gartneri, 47 af Industri, 3 af af forsk. Daglejervirks., 37 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

Hanning Kirke (1340: Herningh, senere ofte Vester-Herning for at skille det fra Herning i Hammerum Hrd., som ogsaa blev kaldt Hanning), Skole og Forsamlingshus (opf. 1893), og Byerne: *Skaarup*; *Langtind*; *Hestkjær*; *Finderup* (Vester-, Mellem- og Øster-F.) med Skole og Missionshus (opf. 1876); *Aarup* (Nørre- og Sønder A.); *Kongsholm*. *Lervad*, Gd.; *Gamle Hanning*, Gde. og Huse; *Dalgd.*; *Hejbergsgave*, Landbrugskoloni for fattige Børn; *Bjærggd.*; *Høghøj*, Gd.; *Tylvad*, Gd.; *Skrebsgd.*; *Rekkergd.* med Andelsmejeri; *Gadegd.*; *Hanninggd.*; *Mølgd.*; *Hanning Hedegd.* med Kro; m. m. Midt i Sognet et Missionshus (opf. 1894).

Hanning S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Videbæk Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 5. Udskrivningskr.' 4. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Rest af et Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor (der har haft Apsis; en Del buede Sten sidder i Korgavlen) ere fra romansk Tid af Granitkvadre (ogsaa næsten helt indvendig), med flade Lofter, paa Dobbeltsokkel med Rundstav og Skraakant. Det senere tilføjede Taarn, næsten helt af Granitkvadre (maaske fra en nedbrudt Kirke), er nedbrudt til Skibets Højde i Beg. af 19. Aarh.; det er nu Gravkapel (hvælv.). Vaabenhuset er af Mursten. Korbuen, flere Vinduer og Syddøren ere bevarede, Nordd. ses tilmuret. Paa Korets Sydside en tilmur. Dør; i dets Sydmur er indsat en Runesten med Indskr.: „Torkel den raske, Toves Søn, rejste denne Sten efter sin Moder Gyde“ (*Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 291). Altertavle og rigt udsk. Prædikestol i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Ornamenter og Hoveder. Gotisk Trækrucifiks. Præste- og Kirkesangerstol i Gotik og Renæssance, første med Indskr.: „Marine Jostis 83“. I Korgulvet Ligsten over Peder Pedersen Miller i Hanning Hedegd., og Hustru, † 17...

Rekkergaard var fordum en Hovedgaard, der 1616 tilhørte Erik Juul, 1625 Frands Juul, 1637 Sønnen Ove Juul, 1638 dennes Moder Fru Karen Rostrup, hvis Datter Sophie Rostrup bragte den til sin Mand Christen Lange († 1677) og 1711 skødede den (13, Mølle 6, i alt 49 Td. H.) til Morten Jepsen Tarm, efter hvis Enke Maren Christensd. Kiergaards Død 1749 den (13, Mølle 6 og Gods 10 Td. H.) solgtes for 1412 Rd. til Kammerr. Heldvad til Vennergd. 1757 fik P. Sørensen Skøde paa R., som hans Enke Dorothea Cathrine 1765 skødede (14, Mølle 7 Td. H.) for 1900 Rd. til Anders Løbner, der 1777 skødede den for 2080 Rd. til Mads Speitzer; han solgte den 1780 for 1880 Rd. til Peder Jepsen Nørgaard. 1794 tilhørte den Morten Pedersen, 1797 Niels Clausen Møller, 1802 Søren Mortensen, der da skødede den (10 Td. H.) til Chr. Marcussen. Senere blev Gaarden udparcelleret.

Løvstrupgaard blev 1873 købt af Apoteker, Justitsr. C. C. Heiberg, som da begyndte at anlægge Plantagen og 1898 skænkede Ejendommen til „Foreningen for Oprettelse af Landbrugskolonier for fattige Børn“, som overtog den 1. Nov.; ved Indvielsen $^{27}/_8$ 1899 fik den Navnet *Heibergsgave*. Den har Plads for c. 20 Børn. I Haven er $^{25}/_7$ 1898 afsløret en Mindestøtte for Heiberg.

Den nordl. Del af Sognet, hvor der i Heden findes Spor af fordums Dyrkning, har været et eget Sogn, da der noget S. Ø. for Mellem-Finderup har ligget *Finderup Kirke,* som nævnes 1340 i „Ribe Oldemoder", men ved en kort efter tilskreven Bemærkning omtales som øde (vel under den sorte Død). Pladsen, hvor den har staaet, vises paa jævn, nu helt dyrket Mark; de sidste Rester af den forsvandt 1856 ved Ringkj.-Silkeborgvejens Anlæg (se Saml. t. j. Hist. III S. 401 flg.).

Paa en jævn Mark tæt ved en Aa ved Kongsholm skal der have staaet en større Gaard, „*Kongsholm Slot*"; nu er der dog intet som helst Spor af en saadan.

I Sognet er der fredlyst 14 Gravhøje, deribl. ved Aarup den meget anselige *Storemandshøj*, ved Gadegd. en Gruppe af 5 Høje og ved Kongsholm 2.

Stavning Sogn omgives af Dejbjærg og Skjern Sogne, N.-Horne Hrd. (Lønborg S.), fra hvilket det skilles ved Skjern Aas Delta (se S. 616), Ringkjøbing Fjord og Hind Hrd. (Velling S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over 2 Mil S. S. Ø. for Ringkjøbing. De lavtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede, ret godt muldede, med Marskenge ved Fjorden og Hedestrækninger mod Ø. Af Plantager nævnes Stavning Kommunes Pl., c. 80 Td. Ld., anl. 1901. I Fjorden ligger *Klægbanken*, c. 600 Td. Ld. Gennem det østl. Hjørne af Sognet gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 7476 Td. Ld., hvoraf 1618 besaaede (deraf med Rug 543, Byg 160, Havre 340, Boghvede 14, Spergel 200, Blands. til Modenh. 236, Grøntf. 15, Kartofler 73, andre Rodfr. 37), Afgræsn. 2038, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2169, Have 12, Hegn 11, Skov 34, ubevokset 80, Moser 49, Kær og Fælleder 243, Heder 1137, Veje og Byggegr. 82, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 399 Heste, 1463 Stkr. Hornkv. (deraf 867 Køer), 1792 Faar, 880 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 311 Td.; 82 Selvejergde. med 283, 64 Huse med 27 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 814 (1801: 499, 1840: 610, 1860: 701, 1890: 828), boede i 157 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomhed, 620 af Jordbr., 7 af Fiskeri, 86 af Industri, 17 af Handel, 1 af Daglejervirks., 48 af deres Midler, og 19 vare under Fattigv.

I Sognet *Stavning Kirke* (1340: Stafningh), Præstegd. (smuk Plantage), Missionshus (opf. 1898), og Byerne: *Bovsø* med Forsamlingshus (opf. 1890), Mølle, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Hedeby*; *Høllet* med Skole (østre Sk.); *Sønderby*; *Langkjær*; *Strandby*; *Andrup*; *Østerby* med Skole (vestre Sk.); *Mejlby*; *Halby*. *Sønderbykjær*, Huse; *Knudgde.*; *Bjærggde.*; *Sand*, Gd. (ell. Nørkjærgd.); *Kolding*, Gd.; *Vester-Bjærggd.*; *Søgd.*; *Sønder-Vognbjærg*, Gd.; m. m.

Stavning S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Ringkjøbing Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 2. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus og Sakristi mod S. og Materialhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Skibets vestl. Del synes at være tilføjet endnu i romansk Tid. To Døre mod N. (tilmur.) og een mod S. samt Korbuen ere bevarede. Senere tilføjedes Taarn, Sakristi, Vaabenhus og Materialhus, alle af Mursten. Korgavlen og Korets Sydside ere ombyggede i Nutiden. Altertavle og Prædikestol (fra 1603) ere begge i Renæssancestil. Malmstagerne ere i Aaret 1654 skænkede af Herredsfoged Christen Olufsen og Hustru. Romansk Granitdøbefont. Paa nogle Stolestader Aarst. 1616 og 1653. I Skibet et gotisk Krucifiks. Epitafium, opsat 1657, nu benyttet til Series pastorum. I Koret en lille Klokke fra kat. Tid. Paa Kirkegaarden Ligsten over ovenn. Herredsfoged Chr. Olufsen, † 1654, og Hustru. Ifl. en Sten i Skibet døde der 1603 i Sognet 150 Mennesker af Pest.

Vognbjerg har været en Hovedgaard, der 1487 af Las Rød pantsattes til Niels Clemmentsen. 1711 skødede Peder Pedersen Baggis $^3/_4$ af V. (14 Td. H.) for 17$^1/_2$ Rd. pr. Td. H. til Steffen Nielsen, der lagde den under Brejninggd., hvorfra den (9 og

Tiender 56 Td. H.) 1789 af Niels Chr. Stephansen blev solgt for 7030 Rd. til Landinspektør Joch. Fr. Lütken.

Klægbanken er en gammel Sandbund, som først i de senere Aar er bleven bevokset, navnlig med kraftigt Rør, og er Skueplads for et livligt Fugleliv; $^{8}/_{10}$ 1897 tog Staten den i Besiddelse. — Sognet har lidt meget ved Stormfloden 1634 og ved senere Oversvømmelser.

Skjern Sogn omgives af Stavning, Dejbjærg, Hanning, Bølling, Faster og Borris Sogne samt N.-Horne Hrd. (Aadum, Egvad og Lønborg S.). Kirken, mod S., ligger 3 Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De temmelig lavtliggende, jævne Jorder ere til Dels muldede, i øvrigt sandede og skarpsandede med store Engstrækninger langs Aaerne og nogen Hede med mindre Plantager. Paa Sydøstgrænsen løber *Skjern Aa* (om Deltaet se S. 616), der her optager *Omme Aa* i venstre Bred, ligesom den i højre optager de to Biaaer *Kirke Aa* og *Ganer Aa*, som løbe gennem Sognet. Af Hedeselskabets Engvandingskanaler findes her Ganer K. og Skjern K. Af Plantager nævnes Lundenæs Pl., c. 100 Td. Ld., anl. 1884. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Ringkjøbing og Holstebro til Varde og den vestjydske Længdebane, som ad 3 store Broer føres over Skjern Aas Delta, samt Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 8103 Td. Ld., hvoraf 1834 besaaede (deraf med Rug 669, Byg 148, Havre 384, Boghvede 23, Spergel 282, Blands. til Modenh. 167, Grøntf. 33, Kartofler 106, andre Rodfr. 20), Afgræsning 1878, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2108, Have 38, Hegn 21, Skov 155, Moser 110, Kær og Fælleder 361, Heder m. v. 1266, Veje og Byggegr. 266, Vandareal m. m. 66 Td. Kreaturhold 1898: 312 Heste, 1185 Stkr. Hornkv. (deraf 778 Køer), 1195 Faar, 726 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 377 Td.; 86 Selvejergde. med 331, 122 Huse med 44 Td. Hrtk. og 40 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 2015 (1801: 562, 1840: 828, 1860: 914, 1890: 1465), boede i 326 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 207 levede af immat. Virksomh., 547 af Jordbrug, 7 af Gartneri, 403 af Industri, 150 af Handel, 55 af forsk. Daglejervirks., 74 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skjern* (1340: Skyerne), ved Landevejen, en stærkt voksende Stationsby — $^{1}/_{2}$ 1901 med *Engsig*, Gde. og Huse, 159 Huse og 1122 Indb. —, med Kirke, Præstegd., 2 Skoler, Missionshus (opf. 1888) og to bornholmske Missionshuse, Ting- og Arresthus — opf. 1884 af røde Mursten i to Stokv. (Arkit.: Weber), med Arrestforvarerbolig og Plads til 14 Arrestanter; det ejes af Amtskommunen —, Sparekasse (opr. 1875; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 548,813 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 26,452 Kr., Antal af Konti 1549), Læge og Dyrlæge, Elektricitetsværk (aabnet 1903), Andelsmejeri, Dampbageri, Farveri, Garveri, Benmølle, Uldspinderi, Savværk, Jærnstøberi og Maskinfabrik, flere Købmandshdlr. og andre Handelsetablissementer, Haandværkere osv., Højskoleforeningsbygn., 2 Hoteller og Missionshjem, Jærnbanestation (Station paa den vestjydske Længdebane og Endest. for Skanderborg-Skjern Banen, se S. 93), Telegraf- og Telefonst., Postkontor (Posthuset er opf. 1886), Markedsplads (Marked i Feb., Marts og Aug.), Valgsted for Amtets 6. Folketingskr. og Sessionssted for 5. Udskrivningskr.' Lægd 1-4 og 6-21; *Hedeby*; *Ganer* med Biskole og Vandmølle; *Vraa*; *Marup* (Vester- og Øster M.), ved Holstebrovejen, med Biskole; *Albæk* med Biskole og Mølle; *Aanum. Kjærgde.* (Store- og Lille K.); *Mosegd.*; *Kjæret*, Gd.; *Nørgaard Fattiggaard* (opr. 1883, Plads for 25 Lemmer); *Lundenæs*, Gd. med Laksegaard; *Lundenæshuse*; *Lundenæsmark*, Gde.; *Petersminde*, Herredsfogedbolig; *Oldager*, Gde.; *Ladekjær*, Gd.; *Kragsig*, Gd.; *Rakbæk*, Gd.; *Knudegde.*; *Smedegde.*; m. m.

Skjern S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 1. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Lønborggaard.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibet og Korets vestl. Del (med flade Lofter) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og et Par Vinduer ere bevarede. Over Norddøren en romansk Ligsten; et Menneskehoved, en Fodsaal m. m. ere udhugne i tre Kvadre. Senere forlængedes Koret mod Ø., af Granitkvadre og Munkesten, Muren mellem Skib og Kor nedbrødes, og Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten, tilføjedes. Altertavle, Prædikestol (fra 1627), Præste- og Degnestol i Renæssancestil; Orgel fra 1883. Stolestader med Chr. IV's Navnetræk og Aarst. 1633 og 1642. I Skibet et stort Krucifiks fra tidlig gotisk Tid og en Indskr., ifl. hvilken der 1603 døde 107 Mennesker af Pest i Sognet. Paa Kirkegaarden er 1900 opført et Ligkapel.

Lundenæs var oprindl. et kglt. Slot (Erik af Pommern holdt Retterting her i 1406) og var en Tid pantsat til Biskop Eskild og Kapitlet i Ribe, indtil Dronn. Margrethe indløste det. De første kgl. Lensmænd paa L. vare 1416 en Foged Jep Terkelsen, 1423 Eiler Rønnov, 1442 Erik Rønnov, 1511 Eiler Bryske, osv. Efter 1660 blev Lenet forvandlet til Lundenæs Amt, der 1671-1794 havde Amtmand fælles med Bøvling Amt (se videre S. 453). 1661 solgte Fr. III L. til Peter v. Ufelen og Bonaventura v. Dorbek i Hamburg. Sidstnævntes Datter bragte Gaarden til sin Mand Joachim Werner Bülow til Bygholm, der 1711 fik kgl. Tilladelse til af L. at oprette et Stamhus, der blev i hans Families Besiddelse til 1772, da Kmjkr. Ditlev B. (ifl. kgl. Bevill. $^{16}/_{4}$ 1771) skødede L. (60, 658, 1896 og Møllesk. 13 Td. H.) til Kancelllr. Lucas v. Klippe; efter dennes Fallit 1779 solgtes Godset, medens L. selv solgtes til Kancellir. Hansen til Lønborggd.; 1795 ejedes den af Kapt. Niels de Jermiin til Lønborggd., som ved kgl. Bevill. af $^{20}/_{12}$ 1805 lagde Gaarden ind under Stamhuset Lønborggd., hvorfra den atter frasolgtes, efter at dette Stamhus var nedlagt 1813. Nu er den udparcelleret i to Gaarde. — Lundenæs Slot blev i Skipper Klements Fejden afbrændt; efter nogle tvivlsomme Beretninger skal det atter være brændt 1622, men dets egentlige Undergang daterer sig sikkert fra 1644, da de svenske (man paaviser endnu Stedet, hvor deres Skanser skulle have ligget) under Torstenson plyndrede Gaarden og skød Slottet i Brand. Paa en sid Eng S. for Skjern Aa ses endnu Voldstedet. Den egentlige Borgbanke, omgiven af Grave, er 150 F. lang, 70 F. bred og 12-14 F. høj; i et af Hjørnerne er der foretaget en stor Udgravning, og her ses Murbrokker, ligesom der herfra er ført mange Granitsten til Broerne over Skjern Aa. Umiddelbart Ø. for Banken, skilt fra den ved Graven, ligger en anden, dobbelt saa stor, men kun 4 F. høj, uregelmæssig Højning, hvorpaa der mulig ogsaa har staaet Bygninger. Mod N. i ikke ringe Afstand fra Voldstedet laa Avlsgaarden, de nuv. Lundenæs Gde. Her findes Dele af ældre Avlsbygninger og et Stykke Stuehus, 1 Stokv. med Kvist, hvori to Sandstensplader med Vaabener og derover Navnene Henrik Müller (Rentemester) og Sophie Rosenstjerne; Huset hviler til Dels paa Granitkvadre. Af gamle Forleningsbreve ses, at Kongerne have haft et Stutteri paa Slottet, og at der i Lundenæs Amt har været store Skove.

I *Marup* boede 1652-55 en Adelsmand Niels Krag. — *Vester-Oldager* har været en adl. Sædegaard, som blev ødelagt af Stormflod 1638, hvorpaa Ejeren Henrik Lange lagde dens Jorder under Dejbjærglund (se S. 624); 1768 var O. to Bøndergaarde.

Niels Ebbesen slog $^{2}/_{5}$ 1340 ved Lundenæs Holstenerne, som her mellem Skjern Aas Arme havde begyndt at opføre en Borg, og forstyrrede deres Forehavende.

I en Plantage ved Skjernbrogd. er der 1877 rejst en Mindestøtte for Fr. VII. Ved Albæk er der fredlyst 2 Gravhøje.

Bølling Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Sædding, Faster, Skjern og Hanning Sogne. Kirken, mod S. Ø., ligger 3 Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende muldsandede, med nogle Engstrækninger, en Del Kærjord og lidt Hede.

Fladeindholdet 1896: 2366 Td. Ld., hvoraf 655 besaaede (deraf med Rug 148, Byg 70, Havre 312, Boghvede 11, Spergel 21, Blandsæd til Modenhed 22, Grøntf.

14, Kartofler 35, andre Rodfr. 20), Afgræsn. 688, Høslæt, Brak, Eng m. m. 544, Have 11, Skov 3, Moser 26, Kær og Fælleder 169, Heder 211, Veje og Byggegr. 58 Td. Kreaturhold 1898: 147 Heste, 579 Stkr. Hornkv. (deraf 359 Køer), 513 Faar, 277 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 97 Td.; 33 Selvejergde. med 83 og 21 Huse med 13 Td. Hrtk., 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 377 (1801: 201, 1840: 293, 1860: 278, 1890: 344), boede i 69 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 251 af Jordbrug, 35 af Industri, 5 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet: *Bølling Kirke* (1231: Bylæng, 1340: Byllyngh), Præstegd., Skole og Missionshus (opf. 1891) og Byerne: *Mejeribyen* med Andelsmejeri, Købmandshdl., Mølle osv.; *Østerby*; *Sønderby. Sudergde.*; *Holk*, Gde.; *Kragmose*, Gde.; *Vig*, Gde. Enkelte Gaarde: *Nygd.*; *Lisenborg*; *Hvirvelgd.*; *Rolighed*; *Damgd.*; *Gasdalgd.*; *Dalgd.*; *Nedergd.*; *Hindbogd.*; *Søndergd.*; *Høj*; *Bøllinglide* („Lidebølling", „Lille Bølling"), Gd. med Jydsk Haveselskabs Forsøgshave.

Bølling S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 11. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Hans, bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Koret og Skibets østl. Del, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og raa Kamp paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, Norddøren (tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Senere forlængedes Skibet mod V., af Munkesten; Vaabenhuset er af s. Materiale. Altertavle (restaur. 1885) og Prædikestol i Renæssancestil fra 1611. Romansk Granitdøbefont. Paa Stolestaderne Aarst. 1583 og Bryskernes, Skeelernes og Lungernes Vaabener. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Niels Pedersen i *Bølling* nævnes 1336. — *Kragmose* ejedes 1556 af Oluf Norby og 1561 af Detlev Norby.

Ifl. Præsteindberetn. fra 1638 har der „i gamle Dage" mellem Kirken og Præstegaarden været en meget besøgt hellig Kilde, *Kapelskilde*, ved hvilken der var et Hus, hvor Kildegæsterne kunde hvile sig. Paa Kirkens Kors Sydside er der indhugget et Hul, hvori de helbredede lagde deres Offer.

Ved Reskr. af $^{23}/_7$ 1685 blev Bølling-Sædding Sognekald annekteret til Ringkjøbing, men atter skilt derfra ved Reskr. af $^{19}/_2$ 1745.

Sædding Sogn, Anneks til Bølling, omgives af dette, Hanning, Herborg, N.-Vium og Faster Sogne. Kirken, noget vestl., ligger $2^3/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, noget bakkede Jorder ere overvejende muldsandede med Hedestrækninger mod N. og Enge langs Ganer Aa, som løber ved Vestgrænsen.

Fladeindholdet 1896: 3842 Td. Ld., hvoraf 879 besaaede (deraf med Rug 203, Byg 90, Havre 402, Boghvede 20, Spergel 38, Blands. til Modenh. 32, Grøntf. 10, Kartofler 46, andre Rodfr. 38), Afgræsn. 980, Høslæt, Brak, Eng m. m. 685, Have 9, Skov 7, Moser 33, Kær og Fælleder 67, Heder 1107, Veje og Byggegr. 69, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 161 Heste, 742 Stkr. Hornkv. (deraf 422 Køer), 640 Faar, 472 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 83 Td.; 26 Selvejergde. med 73, 27 Huse med 10 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 362 (1801: 152, 1840: 209, 1860: 264, 1890: 346), boede i 65 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 8 levede af immat. Virksomh., 271 af Jordbrug, 4 af Gartneri, 30 af Industri, 8 af Handel, 19 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sædding* (1340: Sithyngh) med Kirke og Skole (desuden en Forskole paa Bjærgbo Mark); *Stensig*. Gaarde: *Slumstrup* ($11^1/_2$ Td. H., 387 Td. Ld., et Fæstehus og 2 Lejehuse), *Slumstrup Vandmølle* og Gd.; *Klavsager*; *Bjærgbo*; *Kjærgd.*; *Rekkermøllegd.* med 2 Købmandshdlr.

Sædding S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 10. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant samt Vaabenhus mod S. af Kvadre og Munkesten. Korbuen, begge Døre (Nordd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. I en Kvader er indhugget et Hoved og en Indskrift i Runer (senest læst som M. H. A. S.). Kirken har fladt Loft. Altertavle og Prædikestol fra 1674 i Renæssancestil. Malmstagerne ere 1631 skænkede af Rasmus Ibsen og Hustru. Romansk Granitdøbefont. Præste- og Degnestol i Renæssancestil fra 1588. Krucifiks fra gotisk Tid. Klokken, uden Indskrift, er fra den tidligere Middelalder. I Kirken findes to Tavler for Legatstifterne Michael Pedersen Kierkegaard og Michael Andersen Kierkegaard.

Slumstrup var tidligere en Hovedgaard, der før 1505 ejedes af Jens Ulf og 1515 mageskiftedes af Kronen til Eiler Bryske, der 1523 skødede den til Joachim Lykke, som 1527 pantsatte den til Rasmus Clemmentsen; 1568 ejedes den af Enevold Jensen, 1578 af Iver Lunge, med hvis Datter Gertrud den vistnok kom til Eiler Bryske og med deres Datter Lisbet til Henrik Bille, som 1652 solgte den til Jmfr. Elsebe Sandberg. 1672 udlagde Grev Mogens Friis S. (i alt 50 Td. H.) som Mødr. og Fædrenearv til sin Datter Friherreinde Mette F., hvis Mand Chrf. Lindenov 1697 skødede den til Peder Eilersen Schøllen († 1705). 1706 ejedes den af Søren Poulsen († 1709), vistnok gift med den forrige Ejers Enke; efter ham solgtes den, (23, Mølle 4, i alt 52 Td. H.) for 2460 Rd. til Herredsskriver Joh. Hagensen, der 1714 skødede den til sin Svoger Jens Poulsen Skanderup, som 1720 skødede den til Thomas Thomasen Lund († 1750); hans Arvinger skødede den (27, Tiender 42, og Gods) 1750 til deres Broder og Svoger Thomas Lund, der 1754 skødede L. for 85,000 Rd. til Amtmd., Etatsr. P. Albertin, der 1777 skødede den (24, 25, 80 og Mølle 3 Td. H.) for 11,700 Rd. til sin Svigersøn, Landvæsenskommissær Sv. V. Rosenvinge († 1824). — Alle Gaardens 5 Længer brændte 1709.

Ved Slumstrup Mølle er der fredlyst en stor Gravhøj, ved Slumstrup 3 runde Høje samt en 170 F. lang Langhøj.

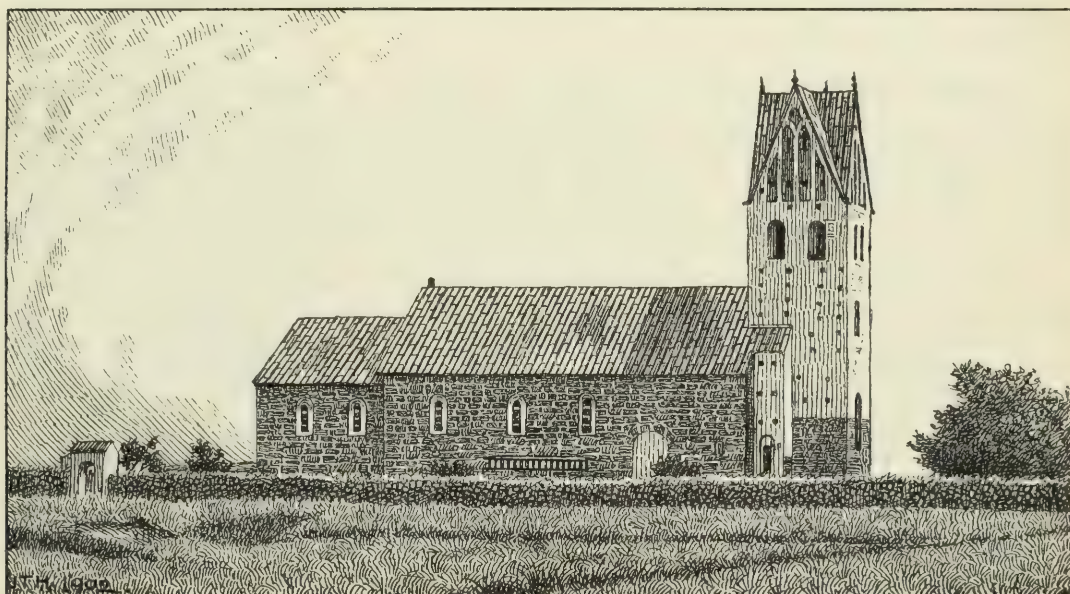
I Kirkegaard ved Kirken fødtes Mich. Pedersen Kierkegaard, Fader til Biskop P. Chr. K. og Forfatteren Søren K.

Borris Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Faster, Nørre-Vium Sogn, Hammerum Hrd. (N.-Felding Sogn), N.-Horne Hrd. (Hoven og Aadum S.) og Skjern Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $3^3/_4$ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. Gennem Sognet løber *Skjern Aa*, som deler det i det bakkede Nørreland (Skovbjærg Bakkeø) og det jævne Sønderland (S.-Omme Fladen), og som fra N. optager *Vorgod Aa*, som ligeledes løber gennem Sognet, medens dens anden Biaa *Omme Aa* til Dels danner Sydgrænsen. I Nørreland ere Jorderne overvejende muldsandede med Ler til Underlag, i Sønderland sandede, dels med Sand, dels med Grus til Underlag, mest dækkede af Heder; ogsaa i den nordl. Del er der Hede. Af de mange Plantager nævnes *Borris Pl.*, 270 Td. Ld., anlagt 1874, Alergaards Pl., 58 Td. Ld., anl. 1880, Borris-Faster Komm. Pl., 50 Td. Ld., Gravl vestre og østre Pl. m. m. Langs Aaerne er der gode Enge; paa begge Sider af Vorgod Aa har Hedeselskabet 1867 anlagt *Borris østre* (10,500 Al.) og *Borris vestre Kanal* (23,000 Al.). Gennem Sognet gaar Skanderborg-Skjern Banen.

Fladeindholdet 1896: 17,812 Td. Ld. (1579 Td. høre til Hammerum Hrd.), hvoraf 2535 besaaede (deraf med Rug 785, Byg 208, Havre 713, Boghvede 130, Spergel 294, Blandsæd til Modenh. 133, Grøntf. 25, Kartofler 181, andre Rodfr. 65), Afgræsn. 3049, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1918, Have 29, Skov 282, ubevokset 100, Moser 216, Kær og Fælleder 221, Heder m. v. 9097, Veje og Byggegr. 293, Vandareal m. m. 68 Td. Kreaturhold 1898: 411 Heste, 1813 Stkr. Hornkv. (deraf 993 Køer), 1419 Faar, 899 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 248 Td.; 79 Selvejergde.

med 215, 85 Huse med 33 Td. Hrtk. og 38 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1268 (1801: 533, 1840: 685, 1860: 828, 1890: 1092), boede i 226 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 70 levede af immat. Virksomh., 762 af Jordbr., 2 af Gartneri, 118 af Industri, 40 af Handel, 39 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet *Borris Kirke* (1340: Burigs), Præstegd. ($1^1/_2$ Fjerdingvej fra Kirken), Skole og Forsamlingshus og Byerne: *Kirkebyen*; *Borris Stationsby* med Missionshus, Sparekasse (oprettet 1874; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodehavende 145,984 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 7103 Kr., Antal af Konti 482), Andelsmejeri, Købmandshdlr. osv., Kro samt Jærnbanest. med Telegraf- og Telefonst.; *Dalager* med Markedsplads (Marked i Apr. og Sept.); *Debelmose* med Biskole; *Vesterby*; *Tarp*; *Hjoptarp*. Gde. og Huse: *Grønborg*; *Gaasdal* med Biskole; *Vendelbo*; *Sønderby*; *Gjaldbæk*; *Kodbøl* med Biskole; *Votkjær*; *Sønderskov*; *Heldgde.*; *Gravl* med Biskole; *Lindvig*

Borris Kirke.

med Biskole; *Alergde.*; *Fonager*; *Kvisthuse*. Enkelte Gde.: *Vinbæk* (Hus); *Felsing*; *Egvig*; *Brunbjærg*; *Duedal*; *Dalagergd.*; *Busk*; *Rabjærg*; *Stier*; *Flodgd.*; *Skobæk*; *Agergd.*; *Mosegd.*, Fattiggaard (opr. 1869, Plads for 22 Lemmer); *Florig*; *Borriskrog*; *Odderkjær* med Vandmølle og Mosestation; *Hullig*; *Nygd.*; m. m.

Borris S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 8. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Norddøren (tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Murene ere delvis omsatte 1632-34. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (nu med 4 Gavle), hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Munkesten. Altertavle i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoninger. Prædikestol i Renæssancestil. Præste- og Degnestol i gotisk Stil. Et Stolestade har Aarst. 1641. I Skibets Vestende et Pulpitur i

Renæssancestil. Krucifiks fra romansk Tid og et legemsstort Mariabillede med bevægelig Haand. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Alergaard tilhørte 1658 Gunde Rostrup, 1667 Hans Rostrup, der 1675 skødede $^4/_5$ A., som han og hans Broder Jørgen R. havde arvet efter deres Søster Jfr. Elsebe Dorete R., til deres Svoger Christen Henriksen Lange til Dejbjærglund. Senere tilhørte A. Karen Jacobsdatter († 1737) og hendes Mand Mads Aler; 1755 skødede Jens Christensen Aler den (9, i alt 29 Td. H.) for 1500 Rd. til sin Søn Mads Jensen A.

Amtsprovst Chr. Joh. Lodberg Krarup, † 1820, oprettede 1806 i Borris det første jydske Skolelærerseminarium, hvis Forstander han var til sin Død 1820, og til hvilket han 1815 ifl. Bevill. knyttede et Skolebogtrykkeri. Seminariet blev ophævet 1826. Paa Kirkegaarden staar en Mindestøtte (bornholmsk Sandsten med hvid Bikube og Vase af Marmor) for Krarup og Hustru.

Borris søndre Hede, c. 3500 Td. Ld., er købt af Staten og skal fra 1903 af anvendes som Plads til Skydeøvelser for de jydske og fynske Regimenter.

I Sognet er der fredlyst 12 Gravhøje, deribl. ved Dalager en 130 F. lang Langdysse og ved Debelmose 7 runde Gravhøje.

Før Reformationen hørte Skarrild, S.-Felding og Borris Sogne sammen og bestyredes af en saakaldet Ridepræst. Maaske har han ogsaa bestyret de tre Annekser, Arnborg, Assing og Faster, som sagtens alt dengang vare annekterede (se Teol. Tidsskr. 1892 S. 31).

Faster Sogn, Anneks til Borris, omgives af dette, Skjern, Bølling, Sædding og N.-Vium Sogne. Kirken, mod S., ligger henved $3^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, bølgeformede Jorder ere dels muldsandede, dels sandede, for det meste med Lerunderlag; mod N. Hedestrækninger. I den sydl. Del gaar en Landevej fra Skjern Station til Kjelstrup.

Fladeindholdet 1896: 5964 Td. Ld., hvoraf 1492 besaaede (deraf med Rug 300, Byg 113, Havre 742, Boghvede 50, Spergel 124, Blandsæd til Modenhed 20, Grøntf. 9, Kartofler 109, andre Rodfr. 25), Afgræsn. 1562, Høslæt, Brak, Eng m. m. 809, Have 21, Hegn 10, Moser 84, Kær og Fælleder 164, Heder 1725, Veje og Byggegr. 96 Td. Kreaturhold 1898: 283 Heste, 989 Stkr. Hornkvæg (deraf 654 Køer), 1157 Faar, 609 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 104 Td.; 36 Selvejergde. med 79, 80 Huse med 25 Td. Hrtk. og 16 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 687 (1801: 192, 1840: 302, 1860: 406, 1890: 626), boede i 140 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomh., 532 af Jordbrug, 4 af Gartneri, 40 af Industri, 6 af Handel, 1 af Daglejervirks. og 28 af deres Midler.

I Sognet: *Faster Kirke*, Skole og Andelsmejeri, og Byerne: *Kjelstrup*; *Hannerup*; *Klokmose*; *Astrup* med Pogeskole, Kro og Mølle; *Fasterlund* med Skole; *Ejstrup* med Pogeskole. *Lodal*, Gde.; *Fasterkjær*, Gde. *Astrup Hede*, Huse. *Fastergaard*.

Faster S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 5. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, med flade Lofter, fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant, og et senere tilføjet Vaabenhus mod S., af Granitkvadre og Mursten. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. I Skibets og Korets Mure (senere omsatte) ses 4 Kvadre med udhugne Halvkugler. Alterbord af Granitkvadre. Altertavle i Renæssancestil med Maleri (Den fortabte Søns Hjemkomst). Alterstagerne ere skænkede 1638 af Søren Greversen og Hustru. Prædikestol i Renæssancestil fra 1576.

Markvard Eriksen fæstede 1534 *Fastergaard* af Niels Mikkelsen og hans Fæstemø Kirsten Lauridsdatter; siden ejedes den af Søren Skovgaard, som fik den af sin Hustrus Fader 1552; 1579 mageskiftede Kronen den til Iver Lunge; 1638 skrev Jfr. Margr. Sandberg sig til F.; 1660 blev den af Sivert Brockenhuus skødet til Erik Krag; 1771 var den en Bondegaard (17 Td. H.) under Lundenæs. — *Fasterkjær* og *Fasterlund* hørte 1652 under Slumstrup.

Ved Klokmose er der fredlyst 4 Gravhøje, deribl. en stor Høj af Gruppen *Bukhøje*.

Nørre-Horne Herred.

Sogne:

S.-Bork, S. 634. — N.-Bork, S. 635. — Hemmet, S. 636. — S.-Vium, S. 638. — Lønborg, S. 638. — Egvad, S. 640. — Lyne, S 641. — Strellev, S. 642. — Aadum, S. 643. — Hoven, S. 644.

1610

Nørre-Horne Herred, det sydvestligste i Amtet, grænser mod N. til Bølling Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Skjern Aa og dens Biaa Omme Aa, og Hammerum Hrd., mod Ø. til Vejle Amt (Nørvang Hrd.), mod S. til Ribe Amt (Ø.- og V.-Horne Hrdr.), hvor Grænsen til Dels dannes af Lydum Aa (Østeraa, Aneraa og Kanalen Gødelen), og mod V. til Ringkjøbing Fjord, i hvilken Tipperhalvøen, som hører til Herredet, skyder ud. Største Udstrækning fra V. til Ø. er c. 5, fra N. til S. over $2^1/_4$ Mil. Overfladen er mod Ø. og i Midten noget højtliggende, idet den hører til S.-Omme Flade og Varde-Aadum Bakkeø, men for det meste jævn (højeste Punkt Bavnehøj, 204 F., 64 M.; mod N. ved Skjern Aa og mod V. er der lavt (Vesterhavsfladen). Jorderne ere overvejende sandede, nogle Steder dog lerholdige, med store Hedestrækninger, ofte med Al til Underlag; langs Aaerne og ved Fjorden er der gode Marskenge. Af Biaaerne til Skjern Aa nævnes Omme Aa, som løber gennem den østl. Del. Skovarealet er meget lille (1813 Td. Ld.). Det hører til Amtets ufrugtbare Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $42^3/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1896 var Fladeindholdet 70,239 Td. Ld. ($7,_{04}$ □ Mil, $387,_5$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1571 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 6842 (1801: 3240, 1840: 4237, 1860: 5167, 1890: 6197). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Bølling Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion og Amtets 5. Forligskreds.

N.-Horne Hrd. hørte i Middelalderen til *Hornshæreth*, som laa under Varsyssel og først ved 1300 deltes i N.-, Ø.- og V.-Horne Hrdr. Senere hørte det til Varde Len og fra 1660 til Lundenæs Amt; se videre S. 452.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 87 flg. — *P. Fløe* og *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om N.-Horne Hrd., 1. Hæfte, Varde 1875, og Saml. til j. Hist. VII S. 8 flg. og VIII S. 289 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i N.-H. Hrd., af *C. A. Jensen*, 1897.

Sønder-Bork Sogn omgives af Annekset N.-Bork og S.-Vium Sogn samt Ribe Amt (V.-Horne Hrd.), fra hvilket det skilles ved Lydum Aa (Aner Aa) og Gødelen Kanal, og Ringkjøbing Fjord, i hvilken den til Sognet hørende Tipperhalvø skyder ud. Kirken, mod S. Ø., ligger c. $4^1/_4$ Mil S. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder ere dels sandede, dels muldede med Sand til Underlag, mod V. ved Nymindegab er der en Del Flyvesand og Klit (Anerbjærge Klitter, Bjaalund Klit). Anerbjærge Plantage, 155 Td. Ld., anlagt 1897.

Fladeindholdet 1896: 7836 Td. Ld., hvoraf 813 besaaede (deraf med Rug 229, Byg 129, Havre 325, Boghvede 50, Blandsæd til Modenhed 30, Kartofler 29, andre Rodfr. 19), Afgræsn. 814, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2939, Have 17, Skov 24, Kær og Fælleder 267, Heder 380, Flyvesand 2433, Veje og Byggegr. 99, Vandareal m. m. 50 Td. Kreaturhold 1898: 197 Heste, 867 Stkr. Hornkv. (deraf 462 Køer), 944 Faar og 228 Svin. Ager og Engs Hrtk.: 239 Td. (hvoraf 55 ikke til noget særskilt Jordbrug); 54 Selvejergde. med 157, 59 Huse med 27 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 570 (1801: 326, 1840: 487, 1860: 540, 1890: 576), boede i 111 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomh., 382 af Jordbr., 32 af Fiskeri, 58 af Industri, 17 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 52 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sønder-Bork* (*Vester-* og *Østerby* med *Vraagaarde*) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 19,670 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1392 Kr., Antal af Konti 133), Mølle, Kro og 2 Købmandshdlr.; *Obling* (Slutn. af 15. Aarh.: Obølling), med *Overgaarde*, med Andelsmejeri. *Marskhuse*; *Skrumsagermark*, Gde. og Huse. *Skrumsager*, Gd. ($7^7/_8$ Td. H., 113 Td. Ld.) med Farveri og Stampemølle; *Krasborg* (Kragsborg), Gd. *Falen*, Kro.

S.-Bork S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 16. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib, stort Kor og Taarn ved Skibets Nordvestside. De oprindl. Dele af Skib og Kor ere fra romansk Tid af Tuf og Granitkvadre. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede; paa Sydmuren ses endnu Rester af Lisener og Rundbuer. Senere forlængedes Skibet mod V. af Granitkvadre og Munkesten, ligesom Koret i gotisk Tid forlængedes mod Ø., væsentlig af Munkesten. Skibet har fladt Loft, Koret to Hvælvinger. En senere Tilføjelse er ogsaa det væsentlig af Mursten opf. Taarn, hvis Underrum er Vaabenhus; det har nu Spidsgavle, men indtil c. 1754 havde det 5 Spir, hvoraf det midterste var meget højt. I Østgavlen ses 3 tilmur. rundbuede Vinduer. Kirken blev restaur. 1866. I Altertavlen, i senere Renæssancestil, er indsat en gotisk Tavle fra Slutn. af 15. Aarh. med Gud Fader med den korsfæstede, Jmfr. Maria og en Biskop samt paa Fløjene Apostlene. Prædikestol og nogle Stolestader (paa et: 1576) i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning og Ornamenter. I Vestenden et af Amtmd. Chr. Teilmann († 1749) 1739 opsat Pulpitur. Epitafium over ovenn. Amtmd.; Ligsten over Niels Nielsen Obeling, † 1654, og over Præsten Augustinus Miller, † 1698, og Hustru; Begr. under Koret. (Se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 166 flg.).

Skrumsager var fordum en Hovedgaard, der i Beg. af 17. Aarh. ejedes af Niels Lange, med hvis Datter Kirsten den kom til Laurids Pogwisch og tilhørte derefter deres Søn Henning P., fra hvem den i 1660'erne kom til Erik Brockenhuus. 1685 nævnes atter Henning Pogwisch († 1714), der 1707 skødede S. (24 Td. H.) til Generalmajor Chr. Georg v. Møsting, som 1708 af Jak. Knudsen i Tarm Bisgaard købte $^1/_6$ (5 Td. H.) af den. Møsting skødede 1715 S. (29 og 103 Td. H.) til Kancellisekr., senere Amtmd. Chr. Teilmann, hvis Søn Justitsrd. Morten T. 1756 skødede den (29 og 55 Td. H.) med Gods for 4843 Rd, til Christen Hansen til Lønborggd. († 1760), der 1757 lagde S. (29 og 207 Td. H.) under Stamhuset Lønborggd. Ved Bev. af $^{20}/_{12}$ 1805 blev S. atter fraskilt og solgt til Herredsfoged Borch i Ringkj. og Forvalter H. Lassen, som rasolgte Godset og udparcellerede Gaarden. Af de gamle Bygninger er der intet Spor.

Sognet og den sydl. Del af Fjorden er ved Vandflod og Sandflugt undergaaet store Forandringer, navnlig fremkaldte ved Nyminde Gabs Vandring mod S. (se S. 458). Hen ved Midten af 17. Aarh. var Gabet omtr. lige V. for Skjern Aas Udløb, mellem Havrvig og Bjerregaard paa Holmslands Klit; Vandet havde da langt lettere Adgang gennem det brede Gab, der gik lige i Retning V.-Ø., og kunde gøre stor Skade paa Engene ved Fjorden, særlig her i Sognet. Men efterhaanden som Gabet vandrede mod S., adskiltes det tidligere Klitland „Tippeland" fra Holmslands Klit og forvandledes til en Halvø, *Tipperhalvøen*, som nu begrænses mod V. af Nymindestrømmen, mod S. af Anerbjærge og en Indskæring fra Gabet, „Gødelen" (Navnet paa Halvøen forekommer første Gang som „Thip Fiskerleje" i Lensregnskaberne fra 1581-82 over Riberhus; om Tippeland nogensinde har været beboet, vides ikke; Fiskerne have dog vel i alt Fald haft deres Hytter her som andre Steder paa Jyllands Vestkyst). Havvandet brød nu ind og underminerede og bortskyllede Klitterne, hvorved Arealet forvandledes til en jævn, fast Sandflade, hvor Sandflugten snart fik frit Spil i 18. Aarh. og naaede ind over S.-Bork Marsk. Til Værn mod Vand og Sand opførte Beboerne Diger (af Staver, Tang og Lyng) og plantede Hjelm, Midler, der viste sig virksomme; dog var der endnu voldsom Sandflugt ved Slutn. af 18. Aarh. De første Forsøg paa Digeanlæg og Plantning af Hjelm foretoges af Amtmd. Chr. Teilmann i Beg. af 18. Aarh. for at værge S.-Bork Marsk; ved 1760 toge Beboerne for Alvor fat paa Plantning af Hjelm, og da dette ikke viste sig tilstrækkeligt, greb man atter til at opføre Diger; det første opførtes 1792 („ældste Værn"), og der fortsattes til 1829 („gamle V." 1795, „nye V." 1801, „nyeste V. 1806 osv.). Disse Diger sammen med Klitternes Beplantning førte til Maalet: Sandflugten paa Tipperhalvøen standsede helt, tilmed da Fjordens Vandspejl steg ved Gabets Vandring mod S., saa at Fladerne mere til Stadighed kom under Vand. Havvandet afsatte paa den jævne Sandflade — foruden Salt, som en Tid gav Beboerne et ret anseligt Udbytte — et tyndt Lag fedt Dynd, Klæg, paa hvilket der med Tiden dannede sig Vegetation i smaa Tuer af stride Græsarter som Harrild (Juncus Gerardi) og Fjorin (Agrostis alba), og disse sammen med andre Marskplanter fæstede efterhaanden Dyndlaget, saa at der kunde danne sig et sammenhængende Græstæppe over Fladerne, som forvandledes til ganske lavtliggende, aldeles jævne, frugtbare Marskenge med enkelte tilbageblevne Klitpartier, dels samlede, som Bjaalund Klit, dels isolerede i Engene, som Store og Lille Mjøl (ↄ: Mile). Efterhaanden som Fladerne mindre overskylledes af Havvandet, ophørte den egentlige Marskdannelse, og Saltplanterne gav Plads for andre Arter („Opgrøde"). Hvornaar disse Enge ere opstaaede, kan ikke bestemt siges, men tidligst, vistnok over Midten af 18. Aarh., dukkede de op paa den nordl. Del af Halvøen; i Beg. af 19. Aarh. siges alle Engene at give rig Afgrøde. Halvøen deles nu i økonomisk Hens. i *Tipperne*, den nordligste Del (1876: c. 820 Td. Ld.), som tilhører Staten, der tog dem i Besiddelse mellem 1769 og 1777, samt *Bjaalund* og *Værneengene* (1896: tils. 2150 Td. Ld.); Bjaalund tilhører Beboerne i S.-Bork Sogn; den nordl. Del af Værneengene, „Hartkornsværnet", tilhører alle Ejere af ufrit Hrtk. i N.-Horne Hrd., den sydl. Del, „Dagslætværnet", alle Lodsejere i S.-Bork Marsk. Udbyttet af Tipperne (Høslæt og Eftergræsning) var 1860-95 gnmstl. aarl. 15,975, af Bjaalund og Værneengene 17,915 Kr. Nordligst paa Halvøen ligger *Tipperhuse*, Bræddehytter til Nattekvarter for Høstfolkene, og en lille Baadehavn. — I geogr. Hens. deles Halvøen i Tipperne, Stenpold, Langpold, Skidenbugt, Bjaalund, Ny Værn og Gammel Værn. Rundt om Halvøen ligge Øer, som Anholt, Fuglepold, Adamspolde, Tippepolde og Bjaalund Polde, der alle have samme Beskaffenhed som Halvøen. Paa Halvøen findes et rigt Fugleliv, navnlig af Vadefugle, som have deres Rugepladser her om Sommeren; de ere fredede. (Om Halvøen se *Rambusch*, Ringkjøbing Fjord, særlig S. 6 og 160 flg.).

Nørre-Bork Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til S.-Bork, omgives af dette, Ringkjøbing Fjord, Hemmet og S.-Vium Sogne. Kirken, mod V., ligger c. 4 Mil S. for Ringkjøbing. De lavtliggende, jævne Jorder ere sandede og muldede med Sand til Underlag; en Del Marskenge; lidt Hede mod Ø.

Fladeindholdet 1896: 2616 Td. Ld., hvoraf 642 besaaede (deraf med Rug 171, Byg 111, Havre 238, Boghvede 29, Blands. til Modenh. 41, Kartofler 41, andre Rodfr. 9), Afgræsn. 626, Høslæt, Brak, Eng m. m. 552, Have 10, Moser 29, Kær og Fælleder 126, Heder 589, Veje og Byggegr. 42 Td. Kreaturhold 1898: 124 Heste, 706 Stkr. Hornkv. (deraf 401 Køer), 943 Faar og 207 Svin. Ager og Engs

Hrtk. 1895: 128 Td.; 42 Selvejergde. med 105, 54 Huse med 22 Td. Hartk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 483 (1801: 304, 1840: 348, 1860: 466, 1890: 463), boede i 101 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomhed, 323 af Jordbr., 6 af Fiskeri, 62 af Industri, 6 af Handel, 4 af forsk. Daglejervirks., 49 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nørre-Bork* (Vester-, Øster-, Sønder-, Nørre- og Midtby) med Kirke, Skole, Købmandshdlr. og Mølle; *Holmen*; *Tangsig. Magaarde*; *Grubbesholm*, Gd.

N.-Bork, een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr. 15. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den uanselige *Kirke*, indviet til St. Anna, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, begge Døre og et Par Vinduer (Nordd. og Vinduerne tilmur.) ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Mursten, og Koret fik Hvælving, medens Skibet beholdt Bjælkeloft. Et Sakristi nedbrødes 1821. Altertavle og Prædikestol i yngre Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. De øverste Stolestader bære Jak. Grubbes og Ingeborg Kruses Navnetræk, Vaabener og Aarst. 1652. Ligsten over Herredsfoged Las Lauridsen, † 1650, og Hustru, og over Godsforvalter Henr. Pflug paa Grubbesholm, † 1709, og dennes Svigersøn Isach Klit, † 1711, — Kirken siges at være flyttet 2 Gange paa Grund af Stormflod.

Nørkjærgaard ejedes 1645 af Jak. Grubbe, der af en Del af dens Tilliggende 1651 oprettede *Grubbesholm*. Begge Gde. tilfaldt efter hans Død 1655 hans Halvbrødre Erik og Niels Kruse; den første udkøbte 1656 sin Broder af begge Gde., men maatte selv 1661 gaa fra dem. Grubbesholm overtoges af Ærkebiskop Hans Svane, Nørkjærgd. af Landsdommer Willum Lange og Mag. Hans Rosenberg i Ribe, hvilke snart solgte dem begge til Landsdommer Jens Lassen († 1706), der lagde Nørkjærgd.'s Jorder (nu Holmen Gde.) ind under Grubbesholm og nedbrød den sidste af Bygningerne 1675. Nørkjærgd., der laa paa en lille Holm, omgivet af Grave og Volde (Resterne af dem nedbrødes 1735-36, men Sporene ses endnu), skal være forladt paa Grund af Vandflod. Grubbesholm ejedes derpaa af Jens Lassens Søn, Kommandør Hans Lassen, † 1718, hvis Enke ægtede J. Ph. Hagedorn (se III S. 486), som 1728 skødede $^1/_4$ af G. (53, Tiender 39 Td. H. og Gods) til Kaptajnlieutn. Jak. Tommerup; han solgte 1732 denne Fjerdedel til Kancellir. Fr. Hein († 1751), som 1731 ved Indførsel hos Kapt. Fr. Lassen havde faaet $^3/_4$ af G. Hans Enke, † 1760, testamenterede Gaarden til sin Broder Oberstlieutn. Preben Brahe til Hvedholm, som s. Aar solgte den med Gods og Hemmet Kirke (i alt 287 Td. H.) til Hovbønderne i N.-Bork for 18,000 Rd. C. De bortsolgte en Del af Godset og fik selv Skøde paa G. og Gods (33 og 95 Td. H., heri medregnet Nørkjærgd., 20 Td. H.), udstykkede Gaarden og solgte $^1/_6$ af den, Hovedparcellen, med Nørkjærgde. og nogle Huse til Didr. Meiner, senere Birkedommer. Han solgte Hovedparcellen til Niels Hansen til Lønborggd., til hvilken G. hørte, indtil Kapt. N. Jermiin solgte den 1796.

Magaard ejedes 1589 af Jfr. Edel Kaas.

N.-Bork var et eget Pastorat, indtil det 1631 annekteredes til S.-Bork, ifl. Andragende fra Præsten i S.-Bork 1629, „siden den store Vandflod overgik“. Filologen og Kemikeren Ole Borch, † 1690, er født 1626 i N.-Bork Præstegaard.

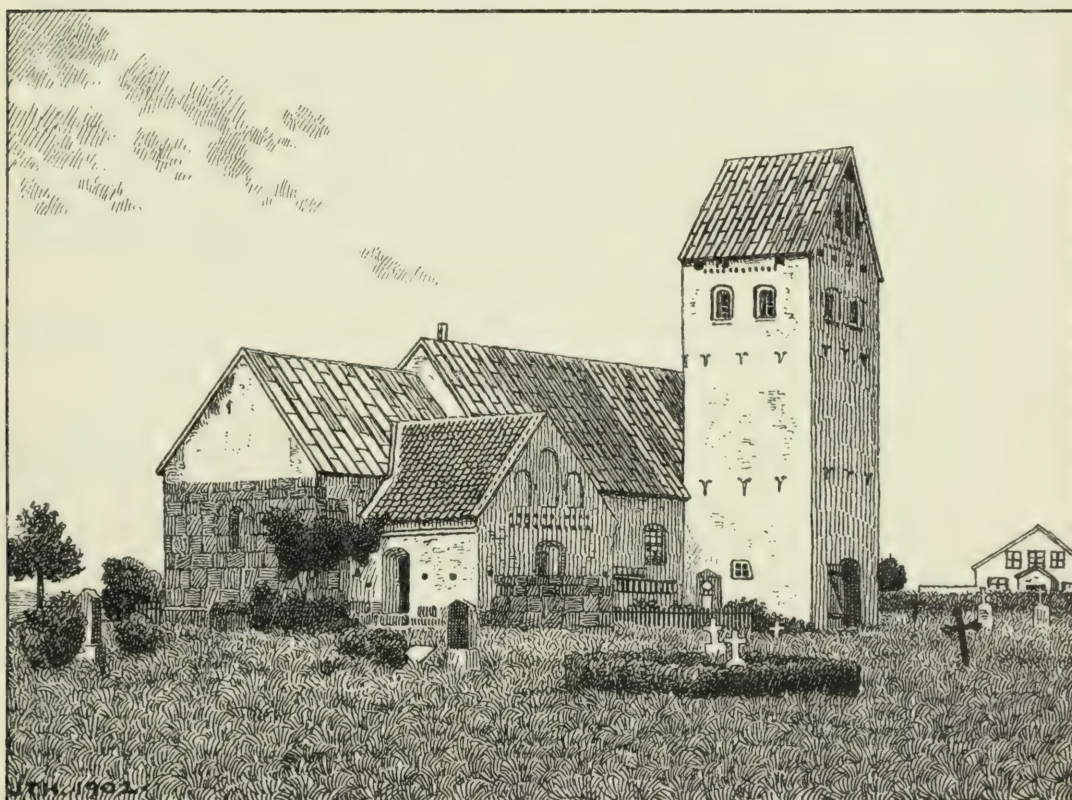
Hemmet Sogn omgives af Annekset S.-Vium, N.-Bork Sogn, Ringkjøbing Fjord og Lønborg Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved 4 Mil S. S. Ø. for Ringkjøbing. De lavtliggende, noget bølgeformede Jorder ere sandede og sandmuldede; mod Ø. en Del Hede. Gennem Sognet løber fra S. Ø. til N. V. *Hemmet Bæk*. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Tarm til Nørre-Nebel.

Fladeindholdet 1896: 4482 Td. Ld., hvoraf 925 besaaede (deraf med Rug 306, Byg 152, Havre 298, Boghvede 80, Spergel 18, Blands. til Modenh. 4, Grøntf. 8, Kartofler 52, andre Rodfr. 6), Afgræsn. 1117, Høslæt, Brak, Eng m. m. 848, Have 13, Skov 35, Moser 21, Kær og Fælleder 72, Hegn 4, Heder 1391, Veje og Byggegr. 56 Td. Kreaturhold 1898: 169 Heste, 884 Stkr. Hornkvæg (deraf 486 Køer), 1084 Faar og 329 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 132 Td.;

47 Selvejergde. med 112, 1 Arvefæstegd. med 2, 40 Huse med 18 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 535 (1801: 289, 1840: 423, 1860: 480, 1890: 505), boede i 108 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomh., 400 af Jordbrug, 23 af Industri, 12 af Handel, 10 af forsk. Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hemmet* (1340: Hæmeth) med Kirke, Præstegd., Skole, Vandmølle, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Hovumgaarde* (Houm); *Bandsbøl*; *Skulbøl*; *Toftum*; *Pagaarde*; *Nordenaa* med Kro. Gaarde: *Blæsbjærg*, *Østergd.*, *Fusgd.*, *Gundesbølgde.*, *Slottet*, *Lille Galgebjærg*.

Hemmet S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr, samt 5. Udskrivningskr.' 14. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Hemmet Kirke.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn ved Skibets Norddør og Sakristi ved Korets Nordside. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre, raa Granit og Tuf paa Sokkel med Skraakant. Eet Vindue, i Koret, er bevaret. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum, med fladt Loft, nu er Vaabenhus, af Munkesten, delvis ommuret 1788 (dets Gavle vende mod N. og S., en Sjældenhed ved Kirkerne paa Vestkysten mellem Ribe og Ringkjøbing), og Sakristiet, af Granitkvadre og Munkesten, og Koret fik Hvælving, medens Skibet beholdt Bjælkeloft. Alterbord af Jærnal. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600 med en Kopi af C. Blochs Christus, fra 1902; Apostelfigurerne fra en got. Altertavle staa paa et Pulpitur i Kirkens Vestende. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra Slutn. af 16. Aarh. De øverste Stolestader have Jak. Grubbes og Ingeborg Kruses Vaabener og Aarst. 1653. Ligsten over Præsten Ture Terkelsen, † 1709, med 3 Hustruer og 13 Børn. Klokke med Minuskelskr. fra 1519. I Kirken har hængt en Mindetavle over Præsten Iver Gregersen, † 1601, Fader til den her fødte Ribebisp Iver Hemmet, † 1629. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk., S. 92).

Hovumgaard solgtes 1646 af Fr. Sachs til Hartvig Sachs, som 1647 solgte den

til Jak. Grubbe, hvis Halvbroder Enevold Kruse 1656 pantsatte og 1662 solgte den til Broderen Niels K. Den var da bleven afbrændt af Brandenburgerne. Den regnedes endnu for en Hovedgd. 1682.

Sønder-Vium Sogn, Anneks til Hemmet, omgives af dette, S.- og N.-Bork Sogne, Ribe Amt (V.-Horne Hrd.), Lyne, Egvad og Lønborg Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 4¼ Mil S. S. Ø. for Ringkjøbing. De mod Ø. noget højtliggende, bølgeformede Jorder ere sandmuldede, mest med Sand, nogle Steder med Grus og Ler til Underlag; mod Ø. en Hedestrækning (Østerhede). Gennem Sognet løber *Hemmet Bæk*.

Fladeindholdet 1896: 4477 Td. Ld., hvoraf 891 besaaede (deraf med Rug 223, Byg 134, Havre 351, Boghvede 59, Spergel 14, Blandsæd til Modenh. 16, Grøntf. 5, Kartofler 49, andre Rodfr. 40), Afgræsn. 859, Høslæt, Brak, Eng m. m. 718, Have 10, Skov 15, Moser 333, Kær og Fælleder 105, Heder 1479, Veje og Byggegr. 61, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 148 Heste, 676 Stkr. Hornkv. (deraf 362 Køer), 731 Faar og 212 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 89 Td.; 35 Selvejergde. med 78, 30 Huse med 11 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 357 (1801: 271, 1840: 323, 1860: 340, 1890: 347), boede i 67 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 1 levede af immat. Virksomh., 293 af Jordbr., 19 af Industri, 4 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks. og 25 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Sønder-Vium* (1340: Wiim) med Kirke og Vandmølle; *Esbøl* med Skole og Missionshus (opf. 1897); *Vejrup*. *Viumgaard* har 16 Td. H., c. 500 Td. Ld., hvoraf 245 Ager, 64 Eng, Resten Hede og Mose. *Galgebjærg*, 2 Gde.; *Lundsmark*, Gd.

S.-Vium S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 17. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og to Vinduer ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Mursten, og Skib og Kor fik Hvælvinger. Altertavle og Prædikestol (fra 1616) i Renæssancestil. Romansk Granitdøbefont. Paa et Stolestade Aarst. 1600. I Skibet et stort tidlig middelalderligt Krucifiks. Klokke fra 1444.

Viumgaard har været en Hovedgaard, som 1579 ejedes af Tyge Kruse, 1581 af hans Søn Enevold K.; den solgtes 1646 af Hartvig Sachs til Knud Galt († 1650) og ejedes af hans Søn Gjord G. til Hørbylund († 1684), hvis Søn Knud Henrik G. 1698 blev myrdet af en Bonde paa sin Gaard Østergd. i Lyne S. og var Slægtens sidste Mand. Hans Halvbroder Oluf Krabbe arvede V., som han 1699 skødede (19, i alt 61 Td. H.) for 2500 Rd. til sin Svoger Chrf. Andersen Hvas, som paa Aukt. 1706 solgte V. til Chr. Ulrik Schultz paa Brejninggd., der 1708 solgte den for 4236 Rd. til Niels Jensen Bigum af Tarm; dernæst dennes Svigersøn Søren Sørensen Sterm († 1754), hans Søn Tøger Reenberg S., der 1758 skødede V. (19, Tiender 22, Møllesk. 6, Kirkegods 8, Bøndergods 239 Td. H.) for 18,000 Rd. til Jak. Passau, der 1760 solgte den ved Aukt. til Oberstlieutn. Hans Vilh. Rosenvinge († 1776); han solgte Godset til Fæsterne og ved Aukt. 1766 Gaarden for 3051 Rd. til Provst J. H. Brorson, som overdrog den til Matth. og Søren Christensen, der delte Jorderne mellem sig. Nu er den (siden 1868) atter een Ejendom; Ejer: Clemens Sejrup. — Af Hovedbygningen, der 1766 havde to Sidefløje, er der intet tilbage, ligesom der ikke er Spor af Volde og Grave.

Ved de to *Tinghøje* ½ Mil N. Ø. for Kirken har Herredstinget i ældre Tid været holdt; en Tid var det flyttet herfra, mulig til Forsum i Egvad Sogn, hvor der ligger nogle Gravhøje, Tinghøje og Galgehøj, men 1580 udgik Kongebrev om, at Tinget skulde flyttes tilbage til de to Høje ved Kirken.

Lønborg Sogn omgives af Annekset Egvad, S.-Vium og Hemmet Sogne, Ringkjøbing Fjord og Bølling Hrd. (Stavning og Skjern S.), fra hvilket det skilles ved Skjern Aas Delta (se S. 616). Kirken, mod N., ligger henved 3¼ Mil S. S. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. lavtliggende og jævne,

mod S. noget højtliggende og bakkede Jorder ere sandmuldede med Sand og Grus til Underlag; langs Skjern Aa og dens Biaa Tarm Møllebæk, der løber paa Vestgrænsen, findes Enge, mod S. Hede. Af Plantager nævnes *Lønborg Pl.*, 265 Td. Ld., anlagt 1896, og *Vostrup Pl.*, 112 Td. Ld., anlagt 1899. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Tarm til Hemmet.

Fladeindholdet 1896: 9120 Td. Ld., hvoraf 1592 besaaede (deraf med Rug 628, Byg 201, Havre 353, Boghvede 120, Spergel 74, Blandsæd til Modenhed 71, Grøntf. 19, Kartofler 89, andre Rodfr. 37), Afgræsn. 1561, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1726, Have 23, Skov 64, ubevokset 246, Moser 117, Kær og Fælleder 312, Heder m. m. 3317, Veje og Byggegr. 153, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 293 Heste, 1484 Stkr. Hornkv. (deraf 903 Køer), 1640 Faar, 600 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 309 Td.; 78 Selvejergde. med 265, 1 Arvefæstegd. med 6, 95 Huse med 36 Td. Hrtk. og 42 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 887 (1801: 610, 1840: 844, 860: 906, 1890: 892), boede i 186 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomhed, 658 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 20 af Fiskeri, 63 af Industri, 14 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 99 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lønborg* (1231: Lønæburgh, 1340: Linburgh), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1897), Mølle og Andelsmejeri; *Lavstrup*, ved Landevejen; *Vostrup*, ved Landevejen, med Skole og Forsamlingshus (opf. 1899); *Fjerbæk* (Firbæk) med Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 75,322 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 7432 Kr., Antal af Konti 266); *Bøl* (Nørre- og Sønder-B.) med Skole; *Kyvling* (c. 1340: Kyflingh, Kyflyng). Hovedgaarden *Lønborggaard* har $50^1/_4$ Td. H., 1860 Td. Ld., hvoraf 365 Eng, 95 Skov (plantet siden 1895), 590 Hede (hvoraf c. 400 under Plantning), Resten Ager; til Gaarden høre et Teglværk, en Plantørbolig samt af Arvefæste 2 Gde. og 3 Huse, tils. $13^5/_8$ Td. H. *Skaven*, Huse; *Kyvling-Husted*, Huse. *Styg*, Gde., *Møgelgd.*; *Varrisbøl*, Gd.

Lønborg S., een Sognekommune med Annekset, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 13. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Lønborggd.

Kirken, vistnok indviet til St. Knud, ligger paa en Banke. Den bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Vaabenhus mod S. og Sakristi paa Korets Nordside. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten (1751 delvis ommur.), Vaabenhuset, af Munkesten og med Tøndehvælving, og Sakristiet, af Granitkvadre og Munkesten, med Hvælving; samtidig fik Skib og Kor Hvælvinger. Alterbord af Granit. Altertavle i Renæssancestil med Maleri (Christus i Emaus). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra Slutn. af 16. Aarh. med Aarst 1709. Præste- og Degnestol fra gotisk Tid. I Koret et sentgotisk Krucifiks. Epitafium (med Portr.) over Præsten Joh. Knudsen Schytte, † 1673, og Hustru, opsat 1668. Ligsten over Præsten Lars Ottesen Fog, † 1737, og Hustru. Orgel fra 1869. Et Jærnbeslag, fra en Dør, med Runer er nu i Nationalmus. Sakristiet og Vaabenhuset have været Gravkapel for Henr. Müller, † 1717, og Familie indtil 1760, da Kisterne nedgravedes paa Kirkegaarden, hvor der er Ligsten over flere af Lønborggd.'s Ejere.

Lønborggaard tilhørte i kat. Tid Ribebisperne, der vistnok af og til have opholdt sig her (i det mindste eet bispeligt Brev er udstedt herfra); den kaldes ofte „L. Bispegaard"; 1534 blev den plyndret i Klementsfejden. Den var 1486 forlenet til Hr. Anders Friis, 1502 til Erik Steen, 1511 til Eiler Bryske. Ved Reformationen kom den til Kronen og var bortforlenet bl. a. til Hartvig Sachs 1635. Kronen udlagde den 1651 til Rentem. Henr. Müller († 1692), som 1664 skødede den (35 Td. H.) for 25,578 Rd. til Sønnen Amtmd. Henr. Müller († 1717); fra ham gik den over til Sønnen Amtmd. Selius M. († 1750), der 1750 solgte L. (62 Td. H.) med Gods for 31,000 Rd. grov C. til Handelsmd. Christen Hansen († 1760); han oprettede $^{31}/_8$ 1757 af L.

(63 og 232) og Skrumsager (29, 105 og 207, i alt 639 Td. H.) Stamhuset Lønborggd., der 1760 tilfaldt hans Brodersøn, Kancellird. Niels Hansen († 1792), hvis Datter Christence bragte det til sin Mand Kapt. Niels Jermiin til Lundenæs († 1808). Efter Besidderindens Død 1810 (2. Gang gift med Christen Petersen, senere Generalkrigskommissær og Ejer af Engelsholm) gik Stamhuset, hvortil Lundenæs ifl. Bevill. af $^{20}/_{12}$ 1805 var henlagt i Stedet for Skrumsager (se S. 634), over til hendes Datter, som ægtede Kmhr. Chr. F. O. Benzon til Christiansdal, som ved Bevill. af $^{28}/_{9}$ 1813 fik Tilladelse til at sælge Stamhuset mod at substituere en Fideikommiskapital paa 157,000 Rd. (nu c. 368,000 Kr.; det besiddes nu af Carla Georgine Benzon-Bull). Lønborggd. med Gods blev 1814 solgt til Fr. Juel til Boltinggd., men to Aar efter maatte Benzon atter overtage den, som han 1841 solgte (med 200 Td. H. Arvefæste) for 110,000 Rd. til A. G. Tranberg († 1890), hvis Søn H. Tranberg, den nuv. Ejer, overtog den 1889 for 250,000 Kr. — Den nuv. Hovedbygning, 1 Stokv. med to Fløje, af Grundmur, er opf. 1838. Af de ældre Bygninger (paa D. Atl.'s Tid af Bindingsværk) er der intet Spor; mod V. og Ø. ses dog Rest af Graven. Alle Udhusene ere opf. 1898 efter en Brand.

Noget V. for Kirken har fordum ligget en Kongsgaard, der alt nævnes i Vald. Jrdb. (Lønæburgh), og fra hvilken Erik Glipping 1278 har udstedt nogle Breve. I Præsteindberetn. 1638 nævnes en Høj „Borgvold", hvor den skal have staaet. Navnet er endnu bevaret i Kongensgaard i Lønborg By. Til Kongsgaarden var knyttet et kglt. Birk, Lønborg Birk, medens der til Bispegaarden var knyttet et andet Birk, Vostrup Birk; senere forenedes de to Birker til eet og knyttedes til Lønborggd.; det bestod indtil Slutn. af 18. Aarh.

Ved Lønborg har der ifl. Præsteindberetn. 1638 været en hellig Kilde, *St. Knuds Kilde*, der i Middelalderen var meget besøgt, men som 1638 synes ikke mere at have været i Brug. — Paa Vostrup Bys Hede findes en Samling firkantede Pladser, omhegnede af lave Jordvolde, mulig Dyrkningsstykker fra Oldtiden. — Efter en Hekseproces 1683 skal en Kvinde være brændt paa Vostrup Hede.

Lønborg og Egvad Sogne vare en Tid adskilte, men bleve atter forenede 1594. Præsten i Lønborg ansøgte 1631 og flere Gange senere om at maatte bo i Egvad, „da Lønborg Præstegaards Jorder, grænse til Fjorden, saa at de tit lide Skade, og Kvæget drukner", uden at det blev bevilget. (Se Kirkeh. Saml. 2. R. VI S. 674 flg.).

Egvad Sogn, Anneks til Lønborg, omgives af dette, S.-Vium og Lyne Sogne, Ribe Amt (Ø.-Horne Hrd.), Aadum Sogn og Bølling Hrd. (Skjern S.), fra hvilket det skilles ved Skjern Aa; paa Vestgrænsen løber Tarm Møllebæk. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $3^3/_4$ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod N. lavtliggende og jævne, mod S. noget højtliggende og lidt bakkede Jorder ere letsandede og sandmuldede med leret Underlag; ved Skjern Aa er der store Enge, mod N. Ø. og S. Hedestrækninger. Af Plantager nævnes Gadegaard Pl., 65 Td. Ld., og Tarm Pl., 55 Td. Ld. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ringkjøbing til Varde, med Sidegrene fra Tarm til Vejle og Hemmet, samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 7082 Td. Ld., hvoraf 1299 besaaede (deraf med Rug 413, Byg 153, Havre 407, Boghvede 90, Spergel 60, Blands. til Modenh. 63, Grøntf. 16, Kartofler 70, andre Rodfr. 26), Afgræsn. 1544, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1113, Have 23, Hegn 23, Skov 249, ubevokset 79, Moser 83, Kær og Fælleder 103, Heder 2400, Veje og Byggegr. 143, Vandareal m. m. 23 Td. Kreaturhold 1898: 232 Heste, 1035 Stkr. Hornkv. (deraf 580 Køer), 934 Faar, 478 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 175 Td.; 51 Selvejergde. med 147, 80 Huse med 27 Td. Hrtk. og 80 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1349 (1801: 354, 1840: 418, 1860: 602, 1890: 994), boede i 229 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 108 levede af immat. Virksomh., 428 af Jordbr., 7 af Fiskeri, 231 af Industri, 111 af Handel, 34 af forsk. Daglejervirks., 59 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet: *Egvad Kirke* (1340: Ekwath) og Byerne: *Tarm* (1340: Tharm), ved Landevejen, stor opvoksende Landsby — med *Gadegaarde* $^1/_2$ 1901: 175 Huse og 1053 Indb. — med Skole, Realskole, Sygehus (opført 1866 paa en af Apoteker Rasmussen skænket Grund, udvidet 1899 efter Tegn. af Arkitekt H. C. Clausen, Esbjærg; i alt 20 Senge; Bygge-

sum i alt 12,000 Kr.), Epidemihus (opf. 1888 efter Tegn. af Arkitekt Wiinholt, med Desinfektionsanstalt; 12 Senge, Byggesum 22,800 Kr.), Fattiggaard (opr. 1852, Plads for 8 Lemmer), Apotek, Distriktslægebolig. Dyrlæge, Sparekasse (opr. 1889; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 162,767 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4759 Kr., Antal af Konti 401), Missionshus (opf. 1890), Good-Templar Loge, Gæstehjem, Afholdshjem, Tarm Mølles Fabrikker (tilhører siden 1900 Blaakilde Mølle), Mølle, Mineralvandsfabrik, Ølbryggeri, flere Købmandhdlr., Haandværkere m. m., Markedsplads (Marked i Nov.), Gæstgiveri, meteorologisk Station, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Tarm Sønderby*; *Forsum* (Nørre- og Sønderby), ved Landevejen, med Skole, Vandmølle og Teglværk. *Tarm-Vestermark* og *-Søndermark*, Gde. og Huse. *Ballegd.*; *Kragesgde.*; *Fusgd.*; *Bisgde.*; *Kirkegd.* (før Egvad Præstegaard?); *Gredsbøl*, Gd.; *Brosbøl* (Brorsbøl), Gd. ved Vardevejen, med Kro og Teglværk; *Damgd.*; m. m.

Egvad S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 5. Udskrivningskr.' 12. Lægd. Kirken tilhører Sognet.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Korbuen, begge Døre (Nordd. tilmur.) og flere Vinduer ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, med flad, muret Tøndehvælv., af Mursten, og Skib og Kor fik Hvælvinger. Kirkens Sydside er restaur. 1890. Altertavle med nyt Maleri (Christus som Trøsteren, Kopi) og Prædikestol i Renæssancestil fra c. 1600. Romansk Granitdøbefont. Paa nogle Stolestader Aarst. 1578. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Bisgaarde har Navn af Tarm Bispegaard, vistnok kun en større Avlsgaard; den nævnes 1350, da Ridder Lave Rød og hans medskyldige bleve satte i Band, fordi de nogle Aar før havde plyndret Bispestolens Gods i Tarm og andre Steder. Efter Reformationen gav Kronen den i Forlening paa Livstid til Biskop Iver Munks Søn Frands.

Ved Tarm paadrog Kong Hans sig den Sygdom, hvoraf han kort efter døde i Aalborg, ved at han styrtede med Hesten i Tarm Kær ved Overgangen over Skjern Aa i Jan. 1513; Stedet vises endnu under Navn af „Kong Hans' Hul“ (1638 kaldes det „Kong Hans' Pyt“).

Om Sognehistorien se S. 640.

Lyne Sogn, Anneks til Kvong Sogn, V.-Horne Hrd., Ribe Amt, omgives af dette og Lydum S. i samme Hrd., S.-Vium og Egvad Sogne, Ribe Amt (Ø.-Horne Hrd.) og Strellev Sogn. Kirken, mod S. Ø., ligger $4^3/_4$ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sand- og lerblandede, med hen ved Halvdelen Hede. Af Sognets 10 Plantager nævnes Nørhede Pl., 112 Td. Ld., Skovlyst, Solbakke Pl., Dalskov Pl. og Pallesminde Pl. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ringkjøbing til Varde.

Fladeindholdet 1896: 5960 Td. Ld., hvoraf 1069 besaaede (deraf med Rug 246, Byg 192, Havre 419, Boghvede 18, Spergel 12, Blands. til Modenh. 30, Grøntf. 25, Kartofler 73, andre Rodfr. 54), Afgræsn. 815, Høslæt, Brak, Eng m. m. 863, Have 19, Hegn 8, Skov 76, ubevokset 21, Moser 97, Kær og Fælleder 73, Heder 2795, Veje og Byggegr. 117, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 192 Heste, 897 Stkr. Hornkvæg (deraf 443 Køer), 724 Faar og 368 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 104 Td.; 38 Selvejergde. med 88, 43 Huse med 15 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 463 (1801: 244, 1840: 316, 1860: 374, 1890: 433), boede i 93 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 14 levede af immat. Virksomhed, 363 af Jordbr., 14 af Industri, 5 af Handel, 25 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet: Byerne: *Lyne* (1340: Lyyn) med Gaarden *Kirkegd.*, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1889) og Kro; *Nørhede* med Mejeri; *Sønderdiger*; *Glibstrup*; *Ulbæk* med *Arnebjærg*, Gd.;

Østergaard med Biskole og Gaardene *Knudhede*, *Ravnkjær* og *Østergaard* ($4^1/_4$ Td. H.). *Gejlgde.*

Lyne S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 18. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, vistnok indviet til St. Peder, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Nordd. og flere Vinduer ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis Underrum (fladt Loft) har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Munkesten, og Vaabenhuset, af Mursten. Alterbord af Granit. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil med Mads Nielsen Skades fædr. og mødr. Vaabener. To Figurer (Jmfr. Maria og St. Peder) fra en gotisk Altertavle staa paa Korbuens Kragbaand. Kalk, skænket 1673 af Jens Vognsen og Elsebe Skade. Romansk Granitdøbefont. Klokke fra 1457 med Minuskelindskrift.

Østergaard var fordum en Hovedgd., som opstod af en Bondeby Nærild, der 1583 gaves i Mageskifte af Kongen til Adelsmanden Mads Nielsen Skade (se S. 167). Den ejedes 1638 og 1648 af dennes Brodersøn Niels Skade og kom med sidstnævntes Broderdatter til Ritmester Jesper Vognsen til Rolsegd., † 1687. Med hans Døtre Elisab. Magdalene og Ingeborg Marie († 1717) kom den til deres Ægtefæller Otto Andr. Lindenqvist († 1697) og Ritmester Augustin Permoser († 1704). Lindenqvists Halvdel (10 Td. H.) købtes 1697 af Bent Müller paa Refstrup og skødedes 1702 af Herredsfoged Jak. Knudsen til Tarm Bisgd. til Niels Andersen Boltrup († 1707), der 1703 købte Permosers Halvdel og saaledes samlede Gaarden (i alt 20 Td. H.). Den købtes atter af ovenn. Jak. Knudsen, † 1729; hans Enke døde 1750, hvorefter Arvingerne 1752 bortsolgte den største Del af Godset (over 200 Td. H.) og afhændede Gaarden til Forpagteren Niels Zellemann, som ved Aukt. 1755 solgte den til Christen Hansen til Lønborggd., hvorpaa den deltes i 3 Gde., som bortfæstedes, og som hørte under Lønborggd., indtil Fr. Juel 1815 solgte dem. Ø. By er nu delt i 8 Gde. og 6 mindre Parceller. Der er intet Spor af den gml. Hovedbygn., der har ligget midt i Marken.

Forfatteren Knud Lyne Rahbeks Fader tog Navn efter sit Fødested Rabæk (Lyne-R. i Modsætning til R. i Aadum Sogn.).

Strellev Sogn, Anneks til Ølgod Sogn i Ø.-Horne Hrd., Ribe Amt, omgives af dette (Ølgod og Horne Sogne) og Lyne Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 5 Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De noget bakkede Jorder (Østtarp Bavnehøj, 204 F., 64 M., med trig. Station) ere frugtbare, til Dels lerblandede, med nogen Hede ved Udkanterne og Enge langs Lydum Aa.

Fladeindholdet 1896: 3532 Td. Ld., hvoraf 1106 besaaede (deraf med Rug 235, Byg 186, Havre 439, Boghvede 24, Spergel 3, Blands. til Modenh. 59, Grøntf. 17, Kartofler 75, andre Rodfr. 68), Afgræsning 798, Høslæt, Brak, Eng m. m. 839, Have 19, Hegn 5, Skov 32, ubevokset 19, Moser 38, Kær og Fælleder 36, Heder 581, Veje og Byggegr. 59 Td. Kreaturhold 1898: 184 Heste, 926 Stkr. Hornkv. (deraf 536 Køer), 601 Faar, 467 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 96 Td.; 31 Selvejergde. med 69, 51 Huse med 26 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 535 (1801: 230, 1840: 299, 1860: 372, 1890: 457), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 3 levede af immat. Virksomh., 374 af Jordbr., 42 af Industri, 1 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks. og 32 af deres Midler.

I Sognet: *Strellev Kirke* (1203: Strelhøch, 1340: Strellygh, senere: Strelloff og Strelluf), og Byerne: *Katrevel* med Forsamlingshus (opf. 1888), Missionshus (opf. 1898), Mølle og Andelsmejeri; *Topgaard* (med *Hedevang*, Gd.), *Asbøl* (Adsbøl) med Skole; *Mosbøl*; *Kjærgaard*; *Nørtarp* og *Østtarp* (Rajerup) med Biskole

Strellev S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 19. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og eet Vindue ere bevarede. Senere tilføjedes Taarnet, hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af Mursten; Koret fik Hvælving, medens Skibet beholdt sit Bjælkeloft. Altertavle og Prædikestol i Renæssancestil, opsatte 1593-95 af Christen Vind til Endrupholm; i Altertavlens Midtfelt et Maleri (Christus hos Martha og Maria) fra 1885 af Anker Lund; paa Prædikestolens Himmel Aarst. 1634. Romansk Granitdøbefont med Dobbeltløver. I Kirkens Vestende et Pulpitur i Renæssancestil. Sentgotisk Krucifiks i Skibet. Ved Kirkedøren Ligsten over Ritmester A. Permoser, † 1704. I Skibet Mindetavle over Præsten J. H. C. Buchholtz, † 1875.

Kjærgaard har været en Hovedgd., der i 16. Aarh. ejedes af Jørgen Rantzau, Lensmd. paa Lønborggd., hvis Enke Ellen Bang ægtede Mads Nielsen Skade til Østergd. Hendes Datterdatter, Jfr. Elle Vind ægtede Christen Krag til Lydum, der 1635 solgte Gaarden til Kronen igen. Nu er den udstykket.

Gravhøjen *Østtarp Bavnehøj* er fredet.

Aadum Sogn omgives af Egvad Sogn, Bølling Hrd. (Skjern og Borris S.), Hoven Sogn og Ribe Amt (Ø.-Horne Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $4^1/_4$ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De mod S. noget højtliggende og bakkede Jorder ere overvejende skarpsandede, nogle Steder sandmuldede, dels med Sand, dels med Grus og Ler til Underlag. Over $^1/_3$ er Hede. Af Plantager nævnes Gundesbøl Sande Pl., 82 Td. Ld. *Stovstrup Aa* løber gennem Sognet fra S. Ø. til N. V. og falder i Omme Aa, der løber langs Nordgrænsen. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Tarm til Vejle og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1896: 12,104 Td. Ld., hvoraf 2394 besaaede (deraf med Rug 583, Byg 343, Havre 865, Boghvede 97, Spergel 130, Blandsæd til Modenh. 121, Grøntf. 29, Kartofler 194, andre Rodfr. 28), Afgræsning 3040, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1594, Have 31, Hegn 10, Skov 78, Moser 280, Kær og Fælleder 191, Heder 4298, Veje og Byggegr. 180, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 369 Heste, 1604 Stkr. Hornkv. (deraf 844 Køer), 1636 Faar, 599 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 194 Td.; 64 Selvejergde. med 157, 110 Huse med 37 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1027 (1801: 374, 1840: 525, 1860: 712, 1890: 1008), boede i 219 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 33 levede af immat. Virksomh., 793 af Jordbr., 81 af Industri, 7 af Handel, 18 af forsk. Daglejervirks., 64 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkeby* med Aadum Kirke (1340: Oddum), Skole, Forsamlingshus (opf. 1889), Sparekasse (opr. 1868; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodehav. 91,097 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 12,501 Kr., Antal af Konti 319) og Mølle; *Nederby* med Præstegd.; *Bindesbøl* med Mejeri; *Skodsbøl* med Jærnbanehpl.; *Graahede* med Mosestation; *Tøstrup*; *Vittarp* med Biskole; *Odderup* med Biskole; *Møgelmose*; *Rosendal*; *Gundesbøl*, ved Landevejen, med Biskole; *Rabæk*; *Stovstrup* med Biskole. Saml. af Gde. og Huse: *Stremmesbøl*; *Lundsby*; *Puglund*; *Præstbro*, ved Landevejen, med Kro; *Sejrup*; *Midtgde.*; *Blinkbjærg*; *Tanholm*; *Vinding*. Enkelte Gde.: *Hungeris*; *Gyris*; *Skodsvad*; *Hedegd.*; *Kronborg*; *Bundsgd.*; *Bjolbøl*; *Østergd.*; *Snappenborg*; m. fl.

Aadum S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 21. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor. Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Senere tilføjedes Taarnet (det skal have været højere), hvis hvælv. Underrum har Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre, raa Granit og Munkesten, og Vaabenhuset, af Mursten. Paa Skibets Sydmur staar 1652, paa Korgavlen 1879. Al-

tertavle i Renæssancestil med et Maleri (Nadveren). Romansk Granitdøbefont med Himmel i Barokstil. Prædikestol i Barokstil. Ejendommelig dekorerede Stolestader fra Slutn. af 16. Aarh. Klokke uden Indskr., fra 14. Aarh. — I Præstegaardens Have (før i Kirkegaardsdiget) staar en velbevaret Runesten med Indskr.: „Torulv satte Sten efter Toke Tokesøn, den udmærkede. Gud hjælpe ham" (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 285).

Hoven Sogn, det største i Herredet og Anneks til S.-Omme Sogn i Nørvang Hrd., Vejle Amt, omgives af dette, Ribe Amt (Slavs og Ø.-Horne Hrdr.), Aadum Sogn, Bølling Hrd. (Borris S.) og Hammerum Hrd. (S.-Felding S.). Kirken, midt i Sognet, ligger 5½ Mil S. Ø. for Ringkjøbing. De højtliggende, flere Steder bakkede Jorder ere overvejende skarpsandede, enkelte Steder sandmuldede, med Sand og Grus til Underlag; flere Steder, f. Eks. Knaplund, findes Mergel. Over ⅓ er Hede. Af Plantager nævnes *Paabøl-Gren* Pl., 1181 Td. Ld., anlagt 1874, *Haarkjær Pl.*, 400 Td. Ld., anl. 1877, og *Chr. Vads Pl.*, 167 Td. Ld., anl. 1899. Gennen Sognet løber *Omme Aa* med flere Tilløb; langs Aaerne Engvandingskanaler. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Tarm til Vejle.

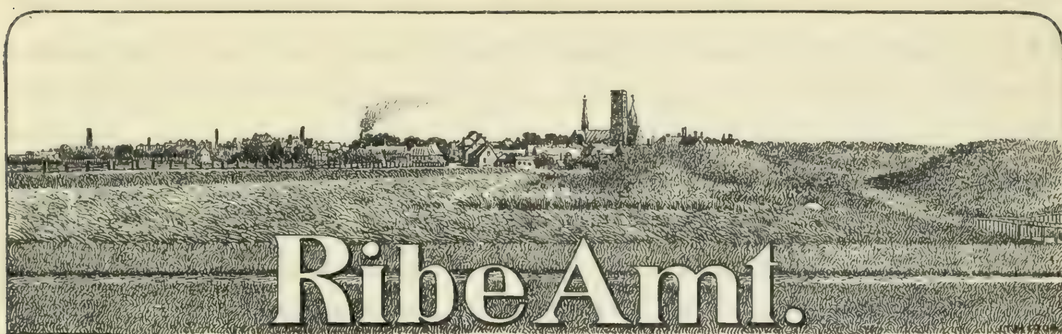
Fladeindholdet 1896: 13,030 Td. Ld., hvoraf 1706 besaaede (deraf med Rug 526, Byg 101, Havre 458, Boghvede 147, Bælgsæd 36, Spergel 113, Blandsæd til Modenh. 148, Grøntf. 17, Kartofler 149, andre Rodfr. 10), Afgræsn. 2139, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1112, Have 26, Hegn 40, Skov 1240, ubevokset 359, Moser 287, Kær og Fælleder 202, Heder 5706, Veje og Byggegr. 160, Vandareal m. m. 53 Td. Kreaturhold 1898: 214 Heste, 1046 Stkr. Hornkv. (deraf 556 Køer), 1078 Faar og 399 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 108 Td.; 35 Selvejergde. med 91, 51 Huse med 16 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 636 (1801: 238, 1840: 254, 1860: 375, 1890: 522), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomh., 407 af Jordbr., 37 af Industri, 17 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks. 16 af deres Midler og 3 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kirkebyen* ved Landevejen med Hoven Kirke (1340: Hofne), Skole, Kvindehøjskole (opr. 1878), Forsamlingshus (opf. 1889), Købmandshdl., Mølle, Kro og Mindestøtte for E. M. Dalgas (afsl. 27/7 1896; slank, utilhuggen Granitsten); *Ørbæk*, ved Landevejen med Andelsmejeri; *Gren* (Nørre- og Sønder-G.); *Dyrvig* med Mosestation; *Hulmose* (Hvolmose); *Kraplund* med Biskole; *Okslund*; *Barslund*; *Grimlund*; *Paabøl* med Skovridergd., Planteskole og meteorolog. Station. *Nedergd.*; *Kirkegd.*; *Anneksgd.*

Hoven S., en egen Sognekommune, hører under Bølling-Nørre Hrdr.'s Jurisdiktion (Skjern), Holstebro Amtstue- (med Filial i Ringkj.) og Tarm Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 6. Folketingskr. samt 5. Udskrivningskr.' 20. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor fra romansk Tid af Granitkvadre og raa Granit paa Sokkel med Skraakant samt et senere tilføjet Vaabenhus mod S. Fladt Bjælkeloft. Ved en Istandsættelse 1874 opførtes et Spir over Vestgavlen, og Murene dækkedes af Puds. Begge Døre (Nordd. tilmur.) og Korbuen ere bevarede. Gotisk Altertavle, smukt restaur. 1876; i Midtfeltet symbolsk Fremstilling af Trosbekendelsen. Romansk Granitdøbefont paa ny Fod. Prædikestol fra nyere Tid. Klokke, uden Indskr., fra den tidligere Middelalder.

Paabøl blev af Kronen 1583 mageskiftet til Mads Nielsen Skade, der atter 1585 bortbyttede den tilbage til Kronen.

Ribe Amt, det sydvestligste i Jylland og største i Landet næst Ringkjøbing Amt, grænser mod Ø. og N. Ø. til Vejle Amt (N.-Tyrstrup, Brusk, Jerlev, Tørrild og Nørvang Hrdr.), mod N. til Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.), mod V. til Vesterhavet og mod S. til Sønderjylland, mod hvilket Grænsen til Dels dannes af Kongeaa. Fra Blaavandshuk skyder mod S. V. Halvøen Skallingen ud, som lukker for Hjerting Bugt (inderst kaldet Ho Bugt), i hvilken ligger Øen Langligbjærge, der ligesom de to frisiske Øer Fanø og Manø (med Gammel Manø og Kathale Holme) hører til Amtet. Den østlige Del af Amtet hører til Jyllands Højdeparti, i hvilket Ulveryg, i Hovedvandskellet, hæver sig til 289 F., 91 M. Den midterste Del hører til de med Lyngheder dækkede Flader, som falde jævnt og næsten umærkeligt af mod V., afbrudt af de S. 447 omtalte Bakkeøer; til Amtet hører saaledes den sydl. Del af „Varde-Aadum Øen" N. for Varde Aa og hele den 15-20 □ Mil store „Hejnsvig-Hjerting Ø" mellem Varde Aa og Kongeaa; højeste Punkt er Skovbanke, 323 F., $101_{,5}$ M. Den vestl. Del hører til den lavtliggende og næsten ganske jævne Vesterhavsflade; der findes dog enkelte fremragende Punkter, endog temmelig langt mod V., saaledes Mølhøj, 118 F., 37 M., lidt N. Ø. for Esbjærg, og Orrehøj, 102 F., 32 M., nær ved Hjerting Bugt. Jorderne ere overvejende sandede og ufrugtbare. Det er næst Ringkj. Amt Landets lavest boniterede Amt; ved Matr. gik der gnmstl. $42^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. (235 Td. H. paa 1 □ Mil, svarende til Takst $2_{,9}$; Slavs Hrd. er Amtets og hele Landets lavest matrikulerede Hrd.). Hedearealet er meget betydeligt, og ved Kysten ligesom paa Fanø findes store Klitstrækninger. Enkelte Egne paa Bakkeøerne og i Vesterhavsfladen have dog ret gode, lerblandede Jorder, og der findes gode Engdrag ved de talrige Aaer, af hvilke nævnes Varde Aa med dens Biaaer (deribl. Holmaa), Snedum Aa og Biaaerne til Skjern Aa (Hoven Aa) og til Kongeaa (Vejen Aa), samt Ribe Aa; mod Ø. løber kun Kolding Aa. Men ogsaa dette Amt er ligesom Ringkjøbing Amt undergaaet store Forandringer ved den sidste Tids store Kultiveringsarbejder. Alene Ager- og Engarealet er saaledes i Aarene 1861-1901 steget fra 252,000 til 348,669 Td. Ld.

Amtets Størrelse var ifl. Arealopgørelsen 1896: $55{,}_{09}$ □ Mil (3033 □ Km.). Af det samlede Fladeindhold udgøre Købstæderne $1{,}_{08}$ □ Mil ($59{,}_{5}$ □ Km.). Det opmaalte Fladeindhold, hvori Søplanens Vandarealer (4336 Td. Ld.) ikke ere medregnede, opgjordes $^{15}/_{7}$ 1901 til 545,531 Td. Ld. (c. 300,042 Hekt.). Heraf var besaaet Fladeindhold 146,695 (deraf med Hvede 131, Rug 35,445, Byg 13,477 — c. $^{6}/_{7}$ seksradet —, Havre 51,471 — noget over Halvdelen hvid Havre —, Blandsæd til Modenhed 11,370, Boghvede 6942, Bælgsæd 511, Spergel 554, Kommen 12, Frøavl 355, Grøntfoder 3445, Kartofler 8338, Sukkerroer 291, Cikorierødder 353, Gulerødder 1180, Runkelroer 636, Turnips 8269, Kaalrabi 3632, Havesager 90, andre Planter 193); der henlaa til Brak 10,042, til Høslæt 12,311, til Afgræsning 130,217; Engarealet var 49,405, Fladeindholdet af Have 2773, af bevokset Skov 28,239, Kær, Fælled og Mose 26,406, Byggegrunde, Veje osv. 8417 og af væsentlig ubenyttede Arealer (Klit, Hede, Vandareal osv.) 131,026 Td. Ld. Det er altsaa henved $^{1}/_{4}$ af hele Arealet, der henligger som væsentlig ubenyttet, et tydeligt Bevis paa Amtets Ufrugtbarhed; naar bortses fra Ringkj. Amt, hvor det ubenyttede Areal er meget større, er der intet andet Amt, der tilnærmelsesvis har saa store uanvendte Strækninger. Den langt overvejende Del heraf er Hedestrækninger (over 11 □ Mil), men der er dog ogsaa en Del Flyvesand (c. 8000 Td. Ld.) og Stenmarker (c. 3500 Td. Ld.); ved Arealopgørelsen i 1896 var der endnu c. 142,000 Td. Ld. ubenyttet Areal, hvoraf dog c. 93,000 ansaas som tjenligt til at tages under Kultur, deraf 50,000 til Ager og 42,000 til Skov. Kornarealet udgør c. $^{1}/_{5}$ og det hele Ager og Engareal ikke fuldt $^{2}/_{3}$ af hele Arealet, begge lave Forholdstal smlgn. med andre Amter. Af Kornarealet er hen imod Halvdelen besaaet med Havre og en Tredjedel med Rug, medens Hvedearealet er ganske forsvindende (selv bortset fra de store Ompløjninger, som fandt Sted i Foraaret 1901 paa Grund af Hvedens Bortfrysen, var der kun paatænkt Hvededyrkning paa 424 Td. Ld.); Dyrkningen af Byg er heller ikke meget udbredt og er gaaet ikke saa lidt tilbage i de senere Aar. Blandsædsarealet er forholdsvis stort. Boghvededyrkningen har en Del Betydning, over $^{1}/_{3}$ af hele Landets Boghvedeareal findes her, men Dyrkningen heraf er gaaet en Del ned i nyere Tid. Derimod er Rodfrugtarealerne tiltaget ganske overordentligt (fra 12,977 i 1896 til 22,698 Td. Ld. i 1901); Stigningen gælder alle enkelte Arter, men var navnlig betydelig for Kaalrabi og Turnips. Paa den anden Side var Brakarealet lille, og det er i Nedgang. Græsarealerne ere af forholdsvis stor Udstrækning, og Afgræsningsarealet er ogsaa tiltaget en Del, medens Høslætarealet er aftaget. Amtet har store Engstrækninger og staar i saa Hens. kun tilbage for Ringkj. Amt; c. 6000 Td. Ld. ere kunstige Vandingsenge. Skovarealet er stort og har været i stærk Stigning i den nyere Tid; det er overvejende Naaletræer, men der er dog ogsaa

nogen Bøgeskov; af Naaletræbevoksningen er endnu den største Del under Mandshøjde. Ved Udg. af 1893 var der 148 Plantager paa c. 14,600 Td. Ld. Af Klitarealet (i alt c. 33,600 Td. Ld.) har Staten indtaget c. 13,700 Td. Ld. til Beplantning.

Af Husdyr fandtes $^{15}/_{7}$ 1898: 20,022 Heste, 96,034 Stkr. Hornkvæg (deraf 54,065 Malkekøer), 80,452 Faar, 44,810 Svin, 993 Geder og 4665 Kaniner. Husdyrbestandens saml. Værdi opgjordes til $19,_{0}$ Mill. Kr. Sættes Værdien i Forhold til Arealet, staar dette Amt naturligvis lavt — kun Ringkj. Amt har en lavere Værdi —, i Forhold til Hartkornet er Værdien lidt højere end Jyllands som Gnmst., i Forhold til Befolkningen atter lidt lavere. Kreaturholdet er saaledes ikke særlig stort i dette Amt, og Fremgangen i „Kreaturstyrken" i Løbet af 1890'erne har heller ikke været saa stor som i de andre jydske Amter. Absolut set har af disse kun Thisted A. et mindre Antal Heste, Hornkvæg og Svin end Ribe A., som derimod endnu m. H. t. Faarehold staar over flere af Amterne. Faareavlen er dog gaaet ned i den nyere Tid, medens der var stærk Opgang i Heste- og Svineholdet. Antallet af Hornkvæg var lidt mindre i 1898 end i 1893; dette hænger sammen med Overgangen fra Studefedning — som endnu spiller nogen Rolle her — til Mejeridrift og den deraf flg. længere Omdrift. Af de bedækkende Handyr ere de allerfleste Hingste af jydsk Race (85), af Tyrene ere 304 af rødt dansk Malkekvæg, 63 af jydsk Race, 244 af Korthornsracen og 368 af andre eller blandede Racer; af Vædderne ere 1042 languldede, 865 kortuldede og 1022 af Landracen. Inden for Fjerkræavlen er Hønseholdet det vigtigste og i betydelig Opgang; der fandtes i 1898: 286,910 Høns, 717 Kalkuner, 13,094 Ænder og 4069 Gæs. Antallet af Bistader, ogsaa i stærk Fremgang, er 14,493, det største Antal, noget Amt har at opvise.

Det hele Ager og Engs Hartk. var $^{1}/_{1}$ 1902: 13,759 Td. (heraf 5 Td. halv. Skovskyldshrtk.); deraf var Købstædernes 486 Td. Landdistrikternes (inkl. Esbjærg) Hrtk. $^{1}/_{1}$ 1895: 13,316, fordelte sig saaledes, at der fandtes 42 større Landbrug paa 12 Td. H. og derover med 722 Td., 3836 Bøndergaarde (1-12 Td. H.) med 9956 Td., 7905 Huse (under 1 Td. H.) med 2366 Td., samt forskellige andre Jordlodder med i alt 272 Td. Endvidere var der 2352 jordløse Huse. Af samtl. Gaarde vare 3851 med 10,595 Td. H. Selvejergaarde, 23 med 74 Td. Arvefæstegaarde med Ret til at sælge og pantsætte og 4 med 9 Td. alm. Fæstegaarde. Af samtlige Huse vare 9692 med 2361 Td. Selvejer- og Arvefæstehuse, hvoraf 1827 jordløse; af Fæste- og Lejehuse fandtes 565 med 5 Td. Hrtk., hvoraf de 525 jordløse. Ligesom i de andre jydske Amter med lav Bonitering findes der kun faa Gaarde med et større Hartkornstilliggende, intet Amt har saa faa Gaarde paa over 12 Td. Hrtk.; derimod er Antallet af smaa Gaarde — under 4 Td. Hrtk. — og især af

de allermindste, hvoraf kun Ringkj. A. tæller flere, meget betydeligt (i alt er 3311 af de 3878 Gaarde under 4 Td. H.). M. H. t. Besiddelsesmaaden er Selveje det aldeles overvejende, og det gælder saavel Gaardbrug som Husbrug; intet andet Amt har saa lidt Fæstehrtk. som Ribe A. Antallet af jordløse Huse er ret stort.

Folketallet var $^1/_2$ 1901: 95,682 (1801: 34,546, 1840: 45,930, 1860: 57,973, 1890: 78,623). M. H. t. til Befolkningstætheden (i 1901: 1737 pr. □ Mil, $31,_{54}$ pr. □ Km.) staar Amtet vel over Ringkj. A., men i øvrigt tilbage for alle Landets andre Amter. Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at der til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgerne, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at der i 1890 levede 5546 af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Sagførere, Lærere osv.), 44,264 hørte til Jordbrugernes Klasse, 168 til Gartnernes, 701 til Fiskernes, 14,564 til Haandværk og Industri, 4349 til de handlendes, 1559 til de søfarendes; der var 2839, som hørte til Gruppen „andre Erhverv“, hovedsagelig „forskellig Daglejervirksomhed“, 3731 levede af deres Midler, og 902 vare under Fattigvæsenet m. v. Landbruget er Hovederhvervet og tæller over Halvdelen af Befolkningen; ogsaa Søfarten har nogen Betydning — 2 pCt. af Befolkningen lever heraf —, en større Del end i noget andet jydsk Amt, hvilket væsentlig skyldes Fanø og Esbjærg, derimod er Fiskerbefolkningen mindre end ellers i Jylland. Industri og Handel spiller en større Rolle her end i de andre vest- og midtjydske Amter, forholdsvis mange leve af deres Midler, medens faa (fhv. færre end i noget andet Amt) vare under Fattigvæsenets Forsorg.

Amtskommunens finansielle Forhold i Aaret $^1/_4$1901-$^{31}/_3$1902. Af Indtægtsposterne: Udskrivning paa Amtsraadskredsens Hartk. 212,390 Kr. — 16 Kr. pr. Td. H. —, lignet direkte paa Amtsraadskredsens Kommuner 60,000, Bidrag fra Købstæderne 4435, Indtægt af Aktiver 3504; af Udgiftsposterne vare de væsentligste: Vejvæsen 103,822, Medicinalvæsen 86,962, Justits-, Politi- og Fattigvæsen 71,823, Amtsskolefond 22,770, Dyrlægevæsen 6777, Regulering af Vandløb 1554, Sandflugtsvæsen 1713, Amtsraadet 5681 Kr. Amtsrepartitionsfonden ejede $^{31}/_3$ 1902 i Panteoblig. og Kapitaler 250,167 Kr. og faste Ejendomme til en Værdi af 587,555 Kr., men skyldte 629,019 Kr. bort. — Amtsfattigkassen udredede s. Aar til døvstummes Oplæring 2097, til Idioters Underhold 4788, i Plejeløn 906 og i Understøttelser 903 og fik sine væsentligste Indtægter fra $^1/_4$ pCt. Afgiften 551, Bøder 823, i Henh. til Plakat 1845: 338, Indtægt af Aktiver 658 samt i Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden 5700 Kr. Kassen ejede $^{31}/_3$ 1902: 12,960 Kr. — M. H. t. Købstædernes finansielle Forhold henvises til Afsnittene for hver enkelt By. — For Sognekommunerne anføres for 1900 flg.: de paalignede Skatter udgjorde paa Hartkornet 307,148 — gnmstl. 23 Kr. pr. Td. H. —, paa Formue og Lej-

lighed 338,270, Ligning paa Menigheden 1982; Indtægt af Aktiver 27,301, Afgifter efter Næringsloven 22,451; desuden udrededes Naturalarbejde uden for Paaligningen til en Værdi af 15,735 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæsen 156,423, Skolevæsen 326,186, Alderdomsunderst. 125,455 — s. A. modtoges i Statstilskud 57,125 —, Vejvæsen 110,834, Udgift ved Sogneraadene 8844, Sandflugtsvæsen 7933 Kr. Sognekommunerne ejede i Slutn. af 1900 i Kapitaler 85,332 Kr., faste Ejendomme til Værdi af 1,986,279 og skyldte 935,928 Kr. bort. Under Sogneraadenes Bestyrelse stod Legater til et samlet Beløb af 121,118 Kr. M. H. t. Beskatningens Højde frembyder Ribe A. ensartede Forhold med Ringkjøbing A.; ligesom dér og i Modsætning til andre Amter udgør Formue- og Lejlighedsskatten et større absolut Beløb end Hartkornspaaligningen til Sognene; derfor er ogsaa Paaligningen paa Hartk. (til Amt og Sogne) noget under Jyllands gnmstl. Paaligning, medens paa den anden Side Ligningen paa Formue og Lejlighed udregnet pr. Td. Hrtk. er betydeligt højere end i andre jydske Amter. Det samlede Skattepaalæg pr. Td. Hrtk. er højere i Ribe A. end i de andre jydske Amter, naar bortses fra Hjørring og Ringkj. A., medens pr. Td. produktivt Areal Beløbet er det laveste, noget Amt har at opvise; i Forhold til Høstværdien er Skattebeløbet noget lavere end det gnmstl. for Jylland som Helhed.

Amtet bestaar af Købstæderne: *Ribe*, *Varde* og *Esbjærg* og af Herrederne: *Vester-Horne*, *Øster-Horne*, *Skads*, *Slavs*, *Andst*, *Malt*, *Gjørding* og *Ribe*.

Amtets samtlige Landkommuner danne een Amtsraadskreds, der har et Amtsraad paa 9 valgte Medlemmer. Amtet har 53 Sognekommuner.

Amtet udgør sammen med en Del af Ringkj. Amt 11. Landstingskreds; kun Seest, Skanderup og Hjarup-Vamdrup Kommuner af Andst Hrd. høre under 10. Landstingskreds. Amtet har 4 Folketingskredse.

I gejstlig Henseende hører Amtet under Ribe Stift og omfatter 4 Provstier: 1) Ø.-Horne og V.-Horne, 2) Skads, 3) Malt, Andst og Slavs og 4) Ribe Kjøbstads samt Ribe og Gjørding Hrdr.

I jurisdiktionel Henseende omfatter Amtet, foruden de 3 Købstadsjurisdiktioner, 7 Landjurisdiktioner: 1) Øster- og Vester Herreders, 2) Skads Herreds, 3) Gjørding-Malt Herreders, 4) Ribe Herreds, 5) Andst og Slavs Herreders, der sammen med Jerlev Hrd. i Vejle Amt udgøre een Jurisdiktion, 6) Fanø Birk, der vel ved Lov af $^{3}/_{4}$ 1900 er henlagt under samme Embedsmand som Esbjærg Købst. og Skads Hrd., men dog fremdeles udgør en egen Jurisdiktion, og 7) Varde Købstads Landjurisdiktion, som omfatter 8 Landkommuner.

Amtet hører til 4. Udskrivningskreds og til Ribe Fysikat; der er 5 Lægedistrikter: 1) Ribe Distr., 2) Varde Distr., 3) Esbjærg Distr.,

4) Grindsted Distr. og 5) Fanø Distr. (det meste af Andst Hrd. hører dog til Kolding Distr.). M. H. t. Oppebørslen af Skatter danner Amtet to Amtstuedistrikter, i Ribe og i Varde. Amtet har for Tiden 7 Branddirektorater: 3 for Købstæderne og 4 for Landdistrikterne (et for Ø.- og V.-Horne Hrdr. samt Skads Hrd. og Fanø Birk, et for Ribe og en Del af Gjørding Hrd., et for Malt og en Del af Gjørding Hrd., og et for Andst og Slavs Hrdr.).

Ribe Amt udgjorde i Middelalderen Dele af *Varsyssel* (V.- og Ø.-Horne, Skads og Malt Hrdr., med Gjørding Hrd.), *Jellingsyssel* (den nordl. Del af Slavs Hrd.),

Skibbroen i Ribe.

Almindsyssel (den sydl. Del af Slavs Hrd. samt Andst Hrd.) samt *Barvidsyssel* og *Ellumsyssel* (Frøs og til Dels Hvidding Hrdr., det nuv. Ribe Hrd.). Fra 1660 hørte det til *Riberhus Amt* (V.-Horne, Skads, Malt og Gjørding Hrdr.), *Lundenæs Amt* (Ø.-Horne Hrd.) og *Koldinghus Amt* (Slavs og Andst Hrdr.). Det nuv. Ribe Amt dannedes 1796 ved Res. af $^4/_9$ 1793 m. m. Indtil Fredslutningen 1864 var Amtet henved 61 □ Mil, idet det før den Tid omfattede flere Enklaver i Sønderjyll. samt den nordl. Del af Rømø, den sydl. Del af Sild, den vestl. Del af Før og Amrom. Derimod blev Amtet 1864 forøget med Hjortlund og Kalvslund Sogne samt med Obbekjær Kommune. Se i øvrigt under de enkelte Hrdr.

Litt.: *C. F. J. Dalgas*, R. Amt, beskr. efter Opfordr. af Landhusholdningsselskabet, Kbh. 1830. — *A. P. Madsen*, Undersøgelser i R. Amt med særligt Hensyn til Stenalderen, i Aarb. f. n. Oldk. 1891 S. 301 flg. — *J. B. Krarup*, Beskr. af Landbrugets Udvikl. i Danm. I. Det sydvestl. Jyll., Kbh. 1899. — Fra Ribe Amt. Udg. af Hist. Samfund for R. Amt, Kbh. 1903.

Ribe

Ribe Købstad ligger i Ribe Herred under 55^0 19′ 41,$_{53}$″ n. Br. og 3^0 48′ 55,$_{27}$″ v. Længde for Kjøbenh. (beregnet for Domkirken, det store Taarns Midte), c. 1 Mil S. for Kongeaaen og $^3/_4$ Mil fra Vesterhavets Kyst i en ganske lavtliggende, jævn og skovløs Egn (højeste Punkt i Byen er ved Hj. af Badstue- og Hundegade, c. 24 F., 7,$_5$ M., ved Domkirken er der c. 18, mod S. Ø. ved Aaen c. 6, mod N. ved Aaen c. 4 F.) ved Ribe- eller Nibs Aa, der opstaar c. 1$^1/_2$ Mil Ø. for Byen ved Foreningen af Fladsaa og Gjelsaa, og som ved Byen deler sig i 4 Arme, af hvilke den sydl. løber langs Byens Sydgrænse, medens de tre andre gennemstrømme den: den ene ved Skibbroen (Frislusen), den anden ved Midtmølle og den tredje ved Ydermølle; endelig løber lige N. for Ribe dens Biaa Tved Aa, som falder i Ribe Aa et kort Stykke V. for Byen. Ribe ligger c.

$5^{1}/_{4}$ Mil S. S. Ø. for Varde, $3^{1}/_{4}$ Mil S. Ø. for Esbjærg, $6^{1}/_{4}$ Mil V. S. V. for Kolding og $^{3}/_{4}$ Mil N. for Landets Sydgrænse (ad Jærnbanen henh. $5{,}_{4}$ Mil, 41 Km., $4{,}_{4}$ Mil, 33 Km., 8 Mil, 60 Km., og $0{,}_{9}$ Mil, 7 Km.). Dens Udstrækning fra N. til S. er c. 1400, fra S. V. til N. Ø. 1600 Al. Hovedgaderne ere: Storegade, der fra det store Torv omkring Domkirken fører mod N. over de to af Ribe Aas Arme dannede Øer, Mellemdammen og Nederdammen, til Saltgade, som udmunder i Landevejen til Varde og Kolding, og den 1875 anlagte Dagmarsgade, som ogsaa udgaar fra Torvet og mod Ø. fører ud til Stationsvejen, medens den mod S. V. fortsættes i Sønderportsgade; fra Dagmarsgade gaar bl. a. mod S. Hundegade, som mod S. fører ud til Landevejen til Sydgrænsen. Af andre Gader nævnes Grønnegade, Præstegade, hvilke fra Torvet føre mod N. V., og Grydermed Nygade, som fra Torvet gaar mod S. V. og krydser den lange, fra N. til S. løbende Gadestrækning, som bestaar af Korsbrødre-, Graabrødre- og Sviegade. Byen er meget uregelmæssig bygget med mange snævre, krumme Slipper (se under „gamle Huse") og en Rigdom paa ældre, karakteristiske Bygninger, navnlig Bindingsværkshuse, som faa andre danske Byer, hvilke give den et meget tiltalende, gammeldags og hyggeligt Præg. Denne Følelse af Hygge forøges ved Aaløbene, som bugte sig gennem Byen, og ved det halvt landlige Præg, der hviler over den paa Grund af de mange Haver og det store Kreaturhold. Ogsaa Omegnen har noget paa sin Vis ejendommeligt med sine grønne, aldeles flade Marskenge, som ved Højvande om Efteraaret og Vinteren overskylles af Havet, der kan naa helt op til Byen. V. for Ribe danner Aaen mellem sine Bugtninger to Halvøer, „Holmene", som navnlig i Høsttiden ere et yndet Udflugtssted for Ripenserne.

Byens Købstadgrund opgaves Jan. 1903 til c. 96 Td. Ld., Markjorderne til 3554 Td. Ld. (ved Res. af $^{7}/_{6}$ 1877 indlemmedes nogle Arealer af St. Katharinæ Landsogn i Købstaden). Der var da 44 Gader og Stræder og to Torve (Domkirkepladsen og Støckens Plads). Husenes Antal var 592, hvoraf 526 paa Bygrunden. Af Fladeindholdet 1901, i alt 3557 Td. Ld., vare 2916 Ager og Eng (væsentlig Afgræsning 1123 og Eng 1006), 336 Kær og Fælleder, 53 Haver, 48 Skov, 101 Veje og Byggegr. osv., 103 Hede, Klit osv. Det saml. Hrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 297 Td., hvoraf 94 hørte til 43 Gaarde og 79 til 254 Huse, Resten ikke til noget særskilt Jordbrug; 28 Gaarde og 126 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne ligge af større Bygninger Fattiggaarden, Puggaardsminde Kro og Pavillonen i Plantagen.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^{1}/_{1}$ 1903 6,503,900 Kr. (Antal af Forsikringer: 645).

Om Ribe Domkirkes Landsogn og St. Katharinæ Landsogn se under Ribe Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Domkirken, som bliver beskreven særskilt.

St. Katharinæ Kirke, paa en Plads ved Dagmarsgade og Klostergade, var oprindl. Kirke for Sortebrødreklosteret (se S. 677), hvis nordl. Fløj den udgjorde, og blev 1537 overladt Byen til Sognekirke. Den bestaar af Skib og Kor ud i eet med flad Altervæg, et lille Trappetaarn ved det nordøstl. Hjørne og Taarn mod V. Den oprindl. Del, Skib og Kor (med

RIBE.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark, III Udgave. Eftertryk forbydes.

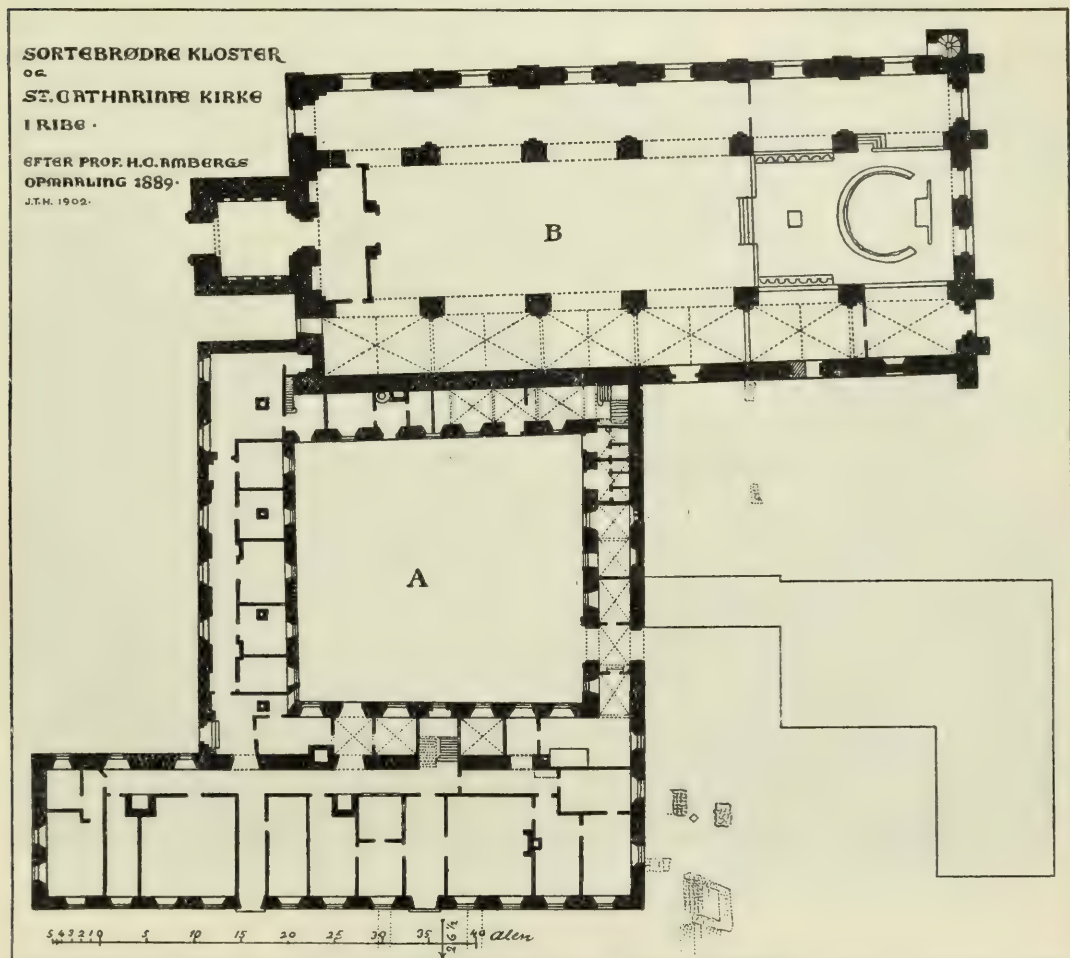

Udført af V.F.A Berggreen Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C. Gad. Axel E. Aamodt's lith: Etabl:

1902.

100 50 0 1 2 300 Meter 100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

Trappetaarn), 33 Al. brede og tils. 73 Al. lange udv., er opf. ved Midten af 13. Aarh. som en treskibet Bygning af røde Munkesten, men største Delen af den nordl. Ydermur og en Del af den sydl. ere senere omsatte, den nordl. i 1745; saaledes findes nu en Art Munkeskifte (en Binder efter hver Løber) væsentlig kun i Øst- og Vestgavlen og i den østligste Del af Nordmuren, medens Stenene i øvrigt ligge i Krydsskifte. Korgavlen har 4 spidsbuede Vinduer, to meget høje for Midtskibet og et noget mindre for hvert af Sideskibene (det sydl. nu tilmur.). Mellem Vinduerne findes 4, vistnok oprindelige Murstivere og oven over dem Tandsnitskifter. Nordsiden,

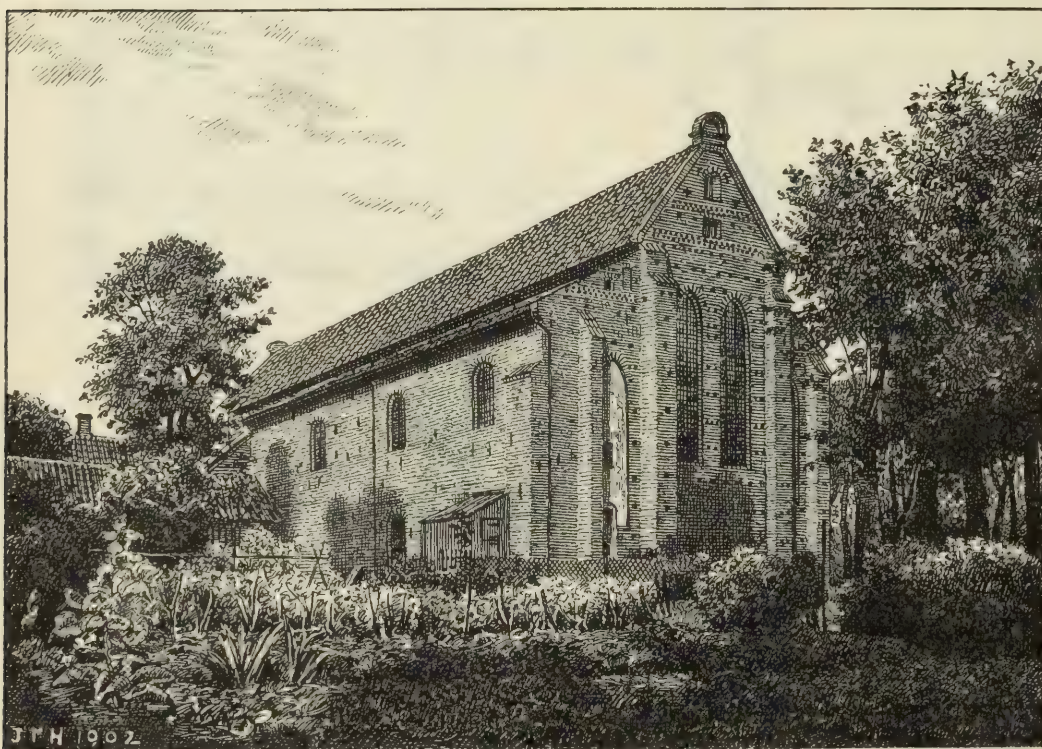
Grundplan af St. Katharinæ Kirke og Hospitalet.

A. Klostergaard. B. St. Katharinæ Kirke.

som ved flade Murpiller er inddelt i 6 Felter, har i hvert Felt eet stort Vindue; kun det østligste er spidsbuet, de andre ere 1745 blevne rundbuede. I Sydsiden findes kun 3 smaa, udv. rundbuede Vinduer længst mod Ø., idet det øvrige af Muren dækkes af Klosterets Korsgang. Over Koret sad tidligere et lille Klokkespir. Ved Byens Brand 1580 led Kirken en Del; i en Ansøgning af 1593 siges, at Kirken efter Branden endnu havde stor Mangel paa Kor, Hvælving, „Taarn“, Stole o. a. I den nærmest flg. Tid samlede Kirken sig dog lidt Formue, og 1617-18 opførtes Taarnet for c. 3170 Rd. (1619 fornyedes ogsaa Korspiret). Taarnet var dog ikke forsvarlig bygget, navnlig var Grunden for svag til at bære det, og 1651

befaledes et Syn taget over det, uden at man dog ved, om der blev foretaget noget. Derimod nedtoges 1745 Taarnets øverste Del (efter Sigende har det oprindl. været 52 Al. højt), og det bragtes under eet Tag med Midtskibet. Taarnet er c. 12 Al. bredt, af store røde Mursten i Krydsskifte. Taarnrummet, nu med fladt Loft, er Forhal; over Indgangen staar 1617 og Chr. VI's Navnetræk (vel til Minde om Forandringen 1745).

Kirkens Indre røber paa enkelte Punkter Paavirkning fra Domkirkens Arkitektur. Som nævnt ere baade Skib og Kor treskibede. Midtskibet aabner sig ud til de noget lavere Sideskibe ved 6, paa firkantede Piller hvilende Arkader, af hvilke de 4 vestligste til begge Sider ere spidsbuede, medens de 2 mod Ø. ere rundbuede, mulig som Vidnesbyrd om, at denne Del af Kirken er opf. først. Over Arkaderne findes et Skingalleri af lign. Art

St. Katharinæ Kirke, set fra S. Ø.

som i Domkirken, bestaaende af 3 og 3 i en sænket Flade lige højt rækkende, men nu tilmurede smaa Buer med let Tilspidsning foroven og omsluttede af en højere opstigende, større Spidsbue; de smaa Buer bæres af firkantede Piller. Gulvarkadepillerne have paa den mod Sideskibene vendende Del halvpilleagtige, dobbelte Fremspring til Støtte for Hvælvinger, som dog kun ere bevarede i det sydl. Sideskib; i det nordlige maatte de nedtages 1745 paa Grund af Brøstfældighed og erstattedes med Træloft. Efter en lidet sandsynlig Angivelse har Midtskibet ogsaa haft Krydshvælvinger, som skulle være ødelagte ved Branden 1580 og kort efter afløste af Bjælkeloft; nu er der i alt Fald fladt Gibsloft. Midtskibets to østligste Fag udgøre Koret, hvis Gulv er hævet nogle Trin over Skibets. De to tilsvarende Fag mod Ø. i det nordl. Sideskib ere afskildrede til Sakristi, i det sydl. Sideskib til Varmeapparat m. m. Kirkens Indre blev restaureret 1837-38.

Den udsk. Altertavle, opsat $^{30}/_{5}$ 1650 (restaur. 1750), med Fr. III's

Navnetræk i Topstykket, har Malerier: i Midten Nadveren, til Siderne Christus i Getsemane og Christi Daab, foroven Korsfæstelsen. To malmstøbte Alterstager ere skænkede 1670 af Tolder Maturin du Pont. Til hver Side i Koret staa 7 Munkestole fra sen Middelalder, temmelig tarvelig udskaarne og med Klapsæder med Misericordier. Rigt udsk. Prædikestol i Renæssancestil fra 1591 (restaur. 1750) med Fremstillinger af Christi Barndomshist.; paa Himlen staar ogsaa 1591. Døbefonten, af Granit med Evangelisternes Navne indhuggede paa Kummen, er den oprindelige. I Midtskibet hænge 3 Lysekroner fra 1703, 1705 og 1723, i dets Vestende er et Orgel, der c. 1649 skænkedes Kirken af Domkirken, men helt ombyggedes 1885. I det nordl. Sideskib to store Malerier; det ene,

St. Katharinæ Kirkes Indre.

Gangen til Golgata, er malet af J. Roed og skænket c. 1850 af Pastorinde Bang, det andet, Korsfæstelsen, er fra 1694; i Sakristiet en Series pastorum. Af Mindetavler og Epitafier er der nu kun faa: i Sakristiet Mindesten over Præsten Jakob Sørensen, † 1580, Mindetavle over Raadmd. og Farver Peder Christiansen, † 1723, og et Maleri fra et Epit. over Raadmd. og Tolder Carsten Olufsen, † 1659, og Hustru, med Billeder af dem og Børn; i Koret Mindesten over forann. C. Olufsen med Hustru og to Døtre, og over Præsten Mag. Jørgen Larsen Fog, † 1710, samt Mindetavler over nævnte Fog og over Regimentskvarterm. Knud Hauchs Enke Sophie Brun, † 1703 (med deres Bill.). Af Ligsten indeholder Kirken derimod flere, nedlagte dels i Sakristiets, dels i Forhallens Gulv. I Sakristiet Ligsten over 1) Borger Chr. Jessen, † 1583, og Hustru samt Sønnebarn; 2) Borgmester Ib Jensen, † 1602, og Hustru; 3) Raadmd. Thomas Bonum, † 1606, og Hustru; 4)

Borgmester Niels Poulsen, † 1606, og Hustru (hans Billede i Legemsst.); 5) Hans Jakobsen, Borger, † 1624, og Hustru (deres Bill. i Legemsst.); 6) Peder Orlov, † 1633, og to Hustruer; 7) Handelsmd. Jes Hansen Kjærgaard, † 1641, Hustru og Søn Købmd. Mads Jessen Mulvad, † 1679; 8) Raadmd. Mads Lassen Lime, † 1643, og Hustru; 9) Raadmd. Las Jensen Bonum, † 1645, og Hustru, og Handelsmd. Gregers Pedersen Terpager, † 1675, Hustru og Søn Peder Gregersen Terpager, † 1684; 10) Præsten David Lauridsen Foss, † 1659, Hustru og to Døtre; 11) Voldborg Hans Guldagers, † 1673, og hendes Datter; 12) Bager Jakob Hansen, † 16.., og Hustru; 13) Handelsmd. Klaus Nielsen Kierkeby, † 1692, og Hustru, og Nis Hansen Guldager, † 1660, og Hans Clausen Kierkeby, † 1659; 14) Delefoged paa Riberhus Villum Knudsen Grov, † 1692, og Hustru; 15) Handelsmd. Bertel Michelsen, † 1695, og Hustru; 16) Sophie Klemensd. Brun, † 1703 (Stenen lagt af hendes Mand, kgl. Regimentskvarterm. Knud Hauch, † 1709, og hans 2. Hustru); 17) Handelsmd. Peder Knudsen, † 1738, og Hustru; 18) Niels Møller, † 1783; 19) Maren Oulindsdatter, † 1791; 20) Farver Mikkel Pedersen Barsballe, † 1796, og Hustru; og 21) Købmd. Las Hansen Mahler og Hustru. I Forhallen Ligsten bl. a. over: 1) Borgmester Søren Jakobsen, † 1577, og Hustru samt Chr. Engelstoft, f. 1638; 2) Raadmd. Anders Sørensen, † 1598, Hustru og Datter; 3) Borgmester Kjeld Jørgensen, † 1623, og Hustru; 4) Kapt. Hans Andersen, † 1625, Handelsmd. Thomas Jensen Gamst, † 1644, og deres Hustru; 5) Kandestøber Henr. Jakobsen Pinie, † 1690, og Hustru; 6) Kirkeværge Chr. Christensen, † 1698; og 7) Raadmd. og Farver Peder Christiansen, † 1723, og Hustru. Af Kirkens to Klokker er den ældste og mindste, „St. Katharina“, støbt 1477 til St. Nicolai Kirke. (Om Kirken se *Helms*, Ribe Domkirke S. 78-79). — Kirkegaarden omkring Kirken blev først indrettet i Slutn. af 16. Aarh.; den blev nedlagt 1807 og omdannet til Anlæg.

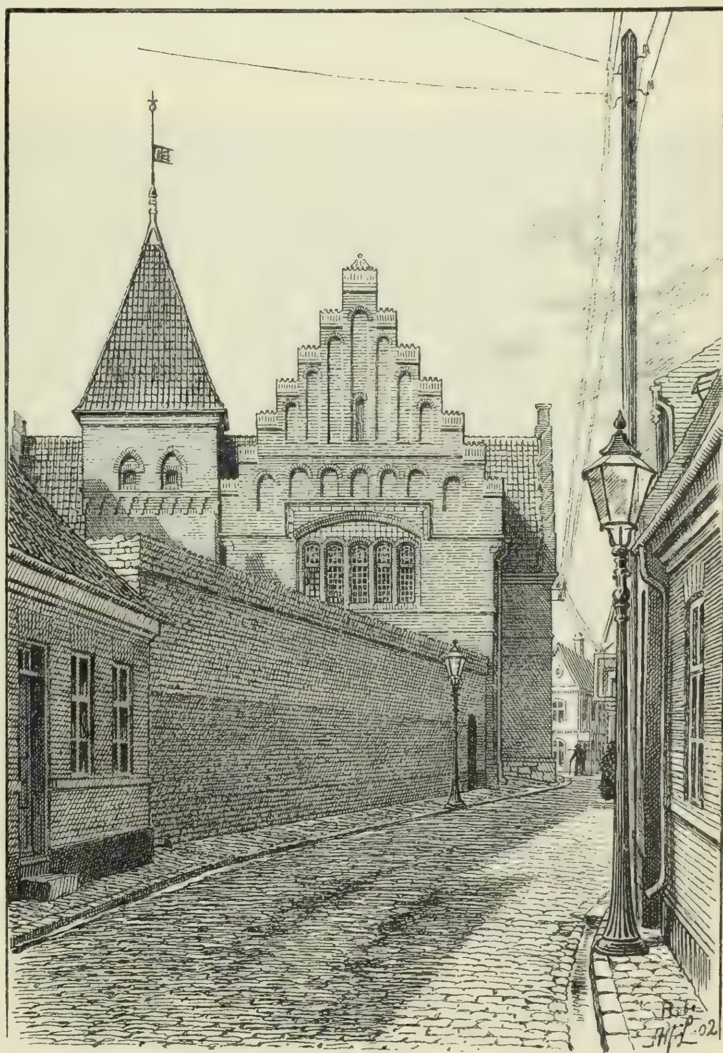
Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en ordineret Kateket, der tillige er Førstelærer ved Borgerskolen. Kirken ejede ved Udg. af 1902 i Kapitaler 27,321 Kr., Jorder til Værdi af 34,000 Kr., nogle Tiender samt aarl. Indtægter for solgte Jorder (idet Købesummerne for disse ere konverterede til aarl. Bygafgifter efter Kapitelstakst) og i Legater 2200 Kr.; dens Gæld var 11,079 Kr.

Et **Missionshus „Brorsons Minde“**, ved Skibbroen og Fiskergade, er opf. i 1900 af røde Mursten.

Byens eneste **Kirkegaard**, mod S. ved Aaens sydl. Arm, er fælles for begge Kirker og de to Landsogne. Den er anlagt 1807, tagen i Brug 1808 og flere Gange udvidet, sidst 1902, da den saakaldte „Lisbeth Doktors Toft“, der 1750 skænkedes af Præsident C. M. Worm († 1753) til St. Katharinæ Kirke, blev indlemmet i den. Paa Kirkegaarden, der nu er c. 5 Td. Ld., er der 1890 opf. et Ligkapel i gotisk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Prof. H. C. Amberg). Paa Kirkegaarden ligge begr. bl. a. Biskopperne S. Middelboe, † 1811, J. M. Hertz, † 1825, C. D. Koefoed, † 1831, Tage Chr. Müller, † 1849, J. B. Daugaard, † 1867, og C. F. Balslev, † 1895, og Stiftamtmændene H. Koefoed, † 1822, H. C. S. Finsen, † 1892, og H. C. Nielsen, † 1885, samt Apoteker F. H. Støcken, † 1868.

Raadhuset, Hj. af Stenbo- og Sønderportsgade, bestaar af to under ret Vinkel sammenstødende Fløje. Hovedfløjen med Façade ud til Stenbogade, er et middelalderligt Stenhus, der 1709 købtes af Byen for 365

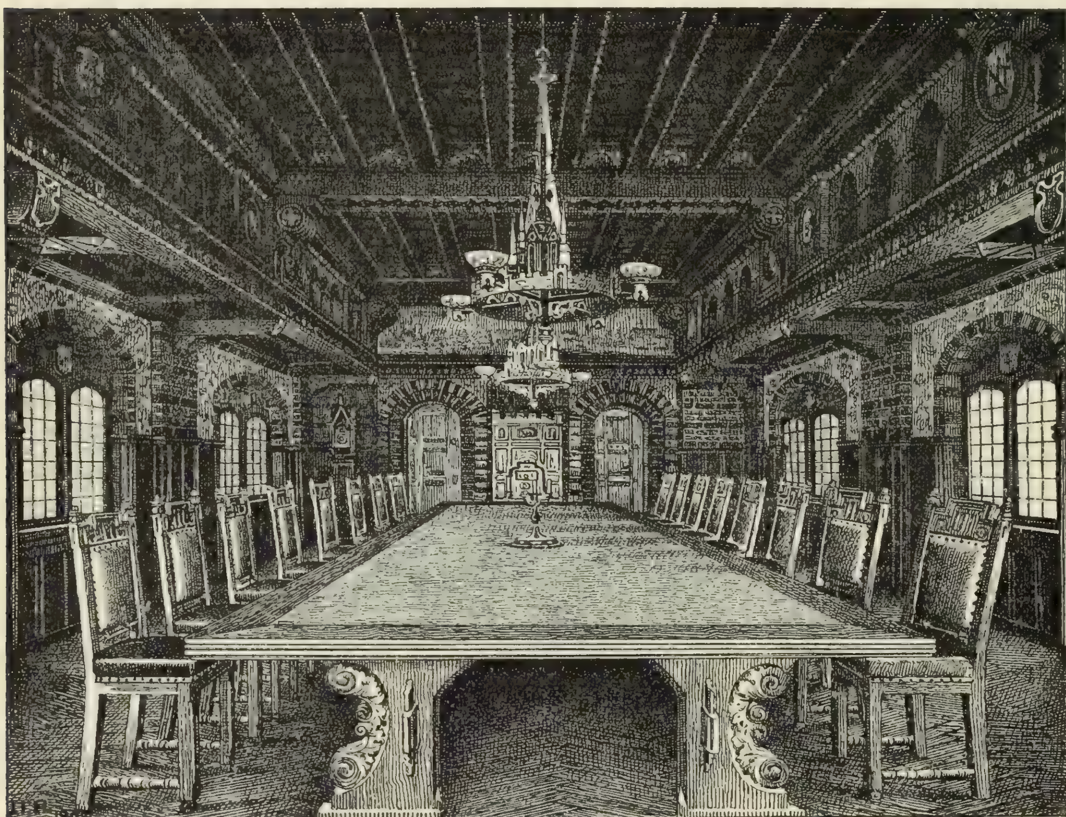
Rd. og indrettedes til Raadhus. Huset nævnes første Gang 1496; egentlig bestod det dog af to Huse, hvoraf det sydligste eller Hjørnehuset har været lidt højere i nederste Etage og tillige lidt dybere end det andet. Da Kanniken Niels Torkilsen 1528 købte Bygningen, var den forfalden, og han har da rimeligvis ombygget den. Det er en gotisk Bygning i to Stokv. af røde Munkesten i uregelmæssigt Skifte, med Trappegavle, fladbuede Vinduer og to spidsbuede, smukt profilerede Døre, hvorover to Sandsten med lat. Indskrifter („Christus vincit“, „Christus regnat“). I 1892-94 blev Fløjen restaur. under Ledelse af Arkitekt, Prof. H. C. Amberg (indviet $^{15}/_{4}$ 1894), der tilbyggede den 2 Stokv. høje Sidefløj ud mod Sønderportsgade, i Stil med Hovedfløjen, af røde Mursten paa Granitsokkel, samt et firkantet Taarn med Pyramidetag i det indv. Hjørne mellem de to Fløje. I Hovedfløjen er i 1. Stokv. en rummelig Forsamlingssal (med Forhal), hvori findes Malerier bl. a. af Dronn. Sophie Magdalene og af flg. Stiftsbefalingsmænd og Stiftamtmænd: Albert Skeel, † 1639, Gregers Krabbe, † 1655, Hans Schack, † 1676, Fr. E. Speckhan, † 1697, Hans Schack, † 1711, C. C. Gabel, † 1748, Holger Skeel, † 1764, Hans Schack, † 1796, Th. Levetzow, † 1817, W. J. A. Moltke, † 1835, M. S. V. Sponneck, † 1874, og H. C. Nielsen, † 1885. I Sidefløjens 2. Stokv. findes en stilfuld Amts- og Byraadssal med tidligere Lensmænds og Raadmænds Bomærker og paa den ene Endevæg et Maleri af Ribe i Middelalderen. I øvrigt indeholder Raadhuset Rets- og Forligslokaler, Arkivrum for By, Herred og Politi m. m. og i et lille Værelse i Hovedfløjens 1. Stokv. en 1902 indrettet, lille værdifuld Raadhussamling, som indeholder et Udvalg af Byens gamle Breve og Protokoller, deribl. et Haandskrift af Riber Ret, en Raadmandsstob fra 1564, gamle Sværd, Jærnlænker, Morgenstjerner m. m. (se R. Raadhussaml., ved *C. A. Jensen*, Ribe 1902). Ved Siden af Raadhuset ud mod Domkirkepladsen, ligger Arresthuset, en tidligere

Raadhuset, set fra Sønderportsgade.

Kommuneskolebygning, der er ombygget i gammel Stil 1890-92 af H. C. Amberg; den er i to Stokv. med Kælder, af røde Mursten paa høj Granitsokkel. Kælderen og en Del af nederste Stokv. er noget ældre end den øverste Del af Huset, opf. af Munkesten. Arresthuset indeholder bl. a. 9 enkelte og 2 dobbelte Celler til Arrestanter, 2 Baderum, Arrestforvarerbolig, Forhørslokale og Kontor. Raad- og Arresthuset ejes af Købstaden med $^5/_{11}$ og af Amtet med $^6/_{11}$.

Byens ældste Raadhus laa N. for Domkirkens Kirkegaard („Bøddelgade"), altsaa paa Nordsiden af den nuv. Plads; 1394 købtes til Raadhus en Bygning i Grønnegade (der skal have været Købmandsbørs), som senere udvidedes med to Naboejendomme; det var grundmurede Længer, 3 Loft høje, med Trappegavle og hvælv. Kældere; da Bygningerne paa Grund af

Amts- og Byraadssalen i Raadhuset.

Brøstfældighed maatte opgives 1709, bleve de nedbrudte. Det ældste Raadhus, ligeledes af Sten, stod endnu til 1736 og var i Mellemtiden blevet benyttet til Fængsel.

Katedralskolen, Puggaardsgade, er i sin nuv. Skikkelse opf. 1856 som en trefløjet, grundmuret Bygning; oprindl. var kun Hovedfløjen mod V. i to Stokv., medens Sidefløjene mod N. og S. vare i eet, men 1884-85 bleve ogsaa disse forhøjede til to Stokv. Skolen indeholder bl. a. 12 Klasseværelser, Værelser til Samlingerne, deribl. et Bibliotek paa 15-16000 Bd., en fysisk og en naturhist. Saml. og en i Klasserne anbragt Saml. af galvanoplastiske Gengivelser af antik Kunst, anskaffede for Midlerne af det 1828 stiftede Thurah-Falsterske Legat; endvidere Gymnastiksal med Baderum (i nordl. Sidefløj), og en Festsal (i sydl. Sidefløj), hvori Portrætter af Rektor, Biskop Laur. Thurah, † 1731, og Rektor Chr. Falster, † 1752. Paa Gangen

paa 1. Sal hænge 3 Billeder af et Epitafium fra St. Katharinæ Kirke (de to Rektorer Laur. Gjødesen eller Ægidiussen, † 1597, og Ægidius Lauridsen, † 1627, og Iver Lauridsen?). Rektorboligen Ø. for den sydl. Sidefløj ved Skolegaarden, hvori flere Lindetræer og et mægtigt Kastanietræ, er en middelalderlig Bygning i to Stokv. af røde Munkesten, som stammer fra Puggaards Stiftelse (se ndfr.). Skolen har for Tiden 1 Rektor, 2 Overlærere og 8 Adjunkter, 1 Timelærer samt 1 Gymnastiklærer og 1 Gymnastiklærerinde; ved Udg. af 1902 var der 96 Elever (hvoraf 37 i Realklasserne) foruden 33 i den af Lærerne opr. Forberedelsesskole. — Skolen er meget gammel, thi allerede ved Domkapitlets Oprettelse 1145 omtales den, da dens Bestyrelse overdroges til Domkapitlet, og c. 20 Aar senere nævnes en Kannik Bonifacius, der var Skolemester ved Domskolen. Til Fremme af Skolen skænkede Biskop Tyge 1278 2 Læster (60 Td.) Rug af Darum Præstekalds Indtægter, for at 100 fattige Børn af Ribe Stift, foruden alle fra Darum Sogn, derfor kunde have fri Undervisning, og 1298 oprettede Biskop Christian af Gods i Jylland den saakaldte Puggaards Stiftelse, for at 20 fattige Skolebørn, som duede til Studeringer, og som skulde tages fra alle Dele af Stiftet, kunde faa fri Bolig og Bespisning i Byen. Stiftelsen, som stadfæstedes 1303 af Pave Benedikt XI og 1304 fik Skattefrihed af Erik Menved, ligesom den senere fik flere Forøgelser ved Gaver, styredes af en Forstander, som havde Bolig paa Puggaard, beliggende hvor nu Skolen har Plads, medens Børnene boede i Pughuset (vistnok den nuv. Rektorbolig), og samtidig opførtes ogsaa St. Michaels Kirke der (se S. 678). Efter Reformationen blev Stiftelsens Gods lagt til Hospitalet, men Bygningen i Ribe blev under Skolen. Skolens ældste Plads i Middelalderen var i Nærheden af Puggaard, omtrent hvor den nu ligger ved Skolegade, som Puggaardsgade dengang hed. Senere flyttedes den til St. Hansgade, den nuv. Bispegade; ved Aar 1500 fik den Plads lige over for Domkirkens Vestgavl paa Hj. af den nuv. Skolegade og Grydergade i en Bagbygning (som delvis staar endnu), et meget indskrænket Lokale, i alt Fald for 700 Disciple, som den havde paa den Tid (1592 var der 315, ved Midten af 17. Aarh, endnu c. 130). Senere blev den udvidet, saaledes 1586 med en Længe ud til Grydergade og i 1720'erne, da en Længe ud mod Skolegade opførtes. Da Skolen 1856 flyttedes til dens nuv. Plads, blev den gml. Skolebygning solgt til Byens Sparekasse, som siden indrettede den til Fribolig. En Plan fra 1636 om at oprette et Gymnasium i Ribe kom ikke til Udførelse. (Om Skolen se *P. T. Hanssen*, Ribe Skoleprogram 1822 og 25; *P. N. Thorup*, R. Skoleprogr. 1824, 26, 27, 28, 30, 32, 37 og 43, samt Hist. Efterrtn. om R. Cathedralsk. 1. Del 1. Hæfte, Ribe 1846; *C. H. A. Bendtsen*, Om R. Kathedralsk. Bygninger før og nu, Skoleprogr. 1856; Kirkeh. Saml. 3. R. VI S. 171 flg.).

Der er i Byen to kommunale Skoler: **Drengeskolen**, Bispegade, opf. 1856 af røde Mursten i to Stokv.; den har 6 Klasser. **Pigeskolen**, i Hundegade, med Lærerboliger i Forhuset, er opf. 1889-90 (Bygningsinspektør J. V. Petersen) af røde Mursten i to Stokv.; den har 10 Klasseværelser. I begge Skoler var Børneantallet ved Udg. af 1902 470, og der var ansat 7 faste Lærere og 1 Gymnastiklærer, 4 faste Lærerinder, 1 Gymnastiklærerinde og 2 Haandgerningslærerinder (desuden om Vinteren 1 Timelærer for Drenge). Endvidere er der **Ribe Markskole**, opf. 1881 (1 Lærer og 1 Vinterlærerinde, 53 Elever). — **Teknisk Skole**, Dagmarsgade

lige ved Aaen, er opf. 1897 i to Stokv. med Kælder (Arkitekt: G. Jensen). — **Ribe private Seminarium**, opr. 1899, har Lokale i Teknisk Skole; det har foruden Forstanderen 5 Lærere; 3 Klasser og 29 Elever. — Ribe nye Pigeskole er opr. 1890 af en Kreds af Privatmænd (4 Klasser med 7 Lærere og 39 Elever). — **Ribe Mælkeri- og Højskole**, Korsbrødregade, er opr. 1878 paa Lustrupholm, flyttet 1889 til Ribe.

Ribe Stiftsmuseum, St. Nicolaigade, har Plads i en 1864 af røde Mursten i Renæssancestil opf. Privatbygning (Fabrikant Giørtz's; Arkt.: Winstrup) i eet Stokv. med Kælder, 1891 købt af Byen med Underst. af Staten for 16,000 Kr. Museet indeholder to af hinanden uafhængige Afdelinger: 1) den antikvarisk-historiske Samling, i Kælderen, der er stiftet 1855 af den daværende „Danske Forening", og som først havde Plads i Katedralskolen og senere i Hospitalet, indtil den 1898 flyttedes hertil; den omfatter c. 4000 Numre fra forhist. og c. 1000 Numre fra hist. Tid (Oldsagssaml., særlig fra Stenalderen, Træværk fra Bygninger i Byen, Genstande fra Middelalder og nyere Tid). 2) Kunstsamlingen, der omfatter Malerier (c. 40), Skulpturer (c. 100), Raderinger, Haandtegninger m. m. Hver Afdeling har sin særlige Bestyrelse. Museet er en selvstændig Stiftelse, der ejer sig selv. Begge Afdelingerne faa aarl. Understøttelse af Staten. Bygningen er assureret for 64,000, Afdelingerne for henh. 20,000 og 65,000 Kr. Til Museet hører en stor, smuk offentlig Have.

Bispegaarden, i Korsbrødregade, paa Korsbrødreklosterets Grund (se S. 677), blev købt af Staten til sit nuv. Brug 1869 under Biskop Balslev. Den bestaar af en Hovedfløj ud til Gaden, i to Stokværk med Kælder, opført af røde Mursten, og en Sidefløj i 1 Stokværk. Det antages alm., at denne Sidefløj er Rest af Korsbrødreklosteret; de ret tykke, overkalkede Ydermure ere af Munkesten, men Skiftegangen tyder paa, at Murene enten ere omsatte i senere Tid eller i Hovedsagen ere rejste efter Klostertiden. — Den ældste Bisperesidens laa i Grydergade. Paa Biskop Christians Tid († 1313) laa Bispegaarden i St. Hansgade, nu Bispegade, en meget anselig Gaard, som strakte sig langs en stor Del af Gadens Østside og med sin Grund naaede helt ud til Hundegade (se videre S. 662). Efter Reformationen laa Bispegaarden i Skolegade, hvor den indtog hele Østsiden lige ud til Sønderportsgade; den var af Bindingsværk i to Stokv. Da H. A. Brorson blev Biskop, blev den solgt ved Aukt. 1742. Paa et Hus i Gaden har Turistforeningen for R. og Omegn i 1901 ladet opsætte en Mindetavle med Indskr.: „Danmarks Reformator Hans Tausen, Biskop over R. Stift 1542-61, boede i den ældre Bispegaard, som laa her og paa Nabogrundene mod N., Ø. og S.". Brorson købte til Bolig **Taarnborg**, ogsaa kaldet *Blaagaard* paa Grund af de mørkglaserede Tagsten, i Puggaardsgade, hvorhen han flyttede 1743 eller 44; $^{14}/_{2}$ 1761 udstedte han til Staten Skøde paa sin „nu iboende Gaard i R., Blaagaard kaldet, til at være og forblive en bestandig Bisperesidens for efterkommende Biskopper i R.". Navnet Taarnborg findes første Gang i en Liste fra c. 1440 i „Ribe Oldemoder" over Grunde, som gave Jordskyld til Domkapitlet. Da Embedet som Succentor ved Domkirken oprettedes 1452, overlodes Taarnborg ham til Residens. Efter Reformationen kom den til Kronen, som 1540 solgte den til Biskop Oluf Munk († 1569), der vistnok har opf. den nuv. Bygning. Fra ham gik den over til Datteren Magdalenes Mand Josva v. Qualen, derpaa til hendes 2. Mand, den berygtede Sigfred Rindschat, som solgte den

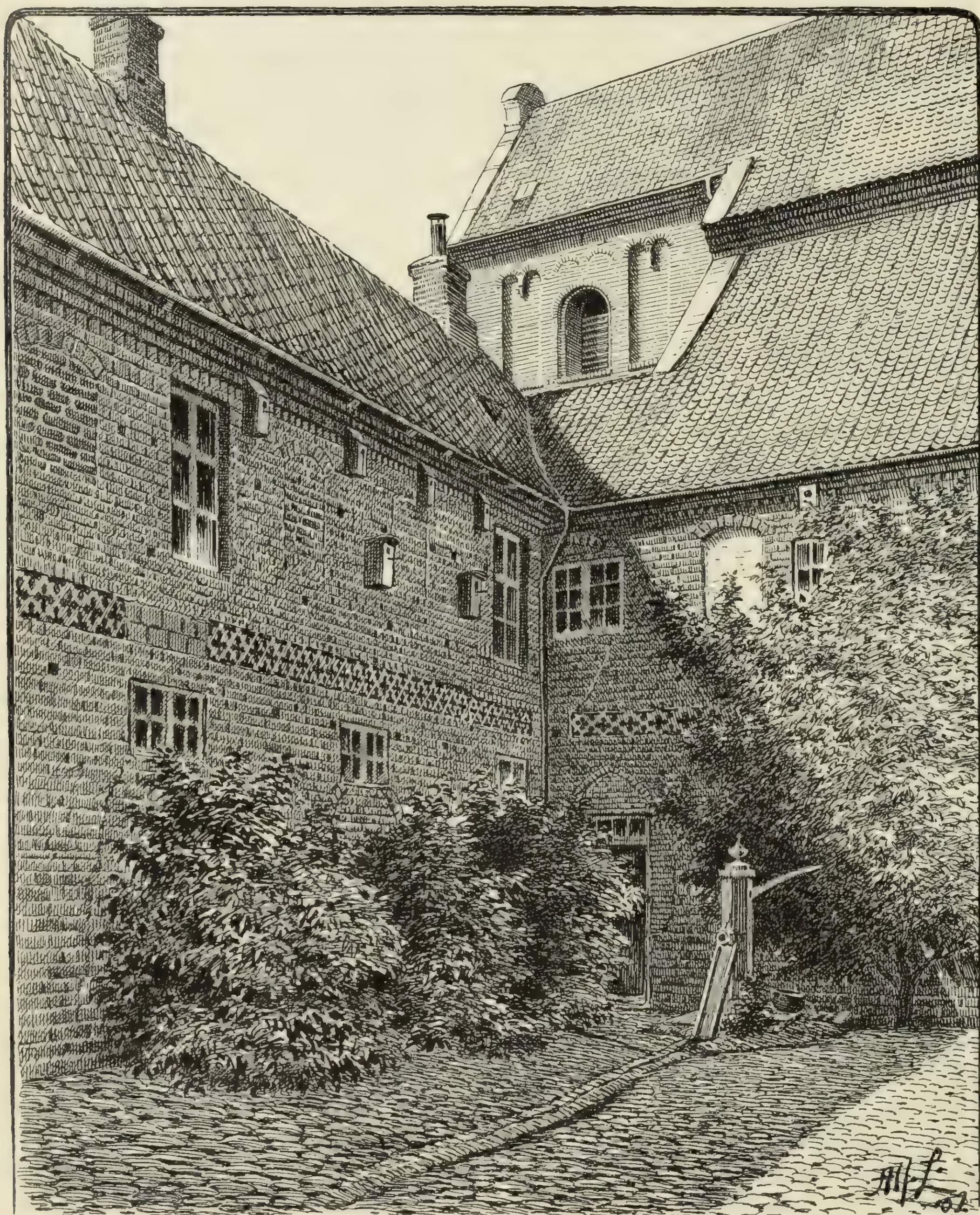
til Biskop Hans Laugesen († 1594). Den arvedes af dennes Svigersøn, Anders Sørensen Vedel og hans Søn Magister Søren Andersen V., † 1653, der 1651 overdrog den til Svigersønnen Dr. Ludv. Pouch; 1742 skødede Bager Hans Pickmann den til Hospitalsforstander Hans Kragh, som vistnok har solgt den til Brorson. Efter at Staten 1868 havde mageskiftet den til Enkefru G. M. Knudsen, blev den lejet ud til private og fra 1891 lejet af Staten til Posthus og Bolig for Postmesteren; i 1902 købte Staten den. Taarnborg er en i sit Slags enestaaende Bygning. Det fritliggende Hus i een Længe med Gavl ud til Gaden har Karakter som en Herregaard fra Chr. III's Tid, vel fordi Oluf Munk brugte den som en Herregaard, hvortil han havde Avling, og hvortil hans Kapitelsbønder maatte gøre Hoveri. Huset er opf. af røde Munkesten i Krydsskifte med fladbuede Vinduer og har oprindl. haft to Etager, som skilles ved en Buefrise, men senere er det nederste Stokv. delt i 2. I den oprindl. nederste Etage sad Vinduerne meget højt (flere ses tilmur.). Paa Nordsiden, hvor der nu er en lille firkantet Udbygning, har der staaet et sekskantet Trappetaarn med Pyramidetag (vistnok det, som har givet Bygningen dens gamle Navn); Taarnet stod endnu c. 1740; dets Fundamenter fandtes 1901. Ogsaa to Kvistgavle paa Sydsiden ere fjernede. Der paatænkes nu (1903) en Restauration af Huset (ved Prof. H. C. Amberg). Paa Foranstaltning af Stiftamtmd. Stemann er der paa Bygningen 1901 indsat en hvid Marmortavle med Indskr., at Brorson boede her de sidste 20 Aar af sit Liv.

Taarnborg.

Stiftamtmandsboligen, Puggaardsgade, er en ældre Bygning i to Stokv. af røde Mursten; paa en Marmorplade paa Sydgavlen staar, at den er opf. 1797 af W. Moltke og E. Lytken.

Ribe Hospital, ved St. Katharinæ Kirke, har mulig allerede begyndt sin Virksomhed 1537, men kom først ret i Stand ved Fundats $^{12}/_{10}$ 1543,

da Chr. III skænkede det Sortebrødreklosteret (se S. 677) med Bygninger, Gaarde, Huse, Abildgaard, Have og Gaardsrum (dog ikke Kirken, se S. 652) til et almindeligt Hospital for fattige, saare og syge Mennesker, og til denne Gave føjede han af Skads Hrd.'s Kongetiende 3 Læster Korn og 50 Lam,

Hospitalets Gaard.

samt to store Enge ved Byen, Helligaandsgaarden i Ribe med alt dens Tilliggende, dog først efter den dav. Besidders Død (se S. 678; 1556 fik Hospitalet i Stedet for selve Gaarden den gamle Bispegaard, som det solgte 1598), og den ligeledes i Ribe liggende St. Jørgensgaard, et Vikarie i Vorbasse Nebel og St. Jørgens Hospital i Kolding (det sidste blev dog 2 Aar efter lagt til Koldinghus, og 1552 fik Hospitalet Vederlag i andet

Gods; se S. 320). Ved kglt. Brev af $^{11}/_{1}$ 1554 blev Puggaards Stiftelse med tilhørende Gods lagt til Hospitalet (se S. 659), mod at dettes Forstander skulde give 12 fattige Peblinge Underhold og bidrage til 5 Høreres Løn ved Katedralskolen. Senere forøgedes Hospitalets Formue ved andre Gaver, deraf ogsaa fra private, ligesom det ogsaa en Tid fik større Indtægter ved at optage Lemmer, mod at de indskød Kapital, som efter deres Død tilfaldt Stiftelsen. Ved Anordning af $^{14}/_{9}$ 1652 bestemtes Lemmernes faste Antal til 63; desuden var der et ubestemt Tal, som fik Kosten uden at bo i Hospitalet. Nu optager det 16 Lemmer (4 Mænd og 12 Kvinder), som faa fri Bolig, Lys, Varme, Vask, Medicin og Lægehjælp samt 34 Øre dagl.; desuden faa 6 Personer af den dannede Middelstand („Pensionærafdelingen“) Bolig osv. samt hver 170 Kr. aarl., og 7 Personer uden for Hospitalet faa en aarl. Pengeunderstøttelse (32 Kr.), men disse Understøttelser agtes efterhaanden inddragne til Fordel for Hosp. Beboere. Hospitalet ejer Jord af 11 Td. Hrtk. samt Kongetiende af Gaverslund, Næsbjærg, Aarre, Vejrup, Starup, Grimstrup, Roust, Hjortkjær, Lustrup og Henne Sogne og en Kapital paa 159,218 Kr. Bygningerne ere brandforsikrede for 105,172 Kr. Det bestyres under Stiftamtmandens og Biskoppens Direktion og Borgmesterens, St. Katharinæ Kirkes Sognepræsts og Fysikus' Inspektion af en Forstander.

Hospitalet har stadig sin Plads i det gamle Sortebrødrekloster, en i antikvarisk og arkitektonisk Hens. lige interessant Bygning, der i Hovedsagen er bevaret som, da Munkene forlode den ved Reformationens Indførelse (en fuldstændig Restauration under Ledelse af Prof. H. C. Amberg er projekteret af Staten). Den er overhovedet den ældste, helt bevarede Klosterbygning i Landet, opf. ved Midten af 13. Aarh. Den bestaar af 4, omtr. under rette Vinkler sammenbyggede Fløje, der omslutte en firkantet Gaard, „Fratergaarden“ (60 × 54 F.), i hvis Midte staar et stort Lindetræ. Til Nordfløjen slutter sig Klosterkirken, den nuv. St. Katharinæ Kirke (se Grundpl. S. 653). Alle 4 Fløje ere i to Stokv. med tykke Ydermure af røde Munkesten, dels i sædvanligt Munkeskifte (i Vestfløjen og i Sydfløjen undt. dennes Østgavl), dels i et Skifte, hvor en Binder følger efter hver Løber (i de andre to Fløje og i Sydfløjens Østgavl; jvfr. under St. Katharinæ Kirke). Paa alle Fløjes Gaardside er der foroven Tandsnit og mellem 1. og 2. Stokv. en ejendommelig, gennembrudt, kløverbladformet Frise, denne sidste dog ikke paa Østfløjen, men derimod ogsaa paa Vestfløjens vestl. Ydermur og Sydfløjens Vestgavl. I Sydfløjens Nordmur er der indsat 3 Teglsten med Christushoveder i Hautrelief. Ind mod Fratergaarden have alle Fløje oprindl. i nederste Stokv. aabnet sig med spidsbuede, smukt profilerede Arkader, men disse ere nu tilmurede. Bag Arkaderne strækker sig den gamle Korsgang, hvorfra Indgangen som sædvanlig var dels til Rummene i Klosteret, dels til Kirken. Korsgangen, med spidsbuede Krydshvælvinger, er endnu helt bevaret i Østfløjen, delvis i Nord- og Sydfløjen. Nordfløjen, som aldrig har været bredere end nu og med et Halvtag støtter sig til Kirkens sydl. Sideskib, indeholder i nederste Stokv. ikke andet end Korsgangen, og det samme er nu Tilfældet ved Østfløjen, efter at det øvrige af denne er nedbrudt; 6 Fag vare allerede borte 1652, og Resten styrtede ned under en Storm i Slutn. af 17. Aarh. I dette forsvundne Parti fandtes længst mod N. et stort, overhvælvet Rum, der brugtes som Spisestue for Katedralskolens Disciple, saa længe de fik Kosten i Hospitalet. I Øst-

fløjens nuv. østl. Ydermur er der i 1875 afdækket et meget smukt Dobbeltvindue fra Midten af 13. Aarh., delt i Midten ved en Søjle af forskelligt farvede brændte Sten, med Hoved- og Fodstykke af Kalksten, og omsluttet af en rundbuet, rigt profileret Blinding (se Tegn. af ældre nordisk Arkitektur 1. S. 3. R. Pl. 5). Ved Gravning i Grunden har man i nyeste Tid truffet mindre Rester af den nedbrudte Østfløjs Fundament og af dens Gulv. — Fraset Korsgangen er Ruminddelingen i Hospitalet for største Parten ændret siden Klostertiden; alle Værelserne have flade Lofter; ogsaa Vinduesaabningerne ere væsentlig fra nyere Tid, men mange af de oprindl., næsten udelukkende fladbuede Vinduer ses tilmurede. Paa Sydfløjens Façade

Parti af Hospitalets østl. Korsgang med det gamle Dobbeltvindue.

mod S. er indsat en Sten, hvis Indskrift melder om Hospitalets Historie og bl. a., at det ved egne Midler fik en forbedret Indretning i Aarene 1825, 26 og 27.

I Sydfløjen, nu Hovedfløjen, er i Stuen Forstanderens Bolig, en Mandfolkestue, Ligstue og Stiftsarkiv, i 2. Stokv. to Lejligheder for Pensionærer (Frøkner) og 4 Lemmestuer; under Fløjens østl. Ende er en oprindl. Kælder, dels med fladt Bjælkeloft, dels med Tøndehvælving. I ældre Tid, vistnok endnu op i 19. Aarh., udgjorde næsten hele den vestl. Halvdel af denne Fløjs 1. Stokv. eet stort Rum, „Sygestuen“, hvori der var en Mængde Sengesteder til de syge; Stuens Vestende var indrettet som Kirke. I Vestfløjens nederste Stokv. har der indtil 1861 været Daareanstalt; senere havde den antikvariske Saml. (se S. 660) Plads her; nu er det tomt; i 2. Stokv. bo 3 Pensionærer. En Pensionær bor i 2. Stokv. af Østfløjen. I

øvrigt benyttes Østfløjen og hele Nordfløjen til Oplagsrum og lign. Ud fra Østfløjen er der i nyere Tid bygget Udhuse. Vinkelret ud fra Sydfløjens Sydside, nær dens Østende, har der udgaaet en Bygning i 2 Stokv., c. 27 Al. lang og 12 Al. bred, opf. i den senere Middelalder af røde Munkesten; den nedbrødes ved Midten af 19. Aarh. Her var, i alt Fald i 19. Aarh., Forstanderens Bolig. (Se Studierejser af Kunstakad. Elever, II Pl. 3. I den antikv. Saml. i Ribe findes Grundpl. og Opstalt af Hospitalet, udf. 1841 af Maler P. Ussing).

Sygehuset for Amt og By, Nygade, er opf. 1873 som en trefløjet Bygning af røde Mursten i eet Stokv.; det har 33 Senge. **Epidemihuset**, ved Siden af Sygehuset, er opf. 1888 (Arkitekt: H. C. Amberg) af røde Sten; det har 12 Senge. Syge- og Epidemihuset ejes af Amt og By med henh. $^3/_4$ og $^1/_4$.

Fattiggaarden, noget uden for Byen ved Farupvejen, er opf. 1879 af røde Mursten og bestaar af 4 Længer i 1 Stokv. Den har Plads til 35 Lemmer. Paa Gaarden drives et Mønsteravlsbrug.

Krügers Monument.

Andre milde Stiftelser: **Pastor Bruuns Stiftelse**, Hundegade, af røde Mursten og Bindingsværk i 1 Stokv., er opr. 1822 af Præsten Andr. Chr. Bruun († 1824) til Fribolig for en Præsteenke af Ribe Stift og for en Borgerenke af Ribe, fortrinsvis Slægtninge af Stifteren. Stiftelsen bestyres af Stiftsøvrigheden. **Pastorinde Bangs Stiftelse**, Skolegade, af røde Mursten i 1 Stokv. med Kvist, fra 18. Aarh., er opr. 1865 af Marie Margr. Cecilie Biering († 1872), Enke efter Præsten J. Bang, med to Friboliger for en Enke og en ugift Datter af en Embedsmand. Stiftelsen bestyres af Stiftsøvrigheden. **Sparekassens Friboliger**, Skolegade, af røde Mursten i 1 Stokv. med Kvist (den ældre Latinskole, se S. 659), er opr. 1887 af Sparekassen for Ribe og Omegn med Friboliger (6 Lejligheder og 3 Enkeltværelser) fra trængende fra R. og Omegn. Den bestyres af Sparekassens Direktion. **Alderdomsfriboligerne**, i Gravsgade, af røde Mursten i 1 Stokv., have 4 Friboliger og 4 billige Lejligheder for ældre Haandværkere, deres Enker og ligestillede i Ribe. De ere opf. 1895 af en Forening og have en Bestyrelse paa 9 Medlemmer. **Dronning Louises Asyl**, Puggaardsgade ved Indgangen til Katedralskolen, af røde Mursten i 1 Stokv., er opr. 1876; det har Plads til 150 Børn og har sin egen Bestyrelse.

Banegaarden, for Enden af Stationsvejen Ø. for Byen, er opf. 1874. — **Gasværket**, lige over for Banegaarden, er anlagt 1863 af Direktør Howitz og ejes af Byen; efter gentagne Ombygninger og Udvidelser er dets Værdi 1903 ansat til 131,938 Kr.; i 1901 produceredes 9,126,130 Kbfd. Gas. — **Vandværket**, ved Støckens Plads, er anlagt 1887 af Stadsingeniør Jochimsen

og har kostet Kommunen i alt 85,000 Kr.; Vandtaarnet, af røde Mursten, er opf. efter Tegn. af Bygningsinspektør J. V. Petersen. I 1901 var Forbruget pr. Døgn gnmstl. 2093 Td. — Et **Slagtehus**, Saltgade, med Kødkontrolstation, er opført 1895 (Arkitekt: H. Meyer) af Kommunen for 42,370 Kr. — **Posthuset** med Telegrafstationen er i den gamle Bispegaard (se S. 661). **Toldkammerbygningen**, ved Aaen og Storegade, er ombygget c. 1845 paa Fundam. af en Bygn. fra 1602, af røde Mursten i to Stokv. — En Borgmesterbolig med Kontor er opf. 1903 i Korsbrødregade.

Paa hver Side af Stationsvejen ligger et smukt **Anlæg**, tils. c. 1½ Td. Ld., paabegyndt 1876. I Anlægget S. for Vejen er der 1884 af danske Mænd rejst et Mindesmærke for *Hans Krüger Bevtoft*, en Granitstøtte med Indskrifter (deribl. bekendte Ord af Krüger) og Buste, af Billedhugger Rasmus Andersen. I Anlægget S. for Vejen er 15/6 1902 afsløret et Mindesmærke for *Anders Sørensen Vedel*, en c. 9 Fod høj Granitstøtte med Indskr., Reliefbilleder (Vedel hos Kansleren Joh. Friis og Vedels Bomærke) og en Buste, af Billedhugger A. Paulsen. Tillige er der i et Hus i Skolegade af Turistforeningen indsat 1901 en Mindetavle, med Indskr.: „Paa denne Plads laa Lilliebjærget, hvor A. S. Vedel boede i 35 Aar indtil sin Død 13/2 1616“, I et Hus i Sønderportsgade er der 1901 indsat en Marmortavle med Indskriften: „Her laa Jens Sadelmagers Hus, hvor Digteren Ambrosius Stub boede som Skoleholder 1754“.

Monument for A. S. Vedel.

Som en Del af det, der bidrager til at give Byen dens ejendommelige Fysionomi, maa nævnes de 3 Møller: Midtmøllen, der anlagdes 1526 af Ribe Borgeren Svend Neb (efter hvem Nibs Aa har sit Navn), samt Ydermøllen og Stampemøllen, der ogsaa ere anlagte i 16. Aarh. — Om Slotsbanken V. for Byen se S. 680.

N. for Byen paa begge Sider af Kolding Landevej ligger en **Plantage**, c. 44 Td. Ld., anlagt før 1800, men først efter 1842 er der foretaget Tilplantning i større Omfang; den ejer sig selv og bestyres af „Forskønnelseskomiteen“. I Plantagen findes en 1802 af „det erkendtlige Ribe“ rejst Mindestøtte for Overpræsident W. J. A. Moltke († 1835) og en af Kommunen 1887 opf. Pavillon.

Gamle Huse. Mere end nogen anden dansk Købstad har Ribe et gammeldags Præg paa Grund af sine Slipper og snævre, krumme Gader og det meget store Antal bevarede gamle Privatbygninger. De færreste af disse ere af Grundmur; ældre end 1725 ere kun c. 5. To af dem, det nuv. Raadhus og Taarnborg, ere alt omtalte S. 656 og 660. Hertil kommer Porsborg, Hj. af Stenbogade og Torvet, opf. 1580-90 af Raadmand Peder Baggesen og kaldet efter dennes Svigersøn Præsten Mads Pors. Den

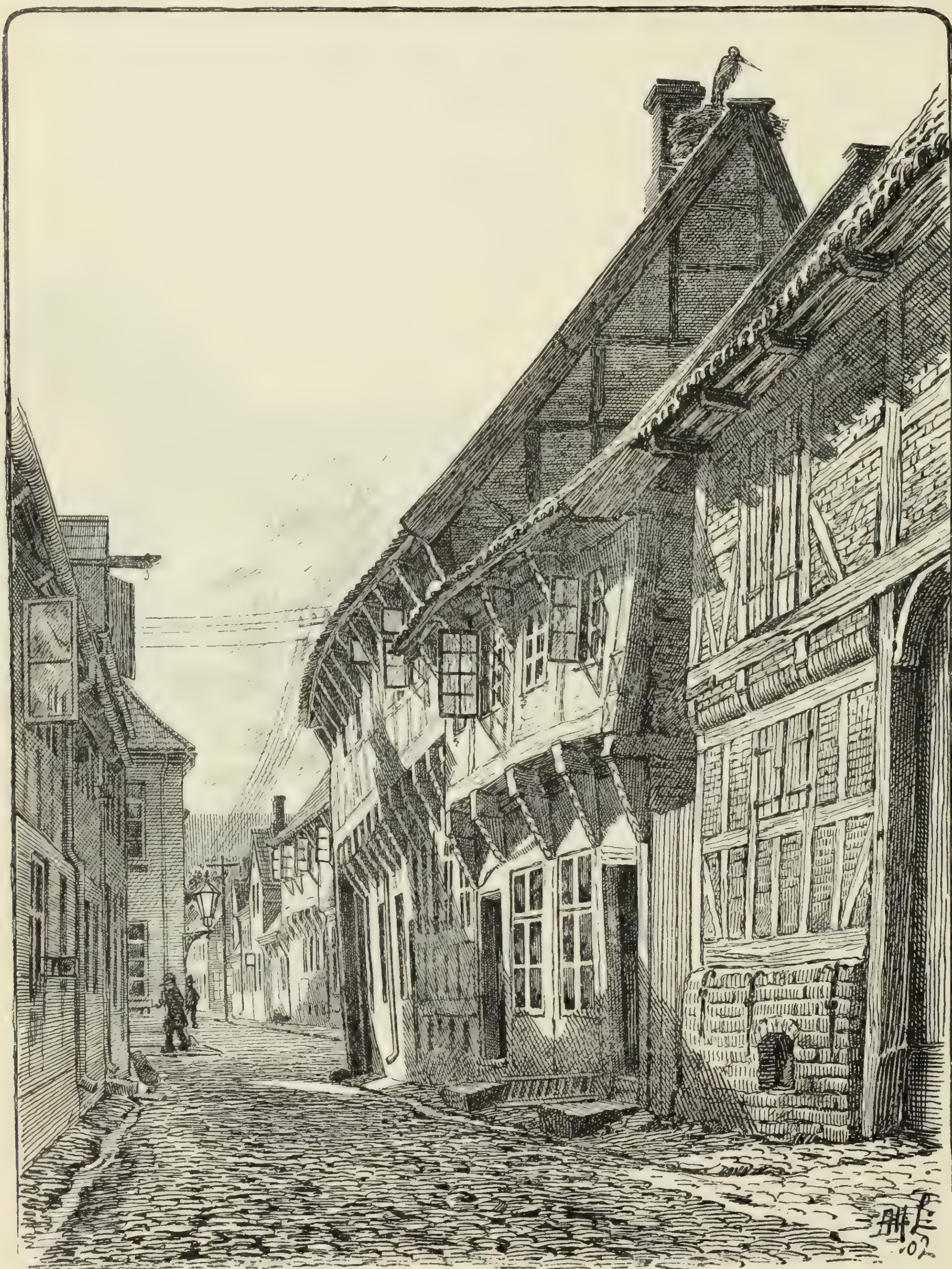
tofløjede Bygning, i to Stokv. med Kælder, er af store, røde Mursten i Krydsskifte paa Sokkel af Granit (Ydermurene rensedes i 1901 for Kalkpuds). I Gaardhjørnet mellem Fløjene staar et kantet Trappetaarn. Mellem de to Stokværk strækker sig paa Façaden en Profilliste, og under Tagskægget ses en Tandsnitgesims; de oprindl. Vinduer ere fladbuede. Kælderen dækkes af Tøndehvælvinger, som dels hvile paa Ydermurene, dels paa en Række Murpiller. Nabohuset mod N. (nu Greisens Hotel) er ligeledes af Grundmur, i 2 Stokv. med Kælder, vistnok opf. i 17. Aarh. Fra 1634 hidrører det 2 Stokv. høje Hus Matr. 447 paa Torvet; nederste Etage er stærkt omdannet, i øverste ses de oprindl., fladbuede Vinduer; mellem de to Stokv. er en Profilliste og under Taget Tandsnit. Domskolens tidligere Bygning (se S. 659), i 1 Stokv. med Kvistparti paa Midten, Matr. 309 i Skolegade, har paa Gavlen Fr.IV's Navnetræk og Opførelsesaaret 1724. Af forsvundne grundmurede Huse skal bl. a. nævnes det sydl. Nabohus til Porsborg, tidligere kaldet Pedersborg; det omtales alt 1641 som forfaldent, og kort efter nedreves det; Kælderen blev dog staaende, og over den byggede 1651 Lambert Baggesen et to Stokv. højt Bindingsværkshus, som 1877 afløstes af et grundmuret Hus (Diskontobanken), men Murene af den gamle Kælder staa endnu. Navnene Rosborg, om et forsvundet Hus i Hundegade, og Kliborg, om et forsvundet Hus paa Hj. af Sønderports- og Bispegade, tyde ligeledes paa grundmurede Bygninger.

Porsborg; Gaardsiden.

Gamle Bindingsværkshuse ere derimod bevarede i stor Mængde navnlig fra Tiden nærmest før og efter Aar 1600, om det end ofte er gaaet ud over Gadefaçaderne, saa at det gamle nu hyppig maa søges i Slipper eller inde i Gaardene. Baade i Konstruktion og Udsmykning har Bindingsværket i Ribe sine bestemte Ejendommeligheder. I stor Udstrækning er der anvendt Knægte, og disse ere ligesom Stolperne næsten overalt prydede med samme Ornamenter: Halvrosetter, Kølbuer, Akantusblade og Kors, men navnlig Sparremønstre eller Skraabaand (se bl. a. Tegn. af æ. n. Arkit. 1. S. 2. R. Pl. 12 og 15); de mange halvt gotiske Former i Ornamenterne have deres Paralleller i Byens samtidige Snedkerarbejder. Tavlene mellem

Tømmerværket ere ofte udmurede med smaa Mursten i fine Mønstre. Desværre findes der derimod nu kun bevaret faa Eksempler paa de før saa almindelige Gavle, idet disses uholdbare Konstruktion med forlorne Knægte og

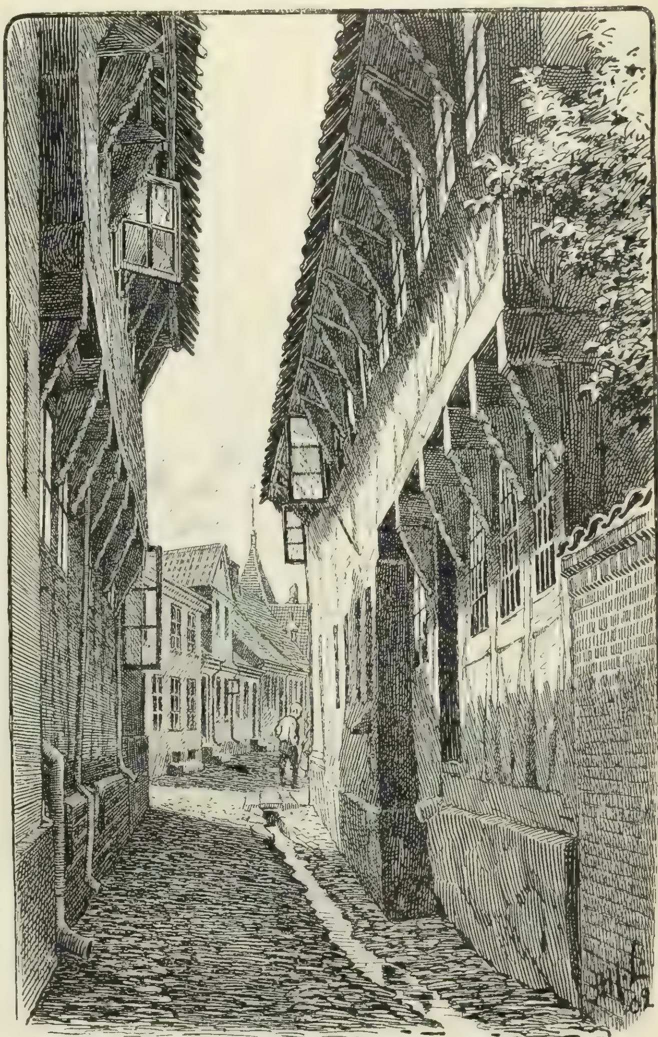

Bindingsværkshuse i Fiskergade.

Bjælkehoveder vanskelig have kunnet modstaa Tiden. Gaardfaçadernes Bindingsværk har ved de 2 Stokv. høje Huse ofte Stolper gennem begge Stokv. Til Hjørnegrundsten er der ikke sjældent anvendt romanske Sokkelsten, som det synes fra Kirker.

Det ældste daterede og ret vel bevarede Bindingsværkshus af denne Type

er den tidligere Embedsbolig for Domkirkens Kapellan, Præstegade Matr. 371. Ifl. Pengemester-Regnskabet fra 1579 blev den da nylig opf. Bygning i dette Aar bestemt til Residens for Kapellanen; paa Døroverliggeren staar, foruden Ribe Bys Vaaben, Aarst. 1576. Huset er i 2 Stokv., 12 Fag langt; indtil 1870'erne var den gamle Anordning af de indre Rum bibeholdt. Andre karakteristiske Eksempler paa saadanne ret velbevarede to Etages Huse fra c. 1600 er det store Kompleks af Huse Matr. 212-15 paa Hj. af Sønderports- og Puggaardsgade; Matr. 212 er opf. 1597 efter Indskr. paa en Dørhammer; samt Matr. 440 paa Torvet, ved hvilket de 5 vestl. Fag, med Hulstav paa Mellemstykkerne, ere ældst, de 3 østl. lidt senere tilføjede. Kun delvis bevarede ere adskillige andre 2 Stokv. høje Huse af samme Type og fra omtr. samme Tid: Matr. 126 i Sønderportsgade (afb. i Kinch, II), Matr. 2 (en Dørhammer skal have haft Aarst. fra 1570'erne), 3 og 477 paa Nederdammen, Matr. 400 i Grønnegade (en her noget senere opsat Portoverligger har Aarst. 1666) og Matr. 307 i Skolegade. Hertil hører ogsaa en hel Række Ejendomme, især i Storegade, hvis Forhuse eller Façader ere ombyggede, men hvis Sidelænger helt eller delvis ere bevarede, saaledes Apoteket (Matr. 449a), dets Nabohus (Matr. 448), Hjørneejendommen ved Fiskergade (Matr. 450) og begge Hjørnehusene ved Sortebrødregade (Matr. 15 og 41); ligeledes Hj. af Skibbroen og Skomagerslippen (Matr. 457), begge Hjørner af Sortebrødregade og Kølholtslippen (ved en Ombygning, som den forrige Ejer foretog, fandtes paa en Bjælke mellem 1. og 2. Stokv. i Bygningens østl. Ende en malet Dekoration af Vildsvin, Hjorte og lign. i brune og gule Farver) og to Naboejendomme paa Mellemdammen (Matr. 11 og 12); disse danne tils. et af Byens smukkeste Bindingsværkspartier.

Kølholtslippen.

Svarende til disse to Etages Huse findes samtidige, men kun i 1 Stokv. og i Regelen med højt Styrterum (Vægstykket mellem Loftsbjælker og Tagrem); saaledes: Matr. 316a i Sønderportsgade, Matr. 271 i Graabrødregade, Matr. 365-66 og 368-69 i Præstegade og Matr. 342 i Grydergade.

Men desuden er der i samme Periode, omkring 1600, bygget Bindings-

værkshuse af andre Typer. Paa Hj. af Grønnegade og Smalleslippen (Matr. 442) og paa Hj. af Fiskergade og Skomagerslippen (Matr. 431) findes Bygninger med meget svært Tømmer og store Knægte, der kun prydes af

Bindingsværkshuse, Mellemdammen Matr. 11 og 12; Sidelængerne.

Linieornamenter; lign. Former findes i et Hus i Puggaardsgade ved Siden af Taarnborg (se Bill. S. 661).

Af Bindingsværkshuse formentlig fra første Halvdel af det 17. Aarh.

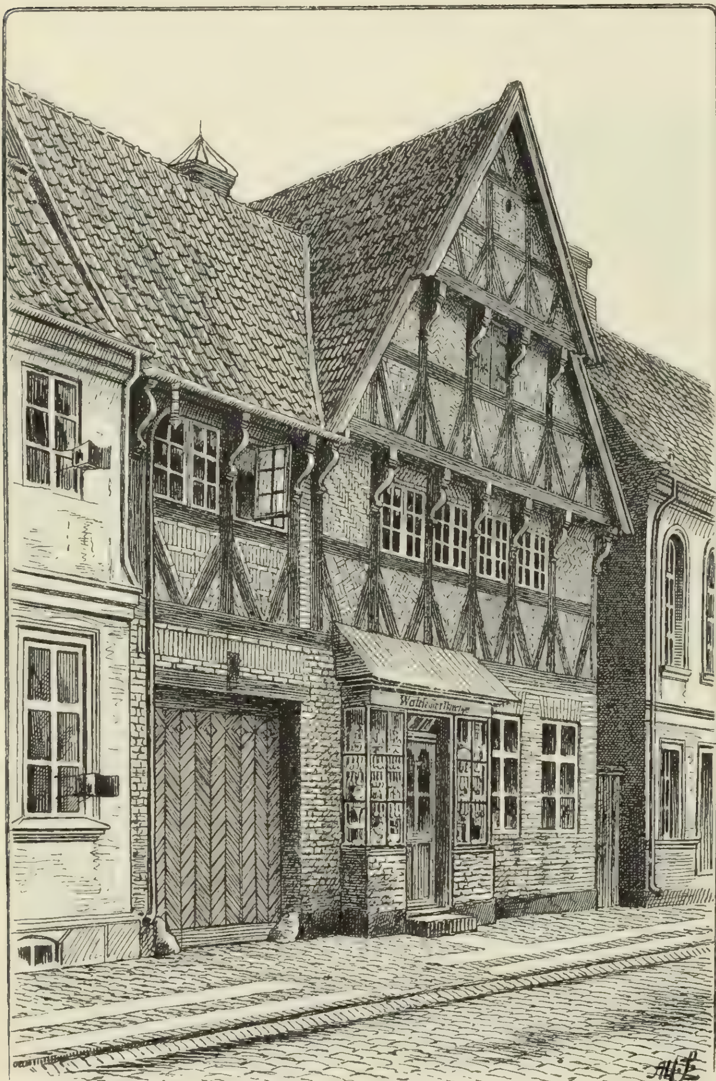
nævnes de to interessante Bygninger: Matr. 6 paa Nederdammen, der istandsattes 1897 af Prof. H. C. Amberg, og Matr. 233 i Sønderportsgade (se S. 673), begge med udkragede Façadegavle, profilerede, men glatte Knægte og mønstrede Tavl af smaa Klinker. — I Slutn. af 17. og i 18. Aarh. synes der kun at være bygget lidt i Ribe. Det eneste betydeligere Bindingsværkshus fra denne Nedgangstid er Forhuset Matr. 11 paa Mellemdammen, som ifl. Indskr. paa Portoverliggeren og paa den løvemaskeformede Bronceporthammer er opf. 1671 af Niels Terpager; Façadens Knægte ere i nederste Stokv. formede som korinthiske Kapitæler. Til dette Forhus hører en ældre Sidelænge af alm. Ribetype (se S. 669 og Billedet S. 670).

Skomagerslippen.

Fra enkelte nu helt eller dog væsentlig forsvundne, gamle Bindingsværkshuse er der bevaret Træstykker eller Sten med Indskrifter. I et grundmuret Hus fra 18. Aarh. i Skolegade (Matr. 308) er en Døroverligger med Indskr., Aarst. 1529 og Kanniken Niels Torkilsens Vaaben; den er den næstældste, sikkert daterede Rest af en Bindingsværksbygn. i Danmark. I Hjørnestedet ved Sønderports- og Graabrødregade (Matr. 303) sidder et Træstykke med Aarst. 1559, i Storegade Matr. 452b en Sten med Aarst. 1581, paa Hjørnet af Hundegade og Støckens Plads et Træstykke fra 1587 og i Storegade Matr. 14 en lille Sten fra 1604. I det ovenn. Bindingsværkshus paa Torvet Matr. 440 findes i 1. Stokv. en Stue i gammel Stil, som har bevaret det gamle Udstyr („Weis' Skænkestue") med malet Bjælkeloft og med Vægge, der dels ere panelede, dels dækkede med smaa hollandske Fajanceplader. I Stuen er der en Del ældre Bohave: Skab, Ur, Lampet fra 1599, Fade og Tallerkener af Tin fra 1604, osv. (se Bill. S. 674).

Indbyggertallet var ½ 1901 4243 (1801: 1994, 1840: 2475, 1860: 3594, 1890: 4135). — Erhverv 1890: 536 levede af immat. Virksomhed, 1769 af Haandværk og Industri, 702 af Handel, 314 af Jordbrug, 13 af Gartneri, 11 af Fiskeri, 19 af Søfart, 419 af forsk. Daglejervirksomhed, 254 af deres Midler, 95 nøde Almisse, og 3 sade i Fængsel. —

Byen har en Del Haandværk, Handel og Landbrug, og navnlig er Kvægavlen af Betydning paa Grund af de vidtstrakte Marskenge. Men i det hele taget er Byen i Tilbagegang eller staar i Stampe. Det værste Stød for den i nyeste Tid var 1864, da den mistede en Del af sit Opland mod S.; yderligere har Esbjærg skadet den, og ligeledes kan den følelig mærke Opkomsten af de store Stationsbyer, som Bramminge. Ved Folketællingen 1801 var den Nummer 10 i Rækken af de danske Købstæder, i 1901 var den gaaet ned til Nummer 34.

Bindingsværkshus, Nederdammen Matr. 6.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 2377 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 18,270 Pd., uldne Manufakturv. 116,257 Pd., Vin 1433 Pd., Glas og Glasvarer 2970 Pund, Kaffe 39,036 Pd., Rismel og Risengryn 4556 Pd., Olier 34,492 Pd., Salt 98,000 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 14,955 Pd., Stenkul 5,310,752 Pd., Metaller og Metalvarer 74,241 Pd. og Tømmer og Træ 6184 Pd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 1311 Td. Byg, 4197 Td. Bygmel, 124,150 Pd. Klid, 162,704 Pd. Flæsk, 127,316 Pd. Kød, 1126 Heste, 37,294 Pd. Uld og 369,667 Pd. Hø. — Ved Udg. af 1901 var der i Distriktet hjemmehørende 1 Sejlskib paa 682 Tons; der indkom 1 og udgik 1 Skib i indenlandsk Fart i 1901.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtgørelser, 42,134 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 1792 Kr., i alt 43,926 Kr. (4197 Kr. mindre end i 1900).

I Ribe holdes flg. Markeder: 1 i Febr., 1 i Marts, 3 i April, 2 i Maj, 1 i Juni, 2 i Aug., 1 i Sept., 4 i Okt. og 2 i Nov. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Lørdag.

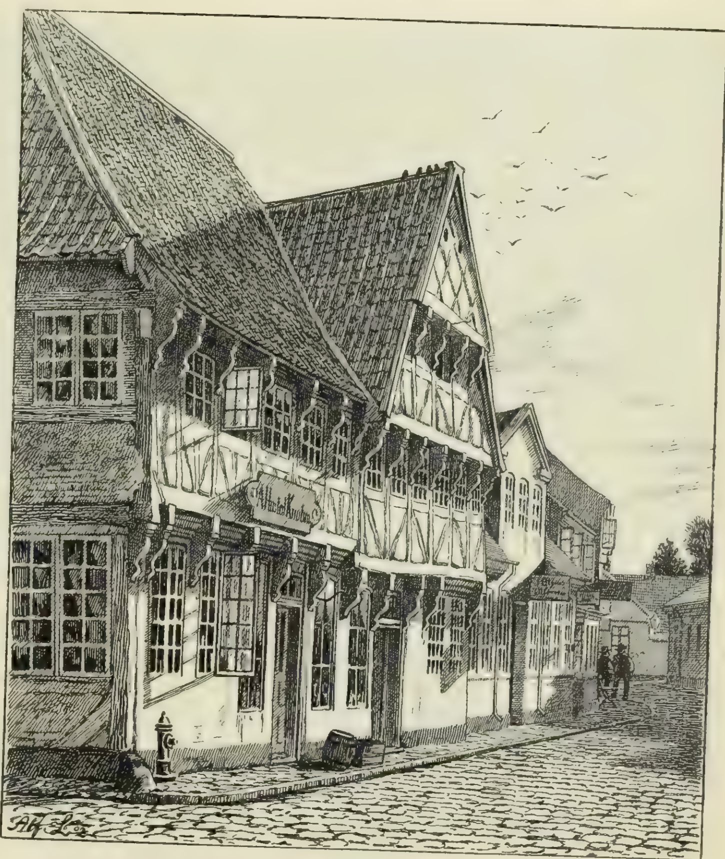
Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: en Tekstilfabrik, der siden 1881 hører til Aktieselskabet Crome & Goldschmidt (se S. 81);

Fabrikken, der genmstl. beskæftiger 70 Md. og 50 Kvinder, produc. i 1901 i alt 4986 Stkr. (uldne Kjole- og Møbelstoffer, Jute og halvuld. Lasting). Cikoriefabrikken »Sønderjylland« (Produkt. i 1901: 832,793 Pd. Cikorie; 20 Arbejdere). Ribe Jærnstøberi (forarbejdede i 1901 240,000 Pd. Jærn; 16 Arbejd.). C. Hansens Skotøjsfabrik (oprettet 1902, c. 20 Arbejd.). Ribe Stampemølle, et 1898 opr. Aktieselskab (Aktiekapit. 25,000 Kr.). Desuden flere Møller, et Farveri, to Mineralvandsfabrikker, et Andelsmejeri, et Fællesmejeri, m. m. Byen har 2 Bogtrykkerier.

I Ribe udgives Avisen „Ribe Stiftstidende"; „Ribe Folkeblad" (Aftryk af „Ribe Amtstidende") trykkes i Varde.

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne i 1898: 184 Heste, 886 Stkr. Hornkv. (deraf 458 Køer), 825 Faar, 433 Svin og 23 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og By- og Raadstueskriver, og et Byraad, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 11 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Fattigvæs., c) for Skolevæs., d) for Havnevæs., e) for Bygninger og Brolægning, f) for Mark- og Vejvæs., g) for Gasværket, h) for Vandværket, i) for Slagtehuset, k) for Alderdomsunderstøttelse, l) for de kommunale Valg, m. m.

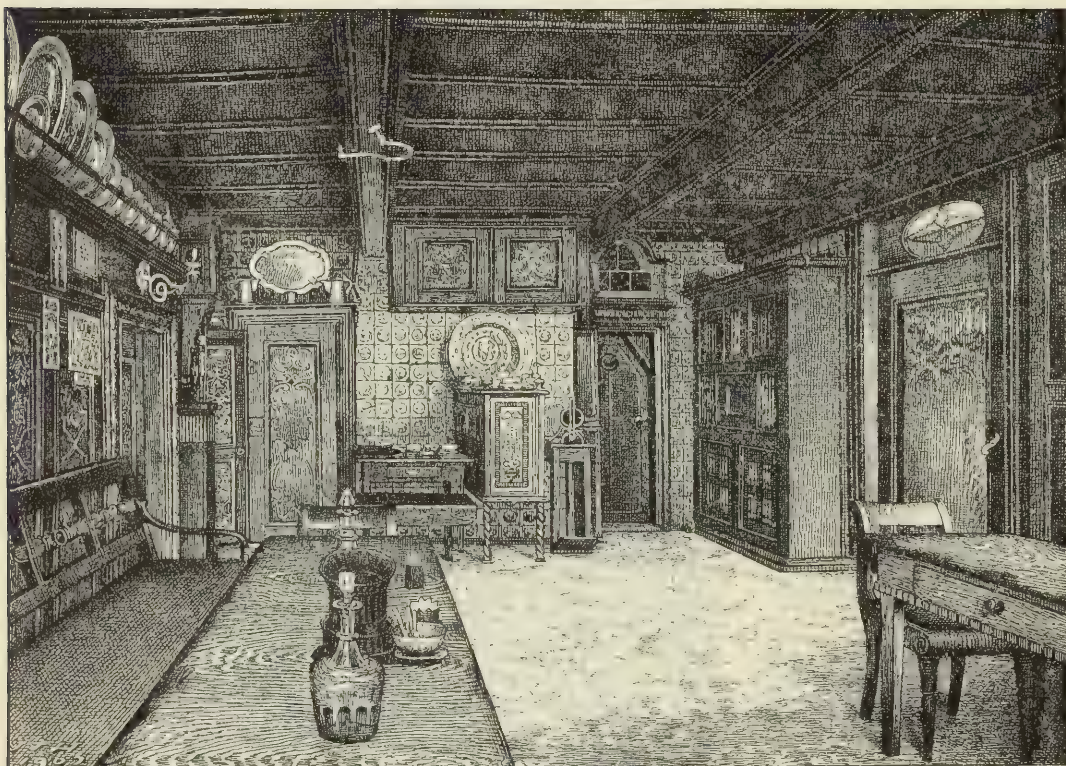
Bindingsværkshus, Sønderportsgade Matr. 233.

Finansielle Forhold 1901. Indtægter: Skatter 64,433 (deraf Grundsk. 2551, Hussk. 1055, Formue- og Lejlighedssk. 60,827), Afgifter efter Næringsloven 4366, Indtægt af Aktiver 46,073 (deraf fra Gasværk 15,949, Vandværk 3675, Slagtehus 1305), Tilskud af Stat til Alderdomsunderst. 6664, Skolekontingent 2170 Kr.; Udgifter: Bidrag til Stat 615, til Amt 2677, til Amtsskolefond 1207, Byens Bestyrelse 2511, Fattigv. 23,727, Alderdomsunderst. 14,595, Skolevæs. 22,158, Rets- og Politivæs. 5076, Medicinalvæs. 5109, Gader og Veje 2178, Belysn. 3500, offtl. Renlighed 502, Brandvæs. 1476, Lystanlæg 808, Højtidsoffer 2205, Kirkeskat 1200 og Tilskud til Havnen 1367 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1901 i Kapitaler 105,146 og i faste Ejendomme 893,355 Kr. og skyldte bort 338,545 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed 6,9 pCt.; den anslaaede Indtægt var 1,164,200 Kr.; deraf var skattepligtig Indtægt 976,600 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raad-, Ting- og Arresthuset og i Syge- og Epidemihuset, samt Skolerne (Drenge- og Pigeskolen) med Gymnastikhuset, Markskolen, den gml., nu udlejede Haandgerningsskole, Fattiggaarden, Ligkapellet, Vandværket, Gasværket, Slagtehuset, en Vægterbolig, et Materialhus, et Sprøjtehus, Fattigboligen Gæsteboderne, desuden Jorder, c. 1000 Td. Ld.

Byens Politikorps bestaar af en Lieutenant, en Oversergent, to Sergenter, 2 Korporaler og 24 menige, det faste Brandkorps af Brandinspektøren, 1 Assistent, 12 Brandmænd og 1 Reserve.

I Spare- og Laanekassen for R. By og Omegn, opr. $^{6}/_{6}$ 1846, var $^{31}/_{3}$ 1901 Spar. Tilgodeh. 2,436,183 Kr., Rentef. $3^{1}/_{3}$ og 4 pCt., Reservef.

Gammel Stue paa Torvet, Matr. 440 („Weis' Skænkestue").

200,000 Kr., Antal af Konti 4244. — I R. Diskontobank, opr. $^{1}/_{10}$ 1855, er Aktiekapit. 200,000 Kr.; $^{31}/_{6}$ 1902 var Folio- og Indlaanskontoen 1,705,560, Vekselkontoen 230,103 Kr. — I Sydjydsk Landmandsbank, opr. $^{18}/_{6}$ 1876, er Aktiekap. 200,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 2,231,772, Vekselkontoen 183,652 Kr.

Havnen, der dannes af Aaen, har været langt betydeligere før, da der kostedes meget for at uddybe og oprense Aaen, navnlig i 17. Aarh.; større Skibe kunde gaa helt op til Byen, der i sin Tid har haft Skipperlav og Skibsværfter. Men i 18. Aarh. tilsandede Aaen, og Havnen forfaldt, og nu er den meget ringe, i alt Fald kun af lokal Betydning. Vandstanden i Kanalen er 4, i Havnen 5 F. ved daglig Vandstand; men med vestl. og sydvestl. Vinde kan den stige indtil 10, ved østl. Vinde falde indtil $2^{1}/_{2}$ à 3 F. Langs Skibbroen (se S. 650) er der en c. 600 Al. lang Kajmur.

Havnen bestyres af Havneudvalget, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 4 valgte Medlemmer, hvoraf 2 uden for Byraadet. Havnen ejede ved Udg. af 1902 i Kapitaler 1500 og i faste Ejendomme og Maskiner m. m. 57,500 Kr.; dens Gæld var i alt 65,887 Kr. Indtægt af Havne- og Bropenge var i 1901 5 Kr. 40 Øre (i Aarene 1869-74 udgjorde de endnu aarl. 3-4000 Kr.).

I gejstlig Hens. er Byen delt i to Sogne: Domkirkens, hvorved der foruden Sognepræsten er ansat en residerende Kapellan, som tillige er Sognepræst til Seem, og St. Katharinæ Sogn, hvorved der er ansat en Sognepræst. Tillige er der en ordineret Kateket, som tillige er Førstelærer ved Borgerskolen.

I Ribe bo Stiftamtmanden, der tillige er Amtmand over Ribe Amt, og Biskoppen over Ribe Stift samt Stiftsfysikus for Ribe Amt.

Ribe hører til 11. Landstingskreds og Amtets 3. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, Ribe Amtstuedistr. (Amtsforvalteren bor her) og Ribe Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek (opr. 1611). Den hører til 4. Udskrivningskr.' 1. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 1-13.

Ved Ribe Toldsted er ansat en Toldforvalter, en Toldkontrollør (i Vedsted) og 4 Toldassistenter (hvoraf 2 i Vedsted), ved Postvæsenet en Postmester (og 2 Ekspedienter), som tillige er Bestyrer af Telegrafvæsenet. Der er Statstelefon og privat Telefon.

Ribe er Station paa Statsbanen Bramminge-Vedsted (se S. 300), der aabnedes paa Strækningen R.-Bramminge $^1/_5$ 1875, paa Strækningen R.-Vedsted $^{15}/_{11}$ 1887. I Driftsaaret 1901-2 solgtes i R. 49,137 Billetter; der ankom af Gods 14,997 og afgik 4523 Tons.

Historie. Byens Navn skrives i Vald. Jrdb. *Ripæ*, men allerede i Middelalderen forekommer Navnet stavet som nu, dog ogsaa Formen Ribæ, sjældnere Ripe; paa Latin hedder den altid Ripæ. Man har villet aflede Navnet af det oldnord. ripr, det gammel-frisiske rip, ɔ: en lille Høj eller Skrænt. Den hører til Landets allerældste og mærkeligste Byer, idet dens Oprindelse ligger langt tilbage i den forhistoriske Tid. Den har sikkert altid haft samme Beliggenhed som nu*), paa den Ø, som dannedes af Aaens Arme, af hvilke der dengang vistnok kun var to. Nogle have ment, at den ældste Del har ligget N. for Aaen omkring den nuv. Saltgade, hvilket dog er meget usikkert. Første Gang, Byen nævnes, er c. 860, da Ansgar her med Kong Haarik den unges Tilladelse byggede den anden Kirke i Landet, til hvis Præst han bestemte sin kæreste Discipel Rembert, der efter Ansgars Død blev hans Efterfølger som Ærkebiskop i Bremen. At Ansgar valgte R. til Landets anden Kirkeby, viser formentlig, at den alt dengang maa have været ret stor og haft Betydning, sandsynligvis som Handelsstad, hvis Beboere ved Forbindelser med England og andre Lande vare blevne bekendte med den nye Lære og vare gunstig stemte for den. Byens Anseelse steg betydelig, da den 948 fik sin første Biskop, Leofdag, hvorved den voksede og navnlig efterhaanden fik en talrig gejstlig Befolkning. Det var dog især dens Skibsfart og Handel, som gjorde den til en af Rigets betydeligste Stæder. Saxo fortæller, at Grunden til, at Kong Niels holdt sin Søns Bryllup her 1127, var, at dens Havn var fuld af Skibe, og at der var mange kostbare Varer, og baade Saxo og Adam af Bremen berette, at Byen stod i Skibsfartsforbindelse med Tyskland, Friesland, England, Frankrig og Landene ved Middelhavet, ja endog med det hellige Land. Meget andet viser ogsaa, at R. var den almindelige Vej, ad hvilken man fra Vest- og Sydeuropa kom til Danmark, og Folk tog hertil

*) At Byen oprindl. skal have været anlagt c. ½ Mil sydligere paa Sønder-Farup Hede, er vistnok ganske urigtigt, da man aldrig der har fundet Spor af mindste Bebyggelse.

fra mange af Landets Egne for at forsyne sig med fremmede Varer, især Klæde og Fløjel (man drog til R. og lod sig Klæder skære, som det hedder i de gamle Folkeviser, hvori R. ofte omtales), navnlig ved de to store Markeder om Foraaret og Efteraaret. Byens mest glimrende Tid som Handelsby falder vistnok omkring Aar 1200, men den bevarede sit Ry som saadan hele Middelalderen igennem. Dens vigtigste Udførselsartikler vare Korn, Flæsk, Talg, Smør, Fisk og Heste (i Beg. af 13. Aarh. udførtes aarl. c. 3000 Heste); Indførselsartikler vare navnlig Manufakturvarer, især Klæde fra Nederlandene og England, og Vin. Senere, op i 15. og i hele 16. Aarh. blev Studehandelen den vigtigste; 1506 udførtes 6454, 1507 c. 10,500, 1519 11,458, 1599 endnu c. 3885 (se om Studehandelen Hist. Tidsskr. 7. R. I S. 328 flg.).

Byen var ogsaa Genstand for store Begunstigelser fra Kongernes Side. Dens, saavidt vides, ældste Privilegier ere givne af Vald. Sejr (Originalen findes i den S. 657 nævnte Raadhussaml.); men Brevet, hvorved der gives R. Borgere den Forret, at de, hvorsomhelst de komme hen for at handle, ikke skulle betynges af nogen Afgifter, eller af dem fordres nogensomhelst Torvepenge eller Told, er udateret. Privilegierne stadfæstedes $^{4}/_{5}$ 1242 af Erik Plovpenning (Origin. ligeledes i Raadhussaml.), $^{20}/_{2}$ 1251 af Abel og $^{25}/_{7}$ 1252 af Chrf. I, der tilføjede en Bestemmelse om Magistratens og Lensmandens Myndighed. Paa et Danehof i Nyborg 1269 gav Erik Glipping Byen den for sin Udførlighed, Nøjagtighed og især Strenghed bekendte Byret („Tak du Gud, min Søn, at du ikke kom for Riberret"); saaledes skulde enhver, der stjal for mere end $^{1}/_{2}$ Marks Værdi (c. 6 Kr.), hænges, men var det en Kvinde, skulde hun levende begraves for sin kvindelige Æres Skyld; mindre Tyverier straffedes med Brændemærkning; Kvinder, som kivedes, skulde bære Sten om deres Hals op og ned ad Gaden (en Afskrift af Byretten fra Beg. af 15. Aarh. findes i Ribe Raadhussaml.). Erik Menved udstedte 1292 et Frihedsbrev paa Byens Strømme; $^{5}/_{9}$ 1324 bekræftede Chrf. II Privilegierne; $^{15}/_{1}$ 1326 udstedte den midlertidige Kong Valdemar to Frihedsbreve, hvorved han stadfæstede Privilegierne. Atter stadfæstedes de $^{12}/_{3}$ 1410 af Erik af Pommern; $^{5}/_{1}$ 1443 stadfæstede Chrf. af Bayern Byretten; $^{4}/_{10}$ 1480 gav Chr. II Byen fri Handelsret overalt i Riget; 1483 bekræftede Kong Hans alle dens Privilegier, ligesom dens Eneret til dens frie Strømme stadfæstedes ved kgl. Rettertingsdom; $^{3}/_{11}$ 1491 befalede Kong Hans Beboerne af Hvidding, Frøs, Kalvslund og Gram Hrdr. at søge Torv og Handel i R. (1351 havde Vald. af Sønderjyll. befalet Beb. af Hvidding, Lø og flere Hrdr. at søge Torv i Tønder). $^{26}/_{1}$ 1517 bekræftede Chr. II Privilegierne; 1525 blev Holmen „Kongens Holm", som alt 1294 var skænket Byen som „Kongens Eng", men atter var kommen fra den og laa til Fælled for hver Mands Fædrift, hævdet for Byen ved Brev af Fr. I. Senere ere Privilegierne ofte bekræftede, saaledes 1550, 1560, 1596, 1661, 1673, 1701, 1731 og 1766.

Om Byens Anseelse i Middelalderen vidner yderligere, at den var Møntsted allerede under Knud den Store, senere i alt Fald under Svend Estridsen, Vald. Sejr, Chrf. II, Margrethe, Fr. I og Chr. III. Den ældste Mønt laa i den nuv. Puggaardsgade, fra 14. Aarh. i Badstuegade; den nedlagdes vistnok 1538. Dertil kom den Betydning, Byen fik ved sine Klostre og Kirker.

Den vigtigste kirkelige Institution i Middelalderen var Domkapitlet, der stiftedes i 1145 af Biskop Elias, da den nye Domkirke nærmede sig sin Fuldendelse. Biskoppen gav Kapitlet Rettighed til at bestyre den ved Domkirken værende Skole under hans Overtilsyn, ligesom han indrømmede, at de ledige Pladser i selve Kapitlet kun maatte besættes med dets eget Samtykke, — to Bestemmelser, der dog senere gave Anledn. til Strid. Kapitlets Medlemmer skulde leve som Klosterfolk efter den hellige Augustinus' Regel, hvorfor der ved Domkirkens Sydside opførtes en egen Kollegiebygning til dem. Lang Tid hengik dog ikke, før Kannikerne følte Misnøje med det regelbundne Liv, og efter flere forgæves Forsøg paa en Reform ophævede Biskop Omer c. 1185 det klosterlige Samliv blandt Kannikerne og bestemte deres Antal til 12. Senere voksede dog Tallet; 1291 var der 21 og nogen Tid efter endog 24. I Slutn. af 13. Aarh. synes Kapitlets Fællesindtægter ikke at have været særlig store, men i 14. Aarh. udvidedes de, og i Beg. af 16. Aarh. vare de meget anselige; Kapitlet havde ogsaa efterhaanden faaet en Række vigtige Privilegier og Friheder. Med Reform. Indførelse tabte Domkapitlet den største Del af sin kirkl. og politiske Betydning, men vedblev i øvrigt at bestaa indtil c. 1668.

Af virkelige Klostre havde R. i alt fire. Ældst var det for Nonner vistnok af Benediktinerordenen stiftede *St. Nicolai Kloster*, som laa tæt uden for den nordl. Forstad, omtr. hvor nu Banegaarden ligger. I Dokum. nævnes det første Gang 1215,

men det maa være en Del ældre, idet der i Lunds Domkapitels Gavebøger ved Slutn. af 12. Aarh. anføres en Nonne i Ribe St. Nicolai. Klosteret stod under Kronens Patronat, hvilket i 15. Aarh. nær havde bevirket dets Ophævelse; thi i Anl. af Beskyldninger mod Nonnerne for Usædelighed skænkede Chr. I 1479 Klosteret til Byens Korsbrødre, og 1480 fik dette pavelig Stadfæstelse. Men Indlemmelsen kom dog ikke i Stand eller blev i hvert Fald kun af kortere Varighed. 1494 havde Korsbrødrene imidlertid atter faaet St. Nicolai Kl. overdraget og fortrængte nu virkelig Nonnerne fra det; sikkert støttedes de heri af Kongen, der ogsaa stod paa Johannitermunkenes Side i den Strid, som nu opstod mellem dem og Nonnerne, da disse ved Domkapitlets Hjælp søgte at faa Klosteret tilbage og indkaldte Modstanderne for Pavens Domstol. Der haves fra 1495 og 1496 pavl. Stadfæstelser paa Klosterets Henlæggelse under Johanniterne; men 1499 lykkedes det en af Kannikerne at give Nonnernes Sag en heldigere Gang i Rom, og snart efter faldt Dommen, at Johanniterne skulde tilbagegive Nonnerne deres Ejendom, erstatte dem Kost og Tæring og tilbagebetale, hvad de ulovlig havde oppebaaret af deres Indtægter. Dommens Opfyldelse førte imidlertid til ny Strid, der vistnok først endte i 1502. Da synes der kun at have været 4 Nonner. — I Spidsen for Nonnerne stod en Priorisse, medens en Prior, snart af verdslig, snart af gejstlig Stand, styrede Klosterets Jordtilliggende. Dette var ikke ubetydeligt; foruden en Ladegaard var der en stor Del Bøndergods spredt i de omliggende Hrdr., flere Enge paa Ribe Mark, m. m. Efter Reform. lagdes Klosteret med Jordegods i 1537 ind under Riberhus (se S. 681); men Nonnerne fik Lov at blive boende og modtoge deres Underhold fra Slottet; endnu 1562-63 nævnes Klosterjomfruer. Efter Reform. kaldes Klosteret sædvanlig Vor Frue Kloster; den til St. Nicolai Kloster indviede Klosterkirke var da nedlagt. Denne Kirke havde i øvrigt i Middelalderen tillige været Sognekirke for en Del af Forstaden Fundamenter af St. Nicolai Kirkes Apsis (af Granit) bleve trufne for faa Aar siden; paa Kirkegaardens Plads fandtes 1875 en Mængde Skeletter, eet omsluttet af en muret Grav. Hvornaar selve Klosteret er nedbrudt, vides ikke. — Aar 1228 stiftedes et *Sortebrødrekloster*, hvis Bygninger væsentlig ere bevarede som Hospital og Kirken som Sognekirke (se S. 662 og 652). En Broder Bjørn skal have været dets første Opbygger (se Kirkeh. Saml. II S. 490). I Testamenter ses Klosteret hyppig at være betænkt; 1461 fik det en Gaard i Bjærkelev i Hvidding Hrd. mod Atholdelse af Messer og Begængelser, og andre Ejendomme erhvervede det i de omliggende Sogne samt i og ved Ribe, saaledes en Del af St. Hans Holm, hvilken Kongen skænkede det 1480 til Belønning for, at det havde antaget den strengere Ordensregel, Observantsen. C. 1505 blev det optaget i den saakaldte hollandske Kongregation af Dominikanerklostre; 1433 og 1486 fik det pavl. Indulgensbreve, førstnævnte Aar, fordi Munkene klagede over, at Klosteret tre Gange havde skiftet Plads, at det tre Gange var blevet plyndret, og at en Brand havde ødelagt det, saa at de nu ikke havde noget Sted, hvor de kunde hvile deres Hoved, — Klager, hvortil der dog ikke bør fæstes megen Lid. Ved Reform. Indførelse blev Klosteret inddraget under Kronen, der 1543 endelig skænkede det til et alm. Hospital (se S. 662), medens Kirken 1537 blev Sognekirke (se S. 652). — I den vestl. Del af Byen, omtr. for Enden af Grydergade, paa Sygehusets Plads, laa et *Graabrødrekloster*, stiftet i 1232 af to Ribekanniker vistnok som det første danske Franciskanerbo. Ribebispen Gunner, hedder det, modtog disse nye Munke med megen Ære, og 1246 nedlagde han Bispestaven for selv at indtræde i deres Kloster; her døde han 1249. Aar 1280 indviedes Klosterkirken til St. Laurentius. Klosteret synes at have været det fornemste i den Del af Provinsen Dacien, som kaldtes Ribe Kustodi, og hvortil i øvrigt hørte Graabrødreklostrene i Kolding og Sønderjylland. I Testam. ses det flere Gange at være betænkt; 1280, 1307, 1399 og 1519 holdt Ordenen sine Kapitler her; 1505 blev Konventet bragt til Observants. Klosterets Nedlæggelse skete vistnok først 1537, og samtidig nedbrødes største Delen af Bygningerne og Klosterkirken; to Stenhuse, som Kongen 1542 og 1555 skænkede sin Saarlæge, forsvandt dog først i 17. Aarh. Kirkegaarden overlod Kongen 1546 Byen til Kvægtorv, men 1560 fik Borgerne Lov til at bebygge Grunden. Levninger af Klosterets Mure ere trufne 1872 og senere (se Ribe Stiftstid. $^{27}/_{11}$ 1902). — I Korsbrødregade paa den nuv. Bispegaards Grund stod et til St. Hans indviet *Johanniterkloster*, hvis Stifter og Stiftelsesaar ere ukendte. Det nævnes første Gang 1311, og meget ældre er det næppe. Ligesom de andre Johanniterklostre husede Korsbrødregaarden her sikkert for en Del Munke af Adel, hvad der vel har bidraget til, at Klosteret i Tidens Løb samlede sig et betydeligt Jordtilliggende; i et Skøde fra 1547 nævnes som dets Ejendomme 2 Møller og c. 60 Gaarde spredte i Ringkj. og Ribe Amter

samt i Sønderjylland. 1523 forlenede Fr. I det med Byens St. Jørgensgaard. Om Striden med St. Nicolai Nonnekloster se ovfr. I 1531 blev Klaus Sested forlenet med Johanniterklosteret, bl. a. mod at underholde de dav. Munke. Ved Reform. Indførelse er det sikkert blevet ophævet, og 1537 fik Klaus Sested kgl. Befaling til at „nedbryde Taarn, Kirke og det Stenhus udi St. Hans' Kloster i Ribe"; men denne Ordre galdt kun en Del af Klosterbygningerne; thi 1542 og senere nævnes St. Hans' Gaard og Stenhuset der. Ejendommen skødedes 1547 af Kronen til Klaus Sested. Senere kom den bl. a. i 2. Halvdel af 17. Aarh. i Feltherre Hans Schacks Besiddelse, hvis Familie ejede den til Slutn. af 18. Aarh. Om Bygningen se ogsaa S. 660.

Desuden havde R. et Par milde Stiftelser. Tæt V. eller N. V. for Korsbrødreklosteret laa et Helligaandshus (med Kapel), der hørte til Rækken af borgerlige Hospitaler. Det nævnes første Gang i et Testam. fra Slutn. af 13. Aarh.; fra den flg. Tid er der en Del Efterretninger om Gaver af Jordegods og Penge til det. Ligesom i andre Stiftsbyer stod ogsaa her Helligaandshuset under Domkapitlets Patronat; et af dets Medlemmer var i hvert Fald i den seneste Middelalder stedse Forstander for det. Efter Reform. Indførelse beholdt Domprovsten Iver Juel det i Forlening; men efter hans Død, hedder det i Fundatsen for Ribe alm. Hospital af 1543, skulde Helligaandsgaarden overdrages Hospitalet. Ganske saaledes blev dog Sagen ikke ordnet. Da Iver Juel døde 1556, kom kun Helligaandsgaardens Jordegods til Hospitalet, medens Kongen forbeholdt sig selve Gaarden og dens Grund formedelst dens heldige Beliggenhed for Riberhus; og Hospitalet fik i Erstatning den gamle Bispegaard (se S. 662). Alt 1563 solgte dog Kronen Helligaandshuset til Privateje. Hvornaar det er nedbrudt, vides ikke. — Mod N. uden for Byen, vistnok i Nærheden af Saltgade, laa en St. Jørgensgaard for spedalske, med Kapel. Dette Hospital nævnes første Gang i Testam. fra Slutn. af 13. Aarh.; 1523 blev det forlenet til Byens Johannitermunke, hvem det nu paalagdes at varetage Plejen af de syge foruden at vedligeholde Gudstjenesten og den dagl. Messe i den hellige Gravs Kirke (se ndfr.), hvilken St. Jørgensgaarden nylig havde erhvervet. Ved Fundatsen for Ribe Hospital af 1543 blev St. Jørgensgaarden henlagt hertil, og snart efter ere Bygningerne vel nedbrudte. — Om et Hellig Kors Hus se ndfr.

Af Kirker havde Byen foruden Domkirken, St. Katharinæ Kirke og de alt nævnte Klosterkirker og Kapeller endnu 6. *St. Peders Kirke*, i Forstaden N. for Aaen og V. for Saltgade, var muligvis Byens ældste Sognekirke (A. D. Jørgensen antager den endog for den af Ansgar anlagte). Kirken, der nævnes første Gang 1145, blev ikke nedbrudt efter Reform., men vel nedlagt, medens Menigheden henvistes til St. Katharinæ Kirke; 1548 skænkede Kongen den og Kirkegaarden til Borgerne til Begravelsessted i Pesttid; senere var den Materialhus; i Slutn. af 16. Aarh. blev den istandsat; 1639 blev den Garnisonskirke for de to Kompagnier Rytteri, der indkvarteredes i Byen; paa Grund af Forfald blev der 1673 givet Tilladelse til at nedbryde den, hvilket dog først skete 1698. Ved Gravninger i Vinteren 1855-56 fandtes den at have været en lille Bygning af Sten (vistnok Tuf) med Apsis og Taarn. *St. Klemens Kirke* laa i den vestl. Del af Byen, lige V. for den nuv. Bispegaards Have. Den nævnes første Gang 1145; 1479 skænkede Chr. I Kirkegaarden eller rettere hele Kirken til Korsbrødrene; efter Reform. var der Tale om at gøre den til Byens anden Sognekirke, men paa Borgernes Anmodning blev den større St. Katharinæ Kirke foretrukken, og St. Klemens Kirke er vistnok kort efter bleven nedbrudt. Aar 1902 fandtes dens Fundamenter; den bestod af Skib og Kor med Apsis samt Taarn mod V., opf. af Tuf med senere Forandringer af Munkesten. *St. Hans Kirke*, der var til før 1230, laa i den sydl. Del af Bispegade og blev ogsaa nedbrudt kort efter Reformationen. *St. Michaels Kirke* eller Kapel, i Puggaardsgade over for den nuv. Stiftamtmandsbolig, hørte til Puggaards Stiftelse (se S. 659). Man har ment, at den nuv. Rektorbolig (se S. 659) skulde være en Rest af den. *Den hellige Gravs Kirke*, der vistnok var den yngste, laa i Forstaden mod N. nær ved Tved Aa og var Sognekirke for Forstadens nordøstl. Del, „Gravs Sogn". Den er omtalt ovfr. under St. Jørgensgaarden og blev, efter at den var nedlagt lige efter Reformationen, vistnok kort efter nedbrudt. Endelig laa der i Forstaden, uvist hvor, *St. Bartholomæi Kirke*, der nævnes 1474 (Bartholomæi Sogn nævnes 1440). Desuden har der S. for Byen ligget et c. 1500 af Borgmester Las Pedersen Bagge stiftet *Hellig Kors Kapel*, hvortil var knyttet et Broderskab eller muligt et Hospital.

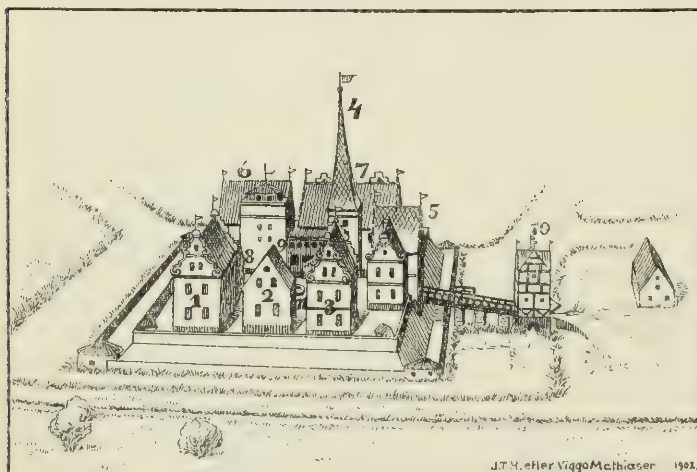
Gilderne, som utvivlsomt have haft stor Betydning for det borgerlige Liv i Ribe, vare meget talrige; ved Reformationen var der i det mindste 20. Af disse nævnes St. Hans', Kalendegildet, St. Peders', et af de anseligste, som 1397 ejede et

Stenhus, mulig Gildehuset, som vistnok har ligget i Hundegade, St. Antonii, St. Gertruds, St. Knuds, det ofte omtalte St. Nicolai Gilde og endelig Præstegildet, det mest bekendte, der var meget formuende og vistnok var et af dem, der havde flest Medlemmer (1471: 62 gejstl. Medlemmer, hvoribl. Ribe- og Børglumbispen, og 20 Lægbrødre).

Byens Anseelse i Middelalderen forøgedes ved dets Slot, *Riberhus*, og Mindet om mange hist. Begivenheder knytte sig til dette og Byen. Det skal være opf. i Beg. af det 12. Aarh. (Danckwerth angiver 1115 som Opførelsesaaret) af Kong Niels til Forsvar for den vigtige Havn. Det fik sin Plads lige V. for Byen mellem Aaens to Arme paa et temmelig højtliggende Sted. Ikke længe efter dets Opførelse fejrede som omtalt Kong Niels sin Søn Magnus' Bryllup med den polske Prinsesse Richiza her 1127. Kong Niels yndede i det hele taget meget Ribe. Det var dog navnlig under Valdemarerne, at Slottet naaede sin Glanstid, om hvilket vi have stærke Vidnesbyrd i Folkeviserne (om Tove, Prins Buris og liden Kirsten, Dagmarviserne osv.), selv om de historiske Undersøgelser ikke bekræfte, hvad der fortælles som foregaaet i Ribe. Om Riberhus saa almindeligt har været Opholdssted for disse Konger, navnlig Vald. Sejr, maa ogsaa staa hen. Sikkert historisk er kun, at han $^{24}/_{6}$ 1229 holdt sin Søns, Vald. den unges Bryllup (1207 kom den tyske Kejser Otto IV til Ribe paa Vejen til England), og at Sønnen Abel 1240 har udstedt et Dokument her. Derimod haves Efterretninger om, at baade Erik Plovpenning, Abel og Chrf. I ofte have opholdt sig her. Under Borgerkrigen mellem Erik og Abel erobrede den sidste Byen og Slottet $^{28}/_{4}$ 1247 og fangede ved den Lejlighed Kongens to Døtre og en Del af hans Riddere og Smaadrenge (og Biskop Esger), hvad der viser, at Kongen paa den Tid maa have holdt Hof her; men allerede $^{3}/_{6}$ skal Kongen have taget Ribe tilbage (maaske handler Folkevisen om Slottets Tilbageerobring under en Dans om denne Begivenhed). Aar 1258 skal Slottet tillige med Byen være brændt ved Lynild; $^{29}/_{5}$ 1259 døde Chrf. I her (maaske forgivet) og begravedes i Domkirken. De to flg. Konger Erik Glipping og Erik Menved have udstedt mange Breve herfra. I Chrf. II's Haandfæstning 1320 nævnes Riberhus med Koldinghus og Skanderborg som de eneste Slotte i Jyll., der maatte bevares. Forliget mellem Chrf. II og Sønnen Erik paa den ene og Grev Gert paa den anden Side sluttedes her $^{25}/_{2}$ 1330, hvorefter Slottet med Byen og Provinsen var i Grev Gerts Besiddelse (han holdt 1338 Retterting her), og efter Gerts Død 1340 blev det i den Overenskomst, der foreløbig sluttedes i Spandau mellem Vald. Atterdag og Hertug Vald., bestemt, at naar Vald. Atterd. havde ægtet Hertugens Søster Helvig, skulde hun i Livgeding have Riberhus og Byen med Told, Mølle og al Indtægt, hvilket Hertugen maatte indløse fra de holstenske Grever. Vald. Atterdags Lensmand paa Slottet Erland Kalf gik under Fejden med de holstenske Grever en Tid over til disse og overgav dem Slottet og Byen tillige med et andet Slot, han havde i Forlening; men ved Freden 1373 med Greverne forpligtedes Erland til at stille disse to Slotte til Kongens Raadighed, ved hvilken Lejlighed Kongen sagde: „Kalf er en god Ko; i Fjor gik han bort som en Kalv; nu er han kommen igen med to" *). Under Erik af Pommern holdtes igen i flere Aar Hof i Ribe; bl. a. fejrede Kongen her $^{15}/_{8}$ 1407 sin Søster Katharinas Bryllup med Johs. af Bayern; da Holstenerne 1428 havde gjort Indfald i Jyll. og vel ogsaa plyndret Ribe, tænkte Kongen 1429 paa at forbedre Slottets Befæstning, hvorfor han opfordrede Kapitlet til at tillade dets Bønder og Vornede at bidrage til Arbejdet; $^{1}/_{1}$ 1443 blev Chrf. af Bayern kronet i Domkirken, ved hvilken Lejlighed der var store Festligheder med Turneringer, og 72 Mænd erholdt Ridderslag, ligesom Kongen udstedte en Forordning om Tienden, at den for Fremtiden skulde deles ligelig mellem Biskoppen, Sognekirken og Præsten; han og Chr. I opholdt sig flere Gange paa Slottet. En af de Konger, der dog oftest var i Ribe, var Kong Hans; den sidste Gang, han var der, boede han dog ikke paa Slottet, der vistnok har været for indskrænket for ham, men hos Borgmester Iver Nielsen (Store Iver), under hvilket Besøg Kongen paa Grund af Vestenstorm og Vandflod blev opholdt i Byen over den bestemte Tid; da han endelig kunde rejse mod N., skete det S. 641 omtalte Fald

*) Af Lensmænd i Middelalderen kendes Tage N. N. 1184, Godike N. N. 1271, Poul Hort 1273, Niels Lændi 1283, Gotskalk Witte Limbek 1338, Hr. Erland Kalf 1359, Hr. Vald. Sappi 1364-68, Vikke Moltke 1370, Hr. Erland Kalf 1372, Henrik von der Osten 1373, Henrik Limbek 1382 og 1399, hans Foged Christiern Frille, Markvard Tegenhus 1385, Hr. Peder Nielsen Gyldenstierne 1406 (med Husfoged Niels Eriksen Banner), Hr. Erik Nielsen Gyldenstierne 1419, Hr. Ludv. Nielsen Rosenkrantz 1450, Jes Qvie 1476-86, Hr. Niels Høg 1486-94, Hr. Predbjørn Podebusk 1499 og 1525.

med Hesten ved Overgangen over Skjern Aa. I 1524 modtog Fr. I her det norske Rigsraads Udsending, Vincents Lunge, som medbragte Rigsraadets Hylding, og Kongen udstedte paa Slottet den norske Haandfæstning $^{24}/_{11}$ 1524. I den flg. Tid blev det mindre benyttet; det var vel ogsaa for lille; thi ligesom Kong Hans 1513 foretrak at bo nede i Byen, benyttede ofte Kongerne Klostrene til større Forsamlinger. Chr. I blev $^{2}/_{3}$ 1460 hyldet i R. af det slesv.-holst. Ridderskab som Hertug i Slesvig og Greve i Holsten (Hyldingen fandt Sted paa Raadhuset i Grønnegade). I den nyere Tid forfaldt Slottet efterhaanden. Der høres vel om Nybygninger og Istandsættelser, saaledes 1543 om Udbedring af Befæstningen, 1545 om at lade hugge Tømmer „til den Bygnings Behov paa Riberhus"; 1585 ombyggedes Broen, 1593 fik Lensmanden Lov til at nedbryde det gamle Stenhus „Skriverstuen", hvilket dog ikke skete. Under Chr. IV omtales Bygningerne som meget forfaldne; 1643 blev Broen istandsat, efter at en Del af den tillige med mange Mennesker, der vare forsamlede der, var styrtet ned. Mest led Slottet ved Krigene i 17. Aarh. I den første Krig var det tillige med Byen besat af de kejserlige fra $^{28}/_{9}$ 1627 til $^{10}/_{6}$ 1629 (de havde indrettet Bryggeri paa Slottet). Ved Torstensons Indfald besattes det atter 1644, men Grev Chr. Rantzau beskød det med Kanoner fra Domkirkens store Taarn (se denne) og tvang det til Overgivelse $^{29}/_{8}$; senere paa Aaret toges det atter af de svenske under Oberstlieutn. Mortaigne, men Prins Frederik (Fr. III) tog det tilbage ved Storm $^{30}/_{12}$, hvorved hele Besætningen maatte springe over Klingen. Slottet var fra den Tid saa ødelagt, at Lensmanden ikke mere kunde bebo det. Der var dog 1651 Tale om at udbedre det; men i Krigen 1657-60 blev det atter besat af de svenske Aug. 1657 og senere af de allierede. Saa opgav man det helt; det forfaldt efterhaanden ganske, og Fæstningsværkerne sløjfedes. Bygningerne bleve dog væsentlig staaende indtil 1684, da der i det Aar optoges et Syn over det Tømmer, som fandtes der og kunde være tjenligt til anden Bygning, og i de flg. Aar bortskænkedes flere tusinde Tag- og Mursten til St. Katharinæ Kirke. Paa den Maade forsvandt Resterne mere og mere, og i en Taksationsforretning fra 1692 betegnes Slottet som nedbrudt og forfaldent. Nu er der intet Spor af Bygninger tilbage. Kun den firkantede, 120 × 100 F., Slotsbanke, som rager c. 20 F. op over Omgivelserne, og som tydelig ses at have været omgiven af Grave, findes der endnu; den er fredet. — Hvad man ved om Slottets Bygninger, er meget lidt og usikkert, skønt de findes afbild. baade i Terpagers Bog, Brauns Theatrum urbium og Danckwerths Atlas. De udførligste Efterretninger har man fra en Synsforretn. fra 1639, da en stor Del af Murene synes at have været meget gamle og i det mindste at stamme fra den senere Middelalder. Adgangen til Slottet skete fra N. V. over en paa 8 murede Piller hvilende Vindebro med et Porthus. Af Bygningerne, der omgave Slotsgaarden, hvori tidligere stod et Springvand (med Statuer?), men senere en Brønd, nævnes lige for Broen Porthuset, i to Stokv. med Kælder, hvori fandtes Lensmandens Bolig, og til hvilket paa begge Sider sluttede sig Udbygninger (det ene har vistnok været et Taarn med Trævindeltrappe); paa den nordøstl. Side af Gaarden laa to grundmurede Bygninger, „Skriverstuen" og et Mælkehus (i en Synsforretn. af 1603 synes disse to at omtales som een Bygning); paa den sydøstl. Side, altsaa lige over for Porthuset, laa et stentækket Bindingsværkshus („Sønderhus"?), med Bryggers, Stegers

Riberhus.

Efter en Model af W. Mathiasen fra 1890'erne, saaledes som Slottet formentlig har set ud c. 1600 (i Ribe Stiftsmus.).

1. Sønderhus. 2. Skriverstue. 3. Mælkehus. 4. Taarn med Vindeltrappe. 5. Porthus, tillige Lensmandens Bolig. 6. Stegers, Bryggers og Borgestue. 7. Kongens Stue. 8. Smedje. 9. Svale. 10. Porthus paa Broen. 11. Brønd.

og Borgestue, og til dette sluttede sig et mindre Hus, Smedjen; endelig laa paa den sydvestl. Side et 3 Stokv. højt Stenhus (Hovedbygningen?), hvori bl. a. var „Kongens Stue“, og til hvilket vistnok sluttede sig et firkantet Taarn med Spir. Men de overleverede Billeder og Oplysninger ere saa mangelfulde, at man kun kan opstille Hypoteser. Uden om Banken har der som nævnt været Grave, som vistnok atter have været beskyttede ved et Palissadeværk. Indersiden af Gravene var sat med Murstensmur paa Fundament af Kamp (i 1830'erne udgravedes Grunden, og Kampen anvendtes til Skibbroen i Byen). Ved de 4 Hjørner af Muren var der lave Runddele. Lige uden for Broen laa den ikke meget store Staldgaard (1639 nævnes det østre, søndre og vestre Hus), af Træ og Bindingsværk. Som Ladegaard til Slottet tjente vistnok i ældre Tid Segeberg i Farup Sogn (se d.), men efter Reform. blev St. Nicolai Kloster indrettet til Ladegaard (se S. 677); 1639 var dens Tilliggende c. 92 Td. H. (nogle Jorder N. Ø. for Byen kaldes endnu Ladegaardsjorderne). Til Slottet hørte en Abildhave, tæt ved Staldgaarden.

Byen selv var ogsaa befæstet i Middelalderen. Befæstningen bestod vistnok fra først af i en Omplankning; men fra 1201 begyndte Borgerne at opføre Mure, som dog mulig aldrig bleve fuldendte. Den „Kongens Eng“, som Kongen 1294 skænkede Byen, var bestemt til Hjælp ved Befæstningen. Flere Gange er der Tale om at forbedre denne, saaledes 1315, 1459 og under Fr. I, men især 1575, da den gamle

Nørreport. Efter et Maleri af P. Ussing fra 1840.
(Se ogsaa et Bill. af J. Roed i 1. Udg. af dette Værk).

Omplankning var i stort Forfald, og da Kongen bl. a. befalede, at Kapitlet skulde yde 2000 Rd. til den, ligesom at Købstæderne i Jyll. og Fyn skulde hjælpe til (se Kanc. Brevb. $^{10}/_{7}$). Men hele Sagen døde snart efter hen. Byen havde tre større Porte: St. Michaels Port, for Enden af Hundegade, hvis Fortsættelse i gamle Dage hed Bredegade, Sønderport eller Horstorv Port, der alt omtales 1370, og som laa for Enden af Sønderportsgade og forsvandt i 1. Halvdel af 19. Aarh., og Nørreport eller Stenporten, den anseligste, der stod paa Nederdammen; den nævnes vistnok første Gang 1314; 1571 og 1594 blev den restaureret; da Hovedlandevejsgaden anlagdes og Portaabningen var for lav, blev den nedbrudt 1843. En Jærnhaand, nu i Raadhussaml., skal have siddet over Porten.

Byen blev som sagt ved at hævde sit Ry som en af Landets største Stæder hele Middelalderen igennem (ved Reform. har den vistnok haft c. 5000 Indb.) trods alle Ulykker, der vare overgaaede den. Aar 1043 blev den plyndret af Venderne, under Borgerkrigen i 12. Aarh. blev den indtaget 1156 af Svend Grathe og hans sachsiske Hjælpetropper; 1350 led den voldsomt under den sorte Død, da maaske henved Halvdelen af Befolkningen blev bortrevet; under den store Vandflod 1362 („de grote Manndranck“) skal næsten hele Byen have staaet under Vand; men især var den hjemsøgt af Ildebrande, som synes at have været hyppigere her i Middelalderen end i andre Byer. Saaledes brændte $^{1}/_{10}$ 1176 en stor Del af Byen tillige med Domkirken; $^{2}/_{4}$ 1242 gentog dette sig, i Slutn. af 1258 var der atter ved Lynild stor Brand i Byen og paa Slottet, 1271 og 1272 skal Byen atter være brændt, $^{26}/_{10}$ 1301 gik igen en stor Del op i Luer, og i Slutn. af 1402 var der atter en stor Brand, som tillige hærgede Domkirken.

Med Reformationen, i hvilken for øvrigt Ribe slet ikke tog ivrig Del, begynder Tilbagegangen. Hertil bidrog naturligvis i høj Grad, at Byen blev berøvet sine Klostre og Kirker og den talrige Gejstlighed, som udgjorde en stor Del af Byens Næring. Men andre Omstændigheder kom til. Om end Handelen i Forhold til hele Landets vedblev at være ret betydelig i 16. og langt op i 17. Aarh., var den dog i det hele i Tilbagegang, fordi Byen ikke længere var saa dominerende paa dette Omraade ved andre Byers, navnlig Kjøbenhavns, Opkomst (dens vigtigste Udførselsartikler vare, foruden Huder, Tælle, Voks og Honning, især Øksne og Stude, endnu 1638: c. 3880 Stkr.). Dernæst var der flere store Ulykker. Brandene synes vel i den nyere Tid ikke at have været hyppige; den eneste store var $^{3}/_{9}$ 1580, da 11 Gader med 213 Gaarde og Huse ødelagdes; Kongen gav $^{30}/_{11}$ s. Aar i den Anl. Byen fri for Skat og Tynge i 7 Aar, for at Borgerne atter kunde opføre deres Huse, men for Fremtiden skulde de tækkes med Tegl. Værre vare de mange Pestaar, saaledes 1539, 1565, da der skal være død c. 3000 Indb. (!), 1579, 1602 osv., og de endnu hyppigere Vandfloder, saasom Juleaften 1593 (Byen fritoges i 2 Aar for Skat), $^{3}/_{4}$ 1603, da Slottet led meget, $^{20}/_{11}$ 1623, Vinteren 1624-25 (Byen fik atter Lettelser), 11.-12. Okt. 1634, den største af alle kendte Vandfloder paa Jyllands Vestkyst, da Vandet endog trængte ind i Domkirken (Kongen gav Byen $^{6}/_{1}$ 1635 3 Aars Skattefrihed); ligeledes berettes om mange Oversvømmelser i 18. Aarh., saaledes 1701, 1717, 1718, 1720 og 1763. Endelig maa nævnes de 3 Krige i 17. Aarh., i hvilke Ribe led mere end de fleste andre jydske Byer, og som alt ere omtalte under Riberhus. Krigen 1627-29 synes den dog at være kommen nogenlunde snart over; værre var 1643-45, da den led meget paa Ejendom og blev stærkt brandskattet. Men værst gik det dog til 1657-60, da Byen først var besat af de svenske og derpaa af de allierede, der især huserede forfærdeligt; Kurfyrsten selv med sin Hofstat og Feltherren Montecuculi holdt Hovedkvarter her i 5 Uger fra $^{23}/_{12}$ 1658, og ogsaa efter at Hovedkvarteret var forlagt herfra, vedbleve Udskrivningerne i hele Aaret 1659, og Elendigheden i den udpinte By forøgedes yderligere ved en frygtelig Pest fra $^{9}/_{6}$ til $^{28}/_{10}$ 1659, der efter Terpagers Ord bortrev den største og bedste Del af de fornemste Borgere, i alt 900 af Byens Indb., hvoribl. 8 Raadmænd, samt nogle tusinde Bønder, som vare flygtede til Byen for Fjenden. Byen var næsten ødelagt efter Krigen. Beløbet af Brandskatter, Kontributioner osv., som den havde maattet udrede, var c. 27,000 Rd.; D. Atl. angiver endog det Beløb, som Byen i Krigsaarene havde udgivet i Penge og Varer, til 113,700 Rd. De fleste offtl. Bygninger vare ruinerede eller faldefærdige. Medens Skatteansættelsen i 1659 var c. 175, var den i 1667 82 Mark; 1672 var der 1939 Indb. mod c. 3500 ved Aar 1650. I 18. Aarh. gik Byen yderligere tilbage; 1769, da den havde 1827 Indb., siger D. Atl.: „Den liden Handel, som nu drives i R. af de faa Købmænd her ere, er ligesom andre Steder med Urte- og Alnekram, Vine, Tømmer, Kalk og grove Varer, som Landmanden bruger. Bedre er det ikke beskaffet med Skibsfarten . . ."; kun een Købmand havde Skibe (2, undertiden 3). I 19. Aarh. har den kun langsomt hævet sig. Om dens Tilstand efter 1864 se S. 672.

Næst efter Slesvig og Kjøbenhavn er Ribe den første By i Landet, hvor der tryktes Bøger, idet der her 1504 udkom den første trykte Udgave af „Jydske Lov" tillige med en latinsk Oversættelse og Viborgbispen Knuds Glossarium. Anders Sørensen Vedel havde ogsaa i sin Ejendom Liljebjærget (se S. 666) et Trykkeri, hvorfra Kæmpeviserne 1591 og i de næste Aar flere af hans Skrifter udgik. — Ribe er i øvrigt bekendt af sine mange Hekseprocesser i 17. Aarh., idet der blev brændt ikke mindre end 12 Kvinder i Tiden 1572-1652 (se *D. M. Grønlund*, Hist. Efterretn. om de i R. By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker, Viborg 1780). — Om Vægterinstitutionen, der ophørte i R. ved Udgangen af 1902, se P. Abell, i Ribe Stiftstid. $^{24}/_{12}$ 1902.

Af bekendte Mænd, der ere fødte i Ribe, nævnes: Biskop Peder Palladius († 1560), f. 1503 (se Saml. t. j. Hist. 2 R. II S. 137 flg.), den latinske Digter, Dr. med. og Kannik Hans Lauridsen Amerinus († 1603), f. c. 1550, Historikeren Niels Krag († 1602), f. 1550, Historikeren Hans Jensen Svaning († 1676), f. 1600, Digteren Anders Bording († 1677), f. 1619, og Præsten og Orientalisten J. Chr. Lindberg († 1857) f. 1797. — Af Mænd, hvis Navne ere knyttede til Ribe, og som alt ere nævnte paa sine Steder, omtales Hans Tausen, Anders Sørensen Vedel, Salmedigteren H. A. Brorson og Digteren Ambrosius Stub, † $^{15}/_{7}$ 1758 her, uden at man kan paavise hans Begravelsessted.

Litt.: *P. Terpager*, Ripæ Cimbricæ s. urbis Ripensis in Cimbria sitæ descriptio,

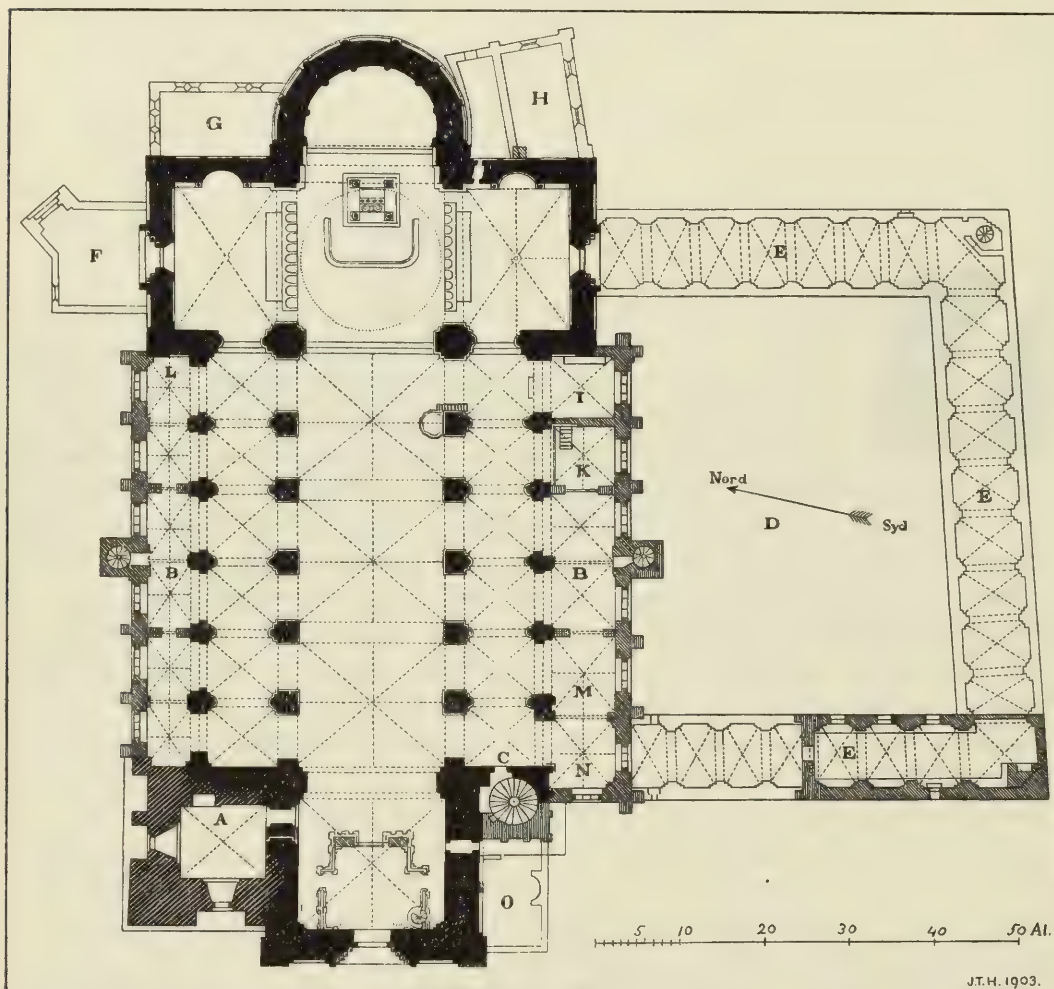
Flensb. 1736, og Inscriptiones Ripenses cum præmissa brevi urbis descriptione, Kbh. 1702. — *M. Galthen*, Beskr. over Kiøbstæden R. fra sin Begyndelse indtil nærv. Tid, Odense 1792. — *J. Kinch*, R. Bys Beskr. og Hist. I: Indtil Reformationen, Ribe 1869. II: Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indf., Odder 1884. — *P. N. Frost*, Optegnelser om R., Ribe 1842. — Efterretninger ang. Byen R., Artikler i Ribe Katedralsk. Skoleprogr. 1831, 1833, 1835, 1836, 1838, 1839, 1842, 1844, 1847 og 1848 af *P. T. Hanssen*, *P. N. Thorup* og *P. Adler*. — Artikler i Hist.-stat. Maanedsskrift for R. Stift, 1838-39, af *P. N. Frost*, *R. Rahr* og *P. Adler*. — *J. J. Kiær*, Kjøbstaden R. (Jordbunds-, Grundvands- og Brøndforhold. Sygdomsforhold før Vandværket. Vandværket), Kbh. 1888. — Ribe. Udg. ved Turistforeningen for R. og Omegn, Ribe 1901.

Ribe Domkirke.

Vor *Frue Kirke* eller *St. Mariæ Kirke*, midt i Byen ved Kirketorvet, er en af Danmarks smukkeste og anseligste romanske Kirkebygninger. Den stammer omtr. fra samme Tid som Lunds og Viborgs Domkirker, med hvilke, og især med den sidste, den har en Del Lighed, om der end i mange Enkeltheder kan paavises store Afvigelser. Som nævnt S. 675 var Ribes første Kirke opført ved Aar 860 af Ansgar, og denne Kirke, som var af Træ, har maaske staaet til den Tid, da den Stenkirke, der i det væsentlige endnu er bevaret, rejste sig (se dog under Byens Hist. om St. Peders Kirke S. 678). Thi Ribe Bispekrønike nævner den ved Fodevig 1134 faldne Biskop Thore som den, der først begyndte „at grundlægge Ribe Kirke af Murværk af Sten“. Den oprindelige Bygning var opført i flere Perioder; Begyndelsen maa antages at være gjort c. 1125 af Thore, og den er sikkert fuldendt af hans tredje Eftermand Elias, Biskop fra 1142 og † c. 1162, som 1145 stiftede Domkapitlet. Ligesom den i hele sin Karakter røber Paavirkning fra Rhinlandenes Kirkebygninger (maaske ere ogsaa dens Bygmestre komne herfra), er ogsaa dens Hovedmateriale, Andernach Tufsten, hentet fra disse Egne; men der er ogsaa i stor Udstrækning anvendt Wesersandsten og ved Siden deraf flere, baade inden- og udenlandske Stenarter, som Granit, Al, Sandsten, Skrivekridt, Fraadsten og Trachyt. Kirken bestod af Langhuset og to Korsfløje, med flade Trælofter, to hvælvede Sideskibe, samt Koret, der kun dannede et meget smalt Forbindelsesled mellem Korsskæringen, og den mere end halvrunde Apsis, som havde Halvkuppelhvælving. Formentlig skrive de nederste Dele af Koret og Korsfløjene (af Al og Tuf) sig fra Biskop Thores Tid, medens de øvre Partier samt Langhuset og Sideskibene (af Wesersandsten) ligesom det ndfr. omtalte sydvestl. Taarn høre til de senere, under Biskop Elias opførte Dele. Sideskibene begrænsedes mod V. af to slanke Taarne, mellem hvilke Midtskibet sprang omtr. 15 Al. frem. De paafaldende slanke Sidetaarne ligesom Midtpartiets svære Mure kunne tyde paa, at dette Midtparti oprindl. har været bestemt til at bære en mægtig Overbygning. Maaske har det dog kun udgjort et vestl. Kor, hvori Ribes første Biskops, St. Leofdags Helgenskrin har staaet (han led Martyrdøden i 2. Halvdel af 10. Aarh.); Helms gætter paa, at det er Elias's Eftermand, Biskop Radulf,

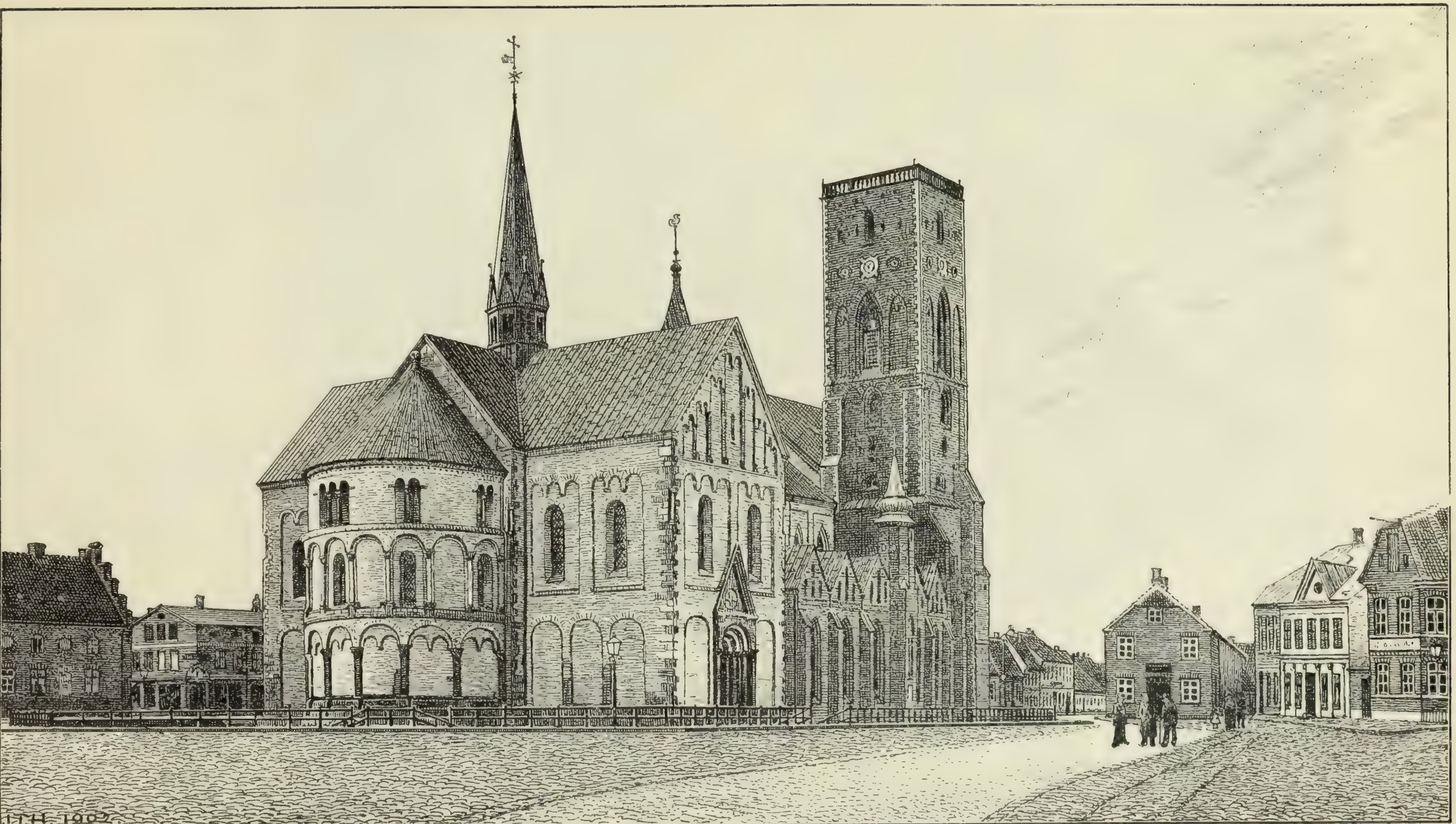
der har indrettet dette Kor for Helgenen. Midtskibets 27 Al. høje Mure hvile til hver Side paa 5 fritstaaende, firkantede, af Granit og Sandsten opførte Piller ($2^1/_2 \times 2$ Al.), som forbindes ved halvrunde Buer, dels af Granit, dels af Sandsten, og over hver af Buerne er der 3 smaa Bueaabninger, Triforier, som omfattes af en fælles Blinding; disse Triforier førte ind til Rummene over Sideskibene, der vare dækkede med Halvtage. Sideskibene vare som nævnt hvælvede med Krydshvælvinger, hvis Gjordbuer hvilede paa slanke Halvsøjler. De øvrige Dele af Kirken havde

Grundplan af Ribe Domkirke. 1903.

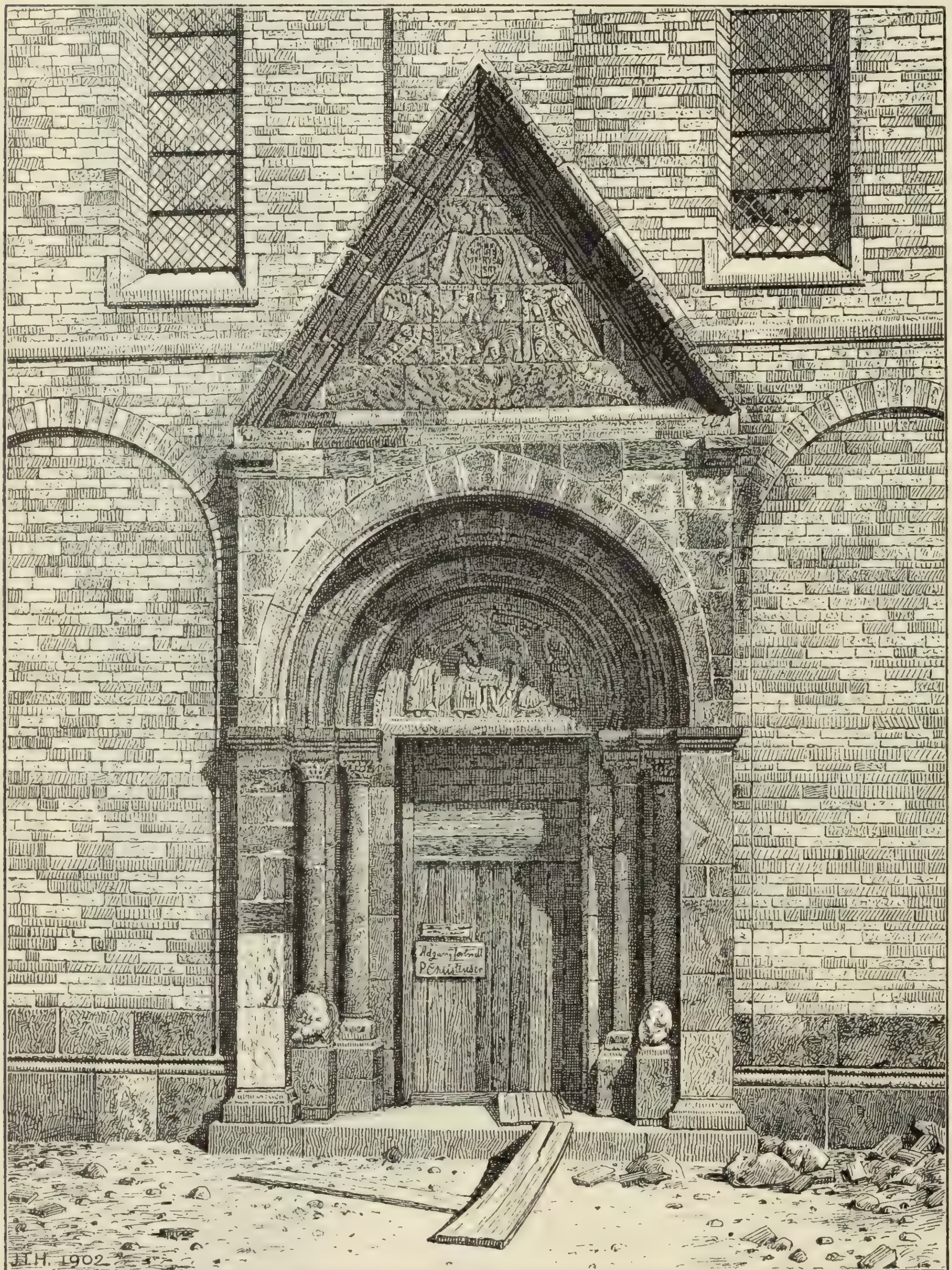
A. Det store Taarn. B. Ydre Sideskibe, C. Mariataarnet. D. Lindegaarden. E. Ambitus. F. Vaabenhus. G. Kapitelhus. H. St. Barbaras Kapel. I. Bethlehemskapel. K. St. Andreas Kapel. L. St. Katharinæ Kapel. M. St. Birgitte Kapel. N. Vor Frue Kapel. O. St. Nicolai Kapel.

derimod vistnok alle Bjælkelofter, naar undtages Korsskæringen, over hvilken der 34 Al. over Gulvet hæver sig en af 4 kraftige Piller baaren Kuppel; den bestaar af en lavere, ved et Gesimsbaand begrænset Underdel, 17 Al. i Tværmaal, og den egentlige Kuppel, som danner en fuldstændig Halvkugle, og som sandsynligvis har været dækket af Kalkmalerier. Denne Kuppelform er i nært Slægtskab med Sophiekirkens i Konstantinopel; den er i alt Fald uden Sidestykke N. for Alperne og Loirefloden. I hver af Korsfløjene er der i Østmuren en Alterniche, der har en portallignende Afslutning. Det interessanteste Parti i Kirkens Ydre er Apsis,

Ribe Domkirke 1902, set fra N. Ø.

der har en Del Lighed med den i Lunds Domkirke; som Helhed staar den vel nok tilbage for denne, men paa den anden Side er den i enkelte Partier, navnlig i Søjlernes Fodstykker og Kapitæler, rigere udstyret. Den

Kathoveddøren 1902.

hviler paa en over 7 F. høj, rigt profileret Sokkel af Granitkvadre i 4 Skifter. Over Soklen er Apsis delt i 3 Stokværk, af hvilket det første ved lave Halvsøjler er delt i 7 Blindingsfag, som hvert afsluttes af to runde Buer med en større Bue, der omslutter begge (saaledes restaurerede ved de

sidste Aars Restauration, som de oprindelig have været, i Stedet for de flade Buer, der sade der og vare en senere Tilføjelse), og til dette Stokv. svarer i det Indre en blind Buerække, der bæres af Halvsøjler. Det andet Stokværk er derimod delt i 9 rundbuede Fag, af hvilke de 5 hvert har et Vindue, en Ordning, som altsaa slet ikke svarer til den i 1. Stokv., og som vel kun kan forklares ved, at Arbejdet er standset en Tid, efter at Soklen og 1. Stokv. vare opførte (se ovfr. om de to Perioder i Opførelsen). Det tredje Stokværk er trukket 6 Tommer inden for de andre

Ribe Domkirke 1902, set fra S. V.

og har smaa, ved Søjler i to Aabninger delte Vinduer (det midterste dog tredelt) over hvert andet af Fagene underneden. Af Kirkens 3 Hovedindgange er den mellem Taarnene i Vestgavlen den yngste og vistnok først opf., efter at hele Vestpartiet var blevet omordnet, om hvilket nærmere ndfr. De to andre Indgange ere i Korsfløjenes Gavle. Af disse er den sydl. Korsarms, den saakaldte Kathoveddør, den mærkeligste. Navnet har den faaet af et malmstøbt Løvehoved, der med en Ring i Munden før sad i den ene Dørfløj (paa dets „Krave“ findes smaa Dyreskikkelser, som man i sin Tid har antaget for Mus, hvorfor Løvehovedet antoges for et Kattehoved; paa Bill. S. 686 ses det ikke, da Døren ved de sidste Aars Restau-

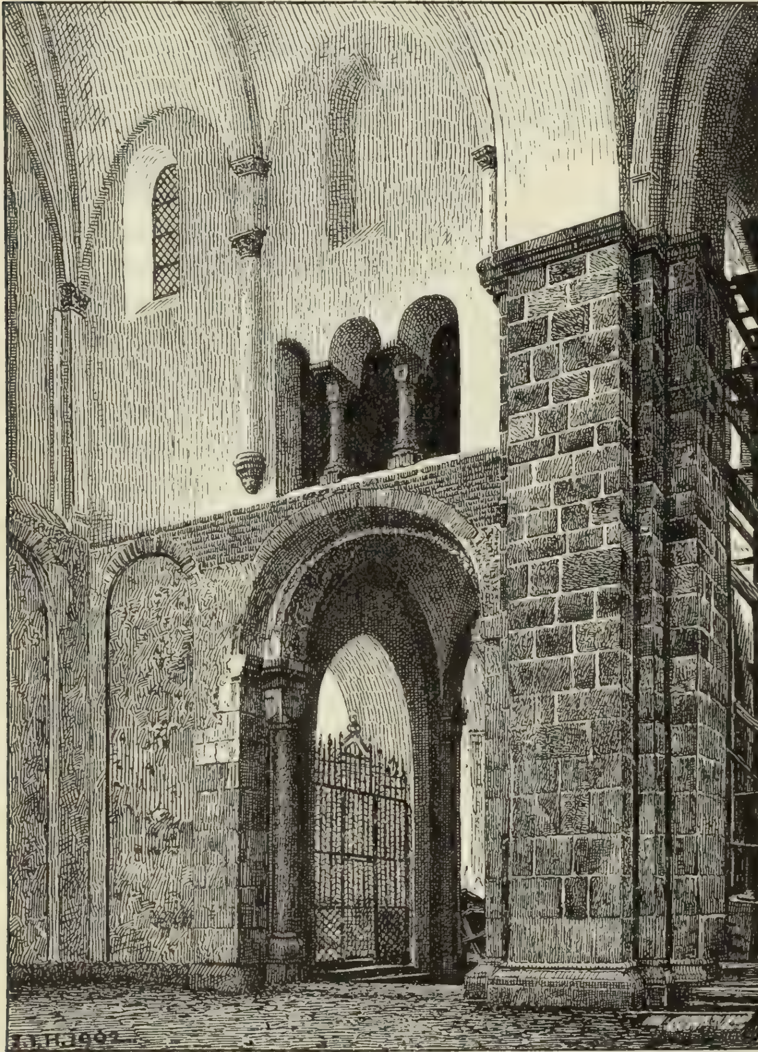
ration endnu ikke er indsat). Portalen har Granitkarm og paa hver Side to runde Granitsøjler med smukt prydede Kapitæler, over hvilke hæve sig tre runde Buer. Den yderste af hver af Søjlerne hviler paa stiliserede Løver med Snabler og forvredne Menneskeskikkelser underneden. Over Døren mellem Buerne sidder en mægtig Tympanon af Granit, næsten 4 Al. i Tværmaal, hvori er udhugget en Fremstilling af Nedtagelsen af Korset (de fremstillede Personers Navne staa langs Stenens Yderside), vistnok det ældste og betydeligste middelalderlige Billedhuggerarbejde, vi have. Portalen ender i en stor Spidsgavl af Sandsten, hvis trekantede Felt udfyldes af en Fremstilling af „det himmelske Jerusalem“ og Menighedens Forbedere ved Guds Trone. Den nordlige Korsarms Portal er af lignende Form, men uden Skulpturer (kun et Kors med Alfa og Omega paa Siderne) og hidrører i sin oprindelige Skikkelse vistnok først fra 1789, da et her staaende Vaabenhus blev revet ned. Ved sidste Restauration bevaredes de gamle Søjler, medens den tidligere Tympanon (nu i Sideskibets Mur) erstattedes med en anden Tympanon, der var indmuret i det nordl. Sideskibs Mur; Indfatningen paa hver Side af Søjlepartierne, Buen og Gavlen herover med Korset og Alfa og Omega ere nye.

Kirken stod ikke længe uantastet efter Biskop Elias' Tid. I Efteraaret 1176 under Biskop Stephan blev Byen som nævnt S. 681 hjemsøgt af en Brand, der ogsaa angreb Kirken og fortærede „hele dens Skat og Prydelse“. Med de sidste Ord menes utvivlsomt St. Leòfdags Helgenskrin, da Bispekrøniken netop fortæller, at dette brændte paa Biskop Stephans Tid. Ved Helms' Undersøgelser har det ogsaa vist sig, at den omtalte Brand navnlig har hærget Kirkens nordvestl. Parti. Ved Branden er da det nordvestl., slanke Taarn, der har svaret til det sydvestl., helt forsvundet, og det fremspringende Midtparti er da omdannet til Forhal med Hovedindgang. Men Restaurationen har vistnok trukket længe ud; thi Portalen peger i sin Stil hen paa den seneste romanske Tid og hidrører formentlig fra Beg. af 13. Aarh. Vestgavlen (se Bill. S. 687), der nu efter sidste Restauration gør et storslaaet, imponerende Indtryk, og som er af forskelligt farvet Granit og rhinsk Tuf (før Restaur. var den øverste Del af Gavlen af røde Mursten), er i det hele rigt smykket og danner saa at sige en Enhed med Portalen. Paa hver Side af Portalen er der 3 runde Granitsøjler, som bære tilsvarende Buer, over hvilke der findes et lille Buegalleri, i hvis Felter der indtil 1850 stod 3 Træfigurer af Christus, Johannes og Marie (nu ophængte i det nordligste Sideskib); Portalen afsluttes af en Spidsgavl. Vestgavlen er baade paa Siderne af Døren og over den smykket med Rundbuer og Søjler; over Portalen er der et stort rundt Vindue med kløverformet Lysaabning. Tværs over Gavlen er der i Højde med Tagskægget en Rundbuefrise, hvis Konsoller ere formede som Hoveder, og ovenover Frisen er atter Gavlen prydet med Søjler og Buer, medens den afsluttes med en Madonnafigur og et Kors.

Aar 1242 hjemsøgtes Kirken atter af en Brand, som synes særlig at have angrebet Langhuset og Korset, og fra den paafølgende Restauration stamme ganske sikkert Hvælvingerne (fire) i Midtskibet og i Korsfløjene; de sidste kunne i hvert Fald ikke være meget yngre end Midtskibets (i et Brev udstedt af Biskop Esger 1249 tilsiges der de Beboere af Almindesyssel, der vilde hjælpe til ved Kirken, 40 Dages Aflad, da Kirken „ingenlunde har tilstrækkelig egne Midler til sin Opførelse“). Midtskibet blev ved

denne Lejlighed c. 4 Al. højere, og for at bringe bedre Lys ind i Højkirken blev der indsat brede, spidsbuede Vinduer. Der gik ikke mange Aar, inden der høres om nye Ombygninger; thi i et af den pavl. Legat Guido 1266 udstedt Afladsbrev siges, „at Kantoren og Kapitlet i Ribe ere betænkte paa at istandsætte deres Kirke, der truer med en stor og farefuld Nedstyrtning“. Faren skrev sig sikkert fra den sidste Ombygning, idet Højkirkens Mure ikke havde kunnet modstaa Sidetrykket fra de indbyggede Hvælvinger. Man forhøjede Sideskibene c. 6 Al. og overdækkede dem med Krydshvælvinger (6 i hvert), hvoraf kun 3 i det nordl. Galleris Østende ere bevarede af Murværk, medens Resten i Tidens Løb vare borttagne og erstattede med Træforskalning. Rummene over Sideskibene, der tidligere som omtalt vare dækkede med Halvtage, forvandledes ved Ombygningen til Gallerier, der ved Triforierne aabnede sig ind til Højkirken, medens smalle, rundbuede Vinduer, hvoraf der var to og to ud for hvert Hvælvingsfag i det nordl., et for hvert Hvælvingsfag i det sydl. Galleri, gave rigeligt Lys udefra. En anden vigtig Forandring foregik med Taarnpartiet mod V. ved Midten af 13. Aarh. Som omtalt var det slanke nordvestl. Taarn blevet ødelagt ved Branden 1176, om ogsaa det vel først noget senere helt er blevet nedbrudt. I alt Fald blev i Tiden mellem Opførelsen af Midtskibets Hvælvinger og Sideskibenes Forhøjelse dets Plads indtaget af det store, endnu staaende Stormklokketaarn („Ribe Taarn“), der er bygget af røde Mursten, dog med Anvendelse af Granit og Sandsten til Hjørner. Hvorledes Taarnet, der var opført af Byen (Kirken havde dog, i alt Fald senere, Pligten til dets Vedligeholdelse), og som oprindeligt brugtes som Vagt- og Forsvarstaarn (med Byens Krudtoplag), ogsaa som Sømærke, har været afsluttet fra Begyndelsen, ved man intet bestemt om. Juledags Morgen 1283, medens den første Gudstjeneste holdtes, styrtede imidlertid hele Overdelen af Taarnet, hvis Brøstfældighed maaske var foranlediget ved en Jordrystelse 1272, ned, dræbte mange Mennesker og ødelagde de nærmeste Dele af Kirken, idet de nedstyrtende Masser faldt mod Ø., saaledes at Sporene af Ødelæggelsen have kunnet forfølges lige til den nyeste Tid. Ved Genopførelsen, der vistnok først fuldendtes ind i 14. Aarh., er det sandsynligt, at Taarnet fik til Afslutn. 4 Spidsgavle, hvis Tagrygninger dannede et Kors, over hvilket hævede sig et Spir (det er saaledes afbildet paa to Sølvbogspænder fra c. 1450, som findes i Raadhussamlingen; rigtignok mangler Spiret her, men det var vel da blæst ned). Ogsaa i den flg. Tid, navnlig i 16. Aarh., høres der flere Gange om Udbedringer af det brøstfældige Taarn, saaledes 1578, 1579 og 1592, og $^{15}/_{3}$ 1594 styrtede hele Nord- og Vestsiden ned „af Ælde og Jordrystelse“, hvorved bl. a. den 1333 støbte Stormklokke ødelagdes (omstøbt 1599 og atter ophængt 1603). Man tog fat paa Genopførelsen af Murene under Ledelse af en fremmed Bygmester, „Mester Bernn“, bl. a. ved Hjælp fra alle Kirkerne i Ribe Stift, og tænkte paa at afslutte Taarnet med et højt, slankt Spir, men Planen blev aldrig udført, og efter at Arbejdet havde været standset en Tid og var blevet genoptaget 1607 under Ledelse af Hans Bergmann og fuldendt 1610, stod Taarnet omtr. i sin nuv. Højde, 155 F. (før Nedstyrtningen angives Murenes Højde til 212 F., efter den til c. 164 F.; Rygterne om Taarnets umaadelige Højde, endog 408 F.!, stamme fra det nys omtalte Projekt til et Spir, hvortil der var udført en Tegning). Taarnet havde da faaet sit nuv. flade Tag, omgivet af en

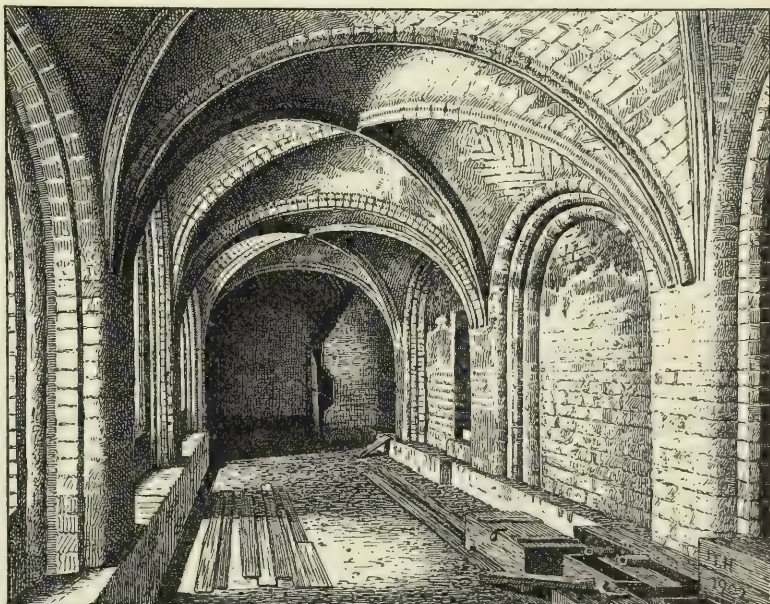
Balustrade af Sandstenspiller; flere af Pillerne bleve dog nedskudte af de svenske paa Riberhus (se S. 680) 1644, da disse bleve beskudte med Kanoner. der vare anbragte i Hjørnerne af Taarnets næstøverste Stokv. i nogle smaa Kamre med Skydehuller (de to af Kamrene ses endnu); i Stedet for de nedskudte Piller kom Træpiller beklædte med Kobber (fornyede, ligeledes af Træ, ved den sidste Restauration). I det nederste Afsnit af Taarnet var der to hvælvede Kapeller, det ene ovenover det andet. Det nederste. *St. Lucius' Kapel*, var stiftet 1438 af Biskop Christen Hemmingsen (den før tilmurede Alterniche er genaabnet ved den sidste Restaur.); det øverste, de *11,000 Jomfruers Kapel*, med Indgang fra Galleriet, var vistnok stiftet samtidig med St. Lucius'. I Rummet over dette Kapel hang Stormklokken. Ved de sidste Aars Restauration ere de store, spidsbuede Lydaabninger i øverste Stokv., som i Tidens Løb vare blevne tilmurede, atter aabnede. Byens Arkiv havde ogsaa sin Plads i Taarnet, i alt Fald til 1594.

Parti fra Koret med Bethlehemskapellet.

Kirken var imidlertid ogsaa undergaaet andre Forandringer i den senere Middelalder. Der var saaledes i 2. Halvdel af 13. Aarh. opf. en Mur mellem Kor og Hovedskib (nedbrudt 1560 og erstattet med et Gitterværk), og foran Døren i Murens Midte stod et „Sognealter“, medens Højalteret stod i Hovedkoret; ogsaa fra Korsfløjene var Koret adskilt ved Mure. Desuden var der opført flere Kapeller og Tilbygninger (se Grundpl. S. 684). Det ældste er vistnok *Kapellet Bethlehem*, ved det nuv. sydligste Sideskibs Østende; det er formentlig stiftet 1292 af Biskop Christian og indviet til Vor Frue, St. Laurentius og Biskop Thomas. Efter Reformationen blev det benyttet til Kapitlets Bibliotek, indtil det 1620 blev solgt til Rigsadmiral Albert Skeel († 1639) som Gravkapel, og Biblioteket flyttedes til Kapitelhuset (se

ndfr.). I Kapellet, med smuk Jærngitterdør fra 1627, er der et af Billedhugger Malthe restaureret Marmor- og Alabast-Epitafium over Skeel og Hustru Berte Friis, † 1652, samt 5 Børn, † 1615-24 (en knælende kvindl. Figur, der synes at have hørt til dette Epitafium, findes nu i den bevarede Del af Omgangen). *St. Nicolai Kapel*, der forlængst er nedbrudt (se S. 693), og som laa ved det sydvestl. Taarn, nævnes allerede 1338; i Kapellet begravedes Hr. Hans Limbek, † 1350, og Hustru (den prægtige, graverede Messingplade, der laa over deres Ligsten, blev efter 1567 ført bort fra Kirken og kom senere til Viborg Domkirke, hvor den gik til Grunde ved Branden 1726). *St. Barbaras Kapel*, der ogsaa er nedbrudt, og som laa ved den sydl. Korsfløjs Østmur, blev stiftet 1363 af Borgmester Anders Bundesen, † 1363; den smukke Messingplade, der her laa paa hans og Hustrus Ligsten, blev tilintetgjort i Slutn. af 18. Aarh. Ved den nordl. Korsfløjs Østside laa en nu ligeledes nedbrudt Tilbygning, som vistnok ogsaa var fra 14. Aarh. (paa Døren stod Erik af Pommerns Navn og Aarst. 1411), og som senere, i alt Fald fra Reformationen, tjente til Kapitelhus; senere indrettedes det til Landemode; det nedbrødes c. 1790 (se S. 693); under Kapitelhuset havde Domkapitlet i 16. Aarh. Vinkælder, hvorfra der ogsaa var Udsalg til op i 17. Aarh. Et Vaabenhus, med rigt smykket gotisk Gavl, ved samme Korsfløjs Nordside, var derimod en Del yngre, vistnok fra 1482. Desuden havde Kirken en Mængde Sidealtre og Kapeller, vistnok henimod 50. Af de Kapeller, som bleve inddragne i de senere opf., ndfr. omtalte yderste Sideskibe, nævnes *St. Andreas' Kapel*, nævnt første Gang 1429, *St. Birgittes Kapel*, stiftet 1440 af Kantor Jep Iversen Lange, og *Vor Frue Kapel*, stiftet af Ridder Christiern Pæsz, † i Beg. af 14. Aarh., alle tre ved Kirkens Sydside, samt *St. Katharinas Kapel*, omtalt midt i 15. Aarh., ved den nordl. Korsarms Vestside. Fra den senere Middelalder skrev sig ogsaa den hvælvede Omgang, „Ambitus", hvis Øst- og Vestfløj sluttede sig til Kirkens to sydl. Indgange, nemlig den ovfr. omtalte Kathoveddør, hvis Skulpturer for det meste vare skjulte af Omgangen, og en 1843 tilmuret Indgang mod V. ved Marietaarnet. Omgangen indesluttede en Begravelsesplads, „Lindegaarden" (saaledes kaldt efter et stort Lindetræ, der stod i den, nær ved Kathoveddøren, indtil den sidste Tid). Omgangen, der helt var bevaret til c. 1740 (se ndfr.), benyttedes ogsaa til Begravelser. Om dens delvise Nedbrydelse se senere. Den nu bevarede lille Del af Omgangen ved Kirkens Sydvestende er ved de

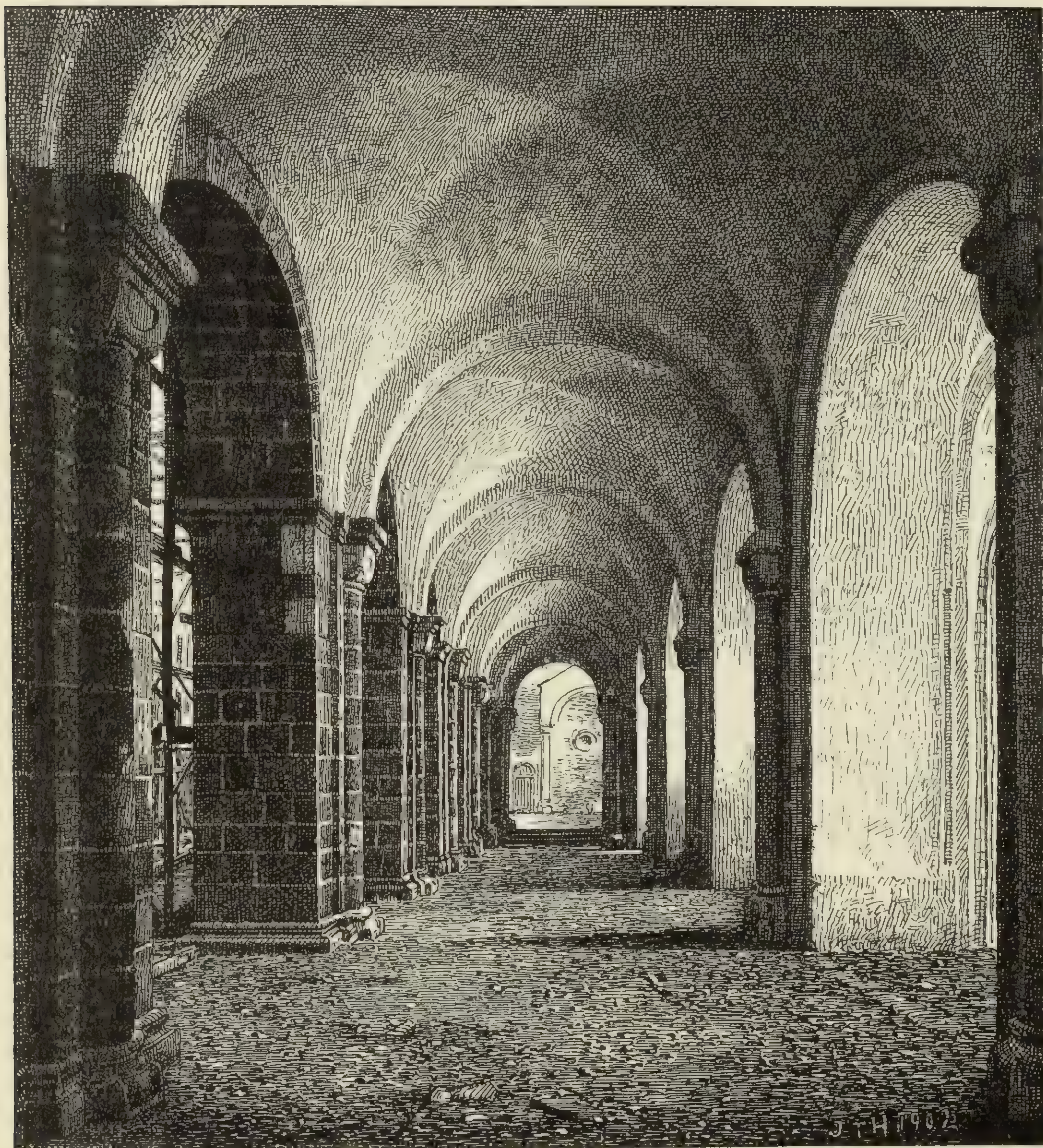

Det Indre af den bevarede Del af Omgangen.

sidste Aars Restauration istandsat og forlænget et lille Stykke hen imod Kirken (4 spidsbuede Krydshvælvinger). Endelig maa omtales endnu en vigtig Restauration i Middelalderen, foraarsaget ved den under Byen S. 681 omtalte Brand 1402, som vistnok særlig gik ud over Kirkens Tag, og som har hærget den saa stærkt, at Kirken efter Sigende truede med at styrte sammen. Ved Restaurationen, der mindst varede til 1437 (ved Chrf. af Bayerns Kroning i Kirken 1443 maa den i alt Fald antages at være fuldendt), opførtes helt af røde Mursten langs med Sideskibene to ydre, hvælvede Sideskibe i gotisk Stil ved Sammenbygning af de ovennævnte Kapeller; deres Ydermure mod N. og S. fik store, spidsbuede Vinduer og over dem mindre Vinduer med flade Buer samt som Afslutning smaa Spidsgavle af Træ, 10 til hver Side. Tillige opførtes ved Midten af det nordl. Sideskib et foroven ottekantet Trappetaarn med kegleformet Spir, omgivet af smaa Gavle; den nuv. Form paa Spiret er fra Slutn. af 18. Aarh.; ved det sydl. Sideskib har vistnok staaet et lign. Taarn (se S. 695). Pillerne ind til Kirken ere kun Rester af de indre Sideskibes Ydermure. Disse ydre Sideskibe udfylde ikke alene Korset, men springe endog noget frem for det. Af andre Forandringer, der skrive sig fra denne Tid, maa ogsaa nævnes, at Kirkens Gavle fik Kamme, og at der indrettedes en med Brystværn forsynet Vægtergang (som i Viborg), der strakte sig langs Højkirkens Mure rundt om hele Bygningen. Denne Vægtergang afbrødes først c. 1742; et Klokkehus ved dens nordøstl. Hjørne forsvandt ved Midten af 17. Aarh.

I de flg. Aarhundreder blev Kirken kun daarlig vedligeholdt, hvorfor der ogsaa idelig lyder Klager over dens Tilstand. Uvejr og Stormflod anrettede ofte stor Skade paa Grund af Kirkens lave Beliggenhed, og ved de idelige Reparationer blev Tufstenen efterhaanden mere og mere erstattet med Mursten. Under et Uvejr $^{10}/_{10}$ 1549 styrtede Dele af den sydl. Korsfløjs Gavl over Kathoveddøren ned. Aarstallene 1495, 1632, 1665 og 1703, som ere fundne paa Kirken, ere Vidnesbyrd om Reparationer. Ved Stormfloden 11.-12. Okt. 1634 (se S. 682) skal Vandet have staaet $2^1/_2$ Al. over Gulvet i Kirken, og i Feb. 1695 maatte man betale for at faa Vand og Is ud af den, „som var indkommen den foregaaende Nat og var frossen paa Stenene“. Ved en Storm $^6/_{11}$ 1721 led Taget meget. I 1734 siges Bygningen at gaa sin Undergang i Møde, „saafremt dens Administration ikke forandres“; 1735 gjorde Hofbygmester L. Thurah et Overslag paa 21,800 Rd. til en Restauration, som endda kun galdt det Ydre; bl. a. foreslog han at nedbryde 30 Al. af det store Taarn og Klokketaarnet til Gesimsen ligesom de „mangfoldige unyttige Frontespicer“. Da det var for dyrt, fremkom Bygmester Kaj Stallknecht 1737 med et nyt Overslag paa 15,000 Rd. Arbejdet begyndte 1738, og allerede Efteraar 1739 kunde der atter holdes Gudstjeneste; Restaurationen varede dog til Dels til 1743. Omkostningerne, c. 20,000 Rd., dækkedes ved en alm. Kollekt i Danm. og Norge samt ved en Afgift af alle Kirker i Danmark, af Præsterne i Ribe Stift og af Byens Indb. Ved denne billige, men meget uheldige Restauration opførtes bl. a. Tagrytteren over Korset og Trappetaarnets Spir, alle Kamgavlene forandredes og fik Udsvejfninger, og Sideskibenes Spidsgavle, St. Barbaras Kapel, Vægtergangen og Omgangens Øst- og Sydfløj nedbrødes. Efter nogle Forandringer i det Indre i de flg. Aar (1766 flyttedes saaledes Orgelet fra Skibets Nordside til en paa 4 Piller

hvilende Bygning i Østenden mellem Kor og Hovedskib, og 1777 opsattes Pulpiturer mellem Hovedbuerne paa Sydsiden) maatte man efter et Forslag 1789 fra Bygmester Kruse skride til en ny Restauration 1791-93 under Ledelse af Bygningsinspektør Langen, hvorved Bygningen dog ikke styrkedes synderligt, hvorimod man for at gøre det saa billigt som muligt nedbrød for Fode (bl. a. solgtes c. 350 Kvadersten). Saaledes nedbrødes det sydvestl. Taarn, Marietaarnet eller Klokketaarnet — den halve Del (ind mod Sideskibet) af de to nederste Stokv. blev dog staaende, skjult under en Fortsættelse af Sideskibets Tag og afsluttet med en Mur mod V. —, St. Nicolai Kapel (eller Blykamret, som det kaldtes, fordi det anvendtes til Blystøbning m. m.), Vaabenhuset og Kapitelhuset (Landemodesalen indrettedes i Stedet i den sydl. Korsarm), de svejfede Gavle ændredes noget, og Kirken oversmurtes med en graasort Farve. Ligesaa hensynsløst gik man frem i det Indre. Gulvet blev reguleret, da det i Tidens Løb var blevet meget ujævnt ved de tilkomne Grave (Gravene bleve dog først tømte 1843), og de fleste Ligsten anbragtes i Midtgangen, saa at mange kom til at ligge paa urette Sted; mange af Kirkens Kostbarheder forsvandt, saaledes Messingpladen over Anders Bundesen (se S. 691), en Ildpande fra 1474, et mærkeligt, gammelt Mariabillede og en af Klokkerne, alt solgt som gammelt Metal; et kolossalt Egetræsbillede af den hellige Christoffer med Christusbarnet blev benyttet som Brændsel. I Beg. af 19. Aarh. var Kirkens Tilstand værre end nogensinde. Først Høyen vakte efter et Besøg i Ribe 1830 Opmærksomheden for, hvor nødvendig en Restauration var, hvis Kirken i det hele skulde bevares. Efter et omhyggeligt Syn i 1833 og Undersøgelser og Overslag 1838-39 bleve Mure og Tage udbedrede 1840-42, og Restaurationen foretoges da 1843-45 under Ledelse af Bygningsinspektør F. R. Friis og Arkitekt N. S. Nebelong. Af Beløbet, 20,000 Rd., vare de 14,000 indkomne ved Indsamling over hele Landet, medens Staten tilskød Resten (en Plan af Theophilus Hansen, der gik ud paa at nedbryde de yderste Sideskibe, genopbygge Marietaarnet og give det store Taarn ottekantet Afslutn. og Spir, blev forkastet, da det vilde koste for meget). Af det, der skete ved denne Restauration, maa nævnes, at Murene styrkedes, der gjordes en Del for at bringe de oprindelige Materialer og Former frem, særlig i det Indre; Gulvet sænkedes, saa at Pillernes Fodstykker kom til Syne, Pulpiturerne fjernedes, Søjler, Gesimser og Buer rensedes, og de manglende Dele erstattedes; Orgelet flyttedes hen til Kirkens Vestende; de Mure, der alt i Middelalderen vare opf. bag Korstolene, fjernedes, den 1790 tilmurede Kathoveddør blev atter aabnet, Vinduerne i Apsis, som i Tidens Løb vare blevne udvidede og forlængede, bleve noget ændrede (de fik dog først deres oprindl. Form ved sidste Restauration, se S. 686), Bethlehems Kapel omdannedes til Sakristi, og Skeels Epitafium fjernedes. Mod de mange Gravminder blev der heller ikke denne Gang vist Pietet; saaledes forsvandt Anders Sørensen Vedels Ligsten og Hovedtavlen af hans Epitafium med Familieportrætterne (nogle Malerier, der skulle have hørt til Tavlen, findes nu opbevarede i Kirken); mange Ligsten savedes i Stykker og anvendtes til Korskranken og Trappen op til Koret; de Ligsten, som skaanedes, flyttedes fra Midtskibet ud i Sideskibene og i Forhallen under Orgelet eller lagdes foran Dørene. Naar undtages Mure og Tage, indskrænkede Restaurationen i det Ydre sig væsentlig til Apsis og Vestpartiet. Af Omgangens resterende vestl. Fløj blev den Del, der var nærmest ved Kirken, nedbrudt. Kirken aabnedes atter $^{29}/_{5}$ 1845.

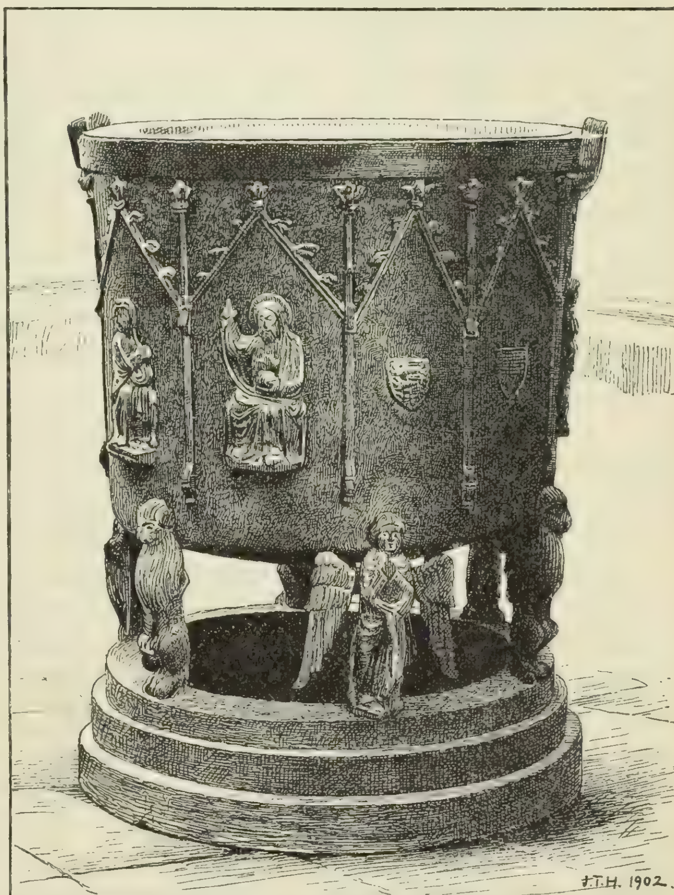
Det gode ved denne Restauration var, at Kirken, uden at der var foregrebet noget, kunde vente paa den endelige Istandsættelse, som skulde gengive den det Udseende, som svarede til dens Historie og Værd. Denne Restauration, der med stor Kærlighed og med nænsom Bevarelse af alt det bestaaende fra de forskellige Perioder, baade hvad Stil og Materiale angaar, er ledet af Prof. H. C. Amberg, begyndte 1883-84 med Istandsæt-

Parti af det sydl. indre Sideskib.

telse af det store Taarn, hvilket alt er nævnt S. 690, og to Aar efter, da der paa Finansloven 1886-87 var bevilget 40,000 Kr., skred man til at opføre svære Tværmure og Støttebuer i de ydre Sideskibe for at modvirke Hvælvingernes Tryk. Efter en længere Standsning i Arbejdet og efter en Strid, der drejede sig om, hvorvidt de senere Tilføjelser, navnlig de yderste Sideskibe, burde bevares eller ikke (se bl. a. *J. Helms*, Er det ved R. Domkirkes Istandsættelse kun det ældste, som fortjener at bevares, 1888, og Artikler af *J. Lange*, i „Kunstbladet“ Nr. 31, og i Berl. Tid.

1888 af *Henry Petersen*, $^{4}/_{2}$, *H. B. Storck*, $^{6}/_{2}$ og $^{24}/_{2}$, *Helms*, $^{16}/_{2}$, $^{17}/_{2}$ og $^{8}/_{3}$, og *Heinr. Hansen*, $^{20}/_{3}$), genoptoges Arbejdet 1894 efter en paa Finansloven 1894-95 given Bevilling. Først nedbrødes nogle Huse i Stenbogade, som kun laa 10 Al. fra Apsis, ligesom man afgravede Terrænet omkring Kirken, hvilket i Tidens Løb efterhaanden var hævet 2 à $2^{1}/_{2}$ Al. (maaske var det ogsaa blevet højnet med Vilje for at værne Kirken mod Stormflod), saa at dens Sokkel nu staar fri i hele sin Skønhed. Koret og Korsfløjene restaureredes 1895-96, og i de følgende Aar istandsattes Vestpartiet (se S. 688) samt Langhuset og Sideskibene, hvis Gallerier fik nye Hvælvinger, og som fik tredelte, spidsbuede Vinduer, der foroven afsluttedes med en større Spidsbue i hele Vinduets Bredde, ligesom de fik Spidsgavle, tre paa hver Side af Trappetaarnene. Ogsaa Trappetaarnet mod N. istandsattes (c. 70 F. højt), ligesom et tilsvarende opførtes paa Sydsiden. Før Restaurationen stod her en mægtig Pille, hvori var skjult en muret Vindeltrappe, og som dækkedes af et lille, skraat Tag — sikkert Rester af et tidligere Trappetaarn; Pillen blev nu omgiven af en Skal af Mur og fik ottekantet Spir. Samtidig genopførtes Marietaarnet, af Granit og Tuf (den sidste Stenart er benyttet meget under Restaurationen og er hentet fra de genaabnede Brud ved Andernach) med Anvendelse af de tilbagestaaende Rester; det har aabne Gallerier ind til Klokkerne, af hvilke de to mindste hænge her (før hang alle 4 Klokker i det store Taarn), og afsluttedes af 4 Gavle og kobbertækket Spir, i alt 166 F. højt. I Taarnet er en Granitvindeltrappe, fra hvilken der over Kirkens Loft er Adgang til det store Taarn, saaledes som ogsaa Adgangen i tidligere Tid har været. Ligeledes opførtes det anselige Klokkespir over Korsskæringen, 66 F. over Tagryggen. I det store Taarn er det øverste, S. 690 nævnte Kapel blevet restaureret; det nederste Kapel vil blive skilt fra Kirken som et Ventenværelse ved Barnedaab. Restaurationen af Kirkens Ydre var fuldendt 1901, medens det Indre endnu er under Arbejde og tænkes færdigt Sommeren 1904. Indtil 1903 er der til Restaurationen bevilget i alt 978,610 Kr. (hvoraf 60,000 Kr. tilvejebragtes fra Roskilde Stiftsmidler og 20,000 Kr. ved en Skat paa Ribe Domsogn).

Døbefonten.

Hele den indv. Længde af Kirken er c. 203 F., heraf er Kor med Apsis c. 68 F.; dens Bredde er c. 110 F,, deraf er Hovedskibet 35, de to indre Sideskibe hver c. 16, det sydl. ydre Sideskib 16 og det nordl. 11 F.; Tværskibets indv. Længde er 94 F.

Da det Indre som nævnt endnu ligger under Restauration, kan der ikke gives nogen Beskrivelse af det, ligesom en nøjagtig Redegørelse for alt Inventariet heller ikke er mulig, da meget dels helt er tildækket eller bortstillet, dels endnu ikke bragt paa Plads. Det nye Alter, der faar Plads under Kuplen, bliver fritstaaende med en Overbygning af Tuf og Klæbersten, hvilende paa 4 Granitsøjler (Ciborium); paa Alterbordet, af Sandsten, et forgyldt Broncekrucifiks. Fra 1843 indtil sidste Restauration stod der paa Alterbordet i Stedet for Tavle et Trækors og 2 Trækandelabre; Brudstykker af den gamle Altertavle, fra 1597, forefindes (nogle Malerier paa Træ og 6 udsk. Figurer), som ville blive anvendte paa den nye Underbygning til Orgelet. Orgelet (fra 1635), der som før faar Plads i Vestenden over Forhallen, bliver nyt, men den smukke Façade, som atter faar sine prægtige Farver, bibeholdes. Den udskaarne Prædikestol, med Relieffer af den bibelske Historie, er fra 1597. Døbefonten af Bronce stammer fra Middelalderens Slutn. og bestaar af et med gotiske Ornamenter, Billedfigurer og Bomærker prydet rundt Kar, der hviler paa 6 Fødder, formede afvekslende som Engle og Løveforkroppe. En 4 Al. høj, femarmet Lysestage af Malm er fra Middelalderen; midt paa Stammen er der fastgjort en Bogstol, hvorpaa St. Katharinas Billed er indgraveret. Desuden er der 4 Lampetter, som have siddet paa Midtskibets Piller, og som ere skænkede henh. 1619 af Raadmd. Niels Grisbæk, 1626 af Raadmd. Mogens Grave, 1655 af Slotsskriverne Jørgen Pedersen og Carsten Tønnesen og 1724 af Handelsmd. Peder Jensen Baggesen. I Koret staa 2 Rækker Kannikestole af Egetræ, 10 i hver Række; paa to af Endestykkerne ere figurl. Fremstillinger; efter en nu forsvundet Indskrift skulle Stolene være bekostede af Iver Munk, Biskop i Ribe 1499-1533. Der skal opsættes nye Stolestader i romansk Stil. En smuk Egetræsdør fra Middelalderens Slutn., med Vaabenskjolde med Munk'ernes 3 Roser, sidder i det nordligste Sideskib for Opgangen til det lille Trappetaarn. Desuden findes i Kirken et stort, sent middelalderligt Trækrucifiks. To sent middelalderlige Egetræsfigurer, St. Jørgen og Prinsessen, ligesom en Egetræsbænk fra gotisk Tid ere nu i Nationalmuseet. — Af Kirkens 4 Klokker er den største, Stormklokken, som nævnt, støbt 1599 af Melchior Lucas; den næststørste, Marieklokken, med Minuskelindskrift, er støbt 1477. Desuden er der to smaa Klokker i Tagrytteren.

Af Epitafier og Mindetavler findes flg. nu paa Plads i Kirken: I Skibets Vestende hænge to Stenmindetavler over Raadmd. Mads Pedersen Fridsch, † 1715, og over Raadmd. Jens Lauridsen Baggesen, † 1702, i det inderste nordl. Sideskib et Epitafium over Raadmd. Hans Jensen Vandel, † 1659, Hustru og Børn, i det nordligste Sideskib en Mindetavle over Fysikus Ancher Anchersen, † 1760, i det sydl. indre Sideskib to Sandstensepitafier, nemlig over Apoteker Joh. Pouch, † 1659, og over Præsident Matthias Worm og Hustru, fra 1679, i den sydl. Korsfløj to Epitafier, det ene over Slotsskriverne Jørgen Pedersen, † 1650, og Carsten Tønnesen, † 1667, og deres Hustru, paa det andet, med Bill. af en Mand og Kvinde, ere Navnene utydelige. I den nordl. Korsfløjs Vestmur er 1891 indsat et

Monument for Anders Sørensen Vedel i Form af en Gravsten, udført i Marmor af Billedhugger A. Paulsen; i Midtfeltet Vedels Brystbillede i stærkt fremtrædende Relief og uden om dette en Ramme, hvortil er benyttet Motiver fra hans nu forsvundne Ligsten.

Endnu ikke anbragte ere flg. Epitafier og Mindetavler: 1) en smuk lille Mindetavle af Metal, opsat af A. S. Vedel over hans 1. Hustru Marine Svaning, † 1578 (i en 1902 aabnet Grav i Koret fandt man, som det antages, Liget af hende); 2) Tavle over Hans Tausen, opsat af Biskop Hans Laugesen; 3) to Tavler fra et Epit. over Raadmd. Lauge Steffensen, † 1554, Hustru og to Børn (med deres Bill., afb. i *Kinch*, Ribe II); 4) Epit. over Raadmd. Mogens Grave, † 1635; 5) Epit. over Præsten Lauge Andersen Vedel, † 1648; 6) Epit. over Rektor Anders Romdrup, † 1649, Dr. Ludv. Pouch, † 1681, og deres Hustru (med Bill. i Knæst., afb. i *Kinch*, Ribe II); 7) to Malerier fra et Epit. over Borgmester Hans Nielsen Friis, † 1650, og Hustru (med Brystbill., afb. i *Kinch*, Ribe II); og 8) Mindetavle i Marmor over H. A. Brorson, udf. af H. E. Freund, indsat 1894 (hel Figur med Harpe). — Desuden besidder Kirken Malerier af flg. Ribebisper: Hans Tausen, † 1561, Hans Laugesen, † 1594, Iver Hemmet, † 1629, E. Monrad, † 1650, Peder Kragelund, † 1681, Ancher Anchersen, † 1701, Chr. Muus (?), † 1717, Johs. Ocksen, † 1738, S. Middelboe, † 1811, Tage Chr. Müller, † 1849, J. B. Daugaard, † 1867, og C. F. Balslev, † 1895. Fremdeles Malerier af Erik Emune, Chrf. I, Luther, Melanchton, Christus som Barn, den korsfæstede og Dommedag, samt to Series pastorum og to Series episcoporum.

Paa Ligsten er Kirken særlig rig. De fleste ere i 1902 opstillede langs de yderste Sideskibes Ydermure, nogle i det store Taarns Underrum og op mod Marietaarnets ind mod Kirken vendende Mure; flere ligge i de nævnte Sideskibes Gulv, og nogle ere opstillede i den bevarede Del af Omgangen. Ved det sydligste Sideskibs Mure staa fra V. til Ø.: 1) en ældre, delvis omhugget Sten over Præsten Jens Pedersen Grundet, † 1565, og hans Søn Jens, † s. Aar, med Bill. af et Skelet omgivet af Øgler og Tudser; Stenen, fra c. 1500, laa oprindelig over Kanniken Jens Pedersen fra Horsens, men dennes Dødsaar ses ikke; 2) over Dekanen Gunde Lange, † 1547; 3) Kanniken Niels Torkildsen, † 1553; paa Stenen er senere indhugget en Gravskrift over hans Søn Oluf Nielsen, Borger, † 1587; 4) Studiosus Anders Nielsen, † 1559, ogsaa Søn af Niels Torkilsen; 5) Biskop Poul Madsens 2. Hustru, Dorothea, † 1563, og 3. Hustru, Katarine, † 1567; 6) Borgmester Jens Hegelunds 1. Hustru, † 1562, Datter af Peder Ibsen; 7) meget udslidt Sten, mulig over Klaus Sested til Spannetgd. og Hustru Lisbet Juel, † 1565 (med deres Fig. i Legemsst.); 8) Biskop Hans Laugesen, † 1594, og Hustru; 9) utydelig; 10) Borger Anders Bundsen, † 1618, og Hustru; 11) Borger Hans Lassen Lime, † 1616; 12) Borger Jon Pedersen Trellund, † 1628, og Hustru samt Søn Raadmd. Jens Jonsen, † 1655, og dennes Hustru; 13) Ærkedegnen Ægidius Lauridsen, † 1627, Hustru og Datter; 14) Biskop Iver Hemmet, † 1629, og Hustru; 15) Tolder Chrf. Kjeldsen, † 1634, og to Hustruer; 16) Raadmd. Mads Pedersen Roed, † 1635, og Hustru; 17) Præst og Ærkedegn Hans Olufsen, † 1636, og Hustru; og 18) Handelsmd. i Hamburg Joach. Stampel, † 1645 (paa Skillemuren ind til Skeels Kapel). I samme Skibs Gulv ligge flere Sten, deribl. 1) Kirkens ældste Ligsten, fra romansk Tid, med hvælvet Overflade (se *Løffler*, Gravst. Pl. XVII); 2) en prægtig Sten (paa oprindl. Plads,

noget hævet over Gulvet) over Biskop Iver Munk, † 1539 (Bill. i Legemsst.), 3) Konrektor Peder Terpager, † 1738, og Hustru; 4) Rektor Hans Rosenberg, † 1687, og Hustru; 5) Rektor og Præst i V.-Vedsted Christen Lauridsen Aagaard, † 1664, og Hustru; 6) Biskop Laurids Thurah, † 1731; samt 3 af de middelalderlige Ligsten, der oprindl. have været dækkede med kostbare udgraverede Messingplader, og af hvilke der mindst har været 4 (den 4. ligger i det nordligste Sideskibs Gulv); nu mangle fuldstændig Messingpladerne. Den ene af disse Sten har ligget over Chrf. I (se ndfr.), de andre over: 1) Borger Herbert Sommer, † 1296, 2) Ridder Hans Limbek, † 1350, og Hustru (se S. 691), og 3) Borgmester Anders Bundesen, † 1363, og Hustru (se S. 691). En Sten over Biskop Peder Hegelund, † 1614, og Hustruer, vil blive opstillet i den sydl. Korsfløj. I det nordligste Sideskib ere opstillede langs Ydermuren fra Ø. til V. Ligsten over 1) Biskop Hans Borchardsen, † 1643; 2) Rektor Anders Romdrup, † 1649, og Hustru; 3) Borgmester Hans Nielsen Friis, † 1650, og Hustru; 4) Rektor og Præst i V.-Vedsted Christen Nielsen Friis, † 1653, og Hustru; 5) Præst Lauge Andersen Vedel, † 1648, og Hustru (med Bill. i Knæst.); 6) Præst Søren Andersen Vedel, † 1653, og Hustru; 7) Slotsskriver Jørgen Pedersen, † 1650; 8) Borgmester Anders Hansen Svane, † 1657, og Hustru; 9) Raadmd. Laur. Christensen Friis, † 1659, og 2 Hustruer; 10) Raadmd. Jørgen Hansen Ostindiefarer, † 1689, og Hustru (Bill. i Knæst.); 11) Tolder Maturin du Pont, † 1672; 12) Raadmd. Jens Mortensen, † 1672, Hustru og Søn; 13) Peder Jensen Terpager, † 1667; og 14) Handelsmd. Jens Pedersen, † 1691, Hustru og Datter. I s. Sideskibs Gulv ligger foruden den ovenn. Sten, tidligere med Messingplade, bl. a. en Ligsten over Raadmd. Anders Pedersen Spandets Enke Mette Lund, † 1643 (en ældre Sten er her benyttet). I det inderste nordl. Sideskibs Vestmur er indsat 3 Sten over: 1) Borgmester Jesper Hansen, † 1677, og 1. Hustru (Stenen lagt 1679 af hans 2. Hustru); 2) Biskop Peder Kragelund, † 1681; og 3) Dr. Ludv. Pouch, † 1681, og Hustru. I Marietaarnets ind mod Kirken vendende Sider staa 4 Ligsten over 1) Biskop Hans Tausen, † 1561 (med Brystbill.), bekostet 1663 af Ludv. Pouch i Stedet for en ældre, der var bleven ødelagt; 2) Historiografen Hans Svaning, † 1584, og Hustru; 3) Bertel Lauridsen Linds Hustru Anna Hansd., † 1694; og 4) Præsident i Ribe, Kannik Matth. Worm, † 1707, og Hustru. I det store Taarns Underrum staa 5 Ligsten over 1) Handelsmd. og Overformynder Gøde Hansen, † 1701, og Hustru; 2) Handelsmd. Niels Knudsen, † 1706, og to Hustruer; 3) Biskop Ancher Anchersen, † 1701; 4) Lærredshandler Anders Pedersen Weise, † 1795, og Hustru; og 5) Handelsmd. og Overformynder Peder Madsen Fridsch, † 1709, og Hustru (en ældre Ligsten benyttet). — I den bevarede Del af Omgangen er der opstillet Ligsten over 1) Hans Nielsen Kalhauge, † 1792, og Hustru (en ældre Ligsten benyttet); 2) Rektor Christen Rasmussen Brod, † 1651, og Hustru; 3) Guldsmed Joh. Hansen Buch, † 1715, og Hustru; 4) „Guds Ords Tjener“ Jak. Hansen Buch, † 1674; 5) en ulæselig Sten (med en Mands- og Kvindefig. i Legemsst.); og 6) Raadmd. Oluf Pedersen Roed, † 1620, og Hustru. Desuden findes her to romanske Ligsten, af hvilke den ene længe har ligget udenfor Kathoveddøren, samt en af Tegl muret Gravkiste, med Rester af malede Fremstillinger indv., funden 1886 i sydl. Sideskib.

Af historisk bekendte Personer, der have været begravede i Kirken,

nævnes foruden de alt omtalte: *Erik Emune*, † 1137, der skal være begravet i den nordl. Korsfløjs Mur; en Undersøgelse i 1830 af en Gravniche i Muren lige Ø. for den nordl. Kirkedør, som man paaviste som hans Grav, bekræftede ikke Traditionen; derimod fandt man der foruden nogle Menneskeben 3 smaa, mandelformede Blyplader, i hvilke vare indridsede Navnene paa de 3 i Kirken begravede Bisper Odinkar, † 1043, Nothold, Bisp fra 1134, og Asser, † 1142 (Pladerne findes nu i Nationalmuseet). *Chrf. I*, † 1259, blev begravet i Koret midt under Kuplen, hvor Graven dækkedes af den ovennævnte Sten med Messingplade. Ved en Undersøgelse 1843 af den formentlige Grav, gentaget 1901, viste det sig, at en stor, hvid Marmorsten (Bordpladen af det tidligere Alter) dækkede over en mindre Ligsten af blaaagtig Sandsten, som bar Mærker af tidligere Metalbeklædning, og denne dækkede atter over en aflang trapezformet Stenkiste med Rester af Ben; ved den sidste Undersøgelse kom man dog til det Resultat, at det ikke kunde være Kongens Grav, da Stenkisten var ældre end 1259 og Ligstenen formentlig yngre, maaske den ovenfor omtalte over Herbert Sommer (se Indbertn. i Nationalmuseets Arkiv). Foruden de alt nævnte Biskopper vare de fleste andre Ribebisper ogsaa begravede i Kirken, deribl. Iver Munk og Hans Tausen; den første blev begravet i St. Birgittes Kapel, hvor nu hans Ligsten ligger (se S. 691). Da Graven aabnedes 1886, fandtes der bl. a. ret velbevarede Rester af Bispehuen.

Den S. 691 omtalte „Lindegaard“ benyttedes som Kirkegaard, indtil 1807, da den nuv. Kirkegaard toges i Brug. Men desuden var Domkirken ogsaa paa de andre Sider omgiven af Kirkegaarde, af hvilke den sidste Rest, N. for Kirken, ligeledes nedlagdes 1807.

Ved Domkirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en residerende Kapellan, hvilken sidste tillige er Sognepræst til Seem. Kirken ejede ved Udg. af 1902 i Kapitaler 23,489 og i Legater 5015 Kr. samt i Jorder 21½ Td. Ld. Eng; dens Gæld var 4931 Kr. Domkirken er brandforsikret for 800,000 Kr.

Litt.: *P. T. Hanssen*, Efterretn. ang. Byen Ribe, i Katedralskolens Progr. 1831. — *P. N. Frost*, Efterretn. om R. Domkirke, Kirkens Sognepræster og Biskopperne i R. Stift, Ribe 1841. — *N. Høyen*, R. Domkirke, i „Dansk Ugeskrift“, 2. R. II S. 17 flg. — *P. Adler*, Om R. Domkirke, i „Dansk Folkekal.“, 1843 S. 135 flg. — *J. Helms*, R. Domkirke, i „Danske Mindesmærker“. Kbh. 1870. — *J. B. Løffler*, Udsigt over Danm. Kirkebygn. S. 55 flg. — Den danske Turistforenings Aarsskrift, 1902 S. 107 flg. — Desuden de under Ribe Købstad nævnte Bøger af *P. Terpager*, *M. Galthen* og *J. Kinch*.

Varde

Varde Købstad ligger i Vester-Horne Hrd. under 55° 37′ 13,34″ n. Br. og 4° 5′ 50,57″ v. L. for København (beregnet for Kirketaarnets Spir) ret venligt, omgiven af Anlæg — mod Ø. og S. Ø. —, af Plantager og store Engstrækninger mod V., ved den nordl. Bred af Varde Aa paa et jævnt mod Aaen skraanende Terræn; mod N. i Byen ved Ringkjøbingvejen er der c. 40 F., 12,5 M., ved Kirken c. 28 F., henved 9 M., og mod S. ved Aaen 7 F. Den ligger c. 2¼ Mil N. for Esbjærg, 5¼ Mil N. N. V. for Ribe og 7¼ Mil S. S. Ø. for Ringkjøbing (ad Jærnbanen henh. 4,6 Mil, 35 Km., 5,9 Mil, 41 Km., og 8,8 Mil, 66 Km.). Dens Udstrækning fra N. til S. er c. 1200, fra V. til Ø. 1000 Al. Hovedgaden er Storegade (før Skovbogade), der gaar gennem hele Byen og mod N. fører ud til Landevejen til Ringkjøbing og mod S. over Sønderbro over Aaen til Sønderbrogade, som udmunder i Landevejen til Ribe. Ø. om Byen fører Østervoldgade. Af andre Gader nævnes Vestergade, der gaar mod N. fra Torvet, og Nørregade, som fra Vestergade fører ud til Storegade og Ringkjøbingvejen, samt Kræmmergade og Østergade, der fører fra Torvet mod N. Ø. ud til Landevejen til Vejle. Byen er godt bygget med vel brolagte Gader, men har et overvejende nyt Udseende, idet de fleste ældre Huse ere forsvundne ved de mange Ildebrande.

1547

Byens Købstadsgrund udgjorde Okt. 1902 756,000 □ Al., 54 Td.

VARDE.

Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave — *Eftertryk forbydes.*

Udført af V. F. A. Berggreen — *Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad.* — *Axel E. Aamodt's lith. Etabl.*

1902.

100 50 0 1 2 300 Meter — 100 50 0 1 2 3 4 500 Alen

Ld., Markjorderne 88,494,000 □ Al., c. 6321 Td. Ld. (Ved Res. af $^{24}/_{6}$ 1897 indlemmedes nogle Arealer af Varde Landsogn i Købstaden). Der var da 30 Gader og Stræder samt 1 Torv, og Husenes Antal var 608 ($^{1}/_{2}$ 1901: 554), hvoraf 333 paa Bygrunden. Af Fladeindholdet 1896, i alt 6375 Td. Ld., vare 3683 Ager og Eng (heraf Afgræsning 1500, Eng 437), 116 Kær og Fælled, 41 Haver, 830 Skov, 1584 Hede og Klit og 121 Veje og Byggegrunde. Det saml. Hrtk. var $^{1}/_{1}$ 1895 155 Td., hvoraf 98 hørte til 48 Gaarde og 57 til 285 Huse; 30 Gaarde og 124 Huse dreves fra Ejendomme i Byen. Paa Markjorderne ligge de 3 Kroer *Dortheasminde*, *Hedegaard* og *Hvilested* samt *Vardegaard*.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^{1}/_{9}$ 1902 5,762,750 Kr. (Antal af Forsikringer: 608).

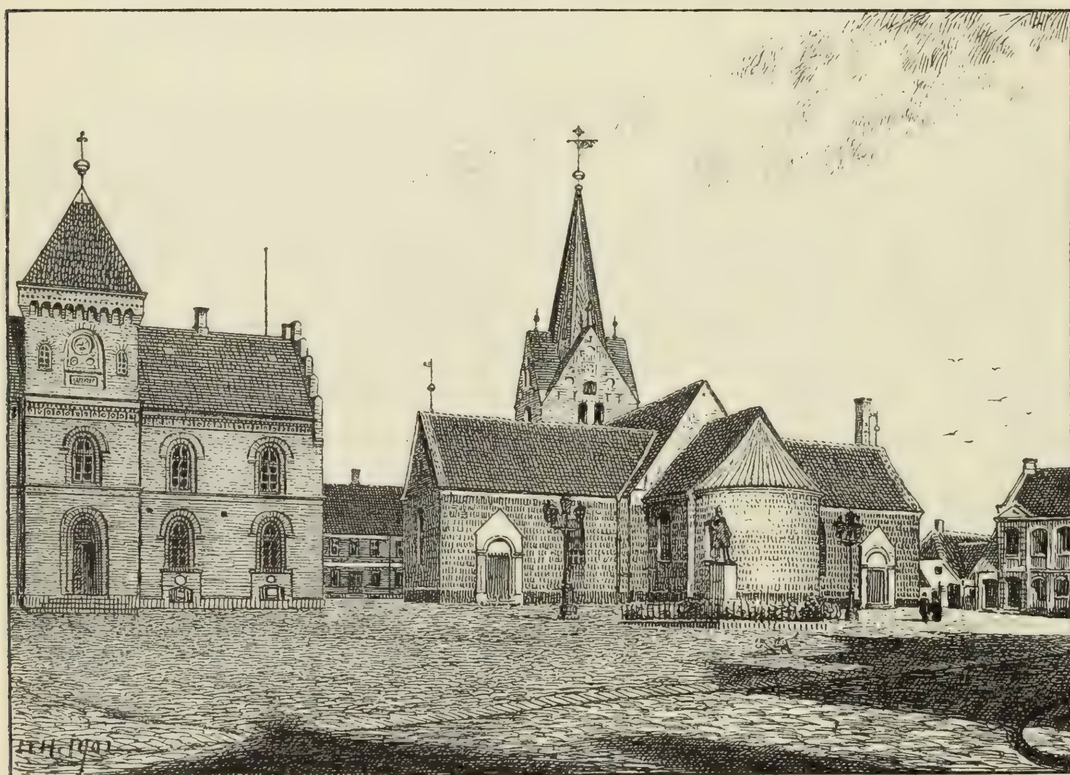
Om *Varde Landsogn* se V. Horne Hrd.

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

St. Jacobi Kirke, ved Torvet, bestaar af Skib og Kor med anselig halvrund Apsis, Taarn mod V. og to Korsarme ved Skibet. De ældste Dele, Skib og Kor med Apsis, ere fra romansk Tid (vistnok fra Beg. af 13. Aarh.) af groft tilhugne Granitkvadre (nogle af dem ere meget store, særlig i Koret), dog er der ogsaa benyttet Stenal, baade som Kvadre og som Kilesten, i det mindste over et af Vinduerne; Murenes indre Del er vistnok af raa Granit, men det tykke Lag af Puds hindrer en nøjere Undersøgelse. Bygningen hviler paa Sokkel med Skraakant, som paa Skibet næsten er skjult under Jorden. De to oprindl., firkantede Døre (Norddøren til Dels forstyrret) og et Par rundbuede Vinduer ses, alle tilmurede. Det anselige Taarn, der stammer fra den senere Middelalder, er uden Sokkel af Granitkvadre i ret betydelig Højde og af røde Munkesten (cementpudset). Kirken har i tidligere Tid lidt store Beskadigelser; $^{29}/_{5}$ 1439 siges den at være afbrændt (D. Saml. 2. R. IV S. 92); 1551 brændte den atter, og ved en ny Brand 1590 ødelagdes dens østl. Parti. Større Restaurationer er den undergaaet bl. a. 1748 og 1795 (disse Aarst. staa i Fløjene paa Korsarmene); men den betydeligste Restauration var den, som foretoges, da Byens anden Kirke St. Nicolai blev nedbrudt 1809 (se S. 709), og som udførtes af Bygmester Mich. Stobberup for 10,500 Rd. Kirken, som atter indviedes $^{20}/_{9}$ 1812, blev da udvidet med de to Korsarme, af røde Mursten, paa Granitsokkel med flade, gibsede Bjælkelofter og med hver sin Indgang fra Ø.; ved samme Lejlighed fik Taarnet, som hidtil havde haft Spir, en Kuppel af Træ. Ved en ny, af Justitsrd. Winstrup 1857 ledet Restauration fik Kirken nye Vinduer, Murene afpudsedes indv., ogsaa i Korsarmene, hvis Indgange omdannedes, m. m. Endelig nedtoges 1869 Taarnets Kuppel, og det fik ved en Gave af Købmd. O. Palludan sin nuv. Overbygning efter Tegn. af Winstrup (c. 2500 Rd.), nemlig 4 Spidsgavle af Mursten og et ottesidet, skifertækket Spir, i alt 138 F. Kirken har i øvrigt Tegltag, kun Apsis er tækket med Bly. Skibet, der indv. er $66^{1}/_{2} \times 27$ F., har flad, pudset Træhvælving, Koret ($20 \times 20^{1}/_{2}$ F.) en gotisk Hvælving, Apsis (13 F. lang og 18 F. bred) Halvkuppelhvælving. Hovedindgangen, som nu paatænkes ombygget, er fra V. i Taarnet, hvis Underrum, med fladt gibset Bjælkeloft, tjener som Forhal.

I den ret anselige Altertavle, bekostet af Borgmester Otto Rasmussen

17. Aarh., er 1877 indsat 3 større Malerier (Christus i Emaus, Christus og Marie Magdalene og Christus i Getsemane) og 5 mindre af C. Schleisner. Prædikestol i rig Barokstil med 6 Fyldinger, der i Alabast fremstille Christi Lidelseshist., og Indskriften: „Fra Solens Opgang til hendes Nedgang er Herrens Navn lovet“ i 12 Sprog. Den sjældne Malmdøbefont er støbt 1437 af Nicolaus Klokkestøber. I Skibets Vestende et Pulpitur med Orgelet, som er fra 1857 (det gamle Orgel repareredes 1768 af Amdi Worm og flyttedes da til den nuv. Plads). I Enden af hver Korsarm er der ligeledes et Pulpitur og en Forstue; i den sydl. findes et Par lukkede Rum for Arrestanter, der skulle overvære Gudstjenesten (de benyttes dog ikke mere). I Kirken findes 3 ældre Malmlysekroner, den ene fra 1684 og en af Messing fra 1894, et gammelt Krucifiks (restaur. 1900), et Maleri

Torvet med Kirken og noget af Raadhuset.

fra 1677 af Provstiskriver Peder Nielsen (til Lunderup) og Hustru Maren Stefansdatter (af et Epitafium fra St. Nicolai Kirke) og Epitafier over 1) Provst Vilh. Fabricius, † 1767, og Hustru, 2) Byskriver og Hospitalsforstander Rasm. Øllgaard, † 1770, og Hustru, og 3) et af Sandsten i Barokstil over en Præst (nogle have ment den l. evangel. Præst Anders Nielsen Svansøe) og Hustru. Rundt om i Byen ses talrige ituskaarne Ligsten fra Kirken, anvendte som Trappesten. De to Klokker ere støbte 1561 og 1565 af Hans Altena, den 3., ogsaa fra 16. Aarh., af Gert de Mervelt (en er omstøbt 1891).

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan. Kirken ejer i Kapitaler c. 4200 Kr. og Enge til en Værdi af c. 11,000 Kr.; dens Gæld var $^{31}/_{12}$ 1902 4560 Kr.

En **Metodistkirke**, ved Østervoldgade, Hj. af Frisvadvej, er opf. 1891 af røde Mursten (Murermester: J. Christensen) og bestaar af Langhus med Taarn med Spir ved Gavlen ud til Gaden. Ved Kirken en Præstebolig.

Et **Missionshus**, „Ephata“, er opf. 1891 af røde Mursten i Nørrevoldgade.

Byen har to **Kirkegaarde.** Den gamle Kirkegaard, ved Torvet og Slotsgade (der har tidligere været Kirkegaard omkring St. Jacobi Kirke, men den nedlagdes, vistnok 1800), er nu c. $2^1/_2$ Td. Ld. Paa Indgangsporten ved Torvet staar indv. 1869 og udv. LC. (ɔ: Købmd. L. Christensen, der bekostede Muren og Porten til den da udvidede Kirkegaard). Paa Kirkegaarden ligge bl. a. begravet Biskop H. A. Brorsons Enke, to Sønner (Præst Cl. Brorson, † 1795, og Nic. Brorson) og Svigersøn, Herredsfoged Laur. Fogtmann, † 1821; over Graven en Søjle med Inskriptioner; endvidere Oldgranskeren P. G. Thorsen († 1883), der er født i Varde. Den nye Kirkegaard, Ø. for Byen lige op til Anlægget Arnberg, er anlagt 1879, c. 5 Td. Ld. Paa Kirkegaarden et stort Ligkapel, med Sidefløje, af røde Mursten, opf. 1881 (Arkitekt: Winstrup).

Raad-, Ting- og Arresthuset, ved Torvet, er opf. 1872 (Bygmestre: Murermester, Byraadsmedlem H. F. Hansen og Tømrer N. C. Larsen) og bestaar af to Bygninger i to Stokv. af gule Mursten, indbyrdes forbundne ved en smal Mellembygning. Raad- og Tinghuset, ud til Torvet, har Taarn med Spir midt paa Façaden; i Stuen er der bl. a. Byfogedkontor og Retslokaler for Øster- og Vester Hrdr., i 2. Stokv. Byraadssal og Retslokale for Varde Købstads Jurisdiktion. Arresthuset har to Dobbeltceller og 8 Enkeltceller samt Arrestforvarerbolig. Bygningerne, hvis Opførelse har kostet c. 68,500 Kr., ejes af Amtet med $^3/_4$ og Byen med $^1/_4$.

Det ældste Raadhus laa ogsaa paa Torvet; 1752 opførtes et nyt ved Kræmmergade, af Bindingsværk i to Stokv.; det brændte 1777; ved Reskr. af $^{25}/_2$ 1785 opførtes atter et nyt paa Torvet, af Grundmur i 1 Stokv.; det nedbrødes ved Opførelsen af det nuv., hvorved Torvet udvidedes.

Der er to kommunale Skoler. **Borgerskolen**, ved Torvet, er opf. 1856 af røde Mursten i to Stokv. med Kælder; den havde Nov. 1902 17 Klasser, c. 480 Elever samt 9 faste Lærere, 4 faste Lærerinder og 3 Timelærerinder. Bagved Skolen lige op til Kirkegaarden ligger et stort, 1885 opf. Gymnastikhus, med Indskrift, at det er skænket af Overlærer Vilh. Aug. Larsen. **Realskolen**, Lundegade, er opf. 1880-81 af røde Mursten i 1 Stokv., som en privat Skole, men er fra 1902 overgaaet til Kommunen; den havde Nov. 1902 6 Klasser, 109 Elever og 4 Lærere, 2 Lærerinder og 4 Timelærere (Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen). — Et **Forskole-Kvindeseminarium**, Skolevej, af røde Mursten i 2 Stokv., er opr. 1899 med Tilskud af Kommunen; det har 2 faste Lærere og 2 Lærerinder, 1 Timelærer og 1 Timelærerinde, c. 25 Elever; Børnetallet i Øvelsesskolen er 40-50. — **Teknisk Skole**, Storegade, af røde Mursten i to Stokv., sammenbygget med Haandværkerforeningen, er opf. 1889 med Statstilskud; den har 8 Lærere og 19 Klasser; Vinteren 1901-2: 111 Elever. — Desuden er der to Privatskoler, opr. 1881 og 1899, med henh. 44 og 18 Elever.

Syge- og Epidemihuset, Østervoldgade, af røde Mursten i 1 Stokværk, bestaar af en 1879 for c. 50,000 Kr. opført Hovedbygning (Murermester H. F. Hansen), ombygget i 1900 (c. 8300 Kr.), med 40 Senge, og to Epidemihuse: Difteritishuset (Murermester Lauritsen), opf. 1890 for c. 8100 Kr. med 12 Senge, og Scarlatinehuset (Arkitekt: N. Christoph Hansen), opf. 1900 for c. 9100 Kr. med 12 Senge. Efter Overenskomst af 1901 har Byen overtaget $^1/_4$ af Sygehuset, medens Amtet ejer de andre $^3/_4$, da

vurderet tils. til 108,000 Kr. Det første Amtssygehus opførtes ved Østerport ifl. Reskr. af $^{17}/_{10}$ 1794, udvidet 1827.

Fattiggaarden, paa Byens søndre Mark ved Sønderbrogade, er købt 1844 og indrettet til Forsørgelses- og Arbejdsanstalt for Byens fattige, der beskæftiges dels ved forskelligt Haandarbejde, dels ved Landbrug, idet der til Gaarden høre c. 100 Td. Ld., c. $4^5/_8$ Td. H. Bygningerne, der ere assurerede for 20,920 Kr., bestaa af et Stuehus med Bestyrerbolig, Økonomilokaler, 11 Sovestuer for Lemmer (i alt Plads til c. 30), Forsamlingsstue, Sygestue og Værksted, samt de fornødne Avlsbygninger.

Varde Hospital, Vestergade, er opr. 1520 af Borger Markvard Nielsen „den rige", der lod dets første Huse opføre, og efter Anmodning fra Borgerne (se Kanc. Brevb. $^{22}/_{10}$ 1579) udvidet af Fr. II, som ved Gavebrev af $^{24}/_3$ 1580 skænkede det Gods i Linding og Gjeldrup samt Kronens Korntiende af Tistrup, Thorstrup og Hodde Sogne, i alt c. 96 Td. Rug og 18 Td. Byg; senere har Hospitalet modtaget flere Legater. Det afgiver nu fri Bolig for 10 Kvinder, som desuden faa Medicin, Lægehjælp, Varme og til Dels Lys samt hver 1,30 Kr. ugtl. og maanedlig Ækvivalent efter Kapitelstaksten for 1 Skp. Rug og 1 Skp. Byg. Et af Lemmerne er Husholderske. Uden for Hospitalet nyde 2 Mænd til Dels samme Understøttelse i Penge og Korn som Lemmerne i Hospitalet. Hospitalets Indtægter ere i alt c. 3000 Kr. aarl. og bestaa dels i Renter af en Kapital paa 29,000 Kr., dels i Jordleje og dels i Tiender. Hospitalet bestyres under Stiftsøvrighedens Direktion og Byfogdens og Sognepræstens Inspektion af en Forstander. Den residerende Kapellan er Bønholder i Hospitalet. Bygningerne, der flere Gange ere brændte, ere af røde Mursten i 1 Stokv., een Længe langs Gaden.

Andre milde Stiftelser: **Varde Fribolig**, Lundevej, i 1 Stokv., er opf. 1874-75 (Fund. af $^{24}/_{11}$ 1874) paa Initiativ af Borgerforeningen (Kommunen har skænket Grunden) og har 10 Friboliger for 50 Aar gml. trængende uden for Fattigvæsenet. Stiftelsen, der er brandforsikret for 10,700 Kr., bestyres under Byraadets Tilsyn af et Syvmandsraad. **Stiftelsen Aldersly**, ved Vestervoldgade, af røde Mursten i 1 Stokv., er opr. 1894 af Købmd. O. C. Tidemann Palludan († 1895), med 4 Friboliger paa Livstid for Enker, ældre Ægtefolk og ældre enlige Personer, fortrinsvis af Handelsstanden; Stiftelsen, der er brandforsikret for 18,060 Kr., bestyres under Byraadets Tilsyn af 5 Mænd. **Varde Børneasyl**, Storegade, i 1 Stokv., er opr. 1891 af Frk. I. K. Rosenørn-Teilmann til Nørholm og har Plads til 50 Børn. — Af Velgørenhedsforeninger nævnes en Hjælpeforening, to Sygeplejeforeninger („Varde Købstads" og „Samaritanen") og Foreningen „Hjemmet", der har til Formaal at samle Haandværks- og Handelslærlinge, som ikke have noget Hjem i Byen.

Statsbanegaarden, S. for Aaen, V. for Sønderbrogade, er opf. 1874. **Varde-Vestbanegaard** for V.-Nebel Banen, N. for Byen, er opf. 1902 (Arkitekt: H. Wenck).

Gasværket, mod N. i Byen ved Lerpøtvej, er anlagt 1885 af Kommunen for c. 90,000 Kr. med en senere tilbygget Beholder (c. 20,000 Kr.); i 1900-1 produceredes 2,035,000 Kbfd. Gas.

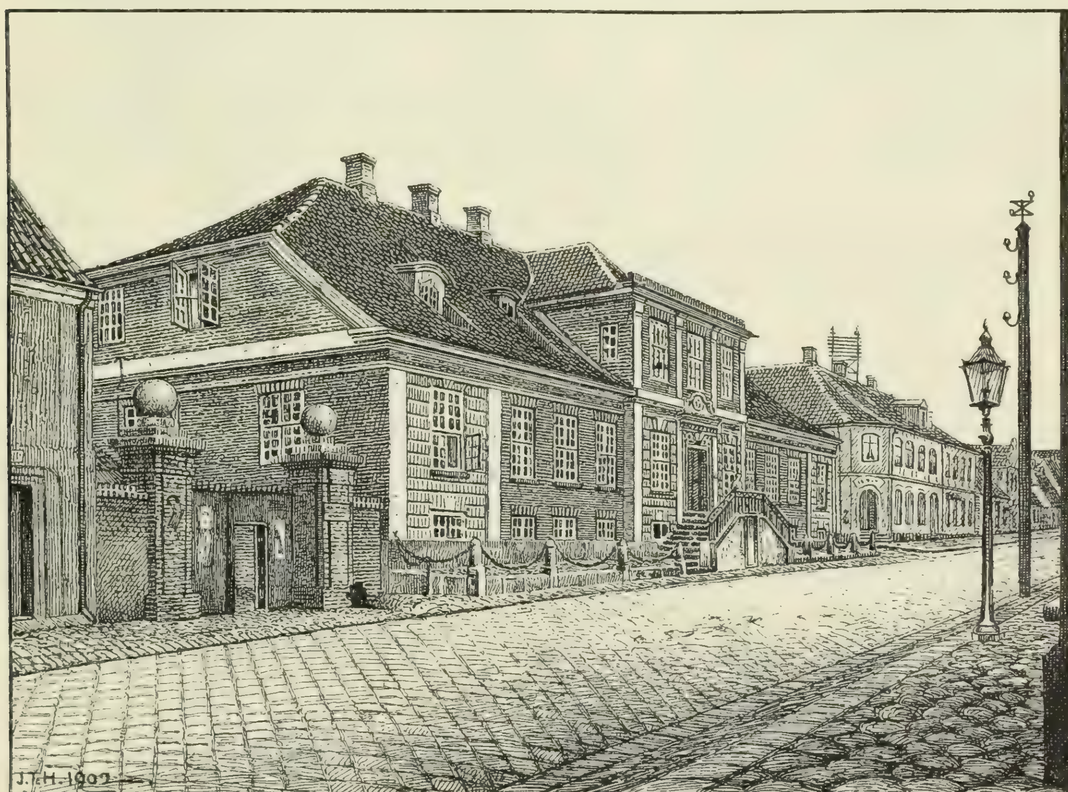
Posthuset og **Telegrafstationen**, Torvegade, har lejet Lokale i en Bygning af røde Mursten i 2 Stokv., opf. 1898-99. — **Toldkammerbygningen**, ved Havnepladsen N. for Aaen, i 2 Stokv., er opf. 1863.

Af andre Bygninger nævnes: Præstegaarden, mod V. ved Vestervold,

opf. 1887 i Stedet for den gamle Præstegaard, som laa paa Torvet. Amtstuen, Østervoldgade, en lejet Bygning i 1 Stokv. af røde Sten. Kæmnerkontoret, Storegade, af røde Mursten i 2 Stokv., opf. 1897 (lejet). Haandværkerforeningen, Storegade, se S. 703. Varde Bank, Hj. af Vestergade og Nicolaikirkegade, af røde Mursten i 1 Stokv., opf. 1900 (Arkitekt: C. H. Clausen, Esbjærg). Sparekassen, Kræmmergade, af Mursten i 1 Stokv., opf. 1883-84. En Good Templar Loge, Lundevej, er opf. 1892. Paa Storegade ligger et Højskolehjem. — En Badeanstalt, ved Aaen Ø. for Byen, er anlagt 1894 af Kommunen.

Paa Torvet er der 1885 rejst en 6 Al. høj Broncestatue af Fr. VII, modell. af N. Schmidt.

Lige S. og S. Ø. for Byen ligger det af Kommunen ejede Anlæg **Arn-**

Gaard fra 1781 i Storegade.

bjærg, c. 15 Td. Ld., hvis Beplantning paabegyndtes i 1830'erne; Kommunen har 1899 opf. en Pavillon der. — Omtr. en Fjerdingvej Ø. for Byen ligger en c. 325 Td. Ld. stor **Skov** („*Lunden*“), der tilhører dels Klubben „Enigheden“ (stift. 1856), som har opf. en Pavillon her 1887, dels private, dels Lunderupgaard (se under Varde Landsogn). Det er til Dels en tidligere Skov, som endnu bestod i Beg. af 19. Aarh., men snart efter var ødelagt; 1858 toges atter fat paa Plantningen; den bestaar til Dels af Løvtræer, ja endog Bøgen trives ret godt. — Omtr. $1^{1}/_{2}$ Fjerdingvej S. Ø. for Byen ligger den af Kommunen i 1860'erne anlagte **Varde søndre Plantage,** idet Kommunen af den udskiftede Hede paa Varde Søndermark købte c. 800 Td. Ld.; i 1890'erne tilkøbtes dels af Søndermark, dels af Toftnæs Hede c. 700 Td. Ld.; nu ere c. 800 Td. Ld. beplantede.

Gamle Huse. Ildebrand har ødelagt næsten alle gamle Bygninger.

Byens ældste og smukkeste ligger paa Hj. af Storegade og Kræmmergade, i Louis XVI Stil fra 1781 af rhinsk Sandsten, med høj Stentrappe, forsynet med Jærnbalustrade, og flere hvælv. Kælderrum; den er genopført efter Branden 1777 af den senere Byskriver Hans Wulff Øllgaard; over Portalen staar: ex cinere redivivus anno 1781".

Indbyggertallet var $^1/_2$ 1901: 4611 (1801: 1020, 1840: 1421, 1860: 2103, 1890: 4167). — Erhverv 1890: 626 levede af immat. Virksomhed, 1595 af Haandværk og Industri, 891 af Handel, 394 af Jordbrug, 37 af Fiskeri, 474 af forsk. Daglejervirks., 118 af deres Midler, 23 nøde Almisse, og 9 sade i Fængsel. — Esbjærgs Nærhed har i de senere Aar skadet Byen, der endnu i Beg. af 1890'erne var i god Opkomst, dels direkte ved at berøve den noget af dens tidligere Opland, dels indirekte ved, at mange af Varde Borgere have tabt store Kapitaler ved at spekulere i Ejendomme i Esbjærg (den store Bankfallit i 1900, Vestjyllands Landmandsbank, var ogsaa for en stor Del foraarsaget ved de nedadgaaende Konjunkturer i Esbjærg). Ogsaa Opkomsten af de store Stationsbyer i Vardes Opland, som Ølgod og Tistrup, har skadet Byen. Om den nye Bane gennem Byens vestl. Opland, som nylig er aabnet, og hvortil Byen har givet et betydeligt Tilskud (150,000 Kr.), vil gavne den, maa Fremtiden afgøre. — Saltvandsfiskeriet er nu kun af ringe Betydning.

Af fremmede Varer fortoldedes ved Varde Toldsted i 1901 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 24,331 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 14,786 Pd., uldne Manufakturvarer 9826 Pd., Vin 3227 Pd., Glas og Glasvarer 60,303 Pd., Humle 2530 Pd., Stentøj, Fajance osv. 89,332 Pd., Porcellæn osv. 7926 Pd., Kaffe 59,247 Pd., Rismel og Risengryn 44,980 Pd., Salt 111,287 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 90,330 Pd., Stenkul 40,000 Pd., Metaller og Metalvarer 784,690 Pd. samt Tømmer og Træ 19,773 Kbfd.

Ved Udg. af 1901 var der ved Toldstedet hjemmehørende 30 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 103 Tons.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1901, efter Fradrag af Godtg., 64,399 Kr., Krigsskatten af Vareindførselen 2726 Kr., i alt 67,125 Kr. (7321 Kr. mindre end i 1900).

I Varde holdes flg. Markeder: 1 i Feb., 2 i Marts, 1 i Apr., 1 i Maj, 1 i Juni, 1 i Aug., 1 i Sept., 1 i Okt. og 1 i Nov. med Heste og Kreaturer. Torvedag hver Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: Varde Bayersk- og Hvidtølsbryggeri, forbundet med Sodavandsfabrikken „Vestjylland" (10 Arbejdere); et Jærntraadsspinderi (Aktieselsk., oprettet 1897, Aktiekapit. 50,000 Kr.; 10 Arbejd.); Varde Uldspinderi og Klædefabrik (Aktieselsk. fra 1900; Aktiekapit. 20,000 Kr.; 10 Arbejd.); C. Lunds Savværk (Bødkerarbejde, 40 Arbejd.); Varde Andelssvineslagteri; 2 Bogtrykkerier.

I Varde udgives 2 Aviser: „Ribe Amtstidende" og „Vestjyllands Dagblad." („Vestjyllands Socialdemokrat" og „Varde Folkeblad" udgives i Esbjærg).

Kreaturhold i Byen og paa Markjorderne 1898: 355 Heste, 988 Stkr. Hornkvæg (deraf 680 Køer), 461 Faar, 349 Svin og 11 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Byfoged og Byskriver (under Købstadens Jurisdiktion hører et Landdistrikt paa 10 Sogne), og

et Byraad, som foruden af Borgmesteren bestaar af 11 valgte Medlemmer. — Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Havnevæs., c) for Skolevæs., d) for Fattigvæs., e) for Alderdomsunderst., f) for Gasværket, g) for Badeanstalten, h) for Skovvæs., i) for Byens Forskønnelse, k) for Gader og Veje, l) for Revision af Valglister, m) for Jærnbanevæs.

Finansielle Forhold 1901. Indtægter: Skatter 82,065 (deraf Grundsk. 4028, Hussk. 3612, Formue- og Lejlighedssk. 74,425), Afgifter efter Næringsloven 5125, Indtægt af Aktiver 21,171 (deraf Gasværksoverskud 11,993), Tilskud fra Stat til Alderdomsunderst. 6622; Udgifter: Bidrag til Stat 878, til Amt 1459, til Amtsskolefond 1076, Byens Bestyrelse 5398, Fattigvæs. 13,846, Alderdomsunderst. 14,981, Skolevæs. 28,422, Rets- og Politivæs. 8313, Medicinalvæs. 29,719, Gader og Veje 23,533, Belysn. 4600, Brandvæs. 2980, Lystanlæg 1961, afløst Højtidsoffer 3238, Tilskud til Kirke 1500, til Realskole 1400 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1901 i Kapitaler 12,083 og i faste Ejendomme 410,720 Kr. og skyldte bort 213,379 Kr. Under Byraadet stod Legater til et Beløb af 14,203 Kr. For 1902 var Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed 7 pCt.; den anslaaede Indtægt var 1,646,000 Kr., deraf var skattepligtig Indt. 1,241,500 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Raadhuset og Sygehuset samt Skolerne, Fattiggaarden, Gasværket, Badeanstalten, et Krudthus, Markedspladsen, Arnbjærg, Søndre Plantage, c. 4 Td. Ld. Jorder, m. m.

Byen har to Politibetjente og to Patrouillebetjente (Vægtere); desuden danne de yngre Borgere et Politikorps, der dog saa godt som aldrig fungerer. Brandkorpset bestaar af en Brandinspektør og en Næstkommanderende samt a) en lønnet Afdeling: 1 Overassistent, 25-30 Brandmænd, hvoraf en er Underassistent, og b) en ulønnet Afdeling: 4 Assistenter, 4 Reserveassistenter, 14 Underassistenter og som menige det tjenestepligtige Mandskab ifl. Lov af $^{21}/_{3}$ 1873.

I Varde Bank, opr. Okt. 1872, er Aktiekapitalen 400,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 4,568,356, Vekselkontoen 1,393,585 Kr. — I Spare- og Laanekassen for V. By og Omegn, opr. $^{1}/_{10}$ 1850, var $^{31}/_{3}$ 1901 Spar. Tilgodeh. 3,234,241 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 262,811 Kr., Antal af Konti 5353. — I Haandværkerforenigens Spare- og Laanekasse i V., opr. $^{10}/_{5}$ 1676, var $^{31}/_{3}$ 1901 Spar. Tilgodeh. 82,804 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 13,083 Kr., Antal af Konti 703.

Havnen, der er 3 à 4 F. dyb (ved Storm af S. V. kan Vandet stige 5 à 6 F.), bestaar kun af et c. 200 Al. langt Bolværk ved Aaens nordl. Bred, c. $2^{1}/_{2}$ Mil fra dens Munding, hvor der ved Indløbet er 5 à 6 F.; Sejladsen foregaar kun ved Lægtefartøjer. Havnepladsen er 5074 □ Al. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der foruden af Borgmesteren som Formand bestaar af 4 Medlemmer af Byraadet. Den aarl. Indtægt af Havne- og Bropenge, som siden Esbjærg Havns Anlæg er svundet mere og mere ind (endnu 1875 var den 1500 Kr.), er nu c. 200 Kr. Havnekassen ejer en Kapital paa c. 10,000 Kr. og en Eng, „Klægflækningen", N. for Varde Aa ved dennes Udløb i Ho Bugt; Engen, hvis Værdi anslaas til

c. 15,000 Kr., og hvis Afgrøde aarl. udlejes, for Tiden for c. 800 Kr., forøges stadig ved Tilsætning af Klæg. Byens Ladeplads er Hjerting (se d.).

I gejstl. Hens. danner Varde eet Pastorat med en Sognepræst og en residerende Kapellan.

Varde hører til 11. Landstingskreds og Amtets 1. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, samt Varde Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek (opr. 1799). Den hører til 4. Udskrivningskreds' 43. Lægd. og er Sessionssted for Lægderne 28, 29, 31 og 38-67.

Ved Varde Toldsted er ansat en Toldforvalter og 4 Toldassistenter, hvoraf en er Strandkontrollør ved Blaavand, en ved Nymindegab, ved Postvæsenet en Postmester (og 3 Ekspedienter), der tillige er Bestyrer af Telegrafvæsenet. Der er Statstelefon og privat Telefon.

Varde er Station paa den vestjyske Længdebane, der paa Strækningen V.-Esbjærg aabnedes $^{3}/_{10}$ 1874 og paa Strækningen V.-Ringkjøbing $^{8}/_{8}$ 1875 (se i øvrigt S. 300). I Driftsaaret 1901-2 solgtes i V. paa Statsbanen 65,017 Billetter; der ankom af Gods 33,145 og afgik 11,457 Tons. Ved Privatbaneloven af $^{8}/_{5}$ 1894 optoges bl. a. en Bane fra Nymindegab over Billum til Varde med Sidebane Billum-Esbjærg; ved Lov af $^{27}/_{4}$ 1900 forandredes den til en Varde-Nebel Bane. Banen, der aabnedes $^{14}/_{3}$ 1903, er c. 5 Mil, 37,6 Km., og har kostet 1,300,000 Kr., hvoraf Staten bærer Halvdelen. Desuden er projekteret en Varde-Grindsted Bane.

Historie. Varde er en meget gammel By. Navnet forekommer allerede i Beg. af 12. Aarh., da Esge Ebbesøn, Bryde af *Wartwik*, dræbtes af Agi Thuer; i Vald. Jrdb. nævnes *Warwith* (maaske af „var", ɔ: Dæmning, og „with", ɔ: Skov; se S. 705 om Skoven Lunden, som vistnok før har strakt sig meget længere mod V., hen til Aaen); Navnet gælder dog vist begge Steder den nedenn. Borg; senere staves Navnet Warwyth, Warwid, Wareth, Warthe og Wardhe. Hvornaar Byen er opstaaet og bleven Købstad, vides ikke; dog viser Kirken, at den i alt Fald maa være fra 13. Aarh. Dens ældste kendte Privilegier ere udstedte af Chrf. af Bayern 1442 (hvorved han giver V. samme Privilegier, som han 1440 havde givet Viborg) og ofte senere stadfæstede, saaledes 1450, 1504, 1549, 1558, 1570, 1588, 1597 og 1606. Stedets første Bebyggelse skyldes vel Skibsfarten paa Aaen, der i Middelalderen har været langt mere sejlbar end nu, og Byen har i de Tider utvivlsomt haft en Del Betydning som Handelsstad, ligesom den var Sædet for Høvedsmanden over Vardesyssel (Vars.) og havde en befæstet Kongsgaard, *Vardehus*, som laa ved Aaen V. for Byen og beskyttede Byen fra Søsiden. To Voldsteder, som laa paa begge Sider af Aaen, betegnes i Resens Atlas som Slottets Skanser og omtales ogsaa i Danske Atl., men ere nu forsvundne; det, der laa N. for Aaen, sløjfedes i 1. Halvdel af 19. Aarh., da Aaløbet reguleredes; det andet spores endnu S. for Aaen som en rund Høj, der vistnok har været en Holm i selve Aaen. V. for den nordl. Skanse skal selve Slotsbanken have ligget; paa D. Atl.'s Tid saas endnu Rudera af Slottet, ligesom der var Spor af Volde og Grave; i Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh. blev Banken helt planeret, hvorved der fandtes Rester af en underjordisk Bygning af Egetømmer. Borgen har været meget gammel. Den ovenn. Esge Ebbesøn har vel været Høvedsmand der i Beg. af 12. Aarh. Fra Vald. Sejrs Tid var den og Lenet i tysk Besiddelse, og da Dronn. Margr. indløste den, pantsatte hun den til Henneke Limbek; efter at han var falden 1404, kom den tilbage til Kronen; 1433 nævnes Henrik Rantzow paa Vardehus. Ifl. Præsteindberetn. fra 1638 blev Borgen ødelagt $^{2}/_{4}$ 1439 under et Bondeoprør. Den blev aldrig mere opført, men dens Ladegaard, hvis Jorder kaldtes Kongsgaardsmarken (senere blot Gaardsmarken), bestod som egen Ejendom til op i 17. Aarh. (se *O. Nielsen*, Vardehus, i Saml. t. j. Hist. 2. R. II S. 341 flg.).

Byen havde ogsaa i Middelalderen foruden den nuv. St. Jacobi Kirke (St. Ibs)

en anden Kirke, *St. Nicolai Kirke* (St. Nilaus), som alt nævnes c. 1340, og som laa noget V. for Storegade (Nicolaigade og Nicolaikirkegade minde om den). Det var en toskibet Bygning uden Kor, men med Taarn mod S. Ved kgl. Brev af $^{21}/_{3}$ 1537 bestemtes det, at da Borgerne i den sidste Fejde vare blevne saa forarmede, at de ikke kunde holde to Sognekirker vedlige eller underholde mere end een Sognepræst, maatte de nedbryde St. Nilaus Kirke og lægge Sognet til St. Ibs. Men Bestemmelsen kom dog ikke til Udførelse, heller ikke efter at Kirken var ødelagt 1551 ved Brand og det i kgl. Brev af $^{11}/_{6}$ 1551 var tilraadet at nedbryde den og bruge Materialerne til dermed at istandsætte den ogsaa ved Brand ødelagte St. Ibs Kirke, og der vedblev at være to Sognepræster, indtil der 1732 kom een Sognepræst med en Kapellan. Aar 1788 indgav en Del Borgere Ansøgning om, at Nicolai Kirke maatte nedlægges; men først efter et Kirkesyn i 1805, da begge Kirker viste sig meget forfaldne, blev det ved Res. af 1806 befalet at nedbryde den, hvilket skete 1809. Dog stod der endnu Rester af den ved den ndfr. omtalte Brand 1821. — Desuden har der ifl. Præsteindberetn. 1638 N. for Byen ligget et Kapel, som endnu efter Reformationen benyttedes til Begravelser, og af hvilket der endnu 1638 saas Rudera.

Byen nævnes oftere i Historien: Saaledes holdt Erik af Pommern Retterting her 1396 og 1406. Under Reformationen var Niels Andersen Svansø († 1555) Præst her og var vistnok en af de ivrigste for dens Indførelse. I Grevens Fejde, da Skipper Herman, en Tilhænger af Klement, blev overrumplet her 1534 af Joh. Rantzau og dræbt, led Byen som alt nævnt meget. Et Bevis paa Byens tidligere Betydning som Handelsstad er, at den hørte til de 7 Stæder i Jylland, som ifl. Forordn. af $^{28}/_{1}$ 1682 maatte drive udenlandsk Handel, ligesom den da beholdt Borgmester og Raad (først ved Reskr. af 1752 bestemtes det, at den kun skulde have en Byfoged og en Byskriver). Dens vigtigste Udførsel var vel Stude, som udførtes over Kolding og Ribe. Men 1682 var allerede dens gode Tid forlængst forbi. Dens Tilbagegang begyndte vistnok med Ildebranden 3. Pinsedag 1551, da en stor Del af den tillige med begge Kirker gik op i Luer (Byen skal før den Tid have strakt sig længere mod V.); den led saa stor Skade, at Kronen maatte tilstaa den Lettelser, ja endnu 1573 (Kanc. Brevb. $^{10}/_{3}$) fik den saadanne paa Grund af „Armod og foregaaende Aars Besværinger"; St. Dionysii Dag 1590 brændte atter den bedste Del af Byen tillige med Østenden af St. Jacobi Kirke. Dertil kom Aaens Tilsanding og det 17. Aarh.'s tre Krige, under hvilke den var besat af Fjender og Venner og led meget, navnlig i Krigene 1643-45 og 1657-60, samt Pesten under den sidste Krig; 1672 havde Byen 569 Indb. I 18. Aarh. vare Forholdene i Varde som alle Steder sørgelige. Da D. Atl. udkom, havde Byen ingen Skibe, og Sejladsen var saa godt som ophørt, „efterdi Rivieren fra Vestersøen op til Byen er bleven her og der af Sand saa tilstoppet, at der nu alene smaa Baade kan gaa igennem lige til Byen, da store Baade eller smaa Pramme ikke kan komme nærmere end til Janderup"; 1769 var der 690 Indb. Den sydl. Del af Byen brændte 1777, den nordl. Del $^{14}/_{6}$ 1821. I 19. Aarh. gik den dog atter frem; men som omtalt S. 706 har Esbjærg skadet den i de sidste Aar.

Byen har haft en Latinskole (nævnt 1542), der nedlagdes 1739. Skolen, der afbrændte 1551 og først var genopbygget 1560 (se Kanc. Brevb. $^{7}/_{5}$), har ligget bagved St. Jacobi Kirke; efter Nedlæggelsen var Bygningen, som staar endnu temmelig uforandret, Bolig for Kordegnen. — Det ene af de to aarl. Landemoder for Ribe Stift holdtes fra 1618 til langt op i 18. Aarh. i Varde (se Kirkeh. Saml. 2. R. VI S. 652 flg.). — Byen har haft 4 Porte: Nørre-, Øster-, Sønder- og Vesterport.

Litt.: *A. C. Wedel-Heinen*, Nogle antiqu. Bemærkn. om V. Kjøbstad, i Hist. statist. Maanedstidende for Ribe Stift, 1838-39, S. 106 og 113 flg. — *J. Olsen*, Varde og Omegn i Krigene 1627-29, 1643-46 og 1657-60, i Saml. t. j. Hist. 2. R. IV S. 117, 280 og 467 flg. — *H. F. Rørdam*, Om V. Fortid, særlig i kirkl. Hens., i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 596 flg.

Esbjærg

Esbjærg Købstad ligger i Skads Herred under 55° 28′ 8″ n. Br. og 4° 7′ 1″ v. L. for Kbh. (beregnet for Banegaardens Nordende) ved Vesterhavets Kyst lige over for Fanø paa de skraanende Sider af en Bakkeskrænt („Esbjærg Kleve“), med Graadyb, Farvandet mellem Halvøen Skallingen og Fanø, som Indløb. Terrænet, hvorpaa Byen ligger, er ret bakket. Højeste Punkt er mod S. ved Kysten, ved Vandtaarnet, c. 70 F., 22 M.; ved Kirken er der c. 50 F., 16 M. Den ligger c. $2^1/_4$ Mil S. for Varde og $3^1/_4$ Mil N. V. for Ribe (ad Jærnbanen henh. $4,_6$ Mil, 35 Km., og $4,_4$ Mil, 33 Km,). Dens Udstrækning fra V. til Ø. er c. 3000, fra N. til S. 2000 Al. Hele dens Anlæg vidner om dens Tilblivelsesmaade og hurtige Udvikling ved Havnen, der skabte den, og som sikrer dens Fremtid. Gaderne ere brede og snorlige og skære næsten alle hinanden i Vindhjørnernes Retninger. Mange af dem ere smukt brolagte, Hovedgaden er endog asfalteret, men flere, navnlig i Udkanterne af Byen, ere kun makadamiserede eller ligge helt eller delvis ubanede hen med sparsom Bebyggelse. Den unge, nervøst arbejdende By har ikke sparet paa Pladsen. Hovedgaden er den 1600 Al. lange Kongensgade, som mod Ø. gennem Teglværksvej fører ud til Darumvejen og mod N. V. fortsættes i Strandbygade til Hjertingvejen; parallelt med den gaa bl. a. Havnegade, Skolegade, Danmarksgade, Norgesgade m. fl.; af Gaderne fra S. til N. nævnes Jyllandsgade, Kirkegade og Torvegade. I øvrigt frembyder Byen med sine nymodens Huse mindre Interesse, naar undtages Havnen, hvis storslaaede Anlæg tager hele Opmærksomheden fangen.

Byens Købstadgrund udgjorde Okt. 1902 5,078,022 ☐ Al, c. 363 Td. Ld., Markjorderne c. 554 Td. Ld. Der var da 48 Gader og et Torv. Husenes Antal var 1087, deraf 867 paa Købstadgrunden. Af Fladeindholdet 1901, i alt 895 Td. Ld. (Havneterrænet er senere udvidet), vare 542 Ager og Eng, 91 Kær, Fælled og Mose, 40 Havejord, 8 Skov, 162 Veje og Byggegrunde og 52 Hede og Klit. Det saml. Hartk. var $^1/_1$ 1895 34 Td., hvoraf 23 hørte til 8, nu til Dels nedlagte Gaarde og 9 til 144 Huse. Den største Gaard paa Markjorderne har c. 4 Td. H., c. 80 Td. Ld.

ESBJÆRG.

Trap Beskrivelse af Kongeriget Danmark III Udgave

1	Administrationsbygning Havnens-	F 6	
2	Apotek	G 5	
3	Banegaard	I 4	
4	Bank Esbjerg-Fanø-	G 5	
5	" Varde-	H 5	
6	Borgerforening	G 5	
7	Brandstation	F 6	
8	Bryggeri	C 2	
9	Fiskepakningsbygning	C 7	
10	Forsamlingsbygning Arbejdernes-	G 6	
11	Havnebetjentbolig	D 5	
12	Hotel Central	G 5	
13	" „Esbjerg"	K 4	
14	" Royal	F 6	
15	" Spangsbergs- " m. Teater	D 5	
16	Højskolehjem	G 4	
17	Kirke Methodist-	H 4	
18	" Vor Frelsers	F 4	
19	Materialhus Havnens	F 7	
20	Missionshus	F 4	
21	Posthus	I 3	
22	Rytterstatue Chr. IX	G 5	
23	Saltværk	F 7	
24	Silopakhus	D 6	
25	Skole Kommune-	D 4	
26	" " -	G 4	
27	" " -	G 4	
28	" " -	I 5	
29	" Pige-	H 5	
30	" Real-	F 4	
31	" Teknisk	H 4	
32	Slagtehus Off.-	I 7	
33	Slagteri	K 3	
34	Slagteri Eksport-	F 8	
35	" Svine-	H 3	
36	Smørpakkeri	H 7	
37	Stalde Statens-	E 8	
38	Sygehus Amts-	I 6	
39	Telegraf- og Telefonst.	G 4	
40	Ting- og Arresthus	G 4	
41	Toldkammer	E 6	
42	Told- og Havnevagt	D 8	
43	Vandtaarn	F 6	
44	Vandværk	F 6	

Udført af V. F. A. Berggreen
Forlagt af Universitets Boghandler G. E. C. Gad
Axel F. Aamodt's lith. Etabl.

1:10000

Bygningernes saml. Brandforsikringssum var $^1/_{10}$ 1902 16,146,713 Kr. (Antal af Forsikringer 1126).

Af **offentlige** og **andre Bygninger** samt **Institutioner** nævnes:

Vor Frelsers Kirke, Hj. af Skole- og Kirkegade, er opf. 1887 (indviet $^{18}/_{12}$) i romansk Stil paa Granit- og Murstenssokkel af røde og graa Mursten, de sidste anvendte som Baand i Murene, der ere prydede med Pilastre og Rundbuefriser (Arkitekt: Axel. Møller). Det er en Korskirke, som fra Beg. kun bestod af Skib (indv. c. 33 × 18 Al.) og Kor (c. 9 × 10 Al.) med Apsis samt Taarn med Pyramidetag og Spir (55 Al. højt) mod V.; men 1896 tilføjedes de to Korsarme (samme Arkitekt). I Hjørnerne mellem Taarn og Skib findes to smaa Udbygninger (i den nordl. er der Opgang til Orgel og øvre Stokv., i den sydl. Venteværelse for Kirkegangskoner). Portalen, i Taarnets Vestside, har en Granitsøjle (Kapitæler og Fodstykker af Sandsten) paa hver Side; Forhallen i Taarnet har fladt Bjælkeloft; Skibet havde fra først af Tøndehvælving af Træ, men da Korsarmene tilføjedes, blev Midten dækket af en Stjernehvælving, medens Resten af Tøndehvælvingen bevaredes mod V. og Ø., og lign. Hvælvinger have Koret og Korsarmene; Apsis har Halvkuppelhvælving. Korbuen og Buen ind til Apsis have 2 Søjler paa hver Side. Kirkens Hvælvinger og Vægge dækkes af en let Dekoration. Altertavle af Eg i Form af en Niche med Thorvaldsens Christus i Zink, skænk. af P. S. Breinholt. Alterstager, Kalk og Kande ere skænk. af Vilhelmine Juliane Niedlich. Prædikestol af Eg med Søjler, Snitværk og Himmel. Granitdøbefont, hvis Kumme, med Udhugninger, er fra en romansk Font, som har staaet i Jerne Præstegaardshave. I Kirkens Vestende et Pulpitur med Orgel; desuden et Pulpitur i hver af Korsarmene. En Lysekrone er skænk. 1896 af P. S. Breinholt. I Kirken et Trækrucifiks, udf. af A. Fjeldskov, i Præsteværelset ved Koret et Maleri, Christus med Martha og Marie (Kopi efter Dorph). Kirken har Varmeapparat, i en Kælder under Koret, samt Gasindlæg.

Ved Kirken, der ejer sig selv, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan. Kirken har ingen Formue og ingen Gæld.

Et **Missionshus**, lige over for Kirken paa det andet Hj. af Skole- og Kirkegade, af røde Mursten, er opf. 1880, udvidet 1893.

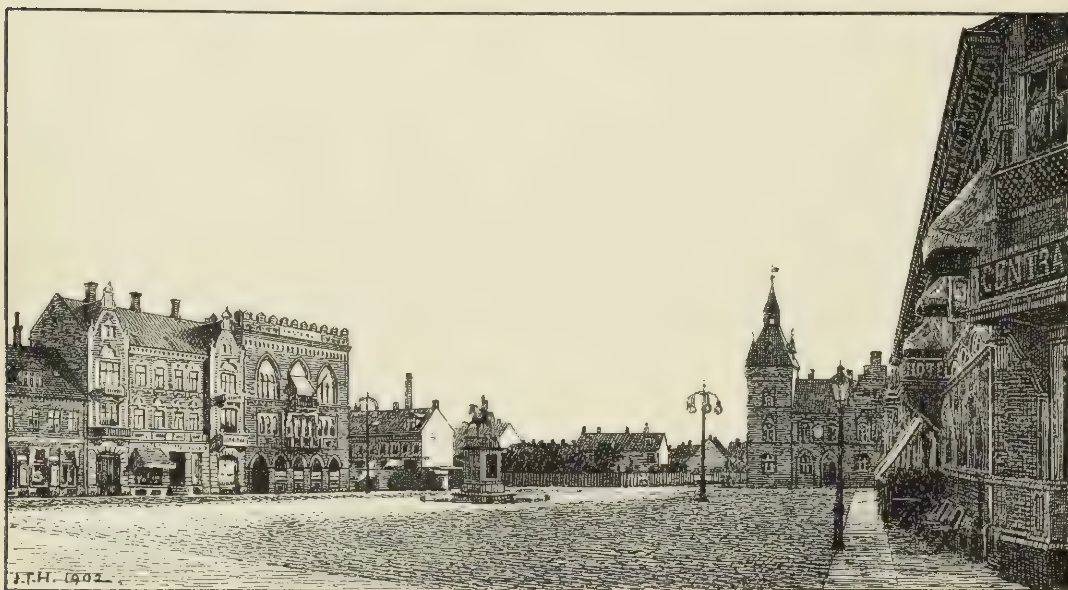
En **Metodistkirke**, Norgesgade, af røde Mursten med Gavl ud til Gaden, uden Taarn, er opf. 1893.

Byen har to **Kirkegaarde**. Den gamle Kirkegaard, beliggende ved og omkring Kirken, er anlagt 1883 mellem Kirke-, Skole-, Nørre- og Jyllandsgade, c. 3 Td. Ld; nær ved Nørregade et lille Ligkapel. Den nye Kirkegaard, N. for Byen mellem Storm- og Sjællandsgade, er anlagt 1897, c. 8 Td. Ld.; paa Kirkegaarden et smukt af røde Mursten 1897 opf. Ligkapel med Tagrytter (Arkitekt: Axel Møller).

Ting- og Arresthuset, paa Torvet, Hj. af Torve- og Skolegade, er opf. 1891 af røde Mursten i gotisk Stil i to Stokv. med Gavlpartier og Taarn efter Tegn. af Prof. H. C. Amberg for c. 102,000 Kr.; det ejes af Købstaden med $^{31}/_{51}$ og af Amtskommunen med $^{20}/_{51}$. Det indeholder Retslokaler og Kontorer for Esbjærg By og for Skads Hrd. og Fanø Birk, Værelse for Forligskommisssionen, Politistation og Arkiv; Retssalen benyttes,

indtil et Raadhus bliver opført, tillige som Byraadssal. Arrestbygningen, ud til Torvegade, har Arrestforvarerbolig og Plads til 14 Arrestanter (8 Enkelt- og 2 større Celler). En betydelig Udvidelse er forestaaende. Kommunen har købt en Grund ved Torvet lige over for Tinghuset, hvor der med Tiden tænkes opf. et Raadhus.

Byen har flg. **kommunale Skoler**: Tre Hovedskoler i Danmarksgade, opf. 1889, i Norgesgade, opf. 1894, og paa Hj. af Storm- og Nørregade, opf. 1902-3, alle af røde Mursten, de to første i to Stokv. med 8 Klasser hver, den sidste i tre Stokv. (Arkitekt: O. Berg) med 25 Klasser, Skolekøkken, Skolebespisningssal, Haandgerningsklasse, Sløjdklasse osv. samt særligt Gymnastikhus. To Forskoler i Østergade og Spangsbergsgade, begge opf. 1896 af røde Mursten i to Stokv. med blindingsprydede Gavle (Arkitekt: C. H. Clausen), og hver med 8 Klasser. De offentlige Skoler havde Okt. 1902 i alt 46 Lærere og Lærerinder samt c. 2100 Elever. —

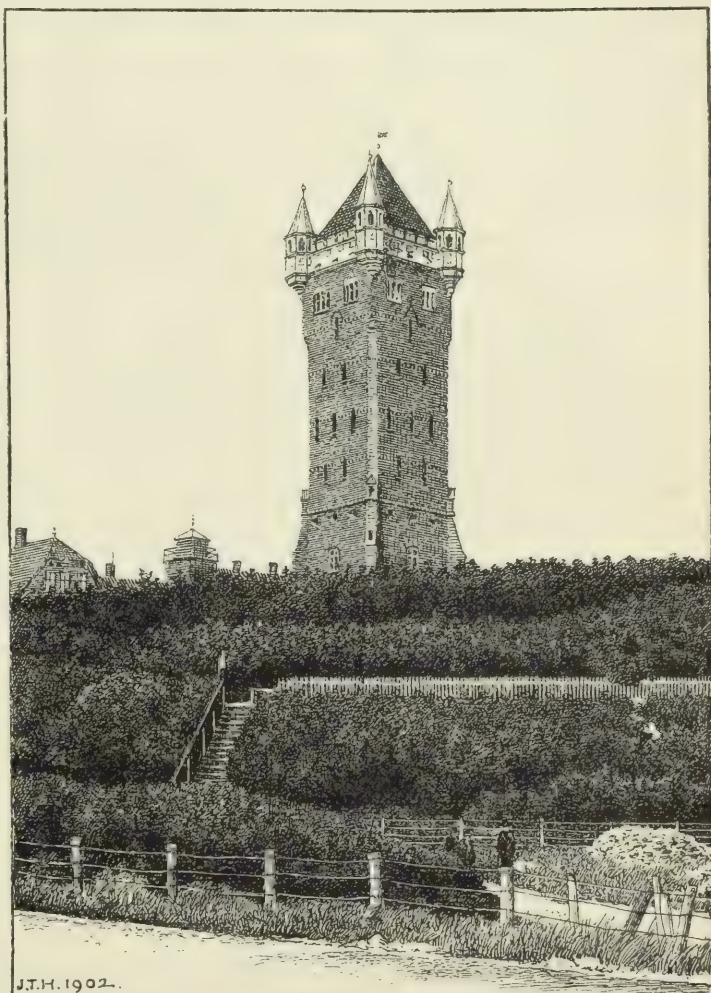

Torvet i Esbjærg.

En privat **Realskole**, Skolegade, der nu støttes af Stat, Amt og Kommune og fra 1892 har Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen, er oprettet 1889 af et Aktieselskab; Bygningen, af røde Mursten i 2 Stokv., er opf. 1890, udvidet 1894; den indeholder bl. a. 13 Klasseværelser, Sløjdlokale, Haandarbejderværelse, med Vaskeværelse, og Skolekøkken samt i en særskilt Bygning Gymnastiksal. I Skoleaaret 1901-2 var der 4 Realklasser, Latinafdeling, 2 Pigeklasser, 1 Handelsklasse og 5 Forberedelsesklasser samt 285 Elever, en Bestyrer, 5 Lærere, 7 Lærerinder, 3 Timelærere og 1 Timelærerinde. Undervisningen er fælles for Drenge og Piger. — **Teknisk Skole**, Englandsgade, nu støttet af Stat, Amt og Kommune, er oprettet 1886 af Haandværkerforeningen; Bygningen, af røde Mursten i 2 Stokv., er opf. 1890 (en ny Bygning tænkes opf.). Vinteren 1901-2 var der 17 Klasser og 257 Elever, underviste af Bestyreren og 12 Lærere. — En **Folkehøjskole**, Jernevej, er opr. 1896; den havde 1901-2 c. 40 Elever, en Forstander, 1 Lærer og 1 Lærerinde. — En Handelsskole, opr. 1898 af Handelsforeningen og støttet af Stat og Kommune, har Lokale i Norgesgades Kommuneskole; Vinteren 1901-2 havde den 101 Elever, en Forstander og 5 Lærere. — Desuden er der en Pigeskole, og 4 Pogeskoler.

Syge- og Epidemihuset, mod S. Ø. paa Lille Bavnehøj („Lille-Esbjærg“), er opf. 1892 af Amtsraadet for c. 92,000 Kr. (Arkitekt: A. Arboe) og bestaar af en Afdeling for alm. Sygdomme, med 11 Senge, og en Afdeling for epidemiske Sygdomme, med 24 Senge; til Sygehuset, der er overtaget af Købstaden, hører Desinfektionsanstalt. Der er udarbejdet Planer til et nyt Sygehus paa en Grund N. V. for Byen.

Børnehjemmet, Haraldsgade, er oprettet 1892 og havde lejet Lokale, indtil det 1899 fik sin egen Bygning, af røde Mursten i 1 Stokv.; det har Plads til 22 Børn og en Bestyrelse paa 12 Medlemmer. — Et **Sømands- og Fiskerhjem**, ved Havnen, bliver opf. 1903 paa Havneterrænet af en Komité; det skal indeholde bl. a. en Afholdsrestauration, Logi for Sømænd og en Uddannelsesskole for Fiskere. — Et **St. Josephs Hospital** skal opføres 1903 i Nørregade. — Af Velgørenhedsforeninger nævnes: Hjælpeforeningen, opr. 1890, Understøttelsesforeningen for efterladte, paa Søen forulykkede Fiskere, opr. 1896, Menighedsplejen, opr. 1893, Bombebøssen. opr. $^{20}/_{12}$ 1901, og „Børnenes Vel“, opr. $^{4}/_{2}$ 1902, en Afdeling under „De danske Plejehjemsforeninger“, med det Formaal at tage sig af vanrøgtede Børn; Byraadet har overdraget den det frivillige Tilsyn med Plejebørn. Desuden flere Afholdsforeninger.

Vandtaarnet.

Banegaarden, mod Ø. ved Jærnbanevej, er opf. 1874 som en lav, simpel Træbygning, men er nu ifl. Lov af $^{27}/_{4}$ 1900 under Ombygning. Den bliver opf. af røde Mursten, to Stokv., med Gavlparti og to Taarne paa Façaden (Arkitekt: Wenck), ved en ny Stationsvej mellem Kongens- og Frodegade; Baneterrænets Omregulering vil forkorte Kongensgade med c. 200 Al. og spærre for Adgang til Byen fra Ø. undt. gennem en Tunnel ud for Borgergade og en Overkørsel (Bro), der forbinder Frodesgade med Jerne Landevej.

Gasværket, mod S. Ø. uden for Byen ved Gasværksvej, er anlagt 1896 af Byen for c. 278,000 Kr., udvidet 1903 for c. 150,000 Kr.; i 1901 produceredes $30{,}_{03}$ Mill. Kbfd. Gas. — **Vandværket** er anlagt 1896

af Byen i Vognsbøl N. for Byen for c. 212,000 Kr. Paa den beplantede Bavnehøj (se ndfr.) er der 1896-97 opf. et c. 100 F. højt **Vandtaarn** (Arkitekt: C. H. Clausen) med Pyramidetag og 4 smaa Karnaptaarne paa Hjørnerne; det er ogsaa Udsigtstaarn. Vandforbruget pr. Døgn er c. 8700 Td. (Maksimum $^{20}/_{7}$ 1901: 13,912 Td.). — Et **offentligt Slagtehus** med Kødkontrolstation, ved Exnersgade, er opf. af Kommunen for c. 150,000 Kr. (Arkitekt: C. H. Clausen). — En **Brandstation**, i Borgergade, er opf. 1897 (Arkitekt: C. H. Clausen). — **Kommunens Kontorbygning**, ved Ting- og Arresthuset paa Hj. af Dan marks- og Torvegade, er en anselig, 3 Stokv. høj, 1895 af private opf. Bygning, der bl. a. indeholder Bogholder- og Kassererkontor, Fattigvæsenskontor, Stadsingeniørens og Gas- og Vandværkskontorer m. m. samt udlejede Lokaler til Borgmesterkontor og Telegrafvæsenet.

Postkontoret, Havnegade, er en mindre, lejet Bygning af røde Mursten i 1 Stokv. — **Toldkammerbygningen**, ved Havnen, er opf. 1897 af Staten for c. 100,000 Kr. (Arkitekt: Bygningsinspektør J. V. Petersen). Det er en 80 Al. lang Bygning af røde Mursten i to Stokv. med et Taarn med kobbertækket Spir paa Midtpartiet; i 1899 er tilbygget et Varefrilager.

Om Havnen se S. 717.

Af andre Bygninger mærkes: Handelsbanken, Torvet, opf. 1897, Esbjærg-Fanø Bank, Torvet, opf. 1897 af røde Mursten i 3 Stokv. (Arkitekt. C. H. Clausen), et Teater, der rummer 800 à 1000 Tilskuere, i det ved Havnegade 1875 opf., senest 1892 udvidede Spangsbergs Hotel (Teatret udgør den nordl. Fløj af Hotellet og vender ud til Kongensgade). I Kronprinsensgade ligger en 1897 opf. Odd-Fellow Loge, i Skolegade et Højskolehjem.

Paa **Bavnehøj** mellem Havnegade og Østre Havnevej, paa Statens Territorium, begyndte man at plante 1878; 1884-85 har Staten Ø. for Højen ladet tilplante et c. $6^{1}/_{2}$ Td. Ld. stort Anlæg, der er overladt til Benyttelse af og vedligeholdes af Kommunen; fra Anlægget og fra Vandtaarnet er der smuk Udsigt over Havnen og Farvandet. Ved et Aktieselskabs Foranstaltning er der N. V. for Byen lige uden for Bygrænsen i 1902-3 beplantet et c. 21 Td. Ld. stort Areal, **Strandskoven**. Mod N. V. ved Kysten ligger Forlystelsesetablissementet Tivoli.

Paa Byens Torv staar en **Rytterstatue af Chr. IX**, paa et højt Sandstensfundament (Billedhugger: L. Brandstrup), rejst 1899, afsl. $^{28}/_{6}$ 1900.

Indbyggertallet var $^{1}/_{2}$ 1901 13,355, Okt. 1902: 14,022 (i 1880 havde Byen 1529, 1890: 4111, 1895: 9280, 1896: 12,352). — Erhverv 1890: 399 levede af immateriel Virksomhed, 2243 af Haandværk og Industri, 654 af Handel, 57 af Jordbrug, 9 af Gartneri, 138 af Fiskeri, 223 af Søfart, 325 af forsk. Daglejervirksomhed, 49 af deres Midler, og 14 nøde Almisse. — Handel, Skibsfart og Fiskeri samt Haandværk og Industri ere vigtige Erhverv, og store Fabrikker og Handelsforretninger ere fremstaaede i det sidste Aarti. En alvorlig Krise, som for et Par Aar siden ramte Byen, væsentligst som Reaktion mod den stærke og usunde Jordspekulation, bevirkede en Standsning; men den synes nu overstaaet, og den naturlige Udvikling af Erhverslivet er atter begyndt at tage Fart. Ifl. Fiskeriberetn. var der 1901 i Tolddistriktet 403 Fiskere, som med 1 Damper, 11 Kuttere, 42 Dæksbaade og 80 mindre Baade fiskede for en Værdi af 506,237 Kr., næsten udelukkende Rødspætter og Kuller.

Af fremmede Varer fortoldedes i 1902 bl. a.: Bomulds- og Linnedgarn 16,144 Pd., Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 67,128 Pd., uldne Manufakturvarer 88,473 Pd., Vin 18,274 Pd., andre Spirituosa à 8^0 262 Vrtlr., Glas og Glasvarer 44,336 Pd., Stentøj, og Porcellæn 61,382 Pd., Humle 6265 Pd., Kaffe 142,460 Pd., Olier 3,007,007 Pd., Rismel og Risengryn 165,606 Pd., Stensalt 1,893,825 Pd., andet Salt 1,236,845 Pd., Sukker, Mallas og Sirup 550,634 Pd., Tobaksblade og -stilke 145,015 Pd., fabrik. Tobak og Cigarer 3000 Pd., Te 2347 Pd., Stenkul 684 Tdr. og 116,955,463 Pd., Kokes 1,157,289 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer 3,996,702 Pd., Tømmer og Træ 360 Clstr og 32,018 Kbfd. Af indenlandske Frembringelser udførtes til Udlandet bl. a. 220,300 Pd. Spergelfrø, 3,792,195 Pd. Hø, 1,496,795 Pd. Halm, 115,847,675 Pd. Flæsk, 11,458,450 Pd. Kød, 46,116 Pd. Ost, 52,451,897 Pd. Smør, 613,952 Pd. Fedt, 102,932 Pd. Mælk og Fløde, 1088 Stkr. Heste, 7259 Stkr. Hornkvæg og Kalve, 578,181 Pd. Huder og Skind, 4,875,105 Pd. fersk Fisk, 7,024,684 Snese Æg, 23,103 Pd. Gær, 40,922 Pd. Vildt, 39,590 Pd. tørrede Buketter, 15,449 Pd. Klude og 732,275 Pd. Halmbaand.

Ved Udg. af 1902 var der ved Toldstedet hjemmehørende 110 Fartøjer og maalte Baade paa i alt 15,139 Tons; deraf vare 7 fra 200 til 400 T. hver og 17 over 400 Tons; af Fartøjerne vare 28 Dampskibe, tils. paa 13,221 Tons og med 3930 Hestes Kr. samt 73 Fiskerfartøjer med en Nettotonnage af 1354 Tons. Handelsflaaden staar i Antal af Skibe og i Registertonnage kun tilbage for Kjøbenhavns, Marstals, Fanøs og Svendborgs. Fra Udlandet indkom 605 Skibe med 85,385 Tons Gods, deraf 488 Dampskibe med 74,213 Tons Gods, og der udgik 609 Skibe med 132,316 T. Gods, deraf 498 Dampsk. med 131,794 Tons; i indenrigsk Fart indkom 33 med 591 Tons Gods, hvoraf 13 Dampsk. med 344 T., og udgik 29 Skibe med 309 T., deraf 4 Dampsk. med 75 T.

Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1902 404,545 Kr., Krigsskatten af Vareindførslen 13,848 Kr., i alt 418,393 Kr. (78,119 Kr. mere end i 1901); Godtgørelserne vare i alt 70,318 Kr. I Tolddistriktet findes et Bayerskølbryggeri og et Brændevinsbrænderi (Spritfabrikken Føniks). Til Udlandet udførtes som Skibsproviant 6154 Potter Spiritus.

I Esbjærg er der hver Onsdag hele Aaret Marked med Kreaturer. Torvedag hver Onsdag og Lørdag.

Af Fabrikker og større industrielle Anlæg nævnes: 3 Margarinefabrikker, 1) C. Lunds, aarl. Prod.: 2 Mill. Pd., aarl. Omsætning (Smørforretn. inkl.) c. 3 Mill. Kr., 16 Arbejd.; 2) De danske Købmænds Margarinefabr., et 1899 stift. Aktieselsk., Aktiekapit. 100,000 Kr., aarl. Produkt. 1 Mill. Pd., 15 Arb.; 3) Sloths, aarl. Prod. $^1/_2$ Mil. Pd., 7 Arbejd. Dansk Andels Smørpakkeri: Pakning af og Eksport af fersk og salt Smør samt Æg (i Forb. hermed et Fjerkræfederi); aarl. Omsætn. c. $9^1/_2$ Mill. Kr.; det ejes af 20 Mejerier; Ægforretningen har c. 15,000 Medlemmer, fordelte i 220 Kredse; c. 150 Arbejd. 2 Møllerier, 1) Valsemøllen, et 1899 stift. Aktieselsk., Kapit. 100,000 Kr., aarl. Omsætn. c. 1 Mill. Kr., 15 Arbejd.; 2) Esbjærg Mølle. En Brødfabrik; forarbejder aarl. c. 7000 Td. Korn, aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr.; 5 Arbejd. Et Bayersk- og Hvidtølsbryggeri, aarl. Prod. c. 12,000 Td. Øl, c. 25 Arbejd. En Spritfabrik, anlagt 1902, indrettet til Prod. af $1^1/_2$ Mill. Potter Brændevin, $^3/_4$ Mill. Pd. Pressegær, c. 20 Arbejd. 3 Slagte-

rier, 1) Esbjærg Andels-Svineslagteri, aarl. Omsætn. c. $2^1/_2$ Mill. Kr., slagter aarl. 36,000 Svin, 8-10,000 Kreaturer og 5-6000 Faar, c. 40 Arbejd.; 2) Esbjærg Svineslagteri; og 3) Statens Eksportslagteri, opr. 1892 af Det forenede Dampskibsselsk., overtaget 1893 af Staten. Et Tarmrenseri (c. 80 Arbejd.). Et Fiskerøgeri (Taabbel). Esbj. Salt- og Cindersfabrikker, i 1900 overgaaet til et Aktieselsk., Kapit. 100,000 Kr., aarl. Prod. c. 3 Mill. Pd. Salt og c. 20,000 Td. Cinders; 8 Arbejd. En Sodafabrik (aarl. Prod. c. $1^1/_2$ Mill. Pd. Soda). En Tobaksfabrik, Fællesforeningen for Danm. Brugsforeninger, aarl. Prod. 250,000 Pd. Skraa og Røgtobak; 52 Arbejd. Et Eddikebryggeri. Dansk Jersey- og Normalfabrik, et 1897 stift. Aktieselsk., Kapit. 150,000 Kr.; c. 100 Arbejd., aarl. Arbejdsløn c. 60,000 Kr. Strandby Klædefabrik (c. 25 Arbejd., aarl. Arbejdsløn c. 16,000 Kr.). Et Dampvaskeri (Aktieselsk., c. 20 Arbejd.). 5 Maskinfabrikker, deraf 1) Jensen & Olsen, aarl. Omsætn. c. 250,000 Kr., c. 100 Arbejd.; 2) Mollerups, Prod. aarl. c. 100 Motorer (i alt c. 400 Hestes Kr.), hovedsagelig til Skibsbrug; aarl. Omsætn. c. 120,000 Kr., c. 80 Arbejd.; 3) Christoffersen & Larsen, aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr., c. 40 Arbejd. 2 Skibsbyggerier, 1) aarl. Prod. c. 5 Baade à 40 Tons til Fiskeribrug, c. 40 Arbejd., 2) c. 14 Arbejd. Et Sejlmageri, aarl. Omsætn. c. 70,000 Kr. 6 Arbejd. 2 Savskærerier, hvoraf det 1901 stift. Aktieselsk. „Dansk Træindustri“ (Kapit. 75,000 Kr.) har en aarl. Omsætn. af c. 100,000 Kr., 50 à 60 Arbejd. Et Teglværk (Th. Møller & Co.), aarl. Prod. c. 5 Mill. Mursten (kan prod. 10 Mill.), $^1/_4$ Mill. Formsten og $^1/_2$ Mill. Tagsten; 30 à 40 Arbejd. Esbj. Monier- og Cementvarefabrik, et 1898 stift. Aktieselsk., Kapit. 25,000 Kr., 5-6 Arbejd. Desuden Fabrik for Tjæremaling, Andelsmejeri, Fællesmejeri, m. m. Der er 7 Bogtrykkerier. Af andre Forretninger nævnes 3 større for Kulimport, Aktieselskabet Eriksen & Christensens Foderstofforretning, som aarl. omsætter 40-50,000 Tons Korn og Foderstoffer (50 à 60 Arbejd.), og forskellige større Rederier, saaledes Dampskibsselskaberne „Dania“ (stift. 1900, Kapit. 200,000 Kr.), „Jylland“ (stift. 1899, Kapit. 400,000 Kr.), „Vesterhavet“ (stift. 1895, Kapit. 1 Mill. Kr.) og „Esbj. Dampskibsselskab“ (stift. 1895, Kapit. 110,000 Kr.), samt „Esbjærg Fanø Færgeri“. Af de store Eksportforretninger nævnes foruden Slagterierne 13 i Smør og 6 i Æg.

I Esbjærg udgives 3 Aviser: „E. Avis“, „E. Dagblad“ og „Vestjyllands Socialdemokrat“.

Kreaturhold i 1898 i Byen og paa Markjorderne: 336 Heste, 85 Stkr. Hornkvæg (hvoraf 78 Køer), 49 Faar, 224 Svin og 31 Geder.

Byens Øvrighed bestaar af en Borgmester, der tillige er Auktionsdirektør, og en Byfoged, der tillige er Byskriver samt Herredsfoged og Skriver i Skads Hrd. og Birkedommer i Fanø Birk. Byraadet bestaar, foruden af Borgmesteren som Formand, af 19 valgte Medlemmer. Staaende Udvalg: a) for Kasse- og Regnskabsvæs., b) for Skolevæs., c) for Fattigvæs. og Sygehuset, d) for Alderdomsunderst., e) for de tekniske Anliggender, f) for Legater, g) for Byens Forskønnelse, h) for Kommunens Bogsamling, i) for Redaktionen af Byraadets Forhandlinger, k) for de offtl. Slagtehuse, l) for Tilsyn med Plejebørn.

Finansielle Forhold 1900. Indtægter: Skatter 198,645 (deraf Grundsk. 18,140, Hussk. 20,161, Formue- og Lejlighedssk. 154,670, lignet

paa Menigheden 5674), Afgifter efter Næringsloven 18,643, Indtægt af Aktiver 54,630 (deraf Gasværksoverskud 34,780 og Indt. af Vandforsyning 13,718), Statens Tilskud til Alderdomsunderst. 3758 Kr.; Udgifter: Bidr. til Amt 180, til Amtsskolefond 1200, Byens Bestyrelse 13,530, Fattigvæs. 27,906, Alderdomsunderst. 11,393, Skolevæs. 47,073, Rets- og Politivæs. 23,785, Medicinalvæs. 28,220, Gader og Veje 19,446, Brandvæs. 3992, Lystanlæg 1738, afløst Højtidsoffer 4800, Tilskud til Kirkev. 2587 Kr. Kommunen ejede $^{31}/_{12}$ 1900 i Kapitaler 380,940 og i faste Ejendomme 1,005,403 Kr., og den skyldte bort 1,340,496 Kr. Skatteproc. for Afgiften paa Formue og Lejlighed er beregnet efter stigende Skala (af en Indtægt paa 3000 svares 8 pCt., af 6000 Kr. 11,$_2$ pCt., af 10,000 Kr. og derover 14,$_4$ pCt.); den anslaaede Indtægt for 1902 var 4,135,400 Kr.; deraf var skattepligtig Indtægt 2,849,860 Kr.

Kommunens faste Ejendomme: Andel i Ting- og Arresthuset, Syge- og Epidemihuset, Skolerne, Vandværk og Vandtaarn, Gasværk, Brandstation, offtl. Slagtehus og Kødkontrolstation, Kontorbygning, Kirkegaard med Ligkapel, samt af Jorder: Grund til nyt Sygehus og til nyt Raadhus samt forsk. mindre Byggegrunde.

Byens Politikorps bestaar af Politimesteren, 1 Politifuldmægtig, 1 Politiassistent, 5 Politibetjente og 7 Patrouillebetj., Brandkorpset af Brandinspektøren, 1 Brandassistent, 4 Brandmestre, 26 Brandsvende og 1 Bud.

I Esbjærg og Omegns Sparekasse, opr. $^{10}/_{1}$ 1890, var $^{31}/_{3}$ 1901 Spar. Tilgodeh. 38,375 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2333 Kr., Antal af Konti 492. — I Esbjærg-Fanø Bank, begyndt Juli 1892, er Aktiekapitalen 500,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1901 var Folio- og Indlaanskontoen 2,044,838, Vekselkontoen 1,034,585 Kr. — Desuden er der Filialer af Handelsbanken i Kjøbenhavn (opr. 1896 som selvstændig Bank, 1898 overgaaet til Filial) og af Varde Bank. — Brøndum Sogns Spare- og Laanekasse, opr. $^{6}/_{10}$ 1872, har Kontor i Esbjærg; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 290,322 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 13,016 Kr., Antal af Konti 1203.

Havnen, der tilhører Staten, anlagdes ifl. Lov af $^{24}/_{4}$ 1868 (efter at flere Steder for Havnens Beliggenhed havde været paa Tale, saaledes Ribe, Hjerting, Skallingen, ja endog Ringkjøbing) for at skaffe Nørrejylland en Udførselshavn, da Sønderjyll. var gaaet tabt 1864, og Landets Produkter (navnlig Kreaturer) for en stor Del maatte føres mod S. over Marsken og Hamburg for at finde Vej til England. Det første Anlæg, der fra Begyndelsen væsentlig ledes af Ingeniørerne Carlé (til 1872) og E. Petersen (Forarbejderne ere gjorte af Ingeniør C. G. Bruun), bestod væsentlig af Dokhavnen og kostede 1,$_2$ Mill. Kr.; den skulde efter Bestemmelsen være færdig $^{1}/_{1}$ 1871, men paa Grund af Forsinkelser ved Arbejdet aabnedes den først i Aug. 1874 (det første Skib lossede dog allerede $^{2}/_{12}$ 1873), og $^{30}/_{8}$ 1878 var Havnen fuldendt; Havnen havde da en Dybde af 15 F. i Forhavnen, 12 F. paa Slusetærskelen, 13 F. i Dokhavnen. Men da var der allerede paabegyndt nye Arbejder, saaledes Forlængelse af den nordre Mole og Uddybning af Havnerenden, samt en Uddybning af Forhavnen. Disse Arbejder afsluttedes først i 1881, og hele Havneanlægget havde da hidtil kostet næsten 2 Mill. Kr. De foretagne Arbejder viste sig dog snart utilstrækkelige. „Barren“, den inderste Revle gennem Graadybsløbet, som fra Begyndelsen kun havde 12 F. Vand, havde ved Selvuddybning faaet 15

F. Vand, og Dokhavnen maatte nu have samme Dybde som Forhavnen; 1886-88 anlagdes under Ledelse af Vandbygningsdirektør V. Kolderup-Rosenvinge den nuv. Forhavn ligesom en 13 F. dyb Fiskerihavn, og der foretoges en Ombygning af Dokhavnens Sluser, svære Jærnporte, der aabne sig indad og saaledes give Vandet Adgang i Flodtiden, medens de holde det tilbage i Ebbetiden (Flodskiftet er 4,$_7$ F.). I 1888 stod Havnen i 2,$_4$ Mill. Kr. Senere er der stadig foretaget nye Ombygninger og Udvidelser. Saaledes er i Finansaarene 1895-96 til 1899-1900 Dokhavnen bleven forbedret ved Ombygning af Slusen, saa at Vandmængden paa Slusetærskelen er forøget fra 12 til 18 F.; tillige er Dybden i Dokhavnen og i Slusegabet (uden for Slusen) forøget fra 13 til 19 F., og i Dokhavnen blev der anlagt to nye Kajer med c. 1500 F. samlet Bolværkslængde samt en mindre Ophalings-

Esbjærg set fra Dokhavnen med Slusen.

beding. I Finansaar. 1897-98 til 1898-99 er søndre Forhavn blevet uddybet fra 15 til 19 F. og dens Bolværk ombygget til den større Dybde. Endelig er der i Finansaar. 1897-98 til 1901-2 anlagt en ny Fiskerihavn V. for Dokhavnen, med 4 Ophalingsbedinger til Reparation af Fiskerfartøjer. Havnen staar nu Staten i c. $5^1/_2$ Mill. Kr. Hele Havnens Størrelse er c. 448,100 ☐ Al., 32 Td. Ld., med en samlet Bolværkslængde af 6600 F.; deraf er østre Forhavn c. 40,500 ☐ Al. (c. 900 F. Bolværk, c. 15 F. dyb), søndre Forhavn 126,380 ☐ Al. (1100 F. Bolv., 19 F. dyb), Slusegabet 11,960 ☐ Al. (19 F. dyb), Dokhavnen 130,650 ☐ Al. (2500 F. Bolv., 19 F. dyb), den gamle Fiskerihavn 11,320 ☐ Al. (800 F. Bolv., 13 F. dyb), den nye Fiskerihavn 76,160 ☐ Al. (1300 F. Bolv., 18 F. dyb) og Forhavnen til den sidste 51,130 ☐ Al. (18 F. dyb). Et ved Højvande overflydt Areal Ø. for østre Forhavn er c. 176,240 ☐ Al. Hele Havnepladsen er c. 121 Td. Ld., 1,690,720 ☐ Al.;

deraf ere Kajer og Oplagspladser c. 376,650 □ Al. og Vejene 66,630 □ Al. Ifl. Reglement af $^{23}/_{1}$ 1899 bestyres Havnen af et Havneraad paa 5 Medlemmer, nemlig Havneingeniøren, 2 af Indenrigsmin. (nu Minist. for offtl. Arbejder) for 6 Aar beskikkede Medlemmer samt 2 af Esbjærg Byraad valgte Medlemmer; Minist. beskikker for 6 Aar et af de 5 Medlemmer til Raadets Formand og Havnens Regnskabsfører; paa Minist. Vegne fører Vandbygningsdirektøren Overtilsyn med Havnen. Medens Indtægterne af Havnen i 1874 udgjorde 7507 Kr., vare de 1880 stegne til 40,629 og 1891 til 100,919 Kr.; i 1899-1900 vare de 261,035, 1900-1 241,635 og 1901-2 253,021 Kr., deraf Havne- og Bropenge henh. 237,037, 216,909 og 228,890 Kr. Havnen staar ved en Havnebane i Forbindelse med Banegaarden. Paa Nordmolens Hoved findes to røde, faste Fyr, i en Højde af 26 og 14 F., paa Sydmolens Hoved et fast Fyr, 19 F., med vekslende Lys. Der er Lodsstation. Af de mange Bygninger paa Havneterrænet nævnes Administrationsbygningen med Boliger for Havneingeniøren og Havnemesteren, opf. 1897 (Arkitekt: Estrup), den S. 714 nævnte Toldkammerbygning, et Silopakhus, Statens Eksportslagteri samt to af Staten i 1901 opf. Fiskepakhuse til Udleje til Fiskere og Fiskehandlere (Arkitekt: C. H. Clausen) og Det forenede Dampskibselskabs Kontorbygning, opf. 1900.

Samme Aar som Havnen aabnedes, 1874, begyndte regelmæssig Dampskibsfart paa London (Thameshaven), 1875 etableredes regelmæssig Forbindelse med Newcastle, og 1888 udvidedes Farten paa Parkestone og Hull, alt besørget ved Det forenede Dampskibsselskabs Skibe, som understøttes af Statskassen. Havnen er nu en af Danmarks største Udførselshavne, idet den kun staar tilbage for Kjøbenhavn; især nævnes Kvæg, Smør, Æg, Kød, Flæsk og Fisk til England og Hamburg ($^{4}/_{5}$ af Flæskeeksporten, $^{1}/_{3}$ af Smør- og Ægeksporten og $^{1}/_{4}$ af Kødeksporten udskibedes fra E.); men ogsaa Indførselen er stegen med Aarene, især af Kul, Salt, Gødning, Foderstoffer, Sukker og Petroleum. Hvad der meget forøger dens Brugbarhed, er, at den næppe nogensinde vil fryse til; endog i de strenge Vintre 1881 og 1893, da Landets fleste andre Havne vare utilgængelige, kunde den besejles.

I gejstlig Hens. danner Esbjærg eet Pastorat.

Esbjærg hører til 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskreds, for hvilken den er Valgsted, samt Varde Amtstue- og Esbjærg Lægedistrikt (Distriktslægen bor her) og har et Apotek (opr. 1883). Den hører til 4. Udskrivningskr.' Lægd 33a og er Sessionssted for Lægderne 30, 32-37, 68 og 69.

Ved Esbjærg Toldsted er ansat en Toldforvalter, 2 Toldkontrollører og 12 Toldassistenter (hvoraf en er Strandkontrollør ved Hjerting) — Toldforvalteren er Chef for Registreringsdistriktet Nr. 18 (Ribe, Esbjærg, Varde og Ringkj. Tolddistrikter) —, ved Postvæsenet en Postmester, en Postkontrollør og 3 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet en Overtelegrafist og 3 Telegrafister. Der er Statstelefon og privat Telefon.

Esbjærg er Station paa den vestjydske Længdebane og Lunderskov-Esbjærg Banen, begge aabnede $^{3}/_{10}$ 1874 (se S. 300). I Driftsaaret 1901-2 solgtes paa Statsbanen i Esbjærg 100,750 Billetter; der ankom af Gods 144,927 og afgik 102,485 Tons.

Historie. Esbjærgs Historie er Havnens Historie, den ene har holdt Skridt med den anden. Ved den S. 710 omtalte Esbjærg Kleve i Jerne Sogn laa før Anlægget

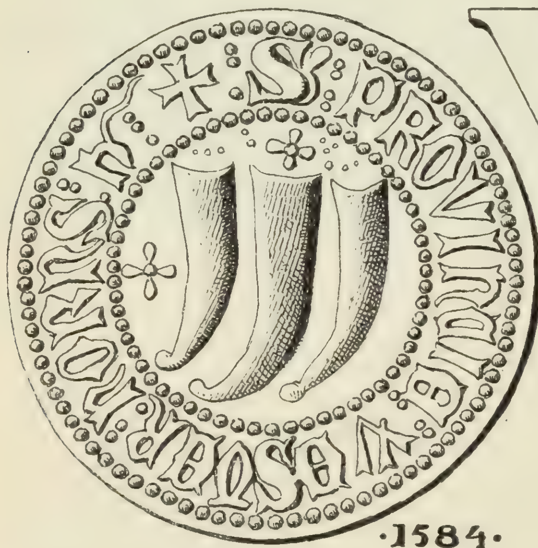
af Havnen i 1868 to Gaarde, hvoraf den ene hed Gammelgaarden (i D. Atl. nævnes Esberg Gaard; 1641 boede paa Esbjærg en Adelsmand Anders Mogensen [Vognsen]), med 13 Beboere (Navnet kommer maaske af „Es“, ɔ: Fiskemadding, eller „Ese“, ɔ: hæve sig, løftes). Af Skrænten styrtede Dele ned under Storm 1881 og 1882; senere er den og dens Navn saa at sige helt forsvundet for Havneanlægget; gennem Skrænten snor sig Toldbodvejen „(Hulvejen“ kaldet) ned til Havnen. Den første Nybygger var foruden Regeringens tilsynshavende Ingeniør Reimers og hans Assistent samt de S. 717 nævnte Ingeniører Carlé og hans Assistent E. Petersen, en Smedemester Frantz Møller, hvis Forretning efterhaanden udviklede sig til et stort Jærnstøberi og Maskinværksted (nu Jensen og Olsen, se S. 716). Men efterhaanden som Havneprojektet kom til Udførelse, tog Bebyggelsen Fart; „Husene voksede op som Paddehatte“, og den ene større Forretning efter den anden grundlagdes, mange for snart atter at forsvinde, men mange sloge fast Rod; i det hele var Udviklingen efter danske Forhold forbavsende og mindede i meget om amerikanske Byers Opkomst. Senere bleve dog Forholdene mere stabile, der oprettedes den ene Institution efter den anden, saaledes Lodsstation og Toldsted (med Kreditoplag 1890, Frilager 1900) samt Jærnbanestation 1874, Postekspedition 1875, Telegrafstation og Apotek 1883; Byen fik Kirke 1887, egen Præst 1891, Distriktslæge og Herredsfoged 1893, kommunalt Selvstyre $^1/_1$ 1894, idet den udskiltes af Jerne Sogn, og endelig blev den ifl. Lov af $^{19}/_3$ 1898 gjort til Købstad fra $^1/_1$ 1899. Under Kongens Nærværelse fejrede Byen $^{28}/_6$ 1893 og flg. Dage sit 25 Aars Jubilæum.

Litt.: *O. Bruun*, Fra Pionertiden i E., Esbjærg 1893.

Vester-Horne Herred.

Sogne:

Varde Lands., *S. 721.* — *Janderup*, *S. 722.* — *Billum*, *S. 723.* — *Lunde*, *S. 725.* — *Ovtrup*, *S. 726.* — *Kvong*, *S. 727.* — *N.-Nebel*, *S. 728.* — *Lydum*, *S. 728.* — *Henne*, *S. 730.* — *Lønne*, *S. 731.* — *Aal*, *S. 732.* — *Ho*, *S. 734.* — *Oksby*, *S. 735.*

Vester-Horne Herred, det vestligste i Amtet, begrænses mod N. af Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.), hvor Grænsen til Dels dannes af Lydum Aa, mod Ø. og S. Ø. af Ø.-Horne og Skads Hrdr., fra hvilket sidste det for største Delen skilles ved Varde Aa, og mod S. og V. af Vesterhavet, i hvilket udgaar fra Blaavandshuk mod S. Ø. Halvøen Skallingen, inden for hvilken ligger Hjerting Bugt (inderst kaldet Ho Bugt). Største Udstrækning fra N. til Skallingens Sydspids er over $5^1/_4$, fra V. til Ø.

c. $3^1/_2$ Mil. Overfladen hører til Varde-Aadum Bakkeø og er temmelig jævn, noget højtliggende mod Ø. med Heldning mod N. og V. og til Dels mod S.; N. for Varde hæver Kjærhøj sig til 150 F., 47 M.; N. for Herredets største Sø Fil Sø (se S. 731) ligger dets højeste Punkt, 204 F., 64 M., i Bakkepartiet Blaabjærg. De højere liggende Dele mod Ø. have Jorder af forskellig Beskaffenhed, dels sandede og skarpsandede, med megen Hede, dels sandmuldede og for en Del lerholdige; de vestl. Egne bestaa overvejende af Sandklitter og udyrkede Strækninger, dog findes der ogsaa langs Aaerne paa Grænserne mod N. og S. og omkring Fil Sø gode Engstrækninger. Flere smaa Vandløb søge til Varde Aa eller til Hjerting Bugt. Skovarealet er c. 9450 Td. Ld. Det hører til Amtets middelgode Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $44^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 100,138 Td. Ld. ($10,_{67}$ □ Mil, $587,_5$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. i Landdistriktr. var 1901 2180 Td., Folketallet i Landd. $^1/_2$ 1901 9524 (1801: 5611, 1840: 6803, 1860: 7682, 1890: 9108). I Herredet ligger Købstaden Varde. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Ø.-Horne Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Varde Købstads Landjurisdiktion og Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion samt under Amtets 5. Forligskreds.

V.-Horne Hrd. hørte i Middelalderen til *Hornshæreth* (kaldet saaledes efter Hornet, det fremspringende Hjørne i Havet), som laa under Varsyssel og først ved 1300 deltes i N.-, V.- og Ø.- Horne Hrdr. Senere hørte det til Varde Len, derpaa til Riberhus Len og fra 1660 til Riberhus Amt; se videre S. 650.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 92 flg. — *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om V.-H. Hrd., D. Saml. I. og II (Særtryk). — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i V.-H. Hrd., af *J. Helms*, 1874.

Varde Landsogn (hvoraf en Del hører til Skads Hrd.) deles ved Varde Købstadjorder i en vestl. Del, som omgives af Købstadjorderne, Janderup, Ovtrup og Lunde Sogne, og en østl. Del, der omgives af Købstadjorderne og Skads Hrd. (Horne, Thorstrup, Næsbjærg og Grimstrup S.). De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede, sandede og skarpsandede, med store Hedestrækninger, som dog nu til Dels ere beplantede. Af Plantagerne nævnes *Orten Pl.*, 560 Td. Ld., anlagt 1884, *Mejls Pl.*, og *M. nordre Pl.*, 126 og 151 Td. Ld., anlagte 1886, *Gjellerup Pl.*, 207 Td. Ld., anl. 1900, og *Stilbjærg Pl.*, 88 Td. Ld., anl. 1901. I den vestl. Del ligger Kjærhøj, 150 F., 47 M., med trig. Station. *Varde Aa*, som fra N. optager et mindre Vandløb, løber gennem den østl. Del og danner til Dels Grænsen mod Skads Hrd. Gennem den østl. Del gaa Landevejene fra Varde til Ringkjøbing og til Vejle samt den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 8547 Td. Ld. (se S. 701), hvoraf 1281 besaaede (deraf med Rug 317, Byg 116, Havre 511, Boghvede 76, Bælgsæd 5, Blands. til Modenhed

44, Grøntf. 16, Kartofler 82, andre Rodfrugter 108, Havesager 6), Afgræsning 1860, Høslæt, Brak, Eng m. m. 933, Have 35, Skov 662, Moser og Kær 315, Heder m. v. 3333, Veje og Byggegr. 117, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 192 Heste, 1052 Stkr. Hornkvæg (deraf 500 Køer), 720 Faar og 345 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 146 Td.; 41 Selvejergde. med 123, 54 Huse med 20 Td. Hrtk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $1/2$ 1901: 466 (1801: 319, 1840: 333, 1860: 355, 1890: 477), boede i 90 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 12 levede af immat. Virksomhed, 369 af Jordbr., 5 af Fiskeri, 36 af Industri, 19 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 32 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I den vestl. Del: Byen *Orten* (gml. Form: Oortum, 1340: Ortæn) med Skole, og *Isbjærgmølle*, Gd. I den østl. Del: Byerne *Mejls* med Skole; *Blaksmark*, ved Ringkjøbingvejen, med Forsamlingshus (opf. 1887) og Kro; *Frisvad* med Vandmølle; *Gjellerup* med Skole. Hovedgaarden *Lunderup*, under Stamhuset Nørholm (se S. 738), har c. $16^1/_2$ Td. H., c. 390 Td. Ld., hvoraf 100 Eng, 50 Skov, Resten Ager. Gaarde: *Rosengd.*, *Gjellerupholm.*

Varde Lands., en egen Sognekommune, i kirkl. Hens. forenet med Varde Købstad, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 50. Lægd.

Lunderup, ved Varde Aas nordl. Bred c. $1/2$ Mil N. Ø. for Varde, tilhørte i Beg. af 17. Aarh. Otte Krag, g. m. Karen Brockenhuus, derpaa hendes Brodersøn Joh. Brockenhuus til Lerbæk († 1648) og Hans Lange til Nørholm, hvis Datter bragte den til sin Mand Bendix Norby; hans Søn Christen N. døde 1667, og Enken Helle Mormand solgte den (31 Td. H.) til Provstiskriver Peder Nielsen (se under Varde Kirke S. 702), hvis Søn Stefan Pedersen 1695 solgte den ($17^1/_2$ Td. H.) til Svogeren Ulr. Chr. Schultz; 1702 skødede Borgmester i Varde Laur. Toerdsen en Part i L. til sin Svoger Raadmand i Ribe Peder Lauridsen; 1716 skødede Peder Pedersen Baggis L. ($17^1/_2$, i alt 187 Td. H.) for 9387 Rd. til Niels Christensen Tonbo, som 1717 solgte den for 9500 Rd. til Joh. Møller, og han skødede den 1718 til sin Morbroder Steffen Nielsen (se S. 620), senere adlet med Navnet Ehrenfeld, † 1741, hvis Enke ægtede Amtmd. Chr. Teilmann og bragte ham foruden L. ogsaa Nørholm og Endrupholm. Efter hans Død 1749 gik L. og Nørholm over til Sønnen, Amtmd. og Etatsrd. Andr. Charles T. (Skøde fra de andre Arvinger 1777), der $2/_2$ 1790 oprettede Stamhuset Nørholm, hvori L. indlemmedes (se S. 739). — Den af C. A. Teilmann opf. Hovedbygning er af gule Mursten, i 1 Stokv. med Kælder; over Indgangsdøren staar: „Sic vos non vobis"; en Portal i den ene Udbygning fører ind til Gaarden.

I Orten Plantage er der fredlyst 2 Gravhøje, ved Orten 1 og ved Mejls en lille Jættestue.

Janderup Sogn omgives af Annekset Billum, Aal og Ovtrup Sogne, den vestl. Del af Varde Landsogn og Varde Købstadjorder samt Skads Hrd. (Alslev og Hostrup S.), fra hvilke det skilles ved Varde Aa, som her optager den fra N. kommende *Marbæk.* Kirken, mod S., ligger henved 1 Mil V. for Varde. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede med megen Eng mod S. og en Del Hede, især mod N. Af Plantager nævnes Hyllerslev og N.-Hebo Pl. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Varde til Blaavand og Nymindegab samt Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 7465 Td. Ld., hvoraf 1680 besaaede (deraf med Rug 361, Byg 251, Havre 636, Boghvede 45, Bælgsæd 11, Frøavl 3, Blandsæd til Modenhed 55, Grøntfoder 40, Kartofler 95, andre Rodfrugter 183), Afgræsning 2069, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1020, Have 27, Skov 78, Moser og Kær 233, Heder m. v. 2224, Veje og Byggegrunde 122, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 357 Heste, 1776 Stkr. Hornkv. (deraf 860 Køer), 1369 Faar, 753 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 256 Td.; 72 Selvejergde. med 213, 106 Huse med 37 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $1/2$ 1901: 979 (1801: 514, 1840: 674, 1860: 762, 1890: 963), boede i 197 Gaarde og Huse;

Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomh., 697 af Jordbrug, 4 af Gartneri, 136 af Industri, 6 af Handel, 13 af forsk. Daglejervirks., 75 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Janderup* (1264: Jamthorp), ved Landevejen til Blaavand, med Kirke, Præstegd., Skole, Folkehøjskole (opr. 1868), Forsamlingshus (opf. 1898), Jærnbanest., Mølle, Andelsmejeri, Kro med Færgested (Skipperhuset) over Varde Aa; *Hyllerslev*, ved s. Landevej, med Skole; *Strudvad*; *Kjærup* med Skole, Missionshus (opf. 1891) og Jærnbanest. *Nørhebo* og *Sønderhebo*, Gde.; *Bandsbjærggde.*; *Grydvad*, Huse med Vandmølle; *Søvig*, Gd. med Huse og Mølle; *Jegumgde.*, *Store Hebo*, Gd. (c. 12 Td. H., 150 Td. Ld.).

Janderup S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 45. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den ret anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus („Skrevts", som det kaldes i disse Egne) mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granit og Tuf, nu blandet med Mursten, paa profileret Dobbeltsokkel, de senere Tilbygninger væsentlig af røde Mursten. Den runde Korbue med smukke Gesimser og flere rundbuede Vinduer paa Nordsiden ere bevarede, andre ses tilmurede. Skib og Kor fik i den senere Middelalder Hvælvinger, Tilbygningerne ere hvælvede. Et Vaabenhus mod N. nedbrødes 1886, og Taarnet er nu Forhal. Den smukt udsk. Altertavle er skænk. 1645 af Slotsskriver paa Riberhus Peder Byrgesen († 1661; hans aabne Begravelse og Ligsten ere nu borte), opmalet c. 1860 af Præsten E. H. Seidelin. Udsk. Prædikestol fra Beg. af 17. Aarh. Romansk Granitdøbefont, over hvilken en Himmel med Aarst. 1652. Orgelet er skænket 1774 af Mads Rygaard til St. Hebo. Degnestol fra 1603; Stolestader fra 1575 (paa eet staar Navnet Jørgen Sørenz i Hebo). Lysekrone fra 1724. I et Skab et Mariebillede med Aarst. 1532, i et andet et andet Træbillede. Mindesten over Præsten Hans Pedersen, † 1657; Trætavle over Præsten Niels Pedersen Sehested, † 1807. I Taarnrummet har været Begr. for Poul Borreby, Præst i Gudum (Skodborg Hrd.), † 1748. — Paa Kirkegaarden er begr. Jens Jensen af Janderup, † 1647, 126 Aar gammel. (Om Kirken se *Helms*, D. Tufstensk., S. 91).

Jegumgaard, der har ligget ved Sydspidsen af den nu næsten udtørrede Fil Sø, har været en lille Herregaard, af hvilken Kongen 1579 fik en Del i Mageskifte af Axel Viffert († 1580); 1653 beboedes den af Fru Margr. Worm, Christen Langes Enke. Paa *Store Hebo* boede den for sin gudelige Poesi bekendte Lisbeth Pedersdatter Hebo, † 1703, g. m. Niels Nielsen til Hebo.

Mod S. Ø. ved Varde Aa i Hyllerslev Enge ligger et Voldsted, *Elkjærhøj*, der har været omgivet af Volde og dobbelte Grave. Sagnet siger, at her har ligget „Elkjær Slot", men det er vistnok en Skanse fra Grevefejdens Tid.

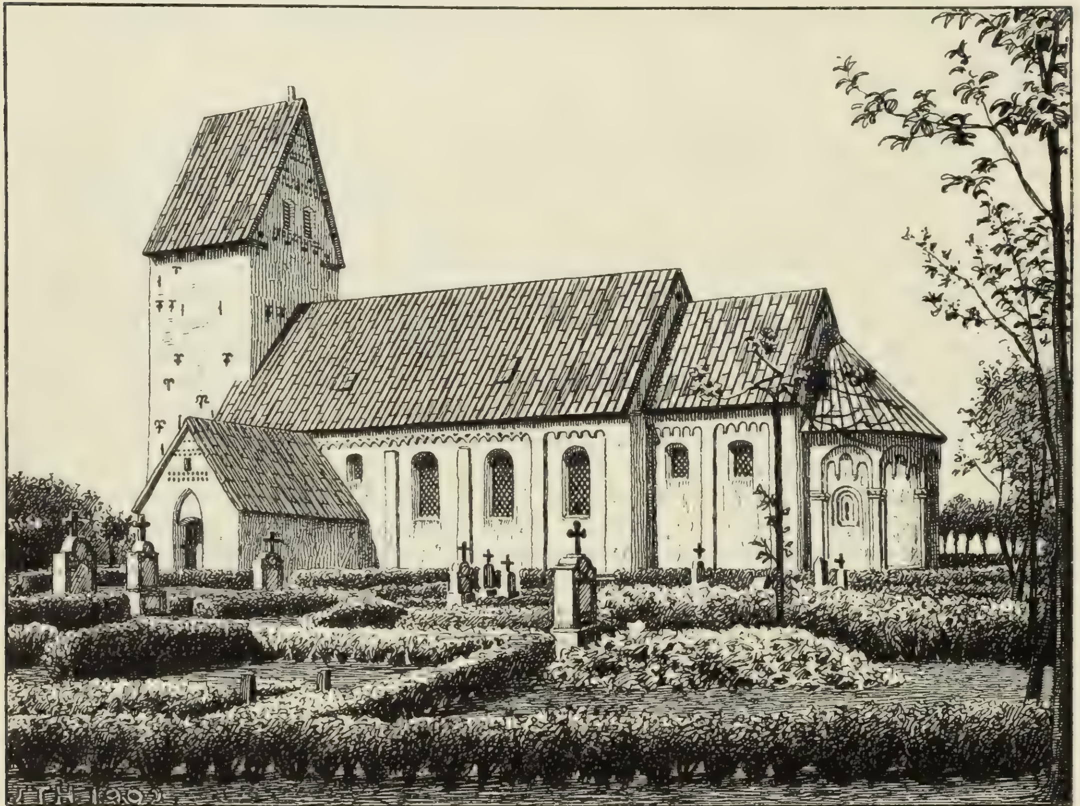
Billum Sogn, Anneks til Janderup, omgives af dette og Aal Sogn samt Ho Bugt og Skads Hrd. (Hostrup S.), fra hvilket det skilles ved Varde Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger over 1¼ Mil V. for Varde. De lavtliggende, jævne Jorder ere gode, sandmuldede med store Engstrækninger mod S. og nogen Hede mod N. Af Plantager nævnes Kjelst Pl. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Blaavand og Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 3217 Td. Ld., hvoraf 959 besaaede (deraf med Rug 204, Byg 179, Havre 384, Boghvede 8, Blands. til Modenh. 31, Grøntf. 15, Kartofler 55, andre Rodfr. 83), Afgræsn. 1166, Høslæt, Brak, Eng m. m. 670, Have 23, Skov 19, Moser og Kær 45, Heder m. v. 300, Veje og Byggegr. 33 Td. Kreaturhold 1898: 227 Heste, 1074 Stkr. Hornkv. (deraf 575 Køer), 1080 Faar, 377 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 188 Td.; 58 Selvejergde. med 163, 70 Huse med 21 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 695 (1801: 382, 1840: 466, 1860: 532, 1890: 606), boede i 125 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 15 levede af immat. Virksomh., 437 af Jordbr., 84 af Industri, 10 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Billum* (1327: Bellium og Belom, ogsaa Bælium og Belyum), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1891), Fattiggaard for Janderup-B. Komm. (opf. 1868, Plads for 14 Lemmer), Lægebolig, Mølle, Jærnbane-, Telegraf- og Statstelefonst.; *Tarp* med Teglværk; *Kjelst. Hannevang* (1342: Hanæwongh), Gd.; *Billumkjær*, Gd. med Mølle; *Burgaard*, Andelsmejeri; *Billumgaarde.*

Billum S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 55. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige, smukke og i det Indre slanke *Kirke* bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus mod S. Skib og

Billum Kirke.

Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Tuf paa Granitsokkel; Apsis og til Dels Skibet ere smykkede med Halvsøjler og Rundbuefrise. Skibets Vestside er senere ombygget, til Dels af Mursten. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede ligesom den høje, runde Korbue. Skibet har Bjælkeloft; Koret har haft en senere indbygget Hvælving, nu erstattet med Bræddeloft, Apsis har Halvkuppelhvælving. Taarnet og Sakristiet, begge hvælv., samt Vaabenhuset ere fra den senere Middelalder, alle af røde Mursten. Ved en Restauration 1880 blev bl. a. Apsis og Korets Sydside ombyggede, til Dels af Mursten, der ere berappede med Cement ligesom de øvrige Façader. Det oprindl. Alterbord er af Tuf paa Granitfod og med Granitplade, hvori Relikviegemme. Altertavlen i Barokstil er fra 1667, med Malerier (i Midtfeltet: Nadveren, sign. Niels Lund 1763). Prædikestol i Renæssancestil fra 1634. Romansk Granitdøbefont. Over Korbuen Midtpartiet (Korsfæstelsen) af en got. Altertavle, paa Skibsvæggen Midtpartiet af et Mariealter. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1432. (Om Kirken se *J. Helms*, i Kirkeh. Saml. 2. R. II S. 304 flg., og D. Tufstensk. S. 153 flg. og T. 46-50).

Billumgaard var 1580 en adl. Sædegaard, der tilhørte Knud Henriksen.

Billum var et eget Pastorat, indtil det ved kgl. Breve af $^{28}/_{3}$ 1627 og $^{1}/_{10}$ 1629

blev annekteret til Janderup paa Grund af begge Kaldenes Ringhed. Præstegaarden i Kjelst blev Anneksgaard.

Lunde Sogn omgives af Annekset Ovtrup, N.-Nebel, Lydum og Kvong Sogne, Ø.-Horne Hrd. (Horne S.), Varde Købstadjorder og Varde Landsogns vestl. Del. Kirken, mod N. V., ligger $2^1/_4$ Mil N. N. V. for Varde. De noget højtliggende, jævne Jorder ere overvejende sandede, med store Hedestrækninger, der nu til Dels beplantes og opdyrkes. Af større Plantager nævnes *Frøstrup Pl.*, c. 850 Td. Ld., anlagt 1902. Gennem Sognet gaar Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 8007 Td. Ld., hvoraf 1627 besaaede (deraf med Rug 381, Byg 232, Havre 599, Boghvede 90, Blands. til Modenh. 41, Grøntf. 41, Kartofler 104, andre Rodfr. 139), Afgræsn. 1696, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1615, Have 20, Plantage 129, Moser og Kær 368, Heder m. v. 2430, Veje og Byggegr. 120 Td. Kreaturhold 1898: 303 Heste, 1465 Stkr. Hornkv. (deraf 727 Køer), 1396 Faar, 488 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 206 Td.; 69 Selvejergde med 173, 71 Huse med 29 Td. Hrtk. og 13 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 782 (1801: 503, 1840: 586, 1860: 652, 1890: 698), boede i 150 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 31 levede af immat. Virksomh., 527 af Jordbr., 65 af Industri, 17 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lunde* med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1894), Fattiggaard (opr. 1880, Plads til 20 Lemmer, desuden Alderdomsasyl), Andelsmejeri, Købmandshdl., Mølle, Kro og Jærnbanest.; *Lundtang* (tidligere blot Tange) med Præstegd.; *Lundager*; *Kastkjær*; *Søndertarp*; *Nørretarp*; *Hølled* (1502: Helwedh); *Skjedsbøl*; *Frøstrup* med Skole; *Husted. Langsig*, Gd.; *Nørlund*, Gde.; *Dybvadgde.*; *Nørvang*, Gde.; *Snittrup* (Sneptrup; 1514: Sneptarp), Gde.; *Hundstoft*, Gde.; *Frøstruphede*, Huse; *Naabjærg*, Huse; *Sønderviggde.*; *Øster-Debel*, Gde. *Frøstrupgaard* (c. $4^1/_2$ Td. H., 200 Td. Ld.). Præstegaarden har $9^1/_2$ Td. H., 250 Td. Ld.

Lunde S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester-Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 53. Lægd. Kirken er overtaget af Statskassen sammen med de til Sjællands Bispestol henlagte Midler.

Den store *Kirke*, vistnok indviet til St. Stefanus, bestaar at Skib og Kor, Taarn mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus mod S. (et Vaabenhus mod N. er nedbrudt i 2. Halvdel af 19. Aarh.). Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. I den senere Middelalder forlængedes Skibet mod V., og Sakristiet, af Granitkvadre og Mursten, samt Taarnet, med hvælvet Underrum, og Vaabenhuset, af Mursten, tilføjedes. Paa Skibets Nordside Spor af to rundbuede Vinduer. Skibet har Bjælkeloft, Koret Hvælving. Anselig Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600 med flere Figurer fra en ældre katolsk Tavle: i Midtpartiet Gud Fader med Christus, Marie med Barnet og Stefanus, i Fløjene Apostlene. Romansk Granitdøbefont. Smuk Prædikestol, skænk. 1583 af Søren Moritsen. I Taarnrummet har staaet et Alter (Levninger hænge paa Kirkens Nordvæg). Stolestader fra 1583 og 85, paa eet: DJDR og 1643. Stort, middelalderligt Krucifiks. Mindetavle over Jens Kaas, † 1593 paa Frøstrup. Ligsten over Christen Tøgersen fra 17. Aarh. og over Præsten Christen Høst, † 1631, hvis Navn og Bill. er udsk. paa Prædikestolen, samt Marmortavle over Præsten Mag. Morten Thomsen, † 1756, og Hustru. Klokke, med Minuskelindskr., fra 14. Aarh.

Frøstrup (før en By, først nedbrudt og lagt under Gaarden i 17. Aarh.) har været en Hovedgaard, som 1487 ejedes af Christen Stygge, 1537 af hans Søn Thomas S., ved hvis Datter Ellen Stygge den kom til Jens Kaas til Ørregd., † 1593, derpaa til dennes Søn Mogens Kaas, † 1639, hvorpaa den ejedes af dennes Børn i Fællesskab,

deribl. Kirsten, g. m. Tyge Belov, som skrev sig til F. endnu 1670; men 1662 toges den dog i Besiddelse af Karen Reedtz, Enke efter Jens Kaas til Krabbesholm, hvis Svigersøn Frands Juul ejede den 1682; han solgte den (32 Td. H.) 1687 for 2200 Rd. til Niels Andersen Bollerup, som 1702 skødede den (29 Td. H.) til Chrf. Andersen Hvas til Viumgd. († 1741); ved Aukt. 1706 købte Panthaveren Borgmester i Varde Jens Bertelsen Tavlov den (i alt 124 Td. H.) for 7167 Rd.; hans Arvinger solgte den (29, Tiender 19, i alt 221 Td. H.) for 8000 Rd. til Borgmester i Kolding Jens Ris og Jens Damgaard; den sidste blev Eneejer 1737; hans Enke skødede den (21, 37 og Bøndergods 211 Td. H.) for 20,000 Rd. til Niels Hansen Lyne, som 1766 skødede den for 23,000 Rd. til Oberstlieutn. H. V. Rosenvinge († 1776); han bortsolgte en Del af Godset og skødede 1771 F. til Birkedommer Hans Smidt, † 1796, hvorefter den 1797-1800 udstykkedes. — Hovedbygningen, der har været omgiven af Grave, og som efter en Synsforretn. 1662 har bestaaet af 4 Længer, blev opf. paany 1747 af Damgaard og var da af Mur og Bindingsværk. En Del af det gamle Stuehus benyttes paa den mindste af de to Hovedparceller.

I Præstegaarden stod indtil 1890 (da kun Kælderen var tilbage) en lille Bygning, „*Barfred*“, 7 Fag af Mur med Kampestenskælder; men den var indtil 1825 to Stokv. af Bindingsværk. Den har tidligere været benyttet af Kongerne paa deres Rejser; Chr. III vides at have overnattet her ($^{15}/_{8}$ 1537 udstedtes et Brev her).

Sognekaldet henlagdes $^{9}/_{7}$ 1687 til Bisperesidensens Vedligeholdelse i Ribe i Stedet for Eltang. Der svares nu af Kaldet aarl. 133 Kr. til dens Vedligeholdelse.

Ovtrup Sogn, Anneks til Lunde, omgives af dette, Aal, Henne, N.-Nebel og Janderup Sogne samt den vestl. Del af Varde Landsogn. Kirken, mod N. V., ligger c. 2 Mil N. N. V. for Varde. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede med Hedestrækninger (c. $^{1}/_{3}$ af Arealet), der nu til Dels beplantes og opdyrkes. Af Plantager nævnes den 1901 anlagte *Ovtrup Pl.*, 230 Td. Ld. Rolf Sø (se S. 731) er nu udtørret. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Nymindegab og Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 8434 Td. Ld., hvoraf 1745 besaaede (deraf med Rug 407, Byg 240, Havre 655, Boghvede 46, Blandsæd til Modenhed 51, Grøntf. 35, Kartofler 151, andre Rodfr. 160), Afgræsn. 1848, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1318, Have 25, Plantage 111, Moser og Kær 435, Heder m. v. 2837, Veje og Byggegr. 107, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 352 Heste, 1585 Stkr. Hornkv. (deraf 829 Køer), 1741 Faar, 625 Svin og 6 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 215 Td.; 78 Selvejergde. med 159, 133 Huse med 54 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 966 (1801: 604, 1840: 678, 1860: 821, 1890: 1028), boede i 207 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 16 levede af immat. Virksomhed, 794 af Jordbrug, 5 af Fiskeri, 83 af Industri, 39 af Handel, 11 af forsk. Daglejervirks. og 80 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Ovtrup* (c. 1340; Ugthorp og Uctorp) ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1896), Forsamlingshus (opf. 1888), Mølle, Andelsmejeri, Købmandshdl., Kro, Jærnbane- og Telefonst.; *Dejrup*; *Thorbøl* (1486: Thurebøle), ved Landevejen; *Allerslev*; *Skyhede*; *Rottarp* (1486: Rodtarp); *Vittarp* med Skole. *Gammelgde.*; *Løftgde.*; *Rævsgde.*; *Gadegde.*; *Vester-Debel*, Gde.; *Skoldborg*, Hus; *Bækhuse*; *Baal*, Gd.; *Snurom Kro*; *Heltoft*, Gd.; *Nybro*, Gd.; *Søvighuse*, Gde.; *Søviggaard* (c. 8 Td. H., 300 Td. Ld., hvoraf megen Hede); m. m.

Ovtrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 54. Lægd. Kirken er overtaget af Statskassen sammen med de til Sjællands Bispestol henlagte Midler.

Kirken, der er indviet til St. Bartholomæus, og som vistnok en Tid har været Herredskirke, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn med lavt pyramideformet Spir og Vaabenhus mod S. Skib og Kor (med Apsis?) ere fra romansk Tid af

Granitkvadre og Tuf samt af Mursten, der ere anvendte ved senere Ombygninger. Koret er senere forlænget mod Ø. og Apsis flyttet eller mulig nyopført. Flere oprindl. Vinduer spores. I den senere Middelalder bleve Skib og Kor hvælvede (Apsis har Halvkuppelhvælving), og Taarnet, med Hvælving, tilføjedes. Vaabenhuset er opf. 1870 (Arkitekt: Winstrup) som en romansk Portal. Altertavle fra 1898 (Christus i Emaus) af Cilius Andersen. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1582. Stolestader fra 1578. I Koret Epitafium over Rasmus Bondesen til Søviggd. (Om Kirken se *Helms*, D. Tufstensk. S. 163 og T. 58-60).

Søviggaard, ved den nu udtørrede østl. Ende af Fil Sø, blev 1639 oprettet til Herregaard af to Bøndergaarde (Vig, i Janderup Sogn, og Søgaard) af Chrf. Hvas til Hennegd., hvis Enke Anne Staverskov 1669 solgte den (23 Td. H.) til Ridefoged paa Riberhus Anders Nielsen († c. 1710), som ægtede Datteren Hedevig Elisab. Hvas, † 1721. Hun blev 1714 beneficeret med Janderup Sogns Kongetiende for Livstid, fordi Kronen skyldte hende endnu fra Faderens Tid 7586 Rd. Hun solgte Gaarden 1717 (18 Td. H.) med halve Hesselmed for 8000 Rd. til Ole Krabbe til Nandrup († 1728), som 1723 skødede den for 9000 Rd. grov C. og 3000 Rd. i danske Kroner til Amtsforvalter i Ribe Rasmus Bondesen, † 1761, hvis Enke overdrog den til Svigersønnen Tøger Reenberg Sterm; derefter ejedes den af Præsten Joh. Herman Hansen Brorson († 1799, g. m. Magdalene Kathrine Rasmusd. Bondesen), som 1786 skødede den (18 Td. H.) til Kapt. J. A. Myhlenphort, † 1812; senere har den bl. a. været ejet af Kaptajn C. V. Gyldenfeld, Ritmester A. C. Rosenørn († 1841), der købte den 1834. Nuv. Ejer er Jens Jensen (Lyne). — Hovedbygningen, der har været omgiven af Grave, bestod 1760 af 3 Fløje, hvoraf en var opf. af R. Bondesen; nu er der 4 Længer.

Herredstinget har vistnok en Tid (efter 1572?) været holdt nær ved Ovtrup.

Kvong Sogn omgives af Annekset Lyne i N.-Horne Hrd. (Ringkj. Amt), Lydum og Lunde Sogne samt Ø.-Horne Hrd. (Horne S.). Kirken, noget sydl., ligger noget over 2 Mil N. N. V. for Varde. De noget højtliggende, bakkede Jorder ere sandede, muldsandede og lerblandede; c. $^2/_5$ ere dækkede af Hede. Nogle mindre Plantager. Ved Østgrænsen gaar Landevejen fra Varde til Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1901: 5065 Td. Ld., hvoraf 1032 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 234, Byg 129, Havre 433, Boghvede 21, Blandsæd til Modenh. 25, Grøntf. 32, Kartofler 68, andre Rodfr. 87), Afgræsn. 943, Høslæt, Brak, Eng m. m. 785, Have 11, Skov 47, Moser og Kær 140, Heder m. v. 2038, Veje og Byggegr. 56, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 195 Heste, 859 Stkr. Hornkv. (deraf 449 Køer), 806 Faar og 333 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 132 Td.; 53 Selvejergde. med 115 og 43 Huse med 15 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 531 (1801: 284, 1840: 382, 1860: 437, 1890: 480), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 358 af Jordbr., 47 af Industri, 3 af Handel, 3 af forsk. Daglejervirks., 42 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kvong* (c. 1340: Kowangh) med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1902), Købmandshdl.; *Hallum* med Forskole (og Købmandshdl.; *Aasted* med Forskole, Mølle og Kro; *Kvorup*; *Husted* Lyne-Husted) med Teglværk. *Kovang*, Gd.; *Kammergd.*; *Starbæk Vandmølle*.

Kvong S., en egen Sognekommune, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 56. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og enkelte Rullesten, paa Sokkel med Skraakant. Flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. Det hvælvede Taarn og Vaabenhus ere senere tilføjede, af Mursten. Altertavle fra 17. Aarh. med Malerier; i Midten Korsfæstelsen. Prædikestolen er fra 1587 (paa Himlen 1591). I Korbuens nordl. Væg Metaltavle over Præsten J. A. Neumann, † 1800, og Hustru;

En af 12 firkantede Sten sammensat Ligsten over Jes Søren Torp, † 1773, er nu forsvunden. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1503.

Nørre-Nebel Sogn omgives af Annekset Lydum, Lunde, Ovtrup, Henne og Lønne Sogne samt Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.), fra hvilket det for største Delen skilles ved Lydum Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^3/_4$ Mil N. N. V. for Varde. De temmelig lavtliggende, jævne Jorder ere frugtbare, sandmuldede, til Dels dybmuldede, med nogen Hede mod S. og Ø. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Nymindegab, og Varde-Nebel Banen ender her.

Fladeindholdet 1901: 3648 Td. Ld., hvoraf 960 besaaede (deraf med Rug 207, Byg 179, Havre 356, Boghvede 10, Bælgsæd 3, Blands. til Modenh. 11, Grøntf. 61, Kartofler 57, andre Rodfr. 76), Afgræsn. 992, Høslæt, Brak, Eng m. m. 923, Have 17, Skov 9, Moser og Kær 161, Heder m. v. 503, Veje og Byggegr. 75, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 215 Heste, 1024 Stkr. Hornkvæg (deraf 537 Køer), 947 Faar, 309 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 184 Td.; 54 Selvejergde. med 142, 91 Huse med 29 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 963 (1801: 376, 1840: 421, 1860: 498, 1890: 727), boede i 189 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomh., 462 af Jordbrug, 4 af Fiskeri, 125 af Industri, 34 af Handel, 6 af Skibsf., 5 af forsk. Daglejervirks., 44 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nørre-Nebel* (1275: Westernybøl, c. 1340: Nybyl), stor opvoksende Stationsby — $^1/_2$ 1901: 95 Huse og 516 Indb. —, ved Landevejen, med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1894), Forsamlingshus (opf. 1886), Apotek, Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 688,860 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 44,504 Kr., Antal af Konti 1629), Møller, Andelsmejeri, Dampuldspinderi, Trikotagefabr., Ølbryggeri, Damptegl-værk, Farveri, Bagerier, Købmandshdlr. osv., Markedsplads (Marked i April og Sept.), Kro, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Præstby*, ved Landevejen, med Præstegd.; *Sædding*; *Bolkjær*; *Nebel*, ved Landevejen; *Hundhale*; *Kolle*. *Riddersholm*, Gd.

N.-Nebel S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 46. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Den meget lange *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (den øverste Tredjedel dog af Mursten) paa Sokkel med Skraakant. Paa Nordsiden spores to oprindl. Vinduer. I den senere Middelalder er Koret forlænget mod Ø. og blevet overhvælvet, (Skibet har Bjælkeloft), ligesom Taarnet, med Hvælving og høj Granitsokkel, og Vaabenhuset, begge af Mursten, ere tilføjede. Ved 1846 sænkedes Skibets Tag 2-3 Al. Altertavlen er sammensat af flere middelalderlige Figurer i en Søjleopstilling fra 1. Halvdel af 17. Aarh. og med Malerier fra 1791. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 16. Aarh. Udsk. Stolestader fra 1576. Ligsten over 1) Hans Gjødesen af Bolkjær, † 1662, 2) Jens Christensen, Kirkeværge, † 1643, og 3) Christen Madsen af Sædding, † 1666.

Sædding Storgaard har været Stamsædet for Familien Barfod, idet den ejedes af Jens Barfod, der 1455 adledes af Chr. I, og af hans Efterkommere lige til 1626 (Knud B. 1494, Jens B. 1541-62, Laurids B. 1564-81, Peder og Thomas B. 1592, 1626). Kapt. Freiberg, † 1720 paa Sæddinggd., skal have købt den af Kongen.

Lydum Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til N.-Nebel, omgives af dette, Lunde og Kvong Sogne samt Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $2^3/_4$ Mil N. N. V. for Varde. De

noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede og sandede, med nogle Hedestrækninger mod N. Ø. Af Plantager nævnes: *Lydum Pl.*, 125 Td. Ld., anlagt 1884, og *Nørre-Lydum Pl.*, 102 Td. Ld., anl. 1898. Gennem Sognet løber *Lydum Aa.*

Fladeindholdet 1901: 2416 Td. Ld., hvoraf 715 besaaede (deraf med Rug 177, Byg 117, Havre 251, Boghvede 49, Blands. til Modenh. 29, Grøntf. 10, Kartofler 44, andre Rodfr. 37), Afgræsn. 732, Høslæt, Brak, Eng m. m. 412, Have 9, Skov 146, Moser og Kær 18, Heder m. v. 350, Veje og Byggegr. 26, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 142 Heste, 674 Stkr. Hornkv. (deraf 353 Køer), 637 Faar, 231 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 105 Td.; 36 Selvejergde. med 85, 45 Huse med 18 Td. Hartk. og 2 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 393 (1801: 292, 1840: 381, 1860: 389, 1890: 411), boede i 81 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 7 levede af immat. Virksomhed, 327 af Jordbr., 38 af Industri, 6 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks. og 31 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Lydum* (c. 1340: Liodium), delt i Nørre- og Sønder-L., med Kirke, Skole, Mølle, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Rærup*. *Lydumgaard* har c. 4 Td. H., 90 Td. Ld. (30 Hede, Resten Ager og Eng). *Raskgd.*; *Birket*, Gde. med Købmandshdl.; *Lykkegd.*; *Frisgd.*; *Nørgd.*; *Østergd.*; *Hekkenfeld*, Gd.; m. fl.

Lydum S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 47. Lægd. Kirken tilhører de tiendepligtige Hartkornsejere.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Tuf paa Dobbeltsokkel af Granit med Skraakant. Senere er der indblandet Mursten i Bygningen. Skibet har Bjælkeloft, Koret Hvælving. Taarnet, med Hvælv., og Vaabenhuset ere senere Tilføjelser. Kirken fik nye Vinduer 1902 (Arkitekt: Magdahl Nielsen). Ny Altertavle med et Maleri af Anker Lund (Christus i Emaus) blev skænk. 1886; den gl. Altertavle fra c. 1600 findes i Kirken. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Præstestol fra 1597. Et Maleri (Christus og Synderinden) af P. Riber blev skænket til Kirken 1903. Taarnrummet har været Begravelse for Ejere af Lydumgd. Klokken fra 1566, er fra St. Nicolai Kirke i Varde. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 164 flg. og T. 61-63).

Lydumgaard er en meget gammel Herregaard, der ved 1416 ejedes af Niels Thomesen (Lange), derpaa af Sønnen Hr. Gunde Nielsen, † 1477, hans Søn Hr. Niels Gundesen, † 1511, og hans Søn Hr. Thomas Nielsen, † 1521; hans Enke Else Thott døde 1550, men Datteren Ides Mand Henning Qvitzow til Sandager nævnes 1541 til L. († 1569). Hendes Søster Margrethes Datter Kirsten Lindenov bragte L. til sin Mand Sten Bille, der 1574 mageskiftede den til Kronen, som atter 1575 mageskiftede den til Christen Henriksen Vind (se S. 418), † 1589; hans Enke Kirsten Kruse bragte L. til sin 2. Mand Erik Krag, † 1606; hans Søn Christen K. døde 1645, og Sønnen Erik K., Oversekretær og Gehejmerd., solgte 1652 L. til Christen Lange til Hesselmed, hvis Arvinger, deribl. Jørgen Rostrup (g. med Datteren Anne Lange), † 1672, ejede den, indtil den (36 Td. H.) 1687 blev skødet til Peder Klemmensen, Forvalter paa Viumgd.; Enken Karen Christensd. Vodde bragte den til sin 2. Mand Jørgen Jensen Bramming, der blev dræbt 1702 af sine Bønder (se Saml. t. j. Hist. 2. R. III S. 299 flg.); paa Aukt. 1707 lod Arvingerne den sælge (30, i alt 147 Td. H.) for 5878 Rd. til Regimentsskriver Anders Hansen Rask, som 1711 skødede den (39, i alt 242 Td. H.) til Regimentsskriver Andr. Fr. Opitz, og han skødede den (30, Mølle 9, Tiende 13, Gods 136 Td. H.) 1725 for 8700 Rd. til Peder Sørensen Holst († 1732), hvorpaa den ved Aukt. 1733 købtes for 7530 Rd. af Major Frands Didr. Blome, † 1757; den købtes da paa Aukt. 1758 for 16,000 Rd. af Kapt. Ulr. Ad. de Trappaud, senere Oberstlieutn., til Refstrup, som 1773 skødede den for 5600 Rd. til Købmd. Hans Vindfeld, † 1778. Han (eller maaske alt Trappaud) bortsolgte Godset og udparcellerede Hovedgaarden; hans Enke solgte Hovedparcellen 1781 for 6300 Rd. til Hans Kruse († 1811) paa Hvolgd. og Peter Joh. Bøtker; den første, der blev Eneejer, udstykkede den endnu mere. Nuv. Ejer er Jacobus Riis. — Hovedbygningen, som har været omgiven af dobbelte Grave, bestod 1769 af 4 Længer af Bindingsværk paa grundmuret Fod; nu ere de helt grundmurede.

I Lydum Plantage er der fredlyst 2 runde Gravhøje og en 170 F. lang Langhøj.

Lydum var tidligere et eget Pastorat, der ved Reskr. af $^{18}/_{6}$ 1632 og $^{17}/_{7}$ 1633 fik Lønne, som ogsaa indtil da var et eget Pastorat, til Anneks; ved Reskr. af $^{17}/_{4}$ 1683 blev Lydum Anneks til N.-Nebel, medens Lønne alt 1681 var blevet annekteret til Henne.

Henne Sogn omgives af Annekset Lønne, N.-Nebel, Ovtrup, Janderup og Aal Sogne samt Vesterhavet. Kirken, mod S. ved Fil Sø, ligger $2^{1}/_{2}$ Mil N. V. for Varde. De mod Ø. højtliggende og temmelig jævne, mod V. mere bakkede Jorder, med flere af Flyvesand dannede Højder (Blaabjærg, 204 F., 64 M., med trig. Station) ere mod N. Ø. ret gode, muldede og lerblandede, i øvrigt sandede og skarpsandede med store Hede- og Flyvesandsstrækninger (omtr. $^{1}/_{3}$ af Arealet) ud mod Havet, som Brombjærg, Damkrog Bjærge, Fallebjærg, Revrøgel Bjærge, Grønmarkbjærg, m. m. Til Sognet hører den for en Del udtørrede *Fil Sø*, hvis tørlagte Areal er gode Enge med stor Høslæt. I Sognet ligger den 2588 Td. Ld. store *Blaabjærg Statsplantage*, anlagt 1879; af andre Plantager nævnes *Dyreby Pl.*, 201 Td. Ld., anlagt 1890, og *Filsø Pl.*, 535 Td. Ld., anl. 1892. I Nordvesthjørnet udmunder Nymindestrømmen (se S. 458). Gennem Sognet gaar Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 11,710 Td. Ld. (deraf indvundet ved Søudtørring 1013 Td.), hvoraf 1603 besaaede (deraf med Rug 432, Byg 202, Havre 518, Boghvede 66, Bælgsæd 9, Frøavl 9, Blandsæd til Modenhed 76, Grøntf. 51, Kartofler 130, andre Rodfr. 106, andre Handelspl. 4), Afgræsn. 1857, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2251, Have 33, Skov 1665, Moser og Kær 485, Heder 3694, Veje og Byggegr. 106, Vandareal m. m. 14 Td. Kreaturhold 1898: 298 Heste, 1381 Stkr. Hornkv. (deraf 763 Køer), 2585 Faar, 502 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk.: 191 Td., 69 Selvejergde. med 135, 161 Huse med 53 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 972 (1801: 626, 1840: 813, 1860: 859, 1890: 1031), boede i 215 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 45 levede af immat. Virksomh., 748 af Jordbr., 3 af Gartneri, 31 af Fiskeri, 114 af Industri, 14 af Handel, 7 af Skibsf., 1 af Daglejervirks., 64 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Henne* (1298: Hennig, c. 1340: Hennygh, ogsaa Hænningh, Hennyngh, Hænningh osv.) med Redningsst.; *Kirkeby* med Kirke, Præstegd., Skole og Kro; *Hovstrup* (1405: Huxstorp) med Blaabjærg Plantørbolig (meteorol. Station), Statstelefonst. og Savmølle; *Klinting* (c. 1340: Klyntom, 1502: Klentendh) med Skole; *Stavrsø* (Stavsø) med Forsamlingshus (opf. 1888), Mølle, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Hennebjærg*; *Kløvgaard*; *Fidde* (Over- og Neder-F.) med Købmandshdl. og Henne Jærnbanest.; *Dyreby* med Skole. *Filsø Gde.*; *Hjulsager*, Gde. og Huse; *Gammeltoft*, Gde. *Hennegaard* har c. 11 Td. H., 100-150 Td. Ld. samt c. 800 Td. Ld. Klit. *Henne Møllegaard* (ejes af Aktieselsk., der ejer den udtørrede Fil Sø). *Tebelgd.*

Henne S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 52. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid, væsentlig af Granitkvadre. I den senere Middelalder er der indbygget 2 Hvælvinger i Koret og 1 i den østl. Del af Skibet, medens den vestl. Del har beholdt Bjælkeloft, ligesom Taarnet, med hvælv. Underrum og Rundbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, begge af røde Mursten, tilføjedes. Altertavlen har i Midten Figurer fra Slutn. af Middelalderen: Gud Fader,

Maria med Barnet og St. Nicolaus, udenom er Apostlene og en Søjlebygning i Renæssancestil. Prædikestol i Renæssancestil skænk. 1573 af Hartvig Staverskov til Hennegd. Stolestadefodstykker fra 1587. I Skibet et katolsk Sidealter (i Taarnrummet ses en Alterfordybning). Et Billede af St. Nicolaus staar nu i den tilmur. Norddør. I Vestenden et Pulpitur. Series pastorum. Klokke, med Minuskelindskr., fra 1444. Udv. paa Sydmuren en Sten med et udhugget Hoved.

Hennegaard, der ligger ensomt ved Nordvesthjørnet af Fil Sø, tilhørte i Middelalderen Ribe Bispestol og nævnes allerede 1145 under Bisp Elias, der maaske har opf. Borgen her. Den udgjorde med sit Gods et eget Birk (endnu nævnt 1688). Af bispelige Lensmænd nævnes Mogens Nielsen (Lange) 1454 og Sønnen Niels Mogensen 1484, Palle Bang 1533. Ved Reform. kom Gaarden til Kronen, som 1544 solgte den for 2208 Rd. til Palle Bangs Svigersøn Oluf Staverskov, som havde haft den i Forlening. Da Sønnen Hartvig S. døde 1608 og hans Enke 1610 barnløse, gik den over til hans Broder Fastis Børn paa Øllufgd.; Fastis eneste Søn Oluf S. døde 1622 som sidste Mand af Slægten, og Moderen Christence Krag gav Gaarden til sin ene Datter Anne, der blev g. m. Chrf. Hvas til Kaas, † 1658, hvis Enke og Børn beholdt den med stor Gæld, indtil hun døde 1678; den solgtes da 1679 ved Aukt. for 2225 Rd. til Niels Nielsen til Endrupholm, † 1708; Sønnen Steffen Nielsen Ehrenfeld skødede den 1710 (7 Td. H. og meget Gods) til sin Broder Peder Nielsen Endorf (Tilnavnet efter hans Fødegaard Endrupholm), † 1740, hvis Enke c. 1744 solgte den til Præsten Mag. Maturin Castensen, † 1747, hvorefter H. solgtes ved Aukt. 1748 (19, Mølle 8, Tiender og Gods) for 6828 Rd. til Borgmester i Varde Joh. Krag, Endorfs Svigersøn. Efter hans Død 1758 solgtes den (med Mølle 27, Tiende 25, Bøndergods 13) for 13,123 Rd. til Søren Rygaard, † 1769, hvis Søn Kammerassessor Christen R., † 1781, købte den (22, 39, 225 Td. H.) 1770 for 34,581 Rd. Hans Enke ægtede 1782 Kammerrd. Christen Stockholm, † 1803, der bortsolgte Godset. Derpaa deltes Hovedgaarden i 56 Parceller. Ved Aukt. 1829 købte Staten den, men solgte den straks efter for 3520 Rd. (dog forbeholdende sig Kirken og Stranden) til Købmd. A. C. Rauhe, der 1866 solgte den for 14,770 Rd. til A. C. Nissen fra Lundbjærggd. Han solgte den til Broderen Chr. N., hvis Enke nu ejer den. — Gaarden brændte 1831 med Arkivet; men denne Bygning var ikke meget gammel. Den gamle Gaard har været omgiven af Volde og vistnok dobbelte Grave; der ses endnu Rester af dem.

Allerede i Slutn. af 18. Aarh. var der Planer om at udtørre *Fil Sø* ligesom de mindre Søer *Lillesø* og *Rolf Sø Ø.* for Fil Sø, og de kom senere flere Gange frem igen, men først 1848 blev der taget fat paa Arbejdet ved Uddybning af Søens naturlige Afløb til Havet, Henne Aa, der udgaar fra Søens Nordvesthjørne. Lillesø, Rolf Sø og den større østl. Del af Fil Sø ere nu udtørrede. Endnu 1848 var Fil Sø c. $^1/_2$ □ Mil og 6-7 Mil i Omkreds med $3^1/_2$ Favne Vand. Ved Udtørringen forsvandt Filsø Ø, hvor nu bl. a. Filsø Gaarde ligge. Øen hørte en Tid under Hennegd., fra hvilken den solgtes 1803.

I Dyreby Plantage er der fredlyst 2 anselige Gravhøje.

Lønne Sogn, Anneks til Henne, omgives af dette og N.-Nebel Sogn, Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.), fra hvilket det til Dels skilles ved Gødelen Kanal og Nymindestrømmen, og Vesterhavet. Kirken, mod S. Ø., ligger c. $3^1/_4$ Mil N. N. V. for Varde. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandmuldede, sandede og skarpsandede med store Hede- og Flyvesandstrækninger langs Havet. I Sognet ligger den 2123 Td. Ld. store *Nyminde Statsplantage* (anlagt 1890, indtil 1896 under Blaabjærg Pl., nu et selvstændigt Plantørdistrikt), hvori den udtørrede lille Sø Kirkeflod. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Nymindegab.

Fladeindholdet 1901: 4097 Td. Ld., hvoraf 445 besaaede (deraf med Rug 91, Byg 103, Havre 136, Boghvede 8, Bælgsæd 6, Frøavl 12, Blandsæd til Modenhed 38, Grøntf. 9, Kartofler 23, andre Rodfr. 19), Afgræsn. 729, Høslæt, Brak, Eng m. m. 485, Have 5, Skov 1027, Moser og Kær 114, Heder m. m. 1209, Veje og Byggegr. 68, Vandareal m. m. 15 Td. Kreaturhold 1898: 99 Heste, 532 Stkr. Hornkv. (deraf 280 Køer), 1108 Faar og 106 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 59 Td.; 19 Selvejergde. med 40, 53 Huse med 17 Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 485 (1801: 165, 1840: 188, 1860: 286, 1890: 423), boede i 100 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virk-

somhed, 215 af Jordbrug, 113 af Fiskeri, 25 af Industri, 19 af Handel, 6 af Skibsfart, 1 af Daglejervirks. og 21 af deres Midler.

Ved Siden af Jordbrug er Skovarbejde i Plantagerne og Fiskeri vigtige Erhverv baade i dette og Henne Sogn. Ifl. Fiskeriberetningen 1901-2 var der ved Nymindegab Kysttolddistrikt i alt 60 Fiskere, der havde 8 Dæksbaade og 6 mindre Baade.

I Sognet Byerne: *Lønnehede* (1275: Linwi, c. 1340: Lynwy, Wæsterlynwy), med *Hejbølgde.*; *Lønnestak* med Lønne Møllegd., ved Landevejen, med Kirke, Nyminde Plantørbolig, Statstelefonst. og Købmandshdl.; *Lønneby*; *Kragelund*; *Lønneklint* med Skole (Vesterlund) og Kro; *Nymindegab,* ved Nymindestrømmen, med Toldassistent-, Rednings-, Faresignal- og Statstelefonst., Købmandshdl., Kro og Færgested med Overfart til Holmsland Klit; en Del af *Borkmærsk* (Resten i S.-Bork).

Lønne S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 51. Lægd. Kirken tilhører de tiendepligtige Sognebeboere.

Den lille, uanselige *Kirke* fra 15. Aarh. bestaar af Skib med fladt Loft og kun Vinduer paa Sydsiden, væsentlig af Rullesten og smaa flade Havsten samt lidt Tuf og store røde Mursten, i Østenden paa Granitsokkel med Skraakant; paa Sydsiden et lille Vaabenhus af Mursten. Et Kor er nedbrudt c. 1749. idet Ejeren, Borgmester Joh. Krag, i 1748 ansøgte om at maatte nedtage 5 Fag af Kirken og deraf opføre et Vaabenhus, da Kirken var for stor for Sognet, som havde lidt meget af Sandflugt (ligesom Henne Sogn). Udsk. Altertavle i Renæssancestil, med Figurer fra en kat., gotisk Altertavle i Midtpartiet: de hellige tre Konger med to kvindl. Skikkelser ved Siderne (den ene St. Barbara). Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil. Kirken skal paa Grund af Sandflugt flere Gange være flyttet. Kirken skal nedbrydes i 1903, og en ny (Arkitekt: Magdahl Nielsen) skal opføres nogle 100 Al. N. V. for den (for c. 18,000 Kr.); Altertavle, Prædikestol og Døbefont agtes bevarede.

I *Lønne* („Lønningh“) har ligget en Sædegaard, der 1392 ejedes af Peder Jensen (Lange).

Lønne Strand hed tidligere *Huge Fiskerleje* (ell. Hugehavn), nævnt i Lensregnskabet 1581-82, hvor ogsaa det S. 635 omtalte *Thip Fiskerleje* nævnes; det har vistnok oprindl. ligget i dette Sogn.

Om Sognehistorien se S. 730. I Lønne var Præsten Jens Rusk, som $^1/_2$ 1611 for Trolddom blev brændt paa Kjærgaards Birketing i Aal Sogn (se Saml. t. j. Hist. VII S. 79 flg.).

Aal Sogn, det største i Herredet, omgives af Henne, Janderup og Billum Sogne, Ho Bugt, Oksby Sogn samt Vesterhavet. Kirken, mod S. Ø., ligger c. $1^3/_4$ Mil V. for Varde. De noget højtliggende, mod Ø. temmelig jævne Jorder ere sandmuldede og sandede med store Hede- og Flyvesandstrækninger i den vestl. Del og Enge ved Fil Sø, hvis sydl. Del hører til Sognet, og ved Ho Bugt. Af Bankerne i Klitterne nævnes Engdals Bjærg, Ragebjærg, Rævbjærg, Grøndalbjærg, Smaldalbjærg, Dødemandsbjærg, Gammelagerbjærg, Toppethøj, med flere. I Sognet ligge de 3 Statsplantager *Vrøgum Pl.*, 1580 Td. Ld., anlagt 1889, *Kjærgaard Pl.*, 1560 Td. Ld., anl. 1895, og *Skjødstrup-Aal Pl.*, 1404 Td. Ld., anl. 1888; den Præsteembedet tilhørende *Præstesø Pl.*, 90 Td. Ld., er anl. 1896. Af de mange smaa Søer nævnes *Langsø*, c. 80 Td. Ld., *Præstesø*, c. 21 Td. Ld., og *Faare Sø*, c. 12 Td. Ld. Gennem den østl. Del gaa Landevejen fra Varde til Oksbøl og Varde-Nebel Banen.

Fladeindholdet 1901: 15,392 Td. Ld., hvoraf 1934 besaaede (deraf med Hvede 2, Rug 505, Byg 245, Havre 690, Boghvede 21, Spergel 23, Frøavl 24, Blands. til Modenh. 70, Grøntf. 39, Kartofler 156, andre Rodfr. 159), Afgræsn. 2195, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1176, Have 59, Skov 2537, Moser og Kær 492, Heder m. v. 6548, Veje og Byggegr. 310, Vandareal m. m. 140 Td. Kreaturhold 1898: 324 Heste,

1687 Stkr. Hornkv. (deraf 926 Køer), 2533 Faar, 645 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 288 Td.; 97 Selvejergde. med 228, 120 Huse med 50 Td. Hrtk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1290 (1801: 672, 1840: 877, 1860: 962, 1890: 1139), boede i 254 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 39 levede af immat. Virksomh., 866 af Jordbrug, 11 af Fiskeri, 99 af Industri, 8 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 95 af deres Midler, og 12 vare under Fattigv.

I Sognet: *Aal Kirke*, Forsamlingshus (opf. 1888) og Hesselmed Hospital (opr. 1802 af Dorthe Margr. Rosenberg, † 1809, Enke efter Christen Hansen til Hesselmed, for 4 Lemmer fra Aal og Billum Sogne), samt Byerne: *Oksbøl*, ved Landevejen, med Skole, Sparekasse for Billum m. fl. Sogne (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 317,430 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 16,467 Kr., Antal af Konti 967), Andelsmejeri, Mølle, flere Haandværkere, Købmandhdlr. osv., Kro, Plantørbolig (Bolig for Overklitfogden i Ribe Amt), Jærnbane- og Statstelefonst.; *Borre* med Præstegd. og Menigheds- og Missionshuset Emaus (se Vignetten S. 720), en anselig Bygning af røde Mursten (Arkitekt: Fr. Bang), indviet $^{10}/_{11}$ 1894 (det Indre dekoreret af Kunstmaler Chr. Lyngbo; over Talerstolen en Kopi, af C. Hamre, af Dorphs Vandringen til Emaus; 1902 er der paa en Høj ved Bygningen rejst et med Zinkplader beslaaet Egetræskors, der bærer en Christusfigur af Zink fra Münster); *Skjødstrup* med Vandmølle; *Markskjel*; *Sønderbøl*; *Vrøgum* (Vester- og Øster-V.) med Skole, Mølle, Plantørbolig og Jærnbanehpl.; *Troldholm*; *Søhuse*; *Kjærgaarde* med Plantørbolig, Fyr (hvid Lanterne paa Kjærgaard Baake) og Statstelefonst.; *Børsmose* med Kapel, Skole og Statstelefonst.; *Grærup* med Mølle og Statstelefonst. (de 3 sidste Byer langs Havet). Hovedgaarden *Hesselmed* har $17^5/_8$ Td. H., 250 Td. Ld., hvoraf 80 Eng, 8 Plantage, Gaardspl. og Have, Resten Ager. *Vigtoft*, Gd.; *Bavnhuse*; *Billumvad*, Gd.; *Kidholm*, Gd.; *Fredtoft*, Gd.; *Gjedbjærg*, Gd.; *Broeng*, Gde.; m. fl.

Aal S., en egen Sognekommune, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 48 (søndre Del) og 49 (nordre Del). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og langt Kor, Taarn med Pyramidetag mod V., Sakristi ved Korets Nordside og Vaabenhus mod S. De oprindl. Dele ere fra romansk Tid, i halv Højde af Granit, ellers af Tuf; paa Nord- og Sydsiden af Skibet er der Rundbuefrise. I den senere Middelalder er Koret, som har haft Apsis, forlænget mod Ø. og har faaet 3 Hvælvinger (medens Skibet har beholdt Bjælkeloft); ligeledes er Skibet blevet forlænget mod V. Den runde Korbue, paa hvis Sider ind mod Kirken der findes Nicher, og flere oprindl. Vinduer (nogle tilmur.) ere bevarede; i den flade Korvæg findes mod Ø. 3 rundbuede Vinduer. Taarnet og Sakristiet, begge hvælv., samt Vaabenhuset ere ogsaa senere Tilføjelser, alle af Mursten. Fritstaaende Alter med et Trækors. Granitdøbefont i Cylinderform. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil (paa Himlen staar Chr. IV's Navnetræk, Christen Langes Vaabener og Peter Clausen Sognepræst 1637). I Vaabenhuset Ligsten fra 1494 over forhenv. Borgmester Albert Hansen i Køge og Hustru Gunde, ført hertil og benyttet til Ligsten over Jens Juel til Hesselmed og Hustru, idet deres fædr. og mødr. Vaabener ere udhugne paa den. Ved Kirkemuren Ligsten over Christen Rygaard til Hesselmed. Der paatænkes Indgang dannet gennem Taarnet. I Kirken er der 1886 fundet interessante Kalkmalerier fra c. 1200, restaur. af J. Kornerup 1888 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 1). Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1431. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 155 flg. og T. 51-57 og 70).

Kapellet i Børsmose er opf. 1902 af røde Mursten (Arkitekt: Fr. Bang) og bestaar af Skib og Kor samt lille Klokketaarn mod V.; Tøndehvælving.

Hesselmed tilhørte c. 1500 Niels Juel, hans Søn Jens J., † 1552 ell. 53, hans Enke Vibeke Lunge og Sønnen Vincents J., † 1579, der ogsaa ejede Gjorslev (se

II S. 854), dennes Søn Peder J. († paa Gjorslev 1612), som endnu 1607 ejede H., men 1609 ejedes den af Christen Lange († 1657), der havde købt den; hans Arvinger havde den i Fællesskab, indtil de 1684 skødede den til Niels Nielsen, Forpagter paa Endrupholm, og Anders Nielsen til Søvig; efter den førstes Død 1708 tilfaldt hans Halvdel Dattersønnen Johs. Müller, medens Anders Nielsens Enke 1717 skødede sin Del (13 Td. H.) med Søvig til Etatsrd. Oluf Krabbe til Bjerre; Gaarden blev atter samlet af Christen Sørensen Rygaard († 1722), der 1718 fik Müllers Del og 1722 Krabbes Del tilskødet. Sønnen Søren R., † 1769, kompletterede Godset; hans Enke overtog den (25, Tiender 72, Bøndergods 240) 1770 for 33,091 Rd. og ægtede 1771 Christen Hansen, senere Kancellird., † 1786; Enken, som døde 1809, overdrog den til sin Adoptivsøn Søren Hansen, † 1835 (han overtog den for 7000 Rd.), hvis Datter bragte den til sin Mand J. V. Stockholm († 1895), der er kendt for sin Virksomhed for Klitplantningen. Hans Svigersøn J. S. Windfeld overtog den 1873 og overlod den 1898 til Sønnen Jens W., den nuv. Ejer. — Hovedbygningen, der oprindl. skal være opf. 1532 af Jens Juel, brændte 1745, hvorpaa den nuv. byggedes af Grundmur i eet Stokv. med Kvist mod N. og S.

Ø. for Aal Kirke paa Borre Hede findes paa et Højdedrag en Samling Gravhøje, *Tinghøje*. Man mener, at her har staaet en Borg, formentlig allerede nævnt under Kong Niels, da Agi Thuer dræbte Esge Ebbesen hos Withe Staller i „Burgh“ (se Saml. t. j. Hist. II S. 199 flg.). — Ved Kjærgaarde oprettedes 1572 et Birketing. — Uden for Grærup skal have ligget en ved Sandflugt undergaaet By *Tudal*; ogsaa to andre Byer mod V. i Sognet skulle være ødelagte, ja V. for Børsmose taler Sagnet endog om et helt forsvundet „Malt Sogn“.

Ho Sogn omgives af Annekset Oksby, Ho Bugt og Vesterhavet. Kirken, mod N. Ø., ligger henved $2^1/_2$ Mil S. V. for Varde. Sognet bestaar for største Delen af Halvøen *Skallingen*, der udgaar mod S. Ø. og omgives af Hjerting Bugt, Graadyb, som skiller den fra Fanø, og Vesterhavet. De lavtliggende, jævne Jorder ere for største Delen (over $^2/_3$) dækkede af Hede og Flyvesand, med enkelte side Strækninger og gode Enge. Af Klitterne paa Skallingen nævnes Benknolde, Svenskeknolde og inde i Landet de 70 F. høje Jens Jensens Sande; en Del af Oksby Plantage (se S. 735) ligger her. Til Sognet hører Øen *Langlig Bjærge*, 200-250 Td. Ld., skilt fra Skallingen ved den smalle Rende Hobodyb.

Fladeindholdet 1901: 8789 Td. Ld., hvoraf 323 besaaede (deraf med Rug 132, Byg 59, Havre 76, Spergel 5, Frøavl 6, Blandsæd til Modenh. 17, Grøntf. 7, Kartofler 15, andre Rodfr. 6), Afgræsn. 418, Høslæt, Brak, Eng m. m. 706, Have 5, Skov 201, Moser og Kær 916, Heder m. m. 6166, Veje og Byggegr. 42, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 59 Heste, 391 Stkr. Hornkv. (deraf 203 Køer), 969 Faar og 115 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 79 Td.; 29 Selvejergde. med 57, 39 Huse med 16 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 322 (1801: 263, 1840: 276, 1860: 303, 1890: 319), boede i 64 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomh., 201 af Jordbr., 13 af Fiskeri, 44 af Industri, 4 af Handel, 7 af Skibsfart, 7 af forsk. Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byen *Ho* (c. 1340: Hoo, 1458: Hov) — bestaaende af *Nørballe*, *Sønderballe* og *Vesterballe* — med Kirke, Præstegd.,Skole, Mølle og Statstelefonst. *Bredmose*, Gde. og Huse; *Almosetoft*, Huse; Redningsstation ved Svenskeknolde. *Fyr paa Skalling Ende* (opf. 1903, Vinkelfyr, hvidt Blinkfyr; oplyses med Acetylengas).

Ho S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 67. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn med Pyramidetag paa Skibets Vestende og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med fladt Loft, ere opf. af store røde Mursten

uden Sokkel i gotisk Stil (ifl. Præsteindberetn. fra 1638 er den flyttet til sin nuv. Plads c. 1450). Skibets Døre (Nordd, tilmur.) ere fladbuede i spidsbuede Blindinger; i Korgavlen 3 spidsbuede Blindinger; kun Sydsiden og Vestenden have Vinduer. Vaabenhuset, af røde Mursten, er opf. i nyere Tid, Taarnet 1878 ved en Restauration af Kirken. Altertavle i Barokstil med Malerier (vistnok fra 1753). Paa Messingalterstagerne ere indgraverede Præsternes Navne. Granitdøbefont med Hjørneblade paa Foden. Rigt udsk. Prædikestol i gotisk Stil med 3 Apostelfigurer, vistnok fra en kat. Altertavle, hvoraf ogsaa findes Figurer paa et Pulpitur i Kirkens Vestende. Lysekrone i Renæssancestil. Mindetavle over Præsten Lambert Borch, † 1763. Paa den nu omstøbte Klokke, fra 1624, staar bl. a. Knud Christensen Præst i Høo og Oxebyaas.

I Præsteindberetn. 1638 siges, at Ho og Oksby Sogne „ellers kaldes Undismark". — Ved Hobodyb var der endnu i Beg. af 19. Aarh. en lille Havn. Ved Sydsiden af den Halvø, hvorpaa Ho By ligger, var der i gamle Dage et Fiskerleje *Sønderside*. — *Langlig Bjærge* (højeste Punkt: 29 F., 9 M.), 1548: Langelegh, har ogsaa været et Fiskerleje med en Havn *Langleje*; nu bor paa Øen 5 Fiskerfamilier. — I Matrikulbogen fra 1661 nævnes mod S. V. i Klitterne „Hold Sogn".

Oksby Sogn, Anneks til Ho, omgives af dette og Aal Sogn samt Vesterhavet. Kirken, mod S. V., ligger c. 3 Mil V. S. V. for Varde. De ikke videre højtliggende Jorder ere for største Delen Heder og Flyvesandsstrækninger (Kallesmærsk Hede, den tilplantede Bordrup Sande, før den største Vandreklit i Landet, c. 8000 Al. lang) med flere Højdepunkter langs Havet, saaledes Ringsbjærge, og Horns Bjærge, indtil 54 F., 17 M., de sidste ved den i Havet fremspringende skarpe Pynt *Blaavands Huk*, uden for hvilken strækker sig *Horns Rev* (se ndfr.). I Sognet ligge de 3 Statsplantager *Vejrs Pl.*, 1133 Td. Ld., anlagt 1894, *Oksby Pl.*, 1418 Td. Ld., anl. 1888, og *Bordrup Pl.*, 862 Td. Ld., anl. 1858-60, og mange smaa Søer, af hvilke de største ere *Engsø*, c. 12, og *Raassø*, 6 à 8 Td. Ld.

Fladeindholdet 1901: 13,351 Td. Ld., hvoraf 917 besaaede (deraf med Rug 329, Byg 149, Havre 265, Spergel 48, Frøavl 12, Blands. til Modenh. 39, Grøntf. 3, Kartofler 59, andre Rodfr. 13), Afgræsning 1290, Høslæt, Brak, Eng m. m. 815, Have 19, Skov 1978, Moser og Kær 96, Heder m. m. 8007, Veje og Byggegr. 84, Vandareal m. m. 145 Td. Kreaturhold 1898: 171 Heste, 921 Stkr. Hornkv. (deraf 490 Køer), 2245 Faar, 209 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 136 Td.; 58 Selvejergde. med 94, 108 Huse med 42 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 680 (1801: 611, 1840: 728, 1860: 826, 1890: 806), boede i 143 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 30 levede af immat. Virksomhed, 528 af Jordbrug, 56 af Fiskeri, 57 af Industri, 41 af Handel, 7 af forsk. Daglejervirks., 81 af deres Midler, og 6 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Oksby* (c. 1340: Uxæby) — delt i *Tykby* eller *Midtby*, *Sønder-*, *Øster-* og *Nørre-Oksby* — med Kirke (i Tykby), Skole, Mølle og Plantørbolig; *Blaavand* med Kro, 2 Redningsstationer og Statstelefonst. samt Fyr (hvidt Lynfyr, der hver 20 Sekunder viser Tre-Lyn; det vises fra et paa en høj Klitbakke rejst, hvidt firkantet Taarn af Beton paa Granitsokkel, 125 F.; Flammens Højde o. Havet 174 F., Lysvidden 5 Mil, Lysevnen 8 Mil); *Vandflod*; *Vejrs* med Skole, Rednings- og Statstelefonst. samt Plantørbolig; *Mosevraa* med Filialkirke, Skole og Plantørbolig; *Bordrup*. *Tane*, *Grønbjærg* og *Hvidbjærg*, Huse.

Oksby S., een Sognekommune med Hovedsognet, er delt i to Sognefogeddistrikter og hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' Lægd. 65 (nordre Distr.) og 66 (søndre). Kirkerne tilhøre Sognebeboerne.

Kirken i Tykby er opf. 1891 (indviet $^{21}/_{12}$) i Rundbuestil af røde Mursten (Arkitekt: F. Uldall) og bestaar af Skib og Kor samt Forhal mod V.; ferniseret Bjælkeloft; over Kirkens Vestende et blytækt Spir. Af Inventariet mærkes et Trækrucifiks

over Alteret (af A. Fjeldskov) og Døbefonten af Faksemarmor samt malede Brystbilleder af Apostlene, som skulle være fra det nedenn. Kapel.

Den ældre Kirke, der laa Ø. for Oksby ensom i Klitten nær ved Ho Bugt, og som skal være flyttet flere Gange, var vistnok opf. i 1. Halvdel af 18. Aarh., idet den tidligere Kirke i 1717 var ødelagt af Sandflugt, saa at der var Tale om at nedlægge den, og den blev da opf. lidt S. for den daværendes Plads. Den lille Kirke bestod af Skib og Kor (over Kordøren stod: 1753) samt Vaabenhus mod S., af Bindingsværk, men senere undersat med Grundmur, og var straatækt (mærk *Th. Lange*, „Kirken med Straatag“, Kbh. 1868). I 2. Halvdel af 18. Aarh. maatte den udgraves af en Sanddynge. Sognebeboerne bleve 1862 enige om at henlægge 100 Rd. aarl. i 10 Aar til en ny Kirke; Ministeriet approberede Bestemmelsen, og siden forlængedes Fristen.

Filialkirken i Mosevraa er aldeles som Kirken i Tykby (samme Arkitekt; indviet $^{21}/_{12}$ 1891), kun lidt mindre. Granitdøbefont fra den ældre Kirke i Oksby.

I Præsteindberetn. 1638 omtales en Høj, Kapelhøj, hvor der har staaet et Kapel, hvori der var fordum en Helligdom, som kaldtes „S. Ender af Oxby“, og hvor mange Mennesker vare begravede, idet der ved Vandfloden i Okt. 1634 kom mange hundrede Menneskehoveder og Ben til Syne. Til for c. 30 Aar siden er der paa dette Sted begravet Lig, der drev i Land fra Havet. Det er muligt, at Oksby Kirke tidligere har staaet her.

Hvidbjærg har været en By, der er ødelagt ved Vand og Sandflugt; ogsaa en By *Vesterside* har vistnok ligget her.

Blaavands Huk, det vestligste Punkt paa Jyllands Vestkyst, under 55° 33' 21" n. Br. og 4° 30' 4" v. L. for Kbh., i Folkemunde kaldet „Hornet“, er en skarpt fremspringende Pynt, der bestaar af en fast, haard Masse, Limonitsandsten, som har modstaaet Havets Magt. Blaavands Huks Fyrtaarn, noget inden for Kysten, opførtes 1888 med aaben Konstruktion forneden; 1901 afløstes det af det nuv. Fyrtaarn (kostede c. 125,000 Kr.), der ligger c. 100 F. V. for det ældre, nu nedbrudte; Fyret oplyses ved Gas. — Uden for Blaavands Huk strækker sig i vestl. Retning c. 5 Mil ud i Havet *Horns Rev*, Landets farligste og største Rev; i ældre hollandske Beskrivelser kaldes det „Duyvels Horn“, Djævlehornet. Ud fra Blaavands Huk skyder sig i sydvestl. Retning et bredt Sandflak „Ulven“, og skilt fra dette ved „Ringkjøbing Dyb“ begynder først det egentlige Rev, som atter ved et Dyb med indtil 84 F. Vand deles i et Inderrev og et Yderrev. Inderrevets østl. Del, „Søren Borbjærgs Knob“, har kun 1 F. Vand; Yderrevet er temmelig smalt, bestaaende af Sand og Smaasten; ved dets Østside ligger Grunden „Cancer“, som paa det laveste kun har 12 F. Vand, paa dets vestl. Del Pullerne „Munk“, „Tuxen“ og „Vovvov“ med 9 til 11 F. Vand; omtrent $^3/_4$ Mil V. S. V. for Cancer ligger desuden Grunden „Vyl“. Mod N. og S. falder Revet stejlt af indtil c. 40 à 60 F. Omtr. $1^1/_4$ Mil V. for Revet ligger (siden 1878) *Fyrskibet „Horns Rev“* (hvidt Blinkfyr, Flammen 30 F. o. Havet, Lysvidden $2^3/_4$ Mil), med Taagesignal, og noget over 1 Mil S. V. for Vyl ligger (siden 1888) *Fyrskibet „Vyl“*, hvidt Blinkfyr med s. Højde og Lysvidde som „Horns Rev“, med Taagesignal. (Se *J. C. Oldenburg*, Opmaalingen af H. Rev 1876-77, i Geogr. Tidsskr. II 63 flg.). Ved Blaavands Huk er der Gnisttelegraf med Horns Revs og Vyls Fyrskibe samt alm. Telegrafforbindelse med Varde. Paa Horns Revs Fyrskib er tillige meteorol. Station.

Øster-Horne Herred.

Sogne:

Thorstrup, S. 738. — Horne, S. 740. — Hodde. S. 741. — Tistrup. S. 741. — Ølgod, S. 742. — Ansager, S. 744.

Øster-Horne Herred begrænses mod V. af V.-Horne, mod S. af Skads, mod Ø. af Slavs Hrd. og mod N. af Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.). Største Udstrækning fra V. til Ø. er c. $3^3/_4$, fra N. til S. henved 3 Mil. Den vestl. Del hører til Aadum-Varde Bakkeø og er noget bakket, navnlig mod N., hvorimod den østl. og sydøstl. Del er temmelig jævn, da den hører til Sønder-Omme Fladen. Jorderne ere overvejende sandede, paa Bakkeøen mere eller mindre muldholdige, og skarpsandede. Ved Varde Aa og dens Biaaer, som Ansager Aa, findes en Del Enge. Skovarealet er 2110 Td. Ld. Det hører til Amtets mere ufrugtbare Hrdr. (ved Matr. gnmstl. 50 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 59,929 Td. Ld. ($6,_{00}$ □ Mil, $330,_4$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1164 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 8245 (1801: 2908, 1840: 3872, 1860: 4917, 1890: 7335). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med V.-Horne Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion og under Amtets 5. Forligskreds.

Ø.-Horne Hrd. hørte i Middelalderen til Hornshæreth, som laa under Varsyssel (se S. 633 og 721); senere hørte det til Varde Len og fra 1660 til Lundenæs Amt; se videre S. 650.

Der er i 1893 i Hrd. talt henved 520 jordfaste Oldtidsmonumenter, alle Gravhøje og for en stor Del lave og runde, af den for den jydske Stenalder karakteristiske Form; mange ere nu imidlertid sløjfede eller mere eller mindre forstyrrede; 1903: 18 fredlyste. Den østl. Del er næsten blottet for Høje, idet Moser og Kær vel her i ældre Tid have opfyldt Egnen; derimod blive Højene talrigere, jo længere man kommer mod V.; flest findes i Horne Sogn (150) samt i Ølgod og Hodde S. (120 i hvert).

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 89 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i Ø.-H. Hrd., af *J. Helms* 1874.

Thorstrup Sogn omgives af Annekset Horne, Tistrup og Hodde Sogne, Skads Hrd. (Øse og Næsbjærg S.) og V.-Horne Hrd. (den østl. Del af Varde Landsogn). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Varde. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere mod N. ler-, mod S. sandmuldede; mod V. Hede, der dog er i Aftagende, og Engstrækninger ved *Varde Aa*, der løber gennem den sydøstl. Del og danner noget af Sydgrænsen, og ved *Linding Aa*, som den optager fra Nord. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Vejle og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 5746 Td. Ld., hvoraf 1637 besaaede (deraf med Rug 383, Byg 176, Havre 710, Boghvede 68, Bælgsæd 5, Blands. til Modenh. 63, Grøntf. 21, Kartofler 107, andre Rodfr. 104), Afgræsn. 1499, Høslæt, Brak, Eng m. m. 959, Have 29, Skov 383, Moser og Kær 64, Heder 1057, Veje og Byggegr. 95, Vandareal m. m. 23 Td. Kreaturhold 1898: 257 Heste, 1195 Stkr. Hornkv. (deraf 698 Køer), 908 Faar, 549 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 172 Td.; 46 Selvejergde. med 147, 1 Fæstegd. med 1, 63 Huse med 21 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 711 (1801: 431, 1840: 454, 1860: 518, 1890: 687), boede i 133 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 65 levede af immat. Virksomhed, 515 af Jordbr., 43 af Industri, 2 af Skibsf., 13 af Daglejervirks., 46 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet *Thorstrup Kirke* og Præstegd., samt Byerne: *Vagtborg*; *Tange*; *Tastrup*; *Sig* med Skole, Afholdshjem, Andelsmejeri (Fredensberg), Kro og Jærnbanest.; *Ovnbøl*; *Yderik* med Skole; *Olling*; *Firhøje*; *Stokbæk*; *Sækbæk* (en Del i Horne S. og Varde Lands.). *Lykkebjærg*, Huse. Hovedgaarden *Nørholm*, under Stamhuset af s. Navn*), har $38^1/_4$ Td. H., c. 1520 Td. Ld., hvoraf 370 Ager, 140 Eng, 350 Skov og Nyplantninger (derunder Fredskoven Krarup Lund, Tistrup Sogn, som udtoges af Fæstegodset ved Bortsalget), Resten Hede; til Gaarden en Vandmølle; c. $3^1/_4$ Td. H. Arvefæstegods. *Lindingbro* og *Højgd.*, Skovfoged- og Skovløberbolig under Nørholm; *Foldager*, Gd.; *Lindinggd.*; *Linding Mølle*.

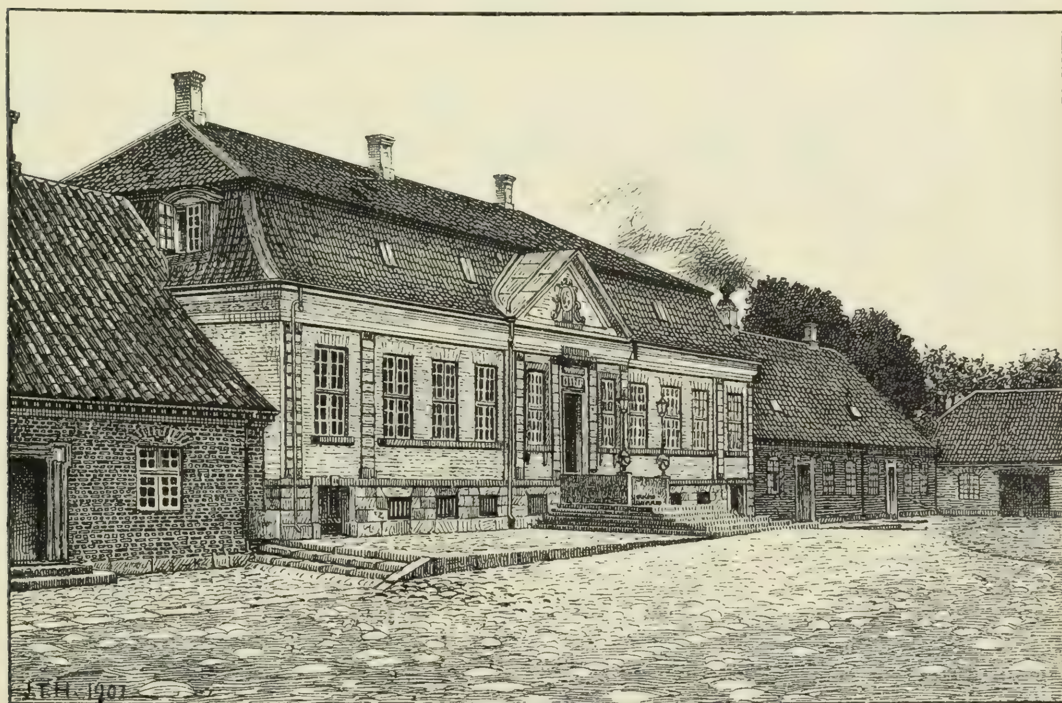
Thorstrup S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 59. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Nørholm.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib, Kor og Apsis ere fra romansk Tid, væsentlig af Granit. Den uregelmæssig runde Korbue, gennem hvilken der er Opgang til Prædikestolen, er bevaret; flere oprindl. Vinduer ses; Skib og Kor have fladt Loft, Apsis uregelmæssig Halvkuppelhvælv. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, med Pyramidetag og hvælv. Underrum, og Vaabenhuset af Mursten. Ny Altertavle fra 1898 (Korsfæstelsen i Broncerelief) af Billedhugger C. Hartmann, Rammen af Hans J. Holm. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol med Baldakin fra 17. Aarh. Orgel fra 1900. Over Korbuen et Maleri. I Vestenden en Herskabsstol. Mindesten over Kmhr. Chr. Rosenørn-Teilmann, † 1812, og Hustru, og over A. C. Teilmanns Plejesøn. Ligsten over Præsterne

*) *Stamhuset Nørholm*, som indbefatter Nørholm, Lunderup og Agerkrog, har i alt $207^1/_2$ Td. H., hvoraf fri Jord $70^1/_2$, Bønderjord og Arvefæste 4, Kirke- og Kongetiender 33 Td.; i Bankaktier 10,000 Kr., i Fideikommiskapitaler c. 1,204,900 Kr., Kapitaler, der tilhøre Stamhusets Kirker, 41,625 Kr. Hovedgaardenes Tilliggende udgør 1800 Td. Ld. foruden 400 Td. Ld. Skov og Plantninger.

Lambert Poulsen Barfod, † 1672, og Peder Clemmensen Ussing, † 1784. Klokken, fra 1599, er støbt af Melchior Lucas, Klokkestøber i Husum.

Nørholm, ved Varde Aa, er opført paa en Grund, paa hvilken Ribe Kapitel gjorde Krav, men som det kort efter solgte til Dronn. Margrethe, i 2. Halvdel af 14. Aarh. vistnok af Jep Thomesen (Lange). Den ejedes derpaa af Sønnen Hr. Jonas Jakobsen, † 1405; Grunden, hvorpaa Gaarden stod, fradømtes hans Enke Elisab. Rosenkrantz 1406 (og det overlodes til Dronningens Naade, om den kunde blive staaende). Hendes Søn Claus Jonsens Datter Anne bragte Gaarden til sin Mand Hr. Strange Nielsen, Rigshofmester, der endnu levede 1488, deres Søn Ebbe Strangesen (bekendt for Drabet paa Poul Laxmand), † c. 1507, hans Broder Claus Strangesen, † c. 1511, hvis Enke Karen Pedersd. endelig fik afviklet Kronens Ret til Nørholm, hendes Sønner Niels, Terkel og Otte Clausen, sidstnævntes Søn Claus Strangesen, med hvem Slægten 1596 uddøde paa Mandssiden. Med hans Datter Karen Strangesen kom N. til hendes Mand Hans Lange, der ejede den til 1631. Derpaa ejedes den af Rigsrd. Iver Vind, † 1658, som skaffede Godset Birkeret og 1647 købte Agerkrog, og hans Søn Chr. Vind, hvis Datter Karen bragte den til sin Mand Chr. Bille til

Nørholm.

Dybæk († 1714), under hvem Raadmd. i Ribe Hans Wandal indførtes 1684 og Ritmester Otte Kruse 1686 for Penge, de havde til Gode; derpaa ejedes den fra 1686 af Landsdommer Jens Lassen, † 1706, og Sønnen Kapt. Fr. Lassen, hvis Kreditorer solgte den (46, i alt 395 Td. H.) 1726 til Steffen Nielsen Ehrenfeld til Endrupholm og Lunderup for 14,220 Rd.; hans Enke Marie Schultz ægtede Etatsr., Amtmd. Chr. Teilmann, † 1749, og bragte ham baade Endrupholm, Lunderup og N.; Sønnen Etatsrd. Andr. Charles T. overtog efter Faderens Død 1749 (Skødet fra de andre Arvinger er dat. 1777) N., Lunderup og Agerkrog, af hvilke han $^{2}/_{12}$ 1790 oprettede Stamhuset (i alt c. 878 Td. H.), som ifl. Testam. efter hans Død 1790 gik over til hans Søsterdatter Christine Marie Wormskjold, g. m. Major Chr. Rosenørn til Hersomgd. (med Forpligtelse til at tage Tilnavnet Teilmann); efter hendes Død 1817 gik det over til Datteren Ingeb. Chr. Rosenørn-Teilmann, † 1861, derefter til hendes Brodersøn, Kmhr. C. P. Th. Rosenørn-Teilmann, † 1879, hvis Datter, Frk. I. K. Rosenørn-Teilmann, er den nuv. Besidderinde. — Borggaarden bestod 1769 af 3 Fløje, hvoraf Hovedfløjen, af Grundmur, 24 Fag med Kælder, var opf. af Iver Vind. Den nuv. enfløjede Hovedbygning, i Palæstil i eet Stokv. med Kælder, er opf. 1780; over Porten sidder en Sten med Navnene paa N.'s Ejere. Gaarden er omgiven af en smuk Have og Park, med en $^{27}/_{6}$ 1890 afsl. Mindestøtte for A. C.

Teilmann († 1790), en c. 5 Al. høj Granitsten med Broncemedaillon (Billedhugger: Nic. O. Schmidt). Ladegaarden, der er skilt fra Hovedbygningen ved Varde Aa, er opf. 1759 og flg. Aar. (*O. Nielsen*, Kort Fremstilling af N.'s Hist., Kbh. 1868. — *I. K. Rosenørn-Teilmann*, Lidt om N. og dens Beboere, Kbh. 1895). — I Nørholms Have ligger paa en Høj Brudstykket af en Runesten (indtil 1872 i Horne Kirkegaardsdige) med Indskr.: „Ravnunge-Tove gjorde denne Høj efter ..." (*Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 55 flg.).

I Præsteindberetn. 1638 nævnes, at der paa Kapelbjærg før har staaet et *St. Birgitte Kapel*, og at der neden for Banken i en Eng fandtes en *St. Birgittes Kilde*, som fordum ansaas for hellig. Den samme Kilde omtales vistnok ogsaa i en Indberetn. fra 1687, men kaldes da *St. Gertruds Kilde*, og Kapellet kaldes her Thorstrup Kapel, og det siges, at Thorstrup Kirke egentlig har ligget her.

Om den tidligere store Industri i Jydepotter, der dreves saavel her i Sognet (der er rigt paa det dertil benyttede Ler) som i hele Herredet og de omliggende Egne, se bl. a. *Ramsing*, i Hist.-stat. Maanedstid. for Ribe Stift, S. 62 flg., *N. F. B. Sehested*, Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm, I S. 245 flg., og *J. Olsen*, i „Fra Ribe Amt", 1903 S. 36 flg.

Ved Nørholm er der fredlyst 6 Gravhøje, hvoraf 3 ret anselige.

Litt.: Indberetn. til Resen 1687 om T. og Horne Sogne, i Saml. t. j. Hist. X S. 1 flg.

Horne Sogn, Anneks til Thorstrup, omgives af dette, Tistrup og Ølgod Sogne, Varde Købstadsjorder, Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.) og V.-Horne Hrd. (Kvong og Lunde S. samt den østl. Del af Varde Lands.). Kirken, noget sydl., ligger henved $1^3/_4$ Mil N. N. Ø. for Varde. De noget højtliggende Jorder ere mod V. sandede, mod Ø. og N. mere muldede. Af større Plantager nævnes: *Malle Pl.*, 212 Td. Ld., anlagt 1884, og *Enighedslund Pl.*, 250 Td. Ld., anl. 1887. *Linding Aa* udspringer her. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Ringkjøbing.

Fladeindholdet 1901: 8107 Td. Ld., hvoraf 2728 besaaede (deraf med Rug 627, Byg 227, Havre 1122, Boghvede 93, Bælgsæd 14, Frøavl 5, Blands. til Modenh. 119, Grøntf. 42, Kartofler 198, andre Rodfr. 281), Afgræsning 2050, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1485, Have 65, Skov 224, Moser og Kær 119, Heder m. v. 1299, Veje og Byggegr. 137 Td. Kreaturhold 1898: 400 Heste, 1887 Stkr. Hornkv. (deraf 1110 Køer), 1475 Faar, 1041 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 204 Td.; 77 Selvejergde. med 158, 139 Huse med 45 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1192 (1801: 626, 1840: 718, 1860: 753, 1890: 1107), boede i 223 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomh., 885 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 85 af Industri, 1 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 83 af deres Midler, og 21 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Horne* (c. 1340: Hornæ og Hoorn) med Kirke, Skole, Mølle, Købmandshdl. og Kro; *Hornelund* med Andelsmejeri; *Rotbøl*; *Moesgaard* med Missionshus (opf. 1891); *Bjerremose* med Forsamlingshus (opf. 1887) og Mølle; *Dejgaard*; *Lervad*; *Asp*; *Bjalderup* med Mølle og Købmandshdl.; *Malle* med Biskole; *Bovnum* med Skole; *Transbøl*; *Gunderup*; *Hindsig* med Fattiggaard for Thorstrup-H. Sogne (Plads for 20 Lemmer); *Fruerlund*; *Stundsig* med Biskole. *Stavskjær*, Gde.

Horne S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr. Lægd 57 (søndre Del) og 58 (nordre). Kirken tilhører Stamhuset Nørholm.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; flere oprindl., rundbuede Vinduer ere bevarede, nogle i Koret med gavlformet Afslutn. udvendig (se Aarb. f. n. Oldk. 1894, S. 283). Skibet har 3 Hvælvinger, Koret 1; paa en af Hvælvingerne skal have staaet, at de vare opf. 1557 (se Saml. t. j. Hist. X S. 5). Taarnet, med hvælv. Underrum og Pyramidetag, og Vaabenhuset, begge af Mursten, ere senere Tilføjelser, formentlig fra Slutn. af Middelalderen. Kirken blev restaur.

og delvis ombygget 1888 (Arkitekt: Estrup). Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600 med Relieffer i Zink af Billedhugger Nicolai O. Schmidt fra 1874. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil med Aarst. 1603 paa Himlen. I Koret Epitafium over Mogens Krag til Agerkrog, † 1622, og Hustru. I Kirken ere fundne Kalkmalerier fra c. 1480 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 4).

Ved Gunderup er der fredlyst en anselig Gravhøj.

Hodde Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Annekset Tistrup, Thorstrup Sogn, Skads Hrd. (Øse S.) og Ansager Sogn. Kirken, noget vestl., ligger c. $1^3/_4$ Mil N. Ø. for Varde. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede og skarpsandede med nogen Hede, der dog mere og mere opdyrkes (c. 90 Td. Ld. Plantage). Gennem Sognet løber *Varde Aa*; Landevejen fra Varde til Vejle gaar gennem det.

Fladeindholdet 1901: 4555 Td. Ld., hvoraf 1482 besaaede (deraf med Hvede 5, Rug 347, Byg 119, Havre 567, Boghvede 57, Bælgsæd 10, Blandsæd til Modenhed 83, Grøntf. 10, Kartofler 193, andre Rodfr. 91), Afgræsn. 1175, Høslæt, Brak, Eng m. m. 619, Have 17, Skov 121, Moser og Kær 135, Heder m. v. 792, Veje og Byggegr. 75, Vandareal m. m. 136 Td. Kreaturhold 1898: 183 Heste, 846 Stkr. Hornkvæg (deraf 468 Køer), 655 Faar, 371 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 86 Td.; 29 Selvejergde. med 67, 46 Huse med 15 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 431 (1801: 182, 1840: 198, 1860: 233, 1890: 398), boede i 77 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 24 levede af immat. Virksomh., 282 af Jordbrug, 43 af Industri, 13 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks. og 27 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Hodde* (c. 1340: Hoddy), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd. (smukt beliggende ved Krarup Lund), Biskole, Andelsmejeri og Kro; *Hoddeskov*, ved Landevejen, med Biskole; *Hessel* med Skole og Forsamlingshus (opf. 1899); *Hulvig*, ved Landevejen. *Buddegaard*; *Aagaard*. *Grøde*, Huse; m. m.

Hodde S., een Sognekommune med Annekset, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 60. Lægd. Kirken tilhører Stamhuset Nørholm.

Kirken, bestaar af Skib og Kor ud i eet, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkeloft, ere fra gotisk Tid af Sandal og store, røde Mursten; et Par oprindl. Vinduer spores. Taarnet, af store, røde Mursten og med Tøndehvælving (Underrummet gaar sammen med Kirkerummet), er fra Middelalderens Slutn.; Vaabenhuset er vistnok senere. Ny Altertavle med et Maleri (Christus og Disciplene i Emaus) af Anker Lund fra 1895. Granitdøbefont med Udhugninger. Prædikestol i Renæssancestil. Skriftestol fra Slutn. af 16. Aarh. Middelalderligt Krucifiks. I Skibet Epitafier over Præsterne F. U. F. Treu, † 1798, N. Windfeldt, † 1805, og J. Foss, † 1828. Sjælden Klokke fra den tidligere Middelalder med Indskr.: Ave Maria, i Majuskler.

I Hessel Plantage er der fredlyst en Gravhøj, ved Hulvig 5, hvoraf de 4 høre til en Højgruppe *Femhøjene*.

Tistrup Sogn, Anneks til Hodde, omgives af dette, Thorstrup, Horne, Ølgod og Ansager Sogne. Kirken, noget vestl., ligger c. 2 Mil N. Ø. for Varde. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede og sandmuldede, med lidt Hede mod S., der dog mere og mere opdyrkes (c. 150 Td. Ld. Plantager). I den nordl. Del udspringer *Kybæk*, som løber mod S. til Varde Aa. Mod S. ved Kybæk ligger Krarup Lund, Levning af en Egeskov (se S. 738), nu mest Bøgeskov. Gennem Sognet gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 7208 Td. Ld., hvoraf 2454 besaaede (deraf med Rug 555, Byg 219, Havre 857, Boghvede 44, Bælgsæd 9, Blands. til Modenhed 133, Grøntfoder 81, Kartofler 253, andre Rodfr. 303), Afgræsn. 2324, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1397, Have 56, Skov 142, Moser og Kær 272, Heder m. v. 404, Veje og Byggegr. 146, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 357 Heste, 1738 Stkr. Hornkv. (deraf 990 Køer), 1270 Faar, 1014 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 186 Td.; 59 Selvejergde. med 144, 134 Huse med 39 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1427 (1801: 414, 1840: 529, 1860: 736, 1890: 1129), boede i 256 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 68 levede af immat. Virksomh., 736 af Jordbrug, 166 af Industri, 33 af Handel, 58 af forsk. Daglejervirks., 52 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Tistrup* med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1885), Sparekasse for Hodde-T. Sogne (opr. 1890; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 29,428 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 1000 Kr., Antal af Konti 199), Mølle, Andelsmejeri, 2 Kroer, Jærnbane- og Telegrafst.; *Agerkrog*; *Snorup*; *Gjødsvang* med Biskole; *Gaarde* („Gor“) med Skole og Jærnbanehpl.; *Hesselho* (Hesselhoved) med Biskole og Fællesmejeri; *Have* med Skole og Mølle; *Galtho* (Galthoved); *Hedtofte*; *Krarup*; *Bredho* (Bredhoved) med Biskole; *Tønding*. *Krasborg* (Kragsborg), Huse. Gaarden *Agerkrog*, under Stamh. Nørholm (se S. 738), har $3^{1}/_{4}$ Td. H., c. 160 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 90 Hede, Resten Ager. Enkelte Gde.: *Gejl*, *Løvborg*, *Feld*, *Ure*, *Strebel*. *Assingbæk*, Vandmølle; *Letbæk*, før Vandmølle, nu Planteskole; m. m.

Tistrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 61. Lægd. Kirken tilhører Stamh. Nørholm.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; nogle oprindl. rundbuede Vinduer spores. I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger (3 og 1), ligesom Taarnet, med Pyramidetag og hvælv. Underrum, og Vaabenhuset tilføjedes af Mursten. Korets Østmur er omsat med Mursten i 1770. Altertavle fra 1898 med et Maleri (Christus paa Søen, Kopi efter Jul. Paulsen af H. Agersnap). Romansk Granitdøbefont med Udhugninger. Smukt udsk. Prædikestol i Renæssancestil, skænk. 1611 af Niels Krag. I Korvæggen sort Marmorsten fra 1592 over Otte Clausen til Nørholm, † 1571, hans Hustru Dorthe Daa og hendes 2. Mand Ove Juul til Kjeldgd. (Begr. under Koret).

Agerkrog har været en komplet Hovedgaard, omgiven af Grave, der ved Midten af 16. Aarh. tilhørte Niels Krag, derpaa hans Søn Mogens K. og dennes Søn Landsdommer Niels Krag († 1650), saa Hartvig Kaas, som 1625 solgte den til Hans Skade, hvis Broder Niels S. 1647 solgte den til Iver Vind til Nørholm; med hans Datter Karen kom den til hendes Mand, Amtmd. Preben v. Ahnen († 1675), som 1668 solgte den (30 Td. H.) til Svogeren Chr. Vind, hvorefter den har været forenet med Nørholm (se S. 739). Ved Stamhusets Oprettelse 1790 havde A. 15 Td. H.

Oregaard (Ure?) blev 1406 i en Trætte mellem Esge Thomsen (Lange) og Hr. Bjørn Svendsen tildømt sidstn., som saa solgte den til Dronn. Margrethe.

Ølgod Sogn, der har til Anneks Strellev Sogn, N.-Horne Hrd., Ringkjøbing Amt, omgives af dette, Horne, Tistrup og Ansager Sogne samt Slavs Hrd. (Grindsted S.). Kirken, mod V., ligger c. 3 Mil N. N. Ø. for Varde. De mod N. højtliggende (højeste Punkt Bøllund Hede, 180 F., 57 M.) Jorder ere overvejende sandede, mod S. og Ø. ere de lavtliggende med isolerede Bakkepartier, samt dybtmuldede, frugtbare, med store Enge; mod N. Ø. findes store Heder (Vognslund Hede med Krageris). Af større Plantager nævnes: *Sønder-Hejbøl Pl.*, 135 Td. Ld., anl. 1878, *Ølgod Pl.*, 134 Td. Ld., anl. 1883, *Vognslund Pl.*, 90 Td. Ld., anl. 1884, og *Ølgod*

Kommunes Pl., 99 Td. Ld., anl. 1892. Gennem Sognet, der gennemstrømmes af flere mindre Vandløb, gaar den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 16,471 Td. Ld., hvoraf 4505 besaaede (deraf med Rug 1057, Byg 396, Havre 1601, Boghvede 109, Bælgsæd 14, Spergel 79, Frøavl 7, Blands. til Modenh. 292, Grøntf. 109, Kartofler 384, andre Rodfr. 448, andre Handelspl. 9), Afgræsn. 3698, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2988, Have 74, Skov 468, Moser og Kær 819, Heder m. v. 3618, Veje og Byggegr. 284, Vandareal m. m. 17 Td. Kreaturhold 1898: 770 Heste, 3446 Stk. Hornkvæg (deraf 2156 Køer), 2501 Faar, 1693 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 318 Td.; 107 Selvejergde. med 227, 311 Huse med 89 Td. Hrtk. og 80 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 2695 (1801: 746, 1840: 1281, 1860: 1757, 1890: 2422), boede i 541 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 101 levede af immat. Virksomh., 1685 af Jordbr., 374 af Industri, 41 af Handel, 83 af forsk. Daglejervirks., 116 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ølgod* (1203: Ølguth) med *Kirkeby* — stor opvoksende Stationsby, 1/2 1901 med 127 Huse og 605 Indb. — med Kirke, Præstegd., Kapellanbolig, Skole, Lægebolig, Sparekasse (opr. 1867; 31/3 1901 var Spar. Tilgodeh. 341,660 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 27,834 Kr., Antal af Konti 1001), Uldspinderi, Mølle, Gæstgivergaard, Kro, Markedsplads (Marked i Apr. og Okt.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Bjærge*; *Tarp*; *Bøllund* med *Bøllundtoft*; *Havlund*; *Vallund* med Biskole, Fællesmejeri og Skjærbæk Vandmølle; *Forsomho* (med *Stiglund*) med Biskole; *Mejlvang*; *Hedeager*; *Vestkjær* med Biskole (en Folkehøjskole, opr. 1868, flyttedes 1872 til Østbæk og ophævedes 1881); *Hjedding* med Andelsmejeri (Vestegaard, første Andelsmejeri i Landet, anlagt 1882); *Gammelgaard*; *Egknud*; *List*; *Østbæk* med Missionshus for luth. Missionsforening (opf. 1888) og Fattiggaard (opf. 1874, Plads for 10 Lemmer, desuden Alderdomsasyl); *Harkes* med Teglværk; *Højlund*; *Grønfeldt* med Skole; *Vognslund*; *Agersnap*; *Medum*; *Bejsnap* med Filialkirke (paa Bejsnapgaards Mark), *Hejbøl* (med *Hedehuse*) med Skole; *Lindbjærg* (med Lindbjærggd. m. m. og *Lindbjærgmark*, hvoraf den østl. Del kaldes *Krusbjærg*) med Skole, Biskole, 2 Møller, Fællesmejeri og Købmandshdl.; *Frøsig* (med Frøsighus og Frøsigholm); *Thorlund*; m. m. *Hungerbjærg*, Gd. *Lindbjærggaard* har 4 Td., H., c. 64 Td. Ld.

Ølgod S., en egen Sognekommune, hører under Øster-Vester Hrdr.'s Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 1. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 63 (nordre Distr.) og 64 (søndre). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige, smukke *Kirke*, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor med Apsis, højt Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. (en Korsarm mod S. er nedbrudt i Slutn. af 18. Aarh.; 1638 havde Kirken et Vaabenhus paa hver Side og et Kapel mod S. med 4 Gavle). Skib, Kor og Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Flere oprindl. Vinduer ses tilmur.; 1902 har Skibet faaet nye Vinduer med Granitindfatning. Apsis har oprindl. Halvkuppelhvælv., Koret en i den senere Middelalder indbygget Hvælv., medens Skibet har beholdt sit Bjælkeloft, istandsat og dekoreret 1896. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (nu alm. Tag, 1638: 4 Gavle), med hvælv. Underrum, af Granit i Skibets Højde og Mursten (delvis ommuret 1757); Vaabenhuset, af Mursten, er ogsaa senere tilbygget. Paa Koret findes to udhugg. Kvadre med et Mandehoved og en Løve. Smuk Altertavle i Renæssancestil, skænk. 1596 af Præsten Søren Jensen, restaur. 1899 af Magn. Petersen, med Malerier af H. Agersnap. Den interessante Malmdøbefont fra 1455 bæres af 4 kvindl. Figurer, over hvilke Billeder af St. Laurentius og en Biskop; langs Fontens Overkant et gotisk Ornament og derunder en Indskr. i Minuskler. Prædikestolen, i Renæssancestil og med Himmel, er skænk. 1609 af Præsten Hans

Sørensen. Stolestader med udsk. Endestykker i Renæssancestil. Orgel fra 1896. I Skibet middelalderligt Krucifiks. I Koret et af Magn. Petersen 1899 restaur. Epitafium over ovenn. Søren Jensen, † 1606, hans to Hustruer og 17 Børn (med Bill.), og en Stentavle over et Barn Iver Hemmet, † 1633, samt en Blytavle over Præsten Herman Esmann, † 1824; i Skibet Mindetavle over Præsterne J. M. H. Stilling, † 1858, og J. H. C. Buchholtz, † 1875. (Om Epit. i Kirken se „Fra Ribe Amt", 1903 S. 124 flg.). — Paa Pladsen uden for Kirkegaardsdiget er $^{20}/_{7}$ 1898 afsløret en Mindesten for faldne i de slesvigske Krige.

Filialkirken er opf. 1892 (indviet $^{14}/_{8}$) i Rundbuestil af røde Mursten (Arkitekt: J. B. Løffler) og bestaar af Skib og Kor med Tagrytter; Bjælkeloft. Paa Alteret et Krucifiks.

Lindbjærggaard har været en Hovedgaard, der 1527 tilhørte Fru Else Fasti, Niels Ruds, der testamenterede den til Fru Magdalene Spend, Mogens Kaas'; derpaa ejedes den af Erik Kaas, † 1578, Peder Kaas, Jens Juel, † 1636, hans Søn Henrik J., † 1707, der 1705 skødede den (45, Bøndergods 244 Td. H.) til Laur. Christensen Vesterhof til Skarrildgd., efter hvis Enkes Død 1724 Sønnen Kapt. Chr. Brønsdorph købte den (45 og 250 Td. H.) 1726 for 10,330 Rd.; 1731 ejedes den af Gerh. Hansen Lichtenberg til Engelsholm m. m., som 1758 skødede den (45, Tiender 97, Gods 288 Td. H.) til Birkedommer Peder Saxesen, og han skødede den (45, 54 og 211) 1764 for 28,400 Rd. til Henning Ulr. Nees; 1768 afhændede denne den for 30,000 Rd. til Niels Hansen, † 1780, under hvem Udstykningen begyndte; hans Enke ægtede Jørgen Haahr, † 1800, og hans 2. Hustru giftede sig som Enke med Kapt. Chr. Erh. Borgen. De sidste Parceller frasolgtes 1876. Nuv. Ejer af Hovedparcellen er siden 1879 A. Iversen. — Lichtenberg opbyggede Gaarden paany af Bindingsværk og Mur; Stuehuset staar endnu.

Døbefont i Ølgod Kirke.

I den 27 Td. Ld. store Vestergaard Plantage i Vallund er der fredlyst to Gravhøje, ved Store-Hejbøl en.

Ansager Sogn, det største i Herredet, omgives af Ølgod, Tistrup og Hodde Sogne samt Skads Hrd. (Øse og Starup S.) og Slavs Hrd. (Hejnsvig og Grindsted S.). Kirken, mod S., ligger $2^{3}/_{4}$ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De højtliggende, temmelig jævne Jorder, med enkelte Bakkestrøg som Ringbjærg og Faarholts Bjærge (højeste Punkt 122 F., 38 M.), ere overvejende sandede og skarpsandede (ved Lund findes dog Lerjorder), med store Heder, samt Engstrækninger langs Aaerne, *Grindsted Aa* og *Ansager Aa*, ved hvilken den i 1874 af Hedeselskabet anlagte Ansager Vandingskanal (12,000 Al.). Af større Plantager nævnes: *Ansager Pl.*, 455 Td. Ld., anlagt 1877 (se Hedeselsk. Tidsskr. 1902 S. 249), og *Elbæk Pl.*, 164 Td. Ld., anl. 1889. Af Søer nævnes *Aaling Sø* og *Kvie Sø*. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Vejle.

Fladeindholdet 1901: 17,842 Td. Ld., hvoraf 4350 besaaede (deraf med Rug 1085, Byg 233, Havre 1535, Boghvede 179, Bælgsæd 16, Spergel 24, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 242, Grøntf. 127, Kartofler 373, andre Rodfr. 518, andre Handelspl. 12), Afgræsn. 3673, Høslæt, Brak, Eng m. m. 2132, Have 67, Skov 772, Moser og Kær 1121, Heder m. v. 5484, Veje og Byggegr. 238, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 508 Heste, 2634 Stkr. Hornkv. (deraf 1577 Køer), 2293 Faar, 1308 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 197 Td.; 62 Selvejergde. med 123, 245 Huse med 72 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1789 (1801: 509, 1840: 692, 1860: 920, 1890: 1592), boede i 342 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 43 levede af immat. Virksomh., 1222 af Jordbr., 6 af Gartneri, 141 af Industri, 37 af Handel, 35 af forsk. Daglejervirks., 94 af deres Midler, og 14 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Ansager* (c. 1340: Anzakær, Ansaker) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1888), Sparekasse (opr. 1885: 31/3 1901 var Spar. Tilgodeh. 84,013 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 4420 Kr., Antal af Konti 349), Andelsmejeri, Vandmølle og Kro; *Skovlund* (1554: Skofling) med Skole og Andelsmejeri; *Lærkeholt*; *Lund*, ved Landevejen, med Biskole; *Aaling*; *Kvie* med Kvie Hedeskole; *Lavborg*; *Stenderup* med Skole. *Krogager*, Gde. *Kølskevad*, Huse. Enkelte Gaarde: *Tiphede*, *Udegd.*, *Rotvig* med Mølle; *Mølbygd.* med *Mølby Kro*; *Mølgd.*, *Gejl*, m. m.

Ansager S., en egen Sognekommune, hører under Øster-Vester Hrdr's Jurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 62a og 62b (østre og vestre Del). Kirken tilhører Stamhuset Nørholm.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Korsfløje mod N. og S. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid væsentlig af Al, ogsaa af kløvet og huggen Granit; Syddøren benyttes endnu, af Norddøren ses intet Spor; paa Korgavlens Inderside ses et oprindl. Vindue som Blinding. I den brede, halvrunde Korbue er der Opgang til Prædikestolen. Taarnet, med hvælv. Underrum, som nu er Forhal (et Vaabenhus mod S. er nedbrudt i Nutiden), og Rundbue ind til Skibet samt Pyramidetag, er fra den senere Middelalder, af store, røde Mursten. Ved en Hovedrestauration i 1889-90 (Arkitekt: Estrup) fik Kirken bl. a. rundbuede Vinduer, og Korsfløjene, af røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant, Bjælkeloft og Rundbue ind til Skibet, tilføjedes. Altertavle med et Maleri (Lazari Opvækkelse) af Frk. C. J. Preetzmann, fra 1839. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil fra 1609. Romansk Granitdøbefont. Degnestol fra 1587. Orgel fra 1868. I Skibet et nyt Krucifiks. Mindetavle med Aarst. 1789 over Præsten G. A. Fabricius, † 1814, Hustru og Søn. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Mølbygaard ejedes 1666 af Chrf. Philip Kurtzer, g. m. Barbara Lange, der som Enke 1693 overdrog den til Borgmester i Ribe Chrf. Carstensen, som 1694 skødede den (7 Td. H.) til Christen Jørgensen; Broderen Mikkel J. skødede den 1706 til Raadm. Las Tarm i Varde, som atter 1720 skødede den til Mikkel Jørgensen.

Om Hølesmedning i Herredet og især i dette Sogn se *Ramsing*, i Hist.-stat. Maanedstid. for Ribe Stift, S. 25 flg.

I en Plantage (Lønborg) er der fredlyst 2 Gravhøje.

Skads Herred.

Sogne:

Øse, S. 747. — Næsbjærg, S. 748. — Starup, S. 749. — Grimstrup, S. 749. — V.-Nykirke, S. 750. — Faaborg, S. 751. — Aarre, S. 752. — Sneum, S. 753. — Tjæreborg, S. 754. — Jerne, S. 756. — Skads, S. 757. — Brøndum, S. 758. — V.-Nebel, S. 759. — Alslev, S. 760. — Hostrup, S. 761. — Guldager, S. 762. — Nordby, S. 765. — Sønderho, S. 768.

Skads Herred, det største i Amtet, begrænses mod N. V. af V.-Horne Hrd., fra hvilket det for største Delen skilles ved Varde Aa, mod N. og N. Ø. af Ø.-Horne og Slavs Hrdr., mod S. Ø. af Malt og Gjørding Hrdr., fra hvilket sidste det for største Delen skilles ved Sneum Aa, og mod S. V. af Vesterhavet med Fanø og Hjerting Bugt. Største Udstrækning fra N. til S. er $3^3/_4$, fra V. til Ø. c. 4 Mil, fra V. S. V. til Ø. N. Ø. er der c. 5 Mil. Til Herredet hører Øen Fanø. Den overvejende højtliggende, ujævne Overflade danner saa at sige en Bakkeø for sig mellem Varde- og Sneum Aa, men udgør i øvrigt den vestlige Del af Hejnsvig-Hjerting Øen; Haldbjærg er 168 F., 53 M. Jorderne ere af forskellig Beskaffenhed; mod N. og N. Ø. ere de mest sandede og skarpsandede, med større Heder mod Ø., mod S. Ø. ere de derimod ret gode, sandmuldede, nogle Steder lerholdige; mod S. V. ved Kysten er der gode Engstrækninger. Fanø beskrives særskilt. Af de smaa Vandløb, der søge til de to Grænseaaer og til Kysten, mærkes Alslev Aa til Varde Aa. Skovarealet, hvoraf en Del er Kratskov, Levninger af Fortidens Skove, er i alt 3206 Td. Ld., deraf 1140 paa Fanø. Det hører til Amtets middelgode Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $42^1/_4$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet (med Esbjærg) 112,080 Td. Ld. ($11,_{23}$ □ Mil, $618,_3$ □ Km.). Landdistr. Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 440 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 i Landd.: 15,148 (1801: 8470, 1840: 10,050, 1860: 11,911, 1890: 13,813). I Herredet ligger Købstaden Esbjærg. I gejstl. Hens. danner det et eget Provsti, i verdsl. Hens. hører det under Varde Købstads Landjurisdiktion samt Skads Hrd.'s og Fanø Birks Jurisdiktioner og under Amtets 4. Forligskreds (alle Sognene under Varde Landjurisdiktion) og 8. Forligskreds (Fanø danner 7.).

Skads (Skadst) Hrd., i Vald. Jrdb.: *Skazstathæreth*, hørte i Middelalderen til Varsyssel, senere til Varde Len, derpaa til Riberhus Len og fra 1660 til Riberhus Amt; se videre S. 650.

Der findes i Hrd. ingen Dysser eller andre Stengrave; derimod er der 1892 talt henved 1200 Gravhøje, gennemgaaende under Middelstørrelse, af den for den jydske Stenalder karakteristiske, lave Form. Over Halvdelen af dem var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; 34 ere nu fredlyste. Til disse 1200 Høje sluttede sig imidlertid c. 1100 smaa og ganske lave, næsten ukendelige Jordhøjninger (Tuer), der laa samlede i større eller mindre Grupper og viste sig at tilhøre den ældste Jærnalder; alle ere nu sløjfede. Flest Monum. ere trufne i Sognene Aarre (c. 1065, hvoraf de 1000 vare Tuer), Brøndum (275), Guldager (170), Skads og Jerne (hvert 125) og Næsbjærg (100); i de 3 store nordøstligste Sogne er der kun tils. 150.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 98 flg. — *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om S. Hrd., Kbh. 1862. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i S. Hrd., af *J. Helms* 1873.

Øse Sogn omgives af Annekset Næsbjærg, Aarre, Faaborg og Starup Sogne samt Ø.-Horne Hrd. (Ansager, Hodde og Thorstrup S.). Kirken, noget sydvestl., ligger 1½ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede og sandmuldede, enkelte Steder lerholdige, med store Hedestrækninger mod S. Ø. og S. V.; en Del Egekrat og *Haltrup Lund*, c. 70 Td. Ld. Gennem Sognet løber *Holme Aa*, der falder i Varde Aa, som danner Vestgrænsen. En Landevej fører fra Varde til Øse.

Fladeindholdet 1901: 10,608 Td. Ld., hvoraf 2795 besaaede (deraf med Rug 688, Byg 276, Havre 1219, Boghvede 149, Spergel 6, Blandsæd til Modenh. 75, Grøntfoder 25, Kartofler 233, andre Rodfr. 124), Afgræsn. 2989, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1282, Have 25, Skov 187, Moser og Kær 308, Heder m. m. 2844, Veje og Byggegr. 115, Vandareal m. m. 58 Td. Kreaturhold 1898: 363 Heste, 1818 Stkr. Hornkv. (deraf 906 Køer), 1516 Faar, 645 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 193 Td.; 75 Selvejergde. med 156, 107 Huse med 35 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 1060 (1801: 438, 1840: 483, 1860: 611, 1890: 975), boede i 194 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 41 levede af immat. Virksomh., 767 af Jordbr., 74 af Industri, 14 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 66 af deres Midler, og 11 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Øse* (c. 1340: Øsæ), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1897), Forsamlingshus (opf. 1894) og Kro; *Kalsgde.*; *Vesterbæk* med Skole; *Skamstrup*; *Oved* (1547; Owith); *Nordenskov* med Andelsmejeri; *Hostrup* med Skole; *Heager*. Gde. og Huse: *Rønrøgel*; *Haltrup*; *Abildhede*; *Bolhede*; *Helle*. *Gravlund*, Gd.

Øse S., een Sognekommune med Annekset, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 3. Udskrivningskr.' 44. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (enkelte Tufsten i Koret, Korgavlen af Al) paa Sokkel med Skraakant. Flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. I den senere Middelalder fik Koret Hvælving, medens Skibet beholdt fladt Loft, og Taarnet (der har haft 5 Spir indtil 1734), med Hvælv., og Vaabenhuset tilføjedes af Mursten. Uden paa Skibet flere udhuggede Sten med Cirkler, Dyrefigur m. m. Ny Altertavle med et Maleri fra 1903 (den korsfæst.), paa Alterbordet staar: 1587. Romansk Granitdøbefont. Rigt udsk. Prædikestol vistnok fra Slutn. af 16. Aarh. I Skibets Vestende

Forsiden af et Pulpitur fra 1584 med udsk. Billeder af Apostlene og Præsten Lambert Sørensen Ribers Navn. I øverste Mandfolkestol staar 1583. Ligsten over Præsten Mads Mortensen Morsing, † 1680, og Hustru. Klokken, uden Indskr., fra den tidligere Middelalder, er fra St. Nicolai Kirke i Varde.

Vesterbæk var fordum en Hovedgaard, der c. 1400 ejedes af Tue Jensen, 1403 af Lage Lauridsen (Skram), 1438 af Jens Ulf, 1442 af Peder Clausen, 1451 af Tilluf Henriksen, 1487 af Ide Jensdatter, g. m. Thomes Pedersen til Linnet, 1543 af en anden Jens Ulf, 1608 af Fru Anne Stygge, Niels Juels; 1631 blev den af Hans Lange solgt til Erik Juel, men var vist da ikke længere Hovedgaard. — I *Hostrup* boede 1543 en Adelsmand Hans Brun. — Ved den østligste Gaard Haltrup findes et Voldsted, der har været omgivet af Grave. Hovedgaarden *Haltrup* ejedes i 16. Aarh. af en Adelsmand Mads Nielsen, der 1580 havde mageskiftet sig to Gaarde her til fra Kronen for sin Gaard Noes i Andst Hrd.; hans Søn Christen Madsen solgte den 1631 med en Gaard og et Bol, kaldet Gravlund, til Erik Juel, der 1636 solgte den til Iver Vind; 1650 ejedes den dog atter af Erik Juel; den var derefter kun en Bondegaard. — Paa en Holm i Varde Aa, *Knubholm*, hvor Nørholm fejlagtig siges at have ligget (Holmen hører dog til Thorstrup Sogn), har staaet en Borg *Kalsgaard*, som 1373 af Laurids Olsen af Øse blev solgt til Vald. Atterdag og vistnok er nedbrudt af Dronning Margrethe.

I Øse-Næsbjærg Sogne døde 1659 186 Mennesker af Pesten.

Næsbjærg Sogn, Anneks til Øse, omgives af dette, Aarre og Grimstrup Sogne samt V.-Horne Hrd. (den østl. Del af Varde Lands.) og Ø.-Horne Hrd. (Thorstrup S.), fra hvilke Hrdr. det skilles ved Varde Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil Ø. for Varde. De noget højtliggende, ujævne Jorder (Møgelbjærg, 129 F., 41 M.) ere sandede og sandmuldede, med Hedestrækninger mod V. og N. V. *Agervig Plantage.* Gennem Sognet, der gennemstrømmes af Varde Aas Biaa *Lilleaa*, gaar Landevejen fra Varde til Øse.

Fladeindholdet 1901: 6780 Td. Ld., hvoraf 1365 besaaede (deraf med Rug 327, Byg 122, Havre 582, Boghvede 65, Bælgsæd 13, Spergel 6, Frøavl 3, Blandsæd til Modenhed 38, Grøntf. 10, Kartofler 99, andre Rodfr. 100), Afgræsn. 1265, Høslæt, Brak, Eng m. m. 617, Have 13, Skov 94, Moser og Kær 134, Heder m. v. 3266, Veje og Byggegr. 26 Td. Kreaturhold 1898: 164 Heste, 859 Stkr. Hornkv. (deraf 403 Køer), 727 Faar og 333 Svin. Ager og Engs Hrtk. 1895: 102 Td.; 36 Selvejergde. med 87 og 38 Huse med 15 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 463 (1801: 264, 1840: 304, 1860: 301, 1890: 375), boede i 87 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 5 levede af immat. Virksomhed, 323 af Jordbr., 12 af Industri, 7 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks. og 26 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Næsbjærg* (c. 1340: Neersbyergh, Nersbiergh) med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1902), Mølle og Fællesmejeri; *Vestervang*; *Biltofte*; *Agervig*; *Skonager* (c. 1340: Skanør, ogsaa Skanær, 1461: Skonær, 1541: Skonnor, senere Skoner). *Sønderager*, Gde.; *Kirkegde.*

Næsbjærg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 42. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; i Murene findes profilerede Granitsten, maaske fra en Gesims eller Dobbeltsokkel paa Koret. Flere oprindl. Vinduer ses tilmur. Norddøren benyttes endnu. Taarnet med Spir (siden 1811) og hvælv. Underrum med Rundbue ind til Skibet, af Granitkvadre og Mursten, og Vaabenhuset, af Mursten (over Døren en spidsbuet Niche og Firkløverornamenter), ere tilføjede i den senere Middelalder. Ny Altertavle med et Maleri (Opstandelsen) af Jørgen Hansen fra 1902. Rigt udsk. Prædikestol i Renæssancestil fra 1579. Romansk Granitdøbefont. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Ved Næsbjærg er der undersøgt en større Gravplads fra den ældre Jærnalder.

Starup Sogn, Anneks til Aastrup i Gjørding Hrd., omgives af Øse og Faaborg Sogne, Malt Hrd. (Lindknud S.), Slavs Hrd. (Vorbasse S.) og Ø.-Horne Hrd. (Ansager S.). Kirken, noget vestl., ligger $2^3/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De højtliggende, temmelig jævne Jorder (højeste Punkt: Haldbjærg, 168 F., 53 M.) ere sandmuldede, sandede og skarpsandede, med store Hedestrækninger, der dække hen imod $^1/_2$ af Arealet. Af større Plantager nævnes *Starup Pl.*, 380 Td. Ld., anlagt 1870, og *Skovende Pl.*, 278 Td. Ld., anl. 1899. Gennem Sognet løber *Holme Aa*.

Fladeindholdet 1901: 8600 Td. Ld., hvoraf 1364 besaaede (deraf med Rug 403, Byg 74, Havre 507, Boghvede 141, Bælgsæd 10, Spergel 11, Blands. til Modenh. 47, Grøntf. 7, Kartofler 110, andre Rodfr. 54), Afgræsn. 1359, Høslæt, Brak, Eng m. m. 499, Have 29, Skov 519, Moser og Kær 880, Heder m. v. 3823, Veje og Byggegrunde 103, Vandareal m. m. 21 Td. Kreaturhold 1898: 126 Heste, 686 Stkr. Hornkv. (deraf 367 Køer), 772 Faar og 220 Svin. Ager og Engs Hartk. 1895: 74 Td.; 35 Selvejergde. med 59 og 28 Huse med 14 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 396 (1801: 172, 1840: 208, 1860: 228, 1890: 306), boede i 83 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 6 levede af immat. Virksomh., 269 af Jordbr., 2 af Gartneri, 8 af Industri, 8 af Handel, 1 af Daglejervirks. og 12 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Starup* (c. 1340: Stathorp), ved Holme Aa delt i Nørre- og Sønder-St., med Kirke, Skole og Andelsmejeri; *Vestterp*; *Hesselho* med Biskole; *Galstho*. Gde. og Huse: *Skovende*, *Puglund*. *Tofterup*, Gd.

Starup S., en egen Sognekommune, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Grindsted Lægedistr. 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 41. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, vistnok indviet til St. Morten, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af raa og huggen Granit samt Al (senere er anvendt smaa Mursten). Paa Nordsiden to oprindl. Vinduer, omgivne af Rundstave, det ene med Bladornament. Taarnet, med hvælv. Underrum, er opf. af Granitkvadre og store, røde Mursten i den senere Middelalder. Under en Storm 1850 styrtede dets øverste Del ned, hvorefter Kirken blev restaur. 1850-53; Taarnet fik Pyramidetag, de to gamle Døre tilmuredes, et Vaabenhus mod N. nedbrødes, og Taarnrummet blev Forhal med Indgang fra N. Oprindl. Alterbord af Granitkvadre og Al. Anselig, udskaaren Altertavle i gotisk Stil; i Midtpartiet Gud Fader med Sønnen, Maria med Barnet og St. Morten samt underneden 12 mindre Helgenbilleder, i Sidefløjene Apostlene. Romansk Granitdøbefont. Prædikestolen, med Opgang gennem Muren, har Aarst. 1639. Over Korbuen et Krucifiks. Gotisk Degnestol; Præstestol med Aarst. 1574. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder.

Ved Kirkegaarden har der ifl. Præsteindberetn. 1638 været en hellig Kilde, *St. Syllatzes Kilde*.

I Sognet har været en Hovedgaard *Starupgaard*, som Falk Gøye († 1594) 1590 solgte til Frands Pol.

Grimstrup Sogn omgives af Annekset Nykirke, Skads og V.-Nebel Sogne, Ø.-Horne Hrd. (Varde Lands.), Næsbjærg og Aarre Sogne samt Gjørding Hrd. (Vejrup S.), fra hvilket det skilles ved Sneum Aa. Kirken, mod S., ligger 2 Mil S. Ø. for Varde og lige saa langt Ø. N. Ø. for Esbjærg. De højtliggende, ujævne Jorder ere muldsandede og sandede med store Hedestrækninger. Flere mindre Plantninger, deriblandt „Lunden", Levninger af en Skov, nu til Dels Egekrat. I den sydl. Del ligger det c. 400 Td. Ld. store *Grimstrup Egekrat*, en Levning af en stor Skov. Mod N. ligger *Ulmosen*; *Alslev Aa* udspringer i Sognet. Gennem den sydl. Del gaar Landevejen fra Esbjærg til Kolding.

Fladeindholdet 1901: 8681 Td. Ld., hvoraf 2185 besaaede (deraf med Rug

526, Byg 184, Havre 898, Boghvede 110, Bælgsæd 3, Spergel 6, Blandsæd til Modenh. 116, Grøntf. 20, Kartofler 172, andre Rodfr. 150), Afgræsn. 1972, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1067, Have 30, Skov 430, Moser og Kær 558, Heder m. v. 2325, Veje og Byggegr. 109, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 286 Heste, 1362 Stkr. Hornkv. (deraf 676 Køer), 1273 Faar, 551 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 166 Td.; 63 Selvejergde. med 138, 89 Huse med 25 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 866 (1801: 492, 1840: 560, 1860: 663, 1890: 775), boede i 176 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 26 levede af immat. Virksomh., 622 af Jordbr., 63 af Industri, 6 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Grimstrup*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole og Sparekasse (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 257,322 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 21,916 Kr., Antal af Konti 755); *Hjortkjær* (i et Enklave ved Sneum Aa) med Skole, Missions- og Forsamlingshus (begge opf. 1901); *Rovst* (Rost) med Skole og Vandmølle; *Rovsthøje* med Skole. *Knolderfloe* med Skole. *Hinkbølgde*. *Spandale*, *Ringdale*, *Havdale* og *Dyrbæk*, Huse. Enkelte Gde.: *Blaaholm* og *Knurborg*, m. m.

Grimstrup S., en egen Sognekommune, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 38. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre. Flere oprindl. Vinduer, hvoraf nogle med Halvsøjler og andre Prydelser, der tyde paa Overgangsstil (se Aarb. f. n. Oldk. 1894 S. 267), ere bevarede; Norddøren har en sjælden Overligger med Ornamenter; Syddøren er tilmuret. Taarnet, af Granit og store, røde Mursten, med Hvælv., er fra den senere Middelalder; det er ommuret 1897. Altertavle fra kat. Tid i gotisk Stil; i Midtpartiet Gud Fader med Sønnen og Maria med Barnet, i Sidefløjene Apostlene. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil fra c. 1600, med Himmel i Barokstil. Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

En Adelsmand Jens Jepsen i *Rovsthøje* nævnes 1449.

I 1659 døde 168 Mennesker i Sognet af Pesten.

Nykirke Sogn (*Vester-Nykirke*), Anneks til Grimstrup, omgives af dette, Skads og Sneum Sogne samt Gjørding Hrd. (Bramminge og Vejrup S.), fra hvilket det skilles ved Sneum Aa. Kirken, nær ved Østgrænsen, ligger c. $2^1/_2$ Mil S. Ø. for Varde og $2^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Esbjærg. De ikke videre højtliggende, noget ujævne Jorder ere muldsandede og sandede, med lidt Hede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Esbjærg til Kolding.

Fladeindholdet 1901: 3964 Td. Ld., hvoraf 1247 besaaede (deraf med Rug 329, Byg 131, Havre 479, Boghvede 44, Bælgsæd 4, Spergel 3, Blandsæd til Modenh. 90, Grøntf. 13, Kartofler 74, andre Rodfr. 80), Afgræsn. 1180, Høslæt, Brak, Eng m. m. 629, Have 33, Skov 30, Moser og Kær 183, Heder m. m. 558, Veje og Byggegr. 92, Vandareal m. m. 12 Td. Kreaturhold 1898: 222 Heste, 990 Stkr. Hornkv. (deraf 523 Køer), 775 Faar, 371 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 145 Td.; 42 Selvejergde. med 128, 50 Huse med 16 Td. Hrtk. og 7 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 496 (1801: 340, 1840: 415, 1860: 447, 1890: 566), boede i 98 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 398 af Jordbrug, 82 af Industri, 22 af Handel, 20 af deres Midler, og 22 vare under Fattigv.

I Sognet *Nykirke Kirke* nær ved Sneum Aa og Byerne: *Ome* (Omme) med Biskole; *Størsbøl* med Kro, ved Kirken; *Ravnsø* (Ravnshede) med Fattiggaard for Nykirke, Grimstrup og Brøndum-Nebel Komm. (opr. 1861 i den tidligere Præstegd., Plads til 30 Lemmer); *Vong* (Nørre- og Sønder-V.) med Skole. *Gummesmark*, Gde. og Huse. Hovedgaarden *Endrup-*

holm har 23 Td. H. (hvoraf $^3/_4$ Td. Bondejord), 510 Td. Ld. (deraf c. 190 i Vejrup S.), hvoraf 62 Eng, 38 Skov og Have, 135 Hede, Mose og Kær, Resten Ager; 1 Lejehus. *Haragergaard. Endrup Vandmølle* med Kro. *Aalbæk Vandmølle* med Andelsmejeri (det sidste i Sneum S.).

Nykirke S., en egen Sognekommune, hører under Skads Hrd.'s Jurisdiktion (Esbjærg) og Esbjærg Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 37. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid (dog først Slutn. af 13. Aarh.) af Granitkvadre med profileret Gesims og Sokkel. Norddøren ses tilmuret, Sydd. er borte; flere oprindl. Vinduer med Prydelser ere bevarede (se Aarb. f. n. Oldk. 1894 S. 268 og 288). Det hvælv. Taarn, af Mursten, som ved en Restauration 1764 fik Pyramidetag, er fra den senere Middelalder; Vaabenhuset, af Mursten, er opf. fra ny 1764. Altertavlen er fra 1637 (restaur. 1898). Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1637, skænk. af Jørgen Krag; Opgangen til den er gennem Muren. Stolestader fra 1581 og 1586. Endrupholms Ejere have haft Begr. under Koret. Epitafier over Etatsrd. Tøger Reenberg Teilmann, † 1788, og to Hustruer, og over Møller Hans Tranberg, † 1791, og Hustru; Kisteplade over Birkedommer Hans Nielsen Fogh, † 1781. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Endrupholm er oprettet af en By Endrup, som Claus Skeel fik ved Mageskifte af Fr. II 1580. Efter hans barnløse Død 1590 blev den 1593 solgt til Christen Vind, † 1605, hvis Datter Anne Vind bragte den 1609 til sin Mand Jørgen Krag, † 1643, hvis Enke 1661 maatte overlade den for en Gæld paa 4495 Rd. til Søstersønnen Erik Krag til Bramminge osv., † 1672; hans Enke Vibeke Rosenkrantz skødede den (36 Td. H.) 1686 til Provstiskriver Niels Nielsen, † 1708, hvis Søn Steffen Nielsen Ehrenfeld, † 1741, overtog den 1717 efter Moderens Død. Hans Enke ægtede 1742 Amtmd. Chr. Teilmann, † 1749, hvorefter den gik over til Sønnen Tøger Reenberg T., † 1788; Sønnen Tøger T., † 1827, som bortsolgte en Del af Godset, overtog E. 1801; derefter var Herredsskriver Friis Ejer; den solgtes 1833 for 15,500 Rd. Cour. til A. C. N. Nielsen (Fader til Historikeren Oluf Nielsen, som er født her 1838), der ejede den til 1862, hvorefter den 1863 købtes med 8 Td. H. Bøndergods og Besætning for c. 80,000 Rd. af Kammerd. J. H. Jespersen; han bortsolgte Bøndergodset og Afbyggergaarden Haragergd. og overdrog E. 1882 for 150,000 Kr. til Sønnen H. J. Jespersen, den nuv. Ejer. — Hovedbygningen, opf. 1770-1805, bestaar af en Hovedfløj i to Stokv. og to Sidefløje i et Stokv., af Grundmur. Den af Claus Skeel opf. Bygning var ligeledes i to Stokv. med to Sidefløje.

Nykirke var et eget Pastorat med Faaborg til Anneks, indtil det ved Reskr. af $^{16}/_{12}$ 1859 blev Anneks til Grimstrup, medens Faaborg fik Aarre til Anneks.

Faaborg Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Aarre, Øse og Starup Sogne, Gjørding Hrd. (Aastrup og Vejrup S.) og Grimstrup Sogn. Kirken, mod S., ligger $2^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Varde og 3 Mil Ø. N. Ø. for Esbjærg. De højtliggende, ujævne Jorder (Gravhøj, 156 F., 49 M., med trig. Station) ere til Dels sandede, i Avtrup gode, med store Hedestrækninger. Af Plantager nævnes *Vrenderup Pl.*, 200 Td. Ld., anlagt 1894; Mosekulturen har god Fremgang. I Nordøsthjørnet udspringer *Sneum Aa*, som gennemløber en Del af det og derpaa danner Østgrænsen.

Fladeindholdet 1901: 11,471 Td. Ld., hvoraf 3029 besaaede (deraf med Rug 800, Byg 125, Havre 1196, Boghvede 196, Bælgsæd 15, Spergel 18, Frøavl 5, Blandsæd til Modenh. 135, Grøntf. 66, Kartofler 250, andre Rodfr. 223), Afgræsn. 2894, Høslæt, Brak, Eng m. m. 929, Have 41, Skov 288, Moser og Kær 913, Heder m. v. 3196, Veje og Byggegr. 175, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 327 Heste, 1423 Stkr. Hornkv. (deraf 789 Køer), 1864 Faar, 644 Svin og 21 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 152 Td.; 58 Selvejergde. med 106, 136 Huse med 45 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1167 (1801: 388, 1840: 566, 1860: 793, 1890: 1010), boede i 226 Gaarde og Huse; Erhverv

1890: 27 levede af immat. Virksomh., 810 af Jordbr., 77 af Industri, 25 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 53 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Faaborg* (c. 1340: Faburgh) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1897), Forsamlingshus (opf. 1887), Telefonst., Faaborg Vandmølle og Kro; *Vrenderup* med Skole; *Rodebæk*; *Agerbæk* med Skole; *Debel*; *Aalunde*; *Gjestlunde* (Gistlunde); *Fuglsig*; *Slebsager* (Over- og Neder-S.); *Avtrup*. *Kjærbjærg Huse*. *Tomp Møllegaard*.

Faaborg S., en egen Sognekommune hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 40. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den højtliggende *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib (i tidlig Tid forlænget mod V.) og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel til Dels med Skraakant. Nordsiden har 2 tilmur. Døre, Sydsiden 1, Korets Sydside 1, hvis Overligger har Bladornament og Dragefigurer; Korbuen og flere Vinduer (tilmur.), hvoraf nogle med Halvsøjler, ere bevarede. Taarnet, med Hvælv., er af store, røde Mursten (senere ombygget; paa Sydsiden: 1726), fra den senere Middelalder; Vaabenhuset, af Mursten, er ogsaa senere. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600 med et Maleri (Christus med Discipl. i Emaus) fra 1898 af Anker Lund. Romansk Granitdøbefont med Rebsnoning. Prædikestol fra 1608. Gammelt Krucifiks; Stolestader fra 1583. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Om Sognehistorien se S. 751.

Aarre Sogn, Anneks til Faaborg, omgives af dette, Øse, Næsbjærg, Grimstrup og Nykirke Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Varde og $2^1/_2$ Mil N. Ø. for Esbjærg. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandede, dog til Dels gode og med megen Mergel; en Del Hede.

Fladeindholdet 1901: 4839 Td. Ld., hvoraf 1483 besaaede (deraf med Rug 355, Byg 117, Havre 558, Boghvede 41, Bælgsæd 5, Frøavl 3, Blandsæd til Modenh. 157, Grøntf. 28, Kartofler 105, andre Rodfrugter 114), Afgræsning 1370, Høslæt, Brak, Eng m. m. 801, Have 24, Skov 21, Moser og Kær 177, Heder m. m. 855, Veje og Byggegr. 108 Td. Kreaturhold 1898: 207 Heste, 1037 Stkr. Hornkv. (deraf 509 Køer), 906 Faar, 426 Svin og 16 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 111 Td.; 41 Selvejergde. med 90, 71 Huse med 20 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 604 (1801: 252, 1840: 338, 1860: 439, 1890: 531), boede i 117 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomh., 416 af Jordbr., 67 af Industri, 3 af Handel, 1 af Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Aarre* (1326: Orf, c. 1340: Ornæ, Orwe) med Kirke, Skole, Andelsmejeri, Statstelefonst. og Kro med et 1902 tilbygget Forsamlingshus; *Gunderup*; *Jyllerup* med Skole; *Tranbjærg*. *Brøndumsagre*, Gde. og Huse.

Aarre S., en egen Sognekommune, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 39. Lægd. Kirken tilhører en Privatmand.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Tuf, senere for en stor Del ombyggede med Mursten, saaledes Korets Østmur og Kirkens Nordside, ombygget 1882; indtil da var der paa denne to Tufstensblindinger med Rundbuefrise og Lisen. Taarnet, af Granitkvadre og Mursten, er fra den senere Middelalder; det har vistnok før været højere (paa det staar: 1758); Vaabenhuset er af Mursten. Altertavlen er nyere, med et Maleri af Thorvaldsens Christus. Interessant Granitdøbefont

i Overgangsstil, med Udhugninger. Prædikestol i Renæssancestil fra 1618. Stolestader fra 1582. Udslidt Ligsten over Jep Olufsen Tranberg, † 1620, og Niels Lavesen samt deres Hustru. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 168 og T. 67-69).

I Sognet døde 1669 af Pesten 94 Mennesker. — Om Sognehist. se S. 751.

Mellem Aarre og Gunderup er der 1892 undersøgt en meget stor Gravplads fra den ældste Jærnalder; oprindl. bestod den sikkert af henved 1000 smaa, ganske lave Tuer, men omtr. $^3/_4$ var forlængst sløjfet. Hver Tue dækkede over et Lerkar med brændte Ben. — Ved Gunderup er der fredlyst en anselig Gravhøj.

Sneum Sogn (hvoraf en Del hører til Gjørding Hrd.) omgives af Annekset Tjæreborg, Skads og Nykirke Sogne, Gjørding Hrd. (Bramminge, Hunderup og Darum S.) og Vesterhavet (Fanø Bugt). Kirken, noget sydl., ligger c. $2^3/_4$ Mil S. S. Ø. for Varde og $1^3/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Esbjærg. De lavtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede og sandmuldede med store Enge langs Kysten (som ved Stormflod staa under Vand) og *Sneum Aa*, som løber gennem Sognet og danner en Del af Østgrænsen mod Gjørding Hrd.; Nordgrænsen dannes af Gummesbæk, der falder i Sneum Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Ribe og Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 3736 Td. Ld., hvoraf 1199 besaaede (deraf med Rug 311, Byg 130, Havre 461, Boghvede 73, Blands. til Modenh. 48, Grøntf. 11, Kartofler 85, andre Rodfr. 80), Afgræsn. 1347, Høslæt, Brak, Eng m. m. 905, Have 15, Skov 10, Moser og Kær 80, Heder m. v. 105, Veje og Byggegr. 72 Td. Kreaturhold 1898: 197 Heste, 884 Stkr. Hornkvæg (deraf 514 Køer), 820 Faar, 276 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 199 Td.; 57 Selvejergde. med 154, 67 Huse med 23 Td. Hrtk. og 10 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 664 (1801: 359, 1840: 423, 1860: 517, 1890: 620), boede i 133 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 45 levede af immat. Virksomned, 470 af Jordbr., 56 af Industri, 13 af Handel, 1 af Daglejervirks. og 35 af deres Midler.

I Sognet *Sneum Kirke* (c. 1340: Snethum, Snethom, Sneom), ved Sneum Aa, og Byerne: *Allerup* (1342: Aldrop) med Præstegd., Skole og Sparekasse (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 43,678 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5461 Kr., Antal af Konti 200) samt Bro over Aaen til Darum; *Spøttrup*; *Opsneum* med Skole; *Tømmerby* med Skole; *Terpager* (de to sidste under Gjørding Hrd.). Hovedgaarden *Sneumgaard* har 17 Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 42 Eng, 16 permanent Græsning, Resten Ager; til Gaarden hører en Laksegaard, hvor der drives Lakse- og Aalefiskeri. *Endrup-Posthus*, Gæstgiveri, ved Landevejen; m. m.

Sneum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skads og Ribe Hrdr.'s Jurisdiktioner (Esbjærg), Varde Amtstue- og Esbjærg og Ribe Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 36. og 16. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, der oprindl. har haft Apsis, som allerede er nedbrudt i Middelalderen, ere fra romansk Tid af Tuf og Granit paa Sokkel dels med Skraakant, dels med Hulliste; paa Nordsiden Lisener og Rundbuefrise. I den senere Middelalder fik Skibet 3 Hvælvinger, Koret 1 (den eneste helt hvælv. Tufstenskirke i Omegnen af Ribe), og Taarnet, af Mursten med hvælv. Underrum, tilføjedes (paa Vestmuren: 1772). Ved en Restauration 1891 (Arkitekt: Estrup) ombyggedes Koret, Skibet istandsattes, og et Vaabenhus mod S. nedbrødes, medens Taarnrummet blev Forhal. Flere oprindl. Vinduer. Ny Altertavle med Krucifiks, opsat 1891; den gamle Tavle, med et Maleri (Nadveren), hænger i Skibet. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol i Renæssancestil med Aarst. 1604. Orgel fra 1901. Paa Nordvæggen et Træbillede af Madonna. I den tilmur. Syddør en Dør med middelalderlig Jærnbeslag. Epitafium over Præsten Venzel Galthen, † 1736. Klokken, med Minuskelindskr., er fra 1443. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 144-47 og T. 33-35).

Sneumgaard er oprettet i Beg. af 17. Aarh. af Fr. Munk til Krogsgd. og Oksvang; derpaa ejedes den af Peder Lange til Kjærgd., som 1638 solgte den til Wenzel Rothkirck til Krogsgd., hvis Døtre 1668 skødede den (84 Td. H.) til Oberst Joach. Schack til Bramslykke og Kjærstrup, † 1700; hans Søn Niels Rosenkrantz S., † 1731, overtog den (87, Tiender 130, Kirkegods 22, Gods 331 Td. H.) 1716 for 25,667 Rd., og hans Søn Gehejmerd. Joach. Otto Schack-Rathlou († 1800) skødede den 1758 (i alt 575 Td. H.) til Biskop Peder Hygom, der købte den for Sønnen Justitsrd. Jak. Hygom, som 1770 skødede den til Hans Erik Saaby til Brandtbjærg, † 1776; han skødede den (87, Bøndergods 152 Td. H.) 1774 til Enke efter Byskriver i Varde Rasmus Øllgaard, og hendes Arvinger solgte den 1777 (Bøndergods 207 Td. H.) til hendes Søn Niels Rasmussen Ø., † 1783; hans Enke bragte den 1784 til sin 2. Mand Hak Kampmann, som bortsolgte Bøndergodset og 1809 efterlod den til Sønnen Niels Øllgaard K., † 1828, hvis Enke 1836 solgte den for 32,000 Rd. til cand. jur. A. Mussmann, som 1856 solgte den for 64,000 Rd. til Danielsen, † 1866, hvorpaa den solgtes for 55,000 Rd. til H. Busch; han udstykkede den og solgte de 17 Td. H. for 130,000 Kr. 1875 til den nuv. Ejer H. P. Hansen. — Den nuv. Hovedbygning, 1 Stokv. af Grundmur, er opf. 1882. Den første Bygning, som vist ikke har haft Grave, afbrændtes i Svenskekrigen 1659 (i Haven er der i 1. Halvdel af 19. Aarh. fundet Mursten); den anden opførtes vistnok lige efter.

Præstegaarden laa indtil 1621 i Sneum, da Kongen mageskiftede den til Fr. Munk til Sneumgd. for en Gaard i Allerup, der siden har været Præstegaard.

Tjæreborg Sogn, Anneks til Sneum, omgives af dette, Skads og Jerne Sogne samt Vesterhavet (Fanø Bugt). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Esbjærg og $2^1/_2$ Mil S. S. Ø. for Varde. De lavtliggende, mod N. noget bakkede Jorder ere sandede og sandmuldede med en Del Enge. Gennem Sognet gaar Lunderskov-Esbjærg Banen.

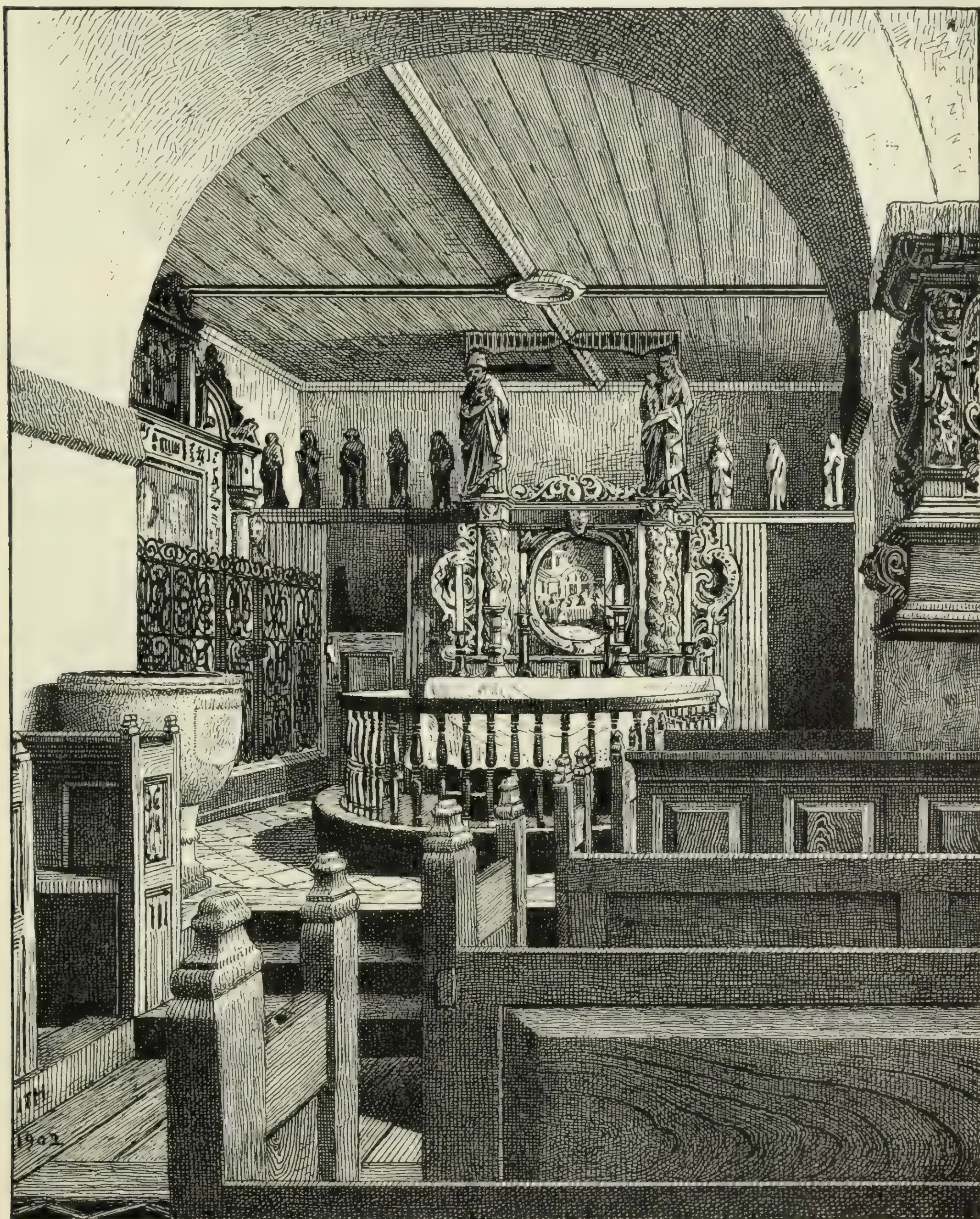
Fladeindholdet 1901: 3598 Td. Ld., hvoraf 1290 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 330, Byg 143, Havre 477, Boghvede 75, Bælgsæd 5, Frøavl 8, Blands. til Modenh. 32, Grøntf. 11, Kartofler 115, andre Rodfr. 91), Afgræsn. 943, Høslæt, Brak, Eng m. m. 690, Have 20, Moser og Kær 112, Heder m. v. 478, Veje og Byggegr. 62, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 186 Heste, 784 Stkr. Hornkv. (deraf 533 Køer), 923 Faar, 309 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 183 Td.; 49 Selvejergde. med 108, 144 Huse med 52 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 887 (1801: 487, 1840: 605, 1860: 739, 1890: 725), boede i 188 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 60 levede af immat. Virksomh., 461 af Jordbr., 101 af Industri, 40 af Handel, 5 af Skibsf., 1 af Daglejervirks., 49 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Tjæreborg* (1292: Thierburgh, c. 1340: Tiarburgh, Tyærburgh) med Kirke, 2 Skoler, Forsamlingshus (opført c. 1890), Købmandshandel, Kro og Jærnbanestation. Samlinger af Gde. og Huse: *Tjæreborgvad*, *Tjæreborgmark*, *Tradsborg*, *Krogsgaardmark* med Skole, *Klintholm*. *Roborghus*, tidligere vigtig Udskibningsplads for Baade, med Købmandshdl., Kro og Toldassistentbolig. Hovedgaarden *Krogsgaard*, med Vejr- og Vandmølle, har c. 10 Td. H., c. 170 Td. Ld., hvoraf 40 Eng og 130 Ager, desuden nogen Hede og Mose; 2 Huse. *Tremgaard*, m. m.

Tjæreborg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 35. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre og Tuf, det sidste i en Del af Skibets Nordside, som har Rundbuefrise og Lisener, paa profileret Granitsokkel. Flere oprindl. Vinduer ses tilmurede. Skibet er i senere Middelalder forlænget mod V., ligesom det hvælv. Taarn (paa Sydsiden: 1767, restaur. 1891) tilføjedes af Mursten. Vaabenhuset, af Mursten, er opf. fra ny c. 1891. Udsk. Altertavle i Barokstil; i Midtpartiet Nadveren; over Tavlen to legemsstore Træfigurer, Maria med Barnet og St. Clemens (?), fra en katolsk Altertavle; ved Siderne de 12 Apostle.

Romansk Granitdøbefont med Kors og senere Udhugninger. Prædikestol i Renæssancestil fra 1551, ligesom Malmalterstagerne. Epitafium af Sandsten og Marmor over Wenzel Rothkirck, † 1655, og hans to Hustruer, med deres Bill. (med andre begr. under Koret; Graven er tilmur. 1861); paa det smukke Smedejærnsgitter foran staar: 1654. En Malmlysekrone i Renæssancestil. Orgel fra 1901. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 197 flg. og T. 36-39).

Tjæreborg Kirkes Indre.

Krogsgaard tilhørte 1430 Iver Thomesen Lange, hvis Sønnesøn Peder Munk ejede den 1436 og 1479, derpaa Sønnen Hans Munk, † 1535 her, dennes Sønner Chrf. M., † 1582, og Jørgen M., † 1577, førstnævntes Datter Maren M., Lage Huitfeldts († 1590), † 1612 her, og Jørgen Munks Søn Fr. Munk, fra hvem den ved Indførsel kom til Anders Friis, der 1624 solgte den til Claus Buchwaldt i Kiel, som 1626 afhændede den til Jørgen von der Wisch; derpaa ejedes den af Godske Rathlov 1635 og Sønnen Jørgen R., Wenzel Rothkirck, † 1655, og dennes Søn Hans R. († 1673),

som 1672 skødede den (96 Td. H. med 2 Bøndergaarde) for 4000 Rd. Gæld til Søsteren Else R., der ægtede Major Fr. Sehested til Rydhave, † 1726, hvis 2. Hustru som Enke skødede den (70, Gods 258 Td. H.) 1733 for 19,860 Rd. til Amtsforvalter, Justitsrd. Jørgen Bruun, † 1759, der $^{1}/_{5}$ 1759 fik K. oprettet til et Stamhus for den yngste Søn, Justitsrd. Joh. Ludv. Bruun († 1796); men denne Bestemmelse ophævedes atter $^{14}/_{8}$ 1760, og Arvingerne skødede den 1760 (70, Tiender 53, Gods 306 Td. H.) til ovenn. J. L. Bruun, som 1792 fik Tilladelse til at bortsælge Godset og udparcellere Gaarden, uden at den tabte sin Frihed; Enken døde 1801, og Sønnen Major Bruun solgte den 1807 til Hirsch Dessauer, ved hvis Opbud den (8 Td. H. med Mølle, Skads og Tjæreborg Kirketiende) 1817 købtes for 18,500 Rd. af Hans Christensen, † 1832; derefter ejedes den af Sønnen Niels Hansen, † 1873 og hans Søn G. Hansen, † 1902, hvis Enke nu ejer den. — Den af W. Rothkirck ombyggede Hovedbygning bestod af 4 sammenbyggede, af Grave omgivne Fløje, hvoraf Hovedfløjen var i to Stokv. med to Taarne; to af Sidefløjene nedbrødes af Jørgen Bruun, Hovedfløjen 1825. Den nuv. Bygning er den 4. Fløj, Portbygningen (over den tilmur. Port staar W. Rothkircks og Hustrus Navn samt Aarst. 1644), ret anselig i 2 Stokv. af røde Munkesten.

Hr. Broder, Præst i Tiærburgh, nævnes 1324.

Jerne Sogn omgives af Annekset Skads, Brøndum og Guldager Sogne, Esbjærg Købstad og Købstadsjorder, Vesterhavet (Fanø Bugt) og Tjæreborg Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^{1}/_{4}$ Mil Ø. N. Ø. for Esbjærg. De temmelig jævne Jorder med enkelte Bakker ere sandede og grusede, enkelte Steder lerblandede. Af større Plantager nævnes *Jerne Pl.*, anlagt 1902, 130 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Esbjærg-Lunderskov Banen og den vestjydske Længdebane samt Landevejene fra Esbjærg til Varde og til Kolding.

Fladeindholdet 1901: 4422 Td. Ld., hvoraf 1903 besaaede (deraf med Rug 366, Byg 223, Havre 600, Boghvede 132, Spergel 7, Blandsæd til Modenhed 181, Grøntf. 62, Kartofler 116, andre Rodfr 193, andre Handelspl. 23), Afgræsn. 1098, Høslæt, Brak, Eng m. m. 776, Have 48, Skov 16, Mose og Kær 140, Heder m. m. 328, Veje og Byggegr. 103, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 233 Heste, 990 Stkr. Hornkv. (deraf 699 Køer), 807 Faar, 547 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 205 Td.; 71 Selvejergde. med 174, 68 Huse med 28 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1453 (1801: 489, 1840: 566, 1860: 688, 1890: 992), boede i 291 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 96 levede af immat. Virksomh., 687 af Jordbr., 4 af Fiskeri, 105 af Industri, 24 af Handel, 6 af Skibsf., 6 af forsk. Daglejervirks., 48 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet: Byerne: *Jerne* (c. 1340: Jarnæ, Jærnæ, Jærn) med Kirke, Præstegd., Forsamlingshus (opf. 1889) og Mølle; *Vognsbøl* (1445: Wonsbøl, 1488: Wogensbyll) med Esbjærg Vandværk (se S. 714); *Spangsbjærg*; *Boldesager* (Baldersager) med Skole (2 Bygninger) og Ølbryggeri; *Kvaglund*; *Novrup*; *Veldbæk* med Skole; *Maade* med Teglværk; *Gammelby* med Teglværk; *Uglvig*; *Tovrup*. *Lykkegaarde*. Paa Jerne, Boldesager og Gammelby Marker ligge Forstæder til Esbjærg.

Jerne S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skads Hrd.'s Jurisdiktion (Esbjærg), Varde Amtstue- og Esbjærg Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 33b. Kirken tilhører 23 Mænd i Jerne og Esbjærg.

Den ret anselige *Kirke*, indviet til St. Morten, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og Kapel ved Korets Sydside. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Apsis, med Halvkuppelhvælv. og Dobbeltsokkel, synes noget senere tilbygget. I den senere Middelalder overhvælvedes Skib og Kor, ligesom Taarnet (oprindl. af Granit), Vaabenhuset, af Granit og Mursten, og Kapellet, væsentlig af Granitkvadre, tilføjedes, alle med Bjælkeloft. Ved en Restauration i 1890 (Arkitekt: Axel Møller) ommuredes bl. a. Taarnet og Sydmuren, en nordl. Indgang i Koret tilmuredes, og alle Vinduerne bleve rundbuede. Der fandtes Rester af Kalkmalerier fra c. 1480 (se *M. Petersen*, Kalkm.

S. 4). Altertavle i Barokstil fra 1653 med Malerier, deribl. Nadveren. Romansk Granitdøbefont. Smuk Prædikestol i gotisk Stil med Himmel i Renæssancestil (restaur. 1890). I Skibet Epitafium over Præsten Maturin Castensen, † 1747; hans og fleres Kister stod før i Kapellet (skal tidligere have været Sakristi), men nedsænkedes 1890 under Gulvet. I Kirkens Vestende staar et kat. Alterskab. — Paa Kirkegaarden en middelalderlig Ligsten med 3 Kors samt Bogst. KLCD og Aarst. 1594 (senere indhuggede?).

I *Spangsbjærg* har ligget en adl. Sædegaard, der 1429 tilhørte Lyder Esbernsen, saa Ingeborg, Jep Jensens Efterlev.; 1624 solgte Fru Mette Skram, Christen Krags, Spangsbjærg og S. Mølle til Jørgen Krag.

Skads Sogn, Anneks til Jerne, omgives af dette, Tjæreborg, Sneum, Nykirke, Grimstrup, Nebel, Brøndum og Guldager Sogne. Kirken, noget vestl., ligger henved $1^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Esbjærg og $1^3/_4$ Mil S. S. Ø. for Varde. De højtliggende, bakkede Jorder (Mølhøj, 113 F., 36 M., med trig. Station) ere sandede og grusede med en Del Hede. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Esbjærg til Varde, Kolding og Ribe.

Fladeindholdet 1901: 5958 Td. Ld., hvoraf 1845 besaaede (deraf med Rug 425, Byg 202, Havre 681, Boghvede 68, Blandsæd til Modenh. 157, Grøntf. 16, Kartofler 99, andre Rodfr. 197), Afgræsn. 1263, Høslæt, Brak, Eng m. m. 912, Have 7, Skov 30, Mose og Kær 137, Heder m. m. 1675, Veje og Byggegr. 78, Vandareal m. m. 8 Td. Kreaturhold 1898: 239 Heste, 1038 Stkr. Hornkv. (deraf 668 Køer), 963 Faar, 399 Svin og 13 Geder. A. og E. Hrtk. 1895: 181 Td.; 65 Selvejergde. med 156, 67 Huse med 25 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 718 (1801: 348, 1840: 421, 1860: 541, 1890: 677), boede i 145 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 17 levede af immat. Virksomh., 522 af Jordbr., 74 af Industri, 17 af Handel, 1 af Daglejervirks., 44 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Skads* (Skadst; 1299: Skastath, c. 1340: Skasteth), ved Landevejen, med Kirke; *Arndrup* (Andrup), ved Landevejen, med Forsamlingshus (opf. 1902); *Briksbøl* med Skole; *Oksvang*; *Lunde* (ved Byen et Egekrat) med Skole; *Sadderup*; *Smørpøt*; *Solbjærg*; *Tude*; *Knude*. *Trekanten*, Gde.

Skads S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 34. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

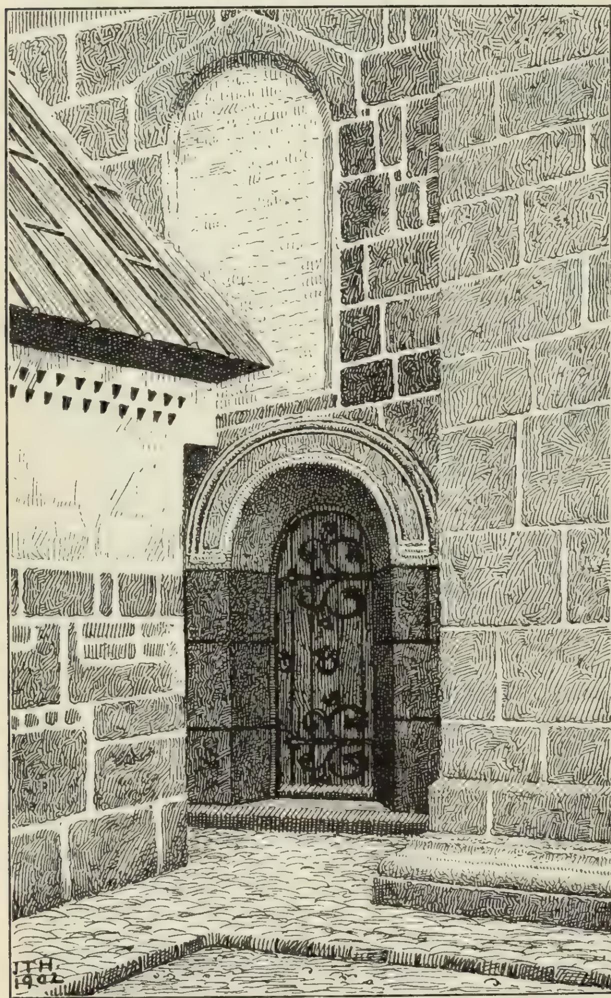
Den høje, anselige *Kirke*, indviet til St. Morten, bestaar af Skib og stort Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre med iblandet Tuf, med profileret Gesims og Sokkel dels med Skraakant, dels med Hulliste. I tidlig Tid er Koret forlænget mod Ø. og Skibet mod V. Flere oprindl. Vinduer, Korbuen, de to Døre og en Dør paa Korets Sydside ere bevarede (sidste atter aabnet 1890). I den senere Middelalder fik Skib og Kor Hvælvinger, og Taarnet, med hvælv. Underrum, nu væsentlig af Mursten (oprindl. af Granit), tilføjedes. Paa Korgavlen et Stenbillede af St. Huberts Hjort. Ved en Restauration 1890 (Arkitekt: Estrup) nedbrødes et middelalderligt Vaabenhus mod S., af Granitkvadre, og Taarnrummet blev Forhal, med Indgang fra S. I Koret er der fundet Rester af Kalkmalerier fra c. 1480. Altertavle fra 1620 med Malerier. Romansk Granitdøbefont. Prædikestol fra 1618. Gravmæle over Jørgen Bruun til Krogsgd., † 1759, og Hustru (deres og andres Kister have indtil 1857 staaet i et adskilt Rum i Kirkens Vestende), og et andet over Lambert Hansen, † 1788, og Hustru. Ligsten over Ungkarl Hans Christensen, † 1742. Den meget smukke Klokke er støbt 1702 af Claus Asmussen i Husum. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 88 flg.).

Oksvang var fordum en Hovedgaard, som tilhørte Ribe Bispestol og ved Reformationen tilfaldt Kronen. Niels Jensen af O. c. 1400, Markvard Juel af O. 1488, Henrik Stampe af O. 1539 og Fru Marine Spend, Hans Munks, 1543 havde den i Forlening af Bispestolen. Kronen solgte den 1544 til Fru Marines Søn Chrf. Munk, der faa Aar efter solgte den til sin Broder Jørgen M., hvis Søn Fr. Munk var Gaardens sidste Ejer (se under Krogsgd, S. 755); 1636 hørte den ind under Krogsgd. Ved den østl. Side af Byens Mark har der været et Voldsted.

Mod N. i Sognet ved de to *Tinghøje* har Herredstinget været holdt, indtil der

1637 opførtes et Tinghus; 1747 fik Skads Hrd. fælles Tinghus med Malt-Gjørding Hrdr. (se Vejrup S., Gjørding Hrd.).

Brøndum Sogn omgives af Annekset V.-Nebel, Skads, Jerne, Guldager og Alslev Sogne. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 1 Mil N. N. Ø. for Esbjærg og 1¼ Mil S. for Varde. De noget højtliggende, ujævne Jorder ere sandede, nogle lerblandede, for en Del gode med nogen Hede. Af Plantager nævnes *Esbjærg-Gjesing Pl.*, 106 Td. Ld., anlagt 1891. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Esbjærg til Hjerting og den vestjydske Længdebane.

Dør i Brøndum Kirkes Kor.

Fladeindholdet 1901: 7171 Td. Ld., hvoraf 2340 besaaede (deraf med Rug 490, Byg 373, Havre 895, Boghvede 80, Bælgsæd 6, Blands. til Modenh. 121, Grøntf. 58, Kartofl. 132, andre Rodfr. 185), Afgræsn. 1725, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1154, Have 35, Skov 205, Moser og Kær 223, Heder m. m. 1421, Veje og Byggegr. 68 Td. Kreaturhold 1898: 306 Heste, 1491 Stkr. Hornkv. (deraf 813 Køer), 1386 Faar, 670 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 188 Td.; 64 Selvejergde. med 159, 73 Huse med 28 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 786 (1801: 488, 1840: 580, 1860: 687, 1890: 733), boede i 155 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 53 levede af immat. Virksomh., 553 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 77 af Industri, 3 af Handel, 8 af forsk. Daglejervirks. og 36 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Brøndum* (Bryndum; c. 1340: Brunnum, Brynnum) med Kirke, Præstegd. (N. Ø. for Byen), Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Sparekasse (se Esbjærg S. 717), Andelsmejeri; *Balle* med Mølle; *Gjesing*, ved Landevejen, med Skole; *Kjærsing*; *Brøndumdam*; *Astrup*; *Forum* (1335: Forthum) med Skole. *Forumlund*, Gde. (ved F. noget Krat). *Tarp*, Gd. og Kro, ved Landevejen. *Fuglbæk*, Gde. *Spangsbjærg*, Vejr- og Vandmølle.

Brøndum S., een Sognekommune med Annekset, hører under Skads Hrd.'s Jurisdiktion (Esbjærg), Varde Amtstue- og Esbjærg Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 32. Lægd. Kirken tilhører en Del af Sognets Hartkornsejere.

Den højtliggende, anselige og interessante *Kirke* bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V., Vaabenhus mod N. og Sakristi ved Korets Nordside. Skib og Kor med Apsis ere opf. i Overgangsstil af Granitkvadre med Benyttelse af Tuf i Indersiderne; Skib og Apsis have Dobbelt-, Kor Enkeltsokkel. Paa Korets Nordside en sjælden lille Dør, der oprindl. har været Gejstlighedens Indgang (atter aabnet

1887) og ved sin Form og Overligger er enestaaende i Jylland (se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 201 flg.). I den senere Middelalder fik Kirken Hvælvinger (Koret 2, Skibet 4), medens Apsis har oprindl. Halvkuppelhvælv. — under denne og i Koret store, blindede Nicher paa Indervæggene —, og Taarnet, med Pyramidetag og hvælv. Underrum (paa Taarnet staar Aarst. 1786 og 1871), Sakristiet og Vaabenhuset opførtes, af Mursten. Altertavle i Renæssancestil fra 17. Aarh. Granitdøbefont med Løvornament samt Runer og Kors paa Overkanten. Prædikestol med Himmel fra c. 1600. Orgel fra 1902. I Koret Mindetavle over Præsten Chrf. Klagenberg, † 1776. I Korhvælvingen er der fremdraget og restaur. Kalkmalerier (St. Laurentius' Martyrdød) fra c. 1350, ligesom der andre Steder i Kirken fandtes Malerier, deribl. Rester af et i Apsiskuplen, fra c. 1500. I Nicherne i Kor og Apsis har der været malet Billeder af flere Ribebisper, af hvilke den sidste, som nævnes, var E. Monrad, † 1650; men af dem findes nu intet Spor (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 2). I Kirken holdtes efter Reformationen Landemodet, vistnok til midt i 17. Aarh. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 89 flg., og *F. Uldall*, i Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 200 flg.).
Ved Præstegaarden fandtes i 1890'erne Brudstykker af en Runesten, som nu er i Nationalmus. i Kbh. (se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 296). — I Præstegaardens Have findes en gml. Døbefont eller muligvis et Vievandskar.

V.-Nebel Sogn, Anneks til Brøndum, omgives af dette, Skads og Grimstrup Sogne samt V.-Horne Hrd. (Varde Lands.). Kirken, mod S., ligger $1^1/_4$ Mil S. S. Ø. for Varde og omtr. ligesaa langt N. Ø. for Esbjærg. De noget højtliggende, bakkede Jorder ere sandede og sandmuldede, med en Del Hede. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Ribe.

Fladeindholdet 1901: 4544 Td. Ld., hvoraf 1275 besaaede (deraf med Rug 264, Byg 245, Havre 473, Boghvede 23, Blands. til Modenh. 36, Grøntf. 74, Kartofler 69, andre Rodfr. 91), Afgræsn. 1178, Høslæt, Brak, Eng m. m. 804, Have 18, Skov 22, Moser og Kær 170, Heder m. m. 1016, Veje og Byggegr. 54, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 175 Heste, 875 Stkr. Hornkv. (deraf 439 Køer), 709 Faar, 319 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 126 Td.; 42 Selvejergde. med 112, 37 Huse med 12 Td. Hartk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 445 (1801: 221, 1840: 360, 1860: 443, 1890: 443), boede i 92 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 304 af Jordbrug, 77 af Industri, 16 af Handel, 26 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nebel* (c. 1340: Nybyl, Syndernybæl) med Kirke og Skole; *Søhale*; *Skjærbæk*; *Hygum* (1306: Hygom, 1473: Hyghom); *Lifstrup* (1323: Lipsthorp). *Øllufvad*, Kro, Mølle og Stampemølle. Hovedgaarden *Øllufgaard* har c. 16 Td. H., c. 420 Td. Ld., hvoraf c. 176 Ager, 50 Eng, 8 Beplantning, Resten Hede og Mose; til Gaarden hører en Vandmølle. *Vestervad*, Gde. *Skæfergaarde* og *Helsinghof*, Gd. (Parceller fra Øllufgd.), *Helsingborg*, Gd., *Foldgd.*

V.-Nebel S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde) og Varde Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 31. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib, med fladt Loft, og Kor, med senere indbygget Hvælv., begge i Overgangsstil, af raa og huggen Granit (senere til Dels ommuret med Mursten) paa Sokkel med Skraakant, samt et i den senere Middelalder tilbygget lavt Taarn mod V., med hvælv. Underrum, og Vaabenhus mod S., begge af Granit og store røde Mursten; ved en Ombygning (maaske 1786, som staar paa Sydsiden) er Taarnet til Dels skalmuret med smaa Sten. Et Par oprindl. Vinduer, hvoraf det ene omgives af en Rundstav, som foroven sluttes af en Lillie, ere bevarede. Altertavlen er ny (uden Værd). Granitdøbefont med Rundbuefrise. Udsk., smuk Prædikestol. Under Koret en tilmur. Begravelse for Familierne Glambek og Staverskov; under Taarnet har været en aaben Begr. for Øllufgd.'s senere Ejere.
Øllufgaard er opstaaet af Øllufby (Øelouf, udtales: Ølle), hvis 3 Gaarde Niels

Pedersen Glambek $^4/_6$ 1583 fik i Mageskifte af Fr. II; efter ham arvedes den af Brodersønnen Fasti Staverskov, † 1607, hvis Datter Sophie S. bragte den til sine Mænd Otte Kruse og Laurids Ebbesen; som Enke kom hun i Fattigdom under Svenskekrigen, og 1664 maatte hun for en Gæld paa 2708 Rd. overdrage Ø. til Fru Margr. Reedtz, Enke efter Malte Sehested til Rydhave. Efter hendes Død 1697 tilfaldt Ø. hendes Datter Birgitte Sophie Reedtz, g. m. Jørgen Grubbe Kaas til Rybjærg og Dejbjærglund; efter hans Død skødede Enken 1719 den (29, Tiende 20 Td. H., med en Del Gods) til Sønnen Viceadmiral Ulrik Kaas († 1746), der paa Grund af Gæld til Tordenskjolds Arvinger 1741 maatte sælge den (29, i alt 78 Td. H.) ved Aukt. for 4855 Rd. til Søren Rygaard til Hesselmed, der 1742 transporterede den til Forpagter Jens Nielsen Windfeldt, og han solgte den 1755 til sin Svoger, Herredsfoged Henr. Ernst Bjerrum, † 1789, hvis Dødsbo solgte den for 5300 Rd. til Kancellird. Peder Jak. Hygom; han udparcellerede den og solgte 1794 Hovedparcellen (11, Afbygger 4 Td. H.) for 8890 Rd. til Svogeren, Ritmester C. Chr. Vilh. Irminger, † 1797; hans Enke ægtede Forvalter Christen Fabricius, der 1800 solgte den (9 Td. H.) for 8000 Rd. til Hans Ibsen Windfeldt til Lundgd. († 1826), hvis Søn Hans W. overtog den 1807 for 7000 Rd., og dennes Søn Hans W. overtog den 1825 for 5540 Rd.; fra 1878 ejes den af Sønnen Chr. W. — Den nuv. Hovedbygning, een Længe i 1 Stokv., er opf. 1805.

Alslev Sogn omgives af Annekset Hostrup, Guldager og Brøndum Sogne samt V.-Horne Hrd. (Varde Lands. og Janderup S.), fra hvilket det skilles ved Varde Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $^3/_4$ Mil V. S. V. for Varde. De ikke videre højtliggende, noget ujævne Jorder ere sandede, til Dels grusblandede, med store Hedestrækninger og en Del Eng. Af Plantager nævnes *Hoffmanns Pl.*, c. 70 Td. Ld., og Pl. paa Toftnæs Hede (se S. 705). Langs *Alslev Aa*, som gennemstrømmer Sognet, før den falder i Varde Aa, gaar den af Hedeselskabet 1871 anlagte Alslev Kanal. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Hjerting og den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 6342 Td. Ld., hvoraf 1418 besaaede (deraf med Rug 382, Byg 158, Havre 496, Boghvede 119, Bælgsæd 4, Spergel 8, Frøavl 14, Blands. til Modenhed 54, Grøntf. 5, Kartofler 98, andre Rodfrugter 80), Afgræsn. 1780, Høslæt, Brak, Eng m. m. 704, Have 24, Skov 66, Moser og Kær 108, Heder m. m. 2081, Veje og Byggegr. 96, Vandareal m. m. 64 Td. Kreaturhold 1898: 177 Heste, 906 Stkr. Hornkv. (deraf 446 Køer), 1209 Faar, 432 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 175 Td.; 53 Selvejergde. med 144, 44 Huse med 15 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 499 (1801: 361, 1840: 464, 1860: 456, 1890: 480), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomhed, 376 af Jordbrug, 23 af Industri, 1 af Daglejervirks., 25 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Alslev*, ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1888), Mølle ($^1/_4$ Mil Ø. for Byen) og Andelsmejeri; *Toftnæs*; *Vibeke* (opstaaet ved Udstykningen af Visselbjærg, Navnet efter Ejerens, Wøldikes Hustru); *Torrup* (1350: Thordorp) med Fattiggaard (opr. 1877, Plads for c. 30 Lemmer); *Tulsmark*. *Visselbjærg* Gd. har c. $6^1/_2$ H., c. 300 Td. Ld. *Damsmark*, Gd., *Langsom*, Gde., *Knudsmark*, Gde.

Alslev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Varde Købstads Landjurisdiktion (Varde), Varde Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 28. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra Overgangstiden af Granitkvadre, den vestl. Del af Skibet dog af Tuf med Rundbuefrise og Lisener, begge paa Dobbeltsokkel. Der findes Rester af Rundstave og Tympanon ved de oprindl. Døre, ligesom Vinduerne, hvoraf ses Spor, have været prydede med Rundstave. I den senere Middelalder er Kirken bleven hvælv., ligesom Taarnet, med Hvælv. og Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset, med

Tøndehvælv., ere tilføjede af Mursten. I Stedet for den gamle Altertavle, fra 1721, er der nu siden 1873 et forgyldt Kors. Granitdøbefont. Prædikestol fra Slutn. af 16. Aarh. i Renæssancestil. Mindetavle over Fr. Lützow til Visselbjærg og Hustru Dorthea v. Ahlefeldt, opsat 1682 af hans 3. Hustru med Oplysning om, at deres Begr. er under Altergulvet. Mindetavle over Hans Munk, † 1616. Desuden Mindetavler over Præsterne Oluf Jørgensen Riber, † 1651, Oluf Christensen Toft, † 1677, Hans Friis, † 1763, og Abraham Jessen, † 1787. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstenskirk., S. 149-51 og T. 40-42).

Visselbjærg (1484: Wesselberg, 1492: Wesselbierg) har været en Hovedgaard, der nævnes 1484 og vistnok allerede dengang ejedes af Ribe Bispestol. Af bispl. Lensmænd nævnes 1492 Mikkel Eskilsen af V., Væbner Henrik Stampe 1508 og Niels Lange, † 1565, der havde den i Forlening, da den efter Reform. tilfaldt Kronen, og beholdt Forleningen; derefter forlenedes den til Jørgen Munk til Krogsgd. († 1577), som købte den 1567. Derefter ejedes den af Enken Dorthe Galt og Sønnen Hans Munk, henrettet 1616, Anders Friis til Vrejlevkloster, Kai Ahlefeldt, der 1627 oplod den til Sønnen Adolph Jørgen A., Enken Fru Margr. Ahlefeldt 1638 og 1651, som 1663 overdrog den til Svigersønnen Hofmester Fr. Lützow, † 1680, hvis Arvinger 1696-98 solgte den til Regimentskriver Anders Hansen Rask, og han skødede den (58, i alt 352 Td. H.) 1706 til Kmjkr., Major Dan. Rantzau til Florupgd., † 1726, hvorpaa den 1727 købtes af Konferensrd. Ditl. Brockdorff. Hans Sønner solgte den 1732 til Henr. Brockdorff, † 1745, hvis Børn, Ritmester Chr. Ehrenreich B. og Charl. Augusta, ejede den til 1757, da de skødede den til Oberst Joach. Brockdorff, og han solgte den (58, i alt 288 Td. H.) 1758 for 18,100 Rd. og 20 Speciesdukater til Sebastian Wøldike, † 1774, som 1770 udstykkede Godset; efter Enkens Død 1783 blev den (12, i alt 40 Td. H.) købt for 7103 Rd. af Mads Helvad, som ved Aukt. 1790 solgte den (8, i alt 52 Td. H.) for 8660 Rd. til Søren Lund. Han solgte den 1809 til Degnen Ole Frank Jessen for 10,000 Rd. Cur.; hans Enke ægtede Matth. Thomsen, som 1850 solgte den til J. A. Willadsen; derpaa ejedes den af A. H. Løgstrup, hvis Enke 1898 solgte den til Niels Jensen. — Af den gamle Hovedbygning, der har bestaaet af 4 Fløje, og som har været omgiven af Grave, ligesom der har været Grave mellem Borge- og Ladegaard, staar nu kun den tidligere Portbygning, 1 Stokv. af Grundmur. Hovedfløjen skal være nedbrudt af Jessen.

I Præsteindberetn. 1638 nævnes mellem Alslev Mølle og Toftnæs en *St. Phalmers Kilde*, som før havde været meget søgt for sin Lægedom, og over hvilken der havde været et Hus med et Helgenbillede i (St. Folmers), medens et højt Kors betegnede Stedet. Kilden findes endnu. — Ved Alslev skal der have været en anden Lægedomskilde, *Helligkilden*.

Hostrup Sogn, Anneks til Alslev, omgives af dette, Guldager Sogn, Ho Bugt og V.-Horne Hrd. (Billum og Janderup S.), fra hvilket det skilles ved Varde Aa. Kirken, mod N., ligger henved $1^1/_4$ Mil S. V. for Varde og $1^3/_4$ Mil N. N. V. for Esbjærg. De ikke videre højtliggende, ujævne Jorder (Bavnehøj, 103 F., 32 M.) ere sandede med Alunderlag, med store Hedestrækninger (henved Halvdelen af Arealet); gode Enge ved Varde Aa. En Del mindre Plantager, deribl. *Hostrup Pl.*, c. 60 Td. Ld. Gennem Sognet løber *Hostrup* (eller *Kokspang*) *Bæk* til Varde Aa. Landevejen fra Varde til Hjerting gaar gennem det.

Fladeindholdet 1901: 4852 Td. Ld., hvoraf 908 besaaede (deraf med Rug 263, Byg 127, Havre 322, Boghvede 81, Spergel 9, Frøavl 13, Blandsæd til Modenh. 4, Kartofler 56, andre Rodfr. 33), Afgræsn. 1164, Høslæt, Brak, Eng m. m. 286, Have 12, Skov 64, Moser og Kær 81, Heder m. v. 2263, Veje og Byggegr. 73 Td. Kreaturhold 1898: 118 Heste, 517 Stkr. Hornkv. (deraf 284 Køer), 874 Faar, 266 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 110 Td.; 39 Selvejergde. med 86 og 45 Huse med 18 Td. Hrtk. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 405 (1801: 301, 1840: 341, 1860: 391, 1890: 393), boede i 84 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 9 levede af immat. Virksomhed, 267 af Jordbr., 26 af Fiskeri, 34 af Industri, 24 af Handel, 5 af Skibsf. og 28 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Hostrup* (c. 1340: Horstorp) med Kirke og Forsamlingshus (opf. 1891); *Kragense* (1460: Kragens); *Kokspang* med Skole;

Sønderhede (udflyttet); *Sælborg* (Sjælborg) med Skole. *Kokspanggde.*; *Marebæk*, Gde.; *Hjellund*, Huse. *Terphage*, Færgested (Overfart over Varde Aa til V.-Horne Hrd.). *Sadbjærg* (Heager), Kro ved Landevejen. Enkelte Gde.: *Træden*, *Myrtue*, m. m.

Hostrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 29. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor (som har haft Apsis) ere fra Overgangstiden, af raa og huggen Granit samt Tuf, det sidste i Sydsiden, som har Buer og Lisener (i Koret er indblandet Mursten); Skibet har Dobbelt-, Koret Enkeltsokkel. Den tilmur. Syddør, af Tuf, med Søjler, ses tilmur. Skib og Kor have i den senere Middelalder faaet Hvælvinger (2 i hvert), ligesom det hvælvede Taarn, af Mursten, er tilføjet. Ved en Restaur. 1869 (Arkitekt: Winstrup) blev et Vaabenhus mod S. nedbrudt, og Taarnrummet blev Forhal, med Indgang fra S.; flere oprindl. Vinduer genaabnedes. Altertavle fra 1721. Granitdøbefont. Smuk Prædikestol (med Aarst. 1586). Klokken, med Minuskelindskr., er støbt 1431 af Peder Hansen. Uden for den tilmur. Syddør et Granitvievandskar. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 152 og T. 43-45).

Ved Kokspanggaarde er der fredlyst en Gruppe af 21 mindre Gravhøje.

Indtil 1560 var Hostrup Hovedsogn med Alslev til Anneks.

Guldager Sogn omgives af Hostrup, Alslev, Brøndum og Jerne Sogne samt Hjerting Bugt. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1 Mil N. N. V. for Esbjærg og $1^1/_2$ Mil S. V. for Varde. Jorderne ere lermuldede og muldsandede, med Hedestrækninger mod N. og Ø. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Hjerting til Varde og til Esbjærg samt gennem det nordøstl. Hjørne den vestjydske Længdebane.

Fladeindholdet 1901: 5902 Td. Ld., hvoraf 1851 besaaede (deraf med Rug 449, Byg 242, Havre 565, Boghvede 180, Bælgsæd 5, Spergel 5, Frøavl 6, Blandsæd til Modenh. 105, Grøntf. 49, Kartofler 88, andre Rodfr. 137, andre Handelspl. 20), Afgræsn. 1538, Høslæt, Brak, Eng m. m. 632, Have 23, Skov 84, Moser og Kær 103, Heder m. m. 1548, Veje og Byggegrunde 110, Vandareal m. m. 13 Td. Kreaturhold 1898: 227 Heste, 1175 Stkr. Hornkv. (deraf 758 Køer), 1169 Faar, 648 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 208 Td.; 70 Selvejergde. med 172, 112 Huse med 35 Td. Hrtk. og 53 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1062 (1801: 840, 1840: 738, 1860: 1004, 1890: 1010), boede i 224 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 87 levede af immat. Virksomhed, 500 af Jordbr., 187 af Fiskeri, 148 af Industri, 25 af Handel, 18 af Skibsf., 7 af forsk. Daglejervirks., 31 af deres Midler, og 7 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Guldager* (1291: Gulakær, c. 1340: Gulagher), ved Esbjærgvejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1895), Vejr- og Vandmølle, Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Statstelefonst.; *Ravnsbjærg*, ved Esbjærgvejen; *Tobøl*, ved Esbjærgvejen; *Hjerting* (1378: Hyrtyngh), Ladeplads ved Kysten — $^1/_2$ 1901: 90 Huse og 390 Indb. — med Skole, Friboligen „Frihavn“ (for 4 trængende Sømænd eller deres Enker, opr. 1856 ved Testam. af Ane Helene Bagge, † 1860, Enke efter Konsul E. Mathiesen, † 1856; med Stiftelsen er forbundet et Legat paa 8000 Kr., hvis Renter uddeles til 2 gamle Sømænd eller deres Enker og 4 ugifte Piger paa over 40 Aar, desuden 2 Legater til Skolevæsenet i Hjerting og til Oplærelse af Styrmænd), Stiftelsen „Fisker P. Pedersen Gram og Hustru Marie, f. Rosenkildes Minde“ (opr. 1899 for Enker efter forulykkede Fiskere), Købmandshdlr. flere Haandværkere, Gæstgiveri, 2 Badehoteller, Strandkontrol- og Statstelefonst.; *Sædden* (i 14. Aarh.: Sæthum, 1416: Sedæn; nu ofte Sædding) med Skole og „Sæddenstrand Fyr“ (to

hvide, faste Ledefyr; Bagfyret, det østligste, vises fra et 45 F. højt, rødt Jærntaarn med hvide Bælter, Flammens Højde: 84 F., Lysvidden $3^3/_4$ Mil; Forfyret, en 23 F. høj Træbygning, Fl. Højde: 40 F., Lysvidden 3 Mil; paa Forfyret er desuden et fast Vinkelfyr); *Fovrfeld* med Fattiggaard (opr. 1862, Pl. for 4 Lemmer, desuden Alderdomsasyl for 4). *Jegsmark*, Gde. Gaarden *Sønderris* har 11 Td. H., c. 500 Td. Ld., hvoraf 40 Eng og Mose, 100 Hede, Resten Ager. *Bovbjærg*, Gd.; *Frøkjær*, Gd.; *Sønderris Nygd.*

Ifl. Fiskeriberetn. var der i Hjerting Kysttolddistrikt i 1901 i alt 56 Fiskere, som med 16 Dæksbaade fiskede, især Torsk, Kuller og Rødspætter, til en Værdi af 36,400 Kr.

Guldager S., en egen Sognekommune, hører under Skads Hrd.'s Jurisdiktion (Esbjærg), Varde Amtstue- og Esbjærg Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 30. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, indviet til St. Morten, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor ere fra romansk Tid af raa Granit med Hjørnekvadre paa Dobbeltsokkel. Norddøren ses tilmur.; Syddøren er ødelagt, en Dør paa Korets Sydside til Dels ogsaa; i Korgavlen et oprindl., tilmur. Vindue. I den senere Middelalder ere Murene forhøjede med Mursten, og Skib og Kor have faaet Hvælvinger (Koret 2, Skibet 4), ligesom Taarnet (der før har været højere), med Hvælv., og Vaabenhuset, begge af Mursten, ere tilføjede. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600; i Midtpartiet Nadveren. Granitdøbefont, tidligere med Himmel over fra 17. Aarh. Udsk. Prædikestol fra 17. Aarh. Over Korbuen et middelalderligt Krucifiks. I Vestenden et Pulpitur med et 1859 skænk Orgel. Paa et Stolestade Aarst. 1546. Mindetavler over Chrf. Kruse til Sønderris og Jfr. Sophie Vognsen, † 1679, samt over Præsterne Johs. Krag, † 1772, og Niels Thorup, † 1803.

Sønderris har været en Hovedgaard, der 1546 ejedes af Mogens Kaas, derpaa af hans Døtre Mette og Helvig, førstnævntes Mand Chrf. Kruse, † 1599, der nævnes som Ejer 1588, saa Mogens Krag til Agerkrog, som bortbyttede Gaarden til sin Broder Christen Krag til Glomstrup, † 1622, hvorefter den tilfaldt Broderen Mogens Krags Datter Else, g. m. Jak. Vognsen til Kongensgd., derpaa deres Datter Sophie Vognsen, † 1679, under hvem den blev ødelagt i Svenskekrigen, og som 1667 maatte pantsætte den (18 Td. H. med Mølle og Afbygger, samt 1 Gd. paa 4 Td. H.) for 1100 Rd. til Forvalter Peder Pedersen Fugelbeck, og han frasagde den 1688 dens Frihed. Senere har den været ejet bl. a. af Amtsforvalter Rasmus Bundesen til Søvig, som købte den (15 Td. H.) 1733 for 550 Rd. og solgte den 1735 til Regimentskvartermester Svenning Andersen til Søndervang, † 1750, derpaa af Niels Spangsberg, † 1783, Chr. Lykke Spangsberg, † 1790, hvis Enke ægtede Thomas Ganer, † 1828. I 1880'erne købtes den for 86,000 Kr. af N. la Cour; den nuv. Ejer Hans Friis Nielsen købte den 1900 for 110,000 Kr. — Den nuv. Hovedbygning, 1 Stokv., med to Stokv. høje Fløje ved Enderne, er opf. 1890 (1667 var der en Hovedfløj paa 13 Fag).

Fovrfeld har været en Hovedgaard, der 1586 ejedes af Peder Madsen.

Hjerting var oprindl. et Fiskerleje; men da Varde Aa sandede til (se S. 709), fik den Betydning som Ladeplads for denne By og hele Egnen. I 19. Aarh. tænkte man endog paa at gøre den til Udførselshavn for Kvæg til England; der anlagdes i 1852 en c. 800 F. lang Landingsbro, og en Tid var der Dampskibsforbindelse med Lowestoft; der udførtes en ret stor Mængde Stude til England og indførtes især Tømmer fra Norge. Men den vanskelige Besejling af Hjerting Bugt og den stærke Isgang, som Broen ikke kunde modstaa, gjorde, at Planen maatte opgives, og da Esbjærg var gaaet af med Sejren (se S. 717), var det forbi med Hjertings Storhedsdrømme. Broen blev optaget 1860, og Skibsfarten er nu helt ophørt. Byens Hovederhverv er nu Kystfiskeri (Torsk, Kuller og Rødspætter).

Ved Tobøl er der fredlyst en Gruppe af 12 mindre Gravhøje.

Privilegium for Hjerting, Ho og Oksby Sogne paa at søge Erhverv ved Sejlads, af $^{28}/_7$ 1688, se Saml. t. j. Hist. 2. R. IV S. 350.

Fanø ligger S. Ø. for Skallingens Sydspids, fra hvilken den skilles ved det c. $^1/_6$ Mil brede Graadyb, medens Farvandet mellem Øens Nordøstspids og Esbjærg (Fanø Bugt) er c. $^1/_4$ Mil. Fra N. N. V. til S. S. Ø. er Øen henved 2 Mil, medens dens største Bredde fra Ø. til V. er henved $^3/_4$ Mil. Øen, hvis højeste Punkt, 68 F., 21 M., ligger nærved Sydspidsen, har en temmelig jævn Overflade, der overvejende er dækket af Hede, Flyvesand og Klit (godt $^3/_5$ af Arealet); kun mod N. omkring Nordby og mod S. lige N. for Sønderho findes der nogle flade Strækninger, som dyrkes. Langs hele Vestkysten strækker sig en Række Klitter og uden for dem en bred Forstrand af fast Sand. Øen er 9717 Td. Ld. (0,97 □ Mil, 53,6 □ Km.); $^1/_2$ 1901 havde Øen 3177 Indb. (1801: 2230, 1840: 2678, 1860: 2963, 1890: 3202). Den udgør en egen Jurisdiktion, Fanø Birk (se S. 649), og hører i øvrigt under Varde Amtstue- og Fanø Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. Den har to Sogne, Nordby og Sønderho.

Af Fladeindholdet ere 742 Td. Ld. besaaede (se i øvrigt under Sognene), 1352 Afgræsn., Høslæt, Brak og Eng, 1140 Skov og Plantage — deraf er den 1892 anlagte Nordby Statsplantage 1004$^1/_2$ Td. Ld. —, 52 Have, 360 Moser og Kær, 76 Veje og Byggegrunde og 5990 Hede, Flyvesand, Klit m. m. Agerbruget er saaledes af forholdsvis ringe Betydning, og Engene afgive ikke fuldt tilstrækkeligt Hø til Øens eget Forbrug. Hovederhvervet er Skibsfart (1890 levede 37 pCt. af Befolkningen heraf), og Øens Handelsflaade — der dog er i Nedgang siden 1896 paa Grund af Sejlskibsfartens Tilbagegang og usædvanlig mange Forlis — er meget betydelig, dog ikke saa meget i Antal af Skibe, da disse ere store, til Dels Jærnsejlskibe, som beskæftiges i udenrigsk Fart; men i Registertonnage staar Flaaden kun tilbage for Kjøbenhavns og Marstals. Fiskeriet, der i mange Aar har været ubetydeligt, er i den sidste Tid, til Dels paa Grund af Sejlskibsfartens Tilbagegang, steget meget ved Anskaffelsen af store Fiskerfartøjer med Motorer og med Motorbaade; ifl. Fiskeriberetn. var der i 1902 ved Nordby Kysttolddistr. 1 Dæksbaad, 10 Kuttere og 30 mindre Baade; der fiskedes især Rødspætter, til en Værdi af 1092 Kr.; men de fleste Kuttere afæstte Ladningen i Esbjærg.

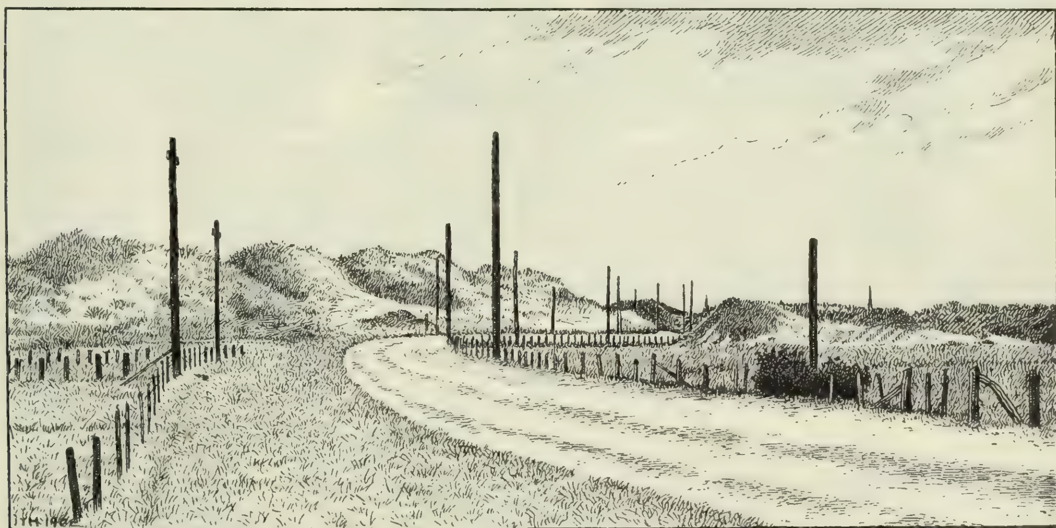
Fanø Segl.

Ved Fanø Toldsted fortoldedes i 1902 af fremmede Varer bl. a.: Bomulds- og Linnedmanufakturvarer 596 Pd., Vin 5122 Pd., Kaffe 3934 Pd., Stenkul 100,500 Pd., toldpligtige Metaller og Metalvarer 1106 Pd. og Tømmer og Træ 1093 Kbfd. Til indenlandske Steder uden for Øen udførtes bl. a.: 1292 Pd. Kød, 78 Td. Smør, 26 Heste, 34 Stkr. Hornkvæg, 109 Svin, 4575 Pd. Uld, 14,092 Pd. Huder og Skind og 260 Pd. tør og saltet Fisk. — Ved Udg. af 1902 var der hjemmehørende paa Øen 74 maalte Baade og Fartøjer med 26,869 Tons Drægtighed (deraf 3 Dampskibe paa tils. 236 T. og med 197 Hestes Kr.), hvoraf 23 vare paa 200 til 400 T. hvert og 23 paa over 400 T. hvert. I udenrigsk Fart indkom 8 Skibe med 47 Tons Gods; i indenrigsk Fart indkom 21 Skibe med 92 og udgik 18 Skibe med 7 Tons Gods. Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1902, efter Fradrag af Godtg., 4122 Kr., Krigsskatten af Vareindførselen 605 Kr., tils. 4727 Kr. (556 Kr. mindre end i 1901).

Landbruget besørgedes tidligere mest af Kvinderne, da Mændene vare til Søs om Sommeren. Dette Forhold er dog nu væsentlig forandret, efter at den oversøiske Fart har afløst den tidligere indenrigske, men Kvinderne tage endnu Del i Landbruget. I Dalstrøgene mellem Klitterne vokse Græs og Dværgpil („Vægger"), der afgive Føde for den ret store Faarebestand; de store Engstrækninger paa Øens Østside afgive

fortrinligt Hø. En Del ældre Sømænd søge Beskæftigelse ved Badestederne, som blive meget besøgte i de senere Aar. Øen har ogsaa gode Betingelser for et moderne Badeliv, dels paa Grund af sin ejendommelige Natur med den for sin særegne Skønhed bekendte Klitbræmme og den brede Forstrand langs Vestkysten, dels paa Grund af det særegne Præg, der hviler over Befolkningen. Kvinderne have endnu for en stor Del bevaret den karakteristiske Nationaldragt, der noget minder om Amagernes; under Markarbejdet bære de ofte sorte Halvmasker („Struder“) for Ansigtet paa Grund af den barske Vestenvind og den stærke Sol. Boligerne ere næsten alle ens: en lang, lav Bygning i eet Stokv. af røde Sten med Straatag; i den ene Ende er Beboelseslejligheden, i den anden Bryggers eller Vaskerhus, Stalden og en lille Lo. Til de fleste Huse høre en lille Have. Som alle Øboere holde Fannikerne stærkt ved gamle Skikke og Sæder.

Øens Navn (c. 1340: Faanø) har man villet aflede af Ordet Fønn, ɔ: Snedrive, en Hentydning til dens hvide Klitter. Øen, der er en Fortsættelse af Vestjyllands Klitdannelse, har sikkert tidligere været større, navnlig bredere end nu. Sagnet vil ogsaa vide, at der i gamle Dage har været et tredje Sogn, Vesterho, som er blevet bortskyllet ved en Stormflod, maaske 1555 eller tidligere, i Middelalderen; den har i gamle Dage været delt i to Dele ved et Sund, der gik over Annedal. Øen hørte fra gammel Tid som Bøndergods under Riberhus Ladegaard; men

Klitter paa Vejen til Fanø Bad.

1741 lod Chr. VI den sælge ved Aukt. for c. 6000 Rd. til samtlige Beboere, der købte den med Jagt- og Strandretten. Den gamle Ordning med Fællesjord har til Dels endnu holdt sig, idet Oddens Indb. i Fællesskab eje en flere 100 Td. Ld. stor Marskeng („Grønningen“) paa Nordspidsen af Øen, som benyttes til Kreaturgræsning. Øens Jorder ere ikke matrikulerede og udskiftede, men hver Ejer har sine Jorder liggende i spredte Smaaagre. Der finder endnu Løsgang af Kreaturer Sted. Hartkornsafgiften indbetales under eet af „Hartkornskassen“, en Forening af Grundejere, opr. 1867, som saa fordeler Afgiften mellem Grundejerne (der arbejdes dog nu paa at afskaffe denne gammeldags Ordning). Ved Østkysten har man tidligere søgt at indvinde Land til Eng ved den saakaldte „Udgrøftning“, idet man paa Vaderne gravede smaa Grøfter; det mellem disse opskyllede Slik bliver højere og højere og hæver sig efterhaanden over daglig Højvande. I 1874 gaves der saaledes en Privatmand Koncession paa Indvindingen af et Areal paa 2600 Td. Ld., men Koncessionen er ikke fornyet og Arbejdet ikke fortsat. Paa Østkysten er der flere Steder anlagt „Fuglekøjer“, en af Træplantning omgiven Dam eller lille Sø, hvorfra der udgaar Kanaler, og hvori der ved Hjælp af Lokkeænder fanges Vildænder under udspændte Staaltraadsnet. For Tiden er der 4, hvori der aarl. fanges flere tusinde Vildænder.

Nordby Sogn udgør den største, nordl. Del af Øen. Om Fanø Statsplantage og om Grønningen se ovfr. Desuden en Del smaa Plantager.

Fladeindholdet 1901: 6834 Td. Ld., hvoraf 619 besaaede (deraf med Rug 202, Byg 208, Havre 126, Blands. til Modenh. 39, Kartofler 20, andre Rodfr. 18, andre Handelspl. 6), Afgræsn. 339, Høslæt, Brak, Eng m. m. 678, Have 37, Skov 636, Moser og Kær 210, Heder, Klit m. m. 4259, Veje og Byggegr. 54 Td. Kreaturhold 1898: 110 Heste, 658 Stkr. Hornkvæg (deraf 492 Køer), 2519 Faar, 230 Svin og 60 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 72 Td.; 18 Selvejergde. med 27, 270 Huse med 45 Td. Hrtk. og 205 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 2408 — foruden 260, der vare til Søs — (1801: 1363, 1840: 1738, 1860: 1927, 1890: 2258), boede i 576 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 139 levede af immat. Virksomh., 318 af Jordbr., 96 af Fiskeri, 465 af Industri, 244 af Handel,

Gade i Nordby.

701 af Skibsf., 182 af forsk. Daglejervirks., 97 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byen **Nordby**, stor købstadlignende, tæt bebygget Landsby — ½ 1901: 412 Huse og 1767 Indb. — med flere to Stokv. høje Huse. Byen gør et venligt, tiltalende Indtryk med sine af røde Sten opførte Huse med hvide Fuger og Straatage; mange ligge med Façaderne mod N. og S. paa Grund af de hyppige, voldsomme Vestenstorme. Byen er delt i flere Dele; den nordligste, ved Østkysten, lige over for Esbjærg, hedder *Odden*; sydligere ligger *Nørby* og S. for Nørby *Byen* og *Rindby*. Nordby har Kirke (i Nørby), tre Kirkegaarde, den nordre ved Kirken, den 1895 anlagte nye vestre Kirkegaard V. for Plantagen og den søndre i Rindby med et 1894 opf. Ligkapel; Missionshus (opf. 1888 i Nørby); Forsamlingshus (opf. 1898 i „Byen"); Præstegaard (i Nørby; den 1781

opførte i Byen brændte 1901); Ting- og Arresthus, opf. 1876, i Nørby (Bygmester: Hans Nielsen), af røde Mursten; ved en Paabygning i 1897 (Arkitekt: Jensen, Ribe) er Bygningen tillige bragt til at give Plads for Tvangsarbejdsanstalten for Ribe Amt; i Tinghuset findes Retslokale, Værelse for Forligskommissionen og Arkiv samt Bolig for Arrestforvareren, der tillige er Opsynsmand ved Tvangsarbejdsanstalten; Arresthuset har Plads for 6 Arrestanter, Tvangsarbejdsanstalten for 15 Tvangsfanger (i Tingstuen malede Portrætter af Birkefoged Søren Sørensen Dunck, 1700-22, og Hustru). Endvidere er der Birkekontor; Kommuneskole i Odden, opf. 1851 (udvidet 1862, 67 og 76) af røde Sten i 1 Stokv.; kommunal Realskole (opr. 1891, med Ret til at afholde alm. Forberedelseseksamen) af røde Sten i 2 Stokv. (Arkitekt: V. Holck); teknisk Skole, i Odden, opf. 1892 af røde Mursten i 2 Stokv. i Forbindelse med en Haandværker- og Industriforening (Arkitekt: Holck); Navigationsskole (opf. 1894), med praktisk Sømandsskole og Skoleskib, Apotek; Fanø Sparekasse (opr. 1869; $^{31}/_{3}$ 1902 var Spar. Tilgodeh. 1,329,727 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 165,562 Kr., Antal af Konti 2224), Filial af Esbjærg-Fanø Bank (se S. 717) og af Handelsbanken, 2 Møller, Andelsmejeri og flere industrielle Anlæg, saaledes en Mineralvandsfabrik, Kaffebrænderi, stort Skibsrederi (Nordby Skibsrederforenings Bygning er opf. 1891), m. m. samt flere Hoteller, Gæstgiveri og Kro. Byen har Postkontor samt Telegraf- og Statstelefonst. — Posthuset, af røde Sten i to Stokv., er opf. 1897 —, Færgefart til Esbjærg (det c. 100 Aar gl. Færgemonopol er perpetueret til Fanø Færgegaard) og Toldsted — Toldkammerbygningen, i 2 Stokv., er privat Ejendom —, hvorved er ansat en Toldforvalter og 2 Toldassistenter (en er Strandkontrollør i Sønderho). Havnen, hvis Anlæg begyndtes 1870, har 9-10 F. Vand i Indløbet og ved Færgebroen, 3 à $6^{1}/_{2}$ F. ved Havnebroen (Flodskifte c. 5 F.). I *Rindby* ligge Skole, Fattiggaard (opr. 1857, Plads for 20 Lemmer) og Redningsstation.

Ved Vestkysten ude i Klitterne ligger *Fanø Nordsøbad* (anlagt 1891, oprindl. af et Aktieselsk.) med stort Kurhotel samt to andre Badehoteller (Hotel Kongen af Danmark og Strandhotellet), Villaer m. m. Det første Vesterhavsbad blev dog allerede anlagt før Midten af 19. Aarh.

Nordby S., en egen Sognekommune, hører under de S. 764 nævnte Distrikter, Lands- og Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 68. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Kirken bestaar af et bredt Langhus (indv. 44 × 25 Al.), med fladt, gibset Loft, et Vaabenhus mod N. og en Udbygning mod S. (Præsteværelse). Den er opf. 1786 (paa Østgavlen: HF, ɔ: Præsten Hans Friis, og 1786) af røde Mursten uden særlig Stil med et højt, paa Gavlene afvalmet Tag med sorte, glasserede Tagsten og et lille Spir midt paa Tagrygningen. I Stedet for de tidligere store, firkantede Trævinduer, sluttede af Elipsebuer, fik Kirken 1897 nye Vinduer i Rundbuestil (Arkitekt: Holck). En Række Træpiller i Kirken tjener som Støttepiller. Alteret, ved Sydvæggen lige for Indgangen, har et Maleri (Christus og den samaritanske Kvinde) fra 1864 af J. Reinau. Prædikestolen, før over Alteret, nu ved Sydvæggen, er fra 1620 (restaur. 1894), i Renæssancestil. Mærkelig Malmdøbefont, vistnok fra 2. Halvdel af 15. Aarh., med Krucifikser, Kors og Mandehoveder samt en paa Hovedet vendt Indskrift i gotiske Minuskler, der sidst er tydet: „hoc est baptisterium poenitentiae", ɔ: dette er Omvendelsens Døbefont (om Fonten, med hvilken Sagnet har haft travlt, idet der snart fortælles, at den er skænket af Thyre Danebod, snart af Dronn. Dagmar, snart at den er drevet op fra Havet, se *Schiern*, Hist. Studier II S. 279, *J. Helms*, i D. Maanedsskr. VI 1857, S. 230 flg., og *E. Rørdam*, i Kirkeh. Saml. 4. R. II S. 187 flg.). Orgelet, der er skænk. 1842 af Chr. VIII, staar paa et Pulpitur, der strækker

sig langs hele Nordvæggen. Desuden findes den gamle, 1894 restaur. Altertavle, en Malmlysekrone, flere mindre Lysekroner og Skibe samt to 1897 skænk. Glasmalerier med symbolske Fremstillinger af Daaben og Nadveren.

Oprindelig skal Øen kun have haft een Kirke. Før 1786 laa Kirken, som skal være bygget 1574, 1/4 Mil S. for den nuv.; den ældste siges at have ligget midt paa Øen i Rindby i St. Annæ Bjærge.

Sønderho Sogn, mod S., er det mindste paa Øen og i hele Herredet. Paa Øens højeste Punkt (se S. 764) er trig. Station. Foruden en Del af Nordby Statspl. ligge her to mindre Plantager.

Fladeindholdet 1901: 2883 Td. Ld., hvoraf 123 besaaede (deraf med Rug 35, Byg 46, Havre 30, Spergel 5, Blandsæd til Modenh. 4, Kartofler 3), Afgræsn. 130, Høslæt, Brak, Eng m. m. 205, Have 15, Skov 504, Moser og Kær 150, Heder, Klit m. m. 1731, Veje og Byggegr. 22 Td. Kreaturhold 1898: 25 Heste, 169 Stkr. Hornkv. (deraf 128 Køer), 1178 Faar, 74 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 28 Td.; 1 Selvejergd. med 1 og 256 Huse med 27 Td. Hrtk. Befolkningen, 1/2 1901: 769 — foruden 112, der vare til Søs — (1801: 867, 1840: 940, 1860: 1036, 1890: 944), boede i 245 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 61 levede af immat. Virksomhed, 126 af Jordbr., 123 af Industri, 86 af Handel, 489 af Skibsfart, 29 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Sønderho*, ved Øens Sydøstspids, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (indrettet 1887 i en ældre Bygning), Forsamlingshus (opf. 1892), Lægebolig, Filial af Esbjærg-Fanø Bank, Andelsmejeri, Mølle, Badeanstalt med Restauration (Afdeling af Fanø Nordsøbad), Kro, Toldassistent- og Redningsst. (med Telefon til Nordby Redningsst.) samt Postekspedition og Telegrafst.

Sønderho S., en egen Sognekommune, hører under de S. 764 nævnte Distrikter, Lands- og Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr. 69. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af et bredt Langhus (40 × 25 Al.), med fladt Bjælkeloft, og et Vaabenhus mod S. Kirken er opf. 1782 af røde og gule Mursten uden særlig Stil med to høje Gavlkamme, der rage op over det lave Skifertag, der er opf. 1865 i i Stedet for det tidligere Dobbelttag; ved samme Restauration ombyggedes Gavlene til Dels, det nuv. Vaabenhus opførtes, og et Vaabenhus mod N. nedbrødes. Indv. er Kirken tvedelt ved en Række Træsøjler. Ny Altertavle ved Østgavlen med et Maleri (Christus i Getsemane) af Dorph, skænk. af Menigheden. Prædikestol i Renæssancestil fra c. 1600 (Himlen fra 1661). Granitdøbefont. Pulpitur langs hele Nordvæggen. I Kirken flere gamle Lysekroner og Lysearme (deribl. en fra 17. Aarh. i Form af en Slange fastholdt af et Løvehoved) samt Skibe. Ligsten over Matrone Maren Jeskum, † 1715.

Den tidligere Kirke, der laa paa samme Sted, og som maatte nedbrydes paa Grund af Brøstfældighed (se Saml. til j. Hist. IX S. 188), var ifl. D. Atl. forhøjet 1604, senere udvidet og 1753 omgivet med et Plankeværk af Hensyn til Sandflugten.

Slavs Herred.

Sogne:

Grindsted, S. 770. — Grene, S. 772. — Vorbasse, S. 772. — Hejnsvig, S. 774.

Slavs Herred, det nordøstligste i Amtet, begrænses mod V. af Ø.-Horne og Skads Hrdr., mod S. af Malt og Andst Hrdr. og mod Ø. og N. af Vejle Amt (Jerlev, Tørrild og Nørvang Hrdr.) og Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.). Størst Udstrækning er fra N. V. til S. Ø. over $4^1/_4$ Mil, fra V. til Ø. højest 3 Mil. Den nordl. Del hører til den jævne Sønder-Omme Flade, den sydl. er en Del af den bølgeformede, til Dels bakkede Hejnsvig-Hjerting Bakkeø, hvis højeste Punkt, Trindhøj, er 307 F., 96 M. Jorderne ere næsten overalt sandede og grusede med Sand og Al til Underlag og meget ufrugtbare, ogsaa paa Bakkeøen, hvor de faa lerede Jorder ere kolde, med udstrakte Heder, der før saa godt som helt have bedækket Herredet, men nu for en Del ere komne under Kultur. Af Vandløbene nævnes Grindsted Aa, der løber gennem den nordl. Del. Skov- og Plantagearealet er i alt 3273 Td. Ld. Det er Amtets og hele Landets ufrugtbareste Hrd. (ved Matr. gnmstl. $141^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 65,167 Td. Ld. ($6{,}_{53}$ □ Mil, $360{,}_5$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 474 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 3858 (1801: 1478, 1840: 1817, 1860: 2477, 1890: 3539). Det er det daarligst befolkede Hrd. i hele Landet, c. 591 paa 1 □ Mil, 1070 paa 100 □ Km. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Andst og Malt Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Andst, Slavs og Jerlev Hrdr.'s Jurisdiktion og under Amtets 6. Forligskreds.

Slavs Hrd. er først oprettet ved kgl. Brev af $^{18}/_8$ 1552. Tidligere hørte de to nordl. Sogne, Grindsted og Grene, til Jellingsyssel (Tørrild Hrd.), de to andre til Almindsyssel (Jerlev Hrd.). Senere hørte det under Koldinghus Len (1584-93 dog under Bygholm Len), og fra 1660 til Koldinghus Amt; se videre S. 650. At Herredet i sin Tid har haft store Skove, vidne mange Stednavne om.

Der er 1896 talt c. 675 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf kun 5 Stengrave (alle i Vorbasse S.), Resten runde Gravhøje, for største Delen af den for den yngre Stenalder i Jyll. karakteristiske, lave Form. De allerfleste vare dog sløjfede eller mere eller mindre ødelagte; 1903 vare 17 fredlyste. Flest Monum. kendes fra Sognene Vorbasse (c. 265) og Hejnsvig (245).

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 74 flg. — *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om S. Hrd., i D. Saml. III S. 289 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i S. Hrd., af *J. Helms*, 1874.

Grindsted Sogn, det største i Herredet, omgives af Annekset Grene og Hejnsvig Sogn, Ø.-Horne Hrd. (Ansager og Ølgod S.), Ringkjøbing Amt (N.-Horne Hrd.) og Vejle Amt (Nørvang Hrd.). Kirken, noget østl., ligger c. 4$^1/_4$ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De højtliggende, jævne Jorder med enkelte fremragende Bakker ere sandede og skarpsandede, med store Hedestrækninger (henved $^1/_2$ af Arealet), som dog nu for en Del ere beplantede. Det er især Jorderne omkring den fra Ø. til V. løbende *Grindsted Aa*, som ere opdyrkede; her findes gode Enge, der ere fremkaldte eller forøgede ved de af Hedeselskabet anlagte Vandingskanaler (Grindsted K., Plagborg-Sønderby K., Plagborg-Grindsted K., Sønderby K., Modvig K., Horsbøl K., Jerrig-Eg K., Morsbøl-Eg K., Eg søndre og nordre K.). Mod V. ligge Engebjærg og Vejle Moser; den største er Sønderby Mose; paa Nord- og Nordvestgrænsen løbe Simmels Bæk og Urup Vesterbæk. Af Plantagerne nævnes: *Eg Pl.*, 225 Td. Ld., anl. 1881, *Morsbølhøj Pl.*, 79 Td. Ld., anl. 1887, *Grindsted Pl.*, 907 Td. Ld., anl. 1889, *Frodeslund Pl.*, 330 Td. Ld., anl. 1889, *Sønder-Urup Pl*, 115 Td. Ld., anl. 1893, *Aageslund Pl.*, 100 Td. Ld., *Morsbøl Pl.*, c. 60 Td. Ld., og en Del af *Utoft Pl.* (noget i Grene S.), 998 Td. Ld., anl. 1893. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Vejle, med Sidevej fra Grindsted til S.-Omme og Hejnsvig, og Grene-Grindsted Mergelbane (se S. 371).

Fladeindholdet 1901: 23,943 Td. Ld., hvoraf 2971 besaaede (deraf med Rug 1027, Byg 140, Havre 895, Boghvede 343, Bælgsæd 65, Spergel 78, Blands. til Modenh. 77, Grøntf. 32, Kartofler 214, andre Rodfr. 100), Afgræsn. 3903, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1218, Have 62, Skov 1356, Moser og Kær 2866, Heder m. v. 11,270, Veje og Byggegr. 256, Vandareal m. m. 41 Td. Kreaturhold 1898: 276 Heste, 1784 Stkr. Hornkvæg (deraf 949 Køer), 1912 Faar, 550 Svin og 11 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 193 Td.; 69 Selvejergde. med 149, 127 Huse med 42 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1227 (1801: 491, 1840: 554, 1860: 655, 1890: 955), boede i 213 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 63 levede af immat. Virksomhed, 716 af Jordbr., 72 af Industri, 25 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 54 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Grindsted* (Grinsted; c. 1340: Grimsteth), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Privatskole, meteorol. Station, Missionshus („Pella“, opf. 1891), Epidemihus (opf. 1903, med 8 Senge, for c. 32,700 Kr., Arkitekt: N. Christoph Hansen), Apotek, Distriktslægebolig, praktiserende Læge, Sparekasse for G.-Grene Sogne (opr. 1872; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 134,986 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 9598 Kr., Antal af Konti 602), Andelsmejeri (Kildevæld), Mølle, Bageri, Købmandshdlr., Dampfarveri med Uldspinderi og Klædefabrik, Skotøjsfabrik, m. m., Kro, Markedsplads (Marked i Juni og Sept.), Landbohjem, Postkontor og Telefonst.;

Sønderby; *Modviggaarde*, ved Landevejen; *Horsbøl*; *Morsbøl*, med Skole og Købmandshdl.; *Loft*, ved Landevejen; *Jerrig* (Jerig); *Eg*, ved Landevejen, med Mølle, Købmandshdl. og Kro; *Urup* (Nørre- og Sønder-U.); *Dyvelsrække* (Dybvadsrække); *Nollund* (Nørlund) med Skole; *Grindsteddal* (eller *Dal*); *Utoft* (Udtoft) med Plantørbolig og Mosestation; *Hindum* (Hinnum) med Skole og Mosestation. *Tudsborg* (Kragmose), Gde.; *Vadbol*, Gde.; *Kjærbol*, Gd.; *Lamborg*, Gd., med Skole (Vestre Skole); *Plagborg*, Gd.; m. m. I Grindsted Plantage er Plantørbolig og meteorol. Station.

Grindsted S., een Sognekommune med Annekset, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Varde Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 70 (vestre Del) og 71 (østre). Kirken tilhører en Privatmand.

Den lave, uanselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med Bjælkelofter, og et senere af Mursten tilbygget Vaabenhus mod S. De oprindl. Dele ere fra romansk Tid af huggen og raa Granit paa profileret Sokkel. Koret, der før har haft Apsis, er maaske tidligt ombygget. Over Syddøren en Tympanon med Christus og to Apostle; Nordd. er tilmuret. Altertavlen, skænk. 1740 af G. Lichtenberg, har et Billede af Nadveren med udsk. Figurer paa Siderne. Firkantet Granitdøbefont. Prædikestol fra 1626 i Renæssancestil. Udv. paa den jærnbeslaaede Kirkedør: 1652. Under Koret Begr. for Ejere af Urup. Der er fundet Rester af Kalkmalerier fra Midten af 15. Aarh. (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 4). Klokken hænger i en Stabel paa en Høj Ø. for Kirken.

Sønder-Urup er opstaaet af en Hovedgaard *Urup*, som ved Aar 1400 ejedes af Thomes Iversen Lange og vistnok derefter af hans Søn Oluf Thomesen og Sønnesøn Lage Olufsen, og derefter af sidstnævntes Børn Mogens og Oluf Lagesen og Alhed Lagesdatter, g. m. Henrik Wolstrup, hvilken sidste 1480 tog Vidne af Tørrild Herredsting, at hans Hustrus Broder Oluf Lagesen havde kendt sig, sin Søster og Thomes Iversens rette Arvinger at være Eneejere af U.; Fru Alhed ejede U. endnu 1501. Siden kom U. til en Slægt Norby (forskellig fra Hr. Søren Norbys Slægt), der før mærkelig nok synes at have beboet en lille fynsk Hovedgaard ogsaa af Navnet U. Det er denne sidste, ikke Gaarden i Grindsted Sogn, hvortil Peder Norby skrev sig 1546; men hans Brodersønner Detlef, Henrik og Peder Norby ejede 1583 det jydske U.; sidstn. blev halshugget 1595 for et begaaet Drab. Den næste Ejer var hans Søn Bendix Norby til Lunderup, der 1642 blev landflygtig som indblandet i Niels Arenfeldts Proces, men kom tilbage. Han blev ruineret under Krigen 1658-60 og efterlod U. (14 Td. H.) til sin Datter Dorthe, † 1696, g. m. Enevold Munk († 1681) og derefter med Christen Krabbe, † 1731 (2. g. m. Anne Dorthea Blome, † 1726), der ogsaa en Tid ejede Del i Mindstrup (se S. 368), og som 1689 gav Afkald paa U.'s Frihed. Sidstn. blev udkøbt af U. af Lars Andersen Møller, † 1738, g. m. Enevold Munks Sønnedatter Birgitte Sophie Munk; Møllers Datter bragte U. til sin Mand Jens Pedersen, † 1750, hvorefter U. ved Aukt. solgtes til Th. Hansen, hvis Familie længe ejede den. Gaarden, der har ligget ved den nordligste af Sønder-Urup Gaarde, har været omgiven af „Brandmur og brede Grave" og har haft Taarne; den blev ødelagt i Krigen 1658-60. (Se *J. Kierckebye*, i Saml. t. j. Hist. III S. 411 flg.).

Gaarden *Modvig* ejedes 1687 af Enevold Munks Søn Peder Munk, † her 1705, derpaa af Enken Birgitte Sophie Krabbe, † her 1737. — *Eg* havde alt 1480 fælles Ejer med Urup, men beboedes 1586 af Jmfr. Maren Norby fra Urup og 1597 af hendes Broderdatter Magdalene Norby, g. m. Mogens Munk; de afstod da Eg til Christen Vind til Endrupholm, der 1601 afstod sine Ejendomme her til sin Broder Albert Vind. — Jørgen Kaas skrev sig 1657 til *Utoft* og *Hinnumgaard*. — Ved *Nollund* har der ligget to smaa Steder, „Nollund Kloster"; 1651 var „Kloster" to Bol, som tilhørte Ribe Domkapitel.

Ved Grindsted er der fredlyst en Gruppe af 11 Gravhøje, ved Modvig 3 Høje.

Grindsted var oprindl. Anneks til Hejnsvig, indtil Grindsted blev Hovedsognet 1641; ved Reskr. af $^{30}/_{11}$ 1810 blev Hejnsvig Anneks til Vorbasse, medens Grene, der før havde været Anneks til Vorbasse, annekteredes til Grindsted. Fra $^{17}/_{4}$ 1822 til $^{12}/_{10}$ 1832 var Hejnsvig dog atter forenet med Grindsted-Grene, medens Vorbasse var forenet med Verst-Bække.

Grene Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Grindsted, omgives af dette, Hejnsvig og Vorbasse Sogne samt Vejle Amt (Tørrild og Nørvang Hrdr.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $5^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De højtliggende, jævne Jorder, med enkelte fremragende Bakker (Simmelbjærg, 222 F., 70 M., og Store Raabjærg, 218 F., $68_{,5}$ M.), ere sandede og skarpsandede med Al til Underlag; henved $^1/_3$ af Arealet er Heder, hvoraf dog nu en Del er beplantet. Af Plantagerne nævnes en Del af *Utoft Pl.* (se S. 770) samt *Søndergaard* og *Lovlund* Pl., de to sidste for største Delen under Siam Pl. (se S. 775). Det er mest Jorderne omkring Aaløbene og mod N. (hvor Hedeselskabet har anlagt Kanaler), der ere opdyrkede. Gennem Sognet løber *Grindsted Aa*, ved Nordgrænsen Simmel Bæk, der kommer fra Simmel Mose. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Vejle og til Kolding samt Grene-Grindsted Mergelbane (se S. 371).

Fladeindholdet 1901: 9953 Td. Ld., hvoraf 2085 besaaede (deraf med Rug 719, Byg 45, Havre 753, Boghvede 197, Bælgsæd 24, Frøavl 27, Blandsæd til Modenhed 51, Grøntf. 42, Kartofler 129, andre Rodfr. 98), Afgræsn. 3147, Høslæt, Brak, Eng m. m. 574, Have 22, Skov 238, Moser og Kær 518, Heder m. v. 3179, Veje og Byggegrunde 180, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 188 Heste, 998 Stkr. Hornkv. (deraf 577 Køer), 881 Faar, 301 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 76 Td.; 31 Selvejergde. med 52, 72 Huse med 24 Td. Hrtk. og 1 jordløst Hus. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 638 (1801: 225, 1840: 258, 1860: 356, 1890: 568), boede i 116 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 21 levede af immat. Virksomh., 436 af Jordbr., 49 af Industri, 19 af Handel, 11 af forsk. Daglejervirksomh., 30 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet: *Grene Kirke*, mellem Byerne Grene og Sønder-Elkjær, og Byerne: *Grene* (1291: Grenæ); *Krog* med Skole; *Elkjær*, S. for Landevejen; *Billund*, ved Landevejen, hvor den deler sig til Vejle og Kolding, med Skole, Mølle, Andelsmejeri, Købmandshdl., Kro og Telefonst.; *Ankelbo* med Missionshus (indrettet 1891 i den gml. Skole); *Plovslund* med Mosestation. *Løvlund*, Gde., med Mølle og Købmandshdl.; *Silkeborg*, Gde.; *Graahede*, Gde.

Grene S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 73. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

I Stedet for den lille romanske Granitkirke, som stod i Byen Grene ved Sognets Sydvestgrænse, er der 1891 opført en ny Kirke i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: J. C. Fussing), som bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod V.; lille Tagrytter; Bjælkeloft. Af Inventariet er Prædikestolen (restaur.) og Granitdøbefonten fra den gamle Kirke. Altertavlen er et Maleri (Christus og de to Disciple) af P. Møller. I Vaabenhuset er indmuret to Ligsten fra den gml. Kirke over Herredsfoged Niels Clemensen, f. 1631, og Hustru Sophie Christensdatter, 1. g. m. Herredsfoged Iver Christensen. — Den gamle Kirkegaard ved Holme Aa er fredet.

Paa *Silkeborg* (i 17. Aarh. ogsaa kaldet Sikkeborg) boede 1687 og 1695 Fru Helle Mormand, Enke efter Christen Norby til Lunderup.

Mellem Billund og Ankelbo har der staaet et Kors (mulig af Granit), som nævnes i et Dokum. fra 1510.

Sognet har ligesom de andre Sogne i Herredet lidt af Sandflugt. — Om Sognehistorien se S. 771.

Vorbasse Sogn omgives af Annekset Hejnsvig og Grene Sogn, Vejle Amt (Tørrild og Jerlev Hrdr.), Andst Hrd. (Bække S.), Malt Hrd. (Lindknud S.) og Skads Hrd. (Starup S.). Kirken, østl. i Sognet, ligger c. 5 Mil Ø. for Varde og 4 Mil N. N. V. for Kolding. De højtliggende, bølgeformede Jorder med enkelte Bakker (Trindhøj, 307 F., 96 M., Dronningens

Høj, 283 F., 89 M.), ere overvejende sandede, stenede, grusblandede og skarpsandede, mod Ø. ved Fitting dog lerblandede, og ofte med Mergel; henved $^1/_3$ er dækket af Heder, som dog mere og mere opdyrkes og beplantes. Af Plantagerne nævnes *Høllund-Søgaard Pl.*, 805 Td. Ld., anlagt 1877, *Skjødebjærg Pl.*, 70 Td. Ld., anl. 1887, *Baldersbæk Pl.*, 1034 Td. Ld., anl. 1891, *Fromsejer Pl.*, 693 Td. Ld., anl. 1892, *Slavgaards Pl.*, 664 Td. Ld., anl. 1894, *Frederiksnaade Pl.*, 180 Td. Ld., anl. 1897, *Honolulu Pl.*, 142 Td. Ld., anl. 1902. I Sognet udspringe *Ansager Aa* og *Grindsted Aa*, paa Sydgrænsen løber Holme Aa; mod Ø. ligge flere smaa Søer, hvoraf nævnes *Knold Sø*, c. $9^1/_2$ Td. Ld., *Sand Sø*, c. 5 Td. Ld., *Blind Sø*, c. 9 Td. Ld., og *Nørresø*, c. 4 Td. Ld., og store Mosestrækninger, som Østermose og Nørremose. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Hejnsvig til Esbjærg-Koldingvejen.

Fladeindholdet 1901: 18,080 Td. Ld., hvoraf 3657 besaaede (deraf med Rug 1180, Byg 138, Havre 1189, Boghvede 363, Bælgsæd 62, Spergel 18, Frøavl 9, Blandsæd til Modenh. 203, Grøntf. 46, Kartofler 202, andre Rodfr. 213, andre Handelspl. 34), Afgræsn. 5021, Høslæt, Brak, Eng m. m. 849, Have 60, Skov 1199, Moser og Kær 1270, Heder m. v. 5753, Veje og Byggegr. 248, Vandareal m. m. 20 Td. Kreaturhold 1898: 281 Heste, 1510 Stkr. Hornkv. (deraf 829 Køer), 2057 Faar, 576 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 134 Td.; 44 Selvejergde. med 82, 177 Huse med 51 Td. Hrtk. og 17 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1097 (1801: 453, 1840: 590, 1860: 839, 1890: 1162), boede i 234 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomh., 927 af Jordbr., 72 af Industri, 21 af Handel, 1 af Skibsf., 37 af forsk. Daglejervirks., 51 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vorbasse* (c. 1340: Worbas), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1893), Fattiggaard for V.-Hejnsvig Sogne (opr. 1878, Plads for 24 Lemmer), Lægebolig, Mølle, Købmandshdl., Kro og Markedsplads (Marked i April og Aug.); *Fitting* med Skole, Mølle og Mosestation; *Frederiksnaade* (Knurborg) med Plantørbolig; *Lille-Almstok*; *Nebel* med Skole, Sparekasse for V.-Hejnsvig Sogne (opr. 1873; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 178,045 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 14,972 Kr., Antal af Konti 619) og Mosestation; *Kolbjørnsensfejde*; *Donslund* med Skole og Mosestation; *Risbøl*. Saml. af Gde. og Huse: *Vorbasse-Sønderhede*; *Fittingkrat*; *Nebel-Lund*; *Rankenberg*; *Høllund* med Skovridergd.; *Moltkenberg* (Over-M. eller *Banken* og Neder-M. eller *Skjoldbjærg* med Skole). Enkelte Gde.: *Mosgd.*; *Høllund-Søgaard*; *Fromsejer*; *Skjødebjærg*; *Nygd.*; *Østervig*; *Slavgd.*; *Vormskjoldsdal*; *Sporonsgd.*; *Vejgd.*; *Dalagergd.*, m. m.

Vorbasse S., een Sognekommune med Annekset, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Varde Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 72. Lægd (i gejstl. Hens. hører siden 1895 Baldersbæk, Risbøl og Mosgd. til Lindknud Sogn). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken („Hellig Legems Kirke“), der har været en meget søgt Valfartskirke paa Grund af den hellige Kilde (se ndfr.), er en Korskirke, der bestaar af Skib og Kor, anseligt Tværskib mod V. og V. for dette igen et ret anseligt Taarn, samt Vaabenhus mod S. ved Tværskibet. Skib og Kor ere fra romansk Tid af Granitkvadre (Skibets øvre Halvdel dog af Mursten) paa Sokkel med Skraakant; paa Skibets Nordside ses et af de oprindl. smaa, rundbuede Vinduer. I den senere Middelalder, vistnok i 14. Aarh., da de nedenn. to Kirker vare nedlagte, tilføjedes Tværskibet og Taarnet (restaur. 1885), væsentlig af Mursten; Spidsbuer fra Tværskib til Skib og

Taarn. Vaabenhuset er yngre. Hele Kirken har Bjælkeloft. Altertavle i Renæssancestil fra 1599. Prædikestol fra 1594. Granitdøbefont. I Skibsgulvet 3 udslidte Ligsten, de to fra 1631 og 1654, den tredje ogsaa fra 17. Aarh. Klokken, med Minuskelindskr., er støbt 1504 (se Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 623). Af kgl. Breve af $^5/_1$ 1567 og $^{25}/_5$ 1596 ses, at Kirken da var meget brøstfældig. (Se Vignetten S. 769).

Donslund har været en Hovedgaard, der i 16. Aarh. tilhørte Anders Christensen Sandberg, derefter hans Svigersøn Joh. Juel 1562 og saa dennes Sønner Niels og Christen Juel († 1608); sidstnævntes Enke Karen Strangesen (bekendt af det Bedrageri, hun var Genstand for fra Chrf. Rosenkrantz) solgte 1609 D. til Margr. Bille, der solgte den til Chrf. Gersdorff († 1635), som solgte den 1625 til Maren Norby; derpaa ejedes den af Bendix Breide 1648 og Bendix Norby til Urup 1651; 1660 havde den 26 Td. H. Den blev fradømt hans Søn Peder Norby paa Grund af Skatterestancer, og den blev nu en Fæstegaard, som Staten ejede til henved Midten af 18. Aarh. En stensat Kælder, der findes ved Donslund (oprenset 1902), er Rest af Hovedgaarden.

Christen Juel til Donslund skrev sig 1597, til *Risbølgaard*; Anders Christensen Sandberg havde 1564 mageskiftet sig den til af Kronen. — Ved *Slavgaard*, der har givet Herredet Navn, holdtes i sin Tid Herredstinget. — *Skjødebjærg* blev (c. 800 Td. Ld.) 1847 købt af Grev Moltke Huitfeldt for deraf at oprette en Mønstergaard.

Til at opdyrke Heden indkaldte Regeringen 1760 her ligesom i Nabosognet Randbøl (se S. 391) tyske Kolonister, som fik anvist de da helt øde Byer *Knurborg*, som fik Navnet *Frederiksnaade*, og *Skjoldbjærg*, som kaldtes *Moltkenberg*. Til den første kom alle de katolske, til den sidste alle de lutheranske Kolonister. I Beg. gik det godt; der oprettedes Skoler, den kat. Gudstjeneste besørgedes af Præsten fra Fredericia, den lutherske af Sognepræsten i Vorbasse, der projekteredes en Kirke og anlagdes en Kirkegaard ved Frederiksnaade; men allerede 1765 droge de fleste Kolonister bort.

Sognet er bekendt af Fægtningen ved Vorbasse $^{29}/_2$ 1864, da danske Dragoner overrumpledes af westfalske Husarer, men slog Angrebet tilbage og toge 34 Mand til Fange.

I Vorbasse By er der 1896 rejst en 3 Al. høj Granitsten, med Indskr., til Minde om E. M. Dalgas.

Det store Marked, der afholdes i Aug. i Vorbasse, har sin Oprindelse af et Marked ved en hellig Kilde, som laa i Sydvesthjørnet af Kirkegaarden (nu forsvunden), og som endnu i Beg. af 17. Aarh. søgtes af syge. Paa Grund af Uordener, der forefaldt her, blev Markedet, der oprindl. holdtes Christi Legemsdag, ved kgl. Brev af $^{23}/_7$ 1653 forbudt og henlagt til Kolding. Markedet fortsattes dog trods dette Forbud, men holdtes da Kildedagen $^1/_5$; først 1802 henlagdes det til $^5/_8$.

Flere Stednavne vise, at Sognet i gamle Dage har været rigt paa Skov, og det har ogsaa været langt mere beboet, idet det har haft 3 Sogne. Mod S. Ø. ved Fitting har der nemlig ligget en Kirke (af Granit og Tuf), som dog allerede laa øde i første Halvdel af 14. Aarhundrede, og mod N. Ø. ved Almstok har der staaet en anden, „*Røde Kirke*“ (af Granit og røde Mursten), hvis Grundvold endnu kan ses. Mange udsk. Træsager fra sidstn. Kirke fandtes endnu i Slutn. af 19. Aarh. i en Bondegaard, men brændte med den; et Messingfad, som for nogle Aar siden fandtes ved Lille-Almstok, menes ogsaa at hidrøre fra Kirken. Den nævnes c. 1340 i „Ribe Oldemoder“, men er ved en kort efter tilføjet Bemærkning betegnet som øde, hvad der vel maa være sket i den sorte Døds Tid. Sagnet siger, at hele Befolkningen uddøde i Pestens Tid undt. en gammel Kone og hendes Datter, som ægtede en vejfarende ung Karl, der kom nordfra, og fra dem nedstammer den nuv. Befolkning. — Om Sognehistorien se i øvrigt S. 771.

Ved Vorbasse er der fredlyst en meget anselig, trekamret Langdysse, c. 200 F. lang, samt en Gravhøj omsluttende et mindre, stensat Gravkammer.

Litt.: *P. N. Frost*, Stat.-oeconom. Beskr. over Waarbasse og Heinsvig Sogne, Borris 1819.

Hejnsvig Sogn, Anneks til Vorbasse, omgives af dette, Grene og Grindsted Sogne samt Ø.-Horne Hrd. (Ansager S.) og Skads Hrd. (Starup S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger henved $4^1/_2$ Mil Ø. N. Ø. for Varde. De højtliggende, bølgeformede Jorder med enkelte Bakker (Præste-

høj, 270 F., 85 M., med trig. Station) ere sandede, flere Steder med Mergel, med store Hedestrækninger, som dog nu for en Del opdyrkes og beplantes. Af Plantagerne nævnes *Lundgaard Pl.*, 290 Td. Ld., anlagt 1898, og *Siam Pl.* (til Dels ogsaa i Grene S.), 942 Td. Ld., anl. 1900. Paa Nordøstgrænsen løber Grindsted Aa. En Landevej fører fra Hejnsvig til Esbjærg-Koldingvejen.

Fladeindholdet 1901: 13,191 Td. Ld., hvoraf 2770 besaaede (deraf med Rug 889, Byg 134, Havre 916, Boghvede 322, Bælgsæd 41, Spergel 11, Frøavl 6, Blands. til Modenh. 148, Grøntf. 52, Kartofl. 153, andre Rodfr. 98), Afgræsn. 3549, Høslæt, Brak, Eng m. m. 616, Have 34, Skov 480, Moser og Kær 1179, Heder m. v. 4320, Veje og Byggegr. 233, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 207 Heste, 1225 Stkr. Hornkv. (deraf 629 Køer), 1337 Faar, 434 Svin og 13 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 72 Td.; 20 Selvejergde. med 27, 131 Huse med 44 Td. Hrtk. og 12 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 896 (1801: 309, 1840: 415, 1860: 627, 1890: 854), boede i 179 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 705 af Jordbr., 61 af Industri, 4 af Handel, 1 af Daglejervirks., 71 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hejnsvig* (c. 1340: Hinghælswi, 1476: Hendenswich), ved Landevejen, med Kirke, Skole, Andelsmejeri og Købmandshdlr.; *Gilbjærg* med Skole; *Klink* med Missionshus (opf. 1890). Saml. af Gde. og Huse: *Egebjærg*; *Askjær*; *Fugdal*; *Bolding*; *Trøllund* med Mosestation; *Søllingdal*; *Vingborg*; *Davgaard*, Huse; *Donslund Kro* og *Vandmølle* samt *Fiskerhuse* (i Enklaver i Vorbasse S.). *Rishøjhus*; *Kahtrinebjærg*, Gde.; *Søgde.*; *Lundgaard*, Plantørbolig; m. m.

Hejnsvig S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 74. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus ved Vestgavlen. Skib, af raa, og Kor, af huggen Granit, begge med Bjælkeloft og paa Sokkel med Skraakant, ere fra romansk Tid; Spor af oprindl., rundbuede Vinduer. Vaabenhuset er opf. 1856, da Kirkens Mure forhøjedes betydeligt og forlængedes mod V., alt af Mursten. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600 (istandsat 1740 af G. Lichtenberg). Prædikestol i s. Stil med Juelernes Vaaben og Aarst. 1592. Granitdøbefont, halvt indmuret i Væggen. Paa Præstestolen staar 1627. Klokken, i en Stabel ved Kirken, har lat. Indskr. og Aarst. 1547.

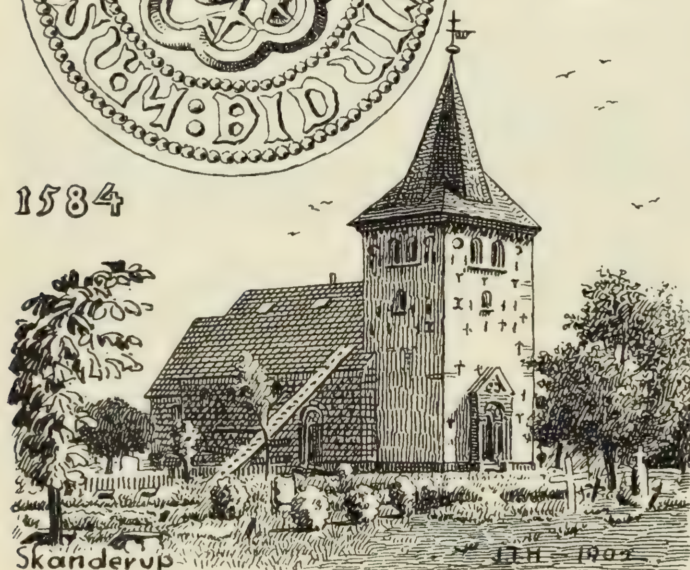
Gilbjærg var 1584 en lille adl. Sædegaard, der tilhørte Mads Raale. — Paa *Askjær* skal Christen Juel til Donslund have boet.

Ved Hejnsvig er fredlyst en af de 4 *Præstehøje*. — Om Sognehistorien se S. 771.

Andst Herred.

Sogne:

ndst Herred, det sydøstligste i Amtet, begrænses mod V. og N. af Malt og Slavs Hrdr., mod Ø. og S. Ø. af Vejle Amt (Jerlev, Brusk og N.-Tyrstrup Hrdr.) og mod S. af Sønderjylland. Største Udstrækning fra N. til S. er henved $3^{1}/_{4}$, fra V. til Ø. $2^{1}/_{2}$ Mil. Det hører til Jyllands Højdeparti og gennemskæres af Halvøens Hovedvandskel; højeste Punkt, 311 F., 98 M., ligger i den østl. Del. Overfladen er til Dels bakket og Jordbundsforholdene meget afvekslende, snart lerede, snart sandede, men oftest med Mergel til Underlag; i de nordvestl. Egne, som mere have det vestl. Jyllands Præg, ere de overvejende sandede, og her findes ogsaa nogen Hede. Af Vandløbene mærkes Aakjær Aa, som løber mod S. til Kolding Aa. Denne sidste danner med sin Biaa Vester-Nebel Aa en Del af Østgrænsen, en anden Biaa, Vejen Aa, en Del af Vestgrænsen; i den sydl. Del løber Kongeaa, som danner noget af Sydgrænsen. Naar undtages den nordvestl. Del, er der spredt Skov over hele Herredet, 3827 Td. Ld. Det er Amtets frugtbareste Hrd. (ved Matr. gnmstl. 24 Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 60,300 Td. Ld. ($6,_{04}$ □ Mil, $332,_{6}$ □ Km.), Folketallet $^{1}/_{2}$ 1901: 12,863 (1801: 3883 1840: 7310, 1860: 9683, 1890: 11,945). I gejstl. Hens. udgør det eet Provsti med Slavs og Malt Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion og under Amtets 1. Forligskreds.

Andst Hrd., i Vald. Jrdb.: *Anstathæreth*, hørte i Middelalderen til Almindsyssel, senere til Koldinghus Len og fra 1660 til Koldinghus Amt: se videre S. 650.

Der er 1897 talt c. 365 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf 3 Langdysser, 1 Langhøj, Resten runde Gravhøje; et stort Antal var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; 1903 vare 10 fredlyste. Flest Monum. kendes fra Sognene Bække (c. 140), Andst (60), Lejrskov (40), Verst og Vamdrup (hvert 35).

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 84 flg. — Præsternes Indtægter i A. Hrd. 1690, i Saml. t. j. Hist. 2. R. I S. 1 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i A. Hrd., af *J. Helms*, 1874.

Verst Sogn omgives af Annekset Bække, Gjesten, Lejrskov og Jordrup Sogne samt Vejle Amt (Jerlev Hrd.). Kirken, noget sydl., ligger henved $2^1/_2$ Mil N. V. for Kolding. De højtliggende, mod N. jævne, mod S. bakkede Jorder ere mod N. sandede, mod S. Ø. ler- og muldblandede og frugtbare. Ved Østgrænsen ligger *Skjærsø*, c. 53 Td. Ld., hvoraf en Del hører til Sognet (Resten til Jordrup S.); mod S. Verst Skov. Ved Vestgrænsen løber Eskildbæk, ved Østgrænsen Aakjær Aa. Gennem den nordl. og vestl. Del gaar Landevejen fra Vejle til Foldingbro, i Sydvesthjørnet Vejen fra Vorbasse til Kolding-Esbjærgvejen.

Fladeindholdet 1901: 4483 Td. Ld., hvoraf 1624 besaaede (deraf med Rug 404, Byg 95, Havre 506, Boghvede 66, Bælgsæd 8, Frøavl 10, Blands. til Modenh. 218, Grøntfoder 70, Kartofler 49, andre Rodfrugter 194, andre Handelspl. 4), Afgræsn. 1363, Høslæt, Brak, Eng m. m. 585, Have 26, Skov 258, Moser og Kær 432, Heder m. m. 117, Veje og Byggegr. 69, Vandareal m. m. 7 Td. Kreaturhold 1898: 175 Heste, 824 Stkr. Hornkv. (deraf 498 Køer), 451 Faar, 459 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 90 Td.; 22 Selvejergde. med 69, 74 Huse med 20 Td. Hrtk. og 18 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 554 (1801: 180, 1840: 411, 1860: 558, 1890: 560), boede i 117 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 23 levede af immat. Virksomh., 371 af Jordbrug, 120 af Industri, 19 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byen *Verst* (c. 1340: Wyrsteth) med Kirke (N. for Byen), Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1881), Mølle. *Tersbølgd. Husted*, Gd.; *Margretheborg*, Gd.; m. m. *Thorsted* (Vester-T.), Huse, ved Landevejen, med Skole.

Verst S., een Sognekommune med Annekset, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 84. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

I Stedet for den romanske, brøstfældige Granitkirke (Skib og Kor, der oprindl. havde haft Apsis, samt et af Mursten senere opf. Vaabenhus mod N.) er der 1896 opført en ny Kirke (indviet $^3/_{12}$ 1896) paa den gamles Plads, af røde Mursten (Arkitekt: J. C. Fussing). Den bestaar af Skib og Kor med fladt Loft. Af Inventariet mærkes Granitdøbefonten fra den gml. Kirke.

Chr. IV lod ifl. D. Atl. i Præstegaarden indrette et Par Værelser til Brug for sig, naar han var paa Jagt paa Egnen; der saas endnu 1769 Spor af mange Fiskeparker.

I Verst Skov ligger en Plads, af Befolkningen kaldet „Trælborg"; den har forhen undertiden været opfattet som en gammel Befæstning, men er i Virkeligheden kun en ganske naturlig, rund Højning.

Om Præsten Niels Tøxen i Verst († 1755) se Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 407 flg. og 581 flg.

Bække Sogn, det største i Herredet og Anneks til Verst, omgives af dette og Gjesten Sogn samt Malt Hrd. (Læborg og Lindknud S.) og Slavs

Hrd. (Vorbasse S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 3 Mil N. V. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandede med Al, Sand, Grus og enkelte Steder Rødler til Underlag; mod S. findes Mergel. Navnlig mod N. er der en Del Hede. Af Plantager nævnes *Skjødegaards Pl.*, c. 30, og *Kragelunds Pl.*, c. 20 Td. Ld. Paa Østgrænsen løber Eskildbæk („æ Skjelbæk"?). I Sognet krydses Landevejene fra Vejle til Foldingbro og fra Vorbasse til Kolding-Esbjærgvejen.

Fladeindholdet 1901: 8281 Td. Ld., hvoraf 2689 besaaede (deraf med Rug 736, Byg 125, Havre 929, Boghvede 126, Bælgsæd 33, Spergel 5, Frøavl 27, Blandsæd til Modenh. 239, Grøntf. 28, Kartofler 121, andre Rodfr. 320), Afgræsning 2676, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1083, Have 42, Skov 120, Moser og Kær 673, Heder m. m. 892, Veje og Byggegr. 97, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 275 Heste, 1310 Stkr. Hornkv. (deraf 807 Køer), 968 Faar, 635 Svin og 8 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 152 Td.; 50 Selvejergde. med 110, 121 Huse med 41 Td. Hrtk. og 19 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 930 (1801: 374, 1840: 520, 1860: 755, 1890: 939), boede i 192 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomhed, 665 af Jordbr., 125 af Industri, 28 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 54 af deres Midler, og 27 vare under Fattigv.

Runemindesmærket paa Bække Mark.

I Sognet Byerne: *Bække* (i Vald. Jrdb.: Bæcky, c. 1340: Bekky, Bækkye), ved Vejlevejen, med Kirke, Skole, Missionshus (opf. 1900), Forsamlingshus (opf. 1890), Sparekasse for Verst-B. Komm. (opr. 1875; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 92,645 Kr., Rentef. $3^3/_5$-4 pCt., Reservef. 8860 Kr., Antal af Konti 580), Mølle, Andelsmejeri, Købmandshdl., Kro, Markedsplads (Marked i Sept.) og Valgsted for Amtets 4. Folketingskr.; *Asbo*, ved Vejlevejen, med Skole; *Kragelund*, ved Vorbassevejen, med Skole og Købmandshdl. *Eskildbæk*, Gd. og Huse; *Bavnhuse*; *Dal*, Gd. og Huse; *Skjødemark*, Huse. *Tejlgaard*, c. 7 Td. H., 235 Td. Ld.; *Skjødegaard*, c. 4 Td. H., 250 Td. Ld.; *Hamborg*, Gde.; *Romling*, Gd. og Huse; m. m.

Bække S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under Grindsted Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Hovedsognet samt 4. Udskrivningskr.' 83. Lægd. Kirken tilhører nogle Privatmænd.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt stort Vaabenhus mod N. Skibet er fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel; Sydsiden er vist helt omsat i 16. eller 17. Aarh.; eet oprindl., tilmur. Vindue ses. Koret, der er meget yngre end Skibet, er af raa og kløvet Granit og Mursten. Under Korets sydl. Vindue er indmuret en Tympanon med en siddende Christus og to andre Figurer. Vaabenhuset,

af Mursten, har svejet Renæssancegavl og Blindinger. Skibet har kasseteret Loft med Rosetter, Koret alm. Bræddeloft. Altertavlen er fra 1860; i Midten i en Niche Thorvaldsens Christus i Gibs. Granitdøbefont. Prædikestol med Himmel i sen Renæssance fra 1638. I Korbuen et gmlt. Krucifiks. Kirken er til Dels beklædt med Panel fra c. 1600, fra hvilken Tid Stolestadernes Endestykker ogsaa ere. Der er fundet Spor af Kalkmalerier paa Skibets Nordmur.

Uden for Kirken ved Vaabenhuset staar en Runesten, som 1810 fandtes i Kirkegaardsdiget; 1858 fik den sin nuv. Plads. Paa den over 5 F. høje Sten staar: „Ravnunge-Tove og Funden og Gnyble de tre gjorde Thyres Høj". En anden Runesten fandtes nedsunken i Jorden 1858 ved en af de to Kalægumshøje (1638: Karlslegoms Høje) $^1/_2$ Fjerdingvej N. for Kirken; Stenen, der ligesom Højene er fredet, rejstes atter 140 F. fra Højen paa sin oprindl. Plads yderst i en Række af 8 toppede Sten (oprindl. har Rækken sikkert bestaaet af langt flere Sten; mulig har der endog været en dobbelt Stenrække, der gik ud fra Højen og løb sammen i Runestenen); det hele gør et ret storartet Indtryk. Paa den 4 F. høje Sten staar: „Ræyne lod opkaste dette Stenkummel efter sin Moder Viborg". (Se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 33 flg. og 85 flg.). — I Sognet fandtes desuden tidligere en stor Sten, som blev kløvet i Slutn. af 18. Aarh. (ført til Nørholm og benyttet til Trappe og Trug), og til hvilken et gammelt Sagn knyttede Saxos bekendte Fortælling, at Harald Blaatand var i Færd med at lade den føre til sin Moder Thyres Gravhøj, men opgav Arbejdet, da en Mand paa hans Spørgsmaal, om han nogensinde havde set et Menneske drage en større Byrde, svarede, at han havde set hans Søn Svend nylig drage hele Danmark til sig. — Ved Bække er tillige fredlyst en tokamret Langdysse.

Skjødegaard, der tidligere hørte til Vorbasse Sogn, blev 1584, da Kongen oprettede et Faarehold her, lagt til Bække Sogn, som dengang hørte under Jerlev Hrd.; 1633 blev dog Faareholdet atter ophævet.

Lejrskov Sogn omgives af Annekset Jordrup, Verst, Gjesten, Andst og Skanderup Sogne samt Vejle Amt (Brusk Hrd.), fra hvilket det skilles ved V.-Nebel Aa. Kirken, noget sydl., ligger c. $1^1/_4$ Mil V. N. V. for Kolding. De højtliggende, bakkede Jorder (højeste Punkt: 98 F., 30 M.) ere frugtbare, ler- og sandmuldede. Paa en Del af Vest- og paa Sydgrænsen løber Aakjær Aa. Mod N. en sammenhæng. Skovstrækning (Ferups, Vraa og Ure Skove). Gennem den sydl. Del gaar Landevejen fra Kolding til Varde og Ribe, ligesom Banen fra Kolding til Lunderskov berører Sydgrænsen.

Fladeindholdet 1901: 7122 Td. Ld., hvoraf 3864 besaaede (deraf med Hvede 27, Rug 551, Byg 474, Havre 1196, Boghvede 14, Frøavl 8, Blandsæd til Modenh. 499, Grøntf. 179, Kartofler 70, andre Rodfr. 840, andre Handelspl. 6), Afgræsn. 1343, Høslæt, Brak, Eng m. m. 953, Have 56, Skov 594, Moser og Kær 177, Veje og Byggegr. 125, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 421 Heste, 2275 Stkr. Hornkv. (deraf 1507 Køer), 429 Faar, 1665 Svin og 70 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 407 Td.; 94 Selvejergde. med 364, 132 Huse med 35 Td. Hrtk. og 85 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1561 (1801: 621, 1840: 1127, 1860: 1417, 1890: 1483), boede i 293 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 36 levede af immat. Virksomhed, 1090 af Jordbr., 6 af Gartneri, 242 af Industri, 24 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 46 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lejrskov* (c. 1340 kaldes Sognet: Ærstath, Ærste, Ersteth, endnu 1638: Erst) med Kirke (Ø. N. Ø. for Byen), Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Missionshus (opf. 1897) og Fattiggaard (opr. 1861, Plads for 40 Lemmer, delvis Alderdomsasyl); *Egholt* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1880) og Mølle; *Ure*; *Vraa* med Sparekasse (opr. 1870; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 19,787 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 2351 Kr., Antal af Konti 84), Skole og Mølle samt *Margrethesminde*, Gd.; *Ferup* med Skole; *Ferup-Nyvang*; *Højrup* med Andelsmejeri. *Kirsbøl*, Gde.; *Asbøl*, Gde.; *Lysgaard*, Gde.; *Brunkjær*, Huse. *Nørupgaard* har $13^1/_2$ Td. H., 172 Td. Ld., hvoraf 18 Eng, 21 Skov, Resten Ager:

2 Huse og en Smedje. En Gaard (Vanggd.) i Lejrskov har 14 Td. H., 176 Td. Ld., hvoraf 8½ Eng, ½ Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Ferupgaard* har 13 Td. H., 229 Td. Ld., hvoraf 4 Eng, 38 Skov, Resten Ager. Andre Gde.: *Hundsholt*, *Højrupgd.*, *Hvolbølgd.*, *Skovgd.*, *Tanggd.*, *Agersbøl*, *Aakjærdal* med Træuldfabrik, *Kildeværk* med Klædefabrik, paa de to sidste tillige Udrugningsanstalt af Fiskeyngel (flere Steder i Sognet findes Fiskedamme).

Lejrskov S., een Sognekommune med Annekset, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 79 (vestre Del) og 80 (østre). Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

Den høje, anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med flade Lofter, Taarn mod V. af samme Bredde som Skibet og stort Vaabenhus mod S. Skib og Kor (som har haft Apsis) ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant; Korgavlen er af Mursten. Flere oprindl., rundbuede Vinduer ses (nogle tilmur.). Taarnet, hvis Underrum har to smalle Hvælvinger og Spidsbue ind til Skibet, og Vaabenhuset ere tilføjede i den senere Middelalder af Munkesten. Kirken blev restaur. 1764. Ny Altertavle med et Maleri af Møller i Kolding. Prædikestol fra 16. Aarh. Romansk Granitdøbefont med Ornamenter, Rundbuer, Figurer m. m. I Taarnet Mindetavle over Præsten Henr. Morvilles Hustru Maren Nielsd. Gudme, † 1746. Der er fundet Rester af Kalkmalerier fra c. 1360. I Kirken er bl. a. begr. Præsten, Mag. Albert Thurah, † 1740, i hvis Tid Præstegaarden med hans Bibliotek brændte 19/7 1728 (han udgav: „Om Leirskovs og Kiøbenhavns Ildebrand", Kbh. 1730).

Man har tidligere fejlagtig antaget, at Slaget paa Lyrskovs Hede 1043 har staaet her (se *Worsåae*, Hvor stod Lyrskovslaget, i Ann. f. n. Oldk. 1852, S. 122 flg., og *G. Storm*, i Norsk hist. Tidsskr. IV S. 119).

I Præsteindberetn. fra 1638 siges, at i Lejrskov Skov fandtes et Sted, *Holm*, hvor der fordum skal have staaet en Hovedgaard, og at Gravene uden om det endnu da vare synlige. — Ved Lejrskov er der fredlyst 4 til Dels meget anselige Gravhøje, ved Skovgaard 1.

Jordrup Sogn, Anneks til Lejrskov, omgives af dette og Verst Sogn samt Vejle Amt (Jerlev og Brusk Hrdr.). Kirken, noget sydl., ligger c. 1¾ Mil N. V. for Kolding. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandede med leret og grusblandet Underlag; mod Ø. en Del Skov. I Nordvesthjørnet en Del af *Skjærsø* (se S. 777); i den vestl. Del udspringer *Aakjær Aa*.

Fladeindholdet 1901: 3160 Td. Ld., hvoraf 1437 besaaede (deraf med Hvede 12, Rug 225, Byg 124, Havre 473, Blands. til Modenhed 292, Grøntf. 74, Kartofler 30, andre Rodfr. 207), Afgræsning 638, Høslæt, Brak, Eng m. m. 456, Have 20, Skov 434, Moser og Kær 86, Heder 16, Veje og Byggegr. 50, Vandareal m. m. 21 Td. Kreaturhold 1898: 162 Heste, 848 Stkr. Hornkv. (deraf 571 Køer), 209 Faar, 593 Svin og 20 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 130 Td.; 26 Selvejergde. med 102, 77 Huse med 27 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, ½ 1901: 568 (1801: 214, 1840: 410, 1860: 515, 1890: 581), boede i 122 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 11 levede af immat. Virksomh., 419 af Jordbr., 115 af Industri, 10 af Handel, 6 af forsk. Daglejervirks., 16 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Jordrup* (c. 1340: Jorthorp) med Kirke, Skole, Forsamlingshus (opf. 1882), Savmølle, Vejr- og Dampmølle og Andelsmejeri; *Knudsbøl* med Skole. *Jordrupgaard* har 12⅝ Td. H., 260 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 40 Skov, Resten Ager. *Jordrup Nedergaard* (10 Td. H., 275 Td. Ld.). *Linnetgd.*; *Bundgd.*; *Damgd.*; *Lille-Knudsbøl*, Gd.; *Nørup*, Gd.; m. m. I *Knudsbøl Mose* ret betydelig Tørvetilvirkning.

Jordrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører til de samme

Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 81. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

I Stedet for den gamle, nedbrudte Kirke (fra romansk Tid, af raa Granit eller Al; Skib og Kor ud i eet; ved Vestenden, der var af Munkesten, har maaske staaet et aldrig fuldendt Taarn; desuden et senere tilbygget Vaabenhus mod N.) er der 1884 opf. en ny *Kirke* i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: J. C. Fussing), bestaaende af Skib og Kor samt Taarn med Spir. Altertavlen (den kananæiske Kvinde) er malet af Møller i Kolding. Ny Prædikestol. Granitdøbefont, med Rebsnoning og Løvværk, er fra den gamle Kirke (denne skulde paa Grund af Brøstfældighed have været nedbrudt i Slutn. af 17. Aarh., men blev istandsat af Oberst Schwanewede). I *Knudsbøl* har været en Hovedgaard, som 1503 af Kronen solgtes til Niels Mogensen (Lange), hvis Arvinger Erik Lange og Henr. Holck paa sin Hustrus Vegne 1578-79 mageskiftede denne deres Ejendom tilbage til Kronen. Den Jens Nielsen af K., der 1525 nævnes bl. Adelen i Ribe Stift, maa vel derfor kun have haft Gaarden i Leje.

Andst Sogn omgives af Gjesten, Lejrskov, Skanderup og Vamdrup Sogne samt Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kongeaa, og Malt Hrd. (Vejen S.), fra hvilket det skilles ved Vejen Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 2 Mil V. for Kolding. De højtliggende, helt mod Ø. noget bakkede Jorder ere mod S. V. og V. sandmuldede med gode Enge, hvor den nu udtørrede Gamst Sø laa, i øvrigt væsentlig lermuldede. *Lilleaa*, der før løb gennem Gamst Sø, udspringer i Sognet og falder i Vejen Aa; ved Nordøstgrænsen løber Aakjær Aa. Mod N. Gejsing Skov. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Ribe og Kolding-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 8026 Td. Ld., hvoraf 3680 besaaede (deraf med Rug 701, Byg 380, Havre 1087, Boghvede 114, Bælgsæd 4, Spergel 9, Blandsæd til Modenh. 631, Grøntf. 122, Kartofler 81, andre Rodfr. 551), Afgræsn. 2184, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1398, Have 52, Skov 239, Moser og Kær 214, Heder, Klit m. v. 141, Veje og Byggegr. 104, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 400 Heste, 2018 Stkr. Hornkv. (deraf 1259 Køer), 653 Faar, 1187 Svin og 46 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 328 Td.; 75 Selvejergde. med 266, 2 Arvefæstegde. med 12, 136 Huse med 50 Td. Hrtk. og 67 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1537 (1801: 540, 1840: 988, 1860: 1265, 1890: 1458), boede i 311 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 68 levede af immat. Virksomh., 1048 af Jordbr., 185 af Industri, 38 af Handel, 15 af forsk. Daglejervirks., 61 af deres Midler, og 43 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Store-Andst* (1150: Anstath, c. 1340: Ansteth), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd. (flyttet hertil 1886 fra Gamst), Skoler, Missionshus (opf. 1897), Lægebolig, Sparekasse (opr. 1892; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 66,359 Kr., Rentef. $3^1/_2$-4 pCt., Reservef. 2734 Kr., Antal af Konti 322), Mølle, Andelsmejeri, Købmandshdl. og Kro samt, $^1/_6$ Mil S. for Byen, Jærnbanehpl.; *Gamst* (gml. Form: Gamsted) med Skole og Købmandshdl.; *Glibstrup*; *Gejsing* med Skole og Købmandshdl.; *Roved*; *Lille-Andst* med Skole. *Kjærgaard Fattiggaard* (opr. 1872, Plads for 12 Lemmer). *Andst Fælled*, Gde. og Huse. *Hesselvad*, Huse. *Karlsminde*, Gd., har 21 Td. H., 343 Td. Ld., hvoraf 48 Eng, Resten Ager; 1 Ejendomshus og 1 Fæstehus. *Petersborg*, Gd., har $17^5/_8$ Td. H., 258 Td. Ld., hvoraf 33 Eng, 4 Skov, Resten Ager. *Damgd.*, ved Landevejen (før Kro); *Rævsgd.*; *Noes*, Gd.; *Kildegd.*; *Kongsbjærggd.*; m. m.

Andst S., en egen Sognekommune siden 1896, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 86. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den smukke, anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor med mere end halvrund Apsis (Kirkens Indre er 92 F. langt, mod Ø. over 25 F., mod V. 27 F. bredt), Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid, vistnok opf. samtidig med Ribe Domkirke (med hvilken den har en Del Lighed), da Elias var Biskop og Kanniken Nicolaus tillige Præst i Andst, af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel med Skraakant og Karnis. Norddøren er tilmur., en Dør paa Korets Nordside er aaben; den endnu benyttede Syddør har 2 Søjler paa hver Side og mellem det dobbelte Bueslag en Tympanon med en siddende Christus mellem to andre Figurer (se Tegn. af æ. n. Arkit. 1. S. 3. R. Pl. I); flere oprindl. Vinduer mod N. benyttes endnu. Den runde Korbue har rigt profilerede Gesimser. Taarnet, af Mursten uden Forb. med Skibet, er ifl. D. Atl. opf. af Caspar Markdanner 1592; det

Andst Kirke.

har ottekantet, blytækt Spir (i alt 88 F.). Vaabenhuset er af Mursten. Kirken har fladt, kasseteret Loft med Rosetter osv., opsat 1605 af Præsten og Forfatteren Jon Jensen Kolding († c. 1609). Udsk. middelalderlig Altertavle med Korsfæstelsen i Midtpartiet og Apostlene paa Fløjene. Romansk Granitdøbefont med Rundbuer og Helgenfigurer. Rigt udsk. Prædikestol med Aarst. 1602 paa Himlen. Alterstager fra 1589. Præstestol med Aarst. 1574. Epitafium over Jon Koldings Fader, Præsten Jens Simonsen, † 1577, og rigt udsk. Tavle over Casp. Markdanner, opsat af J. Kolding 1602, samt Portrætter af Præsterne Bertram Høyer, † 1759, og Jens Høstmark, † 1793. I Gulvet Gravramme over Martin Schoster, † 1700. Uden paa Vaabenhuset en middelalderlig Ligsten med et Ægtepar med Armene om hinanden og underneden et Husdyr, begge Fremstillinger indfattede af Løvornamenter og Rebsnoninger (se *Løffler*, Gravst. T. XIV), og ved Koret en Kampesten med ulæselig lat. Indskrift, vistnok over Jon Kolding. (Om Kirken se *J. Helms*, Ribe Domkirke, S. 102, og D. Tufstensk., S. 99).

Noes (forhen Nors) har været en Hovedgaard, der 1542 tilhørte Niels Clausen;

1580 udlagde Mads Nielsen (Splid) den i Mageskifte til Fr. II, hvorpaa den blev en Bondegaard (se Saml. til j. Hist. VI S. 126 og 2. R. II S. 126).

Anders Sørensen Vedel opholdt sig 1589 i Gamst Præstegaard for at bestemme Stedets Polhøjde.

I Præsteindberetn. fra 1638 nævnes „en gammel Stenrøgel, som endnu kan kendes og løber over Lunderskov, Skanderup og Hjarup Marker, item over Fovslet Mark mod Hertugdømmet; den menes af de gamle at have været for en Anløb i gamle Dage“. Paa angivne Steder ses nu ikke noget. Derimod findes noget nordligere, Ø. for Andst By nær Sogneskellet mellem Andst og Skanderup samt tæt S. V. for Jordrup Rester af ganske lave Jordhøjninger, som vel engang have udgjort et sammenhængende Hele, i 19. Aarh. kaldet *Trældiget* eller *Alverdensdige*. Dette „Dige“ har dog næppe, som almindelig antaget, været en gammel Forsvarsvold; snarere kunde det have været en Kørevej fra Middelalderen.

Gjesten Sogn omgives af Andst, Lejrskov, Verst og Bække Sogne samt Malt Hrd. (Læborg og Vejen S.). Kirken. noget sydl., ligger c. $2^1/_2$ Mil V. N. V. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne Jorder, med enkelte Bakkestrøg, ere dels sandede og sandmuldede, dels grus- og lerblandede, men frugtbare undt. mod V. *Eskildbæk* løber gennem Sognet og forener sig med Vejen Aa, som danner Sydvestgrænsen. En Del Skov, (Ø.-Gjesten Sk., Røjsk., Ravnholt Sk.) og lidt Hede. Af Plantager mærkes *Stavshede Pl.*, 306 Td. Ld., anl. 1880, *Langbjærg Pl.*, 150 Td. Ld., anl. 1894, og *Revsing Pl.*, 150 Td. Ld., anl. 1894, alle 3 tilhørende Aktieselskabet „Stavshede“, der ogsaa har opdyrket Gjesten-Kær. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Vorbasse til Kolding-Esbjærgvejen.

Fladeindholdet 1901: 7663 Td. Ld., hvoraf 2874 besaaede (deraf med Hvede 7, Rug 584, Byg 302, Havre 827, Boghvede 70, Bælgsæd 16, Blands. til Modenh. 492, Grøntf. 62, Kartofler 61, andre Rodfr. 453), Afgræsn. 1777, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1335, Have 64, Skov 955, Moser og Kær 383, Heder m. m. 142, Veje og Byggegr. 114, Vandareal m. m. 18 Td. Kreaturhold 1898: 363 Heste, 1773 Stkr. Hornkvæg (deraf 1058 Køer), 543 Faar, 948 Svin og 25 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 234 Td.; 47 Selvejergde. med 198, 118 Huse med 34 Td. Hrtk. og 56 jordløse Huse, omtr. $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1119 (1801: 392, 1840: 697, 1860: 911, 1890: 1118), boede i 218 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 45 levede af immat. Virksomh., 835 af Jordbr., 8 af Gartneri, 175 af Industri, 14 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 27 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vester-Gjesten* (1191 og 1329: Gæsten, c. 1340: Gestæn) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1888), Mølle, Andelsmejeri (Kronborg) og Maskinfabrik; *Øster-Gjesten* med Skole, Apotek (opr. 1903), Lægebolig, Dyrlægebolig, Forsamlingshus (opf. 1879), Sparekasse (opr. 1879; $^{31}/_8$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 170,619 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 9753 Kr., Antal af Konti 452) og Telefonst.; *Revsing*; *Ravnholt* (i 15. Aarh.: Rauelholth). *Gjestenkjær*, Huse; *Stavshede*, Gde. og Huse; *Mosehuse*; *Røjskov*, Huse; m. m. *Røjgaard* har 12 Td. H., 250 Td. Ld. (heraf 18 i Lejrskov S.), hvoraf 8 Eng, 40 Skov, 10 Mose, Resten Ager. *Kjærholm*, Gd., c. 15 Td. H., 300 Td. Ld. Andre Gaarde: *Ravnholtgd.*; *Toftegd.* (c. 10 Td. H., 275 Td. Ld.), *Blokager*, *Rodbjærggd.*, *Skovsminde*, *Engholm*, *Revsinggd.*, *Højrupgd.*, *Søndergd.*, *Mariegd.*, *Aggersgd.*, *Smederøj*, *Lillerøj*, *Røjlund*, m. fl. *Gjesten Østermølle*.

Gjesten S., en egen Sognekommune siden 1896, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Andst samt 4. Udskrivningskr. 85. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

Kirken bestaar af Skib og Kor, af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant og med fladt Loft, fra romansk Tid, og et Vaabenhus mod S., af Mursten, fra Middelalderens Slutn.; paa Skib og Kor ses flere oprindl. Vinduer. Renæssance-Altertavle fra Slutn. af 16. Aarh. Granitdøbefont med Løvværk. Renæssance-Prædikestol fra 1574 med Præsten Jens Simonsens Navn († 1577). Paa flere Stolestader Aarst. 1588. Over Prædikestolen Casp. Markdanners Vaaben. Klokken er støbt 1582 af Matth. Denning fra Lübeck.

Røjgaard skal ifl. D. Atl. have været en Hovedgaard. Den solgtes 1682 til Borgmester i Ribe Vilh. Brockmand, † 1688, og tilfaldt da hans Svigersøn Ritmester Jens Eriksen Kaas, der 1719 mageskiftede den til Kongen. Nu ejes den fra 1901 af Claus Skjøde. — Gaarden brændte 1901. Hovedbygningen er i 1 Stokv.

I Langbjærg Plantage afsløredes $^{25}/_{8}$ 1901 en Mindesten for E. M. Dalgas, rejst af Beboerne i Andst Hrd. — Om Plantagerne og *Kjærholm*, der ejedes af den af Hedesagen fortjente Niels Bundsgaard, † 1902, se Hedeselsk. Tidsskr. 1902 S. 178 og 1903 S. 1.

Ved Revsing er der fredlyst 2 anselige Gravhøje.

Gjesten var Anneks til Andst, indtil det 1886 blev et eget Pastorat.

Skanderup Sogn omgives af Lejrskov, Andst, Vamdrup, Hjarup og Sest Sogne samt Vejle Amt (Brusk Hrd.). Kirken, noget vestl., ligger over $1^{1}/_{4}$ Mil V. S. V. for Kolding. De især mod N. højtliggende, ujævne og bakkede Jorder (Ulveryg, 289 F., 91 M.) ere mod N. overvejende sandede, mod Ø. lerblandede, i øvrigt sandmuldede og frugtbare. En Del Skov (Rosenlund, Vissingsminde, Nørgaard Sk.). Paa Nordgrænsen løber Kolding Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Foldingbro og Banen fra Kolding over Lunderskov til Esbjærg.

Fladeindholdet 1901: 7021 Td. Ld., hvoraf 3590 besaaede (deraf med Hvede 15, Rug 493, Byg 546, Havre 1096, Boghvede 13, Frøavl 6, Blandsæd til Modenhed 651, Grøntf. 113, Kartofler 38, andre Rodfrugter 612, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 1566, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1035, Have 79, Skov 439, Moser og Kær 134, Veje og Byggegr. 168, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 421 Heste, 2162 Stkr. Hornkvæg (deraf 1380 Køer), 351 Faar, 1542 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 362 Td.; 76 Selvejergde. med 333, 138 Huse med 29 Td. Hrtk. og 106 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 1791 (1801: 451, 1840: 882, 1860: 1248, 1890: 1687), boede i 307 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 123 levede af immat. Virksomhed, 1025 af Jordbr., 2 af Gartneri, 349 af Industri, 102 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 56 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet *Skanderup Kirke* (i Vald. Jrdb.: Scandthorp) og Byerne: *Skanderup* med Skole, Missionshus (opf. 1882), Mølle og Andelsmejeri; *Gjelballe* med Skole; *Lunderskov*, stor Stationsby — $^{1}/_{2}$ 1901: 77 Huse og 532 Indb. — med Friskole, Andelsmejeri, Savmølle, Teglværk m. m., Købmandshdlr., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Dollerup* med Skole; *Nagbøl* med Præstegd., Fattiggaard (opr. 1875, Plads for 34 Lemmer) og Teglværk. *Klebæk*, Gde. og Huse; *Lurendal*, Huse. Gaarden *Vissingsminde* har $16^{1}/_{2}$ Td. H., 357 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 27 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Dollerupgaard* har 18 Td. H., 350 Td. Ld., hvoraf 30 Eng og Mose, 12 Skov, Resten Ager. *Nagbølgaard* har $14^{1}/_{4}$ Td. H., 242 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 20 Skov, 7 Mose, Resten Ager; 4 Huse og en Smedje. *Rolles Mølle*, Gd. med Vandmølle, har $13^{1}/_{2}$ Td. H., 182 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Skanderupgd.* (5 Td. H.); *Mariegd.*; *Nørgd.* (8 Td. H.); *Nørgaardslund* ($7^{5}/_{8}$ Td. H); *Rosenlund*; *Nygd.*; *Frederiksminde*; *Dolleruplund* (5 Td. H.); *Gjelballegd.* (7 Td. H.); *Elisabethslyst* (8 Td. H.); *Dorotheasminde*; *Grønvanggd.* m. m. *Drabæks Vandmølle.* Stort Anlæg af Fiskedamme tæt ved Rolles Mølle.

Skanderup S., en egen Sognekommune, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Vejle Amts 6. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 75. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige *Kirke* (se Vignetten S. 776), indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre (østl. Del ommuret med Mursten) paa profileret Sokkel. Den tilmurede Norddør ses endnu med Tympanon med den siddende Christus og to andre Figurer; mod N. ere de oprindl. Vinduer genaabnede. Taarnet, fra den senere Middelalder, med Spidsbue fra det hvælvede Underrum ind til Skibet, er væsentlig af Munkesten. Ved en Restaur. i 1874-75 (Arkitekt: Winstrup) blev Syddørens Søjleportal flyttet til Taarnets Vestmur (den trekantede Gavl er dog ny), og Taarnet fik ottekantet Spir. Paa Alterbordets Træbeklædning staar bl. a. Aarst. 1577. Udsk. Altertavle fra Middelalderens Slutn. med Korsfæstelsen i Midten og mange Figurer, deribl. Apostelfig. paa Fløjene under gotiske Baldakiner. Romansk Granitdøbefont. Renæssance-Prædikestol med Aarst. 1589. Stolestadernes Endestykker ere udsk. i Renæssance; Nummertavlerne, med Relieffer, ere fra 17. Aarh. I Korbuen et Krucifiks. Over Forhallen i Taarnet et Orgelpulpitur. Ved Restaur. 1875 fandtes Rester af Kalkmalerier fra c. 1200 (se *M. Petersen*, Kalkm. S. 2).

Saavel i *Skanderup* som i *Lunderskov*, *Nagbøl* og *Dollerup* laa fordum smaa adl. Sædegaarde, der engang alle ejedes af en Linie af Slægten Sandberg, som snart skrev sig til den ene, snart til den anden af dem. Først en Marine Mikkelsdatter i S. 1485, Anders Esbernsen til D. 1496, til L. 1503, til S. 1509, Morten Andersen i D. 1523, Christiern Andersen til S. 1538, Anders Christiernsen til S. 1580, Las Christiernsen til S. 1597, unge Las Christiernsen i D. 1597, i N. 1612.

Præstegaarden har (se Saml. t. j. Hist. 2. R. I S. 13) i gammel Tid ligget paa Nagbøl Hede N. V. for Kirken paa en Toft, „Tamisbølle", der var opkaldt efter en katolsk Præst Hr. Thomas, som sidst boede her og skal være bleven dræbt af Nagbøl Bymænd, fordi han ikke vilde flytte Præstegaarden ned til Byen, hvilket hans Efterkommere maatte gøre.

Sest Sogn, det østligste i Herredet, omgives af Skanderup og Hjarup Sogne samt Vejle Amt (N.-Tyrstrup og Brusk Hrdr.). Kirken, mod N., ligger 1/4 Mil S. V. for Kolding. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder ere dels lette muldsandede, dels stærkt lerede, men kolde. En Del Skov (Sest Øster- og Vestersk. samt en Del Smaaskove). Gennem Sognet løber *Sest Aa*, Biaa til Kolding Aa, som danner Nordgrænsen. Langs Nordgrænsen gaar Kolding-Lunderskov Banen.

Fladeindholdet 1901: 3852 Td. Ld., hvoraf 1962 besaaede (deraf med Hvede 10, Rug 200, Byg 251, Havre 551, Boghvede 4, Frøavl 12, Blandsæd til Modenhed 493, Grøntf. 82, Kartofler 25, andre Rodfr. 334), Afgræsn. 759, Høslæt, Brak, Eng m. m. 650, Have 44, Skov 310, Moser og Kær 12, Veje og Byggegr. 109, Vandareal m. m. 5 Td. Kreaturhold 1898: 265 Heste, 1320 Stkr. Hornkvæg (deraf 896 Køer), 260 Faar, 939 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 254 Td.; 63 Selvejergde. med 229, 104 Huse med 23 Td. Hrtk. og 26 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1073 (1801: 416, 1840: 711, 1860: 835, 1890: 962), boede i 195 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 37 levede af immat. Virksomhed, 653 af Jordbr., 177 af Industri, 51 af Handel, 6 af forsk. Daglejervirks., 20 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Sest* (Seest; gml. Form: Seested) med Kirke, Præstegd., Skole, Mølle og 2 Dampteglværker; *Tandholt*; *Hylke* (med *Hylkehuse*); *Vrannerup* (Vranderup) med Vandmølle; de 3 sidste have fælles Skole (vestre Sk.). *Sestgd.* (6 Td. H., c. 75 Td. Ld.), *Skovdruplund* (10 Td. H., c. 160 Td. Ld.); *Langholtgd.* (c. 9 Td. H., 200 Td. Ld.); *Virkelyst*, Gd. (8 Td. H., 150 Td. Ld.); *Sest Skovgd.* (8 Td. H., 190 Td. Ld.); *Vrannerup Vandmølle* (7 Td. H., 88 Td. Ld.); *Vrannerupgd.* (9 Td. H.,

130 Td. Ld.); *Tandholtgd.*; *Frueholt*; *Kildevæld*; *Helligvadgd.* (Helligvandsgd.); m. m.

Sest S., en egen Sognekommune, hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Vejle Amts 6. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 82. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den højtliggende, lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Den er fra romansk Tid, Koret af huggen Granit paa Dobbeltsokkel (Østmuren senere omsat af Mursten), Skibet, der er noget yngre, af raa Granit paa Sokkel af Granitkvadre; mod N. Spor af et oprindl. Vindue; begge Døre ere tilmurede. Taarnet, af Munkesten, er fra den senere Middelalder; paa Vestsiden staar 1837; Taarnrummet er nu Forhal. Kirken har Bjælkeloft. Udsk. Altertavle fra c. 1600, med nyt Maleri (Kopi efter Rubens' Korsfæstelsen, af A. Moe). Granitdøbefont. Prædikestol fra 18. Aarh. Series pastorum, givet 1763 af Regimentskriver Simon Seest. I Vestenden et Pulpitur, opmalet 1716, derpaa et Orgel. Lysekrone og Krucifiks, anskaffede for det 1842 stiftede Wissingske Legat til Kirkens Forskønnelse. Mindetavle over Konferensrd., Amtmd. B. G. Sporon, † 1796.

I *Vrannerup* har ligget en Hovedgaard, der 1454 tilhørte Joh. og Christiern Pors, 1500 Bertel Rantzau, dennes Svigersøn Bendix Abildgaard, hans Søn Poul A., hvis Enke Fru Kirsten Ulfeldt 1580 mageskiftede den til Kronen.

Sest hørte i gamle Dage til Sønderjyll. 1566 overdroges det Kongen af Hertug Hans af Haderslev, ved hvilken Lejlighed det lagdes ind under Koldinghus Len; det blev et eget med Vonsild og Dalby forenet Sogn, hvormed Fr. IV senere forenede Vrannerup By, som tidligere havde hørt til Harte Sogn i Brusk Hrd.

Paa Sest Skovgaards Mark findes en fordums hellig Kilde, *Helligvandskilden.* — Paa Sest Mark findes en ejendommelig Gruppe af meget store Kristtorne.

Hjarup Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Sest, Skanderup og Vamdrup Sogne samt Vejle Amt (N.-Tyrstrup Hrd.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^1/_4$ Mil S. V. for Kolding. De højtliggende, temmelig jævne Jorder ere dels sandede, dels lerblandede med Ler til Underlag, for en Del side. Nogen Skov (Præstegaards Sk., m. m.). Gennem Sognet løber en lille Aa til Søgaard Sø i Vamdrup Sogn.

Fladeindholdet 1901: 2451 Td. Ld., hvoraf 1203 besaaede (deraf med Hvede 19, Rug 180, Byg 201, Havre 359, Blandsæd til Modenh. 229, Grøntf. 42, Kartofler 11, andre Rodfrugter 162), Afgræsn. 512, Høslæt, Brak, Eng m. m. 501, Have 15, Skov 173, Moser og Kær 3, Veje og Byggegr. 44 Td. Kreaturhold 1898: 150 Heste, 795 Stkr. Hornkvæg (deraf 533 Køer), 125 Faar, 430 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 150 Td.; 29 Selvejergde. med 143, 41 Huse med 7 Td. Hrtk. og 24 jordløse Huse, $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 596 (1801: 188, 1840: 374, 1860: 543, 1890: 574), boede i 99 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 10 levede af immat. Virksomhed, 407 af Jordbr., 104 af Industri, 24 af Handel, 1 af Daglejervirks., 19 af deres Midler, og 9 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Hjarup* (i Vald. Jrdb.: Hyarthorp) med Kirke, Præstegd., Skole, Missionshus (opf. 1876), Gymnastikhus (opf. 1900), Andelsmejeri (Enghavegaard) og Landbohjem. Gaarden *Eliselund* (i Hjarup), midt i en Skov, har c. 14 Td. H., 230 Td. Ld., hvoraf 16 Eng, 34 Skov og Park, Resten Ager; 2 Fæstehuse og 1 Lejehus. *Hjarupgaard* har 13 Td. H., 223 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 28 Skov, Resten Ager; 1 Lejehus. En Gaard i Hjarup (Lundegaard) har 15 Td. H., 245 Td. Ld. (deraf 178 i Vamdrup S.), hvoraf 8 Eng, 13 Skov, Resten Ager; 1 Lejehus.

Hjarup S., een Sognekommune med Vamdrup (af hvilket et Distrikt i gejstl. Hens. hører under Hjarup), hører under Andst m. fl. Hrdr.'s Jurisdiktion (Kolding), Ribe Amtstue- og Kolding Lægedistr., 11. Landstings- og Vejle Amts 6. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 78. Lægd. Kirken tilhører Ejeren af Østerbygd.

Kirken, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor (under Tag med samme Højde) samt Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af raa Granit, Skibet paa Sokkel med Skraakant, Koret paa profileret Sokkel. Ved en Restaur. i 1868 (Arkitekt: Winstrup) bleve Murene omsatte, Skibet forlænges 8 Al. mod V., og Vaabenhuset, med Kamgavle ligesom Kirken, opførtes. Et gmlt. Krucifiks med Maria og Johannes ved Siderne benyttes nu som Altertavle (Altertavlen fra 1868 ligesom Figurer fra den katolske Tavle ere i Kolding Museum). Granitdøbefont, Prædikestol fra omkring 1600.

Hjarupgaard er 1842 sammenlagt af Bøndergaarde. Den har været ejet bl. a. af Kmhr. C. F. Greve Rantzau, der købte den 1863; nuv. Ejer er Knud Knudsen. Hovedbygningen, en Længe i eet Stokv., er opført 1842.

Vamdrup Sogn omgives af Andst, Skanderup og Hjarup Sogne samt Vejle Amt (N.-Tyrstrup Hrd.) og Sønderjylland. Kirken, midt i Sognet, ligger 2 Mil S. V. for Kolding. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere dels sandede og sandmuldede, dels, især mod S., lerede og frugtbare. En Del Skov (Østerbygaard Sk., Bastrup Sk.). Gennem Sognet løbe *Kongeaa* og dens Biaa *Vamdrup Aa*, som faa Tilløb fra *Bønstrup Sø* og *Søgaard Sø*. Gennem Sognet gaar den østjydske Bane til Vamdrup Grænsestation.

Fladeindholdet 1901: 8241 Td. Ld., hvoraf 4048 besaaede (deraf med Rug 725, Byg 409, Havre 979, Boghvede 45, Bælgsæd 15, Frøavl 4, Blands. til Modenh. 1083, Grøntf. 148, Kartofler 74, andre Rodfr. 566), Afgræsn. 1940, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1387, Have 104, Skov 305, Moser og Kær 255, Veje og Byggegr. 145, Vandareal m. m. 57 Td. Kreaturhold 1898: 479 Heste, 2203 Stkr. Hornkv. (deraf 1568 Køer), 525 Faar, 1600 Svin og 30 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 390 Td.; 78 Selvejergde. med 300, 10 Arvefæstegde. med 25, 290 Huse med 65 Td. Hrtk. og 95 jordløse Huse, omtr. $^1/_3$ i Fæste og Leje. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 3134 (1801: 507, 1840: 1190, 1860: 1636, 1890: 2583), boede i 534 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 467 levede af immat. Virksomhed, 1249 af Jordbr., 5 af Gartneri, 535 af Industri, 196 af Handel, 20 af forskellig Daglejervirks., 79 af deres Midler, og 32 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vamdrup* (c. 1340: Wamthorp), delt i Stationsbyen, Øster- og Vester-V., stor købstadlignende Landsby — $^1/_2$ 1901 med 219 Huse og 1543 Indb. —, med Kirke (midt mellem Stationsbyen og V.-Vamdrup), Præstegd., 2 Skoler, Realskole, Missionshus (opf. 1899), Apotek, flere Læger, Sparekasse (opr. 1882; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 196,121 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 9453 Kr., Antal af Konti 537), Andelsmejeri, 2 Møller, Vandmølle, Ølbryggeri, Haandværksdrift, Købmandshdlr., Hotel, Gæstgiveri, Markedsplads (Marked i Maj og Sept.), Toldsted (1 Toldforvalter, 3 Toldkontrollører og 8 Toldassistenter), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Bønstrup*; *Holte* med Fattiggaard for Vamdrup-Hjarup Komm. (Plads for 16 Lemmer); *Bastrup* med Skole, Mølle, Andelsmejeri og Kro. *Bastrup Toldkontrolsted*, ved Grænsen. *Havdrup*, Gde. og Huse. *Holtemark*, *Horskjær* med Skole, *Bønstrupmark* og *Søgaardmark*, Saml. af Huse; *Søgaarde* (paa Søgaard har været en Folkehøjskole 1865-84). Hovedgaarden *Østerbygaard* har 38 Td. H., 648 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 118 Skov, Resten Ager; til Gaarden høre $48^1/_2$ Td. H. Arvefæstegods samt Hjarup og Vamdrup Kirker. Hovedgaarden *Vamdrupgaard* har 25 Td. H. *Horskjærgaard* har 14 Td. H., 276 Td. Ld., hvoraf 100 opdyrket Kær, 12 Skov, Resten Ager.

Vamdrup S., een Sognekommune med Hjarup, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 76 og 77 (Bastrup By). Kirken tilhører Ejeren af Østerbygd.

Kirken, indviet til St. Gregorius, bestaar af et bredt Skib med lille Udbygning mod Ø. (til Præsten) og stort Vaabenhus mod S. Skibet, med fladt Loft, er fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel; de oprindl., meget højtsiddende Vinduer ses, de fleste tilmurede. Norddøren, med Tympanon med en siddende Christus mellem to Figurer, er tilmur.; Syddøren, i det i Middelalderens Slutn. af Munkesten opførte Vaabenhus (væsentlig beklædt med Granit), har to Søjler paa hver Side. Kirken har tidligere haft Kor med Apsis (vistnok nedbrudte ved 1800; de tilhuggede Sten findes anvendte i Vaabenhuset og under Østerbygaards Lader og Udhuse) og et Taarn med Spir; Taarnet, som paa D. Atl.'s Tid havde mistet Spiret, faldt ned ved 1800. Alteret, der staar under en rund Korbue, har et malet Kors med en gml. Christusfigur og underneden et Maleri (Jesus hos Martha og Maria) af Johannsen fra 1850. Granitdøbefont med Rebsnoning, Buefrise, Figurer og Løvværk. Nyere rund Prædikestol. Udsk. Stolestader fra c. 1600. I Vestenden et Orgel, skænk. 1871 af Kroghs Enke til Dyregd. Klokken, i en Stabel paa en Høj paa Kirkegaarden, er fra 15. Aarh., med Minuskelindskr. — Paa Kirkegaarden er $^{12}/_{7}$ 1874 rejst et Monument for den $^{12}/_{7}$ 1848 faldne Dragon Niels Larsen.

Østerbygaard hørte indtil 1772 til Trøjborg i Sønderjylland (Visby Sogn, Lø Hrd.), „et Jagthus og en Lystgaard", som D. Atl. siger, for denne Herregaards Herskab; da solgtes den (14, Bøndergods 69 Td. H.) for 12,000 Rd. af Ide Hedevig Buchwald (Enke efter Chr. Fr. Moltke og da g. m. C. A. v. Plessen til Gunderslevholm) til Inspektør paa Trøjborg, Kancellird. Vilh. Hansen, † 1793, hvis Enke 1797 skødede den og Vamdrupgd. med en Del Gods for 32,573 Rd. til Kmhr., Generalmajor E. Fr. Düring, † 1809; derefter ejedes den af Schlütter, C. W. Wolfhagen, som 1853 solgte den for 117,000 Rd. til Baron C. Fr. Düring-Rosenkrantz, og han solgte den 1855 for 140,000 Rd. til Kmhr. J. C. E. Berling, † 1872; Dødsboet solgte den for 288,000 Kr. til Vilh. Madelung, hvis Søn L. M. er den nuv. Ejer siden 1901. — Den højtliggende Hovedbygning, af Grundmur i to Stokv., er opf. c. 1813.

Vamdrupgaard (ogsaa kaldet Vamdruphovgaard) er en gammel Hovedgaard. Clawes Rutze i Wamdorppe nævnes 1473; siden blev den af Ebbe Andersen Ulfeldt solgt til Kong Hans, men ejedes 1520 af Claus Johansen, 1533 af Godske Rantzow, der da solgte Lundsgd. i V.-Vamdrup til Joh. Høcken, medens hans Søn Peder Rantzow 1579 mageskiftede Vamdrupgd. og Gods til Fr. II for Trøjborg. Siden kom den igen fra Kronen; 1651 ejedes den af Chr. Rantzow, 1699 købtes den af Chr. Claudi til Estrup. I 18. Aarh. hørte den under det Koldingske Rytterdistrikts Gods; 1772 skødede Kronen den (11, og mere Gods, i alt 152, Tiender 36 Td. H.) for 28,099 Rd. til ovenn. Ide Hedevig Buchwald, som 1773 skødede den for 17,000 Rd. til V. Hansen til Østerbygd., med hvilken den en Tidlang var forenet. Senere har den været ejet af Funder, Lieutn. Vilh. Trap (Overbanemester), der købte den 1876 og solgte den nogle Aar efter. Nuv. Ejer er Jak. Nielsen. — Hovedbygningen er nu en alm. Gaard i 1 Stokv. Det gamle Voldsted med vel vedligeholdte Grave findes i Haven.

Iver Tøstesen i *Bønstrup,* Væbner, levede 1414.

Den Del af Sognet, der ligger S. for Kongeaa, hørte, indtil den efter Freden 1864 blev indlemmet i Kongeriget, som blandet Distrikt til Dels til Sønderjyll. (Frøs Hrd.).

Sognet var Anneks til Hjarup, indtil det ved Res. af 1875 blev et eget Sognekald.

Mellem Havdrup og V.-Vamdrup har der været en tæt Række af Gravhøje (mindst 25). I tre af dem er der gjort interessante Fund fra den ældste Broncealder: Egekister, hvori der ved Ligene er optaget mere eller mindre velbevarede Klædningsstykker, Vaaben, Husgeraad osv. Saaledes fandtes paa Bunden af *Guldhøj* 3 Egekister; i den ene har en Mand været gravlagt, og her fandtes to Huer, en Kappe, Dyrehud, Broncefibula, Paalstav med Træskaft, Dolk, Træskaale og Spaanæske Foldestol af Asketræ osv. *Store Kongshøj* og *Trindhøj* dækkede hver over 4 Egekister (*V. Boye,* Fund af Egekister, S. 65 flg.).

Malt Herred.

Sogne:

Malt Herred omgives mod Ø. af Andst, mod N. af Slavs, mod V. af Skads og Gjørding Hrdr. og mod S. af Ribe Hrd. og Sønderjylland, fra hvilke det skilles ved Kongeaa. Største Udstrækning fra N. til S. og fra Ø. til V. er omtr. 3 Mil. Overfladen, der hører til Hejnsvig-Hjerting Bakkeø, er højtliggende, ujævn og flere Steder stærkt bakket; omtr. i Midten gaar et Højdedrag med Affald til Ø., V. og S.; højeste Punkt er Store Stenbjærg, 325 F., 102 M.; ogsaa i den sydl. Del gaar et Højdedrag, hvis højeste Punkt er Tislund Bjærg, 253 F., 79 M. Den nordl. Del har magre, sandede Jorder med store Heder, i det hele vestjydsk Karakter; men i den øvrige Del ere Jorderne bedre, til Dels sandmuldede, mange Steder lerholdige, ofte med Mergel til Underlag. Gode Enge findes langs Kongeaa og langs Holsted Aa, som løber gennem Herredet; ved Østgrænsen løber Vejen Aa, ved Nordgrænsen Holme Aa. Det har en Del Skov, især mod Ø., i alt 4493 Td. Ld., men har før haft meget større Skovstrækninger. M. H. t. Frugtbarheden hører det til Amtets middelgode Hrdr. (ved Matr. gnmstl. $42^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 60,199 Td. Ld. ($6,_{03}$ □ Mil, $332,_0$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1364 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901: 11,892 (1801: 2897, 1840: 4735, 1860: 6834, 1890: 9861). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Andst og Slavs Hrdr., i verdsl. Hens. hører det under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion og under Amtets 2. Forligskreds.

Malt Hrd., i Vald. Jordb.: *Moltæhæreth*, hørte i Middelalderen sammen med Gjørding Hrd., under Varsyssel, senere under Skodborg Len, derpaa under Koldinghus Len og saa under Riberhus Len, fra 1660 under Riberhus Amt; se videre S. 650.

Der er i 1897-98 talt c. 975 jordfaste Oldtidsmonumenter, deraf 1 Jættestue, 1 Runddysse, 10 Langdysser, 5 Høje med Stenalders Stengrave, Resten runde Jordhøje;

en stor Del heraf var dog sløjfet eller mere eller mindre forstyrret; 1903 vare 37 fredlyste. Flest Monum. kendes fra Sognene Lindknud (c. 210), Malt (155), Brørup (145), Læborg (130) og Føvling (100).

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 110 flg. — *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om M. Hrd., Kbh. 1870. — *N. J. Termansen*, Fra M. Hrd., i Aarb. f. d. Kulturhist. 1891. — *J. Nissen*, Skolevæs. Oprettelse i M. Hrd., i Saml. t. j. Hist. 3. R. I S. 345 fl. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i M. Hrd., af *J. Helms* 1873.

Lindknud Sogn, det største i Herredet, omgives af Holsted, Brørup og Læborg Sogne, Andst Hrd. (Bække S.), Slavs Hrd. (Vorbasse S.), Skads Hrd. (Starup og Faaborg S.) og Gjørding Hrd. (Aastrup S.). Kirken, mod S. Ø., ligger c. 4 Mil N. Ø. for Ribe og over $4^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Varde. De højtliggende, ujævne Jorder (højeste Punkt Store Stenbjærg, 325 F., 102 M.; Bavnen, 323 F., 101 M., med trig. Station) ere sandede, med store Hedestrækninger, som dog nu for en Del ere beplantede og opdyrkede, og en Del Kratskov (Galtlund eller Vittrup Krat). Af Plantagerne nævnes *Hovborg Pl.*, 680 Td. Ld., anlagt 1866, *Klelund Pl.*, 1870 Td. Ld., anl. 1869 (en Del i Holsted og Aastrup Sogne), *Gilbjærggaard Pl.*, 96 Td. Ld., anl. 1897, en Del af *Stilde Pl.* (Resten i Brørup S.), 433 Td. Ld., anl. 1886, og en Del af *Baldersbæk Pl.* (se S. 773). I den nordvestl. Del løber *Holme Aa*, som danner noget af Nordgrænsen. En Arm af *Holsted Aa* udspringer sydl. i Sognet. Gennem den nordvestl. Del gaar Landevejen fra Ribe-Koldingvejen til Donslund.

Fladeindholdet 1901: 16,780 Td. Ld., hvoraf 4072 besaaede (deraf med Rug 1284, Byg 143, Havre 1336, Boghvede 420, Bælgsæd 37, Spergel 18, Kommen 12, Frøavl 35, Blandsæd til Modenh. 198, Grøntf. 39, Kartofler 277, andre Rodfr. 257, andre Handelspl. 16), Afgræsn. 4297, Høslæt, Brak, Eng m. m. 813, Have 59, Skov 2698, Moser og Kær 874, Heder m. m. 3712, Veje og Byggegr. 251, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 316 Heste, 1415 Stkr. Hornkv. (deraf 921 Køer), 1365 Faar, 762 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 122 Td.; 40 Selvejergde. med 64, 150 Huse med 56 Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1186 (1801: 287, 1840: 490, 1860: 744, 1890: 1024), boede i 244 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 840 af Jordbrug, 85 af Industri, 5 af Handel, 17 af forsk. Daglejervirks., 62 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lindknud* (c. 1340: Lindeknut, ɔ: Lindeskov) med *Skovgd.* og *Debel*, Gde., med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1887), Andelsmejeri, Mølle, Kro og Købmandshdl.; *Vittrup* med Forskole og Mølle samt *Galtlund Huse*; *Okslund*, med *Damgd.* og *Tved Huse*; *Gilbjærg* med *Gilbjærggd.* og *Ulvehøj*, Gd.; *Assersbøl* med *Assersbølgd.*, Optagelseshjem for løsladte Straffefanger (opr. 1899) og *Kidholm*, Gd.; *Hyldelund*, med *Brunbjærg*, Gd. (før Elholm) og *Kongens Vasehus*; *Klelund* med Skole, *Raabjærg*, Gd., Skovriderboligen *Brunbjærg* (før Sønderlund) og Skovfogedboligen *Kokjær* m. m.; *Hovborg* med Filialkirke, Mølle, Kro med Købmandshdl., *Østerbygd.* og *Hedegd.* m. m.

Lindknud S., een Sognekommune med Brørup, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd

21a (østl. Sognefogeddistr.) og 21b (vestl.). Risbøl med Baldersbæk og Mosgd., i Vorbasse Sogn (se S. 773), hører i gejstl. Hens. under Sognet. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille *Kirke*, en af de yngste Granitkirker, bestaar af Skib og Kor af raa og huggen Granit paa profileret Sokkel, med Bjælkeloft, lavt Taarn mod V. (Underummet har været hvælvet eller bestemt til at hvælves) og Vaabenhus mod S., de to sidste af Mursten og senere tilføjede; Taarnet har maaske før været højere; i Koret ses nogle oprindl., tilmur. Vinduer; paa Korgavlen (til Dels ommuret) staar 1715 og 1749. Altertavlen er fra Midten af 17. Aarh. med Malerier (nogle i Kolding Museum); en Del Figurer fra en katolsk Tavle ved Korbuen. Granitdøbefont med Figurer m. m. Udsk. Prædikestol fra 16. Aarh. med Opgang gennem Korbuen. I Koret et Krufiks. Klokken, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Filialkirken er opf. 1895 (indviet $^{26}/_{1}$ 1896) af røde Mursten i romansk Stil i Form af et græsk Kors med Taarn med lavt Pyramidetag over Skæringspunktet; i det Indre er Midtpartiet med fladt kasseteret Loft (36 F. over Gulvet) ført helt op gennem det 50 F. høje Taarn; Korsarmene have Tøndehvælvinger (Arkitekt: Wiinholt). Altertavlen er en Kopi af Blochs Christus i Getsemane (af Olga Schmidt).

Assersbøl har været en adl. Sædegaard, der ejedes af Jens Juel til Hesselmed, † 1552 eller 53, hvis Enke Vibeke Lunge en Tid boede her; 1607 ejedes den af Sønnens Enke Elsebe Svave og kaldtes da endnu Sædegaard. — *Hyldelund* oprettedes til adl. Sædegaard af Erik Juel til Hundsbæk, † 1657; endnu 1680 var den fri for Skatter; 1687 eftergav Kongen den Skatten, men vilde, at den herefter skulde anses som Bondegaard.

Plantagerne Hovborg, Klelund, Stilde og Hundsbæk, sidste i Læborg Sogn, have i 15. og 16. Aarh. været frodige Skove. Henneke Limbek til Hundsbæk solgte 1632 alt det Gods, han ejede i Malt Hd., deribl. „Synder Stejlskov“ (nu Stilde Krat), Skoven paa Hundsbækmark (nu Hundsbæk Krat) foruden 3 andre Skove i Egnen: Vesternordenskov, Bøgeskov og Brydesrudskov paa Gjerndrupmark i Brørup Sogn; Skovene ødelagdes især i 17. Aarh.'s Krige. Hovborg Krat har vistnok været Skov under Donslund. Klelund Plantage ejes siden 1874 af Grev Moltke til Bregentved. Stilde Krat købtes 1869 af Selsk. for jydske Heders Beplantning, men da det gik fallit, dannede Beboerne et Aktieselskab, som siden 1886 har fortsat Beplantningen (Se Hedeselsk. Tidsskr. 1889 S. 153 fl.).

Langs Oksevejen, der fra Oldtiden har ført op midt gennem Jyll., og V. for denne ligge 5 Volde, tils. c. 175 Al. lange og indtil 3 Al. høje, Befæstninger, som maaske stamme fra de kejserliges Indfald 1627-29 og Almuens Rejsning under Fr. Munk. — Sognet led saa meget i Krigen 1657-60, at der kun var faa Beboere tilbage.

I Sognet findes flere fredlyste Oldtids Stengrave: paa Klelund Hede en usædvanlig lang Langdysse, 370 F., i Klelund Plantage en Langdysse, 235 F. lang, samt en Runddysse, ved Gilbjærg en Langdysse, 125 F. lang, og ved Vittrup en tilsvarende. I Stilde Plantage er der fredlyst 9 Gravhøje, deribl. de 3 *Store Tinghøje* og de 3 *Smaa Tinghøje*.

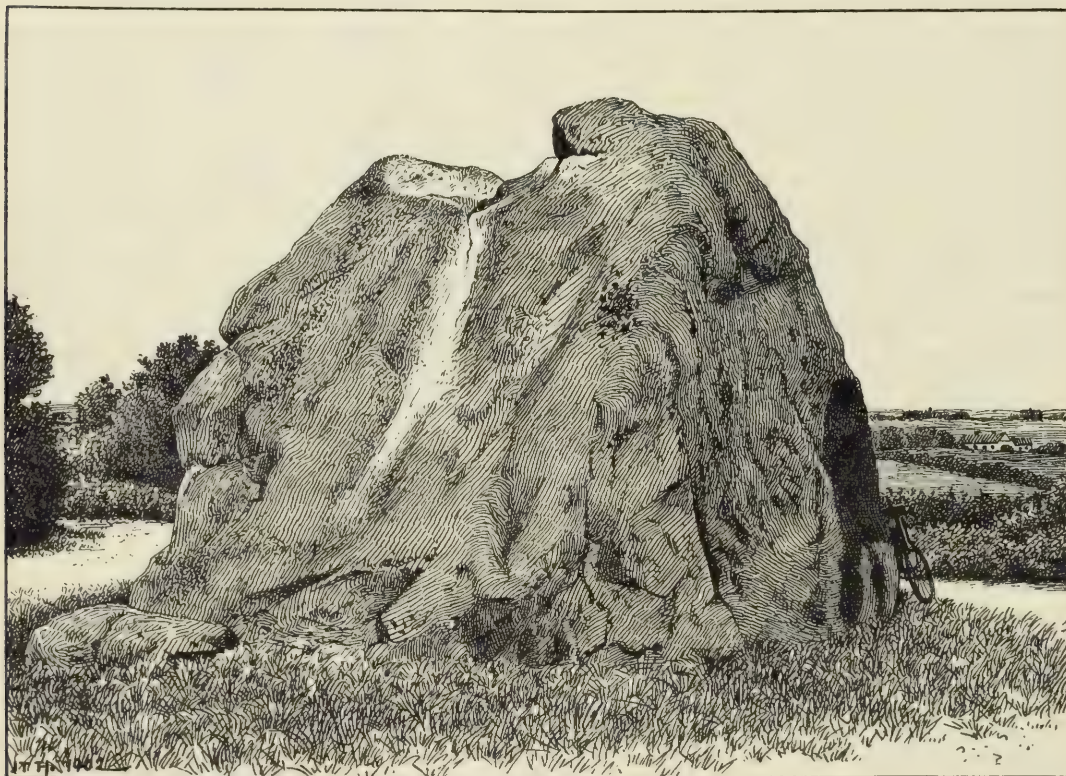
Lindknud var Anneks til Brørup, indtil det ved Reskr. af $^{23}/_{11}$ 1895 blev et eget Sognekald.

Brørup Sogn omgives af Annekset Holsted, Føvling, Malt, Folding, Læborg og Lindknud Sogne. Kirken, mod S., ligger c. $3^1/_4$ Mil N. Ø. for Ribe og $4^1/_2$ Mil Ø. S. Ø. for Varde. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandede, en Del dog lerede, med nogen Hede og Rester af Skov. Af større Plantager nævnes *Tislund Pl.*, 88 Td. Ld., anl. 1891, *Aalund Pl.*, 140 Td. Ld., anl. 1901, og en Del af *Stilde Pl.*, se S. 790). Gennem Sognet løber *Holsted Aa*, hvis to Arme forene sig her. I Sognet krydses Landevejene fra Ribe til Vejle og fra Varde til Kolding, ligesom Lunderskov-Esbjærg Banen gaar gennem den sydl. Del.

Fladeindholdet 1901: 7448 Td. Ld., hvoraf 3011 besaaede (deraf med Rug 629, Byg 164, Havre 1037, Boghvede 151, Bælgsæd 11, Frøavl 7, Blands. til Modenh. 321, Grøntf. 125, Kartofler 111, andre Rodfr. 418, andre Handelspl. 37), Afgræsning 2215, Høslæt, Brak, Eng m. m. 839, Have 65, Skov 517, Moser og Kær 214, Heder

m. v. 448, Veje og Byggegr. 134, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 344 Heste, 1772 Stkr. Hornkv. (deraf 1031 Køer), 664 Faar, 1156 Svin og 29 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 220 Td.; 58 Selvejergde. med 180, 135 Huse med 39 Td. Hrtk. og 59 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1632 (1801: 439, 1840: 648, 1860: 919, 1890: 1206), boede i 292 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 82 levede af immat. Virksomh., 630 af Jordbrug, 3 af Gartneri, 249 af Industri, 85 af Handel, 62 af forsk. Daglejervirks., 70 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet *Brørup Kirke* (c. 1340: Bryddorp) og *Præstkjær Præstegaard*, begge ved Vardevejen, og Byerne: *Brørup Stationsby*, ved Ribevejen, med Forskole, Missionshus (opf. 1900), Apotek, Lægebolig, Sparekasse (opr. 1897; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 92,005 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 958 Kr., Antal af Konti 336), Købmandshdl., m. m., Kro, Jærnbane-, Tele-

Tislundstenen.

graf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Eskelund* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1887), Andelsmejeri og Kro; *Eskelundkjær*; *Tusbøl*; *Surhave* med Skole og Fattiggaard for B.-Lindknud Komm. (opr. 1870, Plads for 20 Lemmer); *Gjerndrup* (Vester- og Øster-G.) med Kro (ved Ribevejen); noget af *Tislund* (Tirslund, Resten i Føvling S.). *Hulvad*, Gde.; *Gjerndrupholm*, Gd.; *Stensvanggd.*; *Brørupgd.*; *Skovhøj*, Gd.; *Aagd.*; *Gravengd.*; *Nørgd.*; *Hulkjær*, Vandmølle; *Damgd.*; *Fjering*, Teglværk og Gd.; m. m.

Brørup S., een Sognekommune med Lindknud, hører under Ribe Lægedistr., i øvrigt under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som Lindknud samt 4. Udskrivningskr.' 20. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt et senere tilføjet Vaabenhus af Mursten mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre; Skibet har Dobbelt-, Koret Enkeltsokkel; Koret, der har haft Apsis, og til Dels Skibet ere senere ommurede, vistnok efter en Brand. Altertavle i Renæssancestil fra c. 1600,

med Malerier, deribl. Christus og Marie Magdalene i Midtpartiet, fra 1872 af H. Jessen i Holsted. I Korgavlen en Sten med Relikviegemme fra det oprindl. Alterbord. Om Alterbægeret se Saml. t. j. Hist., 2. R. II S. 143 flg. Granitdøbefont. Prædikestol fra 1618. Præstestol, før Skriftestol, med Aarst. 1586. Stolestader med Aarst. 1648, 1652 og 1662. Klokken, støbt 1636 af Baltzer Melchior, er nu i et lille i Nutiden af Tømmer opf. Spir paa Skibets Vestende.

I Tislund Plantage paa en høj Bakke med vid Udsigt ligger i et Egekrat en mægtig Granitsten, *Tislundstenen*, 11 F. over Jorden, ved Foden 18 F. i Tværmaal, fredet 1832. Da den store Sten i Bække Sogn var bleven kløvet (se S. 779), blev Sagnet om Harald Blaatand, der vilde drage Stenen til sin Moders Gravhøj, overført paa denne (se *Wimmer*, D. Runemindesm. I S. 45 flg., og *A. Olrik*, i „Dania" I S. 143 flg.). Det var Dalgas' Mening at gøre Stenen til et Monument for Hedeselskabet og sætte en Indskrift paa den, men paa Grund af Forholdene var det ikke muligt. Han lod da opkaste en Høj i Nærheden til dette Monument, og dette blev et Monument for ham selv, afsløret 16/7 1895. Paa Stenen, paa Midten af Højen, staar: „Det danske Hedeselskab" og paa en Sten foran er et Brystbillede af Bronce (Billedhugger: Axel Hansen) af Dalgas selv.

Esge Henriksen i Hwolkier (Hulkjær), Væbner, nævnes 1472. — I Præsteindberetn. fra 1638 omtales Hulvad Skov, „som hedder Hessel", hvor Malt Herredsting da holdtes. — En ved Eskelund 1869 oprettet Folkehøjskole blev nedlagt 1874.

S. for Gjerndrup fandtes 1774 3 Skaale af drevet Guldblik, fra den yngre Broncealder; kun den ene er nu i Nationalmuseet, de to andre ere forlængst ulovligt blevne indsmeltede.

Ved Brørup er der fredlyst 1 Gravhøj, ved Eskelund 4 og ved Tislund 2, alle meget anselige (om fredlyste Høje i Stilde Pl. se S. 791).

Holsted Sogn, Anneks til Brørup, omgives af dette, Lindknud Sogn, Gjørding Hrd. (Aastrup, Vejrup og Gjørding S.) og Føvling Sogn. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 3 Mil N. N. Ø. for Ribe og $4^3/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Varde. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandede og sandblandede, enkelte Steder mod S. lerblandede; nogen Hede mod N. og V. Af større Plantager nævnes *Bjøvlund-Aastrup Pl.*, 188 Td. Ld., anlagt 1875. Gennem Sognet løber *Holsted Aa*; omtr. i Midten krydses Landevejene fra Varde til Kolding og fra Kalvslund til Donslund; i den sydl. Del gaar Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 6958 Td. Ld., hvoraf 2683 besaaede (deraf med Rug 573, Byg 201, Havre 949, Boghvede 152, Bælgsæd 11, Blandsæd til Modenhed 301, Grøntf. 64, Kartofler 158, andre Rodfr. 273), Afgræsn. 1968, Høslæt, Brak, Eng m. m. 702, Have 49, Skov 103, Moser og Kær 419, Heder 867, Veje og Byggegr. 164, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 284 Heste, 1314 Stkr. Hornkvæg (deraf 843 Køer), 691 Faar, 822 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 115 Td.; 39 Selvejergde. med 75, 1 Fæstegd. med 3, 154 Huse med 37 Td. Hrtk. og 127 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 1773 (1801: 295, 1840: 448, 1860: 804, 1890: 1470), boede i 332 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 132 levede af immat. Virksomh., 698 af Jordbrug, 7 af Gartneri, 359 af Industri, 115 af Handel, 69 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 33 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Holsted* (delt i Nørre- og Sønder-H., der skilles ved Holsted Aa og ligger ved Landevejenes Krydsning, samt Stationsbyen, en Fjerdingvej mod S.), stor, købstadlignende Landsby — 1/2 1901: 224 Huse og 1175 Indb. — med Kirke, Skole, to Missionshuse (opf. 1889 og 1901), Forsamlingshus (opf. 1883), Skole, Efterskole, Ting- og Arresthus (opf. 1845 af Grundmur med 2 Stokv. i Midtpartiet, Arkitekt: M. G. B. Bindesbøll; Plads for 12 Arrestanter), Herredsfogedbolig (privat), Lægebolig, Dyrlægebolig, Fattiggaard for Føvling-H. Komm. (opr. 1869, Plads for 24 Lemmer), Sparekasse (opr. 1868; 31/3 1901 var Spar. Tilgodeh. 758,331 Kr.

Rentef. 3-4 pCt., Reservef. 56,830 Kr., Antal af Konti 1837), elektrisk Lysstation, Andelsmejeri, Mølle, Klædefabrik, Farveri, Handelsetablissementer, Haandværksdrift m. m., Hotel med Teater og Forsamlingssal, Gæstgiveri, Markedsplads (Marked i Jan., April, Aug. og Nov.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst., Postkontor (Posthuset er opf. 1869) og Sessionssted for 4. Udskrivningskr.' Lægder 14, 15, 17-27 og 70-74; *Favrskov*; *Lintrup*, ved Donslundvejen, med Skole og Mølle; *Sekjær*; *Særmark* (Nørre- og Sønder-S.); *Gjørklint*; *Treager*. Enkelte Gde.: *Rolighed*; *Skyggedal*, med Teglværk; *Damgaard*; *Guldager*, Gd. og Teglværk; m. m.

Holsted S., een Sognekommune med Føvling, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 19. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken, ved Byens vestl. Udkant, er opf. 1885-86 (indviet $^{18}/_{7}$ 1886) i romansk Stil af røde Mursten, dog med Granitkvadre fra den gamle Kirke, paa en høj Granitfod og Sokkel med Skraakant (Arkitekt: Olivarius) og bestaar af Skib og Kor samt Taarn med firsidet Spir mod V. Façaderne have Rundbuefriser; i Korgavlen en Dør for Præsten; over et Vindue i Gavlen sidder en Sten fra den gml. Kirke med en mandlig Figur, „Bjøvlund Trold", og højere oppe en Granitkvader med Runeindskrift. Taarnrummet er Forhal med Indgang fra N., over hvis Dør en Tympanon med Bladornament fra den gml. Kirke. Kirken har ferniseret og dekoreret Bjælkeloft. Ny Altertavle i romansk Stil med et Maleri (Kvinderne ved Graven, Kopi) af Holm. Den romanske Granitdøbefont, Prædikestolen i Barokstil, Malmalterstagerne og nogle Træfigurer (Christus paa Korset med Maria og Johannes) fra kat. Tid ere fra den gml. Kirke. I Vestenden et Pulpitur og et Maleri af Luther. — Materialerne af den gamle Kirke (Skib og Kor af Granit samt senere tilføjede Taarn og Vaabenhus, begge af Mursten), som laa c. $^{1}/_{8}$ Mil V. for Byen, ere dels anvendte til den nye Kirke, dels til et Ligkapel, der ligger paa samme Plads. Den gamle Kirkegaard benyttes endnu.

Ved *Gjørklint* S. for Holsted Aa har man ved 1830 opgravet en Mængde Kvadersten. — I Holsted By ved Landevejen, er der 1882 rejst et Monument, bestaaende af en firkantet Granitstøtte, for H. A. Krüger.

Holsted var Anneks til Føvling, indtil det ved Reskr. af $^{22}/_{11}$ 1895 blev Anneks til Brørup.

Litt.: *J. Kierckebye*, Beskr. af Føvling og Holsted Sogne, i Saml. t. j. Hist. I S. 158 flg.

Føvling Sogn omgives af Folding, Brørup og Holsted Sogne, Gjørding Hrd. (Gjørding og Jernved S.) samt Ribe Hrd. (Kalvslund S.) og Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kongeaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^{1}/_{4}$ Mil N. Ø. for Ribe. De højtliggende, til Dels bakkede Jorder (Senhøj, 224 F., 70 M., med trig. Station) ere overvejende sandede, med Sten og Grus, men ogsaa nogle Steder med Ler og Mergel til Underlag; en Del Hede mod N., mod S. Enge. *Ilsted Aa*, Biaa til Holme Aa, udspringer i Sognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Donslund til Kalvslund og til Foldingbro, i det nordl. Hjørne Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 10,031 Td. Ld., hvoraf 4468 besaaede (deraf med Rug 1065, Byg 300, Havre 1748, Boghvede 134, Bælgsæd 7, Frøavl 3, Blands. til Modenhed 361, Grøntfoder 157, Kartofler 175, andre Rodfr. 513, andre Handelspl. 5), Afgræsn. 2578, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1474, Have 102, Skov 110, Moser og Kær 245, Heder m. v. 807, Veje og Byggegr. 247 Td. Kreaturhold 1898: 534 Heste, 2517 Stkr. Hornkv. (deraf 1579 Køer), 1187 Faar, 1329 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 292 Td.; 93 Selvejergde. med 203, 2 Fæstegde. med 5, 258 Huse med 83 Td. Hrtk. og 41 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901:

1972 (1801: 667, 1840: 1078, 1860: 1511, 1890: 1846), boede i 401 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 56 levede af immat. Virksomh., 1368 af Jordbrug, 8 af Gartneri, 209 af Industri, 30 af Handel, 68 af forsk. Daglejervirks., 74 af deres Midler, og 33 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Føvling* (c. 1340: Fyghlingh, 1425: Foghelinge) med Kirke, Skole og Forsamlingshus; *Aatte* (1397: Oadit, 1325: Aghet); *Aagesbøl* med Skole; *Tobøl*, ved Landevejen, med Skole og Andelsmejeri (Nørrelund); *Holleskov*, ved Landevejen, med Teglværk; *Bobøl*, ved Landevejen, med Mølle; *Astofte*; *Stenderup* med Skole, Kapel (opf. 1902), Mølle og Kro; *Tislund* (Tirslund, en Del i Brørup Sogn) med Skole. *Bækbølling*, Gde. og Huse, med Præstegd., Andelsmejeri og Mølle; *Aabølling*, Gde.; *Sorrild*, Gde.; *Gravlund*, Gde.; *Sønderager*, Gde.; *Lundtofte*, Gde.; *Tved*, Gde.; *Flintholm*, Huse. Enkelte Gde.: *Nielsbygaard* med Vandmølle (c. 7 Td. H.); *Lervad*; *Lykkeskjær*; *Hummelmade*; m. m.

Føvling S., een Sognekommune med Holsted, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 26 (østre Del) og 27 (vestre). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige, højtliggende *Kirke* bestaar af Skib og Kor med Apsis samt lavt Taarn mod V. med Trappetaarn. Skib og Kor med Apsis ere fra romansk Tid af Granitkvadre (i det Indre er dog ogsaa anvendt Tuf) paa Dobbeltsokkel. Begge Døre, hver med to Søjler med Tærningkapitæler og Tympanon, ere bevarede, men tilmur.; den nordl. benyttedes dog til 1868 (se ndfr.); desuden er der en Dør paa Korets Nordside, genaabnet 1886. Usædvanlig mange af de smaa, højtsiddende oprindl. Vinduer ere bevarede (indtil 1874 fandtes de alle). I den senere Middelalder fik Skibet 4 Hvælvinger, Koret 1 (Apsis har Halvkuppelhvælv., nu af Træ), ligesom Taarnet, der før skal have været højere, opførtes af Granit og Mursten; dets Pyramidetag har røde Tagsten („F. Kirke med den røde Lue"), Taarnrummet, der før har været hvælvet, blev 1868 gjort til Forhal med Portal i V.; paa Taarnets Vestside staar: 1773, og over dette sidder et Mandehoved af Granit. Ny Altertavle af Agersnap, Prædikestol fra 1753. Ejendommelig Granitdøbefont med Fod som et Kors. Gotisk Degnestol med Beslag. Gamle gotiske Malmalterstager, givne af Købmd. Jens Wissing i Kolding 1805. I Skibet et lille Krucifiks. Mindetavler over Præsterne Joh. Terpager, † 1703, og Bendix Didriksen, † 1738; Epitafier over Terman Madsen til Nielsbygd. og Hustru og over Sønnen Chr. Termansen samt hans Søster Mad. Agatha Wass, † 1779. — I Vaabenhuset staar en Runesten, der før har ligget paa Kirkegaarden (ifl. et Brev fra 1642 laa den „først paa en Adelsmands Grav og er siden lagt paa en Bondes Grav") og senere stod ved Korets Nordside; Indskriften, hvorunder et Kors, lyder: „Esbern hic Langsum cubat in Christo reqviescens", ɔ: her er Asbjørn Langsum begravet, hvilende i Chr.

Nielsbygaard har været en Hovedgaard, der 1392 og 1426 tilhørte Nis Lavsen og ved Midten af 15. Aarh. Jakob og Peder Nielsen (Nis Lavsens Sønner?); 1533 nævnes Per Harbo af N., Væbner, 1586 Per Galskyt, 1588 Peder Harbo (de to sidste maaske een og samme Person); sidstnævntes Sønner vare Hans Harbo, † 1660, og Niels H.; Hans' Søn Peder ejede N. 1661, men er død kort efter, hvorefter Søsteren Sidsel bragte Gaarden til sin Mand af Bondestand Mikkel Pedersen (se Personalh. Tidsskr. 2 R. II S. 210). Han solgte den (18 Td. H.) 1696 til Peder Jensen og Laur. Pedersen, som 1697 skødede den (12, Gods 6 Td. H.) til Forpagter Mads Termansen, † 1731, der samlede meget Gods til Gaarden; Arvingerne skødede N. (12, Gods 201 Td. H.) til Sønnen Terman Madsen, † 1757, hvis Søn Chr. Termansen døde 1778; hans Arvinger skødede den (12, Bøndergods 223 Td. H.) for 28,000 Rd. til Termansens Søstersøn, Borger i Kbh. Peter Wass (Hvas), som frasolgte det meste af Godset og 1795 skødede selve Gaarden med 13 Td. H. Gods for 17,500 Rd. til Nis Andersen, † 1801; 1802 købte Jonas Poder den (13 og 12 Td. H.) for 17,110 Rd. Hovedparcellen ejes nu af J. Madsen. — Hovedbygningen er ny; gammel Egetræslade.

Ved Aatte er der fredlyst en Gravhøj, *Senhøj* (se S. 794).

Malt Sogn omgives af Annekset Folding, Brørup, Læborg og Vejen Sogne samt Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kongeaa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $3^1/_4$ Mil N. Ø. for Ribe. De højtliggende, enkelte Steder bakkede Jorder ere dels lermuldede, dels lette, stenede og sandede. En Del Skov (Estrup Sk., Baslund Sk., Skibelund Krat; Skibelund Plantage). Gennem Sognet gaa Landevejene fra Varde til Kolding og fra Foldingbro til Kolding samt Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 5432 Td. Ld., hvoraf 2578 besaaede (deraf med Hvede 11, Rug 509, Byg 241, Havre 804, Boghvede 60, Blands. til Modenh. 297, Grøntf. 174, Kartofler 53, andre Rodfr. 428), Afgræsn. 1145, Høslæt, Brak, Eng m. m. 751, Have 76, Skov 386, Moser og Kær 366, Heder 3, Veje og Byggegr. 123, Vand-

Askov Folkehøjskole.

areal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 309 Heste, 1659 Stkr. Hornkv. (deraf 1001 Køer), 374 Faar, 1280 Svin og 17 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 224 Td.; 58 Selvejergde. med 191, 134 Huse med 33 Td. Hrtk. og 22 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1684 (1801: 347, 1840: 665, 1860: 868, 1890: 1480), boede i 249 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 379 levede af immat. Virksomhed, 696 af Jordbr., 13 af Gartneri, 218 af Industri, 30 af Handel, 74 af forsk. Daglejervirks., 45 af deres Midler, og 25 vare under Fattigv.

I Sognet *Malt Kirke* (Sognet nævnes c. 1300 som Moltæ), Præstegaard og Forsamlingshus (opf. 1887) samt Byerne: *Maltbæk* med Skole og Fattiggaard for M.-Folding Sogne (opr. 1869, Plads for 14 Lemmer); *Askov* med Valgmenighedskirke (med Præstebolig), Folkehøjskole (se ndfr.), Husflidsskole, Sløjdskole, Skole for Drenge i Overgangsalderen, Væverskole, Forskole, Forsøgsstation ang. Vindkraftens Anvendelse (se S. 799) samt Forsøgsstation for Plantekultur (opr. 1893), og Købmandshdl. m. m. *Skibe-*

lund, Gde. og Huse, med Fri- og Fortsættelsesskole. *Ladelund Landbrugsskole* (opr. 1879). *Jelshøj Huse. Bavnborg Huse. V.-Havgaardssteder*, Huse. *Estrupmark*, Gde. og Huse, med Skole. *Mølbjærg Huse*; *Stineborg Huse*; *Søgaardshuse.* Hovedgaarden *Estrup* har 31$^{3}/_{4}$ Td. H., c. 710 Td. Ld., hvoraf 70 Eng, 240 Skov, 42 Mose, 11 Veje, 10 Byggegr. og Have m. m., Resten Ager. Andre Gde.: *Vinding*, *Egeris*, *Bøgestedgd.*, *Grønvanggd.*, *Nørvanggd.* og Mølle, *Gavnsgd.*, *Stenninggd.*, *Kathrinelund*, *Christianshøj*, m. fl.

Malt S., een Sognekommune med Annekset, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 24. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

Estrup.

Kirken bestaar af Skib og Kor, Rest af et Taarn mod V. samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa profileret Sokkel. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede; Norddøren er tilmur.; Syddøren, i Vaabenhuset, har Søjle paa hver Side og Tympanon med Majuskelindskriften: „Pulsate et apperitur vobis“ (banker og eder skal oplades). Den oprindl. Korbue er forhøjet og sidder skævt til den sydl. Side. Taarnet, af Granit, er ligesom Vaabenhuset (ombyg. 1896) tilføjet i den senere Middelalder; 1686 styrtede en stor Del af Taarnet ned, saa at Resten til Skibets Mur maatte nedtages (ogsaa i et Brev af 1593 meldes, at Taarnet var nedfaldet, ligesom der flere Gange senere tales om Kirkens Brøstfældighed). Da Klokkestablen ved Korets Østende 1880 styrtede ned, hvorved Klokken dræbte Klokkeren, blev der rejst et Klokkespir over Taget. Udsk. Altertavle fra c. 1600 med nyere Malerier; Prædikestol fra 1588. Mærkelig Granitdøbefont med 4 i højt Relief udhuggede kæmpende, mandl. Figurer, de 3 adskilte ved Ornamenter, den 4. ved en Kvinde med et Barn. Udsk. Bill. af St. Christophorus og en Ligsten over Niels Nielsen i Aschoe, † 1776, og Hustru. (Om Kirken se *J. Helms*, Kirkeh. Saml. 2. R. II S. 572 flg., og D. Tufstensk. S. 98).

Valgmenighedskirken, N. V. for Askov By og dens Anlæg, er opf. 1899-1900 (indviet $^{28}/_{1}$ 1900) i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Rolf Schrøder) for c. 27,000 Kr. og bestaar af et treskibet Langhus, hvis Sideskibe ere skilte fra Midtskibet ved Piller, forbundne ved Rundbuer, Kor med Apsis samt højt Taarn med firsidet Spir ved Vestgavlen. Kirken har fladt Loft, i hvilket Felterne mellem de korslagte Bjælker have matte Glasruder. Af Inventariet nævnes det af C. Schrøder dekorerede Alter med Egetræskors med Straaleglorie, Granitdøbefonten og to Messinglysekroner.

Estrup tilhørte 1553 Fru Lene Rosenkrantz, Thomes Juels, 1573 hendes Søn, Chrf. Juel, † 1588 (der lagde en Del af den senere i Svenskekrigen 1657-60 helt ødelagte Estrup By ind under Gaarden), saa dennes Søn Thomes J., † 1647, hans Søstersøn Manderup Abildgaard, 1656, dennes Søn Eggert Abildgaard, der blev ødelagt under Krigen og 1662 maatte skøde E. (46 Td. H.) til Fru Margr. Reedtz, Malte Sehesteds Enke, hvis Søn Claus Sehested solgte den 1695 til Chr. Claudi, og han solgte den og Skodborghus med deres Tilliggende 1698 for 16,350 Rd. til Oberst Ditl. Brockdorff til Hvolgd.; han afhændede den (30, Skodborghus 14 Td. H.) 1701 til Generallieutn. Theod. Levetzau til Oxholm, der 1704 skødede den til Amtsforv. Peter Poulsen, † 1712, hvis Enke Christine Margr. Clasen 1714 ægtede Overførster Hans Bachmann († 1745); han har solgt den til Generalmajor Henrik Scholten, som ejede den 1727; efter hans Død blev den (30, Tiender 123, Gods 278 Td. H., heri medregnet Skodborghus) 1751 solgt for 27,650 Rd. til Kancellird. Fr. Lautrup († 1776), som 1771 skødede den (30, 231 og 103 Td. H.) for 32,280 Rd. til Sønnen Kammerassessor Henr. H. Chr. Lautrup; han fik Lov til at udstykke E. (23 Td. H.) i 42 Parceller (deribl. Kathrinelund, Christianshøj og Estruplund), hvoraf Hovedparcellen skulde være $11^{1}/_{2}$ Td. H.; efter hans Død 1802 gik E. over til Sønnen Laur. Fr. Lautrup († 1838), der 1831 solgte den for 20,480 Rd. til Chr. Termansen, † 1834, hvis Svigersøn H. H. C. Lautrup overtog den for 25,600 Rd.; efter hans Død 1890 gik den for 280,000 Kr. over til Børnene Christiane L., † 1902, og O. Chr. Lautrup, hvilken sidste nu er Eneejer. — Hovedbygningen, som tidligere bestod af 4 sammenbyggede Fløje, er opf. 1721 og bestaar af 3 Fløje i 1 Stokv. af Grundmur med Kvist og Renæssancegavle (nyopførte); Vestfløjen, der har hvælv. Kældere og høje Værelser med Malerier, er dog vistnok langt ældre. Borge- og Ladegaard ere skilte ved Koldingvejen.

Mindesmærket for Magnus den gode.

Aar 1438 nævnes *Askovgaard*, som Fru Berte, Lage Knudsens Efterleverske, havde solgt til Ribebispen.

Askov Folkehøjskole („Flors Højskole“) er for saa vidt en Fortsættelse af

Landets første Folkehøjskole, den af C. Flor i 1844 anlagte Skole i Rødding i det nordl. Sønderjylland, som denne Skoles Forstander, L. Schrøder og hans to Medlærere efter Krigen i 1864 flyttede deres Virksomhed til Askov, hvor Skolen aabnedes $^{3}/_{11}$ 1865 under beskedne Forhold i Stuehuset af en nedlagt Gaard, med Vinterkursus for unge Mænd og Sommerkursus for unge Piger; 1878 omdannedes den, hvad Vinterundervisningen angaar, til en „udvidet Højskole", som nu har baade en mandl. og kvindl. Afdeling og af begge baade et yngre og et ældre Hold (1. og 2. Vinters Lærlinger), i 6 Maaneder, hvis Deltagere have gaaet paa en anden Højskole eller have modtaget anden Undervisning ud over Almueskolen. Skolen tog hurtig til, saa at der allerede 1866 maatte bygges; 1869 opførtes den nye, anselige Hovedbygning, 1872 et Gymnastikhus, 1880 bl. a. et ottekantet Taarn med Murkrans, 1883 den. nuv. Badeanstalt, 1898 en stor Bygning („det hvide Hus") med Rum til Biblioteket (nu c. 20,000 Bd.), Tegnesal m. m., 1899 en ny Skolebygning (det „røde Hus") osv. Vinterskolen besøges nu aarl. af 150-180 Elever, den alm. Pigehøjskole om Sommeren af 120-40 Elever; desuden er der Kursus i Sommerhalvaaret for unge Højskolelærere og for Ledere af Gymnastikundervisning; der er foruden Forstanderen 10 faste Lærere og 3 Lærerinder. Ved Fundats af $^{10}/_{5}$ 1898 blev Skolen en selvejende Institution. — Af de mange ovenn. Institutioner, der ere voksede op i Nærheden af Skolen, maa særlig nævnes Forsøgsstationen for Plantekultur (ledet af Statskonsulent Fr. Hansen) og Forsøgsstationen for Vindkraftens Anvendelse, som er oprettet af den siden 1878 til Skolen knyttede Prof. Poul la Cour; 1891 opførte han med Statshjælp en Forsøgsmølle, 1897 en større Mølle med aarl. Bevilling 12,000, nu 7000 Kr. (*P. la Cour*, Forsøgsmøllen. Kbh. 1900). Fra Møllen leveres der elektrisk Lys til Skolen og Beboerne af den lille By, der efterhaanden er vokset op omkring den; et Vandværk er sat i Forbindelse med Møllen.

Helleristningssten ved Askov.

I ***Skibelund Plantage*** er der Mindestøtter for Præsten, Orientalisten Jak. Chr. Lindberg, † 1857, rejst 1869, for H. A. Krüger Bevtoft med Bronceportrætmedaillon, rejst 1882 (se Vignetten S. 789), og for Præsten Hans Svejstrup, † 1893, der er født i Maltbæk Præstegaard, rejst 1895, med et Broncebasrelief af ham (Billedhugger: Axel Hansen). Desuden findes Mindesten for Sønderjyderne H. D. Kloppenborg († 1882), Cl. Dall († 1872), Politikeren N. J. Termansen († 1892) og P. Larsen Skræppenborg († 1873). I den nye Del af Plantagen staar et af Thor Lange skænket Mindesmærke for Magnus den godes Kamp paa Lyrskovs Hede 1043, afsløret $^{27}/_{9}$ 1898; det er en 7 F. høj Granitsten, paa hvilken et af Niels Skovgaard udhugget Relief (Kongen og hans Folk i Kamp med Venderne). Fra Stenen er en smuk Udsigt. I Plantagen er der $^{27}/_{7}$ 1903 afsløret et Mindesmærke, „Modersmaalet", med Buster af Digteren Edv. Lembcke og Historikeren A. D. Jørgensen paa hver Side af en Kvindeskikkelse (Billedhugger: N. Hansen-Jakobsen), bekostet af Konferensr. Heide.

Herredstinget holdtes ved Malt Kirke, vistnok til 1577, da det flyttedes til Hulvad (se S. 793).

Ved Maltbæk er der fredlyst 3 Gravhøje, deribl. den anselige *Bavnehøj*. — I Maltbæk Mose er der gjort flere Fund af Oldsager, saaledes et Par Broncealderslurer med Bærekæde og en smuk Broncekasserolle med Emailindlægning, fra den romerske Jærnalder. Ved Maltbæk gamle Præstegaard er der for faa Aar siden vistnok i en udjævnet Gravhøj fundet en c. 6 F. lang, særdeles smuk Helleristningssten,

hvis to Sider ere dækkede af henved 80 til Dels store og dybe skaalformede Fordybninger. Stenen er nu flyttet til Askov Højskole.

Litt.: *J. Nissen*, M. Sogn i vore Oldfædres Tid, i Aarb. f. d. Kulturhist. 1893 S. 126 flg.

Folding Sogn, det mindste i Herredet og Anneks til Malt, omgives af dette, Brørup og Føvling Sogne samt Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kongeaa. Kirken, mod S. V., ligger $2^3/_4$ Mil N. Ø. for Ribe. De højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandede, med Grus og Al til Underlag (Mergel er meget benyttet), enkelte lerblandede. En Del Skov (Langeskov, Nørresk., Søndersk., Skovhoved). Gennem Sognets sydl. Del gaar Landevejen fra Ribe til Kolding over Foldingbro Kro, hvorfra gaar Landevej til Vejle; i den nordl. Del gaar Lunderskov-Esbjerg Banen.

Fladeindholdet 1901: 3462 Td. Ld., hvoraf 1487 besaaede (deraf med Rug 338, Byg 98, Havre 471, Boghvede 73, Bælgsæd 3, Frøavl 3, Blandsæd til Modenhed 183, Grøntf. 55, Kartofler 53, andre Rodfr. 210), Afgræsn. 972, Høslæt, Brak, Eng m. m. 358, Have 38, Skov 309, Moser og Kær 58, Heder m. v. 150, Veje og Byggegr. 80, Vandareal m. m. 10 Td. Kreaturhold 1898: 157 Heste, 796 Stkr. Hornkv. (deraf 524 Køer), 263 Faar, 620 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 97 Td.; 29 Selvejergde. med 77, 68 Huse med 19 Td. Hrtk. og 30 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 700 (1801: 245, 1840: 394, 1860: 553, 1890: 610), boede i 145 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 26 levede af immat. Virksomhed, 425 af Jordbr., 7 af Gartneri, 103 af Industri, 7 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 3 vare under Fattigv.

I Sognet *Folding Kirke* og Missionshus (opf. 1898), ved Landevejen, og Byerne: *Folding* (1236: Fuldærn, senere Foldærn); *Foldinggaarde*; *Nørbølling* med Skole; *Sønderskovmark*. *Sønderskov Huse*. *Foldingbro Kro*, ved Broen over Kongeaa, med Toldassistentstation og Markedsplads (Marked i April, Maj og Okt.). Hovedgaarden *Sønderskov* har (med en Gaard paa 2 Td. H., siden 1896) 21 Td. H., 500 Td. Ld., hvoraf 340 Ager, 30 Eng, 30 Plantage, 60 Skov, Resten Veje, udyrket Jord m. m. Ved Sønderskov: Mølle, Vandmølle, Dampmølle og Fællesmejeri. Andre Gaarde: *Kokkenborg*, *Hønborg*, *Skovlyst*, *Stengd.*; m. fl.

Folding S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 25. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

I Stedet for den lille, romanske Granitkirke (Skib og Kor med Apsis samt senere tilb. Vaabenhus mod S. af Mursten; den har tidligere haft Taarn) er der paa samme Plads 1897 opf. en ny *Kirke* (indviet $^{11}/_9$ 1898) i romansk Stil af røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant (Arkitekt: Hagerup). Den bestaar af Skib og Kor med Rundbuefriser og Pilastre samt Bjælkeloft og med Indgang fra V. gennem en Portal med en Kalkstenssøjle paa hver Side og Tympanon; i Vestenden er der en Forhal, ovenover hvilken der er et Pulpitur, over Vestgavlen en ottekantet Tagrytter; i Korgavlen Dør til Præsten. Altertavle fra 1634, med Malerier fra 1886 (i Midten Nadveren, sign. ME), Prædikestolen, omtr. fra s. Tid. Den romanske Granitdøbefont og Klokken, fra 1512 med Minuskelindskr., ere fra den gamle Kirke. I Forhallen en middelald. Ligsten med mandl. Figur.

Sønderskov tilhørte 1448 Jakob Nielsen, der havde arvet den efter sin Hustrus Fader Niels Lagesen og dennes Sønner, og som da solgte den til Ribe Bispestol; 1493 tilhørte den Henrik Sten, et Barnebarn af Niels Lagesen. Derefter nævnes Thomes Galskyt, Sønnen Peder G., 1550 dennes Broder Otto G., og 1572 Peder Galskyts Søn Albert G., † 1593, hvorpaa hans Moder Fru Bege Clausdatter overtog S. og solgte den $^3/_{12}$1600 til Børge Rosenkrantz til Ørup, † 1614. Den solgtes da til Thomas Juel til Kollerup og Estrup, † 1647, hvorefter S. tilfaldt Manderup Due til Halkjær, hvis Moder Lene Juel var en Søster til Thomas Juel. Efter Manderup Dues Død (vistnok 1662) arvedes S. af Sønnen Jørgen Skeel Due, † 1701, af hvis

Børn Sønnen Kapt. Jørgen Chrf. Due blev Ejer ved Skiftet (Broderen Albert Skeel D. skødede 1718 sin Del af S., der da var 33, i alt med Gods og Tiender 320 Td. H., til ham); han solgte S. 1720 til Hans Bachmann til Estrup, † 1745, efter hvis Enkes Død den 1747 gik over til Datteren Christine Margr. B. († 1757), som 1756 ægtede Amtsforv., Kancellird. S. N. Claudius, og han skødede den for 42,000 Rd. 1769 til Just. Fr. Vodschou; han skødede den 1775 til Fr. Chr. Otto Grev Wedel Jarlsberg, hvis Dødsbo solgte den (33, 55 og 231 Td. H.) 1779 for 30,000 Rd. til Søren Bjerring, og han skødede den 1784 for s. Sum til Justitsrd. T. Thygesen til Matrup, som straks solgte den til Hans Gundorph til Skodborghus, der 1786 fik Lov til at frasælge Godset, uden at Gaarden mistede sin Frihed, og 1793 solgte S. (19, i alt 58 Td. H.) til Jens Hundevad; han solgte den (17 Td. H. foruden Gods) for 34,000 Rd. til Ritmester Chr. Saxesen, der solgte den 1804 til Peter Momsen, som snart efter solgte den til Grandjean; han afstod den til General, Baron Wedell Wedellsborg, hvis Fallitbo solgte den til ovenn. Momsen, † 1846; hans Søn Jens Rahr Momsen døde 1887, hvorefter Sønnen Peter M., den nuv. Ejer, overtog den

Sønderskov.

1894 (da vurderet til 170,000 Kr.). — Hovedbygningen, som ligger meget smukt, omgiven af de gamle Grave og af Skov, er opf. 1620 af Thomas Juel af tyk Grundmur med hvælv. Kældere og to Taarne; Hovedfløjen var i 3 Stokv. ligesom Østfløjen. Nu er Hovedfløjen kun i to Stokv., medens Øst- og Vestfløjen have tre; det ene Taarn og Spiret paa det andet ere nedtagne af P. Momsen, † 1846; ogsaa J. Momsen har foretaget Forandringer; hvælvede Kældere findes endnu under en Del af Hovedfløjen og under Vestfløjen.

Fra *Foldingbro*, hvor der allerede 1570 blev indrettet Toldopsyn, udgik de store Veje midt igennem Jylland, mod S. til Urnehovedting, mod N. til Viborg, den gamle Oksevej, og til Holstebro.

Ved Nørbølling er der fredlyst 12 Gravhøje, deribl. flere meget anselige, saaledes den 18 F. høje *Kirkehøj*.

Vejen Sogn omgives af Annekset Læborg, Malt Sogn, Sønderjylland, fra hvilket det skilles ved Kongeaa, og Andst Hrd. (Andst og Gjesten S.), paa hvis Grænse Vejen Aa løber. Kirken, nær ved Østgrænsen, ligger henved 4 Mil N. Ø. for Ribe og 3 Mil V. for Kolding. De noget højtlig-

gende, ujævne Jorder ere muldrige, til Dels lerblandede. Vejen Skov. Gennem Sognet gaa Landevejene fra Kolding til Ribe og Varde samt Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 4246 Td. Ld., hvoraf 2155 besaaede (deraf med Rug 464, Byg 159, Havre 528, Boghvede 111, Frøavl 12, Blands. til Modenh. 265, Grøntf. 120, Kartofler 51, andre Rodfr. 413, andre Handelspl. 32), Afgræsn. 1066, Høslæt, Brak, Eng m. m. 504, Have 72, Skov 62, Moser og Kær 260, Veje og Byggegr. 123, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 240 Heste, 1192 Stkr. Hornkvæg (deraf 785 Køer), 413 Faar, 969 Svin og 22 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 159 Td.; 46 Selvejergde. med 132, 129 Huse med 26 Td. Hrtk. og 56 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 2108 (1801: 296, 1840: 520, 1860: 751, 1890: 1432), boede i 343 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 124 levede af immat. Virksomhed, 539 af Jordbr., 4 af Gartneri, 478 af Industri, 58 af Handel, 187 af forsk. Daglejervirks., 32 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byen *Vejen* (1280: Wægnæ, c. 1340: Weghn), ved Vardevejen, stor købstadlignende Landsby ($^1/_2$ 1901 : 161 Huse og 1108 Indb.), med Kirke, Præstegd., 3 Skoler (Vejen gamle og nye samt *Bakkely* Sk.), Realskole (opr. 1900), Missionshus (opf. 1895), Øvelseshus (opf. 1882), Afholds- og Højskolehjem (opf. 1900), Lægebolig, Dyrlægebolig, Sparekasse (opr. 1867; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 565,791 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 23,966 Kr., Antal af Konti 1801), Bank (opr. 1903, Aktiekapit.: 100,000 Kr.), flere industrielle Anlæg, som Elektricitetsværk (opf. 1903), Andelsmejeri, Bryggeri, Cikoriefabrik („Nørrejyll.“), Tagpapfabrik, Maskinfabrik, Jærnstøberi, Damp-Uldspinderi, Dampbageri, Farveri, Lervarefabr., Margarinefabr. („Alfa“), Mineralvandsfabr., m. m., Vejr- og Vandmølle, Haandværksdrift, Bogtrykkeri, Købmandshdlr., Hotel, Kro, Markedsplads (Marked i April, Juni og Sept.), Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor. Mindre Bebyggelser: *Vejen-Knude*, Huse; *Østermark*, Huse; *Nørre-* og *Sønder-Vorup*, Bolsteder. Gde. og Huse: *Vestermark*, Huse med Teglværk og Mosestation, *Søndermark*, Huse, *Skodborghusmark*, Huse; *Ø.-* og *V.-Skibelundgd.*, *Sandkjærgd.*, *Skodborgholm*, *Haksensgd.*, *Hajkjærgd.*, *Lukasgrue*; *Bjærgegde. Skodborghus*, Hovedgaard ($5^5/_8$ Td. H., 120 Td. Ld.), Skole, Kro og Toldkontrolsted. *Grønvang*, Gd. ($7^3/_8$ Td. H.); *Bavngd.* (7 Td. H.); *Kjærdalgd.*; *Dorotheasminde*, Gd. ($5^7/_8$ Td. H.) med Lægebolig og Teglværk; *Lille-Skovgaard* ($6^1/_8$ Td. H.); *Vandamgaard* (Vejen-Damgaard?; $10^1/_2$ Td. H.); *Mejlund*, Gd.; *Gejlgd.*; *Haugstedgd.*; *Lundgd.* med Fiskeudklækningsanstalt (et 1903 opr. Aktieselsk.); *Vorupgd.*; *Oksenvadgd.*; *Taborgd.*; *St.* og *Lille-Dalgd.*; *Brogd.*; m. fl. *Store Vandmølle*, Fiskeudklækningsanstalt.

Vejen S., een Sognekommune med Annekset, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 4. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 23. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

I Stedet for den romanske Granitkirke (Skib og Kor med senere tilb. Taarn og Vaabenhus mod N.) er der 1896 noget Ø. for denne opf. en ny *Kirke* (indv. $^{20}/_{12}$) i romansk Stil af røde Mursten (Arkitekt: Ahlmann), bestaaende af Skib og Kor, Taarn mod V. med Trappetaarn samt lille Sidekammer. Kirken har Bjælkeloft. Paa Trappetaarnet er anbragt en Dør fra Korets Sydside i den gamle Kirke; paa Tympanon en Lindorm, paa de vestl. Karmsten to Mandsfigurer; ligeledes ere flere af de mærkelige gamle Vinduessten benyttede (se Aarb. f. n. Oldk., 1894 S. 276). Af Inventariet fra den gml. Kirke: Granitdøbefonten, den udsk. Prædikestol fra 1632, Alterlysestagerne, en Lysekrone, Series pastorum m. m. samt 2 Mindetavler over to af Eggert Abildgaards Børn († 1588 og 93) og to af H. Gundorphs Børn († 1774 og

75) og en Tavle fra Døren til den gml. Præstestol. Altertavlen (Kopi af Fra Bartolomeos Nedtagelsen af Korset) er malet 1893 af C. Holsøe (den gl. Altertavle er i den nordl. Korsarm). I Forhallen Mindetavle over Præsten Jak. Bendsen, † 1719, og Møller Simon Madsen, † 1742. — Den gl. Kirkes Vaabenhus er bevaret som Ligkapel.

Skodborghus var i Middelalderen et kgl. Slot, der laa ved Kongeaa, som allerede i 11. Aarh. kaldes Skodborg Aa. Slottet nævnes dog først 1368, da det belejredes af Grev Gerts Sønner og den oprørske jydske Adel. Det var Sædet for en kgl. Lensmand (Erik Pedersen Rosenkrantz 1417, 1501 Asser Brok, 1517 Hans Breide, 1532 Claus Daa osv.), indtil Fr. II 1580 mageskiftede det til Kirstine Ulfeldt, der 1. havde været gift med Poul Abildgaard, og fra hvem det gik over til sidstn. Familie, nemlig Eggert Abildgaard, † 1622, Manderup Abildgaard, † c. 1657, der ogsaa ejede Estrup, og Sønnen Eggert Abildgaard, som 1662 skødede S. (22 Td. H.) til Fru Margr. Reedtz, Malthe Sehesteds Enke, hvis Søn Fr. Sehested derpaa nævnes til S.; 1695 skødede Gregers Høg til Vang og Jørgen Grubbe til Ryberg S. for 3900 Rd. til Claus Sehested, som s. Aar solgte den og Estrup til Ditlev Brockdorff, og de to Gaarde havde da fælles Ejere (se S. 798), indtil Fr. Lautrup 1772 skødede den (14, Tiender 20 Td. H.) for 5150 Rd. til Hans Gundorph, som 1784 solgte den for 5000 Rd. til Toldkontrollør Mich. Møller, † 1798, der frasolgte Godset og udparcellerede Gaarden; 1798 købtes Hovedparcellen (4 Td. H.) for 6300 Rd. af Lieutn. Hans Monrath. Senere ejedes den af P. Pedersen, † 1809, hvis Enke 1811 solgte den til H. Chr. Thomsen, † 1836, som flyttede Gaarden til dens nuv. Plads ved Landevejen; hans Søn Jesper Th. døde 1855, dennes Enke 1866; med deres Datter gik den over til J. C. Petersen, † 1896, hvis Enke nu ejer den. — Voldstedet, ved Aaen, blev ødelagt, da det 1861 blev gennemskaaret af en Vej. Stuehuset, som nedbrødes i Beg. af 19. Aarh., skal have haft hvælvede Kældere.

En hellig Kilde, *St. Algiers Kilde*, nævnt i Præsteindberetn. fra 1638, har ligget mod Ø. i Sognet paa Lundgaards Mark. — Paa en indhegnet Plads i Vejen By ligger en mægtig Kampesten, indviet $^{15}/_{11}$ 1880 til Minde om Fr. VII.

Litt.: *J. Richter*, V. Sogn, hist. og topogr. beskr., i Ugebl. „Fremtiden", Vejen 1900, og Fra V. Sogns Fortid, i Ugebl. „Tiden", Vejen 1903.

Læborg Sogn, Anneks til Vejen, omgives af dette, Malt, Brørup og Lindknud Sogne samt Andst Hrd. (Bække og Gjesten S.); ved Østgrænsen løber Vejen Aa, ved Sydgrænsen Holsted Aa. Kirken, noget østl., ligger over 4 Mil N. Ø. for Ribe og 3 Mil V. for Kolding. De højtliggende og mod N. og i Midten meget bakkede Jorder (Fru Mettes Bjærg, 289 F., 99 M., Store Rævebjærg, 279 F., 87,5 M.) ere sandede og sandmuldede, nogle Steder stenede; mod N. nogen Hede. Af Plantager nævnes *Hundsbæk Plantage*, 187 Td. Ld., anlagt 1889 (se S. 791), *Weitemeyers Pl.*, 49 Td. Ld., anl. 1899, og *Ratzeburgs Pl.*, 92 Td. Ld., anl. 1903. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ribe til Vejle.

Fladeindholdet 1901: 5842 Td. Ld., hvoraf 2175 besaaede (deraf med Rug 598, Byg 117, Havre 691, Boghvede 106, Bælgsæd 21, Frøavl 23, Blands. til Modenh. 160, Grøntf. 74, Kartofler 99, andre Rodfr. 286), Afgræsn. 1754, Høslæt, Brak, Eng m. m. 822, Have 31, Skov 309, Moser og Kær 260, Heder m. v. 386, Veje og Byggegr. 99, Vandareal m. m. 6 Td. Kreaturhold 1898: 236 Heste, 1031 Stkr. Hornkv. (deraf 654 Køer), 732 Faar, 606 Svin og 18 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 135 Td.; 41 Selvejergde. med 101, 1 Arvefæstegd. med 2, 97 Huse med 31 Td. Hrtk. og 21 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 837 (1801: 321, 1840: 492, 1860: 684, 1890: 793), boede i 177 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 18 levede af immat. Virksomhed, 551 af Jordbrug, 114 af Industri, 21 af Handel, 31 af forsk. Daglejervirks., 40 af deres Midler, og 18 vare under Fattigv.

I Sognet *Læborg Kirke* og Byerne: *Gammelby* med Mølle og Købmandshdl.; *Nyby* med Skole; *Drostrup* (1392: Drusdorp) med Fattiggaard for Vejen-L. Sogne (opr. 1878, Plads for 12 Lemmer). Mindre Bebyggelser: *Læborg Huse* med Skole, Forsamlingshus (opf. 1894) og Købmandshdl.; *Holm Huse*; *Nybymark*; *Nordenskov*; *Drostrupkrog Huse*

(en Del i Gjesten Sogn). Hovedgaarden *Hundsbæk* har $11^5/_8$ Td. H., 300 Td. Ld., hvoraf 30 Eng, 20 Skov, 40 Plantage, 25 Hede og Mose, Resten Ager; ved Gaarden to Fiskedamme. *Ulvborg*, Gd.; *Stavlund*, Gd.; *Murholm*, Gd.; *Mølholm*, Gd.; *Kjeldbjærg*, Gd.; *Vigd.*; *Gejlgd.*; *Damsgd.*; *Skovdrupgd.*; *Vittrupgd.*

Læborg S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 22. Lægd. Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

Kirken bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med Bjælkeloft, og Kor, med Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Dobbeltsokkel. Flere Vinduer ligesom Syddøren og en Dør paa Korets Sydside ses tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes det lave Taarn og Vaabenhuset, begge af Mursten. Under en Storm 1818 faldt den øverste Del af Taarnet ned, og det mistede sin Hvælving (paa Taarnet staar: 1756 og 1818). Altertavlen er kommet 1868 fra Vejen Kirke, hvor den har hørt til et Epitafium (Eggert Abildgaards og Mette Juels?), med nyere Malerier af Hans Jensen, Holsted. Granitdøbefont. Udsk. Prædikestol, istandsat 1783 af H. H. Chr. Lautrup. Portræt af Præsten H. Svejstrup, † 1893. Et gotisk Trækrucifiks er nu i Kolding Museum. Klokken, fra 1482, har Minuskelindskr. — Paa Kirkegaarden er begr. den i Vejen Sogn fødte Politiker N. J. Termansen, † 1892.

Paa Kirkegaarden, paa et Underlag af Granit, ligger en Runesten, der ligner en mægtig Ligkiste, over 8 F. lang. Den er fredlyst 1822 og flyttet herhen, efter at man havde fundet den paa en Mark N. for Kirken paa Nordranden af en stor Grube („Dronningens Hul"), i hvilken der ligger en meget stor Sten, hvis øverste Del er bortsprængt (selve Runestenen?). Et lille manglende Stykke af Stenen fandtes 1888. Paa Stenen staar: „Ravnunge Tove huggede denne Sten efter Tyre, sin Dronning (eller Herskerinde)"; se *Wimmer*, D. Runemindesm. II S. 38 flg. — Paa Kirkegaarden har der ifl. Præsteindberetn. fra 1638 været en Kilde.

Hundsbæk tilhørte 1390 Mattis Christensen, som 1392 solgte den til Henneke Limbek, † 1404; hans Søn Claus L. afhændede H. 1407 til Dronn. Margrethe. Kong Hans opholdt sig ofte paa H. for Jagtens Skyld, ligesom Chr. II og Fr. I have været her. Fr. II, der samlede Kronens Ejendomme omkring Kolding og Vejle, mageskiftede 1578 H. mod Damsgd. i Starup Sogn til Fru Bege Clausdatter (Enke efter Peder Galskyt til Sønderskov, se S. 432), † 1613. Ved Skiftet efter hende gik H. over til Erik Juel, senere Rigsrd., efter hvis Død 1657 den blev udlagt til Kreditorerne og „nedbrudt og forødt" under Svenskekrigen (i hvilken Krig Sognet led meget). En Del af den ejedes senere af Raadmd. Bertel Jensen Duus, der havde faaet den som Udlæg for Gæld; andre Dele tilhørte Admiral Niels Juel, Niels Steffensen Krag, Herm. Frands v. Schwanewede og Jørgen Skeel Due til Sønderskov, † 1701, som igen samlede den og opførte Bygninger paa Gaarden, der havde ligget øde siden Krigen. Arvingerne efter Due skødede H. (20, 33 Td. H. Gods) 1707 for 2651 Rd. til Forpagter Palle Christensen, som vistnok 1714 skødede den til Peder Christensen Tonbo, og han skødede den 1747 til Hans Adolph Poulsen, † 1752, hvorpaa den ved Aukt. for 2759 Rd. blev solgt til Peder Poder; han skødede den (20, 29 Td. H.) 1764 for 3990 Rd. til Jens Lassen fra Sneumgd., som 1769 bortsolgte 6 Td. H. til Beboerne i Gammelby. Lassens Familie ejede H. til op i 19. Aarh.; den var delt i to Halvgaarde, der efterhaanden kom paa forskellige Hænder, indtil den 1863 atter samledes af Emil Hansen. Senere har den været paa mange Hænder; dens nuv. Ejer fra 1897 er Hans M. Frydendahl. — Den nuv. Hovedbygning, en Midtfløj i et og to Sidefløje i to Stokv., er opf. 1877. Det gamle Voldsted, hvor den engang anselige Borg har staaet, og som var omgivet af Grave, blev ved Midten af 19. Aarh. helt jævnet.

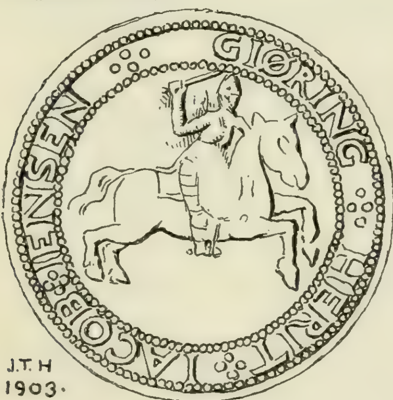
Gjørding Herred.

Sogne:

1584

1648–55

Gjørding Herred begrænses mod Ø. af Malt Hrd., mod S. af Ribe Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Kongeaa, mod V. af Vesterhavet (Fanø Bugt) og mod N. V. af Skads Hrd., fra hvilket det for største Delen skilles ved Sneum Aa. Største Udstrækning fra N. V. til S. Ø. er $3^1/_2$, fra Ø. til V. 2 Mil. Overfladen udgør den sydvestl. Del af Hejnsvig-Hjerting Bakkeø og er ikke videre højtliggende (højeste Punkt i den nordl. Del, Malthøj, er 137 F., 43 M.) og temmelig jævn, med svag Hældning mod V. Jorderne ere overvejende sandmuldede og sandede, bedst mod S., medens den nordl. Del har daarlige Jorder, omtr. som den tilgrænsende Del af Malt Hrd. En Mængde Biaaer til Sneum Aa, af hvilke Holsted Aa med Ilsted Aa er den største, gennemstrømme Herredet fra Ø. til V. Skovarealet er meget lille (c. 900 Td. Ld.). Det hører til Amtets frugtbareste Hrdr. (efter Matr. gnmstl. 30 Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 45,342 Td. Ld. ($4{,}_{54}$ □ Mil, $251{,}_0$ □ Km.). Ager og Engs Hrtk. var $^1/_2$ 1895 1545 Td., Folketallet $^1/_2$ 1901 7741 (1801: 4341, 1840: 4130, 1860: 5113, 1890: 6564). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Ribe Købstad og Ribe Hrd., i verdsl. Henseende hører det under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion — ved kgl. Res. af $^6/_5$ 1859 bleve de 4 sydl. Sogne: Darum, Hunderup, Vilslev og Jernved, henlagte til Ribe Hrd. — samt under Amtets 2. Forligskreds (Aastrup, Gjørding og Vejrup Sogne) og 3. Forligskreds (de øvrige Sogne).

Gjørding Hrd., c. 1340: *Gyringhæreth*, var i den tidligere Middelalder en Del af Malt Hrd., Varsyssel, og maa antages at være udskilt før Aar 1300; senere hørte det til Riberhus Len og fra 1660 til Riberhus Amt, se videre S. 650.

Litt.: Præsteindberetn. fra 1638, i D. Saml. 2. R. IV S. 107 flg. — *O. Nielsen*, Hist. Efterretn. om G. Hrd. I („det nuv. G. Hrd."), i D. Saml. 2. R. II S. 1 flg. — Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i G. Hrd., af *J. Helms*, 1875.

Aastrup Sogn, det største i Herredet, omgives af Vejrup Sogn, Malt Hrd. (Holsted og Lindknud S.) og Skads Hrd. (Aastrups Anneks Starup og Faaborg S.), fra hvilket det paa et Stykke skilles ved Sneum Aa. Kirken, noget nordl., ligger 3 Mil Ø. S. Ø. for Varde. De noget højtliggende, temmelig jævne Jorder ere sandede og sandmuldede, med store Hedestrækninger, som dog mere og mere opdyrkes og beplantes. Af større Plantager nævnes Dele af *Klelund Pl.* (se S. 790) og *Bjøvlund-Aastrup Pl.* (se S. 793). Gennem Sognet løber Sneum Aas Biaa *Terpling Aa.* Sydøsthjørnet berøres af Esbjærg-Kolding Landevej.

Fladeindholdet 1901: 10,501 Td. Ld., hvoraf 3040 besaaede (deraf med Hvede 4, Rug 764, Byg 194, Havre 1114, Boghvede 187, Bælgsæd 7, Spergel 11, Blandsæd til Modenh. 183, Grøntf. 45, Kartofler 226, andre Rodfr. 305), Afgræsn. 2379, Høslæt, Brak, Eng m. m. 989, Have 46, Skov 438, Moser og Kær 739, Heder m. v. 2713, Veje og Byggegr. 143, Vandareal m. m. 14 Td. Kreaturhold 1898: 304 Heste, 1421 Stkr. Hornkv. (deraf 807 Køer), 1132 Faar, 703 Svin og 12 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 141 Td.; 49 Selvejergde. med 108, 99 Huse med 32 Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 956 (1801: 269, 1840: 346, 1860: 526, 1890: 853), boede i 176 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virks., 560 af Jordbr., 123 af Industri, 25 af Handel, 3 af Skibsf., 51 af forsk. Daglejervirks., 57 af deres Midler, og 5 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Aastrup* (c. 1340: Asthorp) med Kirke, Præstegd., Skole, Sparekasse (opr. 1874; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodh. 62,267 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 5242 Kr., Antal af Konti 309), Købmandshdl. og Kro; *Terpling* (i 15. Aarh.: Thorpelingh) med *Tranekjær*, Gd.; *Tvile* (i 15. Aarh.: Thwilæ) med Skole; *Gjettrup*; *Tvilho* med Skole og Vandmølle; *Skovbølling*; *Glejbjærg*, med Forsamlingshus og Andelsmejeri. *Vejsig*, Gde.; *Bolding*, Gde.; *Gren*, Gde. og Mølle; *Katbøl*, Gde.

Aastrup S., en egen Sognekommune, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Grindsted Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 2. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 18. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Kirken bestaar af Skib og Kor samt Taarn mod V. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. Begge Døre ses tilmur. (i Blindingsmuren af Nordd. er indsat en Sten med Rum til Relikviegemme); paa Korets Sydside har der ogsaa været en Dør; flere oprindl. Vinduer ses ogsaa tilmurede. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, af Mursten; det er ombygget 1797, efter at en Del var nedstyrtet. Det hvælv. Taarnrum blev ved en Restaur. 1866 omdannet til Forhal, og et Vaabenhus mod S. nedbrødes. Over Korets Vinduer findes to Sten med Runealfabet (vendte paa Hovedet) og en Sten med en mandl. Figur (ogsaa vendt om). Udsk. Altertavle fra c. 1600 med nyere Malerier. Granitdøbefont. Udsk. Prædikestol i gotisk Stil. Malmalterstager fra 1663. Degnestol med Aarst. 1584. Et Epitafium over Præsterne Rasmus Sørensen, † 1572, og Morten Poulsen Grum, opsat af den sidstes Søn Poul Mortensen Aastrup, Biskop i Lund, er senere forandret til Series pastorum. I Taarnet Ligsten over Præsten Laur.

Lund, † 1745, og Hustru. Klokken, uden Indskr., er fra den tidligere Middelalder. — Efter Pesten 1350 stod Kirken en Tid øde.

V. for Aastrup ligge nogle Volde og Skanser, „*Frederik Munks Lejr*“, hvor Fr. Munk til Oksvang med Egnens Folk skal have forsvaret sig mod de kejserlige i Trediveaarskrigen. En gammel Vej i Nærheden kaldes endnu „Fr. Munks Vej“.

Gjørding Sogn omgives af Annekset Vejrup, Bramminge, Hunderup og Jernved Sogne samt Malt Hrd. (Holsted og Føvling S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. 2 Mil N. for Ribe. De noget højtliggende, ujævne Jorder ere overvejende sandmuldede, sten- og lerblandede, med nogle Hedestrækninger mod Ø. og V. Gennem Sognet, der gennemstrømmes af *Holsted Aa* og *Ilsted Aa*, gaar Lunderskov-Esbjærg Banen.

Fladeindholdet 1901: 9279 Td. Ld., hvoraf 3792 besaaede (deraf med Rug 959, Byg 272, Havre 1458, Boghvede 164, Bælgsæd 6, Spergel 15, Blands. til Modenh. 302, Grøntf. 88, Kartofler 201, andre Rodfr. 327), Afgræsn. 2296, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1530, Have 61, Skov 156, Moser og Kær 329, Heder m. v. 968, Veje og Byggegr. 147 Td. Kreaturhold 1898: 443 Heste, 2112 Stkr. Hornkvæg (deraf 1239 Køer), 1055 Faar, 962 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 230 Td.; 59 Selvejergde. med 180, 162 Huse med 49 Td. Hrtk. og 65 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 1683 (1801: 493, 1840: 761, 1860: 1118, 1890: 1483), boede i 339 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 72 levede af immat. Virksomh., 970 af Jordbr., 187 af Industri, 70 af Handel, 87 af forsk. Daglejervirks., 82 af deres Midler, og 15 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Gjørding* (c. 1340: Gyringh), bestaaende af Nørre- og Sønder-G., delte ved Holsted Aa, og Stationsbyen mod S., med Kirke, Præstegd., 2 Skoler (Bysk. og Stationssk.), Missionshus (opf. 1887), Apotek, Sparekasse (opr. 1887; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 163,943 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 6974 Kr., Antal af Konti 775), Mølle, Vandmølle og Andelsmejeri, Savskæreri, Uldspinderi, Teglværk, 2 Kroer, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Ajke* (1488: Oygh); *Heslund* (1331: Hæsælund); *Bjerndrup* (1385: Byerndrop); *Lovrup* (Nørre- og Sønder-L.) med Skole; *Hejrskov*; *Starup* (Starrup; 1483: Stordrop) med Pogeskole; *Fonager* (gml. Form: Fornager); *Tange*; *Bøl* (Nørre- og Sønder-B.) med Andelsmejeri; *Ilsted* (1385: Ygylstath); *Nørhø*. *Gjørdinglund*, Gd. (c. 12 Td. H., 267 Td. Ld.). *Vardho*, Gd. (7 Td. H., 201 Td. Ld.); *Smedegd.*; m. m.

Gjørding S., een Sognekommune med Annekset, hører under Gjørding-Malt Hrdr.'s Jurisdiktion (Holsted), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 14 (nordre og vestre Del) og 15 (søndre og østre). Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den højtliggende, anselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkelofter, ere fra romansk Tid af Granitkvadre (en Del af Skibets Nordside dog af Tuf) paa Dobbeltsokkel. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede (til Dels tilmur.); eet har Udsmykning paa Overliggeren. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet (paa det staar: 1759), med Hvælv., og Vaabenhuset, af Mursten; paa Vaabenhusets Sydside en ejendommelig, femkantet Granitoverligger, maaske fra den oprindl. Syddør (se *Løffler*, Kirkeb. S. 119), i Gavlen en middelalderlig Ligsten med et Kors. Alterskab med Aarst. 1648 og godt malede Billeder; i Midten Nadveren. Ejendommelig Granitdøbefont, hvis Kumme har to Rundstave, der danne et Par Sløjfer. Udsk. Prædikestol, paa hvis Himmel staar: MK (ɔ: Margrethe Krag) og 1622. Sjældent, middelalderligt Krucifiks (Korset er dog nyt) med Maria og Johannes ved Siderne. Kirkesangerstol og Stolestader i gotisk Stil, andre i Renæssancestil med Frands Pols fædr. og mødr. Vaabener (se om ham Starupgd. S. 749) og Aarst. 1597. I Skibets Vestende et Pulpitur med Aarst. 1620. I Taarnet Epitafium over Præsten Johs. Pedersen Hygum, † 1711. Messing-

tavle over Margr. Krag, † 1648 (begr. under Koret). Ligsten over Herredsfoged Søren Jensen Bramming (se Saml. t. j. Hist. I. S. 259 flg.). Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Vardho (Vardhoved) har været en Hovedgaard, der 1498 tilhørte Ove Skram, som vistnok har oprettet den til Hvdgd., derpaa Sønnen Palle S., † 1546, hans Enke Karen Skovgaard, Sønnen Ove Skram, hans Søster Kirstine Skram, † 1593, hendes Moster Anne Skovgaard, † 1605, derpaa dennes Halvsøster Margr. Skovgaard til Sanderumgd. (se III S. 428), † 1615, efter hvis Arvinger den atter samledes af Jmfr. Margr. Krag, † 1648 (senere g. m. Landsdommer Erik Bille), hvorpaa den blev solgt til Christen Lange til Hesselmed, som afhændede den til Erik Krag til Kjærgd., † 1672; hans Enke Vibeke Rosenkrantz maatte ved sit Opbud 1686 afstaa V. (13, Tiende 26 Td. H.) til Vibeke Jensdatter, † 1709 (Enke efter Raadmd. Laur. Friis i Ribe), som 1687 opsagde Gaardens Frihed. Derpaa ejedes den af hendes Svigersøn Konrektor Peder Terpager, † 1738, og hans Søn, Præsten Lars T., † 1772, dennes Svoger Borgmester i Ribe Peder Fridsch, † 1787, dennes Søn Stiftsfysikus A. F. Fridsch, som solgte den til V. Severinsen, hvis Søn og Sønnesøn derpaa ejede den. Nuv. Ejer er M. Jensen. — V. er endnu en Gaard med anselige Udbygninger og et gammelt Stuehus. Ved Gaarden er en lille Lund, der er Levning af en større Skov.

Tyge Eskildsen (Krumpen) af *Gyringh* nævnes 1336.

Herredstinget holdtes i gamle Dage paa Sønder Gjørding Hede (Tinglund Ris), indtil det, vistnok 1670, flyttedes til Sønder-Lovrup, hvor Tinghusets Sted endnu vistes for c. 30 Aar siden, og hvorfra det 1747 flyttedes til Vejrup Sogn.

Præsten Peder Christensen Gjørding († 1707) havde en Undervisningsanstalt, hvorfra han dimitterede til Universitetet.

Vejrup Sogn, Anneks til Gjørding, omgives af dette, Malt Hrd. (Holsted S.), Aastrup Sogn og Skads Hrd. (Faaborg, Grimstrup og Nykirke S.), fra hvilket det skilles ved Sneum Aa. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $2^1/_4$ Mil N. for Ribe. De højtliggende, ujævne Jorder (Malthøj, 137 F., 43 M.) ere mod S. ler- og muldblandede, i øvrigt sandede, med lidt Hede mod Ø. og V. En Del af *Bjøvlund-Aastrup Plantage* (se S. 793). Gennem Sognet gaar Landevejen fra Varde til Kolding.

Fladeindholdet 1901: 4810 Td. Ld., hvoraf 1701 besaaede (deraf med Rug 412, Byg 96, Havre 631, Boghvede 65, Bælgsæd 3, Frøavl 5, Blandsæd til Modenhed 117, Grøntfoder 49, Kartofler 151, andre Rodfr. 170), Afgræsn. 1118, Høslæt, Brak, Eng m. m. 696, Have 19, Skov 33, Moser og Kær 232, Heder m. v. 946, Veje og Byggegr. 61, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 191 Heste, 826 Stkr. Hornkvæg (deraf 496 Køer), 660 Faar, 452 Svin og 14 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 113 Td.; 39 Selvejergde. med 87, 83 Huse med 26 Td. Hrtk. og 15 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 729 (1801: 265, 1840: 366, 1860: 487, 1890: 677), boede i 153 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 13 levede af immat. Virksomh., 501 af Jordbr., 8 af Gartneri, 84 af Industri, 9 af Handel, 9 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 23 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vejrup* (c. 1290: Withrup, c. 1340: Wythorp), delt i Nørre-, Sønder- og Vester-V., med Kirke, ved Landevejen, 2 Skoler (østre og vestre Sk.), Forsamlingshus (opf. 1886), Sparekasse (opr. 1874; $^{31}/_3$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 40,157 Kr., Rentef. 4 pCt., Reservef. 3522 Kr., Antal af Konti 183), Mølle, Andelsmejeri og Kro; *Grisbæk* (Nørre- og Sønder-G.); *Bækmark. Lille-Endrup*, ved Landevejen, Gd. og Andelsmejeri. *Bjerregd.*; *Eskildborg*, Gd.; *Borre*, Huse; *Suderkrog*, Gd.; *Lykkesgd.*; *Knoldkjær*, Gd.; *Revelsiggd.* og Huse; *Vibækgde.* og Huse; m. m.

Vejrup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 17. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den lille, meget uanselige *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med fladt Loft, opf.

Overgangsstil væsentlig af røde Munkesten (nogle Granitkvadre; sandsynligvis har der været benyttet Tuf; se *J. Helms*, D. Tufstenskirker S. 88), og et i Nutiden opf. Vaabenhus mod S., af Mursten. En stor, rundbuet Blinding i Vestgavlen kan tyde paa, at der har været et Taarn. Ny Altertavle (Abraham paa Vejen til Offerstedet med Isak) fra 1902 af H. Dohm; den gamle Altertavle, Rester af et katolsk Alterskab, hænger i Skibet. Granitdøbefont. Prædikestol i tidligere Renæssancestil (restaur. 1902 ligesom den gml. Altertavle). Orgel. Lille gotisk Krucifiks. — Kirken nævnes „øde" i en tilføjet Bemærkning i „Ribe Oldemoder", vistnok efter Pesten.

Herredets Tinghus var 1747-1811 ved lille Endrup; 1829-45 holdtes Tinget ved Vejrup Kro.

Darum Sogn, adskilt fra Skads Hrd. ved Sneum Aa og Terpager Bæk, omgives af Hunderup og Vilslev Sogne samt Vesterhavet. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger c. $1^3/_4$ Mil N. N. V. for Ribe. De ikke videre højtliggende, jævne Jorder ere sandmuldede, med Engstrækninger langs Vesterhavet og Sneum Aa, som danner Nordvestgrænsen. To mindre Plantager.

Fladeindholdet 1901: 3997 Td. Ld., hvoraf 1376 besaaede (deraf med Rug 332, Byg 115, Havre 615, Boghvede 27, Spergel 4, Blandsæd til Modenh. 9, Grøntf. 16, Kartofler 104, andre Rodfr. 154), Afgræsning 920, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1051, Have 22, Skov 27, Moser og Kær 489, Heder m. v. 82, Veje og Byggegrunde 30 Td. Kreaturhold 1898: 289 Heste, 1130 Stkr. Hornkvæg (deraf 550 Køer), 915 Faar, 467 Svin og 1 Ged. Ager og Engs Hrtk. 1895: 258 Td.; 75 Selvejergde. med 224, 85 Huse med 31 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 807 (1801: 584, 1840: 598, 1860: 640, 1890: 730), boede i 176 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomh., 529 af Jordbr., 97 af Industri, 12 af Handel, 31 af forsk. Daglejervirks. og 41 af deres Midler.

I Sognet Byerne: *Store Darum* (c. 1340: Darrum), delt i Nørre-, Vester-, Midt- og Sønderby, med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1887), Mølle, Andelsmejeri og Kro; *Lille Darum*. *Darummark*, Gd. og Huse, med Biskole. *Ørnelundgde*. (*Brandgde*.). *Videkjær*, Huse.

Darum S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 11. Lægd. Kirken ejer sig selv (fra 1903).

Den lange *Kirke*, indviet til St. Laurentius, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Koret og den østl. Del af Skibet ere fra romansk Tid af Granitkvadre, den vestl. Del af Skibet (maaske tilføjet noget senere) af Tuf paa til Dels profileret Sokkel. Oprindl. har Koret haft Apsis af Granitkvadre (og Tuf?), men senere er den nedbrudt og Koret forlænget mod Ø. (hvor man ser buede Kvadre anvendte), ligesom Koret (nu over 28 F. langt og over 14 F. bredt) fik to ejendommelige Hvælvinger, hvis Ribber bæres af Dværgsøjler, medens Skibet beholdt Bjælkeloft. Taarnet, med hvælvet Underrum og Pyramidetag (paa Sydsiden staar: 1768), og Vaabenhuset ere opf. af Mursten i Middelalderens Slutn. Altertavlen er sammenstykket af Dele fra forskellige Tider (en Del Billedskærerarbejder, et Alterskab, m. m., som fandtes til op i 2. Halvdel af 19. Aarh., ere bortførte til Privatsamlinger). Granitdøbefont med Lisener, flade Buer og Rebsnoninger samt Himmel med Aarst. 1652. Prædikestol med Bill. af Evangelisterne, vist fra 17. Aarh. Kirken har højt Panel med Aarst. 1604. Gamle Kirkestole med Pergamentfyldinger; i Vestenden Pulpitur med Aarst. 1624. Ligsten over Præsterne Christen Sørensen Sevel, † 1703, Peder Thomsen Lyngbye, † 1709, og over hans Hustru, † 1718, samt Mindesten over Præsten Hans Poulsen Curtz (St. St. Blichers Morfader), † 1764. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 142 og T. 30-32).

Bramminge Sogn, det mindste i Herredet, omgives af Skads Hrd. (Sneum og V.-Nykirke S.), Vejrup, Gjørding og Hunderup Sogne. Kirken, noget vestl., ligger henved $2^1/_4$ Mil N. N. V. for Ribe. De ikke videre højt-

liggende, jævne Jorder ere sandede og sandmuldede, med nogen, for det meste opdyrket, Hede og Skov (Terperis, Smedegaards Krat). I Sognets sydøstl. Hjørne gaa Landevejen fra Ribe til Varde samt Lunderskov-Esbjærg og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 3299 Td. Ld., hvoraf 1084 besaaede (deraf med Rug 281, Byg 58, Havre 478, Boghvede 55, Spergel 7, Blandsæd til Modenh. 53, Grøntf. 17, Kartofler 68, andre Rodfr. 67), Afgræsn. 889, Høslæt, Brak, Eng, m. m. 448, Have 31, Skov 173, Moser og Kær 93, Heder m. v. 515, Veje og Byggegr. 55, Vandareal m. m. 11 Td. Kreaturhold 1898: 152 Heste, 649 Stkr. Hornkv. (deraf 381 Køer), 361 Faar, 260 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 95 Td.; 22 Selvejergde. med 83, 35 Huse med 12 Td. Hrtk. og 14 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 965 (1801: 172, 1840: 193, 1860: 252, 1890: 444), boede i 143 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 35 levede af immat. Virksomhed, 247 af Jordbr., 7 af Gartneri, 59 af Industri, 22 af Handel, 51 af forsk. Daglejervirks., 22 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet *Bramminge Kirke* (c. 1340: Bramming) og Byerne: *Bramminge Stationsby*, ved Landevejen ($^1/_2$ 1901: 98 Huse og 709 Indb.), med Præstebolig, Skole og Efterskole, Politistation, Lægebolig, Dyrlægebolig, Bank (opr. 1897, Aktiekap.: 114,000 Kr.), Landbohjem, Afholds- og Højskolehjem, elektrisk Lysstation, Mejeri, Damp- og Vejrmølle, Dampbageri, Damp-Sav- og Høvleværk, Maskinværksted, Farveri, Dampteglværk osv., Købmandshdlr., Hotel („Kikkenborg Kro"), Markedsplads (før ved Aalbæk Mølle i Nykirke Sogn, Marked i April og Okt.), Jærnbaneknudepunkt for Lunderskov-Esbjærg og Br.-Vedsted Banen, Telegraf- og Telefonst. samt Postekspedition; *Sønderho*; *Terp* (Torp); *Nøraa* med Skole. Hovedgaarden *Bramminge* har 20 Td. H., 409 Td. Ld., hvoraf 74 Eng, 6 Skov, Resten Ager; ved Gaarden og den paa Laks og Ørred rige Nøraa er der en stor Fiskeudklækningsanstalt. *Bramminge-Nygaard* ($10^1/_3$ Td. H., 250 Td. Ld.). *Smedegaard*, Gde.; *Brammingeborg*, Gd.

Bramminge S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 16. Lægd. Kirken tilhører Tiendeyderne.

Den i et Hjørne af en lille Lund beliggende *Kirke*, indviet til St. Knud, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Vaabenhus mod N. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid (dog med Spor af Overgangsstil) af Granitkvadre; nu ere de til Dels af Mursten fra senere Ombygninger (til Fyld i Murene er der ved Ombygninger anvendt Tuf, hvoraf vistnok en Del af Kirken har været opf.). Paa Nordsiden ses til Dels de oprindl. Vinduer (tilmur.). Norddøren benyttes endnu. I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet, med Hvælving og Spir (Aarst. 1767 betegner en Ombygning, 1674 blev det ramt af Lynet), af Mursten, og Vaabenhuset, af Mursten, hvilende paa et Skifte af Granitkvadre. Over Vaabenhusets Dør staar en 1734 opsat Mindetavle over C. C. v. Gabel samt hans og 2. Hustrus Vaabener i Marmor (samme Indskrift under Buen fra Taarn til Skib med Aarst. 1736). Kirken blev restaur. 1887. I Stedet for den 1849 brændte Altertavle fra 1635 opsattes en ny, lavet af et Epitafium (fra 17. Aarh.), der solgtes fra Ribe Domkirke ved dennes Restaur. 1843, med en Kopi af Rubens' Korsfæstelsen, fra 1850. Granitdøbefont. Prædikestol med Malerier af Evangelisterne. Udsk. Stolestader fra 1639. I Koret et Krucifiks fra katolsk Tid, i Skibet en 16-armet Messinglysekrone, skænk. af Gabel. Epitafier over 1) Dorothea Rantzau, † 1744, Enke efter Brigader Niels Mund, 2) H. Chr. Wormskjold, † 1760, og Hustru Ingeb. Chr. Teilmann, † 1785, 3) Justitsr. Termann Øllgaard, † 1827, samt et større Monument af Sten over C. C. v. Gabel, med hans Marmorbuste, og hans to Hustruer (paa Kirkegaarden er deres og hans to Brødres grundmur. Begravelse). I Taarnet en lukket Stol, under hvilken en aaben Begravelse med to Kister, hvori Ligene af Kaj Lykke og en Rantzau, død i Udlan-

det. Ligsten over Helle Justsd. Holst, † 1711, g. m. Christen Sørensen Rygaard, og over Laust Frandsen af Lille Darums Børn. Over Norddøren et Maleri af en Munk, anbragt 1734, med et Vers af Præsten Poul Curtz, hvorefter det udgives at være Knud den hellige; det er kommet fra Odense og forestiller vistnok den sidste Prior i St. Knuds Kloster der, Chr. Poulsen. Klokken, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Bramminge er oprettet til Hovedgaard 1572 af Christen Nielsen Lange (uægte Søn af Rigsrd. Niels Lange), † 1604, da han erhvervede sig Kronens Ret til 3 Gaarde i den tidligere Bramminge By (af hvilke han dog selv før havde drevet Halvdelen). Den ejedes saa af Sønnen Iver L., hvis Søn Christen L. vistnok 1652 solgte B. (som efter Krigen 1644-45 havde ligget øde) til Erik Krag, † 1672 som Oversekretær, som forøgede Godset. Hans Enke Vibeke Rosenkrantz maatte for Gæld udlægge B. til Oberst Joach. Schack til Sneumgd., som 1677 skødede den (34 Td. H., med en Del Gods) til Generallieutn. Joh. Rantzau, † 1708; den arvedes af Sønnen Generallieutn. Chr. Rantzau Friis, † 1741, hvis Enke Anna Benedicte Stensen († 1756) ægtede C. C. v. Gabel, † 1748. Enken solgte 1750 B. (41, Tiender 106, Gods 239 Td. H.) for 20,000 Rd. til H. Chr. Worm, adlet 1757 som Wormskjold, † 1760, hvis Enke (se under Kirken) 1761 skødede den for 30,000 Rd. til Byskriver og Hospitalsforstander i Varde Rasmus Øllgaard, † 1770, hvis Arvinger skødede den (da var Godset 246 Td. H.) for 37,741 Rd. til Sønnen Justitsrd. Terman Ø., † 1827, som 1808 byggede Bramminge-Nygaard til Brodersønnen Vilh. Fabricius Øllgaard og ved sin barnløse Død efterlod B. til sin Søstersøns, Præsten Vilh. Fabricius' Enke, der overdrog den til Sønnen Termann F., † 1857, hvis Søn Lieutn. F. overtog den 1865 og døde 1882, hvorpaa den købtes af Grosserer Jens Lund, Kbh., som havde den c. 8 Aar. Senere har den været ejet af Arkitekt Leidersdorf og C. Eriksen, indtil den nuv. Ejer, G. V. Sørensen, 1895 tilbyttede sig den (da 24 Td. H., 550 Td. Ld.) for noget over 200,000 Kr. — Hovedbygningen, der bestaar af en Hovedfløj i eet Stokv. med Kvist baade til Gaard og Have samt Kælder med Hvælvinger (omtr. som Gaarden i Varde, se S. 705) og to Sidefløje, ogsaa i eet Stokv., er opf. i 2. Halvdel af 18. Aarh. Ved en Brand 1820 reddedes Hovedfløjen, ligesom ved en Brand 1896, der ødelagde de andre Længer. Om der har været Grave om Gaarden, vides ikke. Erik Krag skal have opf. Gaarden fra ny; Gabel har anlagt Sønderhaven.

Den bekendte Kaj Lykke boede her paa Bramminge hos sin Stifdatter Sophie Am. Friis, g. m. Joh. Rantzau, fra 1694 (efter at hans Hustru Øllegaard Gyldenstjerne til Bidstrup var død, se IV S. 778) til sin Død 1699 eller 1702.

I Sognets sydøstl. Hjørne er der fredlyst en Gruppe af 12 Gravhøje. — En Fjerdingvej S. Ø. for Bramminge Hovedgd. har været en *St. Knuds Kilde*, der meget besøgtes af syge.

Bramminge var før et eget Sognekald med Hunderup til Anneks indtil 1654, da Præsten flyttede til Anneksgaarden i Hunderup, saa at dette blev Hovedsognet. Aar 1663 ansøgte Erik Krag om, at Bramminge maatte annekteres til Darum, og Hunderup til Vilslev, da Hunderup-Bramminge havde for smaa Indtægter, hvilket ogsaa skete 1669 med Darum-Bramminge. Hunderup vedblev derimod at være et eget Sognekald indtil 1672, da det blev Anneks til Vilslev (se Kirkeh. Saml. 4. R. I S. 162). Fra $^{1}/_{7}$ 1903 er Bramminge atter blevet et eget Kald, skilt fra Darum, og samtidig tillagdes der Pastoratet Mulvad og Mulvad Mark, Hunderup Sogn, og noget af Tømmerby Mark, Sneum Sogn.

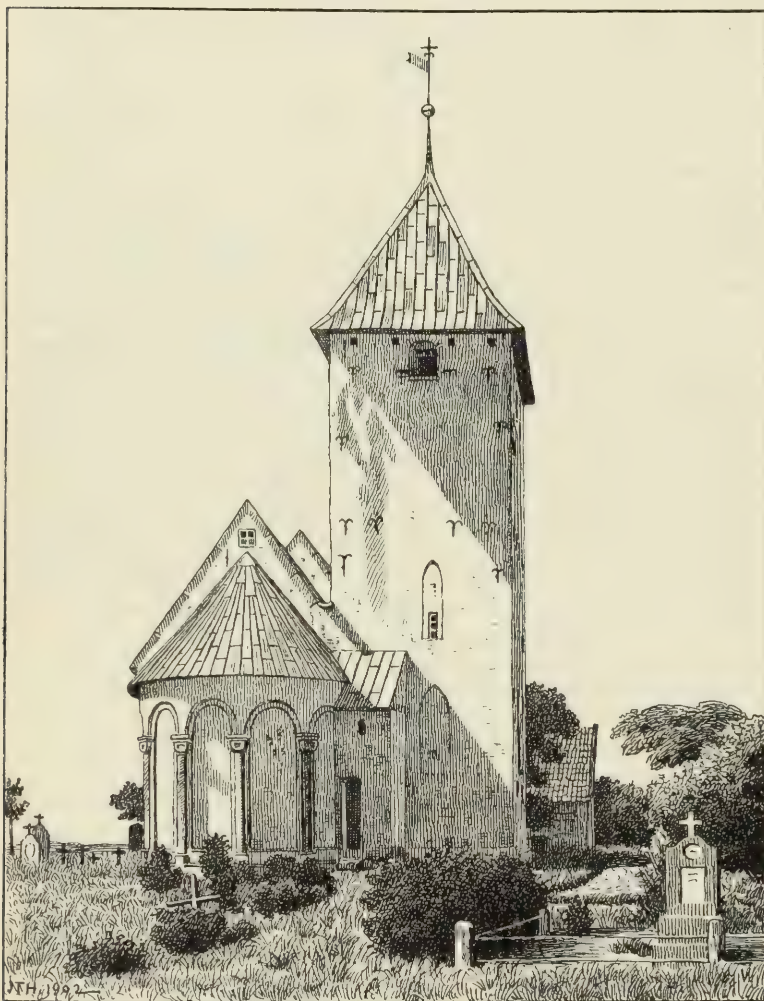
Vilslev Sogn omgives af Annekset Hunderup, Jernved Sogn, Ribe Hrd. (Hjortlund og Farup S.), Vesterhavet og Darum Sogn. Kirken, midt i Sognet, ligger c. 1 Mil N. N. V. for Ribe. De lavtliggende, jævne Jorder, med Marskenge i den vestl. Del, ere sandede og sandmuldede. Gennem Sognet løber Kongeaa. I det sydøstl. Hjørne gaar Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 4281 Td. Ld., hvoraf 1059 besaaede (deraf med Rug 302, Byg 114, Havre 449, Boghvede 64, Blands. til Modenh. 3, Kartofler 93, andre Rodfr. 34), Afgræsn. 1423, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1559, Have 27, Skov 5, Mose og Kær 103, Veje og Byggegr. 89, Vandareal m. m. 16 Td. Kreaturhold 1898: 243 Heste, 1200 Stkr. Hornkv. (deraf 419 Køer), 1364 Faar, 294 Svin og 24 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 351 Td.; 67 Selvejergde. med 312, 83 Huse med 32 Td. Hrtk. og 11 jordløse Huse. Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 750 (1801: 712, 1840: 776, 1860: 758, 1890: 759), boede i 170 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 28

levede af immat. Virksomh., 474 af Jordbrug, 142 af Industri, 12 af Handel, 1 af Skibsf., 56 af forsk. Daglejervirks., 30 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vilslev* (gml. Form Wilsleefh, Welsleff, Wilsløøf, Wylsløf osv.) med Kirke, Præstegd., Skole og Forsamlingshus (opf. 1900); *Jested* med Skole, Vandmølle, Andelsmejeri (Kongeaadal) og Kro. *Adelvejsvang*, Huse, *Bjerre Huse*, *Vilslevspang*, Kro. Præstegaarden har 18½ Td. H., 200 Td. Ld., hvoraf 91 Eng, Resten Ager.

Vilslev S., een Sognekommune med Annekset, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 9. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Vilslev Kirke.

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn ved Korets og Vaabenhus ved Skibets Nordside. Skib og Kor, med Bjælkelofter, og Apsis, med Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid, oprindl. af Tuf paa profileret Granitsokkel; Skibet har Lisener og Buefrise, Apsis Søjler og dobbelt Bueslag; en Del af Murene ere senere skalmurede med Mursten; 1884 er Korets Nordmur, Apsishvælvingen og noget af Skibets Nordside fornyede med Mursten. Flere oprindl. Vinduer ere bevarede (nogle tilmur.); paa Korets Sydside ses Spor af en Dør. Ved Middelalderens Slutn. tilføjedes Taarnet med hvælv. Underrum (nu Sakristi; Spor af Dekoration) og Pyramidetag, og Vaabenhuset, begge af store, røde Mursten. Udsk. Altertavle, med Malerier fra 1684. Granitdøbefont med Ornamenter, Figurer osv. samt Buer. Prædikestol fra omkring 1600. I Vestenden et Pulpitur fra 1599. Ved Korbuen en Tavle til Minde om, at Vandet ved Stormfloden Okt. 1634 stod over 2 Al. over Gulvet. Ligsten over Delefoged Thom. Christensen af Hillerup, † 1682, og Terkel Eskildsen i Jested, † 1624. Klokken, med Minuskelindskr. („Ave Maria"), er fra 14. Aarh. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 131 og T. 11-16).

I Præsteindberetn. fra 1638 nævnes, at der ved Jested fandtes en „Grøft", som kaldtes „*Kjælderhals*", og som syntes at være en gammel Skansegrav. — V. for Vilslev er der i en Sandbanke, „Herredsbjærg", fundet Grundsten; Agrene paa den kaldtes i sin Tid „Bavnagrene".

Om Sognehistorien se S. 811.

Hunderup Sogn, Anneks til Vilslev, omgives af dette, Jernved, Gjørding, Bramminge og Darum Sogne samt Skads Hrd. (Sneum S.). Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger $1^1/_2$ Mil N. N. V. for Ribe. De ikke videre højtliggende, temmelig jævne Jorder ere overvejende sandede, med nogen Hede. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Varde til Ribe og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 3783 Td. Ld., hvoraf 1410 besaaede (deraf med Rug 334, Byg 169, Havre 623, Boghvede 50, Blandsæd til Modenh. 32, Grøntf. 25, Kartofler 96, andre Rodfr. 80), Afgræsn. 1194, Høslæt, Brak, Eng m. m. 616, Have 32, Skov 47, Moser og Kær 158, Heder m. v. 274, Veje og Byggegr. 51 Td. Kreaturhold 1898: 235 Heste, 1124 Stkr. Hornkv. (deraf 541 Køer), 673 Faar, 503 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 138 Td.; 48 Selvejergde. med 115, 81 Huse med 23 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 973 (1801: 313, 1840: 461, 1860: 559, 1890: 811), boede i 190 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 73 levede af immat. Virksomhed, 509 af Jordbr., 127 af Industri, 9 af Handel, 24 af forsk. Daglejervirks., 35 af deres Midler, og 34 vare under Fattigv.

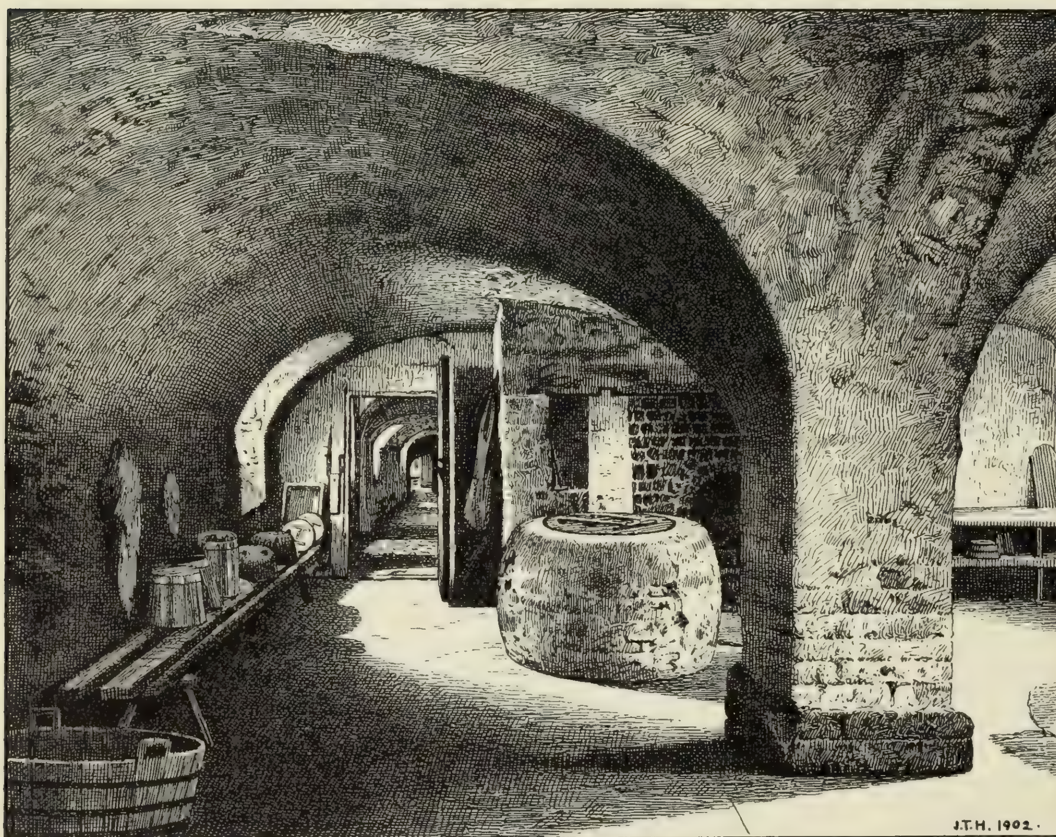
I Sognet Byerne: *Hunderup* (c. 1340: Hangthorpe, ɔ: Hakonarthorp) med Kirke, Skole, Mølle, Andelsmejeri og Købmandshdl.; *Sejstrup*, ved Landevejen, med Skole, Forsamlingshus (opf. 1890), Købmandshdl. og Jærnbanehpl.; *Kragelund*; *Mulvad* (se S. 811). *Kjærgaard*, Fattiggaard for Darum-Bramminge, Vilslev-Hunderup og Jernved Komm. (opr. 1868, Plads for 40 Lemmer). *Kjærgaardsmark*, Gde. og Huse; *Strat*, Gde. og Huse (i en Række langs en Vej); *Kanister Huse*; *Alsbrogde.*; *Lundager*, Gd. og Teglværk; *Lundagerholm*, Gd.; *Fruerlund*, Gd.; m. m.

Hunderup S., een Sognekommune med Hovedsognet, hører under de samme Distrikter, Lands- og Folketingskr. som dette samt 4. Udskrivningskr.' 10. Lægd. (Mulvad dog til 16. Lægd). Kirken tilhører Sognets Hartkornsejere.

Den lave, lange *Kirke* bestaar af Skib og Kor, med flade Lofter, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skibet og den vestl. Del af Koret ere fra romansk Tid væsentlig af Granitkvadre og Tuf paa Granitsokkel med stærkt hulet Skraakant; senere er Koret forlænget mod Ø., ogsaa af Granit, Østenden dog af Mursten. Ved senere Ombygninger er bl. a. Korbuen helt fjærnet, saa at Skib og Kor gaa i eet. Mod N. ere de ældste Vinduer bevarede, ligeledes findes begge Døre (Nordd. tilmur.). Indv. i Korgavlen er der to Nicher (til Sidealtre). I den senere Middelalder tilføjedes Taarnet af Munkesten, med hvælv. Underrum; det er undergaaet store Ombygninger (mod V. staar Chrf. Fr. Gersdorffs og Hustrus Navnetræk og Aarst. 1766) og har nu Pyramidetag. Vaabenhuset, af Granit, er ligeledes senere tilføjet. Alterbord fra 1638; Altertavle fra Slutn. af 17. Aarh. med et Maleri af Nadveren. Granitdøbefont. Udsk. Prædikestol fra 1700. I Koret Rester af et stort, kostbart Monument (Kenotaf) af nederlandsk Arbejde over Hr. Niels Lange til Kjærgd., † 1565, og Hustru Abel Skeel, † 1585, med deres ligg. Portrætfigurer af hvidt, lidt rødligt Marmor og Evangelisterne af Alabast; Kirkeejeren, Biskop C. D. Koefoed, lod det nedtage Pinse 1822 og magasinere i Gravkælderen under Koret; da Hartkornsejerne købte Kirketienden, blev det i 1860'erne genopsat, men i mangelfuld Stand; Pladen med de to Figurer sidder i Kormuren; Evangelisterne ere ogsaa bevarede. Smstds. Epitafium af forskelligfarvet Marmor over Chrf. Fr. Gersdorff, † 1748, og Hustru (Kisterne stod i en Gravhvælv. i Korets østl. Ende, men den er nu tilkastet og Kisterne nedsatte paa Kirkegaarden). I Taarnhvælvingen, skilt fra Kirken ved en smukt udsk. Egetræsdør, staa Kister med Ligene af Generallieutn. Fr. Gersdorff, † 1724, og hans to Hustruer. I Kirken findes desuden flere Kisteplader. Klokken er smukt støbt 1599 af Dirich Borstelman i Hamburg. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 137 og T. 26-29).

Kjærgaard har været en Hovedgaard, der 1440 tilhørte Henrik Esgesen (Lange), hvis Søn Esge Henriksen vist solgte K. til sin Frænde, Ærkedegn i Ribe Thomas Lange, † c. 1502, efter hvem Mag. Gunde Lange arvede den. Han synes at have afstaaet den til sin Broder Hans Lange, hvis Søn Hr. Niels L. ejede den til sin

Død 1565; han forøgede Godset og oprettede Hunderup Birk 1559, bestaaende af Darum og H. Sogne samt Vilslev By. Gaarden kom saa til Brodersønnen Hans Lange, † 1609, dennes Sønner Tyge L., † 1614, og Peder L., † 1661, hvis Søn Jørgen L. 1662 solgte den til Erik Krag til Bramminge. Hans Enke skødede den (70 Td. H. med en Del Gods) 1687 til Svigersønnen Gehejmerd., Generallieutn. Fr. Gersdorff, † 1724, hvis Enke Edel Margr. Krag 1731 skødede den til Sønnen Chrf. Fr. G., † 1748 (1735 var den 46, Tiender og Kirkegods 73, Bøndergods 463 Td. H.); efter Enken Margr. Rosenørns Død 1786 blev den ved Aukt. (46, Tiender 30, Bøndergods 21 Td. H.) solgt for 20,893 Rd. til Sønnen, Kmjkr. Fr. Gersdorff, og han skødede den 1790 for 23,100 Rd. til Niels Jacobsen og Peder Thomsen paa Fanø, som udstykkede den og s. Aar solgte Hovedparcellen (15 Td. H.) for 11,000 Rd. til Tolder Møller i Hjerting, og han solgte den straks for 9000 Rd. til Etatsrd. Didr. Kirketerp († 1792). Senere har den været ejet bl. a. af P. L. Nissen, Hofjægerm. Andr. Ch. Teilmann, † 1852, som havde arvet den efter Moderen Soph. Am. Gersdorffs

Kældere paa Kjærgaard.

Død 1801, derpaa af Søren Sørensen, Laur. Bolvig og Sønnen J. Chrf. B., † 1856, hvis Enke solgte den til Gæstgiver Grejsen i Ribe, og han solgte den 1868 til Fattiggaard. — I Kjærgaards Enge (i Vilslev Sogn) ses det Voldsted („Gml. Kjærgd."), hvor Gaarden først har ligget; Gravene spores endnu; paa D. Atl.'s Tid saas endnu Rester, og der findes endnu Kampesten. Gaarden blev vistnok af Niels Lange i 16. Aarh. flyttet til sin nuv. Plads c. 3-400 Al. mod N. Ø. Den af ham opf. Bygning, 4 grundmurede Huse, nedbrødes af Fr. Gersdorff, som 1695 opførte en ny, 3 grundmurede Fløje, hvoraf en i 1 Stokv., med hvælvede Kældere og omgiven af Grave, hvorover en Vindebro. De 3 Fløje staa endnu, men øverste Stokv. paa mellemste Fløj er nedreven; den har endnu 2, de to andre Fløje 1 Stokv.; over Døre og Porte ses Gersdorffs og Hustrus Navnetræk. Gravene ere kendelige.

Om Sognehistorien se S. 811.

Jernved Sogn omgives af Vilslev, Hunderup og Gjørding Sogne samt Malt Hrd. (Føvling S.) og Ribe Hrd. (Kalvslund og Hjortlund S.), fra hvilket

det skilles ved Kongeaa; en Del af Nordgrænsen dannes af Ilsted Aa. Kirken, noget mod S., ligger c. $1^1/_4$ Mil N. N. Ø. for Ribe. De ikke videre højtliggende, mod N. noget bakkede Jorder (højeste Punkt 114 F., 36 M., med trig. Station) ere sandede og muldsandede, ved Gredsted noget lerblandede, med store Engstrækninger langs Kongeaa og de af Hedeselskabet anlagte Kanaler Hjortlund-Gredsted K. (c. 12,000 Al.) og Villebøl-Jernved K. (over 8000 Al.); nogen Hede. Gennem den sydvestl. Del gaa Landevejen fra Varde til Ribe og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 5392 Td. Ld., hvoraf 2107 besaaede (deraf med Rug 555, Byg 151, Havre 862, Boghvede 70, Blands. til Modenh. 153, Grøntf. 31, Kartofler 111, andre Rodfr. 173), Afgræsn. 1602, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1081, Have 37, Skov 13, Moser og Kær 199, Heder m. v. 302, Veje og Byggegr. 48, Vandareal m. m. 3 Td. Kreaturhold 1898: 307 Heste, 1644 Stkr. Hornkvæg (deraf 762 Køer), 916 Faar, 629 Svin og 15 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 220 Td.; 63 Selvejergde. med 188, 94 Huse med 32 Td. Hrtk. og 8 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 878 (1801: 533, 1840: 629, 1860: 773, 1890: 807), boede i 185 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 42 levede af immat. Virksomh., 624 af Jordbrug, 71 af Industri, 17 af Handel, 16 af forsk. Daglejervirks., 29 af deres Midler, og 8 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Jernved* (c. 1340: Jarnwi, Jarnwy) med Kirke, Præstegd. og Skole; *Jernvedlund*; *Plovstrup* med Skole, Gd. og Mølle; *Gredsted* med Skole og Andelsmejeri. *Gredstedbro*, Kro, Jærnbane- og Telegrafst. *Puggaard*; *Skylvad*, Gd.

Jernved S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 12. Lægd. Kirken tilhører Sognebeboerne.

Den anselige *Kirke*, indviet til St. Nicolaus, en af de ældste og bedst bevarede Tufstenskirker i Ribeegnen, bestaar af Skib og Kor med Apsis, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Bjælkelofter, og Apsis, med Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid af Tuf (dog med Granitkvadre i Skibets sydvestl. Hj. og i Syddøren) paa profileret Granitsokkel og med Lisener og Buefrise. Paa begge Sider spores de ældste Vinduer. Ved en Restaur. 1865 (Arkitekt: Walther) bleve Kor og Apsis ombyggede af røde Mursten, dog med Bibeholdelse af Soklen samt Søjlerne og deres Kapitæler af Granit. Det hvælv. Taarn af røde Mursten er tilføjet endnu i Middelalderen, Vaabenhuset, ogsaa af Mursten, vistnok noget senere. Den anselige Altertavle er et katolsk Alterskab, restaur. 1886; i Midten Maria med Barnet, omgiven af en Mandelglorie og med en Helgen paa hver Side; paa Fløjene Apostlene, øverst den korsfæstede. Granitdøbefont. Udsk. Prædikestol i Renæssancestil, udf. af Anders Snedker 1585; paa Himlen 1603. Paa Stolestaderne Aarst. 1591, 1600 og 1684. I Korbuen et Krucifiks. Ligsten over Delefoged Hans Tams af Skylvad, † 1654, Christen Pedersen Sandemand og Toldvisitør Erik Lauridsen Vester og Hustru. Klokken med Minuskelindskrift., er fra 1444. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 135 og T. 22-28).

Plovstrup (Plogstorp) har været en Hovedgaard (maaske Sorteplovs, Erik Emunes Drabsmands Hjemsted, se *O. Nielsen*, Ann. f. n. Oldk. 1860 S. 217 flg., og Malt Hrd. S. 157), der 1492 tilhørte Væbner Henrik Steen, 1505 Niels Steen, 1513 dennes Søn Christiern Steen, 1536 Otte Galskyt, 1579 Christen Vind, da Gaarden nylig var brændt, 1583 Barbara og Berete Vind, 1619 Jesper Lunov, † 1637; derefter nævnes den ikke mere.

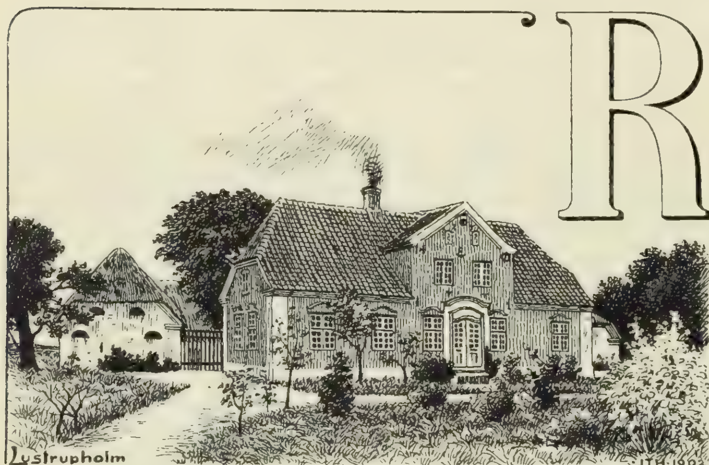
Herredstinget holdtes 1811-14 ved Jernvedlund.

Kaldet har tilhørt Ribe Bispestol og har været perpetueret til det, hvorfor Præsterne endnu kaldes Vicepastorer; men nu er det helt selvstændigt.

Ribe Herred.

Sogne:

Ribe Domkirkes Lands., S. 817. — *Ribe St. Katharinæ Lands.*, S. 817. — *Farup*, S. 818. — *Hjortlund*, S. 819. — *Kalvslund*, S. 820. — *Obbekjær*, S. 820. — *Seem*, S. 821. — *V.-Vested*, S. 822. — *Manø*, S. 823.

Ribe Herred, det mindste og sydvestligste i Amtet, grænser mod N. til Gjørding Hrd., fra hvilket det til Dels skilles ved Kongeaa, mod Ø. og S. til Sønderjylland og mod V. til Vesterhavet, i hvilket ligger Øen Manø, som hører til Herredet. Fra N. til S. og fra V. til Ø. er der c. 2 Mil. Overfladen kan henregnes til Vesterhavsfladen og er i det hele lavtliggende og jævn, især mod V.; mod Ø. højner den sig noget; højeste Punkt, Ildenbanke, 103 F., 32 M., ligger mod S. Ø. Jorderne i de højere liggende Dele ere sandede og muldsandede, i de østlige Dele ofte magre med Hedestrækninger; i de vestlige Egne bestaa de af side Engstrækninger med Marskdannelse, som ofte sættes under Vand af Havet. Midt gennem Herredet løber Ribe- eller Nibs Aa, som ved Østgrænsen opstaar ved Foreningen af Fladsaa og Gjelsaa, hvilken sidste danner noget af Østgrænsen. Skovarealet er meget ringe (1000 Td. Ld.). Det er Amtets frugtbareste Hrd. (ved Matr. gnmstl. $20^1/_2$ Td. Ld. paa 1 Td. H.). Efter Opgørelsen 1901 var Fladeindholdet 36,001 Td. Ld. ($3,_{61}$ □ Mil, $198,_8$ □ Km.). Landdistr. Ager og Engs Hrtk. var $^1/_1$ 1895 1433 Td., Folketallet i Landdistr. $^1/_2$ 1901 4202 (1801: 2924, 1840: 3304, 1860: 3629, 1890: 4045). I Herredet ligger Købstaden Ribe. I gejstl. Henseende danner det eet Provsti med Ribe Købstad og Gjørding Hrd., i verdsl. Hens. hører det under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion — hvortil som nævnt S. 805 ogsaa de 4 sydl. Sogne af Gjørding Hrd. høre — samt under Amtets 3. Forligskreds.

Ribe Hrd. oprettedes ved kgl. Res. af $^6/_5$ 1859 af en Del af de „Blandede Distrikter" (hørende til Riberhus Birk) og blev efter Fredslutningen 1864 forøget med Hjortlund og Kalvslund Sogne samt med Obbekjær Kommune (før under Foel Sogn i Sønderjyll.). Se i øvrigt 650.

Litt.: Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser i R. Hrd., af *J. Helms* 1874.

Ribe Domkirkes Landsogn (Øster-Vedsted Sognekommune), det mindste i Hrd. næst Manø, omgives af Ribe Købstadsjorder, Ribe St. Katharinæ Lands., V.-Vedsted, Farup og Kalvslund Sogne. De lavtliggende, jævne Jorder ere sandede med gode Marskenge mod V. Gennem Sognet løber *Ribe Aa*; Landevejen fra Ribe mod N. til Varde og mod S. til Sydgrænsen samt Bramminge-Vedsted Banen gaa gennem det.

Fladeindholdet 1901: 1863 Td. Ld., hvoraf 423 besaaede (deraf med Rug 132, Byg 53, Havre 146, Boghvede 13, Spergel 5, Blands. til Modenh. 13, Kartofler 30, andre Rodfr. 30), Afgræsn. 787, Høslæt, Brak, Eng m. m. 375, Have 6, Skov 131, Moser og Kær 34, Heder m. v. 81, Veje og Byggegr. 26 Td. Kreaturhold 1898: 91 Heste, 534 Stkr. Hornkv. (deraf 210 Køer), 647 Faar, 109 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 130 Td.; 30 Selvejergde. med 102, 1 Arvefæstegd. med 4, 26 Huse med 12 Td. Hartk. og 5 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 289 (1801: 199, 1840: 171, 1860: 213, 1890: 269), boede i 60 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 20 levede af immat. Virksomhed, 206 af Jordbr., 4 af Industri, 3 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks. og 10 af deres Midler.

I Sognet Byen *Øster-Vedsted* med Skole. *Klaabygd.* (10 7/8 Td. H.). *Klaaby*, Toldkontrolsted. *Indre-Bjerrum Gde.*, *Ribemark* og *Sorrigsig*, Huse.

Ribe Domkirkes Lands., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 7. Lægd.

Dronning Margrethe Sprænghest gav 1259 til Ribe Domskole noget Gods i Ø.-Vedsted og Ydre-Bjerrum.

Ribe St. Katharinæ Landsogn omgives af Ribe Købstadsjorder, Ribe Domkirkes Lands., Obbekjær og Seem Sogne. De lavtliggende og jævne Jorder ere sandede med Enge langs *Ribe Aa*, som deler det i to Dele, medens dens Biaa Tved Aa (Hjortvad Aa) løber paa en Del af Nordgrænsen. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ribe til Haderslev og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 2252 Td. Ld., hvoraf 492 besaaede (deraf med Rug 157, Byg 44, Havre 176, Boghvede 55, Blands.til Modenh. 6, Kartofler 33, andre Rodfr. 21), Afgræsn. 977, Høslæt, Brak, Eng m. m. 464, Have 16, Skov 31, Moser og Kær 162, Heder m. v. 93, Veje og Byggegr. 17 Td. Kreaturhold 1898: 125 Heste, 563 Stkr. Hornkv. (deraf 238 Køer), 548 Faar, 156 Svin og 4 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 116 Td.; 33 Selvejergde. med 95, 36 Huse med 12 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 376 (1801: 283, 1840: 338, 1860: 353, 1890: 372), boede i 80 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 47 levede af immat. Virksomh., 255 af Jordbr., 48 af Industri, 4 af Handel, 1 af Daglejervirks., 7 af deres Midler, og 10 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Lustrup* med Skole og Teglværker; *Tange* (c. 1340: Tangæ); *Tved* (c. 1340: Tueth). *Ladegaards-Mark*, Huse. *Tvedhus*, Kro. *Lustrupholm*, Gd. med Fjerkrægaard (4 1/4 Td. H.).

Ribe St. Katharinæ Lands., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' Lægd 5 (nordl. Sognefogeddistr. med Tange og Tved) og 7 (sydl. Distr. med Lustrup).

Hvor *Lustrupholm* (se Vign. S. 816) ligger, laa i fordums Tid en større, formentlig befæstet Gaard, som tilhørte Ribebisperne, i hvis Eje den alt var 1233; senere anlagdes der en Mølle, som endnu stod i 18. Aarh. — Et eget Birk, *Lustrup Birk*, som en Tid hørte under Schackenborg, indbefattede ogsaa Seem Sogn og Manø.

Farup Sogn (Fardrup) omgives af Ribe Domkirkes Lands., Ribe Købstadsjorder, Hjortlund Sogn, Gjørding Hrd. (Vilslev S.) og Vesterhavet. Kirken, omtr. midt i Sognet, ligger 1/2 Mil N. N. V. for Ribe. De lavtliggende, jævne Jorder ere sandede og sandmuldede med store Marskenge mod V., ofte udsatte for Oversvømmelse. Sydgrænsen berøres af Ribe Aa, fra hvilken der 1854-55 er gravet en Kanal ud til Kysten for Besejlingen af Ribe (se S. 674). Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ribe til Varde og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 5610 Td. Ld., hvoraf 1487 besaaede (deraf med Rug 370, Byg 195, Havre 618, Boghvede 93, Blands. til Modenh. 6, Grøntf. 5, Kartofler 74, andre Rodfr. 126), Afgræsn. 2145, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1779, Have 21, Skov 14, Moser og Kær 48, Heder m. v. 6, Veje og Byggegr. 110 Td. Kreaturhold 1898: 353 Heste, 1781 Stkr. Hornkv. (deraf 597 Køer), 1751 Faar, 334 Svin og 10 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 488 Td.; 78 Selvejergde. med 418, 83 Huse med 36 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 824 (1801: 763, 1840: 836, 1860: 886, 1890: 809), boede i 169 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 29 levede af immat. Virksomh., 603 af Jordbr., 2 af Gartneri, 94 af Industri, 18 af Handel, 26 af forsk. Daglejervirks., 24 af deres Midler, og 13 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Nørre-Farup* (gml. Form: Farthorp, Fardorp, Faarthorp, Fartherop); *Kirkeby* med Kirke, Missionshus (indrettet 1895 i en tidligere Kro), Forsamlingshus (opf. 1896) og Fattiggaard (opr. 1863, Plads for 14 Lemmer); *Kjærbøl* (gml. Form: Kiarbøling, Kyærbøllingh, Kyerbyllyng) med Præstegd., 2 Skoler og Kro; *Mejlby*; *Tanderup*; *Hillerup* (gml. Form: Heldorp, Hellrup, Hyldrup) med Skole. *Blæsbjærg*, Huse. *Dortheashvile*, Gd., har 21 7/8 Td. H., 260 Td. Ld., hvoraf 60 Eng, 63 Græsning (Marsk), Resten Ager; 1 Hus. To Gaarde i Farup (*Lundgd.* og *Vestergd.*) have tils. 19 1/2 Td. H., 170 Td. Ld., hvoraf 100 Eng, Resten Ager. To Gaarde i Tanderup have henh. 17 Td. H., 170 Td. Ld. (50 Eng, Resten Ager), og 14 1/2 Td. H., 164 Td. Ld. (60 Eng, Resten Ager). Andre Gde.: *Gersdorffsgave*, *Lille-Nygd.*; *Ørnsøgd.* (ved Ørnsø, 56 1/2 Td. Ld.); *Hillerupsholm*; *Hedegaardshøj* (Hvide-Kro). *Kanalhuset.*

Farup S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 4. Lægd. Kirken ejer sig selv. (En Del af Hillerup hører i gejstl. Hens. til Vilslev Sogn).

Kirken, indviet til St. Nicolaus, bestaar af Skib og Kor med Apsis samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med Lisener og Buefriser samt flade Lofter, og Apsis, med Halvsøjler (af Granit) og dobbelte Rundbuer samt Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid af Tuf paa Granitsokkel, under Skib profileret, under Kor og Apsis med Skraakant; men ved senere Ombygninger er der anvendt Mursten, navnlig er hele Vestenden af dette Materiale. Nogle oprindl. Vinduer spores paa Nordsiden. Et i den senere Middelalder tilb. Taarn (60 F.) mod S. nær ved Vestenden blev nedbrudt 1835, hvorefter Vaabenhuset, af Mursten, opførtes, ligesom et Klokkehus, af Tømmer, over Vestgavlen. Stor Altertavle fra 1769, med et Maleri (Christus i Getsemane, Kopi af Billedet i Vor Frelsers Kirke, Kbh.) af den i Sognet fødte Anders Nielsen Windfeldt. Alterstager fra 1642. Granitdøbefont med Buer og Ornamenter; over den en Himmel af Træ fra 1695, foræret fra Hygum Kirke 1843. Rigt udstyret Prædikestol fra 1657, opmalet 1768. I Skibet en 12armet Messinglysekrone. I den midterste af Fyldingerne i Korloftet et Maleri fra 18. Aarh. (Christus i Skyerne med to Basunengle). I Skibet flere Ligsten, deribl. over 1) Terman Knudsen af Kjærbøl, † 1714, og Hustru, 2) Terman Hansen af Farup, † 1685, og Hustru, og Mads Termansen, † 1768, og Hustru, 3) Købmd. i Ribe Terman Mortensen, † 1738, og Hustru, 4) Morten Termansen af Kjærbøl, † 1711, 5) Hans Nielsen af Farup, † 1648,

og Hustru, og 6) Hans Nielsen Windfeldt, † 17.. Den ene Klokke er støbt 1599 af Melchior Lucas. Paa Kirkegaarden findes en Del ældre Ligsten. Kirken er flere Gange bleven truet af Vandflod, saaledes 1634 (da alle i Sognet druknede paa 30 nær) og 1825. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 129 flg. og T. 7-10).

Paa Lundgaard Mark, hvor endnu et Stykke Jord kaldes „Sejbergtoft", har ligget en kgl. Avlsgaard *Segeberg*, der vistnok i tidligere Tid var en Slags Ladegaard til Riberhus (se S. 681), og som nedlagdes 1561, fordi det da fandtes for kostbart at istandsætte de mange store og i høj Grad brøstfældige Huse. Et to Stokv. højt Korshus blev s. Aar solgt til Nedbrydelse til Jørgen Munk. — *Gersdorffsgave*, forhen Nygaardsholm, ejedes af Ane Antoinette Gersdorff (Datter af Chrf. Fr. G.), † 1803, som borttestamenterede den og gav den dens nuv. Navn.

Farup Sogn henlagdes $^{31}/_{6}$ 1683 til det resid. Kapellani ved St. Katharinæ Kirke i Ribe.

Litt.: *M. K. Sørensen*, Bidr. til en Beskr. af F. Sogn, i Saml. t. j. Hist. VIII S. 1 flg.

Hjortlund Sogn omgives af Annekset Kalvslund og Farup Sogn samt Gjørding Hrd. (Vilslev og Jernved S.), fra hvilket det til Dels skilles ved Kongeaa. Kirken, mod N., ligger henved $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Ribe. De temmelig lavtliggende og jævne Jorder ere sandede og skarpsandede med spredte Hedestrækninger især mod Ø. og gode Enge langs Kongeaa og de af Hedeselskabet anlagte Engvandingskanaler Hjortlund K. og Hjortlund-Villebøl K. Nogle mindre Plantager.

Fladeindholdet 1901: 4009 Td. Ld., hvoraf 1074 besaaede (deraf med Rug 316, Byg 51, Havre 379, Boghvede 215, Kartofler 68, andre Rodfr. 43), Afgræsn. 1389, Høslæt, Brak, Eng m. m. 503, Have 8, Skov 40, Moser og Kær 126, Heder m. v. 815, Veje og Byggegr. 49, Vandareal m. m. 4 Td. Kreaturhold 1898: 151 Heste, 857 Stkr. Hornkv. (deraf 327 Køer), 738 Faar, 188 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 74 Td.: 28 Selvejergde. med 66, 33 Huse med 8 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 386 (1801: 240, 1840: 288, 1860: 325, 1890: 353), boede i 73 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 19 levede af immat. Virksomh., 291 af Jordbrug, 23 af Industri, 1 af Handel, 5 af forsk. Daglejervirks., 13 af deres Midler, og 1 var under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Hjortlund* (c. 1340: Hyortlwnd) med Kirke, Præstegd. og to Skoler (østre og vestre); *Brokjær*; *Stens*; *Bæk*. *Hedegaard*, Gde. *Bækgd*.

Hjortlund S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 2. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Den lille *Kirke* bestaar af Skib og Kor samt Vaabenhus mod S. Skib og Kor, med flade Lofter (1873 malede med Kasetter og Guldstjerner) samt Lisener, Blindinger og Buefrise, ere fra romansk Tid, væsentlig af Tuf, kun under Skibet Granitsokkel; ved senere Ombygninger er anvendt Mursten, navnlig i Vestenden og Østmuren. Vaabenhuset, af Mursten, er senere tilbygget. Altertavle, malet af Anker Lund 1885 (Vandr. til Emaus). Malmalterstager fra 1632. Granitdøbefont. Prædikestol fra 1617. I Vestenden et Pulpitur med godt Snitværk. Orgel fra 1841. Mellem Vaabenhus og Skib en gammel jærnbeslagen Egetræsdør. I Vaabenhuset Ligsten over Præsten Thuns Hustru Kirstine Sophie Lang, † 1747. Series pastorum. I et Klokkehus over Vestenden hænger Klokken, med Majuskelindskr., fra Middelalderen; Slagklokken til Uret, i et lille Klokkehus ved Koret, er vistnok Kirkens gamle Messeklokke. (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 133 og T. 17-18). En Kirkestald er opf. 1862.

Hedegaard har været en større Gaard, som Biskop Peder Thuresen 1347 med andet Gods pantsatte til Ribe Domkirke; Gaarden, som kort efter omtales som øde, blev atter opbygget af Kantor Anders Brok. Efter Reformationen kom den til Kronen, som 1565 gav den til Latinskolen i Ribe.

Kalvslund Sogn, Anneks til Hjortlund, omgives af dette, Ribe Domkirkes Lands. og Obbekjær Sogn, Sønderjylland samt Malt Hrd. (Føvling S.) og Gjørding Hrd. (Jernved S.), fra hvilket det skilles ved Kongeaa. Kirken, ved Østgrænsen, ligger henved $1^1/_4$ Mil N. Ø. for Ribe. De temmelig lavtliggende og jævne Jorder ere sandede og sandmuldede med en Del Hede og Mose, især mod V. og N. Nogle mindre Plantager; Enge langs Kongeaa og Tved Aa (Hjortvad Aa), som løber paa Sydgrænsen, samt langs Engvandingskanalerne Hjortlund-Villebøl og Taabøl-Jernved. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ribe til Kolding.

Fladeindholdet 1901: 2694 Td. Ld., hvoraf 886 besaaede (deraf med Rug 219, Byg 44, Havre 304, Boghvede 102, Blandsæd til Modenh. 30, Grøntf. 23, Kartofler 48, andre Rodfr. 116), Afgræsn. 730, Høslæt, Brak, Eng m. m. 244, Have 25, Skov 25, Moser og Kær 378, Heder m. v. 364, Veje og Byggegr. 40 Td. Kreaturhold 1898: 124 Heste, 608 Stkr. Hornkv. (deraf 239 Køer), 492 Faar, 190 Svin og 5 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 68 Td.; 21 Selvejergde. med 64, 16 Huse med 4 Td. Hrtk. og 6 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 294 (1801: 180, 1840: 189, 1860: 281, 1890: 287), boede i 57 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 36 levede af immat. Virksomh., 164 af Jordbr., 27 af Industri, 15 af Handel, 28 af forsk. Daglejervirks., 15 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Kalvslund* (c. 1340: Kalfslwnd, 1418: Kalslund) med Kirke, enligt beliggende ved Landevejen, Skole, Toldkontrolsted og Kro; *Villebøl*, ved Landevejen, med Skole og Kro. *Skarftogd.*; *Kalvslundgd.*; *Villebølgd.*; *Brunsgd.*; *Mægelhøj*, Gd.

Kalvslund S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 3. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Kirken bestaar af Skib og Kor fra romansk Tid af Tuf, Granit og Mursten (Vestenden i nyere Tid ombygget af smaa Mursten) med Bjælkelofter, og et senere tilbygget Vaabenhus mod S. Kirken har oprindl. haft Apsis, af Granit, vistnok nedbrudt i Beg. af nyere Tid. Over den tilmur. Norddørs Plads sidder dens Tympanon; paa Korets Sydside en tilmuret Dør. Over Skibets Vestende er opf. et lille Klokkehus. Altertavle fra 1903 (Christus og den værkbrudne). Granitdøbefont. Prædikestol fra 1712. I Koret Gravramme over Poul Bartskjær, † 1655 (og Hustru), som forbandt Chr. IV paa Skibet Trefoldigheden i Slaget 1644, og som derfor til Belønning fik en Frigaard i Villebøl (begr. under Koret). Series pastorum. I Vestenden et Pulpitur. — Kirkestald.

Kalvslund var Hovedsognet indtil 1659, da Præsten efter Præstegaardens Ødeæggelse flyttede til Hjortlund.

Efter 1864 forblev den afstaaede Del af Sognet (med Byerne Hjortvad, Bavngaarde og Ravning) i sin hidtidige Forbindelse med det øvrige Sogn, indtil den 1875 indlemmedes i Hygum Sogn i Sønderjylland.

Obbekjær Sogn omgives af Kalvslund Sogn, Ribe St. Katharinæ Lands. og Seem Sogn samt Sønderjylland. Kirken, mod S. Ø., ligger noget over 1 Mil Ø. for Ribe. De temmelig lavtliggende og jævne Jorder ere sandede med en Del Hede og nogen Skov (Haslund Krat). Nord- og Nordvestgrænsen dannes af Tved Aa.

Fladeindholdet 1901: 3121 Td. Ld., hvoraf 420 besaaede (deraf med Rug 150, Byg 34, Havre 110, Boghvede 44, Spergel 9, Blandsæd til Modenhed 20, Grøntfoder 3, Kartofler 28, andre Rodfrugter 22), Afgræsning 746, Høslæt, Brak, Eng m. m. 561, Have 21, Skov 241, Moser og Kær 575, Heder m. v. 503, Veje og Byggegrunde 53 Td. Kreaturhold 1898: 77 Heste, 456 Stkr. Hornkv. (deraf 177 Køer), 399 Faar, 104 Svin og 7 Geder. Ager og Engs Hartk. 1895: 74 Td.; 11 Selvejergde. med 52, 31 Huse med 7 Td. Hrtk. og 4 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 255 (1801: 99, 1840: 91, 1860: 101, 1890: 244), boede i

50 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 22 levede af immat. Virksomh., 207 af Jordbr., 4 af Industri, 9 af forsk. Daglejervirks. og 2 af deres Midler.

I Sognet: Byen *Obbekjær* med Kirke, Præstegd., Skole, Forsamlingshus (opf. 1892) og Toldkontrolsted. *Haslund* (Horslund), Huse, med Skole; *Fæster* (Fæsted) *Hede*, Huse; *Kamp*, Huse; *Vesterenge*, Huse.

Obbekjær Sogn, en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 5. Lægd. Kirken tilhører Hartkornsejerne.

Kirken er opf. 1885 (indviet 20/12) i Kapelstil af røde Mursten (Arkitekt: Winstrup) og bestaar af Skib og Kor med et lille Spir over Vestgavlen (Vaabenhuset) og et lille Klokketaarn over Østgavlen. Fladt Loft. Af Inventariet nævnes Altertavlen („Et er fornødent"), en Gave fra Jordrup Kirke ved Kolding.

Sognet hørte før 1864 til den kongerigske Del af Fol Sogn; ved Freden 1864 blev Obbekjær ved Danmark, medens den kongerigske Del af Sognet afstodes.

Seem Sogn, det største i Herredet og Anneks til Ribe Domkirke, omgives af Obbekjær Sogn og Ribe St. Katharinæ Lands. samt Sønderjylland. Kirken, mod N. V., ligger over 1/2 Mil Ø. S. Ø. for Ribe. De ikke videre højtliggende, noget bakkede Jorder (Ildenbanke, 103 F., 32 M.) ere sandede og sandmuldede med større Hedestrækninger, især mod Ø., og med gode Enge langs Aaerne. Paa Nordøst- og Nordgrænsen løber Gjelsaa, som efter at have forenet sig med Fladsaa faar Navnet *Ribe Aa* og løber gennem *Varming Sø*, c. 12 Td. Ld., der udtørres Aar for Aar (den noget sydligere Munkesø er nu udtørret). Af Skove mærkes Seem Sk. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ribe til Haderslev.

Fladeindholdet 1901: 6773 Td. Ld., hvoraf 1326 besaaede (deraf med Rug 455, Byg 125, Havre 453, Boghvede 121, Bælgsæd 3, Blands. til Modenh. 34, Kartofler 83, andre Rodfr. 52), Afgræsn. 2610, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1122, Have 23, Skov 102, Moser og Kær 104, Heder m. v. 1356, Veje og Byggegr. 107, Vandareal m. m. 23 Td. Kreaturhold 1898: 258 Heste, 1314 Stkr. Hornkvæg (deraf 520 Køer), 1361 Faar, 276 Svin og 9 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 230 Td.; 51 Selvejergde. med 180, 8 Arvefæstegde. med 27, 67 Huse med 22 Td. Hrtk. og 9 jordløse Huse. Befolkningen, 1/2 1901: 731 (1801: 537, 1840: 540, 1860: 574, 1890: 763), boede i 151 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 93 levede af immat. Virksomhed, 516 af Jordbr., 82 af Industri, 8 af Handel, 1 af Daglejervirks., 34 af deres Midler, og 29 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Seem* (Sem), ved Landevejen, med Kirke, Præstegd. og Skole; *Varming* (gml. Form: Warmhøgh, Warmyngh) med Skole; *Varminglund*; *Favrholt*; *Høm* (c. 1340: Hoøm) med Skole, Afholdshus (opf. 1894) og Forsamlingshus (opf. 1900); *Hømvejle. Snebsgaarde*; *Favrlund*, Huse; *Vesterlund*, Udflyttersteder. *Skallebæk*, ved Landevejen, Kro og Mølle. *Gjelsbro*, ved Gjelsaa og Landevejen ved Grænsen, med Toldkontrolsted og Købmandshdl. *Hømlund*, Toldkontrolsted og Kro. *Seemgaard* har c. 18 Td. H., 303 Td. Ld., hvoraf 56 Eng, Resten Ager. *Munkegd.*; *Munkehøjgd.*; *Karkov*, Gd.; *Stavnager*, Gd.

Seem S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 6. Lægd. Kirken ejer sig selv. Sognepræsten er tillige resid. Kapellan ved Ribe Domkirke.

Kirken, indviet til St. Andreas, bestaar af Skib og Kor, med Apsis, samt Taarn mod V. Skib og Kor, med flade Lofter, og Apsis, med Halvkuppelhvælv., ere fra romansk Tid og oprindl. opf. af Tuf paa Granitsokkel; men alt i Middelalderen

er Bygningen undergaaet saa store Forandringer, at de arkitektoniske Enkeltheder til Dels forsvandt. I Murene findes nu mest Mursten, og navnlig er Apsis i nyere Tid helt bleven skalmuret. I Slutn. af Middelalderen tilføjedes Taarnet, med hvælv. Underrum og 4 Gavle samt højt Spir (Vest- og Sydsiden ere for største Delen ombygg. i 1806), og et Vaabenhus mod S., begge af Mursten (Vaabenhuset havde Rester af Granitsokkel). Ved en Restaur. 1900-1 (Arkitekt: Estrup) nedbrødes Vaabenhuset, og Indgangen forlagdes til Vestsiden af Taarnet, hvis Underrum blev Forhal, Vinduerne bleve rundbuede, og Murene fik atter deres Lisener og Buefrise. Ved en Undersøgelse 1891 af Prof. H. C. Amberg (hvis Forslag i 1895 om at bibeholde Indgangen fra S. ikke blev antaget) fandtes Kalkdekorationer paa Væggene og Malerier i det kasseterede Lofts Fyldinger (de sidste restaur.). Altertavlen er fra katolsk Tid (restaur. 1900, da senere Tilsætninger fjærnedes). Paa Bagsiden af Alteret et 1901 fundet Relikviegemme, en udhulet Tufsten, med Benrester, Pergamentstrimler med Indskr., m. m. Gammel Døbefont af en særegen Stenart. Prædikestol og Himmel fra 17. Aarh. I Vestenden et Pulpitur fra 1733, stafferet 1739. Epitafier over 1) Delefoged paa Schackenborg Henrik Rønnov, † 1698, og Hustru, og 2) Nic. Chr. Pilov, † 1698, over hvilken ogsaa en Ligsten, og en udsk. Tavle med en Fremstilling af Verdensdommen og et Riffelbillede (fra den ene Side Korsfæstelsen, fra den anden Opstandelsen). (Om Kirken se *J. Helms*, D. Tufstensk. S. 127 og T. 4-6).

Ved Seem har der i den tidligere Middelalder staaet et Benediktinerkloster, om hvis Grundlæggelsesaar og Historie der imidlertid foreligger meget usikre Efterretninger. I 2. Halvdel af 12. Aarh. er det vistnok blevet omdannet til et Cistercienserbo og befolket med en Koloni af Munke fra Herridsvad Kloster i Skaane, som Ribebispen Radulf kort før sin Død 1171 indkaldte for at grundlægge det Cistercienserkloster, han ved sin Bispevielse havde maattet love at rejse i sit Stift. 1173 droge imidlertid Munkene bort og grundede nu det senere saa berømte Løgum Kloster i det vestl. Sønderjylland. Efter en usikker Angivelse skal der dog endnu i Beg. af 13. Aarh. have boet enkelte Munke i Seem, men efter den Tid høres der intet om et Kloster der. Det har mulig staaet ved den udtørrede Munkesø paa Munkegaards Grund. Denne Gaard ligesom Munkemølle (nu Skallebæk Mølle) og to andre Gaarde i Sognet vare i Løgum Klosters Eje indtil 1501, da Ribe Bispestol fik dem ved Magelæg.

Seemgaard har vistnok sin Oprindelse fra den Befæstning i Seem, som Hertug Vald. af Sønderjyll. opførte i Krigen mod Erik Menved, og som han ved Forlig af 1306 (gentaget 1313 og 14) forpligtede sig til at nedrive igen. I 1406 nævnes Erik Jensen af Seem og hans Enke Edel eller Elene, hvilken sidste 1438 solgte Seemgaard til Bisp Christian i Ribe. Kort efter nævnes Lage Jensen af S., der vel har haft den i Forlening af Bispen, hvis han da ikke var Parthaver i Gaarden og Broder til Erik Jensen; han førte i alt Fald samme Vaaben som Laurits Follertsen (Glambek) i *Varming*, der nævnes 1509. Efter Reform. tilfaldt S. Kronen, som 1537 gav Biskop Iver Munk Gaarden med det meste af Bøndergodset i Seem Sogn uden Afgift paa Livstid. Efter hans Død 1539 kom den atter til Kronen; 1661 overdrog Fr. III den til Generalfeltmarskal Hans Schack, som 1671 indlemmede den i det da oprettede Grevskab Schackenborg, hvorfra den overdroges i Arvefæste. Af Arvefæstere nævnes Chr. Jakobsen, som 1756 opførte to Bygninger efter en Brand, og fra hvis Familie den i 19. Aarh. ved Giftermaal kom til Familien Riis; nuv. Ejer er Jacob Riis. — Den nuv. Hovedbygning er opf. 1870 efter en Brand 1868 og flyttet lidt længere op ved Østkanten af den c. 20 Td. Ld. store Seem Skov (nu bortsolgt fra Gaarden).

Seem var tidligere et eget Sognekald. Ved Reskr. af $^{24}/_{6}$ 1683 bleve Kapellanerne i Ribe Kompastorer til Seem; nu hører det som nævnt under det resid. Kapellani i Ribe.

Vester-Vedsted Sogn, det sydvestligste i Landet, omgives af Ribe Domkirkes Landsogn, Sønderjylland og Vesterhavet. Kirken, mod S. V., ligger henved 1 Mil S. V. for Ribe. Jorderne ere dels lavtliggende og sandmuldede, blandede med Klæg, samt ret frugtbare, men udsatte for Oversvømmelser, dels højtliggende, magre, sandede (Ø.- og Vester Bjærge); Marskenge mod V. langs Havet, mod Ø. store Moser („Bjørnekjær"). Af de mange Plantager nævnes: *Tradsborg Pl.* og *S.-Farup Pl.*, 110 Td. Ld. og 345 Td. Ld., begge anlagte 1882, *S.-Farup Bjærge Pl.*, 115

Td. Ld., anl. 1892, *Trækjær Pl.*, 72 Td. Ld., *V.-Vedsted Bjærge*, 52 Td. Ld. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Ribe til Tønder og Bramminge-Vedsted Banen.

Fladeindholdet 1901: 4908 Td. Ld., hvoraf 911 besaaede (deraf med Hvede 3, Rug 289, Byg 91, Havre 303, Boghvede 55, Bælgsæd 8, Frøavl 9, Blands. til Modenh. 14, Grøntf. 4, Kartofler 53, andre Rodfr. 82), Afgræsning 1895, Høslæt, Brak, Eng m. m. 909, Have 28, Skov 368, Moser og Kær 181, Heder m. v. 581, Veje og Byggegr. 34 Td. Kreaturhold 1898: 206 Heste, 1068 Stkr. Hornkv. (deraf 406 Køer), 1408 Faar, 333 Svin og 3 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 232 Td.; 49 Selvejergde. med 197, 1 Arvefæstegd. med 4, 89 Huse med 25 Td. Hrtk. og 20 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 834 (1801: 526, 1840: 618, 1860: 661, 1890: 686), boede i 159 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 111 levede af immat. Virksomhed, 422 af Jordbrug, 2 af Gartneri, 95 af Industri, 17 af Handel, 2 af forsk. Daglejervirks., 33 af deres Midler, og 4 vare under Fattigv.

I Sognet Byerne: *Vester-Vedsted* (gml. Form: Witstath, Witstæth, Westedt, Wæstærwithestath osv.) med Kirke, Præstegd., Skole, privat Efterskole (opr. 1895, særlig beregnet paa sønderjydske Børn), Forsamlingshus (opf. 1891), Mølle, Kro og Statstelefonst. *Sønder-Farup* med Skole, Kro og Statstelefonst. samt *Præstegade*, Huse. *Egebæk*, Huse, ved Landevejen, med Skole og Kro. *Okholm*, Gde., uden for hvilke der er Overfart til Manø (se S. 824). *Vedsted-Jærnbanestation*, Grænsestation (Stationen er dobbelt, idet den ene Halvdel, *Hvidding St.*, ligger paa tysk Grund), Telegrafst. og Toldsted („Egebæk Toldsted“). Ved Stranden paa Grænsen et 1900 opf., anseligt Sømærke af Jærn; en Linje fra Ribe Domkirke ud over Mærket danner Rigsgrænsen til Søs.

V.-Vedsted S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 8. Lægd. Kirken ejer sig selv.

Kirken, indviet til St. Andreas, bestaar af Skib og Kor, Taarn mod V. og Sakristi ved Korets Nordside. Skib og Kor, med flade Lofter, ere fra romansk Tid af Tuf paa Granitsokkel, oprindl. med Apsis, men i Middelalderens Slutn. er denne nedbrudt og Koret forlænget mod Ø. af røde Mursten samt forsynet med to Hvælvinger; ligeledes ere Taarn, med 4 Gavle og Pyramidetag, og det hvælv. Sakristi tilføjede, af Mursten. Begge oprindl. Døre ere tilmur., og Indgangen er fra 1845 efter en Brand, da et Vaabenhus mod S. nedbrødes, gennem Taarnets Vestmur. Kirken er restaur. 1869. Altertavlen er fra Tiden efter 1845, med et Maleri (Nadveren), Granitdøbefont med Søjler, Buer og Løvværk. Prædikestol fra 17. Aarh. Orgel i Vestenden. I Koret faste Korstole, dog til Dels nyere. Oliemaleri (den korsfæstede) af O. C. W. Rørbye; skænk. af Enkepastorinde Bang. Klokken, uden Indskr. er fra Middelalderen.

Abildgaard i V.-Vedsted ejedes 1385 af Margrethe, Aage Esbernsens; det er mulig den Hovedgaard i V.-Vedsted, som Eggert Frille solgte til Jon Pedersen, Kannik i Ribe, der 1441 gav den til Ribe Bispestol.

Om Traditionen, at Ribe oprindl. skal have ligget paa S.-Farup Hede, se S. 675. — Ved Okholm gjordes der i 1858-59 store Fund af Guldsager fra Oldtiden.

Indtil 1738 vare Præsterne i V.-Vedsted tillige Lektorer i Teologi i Ribe (afskaffede 1738) og boede der.

Manø Sogn, det mindste i Herredet, bestaar af Øen *Manø* med den mod N. Ø. liggende ubeboede *Gamle Manø* og *Kathaleholme* (de sidste nu fastvoksede), tils. $0{,}_{12}$ □ Mil ($6{,}_{6}$ □ Km.). Øen ligger i Vesterhavet midt mellem Fanø og Rømø, c. 1 Mil fra hver, og henved $^3/_4$ Mil V. for Fastlandet. Kirken, paa Øens Vestside, ligger c. 2 Mil S. V. for Ribe. Begge Øer ere lavtliggende og jævne, hver indrammet mod V. af en hesteskoformet Klitrække (indtil 38 F., 12 M.) med flad Forstrand og lidt Grøn-

ning udenfor; den østl. Del er hovedsagelig Marskenge, der ere udsatte for Oversvømmelse. Ved Ebbetid i godt Vejr kan man køre over til V.-Vedsted Sogn, ved Flodtid er der Overfart med Baade.

Fladeindholdet 1901: 1214 Td. Ld., hvoraf 81 besaaede (deraf med Rug 6, Byg 39, Havre 27, Blandsæd til Modenh. 4, Kartofler 3, andre Rodfr. 2), Afgræsn. 197, Høslæt, Brak, Eng m. m. 621, Have 2, Flyvesand, Stenmarker m. v. 272, Veje og Byggegr. 41 Td. Kreaturhold 1898: 18 Heste, 218 Stkr. Hornkv. (deraf 116 Køer), 679 Faar, 58 Svin og 2 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 21 Td.; 61 Huse med 20 Td. Hrtk. og 3 jordløse Huse. Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 213 (1801: 97, 1840: 233, 1860: 235, 1890: 262), boede i 58 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 46 levede af immat. Virksomh., 92 af Jordbr., 22 af Industri, 13 af Handel, 59 af Skibsf., 2 af forsk. Daglejervirks., 26 af deres Midler, og 2 vare under Fattigv.

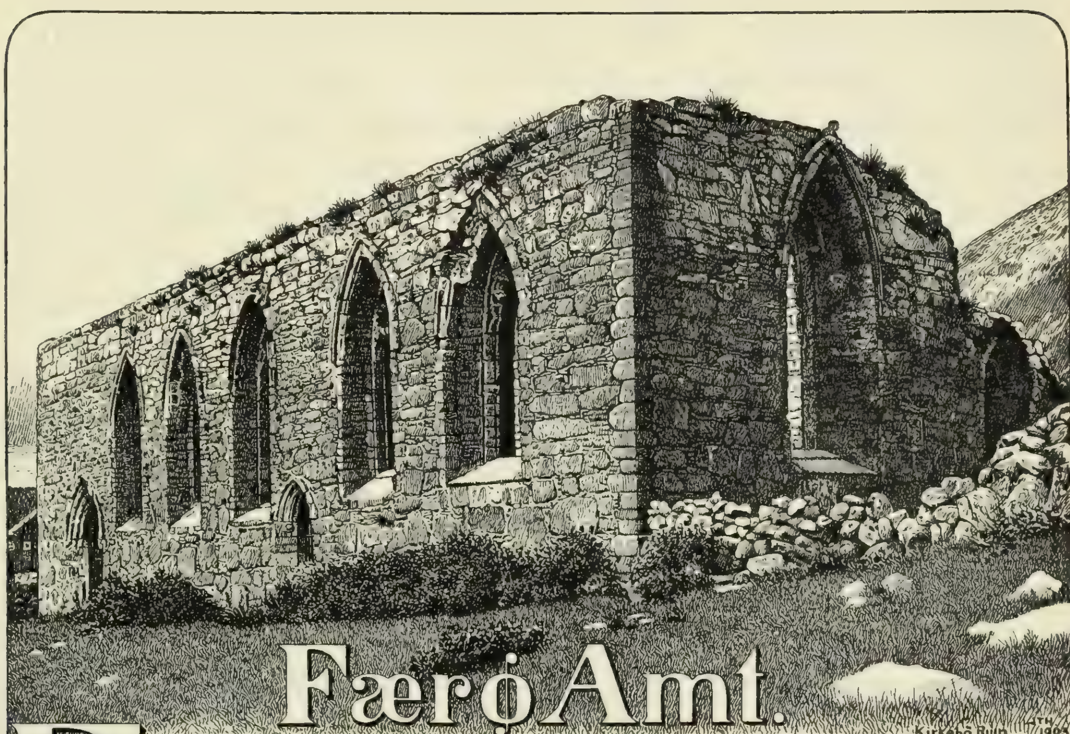
I Sognet Byen *Manø* ved Vestkysten, med Kirke, Præstegd., Skole, Andelsmejeri, Mølle, Kro og Statstelefonst.

Manø S., en egen Sognekommune, hører under Ribe Hrd.'s Jurisdiktion (Ribe), Ribe Amtstue- og Lægedistr., 11. Landstings- og Amtets 3. Folketingskr. samt 4. Udskrivningskr.' 13. Lægd. Kirken tilhører Kommunen. Præsten er tillige Skolelærer.

Den lille *Kirke* („18 Skridt fra Alter til Kirkedør“) bestaar af et Langhus uden særskilt Kor, opf. (eller ombygget) af Mursten 1727 af Stiftamtmand C. C. v. Gabel (ifl. en Mindetavle i Kirken); foran Indgangen mod V. er 1792 opf. et lille Vaabenhus med Indgang fra N. og S.; Bræddeloft; firkantede Døre og Vinduer. Altertavlen er fra 1898, malet af Joh. Rohde efter Joach. Skovgaard (Christus fører Røveren ind i Paradis), Originalen var i Kirken 1890-95; men da Fugtighed truede med at ødelægge den, fik Skovgaard den tilbage mod at levere en Kopi. Gammel Granitdøbefont. Prædikestol med Relieffer, skænk. 1727 fra Klosterkapellet i Ribe. Malmalterstager fra 1739. To Lysekroner, den ene fra 1736. Klokken hænger i en Stabel paa Kirkegaarden.

Manø (eller Mandø, i Vald. Jrdb.: Mannæø og Mannø) hører til den nordfrisiske Ørække, som i sin Tid har dannet en sammenhængende Klitbræmme og været landfast med Sønderjylland. Der er Tradition om, at Øen endnu i hist. Tid har været landfast baade med Fanø og Rømø, og der er i Havet omkring den fundet Spor af tidligere Bebyggelse, saaledes mod N., S. og Ø. stensatte Brønde. Ved en stor Vandflod 1396 skal den være skilt fra Fanø; endnu 1415 skal M. have været 2 Mil lang og 1 Mil bred, ja den skal endog den Gang have haft 3 Kirker, hvoraf en laa paa Gamle Manø; men ved en Vandflod 1416 mistede den yderligere Land, og ved en ny Flod 1558 gik Gml. Manø Sogn og Kirke under; efter en anden Tradition havde Gml. Manø endnu ved den store Vandflod 1634, da Øen fik sin nuv. Skikkelse, 60 Familier. En Del af dette er vel nok overdrevent. I alt Fald holder Traditionen paa, at de tidligere Kirker ikke have ligget paa den nuv. Hovedø, og at den nuv. Kirke først er opf. 1727; før den Tid skal der være holdt Gudstjeneste i et alm. Hus, hvis Sted (Bakken) endnu paavises. Sagnet lader Thyre Dannebod paa sin Rejse til Danmark lide Skibbrud paa Øen, hvorfor hun skænkede den nogle Enge („Manø Hølade“); ogsaa Dronning Dagmar lader Kæmpevisen lande paa Øen paa hendes Rejse til Landet. Øen var Krongods, indtil den ved Aukt. 1741 blev solgt til Beboerne for 864 Rd. C. tillige med Jagt- og Strandrettighed. Til Beskyttelse for Øens Vestside er der af Beboerne for c. 22,000 Kr. (Stat og Amt have givet hver $^1/_4$) opført et Sødige i 1887. Fiskeriet, der tidligere skal have været meget betydeligt, er nu helt ophørt; allerede 1586 klages der over dets Aftagen.

Litt.: *H. Bruun*, Forsøg til en Beskr. over Eilandet Mandøe, Haderslev 1806.

Færø Amt.

Færø Amt bestaar af den i det nordl. Atlanterhav beliggende Øgruppe *Færøerne*. Den ligger mellem omtr. 61^0 0′ og 62^0 24′ n. B. og mellem 18^0 48′ og 20^0 14′ v. L. for Kbh. (6^0 15′ og 7^0 41′ v. L. for Grw.). Den har en Udstrækning fra N. til S. af noget over 15 Mil, 113 Km., fra Ø. til V. er den mod N. c. 10 Mil, c. 75 Km., medens den mod S. tilspidser sig for at ende i den enligt staaende Klippe Munken. Øgruppen ligger c. 90 Mil, 675 Km., V. for Norge, c. 50 Mil, 375 Km., N. N. V. for Skotland, c. 60 Mil, 450 Km., S. Ø. for Island og c. 40 Mil, 300 Km., N. V. for Shetlandsøerne. Fra Kjøbenhavn er der c. 170 Mil, henved 1300 Km.

Gruppen omfatter 18 Øer, nemlig (nævnte fra N. til S.): *Fuglø*, *Svinø*, *Viderø*, *Bordø*, *Kunø*, *Kalsø* — disse 6 tils. kaldte Norderøerne —, *Østerø*, *Strømø* (den største af dem alle, $6_{,78}$ □ Mil, $373_{,47}$ □ Km.), *Nolsø*, *Vaagø*, *Myggenæs* (*Møgenæs*), *Kolter*, *Hestø*, *Sandø*, *Skuø*, *Store Dimon*, *Lille Dimon* (den eneste, der er ubeboet) og *Syderø*. Deres saml. Fladeindhold er $25_{,40}$ geogr. □ Mil, $1398_{,85}$ □ Km.*). Desuden er der en Del smaa Holme og fritstaaende Klipper („drangar“ eller „stakkar“) samt Skær, især ved de større Øers Kyster. En Del vil blive nævnt ved Specialbeskrivelsen. Den mest omtalte af disse fritstaaende Klipper er den hen-

*) Arealet, der gælder for Øernes Projektion paa Havfladen, er beregnet efter Generalstabens nyeste Opmaaling af Øerne 1895-99. De 9 Øers Areal er givet i „Nord og Syd“, Jan. 1898, de øvriges er med stor Imødekommenhed beregnet af Generalstabens topografiske Afdeling til Brug for nærværende Udgave af „Trap“.

ved 1 Mil S. for Syderøs Sydspids liggende *Munken* (*Sumbøstenen*, Sunnbíar-steinur), der som ovfr. nævnt ligesom afslutter Øgruppen; den ragede tidligere c. 70 F. over Vandet, men i Aaret 1885 styrtede dens Top ned, saa at den nu kun er 38 F., 12 M. Da Havet ofte er i stærkt Oprør om Klippen, og der er svær Strømsø, har det givet Anledning til den fejlagtige Antagelse, at der var Malstrøm ved den.

Øerne ligge paa en undersøisk Banke, som forbinder Island med Skotland og skiller Atlanterhavets og Ishavets dybe Bassiner. Mellem Island og Øerne er Dybden ikke særlig stor, dog 1600 til 2000 F., mod S. mellem Øerne og Shetlandsøerne langt større. Havet er i Reglen dybt tæt ind til Kysterne. Øerne ere for det meste lange og smalle, lejrede parallelle i Retningen N. N. V.-S. S. Ø., og ere skilte ved en Mængde dybe Sunde og Stræder, der ofte ere ganske smalle; Kysterne forløbe meget uregelmæssigt og ere stærkt indskaarne, saa at Kystliniens Længde er usædvanlig stor i Forhold til Arealet. Om og mellem Øerne ere de ved Tidevandet fremkaldte Strømme meget stærke. Den Strøm, der fremkaldes ved Flod, kaldes „Vestfald“, den, der fremkaldes ved Ebbe, „Østfald“, ɔ: Strømmen løber eller falder mod V. eller Ø. I Alm. løber Vestfaldet mod N. V., Østfaldet mod S. Ø., og Fænomenet fremtræder omtr. samtidig overalt paa Øerne. Der er dog Undtagelser; saaledes løber i Nolsø Fjord Vestfaldet mod S. og Østfaldet mod N. Den Maade, hvorpaa Strømmene løbe i Fjordene, er dog meget forskellig paa de forskellige Tider, ligesom Strømhastigheden er meget forskellig, idet den i Snævringerne er langt større end paa de bredere Steder. Forskellen mellem Høj- og Lavvande er større paa Vest- end paa Østsiden; paa den første kan den være 7-8, paa den anden 5-6 F.

Geologi og Terrænforhold. Det er alle stejle Klippeøer af vulkansk Oprindelse; dog kendes ikke vulkansk Virksomhed i den historiske Tid. I geologisk Forstand ere Øerne ikke gamle, idet de ligesom Island og Skotland synes at være Rester af et tidligere langt større og højere Land, der i Tertiærtiden har dannet Forbindelse mellem Evropa og Amerika. Øerne selv maa antages i sin Tid at have været et Hele, saaledes at Fjordene, Sundene og Dalene efterhaanden ere opstaaede ved Erosion. Hovedsagelig bestaa Øerne af Trapporfyr og Basaltmasser, der ere lejrede i tykke Lag og veksle med en blødere Stenart, den rødlige og grønne Tuf, som danner tyndere, lettere forvitrende Lag. Lagene ligge ofte næsten horisontale, dog hældende lidt i østl. Retning, paa de sydl. Øer noget mod N. Ø., paa de vestl. mod Ø. og paa de nordl. mod S. Ø., saaledes at det tænkte Centrum ligger mod Ø. Gennem Lagene ses ofte smalle Striber eller Gange af Basalt, som meget hyppigt ere næsten snorlige og lodrette paa Lagene. Rundt om i Basalten forekomme Zeolither, Kalcedon og Opal, ogsaa Kobber, det sidste dog kun i ringe Mængde. Paa Myggenæs og især paa Syderø (de to ældste af Øerne) findes desuden Kul, dog kun i Lag af ringe Tyk-

kelse, højst henved 6 F., i Reglen kun c. 3 F. Mod S. paa Syderø forekomme de i en Højde af c. 600 F. over Havet, nordligere nærme de sig mere Havfladen eller synke endog under denne. Nogle Lejer ved Kvalbø have været drevne siden 1777, undertiden for Statens Regning til Udførsel, men for det meste kun af Beboerne til eget Brændselsbrug. Men dels er deres Brændselsværdi ikke stor (omtr. 2 mod 3 sammenlignet med engl. Kul), dels volder Brydningen store Vanskeligheder, da de ere lejrede mellem de haarde Basaltmasser. Efter flere forudgaaende Forsøg har nu et engl.-fransk Selskab faaet Koncession paa Kulbrydning paa Syderø og har begyndt en mere rationel Drift af nogle Kullejer ved Trangisvaag. Man har

Parti Syd for Vaags Ejde.

beregnet, at der paa Øerne findes i alt c. 50 Mill. Tons Kul.

Øernes Indre have en gennemsnitlig Højde af c. 1000 F. Øerne ere højest mod N. og V., hvor Kysterne næsten ere utilgængelige, medens de sænke sig mod S. og Ø. Deres højeste Dele danne ofte fritstaaende Toppe, som enten ere formede som spidse Tinder („tindur") eller skraat opstigende Klippemasser med mere eller mindre lige afskaarne Flader („fjall" eller „felli"). Den første Form, Tinderne, forekommer især paa de høje Norderøer, medens de lavere, sydlige Øer fortrinsvis fremvise den anden Form. Det højeste Punkt paa Øerne er Slattaratinde paa den nordl. Del af Østerø, 2810 F., 882 M.; Villingedalsfjæld paa Viderø er det næsthøjeste, 2689 F., 844 M. Særlig bekendt for sin smukke Udsigt er Skjællingfjæld V. for Bunden

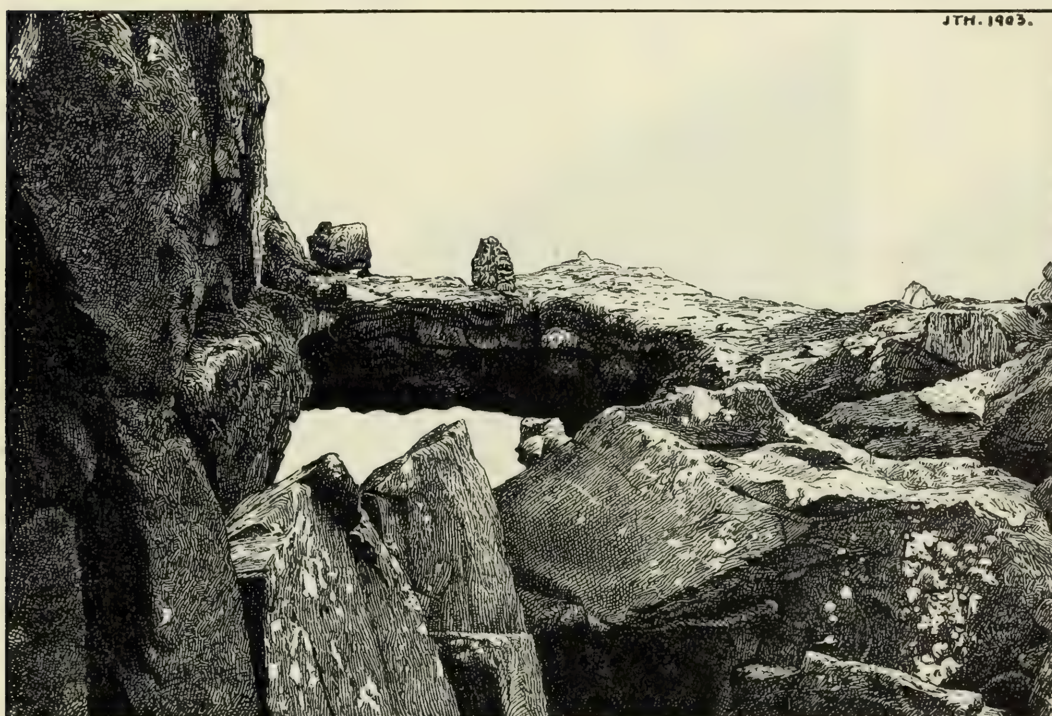
af Kollefjord paa Strømø, 2445 F., 768 M. Mange Steder stige Klipperne brat op fra Havet og danne næsten helt lodrette Fjældvægge paa halvandet Tusinde Fods Højde og mere, noget, der især gælder Øernes Nord- og Vestkyster som ovfr. omtalt. Af disse Forbjærge nævnes Myling (Mýlingur) paa Strømøs Nordende, 1797 F., 564 M., Forbjærget Kollen (fær. Kollur; udtales Kodlur) paa Østerøs Nordspids, 1126 F., 354 M., samt Enniberg paa Viderøs Nordspids, 2406 F., 755 M. En særlig Ejendommelighed ved Fjældene er deres terrasseformede Karakter, idet de danne Afsatser eller Hamre („hamrar“), den ene over den anden, ofte med store Flader imellem, der ere opstaaede ved, at den blødere Tuf er forvitret, skyllet ud af Regnen eller bortslikket af Brændingen, hvorefter de overliggende Masser ere styrtede sammen; disse nedstyrtede Masser ved Bjærgenes Fod kaldes Urer („urðar“). Øernes Indre bestaar ofte af kortere eller længere Dale, adskilte ved Fjældrækker; særlig paa Norderøerne ere Dalene dybe og snævre; de dybeste, som naa under Havfladen, ere blevne til Sunde. En særlig Slags Dale kaldes „Bunde“ („botnar“); de ere halvrunde og aabne ud mod Havet, medens Baggrunden dannes af de terrasseformet opstigende Hamre. I disse Dale findes altid Vandløb, der ofte danne smukke Vandfald, som i flere Afsnit fosse ned over Hamrene, saaledes Fosaa ved Haldersvig paa Strømø. De smaa Vandløb paa Øerne have kun rigeligt Vand efter stærke Regnskyl; dog ere de sjældent dybere, end at man kan vade over dem. Paa de større Øer findes smaa Søer; den største af dem er Sørvaags Vand paa Vaagø (den er omtrent. 9000 Alen lang og 1500 Alen bred), hvis Afløb er Bosdala Fos. Kilder med koldt, rent Vand findes der mange af, baade nede i Dalene og oppe paa Fjældene; ogsaa enkelte varme Kilder er der, saaledes „Varme Kilde“ (19° C.) paa

Fosaa ved Haldersvig.

Østerø. Ved Kysterne er der hyppigt Huledannelser. Enkelte ere saa rummelige, at større Baade med Mast kunne ro derind i roligt Vejr, andre gaa langt ind under Øerne. Ofte have disse Huler smukke Søjledannelser og hvælvede Lofter med Drypstensformationer, og særlig om Morgen og Aften, naar Solens Straaler kunne naa derind, fremvise de en ganske usædvanlig Farvepragt. Nogle Steder danne disse Huler ligesom store Gennemsejlingsporte langs Kysten. Nogle Huler ligge saa højt, at de ere helt tørre; andre ligge nær ved Havfladen, og det lyder da som Kanontorden, naar Vandet i uroligt Vejr kastes ind i dem og den sammenpressede Luft atter støder Vandet ud med voldsom Kraft.

Øernes Overflade er dækket med et tyndt Lag Muld (en Slags Tørvejord

Naturbro ved Skopen paa Sandø.

eller sort, sur Humus), der kan være indtil c. 4 F. tykt. Dale og Fjordsider ere i Alm. græsbevoksede eller (dog sjældnere) dækkede af Lyng. Opad Fjældene bliver Muldlaget mere sparsomt og forsvinder tilsidst, saa at de øverste Toppe ere helt nøgne. Paa de sydl. Øer kan man dog træffe sparsom Plantevækst endnu paa Fjældtoppene; paa Nordersøerne ere Klipperne allerede helt nøgne i en Højde af c. 1600 F. I de lavere Egne trives Græsset udmærket, endnu i c. 200 F.'s Højde ligne Markerne ikke saa lidt Danmarks. Men i det hele er Vegetationen, skønt ret frodig, fattig paa Arter, og navnlig ere Øerne helt blottede for Træer og Buske. Hovedhindringen for Trævæksten er det udprægede Øklima, idet Vinteren er for mild, saa at Planterne ikke faa nogen egentlig Hviletid, og Sommeren for kort, kold og fugtig; ogsaa de hæftige Storme maa tages i Betragtning. Dog findes vildtvoksende alm. Enebær

i Dværgform ligesom flere Arter af Pil, der naa en Højde af indtil et Par Fod. Flere Steder, navnlig i Thorshavn, forekomme ogsaa Haver, som ligge godt i Læ, hvor der vokser Røn, Løn, Pil, Rødgran, Hvidgran og enkelte andre Træarter til en forholdsvis anselig Højde, 20-25 F., ligesom der ogsaa trives Ribs-, Stikkelsbær- og Solbærbuske samt Blomster. I øvrigt repræsenteres Vegetationen væsentlig af Urter og en stor Mængde Kryptogamer, især Mosser. Af Blomsterarter findes der over 300 Arter, hvoraf omtr. 60 ikke kendes her i Landet, men nok i Norge eller Skotland; af Kryptogamer regnes der over dobbelt saamange. Der menes dog at kunne udrettes noget for Plantningen, naar den drives mere rationelt, og der anvendes de for Klimaet

Klippeport fra Dragasund.

passende Planter. (Se *C. E. Flensborg*, Plantning paa F., i Hede selsk. Tidsskr. 1903 S. 82 flg.). Om de dyrkede Planter se under Næringsvejene.

Dyreverdenen har i det hele et højnordisk Præg. Af Landpattedyr findes i vild Tilstand kun Rotter (sorte og brune), Mus og Harer (de sidste indførte fra Norge), dog langtfra paa alle Øer. Derimod er der mange Fuglearter, c. 140, særlig mange Vade- og Svømmefugle, saaledes flere Maagearter, Lomvien, Lunden (eller Søpapegøjen), Tejsten, Alken, Edderfuglen, Skarven, Havgaasen, Regnspoven og Strandskaden (se under Fuglefangst). Af Landfugle, hvoraf der kun er en halv Snes Arter, nævnes Ravnen, Kragen, Stæren, Fjældduen, Vipstjærten o. fl. Af Padder og Krybdyr findes ingen. Om Dyrelivet i Havet se under Fiskeriet.

Da Øerne ligge i Golfstrømmen, have de som nævnt et udpræget mildt, men fugtigt, ustadigt og stormfuldt Klima. Det omgivende Hav fryser aldrig til, selv om Fjordene og Sundene gælder det; kun i de mest rolige Havne kan der ses et tyndt Isdække. Sneen ligger kun kort Tid, ja om Sommeren forsvinder den endog paa de højeste Fjældtoppe. Der er kun ringe Forskel paa Aarstidernes Temperatur. Middeltemperaturen, beregnet for Thorshavn, er $6,_5{}^0$ C., Sommerens $10,_8{}^0$, Vinterens $3,_2{}^0$ (for Kvalbø paa Sydérø ere Tallene henholdsvis $7,_1{}^0$, $11,_1{}^0$ og $3,_9{}^0$). Den største iagttagne Varme er 21^0 (Juli), den største Kulde ÷ 11^0 (Marts). En ret betydelig Indvirkning kan den nordl. Polarstrøm, som i sit Løb nærmer sig Nordkysterne, have, idet Nordenvinde, som gaa over den, frembringe Nedgang i Temperaturen, især om Vinteren og Foraaret. Paa Grund af stadige Forandringer i Luftrykket ere Vindene, som blæse med stor Styrke, ideligt vekslende. Navnlig ere de voldsomme om Efteraaret og Vinteren; især gælder det de sydvestl. og vestl. Vinde; dog ere Storme ogsaa hyppige om Sommeren. Vindstyrken forøges ofte ved, at Luften presses ind mellem Fjældene og derfra med voldsomme Stød (glaða, „Fjældkast“) farer ned over Fjordene og Sundene. Nedbøren er meget betydelig, i Thorshavn aarl. c. 61 T., 1600mm, fordelt paa c. 280 Dage (i Kvalbø c. 44 T., 1150mm, paa c. 160 Dage). Den største Nedbør sker om Efteraaret og Vinteren; Thorshavn har i Dec., Jan. og Feb. 81 Nedbørsdage. Taage er meget hyppig; den kaldes „skadda“, naar den kun hviler over Fjældtoppene (den fremkalder ofte Storm), „pollamjørki“, naar den hviler saa dybt ned om Fjældene, at kun Kysten og Fjældtoppene ere klare, og „mjørki“, naar den helt lægger sig over Hav og Øer. Thorshavn har aarl. 51 Taagedage (mjørki). Den længste Dag er c. 20, den korteste c. 5 Timer.

Befolkningen. Folketallet var $^1/_2$ 1901: 15,230 (1801: 5265, 1840: 7314, 1860: 8922, 1890: 12,955), deraf havde Thorshavn 1656. Øerne ere saaledes tyndt befolkede, gnmstl. c. 625 paa 1 □ Mil (noget over 11 paa 1 □ Km.). Inddeler man Befolkningen i Næringsklasser, saaledes at til hver Klasse ikke alene regnes Forsørgere, men ogsaa hele deres Husstand, viser det sig, at i 1901 levede 387 af immateriel Virksomhed (Embeds- og Bestillingsmænd, Læger, Lærere, Sagførere osv.), 4429 af Jordbrug, 6238 af Fiskeri, 1723 af Industri og Haandværk, 1119 af Handel, 442 af Søfart, 754 af andre Erhverv, og 138 nød offtl. Understøttelse.

Befolkningen hører til de skandinaviske Folk og har bevaret sit eget Talesprog (om og de fleste Færinger forstaa Dansk), som indtager en Mellemstilling mellem Islandsk og de vestnorske Bygdemaal; i Bøjningsformerne staar det nærmest ved det første, i Ordforraad og Udtale ved de sidste. Dog har Dansk været Kirke- og Retssprog, hovedsagelig ogsaa Undervisningssprog, lige siden Reformationen. Først i den sidste Menneskealder er

Færøsk i større Grad blevet benyttet som Skriftsprog; før den Tid fandtes der saa at sige ikke nogen færøsk Litteratur, naar undtages de gamle Kvæder (Folkeviser), som med deres ejendommelige Melodier bleve sungne og til Dels endnu synges ved Færingernes Nationaldans, særlig paa de sydlige Øer*). Blandt de Mænd, som have arbejdet for at uddanne et færøsk Skriftsprog, maa fremhæves Provst V. U. Hammershaimb, som ved Ortografien lagde den oldnordiske Skrivemaade til Grund og derved nærmede Skrifttegnsproget til Islandsk. Til Fremme for det færøske Sprog virke nogle nationale Foreninger. Der findes to Blade (Ugebl.): „Dimmalætting" (det officielle Organ) og „Tingakrossur", begge udkommende i Thorshavn; de benytte mest det danske Sprog, men indeholde ogsaa Artikler i færøsk Sprog. Færingerne ere som Regel blonde, kraftige og velbyggede Folk med en ejendommelig rask og let Gang, navnlig for Mændenes Vedkommende. Medens den kvindelige Nationaldragt mere og mere forsvinder og udviskes, har Nationaldragten hos Mændene — stribet Hue, brun Jakke, sorte, snævre Knæbenklæder, graa eller brune Strømper og Sko af Lammeskind eller Oksehud (formede af eet Stykke, sammensyede paa Vristen og fastholdte ved Tvinger, saa at de fuldstændig danne sig efter Foden) — næsten overalt holdt sig.

Næringsveje. Det vigtigste Erhverv er Fiskeriet (1901 opgaves over 40 pCt. at leve af det); saa godt som alle Færinger give sig af med det. En betydelig Indtægtskilde var tidligere (paa enkelte Øer til Dels endnu) Fuglefangsten, men den er i de senere Aar taget betydeligt af. Efter det ovfr. anførte om Øernes Overfladeforhold og Klima er Agerbruget kun af ringe Betydning, og Dyrkningsmetoden er dertil lidet rationel. Langt større Betydning har Kvægavlen, særlig Faareavlen. Handelen er i stærk Opkomst efter Handelsmonopolets Ophævelse 1856.

Det vigtigste **Fiskeri** er Stortorskfiskeriet (Kabliauen og Langen). Dette Dybsøfiskeri paa Fiskebanker, som ofte ligge indtil 4 Mil fra Land, dreves tidligere for største Delen med aabne Robaade (om Sommeren som Regel med en Besætning af 4, om Vinteren med 8 à 10 Mand), som Færingerne ere Mestre i at manøvrere med. Efter Handelsmonopolets Ophævelse 1856 skete der et stort Opsving i Fiskerierne, saaledes at den gnmstl. Værdi af Udførsel af Fiskeriprodukter (Tran undtagen) i Aarene 1866-70 var 188,200 Rd., medens den 1851-55 kun havde været c. 31,000 Rd., og senere er den stadig stegen. Et endnu større Opsving har Fiskeriet dog taget ved Indførelsen af Drift med Dæksfartøjer; medens der i 1874 kun fandtes 10 saadanne, var Tallet 1902 steget til 85 med en Besætning paa c. 1100 Mand, og det saml. Udbytte af Fiskeriet kan nu anslaas til c. $1^1/_2$ Mill. Kr. aarl.**). Dæks-

*) Det er en af disse Melodier, som noget ændret er benyttet til det bekendte Digt: Slaget ved Slesvig. Til Bevaringen af disse Kvæder bidroge tidligere meget de saakaldte „Aftensæder" (kvøldsetur), omtrent svarende til de jydske Bindestuer; men de ere nu ophørte. Kvæderne findes samlede i 16 skrevne Bd. af S. Grundtvig og J. Bloch, paa det st. kgl. Bibliotek. Se i øvrigt under Litteratur.

**) Ifl. Fiskeriberetningen var det saml. Udbytte af Skibsfiskeriet i 1901 817,151 Kr. (hvoraf 351,90 flik paa Syderø Syssel).

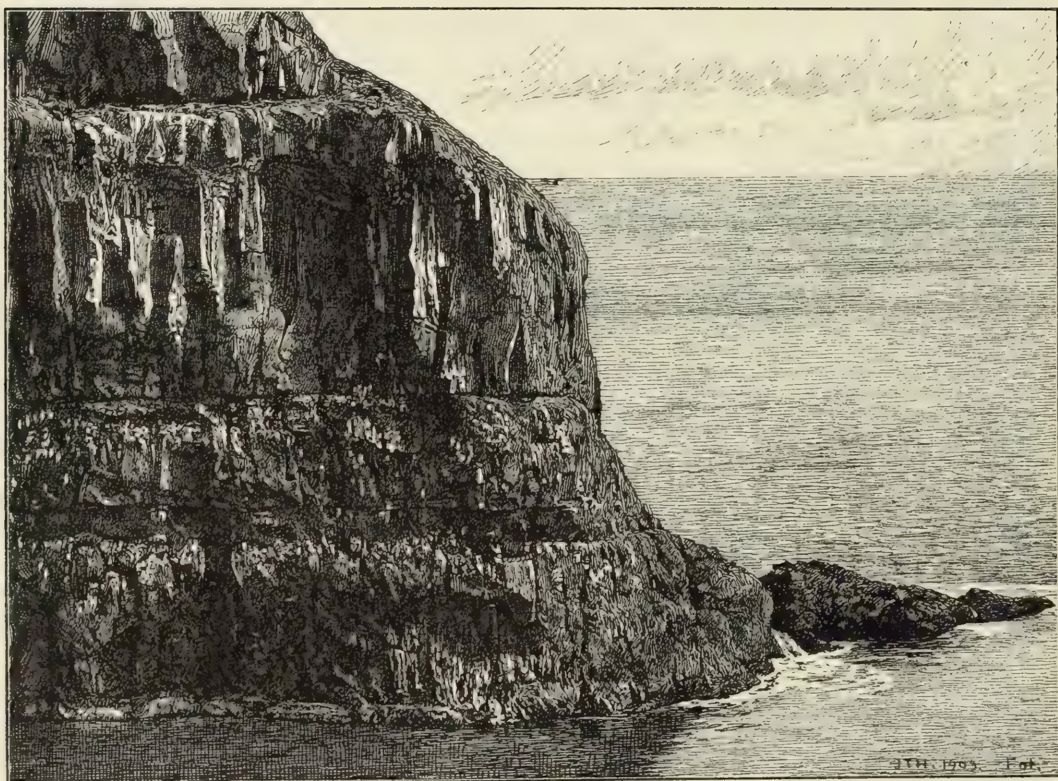
fartøjerne søge ofte længere bort, om Sommeren navnlig ved Islands Kyster. Tidligere brugtes til Fangsten Haandsnøre, en 60-80 lang Favne Line, i hvis nederste Ende fastgjordes en Sten eller et Blylod, hvorfra Tømmen med Krogen udgik. Men for c. 50 Aar siden indførtes fra Shetlandsøerne Langlinen, en 60 Fv. lang Line, som sættes langs efter Bunden, og som paa hver Favn er besat med Kroge, der bindes til Linen ved Tømmer af c. 2 Fods Længde. Til en veludrustet Baad høre mange, endog 30-40 saadanne Liner, som knobes sammen, hvorved en Baad kan bedække en ganske betydelig Strækning. Af andre Fisk, der forekomme ved Kysterne, maa nævnes Kuller og Sej; den sidste er især vigtig, da den findes i stor Mængde og for en stor Del af Befolkningen er et vigtigt Næringsmiddel. Stortorsken kommer derimod i Handelen og tilberedes til Klipfisk, idet den saltes og tørres paa Strandklipperne og udføres til Udlandet, navnlig til Spanien. Det er dog først i de sidste 50 Aar, at Klipfisketilvirkningen er bleven almindelig; nu er Klipfisk den vigtigste Udførselsartikel. Den Fisk, der ikke udføres, tørres usaltet dels paa Stænger uden paa Husene, dels i aabne Tremmehuse (se S. 840). De engelske Trawlere have dog i de sidste Aar tilføjet navnlig Langlinefiskeriet betydelig Skade. Fangsten af Helleflynder har været større før end nu, da engelske Dampere med deres Langliner have drevet dette Fiskeri i Øernes Nærhed i de senere Aar. Derimod er Sildefiskeriet taget til, efter at man i den sidste Tid paa flere Steder har anlagt Fiskehuse til Opbevaring af Sildene, som afgive en fortrinlig Agn til Torskefiskeriet. Silden fanges med Garn inde i Fjordene, hvor den kommer dels om Sommeren (navnlig i Juli og Beg. af Aug.), dels om Vinteren. Mulig kan der ogsaa drives Sildefiskeri ude paa det aabne Hav, men alvorlige Forsøg ere endnu ikke gjorte. Af Ferskvandsfiskeriet kan nævnes nogen Fangst af Hvidørred, der fanges om Sommeren, naar den gaar op i Elvene.

Ved Siden af Fiskeriet maa nævnes Hvalfangsten. Storhvaler (Finhvaler, Blaahvaler, Næbhvaler o. fl.) forekomme ved Øerne, men fangedes ikke før af Færingerne. Først i 1894 gjorde en Nordmand Forsøget; det lykkedes, og Fangsten er fra den Tid taget til. I 1902 dreves den fra 5 Stationer (i 1903 oprettedes en 6.) med 7 Dampskibe, og der fangedes 309 Hvaler, som gave 12,070 Td. Tran foruden de kostbare Barder, Ben og Kødet, hvilket sidste dels sælges til Befolkningen, da det er et nærende Fødemiddel, dels fabrikmæssigt laves til Foder og Gødning. Men derimod har Fangsten af en mindre Hval, Grindehvalen (delphinus glopiceps), fra gammel Tid haft stor Betydning; denne har dog i de senere Aar ikke været saa stor som før; navnlig indtræffer den nu meget uregelmæssig. Medens den enkelte Aar helt udebliver, fangedes der i 1899 c. 2000 Stkr., hvoraf den langt overvejende Del i een Hvalvaag, Midvaag paa Vaagø. Naar Grinden (ɔ: en Flok af Grindehvaler, der altid færdes sammen i store Mængder) viser sig, gaar straks det glade Grindebud fra Bygd til Bygd, fra Ø til Ø. Baade og Folk samles hurtigt for med Stenkast at drive Grinden ind i Fjorde og Vige, hvor der er flad Strand og grundt Vand, og som derfor særlig egne sig for Fangsten. En rigtig god Hvalvaag maa have opadgaaende Grund med løs Sand- eller Mudderbund; jo løsere Bunden er, jo hurtigere mudres der op, hvorved Dyrene forhindres fra at se i Vandet. Særlig ere den ovennævnte Midvaag og Sundet mellem Strømø og Østerø bekendte som gode. Den forskrækkede Grind tager under Flugten en stærk Vandstrøm med sig, og naar denne gaar tilbage, blive Hvalerne liggende halvt paa tørt Land, hvorpaa de dræbes ved Knivsnit i Nakken. Vandet farves hurtig af Blodet, hvorved de tiloversblevne Dyr blive urolige og ligeledes løbe paa Land og dræbes. Efter tilendebragt Fangst deles Udbyttet efter meget detaillerede Bestemmelser; Grundens Ejer faar en Fjerdepart, Stat, Kirke og Præst faa Tiende, og alle Beboerne

i vedkommende Grindedistrikt (fra 1200 til 10,000) faa deres Andel, hvad enten de have deltaget i Fangsten eller ej. En Grindehval kan være over 20 F. lang og veje indtil 3000 Pd. Før kogtes der mest Tran af Spækket, men nu spises det tillige med Kødet, som Færingerne sætte megen Pris paa. Sælhundefangsten har ogsaa haft en Del Betydning; men den var taget mere og mere af og tilsidst helt ophørt, indtil det ved Lov af $^{23}/_{4}$ 1897 blev fastslaaet, at Sælernes gamle Ynglesteder („Latere“, látur) ikke mere skulde fredlyses.

Øerne have flere fortrinlige naturlige Havne, hvor Fiskerskibene om Vinteren ligge fortøjede; derimod blive Fiskerbaadene alle halede paa Land, naar de ikke benyttes, hvad enten Bygderne ligge ved en Fjord, hvor Bunden gaar jævnt over i Landet, eller de ligge oven for Klippeskrænter, hvor da Baadene med stort Besvær maa hejses op.

Om Fuglefangsten kan mærkes følgende. Hvor rig Fugleverdenen er, faar man

Et Fuglebjærg.

først et Begreb om ved en Sejlads langs Kysterne. En Tid af Sommeren er der en saadan Mængde i og omkring Fuglebjærgene, at det er som et tæt Snefog. Klipperne ere særligt egnede til Opholdssteder for Fuglene, idet Trapporfyren ligger i tynde Lag, som springe frem fra den øvrige Klippe og danne de Hylder eller Afsatser, hvorpaa Fuglene søge hen. Helt op ad Fjældet, fra Fod til Top, sidde de saa tæt, at Fjældet synes helt bedækket af dem. De egentlige Fuglebjærge vende alle mod V., vel fordi de Fjælde, der have Eftermiddagssol, ere de varmeste. De vigtigste Fugle i Fuglebjærgene ere Lomvien og Alken, dernæst Lunden og en Maageart, Røtterne (rita, Flertal: ritur). De forskellige Fuglearter have gerne forskellige Pladser. Paa de nederste Afsatser findes Røtter med andre Fugle, som Tejsterne; højere oppe træffes Lomvien i store Kolonier, ofte i tusindvis; den bygger ingen Rede, men lægger sine Æg paa den bare Stenhylde. Lunden eller Søpapegøjen bygger saavel højest oppe som ved Foden af Fjældet, ofte i Urerne ved Bjærgenes Fod. Fangsten paa Hellefuglene, ɔ: de Fugle, som opholde sig ved Foden af Bjærgene

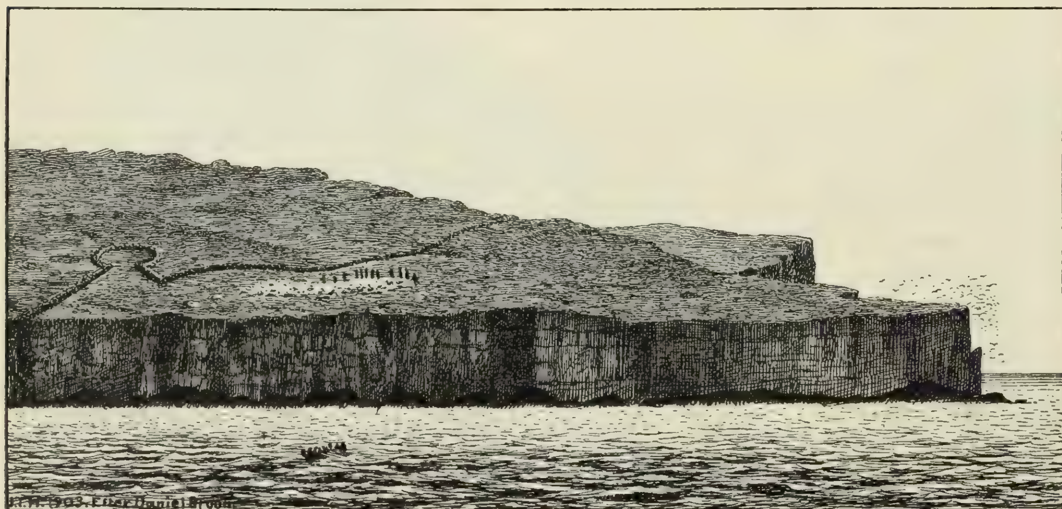
Hellen), foregaar fra Baad, idet man fanger Fuglene i et paa en c. 12 F. lang Stang anbragt Næt, naar de opskræmmede ville flyve bort eller styrte sig i Søen. Men den almindeligste, dog ogsaa farligste Fangemaade er „Fygling“, ɔ: Fuglemanden søger Fuglen i selve dens Bolig enten ved at lade sig fire ned ovenfra eller stige op nedenfra; det sidste sker næsten altid ved de fritstaaende Klipper. To Mænd, forsynede med Reb og Fuglestænger, hjælpes ad ved Opstigningen; den bagestes Fuglestang stikkes ind i den forrestes Bukselinning, medens han arbejder sig op fra Afsats til Afsats, og naar han har fundet nogenlunde Fodfæste, firer han et Reb ned til den anden. En dygtig Fuglemand kan fange flere hundrede Fugle om Dagen. Af Lomvier fangedes der tidligere i Gnmst. c. 55,000 aarl.; nu er Tallet en Del mindre, navnlig fordi Lomvien lidt efter lidt fortrænges fra Fuglebjærgene af Havhesten (Malemukken). Dennes Unger, som ere meget fede, fanges og bruges som Sul til Brød; men Fjerene kunne ikke anvendes. Af Lunder fanges der nu vel aarl. c. 100,000 (tidligere c. 235,000). Af 10 Lomvier faas 1 Pd. Fjer, medens der skal 25 Lunder til 1 Pd. Røtterne fanges i Alm. ikke paa Fuglebjærgene, men skydes paa Ferskvandssøerne (man maa ikke skyde ved Fuglebjærgene). Kødet af Fuglene spises fersk eller saltet; Røtterne bruges dog for en stor Del som Agn ved Fiskeriet.

Agerbruget er som nævnt kun af ringe Betydning. Høavlen er den vigtigste, da Øerne til Dels afgive godt Græsland, hvorimod Kornavlen spiller en underordnet Rolle. Kornet modnes vanskeligt paa Grund af Klimaet og først sent paa Sommeren; mange Steder dyrkes det endog kun for at forbedre Græsmarken. Af Kornsorter dyrkes mest treradet Byg („færøsk Korn“), desuden lidt Havre. Paa heldigt beliggende Steder kan Byggen i gode Aar give 16-20, paa andre derimod kun 6-7 Fold Endvidere dyrkes en Del Kartofler, som lykkes ganske godt, og lidt Roer. Hø er næsten det eneste Kreaturfoder om Vinteren. Hele det opdyrkede Areal udgør kun c. $0,_{69}$ □ Mil, 38 □ Km., c. $2,_{6}$ pCt.

Af Kvægavlen er det navnlig Faareavlen, der er et vigtigt Erhverv. Hvor stor Rolle den spiller, kan ses af det færøske Ordsprog: „Seyða ull er Førja gull“ (Faareuld er Færøs Guld; Seyður, ɔ: Faar), ligesom der fra 1298 findes et kgl. Søjdebrev (bekræftet af Chr. IV 1637), der indeholder Bestemmelser om Faarebruget. Medens der i det øvrige Danmark kun gaar $^1/_2$ Faar paa hvert Menneske, er der paa F. 7 for hvert; der slagtes aarl. i Gnmst. c. 30,000 Lam, Faar og Beder. Husdyr i egentlig Forstand kan man dog ikke kalde Faarene, da de i omtrent halvvild Tilstand leve ude hele Aaret rundt paa den fælles Udmark (tilsete af Søjdemændene), hvor de selv maa søge deres Føde. To Gange om Aaret drives de i „Ret“ (rætt, udt. rat), en Fold, der omgives af et højt Stengærde. Den ene Gang er ved St. Hansdag, for at Ulden kan tages af dem (den plukkes, klippes ikke af), den anden om Efteraaret, naar de skulle slagtes. Ulden forarbejdes ved Husflid mest til Beklædningsgenstande, navnlig til Trøjer („islandske Trøjer“), Strømper og Vanter, i de senere Aar ogsaa til Tæpper. Kødet bliver for det meste vindtørret og spist under Navn af „Skærpekød“. Faarene vare tidligere i Alm. fælles Ejendom, saaledes at baade Udbyttet af Uld og Slagtefaar deltes mellem Ejerne efter disses Andel; nu er Særeje („kenning“) ligesaa almindeligt. De øvrige Husdyr ere af mindre Betydning. Køerne, der ere noget mindre end de danske, holdes om Vinteren paa Stald; paa Bøen (se ndfr.) findes smaa Græsgange („heimabeiti“) for Køerne, i øvrigt græsse de om Sommeren i „Hushaven“ (ɔ: den nærmeste Del af Udmarken), til hvilken der gennem Bøen fører en indhegnet Vej („geil“) for Kvæg og Heste. Køerne ere alle i Særeje. Paa større Gaarde findes i Alm. kun indtil en Snes Køer. De meget smaa Heste (noget over 3 F. høje), som vare langt talrigere før, gaa for en stor Del ligesom Faarene halvvilde ude hele Aaret i Udmarken. De bruges for det meste

kun til Transport af Tørv, som er Øernes vigtigste Brændselsmateriale, og Godning (til en Kløvsaddel fastgøres paa hver Side af Hesten en Tremmekasse, „Løb“) — den meste Transport foregaar dog paa Menneskeryg —, sjælden til Ridning og kun undtagelsesvis til at køre med, da der næsten ikke findes Køreveje. Derimod ere Hestene en Handelsvare til Udførsel. Af Geder og Svin er der saa godt som ingen; derimod findes næsten overalt Gæs, Ænder og Høns. Efter Kreaturtællingen $^{15}/_{7}$ 1898 var der i alt 106,465 Faar, 4516 Stkr. Hornkvæg, 706 Heste, 33 Geder og 3 Svin.

Handelen, som tidligere var kglt. Monopol og meget ringe, kun besørget af et Par Skibe, blev given fri $^{1}/_{1}$ 1856 ved Lov af $^{21}/_{3}$ 1855, saaledes at det tillodes baade Ind- og Udlændinge at besejle Øerne og drive Handel der. Fra den Tid tog Handelen stærkt til. Hvad der er Genstand for Udførsel, fremgaar af det foregaaende; de vigtigste Indførselsartikler ere Mel, Kaffe, Te, Sukker m. m. Varer, som ere tilvirkede paa Øerne, indgaa toldfrit i Danmark. Ved ovenn. Lov af 1855 blev der fuldstændig Frihandel; men ved Lov af $^{30}/_{3}$ 1892 er der dog indført Told i finansielt Øjemed paa Vin, Brændevin, Spiritus og Øl. — I 1900 udførtes fra Øerne bl. a.: 85,200

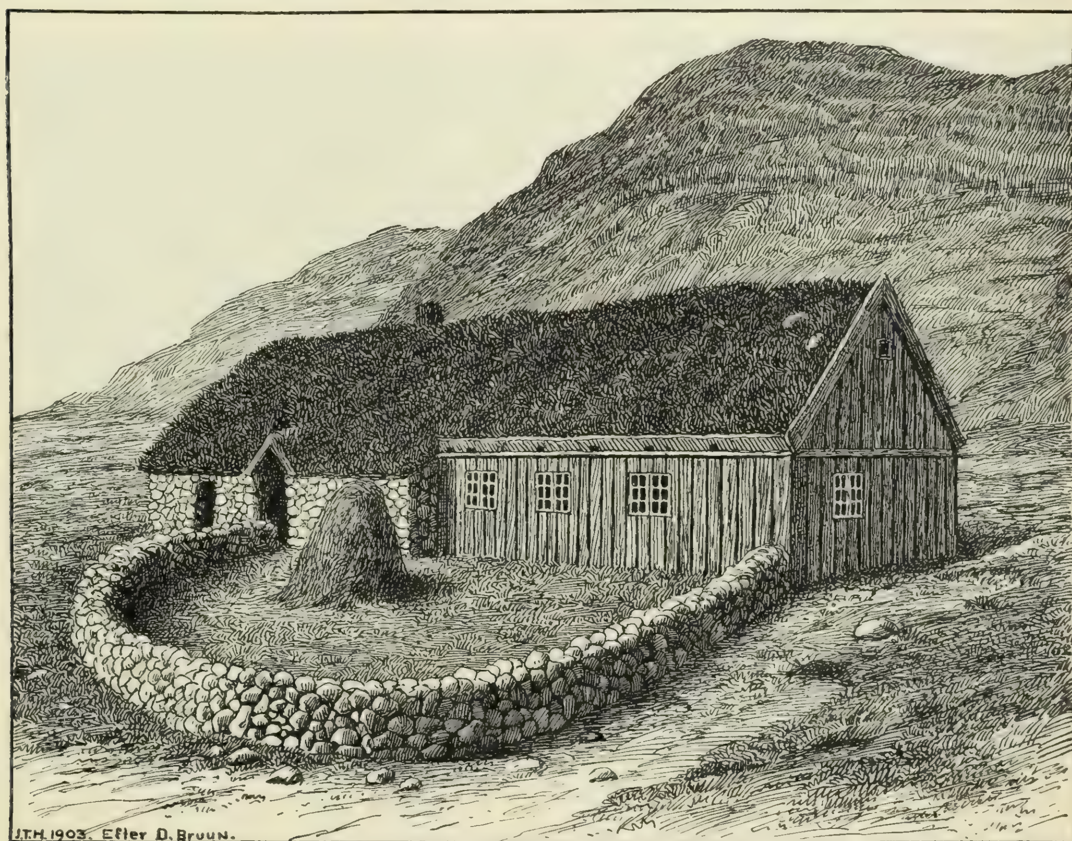
Faarefold.

Ctnr. Klipfisk (deraf til udenrigske Toldsteder 64,563), 4 Ctnr. Stokfisk, 7093 Ctnr. Saltfisk (deraf til u. T.: 6386), 144 Ctnr. Helleflynder (næsten alt til u. T.), 145 Td. Sild (39 til u. T.), 1981 Ctnr. Fiskerogn (1720 til u. T.), 6800 Stkr. Torsk (alt til u. T.), 1881 Td. Tran (43 til u. T.), 36 Ctnr. Fjer, 27,482 Stkr. Uldtrøjer, 1034 Par Vanter, 2648 Par Strømper, 67 Ctnr. andet Uldgods, 2747 Stkr. Lammeskind, 114 Ctnr. Sundemaver (færøsk: sundmagi; Svømmeblærer), 5659 Fade Hvaltran (5410 til u. T.), 6400 Ctnr. Hvalben (6200 til u. T.), 680 Ctnr. Barder (alt til u. T.), 55 Heste (47 til u. T.).

Boligerne ligge næsten alle samlede i noget over 100 ældre eller yngre Bygder, der paa en enkelt Undtagelse nær alle ligge ved Strandkanten, enten ved det aabne Hav eller ved Bugter, Fjorde og Sunde, da Adgangen til Havet maa være let baade for Transportens og Fiskeriets Skyld. Allerede i længere Afstand fra Øerne kan man se, hvor de ligge, idet de lysegrønne Flader, hvor de have deres Plads, træde skarpt frem mod de mørkere, uopdyrkede Vidder, der omgive dem. En Bygd bestaar som Regel af flere Bylinger (býlingur) eller Grupper af Huse, hver med sit eget Navn.

Omtr. Halvdelen af Jorden tilhører Staten, og dette saakaldte Kongsgods er bortarvefæstet til Kongsbønderne. Resten, Odelsgodset, er Selvejendom; det er i Tidens Løb blevet saa stærkt udstykket, at der ikke kan holdes mere end et Par

Køer paa nogen samlet Selvejendomsjord. Derimod ere Fæsterne paa Statens Jordegods i Besiddelse af større samlede Brug. Det til en Gaard eller Bygd hørende opdyrkede Land kaldes Bøen („bøur“, samme Ord som norsk „bø“, Hjemmemark, islandsk „bær“, Gaard), medens det uopdyrkede Land eller Udmarken kaldes Haven (Havgen, „hagi“). For Bøens Vedk. er Fællesskabet ophørt, i Modsætning til Udmarken*), saa at nu hver Ejer besidder sit eller sine Stykker med fri Raadighed, dog kun uden for den Tid, da Bøen benyttes til fælles Græsning for Bygdens Kreaturer, saaledes for Faarene fra 25. Okt. til 14. Maj, paa hvilken Tid alle Led i Bøgærdet (Stengærdet om Bøen) staa aabne. Udmarken er i Reglen delt i flere „Haveparter“, der hver for sig høre til visse Arealer i Bøen, og i hvilke Faarene som nævnt græsse Sommer og Vinter. Bøen er fra gammel Tid matrikuleret i

Gaard paa Andefjord (Østerø).

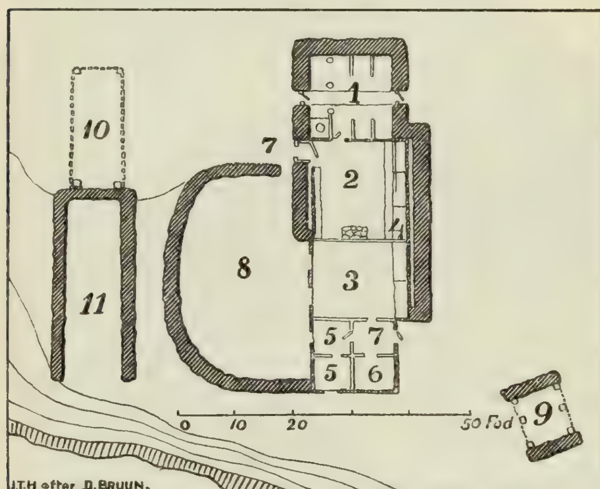
Marker**); en Mark („mørk“, Flert.: „merkur“) deles atter i 16 Gylden („gyllin“) og 1 Gylden igen i 20 Skind („skinn“). Som saadan nyder i Alm. Bøen de til Jorden knyttede Rettigheder, saasom Forstrandsret, Fuglebjærge m. m., hvorimod de senere Opdyrkninger, der benævnes „Trøer“ („trøð“, ogsaa „gerði“ og „viðurbirgi“), ere uden Rettigheder og, for saa vidt de ere indlagte til Opdyrkning efter den i 1868-71 ifl. Lov af $^{29}/_{3}$ 1867 foretagne Taksation af Jordegodset, tillige uden særlige Byrder. Disse Nydyrkninger ere saaledes kun at betragte som en Del af „Haven“. Medens Haven tidligere ikke svarede Skat, er den nu ved Lov af $^{23}/_{4}$ 1897 ang. en ny Skyldsætning af Jordejendomme paa F. m. m. inddragen under Beskat-

* Fællesskab er dog endnu et temmelig væsentligt Træk for Færingerne i mange Forhold, ikke mindst for Baadefiskeriets Vedkommende.

**) Marken, som oprindelig er en Værdienhed, kan variere fra 1 Td. Ld. til adskilligt over 2 Td. Ld.; den skal i Alm. kunne afgive Foder til en Ko.

ningen. Øernes matrikulerede Jordegods beregnedes før saaledes: Kongsgods c. 1150 Marker,. beneficeret Gods (Præstegaardsjord) c. 150 Marker, og Odelsgods c. 1160 Marker, i alt c. 2460 Marker; den største Bygd bestaar af c. 97, den mindste af 4 Marker. Ifl. ovenn. Lov er nu Jordegodset ansat saaledes: Kongsgods: Indmark $704,_{07}$, Udmark $1200,_{66}$ Skattemarker; beneficeret Gods: Indm. $125,_{75}$, Udm. $141,_{88}$ Skattem.; Odelsgods: Indm. $834,_{82}$, Udm. $1206,_{87}$ Skattem.; Lejetrøer: $44,_{69}$ Skattem. (Udm.). I alt udgør Indmarken $1709,_{33}$, Udmarken $2549,_{41}$, tils. $4258,_{74}$ Skattem. En Skattemark har en Taksationsværdi af 1000 Kr. — Medens den nye Matr. danner Grundlaget for al Beskatning, er den gml. Matr. vedvarende Rettesnoren i alle privatretlige Forhold (Deling af Fællesejendommenes Udbytte, Afstemning ved Grindestævne m. v.).

De færøske Boliger („sethús") have fra gammel Tid været opførte af Sten og Jord (Jordtørv). Dog findes der Levninger af gamle Blokstuer (i Thorshavn, Kirkebø og Husevig), hvorom Sagn fortælle, at de kom drivende fra Norge. Drivtømmer er sikkert tidligere i stor Mængde kommet til Øerne. — Den af Sten og Jord opførte Ydervæg kaldes „veggur", den indvendige Bræddebeklædning „bróst" (udt. brøst; Bryst). Bræddebeklædning eller Panelering, som før kun fandtes i enkelte Huse, er i den nyere Tid bleven saa almindelig, at den nu kun mangler i de fattigste Huse. I 18. Aarh. var ifl. Svabo Sten- og Muldvægge endnu almindelig uden Panelering; kun Stolper og Fodstykker vare da som nu af Tømmer. Huse af Sten og Jord bygges ikke mere; de nye Huse ere alle Tømmerhuse (offtl. Bygninger, som Kirker og Skoler, ere dog for største Delen i de sidste 30-40 Aar opf. af tilhugne færøske Sten eller utilhugne, spækkede med Cement, og disse Bygninger have i Reglen Tagbeklædning af Skifer eller, særlig i den sidste Tid, af Bølgeblik). Taget var i sin simpleste Form et Aastag. Et „Mønningstræ" i Forbindelse med Rafter bar Taget. Men denne Bygningsform bruges saa godt som ikke mere. Den anden Tagkonstruktion, Sparretaget, hvor de bærende Led ere Sparrerne, er nu den almindelige. Som Tagdække tjente før Halm og derover Grønsvær. Senere er Næver (Birkebark) almindelig traadt i Stedet for Halm, med Grønsvær som Yderdække.

Grundplan til Gaarden paa Andefjord.

1. Fjøs. 2. Røgstue. 3. Glasstue. 4. Køjer. 5. Kamre. 6. Spisekammer. 7. Forstuer. 8. Høgaard. 9. Kæld til Kød. 10. Kæld til Fisk. 11. Nøst.

Stuehuset bestaar af to Hovedrum: Røgstuen og Glasstuen. Gennem en Forstue kommer man ind i Røgstuen, og fra denne fører en Dør ind til Glasstuen. Fjøset (se ndfr.) har, naar det er bygget til den ene Ende af Huset, som Regel sin egen Indgang. — Røgstuen (gerne 6-7 Al. bred, 8-9 Al. lang) er baade Køkken og Dagligstue. Dens Gulv er af stampet Muld og Ler, nu dog ofte fjælet. Røgstuen er alm. forsynet med Vinduer; men i tidligere Tid fik den kun Lys gennem en firkantet Aabning i Tagrygningen, „Ljoren", hvorigennem ogsaa Røgen fra Ildstedet trak ud. Ljoren kan tildækkes af et tyndt, i en Karm udspændt Stykke Skind, der tjener som Rude („skíggi", oldnord. „skjár"). I Stedet for denne Skindrude bruges nu hyppigere en Træluge („skjól") som Dække over Ljoren. Røgfang og Skorsten blive dog mere og mere almindelige, hvorved Ljoren efterhaanden for-

trænges. Det gamle Navn for Arnen, Ildstedet, i Røgstuen er „grúgva“ (Grue): en Stensætning, bestaaende af en flad, vandret liggende Sten i Midten og nogle paa Kant stillede Sten udenom. Denne Form er dog forældet. Nu bruges alm. et opmuret Ildsted, indfattet i en Træramme; det kaldes „eldstaður“ eller „fýrstaður“. Ildstedets Plads kan være midt paa Gulvet (nu forældet; der stod af og til den gamle Grue), midt paa en Gavl- eller Langvæg, eller i et Hjørne. Gryden over Ilden hænger i den til et Tværtræ fæstede „Skerding“ („skerðingur“): en Jærnstang med flere Indsnit samt en Krog, hvorpaa Gryden hænges, og som kan flyttes op og ned ved Hjælp af Indsnittene. Tidligere brugtes alm. blot et Uldbaand i Stedet for den nuv. Skerding. Til at tørre Uld, Korn m. m. over Ilden bruges (brugtes) et i en Gjord eller Ramme udspændt Næt, „meis“. I et Hjørne af Røgstuen findes ofte en Haandkværn. Langs med Væggene findes faste Træbænke (før Sten-

Røgstue fra Ejde.

bænke). En anden Art Siddepladser ere de saakaldte „stabbar“: Træstubbe eller (særlig tidligere) Ryghvirvler af Rørhvaler. Mellem Ydervæggen og Beklædningen er der gerne et lille aabent Rum (c. 1 Al.), „skot“, der benyttes til Skjule- og Gemmested. Røgstuen gør ogsaa Tjeneste som Soveværelse. Sengestederne ere Alkover, anbragte langs med Sidevæggene og lukkede ved bevægelige Skodder eller Døre. For at skaffe Plads til Alkoverne ere Ydervæggene som Regel skudte noget længere ud, medens Taget vedblivende hviler paa de inden for disse værende Støtter. Det ældre Navn for Alkove er „kovi“, „kovasong“; det første kan dog betegne et hvilket som helst lille Rum eller Kammer og bruges alm. som Betegnelse for Spisekammeret. Nu bruges alm. „koyggja“ (Køje) om et lukket Sengested. Tidligere brugtes alm. i Røgstuen den saakaldte „kola“: en lille skaalformet Tranlampe af Jærn (med Væge af Plantemarv) med en Bøjle oventil og ophængt i et Baand. Nu bruges denne sjælden uden i Fjøs og Udhuse; Petroleumslampen har fortrængt den fra Røgstuen. I Røgstuen findes Tværbjælker („bitar“) fra Sidevæg til Sidevæg, men intet Loft. — Dette findes derimod altid i Glasstuen, der gerne er mindre

og alm. bruges til Modtagelse af fremmede Gæster. Det er den stadseligste Stue og har Navn af sine Glasvinduer. Disse Stuer ere af forholdsvis ny Dato. I Beg. af 18. Aarh. vare de ifl. Svabo sjældne; først ved Midten af 19. Aarh. bleve de almindelige overalt paa Øerne. Deres Opvarmning sker endnu til Dels som tidligere ved Bilæggerovne med Indfyring fra Røgstuen, dog kun i de ældre Huse. Røg- og Glasstuen med de tilstødende mindre Kamre ere samlede i een Bygning. Hertil kan tilføjes Kostalden, Fjøset, der dog ofte findes som en egen Bygning i Nærheden.

Af Udhuse skal foruden Fjøset fremhæves: „Kælden“ eller Tørrehuset, „Sodnhuset“ eller Korntørringshuset, Høladen eller Høhuset, „Grothuset“ eller Tørvehuset, Vandmøllen eller Kværnhuset og „Nøstet“ eller Baadehuset. — Fjøset, med Vægge af Sten og Jord, og uden indv. Beklædning, er som nævnt enten en Bygning for sig i umiddelbar Nærhed af Stuehuset eller hyppigst sammenbygget med dette. — Kælden (kjadlur, oldnord. kjallr), der særlig bruges til Vindtørring af Kød og Fisk, er et Tremmehus, hvis Vægge bestaa af lodrette Tremmer med aabne Mellemrum, hvorigennem Vinden kan trække. Tidligere opførtes Kælden af utilmurede Sten. En egen Art Kæld, særlig til Fisketørring, er „opnakjadlur“ („aabne Kæld“) med Endevægge af Sten og aabne Sider. — Sodnhuset, af Jord og Sten, anvendes til Tørring af Korn; det tørres paa „sodnur“, en Korntørringsovn, der bestaar af en paa tværs anbragt Væg af Sten og Græstørv med en Aabning i Midten, hvor Tørveilden optændes, og Korntørringslægter fra denne Væg til Udvæggen i den ene Ende af Huset. — Høhuset er alm. opført af Sten, men nu til Dags er det ogsaa af Tømmer. — Grothuset (grót, ɔ: Sten) er, som Navnet viser, af Sten. — De færøske Vandmøller (Kværnhuse) ere af meget simpel Konstruktion og ligne de saakaldte „Skvatmøller“, kendte fra Danmark og Skaane, ligesom i Norge. Væggene i Møllerne ere af Tømmer eller Sten. Vandmøllerne ejes, ligesom Sodnhusene, ikke sjælden af flere i Fællesskab. — Nøstet, af Sten, har efter den ældre, endnu gængse Bygningsmaade kun to Vægge (Langvægge).

Vandmølle (Parti ved Frodebø paa Sydero).

Endnu skal bemærkes, at de enkelte Bygninger ikke ere grupperede efter nogen bestemt Regel, og at de ikke danne indelukkede Gaardsrum. Den brolagte Plads eller Vej omkring en Gaard kaldes „tún“ ligesom i Norge (islandsk: tún betegner Hjemmemark, Hjemmegræsgang). (Dette Stykke om de færøske Boliger er meddelt af Dr. *J. Jakobsen*, med Benyttelse af et Manuskript af Kapt. *Daniel Bruun*).

Forfatnings- og Forvaltningsforhold. Færøerne danner et eget Amt,

ligestillet med Kongerigets øvrige Amter, og sender Repræsentanter til den danske Rigsdag, 1 Medlem til Folke- og 1 til Landstinget. Folketingsmanden vælges umiddelbart af Øernes Vælgere (ifl. Lov af $^2/_3$ 1903 ere Øerne delte i 12 Valgdistrikter, hvert med sit eget Valgsted), Landstingsmanden middelbart, af Lagtinget. Lagtinget er i øvrigt en særlig politisk Repræsentation, som ifl. Lov af $^{15}/_4$ 1854 bestaar af Amtmanden som Formand, Provsten og 18, af Beboerne paa 4 Aar valgte Medlemmer, der oppebære 2 Kr. i dagligt Vederlag; af disse sidste vælger hvert af de 7 Præstegæld 2 undt. Sydstrømø og Østerø Pr., som hvert vælger 4*). Lagtinget afgiver Betænkning over de Øerne vedk. Lovudkast, der af Regeringen forelægges det, samt fremsætter Forslag til nye Love og andre offtl. Foranstaltninger; endvidere kan det indgive Besværinger m. H. t. Lovenes Iagttagelse af Embedsmændene og ang. de offtl. Indretningers og Midlers Bestyrelse. Dernæst udnævner det Medlemmer af Valgnævnene ifl. ovenn. Lov om Folketingsvalg. Det samles aarl. i Thorshavn paa St. Olafsdag 29. Juli (St. Olaf er Øernes Værnehelgen). Kongen kan opløse Lagtinget. Det maa ikke være samlet over 4 Uger, med mindre Halvdelen af Medlemmerne anse det for nødvendigt, og ikke over 6 Uger uden Amtmandens Samtykke (jvfr. i øvrigt senere under kommunale Forhold).

De specielt færøske Sager sortere under Justitsministeriet (2. Ekspeditionskontor); Kirke- og Skolesager høre dog under Kultusminist., ligesom Post- og Fyrvæsenet under de resp. kongerigske Myndigheder.

M. H. t. de administrative Forhold er Amtmanden Overøvrighed; hans Stilling er i alt væsentligt den samme som de kongerigske Amtmænds. Landfogden (i Thorshavn) er Foged, Underøvrighed og Politimester. I Overensstemmelse med den i Norge tidligere for Fogderne gældende Regel er han tillige ex officio Aktor i Justitssager, hvorimod Aktionsordren ligesom i det øvrige Kongerige udfærdiges af Amtmanden. Landfogden er endvidere kgl. Oppebørselsbetjent (svarende til Kongerigets Amtsforvaltere) og bestyrer som saadan „Jordebogskassen“, det vil sige Statens Hovedkasse paa Øerne. Han er ogsaa Kasserer for Amtsrepartitionsfonden og dennes Regnskabsfører, hvorimod Amtsfattigkassen har en særlig af Lagtinget valgt Kasserer og Regnskabsfører. Paa samme Maade som Amtsforvalteren er han Godsforvalter for Kongsgodset, oppebærer dettes Afgifter og direkte Skatter og fører i det hele Tilsynet med det. Som judiciel Embedsmand (hvis Handlinger staa under Appel til Landsover- samt Hof- og Stadsretten

*) Valgret til L. har enhver uberygtet, boraadig, 25aarig Mand, der har Indfødsret og enten som Ejer eller som Fæster besidder 3 Gylden Jord, eller som ejer eller bruger Bygninger til en Værdi af mindst 300 Kr., naar han i det sidste Aar før Valget har boet i det Præstegæld, for hvilket Valget foregaar. Valgbar er enhver uberygtet, boraadig og 25aarig Mand, som har Indfødsret og fast Bopæl paa Øerne; dog skal Halvdelen af de for hvert Præstegæld valgte Tingmænd have fast Bopæl i dette og i det sidste Aar før Valget have svaret i direkte Skat til Stat og Kommune 4 Kr.; udgøre disse valgbare ikke mindst 2 pCt. a vedk. Befolkning, medtages saa mange, at dette Forhold naas.

i Kbh.) udfører han civile Fogedforretninger, ligesom Udpantningsforretninger, der foretages af Sysselmændene, indankes for ham. Endelig er han Formand for Thorshavns Kommunalbestyrelse (L. af $^{16}/_{2}$ 1866). — Sysselmændene i de 6 Sysler — Strømø, Østerø, Norderø, Vaagø, Sandø og Syderø —, som ansættes og afskediges af Justitsminist. efter Amtets Indstilling, ere stedlige Politiøvrigheder og have dels at yde Landfogden og Sorenskriveren Assistance, dels at varetage forskellige dem ved Lovgivningen overdragne Forretninger. De udøve saaledes det nærmere stedlige Polititilsyn, indberette Lovovertrædelser til Landfogden osv.; der kan gives dem Konstitution til paa Landfogdens og Sorenskriverens Vegne i mindre betydelige Tilfælde at udføre Fogedforretninger, Auktioner, afholde Forhør m. m. Paa egne Vegne afholde de Auktioner over Smaavrag og Hittefæ, foretage Udpantninger, opkræve Skatter, føre Tilsyn med Karantænevæsen, foretage Paa- og Afmønstringer og lede Grindefangst, ligesom de ere Formænd for Syslernes Landvæsenskommissioner.

Færø Segl.

Judicielle Forhold. Første Instans er 1) Sorenskriveren (i Thorshavn), som er Dommer, Auktions- og Skifteforvalter, Retsskriver og Notarius publicus samt Overformynder og Formand for Overlandvæsenskommissionen. For saa vidt angaar de Domssager, der behandles af Sorenskriveren, udgøre Øerne i offtl. Sager (Justits- og offtl. Politisager) een Jurisdiktion; i borgerlige Sager dannede tidligere hvert Syssel een Jurisdiktion, men ved Lov af $^{1}/_{4}$ 1896 blev Tinget i Thorshavn ordinært Værneting (2 Gange maanedlig) for alle Sysler undt. Syderø, hvor der holdes Ting 4 Gange aarl.; undtagelsesvis kan der dog holdes Ting i Vaagø, Sandø og Norderø Sysler. 2) Landfogden m. H. t. Fogedforretninger (se ovfr.), 3) Sysselmændene m. H. t. Udpantninger, dog under Appel til Landfogden (se ovfr.), 4) Sysselmændene, idet forskellige mindre Politisager paakendes af disse under Appel til Øernes Overpolitiret, som beklædes af Amtmanden. — Anden Instans er som Regel Landsoversamt Hof- og Stadsretten. Herfra undtages dog 1) Justitssager, der gaa direkte til Højesteret, 2) Politisager (offtl. og private), der indankes til Overpolitiretten, hvis Afgørelse appelleres til Højesteret, 3) Udpantninger, der indankes til Landfogden. — Tredje Instans er Kongerigets Højesteret. Hvad Landvæsenskommissionssager angaar, behandles de (L. af $^{1}/_{4}$ 1891) i 1. Instans af de enkelte Syslers L. (Sysselmanden og 2 af Lagtinget valgte Medlemmer) og i 2. Instans af Øernes Overlandvæsensk. (Sorenskriveren og 4 af Lagtinget valgte Medl.), hvis Kendelse er inappellabel, dog saaledes at Spørgsmaal om Overlandvæsensk.'s Kompetence kan indankes for Højesteret.

Lægevæsenet bestyres af en Fysikus (i Thorshavn) og 3 Distriktslæger (i Vestmanhavn, Klaksvig og Tværaa). I Thorshavn er desuden en af Stat og Amt subventioneret Kommunelæge, og en lign. Plads er 1903 oprettet paa Sandø.

I gejstl. Henseende høre Øerne til Sjællands Stift med Sjællands Biskop som øverste Foresat. Sjæll.'s Stiftsøvrighed er tillige Stiftsøvrighed for Øerne, men ifl. Praksis besørges en Del stedlige Forretninger af Amtmand og Provst. Øerne udgøre eet Provsti med 7 Pastorater eller Præstegæld. Alle Kirkerne eje sig selv, og hvert Præstegæld har en for dets Kirker fælles Kasse. I Skolesager er Skoledirektionen den øverste stedlige Myndighed. Den bestaar ifl. Lov af $^{1}/_{3}$ 1854 af Amtmanden og Provsten og et af Lagtingets Medlemmer, som dertil aarlig vælges af Tinget.

Kommunale Forhold. Færøerne udgøre een Amtskommune, hvorunder ogsaa Thorshavn hører. Amtskommunens Anliggender bestyres af Lagtinget, hvis Bestyrelse ikke (som Amtsraadene i Kongeriget) er undergivet noget alm. ministerielt Tilsyn; derimod udøves Tilsynet paa Statens Vegne af Amtmanden, som er berettiget til at stille en af Lagtinget tagen Beslutning i Bero, hvis han finder den ulovmedholdelig, men han skal da straks gøre Indberetning til Justitsministeriet (jvfr. L. af $^{15}/_{4}$ 1854). Under Lagtinget sorterer Amtsrepartitionsfonden, Amtsfattigkassen, Færø Amts økonomiske Fond, Kirkekasserne og Skydskassen samt Fonden for Grindegarnet i Vestmanhavn. — Om Bykommunen Thorshavns Forhold se S. 856. — Af Landkommuner er der i alt 13. Deres Anliggender styres (ifl. L. af $^{28}/_{2}$ 1872) af et Forstanderskab (i Reglen ikke under 5 og ikke over 9 Medl.); i Skole- og Fattigsager har tillige Sognepræsten Sæde og Stemme i Forstanderskabet. Sysselmændene kunne forlange Sager bragte under Forhandling i Forstanderskabet og deltage i Møderne ved disses Behandling, dog uden Stemmeret, og skulle paa dets Forlangende deltage i Behandlingen af de Sager, til hvilke deres Medvirkning anses for fornøden. Hvert Sogn (undt. Store Dimon, der i gejstl. Hens. danner et eget Sogn, men i komm. Hens. hører til Sand S.) udgør i komm. Hens. m. H. t. Indtægter og Udgifter samt Erhvervelse af Forsørgelsesret en selvstændig Enhed, saaledes at altsaa i de Kommuner, der bestaa af flere Sogne, det fælles Forstanderskab har Bestyrelsen af de enkelte Sognes Anliggender. I hvert Sogn føres det nærmeste Tilsyn med Skole-, Fattig- og Vejvæsenet af en Sognekommission (paa 3-5 Medl.), der i Skolesager tiltrædes af Sognepræsten som Formand. — I visse vigtigere Tilfælde udkræves til at give Forstanderskabets Beslutninger Gyldighed Lagtingets Samtykke eller i paatrængende Tilfælde paa dettes Vegne Amtmandens, ligesom Lagtinget og Amtmanden føre et alm. Tilsyn med Forstanderskabernes Bestyrelse.

Om Brand- og Bygningsvæsenet i Landkommunerne er der givet alm. Regler ved Anordn. af $^{16}/_{6}$ 1882, med hvis Overholdelse en Bygnings-

kommission fører Tilsyn. Sundhedsvedtægter kunne udfærdiges af Forstanderskaberne med Lagtingets Samtykke.

Finansielle Forhold. M. H. t. Amtsrepartitionsfonden udgjorde Paaligningen i Aaret $^{29}/_{7}$ 1900-$^{28}/_{7}$ 1901 9582 Kr., hvoraf 6388 udskreves paa Jordegodset (1,50 Kr. pr. Skattemark), 3194 paa Kommunerne. Af andre Indtægter nævnes: Kendelser for udfærdigede Handelsbevillinger 450 Kr. Af Udgifterne: Udg. vedk. Lagtinget 3758, Justits- og Politivæsen 2855, Medicinalvæs. 3621 og Skolevæs. 823 Kr. — Amtsfattigkassen havde i Aaret. $^{1}/_{10}$ 1900-$^{30}/_{9}$ 1901 af væsentlige Indtægter: Renter af Aktiver 1240, Arveafgift 355, Bøder 1988, Afgifter af Brændevinshandel og -udskænkning 2180, Kendelser af Handelsbevillinger o. l. 586 Kr.; af Udgifter: Tilskud til Kommunernes Fattigvæs. 1500, til Sygehuse 4300 (deraf 3100 ekstraord.), til døvstumme og aandssvage 358 Kr. Amtsfattigkassen ejede $^{30}/_{9}$ 1901 en Grundfond paa 27,000 Kr. (foruden disponibel Beholdning 9900 Kr.). — Under Lagtingets Bestyrelse staar endvidere: 1) Færøernes Skydskasse (Lov $^{17}/_{3}$ 1865 og $^{14}/_{1}$ 1881), af hvilken Udgifterne ved Befordring af Stats- og kommunale Myndigheder samt Tilskud til lokal Dampskibsfart afholdes, og hvis Indtægter tilvejebringes ved Udskrivning paa Kommunerne efter Folketal. Udskrivningen for Aar $^{1}/_{10}$ 1900-$^{30}/_{9}$ 1901 var 4196 Kr. 2) Færø Amts økonomiske Fond (opr. ved Reglm. for Grindefangsten paa F. af $^{1}/_{11}$ 1832), der oppebærer Indtægt af Hvalfangst, og hvis Midler anvendes til Tilskud til Veje, Broer og Landingssteder og andre almennyttige Øjemed. Indtægt 1901: Renter 400, Indtægt af Hvalfangst 2000 Kr.; Udgift: til Landingssteder m. m. 968, til Erstatninger for Skade ved Grindefangst 301 Kr. Fonden ejede $^{31}/_{12}$ 1901 i Kapitaler 9056 Kr. (foruden disponibel Beholdning 4316 Kr.). 3) Færøernes Kirkekasser, hvis Indtægt 1901 var 7312 og Udgift 5472 Kr. — For Landkommunernes Vedk. anføres af Indtægterne: De paalignede Skatter udgjorde i Aar. $^{1}/_{10}$ 1900-$^{30}/_{9}$ 1901 25,888 Kr., deraf paa Jordegodset 3918 Kr. (gnmstl. 0,93 Kr. pr. Skattemark), paa Formue og Lejlighed 21,970 Kr. Uden for Paaligningen ydedes Naturalarbejde til Beløb af 2480 Kr. De væsentligste Udgifter vare: Fattigvæs. 5207 (deraf Tilskud fra Amtsfattigkassen 620), Skolevæs. 19,678 (deraf Tilskud fra Statskassen 8721), Alderdomsunderst. 2067 (deraf Tilskud fra Statskassen 899), Veje, Broer og Landingssteder 2451 (deraf Tilsk. fra den økonomiske Fond 120), Jordemodervæs. 1238 (deraf Tilsk. fra Amtsrepartitionsfonden 241), Bidr. til Skydskassen 3778 Kr. — Under Bestyrelse af F. Skoledirektion staar Færø Amts Skolefond, hvortil er henlagt de den tidligere Latinskole i Thorshavn tilh. Aktiver (Kapital $^{31}/_{12}$ 1901: 41,641 Kr.). Fonden ejer Realskolen i Th. med Bygninger og øvrige Tilbehør. Dens væsentligste Indtægter i 1901 vare: Renter af Aktiver 1705, Tilskud fra Statskassen 4061, fra Amtsrepartitionsfonden 658, fra Thorshavns Kommune 342, Skole-

penge 1424 Kr.; de væsentligste Udgifter: Tilskud til Thorshavns Kommuneskole 640, Udgifter ved Realskolen 5591, Understøttelser til Realskoleelever fra Landdistrikterne 533, Pensioner 900 Kr.

Historie. Færøerne — ældr. færøsk: *Færøyiar*, ny fær.: Føroyar (udt. Førjar), oldnord. (islandske) Kilder: Færeyjar — betyder sikkert „Faareøerne“ og kommer af det oldnord. Ord „fær“, ɔ: Faar; Navnet er vistnok givet dem af de første norske Kolonister i 9. Aarh. De ældste hist. Efterretninger om Øerne skyldes en irsk Munk Dicuil, der i et 825 skrevet Værk, „De mensura orbis terrae“, fortæller, at der i Britanniens nordl. Hav laa mange Øer, som man fra de nordbritanniske Øer kunde naa i to Døgn, naar man sejlede i lige Retning for fulde Sejl og med gunstig Vind, samt at en troværdig Mand havde fortalt ham, at han selv i to Dage og een Nat var kommen til en af disse Øer. Mange af disse Øer vare smaa, næsten alle adskilte ved snævre Sunde, og de havde i henved 100 Aar været beboede af nogle Irere, der vare sejlede derhen for at leve som Eneboere; men nu (altsaa c. 800) vare Øerne forladte af disse Eneboere og laa øde, paa Grund af normanniske Vikingers Indfald. Han fortæller ogsaa, at der var en utallig Mængde Faar, skønt Øerne nu vare helt ubeboede. Om Øernes ældste Bebyggelse og Historie findes spredte Bemærkninger i de islandske Sagaer, navnlig i „Færeyinga Saga“, der ikke er et selvstændigt Sagaværk, men indeholdes stykkevis i Olafssaga og er samlet og udgivet i færøsk, dansk og tysk Oversættelse af C. Rafn*). Heri fortælles, at Grim Kamban var den første Mand, som bosatte sig paa F., og at kort efter Slaget ved Hafrsfjord flygtede mange i Norge for Harald Haarfagers Herskesyge og nedsatte sig paa Øerne paa Vejen til Island. Sagaen fortæller særlig om de vigtigste Mænd paa Øerne: Trond i Gøte, den betydeligste Mand af „Gøteskeggerne“, og Sigmund Brestessøn. Den sidste, der er Færingernes Nationalhelt, havde vundet stort Ry for sine Vikingetog; men under sit Ophold i Norge blev han kristnet og fik Løfte af Olaf Trygveson om at faa Færøerne i Forlening, hvorefter han med Magt indførte den nye Lære her ved Aar 1000 og søgte at sætte sig i Besiddelse af Øerne. Ogsaa Trond havde han tvunget til at lade sig kristne; men da denne ogsaa tragtede efter Herredømmet, stræbte han Sigmund efter Livet og overfaldt ham paa hans Gaard paa Skuø, og Sigmund blev dræbt paa Flugten (se under Skuø). Trond og Lejf Øssurssøn delte nu Herredømmet over Øerne. Efter Tronds Død tog Lejf dem til Len af Magnus den Gode, og Øerne hørte fra den Tid under Norge, om end de norske Kongers Magt over Øerne ikke var stor. Da Norge forenedes med Danmark 1380, fulgte F. med, men vedbleve dog at staa under Norge, indtil Fr. IV lagde dem ind under Sjællands Stift. Da Norge 1814 blev skilt fra Danmark, bleve Øerne ved Kongeriget. I øvrigt vides meget lidt om deres Historie ud over det fra Sagaen fortalte. De gamle Slægter, som havde stridt om Herredømmet, faldt til Ro, og med Vikingetidens Ophør brødes Forbindelsen mellem Moderlandet og de fjærne Øer, saa at de bleve upaavirkede af Kulturen. I den sorte Døds Tid døde den største Del af Befolkningen, som før den Tid skal have været ret talrig; der synes da at være kommet en ny Indvandring fra Norge; men stor Folkemængde fik de aldrig. Ved Beg. af 17. Aarh. menes der at have været c. 4300 Indb., og et Aarh. efter var Tallet omtr. det samme. Farlige Farsoter, som 1623, 1651 og 1708-9, havde udtyndet Befolkningen i Mellemtiden; 1769 var der 4754 Indb.

Øerne havde allerede i 11. Aarh. en Lagret, der foruden at være øverste Domstol

*) Oprindelig har der sikkert været en selvstændig Færingesaga. De i Olafsagaen og i Flatøbogen indflettede færøske Afsnit passe ganske med hinanden og danne et Hele.

var det Sted, hvor Love vedtoges og Landets Anliggender forhandledes. Senere gjorde Kong Hakon den Gamle Færøerne og Shetland til eet Lagdømme; men da Shetland ved Chr. I's Pantsættelse 1469 var kommen ind under Skotland, blev F. vistnok et Lagdømme for sig, idet dog de første Lagmænd vedbleve at bo paa Shetland, indtil Chr. III ved Brev af $^{19}/_{3}$ 1555 gjorde Stejg paa Vaagø til Lagstol for Lagmændene mod Forpligtelse til, at de skulde bo der. Lagrettens Formand kaldes ofte Lagmand (løgmaðr) og var som saadan den lovbestemte Jurist og Retskonsulent, men benævnes ogsaa Lovsigemand (løgsøgumaðr), idet han skulde fremsige Lovene paa Tinget, som han aabnede St. Olafsdag (se S. 841). Lagmanden, som af Folket betragtedes som Øernes fornemste Mand, stod dog under den kgl. Lensmand, hvad enten denne nu var selvstændig eller den samme som Bergenhus' Lensmand, og under dennes Foged. Hvor langt Sysselinddelingen gaar tilbage, vides ikke. Ifølge Kong Magnus Hakonsons Forordning af 1272 synes der kun at have været een Sysselmand (med to Lensmænd) paa Øerne. Aar 1655 fik Chrf. Gabel som Befalingsmand over F. Indtægten af Færø Land i Forpagtning paa Livstid for 1000 Rd. aarl.; $^{19}/_{1}$ 1661 fik han samme Indtægt kvit og frit for sin og Sønnens Fr. Gabels Levetid og $^{3}/_{4}$ 1662 tillige Monopol paa Øernes Besejling. Efter Fr. Gabels Død 1708 blev Landfogden J. Chr. Klein Inspektør over de kgl. Regalier og Rettigheder paa Øerne; $^{14}/_{5}$ 1709 henlagdes de under Sjællands Stiftamt. Fra $^{6}/_{3}$ 1720 til $^{6}/_{3}$ 1775 hørte de under Islands Stiftsøvrighed, ved Reskr. af $^{6}/_{9}$ 1775 lagdes de under Sjællands Stiftsøvrighed. Ved kgl. Res. af $^{6}/_{7}$ 1816 blev F. et eget Amt; det gamle Lagting ophævedes (Plak. af $^{18}/_{5}$ 1816), og Landet fik sin Overret dels i Hof- og Stadsretten, dels i Højesteret. Ved Grundloven af 1849 knyttedes F. nøjere til Danmark; ved Lov af $^{26}/_{3}$ 1852 ordnedes nærmere Øernes politiske Forfatning, idet Lagtinget, nærmere bestemt ved L. af $^{15}/_{4}$ 1854, genoprettedes (se S. 841), ligesom den kommunale Lovgivning senere ordnedes omtrent i Overensstemmelse med de i Kongeriget herskende Grundsætninger*).

Efter Kristendommens Indførelse fik Øerne snart deres egen Biskop, vistnok c. 1100 (den første Gang Bispedømmet nævnes, er 1133; den første Biskop hed vistnok Bernhard). Han havde Sæde i Kirkebø og stod først under Lunds og fra 1152 under Trondhjems Ærkebispedømme. Efter Reformationens Indførelse paa Øerne (maaske 1538) blev der 1540 oprettet et evangelisk Bispedømme, men den første Biskop, Jens Gregersen Riber, forlod Øerne 1557, og derefter var en Provst den øverste gejstlige (den første Provst var Hejne Jonsen Havreki, Mogens Hejnesens Fader). Han stod i Begyndelsen under Bergens Biskop, men fra Beg. af 17. Aarh. (1607?) under Sjællands.

M. H. t. Skolevæsenet kan bemærkes, at der i Katolicismens Tid var en Præsteskole i Kirkebø, hvor Øernes Præster uddannedes under Biskoppen. Da Bispestolen nedlagdes under Chr. III, oprettede denne Konge en Latinskole i Thorshavn (første Gang nævnt 1547), ved hvilken Sognepræsten i Thorshavn var Enelærer. Skolen fik af Chr. IV tillagt yderligere Indtægter til fattige studerendes Underhold (Gavebrev af 1647), hvorved der uddannedes saa mange indfødte Færinger, at alle færøske Præstekald kunde besættes med dem, foruden at nogle fik Ansættelse i Kongeriget. I de trange Tider under Gablernes Regimente hensygnede Skolen imidlertid lidt efter lidt. I 1722 ansattes der en særlig Rektor, men da de til fattige Disciples Underhold bestemte Stipendier gik med til Rektorens Lønning, hæmmedes Tilgangen til Skolen meget. Den vedblev dog at bestaa indtil 1804, da den sidste

*) De færøske Sager hørte tidligere under Rentekammeret, men bleve ved Kundg. af $^{24}/_{11}$ 1848 henlagte under det islandske Departement, der først henhørte under Indenrigsministeriet, derefter fra $^{16}/_{10}$ 1855 under Fælles-Indenrigsminist. og ved dettes Ophævelse $^{26}/_{7}$ 1858 under Justitsministeriet (se videre S. 841).

Rektor Gr. Müller, som havde styret Skolen i 42 Aar, døde. (*J. H. Schrøter*, Om den lat. Skole i Th., om dens Henslumren og langvarige Lethargi! Er den nedlagt? i Østs Nyt Archiv for psyc. Hist. III S. 58 flg.). — Almuen fik i gamle Dage Undervisning i Hjemmet. Der er vel af og til gjort Forsøg paa at indføre et ordnet Skolevæsen, men uden Held; kun Almueskolen i Thorshavn (den første danske Skole i Th. skyldes Præsten Hans Rasmussen, † 1651) blev bestaaende med Adgang ogsaa for Børn fra Landet. Ved „Provisorisk Reglement for Almueskolevæsenet paa F." af 1845 blev der indført en Skoleordning, men den mislykkedes ogsaa, idet Befolkningen ikke vilde finde sig i Skoletvangen og var uvillig til at betale Skoleskatten, ligesom Præsterne klagede over, at det gik tilbage med Religionskundskaben. Ved Lov af $^1/_3$ 1854 blev det da atter overladt Forældrene at sørge for Børnenes Undervisning. Efter Lagtingets Oprettelse og Handelsmonopolets Ophævelse blev det dog snart klart for Folk, at der trængtes til bedre Kundskaber. Fra Beg. af 1870'erne er der dels frivilligt, dels gennem de ved Loven af 1872 om Landkommunerne indførte Forstanderskaber rundt om i Bygderne oprettet Skoler, hvilket er blevet støttet af Regering og Rigsdag gennem Bidrag til Skolebygninger, opf. af Sten, og Tilskud til Lærernes Lønninger, som ere blevne ordnede ved Lov af $^7/_3$ 1902. Til Uddannelse af Almueskolelærere paa F. har der siden 1870 i Thorshavn været et Kursus, der staar i Forbindelse med Realskolen og Almueskolen (se S. 853). Nu er der Almueskoler i alle Sogne paa to nær: Kvivig og Kalbak.

Det, der især berøres i Øernes nyere Historie, er de uheldige Handelsforhold. I ældre Tid havde Øerne egne Skibe, med hvilke de handlede paa Norge, særlig Bergen; senere gik Handelen mere og mere over til hanseatiske Købmænd i Bergen. Men endnu længe vedblev Handelen at være fri; saaledes kundgøres ved kgl. Brev af $^{21}/_2$ 1553, at Undersaatterne i Danm. og Norge frit maa sejle og handle der; vel fik to kjøbenhavnske Købmænd 1569 Privilegium paa 4 Aar paa Handel paa Øerne; men da Beboerne klagede over, at Varerne vare for dyre, og at de selv kun fik halv Pris for deres egne Varer, fik de $^7/_3$ 1571 Brev om, at de selv maatte afhænde deres Varer hjemme og ude mod at svare den samme Afgift som Fogderne og Købmændene, og dette gentages $^{18}/_{12}$ 1571. Aar 1573 fik dog igen en hamburgsk Købmand Bevilling paa at besejle Øerne, da det viste sig vanskeligt for private at forsyne dem regelmæssigt, og det desuden var forbundet med stor Risiko paa Grund af Sørøveruvæsenet, der var en stadig Plage for Øerne. Aar 1578 overtog Kongen selv Handelen, og 1579 fik den bekendte Mogens Hejnesen Eneret paa den for sig og Medredere i Bergen, ligesom han fik Ret til at udruste Skib paa orlogsvis for at rense Farvandet for Sørøvere, noget, der ogsaa til Dels lykkedes ham; men han brandskattede rigtignok ogsaa Øerne ved at sælge slette Varer til ublu Priser. Da han nogle Aar efter mistede Eneretten, gik den over til andre Rederier, af kjøbenhavnske, hamburgske eller bergensiske Købmænd. I 1. Halvdel af 17. Aarh. (til 1620) havde et bergensisk Handelsselskab Enehandelen, ligesom det havde Forpagtningen af Øernes Indkomster; derefter gik den over til det 1619 oprettede islandske Handelskompagni, som ophævedes 1662. Men havde der ofte været gensidige Klager — fra Befolkningens Side over uregelmæssig Tilførsel, daarlige Varer og for høje Priser, fra Enehandelens Ihændehavere over, at Beboerne brød Forbudet mod at handle med andre —, bleve de endnu hyppigere under det Gabelske Regimente. Chrf. Gabel lod Handelen drive ved et Købmandshus, Jonas Trellund (senere Broderen Evert T.); Sønnen Fr. Gabel forpagtede den en Tid til Simon de Petkum, senere drev han den selv. Efter hans Død 1708 overtog Kronen selv Handelen, og den var nu kgl. Monopol til 1856 (se S. 836). Handelen bestyredes af en færøsk og grønlandsk Handelskommission i Kbh., som havde en Handelsforvalter i Thors-

havn, hvor det eneste Udsalgssted var lige til 1836, da der kom to til i Trangisvaag (Tværaa) og Klaksvig og et Par Aar senere et i Vestmanhavn. Rigtignok bestemtes 1790, at Monopolet, som dreves med Tab, skulde ophøre fra 1796; men efter en Ansøgning fra Beboerne, som frygtede for Frihandelen, blev Bestemmelsen atter hævet. Der var dog nogle, som kæmpede for Frihandel, deribl. den bekendte Skibsfører og Digter Poul Poulsen Nolsøe († 1809). Nu er som nævnt Handelen fri paa alle Havnene, ligesom alle i 4 Uger paa hvert Sted kunne drive Handel umiddelbart med Beboerne (dog kun fra Skib) og kunne deltage i Kystfarten og Handelen mellem Øerne og de øvrige til det danske Monarki hørende Lande, dog saaledes at fremmede Skibe af 30 Reg. Tons og derunder ikke maa benyttes til Vareførsel enten mellem Øerne eller mellem disse og Monarkiet. Alle ankommende Skibe skulle, forinden de besejle andre Havne paa Øerne, anløbe flg. Havne: Thorshavn, Vestmanhavn, Trangisvaag, Vaag (Sydero), Vaag (Klaksvig), Midvaag, Kongshavn, Fuglefjord og Sand.

Litt. Af den rige Litteratur, der omhandler Øerne, nævnes af særskilte Værker: *Lucas Jacobsen Debes*, Faeroae et Faeroa Reserata, ɔ: Færøernis oc Færøiske Indbyggeris Beskrifvelse, Kbh. 1673. — *Th. Torfæus*, De rebus gestis Feroeensium, Kbh. 1695. — *J. Chr. Svabo*, Kort økonomisk Underretn. om Kjødsaltning, Svin, Kartofler og Haver, Kbh. 1773; *s. Forf.*, Beskr. over de færøeske Havne og Ankerpladser, Kbh. 1785. — *J. Landt*, Forsøg til en Beskr. over F., Kbh. 1800. — *J. Begtrup*, Oplysninger til nærmere Kundskab om F., Kbh. 1807. — *H. C. Lyngbye*, Færøiske Qvæder om Sigurd Fofnersbane og hans Æt (med Indl. af *P. C. Müller*), Randers 1822. — *J. G. Forchhammer*, Om F.'s geogn. Beskaffenhed, 1824 (Særtr. af Vidensk. Selsk. naturvidensk. og math. Afh., II 1822). — *C. J. Graba*, Tagebuch geführt auf einer Reise nach F. im Jahre 1828, Hamburg 1830. — *C. C. Rafn*, Færeyinga Saga eller Færøboernes Hist. i den isl. Grundtext med færøisk og dansk Overs., Kbh. 1832 (med tysk Overs. udg. 1838). — *J. H. Schrøter*, Saml. af kgl. Anordninger og andre Dokum. F. vedk. tilligemed en Afhandl., Kbh. 1836. — *S. Frederiksen* (S. Grundtvig), Dansken paa F., Kbh. 1845. — *J. A. Lunddahl*, Nogle Bemærkn. om de Færøiske Landboforhold, udg. af Indenrigsminist., Kbh. 1851. — *L. Thurah*, F.'s Hist., fortalt i Korthed, Kbh. 1854. — *P. A. Holm*, Ornitholog. Bidrag til F.'s Fauna, Kbh. 1855 (Særtr. af Naturhist. Tidsskr., Ny R. II, og af Tidsskr. for popul. Fremst. af Naturvidensk., II 1855); *s. Forf.*, Skildringer og Sagn fra F., 3. Udg., Kbh. 1887. — *H. C. Müller*, F.'s Fuglefauna med Bemærkn. om Fuglefangsten, Kbh. 1862 (Særtr. af Vidensk. Medd. fra den naturh. Forening 1862). — *E. Rostrup*, F.'s Flora, Kbh. 1870 (Særtr. af Bot. Tidsskr.). — *H. E. Høst*, Nogle Oplysn. om Fiskeriet paa F., Kbh. 1871. — *F. Johnstrup*, Om Kullagene paa F., Kbh. 1873 (Særtr. af Vidsk. Selsk. Overs.). — *N. Winther*, F.'s Oldtidshist., Kbh. 1875. — *R. C. Effersø*, Landbruget og Husdyrbruget paa F., Kbh. 1886. — *A. Berg*, Bidr. til Kundsk. om F., Nykjøbing S. 1889. — *V. U. Hammershaimb*, Færøsk Anthologi, Kbh. 1891. — *N. Andersen*, F. 1600-1709, Kbh. 1895. -- *P. Feilberg*, Fra Lier og Fjælde, Breve til Hjemmet 1899, tr. som Manuskr., Kbh. 1900. — *J. F Rønne*, F., Kbh. 1900. — *Hj. Thuren*, Dans og Kvaddigtning paa F., Kbh. 1901. — *J. Jakobsen*, Færøske Folkesagn og Æventyr, Kbh. 1898-1901. — *Botany of the Færøes*, based upon danish investigations, Copenh. I 1901, II 1903. — *Den færøske Lods* udg. af det kgl. Søkort-Arkiv, Kbh. 1901. — *T. E. Bang* og *E. C. Bærentsen*, Færøsk Lovsamling., Kbh. 1901. — *R. Hammer*, Saml. af Love, Forordn. m. m. gældende for Fiskeri og Søfart under F. og Island, Kbh. 1903.

Af Artikler i større Skrifter og Tidsskrifter: *J. C. Svabo*, „Om den f.

Marsvinsjagt“ og „Om Fiskebanker, især de Færøiske“, i Alm. dansk Bibliothek, Nov. og Sept. 1779. — *C. L. U. v. Born*, Om Basaltbjærge paa F., i Naturhist. Selsk. Skrifter II, III og IV. — *B. Thorsteinson*, Om den Færøeske Handels Tilstand i ældre og nyere Tider samt om denne Handels Frigivelse; Kort Efterretn. om F., efter Sir Mackenzie med Anmærkn. af Lyngbye og Forchhammer, i „For Hist. og Statistik“, 1822. — Artikler af *H. C. Lyngbye* i Nyerups Magazin I, i Antiq. Ann. III og i Tidsskr. f. Naturvidensk. IX. — *W. C. Trevelyan*, On the Vegetation and Temperature of the F. Islands, i Edinburgh New phil. Journal 1835, XVIII, reprint. Florence 1837. — *Ch. Martins*, Essai sur la végétation de l'archipel des F. etc. (Voyage en Scandinavie, en Laponie et au Spitzberg de la corvette „la Recherche“, Geogr. phys. II). — *P. L. Panum*, Iagttagelser anstillede under Mæslingeepidemien paa F. i Aaret 1846, i Bibl. for Læger, 3. R. I S. 270 flg. — *Ed. Erslev*, Danske Stat, S. 396 flg. — *P. L. Panum*, Aabent Brev til Forf. af „Danske Stat“, til Oplysn. om Færingernes Boliger, Klædning, Kost og Sundhedstilstand, i Dansk Maanedsskr. 1860 I S. 373 flg. — *H. J. J. Sørensen*, Nogle Bemærkn. om F., og Erindringer fra F., smstds. 1859 II S. 1 flg., 1860 I S. 293 flg. og 1862 I S. 329 flg. — *C. F. Nielsen*, i Suppl. til Wiberg Præstehist., Kbh. 1879 — *J. Geikie*, On the Geology of the F. Islands, Transact. of the Roy. Soc. of Edinburgh, XXX 1880. — *A. Helland*, Om F.'s Geologi, i Geogr. Tidsskr. IV (1880) S. 149 flg. — *Th. Sørensen*, F., i Galschiøt, Danm. i Skildr. og Bill. II S. 259 flg. — *M. J. Sand*, Generalstabens Opmaaling af F., i Geogr. Tidsskr. XIII S. 87 flg. og XIV S. 28 flg. — *J. Jakobsen*, F., i Salmonsens st. illustr. Konversationslex. VII. — *J. Lomholt*, F., i „Nord og Syd“ 1897-98 S. 225 og 401 flg. — *C. Jensen*, Beretn. om en Rejse til F. i 1896, i Bot. Tidsskr. XXI S. 157 flg. — *W. Jantzen*, F.'s Klima, i Geogr. Tidsskr. XV S. 29 flg. — *J. F. Rønne*, Fra Færø, i Dansk Tidsskr. 1899 S. 609 flg. — *R. Hammer*, Søopmaalinger under Island og F., i Geogr. Tidsskr. XV S. 87 flg. og XVI S. 30 flg. — *C. E. Flensborg*, Plantning paa F., i Hedeselsk. Tidsskr. 1903 S. 82 flg. — *Dan. Bruun*, Færøske Bygdekirker, i „Arkitekten“ 20/2 1903. — *F. Børgesen*, Lidt om Træernes Liv og Livsvilkaar paa F., i Tidsskr. f. Skovvæsen, 1903.

Af Haandskrifter nævnes: *Th. Tarnovius*, Færøers Beskriffuelser, 1669, i kgl. Bibl. — *Resen*, Insularum Færoarum descriptio, i kgl. Bibl. — *J. C. Svabo*, Indberetn. fra en Rejse paa F. i 1781 og 1782, 7 Kvtb., i Rigsarkivet. — *C. F. Nielsen*, En geogr. og topogr.-stat. Beskr. til nærmere Kundskab om F., 1874. 10 Kvtb., i Rigsarkivet. — *Sv. Grundtvig* og *J. Bloch*, Føroyja kvæði, Corpus Carminum Føroensium, 16 Kvtbd.; *s. Forf.*, Færøsk Ordbog, 3 Foliobd. (1877-88), paa kgl. Bibl.

Af Kort nævnes: Foreløbigt Kaart over F., Landet efter Generalstabens Maalinger 1895-99, udg. af det kgl. Søkaart-Archiv Kbh. 1900, i to Blade i 1:140,000. — Generalstabens Maalebordsblade (c. 75) i 1:20,000, efter de nye Opmaalinger, ville alle foreligge inden Udg. af 1903.

Strømø Syssel.

Strømø Syssel, det største af Syslerne, bestaar af Øerne *Strømø*, *Nolsø*, *Hestø* og *Kolter*, tils. $7,_{1244}$ □ Mil, $392,_{29}$ □ Km., samt af 3 mindre Holme: *Højvigsholm* og *Kirkebøholm*, ved Strømø, samt *Troldhoved* (fær. Trøllhøvdi, den største af dem), ved Nordspidsen af Sandø.

Strømø (Streymoy), den største af alle Færøerne, er $6_{,7826}$ □ Mil, $373_{,47}$ □ Km.; fra S. Ø. til N. V. er den c. 6 Mil, det bredeste Sted fra Ø. til V. er henved 2 Mil. Øen skilles mod Ø. fra Østerø ved *Sundene* — hvilket paa en Strækning N. for Kvalvig, „Strømmen“ eller „Sundelaget“, er saa smalt og opfyldt af Skær, at det ikke kan passeres af Skibe — og fra Nolsø ved *Nolsø Fjord*, mod V. fra Hestø og Kolter ved *Hestø Fjord* og fra Vaagø ved *Vaagø Fjord* og *Vestmannasund.* Af Østkystens Indskæringer nævnes *Kalbak Fjord* og *Kollefjord* samt *Kvalvig*; paa Vestkysten er der bl. a. mindre Bugter ved *Vestmanhavn* og *Saksen.* Af Forbjærge og Landtunger nævnes mod N. *Stakken*, en fritstaaende Klippe, 422 F., 133 M., mod S. Ø. *Hvidenæs* og *Glivursnæs,* mod S. *Kirkebø Næs*, mod V. *Dalsnypen* og *Mulen* og mod N. V. det stejle *Myling* (Mýlingur), 1797 F., 564 M. Øen er højest mod N.; her er *Kopenne* (fær.: Kopp-enni), 2517 F., 790 M.; lidt sydligere ligger *Ørvesfjæld*, 2498 F., 784 M.; noget N. V. for Thorshavn rager *Skjællingfjæld*, 2445 F., 768 M., højt op over Omgivelserne som Taget paa en Lade. Paa Sydspidsen naar *Kirkebøreyn* 1115 F., 350 M. Af Elvene nævnes *Fosaa*, der løber ud i Sundene og danner et smukt Vandfald (se S. 828). Af Øen er kun $8_{,69}$ □ Km. ($2_{,3}$ pCt.) opdyrket.

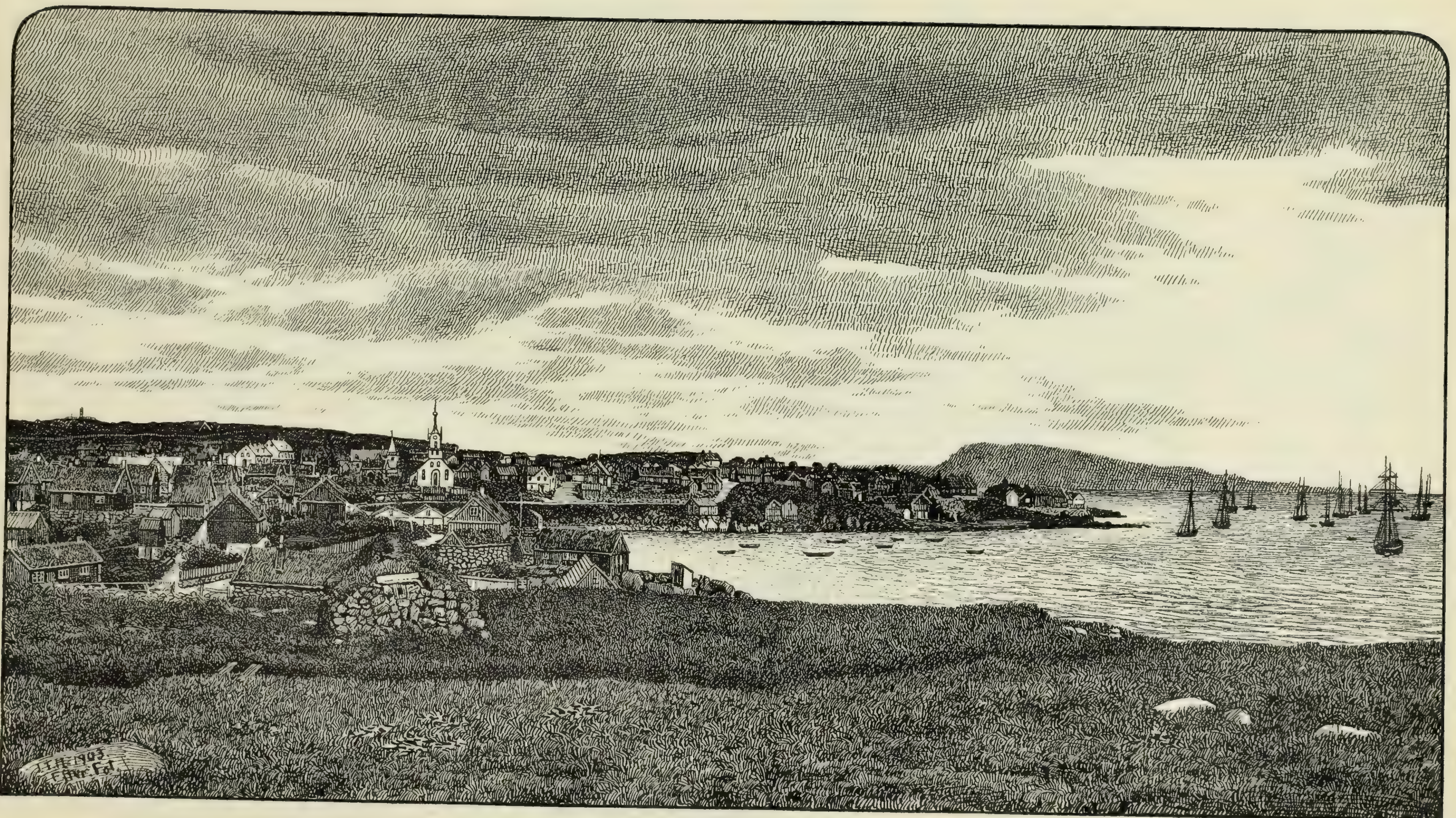
Nolsø (Nólsoy) er $0_{,1867}$ □ Mil, $10_{,28}$ □ Km., c. $1^1/_4$ Mil fra S. Ø. til N. V. og noget over $^1/_4$ Mil bred, skilt fra Strømø ved Nolsø Fjord. Øens højeste Punkt er *Eggjarklettur*, 1187 F., 372 M., med trig. Station. Mod N. bliver Øen lavere og kniber sig ind til et smalt Ejde. Paa Sydsiden ligger *Borhullet*, en mærkelig Klippedannelse, hvorigennem man ved Forbisejling kan se Havet paa den anden Side, og gennem hvilket man kan sejle i stille Vejr*). Ved Vestkysten findes en Zeolithhule med smukke Drypstensformationer; dens Indgang ligger tæt nede ved Havet. Paa Vestkysten findes en kobberholdig Strækning. Ved Sydøstpynten staar den 80 F., 25 M., høje Klippe *Kabelen.* Af Øen er $0_{,64}$ □ Km. ($6_{,3}$ pCt) opdyrket.

Hestø (Hestur) og **Kolter** (Koltur) ere henholdsvis $0_{,1106}$ □ Mil, $6_{,09}$ □ Km., og $0_{,0445}$ □ Mil, $2_{,45}$ □ Km., skilte fra Strømø ved Hestø Fjord. Det højeste Punkt paa Hestø er *Eggjarrók*, 1340 F., 421 M., med trig. Station, paa Kolter *Hammer*, 1522 K., 478 M., ligeledes med trig. St. Af Hestø er $0_{,37}$ □ Km. ($6_{,2}$ pCt.), af Kolter $0_{,39}$ □ Km. ($7_{,6}$ pCt) opdyrkede.

Folketallet i Syslet var $^1/_2$ 1901 (med Thorshavn) 4258 (1801: 1677, 1840: 2252, 1860: 2670, 1890: 3609). Syslet er delt i to Præstegæld, Sydstrømø og Nordstrømø. Syslet har i alt $1106_{,16}$ Skattemarker.

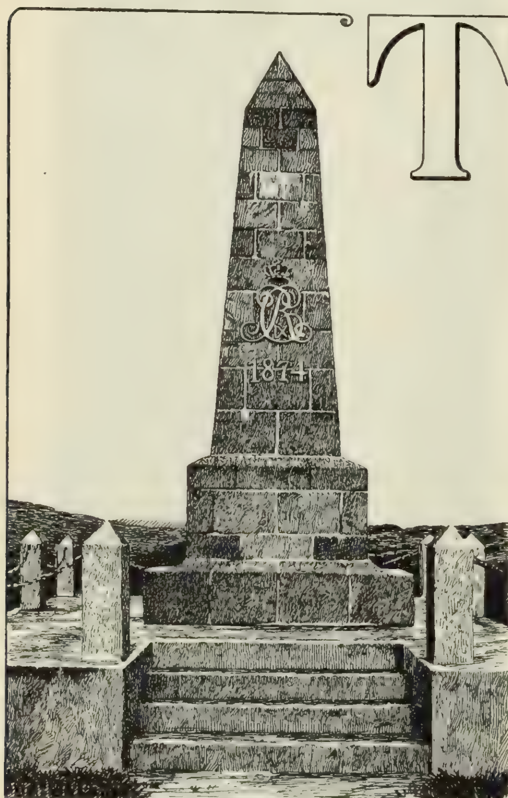
Sydstrømø Præstegæld omfatter den mindre sydl. Del af Strømø, skilt fra den nordl. Del ved *Haarryggsgøta* (Stien paa den høje Ryg), der

*) Lige overfor paa Sydøstsiden af Sandø findes i Skaalhoved et lignende Hul. En Gang vilde en Trold trække Nolsø og Sandø sammen til een Ø; han lagde et Baand gennem de to Huller og gav sig til at trække; men han trak saa stærkt til, at hans Hoved gik af, og det er Troldhoved.

Thorshavn.

gaar noget S. for Kollefjord, samt de ovenn. Øer Nolsø, Hestø og Kolter og de 3 smaa Holme. Folketallet var $^1/_2$ 1901 2409 (1801: 973, 1840: 1305, 1860: 1469, 1890: 2005). Præstegældet omfatter 4 Sogne: Thorshavn, Kirkebø, Kalbak og Nolsø, af hvilke førstnævnte Sogn i kommunal Hens. er delt i Thorshavn Kommune og Thorshavns udenbys Sogn. Dette i Forbindelse med Kirkebø og Kalbak Sogne udgør een Kommune; Nolsø Sogn er en særskilt Kommune.

Thorshavn (alm. kaldet „Havn"), Øernes største Bygd og den eneste, der ligner en Købstad, ligger under 62° 0' 49" n. Br. og 19° 20' 06" v. L. for Kbh. — 6° 46' 23" v. L. for Grw. — (beregnet for den 168 F., 53 M., høje trig. Station lidt N. for Byen) paa Sydøstkysten af Strømø paa et temmelig lavtliggende Terræn ved Havneaa og paa begge Sider af en Landtunge, Tingenæs, der skiller de to smaa Bugter Østre- og Vestrevaag. De omgivende Fjælde ere afrundede og lave; Byen omgives af et ret betydeligt opdyrket Areal. I den gamle Del af Byen ere Gaderne ujævne, ofte stejle, krogede og snævre (paa enkelte Steder endog saa snævre, at to Personer næppe kunne gaa ved Siden af hinanden) samt ubrolagte, da Klippen ofte danner Underlaget, og Husene ere i Alm. uanselige, tjærede eller malede Træhuse, tækkede med Næver og Grønsvær. I de nyere Dele af Byen ere derimod Gaderne regelmæssige og ret brede, ligesom Husene ere mere anselige (enkelte af Sten), til Dels omgivne af Smaahaver.

Kirken, nær ved Bunden af Vestrevaag, er opf. 1789 af Træ paa Kampestensgrundlag og bestaar af Skib og Kor ud i eet samt et Taarn over Vestgavlen og en Forstue mod V. Den er lys og rummelig, restaur. 1866. Altertavlen er et Maleri (Nedtagelsen af Korset) fra c. 1830; paa Alteret et Krucifiks, skænket 1713 af Joh. Zitske. Det lille Orgel er skænk. 1824 af Dronning Marie. To Lysekroner, hvoraf den ene er skænk. 1673 af Overkøbmand Fr. Pepping, den anden 1757 af Landfoged J. F. Hammershaimb; tre Klokker. I Koret Ligsten over Præsten Hans Rasmussen, † 1651 (den laa før over hans Begr. i den gml. Kirkes Kor, blev ved dennes Nedbrydelse lagt ud paa den gml. Kirkegaard og opsattes 1893 paa dens nuv. Plads). — Kirkegaarden ligger omkring Kirken; desuden er der en Kirkegaard V. for Byen.

Den tidligere Kirke, der laa paa Tingenæs, den først bebyggede Del af Byen, opførtes 1609 (før den Tid har Byen sikkert ikke haft Kirke, men Gudstjenesten er vistnok bleven holdt i „Munkestuen", se ndfr., eller

THORSHAVN.

Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C.Gad. 1902. Axel E. Aamodt's lith. Etabl.

i et særligt Bedehus), af Træ med et Vaabenhus mod V. og derover et lille Taarn med Spir. Den nedbrødes 1788, da den var for lille.

Lagtingshuset er en ældre Træbygning.

Realskolen, en Træbygning, for Drenge og Piger, er opr. ifl. Lov af $^{1}/_{3}$ 1854, men aabnedes først 1861; den har 3 Lærere. — Kommuneskolen, en Stenbygning, ligeledes for Drenge og Piger, er opført 1894; den har 2 Lærere og 1 Lærerinde. En Haandgerningsskole, der stiftedes 1844 af Kronprins Frederik (Frederik VII) under hans Ophold paa Øerne, med et Hus og en Gaardsplads, er ifølge Fundats, stadfæstet $^{25}/_{4}$ 1893, ophævet og Bygningen solgt 1895; af Midlerne er der dannet et Legat, nu 13,350 Kr., hvoraf Thorshavns Kommune nyder Renterne mod Forpligtelse til at meddele Undervisning i Haandgerning. Om Kursus til Uddannelse af Almuelærere, i Forbindelse med Skolerne se S. 847. — Desuden er der flere smaa Privatskoler.

Gadeparti fra Thorshavn.

Et Amtsbibliotek, grundl. 1827 af C. C. Rafn og senere udvidet (nu c. 6000 Bd.), har Plads i den samme Bygning, hvor Færø Amts Sparekasse har Lokale. Sparekassen er opr. 1832; $^{31}/_{3}$ 1901 var Spar. Tilgodeh. 336,544 Kr., Rentef. 3 pCt., Reservef. 32,484 Kr., Antal af Konti 1229.

Færø Amts Hospital (Reglem. af $^{3}/_{2}$ 1857), ved Vestkysten af Vestrevaag — Hovedbygningen er af Træ, ved Siden er der en mindre Stenbygning med Celler for sindssyge —, er anlagt efter 1829. Oprindl. optog det dels syge, dels gamle udlevede Folk med ulægelig Sygdom, mod at deres Ejendele tilfaldt Hospitalet; nu optager det kun syge. Det ejer en Kapital paa 3800 Kr., deri indbefattet en Kapital, der har tilhørt det nu nedlagte Arge Hospital*). Tidligere oppebar det Ind-

*) Hospitalet for spedalske i Arge S. for Thorshavn (se S. 857) er vistnok oprettet kort efter Reformationen; i alt Fald nævnes det første Gang i et kgl. Brev af $^{14}/_{2}$ 1547. Rigtignok fortælles der om det, at det tidligere benyttedes af de katolske Bisper til Daarekiste eller til Opholdssted for Folk, der vare besatte af onde Aander. Aar 1709 døde 12 af de 15 spedalske, der vare i Hospitalet, af Kopper. Hospitalet nedlagdes 1829, og Bygningerne og Jorden solgtes.

tægter af Færø Lands uvisse Jordebogsintrader og et Deputat af den færøske Handel samt et Deputat af nogle Fæstere i Nordstrømø, men disse Indtægter udredes nu af Statskassen med 1158 Kr. aarl. Hospitalet bestyres under Amtmandens Overtilsyn af Landfogden, Landkirurgen og en af Amtet beskikket Mand i Thorshavn. — Uden for Byen i Nærheden af Skansen er der et Epidemihus, en mindre Træbygning (tidligere Sergentbolig), hvor søværts ankommende Patienter, der lide af Kolera eller andre farlige smitsomme Sygdomme, optages. — Et Børneasyl, til Ophold for Børn, medens Mødrene ere paa Arbejde, er opr. 1900.

Amtmandsboligen, mod N. i Byen N. for Østrevaag, er opf. 1880-

Kirken i Thorshavn.

81 (Arkitekt: Prof. H. C. Amberg) af Basaltsten i Villastil; til Boligen hører en ca. 50 Aar gammel, ret frodig Have. — Landfoged- og Sorenskriverboligen ere nye Træbygninger, Fysikusboligen en ældre Træbygning. — Præstegaarden *Sandegjærde* (med Have og Vandfald) ligger mod S. ved Sandegjærde Vig og ved Sandaa. Den tidligere Præstegaard, *Reyngaard*, laa paa Tingenæs og var opf. af Præsten Hans Rasmussen (se S. 856); den var Præstegaard til 1728.

Ø. for Østrevaag paa Skansetangen (Stangenæs) ligger *Skansen* (se ndfr.), hvor der er Arresthus samt Fyr (hvidt, fast Fyr; Flammens Højde: 35 F.). — Desuden Meteorologisk Hovedstation, i Realskolen.

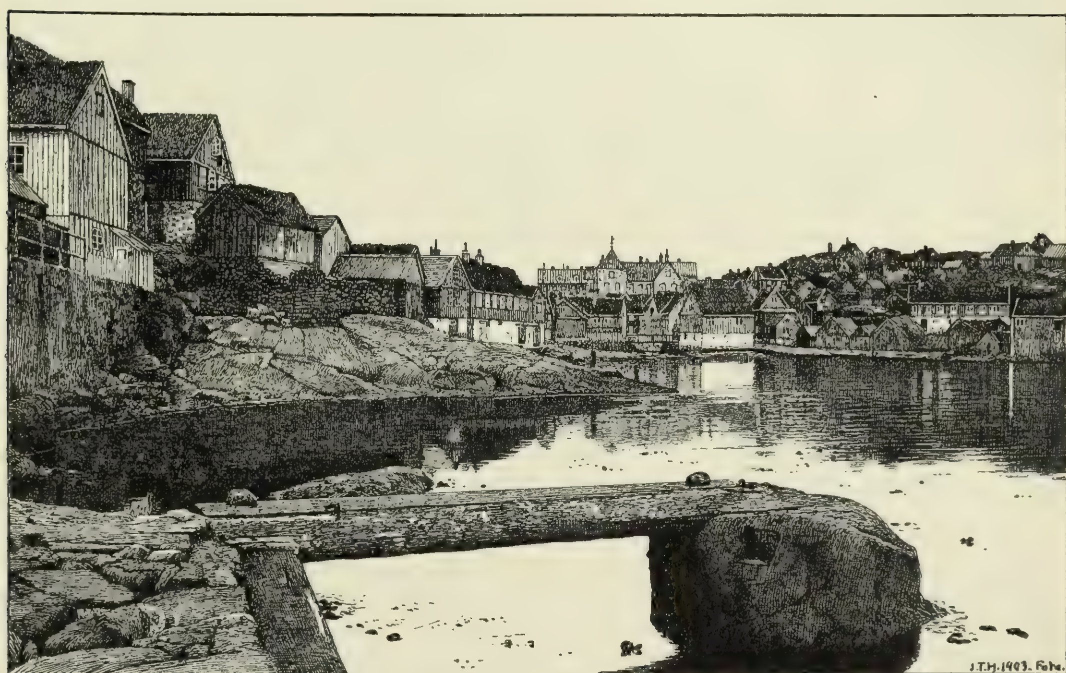
Byen har et $^{20}/_{10}$ 1898 aabnet Vandværk, som faar Vand fra nogle i Fjældene liggende Kilder, c. 300 F. over Havet, og et Apotek (om en gammel Blokstue, der benyttes som Pakrum, se *Dan. Bruun*, i „Arkitekten" $^{10}/_{10}$ 1902) paa det yderste af Tingenæs, hvor ogsaa Postkontoret ligger

N. for Sygehuset ved Vestkysten af Vestrevaag ligger en større Fabriksbygning, opf. i 1880'erne af færøske Sten af et engelsk Selskab, som uden Held forsøgte fabriksmæssig Behandling af forskellige Fiske- og Hvalprodukter; nu ejes den af en Mand i Thorshavn, som delvis benytter den til Fabrikation af Fiskeboller, der udføres, og til Uldspinderi. — Byen har desuden flere Købmandsforretninger, Rederier, Bagerier, Trankogerier, Møller, to Bogtrykkerier, et Hotel samt en Forsamlingsbygning og et Menighedshus.

Havnen bestaar af Bugterne Østre- og Vestrevaag. Der er intet Bolværk, men kun Fortøjninger, Kæder, der ere fastgjorte i Land.

N. for Byen er der 1882 rejst Kongemindet, en Obelisk af Basalt (Arkitekt: H. C. Amberg) til Minde om Chr. IX:s Besøg paa Færøerne i 1874.

Noget uden for Byen mod N. anlagdes i Beg. af 1880'erne en c. 5 Td.

Thorshavn med Amtmandsboligen i Baggrunden.

Ld. stor Plantage, der 1885 købtes af Kommunen; men Plantningen mislykkedes, og den overgroedes helt med Græs; 1903 er Plantningen dog atter paabegyndt under det danske Hedeselskabs Ledelse.

Til Thorshavns Kommune høre ogsaa Amtmandsgaarden *Aalekjær* og Kongsfæstegaarden *Husegaard*; de derfra udlagte Parceller, *Husegaardstrøerne*, ere imidlertid afhændede til Selvejendom (ifl. Lov af $^{19}/_{1}$ 1862).

Folketallet var $^{1}/_{2}$ 1901 1656 (1801: 554, 1840: 714, 1860: 823, 1890: 1303). Indbyggerne høre alle til Folkekirken paa nogle faa Baptister nær (1901: 44, alle i Thorshavn). Der har været faa Katolikker; den kat. Mission opførte 1857 et Missionshus med en lille Kirke og Præstebolig ved Vestkysten af Vestrevaag; men det nedlagdes c. 1875, og Huset er nu ombygget til Privatbrug. — Erhverv 1901: 122 levede af immateriel Virksomhed, 90 af Jordbrug, 198 af Fiskeri, 430 af Haandværk og Industri, 346 af Handel, 231 af Skibsfart, 209 af andre Erhverv, og 30 fik offtl. Understøttelse. — Kreaturhold 1898: 12 Heste, 106

Stkr. Hornkvæg og 770 Faar. — Der er i alt 55,05 Skattemarker (gl. Skyldsætn.: 25 Mk. 8 G.).

Thorshavn udgør en egen Kommune ifl. Lov af 16/2 1866. Kommunalbestyrelsen bestaar af Landfogden og Borgerrepræsentationen med 5 paa 5 Aar valgte Medl.; Meningsulighed mellem Landf. og Repr. afgøres af Amtmanden (event. Justitsmin.). Valgberettiget og valgbar til Borgerrepr. er enhver uberygtet, boraadig, fuldmyndig, ikke i personligt Tjenesteforhold staaende Mand med fast Ophold i Kommunen i det sidste Aar, naar han i dette Aar har betalt mindst 4 Kr. i Afgift. Fattigvæsenet forestaas af et Forstanderskab (Landf., Sognepræsten og 3 af Borgerrepr. valgte Medl., hvoraf 1 skal være Medl. af Repr.), Skolevæsenet af en Skolekommission (Sognepr. og 2 af Borgerrepr. valgte Medl., hvoraf 1 skal være Medl. af Repr.). Desuden er der en Bygnings- og en Sundhedskommission.

M. H. t. de finansielle Forhold for Aaret 1/10 1902-30/9 1903 nævnes af Indtægterne (tils. 18,582 Kr.): Skatter 13,886 (deraf Bygningssk. 2899, Formue- og Lejlighedssk. 10,987), Tilskud fra Amtsfattigk. 400, Statstilskud til Alderdomsunderst. 1146, Amtsskolefondstilskud 640, Tilsk. fra Fr. VII's Legat til Skolevæs. 500, Indtægt af faste Ejendomme m. m. 1570 Kr.; af Udgifterne: Bidrag til Amtsfonden 350, til Skydskassen 570, Fattigv. 2340, Alderdomsunderst. 2339, Skolevæs. 4018, Medicinalvæs. 500, Gader og Veje 2500, Gadebelysn. 600, Rente og Afdrag paa Gæld 3477 Kr. Den saml. Bygningsvurderingssum var Sept. 1902 1,035,187 Kr.

Byen er Valgsted for 12. Landstingskreds, og her sker Valgafgørelsen for Øernes Folketingskreds.

Historie. I Færeyinga Saga fortælles, at Beboerne efter Indvandringen havde deres „Tingsted paa Strømø, hvor den Havn, som de kalde Thorshavn, er beliggende". I 10. Aarh. omtales, at der kom Skib til Th., da Rafn Holmgaardsfareren handlede her og 975 bortførte herfra til Norge Sigmund Brestessøn (se S. 845) og hans Fosterbroder og Frænde Thorer, og 998 stævnede Sigmund til Ting i Th. for at forelægge Folket Olaf Trygvesons Befaling at indføre Kristendommen paa Øerne, men Trond ophidsede Forsamlingen mod Sigmund, hvorfor han dengang maatte opgive Sagen; 1027 kom Karl den mørske til Th., afsendt af Olaf den hellige, og stævnede til Ting. Dengang var den endnu kun en Havn med et Tingsted, paa Tingenæs, men ingen Bygd. Da Olaf Kyrre (hvem man har villet tillægge Sysselinddelingen) havde givet Bergens Borgere Forrettighed til at besejle Øerne, og Bispesædet i Kirkebø var blevet oprettet, blev der paa Tingenæs indrettet et Oplagssted og opført en muret Bygning til de ærkebispelige og pavelige Intrader, 900 Vaag Uld aarl. (en Vaag = 36 Pd.), og der synes ogsaa at have været Bolig for Munke, som havde Opsigt med Afgifternes Erlæggelse („Munkestuen" ligger endnu paa Tingenæs; efter Reformationen benyttedes den som Landfogdens Bod, nu er den Pakhus), ligesom der vistnok ogsaa har været en Skole for dem, der forberedtes til den højere Skole i Kirkebø. Byen er sandsynligvis først opstaaet efter Reformationen, da Jordegodset inddroges under Kronen; den først bebyggede Del var som nævnt Tingenæs og Nordkysten af Østrevaag. Den første Skole holdtes vistnok i den ældste Præstegaard, der laa ved Østrevaag; 1628 opførtes en ny Skolestue paa Tingenæs ved den ligeledes da opf. Præstegaard Reyngaard (se S. 854); 1659 flyttedes Skolen til det Sted, hvor nu Kommuneskolen ligger.

Øerne led meget ved Overfald af Sørøvere. Man viser endnu i Nærheden af Th. Rudera af de Tilflugtssteder („Bygdeborge") og Forraadshuse, hvortil Beboerne i slige Tilfælde søgte. Det var ikke alene engelske og franske, men ogsaa tyrkiske Sørøvere, der hjemsøgte Øerne; om Englænderne fortælles der, at de hvert Aar, naar de droge op for at fiske under Island, først løb ind til Øerne og røvede og bortførte, hvad de fik fat paa. Naturligvis var det især Th., der var Genstand for disse Angreb, og Mogens Hejnesen skal, da han sendtes til Øerne for at rense Far-

vandet for dette Uvæsen, have anlagt den første Skanse ved Th. paa Sydøstpynten. Den har dog vist ikke været videre afskrækkende for Sørøverne, thi c. 1630 lod Chr. IV anlægge en ny paa Tingenæs, til hvis Anlæg Befolkningen maatte yde Arbejde, ligesom den stadig maatte vedligeholde den og stille Mandskab til den, en Pligt, der blev mere og mere byrdefuld med Aarene og vakte megen Utilfredshed. Heller ikke denne „Havne-“ eller „Tingenæsskanse“ var dog videre stærk; Krigene i 17. Aarh. gjorde det nødvendigt bedre at sikre Th., og da Gabel kom derop, blev det bestemt ikke alene at istandsætte Tingenæsskansen, men ogsaa at anlægge en ny paa den af Mogens Hejnesen før benyttede Plads. Den sidste Skanse, som endnu findes, lod Gabel armere og besætte med fast Garnison af hvervede Folk under en Kommandant; Th.'s Indb. vare pligtige til i fornødent Tilfælde at yde Hjælp ved Artilleriets Betjening. Heller ikke denne Skanse kunde dog værge Øerne i farlige Tider. Under den skaanske Krig hærgede franske Skibe flere Gange Øerne („Fransatiden“), og 1677 ødelagde de til Dels Skansen og udplyndrede Byen; 1808 indtoges og ødelagdes Skansen af en engelsk Brig „Clio“ (se Hist. Tidsskr. 6. R. III S. 588 flg.). Skansen blev vel atter istandsat og betjent af en Sergent og 24 Jægere af Byens Mandskab (ifl. kgl, Res. af $^{28}/_{2}$ 1830) under Anførsel af en Kommandant (fra 1816 Amtmanden); men ved Res. af $^{28}/_{4}$ 1865 blev Kommandantposten nedlagt og Jægerdetachementet omdannet til et Politikorps, der havde Vagtlokale i Skansen, ligesom der blev indrettet Arrester. Nu er ogsaa Politikorpset ophævet fra $^{1}/_{4}$ 1902.

Byens egentlige Grundlæggelse som Handelsplads kan vel regnes fra Fred. II's Tid, idet denne Konge vilde fortrænge Hansestæderne fra Handelen og gøre Th. til et fast Marked for de Varer, som brugtes deroppe. Men det gik langsomt med Byens Vækst; ved Beg. af 17. Aarh. havde den vistnok kun c. 100, ved Slutn. maaske c. 300 Indb. Hvad der især hæmmede dens Udvikling, var det besværlige Skansearbejde og Mangelen paa Adgang til opdyrkelig Jord. Først i 18. Aarh. fik Th. større Betydning som Handelsplads. Foruden af Sørøveroverfaldene, som vedbleve til langt op i den nyere Tid, har Byen været hjemsøgt af andre Ulykker. Ved en voldsom Brand 1673 ødelagdes alle Bygninger paa Tingenæs undtagen Kirken og Præstegaarden; 1651 og 1709-10 rasede en stærk Koppeepidemi. Hvad der navnlig har ophjulpet Th. i den nyeste Tid, er Handelsmonopolets Ophævelse 1855, den kommunale Lov 1866 og siden c. 1880 Skibsfiskeriets Udvikling.

Litt: *J. H. Schrøter*, Efterretn. om Byen Th., Kbh. 1836. — *P. A. Holm*, En Dag i Th., i Folkekal. f. Danm. 1855 — *N. Andersen*, Th. i ældre Tid, i Dimalætting 1893 Nr. 51 og 52, og 1894 Nr. 2.

Thorshavns Landdistrikt ligger N., V. og S. for Thorshavn og grænser i øvrigt mod N. til Kalbak og mod S. til Kirkebø Sogn.

Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 184 (1801: 54, 1840: 136, 1860: 174, 1890: 173), boede i 28 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomh., 89 af Landbrug, 41 af Fiskeri, 42 af Haandværk og Industri, 2 af Handel, 8 af Skibsfart og 1 af andet Erhv. Kreaturhold 1898: 35 Heste, 64 Stkr. Hornkv. og 2124 Faar. Skattemarker i alt: 99,68 (gl. Skyldsætn. 59 M).

I Distriktet ligge Bygden *Arge* (med *Argebue*), hvori har ligget den gamle Hospitalsgaard *Arge* (Argir, se S. 861), *Sydredalsgd.*, de to *Nordredalsgde.* og *Højvig* (Hoyvík) samt dens Tilliggende *Hvidenæs* (Hvítanes).

Paa Nordredal har staaet en *Kirke*, der nedlagdes efter Reformationen. — *Sydredalsgaard* er Præstens Embedsgaard, men den har aldrig været beboet af nogen Præst, da den laa for langt borte til, at Menigheden kunde betjenes derfra. — Den ene *Nordredalsgaard* har siden 1828 været bortfæstet til Sorenskriveren som Embedsgaard, men er nu alm. Kongsfæstegaard., den anden tilhører Sydstrømø Præstekald som Anneksgaard. — Den ene Halvdel af *Højvig* er Landfogdens Embedsgaard, den anden er bortfæstet.

Kalbak Sogn, Anneks til Thorshavn, ligger omkring Kalbak Fjord, mod S. begrænset af Thorshavns Landdistr., mod N. af Nordstrømø Præstegæld (Kollefjord Sogn).

Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 93 (1801: 79, 1840: 97, 1860: 101, 1890: 100), boede

i 13 Gaarde og Huse; Erhverv: 75 levede af Jordbr., 2 af Handel, 5 af Skibsfart, 7 af andre Erhv., og 4 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 11 Heste, 73 Stkr. Hornkv. og 2378 Faar. Skattemarker i alt: $94_{,58}$ (gl. Skyldsætn.: 56 M.).

I Sognet Bygderne: *Kalbak* med Kirke, henved 1 Mil N. V. for Thorshavn, og *Sund*.

Kirken opf. 1835, restaur. 1845, er af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Den bestaar (som de fleste færøske Kirker) af et Langhus, indv. delt i Skib og Kor mod Ø., samt en Forkirke mod V., over hvilken et lille Klokketaarn med Spir. Alteret er et forgyldt Kors; lille Lysekrone.

Kirkebø Sogn, Anneks til Thorshavn, udgør Sydspidsen af Strømø, begrænset mod N. af Thorshavns Sogn og Landdistr., samt Øerne Hestø og Kolter og Holmene Kirkebøholm og Troldhoved.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 236 (1801: 186, 1840: 205, 1860: 223, 1890: 220), boede i 37 Gaarde og Huse; Erhverv: 4 levede af immat. Virksomh., 136 af Jordbr., 74 af Fiskeri, 3 af Haandværk, 11 af Handel, 4 af andre Erhv., og 4 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 32 Heste, 160 Stkr. Hornkv. og 3234 Faar. Skattemarker i alt: $163_{,49}$ (gl. Skyldsætn.: 106 M.).

I Sognet Bygderne: *Kirkebø* (Kirkjubøur), beliggende ved Foden af det stejle Kirkebøreyn (se S. 850), med Kirke, c. 1 Mil S. for Thorshavn, og Kirkeruin; *Velbestad* (Velbastaður), *Hestø* og *Kolter*, de to sidste paa Østkysten af Øerne af s. Navn. Ø. for Kirkebø (paa Kirkebø Kam) er der trig. Station, 965 F., 303 M.

Kirken, indviet til Jmfr. Maria, er den eneste Kirke paa Øerne, der stammer fra katolsk Tid. Den er opf. (vistnok ved Aar 1300, se ndfr.) af utilhuggen Granit og ombygget 1874, idet Murene forhøjedes og pudsedes med Kalk, ligesom der indsattes flere Vinduer og et Trætaarn med Spir opsattes over Vestgavlen; Taget er skifertækket. Kirken er udv. 72 F. lang og 24 F. bred; Gavlene ere takkede, Døre, Vinduer og Hvælvinger spidsbuede. Altertavlen er et Maleri efter Dorph (Christus hos Martha og Maria). Den ældre Altertavle (Nadvaren) opbevares i Thorshavn; flere Inventariegenstande, deribl. interessante Forstykker til Stolestader, findes i Nationalmus.

Kirkebø blev tidlig i Middelalderen en Plads af Betydning, thi her residerede Bispen, og her var der som nævnt S. 846 en Præsteskole. Bygdens Anseelse steg mere og mere med Bispestolen, som ved Middelalderens Slutn. ejede det meste af Sydstrømø. Om dens Anseelse er der endnu Minder, navnlig den store Ruin af en aldrig fuldendt Domkirke. Ruinen (se Vignetten S. 825) er udv. 84 F. lang og c. 34 F. bred og har en Højde af 28 F.; dertil kommer et Sakristi ved Korets Sydside (c. 31 × 18 F.) Murene, der ere henved 5 F. tykke, ere af uregelmæssigt tilhugne Blokke af Trapporfyr, sammenføjede med stærkt bindende Kalk. Nordvæggen har ikke Vinduer. Flere Sten have haft Billedhuggerarbejde i Relief, hvilket dog nu næsten helt er forvitret. Paa den østl. Kirkemur (Korvæggen) sidder en indmuret Stentavle med den korsfæstede mellem Maria og Magdalene og en latinsk Indskrift langs Randen, ifl. hvilken Kirken maaske har været indviet til St. Magnus*).

Man har hidtil været i Uvished om Kirkeruinens Opførelsestid og alm. antaget, at den er paabegyndt under Biskop Hilarius, † 1511. Men ved et af Alex. Bugge i 1899 udg. lat. Haandskrift: „Ærkebiskop Henrik Kalteisens Kopibog“ (Ærkeb. i Trondhjem 1452-58) er det oplyst, at Bygmesteren er Erlend, Biskop paa Øerne fra 1268 til sin Død 1308, da han begravedes i Kirkebø. I det Afsnit, som handler om Færøerne, og som er forfattet af den færøske Bisp Johannes i Beg. af 15. Aarh., fortælles, at Biskop Johannes med nogle andre gejstlige lod Erlends Ben optage af Graven for at vaske dem, da det var Meningen, at han skulde kanoniseres; i hans

*) Indskriften er delvis meget utydelig, nogle Steder helt udvisket. Efter en af G. Vigfusson og K. Maurer i 1858 foretagen Tydning lyder den i Oversættelse: „Dette er Boligen for den store Herres, den hellige Magnus' hellige Relikvier ... Vor Frelsers Slagtoffer ... Jmfr. Maria (den hellige Magdalene)“. Men efter en Tegning af Stenen af Prof. E Schiødte (i Nationalmus.) staar der: „Her er Boligen for disse hellige Relikvier. fra Herrens Kors, fra Offerlammet, se hin (?) hellige Jmfr. Maria ... Benene af den salige Martyr Magnus ... fra den hellige Thorlacius' Grav“ („Hæc est habitacio harum sca..rum reliquiarum de ligno domini de hostio ecce il (?) virgo Maria S....e ossa bi Magni mr....de tum(u)lo sti Thorla(cii)“).

Grav fandtes en Blytavle med lat. Indskr. i Runer, som beretter, at Erlend mere end sine Forgængere havde beriget den færøske Kirke med Privilegier, Ejendomme og verdsligt Gods; at Kirken og Bispestolen paa hans Tid bleve ødelagte ved en forrædersk paasat Ildebrand; at han derefter som den første begyndte at bygge Huse af Sten i Bispegaarden og ogsaa lagde Grunden til en Domkirke af Sten og bragte Arbejdet saa vidt, at Væggene, i det mindste Korets, bleve næsten færdige. Men tillige ses af Indskriften, at Bispen mødte stærk Modstand hos Færingerne, vel fordi han paalagde dem haarde Skatter, navnlig til Kirkens Opførelse, og han har vistnok ogsaa konfiskeret af Odelsbøndernes Gods til Fordel for Kirken, naar der var begaaet Helligbrøde. Fra et færøsk Sagn kendes en Bisp med Øgenavnet Mus — utvivlsomt Erlend —, som piner Skatter ud af Færingerne for at faa Stenkirken i Kirkebø saa prægtig som mulig, hvorfor de gøre Oprør mod ham, saa at Bispen maa flygte efter et tabt Slag (se S. 862). Et andet Sagn om den rigeste Godsbesidderinde i Kirkebø, Gasa, som havde spist Kalveryg i Fasten, hvorfor Bispen

Det Indre af Kirkebø Ruin.

konfiskerede hendes Gods og derved lagde Grunden til Bispestolens Rigdom, refererer sig vist ogsaa til Erlend. Efter Erlends Død er Byggearbejdet standset, da Færingerne hverken vilde eller evnede at fuldende det, og da kort efter Øerne hærgedes voldsomt af den sorte Død, blev der ikke mere Tale om at optage det. Den Kirke, som nu staar der, maa efter det berettede antages at være omtr. fra samme Tid som Ruinen, enten opf. af Erlend selv eller kort efter hans Død, efter at Kirken var brændt som ovfr. omtalt. For øvrigt ses der nær ved Stranden Grunden af en Kirke, som sandsynligvis er nedbrudt paa Grund af Havets Nærhed; den er maaske ældre end baade Ruinen og den nuv. Kirke. Senere har der flere Gange været Tale om at fuldende Kirken. Den færøske Biskop Jens Gregersen Riber, † 1571, der første Gang som saadan nævnes 1551, men nogle Aar efter nedlagde sit Embede, havde det i Sinde, ligesom senere den af Øerne fortjente Præst Lucas Debes, † 1675, talte for det. Før den nuv. Kirke ombyggedes 1874, var der ogsaa Planer oppe om at fuldføre den og gøre den til Sognekirke, hvorfor Regeringen i 1864 sendte Arkitekt, Etatsr. J. V. Dahlerup derop for at opmaale den; 1889 foretog, ligeledes for Regeringen, Arkitekt, Prof. E. Schiødte en ny Opmaaling i det Øjemed at sikre Ruinens Bevaring.

Kirkebø, der før har været een Gaard, er nu to Gaarde, hvoraf den ene er tillagt Sysselmanden i Strømø Syssel som Embedsgaard, den anden er i Kongsbondens, Folketingsmand Johs. Paturssons Besiddelse. Fra samme Tid som Kirkeruinen stammer vistnok den i Gaarden staaende Blokstue, under hvilken findes 3 store Kælderrum (tils. c. 60 F. lange og 38 F. brede), hvis c. 5 F. tykke Mure rage 9 F. over Gulvet, og som ere af samme Materiale som Kirkeruinen. Maaske er dog Blokstuen ovenpaa, som bestaar af en Røgstue og to større Rum (et Gavlrum ovenover har efter Sigende i Bispetiden været benyttet som Bibliotek og Kontor), senere ombygget. I det midterste Kælderrum er der afskildret et lille, firkantet Rum, der skal have været benyttet til Fængsel. Patursson har opf. en Lade af Kampesten paa Gaarden.

Stenen paa Korvæggen i Kirkebø.

Af andre Sagn, der knytte sig til Kirkebø, maa særlig nævnes dem, som handle om Kong Sverre, der skal have henlevet sin Barndom her hos Biskop Roe. I Fjældet vises endnu *„Sverres Hule“*, hvor Sagnet lader Gunhild føde Sønnen Sverre og holde ham skjult i længere Tid.

Paa Hestø og Kolter har der været Kirker, som nedlagdes efter Reformationen.

Litt.: *G. Storm*, Studie over de f. Sagn om Bispesædet K. og Kong Sverres Ungdom, i Norsk hist. Tidsskr. 2. R. IV S. 253 flg. — *J. Jakobsen*, F. Folkesagn og Æventyr, Indledn. S. IX flg. — *D. Bruun*, Blokstuen paa K., i „Arkitekten“ $^{17}/_{10}$ 1902.

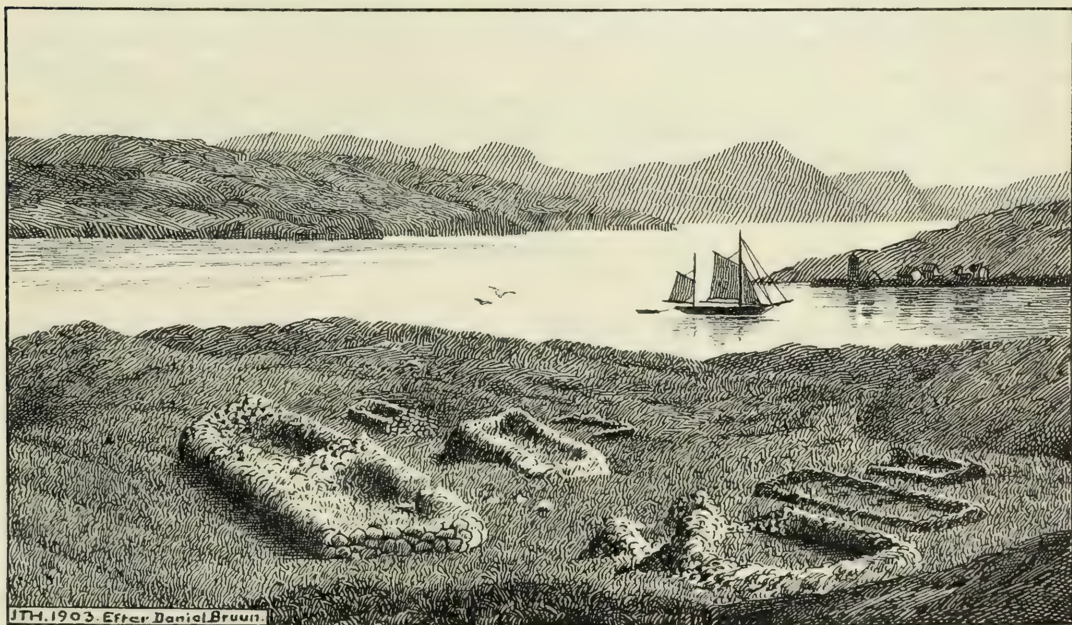
Nolsø Sogn, Anneks til Thorshavn, bestaar af Øen Nolsø.

Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 240 (1801: 100, 1840: 153, 1860: 148, 1890: 209), boede i 42 Gaarde og Huse; Erhverv: 11 levede af immat. Virksomh., 50 af Jordbr., 138 af Fiskeri, 4 af Skibsfart, 9 af Haandværk, 21 af Handel, 6 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 72 Stkr. Hornkv., 1578 Faar, 2 Svin og 5 Geder. Skattemarker i alt: $67_{,56}$ (gml Skyldsætn.: 48 M.).

I Sognet Bygden *Nolsø*, paa Øens Nordspids, med Kirke, c. $^3/_4$ Mil Ø. for Thorshavn, og Skole. I *Tjørnenæs*, c. $^1/_2$ Mil fra Bygden, er indhegnet og opdyrket Jord. Paa Sydøstpynten inden for den fritstaaende Klippe *Kabelen* (Kápulin) findes *Nolsø Fyr* (hvidt Blinkfyr, Flammens Højde 229 F.. Lysvidden $5^1/_2$ Mil, Lysevnen $8^1/_4$ Mil; vises fra et 46 F. højt, vidt Taarn), paa Sydvestpynten *Borin Fyr* (Boren, fær. Borðan; fast Vinkelfyr, Fl. Højde 123 F., Lysvidden indtil $2^1/_2$ Mil; vises fra en hvid, firkantet, 12 F. høj Træbygning).

Kirken er opf. 1863 af Træ med Skifertag og malet Hvælving. Forgyldt Alterkors. Indv. over Døren ind til Kirken et Basrelief, Jesus velsigner Børnene, Messing-Lysekrone. I Sakristiet ved Koret et Trækrucifiks, udsk. for c. 60 Aar siden efter et andet i Kirken i Viderejde, af Snedker Poul Jensen i Nolsø.

Ved Nolsø Bygd ligger Ruinen af en Gaard *Kornedal*; den bestaar af 9 Huse,

Ruin af Kornedal Gaard.

alle af Sten og Jord. Paa Gaarden siges at have boet en Datter af en skotsk Konge Jakob, som var gift med en Færing.

Befolkningen er kendt for sin Vindskibelighed, omhyggelige Faarerøgt og gode Behandling af Tørvemoserne, ligesom de have Ord for at være dygtige Sømænd og roses for deres Hjælpsomhed, naar Baade fra omliggende Bygder maa søge Nødhavn paa Nolsø under Uvejr.

Nordstrømø Præstegæld omfatter den nordl., større Del af Strømø (om Grænsen se S. 850). Folketallet var $^1/_2$ 1901 1849 (1801: 704, 1840: 947, 1860: 1201, 1890: 1604). Det bestaar af Sognene Kvivig, Kollefjord, Kvalvig, Haldersvig og Saksen, tils. een Kommune, samt Vestmanhavn, der er en egen Kommune.

Kvivig Sogn, det sydligste i Præstegældet, ligger paa Vestkysten af Øen; i Sognet løber *Lejnum Aa*, der kommer fra Lejnum Sø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 431 (1801: 136, 1840: 161, 1860: 237, 1890: 374), boede i 76 Gaarde og Huse; Erhverv: 3 levede af immat. Virksomh., 136 af Jordbr., 234 af Fiskeri, 14 af Haandværk, 24 af Handel og 20 af andre Erhverv. Kreaturhold 1898: 42 Heste, 144 Stkr. Hornkv. og 2796 Faar. Skattemarker i alt: $125,_{98}$ (gl. Skyldsætning: 75 M.).

I Sognet Bygderne: *Kvivig* (Kvívík) med Kirke, henved $2^1/_2$ Mil N. V. for Thorshavn, og Præstegaard (*Kirketejg*); *Lejnum* (Leynar); *Skjælling*, ved Foden af Skjællingfjæld (se S. 850). Bylingerne: *Solitude* (alm. kaldet *Stykket*); *Næsset*; *Vaalen*, de to sidste ved Sydsiden af Vestmanhavnsbugt.

Kirken er opf. 1838 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Da den er for lille, opføres nu (1903) en større med Vægge af Sten, udv. pudsede med Cement og indv. beklædte med Panel; Tag af galvaniseret Bølgeblik. Altertavlen („Simon, Jonas Søn, elsker du mig") er malet af Fru Ingemann.

Præsten Jonas Mikkelsen (Færø) flyttede 1657 Præstegaarden fra Kjælnæs i Kollefjord Sogn til Kvivig.

Sagnet fortæller: I Striden med Biskop Mus (se S. 859), i hvilken Nordlændingerne holdt med ham, medens Sydlændingerne vare imod ham, sejrede de første ved „Mannafellsdal" mellem Skjællingfjæld og Kalbak Fjord; paa Stedet findes der mange Gravhøje, og der vokser rødt Græs. N. for Dalen, hvor Slaget stod, vises en stor Sten, hvor Nordlændingerne holdt Sejrsmaaltid; oven paa Stenen ligger en anden Sten, som enhver, der vilde deltage i Striden, maatte kunne løfte. I et nyt Slag ved Kollefjord sejrede Sydlændingerne under Anførsel af Bonden fra Akraberg, der var af frisisk Herkomst. Bispen flygtede til Kirkebø, men ingen turde dræbe ham af Frygt for at blive banlyst undtagen Bonden fra Akraberg, der endnu var Hedning. Bispen flygtede bevæbnet op paa Kirkemuren, som Bonden og hans Sønner ikke turde angribe, da den var indviet. I 3 Dage og Nætter holdt han Stand deroppe, indtil han faldt i Afmagt; da blev han dræbt.

Kollefjord Sogn, Anneks til Kvivig, ligger paa Østkysten paa begge Sider af Kollefjord.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 287 (1801: 134, 1840: 184, 1860: 240, 1890: 284), boede i 58 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomh., 73 af Jordbrug, 128 af Fiskeri, 57 af Haandværk, 9 af Handel, 11 af andre Erhv., og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 24 Heste, 106 Stkr. Hornkv. og 2797 Faar. Skattemarker i alt: $120_{,54}$ (gl. Skyldsætn.: 55 M. 8 G.).

I Sognet Bygden *Kollefjord* (Kollafjørður), der deles i Kollefjord Indenfjords — hvortil høre Bylingerne *Øreenge* (Oyrareingir), *Signebø* og *Høj* (Heyggjur) — og Udenfjords — med Bylingerne *Sjov* (víd Sjógv) med Kirke, c. $1^3/_4$ Mil N. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig, *Hamre* (Hamrar), *Todnæs* (Torvnes), *Midjord* (Miðgerði) og *Kjælnæs* (Kjalnes) samt Nybygden *Gjoven*, den eneste Bebyggelse paa Øerne, der ligger oppe i Fjældene uden Udsigt til Havet. Gaarden *Kjælnæs* er tillagt Nordstrømø Præstekald som Anneksgaard. Ved Signebø er Hvalfangerstation (anl. 1903).

Kirken er opf. 1839 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær.

Kvalvig Sogn, Anneks til Kvivig, ligger paa Østkysten N. for Kollefjord Sogn ved Mundingen af den Dal, som strækker sig c. $1^1/_4$ Mil mod N. V. op til Saksen.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 262 (1801: 136, 1840: 161, 1860: 203, 1890: 238), boede i 51 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomh., 150 af Jordbrug, 55 af Fiskeri, 6 af Skibsfart, 12 af Haandværk, 16 af Handel, 15 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 56 Heste, 98 Stkr. Hornkv. og 3181 Faar. Skattemarker i alt: $128_{,66}$ (gl. Skyldsætn.: 55 M).

I Sognet Bygderne: *Kvalvig* (Hvalvík) med Bylingen *Strømnæs* (Streymnes), med Kirke, c. 3 Mil N. N. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig, og *Thorsvig* (Hósvík) med Skole. Mod N. paa Grænsen af Haldersvig Sogn ligger Hvalfangerstationen *Gjaanøre* (Gjánoyri), anl. 1895.

Kirken er opf. 1839 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen er et Maleri, Christus helbreder den værkbrudne. Prædikestolen, der endnu bærer Mærke af de franskes Sabelhug i 1677, er fra Thorshavns Kirke.

I Thorsvig har været Kirke, der nedlagdes efter Reformationen.

Haldersvig Sogn, Anneks til Kvivig, er det nordøstligste paa Øen med Forbjærgene *Myling* og *Stakken* (Stakkur), se S. 850.

Befolkningen, 1/2 1901: 337 (med Saksen Sogn 1801: 172 og 1840: 251; Haldersvig Sogn alene 1860: 234, 1890: 306), boede i 64 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomh., 84 af Jordbr., 208 af Fiskeri, 17 af Haandværk, 10 af Handel, 9 af andre Erhv., og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 3 Heste, 42 Stkr. Hornkv. og 2222 Faar. Skattemarker i alt: $79_{,70}$ (gl. Skyldsætn.: 36 M.).

I Sognet Bygderne: *Haldersvig* (Halldórsvík ell. Vík) med Kirke, c. $4^3/_4$ Mil N. N. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig, og *Tjørnevig* (Tjørnuvík), den nordligste Bygd paa Strømø, beliggende i en Lavning mellem høje, vilde Klipper, med Skole, samt ved Sydgrænsen Nybygden *Langesand* (Langisandur; ogsaa *Nybo*).

Kirken er opf. 1856 med Sidevægge af Sten og med Tag af Næver og Grønsvær. Den er ottekantet med et Taarn over Midten (omtr. som Frederiksberg Kirke ved Kbh.).

Haldersvig og Saksen Sogne udgjorde eet Sogn, *Tjørnevig Sogn*, til 1858. — Kirken laa tidligere i Tjørnevig; Præsten Gregers Varde klagede 1693 over dens daarlige Tilstand og bad om, at den maatte flyttes til Haldersvig, hvilket dog først skete 1856.

Saksen Sogn, Anneks til Kvivig, er det nordligste paa Vestkysten, bekendt for sin vilde, skønne Natur.

Befolkningen, 1/2 1901: 43 (1860: 48, 1890: 56; se i øvrigt under Haldersvig), boede i 5 Gaarde og Huse: Erhverv: 1 levede af immat. Virksomh., 29 af Jordbr., 1 af Fiskeri, 10 af Handel, og 2 af andre Erhv. Kreaturhold 1898: 23 Heste, 26 Stkr. Hornkv. og 1233 Faar. Skattemarker i alt: $49_{,60}$ (gl. Skyldsætn.: 29 M. 8 G.).

I Sognet Bygden *Saksen* (Saxun), ved en lille, rund Bugt med smalt, tilsandet Indløb, med Kirke, over $4^1/_2$ Mil N. N. V. for Thorshavn.

Kirken er opf. 1858 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. — Alt i katolsk Tid havde S. Kirke, men den nedlagdes efter Reformationen. Først i 1858 fik den atter Kirke.

Saksen Bugt, der nu er tilsandet, skal tidligere have afgivet en god Havn, der siges at være tilsandet i 2. Halvdel af 17. Aarh. under et voldsomt Uvejr, „den haarde Kyndelmisse". Gennem det smalle Indløb var 1828 et forladt Fregatskib, der havde villet søge Havn der, drevet ind.

Vestmanhavn Sogn, Anneks til Kvivig, ligger paa Vestkysten, omgivet af Saksen, Haldersvig og Kvivig Sogne.

Befolkningen, 1/2 1901: 489 (1801: 126, 1840: 190, 1860: 239, 1890: 346), boede i 87 Gaarde og Huse; Erhverv: 18 levede af immat. Virksomh., 131 af Jordbr., 154 af Fiskeri, 19 af Skibsf., 106 af Haandværk, 40 af Handel, 18 af andre Erhv., og 3 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 23 Heste, 90 Stkr. Hornkv. og 2696 Faar. Skattemarker i alt: $121_{,32}$ (gl. Skyldsætn.: 56 M.).

I Sognet Bygden *Vestmanhavn* (Vestmannah.), beliggende omkring Vest- og Nordsiden af Vestmanhavnsbugten med Øernes bedste Vinterhavn. I Vestmanhavn er Kirke, c. $3^1/_3$ Mil N. V. for Thorshavn, Skole med Lærerbolig, Ophalingsbedding og Boliger for Distriktslægen for Vestmanhavns Lægedistr. og Sysselmanden for Strømø Syssel.

Kirken er opf. 1895 af Sten med Skifertag. Altertavlen er et Maleri: Opstandelsen.

Vestmanhavn, hvilket Sogn særlig er bekendt for sine mange Fuglebjærge, formodes at have faaet sit Navn af Vestmændene, ɔ: Irerne, som først have fæstet Bo her (se S. 845).

Østerø Syssel.

Østerø Syssel bestaar af Østerø, Gruppens næststørste Ø; $5{,}_{20}$ □ Mil, $286{,}_{33}$ □ Km.

Østerø (Eysturoy) strækker sig fra S. Ø. til N. V. c. 5 Mil, medens dens største Bredde fra V. til Ø. er noget over $2^1/_2$ Mil. Den skilles mod V. fra Strømø ved *Sundene* (se S. 850), mod Ø. fra Kalsø og Bordø ved *Djupene*, *Lervig Fjord* og *Kalsø Fjord*. Særlig Østkysten er meget stærkt indskaaren; fra N. til S. findes her *Funding Fjord*, som efter at være trængt ind mod V. skærer mod S. dybt ind i Øen, *Andefjord* (Oyndarfjørður ɔ: Eyvinds Fj.), *Fuglefjord*, *Gøtevig* og *Lambavig*. Fra Sydvestkysten gaar den omtr. 2 Mil lange, smalle *Skaale Fjord*, af hvilken en Del kaldes *Kongshavn*, mod N. ind i Øen. Dens Nordspids er ikke 1 Mil fjærnet fra Bunden af Funding Fjord; de skilles kun ved et mindre højt Drag, indtil 255 F., 80 M., saa at Øen ved dette og de to Fjorde deles i to omtr. lige store Dele. Af Forbjærgene nævnes mod N. V. *Torvenæs* og *Kollen* (Kollur, se S. 828) — udenfor hvilket de to fritstaaende Klipper *Risen* (228 F., 72 M.) og *Kællingen* (238 F., 75 M.) hæve sig —, *Rivtange* mod N., *Mulen* mod N. Ø., *Gøtenæs*, *Mjovenæs* og *Næbbet* mod Ø., *Østnæs* mod S. og *Raktange* mod S. V. Øen hæver sig jævnt mod N., hvor hele Øgruppens højeste Punkt ligger, *Slattaratinde* (Slættaratindur), 2810 F., 882 M.; af andre Højdepunkter nævnes *Rødefjæld* (Reyðafelli), 2439 F., 766 M., og *Sandfjæld*, 2411 F., 757 M.; mod S. er *Østnæs* 405 F., 127 M. Af Arealet er $9{,}_{41}$ □ Km., $3{,}_{3}$ pCt., opdyrket.

Folketallet i Syslet var $^1/_2$ 1901 3483 (1801: 1214, 1840: 1774, 1860: 2220, 1890: 3008). Det udgør eet Præstegæld, som omfatter 7 Sogne: Næs og Gøte, een Kommune, Sjov, en egen Kommune, Fuglefjord, Andefjord og Funding, alle 3 een Kommune, samt Ejde, en egen Kommune. Syslet har i alt $1070{,}_{95}$ Skattemarker.

Næs Sogn, Øens sydøstl. Halvø, mod V. begrænset af Skaale Fjord, mod N. af Gøte Sogn.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 672 (1801: 192, 1840: 310, 1860: 387, 1890: 554), boede i 111 Gaarde og Huse; Erhverv: 29 levede af immat. Virksomh., 217 af Jordbr., 266 af Fiskeri, 10 af Skibsf., 97 af Haandværk, 21 af Handel, 26 af andre Erhv., og 6 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 315 Stkr. Hornkv. og 4349 Faar. Skattemarker i alt: $200{,}_{17}$ (gl. Skyldsætn.: 101 M.).

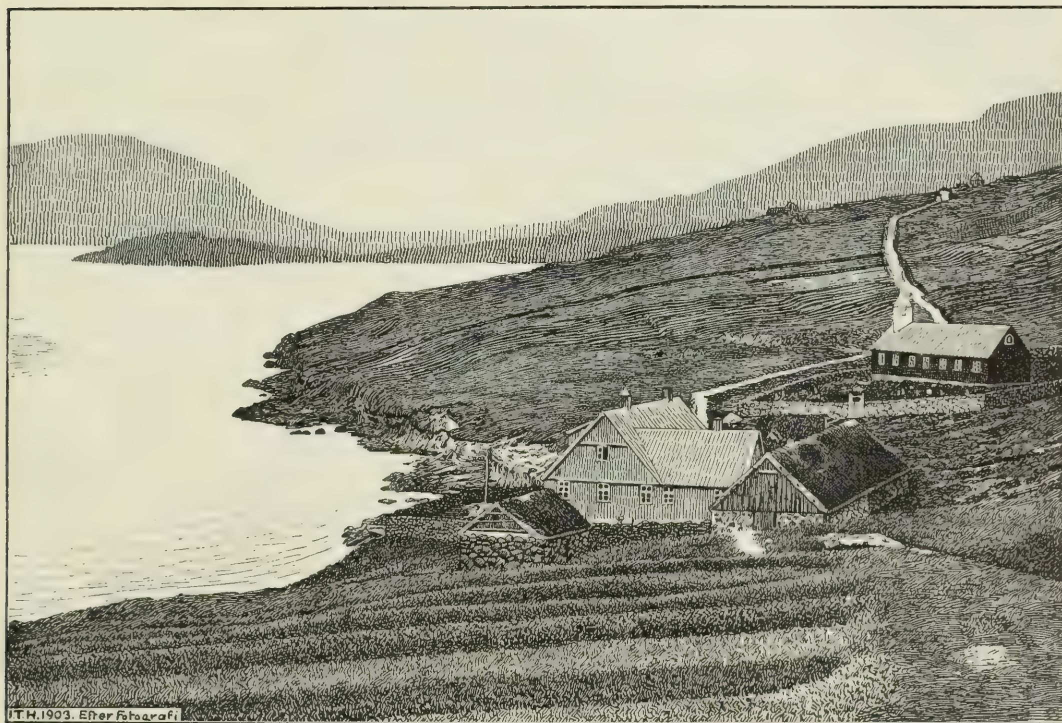
I Sognet Bygderne: *Næs* — med Gaarden *Torkilshøj* (Torkilsheyggjur) — med Kirke, noget over 1 Mil N. N. Ø. for Thorshavn, og Præstegaard (Præsten er f. T. tillige Provst for Færøerne); *Tofte* (Toftir) — med Gaarden *Høj* — med Skole med Lærerbolig og Fyr (fast Vinkelfyr, Fl. Højde 41 F., Lysvidden 3 Mil; vises fra et hvidt rundt Taarn, 22 F. højt); *Saltnæs*;

Saltangeraa (Heiðarnar); *Glibre* (Glivrar) med Skole; *Solmundefjord* (Solmundarfjørður) med Skole; *Skibenæs* (Skipanes), hvoraf Halvdelen i Gøte Sogn; *Lamhauge* (Lamba); *Ridevig* (Rituvík) med Skole; *Avevig* (Æðuvík).

Kirken er opf. 1843 af Træ og har senere faaet Skifertag. Altertavlen (Christus i Getsemane, Kopi efter Jalabert) er malet 1869 af V. Tornøe. Sølvkalken er skænket 1694 af Præsten Jak. Christensen Klinte m. fl. I Sakristiet et Epitafium, opsat 1774 af Præsten Andr. Djurhuus over hans to Hustruer Hedevig Anneke, f. Hammershaimb, og Anne Margr., f. Lund.

I Lamhauge har der været en Kirke, som nedlagdes efter Reformationen.

Solmundefjord anlagdes ifl. Sagnet af Brødrene Skegge og Solmundur, Sønner af Trond Thorolfssen og Oluf Thorsteinsdatter, Datter af den skotske Konge Thorstein den Røde. Solmundur styrtede Skeggi, der som den ældste havde Gaarden, ned af en Klippe, Skeggjanøv, hvorfor han maatte gaa i Landflygtighed. Skeggi blev Stamfader til Gøteskeggerne i Gøte.

Næs Kirke og Præstegaard.

Gøte Sogn, Anneks til Næs, ligger N. for dette, Ø. for Skaale Fjord.

Befolkningen, ½ 1901: 380 (1801: 151, 1840: 217, 1860: 267, 1890: 329), boede i 62 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomh., 116 af Jordbr., 186 af Fiskeri, 31 af Haandværk, 20 af Handel, 22 af andre Erhv., og 4 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 38 Heste, 155 Stkr. Hornkv., 3094 Faar og 1 Ged. Skattemarker i alt: $128_{,75}$ (gl. Skyldsætn.: 69 M. 2 G.).

I Sognet Bygden *Gøte* langs det inderste af Gøtevig, delt i *Nordregøte*, *Gøtegjov* (Gøtugjógv) og *Sydregøte*, med Kirke i Nordregøte, henved 3 Mil N. N. Ø. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig i Gøtegjov. *Skibenæs*, se under Næs Sogn.

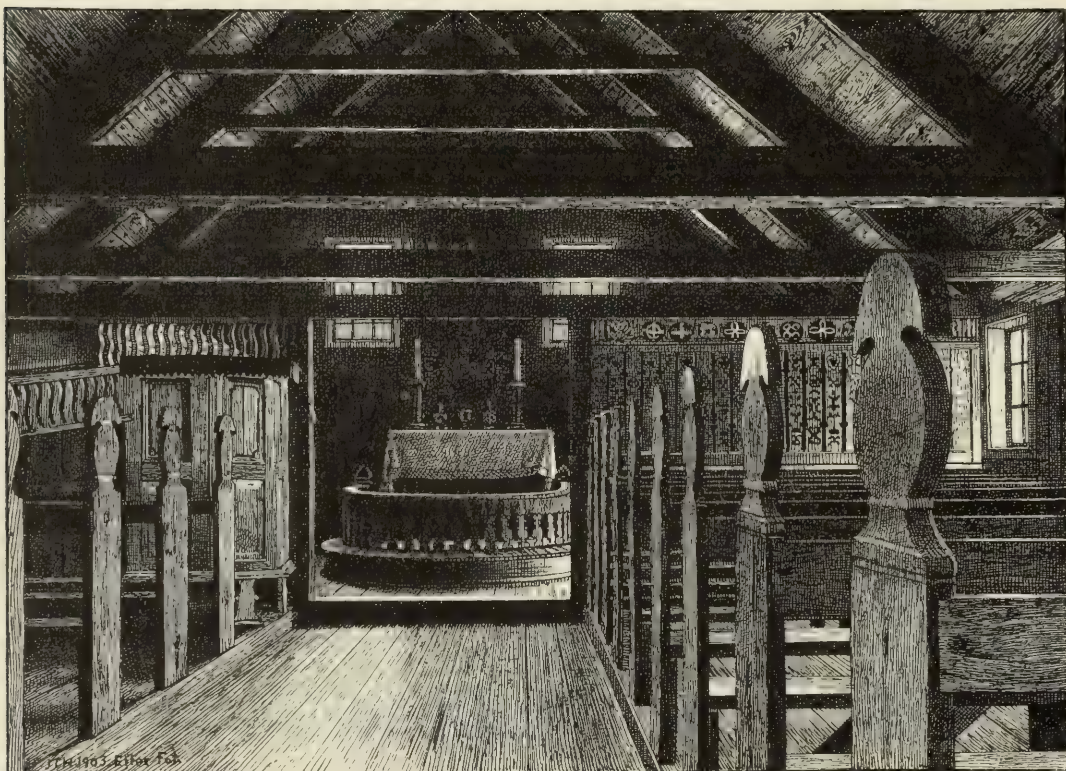
Kirken er opf. 1833 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær, senere noget forstørret og ombygget.

Kirken, som tidligere skal have ligget i Sydregøte, var, saadan som den først opbyggedes, den næstældste paa Øerne; den opførtes ifl. Sagnet af Trond, efter at han var bleven kristnet af Sigmund Brestesson.

Sjov Sogn, Anneks til Næs, ligger paa den sydvestl. Halvø mellem Skaale Fjord og Sundene.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 496 (1801: 223, 1840: 350, 1860: 420, 1890: 492), boede i 89 Gaarde og Huse; Erhverv: 8 levede af immat. Virksomh., 172 af Jordbrug, 215 af Fiskeri, 67 af Haandværk, 7 af Handel, 21 af andre Erhv., og 6 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 12 Heste, 217 Stkr. Hornkvæg og 4366 Faar. Skattemarker i alt: $180,_{62}$ (gl. Skyldsætn.: 110 M. 2 G.).

I Sognet Bygderne: *Strænder*, ved Skaale Fjord (Kongshavn) — med Bylingerne *Sjov* (við Sjógv), *Seblende* (Sevlendi) og *Gjerdum* (Gerðar) osv. — med Kirke, c. $2^3/_4$ Mil N. N. Ø. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Skaale* (Skáli), med Skole og Ophalingsbedding, og *Skaalebotn*, ligeledes ved Skaale Fjord; *Selletræ* (Sellátur) med Skole og *Moskernæs* (Morskranes), begge ved Vestkysten. Selletræ er Tingsted for Østerø Syssel.

Næs Kirkes Indre.

Kirken er opf. 1834 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. — I Selletræ har været en Kirke, der nedlagdes efter Reformationen. — V. for Skaalebotn ligger en Høj *Kurlendingaheyggjur*, hvori efter Sagnet 3 Mand fra et kurlandsk Skib, som vare flygtede i Land, bleve jordede efter at være skudte som Desertører.

Fuglefjord Sogn, Anneks til Næs, ligger paa Østkysten omkring Fuglefjord og Andefjord.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 681 (1801: 213, 1840: 259, 1860: 293, 1890: 497), boede i 109 Gaarde og Huse; Erhverv: 5 levede af immat. Virksomhed, 135 af Jordbr., 400 af Fiskeri, 43 af Haandværk, 51 af Handel, 35 af andre Erhv., og 12 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 4 Heste, 186 Stkr. Hornkv., 2604 Faar og 2 Geder. Skattemarker i alt: $152,_{03}$ (gl. Skyldsætn.: 64 M. 8 G.).

I Sognet Bygderne: *Fuglefjord*, ved det inderste af Fjorden, med Kirke, c. $3^1/_2$ Mil N. for Thorshavn, Skole med Lærerbolig, Bolig for

Sysselmanden for Østerø Syssel samt god Havn (den bedste Ankerplads paa Øerne næst Vestmanhavns); *Lervig* med Skole, ved Lervig Fjord; *Heller* (Hellur).

Kirken er opf. 1871 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. — I Lervig har der været en Kirke, der nedlagdes efter Reformationen; der skal endnu ses Spor af den. Nu skal der opføres en ny Kirke i Lervig.

Andefjord Sogn, Anneks til Næs, ligger paa Østkysten ved Andefjord og Funding Fjord.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 342 (1801: 134, 1840: 197, 1860: 268, 1890: 330), boede i 64 Gaarde og Huse; Erhverv: 5 levede af immat. Virksomh., 105 af Jordbr., 170 af Fiskeri, 36 af Haandværk, 19 af Handel, 6 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 118 Stkr. Hornkvæg og 2441 Faar. Skattemarker i alt: $129,_{68}$ (gl. Skyldsætn.: 62 M. 4 G.).

I Sognet Bygderne: *Andefjord* (Oyndarfjørður) med Kirke, c. 4 Mil N. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Eldevig* (Elduvík), ved Funding Fjord, med Skole; Nybygden *Fundingsbotn* (Funningsbotnur).

Kirken er opf. 1838 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen (Christus i Getsemane) er malet 1839. — Ved Andefjord ses Tomten af en ganske lille Kirke („4 Skridt i Bredden, 14 i Længden").

Ved Andefjord Bygd ligger Gaarden *Garshodn* (Garðshorn), der er tillagt Provsteembedet. Chr. III doterede den til Mogens Hejnesens Fader Hejne Havreki, Øernes første Provst (se S. 846). Præsten Hans Rasmussen ansøgte 1646 forgæves om at faa denne Gaard mageskiftet med Kirkebø Gaard paa Sydstrømø; den samme Ansøgning blev derimod 1660 bevilget Lucas Debes, men Chrf. Gabel fik det forpurret.

Ved Andefjord nærved Kysten ligger i Havet en stor Rokkesten (rinkusteinur), der rager c. 10 F. over Vandet og er c. 25 F. lang og henved 20 F. bred; den er i stadig Bevægelse ved Søgangen.

Funding Sogn, Anneks til Næs, ligger paa Øens Nordøstspids.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 336 (1801: 136, 1840: 185, 1860: 252, 1890: 305), boede i 69 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomhed, 67 af Jordbr., 220 af Fiskeri, 9 af Haandværk, 24 af Handel, 8 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 4 Heste, 81 Stkr. Hornkvæg og 2642 Faar. Skattemarker i alt: $125,_{26}$ (gl. Skyldsætn.: 30 M.).

I Sognet Bygderne: *Funding* (Funningur), ved Funding Fjord, med Kirke, c. $4^1/_2$ Mil N. N. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Gjov* (Gjógv) med Skole. Nær ved Bunden af Funding Fjord er Hvalfangerstation (opr. 1901).

Kirken er opf. 1847 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær.

Ejde Sogn, Anneks til Næs, ligger langs Nordvestkysten af Øen.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 576 (1801: 165, 1840: 256, 1860: 333, 1890: 501), boede i 102 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomhed., 94 af Jordbr., 365 af Fiskeri, 14 af Skibsf., 36 af Haandværk, 37 af Handel, 25 af andre Erhv., og 4 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 8 Heste, 124 Stkr. Hornkvæg og 3636 Faar. Skattemarker i alt: $154,_{44}$ (gl. Skyldsætn.: 65 M.).

I Sognet Bygderne: *Ejde* (Eið) med Kirke, c. 5 Mil N. N. V. for Thorshavn, Skole med Lærerbolig og flere Købmandsforretninger; *Lysaa* (Ljósá); *Svinaaer* (Svínáir); *Nordskaale* (Norðskáli) med Skole; *Øre* (Oyri).

Kirken, den næststørste paa Øerne, er opf. 1880-81 i romansk Stil af tilhugne Basaltsten (Arkitekt: Prof. H. C. Amberg); Skifertag og Taarn af Sten (de andre Stenkirker paa Øerne have Taarne af Træ). Opsats paa Alteret med forgyldt Krucifiks;

Lysestager og Klokke skænk. af Frimurere i Kbh.; Døbefonten, af Sten, er tilhuggen af Stenhugger Joh. Petersen af Mygledal. I Kirken en Model af Skibet „Den norske Løve“, som har tilhørt Thorshavns Kirke.

Norderø Syssel.

Norderø Syssel bestaar af de 6 Norderøer (Norðuroyggjar) *Viderø*, *Fuglø*, *Svinø*, *Bordø*, *Kunø* og *Kalsø*, tils. $4,_{3726}$ □ Mil, $220,_{77}$ □ Km.

Viderø (Vedø; færøsk: Viðoy) er $0,_{7448}$ □ Mil, $41,_{01}$ □ Km., fra S. Ø. til N. Ø. c. 2 Mil, fra V. til Ø. paa det bredeste Sted c. $^3/_4$ Mil. Mod V. skilles den ved *Kvannesund* fra Bordø, mod S. Ø. ved *Svinø Fjord* fra Svinø. Paa Østkysten skærer *Vedvig* ind. Mod N. ender Øen i det bratte Fjæld *Enniberg* (se S. 828), Øernes nordligste Punkt; uden for den ligge flere Drangar, deribl. en, der er c. 408 F., 128 M. Øen er meget høj; det højeste Punkt, *Villingedalsfjæld*, 2689 F., 844 M., ligger paa Nordspidsen; andre høje Punkter ere *Malinsfjæld*, 2393 F., 751 M., midt paa Øen, og *Myrnafjæld*, 2189 F., 687 M., noget sydligere. Af Øen er kun $0,_{72}$ □ Km. ($1,_8$ pCt.) opdyrket.

Fuglø (Fugloy), den mindste og nordøstligste af Norderøerne, er $0,_{2030}$ □ Mil, $11,_{18}$ □ Km., henved $^3/_4$ Mil fra N. til S. og fra V. til Ø. Mod S. skilles den ved *Fuglø Fjord* fra Svinø. Paa Nordøstkysten ligger *Skarsvig* (Skarðsvík). Nordpunktet er *Nordberg*; ved Østkysten staar den fritstaaende Klippe *Bispen*, 142 F., 45 M. Øens højeste Punkt er *Klubben*, 1976 F., 620 M.; den er i det Indre temmelig jævn. Dens Navn kommer vistnok af dens Rigdom paa Fuglebjærge. Af Arealet er $0,_{30}$ □ Km. ($2,_7$ pCt.) opdyrket.

Svinø (Svínoy) er $0,_{4967}$ □ Mil, $27,_{35}$ □ Km.; den ligger noget S. V. for Fuglø, skilt fra denne ved Fuglø Fjord. Fra S. V. til N. Ø. er den noget over 1 Mil, fra V. til Ø. højst $^3/_4$ Mil. Den høje Ø er ved en Dalsænkning, der gaar fra *Svinø Vig* paa Østkysten mod V., og som kun er c. 103 F., 34 M., over Havet, skilt i to Dele; højeste Punkt, *Havnetinde*, 1869 F., 587 M., ligger paa den sydlige Del; paa den nordl. naar *Kildefjæld* (Keldufjall) til 1472 F., 462 M. Af Arealet er $0,_{37}$ Km. ($1,_4$ pCt.) opdyrket.

Bordø (Borðoy), den største af Norderøerne, er $1,_{7235}$ □ Mil, $94,_{90}$ □ Km. Den skilles mod Ø. som ovenfor nævnt fra Viderø ved *Kvannesund*, mod V. fra Kunø og Kalsø ved *Haraldsund* og *Kalsø Fjord*. Den er henved 3 Mil fra S. til N., Bredden er højst c. $1^1/_4$ Mil. Mod N. ender den i *Mulen* (højeste Punkt 1711 F., 537 M.); mod S. forgrener den sig i 3 Halvøer, som adskilles ved *Bordø Vig* og *Arnefjord*, og som

fra Havet se ud som 3 selvstændige Øer. Fra Bordø Vig gaar mod N. V. en smal Dalsænkning (57 F., 18 M., over Havet) ud til Bugten *Vaagen* ved Vestkysten, hvor Klaksvig ligger. I øvrigt har Øen næsten overalt bratte Fjældkyster. Højeste Punkt paa Øen, *Lokke*, 2405 F., 755 M., ligger omtr. paa Midten. Af Arealet er $1_{,51}$ □ Km. ($1_{,6}$ pCt.) opdyrket.

Kunø (Kunoy) er $0_{,6440}$ □ Mil, $35_{,46}$ □ Km., skilt mod Ø. fra Bordø ved Haraldsund, mod V. fra Kalsø ved Kalsø Fjord. Den er c. 2 Mil fra S. S. Ø. til N. N. V., c. 1/2 Mil bred. Øen er en stor Klippeblok, kun med en dybere Sænkning paa Midten. Højeste Punkt er Nordenden, *Kunø Nakke*, 2613 F., 820 M., noget sydligere V. for Skard findes et Punkt paa 2626 F., 824 M. Af Arealet er $0_{,45}$ □ Km. ($1_{,3}$ pCt.) opdyrket.

Kalsø (Kallsoy) er $0_{,5606}$ □ Mil, $30_{,87}$ □ Km., skilt mod Ø. fra Kunø ved Kalsø Fjord, mod V. fra Østerø ved Djupene og Lervig Fjord. Den lange, smalle Ø er fra S. Ø. til N. V. over 2 1/2 Mil, medens det bredeste Sted ikke er 1/2 Mil. Øen er høj, særlig mod V., hvor den næsten helt er utilgængelig, men mod Ø. skraaner den jævnt ned til Kysten, hvor der findes flere dybt indskaarne Dale. Højeste Punkt er *Næstinde*, 2508 F., 787 M., nær ved Nordpynten, *Karlen* (Kallur); i den sydligste Del ligger det næsthøjeste Punkt, *Blankeskaalefjæld* (Botnstindur), 2365 F., 742 M. Af Arealet er $0_{,64}$ □ Km. ($2_{,1}$ pCt.) opdyrket.

Folketallet i Syslet var 1/2 1901 1786 (1801: 645, 1840: 913, 1860: 1034, 1890: 1528). Det udgør eet Præstegæld, som bestaar af 7 Sogne — alle dannende een Kommune —, et paa hver Ø undtagen Kalsø, der har to (Mygledal og Husum). Syslet har i alt $666_{,80}$ Skattemarker.

Viderø Sogn bestaar af Øen Viderø og noget af Bordøs Østkyst.

Befolkningen, 1/2 1901: 410 (1801: 163, 1840: 202, 1860: 215, 1890: 297), boede i 74 Gaarde og Huse; Erhverv: 13 levede af immat. Virksomh., 108 af Jordbrug, 222 af Fiskeri, 10 af Haandværk, 23 af Handel, 27 af andre Erhv., og 7 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 148 Stkr. Hornkv. og 3066 Faar. Skattemarker i alt: $150_{,37}$ (gl. Skyldsætn.: 64 M.).

I Sognet Bygderne: *Viderejde* (Viðareið), paa Vestkysten — med Bylingen *Østvig* (Eiðisvík) paa Østkysten —, med Kirke, c. 5 1/2 Mil N. N. Ø. for Thorshavn, Præstegaard (*Onegjerde*, Ónagerði) og Skole med Lærerbolig; *Kvannesund*, paa Sydvestkysten; *Nordtofte*; *Deble* (Depil); *Norddeble* med Skole og Hvalfangerstation (opr. 1898); *Mule* (de 4 sidste Bygder paa Bordøs Østkyst).

Kirken er opf. 1892 af Sten med Skifertag (Bygmester Joh. Petersen af Mygledal). Altertavlen (Hyrderne hos Maria med Barnet) er en Kopi efter et florentinsk Maleri. Den engl. Regering har skænket Kalk og Disk med Bakke og Vinkande med Bakke, alt af massivt Sølv; paa Kanden staar: „Presented by the British Government to the congregation of Viderø in acknowledgement of the charity and hospitality shown to the crew of the British brig Marwood, wrecked on the Færøe Islands Jan-

uary 1847". Paa Foden af et i Kirken værende Trækrucifiks staar: Thomas Koppen 1551 (en hamburgsk Købmand, som 1533 fik Eneret paa Handelen paa Øerne). — Da Jonas Jonasson var Præst, 1688-1700, blev Kirken ødelagt af Havets Brænding.

Kvannesund blev i Beg. af 19. Aarh. ødelagt af Fjældskred; navnlig blev Indmarken og nogle af Husene stærkt medtagne.

Fuglø Sogn, Annneks til Viderø, bestaar af Øen Fuglø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 146 (1801: 58, 1840: 74, 1860: 106, 1890: 145), boede i 28 Gaarde og Huse; Erhverv: 8 levede af immat. Virksomhed, 75 af Jordbrug, 40 af Fiskeri, 12 af Haandværk og 11 af andre Erhv. Kreaturhold 1898: 57 Stkr. Hornkv. og 1124 Faar. Skattemarker i alt: $57_{,24}$ (gl. Skyldsætn.: 47 M.).

I Sognet Bygderne: *Hattervig* (Hattarvík) med Kirke, c. 6 Mil N. Ø. for Thorshavn, og *Kirke* (Kirkja) med Skole, begge paa Sydkysten.

Kirken er opf. 1899 af Sten med Tag af Bølgeblik (Bygmester P. C. Johannesen af Thorshavn). Paa Alteret et Krucifiks skænket af Degn Elias Petersen. — Kirke har Navn af, at Kirken tidligere har ligget der.

Svinø Sogn, Anneks til Viderø, bestaar af Øen Svinø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 165 (1801: 47, 1840: 72, 1860: 90, 1890: 124), boede i 29 Gaarde og Huse; Erhverv: 2 levede af immat. Virksomh., 28 af Jordbr., 109 af Fiskeri, 13 af Haandværk, 9 af Handel, 3 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 61 Stkr. Hornkv. og 1425 Faar. Skattemarker i alt: $54_{,51}$ (gl. Skyldsætn.: 32 M. 4 G.).

I Sognet Bygden *Svinø* paa Østkysten, med Kirke, over 5 Mil N. Ø. for Thorshavn, og Skole.

Kirken er opf. 1878 af Sten med Skifertag (Bygmester: Joh. Petersen af Myggledal). Altertavlen, Jesus hos Martha og Maria, er en Kopi efter Dorph; Stendøbefonten er tilhugget af Tømmermand Poul Hansen af Svinø.

Vaag Sogn, Anneks til Viderø, bestaar af det meste af Øen Bordø (se under Viderø Sogn).

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 647 (1801: 158, 1840: 244, 1860: 285, 1890: 534), boede i 116 Gaarde og Huse; Erhverv: 29 levede af immat. Virksomh., 259 af Jordbr., 164 af Fiskeri, 20 af Skibsfart, 84 af Haandværk, 48 af Handel, 42 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 135 Heste, 3176 Faar og 2 Geder. Skattemarker i alt: $166_{,58}$ (gl. Skyldsætn.: 136 M. 6 Sk.).

I Sognet Bygderne: *Vaag* (Vágur, norður í Vági) mellem Bugten Vaag og Bordø Vig — med Bylingerne *Gjerdum* (Gerðar), *Biskopstø* (Biskupsstøð), *Upsalon* (Uppsalir) og *Mørkenøre* (Myrkjanoyri) — med Kirke, c. $3^1/_2$ Mil N. Ø. for Thorshavn, Skole med Lærerbolig og flere Købmandsforretn.; *Klaksvig*, Nybygd ved Bugten Vaagen og sammenvokset med Vaag Bygd, med Distriktslægebolig, Sygehus (opf. 1898 for private Midler), Bolig for Sysselmanden, Købmandsforretn. og Postekspedition; *Aaerne* (Anirnar; Byling), *Strond* og *Skaaletofte*, alle 3 ved Vestkysten; *Nordøre* (Oyri) ved Bordø Vig; *Arnefjord* (Árnafjørður). Ved Vestkysten ved Lervig Fjord ligger Folkehøjskolen *Fagrelid* (aabnet $^{28}/_{11}$ 1900).

Kirken er opf. 1866 af Træ med Skifertag. Altertavlen (Jesus i Emaus) er Kopi efter C. Bloch.

Præsten skal tidligere have haft Bolig i Gjerdum. Denne Gaard er 3 Gange ødelagt af Sneskred, 1680, 1740 og 1760, alle tre Gange 12. Marts; nu er den flyttet længere fra Fjældet.

Paa Bordø er der ved Udgravning fundet Ruiner af en af de saakaldte *Islændingetofter*, af hvilke der findes flere paa Øerne, og hvor Islænderne siges at have overvintret paa deres Rejser til og fra Norge; der fandtes bl. a. en velbevaret Røgstue med Arnested og Bænke.

Kunø Sogn, Anneks til Viderø, bestaar af Kunø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 176 (1801: 94, 1840: 143, 1860: 148, 1890: 176), boede i 31 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomh., 59 af Jordbr., 93 af Fiskeri, 4 af Haandværk, 7 af Handel, 10 af andre Erhv., og 2 nød offentl. Underst. Kreaturhold 1898: 79 Stkr. Hornkv. og 2211 Faar. Skattemarker i alt: 94,$_{14}$ (gl. Skyldsætn.: 64 M. 8 G.).

I Sognet Bygderne: *Kunø* med Kirke, c. $4^1/_2$ N. N. Ø. for Thorshavn, og Skole; *Haraldsund* og *Skard*, begge paa Østkysten.

Kirken er opf. 1867 af Træ med Tag af Bølgeblik. Altertavlen er et Maleri: Korsfæstelsen.

Mygledal Sogn, Anneks til Viderø, udgør den nordl. Del af Kalsø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 115 (1801: 57, 1840: 87, 1860: 93, 1890: 118), boede i 15 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 1 levede af immat. Virksomh., 82 af Jordbrug, 14 af Fiskeri, 11 af Haandværk, 6 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 54 Stkr. Hornkv. og 1397 Faar. Skattemarker i alt: 69,$_{03}$ (gl. Skyldsætn.: 40 M. 14 G.).

I Sognet Bygderne: *Mygledal* (Miklidalur), med Kirke, c. 5 Mil N. N. Ø. for Thorshavn, og Skole, og *Troldenæs* (Trøllanes), begge paa Østkysten.

Kirken, der ved Foden er fast med Fjældet, er opf. 1859 af Sten med Skifertag. Ved *Mygledal* skal efter Traditionen have staaet et Slag mellem Færinger og Nordmænd, som vare sendte til Øerne for at indkræve Skat, og som havde øvet Vold.

Husum Sogn, Anneks til Viderø, udgør den sydl. Del af Kalsø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 127 (1801: 68, 1840: 91, 1860: 97, 1890: 134), boede i 25 Gaarde og Huse; Erhverv: 2 levede af immat. Virksomh., 20 af Jordbr., 82 af Fiskeri, 15 af Haandværk, 3 af Handel, 5 af andre Erhv. Kreaturhold 1898: 54 Stkr. Hornkv. og 1565 Faar. Skattemarker i alt: 64,$_{93}$ (gl. Skyldsætn.: 40 M. 12 G.).

I Sognet Bygderne: *Husum* (Húsar) med Kirke, c. 4 Mil N. N. Ø. for Thorshavn, og Skole, og *Sydredal* (Syðridalur) med Skole, begge paa Østkysten. Noget S. for Sydredal er *Kalsø Fyr* (fast Vinkelfyr, Fl. Højde 38 F., Lysvidden indtil $2^3/_4$ Mil; vises fra et hvidt, rundt Taarn, 21 F. højt).

Kirken er opf. 1862 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen (Nedtagelsen af Korset) er en Kopi efter Rotermund, malet 1865 af V. Tornøe.
Paa Vestkysten af Øen laa før Bygden *Blankeskaale*, der i Beg. af 19. Aarh. ødelagdes ved Sneskred, hvorefter Beboerne flyttede til Sydredal.

Vaagø Syssel.

Vaagø Syssel, det vestligste af Syslerne, bestaar af Øerne *Vaagø* og *Myggenæs*, tils. 3,$_{4123}$ □ Mil, 187,$_{89}$ □ Km., samt Holmene *Tindholm* og *Gaasholm* ved Vaagø og *Myggenæsholm* ved Myggenæs.

Vaagø (Vágar, Vágoy) er 3,$_{2256}$ □ Mil, 177,$_{61}$ □ Km. Den skilles mod Ø. fra Strømø ved *Vestmannasund* og fra Kolter ved *Vaagø Fjord*, mod V. fra Myggenæs ved *Myggenæs Fjord*. Fra Pynten *Slettenæs* mod N. til den 465 F., 148 M., høje Pynt *Trællenypen* mod S. er der c. 2 Mil, fra

Pynten *Barið* mod N. N. V. til Pynten *Stakken* mod Ø. S. Ø. er der c. 3 Mil. Kysterne ere uregelmæssige. Paa Sydøstkysten gaar en større Bugt ind, som forgrener sig i to mindre, *Sandevaag* og *Midvaag*; paa Vestkysten er den dybe *Sørvaag Fjord.* Øen er i det hele høj, dog mod Ø. med runde, jævnt skraanende Former, mod V. og især mod N. V. med høje, vilde Klippepartier; her ligger det højeste Punkt, *Odnafjæld* (Árnafjall), 2299 F., 722 M.; *Malinstinde*, 2177 F., 683 M., ligger paa Østsiden. Mange Steder ved Kysterne findes smukke Basaltformationer, Skær og fritstaaende Klipper (drangar), ofte af betydelig Højde. Ved Sydøstpynten uden for Stakken hæver sig den ranke, fritstaaende Spids *Troldkonefingeren* (af Kronprins Frederik under hans Besøg 1844 kaldet „Kongespiret", hvilket Navn endnu høres), c. 997 F., 313 M. Paa Øen findes Øgruppens største Indsø *Sørvaags Vand* (se S. 828), nordligere en noget mindre Sø, *Fjældvandet* (Fjallavatn). Af Arealet er $3,_{18}$ □ Km. ($1,_{8}$ pCt.) opdyrket. Af de to Holme, *Gaasholm* (207 F., 65 M.) og *Tindholm* (835 F., 262 M.) har navnlig den sidste takkede, spidse Former. Den skilles fra Vaagø ved det for sine Drangar bekendte *Dragasund* (udt. Dræjasund).

Myggenæs (Mykjunes; egentlig *Møgenæs*) er $0,_{1867}$ □ Mil, $10,_{28}$ □ Km. Den er fra Ø. til V. henved 1 Mil, men meget smal fra N. til S. Dens højeste Punkt, *Knug* (Knúkur), er 1784 F., 560 M. Kysterne ere vildt forrevne med smukke Basaltdannelser og meget vanskelig tilgængelige, saa at Beboerne i Uger kunne være afskaarne fra al Forbindelse med de andre Øer; navnlig er Besejlingen af Myggenæs Fjord meget vanskelig. Af Arealet er $0,_{46}$ □ Km. ($4,_{5}$ pCt.) opdyrket. Ved en smal Kløft er Øen mod V. skilt fra *Myggenæsholm* (højeste Punkt: 424 F., 133 M.), der er omgiven af Klipper og Rev. Den afgiver, ligesom de to Holme ved Vaagø, udmærket Græsning for Faarene og Kvæget. Okserne leve her i 3 à 4 Aar baade Sommer og Vinter og blive saa fede, at deres Kød er berømt for sin Velsmag.

Folketallet i Syslet var $^1/_2$ 1901: 1428 (1801: 482, 1840: 694, 1860: 829, 1890: 1306). Det udgør eet Præstegæld med 5 Sogne (alle een Kommune), hvoraf de 4 paa Vaagø, det ene paa Myggenæs. Syslet har i alt $446,_{83}$ Skattemarker.

Midvaag Sogn ligger paa den sydl. Del af Vaagø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 412 (1801: 145, 1840: 229, 1860: 246, 1890: 374), boede i 75 Gaarde og Huse; Erhverv: 17 levede af immat. Virksomh., 140 af Jordbrug, 147 af Fiskeri, 17 af Skibsf., 39 af Haandværk, 37 af Handel, 10 af andre Erhv., og 5 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 49 Heste, 167 Stkr. Hornkv. og 2684 Faar. Skattemarker i alt: $123,_{95}$ (gl. Skyldsætn.: 48 M).

I Sognet Bygder *Midvaag* (Miðvágur) — med Bylingerne *Huse* (í Húsi), *Kalveli* (Kálvalíð), *Ryg* (Ryggur), *Kirker* (víð Kirkjá) og *Erikstofte*

(Eirikstoftir) — med Kirke, c. $2^3/_4$ Mil V. N. V. for Thorshavn. Præstegaarden *Jensegjærde* (Andsíðugerði) og Skole med Lærerbolig.

Kirken, opf. 1836, men helt ombygget 1895, er af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen (Korsfæstelsen) er malet af Fru Lützen og skænk. af Præsten Engelsted (Rammen bekostet af Menigheden). Lysekrone, skænket af islandsk Købmand J. Benedictsen († 1842) i taknemmelig Erkendelse af med Familie at være bleven reddet af Havsnød.

Præstegaarden *Jensegjærde* (Navnet er en Fordrejelse af Ansidegjærde; Præstegaardsjorden kaldtes „anside", fordi den laa paa den anden Side af Vaagen) er opf. 1844, efter at den tidligere Gaard var brændt $^{15}/_{12}$ 1839. — Kronprins Frederik (Fr. VII) overværede $^{29}/_6$ 1844 et Drab paa 243 Hvaler i Midvaag (Maleri af Fr. Th. Kloss).

Sandevaag Sogn, Anneks til Midvaag, ligger paa Vaagøs Østkyst.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 349 (1801: 110, 1840: 151, 1860: 193, 1890: 295), boede i 60 Gaarde og Huse; Erhverv: 2 levede af immat. Virksomhed, 104 af Jordbr., 218 af Fiskeri, 1 af Skibsf., 1 af Haandværk, 10 af Handel, 12 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 53 Heste, 121 Stkr. Hornkv. og 3744 Faar. Skattemarker i alt: $111_{,38}$ (gl. Skyldsætn.: 48 M.).

I Sognet Bygderne: *Sandevaag* (Sandavágur) — med Bylingerne *Giljumsnæs* (Giljanes) og *Stegaard* — med Kirke, over 2 Mil V. N. V. for Thorshavn, Skole og Bolig for Sysselmanden; *Slettenæs*, paa Øens Nordspids.

Kirken er opf. 1863 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen (Hyrderne hos Jesubarnet) er skænk. af Overretssagfører Th. Thomsen. — Svabo fortæller, at Kirken er flyttet paa Grund af Havets Brænding.

Stegaard (Steig) i Sandevaag Bygd var Lagmandens Embedsgaard fra 1555 til Embedets Ophævelse 1816 (se S. 840).

Sørvaag Sogn, Anneks til Midvaag, ligger paa den sydvestl. Del af Øen. Til Sognet høre *Tindholm* og *Gaasholm* (ubeboede).

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 426 (1801: 86, 1840: 140, 1860: 191, 1890: 366), boede 73 Gaarde og Huse; Erhverv: 4 levede af immat. Virksomhed, 119 af Jordbr., 238 af Fiskeri, 35 af Haandværk, 19 af Handel, 9 af andre Erhv., og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 25 Heste, 112 Stkr. Hornkv., 2411 Faar og 3 Geder. Skattemarker i alt: $80_{,63}$ (gl. Skyldsætn.: 48 M.).

I Sognet Bygden *Sørvaag* (Sørvágur), ved det inderste af Sørvaag Fjord og Storaa, med Kirke, c. $3^3/_4$ Mil V. N. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig. Ved Sydkysten af Sørvaag Fjord ligger Hvalfangerstationen *Sælvig* (Selvík), opr. 1901.

Kirken er opf. paa ny 1886 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær, efter at den ældre Kirke var omblæst og knust Natten 7.-8. Jan. 1886. Altertavlen er et Maleri: „Hvo som fornedrer sig som dette Barn".

Ved Tindholm ligger *Eriksskæret* (Eiriksboði), om hvilket fortælles flg. Sagn. Brødrene Simon og Erik, som ejede al Jorden til Bø, bleve uenige om denne Jord. Da Simon engang lagde til Land efter at have været ude at fiske, vilde Erik, at han skulde følge med til Lagmanden, for at de kunde faa Rede paa Arven; men paa Vejen huggede Erik Hovedet af ham, da han havde lagt sig ned for at drikke af en Bæk. Erik besøgte saa sin gifte Søster i Midvaag, og da hun spurgte, hvad Del af Jorden Simon havde faaet, og Erik havde svaret, den nærmest ved Kirken, forstod Søsteren, at Simon var dræbt, og bad sin Mand hævne hans Død. Da denne forfulgte Erik ned til Stranden, var denne lige stødt fra Land; han kastede sin Økse efter Erik, men traf kun Kanten af Baaden. Erik roede nu til Bispen i Kirkebø, og han lovede ham Tilgivelse for Drabet, hvis han gav gode Bøder og en Okse aarl. til Bispen. Dette lod Bispen indskære paa en Kæp, som Erik fik med, da han rejste hjem. Da han var kommen i det døde Vand inden for Tindholm, tog han Kæppen frem for at læse Runeindskriften, men han glemte at takke Gud for sin Redning eller bede om Tilgivelse for Drabet; Dønningen rejste sig fra Grunden,

brød paa et blindt Skær, og Baaden kæntrede og trak Erik til Bunds. Liget drev op ved den Aas Udløb, hvor han havde dræbt Broderen; det holdt endnu Kæppen i Haanden.

Bø Sogn, Anneks til Midvaag, udgør den nordvestl. Del af Vaagø.

Befolkningen, 1/2 1901: 98 (1801: 66, 1840: 77, 1860: 99, 1890: 119), boede i 16 Gaarde og Huse; Erhverv: 69 levede af Jordbrug, 18 af Fiskeri, 9 af Haandværk, 1 af Handel og 1 af andet Erhv. Kreaturhold 1898: 26 Heste, 78 Stkr. Hornkv. og 1717 Faar. Skattemarker i alt: $64_{,22}$ (gl. Skyldsætn.: 36 M.).

I Sognet Bygderne: *Bø* (Bøur), ved Nordkysten af Sørvaag Fjord, med Kirke, c. 4 Mil V. N. V. for Thorshavn; *Gaasedal* (Gásadalur); Nybygden *Vigum* (Víkum).

Kirken er opf. 1865 af Træ med Skifertag. Altertavlen er et Maleri (den korsfæstede).

Det er især paa den bratte Fjældvæg mellem Bø og Gaasedal, at der findes smukke Basaltformationer. — *Gaasedal* siges fejlagtig at have Navn af den S. 859 nævnte Kvinde Gasa.

Myggenæs Sogn, Anneks til Midvaag, bestaar af Øen Myggenæs med Myggenæsholm.

Befolkningen, 1/2 1901: 143 (1801: 75, 1840: 97, 1860: 100, 1890: 152), boede i 29 Gaarde og Huse; Erhverv: 2 levede af immat. Virksomh., 65 af Jordbr., 69 af Fiskeri, 1 af Haandværk og 6 af Handel. Kreaturhold 1898: 8 Heste, 78 Stkr. Hornkv. og 1702 Faar. Skattemarker i alt: $66_{,65}$ (gl. Skyldsætn.: 40 M.).

I Sognet Bygden *Myggenæs*, paa Øens Vestkyst, med Kirke, c. 6 1/2 Mil V. N. V. for Thorshavn, og Skole.

Kirken er opf. 1877 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. — En Kirke paa Øen nedlagdes efter Reformationen.

Sagnet fortæller, at *Myggenæs* har været en flydende Ø. En Fisker, der havde Komøg med sig til at kaste paa Hvalerne for at skræmme dem fra Fiskepladsen, saa en Ø stige frem af Taagen og kastede Møget paa et Næs af den, hvorved den straks blev fast; deraf dens Navn. Sagnet fortæller ogsaa, at der i gamle Dage var Skove paa Øen. Da en Mand fra Øen, som kom til Olaf den Hellige, blev spurgt, om der voksede Skove der, og han svarede nej af Frygt for Skattepaalæg, sagde Kongen: „Saa vorde det, som du siger, det vende op, som nu vender ned". Og fra den Tid forvandledes alle Træerne til Basaltstøtter. Det er denne „forstenede Skov", som er bleven sammenlignet med Fingalshulen paa Staffa; de lodret staaende Basaltsøjler ere 150-180 F. høje; det hele ligner et Kæmpeorgelværk.

Myggenæsholm siges at være det eneste Sted paa Øerne, hvor Sulen eller Tossefuglen tager Ophold; den kommer i Slutn. af Jan. og holder til her til Mortensdagstider.

Sandø Syssel.

Sandø Syssel bestaar af *Sandø*, *Skuø* og *Store Dimon*, tils. $2_{,2653}$ □ Mil, $124_{,74}$ □ Km.

Sandø (Sandoy) er $2_{,0358}$ □ Mil, $112_{,10}$ □ Km., c. 3 Mil lang fra N. V. til S. Ø. og paa det bredeste Sted fra V. til Ø. c. 1 3/4 Mil. Mod N. skilles den fra Hestø og Strømø ved den brede *Skopenfjord*, mod S. V.

fra Skuø ved *Skuø Fjord.* Nordsiden er ved det smalle *Høddasund* (Høvdas skilt fra Troldhoved. Paa Vestkysten er det fremspringende Punkt *Salthoved*, inden for hvilket noget østligere *Sandsvaag* skærer ind; lige overfor paa Østkysten ligger Forbjærget *Skaalhoved* (Skálhøddi; se S. 850), som skiller de to smaa Bugter *Skaalevig* og *Husevig*; Øens Sydpunkt er *Dalsnypen.* Øen danner nærmest et stort Højdeplateau uden særlig fremrædende Fjælde; det højeste Punkt, *Tindur*, 1525 F., 479 M., ligger omtrent paa Midten af Øen. Ved en Sænkning, der gaar fra Sandsvaag mod N. N. V., og hvori der ligger flere smaa Søer, deribl. *Sandsvand* (den største, c. $^1/_4$ Mil lang og $^1/_8$ Mil bred), deles Øen i en større østl. og en mindre vestl. Del. Sandø er en meget smuk Ø, i hvis Natur en herlig Forening af det vilde og det smilende, det alvorlige og det milde, det golde og det frugtbare viser sig paa en meget ejendommelig Maade, siger P. A. Holm i sin Beskrivelse. Der findes frodige Marker og Enge med rigt Blomsterflor, saaledes navnlig Bøen ved Sand, hvor Jordbunden er sandblandet; i det hele er der mere Slettedannelse end paa de andre Øer. Paa den anden Side findes der ogsaa smukke, vilde Klippeformer, om end Fjældene, som paa de andre sydl. Øer, ere en Del lavere. Af Arealet er $3,_{69}$ □ Km. ($3,_{3}$ pCt.) opdyrket.

Skuø (Skúvoy), V. for Sandø, er $0,_{1814}$ □ Mil, $9,_{99}$ □ Km., c. $^3/_4$ Mil lang og $^3/_8$ Mil bred. Nordvestpynten er *Tórarenni*; det højeste Punkt *Knug* (Knúkur) er 1250 F., 393 M. Navnet kommer af Fuglen Skúgvur („den store Kjove“), af hvilke der tidligere fandtes mange paa Øen. Af Arealet er $0,_{31}$ □ Km. ($3,_{1}$ pCt.) opdyrket.

Store Dimon (Dímun), c. 1 Mil S. V. for Sandøs Sydpynt, er $0,_{0481}$ □ Mil, $2,_{65}$ □ Km., dannende en Firkant, der kun mod N. løber spidst til, næppe $^1/_2$ Mil fra N. V. til S. Ø. Det er en høj (højeste Punkt: *Høgoy*, 1262 F., 396 M.), vanskelig tilgængelig Ø; oppe paa Fjældmarken er der gode Græsgange. Af Arealet er $0,_{12}$ □ Km. ($4,_{5}$ pCt.) opdyrket.

Folketallet i Syslet var $^1/_2$ 1901: 1196 (1801: 466, 1840: 577, 1860: 728, 1890: 993). Det udgør eet Præstegæld, delt i 5 Sogne (alle een Kommune), af hvilke de 3 paa Sandø, medens Skuø og St. Dimon udgøre hver eet. Syslet har i alt $367,_{82}$ Skattemarker.

Sand Sogn udgør den nordvestl. Del af Sandø, begrænset mod S. af Skaalevig og Husevig Sogne.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 644 (1801: 168, 1840: 253, 1860: 323, 1890: 526), boede i 116 Gaarde og Huse: Erhverv: 13 levede af immat. Virksomh., 195 af Jordbrug, 320 af Fiskeri, 44 af Haandværk, 37 af Handel, 30 af andre Erhv., og 5 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 65 Heste, 163 Stkr. Hornkv., 5068 Faar og 17 Geder. Skattemarker i alt: $135,_{71}$ (gl. Skyldsætn.: 96 M. 12 G.).

I Sognet Bygderne: *Sand* (med Bylingen *Trødum*, Traðir), ved Sands-

vaag og Søen Sandsvand, med Kirke, c. $2^3/_4$ Mil S. S. V. for Thorshavn, Præstegaarden *Todnæs* (Torvnes), Skole med Lærerbolig, Bolig for Sysselmanden og den i Syslet praktiserende Læge; *Skopen* (Skopun), paa Nordkysten, hvorfra den alm. Forbindelse med de nordl. Øer foregaar, med Filialkirke og Skole (den mærkelige Klippedannelse ved den lille Indvig Sodngjov ved Skopen, se Bill. S. 829).

Kirken er opf. 1839 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen er en Kopi af Leonardo da Vincis Nadvere. — Filialkirken i Skopen er opf. 1897 af Sten med Tag af Bølgeblik.

Præsten Clemen Laugesen Follerup, † 1688, kom efterhaanden til at eje stort Jordegods omkring paa Sandø (tils. 47 Mark Jord) og drev en stor Bedrift i Todnæs Præstegaard, idet han laante Penge ud mod Pant i Jord, som han tog i Betaling, naar Skyldneren ikke kunde opfylde sine Forpligtelser, ligesom han tog svage Mennesker og Krøblinge i Huset til sig, mod at han arvede, hvad de efterlod sig.

Skaalevig Sogn, Anneks til Sand, ligger paa Sandøs Østside, begrænset mod N. af Sand, mod S. af Husevig Sogn.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 181 (1801: 107, 1840: 117, 1860: 138, 1890: 147), boede i 33 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomhed, 155 af Jordbr., 6 af Fiskeri, 1 af Haandværk, 9 af Handel, 7 af andre Erhverv, og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 39 Heste, 100 Stkr. Hornkvæg og 3210 Faar. Skattemarker i alt: $69_{,74}$ (gl. Skyldsætn.: 42 M.).

I Sognet Bygden *Skaalevig* med Kirke, c. $2^3/_4$ Mil S. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig.

Kirken er opf. 1891 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen (Nadveren) er skænket af Kongsbonden Jakob Joesen og Hustru.

Husevig Sogn, Anneks til Sand, ligger paa Sandøs sydlige Del, begrænset mod N. af Skaalevig og Sand Sogne.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 238 (1801: 121, 1840: 132, 1860: 189, 1890: 198), boede i 43 Gaarde og Huse; Erhverv: 2 levede af immat. Virksomh., 165 af Jordbr., 42 af Fiskeri, 6 af Haandværk, 17 af Handel, 5 af andre Erhv., og 1 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 30 Heste, 116 Stkr. Hornkv. og 3193 Faar. Skattemarker i alt: $87_{,24}$ (gl. Skyldsætn.: 66 M.).

I Sognet Bygderne: *Husevig* med Kirke, c. 3 Mil S. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Dal* med Skole (begge Bygder paa Østkysten); *Skarvenæs*, paa Vestkysten.

Kirken er opf. 1863 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen, Nadveren, er en Kopi efter Leon. da Vinci. — Ved *Husevig* findes Spor af et Kapel, ligesom Tomter af Gaarde (som ved Kornedal paa Nolsø). — Husevig Bygd skal være bleven helt øde under den sorte Død og genopbygget af en Normand „Nevur“.

Skuø Sogn, Anneks til Sand, bestaar af Skuø.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 116 (1801: 57, 1840: 56, 1860: 64, 1890: 104), boede i 24 Gaarde og Huse; Erhverv: 1 levede af immat. Virksomhed, 63 af Jordbr., 39 af Fiskeri, 2 af Handel, 9 af andre Erhverv, og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 52 Stkr. Hornkv., 986 Faar og 2 Geder. Skattemarker i alt: $44_{,41}$ (gl. Skyldsætn.: 60 M.).

I Sognet Bygden *Skuø*, paa Østkysten, med Kirke, c. $3^3/_4$ Mil S. S. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig.

Kirken er opf. 1852 delvis af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen er et Basrelief: Christus velsigner Børnene.

Ved Bygden vises Tomten af den Bolig, hvor Sigmund Brestesson levede med

sin Familie, samt hans Grav og Resterne af Færingernes første Kirke, opf. af Sigmund 999, hvor Olaf Trygvesons Hirdpræst Tangbrand døbte Folket og underviste det.

Dimon Sogn, Anneks til Sand, bestaar af Store Dimon.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 17, boede i 1 Gaard og udgjorde een Husstand, der levede af Jordbr. (2 nød offtl. Underst.). Kreaturhold: 2 Heste, 38 Køer og 774 Faar. Skattemarker i alt: $30,_{72}$ (gl. Skyldsætn.: 13 M.)

Paa Øen ligger Kirken, og kun een Gaard.

Den lille *Kirke* (12 Al. lang, 6 Al. bred) er opf. 1873 af Grønsvær og Sten med indv. Beklædning af Træ. Altertavlen (Vandr. til Emaus) er malet af Svend Rønne. Præsten kommer kun 2 Gange om Sommeren til Øen for at holde Altergang; ellers læser Bonden selv en Prædiken op i Kirken. Om Vinteren kan ofte i lange Tider ingen Baad nærme sig Øen paa Grund af den stærke Brænding. Paa Vestsiden ved en lille Vig kan man lande; herfra gaar man langs Stranden rundt til Sydkysten, hvor der er Opgang ad en brat Fjeldvej, ad hvilken man maa arbejde sig op ved Hjælp af Indhug i Fjældet eller ved Kroge, der sidde i Klippevæggen; øverst oppe i *Kleivin*, som Klippevejen kaldes, er der hugget Trappetrin; efter Opstigningen har man flere Dage „Dimonknæ", som det kaldes. I Sommeren 1874 styrtede Præsten Jensen ved Nedstigningen og slog sig ihjel; nogle Aar før var Bonden kommen af Dage paa samme Maade, da man var i Færd med at hejse en Ko ned; thi alle Varer, Kvæg og Faar maa hejses op og ned. Oppe paa Fjældmarken er der frodige Græsmarker næsten over det hele, der frugtbargøres ved den rigelige Fuglegødning. Bonden er som en lille Konge paa Øen, og der gaar mange Fortællinger om, hvorledes han i ældre Tider har trodset Øvrigheden. Navnet Dimon antages at være af keltisk Oprindelse og skal betyde de to Koller eller Aaser (St. og Lille D.).

Litt.: *J. F. Rønne*, Store D., i „Museum" 1892 II.

Syderø Syssel.

Syderø Syssel bestaar af Øerne *Syderø* og *Lille Dimon*, tils. c. $3,_{0298}$ ☐ Mil, $166,_{83}$ ☐ Km., samt Holmene *Kvanholm*, *Tjaldevigsholm*, *Hovsholm* og *Baglaholm*, alle ved Syderøs Østkyst, og *Sumbøholm* ved dens Sydvestkyst, samt Klippen *Munken* (se S. 826).

Syderø (Suðuroy) er $3,_{0149}$ ☐ Mil, $166,_{01}$ ☐ Km., mod N. Ø. skilt fra Store og Lille Dimon ved Syderø Fjord. Øen er c. $4^1/_4$ Mil lang fra Nordspidsen *Ørnenypen* (som er c. 3 Mil fjærnet fra Sandøs Sydspids) til Sydspidsen *Rødekam* (Reyðikambur), medens den største Bredde er c. $1^1/_4$ Mil fra *Præstefjælds* Affald ved Vestkysten til *Frodebønypen* mod Ø. Kystformen er meget uregelmæssig og forreven, men medens Vestkysten er utilgængelig, da Fjældene her falde brat af med flere Partier af betydelig Højde, som *Bejnesvørda* (Beinisvørði), 1463 F., 469 M., er Østkysten rig paa Indskæringer, som ind i Øen fortsættes i jævnt opadgaaende Dale, der paa flere Steder naa nær ud til Vestsiden, og med terrasseformige Affald inderst inde, saa at Øen deles i flere Afsnit. Af disse Indskæringer nævnes fra N. til S.: *Kvalvig*, *Kvalbø Fjord*, *Trangisvaag Fjord*, *Hove Bugt* og *Vaag Fjord*.

der atter mod S. afsætter *Lopra Fjord.* I øvrigt have Fjældene her som paa de andre sydlige Øer et mere afrundet Præg, om end der ogsaa her findes sønderrevne Klippepartier; højeste Punkter ere: *Gluggerne* (Gluggarnir), 1942 F., 610 M., og *Borgærknappur*, 1829 F., 574 M. Ved de ovenfor omtalte dybe Indsnit fremtræder det i øvrigt mere tydeligt end andetsteds i Øgruppen, at den er et Brudstykke af en stor, tidligere sammenhængende plutonisk Dannelse, ligesom det ses, at Syderø har strakt sig længere mod N. eller N. N. Ø. Baade Dalenes Form og de forekommende Kullags bratte Afskæring tyde tillige paa, at store Dele af Øens Vestside maa være forsvunden i en forholdsvis sen Periode. Om Kullejerne er der talt S. 826. Af Arealet er $6_{,78}$ □ Km. ($4_{,1}$ pCt.) opdyrket.

Lille Dimon, c. $1^1/_4$ Mil Ø. S. Ø. for Syderøs Nordspids, er $0_{,0149}$ □ Mil, $0_{,82}$ □ Km. Øen, der er rund og har Form af en noget sammensunken Høstak, indtil 1317 F., 414 M., høj, er ubeboet og helt uopdyrket.

Folketallet i Syslet var $^1/_2$ 1901: 3079 (1801: 781, 1840: 1104, 1860: 1441, 1890: 2511). Det udgør eet Præstegæld med 6 Sogne: Kvalbø og Frodebø, hver en egen Kommune, samt Famien, Porkere, Vaag og Sumbø, de 4 sidste een Kommune. Syslet har i alt $600_{,18}$ Skattemarker.

Kvalbø Sogn bestaar af den nordl. Del af Syderø, Lille Dimon og Kvanholm.

Befolkningen $^1/_2$ 1901: 610 (1801: 202, 1840: 254, 1860: 306, 1890: 518), boede i 90 Gaarde og Huse; Erhverv: 14 levede af immat. Virksomh., 230 af Jordbr., 276 af Fiskeri, 44 af Haandværk, 26 af Handel, 18 af andre Erhverv, og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 50 Heste, 185 Stkr. Hornkv. og 4655 Faar. Skattemarker i alt: $138_{,79}$ (gl. Skyldsætn.: 97 M. 2 G.).

I Sognet Bygderne: *Kvalbø* (Hvalbøur), ved det inderste af Kvalbø Fjord, med et Ejde ud til Havet V. for Øen, hvorved Fiskeriet meget lettes — med Bylingen *Næs Kvalbø* —, med Kirke, c. $6^1/_2$ Mil S. S. V. for Thorshavn, Præstegaarden *Lejre* (Leirar) og Skole med Lærerbolig; *Kvalvig* (Hvalvík) med Skole.

Kirken, som tidligere har ligget andensteds og blev ombygget 1802, er opf. 1859 efter Tegn. af Arkitekt J. H. Nebelong af Træ med Sokkel af Sten og Skifertag. Altertavlen er en Kopi efter Leon. da Vincis Nadvere; desuden et forgyldt Alterkors. Den engl. Regering har skænket Kirken to Sæt Kalk og Disk af Sølv, fordi Beboerne af Kvalbø bjærgede og begravede Ligene af Besætningen paa Damptrawleren St. Bernard, der strandede nær ved Kvalbø Okt. 1901. — Paa Kirkegaarden Ligsten over Præsten Jak. Christensen Klintes Hustru Karen Christensdatter, † 1660.

Kvalbø er en Forvanskning af Hvalbø, et Navn, den sandsynligvis har faaet af Næbbehvalen (Døglingen), som før alene eller i alt Fald overvejende fangedes her. — I Nærheden af Næs-Kvalbø ligger paa den sydl. Side af Kvalbø Fjord Klippespalten Kaaregjov (Káragjógv) hvorover Vejen gaar fra Kvalbø til de sydl. Bygder. Oven over Kaaregjov staa de 4 „*Sigmunds steinar*", der efter Sagnet skulle være baarne nede fra Dalen op gennem Kaaregjov af Sigmund Brestesson, Thorer Bejnersson, Ejnar Sudring og Eldjarn Kambhøtt. — Uden for Kvalbø ses en Plads, hvor Jorden har

været jævnet til Agerland. Efter Sagnet har her (ligesom paa et lign. Sted ved Hove mod S.) boet Vestmænd eller Irere, før Normændene kom til Øen.

Syderø har som den sydligste og mest afsidesliggende Ø særlig været udsat for Sørøverangreb, og Kvalbø nævnes flere Gange som Genstand for Overfald. Saaledes kom i Sommeren 1629 3 tyrkiske Sørøverskibe til Kvalbø Fjord, men de to strandede, og Sagnet fortæller, at over 300 Lig dreve i Land og jordedes paa *Gjørda Sand*, hvor nogle Tuer endnu kaldes „Tyrkegravene“ og nogle Sten „Tyrkestenene“. Præstegaarden *Lejre* blev 2 Gange plyndret af Kapere, medens Jak. Christensen Klinte var Præst (1656—79).

De S. 827 nævnte Kullag findes særlig i dette Sogn og da navnlig i Præstefjæld ved Vestkysten. Kulgruberne dreves tidligere dels for Statens egen Regning (om et Forsøg paa at udnytte Kullene i 1626 se N. Andersen, Færøerne S. 30), dels bortforpagtedes de til Beboerne i Kvalbø, som fornemmelig maa søge deres Brændsel her, da der kun er ubetydeligt Tørveskær. Nu har (som nævnt S. 827) et engl.-fransk Selskab erhvervet Eneret til Kulbrydning i Kvalbø ligesom andre Steder paa Øen; men Beboerne have dog indtil videre Ret til at bryde Kul til Husbrug.

Lille Dimon er ubeboet og besøges kun, naar der skal fanges Fugle, paa hvilke den er meget rig, eller naar Faarene skulle indfanges til Uldplukning eller til Slagtning. Øen havde tidligere en egen Art sortuldede Faar (maaske en Blanding af Faar og Geder), som vare helt vilde og ofte ikke kunde fanges levende, men maatte skydes; nu ere de helt udryddede (et udstoppet Eksemplar findes i Zool. Mus. i Kbh.). — Sognet tilhørte tidligere Staten, men blev solgt ifl. Lov af $^{12}/_{2}$ 1852.

Frodebø Sogn, Anneks til Kvalbø, mod N. skilt fra dette ved Fjældskraaningen Mannagjov, og beliggende paa begge Sider af Trangisvaag Fjord, mod V. ogsaa naaende ud til Havet, mod S. begrænset af Famien og Porkere Sogne. Til Sognet hører *Tjaldevigsholm*.

Befolkningen, $^{1}/_{2}$ 1901: 933 (1801: 121, 1840: 210, 1860: 338, 1890: 650), boede i 138 Gaarde og Huse; Erhverv: 13 af levede immat. Virksomh., 202 af Jordbr., 287 af Fiskeri, 75 af Skibsfart, 216 af Haandværk, 89 af Handel, 40 af andre Erhv., og 11 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 7 Heste, 153 Stkr. Hornkv., 4564 Faar og 1 Svin. Skattemarker i alt: $112,_{60}$ (gl. Skyldsætn.: 60 M.).

I Sognet Bygderne: *Trangisvaag* (Trongisvágur) — under hvilket Navn officielt ogsaa inddrages Nybygden *Tværaa* (Tvøroyri) og Bylingen *Hvidenæs* —, omkring det inderste af Trangisvaag Fjord, med Kirke, c. $6^{3}/_{4}$ Mil S. S.V. for Thorshavn, Skole (af tilhugne Sten) med Lærerbolig, Bolig for Sysselmanden og Distriktslægen, Tingsted for Syderø Syssel, Sygehus (opr. 1903 for private Midler), Detentionslokale, Handelsetablissementer, Bagerier, Kulværksdrift, Fyr (to røde, faste Ledefyr; Bagfyret — Fl. Højde: 47 F., Lysvidden $2^{1}/_{2}$ Mil — vises fra et 24 F. højt Jærnstativ, Forfyret — Fl. Højde: 20 F., Lysvidden $2^{1}/_{2}$ Mil — fra et hvidt, rundt Fyrhus, 20 F. højt), Ophalingsbedding med Skibsværft, Rederier og Postekspedition; *Frodebø* (Froðbøur), ved den nordl. Side af Indløbet til Trangisvaag Fjord; *Ørdevig* (Øravík), med Skole, og *Punthavn*, ligge ved Fjordens Sydside. Ved Fjordens Sydside *Galgetange Fyr* (Ledefyr; Bagfyret — Fl. Højde: 70 F., Lysvidden $3^{1}/_{4}$ Mil — vises fra et hvidt, rundt Taarn 20 F. højt, Forfyret — Fl. Højde: 45 F., Lysvidden 3 Mil — fra en hvid, firkantet Bygning, 10 F.).

Kirken i Tværaa, der flyttedes hertil i 1856 fra Frodebø, hvor den var bleven opf. 1840, er af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen, Nadveren, er malet og skænket af Frk. K. v. Post. — Der tænkes paa at opføre en ny Kirke, da den nuv. er for lille.

Tværaa var tidligere kun Udmark til Frodebø Bygd, men bebyggedes i 1836, da Regeringen her oprettede en Filial af Hovedudsalgsstedet i Thorshavn (se S. 847). Nu er den Øernes vigtigste Handelsplads næst Thorshavn. — Fra 1656 var der i

kort Tid et Udsalgssted paa Syderø, sandsynligvis i Trangisvaag. — I *Punthavn* havde Hanseaterne tidligere haft en Krambod, der ødelagdes af Sørøvere, og af hvilken endnu ses Spor. — Det er i Nærheden af Trangisvaag, at det ovfr. nævnte Selskab har paabegyndt Udgravningen af Kul.

Sagnet vil vide, at *Frodebø* er den ældste Bygd paa Øerne, idet Kong Frode, efter at have erobret noget af Irland, paa Hjemrejsen til Danmark blev forslaaet mod N. til de den Gang ukendte Øer. Efter at hans Skibe i flere Dage havde drevet om ved Øen i tyk Taage, fik man Øje paa Forbjærget Frodebønypen og landede noget sydligere, hvor en Klippespalte (Gjov) fører op. Kongen var den første, som steg i Land. En Del af de Køer og Faar, han havde med paa Skibene, lod han bringe derop og byggede en Gaard, á Laði, som endnu findes, og Stedet kaldtes Frodebø. Han efterlod en Del af de Folk, han havde med sig fra Irland, og vendte næste Aar tilbage fra Danmark med flere Folk og mange Faar.

Tinget, som først i den sidste Tid er flyttet til Tværaa, holdtes tidligere i *Ørdevig*. I Oldtiden holdtes det der i en lille rund Dal, „Tingstuen“, kun 40 Skridt lang og

Tværaa.

16 Skridt bred, indesluttet af Basaltklipper, hvor Naturen selv havde anvist de tingsøgende deres Pladser opad Fjeldskraaningerne, medens Lagmanden og Lagretsmændene havde Plads i Bunden af Dalen.

Famien Sogn, Anneks til Kvalbø, er det eneste, som kun ligger paa Øens Vestside, indesluttet af Frodebø, Porkere og Vaag Sogne. I den nordl. Del findes nogle Kullejer.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 130 (1801: 48, 1840: 70, 1860: 75, 1890: 116), boede i 21 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomh., 59 af Jordbr., 29 af Fiskeri, 19 af Handel, 14 af andre Erhv., og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 4 Heste, 46 Stkr. Hornkv. og 1372 Faar. Skattemarker i alt: $45,_{14}$ (gl. Skyldsætn.: 24 M.).

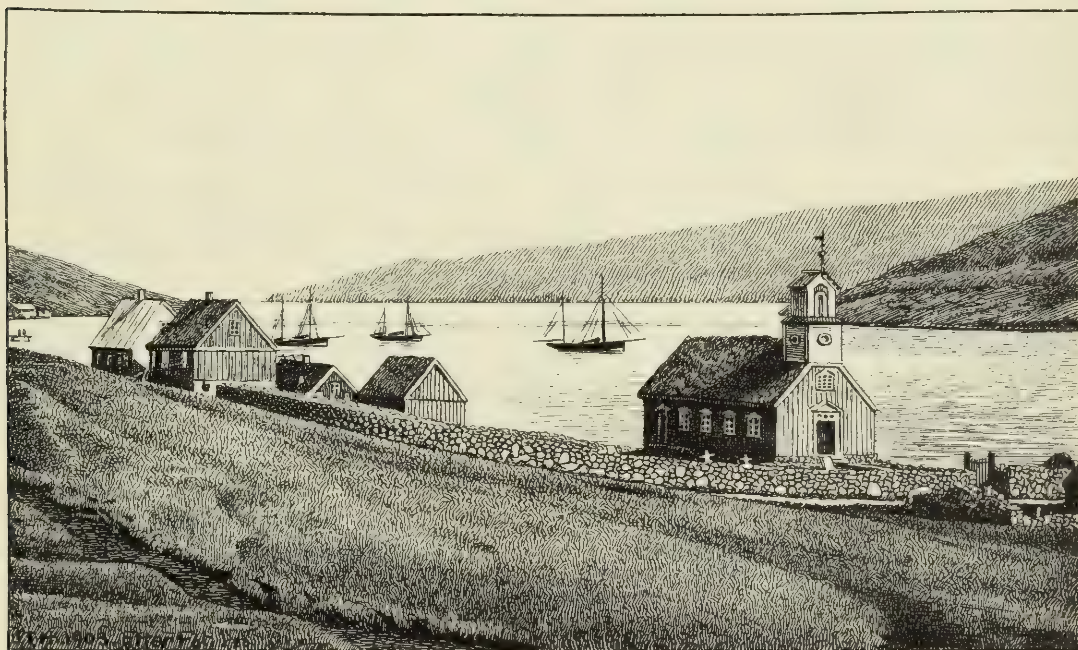
I Sognet Bygden *Famien* (Fámjin), ved Vestkysten, med Kirke, c. $7^1/_4$ Mil S. S. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig.

Kirken er opf. 1875 af Sten med Skifertag (Bygmester: Gudbrandur Sigurdsson af Tværaa). Altertavlen er et Maleri: Jesu Daab; paa Alteret en af Distriktslæge Lund skænket Christusfigur af Gibs.

Famien skal i gamle Dage have heddet *Vestervig*. Sagnet lader det nuv. Navn komme af et Rov af to franske Kvinder fra et Skib; det tilbageblevne Mandskab raabte efter dem: „femmes" (!).

Porkere Sogn, Anneks til Kvalbø, ligger ved Hov Bugt og Vaag Fjord, omgivet mod N. af Frodebø og Famien, mod S. af Vaag Sogn. I Sognet er et ubenyttet Kulleje (Kulhøjen, 1318 F. 414 M.). Til Sognet hører *Hovsholm*.

Befolkningen, 1/2 1901: 472 (1801: 161, 1840: 217, 1860: 250, 1890: 415), boede i 77 Gaarde og Huse; Erhverv: 5 levede af immat. Virkomhed, 108 af Jordbr., 280 af Fiskeri, 5 af Skibsfart, 32 af Haandværk, 29 af Handel, 11 af andre Erhv., og 2 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 2 Heste, 153 Stkr. Hornkv. og 2914 Faar. Skattemarker i alt: 124,67 (gl. Skyldsætn.: 72 M. 12 G.).

Vaag Kirke.

I Sognet Bygderne: *Porkere* (Porkeri), ved den nordl. Side af Indløbet til Vaag Fjord — med Bylingen *Næs* —, med Kirke, henved 8 Mil S. S. V. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Hove* (Hov, í Hovi) ved Hove Bugt, med Skole.

Kirken er opf. 1847 af Træ med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen er et Maleri: Christus i Getsemane. To Lysekroner, skænkede af Mandskabet paa to Fiskerskibe, der reddedes i Havsnød.

I *Hove* paavises Hafgrims Gaard og Grav. — I Oldtiden har der i Hove i Nærheden af Túannahelgafjæld staaet et Gudehus, som baade var Fristed og Tingsted. Senere opførtes en Kirke paa dets Sted; den nedlagdes efter Reformationen, men der er endnu Spor af Kirkegaarden.

Porkere her maaske oprindl. heddet Purkgerði, af „purka", Svin, og „gerði", Indelukke.

Vaag Sogn, Anneks til Kvalbø, ligger omkring Vaag Fjord, omgivet mod N. af Porkere og Famien, mod S. af Sumbø Sogn.

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 507 (1801: 101, 1840: 138, 1860: 198, 1890: 416), boede i 78 Gaarde og Huse; Erhverv: 6 levede af immat. Virksomh., 99 af Jordbr., 250 af Fiskeri, 22 af Skibsf., 50 af Haandværk, 57 af Handel og 23 af andre Erhv. Kreaturhold 1898: 106 Stkr. Hornkv. og 2222 Faar. Skattemarker i alt: $86,_{44}$ (gl. Skyldsætn.: 49 M. 11 G.).

I Sognet Bygden *Vaag* (Vágur, suður í Vági), ved det Inderste af Vaag Fjord med Bylingen *Marknøre* (Marknoyri) —, med Kirke, c. 8 Mil S. S. V. for Thorshavn, Skole (af tilhugne Sten) med Lærerbolig, Handelsetablissementer, Bagerier og Rederier. Mod V. gaar et Ejde ud til Havet, hvilket meget letter Fiskeriet; en makadamiseret Vej fører derhen.

Kirken er opf. 1862 af Tømmer med Tag af Næver og Grønsvær. For Gaver, der ere skænkede Kirken, som altid har haft Ry for at være den helligste paa Øerne, i Anledn. af Sygdom, Barselseng, Havsnød og lign., blev Altertavlen, Christus talende til Menigheden, anskaffet 1864. Orgelet er skænket 1872 af Købmd. J. Dahl i Vaag. Langs Væggene paa Konsoller staa Thorvaldsens Christus og Apostle, en Slags Votivfigurer, skænkede af Folk, der have været i Havsnød. — Bygdens ældste Kirke skal efter Sagnet være kommen drivende fra Norge, tilhuggen og færdig lige til at opstilles, idet en Frue fra Norge, som havde været i Havsnød, havde lovet at bygge en Kirke, og den lod hun kaste i Havet med Bøn om, at den maatte komme hen, hvor den behøvedes. Tre Gaver fulgte med: en Sten, der kunde læge alle Sygdomme (en Bonde, der ansaa det for Trolddom, kastede den i Havet), en Messinglysekrone og en lille Altertavle med Malerier af Christus og Madonna.

Sumbø Sogn, Anneks til Kvalbø, udgør den sydl. Del af Øen, begrænset mod N. af Vaag Sogn. Til Sognet høre *Baglaholm* og *Sumbøholm* samt *Munken* (Sunnbiar-steinur).

Befolkningen, $^1/_2$ 1901: 427 (1801: 148, 1840: 215, 1860: 274, 1890: 396), boede i 71 Gaarde og Huse; Erhverv: 7 levede af immat. Virksomh., 63 af Jordbr., 241 af Fiskeri, 5 af Skibsf., 77 af Haandværk, 11 af Handel, 15 af andre Erhv., og 8 nød offtl. Underst. Kreaturhold 1898: 19 Heste, 83 Stkr. Hornkv. og 3204 Faar. Skattemarker i alt: $92,_{54}$ (gl. Skyldsætn.: 64 M.).

I Sognet Bygderne: *Sumbø* (Sumba, Sunnbøur), ved Sydvestkysten — med Bylingen *Hørg* —, med Kirke, over 9 Mil S. for Thorshavn, og Skole med Lærerbolig; *Vigerbirge* (Vikarbirge); *Øgrum* (Akrar); *Lopra* med Hvalfangerstation, opr. 1901.

Kirken er opf. 1887 af Sten med Tag af Næver og Grønsvær. Altertavlen, Christus i Getsemane, er malet 1896 af Svend Rønne, skænket af Snedker Andr. Jensen af Sumbø, som har lavet Rammen. — Der er to Kirkegaarde, hvoraf den nyere er indviet 1859.

Ved *Vigerbirge* skal have staaet en Kirke, hvis Menighed uddøde under den sorte Død. — Paa Øens Sydspids ved Akraberg ses Spor af Volde og Opdyrkning; Sagnet fortæller, at der har boet Frisere der, som drev Sørøveri, men for største Delen bortreves under den sorte Død.

Paa Gaarden Ladengaard (*Laðangarður*) i Sumbø, boede en Slægt, der nedstammede fra Regin i Hørg, og som spiller en meget stor Rolle i de færøske Sagn.

Supplement

til Bind II-V

(sluttet i November 1903).

II. Bind.

Frederiksborg Amt. S. 4, L. 12 f. n. Ifl. Lov af $^{19}/_3$ 1893 ere de 3 Sogne jurisdiktionelt henlagte til Voldborg Herred.

S. 5, L. 9. Storm, l. Sterm.

Helsingør. — S. 7. *St. Olai Kirketaarn* („Helsingørs Jomfru"), der blæste ned 1737, fik efter Nedstyrtningen et firsidet, tilspidset Tag; 1823 forhøjedes dets Mure med 8 Al., og det fik et fladt Tag; 1897 fik Taarnet et nyt Spir (Arkitekt: Storck). — S. 7, L. 1 f. n. Fr. II, læs III. — S. 9, L. 7. Prædikestolen er vel fra Fr. II's Tid, men Himlen og Hermerne ere i Barokstil (Farverne opfriskede 1736). L. 16. 16. Aarh., læs 17. — *St. Marie Kirke.* S. 13, L. 3. Om den gamle Altertavle se Fr. Beckett, Altertavler, S. 147 flg. Paa Kirkegaarden er 1902 afsløret et Mindesmærke (5 Al. høi Granitsten) for Provst O. K. Bertelsen, † 1902. — Klosteret (Hospitalet), S. 16, er paa Statens Bekostning under Restauration siden 1901 (Arkitekt: Storck). — S. 17. Paa Hj. af Tvedes Vej og Murergade er opf. et Missionshus, tillige Ungdoms- og Soldaterhjem, indviet $^{13}/_{10}$ 1902. — S. 18. Latin- og Realskolens nye Bygning indviedes $^{14}/_9$ 1897; den gamle Banegaard har Kommunen atter solgt. En ny teknisk Skolebygning er indrettet 1901 paa søndre Strandvej ved Til- og Ombygning af den tidligere „Skydebane" (Arkitekt: Gnudtzmann). — Fattighuset, S. 18, L. 12 f. n. „Bogstaverne P. B. H.", læs P. B. M. — *Marienlyst*, S. 23. En Broncestatue „Hamlet" (af Frk. Nielsine Pedersen) er afsl. 1901. — *H.'s Telefonselskab*, S. 26, er 1896 købt af Kbhs. Telefonselsk. — *Kystbanen*, S. 27, aabnedes $^{2}/_8$ 1897.

Byens Hist. S. 29, L. 1. *Sortebrødreklosteret* er sandsynligvis stiftet 1425 af Erik af Pommern (paa et Generalkapitel i Bonn 1426 blev det anerkendt af Dominikanerordenen). Chrf. af Bayerns Gavebrev af 1441 tyder dog paa, at det først da ret er kommet i Gang. — I H. var der ogsaa et *St. Knuds Gilde.* — S. 30, L. 31. Christian IV, læs Prins Christian. — S. 32. Til Litt. tilføj: *Isak Mouritsen*, Helsingora illustrata carmina heroica, 1561; *O. Lund*, Smaabilleder fra H. 1800-50, Kbh. 1900.

Kronborg. S. 32, L. 15 f. n. Diskow, læs Dirkow. L. 5 f. n. Af Krogens Lensmænd udgaar Albr. Bydelsbak og tilføjes Morten Jensen Gyrsting 1445. — S. 36, L. 9 f. n. Det var paa Søjlen midt i Bassinet, at de mange Figurer, ordnede i 4 Afdelinger, fandtes; Fontænen er rekonstrueret

efter de gamle Motiver af Arkitekt C. Brummer og Billedhugger Th. Bærentzen (se Ill. Tidende $^{7}/_{5}$ 1899). L. 5 f. n. S. 17, læs 19.

S. 40. Litt. tilføj: *J. R. Friis*, i Bidr. t. d. Kunsthist, Hæfte III (1896). S. 161 og 359 flg.

Hillerød. S. 41. Paa Raadhuset er 1897 ophængt et Bill. af Amtmd., Baron Wedell-Wedellsborg, malet af O. Bache. — S. 43. Et Folkebibliotek, skænk. af Frk. Overskou, aabnedes i 1900. — S. 45. En *Bank for H. og Omegn* er opr. $^{29}/_{4}$ 1898. Forlængelsen af *H.-Gribskov Banen* til Gilleleje aabnedes $^{14}/_{5}$ 1896, *H.-Frederiksværk Banen* $^{30}/_{5}$ 1897. *Sandviggaard* købtes i 1800 af General Huth og kaldtes da *Huthenborg*; efter Generalmajor Classens Død rejste Huth her en Mindestøtte for ham.

Frederikssund. S. 47, L. 3. 0° 3', læs 0° 30'. — *Udesundby Kirke* med tilh. Tiende blev 1899 skænk. Byen af Partikulier Agerlin. — S. 48. Borgerskolen har 1903 faaet en ny Bygning (røde Murst., to Stokv.) i Frederiksborggade. S. for Byen er anlagt $^{20}/_{8}$ 1896 *Lystanlægget Kalvøen.* — S. 49. Alderdomsasylet er opf. 1886.

Lynge-Kronborg Herred. S. 52. Litt.: Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser, af *Magn. Petersen* og *V. Boye*, 1884.

Tikjøb Sogn. S. 52, L. 15 f. n. Kro udgaar.

S. 53, L. 2 f. n. *Kirken i Egebæksvang*, i romansk Stil (Arkit.: Knudsen), indviedes $^{8}/_{8}$ 1897 — S. 54. Blandt Hovedsmænd paa *Gurre* tilføj: Peder Truelsen 1417.

Hornbæk og Hellebæk Sogne. S. 56. Lodseriet i Hornbæk er nedlagt 1900; tilføj: Postkontor.

S. 57. *Hellebæk Kapel* er en Fløj af det Schimmelmannske Fideikommis' Palais, indrettet 1796.

Asminderød Sogn. S. 58. I Fredensborg By er 1902 opf. Typografernes Brystsygesanatorium. Asylet har 1896 faaet en ny Bygning.

S. 60. Paa Asminderød Kirkegaard ere ogsaa begr. Generallieuten. W. F. L. Kaufmann, † 1892, og Koncertmester E. Helsted, † 1900. — *Humlebæk Kirkes* Kor med Altertavlen brændte $^{19}/_{12}$ 1898, $^{22}/_{10}$ 1899 blev Kirken atter indviet, med en af Dorph malet Altertavle. — S. 65. I *Fredensborg Slotshave* er der 1903 rejst Mindestøtter for Chr. IX's Dronning Louise (Marmorsøjle med Urne) og for den russiske Kejser Alexander III (Granitsokkel med Buste, af Frk. Nielsine Pedersen). — S. 66. Litt. om Fredensborg: *V. Seeger*, Fredensborg og dens Seværdigheder, Kbh. 1896. — Ved *Sletten* nævnes 1492 et *Helligkorskapel.*

Grønholt Sogn. S. 67. Den store Klokke i Kirken er fra 1471.

Karlebo Sogn. S. 68. Ved *Brønsholmsdal* er en Kirke opført; Orgelet er i 1900 skænket af Konferensrd. Heide.

Blovstrød Sogn. S. 69. Skovriderboligen *Dæmpegaard* er solgt ifl. Lov af $^{24}/_{4}$ 1903, og der er fra 1865 kun eet Hørsholms Distrikt.

Birkerød Sogn, S. 70. *Ubberødgaard* (c. 34 Td. Ld.) er skænk. 1903 til Foreningen til Opr. af Landbrugskolonier for fattige Børn.

Hørsholm. S. 72, L. 3 f. n. Gaarde, læs Grunde. — S. 74. Byen har 1902 faaet Gas- og Vandværk. L. 1 f. n. privat Pigeskole udgaar. — S. 75 L. 5 f. n. Fredhjem, læs Fredhejm.

S. 76, L. 5. 1377, l. 1379.

Holbo Herred S. 79. Litt.: Indberetn. om antikv. Undersøgelser, af *J. B. Løffler*, 1885-86.

Esbønderup Sogn. S. 80. Ved Dronningemølle er der anl. et Teglværk, 1897 overgaaet til Aktieselsk. „Dronningmølles Teglværker".

Esrom Kloster. S. 81, L. 9. Mecklenburg, læs Pommern. — S. 82. Litt.: *J. B. Løffler*, Esrom Kl., Kbh. 1897. *E. Reumert*, *Grib Skov*, et Stykke dansk Natur Kbh. 1897.

Nøddebo Sogn. S. 83. Om Alterskabet se *Fr. Beckett*, Altertavler, S. 155 flg.

Søborg Sogn. S. 84, L. 22 f. n. Frijsenborg, læs Frijsenvang. — Ved

Nakkehoved er 1898 opf. et nyt Fyrtaarn, 70 F. højt, paa en 80 F. høj Skrænt.

S. 85, L. 9. Johan, læs Johannes. — S. 87. I Søborg har der været et *St. Gertruds Gilde* (nævnt 1341) og et *St. Knuds Gilde.*

Gilleleje Sogn. S. 88. Gilleleje Baadehavn (6 F. dyb) led meget ved Stormen 25-26 Dec. 1902.

Helsinge Sogn. S. 90, L. 27. Postkontor og Telegrafst. ere flyttede til Stationen paa *Kagerup-Helsinge Banen*, der er 1 Mil lang („Danmarks mindste Bane"), og som aabnedes $^{15}/_{6}$ 1897; Holdeplads ved *Høbjærg* (ligesom ved *Duemose*, Maarum Sogn).

Valby Sogn. S. 93, L. 15. *Unnerup* har Skole.

Tibirke Sogn. S. 94, L. 18. *Tibirke* har Skole, *Tisvilde* fik 1896 Telegrafst.

Litt.: *N. Pedersen*, Kirken i Tibirke, Fredensborg 1903. Om *Helene Kilde* tilføj ved Litt., S. 97: Kirkeh. Saml. 4. R. III S. 626 flg. og 5. R. I S. 30. flg.

Ramløse Sogn. S. 98, L. 5 Biskop *Ricco* blev dræbt 18. Okt., vistnok 1142.

Strø Hrd. S. 99, L. 11 f. n. Hjørlunde, Lynge og Strø Hrdr. vare i Middelalderen og endnu længe efter Reformationen sammenlagte til een (vistnok oprindl. gejstl.) Jurisdiktion, *Try Herred* (Thryggæhæreth, ɔ: de tre Hrdr.); se *O. Nielsen*, Sysselinddelingen i Danm., S. 82. — Litt.: Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser, af *J. B. Løffler* og *V. Boye*, 1887-88 og 91.

Tjæreby Sogn. S. 100, L. 18. *Haarløse* er Station paa Hillerød-Frederiksværk Banen.

Skjævinge Sogn. S. 102, L. 5. Hævelse Aa, læs *Havelse Aa.*

Strø Sogn. S. 103, L. 26. Syunds, l. Syundo.

Ølsted Sogn. S. 104, L. 3 f. n. *Grimstrup* har Jærnbanehpl. paa Hillerød-Frederiksværk Banen.

S. 105, L. 24 f. n. Ennike, læs Emmike.

Kregome Sogn. S. 106, L. 11 f. n. *Carlsgave* ligger i Vinderød Sogn.

Om *Dronningholm* S. 107, L. 15. Poul Huitfeldt fik $^{17}/_{7}$ 1557 Kongebr. om, at han maatte tage Sten og Tømmer fra det forfaldne Hus paa Dronningholm for dermed at opbygge Kronens afbrændte Mølle i Dronningholm Len; dog skulde han holde Sten og Tømmer i Beredskab til et Lysthus, om Kongen vilde have et Hus bygget der til Bolig for sig.

Vinderød Sogn. S. 108, L. 12 f. n. Den ældste, lille Klokke er fra 1494.

Frederiksværk. S. 109, L. 7. 55° 50', læs 55° 58'. — Et Menighedshus er indviet Jan. 1897. — S. 110. Kobbervalseværket blev 1896 solgt til „Frederiksværk Valseværk".

I Postmesterens Have i Fr. staar en Marmorbuste af General Huth (maaske af Wiedewelt), der skal være kommen fra Arresødal.

Melby Sogn. S. 113, K. 19 f. n. „mellem Evetofte og Melby", læs S. for Evetofte.

Melby Kirke var indviet til St. Margrethe.

Torup Sogn. S. 114, L. 17 tilføj: og Tungefiskeri, fra midtvinters og hele Foraaret; i Sognet er der c. 40 Fiskerbaade. — L. 20. I *Torup* er Andelsmejeri og Mølle, i Hald intet Andelsmejeri. — *Lynæs Havn* er 8 F. — *Hundested Havn* er istandsat i 1900. — L. 28. Lille Carlsminde, læs Hundested.

I *Lynæs* er opf. en Kirke (indviet $^{8}/_{9}$ 1901) af tilhuggen Granit, bestaaende af Skib og Kor. Paa Alteret et Krucifiks; Karrene ere skænkede af Kultusministeriet; paa Alterstagerne staar: 1724.

Frederiksborg Slot. S. 130, L. 3 f. n. $^{21}/_{12}$, læs $^{21}/_{2}$. — S. 132, L. 9 f. n. Regering, læs Rejsning. — S. 138, L. 1. 1884, læs 1888. L. 6. skrev, læs vil skrive.

Herlev Sogn. S. 139. Gennem Sognet gaar Hillerød-Frederiksværk Banen med Holdeplads ved *Freerslev.*

S. 140. Om *Freerslev Runesten* se *Wimmer*, D. Runem. II S. 319.

Lillerød Sogn. S. 140. Kirkens store Klokke er fra 1588 (ikke 1517), støbt af Gerth Merwelt.

Lynge Sogn. S. 141. Den mindre Kirkeklokke er fra 1490.

Uggeløse Sogn. S. 142, L. 16. Bure Sø, læs Langsø.

Slangerup Sogn. S. 143. *Slangerup By* har 1900 faaet en ny Skolebygning, af røde Sten i 2 Stokv.; $^6/_5$ 1902 brændte 7 Ejendomme, c. $^1/_4$ af Byen; i det 1902 derefter opf. Gæstgiveri er Forsamlingssal.

S. 143, L. 6 f. n. 1458, læs 1456. — S. 144, L. 2. Allerede i et Kongebr. af $^1/_7$ 1566 hedder det: „da Sl. skal forandres til Landsby“. — S. 146. I Slangerup har været en *St. Jørgens Gaard* for spedalske (nævnt 1505).

Uvelse Sogn. S. 146. Om Kirken se *Løffler*, Har U. haft Tvillingtaarne?, i Aarb. f. n. Oldk. 1899 S. 167 flg.; Forf. mener, at der ikke har været Tvillingtaarne. — S. 148, L. 1. *Lystrup Kirke* nævnes c. 1370; $^{19}/_1$ 1553 fik Anders Barby kgl. Till. til at nedbryde „Kapellet“ i Lystrup og bruge Materialerne til eget Behov.

Sigerslevvester Sogn. S. 151. Om Kjøkkenmøddingerne se *W. Sørensen*, Hvem er Opdageren af Stenalderens Affaldsdynger?, Kbh. 1899.

Hjørlunde Sogn. S. 150. Hjørlunde Frimenighedskirke er nu Valgmenighedskirke, indviet $^{19}/_{11}$ 1899, og Annekskirke til Valgmenighedsk. i Kbh. Vandværker i *Hjortlunde*, *Skjænkelsø* og *Sperrestrup* ere anl. 1903.

Ølstykke Herred. S. 154. *Litt.*: Indberetn. til Nationalmus. om antikv. Undersøgelser, af *S. Müller* og *E. Schiødte*, 1875.

Ølstykke Sogn. S. 155. *Ølstykke* har Vandværk (anl. 1903).

Stenløse Sogn. S. 156, L. 19 f. n. Efter Stenlille tilføj: ; *Søsum.*

Veksø Sogn. S. 157. Veksø har faaet Vandværk, anl. 1903.

S. 157, L. 25. Klokken er fra 1555.

Gandløse Sogn. S. 158, L. 5 f. n. tilføj: *Knardrup* med Skole.

Horns Herred. S. 162. Litt.: Indberetn. om antikv. Undersøgelser, af *J. B. Løffler* og *Henry Petersen*, 1873-74.

Selsø Sogn, S. 172. *Sønderby* har Vandværk, anl. 1903.

S. 174, L. 21. hvis Søn, læs Broder. — Afbild. af *Selsøs* ældre Bygn., omtalt i Anm., findes i Holckenhavns Arkiv. Den smstds. omtalte Portalsten findes nu i 2. Stokv.

Skibby Sogn, S. 175. *Røgerup* har Vandværk, anl. 1903.

S. 176, L. 14. B. Heise, læs A. Heise.

Kyndby Sogn. S. 176. Marmortavlen over Ursin er udf. 1770 af Wiedewelt. — S. 177, L. 5. Frants Rantzau, læs Kaj R.

Krogstrup Sogn. S. 178, L. 22 f. n. Frants Rantzau, læs Kaj R. — S. 179. *Pagterold* blev 1901 solgt for 220,000 Kr. af Helmers til Købmand Chrf. Nielsen.

Ferslev Sogn. S. 180, L. 5. Den store Klokke, uden Aarstal, er ogsaa fra Middelalderens Slutn.

Vellerup Sogn. S. 180, L. 7 f. n. Den lille Klokke er fra Middelalderens Slutn.

Ovrø Sogn. S. 181. Paa Øens Nordside har Kristl. Forening for vildfarende Børns Frelse i 1900 opf. et Børnehjem.

Kjøbenhavns Amt. S. 188, L. 15 f. n. 1ste, læs 2den.

Roskilde. S. 191, L. 12 f. n. 1735, læs 1835. — S. 192, L. 24. Duebrødre Kloster, læs Duebrødre Klosters Stiftelse. — S. 194, L. 18. Tilføj: *C. Neergaard*, Helliggesthus og Duebrødre Hospital, i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 445 flg. — S. 195. *Amtssygehusets* Arkitekt var H. S. Sibbern. Paa *Graabrødre Kirkegaard* er Højesteretsadvokat C. C. V. Liebe, † 1900, begravet. — S. 196. Det katolske Kirkesamfund har 1903 købt en Grund af Langes Stiftelse til derpaa at opføre et *Hospital.*

Byens Hist. S. 200, L. 4 f. n. *St. Ibs Kirke* tillod Fr. II 1580 at maatte blive staaende. Litt.: *J. Kornerup*, Om St. Ibs Kirke og dens Vægmalerier, i Aarb. f. n. Oldk. 1902. — Om Gilderne S. 202, L. 6. I Slutn. af 15. Aarh. osv., læs I Tiden c. 1483-c. 1530 vare ifl. en Fortegnelse i Rigsarkivet Brødrene osv.

Roskilde Domkirke. S. 206, L. 2 f. n. Se om Gravningerne *J. B. Løffler*, En Kirkegaard fra den ældste Middelalder, i Aarb. f. n. Oldk. 1897, S. 225 flg. — S. 212. Om *Fr. II's Monument* se *F. R. Friis*, i Bidr. t. d. Kunsthist. 1898, S. 242 flg. — *Chr. IV's Kapel*, S. 215. Thorvaldsens Broncestatue af Kongen, som 1863 flyttedes fra Kapellet til Rosenborg, hvor den stod uden for Slottet, indtil den anbragtes i Kunstmuseet, er $^{31}/_{8}$ 1899 atter opstillet i Kapellet. — Om *Harsdorffs Kapel*, S. 217, se *Jul. Lange*, Udv. Skrifter, II S. 343 flg. I Kapellet er Dronning Louise bisat $^{15}/_{10}$ 1898 († $^{29}/_{9}$); Egetræskisten er udf. efter Tegn. af Prof. Dahlerup. — *Absalonsbuen*, S. 220, er restaur. 1901-2 (Hans J. Holm).

S. 221. Litt.: *Mikkel Jærnskægs Beskr.* er trykt i D. Saml. 2. R. VI S. 193 flg. Tilføj: *F. R. Friis*, Om nogle Restaurationsarbejder i R. Domk. og ved de kgl. Begr., i Bidr. t. d. Kunsthist. 5. Hæfte S. 314 og 327 flg.

Kjøge. S. 224, L. 6 f. n. 1653 udgaar. — Kirken, S. 225. I 1897 ere 10 Ligsten optagne fra Gulvet og indmur. i Væggene. Under Sakristiets Gulv fandtes 1902 en Ligsten over Borgmester Peder Pedersen, † 1595, og hans to Hustruer. De gamle Stolestader ere restaur. 1903. Den næstældste Klokke, S. 226, er fra 1553 (ikke 1533). Litt. om Kirken: Lidt om K. Kirke, i Østsjæll. Aarbøger I S. 75 flg.; *L. Fenger*, i Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 504 flg. — Raadhuset, S. 226. Raadhusklokken er en gammel Kirkeklokke, vistnok fra Graabrødreklosterets Kapel (se i øvrigt Nord. Ugebl. for kat. Kristne, 49. Bd. S. 403). *Kjøge Museum*, opf. 1898 i to Stokv. ved Elisevej (Arkit.: Sylow), indeholder Mus. for det sydøstl. Sjæll. og Folkebibliotek for K. og Omegn. — Post- og Telegrafstation, S. for Banegaarden, er opf. 1896 (aabn. Jan. 1897). Et Missionshus er indviet $^{1}/_{12}$ 1897, en Odd-Fellow Loge $^{6}/_{12}$ 1898. — Gamle Huse, S. 228. Huset i Kirkestræde Nr. 112 er fra 1696 (ikke 1690). — S. 229, L. 20. 1894, læs 1893.

Byens Hist., S. 233. I K. har der været et *Vor Frue Gilde* og et *St. Anne Gilde*. — S. 233, L. 16 f. n. 1627, læs 1672. — S. 234, L. 13 f. n. 1873, læs 1872. L. 4 f. n. Kagstrup, læs Karlstrup. — Litt.: *H. F. Rørdam*, Om K. Bys kirkl. Forhold i Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 540.

Sokkelunds Herred. S. 236. Navnet Stokkelund forekommer allerede 1359.

Amager. S. 237. Paa A. har været et *Vor Frue Gilde*.

Sundby Sogn. S. 237. Fra Sognet udskiltes $^{8}/_{3}$ 1899 *Nathanael Sogn*; begge Sogne bleve ved Res. af $^{17}/_{4}$ 1900 ifl. Lov af $^{3}/_{4}$ 1900 fra $^{1}/_{1}$ 1902 i verdsl. Hens. indlemmede under Kjøbenhavn, hvortil henvises for det nys Vedk.

St. Magleby Sogn. S. 242. I *Dragør* er 1897 opf. et Missionshus. S. 245. I *Kongelunden* er 1899 rejst en Mindesten for Gehejmerd. Jonas Collin.

Hvidovre Sogn. S. 245. Den Del af Sognet, der omfatter Damhussøen og Byerne Valby og Vigerslev, er ved Res. af $^{17}/_{4}$ 1900 i verdsl. Hens. fra $^{1}/_{1}$ 1901 indlemmet under Kbh., ligesom det i gejstl. Hens. fra $^{1}/_{5}$ 1900 er udskilt som et eget Sogn, *Valby Sogn*; se under Kbh. I *Hvidovre*, S. 246, er opf. en ny Kommuneskole (indviet $^{31}/_{10}$ 1898) i middelalderlig Stil med romanske Motiver (Arkit.: Thejll); Kroen er nedlagt 1902.

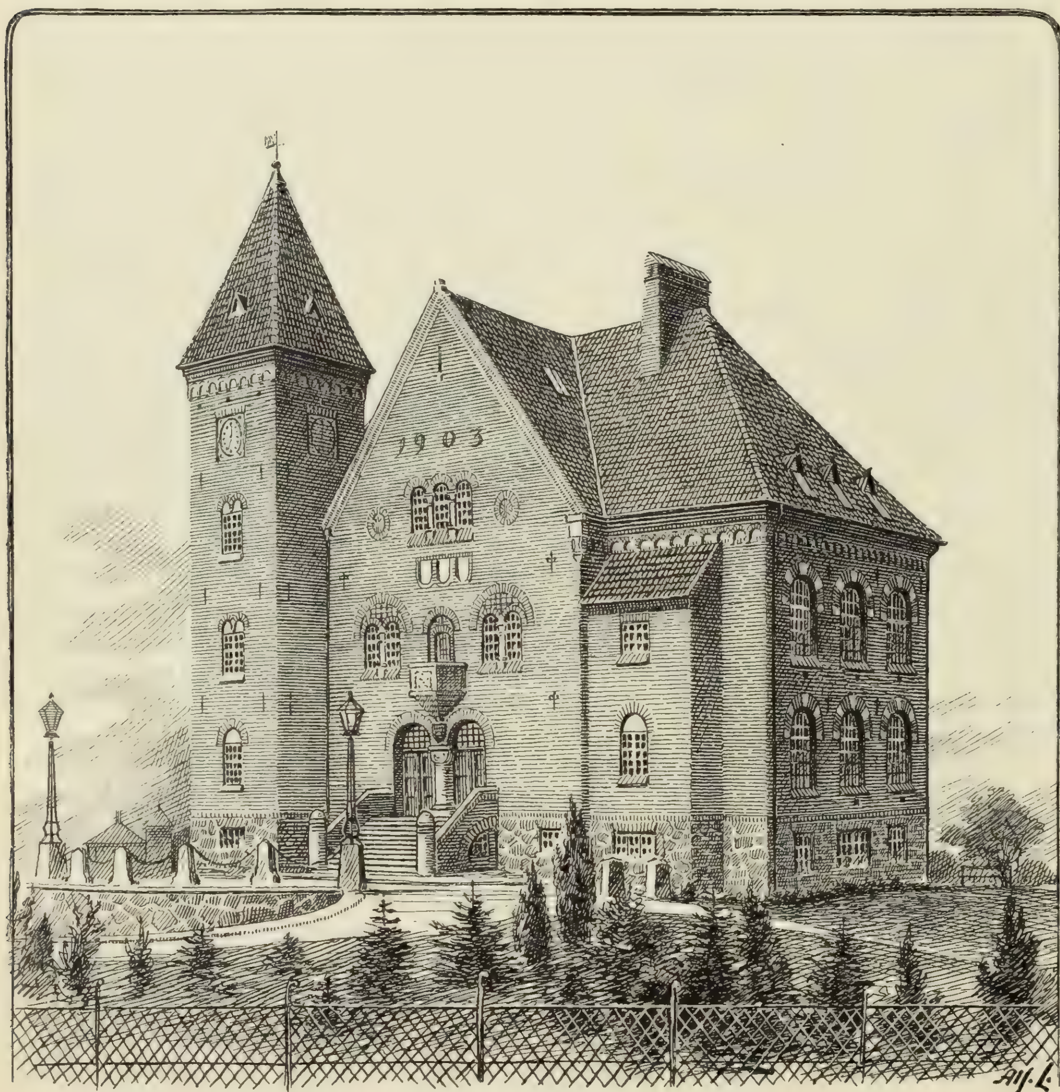
S. 253, L. 14. 1736, læs 1747. — I Valby findes et gammelt Bystævne. — Litt. til Hvidovre, S. 253: *H. F. Rørdam*, Om H. Præstekald, i Kirkeh. Saml. 3. R. I S. 803 flg.

Brønshøj Sogn. S. 253. Ved Res. af $^{17}/_{4}$ 1900 er det i verdsl. Hens. indlemmet i Kbh. fra $^{1}/_{1}$ 1901; se der. — S. 255. Kirken er overtagen af Sjællands Bispestol sammen med de til Stiftet henlagte Tiender.

Rødovre Sogn. S. 256. Fattiggaarden er 1901 nedlagt og solgt til Krigsbestyrelsen, der benytter den til Belægning af Soldater.

Gladsakse Sogn. S. 258. I *Mørkhøj* brændte $^{4}/_{3}$ 1900 3 Gaarde og 6 Huse. — Paa Kirkegaarden er $^{25}/_{8}$ 1903 afsl. et Mindesmærke (med Portrætmed. af Jørgen Larsen) for Lærerforeningens Formand E. Sauter. Den lille Klokke i *Kirken*, uden Aarstal, er fra den senere Middelalder. *Bagsværd Kirke* nævnes allerede c. 1370. Den nedbrødes, for at Materialerne kunde bruges til Istandsættelse af den gamle Bispegaard i Kbh., da den skulde omdannes til Universitetsbygning.

Gjentofte Sogn. S. 260. Ved Res. af $^{26}/_{9}$ 1901 er en Del af Sognet fra $^{1}/_{10}$ s. Aar udskilt i kirkl. Hens. som et eget Sogn, *Hellerup Sogn*. I Sognet V. for Klampenborg Banen er opf. et Raadhus for G., Ordrup og Hellerup Komm. for 130,000 Kr. (indv. $^{27}/_{8}$ 1903) af røde Mursten

Gjentofte Raadhus.

paa Granitsokkel i middelalderlig Stil (Arkit.: A. Thejll); det er to Stokv. med Kælder og Taarn med Pyramidetag; en bred Stentrappe fører op til Dobbeltdøren; fra et omløbende Galleri i Vestibulen, der gaar gennem begge Stokv., er der Adgang til Lokalerne, deribl. Festsalen med Bjælkeloft. Alderdomshjemmet (L. 9 f. n.) har Foreningen i 1901 overdraget til Kommunen. — S. 261. I *Hellerup* er 1899-1900 opf. en Kirke (indv. $^{14}/_{10}$ 1900) efter Tegn. af Thorv. Jørgensen; Alteret er skænk. af L. Frølich; Byen har faaet Apotek; Børnehjemmet *Ove Hohlenbergs Minde* er opr. 1886. L. 3 f. n. 5. Folketingskr., læs 4.

S. 262. Paa *Gjentofte Kirkegaard* (udvidet i 1902) er 1900 opf. et Ligkapel; paa Kirkegaarden er 1897 rejst en Mindesten for Prof. Edv. Erslev; ogsaa Skuespillerinden Julie Sødring er begr. her. — Om *Jægersborg Slot*, S. 264, se *Fr. Schiøtt*, i „Fra Arkiv og Museum", I S. 329 flg. L. 26. Alnus, læs Ulmus. — S. 265. Ved *Brødrehøj* er Digteren C. Brosbøll begr., † 1900: $^9/_5$ 1903 er afsl. et Mindesmærke (Granitsten med Broncebuste, af V. Bissen) for ham.

Ordrup Sogn. S. 266, L. 12. Asylet, *Chr. IX's og Dr. Louises Asyl*, har 1898 faaet en ny Bygning i gammel-gotisk Stil (Arkit.: Engemann). En teknisk Skole er indrettet i Villaen Skovly i Charlottenlund, købt 1902 af O. Haandværkerforening. En Good-Templar Loge er indviet $^{23}/_7$ 1899. Ny Stationsbygning er opf. 1902 (Arkit.: Arboe). — S. 267. *Skovshoved Asyl* har 1897 faaet en ny Bygn. (Arkit.: Klein).

Ordrup Kirke, S. 267, er restaur. 1898 (Arkit.: Hans J. Holm). — *Christiansholm*, S. 270, solgte Grev Danneskjold-Samsøe i 1900; nu er den udstykket til Villaer.

Lyngby Sogn. S. 271. En privat *Lyngby-Vedbæk Bane*, med Holdepl. ved *Smedebakken* ved Lyngby, er aabn. $^{25}/_8$ 1900. I *Lyngby* er opført Magdalenehjemmet *Skovtofte* (indv. $^{29}/_{10}$ 1896) og en ny teknisk Skolebygn. 1903; en Sparekasse er opr. 1898. — S. 273. Ved *Fuglevad Mølle*, *Brede* og *Ørholm* er der Holdepl. paa Lyngby-Vedbæk Banen. — S. 274. *Lyngby Kirke* ejes fra 1901 af Kommunen. En ny Kirkegaard, med et Ligkapel, er 1903 anlagt ved Sorgenfri Skov.

S. 274. Paa den gml. Kirkegaard ere begr. Kapt. J. C. la Cour, † 1898, og C. F. Tietgen, † 1901, sidste i en muret Gravkælder (Monument med Portrætmedaill.). *Sorgenfri Slot*, L. 28, tilføj efter Carl Ahlefeldt: som havde faaet det overdraget 1702 af U. F. Gyldenløve. — Paa Landboskolen er der i Forb. med Landbrugsmuseet anlagt en „Dansk Folkemuseums Bygningsafdeling", aabn. $^{24}/_6$ 1901. Ved Skolen er $^{21}/_6$ 1901 afsl. en Broncestatue (Billedhugger: Rasm. Andersen) af la Cour.

Søllerød Sogn. S. 279. I *Søllerød* opføres (1903) et Raadhus. I *Nærum* er Station, i *Trørød* Holdepl. paa Lyngby-Vedbæk Banen. *Vedbæk* har 1903 faaet Kommuneskole. — S. 280. Ved *Frydenlund* er Holdepl. paa Lyngby-Vedb. Banen. Staten har 1903 solgt *Geelshus*.

S. 280. Paa Kirkegaarden ere begr. Arkæologen V. Boye, † 1896, og Generalkonsul Jul. Holmblad, † 1896, over hvem et Monument (sort Marmor med Frelsens Engel i hvidt Marm., af Axel Hansen). Kirkegaarden er udvidet 1903.

Smørum Hrd. S. 283, L. 4. f. n. Ved Kongebr. af $^3/_4$ 1577 blev *Lille Hrd.* slaaet sammen med Smørum Hrd.

Glostrup Sogn. S. 286. I Glostrup er Hovedkontor for de kjøbenhavnske Forstæders Bank, opr. 1902.

Herstedvester Sogn. S. 288, L. 11 f. n. Teglbrænderi udgaar.

S. 290, L. 2. Mich. udgaar.

Thorslunde Sogn. S. 292, L. 8. companam, læs campanam.

Høje-Taastrup Sogn. S. 294, L. 27 f. n. Runestenen fandtes 1827; paa den staar: Svides Ætling Hornbores Sten (se *Wimmer*, D. Runem. II S. 334).

Sengeløse S. S. 295. *Kirken* var indviet til St. Paulus. *Snubbekorset* atter rejst 1903.

Ledøje Sogn. S. 298, L. 14 f. n. Skjørringe, læs Skjørring. L. 4 f. n. 1382, læs 1282. S. 299, L. 7. I Kirkegaardsmuren er nu indsat Gravskr. over Provst Otto Hansen, † 1638 (se Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 765).

Værløse Sogn. S. 303. Paa *Jonstrup Seminarium* ere nye Bygninger opf. 1897-98.

Himmelev Sogn. S. 310. Litt.: *L. Bobé*, Rosk. adl. Jomfrukl. 1699-1899, Kbh. 1899.

St. Jørgensbjærg Sogn. S. 311. I Boserup Skov er *Boserup Brystsygesanatorium*, opf. af Kbh.'s Kommune, aabnet Nov. 1901 (144 Patienter).

S. 311. L. 11 f. n. Sacerus provisor tunc hospitalis tutor og osv., læs Sacerus provisor og dominus Olauus Byornsson decanus Roskildensis tunc hospitalis tutor.

Kornerup Sogn. S. 315, L. 25 f. n. fælles for Kornerup osv., udgaar.

Svogerslev Sogn. S. 316, L. 12 f. n. fælles med Kornerup, udgaar.

Aagerup Sogn. S. 319. Den store Klokke er fra 1488.

Kirkerup Sogn, S. 320. Om Kalkmalerierne i Kirken skal der staa: I Korbuen et meget smukt Kalkmaleri med 4 Medailloner forestillende 3 Kvinder med gyldne Glorier og Omskrifter, der vise, at man har villet fremstille Tro, Haab og Kærlighed; Maleriet, malet ved 1200, blev 1898 restaur. af J. Kornerup (Medd. fra Prof. J. Kornerup).

Gundsømagle Sogn. S. 322, L. 3 f. n. Pax, læs Fox. Han er vistnok den Jens Fuchs, der beboede en Gaard i Gundsømagle (D. Mag. 3. R. V. S. 22), og den kgl. Enspænder Jens Fux, der nævnes i Kongebr. af $^{10}/_{6}$ 1562 og $^{16}/_{6}$ 1585, og som 1584 forlenes med Værebro Mølle.

Allerslev Sogn. S. 325. Ved Reskr. af $^{31}/_{10}$ 1899 er Kapellet paa *Ledreborg* nedlagt og den ifl. Res. af $^{1}/_{5}$ 1744 dertil henlagte Menighed henvist til Allerslev Kirke.

Hvalsø Sogn. S. 328. Ved *Kirke-Hvalsø* Jærnbanest. er 1898 opf. en Filial af Kjøbenhavns Arbejdshjem.

Gjevninge Sogn. S. 334. Kirkens lille Klokke, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Sonnerup Sogn. S. 338. Kirkens store Klokke er fra 1435.

Sæby Sogn. S. 342. Efter Am. v. Haffners Død 1902 gik Stamhuset *Egholm* over til den yngste Datter Ebba, g. m. Overstaldmester Greve A. Piper til Søfdeborg i Skaane.

Gjershøj Sogn. S. 342, L. 9 f. n. Tilføj: *Vissegaard*, $13^{1}/_{2}$ Td. H., $15^{1}/_{2}$ Td. Ld.

Snoldelev Sogn. S. 349. Om *Snoldelev-Runestenen* se *Wimmer*, D. Runem. II S. 339.

Solrød Sogn. S. 353, L. 1. Tilføj før Karlstrup: Snoldelev.

Gadstrup Sogn. S. 357, L. 19. Ivon ma, l. Wou me.

Ørsted Sogn. S. 359, L. 11 f. n. Ørsted-Hestehave, læs *Hønske-Hestehave*. *Benzonseje* har $67^{3}/_{4}$ Td. H., 529 Td. Ld., hvoraf 475 Ager, 32 Eng, 15 Skov, Resten Gaardspl. og Have; 30 Huse.

S. 360. I *Kirken* er der 1897 fundet meget gamle Kalkmalerier. — *Benzonsejes* Ejer, Etatsrd. H. Holme, døde 1903.

Borup Sogn. S. 361, L. 10. (Ovsted S.), læs (Ovsted og Stenløse S.). S. 362. Kirkens Alterkalk er vistnok fra Midten af 14. Aarh.

Ejby Sogn. S. 363, L. 25 f. n. Stranden, læs Kjøge Aa. — L. 4 f. n. 613 Td. Ld. osv., læs 613 Td. Ld. Ager, 40 Eng og 61 Skov.

Højelse Sogn. S. 366, L. 10. Storck, l. Storch.

Holbæk Amt. S. 367, L. 4 f. n. Rævebakke, læs Saltofte Bakke, 256 F., $80{,}_4$ M. — L. 3 f. n. 304 F., $95{,}_{45}$ M., læs 295 F., 89 M. (Tallene reviderede efter nye Maalinger af Generalstaben). — S. 368, L. 6 f. n. 1892, læs 1893. — S. 370, L. 21. Stift, læs Amt. L. 10 f. n. Merløse og Tudse Hrdr. er een, Arts og Skippinge Hrdr. ogsaa een Jurisdiktion.

Litt. S. 371: Beskr. til geol. Kort over Danm., Kortbl. Sejrø, Nykjøbing, Kalundborg og Holbæk, ved *K. Rørdam* og *V. Milthers*, Kbh. 1900.

Holbæk. S. 375. Paa Kirkegaarden er begr. Amtmd. C. St. A. Bille, † 1898; $^{1}/_{7}$ 1900 er afsløret et Mindesmærke (Granitsokkel med Buste, af V. Bissen) over ham. — S. 377. Et Teater, ved Hotel Isefjord, er indviet $^{16}/_{3}$ 1901. V. for Byen ved Kalundborgvejen er der Juni 1898 aabnet et 10 Td. Ld. stort Anlæg, skænk. Byen af Købmd. Tidemand. — S. 380. *Odsherredsbanen* aabn. $^{18}/_{5}$ 1899, gaar over Maarsø, Gislinge, Svinninge, Hørve, Faarevejle, Asnæs, Grevinge, Kjelstrup, Vig, Asminderup og Højby.

Byens Hist. S. 381, L. 4. 1229, læs 1290. — I H. har der været et *St. Knuds Gilde* og et *St. Hans Gilde*.

Kalundborg. S. 383. *Lerchenfeldt* har $54^{5}/_{8}$ Td. H., c. 610 Td. Ld., hvoraf 70 Eng, samt c. 90 Skov; desuden Fæstegods $18^{5}/_{8}$ og Arvefæstegods $32^{3}/_{4}$ Td. H. Hovedgaarden med de dertil hørende Afbyggergde. ligger

dels i K. Landdistr., dels i Raklev Sogn: — *Kirken*. S. 386, L. 8 f. n. Thelemann, læs Thielemann; L. 5 f. n. Døbefonten i, læs en Søjlebasis ved. — S. 387. Litt. til Kirken: *J. Kornerup*, Om K. og dens Kirke, i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 179 flg.; *J. B. Løffler* og *M. Mackeprang*, Har K. Kirke haft Murkrone og Skyttegang?, i Aarb. f. n. Oldk. 1902. — S. 389. Paa det gml. Hotel Postgaardens Plads er 1898 opf. et nyt Hotel med Teater. — S. 390, K. 13 f. n. Fr. II's Tid, læs Fr. V. — S. 392. *K. Bank* er opr. 1898.

Byens Hist. 394, L. 3 f. n. Ved en Hævning af *Fredsstenen*, som var sunket ned i Jorden, fandt man i 1902 flg. Indskr. indhugget: Fredsteen er Callundborg Wartegn. — S. 396. Omtr. $^1/_4$ af Byen (Kvarteret V. for Jærnbanegade mod S. Ø. mellem Havnen og Cordilgade) brændte $^{23}/_9$ 1901. — *K. Ladegaard*, S. 396, L. 14 f. n. 1723, læs 1722.

Nykjøbing. S. 400. Byen har faaet Gasværk, aabnet $^{25}/_3$ 1899, og Jærnbanestation (om Banen se under Holbæk). — S. 402. N. danner eet Pastorat med Rørvig Sogn.

Merløse Sogn. *Tveje Merløse Kirke*, S. 406, L. 3. tre tredelte, l. en tredelt og to todelte. — Absalon skænkede Kirken 1299 til Sorø Kirke som en Del af sin Fædrenearv. Har den saaledes været ejet af Asger Ryg, forklares den store Lighed med Fjenneslev Kirke. — L. 6 f. n. tilføj: Tegn af æ. n. Arkitektur 2. S. 4. R., Pl. 4-9.

Butterup Sogn. *Løvenborg*, S. 409. Bygningen er i sin Helhed, ogsaa Portfløjen, opf. i 17. Aarh. af Malte Juul (efter Museumsassistent C. A. Jensens Undersøgelser i Sommeren 1903). I Havesalen findes Portrætter af Løvenskjolderne og flere andre Malerier.

N.-Jærnløse Sogn. S. 410, L. 27 f. n. Fyhne, læs Fyhn.

Kvandløse Sogn. S. 411, L. 16, *St. Stephans Kirke* ligger i S.-Jærnløse Sogn.

Kvandløse Kirke er restaur. i 1900 af Zeltner; Koret er udvidet, Altertavlen erstattet med det omtalte store Krucifiks, der hænger i Kirken; i Alterbordet fandtes en Blykapsel med en Splint af Christi Kors. Paa den omtalte Egetræsdør staar: „Denne Dør lod Jep Nielsen gøre 91". Han var Kirkeværge; hans Ligsten er indmuret i Koret. Smstds. Ligsten over Herredsfoged Th. Nielsen, † 1655.

Asminderup Sogn. S. 414, L. 28 f. n. Holbæk Købstads Markjorder, udgaar.

Om *Sigersholm*, S. 415. En Erik Pilemand til „Sigersholm" (maaske denne Gaard) solgte sin Gaard til Dronn. Margrethe. — L. 22 f. n. Langdysse, læs Dyssekammer.

Tølløse Sogn. S. 417. Tølløse har faaet Vandværk i 1903.

Uggerløse Sogn. S. 424. I *Ubberup* er en Kvindehøjskole indviet $^{15}/_{10}$ 1899.

I Uggerløse er der $^{27}/_{11}$ 1898 afsl. et Mindesmærke for Forfatteren Anton Nielsen.

Tersløse Sogn. S. 429. I Tersløse By er en Anstalt for Epileptikere, *Philadelphia*, aabnet $^1/_8$ 1898. — Ved *Dianelund* er Station paa Høng-Tølløse Banen.

Stenlille Sogn. S. 430. I *Stenlille* er Station paa Høng-Tølløse Banen og Apotek (opr. 1903).

Tudse Hrd. S. 432, L. 15. østlige l. vestlige.

Hagested Sogn. S. 436. Ved *Avdebo* er anl. en Udklækningsanstalt for Akvariefisk.

S. 437. *Kirken*s lille Klokke, uden Indskr., er ogsaa fra Middelalderen.

Gislinge Sogn. S. 438. Paa Skibets Hvælvinger i Kirken fremdroges 1869 en Række Kalkmalerier fra c. 1440. Klokken er fra 1459 (ikke 1469). — *Gislingegaard* blev 1897 udlagt til Dr. Ræder, som s. Aar solgte den for 330,000 Kr. til Lagoni; nuv. Ejer er Johannesen.

Kundby Sogn. S. 440. *Cathrinedal* brændte $^2/_1$ 1898; den solgtes samme Aar til et Aktieselsk., som udstykkede den.

S. 441. Kirkegaardens gml. Ringmur, fra den senere Middelalder, er endnu bevaret mod N., V. og S., til Dels endnu med Skydeskaar.

Hjembæk Sogn. S. 441, L. 2 f. n. Tilføj: Villaen *Sølyst.*

I Kirken, S. 442, er fundet Kalkmalerier fra Chr. I's Tid, restaur. 1902 af J. Kornerup. — *Aggersvold* solgtes 1898 for 330,000 Kr. til Landstingsmd. Villars Lunn.

Jyderup Sogn, S. 444. *Kirken* er indviet til St. Nicolaus.

Skamstrup Sogn. S. 448, L. 17. Konferensrd., Arkit. Hansen, læs Etatsr., Arkit. Chr. Hansen.

Frydendal Sogn. S. 450, L. 18. 1666, læs 1661. — L. 29. tilllige med Frue Kirke, udgaar. — *Litt.*: *F. Schiøtt*, Det kgl. Landslot F. 1668-70, i „Fra Arkiv og Museum" I S. 219 flg.

Løve Herred. S. 451, L. 12 f. n. 1661 Td. Ld., læs 2381.

Sæby Sogn. S. 453. Stykket om *Nørager* skal lyde: N. har med Parcelgaarden Konradineslyst, sidste i Ruds-Vedby S., i alt 90 Td. A. og E. Hrtk. og 24 Td. Skovsk., c. 1787 Td. Ld., hvoraf 56 Eng og 876 Skov, Resten Ager (deraf N. Hvdgd. 57 Td. A. og E. H., 511 Td. Ld. Ager og 50 Td. Ld. Eng); desuden hører til Godset (derunder det tidligere Aagaards Gods), der osv. — Om *Kattrup*, L. 16. 1000, læs 1100.

Ruds-Vedby Sogn. S. 458, L. 19 f. n. Præsteskov, læs Træskoskov. — S. 459. I Ruds-Vedby er Station paa Høng-Tølløse Banen. *Moltkes Sygehjem* er omdannet til Opdragelseshjem for epileptiske Pigebørn og overdraget til Diakonissestiftelsen, indviet $^{22}/_{10}$ 1900.

S. 461, L. 8. 2. Sml. 3 R. Nr. 17, læs 1. Sml. 3. R. Pl. 17.

Ørslev Sogn: S. 462. Paa Kirkegaarden er $^{1}/_{10}$ 1903 afsl. et Monument (5 Al. høj Granitsten med Portrætmed., af Arkitet E. Jørgensen og Billedhugger Holm) for J. Vilh. Beck, † 1901.

Havrebjærg Sogn. S. 465. Havrebjærg er Station paa Slagelse-Værslev Banen.

Gjerslev Sogn. S. 466. *Løve* er Station paa Slagelse-Værslev Banen.

Finderup Sogn. S. 467. I *Høng* er der nu teknisk Skole, Realskole, Missionshus, Postekspedition og Station paa Slagelse-Værslev Banen og den private *Høng-Tølløse Bane*, ($5,_{07}$ Mil, aabn. $^{22}/_{12}$ 1901).

Kirkens Alterkalk er fra 2. Halvdel af 14. Aarh.

Gjørlev Sogn. S. 468. i Gjørlev er $^{18}/_{12}$ 1898 indviet en Valgmenighedskirke i engl.-gotisk Stil (Arkit.: E. Mørck).

Til *Aagaard*, S. 469. C. Moltke døde 1858 (ikke 1868), J. Helleman 1899; *Søgaard* blev 1881 nok solgt for 90,000 Kr. i kontant Udbetaling, men en Del af Besætning og Inventar var solgt i Forvejen, saa at Summen i Virkeligheden var meget større.

Drøsselbjærg Sogn. S. 472, L. 2 f. n. indtil den [*Bøstrup*] 1880, læs indtil den solgtes til J. Valentiner, hvorefter den 1880 osv.

Arts Hrd. S. 474. *Saltbæk Vig*, c. 5000 Td. Ld., blev 1898 solgt af D. B. Adler & Co. til et Konsortium, og Andelsselsk. „Saltbækvigs Ferskvandskultur" har paa det tørlagte Terræn anlagt c. en Snes Damme. *Saltbækvig*, Gd., ligger i Kalundborg Landdistr.

Refsnæs Sogn. S. 475. *Ulstrup Kirke* er indviet til St. Laurentius.

Raklev Sogn. S. 477. Et Kystsanatorium *Strandlyst*, Forskole for Blindeinstitutet, er opr. 1898.

Tømmerup Sogn. S. 479. *Litt.*: *J. Nylev*, Ubberup Valgmenigheds Tilblivelse og Udvikl. (Særtr. af Højskebl.), Kalundborg 1899.

Aarby Sogn. S. 480. *Kirken* kaldes i et Brev af 1474 Vor Frue Kirke. — *Lerchenborg*, S. 481, L. 9. Holsteneren, læs Hollænderen. L. 17. 1723, læs 1722.

Rørby Sogn. S. 482. *Kirken* bestaar af Skib og Kor osv.

Ubby Sogn. S. 483. I Forsinge er 1897 opr. en Landboskole.

Kirken, S. 484, L. 23 f. n. 1403, læs 1439. L. 7 f. n. 212, læs 219.

Svallerup Sogn. S. 486, L. 27 f. n. Postekspeditionen er fra 1898 henlagt til Høng.

L.-Fuglede Sogn. S, 488. *Kirken* er indviet til St. Peder.

Bregninge Sogn. S. 493. Tilføj, *Gammelrand*, Huse. *Gammelrand*, Gd., har 13 Td. H., 250 Td. Ld.

Til *Kirken*, S. 494, tilføj: *Litt.*: *C. F. Nielsen*, Gravskrifter fra B. Kirke, i Kirkeh. Saml. 2. R. VI S. 414 flg.

Bjærgsted Sogn. *Skarridsholm Voldsted*, S. 495, er udgravet 1901-2 af Nationalmus.; paa den større Banke fandtes et velbevaret lille Fængsel med en muret Trappe; Voldstedet er fredlyst 1902. — L. 21. 1400, læs 1404.

Viskinge Sogn. S. 497, L. 5 f. n. Fattiggaarden ligger i Løgtved Sogn.

Kirken S. 498. Kalkmalerierne ere nu restaur. af M. Petersen. I Ligkapellet fandtes ogsaa Kalkmalerier. — *Lerchesminde* blev 1901 udlagt til Baron Lerche, Birkindegd., for 202,500 Kr.

Agnsø Sogn. S. 499. *Stenrandgaard* er købt af Lerchenborg og til Dels lagt ind under denne.

Sejrø. S. 503. Lunden (L. 7 f. n.) er afbild. i „Danm. Natur" („Frems" Udg.), S. 225. *Litt.*: *P. K. Thorsen*, Sprogarter paa S., Kbh. 1894.

Rørvig Sogn. S. 506. Paa *Hesselø* er 1902 opf. et nyt Fyrtaarn. S. 507. Hesselø solgtes 1899 til Hofjægerm. Holstein-Rathlou til Rathlousdal.

Højby Sogn. S. 511. *Anneberggaard* blev ved Gavebr. af $^{15}/_{12}$ 1896 overdraget til cand. jur. C. F. Holstein. — Af *Drøsselholm*, S. 512, staar endnu Rester af Borgens vestl. Begrænsningmur og et lille Stykke af dens sydvestl. Hjørne (Kampestensfundament og Munkesten). Gaarden har været 110 F. lang. Bygningsresterne ere nu Hegnsmur i en Svinesti. — S. 512. I *Trundholm Mose* gjordes 1902 et meget interessant Broncdaldersfond: et Solbillede (se „Nord. Fortidsminder" I S. 303 flg.; ogsaa Særtr.).

Asnæs Sogn. S. 518. *Kirken* er indviet til St. Olaf.

Faarevejle Sogn. S. 522, L. 3. der [Rønnow] sad her til sin Død, læs der sad her, indtil han førtes til Visborg. — Litt.: Om Arild Huitfeldt og Præsten i Faarevejle, i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 60 flg.

Vallekilde Sogn. S. 523, L. 8 f. n. Tøndehvælving, læs Halvkuppelhvælv. — S. 524. Ved Folkehøjskolen er $^{25}/_{9}$ 1898 afsl. et Mindesmærke (Granitsøjle med Buste) for E. Trier.

Samsø. S. 528. Øen udgjorde i Middelalderen to Herreder: Nørre- og Sønder Hrd. — Litt.: *F. Poulsen*, Hist. og kulturhist. Efterretn. om S., Tranebjærg 1903.

Tranebjærg Sogn. S. 529. I *Tranebjærg* er 1900 opf. en teknisk Skole (Arkit.: Rosen). Efteraar 1899 nedlagdes et Telegraf- og Telefonkabel mellem Ballen og Refsnæs.

S. 530. Om *Tranebjærgtaarnet* se Aarb. f. n. Oldk. 1902, S. 54 flg. — Om en Gravskrift over Sognedegn F. C. Frandsen Friis, † 1820, se Personalhist. Tidsskr. 4, R. III S. 70.

Onsbjærg Sogn. S. 532. Efteraar 1899 er nedlagt et Telegraf- og Telefonkabel mellem Sælvig og Hou i Jylland.

Nordby Sogn. S. 534. Skovfoged C. Frederiksen begyndte 1866 Beplantningen af *Nordby Hede*, Aug. 1899 var der bepl. 700 Td. Ld.

Kirken. S. 535, L. 30 f. n. Spidsportaler, l. Spidsbueportaler.

Sorø Amt. S. 540, L. 9 f. n. Læs: Antvorskov Amt, der bestod af V. og Ø. Flakkebj. Hrd., og Korsør Amt, der bestod af Slagelse Hrd.

Sorø. S. 541, L. 2. under 0° 1′ 9″, læs 1° 1′ 9″. — S. 543, L. 4. Nord for Byen osv., udgaar. Vand-, Gas- og Elektricitetsværk er aabn. $^{13}/_{8}$ 1903. — S. 545. En Haandværkerbank er opr. 1900. — En *Sorø-Vedde Bane*, $2,_{10}$ Mil, aabnedes og overtoges af Staten $^{20}/_{11}$ 1902.

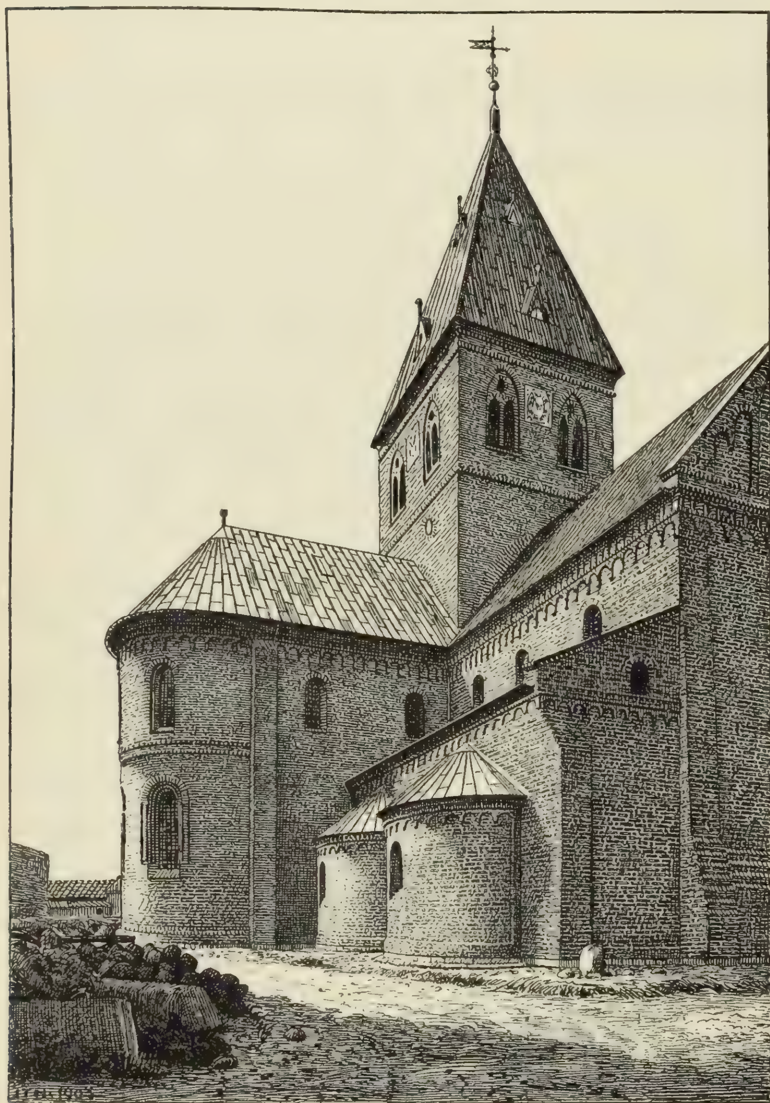
Byens Hist. S. 545. Den fik Købstadsprivilegium $^{27}/_{4}$ 1638. Til Litt.: *J. Kornerup*, S. Kirkes Arkitektur og Minder, og *H. F. Rørdam*, Af S. Hist. i 1. Aarh. efter Reformationen, Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 523 og 534 flg.

Sorø Kloster, Kirke og Akademi. S. 546, L. 21 f. n. Slagelse, læs Slagelsebo. — S. 547, L. 19 f. n. Køkken, læs Kirken. — S. 574. Ved

Indgangen til Akademihaven er $^{13}/_{7}$ 1898 afsl. et Monument for *Holberg*, en Broncestatue paa høj Sokkel, ved hvis Sider Statuer af Historiens og Komediens Muser, af V. Bissen. I Haven er ligeledes afsl. $^{15}/_{9}$ 1901 en Bautasten til Minde om de i de slesv. Krige faldne Soranere.

Litt.: *H. Rosendahl*, Om Kr. VIII's Planer m. H. t. S. Akademi, Kbh. 1897. *B. Hoff*, Sorana, i Indbydelsesskr. til Skolen, 1895 og 98.

Ringsted. S. 566. Et *Elektricitetsværk* er aabn. 1902. — S. 567, L. 8. 559, læs 569.

Ringsted Kirke med sit nye Taarn og Korparti, 1903.

Ringsted Kloster og Kirke. S. 576. Om Branden 1806 se Kirkeh. Saml. 4. R. II S. 751. — S. 577, L. 23. En Undersøgelse i 1901 af Kongegravene godtgjorde, at Erik Menveds og Dronn. Ingeborgs Ligsten ligger paa sin oprindl. Plads. — S. 580. Kirken underkastes nu (fra 1901) en gennemgribende Restauration (vil vare c. 7 Aar) under Ledelse af Prof. H. B. Storck; bl. a. faar Taarnet igen sit Spir, og Apsiderne ved de 4 Kapeller paa Tværskibets Østside (to paa hver Side af Korrundingen) genopføres. Paa St. Hans' Kirkeplads er der opf. et *St. Hans Kapel* i gotisk Stil (Arkit.: Storck, indviet $^{23}/_{6}$ 1901) til Benyttelse under Restaurationen.

Slagelse. S. 581, L. 4 f. n. Nygade, læs Jærnbanegade. — S. 582, L. 14. Bygrænsen er ved minist. Approb. af 1897 udvidet ret betydeligt mod N., ved Jærnbanegade, saaledes som det ses af den rødbrune Linie paa Bykortet. — L. 21 f. n. 3,241,150, læs 9,866,498 Kr. — L. 11 f. n. „Da Slagelse paa den Tid kun var en Landsby, som tilhørte Sorø Kloster“, udgaar. — S. 584, L. 27. „Skrinet er nu i Nationalmus.“, udgaar. I *St. Mikkels Kirke* er 1898 indsat 5 malede Vinduer, udf. af C. N. Overgaard. — S. 585, L. 4. Tilføj: 3 af Klokkerne ere fra Middelalderen. L. 5 f. n. tilhører Sjællands Stift, læs ejer sig selv. — S. 587, L. 5. tilhører Slagelse Kom-

mune, læs ejer sig selv. — S. 588, L. 20 f. n. hele Landet, læs Sjællands Stift. — S. 590, L. 14. Rd., læs Kr. — L. 27. Korsør, læs Banken for Sl. og Omegn. L. 31. gør stærk og fast, læs gør frels og fast. — L. 10 f. n. Pigeskoler, tilføj: hvoraf en, Frknr. Branners, har Dimissionsret — L. 2 f. n. Et nyt Gasværk er anl. 1901 for 175,000 Kr. — S. 591, L. 6. Bredegade, læs Herrestræde. L. 20. Bjærgbygade, læs Stenstuegade. Uden for Byen ved Korsør blev $^{27}/_{6}$ 1897 afsl. en Mindestøtte med Broncerelief for Folketingsmd. J. H. G. Tauber. — S. 592, L. 16 f. n. læs i Sl. udgives 3 Aviser: „Sorø Amtstidende“, „Slagelse Posten“ og „Sorø Amts Folkeblad“ (sidste tr. i Ringsted). — S. 594. *Slagelse-Værslev Banen* aabnedes $^{30}/_{4}$ 1898.

Byens Hist. S. 594, L. 5 f. n. 1382, læs c. 1370.

Korsør. S. 596, L. 4. $1^{0}\,17'\,23,_{11}''$, læs $1^{0}\,26'\,19,_{65}''$. — S. 598. Om *Korsørtaarnet* se Aarb. f. n. Oldk. 1902 S. 45 flg. — S. 600. I et Anlæg ved Havnen er $^{18}/_{11}$ 1902 afsl. en Mindesten for de fra Korsør faldne i de slesv. Krige. Gamle Huse: „Kongegaard“ paa Algade, opf. af den S. 598 nævnte R. Langeland, er af den nuv. Ejer restaur. (Arkit.: Aage Mathiesen); i den ene Gavl sidder Langelands Ligsten, der bragtes til Gaarden, da den gml. Kirke nedbrødes. — S. 603. Ved Lov af $^{27}/_{9}$ 1900 er Banegaarden udvidet og et nyt Dampfærgeleje anlagt.

Skjelskjør. S. 608. I Landdistriktet ligge *Møllebakke* (86 F.), med trig. Station, *Spigerborg Huse* og en Fattiggaard. — *Kirken*, S. 610. Den næststørste Klokke er ogsaa fra den senere Middelalder. — S. 611. Byen fik 1901 et Acetylèngasværk.

Byens Hist. S. 615. *Vor Frue Kloster* blev stift. i Beg. af 15. Aarh. af Ridderen Anders Olufsen Saltensee af Tystofte (Tjæreby Sogn). — L. 27 f. n. Efter al Sandsynlighed har der aldrig været noget Sortebrødrekloster i Byen. — i Sk. har der været et *St. Gertruds Gilde* (nævnt 1479).

Alsted Sogn. S. 622. Paa Runestenen staar: „Eskill satte disse Stene efter Østen og efter sin Broder Østens Søn, et anseligt Mindesmærke“ (*Wimmer*, D. Runem. II S. 472).

Fjenneslev Sogn. Kirken, S. 623, har i 1898 ved en Restaur. (Arkit.: Storck) faaet to firsidede Spir.

Slaglille Sogn. S. 627. Jordy solgte 1902 *Sorø store Ladegaard* for 225,000 Kr. og den samme Kanon til Forpagter Juncker.

Flinterup Sogn. S. 636, L. 19 f. n. Massenbach døde 1702 (ikke 1687).

Ringsted Landsogn. S. 640. Ved Kjærhaveskov er opr. *Kjærhave Landhusholdningsskole* for Husmænd, indviet $^{18}/_{9}$ 1903. — S. 641. Ved *Slangerup* har der i Middelalderen staaet en Kirke, nævnt c. 1370 (Slanethorp); $^{27}/_{7}$ 1571 udgik Kongebr. til Abbeden i Ringsted Kloster om, at han skulde nedbryde „Slanerup“ Kapel og bruge Sten, Tømmer m. m. til Klosterets Bygning; de Bønder, som før havde søgt Kapellet, henvistes til Ringsted Klosterkirke.

Bringstrup Sogn. S. 642. Kirken blev 1862 restaur. af Arkit. P. Malling.

Haraldsted Sogn. S. 645, L. 20 f. n. mod V., læs mod Ø. — S. 646. Paa Kildegaardens Mark er $^{13}/_{6}$ 1902 rejst et *Knud Lavardskors* (et 7 Al. højt Trækors med Tag og Indskr.: „Hellig Knud Hertug“, efter Tegn. af V. Koch), skænk. af Thor Lange. — L. 26 f. n. Kirken kaldes i et Brev af $^{20}/_{10}$ 1351 „ecclesia Konigsharald stethe“.

Valsølille Sogn. S. 650. *Valsø Hovedgd.* ejedes i 16. Aarh. af Erik Ottesen Rosenkrantz, som 1573 mageskiftede den til Kongen mod Kjærstrup paa Taasinge.

Vetterslev Sogn, S. 656, L. 11. Altertavlen er af Abel Schrøder d. yngre.

Haslev Sogn. S. 662. I *Haslev* er 1900 anlagt et stort Mejeri (Aktieselsk. „Trifolium“). Et Brystsygesanatorium, opf. af Nationalforeningen for Tuberkulosens Bekæmpelse, er opf. 1903.

S. 664. Paa Kirkens Klokke fra 14. Aarh. staar: „Ave maria gratia plena“ og Klokkestøberens Navn paa Latin, Oluf Henriksen; paa den mindre Klokke, fra 1615, staar: „Hr. Olaf i Hassel“.

Broby Sogn. S. 669, L. 14 f. n. 1652, læs 1655.

Testrup Sogn. S. 671. I *Skuderløse* har der været et *St. Peders Gilde.*

St. Peders Landsogn. S. 679. *Hellig Anders Kors* er 1899-1900 restaur. paa Nationalmuseets Bekostning.

Gudum Sogn. S. 684. Kirkens Klokke, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Ottestrup Sogn. S. 686. Kirkens to Klokker ere fra den senere Middelalder.

Slots-Bjærgby Sogn. S. 688. Kirken er indviet til St. Laurentius og St. Vincentius. Se *J. F. Fenger*, De ti Stolestader i Slotsbjærgby Kirke, i Kirkeh. Saml. 1. R. I S. 541 flg.

Lundforlund Sogn. S. 690. Den store Kirkeklokke er fra 1491.

Gjerlev Sogn. S. 691. Den store Kirkeklokke er fra 1522. — Jacobsens Arvinger solgte *Falkensten* 1897 for 387,000 Kr. til Lieutn. F. W. Treschow.

Hemmershøj Sogn. S. 695. Den største Kirkeklokke er fra 1475.

Taarnborg Sogn. S. 700, L. 2. I et Brev af 1441 nævnes, at „Erik af Pommern var Konge i Danm. den Tid, da de brød *Taarnborg* op og skulde bygge Korsør, som de gjorde og endnu gøre". Taarnborgs Avlsbygninger brændte $^{22}/_{9}$ 1901. E. Bech solgte T. 1901 for 600,000 Kr. til Korsør Kommune. — S. 701. Paa Taarnholms Gods fandtes 1894 en Runesten, nu i Nationalmus. (se *Wimmer*, D. Runem. II S. 476).

Egeslevmagle Sogn. S. 703. Runestenen er 1901 flyttet ind i Vaabenhuset. — *Gjerdrups* Hovedbygning, S. 705, er opf. af Arkit. Unmack; Trappepartiet ved Hovedfaçaden mod N. har Kamgavl; Sidegavlene og Gavlen mod S. have ogsaa haft Kamgavle, men de ere nedtagne; Taarnet, der er senere opf., har Pyramidetag; Vestibulen gaar gennem begge Stokv.; den smukt vedligeholdte Have er c. 7 Td. Ld.

Høve Sogn. S. 706. Litt.: *H. F. Rørdam*, H. og Flakkebjærg Præstekald i 16. Aarh., i Kirkeh. Saml. 3. R. II S. 345 flg.

Flakkebjærg Sogn. S. 706, L. 12 f. n. 1495, læs 1494.

Haarslev Sogn. S. 712. Litt.: *E. Mau*, Optegn. fra H. Sognekald, i Kirkeh. Saml. 1. R. I S. 510 flg.

Magleby Sogn. S. 724, L. 9. IV, læs V.

Aggersø Sogn. S. 726. Paa *Helholm* er 1900 opf. et nyt Fyr.

Omø Sogn. S. 727. *Omø Sø*, c. 30 Td. Ld., skal udtørres.

Krummerup Sogn. S. 732. Parcellen til *Cathrineholm* blev købt af Cl. Seidelin Jessen (se III S. 191), som byggede Cathrineholm (Navnet efter hans Stifmoder Anna Cathrine Jessen); efter ham blev den 1820 købt for 19,228 Rd. Sølv og 9000 Rd. Sedler af Grev Holstein-Holsteinborg.

Gunderslev Sogn. S. 738, L. 21 f. n. 1616, læs 1615.

Vallensved Sogn. S. 740, L. 20. 1444, læs 1494.

Herlufsholm Sogn. S. 749. *Ladby* og *Vredsløse Kirker* nævnes c. 1370; $^{8}/_{7}$ 1560 udgik Kongebr. om, at Sognefolket i Vredsløse og Ladby Sogne fremtidig skulde søge til Skovklosters Kirke, og at Herluf Trolle maatte beholde de Ornamenter og andet, som fandtes i de to Kirker, til Skovkloster Kirke. — I Ladby har der været et *St. Andreas' Gilde.*

Skovkloster og Herlufsholm. S. 750, L. 8 f. n. Tilføj: Aar 1458 blev Skovkloster reformeret; flere af Munkene forlode dog af Misfornøjelse herover Klosteret (se Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 93 flg.). — S. 751, L. 10 f. n. Over Bille, læs Ove B. — S. 756, L. 12. Den sydl. Korsfløj er oprindelig. L. 19 f. n. Om Krucifikset se *F. Beckett*, i Tidsskr. for Kunstind. 1898. S. 7 flg. — S. 758, L. 21 f. n. „Den ældste er fra 1322", udgaar (Stenen over Goldsmith er fra 1422; se Aarb. f. n. Oldk. 1887, S. 124). L. 15 f. n. 1553, læs 1668. L. 11 f. n. Nicolaus II, læs III. Klokken fra c. 1270 er den samme som den L. 8 f. n. omtalte med Indskr.: Catharine [Katerina] osv. — S. 759, L. 10. Dichmann, læs Dichman.

Præstø Amt. S. 764. L. 3 „undt. Lellinge, der" osv., udgaar. L. 13 f. n. Amtets sjæll. Amtstue er ifl. Res. af $^{3}/_{4}$ 1901 flyttet til Næstved.

Litt.: *L. M. Wedel*, Topographie over Wordingborg Amt, Kbh. 1818. *J. M. Friis*, Kvægbrugets Udvikl. i P. Amt 1896-97, Kbh. 1899.

Præstø. *Kirken*, S. 766, L. 10 f. n. „da Klosteret blev nedbrudt", læs i Beg. af 16. Aarh. — S. 767, L. 2. Altertavlen er af Abel Schrøder

den yngre; den er opstillet (ikke: fra) 1657. L. 10 f. n. 1636, læs 1656. L. 2 f. n. 1587, læs 1597 eller 1598. L. 1 f. n. Ny Kirkeh. Saml. II, læs III. — S. 768, L. 7. 1554, læs 1584. L. 9. 1490, læs 1494. Litt.: *L. Fenger*, Kirken og Antoniuskl. i P., i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 546 flg. — S. 769. Byen har faaet Gasværk. Byfogedboligen er opf. 1894 efter Tegn. af Lendorf. — S. 771, L. 4 f. n. Lægderne 152-53 ere fra 1899 henlagte til Vordingborg. — S. 772. *P.-Næstved Banen* aabnedes 20/3 1900.

Byens Hist. S. 772. Byen nævnes 1. Gang i et af Chrf. II herfra 28/5 1321 udstedt Beskærmelsesbrev for Kjøge. L. 24 f. n. Tilføj: 10/4 1473 stadfæstede Paven Chr. I's Oprettelse af *Antoniterklosteret* i P. og dets Anneksion til Morkjær Kloster. — S. 773. Om Grundlæggelsen af Klosteret i P., se Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 138 og 546 flg. — Litt. til Præstø: *N. V. Nielsen*, P. Købstads og Klosters Hist., Kbh. 1899. — *E. Madsen*, Bidr. til P.'s Hist., i „Fra Arkiv og Museum" I S. 446 flg.

Storehedinge. S. 778. Ved en Restaur. af Kirkens Inventarium 1897 fandtes nogle, atter overdækkede Kalkmalerier. Underskriften under Billedet S. 778 læs: set fra S. Ø. — S. 779. Et Gasværk er anl. 1898.

Næstved. S. 787. Prædikestolen i *St. Peders Kirke* er vistnok udf. af Lorentz Jørgensen i Holbæk 1671, Tralværket af Abel Schrøder d. ældre (afb. i Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 1 R. Pl. 2-4). L. 7 f. n. Fr. IV, læs Fr. II. — S. 788. Alt i et Testam. fra 1292 nævnes en *St. Mortens Kirke* i Næstved. — S. 789 Altertavlen er fra 1667 (ikke 1664), udf. af Abel Schrøder d. yngre. — S. 790. En ny Realskolebygn. er opf. 1900 (Arkit.: K. Varming). *Helligaandshuset* nævnes 1. Gang i et Testam. fra 1398. L. 1 f. n. Schmidt, læs Smidth. — S. 791, L. 2 f. n. Schmidt, læs Smidth. — S. 798. En *Haandværkerbank* er opr. 1901. — S. 799. Om *Præstø-Næstved Banen* se S. 772.

Vordingborg. S. 804. Altertavlen er udf. af Abel Schrøder d. yngre. L. 22 f. n. 1625, læs 1626. — S. 805, L. 11. 1447, læs 1497. — S. 807. Ved Kirketorvet er 1903 opstillet den gamle Ligsten fra *P. A. Heibergs* Grav i Paris. — S. 809, L. 16 f. n. Lægderne 152-53 ere henlagte til V. — S. 810. *Masnedsund-Kallehave Banen* er aabn. 1/10 1897; L. 17. Skovhuse, læs Langebæk.

Byens Hist. S. 810, L. 7 f. n. I V. har der været en *St. Jørgens Gaard* for spedalske (nævnt 1513 og 16). Desuden har der været et *St. Knuds Gilde*, fornyet 1630. L. 6 f. n. Hvornaar V. har faaet sine Privilegier, vides ikke; 12/12 1415 (ikke 1413) stadfæstede Erik af Pommern dem, senere mange Gange bekræft., bl. a. 22/5 1445 osv. — S. 811, L. 32. Latinskolen eksisterede dog endnu ikke 1551. — S. 815. Litt. om Gaasetaarnet, hvis Restaur. var fuldendt 1898: *Sune Ambrosiani*, Rester af statbyggnad i G., i Aarb. f. n. Oldk. 1899 S. 146 flg.: se ogsaa smstds. 1902 S. 61 flg.; *F. Schiøtt*, Fra Gaasens Fortid, i „Fra Ark. og Mus." I S. 98 flg.

Stege. S. 817, L. 3. 50' 2,73", læs 59' 2,75". — *Kirken*, S. 818, L. 12 f. n. „en Form, der stammer" osv., læs en Form, der er kommen til Danm. fra Nordtyskland, men som er opstaaet langt mod S. og S. V. i Evropa. — S. 820, L. 19. Den tredje Klokke er omstøbt 1839. Den af Sandvig omtalte Klokke fra 1182 er en Fabel. Litt.: *J. Kornerup*, Om S. Kirke, i Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 126 flg. — S. 821. Der er 1903 anlagt et Vandværk. — S. 824. En Bank er opr. 1902.

Byens Hist., S. 826, L. 12. Rester af Slottet findes endnu i den Hageske Gaard ved Havnen. — Paa Stege Bys Mark, „*Rødsten*", skal der i gammel Tid have staaet et Kapel, hvoraf der 1899 fremgravedes Rester.

Lellinge Sogn. S. 828, L. 9. f. n. Vordingborg, læs Kontor i Fakse.

Lidemark Sogn. S. 829, L. 1 f. n. Vordingborg, læs Kontor i Fakse.

Vollerslev Sogn. S. 832, L. 2. Vordingborg, læs Kontor i Fakse.

Gjørslev Sogn. S. 833, L. 26. 14,302 Kr., læs 914,302 Kr.

Valløby Sogn. S. 837. i Pram Skov er 1898 opf. *Vallø Strandhotel.* — L. 21 f. n. Vordingborg, læs Kontor i Fakse.

Kirken er indviet til Vor Frue. — S. 842. *Vallø Slot* er genopført med Undtagelse af den gule Fløj. Litt.: *F. R. Friis*, Bidr. til Vallø Stifts Hist., i Bidr. t. d. Kunsthist., 5. H. S. 260 flg.; *Fr. Beckett*, i Kunstbladet April 1898 (Indlæg for Bevarelsen af den gule Fløj).

Stevns Hrd. S. 847, L. 11 f. n. „men Sejladsen" osv., udgaar.

Storehedinge Landsogn. S. 848. Ved Stevns er 1901 oprettet en Redningsstation.

Holtug Sogn. S. 853. Ved Holtug er $^{2}/_{8}$ 1899 indviet *Landbrugskolonien Eliezer* for fattige Børn.

Hellested Sogn. S. 860. I H. har der været et *St. Gertruds Gilde*, som ved Reformationen gjordes til et *Trefoldigheds Gilde.* — Litt.: *H. F. Rørdam*, Peder Syvs Optegn. om Præster i H., i Kirkeh. Saml. 2. R. V S. 166 flg.

Lyderslev Sogn. S. 861. Ved en Restaur. af Kirken i 1900 fandtes en middelalderlig Grav.

Spjellerup Sogn. S. 870. Kirkens Altertavle er malet af F. L. Storch.

Vemmetofte Sogn. S. 872, L. 5. Jørgen Friis til Løgtved, læs Johan F. til Løjtved. — L. 874, L. 19. 1862-83, læs 1862-63.

Fakse Sogn. S. 873. Fakse Vandværk er aabnet $^{14}/_{9}$ 1900; det er anl. for 37,500 Kr.; Vandet kommer fra Hovby Kilder. Sognet er en egen Sognekommune fra $^{1}/_{1}$ 1902.

Hylleholt Sogn. S. 877. Ved *Fakse Ladeplads* er $^{8}/_{9}$ 1901 oprettet det kvindl. Drankerhjem *Concordia.* Sognet er en egen Sognekommune fra $^{1}/_{1}$ 1902.

Roholte Sogn. S. 881. Kirken er indviet til St. Anna.

Tybjærg Sogn. S. 892. Kirkens Altertavle er af Abel Schrøder d. yngre.

Herlufmagle Sogn. S. 895, L. 2. Daniel Michael, l. Daniel og Michael.

Rislev Sogn. S. 897, L. 11 f. n. Altertavlen, nu i Nationalmus., læs Altertavle, fra 1895 deponeret i Nationalmus.

Bavelse Sogn. S. 901, L. 8. 1664, læs 1690.

Næsby Sogn. S. 903, L. 2 f. n. 1480, læs 1489.

Tyvelse Sogn. S. 905. Kalken, som er i Nationalmus., er en gotisk Kalk, som 1659 blev givet til Kirken.

Sandby Sogn. S. 906, L. 29 f. n. Et andet Brudstykke af en Runesten findes nu i Nationalmus. (se *Wimmer*, D. Runem. II S. 481).

Toksværd Sogn. S. 911. I Gjødstrup har der været et *St. Peders Gilde.*

Olstrup Sogn. S. 914., L. 6. fra 1897, læs fra 1898 deponeret i Nationalmus.

Nestelsø Sogn. S. 916. I *Brandelev* har der været et St. Peders Gilde.

Vejlø Sogn. S. 918. Den ene Kirkeklokke er fra 1506. L. 9 f. n. Det var et Datterkloster af St. Agnete Kloster i Roskilde. — S. 920. Litt.: *P. E. Jensen*, Gavnø Kloster og Herregd. fra Aar 1402-1902, Næstved 1903.

Hammer Sogn. S. 922, L. 14. 534, læs 834.

Lundby Sogn. S. 923, L. 5. Boodo, l. Bondo.

Kjøng Sogn. S. 924. I *Svinøby* er en Kirke, indviet $^{28}/_{10}$ 1900.

Særdborg Sogn. S. 926, L. 28. 3 Evangelister, læs 4 Evang. — L. 19 f. n. G. Hansen døde 1899; *Snertingegd.* ejes nu af Arvingerne.

Kastrup Sogn. S. 928, L. 16. Paa Klokkejærnet staar: 1746, paa Klokkebjælken 1777.

Snesere Sogn. S. 934. I Snesere har der været et *St. Hans Gilde.*

Baarse Sogn. S. 935. Den store Klokke, uden Aarst., er fra Middelalderens Slutn.

Allerslev Sogn. S. 940. Begge Kirkeklokker, uden Aarst., ere fra Middelalderens Slutn.

Udby Sogn. S. 941, L. 8 f. n. Chr. IV's Tid, læs Fr. II's Tid.

Ø.-Egesborg Sogn. S. 944. Ved *Lekkende*, er $^{26}/_{7}$ 1900 afsl. en Granitobelisk med Portrætmed. til Minde for General C. v. Krogh.

Mern Sogn. S. 946. *Høvdingsgd.* blev 1901 solgt for 1 Mill. Kr. til Plantageejer Lassen, Kbh. Ved Mern afsløredes $^{18}/_{10}$ 1903 en Mindesten for Tiendens Afløsning.

Kallehave Sogn. S. 948. *Kallehave Færgegd.* brændte $^{26}/_{8}$ 1898.

Vordingb. Lands. S. 951. Litt.: *O. Hall*, Minder fra Iselinge, i Forfatterbogen 1898, S. 23 flg. — S. 952. Paa *Oringe Kirkegaard* er $^{16}/_{4}$ 1902 afsl. et Mindesmærke for Overlæge Fr. Helweg. Ved *Vintersbølle* er der 1898 rejst en Granitmindesten for Ingeniør V. Holst, dræbt ved Anlægget af Kallehave Banen $^{13}/_{9}$ 1897.

Møenbo Hrd. S. 954, L. 4. 153 Fod, læs 151. — S. 956. Litt.: *H. F. Rørdam*, Blade af Møns Kirkeh. i 1. Halvd. af 18. Aarh., i Kirkeh. Saml. 4. R. VI. *J. Wiborg*, En gml. Møensbeskr., skr. paa Lat. omkr. ved Aar 1679, overs. paa Dansk af Præsten J. With i Kjeldby ca. 1701, tr. i Møns Folkebl. 1902 (Særtr., Stege 1902).

Stege Lands. S. 957. Ved *Rødkilde Folkehøjskole* har Fr. Bojsen opr. Mindestøtter for sin 1. Hustru, sin Fader, Præsten F. E. B., † 1882, og for Jak. Sunesøn, og i Plantningen ved Vejen to Mindesmærker: paa den ene staar: Jon Litle, † $^{4}/_{8}$ 1307, paa det andet: Hans Schrøder Løvenhjelm 1659.

Magleby Sogn. S. 967. *Klintholm* ejes efter C. S. Scavenius' Død 1901 af Enken. — S. 968. Ved Hunosøgaard er der et lille Voldsted.

Fanefjord Sogn. S. 972. Nu findes der ingen Tomt ved *Askeby*. I Færgegaardshaven findes derimod et lille Voldsted (Medd. fra Nationalmus.).

Nyord Sogn. S. 973. Paa Kirkegaarden rejstes $^{15}/_{4}$ 1900 en Mindesten for 8 Søfolk, der omkom i Stormfloden $^{13}/_{11}$ 1872.

III. Bind.

Bornholms Amt. S. 4, L. 15 f. n. Kampelykke, l. Kampeløkke. — S. 11. L. 2 f. n. Statsretten, læs Stadsretten. — S. 13, L. 21. Drost Uffe Nielsen, † 1293, købte Rønne Hrd. af Fyrst Vitslav af Rügen og fik 1277 Erik Glippings Bekr. paa det. Kronen afstod Herredet til Ærkebispen i Lund; men der toges dog et Forbehold til Fordel for Uffe Nielsens Arvinger, og 1327 maatte Ærkebispen købe Herredet af Sønnen Johan (Jens). L. 29. Om Rundkirkerne se *F. Laske*, i Zeitschr. f. Bauwesen 1901 (ogsaa som Bog). — S. 16. Litt.: *G. L. Grove*, Var P. Anker Leder af den bornh. Opstand osv., i Hist. Tidsskr. 7. R. I S. 461 flg. *K. Zahrtmann*, B.'s Krønike, i Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 604 flg. *J. A. Jørgensen*, Gl. Optegn. om B. i svundne Tider, Nexø 1897; *s. Forf.*, B.'s Hist., Rønne 1900. Bidr. til B.'s Geologi, Kbh. 1899 (Danm. geol. Unders. 2. R. Nr. 10). *K. A. Grønwall*, B.'s Paroxideslag og deres Fauna, Kbh. 1902 (Danm. geol. Unders. 2. R. Nr. 13). *H. M. Kofod*, Fortegn. over Landejendomme paa B., Rønne 1899.

Rønne. S. 19. Et Ting- og Arresthus (Arkit.: Bidstrup) er indviet $^{5}/_{11}$ 1902, en Valgmenighedskirke $^{6}/_{5}$ 1900. Museet tænkes indrettet i den gml. Borgerskole ved Store Torv, medens Sparekassen vil købe den tidligere Bygning og indrette den til Alderdomsasyl. — S. 20. Et Afholdshjem (Østergade) er opf. 1898, et Vandværk anlagt 1903. — S. 23. En Laane- og Diskontobank er opr. 1903. — S. 25. B.'s Jærnbane aabnedes $^{12}/_{12}$ 1900, Sidesporet til Almindingen $^{16}/_{5}$ 1901.

Byens Hist., S. 25. En Skraa for de Greifswaldske Købmænd i R. udstedtes i 1378, og fra 1380 og 1412 haves Breve vedr. disse Købmænd. Ærkebispen i Lund og 16 Bisper udstedte 1434 et Afladsbrev til Fordel for det „capella virginis gloriose juxta ecclesiam sti. Nicolai" i R., i hvilket disse Købmænd havde deres Alter. I R. har der været et *Jmfr. Maria Gilde* (nævnt 1378). — L. 6-7 f. n. udgaa.

Allinge-Sandvig. S. 32. *Hammersholm* købtes 1898 til Stenhuggeridrift af et Fælleskab af Byens Stenhuggeriarbejdere. — S. 34, L. 20. 1892, læs 1891. — L. 21. 900,000, læs 600,000. — S. 35. Et Apotek er opr. 1898 i Allinge.

Hist. S. 43, L. 9 f. n. I Mølledalen S. for Slotsbanken findes Grundstenene til Slottets Vandmølle. L. 8 f. n. *Salomons Kapel* nævnes i et Testam. fra 1379.

Svaneke. S. 45. Kirken blev 1880 fornyet baade ud- og indvendig, Skib og Kor udvidedes. Altertavlens Maleri er af A. Dorph. — S. 46. I Plantagen *Nordskov* er der 1901 rejst en Mindesten for Distriktslæge L. Jürgensen, der har faaet anlagt Plantagen.

Neksø. S. 50. I Kirkens Sakristi findes en Knæleskranke med Billedskærerarbejde i Renæssancestil: Christus og 6 Apostle, og Indskriften: Joachim Kock, Elsebet Tesmers, Anno 1639. — Havnen, S. 53, L. 25. Tilskud, læs Laan. L. 31. læs Havnen bestaar nu af en Yderhavn og den omtr. osv. L. 14 f. n. Ved Indløbet til det ny Bassin er der en Port, som kan holde Dønning ude. L. 12 f. n. Der er to Bølgebrydere.

Aakirkeby. S. 58, L. 6 f. n. *St. Jørgens Gaarden* nævnes allerede i et Testam. fra c. 1334 og i et Testam. fra 1379. — S. 59. Et Højskole- og Ungdomshjem er indviet $^{2}/_{12}$ 1900; Ø. for Bygrunden ligger Valgmenighedskirken *Bethania*.

Knudsker Sogn. S. 62. Vaabenhuset er af Granit og Mursten. Den mindste Klokke er fra 1460. *Blykobbe Plantage* strække sig fra Rønne gennem Knudsker og Nyker Sogne.

Nyker Sogn. S. 63, L. 13. Jorder, læs Landdistrikt.

S. 65, L. 2. De to Runesten høre sammen (se *Wimmer*, Indbydelsesskr. til Reformationsf. 1895, S. 103).

V.-Mariæ Sogn. S. 68, L. 25 f. n. Jærnstativet blev færdigt i 1899.

Nylarsker Sogn. S. 72. I Præstegaarden var 1816-20 et Skolelærerseminarium, hvis Bestyrer var Præsten L. A. Hjort.

Rutsker Sogn. S. 75, L. 4. Landdistr., læs Jorder.

Olsker Sogn. S. 77, L. 10 f. n. Efter Allinge-Sandvig tilføj: Byjorder og.

Rø Sogn. S. 81. *Storeborg* er fredlyst 1894.

Østerlarsker Sogn. S. 83, L. 7 f. n. Ejendommen 37. og 38. Selvejergd. er nu skilt i to Ejendomme.

S. 85. *Lensgaard* blev 1679 af Niels Juel mageskiftet til Kronen mod Lunde, Stenstrup, Kirkeby og Rynkeby Kirketiender i Fyn.

Ibsker Sogn. S. 91, L. 9 f. n. den bestaar af, læs 1893 udvidet til.

S. 92, L. 12. det eneste af de, læs et af de faa. — S. 93. Paa *Malkværnskansen* er der $^{9}/_{5}$ 1901 afsl. en Mindesten for Wolfsen.

Bodilsker Sogn. S. 95. Klokketaarnet er tegn. af Prof. E. Schiødte.

Pedersker Sogn. S. 97, L. 7 f. n. *Ringborg* (ikke Ringeborg) er 250 F. lang; Voldstedet fredlystes 1894.

Aaker Sogn. S. 98. Paa Vallensgaards Grund i Kodalen er der $^{28}/_{8}$ 1898 afsl. et Mindesmærke for Pastor P. C. Trandberg, † 1896. — S. 99, L. 20. Brugsretten over, læs Brugsafgiften af.

Christiansø. S. 100, L. 21. Sommeren, læs Vinteren.

Maribo Amt. S. 109. Ved Res. af $^{12}/_{11}$ 1903 er Falsters Provsti delt i F. Nørre og F. Sønder Hrdr.'s Provstier. S. 110. Litt.: *Wichfeld*, Geogn. og antiqv. Bemærkn. ang. Laalands Central-Bassin, Kbh. 1859. *P. Petersen*, Loll.-Falsters Navnebog, Kbh. 1903.

Maribo. S. 116, L. 1. et kronet M, læs et kronet sammenskrevet mar; L. 2. en Lysekrone, læs 3 Lysekroner, deribl. en. Den katolske Kirkes Konsekration skete $^{8}/_{10}$ 1901; den har St. Birgitte og St. Stanislaus til Navnehelgener. — S. 117. Et Vandværk, anl. for c. 220,000 Kr. aabnedes $^{31}/_{3}$ 1900.

Byens Hist. S. 120, L. 3 f. n. længere Fundamentstykke, læs Stykke Mur af røde Munkesten i Munkeskifte. — S. 122, L. 33. ryddede, læs foretog Gravninger paa; L. 17 f. n. tilføj: I *Lysemoseskov* findes endnu to andre Voldsteder. L. 14 f. n. Selskr., læs Selsk. Skr.

Nakskov. S. 123. Paa Markjorderne ligge *Madeskov Huse* V. for og *Stormarkens* og *Møllemarkens Huse* Ø. for Byen; de to sidste ere Byens Arbejderkvarterer. — S. 127. Der opføres 1903 et Alderdomshjem (Arkit.: Glahn) og et Børnehjem. — S. 130. Havnen og Sejlløbet ere nu uddybede til 16 F.

Sakskjøbing. S. 134. Paa Markjorderne ligge *Skovhuse*. — S. 136. En teknisk Skole (Arkit.: Glahn) er opf. 1901-02. Sygehuset er udvidet til 24 Senge. N. V. for Sindssygeanstalten ligger Epidemihospitalet. — S. 137 Paa et Hus i Vestergade er 1903 opsat en Tavle med Indskr. om, at *Emil Aarestrup* boede her 1838-49.

Rødby. S. 143, L. 17. $^{24}/_{7}$, læs $^{24}/_{6}$.

Nysted. S. 144. Det Papenheimske Kapel i Kirken blev 1900 afstaaet af Grev Raben-Levetzau for at indrettes til Sakristi. Alterkalken er fra 2. Halvdel af 13. Aarh.; Altertavlen er restaur. 1903 (bekostet af det Suhrske Bo).

Nykjøbing. S. 150. Kirken blev restaur. 1901; bl. a. ere Hvælvingerne helt hvidtede. — S. 153, L. 9. Den oprindelige, læs den i 1817 nedlagte Hospitalsbygn.; L. 21 f. n. Understøttelsesfonden, 4000 Kr., er ved Fund. af Sept. 1901 forhøjet til 10,000 Kr. Nykjøbing Kommune har i 1900 for 75,100 Kr. købt de Hospitalet tilh. Skove Øster- og Vestersk., med Enge i alt 85 Td. Ld.; ogsaa dets andre Arealer, c. 38 Td. Ld., ere solgte dels til Tesdorpf, Ourupgd., dels til Nykj. Sukkerfabrik. — S. 154. En Toldkammerbygn. er 1901 opf. ved Havnen (Arkit.: Prof. V. Petersen) for 101,000 Kr., hvoraf Staten har givet 86,000, Byen Resten. Om Haandværker- og Industriforeningen se *V. Boëtius*, Jubilæumsskr., Nykj. 1902.

Byens Hist., S. 162. Efter at Staten 1793 havde købt *Vestenborg*, blev en Del bortsolgt, medens nogle Parceller og Skovene endnu tilhøre Staten. — Litt.: *M. Mackeprang*, Dronn. Sofie og Livgedinget, i Hist. Tidsskr. 7. R. III S. 527 flg.

Stubbekjøbing. S. 164. Om Kalkmalerierne se ogsaa *Kr. Nyrop*, i Aarb. f. n. Oldk. 1899 S. 155 flg. — S. 165, L. 2 f. n., se Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 1. R. Pl. 9-10.

Byens Hist. S. 168. *St. Jørgens Gaarden* nævnes allerede i Breve fra 1481 og 1486. I Byen har ogsaa været et *St. Knuds Gilde*.

Kappel Sogn. S. 172. I *Langø By* er $^{15}/_{9}$ 1901 indviet et Kapel; Døbefonten er skænk. af Nakskov Kirke.

Tillitse Sogn. S. 175, L. 1. „3 Alterstager", 3 udgaar. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 489.

Gloslunde Sogn. S. 176, L. 22. Efter Magleholm tilføj: *Lilleholm*. Altertavlen er fra 1872.

Søllested Sogn. S. 182. Kapellet i Kirken aabnedes og undersøgtes 1902. — *Søllestedgaard:* Inger Oxes Mand Jørgen Brahe, † 1565, havde købt den 1550 af Kongen.

Skovlænge Sogn. S. 183, L. 19 f. n. Efter Stedet, tilføj: da.

Stokkemarke Sogn. S. 186. *Abed Folkehøjskole* overtoges Marts 1903 af Statens Planteavlsudvalg og de samvirkende laal.-falsterske Landboforeninger og skal omdannes til Planteforædlings- og Forsøgsstation. — L. 30 f. n. tresidet, læs firkantet,

Nakskov Lands. S. 188, *Krogsbølle*, L. 12 f. n., var i Middelalderen sammenlagt med St. Nicolai Kirke i Nakskov (ifl. Brev af $^{19}/_{3}$ 1419).

Branderslev Sogn. S. 190. Tidemand solgte *Nakskov Ladegd*. i 1900 for 300,000 Kr. til J. W. Hansen.

Sandby Sogn. S. 193, L. 6. 1526, læs 1525; L. 9. 48 F., læs 15-20 F.

Kjøbelev Sogn. S. 194. Kirken er indviet til St. Nicolaus.

Utterslev Sogn. S. 197. *Vintersborg* blev 1900 af Laal. Spare- og Laanebank overdraget til cand. M. Alstrup.

Halsted Sogn. S. 204. Om Bygningerne paa Halsted Kloster se en Synsforretn. i Hist. Tidsskr. 7. R. III S. 530.

Ringsebølle Sogn. S. 209. Kirken kaldtes i Middelalderen *Egeby Kirke*.

Taagerup Sogn. S. 210. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 411.

Thorslunde Sogn. S. 211, L, 4 f. n. 1653, læs 1635.

Errindlev Sogn. S. 212. *Bremersvold* har 582 Td. Ld., hvoraf 62 Eng, Resten Ager; desuden 485 Td. Ld. osv.

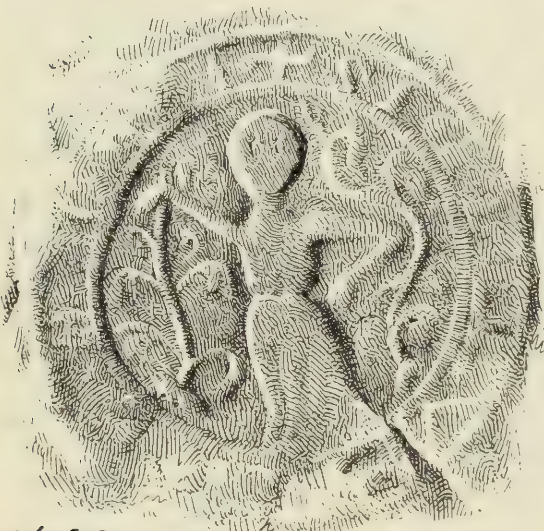
Olstrup Sogn. S. 214. Kirken er indviet til St. Laurentius. — S. 215. *Sønderkarle.* Da Lehn engang under et Ophold paa sine fynske Godser hørte, at der var kommet nogle fra de laalandske Godser, som vilde tale med ham, udbrød han: „Naa, det er de søndre Karle“. (medd. af Prof. A. Feddersen, der 1901 havde faaet det fortalt af Besidderen af S.).

Fuglse Sogn. S. 215. En Del af Kirken nedblæste $^1/_9$ 1591; efter Genopbyggelsen styrtede Hvælvingerne ned; ved Lynnedslag $^{20}/_6$ 1903 brændte Taarnet. — S. 217. *Kjærstrup* ejes efter Friederichsens Død 1902 af Lieutn. J. M. W. Friederichsen.

Krønge Sogn. S. 218, L. 31. L. C. Nielsen, læs C. C. V. Nielsen.

Bursø Sogn. S. 220, L. 20 f. n. Stykket skal lyde: Ved Klemmebrevet 1555 bestemtes, at B. efter den dalevende Præsts Død skulde annekteres til Holeby, hvilket først skete 1579 og saaledes, at B. med Krønge til Anneks blev styret af en Kapellan, som Præsten i Holeby holdt; 1635 udskiltes Krønge, og B. har fra den Tid været Anneks til Holeby.

Nebbelunde Sogn S. 221, L. 21 f. n. Enken Elise P. solgte *Danstedgd.* 1903 til C. Petersen.

Fejø og Fænø.

Vejleby Sogn. S. 227. De 4 Vandingssteder ved den forsvundne *Tvede By* ses endnu. — *Vejleby By*, ligesom Præstegaarden, skal før have ligget ved Kirken; en Dam kaldes endnu Præstedammen.

Hillested Sogn. S. 227, L. 11 f. n. Landehave, læs Langehave. — S. 228, L. 7. Eng, læs Skov. L. 21. 1686, læs 1586.

Fejø. S. 232. Kirken er indviet til St. Nicolaus.

Engestofte Sogn. S. 239, L. 15 f. n. Højalteret, l. et Alter. — Om *Engestofte* se *Ræbild*, Stamhuset E. i Anl. af dets 100 Aars Jubilæum, 1899 (tr. som Manuskr.).

Sakskjøbing Lands. S. 242. Efter C. C. S. Baron Rosenørn-Lehns Død 1899 ejes Guldborgland af Sønnen Hofjægerm. F. M. R.-L.

Taars Sogn. S. 244, L. 12. 1490, læs 1411 (se *Løffler*, Gravst., Pl. XXII).

Majbølle Sogn. S. 245. *Guldborg* har faaet Gas i 1900. En Haandgerningsskole, opr. i Thoreby, Grænge Sogn, 1877, er senere flyttet hertil.

Radsted Sogn. S. 247. Ved Lynnedslag i Taarnet $^2/_{12}$ 1898 brændte Kirken undt. en Del af Skibet. Den genopførtes i de næste Aar (Arkit: Glahn) — S. 249. Efter Besidderindens Død 1903 gik *Hardenberg* over til Sønnen, Hofjægerm. Heinrich Haugwitz-Hardenberg-Reventlow.

Thoreby Sogn. S. 253. I Nagelsti har der tidligere staaet et Bystævne.

Slemminge Sogn. S. 253. Kirketaarnet brændte ved Lynnedslag $^{21}/_4$ 1901, ligesom det Indre led Skade; Marts 1902 var det atter istandsat (Arkit.: Glahn). L. 8 f. n. Korrundingen, læs Korets sydl. Mur.

Bregninge Sogn. S. 263. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 430.

Vaalse Sogn. S. 275. Kirken er indv. til St. Hans. — Andersen solgte 1903 *Valnæsgd.* til Grev Knuth, Liliendal.

Brarup Sogn. S. 278. *Guldborg Færgegaard* (se ogsaa S. 279) er 1902 med Færgerettigheder solgt for 85,000 Kr. af Stamhuset Vennerslund til Maribo Amtsraad.

Idestrup Sogn. S. 288. I Hillestrup findes et lille Bystævne; i S.-Ørslev har der til c. 1883 staaet et Bystævne.

Gjedesby Sogn. S. 292. Ved Lov af $^{27}/_{4}$ 1900 anlagdes der i Gjedser to Dampfærgelejer, indviede $^{30}/_{9}$ 1903, ligesom Sejlløbet ud for G. uddybedes til 25 F.

S.-Kirkeby Sogn. S. 294, L. 2. Univ. Reformationsf., læs Kongens Fødselsdag, 1895 S. 110, og *Wimmer*, D. Runem. II S. 438.

Falkerslev Sogn. S. 301, L. 21 f. n. Stampe til Skjørring døde 1903. L. 15 f. n. Om *Dalbygaard* læs: 295,000 Kr. til Jensen, Steffensminde, som 1898 solgte den til C. Thorsen, Vestenborg.

Aastrup Sogn. S. 302. Kirken kaldes i ældre Tid undertiden *Moseby Kirke*. — S. 303. Se *A. la Cour*, Den Cl. Agerbrugsskole paa *Næsgaard*, 1799-1849-1899, Kbh. 1899; og *F. Hjort*, Gamle Næsgaardianere, Odense 1899.

Odense Amt. S. 304, L. 12 f. n. Tversnæs, læs *Iversnæs*. — S. 306, l. 9 f. n. disse to, læs de to fynske.

Ansgarkirken i Odense.

Litt. S. 309. *V. Madsen*, Beskr. over geol. Kort over Danm.; Kortbl. Nyborg, Kbh. 1902. — En Saml. Indberetninger fra Præster i Fyns St. fra 1755 og flg. Aar (Manuskr. i Kgl. Bibl., Kallske Saml. Nr. 377, 4°).

Odense. S. 309, L. 24 f. n. 2^0 7′ 19″, læs 2^0 11′ $5,_{50}$″. — S. 310. *St. Knuds Lands.*, c. 1320 Td. Ld., vedtog Byraadet $^{17}/_{3}$ 1900 at indlemme i Købstaden, — S. 312, L. 9 f. n. over Tønne, læs nemlig Tønne. — S. 314, L. 6 f. n. $12^1/_2$ Al. bred, læs c. 36 Al. bred (Koret 12 Al. bredt). — S. 317. Ved Res. af $^{31}/_{12}$ 1901 udskiltes en Del af St. Knuds Sogn som *St. Knuds vestre Sogn* med midlertidigt Kirkelokale i Missionshuset Elim (se S. 336), indtil den i 1901-2 opførte *Ansgarkirke*, mod V. i Byen ved Anlægget ved Kirkegaarden blev færdig; den indviedes $^{26}/_{11}$ 1902 (Arkit.: N. Jakobsen). — S. 321. Landbrugsskolen ophævedes 1902, men s. Aar stiftedes „Det fynske Selskab til Landbrugsundervisningens Fremme“,

som oprettede *O. Landbrugsskole* i den tidligere tekniske Skole. — S. 322. Museet hedder fra Feb. 1902 *Fyns Stiftsmuseum* — S. 331. Et katolsk *St. Josephs Hospital*, „Godthaab“, Hjallesevej, er indviet $^{10}/_{7}$ 1901. — S. 333. Den ny Toldkammerbygn. blev indviet $^{2}/_{6}$ 1900. — S. 336. Kr. Forening f. unge Mænd har faaet en Bygn., Nedergade, indviet $^{17}/_{9}$ 1900. Handelforeningens Bygn. er 1901 solgt til Nationalbanken til en Filial, aabn. Dec. 1901. Fyns Forsamlingshus, Hj. af Kongens og Dronningensgade (Arkit.: N. Jakobsen), er indviet $^{25}/_{7}$ 1900. — S. 337. Fyns Diskontokasses Bygn. er udvidet 1899-1900 (Arkit.: R. A. Petersen). Handelsbanken har faaet en ny Bygn. 1899-1900, Vestergade (Arkit.: N. Jakobsen). — S. 339. *Eiler Rønnovs Gaard* er 1900 købt af Kommunen, restaur. af Bygningsinspekt. J. V. Petersen paa Statens Bekostning. — S. 342. Gaarden Vestergade Nr. 76 er nedbrudt 1903, men Stiftsmuseet har erhvervet Façaden, der tænkes opf. andetsteds. — S. 343. Om det Miloske Bogtrykkeri se *C. Nyrop*, Huset Milo, Odense 1748-1898, Odense 1898 — S. 345, L. 19 f. n. Tilføj: O. Frivillige Korps 1848 (Særtr. af Fyns Stiftstid.), Odense 1899. Fyns Landmandsbank er opr. 1902. — S. 346. Havnen og Kanalen ere 1901-3 uddybede til 19 F. Et nyt Apotek, St. Hans', er opr. 1903. — S. 347. *Nyborg-Svendborg Banen* overtoges $^{1}/_{8}$ 1902 af „Sydfynske Selskab“; *Odense-Kjerteminde Banen* aabnedes $^{4}/_{4}$ 1900.

Byens Hist. S. 348, L. 26 f. n. „den af ham selv opbyggede“, udgaar. — S. 349, L. 14. Axel, læs Absalon. — S. 350, L. 34 f. n. 1295, læs 1291. I Byen har været et *St. Peders Gilde.* — S. 353. Litt.: *C. C. Clausen*, O. og Omegn, Kbh. 1900.

St. Knuds Kloster og Kirke. S. 355, L. 5. Rigets Kansler, læs Kongens. — S. 361. Underskr. under Bill.: Altertavlens Midtparti og Fodstykke. — S. 365. Om Kirkeklokken se F. Uldall, i „Fra Ark. og Mus.“ I S. 281. — S. 366, L. 22 f. n. 1651, læs 1615. — S. 368, Litt.: *H. Rasmussen*, St. Knuds Kirke, Vejledning for Besøg., Odense 1903.

Kjerteminde. S. 371. Ny Borger- og Realskolebygn. (Arkit.: Colding) indviedes $^{7}/_{3}$ 1902.

Byens Hist. S. 374, L. 23 f. n. D. Mag. V, læs D. Mag. 2 R. V.

Middelfart. S. 387. Ny Havn med indtil 24 F. Dybde.

Byens Hist. S. 388. Marsvinsfangerlavet er ophævet ifl. kgl. Res. af $^{4}/_{5}$ 1899. Litt.: *C. C. Clausen*, M. og Omegn, Kbh. 1900.

Assens. S. 392. Byen fik Vandværk 1903. Paa Pladsen foran Posthuset er $^{11}/_{5}$ 1900 afsl. en Broncestatue af Willemoes (Billedh.: Peters).

Byens Hist. S. 397. Helligaandshuset nævnes 1. Gang i et Testam. af 1295. — S. 398. Litt. *O. B. Hansen*, Oplysn. om A. Kommune, Kbh. 1855.

Odense St. Hans Landdistr. S. 402. Langkilde solgte *Marienlund* 1900 til et Konsortium.

Dalum Sogn. S. 407, L. 16 f. n. 139, læs 339. — S. 498. Efter store Tilbygninger (Arkit.: Jakobsen) toges Landbrugsskolen atter i Brug $^{6}/_{11}$ 1900.

Dalum Kloster. S. 410. L. 10. „Lassen overdrog osv., læs Paa Grund af Skatterestancer kom den atter til Kronen, der 1682 skødede den til Didr. v. Schult osv.

Sanderum Sogn. S. 411, L. 19 f. n. „og som maaske er skænk. af Dr. Christine“, udg.

Verninge Sogn. S. 416. Kirken er indviet til St. Michael; om Kirken se Kirkeh. Saml. 4. R. VI S. 808 og 5. R. I S. 330.

Vissenbjærg Sogn. S. 420. *Grøftebjærg* blev solgt 1900 af Møller og ejes nu af C. Petersen, der 1901 købte den for 158,000 Kr.

Davinde Sogn. S. 429. Litt.: *M. Winther*, *Sanderumgaards* Have, Kbh. 1824.

S.-Næraa Sogn. S. 434. Om Valgmenighedskirken se Højskolebl. 1898, Nr. 29.

Bjærge Hrd. S. 441. Litt.: *H. F. Rørdam*, Synsforretn. over Kirkerne i B. Hrd., i Kirkeh. Saml. 2. R. I S. 238 flg.

Birkende Sogn. S. 449, L. 10. *Birkende* har ingen Pogeskole; L. 11. *Skallerød* har Skole.

S. 449, L. 23 f. n. læs: I Kirken en 1866 opsat Mindetavle over Hans Tausen.

Dalby Sogn. S. 458. I Dalby er $^{5}/_{7}$ 1902 afsl. en Mindesten for Kold.

Skeby Sogn. S. 463, L. 27 f. n. Lammerø, læs Lammersø. S. 464, L. 23 f. n. Lammerøskoven, læs Lammersøskoven. Litt.: *E. V. Lose*, Hist. Fortællinger om S.-Otterup Sogne, Odense 1900.

Otterup Sogn. S. 465. Valgstedet for 7. Folketingskr. er ved Lov af $^{15}/_{5}$ 1903 flyttet til Otterup fra Søndersø. L. 24 f. n. Chrf. Sehested, læs Chr. S. — S. 466. *Ørridslevgd.* blev af Møller solgt 1903 for 250,000 Kr. til H. Pontoppidan, Hamburg.

Lumby Sogn. S. 470. Gaarden i Lumby har 16 Td. H., 165 Td. Ld., hvoraf 35 Eng, 2 Skov, Resten Ager.

Krogsbølle Sogn. S. 475, L. 2. 1786, læs 1782. L. 2 f. n., tilføj: se Kirkeh. Saml. 4. R. V S. 721 flg.

N.-Næraa Sogn. S. 476. Runestenen, nu indmuret ved Korbuen i Pillen, har Indskr.: Thormud nyd Højen, ɔ: hvil i Fred i Højen; se *Wimmer*, D. Runem. II S. 365 flg.

Uggerslev Sogn. S. 478. *Uggerslevgaards* Bygning er ikke omgiven af Grave.

Skovby Sogn. S. 484. *Christianslund* solgtes 1900 for 130,000 Kr. til Grevsk. Gyldensten.

Ore Sogn. S. 487, L. 10 f. n. „af Navnet Huguetan", udgaar.

Veflinge Sogn, S. 495, hører til 6. (ikke til 5.) Landstingskreds.

Søndersø Sogn. S. 502. Valgstedet er flyttet til Otterup, se ovfr. S. 503, L. 2, f. n. Vestergaard, læs Westengd.

Vejlby Sogn. S. 511. *Kathrinebjærgs* Hovedbygn., opf. 1805, er i 3 Fløje af Bindingsværk i 1 Stokv.; til de to Sidefløje er senere tilb. to Sidefløje af Grundmur.

Rorslev Sogn. S. 513. Kirkeklokken er fra 1442 (ikke 1403).

Brenderup Sogn. S. 514. Kirken er indviet til St. Peder.

Gjelsted Sogn. S. 518. Den mindre Klokke, uden Indskr., er fra den senere Middelalder.

Rørup Sogn. S. 520. Om *Erholm* tilføj L. 13 f. n. efter Besidder: han overdrog 1899 Stamhuset til Sønnen cand. jur. F. V. Cederfeld de Simonsen.

Ejby Sogn. S. 521. Ejby fik 1901 Apotek.

Gamborg Sogn. S. 525. Litt.: Aktstykker vedr. G. Præstekald, i Kirkeh. Saml. 3. R. V S. 583 flg.

Husby Sogn. S. 530. Den lille Kirkeklokke, uden Indskr., er fra den senere Middelalder. Om *Wedellsborg* se *C. Madsen*, Grevsk. W., Middelfart 1873. — Om Kirstine Munks Kiste i Husby Kirke se Saml. t. Fyns Hist. VIII S. 327 flg.

Tanderup Sogn. S. 533, L. 9 f. n. 1480, læs 1489.

Barløse Sogn. S. 535. Præstegaarden brændte $^{17}/_{11}$ 1859 (ikke 1860). — S. 536, L. 21. cantor, læs canonicus.

Sandager Sogn. S. 537. De to Ligsten over Præster i Kirken bleve 1901 opstillede i Koret. Kirkespiret brændte 1897 (ikke 1894).

Skydebjærg Sogn. I *Aarup*, S. 544, er $^{8}/_{4}$ 1903 indv. en Kirke i Rundbuestil med Taarn og Spir, af røde Sten paa Granitsokkel (Arkit.: Jensen).

Søllested Sogn. S. 548. Tilføj ved *Egemosedam*: se dog S. 726.

Haarby Sogn. S. 553. Haarby fik 1901 Apotek. — *Løgismoses* Avlsbygninger, S. 555, brændte ved Lynnedslag Juli 1899. Om Kirken paa Løgismose bemærkes, at det var den dav. Ejer V. Sønnichsen, der 1883 efter Andragende fra Menigheden, som før søgte til det nedlagte Kapel, lod den genopføre og skænkede den til Staten, saaledes at den ikke atter kan nedlægges, og at der holdes afvekslende Gudstjeneste i den og Haarby Kirke.

Sønderby Sogn. S. 557. Ved Restaurat. i Kirken 1902 fandtes Kalkmalerier.

Helnæs Sogn. S. 560. Paa Runestenen staar . . . Aveir ristede Runerne (ikke: udsmykkede), se *Wimmer*, D. Runem. II S. 346.

Svendborg Amt. S. 562, L. 6. Sultemade, læs *Syltemade*.

Litt. S. 565: *V. Madsen*, Beskr. over geol. Kort til Danm., Kortbl. Nyborg, Kbh. 1902.

Svendborg. S. 573. Et Alderdomshjem er opført 1903 af Kommunen. En ny Toldkammerbygn. (Bygningsinspekt. J. V. Petersen) er taget i Brug 1901.

Litt., S. 580, L. 12. S. 23, læs S. 86. — Om Svendborg, Beskr. af Byens Udvikling, Svendborg 1903.

Faaborg. S. 590, L. 1. 14/7 1251, læs 13/7 1251.

Nyborg. S. 597, L. 2 f. n. Det helle Skriverstuehus, læs Skriverstuehuset. — S. 601. Det ny Diakon- og Epileptikerhjem blev indv. 26/10 1899. Ved en Eksplosion i Gasværket 30/4 1902 dræbtes 6 Mennesker, og en Del Bygninger ødelagdes. Et kristeligt Ungdoms- og Sømandshjem er opf. 1903 ved Havnen. — S. 603. I et Anlæg ved Havnen er 21/10 1900 afsl. et Mindesmærke for Peder Bredal., † 1658. L. 21-22. „et vistnok i Slutn. af 18. Aarh.«, læs et i 1850 nedrevet. — S. 606. Den ny Havn, paabegyndt 1899, blev aabnet 8/12 1901.

Byens Hist. S. 607. Om *Korsbrødregaarden* se *C. Neergaard*, En gml. Gd. i N., i Aarb. f. n. Oldk. 1902. — S. 610, L. 10. Det er intet Sagn om de løsslupne Heste, se *C. Schmidt*, De fremmede Troppers Ophold i Danm. 1808, Kbh. 1901, S. 231. — Litt.: *Fr. Crone*, Saml. t. N. Kjøbstads, Fæstnings, Slots og Lehns Hist. (3 haandskr. Folianter i N. Bys Arkiv), fra 1887. „N. Stadtz Speyel og Policey Ordning“ (Haandskr. fra Beg. af 17. Aarh., indeh. Afskrifter af Bestemmelser vedr. N. By, i N. Bys Arkiv). Kirkl. Forhold i N. 1730-87, i Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 55 flg.

Rudkjøbing. S. 612, L. 23 f. n. Kirken blev restaur. 1896 af Arkitekt Estrup (ikke Storck). — S. 616. Indløbet til Havnen er forbedret, saa at den fra Syd kan søges med 11 F. Dybgaaende.

Ærøskjøbing. S. 620. Realskolen har Dimissionsret (Eksamen afholdtes 1. Gang i 1900).

Skaarup Sogn. *Sk. Seminarium*, S. 626. En ny Børneskole indviedes 8/5 1901. Litt.: Sk. Semin. 1803-1903, Svendborg 1903.

Tved Sogn. S. 628, L. 19 f. n. 1740, læs 1749. — *Bjørnemose*, S. 629, L. 6 f. n. eet Stokv., læs to.

St. Jørgens Sogn. S. 630. Ligkapellet er opf. 1893 (ikke 1393). *St. Jørgens Gaarden* nævnes 1. Gang i Testam. fra 1291; senere betænktes det i Testam. bl. a. fra 1295 og 1339.

Ollerup Sogn. S. 636. Ved Landevejen er 22/5 1900 afsl. et Mindesmærke for Anton Nielsen (Granitsten med Portrætmed., af Billedh. Bøgebjerg).

Stenstrup Sogn. S. 638, L. 7. Laurentius, læs Nicolaus. *Skjoldemose* ejes efter Besidderens Død 1901 af hans Bo. — S. 639. *Kroghenlund* blev ved Tvangsaukt. 1902 udlagt til Kreditforen. af Grundejere i Fyns Stift, som s. Aar solgte den for 191,000 Kr. til A. Harreschou, † 1903. — Litt.: *V. Madsen*, Om den glaciale, isdannede Sø ved Stenstrup samt om Dannelsen af Teglværksleret i Stenstrup-Egnen (Danm. geol. Unders.), Kbh. 1902.

Kværndrup Sogn. S. 640. De gamle Navneformer for K., L. 18-19, gælde for Kjærum i Baag Hrd. Valgstedet er 1901 flyttet til Gudme. Om *Egeskov*, L. 26 f. n. 1120 Td. Ld., læs 2200 Td. Ld.

S. 640, L. 16 f. n. Laurentius, læs Michael. — S. 7 f. n. De nævnte Afladsbreve gælde ikke K., men Kjærum, Baag Hrd. — Det nedblæste Kirketaarn blev ombygget efter Tegn. af A. Klein; J. V. Petersen har opf. en ny Vestgavl og nye Gavle paa Ligkapellet.

Taasinge. S. 646. Efter Baron C. Juel-Brockdorffs Død 1900 fulgte hans Søn Lieutn. Baron Fr. J. B. — Litt.: *C. G. Nielsen*, Taasinge før og nu, Odense 1901.

Aastrup Sogn. S. 662, om *Nakkebølle*, L. 3 f. n. Blokskifte, l. Krydsskifte (Medd. af Prof. H. J. Holm).

V.-Skjerninge Sogn. S. 663, L. 4 f. n. Det er ikke Fattiggaarden, men *Sophie Krags Hospital*, som er nedbrudt og Grunden lagt ind under Kirkegaarden.

Ulbølle Sogn. S. 665, L. 12. 1588, læs 1558.

Hundstrup Sogn. S. 666. Efter Langes Død 1901 solgtes *Flintholm* 1902 for 250,000 Kr. til Forpagter Mackeprang, Nakkebølle.

Brahetrolleborg. S. 670. Efter Avlsbygningernes Brand Sommeren 1900 genopførtes de (Arkit.: V. Dahl) med de gamle Mure og saa vidt muligt i den gamle Skikkelse.

Herringe Sogn. S. 673. Besidderen solgte Nov. 1899 (med Forbehold af Reg.

Approbat.) for 700,000 Kr. Stamhnset *Fjellebro* til Grev Ahlefeldt-Laurvig-Bille til Egeskov.

Gjestelev Sogn. S. 675. *Nordskov* blev 1900 solgt for 250,000 Kr. til Jægerm. F. Sporon-Fiedler.

S.-Broby Sogn. S. 682. L. 8. Valgstedet er ved L. af $^3/_2$ 1902 henlagt til Højrup, Hillerslev Sogn.

Hillerslev Sogn. S. 686. Valgstedet for 5. Folketingskr. er henlagt til Højrup, se ovfr.

Ringe Sogn. S. 706. L. 7 f. n. Juel, læs Fr. Juul.

Øksendrup Sogn. S. 717. *Tange* kom efter Rosenkrantzerne til Peder Christensen Dyre, hvis Gods, Tange indbefattet, tilfaldt Kronen, der 1568 overdrog det til Otte Brahe og Peder Oxe.

Hesselager Sogn. S. 718, L. 4 f. n. Klokken er fra 1490 (ikke: 1495) og er fra Øm Kloster. — S. 720. Damestenen hedder egentlig *Dummestenen.* Ved Hesselager er Juli 1903 rejst et Monument for Lægen R. Kabell, † 1902.

Gudme Sogn. S. 724. Gudme er ifl. L. af $^1/_2$ 1901 Valgsted for 2. Folketingskreds. i Stedet for Kværndrup.

Flødstrup Sogn. S. 735. *Risinge* blev 1900 af Fog solgt for 210,000 Kr. til et Interessentskab, af hvis Medl. Forpagter R. Kattrup nu (1903) staar som Ejer.

Ullerslev Sogn. S. 736, L. 19 f. n. 1388, læs 1433.

Frørup Sogn. S. 745. Den store Kirkeklokke, med Minuskelindskr. og et Relief af Jmfr. Maria med Barnet, er fra 1439.

Ellested Sogn. S. 748. Kirken er indviet til St. Nicolaus.

Langeland. S. 757. L. 2. Skovlebjærg, læs Skøvlebjærg. — Litt.: *K. C. Rockstroh,* L.'s Forsvar 1658-59, i „Vort Forsvar", Nr. 528, 530—32 (1901).

Simmerbølle Sogn. S. 761. Tilføj ved Sognet *Pelykke* (Pigelykke), Huse. — *Biskopstorp* blev efter Petersens Død 1903 solgt for 200,000 Kr. til Bech, Valbygd.

Magleby Sogn. S. 784, L. 26. Magleby Nors, l. Nor.

Tranderup Sogn. S. 790, L. 5. 1516, læs 1566.

IV. Bind.

Hjørring Amt. S. 6. Litt.: *C. Klitgaard,* Blade af Vendsyssels Hist., Hjørring s. a. (1900). *J. Brüel,* Klitterne i Hj. Amt 1550-1850, Aalborg 1900. *A. Gaardboe,* De sidste Natmændsfolk i Vendsyssel, Aarhus 1900. *Lønborg Friis,* Vendsyssels Nationaldragter og Vendelboerne i gml. Dage, Hjørring 1902. — L. 8 f. n. H. D. A. Wulff, læs D. H. Wulff. — L. 5 f. n. Stude-, læs Skude.

Hjørring. Hist., S. 14. Om Branden 1819 se *S. Møller,* Tanker ved H.'s sørgelige Ildebrand 1819, Aalborg 1820. — Hj. var Bispesæde 1548-53 (se Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 121). — S. 15. Litt. *J. Dam,* Hj. og Omegn, Kbh. 1900.

Sæby. S. 19. Et Acetylèngasværk er anlagt 1902.

Frederikshavn. S. 25., L. 7 f. n. *Frydenstrand* Kuranstalt er opr. 1897. — S. 26. *Emil og Anna Caspars Stiftelse,* med Friboliger, er opr. 1901 af Grosserer C. og Hustru; Bygningen, Hj. af Vester- og Arenfeldtsgade, blev indviet $^{28}/_4$ 1902. Elektricitetsværket er opf. 1900. — S. 30. Paa Havnens Sydmoles Hoved er der 1901 opsat en Sirene, der drives med Elektricitet.

Litt.: S. 31. *J. Paulsen* og *G. Winther,* Fr. og Hirsholmene, Kbh. 1877.

Skagen. S. 37. Ifl. Lov af $^{15}/_5$ 1903 anlægges en Havn.

Byens Hist., S. 40, L. 25. „og (ifl. D. Atl. V. S. 220)", læs (ifl. D. Atl. V. S. 220) og. L. 6 f. n. $^8/_7$ 1560, læs $^8/_6$ 1560. — S. 40. Det gl. Kirketaarn er 1903 overtaget af Nationalmus. og fredlyst. — S. 42. Litt.: *S. Abildgaard,* Beskr. over Kiøbstaden S., 1761.

Raabjærg Sogn. S. 46, L. 15. 300, læs 3000. — S. 47. Litt.: *J. Larsen,* Gaardbogd., 1898.

Tversted Sogn. S. 49. *Nørre-Elkjær* er afbildet i Vignetten S. 42.

Bindslev Sogn. S. 51, L. 28 f. n. overskallet, læs forskallet.

Elling Sogn. S. 53, L. 7. overskallet, læs forskallet.

Hørmested Sogn. S. 56. Tilføj. *Møjen*, Gd. — S. 57. Olsen solgte *Høgholt* 1901 for 205,000 K. til P. A. Hansen.

Lendum Sogn. S. 59. Hartz mageskiftede 1901 *Lengsholm* til J. P. Sørensen.

Aasted Sogn. S. 60, L. 6. blindingspr. Kamgavle, læs blindingsprydet Kamgavl.

Skjærum Sogn. S. 61. Poulsen solgte *Eget* 1903 til Fr. Nielsen. — Litt.: *A. Gaardboe*, Bidr. til S. Sogns Hist., Aarhus 1902.

Flade Sogn. S. 62. I Bangsbostrand er $^{30}/_{11}$ 1902 indv. en Filialkirke (Arkit.: K. Varming). — S. 64. *Knivholt* blev 1902 solgt for 230,000 Kr. til Inspektør Rasmussen.

Hirsholmene. S. 67, L. 18 f. n. I 1901 er der ansat en Præst.

Ugilt Sogn. S. 74, L. 11. Rebild, læs Ræbild. Om *Linderumgd.* se Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 158 flg.

Astrup Sogn. S. 77. En Alterkalk fra c. 1200 er i Nationalmus. — S. 78, L. 9. Hostrup, læs Hastrup.

Bjærgby Sogn. S. 79, L. 22. Læs: Juelernes og Billernes Vaabener.

Uggerby Sogn. S. 82, L. 9 f. n. „og Jfr. Maria“, udgaar.

Asdal Sogn. S. 85. Fattiggaarden i Skovsgde. brændte 1902.

Skallerup Sogn. S. 89, L. 1. „indsat to Vinduesmonoliter“, læs er der en Aabning i to sammenlagte Kvadre. L. 12. Stentavle med 64, læs Trætavle med 62.

Rubjærg Sogn. S. 92. Fyret paa Rubjærg Knude, Landets første Gasfyr, tændtes $^{27}/_{12}$ 1900.

Torslev Sogn. S. 103. Kirken i Vraa, *St. Matthæi K.*, er indv. $^{5}/_{5}$ 1901. — S. 104. Torslev Kirkeklokke, uden Indskr., er fra 14. Aarh.

Skæve Sogn. S. 106, L. 1. Tilføj: *S.-Ravnholt*, Gd. — L. 4. „delt i Fjerdingerne Albæk, Lyngsaa, Vorsaa og Søraa“, udgaar.

S. 106, L. 16. Fladbue, læs Rundbue.

Albæk Sogn. S. 107. Kirken i Lyngsaa, *St. Pauli K.*, er indviet $^{9}/_{11}$ 1902. — S. 108, L. 1. „i et vestl. og østl. Sognefogeddistr.“, læs i Fjerdingerne Albæk, Lyngsaa, Vorsaa og Søraa.

Vor Sogn. S. 109. *Flauenskjold* fik Apotek 1903.

Dronninglund Sogn. S. 115. Filialkirken i Dorf er indviet $^{4}/_{11}$ 1900.

Taars Sogn. S. 125. *Hovstrup Fattiggaard* brændte 1902. — S. 126, L. 26. „eller Langernes“, udgaar. — *Boller* solgtes 1901 for 116,000 Kr. til S. C. Pedersen. — S. 127. *Aas* solgtes 1901 til Forpagteren Chr. Jensen for 144,000 Kr.

Vrejlev Sogn. *Vrejlevkloster*, S. 130, L. 1. Ide, Dorte, læs Ide Dorte. S. 131. Gaarden overtoges 1902 af Kreditforeningen f. jydske Landejendomsbesiddere.

Hæstrup Sogn. S. 132. Altertavlen er et Maleri fra 1898 (Christus vels. et Barn). Den lille Klokke, nu i Nationalmus., har Runeindskr. (vistnok den eneste hidtil kendte i Landet), fra 12. Aarh.; ifl. *Wimmer* staar der: Ave Maria gratia plena.

Furreby Sogn. S. 140, L. 27 f. n. Fjeldstrup, læs Fjeldskov.

Vråa Sogn. S. 145. I Vraa blev $^{16}/_{9}$ 1900 indv. en Valgmenighedskirke. I *Vraa Kirke* fandtes 1903 interessante Kalkmalerier.

Ø.-Brønderslev Sogn. S. 152. Chr. Petersen købte ogsaa *Gml. Burholt* i 1903.

Hune Sogn. S. 159. Om Runestenen, som nu staar i Vaabenhuset, se *Wimmer*, D. Runem. II S. 120.

Jetsmark Sogn. S. 162, L. 4. Altertavlen er ny med et Maleri: Christus annammer Syndere. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 123.

Lerup og **Tranum Sogne.** S. 166 og 188. Præstegaarden er 1901 flyttet fra Lerup til Tranum. *Tranum Kirke* er indv. til St. Nicolaus.

Torslev Sogn. S. 172. Kirken er opf. vistnok i 13. Aarh.

Svenstrup Sogn. S. 175. Den gml. Klokke er nu omstøbt.

Øland Sogn. S. 183, L. 11 f. n. *Ø Kloster* er ifl. Pavebrev af 1486 stift. af Biskop Tyge.

Læsø. S. 187. Toldstedet er fra $^{1}/_{5}$ 1903 henlagt til Frederikshavn, og samtidig er ansat en Strandkontrollør ved Vesterø Havn.

S. 188, L. 5 f. n. 300, l. 309. — S. 192. Ved Østerby anlægges 1903 en Havn.

Thisted. S. 204. Paa et Hus i Strømstræde er der 1900 indsat en Marmorplade med Indskr.: „Her fødtes Chr. Mikkelsen Kold $^{26}/_{3}$ 1816“. — S. 206. Der er $^{12}/_{7}$ 1901 givet Konc. paa en *Thisted-Fjerritslev Bane.*

Byens Hist. S. 207. Superintendenten Peder Thomesen tog 1542 Bolig i T.,

men 1548 ophørte Byen at være Bispesæde (se Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 121). — Litt.: *F. Hallager*, Ole Bjørn og de Besatte i T., Kbh. 1901; *Vill. Christensen*, Besættelsen i T., i Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 206.

Nykjøbing. S. 211. Et af Jærnstøber N. A. Christensen opr. Alderdomshjem er indviet $^{28}/_{4}$ 1903.

Byens Hist. S. 215. Den første Superintendent Peder Thomesen tog Bolig i N. indtil 1542, da han flyttede til Thisted (se Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 121). — Litt.: *Vill. Christensen*, N. paa Mors 1299-1899, med et Tillæg af Sognepr. *V. Hansen*, Kbh. 1902. *C. R. V. Hansen*, Saml. af Fundatser og Bestemmelser vedr. Legater og milde Stiftelser i N., Nykj. 1901.

Kollerup Sogn. S. 217, L. 7 f. n. Tilføj efter Øster: Nørre.
S. 218, L. 10. 1898, læs 1880'erne.

Hjortdals Sogn. S. 218, L. 11 f. n. „udt. Hjordals", læs Hjordels.

Vesløs Sogn. S. 229, L. 24. Fanen, læs Korset. — *Vesløsgd.*, L. 14 f. n. „som 1741", læs hvis Søn 1741.

Nors Sogn. S. 236, L. 7 f. n. Vaaben med Tavlebrædt, læs Granitkvader med T. — S. 237, L. 26. Worminggd., læs *Worninggd.*

Sennels Sogn. S. 244. *Momtoft* blev 1901 solgt for 103,500 Kr. til Kr. Østergaard; nu ejes den af C. Kloster Petersen.

Sjørring Sogn. S. 252, L. 17 f. n. Nordside, læs Sydside. I Vaabenhuset staar en Runesten (se *Wimmer*, D. Runem. II S. 181).

Hundborg Sogn S. 259. *Vørupør Kirke* er ombygget, indviet $^{14}/_{12}$ 1902, dobbelt saa stor som den gamle (Arkit.: Wiinholt). — S. 260, L. 13. 1472, l. 1462.

Snedsted Sogn. S. 264. Vaabenhuset opførtes 1883 af Granitkvadre, der udbrødes af Kirken.

Harring Sogn. S. 267. Klokken fra 1432 er omstøbt 1885.

Hørdum Sogn. S. 269. Klokken fra 1500 er omstøbt i 1880'erne.

Hassing Sogn. S. 270. Ved Kirken er opf. et nyt Vaabenhus 1901. L. 7 f. n. Østmur, læs Sydmur (se om Stenen Aarb. f. n. Oldk. 1894 S. 291 flg.).

Hvidbjærg Sogn. S. 275. *Lyngholm* ejedes 1375 af Bo Høg.

Ørum Sogn. S. 276. *Gl. Ørumgd.* blev 1901 solgt af Eyber for 63,000 Kr. til P. Rokjær.

Lodbjærg Sogn. S. 277, L. 18. 18. Aarh., læs 15. Aarh.

Vestervig Sogn. S. 280, L. 14 f. n. Midtskibet og Sideskibene osv., læs Sideskibene have fra først af haft aaben Tagstol, og det samme har vistnok været Tilfældet med Midtskibet og Korsfløjene (Medd. fra Prof. J. B. Løffler). — S. 284. Se *J. Aakjær*, Den Mollerupske Retssag, i Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 279 flg.

Agger Sogn. S. 285. Allerede 1560 blev *Aggertangen* gennembrudt (se Ny Kirkeh. Saml. V S. 350, og *O. Nielsen*, Skodborg og Vandfuld Hrdr., S. 373).

Heltborg Sogn. S. 288. Kirken er indv. til St. Peder. — S. 289, L. 10. Stenene ere bortfjernede, læs have været bortfjernede (nu erstattede med andre).

Ydby Sogn. S. 291. Bendixen solgte 1903 *Skibstedgd.* for 66,000 Kr. til Thorning Christensen.

Jegindø Sogn. S. 298, L. 24. Korbuen, læs Kirken.

Nykj. Landdistr. S. 302, L. 1 f. n. „og een Skorsten", udgaar.

Mollerup Sogn. S. 306, L. 26. romansk, læs gotisk.

Tæbring Sogn. S. 306. Ved Reskr. af $^{18}/_{4}$ 1903 er T.-Ovtrup blevet et eget Postorat, medens Rakkeby er lagt som Anneks til Karby.

Ovtrup Sogn, se ovfr. — S. 308. Breinholt solgte *Damsgd.* 1901 for 170,000 Kr. til N. Overgaard.

Rakkeby og **Karby Sogne.** S. 308-9, se ovfr. — S. 311. Poulsen solgte 1902 *Ørndrup* for 125,000 Kr. til N. Voetmann.

Hvidbjærg Sogn, S. 311, er ved Reskr. af $^{18}/_{4}$ 1903 blevet Anneks til Redsted Sogn, S. 312.
S. 312. L. 22. Nielsen, læs Nissen.

Vejerslev Sogn. S. 314. Vejerslev fik Apotek 1903.

Ljørslev Sogn. S. 319, L. 17. (om *Højris*) „efter Tegn. af H. J. Holm", udgaar.

Ø.-Jølby Sogn. S. 326. Nogle mærkelige emaillerede, middelalderlige Alterstager fra Kirken ere nu i Nationalmus.

Bjærgby Sogn. S. 331, L. 24. 1483, læs 1486.

Ejerslev Sogn. S. 336, L. 1. middelalderlig Skriftestol, læs Skriftestol fra c. 1600.

Aalborg. S. 342, L. 16 f. n. 2,8, læs 3,4 Mil. — S. 344. *St. Budolfi Kirke* er efter Restaurationen, baade ud- og indv., genaabnet 8/9 1900. Et af Mich. Ancher malet Billede ef Biskop Schousboe, ligesom to før i Bispegaarden værende Billeder af Bisperne Bindesbøll og Bornemann, er 1901 ophængt i Kirken. — *Vor Frue Kirke,* S. 348. Altertavlen, forfærdiget og opsat 1621 (se Saml. t. j. Hist., 3. R. III S. 357), brændte 14/4 1902. Den nye Tavle males af F. Schwartz. — S. 349, L. 11. Smedejærnsgitret er afbild. i Studierejser af Kunstakad. Elev. I Pl. 10-11. — *Vor Frelsers Kirke,* S. 349, er indviet 28/9 1902, og ved Res. af 12/9 s. A. er af Budolfi Sogn udskilt *Vor Frelsers Sogn.* — S. 352, L. 6 f. n. Katedralskolen er ikke stift. 1554, men er noget ældre (se Kirkeh. Saml. 3. R. III S. 408). — S. 354. Godsejer C. Gjedde skænkede 1901 Museet 62 danske Malerier. — S. 362. Den ny Statsbanegaard, eet Stokv. med et højere Midtparti og to Taarne (Arkit.: Arboe), aabnedes 6/12 1902. — S. 363. Den ny Toldkammerbygn., to Stokv. af røde Mursten paa Granitsokkel, toges i Brug 15/9 1902. — S. 365. Fru M. Rée, † 1900, har skænket sin Villa, Theodorasminde, til et Børneopdragelseshjem for Drenge, med 70,000 Kr. til Driften og 25,000 Kr. til Indrettelse af Stiftelsen. — S. 366, L. 20 f. n. 375, læs 374. — S. 375, L. 11 f. n. Niels Jensen, læs Niels Jonsen. — S. 376, L. 2. Det oprindl. Aarst. var 1602. Om Aalborgstuen se ogsaa Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 39 flg. — S. 381. *Aalb.-Hadsund* Banen aabnedes 1/12 1900.

Løgstør Købstads Segl.

Litt. S. 385: *G. V. Hansen*, A. Kommunes Indt. og Udgifter, Formue og Gæld i 1891-1900, Aalb. 1902. — Se ogsaa Saml. t. j. Hist. II S. 113 flg. og VI S. 317 flg., og Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 120 flg.

Nørre-Sundby. S. 387. En Realskolebygn. er indviet Jan. 1903.

Nibe. S. 394, L. 20. Veggerby, læs Bislev.

Løgstør. S. 397. Allerede 1723 var der Tale om at bygge en Kirke. — S. 398. Der er opf. en ny Realskolebygn. og en teknisk Skole. samt anl. et Gasværk.

Litt.: S. 401. *P. B. Petersen*, Oplys. Bemærkninger om Limfjorden, Løgstør og Omegn, Aalb. 1853.

Egholm Ø, S. 403, var en kort Tid efter Fr.'s Død bortforlenet til Mogens Hejnesen.

Aaby Sogn. S. 407. Under en Restaur. af Kirken i 1901 fandtes under Gulvet et hvælv. Kapel og en muret Grav.

Horsens Sogn. S. 417. *Knoldgaard* bortsolgtes 1902 fra *Langholt.* — S. 418. Ahlmann døde 1902. Til Langholt hører et 1885 opr. Stutteri (paa Striben).

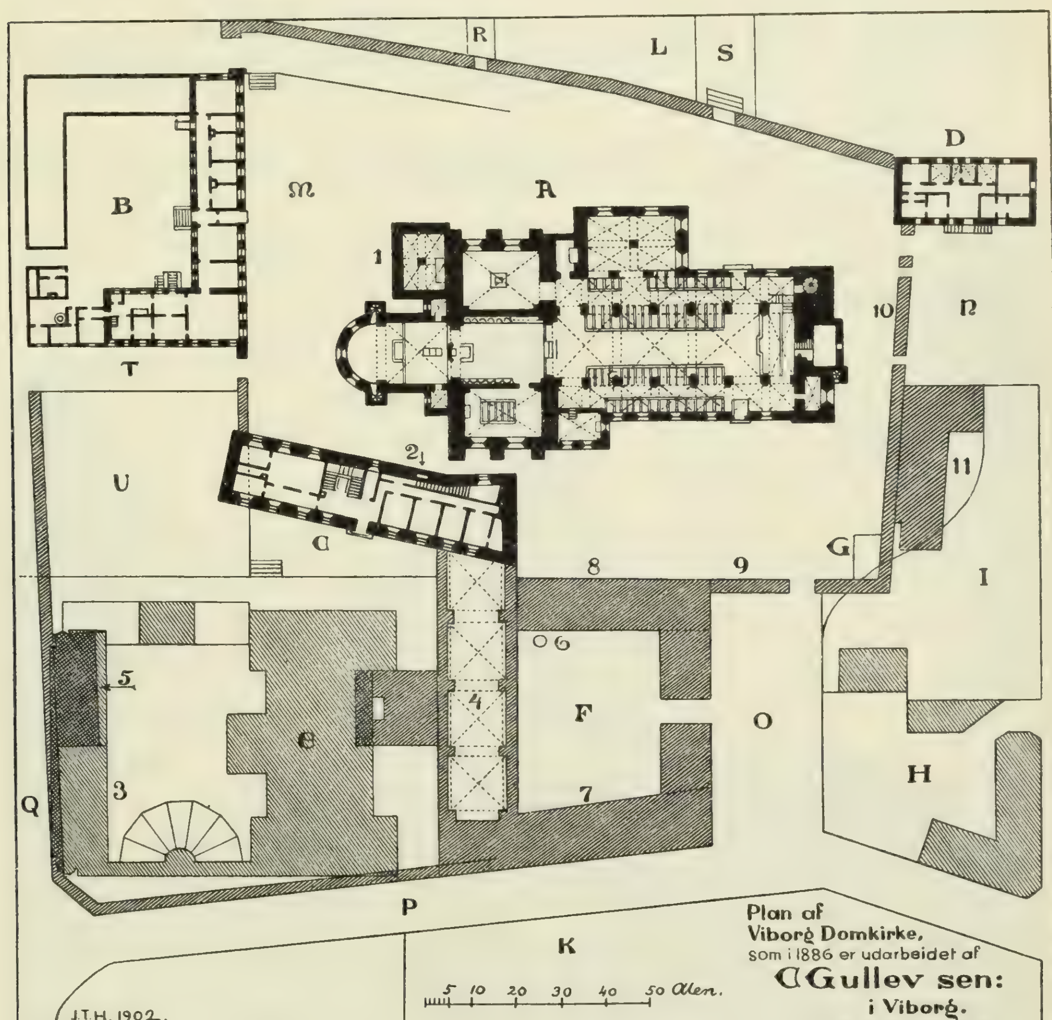
Ferslev Sogn. S. 430. Indskr. paa Runestenen (ifl. *Wimmer*, D. Runem. II S. 164): Toke, Lodders Søn, satte denne Sten efter sin Søn Aaste.

Gunderup Sogn. S. 433. Om Runestenene se *Wimmer*, D. Runem. II S. 8.

Storvorde Sogn. S. 436. L. 15 f. n. Kirken tilhører osv., læs er af Viborg Bispestol bortforpagtet til Ejeren af Klarupgd. Det samme gælder *Sejlflod Kirke*, S. 437.

Gudum Sogn. S. 438. Sparekassen er ved Gudumlund Fabrik. *Gudumlund* har 23 5/8 Td. H., 637 Td. Ld., hvoraf c. 390 Kær, 50 Skov osv. *Louisendal* har 29 3/4 Td. H.

S. 439, L. 16. en uanselig Længe, læs 3 uanselige Længer.
Mov Sogn. S. 441. *Egensklosters* Bygning har firkantet Midttaarn.
Svenstrup Sogn. S. 451. Klokken er fra 1547 (ikke 1517).
Aarestrup Sogn. S. 455, L. 10 f. n. Klokken er omstøbt.
Suldrup Sogn. S. 458. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 145.

Grundplan af Viborg Domkirke med Omgivelser før Restaurationen.

A. Plan af Domk. før Restaurationen. I. Kapitelshus, nedbr. 1828. B. Bispegaarden. C. Domhuset, nedbr. 1873-74. 2. Et muret Rum. D. Det gamle Raadhus, opf. 1650, afbrændt 1726, det nuv. opbygget 1728. E. Det nye Raadhus. 3. Arresthus. F. Mariakloster ell. den kat. Bispebolig, solgt 1801 for 2070 Rd. og nedbr. 4. Hvor Bryllupper holdes. 5. Kanikebolig. 6. Brønd. 7. Nedbr. 1710. 8. Nedbr. 1834. 9. Nedbr. 1826. 10. Brandmur, solgt 1801. 11. Nedbr. G. Materialhus. H. Morvilles Gd. og Have. J. Borgerforeningens Ejendom. K. Nørresogns Kirkeplads. L. Gamle Erik Juuls Ejendom. M. Domkirkepladsen, planeret 1811. N. Gml. Torv. O. Kirkestræde. P, Mellem Murene eller Graabrødrestræde. Q. Skoleboderne. R. Mellemristen. S. Trangtrappen. T. Nedlagt til Have. U. Have, solgt fra Domhuset 1711.

S.-Kongerslev Sogn. S. 464. Om Kirken se *A. C. Nielsen*, Rettergang om en Begravelse, i Saml. t. j. Hist. 3. R. II S. 528.

Vive Sogn. S. 490. Dahl solgte *Dalsgd.* 1900 for 100,000 Kr til Teglværksejer Holtesen, som 1902 solgte den til Svendsen.

Døstrup Sogn. S. 501. Et Røgelsekar fra Kirken er nu i Nationalmus.

Haverslev Sogn. S. 503. Haverslev fik Apotek 1902. — *Haverslevgd.* blev 1903 solgt til J. Hejlskov.

Brorstrup Sogn. S. 504. Valgstedet er 1901 flyttet til Aars. — L. 15. 1874, læs 1875.

Ravnkilde Sogn. S. 505. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 133

Skivum Sogn. S. 508. Paa Runestenen staar: „Moderen Tyre og Sønnerne Odinkar og Gudmund de tre rejste dette Mindesmærke efter Gisl den kloge (fra Høde?). Han var den bedste og første blandt Landmænd i Danmark" (se *Wimmer*, D. Runem. II S. 23).

Giver Sogn. S. 509. Om Runestenen se *Wimmer*, D. Runem. II S. 238.

Ejdrup Sogn. S. 511. *Halkjær* kom ved Tvangsaukt. 1901 til Theilgaard.

Aars Sogn. S. 511. Aars blev ved L. af 1/2 1901 Valgsted for 4. Folketingskreds.

Tisted Sogn. S. 521. I Præstegaardshaven staar en Runesten, *Lille Rørbækstenen*, funden 1847 paa en Høj ved Lille Rørbæk (Ravnkilde S., Aars Hrd.); se *Wimmer*, D. Runem. II S. 276.

Binderup Sogn. S. 523. I Nøragergaards Have staar Brudstykket af en Runesten, fundet 1885 ved Kirkens Restaur.; se *Wimmer*, D. Runem. II S. 127.

Gislum Sogn, S. 524, L. 22. 3. R. III, læs 3. R. II.

Farsø Sogn. S. 532. Ved en Restaur. af Kirken i 1903 fandtes Kalkmalerier.

Bjørnholm Sogn. S. 536. *Næsbygd.* er 1902 købt af Selskabet „De hjemløses Venner". — L. 24. Slet, læs Aars-Slet.

Salling Sogn. S. 545. Om *Brøndum* se dog Hist. Tidsskr. 6. R. III, S. 447, hvor det benægtes, at Brøndum laa i Brøndum Sogn.

Viborg. S. 573, L. 4 f. n. Sydside, læs Sydende.

Byens Hist. S. 577, L. 22 f. n. 1452, læs 1304; L. 18 f. n. 1307, læs 1304. — S. 578, L. 31. Præbender, læs Kanonikater; L. 24 f. n. 1263. læs i 1. Tredjedel af 13. Aarh.; L. 14 f. n. Fader Mølle, l. Fabjærg Ml. — S. 580. *St. Jørgens Gaard* nævnes 1. Gang 1263. — S. 582, L. 13. mere end 5, læs 3. — L. 19 f. n. 14/2 1573, læs 16/2. — Litt.: *C. Nyrop*, Viborgske Lavsforhold, i Saml. t. j. Hist., 3. R. III S. 453 flg.

Skive. S. 594, L. 10 f. n. 1591, læs 1611 (se *F. Uldall*, Klokkerne i S. Kirke, i „Skive Avis" 20/3 1890). — S. 595. Kalkmalerierne i den gml. Kirke ere restaur. 1903 af E. Rothe.

Salling. S. 600, L. 11. X, læs IX.

Brøndum Sogn. S. 608. Kirkeklokken er fra 1506.

Lyby Sogn. S. 611. Kirkeklokken fra 1410 er omstøbt 1890.

Selde Sogn. S. 620. *Kjeldgaard* blev 1901 solgt for 120,000 Kr. til H. E. Wolff.

Fur. S. 632, L. 5. i Rødstenen, læs i Moleret ude i Havstokken, gravet 1809 for at finde Kul.

Rødding Sogn. S. 636. *Spøttrup* overgik 1900 ved Tvangsaukt. til Vallø Stift, som 1903 solgte den for 175,000 Kr. til C. Toft.

Balling Sogn. S. 637. Balling fik Apotek 1903.

Ramsing Sogn. S. 640. *Bustrup*, L. 32 „(† 1900), hvis Arvinger nu eje den", udgaar.

Taarup Sogn. S. 654. Om *Dalsgaard* Prgd. og Præsten P. L. Nørholm se Saml. t. j. Hist. 3. R, II S. 165 flg.

Mønsted Sogn: S. 660. *Rosborggd.*, L. 22. 1406 osv. til i Forlening, udgaar (det gælder Rosborg ved Vejle).

Vesterbølle Sogn. S. 667, L. 9. 1584, læs 1583.

Hvam Sogn. S. 673. *Restrup*, L. 27. „før 1400, da Jens Pig skødede den til Egge Skytte, og", udgaar (det gælder Restrup, Sabro Hrd.).

Skals Sogn. S. 681. Skals fik 1903 Vandværk.

Asmild Sogn. S. 687, L. 10 f. n. 1580 fik Kansleren Niels Kaas Gavebrev paa et øde Stenhus ved Asmild Kloster, som Bisperne havde bygget (ɔ: Bispegaarden); han maatte nedbryde det.

Dollerup Sogn. S. 691. I 1902-3 var her fransk-skandinavisk Ballon- og Dragestation til Undersøgelse af meteorologiske Forhold i de højere Luftlag. — S. 692. Om *Hald* se „Halds Rimkrønike", i Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 93 flg. — L. 7 f. n., 1731, læs 1736.

Aalum Sogn. S. 716. Om Runestenene ved Kirken se *Wimmer*, D. Runem. II S. 186 og 270. I Kirkegaardsdiget fandtes 1902 en Runesten.

Sjørslev Sogn. S. 739. *Avnsbjærg* købtes 1881 af Christensen for 41,000 Rd. og hans Søn solgte den for 116,500 Rd. (ikke: 41,000) til P. C. Neergaard.

Sjørslev Sogn. S. 739. *Avnsbjærg* købtes 1841 af Christensen for 41,000 Rd., og hans Søn solgte den for 116,500 Rd. (ikke: 41,000) til P. C. Neergaard.

Elsborg Sogn. S. 742. Kirken fik 1902 en ny Altertavle (Kopi efter Ribera Hyrdernes Tilb.).

Hørup Sogn. S. 745, L. 24 f. n. 1877, læs 1874.

Vinderslev Sogn. S. 747, L. 16. „Nordportalen er indsat i Vestmuren", udgaar.

St. Peders Kirke i Randers.

Torning Sogn. S. 751. Se *K. Fabricius*, Den jydske Krig, i Hist. Tidsskr. 7. R. III S. 369 flg.

Karup Sogn. S 754. Sognet danner een Sognekommune med Hovedsognet. Kirken tilhører Beboerne.

S. 755. En Udgravning af de nedbrudte østl. Dele af Kirken foretoges 1901 paa Nationalmus. Foranstaltning.

Hids Hrd. S. 756, L. 15 f. n. Ginding, læs Hammerum.

Gjødvad Sogn. S. 761. Tilføj: *Eriksborg*, Gd., 160 Td. Ld.

Sal Sogn. S. 768. *Ormstrup* har 824 Td. Ld. (ikke: 884).

Gullev Sogn. S. 770. I Gullev brændte $^{1}/_{10}$ 1902 5 Gaarde.

Gjerning Sogn. S. 772, L. 19. Won, læs Wou.

Vellev Sogn. S. 773. Ved en Restaur. af Kirken 1902 fandtes Kalkmalerier.

Randers Amt. S. 782, L. 13. $11_{,5}$, læs $7_{,2}$.

Randers. S. 794. *St. Peders Kirke* (Arkit.: Wiinholt og Olivarius) indviedes $^{7}/_{12}$ 1902. — S. 795, L. 7 f. n. 1656, læs 1616. — S. 797. Den *Bay-Kirketerpske Skole* har Ret til at afholde Borgerskoleeks. fra 1903. — S. 799. Om *Helligaandshuset* se ogsaa *E. Schiødte*, Ill. Tid. $^{21}/_{2}$ 1897. — S. 801. Et Alderdomshjem ved Fjorden, „Villa Mercur", opr. ved Legat af Etatsr. Ankerstjerne, indviedes $^{18}/_{10}$ 1903. *St. Josephs Hospital* indviedes $^{12}/_{11}$ 1903. — S. 804, L. 17. AFK, læs FAK (ↄ: Fru Anna Krabbe).

Byens Hist. S. 815, L. 17. 1250, læs 1520. — S. 816, L. 31. 1795, læs 1791. — S. 818. Litt.: *Stemann*, Fra det gml. R., i Saml. t. j. Hist. 3. R. III S. 250 flg.

Mariager. S. 830. Litt. til Kirken: Vejledende Beskr. for Besøgende i M. Kirke, Kbh. 1902.

Grenaa. S. 836, L. 12. Wandam, læs van Dam.

Æbeltoft. S. 844. Byen har nu Gasværk.

Onsild Hrd. S. 849, L. 13 f. n. $171_{,7}$ □ Mil, læs $181_{,7}$.

Vindblæs Sogn. S. 862, L. 8 f. n. med Hvælvinger, læs med senere indb. Hvælv.

Sødring Sogn. S. 871. Interessante Kalkmalerier med Aarst. 1491 fandtes i Kirken 1902.

Asferg Sogn. S. 878, L. 17 f. n. Pushus, læs Purhus.

Spentrup Sogn. S. 881. I Sognet er 1902 anlagt *Blichers Plantage*, 87 Td. Ld.; en Rest, c. 1 Td. Ld., af den af St. Blicher paabegyndte Plantage findes endnu. — S. 882. *Blichers Gravsted* er restaur. 1901, og Jærngitret omfatter nu ogsaa hans Hustrus Grav.

Skaføgaard.

Borup Sogn. S. 890. *Ovstmølle* blev ved Tvangsaukt. 1902 solgt for 115,000 Kr. til et Konsortium.

Støvring Sogn. S. 894. *Støvringgaard* har $37^{1}/_{8}$ Td. Hrtk. og $3^{1}/_{2}$ Td. Skovsk., 835 Td. Ld., hvoraf 470 Skov, 105 Eng og Kær, Resten Ager.

Haslum Sogn. S. 899. Kirken har profileret Sokkel (ikke S. med Skraakant).

Ølst Sogn. S. 900, L. 16 f. n. Klokketaarn, læs Klokkekam.

Ødum Sogn. S. 912, L. 25 f. n. Nordside, læs Sydside.

Estruplund Sogn. S. 919, L. 13. „Klokken, uden Indskr.", læs Klokken, med Majuskelindskr. L. 14. „Den ene Klokke er meget gammel", udgaar. — *Estruplund* blev 1902 købt for 250,000 Kr. af Kmjkr. J. H. Krieger til Isgd.

Essenbæk Sogn. S. 926. Nogle Figurer fra den gml. kat. Altertavle ere i Randers Mus. — L. 6 f. n. Klostergaarden, læs Klostergaarde.

Gjesing Sogn. S. 935. *Løvenholm* solgtes 1901 for 270,000 Kr. til Etatsr. Bornholt, Riga. — *Sørvad* solgte Grev Moltke 1903 for 175,000 Kr. til Sønnen Grev E. Moltke.

Marie Magdalene Sogn. S. 938. Mourier-Petersen († 1903) solgte 1902 *Ryomgaard* for 335,000 Kr. til cand. mag. A. H. F. Castenschiold. Den L. 24 nævnte „Sandstensportal" er en fra Værelserne udflyttet Kaminindfatning med to Søjler af rødligt Marmor og Jørgen Kruses Navn samt Aarst. 1643 (Medd. af F. Uldall).

Hørning Sogn. S. 944. Den *Hørningske Stiftelses* Bygning er opf. i ny Tid (Arkit.: Puck). — *Fløjstrup Kirke* nævnes endnu 1524.

Hvilsager Sogn. S. 946. Hosstaaende Billede af *Skaføgaard* er efter en af cand. theol. Estrup ejet Tegn., undertegn. E. A. Klasen.

Krogsbæk Sogn. S. 948. Kirken (Arkitekt: Olivarius), med Taarn med Pyramidetag, indviedes $^{19}/_{10}$ 1902.

Enslev Sogn. S. 954. *Slemmingegd.* blev 1903 solgt til Forpagter Klingenberg.

Villersø Sogn. S. 957. Fattig- og Arbejdsanstalten er 1903 solgt og skal omdannes til Sindssygeanstalt (c. 200 Patienter).

Nimtofte Sogn. S. 969. Nimtofte fik Apotek 1902.

Vejlby Sogn. S. 979. *Ingvorstrup* solgtes 1902 ved Tvangsaukt. til Brødr. Nymann.

Tirstrup Sogn. S. 986. Fattiggaarden *Raamosegd.* er 1902 omdannet til Filial af Aarhus Sindssygeanstalt, med Pl. for c. 40 uhelbredelige Kvinder. S. 987. Altertavlen (se Fr. Beckett, Altert. S. 117), er restaur. 1903 (E. Rothe).

Fuglslev Sogn. S. 988. *Søholt* har 180 Td. Ld. Skov (ikke: 50).

Draaby Sogn. S. 997. *Handrup Kapel,* med Taarn med Pyramidetag (Arkit.: V. Ahlmann), er indv. Febr. 1902. — S. 998. I Skersø Skov er $^{10}/_{6}$ 1902 afsl. et Mindesmærke for L. U. la Cour.

Agri Sogn. S. 999. Tilføj: *Essendrup,* Lb.

Hornslet Sogn. S. 1016. Rodskov Vandmølle hedder nu *Rodskov Strandgaard.*

V. Bind.

Aarhus. S. 13. Grundstenen til den 4. Sognekirke, *St. Johannes Kirke,* ved Aldersrovej, nedlagdes $^{27}/_{10}$ 1902. — S. 14. Der skal opføres et nyt Ting- og Arresthus (Arkit.: Ludvigsen og Hansen), se „Architekten" $^{27}/_{2}$ 1903. — S. 15. Der er 1903 opf. en ny Byskole (Frederiksbjærg Sk.) ved Ingerslev Boulevard for c. 350,000 Kr. (Arkit.: L. A. Petersen). — S. 16. Den ny tekniske Skole (Arkit.: L. A. Petersen) indviedes $^{14}/_{10}$ 1903. — S. 17. Statsbiblioteket blev indv. $^{17}/_{6}$ 1902. — S. 22. V. for Kirkegaarden opførtes 1903 af Kommunen Alderdomsfriboliger (c. 300,000 Kr.; Arkit.: V. Schmidt). — S. 23. I Dybbølgade er 1901 opf. Den *Bruunske Stiftelse,* med Fribolig for 8 Enker, efter Testam. af M. P. Bruun, † 1884, og Hustru. — S. 29. Paa St. Olafs Kirkegaard, ved Kystvejen, er $^{30}/_{6}$ 1903 afsl. et Mindesmærke (Granitfodstykke med Genius og Buste, af V. Bissen) for Generalkonsul H. Pontoppidan. Prins Chr.'s Sommerbolig, afleveret $^{7}/_{6}$ 1902, hedder *Marselisborg Slot.*

Byens Hist. S. 37, L. 7 f. n. Ifl. en Supplik med pavl. Res. af 1482 oprettedes *Karmeliterklostret* ved St. Jørgens Kapel af Aarhusbispen Jens Iversen (1449-82). S. 38, L. 6. Den *St. Jørgens Kirke,* der befaledes nedbrudt 1541, var mulig alligevel Karmeliter--Klosterkirken. — S. 40. Litt.: *R. Nielsen,* Fra det gml. Aarhus, Aarhus 1902. *P. Holm,* Turistfører for A. og Omegn, Aarhus 1902.

Aarhus Domkirke. S. 49. Om Døbefonten se *F. Uldall,* i Nationaltid. $^{27}/_{2}$ 1893. — S. 50. Om Klokkerne se *F. Uldall,* i Jyllandsposten $^{27}/_{12}$ 1893. — S. 55. Efteraar 1903 indlagdes elektrisk Lys i Kirken.

Horsens. S. 68. Ting- og Arresthuset blev indv. $^{30}/_{4}$ 1902. — S. 72. Kommunen købte helt Sygehuset Marts 1902. — S. 84. Der anlagdes 1903 en ny Havn, og Aaen i Byen overdækkedes.

Byens Hist. S. 86. Der har ogsaa været et *St. Peders Gilde.*

Skanderborg. S. 90. Kirken er i 1903 restaur. indvendig, — S. 91. I Dyrehaven er der 1902 rejst et Mindesmærke for den der omkomne Langballe til Mallinggd.

Silkeborg. S. 100. Paa Marienlunds Marker, $^{1}/_{4}$ Mil S. for Byen, er der af Nationalforeningen for Tuberkulosens Bekæmpelse opf. et Brystsygesanatorium, hvidt i 3 Stokv. (Arkit.: B. og V. Ingemann), indviet $^{30}/_{8}$ 1903, for 122 mandl. Patienter; af de c. 60 Td. Ld., der høre til, har S. Kommune skænket Halvdelen. — S. 103. Et andet Apotek er opr. 1903.

Vejlby Sogn. S. 109. Litt.: *F. Hallager,* Jydsk Asyl 1852-1902, Aarhus 1902.

Lyngby Sogn. S. 116. *Lyngbygaard* blev efter J. Friis' Død 1903 solgt for 275,000 Kr. til Lagoni.

Søften Sogn. S. 119. Endnu 1838 skreves Navnet: „Zeuthen".

Folby Sogn. S. 128. *Nørreris* og *Ris-Hovgaard* er samme Gaard. Tilføj: *Langager*, Gd., og *Vesterholm*, Gd.
L. 11 f. n. „eller Norringgd.“, udgaar.

Lading Sogn. S. 129. Ved Res. af $^3/_7$ 1903 er Sabro og Faarup udskilte fra Lading som et eget Sognekald, med Faarup som Hovedsogn. — *Ladinghede* har Skole.

Om **Sabro**, S. 130, og **Faarup Sogne**, S. 131, se ovfr.

Storring Sogn. S. 139. Tre Epitafier fra den gml. Kirke ere i Kolding Mus. — *Gammelgaard*, S. 140, købtes 1877 (ikke 1890) af H. Broge for 260,000 Kr.

Viby Sogn. S. 143. I Viby er 1903 af Enkefru Budde opr. et Børnehjem.

Hundslund Sogn. S. 167. Leth solgte 1903 *Ovdrupgd.* til J. Munkedal.

Falling Sogn. S. 170, L. 17. 1753, læs 1793; L. 19 f. n. Dødsbo, læs Bo (v. d. Nath døde først 1805).

Dover Sogn. S. 184. I Nygaarde er Andelsmejeriet *Marskendal*. Gaarden i Hemstok har $12^5/_8$ Td. H., over 300 Td. Ld., halvt Ager, halvt Skov, samt 8 Td. Ld. Eng (i Venge Sogn).

Hammel Sogn. S. 199. I Hammel er der ved Hovedgaden i 1893 rejst en Mindestøtte af Granit for Distriktslægerne Ditzel (Fader og Søn). I H. udgaar „H. Avis“ (tr. i Skanderborg) og „H. Dagblad“ (tr. i Aarhus); 1903 er anl. en elektrisk Lysstation.

Laasby Sogn. S. 208. Statsraad Thor Lange har 1890 skænket en Alterkalk til Kirken. T. h. for Alteret findes en Sten med et Hagekors. Alterbilledet er af S. Gribkoff. — Ejere af *Kalbygd.* vare Kapt. Thor Lange (ikke L. L.) og Sønnen Kammerrd. F. Lange (Medd. fra Statsrd. Thor Lange).

Rye Sogn. S. 211. *Himmelbjærggaarden* blev ved L. af $^{13}/_3$ 1903 en selvejende Institution. Ved Rye er af Nationalforeningen for Tuberkulosens Bekæmpelse opf. et Brystsygesanatorium for Kvinder (36 Pladser), indv. $^{30}/_8$ 1903 (Arkit.: V. og B. Ingemann).
S. 212. I Højen under Klokketaarnet paa Kirkegaarden er Gravkapel for Forstander L. Budde, † 1902.

S.-Vissing Sogn. S. 215. *Løndal* har nu c. 610 Td. Ld., hvoraf c. 380 Skov.

Græstrup Sogn. S. 220. Tilføj: *Løvet-Skovgaard.*

Vrads Sogn. S. 229. En Plantage, c. 310 Td. Ld., er anl. 1903. — Stykket om *Sillerup* udgaar (den laa i Gaverslund Sogn).

Hammer Sogn. S. 235, L. 14 f. n. Rode, l. Rohde.

Østbirk Sogn. S. 242. Om *Urup*: L. 16. „Peder Skrams Tid“, læs „deres Tid“; L. 18. „og nedenunder“, læs „og fra Peder Skrams Tid stammer maaske de“.

Hvirring Sogn. S. 264. *Rask* ejes nu af S. Høllund efter Christansens Død 1902.

Endelave. S. 266. *Louisenlund* overtoges 1903 af det Berregaardske Fideikommis, der solgte den til Entreprenør Bjerregaard.

Vejle. S. 273, L. 17 f. n. tilføjes: Markjorderne bestaa af: *Engene*, *Nørremarken* og *Søndermarken*. Paa Engene og Søndermarken ligge *Ømkulerne*, Huse; desuden mærkes *Mølholm Vandmølle* (Engene), *Søndermarksgd.* (Søndermarken) og Gaarden *Høgholt* (Nørremarken). — S. 277. Om Klokken i Raadhuset se ogsaa Kirkeh. Saml. 5. R. I S. 574. — S. 283. Se *J. Schiødt*, V. Bys og Amts Sparekasse, Vejle 1902.

Fredericia. S. 288. *Trinitatis Kirke* er 1903 restaur. baade ind- og udvendig. — S. 293, L. 23 f. n. Sjællandsgade, læs Jyllandsgade. — S. 294, L. 15 f. n. 1875, læs 1675.

Kolding. S. 314. Om Vaupell se *K. Jørgensen*, Det Vaupellske Hjem i K., Højskolebl. XXV S. 806 flg., og *V. Vaupell*, Familien V., smstds. S. 841 flg.
Byens His. S. 323, L. 24. „1634 stod hans ældste Søns, Chr.'s Bryllup med Magdalene Sibylle her“, udgaar.

Ut Sogn S. 330. Af *Bollers* Hovedbygn., maalt af Prof. Hans J. Holm 1874, er Sydfløjen fra 19. Aarh., men i den hvælv. Kælder mod V. findes Munkeskifte; i den østl. Ende, „Fængslet“ (i 1874 Brændekælder), var der Murværk i Krydsskifte, men ellers var Murværket udv. Munkeskifte under den nuv. Sokkel; det hvilede paa en dybere liggende, skraakantet Granitsokkel; man har altsaa, i alt Fald i Enderne, bygget paa ældre Murværk; i Nordfløjen findes, saavidt det kunde ses, Munkeskifte; derimod fandtes i Østfløjen Krydsskifte, saaledes at denne Fløj altsaa er yngre og ikke den ældste, som der staar i Teksten (Medd. af Prof. H. J. Holm).

Davgaard Sogn. S. 357. *Williamsborg* blev 1902 solgt for 180,000 Kr. til Baron Wedel-Wedelsborg til Overdrevsgd.

Uldum Sogn. S. 365. I Uldum oprettede Rasm. Møller Sørensen 1848 den første Folkehøjskole N. for Kongeaaen, men den standsede allerede 1849.

Nørup Sogn. S. 389. *Engelsholm* købtes af den nuv. Ejer, Hofjægerm. C. Bech, for 210,000 Rd. (ikke Kr.).

Højen Sogn. S. 403. Til Litt. om Niels Kjeldsen tilføj: *Kr. Erslev*, i Hist. Tidsskr. 7. R. IV S. 145 flg., og *N. P. Jensen*, Dragon N. K., Svar til Prof. Kr. E., Kbh. 1903.

Ullerup Sogn. S. 407. *Højgaard* har c. 17 Td. H., c. 145 Td. Ld.

Bredstrup Sogn. S. 410. *Kjærsgaard* har $13^1/_4$ Td. H.

Tavlov Sogn. S. 411. To Gaarde i Taarup have 16 og 12 Td. H.

Gaverslund Sogn. S. 414. *Børkop Mølle* har 11-12 Td. H.; en Gaard i Brøndsted har c. 12 Td. H. — *Aandssvageanstalten i Brejninge* har 1902 tilkøbt en Gd. (c. 100 Td. Ld.) for 71,000 Kr.; den skal anvendes dels til Lægebolig, dels til Avlsbygninger.

Vinding Sogn. S. 416. En Gaard i Vinding har c. 14 T. H.

Bramdrup Sogn. S. 425. Kirkens gml. Prædikestol er i Kolding Mus.

Viuf Sogn. S. 430. En Gaard i Sognet har c. 22 Td. H.

Ø.-Starup Sogn. S. 431, L. 26. „To Gaarde i St. have henh. $13^1/_2$ og 12 Td. H.“, udgaar. Af Gaarde tilføj: *Terpsminde*, *Sorgenfri* og *Toftvig*.

Vejstrup Sogn. S. 438. I *Grønninghoved* er Nov. 1903 aabnet en Folkehøjskole. — Paa *Skamlingsbanken* er $^{24}/_6$ 1903 afsl. en i Sten udf. Talerstol (efter Tegn. af L. Frølich). Se *J. Clausen*, Skamlingsbanken, Kolding 1903.

Dalby Sogn. S. 443. Toft solgte 1902 *Straarup* for 250,000 Kr. til Sønnen B. Toft.

Ringkjøbing Amt. S. 449, L. 23. Felding læs Feldborg. — S. 452. L. 15. 80 Sognekommuner, læs 81. — S. 453. Litt.: *J. Brüel*, Klitterne i R. Amt, Ringkj. 1902.

Ringkjøbing. S. 457. Købmd. C. M. Schubert, † 1903, har skænket *Schuberts Plantage* (se S. 598) til Ringkj. Kommune og Renterne af 10,000 Kr. til dens Vedligeholdelse samt et større Plantningsareal og c. 50,000 Kr. til Oprettelsen af et Børnehjem.

Bøvling Sogn. S. 488, L. 15 f. n. „Paa Bøvling Klit, der“ osv., læs Paa Bøvling Klit, over hvilken sikkert Fjorden flere Steder.

Møborg Sogn. S. 491, L. 5 f. n. „staa Sten“, læs staa 6 Ligkister og udv. i Skibets Nordmur 3 Ligsten.

Gudum Sogn. S. 494. *Gudumkloster* har $21^1/_2$ Td. H., 298 Td. Ld., hvoraf 20 Eng, 3 Mose, 45 Hede og Banker, Resten Ager.

Trans Sogn. S. 513. Kirkeklokken er fra 1555 (ikke: 1504).

Bur Sogn. S. 533. Om Kirken se *Helms*, D. Tufstensk. S. 121.

Sal Sogn. S. 539, L. 16 f. n. 1693, læs 1697.

Ryde Sogn. S. 544, L. 4 1693, læs 1697. En Del af Ladebygningerne paa *Rydhave* brændte 1864 (genopf. af F. Uldall).

Hodsager Sogn. S. 550. Kirken er nedbrudt 1903 og en ny opført.

Avlum Sogn. S. 555. Kirkeklokken er fra 1506 (ikke: 1511).

Rind Sogn. S. 567, L. 12. 1901, læs 1891.

Herning Sogn. S. 568. Herning er ogsaa Sæde for Kreditforeningen af Grundejere paa Landet i Jyll. (opr. 1893). — S. 569. Anlægget *Pontoppidan* ejes af Hedeselskabet, men er overladt Byen, saalænge det vedligeholdes som Plantningsanlæg. Mindesmærket for Pontoppidan (Granitsten med Portrætmed., af Rasmus Andersen) er afsl. $^1/_7$ 1903.

S.-Felding Sogn. S. 573. Hedeselskabet har 1903 solgt til Fængselsselskabet et Areal af Skovbjærg Mosestation,

Velling Sogn. S. 598. Om *Schuberts Pl.* se S. 917. — S. 599, L. 21. 1796, læs 1795.

Tim Sogn. S. 607, L. 15 f. n. 1602, læs 1603.

Ribe Domkirke. S. 696. *Marieklokken* er fra 1436 (om Klokkerne se Uldall, i Ribe Stiftst. $^{29}/_{3}$ 1892). — S. 697. Mindetavlen over Brorson er af O. Th. Thielemann.

Faaborg Sogn. S. 751, L. 16 f. n. Efter „Starup Sogne" læs: Malt Hrd. (Lindknud S.); L. 14 f. n. *Gravhøj* er 147 F., 47 M.

Jerne Sogn. S. 756. Kirketaarnet er oprindl. af Granit og Mursten i Munkeskifte; L. 2 f. n. nordl. Indgang, læs sydl.

Skads Sogn. S. 757. Kirketaarnet er oprindl. af Granit og Mursten.

Brøndum Sogn. S. 759, L. 2. Korets to Hvælvinger ere oprindelige.

Guldager Sogn. S. 763, L. 19 f. n. 1750, læs 1760.

Vorbasse Sogn. S. 774. Kirkeklokken er fra 1507.

Lejrskov Sogn. S. 780. Kirken er opf. i Overgangsstil. Om Syddøren se Aarb. f. n. Oldk. 1896 S. 212.

Jordrup Sogn. S. 781. Den mindste Klokke, med Minuskelindskr., er fra 1407.

Gjesten Sogn. S. 784, L. 6. Denning, læs Benning.

Vamdrup Sogn. S. 788. Kirkeklokken er fra 1435.

Føvling Sogn. S. 795. L. 5. 1425, læs 1397; L. 6. 1325, læs 1425.

Vejen Sogn. S. 802. Sandkjærgd., Kjærdalgd., læs *Sandskjærgd., Kjærsdalgd.* — S. 803 L. 2. 1893, læs 1897.

Læborg Sogn. S. 804. Tilføj Gaardene *Østerholm* og *Vesterholm.* L. 16. Jensen, læs Jessen.

Vejrup Sogn. S. 808, L. 28. Efter „Sneum Aa" tilføj: samt Bramminge Sogn; L. 29. $2^1/_4$, læs $2^3/_4$.

Bramminge Sogn. S. 810, L. 25. Sønderho, læs *Sønderhø.*

Seem Sogn. S. 822. Riis solgte Nov. 1903 *Seemgaard* til Bertelsen.

Færø Amt. S. 876, L. 25. Joesen, læs Joensen.

Mindesmærket „Modersmaalet" i Skibelund Plantage.

STEDREGISTER

TIL TREDJE UDGAVE AF

TRAP: DANMARK

II.–V. BIND

UDARBEJDET AF H. WEITEMEYER

FORKORTELSER.

A. — Amt. B. — Bane. Bl. — Bolig. Gd. — Gaard. Gde. — Gaarde. Gl. — Gammel. H. — Herred. Hgd. — Hovedgaard. Hs. — Hus. Hse. — Huse. Kbst. — Købstad. L. — Lille. Lb. — Landsby. Lst. — Landsted. Mj. — Mejeri. Mkj. — Markjorder. Ml. — Mølle. N. — Nørre. Ndr. — Nedre. Ov. — Over. Pl. — Plantage. Prgd. — Præstegaard. S. — Sønder. Sb. — Sogneby. Sk. — Skov. Skt. — Sankt. So. — Sogn. St. — Store. Stat. — Station. V. — Vester. Vst. — Voldsted. Ø. — Øster.

